

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

10'2024

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 10, 2024

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1)
журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук
(081 – Право, 262 – Правоохоронна діяльність, 293 – Міжнародне право)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

**Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.**

**Видавничий дім
«Гельветика»
2024**

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломосць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, доцент;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинівич – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернушак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

***Рекомендовано до опублікування вченою радою
Запорізького національного університету,
протокол № 3 від 24.10.2024 р.***

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Грунь О.В. ПОТЕНЦІАЛ ВИКОРИСТАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ, В ТОМУ ЧИСЛІ Й VR ТА AR, У ПРАВНИЧІЙ СФЕРІ.....	16
Єрмоменко В.О. РЕЛІГІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА АБО «ПО ЧОМУ ОПІУМ ДЛЯ НАРОДУ».....	20
Зінченко Н.О., Перун С.В. ЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ІДЕЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА І. КАНТА ТА Г. ГЕГЕЛЯ.....	25
Ковальчук Л.В., Михайліна Т.В. ПРАВОВА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСІБ, ЩО ВІДБУЛИ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ.....	29
Кузьо Л.І., Сковронська І.Ю. ТРАДИЦІЇ УКЛАДЕННЯ ТА РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ У ВІЗАНТІЇ.....	33
Санжаров В.А., Мацелик М.О., Санжарова Г.Ф. ІНКВІЗИЦІЙНЕ РОЗСЛІДУВАННЯ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ СУДОВІЙ ПРОЦЕДУРІ.....	37
Сільченко Л.М., Григоренко Я.О. ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	41

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Барчук В.Б., Логінов О.А. РОЛЬ І МІСЦЕ УПОВНОВАЖЕНОГО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.....	43
Боброва Т.А. ПРАВОВІДПОВІДНІСТЬ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	47
Єрмаков Ю.О., Барабаш О.О. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ: ОРІЄНТИРИ Й ОБМЕЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ Й ОБОРОНИ.....	51
Карнаух О.А. У ПОЛУМ'І ВІЙНИ: ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ.....	56
Козьміна Ю.Г., Муртіщева А.О. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ДОСТУП ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: АНАЛІЗ КЛЮЧОВИХ ЗМІН 2022–2024 РОКІВ.....	61
Курінний Є.В. ПРАВОВА ОЦІНКА ТА НАСЛІДКИ НАМАГАНЬ ВИРІШЕННЯ «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ» У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТИЙ.....	65
Предместніков О.Г. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАГРОЗ КРИТИЧНІЙ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ЇЇ ОБ'ЄКТАМ.....	70
Фролов О.О., Рябуха В.Р. ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПІДЗВІТНОСТІ ОРГАНІВ І ПОСАДОВИХ ОСІБ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	74
Щеховцова М.В., Омелько І.І. РОЛЬ ВЕРХОВНОЇ РАДИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ МІСЦЕВИХ ГРОМАД: ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ТА ПРАКТИЧНІ НАСЛІДКИ.....	78

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Аврамова О.Є., Орешнич В.В. ЦИФРОВА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ОСОБИ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	81
Блаженко Т.В. НЕЗАЛЕЖНИЙ ЧЛЕН (НЕЗАЛЕЖНИЙ ДИРЕКТОР) НАГЛЯДОВОЇ РАДИ (РАДИ ДИРЕКТОРІВ): ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	84
Бужинська С.М., Губанова О.В. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ КРИТЕРІЙ ПРИНЦИПІВ ДОБРОВОЛІСТІ І САМОВИЗНАЧЕННЯ СТОРІН МЕДІАЦІЇ.....	88
Горіславська І.В., Касинець Д.Д. ОПІКА НАД ДІТЬМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	92

Жевелєва І.С. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ОХОРОНИ КОМП'ЮТЕРНИХ ПРОГРАМ.....	95
Зеленська І.В., Гресь Н.М. РЕКОДИФІКАЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	98
Кашук Д.А. УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПІДСТАВ ТА ПОРЯДКУ ЗАСТОСУВАННЯ УСУНЕННЯ ВІД ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ.....	101
Книш С.В. РОЗВИТОК ТА СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У США.....	106
Колісник А.С. ЗАХИСТ ДІТЕЙ ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ.....	111
Кракан Р.О., Мельниченко А.В., Лукасевич Г.О. ПРИМУСОВЕ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ НЕМАЙНОВОГО ХАРАКТЕРУ: РОЛЬ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ ТА ПРИВАТНИХ ВИКОНАВЦІВ.....	115
Маркович Х.М. ДИТИНА МІЖ БАТЬКАМИ: ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ПІСЛЯ РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ.....	119
Шпак М.В. ДЕЯКІ АСПЕКТИ, ЯКІ СУПРОВОДЖУЮТЬ НАДАННЯ ПРАВОВОЇ (ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВНИЧОЇ) ДОПОМОГИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ В АПЕЛЯЦІЙНІЙ ІНСТАНЦІЇ.....	122
Якушев О.В. ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ПРИНЦИПУ ВВІЧЛИВОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ.....	128

РОЗДІЛ 4 ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Лоза М.В. ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ САНКЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНОЮ ДО МІЖНАРОДНИХ АГРОПРОМИСЛОВИХ КОМПАНІЙ.....	132
Олюха В.Г. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ «SMART CITY».....	137
Остапенко Ю.І., Лаврінченко В.Є. СИСТЕМА ПРАВОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ УЧАСНИКІВ РИНКУ МОЛОКА ТА МОЛОЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ УКРАЇНИ.....	141
Остапенко Ю.І., Смоляна А.В. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ.....	145
Пархоменко М.М., Тубань О.В. ВИДИ КРИПТОВАЛЮТ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ОБІГУ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....	149
Поєдинок В.В. ПОНЯТТЯ СТАЛОГО ІНВЕСТУВАННЯ В ПРАВІ ЄС.....	154
Арабаджи Н.Б. ЮРИДИЧНА КЛІНІКА ЯК ІННОВАЦІЙНА ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ.....	158
Серєбряк С.В. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АНТИМОНОПОЛЬНО-КОНКУРЕНТНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ.....	162
Шулепова О.О. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СПОЖИВАЧА В ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИНАХ.....	166
Щербакова Н.В. ВПРОВАДЖЕННЯ DUE DILIGENCE ЯК ЕФЕКТИВНОГО ІНСТРУМЕНТУ В ПРОЦЕДУРІ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ШЛЯХОМ ЗЛИТТЯ/ПРИЄДНАННЯ.....	170

РОЗДІЛ 5 ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Кравцов Д.М. ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....	178
Мельник М.Б. ЕФЕКТИВНІСТЬ ДОКТРИНИ ТРУДОВОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ РОЗРОБЛЕННЯ ПРОЕКТІВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ.....	182
Наньєва М.І. ЗАХИСТ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ У СПРАВАХ ЩОДО СТЯГНЕННЯ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ.....	188

Онишко О.Б., Парасюк В.М. ПОРУШЕННЯ ПРАВА НА ПРИВАТНІСТЬ В КОНТЕКСТІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН (ВІДЕОСПОСТЕРЕЖЕННЯ НА РОБОЧОМУ МІСЦІ).....	192
Повалена М.В. ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ В УПРАВЛІННІ ТРУДОВИМИ ВІДНОСИНАМИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ.....	197

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Бредіхіна В.Л., Батир Р.Р., Федоренко А.В. GREENCOMP: ЄВРОПЕЙСЬКА РАМКА КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ У СФЕРІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНСЬКИЙ ОСВІТНІЙ ПРОСТІР ТА ЗАКОНОДАВСТВО.....	202
Бредіхіна В.Л., Павлова Д.Р. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СТАНУ ҐРУНТІВ, ПОШКОДЖЕНИХ ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ.....	206
Гайворонський Д.А., Левченко В.Р. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ.....	210
Ігнатов М.П., Савчук О.О. ЕКОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ.....	214
Кашкіна В.А., Литовченко М.О. ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРАВА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ.....	219
Лагойда Т.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИДІЇ ЗМІНІ КЛІМАТУ.....	222
Лозо О.В. ВПЛИВ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА ЗМІНУ КЛІМАТУ: ЕКОЛОГО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	225
Марачук А.В., Шулепова О.О. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИТЯГНЕННЯ РФ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВЧИНЕННЯ ЕКОЦИДУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ....	232
Мороз О.В. ГЕНЕЗИС НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДОКАЗІВ ТА ДОКАЗУВАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЩОДО ЗЕМЕЛЬНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ У СФЕРІ ОРЕНДИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	237
Rosokhata D.I. PECULIARITIES OF THE LEGAL REGULATION OF ENVIRONMENTAL CONTROL IN EU MEMBER STATES: A COMPARATIVE LEGAL STUDIES.....	241

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Азімов К.Р. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ «СИСТЕМА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ».....	245
Буравська А.А., Краковська А.Є. ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ.....	249
Вовнюк В.І. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕДУРИ РОЗГЛЯДУ СКАРГ ВІДНОСНО АДВОКАТІВ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ.....	253
Гембара Г.І. СПРАВИ СПРОЩЕНОГО ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	256
Дяковський О.С. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ ПІДХОДІВ ДО ФОРМУВАННЯ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ.....	260
Комарницька І.І. ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ ІНОЗЕМНОГО ДОСВІДУ ЗАПОБІГАННЯ ПРАВOPOPУШЕННЯМ У ФІНАНСОВІЙ СФЕРІ.....	264
Костенко О.В., Маньгора В.В., Шапенко Л.О., Маньгора Т.В. НОВІ НАПРЯМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА ТА ДЕФІНІЦІЇ В ЕПОХУ ЦИФРОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І ЕЛЕКТРОННОЇ ЮРИСДИКЦІЇ..	268
Котляренко О.П., Матвійчук А.Б. ПРАВОВІ ОСНОВИ ПОБУДОВИ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ СИЛ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБОРОНИ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ.....	275
Мазур Я.П. КІБЕРТЕРОРИЗМ ЯК ФАКТОР ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ.....	280
Муза О.В. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	284

Оксютенко К.В. СУБ'ЄКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	287
Піскун І.І., Чунаков Р.В. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ ПРОХОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ.....	292
Повалена М.В., Здреник І.В. ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА ПРАВООХОРОНЦІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ.....	297
Потапова Д.І., Василенко А.В., Дуравкін П.М. ПРАВОВА ПРИРОДА ВІЙСЬКОВОГО ЗБОРУ. ЗМІНИ ДО ПОДАТКОВОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ЩОДО ПОЛОЖЕНЬ ПРО ВІЙСЬКОВИЙ ЗБІР.....	301
Рой О.В. ГЕНЕЗА ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОНЯТТЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО АКТУ.....	304
Саббатовський В.Ю. ВЗАЄМОДІЯ СУБ'ЄКТІВ ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ У СВІТОВІЙ ПРАКТИЦІ.....	308
Скіцько О.І., Ширшов Р.А. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРБЕЗПЕКИ ОБ'ЄКТІВ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ.....	312
Сукмановська Л.М., Братковський В.М., Сподинський О.О. ДОСЛІДЖЕННЯ СТАДІЙ ПРОЦЕДУРИ РОЗГЛЯДУ ЗВЕРНЕНЬ ГРОМАДЯН В ОРГАНАХ ТА ПІДРОЗДІЛАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ.....	316
Суховерхівський О.О., Георгієвський Ю.В. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ «ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЧИСТОТИ» В ДІЯЛЬНОСТІ МЕДІА В УКРАЇНІ.....	320
Ткаля О.В. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ.....	324
Черкунов О.В. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПОСАДОВИХ ОСІБ МИТНИХ ОРГАНІВ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА ПОРЯДОК ЗАСТОСУВАННЯ СТЯГНЕНЬ.....	328
Шевчук М.О. МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ.....	331
Яворський Р.І. ОСОБЛИВОСТІ ЛІЦЕНЗУВАННЯ, КЛАСИФІКАЦІЇ ТА СТАНДАРТИЗАЦІЇ ВИДІВ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	335

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Батраченко Т.С. ПРОБАЦІЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ТРАДИЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ПРАКТИК В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ.....	340
Березняк В.С. НЕЗАКОННА ТОРГІВЛЯ АНАТОМІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ЛЮДИНИ.....	344
Вінніков О.А., Вінніков А.О., Віннікова О.О. СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ У ПОРЯДКУ ПЕРЕЙНЯТТЯ.....	347
Горбачов Д.М. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ ПІД ЧАС ОБШУКУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ОГЛЯД ПРАКТИКИ ВЕРХОВНОГО СУДУ.....	351
Григорчак Д.В. ДО ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ ВЕРБУВАННЯ У ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	355
Гулкевич В.Д. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА АВТЕНТИЧНОСТІ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ОКРЕМИХ ДЕРЖАВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	359
Демидова Л.М. ОБОРОНОЗДАТНІСТЬ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ.....	364
Ковальова С.С., Касинець Д.Д. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....	367
Колб О.Г., Дудко Є.В. РОЛЬ АДВОКАТА У ЗАПОБІГАННІ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ПЕНСІЙНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	371
Ліпкан В.А., Павликівський В.І. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІПОТЕЧНОГО КРЕДИТУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА.....	374
Мокроусова О.Ю. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ІНФОРМАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ.....	381

Пугач А.О. ЗЛОЧИН ЕКОЦИДУ І МИНУЛЕ ТА МАЙБУТНЄ ЛЮДСТВА: ВІД АТОМНОГО АПОКАЛІПСИСУ ДО ПРАВ МАЙБУТНІХ ПОКОЛІНЬ.....	388
Резніченко Г.С. ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СТ. 162 КК УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	393
Самсонов О.В. ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ПРОФЕСІЙНОГО СПОРТУ.....	396
Сірець О.О. АНАЛІЗ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА.....	400
Соколов А.А., Соколова В.А. ФІКТИВНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК ЗАГРОЗА ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ.....	404
Soloviova A.M. MARITAL RAPE: COMPARATIVE ANALYSIS OF CRIMINAL LEGISLATION IN UKRAINE AND AUSTRALIA.....	409
Сподарик Ю.В., Москалюк І.І. ПРИТЯГНЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СПІВПРАЦЮ З ВОРОГОМ ОСІБ, ЯКІ НАДАЮТЬ ОСНОВНІ ПОСЛУГИ НАСЕЛЕННЮ ОКУПОВАНОЇ ТЕРИТОРІЇ.....	414
Сподарик Ю.В. ПРОБАЦІЙНИЙ НАГЛЯД ЯК НОВИЙ ВИД ОСНОВНОГО ПОКАРАННЯ: ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ.....	418

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Баладига С.П. ОГЛЯД СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЩОДО ДОКАЗУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	421
Басалик С.А., Білецький В.О. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....	424
Verkhoglyad-Gerasymenko O.V. METHODS OF PROTECTING THE PROPERTY RIGHTS OF INDIVIDUALS WHOSE ASSETS HAVE BEEN SEIZED DURING THE MARTIAL LAW IN UKRAINE... ..	427
Глинська Н.В., Рєпіна Ю.С. РИЗИК-ОРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ЦИФРОВІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ: ДО ПРЕЗЕНТАЦІЇ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ (ЧАСТИНА 2. КЕРУВАННЯ РИЗИКАМИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: СТРАТЕГІЯ ТА ТАКТИКА).....	433
Гистєв М.К., Стельмах І.С. ПОВІДОМЛЮВАЧІ ПРО ПРОТИВОПРАВНУ ДІЯЛЬНІСТЬ: ТРОХИ ІСТОРІЇ.....	438
Євтушенко С.С., Титаренко М.В., Муханов В.В. КОМУНІКАТИВНА КУЛЬТУРА ПРАЦІВНИКІВ ОКРЕМИХ ПІДРОЗДІЛІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ЯК СКЛАДОВА ЕФЕКТИВНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ МЕТОДІВ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	443
Ковальський А.В. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ НЕГЛАСНИХ ЗАХОДІВ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ПІД ЧАС ВИЯВЛЕННЯ ТА РОЗШУКУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ КРИМІНАЛЬНИМИ ПРАВОПОРУШЕННЯМИ.....	447
Кучинська І.В. ЕВОЛЮЦІЯ ПІДПІЛЬНИХ ЛАБОРАТОРІЙ: МЕТОДОЛОГІЇ, РИЗИКИ ТА БЕЗПЕКА ПІД ЧАС ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ.....	451
Лук'янчиков Б.С., Стадник В.Я. СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА НЕПОВНОЛІТНІХ.....	455
Marochkin O.I. QUALITY OF THE LAW PROVIDING FOR THE USE OF SPECIAL (SECRET) INVESTIGATION TECHNIQUES.....	458
Ракіпова І.В. КОМПЕНСАЦІЯ ШКОДИ ПОТЕРПІЛОМУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	462
Степанюк Р.Л., Удод О.А., Костенко Р.С., Драмарецька С.І. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У ГАЛУЗІ СУДОВОЇ СТОМАТОЛОГІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	469
Тищенко О.І., Тітко І.А. ПРАВОВА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ТА НАЙБІЛЬШ СПРИЯТЛИВЕ ДЛЯ ОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ ЗАКОНУ ЯК ОРІЄНТИРИ ПРИ ВИРІШЕННІ ЮРИДИЧНИХ ПРОГАЛИН У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	474

Шербанюк О.В. КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНТРОЛЬ ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМИ, КОНСТИТУЦІЙНИМИ, КРИМІНАЛЬНИМИ ТА ПОДАТКОВИМИ САНКЦІЯМИ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД.....	576
Стоматов Е.Г. КВАЛІФІКУЮЧІ ОЗНАКИ ПОРУШЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ЖИТЛА ОСОБИ.....	581
Хачатурян В.Х. ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	587
Гуцул В.О. ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	591
Тицька Я.О. МІЖНАРОДНА ДОСЛІДНИЦЬКА РАДА: ДОСВІД ПОШУКУ НАДНАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ НАУКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА.....	595
Ленгер Я.І. ЛЮСТРАЦІЯ ЯК САНКЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ДОСВІД УГОРЩИНИ.....	599
Дяковський О.С., Романюк Л.В. ПСИХОЛОГІЧНО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДРУЖНИХ КОНФЛІКТІВ ТА ЇХ НАСЛІДКИ.....	602
Мазійчук В.А. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ СУДДІВ ТА ІНШИХ ПРАЦІВНИКІВ СУДУ ЯК ОСНОВА ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В СУДОВИХ ОРГАНАХ.....	606
Пашинський В.Й., Цюменко А.В. ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СУДОМ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	610
Тильчик В.В., Самусь В.А. ПОНЯТТЯ ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ ЯК АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	614
Бородайко П.К. ІНТЕГРАЦІЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ У ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ: ІНСТРУМЕНТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	618
Балагура М.В. ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ДЕМОКРАТІЇ У СВІТІ: ДОСВІД РОЗВИНЕНИХ КРАЇН ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ.....	622
Балагура Т.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ І СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ: СПІВВІДНОШЕННЯ ЮРИДИЧНИХ НОРМ ТА ЕТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ.....	625
Юзікова Н.С. ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР НАРКОЗЛОЧИННОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: НАЦІОНАЛЬНА ПЛАТФОРМА ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....	628
Кіліміченко Х.Ю. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА МІСЦЕ ПРИНЦИПУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У СИСТЕМІ ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	632
Єфімов М.М. Мінченко С.І. КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОБСТАНОВКИ ВЧИНЕННЯ ПРОТИПРАВНОГО ДІЯННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ МОРАЛЬНОСТІ.....	636
Донцов Д.Ю., Матвеевський О.В., Позігун І.О., Саїнчин С.О. ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРО НАРКОТИЧНІ ЗАСОБИ, ПСИХОТРОПНІ РЕЧОВИНИ, ЇХ АНАЛОГИ ТА ПРЕКУРСОРИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ.....	639
Колпаков В.К., Курінний Є.В., Алімов К.О. РЕАЛІЗАЦІЯ ІДЕЇ РОЗУМНОСТІ В АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ.....	644
Попов Р.В. ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СФЕРІ ОБІГУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ: ПИТАННЯ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ.....	647
Білінська Л.В. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	651
Бондар Д.В. В ПРОЦЕСІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ.....	654
Давиденко В.В. ВЗАЄМОДІЯ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ З ДЕРЖАВНОЮ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЮ СУЛУЖБОЮ УКРАЇНИ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНИЙ ЗЛОЧИННОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	658
Буга В.В., Полтавець А.А. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ ТРАНСПОРТНОЇ БЕЗПЕКИ.....	661
Шендрік І.С. ОБСЯГ І ЗМІСТ МЕХАНІЗМУ ЗДІЙСНЕННЯ АВТОРСЬКИХ ПРАВ НА ЧАСТИНУ ТВОРУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІРИ.....	665
Фетько Ю.І. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	670
Тарасенко О.С. РОЛЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ПІД ЧАС ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....	673
Яромій І.В. СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ МИТНОЇ ПОЛІТИКИ.....	677
Краглевич О.В. ТЕОРІЇ ВСТАНОВЛЕННЯ ЗМІСТУ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	680

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Hrun O.V. THE POTENTIAL OF USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES, INCLUDING VR AND AR, IN THE LEGAL SPHERE.....	16
Yeromenko V.O. RELIGION AND NATIONAL SECURITY OR “HOW MUCH IS THE OPIUM TO THE PEOPLE”.....	20
Zinchenko N.O., Perun S.V. ETHICAL AND LEGAL IDEAS OF I. KANT'S PHILOSOPHY OF LAW AND G. HEGEL.....	25
Kovalchuk L.V., Mikhailina T.V. LEGAL RESOCIALIZATION OF PERSONS WHO HAVE SERVED PRISON SENTENCES.....	29
Kuzo L.I., Skovronska I.Yu. TRADITIONS OF MARRIAGE AND DIVORCE IN BYZANTIUM.....	33
Sanzharov V.A., Matselyk M.O., Sanzharova H.F. INQUISITION INVESTIGATION IN MEDIEVAL JUDICIAL PROCEDURE.....	37
Silchenko L.M., Hryhorenko Ya.O. LEGAL EDUCATION OF STUDENTS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS: CURRENT STATE AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT.....	41

SECTION 2

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Barchuk V.B., Lohinov O.A. THE ROLE AND PLACE OF THE COMMISSIONER OF THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE ON HUMAN RIGHTS IN THE FIELD OF ENSURING NATIONAL SECURITY.....	43
Bobrova T.A. LEGAL CONFORMITY: GENERAL THEORETICAL CHARACTERISTICS.....	47
Yermakov Yu.O., Barabash O.O. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND HUMAN RIGHTS: GUIDELINES AND LIMITATIONS IN THE CONTEXT OF NATIONAL SECURITY AND DEFENSE.....	51
Karnaukh O.A. IN THE FLAMES OF WAR: VIOLATIONS OF HUMAN RIGHTS IN THE CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION AGAINST UKRAINE.....	56
Kozmina Yu.H., Murtishcheva A.O. TRANSFORMATION OF LEGISLATION ON ACCESS TO PUBLIC INFORMATION UNDER MARTIAL LAW: ANALYSIS OF KEY CHANGES IN 2022–2024.....	61
Kurinni Ye.V. LEGAL ASSESSMENT AND CONSEQUENCES OF ATTEMPTS TO RESOLVE THE “UKRAINIAN ISSUE” IN THE SECOND POLISH REPUBLIC.....	65
Predmestnikov O.H. CRIMINAL LEGAL ASPECT OF THE STUDY OF THREATS TO CRITICAL INFRASTRUCTURE AND ITS OBJECTS.....	70
Frolov O.O., Riabukha V.R. ABOUT SOME FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF THE ACCOUNTABILITY OF BODIES AND OFFICIALS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN CONDITIONS OF MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	74
Shchekhovtsova M.V., Omelko I.I. THE ROLE OF THE SUPREME COUNCIL IN ENSURING THE RIGHTS OF LOCAL COMMUNITIES: LEGAL ASPECTS AND PRACTICAL CONSEQUENCES.....	78

SECTION 3

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Avramova O.Ye., Oreshych V.V. DIGITAL LEGAL PERSONALITY OF AN INDIVIDUAL IN THE DIGITAL ENVIRONMENT.....	81
Blazhenko T.V. INDEPENDENT MEMBER (INDEPENDENT DIRECTOR) OF THE SUPERVISORY BOARD (BOARD OF DIRECTORS): HISTORICAL AND LEGAL ASPECT.....	84
Buzhynska S.M., Hubanova O.V. RESPONSIBILITY AS A DETERMINING CRITERIA OF THE PRINCIPLES OF VOLUNTARY DETERMINATION AND SELF-DETERMINATION OF MEDIATION PARTIES.....	88
Horislavska I.V., Kasynets D.D. CHILD CUSTODY UNDER MARTIAL LAW.....	92
Zhevelieva I.S. SPECIFIC ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF SOCIAL RELATIONS IN THE FIELD OF PROTECTION OF COMPUTER PROGRAMS.....	95
Zelenska I.V., Hres N.M. RECODIFICATION OF CIVIL LEGISLATION.....	98
Kashchuk D.A. DEVELOPMENT OF THE NORMATIVE AND LEGISLATIVE REGULATION OF THE GROUNDS AND PROCEDURE FOR APPLYING REMOVAL FROM THE RIGHT TO INHERITANCE.....	101
Knysh S.V. DEVELOPMENT AND MODERN FEATURES OF ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION METHODS IN THE USA.....	106
Kolisnyk A.S. PROTECTION OF CHILDREN FROM DOMESTIC VIOLENCE UNDER MARTIAL LAW: INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS.....	111
Krakan R.O., Melnychenko A.V., Lukasevych H.O. ENFORCEMENT OF NON-PROPERTY DECISIONS: THE ROLE OF JUDICIAL CONTROL AND PRIVATE EXECUTORS.....	115

Markovych Kh.M. A CHILD BETWEEN PARENTS: LEGAL APPROACHES TO DETERMINING PLACE OF RESIDENCE AFTER MARRIAGE DISSOLUTION.....	119
Shpak M.V. CERTAIN ASPECTS OF PROVIDING LEGAL (PROFESSIONAL LAW) AID IN A CIVIL PROCESS IN THE APPEAL INSTANCE.....	122
Yakushev O.V. FOREIGN EXPERIENCE OF USING THE PRINCIPLE OF COMITY IN CONFLICT OF LAWS.....	128
SECTION 4	
ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW	
Loza M.V. LEGAL ASPECTS OF UKRAINE'S APPLICATION OF SANCTIONS POLICY TO INTERNATIONAL AGRO-INDUSTRIAL COMPANIES.....	132
Oliukha V.H. CERTAIN ASPECTS OF ECONOMIC AND LEGAL STIMULATION OF SMART CITY DEVELOPMENT.....	137
Ostapenko Yu.I., Lavrinenko V.Ye. SYSTEM OF LEGAL INTERACTION BETWEEN PARTICIPANTS OF THE MILK AND DAIRY PRODUCTS MARKET OF UKRAINE.....	141
Ostapenko Yu.I., Smoliana A.V. TRENDS OF THE DEVELOPMENT OF CREDIT RELATIONS IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE ECONOMY.....	145
Parkhomenko M.M., Tuban O.V. TYPES OF CRYPTOCURRENCIES AND FEATURES OF THEIR CIRCULATION: LEGAL ASPECTS.....	149
Poiedynok V.V. THE CONCEPT OF SUSTAINABLE INVESTMENT IN THE EU LAW.....	154
Arabadzhy N.B. LEGAL CLINIC AS INNOVATIVE FORM OF IMPLEMENTATION OF LEGAL EDUCATION.....	158
Sieriebriak S.V. ENSURING ANTITRUST AND COMPETITION POLICY IN THE CONTEXT OF DIGITAL ECONOMY DEVELOPMENT.....	162
Shulepova O.O. PROBLEM ASPECTS OF DETERMINING THE LEGAL STATUS OF THE CONSUMER IN ECONOMIC RELATIONS.....	166
Shcherbakova N.V. IMPLEMENTATION OF DUE DILIGENCE AS AN EFFECTIVE INSTRUMENT IN THE REORGANISATION PROCEDURE OF ECONOMIC ORGANISATIONS THROUGH MERGERS/ACCESSION.....	170
SECTION 5	
LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW	
Kravtsov D.M. PROFESSIONAL AND LEGAL RESPONSIBILITY OF LAW ENFORCEMENT BODIES EMPLOYEES.....	178
Melnyk M.B. EFFICIENCY OF LABOR LAW DOCTRINE IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF DRAFT REGULATORY AND LEGAL ACTS.....	182
Nanieva M.I. PROTECTION OF LABOUR RIGHTS OF EMPLOYEES IN CASES REGARDING TO WAGE COLLECTION.....	188
Onyshko O.B., Parasiuk V.M. VIOLATION OF THE PRIVACY IN THE CONTEXT OF LABOR RELATIONS (VIDEO SURVEILLANCE IN THE WORKPLACE).....	192
Povalena M.V. DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE MANAGEMENT OF LABOR RELATIONS IN THE FIELD OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS PROTECTION: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND NATIONAL LEGAL REGULATION.....	197
SECTION 6	
LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW	
Bredikhina V.L., Batyr R.R., Fedorenko A.V. GREENCOMP: EUROPEAN COMPETENCE FRAMEWORK IN THE FIELD OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND WAYS OF ITS IMPLEMENTATION INTO UKRAINIAN EDUCATIONAL SPHERE AND LEGISLATION.....	202
Bredikhina V.L., Pavlova D.R. LEGAL PROVISION OF THE RESTORATION OF THE ENVIRONMENTAL STATUS OF LANDS DAMAGED AS A RESULT OF MILITARY ACTIONS.....	206
Haivoronskyi D.A., Levchenko V.R. INTERNATIONAL LEGAL ISSUES OF NUCLEAR ENERGY SECURITY.....	210
Ihnatov M.P., Savchuk O.O. ENVIRONMENTAL CHALLENGES ON THE PATH TO UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION.....	214
Kashkina V.A., Lytovchenko M.O. ENVIRONMENTAL ASPECTS OF LAND USE LAW.....	219
Lahoida T.V. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION ANTI-CLIMATE CHANGE.....	222
Lozo O.V. THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON CLIMATE CHANGE: ENVIRONMENTAL AND LEGAL ASPECT.....	225
Marachuk A.V., Shulepova O.O. CURRENT ISSUES OF LEGAL SECURITY OF HOLDING THE RUSSIA TO RESPONSIBILITY FOR COMMITMENT OF ECOCIDE IN THE TERRITORY OF UKRAINE.....	232
Moroz O.V. GENESIS OF SCIENTIFIC RESEARCH OF EVIDENCE AND PROOF IN DISPUTES IN CIVIL JURISDICTION REGARDING LAND-LEGAL DISPUTES IN THE SPHERE OF RENTAL OF AGRICULTURAL LAND.....	237
Rosokhata D.I. PECULIARITIES OF THE LEGAL REGULATION OF ENVIRONMENTAL CONTROL IN EU MEMBER STATES: A COMPARATIVE LEGAL STUDIES.....	241

SECTION 7

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Azimov K.R. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF THE "LAW ENFORCEMENT SYSTEM" CATEGORY.....	245
Buravska A.A., Krakovska A.Ye. ISSUES OF LEGAL REGULATION OF ADMINISTRATIVE PROCEDURES IN THE FIELD OF NATIONAL SECURITY AND DEFENCE.....	249
Vovniuk V.I. COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE COMPLAINT EXAMINATION PROCEDURE REGARDING LAWYERS IN THE ADMINISTRATIVE JUDICIARY OF UKRAINE.....	253
Hembara H.I. CASES OF SIMPLIFIED LEGAL PROCEEDINGS IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS.....	256
Diakovskiy O.S. HISTORICAL AND LEGAL ASPECT OF THE DEVELOPMENT OF APPROACHES TO THE FORMATION OF PERSONAL DATA.....	260
Komarnytska I.I. IMPLEMENTATION OF FOREIGN EXPERIENCE IN THE PREVENTION OF OFFENSES IN THE FINANCIAL SPHERE IN UKRAINE.....	264
Kostenko O.V., Manhora V.V., Shapenko L.O., Manhora T.V. NEW AREAS OF INFORMATION LAW AND DEFINITIONS IN THE ERA OF DIGITAL TRANSFORMATION AND E-JURISDICTION.....	268
Kotliarenko O.P., Matviichuk A.B. LEGAL PROVISION OF THE FUNCTIONAL STRUCTURE OF THE TERRITORIAL DEFENSE FORCES OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE.....	275
Mazur Ya.P. CYBER TERRORISM AS A THREAT FACTOR TO NATIONAL SECURITY.....	280
Muza O.V. CURRENT ISSUES OF SYSTEMATIZATION OF ADMINISTRATIVE LEGISLATION OF UKRAINE.....	284
Oksiutenko K.V. SUBJECTS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE DEVELOPMENT OF ELECTRONIC GOVERNMENT IN UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION.....	287
Piskun I.I., Chunakov R.V. THE STATE OF SCIENTIFIC RESEARCH ON PROBLEMATIK ISSUES OF MILITARY SERVICE IN UKRAINE.....	292
Povalena M.V., Zdrenyk I.V. INFORMATION CULTURE OF LAW ENFORCERS: PROBLEMS AND WAYS TO IMPROVE.....	297
Potapova D.I., Vasylenko A.V., Duravkin P.M. LEGAL NATURE OF THE MILITARY LEVY. CHANGES TO THE TAX CODE OF UKRAINE REGARDING PROVISIONS ON MILITARY LEVY.....	301
Roi O.V. GENESIS OF LEGAL RESEARCH CONCEPT OF INDIVIDUAL ACT.....	304
Sabbatovskiy V.Yu. INTERACTION OF SUBJECTS TO COMBAT DOMESTIC VIOLENCE IN GLOBAL PRACTICE	308
Skitsko O.I., Shyrshov R.A. CURRENT ISSUES OF ENSURING CYBER SECURITY OF CRITICAL INFRASTRUCTURE OBJECTS.....	312
Sukmanovska L.M., Bratkovskiy V.M., Spodynskiy O.O. STUDY OF THE STAGES OF THE PROCEDURE FOR CONSIDERATION OF CITIZENS' APPEALS IN THE BODIES AND UNITS OF THE NATIONAL POLICE.....	316
Sukhovetskiy O.O., Heorhiievskiy Yu.V. PROBLEMS OF LEGAL ENSURING "INFORMATION PURITY" IN MEDIA ACTIVITIES IN UKRAINE.....	320
Tkalia O.V. THE FEATURES OF FORMS OF PUBLIC CONTROL OVER PUBLIC AUTHORITY'S ACTIVITIES.....	324
Cherkunov O.V. RESPONSIBILITY OF CUSTOMS OFFICIALS: LEGAL ASPECTS AND PROCEDURE FOR THE APPLICATION OF SANCTIONS.....	328
Shevchuk M.O. MECHANISM FOR ENSURING INFORMATION SECURITY OF THE STATE.....	331
Yavorskiy R.I. THE SPECIFICS OF LICENSING, CLASSIFICATION, AND STANDARDIZATION OF TYPES OF RECREATIONAL ACTIVITIES.....	335

SECTION 8

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Batrachenko T.S. PROBATION AS AN ALTERNATIVE APPROACH TO TRADITIONAL CRIMINAL LAW PRACTICES IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF CRIMINAL JUSTICE REFORM.....	340
Berezniak V.S. ILLEGAL TRADE IN HUMAN ANATOMICAL MATERIALS.....	344
Vinnikov O.A., Vinnikov A.O., Vinnikova O.O. THE SUBJECT OF CRIMINAL PROSECUTION IN THE ORDER OF ADOPTION.....	347
Horbachov D.M. PROBLEM ISSUES OF PROVIDING THE RIGHT TO PROTECTION DURING A SEARCH UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE: REVIEW OF THE PRACTICE OF THE SUPREME COURT.....	351
Hryhorchak D.V. THE ISSUE OF USING DIGITAL TECHNOLOGIES FOR RECRUITMENT IN HUMAN TRAFFICKING UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE	355
Hulkevych V.D. CRIMINAL LAW PROTECTION OF THE AUTHENTICITY OF CULTURAL PROPERTY UNDER THE LEGISLATION OF SOME EU STATES.....	359

Demydova L.M. DEFENSE CAPACITY OF UKRAINE AS AN OBJECT OF CRIMINAL-LEGAL PROTECTION.....	364
Kovalova S.S., Kasynets D.D. CRIMINAL LIABILITY FOR WAR CRIMES DURING MARTIAL LAW.....	367
Kolb O.H., Dudko Ye.V. THE ROLE OF THE LAWYER IN THE PREVENTION OF OFFENSES IN THE FIELD OF PENSION AND SOCIAL SECURITY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW.....	371
Lipkan V.A., Pavlykivskyi V.I. LEGAL REGULATION OF MORTGAGE LENDING TO THE MILITARY: THEORY AND PRACTICE.....	374
Mokrousova O.Yu. CRIMINAL LIABILITY FOR COLLABORATIVE INFORMATION ACTIVITIES.....	381
Puhach A.O. THE CRIME OF ECOCIDE AND THE PAST AND FUTURE OF HUMANITY: FROM NUCLEAR APOCALYPSE TO THE RIGHTS OF FUTURE GENERATIONS.....	388
Reznichenko H.S. SOME PROBLEMS OF CRIMINAL LIABILITY UNDER ARTICLE 162 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE UNDER MARTIAL LAW.....	393
Samsonov O.V. DETERMINATION OF CRIMINALITY IN THE PROFESSIONAL SPORTS.....	396
Sirets O.O. ANALYSIS OF FOREIGN EXPERIENCE IN CRIME PREVENTION IN THE HOUSING CONSTRUCTION SECTOR.....	400
Sokolov A.A., Sokolova V.A. FICTITIOUS BUSINESS AS A THREAT ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE.....	404
Soloviova A.M. MARITAL RAPE: COMPARATIVE ANALYSIS OF CRIMINAL LEGISLATION IN UKRAINE AND AUSTRALIA.....	409
Spodaryk Yu.V., Moskaliuk I.I. CRIMINAL PROSECUTION FOR COOPERATION WITH THE ENEMY OF PERSONS WHO PROVIDE BASIC SERVICES TO THE POPULATION OF THE OCCUPIED TERRITORY.....	414
Spodaryk Yu.V. PROBATION SUPERVISION AS A NEW TYPE OF BASIC PUNISHMENT: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES.....	418
SECTION 9	
CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY	
Baladyha S.P. REVIEW OF JUDICIAL PRACTICE ON PROVING CRIMES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE.....	421
Basalyk S.A., Biletskyi V.O. PROBLEM ISSUES OF OPERATIVE AND INVESTIGATIVE ENSURING THE ACTIVITIES OF OPERATIVE AND INVESTIGATIVE UNITS OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE.....	424
Verkhoglyad-Gerasymenko O.V. METHODS OF PROTECTING THE PROPERTY RIGHTS OF INDIVIDUALS WHOSE ASSETS HAVE BEEN SEIZED DURING THE MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	427
Hlynska N.V., Riepina Yu.S. RISK-BASED APPROACH AS A METHODOLOGICAL BASIS FOR DIGITALIZING CRIMINAL PROCEEDINGS IN UKRAINE: PRESENTATION OF RESEARCH RESULTS (PART 2. RISK MANAGEMENT IN DIGITALIZING CRIMINAL PROCEEDINGS: STRATEGY AND TACTICS).....	433
Hnietniev M.K., Stelmakh I.S. WHISTLEBLOWERS: A LITTLE HISTORY.....	438
Yevtushenko S.S., Tytarenko M.V., Makhunov V.V. COMMUNICATION CULTURE OF EMPLOYEES OF INDIVIDUAL LAW ENFORCEMENT UNITS AS A COMPONENT OF EFFECTIVE IMPLEMENTATION OF CRIME PREVENTION METHODS.....	443
Kovalskyi A.V. PROBLEM ASPECTS OF COVERT MEASURES OF OPERATIONAL UNITS DURING THE DETECTION AND SEARCH OF VIRTUAL ASSETS RELATED TO CRIMINAL OFFENSES.....	447
Kuchynska I.V. THE EVOLUTION OF CLANDESTINE LABORATORIES: METHODOLOGIES, RISKS, AND SAFETY IN CRIME SCENE INVESTIGATION.....	451
Lukianchykov B.Ye., Stadnyk V.Ya. THE FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF MINORS.....	455
Marochkin O.I. QUALITY OF THE LAW PROVIDING FOR THE USE OF SPECIAL (SECRET) INVESTIGATION TECHNIQUES.....	458
Rakipova I.V. COMPENSATION FOR DAMAGE TO THE VICTIM IN CRIMINAL PROCEEDINGS: THE EXPERIENCE OF GERMANY FOR UKRAINE.....	462
Stepaniuk R.L., Udod O.A., Kostenko R.S., Dramaretska S.I. USE OF SPECIAL KNOWLEDGE IN THE FIELD OF FORENSIC ODONTOLOGY IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES UNDER MARTIAL LAW.....	469
Tyshchenko O.I., Titko I.A. LEGAL CERTAINTY AND THE MOST FAVORABLE INTERPRETATION OF THE LAW FOR THE INDIVIDUAL AS GUIDELINES FOR RESOLVING LEGAL GAPS IN THE CRIMINAL PROCESS.....	474
Yasynskyi V.O. PREVENTION OF DRUG CRIMES WITHIN THE AUTHORITY SYSTEM OF THE OPERATIONAL UNITS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....	480
SECTION 10	
JUDICATURE; PUBLIC PROSECUTION AND ADVOCACY	
Biriukova A.M., Hlushchenko A.O. PROTECTION OF THE INDEPENDENCE OF THE JUDICIAL BRANCH OF GOVERNMENT IN THE CONDITIONS OF APPROVAL OF THE CONCEPT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN UKRAINE.....	485

Dudchenko O.Yu. PROSECUTOR'S OFFICE OF UKRAINE BETWEEN TRADITION AND EUROPEAN STANDARDS: IS A REPRESENTATIVE FUNCTION NECESSARY IN MODERN CONDITIONS?.....	489
Durach O.A. PROBLEM ISSUES OF THE RESTORATION OF THE WORK OF MILITARY COURTS UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE IN UKRAINE.....	493
SECTION 11	
INTERNATIONAL LAW	
Androsovykh L.H. IMPOSITION OF ARRESTS ON THE PROPERTY OF THE AGGRESSOR COUNTRY WITH THE ASSISTANCE OF CRIMINAL PROCEEDINGS WITH THE PURPOSE OF THEIR FURTHER CONFISCATION.....	496
Bondarenko I.D. THE CONCEPT OF "FUNCTIONALITY LOSS" IN THE CONTEXT OF RECOGNIZING CYBERATTACKS AS WAR CRIMES.....	500
Voievoda M.V. SECURING THE LEGAL STATUS OF ASYLUM SEEKERS IN THE UK.....	504
Hrushko M.V., Baadzhy N.A. THE RIGHT TO FREEDOM OF ASSOCIATION IN TRADE UNION: INTERNATIONAL LEGAL REGULATION.....	509
Ivanov A.H. THE OUTCOMES OF OPERATIONS OF INTERNATIONAL FACT-FINDING BODIES.....	512
Kapitan O.I., Rizenko O.V. INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS IN THE FIELD OF HEALTH CARE: PROBLEMS OF IMPLEMENTATION IN THE NATIONAL LEGISLATION OF UKRAINE.....	516
Medvid L.P., Vasylysiun I.I. RESPONSIBILITY FOR WAR CRIMES IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL LAW.....	519
Mitko M.V. THE IMPORTANCE OF THE COMMAND RESPONSIBILITY DOCTRINE FOR BRINGING MILITARY COMMANDERS TO JUSTICE IN INTERNATIONAL LAW.....	524
Pelekh I.V., Shyroka K.O. INTERNATIONAL LEGAL METHODS OF CHANGING STATE TERRITORIES: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS.....	527
Polezhaka K.J. THE CONSOLIDATION OF THE ADVISORY COMPETENCE OF INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS COURTS.....	530
Tymofieiev A.O. PROBLEMATIC ASPECTS OF THE IMPLEMENTATION OF THE ROMAN STATUTE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT IN UKRAINE.....	534
Tymoshenko O.O. COPYRIGHT ON OBJECTS CREATED BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE: UKRAINIAN AND BRITISH APPROACHES TO THE PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY.....	537
SECTION 12	
VILLAGE LAW	
Volkov Yu.M., Kaznacheiev D.H. PROBLEMATIC ISSUES OF COMPREHENSIVE IMPLEMENTATION OF TASKS BY THE FORCES OF THE SECURITY AND DEFENSE SECTOR OF THE STATE.....	541
Kurtov A.I., Hryhorenko Ye.I., Ivashchenko S.M., Morokhovskiy M.L., Kurtov D.A. ORGANISATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF SERVICE AND COMBAT ACTIVITIES AND CIVIL-MILITARY COOPERATION OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE.....	544
Leontieva L.V. ENSURING GENDER EQUALITY IN THE SECURITY AND DEFENSE SECTOR IN UKRAINE (NATIONAL AND INTERNATIONAL STANDARDS).....	547
OUR MILESTONE BIRTHDAYS	
THE LAW FACULTY OF ZAPORIZHZHIA NATIONAL UNIVERSITY WISHES A HAPPY MILESTONE BIRTHDAY TO BOIAROV VIKTOR IVANOVYCH, PHD IN LAW, ASSOCIATE PROFESSOR, HEAD OF THE DEPARTMENT OF CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS OF THE ACADEMY OF ADVOCACY OF UKRAINE.....	
	550
CURRENT PROBLEMS OF JURISPRUDENCE	
Rohovenko O.V., Kurylo M.P., Klochko A.M. CORRUPTION-RELATED CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF LAND RELATIONS IN UKRAINE UNDER MARTIAL LAW.....	551
Sotska A.M. ANALYSIS OF LEGISLATION IN THE SPHERE OF GUARDIANSHIP AND CARE OF ADULTS IN UKRAINE.....	555
Budurova H.M. SOME ISSUES OF LEGAL MEANS OF STATE SUPPORT FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES	559
Dniprov O.S., Nikitin V.V. HISTORICAL AND LEGAL NATURE OF DOUBLE TAXATION AND LEGAL ESSENCE OF THE LEGAL CONSTRUCTION "DOUBLE TAXATION".....	563
Orlenko V.I. INTERNATIONAL MECHANISMS FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS: EFFECTIVENESS AND IMPLEMENTATION CHALLENGES.....	568
Merenych O.S. FUNCTIONAL PURPOSE OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE AS A COMPONENT OF THE INSTITUTIONAL MECHANISM FOR ENSURING NATIONAL SECURITY.....	573
Shcherbaniuk O.V. CONSTITUTIONAL CONTROL OVER ADMINISTRATIVE, CONSTITUTIONAL, CRIMINAL AND TAX SANCTIONS: INTERNATIONAL EXPERIENCE.....	576
Stomatov Ye.H. QUALIFYING SIGNS OF VIOLATION OF THE INVIOABILITY OF A PERSON'S HOME.....	581

Khachaturian V.Kh. PECULIARITIES OF THE CONSTRUCTION AND FUNCTIONING OF THE TAX SYSTEM OF THE EUROPEAN UNION COUNTRIES.....	587
Hutsul V.O. LEGISLATIVE ACTIVITY OF THE MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE: SOME ASPECTS OF THE REGULATORY FRAMEWORK.....	591
Tytska Ya.O. INTERNATIONAL RESEARCH COUNCIL: EXPERIENCE IN FINDING A SUPRANATIONAL LEGAL MODEL OF SCIENTIFIC COOPERATION.....	595
Lenher Ya.I. LUSTRATION AS A SANCTION OF CONSTITUTIONAL LEGAL RESPONSIBILITY: THE EXPERIENCE OF HUNGARY.....	599
Diakovskiy O.S., Romaniuk L.V. PSYCHOLOGICALLY-LEGAL FEATURES OF MARITAL CONFLICTS AND THEIR CONSEQUENCES.....	602
Maziichuk V.A. MORAL AND ETHICAL EDUCATION OF JUDGES AND OTHER EMPLOYEES OF THE COURT AS A BASIS FOR PREVENTING AND COMBATING CORRUPTION IN THE JUDICIARY.....	606
Pashynskiy V.I., Tsomenko A.V. PROTECTION OF PERSONAL DATA BY THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	610
Tylchuk V.V., Samus V.A. THE CONCEPT OF VIOLATION OF CUSTOMS RULES AS AN ADMINISTRATIVE OFFENCE.....	614
Borodaiko P.K. INTEGRATION OF LEGAL CULTURE INTO THE PROCESS OF FORMING LEGAL POLICY: TOOLS AND PROSPECTS.....	618
Balahura M.V. LEGAL MECHANISMS FOR PROTECTING DEMOCRACY IN THE WORLD: THE EXPERIENCE OF DEVELOPED COUNTRIES AND POSSIBILITIES OF ITS IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	622
Balahura T.V. LEGAL REGULATION AND SOCIAL JUSTICE: THE RELATIONSHIP BETWEEN LEGAL NORMS AND ETHICAL VALUES.....	625
Yuzikova N.S. TRANSNATIONAL DIMENSION OF DRUG CRIME UNDER MARTIAL LAW: NATIONAL PLATFORM AND FOREIGN EXPERIENCE.....	628
Kilimichenko Kh.Yu. SPECIFIC ISSUES OF GENDER EQUALITY AND THE PLACE OF THE PRINCIPLE OF GENDER EQUALITY IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF CRIMINAL PROCEDURE.....	632
Yefimov M.M. Minchenko S.I. FORENSIC ANALYSIS OF THE CIRCUMSTANCES OF THE COMMITMENT OF AN ILLEGAL ACT AS AN ELEMENT OF THE FORENSIC CHARACTERISTICS OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST MORALITY.....	636
Dontsov D.Yu., Matvieievskiy O.V., Pozihun I.O., Sainchyn S.O. APPOINTMENT AND CONDUCT OF FORENSIC EXPERTISE DURING THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES INVOLVING NARCOTIC DRUGS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES, THEIR ANALOGUES AND PRECURSORS: STATEMENT OF THE PROBLEM.....	639
Kolpakov V.K., Kurinnyi Ye.V., Alimov K.O. IMPLEMENTATION OF THE IDEA OF REASONABLENESS IN ADMINISTRATIVE AND PROCEDURAL LEGAL RELATIONS.....	644
Popov R.V. USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE FIELD OF VIRTUAL ASSETS CIRCULATION: ISSUES OF REGULATION AND APPLICATION PRACTICE.....	647
Bilinska L.V. CRIMINAL-LEGAL AND CRIMINAL-PROCEDURAL ASPECTS OF EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY.....	651
Bondar D.V. IMPLEMENTATION OF PUBLIC AND PRIVATE INTERESTS IN THE PROCESS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE SPHERE OF ENSURING LIFE SAFETY.....	654
Davydenko V.V. INTERACTION OF OPERATIONAL UNITS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE WITH THE STATE PENITENTIARY SERVICE OF UKRAINE TO PREVENT PENITENTIARY CRIME UNDER MARTIAL LAW.....	658
Buha V.V., Poltavets A.A. THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF TRANSPORT SECURITY.....	661
Shendryk I.S. THE SCOPE AND CONTENT OF THE MECHANISM FOR EXERCISING COPYRIGHT OVER A PART OF A WORK: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS.....	665
Fetko Yu.I. LEGAL PRINCIPLES OF UKRAINE'S INTEGRATION INTO THE EU.....	670
Tarasenko O.S. THE ROLE OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN ENSURING STATE SECURITY DURING A SPECIAL PERIOD: CRIMINAL LAW ASPECTS.....	673
Yaromii I.V. ENTITIES PROVIDING STATE CUSTOMS POLICY.....	677
Krahlevych O.V. THEORIES OF ESTABLISHING THE CONTENT OF THE INSTITUTIONAL CAPACITY OF LOCAL GOVERNMENT BODIES: LEGAL ASPECT.....	680

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.11.03:004

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/1>

ПОТЕНЦІАЛ ВИКОРИСТАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ, В ТОМУ ЧИСЛІ Й VR ТА AR, У ПРАВНИЧІЙ СФЕРІ

THE POTENTIAL OF USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES, INCLUDING VR AND AR, IN THE LEGAL SPHERE

Грунь О.В., аспірант кафедри загальної теорії права та держави
Національний університет «Одеська юридична академія»

Представники юридичної професії мають постійно підвищувати свій рівень, але форми такого розвитку мають відповідати не тільки класичним системам, але й враховувати нові напрями забезпечення професійного розвитку, інколи, навіть з інших галузей знань.

Ми живемо у інформаційному суспільстві, характерною ознакою якого є стрімкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій. І однією з новітніх технологій, яка все більш широко починає застосовуватися у різних сферах суспільного життя є віртуальна реальність.

Використання інноваційних технологій та технологій віртуальної й доповненої реальності у юридичній практиці має потенціал значно змінити та підвищити ефективність роботи фахівців. Однак її впровадження вимагає як технічного розвитку, так і чіткого регулювання з боку держави, аби уникнути етичних ризиків і захистити права учасників процесу. Так, використання окулярів доповненої реальності (AR) під час розшукової діяльності слідчими створює можливість інтегрувати цифрові дані в реальне середовище, що дозволяє швидко та ефективно використовувати інформацію в процесі роботи. Окуляри AR можуть накладати цифрові елементи на реальну зону подій, наприклад, відображати інформацію про місце злочину, вже зібрані докази або вказувати на можливі зони для подальшого обстеження.

Розкриваючи роль окремих інноваційних процесів у зазначеній проекції, слід підкреслити, що наукові дослідження у правовій сфері часто потребують роботи з великим обсягом текстової інформації, такої як законодавчі акти, судові рішення, наукові статті тощо. Завдяки технологіям обробки великих даних (Big Data) дослідники мають змогу аналізувати великі масиви правової інформації швидше та точніше.

Технології віртуальної та доповненої реальності також знаходять своє місце у юридичній науці. Вони можуть бути використані для віртуальних симуляцій судових процесів або візуалізації складних правових ситуацій.

Інноваційні підходи до вдосконалення юридичної діяльності, розширення можливостей як підвищення професійного рівня правників, так і спрощення процесів виконання ними своїх функцій, в сучасному світі може відбуватися виключно за умови використання інформаційних технологій.

Ключові слова: віртуальна реальність, доповнена реальність, інформаційне суспільство, цифрова сфера, юридична діяльність.

Representatives of the legal profession must constantly raise their level, but the forms of such development must correspond not only to classical systems, but also take into account new areas of professional development, sometimes even from other fields of knowledge.

We live in an information society, a characteristic feature of which is the rapid development of information and communication technologies. And one of the newest technologies, which is increasingly widely used in various spheres of social life, is virtual reality.

The use of innovative technologies and technologies of virtual and augmented reality in legal practice has the potential to significantly change and increase the efficiency of the work of specialists. However, its implementation requires both technical development and clear regulation by the state in order to avoid ethical risks and protect the rights of process participants. Thus, the use of augmented reality (AR) glasses during investigative activities by investigators creates an opportunity to integrate digital data into the real environment, which allows for quick and efficient use of information in the work process. AR glasses can overlay digital elements on the real scene of events, for example, display information about the crime scene, evidence already collected, or indicate possible areas for further examination.

Revealing the role of individual innovation processes in the mentioned projection, it should be emphasized that scientific research in the legal field often requires work with a large amount of textual information, such as legislative acts, court decisions, scientific articles, etc. Thanks to Big Data processing technologies, researchers are able to analyze large sets of legal information faster and more accurately.

Virtual and augmented reality technologies are also finding their place in legal science. They can be used for virtual simulations of court processes or visualization of complex legal situations.

Innovative approaches to the improvement of legal activity, the expansion of opportunities both to increase the professional level of lawyers, and to simplify the processes of their performance of their functions, in the modern world can occur only under the condition of the use of information technologies.

Key words: virtual reality, augmented reality, information society, digital sphere, legal activity.

Постановка проблеми. Створення належних умов реалізації, захисту та відновлення наявних прав і свобод є одним з найголовніших завдань, які мають бути вирішені у юридичній сфері. Досягнення поставленої мети забезпечується багатьма факторами, в тому числі й завдяки використанню новітніх технологій у юридичній науці, освіті та практиці. Постановка проблеми у зазначеному ракурсі потребує всебічного дослідження можливостей використання технологій віртуальної реальності у забезпеченні підвищення професійної майстерності сучасних правників.

Стан дослідження. Питаннями пов'язаними із модернізацією та розвитком юридичної освіти, вдосконаленням засад юридичної діяльності, креативності наукових розвідок у правовій сфері, поняттям ІТ-права, займалися різні вчені, зокрема: К. І. Беляков, С. Д. Гусарев, О. П. Дзьобань, В. В. Дудченко, А. М. Завальний, М. С. Кельман, В. В. Лемак, Ю. М. Оборотов, Н. М. Оніщенко, О. Е. Сімсон, С. Г. Стеценко, Я. О. Тицька та інші. Але безпосередні особливості та загальні можливості використання сучасних інформаційних технологій у науковій, практичній та освітній компонентах юридичної діяльності не отримали належного рівня обґрунтування.

Метою статті є визначення використання новітніх технологій, в тому числі й віртуальної та доповненої реальності, у правничій сфері.

Виклад основних положень. Ми живемо зараз у інформаційному суспільстві, характерною ознакою якого є стрімкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій. І однією з новітніх технологій, яка все більш широко починає застосовуватися у різних сферах суспільного життя є віртуальна реальність.

Швейцарський економіст доктор Клаус Шваб, який є засновником і президентом Всесвітнього економічного форуму, характеризує четверту промислову революцію зазначає, що вона стирає межі між фізичними, цифровими й біологічними сферами [7, с. 8–9].

Поєднання фізичної і цифрової сфер проявляється у створенні кіберфізичних систем та Інтернету речей (IoT). Пристрої, під'єднані до Інтернету, можуть взаємодіяти з фізичним світом, контролювати об'єкти в реальному часі та збирати інформацію. Це дозволяє створювати «розумні» міста, будинки та транспортні системи, де фізичні об'єкти під'єднані до цифрових мереж. Більш того, доповнена (англ. augmented reality, AR) і віртуальна реальність (англ. virtual reality, VR) дозволяють створювати цифрові світи, які взаємодіють із фізичним та біологічним середовищем. Наприклад, VR та AR технології можуть бути використані для візуалізації складних доказів у судових справах, це може включати тривимірні моделі місця події, які допомагають суддям і присяжним краще зрозуміти просторові аспекти, наприклад, місцезнаходження об'єктів під час злочину або дорожньо-транспортної пригоди.

З цього приводу Л. К. Байрачна слушно зазначає, що «складна багатокomпонентна структура інформаційних комунікацій свідчить не лише про високий інтерес наукового співтовариства до цього феномену, але й про його багатий зміст в об'єктивній реальності. Поширення інформаційних технологій супроводжується появою нових професій, професійних і субкультурних співтовариств, діяльність яких повинна регулюватися правовими нормами і принципами. Етика глобального інформаційного простору орієнтована на формування інформаційно безпечної особи, яка через свій моральний світогляд і виховання не здійснюватиме дій, що заподіюють шкоду цілісності і стабільності інфосфери, навіть в умовах їх безкарності» [1].

Сьогодні, цифрова сфера включає всю інформацію, дані та віртуальні системи, які є результатом комп'ютерних технологій. Вона охоплює інтернет, хмарні обчислення, бази даних, штучний інтелект, віртуальну та доповнену реальність. Цифрова сфера тепер є невід'ємною частиною нашого життя і проникає в багато аспектів реальності, в тому числі й юридичні.

Змістовний аналіз великої множини наявних сьогодні концепцій віртуальної реальності дозволяє зробити висновок, що тлумачень віртуальної реальності може бути багато. Кожен дослідник намагається створити свою концепцію. Таке різноманіття думок не проясняє поняття «віртуальна реальність», а, навпаки, переводить його в ранг невизначених. Однак, незважаючи на все різноманіття типів віртуальної реальності і різних підходів до її інтерпретації, у безлічі наявних концепцій віртуальна реальність завжди пов'язується з усвідомленням людини і обов'язково передбачає її участь. Перш за все, необхідно відзначити, що події віртуальної реальності є подіями, даними свідомістю людини. Майже всі інтерпретації цього виду реальності базуються на визнанні існування двох або більше типів онтологічно самостійних реальностей, що не зводяться один до одного. Найбільш часто обговорюється варіант дво полюсної організації віртуальної реальності, де учасниками виступають людина й комп'ютер. Активна участь людини забезпечується її уявою, а сама її присутність розглядається як обов'язкова умова віртуального світу [3].

Не викликає сумніву, що зазначені відносини мають різні рівні правової регламентації.

О. І. Яременко наголошує, що слід виділити у віртуальній реальності три групи відносин: ті, які не підлягають правовому регулюванню; ті, що потрапляють під дію вже існуючих правових норм; ті, що потребують прийняття спеціальних норм. На сьогодні значна частина відносин у сфері віртуальної реальності безпосередньо чи опосередковано врегульована законодавством. Так, інтереси винахідників нової комп'ютерної техніки охороняються патентним правом, створення і захист програмного забезпечення є предметом регулювання авторського права, домінування на ринку виробників комп'ютерної техніки обмежується антимонопольним законодавством, оборот інформації опосередковується інформаційним правом.

Водночас формуються нові елементи системи законодавства та системи права, пов'язані із функціонуванням віртуальної реальності, які позначаються різними поняттями – законодавство в галузі інформаційних технологій, електронне законодавство, інтернет-законодавство, кіберзаконодавство, веб-законодавство, право інформаційних технологій, технологічне право, комп'ютерне право, ІТ-право тощо. Таким чином, на сьогодні відбуваються процеси правової інституалізації відносин у віртуальній реальності [8, с. 103].

Більш того, на сьогодні набирає обертів концепція транснаціональної юрисдикції у якій юрисдикція не повинна бути прив'язана до певної території чи кордонів, поступово набуває суспільного значення, а технічні можливості регулювання кіберпростору обмежені як об'єктивно, так і суб'єктивно [14].

К. І. Беляков аргументує, що підставами виникнення правовідносин в інформаційно-технологічному просторі (*автор називає їх віртуально-інформаційними*) у більшості випадків виступають дії, тому що інформаційно-технологічний простір по своїй суті є простором, об'єднуючим діяльність людей, які лише побічно залежать від впливу природних чинностей. Розглядаючи в якості юридичних фактів дії суб'єктів таких відносин, слід сказати, що на відмінність від дій, що породжують цивільні правовідносини в матеріальному правовому просторі, юридичні факти в інформаційно-технологічному просторі представлені лише неправомірними діями і юридичними актами у формі угод. Тобто віртуально-інформаційні правовідносини породжуються вольовими діями суб'єктів права, спрямованими саме на те, щоб результатом таких дій було виникнення певних правовідносин або досягнення певної правової мети [2, с. 53].

Всі зазначені фактори вказують на стрімкий розвиток пошуків інструментів та механізмів правового регулювання відносин в сфері інформаційних технологій, в тому числі й метавесвіту.

Метавесвіт (metaverse) – це комплексна онлайн-віртуальна мережа, яка використовує технології віртуальної та доповненої реальності, а також блокчейн і цифрові активи, щоб створити стійкий, захоплюючий цифровий світ, де користувачі можуть взаємодіяти без фізичної присутності. Напрямом його розвитку є інтеграція кількох нових технологій – блокчейн, криптовалюти, незамінні токени (NFT) і загальна концепція Web3 (бачення децентралізованої системи для Інтернету завтрашнього дня) – як технологічної основи для діяльності метавесвіту [9].

В Україні теж прийнято певні нормативно-правові акти якими регламентовано вихідні засади використання сучасних інформаційних та інтернет технологій, таких як закони України «Про інформацію», «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», «Про електронні довірчі послуги», «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», та Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції

Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки на період до 2026 року» та інші.

Слід зазначити, що у Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» навіть зроблена спроба надати визначення віртуальності, а саме, сформульовано наступне визначення «кіберпростір – середовище (віртуальний простір), яке надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації суспільних відносин, утворене в результаті функціонування сумісних (з'єднаних) комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій з використанням мережі Інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних» [5].

Використання технологій віртуальної реальності у юридичній практиці має потенціал значно змінити та підвищити ефективність роботи фахівців. Однак її впровадження вимагає як технічного розвитку, так і чіткого регулювання з боку держави, аби уникнути етичних ризиків і захистити права учасників процесу.

Правник має постійно підвищувати свій рівень, але форми такого розвитку мають відповідати не тільки класичним системам, але й враховувати нові напрями забезпечення професійного розвитку, інколи, навіть з інших галузей знань. Чи можемо ми зараз просто уявити собі юриста, який не використовує персональний комп'ютер, інтернет, мобільний зв'язок під час та задля забезпечення здійснення поставлених перед ним професійних завдань? Відповідь однозначна, звісно ні.

Приміром, використання окулярів доповненої реальності (AR) під час розшукової діяльності слідчими створює можливість інтегрувати цифрові дані в реальне середовище, що дозволяє швидко та ефективно використовувати інформацію в процесі роботи. Окуляри AR можуть накладати цифрові елементи на реальну зону подій, наприклад, відображати інформацію про місце злочину, вже зібрані докази або вказувати на можливі зони для подальшого обстеження. Слідчий може отримувати інформацію про докази або бачити віртуальні маркери, які вказують на потенційно важливі місця для огляду. Або слідчі можуть отримувати доступ до баз даних або інших джерел інформації в режимі реального часу прямо через окуляри AR. Наприклад, можна порівнювати знайдені відбитки пальців або інші біометричні дані з інформацією в базах даних прямо на місці. Це прискорює процес перевірки особи або виявлення ключових фактів.

Зазначені положення вказують, що впровадження технологій віртуальної реальності у правничій сфері, може суттєво покращити практичну юридичну діяльність, надавши їй більшої точності й швидкості.

Не менш цікавими виглядають можливості використання сучасних комп'ютерних та комунікаційних технологій та інших інновацій у науковій та освітній компонентах юридичної сфери.

Є. В. Сірий підкреслює, що надшвидкі темпи розвитку економіки, зміни в професійній діяльності призводять до виникнення розвитку між наукою та практикою, з одного боку, та освітою – з іншого. Фактично у XXI ст. відбувається зміна освітньої парадигми: пропонуються варіативний зміст освіти і педагогічні технології, нові сучасні педагогічні концепції та ідеї [6].

Певною мірою розвиваючи зазначені положення, А. М. Завальний слушно вказує, що «задля створення ефективної моделі юридичної освіти необхідно враховувати інноваційні процеси, що відбуваються у світі. Крізь призму юридичної освіти інновації набувають значущості як система зміни, як процес і результат, що визначає ефективність юридичної освіти» [4, с. 113].

Розкриваючи роль окремих інноваційних процесів у зазначеній проекції, слід підкреслити, що наукові дослідження у правовій сфері, часто потребують роботи з великим обсягом текстової інформації, такої як законо-

давчі акти, судові рішення, наукові статті тощо. Завдяки технологіям обробки великих даних (Big Data) дослідники мають змогу аналізувати великі масиви правової інформації швидше та точніше.

Технології віртуальної та доповненої реальності також знаходять своє місце у юридичній науці. Вони можуть бути використані для віртуальних симуляцій судових процесів або візуалізації складних правових ситуацій. Такі інструменти допомагають юристам і студентам краще засвоювати матеріал і готуватися до реальних справ.

Інструменти штучного інтелекту (ШІ), зокрема машинне навчання, можуть використовуватися для пошуку прецедентів, юридичних концепцій та рішень. Це дозволяє спростити процес правових досліджень і підвищити їхню якість. Наприклад, алгоритми ШІ можуть виявляти закономірності в судових рішеннях або аналізувати текст закону для пошуку помилок чи неузгодженостей.

Аналізуючи зміни у світі людських ресурсів, навчання, управління талантами та кадрових технологій Берсін Делойт вказує що з 2001 року ринок навчання значно виріс: з'явилися висококласні масові відкриті онлайн-курси (MOOC), у будь-якій сфері діяльності доступні авторські експертні курси, утворилася ціла ніша бюджетних (а то і безкоштовних) онлайн-курсів, є якісний освітній відеоконтент і, звичайно ж, мільйони блогів, статей і навчальних симуляторів. Доступність навчання – це один із ключових чинників залученості і утримання співробітників [13].

Приміром, у сфері розроблених вітчизняних інтернет-платформ для онлайн навчання, можна представити Online Law School. Як зазначають її автори, «це проект, місія якого зробити юридичну освіту якісною та корисною. Школа орієнтована на адвокатів та юристів з досвідом роботи. У школі представлено сім найбільш актуальних курсів, які були обрані та розроблені за результатами опитувань адвокатів» [12].

Також можна навести й приклади відкритих масових онлайн-курсів «Prometheus» (<https://prometheus.org.ua>) або «EdEra» (<https://www.ed-era.com>), Європейська програма освіти в галузі прав людини для юридичних фахівців HELP Online Courses (<http://help.elearning.ext.coe.int>) та ін.

Всесвітньовідомий професор Міріо Каку констатує, що «Інтернет змінить усе у найближчі десятиліття. Зрештою він стане «мозковою мережею». Це змінить розваги, освіту, політику та наш спосіб життя, як тільки ми зможемо подумки спілкуватися з рештою світу. Нині у світі функціонують десятки роботодавців – програм, які виконують рутинну роботу щодо складання заяв, позовів, листів тощо. Але алгоритми не можуть цілком замінити людей – вони здатні лише допомагати їм, надаючи більше інформації для ухвалення рішень. У всіх сферах, де потрібні стандартні дії, штучний інтелект активно замінює юристів-людей, заощаджуючи їх час та енергію для виконання більш креативних завдань» [11].

Однак, поруч із позитивними моментами, слід зазначити, що технології віртуальної та доповненої реальності несуть із собою певні загрози й ризики.

Так, один із відомих фахівців у цій сфері М. Лемлі слушно зауважує, що віртуальні й доповнені реальності створюють можливість для психологічного впливу на людину за допомогою ІТ, вказані технології можуть бути застосовані для погроз, введення в оману, впритул до фізичного насильства та віртуального згвалтування. Віртуальна реальність змінює уявлення про злочин, його кваліфікацію та механізм реалізації юридичної відповідальності. Віртуальна реальність суттєвим чином може обмежувати права користувачів на недоторканість приватного життя, власності чи свободи. Крім проблем публічно-правового характеру, технології VR та AR можуть впливати на приватноправові відносини. Так, вказані технології дають змогу проводити переговори,

укладати контракти, у зв'язку з чим постає питання про їх юридичну значущість і наслідки. При цьому користувачі можуть застосовувати аватари (засіб ідентифікації суб'єкта) інших користувачів або чуже ім'я та іншим чином порушувати конфіденційність і захист персональних даних. Указані технології змушують замислитися над ментальним та вісцеральним сприйняттям своїх дій, поведінки і взаємодії з реальним світом [10].

Однак, зазначені технології містять багато позитивних моментів, а загрози мають бути належним чином нівельовані, що й стає одним з завдань сучасної юридичної науки. Віртуальна реальність може бути використана для відпрацювання критичних навичок, як-от підготовка до крос-допитів чи переговорів, що дозволяє працювати в безпечному середовищі, відпрацьовуючи техніки взаємодії та реагування. Використання штучного інтелекту у поєднанні з VR дозволяє створювати віртуальних помічників для підтримки юристів під час справ. Наприклад, такі системи можуть допомагати у підготовці до слухань, аналізі документів або навіть у програванні можливих сценаріїв розвитку справи.

Також VR може бути використана для моделювання й аналізу можливих юридичних рішень у конкретних

справах, допомагаючи юристам передбачати потенційні ризики чи успіхи.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що наповнення юридичної сфери, в її освітнянські, науковій та практичних компонентах, новітніми технологіями вже має незворотній характер. Розмиття меж між фізичною і цифровою сферами є наслідком бурхливого розвитку технологій та науки. Це дозволяє людству відкривати нові горизонти у різних галузях, в тому числі й у юридичній. Інноваційні підходи до вдосконалення юридичної діяльності, розширення можливостей як підвищення професійного рівня правників, так і спрощення процесів виконання ними своїх функцій, в сучасному світі може відбуватися виключно за умови використання інформаційних технологій.

Поряд із всіма багатьма бонусами та позитивними можливостями, які вони надають, є й реальні ризики тотального «заміщення» представників юридичної спільноти технологічними алгоритмами та штучним інтелектом. Пошук інструментів забезпечення необхідного обсягу використання таких технологій у правовій сфері є обов'язковим та інституційним завданням подальших наукових досліджень з зазначеної проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Байрачна Л. К. Проблемне поле інформаційного суспільства. Безпекове інноваційне суспільство: взаємодія у сфері правової освіти та правового виховання : матеріали міжнар. інтернет-конф., 25 трав. 2016 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, НДІ прав. забезп. інновац. розвитку Нац. акад. прав. наук України, Наук. б-ка. Харків, 2016. URL: <https://ndipzir.org.ua/25-05-2016>
2. Беляков К. І. Понятійні та методологічні основи регулювання нових типів інформаційних відносин: «віртуальні правовідносини». LEX PORTUS. № 2. 2016. С. 47-63.
3. Дзьобань О. П. Віртуальна реальність: до питання про міждисциплінарне осмислення. Безпекове інноваційне суспільство: взаємодія у сфері правової освіти та правового виховання : матеріали міжнар. інтернет-конф., 25 трав. 2016 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, НДІ прав. забезп. інновац. розвитку Нац. акад. прав. наук України, Наук. б-ка. Харків, 2016. URL: <https://ndipzir.org.ua/25-05-2016>
4. Завальний А. М. Інновації юридичної освіти: осмислення, виклики, перспективи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. – 2018. – № 4. – С. 113-132.
5. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України. Закон України від 05.10.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>
6. Сірий Є. В. Інноваційний розвиток освіти в Україні: розгортання проблеми та засадничі орієнтири. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2010. № 11. С. 65-77. URL: <http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/aktprob.11.65.pdf>
7. Шваб К. Четверта промислова революція. Видавництво, КСД. 2019. 416 с.
8. Яременко О. І. Методологічні проблеми правового регулювання відносин у віртуальній реальності. Сучасна правова освіта: [матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, Національний авіаційний університет, 23 лютого 2018 р.]. – Тернопіль: «Вектор», 2018. С. 101-103.
9. Kokolus V., Jackson J., Iwry J. Blockchain & Cryptocurrency Laws and Regulations 2023 | The law of the metaverse. URL: <https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/blockchain-laws-and-regulations/16-the-law-of-the-metaverse>.
10. Lemley M. A., Volokh E. Law, Virtual Reality, and Augmented Reality. SSRN, 2017. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2933867
11. Michio Kaku. The Future of the Mind. URL: <https://www.forumspb.com/en/news/news/buduschee-razuma-mitio-kaku/>
12. Online Law School. URL: <https://onlinelawschool.pro/#school>
13. The Bold New World of Talent: Predictions for 2016. URL: <https://joshbersin.com/2016/01/the-bold-new-world-of-talent-predictions-for-2016/>
14. Vartanian, T. Whose Laws Rule the Internet? A U.S. Perspective on the Law of Jurisdiction in Cyberspace. *International Law FORUM du droit international*, 2(3), 2000. p. 96-201. URL: <https://doi.org/10.1163/157180400322765009>

РЕЛІГІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА АБО «ПО ЧОМУ ОПІУМ ДЛЯ НАРОДУ»

RELIGION AND NATIONAL SECURITY
OR “HOW MUCH IS THE OPIUM TO THE PEOPLE”

Срьоменко В.О., старший викладач кафедри спеціальних дисциплін

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Споконвіку для реалізації своїх меркантильних інтересів окремі особи, організації та держави використовували різні підстави та засоби. Релігія – не виключення. Згадати тільки гоніння християн у Римській імперії, середньовічні хрестові походи та інквізицію. Для сьогодення це теж притаманне, враховуючи певні видозміни. На даний момент спецслужбами іноземних держав активно використовуються релігійні організації у своїй діяльності й війна в Україні – наглядне тому підтвердження.

У даній статті проаналізовано вплив релігій та релігійних організацій на питання забезпечення національної безпеки. Звернуто увагу на використання спецслужбами країни-агресора релігійних організацій для здійснення підривної діяльності, а також – заходи, спрямовані Україною на протидію цьому негативному явищу. Проаналізовано окремі положення чинного законодавства України та міжнародно-правових актів із питань дотримання громадянських прав та прав людини на свободу совісті та віросповідання. Розглянуто окремі положення Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» від 20 серпня 2024 року № 3894-IX. Проведено співставлення положень цього закону із нормами гарантованими Конституцією України, міжнародними нормативно-правовими актами та іншими актами чинного законодавства.

На прикладі Української Православної церкви та Російської Православної Церкви проаналізовано їхні керівні документи (статуту, листи, офіційні заяви та повідомлення їх керівників) на відповідність вимогам Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій». Окремо розглянуто обмеження діяльності в Україні релігійної організації, афілійованої з іноземною релігійною організацією, що знаходиться в державі, яка визнана такою, що здійснила або здійснює збройну агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України, ознаки такої афілійованості та вказано на можливість використання прогалин та неточностей у вищевказаному законі для уникнення заборони функціонування релігійної організації.

Обґрунтовано необхідність подальшого дослідження механізмів реалізації Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» для внесення відповідних змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів, які регулюють вищевказану діяльність.

Ключові слова: національна безпека, державний суверенітет, релігія, віросповідання, права та свободи людини і громадянина, релігійна організація.

Since ancient times, individuals, organizations, and states have used various justifications and means to pursue their mercantile interests. Religion is no exception. One only needs to recall the persecution of Christians in the Roman Empire, the medieval Crusades, and the Inquisition. This phenomenon continues today, albeit with certain modifications. Currently, foreign intelligence services actively utilize religious organizations in their operations, as evidenced by the ongoing war in Ukraine.

This article analyzes the impact of religions and religious organizations on national security issues. It focuses on the use of religious organizations by the aggressor state's intelligence services for subversive activities, as well as the measures Ukraine is taking to counter this negative phenomenon. The article examines specific provisions of Ukraine's current legislation and international legal acts concerning the observance of civil rights and human rights related to freedom of conscience and religion. It reviews certain provisions of the Law of Ukraine "On the Protection of the Constitutional Order in the Activities of Religious Organizations," adopted on August 20, 2024, No. 3894-IX. A comparison is made between this law and the norms guaranteed by the Constitution of Ukraine, international legal acts, and other current legislative acts.

Using the example of the Ukrainian Orthodox Church and the Russian Orthodox Church, the article analyzes their governing documents (statutes, letters, official statements, and communications from their leaders) for compliance with the requirements of the Law of Ukraine "On the Protection of the Constitutional Order in the Activities of Religious Organizations." The article also examines the restrictions on the activities of religious organizations in Ukraine that are affiliated with foreign religious organizations located in states recognized as having committed or being involved in armed aggression against Ukraine and/or temporarily occupied part of Ukraine. It outlines the signs of such affiliation and points out the potential for exploiting gaps and ambiguities in the aforementioned law to avoid the prohibition of the functioning of a religious organization.

The necessity for further research into the mechanisms for implementing the Law of Ukraine "On the Protection of the Constitutional Order in the Activities of Religious Organizations" is justified, with recommendations for appropriate amendments and additions to the current regulatory legal acts governing this area.

Key words: national security, state sovereignty, religion, confession, rights and freedoms of individuals and citizens, religious organization.

«По чому опіум для народу?» ця фраза Остапа Бендера – персонажу з твору «12 стільців» (1928 р.) одеських письменників Ільфа та Петрова стала досить знаменитою на пострадянському просторі та відображала сатиричний образ жадібного священнослужителя отця Федора та порівняння релігії з наркотичною залежністю. Враховуючи тогочасну дискримінацію, дискредитацію та переслідування церкви кривавим комуністичним режимом, ця фраза знайшла свій відгук у населення. В загальному, таке порівняння віри та віросповідання із наркотичними, одурманюючими засобами використовувалося багатьма вченими, філософами та політичними діячами, але саме в першу чергу Карл Маркс та Володимир Ульянов (Ленін) використовували таке порівняння для ідеологічного підґрунтя усунення церкви як загрози існування самого комуністичного режиму з його кровожерливими та антилюдськими постулатами. Чого вартий лише вигаданий першим наркомом освіти РСФРР Анатолієм Луначар-

ським народний трибунал (за всіма тодішніми процесуальними нормами) над Богом за звинуваченнями його у злочинах проти людства та масовий геноцид, який відбувся у Москві 16 січня 1918 року, за результатами якого Всевишнього засудили та «розстріляли» 17 січня 1918 року, шляхом здійснення пострілів в небо [1].

Спочатку радянські вожді приділяли багато зусиль для пропаганди атеїзму та боротьби з вірою. Ці заходи відображались у відповідних циркулярах, декретах, постановах та інших джерелах, на які зараз не прийнято посилались. Зокрема, наприклад, у декреті РНК РСФРР від 20 січня 1918 «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»; постанові ВЦВК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929, яка зі змінами від 23 червня 1975 року проіснувала аж до 25 жовтня 1990 року і ставила під жорсткий державний контроль всі релігійні об'єднання. На початку 1929 року місцевим осередкам більшовиків був розісланий цілком таємний цирку-

ляр «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи», який боротьбу з релігією прирівнював до класово-політичної. І таких нормативних актів була величезна кількість. Звичайно, це викликало опір як серед духовенства, так і віруючих. Наприклад, тільки за 1930 рік у СРСР було зафіксовано 1487 масових виступів на релігійному ґрунті.

Розуміючи це, комуністичні вожді дещо переформатували боротьбу з вірою, на запровадження жорстких регулятивних обмежень діяльності церкви.

В період активного розвитку радянських спецслужб, останні взяли релігію на озброєння, та нащипували духовенство своєю агентурою, у тому числі й так званою «агентурою впливу» з метою контролю за суспільством та насадження «правильної релігії».

Оскільки нинішній очільник Кремля виходець із радянських спецслужб, як і багато хто з так званої верхівки РФ, то питання використання релігії для одурманювання власного населення, власного возвеличування та просування імперіалістичних, шовіністичних ідей «руського світу» замалою новими барвами. І зовсім по іншому тепер розуміється зміст фрази «По чому опіум для народу?». Підтвердження цього ми знаходимо у висловлюваннях керівництва Російської Православної Церкви (далі – РПЦ), у безлічі відеороликів в інтернеті, де так звані «святі отці» наставляють російський народ на вбивство українців, освячують зброю, ракети, військову техніку, тощо та інших фактів мракобісся. І, на превеликий жаль, така діяльність РПЦ приносить свої плоди і росіяни цьому вірять та цьому слідує.

Така ж сама робота російських спецслужб щодо насичення церкви своїми агентами проводилась і на території України. Яскравим прикладом цього є Українська Православна Церква (далі УПЦ), яка ще донедавна мала приставку «Московського патріархату». Підризна робота цієї релігійної організації проти української державності проводилась з моменту отримання Україною незалежності і активізувалась в 2013–2014 роках. На особистому досвіді нам відомі факти діяльності представників УПЦ проти основ національної безпеки в цей період. Зокрема, ще в той час священнослужителі цієї релігійної організації виправдовували анексію Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей. Пропагували ідеї «руського міра», переконували в храмах сепаратистів та російських бойовиків, влаштовували в храмах склади (схрони) зі зброєю та боєприпасами, не кажучи вже про збір і передачу ворогові інформації про місця розташування та пересування підрозділів ЗСУ, Національної гвардії та правоохоронних органів. Мали місце й випадки, коли ці «святі отці» особисто катували полонених. Із початком повномасштабного вторгнення 2022 року така робота ще більше активізувалась. На підтвердження цього свідчить статистика Служби безпеки України. Станом на березень 2024 року за ознаками вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки слідчими підрозділами спецслужби було розпочато 83 кримінальні провадження проти священнослужителів УПЦ. У рамках цих кримінальних проваджень повідомлено про підозру 37 священникам. Судами винесено 23 обвинувальні вироки. Крім цього, за матеріалами СБУ застосовано санкції до 23 осіб з числа керівництва Російської Православної Церкви та 17 священників УПЦ. Позбавлено громадянства 18 священнослужителів УПЦ, які мають російські паспорти. Заборонено в'їзд на територію України 200 клірикам РПЦ [2]. І це лише з початку повномасштабної війни. Крім цього, у інтернеті безліч відео та фотоматеріалів, на яких так звані «святі отці» (які досить часто являлись громадянами країни-агресора) під час богослужінь проводили пропаганду, просуvalи наративи «руського міра», виправдовували збройне вторгнення. Безліч відео та фотоматеріалів, на яких задокументовано виявлення в приміщеннях УПЦ великої кількості відповідної пропагандистської літератури тощо.

Також викликають подив дії вірян УПЦ, які, перебуваючи під постійними обстрілами з боку країни-терориста, вірять у братні народи та братню любов жителів московії. Зомбовані розповідями промосковських попів, вони вперто розказують про розкольників віри, влаштовують хресні ходи під час дії воєнного стану, а також вчиняють кримінальні правопорушення, зокрема перешкоджаючи законним вимогам представників правоохоронних органів у Києво-Печерській лаврі. При цьому ці протиправні дії вчиняються на заклик попів, які роз'їжджають на неймовірно дорогих автомобілях, куплених, у тому числі, і на пожертви цих же прихожан, переважна більшість яких – люди з невеликим достатком. Сугестія та відсутність критичного мислення – напевно це відповідь на причини таких дій, але – це вже предмет дослідження психологів та психіатрів.

Так, звичайно, кожна нормальна демократична держава має дбати про рівність її громадян, у тому числі й щодо релігії та віросповідання. Україна саме така держава. Тому статтею 35 Конституції України визначено, що кожен має право на свободу світогляду й віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність [2]. Схожі положення містять і ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII від 19.10.73 «Міжнародний пакт про громадянські і політичні права», прийнятий 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. Зокрема, стаття 18 вказаного пакту говорить, що кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноособно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів та вчень. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір [3].

Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року № 987-XII, а саме у статті 3, також визначено, що кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії [4].

Так, звісно, згідно статті 24 Конституції громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [2].

Разом із тим, держава має право захищати свої інтереси від протиправної діяльності різних релігійних організацій, особливо в умовах, коли така діяльність посягає на основи її національної безпеки.

Зокрема, у самій же Конституції законодавець передбачив, що здійснення права на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей

(частина 2 статті 35 основного закону) [2]. Аналогічні за змістом положення містяться і в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» (частина 4 статті 3), та у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (частина 3 статті 18). Крім цього варто зазначити, що у статті 64 Конституції визначено наступне – конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції [2]. Як бачимо, статті 35 щодо права на свободу світогляду і віросповідання в цьому переліку немає.

Так, звісно, це лише обмеження таких прав, а в умовах воєнного або надзвичайного стану такі обмеження носять виключно тимчасовий характер. Але чи дійсно такі обмеження ефективні? Чи дійсно можливо певними обмеженнями забезпечити національну безпеку?

На нашу думку, питання заборони діяльності російської церкви мало бути вирішене ще тоді – в 2014 році. Разом із тим, частково це питання було вирішено лише 20 серпня 2024 року шляхом прийняття Закону України № 3894–IX «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» (далі – Закон).

Положення даного Закону досить цікаві. Вони містять багато гарних роз'яснень і нововведень, проте мають і певні спірні моменти. Проаналізуємо окремі положення вищевказаного закону, виходячи з того, що він вже прийнятий, хоча вступить в законну силу 23.09.2024.

Наприклад, доречним є законодавче визначення ідеології «руського міра». Так, згідно з розділом II «Прікінцеві та перехідні положення», до частини першої статті 1 Закону України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» від 22 травня 2022 року № 2265-IX, внесено поняття «ідеологія «руського міра» – російська неоколоніальна доктрина, в основу якої покладені шовіністичні, нацистські, расистські, ксенофобські, релігійні ідеї, образи і цілі, знищення України, геноцид Українського народу, невизнання суверенітету України та інших держав, яка має на меті насильницьке розширення російського наднаціонального імперського простору як способу реалізації особливого цивілізаційного права росіян на масові вбивства, державний тероризм, воєнне вторгнення до інших держав, окупацію територій, поширення канонічної території Російської Православної Церкви за межі території Російської Федерації [6]. Законодавче визначення даного терміну, в цілому, усуває суб'єктивність його тлумачення, проте і може його звужувати без невідмінюваного слова «тощо».

Позитивним є і той момент, що Закон відповідає не тільки викликам сьогодення, але захищатиме національну безпеку в перспективі. Зокрема, Законом заборонена не тільки діяльність РПЦ, а й визначені загальні умови діяльності релігійних організацій на території України. Наприклад, у частині другій статті 2 визначено, що на території України заборонена діяльність іноземних релігійних організацій, які відповідають одночасно таким критеріям:

1) знаходяться в державі, яка визнана такою, що здійснила або здійснює збройну агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України;

2) прямо або опосередковано (в тому числі через публічні виступи керівників або інших органів управління) підтримують збройну агресію проти України [6].

Статтею 3 Закону визначено іноземні релігійні організації, діяльність яких в Україні заборонена. Зокрема

у частині 1 вказано, що зважаючи на те, що Російська Православна Церква є ідеологічним продовженням режиму держави-агресора, співучасницею воєнних злочинів та злочинів проти людяності, що вчиняються від імені Російської Федерації та ідеології «руського міра», діяльність в Україні Російської Православної Церкви заборонена. У частині 2 цієї ж статті вказано, що діяльність релігійних організацій, афілійованих з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена, у тому числі безпосередньо або як складова частина іншої релігійної організації, або за наявності інших ознак, встановлених статтею 5-1 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», не допускається і такі релігійні організації припиняються у встановленому законом порядку.

Перелік таких організацій затверджується наказом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, та оприлюднюється на його офіційному веб-сайті [6].

Вищевказана стаття 5-1 вводиться в дію саме Законом «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» та звучить наступним чином:

«Обмеження діяльності в Україні релігійної організації, афілійованої з іноземною релігійною організацією, що знаходиться в державі, яка визнана такою, що здійснила або здійснює збройну агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України.

Не допускається діяльність в Україні релігійної організації, яка:

1) афілійована з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена;

2) афілійована з релігійною організацією, яка афілійована з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена.

Релігійна організація є афілійованою з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена, за наявності однієї чи кількох з таких ознак:

1) релігійна організація безпосередньо або як складова частина іншої релігійної організації входить до структури (є частиною) іноземної релігійної організації, діяльність якої в Україні заборонена, та/або афілійована з релігійною організацією, яка є афілійованою із зазначеною іноземною релігійною організацією;

2) в офіційних документах та/або рішеннях органів управління, та/або у статуті (положенні), та/або у документах, передбачених статутом (положенням) релігійної організації, що діє в Україні, наявні ознаки входження до структури відповідної іноземної релігійної організації, діяльність якої в Україні заборонена, та/або релігійної організації, яка є афілійованою із зазначеною іноземною релігійною організацією;

3) в офіційних документах та/або рішеннях органів управління, та/або у статуті (положенні) іноземної релігійної організації, діяльність якої в Україні заборонена, наявні ознаки щодо входження до її структури релігійної організації, що діє в Україні, або положення щодо права прийняття статутними органами управління зазначеної іноземної релігійної організації рішень з канонічних і організаційних питань, які є зобов'язальними для релігійної організації, що діє в Україні;

4) офіційними документами та/або рішеннями органів управління, та/або статутом (положенням) іноземної релігійної організації, діяльність якої в Україні заборонена, передбачено обов'язкове входження керівників та/або повноважних представників релігійної організації, що діє в Україні, до статутних органів управління зазначеної іноземної релігійної організації;

5) іноземна релігійна організація, діяльність якої в Україні заборонена, через підлеглість у канонічних та/або організаційних питаннях має можливість впливати на прийняття управлінських рішень та/або на діяльність релігійної організації, що діє в Україні;

6) іноземна релігійна організація, діяльність якої в Україні заборонена, здійснює призначення, обрання, погодження, затвердження, благословення (або іншу адміністративну чи канонічну процедуру, пов'язану з набуттям повноважень) керівника релігійної організації, що діє в Україні;

7) іноземна релігійна організація, діяльність якої в Україні заборонена, приймає, погоджує, затверджує, благословляє, схвалює (або здійснює іншу адміністративну чи канонічну процедуру, пов'язану з набранням чинності) статут (положення) релігійної організації, що діє в Україні» [4].

(у всіх пунктах цієї статті, після слів «заборонена», автором пропущені слова «відповідно до статті 3 Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій»).

Звичайно, законодавчо (статтею 16 ЗУ «Про свободу совісті та релігійні організації») визначено, що дослідження питання щодо наявності вищевказаних ознак афілійованості релігійної організації, що діє в Україні, з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена, здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії (далі – ЦОВВ), за власною ініціативою або на підставі звернення органу державної влади, органу місцевого самоврядування, об'єднання громадян, інших осіб. Це й же ЦОВВ, може звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, юридичних та фізичних осіб про надання інформації, пояснень, документів, витягів з публічних електронних реєстрів, які необхідні для здійснення дослідження та встановлення наявності або відсутності ознак афілійованості. Для встановлення ознак афілійованості може використовувати висновки релігієзнавчої експертизи, інформацію, надану іншими центральними органами виконавчої влади, дані публічних електронних реєстрів, а також інформацію, отриману від фізичних та юридичних осіб, з медіа та інших відкритих джерел [4].

Разом із тим, на прикладі УПЦ ми бачимо, що згідно зі «Статутом про управління Української Православної Церкви», прийнятим Собором Української Православної Церкви 25–27 листопада 1990 року, зі змінами від 27 травня 1992 року, 26 червня 1992 року та 21 грудня 2007 року, а саме пункт 3, – Українська Православна Церква з'єднана з Помісними Православними Церквами через Руську Православну Церкву [7]. Крім цього, по тексту документу постійно згадувався зв'язок УПЦ з РПЦ. Після початку повномасштабного вторгнення російської федерації, УПЦ був прийнятий новий статут від 27.05.2022, де цю прив'язку із тексту забрали і зазначили, що Українська Православна Церква є самостійною у своєму управлінні та устрої відповідно до Грамоти Патріарха Московського і всієї Русі Олексія II від 27 жовтня 1990 року. Керівний центр Української Православної Церкви знаходиться у м. Києві (стаття 1 Статуту). Найвищим органами церковної влади та управління Української Православної Церкви є Собор Української Православної Церкви, Собор єпископів Української Православної Церкви та Священний Синод Української Православної Церкви на чолі з Митрополитом Київським та всієї України (стаття 2). Українська Православна Церква здійснює свою спасительську діяльність на основі Святого Письма та Святого Передання, неухильно дотримується догматів православної віри та священних канонів і у своєму управлінні керується даним Статутом при повазі до державних законів і дотриманні їх [8]. При цьому, у листі до Голови Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 01.06.2022 № 0464, предстоятель УПЦ Онуфрій зазначив: «...Таким чином, зі Статуту про управління УПЦ було виключено всі пункти про зв'язок Української Православної Церкви з Руською Православною Церквою. Зокрема,

це стосується пункту в якому зазначалось, що Українська Православна Церква є самокерованою частиною РПЦ. Від тепер постанови Соборів РПЦ не є підставою для Собору єпископів УПЦ. Митрополит Київський і всієї України припинив членство у Священному Синоді РПЦ. Предстоятель Української Православної Церкви пожиттєво обирається єпископатом УПЦ без подальшого благословення. За богослужінням у всіх храмах і монастирях УПЦ не поминається ім'я Патріарха Московського і всієї Русі. Окрім цього в Статуті визначили, що керівний центр Української Православної Церкви знаходиться у м. Києві. Також на Соборі розглядалось питання про відновлення мироваріння у м. Києві та відкриття українських православних парафій закордоном у прямому підпорядкуванні УПЦ для громадян України, що є ознаками незалежної Церкви...» [9].

З урахуванням того, що основою роботи будь-якої спецслужби є конспірація, то документальне оформлення розриву між УПЦ та РПЦ цілком логічне.

Фактично, ще за 8 місяців до подання проекту Закону, УПЦ документально забезпечила собі можливість оскарження припису про припинення своєї діяльності. З урахуванням кількості прихильників УПЦ серед можновладців, та досвіду практичної діяльності оперативного працівника, таке співпадіння маловірогідне.

Крім цього варто зазначити і реакцію керівництва РПЦ, зокрема Кирила (Гундяєва) на зміни до Статуту УПЦ. У статті Радіо Свобода від 29.05.22 вказується, що у проповіді після літургії у московському храмі Христа Спасителя Кирило сказав, що «з розумінням» ставиться до позиції київського митрополита Онуфрія та єпископату УПЦ (МП), які, за його словами, мають «максимально мудро» діяти, щоб «не ускладнювати життя свого віруючого народу».

При цьому московський патріарх додав, що жодні тимчасові перешкоди не повинні зруйнувати «духовну єдність нашого народу». За словами Кирила, якісь «духи злоби піднебесної» прагнуть розділити «православних людей Русі та України» і зробити так, щоб між ними пролягла прірва, але не досягнуть успіху, «оскільки всі ці зусилля не від Бога» [10]. Якщо порівнювати цю реакцію та реакцію Кирила на отримання томосу Православною Церквою України і визнання її іншими церквами, то складується враження, що реального відділення УПЦ від РПЦ не було. При цьому, вже у в липні 2023 року Гундяєв заявив: «Зберігається, хоч і недостатньо яскраво виражена, на мій погляд, міцна єдність Російської Православної Церкви. І сьогодні ті ж сили, які прагнули розділити країну та народ наш, роблять все для того, щоб відірвати Православну Церкву на Україні від повноти Російської Православної Церкви» [11].

Також варто зазначити, що у Статуті РПЦ (розміщеному на офіційному сайті Московського патріархату РПЦ), а саме главі X з назвою «Українська Православна Церква», містяться положення щодо підпорядкування УПЦ, зокрема погодження керівних документів, благословіння патріарха, входження патріарха УПЦ до російського синоду тощо [12].

Враховуючи все вищевикладене, у положеннях статті 5-1 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», можна знайти формальні ознаки підпорядкування УПЦ російській, разом із тим практично довести це при наявності Статуту УПЦ та публічних висловлювань керівництва УПЦ навряд чи вдасться. Крім цього, враховуючи пункти 3–4 частини 2 статті 5-1 вищевказаного закону щодо наявності в документах іноземної релігійної організації ознак підпорядкованості, РПЦ формально може використовувати ці положення для дискредитації релігійної організації на території України. Тобто РПЦ у своєму статуті може визначити, що, наприклад, Православна Церква України їй підпорядковується, а Епіфаній входить в склад Священного Собору.

Звісно, в статті 5-1 зазначено, що пункт 4 частини другої цієї статті не застосовується у разі, якщо зазначені у цьому пункті суб'єкти, керівники та/або повноважні представники релігійних організацій заявили публічно в усній або письмовій формі про свою незгоду з призначенням до органів управління зазначеної іноземної релігійної організації, здійснили необхідні дії, у тому числі підготували відповідні заяви та/або інші документи для припинення повноважень і розірвання зв'язків з такою іноземною релігійною організацією [4], чим по суті Онуфрій і скористався ще до прийняття Закону. А от стосовно пункту 3 посилання в статті немає. Найімовірніше, при проведенні релігійної експертизи експерт встановить відсутність факту афілійованості, проте формальні ознаки порушення є, як і може бути присутнім фактор суб'єктивності оцінювання.

Звичайно, це лише окремі положення Закону, які ми розглянули. В даному нормативно-правовому акті ще багато цікавих положень, які ми висвітлимо в подальших роботах.

Отже, підводячи підсумок, можна дійти висновку, що протидія впливу релігії на думки та поведінку людей очевидна. Такий вплив активно використовується спецслужбами для підкорення та управління населенням. Особливо це стосується спецслужб країни-агресора, які використовують релігійні організації для проведення різного роду

інформаційно-психологічних операцій та підривної діяльності на території України.

Така діяльність спрямована на розкол населення, дестабілізацію внутрішньо-політичної ситуації в країні, а отже – її ослаблення. Все це, відповідно, впливає і на обороноздатність України. Звичайно ж це все загрожує національній безпеці та спрямовується спецслужбами РФ на ліквідацію української державності. Державна повинна захищатись. Із цією метою і був прийнятий Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» від 20 серпня 2024 року № 3894-ІХ. Цей Закон викликав резонанс як в українському суспільстві, так й взагалі у світі. Багато проросійськи налаштованих осіб вже заявляють про тиск на релігію, та порушення прав віруючих. Це, відповідно, сприяє агресору в дестабілізації обстановки всередині країни та дискредитації її на світовій арені, зокрема і перед партнерами, які надають нашій державі фінансову та військову допомогу у війні. Але, на нашу думку, цей законодавчий акт необхідний і навіть був прийнятий із запізненням. Так, як і кожен нормативно-правовий акт він не досконалий та потребуватиме доопрацювання, внесення змін, правок та інше. Разом з тим, реалізацію механізмів даного Закону ми зможемо побачити лише після його фактичного застосування і вже після цього потрібно буде його більш детально вивчати та аналізувати. Час покаже «по чому опіум для народу».

ЛІТЕРАТУРА

- 104 роки тому більшовики звинуватили бога в геноциді, судили та «розстріляли». Так пропаганда боролася з церквою, але створила свою квазірелігію з культом вождя та комуністичним раєм. Бабель : веб-сайт. URL: <https://babel.ua/texts/75347-104-roki-tomu-bilshoviki-zvinuvatili-boga-v-genocidi-sudili-ta-rozstrilyali-tak-propaganda-borolasya-z-cerkvoyu-ale-stvorila-svoyu-kvazireligiyu-z-kultom-vozhdya-ta-komunistichnim-rayem> (дата звернення 05.09.2024).
- Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення 05.09.2024).
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 05.09.2024).
- Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23 квітня 1991 року № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#n111> (дата звернення 07.09.2024).
- Служба безпеки України. Результати в умовах повномасштабної війни. Служба безпеки України : веб-сайт. URL: <https://ssu.gov.ua/uploads/documents/2024/05/09/rezultati-sbu-za-chas-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-rf-stanom-na-berezen-2024-roku.pdf> (дата звернення 07.09.2024).
- Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій : Закон України від 20 серпня 2024 року № 3894-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-IX#Text> (дата звернення 07.09.2024).
- Статут про управління Української Православної Церкви прийнятий Собором Української Православної Церкви 25-27 листопада 1990 року. : Фрібурзький університет : веб-сайт. URL: https://www.unifr.ch/orthodoxia/de/assets/public/files/Dokumentation/Synodality/Moscow_Ukraine_Statutes.pdf (дата звернення 07.09.2024).
- Статут про управління Української Православної Церкви (з доповненнями і змінами) прийнятий Собором Української Православної Церкви 27 травня 2022 року. : Державна служба України з етнополітики та свободи совісті : веб-сайт. URL: <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2022/12/1.2-Statut-UPTS.pdf> (дата звернення 07.09.2024).
- Лист Митрополита Київського і всієї України Онуфрія від 01.06.2022 № 0464 : Державна служба України з етнополітики та свободи совісті : веб-сайт. URL: <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2022/12/1.1-Suprovodnyy-lyst-do-Statutu-UPTS.pdf> (дата звернення 07.09.2024).
- Патріарх Кирило відреагував на рішення УПЦ (МП) про незалежність : Радіо Свобода : веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kyrylo-rf-pro-upts-mp/31873827.html> (дата звернення 07.09.2024).
- Ніякої незалежності: патріарх Кирило заявив, що УПЦ МП – невід'ємна частина РПЦ : ТСН : веб-сайт. URL: <https://tsn.ua/svit/niyakoyi-nezalezhnosti-patriarh-kirilo-zayaviv-scho-upc-mp-nevid-yemna-chastina-rpc-2372704.html> (дата звернення 07.09.2024).
- Статут руської православної церкви від 2000 року : руська православна церква офіційний сайт московського патріархату: веб-сайт. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/document/133114/> (дата звернення 07.09.2024).
- Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 07.09.2024).

ЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ІДЕЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА І. КАНТА ТА Г. ГЕГЕЛЯ

ETHICAL AND LEGAL IDEAS OF I. KANT'S PHILOSOPHY OF LAW AND G. HEGEL

Зінченко Н.О., к.філос.н., доцент,
доцент кафедри філософії та суспільних наук
Полтавський державний медичний університет

Перун С.В., викладач кафедри філософії та суспільних наук
Полтавський державний медичний університет

Метою статті є короткий опис нововведень, які були впроваджені в ході класичного етапу розвитку філософії права як своєрідної духовної системи осягнення світу, у виявленні спільних і особливих рис у вченнях І. Канта і Г. Гегеля, які відобразили глибокі зміни в суспільному житті і людській діяльності. Особлива увага приділяється порівняльному аналізу їхніх поглядів на походження права, його функції та взаємозв'язок з мораллю. Дослідження охоплює такі аспекти: розуміння природного і позитивного права, роль держави в забезпеченні правопорядку, а також вплив їхніх ідей на подальший розвиток правової філософії. Кант, акцентуючи на автономії волі та категоричному імперативі, заклав фундамент для сучасної моральної філософії. В контексті кантівської філософії право інтерпретується як трансцендентальний феномен, тобто як об'єкт, який виходить за межі нашого безпосереднього досвіду, але при цьому впливає на нього. Концепція права асоціюється з ноуменом, тобто з речами в собі, які ми не можемо повністю пізнати, але які виступають основою для наших уявлень про світ. Гегель, зі свого боку, розглядаючи право, як процес становлення духу, запропонував діалектичну модель розвитку правової свідомості. Згідно з Гегелем, право є однією зі стадій розвитку об'єктивного духу, де свобода індивіда обмежується рамками загального блага. Автори демонструють, що їхні погляди залишаються актуальними і сьогодні, оскільки багато проблем, які вони піднімали, продовжують бути предметом дискусій у сучасній правовій філософії. Німецька філософія має багату історію та різноманітні напрями, кожен з яких мав свій власний погляд на право та його місце в суспільстві. Стаття буде корисною для фахівців у галузі права, філософії та соціології, а також для широкого кола зацікавлених осіб, хто досліджує проблеми моралі та справедливості.

Ключові слова: право, суспільство, мораль, свобода, етика, теоретичний розум, практичний розум, мораль, Кант, Гегель.

The purpose of the article is a brief description of the innovations that were introduced during the classical stage of the development of the philosophy of law as a kind of spiritual system of understanding the world, in identifying common and special features in the teachings of I. Kant and H. Hegel, which reflected deep changes in social life and human activity. Special attention is paid to the comparative analysis of their views on the origin of law, its functions and the relationship with morality. The study covers the following aspects: the understanding of natural and positive law, the role of the state in ensuring legal order, as well as the influence of their ideas on the further development of legal philosophy. Kant, emphasizing the autonomy of the will and the categorical imperative, laid the foundation for modern moral philosophy. In the context of Kantian philosophy, law is interpreted as a transcendental. The concept of law is associated with the noumenon, that is, with things in ourselves that we cannot fully know, but which are the basis for our ideas about the world. Hegel, for his part, considering law as a process of formation of the spirit, proposed a dialectical model of the development of legal consciousness. In the context of Kantian philosophy, law is interpreted as a transcendental phenomenon, that is, as an object that goes beyond our immediate experience, but at the same time affects it. According to Hegel, law is one of the stages of the development of the objective spirit, where the freedom of the individual is limited by the framework of the common good. The authors demonstrate that their views remain relevant today, as many of the issues they raised continue to be debated in contemporary legal philosophy. German philosophy has a rich history and diverse streams, each of which had its own view of law and its place in society. The article will be useful for specialists in the field of law, philosophy and sociology, as well as for a wide range of interested persons who investigate problems of morality and justice.

Key words: law, society, moral, freedom, ethics, theoretical mind, practical mind, morality, Kant, Hegel.

Сучасний світ, як на Заході, так і на Сході, неможливо уявити і інтерпретувати без того гігантського духовно-морального імпульсу в розумінні цінностей державних інститутів, які сформувалися в процесі розвитку західноєвропейського суспільства на рубежі XVIII–XIX століть. Велика французька революція ознаменувалася величезними змінами в структурі та організації суспільного життя європейських країн.

Епоха, про яку ми говоримо сьогодні, особлива, і багато мислителів того часу по-особливому висловлювали, переживали і розуміли свій час. Епоху Просвітництва мислили по-різному. Так, основоположник німецької класичної філософії І. Кант відповів на питання «Що таке Просвітництво?» чітко і по суті. Просвітництво, – писав І. Кант в 1784 році, – це вихід людини зі стану своєї меншості, в якому вона опиняється з власної вини. Меншість – це нездатність користуватися своїм розумом без вказівок з боку когось іншого. Меншість, спричинена власним життям, – це меншість, яка викликана не відсутністю розуму, а відсутністю рішучості та сміливості використовувати його без керівництва когось іншого. «Sapere aude! – майте сміливість користуватися власним розумом! – це девіз Просвітництва» [3, с. 481–482].

Характерно, що з часів Просвітництва з'являється все більше ознак нової, моральної мотивації законослухняної

поведінки громадян, яка не характерна для попередньої західноєвропейської традиції. У значно більшій мірі, ніж до цього періоду розвитку (коли правове мислення і поведінка обґрунтовувалися посиленнями або на природні, або на релігійні цінності), ми стикаємося зі спробами пояснити мораль і право принципово по-іншому. Метафізичні способи обґрунтування правових реалій в основному будувалися таким чином: по-перше, виходячи з того, що право є необхідним похідним від природного початку (який, в свою чергу, встановлюється або окремою особою, або суспільством); по-друге, що закон повинен відповідати релігійному обов'язку і розумним основам суспільного життя, оскільки виявляється вигідним для всіх членів суспільства.

Феномен права, хоча і розглядався як відносно самостійна сфера в житті людей, спочатку мислився як звичайний предмет філософської рефлексії, і філософи ще не виділяли його специфіки. Але формування філософії права, яке припадає саме на період становлення німецької класичної філософії, багато чого змінює. Оскільки це один з найбільш вивчених періодів в історії розвитку європейської філософії, відзначимо лише те, що має безпосереднє відношення до правопорядку і те, що ще не стало предметом спеціального дослідження.

Істотна відмінність періоду кінця XVIII століття полягає в тому, що якщо попередні вчення права характеризу-

валися або емпіричними узагальненнями правових норм (як вчення Аристотеля, який описав кілька десятків правових систем Античності), або спекулятивними конструкціями з використанням елементів діалектики (як у Платона), то починаючи з німецької класичної філософії, в процесі вивчення, вперше настає період розвитку цілісного відображення правових явищ і процесів, що включає спеціальну методику вивчення права. Системність у розумінні права – це те, що відрізняє класичну німецьку філософію від попередніх періодів розвитку філософської свідомості.

Саме в німецькій класичній філософії утвердилася філософія права як самостійна філософська дисципліна, яка увірвала в себе різноманітні прийоми і способи пізнання політико-правової сфери життя суспільства. Тільки з цього часу можна говорити в строгому сенсі про розвиток поняття права на філософському рівні. Цьому передували системний розвиток онтології та гносеології, західноєвропейська філософська рефлексія, науковий та духовний розвиток Європи загалом.

У класичній німецькій філософії І. Канта (1724–1804) і Г. Гегеля (1770–1831) сформульовано нову філософсько-методологічну систему координат, в якій етико-правові засади в житті суспільства виділяються як особливі системні утворення, співвіднесені з іншими близькими за призначенням і впливом, соціальними сферами та інститутами суспільного життя. Ця методологія дозволила, з одного боку, логічно завершити філософський розвиток ідеї природного права, а з іншого – подолати розмежування та ізоляції цієї ідеї від інших сфер суспільного життя, вийти за межі її тлумачення, за межі динаміки соціального цілого. Саме тому на основі методики, запропонованої І. Кантом і Г. Гегелем, були зроблені такі значущі тлумачення правопорядку, як історичний, соціальний, позитивістський і герменевтичний філософсько-правові теорії права. Без розширення горизонтів бачення права, які були розширені в рамках німецької класичної філософії, ці школи і позиції навряд чи були б можливими.

І. Кант і Г. Гегель вперше розглядають право не окремо, не окремо від усіх інших факторів суспільного життя, не саме по собі, ізолювано від інших процесів життєдіяльності суспільства, а в нерозривному зв'язку з основними основами суспільного життя – свободою і розумом як атрибутами людського життя. І. Кант досліджує мораль, як і право, незвичайним чином. Для нього ні мораль, ні право не існують в одній площині, як філософія і наука. Для їх пояснення І. Кант пропонує інший погляд у порівнянні з підходами, що існували до того часу.

Мораль і право не є продуктами так званого теоретичного розуму. Крім того, мораль і право презентуються в житті суспільства не як щось, що існує безпосередньо в соціальному досвіді, а існують як би поза сприймаються фактами дійсності. Тому філософ вважає, що морально-правові дії не можуть бути зрозумілі виключно в логіці розгляду причинно-наслідкових відносин, з якого виходить вся наука. Він вважає, що причини їх появи в свідомості людини виходять за межі так званого феноменального, поза досвідом, даного в спостереженні. Вони як би виходять за межі існуючого і очевидного, поверхневого, мають причини зміни за межами того, що доступно емпіричному досвіду. До таких процесів належать етичні та правові явища. Основи етичних і правових принципів не іманентні (тобто внутрішньо властиві чомусь), а трансцендентні, лежать поза досяжністю розумної людини, яка їх вивчає. Не можна точно сказати, звідки зародилися ці підвалини у людей. Саме тому, І. Кант виступає проти так званого натуралізму в сфері етики і права, який фіксує видиме, очевидне.

У цілому право розуміється як трансцендентальний об'єкт, тобто такий, що виходить за межі світу спостережуваних явищ і не може бути вичерпно зрозумілий і пояснений в межах лише теоретичного розуму. Право розгля-

дається як своєрідний ноумен (те, що протиставляється явищам, не зафіксовано в світі тільки проявленого досвіду і відображено теоретичним розумом). До ноуменального світу, невидимого для теоретичного розуму, Кант відносить, перш за все, свободу, безсмертя душі та ідею Бога. Поза цими цінностями, вважає філософ, немає самої людини. Людина живе в справжній свободі, в ідеї безсмертя життя, в самій ідеї Бога. У ноуменальному світі (недоступному його пізнанню) існує правовий порядок, який залежить від свободи людини.

Родовим поняттям, зазначає І. Кант, є розуміння свободи волі. Тільки людина має свободу волі, оскільки тільки вона володіє розумом. Тільки людина як особистість в моральному акті підпорядковується «тільки своєму власному і, тим не менш, загальнолюдському законодавству» [2, с. 484]. На цій основі І. Кант формулює саме поняття права: «Право є сукупністю умов, при яких свавілля одного (особи) сумісне зі свавіллям іншого з точки зору універсального закону свободи» [2, с. 491].

Цим твердженням І. Кант вперше в історії філософії поділяє людський розум на теоретичний (пізнавальний, який він називає «чистим») і практичний (що регулює поведінку людей відповідно до корисності і природи). Чистий розум пізнає, а пошук істини стоїть на вершині його пріоритетів. Практичний розум активний, орієнтований на поведінку людини в його практиці, спрямований в дещо інше русло. А оскільки ці типи розуму мають різні об'єкти інтересу і горизонти бачення дійсності, то і предствалення понять і категорій в їх межах може не збігатися.

І. Кант вважає, що право можна лише частково віднести до сфери теоретичного розуму, а інший його полюс знаходиться в межах практичного розуму. Оскільки, тільки розум має здатність створювати для себе обмеження на основі прийнятих понять і законів, то він (теоретичний розум) є передумовою права. Сутність розуму (як практичного, так і теоретичного) – свобода.

У цьому відношенні філософ протиставляє закон природним явищам (в першу чергу даним), теоретичному розуму, які абсолютно підпорядковані причинно-наслідковим відносинам і несумісні зі свободою. Свобода людині дана не за його природою, а за принципом обов'язку. Обов'язок – це своєрідний камертон, який робить людину особистістю. Саме обов'язок, за Кантом, є джерелом не тільки моралі, але і права.

Відповідно до введеного розрізнення, право і мораль мають спільний корінь – свободу волі людей. А це сфера практичного розуму. Виявлення цього глибокого взаємозв'язку права і моралі, деклароване І. Кантом і мотивоване різницею між теоретичним і практичним типами розуму, стало дещо пізніше у філософії права головною, основною ідеєю, яка багато в чому визначила напрямки і зміст його історичної динаміки.

Згідно з тлумаченням Канта, право є формою і умовою свободи (її об'єктивний аспект) і водночас воно (в суб'єктивному сенсі) є обмеженням свободи кожної людини через особливе усвідомлення необхідності її «згоди на однакові свободи один одного, наскільки це можливо для універсального закону» [2, с. 31]. Взаємодія суб'єктивного та об'єктивного начал в системі права визначає її особливості, і ця єдність знаходить своє вираження в просторі того, що І. Кант називає практичним розумом, який корелює не тільки з соціальним як таким, а й з індивідуальним (точніше, особистим) початком.

І. Кант пов'язує правовий порядок з підпорядкуванням людини нормі в конкретній дії. Оцінюючи позицію Канта, ми переконуємося, що він ніби зміщує правові явища і процеси в бік людини як особистості, її волі і стверджує, що способами утвердження і свободи є не держава як така, а громадянське суспільство як сфера взаємодії людей. Громадянське суспільство – це сфера реалізації потреб та інтересів людей, відносин власності, корпоративних

зв'язків. І таким чином не держава, а індивід і громадянське суспільство є головними сторонами правопорядку, який підтверджується волею і розумом самих людей.

Кант вважає, що саме правовий порядок є найважливішим соціальним завданням людини. Доля людини і шляхи її вдосконалення не можуть бути реалізовані поза правовим порядком (або поза верховенством права) – той ключовий висновок, до якого приходять І. Кант і який Г. Гегель приймає як своєрідну естафету. Свобода – це головна цінність, до якої людина покликана прагнути. Але в той же час людська свобода неможлива без своєрідних обмежень, вона не безмежна. Є ще борг і обов'язки людини (на них наголошує Кант), а є ще розум (акцент Гегеля). Своєрідним обмеженням є правовий порядок. Тому і Кант, і Гегель пов'язують поняття свободи з певними правилами-нормами, з правопорядком, які є обов'язком людини перед державою для того, щоб свобода була по суті можлива.

Г. Гегель вніс в процес осмислення феномена права ряд оригінальних і надзвичайно плідних ідей, що дозволило по-новому розглянути правову сферу життя суспільства. Перш за все, це уявлення про те, що право – це сфера розвитку абсолютного розуму (думки) на стадії об'єктивного духу. Об'єктивний дух, в свою чергу, за Гегелем, є формою реальності, яка породжується абсолютною ідеєю, в якій свобода має місце як необхідність. І далі філософ стверджує, що свобода як феномен духу взагалі є підставою права і сама по собі вона духовна. Виходячи з цього, Гегель узагальнює: право є свобода взагалі як ідея. Це твердження є своєрідним рефреном, на якому філософ акцентує увагу протягом усього тексту твору і який відображає суть гегелівського вчення про право.

У той же час філософ виходить з принципу духовної єдності світу. Саме тому правильне судження про право неможливе, вважає Гегель, якщо зосередитися на його окремих аспектах і властивостях. У сфері філософії необхідно піднятися до ідеї права. Основна методологічна спрямованість Гегеля пов'язана з переконанням, що конкретні явища і процеси в сфері права можуть бути зрозумілі і адекватно представлені тільки в їх взаємозв'язку з тим цілим, до якого вони належать. І це ціле виражається як ідея права (що виникає на етапі розвитку об'єктивного буття духу, свідомості).

Ідея верховенства права, прищеплена Г. Гегелем, цілком певно, найчастіше тісно пов'язана з ефективною системою права, за допомогою якої вільні громадяни (а умовою цієї свободи є діяльність відповідно до правової норми) здійснюють свій життєвий вибір.

Така правова держава є здійснюваним правопорядком, як такий він не є обмеженням або обмеженням свобод громадян. Обмеженню підлягає лише свавілля окремих осіб, а обмеження свавілля не посягає на свободу людини, а створює для неї передумови та підстави. Мірилом обмеження свавілля є розум і закони, які сумісні з принципом справедливості.

При всіх перерахованих вище відмінностях в підходах і позиціях по відношенню до права в цілому західноєвропейська філософська свідомість залишалася (до І. Канта і Г. Гегеля) відданою ідеї природного права як ключової і домінуючої основи правових порядків. Однак на основі оцінки і створення альтернативної методики, що сформувалася в період німецької класичної філософії, до середини XIX століття з'явилися і полярні природно-правові концепції права.

Щодо зародження правового принципу в суспільстві в XVIII столітті існувало кілька альтернативних позицій. Найпопулярнішою і поширеною концепцією того часу була так звана історична школа права. Її розробили такі видатні дослідники, як Р. Джерінг, А. Меркель, Ф. К. Савіньї. Крім того, такого роду методологія пізніше була використана в теорії позитивного права, особливої популярності вона набула до кінця дев'ятого століття. Слід

зазначити, що в рамках історичної та позитивістської шкіл права виникло безліч різних відгалужень.

Розвиток цих напрямів дослідження права став можливим саме завдяки методологічному розширенню положень філософського бачення права, яке було здійснено в філософії права І. Кантом і Г. Гегелем. Таким чином, теза Гегеля про «дух народів» як джерело права була сприйнята історичною і позитивістською школами права (по суті, близькою до Гегеля за вихідними методологічними позиціями) у тому сенсі, що існує органічний зв'язок між природою історичної свідомості народу і властивою йому правовою системою. А оскільки той зв'язок, по суті, є визначальним то ряд теоретиків права вважали справедливим відмову від «універсального розуміння принципу справедливості» [1, с. 146].

Ця позиція, по суті, доповнює кантівське розуміння права, яке породжується свободою і співвідноситься насамперед з моральною ідеєю, що розуміється в абсолютному сенсі. Саму державу Гегель визначає як реальність моральної ідеї. Зміни в моралі призводять до зміни правових норм і порядків.

Гегель вважав, що в цілому всесвітньо-історичний процес – це рух до свободи, який здійснюється через усвідомлення народом своєї необхідності. Свобода, як і в Б. Спінози, у Гегеля нерозривно пов'язана з необхідністю. Вона вкорінена у свідомості народу. Не еліта, а народ, на думку мислителя, є суб'єктом розширення поля, простору свободи через реалізацію необхідності. Прогрес полягає в поступовому усвідомленні і піднесенні народом ідеї свободи. А формою реалізації цієї свободи є, по суті, правовий порядок, тобто, як би парадоксально це не звучало, вона виражається через необхідність встановлення і дотримання правопорядку. І саме це відрізняє позицію Гегеля від поглядів Б. Спінози і Г. Фіхте, які зводили свободу лише до пізнання необхідності. У Гегеля сфера свободи виходить за межі гносеології і реалізується в практичній діяльності людей. Мислитель вважає, що свобода не вичерпується в пізнанні. У вченні Гегеля саме держава і встановлений ним правовий порядок виявляються вираженнями і організацією ідеї свободи в рамках конкретного соціального організму.

Другим принципово важливим моментом методології Гегеля, який безсумнівно не втратив своєї значущості для розуміння сучасного суспільства, є твердження про те, що право слід розглядати не тільки як елемент держави, воно є, перш за все, продуктом і елементом життя громадянського суспільства. Громадянське суспільство, виходячи зі своїх потреб та інтересів, створює і підтримує право як власний інститут.

Витоки права лежать не в індивідуальних ідеях, а в суспільстві, вони йдуть від людей. І при цьому кожна людина вже володіє мірою правового простору, адже людині дається його внутрішня сутність, яка говорить про те, як це повинно бути за законом. Людина здатна співвіднести силу закону з нормою самого закону. Інша справа, наскільки людина здатна контролювати обставини і умови реалізації своїх інтересів і потреб, наскільки законодавець здатний передбачити міру і межі того, що допустимо в поведінці людей, маючи на увазі свободу кожного як умову свободи всіх.

Г. Гегель приходять до висновку, що І. Кант помилявся, коли пропонував побудувати ідеал права на основі повинності. Було б неправильно завжди відштовхуватися від певної схеми «як має бути». Легітимізація законного полягає в праві в цілому, в факті його обґрунтованості. Природне право, взятє в цілому, є одночасно і розумним, і реальним. Звідси відоме положення гегелівської філософії права про те, що «закон є розумом об'єкта», а далі – відоме твердження «все розумне є реальним, а все реальне є розумним» [1, с. 175].

Особливий інтерес представляє обґрунтування цієї тези. Гегель вважав, що Дух, абсолютний розум, у сво-

ему розвитку проходить три стадії своєї динаміки. Перша з цих стадій – суб'єктивний дух. Цей етап відповідає антропології, феноменології та психології. Але право, мораль і етика належать, за Гегелем, до стадії об'єктивного духу. Саме з цієї причини гегелівська «Філософія права» складається з відповідних частин: «Абстрактне право» – «Мораль» – «Моральні устрої». Відповідно до цієї логіки останній розділ кожної частини закінчується синтезом тих протилежних принципів, які були відкриті філософом в попередніх двох розділах. Таким чином, абстрактне право має поняття власності як своє початкове, початкове відношення. Друга частина включає в себе відносини «замір і провина», «намір і благо», а закінчується ця частина категоріями «добро» і «совість».

Третю частину філософ називає «Неправо». Ця частина присвячена поняттю «мораль». Її розділами є: сім'я, потім громадянське суспільство; ця частина твору закінчується розділом «Держава». І в підсумку, за логікою Гегеля, держава є своєрідним синтезом сім'ї і громадянського суспільства.

Мораль (іншими словами, соціальна етика) – це також синтез (єдність) абстрактного закону і моралі. А її тріада – сім'я, громадянське суспільство і, нарешті, держава є своєрідними інститутами, які розкривають і виражають волю

індивідів в єдиному соціальному цілому. Кожен з них має свої основи, які виникають в результаті того, що індивіди вже поза сім'єю виражають свої приватні інтереси. Саме єдність індивідів представлена в різних класах: сільсько-господарському класі, промисловому класі і так званому комерційному класі. Кожен з класів залежить від особливостей його роботи і відповідає типу мислення. Особливе значення має так званий правлячий клас, який особливо залежить від мислення.

Право виникає і існує на основі процесів регулювання відносин у громадянському суспільстві. Звідси і ключова роль громадянського суспільства. Адже саме на його рівні виникає потреба в справедливості, яка покликана регулювати відносини між людьми на основі опублікованих законів. Після Гегеля можна було або розвивати свою систему права, або критикувати її, що і сталося.

Аналіз етико-правових ідей Канта та Гегеля дозволяє виявити ряд актуальних проблем сучасної філософії права. Обидва філософи бачили в праві вищий прояв людської свободи, проте розуміли її природу по-різному. Кант акцентував на внутрішній свободі волі, тоді як Гегель розглядав право як результат історичного процесу. Ідеї цих філософів можуть слугувати основою для подальших досліджень у цих напрямках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Георг В. Ф. Гегель. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. – 336 с.
2. Immanuel Kant Grounding for the Metaphysics of Morals. Hackett Publishing Company, 1981. P. 82.
3. Kant, Immanuel: Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? In: Berlinische Monatsschrift, 1784, H. 12, S. 481–494.

ПРАВОВА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСІБ, ЩО ВІДБУЛИ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

LEGAL RESOCIALIZATION OF PERSONS WHO HAVE SERVED PRISON SENTENCES

Ковальчук Л.В., студентка II курсу магістратури юридичного факультету
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Міхайліна Т.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри теорії, історії держави і права та філософії права
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Стаття присвячена проблемам правової ресоціалізації осіб, що відбули покарання у виді позбавлення волі.

У процесі дослідження виявлено, що особи, які звільнились з місць позбавлення волі, як ніхто, потребують соціальної та державної підтримки, що й передбачає процес ресоціалізації. Акцентовано увагу на дослідженні поняття ресоціалізації як складної соціально-правової категорії, яка зумовлює процедуру відновлення втраченого та розвиток соціально корисного в правосвідомості особи. В ході дослідження було виявлено, що ресоціалізація представлена у трьох формах, а саме: як процес, заходи та результат, – що спрямовуються на досягнення конкретного результату – правового становлення колишнього засудженого.

Основними завданнями першого етапу ресоціалізації засуджених є нівелювання або мінімізація негативних аспектів, викликаних ізоляцією засудженого від суспільства, підготовка його до законслухняного життя на волі, а другого – допомога в соціальній адаптації після звільнення від відбування покарання.

Наголошується, що державна політика в недостатній мірі звертає увагу на період життя після звільнення з місць позбавлення волі, що призводить до ігнорування однієї з ключових цілей покарання – запобігання новим злочинам.

Недосконалість механізмів соціальної реабілітації ускладнює адаптацію колишніх засуджених.

Встановлено, що одними з основних причин труднощів з працевлаштуванням колишніх засуджених є дискримінація та недостатня співпраця між центрами зайнятості та роботодавцями. З огляду на це, було зазначено про важливість такого кроку як зміна законодавства, що стимулюватиме роботодавців до працевлаштування колишніх засуджених, а також активна співпраця між установами виконання покарань та центрами зайнятості.

Окрім того, на основі аналізу зарубіжного досвіду, акцентовано увагу на необхідності надання освітніх послуг засудженим та підготовки до повноцінного життя в суспільстві. Засуджені як вразлива група населення потребують додаткової підтримки з боку держави та соціальних служб.

Також за результатами дослідження було зроблено висновок про важливість доповнення Закону України "Про пробацію" інститутом постпенітенціарної пробації. Наголошується, що впровадження цього інституту дозволило б зробити систему пробації більш ефективною та гуманною.

Зазначено, що особи, які вже відбули покарання за свої дії та стали на шлях виправлення, потребують підтримки і від соціуму, тому етичне ставлення до таких людей варто закладати на глибоких рівнях свідомості та укріплювати його шляхом демонстрації позитивних змін, адже взаємодія з іншими учасниками правових відносин сприяє формуванню більш зрілої правової свідомості.

Ключові слова: соціалізація, правова соціалізація, правова ресоціалізація, позбавлення волі, соціальна реабілітація, юридична відповідальність, покарання, відбування покарання.

The article is devoted to the problems of legal re-socialization of persons who have served a sentence of imprisonment.

It was revealed that persons released from prison, like no one else, need social and state support, which implies the process of re-socialization. Attention is focused on the study of the concept of re-socialization as a complex socio-legal category, which determines the procedure for restoring the lost and developing socially useful in the legal consciousness of a person. Re-socialization is presented in three forms, namely: as a process, measures and result – aimed at achieving a specific result – the legal formation of a former convict.

The main tasks of the first stage of resocialization of convicts are leveling or minimizing the negative aspects caused by the isolation of the convicted person from society, preparing him/her for a law – abiding life at large, and the second – helping in social adaptation after release from serving a sentence.

It is noted that the state policy does not sufficiently pay attention to the period of life after release from prison, which leads to ignoring one of the key goals of punishment – the prevention of new crimes.

Imperfect social rehabilitation mechanisms make it difficult for former convicts to adapt.

It is established that one of the main reasons for difficulties with the employment of former convicts is discrimination and insufficient cooperation between establishment centers and employers. With this in mind, the importance of such a step as changing the legislation that will encourage employers to employ former convicts, as well as active cooperation between penitentiary institutions and employment centers, was noted.

In addition, based on the analysis of foreign experience, attention is focused on the need to provide educational services to convicts and prepare for a full life in society. Convicts as a vulnerable group of the population need additional support from the state and social services.

Also, based on the results of the study, it was concluded that it is important to supplement the Law of Ukraine "On Probation" by the institute of post-penitentiary probation. It is noted that the introduction of this institution would make the probation system more efficient and humane.

It is noted that persons who have already served a sentence for their actions and have taken the path of correction need support from society, so the ethical attitude towards such people should be laid at the deep levels of consciousness and strengthened by demonstrating positive changes, because interaction with other participants in legal relations contributes to the formation of a more mature legal consciousness.

Key words: socialization, legal socialization, legal re-socialization, deprivation of liberty, social rehabilitation, legal responsibility, punishment, serving a sentence.

Вступ. Питання ресоціалізації осіб, що відбули покарання у виді позбавлення волі, є підґрунтям для багатьох наукових праць та доробків. Вказана проблема також постійно перебуває під пильним наглядом як кримінологів, психологів, соціологів, так і працівників установ виконання покарань. Натомість проблематиці ресоціалізації приділяють увагу тоді, коли вже існує рецидивна

діяльність, що ускладнює процес виправлення таких осіб, і постає гостра необхідність їх суспільної адаптації у правовому просторі держави. З огляду на реформування пенітенціарної політики держави та внесення змін до кримінально-виконавчої системи згідно міжнародних стандартів, перед державою виникає завдання створення такої системи відбування покарань, яка сприяла б ресо-

ціалізації засуджених та запобіганню вчиненню нових злочинів особами, що раніше були засудженими, особами, що не зазнали покарання, і тими, що не скоювали злочинів. Однак неможливо створити сприятливе для ресоціалізації середовище, не створивши спочатку нормальних умов життя в установі виконання покарань. Тому колишні ув'язнені, виходячи з місць позбавлення волі, на практиці мають дуже негативну тенденцію впливу «кримінально-тюремної субкультури»: неповага до закону, моральних норм, прав та інтересів інших людей. З огляду на це, колишній засуджений стикається з проблемою змін навичок, звичок, поведінки, набутих у місцях позбавлення волі, та необхідністю стати на шлях виправлення. Саме так і відбувається процес ресоціалізації. Фактично це двостороння процедура, тобто, з однієї сторони, руйнується «кримінально-тюремна субкультура» людини, а з іншої, – створюється модель законослухняної людини із впливанням її у соціум.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Проблеми ресоціалізації засуджених були об'єктом дослідження таких науковців, як К. Автухов, А. Жижиленко, М. Гернет, В. Батиргарєєва, Ю. Баулін, І. Богатирьов, О. Богатирьова, Є. Бодюл, В. Василевич, Б. Головкін, А. Гель, Т. Денисова, О. Джужа, Т. Кам'янець та інших, проте на практиці вони досі потребують уваги.

Мета статті полягає в дослідженні проблем процесу правової ресоціалізації колишніх засуджених до позбавлення волі та пошуку шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Особи, що перебували у місцях позбавлення волі, є однією із найбільш незахищених верств населення, приймаючи на себе «тавро» злочинця, тим самим отримуючи усесторонній «хейт» (молодіжний сленг, що позначає неприйняття, ненависть та всезагальне осудження). Однак варто наголосити, що особи, які звільнились з місць позбавлення волі, як ніхто, потребують соціальної та державної підтримки. Тут варто погодитися із думкою, що вплив соціального середовища, правове виховання, правове самовиховання, правове перевиховання виступають передумовами формування та розвитку правосвідомості особи, а от правова соціалізація може бути як причиною, так і наслідком розвитку та трансформації правосвідомості [1, с. 9].

Як абсолютно справедливо зазначає В. В. Васильків, ресоціалізація – це процес прийняття індивідом соціальних норм і культурних цінностей, утрачених, або неналежно засвоєних раніше, або оновлених на новому етапі суспільного розвитку. У певному сенсі ресоціалізація передбачає засвоєння індивідом деяких цінностей і норм, які радикально відрізняються від набутих ним раніше. Ресоціалізація пов'язана з руйнуванням засвоєних індивідом у процесі асоціалізації, десоціалізації негативних антигромадських норм і цінностей, прищепленням визначних суспільством цінностей та вчинків; вона нагадує первинну соціалізацію, оскільки повинна радикально по-новому розставити акценти реальності [2, с. 33].

Тобто ресоціалізація являє собою складну соціально-правову категорію, що зумовлює процедуру відновлення втраченого та розвитку соціально корисного в правосвідомості особи. Проте для звільнених вона передбачає ще й комплекс трудових та побутових процесів становлення та соціальної реабілітації, забезпечуючи таким чином повернення засудженого до самостійного життя. Саме ресоціалізація має забезпечити відновлення та розширення соціально корисних зв'язків і відносин із суспільством особи, яка звільнилася з місць позбавлення волі, розвиток цілісної особистості, здатної до об'єктивного ставлення як до навколишнього світу, так і до самої себе, світоглядного вибору на основі загальнолюдських і національних цінностей [3, с. 259].

Можна стверджувати, що ресоціалізація представлена у трьох формах, а саме як процес, заходи та результат, що

спрямовуються на досягнення конкретного результату – правового становлення колишнього засудженого. У процесі ресоціалізації першочерговим моментом є усвідомлення того, що саме відбувається у житті людини в цей конкретний момент, та яким вона бачить своє майбутнє у правовому вимірі. Результатом такого осмислення є набуття засудженим статусу законослухняного громадянина. Тобто засуджений проходить декілька психологічних етапів, успішність яких напряму залежить від власного бажання колишнього засудженого. Саме цим і зумовлюється складність ресоціалізації. Життєва пасивність, відсутність конкретних цілей та чітких дій сильно знижує стресостійкість такої особи після виходу із місць позбавлення волі, внаслідок чого виникає такий собі ефект «оголеного проводу» (мається на увазі психологічний стан людини, коли будь-яка стресова ситуація призводить до сплеску емоцій). Пояснюється це тим, що людина виявляється не готовою виходити на волю у зв'язку із необхідністю виконувати різні ролі та функції у суспільстві, натомість, коли у місцях позбавлення волі є чітко налаштований графік та модель поведінки, які з часом настільки укорінюються в голові колишніх засуджених, що така особа просто не пам'ятає іншого «соціального» життя.

Варто погодитися з тим, що процес правової соціалізації особи найчастіше відбувається нерівномірно і обумовлений позитивним впливом на свідомість особи найбільш значимих для неї інститутів правової соціалізації. Вплив таких чинників протягом життя людини може перериватися (наприклад, на час відбуття кримінального покарання, пов'язаного з позбавленням волі), послаблюватися, або можуть змінюватись найбільш значимі для особи інститути соціалізації [1, с. 9].

Аналіз законодавства та наукових праць щодо ресоціалізації засуджених виявляє неоднозначність щодо визначення початкової точки цього процесу. Хоча ч. 3 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України прямо вказує на засоби виправлення та ресоціалізації, зокрема на режим відбування покарання, науковці висловлюють різні думки щодо того, чи охоплює ресоціалізація допенітенціарний період [4, с. 190]. З практичної точки зору ця діяльність бере початок ще від моменту відбування покарання засудженим, тобто покарання слугує важелем для початку ресоціалізації та найбільшого значення набуває вже після звільнення особи. Таку ж думку висловлював В. М. Дрьомін, вказуючи на те, що ресоціалізація відбувається у два етапи: під час та після відбування покарання. Основними завданнями першого етапу ресоціалізації засуджених є нівелювання або мінімізація негативних аспектів, викликаних ізоляцією засудженого від суспільства, підготовка його до законослухняного життя на волі, а другого – допомога в соціальній адаптації після звільнення від відбування покарання [3, с. 260]. Актуальним є також дослідження С. Ф. Денисова та Д. Є. Заїки, які зазначають, що відправною точкою ресоціалізації можна вважати період, що починається після 14-денного обстеження і закінчується, відповідно до положень ст. 6, лише з поверненням засудженого до самостійного соціально-нормативного життя у суспільстві [4, с. 190]. М. С. Рибак вважає, що ресоціалізацію необхідно розглядати як таку, що складається з двох етапів – пенітенціарного (під час відбування покарання) та постпенітенціарного (після звільнення від відбування покарання) [5, с. 230]. Проте, на думку В. О. Корчинського, О. М. Неживець, С. Ф. Денисова, Т. А. Денисової, М. С. Пузиревського та ін., ресоціалізація є комплексним поняттям, яке охоплює допенітенціарний (винесення вироку і визначення покарання), пенітенціарний і постпенітенціарний періоди впливу на особу засудженого [6, с. 161].

Для визначення початкової точки процесу ресоціалізації необхідно звернутися до легальної дефініції цього

поняття. Згідно зі ст. 6 КВК, ресоціалізація передбачає відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства та повернення його до соціально-нормативного життя [7]. Аналіз цього визначення дозволяє зробити висновок, що допенітенціарний період, зокрема перебування в СІЗО, не може вважатися початком ресоціалізації, оскільки в цей час засуджений позбавлений можливості реалізувати зазначені ознаки. Процес усвідомлення власної провини та зміни цінностей, що часто розглядається як початок ресоціалізації, має мінливий характер і більш відноситься до поняття виправлення.

Важливим аспектом є розуміння того, що ресоціалізація не є одноразовим актом, а тривалим процесом, який може тривати роками.

Шлях ресоціалізації для кожної людини, яка вийшла з місць позбавлення волі, унікальний. Однак, незалежно від особистих особливостей, успішність цього процесу значною мірою залежить від ставлення суспільства. Коли суспільство демонструє ворожість або недовіру до таких людей, їхня адаптація стає практично неможливою. Державна політика в недостатній мірі звертає увагу на період життя після звільнення з місць позбавлення волі, що призводить до ігнорування однієї з ключових цілей покарання – запобігання новим злочинам. Недосконалість механізмів соціальної реабілітації ускладнює адаптацію колишніх засуджених. Для багатьох осіб, які відбули покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, проблемами соціальної адаптації є ситуація в сім'ї, взаємини з трудовим колективом, найближчим оточенням.

Українське законодавство передбачає ряд заходів, спрямованих на ресоціалізацію засуджених. Зокрема, Закон України «Про пробачення» передбачає пенітенціарну пробачення, яка має на меті підготувати осіб, які відбувають покарання, до звільнення шляхом сприяння їхньому трудовому та побутовому влаштуванню. Ці заходи є важливим кроком у напрямку успішної реінтеграції колишніх засуджених у суспільство. Однак гострою проблемою все ще є втрата соціально корисних зв'язків після перебування в місцях позбавлення волі [8].

Дискримінація та недостатня співпраця між центрами зайнятості та роботодавцями є основними причинами труднощів з працевлаштуванням колишніх засуджених. Держава та суспільство несуть спільну відповідальність за їх ресоціалізацію. Держава повинна створити сприятливі умови для їхньої реінтеграції, а суспільство – змінити своє ставлення до цієї категорії громадян. Важливим кроком є зміна законодавства, що стимулюватиме роботодавців до працевлаштування колишніх засуджених, а також активна співпраця між установами виконання покарань та центрами зайнятості.

Доцільним в даному дослідженні вбачається звернення до досвіду зарубіжних країн у сфері ресоціалізації засуджених. Так, пенітенціарна система країн Європи передбачає комплекс заходів, спрямованих на професійне навчання засуджених, соціально-психологічну роботу з ними та професійне працевлаштування. Їхня мета полягає в застосуванні таких дій по відношенню до засуджених, які найкращим чином сприяли б комфортному поверненню таких осіб у соціум. Так, найпершим та одним із найважливіших аспектів цієї діяльності є освіта. Європейські пенітенціарні правила зобов'язують кожну пенітенціарну установу прагнути надати всім ув'язненим доступ до освітніх програм, які повинні максимально відповідати індивідуальним потребам ув'язнених та їх прагненням [9]. До прикладу, у США освіта в місцях позбавлення волі розглядається як інструмент ресоціалізації. Американська система виправлення широко використовує освітні програми, розроблені та адаптовані до потреб різних категорій засуджених і включають: спеціальні методи навчання

дорослих, програми підвищення загального рівня освіти, мотиваційні програми, практичні заняття та курси, спрямовані на формування навичок самоосвіти. Навчання абсолютно безкоштовне, а отримання освіти на рівні середньої школи навіть обов'язкове [10].

Підходи до соціальної роботи з ув'язненими в США та Європі суттєво відрізняються. У США основний акцент робиться на підготовці до життя після звільнення через працевлаштування та корекцію поведінки. Європейські країни, особливо Фінляндія, пропонують більш широкі можливості для особистісного розвитку через освіту. Ув'язнені у Фінляндії мають значну свободу у виборі між працею та навчанням, а також можуть продовжувати освіту за межами установи. Інші європейські країни, як-от Польща, також надають освітні програми, однак з деякими обмеженнями для різних категорій засуджених [11].

Надання освітніх послуг засудженим є невід'ємною частиною їхньої соціальної реабілітації та підготовки до повноцінного життя у суспільстві. Хоча всі країни визнають важливість освіти для цієї категорії громадян, підходи до її організації та фінансування значно відрізняються залежно від національних особливостей. Засуджені як вразлива група населення потребують додаткової підтримки з боку держави та соціальних служб.

Окрім того, доцільно доповнити Закон України «Про пробачення» інститутом постпенітенціарної пробачення. Така позиція ґрунтується на міжнародних стандартах, зокрема Рекомендаціях CM/Rec(2010)1 Комітету Міністрів держав-членів про Правила Ради Європи про пробачення [12]. Ці Правила підкреслюють важливість контролю за особами, що звільнилися з місць позбавлення волі, з метою їхньої успішної ресоціалізації та запобігання повторним правопорушенням. Постпенітенціарна пробачення передбачає комплекс заходів, спрямованих на вирішення проблем з працевлаштуванням, житлом та інтеграцією в суспільство. Впровадження цього інституту дозволило б зробити систему пробачення більш ефективною та гуманною.

Також все ще залишається проблемою упереджене ставлення соціуму до засуджених осіб, що також передбачає активне втручання з боку держави задля її подолання. Особи, які вже відбули покарання за свої дії та стали на шлях виправлення, потребують підтримки і від соціуму, тому етичне ставлення до таких людей варто закладати на глибинних рівнях свідомості та укріплювати його шляхом демонстрації позитивних змін, адже взаємодія з іншими учасниками правових відносин сприяє формуванню більш зрілої правової свідомості.

Висновки. Правова ресоціалізація засуджених – це тривалий процес, який включає в себе два основних етапи: відбування покарання та постпенітенціарний період. На першому етапі пріоритетними завданнями є покращення умов утримання, забезпечення доступу до освіти та підготовка до звільнення. Постпенітенціарний період характеризується рядом труднощів, таких як працевлаштування, відновлення соціальних зв'язків та адаптація до нового соціального середовища. Для успішної ресоціалізації необхідно розробити ефективні програми підтримки, які включатимуть в себе допомогу в працевлаштуванні, наданні житла, психологічну підтримку та соціальну адаптацію. Законодавство також потребує змін задля впровадження цих дій. Фактично, держава у правовому вимірі повинна якнайповніше захистити права осіб, які відбували покарання у місцях позбавлення волі. На наш погляд, основними діями з боку держави є забезпечення процесів ресоціалізації осіб на практиці, а саме створення комфортних умов життя в соціумі шляхом пропаганди етичного ставлення до таких осіб як з боку самої держави, так і кожного члена суспільства, а також доповнення Закону України «Про пробачення» інститутом постпенітенціарної пробачення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Михайліна Т.В. Правова соціалізація особи у площині правосвідомості. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. Випуск 3 (56). С. 8–11.
2. Васирик В.В. Виправлення та ресоціалізація засуджених до позбавлення волі в системі засобів реалізації завдань кримінально-виконавчого законодавства. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № (2)20. С. 33–39.
3. Дрьомін В.М. Еволюція покарання в контексті запобіжних можливостей: від позбавлення волі до умовного випробування. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 32. С. 259–265.
4. Денисов С.Ф., Заїка Д.Є. Виправлення та ресоціалізація засуджених і суміжні поняття. *Problems of legality*. 2021. Вип. 155. С. 182–207.
5. Кутєпов М. Ю. Щодо деяких аспектів ресоціалізації засуджених. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 4. С. 228–231.
6. Кримінально-виконавче право. Словник-довідник. Автори-упорядники: С.Ф. Денисов, Т.А. Денисова, М.В. Пузиревський. Чернівці: Десна Поліграф, 2020. 712 с.
7. Кримінально-виконавчий кодекс України: від 11.07.2003 р., № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>
8. Про пробацію: Закон України від 5 лютого 2015 року № 160-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19>
9. Європейські пенітенціарні правила. (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць). Прийнято Комітетом Міністрів 11 січня 2006 року на 952-й зустрічі Заступників Міністрів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#top
10. Завацька Л.М. Технології соціально-педагогічної роботи. Чернівці: ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2015. 110 с.
11. Реформа пенітенціарної системи. Мін'юст. 2016. URL: www.slideshare.net/minjust/p-58095593
12. Рекомендація CM/Res (2010)1 Комітету Міністрів державам-членам про Правила Ради Європи про пробацію (прийняті Комітетом Міністрів 20 січня 2010 року на 105 пленарному засіданні заступників міністрів). URL: www.probaton.gov.ua/wp-content/uploads/2019/04/02

ТРАДИЦІЇ УКЛАДЕННЯ ТА РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ У ВІЗАНТІЇ

TRADITIONS OF MARRIAGE AND DIVORCE IN BYZANTIUM

Кузьо Л.І., к.пед.н., доцент,
завідувач кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення
Львівський державний університет внутрішніх справ

Сковронська І.Ю., к.філол.н., доцент,
професор кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення
Львівський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена проблемам правового розуміння питань шлюбу, сім'ї, дітей крізь ретроспективу давніх історичних та сучасних подій. Досліджено, чим керувалися громадяни давньої римської імперії, коли для побудови сім'ї обирали шлюб, який був під владою чоловіка, або без неї. Звернено увагу на традиції римської сім'ї, які врегульовували правове становище подружжя та інших членів родини. Проаналізовано погляди науковців щодо впливу ідей римських юристів на сучасну цивілістику.

З'ясовано, що питання перекладу з позиції філології та тлумачення давніх римських текстів з юридичної позиції посідає одне з чільних місць у дослідженні історії Візантії загалом, оскільки підтверджено факт існування безлічі перекручень у перекладах, які в подальшому призводили до трагічних наслідків і перекосів у оцінці тих чи інших історичних подій та юридичних документів.

Звернено увагу на той факт, що сьогодні актуальності в Україні набирають питання, які завжди викликали науковий інтерес з позиції історії та суспільного розвитку держав світу. Порівнюючи давні нормативні акти Візантії і сучасні правові документи, бачимо, що багато питань перетинаються, мають схожу основу. Тому у статті проведений огляд деяких ключових моментів, якими керувалося давнє візантійське суспільство при укладенні чи розірванні шлюбу, регулюванні сімейних відносин. Здійснено проєкцію на ці питання крізь призму сучасних подій в Україні, зокрема в умовах воєнної агресії проти нашої держави.

Адаптуючи до свого часу принципи римського права, візантійське право пережило значущі перетворення у період правління імператорів-іконоборців, тому наголошено, що шлюбне та сімейне право у Візантії є комбінацією правових інститутів і принципів, що притаманні для римського класичного права, місцевого звичаєвого права і канонів християнської релігії. Окреслено роль візантійської традиції, шлюбно-сімейного права та християнської церкви у формуванні шлюбних відносин в сучасній Україні. Зроблено висновок, що серед численних чинників, які здійснювали вплив на цей процес, стоять християнство та церква, бо саме вони домоглися, щоб основні принципи віри були прописані в законодавстві та правових відносинах. Завдяки цьому шлюб міг бути укладений з релігійної або юридичної позицій.

Ключові слова: законодавство Візантії, шлюбне право, сімейне право, шлюбний союз, традиції, християнство, церква.

The article is devoted to the problems of legal understanding of marriage, family and children through the retrospective of ancient historical and contemporary events. The author examines what guided the citizens of the ancient Roman Empire when they chose to build a family with or without a marriage under the authority of a man.

Attention is drawn to the traditions of the Roman family which regulated the legal status of spouses and other family members. The authors analyze the views of scholars on the influence of the ideas of Roman lawyers on modern civilization.

It is established that the issue of translation from the standpoint of philology and interpretation of ancient Roman texts from legal standpoint occupies one of the most important places in the study of Byzantine history in general, since the existence of many distortions in translations has been confirmed, which subsequently led to tragic consequences and distortions in the assessment of certain historical events and legal documents.

Attention is drawn to the fact that today issues that have always been of scientific interest from the standpoint of history and social development of the world's states are gaining relevance in Ukraine. Comparing ancient Byzantine regulations and modern legal documents, we see that many issues overlap and have a similar basis. Therefore, the article reviews some of the key points that guided the ancient Byzantine society when entering into or dissolving a marriage and regulating family relations. The author projected these issues through the prism of current events in Ukraine, in particular, in the context of military aggression against our country.

Adapting the principles of Roman law to its time, Byzantine law underwent significant transformations during the reign of the iconoclastic emperors, and the authors emphasize that that marriage and family law in Byzantium is a combination of legal institutions and principles inherited in Roman classical law, local customary law and the canons of the Christian religion. The authors outline the role of the Byzantine tradition, marriage and family law and the Christian Church in shaping marriage relations in modern Ukraine. It is concluded that among the numerous factors that influenced this process are Christianity and the church, because they ensured that the basic principles of faith were spelled out in legislation and legal relations. As a result, marriage could be concluded from a religious or legal standpoint.

Key words: Byzantine law, marriage law, family law, marriage union, traditions, Christianity, church.

Постановка проблеми. Візантійське право на ранніх етапах розвитку зберегло традиції укладення шлюбного союзу. Відомо, що традиції функціонували ще у пізній імперії. Римські громадяни у побудові сімейних стосунків обирали з двох основних форм шлюбу: патріархального, з владою чоловіка, і без влади чоловіка. Тому важливо вивчити традиції римської сім'ї, які врегульовували правове становище подружжя та інших членів родини, хоча згодом були замінені імператорським законодавством, а також дослідити погляди науковців щодо впливу ідей римських юристів на сучасну цивілістику. Окреслити роль візантійської традиції, шлюбно-сімейного права та християнської церкви у формуванні шлюбних відносин в сучасній Україні.

Мета дослідження – здійснити аналіз подібності і відмінності у поглядах науковців на окреслену проблему.

Виокремити те спільне, що є у правовій системі Візантії та сучасної України, встановити певні закономірності.

Аналіз останніх досліджень. Ми виявили значний брак сучасних досліджень цієї проблеми, які б вписувалися в останні 3–5 років. Лише окремі науковці звернули свій погляд на неї. Про це йтиметься далі детальніше. Так, вплив ідей римських юристів на сучасну цивілістику вивчала С. Гринько. Вона досліддила, що сучасна цивілістика містить чотири умови, започатковані римськими юристами: шкоду, протиправну дію або бездіяльність, причинно-наслідковий зв'язок, вину. Науковиця проаналізувала основні концепції впливу римського приватного права на формування правової системи України, зокрема торкнулася проблем сім'ї [1]. Проблеми джерел римського приватного права, поняття особи та її право- та дієздатності, особливості сімейного права розкриває Є. Орач.

Аналізується вчення про процес (позов), речове право з підрозділами про право власності, володіння, майнові права на чужі речі тощо [2].

Р. Сопільник висвітлює передумови формування та систему римського права. Учений показав роль римського права в історії права, його значення для підготовки юристів. Охарактеризував джерела римського права. Особливу увагу науковець приділяє суб'єктам цивільних правовідносин, шлюбно-сімейних правовідносин, речовому праву, праву володіння, правам на чужі речі [3].

Особливо важливим, на наш погляд, є питання перекладу та тлумачення давніх римських текстів. Історія знає безліч перекручень у перекладах, які в подальшому призводили до жахливих наслідків і перекосів у розумінні тих чи інших історичних подій. Тому робота у цьому руслі видається нам першочерговою і такою, що дає основу для досконалих і правдивих досліджень, що приведуть до реальних, а не надуманих висновків. Л. Дячук вважає, що тут необхідно використовувати інтегральний підхід, який допоможе усвідомити гносеологічне значення різних напрямів праворозуміння [4, с. 74]. Цілком слушною в контексті дослідження правових явищ і понять є його думка про роль окремих методів історії права у поєднанні з методикою здійснення історико-правових перекладів. Л. Дячук звертає увагу на важливість як філологічних проблем, що стосуються складності відтворення текстів двотисячолітньої давності на сучасну мову, так і проблем юридичного тлумачення. Його міркування з цього приводу співзвучні з думкою О. Балуха [5]. Навіть якщо перекладач успішно впорався з особистим розумінням тексту, то відтворення його для сприйняття іншими людьми залишається нелегким завданням.

Виклад основного матеріалу. Законодавство Візантії сприймало як існування шлюбу, укладеного з дотриманням усіх юридичних процедур, так і подружнє життя на віру, без вінчання (конкубінат). Незважаючи на суворі законодавчі постанови, через існування традицій, конкубінат породжував окремі правові наслідки для співмешканців та їх дітей. Порушення імператорського законодавства за конкубінат отримувало жорстке засудження та застосування суворих санкцій з боку імператора Костянтина IV. Однак вже у 542 році, відповідно до конституції, положення Костянтина про засудження конкубінату були скасовані. Повторюючи правову грецьку традицію, візантійське законодавство також визнавало народжених в конкубінаті дітей членами дому батька, що в римській сім'ї було неприпустимим. Син, народжений у конкубінаті, у Візантії зараховувався до спадкоємців батька другої черги. Інститут конкубінату був визнаний законодавством Юстиніана I, що відображено у 23 Книзі Дигест [6, с. 187].

Формально конкубінат намагалися скасувати, однак він все ж продовжував існувати. З аналізу правозастосовної практики видно, що правові норми поступалися дією перед загальноімперським законодавством. Саме тому постійно відбувалися спроби примирити світське імперське законодавство з правовими нормами, які показували справжнє ставлення до цього явища громадян імперії. Законодавчі норми Юстиніана I, Василики, церковні канони, норми законодавства іконоборного періоду, хоча і суперечили інколи одне одному, все ж використовувалися у різні періоди існування Візантії [7, с. 233].

Однак причина існування конкубінату полягала в особливості феодального ладу, коли не усі категорії громадян могли вступити у шлюб між собою. При дотриманні заборони на інцест і духовну спорідненість особи, які не мали права вступати у шлюб через відмінності у соціальному стані, отримували змогу на легальне співжиття, що слугувало заміною повноцінного шлюбного союзу. У згадках XIII століття знаходимо безліч прикладів, коли у цій формі співжиття перебували священники, дякони, ремісники та інші представники суспільства. Хоча конкубінат

і протиставлявся законному шлюбу, все ж не визнавався протиправним.

Інше джерело – Еклоги – свідчить, що шлюбний вік розпочинався з 13 років у жінок і з 15 у чоловіків. Передували шлюбу заручини, що супроводжувалися церковним обрядом. Шлюб відбувався за умови згоди нареченої і нареченого, батьків або опікунів. Перед тим встановлювали ступінь кровної, законної та духовної спорідненості. Особа могла перебувати лише в одному шлюбі. Багатошлюбність суворо заперечувалася. Однак факт церковного шлюбу не породжував в подальшому правових наслідків для подружжя. Церковне вінчання лише підтверджувало цивільну угоду про шлюб і допомагало його здійсненню. Імператор Лев Мудрий видав постанову про те, що церковне благословення є обов'язковим для укладення шлюбу, оскільки підтверджує його духовність. Тоді ж було встановлено ряд заборон. Скажімо, кровними вважалися усі родичі по лінії батька та матері. Не могли вступати у шлюб особи, які перебували у законній спорідненості – це опікун і підопічний. Після розірвання шлюбу чоловік або дружина не могли вступити в шлюб з дітьми чоловіка, якщо вони навіть не були кровними родичами. Кровозміщення визнавалося одним з найбільш тяжких злочинів. Духовна розрізненість також була серйозною завадою для укладення шлюбу, що знаходить відображення у нормах світського та канонічного права. У законодавстві Юстиніана I, що базувалося на канонах православної церкви, прописана заборона шлюбу між хрещеним батьком і похресницею, між хрещеною матір'ю і похресником. Також існували заборони на шлюби брата хрещеного батька і матері хрещеника або хрещениці тощо. Тобто ця заборона стосувалася осіб, які перебували у духовній спорідненості від другого до четвертого рівня. Окремими документами засуджувався католицький цілібат і підтверджувалося право православних настоятелів на законний шлюб.

Можливість вступити в шлюб була не в усіх категорій громадян. Це стосувалося насамперед рабів. Однак у новелі Юстиніана I 536 року були внесені зміни до цього положення. Суперечливим було те, що з точки зору цивільного права раб сприймався як об'єкт власності і водночас, з позиції церковних канонів, як людина, що має право на сімейний статус. У 100-й новелі Лева VI прописаний дозвіл шлюбів між рабами і вільними. Однак статус раба як об'єкта приватної власності не підлягав сумніву. Чоловік (дружина) у разі такого шлюбу був зобов'язаний викупити іншого чоловіка (дружину), що знаходився у рабському стані, або відпрацювати його вартість у рабовласника. Відповідно до закону від 21 липня 336 року діяла заборона для вищих чиновників на шлюб з його служницями, вільновідпущеницями, актрисами тощо. Питання про шлюб вільного громадянина і колона в принципі визнавався в якості законного, але були деякі непорозуміння. Так, в законодавстві імператора Зенона така форма союзу іменувалася *позашлюбним співжиттям*. Були заборонені шлюби між християнами і євреями. Вдова не могла вступити у другий шлюб, доки не закінчився певний період. А також існував ряд інших обмежень.

Шлюбний договір укладався за присутності трьох свідків – табуляріїв. Але це могли бути й інші особи, що мали повноваження згідно з законом для посвідчення такого виду договору. У різних законодавчих актах, зокрема в Еклогах, знаходимо вказівки на можливість укладення шлюбного договору як у письмовій, так і в усній формі. В сучасній релігійній традиції церкви України не існує якихось особливих вимог до осіб, які будуть свідками при вінчанні. Свідки безпосередньо не беруть участі у звершенні таїнства шлюбу. Їх призначення – засвідчити в разі необхідності факт вінчання. Свідками можуть бути будь-які особи, в тому числі старші, одружені, родичі. Головна вимога, щоб ці люди були хрещені, бажано у тій самій конфесії, в храмі якої береться шлюб [8].

Візантійське законодавство породило інститут заручин. Вже з семирічного віку дітей батьки або опікуни могли укладати угоду про заручини. Одностороннє розірвання угоди передбачало негативні наслідки майнового характеру. Так, в Еклогах акт заручин має вигляд угоди, що є стадією підготовки до вступу в шлюб. Розірвання могло відбутися лише за серйозних причин зі сплатою певної грошової суми тією стороною, яка порушила угоду. Однак в Еклогах прописані випадки, коли можна було безкарно розірвати заручини. Це стосувалося ситуацій, коли заручений проживав в тій самій єпархії, що і наречена, а шлюб не відбувся впродовж двох років, бо його укладенню перешкоджав вік нареченої; або прийняття чернецького стану одним із заручених тощо.

Інституції Юстиніана I свідчать про введення в обіг поняття *передшлюбний дар*. Пізніше його почали називати *даром з приводу шлюбу* і прирівняли до приданого, що збільшується і дається під час шлюбу, але ще через деякий час все ж відділили від приданого. Імператорські постанови вказують, що за розміром він має бути або меншим за придане, або дорівнювати йому. За законодавством Лева VI передшлюбний дар мав бути меншим. На майно, що входило до поняття передшлюбного дару, вже з 1117 року було накладено заборону на продаж під час шлюбу. Підвалинами тогочасного сімейного права були традиції римської *familia*. Однак варто згадати, що сімейні відносини інших народів, які входили до складу імперії, регулювалися також місцевим звичаєвим правом. Впродовж усього часу існування імперії існував також інститут *pater familias* – інститут влади батька сім'ї про що свідчать нормативні акти Василіски, Прохірон, Еклоги та інші. Стан перебування в підпорядкуванні батька не залежав від віку, досягнення повноліття або вступу в шлюб. Жінка, виходячи заміж, потрапляла під владу *pater familias* свого чоловіка, якщо він сам не був главою сімейства [7, с. 209]. Звільнитися від влади батька можна було лише після його смерті. Усе майно, що було куплене дітьми, переходило у власність батька. Самостійно набувати майна діти не мали права. Шлюб також відбувався за згодою глави сімейства, але зобов'язання сина нічим не пов'язували батька. Однак син міг залучити батька до майнової відповідальності у разі заподіяння шкоди чи протиправних діянь, скоєних підвладним членом сім'ї [9, с. 484].

З часом відбулося послаблення влади глави сімейства. Це знайшло свій прояв у набутті особистої недоторканості підвладних членів сім'ї, поступовому розширенні їх майнових прав, а згодом і визнанні майнової самостійності дітей. У IV столітті відбулося поступове офіційне виключення майнових прав з-під влади батька сімейства для осіб, які перебували на військовій або державній службі. Згідно з конституцією імператора Костянтина I вже у 319 році синам було надано право на майно матері, а батько був позбавлений на право його відчуження. Але все ще зберігалася обов'язкова згода батька на вступ у шлюб. Нагадаємо, що згідно із законодавством Юстиніана I визнавалася довічна залежність сина від батька, але згідно новел 532 і 539 років здобуття сином вищого військового, цивільного або духовного звання звільняло його з-під влади батька. За підвладним визнавалося право на майно, придбане завдяки його військовій, цивільній або духовній службі. В подальшому Юстиніан I поширив право власності підвладних на будь-яке майно незалежно від способів придбання [10, с. 14].

Поступово *familia* перетворюється на союз осіб, які володіють повною і самостійною майновою правоздатністю. Правоздатність знаходить свій найяскравіший прояв у відносинах між подружжям.

Складно досліджувати питання поширення інституту влади домовласника. Свідчення правозастосовчої практики, які дійшли до нашого часу, свідчать про те, питання сімейного права регулювалися у багатьох випадках не

актами загальноімперського права, а місцевими правовими звичаями. Але, як свідчать історичні пам'ятки правознавців Візантії XI століття, членів Вищого Суду Константинополя, зокрема магістра Євстафія Ромея, таких прикладів судових спорів було безліч. Розвиток права відбувався у напрямку розширення прав підвладних членів сім'ї. Цілком вірогідно, що існували мовчазне визнання дії норм, закріплених в якості правових звичаїв, згідно з якими будували свої взаємини члени сім'ї і які не дійшли до нашого часу. Вирішення цього питання мало значну вагу і виступало одним з фундаментальних чинників у визначенні обсягу цивільної правоздатності та дієздатності.

У Візантії існував інститут законної опіки та піклування. Опіка і піклування в законодавстві Юстиніана I поступово об'єдналися. Однак в часи Македонської династії ці поняття знову розділили. Під законною опікою батьків перебували неповнолітні діти. Неповнолітніми вважалися чоловіки до 14 років і жінки до 12 років. Опіка над ними встановлювалася згідно з заповітом або за рішенням родичів. Опікунство встановлювали і над марнотратними та недоумкуватими особами. Опікун призначався державною владою. Відповідальність опікуна за ведення справ підопічного була встановлена ще в Римській імперії. Шлюби підопічних, цивільно-правові угоди, ведення справ у суді відбувалися за згодою опікунів. Приклади опіки описані у Книзі 26 Дигестів Юстиніана та інших законодавчих актах.

У візантійському праві на ранніх етапах його розвитку зберігалася римська традиція права подружжя на вільне розірвання шлюбу за взаємною згодою, що підкреслювало цивільно-правовий характер шлюбних відносин. Такий стан речей не задовольняв інтереси імператорів і суперечив постулатам християнської релігії. Імператор Юстиніан I задовольнив одну з основних вимог представників церкви про заборону розірвання шлюбу у зв'язку з простою взаємною згодою подружжя. У такий спосіб питання шлюбу поступово були вилучені з приватної правової сфери регулювання і приведені у відповідність до приписів норм канонічного права. Подальша практика засвідчила, що абстрактні приписи нової релігії в той період ще не стали в повній мірі частиною правосвідомості ромейів [11]. Наступник Юстиніана I імператор Юстин II скасував зазначену постанову.

Можливість вільного розірвання шлюбу була скасована новими суворими нормативними постановами, які вказували вичерпний перелік підстав для вчинення такої дії. Так, в Еклозі з цього приводу є цитата з Євангелія: *коли Бог поєднав людей, нехай не розділить*. Відповідно до постанов, що були видані у різні часові періоди, шлюб безкарно міг бути розірваний у зв'язку з відходом чоловіка у монастир, статевого безсилля чоловіка, скоєння чоловіком державного злочину, вчинення жінкою абортів, перелюбу, ганебної поведінки дружини тощо. Деякі правові норми в окремих провінціях відображали ці питання. Так, в Епірі XIII столітті підставою могла слугувати неналежна поведінка чоловіка, що проявлялася у бродяжництві і злодійстві, відсутність чоловіка впродовж п'яти років тощо. Однією з вагомих причин розлучення визнається непереборна ненависть подружжя: одне до одного або одного з них. Ця підстава є дієвою вже починаючи з XIII століття. А от у нормах канонічного права вона фіксується лише у XIV столітті. Укладення шлюбів проти волі однієї зі сторін вважається незаконним. У випадках, коли виявлялася неможливість спільного проживання подружжя, судді іноді задовольняли прохання про розірвання шлюбного союзу навіть при відсутності безпосередньо установлених законом підстав. Вони керувалися певними принципами візантійського права, а також, що цілком можливо, приписами місцевих звичаїв. Ромейі надавали перевагу принципам права як відображенню спра-

ведливості перед формальними приписами нормативно-правових актів.

Висновки. Для шлюбних відносин в Україні візантійська традиція шлюбно-сімейного права стала визначальною. І християнська церква в цьому сенсі відіграла вагомую роль, оскільки завдяки її традиції встановлювався шлюбний вік, умови вступу в шлюб, дійсність шлюбу, причини для розірвання шлюбу для кожного з подружньої пари. Саме з візантійських Еклог та Прохірону були спершу

запозичені, а потім закріплені законодавчо права жінки на розлучення. Якщо шлюб у Візантії був захищений традицією та церквою, бо саме вони виступали основними гарантами збереження шлюбу, то в сучасному світі маємо ряд чинників, які вважаємо основними у цьому сенсі. Так, на статистику шлюбів і розлучень завжди впливали різні суспільні процеси, зокрема війни. У періоди історичної турбулентності показники, які можуть бути сталими у мирний час, змінюються різко в той чи протилежний бік.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гринько С.Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція: монографія. Хмельницький, 2012. 723 с.
2. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Римське приватне право. Академічний курс. підруч. для студ. ВНЗ. Львів, 2012. 390 с.
3. Сопільник Р. Л., Трофанчук Г.І. Основи римського приватного права: навч. посіб. Львів, 2023. 279 с.
4. Дячук Л. Актуальність та особливості дослідження візантійського шлюбного права і його аспектів. *Наука в епоху дисбалансів*: матеріали міжнародної наук.-практ. конф (Київ, 30 січня 2015 р.) Київ, 2015. С. 73-77.
5. Балух О. Візантиністика. Чернівці: Книги–XXI, 2006. 606 с.
6. Макаrchук В. С. Основи римського приватного права: навч. посіб. Київ, 2015. 256 с. URL: https://law.sspu.edu.ua/files/documents/books/library/29/makarchuk_rimske_privatne_pravo.pdf
7. Задорожний Ю.А. Основи римського приватного права: навч. посіб. Київ, 2012. 342 с.
8. Валентинос. Хто може бути свідком при вінчанні URL: <https://www.google.com/url?q=http://valentinos.ua/uk/blog/>
9. Крижевський А.В., Витоки українського шлюбно-сімейного права в контексті рецепції римо-візантійського права в Руській державі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Випуск 81: частина 1 2024. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.8>
10. Домановський А. Візантія : «великий Чужий» чи «Інший» Я? *День*. 2016. № 235-236. С. 14-15. URL: <https://ekhnur.karazin.ua/server/api/core/bitstreams>
11. Грубінко А.В. Історія держави і права зарубіжних країн та римське право: навчально-методичні матеріали. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2021. 108 с.

ІНКВІЗИЦІЙНЕ РОЗСЛІДУВАННЯ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ СУДОВІЙ ПРОЦЕДУРІ

INQUISITION INVESTIGATION IN MEDIEVAL JUDICIAL PROCEDURE

Санжаров В.А., к.ю.н.,

старший викладач кафедри теорії та історії держави і права

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

Мацелик М.О., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

Санжарова Г.Ф., старший викладач

кафедри романської філології та порівняльно-типологічного мовознавства

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Стаття присвячена дослідженню запровадження інквізиційного розслідування в цивільну та кримінальну процедури західноєвропейського церковного і світського судочинства в Середні віки. Проаналізовано еволюцію змісту, особливостей та застосування інквізиційної процедури від часів римської імперії до її закріплення в процесуальному праві в Середні віки. З'ясовано, що процедура «інквізиції» (збору доказів для судового позову) походить від римського права; вона була одним із багатьох заходів «ex officio», які застосовували державні службовці. Констатовано, що римське право передбачало детальні терміни та поняття для оцінки правопорушень, а також відповідну процедуру розгляду справ. Відзначено, що весь хід провадження «per inquisitionem» – визначення того, коли почати процедуру, рішення, яким обвинуваченням віддати перевагу і проти кого, представлення свідків, отримання їхніх показань, відповідь на претензії та аргументи відповідача, прийняття рішення та проголошення вироку – перебував у руках судді, який таким чином поєднував функції слідчого та прокурора зі своєю роллю судді. Розвиток середньовічної процедури інквізиції базувався на римському понятті злочину «образи величності». Автори вважають, що утвердження інквізиційної процедури відображало фундаментальні перетворення в європейській правовій культурі протягом XII століття. Відзначено, що принципи «officium inquisitionis» були зібрані та систематизовані в трьох середньовічних збірниках канонічного права: «Декреталіях» папи Григорія IX (1227–1241), «Книзі шостій» папи Боніфация VIII (1294–1303) та «Клементинах» папи Клементя V (1305–1314). Зроблено висновок, що інквізиційна процедура, запроваджена папою Інокентієм III (1198–1216), стала найпоширенішою формою цивільного та кримінального процесу як у нижчих, так і у вищих інстанціях церковної та світської юрисдикції.

Ключові слова: цивільне право, кримінальне право, канонічне право, процесуальне право, судочинство, Середні віки.

The article is devoted to the study of the introduction of inquisitorial investigation into the civil and criminal procedures of church and secular justice in Western Europe in the Middle Ages. The evolution of the content, features and application of the inquisitorial procedure from the time of the Roman Empire to its consolidation in procedural law in the Middle Ages is analyzed. It turns out that the procedure of 'inquisition' (gathering evidence for a lawsuit) originates from Roman law, it was one of the many 'ex officio' measures used by public officials. It has been established that Roman law provided for detailed terms and concepts for the evaluation of offenses, as well as the corresponding procedure for the consideration of cases. It was noted that the entire course of the proceedings 'per inquisitionem' – determining when to start the procedure, deciding which accusations to prefer and against whom, presenting witnesses, receiving their statements, responding to the defendant's claims and arguments, making a decision and pronouncing the sentence – was in the hands of a judge who thus combined the functions of an investigator and a prosecutor with his role as a judge. The development of the medieval inquisition procedure was based on the Roman concept of the crime of 'insulting majesty'.

The authors believe that the development of the inquisitorial procedure reflected fundamental changes in European legal culture during the 12th century. It was noted that the principles of 'officium inquisitionis' were collected and systematized in three medieval collections of canon law: the "Decretales" of Pope Gregory IX (1227–1241), the "Liber Sextus" of Pope Boniface VIII (1294–1303), and the "Clementinae" of Pope Clement V (1305–1314). It is concluded that the inquisitorial procedure introduced by Pope Innocent III (1198–1216) became the most common form of criminal process both in lower and higher instances of ecclesiastical and secular jurisdiction.

Key words: Civil Law, Criminal Law, Canon Law, Procedural Law, Judiciary, Middle Ages.

Актуальність. Сучасне процесуальне право закладено в нормах, які орган державної влади склав для своєї території чи населення і до яких підпорядковані всі суди у сфері його юрисдикції. Середньовічне процесуальне право за походженням і дією було істотною ознакою, продуктом самого суду, тобто принципово не було прив'язане до політичних кордонів. Відродження юриспруденції внаслідок рецепції римського права змінило правову систему та сприяло розробці загального процесуального права («*ius commune iudiciale* або *processuale*») на більшості теренів Європи. Протести проти непомірних затримок і надмірних витрат, спричинених недоліками чинної процесуальної системи, були звичним явищем в історії кожної високорозвиненої правової системи, починаючи з давнини і до сьогодення. В Середні віки аби запобігти вадам традиційної римської судової процедури були розроблені процесуальні нововведення (серед них інквізиційна процедура), які прискорювали за рахунок спрощення окремих елементів процедури судовий розгляд справ та посилювали ефективність дій проти винних [1, с. 14]. Досвід

запровадження інквізиційного розслідування в цивільну та кримінальну процедури західноєвропейського церковного і світського судочинства в Середні віки, безумовно, потребує дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У період Відродження інквізиція стала символом відсталості середньовічної Церкви, символом переслідувань, які позбавляли особистість права на незалежне мислення та висловлювання особистих поглядів і релігійних переконань. Протестантська історіографія протягом трьох століть починаючи з «Магдебурзьких центурій» плідно попрацювала над формуванням «чорної легенди» про інквізицію: зловісний трибунал, що вистежував кожного без винятку і кожен акт непослуху Церкві та у відверто жорстокий спосіб карав винних. Інквізиційна судова процедура також була об'єктом ніцивної критики [2, с. 26–30]. Негативне бачення інквізиції домінувало в історіографії аж до кінця XIX ст. Наразі на зміну упередженим роботам та судженням прийшла зважена наукова дискусія щодо цього феномену. Інтенсивні дослідження середньовічного процесуального права

зарубіжними (Кнут Вольфганг Ньорр [3], Вінфрід Трусен [4, с. 171–215], Річард Фраєр [5, с. 97–111], П'єр Вїрджїніо Аймоне Брайда [6, с. 591–634], Лота Кері [7, с. 226–268] та інші) і вітчизняними (М. Мацелик, В. Санжаров та інші) [1, с. 9–20; 8, с. 51–55; 9] істориками права в останні кілька десятиліть дозволили по новому подивитись на походження та розвиток інквізиційної процедури в середньовічному церковному і світському судочинстві. Завдяки багатотомній публікації Австрійським культурним інститутом в Римі (Отмар Хагенедер, Антон Хайдакер, Альфред Стрнад, Андреа Зоммерлехнер, Кристоф Еггер, Райнер Мюрауер, Вернер Малечек та інші) реєстру папи Інокентія III [10], що розпочалася в 1962 році і триває досі, була чітко визначена і описана фундаментальна роль Інокентія III у формуванні інквізиційної процедури (Маркус Хірте) [11]. Разом з тим питання процесуального складника середньовічного судочинства потребує подальшого поглибленого вивчення з урахуванням новітніх концепцій і останніх досліджень в вивченні архівних матеріалів.

Мета статті полягає в дослідженні запровадження інквізиційного розслідування в цивільну та кримінальну процедури західноєвропейського церковного і світського судочинства в Середні віки.

Виклад основного матеріалу. Процедура інквізиції походить від римського права. У римській юриспруденції інквізиція була одним із багатьох заходів «*ex officio*», які застосовували державні службовці. Так вона («*inquisitio*») використовувалася при звинуваченнях у наклепі («*diffamatio*»), коли, щоб розпочати судову процедуру, чиновники мали оцінити, чи були звинувачення законними.

У класичній латині термін «*inquisitio*» стосувався кількох різних речей. У античній літературі від Плавта до Квінтіліана «*inquisitio*» позначав «пошук чогось». У першому столітті до нашої ери Цицерон використовував терміни «*inquisitio*» і «*investigatio*» як синоніми, обидва позначали процес знайомства з чимось і дослідження цього («*De officiis*» 1.13). Цицерон також використав форму дієслова «*inquirere*» в значенні «збір інформації про щось» («*De officiis*» 2.44) [2, с. 197]. У цьому сенсі термін «інквізиція» не стосувався жодної конкретної юридичної процедури. Термін «*inquisitio*» увійшов до юридичного дискурсу римського права значно пізніше, у II та III століттях нашої ери, він використовувався для опису процедури збору доказів для судового позову. Посадову особу, відповідальну за збір доказів щодо вчиненого правопорушення, називали «інквізитором». Обидва терміни стосувалися цивільної процедури, відомої як «*legis actio*» у римському праві [12, с. 123–139; 13, с. 297–301]. Судове слідство проходило в два етапи: «*in iure*» і «*apud iudicem*» [14, с. 154–155; 12, с. 149–157, 171–177]. Перший етап відбувався перед державним судовим органом, зазвичай в особі претора, який аналізував підстави повідомленого конфлікту та вирішував, який суд має розглянути справу та винести вирок. На цій стадії розгляду справи сторона, яка подала позов, мала зібрати всі необхідні докази, щоб довести законність конфлікту. Збиранням доказів у цій конкретній справі («*inquisitio*») займався позивач або найнятий ним інквізитор. Після збору доказів претор («*praetor*») призначав суддю («*arbiter*», «*iudex*»), римського громадянина з відповідною кваліфікацією та досвідом [12, с. 60–63]. Судова влада судді походила безпосередньо від претора і обмежувалася конкретною справою, яку йому доручали. Суддя заслуховував учасників конфлікту, аналізував зібрані докази та виносив вирок [12, с. 177].

У судовому процесі процедура базувалася на приватному звинуваченні («*accusatio*») і додатково захищалася законом про відплату («*talio*», «*iūs talionis*»). Таліон був вкрай несприятливим для обвинувача: якщо суддя відхиляв висунуті звинувачення як безпідставні, позивач мав бути призначений таким же покаранням, яке було б при-

значено винному за вироком, що обвинувачував. Страх перед наслідками «закону про відплату» змусив багатьох людей відмовитися від здійснення своїх прав по цій процедурі, і, таким чином, правопорушники залишалися вільними від звинувачень. У середині II століття до нашої ери з'явилася нова процедура (окрім «*legis actio*»), відома як «формула». І в цьому випадку вся відповідальність за збирання доказів і їх подання в суді лягала на обвинувача. У «формулі» судовий процес розгортався письмово. Отримавши необхідні докази, претор або провінційний магістрат складали на їх основі звіт, своєрідну декларацію, яка називалася «формулою». У звіті містилися резолюції судді та детальний опис суті конфлікту [12, с. 158–165]. «Формула» як така, ставала основою для подальшого дослідження, оскільки вона визначала коло суперечок і сферу компетенції, яка обмежувала дії судді.

За часів імперії римські цивільні та кримінальні закони зазнали ґрунтовних трансформацій, щоб адаптуватися до нових політичних та законодавчих реалій [12, с. 68–69, 87–88]. Імператор зайняв панівне місце у новому правопорядку: він уособлював не лише вищу виконавчу, а й вищу законодавчу владу. Імператорські постанови мали беззаперечну юридичну силу; вони встановлювали правовий порядок або змінювали його залежно від волі імператора [12, с. 84–86]. Імператорські конституції, зібрані в «Кодексі» Феодосія, опублікованому в 438 році, і «Кодексі» Юстиніана (основі середньовічного «*Corpus iuris civilis*») [12, с. 99–111] з першої половини VI століття визначили основні сфери судових норм та принципи судочинства. Кодифікації не тільки зафіксували певний стан розвитку права, вони дозволяють відтворити динаміку розслідувань, постанов і призначення покарань на території Римської імперії.

Протягом I століття нашої ери все більш централізована державна влада підпорядковувала імператору посадовців усіх рангів. Діапазон їх юридичної влади ставав дедалі ширшим, виходячі за межі лише приватних справ. У новій системі претори виступали ініціаторами розслідувань за власним бажанням. Нова процедура надання повноважень державним органам отримала назву екстраординарного дознання «*cognitio extraordinaria*» («*cognitio extra ordinem*») [12, с. 185–193]. Інквізиція, ініційована і здійснювана претором, посідала чільне місце у дозnavальному процесі. У інквізиційній процедурі претор контролював весь кримінальний процес: він збирав докази, оцінював їх і виносив вирок.

Правова система Середньовіччя прийняла три види розслідування, розроблені в рамках римського права: «*accusatio*», «*denuntiatio*» та «*inquisitio*» (X 5.1) [15, т. 2, ст. 733–748; 13, с. 262–267]. У процедурі «*accusatio*» звинувачення висувалося позивачем; іншими словами, воно базувалося на позові, представленому приватною особою [1, с. 13–14]. На цю особу також покладалися обов'язки по збору доказів («*plena probatio*») та їх представленню в суді. У процедурі «*denuntiatio*» процес ініціював і здійснював державний службовець на підставі отриманого запиту («*delatio*»). Інквізиційний процес ґрунтувався на публічній репутації, «злісній славі» («*publica fama*») [16, с. 119–147] – стійкому, поширеному переконанню, що особа вчинила правопорушення, – яка повідомляла про злочин і вказувала на винного. В аккузаційному, «обвинувачувальному» процесі вину підозрюваного встановлювали присягою [1, с. 14]. Кримінальні процеси «*per denuntiationem*» та «*per inquisitionem*» вимагали систематичного збору та аналізу доказів, які виконував суддя. Основна роль процедури «*inquisitio*» полягала в розгляді справ про злочини, які залишалися більш-менш таємними. Розвиток інквізиційної процедури відображав фундаментальний перетворення в європейській правовій культурі протягом XII століття [5; 17]. Поява централізованих монархічних держав завдяки зростанню влади монарха

і підпорядкованого йому адміністративного апарату підвищили ефективність карного механізму переслідування, суду та покарання злочинців. Монарх був верховним джерелом права; він одночасно вводив норми і гарантував їх дотримання заради підтримки суспільного порядку. Злочини порушували існуючий суспільний лад, ефективні судові інституції мали забезпечити швидке і невідворотне покарання злочинців, зміцнюючи позиції монарха як гаранта суспільної безпеки та спокою.

Процес політичної консолідації влади призвів до заміни звичаєвого права, натхненного місцевою плеємною традицією, кодифікованою правовою системою, що походила від римського права [17, с. 3–11]. Римське право передбачало детальні терміни та поняття для оцінки правопорушень, а також відповідну процедуру розгляду справ. Вплив римського права відчутний також в одному з найважливіших збірників канонічного права середини XII століття – у «Декреті» Граціана [18, с. 133–137; 14, с. 119–146]. Канонічна цивільна процедура («ordo iudiciarius») вже на початку XIII ст. була складною і технічною, а протягом століття вона ставала все більш складною та вимогливою [6, с. 591–634]. Папська курія ініціювала розгляд справ відносно кримінальних злочинів («crimina», «excessus», «enormia», «enormitates») за процедурою «inquisitionis negotia».

Реформа правової структури передбачала освіченість та компетентність суддів; суддівські посади займають юристи з університетською освітою. В другій половині XII сторіччя судові випробування (ордалії) зникають з практики спочатку церковного суду, а потім і цивільних судів [1, с. 15]. На зміну ордаліям замінили нові методи перевірки обвинувачення та визнання підозрюваного винним. У ході розслідування обставин злочину та встановлення його виконавця допитувались свідки, а також обвинувачений. Безпомилковими доказами вважались визнання провини обвинуваченим («confessio») або підтвердження звинувачень показаннями щонайменше двох свідків, які заслуговують на довіру (компургація) [1, с. 16]. Судова процедура передбачала можливість застосування тортур [7, с. 226–268].

Становлення канонічного інквізиційного процесу припало на рубіж XII ст. (поодинокі випадки застосування інквізиції відомі і раніше). Офіційні єдині принципи інквізиційної процедури в канонічному праві були створені папою Інокентієм III (1198–1216): він прагнув створити однорідну судову процедуру у випадках законної підозри про порушення канонічного права. Процедура включала збір і оцінку доказів правопорушення і перевірку законності звинувачення [11; 5, с. 97–111]. Середньовічний «inquisitio» походив з процедури римського права, яка зазвичай застосовувалася у справах про наклеп («diffamatio») [4, с. 179–190]. У 1199 році Інокентій III в буллах «Licet Heli» та «Nichil est rene» виклав принципи пошуку істини у справах про наклеп [4, с. 170–173]. Судове провадження розпочиналось «ex officio» після повідомлення про серйозну підозру («violencia suspicio») в порушенні канонічного права. Ключова роль у процедурі інквізиції відводилася «mala fama», включаючи всі види повідомлень і скарг, що вказували на злочин. У таких випадках церковний суд повинен був перевірити правомірність звинувачень і прийняти рішення про відкриття судового процесу («inquisitio famaе»). Інокентій III вимагав, щоб усі підозрювані особи зняли звинувачення за допомогою присяги («fregatio canonica») і кількох гарантів, які підтверджували це свідченнями [1, с. 15–16]. Якщо підозрюваний не проходив процедуру, виносилося рішення про відкриття кримінального провадження. Юридична слабкість «inquisitio famaе» полягала в тому, що суд зосереджувався на достовірності обвинувачення, а не на пошуку істини щодо злочину як такого. Підозрювані особи зазвичай не мали труднощів із процедурою

очищення [10, т. 2, с. 477–480, № 250 (260), с. 434–436, № 227 (236); 4, с. 179–184].

Папа Інокентій III запровадив новий механізм перевірки звинувачень. Булла «Qualiter et quando» від 26 лютого 1206 р. пояснила «як і коли прелат повинен приступити до розслідування та покарання за надмірності своїх підданих» [19, с. 281–305]. Спираючись на біблійну традицію, папа ввів поняття «обурення» («clamor») до сфери канонічного права. Щоб розпочати судовий процес «чутко» було достатньо. В «Книзі Буття» папа знайшов опис покарання, накладеного на мешканців Содому і Гоморри, проти яких «зростають чутки про Содом і Гоморру, і їхній гріх став дуже тяжким» (Буття 18.20). Коли Бог дізнався про їхні провини, то вирішив перевірити «чи це так» (Буття 18.21). Інокентій III також нагадав притчу Христа про несправедливого управителя, який розтринькав довірене йому багатство. І в цьому випадку втручання Господа було викликано чутками про марнотратство управителя [1, с. 16].

Відповідно до декреталії Інокентія III, скарги «per clamorem et famam» було достатньо для оголошення справи про наклеп («diffamatio») і початку розслідування. Суддя мав перевірити походження та достовірність отриманого звинувачення. Перше питання стосувалося фактичних мотивів інформаторів. Суддя мав встановити любов'ю («ex caritate») чи ненавистю («ex odii fomite») надихалися заявники. Слідство відкривалося лише за умови, що свідчення дали чесні та загальноповажні особи. Така попередня перевірка достовірності звинувачень («inquisitio famaе») призвела до скасування всіх звинувачень, висунутих брехунами або нечесними особами («non quidem a malivolis et maledicis sed providis et honestis») [10, т. 8, с. 342–346, № 201]. Правові рішення декреталії «Qualiter et quando» були повторені в декретах Четвертого Латеранського собору [20, с. 42–46; 19; 4, с. 214–215]. Декрети розглядали слідчу процедуру («inquisitio») як третій варіант, поряд з доносом («denuntiatio») і звинуваченням («accusatio»). Це був один із способів відкриття позовів у церковному суді [14, с. 147–158; 13, с. 297–301].

Наступним етапом розвитку інквізиційного процесу стала булла «Inquisitionis negotium» 1212 р.: папа Інокентій III підкреслив, що покарання може бути застосоване до засудженого лише за умови безпомилкових доказів злочину. «Infamia seu clamosa insinuat» мав бути заснований на свідченнях людей бездоганної репутації («apud bonos et graves»). Папа наполягав, щоб слідча процедура не розглядала звинувачення, висунуті ворогами підозрюваного. Як і в обвинувальному процесі, обвинуваченому було дозволено знати імена своїх обвинувачів, а також зміст свідчень проти нього.

Весь хід провадження «per inquisitionem» – визначення того, коли і якщо почати процедуру, рішення, яким обвинуваченням віддати перевагу і проти кого, представлення свідків, отримання їхніх показань, відповідь на претензії та аргументи відповідача, прийняття рішення та проголошення вироку – перебував у руках судді, який таким чином поєднував функції слідчого та прокурора зі своєю роллю судді. Найстаріший посібник з інквізиції, створений інквізиторами Лангедоку, «Processus inquisitionis» 1248 року засвідчив, що відкритими були лише два елементи інквізиційної процедури: урочисте відкриття інквізиції («praedicatio generalis») і остаточне винесення вироків і призначення покарань («sermo generalis»). вважав praedicatio generalis першим кроком на порядку денному інквізиторів.

Інквізиційна процедура, запроваджена Інокентієм III, стала найпоширенішою формою кримінального процесу як у нижчих, так і у вищих інстанціях церковної та світської юрисдикції. Протягом першої половини XIII століття канонічне право виділяло інквізиційну процедуру проти третіх як особливу форму розслідування. У результаті були розроблені принципи, які керували розшуком, судом і пока-

ранням, застосовним до ймовірних єретиків. Увесь комплекс пастирських і судових заходів, спрямованих проти єретиків, також називався «*inquisitio haereticae pravitatis*» або «*officium inquisitionis*». У папських документах було чітко визначено головну мету «*officium inquisitionis*»: її впроваджували для боротьби з усією єрессю та захисту католицької віри (VI 5.2.8) [15, т. 2, ст. 1071–1072]. Проводячи «*officium inquisitionis*», папські інквізитори мали на меті повне «знищення» єресі («*destructio haeresis*»). Це відбувалося або через успішне переконання, коли єретики відмовлялися від своїх помилок і наvertsалися («*conversio ad veram catholicam fidem*»), або через їх звинувачення та передачу світській владі («*exterminatio*»).

Фундаментальні папські документи, що містять принципи «*inquisitio haereticae pravitatis*», були включені до трьох середньовічних збірників канонічного права: «Декреталій» Григорія IX (X 5.7) [15, т. 2, ст. 778–790; 9, с. 421–423; 21], «Книги шостої» Боніфація VIII (VI 5.1) [15, т. 2, ст. 1069–1078] та «Клементин» Клементя V (Clem 5.3) [15, т. 2, ст. 1181–1184; 22; 23, с. 51]. Ці збірники надали ключові точки відліку як для синодальних статутів, так і для посібників, призначених для інквізиторів.

Висновки. Основні висновки можна сформулювати наступним чином: 1. Процедура «інквізиції» (збору дока-

зів для судового позову) походить від римського права, вона була одним із багатьох заходів «*ex officio*», які застосовували державні службовці; римське право передбачало детальні терміни та поняття для оцінки правопорушень, а також відповідну процедуру розгляду справ. 2. Розвиток інквізиційної процедури відображав фундаментальні перетворення в європейській правовій культурі протягом XII століття. 3. Весь хід провадження «*per inquisitionem*» – визначення того, коли починати процедуру, рішення, яким обвинуваченням віддати перевагу і проти кого, представлення свідків, отримання їхніх показань, відповідь на претензії та аргументи відповідача, прийняття рішення та проголошення вироку – перебував у руках судді, який таким чином поєднував функції слідчого та прокурора зі своєю роллю судді. 4. Принципи «*officium inquisitionis*» були зібрані та систематизовані в трьох середньовічних збірниках канонічного права: «Декреталіях» папи Григорія IX (1227–1241), «Книзі шостій» папи Боніфація VIII (1294–1303) та «Клементинах» папи Клементя V (1305–1314). 5. Інквізиційна процедура, запроваджена папою Інокентієм III (1198–1216), стала протягом Середніх віків найпоширенішою формою кримінального процесу як у нижчих, так і у вищих інстанціях церковної та світської юрисдикції в Західній Європі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мацелик М. О., Бинюк Н. М., Санжарова Г. Ф. Середньовічне церковне судочинство: цивільний та кримінальний процеси. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 1 (8). С. 9–20.
2. Kras P. The System of the Inquisition in Medieval Europe. Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Warszawa, Wien: Peter Lang, 2020. 524 s.
3. Nörr K.W. Romanisch-kanonisches Prozessrecht: Erkenntnisverfahren erster Instanz in civilibus. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag, 2012. XI, 241 s.
4. Trusen W. Der Inquisitionsprozeß: seine historischen Grundlagen und frühen Formen. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung*. 1988. Bd. 74. S. 171–215.
5. Fraher R.M. IV Lateran's Revolution in Criminal Procedure: The Birth of 'inquisitio', the End of Ordeals and Innocent III's Vision of Ecclesiastical Politics. *Studia in honorem eminentissimi cardinalis Alphonsi M. Stickler* / a cura di R.J. Castillo Lara. Roma, 1992. P. 97–111.
6. Aimone Braida P.V. Il processo inquisitorio: inizi e sviluppi secondo i primi decretalisti. *Apollinaris. Commentarius Istituti Utriusque Juris*. 1994. Vol. 67. Issue 3–4. P. 591–634.
7. Kéry L. Inquisitio – denunciatio – exceptio: Möglichkeiten der Verfahrenseinleitung im Dekretalenrecht. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung*. 2001. Bd. 87. S. 226–268.
8. Санжаров В. А., Мацелик М. О., Санжарова Г. Ф. Злочини і «кримінальні» провадження проти прелатів в церковному судочинстві XII–XIV століть. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 51–55. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/9>.
9. Санжаров В. А. Декретальне право в Західній Європі у XII–XIII століттях. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 421–423.
10. Die Register Innocenz'III / bearb. von O. Hageneder, A. Haidacher... Graz: H. Böhlau – Wien, 1964–2023. 15 Bd.
11. Hirte M. Papst Innocenz III., das IV. Lateranum Konzil und die Strafverfahren gegen Kleriker: eine registergestützte Untersuchung zur Entwicklung der Verfahrensarten zwischen 1198 und 1216. Tübingen, 2005.
12. Kolańczyk K. Prawo rzymskie. Warszawa: W. Kluwer, 2021. 560 s.
13. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
14. Dębiński A. Church and Roman Law. Lublin: KUL, 2010. 210 s.
15. Corpus Iuris Canonici / hrsg. E. A. Friedberg, A. L. Richter. Leipzig: Tauchnitz, 1879–1881. 2 Bd. civ, 1472 col.; lxxxii, 1340 col.
16. Théry J. Fama: l'opinion publique comme preuve judiciaire. Aperçu sur la révolution médiévale de l'inquisitoire (XIIe–XIVe siècles). *La preuve en justice de l'Antiquité à nos jours* / éd. B. Lemesle. Rennes, 2003. P. 119–147.
17. Padoa-Schioppa A. History of Law in Europe: From the Early Middle Ages to the Twentieth Century. Cambridge University Press, 2017. XIV, 808 p.
18. Санжаров В. А. Граціан і його твір «Згода розбіжних канонів»: юридичний Ренесанс в Західній Європі у XII столітті і канонічне право. *Держава та регіони. Серія: право*. 2018. № 4 (62). С. 133–137.
19. Chiodi G. La costituzione Qualiter et quando (c. 8) e l'ordo inquisitionis nella canonistica medievale. *The Fourth Lateran Council and the Development of Canon Law and the ius commune* / ed. A.A. Larson, A. Massironi. Turnhout: Brepols, 2018. P. 281–305.
20. Санжаров В. А., Павлюх О. А., Санжарова Г. Ф. Четвертий Латеранський Собор 1215 року: традиції і новації в канонічному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 42–46. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/8>.
21. Санжаров В. А. Декреталії Григорія IX. Велика українська енциклопедія. URL: [https://vue.gov.ua/Декреталії_Григорія_IX_\(дата_звернення:_12.09.2024\)](https://vue.gov.ua/Декреталії_Григорія_IX_(дата_звернення:_12.09.2024)).
22. Санжаров В. А. Климент V. Велика українська енциклопедія. URL: [https://vue.gov.ua/Климент_V_\(дата_звернення:_12.09.2024\)](https://vue.gov.ua/Климент_V_(дата_звернення:_12.09.2024)).
23. Санжаров В. А., Мацелик М. О., Санжарова Г. Ф. Внесок В'єнського Собору 1311–12 років у розвиток середньовічного канонічного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 2 (9). С. 47–56. DOI: [https://doi.org/10.33244/2617-4154.2\(9\).2022.47-56](https://doi.org/10.33244/2617-4154.2(9).2022.47-56).

**ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ:
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ****LEGAL EDUCATION OF STUDENTS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION
INSTITUTIONS: CURRENT STATE AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT**

Сільченко Л.М., учитель, старший вчитель

Комунальний заклад «Слобожанський ліцей № 1» Чугуївського району Харківської області

Григоренко Я.О., к.ю.н.

У статті досліджено стан та запропоновані напрями розвитку правового виховання учнів закладів загальної середньої освіти. Аргументовано, що правове виховання як складний, планомірний та багатогранний процес, охоплює правову соціалізацію, правову культуру та правову свідомість (побутову, професійну, наукову), що проявляється у зацікавленості не тільки педагогів, а й юристів, педагогів, істориків, філософів, психологів та ін. Звернуто увагу на законодавче регулювання питань виховного процесу. Проаналізовано точки зору дослідників, що присвятили свої наукові праці питанням правового виховання старшокласників у виховній роботі, правового виховання дітей 6–7 років, правової вихованості дітей 6–7 років, технологія формування соціально-правової свідомості учнів, взаємодії сім'ї та закладів освіти у напрямі забезпечення правового виховання та запропонували власні методики з цього приводу. Зроблено висновок про те, що рівень забезпечення правового виховання в закладах середньої освіти потребує підвищення, виходу на якісно новий рівень та приділення значної уваги відповідних фахівців. Серед усіх можливих шляхів, які можна запропонувати для підвищення рівня правового виховання серед учнів закладів загальної середньої освіти, окрім тих, що вже запропоновані вченими, наголошено на запровадженні занять з представниками юридичних факультетів та висвітлення питань з різних галузей права та запрошення учнів до участі у конференціях, які проводяться на базі юридичних навчальних закладах. Запропоновано, що на підвищення рівня правового виховання також може вплинути запрошення учнів на «відкриті лекції», що проводяться у педагогів юридичних факультетів. Теми таких лекцій повинні бути максимально практично спрямовані. Це надасть змогу учням розуміти більш повно тематику та призведе до більшої зацікавленості. Інформаційно забезпечити такий метод підвищення правового виховання можливо шляхом як раз таки співпраці шкіл з вищими навчальними закладами.

Ключові слова: правове виховання, освіта, повна загальна середня освіта, початкова освіта, базова середня освіта, профільна середня освіта, математична компетентність, компетентність у галузі природничих наук, техніки та технологій, початкова школа, гімназія, ліцей, учні.

The article examines the state and suggested directions for the development of legal education of students of general secondary education institutions. It is argued that legal education as a complex, planned and multifaceted process includes legal socialization, legal culture and legal consciousness (domestic, professional, scientific), which is manifested in the interest of not only teachers, but also lawyers, pedagogues, historians, philosophers, psychologists and others. Attention is drawn to the legislative regulation of issues of the educational process. The points of view of researchers who devoted their scientific works to the issues of legal education of high school students in educational work, legal education of children 6–7 years old, legal education of children 6–7 years old, technology of forming socio-legal consciousness of students, interaction of family and educational institutions in the direction of providing legal education and offered their own methods in this regard. It was concluded that the level of provision of legal education in secondary education institutions needs to be increased, to reach a qualitatively new level and to pay significant attention to relevant specialists. Among all the possible ways that can be proposed to increase the level of legal education among students of general secondary education institutions, in addition to those already proposed by scientists, it is emphasized the introduction of classes with representatives of law faculties and highlighting issues from various branches of law and inviting students to participate in conferences, which are conducted on the basis of legal educational institutions.

Key words: legal education, education, complete general secondary education, primary education, basic secondary education, specialized secondary education, mathematical competence, competence in the field of natural sciences, engineering and technology, primary school, gymnasium, lyceum, students.

Постановка проблеми. Тематика правового виховання, як складного, планомірного та багатогранного процесу, що охоплює правову соціалізацію, правову культуру та правосвідомість (побутову (буденну), професійну, наукову), завжди привертала та привертає увагу науковців і займає важливе місце в системі соціального виховання. Про це свідчить той факт, що правове виховання будь-якого громадянина взагалі, та правове виховання школярів зокрема, не може здійснюватися окремо від, наприклад, культурного виховання, або від естетичного виховання, або від морального чи духовного виховання. Тому тільки будучи у нерозривному взаємозв'язку з вказаними видами виховання та доповнюючи один одного, правове виховання може бути забезпечено на належному рівні. Сучасна держава завжди функціонує та розвивається у напрямі забезпечення високого рівня правового виховання різних категорій населення, про що декларує у прийнятих нормативно-правових документах.

Стан опрацювання цієї проблематики. В цілому питання правового виховання викликають інтерес як серед вчених-юристів, істориків, економістів, філософів, соціологів, політологів, так і серед практикуючих

педагогів та таких, що здійснюють вклад в науку педагогіку та суміжні науки. Загалом проблематикою правового виховання займаються такі вчені як А. П. Гетьман, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, А. С. Заєць, І. І. Коваленко, С. І. Максимов, О. М. Нестеренко, С. В. Шефель та ін. Окремі аспекти правового виховання учнів досліджували Г. С. Задорожна, М. Г. Кашук, Л. Т. Рябовол та ін.

Виклад основного матеріалу. Правове виховання учнів закладів загальної середньої освіти має бути складовою частиною виховного процесу, який проводиться у цих закладах. Згідно Закону України «Про повну загальну середню освіту» [1] виховний процес є невід'ємною складовою освітнього процесу у закладах освіти і має ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, культурних цінностях Українського народу, цінностях громадянського суспільства, а також принципах верховенства права та дотримання прав людини та громадянина. Лише у такому разі виховний процес спрямований на повагу до гідності прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина; нетерпимості приниження честі та гідності людини; усвідомленої потреби в дотриманні Основного закону держави та національних законів, нетерпимості до

їх порушення, проявів корупції та порушень академічної доброчесності та ін.

Досліджуючи проблематику правового виховання учнів, а саме її стан, який ми спостерігаємо сьогодні, слід зазначити, перш за все, що правове виховання потребує не тільки покращення, а й виходу на кардинально новий рівень. А саме йдеться про такий рівень правового виховання учнів, який є набагато якіснішим та наповненим практичним змістом. У цьому разі доречно звернутися до дисертаційного дослідження М. Г. Кашук на тему: «Правове виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи (друга половина XX століття)», в якому запропоновано перелік педагогічно цінних надбань правовиховної діяльності. Зокрема, дослідниця пропонує будувати процес правового навчання на принципах послідовності, наступності, систематичності, об'єднавши зусилля всіх навчальних закладів; поглибити знання старшокласників з основ правознавства шляхом введення правознавчих факультативів; запровадити співпрацю шкіл з педагогічними вищими навчальними закладами шляхом проведення спільних форм правовиховної роботи студентів та учнів шкіл у вигляді тематичних вікторин, вечорів запитань та відповідей, юридичних читань, екскурсій; забезпечити співробітництво школи, сім'ї та громадських організацій у правовому вихованні учнів шкіл, що передбачає підвищення рівня відповідальності батьків за виховання дітей шляхом створення спеціалізованих лекторських груп, організацію методичних центрів із пропаганди правових знань, а також консультативних пунктів поширення правових знань [2, с. 172]. Повністю погоджуючись з зазначеними шляхами забезпечення правового виховання серед учнів старшого шкільного віку, позначимо лише те, що такий список є доречним доповнити також проведенням відповідних занять із запрошенням викладачів права (як теорії права так і галузевого права, наприклад, земельного права, трудового права, кримінального права, цивільного права, адміністративного права) із юридичних вищих навчальних закладів. Такі викладачі, що профільно зорієнтовані на юридичну професію, більш якісно вплинуть на покращення та підвищення рівня правового виховання учнів, ніж інший викладач. Позитивним моментом у цьому напрямі може слугувати те, що викладач будь-якої галузі права разом із учнями зможуть модулювати різні правові ситуації, що можуть складатися у житті та разом знаходити шляхи вирішення поставлених завдань. Так, у формі бесід, проведення ситуативних ігор, що відображають життєві ситуації, правове виховання учнів значно підвищиться.

Також вважаємо на підвищення правового виховання учнів старших класів позитивно вплине запрошення на участь у конференціях, що організовують юридичні факультети вищих навчальних закладів. Реалізувати таку участь можливо у разі «прикріплення» учня, який бажає взяти участь у конференції, до наукового керівника, який би допоміг з обранням теми виступу учня у конференції та допоміг скласти структурну доповідь.

На підвищення рівня правового виховання також може вплинути запрошення учнів на «відкриті лекції», що проводяться у педагогів юридичних факультетів. Теми таких лекцій повинні бути максимально практично спрямовані. Це надасть змогу учням розуміти більш повно тематику та призведе до більшої зацікавленості. Інформаційно забезпечити такий метод підвищення правового виховання можливо шляхом як раз таки співпраці шкіл з вищими навчальними закладами.

Що стосується взаємодії сім'ї та закладу освіти у напрямі забезпечення правового виховання, доречними є наукові погляди Задорожної Г. С., що висвітлені у дисертаційному дослідженні: «Педагогічні умови правового виховання дітей 6–7 років у взаємодії сім'ї і закладу освіти». Дослідниця під правовим вихованням дітей 6–7 років розуміє суспільний та особистісно важливий напрям процесу їхньої правової соціалізації, яка здійснюється шляхом цілеспрямованої взаємодії закладів освіти та сімей і передбачає формування засад правосвідомості учнів, засвічення уявлень і переконань про правові норми, утворює відповідне ставлення до них і практику їх реалізації у житті [3, с. 6–7]. На наш погляд, вкрай доречним є запровадження механізму реалізації участі інституту сім'ї із закладами освіти оскільки це забезпечить всебічний та більш повноцінний розвиток та підвищення рівня правового виховання учнів з раннього віку та на ранньому етапі соціалізації.

Висновки. Дослідивши стан забезпечення правового виховання учнів закладів загальної середньої освіти, який висвітлено у дисертаційних дослідженнях та інших наукових здобутках, а також звернувши увагу на законодавчому закріпленні різних аспектів питань виховання учнів, позначимо, що рівень забезпечення правового виховання в закладах середньої освіти потребує підвищення, виходу на якісно новий рівень та приділення значної уваги відповідних фахівців. Серед шляхів підвищення рівня правового виховання серед учнів закладів загальної середньої освіти, окрім тих, що вже запропоновані вченими, слід звернути увагу на запровадження занять з представниками юридичних факультетів та висвітлення питань з різних галузей права та запрошення учнів до участі у конференціях, які проводяться на базі юридичних навчальних закладах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16 січня 2020 № 463-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2020. № 31. Ст. 226. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення 15 жовтня 2024 р.)
2. Кашук М.Г. Правове виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи (друга половина XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Дрогобич, 2015. 249 с.
3. Задорожна Г.С. Педагогічні умови правового виховання дітей 6–7 років у взаємодії сім'ї і закладу освіти : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Одеса, 2018. 24 с.

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 349.3:355.64

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/8>

РОЛЬ І МІСЦЕ УПОВНОВАЖЕНОГО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

THE ROLE AND PLACE OF THE COMMISSIONER OF THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE ON HUMAN RIGHTS IN THE FIELD OF ENSURING NATIONAL SECURITY

Барчук В.Б., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Національна академія Служби безпеки України

Логінов О.А., к.ю.н., доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Національна академія Служби безпеки України

Стаття присвячена дослідженню питань функціонування інституту омбудсмена у сфері національної безпеки України. Зазначається, що хоча вітчизняні науковці розглядали у своїх працях різні теоретичні та практичні аспекти цього інституту, діяльність омбудсмена загалом та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини зокрема саме у зазначеній сфері майже не досліджується. Автори звертають увагу на роль і місце омбудсмена у забезпеченні національної безпеки України. Аналізуючи положення законодавства, що визначає статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також правових актів, що регулюють питання національної безпеки робиться висновок про роль омбудсмена у сфері національної безпеки України. Стосовно ж його місця, автори досліджують систему принципів, що виділяють його серед інших органів, що беруть участь у забезпеченні національної безпеки. Зокрема, досліджуються різні складові незалежності омбудсмена. Особливої уваги приділено питанню відносин Уповноваженого з Верховною Радою України як з позиції його незалежності, так і з точки зору його діяльності як суб'єкта демократичного цивільного контролю над силами безпеки і оборони. Звертається увага на аспекти діяльності омбудсмена, які роблять його сьогодні одним з найбільш доступних серед державних органів. Уповноваженого також виділяють і його форми та методи діяльності. Зокрема, підкреслюється і його зобов'язання, відповідно до присяги, керуватися справедливістю і власною совістю, що дає йому фактично можливість захищати права, які не закріплені законодавчо в Україні, наприклад, право на належне управління. Важливим принципом діяльності омбудсмена, що зумовлює його місце у забезпеченні національної безпеки, і відповідно до якого визначається необхідність його функціонування є результативність. Остання оцінюється конкретними показниками його роботи відносно органів сектору безпеки і оборони, і доводиться омбудсманом до відома суспільства, шляхом використання лише притаманних йому інструментів.

Ключові слова: права людини, парламентський контроль, захист прав людини, омбудсман, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, національна безпека, демократичний цивільний контроль.

The article is devoted to the study of issues of functioning of the Ombudsman Institute in the sphere of national security of Ukraine. It is noted that although domestic scientists have considered various theoretical and practical aspects of this Institute in their works, the activity of the Ombudsman in general and the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for human rights in particular in the specified field is almost not investigated. The authors draw attention to the role and place of the Ombudsman in ensuring the national security of Ukraine. Analyzing the provisions of the legislation determining the status of the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for human rights, as well as legal acts regulating national security issues, the conclusion is made about the role of the Ombudsman in the sphere of national security of Ukraine. Regarding Ombudsman's place, the authors explore the system of principles that distinguish it from other bodies involved in ensuring national security. In particular, various components of the Ombudsman's independence are investigated. Particular attention is paid to the issue of the Commissioner's relationship with the Verkhovna Rada of Ukraine both from the standpoint of his independence and from the point of view of his activity as a subject of democratic civilian control over the security and defense forces. Attention is drawn to aspects of the Ombudsman's activities that make him one of the most accessible among state bodies today. The Ombudsman is also distinguished by his forms and methods of activity. In particular, it is emphasized his obligation, according to the oath, to be guided by justice and his own conscience, which actually gives him the opportunity to protect rights that are not legally enshrined in Ukraine, for example, the right to good governance. Effectiveness is the important principle of the Ombudsman's activity, which determines his place in ensuring national security, and according to which the need for his functioning is determined. The latter is evaluated by specific indicators of his work in relation to security and defense sector bodies, and is brought to the public's attention by the Ombudsman, using only his own tools.

Key words: human rights, parliamentary control, protection of human rights, ombudsperson, ombudsman of Ukraine, national security, democratic civilian control.

Забезпечення національної безпеки є однією з найголовніших умов нормального існування будь-якої країни. Осягнути значення цього питання у мирний час, коли відсутні безпосередні загрози особі, суспільству і державі, не завжди легко, оскільки увага зосереджена в основному на поточних проблемах щоденного життя. Але коли держава стикається із реальною загрозою, що ставить питання про її існування, важливість забезпечення національної безпеки важко переоцінити.

Захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших

національних інтересів України від реальних та потенційних загроз, тобто національної безпеки України досягається за допомогою багатьох факторів [1]. Серед них одним з найголовніших є належна діяльність визначених суб'єктів відповідно до тієї ролі і місця, які відведені для них законодавством. Одним з таких суб'єктів є Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Теоретичні та практичні аспекти функціонування інституту омбудсмена є об'єктом наукових досліджень багатьох вчених, серед яких Банах С. В., Закоморна К. О., Марцеляк О. В., Наулік Н. С., Новіков М. М., Радишевська О. Р.,

Семко М. О. та інші. Водночас роль і місце інституту омбудсмена загалом і Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини зокрема у забезпеченні національної безпеки майже не досліджується.

Метою статті є дослідження ролі і місця Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини серед суб'єктів, діяльність яких спрямована на забезпечення національної безпеки України.

Відповідно до статті 101 Конституції України Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина [2]. Стаття 1 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» доповнює це положення функцією захисту прав кожного на території України і в межах її юрисдикції [3].

Закон України «Про національну безпеку України» відводить омбудсману роль суб'єкта демократичного цивільного контролю, закріплюючи при цьому лише його основну функцію – здійснення парламентського контролю. З огляду на це можна припустити, що роль Уповноваженого з прав людини у забезпеченні національної безпеки полягає лише у здійсненні парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина, а функція захисту прав людини стає другорядною.

Водночас це помилкове твердження. Справа в тому, що обидві функції омбудсмена досить тісно пов'язані і взаємозалежні. Цьому є підтвердження у статті 3 вже згаданого Закону, де захист прав і свобод людини є першою серед складових, що визначають мету парламентського контролю, який здійснює Уповноважений [3].

Таким чином, роль Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у сфері забезпечення національної безпеки полягає у здійсненні ним парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захисту прав людини як одним з суб'єктів демократичного цивільного контролю за сектором безпеки і оборони.

Розглядаючи місце омбудсмена серед органів, діяльність яких спрямована на забезпечення національної безпеки, передусім слід звернути увагу на положення, що містяться в статті 4 Закону «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [3]. Зокрема, зазначено, що діяльність Уповноваженого доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не віднімає їх і не тягне перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод. Тобто наявність інституту омбудсмена доповнює систему захисту прав людини новим механізмом чим робить її більш цілісною і досконалою. Він є доповнювальним або допоміжним засобом захисту прав людини.

Цей механізм має свої особливості, що виділяють його серед інших елементів системи як захисту прав людини так і системи демократичного цивільного контролю. Зрозуміти ці особливості дають можливість принципи діяльності омбудсмена.

Незалежність. Як свідчить практика, успішне функціонування інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, як і інших омбудсманів світу, передусім залежить від того наскільки незалежно від органів, які він покликаний контролювати, цей орган здатен діяти.

Проте важливо зауважити на тому, що незалежність виступає в цьому випадку поняттям відносним. Звичайно, сам факт того, що інституту Уповноваженого надається певна свобода дій, вже відрізняє його від інших державних органів. Водночас незалежність цього інституту зовсім не означає, що не існує зв'язок з державою, її органами. В Україні, як і в інших країнах, де існує подібний інститут, його створення відбувається на основі закону. Закон визначає конкретні зв'язки цієї установи з державою і встановлює

межі, в яких установа повинна функціонувати, тому всі інститути омбудсмена, зокрема національний, неминуче обмежені своїми зв'язками з державою і необхідністю дотримуватися свого законодавчого статусу. До інших факторів, що виключають повну незалежність, належать обов'язкова звітність і відсутність повної фінансової самостійності.

Отже, можна зазначити, що інститут Уповноваженого характеризується певною ступеню незалежності, яка передбачає встановлення деяких меж, але водночас є достатньою і не заважає Уповноваженому ефективно виконувати свої обов'язки.

Незалежність діяльності Уповноваженого полягає в об'єднанні кількох аспектів. По-перше, це юридична незалежність. Її рівень передусім визначається рівнем юридичної сили акту, що регулює діяльність омбудсмена. І прийнятий закон в даному випадку є найкращим варіантом, який здатен забезпечити найвищий ступінь юридичних гарантій діяльності цього інституту.

Юридична незалежність включає також інституційну та організаційну складові.

Інституційна незалежність визначає наскільки омбудсман є незалежним у відносинах з іншими органами влади в тому числі тими, яким він підпорядковується, яким звітує і які сам контролює [4, с. 38].

Закон встановлює гарантії такої незалежності. Зокрема, у статті 4 зазначено, що Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб; стаття 20 встановлює заборону втручання органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб у діяльність Уповноваженого; стаття 22 закріплює обов'язок співпраці зазначених структур з Уповноваженим [3].

Окрім цього, Уповноважений без згоди Верховної Ради України не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий, заарештований; до нього не застосовуються заходи адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку; він не підлягає обшуку, а також особистому огляду. Повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення може бути здійснено Уповноваженому лише Генеральним прокурором (стаття 20 Закону) тощо [3].

Окремо слід звернути увагу на зв'язок омбудсмена з парламентом. Назва посади створює уявлення про належність Уповноваженого до Верховної Ради України. Звичайно парламент має низку повноважень, які стосуються призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого, заслуховування його доповідей та інші. Водночас Закон закріплює гарантії, які виділяють цей інститут в окремий і незалежний від парламенту орган. По-перше, в частині 3 статті 4 Закону наголошується, що повноваження Уповноваженого не можуть бути припинені чи обмежені в разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України або її розпуску (саморозпуску) [3]. По-друге, встановлюється перелік підстав припинення повноважень і дострокового звільнення Уповноваженого з посади. Крім того, сам омбудсман має низку контрольних повноважень щодо Верховної Ради України, які стосуються, наприклад, конституційного звернення Уповноваженого щодо відповідності законів України та інших правових актів парламенту Конституції України тощо.

З іншого боку, необхідно звернути увагу, що Закон України «Про національну безпеку України» визначає Уповноваженого одним з суб'єктів демократичного контролю за сектором безпеки і оборони, що здійснюється Верховною Радою України. Відтак, можна зробити висновок, що хоча статус Уповноваженого передбачає його незалежність і від парламенту, але в системі демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони вони виступають як єдиний механізм.

По-друге, це організаційна незалежність, що включає можливість самостійно призначати і звільняти персонал, а також організовувати щоденну роботу.

Діяльність Уповноваженого має конкретні цілі і завдання, що відповідним чином впливає на підбір кадрів. У цьому випадку Уповноважений має можливість самостійно і незалежно визначати умови й вимоги, які застосовуватимуться до персоналу, зокрема, питання щодо методів, критеріїв призначення, строків, питання про те, хто має право звільняти працівників і з яких причин та інше.

Окрім того Закон містить низку таких гарантій організаційної незалежності:

- можливість самостійно розглядати звернення з наданням мінімуму процедурних гарантій;
- можливість доводити до відома суспільства власний погляд, рекомендації, зауваження;
- визначення чіткого терміну дії мандату Уповноваженого;
- надання певних привілеїв і імунітетів Уповноваженому, його представникам і працівникам Секретаріату Уповноваженого;
- деполітизація служби;
- встановлення обов'язку для відповідних органів співпрацювати з Уповноваженим;
- надання достатніх фінансових коштів, передбачених бюджетом;
- встановлення юридичної відповідальності за втручання в діяльність Уповноваженого.

І ще один важливий, на нашу думку, момент: повноваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини поширюються на всіх основних суб'єктів сектору безпеки і оборони України.

По-третє, це фінансова незалежність (самостійність).

Зв'язок фінансової незалежності з інституційною є очевидним і полягає в тому, що фінансова незалежність дає змогу запобігти впливу з боку інших органів на рішення Уповноваженого. У зв'язку з цим, досить важливим є положення статті 12 Закону, яка вказує, що фінансування діяльності Уповноваженого провадиться за рахунок Державного бюджету України та щорічно передбачається в ньому окремим рядком. Уповноваженому також надається право самому розробляти кошторис своїх витрат [3].

Доступність. Інститут омбудсмана, в порівнянні з іншими наявними засобами захисту прав людини, можна охарактеризувати як найбільш доступний.

Доступність забезпечується шляхом впливу на всі аспекти організації і діяльності Уповноваженого, у зв'язку з чим її забезпечення включає:

1. Інформованість населення про діяльність Уповноваженого. Ця установа не зможе бути доступною, якщо громадяни не знатимуть або будуть погано поінформовані про її існування і функції. Інформованість населення здійснюється шляхом взаємодії з засобами масової інформації, а також за допомогою щорічної та спеціальних доповідей Уповноваженого про стан дотримання прав людини, які підлягають обов'язковому опублікуванню.

2. Безпосередня доступність. Передбачає створення можливості прямого доступу (контакту) до Уповноваженого будь-якої особи незалежно від місця проживання, стану здоров'я та матеріального благополуччя. Відповідно до офіційного веб-сайту Уповноваженого діє достатньо розгалужена система його представників і представництв. Зокрема, 9 представників за напрямками роботи і 25 представників в регіональних представництвах [5].

3. Доступність процедури звернення. Інститут омбудсмана, зокрема й в Україні, характеризується тим, що має максимально просту порівняно з іншими органами процедуру подання скарги, форма якої не є складною для скажника з точки зору її оформлення і, що дуже суттєво для сучасної України, підкріплена принципом безкоштовного провадження.

Ще одним принципом виокремлення місця Уповноваженого з прав людини у сфері забезпечення національної безпеки, на нашу думку, є принцип індивідуалізації форм і методів його діяльності.

Передусім важливим є те, що при вступі на посаду Уповноважений Верховної Ради України з прав людини присягається, між іншим, керуватися справедливістю і власною совістю (стаття 7 Закону) [3]. Це єдина конституційна посадова особа, яка має таке право і обов'язок, що містить моральну складову. Подібне формулювання фактично дозволяє омбудсману оцінювати дії органів і посадових осіб сектору безпеки і оборони з точки зору права на належне (доброякісне) управління, яке формально в Україні не закріплено, але є одним з важливих прав у країнах Європейського Союзу. Що саме має означати на практиці право на належне управління («good governance») закріплено у Європейському кодексі, затвердженому Європейським Парламентом резолюцією від 6 вересня 2001 року [6]. Зокрема, серед основних засад діяльності державних службовців, що визначені цим документом, є багато тих, що наповнені моральним змістом, а саме: пропорційність; недопущення зловживання повноваженнями; об'єктивність; послідовність і надання порад щодо проходження справи; відповідність легітимним очікуванням (принцип правової визначеності); справедливості; ввічливості; розумності строків для прийняття рішень; аргументованість рішень.

Ще однією особливістю є те, що Уповноважений активізує ті види діяльності, яким інші органи забезпечення національної безпеки приділяють мало уваги. Зокрема, в багатьох випадках Уповноважений використовує такий вид правової допомоги, як надання кваліфікованих юридичних консультацій, а також порад щодо використання альтернативних засобів захисту в кожній конкретній ситуації. Таким способом Уповноважений намагається зрозуміти проблеми конкретної людини, чого досить часто бракує іншим державним органам, але так необхідно в сучасних умовах.

Крім того, отримуючи велику кількість звернень, український омбудсман, як ніякий інший орган, має можливість здійснювати всебічний аналіз ситуації з правами людини, яка склалася в Україні, виявляти причини порушень прав людини і порушників серед органів сектору безпеки і оборони. У цьому випадку важливо зазначити також і те, що в рамках своїх повноважень український омбудсман має можливість аналізувати не тільки звернення, які надходять безпосередньо до нього, а й ті, що надходять до органів сектору безпеки і оборони, оцінювати при цьому, крім зазначених вище положень, і саму роботу зі зверненнями, яка проводиться в цих органах та формувати відповідні пропозиції щодо цього виду діяльності. Це є досить важливим моментом, оскільки такий аналіз показує ставлення органів влади до проблем простих громадян.

Використання зазначених вище можливостей безумовно сприяє здійсненню Уповноваженим моніторингу щодо забезпечення прав і свобод людини в Україні, результати якого, на нашу думку, покликані і повинні стати однією з основ розробки державної політики у сфері забезпечення безпеки особи в Україні.

Результативність. Для того, щоб існування інституту Уповноваженого з прав людини було виправдано з погляду забезпечення безпеки особи як складової національної безпеки, його діяльність повинна бути результативною. Водночас для того, щоб держава не витрачала зайві гроші на утримання цього органу рівень його результативності у справі забезпечення прав і свобод людини повинен бути досить високим.

Основним критерієм оцінки результативності діяльності Уповноваженого у сфері забезпечення національної безпеки є ті показники, які визначають ступінь позитивного впливу на ситуацію щодо дотримання прав людини

органами сектору безпеки і оборони. Найбільш вагомими серед таких показників є кількість поновлених індивідуальних прав людини та кількість випадків надання Уповноваженим правової допомоги у вигляді юридичних консультацій, а також порад щодо використання громадянами альтернативних засобів захисту.

Статистичні дані такого характеру містять щорічні доповіді Уповноваженого з прав людини – ще один важливий притаманний тільки омбудсману інструмент позитивного впливу на дотримання прав людини органами сектору безпеки і оборони, за допомогою якого громадяни можуть дізнатись про результати його діяльності.

Отже, з урахуванням викладеного, можна зробити висновок про те, що основними принципами, характеристика яких дає можливість визначити місце Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у забезпеченні національної безпеки є: незалежність; доступність; принцип індивідуалізації форм і методів його діяльності; результативність.

Разом з тим, ми вважаємо за необхідне підкреслити, що перелік цих принципів не претендує на вичерпність і може бути доповнений і змінений.

Висновки:

1. Роль Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у сфері забезпечення національної безпеки полягає у здійсненні ним парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захисту прав людини як одним з суб'єктів демократичного цивільного контролю за сектором безпеки і оборони.

2. Місце Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини серед інших органів у сфері забезпечення національної безпеки можна визначити такими принципами, як: незалежність; доступність; принцип індивідуалізації форм і методів його діяльності; результативність.

3. Незалежність інституту Уповноваженого не є абсолютною, має певний ступінь і передбачає встановлення деяких меж, але водночас є достатньою і не заважає Уповноваженому ефективно виконувати свої обов'язки.

4. Хоча статус Уповноваженого передбачає його незалежність і від Верховної Ради України, в системі демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони вони виступають як єдиний механізм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 р. 2469-VIII / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996 р. №30. Ст. 141.
3. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 р. 776/97-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99.
4. Бакленд Б., МакДермотт В. Інститути омбудсмена у справах збройних сил: практичний посібник. Женева : ДКЗС, 2015. 178 с. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Ombudsman_book_Ukrainian.pdf. (дата звернення: 20.10.2024).
5. Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/struktura-ofisu>. (дата звернення: 10.10.2024).
6. The European Code of Good Administrative Behaviour. URL: <http://www.ombudsman.europa.eu/en/document/en/3510> (дата звернення: 20.10.2024).

ПРАВОВІДПОВІДНІСТЬ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

LEGAL CONFORMITY: GENERAL THEORETICAL CHARACTERISTICS

Боброва Т.А., доктор філософії з права (PhD),
асистентка кафедри конституційного, міжнародного та приватного права
Криворізький факультет Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті здійснений загальнотеоретичний аналіз такої правової категорії як правовідповідність. До уваги пропонується детальний розгляд аспектів, які включає у себе правовідповідність, а саме: питання щодо форми і змісту права, питання розбудови його структури, пошук ціннісних орієнтирів та співвідношення легістського та юридичного підходу до розуміння права. Здійснений аналіз правових досліджень, в яких прямо чи опосередковано вивчалися питання пов'язані з правовідповідністю.

Розглянуто співвідношення форми та змісту права крізь призму правовідповідності, вбачається, що норми права повинні відповідати не лише юридичним технологіям їх створення, але й відображати сутнісний зміст права, тобто будь-який правовий акт має бути змістовно виправданим, відповідати основним правовим принципам і сучасним цінностям суспільства. Виснується, що саме на основі правовідповідності має здійснюватися систематизація та впорядкування норм права, які й формують правові інститути.

Акцентовується увага на тому, що встановлення правовідповідності забезпечує зв'язок між формою та змістом права, що дозволяє забезпечити сприйняття правових норм як з боку населення країни, так і міжнародної спільноти. Проведено співвідношення легістського та юридичного підходу до розуміння права. Аргументується, що правовідповідність виводить нас за рамки суто технічних аспектів та дозволяє зосередитися на цінностях, які мають бути виражені в правових приписах.

Встановлено, що правовідповідність є складною, багатогранною та відносно новою категорією. Окрім того, не має єдиного підходу до визначення даного поняття, що й обумовлює актуальність подальших наукових розвідок із врахуванням сучасних тенденцій правового розвитку як от: діджиталізація правничої професії, універсалізація та уніфікація права. Виснується, що подальше вивчення правовідповідності сприятиме глибокому розумінню права – від юридичної техніки до питань, пов'язаних з правовими цінностями, що допомагає досягнути право в його цілісності.

Ключові слова: правовідповідність, право, норма права, принципи права, праворозуміння, правотворчість, негативна правотворчість, джерела права, правові акти.

The article provides a general theoretical analysis of such a legal category as legal conformity. The article offers a detailed consideration of the aspects that legal conformity includes, namely: the issues of form and content of law, the issues of building its structure, the search for value guidelines and the correlation of the legalistic and juridical approaches to understanding law. The analysis of legal researches in which directly or indirectly the questions connected with legal conformity were studied is carried out.

The author examines the correlation between the form and content of law through the prism of legal conformity, and suggests that legal norms should not only correspond to the legal technologies of their creation, but also reflect the essential content of law, i.e. any legal act should be substantively justified, comply with the basic legal principles and modern values of society. It appears that it is on the basis of legal conformity that the systematization and ordering of legal norms, which form legal institutions, should be carried out.

Attention is focused on the fact that the establishment of legal conformity provides a connection between the form and content of law, which allows to ensure the perception of legal norms both by the population of the country and the international community. The correlation of the legalistic and legal approach to understanding the law is carried out. It is argued that legal conformity leads us beyond purely technical aspects and allows us to focus on the values that should be expressed in legal prescriptions.

It is established that legal conformity is a complex, multifaceted and relatively new category. In addition, there is no single approach to the definition of this concept, which determines the relevance of further scientific research, taking into account modern trends in legal development, such as digitalization of the legal profession, universalization and unification of law. It is concluded that further study of legal conformity will contribute to a deeper understanding of law – from legal techniques to issues related to legal values, helping to comprehend law in its entirety.

Key words: legal conformity, law, rule of law, principles of law, legal understanding, lawmaking, negative lawmaking, sources of law, legal acts.

З огляду на потребу вдосконалення правового регулювання, адаптивного функціонування правової системи, а також забезпечення легітимності правових актів, необхідним вбачається дослідження такої правової категорії як «правовідповідність». Відтак, вивчення правовідповідності сприятиме більш глибокому розумінню співвідношення різних аспектів права – від юридичної техніки до питань, пов'язаних з правовими цінностями, що допомагає досягнути право в його цілісності. Правовідповідність виводить нас за рамки суто технічних аспектів та дозволяє зосередитися на цінностях, які мають бути виражені в правових приписах. Відтак, нормативно-правова основа демократичної держави має відповідати не лише формальним вимогам, а й соціальним очікуванням.

Дослідженню проблем пов'язаних прямо чи опосередковано із правовідповідністю приділяли увагу такі вчені як: Г. Головач, В. Дудченко, Д. Манько, О. Пасечник, І. Проценко, Г. Радбрух, Р. Саммерс, М. Цховребова та ін. Не применшуючи значення здійснених наукових розвідок, варто зазначити, що правовідповідність є складною, багатогранною та відносно новою категорією, окрім того, не має єдиного підходу до визначення даного поняття. Відповідно, існує потреба у вивченні правової природи цього феномену та його ролі у правотворчій та правозастосовній діяльності.

Останнім часом можна простежити посилення інтересу до такої правової категорії як правовідповідність, причому як серед представників загальнотеоретичної юриспруденції, філософії права, так і серед фахівців, що спеціалізуються на галузевій юриспруденції. Вбачається, що такі зміни обумовлені низкою факторів, а саме: зміни у законодавстві (особливо щодо посилення регуляторних вимог), діджиталізація та розвиток електронного документообігу, необхідність відповідності національного регулювання міжнародним стандартам та забезпечення правової визначеності, етичні вимоги суспільства тощо.

І. П. Проценко здійснюючи філософсько-історичний аналіз права як феномена культури відмічає: «Правовідповідність – це сутнісна відповідність, тобто відповідність не фактом проживання і дотримання законів, а образом життя, місцем і роллю в спільноті» [1, с. 346–347].

Д. Г. Манько розглядає правовідповідність як вихідну засаду юридичної креативістики та конкретизує: «...право (право-відповідність) – це обов'язкове використання законодавчо регламентованої інформації щодо порядку створення, обслуговування та втілення в життя правових актів» [2, с. 7].

Г. Головач в контексті розгляду валідності та дії м'якого права зазначає: «Правовідповідність – зміст письмового

акта м'якого права (залежно від його виду) не повинен суперечити Конституції України, чинному законодавству України, загальновизнаним принципам права, нормам міжнародного права, міжнародним договорам» [3, с. 115].

М. Цховребова розглядаючи юридичні технології визначення рівня правовідповідності зауважує: «Правовідповідність – це стан відносин, коли дії чи рішення (які отримали вираз у конкретному правовому акті) відповідають вимогам законодавства, правилам юридичних технологій, неправовим соціальним нормам та стандартам (у обов'язку, який є допустимим у конкретній юридичній справі). Це означає не тільки дотримання законів і принципів права, але й відповідність їм у всіх аспектах, які дозволяють уникнути порушень і негативних наслідків» [4, с. 183].

Поняття «правовідповідність» розглядається й у міждисциплінарних правових дослідженнях, прикладом в актуальних роботах щодо питань юридичної психології. Так, правовідповідність постає критерієм визначення поведінки людини у контексті правового регулювання.

О. Пасечник, аналізуючи метамодерністське праворозуміння як рефлексію коливань сучасного права згадує правовідповідність у наступному контексті: «...динамічний розвиток сучасних суспільних відносин, зумовлює суттєве зміщення полюсів «затребуваної правовідповідності», від суворої формальної визначеності, від юридичної формалістики, з її детальною фіксацією кожної дії суб'єкта, до інтуїтивного права» [5, с. 18].

Отже, приходимо до висновку, що правовідповідність, як правова категорія «охоплює питання щодо форми і змісту права, питання розбудови його структури, пошук ціннісних орієнтирів та навіть співвідношення легістського та юридичного підходу до розуміння права» [6, с. 10].

Враховуючи зазначене, пропонуємо більш детальний розгляд згаданих аспектів, які включає у себе правовідповідність, а саме:

1. Форма та зміст права. Розглядаючи співвідношення форми та змісту права крізь призму правовідповідності, вбачається, що юридичні норми повинні відповідати не лише юридичним технологіям їх створення, але й відображати сутнісний зміст права, тобто будь-який правовий акт має бути змістовно виправданим, відповідати основним правовим принципам і сучасним цінностям суспільства.

Роберт С. Саммерс пояснює, що існує простір для загальної теорії про природу і місце форми в основах права. Форма організовує інститути, норми та інші різновиди права, а також систему в цілому. Усі такі конструкції мають і неформальні елементи, але форма об'єднує кожну конструкцію і забезпечує її критерії ідентичності. Відповідна форма робить систему права можливою. Вона також має тенденцію породжувати хороший зміст у праві. Вона необхідна для задоволення основних потреб правової системи, і коли така мета є організаційною, як у випадку з демократією, свободою та верховенством права, форма є і метою, і засобом [7]. Ю. Тополь у цьому зв'язку підкреслює: «Уявлення про форму права базується на аналізі змісту та співвідношенні філософських категорій: сутність, зміст та форма. Сутність будь-якого соціального явища складає внутрішній зміст предмета як єдність усіх його характерних властивостей, зв'язків та відносин. Способом існування і зовнішнього вияву сутності виступає форма. Причому зовнішня форма існування і вияву внутрішнього змісту конкретного явища часто має не другорядне, а вирішальне значення» [8, с. 148].

Тож, якщо представити зміст права як волю суспільства виражену у правових приписах, то форма – це спосіб зовнішнього вираження та закріплення таких приписів, що надає їм офіційного характеру. Це включає законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, договори, судові рішення та інші джерела права.

Правовідповідність у цьому контексті забезпечує гармонійний зв'язок між формою та змістом права, який означає, що зовнішня форма («буква закону») мають відповідати внутрішньому змісту («духу права»). Встановлюючи правовідповідність, ми можемо проаналізувати наскільки норми права відповідають загальним правовим принципам. Норма права, яка прийнята з порушенням формальної та/або змістовної складової є неправовідповідною, що, в свою чергу, тягне за собою зміну або скасування положень правового акту. Скасування неправовідповідних актів або їхніх частин значно підвищує ефективність правового регулювання. Тут варто згадати про негативну правотворчість, яка представляє собою «процедуру удосконалення законів, підзаконних актів, рішень суду, цивільно – правових договорів та інших юридичних документів шляхом встановлення їх правовідповідності та постає складовою модернізації українського права» [6, с. 9].

2. Структура права. Правова система повинна мати чітку та логічну структуру, де законодавчі акти та інші правові приписи узгоджені між собою і не суперечать принципу верховенства права. Це відіграє ключове значення для цілісності правової системи, її адаптивності та функціонування, а також задля належного правового регулювання та забезпечення правопорядку.

В. І. Риндюк досліджуючи систему права в контексті сучасних підходів до праворозуміння зазначає: «В процесі нормотворчої діяльності як суб'єктів публічно-владних повноважень, так і інших суб'єктів громадянського суспільства певна частина цих правил поведінки визнається ними необхідними, загальнообов'язковими, тобто санкціонується, а отже забезпечується у разі порушення цих правил відповідними юридичними або іншими соціальними засобами (наприклад, можливістю застосування засобів державного примусу). Таким чином формується правовий інститут, який складається з відповідних норм права, а взаємопов'язані правові інститути, в свою чергу формують галузь права» [9, с. 62]. С. М. Слабко додає: «Аналіз наявних підходів дозволяє зробити висновок про доцільність побудови системи права на підставі наступних елементів: первинні – норма права, підінститут права, інститут права, підгалузь права, галузь права; вторинні – комплексний інститут, міжгалузевий інститут, комплексна галузь, міжгалузевий комплекс» [10, с. 31]. Вважаємо, що саме на основі правовідповідності має здійснюватися систематизація та впорядкування норм права, які й формують правові інститути. Правовідповідність є гарантією того, що кожен елемент структури права відображає основні правові принципи, забезпечуючи цілісність та ефективність правової системи.

3. Пошук ціннісних орієнтирів. Чинні правові приписи мають відображати морально-етичні норми. Погоджуємось з В. Рогозянським, який висунує наступне: «...як правотворчість, так і правореалізація є сферами діяльності людини, що мають яскраво виражене оцінювальне спрямування. Лише через цінності в праві є можливим перехід від суцього до належного, від фактичного до нормативного. В контексті впливу ціннісних орієнтирів права на формування поведінки людини необхідно означити проблему взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного права, впливу моральних відносин в суспільстві, моральної свідомості суб'єктів на формування норм права й проблеми морально-правового вибору лінії поведінки особистості. Важливо, щоб моральні норми та принципи були провідним критерієм права, основним мірилом змісту закону та всієї практики реалізації права. Ця вимога є цілком закономірною, бо зміст правової норми виникає передусім із моральних основ суспільства, історії народу, традицій та моральних принципів його життя» [11, с. 107].

У науковій літературі слушно відмічається: «Сьогодні ініціативи з «реформування», «вдосконалення», «оптимізації» тих чи інших складових правової сис-

теми України роблять очевидними деякі тренди» [12, с. 178–179]. Серед тенденцій правового розвитку в умовах глобалізації виокремлюють тенденцію універсалізації та уніфікації права [13, с. 599]. Відповідно, «...виникає питання доцільності збереження традиції романо-германської (континентальної) правової системи, основні характерні риси якої і притаманні Україні, або прийняття за орієнтир та утвердження правових цінностей англосаксонської (прецедентної) системи права. Але є можливість піти особливим національним правовим шляхом, коли будуть прийматись чи відкидатись елементи цих правових систем виключно виходячи з засад доцільності, прагматичного інтересу, цінності для суспільства і держави» [12, с. 178–179].

Безпрецедентні події, що відбуваються у сучасному світі, хаос та кризи в більшості сферах суспільного життя, потребують належного правового реагування та стійкого функціонування правових систем. Все це обумовлює запит на дотримання фундаментальних правових цінностей. Відтак, встановлення правовідповідності виступає обов'язковою умовою сучасного правового життя.

4. Співвідношення легістського та юридичного підходу. У сучасному праворозумінні співіснують два основних підходи: легістський (формальний, де право розуміється як сукупність норм, установлених державою) та юридичний (заснований на розумінні права як системи соціальних відносин та цінностей). У класичному легістському позитивізмі поняття права визначене через поняття держави. Відповідно до цієї теорії держава є первинною, а право – похідним від законодавчого органу.

За Г. Радбрухом: «...законне неправо, як і надзаконне право, були суперечностями у самих собі. На практиці до сих пір доводиться зустрічатися з обома проблемами. Так, в «Зюддойче юрістенцайтунг» (С. 36) було опубліковано і прокоментовано рішення суду першої інстанції м. Вісбаден, за яким «закони про перехід власності євреїв державі вважалися такими, що суперечать природному праву і нікчемними з моменту їх ухвалення»» [14, с. 83]. В цьому аспекті В. В. Дудченко підкреслює: «Позитивне право не в змозі бути критерієм оцінки себе самого. Потрібні інші, вищі і неопозитивні критерії. Однак позитивізм вилучив метафізичну проблему основ права, переступив через його позачасові начала і заперечив ціннісно-аксіологічний підхід до права» [15, с. 13–14]. Мета правовідповідності тут полягає у тому, щоб знайти баланс між цими та іншими підходами, зберігаючи як формальну чіткість, так і відповідність загальноправовим принципам. Правовідповідність сприяє інтегративності, оскільки забезпечує узгодженість різних правових норм та їхню відповідність фундаментальним принципам. Саме у рамках інтегративного праворозуміння правовідповідність розкривається як багатовимірне явище, яке охоплює як формальні, так і неформальні аспекти права, включаючи його етичне та соціальне значення.

«Інтегративне розуміння права, продовжуючи концептуальні розробки класичних типів праворозуміння, створює методологічні можливості поєднання у праві ідей (метафізика), фактів (позитивізм) і оцінок (аксіологія) має за мету обґрунтувати незавершеність «поняттевої», позитивної юриспруденції і визнати необхідність сенсових орієнтирів поведінки у значенні нормативних... І Далі, «Інтегративність не є синтетичним поєднанням принципів, покладених в основу класичних підходів праворозуміння. Це синтез екстракту їх ключових компонентів:

юридичного, легістського, соціологічного, психологічного тощо» [16, с. 125, 126].

Враховуючи зазначене, можна висувати, що правовідповідність виступає критерієм легітимності юридичних актів, таких як договори, закони, судові рішення тощо. Відтак, письмові акти повинні не лише відповідати формальним вимогам, але й мати зміст, який відповідає фундаментальним цінностям та сприйняттю справедливості в суспільстві. Легітимність правових актів тісно пов'язана з тим, чи визнаються вони справедливими і правовідповідними більшістю населення країни, а також міжнародною спільнотою, адже формальна легалізація не гарантує легітимності.

За В. В. Дудченко: «Справедливість можна найкраще зрозуміти через її зв'язок з договором. Проявлення ж справедливості є найсерйознішим питанням теорії легітимності, бо сама держава і саме право мають ґрунтуватися на справедливості і знаходити в ній своє виправдання. Легітимною, або правовою, державою є не будь-яка держава, а лише держава справедлива». – І Далі, Сучасний правовий устрій пронизаний напругою між позитивністю і легітимністю права, і норми легітимні тільки тоді, коли вони заслуговують на вільне визнання кожним членом правової спільноти. «Значимі ті й тільки ті норми, з якими могли б погодитися всі ті, на кому могли б відобразитися наслідки прийняття цих норм» [17, с. 53, 55].

Тож, правовідповідність, як загальнотеоретична категорія охоплює достатньо широкий спектр актуальних питань: від коректної форми правових актів до їх відповідності фундаментальним принципам права. Відповідно при дослідженні правотворчої діяльності правовідповідність доцільно розуміти як «еквівалентність письмового акту духу й принципам права» [6, с. 10].

Варто також звернути увагу на те, що правовідповідність відіграє ключову роль у правозастосовній діяльності. Так, суди та інші правозастосовні органи мають інтерпретувати та застосовувати норми права таким чином, щоб результат їх діяльності (прикладом, судові акти) відповідали «духу» права. Беззаперечним є те, що правники мають керуватися винятково правовими оцінками. «Завжди поступають правильно, «стаючи» над справою і розглядаючи її з точки зору здорового глузду. Правова наука це – завжди лише інструмент. І відповідальний правник використовує її для того, щоб знайти незаперечне з точки зору права рішення» [14, с. 86].

Сьогодні, в умовах швидкої зміни суспільних правовідносин та необхідності адаптації правового регулювання до нових реалій правовідповідність є свого роду орієнтиром як для суб'єктів правотворчої, так і правозастосовної діяльності.

Отже, правовідповідність представляє собою «еквівалентність письмового акту духу й принципам права», вона охоплює питання щодо форми і змісту права, питання розбудови його структури, пошук ціннісних орієнтирів, співвідношення легістського та юридичного підходу до розуміння права, а також є одним із основних критеріїв легітимності правових актів. Встановлення правовідповідності забезпечує зв'язок між формою та змістом права, що дозволяє забезпечити сприйняття правових норм як з боку населення країни, так і міжнародної спільноти. Вважаємо, що така правова категорія як «правовідповідність» представляє особливий інтерес для подальших досліджень, особливо враховуючи сучасні тенденції правового розвитку як от: діджиталізація правничої професії, універсалізація та уніфікація права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проценко І. П. Право як феномен культури: філософсько-історичний аналіз. *Проблеми філософії права*. 2005. Том III. № 1–2. С. 338–350.
2. Манько Д. Г. Юридична креативістика: поняття та місце в системі юридичних наук. *Правові новели*. 2019. № 7. Т. 2. С. 5–12.
3. Головач Г. О. Валідність та дія м'якого права: дис. ... д-ра філософії: 081 «Право». Одеса: МГУ, 2021. 215 с.
4. Цховребова М. Г. Юридичні технології визначення рівня правовідповідності. *Proceedings of the 4th International Scientific and Practical Conference «Modern Directions and Movements in Science»* (June 16-18, 2024). Luxembourg, Grand Duchy of Luxembourg. 2024. С. 183–186.

5. Пасечник О. Метамодерністське праворозуміння як рефлексія коливань сучасного права. *Юридичний вісник*. 2022. Вип. 2. С. 16–22.
6. Боброва Т. А. Негативна правотворчість та її роль в удосконаленні сучасного права: дис. ... д-ра філос.: 081 Право. Одеса : НУ «ОЮА», 2023. 208 с.
7. Summers, Robert S. The Place of Form in the Fundamentals of Law. *Cornell Law Faculty Publications. Paper 1254*. 2001. P. 106–129. URL: <http://scholarship.law.cornell.edu/facpub/1254> (date of access 27.09.2024).
8. Тополь Ю. О. Джерело та форма права: поняття, зміст. Проблема співвідношення. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1 (41). С. 145–151.
9. Риндюк В. І. Система права в контексті сучасних підходів до праворозуміння. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Вип. 70. С. 59–63.
10. Слабко С. М. Структурування системи права: плюралізм підходів. *Порівняльно-аналітичне прав.* 2018. № 1. С. 29–31.
11. Рогозянський В. Ціннісні орієнтири права у формуванні поведінки людини. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. 2023. № 1 (37). С. 107–112.
12. Формування і розвиток правотворчості в умовах трансформації суспільства : монографія / за ред. д. філос. н., к. ю. н., професора, Заслуженого діяча науки і техніки України В. П. Плавича. Одеса : Фенікс, 2018. 348 с.
13. Дудченко В. В., Пасечник О. В. Тенденції розвитку сучасного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 598–601.
14. Радбрух Г. Законне неправо та надзаконне право. *Проблеми філософії права*. 2004. Том II. С. 83–94.
15. Дудченко В. В. Концепт позитивізму в юриспруденції: генезис та обґрунтування. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 6–14.
16. Дудченко В. В., Манько Д. Г. Загальнотеоретичні засади розуміння системи джерел сучасного права: національний та міжнародний аспекти. *Правова позиція*. 2023. № 1 (38). С. 125–130.
17. Дудченко В. В. Західна традиція прав: до проблеми легітимності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. № 36. С. 47–55.

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ: ОРІЄНТИРИ Й ОБМЕЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ Й ОБОРОНИ

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND HUMAN RIGHTS: GUIDELINES AND LIMITATIONS IN THE CONTEXT OF NATIONAL SECURITY AND DEFENSE

Єрмаков Ю.О., д.ю.н., доцент,
професор

Львівський державний університет внутрішніх справ

Барабаш О.О., д.ю.н., професор,
професор кафедри загально-правових дисциплін

Інститут права Львівського державного університету внутрішніх справ

У статті досліджено вплив штучного інтелекту на сфери національної безпеки та оборони в контексті захисту прав людини. Зазначено, що у період війни РФ проти України, застосування ШІ у сфері забезпечення національної безпеки й оборони нашої держави набуло подвійного значення. Адже використання передових інформаційних технологій в оборонному секторі добре зарекомендувало себе з огляду на точність сектору ураження, скорочення «людських витрат», зменшення ризиків повоєнної адаптації для членів суспільства. Наголошено, що Україна бере активну участь у розробці військового ШІ, приділяючи основну увагу робототехніці. Для України штучний інтелект в оборонній сфері може мати вирішальне значення в нинішній війні. Окремі західні експерти кажуть, що саме технології зі ШІ можуть стати ключем до перемоги України. Такі прогнози мають цілком реальні підстави. На українських полігонах дедалі частіше тестуються технології зі штучним інтелектом, тож ми на власні очі бачимо, як софт зі ШІ революційно посилює зброю й допомагає усунути слабкі місця в наявних зразках озброєння. Передусім йдеться про БПЛА, які стали чи не найголовнішою зброєю в цій війні. В Україні з'являється дедалі більше дронів зі штучним інтелектом, який виводить наші «пташки» на новий рівень ведення бою. Сформульовано пропозиції щодо можливого регулювання сфери використання ШІ в обороні України з урахуванням транскордонних правових і технологічних ризиків, не заглиблюючись у сферу етичних аспектів: 1. Закріпити законодавче визначення ШІ, використовуваного у військових цілях, із градацією ступеня автономності, визначенням масштабу потенційної шкоди, цілей використання, ризику злому програмного забезпечення і завдання шкоди національним інтересам України. 2. Здійснити адміністративну регламентацію допустимих горизонтів застосування автономного ШІ та умов його активації для військової сфери. 3. Розробити універсальні правила використання ШІ, які дадуть змогу однозначно трактувати й маркувати ситуації, що виникають під час військового застосування автономних систем. 4. Додати чинне законодавство нормами про відповідальність для розробника, користувача й адміністратора системи за дії ШІ в межах ухвалених ним рішень на основі вхідних даних, що надходять до ШІ, у процесі їхнього опрацювання, інтерпретації й формування результату.

Ключові слова: права людини, штучний інтелект, інформаційні технології, ризики для прав людини, обмеження прав людини, національна безпека, оборона, війна, військові цілі, повоєнна адаптація.

The article explores the impact of artificial intelligence on the spheres of national security and defense in the context of human rights protection. It is noted that during the war of the Russian Federation against Ukraine, the use of AI in the field of ensuring national security and defense of our state has acquired double significance. The use of advanced information technologies in the defense sector has proven itself well in terms of the accuracy of the strike sector, reducing "human costs," and reducing the risks of post-war adaptation for members of society. It is emphasized that Ukraine is actively involved in the development of military AI, focusing mainly on robotics. For Ukraine, artificial intelligence in the defense sector can be crucial in the current war. Some Western experts say that AI technologies could be the key to Ukraine's victory. Such forecasts have quite realistic grounds. AI technologies are increasingly being tested on Ukrainian test sites, so we can see with our own eyes how AI software revolutionizes weapons and helps eliminate weaknesses in existing weapon samples. Primarily, we are talking about UAVs, which have become perhaps the most important weapon in this war. In Ukraine, more and more drones with artificial intelligence are appearing, which elevate our "birds" to a new level of combat. Proposals have been formulated for possible regulation of the use of AI in Ukraine's defense, taking into account cross-border legal and technological risks, without delving into the realm of ethical aspects: 1. Enshrine a legislative definition of AI used for military purposes, with a gradation of autonomy levels, defining the scale of potential harm, usage goals, risks of software hacking, and causing harm to Ukraine's national interests. 2. Implement administrative regulation of permissible horizons for the use of autonomous AI and conditions for its activation in the military sphere. 3. Develop universal rules for the use of AI that will allow for unambiguous interpretation and labeling of situations that arise during the military application of autonomous systems. 4. Supplement existing legislation with norms of responsibility for the developer, user, and administrator of the system for the actions of AI within their adopted decisions based on input data received by AI during their processing, interpretation, and result formation.

Key words: human rights, artificial intelligence, information technologies, human rights risks, human rights limitations, national security, defense, war, military objectives, post-war adaptation.

Актуальність проблеми дослідження. Сучасний період розвитку суспільства характеризується технічним прогресом, у межах якого значного поширення набув саме штучний інтелект (далі – ШІ). Сьогодні, у період війни РФ проти України, застосування ШІ у сфері забезпечення національної безпеки й оборони нашої держави набуло подвійного значення. Адже використання передових інформаційних технологій в оборонному секторі добре зарекомендувало себе з огляду на точність сектору ураження, скорочення «людських витрат», зменшення ризиків повоєнної адаптації для членів суспільства тощо [1]. ШІ активно використовують в Україні у сфері військових технологій. Зокрема, штучний інтелект допомагає фіксувати переміщення техніки й особового складу окупантів, збивати ворожі ракети, ефективніше наводити безпілотні

літальні апарати (далі – БПЛА) на цілі, проводити розмінування території, навіть працюють уже системи протиповітряної оборони (ППО), оснащені штучним інтелектом, що визначає траєкторії польотів об'єктів тощо. Традиційно технології ШІ широко застосовуються в автономних бойових і мобільних засобах, здатних діяти самостійно і продовжувати виконання бойового завдання (або з поверненням на задану позицію) у разі втрати зв'язку із центром управління. Відомими прикладами такої техніки є БПЛА, автономні наземні машини, надводні й підводні апарати різного призначення тощо. Дрони зі штучним інтелектом уже значною мірою вплинули на досягнення успіхів Збройних Сил України на полі бою в боротьбі з РФ. У подальшому ці інновації істотно вплинуть і на те, як світ використовуватиме дрони після війни в Україні [2].

Принагідно зазначимо, що ШІ – це галузь технологій, що швидко розвивається, потенційно має значні наслідки для національної безпеки будь-якої держави. Окрім того, технології ШІ є унікальними викликами для військової інтеграції. Розвинені у сфері проривних технологій країни конкурують за інноваційні військові програми ШІ. Окремі країни завоюють глобальне лідерство в розвитку ШІ до 2030 року [3].

Базовими нормами, що визначають регламентацію правовідносин на міжнародному рівні щодо індивідуальної й колективної самооборони, є: ст. 2, п. 4; ст. 51 про самооборону та розділ VII про повноваження Ради Безпеки Статуту ООН [4], у яких розглядаються питання міжнародної колективної безпеки.

При цьому треба розуміти, що зазначений правовий інститут регламентує, зокрема, питання реалізації процедури відшкодування збитків та інших компенсацій для учасників воєнних дій [5]. Практичне застосування ШІ у військовій сфері добре ілюструють безпілотні засоби для патрулювання [6]. Ця технологія не є аналогом повністю автономного ШІ, проте поступово відмовляється від необхідності людського контролю. Ще один приклад – DARPA, що використовують кулі з наведенням, мету яких визначає оператор [7]. У зв'язку із цим виникає питання не стільки про автономність подібного ШІ, скільки про ступінь фактичного втручання в його діяльність з боку людини, що залишає надію на обмежене збереження суб'єктного контролю [8].

Україна також бере активну участь у розробці військового ШІ, приділяючи основну увагу робототехніці. Для України штучний інтелект в оборонній сфері може мати вирішальне значення в нинішній війні. Окремі західні експерти кажуть, що саме технології зі ШІ можуть стати ключем до перемоги України. Такі прогнози мають цілком реальні підстави. На українських полігонах дедалі частіше тестуються технології зі штучним інтелектом, тож ми на власні очі бачимо, як софт зі ШІ революційно посилює зброю й допомагає усунути слабкі місця в наявних зразках озброєння. Передусім ідеться про БПЛА, які стали чи не найголовнішою зброєю в цій війні. В Україні з'являється дедалі більше дронів зі штучним інтелектом, який виводить наші «пташки» на новий рівень ведення бою. По-перше, штучний інтелект робить безпілотник стійким до ворожого РЕБу. Уявіть, що дрон потрапляє під дію електронних перешкод. Звичайний безпілотник втратить сигнал з оператором і загубиться, а виконання завдання буде під загрозою. Натомість дрон зі ШІ замість того, щоб упасти, летить далі, продовжуючи місію [7].

Водночас, як наголошують експерти військової галузі, технології ШІ не лише відкривають нові можливості на полі бою, але й створюють суспільні ризики щодо дотримання прав і свобод людини. Тому важливо розуміти, якими можуть бути заходи щодо запобігання й вирішення ризиків застосування такого «оборонного» ШІ [9]. Одним з аспектів, що впливають на застосування ШІ для військових цілей у контексті ступеня його автономності, є складність ідентифікації цілі, яку вражають, наприклад, постає питання про точність розрізнення цивільного населення і комбатантів. Саме тому важливо оцінювати можливість застосування певних засобів ураження, які потенційно можуть нашкодити цивільному населенню. Тож питання ухвалення рішення переходить у моральну площину.

У зв'язку із цим особливої значущості набувають норми і правила, що регламентують використання ШІ у військових цілях. Складність їхнього встановлення визначається множинністю чинників і їхньою невизначеністю [10, р. 23–25], а також універсальністю їхнього застосування на всіх етапах ухвалення рішення щодо діяльності ШІ. Крім того, на рівні національних законодавств різних країн постає базове питання застосування автономних летальних засобів з огляду на характер їхнього застосування – наступальні ШІ чи оборонні ШІ.

Ступінь наукової розробки теми. Дослідження у сфері застосування штучного інтелекту в Україні є предметом багатьох сучасних наукових досліджень. Зокрема, серед вітчизняних дослідників варто виокремити О. Баранова С. Брайчевського, В. Власюка, М. Гребенюк, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Котуху, О. Радутного, О. Кохановську, О. Туруту та інші. Наукові доробки таких вчених зумовили новий погляд на проблему застосування інформаційних технологій в праві. Проте на сьогодні в Україні недостатньо уваги приділяється комплексному аналізу штучного інтелекту у різних сферах життєдіяльності суспільства, зокрема й у сфері національної безпеки та оборони з огляду на триваючу війну в Україні з боку РФ. Також дана проблема є актуальною з позицій дотримання та захисту основоположних прав і свобод людини і громадянина.

Метою статті є дослідження впливу штучного інтелекту на сферу національної безпеки та оборони в контексті захисту прав людини, виокремлення основних ризиків та обмежень.

Результати дослідження. Наразі експерти одностайні в думці про неминучу взаємодію людства зі штучним інтелектом, зокрема в контексті забезпечення національної безпеки й оборони держав. Так, у доповіді, розробленій у Стенфордському університеті, як варіанти напрямів застосування ШІ до 2030 року запропоновано, серед іншого, оборонну сферу і сферу національної безпеки [11].

Для використання можливостей технологій ШІ більшість провідних країн розробили національні й наднаціональні стратегії в цій сфері. Подібні документи були затверджені в Європейському Союзі, а також у США, Канаді, Китаї, Японії, Південній Кореї та інших країнах. На міжнародному рівні першою спробою унормувати стандарти використання ШІ стала Рекомендація Організації економічного співробітництва та розвитку з питань штучного інтелекту, прийнята 22 травня 2019 року [12, с. 7]. Що стосується Української держави, то питання регулювання технологій ШІ були закріплені в Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, яка визначила дев'ять пріоритетних сфер розвитку галузі ШІ: освіта, наука, економіка, кібербезпека, оборона, інформаційна безпека, державне управління, правове регулювання й етика, правосуддя [13].

Робототехніка знайшла широке застосування у сфері оборони (від БПЛА до роботизованих наземних транспортних засобів), забезпечуючи значні переваги в операційній ефективності, точності й економічності. Загалом, використання робототехніки в оборонному секторі змінило методи проведення військових операцій. Однією з ключових переваг використання робототехніки в обороні є можливість проводити операції з вищим ступенем точності й ефективності. Наприклад, безпілотні літальні апарати довели свою високу ефективність у проведенні операцій з розвідки і спостереження, надаючи дані в режимі реального часу військовому персоналу на землі. Аналогічно роботизовані наземні транспортні засоби можуть використовуватися для безпечного транспортування військ і вантажів у небезпечних умовах, зводячи до мінімуму ризик втрат. Сили оборони щотижня автоматично виявляють 12 тисяч одиниць ворожої техніки завдяки платформі штучного інтелекту Avengers. Про це повідомляє пресслужба Міністерства оборони України. Платформа Avengers була розроблена Центром інновацій Міністерства оборони України. Результат досягається шляхом автоматичного аналізу відео з дронів і стаціонарних камер. Завдяки ШІ-платформі оператори можуть ухвалювати рішення швидше й ефективніше, а ризик помилок через втому зменшується. Така інтеграція вже успішно працює в стрімінговому модулі VEZHA бойової системи DELTA [14].

Використання робототехніки в оборонній сфері також дає змогу економити кошти, оскільки роботизовані сис-

теми часто можуть виконувати завдання, реалізація яких вимагає значних людських ресурсів або дорогого обладнання. Це може допомогти знизити загальну вартість військових операцій і вивільнити ресурси для інших галузей. Так, до війська «мобілізують» штучний інтелект, він управлятиме вогнем французьких гаубиць Caesar. Про це повідомило Міністерство оборони України. «До кінця 2024 року заплановані випробування управління вогнем САУ Caesar із застосуванням штучного інтелекту. Застосування ШІ дозволить скоротити використання боєприпасів на пристрілку і ураження цілей на 30%» [15], – наголосив заступник міністра І. Гаврилюк.

Однак використання робототехніки в обороні спричиняє і проблеми, етичні і правові. Однією з основних проблем є використання автономної зброї, яка здатна обирати і вражати цілі без втручання людини. Розробка автономної зброї призвела до закликів заборонити ці системи, при цьому експерти попереджають про можливість непередбачуваних наслідків і втрати контролю з боку людини.

Іншою проблемою є можливість неправильного використання роботизованих систем. Використання робототехніки в обороні порушує питання про підзвітність і відповідальність, оскільки буває важко покласти провину за дії, вчинені автономними системами. Окрім того, використання роботизованих систем може розглядатися як спосіб відволікати осіб, які ухвалюють рішення, від наслідків їхніх дій, що потенційно може призвести до відсутності відповідальності. «Розвиток оборонних технологій вже досяг високого рівня. Використання інструментів штучного інтелекту може змінити хід війни. Взаємодія з компаніями, що готові інтегрувати рішення ШІ у вже готове програмне забезпечення, – наступний крок» [16]. Утім, для вирішення цих проблем важливо встановити етичні межі для використання робототехніки в обороні. Це передбачає напрацювання керівних принципів розроблення й використання автономної зброї, а також створення механізмів підзвітності для забезпечення того, щоб особи, відповідальні за використання роботизованих систем, несли відповідальність за свої дії.

Отже, назвемо основні переваги застосування ШІ у сфері національної безпеки й оборони України. По-перше, штучний інтелект і продовжить життя українських безпілотників, і дасть змогу ефективно виконувати бойові завдання. Друга перевага штучного інтелекту – це можливість автоматично і з більшою точністю ідентифікувати цілі на полі бою. ШІ відкриває нову еру в розвитку комп'ютерного зору. Саме ця технологія відповідає за визначення об'єктів в автомобілях, камерах відеоспостереження, а в нових реаліях – і у дронах. Комп'ютерний зір – це очі безпілотника, що аналізують відеопотоки в реальному часі. Більшість «пташок», які зараз воюють на фронті, працюють за координатами. Тобто якщо ціль рухається, координати треба змінювати в ручному режимі, а це мінус час і сили оператора. Штучний інтелект повністю змінить цей процес. Безпілотники зможуть автоматично й точніше визначати рухомі цілі, що підвищить ефективність виконання бойових завдань [17].

Третя перевага, яку дає штучний інтелект у царині національної безпеки, – це можливість об'єднувати дрони в рої для виконання спільної місії. Важливо, що для управління такою групою достатньо однієї людини. Синхронізація «пташок» дасть змогу ефективно знищувати великі цілі, такі як кораблі або об'єкти критичної інфраструктури, наприклад, російські нафтобази.

А де ще є штучний інтелект, окрім дронів? Створення інформаційних систем на базі ШІ – ще один дуже динамічний трек в українській defense-tech сфері. Завдяки цим ШІ-розробкам наші військові можуть отримувати найякісніші дані з різних джерел за мить. Ми вже маємо цілий спектр таких систем під різні потреби – від розмінування до отримання розвідувальних даних. Багато з них уже працює на фронті на всю потужність [17].

Важливо також вказати на позитивний ефект застосування ШІ у сфері захисту прав людини, зокрема біженців (в умовах триваючої війни в Україні з боку РФ). Так, систему штучного інтелекту, яка за місяць обробляє тисячу телефонних звернень, створили у співпраці Міністерства внутрішніх справ Чехії і міжнародної консультативної компанії Deloitte за лічені тижні після повномасштабного нападу Росії на Україну і початку масового напливу біженців. Від березня 2022 року на дзвінки стала відповідати віртуальна асистентка, яку назвали IRENA – скорочення від англійських слів Immediate Refugee Need Assistance, тобто «допомога з невідкладними потребами біженців» [18].

Отже, хоча ШІ має великий потенціал для надання низки переваг у військовому контексті, він може також створювати певні ризики і проблеми. Технологія ШІ могла б, наприклад, полегшити автономну роботу операцій, що сприяють більш обґрунтованому ухваленню військових рішень, а також збільшенню швидкості й масштабу воєнних дій. Проте вона може бути також непередбачуваною або вразливою з огляду на різні маніпуляції. Зважаючи на ці чинники, аналітики дотримуються широкого спектра думок щодо того, наскільки впливовим ШІ буде в майбутніх бойових операціях. Більшість вважає, що застосування ШІ в бойових умовах матиме принаймні еволюційний, а то й революційний ефект.

Утім, як справедливо наголошує О. Турута, системи штучного інтелекту створюють загрозу праву на життя людини не лише у військовій площині. Розвиток науки і технологій досяг таких вершин, що ДНК-тестування й генетичне тестування за допомогою штучного інтелекту можна використовувати для народження дітей з бажаними якостями, а якщо їх неможливо отримати, то відмовитися від зачаття (або вдатися до переривання вагітності на ранніх термінах). Безперечно, це ставить під загрозу найголовніше невіддільне право кожної людини – право на життя [19]. Саме тому вироблення спільного розуміння ключових характеристик ШІ дасть змогу зробити крок уперед до уніфікації вимог його застосування для військових цілей. Насамперед під час дефініції варто пам'ятати, що ця технологія може самостійно ухвалювати рішення після аналізу ситуації, бачити все довкола й реагувати на мінливі обставини, як люди, тільки швидше [20]. Фактично, ідеться про автономність функціонування ШІ. Цю характеристику диференціюють за ступенем прояву в технічних засобах, що володіють ШІ: можна передбачати пряме керування людиною, часткове (у разі делегування частини функцій для самостійного виконання машини), віддалене на рівні цілепокладання (повністю автономне тактичне виконання рішень з боку ШІ).

Говорячи про практику застосування військового ШІ, можна відзначити такі його функції: використання системи підтримки ухвалення рішень, навчання за принципом цифрового двійника, а також управління військами і зброєю. При цьому безпосередня відповідальність за саму автоматизовану систему управління, її розробку і впровадження у війську покладатиметься на конкретного керівника, який здійснює управління військами, з усіма подальшими правовими наслідками.

Практична й дефініційна відмінність щодо автономних летальних військових засобів на рівні різних країн формує й для України можливий базис для визначення своєї національної стратегії в зазначеній галузі. При цьому в контексті права ми бачимо, що значущими показниками для регламентації цієї сфери є: ступінь автономності ШІ для військової сфери застосування, умови його активації, а також градація відповідальності на різних етапах (вхідні дані, обробка й інтерпретація їх ШІ або оператором, забезпечення кінцевого результату). Окрім того, маємо зауважити, що успіх в обмеженні поширення зазначеної технології у військовій сфері призведе тільки до погіршення умов щодо цивільного застосування ШІ.

Принагідно зазначимо, що в міжнародних документах безпосередньо не передбачено заборону на застосування систем ШІ у сфері оборони. Окрім того, самі міжнародні акти були прийняті ще до впровадження в життя таких технічних систем. Однак тут доречно зробити певне застереження: не вся військова техніка з елементами ШІ є власне зброєю. Багато видів військової техніки, враховуючи авто– й повітряні безпілотники, створені не як зброя, а як допоміжні й обслуговувальні системи. ШІ може існувати і в комп'ютерних мережах, виконуючи інтелектуальну функцію, допомагаючи ухвалювати рішення командуванню чи беручи участь у кібервійні з противником. У такому разі не потрібно ні шасі, ні вогнепальної зброї, ні іншого технічного пристрою.

В умовах ведення війни в Україні з боку РФ межа між зброєю й іншим технічним засобом військового призначення дещо розмивається. Наприклад, завдати шкоду противнику можна не тільки вистреливши в нього з вогнепальної зброї, а й вивісивши з ладу його системи управління, або перевіривши управління на себе, уразивши системи життєзабезпечення за допомогою комп'ютерних вірусів, певних інформаційних атак, впливаючи звуком, світлом, магнітним випромінюванням, поширенням дезінформації, чи віддавши хибні команди тощо.

На сьогодні ми вже переконалися в тому, що ведення сучасних воєн не передбачає тривалих битв, але водночас удосконалюються засоби, застосування яких завдасть противнику непоправної шкоди саме в критичному для нього місці (наприклад, у місцях дислокації техніки чи військових). Також це може бути фінансова чи енергетична сфера, діяльність військових органів тощо. Саме тому системи ШІ можуть бути не безпосередньою зброєю у прямому значенні цього слова. Наприклад, їх застосовують для навігації, зв'язку, розвідки, спостереження, розмінування, логістики, обслуговування озброєння й техніки, інформаційної війни, навчання особового складу, автоматичного розпізнавання цілей, підготовки управлінських рішень, програмного виведення з ладу електричних і телекомунікаційних мереж противника тощо. Розвиток систем озброєння і прискорення темпу бойових дій змушує військове командування максимально автоматизувати управління військами, бо людський мозок поступається комп'ютеру у швидкості обробки такої кількості інформації.

Безумовно, джерелу підвищеної небезпеки військового призначення властиві специфічні ознаки: підвищена шкідливість, масштабність заподіяння шкоди. Такі військові об'єкти здатні завдати шкоди, незважаючи на найповніший контроль за ними з боку людини. За загальним правилом, що вищий ризик для порушення прав людини або завдання шкоди, то об'ємнішим і чіткішим має бути правове регулювання суспільних відносин у сфері застосування ШІ. Найбільшої уваги потребують ті сфери, які пов'язані з особливо високими ризиками, такі як національна безпека, оборона, правоохоронна діяльність. Ці процеси не повинні відбуватися хаотично. Із цього приводу наведемо думку Ілона Маска про те, що «штучний інтелект набагато небезпечніший, ніж ядерна зброя. Штучний інтелект – це той рідкісний випадок, коли треба виявляти ініціативу в правовому регулюванні, а не намагатися реагувати на його діяльність постфактум» [21]. Це означає, що держава, яка переможе

в гонці зі створення ШІ, отримає незаперечну військову перевагу, проте цей процес має відбуватися обов'язково в межах правового поля.

Розвиток військового ШІ детермінує низку потенційних питань, відповісти на які потрібно найближчим часом: як держава може вплинути на ініціативи реформувати оборонні закупівлі, які полегшують розвиток військового ШІ? Які зміни необхідні для здійснення ефективного нагляду за розвитком ШІ? Як збалансувати дослідження й розробки, пов'язані зі штучним інтелектом та автономними системами, з етичними міркуваннями? Які законодавчі чи нормативні зміни необхідні для інтеграції військових додатків ШІ? Які заходи потрібно вжити, щоб мінімізувати ризики, пов'язані з використанням ШІ?

Зараз українські розробники мають унікальну можливість створювати конкурентоспроможні продукти, тестуючи їх у реальних умовах за всебічної підтримки військових і держави. Розробники й виробники отримують фідбек щодо технічних характеристик продукту, грантове фінансування й інші можливості для реалізації й масштабування своїх ідей. Усе, що потрібно від команд, – перспективне оборонне рішення, яке відповідає актуальним потребам Сил оборони та зможе ефективно працювати на нашу перемогу [17]. У будь-якому разі розвиток ШІ має збільшити імператив для суворих стандартів безпеки, оскільки алгоритми ШІ вразливі для спотворення, крадіжки й маніпулювання, особливо якщо набір навчальних даних недостатньо захищений.

Висновки. Насамкінець зазначимо, що ШІ змінив методи проведення військових операцій, забезпечивши значні переваги з погляду ефективності, точності й економічності. Однак його використання у сфері забезпечення національної безпеки й оборони також спричиняє етичні і правові проблеми, включно з використанням автономної зброї і можливістю її неправильного застосування. Щоб забезпечити реалізацію переваг ШІ за мінімізації ризиків, важливо розробити етичні межі й рекомендації щодо використання цих систем в обороні.

На підставі вищевикладеного можна сформулювати такі пропозиції щодо можливого регулювання сфери використання ШІ в обороні України з урахуванням транскордонних правових і технологічних ризиків, не заглиблюючись у сферу етичних аспектів:

1. Закріпити законодавче визначення ШІ, використовуюваного у військових цілях, із градацією ступеня автономності, визначенням масштабу потенційної шкоди, цілей використання, ризику злому програмного забезпечення і завдання шкоди національним інтересам України.
2. Здійснити адміністративну регламентацію допустимих горизонтів застосування автономного ШІ та умов його активації для військової сфери.
3. Розробити універсальні правила використання ШІ, які дадуть змогу однозначно трактувати й маркувати ситуації, що виникають під час військового застосування автономних систем.
4. Доповнити чинне законодавство нормами про відповідальність для розробника, користувача й адміністратора системи за дії ШІ в межах ухвалених ним рішень на основі вхідних даних, що надходять до ШІ, у процесі їхнього опрацювання, інтерпретації й формування результату.

ЛІТЕРАТУРА

1. Toscano C. P. Friend of Humans: an Argument for Developing Autonomous Weapons Systems. *Journal of National Security*. 2015. May 8. URL: <https://jnspl.com/2015/05/08/friend-of-humans-an-argument-for-developing-autonomous-weapons-systems/> (viewed on 12.10.2024).
2. Застосування штучного інтелекту у сфері національної безпеки та обороноздатності держави. *Sidcon International Consulting Company. Blog*. 2024. 17 серп. URL: <https://sidcon.com.ua/post/7vuygong71-zastosuvannya-shtuchnogo-intelektu-u-sferi#:~:text=Зокрема%2C%20штучний%20інтелект%20допомагає%20фіксувати,польотів%20об'єктів%2C%20тощо> (дата звернення: 12.10.2024).
3. Elsa B. Kania. Battlefield Singularity. Artificial Intelligence, Military Revolution, and China's Future Military Power. *CNAS*. 2017. 28 Nov. URL: <https://www.cnas.org/publications/reports/battlefield-singularity-artificial-intelligence-military-revolution-and-chinas-future-military-power> (viewed on 12.10.2024).
4. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945 (зі змін і доп.). *Вікіджерела*. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Статут_Організації_ОБ%27єднаних_Націй (дата звернення: 12.10.2024).
5. Morgenthau H. J. *Politics among Nations: The Struggle for Power A. Peace*. New York, 1978. 650 p.

6. Klare M. T. Autonomous Weapons Systems and the Laws of War. *Arms Control Today*. 2019. Vol. 49, iss. 2. P. 6–12.
7. Laton D. Manhattan_Project.exe: A Nuclear Option for the Digital Age. *Catholic University Journal of Law and Technology*. 2017. Vol. 25, iss. 1. P. 1–61.
8. Singer P. W. War of the Machines. *Scientific American*. 2010. Vol. 303, iss. 1. P. 56–63.
9. Бойко Д., Городиський І. Штучний інтелект у сфері оборони: виклики регулювання. *Центр Дністрянського*. 2024. 12 січ. URL: <https://dc.org.ua/news/shtuchnyy-intelekt-u-sferi-oborony-vyklyky-regulyuvannya> (дата звернення: 12.10.2024).
10. Boulain V., Davison N., Goussac N., Carlsson M. P. Limits on Autonomy in Weapon Systems : Identifying Practical Elements of Human Control. Solna, 2020. 53 p.
11. Artificial Intelligence and Life in 2030: One Hundred Year Study on Artificial Intelligence. 2016. Stanford University. URL: https://cra.org/ccc/wpcontent/uploads/sites/2/2016/09/ai_100_report_0916fml_single.pdf (viewed on 12.10.2024).
12. Штучний інтелект та права людини: орієнтири та обмеження у контексті національної безпеки та оборони. Дослідження / авт. дослідження: Ю. Коваленко, М. Войнов. Київ, 2024. 28 с. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2024/05/Preview_AI_human_right_A4-1.pdf (дата звернення: 12.10.2024).
13. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні, затверджена Розпорядженням КМУ від 02.12.2020 № 1556-р. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 12.10.2024).
14. Сили оборони виявляють тисячі цілей за допомогою штучного інтелекту. *MILITARNYI*. 2024. 23 верес. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/syly-oborony-vyavlyayut-tysyachi-tsiley-za-dopomogoyu-shtuchnogo-intelektu/> (дата звернення: 12.10.2024).
15. Карбунар Н. До ЗСУ «мобілізують» штучний інтелект: які завдання він виконуватиме. *ГЛАВКОМ*. 2023. 24 груд. URL: <https://glavcom.ua/country/science/do-zsu-mobilizujut-shtuchnij-intelekt-jaki-zavdannja-vin-vikonuvatime--976406.html> (дата звернення: 12.10.2024).
16. У Міноборони обговорили використання інструментів штучного інтелекту в армії. *Укрінформ*. 2024. 2 трав. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3859385-u-minoboroni-obgovorili-vikoristanna-instrumentiv-stuchnogo-intelektu-v-armii.html> (дата звернення: 12.10.2024).
17. Борняков О. Як штучний інтелект трансформує оборонну сферу. *New voice*. 2024. 28 лют. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/revolyuciya-u-vigotovlenni-zbroji-tri-naykrashchi-rozrobki-brave1-50396841.html> (дата звернення: 12.10.2024).
18. Українським біженцям у Чехії допомагає і штучний інтелект. *Radio Prague International*. 2024. 16 трав. URL: <https://ukraina.radio.cz/ukrayinskym-bizhencyam-u-chehiyi-dopomagaye-i-shtuchnyy-intelekt-8817177> (дата звернення: 12.10.2024).
19. Турута О. В., Турута О. П. Штучний інтелект крізь призму фундаментальних прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Сер. «Право». 2022. Вип. 71. С. 49–54. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/08/9.pdf> (дата звернення: 12.10.2024).
20. Weiner T. A New Model Army Soldier Rolls Closer to the Battlefield. *New York Times*. 2005. Feb. 16. URL: <https://www.nytimes.com/2005/02/16/technology/new-model-army-soldierrolls-closer-to-battle.html> (viewed on 12.10.2024).
21. Elon Musk Says Artificial Intelligence Is the 'Greatest Risk We Face as a Civilization'. *Fortune*. 2017. July 15. URL: https://finance.yahoo.com/news/elon-musk-says-artificial-intelligence-202534848.html?guccounter=1&guce_referrer=aHR0cHM6Ly93d3cuZ29vZ2xlLnNvbS8&guce_referrer_sig=AQAAAM46HHvVFjFbWunwrSv1r1brhuiPEQwENH_CiuNsZ3grEx7ZtnacnlPSc6ilw0HztXbLnBKixalgvfnqp82p3UlfUiLpy-AmiKtYK_AoGoIvplvbHVU03QSy8QO2dPdaGxAoGH2QKJRJBv6FBH5wvhyNcPFT15L8skOh_xW0vMG1 (viewed on 12.10.2024).

У ПОЛУМ'І ВІЙНИ: ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

IN THE FLAMES OF WAR: VIOLATIONS OF HUMAN RIGHTS IN THE CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION AGAINST UKRAINE

Карнаух О.А., студентка II курсу факультету юстиції

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу систематичних порушень прав людини, спричинених загостренням військового конфлікту між російською федерацією та Україною, й висвітленню антигуманної сутності режиму країни-агресора (за допомогою наведення конкретних прикладів злочинної діяльності ворожих збройних сил на тимчасово окупованій та анексованій території України).

У дослідженні розглянуто закріплені нормами національного й міжнародного законодавства, фундаментальні права та свободи, серед яких право на життя, на повагу до людської гідності, на свободу й особисту недоторканність, на вільне вираження думок і переконань. Проаналізовано доповіді Управління Верховного комісара з прав людини (УВКПЛ) щодо ситуації з правами людини в Україні за періоди: 1) з 24 лютого до 15 травня 2022 року; 2) з 1 лютого до 31 липня 2023 року; 3) з 1 грудня 2023 року до 29 лютого 2024 року. Піддано вивченню приписи основних міжнародних нормативно-правових актів у царині прав людини (зокрема Загальної декларації прав людини 1948 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Міжнародного пакту про громадянські й політичні права від 16.12.1966 р. тощо) і з урахуванням отриманих відомостей здійснено ґрунтовний аналіз визначених проявів злочинної політики російського уряду проти українського цивільного населення й військовополонених. Досліджено проблему взаємозв'язку між дотриманням прав людини й гарантуванням національної безпеки держави.

У результаті було сформульовано висновки, у яких:

1) проголошено незаперечну цінність прав людини як фундаментальних гарантій утворення й функціонування демократичного конституційного ладу;

2) визначено логічний зв'язок між експансивною, антигуманною політикою російського уряду (як щодо власних громадян – носіїв опозиційних поглядів, так і щодо мешканців тимчасово окупованих українських територій) та підривом засад гарантування непорушності основоположних прав і свобод;

3) висловлено різке засудження дій російських збройних сил, які призвели до завдання невинної шкоди фізичному й психічному здоров'ю багатьох громадян України.

Ключові слова: права й свободи людини, право на життя, право на повагу до людської гідності, право на свободу й особисту недоторканність, сексуальне насильство, свавільне затримання людей, примусові переміщення й депортації, примусова мобілізація, право на вільне вираження думок.

The article is dedicated to analyzing the systematic violations of human rights caused by the intensification of the military conflict between the Russian Federation and Ukraine. The aim of the article is to highlight the inhumane nature of the aggressor state's political regime through concrete examples of criminal activities committed by hostile armed forces in the temporarily occupied and annexed territories of Ukraine. The study examines fundamental rights and freedoms enshrined in national and international law, including the right to life, respect for human dignity, freedom, personal security, and freedom of expression. The analysis includes reports from the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR) on the human rights situation in Ukraine over the following periods: 1) from February 24 to May 15, 2022; 2) from February 1 to July 31, 2023; and 3) from December 1, 2023, to February 29, 2024. The study also explores key international legal instruments in the field of human rights (including the 1948 Universal Declaration of Human Rights, the 1950 European Convention on Human Rights, and the International Covenant on Civil and Political Rights of December 16, 1966). Based on this analysis, a thorough examination of the criminal policies of the Russian government against the Ukrainian civilian population and prisoners of war is conducted. The article also addresses the relationship between human rights protection and national security guarantees.

As a result, the following conclusions were formulated:

1. The value of human rights is affirmed as a fundamental guarantee for the establishment and functioning of a democratic system.

2. The logical connection between the Russian government's expansionist, inhumane policies (both against its own citizens with opposing views and residents of temporarily occupied Ukrainian territories) and the undermining of the fundamental principles guaranteeing human rights and freedoms is established.

3. The actions of the Russian armed forces, which have inflicted irreparable harm on the physical and mental health of many Ukrainian citizens, are strongly condemned.

Key words: human rights and freedoms, right to life, right to human dignity, right to freedom and personal security, sexual violence, arbitrary detention, forced displacement and deportation, forced mobilization, right to freedom of expression.

Постановка проблеми. У сучасних реаліях питання порушення прав людини й основоположних свобод є актуальним через послаблення ролі демократичних інститутів у деяких країнах і, як наслідок, поширення експансивних тенденцій в їхній зовнішній і внутрішній політиці. Російсько-українська війна похитнула гуманістичні підвалини європейського й американського соціальних устроїв, загострила потребу в посиленні гарантій їх захисту здебільшого через економічний та мілітаристичний сектори. Для України збройний конфлікт є справжнім випробуванням, оскільки становить загрозу не лише для суверенітету й територіальної цілісності, а й для забезпечення фундаментальних прав людини як засад подальшого демократичного поступу. Випадки порушень російською федерацією людських прав мають ґрунтовно досліджуватися провідними вітчизняними й світовими фахівцями з метою

виявлення механізмів якнайшвидшої нейтралізації згубних наслідків війни й запобігання подібному свавіллю в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України дослідження питань порушення у царині людських прав посідає провідну позицію в наукових працях багатьох правників, зокрема Іляшко О. О., Кузьменко Я. П., Букач В. В., Гультай М. М. та ін. У значній кількості дисертаційних досліджень і статей вищезгаданих спеціалістів увага акцентується на потребі посиленого захисту деяких груп прав, механізмах їхнього гарантування й захисту від злочинних посягань.

Метою статті є надання лаконічної (і разом з тим вичерпної) характеристики фундаментальних прав і свобод людини, дослідження й висвітлення основних аспек-

тів їх порушення, аналіз прикладів систематичного нехтування правами осіб на тимчасово окупованих та анексованих територіях України.

Виклад основного матеріалу. Права й свободи людини є фундаментальними цінностями демократичної держави. Виступаючи гарантами гармонійного й вільного розвитку громадянина в усіх сферах суспільного життя, вони сприяють його становленню як особистості, впливають на формування почуття національної ідентичності, визначають ідеологічні переконання, цілі й ідеї. Проблема порушення прав і свобод людини в умовах російської збройної агресії є складною й багатогранною. Деякі її аспекти розглянемо далі, спираючись на конкретні приклади.

Право на життя. Право на життя – закріплена нормами міжнародного й національного права можливість людської поведінки, спрямованої на забезпечення недоторканності життя від зазіхань інших осіб й гарантування свободи розпорядження ним. У системі прав і свобод людини воно посідає провідне місце, оскільки становить фундамент для реалізації політичних, економічних, культурних та інших прав.

Розвиток правничої свідомості багатьох цивілізацій здавна характеризувався намаганням тлумачити феномен права на життя як первинну, невід'ємну засаду функціонування суспільства, рушій його еволюційного поступу. Античність, що справедливо вважається епохою визначних наукових і мистецьких тріумфів, ознаменувалася отожднюванням права на життя із законами природи та декларуванням його безумовної єдності з мораллю. Епосі Ренесансу, відзначений розквітом природно-правової концепції, було властиве визнання цього права невід'ємною властивістю індивіда. Один з провідних представників англійського просвітництва, філософ і педагог Джон Локк у другій половині XVIII ст. вивів своєрідну правну формулу, відповідно до якої право на життя (разом з правом на свободу й власність) вважалося основним невідчужуваним правом людини, що породжує низку інших, зокрема право на індивідуальність, свободу дій, отримання результатів власної праці тощо. Уперше право на життя було закріплено на законодавчому рівні в результаті визвольних та буржуазних революцій – в Декларації незалежності США 1776 р., коли були проголошені права на життя, свободу, прагнення щастя. Надалі воно гарантувалося також у Декларації прав людини і громадянина (1789 р.; Франція) та Конституції США 1787 р.

3-поміж нормативно-правових актів, покликаних забезпечити пріоритет прав і свобод людини у міжнародно-правовому полі, особливої уваги заслуговують:

1. Загальна декларація прав людини 1948 року, положення якої передбачають наявність у кожній людини права на життя, свободу й особисту недоторканність (стаття 3);

2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (Європейська конвенція з прав людини), у статті 2 якої на державу покладається негативний обов'язок утриматися від умисного позбавлення особи життя (за винятком ситуацій, коли воно є наслідком необхідного застосування сили, передбаченого частиною 2 статті 2 цієї Конвенції);

3. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права від 16.12.1966 р., (далі – Міжнародний пакт) у п. 1 ст. 6 якого право на життя визнається невід'ємним правом кожної людини, що охороняється законом (Міжнародний пакт допускає винесення смертних вироків за найтяжчі злочини в країнах, які не скасували смертної кари, за умови забезпечення відповідності закону, що діяв під час вчинення злочину й не суперечить постановам самого Пакту й Конвенції про запобігання злочині геноциду і покарання за нього (п. 2 ст. 6 Міжнародного пакту)).

Основні положення вищезазначених міжнародно-правових документів втілені у Конституції України

(далі – Конституції), у преамбулі до якої проголошується, що держава дбає про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя. Стаття 3 закріплює засадничу тезу, відповідно до якої «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1]. Стаття 27 Конституції є основним підтвердженням гуманістичної спрямованості розвитку України: норма, викладена у ній, закріплює невід'ємне право кожної людини на життя й унеможливує варіант свавільного його позбавлення.

В умовах збройної агресії російської федерації проти України право на життя виявилось одним з найвразливіших. Управління Верховного комісара з прав людини (УВКПЛ) у 38 Доповіді щодо ситуації з правами людини в Україні зазначало, що з 24 лютого 2022 року до 29 лютого 2024 року у результаті насильницьких дій, спровокованих загостренням військового конфлікту, загинуло щонайменше 10675 цивільних, а 20080 осіб було поранено. Загалом з 14 квітня 2014 року до 29 лютого 2024 року УВКПЛ зафіксувало загибель загалом 14085 цивільних осіб. Лише у Харкові, що протягом останніх років потерпає від масованих атак російських збройних сил, за період з 29 грудня 2023 року до 10 лютого 2024 року ракетні атаки позбавили життя щонайменше 24 цивільних та заподіяли значну шкоду здоров'ю 177 осіб.

Право на повагу до людської гідності. У вітчизняній правній традиції, змістовне наповнення якої відрізняється зосередженням на тематичі природних прав людини, право на життя зазвичай розглядається в контексті його взаємозв'язку з правом на повагу до людської гідності. Відповідно до офіційної конституційної доктрини, людська гідність є правом, гарантованим статтею 28 Конституції України, та конституційною цінністю, що визначає сутність та критерії допустимості обмеження прав і свобод (абзац 6 підпункту 2.3 пункту 2 мотивувальної частини) [7]. Воно має безумовний характер, який в міжнародному публічному праві розкривається за допомогою формули *jus cogens* (імперативна норма), сутність якої полягає в категоричній забороні всіх форм нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження або покарання. Приписи ст. ст. 3, 28 Конституції України також становлять імператив, оскільки покладають на державу позитивне зобов'язання забезпечити функціонування юридичних механізмів, необхідних для гарантування права володіти гідністю, властивою від народження кожній людині.

В умовах російсько-української війни порушення права на повагу до людської гідності насамперед виявляються в поводженні з військовополоненими. У результаті опитування УВКПЛ 60 українських військовослужбовців, які провели в полоні від кількох тижнів до 22 місяців, були отримані відомості про численні випадки катування й жорстокого поводження у російських місцях інтернування. 58 з 60 опитаних чоловіків підтвердили факт неодноразових порушень міжнародного гуманітарного права, серед яких:

– свавільні страти (у період з 1 грудня 2023 року до 29 лютого 2024 року було зафіксовано 12 випадків страти щонайменше 32 українських військовополонених);

– катування, найпоширенішими видами яких були побиття, погрози стратою та її імітація, застосування електричного струму, примусове розміщення тіла в неприродних, анатомічно не властивих позах;

– створення незадовільних умов перебування військовополонених (забезпечення харчуванням неналежної якості в обсязі, що не відповідає фізіологічним потребам і спричиняє втрату ваги, зниження фізичної витривалості й загальне виснаження організму; відсутність опалення в зимовий період; дефіцит предметів особистої гігієни, медикаментів);

– обмеження доступу до кваліфікованої медичної допомоги (відомо, що в п'яти російських місцях интерну-

вання поширилися випадки захворювання військовополонених на туберкульоз – найімовірніше, це стало наслідком регулярного застосування заходів фізичного впливу, постійного недоїдання й погіршення стану здоров'я).

Вищезазначені дії є безпосереднім порушенням норм Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р., зокрема статті 3, відповідно до змісту якої заборонено насилля над життям та особистістю (вбивства, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури) та наруга над людською гідністю.

Право на свободу та особисту недоторканність. Частина 1 статті 29 Конституції України декларує право кожної людини на свободу та особисту недоторканність. У статті 5 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 року аналогічна теза зафіксована з урахуванням обставин, що уможливають позбавлення свободи (за умови дотримання встановленої законом процедури). Конституційний Суд України неодноразово визнавав право на свободу та особисту недоторканність фундаментальним конституційним правом, успішна реалізація якого є передумовою гармонійного розвитку не лише окремої особи, а й держави загалом.

Право на свободу є багатоаспектним поняттям, детальний розгляд якого передбачає формулювання низки визначень. Їх ключовою рисою є тлумачення цього права як можливості особи на власний розсуд вчиняти правомірні дії, покликані забезпечити її подальше інтегрування в соціальну площину, а саме:

- обирати оптимальний варіант поведінки, що сприятиме досягненню цілей особистістю, поліпшенню її соціального становища, зокрема освітньо-кваліфікаційного, культурного, конституційно-правового рівнів;
- визначати індивідуальні пріоритети й коригувати власні дії з їх урахуванням;
- робити усе, що безпосередньо не заборонено законом;
- безперешкодно пересуватися територією держави й обирати місце проживання (абзац 2 підпункту 2.3 пункту 2 мотивувальної частини) [8].

Право на свободу передбачає звільнене від зовнішнього втручання здійснення людиною правомірної діяльності (за винятком обмежень встановлених Конституцією та законами України).

Право на особисту недоторканність полягає у неможливості примусово обмежити свободу людини чинити певні дії (за умови дотримання нею меж, визначених законодавством) або навпаки – примусити до їх здійснення із залученням методів тиску, зокрема катувань й умисного завдання шкоди фізичному й психічному здоров'ю особи.

Гарантії свободи й особистої недоторканності встановлюються Конституцією України, Кримінальним процесуальним кодексом України та іншими чинними нормативно-правовими актами, ухваленими (або ратифікованими) в процесі створення юридичних підвалин діяльності суспільства. Частина 2 Статті 29 Конституції України закріплює, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом [1]. Відповідно до Рішення Конституційного Суду України № 10-рп/2011 від 11 жовтня 2011 року, право на свободу та особисту недоторканність не вважається абсолютним, тому може бути обмежене на підставах і в порядку, чітко визначеному законом (абзац шостий підпункту 3.3 пункту 3 мотивувальної частини) [9].

Одним з проявів порушення права на свободу та особисту недоторканність є *сексуальне насильство*, вчинене російськими військовослужбовцями, працівниками органів правопорядку і пенітенціарних закладів на тимчасово окупованій території або в російській федерації. Загалом з 24 лютого 2022 року до 31 липня 2023 року УВКПЛ зафіксувало 149 подібних випадків. Сексуалізоване катування

є розповсюдженим методом впливу на українських військовополонених у місцях інтернування. 39 з 60 вищезгаданих військовослужбовців, опитаних УВКПЛ, зазначали про вчинення стосовно них сексуального насильства, прикладами якого є замах на зґвалтування, погрози зґвалтуванням і кастрацією, побиття або удари електричним струмом по геніталіях, примусове оголення й подальше побиття.

Іншим прикладом нехтування правом на свободу й особисту недоторканність з боку країни-агресора є *свавільне затримання людей*, підозрюваних у підтримці проукраїнських сил і «протидії спеціальній воєнній операції». Протягом 24 лютого 2022 – 31 липня 2023 на тимчасово окупованій території УВКПЛ було зафіксовано свавільне затримання російськими збройними силами 996 цивільних осіб: 448 жертв були звільнені (терміни тримання їх під вартою варіюються від декількох днів до декількох тижнів); 80 жертв загинули (на тілах багатьох з них містилися сліди насильства); 468 жертв залишалися зниклими або свавільно затриманими в офіційних місцях тримання під вартою на тимчасово окупованій території України або безпосередньо в російській федерації. Найбільше подібних злочинів було вчинено у березні 2022 року, коли було незаконно затримано 435 осіб. Серед областей України у вищезазначений період лідером за кількістю незаконних затримань були Херсонська (199 ос.), Київська (196 ос.), Запорізька (143 ос.), Харківська (142 ос.) області. Серед соціальних груп, які найчастіше ставали жертвами цього виду порушення права на свободу й особисту недоторканність, домінують представники органів влади (125 ос.), активісти та правозахисники (101 ос.), колишні військовослужбовці (96 ос.), викладачі (15 ос.), журналісти (14 ос.), священнослужителі (10 ос.).

Примусові переміщення й депортації, здійснювані російськими збройними силами на тимчасово окупованих територіях, не відповідають нормам міжнародного гуманітарного права одразу в декількох аспектах, оскільки, порушуючи право на свободу й недоторканність особи, також становлять загрозу її честі, гідності, психічній стабільності й повазі до сімейного життя. З початку повномасштабного вторгнення (до 31 липня 2023 року) УВКПЛ отримало відомості про 8 випадків насильницького вивезення понад 200 дітей з Харківської, Херсонської, Донецької та Київської областей до тимчасово окупованих регіонів України, а також до російської федерації та білорусі. Більшість з них належали до вразливих категорій населення ще й тому, що були вихованцями спеціалізованих освітніх та (або) медичних закладів, зокрема сиротинців, навчально-виховних комплексів для дітей з вадами фізичного або інтелектуального розвитку тощо.

Проте інформація щодо кількості депортованих містить певні розбіжності: цифри, наведені органами публічної влади України, значно перевищують ті, якими оперує у своїх доповідях УВКПЛ. Наприклад, 13 травня 2023 року президент України Володимир Зеленський на брифінгу з прем'єр-міністром Італії Джорджо Мелоні заявляв, що з початку збройного конфлікту росія депортувала близько 19,3 тис. дітей, а станом на 31 липня 2023 було повідомлено вже про 19546 жертв. Важливо, що вищезазначені факти також не становлять вичерпного переліку, оскільки відображають лише офіційно зафіксовані епізоди примусового переміщення дітей, про які законні представники постраждалих та свідки депортації повідомили Національне інформаційне бюро України. В оприлюдненій в аналогічний період доповіді російської уповноваженої з прав дитини Марії Львової-Белової (ордер на арешт якої 17 травня 2023 року видав Міжнародний кримінальний суд у Гаазі), зазначається, що з початку повномасштабного вторгнення росія «прийняла до своїх обіймів» понад 700 тис. дітей, більшість з яких начебто добровільно прибула на територію російської федерації разом з батьками (або особами, що їх замінюють).

9 липня 2024 року Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Дмитро Лубінець повідомив про повернення в Україну 736 юних громадян.

Окрім того, неодноразово були задокументовані епізоди направлення дітей (за фіктивною згодою батьків) до розташованих в анексованому Криму закладів оздоровлення й відпочинку та подальшого обмеження їхнього права на повернення додому. Відповідно до матеріалів Доповіді УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні (за період з 1 лютого до 31 липня 2023 року), більшість депортованих зазнавали (або стали свідками) психологічного й фізичного насильства, застосованого, зокрема, за висловлення проукраїнських настроїв і відмову брати участь у заходах, організованих окупаційною владою з метою нівелювання національної ідентичності українців (наприклад, виконанні російського гімну або церемонії підйому прапора). Порушення права дітей на збереження індивідуальності можна є також примусове залучення їх до діяльності закладів воєнно-патріотичного виховання: за результатами дослідження «(Не)повернення дітей: Україна перед найбільшим викликом з часів незалежності», оприлюдненими у вересні 2024 року громадською спільнотою «Українська мережа за права дитини», громадською організацією «Регіональний центр прав людини» та благодійним фондом «Голоси дітей», на тимчасово окупованій території України, а також у російській федерації та білорусі функціонують понад 5500 клубів і 98 «таборів перевиховання» подібного характеру.

Працівники закладів, у яких перебували примусово переміщені діти, систематично погрожували вихованцям: обіцяли передати їх на усиновлення громадянами російської федерації або доправити до тамтешніх сиротинців (без права відновлення зв'язку із сім'єю). Подібна поведінка персоналу може розцінюватися як:

- психологічне катування, що спричинило значну шкоду ментальному здоров'ю дітей (заборонено підпунктом а.2 пункту 2 статті 75 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 року (далі – Додатковий протокол I);
- порушення права на повагу до сімейного життя, закріпленого статтею 23 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права та статтею 16 Конвенції про права дитини;
- нехтування правом на інформацію про долю й місце перебування зниклих родичів, гарантованим статтею 24 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень та статтею 32 Додаткового протоколу I;
- зневага до права дітей на збереження ідентичності й возз'єднання із сім'єю, зафіксованого в ст. ст. 8, 10 Конвенції про права дитини.

Норми міжнародного гуманітарного права забороняють примусове переселення й депортацію, встановлюючи натомість низку суттєвих, чітко визначених ознак, за наявності яких може бути здійснена евакуація. Її основною метою є гарантування безпеки населення в умовах надзвичайних ситуацій воєнного характеру (стаття 49 Конвенції про захист цивільного населення під час війни впливає (далі – Конвенція)). Порядок евакуації дітей, а також особливості здійснення їх ідентифікації зазначені у статті 78 Додаткового протоколу I. До того ж стаття 50 Конвенції закріплює за окупаційною державою зобов'язання:

- 1) вжити необхідних заходів для спрощення процедури встановлення особи дітей, реєстрації їхніх родинних зв'язків;
- 2) утриматися від зміни їхнього громадянського статусу;
- 3) забезпечити необхідним піклуванням дітей, що втратили батьків або були з ними розлучені в результаті

воєнних дій (зокрема надання їм освітніх послуг з урахуванням національних, релігійних, мовних особливостей і потреб);

- 4) не перешкоджати здійсненню преференційних заходів, пов'язаних із забезпеченням вразливих категорій населення харчуванням, медичною допомогою і захистом постраждалих.

Відповідно до тексту статті 147 Конвенції, *примусова мобілізація* належить до переліку серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Заборона застосування заходів фізичного чи психологічного впливу (зокрема із залученням пропагандистського тиску), спрямованих на залучення осіб, що перебувають під захистом, до служби у ворожих збройних чи допоміжних силах, деталізується у статті 51 Конвенції. З 24 лютого 2022 року силові структури російської федерації систематично вдавалися на окупованих територіях Донецької та Луганської областей до застосування тактики насильницького втягнення чоловіків-мешканців до лав російської армії (це розповсюджувалося, зокрема, й на осіб, які були примусово мобілізовані до озброєних груп після лютого 2022 року), яка включала:

- скасування ротації відправленим на передову призовникам, які не підписали контракт з російськими збройними силами;
- заборону звільнення від військової служби чоловіків, які за станом здоров'я або через досягнення певного віку мали б бути звільнені з лав збройних сил;
- погрожування членам родини дезертирів (з наміром примусити їх надати інформацію про місце перебування чоловіків).

Право на вільне вираження думок. Однією з універсальних цінностей, що лежить в основі демократичного суспільства, є свобода слова. Вона виконує функцію своєрідного соціального барометра: визначає ставлення до поглядів меншості (особливо небажаних і неприйнятних для загалу), яке є відображенням загальної ситуації з дотриманням прав людини. В епоху розповсюдження цифрових технологій вільний доступ до інформації та свобода висловлювання, які зазвичай розглядаються в контексті їхньої непорушної єдності, стали стрімко розвиватися. Одночасно з цим поширилися й випадки придушення свободи слова як органами державної влади, так і приватними особами, до основних форм якого належить запровадження цензури, обмеження доступу до інформації, застосування силових методів до носіїв опозиційних поглядів тощо.

Стаття 34 Конституції України гарантує кожному право на свободу думки, слова, вільне вираження переконань, а також збирання, збереження, використання й поширення інформації у будь-який зручний спосіб. Подана норма цілком відповідає положенням ключових міжнародних актів, серед яких:

- стаття 19 Загальної декларації прав людини, відповідно до якої кожна людина має право на 1) вільне вираження й безперешкодне дотримання своїх переконань; 2) пошук, одержання й розповсюдження відомостей та ідей (незалежно від державних кордонів);
- статті 18, 19 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, згідно з якими кожна людина має право на свободу совісті, думки, релігії та беззаборонне висловлення своїх поглядів відповідно;
- пункт 1 статті 10 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод.

Право на вільне вираження думок не є абсолютним, оскільки, відповідно до частини 4 статті 34 Конституції України, можливе його обмеження законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розго-

лошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [1]. Застереження подібного змісту властиві не лише приписам національного законодавства, а й міжнародних угод у царині прав людини, зокрема Міжнародного пакту про громадянські й політичні права (п. 3 ст. 19), Європейської конвенції з прав людини (п. 2 ст. 10).

У березні 2023 року російська федерація здійснила низку законодавчих трансформацій, відповідно до яких було дозволено піддавати людей кримінальному переслідуванню за дії, спрямовані на дискредитацію не лише російських збройних сил загалом, а й добровільних формувань, організацій або осіб, які виконують завдання для збройних сил. Фактично новостворений припис забезпечив військовим-контрактникам, працівникам безпекових структур та інших угруповань своєрідний захисний купол. Окрім того, законотворцем була посилена кримінальна відповідальність за вищезазначені правопорушення. Згадані зміни поглибили прірву між законодавством російської федерації та міжнародними стандартами у сфері прав людини, а також спричинили обмеження можливості вираження думок і російським опозиційним авангардом, і мешканцями тимчасово окупованих та анексованих територій України, зокрема Криму.

25 червня 2023 року в Білогірську співробітники органів правопорядку російської федерації заарештували двох чоловіків кримсько-татарської національності за порушення порядку проведення публічного зібрання, а саме організацію автопробігу без попереднього дозволу влади (насправді обвинувачення ґрунтувалися суто на встановленні цими чоловіками татарських прапорів на власних автомобілях). За декілька годин Білогірський міський суд вже визнав осіб винними й оштрафував кожного на 20 тис. рублів. Відповідно до інформації, зазначеної на офіційному сайті суду, розгляд справи тривав сумарно 2 хвилини, оскільки вона була отримана й зареєстрована о 18:47, слухання запланували на 18:48, а рішення було ухвалене вже о 18:50. Такий поспіх викликає сумніви у забезпеченні права на справедливий суд. Державний лад російської федерації дискредитує й факт необхідності отримання дозволу посадовців для проведення громадського зібрання, оскільки, згідно з пунктом 70 Розділу V «Порядок повідомлення» Зауваження загального порядку № 37 (2020) про право на мирні зібрання (стаття 21),

«необхідність звертатися по дозвіл до органів державної влади руйнує саму концепцію мирних зібрань як основного права» [5].

7 липня 2023 року Київський районний суд Сімферополя оштрафував кримсько-татарського правозахисника на 45 тис. рублів за «дискредитацію російської армії» (фактично – за дві антивоєнні публікації у соціальній мережі Facebook).

У Криму обмеження свободи думки й слова мають систематичний характер. Загалом з березня 2022 року до 29 лютого 2024 року тамтешні суди визнали винними 625 осіб за дискредитацію збройних сил російської федерації, а 84 осіб – за «демонстрування нацистської символіки». У Доповіді щодо ситуації з правами людини в Україні (звітний період – з 1 грудня 2023 року до 29 лютого 2024 року) УВКПЛ зазначило, що 70% випадків обвинувачень у «демонстрації нацистської символіки» були висунуті за висловлення антивоєнної позиції й демонстрацію української символіки (зокрема розміщення на персональних сторінках у соціальних мережах зображення Державного Прапора України або Державного Герба України). Лише протягом звітнього періоду було ухвалено 105 судових рішень за вищезгаданими обвинуваченнями.

До того ж у лютому 2024 року два кримськотатарські правозахисники були піддані переслідуванню Центром протидії екстремізму Міністерства внутрішніх справ російської федерації «за зловживання свободою масової інформації», а по суті – за розміщення у соціальних мережах дописів, основна думка яких не відповідає ідеологічним настановам країни-агресора. Така діяльність державних установ є не лише порушенням свободи думки й слова, а й свавільним стримуванням діяльності адвокатів і правозахисників, що становить значну загрозу організації й функціонуванню опозиційного руху в Криму.

Висновки. Отже, права і свободи людини є фундаментальною, невід'ємною цінністю, основою формування демократичного конституційного устрою. В умовах російсько-української війни їх порушення пов'язане, перш за все, із запровадженням на тимчасово окупованих територіях злочинною політикою ворожого уряду. Злочини, вчинені агресором проти українського цивільного населення й військовополонених, порушують засади міжнародного гуманітарного права й суперечать принципам гуманності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс] // *Відомості Верховної Ради України*. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 06.10.2024).
2. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 07.10.2024).
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 06.10.2024).
4. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права: ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 07.10.2024).
5. Зауваження загального порядку № 37 до статті 21 – Право на мирні зібрання – Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-07/GC37%20UKR.pdf> (дата звернення: 07.10.2024).
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 08.10.2024).
7. Рішення Конституційного Суду України від 22.05.2018 № 5-п/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text> (дата звернення: 11.10.2024).
8. Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 № 2-рп/2016 (справа про судовий контроль за госпіталізацією неієздатних осіб до психіатричного закладу). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text> (дата звернення: 24.10.2024).
9. Рішення Конституційного Суду України від 11.10.2011 № 10-рп/2011 (справа про строки адміністративного затримання). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-11#Text> (дата звернення: 11.10.2024).
10. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.10.2024).
11. Доповідь Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини (УВКПЛ) «Ситуація з правами людини в Україні в контексті збройного нападу російської федерації» (24 лютого – 15 травня 2022 року). URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2022-06-29/2022-06-UkraineArmedAttack-UA.pdf> (дата звернення: 06.10.2024).
12. Доповідь Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини (УВКПЛ) щодо ситуації з правами людини в Україні (1 лютого – 31 липня 2023 року). URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20OHCHR%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf (дата звернення: 06.10.2024).
13. Доповідь Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини (УВКПЛ) щодо ситуації з правами людини в Україні (1 грудня 2023 року – 29 лютого 2024 року). URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-26-ohchr-38th-periodic-report-ukr.pdf> (дата звернення: 06.10.2024).
14. Кузьменко Я. П. Право на життя як природне право людини: теоретико-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2017. Вип. 46. Т. 1. С. 15–18.
15. Іляшко О. О. Порушення громадянських та політичних прав та свобод людини та тимчасово окупованих територій України та способи їх захисту. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. № 4. 2018. С. 19–27.

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ДОСТУП ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: АНАЛІЗ КЛЮЧОВИХ ЗМІН 2022–2024 РОКІВ****TRANSFORMATION OF LEGISLATION ON ACCESS TO PUBLIC INFORMATION
UNDER MARTIAL LAW: ANALYSIS OF KEY CHANGES IN 2022–2024**

Козьміна Ю.Г., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Муртішева А.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державного будівництва
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено трансформацію законодавства про доступ до публічної інформації в умовах воєнного стану та проаналізовано ключові зміни, що відбулися протягом 2022–2024 років. На основі системного аналізу нормативно-правових актів та правозастосовної практики розглянуто особливості забезпечення оптимального балансу між імперативними вимогами національної безпеки та фундаментальним правом громадян на доступ до публічної інформації в контексті протидії повномасштабній агресії російської федерації. Акцентується увага на проблемних аспектах застосування «трискладового тесту» органами місцевого самоврядування при обробці інформаційних запитів, зокрема досліджено системну тенденцію необґрунтованих відмов у наданні інформації з мотивів потенційних загроз національній безпеці та відсутності уніфікованого підходу до оцінки таких загроз. У роботі детально висвітлено інституційну роль Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у забезпеченні ефективного захисту інформаційних прав громадян та здійсненні систематичного моніторингу дотримання законодавства про доступ до публічної інформації в особливий період. Проведено комплексний аналіз актуальної судової практики щодо оскарження рішень про відмову у наданні публічної інформації, що дозволило виявити основні правові позиції судів та сформулювати науково-практичні рекомендації щодо вдосконалення правозастосовання. На підставі емпіричних даних та статистичної інформації окреслено фундаментальні виклики, що постають перед органами місцевого самоврядування у контексті одночасного забезпечення належного рівня прозорості діяльності та ефективної протидії дезінформації в умовах війни. Практичне значення отриманих результатів полягає у формулюванні конкретних пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання та правозастосовної практики у сфері доступу до публічної інформації з урахуванням безпекових викликів воєнного стану, а також розробці методологічних рекомендацій для розпорядників публічної інформації щодо застосування «трискладового тесту» та механізмів забезпечення інформаційної безпеки. Обґрунтовано необхідність подальшої гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері доступу до публічної інформації при збереженні ефективних механізмів захисту національних інтересів в умовах воєнного стану.

Ключові слова: публічна інформація, воєнний стан, органи місцевого самоврядування, трискладовий тест, національна безпека, інформаційні права, прозорість влади, дезінформація.

The article examines the transformation of legislation on access to public information under martial law and analyzes the key changes that occurred during 2022–2024. On the basis of a systematic analysis of normative legal acts and law enforcement practice, the peculiarities of ensuring an optimal balance between the imperative requirements of national security and the fundamental right of citizens to access public information in the context of countering the full-scale aggression of the Russian Federation are considered. Attention is focused on the problematic aspects of the application of the "three-fold test" by local self-government bodies when processing information requests, in particular, the systematic trend of unjustified refusals to provide information on the grounds of potential threats to national security and the lack of a unified approach to the assessment of such threats is investigated. The work details the institutional role of the Human Rights Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine in ensuring effective protection of citizens' information rights and systematic monitoring of compliance with legislation on access to public information in a special period. A comprehensive analysis of the current judicial practice regarding the appeal of decisions on refusal to provide public information was carried out, which made it possible to identify the main legal positions of the courts and formulate scientific and practical recommendations for improving law enforcement. On the basis of empirical data and statistical information, the fundamental challenges facing local self-government bodies in the context of simultaneously ensuring the appropriate level of transparency of activity and effective countermeasures against disinformation in wartime are outlined. The practical significance of the obtained results lies in the formulation of specific proposals for the improvement of regulatory and legal regulation and law enforcement practice in the field of access to public information, taking into account the security challenges of martial law, as well as the development of methodological recommendations for managers of public information regarding the application of the "three-fold test" and mechanisms for ensuring information security. The need for further harmonization of national legislation with international standards in the field of access to public information while preserving effective mechanisms for the protection of national interests under martial law is substantiated.

Key words: public information, martial law, local self-government bodies, three-part test, national security, information rights, government transparency, disinformation.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабного збройного вторгнення росії на територію України, забезпечення прозорості та підзвітності органів державної влади та органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) набуває критичного значення, враховуючи посилену фазу інформаційної війни, яка кожен день руйнує довіру громадян до влади. У сучасному інформаційному просторі нарративи, які мають образи корумпованих, неефективних і байдужих державних структур, стають інструментом гібридної війни, що використовуються для дестабілізації суспільства та ослаблення національної єдності. У зв'язку із цим ЕУАСІ разом з Європейським Союзом (далі – ЄС) розробили цілу стратегію протидії дезінформації та розвінчування хибних нарати-

вів, які спрямовані на підірив довіри до влади [1]. У контексті інформаційної війни та потреби забезпечити прозорість свого функціонування ОМС стикаються з необхідністю швидкого реагування на інформаційні атаки та фейки, балансуванням між відкритістю та захистом чутливої інформації, подоланням технічних та ресурсних обмежень, боротьбою з «інформаційною втомою» громадян та протидією корупційним ризикам. Адже саме ОМС є тією «платформною» між органами державної влади та громадянами, які найбільше страждають від інформаційного тиску. У цьому контексті, відкритість та доступність публічної інформації стають не просто принципами доброго врядування, а й потужною зброєю проти дезінформації та маніпуляцій.

Постановка завдання. Метою дослідження є комплексний аналіз змін у правовому регулюванні доступу до публічної інформації в умовах воєнного стану та оцінка їх впливу на забезпечення інформаційних прав громадян. Для досягнення поставленої мети необхідно проаналізувати зміни в законодавстві про доступ до публічної інформації, що відбулися після введення воєнного стану; дослідити практику застосування «трискладового тесту» ОМС при розгляді інформаційних запитів; оцінити ефективність механізмів захисту права на доступ до публічної інформації в умовах воєнного стану; вивчити роль Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у забезпеченні дотримання інформаційних прав громадян; проаналізувати судову практику щодо спорів у сфері доступу до публічної інформації в умовах воєнного стану; визначити основні проблеми та виклики у сфері забезпечення прозорості діяльності органів місцевого самоврядування під час війни.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на нагальну потребу в прозорості та відкритості інформації, яка постає перед ОМС в умовах війни, громадяни часто стикаються з проблемою відмови у наданні запитуваних даних з мотивів загроз національній безпеці. Така ситуація створює парадоксальний ефект, коли заходи, спрямовані на захист держави та її інформаційного простору, можуть підірвати довіру громадян до влади та посилювати інформаційну вразливість суспільства. Надмірне обмеження доступу до інформації під гаслом захисту національних інтересів може призвести до формування інформаційного вакууму, який швидко заповнюється чулками, спекуляціями та ворожою пропагандою. Це, в свою чергу, може посилити соціальну напругу, породити скептицизм щодо дій влади та створити сприятливий ґрунт для маніпуляцій громадською думкою. Більше того, така практика може суперечити самій ідеї демократичного управління, де прозорість та підзвітність є ключовими принципами. У довгостроковій перспективі це може призвести до ерозії демократичних інститутів та послаблення громадянського суспільства, що є критично небезпечним в умовах зовнішньої агресії. Тому перед ОМС постає складне завдання – знайти тонкий баланс між забезпеченням національної безпеки та збереженням відкритості влади.

Проте не дивлячись на постійні спроби росії підірвати територіальну цілісність нашої держави та національну ідентичність українського народу, Україна продовжує становлення свого євроінтеграційного шляху. Євроінтеграція стала не лише політичним курсом, а й символом прагнення до верховенства права, демократії та поваги до прав людини. Саме тому, у контексті порушеної проблематики, особливу роль відіграє імплементація директив ЄС, що сприяє зміцненню інституційної спроможності, прозорості та верховенства права в Україні. Впровадження європейських норм та стандартів є запорукою стійкості українських демократичних інституцій та їх здатності протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам.

В умовах активного збройного конфлікту постає глобальна проблема – забезпечення безпеки українських громадян, включаючи інформаційну безпеку. Інформація є одним із найбільш чутливих методів ведення війни, її вплив на суспільство неможливо переоцінити, тому інформаційний простір став своєрідним «полем битви», де перемога залежить від здатності контролювати наративи, формувати громадську думку та захищати критично важливу інформацію.

З початку повномасштабної війни росії українська влада була змушена адаптувати нормативно-правову основу до нових реалій збройного конфлікту. Збройні сили України взяли на себе основний тягар захисту країни, а головним завданням, яке постало перед законодавцем – створити ефективний механізм захисту інформаційного простору України, який би зміг забезпечити баланс між

національною безпекою та правом українських громадян на доступ до публічної інформації.

Першим кроком у дослідженні такої актуальної теми є аналіз стану та змін у законодавстві про доступ до публічної інформації з початку повномасштабного вторгнення росії на територію України, який, зокрема, дозволить оцінити, як держава адаптувала свою нормативно-правову базу для забезпечення балансу між відкритістю інформації та захистом національних інтересів в умовах війни. Погоджуємось, що «в умовах воєнного стану правильно врегульований порядок доступу до публічної інформації є надзвичайно важливим правовим інструментом, здатним врятувати життя та зберегти здоров'я людини та забезпечити національну безпеку» [7, с. 234]. Важливо також пам'ятати, що публічна інформація має відповідати декільком критеріям: 1) належність інформації до сфери відання та компетенції суб'єкта владних повноважень; 2) існування інформації в певній матеріалізованій формі; 3) знаходження інформації та її носіїв у володінні суб'єкту владних повноважень або іншого розпорядника публічної інформації [9, с. 54].

У контексті дослідження особливо влучною є теза членкині Координаційної ради при Омбудсмені Оксани Ващук-Огданської. Вона зазначає, що державні органи у процесі своєї діяльності продукують та збирають значні обсяги різноманітної інформації – від розвідувальних даних, критично важливих для захисту країни, до персональних даних, необхідних для надання базових адміністративних послуг. Формально вся ця інформація є публічною, проте очевидно, що не вся вона може бути у вільному доступі [3]. Саме ці слова максимально влучно окреслюють складність завдання, яке стоїть перед публічною владою: забезпечити дотримання принципів демократичного суспільства, зокрема, максимальної прозорості, одночасно знизивши ризик загрози національній безпеці та обороноздатності країни.

Перш за все, слід зазначити, що впровадження правового режиму воєнного стану в Україні призвело до змін у системі доступу до публічної інформації, хоча ці зміни не були радикальними і не скасували основних принципів відкритості та прозорості. При цьому науковці зазначаються, що з введенням воєнного стану Україна частково відступає від зобов'язань за статтею 10 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що встановлює право на свободу вираження та доступ до інформації [8, с. 108], що дозволено ч. 1 ст. 15 Конвенції під час війни або іншої суспільної небезпеки.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» не містить прямих вказівок щодо обмеження доступу до публічної інформації, включаючи відкриті дані, однак, в травні 2022 року в цей Закон були внесені поправки. Зокрема, було встановлено, що на період дії воєнного стану деякі вимоги Закону України «Про доступ до публічної інформації» не поширюються на акти ОМС, військово-цивільних та військових адміністрацій. Важливо підкреслити, що зміни не скасовують загальний обов'язок розпорядників інформації забезпечувати доступ до публічної інформації. Навпаки, вони повинні продовжувати оприлюднювати, оновлювати і надавати інформацію у відповідь на запити, включаючи відкриті дані. При цьому ключовим інструментом для визначення можливості надання інформації залишається «трискладовий тест», передбачений законодавством.

Цей тест є фундаментальним механізмом, закріпленим у частині 2 статті 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [4]. Він визначає умови, за яких доступ до публічної інформації може бути обмежений. Важливість та практичне застосування «трискладового тесту» були додатково роз'яснені в Постанові Пленуму Вишого адміністративного суду України від 29 вересня 2016 року № 10 «Про практику застосування адміністративними судами законодавства про доступ до публічної інформації».

У рамках дослідження було проведено комплексний аналіз практики застосування «трискладового тесту» ОМС при обробці запитів на доступ до публічної інформації в умовах воєнного стану. Для забезпечення об'єктивності та повноти дослідження, ми звернулися до ГО «Антикорупційний штаб», яка має значний досвід взаємодії з ОМС у сфері інформаційних запитів і моніторингу прозорості місцевої влади. Докладний аналіз отриманої інформації буде наведений нижче.

Проте отримані результати викликають серйозне занепокоєння, так як виявлено систематичну тенденцію, коли значна кількість ОМС використовує загальне посилання на «збереження національної безпеки» як універсальну підставу для відмови у наданні доступу до запитованої інформації. Особливо тривожним є той факт, що такі рішення часто приймаються без належного обґрунтування та без повноцінного застосування всіх трьох складових «трискладового тесту». А отже, практика свідчить про наявність суттєвих проблем у розумінні та застосуванні «трискладового тесту» на рівні місцевої влади. Замість детального аналізу кожного конкретного випадку з урахуванням усіх аспектів – легітимності обмеження, потенційної шкоди від розголошення та суспільного інтересу – спостерігається тенденція до спрощеного підходу, який може призводити до невиннованого обмеження доступу до публічної інформації. Ілюстративним є рішення Житомирського окружного адміністративного суду від 28 лютого 2023 року у справі № 240/11045/22 [5], яке стосується доступу до публічної інформації в умовах воєнного стану. Суд визнав протиправною відмову Коростишівської міської ради у наданні інформації про заробітну плату посадових осіб за запитом громадянина, а також наголосив, що навіть в умовах воєнного стану право на звернення до органів влади не може бути обмежене, а відмова у наданні інформації повинна бути належним чином обґрунтована із застосуванням «трискладового тесту». Суд підкреслив, що обов'язок доведення необхідності обмеження доступу до інформації покладається на розпорядника інформації. Відсутність належного обґрунтування відмови із застосуванням всіх трьох складових «трискладового тесту» робить таку відмову необґрунтованою. Це рішення є важливим прецедентом, який підтверджує необхідність дотримання принципів прозорості та відкритості влади навіть в умовах воєнного стану, а також встановлює чіткі вимоги до обґрунтування відмов у наданні публічної інформації. І, на жаль, слід підкреслити той факт, що тенденція до збільшення кількості подібних судових рішень зростає, що вказує на те, що проблема обмеження доступу до публічної інформації залишається актуальною, і все більше громадян змушені звертатися до суду для захисту свого права на інформацію. Виявлені тенденції вказують на необхідність проведення додаткових навчань та роз'яснювальної роботи серед представників ОМС щодо правильного застосування «трискладового тесту». Також доцільним видається розробка більш детальних методичних рекомендацій та, можливо, впровадження механізмів додаткового контролю за обґрунтованістю рішень про обмеження доступу до інформації.

Однією з найпоширеніших проблем у контексті доступу до публічної інформації стало некоректне застосування механізму відстрочки у задоволенні запитів, який передбачений частиною шостою статті 22 Закону України «Про доступ до публічної інформації». Замість того, щоб посилатися на конкретні обставини непереборної сили, як це передбачено Законом, розпорядники інформації почали масово використовувати формулювання «до закінчення строку дії воєнного стану в Україні». Така практика фактично позбавляє запитувачів можливості отримати інформацію у розумні строки та суперечить принципу максимальної відкритості.

Особливе занепокоєння викликає поширення серед розпорядників ідеї про те, що збір інформації може мати ознаки диверсійної діяльності, що у результаті призводить до надмірної підозрілості щодо запитувачів, вимог додаткової перевірки їх особи та мети запиту. Така практика не тільки створює додаткові бар'єри для доступу до інформації,

але може негативно вплинути на ефективність громадського контролю.

Важливим для захисту та дотримання права на доступ до публічної інформації інститутом є Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений, Омбудсман), ефективна діяльність якого в умовах війни полягає, як зазначається в науковій літературі, в декількох аспектах. По-перше, у здійсненні швидкого реагування на наявні випадки порушення прав і свобод людини на території України; по-друге, його діяльність спрямована на попередження цих порушень, зокрема, через внесення пропозицій щодо покращення правового становища громадян; по-третє, його діяльність сприяє втіленню принципу рівності [6, с. 64].

На сьогодні Омбудсман здійснює постійний моніторинг забезпечення інформаційних прав громадян в умовах воєнного стану, зокрема, у сфері місцевого самоврядування, про що свідчать регулярні зустрічі Дмитра Лубінця з представниками Асоціації міст України та органами місцевого самоврядування, які збирають понад 600 учасників з усієї країни. Особливо важливим є те, що Уповноважений не обмежується одноразовими заходами, а робить все, для того, щоб зустрічі та форуми стали константою для ОМС, що свідчить про системний підхід до вирішення проблем у сфері доступу до публічної інформації та готовність Омбудсмана до взаємодії з органами влади на місцях.

Важливим аспектом роботи Уповноваженого є не лише виявлення порушень, але й профілактична діяльність, спрямована на запобігання порушенням інформаційних прав громадян. На останній зустрічі Омбудсман акцентував увагу на збільшенні кількості звернень громадян та складених протоколів про адміністративні правопорушення, що підкреслює актуальність проблеми та необхідність постійної роботи в цьому напрямку. Така активна позиція Омбудсмана сприяє підвищенню прозорості діяльності органів влади, зміцненню демократичних принципів та захисту прав громадян на інформацію, навіть в складних умовах воєнного стану [2].

Висновок. Забезпечення доступу до публічної інформації в умовах воєнного стану є надзвичайно важливим і водночас складним завданням для органів місцевого самоврядування. Незважаючи на те, що введення воєнного стану призвело до певних змін у системі доступу до публічної інформації, ці зміни не скасували основних принципів відкритості та прозорості діяльності органів влади. Проте аналіз практики показує наявність системних проблем у цій сфері. Головним викликом залишається забезпечення балансу між національною безпекою та правом громадян на доступ до інформації. Дослідження виявило, що значна кількість органів місцевого самоврядування використовує загальне посилання на «збереження національної безпеки» як універсальну підставу для відмови у наданні інформації, часто без належного застосування «трискладового тесту». Така практика не лише порушує права громадян, але й може сприяти поширенню дезінформації та підризу довіри до влади. Важливу роль у забезпеченні інформаційних прав відіграє інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який здійснює постійний моніторинг ситуації та проводить активну роботу з органами місцевого самоврядування. Судова практика також демонструє важливість дотримання процедур обґрунтування відмов у наданні інформації, що підтверджується зростанням кількості судових рішень на користь запитувачів інформації. В умовах інформаційної війни та зовнішньої агресії забезпечення прозорості діяльності органів влади стає не просто вимогою законодавства, а й важливим елементом національної стійкості та демократичного розвитку України. Подальший рух у напрямку євроінтеграції вимагає постійного вдосконалення механізмів забезпечення доступу до публічної інформації та приведення їх у відповідність до європейських стандартів, навіть в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Challenging the false narratives: Ukraine's Progress. EUACI. P. 12.
2. Додержання інформаційних прав громадян: Омбудсман провів велику зустріч із представниками Асоціації міст України та органами місцевого самоврядування. Омбудсман України. 2023. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/doderzhannya-informacijnih-prav-gromadyan-ombudsman-proviv-zustrich-iz-predstavnikami-asociaciyi-mist-ukr-ayini-ta-organami-miscevogo-samovryaduvannya.
3. Обмеження доступу до публічної інформації під час війни: про що говорить судова практика? Центр демократії та верховенства права. 2023. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/dostupu-sudova-praktyka/>.
4. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, No 32, ст. 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.
5. Рішення Житомирського окружного адміністративного суду від 28 лютого 2023. Справа No 240/11045/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109247948>.
6. Ромців О.І. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: діяльність в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. No 8. С. 62-64.
7. Гриненко С.О., Зеленська І.М. Особливості реалізації права на доступ до інформації в Україні в умовах воєнного стану в світлі європейських стандартів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. No 7. С. 233-235.
8. Турченко О.Г., Фурман В.В. Обмеження права на доступ до публічної інформації в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. No 12. С. 107-113.
9. Аблякімова Е. Е. Правове і суспільне значення публічної інформації. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 50. С. 52-60. с. 54.

ПРАВОВА ОЦІНКА ТА НАСЛІДКИ НАМАГАНЬ ВИРІШЕННЯ «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ» У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

LEGAL ASSESSMENT AND CONSEQUENCES OF ATTEMPTS TO RESOLVE THE «UKRAINIAN ISSUE» IN THE SECOND POLISH REPUBLIC

Курінний Є.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Найбільш резонансними заходами щодо українського населення тодішньої Польщі можна вважати: «пацифікацію» – каральну акцію у Східній Галичині на початку 30-х років минулого століття; «ревіндикацію» (з польської – «повернення майна») – руйнування та сплюндрування православних церков передусім на Холмщині, Південному Підляшші та Волині під приводом примусового навернення православних Польщі до римо-католицької віри; програму «осадництва» – переселення поляків (насамперед колишніх військових) на землі Волині та Східної Галичини, що супроводжувалося відбиранням землі у місцевих українців та дискримінаційним її розподілом на користь польських колоністів. Визначаючи основні характеристики предмета даної роботи необхідно враховувати наступні важливі аспекти: зверхнє та зневажливе ставлення, насамперед, польського істеблішменту до українства та тих головних ознак, які визначають це поняття (це було притаманним як для 1 РП (Речі Посполитої) і 2 РП, та залишається актуальним для окремих представників національної еліти 3 РП); доволі обмежене та далеке від повного уявлення про такі засадничі поняття як демократія, права людини, толерантність тощо, що було характерним для державних керівників та їх народів у міжвоєнні часи минулого століття; до кінця неусвідомлене своїми небезпечними наслідками захоплення верхівкою окремих країн авторитаризмом та тоталітаризмом (прояви якого демонструвала й 2 РП, насамперед стосовно Чехословаччини у жовтні 1938 р.); перебування у складі свого неприхованого ворогу СРСР квазі-державного утворення – УРСР, що об'єктивно підштовхувало 2 РП у будь-який спосіб, максимально знівелювати фактор існування фактично розділеної української нації; функціональна безсилість Ліги Націй, яка періодично доводила свою неспроможність у вирішенні міжнаціональних конфліктів. З правової точки зору, спроби вирішення «українського питання» у 2 РП відзначалися своєю чітко вираженою асиміляційною сутністю, а окремі їх складові (насамперед ті, що характеризувалися протиправними цілями та насильницькими діями), мали ознаки – етноциду.

Ключові слова: Західна Україна, республіка Польща, національна політика, пацифікація, осадництво, асиміляція, етноцид.

The most resonant measures against the Ukrainian population of Poland at that time were: “pacification” – a punitive action in Eastern Galicia in the early 30s of the last century; «revindication» (Polish for «return of property») – the destruction and desecration of Orthodox churches, primarily in the Kholm region, Southern Podlasie and Volyn, under the pretext of forced conversion of the Orthodox in Poland to the Roman Catholic faith; the program of “siege” – the resettlement of Poles (primarily former military) to the lands of Volhynia and Eastern Galicia, which was accompanied by the confiscation of land from local Ukrainians and its discriminatory distribution in favor of Polish colonists. In defining the main characteristics of the subject of this paper, the following important aspects should be taken into account: the arrogant and dismissive attitude of the Polish establishment, first of all, to Ukrainians and the main features that define this concept (this was characteristic of both the 1st RP (Rzeczpospolita) and the 2nd RP, and remains relevant for some representatives of the national elite of the 3rd RP) a rather limited and far from complete understanding of such fundamental concepts as democracy, human rights, tolerance, etc., which was characteristic of state leaders and their peoples in the interwar period of the last century; not fully aware of the dangerous consequences of the authoritarianism and totalitarianism of the top leaders of individual countries (which was also demonstrated by the 2nd Republic, especially in relation to Czechoslovakia in October 1938); being a part of the quasi-state formation – the Ukrainian SSR, which objectively pushed the 2nd Republic to minimize the existence of the actually divided Ukrainian nation by any means possible; functional impotence of the League of Nations, which periodically proved its inability to resolve interethnic conflicts. From the legal point of view, attempts to resolve the «Ukrainian issue» in the 2nd Republic were characterized by their clearly expressed assimilationist nature, and some of their components (primarily those characterized by illegal goals and violent actions) had signs of ethnocide.

Key words: Western Ukraine, the Republic of Poland, national policy, pacification, sedition, assimilation, ethnocide.

Вступ. Як відомо історія відносин між двома сусідськими народами – українським та польським налічує не одне століття, але її важко назвати ідеальною, зважаючи на кількість обоїлїно пролитої крові за результатами численних протистоянь та воєн, починаючи з XVI (утворення у 1569 року Першої Речі Посполитої) та завершуючи минулим сторіччям.

Головною особливістю конфронтацій між нашими націями є те, що вони відбувалися здебільшого за схемою «метрополія – поневолена територія», у якій у ролі відповідної території завжди були етнічні українські землі. Однак, такий стан речей спостерігався не увесь час, а з перервою понад 120 років, коли окремі регіони Речі Посполитої після її поділу у 1772, 1793 та 1795 роках опинились у складі Габсбурзької, Російської імперій та Пруського королівства.

За підсумками Першої світової війни та протистояння з військами ЗУНР, Польща (Друга Річ Посполита) 11 листопада 1918 року відродила свою незалежність, яка була втрачена майже через 21 рік у вересні 1939 року за результатами агресії нацистської Німеччини та СРСР.

Підходи щодо визначення політичного режиму Другої польської республіки (далі 2 РП) мають протилежні оцінки.

У публіцистиці нерідко прослідковується ностальгія за «цивілізаційним європейським світом», що створила польська влада після Першої світової і котрий знищила радянська в 1939–1941 роках. Серед науковців (насамперед українських) часто можна почути думки, що характер польського режиму не був демократичний. Головні його ознаки – авторитаризм з окупаційними особливостями управління [1].

Для того щоб виробити власну думку відносно наведеної проблематики, слід звернутися до загальної характеристики окремих конституційних положень, що мали б діяти у 2 РП та практики їх виконання у зацікавлених для нас аспектах.

Так, перша Конституція 2 РП, ухвалена установчим сеймом 17 березня 1921 року гарантувала громадянам республіки демократичні права й свободи. Обов'язками громадян проголошувалися: вірність державі, виконання її законів, військова служба та сплата податків. Конституція надавала самоврядні права мешканцям гмін (територіальних громад), повітів і воєводств.

Щодо умов існування релігійних конфесій у Конституції 1921 року зазначалося: «римо-католицька церква посідає в державі провідне місце серед рівноправних церков».

Статті 109 і 110 Конституції визначали права національних меншин: вони визнавалися рівними з поляками та отримували право мати власні національні заклади освіти, виховання, культури, створювати громадські добродійні й релігійні об'єднання, у рамках яких вільно могли використовувати рідну мову.

За оцінками провідних європейських політиків, Конституція Другої Речіпосполитої Польської 1921 належала до найдемократичніших у Європі. Але на практиці небагато з її демократичних положень було втілено в життя.

Демократичні засади Конституції 1921 року не завадили силовому усуненню політичних опонентів, ув'язненню їх у Брестській фортеці, виникненню конфліктів для політичних в'язнів, таких, як Береза Картузька.

Щодо національних меншин, які становили майже 40% населення країни, то їхні права, визначені Конституцією 1921 року, також постійно порушувалися, цілеспрямовано провадилася репресивна політика пацифікації українського населення Галичини 1930 року. Унаслідок її провадження розвинувся український націоналістичний рух (Українська військова організація, Організація українських націоналістів) та постійно загострювався українсько-польський внутрішній конфлікт.

Друга Конституція 2 ПР від 23 квітня 1935 року відкидала ліберально-демократичний лад, замінювала його на авторитарний, встановлювала більш жорстку президентську форму правління.

Статті Конституції 1921 року, що стосувалися демократичних свобод, переходили до Конституції 1935 року, але громадянські права обмежувалися, обов'язком громадян стало бути лояльними до держави та діяти для «загального добра».

Статті 109 і 110 Конституції 1921 року щодо захисту прав національних меншин перейшли в повному обсязі до Конституції 1935 року.

Наприкінці травня 1935 року, під впливом репресій та голодомору в радянській Україні, правлячі пропілсудські еліти уклали з представниками Українського національно-демократичного об'єднання усну угоду про нормалізацію українсько-польських взаємин. Унаслідок домовленостей у парламентських виборах 1935 року взяло участь 50% українського населення Польщі, українські депутати отримали 14 мандатів у сеймі і 4 в сенаті, але українське питання до початку Другої світової війни вирішене не було.

Стосовно єврейського населення 2 ПР, то загострення польсько-єврейського внутрішнього конфлікту, розгук антисемітизму призвели до масового виїзду 160 тис. осіб єврейської національності у 1937 році до Палестини.

Нова Конституція 2 ПР віддзеркалювала загальні зміни в європейських країнах другої половини 1930-х років, тобто перехід низки країн Європи до тоталітарних режимів [2].

Оцінюючи польсько-українські відносини відомий польський історик і політолог Юзеф Левандовський стверджує, що національна політика 2 РП належить до тих сторінок історії, які найважче захищати. З подібного оцінювання погоджуються інші польські вчені.

Для національної політики польської держави щодо українців у міжвоєнний період характерні круті зигзаги і вагання, половинчасті рішення і несправедливі, алогічні дискримінаційні заходи. Польща, яка сама довгий час була в неволі, відродившись, відмовила українцям у їхніх правах [3, с. 11–12].

За останні 10–12 років, польською владою відносно України активно та дуже наполегливо піднімається питання Волинської трагедії 1942–1944 років, а з 2016 року Польща на державному рівні почала називати події на Волині «геноцидом, вчиненим українськими націоналістами» та щороку вшановує жертв трагедії 11 липня. У 2018 році у Польщі запровадили кримінальну відпові-

дальність за заперечення «злочинів українських націоналістів». Тобто керівництво даної держави сформулювало та надало правову оцінку вбивствам поляків у часи Другої світової війни на Волині. Нажаль, цього не можна сказати відносно представників нашої держави щодо кваліфікації аналогічних злочинів Армії Крайової та інших польських формувань у ті самі часи і на тій же волинській землі стосовно українців. Також, відсутня офіційна позиція та правова оцінка від української влади колоніальної політики відносно українського населення 2 РП у так званий міжвоєнний період та соціалістичною Польщею у поствоєнний час (насамперед це акція Вісла).

Тому є нагальна потреба розпочати комплекс наукових досліджень присвячених формуванню правової оцінки подій українсько-польської минувшини 20–40 років ХХ сторіччя, першим кроком з яких має стати визначення правової оцінки та наслідків спроб вирішення «українського питання» у 2 РП, з'ясування основних аспектів яких визначає мету даної роботи.

На початку викладення основного матеріалу, слід відмітити, що найбільш резонансними заходами щодо українського населення тодішньої Польщі можна вважати: «пацифікацію» – каральну акцію у Східній Галичині на початку 30-х років минулого століття; «ревіндикацію» (з польської – «повернення майна») – руйнування та сплюндрування православних церков передусім на Холмщині, Південному Підляшші та Волині під приводом примусового навернення православних Польщі до римо-католицької віри; програму «осадництва» – переселення поляків (насамперед колишніх військових) на землі Волині та Східної Галичини, що супроводжувався відбиранням землі у місцевих українців та дискримінаційним її розподілом на користь польських колоністів.

Переходячи до більш докладного висвітлення наведених характерних антиукраїнських заходів 2 РП, необхідно згадати, що після радянсько-польської війни в 1921 році Ліга Націй, слідуючи пунктам прем'єр-міністра Великобританії Девіда Лойд-Джорджа, погодилася визначити міжнародно-правовий статус Галичини в 1922 році. Мова йшла про проведення референдуму в регіоні з питання його статусу та надати політичну автономію краю в складі Польщі. Проте в 1923 році Рада послів затвердила східний кордон Польщі без референдуму з пропозицією польському уряду надати автономію краю, що останній відкинув. На базі цих земель було створено Львівське воєводство.

Попри те, що статус Галичини у складі Польщі до 1923 року не був визначений, а сам край перебував під протекторатом Ліги Націй, польська влада почувала себе тут господарем. Інкорпораційні процеси відбувалися по наростаючій та супроводжувалися утисками у всіх сферах діяльності. Паралельно аналогічні процеси відбувалися й на Волині, котра входила до складу Польщі згідно з положеннями Ризького мирного договору від 1921 року, тут було утворене Волинське воєводство із центром у м. Луцьку.

У Галичині 1918 року було ліквідовано політичну автономію краю – крайовий сейм та крайовий виділ (місцевий бюджет) були скасовані. У сфері освіти від 16 серпня 1919 року було заборонено навчатися в університетах Львова українській молоді, яка не прийняла польського громадянства та не відбула військової служби в польському війську. У 1920 році польською владою було проведено нелегітимний перепис населення Західної України з метою призову українців у 1921 році до військової служби. У березні 1920 року в офіційному діловодстві було запроваджено термін «Малопольська Виходня», таким чином заборонивши вживання назви Західна Україна. Також замість етноніму «українець» увели стародавнє визначення «русін», «рускі» та «русінські». На Волині штучно використовували етноніми «волиняк» чи «поліщук» [1].

За часів вже згадуваного міжвоєнн (20–30 роки минулого століття), для вирішення українського питання в польському політичному таборі було утворено два основних напрямки, які репрезентували націонал-демократи (ендеки) і пілсудчики. Їхні підходи у цьому дещо різнилися. Ендеки прагнули створити однонаціональну польську державу шляхом примусової асиміляції неполяків. В зв'язку з цим ними використовувались різні методи, не виключалися навіть насильницькі. Польські націонал-демократи фальсифікували історичне минуле західноукраїнських земель, дані про їх національний склад. Намагаючись втримати й розширити «польський стан посідання на східних кресах», вони надіялися досить швидко інкорпорувати Західну Україну в склад польської держави. Представники цього напрямку не враховували того, що навіть короткотривале існування української держави доводило можливість її існування в майбутньому.

Другий напрямок представляли пілсудчики. Вони розуміли необхідність вирішення української проблеми, з якою пов'язували, і не безпідставно, подальшу долю польської держави. А тому, не полишаючи головної мети колонізації українців – в національній політиці вони використовували більш гнучку тактику. Досить яскраво це проявилось у так званій «волинській політиці» воєводи Генрика Юзевського.

Неоднорідним застала Польша і західноукраїнське суспільство, яке різнилося рівнем національної свідомості, культурним розвитком, релігійною приналежністю. Зумовили це історичні чинники. Як відомо, галичани, проживаючи під владою конституційної Австро-Угорської Імперії, набули певного досвіду політичної і економічної самоорганізації.

Українці, які проживали в межах абсолютистської царської Росії такого досвіду не мали. До Першої світової війни національний рух на Волині, Поліссі, Холмщині, Підляшші не набрав ще жодних організаційних форм. Рівень національної свідомості українців, які проживали на цих землях був значно нижчим, ніж у галичан.

Різнилося західні українці і релігійними віруваннями. Майже всі «російські» українці належали до Православної церкви, яка в значній мірі ще в царські часи долучалася до їх русифікації. Греко-Католицька церква, яка діяла на Галичині, стала українською національною церквою і підтримувала національні традиції.

Польсько-українські взаємини протягом усього міжвоєнного двадцятиліття були напруженими, а в окремі роки (перша пол. 20-х, початок і друга пол. 30-х років), вони досягли особливої гостроти.

Українці зазнавали дискримінації при прийомі на роботу. Вони не допускались в органи державного управління, в установи зв'язку, на залізницю.

До національного гніту долучився ще й гніт соціально-економічний, здійснюючи колонізаторську політику, польський уряд насаджував в Західній Україні осадників, щедро обдаровуючи їх найкращими землями. За рахунок осадництва польські власті намагалися, по-перше, змінити на свою користь національний склад населення краю, а по-друге, розраховували, що осадники стануть міцною опорою в боротьбі з революційним і національно-визвольним рухами і таким чином зміцнять «польський стан посідання».

В умовах економічної кризи, починаючи з середини липня 1930 року по селах Галичини пройшла хвиля пожеж у господарствах польських поміщиків, генералів, осадників. Справа набирала політичного характеру. З польської сторони почулися заклики до фронтального наступу на українське громадянство, а націоналістично настроєні сили вимагали від уряду крайніх заходів на «кресах». Зважаючи на складність внутріполітичної ситуації в Польщі, уряд пілсудчиків розпочав брутальну акцію по умиротворенню українських селян, яка увійшла в історію під

назвою «пацифікація». Справа набрала міжнародного розголосу [3, с. 12–14].

Про здійснення пацифікації, український дослідник Іван Гоменюк, наголошував, що не кожна окупаційна армія поводитися так, як відбувалося під час пацифікації. До заздалегідь визначених населених пунктів – поляки називають приблизно 450 сіл, хоча були й ексцеси в містечках, українські джерела – навіть до 750, це приблизно третина населених пунктів регіону – заходили спеціальні поліцейські частини, долучалися військові частини, насамперед кавалерія.

Село оточували, за заздалегідь визначеними списками арештовували українських активістів. Арештовували незаконно, без відповідного рішення суду чи слідства, просто по списках. Людей били кийками, є свідчення про кількості ударів на одну людину, били жінок і неповнолітніх. Проводили обшуки, знову ж таки незаконні, без дотримання правової процедури. Офіційно вважалося, що шукають зброю, але обшуки полягали в тому, що знищували помешкання українців. Знищували стріхи, вибивали вікна, ламали підлогу, стіни, знищували українські національні символи – книжки і портрети Шевченка.

Поширеною практикою було висипати збіжжя на землю, поливати рідинами. В українських кооперативах виливали молоко, сметану на землю, змішували з газом. Треба розуміти, що це вже вересень-жовтень-листопад – тобто перед зимою десятки тисяч людей опинилися з поланими хатами, вибитими вікнами і дверми.

Знищувалися читальні й бібліотеки, просвіти культурницького товариства. Плюс, офіційно накладалася контрибуція на село продуктами і сіном. Це було поєднання грабунку зі знищенням матеріальної та культурної основи життя українців. Не уникали погромів навіть маєтностей Української греко-католицької церкви, легальних організацій, українські навчальні установи.

Зрештою, в рамках пацифікації, за польськими джерелами, загинуло 4 українці, а українці нарахували до 35 загиблих, не говорячи про сотні побитих.

Навіть якщо взяти польську версію про те, що українці вчинили близько 200 підпалів, то пацифікація – поза межами закону, з масовим побиттям, пограбунком, випадками вбивств та звалтувань – була неспівмірною. Якщо за польських обрахунком пацифікували 450 населених пунктів, то це більше ніж у два рази, ніж акцій саботажу [4].

У 1931 році, за розпорядженням Ради Міністрів були створені та діяли на всій території Польської держави надзвичайні суди. Це було викликано діяльністю польського репресивного апарату в Західній Україні, який жорстко розправлявся з будь-якими виступами народних мас за соціальне і національне визволення.

У 1932 році надзвичайні суди розглянули справи 244 осіб, з них: 204 були засуджені, одна – виправдана, справи на 39 осіб передали у звичайний суд; 127 осіб засуджено до страти, 77 ув'язнено. Серед засуджених на смертну кару 59% від загальної кількості припадало на Східну Галичину. Якщо в центральних і західних воєводствах Другої Речі Посполитої (18 млн. населення) за 1931–1939 роки було виконано 80 смертних вироків, то в південних і східних воєводствах (12 млн. населення) за той самий час – 184 смертні вирoki, тобто пропорційно до населення в останніх воєводствах таких вироків виконано в чотири рази більше [5, с. 7–8].

Не менш красномовною акцією, що характеризує сутність колоніальної політики 2 РП стосовно українців є вже згадувана вище Ревіндикація, яка тривала постійно у кілька етапів у 20-х та 30-х роках, як на території Волинського воєводства, а також на Холмщині та Південному Підляшші. У двох останніх регіонах запланована у рамках колонізаційно-ревіндикаційних дій акція руйнування православних церков була завершена 16 липня 1938 року. Під час її двомісячного проведення знищено, за даними

Люблинського воєвідського уряду – 91 церкву, 10 каплиць, 26 домів молитви, тобто загалом 127 храмів. Крім цього, 3 церкви передано Католицькій Церкві (одна церква мала бути передана пізніше), а 4 храми залишили в якості моргів [6, с. 61].

Оцінюючи цю ревіндикаційно-полонізаційну акцію властей II Речі Посполитої, зазначимо, що вона не принесла їй ініціаторам очікуваних результатів. Зробила натомість величезний вплив на зростання антипольських настроїв місцевого українського населення, позаяк в локальній суспільності, де понад 50 відсотків людинності було неписемними, роль Церкви важко переоцінити [7, с. 263].

Відбувалися асиміляційні процеси осадництва. У Західну Україну спрямовували сім'ї польських військових, переважно ветеранів польсько-української війни 1918–1919 років, де їм надавалися землі для створення колоній з усіма соціальними вигодами. Така політика породжувала яскраву соціальну нерівність та корупцію, оскільки українці на своїх етнічних землях опинилися в пригніченому становищі. На 1938 рік існувало 35 тис. господарств осадників (найбільше на Тернопільщині та Волині), яким належало 12% усіх земельних угідь.

Протягом 1919–1939 років на Волині було розпарцельовано 80 тис. га орної землі, з якої лише ¼ надана українцям, решта – польським колоністам. Загалом на території Західної України було розселено близько 300 тис. польських осадників [1].

Після смерті Юзефа Пілсудського у травні 1935 року, в політичному житті Польщі все більшу роль почали відігравати військові, які дотримувались програми цілковитої полонізації і окатоличення «східних кресів».

Ситуацію ускладнював відомий антиукраїнськими акціями Корпус охорони прикордоння (КОП). Восени 1937 року копівці розпочали кампанію насильницького перехрещування православних у католики, так званий «конверсійний рух». Здійснювалося це дуже брутальними репресивними методами. Зокрема, українців потрясли ганебні події у селі Гриньки Кременецького повіту. Підступним шляхом копівці примусили майже всіх жителів цього села перейти на католицизм.

Призначений у квітні 1938 року новий і останній волинський воєвода Александер Гавке-Новак, за ініціативою якого була розроблена і в лютому 1939 року затверджена Міністерством внутрішніх справ нова «політична програма державної політики Польщі на Волині». Вона спрямовувалась на подальшу полонізацію і колонізацію краю. Ця «політична програма» була таємною і до ознайомлення з нею допускалися лише поляки – працівники державної адміністрації, політичні діячі, керівники польських громадських організацій, посли й сенатори [3, с. 25–27].

Особливо хотілося б наголосити на запланованому у ті часи переселенні українців зі Східної Галичини й Західної Волині. З одного боку, це була так звана заморська еміграція, а з другого – внутрішня міграція. Українців закликали залишати рідні землі та направлятися до Південної Америки. Українських учителів і службовців задля їх асиміляції планувалося переселяти в етнічні польські землі, тобто в центральні й західні воєводства Польщі. У результаті реалізації цих акцій західноукраїнські землі повинні були стати територією з польською етнічною перевагою [8, с. 92].

Напередодні Другої світової війни політична ситуація на Волині, польсько-українські взаємини вкрай загострилися. Відносини між польськими властями і українцями були досить складні. Це були відносини підкорювача і підкореного, а в такому випадку польська адміністрація виступила як дестабілізуючий фактор. Українці Волині опинилися в становищі завойованого народу і боролися

або за свою рівноправність з поляками, або й повноправність території, на якій вони проживали. [3, с. 25–28].

Визначаючи основні характеристики предмета даної роботи, необхідно враховувати наступні важливі аспекти: зверхнє та зневажливе ставлення насамперед польського істеблішменту до українства та тих головних ознак, які визначають це поняття (це було притаманним як для I РП і II РП, та залишається актуальним для окремих представників національної еліти III РП); доволі обмежене та далеке від повного уявлення про такі засадничі поняття як демократія, права людини, толерантність та ін., що було характерне для державних керівників та їх народів у міжвоєнні часи минулого століття; до кінця неусвідомлене своїми небезпечними наслідками, захоплення верхівкою окремих країн авторитаризмом та тоталітаризмом (прояви якого демонструвала й II РП, коли завдяки Третьому рейху, який у період 1–10 жовтня 1938 року анексував Судети, вона 2 жовтня 1938 року окупувала район Тешин-Фріштат-Богумін Чехословаччини); перебування у складі свого неприхованого ворога СРСР, квазі-державного утворення – УРСР, що об'єктивно підштовхувало II РП у будь-який спосіб, максимально знівелювати фактор існування фактично розділеної української нації; функціональна безсильність Ліги Націй, яка періодично доводила свою неспроможність у вирішенні міжнародних конфліктів.

Отже, визначаючи політику II РП відносно української меншини, слід зазначити, що її зміст у значній мірі відповідає діям окупаційної влади, зокрема: встановлення контролю над територією шляхом військової інтервенції; проведення політики (у сферах політичного, економічного, культурного життя) на захоплених землях в інтересах окупаційної влади; придушення національних виступів місцевого населення на окупованій території силовими методами; цілеспрямована політика національної асиміляції; обмеження доступу мешканців окупованої території до вищих державних посад; притягнення місцевого населення до служби у збройних силах держави окупанта [1].

Для об'єктивності, необхідно зауважити, що така дія як депортація місцевого населення з території його проживання, відбувалося вже у повоєнний період (1945–1948 роках) за часів комуністичного режиму Польщі.

Згадувана політика мала дискримінаційний характер, з явним ущемленням прав і свобод українців – громадян II РП, яке можна було спостерігати майже в усіх сферах соціального життя. Найбільш красномовний приклад стосується освіти – коли за звітом тодішнього воєводи у 1932–1933 навчальному році на Волині залишилось, лише 4 українські школи, в той же той же час волинські чехи мали 13 своїх національних шкіл, росіяни – 5, євреї – 57, а німці – аж 66 [3, с. 20–21], а до вересня 1939 року серед майже 50 тисяч студентів, які навчалися у ВНЗ Польщі, українці (16% населення II РП) становили лише 3% [9, с. 382].

На підставі викладеного, можна **констатувати**, що з правової точки зору намагання вирішити «українського питання» у II РП, відзначалися своєю чітко вираженою асиміляційною сутністю, а окремі їх складові (насамперед ті, що характеризувалися протиправними цілями та насильницькими діями), мали ознаки – етноциду, різновиду етнонаціональної політики спрямованої на знищення ідентичності й культури конкретного народу.

Результатом такої недалекогоглядної національної політики міжвоєнної Польщі стало – ще більше посилення обопільної ворожнечі між польським та українським населенням на території Західної України (насамперед на Волині та Східній Галичині), якій в умовах Другої світової війни та «вчасного» підбурювання з боку окупаційних гітлерівських військових структур, вистачало навіть невеликої провокаційної іскри, щоб перетворитися у велике вогнище міжнародної трагедії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ігор Дерев'яний. Польська окупація Західної України в 1918-1939 роках. Як це було. Історична правда. 3 лютого 2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4d4b20cabaaa8/> (дата звернення: 25.10.2024).
2. Таїсія Зарецька. Конституції Другої Речі Посполитої Польської 1921 та 1935. Енциклопедія історія України. Т. 5. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Konstitutsii_Dругoi_Rechi_Pospolito%D1%97 (дата звернення 25.10.2024).
3. Микола Кучерепа. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919-1939 рр.). Україна – Польща: важкі питання. Т. 1/2. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках». Варшава. 22-24 травня 1997. Варшава. Тирса.1998. 245 с.
4. Дмитро Шурхало. 90 років пацифікації: польська влада змушувала українців «правильно голосувати». URL: Радіо Свобода. 20 вересня 2020. <https://www.radiosvoboda.org/a/30848636.html> (дата звернення 26.10.2024).
5. Олійник Ю. Становлення та розвиток судової системи Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.) *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 4 (16). 2018 р. С. 5-12.
6. Григорій Купріянович. Акція руйнування православних церков на Холмщині та Південному Підляшші. Видавці: Люблинсько-Холмська православна єпархія, Українське Товариство в Люблині. Холм. 2008. 120 с.
7. Богдан Гудь. Політика «ревіндикації» на Холмщині і Волині 1937–1938 рр. та її наслідки для українсько-польських стосунків. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 21. 2012. С. 256-266.
8. Володимир Комар. Українське питання в національній політиці міжвоєнної Польщі. «Волинь-43:» міфи і реальність : 3б. наук. праць / упоряд. Кучерепа М. М., Шваб А. Г. – Луцьк , 2019 – С. 83-92.
9. В.М. Іванов В. М. Історія держави і права України: Підручник. К. : МАУП, 2007. 552 с.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАГРОЗ КРИТИЧНІЙ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ЇЇ ОБ'ЄКТАМ

CRIMINAL LEGAL ASPECT OF THE STUDY OF THREATS TO CRITICAL INFRASTRUCTURE AND ITS OBJECTS

Предмestніков О.Г., д.ю.н., професор,
заслужений юрист України, завідувач кафедри права

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Стаття присвячена критичній інфраструктурі як об'єкту пізнання. Визначається важливість критичної інфраструктури для забезпечення національної безпеки, стабільності економіки та обороноздатності держави. Аналізується законодавче регулювання у цій сфері, зокрема, Закон України «Про критичну інфраструктуру», який містить визначення та класифікацію ключових об'єктів та систем критичної інфраструктури. Розглянуто, як порушення функціонування цих об'єктів може спричинити суспільно-небезпечні наслідки для суспільства та держави й тягти кримінальну відповідальність за тими чи іншими статтями КК України.

Порівняння із закордонним досвідом (США, ЄС, Великобританія, Китай, Японія) показує, що Україна враховує міжнародні підходи до захисту критичної інфраструктури, проте має свої унікальні особливості, зумовлені національними загрозами та викликами. У США, наприклад, критична інфраструктура визначається як системи та активи, настільки важливі, що їх нездатність функціонувати або руйнування матимуть руйнівний вплив на безпеку, національну економіку, громадське здоров'я або безпеку. Європейський Союз підходить до цього питання через Директиву про європейські критичні інфраструктури, акцентуючи на взаємозв'язку та координації між державами-членами. Велика Британія приділяє велику увагу кібербезпеці, а Китай та Японія акцентують на національному контролі та стійкості об'єктів.

На основі проведеного аналізу надано рекомендації для удосконалення законодавчої політики України у сфері критичної інфраструктури. Зокрема, пропонується уведення в КК України розділу, присвяченого злочинам проти критичної інфраструктури. Окремо акцентовується увага на необхідності наукових досліджень у сфері кібербезпеки та оцінки ризиків для розробки ефективних стратегій захисту. Таким чином, стаття робить внесок у розуміння актуальних питань правової охорони критичної інфраструктури та надає практичні рекомендації для подальшого вдосконалення цієї сфери.

Ключові слова: критична інфраструктура, національна безпека, законодавство, кібербезпека, категорії критичності, Україна.

The article delves into the main aspects of legal protection of critical infrastructure objects in Ukraine. It underscores the importance of critical infrastructure in ensuring national security, economic stability, and the defense capability of the state. The legislative regulation in this sphere, particularly the Law of Ukraine "On Critical Infrastructure," is analyzed, providing definitions and classifications of key critical infrastructure objects and systems. The article examines how disruptions in the functioning of these objects can lead to significant negative consequences for society and the state. The categorization of critical infrastructure objects into criticality categories is also analyzed, which allows for more efficient planning and implementation of protective measures, directing resources to the most important and vulnerable objects.

A comparison with international experience (USA, EU, UK, China, Japan) shows that Ukraine considers international approaches to critical infrastructure protection but has its unique features determined by national threats and challenges. For instance, in the USA, critical infrastructure is defined as systems and assets so vital that their inability to function or destruction would have a devastating impact on security, the national economy, public health, or safety. The European Union approaches this issue through the Directive on European Critical Infrastructures, emphasizing interconnection and coordination among member states. The UK pays great attention to cybersecurity, while China and Japan emphasize national control and the resilience of objects.

Based on the conducted analysis, recommendations are provided for improving Ukraine's legislative policy in the field of critical infrastructure. Specifically, the development of more detailed regulatory acts, strengthening coordination among various agencies, and the implementation of new technologies to in the field of cybersecurity and risk assessment to develop effective protection strategies. Thus, the article makes a significant contribution to ensure the resilience of critical infrastructure are proposed. Particular attention is given to the necessity of scientific research understanding current issues in the legal protection of critical infrastructure and provides practical recommendations for further improvement in this area.

Key words: critical infrastructure, national security, legislation, cybersecurity, criticality categories, Ukraine.

Постановка проблеми. Критична інфраструктура є однією з найважливіших складових сучасного суспільства, яка забезпечує нормальне функціонування державних інститутів, економічних систем та життєдіяльність населення. В умовах глобалізації та стрімкого технологічного розвитку, важливість захисту критичної інфраструктури від різноманітних загроз значно зросла. Загрози, які можуть бути спрямовані на об'єкти критичної інфраструктури, включають як традиційні ризики, пов'язані з природними катастрофами та техногенними аваріями, так і нові виклики, такі як кіберзагрози, терористичні атаки та гібридні війни.

Актуальність дослідження критичної інфраструктури та загроз її об'єктам зумовлена необхідністю розробки ефективних правових механізмів та стратегій для забезпечення її захисту. Зокрема, це стосується не тільки державної безпеки, а й забезпечення безперервного функціонування економічних та соціальних систем, що є ключовими для стабільного розвитку держави.

У сучасних умовах, коли світ стає все більш взаємозалежним, а технологічний прогрес невинно рухається вперед, наукове пізнання загроз критичної інфраструктури

набуває нових аспектів. Це потребує міждисциплінарного підходу, що включає аналіз правових, економічних, соціальних та технологічних аспектів, а також інтеграцію досвіду різних країн та міжнародних організацій.

Аналіз останніх досліджень. Вже досить тривалий час критична інфраструктура перебуває в полі зору вітчизняних дослідників. Так, О. Верголяс наголошує на необхідності глибоких реформ у сфері захисту критичної інфраструктури України. Він вказує на важливість інтеграції новітніх технологій та підходів для забезпечення безпеки ключових об'єктів, особливо у контексті зростання гібридних загроз [1]. Це твердження знаходить підтримку у дослідженні І. В. Гори та О. В. Батюка, які розглядають закордонний досвід у сфері захисту об'єктів критичної інфраструктури. Вони підкреслюють, що багато країн вже давно впроваджують інноваційні методи для підвищення стійкості своїх критичних об'єктів [2, с. 132].

Подібний акцент на міжнародний досвід робить і О. П. Єрменчук, аналізуючи основні підходи до організації захисту критичної інфраструктури в країнах Європи. Єрменчук звертає увагу на те, що систематичний підхід до планування та виконання заходів безпеки є ключовим

елементом успіху у цій сфері [3, с. 45]. Аналізуючи ці підходи, Д. С. Бірюков та С. І. Кондратов також зазначають, що для України важливо враховувати рекомендації міжнародних експертів та адаптувати їх до національних умов [4, с. 21].

Г. Каніщев та І. Тур зосереджуються на критичній інфраструктурі тимчасово окупованих територій України, звертаючи увагу на прогалини в українському законодавстві, які потребують негайного вирішення для забезпечення безпеки цих територій [5, с. 18]. Водночас С. Кондратов аналізує проблеми правового та організаційного забезпечення протидії тероризму, що також є важливим аспектом захисту критичної інфраструктури [6, с. 19].

Поняття критичної інфраструктури та його визначення у науковій літературі досліджується І. В. Урядніковою та В. М. Заплатинським. Вони наголошують на необхідності чіткого визначення термінології для ефективного управління та захисту критичних об'єктів [9, с. 184]. С. С. Теленик, розглядаючи адміністративно-правове регулювання критичної інфраструктури, підкреслює, що правова основа є необхідною для розробки ефективних заходів безпеки [8, с. 15].

Загальні проблеми організаційно-нормативного характеру у сфері безпеки критичної інфраструктури в Україні аналізуються В. І. Франчуком, П. Я. Пригунювим та С. І. Мельником. Вони вказують на те, що впровадження комплексного підходу до захисту критичних об'єктів є необхідним для забезпечення стійкості та безпеки держави [10, с. 142].

Таким чином, огляд літератури свідчить про значну увагу до проблем захисту критичної інфраструктури як на національному, так і на міжнародному рівнях. Узагальнюючи думки дослідників, можна зробити висновок про важливість інтеграції міжнародного досвіду, системного підходу та правового забезпечення для ефективного захисту критичної інфраструктури України.

Мета дослідження полягає в аналізі критичної інфраструктури як об'єкта правового захисту, визначенні основних загроз, що можуть негативно вплинути на її функціонування та потягти кримінальну відповідальність відповідно до КК України у контексті глобальних викликів та регіональних особливостей, особлива увага приділяється вивченню досвіду інших країн у забезпеченні захисту критичної інфраструктури та можливості його адаптації до українських реалій.

Таким чином, стаття спрямована на поглиблене розуміння проблематики кримінально-правової охорони критичної інфраструктури та створення науково обґрунтованих рекомендацій для зміцнення безпеки та стабільності держави в умовах сучасних загроз та викликів.

Виклад основного матеріалу.

1. Поняття критичної інфраструктури за законодавством України та закордонних країн: зіставний аспект. Критична інфраструктура є фундаментально важливим елементом забезпечення національної безпеки України, що знайшло своє закріплення в Законі України «Про критичну інфраструктуру» (№ 1882-IX від 16 листопада 2021 року). Визначення критичної інфраструктури у цьому законі охоплює сукупність об'єктів, систем, їх частин та сукупностей, що є ключовими для економіки, національної безпеки і оборони країни. Ці об'єкти та системи повинні мати можливість функціонувати безперервно та ефективно, а їх порушення може мати серйозні наслідки для національних інтересів, суспільства та держави. Закон України «Про критичну інфраструктуру» в статті 1 визначає критичну інфраструктуру як сукупність об'єктів, систем, їх частин та сукупностей, що забезпечують життєво важливі функції та послуги, безпеку яких необхідно захищати від загроз природного, техногенного, технологічного чи людського характеру.

Порівнюючи з міжнародним досвідом визначення критичної інфраструктури виявляються цікаві подібності

й відмінності. Наприклад, в США, критична інфраструктура визначається у секції 1016 (e) «Патріотичного акту США» (Patriot Act) як системи та активи, фізичні або віртуальні, настільки важливі для Сполучених Штатів, що їх нездатність функціонувати або руйнування матимуть руйнівний вплив на безпеку, національну економіку, громадське здоров'я або безпеку. Законодавство США звертає увагу на захист від терористичних загроз, кіберзагроз та інших небезпек, що можуть мати масштабний вплив на країну.

Європейський Союз визначає критичну інфраструктуру в Директиві про європейську критичну інфраструктуру (Directive 2008/114/EC), де вона визначається в статті 2 як об'єкти та системи, важливі для збереження життєво важливих суспільних функцій, здоров'я, безпеки, економічного або соціального добробуту людей, де збій у роботі або руйнування матимуть серйозні наслідки для принаймні двох держав-членів. ЄС акцентує на взаємозв'язку та координації між державами-членами в питаннях захисту критичної інфраструктури.

У Сполученому Королівстві критична інфраструктура визначається в Національній стратегії кібербезпеки Великобританії (UK National Cyber Security Strategy) як ті елементи, системи та мережі, які є необхідними для функціонування суспільства та економіки країни. Це охоплює такі елементи, як: енергетику, воду, транспорт, охорону здоров'я, комунікації та фінансові послуги. Великобританія також приділяє велику увагу кібербезпеці як ключовому аспекту захисту критичної інфраструктури.

Китайська Народна Республіка визначає критичну інфраструктуру у Законі про національну безпеку КНР (中华人民共和国国家安全法) як об'єкти, що є основою для забезпечення національної безпеки, економічного розвитку, соціальної стабільності та добробуту населення. Китайський підхід охоплює широкий спектр секторів, включаючи енергетику, транспорт, водопостачання, телекомунікації, фінанси та оборону, акцентуючи на важливості національного контролю та захисту від іноземних загроз.

Японія також має своє визначення критичної інфраструктури у Законі про захист життєво важливої інфраструктури (重要インフラ保護法), під якою розуміються об'єкти та системи, необхідні для забезпечення життєдіяльності країни, зокрема у сфері енергетики, транспорту, зв'язку, охорони здоров'я та фінансів. Японський підхід наголошує на важливості стійкості та відновлюваності цих об'єктів у разі надзвичайних ситуацій.

Таким чином, українське законодавство про критичну інфраструктуру в багатьох аспектах відображає міжнародний досвід, проте має свої унікальні особливості, зумовлені специфікою національних загроз та викликів. Порівняння із законодавством інших країн демонструє як загальні підходи до забезпечення безпеки та стійкості критичної інфраструктури, так і унікальні рішення, що враховують конкретні національні умови.

Аналізуючи підходи різних країн до визначення критичної інфраструктури, можна зазначити, що кожна країна визначає цей термін виходячи зі своїх національних інтересів та пріоритетів. Наприклад, США приділяють особливу увагу кібербезпеці та захисту від терористичних загроз, що відображає їхній досвід боротьби з тероризмом та кіберзлочинністю. Європейський Союз акцентує на координації між державами-членами, що є логічним з огляду на політичну та економічну інтеграцію в ЄС. Британія, як і США, приділяє велику увагу кібербезпеці, враховуючи швидкий розвиток технологій та залежність від них. Китай зосереджується на національному контролі та захисті від іноземних загроз, що відображає політичну та економічну стратегію країни. Японія наголошує на стійкості та відновлюваності критичної інфраструктури у разі надзвичайних ситуацій, що враховує їхній досвід з природними катастрофами.

Зі свого боку, українське законодавство відображає прагнення до гармонізації з міжнародними стандартами, враховуючи при цьому специфіку національних умов. Закон України «Про критичну інфраструктуру» забезпечує правову основу для захисту життєво важливих об'єктів та систем, що є необхідним для національної безпеки та стабільності. Цей закон також враховує загрози, що можуть бути природного, техногенного, технологічного чи людського характеру, що робить його комплексним та адаптивним до різних видів ризиків.

2. *Загроза об'єктам критичної інфраструктури: кримінально-правовий аспект.* Важливість об'єктів критичної інфраструктури (ОКІ) для кожної держави вимагає також створення дієвої системи кримінально-правової протидії відповідним порушенням стосовно відповідних об'єктів.

Важливо відзначити, що КК України не послуговується словосполученням «об'єкти критичної інфраструктури», відповідно, їхня кримінально-правова охорона здійснюється з використанням не однієї, а цілої низки норм:

1) Умисне знищення чи пошкодження майна (ст. 194 КК України). Стаття 194 Кримінального кодексу України передбачає кримінальну відповідальність за умисне знищення чи пошкодження майна. У контексті охорони об'єктів критичної інфраструктури ця норма є базовою, оскільки охоплює будь-яке майно, як рухоме, так і нерухоме. Основним об'єктом злочину є право власності, але додатковими об'єктами можуть виступати громадський порядок, екологічна безпека, життя і здоров'я людини.

2) Умисне пошкодження об'єктів електроенергетики (ст. 194-1 КК України). Ця стаття передбачає кримінальну відповідальність за умисне пошкодження або руйнування об'єктів електроенергетики, що є критично важливими для функціонування інфраструктури держави. Зокрема, пошкодження таких об'єктів може призвести до перебоїв у постачанні електроенергії, що своєю чергою може негативно вплинути на інші важливі системи, включаючи охорону здоров'я, транспорт та зв'язок. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки», такі об'єкти віднесені до критичної інфраструктури, і їх пошкодження кваліфікується за ст. 194-1 КК України.

3) Диверсія (ст. 113 КК України). Стаття 113 КК України передбачає відповідальність за диверсію, тобто дії, спрямовані на ослаблення держави шляхом пошкодження чи знищення об'єктів, що мають важливе народногосподарське чи оборонне значення. У контексті об'єктів критичної інфраструктури ця норма є особливо важливою, оскільки такі об'єкти безпосередньо впливають на національну безпеку та оборону. Диверсія може включати пошкодження об'єктів енергетики, транспорту, зв'язку та інших ключових систем, що забезпечують життєдіяльність країни.

4) Терористичний акт (ст. 258 КК України). Терористичний акт, визначений у ст. 258 КК України, включає посягання на об'єкти критичної інфраструктури з метою порушення громадської безпеки, залякування населення або впливу на прийняття рішень державними органами. Об'єкти критичної інфраструктури є привабливими цілями для терористів через їх важливість для нормального функціонування суспільства та економіки. Наприклад, пошкодження енергетичних станцій, водопостачальних систем чи транспортних вузлів може мати катастрофічні наслідки для безпеки та стабільності країни.

Розмежування злочинів на об'єкті критичної інфраструктури, коли вони є диверсією, а коли терористичним актом, є важливим аспектом кримінального права. Для цього необхідно звернути увагу на об'єктивні та суб'єктивні ознаки складів злочинів, передбачених статтями 113 та 258 Кримінального кодексу України.

Об'єктивними ознаками диверсії є дії, спрямовані на пошкодження або знищення об'єктів критичної інфра-

структури, а суб'єктивними ознаками – мета ослаблення держави та намір спричинити значні матеріальні збитки чи інші негативні наслідки для держави.

Натомість терористичний акт, визначений у статті 258 КК України, включає посягання на об'єкти критичної інфраструктури з метою порушення громадської безпеки, залякування населення або впливу на прийняття рішень державними органами. Об'єктивними ознаками терористичного акту є вчинення вибуху, підпалу або інших дій, які створюють небезпеку для життя чи здоров'я людей, а суб'єктивними ознаками – мета порушення громадської безпеки, залякування населення та намір впливу на прийняття рішень органами державної влади.

Основна відмінність між диверсією та терористичним актом полягає у меті. Диверсія спрямована на ослаблення держави, підірив її економічної чи оборонної потужності. Натомість терористичний акт має на меті порушення громадської безпеки, залякування населення або вплив на рішення державних органів. Спосіб вчинення також відрізняється: терористичні акти часто пов'язані з використанням насильницьких методів, що створюють загрозу для життя людей, таких як вибухи чи підпали. Диверсія може включати дії, що спрямовані на пошкодження стратегічних об'єктів без прямої загрози життю людей. Важливим є також аналіз наслідків для держави: диверсія має на меті безпосереднє ослаблення державних інститутів через знищення або пошкодження критично важливих об'єктів інфраструктури, тоді як терористичний акт спрямований на створення страху, паніки серед населення та дестабілізацію суспільного порядку.

Для ілюстрації цього розмежування можна навести приклади. Якщо особа здійснила підірив стратегічного мосту, який використовується для військових перевезень, з метою ослаблення оборонної здатності держави, то це є диверсією, оскільки мета – підірив оборонної потужності держави. Якщо ж особа здійснила вибух у громадському місці, щоб залякати населення та змусити уряд виконати певні політичні вимоги, то це є терористичним актом, оскільки мета – залякування населення та вплив на рішення уряду.

Таким чином, для правильного розмежування диверсії та терористичного акту необхідно ретельно аналізувати мету та обставини вчинення злочину, враховуючи як об'єктивні, так і суб'єктивні ознаки.

5) Напад на об'єкти, на яких є предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 261 КК України). Стаття 261 КК України передбачає відповідальність за напад на об'єкти, на яких зберігаються, використовуються або транспортуються радіоактивні, хімічні, біологічні чи вибухонебезпечні матеріали. У контексті критичної інфраструктури, такі об'єкти є особливо важливими через їх потенційну небезпеку для населення та навколишнього середовища. Напад на такі об'єкти може спричинити серйозні аварії або катастрофи, що вимагатиме негайного реагування з боку державних служб і може мати довгострокові негативні наслідки.

6) Пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (ст. 277 КК України). Стаття 277 КК України встановлює відповідальність за пошкодження шляхів сполучення, транспортних засобів, споруд чи засобів зв'язку. У випадку критичної інфраструктури, це може включати дороги, мости, залізниці, аеропорти та морські порти, що є ключовими для транспортування товарів та людей. Пошкодження таких об'єктів може спричинити перебої у постачанні ресурсів, порушення економічної діяльності та створення загроз для життя і здоров'я людей.

З наведеного аналізу КК України вбачається, що об'єкти критичної інфраструктури не розглядаються як окремий об'єкт чи складова об'єкта злочину. Спроба систематизувати кримінально-правову охорону відповідних об'єктів була запроваджена Законом № 2997-IX від 21 березня

2023 року, яким було доповнено статтю 258-6 приміткою, що пояснює вживання словосполучення «критично важливі об'єкти інфраструктури». Так, в означеній статті міститься відсилка на норму, згідно з якою останній термін тут вжито у значенні, визначеному Законом України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України». Згідно з пунктом 19 частини 1 статті 1 цього закону об'єкт критичної інформаційної інфраструктури визначається як комунікаційна або технологічна система об'єкта критичної інфраструктури, кібератака на яку безпосередньо вплине на стале функціонування такого об'єкта критичної інфраструктури. З цього також випливає, що норми КК України, що забезпечують кримінально-правову охорону об'єктів критичної інфраструктури, (а) ані генетично, ані функціонально не пов'язані з відповідними нормами Закону України «Про критичну інфраструктуру», (б) не забезпечують системного (а отже й цілісного, уніфікованого) підходу до захисту об'єктів критичної інфраструктури.

Окрім того, через непов'язаність чинної редакції КК України із законом України «Про критичну інфраструктуру» виникає питання про те, чи можна в кримінально-правовій кваліфікації тих чи інших посягань на об'єкти критичної інфраструктури використовувати поділ таких об'єктів за рівнем їхньої критичності (1–4). Гадаємо, що цих та подібних ускладнень можна було б уникнути через запровадження системної кримінально-правової охорони об'єктів критичної інфраструктури в КК України.

Висновки. Проведений аналіз свідчить про те, що рівень кримінально-правової охорони об'єктів критичної інфраструктури в Україні наразі є недостатнім і безсистемним. Це обумовлено кількома ключовими факторами.

По-перше, чинне законодавство не враховує сучасний розвиток організаційно-правових засад критичної інфраструктури, що призводить до втрати здатності повною мірою охороняти інтереси держави і суспільства, які реалізуються через можливості критичної інфраструктури. Законодавство, яке встановлює кримінальну відповідальність за суспільно небезпечні діяння, не має індивідуалізованого підходу до критичної інфраструктури взагалі та її об'єктів зокрема.

По-друге, кримінально-правова охорона об'єктів критичної інфраструктури здійснюється через різні кримінально-правові норми, які розміщені в різних розділах Кримінального кодексу України. Таке розпорошення норм не забезпечує системного підходу до захисту критичної інфраструктури, що може призвести до формування неоднорідної слідчо-судової практики.

По-третє, законодавство про кримінальну відповідальність не враховує деякі сучасні загрози, зокрема кіберзагрози, що є критичними для захисту інформаційної інфраструктури об'єктів критичної інфраструктури. Це підкреслює необхідність впровадження спеціальних норм, що забезпечували б охорону об'єктів критичної інформаційної інфраструктури.

З огляду на вищевикладене, пропонується створити єдину систему кримінально-правової охорони об'єктів критичної інфраструктури, яка б забезпечувала комплексний підхід до їхнього захисту. Останнє включає введення в КК України окремого розділу, присвяченого злочинам проти об'єктів критичної інфраструктури.

Ми також переконані у необхідності проводити подальші наукові дослідження в сфері кібербезпеки та оцінки ризиків для розробки ефективних стратегій кримінально-правової протидії злочинам означеної категорії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верголяс О. Реформування системи захисту та підвищення стійкості критичної інфраструктури України в розрізі актуальних загроз. [Електронний ресурс]. URL: <https://coolyanews.info/reformuvannyasistemi-zahistu-ta-pidvischennya-stiikosti-kritichnoyi-infrastrukturi-ukrayinii-v-rozriiziaktual.html>
2. Гора І.В., Батюк О.В. Окремі питання захисту об'єктів критичної інфраструктури: зарубіжний досвід. *Соціально-правові студії*. 2021. № 4(1), 132–139. URL: <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2021-1-132-139>
3. Ерменчук О.П. Основні підходи до організації захисту критичної інфраструктури в країнах Європи: досвід для України : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 180 с.
4. Зелена книга з питань захисту критичної інфраструктури в Україні : зб. міжнар. експерт. нарад / упоряд. Д.С. Бірюков, С.І. Кондратов ; за заг. ред. О.М. Суходолі. К. : НІСД, 2016. 176 с.
5. Канищев Г., Тур І. Критична інфраструктура тимчасово окупованих територій України в українському законодавстві. Міждисциплінарний дискурс: стійкість критичної інфраструктури [Електронний ресурс] : тези доповідей науково-практичної конференції, 14 травня 2024 року. – Харків : ХАІ, 2024. С. 69–73. URL: https://dspace.library.khai.edu/xmlui/bitstream/handle/123456789/7292/Mizhdysyplinarnyy_dyskurs.pdf?sequence=1&isAllowed=y#page=69
6. Кондратов С. Про деякі проблеми правового та організаційного забезпечення протидії тероризму на сучасному етапі. *Державна політика протидії тероризму: пріоритети та шляхи реалізації* : зб. матеріалів «круглого столу». К. : НІСД, 2011. С. 18–22. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3984/1/19.pdf>
7. Закон України «Про критичну інфраструктуру» із змінами від № 1909-IX від 18.11.2021. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2023, № 5, ст. 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text>
8. Теленик С.С. Критична інфраструктура як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1 (15). URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/6663/1/17.pdf>
9. Уряднікова І.В., Заплатинський В.М. Наукові підходи до визначення терміну «критична інфраструктура». *Вісті Донецького гірничого інституту*. 2020. №2 (47). URL: <https://doi.org/10.31474/1999-981X-2020-2-184-193>
10. Франчук В.І., Пригунов П.Я., Мельник С.І. Безпека об'єктів критичної інфраструктури в Україні: організаційно-нормативні проблеми та підходи. *Соціально-правові студії*. 2021. № 3 (13). С. 142–148. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3984/1/19.pdf>

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПІДЗВІТНОСТІ ОРГАНІВ І ПОСАДОВИХ ОСІБ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

ABOUT SOME FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF THE ACCOUNTABILITY OF BODIES AND OFFICIALS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN CONDITIONS OF MARTIAL LAW IN UKRAINE

Фролов О.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державного будівництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Рябуха В.Р., аспірант кафедри державного будівництва
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено окремі аспекти реалізації принципу підзвітності органів і посадових осіб місцевого самоврядування під час воєнного стану. Авторами вивчено праці вчених, в яких розкрито значення принципу підзвітності задля розвитку децентралізації публічної влади в Україні. Метою статті є встановлення правової природи принципу підзвітності та виявлення нагальних правових проблем, пов'язаних із забезпеченням підзвітності органів і посадових осіб місцевого самоврядування в умовах воєнного стану.

У статті розкрито суть підзвітності як одного із європейських стандартів належного (доброго) врядування та як основного принципу організації та діяльності органів і посадових осіб місцевого самоврядування. У статті з'ясовано, що підзвітність органів і посадових осіб місцевого самоврядування є комплексним принципом, який передбачає зобов'язання органів і посадових осіб місцевого самоврядування надавати інформацію про поточну діяльність, звітувати про виконану роботу, а також у випадку неналежного виконання функцій нести відповідальність перед громадою. На підставі аналізу діючого законодавства авторами встановлено відсутність однозначних і чітких правил, які регламентують механізми інформування спільноти про дії муніципалітетів і процес публічного звітування за їх підсумками, форми участі членів громади в обговоренні і оцінці звітів роботи органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

Авторами зроблено висновок про системний характер проблем реалізації принципу підзвітності, які зумовлені, насамперед, вадами діючого законодавства про місцеве самоврядування. Наголошено, що процес підзвітності муніципалітетів потребує вдосконалення. Зокрема, на законодавчому рівні необхідно детально виписати обов'язкові способи інформування спільноти про дії муніципалітетів, процедуру і зміст публічного звітування про результати роботи представницьких інституцій, ввести чіткі механізми участі членів громади в обговоренні й оцінці таких звітів, а також запровадити дієві форми контролю громади, що забезпечують притягнення органів і посадових осіб місцевого самоврядування до відповідальності. У статті автори звертають увагу на положення діючого законодавства, що ускладнюють реалізацію принципу підзвітності органів і посадових осіб місцевого самоврядування під час воєнного стану.

Ключові слова: концепція належного (доброго) врядування, принцип підзвітності, органи і посадові особи місцевого самоврядування.

The article considers certain aspects of implementation the principle of accountability of local self-government bodies and officials of during martial law. The authors researched the works of Ukrainian scientists, which revealed the importance of the principle of accountability in the conditions of decentralization of public power. The purpose of the article is to establish the legal nature of the principle of accountability and identify urgent legal problems related to ensuring the accountability of local self-government bodies and officials in conditions of martial law.

The article reveals the essence of accountability as one of the European standards of the Good Governance and as the basic principle of organization and activity of local self-government bodies and officials. The accountability of local self-government bodies and officials is a complex principle that provides for the obligation of local self-government bodies and officials to provide information about their current activities, report on the work performed, and also bear responsibility for their actions by community.

The authors made the conclusion about the systemic nature of problems of ensuring the principle of the accountability, which are caused, first of all, by the defects of the current legislation of the local self-government. It was emphasized that the accountability process needs improvement. In particular, at the legislative level, it is necessary to spell out in detail mandatory methods of the informing the community about actions of municipalities, the procedure and content of the public reporting on results of the work of representative institutions, to introduce clear mechanisms for the participation of community members in the discussion and evaluation of reports, as well as to introduce effective forms of community control, that ensure the prosecution of local self-government bodies and officials. The article substantiates that the provisions of the current legislation complicate the implementation of the principle of accountability of local self-government bodies and officials during martial law.

Key words: bodies and officials of the local self-government, the concept of Good Governance, the principle of accountability.

Постановка проблеми і її актуальність. На саміті у Брюсселі 23 червня 2022 р. Європейська Рада ухвалила рішення про надання Україні статусу держави-кандидата на членство в Європейській Союз (далі – ЄС), а 14 грудня 2023 р. – про початок переговорів про вступ України до ЄС [1]. Ці події стали доленосними для нашої держави і можливими після підписання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та ЄС, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Відповідно до ст. 3 даної Угоди верховенство права, належне врядування, боротьба з корупцією, боротьба з різними формами транснаціональної організованої злочинності й тероризмом, сприяння сталому розвитку і ефективній багатосторонності є головними принципами для посилення відносин між Сторонами [2]. Подальша підготовка до членства в ЄС потребує завер-

шення всеохоплюючої трансформації всіх сфер життєдіяльності суспільства відповідно до, зокрема, засад належного (доброго) врядування. У сучасній вітчизняній науці належне (добре) врядування (Good Governance) трактують як особливу форму організації публічного управління, що передбачає активну взаємодію органів державної влади й органів місцевого самоврядування із суспільством, людиною, бізнесом за допомогою інформаційно-комунікативних технологій [3, с. 127].

Не викликає сумніву, що в умовах децентралізації публічної влади функціонування місцевого самоврядування в Україні має засновуватися на принципах концепції належного (доброго) врядування, серед яких ключовим є підзвітність органів і посадових осіб громадськості [4, с. 21; 5, с. 34; 6, с. 5]. Адже призначення демократичної підзвітності полягає в наданні громадянам та їх представ-

никам механізмів для висловлення занепокоєння та вимагання пояснень щодо ефективності роботи виборних та призначуваних посадових осіб, а в разі необхідності – накладання на них санкцій [7, с. 19].

Разом з тим, під час воєнного стану українські муніципалітети працюють в вельми складних політичних і економічних обставинах. Крім того, Закони України «Про правовий режим воєнного стану» і «Про військово-цивільні адміністрації» суттєво обмежили повноваження місцевого самоврядування. Незважаючи на ці виклики, за даними соціологічних опитувань, проведеними у жовтні 2023 р., на відміну від центральної, місцева влада протягом останніх двох років зберігає стабільну довіру населення на рівні 50% [8]. Даний факт демонструє, що результати роботи місцевого самоврядування відповідають очікуванням членів громади. Безумовно, одним із чинників ефективності муніципалітетів є забезпечення принципу підзвітності органів і посадових осіб місцевого самоврядування, що дозволяє зберегти зворотній зв'язок влади і спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика впровадження принципу підзвітності в діяльність органів і посадових осіб місцевого самоврядування досить ґрунтовно розкрита в працях В. О. Боняк, Ю. Ю. Голика, Є. В. Мінакової, О. В. Прієшкіної, В. В. Тарана, В. В. Толчанова та ін. Водночас, запровадження воєнного стану викликає потребу у вивченні специфіки реалізації підзвітності муніципалітетів громадам у надзвичайних умовах.

Виходячи з наведеного, **метою статті** є встановити правову природу принципу підзвітності, виявити нагальні правові проблеми, пов'язані із забезпеченням підзвітності органів і посадових осіб місцевого самоврядування під час воєнного стану і запропонувати шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Принцип підзвітності, як важлива засада концепції належного (доброго) врядування, отримав офіційне визнання в Програмі розвитку ООН «Управління для сталого людського розвитку» (1997 р.). Згідно з цим міжнародним документом підзвітність означає вимогу до посадових осіб і персоналу державного, неурядового та приватного секторів надавати відповідь зацікавленим громадськості щодо виконання своїх обов'язків, реагувати на критику і нести відповідальність за некомпетентність чи обман [9]. Згодом, в Стратегії інновацій та доброго врядування на місцевому рівні (далі – Стратегії), затвердженій Комітетом Міністрів Ради Європи у 2008 р., принцип підзвітності став дванадцятотою засадою практичного інструментарію щодо вдосконалення управління на місцевому рівні. Цей принцип передбачає: 1) відповідальність місцевих (виборних) представників та службовців за їх діяльність; 2) оприлюднення рішень муніципалітетів та їх роз'яснення; 3) наявність ефективних механізмів захисту від неправомірних рішень органів і посадових осіб місцевого самоврядування [10].

Ми солідарні з вітчизняними науковцями, що впровадження стандартів, викладених в цій Стратегії, є однією з основних передумов реформування системи місцевого самоврядування в країнах Європи в напрямку підвищення її здатності відповідати на щоденні потреби населення та поліпшення якості надання послуг місцевому населенню [11, с. 49]. Логічно, що одним з кроків введення стандартів вказаної Стратегії стало закріплення принципу підзвітності в Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки [12].

Слід наголосити, що принципи концепції належного (доброго) врядування не отримали системне втілення в чинному законодавстві України. Водночас, такі принципи знайшли відображення через засади організації та здійснення публічної влади в Україні. Наприклад, принцип підзвітності є принципом місцевого самоврядування як специфічної форми публічної влади [13, с. 271]. Зауважимо, що принципи місцевого самоврядування мають

установчий характер, інтегрують, об'єднують і уможливають існування інших муніципально-правових інститутів [14, с. 165].

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (далі – Закон № 280/97-ВР) місцеve самоврядування в Україні здійснюється, зокрема на принципах підзвітності і відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб (ст. 4), а органи та посадові особи місцевого самоврядування є підзвітними, підконтрольними і відповідальними перед територіальними громадами (ч. 1 ст. 75). Згідно із Законом № 280/97-ВР підзвітними є: – виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад – відповідним радам (ч. 2 ст. 11); – сільський, селищний, міський голова – відповідній територіальній громаді (ч. 6 ст. 42); – голова ради – відповідній раді (а. 1 ч. 4 ст. 55); – староста – відповідній сільській, селищній, міській раді (ч. 6 ст. 54¹); – відділи, управління та інші виконавчі органи ради – ради, яка їх утворила (ч. 2 ст. 54); – виконавчий комітет ради – ради, що його утворила (ч. 8 ст. 51); – постійні комісії – відповідній раді (ч. 14 ст. 47) [15].

Щодо доктринального розуміння підзвітності, то, за думкою В. О. Боняк, підзвітність і відповідальність органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб – це законодавчо визначена основоположна, універсальна ідея, незаперечна вимога, що є загальнозначущою для органів державної влади, населення та інших суб'єктів права, являє собою підґрунтя для їх функціонування і зводиться до систематичного інформування жителів територіальної громади про діяльність органів та посадових осіб, надання періодичної звітності перед населенням, здійснення громадського контролю жителями територіальної громади [16, с. 52]. Ми також підтримуємо точку зору Є. В. Мінакової і В. В. Тарана, які бачать правову природу принципу підзвітності значно ширше. Так, Є. В. Мінакова зазначає, що підзвітність, як принцип місцевого самоврядування, не обмежена виключно обов'язком періодично звітувати про діяльність муніципальних органів чи посадових осіб, це система специфічних відносин між підзвітними та уповноваженими суб'єктами, метою яких є реальне досягнення відкритості і демократизму [5, с. 35]. На погляд В. В. Тарана, підзвітність означає, що наділені владними повноваженнями і відповідальністю органи влади зобов'язані аргументовано доповідати і обговорювати результати своєї діяльності з громадою [17].

Виходячи з вищевикладеного, вважаємо, що підзвітність органів і посадових осіб місцевого самоврядування є комплексним принципом місцевого самоврядування, оскільки складається з наступних елементів: – інформування про роботу органів і посадових осіб місцевого самоврядування; – публічне звітування перед територіальною громадою та її представницьким органом; – дострокове припинення повноважень як вид муніципально-правової відповідальності. Розберемо кожний з елементів окремо.

По-перше, щодо інформування про роботу муніципалітетів, то в ч. 1 ст. 75 Закону № 280/97-ВР встановлено, що органи і посадові особи місцевого самоврядування періодично, але не менш як два рази на рік, інформують населення про виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку, місцевого бюджету, з інших питань місцевого значення [15]. Разом з тим, наразі відсутнє правове регулювання чіткого й одноманітного механізму такого інформування. Варто зазначити, що на практиці склалися такі форми інформаційної роботи: – підготовка та поширення для ЗМІ інформаційних повідомлень, прес-релізів, заяв, звернень; – розміщення інформаційних матеріалів на офіційному сайті ради, її офіційних сторінках в соціальних мережах та інших носіях інформації; – організація випуску інформаційного бюлетеня ради, просвітницьких та комунікаційних кампаній; – проведення прес-конференцій, брифінгів, «прямих ліній», «кру-

глих столів» та інших публічних заходів за участю органів і посадових осіб місцевого самоврядування тощо [18].

Відповідно до Постанови КМУ від 12.03.2022 р. № 253 «Про деякі питання забезпечення функціонування інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних систем, публічних електронних реєстрів в умовах воєнного стану» на період дії воєнного стану органи місцевого самоврядування компетентні зупиняти, обмежувати роботу інформаційних, інформаційно-комунікаційних та електронних комунікаційних систем, а також публічних електронних реєстрів [19]. У результаті застосування цієї Постанови на місцевому рівні виникла негативна практика загальної «відписки» про задоволення запитів «після закінчення дії воєнного стану». Більш того, станом на грудень 2022 року, 18 міських рад обласних центрів опублікували лише чверть від обов'язкових наборів інформації [20]. Також на офіційних сайтах місцевих рад залишається проблема з навігацією, зокрема, не завжди легко знайти необхідні документи, порядок денний майбутньої сесії або навіть розпорядження про її скликання. Крім того, є випадки оприлюднення тільки таких рішень та їх проєктів, які мають суспільно-резонансний характер, а доступ до інших документів тимчасово обмежено через воєнний стан [21].

Водночас в Законі України «Про доступ до публічної інформації» (ч. 2 ст. 6) встановлено, так званий, «три-складовий тест», який передбачає обмеження доступу до інформації при дотриманні сукупності таких вимог: 1) виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку; 2) розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам; 3) шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні [22]. Крім того, в Законі України «Про правовий режим воєнного стану» прямих згадок про обмеження доступу до публічної інформації, в тому числі у формі відкритих даних, немає. Лише згідно зі ч. 10 ст. 9 цього Закону в період дії воєнного стану на акти органів місцевого самоврядування, військово-цивільних адміністрацій та військових адміністрацій, а також їхніх посадових осіб не поширюються вимоги п. 3 ч. 1 (у частині оприлюднення проєктів актів) та ч. 4 ст. 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації». Натомість, ч. 5 ст. 9 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» фіксує прямий обов'язок голови територіальної громади, на території якої не ведуться бойові дії та не прийнято рішення про утворення військової адміністрації населеного пункту, невідкладно доводити до відома жителів відповідних територіальних громад рішення про: – передачу коштів з відповідного місцевого бюджету на потреби Збройних Сил України та/або для забезпечення заходів правового режиму воєнного стану; – створення установ з надання безоплатної первинної правової допомоги; – боротьбу зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями; – поведження з небезпечними відходами [23].

По-друге, Закон № 280/97-ВР закріплює наступні варіанти надання органами і посадовими особами місцевого самоврядування звіту про свою роботу: – при здійсненні наданих повноважень сільський, селищний, міський голова не рідше одного разу на рік звітує про свою роботу перед територіальною громадою на відкритій зустрічі з громадянами (ч. 7 ст. 42); – на вимогу не менше половини депутатів відповідної ради сільський, селищний, міський голова зобов'язаний прозвітувати перед радою про роботу виконавчих органів ради у будь-який визначений ними термін (ч. 7 ст. 42); – сільський, селищний, міський голова щорічно звітує відповідній раді про здійснення державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності виконавчими органами (ч. 6 ст. 42); – староста не рідше одного разу на рік, протягом першого кварталу року, наступного за звітним, а на вимогу не менш як третини

депутатів – у визначений сільською, селищною, міською радою термін, звітує про свою роботу перед такою радою, жителями старостинського округу (ч. 6 ст. 54¹) [15]. Також, Законом України «Про статус депутатів місцевих рад» визначено зобов'язання депутата місцевої ради періодично, але не рідше одного разу на рік, звітувати про свою роботу перед виборцями відповідного виборчого округу (ч. 1 ст. 16) [24].

Аналіз положень Закону № 280/97-ВР надає можливості стверджувати, що заслуховування звітів органів і посадових осіб відбувається виключно на пленарних засіданнях відповідної місцевої ради (ч. 1 ст. 26), а сесії ради проводяться гласно із забезпеченням права кожного бути присутнім на них, крім випадків, передбачених законодавством (ч. 17 ст. 46) [15]. Незважаючи на те, що під час воєнного стану звітування органів і посадових осіб місцевого самоврядування формально не було скасовано або обмежено, деякі місцеві ради продовжують проводити засідання в закритому режимі та без їх анонсування для громадськості й журналістів [21]. Крім того, алгоритм публічного звітування в Законі № 280/97-ВР відсутній.

Отже, члени громади фактично позбавлені права почути звіт своїх представників, а публічне звітування стало, на жаль, скоріше виключенням із сталої практики муніципалітетів. Приміром, публічний звіт Чернівецького міського голови за 2022 р. відбувся шляхом прямої трансляції у кіномистецькому центрі ім. Івана Миколайчука, і його вільно можна переглянути на YouTube каналі [25]. Тоді як, ще до запровадження воєнного стану, колишній мер міста Харкова Г. Кернес двічі звітував депутатам і відмовився від публічного звіту на Суспільному телебаченні [26]. Зараз на офіційному вебсайті Харківської міської ради є лише звіт Харківського міського голови Г. Кернеса на 18-й сесії міської ради VII скликання про діяльність виконавчих органів у 2017 році [27].

Ще однією проблемою звітування українські вчені називають ототожнення звітування з інформуванням громадян про стан і напрямки розвитку територіальної громади, що виключає інформацію про виконання головою ради своїх завдань [28, с. 72]. Безумовно, процедура звітування муніципалітетів потребує вдосконалення, адже відсутність чіткого механізму і вимог, яким мають відповідати звіти органів і посадових осіб місцевого самоврядування, призвели до формальності звіту або взагалі до його відсутності [29, с. 342]. Наразі Верховною Радою України схвалено у першому читанні законопроект № 7283 про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», яким, зокрема, пропонується внести зміни до ст. 42 і передбачити зобов'язання голови місцевої ради не рідше одного разу на рік звітувати про свою роботу перед територіальною громадою, можливість для громадян поставити питання, оприлюднення письмового звіту голови на офіційному вебсайті ради та його розміщення в приміщенні ради не пізніше ніж за сім календарних днів до дати публічного звіту [30].

Розглядаючи третій елемент підзвітності, варто підтримати висновки про те, що підзвітність має бути обов'язком органів та посадових осіб місцевого самоврядування, який буде виконаний у разі його підкріплення відповідальністю – гарантією недопущення зловживання владою [28, с. 69; 29, с. 343]. Відповідно до ч. 2 ст. 75 Закону № 280/97-ВР територіальна громада у будь-який час може достроково припинити повноваження органів та посадових осіб місцевого самоврядування, якщо вони порушують Конституцію або закони України, обмежують права і свободи громадян, не забезпечують здійснення наданих їм законом повноважень. Зокрема, згідно із ч. 2 ст. 78 і ч. 3 ст. 79 Закону № 280/97-ВР повноваження місцевої ради і міського голови можуть бути достроково припинені за рішенням місцевого референдуму, порядок якого визначено законом про місцевий референдум [15].

Отже, в діючому законодавстві місцевий референдум визнано єдиним дієвим механізмом здійснення зовнішнього контролю за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування. Щодо інших форм контролю громади, то відсутність чітких процесуальних механізмів і рекомендаційний характер результатів фактично нівелює їх дієвість [5, с. 35]. Більш того, загальновідомо, що на сьогодні відсутній закон про місцевий референдум. До того ж проведення референдумів прямо заборонено у ст. 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [23]. Виходячи з вищевикладеного, наразі третій елемент підзвітності органів і посадових осіб місцевого самоврядування реалізувати взагалі неможливо.

Висновки. Підзвітність органів і посадових осіб місцевого самоврядування є універсальною засадою належного (доброго) врядування і основним принципом функціонування місцевого самоврядування в Україні. За змістом даний принцип є комплексним, оскільки передбачає зобов'язання органів і посадових осіб місцевого самоврядування надавати інформацію про поточну діяльність,

звітувати про виконану роботу, а також у випадку неналежного виконання функцій нести відповідальність перед громадою. Проблеми забезпечення принципу підзвітності мають системний характер і зумовлені, насамперед, вадами діючого законодавства про місцеве самоврядування. Тому, процес підзвітності муніципалітетів потребує вдосконалення. Зокрема, на законодавчому рівні необхідно детально виписати способи інформування громадськості про дії муніципалітетів, процедуру і зміст публічного звітування про результати роботи органів і посадових осіб місцевого самоврядування, ввести чіткі механізми участі членів громади в обговоренні та оцінці таких звітів, а також запровадити дієві форми контролю громади, що забезпечують притягнення органів і посадових осіб місцевого самоврядування до відповідальності. У зв'язку із запровадженням в Україні воєнного стану реалізація принципу підзвітності органів і посадових осіб місцевого самоврядування значно ускладнена в інтересах забезпечення національної безпеки держави та життя і здоров'я людей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Диво сталося. Україна починає процес вступу до ЄС. URL: https://lb.ua/world/2023/12/14/589067_divo_stalosya_ukraina_pochinaie_protse.html (дата звернення 15.12.2023 р.).
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та ЄС, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення 05.12.2023 р.).
3. Ткаля О.В. Розуміння належного врядування за сучасних умов. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2020. Т. 31 (70). Ч. 2, № 2. С. 125–130.
4. Голик Ю.Ю. Підзвітність органів місцевого самоврядування в умовах децентралізації влади: теоретико-правові аспекти. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 5. С. 33–37.
5. Мінакова Є.В. Підзвітність і підконтрольність органів місцевого самоврядування в умовах децентралізації влади. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 6. С. 33–37.
6. Павлов Н.С. Концепція «належного врядування»: сучасне розуміння та стан її реалізації в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. С. 3–7.
7. Демократична підзвітність при наданні державних послуг: практичний посібник для пошуку можливостей вдосконалення за допомогою оцінювання / Г. Бюремальм, А. Фернандес, Г. Хорхе, В. Мольєда. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/democratic-accountability-in-service-delivery-UK.pdf> (дата звернення 07.12.2023 р.).
8. Чи довіряють українці владі: КМІС озвучив результати опитування. URL: <https://politics.comments.ua/ua/news/domestic-policy/chidoviryayut-ukrainci-vladi-kmis-ozvuchiv-rezultati-opituvannya-720150.html> (дата звернення 08.12.2023 р.).
9. Governance for Sustainable Human Development, An Integrated Paper On The Highlights Of Four Regional Consultation Workshops on Governance for Sustainable Human Development (1997). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3831662> (дата звернення 08.12.2023 р.).
10. Strategy for Innovation and Good Governance at Local Level URL: <https://www.osce.org/eea/86380?download=true> (дата звернення 09.12.2023 р.).
11. Куйбіда В.С., Толкованов В.В. Досвід впровадження стандартів доброго врядування на місцевому рівні в Україні та інших європейських країнах. Київ, ТОВ «Поліграфічний Центр «Крамар»», 2010. 258 с.
12. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: Указ Президента України № 487/2021 від 7.09.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення 10.12.2023 р.).
13. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: підручник / І. І. Бодрова, С. В. Болдирев, В. О. Величко та ін.; за ред. С. Г. Серьогіної. 2-ге вид. переробл. та доповн. Х.: Право, 2011. 360 с.
14. Фролов О. О. Сутність принципів місцевого самоврядування. *Право та інновації*. 2015. № 4. С. 164–168.
15. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 06.10.2023).
16. Боняк В. Плюралізм наукових підходів до визначення принципу підзвітності і відповідальності органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 2. С. 48–54. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-2-48-54>
17. Таран В.В. Принцип 12 – підзвітність. URL: https://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2015/05/Principle-12-Accountability_V.Taran.pdf (дата звернення: 07.10.2023).
18. Інформаційна відкритість органів місцевого самоврядування. Посібник для муніципальних посадовців. Івано-Франківськ: ГО «Агентство з розвитку приватної ініціативи», 2009. 96 с. URL: <https://arpi.org.ua/doc2/posibnyk.pdf> (дата звернення: 10.12.2023).
19. Про деякі питання забезпечення функціонування інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних систем, публічних електронних реєстрів в умовах воєнного стану: Постанова КМУ від 12.03.2022 р. № 263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.12.2023).
20. Місцева влада не публікує відкриті дані – що робити? URL: <https://transparentcities.in.ua/articles/mistseva-vlada-ne-publikue-vidkryti-dani--shcho-robyty>
21. Приходьте після війни: які ради залишаються закритими для громадян. URL: <https://www.chesno.org/post/5566/> (дата звернення: 10.12.2023).
22. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення: 10.12.2023).
23. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 10.12.2023).
24. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11.07.2002 р. № 93-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15#Text> (дата звернення: 06.12.2023).
25. У Чернівцях розпочався традиційний річний звіт міського голови – пряма трансляція. URL: <https://molbuk.ua/news/275537-uchernivciakh-rozpochavsia-tradiciyniy-zvit-miskogo-golovy-priama-transliaciya.html> (дата звернення: 06.12.2023).
26. Річний звіт Кернеса тривав 10 хв: громадянам радили не приходити. URL: <https://www.chesno.org/post/626/> (дата звернення: 10.12.2023).
27. Харківська міська рада. URL: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/search.html?tag=1102> (дата звернення: 10.12.2023).
28. Прієшкіна О. В. Деякі проблемні питання муніципальної відповідальності в Україні. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Правознавство*. 2019. Т. 24. Вип. 2(35). С. 67–75. DOI: [https://doi.org/10.18524/2304-1587.2019.2\(35\).185992](https://doi.org/10.18524/2304-1587.2019.2(35).185992)
29. Боняк В. О., Селіхов Д.А. Реалізація принципу підзвітності та відповідальності органів місцевого самоврядування в умовах децентралізації: гарантії та проблеми здійснення. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 8 (14). С. 336–347. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-8\(14\)-336-347](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-8(14)-336-347)
30. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та інших законодавчих актів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39362> (дата звернення: 08.12.2023).

РОЛЬ ВЕРХОВНОЇ РАДИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ МІСЦЕВИХ ГРОМАД: ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ТА ПРАКТИЧНІ НАСЛІДКИ

THE ROLE OF THE SUPREME COUNCIL IN ENSURING THE RIGHTS OF LOCAL COMMUNITIES: LEGAL ASPECTS AND PRACTICAL CONSEQUENCES

Щеховцова М.В., студентка II курсу факультету прокуратури
Національний університет імені Ярослава Мудрого

Омелько І.І., к.ю.н.,
доцент кафедри державного будівництва
Національний університет імені Ярослава Мудрого

У даній науковій статті детально розглядається роль Верховної Ради України у забезпеченні прав місцевих громад в умовах війни, яка суттєво вплинула на роботу органів місцевого самоврядування та їхню взаємодію з центральною владою.

Верховна Рада, як єдиний законодавчий орган держави, виконує вкрай важливу функцію у формуванні правової бази, що регулює діяльність територіальних громад, їхні повноваження та забезпечує стабільність у кризових умовах, спричинених військовими діями. Війна загострила низку проблем, які існували раніше, зокрема нерівномірний розподіл повноважень між центральними і місцевими органами влади, а також створила нові виклики, пов'язані із захистом прав громадян, відновленням інфраструктури, наданням гуманітарної допомоги, а також управлінням територіями, що постраждали від бойових дій.

У світлі сучасних викликів децентралізації особливо актуальною стає роль Верховної Ради у створенні законодавчих актів, які спрямовані на підтримку та захист місцевого самоврядування. Ухвалення законів, що враховують нові виклики, сприяє належному функціонуванню органів місцевого самоврядування навіть у складних умовах війни. У статті наголошується на важливості ст. 7 та ст. 142 Конституції України, які гарантують права місцевого самоврядування, закріплюють принципи його діяльності та зобов'язують державу забезпечувати його фінансову підтримку. Це особливо актуально в умовах воєнного стану, коли територіальні громади потребують додаткових ресурсів для забезпечення життєдіяльності, а також для відновлення зруйнованої інфраструктури після завершення активних бойових дій.

Одним із ключових аспектів, розглянутих у статті, є взаємодія між державою та місцевими громадами в умовах війни. Верховна Рада відіграє провідну роль у забезпеченні фінансової підтримки для громад, координації гуманітарної допомоги та відновленні інфраструктури. Законодавчі механізми, які розробляє та приймає парламент, дозволяють територіальним громадам зберігати життєдіяльність навіть в умовах руйнувань та економічної нестабільності.

Окрім цього, у статті було зазначено, що ухвалені Верховною Радою закони також регулюють питання правової допомоги для внутрішньо переміщених осіб, забезпечуючи їх доступ до базових соціальних послуг, житла та працевлаштування в нових громадах.

Крім того, стаття висвітлює організаційну функцію Верховної Ради, що полягає у прийнятті рішень щодо адміністративно-територіальної організації країни. Законодавча діяльність парламенту включає питання утворення нових адміністративно-територіальних одиниць, зміни меж міст та районів, а також затвердження спеціальних статусів для окремих територій. Це особливо важливо для громад, які постраждали від військових дій, оскільки їм надаються додаткові правові гарантії для відновлення нормальної життєдіяльності та інтеграції після завершення війни.

У статті також розглядаються міжнародні зобов'язання України щодо забезпечення прав місцевих громад. Зокрема, йдеться про Європейську хартію місцевого самоврядування, яка була ратифікована Україною та вимагає від держави надавати територіальним громадам необхідні фінансові ресурси для виконання їхніх повноважень. Важливим є те, що закони, прийняті Верховною Радою, забезпечують інтеграцію цих міжнародних зобов'язань у національне законодавство, тим самим зміцнюючи правові гарантії для місцевих громад.

Ключові слова: Верховна Рада України, місцеві громади, права місцевих громад.

This scientific article examines in detail the role of the Verkhovna Rada of Ukraine in ensuring the rights of local communities during the war, which significantly affected the work of local self-government bodies and their interaction with the central government.

The Verkhovna Rada, as the only legislative body of the state, performs an important function in the formation of the legal framework that regulates the activities of territorial communities, their powers and ensures stability in crisis conditions caused by military actions. The war exacerbated a number of pre-existing problems, including the uneven distribution of powers between central and local authorities, and created new challenges related to the protection of citizens' rights, the restoration of infrastructure, the provision of humanitarian aid, and the management of conflict-affected territories.

In light of the modern challenges of decentralization, the role of the Verkhovna Rada in creating legislative acts aimed at supporting and protecting local self-government becomes particularly relevant. The adoption of laws that take into account new challenges contributes to the proper functioning of local self-government bodies even in the difficult conditions of war. The article emphasizes the importance of Art. 7 and Art. 142 of the Constitution of Ukraine, which guarantees the rights of local self-government, establishes the principles of its activity and obliges the state to provide its financial support. This is especially relevant in the conditions of a state of war, when territorial communities need additional resources to ensure livelihoods, as well as to restore destroyed infrastructure after the end of active hostilities.

One of the key aspects discussed in the article is the interaction between the state and local communities in the conditions of war. The Verkhovna Rada plays a leading role in providing financial support for communities, coordinating humanitarian aid and rebuilding infrastructure. The legislative mechanisms developed and adopted by the parliament allow territorial communities to maintain their vitality even in conditions of destruction and economic instability.

Laws passed by the Verkhovna Rada also regulate legal aid for internally displaced persons, ensuring their access to basic social services, housing and employment in new communities.

In addition, the article highlights the organizational function of the Verkhovna Rada, which consists in making decisions regarding the administrative and territorial organization of the country. The legislative activity of the parliament includes the creation of new administrative-territorial units, changes in the boundaries of cities and districts, as well as the approval of special statuses for individual territories. This is especially important for communities affected by military actions, as they are provided with additional legal guarantees for the restoration of normal life and integration after the end of the war.

The article also examines Ukraine's international obligations to ensure the rights of local communities. In particular, we are talking about the European Charter of Local Self-Government, which was ratified by Ukraine and requires the state to provide territorial communities with the necessary financial resources to fulfill their powers. It is important that the laws adopted by the Verkhovna Rada ensure the integration of these international obligations into national legislation, thereby strengthening legal guarantees for local communities.

Key words: Verkhovna Rada of Ukraine, local communities, rights of local communities.

Постановка проблеми. Проблема забезпечення прав місцевих громад в Україні набула особливої актуальності в умовах війни. Верховна Рада України, як головний законодавчий орган, відіграє ключову роль у формуванні правової бази для захисту прав місцевого самоврядування та забезпечення стабільності територіальних громад в умовах військових дій.

Війна загострила існуючі проблеми в управлінні та розподілі повноважень між центральними і місцевими органами влади, а також створила нові виклики, зокрема у сфері захисту прав громадян, відновлення інфраструктури та координації гуманітарної допомоги. Попри зусилля щодо децентралізації та підтримки місцевих громад, законодавча база не завжди встигає реагувати на нові виклики, які виникають у зв'язку з воєнним станом, окупацією територій та вимушеним переміщенням громадян.

Необхідність забезпечення прав місцевих громад у цих умовах потребує ефективного законодавчого реагування, зокрема ухвалення законів, що сприятимуть захисту їхніх інтересів, відновленню нормальної життєдіяльності та інтеграції територій після війни.

Ступінь наукового дослідження теми. Ступінь наукового дослідження проблеми ролі Верховної Ради у забезпеченні прав місцевих громад представлений у працях багатьох вітчизняних науковців.

Зокрема, Корнієнко М. І. у своїй праці «Муніципальне право України» досліджує організаційно-правові питання функціонування місцевого самоврядування. Борденюк В. І. аналізує взаємодію між місцевим самоврядуванням та державним управлінням у своїй роботі, акцентуючи увагу на конституційно-правових засадах цієї співпраці.

У підручниках під редакцією М. Козюбри та О. С. Бакумова розкриваються конституційно-правові аспекти, що стосуються взаємодії місцевих громад і Верховної Ради. Шемшученко Ю. С. у своїй академічній роботі зосереджується на правових механізмах забезпечення місцевого самоврядування, що регулюються законодавством Верховної Ради.

Також значний внесок зробили Шаповал В. М. та Совгира О. В., які досліджують правові аспекти ролі парламенту в процесах децентралізації та правового забезпечення функціонування місцевих громад в Україні.

Результати дослідження. Місцеве самоврядування є однією з фундаментальних засад демократичного суспільства і визнається Конституцією України. Відповідно до ст. 7 Конституції України [1], держава визнає і гарантує місцеве самоврядування. Зміст цього права полягає в здатності територіальних громад самостійно або через свої органи вирішувати питання місцевого значення в межах законів України (ч. 1 ст. 140 Конституції) [1].

Верховна Рада України, як єдиний орган законодавчої влади (ст. 75 Конституції), виконує ключову роль у створенні нормативної бази для місцевого самоврядування, визначаючи засади його функціонування та підтримки з боку держави.

У ст. 142 Конституції України [1] передбачено, що держава повинна забезпечувати участь місцевого самоврядування у формуванні доходів місцевих бюджетів та компенсувати витрати, пов'язані з виконанням державних функцій на місцевому рівні. Це підкреслює важливість фінансової підтримки з боку держави, що є особливо актуальним в умовах воєнного стану, коли місцеві громади потребують додаткових ресурсів для підтримки життєзабезпечення і відновлення інфраструктури.

Верховна Рада України, здійснюючи свою законодавчу функцію (ст. 85 Конституції), приймає закони, що регулюють діяльність органів місцевого самоврядування. Наприклад, закон «Про місцеве самоврядування в Україні» [3] закріплює правові основи функціонування місцевих громад, а також їх взаємодію з державою. Відповідно до ст. 92 Конституції, виключно законами України визнача-

ються засади місцевого самоврядування, статус населених пунктів, порядок проведення місцевих виборів, а також порядок формування бюджетів місцевого самоврядування (п. 15, 16, 20 ст. 92 Конституції).

Міжнародні норми також відіграють важливу роль у забезпеченні прав місцевих громад. Європейська хартія місцевого самоврядування, ратифікована Україною у 1997 році, зобов'язує державу забезпечувати фінансову та правову підтримку місцевих громад. Відповідно до ст. 9 цієї хартії, місцеві органи влади повинні мати достатні фінансові ресурси для здійснення своїх повноважень, що також підкреслюється в українському законодавстві.

Європейська хартія місцевого самоврядування [2], закріплюючи поняття місцевого самоврядування, підкреслює, що це не лише право, але й реальна здатність органів місцевого самоврядування управляти значною частиною державних справ на місцевому рівні. Це управління здійснюється відповідно до закону, під власну відповідальність і в інтересах місцевих громад.

Основна ідея цього визначення спирається на так звану державницьку теорію самоврядування, яка була розроблена ще в XIX столітті німецькими вченими Рудольфом Гнейстом і Лоренцом Штейном. Вони розглядали місцеве самоврядування не як окреме управління виключно місцевими справами, відмінними від державних, а як делегування державою частини її управлінських функцій на місцевий рівень. Таким чином, самоврядування в їхньому розумінні є формою організації місцевого державного управління, де місцеві громади не тільки вирішують власні питання, але й виконують завдання, які держава покладає на них для забезпечення загальнонаціональних інтересів.

У національній правовій доктрині наголошується на необхідності розвитку державної політики підтримки місцевого самоврядування. У наукових працях таких авторів, як Борденюк В. І., Корнієнко М. І., Барабаш Ю., Шаповал В. М., розглядаються питання нормативного забезпечення функціонування місцевого самоврядування та участі Верховної Ради України у формуванні законодавства з цього питання.

Важливим аспектом діяльності Верховної Ради України є законодавче забезпечення прав місцевих громад, особливо в умовах реформування адміністративно-територіального устрою та децентралізації влади. Місцеве самоврядування, як гарантоване Конституцією право, вимагає постійної підтримки через створення відповідної нормативно-правової бази, яка забезпечує можливість громад діяти ефективно та незалежно в межах своїх повноважень.

Одним із ключових законодавчих актів, що регулюють діяльність місцевих громад, є Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [3]. Цей закон визначає правові, організаційні та матеріально-фінансові основи місцевого самоврядування, принципи його діяльності, зокрема принцип державної підтримки. Верховна Рада, ухвалюючи цей та інші закони, створює нормативну базу для належного функціонування місцевих громад, їх взаємодії з органами державної влади, а також забезпечує реалізацію конституційних гарантій, визначених у ст. 7 та ст. 142 Конституції України.

На практиці діяльність Верховної Ради також охоплює процеси затвердження Державного бюджету України, що включає виділення субвенцій та дотацій місцевим громадам. Це питання є критично важливим у контексті прав місцевих громад на забезпечення належного фінансування своїх потреб, особливо у складних економічних умовах або в період воєнного стану, коли зростає необхідність у додаткових фінансових ресурсах для забезпечення життєдіяльності місцевих громад. Питання фінансування і перерозподілу коштів між державним і місцевими бюджетами також вирішуються виключно на рівні законодавчої діяльності Верховної Ради, згідно зі ст. 92 Конституції України [4, с. 21].

Організаційна функція Верховної Ради також проявляється в процесі утворення та ліквідації адміністративно-територіальних одиниць, що безпосередньо впливає на структуру місцевого самоврядування [5, с. 365]. У ст. 85 Конституції [1] визначено, що Верховна Рада ухвалює рішення щодо утворення та ліквідації районів, зміни меж міст і встановлення спеціального статусу для певних населених пунктів (п. 29 ст. 85 Конституції).

У зв'язку з війною, особлива увага приділяється забезпеченню прав місцевих громад у регіонах, що постраждали від збройного конфлікту. Верховна Рада ухвалює нормативні акти, спрямовані на підтримку цих громад, включаючи механізми надання державної допомоги для відновлення інфраструктури та компенсації збитків. Важливою частиною законодавчої роботи стає адаптація норм права до умов воєнного стану, що вимагає оперативних змін до законів, які регулюють діяльність органів місцевого самоврядування та їх взаємодію з органами виконавчої влади.

В умовах війни особливого значення набуло забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які змушені залишати свої домівки через бойові дії та окупацію частини територій України. Верховна Рада України відіграє центральну роль у створенні правової бази для захисту прав і підтримки ВПО. Місцеві громади, які приймають значну кількість переміщених осіб, стикаються з новими викликами, пов'язаними з необхідністю забезпечити їх соціальними, житловими та медичними послугами. У таких умовах законодавча підтримка з боку Верховної Ради є ключовою для інтеграції ВПО в нові громади та відновлення їхнього нормального життя.

Верховна Рада ухвалює низку законодавчих актів, що регулюють правовий статус ВПО, їхні соціальні та економічні права. Одним із важливих аспектів є гарантування права на житло. У громадах, куди переїжджають ВПО, створюються програми тимчасового та постійного житла, зокрема через використання державних субсидій, а також міжнародної допомоги. Закони також передбачають надання фінансової допомоги для компенсації витрат на оренду житла, що дозволяє переміщеним особам отримати доступ до базових умов проживання [6, с. 295].

Крім житлових питань, значною увагою Верховної Ради є регулювання соціального захисту ВПО. Законодавчі ініціативи передбачають надання соціальних виплат, медичних послуг та доступу до освіти для внутрішньо переміщених осіб. Особливий акцент в даному контексті робиться на захисті найуразливіших категорій населення, таких як діти, літні люди та особи з інвалідністю. Місцеві громади, які приймають ВПО, отримують додаткові державні ресурси для забезпечення цих потреб, а також необхідну підтримку від міжнародних донорів.

Окреме місце в законодавчій роботі Верховної Ради посідає питання працевлаштування ВПО. Законодавство спрямоване на те, щоб забезпечити внутрішньо переміщеним особам можливість для пошуку роботи, у тому числі

через спеціальні програми перекваліфікації, пільги для роботодавців, які приймають на роботу ВПО, та інші стимули. Це допомагає переміщеним особам інтегруватися в нові громади та сприяти розвитку місцевої економіки.

Важливою частиною діяльності Верховної Ради є також забезпечення фінансової підтримки громад, які прийняли найбільше переміщених осіб. Державні субвенції та гранти дозволяють громадам забезпечувати надання необхідних послуг, відновлення інфраструктури та вирішення інших соціально-економічних проблем, пов'язаних із великою кількістю ВПО [7, с. 48].

Висновки та пропозиції. Отже, ми приходимо до висновку, що Верховна Рада України відіграє центральну роль у забезпеченні прав місцевих громад, створюючи законодавчі основи для їхнього функціонування та розвитку. Місцеве самоврядування, як невід'ємна частина демократичної системи, вимагає постійної підтримки з боку держави, особливо в контексті децентралізації та адміністративно-територіальних реформ. В свою чергу, Верховна Рада України, реалізуючи свої безпосередні законодавчі повноваження, не лише визначає правові межі діяльності органів місцевого самоврядування, але й створює механізми для забезпечення їх фінансової, організаційної та матеріальної незалежності.

Особливе значення має законодавче забезпечення прав місцевих громад в умовах війни. Верховна Рада ухвалює закони, спрямовані на відновлення інфраструктури та надання фінансової допомоги громадам, постраждалим від воєнних дій. Ці ініціативи є ключовими для збереження життєдіяльності місцевих громад та відновлення нормального функціонування місцевого самоврядування в регіонах, що зазнали руйнувань.

Попри досягнення у сфері законодавчого регулювання місцевого самоврядування, існує потреба у подальшому вдосконаленні нормативно-правової бази, що регулює діяльність місцевих громад. Верховна Рада має продовжити роботу над реформуванням законодавства, яке б забезпечувало більше можливостей для розвитку громад, їхньої фінансової незалежності та відповідальності за місцевий розвиток. Крім того, вкрай важливим аспектом є необхідність зміцнення контролю з боку Верховної Ради України за виконанням законів на місцевому рівні, а також ефективне використання наданих фінансових ресурсів.

Необхідно також приділити увагу подальшій підтримці законодавчих ініціатив, які розширюють права місцевих громад у контексті децентралізації та надають їм більшу автономію в управлінні місцевими справами. Це дозволить громадам не лише брати на себе більше повноважень, але й нести відповідальність за розвиток регіонів і забезпечення належного рівня життя для їх мешканців.

Таким чином, Верховна Рада повинна продовжити активно працювати над удосконаленням законодавчої підтримки місцевого самоврядування, адаптуючи правові механізми до сучасних викликів, зокрема до умов війни та післявоєнної відбудови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>.
2. Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування : Закон України від 15.07.1997 р. № 452/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452/97-вр#Text>
3. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>
4. Баймуратов М. М. Сфера компетенції місцевого самоврядування та форми її реалізації за законодавством України. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. 2017. № 1. С. 9–24.
5. Конституційне право : підручник Ю. Барабаш та ін. ; ред. М. Козюбра. Київ : Ваїте, 2021. С. 361–371.
6. Конституційне право : підручник О. С. Бакумов та ін. ; ред.: О. С. Бакумов, Т. І. Гудзь, М. І. Марчук. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. С. 294–296.
7. Кадала В. В. Роль територіальних громад у забезпеченні охорони прав, свобод і законних інтересів громадян. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 2 (63). С. 45–49.

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 340.12: 342.4(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/17>

ЦИФРОВА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ОСОБИ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

DIGITAL LEGAL PERSONALITY OF AN INDIVIDUAL IN THE DIGITAL ENVIRONMENT

Аврамова О.С., к.ю.н., доцент,
провідний науковий співробітник відділу приватного права та процесу
Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України

Орешнич В.В., аспірант кафедри цивільного права та процесу
Навчально-науковий інститут № 5 Харківського національного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена вирішенню комплексу теоретичних та практичних проблем доктрини цивільного права, пов'язаних із визначенням правосуб'єктності особи у цифровому середовищі. Для досягнення зазначеної мети були поставлені такі завдання як розкрити феномен цифрової/віртуальної особистості, виявити особливості правосуб'єктності у цифровому середовищі, розробити пропозиції щодо подальших наукових розвідок у цьому напрямку. Науково-теоретичне підґрунтя дослідження становлять праці фахівців у галузі філософії, теорії права цивільного права, права інтелектуальної власності. Наголошено доцільність розрізняти дві групи учасників цифрових відносин: штучно створеного учасника цифрових відносин та цифрову/віртуальну особу, що має цифрову ідентичність та є суб'єктом реальних відносин у матеріальному світі. Запропоновано позицію, що цифрова/віртуальна особистість є певною конструкцією, що має доступ до участі у відносинах у цифровому середовищі. Цифрова/віртуальна особа – це учасник цифрових, що має відповідну електронну ідентифікацію як фізична, юридична особа, органи публічного управління. цифрова правосуб'єктність особи має прив'язку не до факту народження або віку, а до складу юридичних фактів: отримання доступу до цифрового середовища та електронної ідентифікації. Визначено, що цифрова правосуб'єктність особи є складовою частиною загальної правосуб'єктності. Такий підхід дозволяє чітко розмежувати реальну особу від створеної у цифровому просторі штучної особистості. Підкреслено, що правосуб'єктність дитини як цифрової особи має свої особливості, зумовлені її віком і обмеженою дієздатністю. У цифровому просторі дитина може користуватися окремими правами, такими як право на доступ до інформації та освіти.

Ключові слова: цифрова/віртуальна особистість, цифрова особа, цифрові відносини, правосуб'єктність, цифрове середовище.

The article addresses a range of theoretical and practical issues within civil law doctrine related to defining an individual's legal personality in the digital environment. To achieve this goal, the following tasks were set: to explore the phenomenon of the digital/virtual personality, to identify the unique aspects of legal personality in the digital environment, and to develop proposals for further research in this field. The research is based on the theoretical work of experts in philosophy, legal theory, civil law, and intellectual property law. The importance of distinguishing between two groups of participants in digital relations is highlighted: artificially created participants in digital relations and digital/virtual persons who possess digital identity and are subjects of real-world relationships. The article proposes that a digital/virtual personality is a construct with access to participation in digital interactions. The digital/virtual person is a participant in digital relations with electronic identification, such as a natural or legal person or a public administration body. The legal personality of an individual in the digital realm is not tied to birth or age but to a set of legal facts: gaining access to the digital environment and electronic identification. It is established that the digital legal personality of an individual is a component of general legal personality. This approach enables a clear distinction between a real person and an artificially created entity in the digital environment. Furthermore, it is emphasized that a child's legal personality as a digital entity has distinct characteristics due to age and limited legal capacity. In the digital space, a child may exercise certain rights, such as the right to access information and education.

Key words: digital/virtual personality, digital person, digital relations, legal personality, digital environment.

Вступ. Розвиток цифрових технологій, поширення цифрових відносин природно вимагає продовження удосконалення правового регулювання як статусу особи у цифровому середовищі, так і відносин між різними суб'єктами. Особливість правового впливу на відносини у кіберпросторі обумовлено тим, що ця сфера існує виключно у певній цифровій системі, яка має нематеріальну природу та формується штучно. Це призвело до формування альтернативного правопорядку в мережі Інтернет та в ІТ-сфері взагалі. Такий правопорядок заснований на відносній анонімності, технологічній залежності та децентралізованому характері колективних учасників і регуляторних механізмів [1, с. 48]. Формування системи цифрових відносин поряд із відносинами матеріального світу породжує низьку правових питань, зокрема визначення правового статусу цифрової/віртуальної особистості (особи), врегулювання цифрових правочинів, визначення цифрових правопорушень та ін. Наразі правники активно звертаються до опанування виникаючих про-

BLEMНИХ ПИТАНЬ у цифровому середовищі, аналізуючи різноманітні аспекти впливу цифрових технологій на утворення суспільних відносин. Серед них О. М. Вінник, Б. В. Деревянко, Х. І. Кметик-Подубінська, О. Є. Мічурін, О. С. Омельчук, В. І. Полухович, Є. О. Харитонов, М. Г. Хаустова та інші, які займаються вивченням ключових проблем правового регулювання цифрових технологій, захисту персональних даних, функціонування блокчейн-технологій, правових аспектів цифрових валют та впливу штучного інтелекту на юридичні процеси.

Наукові здобутки вчених дозволяють не лише визначити сучасні тенденції розвитку цифрових правовідносин, але й вказує на необхідність адаптації існуючих правових норм до реалій цифрової епохи. Водночас, стрімкий розвиток інформаційних технологій ставить перед дослідниками нові виклики, адже не завжди є можливість дослідити зміну суспільних відносин у повному обсязі. Часто технології розвиваються настільки швидко, що теоретичні дослідження і правове регулювання просто не встигають

за реальними змінами. Це призводить до появи правових прогалин, нерегульованих цифрових відносин. Одним з проблемних напрямів є визначення правосуб'єктності особи у цифровому середовищі.

Мета статті полягає у визначенні правосуб'єктності особи у цифровому середовищі. Для досягнення цієї мети визначені такі завдання: розкрити феномен цифрової/віртуальної особистості та цифрової особи, виявити особливості правосуб'єктності у цифровому середовищі, розробити пропозиції щодо подальших наукових розвідок у цьому напрямку.

Виклад матеріалу. Поняття цифрової/віртуальної особистості (цифрової особи) на сьогодні є невизначеною правовою категорією, оскільки її правовий статус та правове регулювання залишаються на етапі формування. Проблема посилюється тим, що до доступ до цифрового середовища особа отримує лише при використанні цифрового входу обумовленого його цифровою правосуб'єктністю. При цьому в онлайн комунікаціях приймають участь як фізичні особи, юридичні особи так і державні органи. На сучасному етапі розвитку цифрових технологій, цифрові/віртуальні особистості можуть виступати учасниками цивільних правовідносин у вигляді аватарів у відеоіграх, чат-ботів або навіть штучного інтелекту, що взаємодіє з користувачами на різних платформах. Однак ключовим питанням залишається, яким чином ці суб'єкти можуть бути ідентифіковані в правовій системі і чи можуть вони мати юридичну відповідальність або права, подібно до реальних фізичних осіб чи юридичних осіб.

Цифрова особистість представляє собою складову індивідуальності, що існує в онлайн середовищі, зокрема вона включає в себе різноманітні соціальні, інституційні, правові, наукові та технологічні аспекти [2, с. 335]. Як вказують О. Кармаза, О. Грабовська слід розрізняти: 1) комп'ютерні програми; 2) інформаційні технології зі штучного інтелекту (зокрема, чат-боти, голосові помічники тощо); 3) «електронні особи (особистості)» у цивільному процесі. При цьому термін «електронна особа (особистість)» є умовним та позначає роботів із високорозвиненим інтелектом, які мають фізичне перевтілення (робот як кіберфізична система) [3, с. 8]. Погоджуючись з наведеним означенням, що проблема виокремлення правового статусу особистості у цифровому середовищі є нагальною, оскільки в кіберпросторі є штучно створені особистості та особи, що мають зв'язок із реальним матеріальним світом. Тому, варто обачно використовувати такі терміни як «особистість», «особа» щодо учасника відносин у цифровому середовищі. Відомо, що особа – це окрема людина («людський індивід») як свідомо вольовий учасник взаємовідносин людей, суб'єкт суспільних відносин, суб'єкт соціально значущої поведінки, який має певні соціальні й природні якості, а особистість – це усталена сукупність соціально значущих якостей («фрис») людини, що характеризують її як члена певного суспільства, соціуму, спільноти тощо [4, с. 222, 223]. Підкреслимо, що особа є суб'єктом цивільних правовідносин. Отже, у цифровому середовищі доцільно розрізняти поняття цифрової/віртуальної особистості та цифрової/віртуальної особи. Це розмежування дозволяє створити чітку правову межу між цифровими ідентифікаторами реальних людей та віртуальними персонажами, зокрема роботами чи алгоритмами, які, хоч і можуть мати ознаки персоналізації, не мають правового статусу суб'єкта права.

Правовий статус цифрової особи частково визначено у нормах Закону України «Про електронну комерцію». Так, учасниками відносин у сфері електронної комерції є суб'єкти електронної комерції, постачальники послуг проміжного характеру в інформаційній сфері, органи державної влади та органи місцевого самоврядування в частині виконання ними функцій держави або місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 6 Закону) [5]. У Законі України «Про

віртуальні активи» (не вступив у дію) виокремлено учасники ринку віртуальних активів – постачальники послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, а також будь-які особи, які здійснюють операції з віртуальними активами у своїх інтересах (п. 12 ч. 1 ст. 1 Закону) [6]. Варто відзначити, що особи, котрі проводять операції з віртуальними активами для власних потреб, фактично формують свої цифрові особистості під час взаємодії в цифровому середовищі. Цей процес залишає унікальний цифровий слід, до якого належать їхні транзакції, історія операцій та використання цифрових активів.

Виходячи з цього можна стверджувати, що у цифрових відносинах можуть приймати участь і реальні особи, які існують поза цифровим середовищем. Тому, варто розрізняти дві групи учасників цифрових відносин: штучно створеного учасника цифрових відносин та цифрову/віртуальну особу, що має цифрову ідентичність та є суб'єктом реальних відносин у матеріальному світі. Цифрова ідентичність є доволі масштабним поняттям, яке включає і конфіденційну, і особисту інформацію, і персональні дані та дані про нашу взаємодію з онлайн-середовищем [7, с. 163]. Потреба в онлайн-ідентифікації є невід'ємним елементом при укладенні цивільно-правових договорів. Право на доступ до певної інформації та послуг не надається жодному відвідувачу без підтвердження стабільної ідентичності [8, с. 189]. Підкреслимо, що в українському законодавстві не виокремлено поняття цифрової/віртуальної особистості. Водночас у Регламенті Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 910/2014 від 23 липня 2014 року про електронну ідентифікацію та довірічі послуги для електронних транзакцій а внутрішньому ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС визначено, що електронна ідентифікація означає процес використання ідентифікаційних даних особи в електронній формі, які однозначно визначають фізичну особу, або юридичну особу, або фізичну особу, що представляє юридичну особу, при цьому ідентифікаційні дані особи означають сукупність даних, що дає змогу встановити тотожність фізичної особи, або юридичної особи, або фізичної особи, що представляє юридичну особу (п. 1, 3 ч. 1 ст. 3 Регламенту) [9]. Отже, цифрові ідентифікаційні дані надають можливість ідентифікувати конкретну фізичну, юридичну особу та відрізнити їх від інших суб'єктів.

Загалом, цифрова/віртуальна особистість є певною конструкцією, що має доступ до участі у відносинах у цифровому середовищі. Цифрова/віртуальна особа – це учасник цифрових, що має відповідну електронну ідентифікацію як фізична, юридична особа, органи публічного управління. Ідентифікація особи у цифровому середовищі базується на її персональних, поведінкових, соціальних та технічних даних, які дозволяють взаємодіяти, ідентифікуватися та створювати цифровий слід у мережі. Задля участі у цивільних цифрових відносинах цифрова особа має мати правосуб'єктність, зокрема з метою участі в електронній комерції.

Відомо, що цивільна правосуб'єктність фізичних осіб закріплена в цивільному законодавстві з метою створення умов для реалізації та захисту фізичними особами своїх особистих приватних інтересів в умовах наявного та чинного правопорядку [10, с. 61]. Правосуб'єктність має дві сторони – громадську (потреби, суспільний розвиток) та юридичну (закріплення ознак суб'єктів права в юридичних нормах) [11, с. 48, 49]. У юридичних джерелах наголошено, що правосуб'єктність постлюдини (йдеться про злиття людини зі штучним інтелектом¹) можна визначати за аналогією з фізичною особою, враховуючи наявність когнітивних функцій, еквівалентних людським, то такий підхід не можна застосовувати до роботів як можливих суб'єктів права, адже існує питання щодо обсягу

¹ На нашу думку йдеться про цифрову особу

їхньої відповідальності у разі скоєння правопорушення [12, с. 173]. Також пропонується виокремлювати поняття «кібердієздатність», що є здатністю бути активним учасником відносин у ІТ-сфері (укладати договори як користувач, бути учасником соціальних мереж, приймати участь в інтерактивних акціях тощо) [13, с. 140]. Окремі правники вважають, що внаслідок розвитку штучного інтелекту буде створено роботів із самосвідомістю, яким буде надано статус учасників/суб'єктів цивільних правовідносин з поступовим розширенням їхніх прав та обов'язків до обсягу прав та обов'язків, які здатна мати фізична особа [14]. Проаналізувавши окремі наукові позиції дослідників щодо визначення правосуб'єктності цифрової особи можна стверджувати, що концепція як цифрової особи так і її правосуб'єктності знаходиться у стадії формування.

Цифрова правосуб'єктність означає здатність цифрової особи брати участь у цивільних правовідносинах у цифровому просторі. Якщо цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження (ч. 2 ст. 25 ЦК України), повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років (повноліття) (ч. 1 ст. 34 ЦК України) [15], то цифрова правосуб'єктність особи має прив'язку не до факту народження або віку, а до складу юридичних фактів: отримання доступу до цифрового середовища та електронної ідентифікації. Тому цифрова правосуб'єктність особи є елементом загальної правосуб'єктності. Саме такий підхід дозволяє виокремлювати реальну особу від штучно створеної особистості, яка існує в цифровому середовищі. Ця правосуб'єктність виникає з моменту, коли фізична або юридична особа проходить реєстрацію у цифровому просторі та отримує унікальні ідентифікатори. Це може бути створення облікового запису у соціальних мережах, електронному гаманці або на іншій платформі; отримання цифрового підпису, електронного сертифіката чи криптографічних ключів; або реєстрація у державних електронних реєстрах, що під-

тверджує її юридичний статус у цифровому середовищі. Така реєстрація стає основою для участі особи у правовідносинах через цифрові платформи, забезпечуючи можливість реалізації прав та обов'язків у цифровій сфері. Окремою проблемою є цифрова правосуб'єктність дитини у цифровому середовищі. Правосуб'єктність дитини як цифрової особи має особливості, зумовлені віком та обмеженою дієздатністю. У цифровому середовищі, дитина може реалізовувати окремі права, зокрема: право на доступ до інформації та освіти. Діти мають право використовувати цифрові платформи для отримання освіти, пошуку інформації, саморозвитку; право та захист персональних даних; право на результати творчості. Діти можуть бути учасниками правовідносин у вигляді реєстрації на освітніх платформах або участі у творчих конкурсах, що мають цифрову форму. Однак, для укладання договорів та інших юридично значущих дій (наприклад, купівля цифрових товарів), зазвичай потрібен дозвіл батьків чи опікунів.

Висновок. Розширення цифрового середовища вимагає оновленого підходу до розуміння цифрової правосуб'єктності. Зокрема є доцільним доповнити ст. 2 ЦК України, що цифрова особа є учасником цивільних правовідносин із визначенням цифрової особи та її правосуб'єктності. Варто розмежовувати цифрову/віртуальну особистість та цифрову/віртуальну особу. Цифрова/віртуальна особа – це учасник цифрових, що має відповідну електронну ідентифікацію як фізична, юридична особа, органи публічного управління. Цифрова правосуб'єктність цієї особи виникає з моменту отримання доступу до цифрового середовища та електронної ідентифікації. Нагальними науковими розвідками у цьому напрямку є розмежування цифрової особи та цифрової особистості у цифровому середовищі; розмежування складу правосуб'єктності реальної особи та штучно створеної особи (роботи), що існують у реальному матеріальному світі.

ЛІТЕРАТУРА

- Омельчук О.С. Передумови юридичної суб'єктизації штучного інтелекту. *Часопис цивілістики*. 2021. С. 46-49. <https://doi.org/10.32837/chc.v0i40.391>.
- Бондаренко О.С. Захист цифрової особистості: вивчення досвіду Європейського Союзу та України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 334-338. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/75>
- Кармаза О., Грабовська О. Електронна особа (особистість) як суб'єкт правовідносин у цивілістичному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 5-10. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.2.01>.
- Шульга А.М. «Особа» і «особистість» як терміни правничої лінгвістики. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми*: тези доп. круглого столу (м. Харків, 27 жовтня 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 221-223.
- Про електронну комерцію : Закон України від 3 вересня 2015 р. № 675-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text>.
- Про віртуальні активи : Закон України від 17 лютого 2022 р. № 2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#top>.
- Гавриленко Н.В. Правові засади цифрової ідентифікації і репрезентації особистості. *Актуальні проблеми політики*. 2024. Вип. 73. С. 162-167. <https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.23>.
- Гончарова А.В. Елементи цифрової ідентичності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2024. Вип. 83: ч. 1. С. 187-191. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.27>.
- Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 910/2014 від 23 липня 2014 року про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій а внутрішньому ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_016-14#top.
- Рассомахіна О. Правосуб'єктність фізичних осіб в умовах карантину. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2020. № 3. С. 59-73. [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2020\(110\)06](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2020(110)06).
- Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення: монографія. Київ. Артек. 2020. 479 с.
- Довгань Б., Михайліна Т. Цифрові права людини четвертого покоління крізь призму трансгуманізму. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 171-175. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.30>.
- Давидова І.В. Деякі особливості суб'єктного складу правочинів в інформаційному суспільстві. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків, 2018. С. 139-142.
- Кулинич В. Цифрова особистість: чи можуть роботи бути наділені правами? *Юридична газета*. 2017. № 49 (599). URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/cifrova-osobistist-chi-mozhut-roboti-buti-nadileni-pravami.html>.
- Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n155>.

НЕЗАЛЕЖНИЙ ЧЛЕН (НЕЗАЛЕЖНИЙ ДИРЕКТОР) НАГЛЯДОВОЇ РАДИ (РАДИ ДИРЕКТОРІВ): ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

INDEPENDENT MEMBER (INDEPENDENT DIRECTOR) OF THE SUPERVISORY BOARD (BOARD OF DIRECTORS): HISTORICAL AND LEGAL ASPECT

Блаженко Т.В., аспірант юридичного інституту

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

В статті аналізується історико-правові аспекти розвитку правового інституту незалежного члена (незалежного директора) наглядової ради (ради директорів) в корпоративному праві України.

Авторка акцентує увагу на тому, що Закон України «Про господарські товариства» був першим нормативно-правовим актом, який визначив статус акціонерного товариства незалежної України. Однак статус наглядової ради (на той час ради акціонерного товариства (спостережної ради)) було врегульовано достатньо обмежено.

Відзначається, що вперше формулювання «незалежний член наглядової ради» було закріплено в Принципах корпоративного управління 2003 р., що розроблялись на основі модельних Принципів корпоративного управління Організації економічного співробітництва та розвитку. Однак даний правовий акт мав рекомендаційний характер. А Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів» вперше на рівні Закону було закріплено положення про обов'язковість незалежних членів наглядової ради для деяких видів товариств.

Доведено, що необхідність імплементації досліджуваного правового інституту зумовлена потребою: 1) дерегулювання, яке надало можливість Україні підвищити позицію у міжнародному рейтингу Doing Business та зробити АТ привабливішими для інвестування, перш за все з боку іноземних інвесторів; 2) підвищення вимог до ПАТ для посилення захисту прав міноритарних інвесторів в Україні і наближення України до виконання вимог Договору про асоціацію між Україною та ЄС.

Авторка підсумовує, що в розвитку правового регулювання правового інституту незалежного члена (незалежного директора) наглядової ради (ради директорів) можна виділити наступні етапи: 1991–2003 рр. – відсутність нормативного регулювання, однак поодинокі використання в практиці корпоративного управління акціонерних товариств; 2) 2003–2015 рр. – закріплення на рівні актів рекомендаційного характеру, призначення в радах банку та типових положеннях ПАТ; 3) 2015–2022 рр. – закріплення на рівні загальнообов'язкових нормативно-правових актів; 4) 2022 р. – по сьогодні – подальше утвердження інституту незалежного директора в практиці корпоративного управління.

Ключові слова: акціонерне товариство, корпоративні правовідносини, товариство, корпоративне право, незалежний член наглядової ради, корпоративне управління, юридична особа.

The historical and legal aspects of the development of the independent member (independent director) of the supervisory board (board of directors) in the corporate law of Ukraine is analyzed.

The author draws attention to the fact that the Law of Ukraine "On Business associations" was the first legal act that determined the status of a joint-stock company in Ukraine. However, the status of the supervisory board (at that time the board of the joint-stock company (supervisory board)) was regulated quite limited.

It is noted that for the first time the wording "independent member of the supervisory board" was enshrined in the Principles of Corporate Governance (2003), which were developed on the basis of the Model Principles of Corporate Governance of the Organization for Economic Cooperation and Development. However, this legal act was advisory in nature. And the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Protection of Investors' Rights" established for the first time at the level of the Law the provision on the obligation of independent members of the supervisory board for certain types of companies.

It is proven that the need to implement the researched legal institution is due to the need for: 1) deregulation, which gave Ukraine the opportunity to improve its position in the international Doing Business rating and make JSC more attractive for investment, primarily from foreign investors; 2) increasing the requirements for public corporation to strengthen the protection of the rights of minority investors in Ukraine and bring Ukraine closer to fulfilling the requirements of the Association Agreement between Ukraine and the EU.

The author concludes that the following stages can be distinguished in the development of the legal regulation of the independent member (independent director) of the supervisory board (board of directors): 1991–2003 – lack of regulation, but occasional use in the practice of corporate management of joint-stock companies; 2) 2003–2015 – consolidation at the level of acts of a recommendatory nature, appointments in the bank's councils and standard provisions of PJSC; 3) 2015–2022 – consolidation at the level of universally binding normative legal acts; 4) 2022 – nowadays – further approval of the independent director in the practice of corporate governance.

Key words: joint stock company, shareholders' relations, company, corporate law, independent member of the supervisory board, corporate governance, legal entity.

Постановки проблеми. Інститут незалежного члена (незалежного директора) наглядової ради (ради директорів) (далі – незалежний директор) з'явився в корпоративному праві України відносно нещодавно. Однак в практиці корпоративного управління набуває все більшої популярності, головним чином у зв'язку з тим, що частка іноземних інвестицій в економіці України зростає. Станом на сьогоднішній день даний правовий інститут становить невіддільний елемент системи корпоративних правовідносин значної частини акціонерних товариств.

Стан дослідження. Однак в теорії корпоративного права інститут незалежного директора залишається малодослідженим. Окремі його аспекти досліджувались вченими економічних наук, а також частково науковцями-правниками. Зокрема варто відзначити праці С. І. Гусакова, Ю. М. Жорнокуя, А. В. Зеліско, А. Кохан,

О. Р. Ковалишина, В. І. Кравець, О. П. Паплик, С. О. Сліпченка та інших. Поряд з тим слід зауважити, що поява та генезис його розвитку залишаються поза увагою наукової спільноти.

Постановка завдання. Завдання дослідження полягає в дослідженні історико-правового аспекту розвитку правового регулювання незалежного директора як правового інституту системи корпоративного управління України.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про господарські товариства» був першим нормативно-правовим актом, який визначив статус акціонерного товариства незалежної України. Однак статус наглядової ради (на той час ради акціонерного товариства (спостережної ради)) було врегульовано достатньо обмежено. В АТ з числа акціонерів могла створюватися наглядова рада, яка представляє інтереси його акціонерів у період між проведен-

ням загальних зборів і в межах компетенції, визначеної статутом, контролює і регулює діяльність виконавчого органу товариства (ч. 1 ст. 46 Закону). Містилося лише єдине положення про неможливість суміщення посад членом наглядової ради з посадами члена виконавчого органу та ревізійної комісії [1].

Згодом на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності господарських товариств» статтю 46 Закону було доповнено положенням про можливість участі профспілки у діяльності наглядової ради. Представники профспілкового органу або іншого уповноваженого трудовим колективом органу, який підписав колективний договір від імені трудового колективу, беруть участь у роботі наглядової ради АТ з правом дорадчого голосу [2]. Таким чином, участь профспілкового органу в наглядовій раді можна вважати першим проявом реалізації принципу незалежності у вітчизняній корпоративній науці.

Однак в Україні, незважаючи на закріплення можливості участі працівників підприємства, участь представників профспілкових організацій не вплинула суттєво на діяльність наглядових рад. Як правило, їх участь була досить формалізованою без будь-якого суттєвого впливу на прийняття рішень АТ.

Вперше формулювання «незалежний член наглядової ради» було закріплено в Принципах корпоративного управління [3] № 571 від 11.12.2003 р. (насьогодні – нечинні), що розроблялись на основі модельних Принципів корпоративного управління Організації економічного співробітництва та розвитку. В них зокрема зазначалося, що ефективне управління потребує наявності у корпоративній структурі товариства дієвої, незалежної наглядової ради та кваліфікованого виконавчого органу (менеджменту), раціонального і чіткого розподілу повноважень між ними, а також належної системи підзвітності та контролю.

Для забезпечення незалежності наглядової ради до її складу доцільно включати незалежних членів, кількість яких складає щонайменше 25 відсотків від складу ради. Незалежним вважається такий член наглядової ради, який не має значних родинних, ділових чи будь-яких інших зв'язків з АТ, його членами виконавчого органу або крупним АТ і не виступає представником держави (п. 3.1.5 Принципів). Критерії незалежності членів наглядової ради повинні бути визначені у внутрішніх документах АТ. Товариство може встановлювати додаткові та (або) певні суттєвіші вимоги до незалежності членів наглядової ради. Наглядова рада повинна щороку визначати відповідність тих чи інших членів наглядової ради вимогам незалежності, встановлених товариством. Інформація про кількість «незалежних» членів наглядової ради повинна розкриватись у річному звіті товариства.

Серед критеріїв незалежності, які пропонувалися Принципами варто відзначити наступні: 1) неотримання будь-яких інших доходів від АТ, за винятком доходів у вигляді винагороди за виконання функцій члена ради та доходів, що випливають з права власності на належні йому акції товариства; 2) неможливість головування протягом останніх 3-х років чи участі в ролі члена виконавчого органу товариства, посадової особи органів управління дочірніх підприємств товариства; 3) непов'язаність з товариством чи особами, які є сторонами за зобов'язаннями з АТ, сукупний обсяг яких протягом року перевищує 5 відсотків балансової вартості активів АТ за станом на початок фінансового року; 4) відсутність у власності більш ніж 5 відсотків акцій АТ (самостійно або разом з пов'язаними особами); 5) неможливість представництва держави (п. 3.1.5 Принципів).

Однак на рівні нормативно-правових актів загальнообов'язкового характеру все ще не містилося норм, які би передбачали закріплення і наявності членів наглядової ради в системі корпоративного управління АТ.

В першій редакції прийнятого Закону України «Про акціонерні товариства» [5] (2008 р.) не містилося жодних згадок, однак закріплювалося, що член наглядової ради не може бути одночасно членом виконавчого органу та/або членом ревізійної комісії (ревізором) цього товариства (ч. 5 ст. 53 Закону).

Того ж 2008 р. НКЦПФР прийнято рішення «Про схвалення Типового положення про корпоративне управління відкритого акціонерного товариства» [6], що мало рекомендаційний характер. В Типовому положенні повторювалась, закріплена в Принципах, вимога щодо квоти незалежних директорів в системі органів корпоративного управління. Принаймні 25 відсотків членів Наглядової ради є незалежними, тобто не мають будь-яких ділових, родинних або інших зв'язків з Товариством, членами Правління або крупними акціонерами Товариства. Визначення незалежного члена Наглядової ради формулюються у Статуті Товариства (п. 3.9). Однак відмінність полягала в тому, що у Принципах незалежний директор не повинен мати ділових стосунків з крупними АТ, в той час як згідно Типового положення йшла мова про неможливість відповідних ділових контактів з крупними акціонерами.

Інститут незалежного члена наглядової ради з'явився в підзаконних нормативно-правових актах, які регулюють банківський сектор економіки. У відповідності до Постанови Правління НБУ № 98 від 28.03.2007 р. «Про схвалення Методичних рекомендацій щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України» банкам рекомендувалось наймати достатню кількість членів спостережної ради, які здатні висловлювати судження, незалежні від поглядів правління, великих акціонерів, політичних та інших інтересів. Кваліфіковані незалежні члени спостережної ради можуть принести свіжий погляд з інших сфер комерційної діяльності, що дасть змогу удосконалити стратегічні завдання, які стоять перед керівництвом банку, а також виступити як важливе джерело експертних знань та управлінської компетентності.

Більш прискіплива увага та деталізованіше, у порівнянні з іншими правовими актами, регулювання суті незалежності пов'язане з тим, що саме в цей період корпоративні права значної частини українських банків були викуплені іноземними інвесторами. Інвестувавши в банківський сектор України, нові акціонери цілком закономірно бажали присутності таких принципів корпоративного управління, які давно уже були стандартом в країнах з розвинутою економікою.

Таким чином, загалом на початку 2010-х років на нормативному імперативному рівні участь незалежних членів наглядової ради не регулювалася. Більше того, одним із проєктів пропонувалося звуження кола можливих членів наглядової ради.

У відповідності з проєктом Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення діяльності акціонерних товариств [7] № 2037 від 17.01.2013 р. пропонувалося, щоб члени наглядової ради АТ обиралися з числа фізичних осіб-акціонерів, а також з числа фізичних осіб-представників акціонера. Акціонер, фізична особа, представник якого обраний членом наглядової ради, в будь-який момент може замінити свого представника без переобрання його загальними зборами (п. 26 Проєкту). У випадку прийняття даного законопроєкту рекомендаційний характер норм Принципів корпоративного управління прямо би суперечило нормі закону. І таким чином, суттєво би обмежувалась можливість обрання незалежних директорів. Втім даний законопроєкт не знайшов належної підтримки і не був реалізований.

Як відзначено в одному із досліджень, прийняття Закону про АТ суттєво змінили акценти не тільки на рівні нормативно-правового регулювання, але й в практиці корпоративного управління. Дослідження, проведені компанією BCG (2012 р.), проявили зміщення фокусу наглядо-

вих рад з обговорення поточних адміністративних завдань на роботу над стратегічними орієнтирами. Якщо в минулому на обговорення адміністративних питань наглядова рада витрачала 45% свого часу, а наразі – 15%, натомість, якщо раніше на опрацювання стратегії орган виділяв 15% робочого часу, то тепер – 40% [8].

Однак варто відзначити, що проявилися і явні недоліки у корпоративному управлінні АТ, які теж не в останню чергу зумовили цілий ряд випадків неплатоспроможності, особливо в банківському секторі. Як відзначається в одному із досліджень, має місце зв'язок між неефективним корпоративним управлінням і наслідками кризи в банківському секторі України: з 97 банків, виведених із ринку починаючи з 2014 р., лише два припинили свою діяльність через окупацію Криму, а решта – через проблеми з капіталом (79 банків), фінансовим моніторингом (11 банків), непрозору структуру власності (5 банків), тобто те, що перебуває в зоні безпосередньої відповідальності наглядових рад і незалежних директорів [9]. Серед проявів неналежного корпоративного управління: відсутність реально функціонуючої системи внутрішнього контролю (формалізм), висока частка пов'язаних осіб у складі наглядових рад, незбалансована система ризик-менеджменту, відсутність виваженої стратегії його розвитку, надмірне втручання акціонерів у діяльність банків [10, с. 45].

З прийняттям у 2014 році оновлених Принципів корпоративного управління [11] правове регулювання інституту незалежних членів дещо змінилося. Відповідні положення старих Принципів були розвинуті та деталізовані.

В Принципах 2014 р. відзначалося, що незалежності членів ради можна досягти шляхом: закріплення заборони щодо обрання членами ради осіб, які мають особисті та (або) сімейні стосунки з головним бухгалтером, головою та членами виконавчого органу АТ; обрання та відкликання членів наглядової ради виключно загальними зборами АТ, а також затвердження загальними зборами умов цивільно-правових договорів, що укладаються з ними, і встановлення розміру їх винагороди (п. 5.2). Крім того, в оновлених Принципах рекомендувалося утворення спеціальних комітетів, більшість членів яких повинні були бути незалежними.

Однак на практиці обрання незалежних членів наглядових рад все ще залишалося поодиноким практикою. У відповідності з опитуванням рейтингового агентства IBI-Rating (2016р.) жодне з 43 аналізованих українських товариств не відповідало критеріям за напрямом «Наглядова рада». В жодній з проаналізованих компаній не задекларовано наявності незалежних членів у складі наглядових рад, а в більшості підприємств наглядові ради виконують також функції оперативного управління, при цьому не отримуючи винагороди за виконання функцій члена відповідного органу [12].

Законом України № 289-VIII від 7 квітня 2015 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів» [13] вперше на рівні Закону було закріплено положення про обов'язковість незалежних членів наглядової ради для деяких видів товариств. Закон було розроблено на виконання завдань, визначених Програмою діяльності Кабінету Міністрів України, затвердженою Постановою Верховної Ради України від

11.12.2014 № 26-VIII [14], щодо дерегуляції та зменшення кількості точок дотику бізнесу та держави.

В Пояснювальній записці [15] до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів» відзначалося, що метою законопроекту з одного боку є дерегулювання підприємницької діяльності АТ, а з іншого боку – впровадження більш високих вимог для ПАТ, акції яких включено до біржового реєстру. Відповідно таке дерегулювання надасть можливість Україні підвищити позицію у міжнародному рейтингу Doing Business та зробити АТ привабливішими для інвестування, перш за все з боку іноземних інвесторів. Тим часом, підвищення вимог до ПАТ посилять захист прав міноритарних інвесторів в Україні і суттєво наблизить Україну до виконання вимог Договору про асоціацію між Україною та ЄС [16].

Зокрема, в аспекті виконання Договору про асоціацію Україна взяла на себе зобов'язання імплементувати Рекомендацію Європейської Комісії від 15 лютого 2005 р. стосовно доцільності запровадження інституту невиконавчих директорів (наглядових директорів) лістингованих компаній, і про комітети (наглядової) ради компаній, яка передбачає наявність у наглядовій раді кожного публічного акціонерного товариства незалежних директорів [17].

Роком пізніше необхідність обов'язкового призначення незалежних членів наглядової ради було закріплено для державних унітарних підприємств та підприємств, частка державної власності на яких становить 50% і більше. На підставі Закону України № 1405-VIII від 2 червня 2016 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо управління об'єктами державної та комунальної власності» [18] було внесено зміни до Закону України «Про управління об'єктами державної власності» [19].

Законом України № 2210-VIII від 16.11.2017 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення ведення бізнесу та залучення інвестицій емітентами цінних паперів» було закріплено для ПАТ, акціонерних товариств з часткою держави в них та банків передбачають введення до складу ради не менш як однієї третини незалежних директорів (не менше двох незалежних директорів в акціонерних товариствах, які не є банками, і не менше трьох – у банках) [20]. Таким чином, квота незалежних директорів у порівнянні із закріплених раніше Законом № 289-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів» збільшилась. Крім того, зросли вимоги до особи, що претендує на відповідну посаду.

Висновки. В розвитку правового регулювання правового інституту незалежного члена (незалежного директора) наглядової ради (ради директорів) можна виділити наступні етапи: 1991–2003 рр. – відсутність нормативного регулювання, однак поодиноким використанням в практиці корпоративного управління акціонерних товариств; 2) 2003–2015 рр. – закріплення на рівні актів рекомендаційного характеру, призначення в радах банку та типових положеннях публічних акціонерних товариств; 3) 2015–2022 рр. – закріплення на рівні загальнообов'язкових нормативно-правових актів (Закон України «Про акціонерні товариства»); 4) 2022 р. – по сьогодні – подальше утвердження інституту незалежного директора в практиці корпоративного управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про господарські товариства: Закон України № 1576-XII від 19 вересня 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 49. ст. 682.
2. Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності господарських товариств: Закон України № 622-XIV від 5 травня 1999 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 26. Ст. 213.
3. Про затвердження Принципів корпоративного управління: Рішення Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 571 від 11.12.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr571312-03#Text>
4. G20/OECD Principles of Corporate Governance. URL: <https://www.oecd.org/daf/ca/Corporate-Governance-Principles-ENG.pdf>
5. Про акціонерні товариства: Закон України № 514-VI 17 вересня 2008 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 50-51. ст. 384.
6. Про схвалення Типового положення про корпоративне управління відкритого акціонерного товариства: Рішення НКЦПФР № 737 від 2 липня 2008 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr737312-08#Text>

7. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення діяльності акціонерних товариств № 2037 від 17.01.2013 р. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=45488
8. BCG. Value-Focused Corporate Governance. 2012. URL: <https://www.bcg.com/publications/2012/leadership-strategic-planning-value-focused-corporategovernance.aspx>.
9. Бевз О. Реформа корпоративного управління в банках. Школа незалежних директорів НБУ. 2019. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=83337618&cat_id=1867651.
10. Савчук В.П. Корпоративний секретар як учасник корпоративних відносин. Дис. к.ю.н.: спеціальність 081 «Право». Івано-Франківськ, 2024. 224 с.
11. Про затвердження Принципів корпоративного управління: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 955 від 22.07.2014 року. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/documents/rshennya-pro-zatverdzhennya-printsipv-korporativnogo-upravlnnya/>
12. Рейтинг корпоративного управління в компаніях реального сектору. URL: <https://cgpa.com.ua/wp-content/uploads/images/files/1/cgsurvey-analysis-final.pdf>.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів: Закон України № 289-VIII від 7 квітня 2015 р. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 25. Ст. 188.
14. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України: Постанова Верховної Ради України Постановою Верховної Ради України від 11.12.2014 №26-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/26-19#Text>
15. Пояснювальна записка до проекту Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів". URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GH1QR00A?an=3>
16. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
17. Рекомендація комісії від 15 лютого 2005 року про роль невиконавчих директорів або наглядових директорів лістингованих компаній і про комітети (наглядової) ради (2005/162/ЄС). *Офіц. вісн. Європейських Співтовариств*. 2005. С. 51-57.
18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо управління об'єктами державної та комунальної власності: Закон України № 1405-VIII від 2 червня 2016 р. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 28. ст. 533.
19. Про управління об'єктами державної власності: Закон України №185-V від 21 вересня 2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 46. ст. 456.
20. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення ведення бізнесу та залучення інвестицій емітентами цінних паперів: Закон України № 2210-VIII від 16 листопада 2017 р. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 6-7. Ст. 38.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ КРИТЕРІЙ ПРИНЦИПІВ ДОБРОВОЛІЙНОСТІ І САМОВИЗНАЧЕННЯ СТОРІН МЕДІАЦІЇ

RESPONSIBILITY AS A DETERMINING CRITERIA OF THE PRINCIPLES OF VOLUNTARY DETERMINATION AND SELF-DETERMINATION OF MEDIATION PARTIES

Бужинська С.М., к.психол.н., доцент,
доцент кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту
Комуніальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Губанова О.В., к.ю.н.,
викладач кафедри цивільного, господарського і фінансового права
Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються принципи добровільності і самовизначення сторін медіації через критерій відповідальності. Наголошується, що медіація в основі своїй презюмує готовність сторін конфлікту брати на себе відповідальність за вихід із конфлікту. Надається правова характеристика принципу добровільності медіації. Зміст добровільності розкривається через свободу волі/волевиявлення, свідоме вчинення особою відповідної дії (бездіяльності) у стані свободи від зовнішнього примусу. Вказується на нерозривну пов'язаність принципу добровільності медіації з принципом активності і самовизначення сторін. Стверджується, що усвідомлене прийняття сторонами своєї відповідальності за виникнення конфлікту і вихід із нього є запорукою успішної медіації. Представлені результати дослідження особливостей взаємозв'язку локусу контролю особистості із стратегіями поведінки у конфлікті. Встановлено, що респонденти з інтернальним типом локусу контролю особистості (вміння брати відповідальність за власне життя, події та результати діяльності на себе) схильні вирішувати конфліктні ситуації за допомогою співпраці та компромісу, а респонденти з екстернальним типом локусу контролю особистості (відповідальність за власне життя, події та результати діяльності перекладаються на зовнішні сили) схильні вирішувати конфліктні ситуації за допомогою уникнення. Встановлено, що респонденти з інтернальним типом локусу контролю особистості більш схильні до ефективного медіаційного процесу, ніж респонденти з екстернальним типом локусу контролю особистості, адже керуються принципами добровільної участі у медіаційному процесі та принципом самовизначення, що сприяє прийняттю свідомого та відповідального рішення. Респонденти з екстернальним типом локусу контролю особистості не здатні самостійно прийняти рішення, уникають вирішення конфліктних ситуацій, адже чекають, що за них рішення у конфлікті прийме «хтось інший». Вказано на необхідність проведення подальших наукових досліджень з метою встановлення факторів, що впливають на формування інтернального типу локусу контролю особистості.

Ключові слова: медіація, принцип добровільності медіації, принцип самовизначення сторін, відповідальність, волевиявлення, екстернальний тип локусу контролю особистості, інтернальний тип локусу контролю особистості.

The article examines the principles of voluntariness and self-determination of mediation parties through the criterion of responsibility. It is emphasized that mediation basically presupposes the willingness of the parties to the conflict to take responsibility for resolving the conflict. A legal description of the principle of voluntary mediation is provided. The content of voluntariness is revealed through freedom of will/decision, the conscious performance by a person of a corresponding action (omission) in a state of freedom from external coercion. It is pointed out that the principle of voluntary mediation is inextricably linked with the principle of activity and self-determination of the parties. The article claims that the key to a successful mediation is the parties' conscious acceptance of their responsibility for the occurrence of the conflict and the way out of it. The results of the study of the peculiarities of the relationship between the locus of control of the individual and the strategies of behavior in the conflict are presented. It has been established that respondents with an internal locus of personal control (the ability to take responsibility for one's own life, events and results) tend to resolve conflict situations through cooperation and compromise, while respondents with an external locus of control (responsibility for one's own life, events and performance results are transferred to external forces) tend to resolve conflict situations by means of avoidance. It has been found that respondents with an internal locus of personal control are more inclined to an effective mediation process rather than respondents with an external locus of control, because the former are guided by the principles of voluntary participation in the mediation process and the principle of self-determination, which contributes to making a conscious and responsible decision. Respondents with an external type of personality locus of control are not able to make a decision on their own, they avoid solving conflict situations, since they expect that "someone else" will make a decision in the conflict for them. The necessity of conducting further scientific research in order to establish the factors affecting the formation of the internal type of locus of control of the personality is substantiated.

Key words: mediation, the principle of voluntary mediation, the principle of self-determination of the parties, responsibility, expression of will, external type of locus of personal control, internal type of locus of personal control.

Сучасний стан застосування медіації в Україні навряд чи можна назвати задовільним, і на це є декілька причин, серед яких: низька обізнаність населення, відсутність дієвих механізмів залучення сторін до медіації в суді, неправильне розуміння сутності медіації окремими представниками юридичної професії, небажання представників адвокатської спільноти у більшості своїй пропонувати медіацію через можливість втратити клієнта тощо. Все це відображає зовнішні фактори, які негативно впливають на розвиток і становлення інституту медіації. Однак, на нашу думку, не менш важливими є питання внутрішньої готовності сторін брати участь у цьому виді переговорів. Традиційний підхід, який полягає у пошуку владного суб'єкта (судді, арбітра, представника вищого органу управління) з метою врегулювання конфлікту, пов'язаний із бажанням сторін перекладати власну відповідальність за виник-

нення і припинення конфлікту (правового спору) на іншу особу. Тоді як медіація в основі своїй презюмує готовність сторін конфлікту брати на себе відповідальність за його виникнення і вирішення. І це знаходить відображення у таких принципах медіації як принцип добровільності і самовизначення сторін. Оскільки більшість наукових досліджень присвячені розкриттю вищевказаних принципів через призму правового регулювання, не так багато наукових праць розкривають їхню сутність через питання відповідальності сторін, а також психологічної готовності сторін до участі у такому виді переговорів. Тож запропоноване питання є доволі актуальним.

Дослідженню принципів медіації, таких як добровільність і самовизначення сторін, у запропонованому контексті частково присвячені наукові роботи Борщевської О. М., Йосипенко С. Т., Кармази О. О., Кононець О. М., Маза-

ракі Н. А., Можайкіної О. С., Шульги А. М. та інших. Так, Можайкіна О. С., Кононець О. М. [1], Шульга А. М. [2] розглядають добровільність як психологічну складову поведінки, розкриваючи зміст цього поняття через свободу волі/волевиявлення, свідоме вчинення особою відповідної дії (бездіяльності) у стані свободи від зовнішнього примусу. Мазараки Н. А. [3] виділяє складові принципи добровільності і вказує на нерозривну його пов'язаність із принципом активності і самовизначення сторін. У своїй роботі, присвяченій правовій сутності медіації, Борщевська О. М. [4] розкриває сутність принципу самостійності (самовизначення – від. авт.) сторін і вказує, що дотримання справедливості при вирішенні спірного питання має відбуватися з позиції осмислення. Кармаза О. О. [5], виділяючи організаційну та процедурну складові принципу самовизначення сторін, вказує на досягнення якнайкращого результату у разі дотримання цього принципу, і як наслідок – підвищення вірогідності виконання угоди за результатами медіації. Ці та інші роботи стали гарним підґрунтям для нашого наукового дослідження.

Висвітлення питання дослідження неможливе без визначення змісту і особливостей принципів добровільності медіації та самовизначення сторін медіації, закріплених у Законі України «Про медіацію» від 16.11.2021 року (далі – Закон про медіацію) [6], ст. ст. 5, 8.

Законодавче визначення принципу добровільності медіації полягає у закріпленому в законі добровільному волевиявленні учасників медіації на участь у її проведенні. Ніхто не може бути примушений до врегулювання конфлікту (спору) шляхом проведення медіації. Сторони медіації та медіатор можуть у будь-який момент відмовитися від участі в медіації (ч. ч. 1, 2, ст. 5 Закону про медіацію) [6].

Принцип добровільності медіації поширюється на всіх її учасників: сторони конфлікту (спору), медіатора, інших осіб, які можуть бути долучені до участі у процедурі медіації за домовленістю сторін (адвокатів, представників сторін, експертів, перекладачів, законних представників дитини тощо).

На думку авторів науково-практичного коментаря Закону про медіацію (далі – НПК Закону), законодавство України під терміном «добровільність» розуміє те, що сторони (учасники) процесу медіації діють вільно, без примусу, омани та тиску, не мають ніяких заперечень щодо процедури медіації, строків медіації, особи медіатора, сприймають та розуміють той факт, що процедура медіації є шляхом, який може вирішити конфлікт, мають право на будь-якій стадії процесу медіації ініціювати припинення цього процесу тощо. Так, наприклад, однією з підстав припинення медіації медіатором є порушення сторонами конфлікту (спору) правил, які вони самостійно сформулювали та на які погодилися [5, с. 82].

У своїх наукових працях Йосипенко С. Т. і Можайкіна О. С. визначають зміст принципу добровільності через наявність у сторін права особистого волевиявлення на проведення процедури медіації та свободи її припинення на будь-якому етапі процедури медіації; правомочність сторін приймати будь-які рішення щодо вирішення конфлікту тільки за взаємною згодою [7]; добровільність медіатора, яка полягає у тому, що у разі розуміння ним неможливості конструктивної роботи в медіаційному процесі, відсутність бажання сторін вирішити спір, а також з будь-яких інших причин, які можуть заважати веденню медіаційного процесу, він має право припинити ведення переговорів та вийти з цього процесу [8, с. 56].

Характеризуючи принцип добровільності, Притика Ю. Д., Левіна Я. А. вказують, що він може носити як процедурний, так і змістовний характер. Процедурна добровільність означає, що учасники медіації добровільно, без примусу, дають свою згоду та беруть участь

у медіації. Субстантивна добровільність стосується справ, проблем, які сторони медіації домовляються обговорювати протягом зустрічей [9].

Добровільність у медіації може бути зовнішньою та внутрішньою. Зовнішня добровільність виявляється у тому, що сторона (сторони), що конфліктує, добровільно погодилася взяти участь у медіації, але відсутня внутрішня бажання вирішити пов'язаний з цим конфлікт. Водночас внутрішня добровільність передбачає, що конфліктуючі сторони не лише домовилися про участь у медіації, а й справді хочуть вирішити проблемну ситуацію [8, с. 56].

Виходячи із змісту ст. 5 Закону про медіацію дослідники виділяють такі складові добровільності в медіації: 1) добровільна згода на проведення, добровільне визначення умов медіації та добровільна участь у медіації; 2) добровільне визначення умов та укладання угоди за результатами медіації; 3) можливість виходу сторони спору чи медіатора із процесу медіації у будь-який час [3].

Узагальнюючі наукові праці стосовно принципу добровільності медіації, автори НПК Закону про медіацію виділяють такі його ознаки: поширюється на всі етапи (стадії) процесу медіації; діє як щодо сторін конфлікту (спору), так і до інших учасників процесу медіації (медіатора, перекладача тощо); є волевиявленням особи (власним її бажанням); умова, яка вказує на те, що сторони (учасники) дійшли взаємної згоди; волевиявлення сторін відбувається без примусу та тиску; зміст принципу розкривається через призму «права», а не «обов'язку», тож пропозиція однієї сторони врегулювати спір (конфлікт) шляхом медіації не зобов'язує іншу сторону погоджуватися на таку пропозицію; будь-який учасник процесу медіації на будь-якій його стадії має право відмовитися від процесу медіації (особа самостійно контролює ступінь своєї участі у процесі медіації); одностороння відмова учасника від процесу медіації не створює негативних наслідків для нього; відсутній будь-який зовнішній тиск на учасників процесу медіації; не створює для сторони правових наслідків, пов'язаних із визнанням такою стороною вини, позовних вимог або відмовою від позовних вимог; добровільність не може бути з умовою, добровільність є абсолютною; не є перешкодою для захисту порушених, оспорюваних чи невизнаних прав у суді тощо [5, с. 84].

Поняття «добровільність» невіддільне від поняття «свобода волі», «вільне волевиявлення». Інакше кажучи, «добровільність» як психологічна складова поведінки припускає знаходження людини на момент свідомого вчинення нею відповідної дії (бездіяльності) у стані свободи від зовнішнього примусу [5, с. 82]. Тобто, особа бере участь у процесі медіації без примусу – вільно на власний розсуд, а її рішення брати участь відповідає її внутрішній волі і не є оманливим. Відтак, принцип добровільності ґрунтується на іншому принципі – принципі вільного волевиявлення [5, с. 83].

Наступним не менш важливим принципом медіації, який тісно пов'язаний з питанням свободи волі і вільного волевиявлення, є принцип самовизначення сторін, що закріплений частинами 1, 2 ст. 8 Закону про медіацію [6]. Цей принцип визначає самостійність сторін при обранні медіатора та/або суб'єкта, що забезпечує проведення медіації і у визначенні переліку питань, які обговорюватимуться, варіанти врегулювання конфлікту (спору), зміст угоди за результатами медіації, строки та способи її виконання, інші питання щодо конфлікту (спору) та проведення медіації.

Автори НПК Закону про медіацію вказують на те, що принцип самостійності має матеріально-правову (організаційну) та процесуально-правову (процедурну) складову та полягає в:

1) обранні сторонами спору (конфлікту) медіатора та / або суб'єкта, що забезпечує проведення медіації, а саме, юридичної особи будь-якої організаційно-правової форми,

що забезпечує надання послуги з медіації та веде реєстр медiatorів (вирішення організаційних питань);

2) у визначенні сторонами спору (конфлікту) змісту та порядку (процедури) медіації, а саме, переліку питань, які обговорюватимуться, варіантів врегулювання конфлікту (спору), змісту угоди за результатами медіації, строків та способів її виконання, інших питань щодо конфлікту (спору) та проведення медіації (вирішення процедурних питань);

3) у прийнятті сторонами спору (конфлікту) рішення у спорі (конфлікті), яке зафіксовано в угоді за результатами медіації [5, с. 107].

З цього приводу зазначимо, що експертами у ситуації, в якій проводиться медіація, є сторони конфлікту, тож і найкращий вихід із цієї ситуації можуть знайти саме вони. А тому без усвідомленого прийняття сторонами своєї відповідальності за виникнення конфлікту і вихід із нього успішна медіація не відбудеться.

Підтверджує цю тезу і Можайкіна О. С. вказуючи, що центральним принципом медіації є власна відповідальність сторін, яка полягає у тому, що сторони конфлікту самостійно обирають шляхи та способи вирішення проблеми. Медіатор виступає посередником, який організовує медіаційний процес, слідує за дотриманням правил його ведення та володіє компетентністю, що допомагає сторонам зрозуміти і усвідомити інтереси і потреби один одного. Однак медіатор, виконуючи зазначену функцію, не приймає рішення та не надає будь-яких порад сторонам щодо можливих варіантів порозуміння. Відтак стає зрозумілим, що у центрі уваги медіаційного процесу знаходяться самі сторони спору, їх почуття, емоції, а також інтереси і потреби. Таким чином, шляхи вирішення спору (ідеї рішень) сторони пропонують самі, а також несуть власну відповідальність за їх виконання [10, с. 78].

Даний хід думок підтверджено і дослідженнями О. В. Губанової та С. М. Бужинської. Так, аналізуючи дослідження, проведене у 2024 році із респондентами віком від 19 до 23 років щодо особливостей взаємозв'язку локусу контролю особистості із стратегіями поведінки у конфлікті, а отже й ефективності медіаційного процесу, автори дійшли до висновку, що респонденти з інтернальним типом локусу контролю особистості більш схильні до ефективного медіаційного процесу, ніж респонденти з екстернальним типом локусу контролю особистості (див. табл. 1).

Так, респонденти, які мають інтернальний тип локусу контролю особистості (вміння брати відповідальність за власне життя, події та результати діяльності на себе) схильні вирішувати конфліктні ситуації за допомогою співпраці та компромісу, а отже процес медіації у даному випадку буде ефективним, адже сторони конфлікту керуються принципами добровільної участі у медіаційному процесі та принципом самовизначення, що сприяє прийняттю свідомого та відповідального рішення. В той час як респонденти, які мають екстернальний тип локусу контролю особистості (відповідальність за власне життя, події та результати діяльності перекладаються на зовнішні сили) схильні вирішувати конфліктні ситуації за допомогою уникнення, тобто вони не здатні самостійно прийняти

рішення, уникають вирішення конфліктних ситуацій, медіаційний процес у даному випадку буде неефективним, адже респонденти даної групи чекають що за них прийме рішення «хтось інший».

А практика показує, що в українському суспільстві сформувалася добре усталена думка, що не самі сторони конфлікту, але «хтось інший» (держава в особі компетентних органів) повинен вирішувати спірні відносини, і що зобов'язальний характер рішення суду є єдиним ефективним способом вирішення спору. З іншого боку, самостійності сторін не сприяє і судовою практика: українські судді наразі не мотивують сторони вирішувати спори самостійно, звертаючись до альтернативних методів вирішення. Зрештою, хоча процесуальний закон спрямований на сприяння примиренню між сторонами, судді в переважній більшості справ обмежуються просто питанням до сторін провадження, чи є примирення можливим [11, с. 18].

Посередництво, одним із основних принципів якого є добровільне виконання угоди про примирення учасників, розраховане на свідомих та сумлінних учасників вирішення конфлікту, які є психологічно готовими до компромісу та пошуку взаємовигідного рішення. Головним критерієм має бути вміння людини вести переговори, налагоджувати стосунки з іншими людьми, комунікабельність. При цьому в Україні все ще переважає силовий спосіб вирішення конфліктів. Кожен намагається оперувати виключно власною позицією та слабкістю свого опонента. Як зазначає Тетяна Подковенко, поширення практики використання медіації в Україні ускладнюється наявністю в нашій культурі правового ставлення до вирішення проблеми з позиції влади або авторитету та уникнення особистої відповідальності за те, що відбувається, схильність шукати винного ззовні. З іншого боку, медіація має досить сприятливий ґрунт завдяки такій рисі українського самоусвідомлення, як велика важливість і значимість міжособистісних стосунків [11, с. 19–20].

З урахуванням викладеного зазначимо, що принципи добровільності та самовизначення сторін медіації, на нашу думку, є базовими принципами всього медіаційного процесу, оскільки саме через ці принципи проявляється свідоме ставлення сторін конфлікту до його вирішення, прийняття особистої відповідальності за вихід із нього та напрацювання варіантів такого виходу. І навпаки – без усвідомлення власної відповідальності сторін за виникнення конфлікту і його вирішення, принципи добровільності та самовизначення медіації працювати не будуть.

Тож важливим для становлення медіації та інших альтернативних способів вирішення спорів в Україні є формування культури міжособистісного спілкування, вирішення конфліктів (спорів) шляхом переговорів ще у шкільному середовищі з поступовим закріпленням цих важливих навичок протягом всього дорослого життя.

Проведене нами дослідження свідчить, що люди з інтернальним типом локусу контролю особистості є більш відповідальними за власні дії, адже досягнення поставленої мети є визначальною складовою в процесі вирішення різних, в тому числі спірних (процесуально-правових) питань, що в свою чергу призводить до досягнення ними успіху в різних аспектах життєдіяльності. Для людей же з екстернальним типом локусу контролю, провідним є уникнення невдачі, а отже процес медіації в даному випадку є неефективним у зв'язку із відсутністю інтересу до вирішення спірних питань та його результативності.

У подальшому вбачаємо необхідність ґрунтовного аналізу наукових досліджень у сфері формування інтернального типу особистості, з метою надання відповідних рекомендацій і пропозицій в контексті медіації.

Таблиця 1

Стилі поведінки у конфлікті	Екстернальний тип локусу контролю особистості	Інтернальний тип локусу контролю особистості
Суперництво	31,4%	25,9%
Співпраця	20%	27,8%
Компроміс	34,3%	38,9%
Уникнення	37,1%	22,2%
Пристосування	0%	7,4%

ЛІТЕРАТУРА

1. Можайкіна О. С., Кононець О. М. Етичні аспекти діяльності медіаторів. *Право і суспільство*. 2021. № 6. С. 61-66.
2. Шульга А. М. Добровільність як ознака правомірної поведінки особи. *Форум права*. 2016. № 2. С. 244-249. URL: forumprava.pp.ua/page-5.html (дата звернення: 20.10.2024 р.).
3. Мазаракі Н.А. Зміст і значення принципу добровільності медіації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 1. С. 24-27. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2018/7.pdf (дата звернення 10.09.2024 р.).
4. Борщевська О. М. Правова сутність медіації та процесу медіації для безконфліктного вирішення спору. *Правова держава*. 2021. № 44. С. 85-92.
5. Закон України «Про медіацію». Науково-практичний коментар. Станом на 1 квітня 2023 р. / За загальною редакцією доктора юридичних наук, професора Кармази О. О., кандидата юридичних наук, доцента Федоренко Т. В., кандидата юридичних наук, доцента Ізуїти П. О. К.: Талком, 2023. 241 с. URL: https://uu.edu.ua/upload/Nauka/naukovi_vydannia/komentar_pro_mediaciu_compressed.pdf (дата звернення 24.10.2024 р.).
6. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>. (дата звернення 24.10.2024 р.).
7. Йосипенко С.Т. Принципи медіації у приватно-правових відносинах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2015. Серія ПРАВО. Вип. 35. Частина 1. Том 1. С. 130-133.
8. Можайкіна О.С. Поняття та зміст основних принципів медіації в цивільно-правових відносинах. *Актуальні проблеми сучасної юриспруденції*. № 5. 2017. С. 55-57.
9. Притика Ю.Д., Левіна Я.А. Поняття та сутність принципу добровільності у процедурі медіації. No. 150 (2023): 2nd ISPC «Modern Directions and Movements in Science» (April 16-18, 2023; Luxembourg, Grand Duchy of Luxembourg). URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/2993/3024> (дата звернення 24.10.2024 р.).
10. Можайкіна О.С. Сутність принципу добровільності в медіації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2020. Серія ПРАВО. Вип. 61, том 1. С. 77-79.
11. Bilotskyi V., Hrybovska A. PROBLEMS OF IMPLEMENTATION AND CONDUCT OF IP MEDIATION IN UKRAINE. The 64th International scientific and practical conference "Science and Education" (1-2 February, 2024) Pegas Publishing, Canada, Ottawa. 2023. 112 p.

ОПІКА НАД ДІТЬМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

CHILD CUSTODY UNDER MARTIAL LAW

Горіславська І.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного та господарського права
Національний університет біоресурсів і природокористування України

Касинець Д.Д., студентка II курсу юридичного факультету
Національний університет біоресурсів і природокористування України

Питання опіки над дітьми в умовах воєнного стану в Україні після 2022 року є актуальним для забезпечення стабільності гуманітарної складової в країні. Стаття зосереджена на проблемах, що виникли через масову міграцію населення, втрату батьків дітьми та необхідність термінового втручання з боку держави та міжнародних організацій. У дослідженні детально проаналізовано ключові аспекти співпраці України організаціями ЮНІСЕФ та Червоний Хрест. Окреслено особливості надання гуманітарної та психологічної допомоги дітям, забезпечували їхній тимчасовий притулок. Визначено взаємодію з міжнародними структурами, які стали одними із основних інструментів у вирішенні проблем захисту прав дітей під час війни. Аналізується процес внесення правових змін до законодавства України з початком повномасштабної війни. Окреслено можливості ведення воєнного стану для спрощення процедури призначення тимчасових опікунів з огляду необхідності через масове переміщення та загибелі батьків. Проаналізовано переваги та недоліки змін щодо швидкості прийняття рішень опіки та обмеженості можливостей для перевірки кандидатів на опікунів. Досліджується взаємозв'язок національного та міжнародного законодавства щодо прав дітей. Заключний етап дослідження був присвячений порівнянню системи опіки над дітьми в умовах воєнного стану та до його введення. Підкреслено значення зростання кількості дітей, які потребували опіки після 2022 року та відмінності в підходах до їхнього соціального забезпечення. Важливою частиною аналізу стало обговорення пост-воєнного періоду, коли система опіки має перейти від тимчасових рішень до довгострокових програм реабілітації та соціалізації дітей. У висновках зроблено акцент на необхідності подальшого розвитку законодавства та відновлення інфраструктури для дітей та важливості залучення міжнародної допомоги для вирішення цих складних завдань.

Ключові слова: опіка, воєнний стан, тимчасова опіка, міжнародні організації, акт догляду, масова міграція, евакуація, соціальна адаптація, нормативно-правове регулювання.

The issue of custody of children in the conditions of martial law in Ukraine after 2022 is relevant to ensure the stability of the humanitarian component in the country. The article focuses on the problems that have arisen due to the mass migration of the population, the loss of parents by children, and the need for urgent intervention by the state and international organizations. The study analyzes in detail the key aspects of cooperation between UNICEF and the Red Cross in Ukraine. The specifics of providing humanitarian and psychological assistance to children, providing their temporary shelter, are outlined. Cooperation with international structures, which became one of the main tools in solving the problems of protecting children's rights during the war, was defined. The process of introducing legal changes to the legislation of Ukraine with the beginning of a full-scale war is analyzed. The possibilities of conducting martial law to simplify the procedure for appointing temporary guardians due to the necessity due to mass displacement and death of parents are outlined. The advantages and disadvantages of the changes regarding the speed of guardianship decision-making and the limited opportunities for screening candidates for guardians are analyzed. The article draws attention to legal aspects related to international law and agreements that regulate children's rights in crisis situations. The final stage of the study was devoted to the comparison of the child care system under martial law and before its introduction. The significance of the increase in the number of children who needed care after 2022 and the differences in approaches to their social security are emphasized. Practical aspects of improving the quality of care for children under martial law are proposed. An important part of the analysis was the discussion of the post-war period, when the guardianship system should move from temporary solutions to long-term programs of rehabilitation and socialization of children. The conclusions emphasize the need for further development of legislation and the restoration of infrastructure for children and the importance of attracting international aid to solve these complex tasks.

Key words: guardianship, martial law, temporary guardianship, international organizations, act of care, mass migration, evacuation, social adaptation, legal regulation.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану опіка над дітьми стає однією з найскладніших і водночас найважливіших сфер соціальної політики держави. Війна порушує стабільність та добробут дітей, залишаючи багатьох з них без батьківської опіки, а іноді і взагалі без сімейного оточення. За даними ЮНІСЕФ, на початку 2023 року близько 1,5 мільйона дітей в Україні опинилися у зоні конфлікту, а понад 450 тисяч були вимушені залишити свої домівки. У таких умовах виникає гостра потреба в оперативному впровадженні механізмів опіки та піклування, адже діти є найбільш вразливою категорією населення. Ігнорування цього питання може призвести до катастрофічних наслідків як для особистісного розвитку цих дітей, так і для майбутнього держави в цілому. Додатковим викликом стає збільшення кількості дітей які потребують опіки та руйнування критичної інфраструктури необхідної для їх соціалізації та підтримки. Важливо зазначити, що така ситуація потребує розробки стратегії довгострокового забезпечення прав та інтересів дітей, які постраждали від війни.

Виклад основного матеріалу. Опіка над дітьми – є особливою формою державної турботи про неповнолітніх

дітей, що залишилися без піклування батьків, та повнолітніх осіб, які потребують допомоги щодо забезпечення їх прав та інтересів [13]. Вона полягає в тому, що на дитину призначається опікун, який виконує роль законного представника забезпечуючи догляд, виховання та утримання. В Україні згідно з Цивільним кодексом України, Сімейним кодексом України, та низці міжнародних угод включаючи Конвенцію ООН про права дитини опіка встановлюється для дітей-сиріт або тих, які залишилися без піклування батьків через смерть або неможливість виконувати ними свої обов'язки. Опіка передбачає всебічну турботу про дитину, включаючи медичний, освітній та психологічний супровід. На практиці цей процес є складним і часто затягується через бюрократичні перепони та недостатню кількість кваліфікованих працівників соціальних служб. Особливу увагу в системі опіки потрібно приділяти інтересам самої дитини, щоб забезпечити їй стабільне середовище, емоційний комфорт та можливості для розвитку. Важливо враховувати роль родинної форми опіки, яка дозволяє дітям отримувати підтримку у сімейних умовах, що сприяє їхньому нормальному соціальному та емоційному розвитку [2, с. 16].

Сімейний кодекс визначає умови за яких може бути встановлена опіка, та права й обов'язки опікунів щодо дитини. Важливим етапом у розвитку системи опіки стало прийняття у 2005 році Закону «Про охорону дитинства», що надав більше можливостей для реалізації прав дітей [13]. З 2014 року, після початку військового конфлікту на сході України, законодавство стало більш адаптованим до нових викликів. Були внесені зміни до порядку встановлення опіки в умовах війни, що дозволило пришвидшити процес призначення опікунів та вдосконалити систему контролю за умовами життя дітей, які залишилися без піклування. На сьогодні все ще існують значні прогалини у законодавстві, які стосуються правових процедур у випадках, коли діти залишаються на окупованих територіях або евакуюються за кордон. Держава зобов'язана забезпечувати правову захищеність дітей та надавати допомогу опікунам на яких покладається велика відповідальність.

Після початку повномасштабної війни у лютому 2022 року, ситуація з опікою над дітьми загострилася на безпрецедентному рівні. Лише за перший рік війни кількість дітей які залишилися без батьківської опіки зросла на 25% [9]. Значна кількість дітей стала жертвами переміщення всередині країни або була евакуйована за кордон. Багато з них втратили батьків внаслідок бойових дій або через руйнування їх домівок. Це створило додатковий тягар на систему опіки, яка і без того була перевантажена. Особливо важливим аспектом стало забезпечення психологічної підтримки дітей, які пережили травматичні події, адже війна значно впливає на ментальне здоров'я. У відповідь на виклики, держава і міжнародні організації активізували свої зусилля щодо надання допомоги дітям. Було започатковано ряд соціальних програм, таких як «Сім'я для дитини», «Патронат над дитиною» та державна програма розвитку сімейних форм виховання, які передбачають підтримку тимчасових опікунів та родин, що приймають дітей у свої сім'ї [11].

Опіка над дітьми до початку війни мала відносно стабільний характер і більшість проблем були пов'язані з соціальною незахищеністю певних верств населення або випадками коли діти залишалися без батьківського піклування через смерть або зловживання. За період 2019–2021 років близько 75 тисяч дітей в Україні були визнані такими, що потребують опіки. Більшість із них потрапляли в опікунські сім'ї або дитячі будинки сімейного типу, які забезпечували стабільне оточення та можливості для навчання та розвитку. Однак після початку повномасштабної війни у 2022 році кількість дітей які потребують опіки зросла майже втричі [6, с. 10].

На кінець 2023 року понад 200 тисяч дітей залишилися без піклування через смерть або зникнення батьків [12]. До війни система опіки мала структурований підхід з довготривалими планами інтеграції дітей в опікунські сім'ї. Після 2022 року ситуація кардинально змінилася: через масове переміщення дітей, евакуацію за кордон та руйнування інфраструктури, процес опіки став більш тимчасовим і невизначеним. У той час як раніше опікунство було спрямоване на довгострокову адаптацію дітей у нових родин, сьогодні головним викликом стало забезпечення їхнього базового виживання та захисту у тимчасових умовах [9].

Встановлення опіки під час воєнного стану значно відрізняється від мирного часу через необхідність оперативного реагування на критичні ситуації. Згідно з новими правовими актами прийнятими в Україні після введення воєнного стану, процес призначення опікунів став максимально спрощеним. У зв'язку з масовим переміщенням населення та загибеллю багатьох батьків, першочерговою задачею державних органів стала організація тимчасового притулку для дітей і оперативне встановлення опіки для забезпечення їх базових потреб. Надання опіки відбувається через місцеві органи опіки та піклування, які отримують право на призначення тимчасових опікунів без детальної перевірки всіх документів, що дозволяє

прискорити процедуру. Тимчасові опікуни можуть бути призначені навіть за наявності лише мінімального пакету документів [15]. Проте, незважаючи на спрощення процесу, він все ж передбачає контроль з боку державних служб, які забезпечують нагляд за умовами життя дитини. Однією з ключових змін є те, що під час воєнного стану було впроваджено механізми тимчасової опіки, які діють до стабілізації ситуації в країні або до можливості повернення дитини до її біологічної сім'ї [3, с. 18].

Війна стала потужним каталізатором масової міграції населення як всередині України, так і за її межами. За даними ООН на початок 2024 року близько 7,9 мільйона українців були вимушені залишити свої домівки і стали внутрішньо переміщеними особами, а понад 5 мільйонів – емігрували за кордон. Серед цих категорій населення значну частку становлять діти, які через втрату батьків або розлуку з ними потребують особливого захисту та допомоги. У відповідь на дані виклики державою були створені численні спеціальні центри тимчасового перебування дітей. Такі заклади працюють у посиленому режимі, забезпечуючи дітей основними потребами – житлом, харчуванням, медичним та психологічним доглядом. Проте ці центри часто стикаються з проблемою переповненості та недостатнього фінансування. Міжнародні організації ЮНІСЕФ та Червоний Хрест активно залучені до забезпечення цих центрів необхідними ресурсами та допомоги дітям, що постраждали від війни. Однак існує гостра потреба у довгострокових програмах реабілітації та соціалізації дітей, адже більшість з них залишаються у стані постійного стресу [10, с. 16].

Правова основа встановлення опіки над дітьми та дорослими в Україні ґрунтується на положеннях Сімейного та Цивільного кодексів України, а також Закону «Про охорону дитинства». В контексті сучасних судових рішень, таких як рішення Миколаївського районного суду Львівської області (справа № 447/2272/22) та Кіцманського районного суду Чернівецької області (справа № 718/2490/23), видно, що опіка встановлюється через судові провадження, яке базується на ретельному вивченні обставин справи та висновках медичних експертів [16, 17]. Наприклад, у рішенні Миколаївського районного суду суд визнав недієздатним ОСОБА_3 через психічний розлад і призначив його братові опіку на два роки з подальшою можливістю продовження терміну. У випадку Кіцманського суду було ухвалено рішення про встановлення тимчасової опіки над недієздатною особою до вирішення питання про призначення постійного опікуна [16]. Дані рішення демонструють, як суди враховують медичні висновки, соціальні умови та нормативні документи для захисту прав і забезпечення належного догляду за особами, що потребують опіки, відповідно до чинного законодавства та з урахуванням ситуації, викликаних війною.

Україна активно співпрацює з міжнародними організаціями для забезпечення ефективного надання опіки дітям та для їх повернення з-за кордону. Одним із ключових партнерів є ЮНІСЕФ, який з 2022 року розширив свою діяльність в Україні, надаючи гуманітарну допомогу та підтримку для дітей, які залишилися без батьківської опіки. Організація забезпечила понад 300 тисяч дітей засобами першої необхідності, психологічною допомогою та тимчасовим притулком. ЮНІСЕФ спільно з українським урядом розробив ряд програм для повернення дітей, які були евакуйовані за кордон у тому числі через використання спеціальних гуманітарних коридорів [7, с. 11].

Інші міжнародні партнери як Червоний Хрест і Save the Children допомагають у процесі надання довгострокової опіки дітям через розвиток механізмів сімейного виховання та піклування. Співпраця з міжнародними організаціями дозволяє Україні мобілізувати додаткові ресурси для захисту прав дітей та розширити можливості щодо забезпечення їхньої соціальної адаптації у нових умовах.

Однією з головних переваг стало спрощення процедур встановлення тимчасової опіки. Воєнний стан дозволив швидко призначати опікунів у критичних ситуаціях, коли діти залишалися без нагляду або батьки загинули. Це спрощення стало можливим завдяки урядовим ініціативам та змінам у законодавстві, які скоротили кількість необхідних документів та прискорили бюрократичні процеси. Воєнний стан обмежує можливість проведення ретельних перевірок майбутніх опікунів, що іноді призводить до призначення осіб, які не мають відповідної кваліфікації або ресурсів для належного виховання дитини. Обмежений доступ до певних регіонів країни створює серйозні труднощі у виявленні дітей, які потребують опіки, та в контролі за умовами в яких вони перебувають [9].

Після завершення активної фази війни в Україні встановлення опіки над дітьми буде стикатися з новими викликами та потребуватиме адаптації до нових реалій. Пост-воєнний період буде характеризуватися великим числом дітей, які втратили батьків або довгий час перебували у тимчасовій опіці. Основною метою держави в цей час стане перехід від тимчасових заходів до довготривалих рішень, що забезпечать стабільність для дітей та їх інтеграцію у нові родини або повернення до біологічних батьків, якщо це можливо. Особливу увагу після війни буде приділено реабілітації дітей за допомогою програм психологічної підтримки та освітніх ініціатив. Одним із важливих аспектів стане відновлення інфраструктури, яка була зруйнована під час війни. Держава також повинна вдосконалити правові механізми, щоб забезпечити можливість швидкого встановлення постійної опіки. Багато дітей які пережили війну, потребуватимуть фізичної та психологічної стабільності та захисту.

Висновки. Умови війни в Україні вимагають швидких та ефективних рішень щодо захисту дітей, які втра-

тили батьківське піклування або опинилися у складних життєвих обставинах. Воєнний стан суттєво змінив підхід до встановлення опіки, змусивши державні органи діяти швидше та гнучкіше. Спрощення процедур призначення тимчасових опікунів стало важливою відповіддю на масове переміщення населення та втрату багатьма дітьми своїх сімей. Проте, ці процедури мають і недоліки через неможливість детальної перевірки кандидатів на опікунів у таких складних обставинах.

Війна показала критичну необхідність співпраці з міжнародними організаціями, які відіграють важливу роль у забезпеченні гуманітарної допомоги, реабілітації та забезпеченні тимчасового житла для дітей. Без цієї співпраці надання належної допомоги дітям було б значно ускладнене, особливо враховуючи масштаб проблеми. Існує критична необхідність потреба у довгостроковій стратегії захисту прав дітей, яка має передбачати системні рішення спрямовані на відновлення сімейної опіки та інтеграцію дітей у стабільне середовище.

Важливою складовою майбутньої роботи є підготовка до пост-воєнного періоду, коли на перший план вийде питання реабілітації та соціалізації дітей, які зазнали серйозних травм. Держава повинна продовжити вдосконалення правової бази для надання опіки, забезпечивши ефективність механізмів тимчасової та постійної опіки. Важливо відновити зруйновану інфраструктуру для дітей, зокрема дитячі будинки, школи, центри реабілітації. Слід забезпечити постійний моніторинг умов у яких проживають діти під опікою та вдосконалити процеси контролю за якістю наданої допомоги. Співпраця з міжнародними партнерами, державними установами та громадянським суспільством має залишатися на високому рівні. Верховенство права в Україні повинно бути на високому рівні для стабільності функціонування правової системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Відніченко Л.І. Проблема психічної депривації дітей, які залишилися без батьківського піклування. Соціально-психологічні технології розвитку особистості: зб. наук. праць за матеріалами VIII Усеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Херсон, 07 квіт. 2023 р.). Херсон: ХДУ, 2023. С. 197–202.
2. Грабовська Г.М., Лисюк А.М. Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, під час військових дій. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 2. С. 80–84. URL: <http://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/15.pdf>.
3. Заборовський В.В., Заборовська С.В. Історичні витоки інституту опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, до часів проголошення незалежності України. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 4. С. 20–26. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.2>.
4. Заборовський В.В., Заборовська С.В. Інститут опіки та піклування в період перебування українських земель під владою російської імперії. Actual problems of science, education and technology in modern conditions: abstracts of the International scientific-practical conference (Aarhus (Denmark), August 15, 2023). Aarhus: Scholarly Publisher ICSSH, 2023. С. 30–31.
5. Карпенко О. «Опіка над дітьми» у підготовці магістрів із дошкільної освіти. Acta Paedagogica Volyniensis. 2022. Т. 1. № 1. С. 79–84. DOI: <https://doi.org/10.32782/apv/2022.1.1.13>.
6. Тростянець Я.І. Сімейний патронат у системі захисту і підтримки дітей, позбавлених батьківського піклування: сутність та особливості. Magisterium: зб. статей здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня за матеріалами студент. наук.-практ. круглого столу (м. Тернопіль, 3 груд. 2020 р.). Тернопіль: Вектор, 2020. С. 136–144.
7. Пліско Є., Тищенко В. Аналіз сучасного стану соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти. 2022. № 17. С. 42–51.
8. Солодучина Л.С. Особливості нормативно-правового врегулювання альтернативного догляду за дітьми в Україні. Соціальна і гуманітарна політика. Вісник НАДУ при Президентові України (Серія «Державне управління»). 2018. Вип. 2. С. 82–90.
9. Кононенко В.В., Кронівець Т.М., Одобецька І.С. Правове забезпечення інтересів дітей в умовах воєнного стану. Захист прав дітей в умовах війни: зб. матеріалів круглого столу до 110-річчя Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, 17 трав. 2022 р.). Вінниця, 2022. С. 20–28. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/kruglii_stil_17_travnja_2022.pdf.
10. Яніцька І.А. Встановлення опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, в умовах воєнного стану. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 черв. 2022 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 797–801.
11. Ямненко Т.М. Захист прав дітей, позбавлених батьківського піклування, з урахуванням міжнародних договорів з питань сімейного права. Наук. праці Нац. авіац. ун-ту. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». Київ: НАУ, 2022. № 1(62). С. 126–132. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.62.16491>.
12. Діти, які залишилися без батьків під час воєнного стану, зможуть бути тимчасово влаштовані до сімейних форм виховання. 2022. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/21593.html?PrintVersion>.
13. Про затвердження Правил опіки та піклування : Держкомсім'ямолодь України, Міносвіти, МОЗ України [...]; Наказ, Правила від 26.05.1999 № 34/166/131/88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text>
14. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
15. UNICEF. (2023). Як призначити тимчасового опікуна в Польщі? URL: <https://spilnoinpl.org/article/yak-pryznachyty-tymchasovoho-opikuna-v-polshchi>
16. Рішення № 115773942, 20.12.2023, Кіцманський районний суд Чернівецької області. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/115773942/>
17. Рішення від 18.07.2023 по справі 447/2272/22 МИКОЛАЇВСЬКИЙ РАЙОННИЙ СУД ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ. URL: <https://opendatabot.ua/court/112273537-da154f0b29e6fac6180466f0c118f540>

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ОХОРОНИ КОМП'ЮТЕРНИХ ПРОГРАМ

SPECIFIC ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF SOCIAL RELATIONS IN THE FIELD OF PROTECTION OF COMPUTER PROGRAMS

Жевелєва І.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри організації захисту інформації з обмеженим доступом
Національна академія Служби безпеки України

У статті досліджено правові аспекти охорони комп'ютерних програм як об'єктів інтелектуальної власності. Проаналізовано міжнародний та національний підходи до правового захисту програмного забезпечення. Розкрито підходи до правового захисту програмного забезпечення на основі положень Бернської конвенції, Договору ВОІВ про авторське право та Угоди ТРІПС. Визначено, що на міжнародному рівні комп'ютерні програми здебільшого прирівнюються до літературних творів та охороняються авторським правом.

Розкрито особливості нового Закону України «Про авторське право і суміжні права», який набув чинності 1 січня 2023 року. Охарактеризовано захист комп'ютерної програми національним законодавством як окремого об'єкта авторського права. Проаналізовано законодавче визначення комп'ютерної програми та виокремлено її ключові характеристики. Досліджено обсяг правової охорони комп'ютерних програм, зокрема, зазначено, що захист поширюється лише на форму вираження програми, а не на ідеї, процеси або функції.

Визначено особливості розподілу майнових та немайнових прав на комп'ютерні програми, які створені у рамках трудових відносин, на замовлення та за гіг-контрактами. Проаналізовано права та обов'язки авторів, роботодавців та замовників щодо службових творів та творів, створених на замовлення. Висвітлено особливості правового регулювання співпраці між резидентами «Дія Сіті» та гіг-спеціалістами. Проаналізовано соціальні гарантії, надані гіг-спеціалістам законодавством.

Досліджено поняття законного користувача комп'ютерної програми та розкрито зміст поняття вільного використання комп'ютерних програм. Визначено критерії законного користування та перелік дій, які не потребують дозволу правовласника.

Узагальнено, що розвиток правової охорони комп'ютерних програм в Україні відображає загальносвітові тенденції, враховуючи при цьому національні особливості та вектор державної інформаційної політики. Підкреслено важливість балансу між захистом прав розробників та забезпеченням можливостей для інновацій у сфері програмного забезпечення.

Ключові слова: комп'ютерна програма, авторське право на комп'ютерну програму, інтелектуальна власність.

The article explores the legal aspects of the protection of computer programs as objects of intellectual property. It analyzes both international and national approaches to the legal protection of software. The approaches to software protection based on the provisions of the Berne Convention, the WIPO Copyright Treaty, and the TRIPS Agreement are examined. It is established that, at the international level, computer programs are generally treated as literary works and are protected by copyright law.

The article highlights the features of the new Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights," which came into force on January 1, 2023. The protection of computer programs as distinct objects of copyright under national legislation is characterized. The legislative definition of a computer program is analyzed, and its key characteristics are identified. The scope of legal protection for computer programs is explored, noting that the protection extends only to the program's expression and not to the underlying ideas, processes, or functions.

The article outlines the distribution of property and non-property rights to computer programs created within the framework of employment relationships, by commission, and under gig contracts. The rights and obligations of authors, employers, and clients with respect to works created for hire or by commission are analyzed. Particular attention is given to the legal regulation of cooperation between "Diia City" residents and gig specialists, including the social guarantees provided to gig specialists under the law.

The concept of the lawful user of a computer program is examined, and the scope of free use of computer programs is disclosed. Criteria for lawful use and a list of actions that do not require the rights holder's permission are identified.

It is concluded that the development of legal protection for computer programs in Ukraine reflects global trends, while also taking into account national peculiarities and the direction of state information policy. The importance of balancing the protection of developers' rights with the need to ensure opportunities for innovation in the software sector is emphasized.

Key words: computer program, copyright on computer programs, intellectual property.

Постановка проблеми. Сучасні інформаційні технології все більше інтегруються в повсякденне життя, впливаючи на різні сфери діяльності – від дозвілля до бізнесу, освіти та науки. Для виконання комп'ютерами широкого спектру завдань необхідне створення відповідного програмного забезпечення, що стало основою для розвитку величезної індустрії, яка займається його розробкою, продажем і впровадженням. Разом із цим постає питання захисту прав інтелектуальної власності розробників програмних продуктів. Висока вартість розробки програмного забезпечення робить його вразливим до нелегального використання та продажу без ліцензії, що позбавляє розробників правомірного прибутку та знижує стимули для подальших інвестицій у цю галузь.

У зв'язку з цим виникає необхідність у поглибленому дослідженні питань правового регулювання суспільних відносин у сфері охорони комп'ютерних програм з метою визначення найбільш ефективних способів правового регулювання та захисту програмного забезпечення в умовах сучасної цифрової економіки.

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз правових аспектів охорони комп'ютерних програм як

об'єктів інтелектуальної власності, виявлення особливостей міжнародних та національних підходів до їх правового захисту, а також дослідження нововведень, внесених до законодавства України у сфері авторського права, які регулюють відносини в цій галузі. Дослідження спрямоване на визначення обсягу правової охорони комп'ютерних програм, аналіз розподілу прав на них у контексті трудових відносин, замовлення та гіг-контрактів.

Виклад основного матеріалу. Свій правовий захист комп'ютерні програми отримали ще у 1983 році у вигляді судового прецеденту, де суд у справі Apple Computer, Inc. проти Franklin Computer Corporation постановив, що комп'ютерна програма у вигляді об'єктного коду або складової операційної системи комп'ютера, захищається авторським правом і прирівнюється до літературного твору [1].

Одним із найпоширеніших підходів до охорони комп'ютерних програм у світі є їх кваліфікація як об'єктів авторського права, з відповідним застосуванням правової охорони, аналогічної до охорони літературних творів. Це положення закріплене як у міжнародних актах, так

і в національному законодавстві багатьох країн. Зокрема, стаття 4 Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право (WIPO) визначає, що комп'ютерні програми охороняються як літературні твори відповідно до положень Статті 2 Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів. Остання, у свою чергу, поширює термін «літературні та художні твори» на всі твори у сфері літератури, науки та мистецтва, незалежно від форми їх вираження.

Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС), яка є ключовим міжнародним актом у сфері захисту інтелектуальної власності, також встановлює, що комп'ютерні програми у вихідному та об'єктному кодах охороняються як літературні твори за Бернською Конвенцією.

Європейський Союз у своїй Директиві 2009/24/ЄС [2] також передбачає правову охорону комп'ютерних програм як літературних творів за нормами авторського права. У Сполучених Штатах Америки Розділ 17 Кодексу США, що включає Закон про авторське право 1976 року, підтверджує аналогічний підхід до охорони комп'ютерних програм.

Водночас, правова охорона стосується лише форми вираження комп'ютерної програми, а не ідей, процесів чи функцій, на яких вона ґрунтується. Це положення підтверджується правозастосовною практикою Європейського Суду, який у рішенні по справі SAS Institute Inc. v World Programming Ltd. визначив, що функції та мова програмування не охороняються авторським правом, оскільки не є формою вираження [3].

Загалом, аналіз міжнародних та національних актів підтверджує, що основною формою охорони програмного забезпечення є охорона вихідного та об'єктного кодів як об'єктів авторського права.

Концептуальний підхід до захисту комп'ютерних програм як літературних творів протягом тридцяти років діяв і в українському законодавстві.

Але з 1 січня 2023 року, з набранням чинності новим Законом України «Про авторське право і суміжні права» [4] (далі – Закон про авторське право), *комп'ютерні програми та бази даних є окремими об'єктами авторського права*.

Закон про авторське право надає тлумачення поняттю комп'ютерної програми, як набору інструкцій у вигляді слів, цифр, кодів, схем, символів чи в будь-якому іншому вигляді, виражених у формі, придатній для зчитування комп'ютером (настільним комп'ютером, ноутбуком, смартфоном, ігровою приставкою, смарт-телевізором тощо), які приводять його у дію для досягнення певної мети або результату, зокрема операційна система, прикладна програма, виражені у вихідному або об'єктному кодах [4].

На основі аналізу законодавчого визначення комп'ютерної програми можна виокремити наступні її характеристики.

Комп'ютерна програма – це набір інструкцій виражених у визначених законом формах, здатних бути зчитаними комп'ютером з метою привести його у дію для досягнення заданого результату.

Формами вираження таких інструкцій можуть бути:

- слова;
- цифри;
- коди;
- схеми;
- символи;
- інші форми.

Пристрої для зчитування комп'ютерної програми:

- настільний комп'ютер;
- ноутбук;
- смартфон;
- ігрова приставка;
- смарт-телевізор, тощо.

Типи програм, які визначні законодавцем:

- операційна система;
- прикладна програма.

Коди, в яких може бути виражена комп'ютерна програма:

- *вихідний код* – це сукупність інструкцій, які написані певною мовою програмування у формі, доступній до сприйняття і опрацювання людиною;
- *об'єктний код* – це набір інструкцій, які є результатом перетворення вихідного коду спеціальною програмою для обробки комп'ютерними засобами зчитування. Цей код, який доступний для сприйняття і опрацювання лише технічними засобами.

Стаття 20 Закону про авторське право зазначає, що охороні авторським правом не підлягають:

- візуальне представлення графічного інтерфейсу користувача;
- сукупність функцій, що виконує програма;
- формат файлів даних;
- ідеї та основні засади, що лежать в основі програмних компонентів, включаючи дизайн інтерфейсу, логічні схеми, алгоритми, мови програмування.

Якщо комп'ютерна програма створена особою під час роботи у компанії на підставі *трудового договору*, вона вважається *службовим твором*.

Стаття 14 Закону про авторське право закріплює за такою особою особисті немайнові права на службовий твір, натомість майнові права на таку програму *переходять* до роботодавця з моменту її створення у повному складі. У такому випадку автор програми має право на винагороду за перехід майнових прав на програму, її створення і використання. Якщо посадовими обов'язками працівника передбачено створення конкретних видів службових творів, авторська винагорода може бути включена до зарплатної плати. Закон також передбачає, що трудовим договором або іншим договором може бути регламентовано інший спосіб розподілу майнових прав на комп'ютерну програму між розробником і роботодавцем.

Характерною особливістю особистих немайнових прав автора на службовий твір є те, що законодавець дає роботодавцю/замовнику право внесення змін у завершений службовий твір та/або завершити незавершений без отримання згоди автора на це. Така особливість є *виключенням* із загального правила стосовно особистих немайнових прав, яке полягає у праві автора вимагати збереження цілісності твору, і стосується службових творів і творів, створених на замовлення.

Законодавство визначає комп'ютерну програму, створену в рамках *співпраці між фізичною особою-підприємцем* (далі – ФОП) *та компанією-замовником*, як твір, що створений на замовлення. Це засновується на тому, що між ФОП та ІТ-компанією діють не трудові, а цивільно-правові відносини, регулювання яких, переважно, здійснюється цивільно-правовими договорами про надання певних послуг. У такому форматі співпраці важливим чинником як для замовника, так і для виконавця, є передбачення у такому договорі всіх обставин виникнення та передачі майнових прав інтелектуальної власності на твори. Законодавець у ст. 15 Закону України «Про авторське право і суміжні права» закріплює за автором особисті немайнові права на твір, який створено за замовленням, а за замовником – майнові права з моменту створення твору у повному обсязі, регламентуючи право автора на винагороду. За аналогією до службових творів, замовник комп'ютерної програми у рамках співпраці з виконавцем-ФОП, має право на внесення змін, доповнення твору ілюстраціями, передмовами і післямовами – якщо інше не передбачено у цивільно-правовому договорі на надання послуг.

Поряд із традиційними моделями співпраці між роботодавцем та найманим працівником або замовником

і виконавцем послуг, в Україні існує модель співпраці між ІТ-фахівцями та ІТ-компаніями на підставі укладання *гіг-контракту*.

Гіг-контракт – це цивільно-правовий договір, укладений в письмовій або в електронній формі, за яким гіг-спеціаліст зобов'язується виконувати роботи та/або надавати послуги відповідно до завдань резидента «Дія Сіті» як замовника, а резидент «Дія Сіті» зобов'язується оплачувати виконані роботи та/або надані послуги і забезпечувати гіг-спеціалісту належні умови для виконання робіт та/або надання послуг, а також соціальні гарантії, передбачені Законом України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [5]. Укладання гіг-контракту з резидентом «Дія Сіті» не вважається законодавцем здійсненням підприємницької або господарської діяльності гіг-спеціалістом. На відміну від ФОП, гіг-спеціалісти мають закріплені законом права на соціальні гарантії, а саме:

- мають право на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, підлягають страхуванню через тимчасову втрату працездатності, а також мають право на виплату їм допомоги по тимчасовій непрацездатності;
- мають право на перерву у виконанні робіт (наданні послуг) у зв'язку з вагітністю та пологами, а окремі категорії – право на допомогу по вагітності та пологах;
- законодавець забороняє односторонню відмову резидента «Дія Сіті» від гіг-контракту у період вагітності гіг-спеціаліста та протягом перерви у виконанні робіт (наданні послуг) у зв'язку з вагітністю та пологами, а також у період тимчасової непрацездатності гіг-спеціаліста, крім випадків, встановлених законом;
- мають право на щорічну оплачувану перерву у виконанні робіт (наданні послуг) та ін.

Законом України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» врегульовано і розподіл прав інтелектуальної власності між резидентом «Дія Сіті» та гіг-спеціалістом. Особисті немайнові права на об'єкт інтелектуальної власності, що було створено на основі виконання гіг-контракту, належать автору твору – гіг-спеціалісту. Якщо інше не передбачено гіг-контрактом, резидент «Дія Сіті», який є замовником об'єкта авторських прав, володіє майновими правами інтелектуальної власності з моменту, наступного за створенням твору.

Відповідно ст. 437 Цивільного Кодексу України авторське право (особисті немайнові та майнові права) виникає у його автора в момент утворення твору. Закон України «Про авторське право і суміжні права» оперує саме терміном «*переходу*» майнових прав на службовий твір та твір, створений на замовлення, від автора до роботодавця (Рис. 1), на відміну від положення Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», яким вказується, що майнові права на твір, створений гіг-спеціалістом, «*належать*» резиденту «Дія Сіті».

Законом про авторське право визначено поняття законного користувача комп'ютерної програми.

Критерії законного користування комп'ютерною програмою:

Рис. 1. Процес створення і переходу майнових прав інтелектуальної власності від автора до замовника/роботодавця

- особа правомірно володіє копією комп'ютерної програми;
- така копія комп'ютерної програми виготовлена правомірно.

Також законодавець у цьому законі надає поняття вільного використання комп'ютерних програм – права законного користувача комп'ютерної програми на наступну сукупність дій, які не потребують оплати та дозволу суб'єктів авторського права:

- створення резервної копії комп'ютерної програми;
- декомпілювання комп'ютерної програми (виключно необхідних частин) для отримання раніше невідомої законному користувачу інформації з метою її взаємодії з іншою незалежно розробленою комп'ютерною програмою;
- визначення ідей і засад, які лежать в основі роботи комп'ютерної програми шляхом спостереження, вивчення та дослідження її функціонування у процесі завантаження, демонстрації, функціонування, передачі чи збереження комп'ютерної програми та ін.

Висновки. Аналіз правового регулювання охорони комп'ютерних програм свідчить про їхню важливу роль як об'єктів інтелектуальної власності, що отримують захист на національному та міжнародному рівнях. У міжнародній практиці комп'ютерні програми здебільшого кваліфікуються як літературні твори, що дозволяє застосовувати до них принципи авторського права.

Українське законодавство, особливо після набрання чинності новим Законом України «Про авторське право і суміжні права», продовжує слідувати цьому підходу, одночасно додаючи нові специфічні положення, зокрема, щодо статусу комп'ютерних програм та баз даних як окремих об'єктів авторського права. Однак важливо зазначити, що охорона надається лише формі вираження програми, а не її ідеям, принципам чи функціям, що підтверджується як українським, так і міжнародним правозастосуванням.

Уваги також заслуговують особливості розподілу майнових і немайнових прав між автором та роботодавцем або замовником. Законодавство також регулює новітні форми співпраці, такі як гіг-контракти, що розширюють можливості для ІТ-фахівців, забезпечуючи соціальні гарантії та права на інтелектуальну власність.

Таким чином, розвиток правової охорони комп'ютерних програм в Україні відображає загальносвітові тенденції, одночасно враховуючи національні особливості та вектор державної інформаційної політики, що полягає у цифровізації та інформатизації основних сфер життя суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Jan L. Nussbaum. Apple Computer, Inc. v. Franklin Computer Corporation Puts the Byte Back into Copyright Protection for Computer Programs. Golden Gate University Law Review, 1984. Volume 14. Issue 2. Article 3. URL: <https://digitalcommons.law.ggu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1344&context=ggulrev> (дата звернення: 14.10.2024).
2. Директива 2009/24/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23 квітня 2009 року про правову охорону комп'ютерних програм. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/EU090055> та <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009L0024&from=EN> (дата звернення: 14.10.2024).
3. Ходош А.В. Режим правової охорони комп'ютерних програм: національний та міжнародний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2023. № 3. С. 205-208. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/46.pdf (дата звернення: 14.10.2024). DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/46>
4. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n588> (дата звернення: 10.10.2024).
5. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні : Закон України від 15.07.2021 № 1667-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text> (дата звернення: 10.10.2024).

РЕКОДИФІКАЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

RECODIFICATION OF CIVIL LEGISLATION

Зеленська І.В., студентка II курсу юридичного факультету
Сумський національний аграрний університет

Гресь Н.М., д.філос.,
доцент кафедри приватного та соціального права
Сумський національний аграрний університет

Стаття присвячена аналізу процесу рекодифікації як важливого етапу модернізації правової системи України. Автор розглядає необхідність приведення цивільного законодавства у відповідність до нових економічних і соціальних реалій XXI століття. Особлива увага приділяється питанням захисту персональних даних, електронної комерції та врегулювання інтелектуальної власності. Автор підкреслює, що чинна правова база не повністю відповідає потребам цифрової економіки, тому оновлення законодавчих норм є важливим кроком до гармонізації національного права з міжнародними стандартами.

У статті детально розглядаються основні напрямки рекодифікації. Серед них – вдосконалення інституту особистих немайнових прав, важливих в умовах електронної взаємодії та використання інформаційних технологій. Крім того, аналізується розширення обсягу речових прав та створення нових договірних конструкцій, які дозволять учасникам цивільно-правових відносин ефективніше реалізовувати свої права та обов'язки. Особлива увага приділяється спрощенню правочинів, пов'язаних з електронними підписами, електронними доказами, а також угодами, укладеними на цифрових платформах.

Автор наголошує на необхідності глибшої інтеграції норм міжнародного приватного права, що дозволить українському законодавству стати більш відкритим до зовнішніх економічних і юридичних взаємодій. Це сприятиме зміцненню позицій України на міжнародній арені та спрощенню механізмів вирішення міжнародних цивільно-правових спорів. Важливою складовою є участь широкої громадськості та експертного середовища, оскільки прозорість процесу рекодифікації є запорукою її успіху.

На думку автора, процес рекодифікації є не лише технічним оновленням норм, але й важливим кроком до створення справедливої та ефективної правової системи, яка відповідатиме сучасним викликам і потребам суспільства. Рекодифікація дозволить краще захистити права громадян і підприємств, а також сприятиме розвитку правової системи України на основі міжнародного досвіду.

Ключові слова: рекодифікація, цивільне законодавство, модернізація, приватне право, права людини, договірні конструкції, електронна комерція, інтелектуальна власність, глобалізація, цифровізація.

The article is devoted to the analysis of the recodification process as an important stage in the modernization of Ukraine's legal system. The author examines the necessity of bringing civil legislation in line with the new economic and social realities of the 21st century. Particular attention is given to issues such as data protection, e-commerce, and intellectual property regulation. The author emphasizes that the current legal framework does not fully meet the needs of the digital economy, making the updating of legal norms a crucial step toward harmonizing national law with international standards.

The article provides a detailed overview of the main directions of recodification. Among them are the improvement of personal non-property rights, which are especially important in the context of electronic interaction and the use of information technologies. Additionally, the expansion of property rights and the creation of new contractual frameworks, allowing participants in civil legal relations to more effectively realize their rights and obligations, are analyzed. Special attention is paid to the simplification of transactions related to electronic signatures, electronic evidence, and agreements concluded on digital platforms.

The author highlights the need for deeper integration of international private law norms, which would make Ukrainian legislation more open to external economic and legal interactions. This would strengthen Ukraine's position on the international stage and simplify the mechanisms for resolving international civil disputes. A key component is the involvement of the public and the expert community, as the transparency of the recodification process is crucial to its success.

In the author's view, the recodification process is not just a technical update of the norms but an important step towards creating a fair and effective legal system that meets the modern challenges and needs of society. Recodification will provide better protection of the rights of citizens and businesses and contribute to the development of Ukraine's legal system based on international experience.

Key words: recodification, civil legislation, modernization, private law, human rights, contractual constructs, e-commerce, intellectual property, globalization, digitalization.

Постановка проблеми. У сучасному світі, що швидко змінюється, важливість адаптації правового регулювання до нових соціально-економічних реалій стає все більш очевидною. Оновлення базового нормативно-правового акту, що регулює цивільні правовідносини – Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) є предметом активного обговорення українськими науковцями протягом останнього десятиліття. Це зумовлено не лише необхідністю врахування новітніх тенденцій у суспільстві, таких як розвиток цифрової економіки, електронної комерції та змін у сфері захисту прав споживачів, але й потребою гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами.

В умовах глобалізації та інтеграції України в європейський правовий простір важливо адаптувати цивільні норми до вимог ЄС, що дозволить забезпечити належний рівень правового захисту для громадян і бізнесу. Окрім цього, оновлення Цивільного кодексу має враховувати інтереси всіх учасників цивільних відносин, включаючи

державу, що стане запорукою стабільності та ефективності правової системи. Таким чином, процес рекодифікації є важливим кроком для підвищення правової визначеності, усунення прогалин у законодавстві та забезпечення справедливого регулювання цивільних правовідносин в Україні.

Метою дослідження є аналіз актуальних проблем, що виникають у сфері цивільного законодавства України, зокрема, в контексті необхідності рекодифікації Цивільного кодексу України.

Стан опрацювання проблематики. Кодифікації (а тим більше – рекодифікації) супроводжувалися дискусіями, які в останні роки набули особливої актуальності в Україні. Огляд сучасних публікацій свідчить про зростаючу зацікавленість науковців у питаннях модернізації цивільного законодавства, зокрема, Цивільного кодексу України.

Науковці активно обговорюють необхідність адаптації правової системи до сучасних соціально-економічних

умов та європейських стандартів. Водночас, існують різні підходи до вирішення проблем, пов'язаних з рекодифікацією, що підкреслює важливість подальших досліджень та обговорень у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. З огляду на динамічні зміни в соціальному, економічному та технологічному середовищі, стає зрозумілою необхідність постійного розвитку правової системи. У цьому контексті рекодифікація розглядається як процес, що дозволяє не лише оновити існуючі правові норми, але й вдосконалити їх структуру та зміст для забезпечення ефективного правового регулювання. Важливість цього процесу підкреслюється багатьма дослідниками, які вказують на необхідність адаптації законодавства до нових умов і викликів, що постають перед суспільством.

Так, французький дослідник Ж. Рівєро висловлює позицію, що рекодифікація має звільнити відповідне законодавство від недостовірності та від домінування деталей. Метою рекодифікації є пошук слабких сторін кодифікації шляхом ще більшої кодифікації та забезпечення стабільності і впевненості, які очікуються від права. В цьому контексті важливо враховувати, що недостатня чіткість і надмірна деталізація можуть призводити до правових колізій і невизначеності, які заважають ефективному функціонуванню правової системи [1].

Хосе Антоніо Барренечеа, перуанський юрист, зазначає, що рекодифікація починається, коли кодекс або ряд кодексів стає схожим на вузьку сукню, що розповзається по швах. Ця метафора влучно ілюструє потребу в оновленні та структурній перебудові правових норм, які з часом можуть втратити свою адекватність і відповідність реаліям життя. Тому процес рекодифікації не лише необхідний, але й є критично важливим для забезпечення правової визначеності, стабільності та довіри громадян до правової системи [2].

Р. Кабріак стверджував, що рекодифікація завжди означає щось відмінне від кодифікації, оскільки будь-яка рекодифікація може реалізуватися тільки відповідно до чинного кодексу, що, у свою чергу, породжує певні труднощі в психологічному та технічному порядку. Перший тип труднощів рекодифікації пов'язується із базовою проблемою кодифікації – нестачею сильної політичної волі. Крім того, є така особливість цього процесу, як символічний зміст, що набув кодекс, який необхідно змінити. Таким чином, відзначено важливу символічну роль французького цивільного кодексу, який спричинив застій цивільного права того часу у Франції. І ця данина символізму слугувала причиною категоричного відмови більшості фахівців від ідеї повного перегляду Кодексу в добу свого сторіччя.

Вважаємо за необхідне врахувати думки українських науковців щодо рекодифікації законодавства. Так, А. С. Довгерт зазначає, що рекодифікація цивільного законодавства має сприяти подальшій трансформації суспільства та розвитку ринкової економічної системи. Вчений підкреслює важливість уніфікації та гармонізації приватноправового регулювання у різних сферах правовідносин, що мало місце в останні роки у більшості європейських країн [3, с. 27].

На думку Є. О. Харитонова та О. І. Харитоновой, основною метою рекодифікації цивільного законодавства є не просто внесення окремих змін до Цивільного кодексу України, а поступовий перехід від нормативістського типу праворозуміння до європейського концепту права. Такий підхід пояснюється насамперед соціальною цінністю права та значенням, яке воно відіграє у житті людини й суспільства. Водночас неможливо не зауважити, що правова система є конкретним проявом рівня розвитку держави та суспільства на певному етапі, елементом свідомості та ментальності [4, с. 6–10].

Аналогічні причини рекодифікації закріплені і в законодавстві. Так, відповідно до Положення про робочу групу

щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 650 від 17 липня 2019 р., основними завданнями робочої групи є:

1) проведення комплексного аналізу існуючого цивільного законодавства України та визначення сфер приватноправових відносин, які потребують приведення у відповідність із світовими тенденціями розвитку приватного права;

2) вивчення досвіду європейських країн щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України;

3) підготовка пропозицій щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України.

Задля розв'язання покладених на неї завдань робоча група проводить аналіз стану справ у сфері приватноправового регулювання, здійснює пошук найоптимальніших правових норм, а саме європейських та універсальних міжнародних документів для врегулювання необхідних сфер приватноправових відносин в Україні, бере участь у розробленні проєктів нормативно-правових актів з питань, що належать до її компетенції, подає Кабінетові Міністрів України розроблені за результатами своєї роботи пропозиції (п. п. 3, 4 Положення) [5].

Водночас слід зазначити, що закладена у ЦК України 2003 р. концепція, згідно з якою основою цивільно-правового регулювання є юридична рівність, майнова та організаційна автономія учасників цивільних правовідносин, вільне волевиявлення і самостійність майнової відповідальності, свобода договору та її пріоритет порівняно з нормативним регулюванням відносин, довела свою ефективність, у зв'язку з чим не підлягає зміні.

Насамперед, значні зміни визначені у Книзі першій, яка регулює загальні положення Цивільного кодексу України. Було запропоновано скасувати Господарський кодекс України, оскільки він не відповідає вимогам, що регулюють підприємницькі відносини, які за своєю природою є приватноправовими. Також висловлено пропозицію щодо розширення переліку об'єктів цивільних прав у зв'язку з розвитком цивільного обороту та появою нових об'єктів, яких не було під час створення Цивільного кодексу України. Окремо розглядалося питання строків позовної давності, зокрема, можливість повернення триваліших строків для нікчемних правочинів. Оновлений Цивільний кодекс повинен також враховувати сучасні тенденції цифрової економіки, забезпечуючи правове регулювання у сферах електронної комерції, смартконтрактів, веббанкінгу.

Зміни стосувались і Книги другої Цивільного кодексу України, яка регулює особисті немайнові права. Основна увага була приділена розширенню кола суб'єктів та уточненню особистих немайнових прав, що дозволить ефективніше захищати інтереси громадян. Зокрема, було запропоновано розширити права, пов'язані з безпекою фізичних осіб, а також посилити захист приватності та персональних даних. Важливим кроком стало бажання імплементувати окремі положення Загального регламенту про захист даних (GDPR), який діє в Європі, для гармонізації українського законодавства із сучасними міжнародними стандартами [6, с. 42–43].

Оновлення Книги третьої «Речове право» Цивільного кодексу України передбачає запровадження нових підходів, що враховують досвід вітчизняних і зарубіжних кодифікацій, а також розширення переліку питань, пов'язаних із «речовим» правом. Зокрема, до існуючих видів прав на чуже майно – таких як сервітут, емфітевиз та суперфіцій – пропонується додати нові обмежені речові права: узуфрукт, речові обтяження нерухомості, переважне право купівлі земельних ділянок, а також речове право очікування.

Книга четверта, яка регулює право інтелектуальної власності, також зазнає значних змін. Інтелектуальна

власність є унікальним об'єктом, що максимально інтернаціоналізований, оскільки сьогодні створений у будь-якій точці світу інтелектуальний продукт може миттєво використовуватися глобально. Відповідно, підходи до регулювання окремих об'єктів інтелектуальної власності повинні бути переглянуті, зважаючи на їх збільшення і нові способи трактування у світовій практиці [7, с. 30].

Книга п'ята Цивільного кодексу України, яка регулює зобов'язальне право, також зазнає суттєвих змін. Йдеться про імплементацію нових договірних конструкцій, які відсутні у чинному кодексі, але вже добре себе зарекомендували в цивільних кодексах інших країн. Також є необхідність розглянути можливість виключення певних інститутів зобов'язального права, що залишилися з часів адміністративно-командної економіки і вже не відповідають сучасним реаліям.

Зміни не оминають і Книгу шосту «Спадкове право», яка потребує впровадження новацій, перевірених на практиці в розвинених країнах. Оновлення в цій сфері спрямовані на підвищення ефективності спадкового процесу, зокрема щодо розширення можливостей для спадкоємців, удосконалення механізмів управління спадковим майном та врегулювання правових відносин між учасниками спадкових спорів. Такі нововведення покликані забезпечити більшу справедливість та прозорість у вирішенні питань спадщини, що відповідає сучасним міжнародним стандартам.

Нарешті, особливу увагу слід звернути на питання щодо включення до Цивільного кодексу України поло-

жень, пов'язаних із міжнародним приватним та сімейним правом, що дозволяє забезпечити гармонізацію українського законодавства із сучасними глобальними тенденціями та ефективніше реагувати на правові виклики, пов'язані з транснаціональними правовідносинами. Така адаптація сприятиме належному врегулюванню питань, що стосуються міжнародних шлюбів, спадкових відносин із закордонним елементом, а також вирішення спорів за участі іноземних суб'єктів, що посилить правову систему України на світовій арені [8].

Висновки. Рекодифікація цивільного законодавства України є об'єктивною необхідністю для якісного розвитку системи приватного права України. Вона спрямована на усунення застарілих норм, гармонізацію законодавства з європейськими стандартами та адаптацію до сучасних викликів, таких як цифровізація та глобалізація. Цей процес дозволяє створити більш гнучку та ефективну правову базу, яка відповідає потребам сучасного суспільства та сприяє підвищенню правової визначеності і довіри до правової системи.

Водночас, рекодифікація сприяє підвищенню прозорості та доступності правових норм для громадян, що є ключовим для забезпечення правової визначеності. Важливо, щоб цей процес був відкритим та інклюзивним, залучаючи до обговорення широке коло експертів, науковців та представників громадянського суспільства. Таким чином, рекодифікація цивільного законодавства України є важливим кроком на шляху до створення сучасної, ефективної та справедливої правової системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Valdivia J. M. Évolution de la codification depuis le XIXe siècle. URL: https://www.senat.fr/colloques/colloque_%20codification/%20colloque_codification10.html
2. Ramos C. Historia del derecho civil peruano. Siglos XIX y XX. T. II. La codificación del siglo XIX: Los códigos de la Confederación y el Código Civil de 1852. – Lima (Perù): Pontificia Universidad Católica del Perú, 2001.
3. Довгерт А. С. Рекодифікація Цивільного кодексу України: основні чинники і передумови для старту. *Право України*. 2019. № 1. С. 27–41.
4. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Рекодифікації цивільного законодавства в контексті інтеграції України у правовий простір ЄС. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 6–10.
5. Про затвердження Положення про робочу групу щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України: постанова Кабінету Міністрів України № 650 від 17 липня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2019-%D0%BF>
6. Кузнецова Н. С. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 690 с.
7. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
8. Основні напрями оновлення Цивільного кодексу України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/204249.html>

УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПІДСТАВ ТА ПОРЯДКУ ЗАСТОСУВАННЯ УСУНЕННЯ ВІД ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ

DEVELOPMENT OF THE NORMATIVE AND LEGISLATIVE REGULATION OF THE GROUNDS AND PROCEDURE FOR APPLYING REMOVAL FROM THE RIGHT TO INHERITANCE

Кашук Д.А., аспірант кафедри цивільного права та процесу
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Стаття присвячена дослідженню питання усунення від права на спадкування, як форми цивільно-правової відповідальності. Наголошено, що усунення від права на спадкування виступає як нормативно-визначена санкція за невиконання позитивних обов'язків цивільного, сімейного та кримінально-правового характеру. Підкреслено, що зазначена форма відповідальності пов'язана з порушеннями обов'язків особистого немайнового характеру, пов'язаних із захистом особистого немайнового права на життя та здоров'я особи, обов'язків, що випливають із необхідності забезпечити принцип свободи заповіту спадкодавця, а також обов'язків аліментного характеру, визначені сімейним правом, які випливають з відносин між батьками та дітьми та порушення вимог сімейного законодавства у частині правозгідності шлюбу. Наголошено, що усунення від права на спадкування є єдиним для цієї форми цивільної відповідальності у своєму роді стягненням, що за своєю правовою природою є подібним до окремих видів покарання та стягнень у цивільному, кримінальному та адміністративному праві. Підкреслено, що з метою надання юридичної визначеності порядку застосування ст. 1224 ЦК України у частині усунення від права на спадкування спадкоємців, які ухилялися від виконання обов'язків щодо утримання спадкодавця, за основу необхідно обрати встановлений у адміністративному та кримінальному законодавстві диференційований підхід. Наголошено, що для доказування факту «ухилення від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця» може бути використано вирок у кримінальному провадженні по обвинуваченню спадкоємця у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 164 КК України «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей». Запропоновано внести зміни до абзацу 2 частини 3 ст. 1224 ЦК України, доповнивши їх словами «...які злісно ухиляються від виконання обов'язку...» та викласти положення диспозиції ч. 3 ст. 1224 ЦК України у наступній редакції: «...не мають права на спадкування за законом батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які злісно ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом».

Ключові слова: право на спадкування, усунення від права на спадкування, негідний спадкоємець, юридична відповідальність, правопорушення, немайнові та майнові обов'язки.

The paper is dedicated to issues on researching elimination of the right to inheritance as a form of civil liability. It is stressed, the elimination of the right to inheritance, unquestionably, is a form of civil liability, a specific sanction for failure to fulfil positive obligations under the Civil, Family and Criminal laws of Ukraine. We outline, a mentioned form of liability is related to violence (failure to fulfil positive civil and legal obligations) that include: obligations of personal non-property character, related to protection of personal right for life and health of the person, obligations that come from the necessity of the ensuring the principle of the freedom of testament of the testator, alimony obligations are defined by Family Law, and obligations that come from the relations between parents and children and violation of the requirements of family law in terms of the legality of marriage. There is stressed, the elimination of the right for the inheritance is the only penalty for this form of civil liability. By its legal nature, it is similar to certain types of punishment and penalties in civil, criminal and administrative law. This penalty has subsidiary nature (is an additional burden on the person who committed the offence that results in such removal). Elimination of the right to inheritance is also a means of the protection of rights of the interested person, and interests of the society and the state. It is outlined, the purpose of the providing legal certainty of the procedure for applying Art. 1224 of the Civil Code of Ukraine regarding the removal from the right to inheritance of heirs who evaded the fulfillment of obligations regarding the support of the testator has to be based on the approach of differentiation, stated in administrative and criminal legislation. There is stressed, the verdict in the criminal proceedings on the accusation of the heir in the commission of a criminal offense provided for in Art. 164 of the Criminal Code of Ukraine "Evasion of the payment of alimony for the maintenance of children" can be used for proving the fact of "evading the obligation to support the testator".

There is suggested to amend paragraph 2 of part 3 of Article 1224 of the Civil Code of Ukraine "...who maliciously avoid the fulfillment of their duty...", and set out the provisions of the disposition of part 3 of Art. 1224 of the Civil Code of Ukraine in the following version: "...parents (adopters) and children of full age (adopted), and other persons who maliciously avoid the fulfillment of their duty of the maintenance of the testator, if this condition is clarified by the court, do not have the right to inheritance under the law".

Key words: right to inheritance, elimination of the right to inheritance, unworthy heir, legal liability, offences, non-property and property duties.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Однією з ключових гарантій створення міцної сім'ї та забезпечення правової охорони сімейних відносин між чоловіком та жінкою, які уклали шлюб, є умови укладення шлюбу, закріплені в Сімейному кодексі України. Недотримання цих умов може призвести до невизнання шлюбного статусу таких осіб та позбавлення неправомірно укладеного шлюбу правового захисту з боку держави.

Норми щодо недійсності шлюбу традиційно містяться в актах сімейного законодавства, включаючи чинний СК України. Однак процесуальний порядок визнання шлюбу недійсним регулюється Цивільним процесуальним кодексом України. Незважаючи на це, у судовій практиці все ще існують суперечності стосовно підстав для визнання шлюбу недійсним і правових наслідків такої недійсності. Це підкреслює необхідність подальших досліджень цього

аспекту сімейного права в його взаємозв'язку з питаннями права спадкового.

При цьому важливим питанням цивільно-правової доктрини виступає визначення усунення від права на спадкування як форми цивільно-правової відповідальності. Цивільне право регулює особисті немайнові відносини як ті, що пов'язані з майновими аспектами, так і ті, що не мають до них прямого стосунку. До недавнього часу існувала поширена думка, що, оскільки порушення особистих немайнових відносин не піддається майновій оцінці, відповідальність за такі порушення не може бути майновою. Проте здебільшого порушення особистих немайнових прав громадян або організацій може спричинити для них невідгідні майнові наслідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які опирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Окремі

аспекти усунення від права на спадкування були предметом наукового аналізу в дослідженнях Абрамова М. В. [1], Буркацького Л. К. [2], Василенка В. В. [3], Достдара Р. [4], Заїки Ю. О. [5], Кухарева О. Є. [6], Оксанюк Н. М. [7], Печеного О. П. [8], Ромовської З. В. [9], Рябоконь Є. О. [10], Сурми Н. П. [11], Тимченка Л. М. [12], Фурси С. Я., Фурси Є. І. [13], Шишки Р. Б. [14] та інших науковців.

Водночас численні питання, пов'язані з науково-теоретичними засадами визначення усунення від права на спадкування як форми цивільно-правової відповідальності, залишаються не висвітленими.

Формулювання мети статті (постановка завдання).

Метою статті є дослідження практичних аспектів удосконалення нормативно-правового регулювання підстав та порядку застосування усунення від права на спадкування як форми цивільно-правової відповідальності.

Виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Усунення від права спадкування – це позбавлення права на спадщину негідних спадкоємців, засноване на підставі закону та рішення суду. Інститут усунення від права на спадкування давно відомий вітчизняному цивільному законодавству. Дослідження в цій галузі мають сприяти більш чіткому розумінню та ефективному застосуванню цивільно-правової відповідальності в Україні, що в свою чергу сприятиме розвитку правової системи та забезпеченню справедливості в суспільстві [15, с. 189].

Усунення від права на спадкування нормативно врегульовано положеннями спадкового права і передбачає позбавлення права на спадщину негідних спадкоємців на підставі закону та рішення суду. Ця дефініція закріплена ст. 1224 ЦК України [16].

Згідно з ч. 4 ст. 1224 Цивільного кодексу України, особи, шлюб між якими є недійсним або був визнаний недійсним за рішенням суду, не мають права на спадкування за законом одна після одної. Проте, якщо шлюб був визнаний недійсним після смерті одного з подружжя, суд може надати право на спадкування другому з подружжя, який залишився живим, за умови, що він не знав і не міг знати про перешкоди для реєстрації шлюбу. Це право стосується спадкування частки майна, набутого ними під час цього шлюбу [16].

Таким чином, ступінь гарантованості права спадкування залежить від якості правового регулювання відповідних відносин, що виражається, зокрема, у встановленні такого механізму захисту прав спадкоємців, який відповідає об'єктивним потребам суспільства, відображає зміни в суспільно-економічному житті країни. На кожному історичному етапі формуються власні цілісні і завершені вчення про механізм захисту прав гідних спадкоємців при спробах заволодіти спадковим майном з боку спадкоємців негідних.

СК України визначає в положеннях ст. ст. 39, 40 та 41 випадки, коли шлюб є недійсним, та шлюб, який визнається недійсним за рішенням суду або який може бути визнаний недійсним за рішенням суду [17].

У першому випадку недійсним є шлюб, зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі. Також недійсним є шлюб, зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою або зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною.

Ст. 39 СК України визначає, що якщо шлюб зареєстровано з особою, яка вже перебуває у шлюбі, то в разі припинення попереднього шлюбу до анулювання актового запису щодо повторного шлюбу повторний шлюб стає дійсним з моменту припинення попереднього шлюбу [17].

Відповідно до положень ст. 40 СК України шлюб визнається недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка. Згода особи на шлюб не вважається вільною, якщо на момент

його реєстрації вона страждала на тяжкий психічний розлад, була у стані алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння, через що не повністю усвідомлювала значення своїх дій і/або не могла ними керувати. Також згода не є вільною, якщо шлюб було укладено під впливом фізичного чи психічного насильства [17].

На відміну від ст. 40 СК України, яка містить імперативну норму про обов'язковість визнання шлюбу недійсним у судовому порядку, ст. 41 СК України встановлює лише можливість, а не обов'язковість цього. При цьому в ч. 2 ст. 41 СК України зазначається, що при вирішенні справи про визнання шлюбу недійсним суд враховує ступінь порушення прав та інтересів сторін, що виникли через цей шлюб, тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші важливі обставини. Суд також звертає увагу на те, чи були створені матеріальні і нематеріальні умови для спільного життя, чи відбувалося взаємне виконання обов'язків та прав, встановлених шлюбом. Оцінюються також можливі наслідки для сторін і дітей, якщо такі є, та ступінь добросовісності кожного з подружжя під час укладення і перебування в шлюбі [18].

Також шлюб визнається недійсним за рішенням суду в разі його фіктивності. Шлюб є фіктивним, якщо його укладено жінкою та чоловіком або одним із них без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя. Шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю [17].

Як вивяток із загального правила, передбачена можливість права на спадкування за законом на підставі рішення суду одним із подружжя, частки того з подружжя, хто помер, якщо він не знав та не міг знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, і шлюб був визнаний недійсним після смерті одного із подружжя [19, с. 490].

Суд може прийняти відповідне судове рішення лише за наявності наступних умов: шлюб був визнаний недійсним за рішенням суду (ст. 41 СК України); шлюб визнаний недійсним після смерті одного із подружжя; один із подружжя, який пережив не знав і не міг знати про перешкоди для реєстрації шлюбу (добросовісність одного з подружжя) [19, с. 597].

У цьому контексті А. Райчук зазначає, що зміст диспозиції ст. 38 СК України, яка передбачає вказані підстави для визнання шлюбу недійсним, може бути доповнена іншими обставинами: наприклад, відсутність наміру створення сім'ї і набуття прав та обов'язків подружжя (оскільки відповідно до ч. 2 ст. 40 СК України шлюб за наявності цієї підстави буде визнано фіктивним); при винному приховуванні відомостей про стан свого здоров'я одним із наречених, якщо він йому відомий, що могло вплинути на погіршення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого чи їхніх нащадків [20, с. 103].

Шлюб може бути визнаний недійсним за рішенням суду відповідно до положень ст. 41 СК України, якщо він був зареєстрований між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною з порушенням вимог, встановлених ч. 5 ст. 26 СК України; між двоюрідними братом та сестрою; між тіткою, дядьком та племінником, племінницею; з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя і (або) їхніх нащадків; з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не було надано права на шлюб [17].

Підкреслимо, що порядок визнання шлюбу недійсним за сімейним законодавством України, а також правові підстави для такого визнання визначені у главі 5 СК України, що має назву «Недійсність шлюбу». Однак легального поняття недійсності шлюбу СК України не містить, проте визначає, що підставою недійсності шлюбу є порушення вимог, встановлених ст. ст. 22, 24–26 СК України, наведені нами вище.

Так, Ю. С. Червоний під недійсним розуміє шлюб, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану за відсутності хоча б однієї з передбачених законом умов його укладення або за наявності принаймні однієї із встановлених законом перешкод до цього. Недійсний шлюб не породжує прав та обов'язків подружжя [21, с. 400].

«Недійсність шлюбу – є наслідком недотримання вимог, встановлених сімейним законодавством для укладення шлюбу, такими як досягнення шлюбного віку, вільна згода сторін, одношлюбність та відсутність споріднення по прямій або бічній лінії. Про існування цих порушень може заявити одна із сторін, звернувшись до суду або іншого уповноваженого органу з метою встановлення факту порушення юридичних вимог до шлюбу та анулювання актового запису про шлюб. Недійсним визнається шлюб, укладений із порушенням юридичних вимог, якщо це порушення визнане судом або іншим уповноваженим державним органом» [22].

В. І. Борисова, І. В. Жилінкова, вказують, що недійсність шлюбу – це форма відмови держави від визнання укладеного шлюбу як юридично значущого акта, виражена в рішенні суду, винесеному в порядку цивільного судочинства у зв'язку з порушенням встановлених законом умов укладення шлюбу, що є за своєю суттю заходом захисту [23, с. 91]. На їхню думку, визнання шлюбу недійсним є сімейно-правовою санкцією для недобросовісного подружжя і одночасно засобом захисту для добросовісного. Зокрема, на недобросовісного партнера в недійсному шлюбі покладається обов'язок утримувати добросовісного партнера, а також застосовується правовий режим спільного майна подружжя до майна, набутого до визнання шлюбу недійсним в інтересах добросовісного партнера [23, с. 91].

Л. Герасимчук наголошує, що слід погодитися і з тією думкою, що недійсність шлюбу – це захід відповідальності, однак лише стосовно особи, яка знала про перешкоди для укладення шлюбу, однак з різних мотивів уклала його (недобросовісна сторона в недійсному шлюбі), та з іншою точкою зору про те, що недійсність шлюбу – це захід захисту інтересів особи, яка правомірно помилялася щодо дійсності укладеного нею шлюбу, а також дітей, народжених у недійсному шлюбі (добросовісної сторони у недійсному шлюбі) [18, с. 91]. Автор при цьому підкреслює, що інші учені переважно використовують зазначене визначення у своїх наукових дослідженнях [18, с. 27].

Згідно з вимогами ч. 1 ст. 45 СК України, недійсний шлюб, а також шлюб, визнаний недійсним за рішенням суду, не є підставою для виникнення в осіб, між якими був зареєстрований шлюб, прав і обов'язків подружжя, а також прав та обов'язків, які встановлені для подружжя іншими законами України. Крім того, у порядку вимог ч. 1 ст. 43 СК України смерть дружини чи чоловіка не є перешкодою для визнання шлюбу недійсним. Навіть після смерті одного з подружжя шлюб може бути визнаний недійсним і, відповідно, інший з подружжя усувається від права на спадкування [25, с. 73].

Для усунення від права на спадкування одного з подружжя необхідне рішення органу державної реєстрації про анулювання запису про шлюб. У разі визнання шлюбу недійсним на підставі рішення суду, для усунення від права на спадкування необхідне рішення суду, яке набрало законної сили, про визнання такого шлюбу недійсним.

Слід також зазначити, що не виникатиме право на спадкування за законом і у випадку неукладення шлюбу, який вважається таким у випадку його реєстрації за відсутності чоловіка чи жінки. Запис про такий шлюб в органах державної реєстрації актів цивільного стану анулюється за рішенням суду за позовом заінтересованої особи [19, с. 596].

Так, наприклад, Рівненський міський суд Рівненської області у своєму рішенні у справі № 1715/13426/12 від 18 жовтня 2012 року задовільнив позов про усунення від права спадкування на таких підставах. Так, позивач звернулася до суду з позовом, у якому просить усунути відповідача від права на спадкування спадщини, яка відкрилася після смерті спадкодавця та визнати недійсним свідоцтво про право на спадщину. Як на підставу для задоволення позову позивачка та її представник покликаються на порушення відповідачкою вимог частини 4 ст. 1224 ЦК України, а саме, що відповідачка не має право на спадкування, тому що шлюб відповідачки із спадкодавцем є недійсним в силу закону, оскільки вона на день відкриття спадщини не розірвала попередній шлюб. Суд підкреслив, що відповідно до частини 5 ст. 39 СК України – якщо шлюб зареєстровано з особою, яка вже перебуває в шлюбі, то в разі припинення попереднього шлюбу до анулювання актового запису щодо повторного шлюбу повторний шлюб стає дійсним з моменту припинення попереднього шлюбу. За наведених обставин судом встановлено, що перший шлюб між відповідачкою та її чоловіком був розірваний лише після смерті спадкодавця, а тому до розірвання шлюбу він був дійсний. Відповідно до частини 2 ст. 41 СК України при вирішенні справи про визнання шлюбу недійсним суд бере до уваги, наскільки цим шлюбом порушені права та інтереси особи, тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші обставини, що мають істотне значення [26].

Варто зазначити, що усунення від права на спадкування, залежно від підстави, може стосуватися як спадкування за заповітом і за законом одночасно, так і окремо спадкування лише за законом або тільки за заповітом. Таке усунення призводить до припинення спадкових правовідносин, у яких брала участь особа, позбавлена права на спадкування [27].

Рішення про недійсність шлюбу та усунення особи від права на спадкування приймається судом на підставі доказів, представлених сторонами у справі. Варто наголосити, що в період війни правозастосовна сфера зіткнулася з новими формами фіктивності шлюбу, наприклад, пов'язаними з бажанням отримати підставу уникнення призову за мобілізацією з боку військовозобов'язаних осіб, виїзду за кордон або отримання громадянства України.

Зрозуміло, що зазначене також впливає на спадкові правовідносини. Складність у цій категорії справ полягає в необхідності доказування факту відсутності наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя. Таким чином, доведення фіктивності шлюбу, особливо у випадках, коли мав місце умисел обох сторін, все одно залишається досить важкою процедурою. Наприклад, згідно з чинним законодавством подружжя не зобов'язане проживати разом, тому їхнє роздільне місце проживання ще не свідчить про відсутність наміру створити сім'ю та не може автоматично розглядатися як доказ фіктивності шлюбу.

Наголосимо, що фіктивні шлюби у зазначених випадках необхідно розглядати як різновид шахрайських дій, що повинні передбачати відповідальність, у тому числі й у формі позбавлення права на спадкування. Відповідно, шлюб, визнаний недійсним на підставі його фіктивності після смерті одного з подружжя, є перешкодою до визнання права на спадкування частки того з подружжя, хто помер, у майні, яке було набуто ними за час цього шлюбу з боку іншого.

Ще одним важливим елементом правового регулювання усунення від спадкування виступає необхідність формування доказової бази на підставі якої судом постановлено рішення щодо задоволення позовних вимог щодо усунення спадкоємця від спадкування. Наприклад, рішенням Октябрського районного суду м. Полтави від 25 вересня 2014 р., залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду Полтав-

ської області від 22 грудня 2014 р. та ухвалою колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 11 березня 2015 р. (справа № 6-180св15), задоволено позов Особи 7: усунуто батька Особа 8 від права на спадкування після смерті доньки Особа 10 на підставі вимог ч. 5 ст. 1224 ЦК України [28].

Особа 7, звертаючись до суду із даним позовом, вказував, що спадкоємцями за законом після смерті Особи 10 є він як чоловік, їх діти, а також батько померлої – Особа 8 [28].

Позивач вважав, що Особа 8 має бути усунутий від права на спадкування частки майна Особа 10 з тих підстав, що він не надавав необхідної матеріальної та фізичної допомоги спадкодавцеві, яка через тяжку хворобу перебувала в безпорадному стані. Також позивач зазначав, що шлюб між батьками Особа 10 (спадкодавця) був розірваний за рішенням суду у 1973 р. за ініціативою дружини через негативне ставлення чоловіка Особа 8 як до дружини, так і до дітей: дочки Особа 10. З тих пір Особа 8 не турбувався про життя Особа 10 [28].

Задовольняючи позовні вимоги, суд першої інстанції, з висновками якого погодилися суди апеляційної й касаційної інстанції, встановив, що Особа 10, маючи тяжку хворобу, перебувала в безпорадному стані та потребувала сторонньої допомоги, однак її рідний батько умисно ухилявся від надання їй такої допомоги [28].

Померла Особа 10 була тяжко хворою, у період госпіталізації з 11 липня 2011 р. і до самої смерті перебувала в безпорадному стані та потребувала допомоги Особа 8, який в цей же час мешкав у м. Тель-Авів у державі Ізраїль, де лікувалася спадкодавець, у той час як її сім'я мешкала у м. Полтаві. Отже, суд дійшов висновку, що Особа 8 умисно ухилявся від надання допомоги спадкодавцю, усвідомлював цей обов'язок і мав можливість його виконувати, але не вчиняв необхідних дій [28].

Тобто для задоволення позовних вимог про усунення від права на спадкування, відповідно до вимог ч. 5 ст. 1224 ЦК України, має бути сукупність наступних обставин: ухилення особи від надання спадкодавцеві допомоги при можливості її надання; перебування спадкодавця в безпорадному стані, потреба спадкодавця в допомозі саме цієї особи. Лише у випадку одночасного існування вищенаведених обставин і доведеності таких фактів в судовому засіданні в їх сукупності спадкоємець може бути усунений від спадкування [29, с. 54].

Так, Ухвалою колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 19 березня 2008 р. (справа № 6-2087св08) скасовано рішення Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької області рішенням від 18 квітня 2007 р. та ухвалу Апеляційного суду Донецької області від 5 липня 2007 р., якими задоволено

позов С. до Л. про усунення від права на спадкування за законом, а справу передано на новий розгляд до суду першої інстанції. Скасовуючи судові рішення, суд касаційної інстанції зазначив, що суд першої інстанції, задовольняючи вимоги С. про усунення Л. С., сина спадкодавця, від права на спадкування за законом після смерті В., з яким погодився апеляційний суд, помилково дійшли висновку, що син Л. С. не піклувався про батька, не відвідував його і не надавав йому допомоги, якої той потребував через стан здоров'я та неналежне матеріальне забезпечення, а тому, на думку суду, перебував у безпорадному стані. Колегія суддів зазначила, що суд при вирішенні такої справи згідно з вимогами ст. 214 ЦПК повинен установити і факт ухилення особи від надання спадкодавцеві допомоги, і факт перебування спадкодавця в безпорадному стані через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво та його потребу в допомозі цієї особи [30].

Висновки та пропозиції дослідження. Усунення від права на спадкування виступає як нормативно-визначена санкція за невиконання позитивних обов'язків цивільного, сімейного та кримінально-правового характеру. Зазначена форма відповідальності пов'язана з порушеннями обов'язків особистого немайнового характеру, пов'язаних із захистом особистого немайнового права на життя та здоров'я особи, обов'язків, що впливають з необхідності забезпечити принцип свободи заповіту спадкодавця, а також обов'язків аліментного характеру, визначені сімейним правом, які впливають з відносин між батьками та дітьми, та порушення вимог сімейного законодавства в частині правозгідності шлюбу.

Відповідно, з метою надання юридичної визначеності порядку застосування ст. 1224 ЦК України у частині усунення від права на спадкування спадкоємців, які ухилялися від виконання обов'язків щодо утримання спадкодавця, за основу необхідно обрати встановлений у адміністративному та кримінальному законодавстві диференційований підхід.

Для доказування факту «ухилення від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця» може бути використано вирок у кримінальному провадженні по обвинуваченню спадкоємця у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 164 КК України «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей». Запропоновано внести зміни до абзацу 2 частини 3 ст. 1224 ЦК України, доповнивши їх словами «...які злісно ухиляються від виконання обов'язку...» та викласти положення диспозиції ч. 3 ст. 1224 ЦК України у наступній редакції: «...не мають права на спадкування за законом батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які злісно ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом».

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов М. В. Заподіяння смерті як підстава для усунення права на спадкування. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 2 (8). С. 46–50.
2. Буркацький Л. К. Спадкове право України: теорія, коментарі, практика, зразки заяв : навч. посіб. Київ : Ін Юре, 2008. 384 с.
3. Васильченко В. В. Коментар та постатейні матеріали до законодавства України про спадкування. Х. : Одиссей, 2007. 480 с.
4. Достдар Р. Принципи спадкового права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 12. С. 6–8.
5. Спадкове право : [навчальний посібник] / Ю. О. Заїка, Є. О. Рябоконь. – К. : Юрінком Інтер, 2009. 352 с.
6. Кухарев О. Є. Спадкове право : навч. посіб. Київ : Алерта, 2013. 328 с.
7. Оксанюк Н. М. Класифікація принципів спадкового права. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 151–155.
8. Печений О. П. Спадкове право. Харків : Фактор, 2012. 368 с.
9. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник. Київ : Алерта ; КНТ ; ЦУП, 2009. 264 с.
10. Рябоконь Є. О. Усунення від права на спадкування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2005. № 67. С. 71–74.
11. Сурма Н. П. Спадкове право України: Навчальний посібник. – К.: КНТ, 2005. 304 с.
12. Тимченко Л. М. Проблемні питання усунення від права на спадкування. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. Харків, 2017. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/01_12_2017/pdf/38.pdf (дата звернення 25.06.2023).
13. Фурса С. Я. Спадкове право. Теорія і практика / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. К. : Атіка, 2002. 496 с.
14. Шишка Р. Б., Сопілко І. М., Козирева В. П. Спадкове право в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. Р. Б. Шишки. Київ : Ліра-К, 2015. 216 с.

15. Кузнецова Н. Інститут цивільно-правової відповідальності у вітчизняній та зарубіжній цивілістичній доктрині. *Право України*. 2019. №1. С. 186–203. DOI: 10.33490/Юуіі-2019-01-189.
16. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Верховна Рада України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 05.05.2024).
17. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>. (дата звернення 25.02.2024).
18. Герасимчук Л. Недійсність шлюбу за сімейним законодавством України та застосовність норм міжнародного приватного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 22–27.
19. Харьковская цивилистическая школа: грани наследственного права : моногр. / И. В. Спасибо-Фатеева, О. П. Печеній, В. И. Крат [и др.] ; под. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. – Харьков, 2016. 608 с.
20. Райчук А. Визнання шлюбу недійсним: теорія та практика. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Юридичні науки*. 2007. № 77–78. С. 102–105.
21. Сімейне право України / за ред. Ю. С. Червоного. К. : Істина, 2004. 400 с.
22. Сидоренко С. І. Теоретичні засади визначення поняття та юридичної сутності недійсності шлюбу у сімейному праві. *Університетські наукові записки*. 2017. № 3. С. 141-148. <http://old.univer.km.ua/visnyk/1652.pdf>. (дата звернення: 05.05.2024).
23. Сімейне право України / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. 2-е вид. К. : Юрінком Інтер, 2009. 288 с.
24. Оніщенко О. В. Сімейне право. К. : НАУ-друк, 2009. 112 с.
25. Рябоконь Є. О. Усунення від права на спадкування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2005. Вип. № 67–69. С. 71–74.
26. Рішення Рівненського міського суду Рівненської області у справі № 1715/13426/12 від 18 жовтня 2012 року. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27003534>. (дата звернення 25.02.2024).
27. Остання воля під сумнівом. Узагальнення судової практики вирішення спорів про спадкування Апеляційного суду Харківської області. Закон і бізнес. URL: <https://zib.com.ua/ua/118427.html>. (дата звернення: 05.05.2024).
28. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ по справі за № 6-180св15 від 11 березня 2015 р.: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/43140325>. (дата звернення: 05.05.2024).
29. Спадкове право України : навч. посіб. / О. Є. Кухарев. К. : Алерта, 2013. 328 с.
30. Ухвала Верховного Суду України за справою № 6-2087св08 від 19 березня 2008 р.: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1659557>. (дата звернення: 05.05.2024).
31. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07 грудня 1984 р. № 8073-X. *Верховна Рада України*. URL:<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>. (дата звернення: 05.05.2024).
32. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III *Верховна Рада України* URL.: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. (дата звернення: 05.05.2024).

РОЗВИТОК ТА СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У США

DEVELOPMENT AND MODERN FEATURES OF ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION METHODS IN THE USA

Книш С.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Стаття присвячена дослідженню еволюції та особливостей альтернативних способів вирішення спорів у США. Також розглянуто розуміння та класифікацію альтернативних способів вирішення спорів. Визначено особливості становлення та еволюції американської нормативно-правової бази США як країни з федеральним державним устроєм від часів голландського та британського колоніальних періодів у Нью-Йорку до сучасного стану розвитку (сфокусовано увагу на основних періодах зростання зацікавленості суспільства, влади та динамізму розвитку нормативно-правової бази щодо альтернативного вирішення спорів). У статті сфокусована увага на основних нормативно-правових актах, що регулювали правовідносини в сфері альтернативного вирішення спорів, та описано сучасні законодавчі акти, якими врегульовано ці процеси у США сьогодні (починаючи від закону 1632 року, що підтримував арбітраж як засіб вирішення спорів, і закінчуючи Єдиним законом про медіацію 2001 року). Визначено особливості становлення альтернативного вирішення спорів у окремих штатах США та описано приклади, що ілюструють результативність таких процесів.

Розкрито практику створення та функціонування окремого інституту стимулювання розвитку альтернативних способів вирішення спорів у США (Американської арбітражної асоціації) та розписано трансформаційні періоди її функціональної значимості. На основі синтезу основних альтернативних способів вирішення спорів у США запропоновано їх класифікацію шляхом виокремлення таких груп, як присуджувальні, оціночні та сприятливі способи, та розглянуто практику реалізації їх окремих видів. Сформовано розуміння щодо видів та особливостей здійснення окремих способів альтернативного вирішення спорів у США, таких як арбітраж, нейтральне встановлення фактів, колегіальна оцінка, судова оцінка, спрощений суд присяжних, оцінка спеціаліста або експерта, медіація та інші.

Підкреслено, що США є унікальною країною, що сформувала досконалу розвинену судову систему поруч з ефективною системою альтернативного вирішення спорів. Підсумовано, що, з огляду на результативність та ефективність американської системи ADR, для України, яка сьогодні лише формує основні засади здійснення альтернативного вирішення спорів, важливо дослідити позитивний досвід цієї країни у зазначеній сфері.

Ключові слова: альтернативні способи вирішення спорів, ADR, арбітраж, суд присяжних, медіація, спір.

The article is devoted to the study of the evolution and features of alternative dispute resolution methods in the United States. The understanding and classification of alternative methods of dispute resolution are also considered. The peculiarities of the formation and evolution of the American legal framework as a country with a federal state system are determined from the time of the Dutch and British colonial periods in New York to the current state of development (attention is focused on the main periods of the growth of public interest, power and the dynamism of the development of the regulatory and legislative framework regarding ADR). The article focuses on the main normative-legislative acts that regulated legal relations in the field of alternative dispute resolution and describes the main normative-legislative acts that today regulate these processes in the United States of America. The peculiarities of the formation of ADR in individual states of the USA are determined and examples illustrating their effectiveness are described.

An understanding of the types and features of the implementation of certain methods of alternative dispute resolution in the USA was formed. The practice of creating and functioning of a separate institute for stimulating the development of alternative dispute resolution methods in the USA (American Arbitration Association) was revealed and the transformational periods of its functional significance were described. Based on the synthesis of the main alternative methods of dispute resolution in the USA, a classification of them is proposed, by separating from the existing methods such groups as adjudicative, evaluative, and facilitative methods, and the practice of implementing certain types is considered.

It is emphasized that the USA is a unique country that has formed a perfect developed judicial system and an effective system of alternative dispute resolution. It was concluded that since Ukraine today is only forming the basic principles of implementation of alternative dispute resolution, it is important to research and study the positive experience of the USA and the effective American ADR system.

Key words: alternative dispute resolution methods, ADR, arbitration, jury trial, mediation, dispute.

Постановка проблеми. Зростаюча складність сучасного життя та позитивна динаміка чисельності конфліктів, що доходять до розгляду в судах, посилили тягар системи правосуддя, роблячи її все більш громіздкою, довготривалою та малоефективною. Якщо звернутись до світової практики, то, наприклад, у 2000 році уряд Італії був зобов'язаний виплатити 600 мільйонів євро сторонам, які вимагали відшкодування збитків, завданих затримками судових розглядів. Індія за нинішніх темпів не зможе вирішити свої поточні нерозглянуті справи до 2330 року [1, с. 100]. Подібні факти досить яскраво ілюструють потенційну необхідність пошуку та розвитку альтернативних способів вирішення спорів поза залогою суду.

Сьогодні альтернативне вирішення спорів (далі – ADR, від англ. Alternative Dispute Resolution) як група процесів, за допомогою яких вирішуються спори і конфлікти за межами судових процедур, є важливою інституцією сучасного демократичного суспільства, що може значно підвищити швидкість та якість врегулювання конфліктів і спорів в усьому світі.

Згідно даних ГС «Мережа правового розвитку», за допомогою ADR (медіації, арбітражу, попередньої оцінки справи) у позасудовому порядку у США вирішується 99% усіх цивільних справ, які потрапляють у федеральні суди. У 1980-х роках цей показник складав лише 10%. [2]. США є унікальною країною, що сформувала досконалу розвинену судову систему поруч з ефективною системою альтернативного вирішення спорів. Для України, що сьогодні лише формує основні засади здійснення альтернативного вирішення спорів, важливо дослідити позитивну практику у цій сфері. З огляду на результативність та ефективність американської системи ADR актуальним є дослідження досвіду цієї країни у сфері позасудового вирішення спорів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науково-теоретичним та методичним основам здійснення альтернативних способів вирішення спорів присвячені праці як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Зокрема, різні аспекти ADR розглядали такі дослідники, як Донна Стінстра (Donna Stienstra), Лоуренс Саскінд (Lawrence Susskind), Майк ван дер Вансем (Mike van der Wanssem),

Френк Е. А. Сандер (Frank E. A. Sander), Майкл Макманус (Michael McManus), Бріанна Сільверстейн (Brianna Silverstein). Над проблематикою альтернативного вирішення спорів працювали такі вітчизняні науковці: Галупова Л. І., Єрьоменко Г. В., Корінний С. О., Любченко Я. П., Мазаракі Н. А., Притика Ю. Д., Спектор О. М., Шинкар Т. І., Ясиновський І. Г. Дослідники Денисенко О. М., Апалькова І. С., Прилуцька А. В. безпосередньо вивчали теоретичні та практичні засади ADR у США. Підкреслюючи цінність та практичну значимість отриманих авторами напрацювань, слід зауважити, що питання еволюції нормативно-правової бази, практичного досвіду та особливостей розвитку альтернативних способів вирішення спорів у США є цікавими з теоретичної та практичної точки зору та заслуговують на глибоке та системне вивчення.

Метою статті є дослідження досвіду запровадження та особливостей альтернативних способів вирішення спорів у США.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі у науковій доктрині не сформувалось уніфікованого підходу як до трактування самого поняття альтернативного вирішення спорів, так і до розуміння його змісту. Так, Український центр медіації та переговорів розглядає ADR як групу процесів, за допомогою яких вирішуються спори і конфлікти без звернення до формальної системи судочинства [3].

У науковій теорії основними видами ADR вважаються переговори, арбітраж та медіація (табл. 1).

США має багату історію застосування ADR та заслужено вважається країною позитивного досвіду. Наявність у Сполучених Штатах найбільш досконалої та ефективної системи ADR у світі пояснюється, на думку автора, тим, що історія зародження і розвитку ADR у цій країні є однією з найтриваліших, крім того, США є країною, що велику увагу приділяє демократизації суспільства та захисту прав та свобод громадян.

Дослідники еволюції американської системи ADR вказують на те, що у США комерційний арбітраж існував на початку голландського та британського колоніального періоду в Нью-Йорку. Колоністи-паломники були переконані, що адвокати загрожують християнській злагоді, тому ретельно уникали адвокатів і судів, пропонували використовувати власне посередництво для вирішення

конфліктів різного роду у громаді [1, с. 101]. Так звані посередники з числа членів спільноти задля врегулювання конфліктів розглядали претензії, визначали вину, оцінювали збитки та забезпечували комунікацію між сторонами примирення. Впродовж більшої частини колоніального періоду такі неформальні арбітражі вважалися нормою. Досвід арбітражу як способу вирішення комерційних спорів дозволяв мінімізувати конфлікт та продовжувати бізнес. У 1632 році у Массачусетсі було прийнято перший закон, що підтримував арбітраж як засіб вирішення спорів. Практика законодавчого закріплення арбітражу була перейнята й іншими колоніями, проте довгий період часу цей вид ADR використовувався переважно для врегулювання морських та торгових суперечок [5, с. 9].

Першим періодом зростання інтересу держави та суспільства до ADR можна вважати час після здобуття незалежності та створення нового уряду. Яскравим підтвердженням цьому є прийняття у 1790 році Закону про патенти, у якому Конгресом передбачалося формування арбітражної системи конкуруючих патентних вимог. При вирішенні патентних спорів, згідно норм цього Закону, запроваджувалось створення судової колегії, до складу якої входили: призначені члени від кожного заявника на патент та представник від державного секретаря. Регламентувався обов'язковий характер рішення колегії (у разі відмови від арбітражу, патент іншого заявника схвалювався у спрощеному порядку) [1, с. 101].

Незважаючи на важливість перших спроб позасудового вирішення спорів у США, ADR до кінця XIX століття все ще не отримали офіційної інституціалізації та сприймалися на цьому етапі розвитку, скоріше, не як адекватна альтернатива судовому розгляду, а більше як інструмент для уникнення заворушень, страйків і зменшення наслідків економічних розладів та криз.

На початку XX-го століття держави почали проявляти узгоджену зацікавленість у систематичному розвитку способів ADR як ефективної альтернативи судовому розгляду. У цей період відбулися перші спроби врегулювання державою процесів ADR (не тільки в США, але й у світі в цілому). Слід зауважити, що створення законодавчого підґрунтя вирішення спорів альтернативними методами у США спочатку торкнулося трудових правовідносин. У 1920-х роках більше десяти штатів прийняли закони про арбітраж, а у 1925 році – набрав чинності Федеральний закон про арбітраж [5, с. 11]. Усі ці кроки значно покращили характер арбітражу в США шляхом:

- укладання угод щодо арбітражного розгляду майбутніх спорів, які є юридично дійсними та такими, що підлягають виконанню;
- закриття судового процесу для сторін арбітражної угоди, вимагаючи від них виконання їхніх домовленостей;
- уповноваження судів виконувати арбітражні рішення;
- уповноваження судів призначати арбітрів та/або іншим чином прискорювати арбітраж [1, с. 101].

Хоча названі нормативно-правові акти істотно розширювали правову базу здійснення арбітражу на території федеральних штатів США, однак, саме суспільство було ще не готове відмовитися від традиційного способу вирішення конфліктів шляхом судового розгляду.

Досить інноваційним на той період був дозвіл судам застосовувати засоби правового захисту ADR та надання голосу неурядовим організаціям у розробці політики щодо ADR. У 1926 році на реалізацію такого права була створена Американська арбітражна асоціація (American Arbitration Association – далі AAA), основною метою діяльності якої стало забезпечення процесу арбітражу та інших ефективних практик ADR [6]. За час роботи AAA було узагальнено досвід арбітражу, розроблено та оприлюднено правила та процедури арбітражу. У 1996 році AAA офіційно створила як свою міжнародну структуру Міжнародний

Таблиця 1
Сутність основних видів ADR [3; 4]

Вид ADR	Сутність
Арбітраж	процес, у ході якого дві сторони зустрічаються в присутності нейтральної третьої особи, яка є спеціально підготовленим арбітром та вислуховує обидві сторони і потім виносить обов'язкове або необов'язкове для виконання сторонами рішення, залежно від того, про що сторони домовились заздалегідь (як правило, у контракті). Фактично арбітраж створює приватну судову систему
Медіація	метод вирішення спорів із залученням посередника (медіатора), який допомагає сторонам конфлікту налагодити процес комунікації і проаналізувати конфліктну ситуацію таким чином, щоб вони самі змогли обрати той варіант рішення, який би задовольняв інтереси і потреби усіх учасників конфлікту
Переговори	альтернативний спосіб вирішення конфліктної ситуації, під час якого сторони врегульовують розбіжності та суперечки, що виникли між ними, самостійно або з допомогою своїх професійних консультантів, але без участі третьої сторони – незалежного посередника (медіатора)

центр вирішення спорів (International Centre for Dispute Resolution – далі ICDR). На сьогодні AAA-ICDR є найбільшим приватним глобальним постачальником послуг з альтернативного вирішення спорів у світі [6].

Протягом XX-го століття система ADR у США набула популярності як альтернатива судовому розгляду (розвиток прийнято пов'язувати із швидкою індустріалізацією 1930-х років). Процедури та механізми ADR почали використовуватись для урядових програм. Наприклад, у 1970-х роках Міністерство охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення за підтримки Федеральної служби посередництва та примирення (the Federal Mediation and Conciliation Service) досить успішно вирішувало скарги щодо вікової дискримінації на федеральних робочих місцях. [1, с. 102].

Успішне врегулювання дискримінаційних справ на федеральному рівні популяризувало застосування ADR у різноманітних галузях та викликало жвавий інтерес до ADR як на законодавчому, так і на академічному рівнях.

У 1980-ті роки відбувається наступний стрибок зацікавленості суспільства США у використанні ADR. У цей період в американських університетах та школах права почали запроваджувати курси та наукові дисципліни з тематики ADR. До початку XXI століття, згідно опитування Американської асоціації юристів, більшість юридичних шкіл мали у наявності певні програми з ADR, у тому числі позакласні заняття [1, с. 102]. У 1985 році Генеральним прокурором США було сформовано та видано наказ, у якому визначено необхідність використання ADR для економії часу та витрат на судовий процес [7, с. 7].

З 1995 року у США постачальниками баз даних регулярно публікуються оновлені довідники спеціалістів та фірм, які надають послуги з ADR, що сприяє кращому доступу більшій кількості осіб до таких процедур [1, с. 102]. Таким чином, процеси ADR досить міцно закріпились у правовій системі США.

Яскравим прикладом реалізації альтернативних способів вирішення спорів є практика організації «Служби судового арбітражу та посередництва», яка була створена у 1979 році суддею Каліфорнійського суду у відставці. Діяльність цієї організації спрямована на надання юридичним фірмам, підприємствам та окремим особам доступу до позасудових способів вирішення конфліктів та спорів [1, с. 102].

Слід зазначити, що у США діють загальнодержавні програми та проекти щодо розвитку ADR, проте, зважаючи на федеративний устрій цієї країни, зауважимо, що питання, пов'язані з впровадженням альтернативних механізмів вирішення спорів, перебувають у компетенції штатів, кожен з яких може визначати власне правове регулювання цього інституту. До прикладу, у кінці 1986 року Асоціація юристів Вірджинії та Колегія адвокатів цього ж штату сформували спільний комітет з питань ADR, що було пов'язано з існуванням підвищеної зацікавленості у застосуванні ADR та активної ініціативи з боку юридичної спільноти. Була підтримана пропозиція щодо створення Центрів вирішення спорів, які стали реалізовувати програми врегулювання конфліктів за допомогою ADR, координувати підготовку та навчання юристів Вірджинії, проводити тренінги з медіації [8]. На сьогодні створені підґрунтя та основні принципи медіації у штаті Вірджинія використовуються та розвиваються.

З 1981 року у федеральному суді Східного округу штату Мічиган розпочала діяти програма медіації, яка успішно функціонувала в судовій системі штату з 1978 року. Відповідно до цієї програми справа може бути передана до комісії з медіації за клопотання сторін або за власною ініціативою суду. У певних випадках справа направляється на медіацію судом під час судового розгляду незалежно від згоди сторін. До сторони, яка відмовляється від прийняття рішення медіаційної комісії, можуть бути застосовані санкції у вигляді додаткових виплат судових витрат [9].

У 1981 році Каліфорнія стала першим штатом, у якому медіація була визначена обов'язковою для спорів, пов'язаних із опікою над дітьми та спілкуванням з ними [10, с. 1034].

Наступним періодом значного зростання значимості альтернативних способів вирішення спорів у США стали 1990-ті роки, коли федеральна влада почала просування нової концепції ефективного управління, спрямованої на розвиток співробітництва та альтернативних способів вирішення спорів, особливо тих, стороною яких міг бути уряд [11]. У 1990 році було ухвалено Закон про реформування цивільного судочинства (Civil Justice Reform Act), відповідно до якого на федеральні суди було покладено обов'язок скоротити витрати на цивільне правосуддя, полегшити винесення судових рішень, забезпечити справедливе, швидке та недороге вирішення справ, а також сприяти застосуванню альтернативних форм вирішення спорів. [12]. У 1996 році Конгрес прийняв Закон про адміністративне вирішення спорів (Administrative Dispute Resolution Act), в якому чітко було прописано необхідність заохочення та поширення ADR та регламентовано призначення високопосадовця як «спеціаліста з вирішення спорів» і вироблення спеціальної політики щодо ADR у федеральних агенствах США [11].

У 1998 році було ухвалено Федеральний Закон про альтернативне вирішення спорів (Alternative Dispute Resolution Act), який дозволив використовувати процедури ADR у всіх цивільних справах та закріпив обов'язок окружних судів розробити та реалізувати власну програму ADR для заохочення та сприяння використанню позасудових способів вирішення спорів у своєму окрузі, вивчити ефективність існуючих програм ADR та прийняти відповідні вдосконалення, а також призначити працівника для адміністрування, нагляду та оцінки програми ADR відповідного суду [13].

У 2001 році у США було затверджено та рекомендовано до прийняття в усіх штатах Єдиний закон про медіацію (Uniform Mediation Act), у якому були описані основні поняття, терміни, процедури, принципи та порядок застосування його норм. Особливу увагу в законі приділено визначенню умов дотримання конфіденційності та випадків, при яких конфіденційність не може бути застосована [14]. Uniform Mediation Act об'єднав 2,5 тис. законів, що регулювали посередницьку діяльність в різних штатах, та є правовою основою медіації у США [15, с. 211].

У США ADR має різноманітні форми застосування: починаючи від дуже формалізованого квазі-судового провадження до неформальних розмов у конференц-залі. У кожній своїй формі ADR пропонує американським клієнтам і фахівцям численні варіанти отримання допомоги без судового розгляду. Типи ADR, доступні у США, можна розділити на три загальні категорії: присуджувальні, оціночні та сприяльні.

У процесі присуджувальних (adjudicative) ADR квазі-судовий посередник, який називається «нейтральним», виступає як суддя або особа, яка приймає рішення. Участь зовнішньої, неупередженої третьої сторони часто є необхідною для сторін, які не бажають вести переговори, але прагнуть уникнути офіційного судового розгляду. Варто зауважити, що судові рішення судової системи США «завжди призводить до обов'язкового виконання», у той час як присуджувальні ADR можуть мати різні за своєю сутністю результати: обов'язкові, необов'язкові або консультативні [1, с. 102].

Формами присуджувальних ADR є арбітраж (Arbitration) та нейтральне встановлення фактів (Neutral Fact-Finding). Арбітраж може проводитись одним арбітром або колегією з трьох осіб та, як правило, використовується в ситуаціях, коли сторони не можуть дійти згоди щодо фактів спору або конфлікт є суто грошовим. Також арбітраж регулярно використовується у випадках, коли

питання є суто технічним і потребує експертного рішення [1, с. 103]. Арбітражне провадження є найбільш формалізованою процедурою у порівнянні з іншими способами ADR, і залежно від укладеного арбітражного договору та відповідного закону (федерального або закону штату), арбітражне рішення може бути оскаржено в судовому порядку.

Ще однією формою присуджувальних ADR є нейтральне встановлення фактів. У випадках, коли сторони спору не можуть дійти згоди щодо певних фактів, а також коли важливе значення для прийняття рішення має технічна експертиза, учасниками спору може бути залучена третя сторона для перевірки основних деталей справи. Ця форма ADR, як правило, використовується на початку справи або під час судового процесу, а в окремих випадках судді можуть зобов'язати сторони звернутися до нейтрального експерта, думка якого може бути визначальною для прийняття остаточного рішення [1, с. 103].

Наступною категорією ADR є оціночні (evaluative) ADR – процеси, у яких юристи та учасники спору представляють свою версію змісту конфлікту та отримують відгук про сильні та слабкі сторони своїх претензій та аргументів. За допомогою таких процедур сторони можуть оцінити свої переговорні можливості, підтвердити чи спростувати силу власних переконань, а інколи, й розв'язати невинуваті очікування.

Основними формами оціночних ADR є:

- колегіальна оцінка (Peer Evaluation): адвокати кожної сторони виступають перед нейтральним адвокатом або колегою адвокатів, які мають досвід у предметі спору та можуть надати рекомендації щодо врегулювання конфлікту;
- оцінка непрофесіоналів або спрощений суд присяжних (Lay Evaluation or Summary Jury Trial): адвокати обох сторін спору представляють групі можливих присяжних вступні аргументи, докази, по одному свідку та заключні аргументи, на основі розгляду яких «журі» виносить вердикт;
- судова оцінка (Judicial Evaluation): досить схожа процедура, як у спрощеному суді присяжних, лише замість «журі» вердикт виносить суддя у відставці;
- оцінка спеціаліста або експерта (Specialist or Expert Evaluation): застосовується, коли джерелом спору є суто технічні проблеми, або необхідна думка експерта у певній галузі, яка в результаті може бути прийнята сторонами за основу при обговоренні мирової угоди чи під час судового слухання [1, с. 103–104].

Сприятливі (facilitative) ADR – це процедури ADR за участю нейтрального посередника, який не виносить обов'язкового рішення, а є швидше «радником» для сторін, який заохочує дискусію, діалог та пошук найбільш прийняттого рішення. Найпоширенішими формами сприятливих ADR є медіація (Mediation), примир-

рення (Conciliation) та досягнення консенсусу (Consensus Building).

Медіація є найменш змагальним та найбільш розповсюдженим способом ADR у федеральних окружних судах США [16, с. 7]. Завдання нейтрального посередника (медіатора) полягає у визначенні реальних проблем, формулюванні тем для обговорення та сприянні створенню варіантів вирішення спору. Медіатори у США мають різне професійне підґрунтя, але більшість із них є практикуючими адвокатами, які мають досвід та знання щодо предмету спору. Медіація може використовуватись на всіх стадіях спору, до або під час судового розгляду та апеляційного оскарження. Суді можуть заохочувати, пропонувати або зобов'язувати сторони брати участь у медіації. Обов'язковою медіація є у сімейних справах, іпотечних справах, конфліктах між сільськогосподарськими виробниками та дистриб'юторами, медичних справах [1, с. 104].

Аналіз сучасних напрацювань щодо майбутнього ADR у США дає можливість стверджувати, що вектор їх подальшого розвитку спрямований на підвищення якості та результативності застосування ADR. Сьогодні альтернативні способи вирішення спорів реалізуються на всіх рівнях юридичної американської практики. Юридичні фірми регулярно залучають суддів у відставці, медіаторів, сертифікованих адвокатів, які володіють досвідом ADR, з метою надання послуг медіації, арбітражу та інших позасудових процедур для окремих осіб та компаній.

Висновки. Генеза застосування альтернативних способів вирішення спорів у США бере свій початок від комерційних арбітражів, що існували на початку голландського та британського колоніальних періодів у Нью-Йорку. Офіційної інституалізації альтернативні способи вирішення спорів зазнали у XIX-му столітті, як форма приборкання страйків та подолання наслідків соціально-економічних криз. До початку 2000-х років розвиток окремих видів ADR відбувався індивідуально в кожному окремому штаті США. Уніфікація нормативно-правової бази щодо ADR у США пов'язана з прийняттям ряду законів, зокрема, у 1998 році Закону про альтернативне вирішення спорів (Alternative Dispute Resolution Act) та у 2001 році Єдиного закону про медіацію (The Uniform Mediation Act).

На сьогодні США є країною з найрозвиненішою та найдиверсифікованішою системою альтернативних способів вирішення спорів у світі, яка крім традиційних способів вирішення спорів, таких як медіація та арбітраж, включає й інші – нейтральне встановлення фактів, оцінка непрофесіоналів або спрощений суд присяжних, досягнення консенсусу та ін. Тому доцільним є комплексне дослідження та подальша наукова розробка можливостей використання та впровадження позитивного досвіду цієї країни у національне законодавство та практичну діяльність спільноти медіаторів в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Michael McManus and Brianna Silverstein. Brief History of Alternative Dispute Resolution in the United States. CADMUS. 2011. № 1. P. 100-105. URL: https://www.cadmusjournal.org/files/pdfreprints/vol1issue3/Reprint_McManus_Silverstein_Brief_History_ADR.pdf (дата звернення: 20.10.2024).
2. Альтернативне вирішення спорів: американський досвід. URL: <https://dn.org.ua/event/alternativne-virishennya-sporiv-amerikanskij-dosvid/> (дата звернення: 20.10.2024).
3. Про альтернативне вирішення спорів. *Український центр медіації та переговорів*: веб-сайт. URL: <https://griml.com/RxHLw> (дата звернення: 20.10.2024).
4. Переговори та медіація. *Lex Factor Law Firm*: веб-сайт. URL: <https://lexfactor.com.ua/ua/posluhy/perehovory-ta-mediatsiia> (дата звернення: 20.10.2024).
5. Steven A. Certilman. This a Brief History of Arbitration in the United States. NYSBA. *New York Dispute Resolution Lawyer*. 2010. Vol. 3. № 1. P. 9-12.
6. American Arbitration Association: веб-сайт. URL: <https://www.adr.org/about-us> (дата звернення: 20.10.2024).
7. Alternative Dispute Resolution in Agency Administrative Programs. URL: <https://www.acus.gov/document/alternative-dispute-resolution-agency-administrative-programs-final-report> (дата звернення: 20.10.2024).
8. Larry Hoover. The Rich History of the Joint ADR Committee. *The Virginia Bar Association*: веб-сайт. URL: https://www.vba.org/page/adr_history (дата звернення: 20.10.2024).
9. Cecil J. S., Meierhoefer B.S. Report on the Mediation Program in the Eastern District of Michigan. Washington/ National Institute of Justice. 1983. 23 p. URL: <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/report-mediation-program-eastern-district-michigan> (дата звернення: 20.10.2024).

10. Alana Dunnigan. Restoring Power to the Powerless: The Need to Reform California's Mandatory Mediation for Victims of Domestic Violence. *University of San Francisco Law Review*. 2003. Vol. 37 (4). P. 1031-1064. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/216983804.pdf> (дата звернення: 20.10.2024).
11. Brief History of Alternative Dispute Resolution in the Federal Government. URL: <http://www.adr.gov> (дата звернення: 20.10.2024).
12. Civil Justice Reform Act of 1990. *Congress.gov*: офіційний веб-сайт федеральної законодавчої інформації США. URL: <https://www.congress.gov/bill/101st-congress/senate-bill/2027> (дата звернення: 20.10.2024).
13. Alternative Dispute Resolution Act of 1998. *Congress.gov*: офіційний веб-сайт федеральної законодавчої інформації США. URL: <https://www.congress.gov/bill/105th-congress/house-bill/3528> (дата звернення: 22.10.2024).
14. Uniform Mediation Act. Drafted by the National Conference of Commissioners on Uniform State Laws and by it approved and recommended for enactment in all the States. August. 2021. URL: <http://surl.li/trlnkg> (дата звернення: 20.10.2024).
15. Луцький Р. П. Особливості формування інституту медіації в англо-саксонській сім'ї права: позитивно-правовий аспект. *Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки: матеріали VI Міжнародного науково-практичного симпозиуму* (м. Івано-Франківськ, 20 травня 2022 року). Івано-Франківськ: Ред.-вид. відділ Університету Короля Данила, 2022. С. 207-213.
16. Donna Stienstra. ADR in the Federal District Courts: An Initial Report. Federal Judicial Center. November 16. 2011. URL: <https://www.fjc.gov/sites/default/files/2012/ADR2011.pdf> (дата звернення: 23.10.2024).

ЗАХИСТ ДІТЕЙ ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ

PROTECTION OF CHILDREN FROM DOMESTIC VIOLENCE UNDER MARTIAL LAW: INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS

Колісник А.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Домашнє насильство щодо дітей є однією з найбільш розповсюджених форм насильства. Особливого загострення проблеми захисту дітей від домашнього насильства набули в умовах воєнного стану в Україні. На міжнародному рівні у нормативно-правових актах закріплені загальні стандарти захисту дітей від домашнього насильства і запобігання цьому негативному суспільному явищу, які знайшли свій вираз у відповідних нормах національного законодавства країн-учасниць. Метою даного дослідження було визначення відповідності норм чинного законодавства України в сфері захисту дітей від домашнього насильства в умовах воєнного стану міжнародним стандартам у цій сфері. Психологічне навантаження спричинене війною, через яке страждає все суспільство, особливо позначається на внутрішньосімейних стосунках, у яких діти є найбільш вразливими. Наслідки, які може мати вчинення насильства в сім'ї щодо дітей, полягає у тому, що заподіюється не лише фізична чи психічна шкода самій дитині, але і здійснюється негативний вплив на її фізичний і моральний розвиток, соціалізацію, навчання тощо. Незважаючи на актуальність захисту дітей від насильства, у тому числі і домашнього, під час збройних конфліктів, на міжнародному рівні немає відповідного спеціального документу. Міжнародні стандарти захисту дітей від домашнього насильства практично повною мірою відображені у відповідних нормах національного законодавства. До них належать такі стандарти, що виражені у принципах: забезпечення найкращих інтересів дитини; усі діти рівні у своїх правах незалежно від походження; забезпечення захисту та піклування, необхідних для благополуччя дитини; професіоналізму та компетентності служб і органів, що забезпечують захист і благополуччя дітей; життя усіх необхідних заходів для захисту дітей від усіх форм фізичного і психологічного насильства. В умовах воєнного стану захист дітей від домашнього насильства в Україні ґрунтується не лише на нормах національного законодавства, але і на нормах міжнародних нормативно-правових актів. Дане дослідження відкриває перспективи подальших пошуків у цій сфері для якнайбільш ефективного забезпечення захисту дітей від домашнього насильства в період збройних конфліктів, у яких діти є однією з найбільш вразливих категорій.

Ключові слова: домашнє насильство, дитина, охорона дитинства, захист дитини, міжнародні стандарти, принципи, принцип рівності, інтереси дитини, права дитини, розвиток дитини, збройний конфлікт, воєнний стан, міжнародне право, правопорушення.

Domestic violence against children is one of the most widespread forms of violence. The problem of protecting children from domestic violence became especially acute under the conditions of martial law in Ukraine. At the international level, general standards for the protection of children from domestic violence and the prevention of this negative social phenomenon have been laid down in normative legal acts, which have found their expression in the relevant norms of the national legislation of the participating countries. The purpose of this study was to determine the compliance of the norms of the current legislation of Ukraine in the field of protection of children from domestic violence in the conditions of martial law with international standards in this field. The psychological burden caused by the war, which affects the whole society, especially affects intra-family relationships, where children are the most vulnerable. The consequences of family violence against children include not only physical or mental harm to the child, but also a negative impact on his physical and moral development, socialization, education, etc. Despite the urgency of protecting children from violence, including domestic violence, during armed conflicts, there is no corresponding special document at the international level. International standards for the protection of children from domestic violence are almost fully reflected in the relevant norms of national legislation. These include the following standards expressed in principles: ensuring the best interests of the child; all children are equal in their rights regardless of origin; providing protection and care necessary for the well-being of the child; professionalism and competence of services and bodies that ensure the protection and well-being of children; taking all necessary measures to protect children from all forms of physical and psychological violence. In the conditions of martial law, the protection of children from domestic violence in Ukraine is based not only on the norms of national legislation, but also on the norms of international legal acts. This study opens up prospects for further research in this field to ensure the most effective protection of children from domestic violence during armed conflicts, in which children are one of the most vulnerable categories.

Key words: domestic violence, child, childhood protection, child protection, international standards, principles, principle of equality, interests of the child, child rights, child development, armed conflict, martial law, international law, crime.

Вступ. Проблема протидії домашньому насильству в суспільстві переважної більшості країн є однією з найбільш актуальних, і у критичних умовах, в яких може опинитися країна, вона не зникає, а як правило, загострюється. При цьому насильство входить до найбільш розповсюджених, а отже, і небезпечних правопорушень. А враховуючи його розповсюдженість і небезпечність, ця проблема перестала бути виключно національною, а тому заходи протидії цьому негативному протиправному явищу розробляються на міжнародному рівні.

Однією із найбільш вразливих категорій населення, що часто стають жертвами насильницьких дій, є діти. Насильницькі дії щодо дітей є порушенням прав людини, зокрема дитини, і цей вид насильства, на жаль, так само розповсюджений в кожній країні Європи, Азії, Америки, незалежно від їх соціально-демографічних, економічних, географічних особливостей. Виключна небезпечність насильства щодо дітей, особливо домашнього насильства, обумовлюється тим, що заподіюється не лише фізична чи психічна шкода самій дитині, але і здійснюється негативний вплив на її фізичний

і моральний розвиток, соціалізацію, навчання тощо. Особливого загострення проблеми протидії насильницьким діям, у тому числі і у сфері сімейних відносин, щодо дітей набули в сучасних умовах воєнного стану в Україні.

На міжнародному рівні у нормативно-правових актах закріплені загальні стандарти захисту дітей від домашнього насильства і запобігання цьому негативному суспільному явищу, які знайшли свій вираз у відповідних нормах національного законодавства країн-учасниць. Поряд із цим достатньо велика кількість дослідників присвятили свої праці вивченню теоретичних та практичних проблем боротьби та протидії домашньому насильству щодо дітей. Але і зараз низка питань у досліджуваній сфері залишається невивченою. Зокрема, це стосується встановлення відповідності чинного національного законодавства України міжнародним стандартам у сфері протидії домашньому насильству щодо дітей, враховуючи сучасні умови повномасштабної війни в Україні.

Аналіз останніх досліджень. Як вже зазначалося вище, проблеми протидії та запобігання домашньому

насильству щодо дітей. У тому числі і з точки зору міжнародного права, були предметом дослідження багатьох науковців. Серед них можна назвати таких дослідників, як І. Бандурка, О. Беспалько, Ю. Воронова, Б. Головкін, А. Джужа, В. Женунтій, О. Коломієць, С. Косенко, С. Кузьменко, К. Кулік, Н. Лесько, В. Омецинська, А. Орлеан, А. Політова, Г. Собко, Н. Юзікова та інші.

Метою даного дослідження, враховуючи необхідність висвітлення окремих проблемних аспектів даної проблематики, буде визначення відповідності норм чинного законодавства України в сфері захисту дітей від домашнього насильства в умовах воєнного стану міжнародним стандартам у цій сфері. У межах поставленої мети будуть виконані наступні завдання: визначити міжнародні та національні нормативно-правові акти у досліджуваній сфері; визначити основні стандарти у цій сфері державної політики; вказати відповідні норми міжнародного та національного законодавства, які їх закріплюють.

Виклад основного матеріалу. Насильство у різноманітних проявах як негативне суспільне явище, як зазначалося вище, є розповсюдженим явищем у суспільстві, оскільки, як зазначається, є «універсальним інструментом вирішення будь-якої проблеми, адже воно дозволяє розв'язати виникаючі протиріччя, самостверджуватися за рахунок інших людей, але, в деяких випадках воно дозволяє відстоювати та захищати свої цінності та ідеали» [1]. І домашнє насильство, спрямоване проти дітей, є одним із найнебезпечніших видів цього негативного явища.

Домашнє насильство стосовно дітей може набувати різних видів та форм – фізичне, психічне, психологічне, сексуальне, економічне, а також незаконні угоди стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини, що закріплено у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства». І одним із найбільш нагальних і актуальних питань державної політики є захист дітей від усіх форм домашнього насильства та інших проявів жорстокого поводження з дитиною, експлуатації, включаючи сексуальне насильство, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють [2].

Це обумовлено наслідками, які може мати вчинення насильства в сім'ї щодо дітей. Як зазначається, навіть домашнє насильство щодо жінок (вагітних або тих, які вже мають дітей) дуже часто впливає на майбутню поведінку і життя дитини. Зокрема, таке насильство щодо дітей може мати для них наступні негативні наслідки: 25% дітей народжуються з інвалідністю та іншими вадами здоров'я, якщо матір піддавалася домашньому насильству; діти матерів-жертв домашнього насильства в 6 разів частіше вчиняють суїцид; діти, які самі стали жертвами домашнього насильства, більш схильні до ризику щодо цілого ряду емоційних і поведінкових проблем, включаючи тривогу, депресію, погані успіхи в школі, низьку самооцінку, непослух, нічні кошмари і скарги на фізичне здоров'я; хлопчики-підлітки, які стали свідками домашнього насильства, є одним з визначальних факторів вчинення підліткових правопорушень та криміналізації у зрілому віці; 63% підлітків-правопорушників, засуджених за вбивство, раніше скоїли вбивство кривдника своєї матері; діти (переважно хлопчики) в чотири рази частіше вчиняють кримінальні правопорушення проти життя і здоров'я, в 11 разів частіше стають аб'юзерами, вдвічі схильні до вживання наркотиків та алкоголю; домашнє насильство є однією з причин втечі підлітків з дому [3, с. 16–17].

Як зазначається у джерелах, протягом дії воєнного стану в Україні, пов'язаного із повномасштабним вторгненням, кількість випадків вчинення насильства щодо дітей, у тому числі і в сім'ї, не зменшилося, а навіть набуло нових форм прояву. Адже, як зазначає Б. Гулько, «психологічне навантаження спричинене війною, через яке

страждає все суспільство, особливо позначається на внутрішньосімейних стосунках, у яких діти є найбільш вразливими» [4]. Так, за даними Офісу Генпрокурора станом на 27 травня 2024 р. 548 дітей загинули та понад 1351 отримали поранення різного ступеня тяжкості [5]. Також зазначається, що протягом 2022–2023 років до Секретаріату Уповноваженого ВРУ з прав людини надійшло 157 звернень щодо самовільної зміни місця проживання дитини одним із батьків: 41 звернення стосується переміщення дітей у межах України, 4 – вивезення дітей на тимчасово окуповану територію України, до РФ або республіки Білорусь, 122 – вивезення дітей в інші країни. За 2023 рік до НПУ надійшло понад 216 тис. заяв та повідомлень про факти вчинення домашнього насильства, у тому числі 7 тис. – від дітей; підтвердилися факти вчинення домашнього насильства щодо 9,5 тис. Дітей; станом на жовтень 2023 р. зареєстровано понад 5 тис. кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, потерпілими в яких є діти [4].

Враховуючи необхідність захисту дітей від проявів домашнього насильства та його попередження, це питання врегульовано на законодавчому рівні як у національних, так і міжнародних нормативно-правових актах. Натомість, сучасні умови інтеграції та універсалізації практично усіх сфер правового регулювання обумовлюють потребу кореляції національного і міжнародного законодавства у кожній із сфер суспільних відносин. Суспільні відносини щодо забезпечення протидії та запобігання домашньому насильству стосовно дітей врегульовуються досить великою кількістю правових норм. І тут логічно постає питання, наскільки норми національного законодавства відповідають нормам зарубіжного законодавства і тим стандартам, які закріплені в останніх.

Основними міжнародними нормативно-правовими актами, які забезпечують захист дітей від домашнього насильства, по-перше, можна вважати норми найбільш загальних міжнародних актів. Це, зокрема: ч. 2 ст. 25 Загальної декларації прав людини містить положення, що материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу, усі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, мають користуватися однаковим соціальним захистом; у ст. 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. зазначається, що «кожна дитина без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження, майнового стану або народження має право на такі заходи захисту, які є необхідними в її становищі, як малолітньої, з боку її сім'ї, суспільства і держави»; ст. 13 Конвенції про захист прав людини зазначає, що «кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження»; ст. 26 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами зобов'язує держави-учасниці вживати усіх необхідних законодавчих або інших заходів (психосоціальні консультації дітей – свідків усіх форм насильства, які підпадають під сферу застосування Конвенції) з метою «забезпечення того, щоб під час надання захисту та послуг із підтримки жертв належно враховувалися права та потреби дітей – свідків усіх форм насильства, які підпадають під сферу застосування цієї Конвенції». Більш спеціальними в цій сфері є: Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 р.; Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29 листопада 1985 р. (п. 1.4 цих Правил да можливість зрозуміти загальний концепт ставлення до дитини – правосуддя щодо неповнолітніх має бути складовою частиною процесу національної політики кожної держави в межах усебічного забезпе-

чення соціальної справедливості для всіх неповнолітніх, водночас сприяючи таким чином захисту молоді та підтриманню мирного порядку в суспільстві); Всесвітню декларацію про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей від 30 вересня 1990 р. (ст. 19 передбачає взяття на себе зобов'язання приділяти першорядну увагу правам дітей, їх виживанню, захисту і розвитку, що має забезпечити добробут усіх країн); Європейська конвенція про здійснення прав дітей 25.01.1996; Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007 р. [6].

Тут варто вказати, що, незважаючи на актуальність захисту дітей від насильства, у тому числі і домашнього, під час збройних конфліктів, на міжнародному рівні немає відповідного спеціального документу. Наприклад, як зазначається у дослідженнях, у Раді Європи не ухвалено спеціального договору про захист дітей від насильства під час збройних конфліктів. проте, у п. 16 Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016–2021) наголошено, що, як в умовах збройного конфлікту, так і в постконфліктний період насильство щодо дітей є неприпустимим. Також у Резолюції Парламентської Асамблеї 1215 (2000 р.) підкреслюється, що обов'язок держави-членів Ради Європи реагувати, якщо вони не хочуть втратити загальні фундаментальні цінності та наголошується на необхідності ратифікувати: – Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах; – Римський статут (1998 р.), яким створено Міжнародний кримінальний суд для розслідування військових злочинів і злочинів проти людяності; – два додаткові протоколи до Женевських конвенцій 1949 р., що стосуються захисту жертв збройних конфліктів; Женевську конвенцію про статус біженців 1951 р. та Протокол до неї 1967 р. [1].

На національному рівні в Україні, у відповідності до ратифікованих міжнародних нормативно-правових актів, а також до нагальних потреб у сфері захисту прав дітей, було прийнято низку спеціальних законів та інших нормативних актів та нормативно закріплено у загально-правових національних законах. Серед таких можна назвати: Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р.; Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7.12.2017 р.; Постанова Кабінету Міністрів України від 03 жовтня 2018 року № 800 «Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю»; Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини»; Наказ Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту України та Міністерства внутрішніх справ України від 07 вересня 2009 року № 3131/386 «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії структурних підрозділів, відповідальних за реалізацію державної політики щодо попередження насильства в сім'ї, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї»; Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 01 лютого 2019 року № 278 «Порядок проведення та документування результатів медичного обстеження постраждалих осіб від домашнього насильства, та надання їм медичної допомоги»; Наказ Міністерства освіти і науки України від 02 жовтня 2018 року № 1047 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодія педагогічних працівників із іншими органами та службами»; Лист Міністерства освіти і науки України від 30 жовтня 2018 року № 1/9-656 «Про перелік діагностичних методик щодо виявлення та протидії домашньому насильству відносно дітей»; також низку загальноправових нормативно-правових актів – Конститу-

ція України, Цивільний кодекс, Сімейний кодекс, Кримінальний кодекс, Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Враховуючи положення міжнародних нормативно-правових актів щодо захисту дітей в цілому і від домашнього насильства зокрема, очевидно, що стандарти практично повністю є аналогічними до тих, які стосуються захисту дорослих осіб: це принципи законності, рівності, справедливості, забезпечення конфіденційності та недоторканості, недопустимості катувань та жорстокого поводження тощо. Але є і такі, які стосуються виключно дітей.

Одним із них є принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, який закріплений у ст. 3 Конвенції ООН про права дитини («в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини») [7] та у Принципі 2 Декларації прав дитини («дитині законом та іншими засобами має бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, що дадуть їй змогу розвиватися фізично, розумово, морально, духовно та соціально, здоровим і нормальним шляхом, в умовах свободи та гідності») [8]. Цей принцип відображений у вступному положенні Закону України «Про охорону дитинства» (цей Закон визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективного внутрішньої політики держави, і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні встановлює основні засади державної політики у цій сфері, що ґрунтуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини), ч. 1 ст. 1, де визначено, що «забезпечення найкращих інтересів дитини – дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити», ст. 2, де забезпечення найкращих інтересів дитини визнається основним завданням цього закону [9].

Одним із основних визнається принцип, що усі діти рівні у своїх правах незалежно від походження. Це положення закріплено у ст. 2 Конвенції про права дитини, в якій зазначається наступне: «Держави-учасниці поважають і забезпечують всі права, передбачені цією Конвенцією, за кожною дитиною, яка перебуває в межах їх юрисдикції, без будь-якої дискримінації незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я і народження дитини, її батьків чи законних опікунів або яких-небудь інших обставин. Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для забезпечення захисту дитини від усіх форм дискримінації або покарання на підставі статусу, діяльності, висловлюваних поглядів чи переконань дитини, батьків дитини, законних опікунів чи інших членів сім'ї». Також цей стандарт про недопустимість дискримінації щодо дітей закріплено у Принципі 1 Декларації прав дитини. Цей принцип відображений у ст. 3 Закону України «Про охорону дитинства» майже аналогічного змісту.

Наступним можна вважати стандарт (принцип) забезпечення дитині захисту і піклування, необхідних для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цією метою вживають всіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів (ч. 2 ст. 3 Конвенції про

права дитини). Це положення відображене у ст. 11 Закону України «Про охорону дитинства», в якій це завдання покладається в першу чергу на сім'ю (сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього).

З цим стандартом тісно пов'язаний принцип професіоналізму та компетентності, який стосується служб і органів, відповідальних за піклування про дітей або їх захист, зокрема, в галузі безпеки й охорони здоров'я, з точки зору відповідності нормам, численності і придатності їх персоналу, а також компетентного нагляду (ч. 3 ст. 3 Конвенції про права дитини). Крім того, вкажемо на принцип першочерговості – «дитина за будь-яких обставин має бути серед тих, які першими одержують захист і допомогу» (Принцип 8 Декларації прав дитини). Цей стандарт хоч і передбачений у Законі України «Про охорону дитинства», але не щодо усіх дітей, а лише певних категорій (з багатодітних сімей, зони бойових дій тощо), що є певним недоліком законодавства України у сфері захисту дітей.

І, нарешті, принцип, який має безпосередньо забезпечувати захист дітей від домашнього та інших видів насильства, закріплений у ст. 19 Конвенції про права дитини – «держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину». Він повною мірою відображений у ст. 52 Конституції України, а також у ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства»: «кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини».

І, відповідно, на міжнародному рівні закріплено стандарт, який стосується захисту дітей в умовах збройних конфліктів, то ст. 38 Конвенції про права дитини передбачає, що «згідно з своїми зобов'язаннями за міжнародним

гуманітарним правом, пов'язаним із захистом цивільного населення під час збройних конфліктів, Держави-учасниці зобов'язані вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними». Цей стандарт відображений у ст. 30-1 ЗУ про охорону дитинства (її було включено у 2016 р.), зокрема у ч. 2 майже аналогічного змісту, та ч. 1, де зазначається, що «держава вживає всіх необхідних заходів для забезпечення захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, догляду за ними та возз'єднання їх із членами сім'ї, включаючи розшук, звільнення з полону, повернення в Україну дітей, незаконно вивезених за кордон».

Висновки. Враховуючи проведені дослідження, зазначимо, що міжнародні стандарти захисту дітей від домашнього насильства практично повною мірою відображені у відповідних нормах національного законодавства. До них належать такі стандарти, що виражені у принципах: забезпечення найкращих інтересів дитини; усі діти рівні у своїх правах незалежно від походження; забезпечення захисту та піклування, необхідних для благополуччя дитини; професіоналізму та компетентності служб і органів, що забезпечують захист і благополуччя дітей; вжиття усіх необхідних заходів для захисту дітей від усіх форм фізичного і психологічного насильства. Натомість, зазначимо, що, в умовах воєнного стану, який було введено внаслідок збройного конфлікту, захист дітей від насильства, у тому числі домашнього ґрунтується не лише на нормах національного законодавства, але і на нормах міжнародних нормативно-правових актах, які відображають основні стандарти міжнародного гуманітарного права у цій сфері. Урахування досвіду зарубіжних країн у цій сфері ускладнюється майже повною відсутністю практики застосування вказаних норм, що у свою чергу ускладнює кваліфікацію таких правопорушень щодо дітей, які вчинюються в умовах воєнного стану і є транснаціональними (незаконне переміщення дітей через кордон, вивезення без дозволу батьків або насильно).

Дане дослідження відкриває перспективи подальших пошуків у цій сфері для якнайбільш ефективного забезпечення захисту дітей від домашнього насильства, особливо в період збройних конфліктів, у яких діти є однією з найбільш вразливих категорій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Politova Anna. Violence against children during armed conflict: theoretical legal problems of criminal responsibility. Juvenile policy as a component of supporting Ukraine's national security and defense. 2023-01-28 | Book chapter. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-276-0-17>
2. Захист прав дітей від насильства в сім'ї. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%97%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2_%D0%B4%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%B9_%D0%B2%D1%96%D0%B4_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%B2_%D1%81%D1%96%D0%BC%27%D1%97
3. Запобігання та протидія домашньому насильству : Інформаційні матеріали для фахівців, які працюють з дітьми та молоддю в громадах. К.: Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики, 2018. 32 с. URL: https://zmr.gov.ua/documents/zapobigannia_ta_prottydia_inf.pdf
4. Верховний суд. Питання щодо захисту дітей від домашнього насильства особливо актуальне під час війни. 20 жовтня 2023. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1496637/>
5. 548 дітей загинули в Україні внаслідок збройної атаки рф. URL: <https://suspilne.media/754651-548-ditej-zaginuli-v-ukraini-vnaslidok-zbrojnoi-agresii-rf-ogpu/>
6. Корнієнко М.В. Нормативно-правове регулювання протидії насильству стосовно дітей. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Том 30 (69) № 4 2019. DOI <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2019.4/22>. https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/4_2019/24.pdf
7. Конвенція ООН про права дитини. Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
8. Декларація прав дитини. Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
9. Закон України «Про охорону дитинства». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 30, ст. 142. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

**ПРИМУСОВЕ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ НЕМАЙНОВОГО ХАРАКТЕРУ:
РОЛЬ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ ТА ПРИВАТНИХ ВИКОНАВЦІВ****ENFORCEMENT OF NON-PROPERTY DECISIONS:
THE ROLE OF JUDICIAL CONTROL AND PRIVATE EXECUTORS**

Кракан Р.О., аспірант кафедри
цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Мельниченко А.В., аспірантка кафедри
цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Лукашевич Г.О., аспірант кафедри
цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті розглядається особливості виконання рішень немайнового характеру, які передбачають виконання певних дій або утримання від них, що ускладнює процес їх примусового виконання порівняно з рішеннями майнового характеру. Немайнові рішення часто стикаються з проблемою опору боржників, оскільки їх виконання не може бути забезпечене шляхом простого вилучення майна або коштів.

Особлива увага приділена ролі приватних виконавців у забезпеченні ефективного виконання таких рішень. Приватні виконавці, завдяки своїй гнучкості, мотивації та можливості оперативного реагування, можуть значно підвищити результативність виконання рішень немайнового характеру. Вони надають індивідуалізований підхід до кожної справи, що дозволяє швидше і ефективніше досягати виконання судових рішень.

Крім того, розглянуто важливість судового контролю у виконанні рішень немайнового характеру. Суд здійснює нагляд за законністю дій виконавців, забезпечуючи захист прав сторін та накладаючи санкції на боржників, які ухиляються від виконання своїх зобов'язань. Судовий контроль є критичним для забезпечення справедливості та ефективності виконання таких рішень.

У статті аналізуються проблеми правового регулювання виконавчого процесу в Україні, зокрема недосконалість механізмів контролю та примусу щодо виконання рішень немайнового характеру. Автори пропонують низку рекомендацій, серед яких розширення повноважень приватних виконавців, удосконалення системи судового контролю та посилення санкцій за невиконання судових рішень.

Висновки підкреслюють необхідність реформування українського законодавства у сфері примусового виконання рішень немайнового характеру. Це сприятиме підвищенню ефективності виконавчого процесу, зміцненню довіри до судової системи та забезпеченню дотримання правопорядку.

Ключові слова: виконавчий процес, примусове виконання рішень, виконання рішень немайнового характеру, роль судового контролю при виконанні рішень, роль приватних виконавців при виконанні рішень.

The article considers the peculiarities of the execution of decisions of a non-property nature, which involve the performance of certain actions or refraining from them, which complicates the process of their enforcement compared to decisions of a property nature. Non-property judgments often face the problem of debtors' resistance, as their execution cannot be ensured by simple seizure of property or funds.

Special attention is paid to the role of private executors in ensuring the effective implementation of such decisions. Private executors, thanks to their flexibility, motivation and ability to respond quickly, can significantly increase the effectiveness of non-property decisions. They provide an individualized approach to each case, which allows faster and more efficient execution of court decisions.

In addition, the importance of judicial control in the execution of decisions of a non-property nature is considered. The court supervises the legality of the actions of executors, ensuring the protection of the rights of the parties and imposing sanctions on debtors who avoid fulfilling their obligations. Judicial review is critical to ensure the fairness and effectiveness of such decisions.

The article analyzes the problems of legal regulation of the executive process in Ukraine, in particular, the imperfection of mechanisms of control and coercion regarding the execution of decisions of a non-property nature. The authors offer a number of recommendations, including expanding the powers of private executors, improving the judicial control system, and strengthening sanctions for non-compliance with court decisions.

The conclusions emphasize the need to reform Ukrainian legislation in the field of enforcement of decisions of a non-property nature. This will contribute to increasing the efficiency of the executive process, strengthening trust in the judicial system and ensuring compliance with law and order.

Key words: enforcement process, enforcement of decisions, enforcement of non-property decisions, the role of judicial control in the implementation of decisions, the role of private executors in the implementation of decisions.

Постановка проблеми. Актуальність досліджуваної теми обумовлена декількома ключовими аспектами сучасної юридичної практики та реалій правозастосування. Так, забезпечення виконання судових рішень є невід'ємною складовою верховенства права. Виконання рішень немайнового характеру, таких як зобов'язання вчинити певні дії або утриматися від них, часто є складнішим, ніж стягнення матеріальних сум, що потребує особливої уваги до питань контролю та ефективності цього процесу.

Впровадження інституту приватних виконавців в Україні є відносно не новим явищем, однак викликає необхідність аналізу їхньої ролі в процесі виконання немайнових рішень. Відносини між державними органами, приватними виконавцями та іншими учасниками виконавчого провадження потребують належного регулювання для

забезпечення ефективного захисту прав громадян і юридичних осіб.

Роль судового контролю у процесі виконання судових рішень, зокрема немайнового характеру, є надзвичайно важливою для гарантування законності дій виконавців та захисту прав і свобод сторін. Враховуючи можливість зловживань з боку виконавців, необхідно досліджувати правові механізми, які забезпечують баланс між ефективністю виконання рішень та захистом прав боржників і інших учасників виконавчого процесу.

На тлі реформування судової системи України та імплементації європейських стандартів, ця тема набуває особливої актуальності для розвитку національної правової системи та підвищення її ефективності. Дослідження даної теми сприятиме вдосконаленню законодавства

та практики примусового виконання судових рішень, що є необхідним для зміцнення довіри суспільства до судової системи та забезпечення справедливості.

Метою статті є комплексний аналіз правових механізмів примусового виконання рішень немайнового характеру, зокрема дослідження ролі судового контролю та функцій приватних виконавців у цьому процесі. Стаття має на меті виявити існуючі проблеми та прогалини в чинному законодавстві, запропонувати шляхи їх подолання, а також сформулювати рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання і практики примусового виконання рішень немайнового характеру в Україні.

Стан дослідження теми. Протягом останніх років питання примусового виконання рішень немайнового характеру опосередковано вивчалися як українськими, так і зарубіжними науковцями. Серед основних дослідників, які зробили внесок у цю галузь можна відмітити: Іщенко Д. Ю. [1], Кропивна К. О. [2], Француз І. Г. [3], Чвалюк А. М. [4], Андрієнко І. С. [5], Бондар І. В. [6] та інші.

Викладення основного матеріалу. Рішення немайнового характеру – це судові рішення, які не пов'язані із стягненням грошових коштів або майна, а спрямовані на виконання певних дій або утримання від них. Такі рішення можуть включати обов'язок суб'єкта виконати певні дії, наприклад, накази про відновлення на роботі, знесення незаконно зведених будівель, визнання права на проживання або припинення порушень екологічних норм.

Основна складність виконання таких рішень полягає в тому, що вони, на відміну від майнових рішень, не можуть бути виконані шляхом простого вилучення активів або грошових коштів. Для забезпечення їхнього виконання часто необхідні особливі примусові заходи, такі як штрафи, зупинення діяльності або навіть притягнення до кримінальної відповідальності.

Ці рішення мають також свою специфіку у виконавчому процесі, адже їх виконання залежить не лише від наявності майна у боржника, а й від його бажання виконати рішення. Для забезпечення виконання таких рішень законодавством передбачені заходи примусу, але часто їх недостатньо для швидкого та ефективного виконання.

Основна складність полягає в тому, що немайнові рішення не можуть бути виконані шляхом стягнення коштів, тому виникає питання про ефективні механізми, які примусять боржника виконати зобов'язання. Важливо враховувати, що примусове виконання таких рішень часто вимагає активної участі виконавчих органів або навіть застосування фізичного примусу для реалізації рішення суду.

Примусове виконання рішень немайнового характеру має свої особливості. По-перше, такі рішення, на відміну від майнових, вимагають безпосередньої участі боржника у їх виконанні. Це означає, що виконання може бути значно складнішим, адже примуслення боржника до певної поведінки часто є складним завданням. Основні методи примусу включають накладення штрафів, обмеження прав боржника або навіть застосування адміністративних заходів.

В українській практиці виконання таких рішень залишається проблематичним. Наприклад, у випадку рішень про відновлення на роботі, боржники можуть свідомо не виконувати рішення суду, що вимагає втручання виконавчих органів. Примусове виконання може включати штрафи, що накладаються за невиконання рішення, проте штрафи часто не є достатнім стимулом для виконання рішень.

Ключовим фактором для ефективного виконання є належне законодавче регулювання та забезпечення чітких механізмів відповідальності за невиконання. Наприклад, у ряді країн Європи передбачені більш жорсткі санкції для тих, хто не виконує рішення суду, аж до можливості накладення арешту або заборони на певні дії, що може бути доцільним і в Україні.

Судовий контроль при виконанні рішень немайнового характеру відіграє важливу роль у забезпеченні правомірного та ефективного виконання рішень, особливо у випадках, коли їх добровільне виконання боржником є ускладненим або неможливим. Немайнові рішення, як правило, стосуються дій або утримання від дій, що унеможлиблює їх виконання через звичайне майнове стягнення. Саме тому роль суду полягає не лише в ухваленні рішення, а й в нагляді за його виконанням.

Судовий контроль при виконанні рішень немайнового характеру виконує декілька основних функцій:

- **Забезпечення законності:** Суд здійснює нагляд за тим, щоб всі дії виконавців відповідали вимогам закону, а процес виконання був правомірним та не порушував прав і свобод учасників процесу.

- **Захист прав сторін:** Суд має забезпечувати баланс інтересів між кредитором (стороною, що виграла суд) і боржником, зокрема, запобігаючи зловживанням з боку будь-якої зі сторін.

- **Примусове виконання:** Якщо боржник не виконує рішення добровільно, суд має право накладати на нього санкції, наприклад, штрафи або адміністративні стягнення, що стимулюють до виконання рішення.

- **Роз'яснення та уточнення:** Суд може надавати роз'яснення щодо тлумачення рішення, якщо виникають труднощі або суперечки щодо його виконання. Це є важливим для забезпечення ясності й прозорості процесу виконання.

Суд контролює дії виконавчих органів, забезпечуючи дотримання ними законності у процесі виконання рішень. Виконавці зобов'язані дотримуватись правових норм, що регулюють порядок виконання рішень, а також діяти швидко та ефективно. Якщо боржник ухиляється від виконання рішення, суд може втручатися, забезпечуючи додаткові заходи примусу або розширюючи повноваження виконавців.

Суд також вирішує питання про накладення додаткових санкцій у випадках, коли звичайні механізми виконання виявляються недостатніми. Наприклад, суд може зобов'язати боржника до виплати штрафів за кожен день затримки у виконанні рішення, що стимулює його до дотримання судового наказу.

Рішення немайнового характеру часто викликають труднощі у їх реалізації, зокрема через невизначеність щодо конкретних дій або через супротив боржника. У таких випадках суд може надавати додаткові роз'яснення або коригувати порядок виконання рішення.

Наприклад, якщо суд ухвалив рішення про знесення незаконно побудованої споруди, але боржник ігнорує це рішення, суд може санкціонувати конкретні дії виконавців або змінити механізм виконання (наприклад, дозволити примусовий демонтаж будівлі). Такий контроль забезпечує реальне виконання судових рішень навіть у складних ситуаціях.

Судовий контроль також гарантує, що під час виконання рішення права боржника будуть збережені. Це особливо важливо, коли мова йде про рішення, що зобов'язують до певних дій або обмежують свободи. Наприклад, у випадках, коли боржника зобов'язують відновити працівника на роботі, суд має стежити за тим, щоб це рішення не порушувало прав обох сторін.

Суд може переглядати скарги учасників виконавчого провадження та приймати відповідні заходи для виправлення ситуацій, коли порушуються права сторін або коли рішення виконується неналежним чином.

Судовий контроль забезпечує механізм оскарження дій виконавців у випадках, коли боржник або кредитор вважають їх неправомірними. Це є додатковою гарантією дотримання прав сторін. Сторони можуть звертатися до суду для перевірки законності дій виконавця або оскаржувати його рішення в адміністративному чи судовому порядку.

Таким чином, судовий контроль забезпечує прозорість, справедливість та ефективність процесу виконання рішень немайнового характеру, підвищуючи рівень довіри до судової системи та виконавчих органів.

Запровадження інституту приватних виконавців в Україні є важливим кроком у напрямку реформування системи виконання судових рішень. Приватні виконавці активно залучаються до процесу виконання судових рішень, зокрема і рішень немайнового характеру. Їх роль у цьому контексті полягає в забезпеченні ефективності, оперативності та якості примусового виконання.

Так, Законом України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень» [7] передбачено, що приватні виконавці можуть займатися виконанням певних категорій рішень, включаючи рішення немайнового характеру. В такому випадку винагорода приватного виконавця передбачена у фіксованій сумі.

Рішення немайнового характеру часто передбачають вчинення або утримання від вчинення певних дій боржником. Приватні виконавці беруть активну участь у забезпеченні їх виконання через нагляд за дотриманням рішення, застосування заходів примусу та контроль за виконанням зобов'язань боржником. Їх діяльність є значущою з кількох причин:

Гнучкість: Приватні виконавці, на відміну від державних, працюють на умовах приватної практики, що дозволяє їм швидше реагувати на конкретні ситуації та оперативніше приймати рішення щодо способів виконання.

Професійна мотивація: Приватні виконавці, будучи зацікавленими в успішному завершенні справи (адже їхній заробіток залежить від ефективності роботи), зазвичай проявляють більшу зацікавленість у швидкому та результативному виконанні рішень.

Особистісний підхід: Враховуючи конкуренцію у сфері приватного виконання, виконавці більше схильні до індивідуалізованого підходу до кожної справи, що може підвищити якість надання послуг.

У рамках виконання рішень немайнового характеру приватні виконавці можуть використовувати різні механізми примусу, передбачені законодавством, такі як:

Накладення штрафів: У випадку ухилення боржника від виконання судового рішення, приватний виконавець може ініціювати процес накладення штрафів на боржника. Це є одним із інструментів, що стимулюють боржника до виконання рішень немайнового характеру.

Адміністративні стягнення: Приватні виконавці можуть ініціювати застосування адміністративних заходів щодо боржника, якщо останній ігнорує виконання рішення. Це можуть бути додаткові обмеження, які спонукають боржника до виконання судових рішень.

Застосування заходів фізичного впливу: У випадках, коли рішення передбачає вчинення конкретних дій (наприклад, виселення або знесення будівель), приватні виконавці можуть ініціювати заходи фізичного впливу, організувавши виконання з залученням правоохоронних органів.

Приватні виконавці, на відміну від державних, часто мають більш персоналізований підхід до контролю за добровільним виконанням рішень. Їх робота спрямована на те, щоб мінімізувати необхідність застосування примусових заходів і стимулювати добровільне виконання. Це може здійснюватися через:

Переговори з боржником: Приватні виконавці можуть брати участь у переговорах між кредитором та боржником, шукаючи компромісні варіанти виконання рішень. Цей підхід сприяє зменшенню кількості конфліктів та прискоренню процесу виконання.

Гнучкість у методах впливу: Приватні виконавці можуть застосовувати більш гнучкі стратегії примусового впливу на боржника, враховуючи його індивідуальні обставини, що підвищує шанси на успішне виконання рішення.

Оперативність є однією з основних переваг приватних виконавців при виконанні рішень немайнового характеру. На відміну від державних виконавців, діяльність яких часто обмежена великим навантаженням та бюрократичними процедурами, приватні виконавці мають більше ресурсів та інструментів для прискорення процесу виконання:

Швидке реагування: Приватні виконавці можуть оперативніше діяти на запити кредиторів, що дозволяє мінімізувати затримки у виконанні рішень.

Використання сучасних технологій: Приватні виконавці частіше застосовують новітні технології для пошуку боржника, моніторингу його активності та забезпечення контролю за виконанням рішень.

Попри всі переваги, приватні виконавці мають і певні обмеження у своїй діяльності, зокрема у сфері виконання рішень немайнового характеру:

Обмеження щодо компетенції: Приватні виконавці не мають права виконувати певні категорії справ (наприклад, ті, що стосуються державних органів або інтересів дітей). Це може обмежувати їхню участь у виконанні певних рішень немайнового характеру.

Недостатність правових механізмів: Іноді приватні виконавці стикаються з обмеженістю правових механізмів, які дозволяють їм ефективно виконувати рішення немайнового характеру, особливо коли боржник навмисно уникає виконання зобов'язань.

З метою підвищення ефективності виконання рішень немайнового характеру приватними виконавцями, варто розглянути такі рекомендації:

Розширення повноважень приватних виконавців: Необхідно надати приватним виконавцям більше прав для виконання складних рішень немайнового характеру, зокрема тих, які стосуються зобов'язань фізичних осіб чи державних інтересів.

Запровадження ефективних механізмів контролю: Потрібно впроваджувати механізми, що забезпечують прозорість діяльності приватних виконавців, а також дають можливість ефективного контролю з боку держави та суспільства.

Зміцнення інституційної підтримки: Приватним виконавцям необхідно забезпечити кращу організаційну та правову підтримку з боку держави для полегшення процесу виконання рішень немайнового характеру.

Незважаючи на існуючу законодавчу базу, у сфері виконання рішень немайнового характеру в Україні є значні проблеми. Основні з них пов'язані з відсутністю дієвих механізмів контролю та примусу, а також недостатньо розвинутою координацією між різними інстанціями, залученими до виконання судових рішень.

По-перше, штрафи та адміністративні санкції, які накладаються на боржників за невиконання рішень, часто не є ефективними. Вони не створюють достатнього стимулу для добровільного виконання рішень. Необхідно переглянути систему санкцій, щоб зробити їх більш суворими та такими, що реально змушують боржника виконувати рішення.

По-друге, законодавство має бути доповнене чіткими механізмами для забезпечення виконання рішень немайнового характеру, зокрема через посилення відповідальності за ухилення від їх виконання та введення нових видів санкцій, таких як арешт або примусове виконання через інші інститути.

Крім того, удосконалення потребує і система судового контролю. Запровадження електронної системи моніторингу виконання рішень могло б значно підвищити ефективність контролю з боку судів та виконавців, забезпечивши своєчасне реагування на затримки або порушення у процесі виконання.

Висновки. Примусове виконання рішень немайнового характеру є складним, але важливим елементом виконав-

чого процесу. Ефективність цього процесу залежить від судового контролю, а також участі приватних виконавців, які можуть значно підвищити результативність виконання завдяки своїй мотивації та фаховості.

Для покращення ситуації в Україні необхідно здійснити низку заходів, зокрема розширити повноваження приват-

них виконавців, удосконалити систему судового контролю та посилити санкції за невиконання рішень немайнового характеру. Це сприятиме не лише підвищенню ефективності виконавчого процесу, але й зміцненню довіри до судової системи та правопорядку загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іщенко Д.Ю. Інструменти діяльності приватних виконавців у системі права України: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю "Право". 2023. 290 с.
2. Кропивна К. О. Судовий контроль як засіб забезпечення ефективного виконання судових рішень. *Вісник Національного технічного університету України Київський політехнічний інститут. Політологія. Соціологія. Право*. 2016. № 3-4. С. 177-182.
3. Француз І. Г. Теоретико-правові аспекти примусового виконання судових рішень в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01. 2018. 221 с.
4. Чвалюк А. М. Щодо необхідності закріплення розумних та об'єктивних підстав стягнення виконавчого збору за виконання рішень немайнового характеру. *Розвиток науки і техніки: проблеми та перспективи*: мат. Наук.-практ. Інтернет конф. 2017. С. 201-203.
5. Андрієнко І. С. Питання ефективності виконавчого провадження в аспекті законодавчих реформ. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 1. С. 97-102.
6. Бондар І. В. Деякі питання дотримання строків при виконанні рішень судів у немайнових спорах. *Наше право*. 2014. № 4. С. 136-141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2014_4_25
7. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень: Закон України від 2 червня 2016 р. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2016. № 29. ст. 535. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text>

ДИТИНА МІЖ БАТЬКАМИ: ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ПІСЛЯ РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ

A CHILD BETWEEN PARENTS: LEGAL APPROACHES TO DETERMINING PLACE OF RESIDENCE AFTER MARRIAGE DISSOLUTION

Маркович Х.М., старший викладач кафедри
цивільного права та процесу

Національний університет «Львівська політехніка»

Стаття присвячена аналізу правових аспектів визначення місця проживання дитини після розірвання шлюбу батьків, що є важливим питанням у сфері сімейного права. Розірвання шлюбу може значно впливати на благополуччя дитини, і тому розуміння процесу прийняття рішень щодо її місця проживання є важливим моментом для забезпечення її прав та інтересів. У статті наголошується на тому, що визначення місця проживання дитини не може бути обмежене лише юридичними методами, оскільки цей процес підпорядковується також моральним нормам. Підкреслюється складна правова природа категорії визначення місця проживання дитини, оскільки в її основі лежить аксіологічний підхід, що поєднує як приватні, так і публічні інтереси. Встановлено, що держава несе відповідальність за забезпечення дитини необхідним захистом та піклуванням, що реалізується через прийняття відповідних нормативних актів, формування системи державних органів та впровадження спеціалізованих державних програм з охорони дитинства. Зазначено, що розглядаючи питання щодо визначення місця проживання дитини, важливо враховувати, що мати і батько наділені рівними правами та обов'язками щодо дитини, незалежно від факту перебування у шлюбі. Визначено, що найбільш оптимальним варіантом визначення місця проживання дитини після розірвання шлюбу є домовленість між батьками, яка ґрунтується на взаємному розумінні та врахуванні інтересів дитини. Розглянуто також інші переваги договірної форми визначення місця проживання дитини. Описано судовий порядок розгляду справ про визначення місця проживання дитини, його переваги та недоліки. Особлива увага присвячена принципу найкращих інтересів дитини, який є основоположним у процесі визначення місця її проживання. Доведено, що забезпечення найкращих інтересів дитини повинно бути в центрі уваги всіх учасників процесу, включаючи судові органи та соціальних працівників. Відповідний підхід допомагає уникнути потенційних конфліктів і забезпечує підтримку у важливий період адаптації після розірвання шлюбу. Констатовано, що забезпечення належного захисту прав дітей в умовах розірвання шлюбу батьків є надзвичайно важливим завданням, яке вимагає комплексного підходу та активної співпраці між правовими, соціальними та освітніми інституціями.

Ключові слова: дитина, батьки, розірвання шлюбу, суд, орган опіки та піклування, договір, найкращі інтереси, місце проживання.

The article is devoted to the analysis of the legal aspects of determining the child's place of residence after the divorce of the parents, which is an important issue in the field of family law. Divorce can have a significant impact on a child's well-being, and therefore understanding the decision-making process regarding the child's place of residence is important to ensure their rights and interests. The article emphasizes that the determination of the child's place of residence cannot be limited to legal methods only, as this process is also subject to moral norms. The complex legal nature of the category of determining the child's place of residence is emphasized, as it is based on an axiological approach that combines both private and public interests. It has been established that the state is responsible for providing the child with the necessary protection and care, which is implemented through the adoption of relevant normative acts, the formation of state bodies and the implementation of specialized state programs for the protection of childhood. It is noted that when considering the issue of determining the child's place of residence, it is important to take into account that the mother and father have equal rights and responsibilities regarding the child, regardless of the fact of being married. It was determined that the most optimal option for determining the child's place of residence after the divorce is an agreement between the parents, which is based on mutual understanding and consideration of the child's interests. Other advantages of the contractual method of determining the child's place of residence are also considered. The judicial procedure for consideration of cases on determining the child's place of residence, its advantages and disadvantages is described. Special attention is devoted to the principle of the best interests of the child, which is fundamental in the process of determining the child's place of residence. It has been proven that ensuring the best interests of the child should be at the center of attention of all participants in the process, including judicial authorities and social workers. The appropriate approach helps to avoid potential conflicts and provides support during the important period of adjustment after the dissolution of the marriage. It was established that ensuring the proper protection of children's rights in conditions of parental divorce is an extremely important task that requires a comprehensive approach and active cooperation between legal, social and educational institutions.

Key words: child, parents, divorce, court, body of guardianship, contract, best interests, place of residence.

Постановка проблеми. У процесі розірвання шлюбу питання місця проживання дитини стає одним із найбільш актуальних та вимагає особливої уваги з боку адвокатів, суддів та соціальних служб. Рішення щодо цього питання не лише впливає на матеріальне забезпечення дитини, але й безпосередньо пов'язане з її психологічним добробутом, емоційним станом та соціалізацією. В умовах сімейних конфліктів батьки часто не можуть дійти згоди щодо того, з ким повинна проживати дитина після розірвання шлюбу, що призводить до виникнення суперечностей та конфліктів. Таким чином, дослідження цього питання є не тільки юридично значущим, але й соціально важливим для забезпечення благополуччя дітей у ситуаціях, коли їхні батьки більше не проживають разом.

Мета статті полягає у всебічному аналізі правових норм та практичних аспектів, що регулюють визначення місця проживання дитини після розірвання шлюбу та виявлення основних чинників які впливають на прийняття рішень у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Припинення шлюбних відносин – складний і часто емоційно виснажливий про-

цес, який стає ще важчим, якщо подружжя виховує спільних неповнолітніх дітей. У таких випадках розірвання шлюбу супроводжується необхідністю вирішення низки важливих питань, зокрема визначення місця проживання дитини, порядку її виховання та умов участі кожного з батьків у забезпеченні потреб дитини. Вітчизняне законодавство спрямоване на захист інтересів дітей, забезпечуючи рівні права та обов'язки батька і матері.

Визначення місця проживання дитини не може бути обмежене лише юридичними методами, оскільки цей процес підпорядковується також моральним нормам. Присутність морального компоненту у визначенні місця проживання дитини обумовлена особливою природою відносин, які регулюються. Між батьками та дітьми існують не лише правові, а й етичні зв'язки, які враховують інтереси дитини, її емоційний комфорт та стабільність. Таким чином, процес вибору місця проживання дитини потребує збалансованого підходу, де правові та моральні аспекти співпрацюють задля забезпечення найкращих інтересів дитини.

Важливо підкреслити, що категорія визначення місця проживання дитини має складну правову природу, оскільки в її основі лежить аксіологічний підхід, що поєднує як приватні, так і публічні інтереси. Публічні ж інтереси визначаються у ч. 2 ст. 3 Конвенції про права дитини, а саме «Держави-учасниці зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цією метою вживають всіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів» [1]. Відтак, держава несе відповідальність за забезпечення дитини необхідним захистом та піклуванням, що реалізується через прийняття відповідних нормативних актів, формування системи державних органів та впровадження спеціалізованих державних програм з охорони дитинства. У цьому контексті виявляється публічний інтерес, що стосується забезпечення прав дітей, який охоплює не лише аспекти їх ідентифікації, але й інші сфери, що стосуються майнових прав.

Розглядаючи питання визначення місця проживання дитини, важливо враховувати, що мати і батько наділені рівними правами та обов'язками щодо дитини, незалежно від факту перебування у шлюбі. Часто, розмірковуючи про розірвання шлюбу, батьки вагаються, побоюючись, що в подальшому виникнуть труднощі у визначенні місця проживання дитини. Проте чинне законодавство чітко встановлює, що розірвання шлюбу або окреме проживання одного з батьків не обмежує їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини [2].

І. Стаднік, серед найбільш прийнятних і, водночас, найменш травматичних способів мирного вирішення питання виховання та догляду спільної дитини виділяє три основні підходи. Перший – укласти договір, у якому чітко визначити місце проживання дитини та участь другого з батьків у її вихованні. Другий підхід передбачає звернення до суду з позовом про розірвання шлюбу, супроводжуючи його визначенням місця проживання дитини. Третій варіант, якщо батьки не можуть досягти згоди щодо місця проживання дитини, полягає в подачі одночасного позову про розірвання шлюбу та визначення місця проживання дитини [3, с. 679].

Оптимальним варіантом визначення місця проживання дитини після розірвання шлюбу вважаємо домовленість між обома батьками. У такому разі і мати, і батько спільно вирішують, з ким залишиться дитина, забезпечуючи при цьому активну участь іншого з батьків у її вихованні та піклуванні. Такий підхід дозволяє зберегти емоційну стабільність дитини та підтримувати тісний зв'язок з батьком та матір'ю.

Іншими перевагами договірному способу визначення місця проживання дитини науковці вважають: а) своєчасність визначення місця проживання дитини. Втрата часу при вирішенні цього питання може бути проблематичною, оскільки дитина перебуває у динаміці розвитку. Затримка у визначенні місця проживання може негативно вплинути на її психоемоційний та фізичний стан; б) уникнення спорів і конфліктів між батьками. Спокійне вирішення питань щодо проживання, утримання та виховання дитини є важливим кроком у стабілізації її стану під час розірвання шлюбу або внутрішньо-сімейного конфлікту; в) врахування думки дитини та інших родичів. Договірний спосіб дозволяє врахувати побажання самої дитини, а також думки бабусі, дідуся та інших родичів, що сприяє комфортнішому середовищу для дитини; г) відсутність потреби у залученні органів опіки та піклування. Укладання договору дозволяє уникнути втручання органів опіки та піклування у процес визначення місця проживання дитини, що робить його менш стресовим для всіх учасників [4, с. 126].

Згідно із ч. 1 ст. 161 СК України якщо батьки, які проживають окремо, все ж таки, не можуть дійти згоди

щодо місця проживання малолітньої дитини, спір між ними може бути вирішений органом опіки та піклування або судом. Така норма забезпечує захист прав та інтересів дитини, враховуючи її потреби, умови проживання, а також здатність кожного з батьків належним чином піклуватися про дитину [5].

Отже, як зазначалося вище, спір щодо визначення місця проживання дитини може бути вирішений органом опіки та піклування. Так, Постановою Кабінету Міністрів України «Про питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» від 24 вересня 2008 р. № 866, затверджений Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини. Згідно із п. 72 цього Порядку під час вирішення спорів між батьками щодо визначення місця проживання (перебування) дитини на службу у справах дітей покладається обов'язок керуватися принципом найкращих інтересів дитини, враховуючи рівні права і обов'язки матері та батька. При розгляді цього питання необхідно взяти до уваги такі фактори, як ставлення батьків до виконання ними своїх обов'язків, особиста прихильність дитини до кожного з батьків, стан її здоров'я, а також факти домашнього насильства, які мали місце стосовно дитини або за її присутності. Важливо зазначити, що місце проживання дитини не може бути визначене за батьком або матір'ю, які не мають стабільного доходу, зловживають алкоголем, вживають наркотичні засоби або ж іншим чином можуть зашкодити здоров'ю та розвитку дитини [6]. Однак, слід відмітити, що наявність матеріально-побутових переваг у одного з батьків не є вирішальним фактором для визначення, з ким із батьків буде проживати дитина.

Як свідчать статистичні дані, частка судових справ щодо визначення місця проживання дитини становить значний відсоток від загальної кількості сімейних спорів. Такі справи вважаються доволі складними як з моральної, так і з юридичної точки зору. Згідно із до ст. 109 СК України, разом із заявою про розірвання шлюбу подружжя має подати на розгляд суду письмовий договір, у якому зазначаються важливі аспекти щодо проживання дітей. У цьому договорі вказується, з ким із батьків будуть проживати діти, яка участь у забезпеченні їхніх умов життя братиме той з батьків, хто буде проживати окремо, а також умови реалізації прав на особисте виховання дітей для батька або матері, які не проживають разом із ними [5].

Судовий порядок розгляду справ про визначення місця проживання дитини передбачає звернення із позовною заявою та доказами, які необхідно представити у судовому засіданні. Зокрема, до останніх слід віднести висновок органу опіки та піклування про доцільність проживання дитини з одним із батьків. Такий висновок є важливим документом, який суд враховує під час ухвалення рішення. Вагоме значення у суді відіграють покази свідків, які зможуть підтвердити відповідальне ставлення батька чи матері до виконання своїх обов'язків. Наступне на, що слід звернути увагу це характеристики з місця проживання, роботи, навчального закладу дитини, гуртків, а також медичних закладів. У цих документах має бути відображено, що батько чи мати піклується про дитину, регулярно відвідує її навчальні заклади, бере участь у батьківських зборах, активно залучені до життя дитини та приділяє увагу її здоров'ю. До пакету документів слід додати довідки про доходи, підтвердження відсутності заборгованості з виплати аліментів та інші документи, що засвідчують матеріальне становище, а також становище іншого з батьків. Матеріальний стан є важливим фактором для забезпечення належних умов для повноцінного розвитку дитини, тому суд приділяє особливу увагу фінансовим можливостям батьків. Обстеження житлово-побутових умов та документи, що підтверджують право власності на житло, також є важливими доказами. Органи опіки

та піклування проводять обстеження умов проживання дитини за місцем проживання кожного з батьків окремо. Суд може врахувати не лише ці акти, але й право власності на житло, в якому планується проживання дитини. Отже, наявність у батька та матері власної квартири або будинку може надати перевагу перед тим, хто орендує житло. Безперечно, це не вичерпний перелік доказів, які слід подати до суду, тому можуть бути представлені й інші документи, які мають відношення до справи [7].

Варто зазначити, що вік дитини є вагомим чинником, який впливає на процес вирішення справи про спільне проживання з батьком чи матір'ю. Зазвичай, чим молодша дитина, тим більше уваги суд приділяє її потребам у безперервному догляді, що доволі часто визначає рішення на користь матері. Водночас, для старших дітей враховується їхня думка щодо місця проживання, що може значно вплинути на остаточне рішення. Крім того, згідно з принципом 6 Декларації прав дитини від 20.11.1959 року, лише виняткові обставини можуть бути підставою для розлучення дитини з матір'ю. Цей принцип передбачає пріоритет матері в питаннях опіки, визнаючи важливість збереження стабільних і безпечних умов для дитини та забезпечення її фізичного і психоемоційного розвитку.

Ст. 160 СК України встановлено, що місце проживання дитини, яка не досягла 10-ти років, визначається за згодою матері та батька. Натомість місце проживання дитини, яка досягла 10-ти років, визначається за спільною згодою батьків та самої дитини, враховуючи її думку [5]. Вважається, що точна вказівка законодавця щодо віку дитини, за якого враховується її думка при визначенні місця проживання з одним із батьків, є для судової практики України більш оптимальною, ніж підхід, який базується на оцінці рівня розвитку дитини, як це передбачено законодавством деяких інших держав (до прикладу, окремі штати США).

Під час визначення місця проживання дитини передусім враховуються її найкращі інтереси. М. Менджул зазначає, що принцип найкращих інтересів дитини передбачає: а) пріоритетне врахування її потреб усіма сторонами, що приймають рішення, зокрема батьками, законними представниками, судом. Такий підхід зобов'язує орієнтуватися на забезпечення індивідуальних потреб дитини з урахуванням її віку, статі, стану здоров'я та особливостей розвитку, що забезпечує максимально сприятливі умови для її гармонійного розвитку; б) взяття до уваги думки дитини, за умови, що остання досягла віку та рівня розвитку, які дозволяють свідомо та самостійно висловити свої побажання, що допоможе дитині бути почутою в питаннях, що стосуються її життя [8, с. 90].

Є. Синельников до принципів, які застосовуються судами в Україні при розгляді справ про визначення місця проживання малолітньої дитини відносить: гласність, змагальність і справедливість [9, с. 118]. Ці засади сприяють забезпеченню прозорості процесу, надають можливість сторонам активно захищати свої інтереси, а також гарантують справедливий підхід до розгляду справи.

Висновки. У результаті проведеного аналізу правових норм, що регулюють визначення місця проживання дитини після розірвання шлюбу батьків, можна констатувати, що окреслене питання є складним та багатограним. Основним принципом, що має лежати в основі прийняття рішень у цій сфері, є найкращі інтереси дитини. Водночас, важливо враховувати не лише юридичні норми, а й соціальні, психологічні та емоційні фактори, які впливають на благополуччя дитини. Таким чином, забезпечення належного захисту прав дітей в умовах розірвання шлюбу батьків є надзвичайно важливим завданням, яке вимагає комплексного підходу та активної співпраці між правовими, соціальними та освітніми інституціями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 25.10.2024).
2. Назаренко М. Веб-сайт. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/vyznachayemo-mistse-prozhyvannya-ditej-vidpovidno-do-ostannih-sudovyh-tendentsij>
3. Стаднік І. М. Психічне здоров'я та емоційний стан дітей в аспекті впливу процесів розлучення батьків та визначення місця проживання дитини. Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб. / Київський НДІ судових експертиз. Київ : 2022. Вип. 67. С. 677–688.
4. Аніщенко К. М. Засади визначення місця проживання дитини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 124–128.
5. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n673> (дата звернення: 25.10.2024).
6. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.10.2024).
7. Особливості визначення місця проживання дитини у судовому порядку. Веб-сайт. URL: <https://legalaid.ua/ua/osoblyvosti-vyznachennya-mistsya-prozhyvannya-dytny-u-sudovomu-poryadku/> (дата звернення: 25.10.2024).
8. Менджул М. В. Зміст принципу найкращих інтересів дитини та його практичне застосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2019. Вип. 56. Том 1. С. 87–91.
9. Синельников Є. Основні тенденції розвитку та становлення процедур з вирішення спорів про визначення місця проживання дитини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Вип. 74. Ч. 1. С. 113–119.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ, ЯКІ СУПРОВОДЖУЮТЬ НАДАННЯ ПРАВОВОЇ (ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВНИЧОЇ) ДОПОМОГИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ В АПЕЛЯЦІЙНІЙ ІНСТАНЦІЇ

CERTAIN ASPECTS OF PROVIDING LEGAL (PROFESSIONAL LAW) AID IN A CIVIL PROCESS IN THE APPEAL INSTANCE

Шпак М.В., к.ю.н.,

асистент кафедри цивільної юстиції та адвокатури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У цій науковій статті зазначається, що правова допомога у цивільному процесі є важливим юридичним інструментом захисту прав громадян України та іноземців, які потребують юридичного захисту у разі виникнення судових спорів у порядку цивільного судочинства, в тому числі і на стадії апеляційного оскарження рішення (ухвали) суду першої інстанції.

В цій публікації стверджується, що можливо спрогнозувати, що в подальшому все більше стане вплив системи ІТ на систему цивільного судочинства. У зв'язку з цим, наприклад, було б доречно міркувати про запровадження нових категорій адвокатів – ІТ адвокатів, адвокатів у сфері криптовалют, адвокатів у сфері штучного інтелекту.

У цій науковій роботі звертається увага на різних видах правової (професійної правничої) допомоги у цивільному процесі в апеляційному порядку.

Автором аналізується статистика та судова практика щодо апеляції.

Правова (професійна правнича) допомога при апеляційному перегляді рішень судів першої інстанції у цивільному процесі є спеціальним додатковим благом (підтримкою), яка надається з боку юриста (адвоката) своєму довірителю, якщо він не зможе самостійно здійснити захист своїх прав в суді апеляційної інстанції або ж бажає навіть володіючи юридичними знаннями отримати супровід з боку особи, яка пройшла спеціальну поглиблену правничу підготовку. Подальші наукові дослідження з проблематики правового забезпечення правової (професійної правничої) допомоги у цивільному судочинстві в апеляційному порядку доцільно також приділяти, наприклад, таким напрямом: штучний інтелект та його вплив на інститут професійної правничої допомоги при перегляді судових рішень по цивільним справам в апеляційному порядку. Крім цього, у цій науковій статті звертається увага і на необхідності в майбутньому вивчення та інших напрямів щодо правової допомоги у цивільному процесі в апеляції, про які акцентується увага у висновках.

Ключові слова: цивільний процес, правова допомога, апеляція, апеляційне оскарження, адвокат.

In this scientific article notes that legal aid in civil process is an important legal instrument for protecting the rights of Ukrainian citizens and foreigners who needs legal protection in the situation of legal disputes in civil proceedings, including at the stage of appeal.

In this publication argues that it is possible to predict that in the future the influence of IT will become stronger on the civil justice system. In this regard, for example, would be appropriate to think about the creating of new categories of lawyers – IT lawyers, lawyers in the field of cryptocurrencies, lawyers in the field of artificial intelligence.

In this scientific work, is paid attention to various types of legal (professional law) aid in the civil process in the appellate procedure.

The author analyzes the statistics and court practice about the appeal.

Legal (professional law) aid in appeal proceedings about the decisions of first instance courts in civil process is a special additional benefit (support) which is provided by a jurist (advocate) to his client, if he (she) is can't to defend rights independently in the court of appeal or wants to receive support from a person who ended special law training. In the future scientific researches in problems of legal support of legal (professional law) aid in civil proceedings in the appeal procedure must also be focus attention, for example, to the next areas of law problems: artificial intelligence and his influence on the professional law aid in appellate process about court decisions in civil cases. In addition, in this scientific article is paid attention about necessary in the future to study of other areas of legal aid in civil process in appeal instance, which are emphasized in the conclusions.

Key words: civil process, legal aid, appeal, appeal procedure, lawyer.

Постановка проблеми. Правова допомога у цивільному процесі є важливим юридичним інструментом захисту прав громадян України та іноземців, які потребують юридичного захисту у разі виникнення судових спорів у порядку цивільного судочинства, в тому числі і на стадії апеляційного оскарження рішення (ухвали) суду першої інстанції. Надання такої правової допомоги у цивільному процесі супроводжується можливістю її видової класифікації.

Правова (юридична) допомога може бути поділена на види залежно від суб'єкта її надання та рівня інстанції в межах системи судоустрою України, в якій вона може надаватися. Професійна правнича допомога є одним із видів правової допомоги у цивільному процесі. І саме одним із підрозділів (піднапрямком) такої допомоги є допомога в межах апеляційного перегляду рішення/ухвали суду першої інстанції, які не набрали законної сили.

Виходячи із концепції дослідження питань надання правової допомоги у цивільному процесі як складової доступності правосуддя слід відзначити, що апеляційне провадження є спеціальним майданчиком дій особи, яка надає правову (професійну правничу) допомогу.

Слід, у зв'язку з цим пояснити, що станом на 2022–2024 рр. в Україні нагально є гострим питання щодо

реформи як самої системи апеляції по цивільним справам, так і щодо удосконалення можливостей для адвокатів і юристів, що працюють з надання допомоги при оскарженні судових рішень та ухвал.

Діяльність сучасного юриста (адвоката) пов'язується із численними завданнями у межах цивільного процесу в апеляції за порядком ЦПК України в редакції чинній на 15.10.2024 року. Проте, через зжавий розвиток штучного інтелекту, а також розвитку нових технологій, можливо запропонувати нові ідеї з цікавих напрямків у сфері тематики цієї наукової статті.

Можливо спрогнозувати, що в подальшому все більше стане вплив системи ІТ на систему цивільного судочинства. У зв'язку з цим, наприклад, було б доречно міркувати про запровадження нових категорій адвокатів – ІТ адвокатів, адвокатів у сфері криптовалют, адвокатів у сфері штучного інтелекту. Тобто про юридичний супровід у сфері інформаційних технологій, наприклад, щодо електронних торгів, бірж, криптовалют.

Враховуючи новітні глобальні процеси, які супроводжують і Україну і весь світ, слід сказати, що вони впливають і на адвокатську практику, і на судові процеси. І тому, аби залишатися на шляху розвитку адвокатська спільнота

та спільнота юристів повинна враховувати тенденції, які є наявними у 2022–2024 роках щодо багатьох напрямків. І у зв'язку з цим, розуміти, які є можливі перспективи, скажімо на 2025–2030 роки у сфері захисту прав громадян у судових процесах у межах апеляцій.

Актуальність дослідження проблеми надання правової (професійної правничої) допомоги по справам, які відносяться до цивільної юрисдикції є те, що вона змінилася через нововведення у законодавство, упровадження нових вимог до апеляційних скарг за правилами Цивільного процесуального кодексу України. Крім того, суттєво зазнав змін інститут апеляції у цивільному процесі і через збройну агресію проти України (яка дуже ускладнює роботу, серед іншого, і діяльність апеляційних судів та доступність цих судів для громадян України).

Крім цього, враховуючи те, що є не високим рівнем виконання постанов судів апеляційної інстанції, які набрали законної сили і не були оскаржені до Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, доречним і нагальним є питання доцільності запропонування нових ідей щодо підвищення виконання в межах виконавчого провадження таких постанов судів апеляційної інстанції.

Крім цього, виходячи з концепції дослідження слід сказати те, що особливої актуальності має те, що діяльність юристів та адвокатів у 2022–2024 рр. в апеляції в цивільному процесі пов'язується із численними новими проявами щодо електронізації багатьох судових процедур. Деякі з них мають прояв у різній судовій практиці, що ускладнює як роботу діючих юристів та адвокатів, які задіяні у процесі з надання допомоги в апеляції за правилами ЦПК України в чинній редакції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання, які тісно пов'язані з правовою (професійною правничою) допомогою в апеляційному порядку у цивільному процесі досліджували такі науковці, як: К. В. Гусаров, О. І. Попов, В. Ю. Мамницький, О. В. Рожнов, Н. Ю. Сакара, Т. А. Цувіна, С. С. Бичкова та багато інших.

Відразу треба відзначити, що яких би технологічних проривів не відбувалося у сучасному цивільному процесі (особливо у ХХІ ст.), діяльності адвокатури, судоустрою, не варто забувати класичні постулати, які становлять фундамент того, на чому будується основа і з здійснення цивільного процесу в Україні, а також базою для здійснення роботи юристам та адвокатам, які надають допомогу громадянам України, іноземцям та особам без громадянства.

У зв'язку з цим, автор цієї наукової статті для більш глибокого розуміння сутності правової допомоги у цивільному процесі в апеляції справедливо вимушений звернутися до робіт провідних вчених, які приділили значну увагу основам цивільного процесу. Це допоможе з врахуванням сутності концепції здійснюваного дослідження сформулювати нові вектори діяльності юристів та адвокатів у межах апеляцій у цивільному процесі для майбутнього, особливо на 2025–2030 рр.

Враховуючи те, що апеляційне провадження у цивільному процесі є спеціальним питанням у цій галузі, необхідно декілька слів в першу чергу зазначити про загальні фундаментальні риси цивільного процесу. Так, у науковому дослідженні В. Комарова зазначено, що очевидно, що суспільні відносини, які виникають при здійсненні правосуддя у цивільних справах, мають специфічний характер [1, с. 102]. Поряд з цим, варто звернути увагу на те, що у роботі Ю. Білоусова зазначено, що основним і найголовнішим положенням, що відображає усвідомлення необхідності розвитку законодавства про цивільне судочинство й українського законодавства в цілому, є те, що саме національне законодавство повинно забезпечувати необхідний і достатній рівень правового захисту, який не потребуватиме звернення до міжнародних інституцій і застосування міжнародних актів, оцінки національного

законодавства правозастосовними органами міжнародної юрисдикції [2, с. 944].

Безперечно варто з позитивної точки зору також відмітити факт проведених наукових досліджень з боку провідних процесуалістів України проблем апеляційного оскарження у цивільному процесі. У зв'язку з цим, слід підкреслити те, що розробкою проблем апеляційного провадження у цивільному процесі займався К. В. Гусаров, який вказує, що слід зазначити, що правом на оскарження судового рішення у теперешній час, наділене, по суті, необмежене коло осіб [3, с. 340–341].

О. І. Попов на дисертаційному рівні приділив увагу питанням інстанційності і зазначає, що визначається, що в основі принципу інстанційності, як засади організації судової системи, є право на виправлення судової помилки та необхідність забезпечення єдності судової практики [4, с. 7]. Також варто звернути увагу на те, про що пише І. В. Назаров який зазначає, що апеляційні суди становлять другий рівень (ланку) в системі судів загальної юрисдикції. Далі І. В. Назаров вказує, що вони забезпечують реалізацію конституційного принципу щодо забезпечення апеляційного оскарження рішень суду [5, с. 133]. Варто погодитись із тим, про що пише Сібілєва Н. В. і зазначає, що суд апеляційної інстанції розглядає апеляції на рішення судів першої інстанції, що не вступили в законну силу, з вирішенням питання про законність та обґрунтованість оскарження [6, с. 78].

Для більш детального розуміння сутності апеляції у цивільному процесі та місця правової (професійної правничої) допомоги у ній, варто також звернутися до напрацьованих відомих правників із загальних судових питань, які можуть бути доречні і для цього здійснюваного дослідження.

Наприклад, В. Г. Буткевич (суддя Європейського суду з прав людини у відставці) зазначає, що захист судом прав і свобод людини можна розглядати як норму, реалізація якої обумовлена наявністю ряду імперативних вимог: надання доступу до правосуддя, заборона відмови в правосудді, захист не теоретичних й ілюзорних можливостей, а конкретного й дійсного права доступу в суд, рівень доступу має бути достатнім для захисту цього права, можливості ясні і конкретні, щоб у випадку їх недотримання можна їх було оспорити, обов'язок держави забезпечити ефективність права доступу до правосуддя, утвердження системи юридичної допомоги для реалізації цього права, спрощення процедури доступу до суду, надання допомоги адвоката та ін. [7, с. 411]. В свою чергу, В. В. Забогін зазначає, що специфіка права на правову допомогу в цивільному судочинстві проявляється в тому, що воно, по суті маючи усі ознаки конституційного суб'єктивного права, може набувати як «чистих» цивільних процесуальних якостей, так і «допроцесуальних» властивостей. Далі В. В. Забогін зазначає, що разом з тим воно не є абсолютним і має розглядатися як мінімальна вимога доступності цивільного судочинства, що забезпечує дію виключних засад змагального процесу, без яких судовий розгляд не може виникнути, а якщо і розпочався, не відповідатиме вимозі рівності сторін [8, с. 15–16].

Водночас, навіть враховуючи вищезазначене, це не позбавляє доцільності нового погляду на існуючі проблеми у межах досліджуваного питання правової (професійної правничої) допомоги у цивільному процесі в сфері апеляційного провадження.

Крім цього, слід розуміти те, що чимало наукових праць у сфері цивільного процесу, адвокатури, судоустрою, правової допомоги, професійної правничої допомоги, яка публікується в Україні протягом останніх років (2022–2024 рр.) переважно стосується питань чинного законодавства, ролі в сьогоденні юристів, адвокатів, які допомагають клієнтам. Але, нажаль, не достатньо, на думку автора цієї наукової статті, приділяється увага

сучасними дослідниками про те, яким має бути цивільний процес майбутнього, чим може займатися юрист (адвокат) в цивільному процесі в апеляції, скажімо через 5–10 років, які можливо доцільно внести зміни у профілі підготовки нових юристів на майбутнє. Цьому, на думку автора цієї наукової статті, слід приділяти увагу аж ніяк не менше, ніж тому, що є чинним станом на сьогодні.

Метою статті є вивчення сучасного законодавства, яке регулює питання перегляду рішень/ухвал суду першої інстанції в порядку апеляції за правилами Цивільного процесуального кодексу України та законодавства у сфері адвокатури, судоустрою, які важливі до питань надання правової (професійної правничої) допомоги у цивільному процесі у межах апеляційного оскарження.

Крім цього, у цій науковій статті автор ставить собі за ціль проаналізувати пропозиції з боку суб'єктів законодавчої ініціативи та точки зору провідних науковців України, а також сформулювати свої власні пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства України, яке має відношення до інституту правової (професійної правничої) допомоги громадянам та іншим зацікавленим особам у цивільному процесі в апеляційній інстанції.

Додатковою метою, яка ставиться у цій науковій статті є аналіз судової практики, яка стосується певних інновацій у діяльності адвокатів, з якими вони вимушені були стикнутися в межах апеляції в цивільному процесі. Пояснюючи такий намір з боку автора цієї наукової статті думається, що розуміння таких новітніх тенденцій може бути корисним для діючих адвокатів та юристів, які в 2024 році надають допомогу в цивільному процесі в межах апеляційного провадження, а також для молодого покоління юристів, студентів та стажистів, які рухаються в напрямку здобуття статусу адвоката.

Виклад основного матеріалу. Переходячи до основної частини дослідження, яке заплановано у цій науковій статті було б не логічним не відмітити те, що перш за все варто підкреслити, що питання професійної правничої допомоги закріплено у ст. 59 Конституції України, яка є чинною і на 2024 рік [9] та ч. 2 ст. 15 Цивільного процесуального кодексу України, що також є чинною на цей самий рік [10]. Крім цього, в Україні також є прийняті й інші нормативно-правові акти, які у своєму змісті регулюють питання правничої допомоги.

Наприклад, варто звернутися до п. 6 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», де зазначено, що інші види правничої допомоги – види адвокатської діяльності з надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правового супроводу діяльності клієнта, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, спрямованих на забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів клієнта, недопущення їх порушень, а також на сприяння їх відновленню в разі порушення [11]. Наступним законодавчим джерелом, яке регламентує питання професійної правничої допомоги є Закон України «Про судоустрій і статус суддів», який у ч. 1 ст. 10 закріплює, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, визначених законом, держава забезпечує надання професійної правничої допомоги безоплатно [12]. У зв'язку з цим, варто відмітити, що питання безоплатної правничої допомоги врегульовано у низці статей Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» [13].

Досліджуючи питання апеляційного провадження у цивільному процесі України та питань надання правової (професійної правничої) допомоги, варто звернутися до статистичної інформації за 2020–2023 рр. щодо кількісних показників апеляційних скарг.

Так, у інформаційному джерелі зазначено, що у провадженні апеляційних судів упродовж 2020 року перебувало 97,3 тис. апеляційних скарг і матеріалів, із них переважну кількість, як і в попередні роки, становлять апеляційні скарги на судові рішення – 66,5 тис. [14, с. 9].

В більш новій статистиці зазначено, що у провадженні апеляційних судів упродовж 2021 року перебувало 108,4 тис. апеляційних скарг і матеріалів, із них переважну кількість, як і в попередні роки, становлять апеляційні скарги на судові рішення – 105,5 тис. [15, с. 8].

За ще більш новою інформацією розкривається, що у провадженні апеляційних судів упродовж 2022 року перебувало 75,9 тис. апеляційних скарг і матеріалів, із них переважну кількість, як і в попередні роки, становлять апеляційні скарги на судові рішення – 74,4 тис. [16, с. 8].

За останньою інформацією, яку вдалося автору цієї наукової статті знайти, у якій вказується, що у провадженні апеляційних судів упродовж 2023 року перебувало 95,8 тис. апеляційних скарг і матеріалів, із них переважну кількість, як і в попередні роки, становлять апеляційні скарги на судові рішення – 88,5 тис. [17, с. 9].

Аналізуючи вищенаведену статистику щодо кількості апеляційних скарг, можна помітити тенденцію щодо значного зменшення їх кількості у 2022 році у порівнянні з 2021 роком. Причиною цього можна назвати збройну агресію проти України, що стало наслідком переселення багатьох українців та українок в іншу місцевість. У зв'язку з цим, наприклад, через вимушене переселення громадян могли втратити роботу, через що значно складніше стало сплачувати їм судовий збір за подачу апеляційних скарг.

Пов'язуючи таку інформацію щодо кількості судових справ в межах апеляції за 2020–2023 рр. із концепцією дослідження слід зробити такий проміжний висновок, що в достатньо великих обсягах в сьогоднішні у них залучаються адвокати чи, які мінімум юристи. А відтак, робота юриста чи адвоката у таких судових процедурах є дуже поширеною.

Крім цього, враховуючи те, що за останні роки в Україні захист прав та інтересів скаргників продовжує користуватися попитом в межах апеляційного провадження у цивільному процесі, варто відмітити наступне. Корисною в багатьох випадках є можливість їх звернення за отриманням правової (професійної правничої) допомоги при здійсненні цього захисту.

Продовжуючи дослідження щодо того питання, якою є і може бути класифікація правової (професійної правничої) допомоги для 2024 року в Україні, необхідно зауважити на різних видах правової (професійної правничої) допомоги у цивільному процесі в апеляційному порядку. До них доречно відносити наступні:

1) підготовка доказової бази шляхом підбірки та аналізу постанов та ухвал, які винесені судами України в апеляційному порядку та розміщені в Єдиному державному реєстрі судових рішень;

2) юридичні консультації стосовно предмета перегляду в апеляційному порядку у справі, яка відноситься до цивільної юрисдикції;

3) підготовка апеляційної скарги (або у деяких випадках відзиву – в залежності від сторони справи, якій надається така допомога) та її подання (надсилання) в апеляційний суд;

4) участь у судових засіданнях (безпосередньо або у режимі відеоконференції), в деяких випадках, коли суд апеляційної інстанції може викликати сторони у справі.

Але тут варто зауважити і окремо варто зрозуміти, що це є в більшій мірі те, що стосується сьогоднішнього, оскільки невинний жвавий розвиток технологій в інформаційних системах, а також удосконалення електронного документообігу може внести свої корективи на види правової допомоги в майбутньому цивільному процесі.

Варто відмітити, що на сьогодні залишається не повністю вирішеною проблема з нестачею суддівських кадрів для апеляційної інстанції, в якій також надають правову (професійну правничу) допомогу юристи та адвокати з 2022 року по цей час. В інформаційному джерелі зазначається, що так, чисельність суддів, визначена нака-

зом ДСА України становить 6 278 суддів, а кількість суддів, які в 2022 році здійснювали правосуддя – 4 434 судді. Далі в цьому ж джерелі зазначено, що отже, станом на 31.12.2022 кадровий дефіцит суддів у місцевих та апеляційних судах які здійснювали правосуддя, становить 1 844 судді [18].

Через це, робота юриста чи адвоката, який надає правову (професійну правничу) допомогу у цивільному процесі на етапі апеляційного оскарження, пояснити клієнту і про такі ускладнення в сучасних реаліях апеляційного провадження в цивільному процесі зокрема.

У цьому контексті, не менш проблемним варто назвати також і наступне, з чим стикається юрист (адвокат), який надає правову (професійну правничу) допомогу в цивільному процесі в межах апеляції в 2022–2024 рр. Серед них:

1) низька виконуваність постанов судів апеляційної інстанції;

2) не однакова доступність апеляційного суду для громадян в межах конкретної області України. Враховуючи це, варто підкреслити, що далеко не всі населені пункти знаходяться на однаковій доступності до апеляційного суду;

3) складна ситуація через збройну агресію проти України. Наприклад, через ракетні обстріли страждають і населені пункти, в яких розташовуються апеляційні суди. Крім цього, вимушене оголошення повітряних тривог через збройну агресію проти України також ускладнює роботу суддів, які розглядають апеляційні скарги у цивільному процесі;

4) проблеми з енергопостачанням (особливо в деякі періоди 2022 р., 2023 р. та в окремі місяці літа 2024 року), що сталося через збройну агресію проти України. Це стає наслідком, наприклад, не можливості повноцінно користуватися інтернет ресурсами, пошуком судової практики за другою (апеляційною) інстанцією. Крім того, це ускладнює можливість користування і Електронним кабінетом про який багаторазово закріплено в Цивільному процесуальному кодексі України.

Для розуміння сучасних сутнісних речей правової допомоги у цивільному процесі в межах апеляції за 2024 рік далі необхідно звернутися до судової практики, яка може бути корисною і при дослідженні питань правової (професійної правничої) допомоги у цивільному процесі на етапі апеляційного оскарження. У Постанові Харківського апеляційного суду від 16 січня 2024 року вказується, що Суд зазначає, що при застосуванні процесуальних норм належить уникати як надмірного формалізму, так і надмірної гнучкості, які можуть призвести до скасування процесуальних вимог, встановлених законом. Надмірний формалізм у трактуванні процесуального законодавства визначається неправомірним обмеженням права на доступ до суду як елемента права на справедливий суд згідно зі статтею 6 Конвенції [19].

Пояснюючи доцільність вищезгаданого випадку із судової практики в межах апеляційної інстанції думається, що в певному розумінні надмірним формалізмом при апеляційному оскарженні рішення суду першої інстанції у цивільному процесі є можливість з боку суду повертати апеляційні скарги у визначених Цивільним процесуальним кодексом випадках. Серед суб'єктів, які вправі скласти і подати в інтересах своїх довіритель, можуть бути і особи, які надають правову (професійну правничу) допомогу. Тому вбачається, що можливо доречно внести зміни до Цивільного процесуального кодексу України з цього питання і більш пом'якшити наслідки, коли за чинними приписами суд відразу повинен повертати відповідні апеляційні скарги (серед них і ті, які складені особами, які допомагали скажникам).

Наприклад, у цьому контексті, варто міркувати про доречність в більшій кількості випадків залишати без руху апеляційні скарги, а не повертати їх скажникам.

Думається, що це може допомогти скажникам та особам, які надають правову (професійну правничу) допомогу у цивільному процесі у справі, по якій більш зручним буде виправлення недоліків по апеляційній скарзі (яку залишено без руху), ніж у разі повернення цієї скарги апеляційним судом.

Враховуючи концепцію дослідження суті правової (професійної правничої) допомоги у цивільному процесі як складової доступності правосуддя на етапі апеляційного оскарження слід зробити (сформулювати) нові ідеї, які можуть в майбутньому, наприклад з 2025 року і далі (у випадку їх сприйняття) принести користь щодо сприяння збільшення ефективності роботи апеляційної інстанції в межах цивільного судочинства, що може позитивно вплинути і на результативність роботи адвоката чи юриста.

Продовжуючи дослідження відповідно до мети цієї наукової статті, в якості можливих пропозицій до Цивільного процесуального кодексу України в аспекті удосконалення норм, які можуть позитивно вплинути і на питання правової (професійної правничої) допомоги у цивільному процесі на етапі апеляції варто зазначити наступне. Доцільним було б додавання до Цивільного процесуального кодексу України нової статті 382–1 з назвою «Виконання постанови суду апеляційної інстанції».

У цій новій статті доречно було б закріпити наступні положення:

1. Судді, які розглядали справу в апеляційному порядку і підписали текст постанови за результатами розгляду зобов'язані суворо здійснювати судовий контроль за виконанням цих постанов;

2. Під час цього судового контролю судді, які розглядали в апеляційному порядку справу і підписали текст прийнятої постанови зобов'язані письмово звітувати про те, які конкретні кроки з їх боку були здійснені з метою реального виконання постанови суду апеляційної інстанції;

3. Кожен суддя, який розглядав апеляційну скаргу і підписав постанову апеляційного суду за результатами апеляційного розгляду повинен складати і подавати письмовий звіт про судовий контроль за виконанням цієї постанови. Цей звіт подається суддями в останній день відповідного календарного місяця (якщо це святковий чи вихідний день – то в останній робочий день, який йому передуює). Якщо суддя (судді) перебуває (перебувають) у відпустці чи на лікарняному, то звіт повинен бути складений у перший робочий день після виходу судді (суддів) з відпустки/лікарняного. Цей звіт повинен надаватися до Голови апеляційного суду в якому працює суддя, що розглядав апеляційну скаргу і підписав за результатами апеляційного розгляду постанову суду апеляційної інстанції. В апеляційному суді повинен вестися в обов'язковому порядку облік таких звітів;

4. У разі, якщо не подано у встановлений строк цей письмовий звіт, може бути відкрито дисциплінарне провадження щодо цього судді з метою перевірки причин не подання такого звіту. У разі, якщо причини неподання звіту виявляються неповажними, суддю може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності в порядку, визначеному Кодексом законів про працю України;

5. У разі, якщо суддя з поважних причин не міг/не могла подати звіт у встановлений строк для цього, йому надається додатковий строк, який не може перевищувати 10 робочих днів з моменту встановлення поважності пропущення строків.

Пояснюючи доцільність прийняття таких нових ідей до Цивільного процесуального кодексу України, вбачається, що це дозволить збільшити рівень виконання судових постанов, в тому числі і по справам, в яких юристи/адвокати допомагали своїм довіритель в апеляційній інстанції. У зв'язку з цим, на практиці від такого ще більшою була б цінність роботи юриста/адвоката, який допомагав у судовому процесі в апеляції по цивільній справі.

Більш того, пояснюючи доцільність вищезапропонованих ідей до Цивільного процесуального кодексу України, варто окреслити таку практичну ситуацію.

Адвокат чи юрист надає професійну правничу (правову) допомогу у цивільній справі в апеляційній інстанції і виграє справу на стороні, якій він надавав цю допомогу. Постанова суду апеляційної інстанції набирає законної сили, а інша сторона (яка програла справу) не оскаржує до Касаційного цивільного суду цю постанову.

Логічно, що в подальшому наступним кроком для сторони, яка виграла справу виступає ініціювання виконавчого провадження. І саме на етапі після відкриття виконавчого провадження, можуть розпочатися практичні проблеми з ускладненою діяльністю суб'єктів, які повинні здійснювати виконання судових рішень (до яких, серед інших, відноситься і постанова суду).

Тому, в цьому випадку, ефективний судовий контроль саме з боку суддів, які розглядали справу, постанова по якій підлягає виконанню, повинен бути реальним, а не безнадійним.

Продовжуючи дослідження необхідно зазначити, що зареєстровано низку пропозицій щодо внесення змін до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Вбачається, що є необхідним аналіз таких пропозицій останніх років, бо у разі їх прийняття, це може вплинути і на інститут професійної правничої допомоги, як спеціальний вид правової допомоги в апеляційному порядку у цивільному процесі.

Досліджуючи проблеми професійної правничої допомоги у цивільному процесі на стадії апеляційного оскарження варто відмітити наступне. Оскільки адвокати мають право складати та звертатися із відповідними апеляційними скаргами у апеляційні суди в інтересах довіритель у цивільному процесі, доречно проаналізувати ідеї, які містяться у Законопроекті № 10312 від 04.12.2023 року.

Цим законопроектом пропонується внесення змін до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» щодо конкретизації того, якою конкретно повинна бути освіта в адвоката. В цьому проекті Закону України пропонується внести зміни до ч. 1 ст. 6 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» і передбачити те, що «Адвокатом може бути фізична особа, яка має вищу освіту за освітнім ступенем магістра на основі освітнього ступеня бакалавра в галузі права...» [20].

Аналізуючи такі пропозиції, які описані у вищезазваному законопроекті необхідно зупинитися на наступному.

Пояснюючи важливість таких ідей, варто відмітити те, що особа, яка претендує здобути юридичні знання у сфері права повинна пройти відповідне навчання. При навчанні здобувачем юридичної освіти у межах бакалаврату вивчається така важлива навчальна дисципліна як «Цивільний процес» (в межах якої важливий блок займають процедури апеляційного перегляду рішень судів першої інстанції, особливості складення апеляційних скарг/відзивів на апеляційну скаргу тощо).

Якщо ж особа, наприклад, не здобувала вищу освіту рівня бакалавра за спеціальністю у сфері права/правознавства, а здобула її за іншим напрямком, вона також має право здобути вищу освіту рівня магістра у сфері права. Водночас в цьому випадку, процедура дещо відрізняється. Але в межах юридичної магістратури, зазвичай не вивчається окремо така навчальна дисципліна, як «Цивільний процес» (вона зазвичай передбачена у межах юридичного бакалаврату).

В рамках юридичної магістратури вивчаються вже спеціальні (вибіркові) навчальні дисципліни цивільного процесуального спрямування, що повинні поглиблювати навички та знання з боку здобувачів вже ті, які повинні були бути вже опановані в межах навчальної дисципліни «Цивільний процес» в межах бакалаврату. Звичайно необхідно відмітити те, що навіть якщо особа, яка здобула іншу ніж юридичну бакалаврську освіту, це не значить, що вона

не може здобути якісні знання та навички в межах вже юридичної магістратури при цьому поєднуючи навчання з практикою та додатковою самоосвітою.

Тому в цілому, вбачається, що запропоновані ідеї у законопроекті № 10312 від 04.12.2023 року (у разі їх прийняття) можуть внести корективи у питання більш поглибленого володіння з боку осіб, які плануючи здобути професію адвоката, раніше пройшли бакалаврську та магістерську підготовки у межах галузі знань «Право» з питань і більш поглибленого складання апеляційних скарг у межах цивільного процесу.

У межах цієї наукової статті, де досліджуються окремі питання правової (професійної правничої) допомоги у цивільному процесі в апеляції, слід відзначити неоднозначну судову практику за 2024 рік щодо нових інновацій, які повинні враховуватися з боку адвокатів (юристів). Виходячи із концепції дослідження необхідно взяти до уваги таку новітню судову практику.

В Ухвалі Запорізького апеляційного суду від 22 лютого 2024 року зазначається, що перевірявши апеляційну скаргу на відповідність приписам цивільно-процесуального кодексу, колегія встановила, що за формою та змістом апеляційна скарга відповідає вимогам статті 356 ЦПК України. Апеляційна скарга подана з дотриманням строку на апеляційне оскарження. Підписано кваліфікаційним електронним підписом адвоката як повноважним представником, про що в матеріалах справи міститься довідка суду, копія ордеру та договору про надання правової допомоги. Цією ухвалою відкрито у підсумку апеляційне провадження [21].

Також доцільно взяти до уваги те, що в Ухвалі Київського апеляційного суду від 31 січня 2024 року зазначено, що в апеляційній скарзі представник скаржника просить поновити строк на апеляційне оскарження рішення суду, посилаючись на те, що 11 вересня 2023 року в судовому засіданні було проголошено вступну та резолютивну частини рішення. Повний текст оскаржуваного рішення надіслано судом позивачу не було. Копію повного тексту рішення отримано позивачем 10 жовтня 2023 року за заявою в приміщенні суду одночасно з ознайомленням з матеріалами справи. Зазначає, що 08 листопада 2023 року позивач надіслав засобами електронного зв'язку апеляційну скаргу, підписану кваліфікаційним електронним підписом його представника в даній справі, разом з клопотанням про поновлення пропущеного з поважних причин строку на апеляційне оскарження безпосередньо до Київського апеляційного суду. У підсумку у цій ухвалі поновили строк на апеляційне оскарження та відкрили апеляційне провадження за апеляційною скаргою, яка подана представником [22].

Натомість є і інша практика, яка має інший результат. Так, варто звернутися до того, що в Постанові Львівського апеляційного суду від 05 лютого 2024 року вказується, що 05 лютого 2024 року від Особа_2 на офіційну електронну скриньку суду надійшов лист – клопотання про залишення без розгляду заяви про забезпечення позову, однак актом головного спеціаліста суду стверджується, що зазначене клопотання не підписано кваліфікаційним електронним підписом. Відповідно до ч. 8, 9 ст. 43 ЦПК України якщо документи подаються учасниками справи до суду або надсилаються іншим учасникам справи в електронній формі, на такі документи накладається кваліфікований електронний підпис учасника справи (його представника) відповідно до вимог Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». Якщо позов, апеляційна, касаційна скарга подані до суду в електронній формі, позивач, особа, яка подала скаргу, мають подавати до суду заяви по суті справи, клопотання та письмові докази виключно в електронній формі, крім випадків, коли судом буде надано дозвіл на їх подання в паперовій формі [23].

Аналізуючи таку вищевказану судову практику за 2024 рік щодо апеляційного провадження слід зробити такі зауваги з врахуванням концепції дослідження питань правової (професійної правничої) допомоги у цивільному процесі на етапі апеляції як складової доступності правосуддя.

Діяльність юристів (адвокатів), які у 2024 році надають правову (професійну правничу) допомогу характеризується наявністю необхідності враховувати новітні упровадження змін до ЦПК України, які стосуються електронного судового процесу та електронних судових процедур. У зв'язку з цим, неабияке значення набуває вміння з боку цих осіб користуватися електронним цифровим підписом, оскільки без нього в електронному порядку не можливо повноцінно виконувати поставлені задачі відповідно до тих завдань, які поставив перед ними клієнт у справі, яка дійшла апеляційної стадії по цивільній справі.

У зв'язку з цим, та виходячи із концепції дослідження слід навести певні перспективні шляхи для розвитку сучасного стану питань, які пов'язуються із діяльністю юристів (адвокатів) у межах апеляції по цивільному процесі з застосуванням електронних цифрових підписів.

Думається, що задля підвищення вмінь з боку адвокатів щодо застосування нових електронних цифрових підписів слід постійно проводити вебінари та нові курси підвищення кваліфікації в межах Рад адвокатів відповідних регіонів України на 2025–2026 рр. щодо саме напраму застосування цих підписів в цивільних справах на етапі апеляції.

Ще варто відзначити, що по суті запровадження електронних цифрових підписів це є вимогою сьогодення, оскільки чимало як і судових процедур у 2024 році в Україні, так і низки інших соціальних напрямів поступово перебирається з матеріального світу в віртуальний, а отже відбувається процес розвитку.

Висновки. Правова (професійна правнича) допомога при апеляційному перегляді рішень судів першої інстанції

у цивільному процесі є спеціальним додатковим благом (підтримкою), яка надається з боку юриста (адвоката) своєму довірителю, якщо він не зможе самостійно здійснити захист своїх прав в суді апеляційної інстанції або ж бажає навіть володіючи юридичними знаннями отримати супровід з боку особи, яка пройшла спеціальну поглиблену правничу підготовку.

Подальші наукові дослідження з проблематики правового забезпечення правової (професійної правничої) допомоги у цивільному судочинстві в апеляційному порядку доцільно також приділяти, наприклад, таким напрямкам:

- 1) штучний інтелект та його вплив на інститут професійної правничої допомоги при перегляді судових рішень по цивільним справам в апеляційному порядку;
- 2) зближення цивільного процесуального законодавства України з законодавством Європейського Союзу з питань надання юридичної допомоги в апеляції;
- 3) розвиток альтернативних способів вирішення спорів (наприклад, за допомогою медіації);
- 4) надання безоплатної правничої допомоги внутрішньо-переміщеним особам;
- 5) міжнародно-правове співробітництво у сфері діяльності апеляційних судів, які переглядають судові рішення цивільно-правового циклу;
- 6) виходячи із концепції розвитку права на правову (професійну правничу) допомогу у цивільному процесі як складової доступності правосуддя слід міркувати і в напрямку розширення роботи адвокатів щодо сфери ІТ права, біржового права, криптовалютного права та інших нових інновацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Комаров В. Вчення про предмет цивільного процесуального права. *Право України*. 2017. № 5. С. 102–111.
2. Білоусов Ю. Напрями розвитку цивільного процесуального законодавства України. Liber Amicorum Вячеслав Комаров / упоряд. Т. Комарова ; за ред. Т. Комарової. – Харків : Право, 2020. – С. 940–949.
3. Гусаров К. В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядкух : монографія. – Х. : Право, 2010. – 352 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/1490/1/Gusarov_2010.pdf (Дата звернення: 17.08.2024).
4. Попов О. І. Перегляд судових рішень у цивільних справах Верховним Судом України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Науковий керівник: Гусаров К. В. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків. 2014. 20 с.
5. Організація судових та правоохоронних органів : навч. посіб. : у 2 ч. / Л. М. Москвич, І. В. Назаров, О. О. Овсяннікова та ін. ; за ред. Л. М. Москвич. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2018. Ч. 1: Основи судострою України. – 244 с.
6. Організація судових та правоохоронних органів: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий та ін. За ред. І. Є. Марочкіна і Н. В. Сібільової. – Х.: Одісей, 2010. – 320 с.
7. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2014. – 1128 с.
8. Заботін В. В. Право на правову допомогу в цивільному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.03 цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Науковий керівник: Сакара Н. Ю. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків. 2018. 22 с.
9. Конституція України. *Верховна Рада України*; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Дата звернення: 27.10.2024).
10. Цивільний процесуальний кодекс України. Кодекс України; Кодекс, Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. Дата оновлення: 19.10.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (Дата звернення: 27.10.2024).
11. Про адвокатуру та адвокатську діяльність. Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. Дата оновлення: 03.08.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (Дата звернення: 27.10.2024).
12. Про судострої і статус суддів. Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. Дата оновлення: 08.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (Дата звернення: 27.10.2024).
13. Про безоплатну правничу допомогу. Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. Дата оновлення: 28.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> (Дата звернення: 27.10.2024).
14. Верховний Суд Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2020 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2020_%20analiz_KCS.pdf (Дата звернення: 17.08.2024).
15. Верховний Суд Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2021 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zvi/2021_analiz_KCS.pdf (Дата звернення: 17.08.2024).
16. Верховний Суд Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2022 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/2022_analiz_KCS.pdf (Дата звернення: 17.08.2024).
17. Верховний Суд Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2023 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Analiz_KCS_2023.pdf (Дата звернення: 17.08.2024).
18. ДСА України оприлюднила статистику про стан здійснення правосуддя у 2022 році в умовах воєнного стану. URL: <https://dsa.court.gov.ua/dsa/pres-centr/news/1384015/> (Дата звернення: 17.08.2024).
19. Харківський апеляційний суд. Постанова від 16 січня 2024 року. Справа № 953/8817/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116351701> (Дата звернення: 17.08.2024).
20. Проект Закону України від 04.12.2023 р. N 10312 Про внесення змін до Закону України "Про адвокатуру та адвокатську діяльність" щодо уточнення ступеня вищої освіти для осіб, які мають право здійснювати адвокатську діяльність. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/J110382I?an=1> (Дата звернення: 17.08.2024).
21. Ухвала Запорізького апеляційного суду від 22 лютого 2024 року. Справа № 336/8553/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117177214> (Дата звернення: 15.10.2024).
22. Ухвала Київського апеляційного суду від 31 січня 2024 року. Справа № 761/40822/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116774183> (Дата звернення: 15.10.2024).
23. Постанова Львівського апеляційного суду від 05 лютого 2024 року. Справа № 447/3061/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116863675> (Дата звернення: 15.10.2024).

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ПРИНЦИПУ ВВІЧЛИВОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ

FOREIGN EXPERIENCE OF USING THE PRINCIPLE OF COMITY IN CONFLICT OF LAWS

Якушев О.В., студент III курсу факультету юстиції

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена історії появи, розвитку, тлумачення та особливостям використання принципу міжнародно-правової ввічливості (comity) в міжнародному приватному праві сім'ї держав, що належать до сім'ї загального права. Розглянуто різні підходи до визначення поняття досліджуваного принципу. Особливо у статті акцентується увага на тому, що окремим науковцями даний принцип з огляду на його фундаментальний та засадничий характер пропонується розглядати як доктрину. Ввічливість як засада міжнародного права апелює до здатності однієї юрисдикції, в межах якої відбувається розгляд справи, вирішення спору, визнавати рішення юрисдикції. Відповідно розкрито взаємодію принципу з поняттями державного суверенітету, територіальної та судової юрисдикцій, легітимності державної влади.

Досліджено історико-правові передумови та причини, що зумовили формування ідеї про незаперечення чинності актів іншого правового порядку. Важливо врахувати, що розглядуваний принцип має давню історію, яка тягнеться від XIII ст. Встановлено, що дана доктрина пройшла декілька етапів становлення та розвитку: від теоретичної правничої засади в колі нідерландських науковців XVII ст. до використання в судовій практиці Англії, США та інших держав принципу з другої половини XVIII ст. У статті вказується, що важливу роль в оформленні принципу ввічливості відіграли такі визначні юристи, як У. Губер, В. Мюррей, Дж. Сторі.

Розглянуто співвідношення принципу ввічливості із засадою взаємності, яка знайшла втілення в регулюванні міжнародного приватного права законодавством держав романо-германської правової сім'ї. Щодо даного співвідношення наявна чимала критика доктрини ввічливості, втім стаття підтримує думку про її самостійний характер.

Окремим елементом дослідження став огляд процедури виконання рішень, до яких судами застосовується принцип ввічливості. Також зосереджено увагу на тому, що визнання рішення іншої юрисдикції не передбачає попередню перевірку його законності, що втілює ціль даної засади уникати непорозумінь у сфері міжнародного регулювання приватноправових відносин.

Окреслено вплив наукового доробку Ф. К. фон Савіньї на те, що державами континентального права було відхилено застосування принципу ввічливості через появу національного законодавства та міжнародних договорів, що закріплюють різні колізійні прив'язки.

Ключові слова: принципи міжнародного приватного права, принцип ввічливості, принцип взаємності, колізійна прив'язка, система загального права.

The article is devoted to the history of the emergence, development, interpretation and specific features of the use of the principle of comity in conflict of laws among Common law states. I consider various approaches to the definition of the concept of the principle under study. The article also focuses on the fact that some scholars propose to consider this principle as a doctrine, given its fundamental and basic nature. Comity as a principle of international law refers to the ability of one jurisdiction within which a case is being considered and a dispute is being resolved to recognise the decision of another jurisdiction. Accordingly, I have revealed the interaction of the principle with the concepts of state sovereignty, territorial and judicial jurisdiction, and the legitimacy of state power.

I study the historical and legal background and reasons which led to the formation of the idea of non-negation of the validity of acts of another legal order. It is important to keep in mind that this principle has a long history dating back to the thirteenth century. This doctrine has gone through several stages of formation and development: from a theoretical legal basis among Dutch scholars of the seventeenth century to the principle used in the judicial practice of England, the USA and other states since the second half of the eighteenth century. The article points out that such prominent lawyers as U. Huber, W. Murray, and J. Story played an important role in the development of the comity principle.

The study focuses on the correlation between the comity principle and the principle of reciprocity, which is embodied in the regulation of conflict of laws by the laws of the states of the Romano-Germanic Legal System. While there is considerable criticism of the comity doctrine, the article supports the view that it has an independent character.

A separate element of the study was a review of the procedure for enforcement of judgments to which courts apply the comity principle. I also focus on the fact that the recognition of a judgment of another jurisdiction does not require a preliminary verification of its legality, which embodies the purpose of this principle to avoid misunderstandings in the field of international regulation of private law relations.

The article outlines the impact of F. K. von Savigny's scientific work on the fact that the continental law states have rejected the application of the comity principle due to the emergence of national legislation and international treaties establishing different conflict-of-laws rules.

Key words: principles of conflict of laws, principle of comity, principle of reciprocity, conflict-of-laws rule, common law system.

У конфліктному праві держав англо-американської правової сім'ї особливе значення має принцип міжнародно-правової ввічливості (comity). Його поява та розвиток були зумовлені процесами унезалежнення низки правових порядків, які мусили вирішити питання ставлення до рішень, що ґрунтувалися на іноземному праві. Розвиток взаємодії фізичних та юридичних осіб у галузі приватноправових відносин із іноземним елементом значно розширив сферу застосування даного принципу. Його основні положення є доволі диспозитивними, а сам він не втілюється у писаному законодавстві. Одночасно принцип ввічливості майже не знаходить вияву в доктринах міжнародного приватного права, які пропонують правознавці романо-германської правової сім'ї, відповідно й Україні, хоча заперечити вплив даної концепції на розвиток усього вчення про конфлікт правових порядків неможливо.

Сама категорія comity подекуди розглядається не лише як основоположний принцип, а – як доктрина. Її сутність поля-

гає в тому, що одна юрисдикція здатна визнавати та виконувати рішення іншої юрисдикції, за винятком випадків, коли це суперечить правопорядку першої. Особливістю ввічливості у царині конфліктного права виступає те, що вона не є імперативним, зобов'язальним принципом, втім одночасно їй не притаманне вираження суто доброї волі. Доцільно сказати, що сама доктрина неодноразово піддавалася критиці через застосування поняття «ввічливість» (comity) з огляду на суперечливість даної дефініції. Відповідно прийнято апелювати до того, що її зміст розкривається через баланс між інтересами у визнанні рішень органів іншого правового порядку з метою забезпечення певної зручності в регулюванні з паралельним урахуванням прав та інтересів осіб, на яких поширюється власна юрисдикція. Саме так виклав розуміння доктрини ввічливості Верховний Суд США у справі *Brown v. Babbitt* 1977 р. [1, с. 327–328].

Як особливість даної доктрини варто виокремити її вагомий вплив на правозастосування з урахуванням пози-

цій установ іноземної юрисдикції. Певною проблемою у цьому напрямку виступає те, що сам принцип ввічливості не завжди здобуває широке закріплення у законодавстві держав загального права, хоча звернення до доктрини *comity* подекуди є важливим в контексті її взаємодії з нормами міжнародного публічного права, що регулюють антимонопольну політику та конкуренцію [2].

У науковій площині тлумачення принципу ввічливості щодо регулювання конфлікту правопорядків є доволі розмаїтим. Так, можна говорити про те, що дана доктрина є однією з підвалин для урахування державного суверенітету, територіальної цілісності, територіальної юрисдикції, поваги та пошани до легітимних органів влади, відмови від формальностей, що ускладнюють застосування судових рішень на території іншої держави. Така «неконкретність» доктрини ввічливості дійсно створює певну невизначеність, через що може розглядатися як зайве обтяження системи принципів міжнародного приватного права. Втім ми солідарні з думкою про те, що буде неправильним ігнорувати або заперечувати необхідність існування даного принципу, адже він не обов'язково реалізується через звернення до нього у своїх рішеннях тієї чи іншої юрисдикції, а й може бути основою для створення правових норм, що закріплюватимуть колізійне регулювання [3, с. 328].

Історія зародження принципу ввічливості тягнеться ще з Середньовіччя. Сама доктрина постала на противагу пануючій у Європі від XIII ст. італійській доктрині статутизму, яка визнавала універсальність колізійних прив'язок про місце вчинення юридично значимої дії або місце перебування майна. Статутистський підхід до вирішення конфлікту правопорядків відзначався простотою і задовольняв регулювання в умовах ще доволі слабких контактів між державами та містами. Ця ситуація значно змінилася станом на кінець XVII ст. Нову доктрину *comitas gentium* («цивілізованості націй») сформували нідерландські правники, які мали вирішити питання чинності іспанського права на території голландських провінцій, що ставали незалежними. Особливу роль у розробці принципу ввічливості відіграв юрист Ульріх Губер, який розглядав таку новацію вдалим вирішенням питання непорушення незалежності та суверенітету попри дію іноземних правових норм. Таким чином дана доктрина спершу постала саме як принцип міжнародного публічного права, поступово знайшовши розвиток і в царині конфлікту законів. Губер стверджував, що суверени «мусять діяти так із міркувань ввічливості, аби права, набуті в межах держави, зберігали свою силу скрізь, де вони не завдають шкоди повноваженням цього уряду чи правам його підданих» [4, с. 22–23].

У XVIII ст. принцип ввічливості оформився в англійському праві завдяки одному з суддів Королівської лави В. Мюррею, лорду Менсфілду. Саме він підкреслив дискреційність повноважень юрисдикції щодо застосування даної доктрини. У такому підході Менсфілд виходив із того, що визнання рішень іншої юрисдикції не повинно посягати на власний правопорядок. Показовою щодо цього стала справа *Somerset v. Stewart* 1772 р. щодо африканця-раба з американських колоній Сомерсета. Спир стосувався питання про те, чи звільнялася особа-раб від такого правового статусу внаслідок довготривалого перебування в Англії, право якої не визнавало рабства. Щодо цього англійський суд не визнав такий статус Сомерсета і відповідно відмовив у задоволенні вимог рабовласника Стюарта, послаючись на те, що застосування принципу ввічливості до правових актів колоній суперечило б власне англійському правопорядку. Ця справа стала знаковою саме через те, що змогла закріпити один із критеріїв обмеження застосування доктрини ввічливості [4, с. 23–24]. Додамо: варто погодитися з думкою про те, що таке обмеження мусить передбачати наявність найбільш переконливих обставин і не може набувати рис постійного, адже

це призвело б до певної анархії в регулюванні приватно-правових відносин на міжнаціональному рівні. Розумним у втіленні такого обмежувального критерію є посилання на основи публічного правопорядку сторони, де здійснюється визнання, та їхні відмінності з правом, застосованим у справі іноземним рішенням. Ба більше, недоцільність застосування принципу ввічливості можлива і в разі порушення іноземним судом його ж власного процесуального права, наприклад, щодо ненадання відповідачеві можливості бути заслуханим [1, с. 330–332].

Ретельне окреслення зміст принципу ввічливості здобув у науковому доробку одного з фундаторів вчення про конфлікт законів, американського правника Дж. Сторі. На ґрунті його напрацювань даний принцип був частково сполучений з суміжним принципом взаємності [5, с. 399]. Однією з визначальних у цьому процесі стала позиція Верховного Суду США у справі *Hilton v. Guyot* 1895 р., що апелювала одразу до двох принципів – ввічливості в контексті презумпції його застосування щодо рішень різних юрисдикцій та взаємності, навіть попри відсутність його закріплення в певному міжнародному договорі. Натомість доктрина ввічливості не є цілком залежною від принципу взаємності. Зазначена презумпція є важливою, адже не вимагає від позивача по справі доведення, що рішення суду обраної ним юрисдикції було б визнано судом іншої за схожих обставин. У протилежному випадку принцип взаємності міг би зовсім перекреслити можливість реалізації міжнародно-правової ввічливості, адже один випадок незастосування зумовив би процес заперечення дійсності іноземного рішення з боку іншої юрисдикції [1, с. 330]. Саме з цього питання співвідношення принципів беруть початок дискусії про доцільність використання доктрини *comity* у конфліктному праві, адже сам принцип з'явився в системі міжнародного публічного права, тому його використання вбачалося справою суверенів, а не судів. Крім того, така критика часто апелює до необхідності саме двосторонньої ввічливості, тобто взаємності щодо рішень іншої юрисдикції [6]. Усе ж, на наш погляд, більш обґрунтованою є думка про самостійне значення принципу ввічливості. Справедливою є теза про те, що значення своєрідної основи міжнародно-правового «етикету» принцип ввічливості має на тій підставі, що відмова від його застосування може бути визнана як нехтування суверенітетом іншої держави [7, с. 277, 284]. Важливо підкреслити, що принцип взаємності знайшов своє втілення і в Законі України «Про міжнародне приватне право», зокрема в його ст. 11 [8]. Одночасно доктрина ввічливості так і лишається надбанням держав загального права.

Дискусійним від самої появи категорії *comity* в доробку Дж. Сторі залишалося питання про характер її співвідношення із правилом, закріпленим ст. 4 Конституції США, яка містила положення про повну довіру між штатами у визнанні судових рішень та актів інших органів влади один щодо одного. У цьому питанні знайшла прояв така риса розвитку колізійного регулювання США, як першочергове акцентування уваги на питаннях організації взаємодії юрисдикцій між штатами, а не між Союзом та іншими державами [1, с. 327–329]. Додаткового критицизму в американському конфліктному праві принцип здобув через своє втілення суто в понятті «ввічливості». Інший значний розробник американської доктрини про конфлікт законів С. Лівермор у 1828 р. застерігав від такого «доброзичливого підходу» щодо чужоземного закону. На його думку, доктрина *comity* втілювала надто ідеалістичне уявлення про взаємовизнання правопорядків, що «різало вуха, коли долиняло з вуст суддів». У такому ж скептичному напрямку щодо *comity* висловлюється певна критика і до сьогодні. [9, с. 1–2]. Водночас наразі стає зрозумілим, що тенденції світової глобалізації, зокрема у галузях, дотичних до приватноправових відносин, є об'єктивною підставою для подальшого розвитку саме неписаного принципу

ввічливості, котрий надає можливість визнання остаточності рішень іншої юрисдикції і таким чином є допоміжним щодо принципу *res judicata* у вимірі його міжнародного втілення.

За досліджуваною доктриною існує процедура, що передбачає не лише визнання, а й виконання акту іншої юрисдикції. З цього приводу окремі правники теж мали неоднозначну позицію. До прикладу, ще станом на XIX ст. англійські суди визнавали виконання постанови іноземного суду національними органами, не апелюючи до доктрини ввічливості, проте вважаючи, що така постанова є чинною щодо місцевої юрисдикції в силу того, що породжує юридичні зобов'язання. Одночасно це не пояснювало, чому такі судові рішення мають юридичну силу в межах іншого правопорядку і чому немає підстав для вирішення справи завдяки національному судові, якщо спірні правовідносини пов'язані з цим правопорядком також. У межах британського права щодо цього виробилася певна особливість, адже конкретне рішення іноземного суду в ній не може бути виконано, втім, керуючись доктриною, суд може сформулювати власне рішення, що повністю конвертуватиме висновки іноземного. Але в загальному контексті реалізація принципу ввічливості значною мірою вирішила це питання і дозволила не виносити окремих судових рішень у межах двох різних правопорядків щодо одного і того ж спору [3, с. 335–336].

У правовій та зокрема судовій практиці держав загального права усталилися низка правил, що впливають із принципу застосування рішень іноземної юрисдикції. До прикладу, якщо в межах одного правопорядку було розірвано шлюб із вказівкою у відповідному акті про припинення майнових зобов'язань одного з подружжя щодо іншого, то в іншій юрисдикції не може порушуватися питання про визнання права на отримання аліментів. Цікавим є вплив доктрини *comity* на спори про відшкодування шкоди. У випадках, коли суд одного правопорядку вирішує спір, керуючись нормами про сприяючу недбалість позивача (*contributory negligence*), яка передбачає неможливість відшкодування за таких обставин, ця ж особа не може позиватися з того ж питання до суду, що застосовує положення про порівняльну недбалість (*comparative negligence*), згідно з якою недбалість позивача впливає на пропорційне зменшення суми відшкодування [1, с. 329–330].

За загальним правилом, застосування доктрини ввічливості передбачає, що суд не перевіряє дійсність рішень, які стосуються майна на території іноземного суверенітету. Цей підхід стосується не лише судових постанов, але й актів органів законодавчої та виконавчої влади. Поширення дане правило набуло у Великобританії та державах її Співдружності. Одним із напрямків такого визнання є незаперечення рішень іноземного уряду про конфіскацію чи націоналізацію певного майна. До прикладу, у 1920 р. британська Королівська лава розглядала справу, яка стосувалася більшовицького декрету про одержавлення лісопильних та деревообробних підприємств, вартість яких перевищувала певну суму і які належали англійській юридичній особі. Тоді з цієї справи висловила позицію і Палата Лордів, яка вказала на те, що не розглядатиме законність даного декрету з огляду на попереднє визнання більшовицького уряду де-факто [3, с. 336].

Виходячи з того, що концепція ввічливості в транснаціональному регулюванні приватноправових відносин зазвичай розглядається як інструмент м'яких стандартів і правил, її основною метою залишається уникнення не просто конфлікту правопорядків та юрисдикцій, а й недопущення міждержавних непорозумінь. Як приклад можна

згадати й те, що після появи в США наприкінці XIX ст. антитрестового Закону Шермана американські суди розглядали справи за його приписами якомога лояльніше щодо іноземних нормативних актів з фіксування цін картелями, керуючись доктриною та, як зазначав колишній суддя Верховного суду США С. Брейер, продовжуючи добрі наміри американського законодавця [9, с. 19–20].

У вимірі континентальної правової системи принцип *comity* під впливом робіт Дж. Сторі знайшов своє доктринальне осмислення у працях відомого німецького юриста XIX ст. Ф. К. фон Савінії. У його роботах значну увагу приділено розробці колізійних правил для чіткого імперативного визначення держави, за правом якої мають розглядатися ті чи інші спори. Савінії певною мірою відкидав балансування між національними інтересами та міжнародною взаємоповагою, як це передбачає доктрина *comity*. У подальшому кодифікація права європейськими державами, зокрема під впливом доробку Савінії, зумовила появу писаних колізійних норм, до яких пізніше додалася низка міждержавних договорів, що стосувалися приватноправових відносин [9, с. 5–7]. Таким чином, романо-германська правова традиція значною мірою витіснила неписаний принцип ввічливості на користь формалізованого колізійного законодавства, чим позбавила судові органи дискреційних повноважень у цій сфері. Очевидно, що такі тенденції вплинули й на українську доктрину міжнародного приватного права.

Наостанок підкреслимо, що іноземна наука конфліктного права певною мірою скептична до розглядуваного принципу. Попередній досвід критичного ставлення наукового правничого кола до підходу, який пропонує доктрина *comity*, зумовив низку публікацій з приводу «нежиттєздатності» даного концепту та його вичерпання. Втім інакшою є ситуація у правозастосовній площині, де суди Британії, США, Канади, Австралії та низки інших правопорядків успішно використовують принцип міжнародно-правової ввічливості [10, с. 311, 317–318]. Виходячи з цього, ми підтримуємо думку про те, що жодної деактуалізації даного принципу міжнародного приватного права не відбулося, а навпаки – йому вдалося випередити час своєї появи, унаслідок чого він є незамінним у сучасних державах загального права.

Врешті, підбиваючи підсумки доцільно говорити про надзвичайну універсальність доктрини *comity* в конфліктному праві держав загального права. Наразі визнання рішень іноземної юрисдикції є вкрай актуальним з огляду на динаміку процесів міжнародного регулювання приватноправових відносин, за якої не викликає сумніву необхідність існування механізмів урахування транскордонної юрисдикційної сфери дії національних законів. У першу чергу принцип міжнародно-правової ввічливості апелює до повноважень різних національних судових органів, котрі навіть в умовах певних політичних суперечностей між урядами здатні взаємовизнавати рішення один одного, керуючись положеннями про самостійність судової гілки влади. Розглянута нами доктрина має свої особливості, застереження та обмеження в застосуванні. Крім того, її поява та розвиток була зумовлена низкою важливих історичних процесів, що сформували принцип ввічливості в сучасному розумінні. Неоднотайними є погляди науковців, спеціалістів із конфліктного права, на дану доктрину. Водночас варто наголосити, що Україні, як і низці держав континентальної правової сім'ї, доцільно звернути увагу на принцип міжнародно-правової ввічливості, значно більш ефективний, ніж закріплений у вітчизняному законодавстві про міжнародне приватне право принцип взаємності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bleimaier J. K. The Doctrine of Comity in Private International Law. *Catholic Lawyer*. 1979. Vol. 24. № 4. P. 327-332.
2. Gerber D. Comity. *Global Dictionary of Competition Law*, Art. N° 12200. URL: <https://www.concurrences.com/en/dictionary/comity#:~:text=The%20term%20%E2%80%9Ccomity%E2%80%9D%20is%20used,consideration%20in%20making%20legal%20decisions.> (дата звернення: 18.09.2024).
3. Edelman J, Salinger M. Comity in private international law and fundamental principles of justice. *A conflict of laws companion*. 2021. P. 325-356.
4. Paul J. R. The Transformation of International Comity. *Law & Contemporary Problems*. Vol. 71:19. 2008. P. 19-38.
5. D'Alterio E. From judicial comity to legal comity: A judicial solution to global disorder?. *International journal of constitutional law*. Vol. 9. № 2. 2011. P. 394-424.
6. Allsop J. J. Comity and commerce. *Address to the 16th Conference of Chief Justices of Asia and the Pacific*. 2015. URL: <https://20.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdoc/au/journals/FedJSchol/2015/27.html> (дата звернення: 19.09.2024).
7. Деяк Я. Застосування принципу взаємності в інституті визнання та виконання іноземних судових рішень. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету Одеська юридична академія*. Вип. № 3. 2016. С. 274-287.
8. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення: 20.09.2024).
9. Dornis T.W. Comity. *Chapter in Encyclopedia of Private International Law (Jürgen Basedow Et Al. (Eds.))*. 2017. 26 p. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2992808 (дата звернення: 20.09.2024).
10. Schultz Th., Mitchenson J. Rediscovering the Principle of Comity in English Private International Law. *European Review of Private Law*. 26.3. 2018. P. 311-340.

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 327.82:339.54

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/30>

ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ САНКЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНОЮ ДО МІЖНАРОДНИХ АГРОПРОМИСЛОВИХ КОМПАНІЙ

LEGAL ASPECTS OF UKRAINE'S APPLICATION OF SANCTIONS POLICY TO INTERNATIONAL AGRO-INDUSTRIAL COMPANIES

Лоза М.В., аспірант кафедри
цивільного та господарського права

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Санкційна політика США, ЄС та міжнародних організацій не включає заходів, спрямованих на обмеження доходів росії від продажу сільськогосподарської продукції. Водночас, сільське господарство, яке забезпечує понад 10% загального експорту росії, не може залишатися поза увагою санкційної політики, особливо зважаючи на те, що гібридна агресія росії спрямована на знищення сільського господарства України. В Україні сільське господарство формує 20% ВВП та приносить понад 40% експортних доходів. Тому цілком логічно позбавити Росію не тільки високих технологій в оборонній, нафто-газовій чи металургійній галузях, але й у сільському господарстві. Метою дослідження був аналіз проблеми застосування санкцій Україною щодо міжнародних агропромислових компаній. Для досягнення цієї мети використано комплекс методів, таких як індукція, дедукція, аналіз, синтез, порівняння та узагальнення. У статті розглянуто санкційну політику провідних країн світу та України. Встановлено, що ефективність санкцій значно зростає, коли їх впроваджує не одна країна, а коаліція держав, що дозволяє ефективніше контролювати імпорتنі та експортні потоки в умовах глобалізованої економіки. Європейські компанії припинили інвестиції в інфраструктурні проекти Росії у таких галузях, як транспорт, енергетика, телекомунікації та розвиток мінерально-сировинної бази. Однак сільськогосподарське обладнання, сучасна техніка, сорти та гібриди рослин і засоби їх захисту продовжують постачатися до Росії, сприяючи розвитку її інтенсивного сільського господарства та отриманню річних прибутків у понад 45 мільярдів доларів. Запровадження санкцій відповідно до Закону України «Про санкції» стикається з проблемами, такими як відсутність чітких критеріїв, неоднозначність підстав для застосування санкцій, недостатня юридична визначеність термінів, відсутність прозорих процедур та ефективних механізмів юридичного захисту. Без визнання Росії міжнародним спонсором тероризму важко досягти виходу міжнародних агропромислових корпорацій з її ринку. Тому необхідно не тільки вдосконалювати національне законодавство про санкції для забезпечення правової визначеності, прозорості та ефективності, але й посилювати роботу на міжнародному рівні. Практичне значення роботи полягає у створенні передумов до формування легального юридичного тиску на міжнародні компанії які порушують санкційну політику.

Ключові слова: санкції, види санкцій, підстави застосування санкцій, принципи застосування санкцій.

The sanctions policy of the USA, the EU and international organizations does not include measures aimed at limiting Russia's income from agricultural products. At the same time, agriculture, which provides more than 10% of Russia's total exports (\$424 billion), cannot be left out of the sanctions policy, especially considering that Russia's hybrid aggression is aimed at destroying Ukraine's agriculture. In Ukraine, agriculture forms 20% of GDP and brings more than 40% of export revenues. Therefore, it is quite logical to deprive Russia not only of high technologies in the defense, oil and gas, and metallurgical industries, but also in agriculture. The research method is an analysis of the problems of applying Ukrainian sanctions to international agro-industrial companies. To achieve this goal, a complex of methods is used, such as induction, deduction, analysis, synthesis, comparison and generalization.

The article highlights the sanctions policy of the leading countries of the world and Ukraine. It has been established that the effectiveness of sanctions increases significantly when they are implemented not by one country, but by a coalition of states, which allows more effective control of import and export flows in the conditions of a globalized economy. European companies stopped investing in Russia's infrastructure projects in such areas as transport, energy, telecommunications, and the development of the mineral and raw material base. However, agricultural equipment, modern machinery, hybrids and means of their protection continue to be supplied to Russia, contributing to the development of its intensive agriculture and obtaining annual profits in the amount of more than 45 billion dollars. The introduction of sanctions in accordance with the Law of Ukraine "On Sanctions" faces problems, such as clear criteria, ambiguity of the grounds for the application of sanctions, insufficient legality of terms, showing verification procedures and effective mechanisms of legal protection. Without recognizing Russia as an international sponsor of terrorism, it is difficult to achieve the withdrawal of international agro-industrial corporations from its market. Therefore, it is necessary not only to improve the national legislation on sanctions to ensure legal certainty, transparency and efficiency, but also to strengthen work at the international level.

Key words: sanctions, types of sanctions, grounds for applying sanctions, principles of applying sanctions.

Постановка проблеми. Україна потужний гравець на світовому аграрному ринку, адже сільськогосподарська продукція вирощена в країні забезпечує до 50% світового експорту соняшникової олії, 15% – ячменю та кукурудзи, 10% світового експорту пшениці. Високі врожаї, гарна якість отримуваної продукції, стабільність виробництва та збуту, бездотаційне сільське господарство, все це ті чинники, що сприяють формуванню привабливості до ведення бізнесу в Україні міжнародними агропромисловими корпораціями, що виробляють с.-г. техніку або ж пропонують нові сорти та гібриди рослин.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В умовах сучасних геополітичних протистоянь, а зокрема воєн –

застосування санкцій, є важливим інструментом політики держави і цьому сприяє Закон України «Про санкції» [7]. Проте, процес запровадження санкцій має безліч проблем що потребують детального аналізу та напрацювання нових механізмів їх запровадження. Адже транснаціональні компанії мають широке представлення в різних країнах світу, в тому числі і росії, проте вони в своїй роботі не завжди керуються законами певних країн, які можуть визначати

В науковому дослідженні К. Фліссак [8] висвітлені особливості формування міжнародних економічних санкцій та використання як інструменту просування інтересів держави, в тому числі й в вигляді протекціонізму. Тоді як

В. Ведькал та Е. Агамалієв [2] виокремили міжнародні санкції як військові та невійськові, через призму потреби зменшення економічних можливостей держави-агресора або ж формування обмежень стосовно держави яка порушує норми міжнародної взаємодії в певних сферах людської діяльності, в тому числі і економічної, чи політичної.

К. Бугайчук [1] вивчив правові аспекти санкцій що запроваджуються США, ЄС та Радою Безпеки ООН та дослідив зміст і практику застосування Закону України «Про санкції» [7]. А. Меньшеніна [4] проаналізувала ефективність заяв та анонсів союзників і партнерів України в контексті подальшого запровадження санкцій щодо росії Росії (РФ).

А. Бобровицький, Н. Гавриленко, А. Гончарук, І. Ус, Г. Широкий, Р. Юлдашев [5] доволі всебічно проаналізували форму та мету санкцій введених проти росії за агресію до України та сформулювали рекомендації спрямовані на підвищення ефективності цього інструменту впливу на агресивний режим.

О. Лещенко [3] оцінив санкційні питання та сформулював ефективні інструменти запровадження санкцій в Україні, а О. Онуфрієнко, В. Єніч [6] підвели підсумки в санкційній політиці 2023 року, тоді як Д. Шкаровський [9] визначив санкційні вектори спрямування.

Однак, в санкційній політиці США та ЄС, а також міжнародних організацій відсутні повністю питання обмеження доходів росії від продажу сільськогосподарської продукції [10]. Натомість обсяги експорту її в 2023 році становили 45 мільярдів доларів США за рік, коли в 22 році країна агресор експортувала на 3,3 мільярдів доларів США менше. Галузь яка формує більш чим 10% сумарного експорту (424 мільярдів доларів США всього) не може залишатися поза увагою санкційної політики, особливо коли гібридна агресія росії спрямована на знищення сільського господарства України. Адже в нашій країні сільське господарство формує 20% ВВП та приносить понад 40% експортної виручки [12; 13]. Тому цілком закономірним є позбавлення росії не лише високих технологій в оборонній, нафто-газовій чи металургійній промисловостях а й в сільському господарстві.

Метою статті є висвітлення проблем застосування санкційної політики Україною до міжнародних агропромислових компаній.

Матеріали та методи. В процесі виконання наукової роботи застосовували наступні методи: дедукції, індукції, системного аналізу, формально-логічний та метод абстракції. Методи індукції та дедукції використано для дослідження поточних проблеми сільського господарства України в умовах воєнного стану. Метод дедукції використовувався також для порівняння теоретичних і практичних даних щодо санкційної політики. Методом системного аналізу проаналізовано стан чинного законодавства у сфері санкційної політики, а також він був застосований в процесі аналізу праць науковців у сфері санкційної політики. Конкретно-соціальним методом узагальнено статистичні дані про агропромислові підприємства, а формально-логічним – проаналізовано законодавчі акти та офіційні документи у сфері державного регулювання санкційної політики, тоді як за допомогою абстракції систематизовано результати наукових досліджень.

Результати дослідження та його основні положення та сформульовано на основі аналізу наступних законодавчих актів нашої держави: Закон України «Про санкції» [7]; Протокол засідання Кабінету Міністрів України 15.03.2024 № 30; Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження доказових стандартів обґрунтованої підозри для включення/виключення до/з санкційних переліків Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, санкційних переліків іноземних держав та переліку осіб, пов'язаних із провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції» від 12 вересня 2023 р. № 977 [14].

Аналіз обраної тематики досліджень здійснено завдяки вивченню юридичної літератури та публікацій в яких висвітлюється міжнародна та вітчизняна санкційна політика. Наразі питання, або ж комплексні особливості санкційної політики України досліджували у своїх працях такі вітчизняні дослідники, як К. Фліссак (2019) що вивчав особливості формування міжнародних санкцій в контексті протекціонізму, В. Ведькал, Агамалієв (2021), К. Бугайчук (2022) правові аспекти санкцій та зміст і практику Закону України «Про санкції», А. Меньшеніна (2023) ефективність заяв партнерів та застосування санкційного механізму, А. Бобровицький, Н. Гавриленко, А. Гончарук, І. Ус, Г. Широкий, Р. Юлдашев (2023) вивчали форму мету та розробили пропозиції по вдосконаленню запроваджених санкцій, О. Лещенко (2024), О. Онуфрієнко, В. Єніч (2024), Д. Шкаровський (2024) оцінювали ефективність запроваджених санкцій та подальші вектори їх спрямування.

Виклад основного матеріалу. Питання національної безпеки України набуває особливої актуальності через розв'язану війну, тому ще в 2014 році правовою основою реалізації режиму санкцій став Закон України «Про санкції» від 14 серпня 2014 року [7]. А отже, санкції застосовуються на основі принципів законності, прозорості, об'єктивності, відповідності меті та ефективності та підставою до їх накладення можуть бути дії іноземної держави, юридичної особи, яка перебуває під контролем іноземних суб'єктів, іноземців або осіб без громадянства, а також тих, хто здійснює терористичну діяльність.

Однак, Закон України «Про санкції» [7] та політика застосування санкцій потребують удосконалення з урахуванням українського та міжнародного досвіду, зокрема в аспекті застосування санкцій до громадян України за терористичну діяльність. Адже санкції є інструментом швидкого реагування на загрози національній безпеці України, і їх спочатку планувалося застосовувати щодо іноземних держав та нерезидентів, там де законодавство є найбільш недосконалим в плані запровадження обмежень чи заборон іншими легальними способами. Тоді як, на думку В. Панченко [11] міжнародні економічні санкції є лише вимушеними обмежувальними заходами як інструмент зовнішньої політики. Таке припущення має право на життя, позаяк аналіз законодавства Європейського Союзу показує, що у статті 215 Договору про Європейський Союз зазначено, що якщо рішення, прийняте відповідно до глави 2 розділу V цього Договору, передбачає припинення чи обмеження економічних і фінансових відносин, то рада ЄС ухвалює відповідні заходи кваліфікованою більшістю.

Санкції в ЄС запроваджуються поступово, а кожен наступний захід вводиться, коли потенціал попереднього майже вичерпано: 1-й етап (оголошення санкцій як частини загальної стратегії ЄС); 2-й етап (визначення мети санкцій); 3-й етап (розробка механізму впливу та оцінка втрат); 4-й етап (аналіз ефективності). Та згідно з документами ЄС метою санкцій є досягти зміни в політиці або діяльності країни, особи чи організації [10]. Та вони застосовуються не лише до громадян інших країн а й до громадян ЄС, що важливо – до компаній та організацій, зареєстрованих в ЄС, але незалежно від їхнього місцезнаходження, включаючи філії в третіх країнах.

Ефективність санкцій підвищується, коли вони запроваджуються коаліцією країн, посилюючи легітимність санкцій на міжнародній арені та зменшуючи репутаційні втрати для країни-ініціатора. Проте, наразі існує правова нерегульованість механізму санкційної політики через неможливість чітко визначені наслідки для винних, або ж відсутність чіткого механізму класифікації настання правопорушення за яке фізична, юридична особа чи держава ризикують отримати санкції. Яскравим прикладом тому є спрямування сучасної санкційної політики на завдання зменшення можливостей росії в оборонному секторі,

машинобудуванні, суднобудуванні, наукових дослідженнях, а також секторах економіки, що мають найбільший вплив на прибутки росії, які вона може залучити для ведення війни. Проте, в формуванні галузевих санкцій важливо не лише враховувати частку впливу галузі на наповнення бюджету країни, а й технологічність галузі загалом та можливості до зниження рентабельності виробництва через запровадження обмежень на постачання технологічних рішень. Адже, за рахунок цього знижується рентабельність тієї чи іншої галузі та держава отримує набагато менше надходжень до бюджету.

З початком повномасштабної агресії росії проти України міжнародна робоча група Єрмака та Макфолла [10] підготувала конкретні рекомендації щодо вдосконалення санкцій: введення повних блокуючих санкцій щодо 30 найбільших російських державних банків; визнання агресора державою-спонсором тероризму; завершення економічного розриву; повна інституційна ізоляція та прозорість та вимоги розкриття інформації про компанії, які співпрацюють з росією.

Робота по вдосконаленню санкційних механізмів мала місце і в Україні. Так, Міністерство економіки України 9 вересня 2022 року затвердило проект Концепції державної санкційної політики, яка передбачає більш системний та стратегічний підхід до санкцій, а 13 липня 2023 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування санкцій», спрямований на: створення Державного реєстру санкцій, удосконалення порядку конфіскації майна, забезпечення належного розгляду санкційних справ Вищим антикорупційним судом.

З точки зору впливу санкцій на власну економіку країни ЄС поділяються на три групи: такі що зазнали або можуть зазнати значних негативних наслідків санкцій, але твердо підтримують їх продовження (Німеччина, країни Балтії, Польща, Франція), країни схильні до послаблення санкцій (Італія, Іспанія, Словаччина, Угорщина) а також країни, які зазнали незначних втрат, але виступають за послаблення санкцій з політичних причин (Греція, Болгарія та інші). Причому межа між другою та третьою групою країн досить тонка і вони можуть від слабких заяв про необхідність перегляду санкцій відкрито підтримувати недопущення введення санкційного механізму, залежно від своїх інтересів.

З огляду на це, для досягнення цілей при формуванні санкцій Україна має чітко аргументувати свою позицію особливо там де потрібно повністю заблокувати та ліквідувати всі способи обходу існуючих санкцій, які підривають їх ефективність та недостатньо впливають на агресора. Адже вплив на економіку росії через руйнування окремих економічних секторів, заморожування половини російських міжнародних резервів та втрату основних європейських ринків нафти і газу був пом'якшений високими цінами на енергоносії та наявністю лазівки для обходу санкцій. Адже, з одного боку вважається неприпустимою торгівля з агресором, натомість лише після журналістських розслідувань про імпорту зерна з білорусі в Польщу остання наклала заборону на це. Хоча, за законодавством ЄС країна мала б уникати ризикових торговельних операцій, оскільки слід російських фірм в постачанні зерна прекрасно прослідковується на рівні менеджерів компаній що займалися торгівлею з білоруськими фірмами посередниками зерном.

Тому, попри бажання підвищити експортний контроль на стратегічну високотехнологічну продукцію, товари та технології подвійного призначення, програмне забезпечення, технології слід вести пошук превентивних заходів для посилення санкційного тиску та максимального ефекту від санкцій завдяки кардинальному зменшенню доходів агресора в усіх сферах його економічної діяльності.

Європейські компанії припинили інвестиції в російські інфраструктурні проекти, а експорт ЄС в та імпорту з росії скоротилися більш ніж на 50% у порівнянні з 2021 роком, що спричинило безпрецедентне розмежування. Так, за даними порталу «Припиніть бізнес з росією» (leave-russia.org) станом на 24 серпня 2024 року з 3930 іноземних компаній що працювали на ринку росії залишаються працювати 2178, виходять з ринку – 1335, а вийшли 417.

Чим важливий добровільний або санкційний вихід іноземних компаній, а саме тим що це додаткові збори до федерального бюджету країни, окрім можливості більш ефективно виробляти та продавати свою продукцію. Адже, у 2023 році близько третини федерального бюджету росії витрачено на військову економіку, що робить агресора надзвичайно вразливим до наступного витка санкцій з боку розвинених країн.

Попри те що ряд країн світу рекомендують своїм компаніям не мати справ з росією, аграрні компанії не поспішають приймати рішення зупинки бізнесу, пояснюючи це тим що сільське господарство поза політикою, так як їх вихід з ринку нібито може спровокувати голод в світі. Не зупиняє ці компанії і те, що за даними з доповіді Конгресу США росія вкрала українського зерна майже 6 млн. тон, що й підтверджується даними отриманими від аналізу полів командою NASA Harvest [12; 13].

Отже, для кращого розуміння ситуації проаналізовано стан присутності провідних міжнародних агропромислових компаній на ринку росії (таблиця 1), бізнеси яких працюють в тому числі і на території ЄС та в Україні. Сумарно навіть ці компанії, не рахуючи більш дрібних гравців ринку, заробили в росії 2,794 мільярдів доларів, що змусило їх поповнити федеральний бюджет мінімум на ставку податку на прибуток (20%), або ж на 558,8 млн. доларів США. Так, це більш скромні цифри порівняно з прибутками від продажу нафти та газу, проте вони наповнюють бюджет, створюючи можливості до продовження війни проти України.

Яскравим прикладом верховенства практичних рішень над юридичним аспектом може бути ситуація з постачанням російської нафти окремим країнам ЄС. Так, у зв'язку з військовими діями в Україні, Європарламент восени 2014 року прийняв резолюцію, що закликала країни ЄС припинити співпрацю з Росією в енергетичній сфері. Проте, незважаючи на санкції, росія залишалася одним з головних торгових партнерів Болгарії, Угорщини, Словаччини і Чехії і «Лукойл» зберіг домінування в поставках 16,7 млн. тон нафти щорічно. При цьому, у червні 2024 року РНБО суттєво збільшила санкції до «Лукойл», додавши заборону на транзит, чим повністю вимкнула постачання російської нафти до східноєвропейських країн. Угорщина та Словаччина звернулись до ЄС з вимогами вплинути на Україну в цьому питанні, проте отримали відповідь що це наше суверенне право. Звичайно, що існує багато питань щодо того чому ЄС пішов на угоду в запровадженні санкцій на купівлю російської нафти цими країнами, чому Україна не заблокувала нафтопровід з самого початку війни. Однак, рішення породжує формування подальшого юридичного підґрунтя, особливо в сферах де воно не напрацьоване.

В Україні в період 2022–2024 рр. санкційна політика набула значного поширення, було зроблено суттєві кроки у напрямку вдосконалення санкційного законодавства в 2023 році, проте залишаються відкритими багато питань щодо застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів. Так, юридичні підстави для запровадження санкцій, як правило, мають нечіткі формулювання щодо підстав для застосування санкцій та створюють можливість різних інтерпретацій, що суперечить принципам правової визначеності в демократичному суспільстві.

Запровадження санкцій до українських дочок компанії, або внесення їх в відповідні списки спонсорів між-

народного тероризму призводить до суттєвих репутаційних втрат міжнародних компаній. Тому й розгорались скандали з європейськими банками, яких Україна вносила до Державного реєстру «Міжнародні спонсори війни», що заадмініструвався Національним агентством з питань запобігання корупції (НАЗК). Юридично цей реєстр не має ніякої сили, оскільки просто засвідчує факт що певна компанія продовжує вести бізнес з росією. Ба більше, такий реєстр може нести репутаційні втрати для України, оскільки перед внесенням до нього слід довести факт роботи компанії в росії, при цьому лише загальнодоступної інформації недостатньо для об'єктивного висвітлення активності її роботи та отримання прибутку і сплати податків в федеральний бюджет РФ. Наявність такого реєстру вносила доволі потужне напруження в відносини з країнами-партнерами, тому Кабінет Міністрів України за результатами протоколу засідання Кабінету Міністрів України 15.03.2024 № 30 зобов'язав НАЗК передати «Міжнародні спонсори війни» до «Державного реєстру санкцій» для достовірного та єдиного інформування про санкції в Україні. За намаганням сконцентрувати в єдиному місці усю потрібну інформацію маскується єдине очевидне рішення, що випливає з юридичних обмежень останнього реєстру – в нього не внесено інформацію про ті компанії, на які санкції не накладені рішенням РНБО.

Закон України «Про санкції» містить 25 видів санкцій, проте практика їх застосування часто виявляє недоліки, такі як невизначеність у формулюваннях і можливість курйозних випадків. Так, скажімо пункт 24 видів санкцій, що звучить як «заборона демонстрації та використання символіки терористичних організацій і груп, пропагування ідей та програмних цілей таких організацій» є підставою до накладання санкцій на іноземних громадян. Отже, процедури застосування санкцій часто не мають чітких правових норм, що порушує принцип верховенства

права і може призвести до відсутності належного юридичного захисту, адже в Законі України «Про боротьбу з тероризмом» саме пропагування символіки та ідей терористичних організацій стосується терористичної діяльності і поширюється на громадян будь-якої країни, причому в цьому ж законі в статті 24¹ сказано, що «До терористичної організації (групи) можуть застосовуватися санкції в порядку, визначеному Законом України «Про санкції» [7] (зміни № 2997-IX від 21.03.2023), а от згідно Кримінального кодексу України, такі дії можуть підпадати під статтю 258², що караються виправними роботами на строк до двох років, а з використанням засобів масової інформації – обмеженням волі на строк до чотирьох років. Тобто, в одному випадку, вчинення цього правопорушення на території України призводить до кримінальної відповідальності, а поза її межами – до можливого накладання санкцій.

Хоча, вчинення кримінального правопорушення громадянином України поза межами України проти суверенітету та в підтримку терористичної діяльності слід розцінювати як таке що призводить до кримінальної відповідальності. Наразі ж до такого громадянина неможливо застосувати санкції, оскільки вони накладаються виключно на іноземних осіб. Адже згідно зі ст. 1 Закону України «Про санкції» [7], санкції можуть застосовуватися до іноземних держав, юридичних осіб та осіб-нерезидентів. Не дивлячись на те, що була спроба включити до цього переліку також громадян України та юридичних осіб, створених за українським законодавством, вона не знайшла достатньої кількості голосів і закон в редакції № 3587-IX від 22.02.2024 містить норми лише стосовно іноземних держав, юридичних чи фізичних осіб.

Згідно Закону України «Про санкції» (ст. 1, п. 1) [7] – підставою для накладення санкцій є дії що становлять загрозу національним інтересам, безпеці та створю-

Таблиця 1

Провідні міжнародні агропромислові компанії та їх присутність на ринку росії

Компанія	Країна	Активи в росії, млн. дол. США	Виручка в росії, млн. дол. США	Присутність на ринку
Селекційно-насінницькі компанії				
Syngenta group	Швейцарія	985	780	Працює
Lidea	Франція	53	93	Працює
Adama	Ізраїль	34	44	Працює
SAATBAU GENETIK GmbH	Австрія	3	18	Працює
KWS SAAT	Німеччина	105	142	Працює, призупиняє інвестиції
Pioneer	США	12	57	Вийшла з ринку
Corteva	США	2	29	Вийшла з ринку
Хімічні компанії, що виробляють в тому числі і пестициди				
Bayer	Німеччина	626	1054	Працює, призупиняє інвестиції
Basf	Німеччина	262	327	Вийшла з ринку
DuPont	США	-	-	Вийшла з ринку
Компанії що виробляють с-г техніку				
Amazone	Німеччина	78	159	Працює
Horsh	Німеччина	48	101	Працює
Lemken	Німеччина	47	74	Працює
Kuhn	Франція	9	35	Працює
Claas	Німеччина	207	294	Працює, скорочує діяльність
John Deere	США	217	35	Вийшла з ринку
CNH Industrial (Case, New Holland)	Великобританія	60	-	Вийшла з ринку

Джерело: Leav Russia [15]

ють перешкоди до сталого економічного розвитку, завдають збитків і заважають повноцінному здійсненню прав громадян. При цьому ж процедура застосування санкцій обмежується лише ініціативами Президента України та РНБО. Так, досягнуто суттєвого прогресу в тому що щодо санкцій має право приймати рішення також і Вищий антикорупційний суд (ВАКС). В судових рішеннях в справах за 2024 рік: № 991/5106/24, № 991/5358/24, № 991/7122/24 на практиці застосовані статті Закону України «Про санкції». За позовом Міністерства юстиції України в період 2021–2024 рр. було розглянуто 54 справи [16]. Проте, практика застосування саме судових рішень лише формується.

Щодо напрацювання легальних передумов до накладання санкцій на агропромислові компанії, які продовжують працювати на ринку росії, то в Законі України «Про санкції» (ст. 4, п. 17) – передбачено запровадження додаткових екологічних та фітосанітарних заходів контролю, а також (ст. 4, п. 2) – обмеження торгівельних операцій. Зважаючи на політичний характер окремих санкцій та відсутність належного юридичного контролю, можна запровадити санкції до будь-якої іноземної компанії. Проте, беручи за основу постанову Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2023 р. № 977 «Про затвердження доказових стандартів...» [14] законних міжнародних підстав для доведення вини міжнародних компаній що працюють на ринку росії немає, оскільки не затверджена жодної Резолюції Ради Безпеки ООН, яка визнала б росію – державою спонсором тероризму.

Висновки. Ефективність санкцій значно зростає, коли їх впроваджує не одна країна, а коаліція держав, оскільки

вони базуються на глобалізованій економіці та такі санкції дозволяють ефективніше контролювати імпорتنі та експортні потоки.

У межах промислових санкцій європейські компанії припинили інвестиції в інфраструктурні проекти росії в таких галузях, як транспорт, енергетика, телекомунікації та розвиток мінерально-сировинної бази, проте сільськогосподарське обладнання, сучасна техніка, сорти та гібриди рослин і засоби їх захисту постачаються в повній мірі, стимулюючи розвиток інтенсивного сільськогосподарства та отримання щорічних прибутків росією в понад 45 мільярдів доларів.

Запровадження санкцій відповідно до Закону України «Про санкції», стикається з відсутністю чітких критеріїв та неоднозначність у підставах для застосування санкцій, недостатньою юридичною визначеністю термінів, відсутністю прозорих процедур та ефективних механізмів юридичного захисту.

Без визнання росії міжнародним спонсором тероризму неможливо досягнути виходу з її ринку міжнародних агропромислових корпорацій. А тому необхідно не лише вдосконалювати національне законодавство про санкції з метою забезпечення їх правової визначеності, прозорості та ефективності, а й більш ефективно пропрацювати їх на міжнародному рівні.

Міжнародна та локальна вітчизняна санкційна політика дуже динамічна сфера для правових досліджень, особливо зараз. Тому питанню вивчення юридичних аспектів санкцій та вдосконалення їх слід присвятити увагу в подальшому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бугайчук К. Л. Нормативно-правові аспекти вдосконалення санкційної політики України. Право і безпека. 2022. № 1 (84). С. 29–38. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.1.03>
2. Ведькал В. А., Агамалієв Е. А. Теоретичні та практичні аспекти санкцій у міжнародному праві. Юридичний науковий електронний Журнал. 2021. № 10. С. 575–577. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/149>
3. Лещенко О. Санкційні питання в Україні: ефективні інструменти 2024 року. Юридична газета. 29.03.2024. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/sankciyni-pitannya-v-ukrayini-efektivni-instrumenti-2024-roku.html> (дата звернення: 20.08.2024).
4. Меньшеніна А. Економічні санкції як інструмент зовнішньої політики у світлі війни росії проти України. Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2023. № 22(32). С. 56–63. URL: <https://sj.udu.edu.ua/index.php/pnsdp/article/view/1291/1059> (дата звернення: 22.07.2024).
5. Міжнародні санкції як інструмент стримування російської агресії проти України : аналіт. доп. / [А. Бобровицький, Н. Гавриленко, А. Гончарук, І. Ус, Г. Широкий, Р. Юлдашев] ; за заг. ред. М. Паламарчука. Київ : НІСД, 2023. 76 с. (Серія «Міжнародні відносини»). DOI: <https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2023.10>
6. Онуфрієнко О., Єніч В. Санкційні напрацювання: підсумки минулого року. Онлайн-видання PRAVO. 2024. URL: <https://pravo.ua/sanktsiini-napratsiuvannia-pidsumky-mynuloho-roku/> (дата звернення: 23.06.2024).
7. Закон України «Про санкції» від 14 серпня 2014 р. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення: 24.08.2024).
8. Фліссак К. А. Економічні санкції та специфіка їх позиціонування в сучасних міжнародних відносинах. Актуальні проблеми правознавства. 2019. Вип. 1. С. 72–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2019_1_14 (дата звернення: 25.08.2024).
9. Шкаровський Д. Санкційні вектори. URL: <https://vbpublishers.ua/publikacziyi/sankcijni-vektory/> (дата звернення: 18.07.2024).
10. The Practical Guide to Humanitarian Law. URL: <https://guide-humanitarian-law.org/content/article/3/sanctions-diplomat-ic-economic-or-military/> (дата звернення: 24.06.2024).
11. Панченко В. Г. Економічні ефекти санкцій як інструменту зовнішньої політики в контексті досягнення національної безпеки. Інвестиції: практика та досвід. 2017. № 19. С. 16–21.
12. Росія вкрала майже 6 млн тонн українського зерна минулого року: доповідь Конгресу США. РБК Україна. 31 серпня 2023. (дата звернення: 25.08.2024).
13. Russia Reaped \$1 Billion of Wheat in Occupied Ukraine, NASA Says. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-12-03/russia-reaped-1-billion-of-wheat-in-occupied-ukraine-nasa-says> (дата звернення: 15.08.2024).
14. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження доказових стандартів обґрунтованої підозри для включення/виключення до/з санкційних переліків Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, санкційних переліків іноземних держав та переліку осіб, пов'язаних із провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції». Від 12 вересня 2023 р. № 977. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/977-2023-%D0%BF#n8> (дата звернення: 15.08.2024).
15. Leave Russia. Перелік компаній, що припинили, або досі працюють в росії. <https://leave-russia.org/uk> (дата звернення: 25.08.2024).
16. Вищий антикорупційний суд. <https://hcac.court.gov.ua/hcac/> (дата звернення: 25.08.2024).

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ «SMART CITY»**CERTAIN ASPECTS OF ECONOMIC AND LEGAL STIMULATION OF SMART CITY DEVELOPMENT****Олюха В.Г., д.ю.н., професор,
провідний науковий співробітник***Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України*

Стаття присвячена вивченню поняття «Smart City» (розумного міста) та окремим аспектам господарсько-правового забезпечення практичного впровадження концепції «Smart City». Урбанізація спричиняє негативні зміни екологічного стану міста. Для вирішення вказаних проблем може бути використана концепція «Smart City» (розумного міста). Обґрунтовано висновок про те, що умови для подолання негативних наслідків урбанізації, забезпечення розвитку міста на основі сталості, досягнення кліматичної нейтральності, а також забезпечення переходу до «зеленої» енергетичної трансформації створюються внаслідок запровадження концепції «Smart City» (розумне місто). Доводиться, що обов'язковими складовими поняття «Smart City» (розумне місто) мають бути наступні: 1) розвиток міста має відбуватися для створення комфортних та безпечних умов проживання його мешканців, з урахуванням інтересів майбутніх поколінь; 2) розумне місто розвивається як стале місто; 3) такий розвиток в сучасних умовах є можливим на основі об'єднання цифрових, інформаційних та комунікаційних технологій в єдину систему; 4) міське управління використовує ці елементи як інструменти для ефективного управління; 5) ІКТ дозволяє забезпечити участь містян у спільному плануванні та в управлінні містом. Доцільними для практичного впровадження концепції «Smart City» (розумне місто) господарсько-правовими засобами є план, державно-приватне партнерство та господарський договір. Доцільним засобом для обговорення концепції розумного міста є громадські слухання. Також створенню плану мають передувати проведення технічного та фінансового аудиту, підготовка техніко-економічного обґрунтування, фінансового аналізу, а також техніко-економічного обґрунтування створення системи та її функціонування в подальшому. План реалізації концепції «Smart City» має передбачати етапи його запровадження. Також необхідним є відображення у ньому необхідних технічних параметрів та видів ІКТ, а також має проводитись детальний розрахунок, необхідних для практичного втілення плану грошових коштів. Доцільно окреслити сукупність показників, які мають бути досягнуті внаслідок реалізації вказаної концепції. При цьому такі показники мають стосуватись технічних параметрів, отриманого соціального ефекту та економічного зиску після її практичного втілення.

Ключові слова: smart-city, розумне місто, сталий розвиток, цифровізація, місцеве самоврядування, господарсько-правові засоби.

The article is devoted to the study of the concept of «Smart City» and certain aspects of economic and legal support for the practical implementation of the «Smart City» concept. Urbanization causes negative changes in the ecological state of the city. The concept of «Smart City» can be used to solve these problems. The conclusion is substantiated that the conditions for overcoming the negative consequences of urbanization, ensuring the development of the city on the basis of sustainability, achieving climate neutrality, as well as ensuring the transition to a «green» energy transformation are created as a result of the introduction of the «Smart City» concept. It is proven that the mandatory components of the concept of "Smart City" should be the following: 1) the development of the city should take place to create comfortable and safe living conditions for its residents, taking into account the interests of future generations; 2) a smart city develops as a sustainable city; 3) such development in modern conditions is possible on the basis of combining digital, information and communication technologies into a single system; 4) city management uses these elements as tools for effective management; 5) ICT allows citizens to participate in joint planning and city management. Economic and legal means suitable for the practical implementation of the "Smart City" concept are a plan, a public-private partnership, and an economic contract. public hearings are an appropriate means of discussing the concept of a smart city. Also, the creation of the plan should be preceded by a technical and financial audit, preparation of a technical and economic justification, a financial analysis, as well as a technical and economic justification of the creation of the system and its further functioning. The implementation plan of the "Smart City" concept should provide for the stages of its implementation. It is also necessary to reflect in it the necessary technical parameters and types of ICT, and a detailed calculation of the funds necessary for the practical implementation of the plan should be carried out. It is appropriate to outline the set of indicators that must be achieved as a result of the implementation of the specified concept. At the same time, such indicators should relate to technical parameters, the obtained social effect and economic profit after its practical implementation.

Key words: smart-city, smart city, sustainable development, digitalization, local self-government, economic and legal means.

Постановка проблеми. Тривалий час пріоритетом у розвитку населених пунктів України було вирішення завдань індустріального розвитку, що призвело до накопичення ряду проблем: екологічних, таких як забруднення повітря, води, значна кількість викидів парникових газів, проблема відходів та соціальних, нерівність у доступі до освіти, рівнів освіти, культурного розвитку, матеріального забезпечення та споживання, тощо. Особливо гостро ці негативні аспекти проявляються у мегаполісах. Тому підсилилась необхідність забезпечення розвитку міст на умовах сталості.

Також існують і інші фактори які ставлять на порядок денний необхідність запровадження сталого розвитку населених пунктів нашої країни. Одна з таких – обраний Україною шлях на євроінтеграцію, адже одна із умов набуття повноцінного членства в ЄС це дотримання умов щодо сталості суспільства. Нашою країною у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна», відповідно до затверджених у вересні 2015 року на Саміті ООН зі сталого розвитку 17 Цілей сталого розвитку, де одним із

напрямків (ціль 11) визначено сталий розвиток міст і громад. Також Указом Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» № 722/2019 від 30 вересня 2019 року було окреслено стратегічні напрями сталого розвитку серед яких має бути забезпечена відкритість, безпека, життєстійкість, екологічна стійкість міст, інших населених пунктів.

Війна, що триває в Україні підвищила ці завдання, оскільки відбуваються чисельні руйнування будівель та споруд, що вимагає забезпечення демонтажу пошкодженого та зруйнованого нерухомого майна. Одним із фінансових джерел повоєнного відновлення нашої країни є фінансова допомога від ЄС, яка буде надаватись за умови дотримання політик та практик розвитку, прийнятих в ЄС (Комюніке Єврокомісії до Європейського Парламенту, Європейської Ради, Європейського Економічного та соціального комітету та Комітету регіонів «Допомога та відновлення України» від 18.05.2022). Загальновідомо, що досягнення кліматичної нейтральності, сталий розвиток є одними з стратегічних напрямів розвитку ЄС. Так, в кра-

їнах ЄС до 2050 року, відповідно до Європейської Зеленої Угоди (EU Green Deal) заплановано створити вуглецево-нейтральний простір.

Додаткові можливості для розвитку міських населених пунктів на умовах сталості, у тому числі на засадах кліматичної нейтральності, а також забезпечення переходу до «зеленої» енергетичної трансформації надають розвиток ІКТ, цифровізація суспільних відносин. Концепція «Smart City» (розумне місто) стала активно впроваджуватись у практичну площину саме завдяки розвитку ІКТ. Сучасні технології дозволяють створити певну цифрову систему, яка здатна об'єднувати різні функціональні напрями сучасного мегаполісу і завдяки цьому породжувати додаткові можливості для його сталого розвитку. В Україні відсутнє правове регулювання запровадження концепції «Smart City» на рівні Закону, а тому необхідним є теоретичне осмислення можливостей використання господарсько-правових засобів для стимулювання розвитку міста на умовах розумності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового забезпечення запровадження у практичну площину концепції «Smart City» та кібербезпеки цього процесу запропонували І. В. Діордія та Я. В. Журавель. Визначення поняття «розумного міста» на основі систематизації різних підходів національних та зарубіжних дослідників щодо розуміння його змісту здійснили Д. Д. Задирайло та Я. В. Смольська. Перспективи становлення «розумного міста» на території великого муніципального утворення розглянув А. О. Андрієнко. Застосування господарсько-правових засобів для стимулювання розвитку економіки і в тому числі у напрямку її цифровізації дослідили у своїх працях О. М. Вінник, Т. С. Гудіма, Р. А. Джабраїлов, В. А. Устименко, О. В. Шаповалова.

Виділення не вирішених частин загальних проблем. Проте можливості господарсько-правового стимулювання запровадження концепції розумного міста, що створить умови для забезпечення його розвитку на основі сталості, досягнення кліматичної нейтральності, а також забезпечення його переходу до «зеленої» енергетичної трансформації до цього часу у наукових працях вітчизняних вчених не розглядалися.

Метою статті є визначення господарсько-правових засобів доцільних для стимулювання запровадження концепції «Smart City» (розумне місто) у практичну площину для розвитку міста на умовах сталості.

Результати дослідження. У всьому світі невпинно зростає кількість людей які мешкають у містах, а тому у порівнянні з іншими видами населених пунктів відбувається і їх більш стрімкий розвиток. Урбанізація призводить до того, що уже зараз 54% населення світу проживає у великих містах і за прогнозами ООН ця кількість повинна досягти 66% у 2050 році.

О. М. Гончар, розкриваючи сутність урбанізації як глобального економічного процесу дійшов висновку, що в економічному сенсі вона є процесом кількісних та якісних (структурних) змін в економіці і проявляється у зростанні ролі міських поселень, зростанні частки індустріальних підприємств та підприємств сфери послуг, розширенні меж міст, поширенні міського способу життя, прагненні до підвищення життєвих стандартів, міграції, зміні екологічного стану [1, с. 52]. Погоджуючись з наведеним в цілому, в той же час необхідно додати, що зміни екологічного стану в сучасних умовах в основному відбуваються у бік його погіршення. Наприклад, 70% викидів парникових газів у всьому світі здійснюють міста. Існують проблеми забезпечення містیان чистою водою, з утилізацією відходів, а також раціонального споживання енергоресурсів тощо. Разом з тим, саме міста є основою економічного розвитку країни. Відтак, урбанізація є явищем яке одночасно має позитивний і негативний ефект.

Один з можливих шляхів для вирішення наведених проблем – розвиток міста на основі концепції «Smart

City». Поняття розумне місто або ж «Smart City» у чинному вітчизняному законодавстві відсутнє. На рівні наукових досліджень вченими пропонуються різні підходи до розуміння цієї категорії. Одразу треба наголосити на тому, що концепції розумного міста залежить від тої соціально-економічної політики яку запроваджує держава, а також від особистих поглядів науковця. Тому на сьогодні не існує загального розуміння змісту концепції розумного міста.

В. Г. Поліщук та Л. В. Богун вважають, що «Smart City» у розвитку міст поєднує забезпечення сталого розвитку, розвитку місцевої демократії, переорієнтацію на розвиток людського та соціального капіталу на основі сучасних електронних технологій. [2, с. 780]. З їх позицією можна погодитись в цілому, оскільки сучасне розумне місто може розвиватись тільки застосовуючи сталий підхід. Проте бачиться, що розвиток людського та соціального капіталу, розвиток місцевої демократії є компонентами які також входять до поняття сталого розвитку, а тому окремо можна їх не виділяти. Цей висновок впливає з аналізу змісту таких основоположних актів як Порядок денний на XXI століття (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.), Декларація Тисячоліття ООН 2000 р., Йоганнесбурзька декларація із сталого розвитку 2002 р. Для сталого розвитку міста необхідним є стабільне, збалансоване функціонування трьох його підсистем – економічної, соціальної, екологічної. Також необхідно зазначити, що електронні засоби є інфраструктурою для інформаційних систем, а електронні технології спрямовані на забезпечення роботи цих електронних засобів. В той же час, розумне місто є перш за все системою інформаційною. В сучасних умовах завдяки розвитку цифрових технологій можливим є збирання, аналіз, обробка та зберігання великих обсягів інформації у режимі реального часу, що і дозволяє забезпечити розумне управління містом.

Тому більш точним видається погляд, який запропонував у своїй статті Р. В. Севастьянов, який вказує, що в основі концепції «Smart City» лежить місто, що «використовує різноманітні інформаційні технології задля більш ефективного функціонування та відповідності потребам його жителів», а ресурси міста «можна було б використовувати більш продуктивно на основі принципів сталого розвитку» [3, с. 171]. Хоча тут треба уточнити, що з урахуванням вищенаведених трьох складових сталого розвитку точніше було б казати не про використання ресурсів міста на основі сталого розвитку, а про сталий розвиток міста як системи в цілому. Підставу для такого твердження дає аналіз змісту Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР.

Так, Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР передбачений перелік повноважень виконавчих органів міських рад, що можуть використовуватись задля забезпечення впровадження компонентів сталого розвитку. Так, до основних повноважень виконавчих органів міських рад, що можуть бути використані для впровадження соціальної складової сталого розвитку відносяться наступні:

- встановлення за узгодженим рішенням відповідних рад порядку використання коштів та іншого майна, що перебувають у спільній власності територіальних громад;
- здійснення в установленому порядку фінансування видатків з місцевого бюджету;
- об'єднання на договірних засадах коштів відповідного місцевого бюджету та інших місцевих бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування комунальних підприємств, установ та організацій, вирішення інших питань, що стосуються спільних інтересів територіальних громад.

Для впровадження соціальної складової сталого розвитку можуть бути використані такі основні повноваження:

- утворення цільових фондів соціальної допомоги особам з інвалідністю, визначення порядку і умов витрачання коштів цих фондів;

– облік громадян, які відповідно до законодавства потребують поліпшення житлових умов; розподіл та надання відповідно до законодавства житла, що належить до комунальної власності; вирішення питань щодо використання нежилых приміщень, будинків і споруд, що належать до комунальної власності;

– сприяння розширенню житлового будівництва, подання громадянам, які мають потребу в житлі, допомоги в будівництві житла, в отриманні кредитів, у тому числі пільгових, та субсидій для будівництва чи придбання житла; подання допомоги власникам квартир (будинків) в їх обслуговуванні та ремонті; сприяння створенню об'єднань співвласників багатоквартирних будинків.

З метою впровадження екологічної складової сталого розвитку можуть використовуватися такі основні повноваження:

– розроблення та реалізація місцевих енергетичних планів та середньострокових цільових програм з їх виконання;

– забезпечення функціонування системи енергетичного менеджменту, зокрема щодо будівель бюджетних установ;

– організація управління побутовими відходами, відходами будівництва та знесення, знешкодження та захоронення трупів тварин.

А. В. Піскуровська вважає, що «втління в життя концепції «смарт сіті» передбачає використання сучасних технологій для покращення якості життя у місті» [4, с. 75]. Її позицію складно визнати конкретною, адже вона не вказує які саме технології мають використовуватись, а також залишає поза увагою компоненту сталого розвитку.

У міжнародній науковій літературі було висловлено думку про те, що сталість розвитку та концепція розумного міста не пов'язані між собою з огляду на те, що сталі розвиток міста можна забезпечити і без використання ІКТ, а цифрові технології можуть застосовуватись для розвитку міста, але не обов'язково мають призводити до його сталого розвитку [5, с. 560–561]. З такою позицією важко погодитись, оскільки будь-яке розумне місто не може не спиратись на сталі підходи, а запровадження розумного міста без використання ІКТ буде в сучасних умовах доволі важко, з огляду на необхідність обробки та аналізу великого обсягу інформації для того, щоб забезпечити ефективне управління розумним містом. Відсутність такого розумного управління автоматично веде до зникнення розумності. Варто зазначити, що застосування ІКТ та сталість розвитку міста виступають не самоціллю, а інструментами, які дозволяють створити комфортні умови життя для людини, але при цьому забезпечують і умови гідного життя для прийдешніх поколінь.

«Розумне місто ставить людей у центр розвитку, об'єднує інформаційні та комунікаційні технології в міське управління та використовує ці елементи як інструменти для стимулювання розробки ефективного управління, яке включає спільне планування та участь громадян. Завдяки сприянню інтегрованому та сталому розвитку розумні міста стають більш інноваційними, конкурентоспроможними, привабливими та стійкими, таким чином покращуючи життя» [6, с. 16]. Саме такий підхід має бути закладений для розуміння категорії розумне місто з урахуванням того, що у центр розвитку розумне місто має ставити як сучасних людей, так і майбутніх поколінь, а тому розумне місто має бути сталим містом.

Одним із доцільних господарсько-правових засобів для реалізації концепції «Smart City» є план, оскільки тільки він зможе забезпечити отримання стратегічного розуміння які саме напрями мають бути реалізовані у конкретних заходах. Враховуючи положення чинного законодавства щодо місцевого самоврядування на початковому етапі необхідно створити концептуальний проєкт «Smart City», який необхідно обговорити з територіальною гро-

мадою та врахувати в подальшому всі доцільні зауваження громадськості.

Керуючись положеннями ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР, обговорення з територіальною громадою можна реалізувати через такий інструмент як громадські слухання. Так, в ході громадських слухань територіальна громада має право зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування. Пропозиції, які вносяться за результатами громадських слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування.

Вищевказаний Закон містить й інші інструменти для узгодження концепції розумного міста, одним з них є місцевий референдум. Втім, приймаючи до уваги складність організації такого заходу та високі транзакційні витрати, все ж більш доцільним засобом для обговорення плану є громадські слухання. Створення цифрової платформи міста дозволить приймати участь містянам шляхом залишення своїх думок та побажань на цій платформі.

Наступним етапом перед розробкою цього плану є проведення технічного та фінансового аудиту, підготовка техніко-економічного обґрунтування, фінансового аналізу, а також техніко-економічного обґрунтування створення системи та її функціонування в подальшому. Тільки після проведення та оформлення належним чином результатів вказаних етапів має створюватись план реалізації концепції «Smart City», адже сам план реалізації концепції «Smart City» має відобразити чітке окреслення необхідних організаційно-правових заходів. Локальним правовим актом тут може бути Положення про «Smart City» міста. План реалізації концепції «Smart City» має передбачати етапи його запровадження. Також необхідним є відображення у ньому необхідних технічних параметрів та видів ІКТ, а також має проводитись детальний розрахунок, необхідних для практичного втілення плану грошових коштів. Доцільно окреслити сукупність показників, які мають бути досягнуті внаслідок реалізації вказаної концепції. При цьому такі показники мають стосуватись технічних параметрів, отриманого соціального ефекту та економічного зиску після її практичного втілення.

Варто зазначити, що доцільним є і передбачення певного періоду тестування як окремих частин цієї системи, так і систем «Smart City» в цілому. За наслідками цього тестування має складатись акт та план усунення недоліків, у разі їх виявлення, а потім має проводитись виправлення виявлених недоліків.

Важливою частиною плану є джерела фінансування, адже недостатність грошових коштів може стати на заваді його практичного втілення. І. В. Діордія та Я. В. Журавель слушно вказують про те, що джерелами фінансування конкретних програм «Smart City» можуть бути кошти від «інвесторів, меценатів, грантових проєктів та територіальної громади, оскільки коштів, які інколи виділяються з державного бюджету, завжди буде недостатньо» [7, с. 102]. Разом з тим, можливим джерелом фінансування такого проєкту можуть бути і грошові кошти отримані у рамках державно-приватного партнерства. Відповідно до ч. 1 ст. 4 Закону України «Про державно-приватне партнерство» № 2404-VI від 01 липня 2010 року, збір, очищення та розподілення води, охорона здоров'я; управління відходами, крім збирання та перевезення, виробництво, розподілення та постачання електричної енергії, надання соціальних послуг, виробництво та впровадження енергозберігаючих технологій, будівництво та капітальний ремонт житлових будинків, повністю чи частково зруйнованих внаслідок бойових дій на території проведення антитерористичної операції, електронні

комунікації є сферами застосування державно-приватного партнерства. Тому цілком слушним може бути для цілей залучення додаткових ресурсів для реалізації концепції «Smart City» використання такого господарсько-правового засобу як державно-приватне партнерство.

Господарський договір має бути тим правовим засобом який опосередковує відносини партнерів – органів місцевого самоврядування та підприємців. Видами цих договорів можуть бути договори про спільну діяльність, договір підряду на виконання відповідного виду робіт, договір про надання цифрових послуг тощо. Важливою умовою таких договорів є визначення порядку утримання системи ІКТ, на основі якої буде забезпечуватись її подальше функціонування.

Проведене дослідження дозволяє дійти наступних **висновків**:

1. Умови для подолання негативних наслідків урбанізації, забезпечення розвитку міста на основі сталості, досягнення кліматичної нейтральності, а також забезпечення переходу до «зеленої» енергетичної трансформації створюються внаслідок запровадження концепції «Smart City» (розумне місто).

2. Науковцями запропоновано різні визначення розумного міста, але обов'язковими складовими поняття «Smart City» (розумне місто) мають бути наступні: 1) розвиток міста має відбуватись для створення комфортних та безпечних умов проживання його мешканців, з урахуванням інтересів майбутніх поколінь; 2) розумне місто розвивається як стає місто; 3) такий розвиток в сучасних умовах є можливим на основі об'єднання цифрових, інформаційних та комунікаційних технологій в єдину систему; 4) міське управління використовує ці елементи як інструменти для ефективного управління; 5) ІКТ дозволяє забезпечити участь містян у спільному плануванні та в управлінні містом.

3. Доцільними для практичного впровадження концепції «Smart City» (розумне місто) господарсько-правовими засобами є план, державно-приватне партнерство та господарський договір.

Перспективним напрямом подальших досліджень є розкриття особливостей правового забезпечення функціонування «Smart City».

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончар О.М. Сутність урбанізації як глобального економічного процесу. Економіка і суспільство. Випуск № 2. 2016. С. 49-53. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/2_ukr/10.pdf
2. Поліщук В.Г., Богун Л.В. Активізації сталого розвитку міст на основі сучасних технологій у системі Smart City. Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського. Випуск 8. 2015. С. 776-780.
3. Севастьянов Р.В. Актуальні проблеми розвитку «Розумних міст» (Smart City). Вісник Хмельницького національного університету 2021, № 2. С. 170-175.
4. Піскуровська А. В. Концепція «Смарт-Міста» і її впровадження в Україні. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». № 7 (87). 2 т. 2020. С. 73-76.
5. Maysoun Ibrahim, Carl Adams, Ali El-Zaart. Paving the way to smart sustainable cities: transformation models and challenges. JISTEM – Journal of Information Systems and Technology Management. Vol. 12. No. 3. Sept/Dec., 2015 pp. 559-576.
6. M. Bouskela, M. Casseb, S. Bassi, C. De Luca, M. Facchina. The Road toward Smart Cities: Migrating from Traditional City Management to the Smart City. Inter-American Development Bank. 2016. 145 P. URL.: <https://publications.iadb.org/en/road-toward-smart-cities-migrating-traditional-city-management-smart-city>
7. Діордія І. В., Журавель Я. В. Інноваційність концепту «Smart City» та юридичні механізми забезпечення його кібербезпеки в умовах реформування територіальних громад в Україні. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 1. 2023. С. 99-105.

СИСТЕМА ПРАВОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ УЧАСНИКІВ РИНКУ МОЛОКА ТА МОЛОЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ УКРАЇНИ

SYSTEM OF LEGAL INTERACTION BETWEEN PARTICIPANTS OF THE MILK AND DAIRY PRODUCTS MARKET OF UKRAINE

Остапенко Ю.І., д.ю.н., асистентка,
доцентка кафедри господарського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Лаврінченко В.С., студентка IV курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті проаналізовано основні тенденції розвитку ринку молока й молочних продуктів в Україні. Досліджено взаємовідносини між учасниками ринку молока й молокопродуктів, їх правові основи й особливості. Зосереджено увагу на факторах, які визначатимуть розвиток ринку молока в найближчому майбутньому. Увага приділена державному впливу на взаємовідносини між суб'єктами ринку молочної галузі й функціонуванню молочних ферм і молокопереробних підприємств, а також домогосподарств населення, які виробляють молоко.

Встановлено, що правові взаємовідносини на ринку молока України регулюються понад 50 нормативно-правовими актами, що прямо чи опосередковано мають відношення і впливають на ринок молочної продукції. Розглянуто складові системи молочної промисловості, організаційно-правової форми товаровиробників молочної продукції. Визначено статус «споживача». Проаналізовано характер та види відносин між учасниками ринку молокопродуктів. Зосереджено увагу на проблемі прояву монополізму на ринку молока.

Зроблено висновок, що при втручанні держави у систему функціонування ринку молока має братися до уваги тісна взаємодія між суб'єктами ринку на різних рівнях, передбачатися виділення субсидій із державного бюджету регіонам, які реалізують молочну продукцію до інших регіонів країни чи експорту тощо. Визначена значна роль держави у впливі на виробництва молока через застосування спеціальних горизонтальних та вертикальних заходів регулювання.

Підтверджено тезу про те, що потрібно упорядкувати чинне законодавство, особливо необхідно не допустити ухвалення законопроекту № 6013 про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань, оскільки зазначений проект пропонує відмінити Господарський кодекс, проте такі дії призведуть до порушення суб'єктного ряду ринку молока й молокопродуктів України.

Ключові слова: аграрний сектор економіки, ринок молока і молокопродуктів України, система правових взаємовідносин, суб'єкти господарювання як учасники ринку молока і молокопродуктів, детермінанти ринку молока, споживачі, державне регулювання.

The article analyzes the main trends in the development of the milk and dairy products market in Ukraine. The relationship between participants in the market of milk and milk products, their legal bases and peculiarities have been studied. Attention is focused on the factors that will determine the development of the milk market in the near future. Attention is paid to the state influence on the relations between the subjects of the dairy industry market and the functioning of dairy farms and milk processing enterprises, as well as households of the population that produce milk.

It has been established that legal relations on the milk market of Ukraine are regulated by more than 50 normative legal acts that directly or indirectly relate to and affect the dairy market. The components of the dairy industry system, the organizational and legal form of dairy producers are considered. The status of "consumer" is determined. The nature and types of relations between participants of the milk products market are analyzed. Attention is focused on the problem of the manifestation of monopoly in the milk market.

It was concluded that when the state intervenes in the functioning of the milk market, close interaction between market subjects at different levels should be taken into account, subsidies from the state budget should be allocated to regions that sell dairy products to other regions of the country or for export, etc. A significant role of the state in influencing milk production through the use of special horizontal and vertical regulatory measures has been determined.

Attention was paid to the legislative prescriptions of Germany in the sphere of public influence on the adoption of special laws.

The thesis that it is necessary to streamline the current legislation is confirmed, it is especially necessary to prevent the adoption of draft law No. 6013 on the peculiarities of the regulation of entrepreneurial activity of certain types of legal entities and their associations, since the specified project proposes to abolish the Economic Code, but such actions will lead to a violation of sub of the market of milk and milk products of Ukraine.

Key words: agrarian sector of the economy, milk and milk products market of Ukraine, system of legal relationships, business entities as participants in the milk and milk products market, determinants of the milk market, consumers, state regulation.

Вступ. Передусім наголосимо, на сьогодні однією з найстаріших і найрозвиненіших промисловостей не лише в Україні, а й у всьому світі є харчова як складова переробної. За офіційними даними, вона включає понад 40 галузей, серед яких чільне місце посідає виробництво молочної продукції – товару повсякденного попиту, що становить невід'ємну частину щоденного раціону людини, особливо дитини, і належить до групи соціально важливих благ. У той саме час на її розвиток і обсяги виробництва суттєво (іноді й вирішально) впливають чисельність і щільність населення, наявність і близькість/віддаленість сировинної бази, транспортні шляхи (розташування і кількість), а також природні умови та науково-технічний прогрес (так звані об'єктивні чинники). З огляду на це можна сміливо стверджувати, що молочний ринок має: сформовану структуру, механізми взаємодії виробників і покупців, встановлені чіткі норми, стандарти умовами виробництва та реалізації продукції.

Крім того, варто брати до уваги й той факт, що ринок молока та молочної продукції в цілому – це ще й сукупністю виробничо-економічних відносин, виникнення й реалізація яких відбуваються за допомогою механізмів пов'язаних між собою різних суб'єктів господарювання. Попри усе наведене, останні роки в нашій державі, на жаль, чітко простежується тенденція до щорічного зниження ємності ринку молока і молочних продуктів, а, відповідно, і їх споживання населенням. Так, за останні 5 років середній рівень закупівельних цін на молоко стрімко пішов вгору. Причинами цього стали висока собівартість виробництва молока вітчизняними фермерами, інфляційні процеси, висока цінова конкуренція з боку інших країн, а також воєнні дії на території нашої держави. Трохи доповнимо останню тезу: широкомасштабне вторгнення РФ на територію України має низку негативних наслідків, як-от: збільшення кількості біженців, руйнування ферм і промислових будівель, втрата худоби

і порушення логістичних маршрутів, що, звісно, призводить до скорочення виробництва продовольства і підвищення цін на продукти харчування.

У результаті зазначеного сільгосптоваровиробники перебувають на межі рентабельності або є збитковими. Вони, як початкова ланка у ланцюзі товаро-виробничих відносин, не мають можливості впливати на ціноутворюючі чинники, якими оперує сфера переробки та торгівлі. Переробнику дешевше придбати імпортовану сировину і тим самим знизити витрати на виробництво [5].

Не можна оминати й особливостей формування й розвитку ринку молока та молочної продукції, зумовлені як специфікою цієї галузі, так і взаємодією певних суб'єктів різних форм господарювання, секторів і сегментів технологічного ланцюга – від виробництва до реалізації продукції.

Аналіз останніх наукових публікацій. Як показує вивчення напрацювань українських дослідників, зокрема, таких, як Г. Бойківська, О. Згурська, Т. Колесник, М. Рахман, Т. Савченко тощо, вони проявляють інтерес до галузі молочного виробництва, визнаючи її вкрай важливим сектором. Однак переважна більшість вчених зосереджується лише на окремих проблемах молочної галузі і не приділяють уваги правовому регулюванню цього процесу та правовим відносинам між учасниками ринку молочної галузі.

У той саме час функціонування молочної галузі і процес забезпечення держави молочними продуктами неможливі без належного правового забезпечення й відповідного системного підходу з боку держави. Виходячи з цього, ми зосередимося на дослідженні системи правових взаємовідносин на ринку молока й молочної продукції України.

Відповідно, *метою* цієї статті полягає у виявленні основних нормативно-правових актів, спираючись на приписи яких регулюються взаємовідносини на ринку молока й молочної продукції України, з'ясуванні їх цілей, основних засад і значення.

Результати. Як уже наголошувалося, ринок молока й молочної продукції складний і багатогранний, бо його функціонування залежить від безперервності, а головне, послідовності виконання комплексу операцій з виробництва, зберігання, переробки і просування продукції від виробника до споживача. При цьому важливе значення має використання маркетингових, логістичних й інформаційних технологій, системи оптової й роздрібно торгівлі, що, у свою чергу, вирізняється специфікою, йдеться про певні відмінності продукції за видами, якістю, зафіксованими вимогами технічних регламентів, стандартизації й сертифікації.

Продовжуючи розгляд питання, ринок за своєю природою – це саморегулююча система. Водночас усі елементи (які безперервно, надійно функціонують, спираючись на положення нормативно-правових актів про санітарно-гігієнічні норми, торгівлю, рекламу, захист прав споживача тощо) інфраструктури ринку молока й молочної продукції забезпечують гарантоване задоволення споживчого попиту населення, формуються з урахуванням оцінки ситуації та моделі взаємодії учасників.

До сказаного додамо, що інфраструктура ринку молока й молочної продукції, як і сам ринок, складна й являє собою сукупність організаційно-правових форм, що використовуються для функціонування, обслуговування й об'єднання інтересів суб'єктів ринкової економіки як цілого й забезпечення їхньої ефективної взаємодії й безперервності діяльності. Як раніше наголошувалося, вона включає торгові й транспортні підприємства, складське господарство, консалтингові фірми, інформаційні видання, ринкових торгових посередників, завданням яких є сприяння успішному функціонуванню молочної галузі. Крім того, інфраструктура ринку молока й молочної продукції, виступаючи продовженням діяльності виробників молока-сировини, виконує зовнішню регулюючу функцію.

Окремо варто зупинитися на молочній промисловості, її системі. Так, її складовими виступають: підприємства – виробники сирого молока (тваринницькі ферми), підприємства з переробки сирого молока на молочну продукцію, різні типи торгових оптових і роздрібних підприємств, споживачі кінцевої продукції. При цьому ключовою ланкою молочної галузі та гарантом наповнення ринку залишається сільське господарство.

Не можна оминати увагою й того, що на ринку діють не лише суб'єкти, які займаються бізнесом, а й споживачі – особливі учасники молочної галузі. Зупинимось на цьому докладніше. Передусім вкажемо, що категорія «споживач» вважається проблематичною в Господарському кодексі, оскільки останній не містить трактування цього поняття. Також немає консенсусу щодо визначення цієї категорії в інших вітчизняних законах. Наприклад, Закон України «Про захист прав споживачів» визначає споживача як особу, яка придбає, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманої працівника.

Вбачається, що дану категорію слід розглядати у ширшому сенсі, бо цей термін охоплює категорію кінцевих споживачів, тобто фізичних осіб, які споживають продукцію для власних потреб (домашнє споживання), і «проміжних» споживачів, а саме фізичних або юридичних осіб, які купують продукцію для подальшої комерційної діяльності (промислове споживання) [6].

Звісно, між вказаними учасниками ринку виникають взаємовідносини, що визначаються сукупністю організаційних форм, які дозволяють їм задовольнити власні інтереси. Саме завдяки цьому забезпечується рух товарів і послуг від продавців до покупців.

Крім того, встановлюються взаємовідносини між сільськогосподарськими підприємствами, що виробляють молочну продукцію, і підприємствами, що її переробляють. Більш того, вони пронизують усі стадії (виробництво, переробка, транспортування, зберігання та збут) процесу виробництва кінцевої продукції і, урешті-решт, позначаються на виконанні функцій управління (прогнозування та планування, організація, мотивація й управління виробництвом, транспортуванням, переробкою, зберіганням та збутом).

Не можна не відзначити, що найважливіші з цих відносин поділяються на три основні типи: виробничо-економічні, нормативно-правові та фінансово-кредитні. Однак комбінація елементів економічних і правових відносин між підприємствами, що виробляють молочну продукцію, і підприємствами, що її переробляють, постійно змінюється, переплітається, тим самим сприяє розвитку кожного окремо. За такого стану справ потрібні надійні й дієві механізми їх регулювання, що цілком логічно й виправдано. Пояснимо висловлене.

Метою створення регулюючих механізмів є забезпечення підприємствам молочної підкомплексу максимально рівномірного обміну результатами праці на різних стадіях виробництва і доведення кінцевого продукту до споживача. У той саме час правові механізми організації підприємств повинні забезпечити взаємовигідну участь підприємств у спільній діяльності й успішне досягнення цілей кожного з них, а також сприяти вирішенню соціально-економічних проблем сільських територій.

У контексті сказаного окремо зауважимо, що організаційна форма правових відносин підприємств й організаційно-правова форма господарювання – це дотичні поняття. Пояснюється це тим, що будь-яке виробництво базується на певних правових взаємовідносинах, що виникають на різних рівнях. У той саме час організаційно-правова форма підприємства визначає організаційну форму правових й економічних відносин всередині підприєм-

ства. Виходячи з усього наведеного, процес управління підприємством не може бути відокремлений від системи правових й економічних взаємовідносин.

У той саме час на рівні міжгосподарських відносин форми організації правовідносин формуються незалежно від форм організації учасників останніх, виходячи з принципів добровільності й взаємної вигоди [12]. Отже, при розробленні правових механізмів усе це треба брати до уваги.

Заслужує на окрему увагу й урахування той факт, що будь-який товаровиробник намагатиметься отримати прибуток від торгівлі молоком і молочними продуктами, а успіх його діяльності залежить від організації виробничого процесу й співпраці з організаціями всіх галузей агропромислового підкомплексу. Таким чином, досягненню мети й проведенню успішної діяльності товаровиробниками сприяє створення збутових, постачальницьких, переробних та інших обслуговуючих кооперативів.

Усе наведене набуває неабиякої ваги з огляду на те, що, як показали дослідження, відмінності у поведінці й недовіра до правовідносин між сільськогосподарськими виробниками і переробними підприємствами негативно позначається на їх економічному становищі. Часто через монополні закупівельні ціни, встановлені деякими переробними підприємствами, сільськогосподарські виробники виробляють сировину собі у збиток, що призводить до скорочення виробництва, недовикористання виробничих потужностей переробних підприємств, зростання собівартості одиниці продукції, зниження рентабельності й погіршення фінансового стану переробних підприємств.

Усе наведене вище дає підстави стверджувати, що необхідно налагодити ефективну й взаємовигідну співпрацю між виробниками сировини і переробниками. Оскільки це питання є комплексним, важливо підходити до його вирішення ретельно. У зв'язку з цим виникає потреба в розробці економіко-математичної моделі, яка може забезпечити комплексний кількісний аналіз взаємодії партнерів й встановити обґрунтовані критерії взаємовигідного партнерства, чому, зокрема, сприяє державне регулювання.

У той саме час слід враховувати й таке: державні органи впливають на ринок молока і молочної продукції за допомогою різних механізмів і виконують у молочній галузі кілька основних функцій.

По-перше, здійснюють нормативне регулювання завдяки тому, що саме держава встановлює законами, указами, постановах та інших нормативно-правових актах (йдеться не лише національні, а й ратифіковані міжнародні) правила взаємодії між учасниками ринку молока і молокопродуктів України, визначає правила безпеки продукції. На підтвердження зазначимо, що на сьогодні ринок молока та молокопродукції в Україні регулюється близько 60 правовими актами. Проте майже всі регуляторні інструменти мають певну кількість недоліків і прогалин, які можуть перешкоджати нормальному функціонуванню ринку.

Основним нормативно-правовим актом, що закладає правові й організаційні основи ринку молока, є Закон України «Про молоко та молочні продукти» від 24 черв. 2004 р. № 1870-IV [7].

Правові взаємовідносини учасників ринку молока у фінансовій сфері базуються переважно на положеннях Конституції України як важливого джерела господарського й фінансового права, яке відображає правове середовище підприємницької діяльності в нашій країні. Так, Основний Закон передбачає право громадян здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. При цьому держава гарантує розвиток конкуренції у підприємницькій діяльності, бореться з монополізмом, регулює кредитну, бюджетну і податкову сфери, захищає права споживачів, контролює якість і безпеку

продукції та всіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів. Крім того, Конституція України створює правову основу для розвитку вільного підприємництва в країні, а також передумови для використання фінансового менеджменту як системи управління фінансами суб'єктів господарювання в умовах ринкової економіки [4].

У свою чергу, Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. регулює відносини, що виникають між учасниками ринку молока й молокопродуктів в Україні у процесі організації та ведення ними господарської діяльності [5].

Фінансово-майнові відносини учасників ринку молока регламентуються нормами цивільного права, що зафіксовані, зокрема, у Цивільному кодексі України від 16.01.2003 р. [6].

Закон України «Про оплату праці» [8], Кодекс законів про працю України [3] унормовують трудові й фінансові відносини учасників ринку молока зі своїми працівниками, зокрема, щодо оплати праці, укладання трудового договору тощо [10].

По-друге, держава здійснює перевірку дотримання встановлених стандартів усіма учасниками галузі, а також створює умови економічно доцільної діяльності виробників. Наприклад, зусилля державних органів можуть бути спрямовані як на збільшення виробництва молока (залучення нових учасників, підтримка інвестиційних проєктів), так і на обмеження зростання виробництва (забезпечення прибутковості поточних учасників, обмеження входу в галузь, економічна мотивація до скорочення виробництва).

Крім вертикального поділу заходів, що вживаються на ринку молока й молочної продукції України, існує горизонтальний, який включає такі блоки заходів: заходи митно-тарифного регулювання, із заборони й обмеження зовнішньоторговельної діяльності, захисту внутрішнього ринку.

Виходячи з наведеного, вбачається, що законодавчі акти, спираючись на приписи яких урегульовуються правові й економічні відносини суб'єктів – учасників ринку молока, необхідно приймати за безпосередньої участі представників бізнесу, тобто до розробки проєктів цих актів мають залучатися бізнесмени, виробники та ін. Показовим, на наш погляд, є приклад розвинених європейських країн, таких як Німеччина, коли представники асоціацій і спілок підприємців беруть безпосередню участь в обговоренні проєктів, законів і можуть лобіювати інтереси своїх членів у державних структурах [9].

Не менш важливим є й той факт, що завдяки договірним відносинам, які унормовуються положеннями цивільного законодавства, створюються й розвиваються постійні організаційно-виробничі зв'язки, а також координуються фінансово-економічні відносини між учасниками.

Як показує аналіз законодавчих приписів, існуюча система договорів між переробними організаціями й сільськогосподарськими виробниками потребує вдосконалення. Найефективнішим способом вирішення проблеми ринку молочної продукції було б укладання довгострокових контрактів на багаторазові закупівлі як сировини, так і продукції (поставка). На ринку можуть діяти різні інтегровані організації. До прикладу, Господарський кодекс України групує всі господарські об'єднання відповідно до їх організаційно-правової форми, включаючи асоціації, товариства, консорціуми, концерни, промислово-фінансові групи, асоційовані компанії та холдингові компанії тощо. На молочному ринку деякі організації вже входять до складу бізнес-асоціацій, що є позитивною тенденцією у контексті вищезазначеного [6].

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо, що забезпечення країни молоком є спільною справою уряду, аграрного сектору, переробних підприємств, торговельних мереж та споживачів.

Система правових й організаційно-економічних відносин учасників ринку молока й молочної продукції України являє собою сукупність різноманітних каналів, методів і прийомів просування молокопродуктів від виробника до споживача й зустрічного руху грошових потоків, діє на основі міжгалузевих взаємин виробників молока, молочних заводів й організацій торгівлі, створює логістичну мережу на засадах маркетингу.

Водночас, функціонування будь-якого господарюючого суб'єкта – учасника ринку молока і молокопродуктів України багато в чому залежить від нормативно-правової бази, що регламентує його правові й економічні відносини з державою, іншими компаніями та організаціями, споживачами тощо.

З огляду на це на ринок молока та молочної продукції та взаємовідносини між його учасниками необхідний державний вплив, що дозволить досягти відповідних показників продовольчої безпеки України й забезпечити населення якісною молочною продукцією.

Вбачається, що при втручанні держави у систему функціонування ринку молока має братися до уваги тісна взаємодія між суб'єктами ринку на різних рівнях, передбачатися виділення субсидій із державного бюджету регіо-

нам, які реалізують молочну продукцію до інших регіонів країни чи експорту тощо.

Водночас потрібно упорядкувати чинне законодавство, зокрема, у частині недопущення ухвалення законопроектів № 6013 про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період, оскільки вищезазначеним законопроектом вносяться зміни до Цивільного кодексу України, визнається таким, що втратив чинність, Господарський кодекс України, запроваджується перехідний період на сім років для поступового припинення «підприємств» та їх перетворення у господарські товариства, вносяться зміни до низки спеціальних законів із метою приведення їх у відповідність до Цивільного кодексу України. Прийняття законопроектів № 6013 й відміна Господарського кодексу призведуть до порушення суб'єктного ряду ринку молока й молокопродуктів України. З огляду на це вбачається, що функціонування Господарського кодексу України зумовлене необхідністю забезпечення правового статусу суб'єктів ринку, що розглядається.

Крім того, на сьогодні існує потреба у прийнятті єдиного нормативно-правового акта, який регулюватиме усі аспекти взаємодії й закріплювати систему правових взаємовідносин між учасниками ринку молока і молокопродуктів України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1023-12>
2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
3. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>
4. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
5. Крюкова І. О. Система економічних взаємовідносин між учасниками ринку молока та молокопродуктів України. *Український журнал прикладної економіки*. 2020. Т. 5. № 3. С. 8–16. URL: http://ujae.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/ujae_2020_r03_a1.pdf
6. Куценко А. О. Господарсько-правове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання на ринку м'ясо-молочної продукції. *Галузева економічна політика держави: проблеми правового забезпечення* : колективна монографія / за наук. ред. Д. В. Задихайла. Харків : Юрайт, 2013. С. 406–462. URL: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2018/10/Zadykhailo.pdf>
7. Про молоко та молочні продукти : Закон України від 24.06.2004 № 1870-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1870-15#Text>
8. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text>
9. Стелюта Р. В. Особливості виробництва та управління якістю молока в Німеччині на прикладі молочно-товарної ферми м. Вайсенберг. *Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю 204 – Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва*. Поліський національний університет, Житомир, 2021. 42 с. URL: http://ir.polissiauniver.edu.ua/bitstream/123456789/11626/3/Stelyuta_RV_KR_204_2021.pdf
10. Тютюнник М. Є. Формування стратегії антикризового управління підприємством : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра з спеціальності 073 «Менеджмент». Київ, 2021. 142 с. URL: <https://dspace.nuft.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f111291f-3651-49bd-8948-9c058434054f/content>
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15>
12. Шкварук О. П. Управління розвитком ринку молока та молочної продукції в регіоні (за матеріалами Департаменту агропромислового розвитку Вінницької облдержадміністрації) 208 з 16.06.2017 р. : дипломна робота. Вінниця. 2017. 141 с. URL: <http://socrates.vsau.org/b04213/html/cards/getfile.php/14300.pdf>

**ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН
В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ****TRENDS OF THE DEVELOPMENT OF CREDIT RELATIONS
IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE ECONOMY**

**Остапенко Ю.І., д.ю.н., асистентка,
доцентка кафедри господарського права**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Смоляна А.В., студентка IV курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена вивченню тенденцій та проблем розвитку кредитних відносин в аграрному секторі економіки, необхідності державного контролю та регулювання у цій сфері. Проблема економічного зростання аграрного сектору економіки є вкрай актуальною, що пов'язано з раціональним використанням як власних, так і позикових фінансових ресурсів. В умовах дефіциту бюджетних коштів, незначної інвестиційної привабливості аграрної сфери, значимості набувають кредитні відносини аграрних підприємств з банками, оскільки для перших кредити є і залишатимуться надалі основним джерелом залучення фінансових ресурсів. Зважаючи на неможливість забезпечення потреби в оборотних коштах за рахунок власних джерел та тривалості виробничого та фінансового циклів у аграрній галузі виникає більш висока потреба в кредитних ресурсах. Підвищення доступності кредитних ресурсів одна із умов сталого розвитку агропромислового комплексу та економіки загалом. У статті наведено аналіз взаємодії банківських структур з підприємствами аграрного сектору економіки, а також показано актуальність розвитку банківської системи для забезпечення фінансовими ресурсами сільськогосподарських підприємств. Розглянуто актуальні проблеми фінансово-кредитного забезпечення аграрного сектора економіки в контексті сучасних умов. Встановлено, що кредитне забезпечення сільськогосподарських підприємств необхідне для фінансування, зростання та розвитку економіки країни. Доведено, що для забезпечення стійкого розвитку галузі сільського господарства потрібна державна підтримка, яка повинна носити довгостроковий та комплексний характер. Запропоновано напрями подальшої активізації кредитних відносин в аграрному секторі економіки України. Автором досліджено особливості кредитування підприємств аграрного сектору. А також, з урахуванням проаналізованого досвіду зарубіжних країн в кредитних відносинах у аграрному секторі економіки, запропоновано шляхи удосконалення вітчизняних системи кредитування підприємств аграрного сектору.

Ключові слова: банк, кредитування, агропромисловий комплекс, кредитні відносини, аграрний сектор економіки, сільськогосподарські підприємства, фінансові ресурси, підприємства аграрного сектору.

The article is devoted to the study of trends and problems of the development of credit relations in the agrarian sector of the economy, the need for state control and regulation in this area. The problem of economic growth of the agrarian sector of the economy is extremely urgent, which is connected with the rational use of both own and borrowed financial resources. In the conditions of deficit of budget funds, insignificant investment attractiveness of the agrarian sphere, the credit relations of agricultural enterprises with banks acquire importance, since for the former, loans are and will remain the main source of attracting financial resources. Given the impossibility of meeting the need for working capital through own sources and the length of production and financial cycles in the agricultural industry, there is a greater need for credit resources. Increasing the availability of credit resources is one of the conditions for the sustainable development of the agro-industrial complex and the economy in general. The article provides an analysis of the interaction of banking structures with enterprises of the agrarian sector of the economy, and also shows the relevance of the development of the banking system for providing financial resources to agricultural enterprises. Current problems of financial and credit provision of the agrarian sector of the economy in the context of modern conditions are considered. It has been established that credit provision of agricultural enterprises is necessary for financing, growth and development of the country's economy. It has been proven that to ensure the sustainable development of the agricultural sector, state support is needed, which should be long-term and comprehensive. Directions for further intensification of credit relations in the agrarian sector of the Ukrainian economy are proposed. The author has researched the peculiarities of lending to enterprises in the agrarian sector. Also, taking into account the analyzed experience of foreign countries in credit relations in the agrarian sector of the economy, ways to improve the domestic system of crediting enterprises in the agrarian sector are proposed.

Key words: bank, lending, agro-industrial complex, credit relations, agrarian sector of the economy, agricultural enterprises, financial resources, enterprises of the agrarian sector.

Постановка проблеми. Одним із головних довгострокових пріоритетів державної економічної політики країни є сталий розвиток сільського господарства. У сучасних умовах сільськогосподарські товаровиробники у своїй діяльності зіштовхуються із серйозними труднощами, серед яких дефіцит оборотних коштів. В умовах сезонності та тривалості виробничого циклу наслідки цього явища є гострішими, ніж в інших сферах економіки.

Зважаючи на неможливість забезпечення потреби в оборотних коштах за рахунок власних джерел та тривалості виробничого та фінансового циклів у аграрній галузі виникає більш висока потреба в кредитних ресурсах. Підвищення доступності кредитних ресурсів одна із умов сталого розвитку агропромислового комплексу та економіки загалом. В аграрному секторі зберігається висока потреба у будівництві та модернізації виробничих та інфраструктурних об'єктів.

Серед усіх позичальників представники аграрного сектору мають менший доступ до кредитних ресурсів, оскільки фінансові організації зацікавлені в кредитуванні

більш стабільних клієнтів з інших галузей економіки. Складна фінансова ситуація, відсутність ліквідного забезпечення, ризикованість бізнесу викликають підвищення процентних ставок за кредитами підприємств аграрного комплексу, або відмову у розгляді кредитних заявок.

Зважаючи на нерозвиненість сільськогосподарської кредитної кооперації, основним джерелом забезпечення товаровиробників залишаються комерційні банки, хоча механізм їх взаємодії з клієнтами також вимагає вдосконалення з урахуванням особливостей сільськогосподарської діяльності та накопиченого світового досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Водночас, дослідженню питань становлення та розвитку кредитних відносин у аграрному секторі економіки присвячено наукові праці М. Дем'яненко, С. Кравченко, А. Харсун, А. Ісаєн, В. Аранчій, Н. Калантай, тощо. Проте пошук моделі фінансування аграрного сектору, яка б урівноважувала інтереси держави, сільськогосподарських підприємств і фінансових інститутів, залишається актуальним.

У цих умовах особливе значення має дослідження тенденцій розвитку кредитних відносин у аграрному секторі.

Мета статті. Метою цієї статті є аналіз взаємодії банківських структур із підприємствами аграрного сектору економіки, а також тенденцій розвитку кредитних відносин для забезпечення фінансовими ресурсами сільськогосподарських підприємств.

Виклад основного матеріалу. Виникнення кредиту та кредитних відносин має багатовікову історію і відноситься до глибокої давнини. Якщо на початку ці відносини охоплювали економічні відносини між людьми, пов'язані з наданням певної частини продуктів своєї праці в борг, то пізніші періоди розвитку економіки та суспільства вони розвивалися з використанням товарних і металевих грошей.

За часи еволюції кредитних відносин кредит став прерогативою банківських установ. У портфелі активних операцій комерційних банків історично кредит займає найбільшу частку напрямку вкладень фінансових ресурсів, які приносять йому відсотковий дохід. Комерційні банки постійно ведуть роботу над удосконаленням кредитних продуктів, конкуруючи між собою за масштаби клієнтської бази, що в поточній та довгостроковій перспективі дозволяє їм збільшувати розміри доходів, прибутків та обсягів фінансового капіталу.

Останніми роками на розвиток економіки України істотно впливають чинники планетарного масштабу: пандемія коронавірусної інфекції і загострення геополітичної обстановки надають негативний вплив як на розміри доходів суб'єктів економіки, так і на діяльність комерційних банків. У цих умовах, з одного боку, підвищується попит на кредитні послуги комерційних банків, але з іншого боку, погіршується якість кредитів, що видаються, що призводить до збільшення витрат комерційних банків та погіршення їх фінансового стану. Виходячи з зазначених аспектів, можна стверджувати, що банківське кредитування робить значний внесок у стимулювання розвитку економіки. Однак його динаміка та масштаби тісно пов'язані зі станом зовнішнього економічного середовища.

У свою чергу, аграрна галузь – найважливіша складова частина економіки будь-якої держави, від якої залежить її продовольча безпека та незалежність і яка має цілу низку особливостей, які визначають специфіку організації її фінансово-кредитного забезпечення. Це сезонний характер виробництва; безперервність виробничого процесу; здатність сільського господарства до самовідтворення; тривалість кругообігу оборотних засобів; більша залежність від природно-кліматичних умов; високий рівень економічних ризиків тощо.

Слід зазначити, що всі кошти проходять три стадії кругообігу: придбання, виробництво та реалізація. На першій стадії кругообігу сільськогосподарські підприємства спрямовують кошти на придбання необхідних матеріальних ресурсів. Тривалість другої стадії визначається конкретними умовами виробництва. Наприклад, для рослинництва характерне нерівномірне зростання витрат, які збільшуються в першій половині року і зменшуються в другій. Виробництво та реалізація готової продукції починається в третьому кварталі. Вкладення в оборотний капітал та його вивільнення у тваринництві також ритмічні [1, с. 138].

Вказані чинники пояснюють низьку інвестиційну активність суб'єктів аграрного сектору. Тому через низький рівень прибутковості та значні ризики аграрні підприємства не є привабливим напрямом вкладення кредитних ресурсів. Висока інтенсивність руху фінансових потоків у сільському господарстві має гарантувати високу надійність вкладень та хороший рівень повернення кредитів підприємствами сільського господарства. Проте на практиці робота банків із сільгосппідприємствами протікає непросто. При значному зростанні обсягу кредитних вкладень банків в реальний сектор економіки кредитні вкладення у сільське господарство незначні.

Водночас, дослідження фінансового забезпечення підприємств аграрного сектору, у тому числі сільськогосподарських товаровиробників, свідчить про те, що вони сільгоспвиробників працюють переважно за рахунок власних коштів, які є значними, але недостатніми для самофінансування. Відсутність власних коштів змушує агропідприємства розраховувати на державну підтримку, що потребує розвитку як банківського кредитування, так і партнерських форм кредитування [2, с. 115–117].

Кредит для сільгоспвиробників – разом із бюджетним фінансуванням – є одним із найважливіших зовнішніх джерел інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств [3, с. 75–76].

Тому, забезпечення сталого та розширеного процесу відтворення у сільському господарстві вимагає формування та розвитку ефективної кредитної системи, основним елементом якої виступає банківське кредитування, та її ринок, що включає сукупність комерційних банків та широкої мережі небанківських кредитних та фінансових організацій, що забезпечують створення найприйнятливіших умов для безперервного фінансування сільгоспвиробництва з урахуванням його особливостей.

Таким чином, банківське кредитування аграрного сектору – це специфічна форма кредитних відносин, що характеризується наданням коштів банками та небанківськими кредитними організаціями на засадах терміновості, платності, повернення, забезпечення та цільового призначення підприємствам аграрного сектору економіки для поповнення основного та оборотного капіталу з метою забезпечення сталого та розширеного відтворення.

Однією з особливостей аграрної галузі є широке використання товарних кредитів як способу фінансування сільгоспвиробників, яке здійснюється у таких формах як авансові поставки виробничих матеріалів у рахунок майбутнього врожаю, коли погашення сільгоспвиробником кредиту здійснюється за допомогою поставок сільськогосподарської продукції або повернення коштів, в тому числі за рахунок банківських кредитів (при нестачі власних коштів); та авансові платежі за майбутні поставки виробленої сільськогосподарської продукції, які широко застосовуються промисловими підприємствами – переробниками сільськогосподарської продукції та торговими посередниками в особі кооперацій, перекупників тощо.

Необхідно відзначити, що даний вид комерційного кредитування має ряд переваг, порівняно з банківським кредитуванням, що полягають у порівняльній простоті оформлення цих кредитних угод та відсутності забезпечення у формі, подібній до банківської застави, що робить його доступним для сільгоспвиробників з невисоким потенціалом кредитоспроможності.

Незважаючи на те, що аграрний сектор є досить ризиковим, що стримує розвиток сільськогосподарського кредитування, банківські установи розробляють різноманітні кредитні продукти для цієї галузі. Умови кредитування різняться видом кредиту, відсотковими ставками, мінімальною сумою кредиту, терміном кредитування, забезпеченням. Плата за кредит насамперед залежить від процентної ставки та комісійної винагороди. Найбільш визначальними факторами, що впливають на організацію кредитних відносин в аграрному секторі економіки на сьогоднішній день, є низька рентабельність та збитковість сільськогосподарських підприємств, а також нестача ліквідності [4, с. 270].

Однією із тенденцій розвитку кредитних відносин сьогодення є також відсутність довгострокового фінансування: сільськогосподарським підприємствам часто потрібне довгострокове фінансування для інвестицій у виробничі потужності, закупівлі обладнання та модернізації. Однак банківська система може не надавати цьому сектору достатнього довгострокового фінансування. Крім того, проблемною є відсутність кваліфікованих консуль-

тацій, оскільки багато сільськогосподарських підприємств можуть бути не знайомі з фінансами та банківською справою, що ускладнює отримання кредитів і правильне фінансове планування. Для подолання цих проблем. Науковці пропонують вжиття таких заходів як: розробка кредитних програм і фінансових продуктів спеціально для аграрного сектора; державна підтримка створення кредитних ліній з низькою відсотковою ставкою та стимули для банків, що кредитують аграрні підприємства; посилення ролі спеціалізованих банків і кооперативів у кредитуванні аграрних підприємств тощо.

Крім того, кредитування аграрного сектора можна розглядати як інвестиційний проєкт. Це пов'язано з тим, що надання фінансової підтримки сільському господарству може принести певний дохід і мати значний вплив на розвиток аграрного сектора в цілому [3, с. 76].

Як свідчать дослідження, кожен із 10 найбільших банків, що заслуговують на довіру, пропонує аграрним підприємствам широкий спектр кредитних продуктів. У багатьох випадках сільгоспвиробники залучають кредитні ресурси на інвестиційні цілі (наприклад, придбання машин, обладнання, тощо) або на фінансування оборотного капіталу. Фінансування здійснюється або на умовах класичних кредитів, у яких беруть участь тільки позичальник і кредитор, або в рамках пільгових програм, таких як затвердження векселів, партнерські програми із залученням третіх сторін, таких як постачальники та виробники напряду. Витрати на фінансування також можуть бути знижені завдяки реалізації програм державного кредитування, кредитних програм інших країн і програм міжнародної допомоги, наприклад Європейського інвестиційного банку та Європейського банку реконструкції та розвитку тощо [5].

Також існує можливість придбання сільськогосподарської техніки, обладнання, засобів захисту рослин, нафтопродуктів, паливно-мастильних матеріалів тощо на особливо вигідних умовах у рамках партнерських програм. Банки публікують на своїх сайтах список партнерів, зокрема великих виробників і постачальників товарів і послуг. Кожна компанія-партнер встановлює свої умови для позичальників.

Перша і головна перевага партнерських програм – зниження вартості кредитування. Відсоткова ставка за партнерськими програмами на придбання сільськогосподарської техніки залежить від початкового внеску позичальника (0–50%) і терміну кредитування (зазвичай 12–60 місяців). Кредит надається під заставу техніки/обладнання. Графік погашення кредиту встановлюється індивідуально для кожного клієнта. Існують «стандартні», «ануїтетні» і «сезонні» погашення з рівними щомісячними платежами. Відсоткова ставка за кредитами на поповнення обігових коштів у рамках партнерської програми визначається строком кредиту (траншу) та рівнем забезпечення кредитної угоди. Транші погашаються одноразово наприкінці терміну дії, а процентні платежі – щомісяця або за індивідуальним графіком залежно від сезонності бізнесу.

Як заставу банки готові прийняти сільськогосподарську техніку та обладнання, легкові та вантажні автомобілі, нерухомість, власні активи позичальника, майбутні врожаї та майнові права за договором. Застава має бути застрахована в одній зі схвалених страхових компаній. Як правило, розгляд повного пакета документів у рамках партнерської програми здійснюється відповідно до спрощеної процедури оцінки та експертизи кредитних заяв [5].

Сьогодні на ринку кредитування присутня велика кількість установ, готових кредитувати аграрний сектор, включаючи банки, міжнародні фінансові організації, кредитні спілки та держава в рамках програм допомоги. Основними кредиторами залишаються банки, які останнім часом збільшили свою увагу до суб'єктів аграр-

ної галузі, але все ще застосовують суворі умови, такі як чиста кредитна історія, відмінна фінансова звітність, бездоганна репутація та успішна господарська діяльність протягом достатнього періоду часу. Всі ці фактори забезпечують розвиток ефективних довгострокових відносин між банками та сільськогосподарськими підприємствами.

Розширюється і спектр кредитних продуктів. Крім звичайних кредитів, все більшого поширення набувають такі моделі кредитування, як вексельне та партнерські програми. Продукти, що пропонуються банками, дуже схожі один на одного з точки зору обсягу кредитування, графіку погашення, тривалості та вартості. У цьому контексті досить складно вибрати правильний банк і кредитні продукти, які можуть підвищити ефективність аграрного виробництва. Окрім широкого спектру подібних пропозицій, ускладнює вибір і брак інформації про деталі банківських кредитів. Тому важливо постійно моніторити банківський ринок і шукати вигідні пропозиції та моделі фінансування.

Отже, забезпечення сільськогосподарських підприємств коштами, необхідними для продовження їхньої діяльності, є особливо важливим завданням сьогодні, коли агресивна війна росії призвела до руйнівних тенденцій в економічній системі України та знищення сільськогосподарського сектору на півдні та сході країни. Внаслідок цих процесів кредитні програми для суб'єктів аграрного сектору були суттєво згорнуті, а суми, доступні для кредитування таких підприємств, значно скоротилися. Водночас влітку 2022 року, коли внутрішня ситуація стабілізувалася і банки почали поступово відновлювати свої програми кредитування, ставки за кредитами значно зросли, що було зумовлено монетарною політикою НБУ, який у червні підвищив облікову ставку з 10% до 25% [6].

Кредитні відносини для підприємств агробізнесу в ринкових умовах реалізуються також через програми та ініціативи державних органів та міжнародних організацій. Зокрема, окрім кредитної підтримки, суб'єкти аграрного сектору отримали доступ до платформи Дія.Бізнес, де вони можуть обирати напрямки розвитку бізнесу, слідкувати за трендами, аналітикою та ідеями для започаткування власної справи, а також отримувати інформацію щодо різноманітних питань розвитку бізнесу та нюансів ведення бізнесу, стандартизації та технічних регламентів, воєнного стану. Вони мають можливість отримати доступ до довідників та практичних посібників тощо [8, с. 85–86].

Ефективним способом підвищення доступності кредитних ресурсів для аграрного сектору було б запровадження механізму, за яким держава гарантує частину або всі виплати за кредитами. Гарантійні фонди діють у багатьох країнах світу. Це дозволило б вирішити проблему забезпечення кредитів, підвищити кредитоспроможність сільськогосподарських підприємств, стимулювати надання кредитних ресурсів банківським сектором, убезпечити бюджетні видатки та перерозподілити кредитні ризики [5, с. 53–54]. В Україні існує подібна така програма – «Доступні кредити 5–7–9%».

Таким чином, виходячи з вищевикладеного, аграрний сектор у сучасній економіці відіграє важливу роль, що призвело до формування спеціалізованих систем кредитування сільського господарства, що відрізняються від кредитування інших галузей економіки.

У сучасних умовах сільськогосподарські товаровиробники мають обмежений доступ до кредитів, насамперед банківських кредитів, зокрема через націленість вітчизняних банків та мікрофінансових організацій на переважну взаємодію з позичальниками, які з мінімальними ризиками забезпечують своєчасне повернення виданих кредитів та нарахований відсоток. Спостерігається негативний процес посилення лихварського характеру банківської системи, її спрямованості на отримання прибутку переважно від спекулятивних операцій, включаючи валютні

операції та торгівлю, що переважає розвиток споживчого кредитування, значною мірою заснованого на обсягах грошових переказів мігрантів, що надходять.

Сучасна система кредитування аграрного сектору має будуватися відповідно до прогресивного розвитку організації господарства та забезпечення безпеки ринкових умов, забезпечення виконання завдань державної аграрної політики, а також вирішення серйозних загальнонаціональних проблем – забезпечення продовольчої незалежності країни. Тому рекомендується, наприклад, залучати мікрофінансові організації до надання кредитів дрібним сільськогосподарським позичальникам.

Поява нових можливостей застосування кредитними організаціями сучасних цифрових та маркетингових технологій дозволить їм перейти до масового обслуговування малих та середніх господарств, використовуючи свою широку мережу філій на місцях, включаючи велику клієнтську базу та інші підрозділи, які можуть виступити агентами для видачі кредитів на місцях. В даний час через високі ризики сільгоспвиробників, пов'язаних з їх низьким потен-

ціалом кредитоспроможності, зумовлених сукупністю умов і факторів, що визначають їхню діяльність, спостерігається дефіцит банківського кредитування аграрного сектору.

Для вирішення сукупності соціально-економічних проблем у ринкових умовах будь-яка держава об'єктивно має сприяти покращенню доступності банківських кредитів для більшої частини сільгоспвиробників, особливо середніх та малих, через надання фінансових заходів їх підтримки, включаючи субсидування за рахунок коштів державного бюджету частини їх видатків на сплату відсотків.

Висновки. Отже, висока потреба в кредитних ресурсах з боку товаровиробників аграрного сектору, сучасний стан та динаміка кредитування агробізнесу в країні дозволяють дійти висновку про необхідність створення оптимального механізму взаємодії підприємств аграрного сектору та комерційних банків під час процедури кредитування відповідно до сучасних економічних умов, який потрібно закріпити в окремому законодавчому акті, а саме шляхом прийняття Закону України «Про банківське кредитування підприємств аграрного сектору економіки».

ЛІТЕРАТУРА

1. Безкровний О., Бражник Л., Чумак В., Фінансова діяльність аграрних підприємств: навч. посіб. (електронне видання). Полтава: ПДАУ, 2022. 211 с. URL: <https://dspace.pdau.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4e91c2a6-7dec-4894-a7ea-753b0e440d27/content>
2. Білоченко А. М. Кредитування аграрного сектору України в умовах війни. Економіка та суспільство. 2023. С. 6. Вип. 48. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2186/2113>
3. Мікуляк К. А. Фінансово-кредитні відносини суб'єктів аграрного сектору в ринкових умовах. Фінансова система країни: тенденції та перспективи розвитку. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. 2022. С. 85-88. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/12778/1/%D0%A4%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%BD%D1%96%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B8-5-8.pdf>
4. Негрей, М. В., Трофімцева, О. В. Аналіз функціонування аграрного сектору України в умовах війни. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Економічна». 2022. № 102. С. 49-56. URL: <https://periodicals.karazin.ua/economy/article/view/20374/19887>
5. Петрига О.М., Яворська Т.І., Прус Ю.О. Економіка аграрного підприємства: навчальний посібник. Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2016. 498 с.
6. Сидор Г. В. Напрями удосконалення кредитного забезпечення сільського господарства. Інноваційна економіка. 2014. № 3. С. 269-276. URL: https://ie.at.ua/IE_2014/InnEco_3-52-2014.pdf
7. Томашук, І.В., Томашук І.О. Кредитування аграрних підприємств як ефективне джерело інвестиційної діяльності. Управління змінами та інновації, вип. 7 (Вересень). 2023. С. 74-84. URL: <https://cmi.politehnica.zp.ua/index.php/journal/article/view/90/85>
8. Трусова Н. В. Моделі банківського кредитування підприємств аграрної галузі. Електронне фахове видання «Ефективна економіка». 2021. № 4. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/4_2021/9.pdf

ВИДИ КРИПТОВАЛЮТ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ОБІГУ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ

TYPES OF CRYPTOCURRENCIES AND FEATURES OF THEIR CIRCULATION: LEGAL ASPECTS

Пархоменко М.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри права

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Тубань О.В., аспірант

*Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України*

Ціллю статті є проведення аналізу, визначення і надання характеристики особливостям функціонування окремих видів криптовалюти, визначення характерних рис і відмінностей обігу криптовалюти у порівнянні від обігу фіатних грошей, надання пропозицій. Методи дослідження. Виявлення різних видів криптовалюти, надання характеристики їх обігу, порівняння окремих елементів правового режиму обігу криптовалюти із відповідними елементами класичних грошей потребують застосування комплексу різних методів наукового пізнання – порівняльно-правового, системно-структурного, структурно-функціонального, аналізу та синтезу, формально-юридичного, діалектичного, історично-правового та інших. За допомогою цих методів можна поставити перед собою і сформулювати ціль статті та спробувати її досягти, а також описати результати у висновках до роботи. Результати. У науковій статті вказано на існування близько 19 тисяч криптовалют в мережі інтернет. Виявлено і схарактеризовано три основні їх групи: біткойн, альткоїни, токени; надано стислу характеристику кожній групі, висвітлено специфіку та особливості обігу. Виявлено позитивні та негативні сторони (ризики) здійснення операцій із криптовалютою, а також проаналізовано відмінності криптовалюти та традиційних (фіатних) грошей. Показано, що не дивлячись на нечинність прийнятого Закону України «Про віртуальні активи», операції з криптовалютою користуються великим попитом. Це є наслідком тривалої відсутності нормативного закріплення відносин із криптовалютою. Але відсутність чинної правової бази лише додає нових ризиків учасникам відносин на ринку криптовалюти. Зазначено, що уже Кодекс України з процедур банкрутства легітимізував відносини із криптовалютою під назвою «електронні гроші». Визначено переваги емісії та обігу криптовалют у порівнянні із емісією та обігом класичних грошей. Ці переваги дозволяють українцям продовжити інвестувати у криптовалюти, а Україні залаштаритися на п'ятому місці у світі за кількістю користувачів ID-гаманцями біткойнів. Підтримано пропозиції учених щодо легітимізації операцій із «майнінгу» криптовалют, запровадження їх ліцензування, оподаткування доходів від них, запровадження заходів відповідальності для порушників та ін.

Ключові слова: криптовалюта, віртуальні активи, правовий режим, електронні гроші, суб'єкт господарювання, банк, технологія блокчейн, біткойн, правове регулювання, ID-гаманець, емісія криптовалюти.

The purpose of the article is to analyze, define and characterize the peculiarities of functioning of certain types of cryptocurrency, to identify the characteristics and differences of cryptocurrency circulation in comparison with fiat money circulation, and to provide suggestions. Research methods. Identification of different types of cryptocurrencies, characterization of their circulation, and comparison of certain elements of the legal regime of cryptocurrency circulation with the relevant elements of classical money require the use of a complex of various methods of scientific cognition – comparative legal, systemic-structural, structural-functional, analysis and synthesis, formal legal, dialectical, historical and legal, and others. With the help of these methods, one can set and formulate the purpose of the article and try to achieve it, as well as describe the results in the conclusions to the work. Results. The scientific article indicates the existence of about 19 thousand cryptocurrencies on the Internet. Three main groups of cryptocurrencies are identified and characterized in the article: bitcoin, altcoins, and tokens; provides a brief description of each group, and highlights the specifics and features of circulation. Article identifies the positive and negative aspects (risks) of cryptocurrency transactions and analyzes the differences between cryptocurrency and traditional (fiat) money. It is shown that despite the invalidity of the adopted Law of Ukraine "On Virtual Assets", cryptocurrency transactions are in great demand. This is a consequence of the long-standing absence of regulatory framework for relations with cryptocurrencies. However, the absence of an effective legal framework only adds new risks to participants in the cryptocurrency market. It is noted that the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures has already legitimized relations with cryptocurrency under the name "electronic money". Article identifies the advantages of issuing and circulating cryptocurrencies in comparison with the issuance and circulation of classical money. These advantages allow Ukrainians to continue investing in cryptocurrencies, and Ukraine remains in fifth place in the world in terms of the number of users of bitcoin ID-wallets. The author supports the proposals of scientists to legitimize cryptocurrency mining operations, introduce their licensing, taxation of income from them, and introduce liability measures for violators, etc.

Key words: cryptocurrency, virtual assets, legal regime, electronic money, business entity, bank, blockchain technology, bitcoin, legal regulation, ID-wallet, cryptocurrency issue.

Вступ. У сучасному світі спостерігається значний розвиток інформаційних технологій, який обумовив появу нових платіжних систем, фінансових інструментів, різних методів і платформ розрахунків. Це стало відповіддю окремих громадян та бізнес-груп на сучасні кризи у світовій економіці і політиці. Криптовалюта є новим сучасним продуктом. Вона є засобом обігу, платежів, принципово відмінним від традиційних. Сьогодні широко відомо про появу та функціонування електронних або віртуальних грошей, проте глибока обізнаність про механізм функціонування криптовалют та можливості їх повноцінного використання або здійснення розрахунків, фінансування проектів є залишається низькою. Тому схарактеризувати основні види криптовалют, виділити їх характерні особливості, роз'яснити переваги та недоліки криптовалют різних видів, проаналізувати стан, спрогнозувати

динаміку та перспективи розвитку ринку криптовалют є доволі важливим. Для цього потрібно визначити переваги використання різних криптовалют, серед яких рівні умови використання користувачами, безмежні можливості транзакцій, їх прозорість, відсутність ускладнень під час здійснення міжнародних переказів, неможливість заблокувати чи заморозити криптовалютний гаманець і кошти на ньому, відсутність комісії за проведення транзакцій, відкритий код криптовалюти, децентралізованість та ін. Також потрібно позначити сучасні певні підходи до визначення фінансово-правової природи криптовалют.

Людство вперше дізналося про криптовалюту 31 жовтня 2008 року, визнавши її новим фінансовим явищем чи грошовим сурогатом, коли у мережі інтернет було описано і запущено в генерування та обіг перший вид криптовалюти – біткойн [1, с. 34]. Сьогодні існує декілька тисяч

різних видів криптовалюти, але її правовий режим досі однозначно не визначено. У зв'язку з цим існує проблема бухгалтерського обліку криптовалюти суб'єкта господарювання та ряд інших проблем. У деяких країнах операції із криптовалютою легітимовані. В Україні прийнятий 17 лютого 2022 року Закон «Про віртуальні активи» до сьогодні чинності не набрав [2]. На це є багато причин. Та зараз уявляється важливим для подолання проблеми повноцінної легітимації операцій із криптовалютою в Україні (а часткова легітимація сьогодні відбулася у Кодексі України з процедур банкрутства [3] на що вказали українські дослідники, зокрема член-кореспондент НАПрН України Т. Коломоєць [4]) класифікація видової різноманітності криптовалют та виявлення особливостей їх обігу.

Аналіз наукових джерел. Проблематикою правового визначення сутності та виявлення особливостей розвитку криптовалют, їх видів, переваг та недоліків опікувалися дослідчені вчені та молоді дослідники з різних галузей і сфер науки. Серед них можна назвати роботи таких дослідників, як: Б. Дерев'янюк [1], В. Дядик [5], Т. Коломоєць [4], М. Король, І. Дір, В. Вароді [6], Б. Лапчук [7], В. Левицький, С. Радинський, С. Радинська [8], О. Лов'як, Т. Лозова [9], І. Момот, Ю. Момот, Д. Козенков [10], В. Рядінська [11], В. Івахнюк [12], О. Усатенко, А. Макурін [13] та ін. Проте залишилися без чіткої відповіді питання про види, особливості функціонування криптовалют, що вказує на необхідність проведення додаткових досліджень.

Методи дослідження. Виявлення різних видів криптовалют, надання характеристики їх обігу, порівняння окремих елементів правового режиму обігу криптовалют із відповідними елементами класичних грошей потребують застосування комплексу різних методів наукового пізнання – порівняльно-правового, системно-структурного, структурно-функціонального, аналізу та синтезу, формально-юридичного, діалектичного, історично-правового та інших. За допомогою цих методів можна поставити перед собою і сформулювати ціль статті та спробувати її досягти, а також описати результати у висновках до роботи.

Формулювання цілі роботи. Ціллю статті є проведення аналізу, визначення і надання характеристики особливостям функціонування окремих видів криптовалюти, визначення характерних рис і відмінностей обігу криптовалюти у порівнянні від обігу фіатних грошей, надання пропозицій.

Криптовалюта: види, правова природа, особливості обігу. Назва криптовалюта – це комбінація слів «криптографія» та «валюта». У криптографії використовуються новітні досягнення математики та електроніки для захисту коштів і накопичень, щоб ніхто інший не зміг ними заволодіти та витратити їх на власну користь всупереч інтересам законного власника. На сьогодні у світі функціонує декілька тисяч різновидів криптовалюти. Але найпершими були лише біткойни, які монополярно використовувалися у криптопросторі кілька років після своєї появи. Надалі почали з'являтися інші види цифрових монет окрім біткойнів, а саме токени та альткоїни, а потім інші. Кожна група криптовалют має свої відмінності, переваги та недоліки. Електронні гроші прийнято називати цифровою валютою, яка має властивості фіатних грошей. Цифровими можна назвати всі види віртуальних валют та криптовалют. Іноді зустрічається й інша назва цифрових грошей – «кіберготівка». Українські дослідники звертають увагу на те, що у Кодексі України з процедур банкрутства застосовано термін «електронні гаманці боржника (у тому числі депозитні рахунки), відкриті в банках та інших фінансово-кредитних установах, небанківських надавачах платіжних послуг, емітентах електронних грошей в Україні та за кордоном» [4, с. 657; 3]. Під біткойнами розуміється криптовалюта, яка з'явилася пер-

шою, але яка й досі вона залишається провідною з усіх цифрових монет, зважаючи на ринкову капіталізацію.

Криптовалюта є одним із основних різновидів віртуальної валюти. Програму її функціонування розробляють відомі чи невідомі особи або їх групи і запускають криптографічними засобами за допомогою математичних обчислень, пов'язаних з технологією блокчейн. До найбільш поширених видів криптовалюти відносять також альткоїни, стейблкойни та інші їх різновиди. Мова йде про віртуальну та цифрову валюту, що функціонує у мережі інтернет, яку створили за допомогою складних криптографічних алгоритмів. Вважається, що сьогодні функціонують близько дев'ятнадцяти тисяч різновидів програм обігу криптовалют. І кожна програма має свої особливості. Перш ніж почати розглядати особливості функціонування різних видів цифрових монет, слід зазначити, що токени поділяються на декілька великих груп. Кожна із груп має певні унікальні особливості. Але при цьому кожна із груп має і спільні риси із іншими групами криптовалют. За різновидом функціонування програми емісії та обігу умовно виділяють три великі групи криптовалют: альткоїни; токени; біткойни.

Альткоїни є альтернативними віртуальними монетами, програму обігу яких було розроблено за аналогією із програмою обігу біткойнів, але видозмінено і перероблено.

Токени не можна вважати класичною криптовалютою. Мова йде про деякі із видів грошових сурогатів. Також можна порівняти їх із віртуальними цінними паперами. Іноді токени називають просто електронними жетонами. Вони мають певні відмінності від криптомонет. Зокрема токени можуть емітуватися як децентралізовано, так і централізовано. Якщо криптомонети у будь-якому разі ґрунтуються на технології блокчейну, то токени можуть ґрунтуватися на інших технологіях.

Біткойн є найпершою криптовалютою, яка досі залишається провідною цифровою монетою за ринковою капіталізацією. Це глобальна однорангова електронна платіжна система, яка дозволяє сторонам здійснювати угоди без посередників від імені банку чи іншої фінансової організації. Ця криптовалюта часто розглядається як цифрова альтернатива класичним валютам та золоту. У біткойна є низка відомих важливих відмінностей від традиційних паперових грошей, до яких ми звикли: обмежена емісія та відсутність посередників.

Однією із багатьох причин розробки і запуску програми обігу біткойнів було намагання зменшити зовнішній вплив на валюту чи то державного (національного) банку, чи то якоїсь фінансової системи або структури, чи то уряду держави, чи якогось правителя. Віртуальні монети передаються користувачами один одному через перерахування з одного електронного гаманця на інший. При цьому програма емісії нових монет криптовалюти є незалежною від будь-яких осіб, компаній чи держав. Програма працює автономно без втручань будь-якого банку чи фінансової установи. Жодні монополісти на управління емісією альткоїнів, гаманцями клієнтів, операціями між ними відсутні. Усі відомі види альткоїнів емітуються і перерозподіляються автономно і вільно у власній мережі з використанням технології розподільного реєстру. Найбільш відомим і поширеним прикладом цього є технологія блокчейну. Кожен з альткоїнів є унікальним.

Для того, щоб отримати можливість вільно розпоряджатися власними одиницями криптовалюти, не втратити їх та не стати жертвою зловмисників, потрібно якомога більше знати про кожен із видів токенів та правила користування ними. Криптомонети передаються користувачами від одного до іншого за допомогою електронних гаманців. Банки участь в цьому не беруть, як і інші платіжні системи чи фінансові установи. Система цифрових монет є децентралізованою. Історії кожної транзакції (блокчейну) збе-

рігаються на пристроях великої кількості користувачів. Єдиний централізований комп'ютер відсутній.

Відомо тисячі видів криптовалюти, проте не всі з них економічно привабливі та користуються попитом. Більше того, можна сказати, що абсолютна більшість із них не є цікавими потенційним власникам. Можна виділити топ-10, тобто 10 найпопулярніших видів криптовалют: Bitcoin (BTC), Ethereum (ETH), Tether USDt (USDT), BNB (BNB), XRP (XRP), Solana (SOL), USDC (USDC), Cardano (ADA), Dogecoin (DOGE), Avalanche (AVAX) [14]. Названі види криптовалюти отримали попит на ринку віртуальних грошей, а технологія блокчейну впроваджується далеко за межами сфери фінансів. Тому уряди різних країн, їх центральні (національні банки), інші організації розпочали випуск своїх віртуальних грошей. Цифрову валюту центральних банків визнано скорочено звати CBDC.

На жаль, в Україні до сьогодні відсутнє чинне законодавство, яким би визначався правовий режим операцій із криптовалютою. 10 листопада 2014 року НБУ видав Роз'яснення щодо правомірності використання в Україні «віртуальної валюти/криптовалюти» Bitcoin, в якому визнав біткойн грошовим сурогатом, який не має забезпечення реальною вартістю і не може використовуватися фізичними та юридичними особами на території України як засіб платежу, оскільки це протирічить нормам українського законодавства [15]. І хоча відтоді минуло майже десять років і погляди громадян та чиновників дещо змінилися, проте чинне законодавство з визначенням правил обігу криптовалют досі відсутнє. Неможливість впливу на обіг криптовалют викликана децентралізованим характером їх обігу. Прийнятий, проте нечинний Закон України «Про віртуальні активи» від 17 лютого 2022 року розроблявся для легалізації та правового супроводу операцій із криптовалютою [2]. Але через відсутність його узгодження із нормами Податкового кодексу України й іншими актами законодавства він так і не набрав законної сили.

Ринок криптовалют успішно функціонує на світовому фінансовому ринку. Але впровадження у грошовий обіг криптовалют підтримується далеко не всіма країнами світу. В деяких країнах операції із криптовалютою легітимуються повністю, у деяких – частково, а в деяких повністю забороняються. Очевидно причина останнього у тому, що особливості функціонування криптовалюти, особливості її емісії та придбання суттєво відрізняються від особливостей функціонування фіатних валют [6, с. 173]. Можливо наразі відокремити загрози та переваги, пов'язані з їх використанням. Перевагами обігу криптовалют є відсутність зовнішнього чи внутрішнього адміністратора, анонімність, можливість для таємного інвестування, відносна надійність, незалежність від політичного стану, швидкість дій, простота транзакцій тощо [10]. Проте операції із криптовалютою викликають багато сумнівів, таких як утрата пароля або доступу до електронного гаманця, загрози хакерських атак, неможливість внесення до статутного капіталу корпоративних суб'єктів господарювання. Не слід відкидати й економіко-правовий ризик, який полягає в можливості падіння попиту на криптовалюту через підвищення попиту на реальні товари, економічну кризу, світову війну тощо, або через заборону державою однієї і появу нової криптовалюти [1, с. 38].

Але, як будь-яка фіатна або електронна валюта, криптовалюта має низку переваг та недоліків. До перших можна віднести: – повну прозорість розрахунків, – відсутність контролю за мережею, – забезпечений захист, – можливість здійснення анонімних розрахунків, – відсутність залежності курсу криптовалюти від політичних умов або діяльності центральних (національних) банків країн, що є привабливим для інвесторів, – можливість використання «нецілого числа» монет, тобто їх роздроблення. У свою чергу, серед недоліків криптовалют можна назвати те,

що в разі втрати паролю або доступу до електронного гаманця наявна криптовалюта буде повністю втрачена. І для власника гаманця не матиме значення чи доступ до його ID-гаманця отримала інша особа, яка привласнила належні йому віртуальні монети криптовалюти, чи належні йому одиниці (монети) криптовалюти не дістануться нікому, зокрема і йому самому. Також присутня технічна складність використання монет криптовалюти, імовірність хакерських атак. Також криптовалюта часто може бути інструментом чорних ринків, призначеним для ухилення від сплати податків або уникнення негативних наслідків санкцій [10, с. 716–717]. Тому у світі часто ставиться під сумнів законність криптовалют. В Україні є різні підходи до легалізації цього ринку. Найбільш поширена ідея полягає в тому, що криптовалютні операції та доходи слід оподатковувати на загальних підставах залежно від статусу, який надається цифровим монетам [13].

Після Канади та США Україна належить до третьої групи держав за класифікацією, адже відносини із криптовалютою тут і досі не знайшли свого правового врегулювання. Попри те, що у 2016 році Українська біржа стала першим у світі майданчиком, де здійснювалися торги ф'ючерсами на криптовалюту, національне законодавство України досі не регулює криптовалютну діяльність та не містить категорій, до яких можна було б віднести чи порівняти віртуальну валюту. Однакове врегулювання відносин із криптовалютою, електронними грошима є неможливим з огляду на їхню природу й характерні особливості [5, с. 269]. Це є підставою для визнання за криптовалютою особливого правового режиму, враховуючи усі притаманні їй ознаки.

На думку В. Дядик, щоб держава могла ефективно регламентувати операції з криптовалютами необхідно: – визначити механізми мінімізації ризиків; – встановити, чи відповідає криптовалюта якійсь із категорій, яка вже знайшла своє закріплення в національному законодавстві; – вирішити, чи визначати криптовалюту законним платіжним засобом або ж наділити її лише окремими функціями; – розробити механізм оподаткування операцій з криптовалютою із внесенням змін до національного податкового законодавства та вирішити питання щодо ліцензування криптовалютного бізнесу, а саме діяльності криптовалютних бірж та компаній [5, с. 270].

Для визначення фінансово-правової природи криптовалюти та виявлення особливостей її обігу найбільш доречним і логічним є застосування функціонального підходу. Це передбачає виявлення і проведення аналізу функцій грошей, якими є: – міра вартості, – засіб накопичення, – засіб обігу, – засіб платежу та – «світові гроші». Розглядаючи такий підхід стосовно криптовалют можна констатувати, що за їх допомогою можливо забезпечити масштаб цін, тобто вимірювати вартість різноманітних товарів, в результаті чого такі товари можуть бути порівняні між собою і обміняні [8, с. 41]. Це означає, що криптовалюти виконують функцію міри вартості. За допомогою криптовалют можливо зберігати частину отриманих доходів з метою їх використання в майбутньому. Це свідчить про те, що криптовалютам притаманна функція засобу накопичення. Далі, за допомогою криптовалют можливо розрахуватися за товари, вони виступають посередниками у процесі обігу товарів, тобто криптовалютам притаманна функція обігу грошей. Окрім того за допомогою криптовалют можна не лише набувати товари, але й здійснювати платежі. Тобто їм притаманна функція засобу платежу. І нарешті, криптовалюти, вірогідно, можуть виконувати функцію «світових грошей», при цьому не гірше, а часто і краще, ніж будь-які інші види грошей [11, с. 155–156]. Саме криптовалюти мають певні особливості (анонімність використання, що може бути порівняна з готівковими грошовими коштами; використання в режимі онлайн, внаслідок чого операції з ними займають мало часу; зниження

витрат грошового забезпечення; низькі вимоги до забезпечення безпеки тощо), які дозволяють їм здійснювати функцію «світових грошей» навіть ефективніше, ніж традиційним грошам [9, с. 105]. Таким чином, криптовалюти виконують функцію міри вартості, засобу накопичення, обігу, засобу платежу, «світових грошей». За їх допомогою можливо: зберігати частину отриманих доходів з метою їх використання в майбутньому; розраховуватися за товари; вони виступають посередниками у процесі обігу товарів; дозволяють як просто купувати товари у мережі інтернет, так і здійснювати будь-які платежі.

Основні відмінності криптовалют від традиційних грошей. Існує думка, що криптовалюта є наступним етапом еволюції грошей. Відомо, що еволюція грошей це досить складний та довготривалий процес із залученням різних державних інститутів. Шанувальники криптовалют вважають, що саме зараз відбувається процес виникнення нової форми грошей. Тому актуальним є питання порівняння основних особливостей та характеристик криптовалют та традиційних грошей. Існує значна відмінність інституційних характеристик криптовалют та традиційних грошей. Криптовалютам притаманна децентралізованість емісії, натомість традиційні гроші випускаються централізовано [7, с. 280–281]. У цьому можна виділити як позитивну, так і негативну характеристику. Емісія криптовалют є глобальною, поширюється на весь світ, є майже безкоштовною, а традиційні гроші випускаються державними установами, вимагають витрат на розробку, матеріали, випуск та поширення. Часто випуск окремих монет із сплавів різних недорогоцінних металів може коштувати більше за їх номінал. Існують конкретні правила випуску криптовалют, які є прозорими. Цього не можна сказати про емісію традиційних грошей, випуск яких може відбуватися залежно від економічної чи політичної ситуації у країні. Також між криптовалютою та фіатними грошима існує різниця за формою. Перші є записом у віртуальному гаманці власника, тоді як традиційні гроші існують у формі монет, паперових і електронних грошей. Вартість криптовалют визначається попитом та пропозицією, а вартість традиційних грошей залежить від ринку, політики уряду і центрального банку, очікувань інвесторів і покупців тощо. Криптовалюта захищена від підробок завдяки технології блокчейн, чого не скажеш про гроші традиційні. Вагомою різницею є і те, що у криптовалюти немає забезпечення, а у звичайних грошей є. Це може бути ВВП країни та міжнародні резерви [7, с. 280]. Також класичні гроші забезпечуються золотовалютними запасами і природними багатствами країни. Противники криптовалют вважають, що є багато причин не довіряти їй. Серед основних аргументів є наступні: – високий загальний ризик у сфері безпеки, – ризики банкрутства, – ризики шахрайства [12]. Якщо оцінимо основні риси традиційних грошей, то стає очевидною велика різниця між ними та криптовалютою. Проведений поверховий аналіз показує, що криптовалюта не виконує повною мірою такі функції грошей, як міра вартості та засобу обігу і платежу. Але можна впевнено констатувати, що криптовалютам притаманні окремі властивості традиційних грошей. Мабуть через це економісти, фінансисти, юристи, молоді і досвідчені вчені з різних країн і частин світу досі не мають однозначної відповіді чи є криптовалюти грошима і чим взагалі є криптовалюти. Крім цього, багато операцій із криптовалютою, зокрема операції із «майнінгу» криптовалюти, мають схожість із

легальними видами господарської діяльності [16]. Тому слід погодитися із висновком про те, що потрібен розвиток господарського та іншого законодавства у сторону введення зобов'язань із реєстрації «майнерів» криптовалюти як суб'єктів підприємницької діяльності, запровадження ліцензування їхньої діяльності, оподаткування доходів від неї, нормативного визначення заходів відповідальності до порушників і забезпечення повноцінного державного регулювання і стимулювання такої діяльності за посередництва основних засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання [16, с. 173].

Висновки. На основі проведеного аналізу і завдяки застосуванню інших методів пізнання виділено три окремі великі групи видів криптовалют, надано характеристику їм характеристику і порівняння особливостей їх обігу із рисами обігу фіатних грошей. Так, визначено, що у сучасному світі існує велика кількість видів криптовалют, десь близько дев'ятнадцяти тисяч різновидів. За особливостями емісії та обігу їх можна розподілити на три основні характерні типи: біткойн, альткоїни, токени. Кожна з цих груп має свої особливості. У держави, державних і недержавних фінансових інституцій, потенційних власників криптовалют, інвесторів різне ставлення до інвестування у криптовалюту та на проведення розрахункових операцій із ними. Значна кількість країн світу легалізувала такі операції, оподатковує доходи від них. Та є окремі країни, які досі мають застереження до розрахунків криптовалютою, а також певний відсоток пересічних людей, які негативно ставляться до цього феномену сучасності. Причинами цього серед інших можна визнати довготривалу відсутність чіткого правового супроводу операцій із криптовалютою. На жаль, сьогодені нормативно-правова база України не дає ґрунтовних пояснень щодо врегулювання відносин на ринку криптовалют. Це породжує закономірний дисбаланс, який полягає у тому, що економічні нововведення випереджають розвиток законодавства, яке регулює взаємовідносини суб'єктів у сфері розрахунків та платежів. Відсутність правової бази спричинює посилення можливих валютних ризиків суб'єктів національної системи господарювання. Треба доєднатися до пропозицій учених щодо легітимізації операцій із «майнінгу» криптовалюти із їх ліцензуванням, оподаткуванням доходів від них, запровадження заходів відповідальності для порушників тощо.

Перевагами криптовалют є відсутність зовнішнього чи внутрішнього адміністратора, анонімність, зручність для інвестування, відносна надійність, незалежність від політичної ситуації, оперативність, спрощення транзакцій тощо. Однак, як і будь-яке інше нове явище, криптовалюта викликає чимало сумнівів, а також значну кількість ризиків, – таких як втрата пароля або доступу до електронного гаманця, можливість хакерських атак, неможливість внесення до статутного капіталу корпоративних суб'єктів господарювання. Незважаючи на це, українські ІТ-фахівці продовжують інвестувати у криптовалюту, в результаті чого Україна посідає 5 місце у світі за кількістю користувачів ID-гаманцями біткойнів.

Перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз вимагає узагальнення і продовження, а подальші наукові дослідження слід спрямовувати у бік реалізації запропонованих ідей та пропозицій, а саме – подальшої класифікації і систематизації видів криптовалют, визначення характеристик, визнання правової сутності криптовалют через їх легітимізацію та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дерев'янко Б.В. Ризики здійснення операцій з криптовалютою (біткойнами) громадян і суб'єктів господарювання України. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2017. № 3. С. 33–39. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_3_8.pdf
2. Про віртуальні активи: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2074-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. Ст. 51.
3. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18 жовтня 2018 року № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 19. Ст. 74.
4. Дерев'янко Б.В., Коломоець Т.О., Колпаков В.К. Криптовалюта як об'єкт процедур банкрутства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 655–658. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/158>

5. Дядик В.О. Правове регулювання обігу криптовалюти (міжнародний досвід). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. Випуск 8. С. 266–270. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/66>
6. Король М.М., Дір І.Ю., Вароді В.М. Особливості обігу криптовалют як тенденція цифровізації глобальних фінансів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Випуск 28. Ч. 1. С. 170–174. URL: <https://doi.org/10.32782/2413-9971/2019-28-30>
7. Лапчук Б. Основні відмінності криптовалют від традиційних грошей. *Вісник Львівського університету*. 2018. Випуск 44. С. 278–288. URL: <https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/9439-18293-1-PB.pdf>
8. Левицький В.О., Радинський С.В., Радинська С.С. Нормативно-правове регулювання ринку криптовалют та діяльність криптобірж в Україні та світі. *Інноваційна економіка*. 2023. Випуск 3. С. 38–43. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/43010/1/%D0%A1%D0%A2%D0%90%D0%A2%D0%A2%D0%AF_%D0%9A%D0%A0%D0%98%D0%9F%D0%A2%D0%9E%D0%91%D0%86%D0%A0%D0%96%D0%86.pdf
9. Лов'як О., Лозова Т. Окремі аспекти обігу криптовалюти в Україні. *Jurnalul Juridic National: Teorie si Practica*. 2018. № 1. С. 104–108. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2018/1/part_1/24.pdf
10. Момот І.О., Момот Ю.Г., Козенков Д.Є. Сутність та особливості функціонування криптовалют. *Економіка і суспільство*. 2018. Випуск 15. С. 713–719. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/15_ukr/107.pdf
11. Рядінська В.О. Криптовалюти: сучасні підходи до визначення фінансово-правової природи. С. 152–157. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Tezy_18_09_2020_27.pdf
12. Івахно В., Романчук А. Криптовалюта в Україні: регулювати чи дозволити згоріти? *Loyer Hunt*. 2023. 9 серпня. URL: <https://loyer.com.ua/uk/kryptovalyuta-v-ukrayini-regulyuvaty-chy-dozvolity-zgority/>
13. Усатенко О.В., Макурін А.А. Нормативно-правове регулювання доходів від операцій із криптовалютою. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2020. Випуск 34. С. 191–196.
14. Crypto Currency Market Capitalisation, CoinMarketCap website. URL: <https://coinmarketcap.com>
15. Щодо правомірності використання в Україні «віртуальної валюти/криптовалюти» Bitcoin: Роз'яснення Національного банку України від 10.11.2014 року. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0435500-14#Text>
16. Дерев'янко Б.В. Про порівняння господарської діяльності з видобутком криптовалюти («майнінгом») та здійсненням операцій із нею. *Право України*. 2018. № 5. С. 164–175. URL: https://pravoua.com.ua/ua/store/pravoukr/pravo_2018_5/

ПОНЯТТЯ СТАЛОГО ІНВЕСТИВАННЯ В ПРАВІ ЄС

THE CONCEPT OF SUSTAINABLE INVESTMENT IN THE EU LAW

Посєдинок В.В., д.ю.н., професор,

професор кафедри економічного права та економічного судочинства

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЄС є визнаним глобальним лідером в царині правового забезпечення сталого інвестування. Провідна роль у цьому належить тріаді актів законодавства ЄС, яку утворюють Таксономічний регламент, Регламент про розкриття інформації щодо сталого фінансування та Директива про корпоративну звітність зі сталого розвитку. Метою статті є дослідження особливостей визначення поняття сталого інвестування в праві ЄС та проблем його практичного застосування, зокрема, в контексті європейської інтеграції України.

Практичне застосування поняття сталого інвестування стикається з внутрішніми і зовнішніми проблемами. Внутрішні проблеми стосуються оптимальності положень власне актів законодавства ЄС, у яких визначається стале інвестування (непослідовність визначення сталого інвестування, надмірна складність і запутаність правил тощо). Зовнішні проблеми стосуються застосування поняття сталого інвестування у ширшому контексті правового регулювання економіки загалом. До них віднесено такі: (1) правова рамка сталого інвестування ЄС розроблена головним чином для фінансового ринку. Тимчасом більшість інвестицій в Україні здійснюються за межами фінансового ринку; (2) вимогою до сталої інвестиції є належні практики управління в компанії-отримувачі інвестицій. Водночас, міркування сталості не інтегровані в корпоративне право, зокрема, в Україні; (3) поняття сталого інвестування нерозривно пов'язане з ESG-звітністю, ефективність якої як інструменту забезпечення сталості викликає сумніви; (4) в рамці сталого інвестування не адресуються питання, які виникли у зв'язку з війною та необхідністю повоєнного відновлення.

Для того, щоб сталі інвестиції закріпилися в країні, де пріоритетом є подолання наслідків повномасштабної війни, необхідний багатогранний підхід, що включає державну підтримку через регулювання та стимулювання, у поєднанні з розвитком інституційної спроможності, покращення корпоративного управління, підвищенням обізнаності громадськості та узгодженням із європейськими стандартами. Правова рамка сталого інвестування ЄС повинна бути використана у повоєнному відновленні України за принципом «відбудувати краще, ніж було», однак це вимагатиме адаптації і власне інструментів сталого інвестування.

Ключові слова: сталий розвиток, стале інвестування, зелені інвестиції, ESG, нефінансова звітність, корпоративне управління, повоєнне відновлення, європейська інтеграція.

The EU is a recognized global leader in establishing a legal framework for sustainable investment, primarily through a trio of key legislative acts: the Taxonomy Regulation, the Sustainable Finance Disclosure Regulation (SFDR), and the Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD). This article aims to examine the features of how sustainable investment is defined in EU law and explore the challenges of its practical implementation, especially in the context of Ukraine's European integration.

Practical implementation of the sustainable investment concept faces both internal and external challenges. Internal challenges concern the optimization of the EU's legislative provisions defining sustainable investment, including inconsistencies in its definition, excessive complexity, and overly intricate rules. External challenges relate to applying the sustainable investment concept within the broader context of economic regulation. These include: (1) the EU's sustainable investment framework was developed mainly for the financial market, whereas most investments in Ukraine occur outside the financial market; (2) sustainable investment requires robust management practices within investee companies, yet sustainability considerations are not integrated into corporate law, especially in Ukraine; (3) the concept of sustainable investment is closely linked to ESG reporting, the effectiveness of which as a tool for promoting sustainability remains in question; and (4) the sustainable investment framework does not address issues related to the war and the urgent need for post-war recovery.

For sustainable investments to take root in a country where addressing the consequences of a full-scale war is a priority, a multifaceted approach is needed. This approach should include government support through regulation and incentives, alongside the development of institutional capacity, enhanced corporate governance, greater public awareness, and alignment with European standards. The EU's legal framework for sustainable investment should be leveraged in Ukraine's post-war reconstruction under the principle of "building back better," though this will require adapting the sustainable investment tools themselves.

Key words: sustainable development, sustainable investment, green investment, ESG, non-financial reporting, corporate governance, post-war recovery, European integration.

Вступ. План дій Європейської комісії щодо сталого фінансування, оголошений у 2018 році, є одним із основних пріоритетів порядку денного Європейської комісії упродовж останніх років. Амбітною метою Плану є переорієнтування фінансових потоків у бік більш сталого економічного розвитку та, загалом, забезпечення ключової ролі фінансового сектору у досягненні мети Паризької угоди щодо обмеження глобального потепління.

З 2018 року Європейський Союз ухвалив Таксономічний регламент [1], Регламент про розкриття інформації щодо сталого фінансування [2], та Директиву про корпоративну звітність зі сталого розвитку [3]. Зі свого боку, до Директиви про ринки фінансових інструментів (MiFID II) було внесено зміни щодо врахування міркувань сталості в рамках інвестиційного консультування та прийняття інвестиційних рішень (ці зміни отримали неофіційну назву «зеленої MiFID» [4]. Важливою складовою означеної правової рамки є поняття *сталого інвестування*.

У Звіті Європейської комісії щодо узгодженості України з *acquis* ЄС (листопад 2023) вказано, що Україні потрібно підготуватися до узгодження з Директивою про

корпоративну звітність зі сталого розвитку [5, с. 95]. Крім того, їй потрібно буде узгодити майбутню національну кліматичну стратегію та кліматичне законодавство з правовою рамкою ЄС щодо клімату та енергетики до 2030 року [5, с. 129]. Загалом, поняття сталого інвестування наразі відсутнє в законодавстві України, що визначає актуальність теми статті.

Метою статті є дослідження особливостей визначення поняття сталого інвестування в праві ЄС та проблем його практичного застосування, зокрема, в контексті європейської інтеграції України.

Виклад основного матеріалу. Таксономічний регламент, Регламент про розкриття інформації щодо сталого фінансування та Директива про корпоративну звітність зі сталого розвитку становлять так звану тріаду, що слугує спрямуванню інвестицій на досягнення Цілей сталого розвитку [6, с. 93].

Ключовою метою **Таксономічного регламенту (ТР)**, відомого ще як Таксономія ЄС, є створення єдиної системи класифікації сталих видів економічної діяльності для сприяння переорієнтації фінансових потоків на сталі

інвестиції. Стаття 2 (1) ТР надає визначення *екологічно сталої інвестиції* як інвестиції в один або кілька видів економічної діяльності, що відповідають критеріям екологічної сталості, визначеним у Регламенті.

Згідно зі статтею 3 ТР економічна діяльність вважається екологічно сталою (або такою, що «відповідає таксономії») якщо вона відповідає усім нижчезазначеним критеріям:

(а) суттєво сприяє досягненню однієї або кількох із шести екологічних цілей, визначених статтею 9 ТР (боротьба за зміною клімату; адаптація до зміни клімату; стале використання і захист водних та морських ресурсів; перехід до циркулярної економіки; запобігання і контроль забруднення; та захист і відновлення біорізноманіття та екосистем);

(б) не завдає значної шкоди жодній із цих екологічних цілей (критерії значної шкоди визначено статтею 17 ТР);

(в) здійснюється відповідно до мінімальних гарантій, визначених статтею 18 ТР (мінімальними гарантіями є процедури, які суб'єкт господарювання повинен впроваджувати для забезпечення відповідності Рекомендаціям ОЕСР для багатонаціональних підприємств та Керівним принципам ООН з бізнесу та прав людини, включно з Декларацією МОП про основоположні принципи та права у сфері праці та Міжнародним біллем про права людини; крім того, під час впровадження мінімальних гарантій суб'єкти господарювання мають дотримуватись принципу «не завдавай значної шкоди» (*do no significant harm – DNSH*) згідно з Регламентом про розкриття інформації щодо сталого фінансування);

(г) відповідає технічним скринінговим критеріям (ТСК), встановленим згідно зі статтею 19 ТР.

Окрім видів економічної діяльності, що суттєво сприяють досягненню шести екологічних цілей, ТР визначає ще два види, які можуть вважатися екологічно сталими, якщо вони відповідають критеріям ТР: «допоміжні» види діяльності (ст. 16 ТР) та «перехідні» види діяльності (ст. 10 (2) ТР).

ТР встановлює вимогу для фінансових та нефінансових суб'єктів господарювання звітувати про те, як і в якій мірі їхня діяльність пов'язана з економічною діяльністю, що відповідає критеріям екологічної сталості. Слід зазначити, що в межах ТР оцінювання екологічної сталості проводиться на рівні конкретних економічних видів діяльності. Таке регулювання сприяє досягненню кількох цілей: воно допомагає компаніям і фінансовим установам приймати обґрунтовані рішення щодо зелених інвестицій, забезпечуючи водночас розуміння пов'язаних фінансових ризиків; дозволяє порівняльний аналіз на основі кількісних показників сталого розвитку; інтегрує екологічні, соціальні та управлінські (ESG) фактори в ширші бізнес-стратегії; а також допомагає організаціям встановлювати, досягати й комунікувати чіткі, вимірювані цілі сталого розвитку. Завдяки цьому ТР не лише сприяє обґрунтованому прийняттю сталих рішень, але й виступає як протидія «грінвошингу» – коли компанії неправдиво заявляють, що є більш екологічними, ніж насправді. Загалом, Таксономія ЄС слугує основоположною структурою для підвищення значущості екологічної сталості як ключового критерію в економічній діяльності [7].

Регламент про розкриття інформації щодо сталого фінансування (*Sustainable Finance Disclosure Regulation – SFDR*) спрямований на підвищення прозорості у сфері сталих інвестицій. Зокрема, він зобов'язує учасників фінансового ринку та фінансових радників розкривати інформацію щодо екологічних, соціальних та управлінських (ESG) аспектів їхньої діяльності. Таке розкриття є обов'язковим як на рівні суб'єкта, так і на рівні конкретного продукту. Наразі відповідні суб'єкти зобов'язані також дотримуватися регуляторних технічних стандартів SFDR, які надають більш детальні настанови щодо відповідності вимогам.

Стаття 2 (17) SFDR визначає *сталу інвестицію* як: (а) інвестицію в економічну діяльність, яка сприяє досягненню екологічної або соціальної мети; (б) інвестицію, яка не завдає значної шкоди жодній екологічній або соціальній меті; та (в) інвестицію в компанії, що дотримуються належних практик управління, зокрема щодо ефективної управлінської структури, відносин із працівниками, винагороди персоналу та податкової дисципліни.

Для застосування поняття «сталих інвестицій» згідно зі SFDR також є важливими:

(а) Делегований регламент Комісії 2022/1288, який визначає технічні деталі та конкретні вимоги до розкриття інформації на рівні суб'єкта щодо основних несприятливих впливів (*principal adverse impact – PAI*), а також до розкриття інформації про просування фінансовими продуктами екологічних або соціальних характеристик і сталих інвестиційних цілей у переддоговірних документах, на вебсайтах та у періодичних звітах [8];

(б) консолідований документ із питаннями та відповідями, який містить відповіді Комісії на питання, що потребують тлумачення законодавства Союзу, та відповіді європейських наглядових органів (ЄНО) щодо практичного застосування SFDR [9].

SFDR передбачає спеціальні вимоги щодо прозорості для двох типів фінансових продуктів:

(1) фінансові продукти, які просувають екологічні або соціальні характеристики за умови, що компанії, в які здійснюються інвестиції, дотримуються належних практик управління (ст. 8 SFDR); та

(2) фінансові продукти, які мають сталий інвестиційний характер (ст. 9 SFDR).

Комісія та європейські наглядові органи надали додаткові роз'яснення щодо визначення сталих інвестицій у згаданому вище збірнику питань та відповідей. Зокрема, Комісія вказала, що: поняття сталих інвестицій може вимірюватися на рівні компанії, а не лише на рівні конкретної діяльності [9, II.1]; статті 8 і 9 SFDR є нейтральними з погляду дизайну продукту [9, V.1]; SFDR не встановлює мінімальних вимог для кваліфікації таких понять, як внесок, DNSH, чи належне управління, тобто ключових параметрів «сталого інвестицій» [9, II.2] – учасники фінансового ринку (FMP) мають самостійно оцінювати кожен інвестицію та розкривати свої базові припущення.

ЄНО також роз'яснили, що, відповідно до тлумачення Комісії про дискреційні повноваження у сфері сталих інвестицій у SFDR, учасники фінансового ринку можуть визначати власні критерії внеску для соціально сталих інвестицій та розробляти власну структуру для своїх сталих інвестицій у межах SFDR, якщо вони дотримуються мінімальних критеріїв, викладених у статті 2 (17) SFDR (внесок, DNSH та належне управління). Однак учасники ринку не повинні тлумачити статтю 2 (17) SFDR по-різному для різних фінансових продуктів, які вони пропонують, та застосовувати різні інтерпретації «сталих інвестицій» до різних фінансових продуктів [9, V.16].

Основна мета SFDR є двоєдиною: по-перше, він спрямований на залучення капіталу до більш сталих інвестиційних напрямів, забезпечуючи інвесторів прозорою та стандартизованою інформацією; по-друге, він має на меті запобігти грінвошингу – неправдивому представленню фінансових продуктів як більш сталих, ніж вони є насправді, забезпечуючи таким чином, щоб інвестори не були введені в оману помилковими або перебільшеними твердженнями.

Директива про корпоративну звітність зі сталого розвитку (*Corporate Sustainability Reporting Directive – CSRD*) офіційно замінила свою попередницю, Директиву про нефінансову звітність (NFRD) 5 січня 2023 року. CSRD є значним кроком уперед порівняно з NFRD, спрямованим на підвищення прозорості та підзвітності у сфері звітності зі сталого розвитку. Вона поширюється близько

50,000 компаній в ЄС (порівняно з 11,700 компаній під дією NFRD) [7].

На додачу до вимог NFRD (звітність з таких питань, як: охорона довкілля, соціальна відповідальність та ставлення до працівників, повага до прав людини, боротьба з корупцією та хабарництвом, різноманітність у складі ради директорів) компанії, що звітують за CSRD, зобов'язані надавати інформацію про:

- свою стратегію, цілі, роль ради директорів та менеджменту;
- основні несприятливі впливи, пов'язані з компанією та її ланцюгом постачання, та спосіб ідентифікації інформації, про яку вони звітують.

Двома ключовими інноваціями CSRD є впровадження концепції *подвійної суттєвості* (*double materiality*) та Європейських стандартів звітності зі сталого розвитку (*European Sustainability Reporting Standards – ESRS*). Подвійна суттєвість вимагає від компаній розкриття інформації про те, як (а) екологічні та соціальні фактори впливають на їхній бізнес, а також як (б) їхня діяльність впливає на суспільство та довкілля, що забезпечує більш комплексну оцінку сталого розвитку. Зі свого боку, ESRS спрямовані на надання чітких настанов та стандартів для ESG-звітності у межах CSRD, забезпечуючи єдину методологію та порівнянність між компаніями та секторами. Таким чином, ESRS виступають операційною основою CSRD, сприяючи досягненню її ширших цілей стандартизації та прозорості.

CSRD не містить власних положень щодо сталого інвестування, однак тісно взаємодіє з іншими законодавчими ініціативами ЄС, такими як Таксономія ЄС та SFDR, формуючи більш цілісну та ефективну структуру для ESG звітності.

Попри те, що ЄС є визнаним глобальним лідером у законотворчості в царині сталого розвитку, поняття сталого інвестування в законодавстві ЄС наражається на критику. Вважаю за необхідне розрізняти *внутрішні* і *зовнішні проблеми*, пов'язані з практичним застосуванням цього поняття. Внутрішні проблеми стосуються оптимальності положень власне актів законодавства ЄС, у яких визначається стале інвестування. Тут вказують на: непослідовність визначення сталого інвестування в актах законодавства ЄС, що може призводити до грінвошингу [10], надмірну складність і запутаність правил [11] тощо.

Зовнішні проблеми стосуються застосування поняття сталого інвестування у ширшому контексті правового регулювання економіки загалом. Ці проблеми уявляються більш значущими для теми статті, зокрема, тому, що вони визначають і складність перспективного впровадження вказаного поняття в Україні.

(1) Правова рамка сталого інвестування ЄС розроблена головним чином для фінансового ринку, з акцентом передусім на інституційних інвесторах, керуючих активами та інших учасниках фінансового ринку. Таксономія ЄС, SFDR та інші акти законодавства ЄС спрямовані на фінансові продукти та послуги, щоб забезпечити просування інвестицій, що відповідають екологічним, соціальним та управлінським (ESG) критеріям у межах фінансових ринків. Тимчасом, інвестиції, які здійснюються за межами фінансових ринків, наприклад, прямі злиття та поглинання (M&A) між приватними компаніями, або інші інвестиції, що здійснюються компаніями за рахунок не банківських, а власних коштів, не охоплюються цими правилами.

Для України притаманне домінування приватних компаній (товариств з обмеженою відповідальністю та, значно меншою мірою, приватних акціонерних товариств). При цьому ТОВ часто виступає організаційно-правовою формою навіть для найкрупнішого бізнесу – прикладами можуть бути найкрупніша недержавна логістична компанія «Нова пошта» або провідні торговельні мережі. Також

значною є роль державних суб'єктів бізнесу. Незначна роль публічних компаній та відсутність системи недержавного пенсійного страхування тягнуть за собою низьку капіталізацію і ліквідність фондового ринку, слабкість інституційних інвесторів, відсутність акціонерного активізму. Ці чинники, а також дорожнеча банківського капіталу означають, що більшість інвестицій в Україні здійснюються за межами фінансового ринку. Тож, навіть у гіпотетичному випадку впровадження законодавства ЄС щодо сталого інвестування його вплив залишатиметься незначним.

(2) Питання сталого інвестування тісно пов'язані з корпоративним управлінням. Так, згідно з SFDR однією з вимог до сталого інвестиції є належні практики управління у компаніях, що приймають інвестиції. З цього приводу Комісія роз'яснювала, що у разі, якщо компанії-одержувачі інвестицій не відповідають цій вимозі, фінансовий продукт вважатиметься таким, що порушує статтю 8 або 9 SFDR [9, V.5 – V.6]. Втім, що вважати гарним корпоративним управлінням в аспекті сталості? Це питання є складним для самого ЄС. У дослідженні обов'язків директорів та сталого корпоративного управління, що здійснювалося на замовлення Комісії (липень 2020) було визнано, що «директори залишаються підзвітними раді і акціонерам, тоді як стейкхолдери, навіть якщо вони мають законний інтерес у довгостроковій сталості компанії, не мають юридичних повноважень забезпечувати дотримання директорами обов'язку щодо дбайливого ставлення. На суспільному рівні це означає, що стейкхолдери (такі як неурядові організації або профспілки) не зможуть вживати заходів проти компаній і директорів, які не адресують соціальні чи екологічні ризики або негативні впливи своєї діяльності» [12, с. 147]. Тим не менше, європейський законодавець утримався від встановлення конкретних обов'язків директорів у сфері корпоративної сталості. Директори зберігають лише загальний обов'язок належної дбайливості (*duty of care*), що закріплений в законодавстві про компанії конкретних держав-членів.

Надзвичайно висока концентрація капіталу в Україні, поєднана з низьким ризиком притягнення директорів до відповідальності, означає, що директори загалом слідують інтересам контролюючих учасників (акціонерів), які можуть не мати нічого спільного з міркуваннями сталості. Немає також і укоріненої вітчизняної традиції обов'язку належної дбайливості директорів. Такий обов'язок прямо закріплений тільки в Законі України від 27 липня 2022 р. «Про акціонерні товариства» (стаття 89). Це навіть може викликати помилкове уявлення про те, що директори в найпоширенішій організаційно-правовій формі ТОВ взагалі не несуть відповідного обов'язку.

У ширшому контексті це питання стосується відомої дискусії про те, якою має бути мета компанії і, відповідно, як мають виглядати обов'язки директорів: орієнтація на цінність для акціонерів (*shareholder value*) чи на цінність для стейкхолдерів (*stakeholder value*). Втім, видається, що українське корпоративне право загалом залишається осторонь цієї дискусії.

(3) Поняття сталого інвестування нерозривно пов'язане з ESG-звітністю. По суті, ESG – це більш сучасна і «трендова» назва корпоративної соціальної відповідальності (КСВ). В основі обох лежать добровільні дії компаній, які здійснюються постільки, поскільки це потрібно самим компаніям (підвищує їхню конкурентоспроможність та інвестиційну привабливість). Втім, ЄС довелося визнати, що регуляторна рамка КСВ та нефінансової звітності, основу якої донедавна становила NFRD, виявилася неефективною у забезпеченні корпоративної відповідальності за негативні впливи на права людини і довкілля. Пояснювальний меморандум до проекту нової Директиви про належну обачність щодо корпоративної сталості вказував, що, «як виявилось, добровільні заходи не привели до значних поліпшень у різних секторах, і, в результаті,

спостерігаються негативні екстерналиї від виробництва та споживання в ЄС як всередині, так і за його межами. Певні компанії ЄС асоціюються з негативними впливами на права людини (як-от примусова праця, дитяча праця, недостатня безпека та охорона праці, експлуатація працівників) та довкілля (як-от викиди парникових газів, забруднення, втрата біорізноманітності та деградація екосистем), у тому числі, завдяки своїм ланцюгам постачання» [13] (Директиву було прийнято в червні 2024).

Правова рамка ЄС щодо сталого інвестування як така не містить санкцій за недотримання встановлених вимог. Хоч такі санкції і може бути встановлено у законодавстві держав-членів, очевидно, що головна роль у забезпеченні дієвості правил відведено тиску з боку інвесторів та ринків. Іншими словами, варто очікувати, що інвестиції будуть сталими, якщо на те є запит суспільства. Втім, чи буде такий запит достатньо сильним в Україні, навіть після закінчення війни? Тут підходимо до останньої проблеми, на яку хотілося б звернути увагу.

(4) В рамках сталого інвестування в принципі не адресуються питання, які виникли у зв'язку з війною в Європі. Так, режим розкриття інформації не охоплює питань наявності бізнес-зв'язків з країною-агресором, хоч і не підлягає сумніву, що інвестиції з російським слідом не можуть визнаватися сталими. Так само виникатиме питання відповідності критеріям сталості фінансових інструментів, які ймовірно випускатимуться в Україні з метою залучення ресурсів для повоєнної відбудови. Очевидно, що такі фінансові інструменти слугуватимуть передусім довготривалому суспільному інтересу, тож мали б визнаватися сталими; однак не факт, що при цьому вдасться задовольнити існуючі строгі вимоги SFDR. Уявімо собі облігації, випущені з метою відновлення знищеного окупантами металургійного комбінату: оскільки металургія належить до вуглецевістких видів економічної діяльності, вказані облігації не вважатимуться сталим фінансовим продуктом. Таким чином, фінансові інструменти для цілей повоєнного відновлення повинні визнаватися сталими за спеціальними правилами.

Висновки. ЄС є визнаним глобальним лідером в царині правового забезпечення сталого інвестування. Провідна роль у такому правовому забезпеченні належить тріаді актів законодавства ЄС, яку утворюють Таксономічний регламент, Регламент про розкриття інформації щодо сталого фінансування та Директива про корпоративну звітність зі сталого розвитку.

Практичне застосування поняття сталого інвестування стикається з *внутрішніми* і *зовнішніми* проблемами. Внутрішні проблеми стосуються оптимальності положень власне актів законодавства ЄС, у яких визначається стале інвестування (непослідовність визначення сталого інвестування, надмірна складність і заплутаність правил тощо). Зовнішні проблеми стосуються застосування поняття сталого інвестування у ширшому контексті правового регулювання економіки загалом. До них віднесено такі: (1) правова рамка сталого інвестування ЄС розроблена головним чином для фінансового ринку. Тимчасом більшість інвестицій в Україні здійснюються за межами фінансового ринку; (2) вимогою до сталої інвестиції є належні практики управління в компанії-отримувачі інвестицій. Водночас, міркування сталості не інтегровані в корпоративне право, зокрема, в Україні; (3) поняття сталого інвестування нерозривно пов'язане з ESG-звітністю, ефективність якої як інструменту забезпечення сталості викликає сумніви; (4) в рамках сталого інвестування не адресуються питання, які виникли у зв'язку з війною та необхідністю повоєнного відновлення.

Для того, щоб сталі інвестиції закріпилися в країні, де пріоритетом є подолання наслідків повномасштабної війни, необхідний багатогранний підхід, що включає державну підтримку через регулювання та стимулювання, у поєднанні з розвитком інституційної спроможності, покращення корпоративного управління, підвищенням обізнаності громадськості та узгодженням із європейськими стандартами. Правова рамка сталого інвестування ЄС повинна бути використана у повоєнному відновленні України за принципом «відбудувати краще, ніж було», однак це ймовірно вимагатиме адаптації і власне інструментів сталого інвестування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment. OJ L 198, 22.6.2020, p. 13–43.
2. Regulation (EU) 2019/2088 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2019 on sustainability-related disclosures in the financial services sector. OJ L 317, 9.12.2019, p. 1–16.
3. Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting. OJ L 322, 16.12.2022, p. 15–80.
4. MiFID II and Sustainable Preferences. APlanet, November 16, 2023. URL: <https://aplanet.org/resources/mifid-ii-and-sustainable-preferences/>
5. European Commission. Ukraine report 2023. 8.11.2023. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/bb61ea6d-dda6-4117-9347-a7191ecfc3f_en?filename=SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf
6. Воронцова А.С., Агафонова Є.О., Білан С.А. Напрями координації нормативного регулювання відповідального (ESG) інвестування у світі. *Економіка та право*. 2023. № 3. С. 91–100.
7. Adriana Casado Barral. Understanding the Relationship Between CSRD, EU Taxonomy, and SFDR: A Comprehensive Guide. Greenomy, September 18, 2023. URL: <https://www.greenomy.io/blog/relationships-csrd-eu-taxonomy-sfdr>
8. Commission Delegated Regulation (EU) 2022/1288 of 6 April 2022. OJ L 196, 25.7.2022, p. 1–72.
9. Consolidated questions and answers (Q&A) on the SFDR (Regulation (EU) 2019/2088) and the SFDR Delegated Regulation (Commission Delegated Regulation (EU) 2022/1288). URL: https://www.esma.europa.eu/sites/default/files/2023-05/JC_2023_18_-_Consolidated_JC_SFDR_QAs.pdf
10. Anne Schoemaker. Inconsistent Definition of 'Sustainable Investments' Across EU Regulations Could Cause (Unintentional) Greenwashing. Sustainability, March 15, 2023. URL: <https://www.sustainability.com/esg-research/resource/investors-esg-blog/sustainable-investments-definition-across-eu-regulations-still-unclear>
11. EU regulations are boosting sustainable investing, but are too confusing. SustainableViews, July 10, 2024. URL: <https://www.sustainableviews.com/eu-regulations-are-boosting-sustainable-investing-but-are-too-confusing-1f5fa5be/>
12. European Commission, Directorate-General for Justice and Consumers. Study on directors' duties and sustainable corporate governance – Final report, 2020. URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2838/472901>
13. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Corporate Sustainability Due Diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 COM/2022/71 final. URL: https://ec.europa.eu/info/publications/proposal-directive-corporate-sustainable-due-diligence-and-annex_en

ЮРИДИЧНА КЛІНІКА ЯК ІННОВАЦІЙНА ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ**LEGAL CLINIC AS INNOVATIVE FORM OF IMPLEMENTATION OF LEGAL EDUCATION**

Арабаджи Н.Б., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародний гуманітарний університет

Предметом аналізу даної статті виступає загальнотеоретична характеристика становлення юридичних клінік в Україні та закордоном. На основі здобутків сучасних українських вчених характеризуються теоретичні та методологічні засоби організації й діяльності юридичних клінік в Україні, розкривається їх місце й роль у національній системі юридичної освіти.

У роботі визначено ключові завдання, які має виконувати сучасна юридична клініка, розкривається її основне призначення та коло її суб'єктів.

Автор наголошує, що юридичні клініки створюються з метою закріплення студентами теоретичних знань та набуття ними практичних умінь і навичок професії правника, формування у них поваги до принципів права, підвищення рівня правової культури населення, а також надання безоплатної правової допомоги особам, які її потребують. Проте, незважаючи на соціальну складову, освітня мета діяльності юридичних клінік є основною, яка обумовлена передумовами зародження самої ідеї використання юридичних клінік у навчальному процесі підготовки юристів-правників.

Науковець доводить, що генеза розвитку юридичної клінічної освіти складається з головних етапів, починаючи з зародження юридичного клінічного руху, та теперішнім, сучасним якісно новим періодом діяльності юридичних клінік, що реалізується шляхом уніфікації складових частин та принципів єдиних стандартів юриспруденції.

Тому широке запровадження правничими школами України елементів правничої клінічної освіти в навчальний процес та належне використання юридичних клінік як унікальних баз проходження практики студентами-правниками, буде сприяти належній підготовці фахівців у галузі права, формуванню у них стійких практичних навичок правозастосовної діяльності, а також підвищенню якості юридичної освіти загалом.

Ключові слова: юридична освіта, юридична клінічна освіта, юридична клініка, професійна підготовка юристів, компетентності правника, практичні навички, правова допомога, правова освіта.

The subject of analysis of this article is the general theoretical characteristics of the formation of legal clinics in Ukraine and abroad. Based on the achievements of modern Ukrainian scientists, the theoretical and methodological means of organization and activity of legal clinics in Ukraine are characterized, their place and role in the national system of legal education is revealed.

The work defines the key tasks that a modern legal clinic must perform, reveals its main purpose and the circle of its subjects.

The author emphasizes that legal clinics are created in order for students to consolidate theoretical knowledge and acquire practical abilities and skills of the legal profession, to form in them respect for the principles of law, to raise the level of the legal culture of the population, as well as to provide free legal assistance to persons who need it. However, despite the social component, the educational goal of the activity of legal clinics is the main one, which is conditioned by the prerequisites for the birth of the very idea of using legal clinics in the educational process of training lawyers-lawyers.

The scientist proves that the genesis of the development of legal clinical education consists of the main stages, starting with the birth of the legal clinical movement, and the current, modern, qualitatively new period of activity of legal clinics, which is realized by unifying the constituent parts and principles of uniform standards of jurisprudence.

Therefore, the wide introduction of elements of legal clinical education in the educational process by law schools of Ukraine and the proper use of legal clinics as unique practice bases for law students will contribute to the proper training of specialists in the field of law, the formation of sustainable practical skills of law enforcement activities in them, as well as the improvement of the quality of legal education in general.

Keywords: legal education, legal clinical education, legal clinic, professional training of lawyers, lawyer's competence, practical skills, legal assistance, legal education.

Key words: legal education, legal clinical education, legal clinic, professional training of lawyers, lawyer's competence, practical skills, legal assistance, legal education.

Проблема підвищення ефективності правової освіти та формування правової свідомості населення являється одними з актуальних проблем, якої стоять перед юристами, науковцями та працівниками різних державних і громадських інституцій, а тягне реалізацію забезпечення дії принципу верховенства права.

Так, одним із ключових завдань сучасної юридичної освіти виступає підготовка фахівців правознавства, які орієнтовані на цінності демократичного суспільства. При цьому, вони визнають загальнолюдські цінності й поділяють глобальну ідею соціальної справедливості, а в своїй сукупності поєднуються в єдине професійне співтовариство. Проте, практика традиційного навчання майбутніх фахівців правознавства свідчить про те, що викладання теорії правових наук професійними фахівцями не зможе забезпечити всього комплексу знань і вмінь, особливо, навчити студентів застосовувати ці знання в практичній діяльності. Мова йде про те, що сучасний навчальний процес перевантажений вивченням масиву нормативно-правових актів, які недостатньо орієнтовані на юридичну практику випускників-спеціалістів та поверхнево стимулюють індивідуальну навчальну активність студентів.

В результаті даних обставин, виділяється основний спосіб консолідації окреслених елементів для професій-

ної підготовки практико-орієнтованих майбутніх фахівців правознавства. Мова йде про створення та діяльність юридичних клінік, основна задача яких допомогти студентам навчитися застосовувати теоретичні знання на практиці, забезпечити формування належного рівня правової культури та гарантувати надання юридичної допомоги мало-забезпеченим верствам населення держави.

Проблемні питання функціонування юридичних клінік та їх особливості були висвітлені у роботах таких науковців, як Н. Дубчак, М. Лоджук, Ю. Фігель, А. Галай, М. Дулеби, В. Єлова, Ж. Завальної, П. Казанського, М. Кравчука, Ю. Моїсєєва, А. Люблінського, В. Молдована, Л. Руденко, М. Пашковський, Ю. Савелова, О. Соколенко, В. Стаднік, Н. Сушицька, О. Талдикін, М. Удода та інших.

Перша поява терміну «юридична клініка» пов'язана з публікацією в німецькому журналі в статті професора Фроммгольда [3, с. 3]. Так, у 1900 р. в журналі «Німецька правнича газета» («Deutsche Juristen-Zeitung») була опублікована стаття професора Георга Фроммгольда, що мала назву «Juristische Kliniken» («Правничі клініки»). Дана стаття описувала процес створення клініки при правничих факультетах, де, за аналогією з клініками, які функціону-

ють при медичних факультетах, студенти під керівництвом викладачів вирішували б не вигадані чи застарілі правничі казуси, а «живі» справи. Доцільно зазначити, що ідея використання таких клінік у практичній підготовці правників була блискуче втілена в реальність у країнах англо-американської правової сім'ї (правової сім'ї «загального права»).

Перші згадки про клінічну юридичну освіту у США датуються 20–30-ими роками ХХ ст. Серед науковців, які цікавилися даною проблематикою був Джером Франк «Чому б не створити клініку для юристів?» (видання – Огляд правових питань, Університет Пенсільванії, США, 1933 рік), який провів певні аналогії між клінічною юридичною та медичною освітою. Автор запропонував започаткувати принципово новий вид навчання юристів: при цьому запозичити з медицини ідею використання працюючих клінік як основи для підготовки молодих спеціалістів.

Наступний етап розвитку клінічної юридичної освіти можна віднести до 60-тих років ХХ ст. Тут вагому роль відіграли приватні фонди [9, с. 6]. Через деякий час, юридична клінічна освіта отримує широку підтримку в інших країнах світу, серед яких Великобританія, Німеччина, Франція та інші європейські держави.

В результаті аналізу вітчизняної та зарубіжної літератури щодо становлення та розвитку юридичної клінічної освіти, Н. Дутчак виокремлює наступні періоди:

I період (XIX – початок ХХ ст.) – зародження юридичних клінік у США, Німеччині, Російській імперії;

II період (60-х рр. ХХ ст.), – відмічається розширення географії юридичної клінічної освіти, навіть не зважаючи на достатньо малий локальний характер (переважно США);

III період (остання третина ХХ ст.) – вирізняється стійкою ідеологією та методикою клінічної юридичної освіти, яка отримувала реалізацію у значно більшій кількості країн світу в порівнянні з попередніми двома періодами. Відмічається її в країнах Центральної та Східної Європи, Середньої, Південної і Східної Азії, Латинської Америки, ПАР тощо;

IV період (сьогодення) – характеризується пріоритетом соціальної спрямованості юридичних клінік, яку нерідко називають зміною філософії юридичної освіти. Під час підготовки правознавців, велика увага почала приділятися питанням справедливості [9, с. 153].

Щодо українського досвіду, то юридичні клініки починають з'являтися вже протягом 1996–1999 рр. при безпосередній участі молодіжних, студентських та інших громадських організацій у вищих навчальних закладах міст Києва, Донецька, Львова, Одеси, Луцька тощо. Щодо відкриття першої юридичної клініки, то вона датується 1996 р. Наслідуючи основне призначення таких клінік, вона була названа «Pro bono», що в перекладі з латинської мови означає «На благо». Досліджуючи джерела тих часів, можна помітити, що в офіційному реєстрі юридичних клінік України, дата заснування стоїть 1995 рік. За іншими даними, першим таким закладом вважалась юридична клініка (Центр практичного навчання) Донецького національного університету.

На сьогоднішній день в нашій державі юридичні клініки функціонують у понад 62 вищих навчальних закладах (станом на 2020 р.). Значна частина з них входить до Асоціації юридичних клінік України, яка була організована у 2003–2004 р.р. з метою підтримки юридичного клінічного руху. З ціллю систематизації діяльності юридичних клінік та надання допомоги у створенні нових на І-му з'їзді Асоціації юридичних клінік України було розроблено та прийнято 1 редакцію «Стандартів юридичних клінік України». Наступні з'їзди (II-й та III-й) носили організаційно-методичний характер, а також сприяли вирішенню певних аспектів діяльності таких клінік, зокрема було прийнято «Типове положення про юридичну клініку», «Етичний кодекс юридичних клінік

України», визначено та окреслено типовий тематичний план навчального спецкурсу «Основи юридичної клінічної практики» тощо [5].

Варто наголосити, що становлення національної мережі юридичних клінік на території сучасної України відбувалось на протязі таких етапів:

I (протягом 1996–1999 років) – створення перших юридичних клінік в Україні за ініціативи студентів, за кошти грантодавців та окремих університетів на базі, як правило, неурядових правозахисних організацій

II (протягом 1999–2002 років) – несприйняття діяльності юридичних клінік на рівні профільних міністерств та за мінімальної підтримки з боку керівництва вищих навчальних закладів

III (з 2002 року – по серпень 2006 року) – визнання органами державної влади та вищими навчальними закладами ролі юридичних клінік у сфері підготовки висококваліфікованих правників

IV (серпень 2006 року – червень 2011 року) – масовий рух за створення юридичних клінік у структурі вищих правничих навчальних закладів України

V (протягом 2011–2016 років) – відстоювання правничим клінічним рухом статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної правничої допомоги на законодавчому рівні

VI (липень 2016 року – дотепер) – лобіювання представниками правничого клінічного руху необхідності оновлення нормативно-правового регулювання правничої клінічної освіти в Україні та здійснення внутрішнього моніторингу діяльності юридичних клінік при вищих навчальних закладах [4].

Сучасні науковці тлумачать дефініцію «юридична клініка» з двох точок зору: як організаційну структуру та як спеціальну навчальну програму. Якщо розглядати юридичну клініку як структурний підрозділ, в якому студенти виробляють практичні навички, тобто клінікою вважається те місце, де студент може практично застосувати свої знання. [8, с. 171]. У іншому випадку, під юридичною клінікою тарктують клінічну навчальну програму, зокрема освітню програму професійної підготовки соціально орієнтованих юристів-правників [2, с. 41].

На думку В. Маньгора, юридична клініка надає можливість повноцінно реалізувати практичну спрямованість навчання, так як її метою є: отримання практичних навичок і вмінь студентами за фахом та їхнє залучення в науково-практичну діяльність та надання малозабезпеченим громадянам, які потребують допомоги, безоплатних юридичних консультацій. Серед ключових функцій юридичної клініки можна виокремити:

- впровадження в освітній процес елементів практичної підготовки студентів-правників у сфері юридичних послуг;
- допомогу студентам інтегруватися у професійне середовище;
- забезпечення можливості спілкування студентів з юристами-практиками, а також створення ефективного механізму обміну інформацією між населенням та юридичною клінікою що дозволить оперативно реагувати на практичні потреби громадян;
- підготовку та навчання студентів у дусі дотримання і поваги до принципів верховенства права, справедливості і людської гідності;
- поглиблення фахових знань і вдосконалення професійної майстерності;
- проведення заходів з правової освіти населення;
- розширення співробітництва навчальних закладів з судовими і правоохоронними органами, державними органами та органами місцевого самоврядування з іншими установами та організаціями;
- створення місць для проходження виробничої і навчальної практики;

– формування правової культури громадян [8, с. 172].

Таким чином, під юридичною клінікою слід розуміти не що інше, як створюване в межах навчального закладу професійне середовище в комплексі з усім необхідним для психологічної адаптації до неї студента і практичного навчання. Одночас, юридична клініка повинна забезпечити методичне коректне формування початкового професійного досвіду [6, с. 19]. Після отримання уявлення відносно практичних навичок, студент повинен їх закріпити під контролем викладачів-кураторів під час роботи з реальними справами відвідувачів, які можуть в будь-який час звернутися у юридичну клініку.

Закінчивши аналіз й узагальнення особливостей та досвіду діяльності більшості юридичних клінік України, можна прийти до висновку, що така інституція може надати можливість виокремити такі види і форми правничої допомоги громадянам як правове інформування; правове консультування; складання проектів документів; правове представництво прав та інтересів; правова просвіта.

Національна та зарубіжна наукова література пропонує різно-векторні підходи відносно визначення окремих форм класифікації юридичних клінік. Наведемо деякі з них. Так, в залежності від національних особливостей, виокремлюють такі види клінік:

1. Класична юридична клініка – програма або заклад, створений на базі вищого навчального закладу для практичного навчання студентів-правників і надання правничої допомоги малозабезпеченим особам (США, Канада, Німеччина, Україна).

2. Бюро правничої допомоги – юридичні клініки державного фінансування, що надають безоплатну правничу допомогу громадянам із низьким рівнем доходів (Нідерланди).

3. Громадські консультативні бюро – заклади, утримувані урядом за рахунок державного бюджету, що надають кожній зацікавленій особі інформацію юридичного характеру (Велика Британія).

4. Юридичні приймальні – аналог класичної юридичної клініки, в якій акцент робиться на наданні правничої допомоги.

5. Юридична клініка на базі окремої судової установи та кафедри закладу вищої освіти – заклад, в якому прийом громадян здійснюють студенти старших курсів вищого навчального закладу, одночасно переймаючи досвід як викладачів університету, так і професійних суддів.

Місцевий рівень правового регулювання діяльності юридичних клінік контролюється виключно у юридичних школах й представлений внутрішніми актами закладів вищої освіти з метою організації роботи підпорядкованих їм юридичних клінік [10, с. 52]. До таких номартивних актів слід віднести установчі документи (статут освітньої установи, положення про юридичну клініку, посадові інструкції співробітників, листи про співпрацю, регламент чи порядок роботи тощо), організаційні документи (план роботи на короткостроковий та довгостроковий періоди, журнал вхідної та вихідної документації, книга відгуків про діяльність тощо) та ті документи, що готуються у процесі надання правової допомоги (вхідна анкета відвідувача, консультаційна справа чи консультаційний файл, правова довідка, правовий висновок, інші документи правового характеру) [7, с. 10].

До ключових засад діяльності юридичних клінік, які окреслюють особливості їхнього правового статусу та є відмінними для юридичної клініки як суб'єкта надання безоплатної правової допомоги, відносять: рівноправність студентів під час діяльності в юридичній клініці; інформування відвідувачів юридичної клініки про правила роботи та особливості надання безоплатної правової допомоги; звітність студентів-консультантів перед керівництвом юридичної клініки; нагляд за якістю право-

вих послуг в юридичній клініці з боку кураторів; відповідальність кураторів юридичної клініки за надану студентами-клініцистами некваліфіковану правову допомогу; безоплатність надання правової допомоги; конфіденційність; компетентність та сумлінність [7, с. 13].

Серед основних умов забезпечення надання кваліфікованої (якісної) правової допомоги на базі юридичної клініки слід виокремити: дотримання професійних стандартів та етичних норм під час надання такої допомоги, наявність професійного контролю за її наданням, незалежність надання правової допомоги від впливу третіх осіб, а також додержання принципу конфіденційності під час надання правової допомоги. Питання щодо належного рівня компетенції працівників юридичної клініки стосуються також і викладачів-кураторів, так як персонал клініки повинен бути повністю професійним [10, с. 106]. Тому варто відкреслити, що ключовим елементом підготовки персоналу юридичної клініки виступає засвоєння спекурсу з правничої клінічної освіти, що має на меті комплексно завершити проблему поєднання навчання у вищій школі і формування професійної майстерності правника-юриста. Дана програма такого спец курсу затверджується у Стандартах діяльності юридичних клінік України.

Варто наголосити на форм-мажорних моментах, які можуть трапитись. Зокрема, пандемія 2020–2021 рр. внесла свої корективи в діяльність усіх сфер життя, тому з метою надання правової допомоги та правопросвітньої діяльності сформувались передумови для більш широкого використання інформаційно-комунікаційних технологій шляхом проведення різноманітних он-лайн заходів. До речі, це стало трендом у 2020–2021 рр. Тому особливо правопросвітня діяльність поступово пристосовується до умов інформаційного суспільства, формуючи на своїх сторінках правопросвітній контент, проведення он-лайн семінарів, лекцій, бесід тощо.

Серед важливих питань подальшого розвитку правничої клінічної освіти в Україні виступає питання створення експериментальної програми з медіації, яка б передбачала навчання студентів-консультантів юридичних клінік практиці (навичкам) проведення медіації фахівцями-медіаторами, а також проблема спеціалізації юридичних клінік, перевагами якої, зважаючи на іноземний досвід [1], є надана студентам можливість заздалегідь обирати напрям роботи юридичної клініки, забезпечення більш високого професійного рівня правової допомоги, а також створення більших можливостей для контролю викладачами за діяльністю студентів-консультантів.

Таким чином, розвиток юридичної освіти в Україні шляхом реформування системи підготовки правників має зосереджуватись на підвищенні її практичної орієнтованості з урахуванням прогнозів державних потреб правничих кадрів різних освітніх рівнів. При цьому подолання істотного розриву між юридичною освітою і соціальною практикою повинно здійснюватися на основі компетентнісної моделі підготовки юристів, відповідно до потреб різних сфер правничої практики.

Важливим напрямком підвищення рівня практичної підготовки фахівців у галузі права має стати запровадження та активізація діяльності юридичних клінік у закладах вищої освіти, як бази для практичного навчання, проведення навчальної та інших видів практики студентів шляхом їх безпосереднього залучення до надання безоплатної правової допомоги населенню, що надасть можливість майбутнім юристам безпосередньо застосовувати та засвоювати здобуті знання у всіх сферах юридичної практики та навчитися орієнтуватися у юридичній професії. Широке впровадження правничими школами України елементів правничої клінічної освіти в навчальний процес та належне використання юридичних клінік як унікальних баз проходження практики студентами-правниками невідмінно сприятиме підвищенню якості юридичної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Pacific McGeorge Legal Clinics. URL: http://www.mcgeorge.edu/Students/Academics/Experiential_Learning/Legal_Clinics.Htm (дата звернення: 30 серпня 2024 р.).
2. Вашук О.Л., Гера Р.Ю. Посібник для консультанта юридичної клініки. Львів: ПАІС, 2008. 248 с.
3. Гончаренко В.О. Юридична клініка: історія і визначення. Практика діяльності «юридичних клінік» України. 2014. № 1. С. 3–5.
4. Дубчак Н.С. Окремі питання становлення юридичних клінік в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Сер.: Економіка і право. 2010. Вип. 12. С. 144–160.
5. Дулеба М. В. Мережа юридичних клінік України: ретроспективи та перспективи, К., 2006, с. 107.
6. Кожем'яко Н. В. Специфіка професійної діяльності фахівця з правознавства освітньо-кваліфікаційного рівня «молодший спеціаліст». Професійна освіта: проблеми і перспективи. 2016. Вип. 10. С. 16–20.
7. Лоджук М.Т. Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2014. 22 с.
8. Маньгора В. В. Роль юридичних клінік у професійній підготовці майбутніх юристів. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Сер.: Економіка і право. 2012. Вип. 17. С. 167–173.
9. Молібог С., Павленко Д., Дарел Браун. Юридична клініка. – Київ.: Центр комерційного права, 2002. С. 6.
10. Правнича клінічна освіта в Україні : навчальний посібник / за заг. ред. В.М. Сущенка. Київ : Ваїте, 2020. 274 с.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АНТИМОНОПОЛЬНО-КОНКУРЕНТНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ

ENSURING ANTITRUST AND COMPETITION POLICY IN THE CONTEXT OF DIGITAL ECONOMY DEVELOPMENT

Серебряк С.В., д.ю.н.,

доцент кафедри публічного та приватного права

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті висвітлено актуальні питання правового забезпечення антимонопольно-конкурентної політики держави в умовах цифрових трансформацій ринків. Вивчено теоретичні засади та сутнісні характеристики понять «конкурентна політика» та «цифрова економіка», що стало основою для подальшого аналізу їх специфічних проявів у сучасних економічних реаліях.

Автор акцентує увагу на негативних наслідках монополізації цифрових ринків, де домінуючі технологічні компанії, використовуючи високі технології, посилюють контроль над ринком, встановлюють дискримінаційні умови для споживачів, завищують ціни та обмежують можливості доступу для нових суб'єктів господарювання. Наголошено, що наявні регуляторні механізми не завжди здатні ефективно протидіяти зловживанням ринковою владою з боку таких компаній, що вказує на наявність прогалин у правовому полі.

Особливо підкреслюється, що в умовах цифрової економіки інформація стає ключовим фактором виробництва та доданої вартості, суттєво трансформуючи структуру ринку та моделі зайнятості, із значним зростанням частки сектора послуг. Крім того, в глобалізованій цифровій економіці, де ринок практично позбавлений географічних обмежень, споживачі дедалі частіше віддають перевагу міжнародним платформам на кшталт AliExpress, Amazon чи Alibaba, що пропонують вигідніші умови, ніж локальні ринки.

Узагальнено, що в умовах трансформаційної моделі ринкової конкуренції, притаманної цифровій економіці, необхідним стає запровадження принципово нових інструментів антимонопольного регулювання, а також ґрунтовна модернізація наявних механізмів захисту конкурентного середовища. Аргументовано, що держава має не лише сприяти еволюції цифрової економіки, але й формувати інноваційно орієнтовану технологічну інфраструктуру, що забезпечувала б довготривалі конкурентні переваги, враховуючи сучасні тенденції глобального антимонопольного регулювання в цифровому сегменті.

На основі аналізу європейського досвіду та глобальних тенденцій регулювання цифрових ринків робиться висновок, що державна антимонопольна політика потребує переосмислення й адаптації до нових умов, із впровадженням якісно нових підходів для ефективного забезпечення конкуренції. Автори вказують на необхідність розвитку національних цифрових можливостей з урахуванням світових практик, що дозволить забезпечити конкурентоспроможність країни в умовах глобалізації.

Ключові слова: цифрова економіка, конкуренція, конкурентна політика, антимонопольна політика, цифровізація, цифрові платформи, антимонопольно-конкурентне регулювання.

The article is devoted to one of the most important issues of our time – determining the issue of legal support for the implementation of the State's antitrust and competition policy in digitalized markets.

The article examines the theoretical aspects of the formation of the concepts of "competition policy" and "digital economy", and defines their specifics and content. Based on the analysis of a number of EU and OECD documents, works of foreign and Ukrainian researchers of these relations, provisions of current Ukrainian legislation and the actual state of modern digitized commodity markets, their features are identified.

The author identifies the shortcomings of the legal and regulatory framework for economic competition in the digital economy: the existence of gaps, in particular, the lack of rules that would effectively regulate competitive relations in digital markets, and the absence of legal mechanisms to prevent monopolization of commodity markets by digital platforms and other abuses of digitalization.

The author establishes that in the digital economy, access to global virtual trading platforms such as AliExpress, Amazon, Ebay, and Alibaba is virtually unimpeded. Geographical (territorial) market boundaries in the digital economy are virtually non-existent. Moreover, the quality and cost of goods are often more acceptable on these global virtual trading platforms than on domestic markets.

The author concludes that a new model of market competition in the digital economy requires the use of qualitatively new instruments of antitrust regulation and improvement of existing methods of competition protection. It is substantiated that the State should promote the development of the digital economy and form a new technological structure to ensure competitive advantages, taking into account the global trends in antitrust regulation of the digital economy.

Key words: digital economy, competition, competition policy, antitrust policy, digitalization, digital platforms, antitrust and competition regulation.

Постановка проблеми. Одним із фундаментальних завдань держави є забезпечення функціонування ефективного конкурентного середовища шляхом формування цілісного комплексу умов, що сприяють задоволенню інтересів суб'єктів економічних відносин. Особлива значущість цієї проблеми постає в контексті швидких та непередбачуваних трансформацій ринкових відносин.

На сучасному етапі нагальною є потреба в перегляді концептуальних підходів до правового регулювання конкурентних відносин, адаптованих до динамічного розвитку цифрової економіки, зокрема її складної інфраструктури та специфічних структурних особливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання економічної конкуренції, особливостей її правового регулювання та правового захисту опрацьовуються як представниками юридичної, так і економічної науки, серед яких варто відзначити С. Валітова, Ю. Великого, Б. Вольвача, В. Джуня, Д. Задихайла, О. Зьому, Б. Полякова, О. Пишуліну, В. Рудіку, Ю. Чорну, Т. Швидку тощо. Теоретичні

аспекти цифрової економіки, її функціонування та розвитку є об'єктом досліджень низки вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема В. Апалькова, Д. Белла, С. Веретюка, Х. Екбіа, Л. Жукова, К. Маскуса, С. Коляденка, Л. Кіт, Н. Негропonte, Б. Нарде, Л. Саммерса, Д. Стігліца, Д. Тапскотта, Е. Тоффлера, Дж. фон Неймана, С. Хантінгтона тощо. Окремі аспекти розвитку антимонопольно-конкурентного законодавства висвітлено в роботах О. Вінник, В. Грудницького, В. Ляшенка, А. Никифорова, Н. Погуди, К. Січкаренка. Водночас питання міжінституційного взаємозв'язку між категоріями «економічна конкуренція» та «цифрова економіка» залишається недостатньо розкритим і потребує подальшого наукового дослідження.

Мета статті – є дослідження механізму правового регулювання антимонопольної державної політики в контексті становлення та розвитку цифрової економіки.

Виклад основного матеріалу. Ключовим рушієм, здатним забезпечити економічне різноманіття на ринку товарів, послуг і робіт, є вільне конкурентне середовище,

яке лежить в основі ринкової економіки. Відтак, надзвичайно важливим є формулювання концептуальних основ державної конкурентної політики.

Це завдання є складним, оскільки воно потребує поєднання двох, на перший погляд, суперечливих елементів міцної економіки. З одного боку, здорова конкуренція критично важлива для функціонування економічної системи загалом та для розвитку інвестиційно-інноваційної діяльності, особливо враховуючи високу тінізацію економіки, панування олігархічних структур та рівень корупції. З іншого боку, в умовах глобалізації та стирання кордонів національного ринку виникає проблема захисту вітчизняного виробника, що вимагає запровадження спеціальних правових заходів, таких як протекціоністська політика та стимулювання економічної діяльності.

Відомо, що конкурентна політика держави є невід'ємною частиною її економічної політики, основною метою якої є забезпечення умов для існування конкурентного середовища в ринковій економіці, заохочення ринкових суб'єктів до чесної конкуренції, забезпечення рівного доступу до ринку, а також запобігання концентрації ринкової влади та монополізації. Як зазначають дослідники, сутність конкурентної політики визначається її метою, від якої залежать обґрунтованість застосовуваних методів і засобів її реалізації. Отже, правильно сформульована мета та відповідні правові інструменти на теоретичному рівні є основою для ефективної реалізації конкурентної політики держави [1, с. 128].

Заслугує підтримки дефініція конкурентної політики, запропонована Т. Швидкою, яка визначає її як складову (напряму) економічної політики держави, що формується і реалізується органами держави з метою забезпечення ефективного функціонування національної ринкової економіки і провадиться для: забезпечення загального режиму змагальності у сфері господарювання із метою досягнення рівноваги між попитом і пропозицією, а також обмеження монополізму у сферах, де його існування суспільно обґрунтоване; виконання завдань інших напрямів економічної політики держави шляхом використання засобів нормативно-правового впливу на господарські відносини, зокрема, шляхом встановлення адміністративно-господарських санкцій за конкретні правопорушення, нормативів економічної конкуренції та концентрації, вжиття заходів обмеження монополізму, використання механізму державного контролю [2, с. 133].

Питання модернізації конкурентної політики стає особливо актуальним в умовах цифровізації економіки, що обумовлено специфікою цифрових ринків, де спостерігається висока концентрація та часто монопольне становище провідних гравців із надзвичайно великим рівнем ринкової влади. Незважаючи на те, що цифрові платформи є ключовими суб'єктами у сфері електронної комерції й мають значні переваги як для продавців, так і для споживачів, їхня діяльність викликає низку проблем, оскільки відсутні дієві законодавчі механізми для їх належного регулювання. Експерти наголошують, що домінування таких компаній, як Apple, Google, Facebook і Amazon, чинить негативний вплив на конкуренцію та споживачів, що спонукає уряди різних країн активізувати антимонопольні заходи для регулювання цифрових ринків [3].

Подібну позицію зайняли також експерти ОЕСР, які акцентували увагу на тому, що цифрові платформи отримують конкурентні переваги внаслідок двох циклів зворотного зв'язку з користувачами. По-перше, підприємство, що володіє цифровою платформою з розвиненою базою користувачів, здатне акумулювати значну кількість даних, що дозволяє суттєво покращити якість обслуговування. Це, в свою чергу, веде до збільшення потоку нових користувачів. По-друге, така фірма може аналізувати дані користувачів для оптимізації цільового вибору аудиторії для рекламних кампаній і монетизації своїх послуг,

отримуючи додаткові фінансові ресурси для інвестування в підвищення якості обслуговування. Ці безкінечні цикли взаємодії між користувачами і платформою значно ускладнюють конкуренцію для нових компаній, що намагаються витіснити з ринку вже ustalених гравців із великими клієнтськими базами [4].

С. Галловей, досліджуючи діяльність провідних світових технологічних компаній, таких як Amazon, Apple, Facebook та Google, вказує на те, що уряди, законодавчі органи та менші підприємства виявилися безсилими перед цією «Четвіркою», яка продовжує свою експансію, не враховуючи інтереси бізнесу, суспільства та навколишнього середовища загалом [5, с. 14].

Таку ж позицію займають і українські науковці, зокрема К. О. Січкаренко, яка підкреслює, що в перспективі подальший розвиток цифрових платформ створює суттєві ризики для національної економіки. Вона вказує на те, що домінування глобальних цифрових платформ, а також відсутність в Україні 'національних' аналогів ставлять українських підприємців у незворотне програшне становище. Це може призвести до ризику втрати українськими торговими мережами контактів з вітчизняними споживачами. Крім того, існує загроза монополізації ринків з боку глобальних цифрових гігантів, які експлуатують свої потужні платформи, а також витіснення суб'єктів середнього та малого бізнесу, що негативно вплине на вибір споживачів [6].

Американський економіст Лоуренс Саммерс зазначав, що виробничі конкурентні переваги є релевантними лише для застарілих економічних моделей, тоді як сучасна економіка характеризується перевагами глобальних мереж і ефектом масштабу [7]. Американський економіст-кейнсіанець, лауреат Нобелівської премії з економіки Джозеф Стігліц акцентує увагу на аномальних аспектах розвитку цифрової економіки, стверджуючи, що наразі багато секторів господарювання не слід аналізувати через призму вільної конкуренції, оскільки в них домінує олігополітична структура ринку [8].

Одним із ключових елементів формування сучасної економічної системи є цифрові платформи, які набули глобального значення. Деякі дослідники, посиляючись на концепцію «революції платформ», визначають цифрову платформу як модель бізнесу, що ґрунтується на створенні вартості через інтеракцію між зовнішніми виробниками та споживачами. Ця модель забезпечує відкриту інфраструктуру для учасників економічної взаємодії та встановлює для них інституційні «правила гри», що означає наявність певних «регуляторних режимів», які визначають механізми і процедури взаємодії в рамках платформи [9].

Український законодавець демонструє відносно повільну реакцію на вказані трансформації, що зумовлено як об'єктивними факторами, такими як швидкість змін, труднощі в оцінці їх впливу на конкурентне середовище, а також домінуючими до недавнього часу поглядами, згідно з якими цифровізація є сферою для саморегулювання, де державне втручання лише перешкоджає широкому використанню корисних властивостей цифрових технологій. Крім того, агресивні дії з боку росії змушують Україну витратити значні зусилля та ресурси на забезпечення національної безпеки. Однак існують також суб'єктивні чинники, які впливають на ситуацію, зокрема недостатня увага держави до ризиків, пов'язаних із цифровізацією, а також потреба у застосуванні правових механізмів для їх мінімізації. Серед причин зазначеної повільності варто також відзначити брак фахівців, які мають глибокі знання в правових та технічних аспектах цифрових технологій, у відповідних державних органах, включаючи антимонопольні установи [10, с. 8–9].

Специфічні властивості цифрових ринків зумовлюють необхідність застосування особливих інструментів для підтримки конкуренції та антимонопольного регулю-

вання. У Європейському Союзі питання розвитку цифрової економіки займає одне з провідних місць, оскільки Європейське співтовариство прагне досягти високого рівня цифровізації. Саме тому, для усунення ризиків, пов'язаних із розповсюдженням незаконного контенту, товарів і послуг на цифрових ринках, а також для забезпечення справедливих умов для всіх учасників онлайн-платформ, наприкінці 2022 року Європейська комісія ухвалила два значущих акти: Акт про цифрові послуги (Digital Services Act – DSA) [11] та Акт про цифрові ринки (Digital Markets Act – DMA) [12].

Основною метою Акту про цифрові послуги є забезпечення безпеки цифрового середовища шляхом усунення протиправного контенту, включаючи рекламу та продаж заборонених товарів, надання незаконних послуг, а також заклики до насильства. Акт про цифрові ринки, у свою чергу, спрямований на створення рівноправних умов для розвитку інновацій та конкурентоспроможності шляхом регулювання діяльності великих онлайн-платформ, відомих як «gatekeepers».

Цей нормативний акт встановлює суттєві обов'язки для «ключових гравців» та передбачає відповідальність за їх невиконання. Важливо зазначити, що в разі порушення обов'язків санкції будуть застосовуватися експост, тобто після вчинення правопорушення, тоді як у випадках зловживання домінантним становищем обов'язки будуть визначатися експост, тобто наперед.

Акт про цифрові послуги передбачає симетричне підвищення зобов'язань для компаній, що володіють цифровими платформами, пропорційно до їхнього розміру. Ця модель ієрархічно структурована у вигляді піраміди з п'яти рівнів. На нижньому рівні розташовані мікро-і малі платформи, до яких вимоги Акту не застосовуються взагалі. На вершині піраміди розміщуються підприємства, що мають статус «дуже велика онлайн-платформа», на які буде покладено найбільшу кількість додаткових обов'язків. Критерієм визначення розміру та відповідно статусу компанії є кількість активних користувачів.

Оцінюючи практичну значимість зазначених законодавчих актів, слід враховувати, що основними гравцями на цифрових ринках залишаються американські корпорації. Згадані нормативні акти обмежують монополістичні позиції цифрових гігантів та зменшують ймовірність виникнення бар'єрів для входу нових учасників ринку. Однак, на нашу думку, це ще не гарантує, що нові малі компанії матимуть сприятливі умови для зростання та зможуть конкурувати з вже усталеними гравцями. Для цього необхідна не лише політика обмеження та антимонопольного регулювання великих підприємств, а насамперед стратегія підтримки розвитку малих фірм.

Наприклад, провідні оператори мобільного зв'язку, такі як Vodafone і Київстар, пропонують користувачам цифрові продукти, що включають різноманітні послуги з встановленим лімітом обсягу, який визначається у хвилинах чи гігабайтах. У разі перевищення зазначеного ліміту, користування послугами автоматично припиняється, що може бути класифіковано як обмеження доступу до послуг. Вартість послуг, що надаються в межах цих лімітів, покривається сумою періодичних платежів, які, як правило, здійснюються кожні 28 днів. Проте, встановлено, що 80% користувачів не реалізують повною мірою свої ліміти протягом визначеного періоду, в середньому використовуючи лише 70% доступних послуг. Варто зазначити, що невикористані суми оплати або обсяги послуг не переносяться на наступний період, що є суттєвим аспектом у контексті прав споживачів. Отже, ці оператори стягують з користувачів плату, фактично не надаючи послуги у повному обсязі, що може викликати правові наслідки у сфері захисту прав споживачів [13].

Сьогодні ринкова влада визначається контролем над великим масивом даних, оскільки компанії накопичують

інформацію і відбувається мережевий ефект. Характерною рисою цифровізації економіки є поява сучасних технологій Big Data (Великі Дані). Big Data являють собою важливий економічний актив, який може бути використаний організаціями для отримання конкурентних переваг [14].

Порушення антимонопольного законодавства може проявлятися через недобросовісне використання споживчих даних з метою встановлення різних цінових стратегій. Збір персональних даних не завжди негативно впливає на становище споживачів, оскільки він дозволяє компаніям покращувати якість продукції та ефективно сегментувати споживачів. Антимонопольне регулювання у сфері Big Data обумовлене тим, яким чином їх наявність або передача третім особам впливають на ринок і конкурентну ситуацію.

Основні дискусії стосовно антимонопольного регулювання цифрового середовища переважно ведуться серед закордонних вчених, дослідників та експертів. На основі низки антимонопольних розслідувань у світі виникають активні дебати щодо підходів і методів регулювання інформаційних технологій, які стрімко еволюціонують. Сьогодні цифрова економіка характеризується монополізацією та високою концентрацією, а рівень монополізації ринків і ринкової влади цифрових монополій досяг аномальних масштабів.

В липні 2017 р. Європейська комісія висунула американської транснаціональної корпорації Google Inc. штраф у розмірі 2,42 млрд євро за порушення правил антимонопольного законодавства Європейського Союзу [15]. Європейський комісар з питань конкуренції Маргрет Вестагер пояснила, що Google незаконно просував свій сервіс електронної комерції в пошукових результатах і занижував пошуковий рейтинг аналогічних програм конкурентів.

У липні 2018 Європейська комісія знову оштрафувала інтернет-гігант Google на 4,38 млрд євро за зловживання домінуючим становищем на ринку пошукових систем [16]. Google використовував Android, щоб зміцнити провідні позиції своєї пошукової системи на ринку при цьому конкуренти втратили можливість бути конкурентоспроможними, а користувачі втратили переваги ефективної конкуренції.

Варто зауважити, що монополія та домінуючі позиції на ринку не є забороненими, оскільки вони можуть бути наслідком ефективної комерційної стратегії. Однак для таких учасників ринку встановлюються специфічні обмеження, які не застосовуються до малих гравців.

Використання компаніями передових технологій може сприяти нав'язуванню споживачам неправомірних умов, розширенню ринкової влади, підвищенню цін та закриттю ринків для потенційних конкурентів, що становить ризик для конкурентного середовища.

Антимонопольна політика держави, враховуючи сучасні реалії та можливості цифрової економіки, має на меті сприяти розвитку конкурентних ринків, де домінують ефективність та інновації, і запобігати економічній концентрації, що може призвести до зловживання ринковою владою.

Товари та послуги, пропоновані на ринках електронної комерції, мають свої специфічні характеристики. Саме тому конкуренція в умовах цифрової економіки характеризується динамічністю та універсальністю, що суттєво відрізняється від фізичних ринків. У цьому контексті виникає принципова різниця у механізмі захисту економічної конкуренції, враховуючи сучасні економічні умови.

Висновки. Цифровізація економіки виявляє багатогранний спектр переваг, серед яких виділяються: прискорене задоволення потреб споживачів у товарах та послугах, зниження їх вартості для кінцевого споживача завдяки зменшенню кількості посередницьких ланок, а також оптимізація процесу пошуку постачальників і споживачів. Однак, для формування ефективної конкурентної полі-

тики, державі необхідно всебічно стимулювати розвиток цифрової економіки, створюючи новий технологічний устрій, який забезпечуватиме конкурентні переваги у відповідності зі світовими тенденціями антимонопольного регулювання в умовах цифровізації.

З огляду на специфіку цифрової економіки, підприємства частіше конкурують за контроль над ринковими сегментами, а не зосереджуються на конкуренції в межах ринку. Проте реалізація антимонопольно-конкурентної політики на рівні держави залишається досить слабкою і фрагментованою. Існуючі концептуальні підходи до правового регулювання основних інститутів цифрової економіки потребують суттєвого перегляду, оскільки не відповідають сучасним реаліям і не дозволяють врахувати та збалансувати інтереси різних учасників ринку.

На сьогоднішній день актуальним завданням для науковців і законодавців є розробка ефективного правового механізму реалізації державної конкурентної політики на цифрових ринках, перегляд основних понять антимонопольно-конкурентного законодавства, внесення змін до ряду нормативно-правових актів, а також адаптація законодавства у сфері цифровізації до європейських стандартів. Важливими аспектами цього процесу є імплементація регуляторних актів ЄС, таких як Регламент (ЄС) 2019/1150 щодо сприяння справедливості та прозорості у відносинах між платформами та підприємцями, а також Акт про цифрові послуги (Digital Services Act) і Акт про цифрові ринки (Digital Markets Act). Ці документи стануть основою для формування сучасного правового середовища, яке забезпечить справедливі умови конкурентної боротьби і запобігне можливим зловживанням з боку домінуючих гравців на ринку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Куліш Л. П. Конкурентна політика у системі інструментів державного регулювання економіки. *Економіка та держава*. 2019. № 1. С. 126-131. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/1_2019/23.pdf.
2. Швидка Т. І. До питання про інституціалізацію конкурентної політики держави. *Проблеми законності*. 2019. № 147. С. 131-139.
3. «How to Tame the Tech Titans» The Economist URL: <https://www.economist.com/news/leaders/21735021-dominance-google-facebook-and-amazon-bad-consumers-and-competition-how-tame> (дата звернення: 28.10.2024).
4. Big Data: Bringing Competition Policy. To The Digital Era. The Competition Committee of Directorate for Financial and Enterprise Affairs of OECD. 2016. 40 p. URL: [https://one.oecd.org/document/DAF/COMP\(2016\)_14/en/pdf](https://one.oecd.org/document/DAF/COMP(2016)_14/en/pdf) (дата звернення: 28.10.2024).
5. Скотт Гелловей. Велика четвірка. Прихована ДНК Amazon, Apple, Facebook і Google / Пер з англ. М. Смагіної. К.: Видавничка група КМ-БУКС, 2021. 328 с.
6. Січкаренко К. О. Цифрові платформи: підходи до класифікації та визначення ролі в економічному розвитку. Причорноморські економічні студії. Випуск 35. 2018. С. 28-32. URL: http://bses.in.ua/journals/2018/35_2_2018/7.pdf (дата звернення: 28.10.2024).
7. Summers, L.H. The New Wealth of Nations: remarks by treasury secretary Lawrence H. Summers at Hambrecht & Quist technology conference, Department of the Treasury, San Francisco, CA. U.S. URL: <https://home.treasury.gov/news/press-releases/ls617>
8. Stiglitz, J. «Monopoly's New Era», Project Syndicate, URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/high-monopoly-profits-per-sist-in-markets-by-joseph-e--stiglitz-2016-05> (Дата звернення: 28.10.2024).
9. Ляшенко В.І. Цифрова модернізація економіки України як можливість проривного розвитку: монографія / В.І. Ляшенко, О.С. Вишневецький; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. К., 2018. 252 с.
10. Вінник О. М. Проблеми антимонопольно-конкурентного регулювання в умовах цифрової економіки. *Ius Privatum (legal doctrine and practice/правова доктрина і практика)*. 2021. № 1-2. С. 7-22. URL: <https://bit.ly/3tp1xop> (Дата звернення: 28.10.2024).
11. REGULATION (EU) 2022/2065 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) : веб-сайт Європейського Парламенту. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R2065> (Дата звернення: 28.10.2024).
12. REGULATION (EU) 2022/1925 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 14 September 2022 on contestable and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act) : веб-сайт Європейського Парламенту. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R1925> (Дата звернення: 28.10.2024).
13. Никифоров А. Є. Державна політика сприяння конкуренції на цифрових ринках / А. Є. Никифоров, Н. В. Пугуда. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2023. Вип. 37. С. 36-40.
14. Grunes, Allen P. and Stucke, Maurice E., No Mistake About It: The Important Role of Antitrust in the Era of Big Data (April 28, 2015). Antitrust Source (Apr. 2015), Online, University of Tennessee Legal Studies Research Paper No. 269, Available at SSRN: URL: <https://ssrn.com/abstract=2600051> (Дата звернення: 28.10.2024).
15. European Commission. Press Release Database. URL: http://europa.eu/rapid/pressrelease_IP-17-1784_en.htm Дата звернення: 28.10.2024).
16. European Commission. Press Release Database. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-17-1784_en.htm Дата звернення: 28.10.2024).

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СПОЖИВАЧА В ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

PROBLEM ASPECTS OF DETERMINING THE LEGAL STATUS OF THE CONSUMER IN ECONOMIC RELATIONS

Шулепова О.О., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті автором досліджено різні підходи до визначення правового статусу «споживача» як суб'єкта господарського права, задля подальшого його нормативного закріплення та детальної регламентації.

Автор зазначає, що в чинному законодавстві акцентується на основній відмінності, яка дозволяє віднести фізичних осіб до категорії «споживач», – це мета використання придбаних товарів, отриманих робіт та послуг. Однак при такому підході поза межами правового регулювання залишаються юридичні особи, які також можуть виступати в якості споживачів певної продукції, робіт або послуг. Тому що з боку законодавства такі особи не є фізичними (для поширення на їх діяльність норм Цивільного кодексу та ЗУ «Про захист прав споживачів»), а також вони можуть не використовувати придбану продукцію для заняття підприємницькою діяльністю (для поширення норм Господарського кодексу).

Автором було проведено узагальнення судової практики з розгляду цивільних та господарських справ. З огляду на це, зазначено, що у єдиному на даний час законодавчому акті щодо регламентації статусу споживача ЗУ «Про захист прав споживачів» відсутні критерії для можливості розмежування використання товару для особистих потреб або його використання у підприємницькій діяльності. Існують випадки, коли суб'єкт підприємницької діяльності купує товар для задоволення власних потреб, однак в подальшому використовує його в підприємницькій діяльності, або навпаки.

Також варто звернути увагу, що проблема визначення кола суб'єктів господарської діяльності існує і в інших країнах. Наприклад, така проблема існувала в Італії до прийняття Споживчого кодексу 2005 р. Тож цілком доречною видається пропозиція щодо створення окремого кодифікованого акта для детального регламентування загального статусу «споживача», а також його участь у цивільних, господарських та інших відносинах.

Як висновок автор констатує, що законодавче закріплення та регламентація поняття «споживач» є недостатньою та іноді навіть суперечливою. Що призводить до неоднозначного трактування правового статусу споживачів в законодавстві, що впливає на їх можливість бути суб'єктами господарського права, їхні права й обов'язки.

Ключові слова: господарські відносини, правовий статус, господарське законодавство, суб'єкт господарських відносин, споживач, послуги, правове регулювання.

In the article, the author researches various approaches to determining the legal status of the "consumer" as a subject of economic law, for the purpose of its further normative consolidation and detailed regulation.

The author notes that the current legislation focuses on the main difference that allows natural persons to be classified as a "consumer", which is the purpose of using purchased goods, received works and services. However, with this approach, legal entities remain outside the boundaries of legal regulation, which can also act as consumers of certain products, works or services. Because from the point of view of legislation, such persons are not natural persons (to apply the norms of the Civil Code and the Law on the Protection of Consumer Rights to their activities), and they may not use the purchased products to engage in entrepreneurial activities (to apply the norms of the Commercial Code).

The author made a generalization of court practice in the consideration of civil and economic cases. In view of this, it is stated that in the current single legislative act on the regulation of the consumer status of the ZU "On the protection of consumer rights" there are no criteria for the possibility of distinguishing the use of the product for personal needs or its use in business activities. There are cases when a subject of entrepreneurial activity buys a product to meet his own needs, but later uses it in entrepreneurial activity, or vice versa.

It is also worth noting that the problem of determining the scope of business entities exists in other countries as well. For example, such a problem existed in Italy before the adoption of the Consumer Code of 2005. Therefore, the proposal to create a separate codified act for the detailed regulation of the general status of the "consumer", as well as his participation in civil, economic and other relations, seems quite appropriate.

As a conclusion, the author states that the legislative consolidation and regulation of the concept of "consumer" is insufficient and sometimes even contradictory. Which leads to an ambiguous interpretation of the legal status of consumers in the legislation, which affects their ability to be subjects of economic law, their rights and obligations.

Key words: economic relations, legal status, economic legislation, subject of economic relations, consumer, services, legal regulation.

Постановка проблеми. Важливим питанням в науці господарського права є визначення кола учасників відносин у сфері господарювання. Воно досліджувалося в багатьох наукових публікаціях вітчизняними правознавцями, проте все ж таки, незважаючи на вироблення численних пропозицій, так і залишилося дискусійним. На основі аналізу доктринальних положень можна зазначити, що існують різні тлумачення положення Господарського кодексу України щодо статусу окремих учасників відносин у сфері господарювання, що, в свою чергу, вносить численні непорозуміння при їх практичному застосуванні.

Варто відзначити, що все ж таки, правовий статус кожного з учасників господарських відносин, визначених у статті 2 Господарського кодексу України, регламентовано цим же актом. Проте цього не можна зазначити стосовно споживача. Адже одним з недоліків господарського законодавства є відсутність нормативної закріпленості правового статусу споживача та передбачення чіткого

переліку їх прав та обов'язків. Ця невизначеність виникає через дискусії стосовно того, чи варто взагалі визначати споживача учасником господарських відносин. Саме тому і виникає потреба у пошуку відповіді на це питання, що дозволить окреслити сутність та правову основу діяльності споживача в господарських відносинах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Визначення кола учасників господарських відносин та регламентація їхнього правового статусу є достатньо дискусійною та малодослідженою правовою проблемою господарського права. Варто відзначити таких вітчизняних науковців, які досліджували правове регулювання статусу учасників господарських відносин, як: Банасевич І. І., Замрига А. В., Лига А. І., Олюха В. Г., Вінник О. М., Віхрова О. П., Мамутова В. К. та інші. Тим не менш ця тема є актуальною та доцільною, адже передбачає внесення змін до Господарського кодексу щодо чіткого закріплення кола учасників господарських відносин.

Мета дослідження. Метою статті є детальний аналіз поняття «споживач», характеристика різних наукових підходів до визначення цієї категорії, встановлення доцільності виділення споживача як учасника господарських відносин, розмежування статусу «споживача» в господарських та цивільних правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. Доктринальні підходи до визначення поняття «споживач» надзвичайно різняться, тому це питання ще залишається дискусійним та не знайшло свого остаточного вирішення.

Для пошуку максимально вичерпного визначення дефініції «споживач» та окреслення її основних характеристик в українському законодавстві варто звернутися до практики з цього питання інших країн.

Взагалі, перше нормативне визначення поняття «споживач» було закріплено Хартією захисту прав споживачів, прийнятій XXV сесією Консультативної Асамблеї ЄС у 1973 році. Та мало такий зміст: «споживач – фізична або юридична особа, яка користується товарами та послугами з особистою метою». Стосовно віднесення юридичних осіб до споживачів, то Хартія визначала ними лише невеликі підприємства; об'єднання ремісників і кустарів; асоціації та благодійні фонди [1, с. 171].

Також варто звернути увагу на Резолюцію № 39/248 Генеральної Асамблеї ООН «Керівні принципи для захисту інтересів споживачів», яку було прийнято 9 квітня 1985 року на 106-му пленарному засіданні. Її основний зміст полягає в такому, що «споживачі часто перебувають у нерівному становищі з точки зору економічних умов, рівня освіти та купівельної спроможності, враховуючи це, споживачі мусять мати право на доступ до безпечних товарів та послуг» [2].

Щодо законодавства ЄС, то в ньому поняття «споживач» також не знайшло уніфікованого закріплення, наявні лише загальні його загальні ознаки: 1) суб'єкт – фізична особа, що укладає договір, як правило, не у комерційних та професійних цілях (виняток становлять відносини з надання туристичних послуг); 2) суб'єкт – особа, яка безпосередньо споживає продукт, який займає кінцеву сходинку в економічному процесі; 3) суб'єкт – фізична особа, який завдав шкоди неякісної продукцією [1, с. 174].

При детальному аналізі законодавчих актів щодо споживачів в конкретних країнах, явно виокремлюється те, що європейське законодавство не відносить юридичних осіб до числа споживачів, а тому законодавство щодо захисту прав споживачів на таких осіб не поширюється. Наприклад, Споживчий кодекс Італії споживачем визнає фізичну особу, яка набуває продукцію метою не пов'язаною з підприємницькою, комерційною, ремісничою або професійною діяльністю (стаття 3); Німецьке Цивільне уложення визначає споживачем фізичну особу, яка укладає договір з метою, яка не може бути віднесена ні до її виробничої, ні до її самостійної професійної діяльності (параграф 13); Закон про захист прав споживачів Франції споживачем визначає фізичну особу, за винятком підприємця, який набуває товари (послуги) з підприємницькою метою (стаття 1) [1, с. 174]. Тобто всі ці законодавчі акти не визнають споживачами осіб (фізичних та юридичних), які набувають продукцію або мають намір її набути, не для власних потреб, а для подальшого застосування такої продукції в господарській діяльності.

За чинним на даний час Господарським кодексом України споживачі є учасниками у сфері господарювання (стаття 2), проте в наступних положеннях цього акту не надається тлумачення цього поняття та не надано його ознак [3].

Для з'ясування правового статусу споживача наразі застосовується лише Закон України «Про захист прав споживачів», який є основним нормативно-правовим актом в цій сфері. Відповідно до цього закону, споживач – це фізична особа, яка придбаває замовляє, використовує або

має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника. А тому зазначений акт не можна застосовувати у випадках, при яких фізична особа-підприємець або юридична особа купує, замовляє або використовує продукцію (товари, роботи, послуги) для ведення господарської діяльності [4].

У доктрині господарського права існують численні позиції з приводу визначення правового статусу споживача в господарських відносинах, інколи думки науковці протилежні одна одній. Домінуючими серед них є 2 підходи: перший – споживачі як учасники господарських відносин – це лише фізичні особи; другий – споживачами є юридичні особи, які використовують результати господарської діяльності інших суб'єктів незалежно від того, чи є така юридична особа господарюючою або не господарюючою (споживачі природного газу, електроенергії тощо) [1, с. 172].

Для комплексної характеристики дефініції «споживач» варто проаналізувати інші чинні законодавчі акти, в яких споживачі, хоча й не явно, проте все ж таки визнаються учасниками господарських відносин.

Наприклад, стаття 1 Закону України «Про природні монополії» визначає споживачем фізичну або юридичну особу, що придбаває товар [5]. Тобто цим нормативним актом до категорії споживача віднесено і юридичних осіб, а також не є важливою мета придбання товарів фізичною чи юридичною особою.

Стаття 1 Закону України «Про рекламу», в якому споживачами є невизначене коло осіб, на яких спрямовується реклама [6]. Знову ж таки, за цим актом юридична особа також може бути споживачем, а мета набуття продукції не обмежується законодавцем.

У змісті пункту 3-2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про ринок електричної енергії» закріплено визначення «активного споживача», яким є споживач, у тому числі приватне домогосподарство, енергетичний кооператив та споживач, який є замовником енергосервісу, що споживає електричну енергію та виробляє електричну енергію, та/або здійснює діяльність із зберігання енергії, та/або продає надлишки виробленої та/або збереженої електричної енергії, або бере участь у заходах з енергоефективності та управління попиту відповідно до вимог закону, за умови що ці види діяльності не є його основною господарською або професійною діяльністю [7]. В цьому пункті немає прямого обмеження поняття «споживач» лише фізичною особою, а також такий суб'єкт може використовувати спожиту продукцію у господарській діяльності.

Відповідно до положень Закону України «Про споживчу кооперацію» споживче товариство, що є первинною ланкою споживчої кооперації, самостійна, демократична організація громадян, які на основі добровільності членства і взаємодопомоги за місцем проживання або роботи об'єднуються для спільного господарювання з метою поліпшення свого економічного і соціального стану (п. 5 ч. 1 ст. 1). Господарську діяльність споживчі кооперативи здійснюють з метою поліпшення свого економічного та соціального стану [8]. Тобто, з цього визначення випливає, що споживачами можуть бути не тільки фізичні, а й юридичні особи, які проводять господарську діяльність для задоволення власних потреб. Певною мірою, можна зазначити, що такі особи споживають результати власної господарської діяльності.

Підсумовуючи дослідження наведених законодавчих актів, можна констатувати, що їх змісті поняття «споживач» вживається в широкому розумінні. Проте ці акти є спеціалізованими, а тому застосовуються лише до конкретних відносин, наприклад відносинами на товарних ринках у стані природної монополії (визначення споживача в законі України «Про природні монополії»).

Не менш актуальною залишається тема віднесення до споживачів юридичних осіб. Деякі вітчизняні науковці все ж таки пропонують визнати споживачами і певні категорії юридичних осіб. Наприклад, І. В. Кірюшина має таку позицію з цього питання, що підвищений захист як до споживача треба поширити й на юридичну особу, яка придбаває продукцію для побутових потреб своїх працівників (трудового колективу), або на такі організовані групи споживачів, як споживчі кооперативи, товариства власників житла й подібні об'єднання громадян, які придбавають товари для реалізації своїх статутних завдань і не мають на меті отримання прибутку [1, с. 173].

На противагу існує інша думка, що визнання споживачами юридичних осіб буде суперечити одну з основних принципів законодавства про захист прав споживачів – принципу справедливої рівності суб'єктів споживчих правовідносин [1, с. 173].

Суперечливо викладений цей аспект і в положеннях чинного Господарського кодексу України. У статтях 9, 20, 40 цього акту вжито термін «споживач» без конкретизації того, які саме суб'єкти охоплюються ним (тобто це може бути і фізична, і юридична особа). Проте вже у статті 39 Господарського кодексу дефініція «споживач» охоплює лише фізичних осіб, бо в цьому положенні зазначено, що громадяни можуть об'єднуватися у громадські організації споживачів (об'єднання споживачів) [9, с. 49].

З цього приводу існує позиція у рішенні Конституційного Суду України від 10.11.2011 року № 15-рп/2011, відповідно до якої споживачу об'єктивно бракує знань, необхідних для здійснення правильного вибору товарів (робіт, послуг) із запропонованих на ринку, а також йому складно оцінювати умови договорів щодо придбання такої продукції. Тому держава має забезпечувати особливий захист більш слабого суб'єкта економічних відносин, а також фактичну, а не формальну рівність сторін [10].

Проте я вважаю, що ця позиція обґрунтована щодо змісту Закону України «Про захист прав споживачів», за яким, дійсно, саме з метою встановлення правової рівності економічно нерівних суб'єктів, підприємств наділений певним переліком додаткових обов'язків, а споживач – цілою низкою прав. Проте в господарському законодавстві правовий статус «споживача» визначається не з боку можливості або неможливості застосування механізмів захисту своїх прав, а з боку споживання продукції інших суб'єктів для провадження власної господарської діяльності.

Відтак споживачі – фізичні особи, права яких регламентовано окремим законодавством, не є учасниками господарських правовідносин. Учасниками господарських правовідносин є лише споживачі – юридичні особи, до того ж, не має значення, чи є вони господарюючими, чи не господарюючими суб'єктами. На нашу думку, такі точки зору, які ґрунтуються на класичному господарському праві (правовідносини споживачів-фізичних осіб не є предметом господарського права), не є об'єктивними, оскільки вони не враховують правовідносин, які виникають у споживачів фізичних осіб-підприємців. Крім того, залишається не визначеним, учасниками яких саме господарських правовідносин варто вважати споживачів – юридичних осіб, що не є господарюючими суб'єктами.

Вітчизняна правознавиця Вінник О. М. зауважує, що щоб особа була визнана суб'єктом господарського права, їй має бути притаманна сукупність таких ознак, як: безпосереднє ведення господарської діяльності або керівництво нею; створення (набуття статусу суб'єкта господарських відносин) у встановленому законом порядку; наявність майна, необхідного для ведення господарської діяльності чи керівництва нею; наявність господарської правосуб'єктності [1, с. 176].

Чинним українським законодавством на цей час ключовою ознакою для вирішення питання щодо віднесення

юридичної особи, фізичної особи-підприємця до категорії «споживач» визначено саме мету використання придбаної продукції (товарів, робіт, послуг).

Також існує ще одна позиція науковців, на мою думку, вона видається найбільш обґрунтованою та найбільш точно тлумачить положення Господарського кодексу України. Полягає вона в тому, що споживачами у сфері господарювання визнаються юридичні особи, які споживають результати господарської діяльності, незалежно від того є вони господарюючими суб'єктами чи ні (наприклад, споживачі природного газу, електроенергії тощо). А фізичні особи, які споживають будь-яку господарську продукцію для власних потреб – не є учасниками господарських відносин, а їх права визначені окремим законодавством (наприклад, закон України «Про захист прав споживачів»). Проте є один виняток – це порушення прав фізичних осіб внаслідок зловживання монополієм становищем або недобросовісної конкуренції, адже в такому разі суб'єкта господарювання буде притягнуто до відповідальності за порушення антимонопольно-конкурентних відносин, які містяться в площин господарських відносин [11, с. 174].

Також варто вирішити проблему віднесення до споживачів юридичних осіб, які не є господарюючими суб'єктами. Відповідно до статті 3 Господарського кодексу України, в якій закріплено визначення господарчого забезпечення діяльності не господарюючих суб'єктів, спрямований на створення і підтримання необхідних матеріально-технічних умов їх функціонування та здійснюється за участю або без участі суб'єктів господарювання [11, с. 174].

Висновки. У господарському законодавстві достатньо часто вживається поняття «споживач», однак основним нормативно-правовим актом, який детально регламентує правовий статус цього суб'єкта є Закон України «Про захист прав споживачів». Цей закон спрямований більшою мірою на регулювання цивільно-правових відносин між споживачами та особами, що надають їм товари, послуги чи виконують роботи. В доктрині ж господарського права тлумачення правового статусу споживача різняться. Також дискусійним є загальне питання віднесення споживачів до переліку учасників господарських відносин, визначеному статтею 2 Господарського кодексу України.

Застосування положень Закону України «Про захист прав споживачів» для регламентації правового статусу споживачів у сфері господарських відносин не є можливим. Адже цей акт тлумачить поняття «споживач» у вузькому значенні, тобто визнає споживачами лише фізичних осіб, що залишає поза регулюванням юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, які охоплюються поняття «споживач» у широкому розумінні [9, с. 49–50].

На даний час положеннями Господарського кодексу України споживач визнається учасником господарських відносин, що на мою думку, є логічним та не має бути предметом дискусій. Проте вирішальною ознакою такого споживача має бути наявність спеціальної мети придбання будь-якої продукції – подальше її використання для своєї господарської діяльності. Бо саме в такий спосіб споживач бере участь в господарських відносинах, а тому існує доцільність законодавчого регламентування його прав та обов'язків.

Але все ж таки, в такому випадку варто не залишати поза увагою статус юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, які використовують придбані товари для власних потреб. В такому випадку їх варто визначати споживачами, якщо вони використовують придбані товари для господарського забезпечення своєї діяльності.

А стосовно фізичних осіб, юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, які використовують придбані товари для власних потреб, то, я вважаю, що їх правовий статус вичерпно регламентовано Законом України «Про захист

прав споживачів», який також потребує певного вдосконалення, але це вже є предметом для дискусій вчених-цивілістів. Адже важко уявити, яким чином для власних потреб певну продукцію буде використовувати юридична особа або фізична-особа підприємець. Бо все ж таки використання таких товарів або послуг необхідно для задоволення потреб саме фізичної особи (яка може бути підприємцем, засновником або учасником юридичної особи тощо).

Проте виникає питання, в якому ж нормативному акті має бути закріплено правовий статус споживача як учасника господарських відносин? Першочергово, це необхідно зробити в Господарському кодексі України, але існує можливість скасування цього акту. Проте значно складніше визнати заявою цілу галузь права (адже господарські відносини не можуть просто зникнути разом зі скасуванням будь-якого закону). Проте поки Господарський кодекс чинний, то варто внести зміни спочатку саме до нього, адже відповідно до положення ч. 2 ст. 66 Закону України «Про правотворчу діяльність», у разі виявлення колізії між кодексом і первинним законом пріоритет у застосу-

ванні має норма права, що міститься у кодексі, якщо інше не передбачено таким кодексом [12]. Цю норму можна було б застосовувати у разі виникнення розбіжностей між визначення «споживача» в Господарському кодексі України та Законі України «Про захист прав споживачів».

В даному випадку доречною видається практика тих Європейських країн, в яких є окремі закони або навіть кодекси щодо визначення статусу споживача. Взірцем в цьому разі для українського законодавства може стати Італія, Споживчий кодекс якої містить визначення поняття «споживач» та дозволяє виокремити його спільні та відмінні ознаки з іншими суб'єктами господарської діяльності, що, в свою чергу, надає можливість визначити правовий статус споживачів.

Якщо б такий акт існував в Україні, то в ньому міг би бути розділ під назвою «споживач в господарських відносинах», в якому містилося б визначення такого змісту: «це учасник господарських відносин, який має намір придбати, замовити, використати або придбаває, замовляє, використовує продукцію для потреб, пов'язаних з його господарською діяльністю» [11, с. 174].

ЛІТЕРАТУРА

1. Банасевич І.І. Поняття «споживач» в цивільному праві: доктринальні підходи. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. № 48, 2018. С. 170-178.
2. Керівні принципи для захисту інтересів споживачів: Резолюція № 39/248 Генеральної Асамблеї ООН від 09.04.1985. *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*, 1999, № 6. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU85305>.
3. Господарський кодекс від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № 18, 19-20, 21-22, ст. 144. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
4. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1991, № 30, ст. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>.
5. Про природні монополії : Закон України від 20.04.2000 р. № 1682-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2000, № 30, ст. 238. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-14#Text>.
6. Про рекламу : Закон України від 03.07.1996 р. № 270/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 39, ст. 181. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#n48>.
7. Про ринок електричної енергії : Закон України від 11.06.2017 р. № 2019-VIII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2017, № 27-28, ст. 312. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19>.
8. Про споживчу кооперацію : Закон України від 10.04.1992 р. № 2265-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992, № 30, ст. 414. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-12#Text>.
9. Єгоричева О.Ю. Споживач як учасник споживчих правовідносин за законодавством України. *Юридична Україна*. № 7, 2012. С. 47-52.
10. Рішення Конституційного Суду України від 10.11.2011 року № 15-рп/2011. *Офіційний вісник України*, 2011, № 90, ст. 3274. URL: веб-сайт: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-11#Text>.
11. Сергійко О.В. Класифікація учасників господарських відносин. *Приватне право і підприємництво*. № 13, 2014. С. 173-175.
12. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2023, № 93, ст. 364. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20>.

ВПРОВАДЖЕННЯ DUE DILIGENCE ЯК ЕФЕКТИВНОГО ІНСТРУМЕНТУ В ПРОЦЕДУРІ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ШЛЯХОМ ЗЛИТТЯ/ПРИЄДНАННЯ

IMPLEMENTATION OF DUE DILIGENCE AS AN EFFECTIVE INSTRUMENT IN THE REORGANISATION PROCEDURE OF ECONOMIC ORGANISATIONS THROUGH MERGERS/ACCESSION

Щербакова Н.В., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Стаття присвячена підготовчому етапу в процедурі реорганізації господарських організацій шляхом злиття/приєднання, який передуює прийняттю рішення про реорганізацію та відіграє важливу роль у подальшому здійсненні реорганізаційних процедур суб'єкта господарювання, його ефективному функціонуванні на майбутнє. Одним із таких дієвих інструментів виступає *due diligence* («дью ділідженс») – комплексна перевірка діяльності господарюючого суб'єкта, котра призначена для збору та аналізу інформації, на основі якої приймається рішення про доцільність співпраці з підприємством – майбутнім партнером по бізнесу.

З'ясовано, що при проведенні процедури реорганізації господарських організацій, особливо шляхом злиття/приєднання чи у разі застосування складних реорганізаційних форм (одночасне використання декількох форм реорганізації або/та одночасне використання декількох організаційно-правових форм в межах однієї форми реорганізації), впровадження такого дієвого інструменту як процедура дью ділідженс є необхідною та обов'язковою умовою здійснення вказаних процесів, задля того, щоб належним чином оцінити стан господарюючого суб'єкта, його ринкове становище, знайти відповідні переваги та ризики в його господарській діяльності, сформувати обґрунтовану ринкову ціну, прорахувати номінальну та ринкову вартості акцій (у разі реорганізації акціонерного товариства), їх порядок та умови конвертації тощо.

Обґрунтовано, що *due diligence* – це є ефективний економіко-правовий інструмент, який має бути складовою частиною підготовчого етапу процедури реорганізації господарських організацій шляхом злиття/приєднання та у разі застосування складних реорганізаційних форм; включати реалізацію сукупності інформаційно-аналітичних заходів, спрямованих на проведення комплексного і глибокого аналізу, належної перевірки й оцінки всіх аспектів фінансово-господарської діяльності господарюючого суб'єкта (організаційних, правових, фінансових, маркетингових, податкових, ринкових, технологічних) та економічної доцільності запланованої процедури реорганізації. Застосування дью ділідженсу до початку процедури реорганізації шляхом злиття/приєднання є запорукою ефективного проведення всієї процедури реорганізації суб'єкта господарювання, зменшення можливих ризиків, належного забезпечення прав та законних інтересів як суб'єктів, що реорганізуються шляхом злиття/приєднання, так і учасників (акціонерів), кредиторів, потенційних майбутніх інвесторів.

Ключові слова: дью ділідженс, реорганізація, господарська організація, злиття, приєднання, акціонерне товариство, комплексна перевірка, юридична експертиза.

The article is devoted to the preparatory stage in the procedure of reorganization of economic entities through merger/accession, which precedes the decision on reorganization and plays an important role in further realization of reorganization procedures of an economic entity and its effective functioning in the future. One of such efficient instruments is due diligence, a comprehensive review of an economic entity's activities, which is intended to collect and analyze information on the basis of which a decision is made on the feasibility of cooperation with a future business partner.

It is found that in the course of reorganization of economic entities, especially through merger/accession or application of complex reorganization forms (simultaneous use of several forms of reorganization and/or simultaneous use of several organizational and legal forms within one form of reorganization), the introduction of such an effective instrument as due diligence procedure is a necessary and mandatory condition for the implementation of these processes in order to properly assess the state of the economic entity and its market position, find the relevant advantages and risks in its economic activities, form a reasonable market price, calculate the nominal and market value of shares (in the event of a joint-stock company reorganization), their procedure and conditions of conversion, etc.

It is substantiated that due diligence is an effective economic and legal instrument which should be an integral part of the preparatory stage of the procedure for reorganization of economic organizations through merger/accession and in case of application of complex reorganization forms; it should include the implementation of a set of information and analytical measures aimed at conducting a comprehensive and in-depth analysis, proper verification and assessment of all aspects of financial and economic activities of an economic entity (organizational, legal, financial, marketing, tax, market, technological) and economic feasibility of the planned merger/accession procedure. The application of due diligence prior to the start of the reorganization procedure through merger/accession is a guarantee of the effective conduct of the entire reorganization procedure of an economic entity, mitigation of possible risks, proper protection of the rights and legitimate interests of both entities being reorganized by way of merger/accession, as well as participants (shareholders), creditors, and potential future investors.

Key words: due diligence, reorganization, economic organization, merger, accession, joint-stock company, comprehensive inspection, legal expertise.

Підготовчий етап у процедурі проведення реорганізації господарських організацій відіграє неабияку роль у подальшому здійсненні всього процесу реорганізації та ефективному функціонуванні суб'єктів господарювання на майбутнє. Одним із таких ефективних інструментів, який застосовується під час дослідження діяльності компанії, зокрема у разі проведення реорганізаційних процедур шляхом злиття/приєднання або застосування складних реорганізаційних форм (одночасне використання декількох форм реорганізації або/та одночасне використання декількох організаційно-правових форм в межах однієї форми реорганізації), виступає *due diligence* («дью ділі-

дженс») – це всебічний аналіз і перевірка правових, податкових, фінансових й інших аспектів діяльності компанії, що використовується для прийняття рішень щодо здійснення консультування, докорінних перетворень підприємств, проведення операцій типу *Mergers & Acquisitions* (злиття та поглинання) і прийняття рішень про допуск цінних паперів до котирування на біржі [1, с. 289]; процедура незалежної оцінки об'єкта інвестування, що проводиться з метою зменшення ризиків придбання компанії [2, с. 51].

Due diligence («дью ділідженс») в перекладі з англійської мови («*due*» – належний, акуратний, відповідний; «*diligence*» – ретельність, точність, старанність) означає

«належна обачність», «комплексна перевірка», «належна перевірка», «юридична експертиза» [3]; процес ретельного дослідження стану бізнесу фізичною або юридичною особою (компанією), яка замислюється над його покупкою, придбанням або інвестуванням у нього [4], тобто комплексне всебічне дослідження діяльності компанії, її фінансового становища та положення на ринку.

Термін «*due diligence*» («дью ділідженс») був введений в юридичний обіг у США на початку XX ст., після Великої депресії 1933 року в США (Законом «Про цінні папери») [5, с. 231]. Спочатку цей термін означав процедуру розкриття інформації брокером перед інвестором про компанію, акції якої торгуються на фондовій біржі. Згодом в 1970-х роках у Швейцарії були вироблені стандарти «*due diligence*» з метою уникнення жорсткого державного регулювання і контролю за діяльністю банків. Отже, первинно термін «*due diligence*» прийшов у сучасний бізнес із банківської сфери та представляє комплексну систему збору й аналізу інформації про потенційних або існуючих клієнтів і партнерів, яка призначалася банками для захисту власності від можливого збитку [6, с. 105]. Через деякий час *due diligence* набуває широкого використання серед фінансових менеджерів, аналітиків, юридичних консультантів, а починаючи з другої половини 90-х років минулого сторіччя, – для характеристики комплексного аналітичного супроводження операцій з реорганізації, *Mergers & Acquisition (M&A)* (злиття та поглинання), антикризового управління. Нині під цим терміном розуміється також збір і аналіз інформації з метою оцінки різноманітних ризиків, пов'язаних з інвестуванням [2, с. 51].

На українському ринку надання послуг з *due diligence*, зокрема щодо реорганізації у формах злиття та приєднання, бере свій початок з 2000–2001 рр., та починає активно розвиватися з 2004 року, коли в українські підприємства почали вкладати великі іноземні інвестиції та започаткувалося формування найбільших українських фінансово-промислових груп.

Статистичні дані з використання або невикористання процедури *due diligence* («дью ділідженс») свідчать про таке: 62% злиттів і поглинань (*M&A*) не досягають своїх фінансових цілей у разі відсутності застосування процедури дью ділідженс (за даними *Harvard Business Review*); компанії, які проводять процедуру дью ділідженс мають у 2,8 раза більше шансів досягти успішного результату, ніж ті, які цього не роблять (за даними *McKinsey & Company*); кількість технологічних угод (у тому числі *M&A*), які пройшли процедуру дью ділідженс, у 2021 році зросла на 8% порівняно з 2020 роком (за даними *Mergermarket*) [7].

На сьогодні не існує єдиного підходу, який би дозволяв однозначно сприймати поняття та процедуру *due diligence* («дью ділідженс»). В Україні ця категорія здебільшого розроблена в економічній науці, де під *due diligence* («дью ділідженс») розуміється процес ґрунтового аналізу всіх активів, що входять до складу підприємства, з перевіркою їх юридичної «чистоти» та зобов'язань, реального правового та фінансового становища [8, с. 28]; *ретельна діагностика підприємства*, проведення якої необхідне для дослідження всіх аспектів господарсько-фінансового стану підприємства, виявлення шляхів отримання коштів для реалізації санаційних процедур і підготовки інвестиційних проектів [9, с. 188]; *супутня послуга аудиту*, яка включає повне дослідження підприємства, базується на аналізі кількісних і якісних показників діяльності суб'єкта господарювання, а також системі менеджменту та внутрішнього контролю [10, с. 365]; *системне дослідження бізнесу господарюючих суб'єктів* (комплекс аналітичних і оперативних заходів, спрямованих на всебічну перевірку законності та комерційної привабливості) для забезпечення від негативних явищ вкладених коштів інвесторами шляхом виявлення слабких сторін та усунення їх у майбутньому з метою уникнення підприємницьких ризиків [11, с. 23; 12, с. 102].

Виокремлюючи головну мету *due diligence*, яка полягає у формуванні для інвестора повного уявлення про реальний фінансовий стан об'єкта інвестування, А. О. Єпіфанов розкриває зміст самої процедури через виокремлення етапів її проведення, котрі зводяться до аналізу [13, с. 276–278] організаційно-правових документів; органів управління та персоналу; стану дочірніх підприємств; інвестицій, цінних паперів (за винятком векселів) і корпоративних прав; виробництва і продажу; фінансової і податкової звітності (за останні три роки); основних засобів, нематеріальних активів та оборотних активів; боргових зобов'язань та позабалансових зобов'язань і вимог (протягом останніх трьох років); страхової політики, ліцензій і дозволу; судових й арбітражних розглядів.

Варто зазначити, що сьогодні в Україні значення та обсяг процедури *due diligence* здебільшого недооцінюється та, зазвичай, застосовується або міжнародними компаніями, присутніми на вітчизняному ринку, або компаніями, до яких залучено великі іноземні інвестиції, а процедура проведення *due diligence* є однією з обов'язкових умов такої співпраці.

Зарубіжні вчені та практикуючі компанії (юридичні, аудиторські та консалтингові фірми) по-різному підходять до тлумачення змісту цієї категорії. Так, під терміном *due diligence* («дью ділідженс») розуміється процес, який забезпечує повну перевірку, гарантуючи ідентифікацію всіх наявних загроз для великих комплексних операцій [14, с. 15]; процес, який дозволяє висвітлити економічні та технічні питання, котрі можуть вплинути на ціну покупки чи адміністративні витрати [15]; процес перевірки інформації та фактів, що стосуються господарської операції, який належить до індивідуального аудиту, проведеного потенційним покупцем або його представниками під час злиття або придбання бізнесу [16].

Як зазначається в економічній літературі, необхідність проведення *due diligence* («дью ділідженс») виникає в таких випадках: у процесі прийняття рішення про допуск цінних паперів до котирування на біржі (IPO); у разі залучення власного капіталу підприємствами, корпоративні права яких не мають обігу на ринку (*Private Equity*); у ході реорганізації підприємств; у процесі здійснення операцій типу *Mergers & Acquisition (M&A)* (злиття та поглинання); у процесі санації підприємств [10, с. 361–362].

У науковій спеціальній економічній та фінансовій літературі виокремлюють різні класифікації (типизації), види дью ділідженс [17, с. 48–49; 18, с. 115; 19, с. 23–35; 20, с. 20; 11, с. 25; 21, с. 395] за такими критеріями: характером об'єкта дослідження; часовим фактором; характером взаємодії з іншими об'єктами; наявною інформацією; величиною ризику; характеристикою витрат [6, с. 7] та ін. Найчастіше дью ділідженс поділяють на види в залежності від мети та завдань, які постають під час проведення, та за характером об'єкта дослідження.

В залежності від мети та завдань, які постають під час проведення процедури, виділяють наступні види дью ділідженс:

- **загальний дью ділідженс** (*general due diligence*) – перевірка всіх аспектів діяльності компанії, включаючи юридичні питання, фінансовий стан, питання оподаткування, якість менеджменту, комерційну діяльність, місце компанії на ринку [22, с. 176–177];
- **фінансовий дью ділідженс** (*financial due diligence*) – фінансовий аналіз діяльності підприємства, спрямований на дослідження активів та джерел їх фінансування, розрахунок коефіцієнтів, які характеризують результати діяльності підприємства з точки зору їх якості та реальної оцінки [11, с. 25];
- **юридичний/правовий дью ділідженс** (*legal due diligence*) – аналіз юридичних аспектів діяльності підприємства, визначення дотримання підприємством норм господарського, цивільного та трудового права, а також

вивчення таких ризиків: з патентування та ліцензування, захисту інтелектуальної власності, змін законодавства та укладення договорів [23];

– податковий дью дїлідженс (*tax due diligence*) – дослідження податкового навантаження підприємства, перевірка правильності розрахунку та своєчасності сплати обов'язкових податків та зборів, пошук можливих схем оптимізації та виявлення податкових ризиків податкового навантаження [24, с. 300];

– операційний/організаційний дью дїлідженс (*operational/organizational due diligence*) – оцінка якості управління, ризики ведення бізнесу, ефективність роботи і потенціал розвитку [25]; перевірка виробничої діяльності компанії, включаючи наявність можливостей для збільшення випуску продукції, враховуючи ємність ринку, оцінку якості продукції, огляд нових розроблень [26, с. 7; 27, с. 94]; досліджуються всі значущі аспекти минулого, сьогодення і прогнозованого майбутнього [28, с. 318];

– технологічний дью дїлідженс (*technological due diligence*) – це перевірка технологічних процесів, методів, прийомів і процедур, що використовуються в організації з метою оцінки їхньої ефективності; зосереджується на вивченні технологій виробництва, забезпеченості та стану виробничого обладнання, екологічності виробництва, а також аналіз та перевірка технічної документації підприємства [29, с. 180];

– інформаційний дью дїлідженс (*IT due diligence*) передбачає аналіз інформаційного забезпечення ділових партнерів, а також зосереджується на вивченні ризиків доступності, повноти, своєчасності та достовірності інформації [30, с. 119];

– екологічний дью дїлідженс (*ecological due diligence*) – аналіз інформації про екологічні аспекти виробничої діяльності підприємства та оцінка ефективності заходів, які вживаються для охорони навколишнього природного середовища; визначення потенційної шкоди навколишньому середовищу від діяльності підприємства, яка може бути завдана [31, с. 152]; а також зосереджується на вивченні ризиків на навколишнє середовище, ризиків екологічного оподаткування, надзвичайних ситуацій і втрати екодоходів;

– бухгалтерський дью дїлідженс (*accounting due diligence*) – розгляд системи бухгалтерського обліку підприємства, виявлення, оцінка та аналіз ризиків у процесі формування облікових даних та складання звітності [21, с. 396];

– маркетинговий дью дїлідженс (*marketing due diligence*) – оцінка ефективності маркетингової діяльності, процесів реклами, розподілу та збуту продукції, аналіз маркетингових витрат та дослідження становища компанії в галузі, визначення майбутніх перспектив діяльності підприємства [10, с. 363];

– управлінський дью дїлідженс (*management due diligence*) – всеосяжний процес оцінювання, який ретельно перевіряє команду вищого керівництва організації, спрямований на оцінку ефективності ключових керівників у сприянні досягненню стратегічних цілей компанії [32]; дослідження роботи менеджменту всіх рівнів та виявлення можливостей управління ризиками.

При цьому слід враховувати, що вищезазначені види дью дїлідженсу становлять предмет вивчення найбільш складної його частини – аналізу стану на ринку (*market due diligence*) [33, с. 54–55]. Крім того, деякі експерти, як зазначає А. Ю. Сітарчук, виділяють ще одну складову дью дїлідженсу – політичний дью дїлідженс (*political due diligence*), в якому аналізуються політичні ризики, пов'язані з діяльністю підприємства, визначаються перспективи розвитку підприємства за умов нестабільного політичного середовища [34, с. 268].

У свою чергу серед видів юридичного дью дїлідженсу в залежності від його об'єкта (напрямів та обсягу процедури проведення) виокремлюють такі види [35]:

– дью дїлідженс контрагента (*due diligence of the contract party*) – так званий поширений вид аудиту, який клієнти замовляють, як правило, перед укладенням конкретної угоди і в межах якого юристи оцінюють «ризиковість» потенційного партнера (визначають, яку інвестор має ділову репутацію, майновий стан, чи був фігурантом спорів або кримінальних проваджень, чи є боржником у виконавчих провадженнях тощо);

– дью дїлідженс майна (*due diligence of assets, property*) полягає у вивченні правового статусу та юридичної історії виникнення права власності на майно; провадиться щодо майна самого клієнта, так і щодо майна, котре клієнт бажає придбати у третьої особи;

– дью дїлідженс аудиту окремого договору (*due diligence of individual contract audit*) зводиться до вивчення запропонованих контрагенту умов договору, пояснення змісту договору, можливих ризиків, убезпечення клієнта від підписання договору на невідгдних умовах (найбільш популярні серед такого виду дью дїлідженсу – аудит договорів постачання, оренди, банківського кредиту, застави, іпотеки);

– дью дїлідженс господарської організації, компанії або окремої сфери його діяльності (*company due diligence or due diligence of economic activity*) – найбільш об'ємний та змістовний вид юридичного аудиту, який провадиться командою юристів різної спеціалізації.

Причому слід зауважити, як зазначається практиками, юридичний дью дїлідженс компанії часто має місце перед проведенням процедур злиття, поглинання, придбання корпоративних прав, задля того, щоб виявити усі ризики в діяльності господарюючого суб'єкта, який буде учасником зазначених відносин [36]. Під час проведення такого загального юридичного дью дїлідженсу юридичної особи ретельно вивчаються усі сторони правового оформлення діяльності такого суб'єкта, провадиться аудит з питань корпоративної історії, прав на майно, фінансування, договорів та трудових відносин, взаємодії із контролюючими органами [37]; провадиться оцінка права власності, дотримання законодавства про цінні папери, аналіз акціонерних угод та повноважень керівництва щодо можливого проведення процесів злиття та поглинання [38] тощо.

Як зазначається в економічній літературі, за допомогою *due diligence* («дью дїлідженс») можливо оцінити всі потенційні ризики¹, сформувані стратегію² і тактику функціонування господарської організації [39, с. 40–42], у тому числі й шляхом застосування реорганізаційної процедури, та здійснення нею подальшого господарської діяльності. Головною метою дью дїлідженс виступає мінімізація ризиків при здійсненні операцій *M&A* та інших реорганізаційних процесів, а первинне завдання дью дїлідженс полягає в об'єктивному визначенні реальної вартості підприємства, яке є об'єктом аналізу [2, с. 52] та потенційним майбутнім суб'єктом у зазначених процедурах.

Задля ефективного та послідовного проведення процедури *due diligence* («дью дїлідженс») фахівці в галузі економіки та фінансів пропонують поділяти її на відповідні етапи, зауважуючи, що перелік та змістове наповнення

¹ Виявлення ризиків за допомогою процедури *due diligence*: придбання підприємства (пакету акцій) за завищеною ціною; невиконання зобов'язань підприємством-боржником; втрата майна, грошей, нематеріальних активів; ініціювання судових позовів і їх несприятливих наслідків; накладення арешту на майно, стягнень на майно та інші забезпечувальні заходи; притягнення до різних видів відповідальності; виникнення корпоративних конфліктів (захоплення, поглинання, судові процеси); політичні ризики, втрата адміністративних ресурсів; втрати прав на об'єкти інтелектуальної власності або відповідних ліцензій, дозволів; ризики визнання угод недійсними).

² Формування стратегії за допомогою процедури *due diligence*: аналіз ринку (виявлення ринкових можливостей, трендів, змін у законодавстві, прогнозування ринкових змін); оцінка конкурентного середовища (порівняння цін та послуг, оцінка фінансових результатів, прибутків конкурентів); внутрішній аналіз (оцінка управління операційної діяльності, фінансових показників, податкова оцінка); оцінка технології/продукції (оцінка потреб та профілю клієнтів, їх задоволеності, контроль якості, ідентифікація критичних аспектів продукції (послуг)).

є різноманітним та залежатиме від мети [40, с. 194], виду перевірки. Зазвичай виокремлюють чотири основні етапи проведення процедури *due diligence* («дью ділідженс») [34, с. 268–269; 40, с. 195], рідше – більше (виокремлюють п'ять [10, с. 364], сім етапів [41, с. 96–97]):

- підготовка до перевірки (встановлення основної мети перевірки; визначення організаційних та фінансових питань; ознайомлення з потенційним об'єктом дослідження/аналізу; планування обсягу робіт);
- запит та збір інформації (визначення переліку необхідних для перевірки документів, встановлення можливих шляхів отримання інформації);
- здійснення перевірки (аналіз зібраної інформації, наданої документації, звітності; проведення інвентаризації (за згоди керівництва, яке планується реорганізовуватися); здійснення запитів на додаткову інформацію);
- підготовка та надання звіту (аналіз отриманих результатів та підготовка звіту; презентація звіту).

На сьогодні в Україні загальну інформацію про порядок проведення процедури дью ділідженсу можна знайти на сайтах юридичних та аудиторських фірм, проте не існує єдиного алгоритму проведення такої перевірки [27, с. 97]. Здебільшого в Україні дью ділідженс прирівнюють до юридичного аудиту, втім, останній значно вужчий за своїм об'ємом та позначає, по суті, правову експертизу діяльності щодо відповідності законодавству. Дью ділідженс та аудит відрізняються між собою за такими критеріями [42]:

- за метою (метою дью ділідженс є виявлення ключових аспектів угоди, процедури злиття, що впливають на її вартість; метою аудиту – перевірка достовірності фінансової звітності);
- за обсягом та характером проведення (для дью ділідженс – за домовленістю з клієнтом, детальні перевірки обмежено; для аудиту – регламентовано національними стандартами, можуть проводитися процедури ретельної перевірки);
- за вимогами до виконавців (дью ділідженс – фахівці в галузі економіки та права, з досвідом складання звіту з дью ділідженс, аудит – професійні бухгалтери та аудитори);
- за періодом (дью ділідженс – минулі та прогнозні періоди; аудит – минулі періоди);
- за формою звіту (дью ділідженс – вільна форма; аудит – визначено національними стандартами);
- за терміном проведення (дью ділідженс – часовий період не обмежено, однак доступ до інформації може надатися тимчасово; аудит – за чітко встановленим графіком).

Процедура та сутність дью ділідженс не врегульована чинним законодавством та перебуває поза межами правового регулювання й застосовується як приклад кращої практики здебільшого у великих компаніях та холдингових структурах, які співпрацюють із міжнародними компаніями та орієнтовані на європейський і міжнародний ринок, а також зарубіжними компаніями, які провадять свою господарську діяльність на території України. Як правило, юридичні та консалтингові компанії пропонують алгоритм проведення дью ділідженс [43], враховуючи кращі практики закордонного досвіду, застосовуючи превентивні інструменти-методи, які зменшують ризики потенційних інвесторів.

Утім, слід зазначити, що деякі положення *due diligence* («дью ділідженс») віднаходять своє, хоч і вузьке, але поступове втілення в законодавстві. Так, враховуючи те, що Україна є учасником міжнародного глобального руху, робить активні кроки до ефективного впровадження міжнародних стандартів з прозорості та обміну інформації, а необхідність імплементації міжнародних стандартів визначено внутрішніми програмними документами Уряду та міжнародними зобов'язаннями, 20 березня 2023 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо імплементації міжна-

родного стандарту автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки» [44] (далі – Закон № 2970-IX), який набув чинності 28 квітня 2023 року (крім окремих норм, які набрали чинності 30 червня 2023 року та з 1 січня 2024 року). У Законі введено міжнародні стандарти щодо автоматичного обміну інформацією та подання звітності про підзвітні рахунки, одним із яких є загальний стандарт звітності та належної перевірки інформації про фінансові рахунки (*Common Standard on Reporting and Due Diligence for Financial Account Information (CRS)*). Відповідно до пп. 39³.1.4. п. 39³.1 ст. 39³ розділу I ПК України, з метою запровадження автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки для податкових цілей відповідно до Багатосторонньої угоди компетентних органів про автоматичний обмін інформацією про фінансові рахунки (*Multilateral Competent Authority Agreement on Automatic Exchange of Financial Account Information*) (далі – Багатостороння угода MCAA CRS), було розроблено Порядок застосування загального стандарту звітності та належної перевірки інформації про фінансові рахунки (*Common Standard on Reporting and Due Diligence for Financial Account Information*), котрий набув чинності 07.07.2023 р. Наказом Міністерства фінансів України від 25.05.2023 р. № 282 [45]).

Загальний стандарт звітності та належної перевірки інформації про фінансові рахунки (*Common Standard on Reporting and Due Diligence for Financial Account Information (CRS)*) – це такий міжнародний стандарт, схвалений Радою ОЕСР 15 липня 2014 року, що вимагає від країн, які його імплементують, здійснювати збір інформації від фінансових установ про фінансові рахунки власників рахунків та щорічно обмінюватися такою інформацією з юрисдикціями-партнерами з обміну в автоматизованому порядку в межах Багатосторонньої угоди MCAA CRS. Фінансові установи країни-учасниці, відповідно до Загального стандарту звітності CRS, зобов'язані здійснювати належну комплексну перевірку (*due diligence*) фінансових рахунків та серед власників рахунків, а у певних випадках – і серед контролюючих осіб, виявляти осіб, які є податковими резидентами інших юрисдикцій – партнерів з обміну інформацією. Інформація про такі рахунки подається фінансовими установами до податкової адміністрації країни-учасниці, котра надалі надсилає відомості про фінансові рахунки юрисдикціям, резидентами яких є власники та контролюючі особи власників фінансових рахунків. З 1 липня 2023 року Закон 2970-IX вимагає від підзвітних фінансових установ України застосовувати заходи належної перевірки до фінансових рахунків для встановлення того, чи є рахунки підзвітними. Якщо рахунок є підзвітним, фінансова установа зобов'язана включити відомості про рахунок до звіту про підзвітні рахунки та подати цей звіт до Державної податкової служби України (далі – ДПС)). Іншими словами, Закон вимагає від фінансових установ в обов'язковому порядку (зокрема банків) раз на рік надавати всю наявну в них інформацію про своїх клієнтів – нерезидентів ДПС, яка надаватиме її в автоматичному режимі податковим органам тих країн, де запроваджено такий стандарт CRS [46].

Нові вимоги щодо перевірки фінансових рахунків та подання за ними звітності до ДПС застосовуються до чотирьох категорій організацій, визначених розділом VIII Загального стандарту звітності CRS: депозитарна установа (банки, кредитні спілки та ін.); кастодіальна установа (депозитарні установи, що здійснюють депозитарну діяльність, номінальні утримувачі); інвестиційна компанія (інвестиційні фірми, інститути спільного інвестування, компанії з управління активами та ін.); визначена страхова компанія (страховики, недержавні пенсійні фонди) [47]. Стандарт CRS містить окремі правила належної перевірки для рахунків, відкритих до 1 липня 2023 року та, починаючи з 1 липня 2023 року. Залежно від дати відкриття

рахунків (до 1 липня 2023 року/з 1 липня 2023 року), суб'єкта рахунку, вартості рахунку (низька, висока) встановлені окремі правила належної перевірки рахунків та строки для завершення цієї перевірки. Отже, обов'язок виконання вимог CRS здебільшого покладений на фінансові установи, щодо осіб – резидентів України – для них суттєвим є лише необхідність подання на запит фінансової установи документів щодо самостійної оцінки/належної перевірки, що має на меті виявлення сумнівних банківських рахунків та операцій.

Крім того, положення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС в сфері законодавства про компанії та корпоративне управління [48] має на меті приведення регулювання діяльності корпорацій до правил та вимог європейських стандартів на національному рівні та поступове зближення з правилами і рекомендаціями ЄС, тому не можна не зупинитися на такому важливому документі, розробленому Європейською Комісією від 23 лютого 2022 року, який поки що має статус Пропозиції до прийняття – *Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Corporate Sustainability Due Diligence and amending Directive (EU) (CSDDD) 2019/1937* [49] (Пропозиція Директиви Європейського Парламенту та Ради з корпоративної стабільності дью ділідженс – далі Пропозиція Директиви 2019/1937). Метою цієї Директиви є сприяння сталій та відповідальній корпоративній поведінці та забезпечення прав людини та екологічних аспектів у діяльності компаній та корпоративному управлінні [50]. Ця Директива встановлює корпоративний обов'язок щодо належної перевірки (*due diligence* («дью ділідженс»)), основними елементами якого виступають ідентифікація, припинення, запобігання, пом'якшення та облік негативних прав людини та впливу на навколишнє середовище у власних операціях компаній, їх дочірніх компаній та їх ланцюгів створення вартості (ч. 1 ст. 1 Пропозиції Директиви 2019/1937). Зазначена Директива застосовується як до компаній, які створені за законодавством держави-члена ЄС, так і до компаній, які зареєстровані в третіх державах. Згідно з ч. 1 ст. 2 Пропозиції Директиви 2019/1937 для компаній, які створені відповідно до законодавства держави-члена ЄС, встановлюються такі умови (достатньо відповідності однієї з них):

- компанія налічувала в середньому понад 500 робітників і чистий світовий обіг – понад 150 млн євро за останній фінансовий рік, за який підготовлено фінансову звітність;

- компанія не досягла порогів вище зазначеного пункту, але мала в середньому більш ніж 250 працівників та чистий світовий обіг – понад 40 млн євро за останній фінансовий рік, за який підготовлено фінансову звітність, за умови, що щонайменше 50% такого обігу робився в одному або більше наступних секторів:

- а) виробництво тканин, шкіра, оптова торгівля тканин, одягу і взуття;

- б) сільське господарство, лісове господарство, рибальство, поживна продукція, оптова торгівля сільськогосподарської сировини, тварини, деревина, їжа, напої;

- в) здобування мінеральних ресурсів (у тому числі незріла нафта, природний газ, вугілля, лігніт, метали і металеві руди, нерудні мінерали і продукція кар'єру); виробництво основної металевої продукції, інша нерудна мінеральна продукція; металева продукція (крім того, машини й устаткування), оптова торгівля мінеральними ресурсами, основний і проміжний мінерал, продукція (у тому числі метали і металеві руди, матеріали конструкції, паливо; хімічні речовини й інші напівфабрикати).

До компаній, які зареєстровані в третіх державах, висувається одна з умов:

- генерований та чистий обіг більше 150 млн євро в ЄС у фінансовому році, що передувє минулому фінансовому року;

- генерований та чистий обіг більше 40 млн євро, але не більш як 150 млн євро в ЄС у фінансовому році, що передувє минулому фінансовому року у разі, якщо 50% такого обігу згенеровано по одному або більше секторів (які зазначено вище щодо компаній, які створені відповідно до законодавства держави-члена ЄС).

Окрім того, деякі великі компанії повинні будуть мати план розвитку для того, щоб гарантувати, що їхня бізнес-стратегія сумісна з обмеженням глобального потепління на 1,5 °C, відповідно до Паризької Угоди [51], а на директорів компаній покладатимуться обов'язки щодо створення, контролю за виконанням процесу *due diligence* (належної перевірки) та інтеграції *due diligence* у корпоративну стратегію; директорів компаній стимулюватимуть щодо сприяння досягненню цілей сталого розвитку та пом'якшення наслідків зміни клімату [52]. При цьому слід зауважити, як наголошується в Пропозиції аналізованої Директиви, виконуючи свої обов'язки діяти в інтересах компанії, директори мають враховувати відповідні положення щодо прав людини, зміну клімату та екологічні наслідки прийняття своїх рішень.

Основні положення щодо поняття, напрямів та, власне, процедури проведення *due diligence* визначено в ст. ст. 4–11 Пропозиції Директиви. Стаття 5 аналізованого документа присвячена питанням інтеграції дью ділідженс у політику компаній. Так, держави-члени ЄС повинні гарантувати, що компанії впровадять дью ділідженс у свою корпоративну політику. Належна політика дью ділідженсу повинна містити: (а) опис підходу компанії, у тому числі в довгостроковій перспективі до дью ділідженсу; (б) норми поведінки/кодекс поведінки, що описує правила та принципи, яких повинні дотримуватися співробітники та дочірні компанії; (с) опис процесів, що застосовуються для здійснення належної перевірки, включаючи заходи, вжиті для перевірки дотримання кодексу поведінки та поширення його застосування на встановлені ділові відносини. У свою чергу держави-члени гарантують та повинні забезпечити щорічне оновлення компаніями політики свого дью ділідженсу [49].

Як зазначається в економічній літературі, екологічний дью ділідженс має на меті аналіз інформації про екологічні аспекти кліматичної політики та оцінку ефективності заходів, які вживаються для охорони навколишнього природного середовища [53, с. 260]. У повосенній відбудові України дотримання норм та вимог екологічного законодавства буде набувати особливо значення – на відновлених та новостворюваних підприємствах необхідно буде впроваджувати основні заходи енергозбереження: організація обліку витрат енергоресурсів на всіх етапах виробничого процесу та автоматизоване управління енергоспоживанням; використання вторинних енергетичних ресурсів для виробництва тепла та електроенергії, використання тепла відхідних газів та відпрацьованої пари, енергії охолодження агрегатів тощо; впровадження енергоефективних технологій виробництва продукції, установка високоєфективного в енергетичному відношенні обладнання [54]. Причому таким заходам повинна передувати процедура екологічного дью ділідженсу, що уможливить визначення ефективності від їх впровадження. Отже, як вбачається із зазначеного, в близькій перспективі буде прийнято Директиву Європейського Парламенту та Ради з корпоративної стабільності дью ділідженс³ та запроваджено до національних законодавств кожної держави-члена, правила якої необхідно буде запроваджувати в політику дью ділідженс компанії, зокрема стосовно аспектів захисту прав людини та екологічної безпеки та захисту навколишнього середовища.

Слід зазначити, що хоча загальна процедура дью ділідженс не впроваджена в чинне законодавство як

³ Очікується, що Corporate Sustainability Due Diligence Directive (CSDDD) буде прийнято в 2024 році, втім, її правила не почнуть діяти раніше 2025 року.

обов'язковий етап у проведенні процедури реорганізації та застосовується більше як приклад кращої практики із ведення бізнесу суб'єктами господарювання, оновлена редакція Закону України «Про акціонерні товариства» (далі – Закон про АТ 2022 року) [55] щодо питання проведення реорганізації шляхом злиття/приєднання передбачає деякі положення, які фактично містять у собі елементи дью ділідженс та мають бути виконані до прийняття загальними зборами рішення про реорганізацію. Це, так би мовити, започаткування процедури дью ділідженс – підготовчий/попередній етап, на якому ключова роль відводиться наглядовій раді або раді директорів АТ та незалежному експерту (незалежним експертам).

Так, відповідно до положень Закону про АТ 2022 року наглядова рада або рада директорів кожного товариства, що бере участь у реорганізації шляхом злиття/приєднання:

- складає та схвалює проєкт умов злиття/приєднання (ч. 2 ст. 117, ч. 2 ст. 119);

- складає детальний письмовий звіт з поясненням проєкту умов злиття/приєднання та викладенням його економічно-правового підґрунтя, зокрема з обґрунтуванням коефіцієнта конвертації акцій (ч. 4 ст. 117, ч. 5 ст. 119 – у письмовому звіті також відображаються будь-які труднощі, пов'язані з розрахунком ринкової вартості акцій та конвертації акцій);

- виносить на затвердження загальних зборів (ч. 3 ст. 117, ч. 3 ст. 119) питання про: (1) припинення товариства шляхом злиття/приєднання; (2) приєднання іншого товариства – для товариства, до якого здійснюється приєднання; (3) затвердження умов злиття/приєднання (зокрема умов конвертації акцій) або порядку та умов перетворення та порядку обміну акцій товариства на частки (паї) підприємницького товариства- правонаступника; (4) затвердження проєкту статуту акціонерного товариства, що створюється шляхом злиття/затвердження проєкту статуту акціонерного товариства, до якого здійснюється приєднання; (5) схвалення проєкту передавального акта;

- подає інформацію про будь-які значні зміни в активах і пасивах у період між датою підготовки проєкту умов злиття/приєднання та датою загальних зборів, на яких прийматиметься рішення щодо попередніх умов злиття/приєднання (ч. 5 ст. 117, ч. 6 ст. 119).

У свою чергу згідно з ч. 1, 2 ст. 123 Закону про АТ 2022 року один чи кілька незалежних експертів, які діють від імені кожного з товариств, які беруть участь у злитті/приєднанні та відповідають вимогам, встановленим НКЦПФР, проводять аналіз проєкту умов злиття/умов приєднання АТ, складають та подають до наглядової ради або ради директорів та акціонерам письмовий звіт.

Такий письмовий звіт в обов'язковому порядку повинен:

- 1) містити інформацію про методи (метод), використані (використані) для визначення запропонованого коефіцієнта конвертації акцій або інших цінних паперів;

- 2) вказувати, чи такі методи (метод) є адекватними (адекватним) для відповідного випадку, зазначати цифри, які було отримано в результаті застосування кожного такого методу, та надавати висновок про відповідний вплив таких застосованих методів (методу) отримання коефіцієнта конвертації та інших показників, передбачених проєктом умов злиття, приєднання.

Додатково у цьому звіті експерти зазначають власну думку щодо справедливості та доречності коефіцієнта конвертації акцій, а також відображаються всі труднощі, пов'язані з оцінюванням використаних методів (методу).

Отже, до прийняття загальними зборами рішення про реорганізацію важливими виступають такі юридично значущі дії:

- з боку наглядової ради або ради директорів: складання та схвалення проєкту умов злиття/приєднання; складання детального письмового звіту з поясненням проєкту умов злиття/приєднання та викладенням його економічно-правового підґрунтя (зокрема з обґрунтуванням коефіцієнту конвертації);

- з боку незалежного експерта (експертів): проведення аналізу проєкту умов злиття/умов приєднання АТ; складання та подання до наглядової ради або ради директорів та акціонерам письмового звіту (з інформацією про методи (метод), котрі були використані (використані) для визначення запропонованого коефіцієнту конвертації акцій або інших цінних паперів).

Висновки. Таким чином, на підставі проведеного аналізу наукової економічної та юридичної літератури, чинного законодавства, законодавства ЄС та зарубіжних країн, практики запровадження процедури дью ділідженс, обґрунтовується значення процедури *due diligence* («дью ділідженс») як ефективного економіко-правового інструмента, який має бути складовою частиною підготовчого етапу процедури реорганізації господарських організацій шляхом злиття/приєднання та у разі застосування складних реорганізаційних форм; включати реалізацію сукупності інформаційно-аналітичних заходів, спрямованих на проведення комплексного і глибокого аналізу, належної перевірки й оцінки всіх аспектів фінансово-господарської діяльності господарюючого суб'єкта (організаційних, правових, фінансових, маркетингових, податкових, ринкових, технологічних) та економічної доцільності запланованої процедури реорганізації.

Враховуючи змістовне навантаження та мету застосування *due diligence*, вважаємо за необхідне запровадити як кращу практику впровадження міжнародними компаніями комплексного проходження в обов'язковому порядку зазначеної процедури під час здійснення попередньої оцінки та з'ясування ризиків на підготовчому етапі реорганізації господарських організацій. Проведення дью ділідженс в обов'язковому порядку в процедурі реорганізації шляхом злиття/приєднання та у разі застосування складних реорганізаційних форм є запорукою її ефективного проведення, зменшення можливих ризиків, належного забезпечення законних прав та інтересів як суб'єктів, що реорганізуються, так і учасників (акціонерів), кредиторів, потенційних майбутніх інвесторів. Отже, підготовчий етап, який передусь процедурі реорганізації шляхом злиття/приєднання, відіграє неабияку роль та впливає на подальший розвиток подій щодо проведення відповідних юридично значущих дій у належний спосіб. Цей етап виступає базисом, основою, свого роду підґрунтям майбутньої реорганізації, від якості проведення якого залежатиме весь процес наступного етапу реорганізації шляхом злиття/приєднання та всієї процедури в цілому. Саме тому задля належного проведення процедури реорганізації господарських організацій шляхом злиття/приєднання, результатом якої виступатиме ефективно функціонуючий новий чи оновлений суб'єкт на відповідному ринку, важливо та бажано, як приклад кращої практики зарубіжних компаній, застосовувати процедуру дью ділідженс, спрямовану на комплексну та всебічну оцінку господарської діяльності суб'єкта щодо майбутньої реорганізації; запроваджувати відповідні заходи щодо здійснення контролю за дотриманням законодавства та уникненням корупційних ризиків. На цьому етапі відбувається аналіз та оцінка всіх потенційних економічних, фінансових, податкових ризиків та можливих негативних наслідків, розробка порядку та умов конвертації акцій, обміну акцій на частки (паї), їх економічна доцільність та обґрунтування, ключова роль у здійсненні яких покладається на наглядову раду або раду директорів (в АТ).

ЛІТЕРАТУРА

1. Сілічєва Н. Є. Due Diligence (Дью Ділідженс) і можливі перспективи розвитку в Україні. *Економічний простір*. 2011. № 45. С. 288–291.
2. Безус А. М., Шафранова К. В., Шевчун М. Б. Застосування процедури дью ділідженс як важеля зменшення інформаційних ризиків при здійсненні емісії цінних паперів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 9. С. 50–53.
3. Перекладач Reverso Context. URL: <https://context.reverso.net/переклад/англійський-український/due+diligence> (дата звернення: 01.09.2024).
4. Oxford Advanced Learner's Dictionary. URL: (Last accessed: 01.10.2024).
5. Lajoux A.R. The art of M & A, due diligence: navigating critical steps and uncovering crucial data, Second Edition. New York: McGraw-Hill Professional. 2009. 480 p.
6. Використання Due Diligence в обґрунтуванні передінвестиційних рішень у секторах національної економіки: колективна монографія / Балджи М. Д., Доброва Н. В., Карпов В. А. [та ін.]. Одеський національний економічний університет. Одеса : ПромАрт, 2018. 335 с.
7. Hutton H. 10 Must-Know Statistics About Tech Due Diligence. *Beyond. Tech Due Diligence for investors*. February 24, 2023. URL: <https://beyond-ma.com/10-must-know-statistics-about-tech-due-diligence/> (Last accessed: 24.09.2024).
8. Бондар В. Методичні засади експертизи правового та фінансового становища компанії при складанні звіту Due Diligence. *Бухгалтерський облік і аудит*. 2010. № 8. С. 23–28.
9. Конкурентоспроможність підприємства: оцінка рівня та напрями підвищення : монографія / за ред. О. Г. Янкового. Одеса : Атлант, 2013. 470 с.
10. Назаренко І. М., Орехова А. І. «Дью ділідженс»: сутність, призначення та послідовність проведення. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету*. Економічні науки. 2011. Вип. 20 (1). С. 360–366.
11. Гуцаленко Л. В. Due diligence: еволюція та генезис сутності. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки та практики*. 2017. № 12. С. 21–29.
12. Гуцаленко Л. В. Адаптивна система обліку і контролю результатів діяльності сільськогосподарських підприємств : монографія. К. : ННЦ ІАЕ, 2010. 372 с.
13. Оцінка кредитоспроможності та інвестиційної привабливості суб'єктів господарювання : монографія / За ред. А. О. Єліфінова. Суми : УАБС НБУ, 2007. 286 с.
14. Fracis G. E., Hurley P. J, Robinson R. M. Operations due diligence. *Australian Journal of Multi-Disciplinary Engineering*. 2015. № 11 (1). P. 13–21.
15. Cotwell C. A., Wassersrum D. J. Mergers, and acquisitions: employee benefit, plan due diligence. Sage Publication. URL: <http://cbr.sagepub.com/content/37/6/47.abstract> (Last accessed: 01.10.2024).
16. Mucenieeks K. Due diligence importance in companies' reorganization process. URL: https://www.researchgate.net/profile/Kaspars-Mucenieks/publication/343655502_Due_diligence_importance_in_companies_reorganization_process/links/5f36a366299bf13404c1daed/Due-diligence-importance-in-companies-reorganization-process?origin=publication_detail (Last accessed: 01.10.2024).
17. Керімов В. В. Дью-ділідженс як спеціальна процедура аудиту інтелектуальної власності та як об'єкт інтелектуальної власності. *Економіка та управління: проблеми, рішення*. 2014. № 3 (27). С. 47–51.
18. Волощук Л. О., Сирцева С. В. та ін. Теоретичні засади дью ділідженсу як різновиду аудиторсько-консалтингових послуг. Матеріали XV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Обліково-аналітичне забезпечення інноваційної трансформації економіки України». Одеса (10–12 листопада 2021 р.) С. 113–117. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/13571/1/tezy-1-105-109.pdf> (дата звернення: 05.10.2024).
19. Rosenbloom A. H. Due Diligence for Global Deal Making: The Definitive Guide to Cross-Border Mergers and Acquisitions, Joint Ventures, Financials and Strategic Alliances. USA. Bloomberg Press; 1st edition, 2002. (October 8, 2002). 344 p.
20. Ткаченко А. М., Тютченко С. М. Due diligence корпоративної звітності як комплекс аналітичних заходів із гарантування економічної безпеки підприємства. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2019. № 3 (94). С. 16–25.
21. Головацька С. І., Курак А. І. Забезпечення майбутніх витрат і платежів у процесах «Дью Ділідженс» та управління ризиками підприємства. *Бізнес Інформ*. 2019. № 3. С. 394–398.
22. Поколенко В. О., Дикий О. В., Іщенко Т. М., Савчук Т. В., Марчук Т. С. Концептуальні засади облікової політики підприємств інвестиційно-будівельної сфери України на шляху Євроконвергенції систем адміністрування. *Управління розвитком складних систем*. 2019. № 40. С. 174–182.
23. Боренков А. Що таке Due diligence і чому це важливий етап угоди / Корпоративне право. M&A. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitics/217795_shcho-take-due-diligence--chomu-tse-vazhliivy-etap-ugodi (дата звернення: 01.10.2024).
24. Нечипорук Л. В. Фінансовий бізнес-консалтинг в умовах інтернаціоналізації фінансової сфери. New stages of development of modern science in Ukraine and EU countries: monograph / edited by authors. 2nd ed. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2019. 528 p. (p. 296-312). DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-15-0-38> (дата звернення: 23.09.2024).
25. Ronald J. Recardo and Tim Toterhi. The Secrets of Operational and Organizational Due Diligence. Global Business and Organizational Excellence. 2013. January/February, 2014. DOI: 10.1002/joe.21530. URL: https://www.academia.edu/28097789/The_Secrets_of_Operational_and_Organizational_Due_Diligence (Last accessed: 02.10.2024).
26. Даценко Г. В. Операційний дью ділідженс, як невід'ємна складова загальної процедури дью ділідженс. Облік, контроль і аналіз в управлінні підприємницькою діяльністю : зб. наук. пр. XI всеукр. наук-практ. Інтернет-конф., м. Вінниця, 23 берез. 2023 р. Ч. 1. Вінниця : Редакційно-видавничий відділ ВТЕІ ДТЕУ, 2023. 30 с. (С. 7–9). URL: <http://vtei.com.ua/doc/2023/konf2203/1/2.pdf> (дата звернення: 11.10.2024).
27. Касич А. О., Яковенко Я. Ю. Дью Ділідженс як ключовий інструмент аналізу доцільності інвестування. *Облік і фінанси*. 2015. № 4 (70). С. 92–97.
28. Калітенко Д. О. Комплексний аналіз фінансової звітності (Due Diligence) як стратегічний імператив корпоративного управління. *Фінанси, облік і аудит*. 2018. Вип. 2 (32). С. 308–328.
29. Нежива М. О. Аудит операцій зі злиття та поглинання в умовах інклюзивної економіки. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Економічні науки. 2018. Вип. 29. Ч. 2. С. 177–180.
30. Прокопенко Ю. О. Due Diligence як процедура оцінки надійності інноваційних проектів машинобудівних підприємств ракетно-космічної галузі. *Економіка та держава*. 2018. № 4. С. 116–120.
31. Волощук Л. О., Драгомир Д. В. Необхідність процедури дью-ділідженс в сучасному середовищі: процес, класифікація. С. 150–153 Тези XVI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Обліково-аналітичне забезпечення інноваційної трансформації економіки України (в умовах воєнного стану та поствоєнного періоду)». Одеса, 10–12 листопада 2022 року. URL: <https://economics.net.ua/files/science/oblik/2022/Tezy.pdf> (дата звернення: 01.10.2024).
32. Role of management Due Diligence in Effective Leadership: Management Due Diligence Explained. NEOTAS. URL: <https://www.neotas.com/management-due-diligence-explained/> (Last accessed: 01.10.2024).
33. Гончаренко А. А. Комплексна діагностика банку: сутність, види, особливості проведення. *Фінанси, облік і аудит*. 2009. № 14. С. 51–58.
34. Сітарчук А. Ю. Сутність due diligence і можливості використання в Україні. *Вісник Університету банківської справи Національного банку України*. 2013. № 1 (16). С. 267–269.
35. Юридичний дью ділідженс: кому і навіщо він потрібен. 17 листопада 2020 р. URL: <https://globus.ua/press/news/uridiceskij-Due+Diligence-komu-i-zacem-on-nuzen> (дата звернення: 01.09.2024).

36. Муренко Н. Мінімізація ризиків для інвестора: для чого потрібен due diligence. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/220139_mnmzatsya-riziky-dlya-nvestora-dlya-chogo-potrben-due-diligence (дата звернення: 01.10.2024).
37. Jimenez A., & Sindik C. The crucial role of due diligence in mergers and acquisitions. Jul 5, 2022. URL: <https://www.refinitiv.com/perspectives/regulation-risk-compliance/the-crucial-role-of-due-diligence-in-mergers-and-acquisitions/> (Last accessed: 01.09.2024).
38. Lehot L., E. Chow. The importance of Due Diligence in M&A Transactions. 29 August 2023. URL: <https://www.foley.com/en/insights/publications/2023/08/importance-due-diligence-m-a-transactions> (Last accessed: 01.10.2024).
39. Кондратенко Д. В., Мужилівський В. В. Due Diligence як комплексна система захисту від підприємницьких ризиків та побудови стратегії. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2015. № 52. С. 37–45.
40. Томашевська І. Л. Due Diligence: порядок проведення та документування. *Вісник Житомирського Державного технологічного університету*. 2010. № 4 (54). С. 194–196.
41. Лега О. В., Гусаренко Н. Ю. Due Diligence як метод мінімізації податкових ризиків. *Облік, аудит, оподаткування та звітність у системі забезпечення економічної стійкості підприємств*: тези доповідей V Всеукраїнської науково-практичної Інтернет конференції 13–14 травня 2021 року. Дніпро: ННІП. 2020. С. 96–99.
42. Ткачук І. М. Чи є Due diligence юридичним аудитом? *Економічні науки*. Сер.: Облік і фінанси. 2012. Вип. 9 (3). С. 399–405.
43. Як ефективно провести Due diligence в Україні. DLF Attorneys-At-Law. 8 травня 2021 рік. URL: <https://dlf.ua/ua/yak-efektivno-provesti-legal-due-diligence-v-ukrayini/> (дата звернення: 04.10.2024).
44. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо імплементації міжнародного стандарту автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки : Закон України від 20.03.2023 року № 2970-IX. *Офіційний вісник України*. 2023. № 45. Ст. 2386.
45. Про затвердження Порядку застосування загального стандарту звітності та належної перевірки інформації про фінансові рахунки (Common Standard on Reporting and Due Diligence for Financial Account Information) : Наказ Міністерства фінансів України від 26.05.2023 р. № 282. *Офіційний вісник України*. 2023. № 60. Ст. 3405.
46. Савченко А. Імплементація загального стандарту звітності CRS в Україні. URL: <https://smartsolutions.ua/implementacija-zagalnogo-standardu-zvitnosti-crs-v-ukraini/> (дата звернення: 23.09.2024).
47. Практичні питання тлумачення окремих термінів Загального стандарту звітності CRS: Інформаційний лист Міністерства фінансів України. 2023. № 5. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE_%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82_5_2023.pdf (дата звернення: 23.09.2024).
48. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (ратиф. із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014 р.). *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Ст. 2125.
49. Proposal for a DIRECTIVE OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on Corporate Sustainability Due Diligence and amending Directive (EU) 2019/1937. European Commission. Brussels, 23.2.2022 COM(2022) 71 final 2022/0051 (COD). URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:bc4dcea4-9584-11ec-b4e4-01aa75ed71a1.0001.02/DOC_1&format=PDF (Last accessed: 21.11.2023).
50. Corporate sustainability Due Diligence: fostering sustainability in corporate governance and management systems. URL: https://commission.europa.eu/business-economy-euro/doing-business-eu/corporate-sustainability-due-diligence_en (Last accessed: 21.09.2024).
51. Паризька Угода від 12 грудня 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 35. Ст. 595 (Україна ратифікувала Паризьку угоду Законом України від 14 липня 2016 року № 1469-VIII).
52. Sustainability Rulebook: the Corporate Sustainable Due Diligence Directive. EBU (Operating Eurovision and Euroradio). Case Studies, published on 15th Jun 2023. URL: <https://www.ebu.ch/case-studies/open/legal-policy/the-future-of-eu-sustainability-regulation-ii-the-corporate-sustainability-due-diligence-directive-csddd> (Last accessed: 21.09.2024).
53. Король С. Екологічний Due Diligence – мейнстрім у страхуванні. *Економічний аналіз*. 2022. Т. 31. № 1. С. 257–263.
54. Зоркін А. Якими мають бути принципи повоєнної відбудови України? *Діло*. 2022. URL: <https://delo.ua/uk/energetics/y-akimi-mayut-buti-principirovojennoyi-vidbudovi-ukrayini395216> (дата звернення: 21.09.2024).
55. Про акціонерні товариства : Закон України від 27 липня 2022 року № 2465-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 68. Ст. 4066.

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 378.635

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/40>

ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

PROFESSIONAL AND LEGAL RESPONSIBILITY OF LAW ENFORCEMENT BODIES EMPLOYEES

Кравцов Д.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри трудового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено питання професійно-правової відповідальності працівників правоохоронних органів. Визначено, що суспільство зацікавлене у тому, щоб діяльність правоохоронних органів була максимально підзвітною, ефективною і справедливою. Наголошено, що професійна відповідальність пов'язана з готовністю особистості усвідомлено виконувати вимоги відповідно до професійних та соціальних норм і відповідати за свої дії перед собою, іншими людьми, суспільством та колективом.

Доведено, що у контексті правоохоронної діяльності відповідальність має два аспекти: правова та етична, і обидва вони важливі для забезпечення ефективності та законності їхньої роботи.

Розглядаються кримінальна, адміністративна, дисциплінарна та матеріальна відповідальність як основні інструменти контролю за діями правоохоронців, що забезпечують виконання ними службових обов'язків відповідно до законодавства та етичних норм.

Визначено, що справедливість у застосуванні дисциплінарних та матеріальних санкцій є критично важливою для підтримання мотивації працівників. Якщо відповідальність буде застосовуватися надто суворо або без належного розслідування, це може призвести до відчуження працівників, страху перед помилками та зниження ефективності роботи. Тому важливо, щоб у випадках дисциплінарних чи матеріальних стягнень було проведено об'єктивне та неупереджене розслідування.

Підкреслюється важливість дотримання законності та професійної етики в їхній діяльності, оскільки це напряму впливає на довіру суспільства до правової системи. Особливо аналізуються підстави для притягнення до відповідальності, які є ширшими порівняно з іншими суб'єктами права, з огляду на державні та владні повноваження правоохоронців.

Стаття висвітлює важливість справедливого застосування санкцій для підтримання професійної дисципліни та ефективності роботи правоохоронних органів.

Зроблено висновок, що професійно-правова відповідальність працівників правоохоронних органів є особливою формою юридичної відповідальності, яка ґрунтується на їхніх державних і владних повноваженнях. Вона передбачає вищий рівень відповідальності за порушення закону, оскільки дії правоохоронців безпосередньо впливають на права і свободи громадян, громадський порядок та безпеку.

Ключові слова: правоохоронні органи, правоохоронна діяльність, професійно-правова відповідальність, кримінальна відповідальність, адміністративна відповідальність, дисциплінарна відповідальність, матеріальна відповідальність, професійний обов'язок, права людини, правопорушення, повноваження.

The article examines the issue of professional and legal responsibility of law enforcement officers. It was determined that society is interested in ensuring that the activities of law enforcement agencies are as accountable, efficient and fair as possible. It is emphasized that professional responsibility is related to the readiness of an individual to consciously fulfill requirements in accordance with professional and social norms and to be responsible for his actions before himself, other people, society and the team.

It has been proven that in the context of law enforcement, responsibility has two aspects: legal and ethical, and both are important to ensure the effectiveness and legitimacy of their work.

Criminal, administrative, disciplinary and material liability are considered as the main tools of control over the actions of law enforcement officers, which ensure that they fulfill their official duties in accordance with legislation and ethical norms.

It was determined that fairness in the application of disciplinary and material sanctions is critically important for maintaining employee motivation. If accountability is applied too harshly or without proper investigation, it can lead to employee alienation, fear of making mistakes, and reduced performance. Therefore, it is important that in cases of disciplinary or financial penalties, an objective and impartial investigation is conducted.

The importance of compliance with legality and professional ethics in their activities is emphasized, as this directly affects public trust in the legal system. Grounds for prosecution are analyzed separately, which are broader compared to other subjects of law, given the state and power powers of law enforcement officers.

The article highlights the importance of the fair application of sanctions for maintaining professional discipline and the effectiveness of law enforcement agencies.

It was concluded that the professional and legal responsibility of law enforcement officers is a special form of legal responsibility based on their state and power powers. It provides for a higher level of responsibility for violations of the law, since the actions of law enforcement officers directly affect the rights and freedoms of citizens, public order and security.

Key words: law enforcement agencies, law enforcement activity, professional legal responsibility, criminal responsibility, administrative responsibility, disciplinary responsibility, material responsibility, professional responsibility, human rights, offense, authority.

Постановка проблеми. Професійно-правова відповідальність працівників правоохоронних органів є надзвичайно актуальною в умовах сучасного суспільства, де питання правопорядку, дотримання прав людини та забезпечення законності набувають нового значення.

По-перше, працівники правоохоронних органів відіграють фундаментальну роль у захисті прав громадян та підтриманні громадського порядку. Вони є представни-

ками держави на місцях, їхні рішення і дії безпосередньо впливають на долі людей. Водночас, вони мають доступ до значних владних повноважень, що, у разі їхнього зловживання, може призвести до серйозних порушень прав і свобод. Відповідальність правоохоронців повинна бути адекватною їхнім повноваженням, що робить дослідження їхньої професійної відповідальності актуальним з точки зору підтримання справедливості в суспільстві.

По-друге, проблема корупції та зловживання владою у правоохоронних органах продовжує залишатися серйозним викликом для багатьох країн, включаючи Україну. Випадки неправомірного використання повноважень, перевищення службових обов'язків або ігнорування закону підривають довіру громадськості до правоохоронної системи. Наявність ефективних механізмів контролю за діяльністю працівників правоохоронних органів та їхня підзвітність є основою для зміцнення демократичних інститутів і правової держави. Тому питання відповідальності таких працівників повинно бути завжди на порядку денному.

По-третє, правовий захист громадян від неправомірних дій правоохоронців є невід'ємною складовою правової держави. Законодавча база має передбачати дієві механізми притягнення правоохоронців до відповідальності за їхні протиправні дії. Це важливо для забезпечення рівності перед законом і відновлення справедливості. Без ефективної системи правової відповідальності довіра до правоохоронних органів буде знижуватися, що може призвести до суспільних криз.

Крім того, особливості професійно-правової відповідальності працівників правоохоронних органів є важливими у контексті інтеграції України до Європейського Союзу та відповідності міжнародним стандартам прав людини. Європейське співтовариство приділяє значну увагу питанням прозорості та відповідальності правоохоронців, що вимагає адаптації українських норм до міжнародних практик. Виконання цих стандартів допоможе зміцнити міжнародну репутацію держави та підвищити ефективність роботи правоохоронних органів.

Зрештою, суспільство зацікавлене у тому, щоб діяльність правоохоронних органів була максимально підзвітною, ефективною і справедливою. Умови для цього можуть бути створені тільки через чітке регулювання правової відповідальності працівників цих органів. Громадський контроль, підтримка правопорядку та дотримання законності залежать від того, наскільки ефективно діє система правової відповідальності правоохоронців.

Стан наукової розробки теми наукової роботи. Дослідженням проблемних питань професійно-правової відповідальності працівників правоохоронних органів приділено увагу в працях таких вчених як: В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Барабаш, Н. Берlach, Н. Бортник, К. Волинка, О. Зайчук, Л. Каленіченко, А. Куліш, Д. Липинський, М. Матузов, К. Мух, О. Оніщенко, О. Падалка, П. Рабінович, О. Скакун, С. Стеценко, М. Терещук, В. Хомич та ін.

Метою статті є аналіз особливостей професійно-правової відповідальності працівників правоохоронних органів.

Виклад основного матеріалу. Огляд етимології слова «відповідальність» в українській, англійській та французькій мовах свідчить, що у всіх цих мовах відповідальність пов'язана із виконанням обов'язку, із необхідністю робити звіт про свою поведінку. Так, великий тлумачний словник української мови трактує термін «відповідальність» як покладений на когось або взятий на себе обов'язок за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова [1].

Низка науковців досліджуючи проблему відповідальності пов'язують її природу з наявністю норм, що регулюють поведінку суб'єктів діяльності. Так Є. Мануйлов, вважає, що поняття «відповідальність» може бути застосоване тільки там, де є поняття «норма». На думку О. Тітаренко, будь-яка діяльність регулюється не тільки загальними нормами, а й тими, які є специфічними для окремого виду діяльності. Через свою специфіку вони не можуть виступати як правові норми, але можуть бути нормами окремого професійного співтовариства. Оскільки існують такі норми, вважає учений, можна увести поняття «професійна відповідальність» [1].

Професійна відповідальність пов'язана з готовністю особистості усвідомлено виконувати вимоги відповідно до професійних та соціальних норм і відповідати за свої дії перед собою, іншими людьми, суспільством та колективом.

Професійна відповідальність є невід'ємною якістю представників усіх професій. Вона є професійною важливою характеристикою фахівця будь-якої професії, яка пов'язана із взаємодією з іншими людьми, зокрема і працівниками правоохоронних органів. Варто наголосити, що професійна відповідальність працівників правоохоронних органів передбачає стягнення дисциплінарного характеру у разі неправомірного виконання професійних обов'язків. Під професійною відповідальністю пацієнтів правоохоронних органів необхідно розуміти системну професійну якість особистості, яка є результатом відображення відношення до поставлених обов'язків і яка пов'язана з чітко закріпленими нормами, що забезпечує ефективне виконання професійної діяльності. Професійна відповідальність формується у процесі фахової освіти як результат зовнішніх вимог. Розуміння професійної відповідальності працівників правоохоронних органів пов'язане з готовністю усвідомлювати необхідність виконання вимог професійних норм і відповідати за свої дії [2].

Слід наголосити, що у контексті правоохоронної діяльності відповідальність має два аспекти: правова та етична, і обидва вони важливі для забезпечення ефективності та законності їхньої роботи.

Правова відповідальність полягає у притягненні працівників до відповідальності за порушення законодавства, яке вони мають забезпечувати. Це може стосуватися як перевищення повноважень, так і зловживання ними. Якщо працівники правоохоронних органів допускають порушення прав громадян або неправомірно використовують свої повноваження, вони повинні нести дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність. Правова держава неможлива без ефективного механізму притягнення до відповідальності тих, хто зобов'язаний її охороняти [6, с. 126].

Етична відповідальність включає дотримання професійних стандартів поведінки, чесності, об'єктивності та неупередженості. Порушення етичних норм, навіть якщо воно не завжди підпадає під правове переслідування, підриває довіру громадян до правоохоронних органів та може негативно вплинути на суспільну стабільність. Етика у правоохоронній діяльності не менш важлива, ніж законність [6, с. 128].

Отже, професійна відповідальність працівників правоохоронних органів є запорукою дотримання законності, захисту прав людини та збереження громадської довіри до системи правопорядку.

З урахуванням мети дослідження, більш детально зупинимося на особливостях саме професійно-правової відповідальності працівників правоохоронних органів.

Відповідно, працівники правоохоронних органів є посадовими особами, які наділені державно-владними повноваженнями і за різноманітні порушення законів і професійних норм, вони притягуються до професійно-правової відповідальності.

Професійно-правова відповідальність передбачена за зловживання владою або службовим становищем. Це одне з найбільш серйозних правопорушень, яке полягає в незаконному використанні службового становища для досягнення власних цілей або отримання неправомірної вигоди. Це може включати перевищення службових повноважень або тиск на громадян.

Також, серйозним правопорушенням є перевищення службових повноважень. Це дії працівників правоохоронних органів, які виходять за межі їхніх службових обов'язків і призводять до порушення прав громадян. Наприклад, незаконні арешти, затримання, застосування сили без необхідності або підrobка документів.

Важоме місце серед правопорушень відведено корупції. Це отримання або вимагання хабарів, незаконне збагачення, зловживання бюджетними коштами або інші форми неправомірної фінансової вигоди. Корупція підриває основи правової системи і є однією з найпоширеніших проблем у правоохоронних органах багатьох країн [5, с. 103].

Безперечно, зустрічаються правопорушення, які порушують права людини. Сюди можна віднести порушення права на справедливий суд, незаконне втручання у приватне життя, незаконні обшуки, прослуховування або втручання в особисті дані громадян без належних правових підстав.

Ці порушення мають серйозні наслідки для суспільства, оскільки підривають довіру до правоохоронної системи, сприяють зростанню правопорушень серед самих правоохоронців і загалом дестабілізують правопорядок.

Притягнення працівника правоохоронного органу до кримінальної відповідальності здійснюється в загальному порядку, визначеному КПК України.

За своєю сутністю адміністративна відповідальність схожа з кримінальною, однак вона застосовується тільки за правопорушення з низьким рівнем суспільної небезпеки. Вона відрізняється менш суворими санкціями, вид і міра яких визначаються Кодексом України про адміністративні правопорушення. Як і у випадку із кримінальною відповідальністю, адміністративна відповідальність правоохоронця як до виконавця державних функцій застосовується тільки в тому випадку, якщо вчинене ним правопорушення пов'язано з його посадовим становищем [4].

Якщо правоохоронець не виконав або неналежним чином виконав свій посадовий обов'язок, але при цьому відсутній склад адміністративного правопорушення, то це може бути підставою для його притягнення до дисциплінарної відповідальності [4].

Дисциплінарна відповідальність працівників правоохоронних органів – це механізм, який забезпечує виконання службових обов'язків відповідно до законодавства та професійних стандартів. Дисциплінарні заходи застосовуються до тих, хто порушує внутрішні правила або не виконує службові обов'язки належним чином.

Особливість дисциплінарної відповідальності полягає в її спрямованості на попередження порушень та виховання високих моральних стандартів у працівників. Оскільки правоохоронці щоденно взаємодіють із суспільством, їхня поведінка має бути взірцем законності та етики. Порушення дисципліни не тільки підриває внутрішню структуру органів, а й негативно впливає на репутацію всієї системи. Наприклад, поліцейський, який зловживає своїм службовим становищем або проявляє грубість до громадян, підриває громадську довіру та завдає шкоди іміджу правоохоронних органів.

Дисциплінарні стягнення можуть варіюватися від усних доган до звільнення з посади. Це дозволяє гнучко реагувати на різні рівні порушень, застосовуючи відповідні покарання. Важливим аспектом є те, що дисциплінарні санкції мають профілактичний характер, спрямований на корекцію поведінки та запобігання більш серйозним правопорушенням у майбутньому.

Матеріальна відповідальність – це ще один важливий інструмент контролю, який стосується відшкодування матеріальних збитків, завданих працівником правоохоронних органів. Відповідальність настає у випадку, коли дії або бездіяльність правоохоронця спричинили фінансові втрати державі або іншим особам.

Особливість матеріальної відповідальності полягає в її компенсаційному характері. Якщо працівник завдав

шкоди майну або спричинив збитки через свою халатність, він має відшкодувати ці збитки. Це створює додатковий стимул для сумлінного виконання службових обов'язків. Наприклад, якщо через недбалість слідчого втрачені важливі документи, що стосуються справи, це може призвести до фінансових втрат для держави або навіть правових наслідків для сторін у справі.

Матеріальна відповідальність може бути як обмеженою (в межах місячного заробітку), так і повною – у разі, якщо шкода була завдана свідомо або внаслідок грубої недбалості. Це важливий механізм для забезпечення справедливості, адже держава та громадяни повинні бути захищені від фінансових втрат, спричинених недобросовісними діями правоохоронців.

Таким чином, дисциплінарна та матеріальна відповідальність працівників правоохоронних органів мають на меті забезпечення ефективної роботи системи правопорядку, але також вони виконують іншу важливу функцію – захист прав самих працівників. Обидва види відповідальності мають бути застосовані справедливо та відповідно до чинного законодавства.

Справедливість у застосуванні дисциплінарних та матеріальних санкцій є критично важливою для підтримання мотивації працівників. Якщо відповідальність буде застосовуватися надто суворо або без належного розслідування, це може призвести до відчуження працівників, страху перед помилками та зниження ефективності роботи. Тому важливо, щоб у випадках дисциплінарних чи матеріальних стягнень було проведено об'єктивне та неупереджене розслідування.

З урахуванням вище зазначеного, можна констатувати, що професійно-правова відповідальність працівників правоохоронних органів полягає:

1) працівники правоохоронних органів, як особи, що перебувають на державній службі й виконують відповідні функції та завдання держави, мають вищий рівень професійної відповідальності, ніж інші громадяни; при цьому показово, що до працівників правоохоронних органів можуть застосовуватися всі види юридичної відповідальності, що й до загальних суб'єктів права;

2) працівники правоохоронних органів, як особи, що перебувають на державній службі та покликані служити суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки й порядку, мають специфічний набір підстав професійної відповідальності;

3) обсяг підстав професійної відповідальності працівників правоохоронних органів є ширшим, ніж обсяг підстав професійної відповідальності загальних суб'єктів права;

4) склад правопорушення працівника правоохоронних органів є специфічним, тісно пов'язаним з його державновладними повноваженнями» [3, с. 193].

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що професійно-правова відповідальність працівників правоохоронних органів є особливою формою юридичної відповідальності, яка ґрунтується на їхніх державних і владних повноваженнях. Вона передбачає вищий рівень відповідальності за порушення закону, оскільки дії правоохоронців безпосередньо впливають на права і свободи громадян, громадський порядок та безпеку. Працівники правоохоронних органів підпадають під дію різних видів юридичної відповідальності, а обсяг підстав для їхньої відповідальності є ширшим, що зумовлено специфікою їхніх службових обов'язків та владних функцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Професійна відповідальність: сутність та структура. URL: <https://nauka.udpu.edu.ua/1-2-profesijna-vidpovidalnist-sutnist-ta-stuktura/> (дата звернення 10.10.2024 р.).
2. Кудрявцева Г. І. Сутність поняття «професійна відповідальність» майбутніх офіцерів органів національної поліції. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konfi/07_04_2017/pdf/29.pdf (дата звернення 05.10.2024 р.).
3. Марущак Н. В., Ромащенко К. Ю. *Особливості юридичної відповідальності працівників поліції. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 1. С. 191-197.
4. Мух К. Б. Види юридичної відповідальності працівників поліції. *Держава та регіони Серія: Право*. 2021 р., № 1 (71). С. 79-86. URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/1_2021/15.pdf (дата звернення 05.10.2024 р.).
5. Литвиненко В. І. Юридична відповідальність посадових осіб правоохоронних органів як суб'єктів протидії корупції в Україні. *Право та інновації*. 2015. № 4 (12). С. 102-109.
6. Созанський Т. І., Зденик І. В. Працівник правоохоронного органу як суб'єкт злочину : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 204 с.
7. Метельський І. Д. Працівник правоохоронного органу як суб'єкт зловживання владою чи службовим становищем та їх перевищення (окремі проблеми теорії і практики). *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 6 (6). С. 180-185.

ЕФЕКТИВНІСТЬ ДОКТРИНИ ТРУДОВОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ РОЗРОБЛЕННЯ ПРОЕКТІВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

EFFICIENCY OF LABOR LAW DOCTRINE IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF DRAFT REGULATORY AND LEGAL ACTS

Мельник М.Б., адвокатка, к.ю.н.,

докторантка кафедри трудового права та права соціального забезпечення

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено з'ясуванню проблем ефективності доктрини трудового права на етапі розроблення проектів нормативно-правових актів. У постановці цієї проблеми автором ставиться за мету віднайти можливості вдосконалити моніторинговий процес застосування у правотворчому процесі доктрини трудового права.

В ході дослідження автором з'ясовано, що проблемами «ефективності прав» переймалися лиш декілька дослідників. Зокрема, ними були досліджені доволі різні вузькі аспекти «ефективності прав», «ефективності норм права», «ефективності права загалом». Тому такі дослідження навряд чи можна на думку автора визначити як системні в контексті напрямку «розроблення нпа», адже про цей фундаментальний аспект у них не йдеться.

Досліджуючи критерії ефективності та нормотворчості у трудовому праві, автор схиляється до того, що питання розроблення проектів нормативно-правових актів лежить у площині ефективності доктрини трудового права, яка опосередковується методологією науки. За таких обставин, на думку автора відкривається шлях до вирішення проблем ефективності доктрини трудового права на етапі розроблення проектів нормативно-правових актів.

Підводячи підсумки, автор приходить до висновку у тому, що розроблення нормативно-правового акту у трудовому праві, характеризується як специфічний правотворчий процес, що уособлюється особливою методологією застосування доктринальних положень науки трудового права. Цей процес набуває ознак ефективності саме завдяки врахуванню наукових концепцій, як фундаменту логічних юридичних алгоритмів, що притаманні для специфіки системи трудового права. Автор також констатує, що трудове право як система, в сучасних умовах, обов'язково повинна враховувати інститути євроінтеграції, стандарти у яких вказують на ефективність розроблення нормативно-правового акту у трудовому праві.

Ефективність розроблення нормативно-правових актів, на думку автора, повинна ґрунтуватися на міжгалузевих та міждисциплінарних елементах, та ґрунтуватися на основі сучасних тенденцій трансформації системи права, а саме: застосування доктрини інформаційного права, доктрини права ІТ тощо.

Ключові слова: правотворчість, правовий моніторинг, трудове право, ефективність права, правова доктрина, розроблення НПА.

The article is devoted to clarifying the problems of the effectiveness of the doctrine of labor law at the stage of the development of projects of normative legal acts. In posing this problem, the author aims to find opportunities to improve the monitoring process of the application of the doctrine of labor law in the law-making process.

In the course of the research, the author found out that only a few researchers were concerned with the problems of "effectiveness of rights". In particular, they investigated rather narrow aspects of "effectiveness of rights", "effectiveness of legal norms", "effectiveness of law in general". Therefore, in the opinion of the author, such studies can hardly be defined as systematic in the context of the direction of "development of the NPA", because they do not talk about this fundamental aspect.

Researching the criteria of efficiency and rule-making in labor law, the author is inclined to the fact that the issue of developing draft regulations lies in the plane of the effectiveness of the doctrine of labor law, which is mediated by the methodology of science. Under such circumstances, in the opinion of the author, the way to solve the problems of the effectiveness of the doctrine of labor law at the stage of development of projects of regulatory legal acts opens up.

Summing up, the author comes to the conclusion that the development of a normative legal act in labor law is characterized as a specific law-making process, which is embodied by a special methodology of applying the doctrinal provisions of the science of labor law. This process acquires signs of efficiency precisely due to the consideration of scientific concepts as the foundation of logical legal algorithms inherent in the specifics of the labor law system. The author also states that labor law as a system, in modern conditions, must take into account the institutions of European integration, the standards of which indicate the effectiveness of the development of a normative legal act in labor law.

According to the author, the effectiveness of the development of normative legal acts should be based on interdisciplinary and interdisciplinary elements, and be grouped on the basis of modern trends in the transformation of the legal system, namely: the application of the doctrine of information law, the doctrine of IT law, etc.

Key words: law-making, legal monitoring, labor law, effectiveness of law, legal doctrine, development of NPA.

Вступ. Постановка питання про ефективність розроблення нормативно-правового акту, як джерела трудового права, нерозривно пов'язана із доктриною трудового права, її станом спроможності, специфікою формування доктрини, методологією отримання наукового результату, власне – школою трудового права, правовою культурою.

Звужуючи проблему палітри задіяних сфер можливого правотворчого процесу над проблемою розроблення нпа, як джерела трудового права, насамперед, важливо зосередитись на підняті проблеми саме «розроблення», та здатності «галузевої доктрини», як певного доктринального правотворчого інструменту, забезпечити процес «розроблення».

Стан дослідження. Проблемами розроблення не стільки нпа скільки безпосередньо «правової доктрини» переймалося чимало вчених-дослідників. Посеред них можливо виокремити В. І. Семініхіна («Правова доктрина: поняття та особливості», наукова стаття, 2009; «Правова

доктрина: загальнотеоретичний аналіз», наукова доповідь, 2012) [21, с. 127–139; 22], О. Б. Северінову («Правова доктрина та її застосування в сучасних умовах європейської міждержавної інтеграції», наукова стаття, 2019) [20, с. 32–38], М. В. Кармаліта («Правова доктрина – джерело (форма) права», кандидатська дисертація, 2011) [9], Є. Євграфову («Доктрина у правовій науці і юридичній практиці», наукова стаття, 2013) [7, с. 52–62], тощо.

Проблемами «ефективності прав» переймалися декілька дослідників. Зокрема, ними були досліджені доволі різні вузькі аспекти «ефективності прав», «ефективності норм права», «ефективності права загалом». Тому такі дослідження навряд чи можна визначити як системні в контексті напрямку «розроблення нпа», адже про цей фундаментальний аспект у них не йдеться.

Посеред таких, доречно вказати на основні наукові дослідження, які частково стали підґрунтям розроблення

піднятої нами проблематики у трудовому праві України. А саме, предметно слід звернути увагу на те, що у трудовому праві, проблемам ефективності було присвячене дисертаційне дослідження Л. Ф. Купіної за темою «Ефективність норм трудового права» (докторська, 2021) [10; 11]. Заслугує на особливу увагу й дисертація Д. І. Сірохи «Нормативність суб'єктів трудового права» (докторська, 2021) [24], оскільки така пов'язана із правотворчим процесом. Не було б зайвим виокремити й дослідження І. А. Богдан. Дослідниці на рівні монографічного дослідження здійснила науковий пошук у напрямку «Прав працівника на творчість та його захист» («Право працівника на творчість та його захист», монографія, 2021 р.) [1], тощо.

Натомість, в частині проблем євроінтеграції та доктрини, на наш погляд, була активно змодельована проблема у дослідженні О. М. Рим у її праці «Трудове право Європейського Союзу» (монографія, 2020) [19].

Зрештою, аналіз стану піднятих проблем свідчить, що питання безпосереднього «розроблення нпа» з точки зору правозастосування доктрини права у трудовому праві, комплексно на сьогодні не досліджено, адже ті чи інші проаналізовані дослідження не містять відповіді питання «розроблення нормативно-правових актів на основі доктрини трудового права». Це і спонукає нас до постановки відповідного завдання.

Постановка завдання. Метою даної статті є з'ясування проблем ефективності доктрини трудового права на етапі розроблення проєктів нормативно-правових актів. Це сприятиме появі можливості вдосконалити моніторинговий процес застосування у правотворчому процесі доктрини трудового права.

Виклад основного матеріалу. В. І. Семініхін за результатами дослідження ознаки, структури та поняття правової доктрини приходять до висновку у тому, що «... правову доктрину можна визначити як зумовлену характером правової культури суспільства цілісну і логічно узгоджену сукупність визнаних юридичною (насамперед академічною) спільнотою ідей та наукових поглядів на право, що є основою професійної правосвідомості і концептуальним підґрунтям нормотворчої, правозастосовної, правотлумачної діяльності. Доктрина є невід'ємною складовою частиною будь-якої розвинутої правової системи, де сформований клас професійних юристів, створений комплекс спеціальних правових текстів, існують віддиференційовані від інших сфер суспільної діяльності професійні юридичні практики...» [23, с. 34].

Є. Євграфова зазначає, що у правозастосовній діяльності доктрина/наука насамперед пов'язана з праворозумінням, досягненням адекватної інтерпретації положень закону чи іншого нормативно-правового акта. Йдеться про досить складний професійно-інтелектуальний пізнавальний творчий процес. У правознавстві такий процес, як зазначалось раніше, позначається терміном «доктринальне (наукове) тлумачення», спрямованість якого полягає в науковому з'ясуванні дійсного смислу і цілей правових норм, яке дається шляхом напруженого пошуку і всебічного наукового аналізу положень закону [7, с. 60].

Натомість, Я. Я. Мельник дещо по іншому акцентує увагу при дослідженні правової доктрини в контексті правотворчості. Він доводить, що «... правова доктрина та правотворчість є системними явищами та належать до системи права, адже такі феномени, відображають дослідницьку діяльність учасників правотворчого процесу, результати якого постають як *документами юридичного прогнозування*, що містять науковий результат, що врешті решт констатує факт відношення до системи правотворення, а відтак, до системи права...» [13, с. 41].

У ч. 1 ст. 8 Законі України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. № 2709-IV (*надалі* – Закон № 2709-IV від 23 червня 2005 р.) визначено, що «...при

застосуванні права іноземної держави суд чи інший орган встановлює зміст його норм згідно з їх офіційним тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі...» [16].

Гідно частини першої Преамбули Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX (*надалі* – Закон № 3354-IX від 24 серпня 2023 р.), визначено, що «... приймається з метою впорядкування правотворчої діяльності в Україні, посилення взаємодії між учасниками правотворчої діяльності у процесі підготовки нормативно-правових актів, а також контролю за їх реалізацією, забезпечення участі громадянського суспільства у правотворчій діяльності та якості законодавства України ...» [17]. Також, у ч. 1 ст. 31 Закону № 3354-IX від 24 серпня 2023 р., визначається поняття «техніка нормопроєктування». Під ним пропонується розуміти «... сукупність техніко-правових засобів, способів, прийомів та методів, за допомогою яких створюється проєкт нормативно-правового акта...» [17]. Питання про зміст та сутність «техніка нормопроєктування», якраз повинно лежати ключі ефективних підходів до розроблення проєктів нормативно-правових актів.

В енциклопедичній довідці зазначається, що «нормотворча технологія» – це система правил застосування способів та засобів створення, конструювання та коригування нормативно-правових приписів на відповідних стадіях нормотворчого процесу [2, с. 352].

Також, в енциклопедії зазначається, що використовуючи такі критерії, як зміст та форма джерела права, на створення якого спрямована нормотворчість, техніко-технологічні вимоги можна диференціювати на формальні та змістовні. Також, зазначається, що серед формальних вимог доцільно виокремлювати насамперед такі: правила вибору юридичної форми; правила структурної організації тексту (розміщення нормативного матеріалу в статтях, розділах, главах, частинах та інші. структурних підрозділах, їх взаємоузгодження, дотримання реквізитних вимог тощо); правила встановлення відповідності нових джерел чинній системі джерел права за формальними показниками; правила встановлення компетенцій суб'єктів нормотворення. До змістовно-технічних вимог пропонується відносити: встановлення соціальних факторів, які обумовлюють нормативно-правову регламентацію; виявлення соціальних інтересів, створення механізму їх узгодження та ін.; встановлення відповідності логічним принципам, законам та прийомам змісту нормативно-правових приписів, зокрема структурі норми права, системи права; встановлення відповідності змісту новим вимогам; встановлення відповідності змісту проєктованих нормативно-правових приписів приписам чинної системи джерел права; фіксації у нормативно-правових приписах не лише прав та обов'язків суб'єктів, а й механізмів їх реалізації та забезпечення [2, с. 357–358].

У підручнику С. В. Венедіктова із «Трудового права України» розглядаються «джерела трудового права України». Зокрема, зазначається, що «...будь яка галузь права становить сукупність юридичних норм, що виражені у формі певних актів (законів, указів, постанов, розпоряджень, наказів, інструкцій), та, зазвичай, узагальнюються єдиним терміном «джерела права». Такі норми не виникають самі по собі, а створюються відповідними органами, спектр повноважень яких є досить широким та залежить від компетенції у сфері нормотворчої діяльності.. Тому, як зазначається у підручнику, якщо звернутися до трудового права, то можна побачити, що його джерела є дуже своєрідними. Це обумовлено тим, що вони формуються і діють на всіх рівнях організації суспільства, починаючи від держави в цілому і закінчуються окремим суб'єктом господарювання або фізичною особою – роботодавцем; містять як загальні норми, так і норми спеціальної дії, що поширюються на окремі категорії працівників, специфічні

фактори виробництва, кліматичні умови тощо; повинні враховувати інтереси як держави так і безпосередньо сторін трудових правовідносин; підлягають саморегенерації, тобто, можуть реагувати та оновлюватися залежно від соціальних, економічних, політичних та інших обставин, що постійно виникають у суспільстві [3, с. 41].

Л. Ф. Купіна, досліджуючи проблеми ефективності норм трудового права зазначає, що під поняттям «показників ефективності реалізації норм трудового права», слід розуміти наочні підтверджені конкретними кількісними та якісними параметрами даних, за допомогою яких можна сформулювати уявлення про досягнення поставлених нормами трудового права цілей, і, відповідно, про дієвість або недієвість таких норм [11, с. 5]. Також, дослідниця пропонує критеріями ефективності правової норми вважати: (а) цілі правового регулювання, визначені законодавцем при формулюванні норми права; (б) результат дії норми права; (в) наявність доведеного причинного зв'язку між результатом, що наступив, та дією конкретної правової норми; (г) наявність реальної можливості для реалізації правової норми; (д) внутрішні властивості правових норм; (ж) рівень правосвідомості та правової культури суспільства; (з) мотиви правозастосування та, як наслідок, індивідуальна діяльність суб'єкта правозастосування по реалізації норми прав; та (й) часові, матеріальні, кадрові та інші затрати, які були понесені для реалізації норми права [12, с. 55–56].

Д. І. Сіроха, переймаючись дослідженням нормотворчості суб'єктів трудового права зазначає, що фактори, які впливають на ефективність нормотворчості суб'єктів трудового права, слід розділяти на дві групи: об'єктивні та суб'єктивні. До *об'єктивних факторів* доцільно відносити: (1) відсутність концепції розвитку законодавства про працю та регулювання відносин, пов'язаних із працею, що сприяла б юридичній визначеності динаміки трудового права загалом та регулюванню відносин, пов'язаних з приводу праці зокрема; (2) наявність постійних динамічних змін суспільних відносин у сфері праці та формування нових кризових явищ, що загрожують соціальній безпеці працівників та економічній безпеці роботодавців; (3) недостатність сучасної теорії нормотворчого процесу суб'єктів трудового права та теорії правового регулювання відносин з атиповими працівниками; (4) відсутність єдиних правил та стандартів нормотворчої діяльності суб'єктів трудового права, особливо на локальному рівні. Натомість, дослідник, щодо *суб'єктивних факторів*, виносить: (1) недостатню знань щодо принципів, правил, стандартів нормотворчої діяльності, особливо на локальному рівні; (2) низький рівень правової культури суб'єктів нормотворчої діяльності у сфері праці; (3) формальність впливу громадянського суспільства, профспілкових організацій, організацій роботодавців на нормотворчий процес на державному рівні, а також профспілок, трудового колективу на нормотворчий процес локального рівня [25, с. 352–353].

З прагматичної точки зору можем вказати на те, що якраз питання розроблення проектів нормативно-правових актів лежить у площині ефективності доктрини трудового права, яка опосередковується методологією науки.

У словнику із філософії питання «методології науки» присвячена окрема енциклопедична довідка. Зокрема, зазначається, що «методологія науки» «... являє собою концептуальну обробку методологічної свідомості, засобів та результатів конкретних наук, застосовуючи для цього інструментарій, вироблений філософією, математикою, логікою, психологією, семіотикою тощо. Вона, – зазначається в статті, – є систематичною концептуальною реконструкцією методологічної свідомості на основі базових принципів, які відбивають наукову практику в її закономірностях і необхідних формах...» [29, с. 374–375]. Окрім того, методологія науки «... вивчає закономірний і оптимальний зв'язок наукового результату і засобів

його досягнення, з'ясовує сутність пізнавального інструментарію і межі його продуктивного застосування, ефективність та відповідність задачі, що має бути розв'язана, визначає його порівняльну пізнавальну цінність. Оскільки деякі способи та прийоми отримання нових знань використовуються стихійно, неусвідомлено, а тому неявно, то методологія науки не обмежується розглядом лише методологічної свідомості, а піддає методологічному аналізу результативну сферу науки – наукове знання, в якому згасла наукова діяльність і в якому відбиті не тільки об'єкт, а й спосіб його пізнання [29, с. 374–375]. Тому сучасна методологія науки вивчає широке поле наукового знання, його структуру, організацію, різноманітні моделі, форми систематизації та об'єктивної репрезентації. А самі по собі методологічні дослідження охоплюють динаміку та розвиток наукового знання, його історичні, логічні та функціональні типи, форми спадкоємності, концептуальні та формальні реконструкції відповідно до критеріїв наукової раціональності, здійснюють аналіз мови науки, аналізують на всіх рівнях понятійний каркас науки та її окремих дисциплін, з'ясовують засади розгортання наукового...» [29, с. 374–375].

У ч. 3 ст. 29 Закону № 3354-IX від 24 серпня 2023 р. визначено, що «...розроблення проекту нормативно-правового акта включає такі етапи, як от: (1) підготовка тексту проекту нормативно-правового акта, пояснювальної записки та інших супровідних документів до нього; (2) здійснення оцінки впливу проекту нормативно-правового акта на суспільні відносини з викладенням її результатів у пояснювальній записці; (3) здійснення оцінки відповідності проекту нормативно-правового акта зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції та праву Європейського Союзу (*acquis EC*) (*курсив власний* – М. М.); (4) організаційно-технічне забезпечення підготовки проекту нормативно-правового акта; (5) проведення публічних консультацій (крім випадків, передбачених законом); (6) погодження проекту нормативно-правового акта з відповідними органами державної влади, органами місцевого самоврядування у випадках, встановлених законом...» [16]. У даному контексті законодавчого закріплення вимог до «розроблення», цікавим та сучасним елементом правотворчості слід вважати питання, які визначені п. 3 (*acquis EC*). Звідси, слід звернути увагу на наступний міжнародно-правовий документ.

Так, в ст. 374 **Угоді про асоціацію між Україною з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони** (*надалі* – Угода) (Глава 9 «Співробітництво у сфері науки та технологій») закріплено положення про те, що «...сторони розвивають та посилюють наукове та технологічне співробітництво з метою як наукового розвитку як такого, так і зміцнення свого наукового потенціалу для вирішення національних та глобальних викликів. Сторони докладають зусиль для досягнення прогресу в набутті наукових та технологічних знань, важливих для забезпечення сталого економічного розвитку, шляхом розвитку дослідних потужностей та людського потенціалу. Накопичення та обмін науковою інформацією сприяють підвищенню конкурентоспроможності Сторін шляхом розширення можливостей їх економіки щодо набуття та використання знань для комерціалізації нових продуктів та послуг. Врешті-решт, Сторони розвивають свій науковий потенціал з метою дотримання глобальної відповідальності та зобов'язань у таких сферах, як охорона здоров'я, захист навколишнього середовища, зокрема зміна клімату, та інші глобальні виклики...» [28].

В додаток до цього, доцільно звернути увагу і на зміст ст. 375 Угоди. У ній йдеться про те, що «...Співробітництво враховує діючі рамки співробітництва, встановлені Угодою про співробітництво у сфері науки і технологій між Україною та Європейським Співтовариством,

а також мету України до поступового наближення до політики та права ЄС у сфері науки і технологій... Співробітництво між Сторонами спрямовується на сприяння залученню України до Європейського дослідницького простору. ... Таке співробітництво сприяє Україні у підтримці реформування та реорганізації системи управління науковою сферою та дослідних установ (зокрема в розвитку її потенціалу щодо розвитку науки і технологій) з метою сприяння розвитку конкурентоспроможної економіки та суспільства, яке базується на знаннях...» [28]. Також, за ст. 376 Угоди сконструйована таким чином: «... співробітництво забезпечується, зокрема, шляхом: (а) обміну інформацією щодо політики Сторін у сфері науки та технологій; (б) участі у наступній Рамковій програмі ЄС з досліджень та інновацій «Горизонт 2020»; (с) спільної реалізації наукових програм та дослідної діяльності; (d) спільного дослідження діяльності, спрямованої на заохочення наукового прогресу, трансферу технологій та ноу-хау; (е) навчання шляхом реалізації програм обміну для дослідників та спеціалістів; (f) організації спільних заходів щодо наукового та технологічного розвитку; (g) вжиття заходів, спрямованих на розвиток сприятливих умов для проведення досліджень та впровадження нових технологій, а також належного захисту інтелектуальної власності результатів досліджень; (h) активізації регіонального та іншого міжнародного співробітництва, зокрема в Чорноморському контексті та в рамках багаторонних організацій, зокрема Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) та Великої Вісімки (G8), а також у контексті багатосторонніх угод, наприклад Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992 року; (i) обміну досвідом у сфері управління науково-дослідними установами з метою розвитку та покращення їхніх спроможностей щодо здійснення та участі у наукових дослідженнях...» [28].

Враховуючи імплементаційні норми нпа, як джерело права ЄС та України у призмі трудового права, важливо звернути увагу на доктринальні положення, власне, як на контекст методології застосування «доктрини», так і на сферу самих доктринальних розробок у євроінтеграції та можливості їх правозастосування.

Виходячи із цього аспекту, варто звернути увагу і на дослідження О. М. Рим. Так, вчена приходить до одного із таких висновків, зазначаючи, що «... трудове право ЄС є одним із небагатьох галузевих утворень, які в сукупності формують систему права Європейського Союзу...» [19, с. 476]. На перший погляд, вчена веде мову про «трудове право ЄС, як доктринальну розробку, галузеву систему знань про трудові правовідносини, принципи, інститути тощо.

Проте на нашу думку її дослідження містить певні вади, адже не визначає доктрину як результат права ЄС в об'єктивному розумінні. Складається таке враження, що попри аналіз і опирання на фундамент нормативно-правових актів, деś «губляться» (зникають) вчення, на основі яких було сформоване таке «право» (позитивне). Адже до джерел комунітарного трудового права Європейського Союзу вона відносить форми лише зовнішнього вираження норм трудового права як об'єктивних результатів дійсності уповноважених суб'єктів нормотворення, що безпосередньо встановлюють б трудові права та обов'язки чи опосередковано впливають на правове забезпечення трудових відносин на рівні Європейського Союзу [19, с. 481]. Зокрема, до них вона відносить: «...установчі договори ЄС та акти, що їх доповнюють чи змінюють; Хартія основоположних прав ЄС; міжнародні угоди, які укладені ЄС із третіми державами та міжнародними організаціями; загальні принципи права ЄС; регламенти, директиви та рішення; рішення Суду ЄС; акти соціальних партнерів; інші правові документи, що впливають на формування і реалізацію права ЄС...» [19, с. 481–482].

Чи можна за таких обставин вести мову про повноцінну можливість щодо розробки нормативно-правових актів, до прикладу, в контексті гармонізації законодавства ЄС у законодавство України?, – на нашу думку, ні.

Тому, у протигагу результатам дослідження О. М. Рим, доцільно до-визначити наступні елементи «джерел трудового права ЄС», які можуть бути виражені у формі доктрини міжнародного права. Такий підхід однозначно сфокусує увагу на довершенні питання розробки нпа на основі доктрини трудового права (міжнародного), чим визначить відповідне місце її у правозастосовному процесі.

Так, на думку О. Б. Северінової, яка аналізує місце та особливості практичного застосування правової доктрини в системі джерел права сучасних європейських держав, приходить до таких висновків, а саме: «... (а) правова доктрина складає фундамент праворозуміння, через яке здійснює безпосередній вплив на правотворчість та правозастосування, знаходячи формалізацію в текстах нормативно-правових та індивідуальних правових актів, а тому правову доктрину можна розглядати як джерело права в широкому значенні причин та умов його походження, а також соціальних факторів, що впливають на його позитивний зміст; (б) як формально-юридичне джерело правова доктрина може розглядатися за умови наявності прямих посилань на наукові праці в національних судових актах, що залежить від концептуального ставлення публічної влади конкретної держави до можливості її офіційного застосування; (в) правову доктрину як самостійне джерело (форму) права слід відрізнити від нормативно-правових актів з аналогічною назвою, оскільки законодавчі акти, що мають у назві термін «доктрина», за своєю правовою природою є саме класичними нормативно-правовими актами, і в такій функції належать до системи джерел права відповідної держави...» [20, с. 36–37].

У ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН зазначено, що правова доктрина визнається як джерело міжнародного права. Зокрема у цій статті це положення відображається так: «... Суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому суперечки на підставі міжнародного права, застосовує: ... доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй як допоміжний засіб визначення правових норм...» (переклад власний – М. М.) [27].

В той же час, у ст. 8 Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. № 2709-IV (надалі – Закон № 2709-IV від 23 червня 2005 р.) також врегульоване питання щодо застосування правової доктрини до правовідносин, які ускладнені іноземним елементом, зокрема, і трудових правовідносин [16; 18].

Натомість, на думку М. М. Драгомерецького, який проводив дослідження в царині міжгалузевих інститутів права «... можна констатувати поступове взаємопроникнення, конвергенцію романо-германського права та англо-американського, що супроводжується підвищенням ролі та значення судового прецеденту в переважній більшості держав – членів Європейського Союзу. Це обумовлено спільністю історичних коренів обох систем: вони впливають із римського права і того правового порядку, який встановився згодом у Європі, а також аксіоми про належність складових частин до єдиного права, яке є загальноцивілізаційним надбанням. Зазначені процеси здійснюються, в тому числі, з активним використанням позитивного арсеналу міжгалузевих інститутів права...» [6, с. 189]. Такий підхід вказує на певні трансформаційні процеси, які повинні взятись до уваги на рівні «розроблення» нормативно-правового акту у трудовому праві України.

Варто звернути й увагу на наукову статтю Н. В. Міловської, яка була присвячена проблемам етапів розроблення проекту нормативно-правового акта. У цьому дослідженні вчена визначила основні етапи розроблення проекту нормативно-правового акта, як важливої стадії правотворчого процесу та здійснено їх характеристику [14, с. 24]. За

результатами проведеного наукового дослідження, вчена приходить до цілком слушних висновків, стверджуючи, що «...одним з першочергових завдань, що дозволить покращити чинне національне законодавство, є необхідність вирішення питань ефективного, якісного та послідовного розроблення проектів нормативно-правових актів, дотримання вимог нормопроєктної техніки. Чітко налагоджена нормотворча технологія здатна забезпечити не тільки належну якість і ефективність нормативно-правових актів, але й забезпечити їх позитивний вплив на політичні, економічні та соціальні процеси, що відбуваються в державі. ...» [14, с. 31].

Д. І. Сіроха не без підстав зазначає, що «... стадія нормотворчого процесу суб'єктів трудового права – це нормативно закріплений або вироблений теорією та практикою самостійний, логічно завершений етап, на якому реалізується певна група відносин і пов'язані з ними однакові за своїм характером та змістом організаційно-технічні дії, направлені на розробку та прийняття нормативних актів, можна констатувати, що процес нормотворення в галузі праці охоплює два етапи: підготовку нормативного акта та його прийняття, які спільно узагальнюють 6 стадій: (1) нормотворчої ініціативи; (2) розробки; (3) обговорення; (4) офіційного погодження; (5) прийняття та (6) набуття чинності нормативного акта...» [26, с. 185–193].

Зрештою, не було б зайвим звернути увагу на інші, міжгалузеві доктрини, її концепції та потенціал, тенденції розвитку. Бо, *до прикладу*, сучасний глобалізаційні та інформаційні процеси, так чи інакше (власне – безпосередньо) стосуються і доктрини трудового права. Очевидно, що трудове право, як доктринальна концепція, повинно затребувати та «вживити» новітні наукові розробки у сфері права у доктрину трудового права. Саме так, за таких обставин доктрина трудового права буде ефективною в контексті розробки того чи іншого нормативно-правового акту.

Ось, *до прикладу*, Д. Д. Позова за результатами дослідження приходить до висновку стосовно того, що «...особливості інформаційно технологічних відносин зумовлюють те, що за інтенсивністю свого розвитку вони завжди випереджатимуть законотворчий процес. У зв'язку з цим побудова системи джерел їх правового регулювання має бути спрямована на подолання можливих прогалин, з одного боку, та, з іншого боку, давати учасникам цих відносин змогу самостійно врегульовувати свої відносини з дотриманням загальних засад законодавства [15, с. 93–96].

У правозастосовній практиці, юристи до новітніх тенденцій у сфері ІТ та трудового права зазначають наступне.

Так, на підставі розгляду проблем правового регулювання трудових відносин з ІТ-спеціалістами рекомендують «... компаніям уникати застосування наднормових робіт та не дозволяти їх при виконанні завдань, які ставляться перед програмістами. Існують варіанти/можливості забезпечення цілодобової роботи ІТ-компанії силами ІТ-спеціалістів без порушення трудового законодавства та прав найманих працівників шляхом встановлення гнучкого графіка роботи з підсумованим обліком робочого часу, шляхом переведення ІТ-спеціалістів на роботу за графіками змінності, а також шляхом оформлення ІТ-спеціалістів такими, що працюють на умовах ненормованого робочого дня. Кожен з наведених режимів роботи потребує виконання роботодавцем певних умов щодо його оформлення, встановлення та застосування, проте вважається законним ...» [5]. Сама по собі поява «рекомендацій», на нашу думку, вказує на прогалини законодавства, колізії чи неефективність правореєстративного процесу.

Вчені дослідники проблем інноваційних форм організації праці в умовах діджиталізації економіки України

(О. М. Ярошенко, О. Г. Серeda, Л. Ю. Малога та інші) зазначають, що «...на практиці виникає чимало проблем щодо особливостей запровадження цих інноваційних форм організації праці, зокрема, – чи вносити зміни до правил внутрішнього трудового розпорядку у зв'язку із запровадженням гнучкого режиму, дистанційної чи надомної праці; чи зазначати в наказі про прийняття на роботу, що працівник працюватиме за гнучким режимом; чи погоджувати запровадження гнучкого режиму, надомної чи дистанційної праці з профспілкою; чи укладати письмові договори з працівниками, яким встановлюють гнучкий режим та, та які працюють на умовах дистанційної чи надомної праці; чи встановити гнучкий режим для працівників, які працюють позмінно або за ненормованого робочого дня; чи має право роботодавець звільнити працівника з гнучким режимом, дистанційною чи надомною працею за прогул та як контролювати роботу дистанційних, надомних працівників із гнучким режимом та інш...» [8, с. 6].

На «трибуні молодих учених» є певні дослідження у сфері ІТ працівників. Зокрема, автори (Н. М. Галкіна, Д. Р. Ковальчук, А. Ю. Кундій) дослідження приходять до висновку у тому, що «...Питання захисту конфіденційної інформації є важливою складовою у механізмі регулювання трудових правовідносин ІТ-працівників в Україні. Пропонуємо на підприємствах розробляти Положення про захист конфіденційної інформації, щоб попередити витік інформації, яка захищається, а також встановити межі, згідно з якими працівник буде розуміти, яку робочу інформацію потрібно зберігати в секреті та з якою метою...» [4, с. 337].

Зазначені висновки вкотре наочно вказують на те, що «законодавство» та розвиток інформаційних технологій по суті не співпадає, а правова доктрина та практика мають потенціал для пояснення та доврегулювання правореєстративних механізмів, а відтак, можуть слугувати для «розроблення» ефективної правозастосовної моделі. Тому, з точки зору правової доктрини, вони якраз і слугують інструментом та основою для «розроблення» ефективних нормативно-правових актів у трудовому праві України, адже засновані на тенденціях практики, проаналізовані на системному рівні доктринально.

Висновки. Таким чином, в межах висновків, доцільно констатувати, що розроблення нормативно-правового акту у трудовому праві, характеризується як специфічний правотворчий процес, що уособлюється особливою методологією застосування доктринальних положень науки трудового права. Цей процес набуває ознак ефективності саме завдяки врахуванню наукових концепцій, як фундаменту логічних юридичних алгоритмів, що притаманні для специфіки системи трудового права. Трудове право як система, в сучасних умовах, обов'язково повинна враховувати інститути євроінтеграції, стандарти у яких вказують на ефективність розроблення нормативно-правового акту у трудовому праві.

Враховуючи критерії ефективності та нормотворчості у трудовому праві, слід констатувати і те, що питання розроблення проектів нормативно-правових актів лежить у площині ефективності доктрини трудового права, яка опосередковується методологією науки. Саме за таких обставин, відкривається шлях до вирішення проблем ефективності доктрини трудового права на етапі розроблення проектів нормативно-правових актів.

Таким чином, ефективність розроблення нормативно-правових актів повинна ґрунтуватися на міжгалузевих та міждисциплінарних елементах, та ґрупуватись на основі сучасних тенденцій трансформації системи права, а саме: застосування доктрини інформаційного права, доктрини права ІТ тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богдан І.А. Право працівника на творчість та його захист. Монографія/ Богдан Ірина. Київ: Норма права, 2021. 176 с.
2. Велика українська енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2016. Т.: 3: Загальна теорія права/редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корещького НАН України; Нац.юрід. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 952 с.
3. Венедіктов С.В. Трудове право України: підручник/ С.В. Венедіктов. Київ: «Видавництво Людмила», 2021. 216с.
4. Галкіна Н.М., Ковальчук Д.Р., Кундій А.Ю. Правове регулювання трудових відносин ІТ-працівників в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11/2022. С. 332–337. URL.: http://sej.org.ua/11_2022/78.pdf (дата звернення 29.10.2024).
5. Гудій В. Трудові відносини з ІТ-спеціалістами: працевлаштування, режим роботи, іноземні фахівці. *Юридична газета онлайн*. 02 липня 2019, 15:54. URL.: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/trudovi-vidnosini-z-itspecialistami-pracevlashtuvannya-rezhim-roboti-inozemni-fahivci.html> (дата звернення 29.10.2024).
6. Драгомерецький М.М. Міжгалузеві інститути права у правовому розвитку: дис... доктора філософії. / Драгомерецький, Микола Миколайович; Національний університет «Одеська юридична академія» – Одеса, 2023. 213 с. URL.: <https://dspace.onua.edu.ua/items/996b40be-1c87-4cfc-9651-2f20ded86555> (дата звернення 29.10.2024).
7. Євграфова Є. Доктрина у правовій науці юридичній практиці. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2. С. 52–62.
8. Інноваційні форми організації праці в умовах діджиталізації економіки України: теоретико-прикладний нарис: монографія/ О.М. Ярошенко, О.Г. Серета, Л.Ю. Малуго, О.Є. Луценко, О.В. Таможанський; за заг.ред.проф. О.М. Ярошенка. Харків: Юрлайт, 2023. 240 с.
9. Кармаліта М.В. Правова доктрина – джерело (форма) права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. 21 с.
10. Купіна Л.Ф. Ефективність норм трудового права: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.05 / Купіна Людмила ранцівна. Одеса, 2021. 471 с.
11. Купіна Л.Ф. Ефективність норм трудового права: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.05 / Купіна Людмила Францівна. Одеса, 2021. 40 с.
12. Купіна Л.Ф. Критерії ефективності правових норм. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*, 2017. №32. С.51–57. URL.: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/24317/Kupina.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 29.10.2024).
13. Мельник Я.Я. Доктрина правотворчості як окремий елемент системи права. *Нове українське право*. № 3. 2024. С. 32–43. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.3.4> (дата звернення 29.10.2024).
14. Міловська Н.В. Етапи розроблення проекту нормативно-правового акта. *Нове українське право*. Вип. 3, 2024. С. 24–31. URL.: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/611/555> (дата звернення 29.10.2024).
15. Позова Д.Д. Система джерел правового регулювання інформаційно-технологічних відносин. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 24. С. 93–96. URL.: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bd4445af-c7af-4332-998b-1c5b3b1d7a41/content> (дата звернення 29.10.2024).
16. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червн. 2005 р. № 2709-IV. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення 29.10.2024).
17. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серп. 2023р. № 3354-IX. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення 29.10.2024).
18. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червн. 2005 р. № 2709-IV. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення 29.10.2024). Про Міжнародне приватне право. Науково-практичний коментар Закону / За ред. доктора юридичних наук, проф. А.Довгерт. Х.: ТОВ «одісей», 2008. 352 с.
19. Рим О.М. Трудове право Європейського Союзу: монографія/ О.М. Рим. Львів: «ГАЛИЧ-ПРЕС», 2020. 596 с.
20. Северінова О.Б. Правова доктрина та її застосування в сучасних умовах європейської міждержавної інтеграції. *Правовий часопис Донбасу*. № 4 (69) 2019. С. 32–38. URL.: <https://jd.dnuvs.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/4-s%D1%94v%D1%94rinova.pdf> (дата звернення 29.10.2024).
21. Семініхін В.І. Правова доктрина: поняття та особливості. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Випуск 18 2009. С. 127–139. URL.: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2570/1/Semenikhin_127.pdf (дата звернення 29.10.2024).
22. Семініхін І.В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз/ І.В. Семініхін; наук. ред. О.В. Петришин. Х.: Юрайт, 2012. 88с.
23. Семініхін І.В. Правова доктрина: поняття, ознаки, структура. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 132. С. 26–36. URL.: <https://core.ac.uk/download/pdf/233584168.pdf> (дата звернення 29.10.2024).
24. Сіроха Д.І. Нормативність суб'єктів трудового права: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.05 / Сіроха Дмитро Ігорович. Київ, 2021. 40с. URL.: https://scc.knu.ua/upload/iblock/acc/14h13u8yc4zs1kkdije0lrhgse43hqrf/aref_%D0%A1%D1%96%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%B0%20%D0%94.%D0%86._new.pdf (дата звернення 29.10.2024).
25. Сіроха Д.І. Нормотворчість суб'єктів трудового права: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Видавництво Людмила, 2020. 394с.
26. Сіроха Д.І. Стадії нормотворчого процесу суб'єктів трудового права: теоретико-правовий аспект. *Публічне право*. 2016. № 3. С. 185–193.
27. Статут Міжнародного суду ООН. Міжнародний Суд ООН. URL.: <https://www.un.org/ru/icc/statut.shtml>; International court of justice. URL.: <https://www.icj-cij.org/court> (дата звернення 29.10.2024).
28. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Ратифікована Законом № 1678-VII від 16.09.2014. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 10.10.2024).
29. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

ЗАХИСТ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ У СПРАВАХ ЩОДО СТЯГНЕННЯ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ

PROTECTION OF LABOUR RIGHTS OF EMPLOYEES IN CASES REGARDING TO WAGE COLLECTION

Наньєва М.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена дослідженню проблемних аспектів захисту трудових прав працівників у справах щодо стягнення заробітної плати, адже право на оплату праці є однією з головних соціальних гарантій захисту трудових прав працівників. В статті розглянуто механізм захисту трудових прав у справах, що виникають з приводу питань стягнення заробітної плати, а саме: стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу; стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні; стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати; стягнення середнього заробітку за час затримки виконання рішення суду про поновлення на роботі.

В статті розглянуто правову природу досліджуваних понять, а також основні варіанти розгляду спорів з урахуванням досудового порядку врегулювання трудових спорів, який не є обов'язковим, однак надає можливість врегулювати конфлікт з мінімальними грошовими і тимчасовими втратами, або в іншому випадку надає можливість краще підготуватися до захисту трудових прав у судовому порядку і зібрати необхідну доказову базу з оспорюваного питання, наприклад, необхідні документи, такі як: розрахунок заборгованості по заробітній платі; підтвердження нарахування заробітної плати та її виплати; копія наказу про прийняття на роботу, копія трудової книжки, тощо.

Також розглянуто і механізм розгляду спору та їх особливості в порядку наказного (тобто роботодавець не оспорує ні право вимоги працівника, ні суму заборгованості з виплати заробітної плати і спір як такий не виникає. Це має бути підтверджено належно оформленими письмовими документами, відповіддю самого роботодавця) або позовного провадження (в цьому випадку наявний спір щодо розміру заборгованості з виплати заробітної плати та право на її отримання).

В статті обгрунтовується різна правова природа розглянутих правових понять, виходячи з різних підстав предметів позову, які необхідно правильно формулювати при поданні позовної заяви для задоволення вимог.

Ключові слова: трудове законодавство, заробітна плата, судовий захист трудових прав, досудове врегулювання трудового спору, стягнення заробітної плати.

The article is devoted to the study of problematic aspects of the protection of the labour rights of employees in cases related to the collection of wages, because the right to be paid is one of the main social guarantees of the protection of the labour rights of employees. The article examines the mechanism of protection of labour rights in cases arising from issues of wage collection, namely: collection of average earnings during forced absenteeism; collection of average earnings for the time of delay in calculation upon dismissal; recovery of the amount of wages accrued but not paid to the employee; collection of average earnings during the delay in the execution of the court decision on reinstatement.

The article examines the legal nature of the studied concepts, as well as the main options for handling disputes, taking into account the pre-trial procedure for the settlement of labour disputes, which is not mandatory, but provides an opportunity to settle the conflict with minimal monetary and temporal losses, or otherwise provides an opportunity to better prepare for protection of labour rights in court and collect the necessary evidence base on the contested issue, for example, necessary documents, such as: calculation of salary arrears; confirmation of salary calculation and its payment; a copy of the hiring order, a copy of the employment book, etc.

The dispute resolution mechanism and their features in the order of the writ proceeding are also considered (that is, the employer does not contest either the employee's right to claim, or the amount of salary arrears, and the dispute as such does not arise. This must be confirmed by properly executed written documents, the employer's own response) or action proceedings (in this case, there is a dispute regarding the amount of salary arrears and the right to receive it).

The article substantiates the different legal nature of the considered legal concepts, based on the different grounds of the claims, which must be correctly formulated when filing a claim to satisfy the requirements.

Key words: labour legislation, wages, judicial protection of labor rights, pre-trial settlement of labor disputes, collection of wages.

Актуальність проблеми. Питання захисту трудових прав є критично важливими для держави та суспільства. Одним із пріоритетних завдань держави є забезпечення основоположного права людини на працю. На сьогоднішній день працюючий механізм захисту трудових прав працівників є однією з найактуальніших тем, адже це питання є одним із головних показників становлення нашої держави як правової, соціальної і демократичної. У системі права на захист трудових прав ключове місце належить саме праву на судовий захист. До того ж, впровадження воєнного стану вплинуло на всі сфери регулювання, зокрема, не оминувши і сферу регулювання трудових відносин та захисту трудових прав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні проблеми, що виникають у сфері трудових відносин досліджуються у наукових працях А. Андрушко, Н. Б. Болотіної, В. С. Венедіктова, С. В. Вишневецької, Г. С. Гончарової, О. В. Данилюка, В. В. Жернакова, М. І. Іншина, І. В. Лагутіної, А. М. Лушнікова, К. Ю. Мельника, П. Д. Пилипенка, О. М. Потопахіної, С. М. Прилипка, В. І. Прокопенка, О. І. Процевського, Б. А. Римаря, Н. М. Хуторян, Г. І. Чанишевої, М. М. Шумила, О. М. Ярошенка та ін.

Мета статті є аналіз механізму захисту трудових прав у спорах, що виникають з приводу питань стягнення заробітної плати.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до статті 43 Конституції України кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату не нижчу від визначеної законом. Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

У Кодексі законів про працю у ряді норм зазначається визначення заробітної плати, що включається в заробітну плату та оплату праці (ст. 94, 97 КЗпП) [1] та Закон України «Про оплату праці» містить ряд норм, що врегульовують правовідносини щодо порядку встановлення заробітної плати, зміни та припинення виплати заробітної плати та нарахування працівнику компенсації, тощо [2].

У ст. 1 Конвенції МОП № 95 про захист заробітної плати 1949 року, визначення заробітної плати включає винагороду або заробіток, незалежно від назви й методу обчислення, які можуть бути обчислені в грошах, і встановлені угодою або національним законодавством, що їх роботодавець повинен заплатити, на підставі письмового

або усного договору про наймання послуг, працівникові за працю, яку виконано, чи має бути виконано, або за послуги, котрі надано, чи має бути надано [3].

У частині другій ст. 2 КЗпП України серед основних трудових прав працівників закріплене «право на звернення до суду для вирішення трудових спорів незалежно від характеру виконуваної роботи або займаної посади, крім випадків, передбачених законодавством» [1]. Здійснення цього права забезпечено Конституцією України, міжнародно-правовими актами, ратифікованими Україною, актами чинного законодавства України.

Судовий захист є основною юрисдикційною формою захисту трудових прав, свобод і законних інтересів працівника, що включає два рівні: національний, а саме захист судами загальної юрисдикції та захист Конституційним судом України, і європейський – захист Європейським судом з прав людини.

Судовий захист трудових прав, свобод і законних інтересів є універсальною формою захисту. Як слушно відзначає Г. І. Чанишева, «можливість судового захисту не може бути поставлена законом, іншими нормативно-правовими актами у залежність від використання суб'єктом правовідносин інших засобів правового захисту, у тому числі досудового врегулювання спору» [4, с. 253].

У трудових спорах, що виникають з приводу питань стягнення заробітної плати можуть виникати наступні питання: стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу; стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні; стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати; стягнення середнього заробітку за час затримки виконання рішення суду про поновлення на роботі. Треба зазначити, що у всіх цих спорах будуть різні позовні вимоги, адже підстави, порядок і наслідки звернення будуть різнитись.

Починаючи розглядати питання щодо стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу необхідно визначити саме поняття «прогулу». Отже, можна виокремити такі ознаки юридичної категорії «прогул» у трудовому законодавстві України:

- 1) час прогулу – весь робочий день;
- 2) відсутність поважної причини прогулу;
- 3) відсутність працівника саме на робочому місці;
- 4) суб'єктом здійснення прогулу є саме працівник підприємства, установи, організації, тобто особа, пов'язана з роботодавцем трудовими правовідносинами.

З огляду на ознаки, прогулом є відсутність без поважної причини на робочому місці працівника підприємства, установи, організації протягом усього його робочого дня. Щодо відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня, то це не вважається прогулом, а є окремою підставою для розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця [5, с. 135].

Вимушений прогул – це час протягом якого працівник з вини роботодавця був позбавлений можливості працювати, тобто виконувати свою трудову функцію [1]. Вимушеності прогулу надають протиправні дії чи бездіяльність роботодавця, унаслідок яких працівник позбавлений права виконувати трудові обов'язки й отримувати за це заробітну плату.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку обчислення середньої заробітної плати» вимушений прогул відбувається виключно за наявності вини роботодавця, який незаконно звільнив працівника [6].

Вимушений прогул має місце у разі:

- незаконного звільнення працівника;
- незаконного переведення працівника на іншу роботу;
- затримки видачі трудової книжки;
- затримки видачі копії наказу (розпорядження) про звільнення;

– затримки виконання рішення суду про поновлення на роботі;

- необгрунтованої відмови в прийнятті на роботу;
- несвоєчасного укладення трудового договору;
- унаслідок неправильного формулювання причин звільнення у трудовій книжці, що перешкоджало в подальшому працевлаштуванню працівника.

Відповідно до Постанови Верховного Суду України від 08.02.2022 року № 755/1263/19 за позовом про стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу, стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні вказано, що за умови встановлення факту незаконного звільнення особи, час вимушеного прогулу працівника повинен бути оплаченим і спір розглянутим в одному позовному провадженні з вирішенням питання про поновлення на роботі, або в різних провадженнях, що не впливає на розрахунок середнього заробітку, оскільки період за який він обраховується є сталим для звільненого працівника.

При виплаті середнього заробітку за час вимушеного прогулу особа поновлюється на роботі з дня звільнення, тобто буде вважатися такою, що весь цей час перебувала у трудових відносинах з роботодавцем. Разом із винесенням рішення про поновлення на роботі одночасно приймається рішення про виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу (нарахування виплат обчислюється із середньої заробітної плати за останні два місяці роботи) або різниці в заробітку за час виконання нижчеоплачуваної роботи, але не більш як за один рік.

Значна кількість трудових спорів пов'язана сама з невилплатою заробітної плати. На нашу думку, при захисті своїх трудових прав щодо стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу перш за все можливо використати механізм досудового врегулювання таких спорів (наприклад, звернення із письмовою заявою до роботодавця про виплату заробітної плати), що в одному випадку надає все-таки можливість вирішити спір, а в іншому випадку надає можливість краще підготуватись до судового захисту і зібрати необхідну доказову базу з оспорюваного питання, наприклад, необхідні документи, такі як: розрахунок заборгованості по заробітній платі; підтвердження нарахування заробітної плати та її виплати; копія наказу про прийняття на роботу, копія трудової книжки та ін.

Потрібно зазначити, що у науковій літературі досудовий захист трудових прав, свобод і законних інтересів працівника у більшості випадків пов'язується із захистом у порядку діяльності комісії по трудових спорах. Такий підхід ґрунтується на нормі, закріпленій у частині першій ст. 221 КЗпП України, якою до органів, які розглядають трудові спори, віднесено комісії по трудових спорах і місцеві загальні суди.

Заслужовує на увагу висновок учених Г. І. Чанишевої та В. М. Дайнеки щодо виокремлення у досудовому порядку вирішення розбіжностей, які виникли між працівником і роботодавцем, двох стадій: «1) безпосередні переговори між працівником і роботодавцем; 2) розгляд індивідуального трудового спору комісією з трудових спорів».

Такий висновок учені роблять, виходячи зі змісту частини другої ст. 224 КЗпП України, відповідно до якої «трудовий спір підлягає розглядові в комісії по трудових спорах, якщо працівник самостійно або за участі профспілкової організації, що представляє його інтереси, не врегулював розбіжності при безпосередніх переговорах з роботодавцем».

На думку Г. І. Чанишевої та В. М. Дайнеки, «вирішення розбіжностей шляхом безпосередніх переговорів працівника з роботодавцем являє собою доюрисдикційну стадію, а звернення працівника із заявою до КТС і вирішення індивідуального трудового спору КТС – юрисдикційну стадію» [7, с. 140–141].

Питання стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні також є вкрай актуальним. Відповідно до ч. 1 ст. 47 КЗпП України роботодавець зобов'язаний у день звільнення видати працівникові копію наказу (розпорядження) про звільнення, письмове повідомлення про нараховані та виплачені йому суми при звільненні (стаття 116) та провести з ним розрахунок у строки, визначені статтею 116 цього Кодексу, а також на вимогу працівника внести належні записи про звільнення до трудової книжки, що зберігається у працівника [1].

Правова природа стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні формується вимогами, які у даному випадку будуть законними лише при правомірному припиненні трудового договору і не проведенні з працівником розрахунку відповідно до ст. 116 КЗпП України.

Якщо підстави припинення трудового договору суд визнає незаконними та поновить працівника на роботі, то вимоги щодо покладення на роботодавця відповідальності відповідно до ст. 117 КЗпП є безпідставними.

Саме поняття «стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні» вважається спеціальним видом відповідальності роботодавця, який спрямований на захист прав працівників при звільненні щодо отримання ними винагороди за виконану роботу, тобто усіх виплат на отримання яких працівники мають право згідно з умовами їх трудового договору та відповідно до державних гарантій, адже право на оплату праці є однією з головних соціальних гарантій захисту трудових прав працівників.

Потрібно зазначити, що у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 28.02.2018 року у справі № 761/1812/16-ц викладено висновки, які підтверджують, що трудове законодавство не передбачає відповідальності роботодавця за порушення термінів виплати заробітної плати у вигляді стягнення на користь працівника, що продовжує працювати на підприємстві, середнього заробітку за затримку розрахунку при звільненні. Також, якщо особу було поновлено на посаді, то підстави покладення на роботодавця відповідальності, яка передбачена КЗпП України не виникають.

Іноколи при захисті своїх трудових прав на практиці позивачами відбувається помилка в об'єднанні норм, які зазначені у статтях 117, 235 КЗпП, де йдеться про відповідальність роботодавця про стягнення середнього заробітку за один і той самий період, який обраховується з дня звільнення і закінчується або днем поновлення, або днем фактичного розрахунку. Однак ці норми мають різну правову природу і тягнуть за собою різні правові наслідки. Тобто об'єднувати ці два правові поняття, які є різними за своєю правовою природою (вимушений прогул, що ми розглядали вище і стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні) в одні позовні вимоги буде вважатися неправильним. Судова практика щодо таких справ також свідчить про те, що неможливе одночасне застосування стягнення середнього заробітку як за ст. 117 КЗпП так і за статтею 235 КЗпП, так як по суті буде відбуватися подвійне стягнення середнього заробітку.

Щодо стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу при затримці виконання рішення суду про поновлення працівника на роботі. Відповідно до ст. 236 КЗпП України у разі затримки роботодавцем виконання рішення органу, який розглядав трудовий спір про поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника, цей орган виносить ухвалу про виплату йому середнього заробітку або різниці в заробітку за час затримки.

Для стягнення заборгованості з виплати нарахованої заробітної плати працівник може звернутися безпосередньо до суду в порядку наказного провадження. В цьому випадку мова буде йти про вимогу працівника про стяг-

нення нарахованої, але не виплаченої заробітної плати і відповідно буде безспірною. У цьому варіанті важливим буде етап спроби досудового врегулювання спору аби мати можливість зорієнтуватися у сумі заборгованості та яким способом будуть захищатися порушені трудові права. Тобто роботодавець не оспорує ні право вимоги працівника, ні суму заборгованості з виплати заробітної плати і спір як такий не виникає. Це має бути підтверджено належно оформленими письмовими документами, відповіддю самого роботодавця.

Судовий наказ може бути видано у разі якщо заявлено вимогу про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівником суми заробітної плати та середнього заробітку за час затримки розрахунку. Для стягнення нарахованої, але не виплаченої суми заробітної плати працівник може звернутися до суду із заявою про видачу судового наказу. А у справах про виплату всіх сум, що належать працівникові при звільненні – у тримісячний строк з дня одержання ним письмового повідомлення про суми, що нараховані та виплачені йому при звільненні (ч. 2 ст. 233 КЗпП);

Суд розглядає заяву про видачу судового наказу протягом п'яти днів з дня її надходження. Розгляд проводиться без судового засідання і повідомлення заявника і боржника. За результатами розгляду заяви про видачу судового наказу суд видає судовий наказ або постановляє ухвалу про відмову у видачі судового наказу. Судовий наказ набирає законної сили у разі ненадходження до суду заяви від боржника про скасування судового наказу протягом п'яти днів після закінчення строку на її подання.

Боржник має право протягом п'ятнадцяти днів з дня вручення копії судового наказу та доданих до неї документів подати заяву про його скасування до суду, який його видав.

На підставі судового наказу, який є виконавчим документом, стягувач повинен звернутися до державної виконавчої служби з метою його примусового виконання [8].

Також, для стягнення заборгованості з виплати нарахованої заробітної плати працівник може звернутися безпосередньо до суду в порядку позовного провадження. В цьому випадку наявний спір щодо розміру заборгованості з виплати заробітної плати та право на її отримання. Якщо після письмової вимоги роботодавця не відповідає або сума заборгованості є невірною, то в цьому випадку спір буде вирішуватися у порядку позовного провадження, так як потрібно обґрунтування працівником незадовільної відповіді роботодавця або, наприклад, чому сума не відповідає його реальній заробітній платі.

Отже, у разі наявності спору щодо розміру заборгованості з виплати заробітної плати чи права на її отримання працівник може звернутися з позовною заявою безпосередньо до місцевого загального суду за місцезнаходження підприємства (установи, організації) або за зареєстрованим місцем проживання або перебування відповідача.

Як правило, питання щодо стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу; стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні; стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати; стягнення середнього заробітку за час затримки виконання рішення суду про поновлення на роботі, вирішуються в порядку позовного провадження, бо виникає спір щодо заборгованості виплати заробітної плати чи права на її отримання на думку працівника.

Потрібно зазначити що важливим є також питання щодо сплати судового збору. Відповідно до п. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір» від сплати судового збору під час розгляду справи в усіх судових інстанціях звільняються позивачі – у справах про стягнення заробітної плати та поновлення на роботі [9].

Однак вказана пільга щодо сплати судового збору не поширюється на вимоги позивача про стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звіль-

ненні. Так, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 30 січня 2019 року у справі № 910/4518/16 зроблено правовий висновок про те, що середній заробіток за час затримки розрахунку при звільненні за своєю правовою природою не є основною чи додатковою заробітною платою, а також не є заохочувальною або компенсаційною виплатою у розумінні ст. 2 Закону України «Про оплату праці», що означає, що середній заробіток за час затримки розрахунку при звільненні не входить до структури заробітної плати.

Висновки. Право на оплату праці є однією з головних соціальних гарантій захисту трудових прав працівників. При захисті трудових прав працівників у справах щодо стягнення заробітної плати кожна справа має свої особли-

вості у застосуванні. Тобто, у трудових спорах, що виникають з приводу питань стягнення заробітної плати можуть виникати наступні питання: стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу; стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку при звільненні; стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати; стягнення середнього заробітку за час затримки виконання рішення суду про поновлення на роботі різної правової природи розглянутих правових понять, різні підстави предметів позову, які необхідно правильно формулювати при поданні позовної заяви для задоволення цих вимог, урахувати особливості, а також може мати місце різний механізм захисту, що може включати в себе досудове врегулювання спору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс законів про працю: Закон України від 10.11. 1971 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. № 50. Ст. 375.
2. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 року № 108/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 17. Ст. 121.
3. Конвенція МОП Про захист заробітної плати № 95 від 01.07.1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_146#Text
4. Чанишева Г.І. Трудове право: навч. посіб. для здобувачів першого (бакалавр.) рівня вищої освіти галузі знань 08 «Право» спеціальності 081 «Право» ф-ту адвокатури та антикорупційної діяльності Нац. ун-ту «Одеська юридична академія» [Електронне видання]. Одеса: Фенікс, 2024. 294 с.
5. Константиновський С. Правова природа юридичного явища «вимушений прогул». *Підприємництво, господарство і право. Трудове право*. № 12, 2018. С. 134–138.
6. Про затвердження Порядку обчислення середньої заробітної плати: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.02. 1995 року №100. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100-95-%D0%BF#Text>
7. Чанишева Г.І., Дейнека В.М. Примирні процедури вирішення колективних трудових спорів: монографія. Одеса: Фенікс, 2016. 196 с.
8. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18. 03. 2004 року № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40. Ст. 492.
9. Про судовий збір: Закон України від 08. 07. 2011 року № 3674-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 14. Ст. 87.

ПОРУШЕННЯ ПРАВА НА ПРИВАТНІСТЬ В КОНТЕКСТІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН (ВІДЕОСПОСТЕРЕЖЕННЯ НА РОБОЧОМУ МІСЦІ)

VIOLATION OF THE PRIVACY IN THE CONTEXT OF LABOR RELATIONS (VIDEO SURVEILLANCE IN THE WORKPLACE)

Онишко О.Б., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ

Парасюк В.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ

У статті проаналізовано положення національного та міжнародного законодавства щодо порушення права на приватність під час перебування на робочому місці та виконання трудових обов'язків.

Охарактеризовано норми ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яка здійснює захист приватного життя особи, враховуючи і приватність на робочому місці. Визначено, що дана проблема має лише загальне нормативно-правове регулювання, тобто гарантована Конституцією України в контексті захисту права на приватне життя, Цивільним кодексом в контексті отримання від особи дозволу на зйомку в публічних місцях та Кодексом законів про працю, який містить зобов'язання роботодавця щодо отримання письмової згоди працівника на здійснення відеоспостереження на робочому місці та зазначення даного факту у правилах внутрішнього трудового розпорядку. Проаналізовано практику Європейського суду з прав людини щодо захисту приватного життя, встановленого ст. 8 Конвенції з прав людини на основоположних свобод, куди відноситься і право на приватність на робочому місці. Зауважено, що встановлення роботодавцем моніторингу за працівниками має мати чітко аргументовану мету та причину.

Встановлено, що норми національного законодавства належним чином не врегульовують питання забезпечення приватності працівника на робочому місці, що становить підґрунтя для здійснення зловживань з боку роботодавця. З огляду на це пропонується внести зміни у чинне законодавство щодо забезпечення права на приватність на робочому місці працівника, що надасть можливість останньому зосередитися на сумлінному виконанні трудових обов'язків без остраху бути покараним за читання особистих повідомлень, короткочасне використання технічних засобів в особистих цілях чи вирішенні термінових особистих питань під час робочого часу. Чітко врегульовані норми законодавства дозволять працівникам почувати себе захищеними від свавілля роботодавця а роботодавці, натомість, можуть завоювати кредит довіри працівників, що допоможе налагодити ефективний діалог у досягненні мети трудової діяльності.

Ключові слова: приватність, працівник, роботодавець, моніторинг, письмова згода працівника, пропорційність відеоспостереження, неправомірне втручання у приватне життя, межі особистих працівника, зловживання роботодавця.

The provisions of national and international legislation regarding the violation of the right to privacy while at the workplace and performing work duties are analyzed in the article.

The norms of Art. 8 of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of Man and Citizen, which provides protection of a person's private life, including privacy at the workplace. It was determined that this problem is not fully regulated by national legislation and is generally guaranteed by the Constitution of Ukraine in the context of the protection of the right to private life, the Civil Code in the context of obtaining permission from a person for filming in public places, and the Code of Labor Laws, which contains the employer's obligations regarding obtaining written consent for video surveillance at the workplace and indicating this fact in the rules of internal labor regulations. The practice of the European Court of Human Rights regarding the protection of private life established by Art. 8 of the Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, which also includes the right to privacy in the workplace. It is noted that the establishment of monitoring of employees by the employer must have a clearly reasoned purpose and reason.

It has been established that the norms of national legislation do not adequately regulate the issue of ensuring the privacy of the employee at the workplace, which is the basis for abuse by the employer. In view of this, it is proposed to make changes to the current legislation on ensuring the right to privacy at the workplace of the employee, which will enable the latter to focus on conscientious performance of work duties without fear of being punished for reading personal messages, short-term use of technical means for personal purposes or decision making urgent personal matters during working hours. Clearly regulated legal norms will allow employees to feel protected from the employer's arbitrariness, and employers, on the other hand, can gain the trust of employees, which will help to establish an effective dialogue in achieving the goal of labor activity.

Key words: privacy, employee, employer, monitoring, employee's written consent, proportionality of video surveillance, unlawful interference with privacy, personal employee boundaries, employer abuse.

Постановка проблеми. Право на приватність вважається одним із невід'ємних прав людини і громадянина. Водночас, жодна з норм цивільного чи трудового законодавства України не містить вичерпного визначення та переліку особистих (приватних) прав. Більшість держав Європи та звіту загалом містять законодавчі норми, які захищають право особи на приватність в будь-якому середовищі, в тому числі і на робочому місці, однак українське законодавство лише у ст. 32 Конституції України гарантує право особи на приватне життя. Окремі положення щодо визначення сфери приватності (приватного життя) та обсягу прав, на які можливе посягання відсутні.

Динамічний технологічний прогрес, зокрема розвиток і доступність сучасних засобів зв'язку електронні системи,

що дозволяють автоматичний збір даних, надає роботодавцям широкий каталог інструментів, які полегшують контроль за діяльністю співробітників.

До найпопулярніших форм такого контролю відносяться: відеоспостереження, моніторинг ІТ систем (включаючи контроль телефонних повідомлень, електронної пошти та аналіз відвіданих сайтів), контроль доступу і час роботи, відстеження геолокації телефону, тощо. Застосування сучасних заходів моніторингу дозволяє роботодавцю фіксувати і аналізувати великі обсяги даних і, як результат, запобігати порушенню службових обов'язків, несанкціонованому розголошенню комерційної таємниці, забезпечити відповідну якість продукції та послуг. Це робить моніторинг загальним інструментом контролю за

співробітниками. Незалежно від причин, з яких роботодавець вирішив це зробити використовувати описані інструменти на робочому місці, спосіб, у який він переслідує свої інтереси, не може бути надмірним щоб обмежити права на конфіденційність та захист особистих прав суб'єктів моніторингу. Значить потреба є у визначенні умов і обмежень використання засобів стеження за роботою, що має включати повагу до гідності та законних інтересів осіб, які контролюються, тобто співробітників.

Конвенція з захисту прав людини та основоположних свобод у своєму змісті прав і свобод, передбачає низку процесуальних гарантій, які держави-учасниці Конвенції повинні забезпечити у внутрішньому судочинстві та застосовувати до цивільних правовідносин в контексті захисту права на приватне життя під час перебування на робочому місці чи зайняття трудовою діяльністю під керівництвом роботодавця, що підпадає під ст. 8 Конвенції з захисту прав людини та основоположних свобод (далі – ЄКПЛ, Конвенція). Рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), які встановлюють порушення Конвенції, зокрема і ст. 8, є обов'язковими в цивільних справах щодо відшкодування шкоди, заподіяної порушенням Конвенції.

Відсутність належного правового підґрунтя захисту права на приватність на робочому місці спонукає роботодавців зловживати забезпеченням прав працівника при здійсненні трудових відносин та призводить до негативних соціально-економічних та психологічних наслідків. Наближення законодавства України до міжнародних стандартів та забезпечення максимального демократичного підходу до захисту сфери приватності, в тому числі і на робочому місці, становить *мету* наукової розвідки з вказаної проблеми.

Стан дослідження. Поставлену проблему частково досліджували низка українських та зарубіжних науковців, серед яких: І. Ветухова, В. Капліна (розкривали зміст поняття «приватність» через призму контролю працевластувачем особистої кореспонденції працівників та їх трудової діяльності) [1], С. Вишневецька (висвітлювала питання недопущення втручання в особисте та сімейне життя працівника) [2], О. Посикалюк (досліджував основні підходи до правомірності обмежень права працівника на приватність на робочому місці) [3], Ю. Спаських (аналізував механізми захисту прав працівника на робочому місці) [4], Г. Спіцина та С. Гуцу (висвітлювали питання захисту персональних даних працівників) [5], С. Светлічна досліджувала підхід ЄСПЛ до застосування відеоспостережень на робочому місці [6], О. Коваленко та О. Тихомиров (характеризували про на приватність в сучасних умовах технологічного прогресу та інформаційного розвитку) [7], Н. Лугаресі (розкрила проблеми електронної конфіденційності на робочому місці) [8].

Основні положення. Враховуючи широкий спектр поняття «приватне життя», випадки, які воно охоплює можна згрупувати в три широкі категорії, а саме: 1) фізична, психічна чи моральна цілісність особи; 2) особиста приватність; 3) ідентичність і автономія особи. Ступінь, до якого приватне життя може становити проблему втручання преси або розкриття інтимних деталей приватного життя, буде залежати, серед іншого, від того, наскільки привернуто увагу відповідної особи, характер і ступінь втручання в приватну сферу та здатність національних засобів правового захисту забезпечити ефективне та відповідне відшкодування [9].

Моніторинг на робочому місці слід розуміти як дії, вжиті з певною метою, збір інформації про працівників шляхом здійснення прямого чи непрямого спостереження за ними. Міжнародна Організація Праці вказує, що моніторинг включає зокрема використання таких пристроїв, як: комп'ютери, фотоапарати, відеоапаратуру, звукові камери, телефони та інші засоби зв'язку, а також використання різних методів виявлення, ідентифікації місцез-

находження та інші форми спостереження. Моніторинг є постійною і систематичною діяльністю та призначений забезпечувати постійну перевірку фактичного стану виконання трудових обов'язків працівниками [10].

Відповідно до ст. 32 Конституції України, ніхто не може зазнавати втручання в його особисте й сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Вказане твердження реалізоване в положенні п. 2 ч. 1 ст. 302 ЦК України, де зазначено, що збирання, зберігання, використання і поширення інформації про особисте життя фізичної особи без її згоди не допускаються, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Із прийняттям ЗУ «Про захист персональних даних» громадяни мають право і можливість вимагати в роботодавця не розголошувати персональні дані працівника без його згоди не інакше, як у випадках передбачених законом, і лише (якщо це необхідно) в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини та для проведення Всеукраїнського перепису населення [11].

Ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод встановлює право особи на захист усіх сфер приватного життя, включно із забезпеченням права на приватність на робочому місці [12].

В суспільстві широко поширеною є думка роботодавців, що приватне життя співробітника закінчується з часом його приходу на роботу. Ця думка є хибною, оскільки постанова Європейського суду із прав людини від 24 червня 2004 р. зазначає, що кожна людина має свою особисту зону інтересів, що є недоторканою навіть у робочий час.

Відеоспостереження працівників на робочому місці можливе лише за письмовою згодою особи на його проведення, що є пріоритетним принципом діяльності добросовісних роботодавців, адже чинний Кодекс законів про працю України зобов'язує роботодавця проінформувати працівника «під розписку» про умови праці (ч. 1 ст. 29 КЗпП), до яких цілком можна віднести відеозйомку працівника на робочому місці. А також такі умови праці повинні відображатися у правилах внутрішнього трудового розпорядку. В іншому випадку вони є незаконними [13].

Для встановлення відеонагляду роботодавцю потрібно:

- прийняти внутрішній нормативно-правовий документ про організацію відеоспостереження та ознайомити з ним усіх працівників шляхом отримання письмової згоди;

- зазначити у Правилах внутрішнього трудового розпорядку підприємства про наявність системи відеоспостереження;

- встановити для працівників візуальну інформацію про наявність відеоспостереження у приміщеннях де воно функціонує;

- працівники, які мають доступ до системи відеоспостереження, повинні підписати документ про нерозголошення персональних даних, отриманих внаслідок функціонування системи.

Перед тим описати умови допустимості запровадження окремих форм моніторингу шляхом внесення змін до Кодексу законів про працю України разом із захистом персональних даних, варто зазначити основні напрями, які підтримує наукова доктрина щодо моніторингу, а саме:

1. Дотримання закону – неприйнятним є використання експлуатаційного моніторингу незаконними методами.

2. Наявність обґрунтованої мети – здійснення моніторингу повинно мати чітку та обґрунтовану причину.

3. Пропорційність – обраний наглядовий захід повинен бути пропорційним передбачуваній меті моніторингу.

4. Прозорість – необхідно визначити чіткі правила використання моніторингу та ступінь його втручання в сферу приватності співробітника.

5. Виконання вимог, зазначених у положеннях ЗУ «Про захист персональних даних». Немає сумніву, що всі форми моніторингу з точки зору захисту працівників потенційно можуть становляти загрозу їх особистим правам. Тому якщо роботодавець запровадить у себе спеціальну систему нагляду на робочому місці, він повинен визначити його мету (наприклад, забезпечення безпеки співробітників), а потім обрати засоби та методи використовувати моніторинг належним чином за призначенням.

Спостереження не може призвести до надмірного втручання в особисту сферу працівника або до вимагання його особисті дані в обсязі, що виходить за межі потреб роботодавця.

Загальним елементом для запровадження моніторингу є принципи доцільності та необхідності для встановлення відеоспостереження та моніторингу електронної пошти, але вони також потребують запровадження спеціальних правил, що стосуються окремих форм моніторингу, які потрібно включити до КЗпП.

Однак, навіть з огляду на вищевказані норми національного та міжнародного законодавства працівник є незахищеним як від умисного, так і від необережного оприлюднення окремих фактів приватного життя. З огляду на це потрібно внести відповідні зміни в чинний Кодекс законів про працю України, тобто вказати причини та умови за яких роботодавець встановлює відеонагляд, які саме приміщення розповсюджується відеонагляд, як обробляються записи та скільки часу зберігаються. Зокрема пропонується доповнити ст. 29-1 КЗпП, а саме:

Ст. 29-1. Моніторинг на робочому місці

Якщо необхідно забезпечити особисту безпеку працівників, захистити власність працівників та роботодавця, контролювати виробництво, або зберігати конфіденційну інформацію, розголошення якої може завдати шкоди роботодавцю, роботодавець може запровадити особливий нагляд за приміщеннями робочого місця або територією навколо робочого місця у вигляді технічних заходів, що дозволяють фіксувати зображення (моніторинг).

Моніторинг (спеціальний нагляд) визначається як спостереження над приміщенням робочого місця або територією навколо робочого місця у вигляді технічного засобу, що забезпечує реєстрацію зображення. Моніторинг відноситься лише до спостереження за допомогою вищезазначених засобів, тобто камер відеоспостереження. Моніторинг має встановлюватися роботодавцем за наявності вагомих причин, а саме: безпека співробітників, захист власності, контроль виробництва або поведінки працівників для збереження конфіденційної інформації, розголошення якої може завдати шкоди роботодавцю, його діловій репутації.

Моніторинг не може охоплювати приміщення, надані профспілковій організації підприємства, установи, організації.

Моніторинг не поширюється на санітарні та гардеробні кімнати, їдальні та кімнати для куріння, якщо використання моніторингу в цих приміщеннях не є необхідним для досягнення мети, зазначеної в абзаці 1, і це не порушує гідність та інші особисті права працівника, зокрема через використання методів, які унеможливають розпізнавання людей, які там перебувають. Контроль за санітарними кімнатами вимагає попередньої згоди профспілкової організації підприємства, установи, організації, а в разі відсутності профспілкової організації – згоди трудового колективу, зафіксованого рішенням загальних зборів трудового колективу.

Роботодавець здійснює обробку записів зображень лише для цілей, для яких вони були здійснені, і зберігає протягом періоду, що не перевищує 3 місяців від дати запису.

Якщо відеозаписи є доказом у провадженні, яке ведеться відповідно до закону, або роботодавець отримав інформацію, що вони можуть бути доказом у провадженні,

строк, зазначений у попередньому абзаці, продовжується до остаточного завершення провадження.

Після закінчення терміну 3 місяці або після завершення вищевказаного провадження, відеозаписи, що містять персональні дані, отримані в результаті моніторингу, повинні бути знищені, якщо окремі положення чинного законодавства не передбачають інше.

Мета, обсяг і спосіб застосування моніторингу зазначаються в колективному трудовому договорі чи правилах трудового розпорядку або в повідомленні, якщо на роботодавця не поширюється дія колективного трудового договору або він не зобов'язаний встановлювати розпорядок праці.

Таким чином, запропоновані вище зміни дозволять максимально прозоро регулювати систему відеоспостереження на робочому місці, передбачають чітко аргументовану мету та зобов'язують роботодавця до знищення відеозаписів через 3 місяці після зйомок. Це дає змогу працівникові мати правове підґрунтя для захисту особистих прав у випадку використання зроблених відеозаписів у неправомірних цілях.

Моніторинг на робочому місці може стосуватися і моніторингу електронної пошти співробітника, завданням у соцмережах та використанні розважального контенту під час робочого тривання часу, тому і це потрібно передбачити чинним законодавством, щоб зменшити ризики відволікання працівника від трудової діяльності та спонукати до максимального зосередження на виконанні трудових обов'язків. Таким чином, пропонується доповнити ст. 223 Кодексу законів про працю та внести відповідні зміни, а саме:

Ст. 29-2. Моніторинг електронної пошти співробітника

Якщо необхідно забезпечити організацію праці, що дозволяє повноцінно використовувати робочий час і належне використання наданих працівникові засобів праці, роботодавець може запровадити контроль службової електронної пошти працівника (моніторинг електронної пошти).

Контроль електронної пошти не може порушувати таємницю листування чи інші особисті права працівника.

Слід зазначити, що комплексного підходу до запровадження моніторингу на робочому місці поки немає. Регулювання питань, пов'язаних з моніторингом, викликає серйозні застереження, критику та вимоги щодо необхідності встановлення відповідних норми з цього питання.

Таким чином, у роботодавця не має підстав для використання моніторингу в інших цілях, окрім тих, які прямо зазначені в КЗпП. Можливість використання специфічних інструментів контролю працівника, як правило, має бути зазначено в акті, разом із гарантіями захисту працівників від зловживань з боку роботодавця. Тобто, критерій необхідності має бути обґрунтований та доцільний. Моніторинг може бути запроваджений лише тоді, коли використання інших, менш інвазивних методів забезпечення безпеки є недостатніми, і заявлені цілі не можуть бути досягнуті іншим способом, окрім як обрана форма моніторингу. Обрана форма моніторингу має бути пропорційною запланованій меті, беручи до уваги конфіденційність та захист персональних даних працівників.

Запропоновані законодавчі зміни місяць вичерпно 4 випадки, в яких застосування моніторингу буде обґрунтовано і використано технічні засоби, що дозволяють здійснювати зйомку зображень. Це: безпека співробітників, захист власності, контроль виробництва або поведінки працівників щодо збереження конфіденційної інформації, розголошення якої може завдати шкоди роботодавцю та його діловій репутації. Немає сумнівів у використанні моніторингу з міркувань безпеки. Однак можуть виникнути сумніви щодо того, чи стосується це положення лише працівників. На території підприємства, установи, організації, на робочому місці або навколо нього можуть перебу-

вати інші особи – клієнти, постачальники тощо, особи, що надають послуги роботодавцю або особи, які перебувають в інших цивільно-правових відносинах з роботодавцем (наприклад, підрядники, самозайняті особи). Здається, це було б виправдано формулювання положення таким чином, щоб забезпечити безпеку всіх людей, які перебувають на території на робочому місці або навколо нього, а не лише на співробітників. Друга обставина, що виправдовує впровадження моніторингу відеоспостереження на робочому місці – це охорона майна. Так, запровадження відеоспостереження буде виправдано захистом майна, що належить не тільки роботодавцю, а й співробітникам, підрядникам або іншим особам.

Однією з важливих обставин, яка відповідає меті моніторингу, є виробничий контроль. Питання виникає в тому, як розуміти цей виробничий контроль – чи лише як моніторинг виробничих процесів для забезпечення їх правильного, безперебійного перебігу та контролю можливих порушень, або також як контроль ефективності виробництва та результативності виконуваної роботи (наприклад, на складах, великих виробничих цехах), які потенційно можуть стати основою для оцінки працівників [14].

Камери на робочому місці можуть викликати суперечки. Як правило, роботодавець має право контролювати свого підлеглого. Однак, такий контроль не повинен обмежувати особисту свободу працівника. Хоча працівник є членом трудового колективу, за ним не можна постійно спостерігати під час виконання ним трудових обов'язків. Моніторинг на підприємстві повинен бути виправданий необхідністю забезпечення безпеки підлеглих. Іншими словами, наявність камер на робочому місці не можна розглядати як можливість постійно стежити за працівником.

Беручи до уваги рішення ЄСПЛ слід зважити на обставини, за яких здійснення моніторингу на робочому місці може бути виправданим та не порушувати права та свободи працівників.

Справа «Лопес Рібальда проти Іспанії» стосується п'ятьох працівників, яких звільнили за крадіжки в супермаркеті, де вони працювали. Троє з них були касирами, двоє інших – продавцями за прилавком. Менеджер взяв на себе ініціативу встановити систему відеоспостереження після того, як помітив невідповідність між рівнем запасів і показниками продажів. Він встановив камери відеоспостереження, деякі з яких були видимі, а інші приховані. Співробітникам повідомили про встановлення видимих камер, але не прихованих. Як пояснюється в рішенні, компанія повідомила Іспанське агентство із захисту персональних даних про свій намір встановити камери відеоспостереження. Агентство вказало на зобов'язання щодо надання інформації відповідно до законодавства про захист даних. У приміщенні, де працювали заявники, було встановлено табличку про наявність камер відеоспостереження, але без вказівки їх місцезнаходження. Зрештою, усіх (чотирнадцять) працівників, підозрюваних у крадіжці, викликали на індивідуальні бесіди та згодом звільнили, включаючи п'ятьох заявників. Суд визнав, що приховане відеоспостереження було незаконним і таким чином порушувало статтю 8 ЄКПЛ (право на приватне життя), оскільки воно велось протягом тривалого періоду часу, не відповідало вимогам, передбаченим чинним законом про захист даних, зокрема, зобов'язанню попередньо чітко, точно та недвозначно повідомити всіх зацікавлених осіб про існування та особливі характеристики системи (моніторингу), яка збирає персональні дані. Судова практика зробила важливий крок у схваленні випадку (частково) «прихованого» відеоспостереження. Проте Суд, вочевидь, схвалив не всі таємні спостереження. Також рішення Суду підкреслило, що підозра у крадіжці на робочому місці, не може бути підставою для моніторингу [15].

Наступне рішення відрізняється від судової практики, яка раніше використовувалася ЄСПЛ у справах,

пов'язаних із моніторингом працівників. У 2007 році було винесено рішення у справі «Копленд проти Сполученого Королівства». Лінет Копленд була асистенткою викладача в Карматенширському державному коледжі. Роботодавець, не повідомивши про це працівника, постійно контролював її робочий телефон, електронну пошту та підключення до Інтернету (мережева активність у робочий час), виправдовуючи цю діяльність побоюванням використання шкільних пристроїв не за призначенням. У рішенні ЄСПЛ визнав, що телефонні дзвінки, електронні листи та використання Інтернету слід вважати діяльністю, яка стосується приватного життя. Суд дійшов висновку, що той факт, що заявницю не було поінформовано про моніторинг довірених їй офіційних електронних пристроїв, заслуговує на особливу увагу. Було встановлено, що обробка такого типу даних є порушенням ст. 8 ЄКПЛ. Після оголошення у даній справі рішення у 2007 році, ЄСПЛ прийняв єдину лінію судової практики, виносячи в подальшому рішення в ідентичних справах [16].

У справі «Купке проти Німеччини» заявниця, касир супермаркету, була звільнена без попередження за крадіжку після прихованого відеоспостереження, проведеного її роботодавцем за допомогою приватного детективного агентства. Вона безуспішно оскаржила своє звільнення в національних судах. Відеозапис діяльності заявниці на її робочому місці було зроблено за вказівкою роботодавця без її відома. Отримане відео було оброблене та досліджене кількома колегами та використане під час публічного розгляду в національних судах. Отже, ці заходи стосувалися «приватного життя» заявниці. Суд мав перевірити, чи держава, в контексті своїх позитивних зобов'язань за ст. 8 ЄКПЛ, досягла справедливого балансу між правом заявниці на повагу до її приватного життя та інтересами її роботодавця у захисті прав власності, гарантованих ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції та суспільний інтерес у належному здійсненні правосуддя. Федеральний суд Німеччини встановив, що приховане відеоспостереження на робочому місці після обґрунтованих підозр у крадіжці не вплинуло на приватне життя особи до такої міри, щоб вимагати від держави створення законодавчої бази для дотримання своїх позитивних зобов'язань за ст. 8 ЄКПЛ. Як зазначив німецький суд, відеоспостереження за заявницею було здійснено лише після того, як під час інвентаризації були виявлені збитки та порушення, виявлені в рахунках відділу, де вона працювала, що викликало обґрунтовану підозру у крадіжці, скоєній заявницею та іншим співробітником, який був єдиними працівниками, які потрапили під захід спостереження. Інвентаризація не могла чітко пов'язати виявлені збитки з конкретним працівником. Спостереження з боку керівництва чи колег чи відкрите відеоспостереження не мали таких же шансів на успіх у розкритті прихованої крадіжки. Так, Суд вказав на те, що національні органи влади повинні були знайти справедливий баланс між правом заявниці на повагу до її приватного життя та зацікавленістю її роботодавця у захисті прав власності та суспільний інтерес у належному здійсненні правосуддя. Проте баланс між інтересами, які розглядаються національними органами влади, не виявився єдиним можливим способом для них виконати свої зобов'язання за Конвенцією. Конкуруючим інтересам цілком може бути надано іншу вагу в майбутньому, враховуючи ступінь, до якого втручання в приватне життя стало можливим завдяки новим, більш складним технологіям [17].

Висновки. «Приватне життя» – це сфера, в якій кожен може вільно прагнути до розвитку та реалізації своєї особистості також і у сфері трудових відносин. Важливим рішенням ЄСПЛ у цій сфері є Рішення у справі «Лопес Рібальда та інші проти Іспанії», яке висвітлює важливий аспект поводження роботодавця із застосуванням недобросовісної практики, а працівники зловживають довірою

роботодавця. Це спонукає до про встановлення відповідної межі між контролем за роботою, а як наслідок – порушенням конфіденційності. Однак, у світлі чинних норм, національне законодавство у сфері праці в більшості випадків накладає на роботодавців чіткі правила щодо використання камер спостереження на робочому місці.

Підсумовуючи, варто зазначити, що комплексне регулювання питань, пов'язаних із використанням моніторингу на робочому місці, було, у поточній правовій ситуації, бажаним з точки зору захисту конфіденційності та персональних даних працівників.

За межами законності використання моніторингу на робочому місці та відповідні обов'язки, викладені в КЗпП України, роботодавець також повинен дотримуватися низки юридичних вимог, які накладаються на нього через втручання у приватне життя працівників, використовуючи моніторинг. Таким чином, роботодавець зобов'язаний:

1) дотримуватися правил обробки та зберігання даних;
2) інформувати суб'єктів щодо застосування моніторингу;

3) забезпечити безпеку даних шляхом впровадження відповідних технічних та організаційних заходів;

4) повідомляючи правоохоронні органи про порушення захисту персональних даних, отриманих внаслідок моніторингу.

Запропоновані зміни до чинного законодавства дозволять чітко встановити межі діяльності роботодавця, пов'язані з моніторингом на робочому місці, щодо обґрунтування причин та мети встановлення відеоспостереження, чіткий алгоритм зберігання, використання та знищення відеозаписів, а також доцільність моніторингу електронної пошти працівника під час виконання його трудових обов'язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ірина Ветухова, Владислава Капліна. Контроль особистої кореспонденції працівника роботодавцем: виробнича необхідність чи порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Підприємництво, господарство і право* № 3 2019. С. 105-109. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/3/20.pdf>
2. Вишновецька, С. В., Вишновецький, В. М. Constitutional right to non-admittance to interfere with the employee's individual and family life. *Scientific Works of National Aviation University. Series: Law Journal "Air and Space Law"*, 3(48), 2018. P. 109–116. URL: <https://jrn1.nau.edu.ua/index.php/UV/article/view/13189>
3. Посикалюк О.О. Захист права працівника на приватність у практиці Європейського суду з прав людини. *Університетські наукові записки*, 2016. № 59. С. 112-124.
4. Спаських Ю.В. Забезпечення приватності працівника на робочому місці: сучасний стан та проблеми. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024. Серія ПРАВО. Випуск 83: частина 2. С. 42-47. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/07/8-1.pdf>
5. Спіцина Г., Гуцу С.В. Щодо питання правового захисту персональних даних працівників. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023. Серія ПРАВО. Випуск 76: частина 1. С. 255-260. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/06/42.pdf>
6. Светлічна С.Ю. Спостереження на робочому місці: підхід Європейського суду з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11/2021. С. 305-307. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2021/78.pdf
7. Коваленко О.О., Тихомиров О.О. ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ В УМОВАХ СУЧАСНИХ КОМУНІКАЦІЙ. *Юридичний науковий електронний журнал* № 5/2020. С. 133-136. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2020/31.pdf
8. Nicola Lugaresi Electronic privacy in the workplace: Transparency and responsibility URL: <https://www.researchgate.net/publication/233182118>
9. Kamil A. Strzępek, Zakres ochrony Artykułu 8 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowiekami Podstawowych Wolności – uwagi ogólne na tle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowiek. *Prawo i Więź* nr 3 (33) jesień 2020. S. 285-288 <https://doi.org/10.36128/priw.vi32.68>
10. Dąbrowska Olga. Kryteria dopuszczalności stosowania monitoringu w miejscu pracy oraz związane z tym obowiązki pracodawcy w świetle reformy ochrony danych osobowych. *Prawo Mediów Elektronicznych* № 1/2019. S. 12-19 URL: https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/122485/PDF/02_Kryteria_dopuszczalnosci_stosowania_monitoringu.pdf
11. Про захист персональних даних. Закон України № 2297-VI від 01.06.2010 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
13. Кодекс законів про працю України. {Затверджується Законом № 322-VIII від 10.12.71 БВР, 1971, додаток до № 50, ст. 375} URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
14. Sieńczyło-Chłabczy Joanna D. Narużenie prywatności osób publicznych przez pracę. Analiza cywilnoprawna. Kantor Wydawniczy Zakamycze. oddział Polskich Wydawnictw Profesjonalnych sp. z o.o. 2006. URL: https://www.nexto.pl/upload/publisher/Wolterskluwer/public/naruszenie%20prywatnosci_wyd1_demo.pdf
15. López Ribalda v. Spain, the Grand Chamber Applications nos. 1874/13 and 8567/13. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-197098>
16. Copland v. the United Kingdom – 62617/00. Judgment 3.4.2007 [Section IV]. April 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-2765>
17. Köpke v. Germany (dec.) – 420/07. Decision 5.10.2010 Fifth Section Application no. 420/07. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22it%22it%22:\[%22001-101536%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22it%22it%22:[%22001-101536%22]})

ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ В УПРАВЛІННІ ТРУДОВИМИ ВІДНОСИНАМИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE MANAGEMENT OF LABOR RELATIONS IN THE FIELD OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS PROTECTION: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND NATIONAL LEGAL REGULATION

Повалена М.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції

Львівського державного університету внутрішніх справ,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права

Інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

Цифрова трансформація сьогодні є невід'ємною частиною розвитку сучасних державних інститутів, що сприяє спрощенню взаємодії між державою, бізнесом та громадянами. Це явище особливо важливе у сфері трудових відносин, де цифрові технології відіграють ключову роль у забезпеченні прозорості, ефективності та захисту прав інтелектуальної власності (ІВ). У глобалізованій економіці, що швидко змінюється, питання захисту прав ІВ набуває особливого значення. Запровадження електронних систем управління правами ІВ автоматизує процеси реєстрації, полегшує доступ до послуг для працівників та роботодавців і забезпечує ефективний захист авторських прав, особливо для тих, хто створює об'єкти ІВ у рамках своїх трудових зобов'язань.

У статті розглядаються сучасні тенденції цифровізації у сфері захисту прав ІВ на міжнародному рівні, а також особливості національного правового регулювання в Україні. Зокрема, аналізується досвід Європейського Союзу (ЄС) та Сполучених Штатів Америки (США) у запровадженні електронних інструментів для захисту прав працівників. Дослідження демонструє, як країни активно впроваджують цифрові інструменти для забезпечення прозорого та ефективного управління правами на ІВ.

У статті також йдеться про проблемні аспекти, з якими стикається Україна на шляху до цифровізації, включаючи необхідність удосконалення національного законодавства. Особливу увагу приділено механізмам, розробленим ЄС для захисту прав працівників у контексті цифрових трансформацій, а також діючим міжнародним стандартам, які сприяють уніфікації правових практик у цій сфері.

Національне правове регулювання в Україні демонструє позитивні зміни, зокрема через розробку стратегій цифрової трансформації, що включають питання ІВ та трудових відносин. Правове забезпечення, визначене Конституцією України, закріплює права працівників на результати їхньої творчої діяльності та захист цих прав у цифровому середовищі. Дослідження вказує на важливість інтеграції міжнародних стандартів у сфері захисту ІВ в українське законодавство як чинника, що сприяє економічному розвитку та забезпечує інтеграцію в глобальну правову систему.

Ключові слова: цифрова трансформація, захист прав інтелектуальної власності, трудові відносини, електронні платформи, автоматизація процесів, міжнародний досвід, національне законодавство, євроінтеграційні процеси, стратегія цифрової трансформації.

Digital transformation is today an integral part of the development of modern state institutions, facilitating the simplification of interactions between the state, business, and citizens. This phenomenon is particularly important in the field of labor relations, where digital technologies play a key role in ensuring transparency, efficiency, and the protection of intellectual property rights (IPR). In a rapidly changing globalized economy, the issue of protecting IPR is of critical importance. The introduction of electronic management systems for IPR automates registration processes, facilitates access to services for employees and employers, and provides effective protection for copyright, especially for those who create IPR objects in the context of their labor obligations.

The article examines contemporary trends in digitalization concerning IPR protection at the international level, as well as the peculiarities of national legal regulation in Ukraine. Specifically, it analyzes the experience of the European Union and the United States in implementing electronic tools for protecting employee rights. The research demonstrates how countries actively develop digital solutions to ensure transparent and efficient management of IPR.

The article also highlights the challenges faced by Ukraine on the path to digitalization, including the need to improve national legislation. Particular attention is paid to mechanisms developed by the European Union for the protection of workers' rights in the context of digital transformations, as well as existing international standards that promote the unification of legal practices in this area.

National legal regulation in Ukraine shows positive changes, particularly through the development of digital transformation strategies that include issues of IPR and labor relations. The legal framework established by the Constitution of Ukraine affirms the rights of employees to the results of their creative activity and the protection of those rights in a digital environment. The research indicates the importance of integrating international standards in the field of IPR protection into Ukrainian legislation as a factor that contributes to economic development and ensures integration into the global legal system.

Key words: digital transformation, protection of intellectual property rights, labor relations, electronic platforms, process automation, international experience, national legislation, euro-integration processes, digital transformation strategy.

Цифрова трансформація є ключовим етапом у розвитку сучасних державних інститутів, оскільки сприяє спрощенню взаємодії між державою, бізнесом та громадянами, підвищуючи доступність та ефективність державних послуг. Зокрема, у сфері трудових відносин цифрові технології стали потужним інструментом, що забезпечує прозорість, ефективність і підвищення рівня захисту прав ІВ. У сучасному світі, де економіка і ринки стають дедалі більш глобалізованими, а інформаційні технології розвиваються вражаючими темпами, питання прав ІВ набувають особливої актуальності. Запровадження електронних систем для управління правами ІВ допомагає автоматизу-

вати процеси реєстрації прав, спростити доступ до послуг для працівників та роботодавців і забезпечити захист авторських прав працівників, особливо тих, хто створює об'єкти ІВ у рамках своїх трудових зобов'язань.

Міжнародний досвід цифровізації у сфері захисту прав ІВ демонструє, що держави активно розробляють та впроваджують електронні інструменти для забезпечення ефективного захисту прав працівників. ЄС, наприклад, пропонує уніфіковану правову систему захисту прав ІВ через платформи, які підтримують електронну реєстрацію та управління правами. Аналогічно, США мають розвинену систему, що включає електронні реєстри для збере-

ження і захисту авторських прав, а також для запобігання їх порушенню в цифровому середовищі. В обох юрисдикціях цифрові технології сприяють не лише автоматизації процесів, а й забезпечують додаткові правові гарантії для творців об'єктів ІВ.

ЄС посідає одне з провідних місць у сфері цифрового захисту прав ІВ. Європейське патентне відомство (ЕРО) розробило низку інструментів для підтримки реєстрації, пошуку та захисту патентів і авторських прав онлайн. ЕРО надає послуги з електронної реєстрації патентів і доступу до баз даних, що дозволяє користувачам безпосередньо взаємодіяти з системою. З 2021 року ЄС активно впроваджує програму Digital Services Act (DSA), яка регулює онлайн-послуги і захист ІВ в цифровому середовищі, стимулюючи уніфікацію правової практики країн-членів. ЄС розробив численні механізми для захисту ІВ у цифровому середовищі у спільному правовому просторі, зокрема, через Угоду про єдиний ринок.

Програма ЄС «Єдиний ринок» – це програма фінансової підтримки ЄС з бюджетом € 4,2 мільярда, яка розрахована на 7 років (з 2021-го по 2027 роки). Приєднання України до вказаної програми дозволить посилити співпрацю з ЄС, що є особливо актуальним з огляду на євроінтеграційні процеси та набуття Україною статусу кандидата в ЄС [1].

В рамках цієї ініціативи створені загальноєвропейські платформи, такі як Європейська мережа інтелектуальної власності (EUIPO) [2], що дозволяє здійснювати електронну реєстрацію прав ІВ, а також забезпечує роботу електронних баз даних для верифікації та моніторингу порушень прав ІВ. Ця система надає роботодавцям та працівникам єдиний цифровий інструмент для реєстрації об'єктів ІВ, спрощуючи адміністрування і забезпечуючи більшу прозорість у питанні розподілу прав. ЄС також приділяє значну увагу правам працівників у контексті створення інтелектуальних об'єктів у трудових відносинах. За європейським законодавством, права на об'єкти ІВ можуть належати як працівникам, так і роботодавцям, залежно від умов трудового договору та характеру виконуваних працівником завдань. Цифрові платформи EUIPO дозволяють фіксувати інформацію про такі об'єкти, що допомагає уникати суперечок та спрощує процедуру ліцензування або передачі прав ІВ між сторонами.

У США цифровий захист прав ІВ забезпечується завдяки розвинутим інформаційним системам, зокрема через Відомство з авторських прав США (US Copyright Office) [3] та Патентне відомство США (USPTO) [4]. Ці органи надають інноваційні рішення для електронного реєстрування, автоматизованого обліку і управління патентами та авторськими правами. Програма eCopyright значно спростила подання заявок для авторів, включаючи працівників, і захищає їхні права в умовах цифрової економіки.

Аналізуючи розвинену систему для захисту прав ІВ у США, яка охоплює патенти, авторські права та товарні знаки, можна виділити кілька основних аспектів, що сприяють її ефективності. У США відпрацьована комплексна система правового та адміністративного регулювання, яка базується на законодавстві, зокрема Акті про авторське право, Патентному акті та Акті про товарні знаки. Патентне відомство США (USPTO) надає послуги електронної подачі заявок, реєстрації та підтримки прав ІВ, а також доступ до електронних реєстрів, що сприяє швидкому та зручному оформленню прав на винаходи, торговельні марки та твори, забезпечуючи скорочення часу на їх реєстрацію та підвищення прозорості процедур. Окрім того, система захисту ІВ у США передбачає розширені можливості для моніторингу правовласниками можливих порушень прав у цифровому середовищі, наприклад, нелегального використання творів чи товарних знаків. Досвід США у сфері захисту прав ІВ свідчить про те,

що інтеграція цифрових рішень в управлінські та правові захисні процеси значно підвищує ефективність захисту правовласників.

Для України цей досвід є цінним орієнтиром, адже уніфікація та цифровізація національної системи ІВ можуть значно підвищити рівень захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності та сприяти інтеграції в міжнародну правову систему.

Міжнародні стандарти в сфері захисту ІВ сприяють створенню єдиних підходів до реєстрації, управління та захисту ІВ у цифровому середовищі, що є особливо важливим в умовах глобалізації та інтенсивного розвитку технологій. Ключову роль у встановленні таких стандартів відіграє Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС) [5], яка є частиною системи Світової організації торгівлі. ТРИПС зобов'язує держави забезпечувати належний рівень захисту прав ІВ, встановлюючи мінімальні стандарти, яких мають дотримуватися всі країни-учасниці. Сучасні цифрові технології сприяють реалізації положень ТРИПС, оскільки дозволяють автоматизувати процедури реєстрації, ліцензування та моніторингу об'єктів ІВ. Наприклад, завдяки цифровим платформам, національні та міжнародні реєстри об'єктів ІВ стають більш доступними для правовласників і забезпечують оперативний доступ до інформації про їх реєстрацію та статус. Це полегшує обмін даними між державами, сприяє швидкій адаптації до змін на ринку та зменшує кількість порушень прав ІВ. Крім ТРИПС, у сфері захисту ІВ діють також інші важливі міжнародні угоди, зокрема: Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів [6], яка забезпечує автоматичне визнання авторських прав між країнами-учасницями, до якої Україна доєдналася у 1995 році; Паризька конвенція про охорону промислової власності [7], що встановлює принцип національного режиму для власників патентів і товарних знаків, набула чинності для України 25 грудня 1991 року; Договір про авторське право ВОІВ 2001 року, який враховує сучасні виклики цифрового середовища та адаптує норми захисту авторських прав у цифровому просторі [8].

Впровадження міжнародних стандартів у сфері ІВ для України є не тільки обов'язковим елементом євроінтеграційного процесу, але й важливим фактором економічного розвитку. Застосування міжнародних норм сприяє створенню сприятливого інвестиційного клімату, забезпечує інтеграцію української системи захисту ІВ у глобальні процеси та дозволяє адаптувати національне законодавство до стандартів, що відповідають викликам цифрової економіки.

В Україні спостерігається позитивна динаміка впровадження цифрових технологій у трудових відносинах, зокрема в аспекті захисту прав ІВ. Міністерство соціальної політики України розробило «Стратегію цифрової трансформації та розвитку соціальної сфери на 2025–2027 роки», де питання інтелектуальної власності та трудових відносин є одним із пріоритетів.

Цифрова Стратегія спрямована на підвищення якості життя людей, забезпечення рівного доступу до соціальної підтримки, а також на покращення умов праці для працівників соціальної сфери та оптимізацію використання ресурсів [9].

Право інтелектуальної власності ставить перед собою завдання сприяти стимулюванню творчості, поширенню знань та інноваціям, а також захищати інтереси творців та власників інтелектуальних досягнень [10, с. 168].

До основних законодавчих актів у сфері захисту ІВ та трудових відносин слід віднести першочергово, Конституцію України – забезпечує право кожного на працю та захист результатів своєї творчої діяльності. Право на працю та захист ІВ закріплено у статті 41 Конституції України, яка проголошує право кожного володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю, а також результатами своєї праці. Це означає, що кожен працівник, залу-

чений до творчої діяльності в межах трудових відносин, має право на захист результатів своєї роботи, зокрема створених об'єктів ІВ. Стаття 54 Конституції України додатково встановлює право кожного на захист своєї інтелектуальної, творчої власності. Це положення охоплює не лише культурні та наукові досягнення, але й інші форми творчої праці, результати якої можуть бути захищені як інтелектуальна власність. Враховуючи це, працівники отримують право на захист авторських прав, патентів, товарних знаків та інших об'єктів ІВ, створених ними в межах трудових відносин. Закріплення прав на працю та на захист результатів творчої діяльності в Конституції України зобов'язує роботодавців та державу забезпечувати належні умови для реалізації цих прав. Це передбачає не тільки створення правової бази для реєстрації ІВ, а й визначення механізмів, які дозволять працівникам ефективно захищати свої права на результати інтелектуальної діяльності, створені в рамках їх трудових обов'язків.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» [11] регулює правові аспекти авторських прав і закріплює норми щодо прав працівників на інновації, створені в рамках виконання трудових обов'язків. У контексті трудових відносин особливе значення мають положення, що стосуються прав працівників на інновації та творчі результати, створені в рамках виконання трудових обов'язків. Згідно з законом, авторське право на твори, створені працівниками в процесі виконання своїх трудових обов'язків, зазвичай належить роботодавцеві. Однак, закон також передбачає, що працівники мають право на справедливую компенсацію за використання їхніх творів, що є важливим аспектом забезпечення прав авторів у трудових відносинах. Це право закріплене у статті 15 Закону, яка встановлює, що автори мають право на винагороду за використання їхніх творів. Однак, закон визначає й ряд винятків, які можуть забезпечити працівникам більше прав. Наприклад, якщо працівник створив твір поза межами своїх трудових обов'язків, він має право на авторство та захист своїх прав на цей твір. Це сприяє тому, щоб працівники могли реалізувати свої творчі потенціали та інтереси, не будучи обмеженими корпоративними рамками. Закон також містить положення щодо захисту авторських прав, що важливо для забезпечення прав працівників на інновації. Відповідно до статей 29–31, автори мають право на захист своїх прав, що включає можливість звертатися до суду у випадку порушення їхніх прав на твори. Це забезпечує працівникам інструменти для захисту своїх інтересів у випадках, коли їхні права на результати інтелектуальної діяльності можуть бути порушені. Таким чином, Закон України «Про авторське право і суміжні права» регулює важливі аспекти захисту прав працівників на інновації, створені в рамках трудових відносин. Він не лише визначає права авторів, але й створює механізми для їхнього захисту, забезпечуючи справедливую компенсацію та можливість реалізації творчого потенціалу. Це важливий крок у напрямку підтримки інноваційності в Україні та створення сприятливого середовища для творчої діяльності.

Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [12] визначає правила та процедури реєстрації та захисту винаходів, корисних моделей і промислових зразків, що створені працівниками під час виконання трудових зобов'язань.

Закон України «Про захист персональних даних» [13] є важливим для захисту цифрових прав працівників, що обробляються на державних платформах, та забезпечує захист персональних даних під час використання цифрових технологій.

Національний орган інтелектуальної власності (НОІВ) [14] реалізує функції управління ІВ в Україні, активно впроваджує електронні послуги для реєстрації та захисту прав ІВ. Зокрема, НОІВ забезпечує доступ до електронного реєстру, що дозволяє працівникам і роботодавцям зручно користуватися послугами з управління правами ІВ.

15 липня 2021 р. Верховною Радою України було ухвалено Закон № 1667-ІХ «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», який визначив організаційні, правові та фінансові засади функціонування правового режиму «Дія Сіті». Це спеціальний правовий режим для ІТ-індустрії, що запроваджується з метою прискорення розвитку цифрової економіки в Україні шляхом створення сприятливих умов для ведення інноваційного бізнесу, розбудови цифрової інфраструктури, залучення інвестицій і талановитих спеціалістів [15]. Станом на жовтень 2024 року резидентами «Дія Сіті» є 1613 компаній [16].

Закон «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» вводить такі нові поняття, як «гіг-контракт» та «гіг-спеціаліст». Так, відповідно до ст. 1 Закону, гіг-контракт – це цивільно-правовий договір, за яким гіг-спеціаліст зобов'язується виконувати роботи та/або надавати послуги згідно з завданнями резидента «Дія Сіті» як замовника, а резидент «Дія Сіті» зобов'язується оплачувати виконані роботи та/або надані послуги та забезпечувати гіг-спеціалісту належні умови для виконання робіт та/або надання послуг, а також соціальні гарантії, передбачені розділом V цього Закону. Гіг-спеціаліст – це фізична особа, яка за гіг-контрактом є підрядником та/або виконавцем. Згідно зі ст. 24 Закону № 1667-ІХ особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням гіг-контракту, належать гіг-спеціалісту, який створив такий об'єкт. Майнові ж права інтелектуальної власності на цей об'єкт належать резиденту «Дія Сіті», який є замовником за гіг-контрактом, якщо інше не передбачено гіг-контрактом.

Що ж до прав інтелектуальної власності на об'єкт, створений при виконанні роботи за трудовим договором, то відповідно до ст. 14 Закону України від 1.12.2022 № 2811-ІХ «Про авторське право і суміжні права» особисті немайнові авторські права на службовий твір належать працівникові, творчою працею якого створено такий твір. Майнові права на службовий твір переходять до роботодавця з моменту створення службового твору у повному складі, якщо інше не передбачено цим Законом, трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір, укладеним між працівником (автором) і роботодавцем. У разі переходу майнових прав на твір до роботодавця працівник, який є автором службового твору, має право на винагороду. Якщо посадові обов'язки працівника прямо передбачають створення службових творів відповідних видів, авторська винагорода за створення і використання таких творів, а також за перехід прав на них може бути включена до заробітної плати працівника відповідно до договору між працівником і роботодавцем [17].

Статтею 9 Закону України від 15 грудня 1993 р. № 3687-ХІІ «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» визначено, що право на реєстрацію службового винаходу (корисної моделі) має роботодавець винахідника, якщо інше не передбачено договором [18].

Отже, у питаннях захисту прав інтелектуальної власності істотних відмінностей між гіг-контрактом і трудовим договором також не виявляється, а от існує відміна між гіг-контрактом та трудовим договором яка полягає у встановленні оплати за виконану роботу. Так, у ст. 19 Закону «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» зазначено, що гіг-спеціалісту виплачується винагорода у розмірі, порядку та строки, визначені сторонами у гіг-контракті. Розмір винагороди за гіг-контрактом може встановлюватися за період або розраховуватися залежно від обсягу виконаних робіт (наданих послуг) чи кількості часу, витраченого на їх виконання (надання). Гіг-контрактом може бути обумовлено збільшення розміру винагороди обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (відкладальна обставина). Допускається встановлення розміру винагороди в іноземній валюті.

Враховуючи зростаючу роль цифрових платформ у забезпеченні прозорості та доступності правових процедур, Єдиний портал державних послуг «Дія» може слугувати важливим інструментом для підтримки захисту прав ІВ в Україні та спрощення адміністративних процедур. «Дія» сприяє захисту прав ІВ шляхом автоматизації адміністративних процесів, надаючи можливість отримувати та обробляти документи в електронному форматі, що може зменшити бюрократичне навантаження і скоротити час, необхідний для реєстрації прав ІВ, оформлення патентів чи товарних знаків. Зокрема, видача рішення про реєстрацію договору, який стосується права автора на твір, здійснюється ДП «Український інститут інтелектуальної власності» у місячний строк від дати державної реєстрації договору [19].

Розгляд заявки на видачу свідоцтва про державну реєстрацію авторського права на твір здійснюється протягом двох місяців з дати надходження до Державної організації «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» через портал «Дія». Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір оформлюється в електронній та/або паперовій формі із застосуванням кваліфікованого електронного підпису відповідно до вимог Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» та Постанови Кабінету Міністрів України від 11.08.2023 № 843 про «Деякі питання реєстрації авторського права і договорів, які стосуються майнових прав на твір». Свідоцтво видається в електронній або паперовій формі відповідно до відомостей про форму та порядок його отримання, зазначених у заяві [20].

Також, наявна можливість в Єдиному порталі державних послуг «Дія» отримати дубліката свідоцтва про державну реєстрацію авторського права на твір. Прозорість та доступність даної системи запобігає недобросовісному використанню об'єктів ІВ, адже інформація про зареєстровані об'єкти ІВ може бути відкритою для правовласників та інших зацікавлених сторін. Надається доступ до функцій, які полегшують процеси ліцензування та вирішення спорів, з можливістю автоматичного оновлення інформації про ІВ та уникнення несвочасного реєстрації прав. Інтеграція порталу «Дія» зможе сприяти Україні у зміцненні національної системи захисту прав ІВ, наближаючи її до міжнародних стандартів і покращуючи умови для ведення бізнесу та захисту правовласників.

В Системі «Дія», також доступний перелік інших послуг у сфері інтелектуальної власності, а саме: винаходи та корисні моделі; знаки для товарів і послуг; промислові зразки; топографія інтегральних мікросхем; географічні зазначення; сорти рослин; плеємна справа.

24 листопада набрав чинності Наказ Міністерства економіки від 16 серпня 2023 року № 11319 «Про затвердження Порядку державної реєстрації авторського права і договорів, які стосуються майнових прав на твір» який передбачає можливість подання заявки в електронній формі через інформаційно-комунікаційну систему Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій, підписується заявником або його представником з використанням електронного підпису, що базується на кваліфікованому сертифікаті.

Незважаючи на помітний прогрес у напрямку цифровізації, в Україні існує низка питань які потребують вирішення. По-перше, наявна проблема технічної інфраструктури, яка потребує удосконалення для ефективної роботи єдиного державного електронного реєстру прав ІВ. По-друге, в Україні спостерігається недостатня нормативна регламентація цифрових прав, відсутні чіткі

правові положення, щодо цифрових прав працівників на об'єкти інтелектуальної власності, створені в процесі їх трудової діяльності. Ця прогалина в законодавстві перешкоджає працівникам повноцінно реалізувати свої права на результати інтелектуальної діяльності та створює правову невизначеність у відносинах між працівниками та роботодавцями. По-третє, важливо в процесі цифровізації забезпечити захист даних та конфіденційності, з належним захистом персональних даних працівників та об'єктів ІВ. Підвищена безпека електронних платформ є критично важливою для забезпечення конфіденційності та запобігання витоку чутливої інформації. Це передбачає не лише технічні рішення, а й впровадження відповідних правових норм, що регулюють захист даних. Таким чином, для подальшої цифровізації трудових відносин у сфері захисту прав інтелектуальної власності в Україні необхідно подолати ці виклики, впроваджуючи інновації, удосконалюючи законодавство та забезпечуючи високі стандарти безпеки даних.

У перспективі розвитку правового регулювання цифрових технологій у сфері захисту прав ІВ в Україні, слід забезпечити успішну цифровізацію та захист прав ІВ працівників. Для цього доцільно удосконалити законодавчу базу шляхом прийняття нових норм, що регулюють цифрові права працівників на об'єкти ІВ у сфері трудових відносин, враховуючи зміни в нормативно-правовому полі відповідно до міжнародних зобов'язань України (Бернська конвенція, Угода TRIPS), впровадити рекомендації міжнародних організацій. Досвід ЄС та США свідчить про важливість адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, таких як DSA та General Data Protection Regulation (GDPR) для захисту прав працівників та їхніх інновацій.

Висновок. Цифрова трансформація стає важливим етапом у розвитку сучасних інститутів держави, особливо в контексті захисту прав ІВ працівників. Вона сприяє інтеграції новітніх технологій у трудові відносини, автоматизуючи процеси реєстрації та управління правами ІВ, що підвищує їх доступність, прозорість і ефективність. Міжнародний досвід показує, що цифровізація не лише полегшує взаємодію між державою, бізнесом і громадянами, але й забезпечує нові можливості для захисту прав авторів.

Успішні приклади країн ЄС та США ілюструють, як електронні платформи та системи управління ІВ можуть забезпечити високий рівень правового захисту авторів і винахідників. Запровадження таких систем в Україні стане важливим кроком до вдосконалення національного законодавства у сфері ІВ, що, у свою чергу, позитивно вплине на інвестиційний клімат і сприятиме євроінтеграційним процесам.

Однак реалізація цифрових рішень у захисті прав ІВ в Україні стикається з проблемними питаннями, зокрема з недостатньою правовою базою, необхідністю оновлення існуючих механізмів захисту та забезпечення відповідності міжнародним стандартам. У рамках нової Стратегії цифрової трансформації, розробленої Міністерством соціальної політики України, важливо зосередити увагу на інтеграції питань захисту прав ІВ у сферу трудових відносин, оскільки це дозволить підвищити якість життя громадян і забезпечити належний рівень захисту їхніх прав у цифровій економіці.

Цифровізація у сфері захисту прав ІВ не є лише технологічним оновленням, а є необхідним кроком до створення більш ефективної та прозорої системи, яка відповідає викликам сучасного світу. Тому подальші дослідження й удосконалення національного законодавства у цій сфері повинні бути пріоритетними завданнями для України на шляху до інтеграції в міжнародну правову систему.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рада ратифікувала угоду з ЄС про участь України у програмі «Єдиний ринок» 29.06.2023 URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ecopoly/3729243-rada-ratifikovala-ugodu-z-es-pro-ucast-ukraini-u-programi-edinij-rinok.html> (дата звернення: 31.10.2024).
2. European Intellectual Property Network (EUIPO) URL: <https://www.euiipo.europa.eu/en> (дата звернення: 31.10.2024).
3. United States Copyright Office (US Copyright Office) URL: <https://www.copyright.gov/> (дата звернення: 31.10.2024).
4. United States Patent and Trademark Office (USPTO) URL: <https://www.uspto.gov/> (дата звернення: 31.10.2024).
5. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС): Угода; СОТ від 15.04.1994 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/981_018 (дата звернення: 30.10.2024).
6. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів : Конвенція; ВО інтелектуальної власності від 24.07.1971 / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_051 (дата звернення: 30.10.2024).
7. Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 року : Конвенція; Ліга Націй від 20.03.1883 / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_123 (дата звернення: 30.10.2024).
8. Про приєднання України до Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право: Закон України від 20.09.2001 № 2733-III / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2733-14> (дата звернення: 31.10.2024).
9. Global Digital Social Forum 2024: можливості для громад – напрацьована Стратегія цифрової трансформації та розвитку соціальної сфери на 2025-2027 роки. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/24076.html> (дата звернення: 31.10.2024).
10. Право інтелектуальної власності в цифрову добу. Барановська В.М. *Аналітично-порівняльне правознавство. Електронне наукове фахове видання ДВНЗ «Ужгородський національний університет»* № 1 (2024) С. 167-171. (дата звернення: 31.10.2024).
11. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2811-20> (дата звернення: 31.10.2024).
12. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3687-12> (дата звернення: 31.10.2024).
13. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2297-17> (дата звернення: 31.10.2024).
14. Про внесення змін до деяких законів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності: Закон України від 16.06.2020 № 703-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/703-20> (дата звернення: 31.10.2024).
15. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15.07.2021 № 1667-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text> (дата звернення: 31.10.2024).
16. Реєстр резидентів Дія. City URL: <https://city.diia.gov.ua/registry/resident> (дата звернення: 31.10.2024).
17. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 31.10.2024).
18. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text> (дата звернення: 31.10.2024).
19. Реєстрація договору про права автора на твір. URL: <https://guide.diia.gov.ua/view/reiestratsiia-dohovoru-iaiky-stosuietsia-prava-avtora-na-tvir-2a1c0d99-ad6e-4da1-8883-e7d8f95a8983> (дата звернення: 31.10.2024).
20. Авторське право на твір URL: <https://guide.diia.gov.ua/view/vydacha-svidotstva-pro-derzhavnu-reiestratsiiu-avtorskoho-prava-na-tvir-c41142fc-0880-4a51-969b-2> (дата звернення: 31.10.2024).

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/45>

GREENCOMP: ЄВРОПЕЙСЬКА РАМКА КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ У СФЕРІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНСЬКИЙ ОСВІТНІЙ ПРОСТІР ТА ЗАКОНОДАВСТВО

GREENCOMP: EUROPEAN COMPETENCE FRAMEWORK IN THE FIELD OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND WAYS OF ITS IMPLEMENTATION INTO UKRAINIAN EDUCATIONAL SPHERE AND LEGISLATION

Бредіхіна В.Л., к.ю.н.,

доцентка кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Батир Р.Р., студентка IV курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Федоренко А.В., студентка IV курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу Європейської рамки компетентностей зі сталого розвитку (GreenComp) та її змісту. У роботі детально розглянуто основні положення політики та методології, на яких базується GreenComp. Цей інструмент створений для сприяння розвитку компетентностей зі сталого розвитку, що є актуальними для здобувачів всіх рівнів освіти. Зокрема, у контексті реалізації Стратегії ЄС щодо біорізноманіття до 2030 року, підкреслюється особлива роль освіти та професійної підготовки як ключових факторів для досягнення цілей Європейського Союзу. Автори виділяють важливі елементи цього акту та наголошують на необхідності підвищення рівня екологічної обізнаності серед населення через освіту. Особлива увага в статті приділяється адаптації GreenComp для використання у вищих навчальних закладах України. GreenComp є універсальною рамкою, яка підходить для різних навчальних середовищ та дисциплін, тому її інтеграція у навчальні програми сприятиме вихованню нової генерації студентів, здатних критично мислити і вирішувати проблеми сталого розвитку. Автори пропонують реалізовувати «зелені» компетентності не лише в рамках нормативних дисциплін, але й через різноманітні форми неформальної освіти, такі як авторські курси, тренінги та наукові заходи. Важливо інтегрувати GreenComp у наукову діяльність, зокрема через оцінювання впливу інновацій на екологію в наукових роботах, що сприятиме розвитку необхідних професійних навичок у студентів. Законодавство також відіграє важливу роль у формуванні освітньої політики, оскільки оновлення навчальних програм і включення тем сталого розвитку є першочерговими кроками. Для успішної інтеграції «зелених» компетентностей автори пропонують удосконалити державні стандарти різних рівнів освіти та запровадити фінансування екологічних освітніх проєктів, що дозволить створити сприятливе середовище для формування екологічної свідомості у молоді. Таким чином, впровадження цієї рамки сприятиме формуванню комплексного підходу до сталого розвитку в Україні та допоможе вивести систему освіти на новий рівень відповідальності перед довкіллям та суспільством.

Ключові слова: GreenComp, ЄС, екологізація освіти, «зелені» (екологічно орієнтовані) компетентності, сталий розвиток, екологічні вимоги, охорона навколишнього природного середовища.

The article is devoted to the analysis of the European Competence Framework for Sustainable Development (GreenComp) and its content. The paper examines in detail the main provisions of the policy and methodology on which GreenComp is based. This tool is designed to promote the development of sustainable development competencies relevant to learners at all levels of education. In particular, in the context of the implementation of the EU Biodiversity Strategy until 2030, the special role of education and professional training is emphasized as key factors for achieving the goals of the European Union. The authors highlight the important elements of this act and emphasize the need to increase the level of environmental awareness among the population through education. The article pays special attention to the adaptation of GreenComp for use in higher educational institutions of Ukraine. GreenComp is a universal framework that is suitable for different educational environments and disciplines, so its integration into educational programs will contribute to the education of a new generation of students who are able to think critically and solve the problems of sustainable development. The authors propose to implement green competences not only within the framework of normative disciplines, but also through various forms of informal education, such as author's courses, trainings and scientific events. It is important to integrate GreenComp into scientific activities, in particular through the assessment of the impact of innovations on ecology in scientific works, which will contribute to the development of necessary professional skills in students. Legislation also plays an important role in shaping education policy, as updating curricula and incorporating sustainable development themes are the first steps. For the successful integration of "green" competences, the authors propose to improve the state standards of various levels of education and to introduce the financing of environmental educational projects, which will create a favorable environment for the formation of environmental awareness among young people. Thus, the implementation of this framework will contribute to the formation of a comprehensive approach to sustainable development in Ukraine and help bring the education system to a new level of responsibility for the environment and society.

Key words: GreenComp, EU, greening of education, "green" (ecologically oriented) competences, sustainable development, environmental requirements, environmental protection.

Вступ (постановка проблеми). Екологізація освіти є важливим та актуальним напрямом національної екологічної політики, який спрямований на впровадження

екологічних принципів у всі рівні освітнього процесу. Сучасна система освіти повинна акцентувати увагу на посиленні екологічного світогляду молодого покоління,

роблячи питання доквілля невід'ємною частиною будь-якого навчального предмета. На сьогодні екологізація освіти є пріоритетом для багатьох країн Європи, які активно впроваджують цей підхід у свої системи навчання. Проте в Україні, попри визнану необхідність екологізації освіти, процес її запровадження стикається з певними труднощами, особливо в умовах повномасштабної війни. Економічна нестабільність, знищення інфраструктури та інші виклики змушують відкладати впровадження цієї важливої реформи. Однак саме в умовах воєнних і післявоєнних криз питання екологічної освіти стає ще актуальнішим. Відновлення країни вимагатиме комплексного підходу до сталого розвитку, і екологічна освіта може стати ключовим елементом цього процесу, забезпечуючи підготовку фахівців, здатних відновлювати не лише економіку, а й доквілля, яке постраждало внаслідок воєнних дій.

Мета статті полягає у тому, щоб надати детальну характеристику «зелених» компетентностей, які передбачені у звіті Європейської Комісії “GreenComp” та запропонувати шляхи їх інтеграції в український освітній та правовий простір.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тематиці екологізації освіти та культури, удосконаленню екологічної освіти, а також впровадженню екологічних компетентностей в навчальні програми освітніх компонентів були присвячені роботи таких науковців, як Г. В. Анісімова, Г. І. Балюк, Л. І. Большак, А. П. Гетьман, Н. А. Демешкант, О. В. Донець, І. А. Дубович, В. М. Єрмоленко, В. М. Курепін, Е. В. Позняк, В. В. Рогоза та ін. Водночас із євроінтеграційним курсом України та впровадженням принципів сталого розвитку у більшість сфер суспільного та соціально-економічного життя виникає необхідність подальшого наукового осмислення ролі екологічної складової освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу. Сучасна концепція сталого розвитку бере свій початок з доповіді Римського клубу «Межі зростання» (The Limits to Growth), опублікованої в 1972 році [1, с. 9]. У цій доповіді підіймалася критично важлива проблема: довготривалий економічний розвиток може бути несумісним із здатністю планети забезпечувати людство природними ресурсами та підтримувати екологічну рівновагу. У результаті було висунуто дві ключові тези, які стосуються світового майбутнього. Перша теза полягає в тому, що якщо нинішні глобальні тенденції, такі як зростання населення, збільшення обсягів виробництва, виснаження природних ресурсів і забруднення доквілля, залишаться незмінними, то в найближчі десятиліття, ймовірно вже в середині XXI століття, людство зіткнеться з фізичною межею розвитку на планеті, і ця межа призведе до неконтрольованого зменшення населення, економічного спаду та деградації екосистем, що може створити серйозні виклики для виживання людської цивілізації. Такий сценарій розвитку передбачає кризи ресурсів, зростання соціальних напружень та загострення глобальних проблем, пов'язаних зі зміною клімату і зменшенням біорізноманіття. Друга теза у свою чергу пропонує альтернативу. Вона наголошує на тому, що людство має змогу змінити ці згубні тенденції, перейшовши до економічної, соціальної та екологічної стабільності, якщо люди навчатимуться мислити системно і розуміти важливість екологічної рівноваги та збалансованого використання ресурсів. Така зміна свідомості передбачає перехід до «сталого розвитку», коли соціальні та економічні потреби задовольняються без шкоди для майбутніх поколінь і навколишнього середовища [1, с. 10].

Особливу увагу концепція сталого розвитку отримала у 2015 році, коли на Саміті ООН була ухвалена резолюція «Перетворення нашого світу: порядок денний в області сталого розвитку до 2030 року». В рамках цього глобального плану були визначені 17 цілей сталого розвитку, які ставлять перед людством амбітні завдання, такі

як викорінення бідності, ліквідація голоду, забезпечення доступу до якісної освіти, досягнення гендерної рівності, покращення систем охорони здоров'я, надання чистої води та санітарії, розвиток відновлюваних джерел енергії. Також значна увага приділяється економічному зростанню, розвитку інноваційної промисловості, скороченню нерівності та реалізації кліматичних ініціатив. Кожна з цих цілей є невід'ємною частиною сталого розвитку, оскільки спрямована на вирішення глобальних викликів, з якими стикається сучасне суспільство. Важливо зазначити, що досягнення цих цілей залежить від міжнародної співпраці та партнерства, і лідери майже 200 країн, серед яких і Україна, взяли на себе зобов'язання працювати над досягненням цих цілей до 2030 року [2, с. 402].

Як логічне продовження ідеї сталого розвитку, у 2019 році Європейська Комісія представила так званий Європейський зелений курс (далі – ЄЗК) – стратегічну ініціативу Європейського Союзу, спрямовану на радикальну трансформацію економіки та суспільства задля досягнення кліматичної нейтральності до 2050 року. В рамках ЄЗК було запропоновано зробити Європу першим континентом, який повністю відмовиться від вуглецевих викидів, зберігаючи при цьому конкурентоспроможність економіки та соціальну справедливість. Основними принципами цього курсу проголошувалися: наукове обґрунтування, амбітність, інклюзивність, справедливість та солідарність. Серед конкретних заходів реалізації ЄЗК були передбачені значні інвестиції у розвиток відновлюваної енергетики, модернізація промисловості та транспортної інфраструктури, а також підтримка «зеленої» інноваційної економіки.

На виконання поставлених цілей вже у 2021 році Європейська комісія оприлюднила важливий документ під назвою «Зелені компетентності. Європейська рамка компетентностей для стійкого розвитку» (GreenComp. The European sustainability competence framework). Цей звіт, підготовлений Спільним Дослідницьким Центром спільно з освітніми та науковими організаціями ЄС, має на меті надати науково-обґрунтовану підтримку для формування європейської політики в контексті сталого розвитку. Рамка GreenComp є складовою частиною Європейського зеленого курсу, що підкреслює значущість цього курсу як політичного інструменту для сприяння екологічному переходу. Її основна ідея полягає в тому, щоб за допомогою освіти розвивати необхідні компетентності для досягнення стійкого розвитку [3, с. 138]. Вона виконує роль «активатора», стимулюючи суспільство до навчання екологічно відповідальної поведінки. У звіті зазначено, що «зелені компетентності» або GreenComp – це набір навичок, знань та ставлень, які необхідні для того, щоб сприяти стійкому розвитку на різних рівнях – від індивідуальних до суспільних. «Зелені» компетентності містять не тільки знання про проблеми навколишнього середовища, але й уміння ефективно планувати, приймати рішення і діяти таким чином, щоб підтримувати екологічне здоров'я планети і суспільства. Важливий акцент робиться на розвитку відповідального ставлення до природних ресурсів та майбутніх поколінь. Окрім того, документ підкреслює значення інтеграції екологічних компетентностей у навчальні програми, щоб виховувати нові покоління громадян, які будуть здатні впроваджувати стійкі, екологічно орієнтовані рішення у своїй професійній та особистій діяльності.

Варто зазначити, що «зелені» компетентності іноді називають компетентностями сталого розвитку або екологічними компетентностями, хоча останній термін може мати дещо звужене значення. «Зелені» компетентності стосуються не лише збереження природного середовища, але й соціальної та економічної відповідальності, що підкреслює комплексний підхід до вирішення глобальних викликів. Для ефективного впровадження цієї ідеї у звіті ЄС були визначені чотири основні сфери, що містять рівнозначно важливі компетентності.

Перша сфера – «Втілення цінностей сталого розвитку» – зосереджена на важливості прийняття та впровадження цінностей, що підтримують стійкість. Вона охоплює три ключові компетентності: цінність сталого розвитку, підтримка справедливості та сприяння природі. Вони забезпечують основу для розвитку етичної відповідальності та екологічної свідомості у суспільстві.

Друга сфера – «Охоплення складності процесу сталого розвитку» – розглядає системне мислення та креативний підхід до вирішення складних проблем. Вона стосується формування проблемних завдань, що спонукає до глибшого розуміння взаємозв'язків між природою, економікою та суспільством. Комісія вважає, що критичне мислення допомагає комплексно оцінювати виклики сталого розвитку, в той час як креативність дозволяє знаходити інноваційні рішення.

Третя сфера – «Прогнозування майбутнього сталого розвитку» – спрямована на розвиток аналітичного мислення та навчання сталої грамотності. Процес адаптації та прогнозування відіграє важливу роль у плануванні майбутніх дій, спрямованих на підтримку сталого розвитку, що дозволяє організаціям та суспільству передбачати наслідки своїх дій і впроваджувати стратегічні зміни задля забезпечення стабільного майбутнього.

І четверта сфера – «Діяльність щодо формування сталого розвитку» – акцентує на важливості політичного управління та колективних дій суспільства. Вона підкреслює необхідність спільних зусиль, політичної волі та особистої ініціативи кожного громадянина для досягнення екологічної стійкості [4].

У цьому контексті Європейський рамковий документ GreenComp виступає як концептуальна довідкова модель для навчання протягом життя. Він може використовуватися для реалізації тих важливих функцій післядипломної освіти, що спрямовані на підвищення обізнаності про важливість навчання для сталого розвитку. GreenComp рекомендовано до застосування як у формальній, так і у неформальній освіті, включно з загальною середньою, професійною, фаховою передвищою та вищою. Водночас, ці компетентності можуть бути інтегровані до стратегій наймання на роботу або різних програм розвитку. Наукові та дослідницькі організації отримують можливість на основі GreenComp проводити емпіричні дослідження щодо впливу цих рамок на результати навчання. У професійній освіті GreenComp може використовуватися для розробки та оновлення професійних стандартів, осучаснення профілів посад або створення нових кваліфікацій, що відповідають вимогам часу [5, с. 115].

Тому нині перед Україною постає важливе питання: чи існує можливість інтегрувати ці «GreenComp навички», отримані через неформальну або інформальну освіту, у формальну освітню систему, особливо в умовах кризових ситуацій, таких як повномасштабна війна? У відповідь на це питання, Міністерство освіти і науки України в 2022 році видало наказ «Про затвердження Порядку визнання у вищій і фаховій передвищій освіті результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти» (далі – Порядок) [6]. У цьому документі визначені загальні вимоги, послідовність процедур і критерії, які регулюють процес визнання компетентностей, здобутих у межах неформальної освіти. Однією з ключових особливостей Порядку є те, що відповідальність за організацію та впровадження процедури визнання покладается безпосередньо на освітні заклади. Кожен заклад самостійно розробляє власне положення щодо процедури визнання результатів неформального навчання, що включає і організаційні аспекти, і методи оцінювання, і критерії визнання та формат проведення оцінювання. Завдяки цьому, компетентності, отримані шляхом неформальної освіти, можуть бути офіційно визнані та інтегровані у формальну освіту, що своєю чергою, відкриває нові

можливості для студентів і підвищує якість освіти. Така ініціатива відповідає глобальним цілям сталого розвитку, серед яких є забезпечення доступу до якісної освіти для всіх і створення умов для навчання протягом життя.

Опанування «зелених» компетентностей в освітньому процесі має бути важливим елементом сучасної навчальної програми на всіх рівнях освіти. Зазвичай цей процес повинен відбуватися в межах нормативних дисциплін, які мають формувати базові знання та навички, які необхідні для екологічно-відповідальної поведінки. Проте існує чимало можливостей для розширення освітнього досвіду у сфері «зелених» компетентностей через неформальну освіту. Як приклад можна навести неофіційні освітні заходи, такі як авторські курси, тренінги, відкриті лекції, онлайн-курси на освітніх платформах, альтернативні програми, освітні проекти, стажування та круглі столи, які би створили багатий контекст для опанування GreenComp.

Опанування GreenComp також має бути невід'ємною частиною наукової діяльності в закладах освіти. У наш час студенти беруть участь у різноманітних конкурсах, конференціях та наукових гуртках, що теж є формами неформальної освіти. Це дозволяє їм апробувати власні дослідження і розвивати навички, необхідні для сучасної професійної діяльності. З метою інтеграції GreenComp у наукову діяльність було би доцільно включити вимоги щодо оцінювання впливу інноваційних розробок на навколишнє середовище та прогнозування впливу на сталий розвиток у процесі написання наукових робіт. Залучення студентів до наукових неформальних заходів має бути додатковим стимулом для їхньої участі, зокрема у вигляді балів для рейтингу студентів.

Законодавство теж може мати суттєвий вплив на формування освітньої політики, зокрема у сфері додаткової інтеграції європейських «зелених» компетентностей у Державний стандарт базової середньої освіти, який вже містить серед ключових освітніх навичок й екологічну складову. Остання, зокрема, передбачає усвідомлення екологічних основ природокористування, необхідності охорони навколишнього природного середовища, ощадливого використання природних ресурсів, розуміння контексту і взаємозв'язку господарської діяльності і важливості збереження природних ресурсів для забезпечення сталого розвитку суспільства [7]. Тому оновлення навчальних програм є одним із перших і найважливіших кроків на шляху до адаптації національної середньої освіти до європейських «зелених» стандартів. Зміст навчання повинен включати теми, пов'язані із сталим розвитком, екологічними проблемами, їх причинами та способами вирішення, воно може охоплювати питання зміни клімату, збереження біорізноманіття, ефективного та екологічно збалансованого використання природних ресурсів, а також певних екологічних технологій. Важливо також визначити ключові компетентності, які будуть закріплені в навчальних планах. «Зелені» компетентності мають стати однією з основних складових сучасної освіти.

Законодавчі ініціативи повинні включати прийняття нормативних актів, що сприятимуть інтеграції екологічної освіти на всіх рівнях навчання – від початкової до вищої освіти. Крім того, критично важливим для реалізації цих ініціатив є фінансування еколого-освітніх програм. Держава має запровадити спеціальні програми фінансування для шкіл, які впроваджують проекти з екологічної освіти, як приклад, надання грантів на розробку навчальних матеріалів, проведення екологічних заходів або реалізацію екологічних ініціатив. Завдяки належному фінансуванню, заклади базової середньої освіти зможуть створити сприятливі умови для формування екологічної свідомості у молодого покоління.

Особливої уваги слід приділити також впровадженню екологічної компоненти й до Державних стандартів вищої освіти, зокрема, до системи юридичної освіти, на чому

неодноразово наголошувалося в науково-правовій літературі [8, с. 29; 9, с. 61]. Так, у Стандарті вищої освіти зі спеціальності 081 «Право» для першого (бакалаврського) рівня, затвердженого Наказом Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 р. № 644, екологічна складова представлена лише у складі загальних компетентностей як «Прагнення до збереження навколишнього середовища» і то розміщена на останньому місці серед інших [10]. Коло ж спеціальних (фахових) компетентностей майбутнього випускника-юриста залишилось без навичок, які б мали сформулювати його екологічне мислення та еколого-правову культуру. Враховуючи сучасні виклики, це, на наш погляд, є суттєвою прогалиною у справі наближення національних освітніх стандартів до засад сталого розвитку.

Отже, проаналізувавши наведені положення, можна стверджувати, що GreenComp є важливим інструментом для підтримки сталого розвитку через освіту та професійне навчання, забезпечуючи безперервне підвищення компетентності суспільства в умовах швидкоплинних глобальних викликів. Інтеграція «зелених» компетентностей у систему освіти є важливим етапом на шляху до сталого розвитку суспільства, і Україна теж має можливість взяти участь у такій реалізації. Це вимагає певного комплексного підходу, який має поєднувати оновлення навчальних програм, визначення ключових компетентностей у державних освітніх стандартах, розробку законодавчих ініціатив та забезпечення фінансування. У результаті чого, такі кроки не лише підготують здобувачів всіх рівнів освіти до викликів сучасного світу, але й сприятимуть формуванню відповідального ставлення до довкілля.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чала В. С. Генезис концепції сталого розвитку як динамічна реакція на виклики індустріальної епохи. *Економічний простір*. 2022. № 182. С. 7–16.
2. Семигіна Т., Маркевич Н. «Зелені» компетентності та «зелені» навички: огляд міжнародного досвіду. *Grail of science*. 2022. № 16. С. 400–406.
3. Толочко С. Екологічні ініціативи Європейського Союзу для сталого розвитку суспільства. *Collection of scientific papers «SCIENTIA»*. 2023. С. 137–139.
4. GreenComp in Practice: Case studies on the use of the European competence framework. *EntreComp4Transition*. URL: <https://entrecomp4transition.eu/2024/greencomp-in-practice/> (date of access: 21.10.2024).
5. Sourgiadaki M., Karkalakos S. "GreenComp" as a tool for examining motivation of vocational teachers to create learning opportunities for the green transition. *SN Social Sciences*. 2023. No. 3 (7). P. 114–117.
6. Про затвердження Порядку визнання у вищій та фаховій передвищій освіті результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти : Наказ МОН України від 08.02.2022 № 130 : станом на 25 січ. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0328-22> (дата звернення: 21.10.2024).
7. Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898: станом на 02.09.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення 24.10.2024).
8. Анісімова Г.В., Донець О.В. Екологізація вищої освіти як складова національної політики: міфи чи реальність. *Актуальні питання стратегії державної екологічної політики України на період до 2030 року: матеріали «круглого столу»* (Харків, 21 трав. 2021 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги; М-во освіти і науки; Нац. акад. прав. наук України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 25–32.
9. Ермоленко В.М. Питання запобігання формуванню еколого-правового нігілізму у вищій юридичній освіті в Україні. Екологічне законодавство України через призму його історичного розвитку: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. До 60-річчя Закону «Про охорону природи Української РСР» (м. Київ, 9 квітня 2021 р.). Київ: Вид-во «Наукова Столиця», 2021. С. 59–62.
10. Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти: наказ Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 р. № 644. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-bakalavr-zh-zminamy-644-20.03.2023.pdf> (дата звернення 24.10.2024).

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СТАНУ ҐРУНТІВ, ПОШКОДЖЕНИХ ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ

LEGAL PROVISION OF THE RESTORATION OF THE ENVIRONMENTAL STATUS OF LANDS DAMAGED AS A RESULT OF MILITARY ACTIONS

Бредіхіна В.Л., к.ю.н.,

доцентка кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Павлова Д.Р., студентка IV курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню впливу воєнних дій на екологічний стан земель та ґрунтів та визначенню шляхів і способів їх відновлення. У роботі досліджено, що воєнні дії шкодять ґрунтовому покриву через механічний, хімічний, біологічний вплив та за рахунок забруднення. Внаслідок цього землі піддаються забрудненню важкими металами, нафтопродуктами, вибуховими речовинами, руйнуванню структури ґрунту та знищенню рослинності, що призводить до неможливості використання земельних ділянок за їх призначенням. Як наочний приклад було взято територію Вільхівської громади Харківської області й оцінено масштабність впливу на стан земельних ресурсів за рахунок використання статистичних даних показників вмісту забруднюючих речовин у ґрунтах. На підставі чого розглянуто поточний стан земель, де велись активні бойові дії, досліджено показники металів та інших шкідливих сполук, які містять в собі ґрунти. Висвітлюється проблема відновлення земель, саме тому у статті розглянуто доктринальне розуміння поняття «відновлення ґрунтів», встановлено різні погляди вчених на його сутність. Також в рамках статті проаналізовано законодавчо закріплені види відновлення земель, зокрема консервація, рекультивація та меліорація. Визначено їх позитивні аспекти та зазначено недоліки щодо їхнього застосування або можливі перешкоди щодо їх впровадження під час дії воєнного стану. Зокрема, в процесі дослідження було розглянуто проблему мінування, яке перешкоджає застосуванню будь-якого заходу відновлення і завдає прямої шкоди ґрунту. Проаналізовано деякі з державних заходів щодо запровадження та регулювання розмінування, підкреслена актуальність даного проблемного питання. Разом з тим досліджено існуючі програми, стратегії та запропоновано можливе внесення змін до законодавчих актів, які стосуються процесу відновлення екологічного стану землі, можливості та перспективи їх запровадження. Підтримується раніше висловлена наукова думка щодо розробки та прийняття окремого закону, який би згрупував всі види відновлення ґрунтів та визначив їх особливості щодо різних категорій земель, зокрема в умовах післявоєнного відновлення. Запропоновано шляхи удосконалення системи правового регулювання відновлення земель та їх ґрунтів, порушених внаслідок воєнних дій. Розглянуто позитивні аспекти щодо їх реалізації, зважаючи на технічну складність, довготривалість та фінансову ресурсоемісність самого процесу відновлення. Водночас підтверджується його необхідність для забезпечення екологічної та продовольчої безпеки населення нашої країни.

Ключові слова: ґрунти, воєнні дії, екологічний стан земель, відновлення земель, екологічна безпека, правова охорона земель.

The article is devoted to the study of the impact of military actions on the ecological state of lands and soils and the determination of ways and means of their restoration. In the work, it was investigated that military actions harm the soil cover due to mechanical, chemical, biological influence and due to pollution. As a result, the land is subject to contamination by heavy metals, oil products, explosives, the destruction of the soil structure and the destruction of vegetation, which leads to the impossibility of using land plots for their intended purpose. As an existing example, the territory of the Vilkhiv district of the Kharkiv region was taken and the scale of the impact on the state of land resources was assessed by using statistical data on the indicators of the content of pollutants in the soil. On the basis of which, the current state of the lands where active hostilities were fought was considered, the indicators of metals and other harmful compounds contained in the soil were studied. The problem of land restoration is highlighted, that is why the article examines the doctrinal understanding of the concept of "soil restoration", establishes different views of scientists on its essence. The article also analyzes legally established types of land restoration, in particular conservation, reclamation and land reclamation. Their positive aspects are identified and shortcomings regarding their application or possible obstacles to their implementation during martial law are indicated. In particular, during the research, the problem of mining was considered, which prevents the application of any recovery measure and causes direct damage to the soil. Some of the state measures regarding the introduction and regulation of demining are analyzed, the relevance of this problematic issue is emphasized. At the same time, the existing programs and strategies were investigated and possible amendments to the legislative acts related to the process of restoration of the ecological state of the land, possibilities and prospects of their introduction were proposed. The previously expressed scientific opinion regarding the development and adoption of a separate law is supported, which would group all types of soil restoration and determine their features in relation to different categories of land, in particular, in the conditions of post-war restoration. Ways of improving the system of legal regulation of restoration of lands and their soils disturbed as a result of military actions are proposed. The positive aspects of their implementation are considered, taking into account the technical complexity, long-term and financial resource-intensiveness of the restoration process itself. At the same time, its necessity to ensure ecological and food security of the population of our country is confirmed.

Key words: soils, military operations, ecological condition of lands, restoration of lands, ecological safety, legal protection of lands.

Вступ. Землі України з їх ґрунтами посідають провідне місце серед природних ресурсів країни, оскільки наша держава входить у топ-3 країн Європи щодо вирощування та експорту аграрної продукції та володіє 8% світового запасу чорноземів, які визнані одними з найродючіших ґрунтів світу. Саме тому питання щодо відновлення та збереження їх екологічного стану є надважливими. З початку війни природне середовище України зазнає катастрофічних втрат та величезних ушкоджень. Не є виключенням і ґрунти. Вибухи, заміновані території, пожежі спричинені обстрілами, застосування різних видів зброї, руйнування промислових підприємств знищують цілі екосистеми, об'єкти природно-заповідного фонду України, забрудню-

ють викидами атмосферне повітря, поверхневі і підземні води та ґрунти. Зокрема, за даними Державної екологічної інспекції, за перші місяці повномасштабного вторгнення військова агресія Росії завдала збитків землі та ґрунтам нашої країни на суму близько 80,5 мільярдів гривень. Воєнний вплив на стан сільськогосподарських, лісгосподарських земель та їх ґрунтового покриву завдає шкоди всьому природно-ресурсному потенціалу країни, створює загрозу екологічній та продовольчій безпеці та фактично унеможливує розвиток аграрного сектору економіки України. Враховуючи все зазначене, постає питання важливості законодавчого врегулювання заходів відновлення землі та розроблення стратегічних планів та програм для

повернення ґрунтів хоча б у близький до передвоєнного екологічний стан.

Мета дослідження першочергово полягає в аналізі законодавчого регулювання відновлення ґрунтів, постраждалих від війни, опрацюванні відповідних програм і стратегій, що визначають можливі шляхи вирішення зазначених питань. Для цього необхідно встановити види впливу воєнних дій на ґрунтовий покрив; використовуючи статистичні данні, розглянути наслідки їх шкідливого впливу; визначити основні заходи відновлення земель, які запропоновані чинними нормативно-правовими актами; розглянути можливості вдосконалення законодавства, що регулює механізм відновлення ґрунтів.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання шкідливого антропогенного впливу на ґрунти різних категорій земель, його наслідки та заходи щодо охорони та відновлення їх екологічного стану досліджувались багатьма вченими та фахівцями у галузі сільськогосподарської науки, а також у сфері земельного, аграрного та екологічного права, зокрема такими, як: Г. В. Анісімова, С. А. Балюк, Н. С. Гавриш, А. П. Гетьман, О. В. Донець, І. І. Каракаш, П. Ф. Кулинич, А. В. Кучер, Т. В. Лісова, В. Л. Мунтян, З. П. Паньків, В. Б. Соловей, М. О. Солоха, Л. Сорокіна, С. В. Хомінець, С. Чумаченко, С. В. Шарапова, М. В. Шульга та інші. Науковцями всебічно проаналізовані проблеми підвищення продуктивності та відновлення сільськогосподарських земель, визначені заходи відтворення та підвищення родючості ґрунтів земель лісгосподарського призначення, їх правової охорони й запропоновані шляхи удосконалення законодавства щодо ефективного врегулювання цих питань. Втім, курс на євроінтеграцію та одночасні воєнні дії на території нашої країни поставили перед правовою наукою нові виклики, що потребують осмислення, правового аналізу та впровадження нових ідей у чинне законодавство.

Виклад основного матеріалу. Варто розпочати дослідження з того, що вчені визначають безліч видів впливу на ґрунти через воєнні дії, які відображають характерні наслідки руйнування ґрунтового покриву. Зокрема, механічний вид впливу здійснюється через обстріли, мінування, підриз снарядів, військові операції, риття окопних ям та інше. Зазначені дії призводять до зсувів та руйнування ґрунтового покриву, появи ерозії та загалом зміни його структури. Іншим видом впливу є хімічний, що виникає внаслідок речовин, які містяться в боєприпасах; знищення (пошкодження) промислових об'єктів, які використовують шкідливі речовини, що необхідні для їх діяльності, та здійснюють викиди. Все це призводить до забруднення ґрунтів нафтопродуктами, металами, втрату поживних елементів, засолення ґрунтів та ін. Ще одним видом є біологічний вплив, що передбачає псування біохімічної активності ґрунту, підвищення його токсичності, зміни в структурі ґрунтової біоти агрономічно корисних угруповань, а також погіршення санітарного стану. Також виділяють засмічення ґрунтових покривів, погіршення фізичних властивостей ґрунтів, руйнування дренажних систем, які забезпечують дотримання необхідного рівня ґрунтових вод, що призводить до підтоплення або затоплення земель, а відповідно і погіршення їх родючості [1, с. 10–11].

Для розуміння масштабності та серйозності впливу війни на ґрунти, варто звернутися до дослідження Всеукраїнської Асоціації ОТГ з ГО «Екодія» на базі платформ «Безпека: Екологія» та «Сільський розвиток: Земельні відносини», яке було представлено у формі інформаційного вебінару. В ньому детально розглянуто та проаналізовано види впливу на землі воєнних дій, оцінено та досліджено ступінь пошкодження на регіональному та місцевих рівнях, а також запропоновані заходи відновлення екологічного стану ґрунтів [2].

Зокрема, дослідити наслідки впливу воєнних дій вдалося на території Вільхівської громади Харківської

області. Дана територія певний час перебувала під окупацією та постраждала від активних бойових дій. У громаді відбувалися пожежі, розриви боєприпасів, ураження РСЗВ, переміщення техніки, будівництва укріплень та риття окопних ям. Врахування цих факторів та особливості ведення війни застосовувалися для тестування підходів до методики вивчення факторів та наслідків пошкодження земель. Під час дослідження науковці використовували різні методи, зокрема ідентифікацію структури угідь, розгляд фотознімків з космосу, збір та організацію вихідних геопросторових даних та інші. На підставі цих методів та аналізу отриманих даних, вдалося встановити, що ґрунти містять високі показники свинцю та міді, які виділяються під час розриву артилерійських снарядів. Самі метали, в даному випадку, слугують індикаторами воєнно-техногенного навантаження, а їх вміст на території громади значно перевищує рівень гранично допустимої концентрації. До прикладу, порівнюючи у зазначеному регіоні показники за фоновим значенням важких металів і окремих мікроелементів до початку воєнних дій і після, у точках відбору зразків, рівень кадмію збільшився в 5,6–17 разів; міді – в 6,4 і 3–5 разів; цинку – в 1,43–2,6 раз, також спостерігається підвищений вміст свинцю, хрому, нікелю, марганцю. Враховуючи зазначені показники, ґрунтовий покрив території Вільхівської громади Харківської області та інших земель, що зазнали воєнного впливу, має надзвичайно складний екологічний стан [2, с. 19].

Спираючись на аналіз воєнно-техногенного впливу, слід розглянути вже існуючі практики відновлення ґрунтів. Зокрема, в своїй праці Паньків З.П., визначив, що суть відновлення ґрунтів полягає в здатності відновити продуктивні та екологічні властивості, після призупинення дії деградації або часткового чи повного відновлення морфологічних особливостей, фізико-хімічних властивостей та екологічних функцій за рахунок природних ґрунтоформних перетворень або рекультивациі [3, с. 92]. Звертаючись до монографії Т. В. Лісової, можемо знайти правовий підхід до визначення відновлення ґрунтів, яке розглядається авторкою як законодавчо визначена система заходів, які направлені на повернення землям їх первісного стану, який був порушений під дією антропогенних або природних (стихійних) чинників, здатності виконувати ними певні функції, спираючись на їх основне цільове призначення, належного стану порушених земель шляхом здійснення відновлюючих заходів деградованих, малопродуктивних та пошкоджених земель [4, с. 69–70]. Як вважає Н. С. Гавриш, відновлення та підвищення родючості ґрунтів є однією зі складових охорони земель [5, с. 101]. Продовжуючи цю думку та досліджуючи організаційно-правові заходи відтворення ґрунтів на землях лісгосподарського призначення, Г. В. Анісімова, В. В. Шеховцов та О. В. Донець зазначають, що відтворення ґрунтів може бути складовою частиною охорони та підвищення продуктивності не тільки безпосередньо земель певної категорії, а й охорони та відтворення природного об'єкту в цілому (наприклад, лісу) [6, с. 51].

Серед найпоширеніших заходів відновлення пошкоджених ґрунтів внаслідок воєнних дій можна виділити: консервацію, рекультивацію, меліорацію. Консервація передбачає часткове або повне припинення застосування земельної ділянки у господарських цілях на певний період часу, бо саме її використання є екологічно та економічно неефективним. Відповідно до ст. 172 Земельного Кодексу України консервація деградованих і малопродуктивних земель здійснюється шляхом припинення чи обмеження їх господарського використання на визначений термін, а також залуження, заліснення або ренатуралізації [7]. Враховуючи нормативне визначення даного поняття, за рахунок обмеження користування такими ділянками та залуження, заліснення або ренатуралізації вдається відновити родючі властивості ґрунту.

Рекультивация земель полягає у перетворенні забруднених земель у такі, що придатні для використання, за рахунок нормалізації ґрунтового покриву та усунення хімічного впливу на рослини. Вибір технології рекультиваци значною мірою залежить від характеру та ступеня забруднення, цільового призначення або використання ділянки, що відновлюється, а також від наявності результативних та економічно ефективних технологій. Земельний Кодекс України (ст. 166) визначає рекультивацию як сукупність організаційних, технічних і біотехнологічних заходів, задля відновлення ґрунтового покриву, поліпшення стану та продуктивності порушених земель [7]. Запровадження зазначених заходів сприяє відновленню екологічного стану, близького до первісного, зокрема, і поліпшення показників орного шару ґрунту. Але слід врахувати і недоліки проведення рекультиваци, адже вона є доволі складним і дорого вартісним способом відновлення ґрунтів. Тому при застосуванні такого способу потрібно зважати на особливості певної земельної ділянки та обирати компромісне рішення із врахуванням як всіх проблемних моментів, так і переваг, застосувавши необхідний ефективний вид рекультиваци для відповідної ділянки.

Що стосується меліорації, то здійснення такого заходу відновлення регулюється Законом України «Про меліорацію земель», згідно зі ст. 1 якого, меліорація земель передбачає сукупність гідротехнічних, культуртехнічних, хімічних, агротехнічних, агролісотехнічних, інших меліоративних заходів, які здійснюються для регулювання водного, теплового, повітряного і поживного режиму ґрунтів, збереження і підвищення їх родючості та формування екологічно збалансованої раціональної структури угідь [8]. За допомогою різних видів меліорації вдається поліпшити фізико-хімічний, хімічний склад ґрунтів та агрофізичні властивості кореневмісного шару ґрунту, захистити землі за рахунок лісомеліоративних систем та інше.

У 2019 році Кабінетом Міністрів України була схвалена Стратегія зрошення та дренажу в Україні на період до 2030 року [9]. Для реалізації та правового визначення даної стратегії у 2022 році був прийнятий Закон України «Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель», що забезпечив аграріям можливість об'єднуватись в організації водокористувачів та меліоративними системами нижнього рівня для спільного розвитку. Воєнні дії значно вплинули на впровадження даної стратегії, зокрема підлив Каховської дамби привів до руйнування меліоративної інфраструктури та значного зменшення зрошуваних площ. Меліоративні технології мінімізують втрати води та сприятимуть покращенню екосистем.

Будь-яке запровадження відновлювальних заходів потребує їх нормативного закріплення, тому погоджуючись із думкою Т. В. Лісової, підтримуємо ідею про нагальну потребу в розробленні та впровадженні Закону України «Про відновлення земель», за рахунок якого вдалось би згрупувати всі види відновлення та визначити їх особливості щодо різних категорій земель [4, с. 332]. За допомогою зазначеного закону вдалось би врегулювати порядок застосування всіх перелічених заходів та покласти обов'язок на землекористувачів щодо їх забезпечення і стимулювання до покращення ґрунтів. Втім, необхідно зважати на сучасні умови, в яких опинилась Україна. Війна, окупація певних територій, масштабне знищення ґрунтового покриву, небезпека постійних обстрілів не дають можливостей на сьогоднішній день застосовувати в повній мірі всі види і заходи відновлення земель і ґрунтів. Але це не означає, що треба зупинити пошуки оптимальних шляхів повернення екологічного стану цих природних і таких важливих для економіки країни ресурсів.

У матеріалах робочої групи «Екологічна безпека» Національної ради з відновлення України від наслідків війни був розроблений Проект Плану відновлення України від

6 липня 2022 року. За напрямом «Збалансованого використання природних ресурсів в умовах підвищеного попиту і обмежених можливостей» пропонується, за рахунок консервації земельних ділянок зменшити деградацію ґрунтів та вирішити проблему опустелювання на ділянках, що підверглись воєнному впливу. Для відтворення природних властивостей ґрунтів та збереження земель і приведення їх до безпечного екологічного стану, пропонується запровадити та вдосконалити нормативно-правові акти щодо заходів відновлення агроєкологічних функцій ґрунтів та продуктивності агроєкосистем. У матеріалах передбачалося здійснити нормативно-правове забезпечення, за рахунок прийняття таких актів: Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення лінійних та інших агролісомеліоративних насаджень» Закону України «Про спрощення процедури консервації земель», завдяки чому вдалось би вдосконалити законодавство про консервацію земель, оскільки сучасна нормативно-правова база значно ускладнює проведення такого заходу відновлення. На даний момент зазначені закони не прийняті Верховною Радою України та не входять до числа законопроектів, тому питання про впровадження зазначених актів, для забезпечення програми відновлення, залишається актуальним [10]. Окрім цього, реалізація плану передбачає дотримання Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель, яку було затверджено розпорядженням КМУ від 19 січня 2022 року. Цільова програма впроваджується на строк до 2032 року та забезпечує моніторинг земель і якості ґрунтів, захист земель від шкідливого антропогенного впливу, а також відтворення і підвищення родючості ґрунтів [11]. До того ж, як було зазначено раніше, вагомою проблемою запровадження заходів відновлення є недостатнє фінансування. Тому в зазначеній програмі пропонується і джерела їх фінансування, зокрема Національний фонд відновлення, Державний бюджет, місцеві бюджети, кошти власників і користувачів земельних ділянок, кошти спонсорів [10].

Також у зазначених матеріалах піднімається проблема мінування, яка ускладнює, а часто й унеможливає будь-який захід відновлення. Через повномасштабне вторгнення Україна стала однією з найбільш забруднених країн світу вибухонебезпечними предметами. Мінування становить величезну небезпеку для багатьох складників навколишнього середовища і представляє потенційну загрозу для самого існування та органічного різноманіття ґрунтів. Оскільки після розриву міни відбувається порушення ґрунтового покриву, безпосередньо забруднення важкими металами ґрунту і як наслідок, через небезпечний склад ґрунту, слідує неможливість використання пошкоджених земель за їх цільовим призначенням. На підставі аналізу нормативно-правових актів, виданих органами державної влади, можемо констатувати, що на пошкоджених територіях впроваджуються заходи регулювання розмінування. Зокрема, весною 2024 року на підставі оновлення Кабінетом Міністрів України «Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для компенсацій витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення», передбачається відшкодування 80% коштів, витрачених на розмінування фермерських угідь [12]. Таким чином, актуалізується проблема зачищення земель від вибухонебезпечних предметів, інших небезпечних речовин і матеріалів та запроваджуються програми щодо їх охорони та відновлення.

Отже, запровадженню та застосуванню будь-якого заходу відновлення ґрунтів буде передувати розмінування територій та знешкодження боєприпасів. Оскільки, щодо забруднених вибухонебезпечними предметами земель рекультивацию, консервацію, меліорацію та інші способи відновлення застосувати поки що просто неможливо, саме тому першочергово має бути здійснено розмінування. Лише

після завершення цих процесів вдасться відновити родючий стан ґрунту та забезпечити використання земель за їх цільовим призначенням. Про це також наголошувалося в дослідженні Всеукраїнської Асоціації ОТГ з ГО «Екодія» на базі платформ «Безпека: Екологія» та «Сільський розвиток: Земельні відносини» та в наукових джерелах.

Висновок. Таким чином, існує нагальна потреба у покращенні правового регулювання відновлення земель у воєнний і післявоєнний час. Внаслідок війни ґрунти піддаються різним видам впливу, зокрема механічному, хімічному, біологічному, а також їх засміченню, на підставі чого відбуваються зсуви та руйнування ґрунтового покриву, появи ерозії, підвищення токсичності забрудненню шкідливими елементами та втрата родючості ґрунтів. Все це призводить до неможливості використання землі за її призначенням, саме тому необхідна активізація програм

щодо можливої протидії такому впливу та застосування підготовчих заходів для відновлення стану ґрунтів. Першочерговим повинно стати розмінування території, задля можливості проведення рекультивациі, консервації, меліорації та інших заходів відновлення ґрунтового покриву. За рахунок чого вдасться відновити екологічний стан, родючість, поліпшити показники орного шару ґрунту, а також покращення його хімічних та фізичних властивостей. Всі зазначені заходи потребують законодавчого врегулювання, тому за рахунок прийняття нових нормативно-правових актів або внесення змін до вже чинних це допоможе покращити та систематизувати сферу відновлення земель, а відповідно і ґрунтів. Саме тому доцільно звернути увагу на зазначені в статті дослідження, та за врахування пропозицій і програм, вдосконалити та вирішити проблему відновлення ґрунтів зруйнованих внаслідок воєнних дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балюк С.А., Кучер А.В., Солоха М.О., Соловей В.Б. Оцінювання впливу збройної агресії РФ на ґрунтовий покрив України. *Український географічний журнал*. 2024. № 1(125). С. 7–18.
2. Вплив війни Росії проти України на стан українських ґрунтів. Результати аналізу / О. Голубцов, Л. Сорокіна, А. Сплодитель, С. Чумаченко. Київ: ГО "Центр екологічних ініціатив «Екодія», 2023. 32 с. URL: <https://ecoaction.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/zabrudnennia-zemel-vid-rosii-summary.pdf>.
3. Паньків З. П. Ґрунтові ресурси: значення та функції. *Вісник Одеського національного університету*. Серія «Географічні та геологічні науки». 2015. Вип. 2. С. 92.
4. Лісова Т. В. Правове забезпечення відновлення земель: теоретичні і практичні проблеми: моногр. Харків: Юрайт, 2020. 396 с.
5. Гавриш Н.С. Організаційно-правова форма забезпечення ефективного використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип.92. С. 100-104.
6. Анісімова Г.В., Шеховцов В.В., Донець О.В. Організаційно-правові заходи відтворення та підвищення родючості ґрунтів і продуктивності земель лісгосподарського призначення в умовах євроінтеграційних процесів. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 1 (78). С. 45–60.
7. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 16.10.2024).
8. Про меліорацію земель: Закон України від 14.01.2000 р. № 1389-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1389-14#Text> (дата звернення: 19.10.2024).
9. Про схвалення Стратегії зрощення та дренажу в Україні на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.08.2019 р. № 688-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D1%80#Text> (дата звернення: 19.10.2024).
10. Матеріали робочої групи «Екологічна безпека»: план відновлення України: проект/ Національна рада з відновлення України від наслідків війни від липня 2022 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/environmental-safety-assembly.pdf>.
11. Концепція Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 січня 2022 р. № 70-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 20.10.2024).
12. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення компенсації витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення: постанова Кабінету Міністрів України від 12 березня 2024 р. № 284. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/284-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.10.2024).

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ

INTERNATIONAL LEGAL ISSUES OF NUCLEAR ENERGY SECURITY

Гайворонський Д.А., студент I курсу магістратури факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Левченко В.Р., студент I курсу магістратури факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглядаються ключові міжнародно-правові аспекти забезпечення безпеки ядерної енергетики. Робота присвячена аналізу міжнародних правових механізмів, що регулюють безпечне використання ядерної енергетики. Стаття є ґрунтовним дослідженням і висвітлює ключові правові інструменти, необхідні для регулювання ядерної енергетики через призму міжнародного екологічного права. Враховуючи глобальну важливість безпечного розвитку ядерної енергетики, автори статті намагаються виявити ключові міжнародно-правові механізми, що спрямовані на забезпечення контролю за її безпечністю, ефективністю та запобіганням ризиків. Особлива увага приділяється правовому регулюванню діяльності ядерних об'єктів, міжнародним стандартам безпеки та механізмам запобігання ядерним інцидентам. Аналізуються міжнародні угоди, зокрема Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) та Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду. Окремо розглядається роль Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) у забезпеченні контролю за безпечним використанням ядерної енергії та мінімізації ризиків, пов'язаних із ядерними технологіями. Окрім цього, автори звертаються до питання відповідальності держав за потенційні екологічні та людські втрати в разі аварій. Окремо наголошується на важливості вдосконалення механізмів відповідальності за екологічні й соціальні наслідки потенційних аварій на ядерних об'єктах, а також ролі міжнародної спільноти в контролі за дотриманням цих зобов'язань. У статті підкреслюється важливість міжнародної співпраці та інтеграції правових норм для забезпечення стабільного розвитку ядерної енергетики. Автори аналізують міжнародну практику впровадження екологічних стандартів у ядерну енергетику та наголошують на важливості дотримання принципів сталого розвитку та запобігання ризикам для довкілля. Стаття підкреслює, що ефективне міжнародне правове регулювання з урахуванням доктринального здобутку галузі міжнародного екологічного права є ключовим елементом для безпечного використання ядерної енергії та мінімізації її впливу на навколишнє середовище.

Ключові слова: ядерна енергетика, ядерна відповідальність, ядерна безпека, технології, міжнародні договори, атомні реактори, мирний атом.

The article considers the key international legal aspects of ensuring the safety of nuclear energy. The work is devoted to the analysis of international legal mechanisms regulating the safe use of nuclear energy. The article is a thorough study and highlights the key legal instruments needed to regulate nuclear energy through the lens of international environmental law. Taking into account the global importance of the safe development of nuclear energy, the authors of the article try to identify key international legal mechanisms aimed at ensuring control over its safety, efficiency and risk prevention. Special attention is paid to the legal regulation of nuclear facilities, international safety standards and nuclear incident prevention mechanisms. International agreements are analyzed, in particular the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT) and the Vienna Convention on Civil Liability for Nuclear Damage. The role of the International Atomic Energy Agency (IAEA) in ensuring control over the safe use of nuclear energy and minimizing the risks associated with nuclear technologies is considered separately. In addition, the authors address the issue of the responsibility of states for potential environmental and human losses in the event of accidents. The importance of improving the mechanisms of responsibility for the environmental and social consequences of potential accidents at nuclear facilities, as well as the role of the international community in monitoring compliance with these obligations, is emphasized separately. The article emphasizes the importance of international cooperation and integration of legal norms to ensure the stable development of nuclear energy. The authors analyze the international practice of implementing environmental standards in nuclear energy and emphasize the importance of observing the principles of sustainable development and preventing environmental risks. The article emphasizes that effective international legal regulation is a key element for the safe use of nuclear energy and minimizing its impact on the environment.

Key words: nuclear energy, nuclear liability, nuclear safety, technology, international treaties, nuclear reactors, peaceful atom.

Ядерна технологія бере свій початок із відкриттів у галузі ядерної фізики на початку XX століття. Незважаючи на переважну спрямованість на військові цілі, зокрема на створення ядерної зброї, вбачався серйозний потенціал щодо мирного використання ядерної енергії. Ядерна енергетика стала розглядатися як перспективне джерело енергії, здатне забезпечити великі обсяги електроенергії без викидів вуглекислого газу. Поворотним моментом у цьому напрямі стало звернення президента США Дуайта Ейзенхауера в 1953 році до ООН з промовою під назвою «Атом для миру». Він запропонував міжнародне співробітництво для розвитку мирного використання ядерної енергії та створення спеціальної міжнародної організації для контролю за ядерними технологіями [1].

Міжнародно-правове регулювання покладає на сторони однакові права і обов'язки зводячи їх діяльність до певної сукупності стандартів, відповідно до яких провадиться предмет такого регулювання. Тож, цілком природно, що зі зростанням кількості країн, які почали розвивати ядерні програми, постала потреба у міжнародному правовому регулюванні.

Міжнародно-правові документи у сфері енергетичної та ядерної безпеки на сьогодні охоплюють широкий діа-

пазон питань, що стосуються як організаційно-правових, так і технічних аспектів, які мають глобальну важливість.

Міжнародне нормативне регулювання ядерної енергетики створює правову та інституційну базу для контролю за безпекою, мирним використанням атомної енергії та запобіганням поширенню ядерної зброї. Це регулювання здійснюється через комплекс міжнародних угод, норм і стандартів, розроблених та підтримуваних міжнародними організаціями. Його основними цілями є забезпечення безпеки атомних електростанцій, захист людей та довкілля, а також попередження ризиків, пов'язаних із використанням ядерних технологій у військових цілях.

Наразі головною метою міжнародного нормативного регулювання є забезпечення безпеки ядерних об'єктів і процесів. Це включає стандарти ядерної безпеки, процедури поводження з радіоактивними матеріалами та відходами, вимоги до фізичного захисту ядерних об'єктів.

Фундаментальним актом міжнародного екологічного права в цій галузі є Договір про нерозповсюдження ядерної зброї [2] (ДНЯЗ), є першим спеціальним нормативно-правовим актом розвитку мирного використання атомної енергії.

ДНЯЗ складається з преамбули та одинадцяти статей. Незважаючи на те, що концепція «стовпів» ніде в ДНЯЗ не виражена, договір, тим не менш, інколи тлумачиться як система з трьох стовпів, з неявним балансом між ними: нерозповсюдження, роззброєння, і право використовувати ядерні технології в мирних цілях.

Основну увагу для цієї статті необхідно приділити 3 стовпу – країни, що підписали договір, мають право розвивати мирні ядерні програми для забезпечення своїх енергетичних та наукових потреб. Водночас вони повинні дотримуватись суворих стандартів безпеки і підлягати міжнародному контролю, щоб гарантувати, що ядерні матеріали не будуть використані для військових цілей. Також, цей так званий третій стовп передбачає передачу ядерних технологій і матеріалів сторонам ДНЯЗ для мирних цілей у розвитку цивільних ядерно-енергетичних програм у цих країнах, підлягаючи гарантіям МАГАТЕ, щоб продемонструвати, що їхні ядерні програми не використовуються для розробки ядерної зброї [3].

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї – зокрема містить положення про Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ).

Неодноразово доречно зазначалось, що у формуванні глобальної ядерної безпеки головна організуюча роль належить найбільшим міжнародним організаціям [4].

Агентство було створено як незалежну міжурядову організацію в системі ООН в 1957 році, але з появою Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), його робота набула особливого значення, оскільки ДНЯЗ зроби обов'язковою для кожної держави-учасниці укласти з МАГАТЕ угоду про гарантії.

МАГАТЕ було створено у 1957 році у відповідь на побоювання та очікування, породжені відкриттями та різноманітним використанням ядерних технологій. Початком створення Агентства стало звернення президента США Ейзенхауера до Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 8 грудня 1953 року з промовою «Атом для миру».

Ратифікація президентом Ейзенхауером Статуту 29 липня 1957 року знаменує собою офіційне народження Міжнародного агентства з атомної енергії. На прес-конференції після церемонії підписання в Рожевому саду Білого дому у Вашингтоні, округ Колумбія, президент Ейзенхауер згадав своє звернення до Генеральної Асамблеї ООН у грудні 1953 року, в якому він запропонував заснувати МАГАТЕ. Від самого початку їй було доручено співпрацювати з державами-членами та численними партнерами по всьому світу з метою сприяння розвитку безпечних, надійних та мирних ядерних технологій [5].

Стаття II Статуту МАГАТЕ визначає подвійні цілі Агентства як сприяння мирному використанню атомної енергії та «забезпечення, наскільки це можливо, щоб допомога, яка надається ним або на його запит або під його наглядом або контролем, не використовувалася таким чином, щоб сприяти будь-яким військовим цілям» [6]. Для цього МАГАТЕ уповноважено відповідно до статті III.A.5 Статуту «встановлювати та застосовувати гарантії, призначені для забезпечення того, щоб спеціальні матеріали, що розщеплюються, та інші матеріали, послуги, обладнання, засоби та інформація, надані Агентством або на його на прохання або під її наглядом чи контролем не використовуються таким чином, щоб сприяти будь-яким військовим цілям, на прохання сторін, до будь-якої двосторонньої чи багатосторонньої домовленості або на прохання держави, до будь-якої; діяльності цієї держави в галузі атомної енергії».

Загалом ДНЯЗ є основним інструментом у боротьбі з поширенням ядерної зброї. Завдяки механізмам інспекцій і контролю, які здійснює Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ), договір дозволяє стежити за тим, як країни використовують ядерні матеріали. Це забезпечує міжнародну прозорість і підзвітність у ядерній сфері.

Конвенція про ядерну безпеку (Convention on Nuclear Safety, CNS) [7] є важливим міжнародним договором, спрямованим на підвищення рівня ядерної безпеки у всьому світі. Прийнята 17 червня 1994 року під егідою МАГАТЕ, конвенція встановлює обов'язкові вимоги для держав, що використовують ядерні установки, з метою забезпечення їх безпечної експлуатації. Вона охоплює як технологічні, так і адміністративні аспекти безпеки ядерних об'єктів.

За цією конвенцією кожна держава-член зобов'язана періодично надавати національні доповіді, в яких детально описується стан ядерної безпеки в країні, виконання зобов'язань за Конвенцією, заходи, що вживаються для забезпечення безпеки ядерних установок. Відповідно до Конвенції, регулярно проводяться оглядові наради держав-членів. На цих зустрічах представники країн аналізують національні доповіді та обговорюють досягнення і проблеми у сфері ядерної безпеки. Це сприяє обміну досвідом і підвищенню загального рівня безпеки.

Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу (КФЗЯМ) [8], прийнята у 1979 році, є одним з ключових міжнародних документів, що регулює заходи із забезпечення фізичної безпеки ядерних матеріалів під час їх використання, зберігання та транспортування. Оригінальна версія Конвенції охоплювала лише питання міжнародного транспортування ядерного матеріалу. Однак, з огляду на зростаючі загрози тероризму та незаконного використання ядерних матеріалів, у 2005 році до Конвенції було внесено значні зміни, які суттєво розширили її сферу застосування [9]. Ці поправки розширили вимоги до фізичного захисту на всі етапи поводження з ядерним матеріалом: виробництво, використання, зберігання та транспортування всередині країни. Це було важливим кроком у напрямку посилення безпеки не тільки під час переміщення матеріалів між країнами, але і на національному рівні.

Загалом КФЗЯМ встановлює міжнародні стандарти для захисту ядерних об'єктів і матеріалів від загроз, таких як крадіжка, саботаж і терористичні атаки.

Об'єднана конвенція про безпеку поводження з відпрацьованим паливом та безпеку поводження з радіоактивними відходами [10] була прийнята в 1997 році і є першою міжнародною угодою, що регулює безпеку поводження з відпрацьованим паливом та радіоактивними відходами. Країни-учасниці регулярно надають звіти про виконання своїх зобов'язань щодо безпеки поводження з радіоактивними відходами та відпрацьованим паливом. МАГАТЕ контролює дотримання норм Конвенції та проводить оглядові місії для оцінки безпеки.

Також важливими в цьому контексті є Конвенція про оперативне повідомлення про ядерну аварію [11] та Конвенція про допомогу в разі ядерної або радіаційної аварії [12].

Прийняті в 1986 році після Чорнобильської аварії, ці конвенції зобов'язує країни негайно повідомляти інші держави та МАГАТЕ про ядерні аварії, які можуть мати транскордонні радіоактивні наслідки. Вони спрямовані на швидке реагування та запобігання поширенню радіоактивного забруднення. Встановлюють механізми для надання міжнародної допомоги у випадку ядерних або радіаційних аварій та зобов'язують країни співпрацювати та надавати допомогу в разі інцидентів, що можуть загрожувати громадськості або довкіллю.

Незважаючи на доволі об'ємний світовий доробок, як з точки зору наукового обґрунтування, так і з точки зору міжнародно-правового регулювання ряд викликів все ще постають перед країнами світу на шляху до поглиблення використання «мирного атому». Окрім вищенаведених ризиків атомної енергетики варто звернути увагу і на міжнародні ризики.

Так, збагачений уран є критично важливим компонентом як для виробництва цивільної ядерної енергії, так і для військової ядерної зброї.

Критично важливо забезпечити належний контроль за використанням ядерних матеріалів для енергетичних цілей. Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) відповідає за перевірку дотримання вимог безпеки та запобігання несанкціонованому використанню ядерних матеріалів. Проте, недостатня кількість фінансування, обмежені ресурси та недобросовісність урядів країн часто ускладнюють виконання цих функцій, особливо у країнах, що розвиваються, або в умовах політичної нестабільності.

Використання ядерної енергії для мирних цілей, незважаючи на численні переваги, пов'язане з високими ризиками, включаючи потенційні ядерні інциденти, які можуть мати катастрофічні наслідки як для постраждалих країн, так і для міжнародного співтовариства в цілому.

Магістральною проблемою вважаємо масштаби потенційних міжнародних катастроф у разі збільшення використання атомних електростанцій з огляду на всесвітній досвід аварій на Чорнобильській АЕС та АЕС Фукусіма-1.

Власне як зауважує Томас Хочман «загалом антиядерний табір, що складається в основному з прихильників безпеки та охорони природи, стверджує, що ризики, пов'язані з ядерними відходами та попаданням радіації у природу, переважають будь-які переваги, які може запропонувати ядерна енергія» [13].

Намагаючись убезпечити світ від чергових ядерних антропогенних впливів, після аварії на АЕС «Фукусіма-1», реагуючи на цю неординарну подію, держави-члени МАГАТЕ ухвалили «План дій» з ядерної безпеки [14]. Цей План передбачає 12 основних напрямів щодо вдосконалення системи безпеки в галузі атомної енергетики. Згодом провідним країнам світу вдалося досягти помітного прогресу з більшості зазначених напрямів.

Також, МАГАТЕ є депозитарієм кількох міжнародно-правових документів щодо цивільної відповідальності за ядерну шкоду, спрямованих на забезпечення наявності компенсації за шкоду, у тому числі трансграничну, спричинену ядерним інцидентом на ядерній установці або під час транспортування ядерного матеріалу до або з установки. До них належать Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та Протокол про внесення до неї поправок, Спільний протокол щодо застосування Віденської конвенції та Паризької конвенції та Конвенція про додаткову компенсацію за ядерну шкоду [15].

Віденська та Паризька конвенції відображають схожий режим міжнародно-правової майнової відповідальності за ядерну шкоду.

Основними принципами міжнародної відповідальності, встановлені цими конвенціями є:

- Безумовна відповідальність оператора: Відповідальність за ядерний інцидент лежить на операторі ядерного об'єкта, незалежно від його вини. Це означає, що оператор зобов'язаний компенсувати завдану шкоду, навіть якщо інцидент стався без його прямої вини або недбалості.

- Фінансові обмеження відповідальності: Хоча оператори несуть відповідальність за шкоду, Віденська конвенція передбачає фінансові обмеження щодо компенсаційних зобов'язань, встановлюючи верхні межі суми, яку оператор може виплатити постраждалим.

- Державні гарантії: Якщо сума компенсації перевищує ліміт, встановлений для оператора, держава, де стався інцидент, може взяти на себе відповідальність за додаткову компенсацію, залежно від національних законів або міжнародних домовленостей [16].

Однак договірні сторони Паризької конвенції не є сторонами Віденської конвенції і навпаки. Відсутність

договірних відносин між Договірними сторонами обох Конвенцій створює проблеми, пов'язані, зокрема, з географічним охопленням режиму, оскільки шкода, заподіяна на території держав, які не є Договірними державами, не обов'язково повинна компенсуватися за обома Конвенціями.

Для подолання цієї нормативної прогалини сторонами був укладений спільний протокол щодо застосування цих конвенцій. У МАГАТЕ зазначають, що він «призначений для встановлення договірних відносин між Договірними сторонами Віденської конвенції та Договірними сторонами Паризької конвенції, а також для усунення конфліктів, які можуть виникнути внаслідок одночасного застосування обох Конвенцій до одного ядерного інциденту» [17]. Сторони детермінували застосовне право місцем розташування ядерної установи на якій виник ядерний інцидент, або, якщо шкода була завдана при транспортуванні, місцем розташування ядерної установи яка несе відповідальність за перевезення ядерного матеріалу.

Окрім потенційних небезпек, політизація ядерної енергетики не дає можливості забезпечити повноцінний міжнародно-правовий консенсус. Ядерна енергетика є однією з найбільш політизованих сфер міжнародних відносин через її багатовимірний характер, що охоплює безпекові, екологічні, економічні та стратегічні інтереси держав. Політичні партії і лобістські групи, що підтримують ті чи інші погляди, активно впливають на ухвалення рішень. У країнах, таких як Німеччина, Австрія, Італія ухвалюються рішення про відмову від ядерної енергетики. А неадекватні дії країн, таких як РФ, змушують засумніватися у дієвості міжнародного права в галузі ядерної енергетики.

Висновок. Таким чином, особливості ядерної енергетики вказує на необхідність ґрунтовної міжнародної кооперації для як запобігання розповсюдження ядерної інженерії військового призначення, так і для забезпечення світової та регіональної безпеки, для забезпечення можливості використання «мирного атома» з точки зору економічності та розвитку нових підходів до сталих методів ядерної енергетики.

Аналіз міжнародно-правового регулювання ядерної енергетики свідчить про постійне вдосконалення нормативності у сфері ядерної безпеки. Хоча ключову роль у розвитку таких норм відіграють держави, які мають ядерний потенціал, важливий внесок у забезпечення глобальної безпеки здійснюють і міжнародні організації, зокрема МАГАТЕ. Завдяки координації міжнародних зусиль, такі угоди, як ДНЯЗ та Віденська конвенція, встановлюють важливі механізми захисту від ризиків, пов'язаних із використанням ядерної енергії. Це дозволяє забезпечувати контроль за безпечним використанням атомних технологій і сприяє зменшенню загроз, які можуть виникати у результаті ядерних інцидентів.

Однак, на наше переконання незважаючи на наявність значної кількості міжнародних договорів і організацій, які регулюють використання ядерної енергії, існує низка недоліків у правових та інституційних механізмах, які ускладнюють ефективне управління ризиками, пов'язаними з ядерною енергетикою, особливо в контексті невідвротної політизації питання «мирного атома». Деякі країни можуть блокувати прийняття або впровадження більш суворих стандартів ядерної безпеки з міркувань економічної вигоди, що ставить під загрозу міжнародну безпеку. А якщо порушником є країна власник ядерного потенціалу фактично відсутній інструмент, який міг би забезпечити безпеку енергетичних об'єктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Atoms for Peace. *Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)* : веб-сайт. URL: <https://www.iaea.org/about/history/atoms-for-peace-speech> (дата звернення: 01.09.2024).
1. 2. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. *Верховна Рада України* : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098#Text (дата звернення: 02.09.2024).

2. Ingrid Kirsten, Mara Zarka. Balancing the Three Pillars of the NPT: How can Promoting Peaceful Uses Help? *EU Non-Proliferation and Disarmament Consortium*, 2022. №79. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/2022-05/eunpdc_no_79.pdf (дата звернення: 03.09.2024).
3. Стрельбицька Л.М., Стрельбицький М.П., Міжнародно-правове регулювання забезпечення енергетичної та ядерної безпеки України в умовах війни. *Інформація і Право*. 2023. № 1(44)/2023. С. 177-189.
4. International Atomic Energy Agency. History. *Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)* : веб-сайт. URL: <https://www.iaea.org/about/overview/history> (дата звернення: 04.09.2024).
5. Статут Міжнародного агентства по атомній енергії. *Верховна Рада України* : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_164#Text (дата звернення: 05.09.2024).
6. Vienna declaration on nuclear safety. *Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)* : веб-сайт. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/infirc872.pdf> (дата звернення: 06.09.2024).
7. Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних установок. *Верховна Рада України* : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_024 (дата звернення: 07.09.2024).
8. Поправка до Конвенції про фізичний захист ядерного матеріалу. *Верховна Рада України* : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/951_013#Text (дата звернення: 10.09.2024).
9. Об'єднана конвенція про безпеку поводження з відпрацьованим паливом та про безпеку поводження з радіоактивними відходами. *Верховна Рада України* : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_335#Text (дата звернення: 15.09.2024).
10. Convention on Early Notification of a Nuclear Accident. *Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)* : веб-сайт. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/infirc335.pdf> (дата звернення: 16.09.2024).
11. Convention on Assistance in the Case of a Nuclear Accident or Radiological Emergency. *Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)* : веб-сайт. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/infirc336.pdf> (дата звернення: 17.09.2024).
12. Hochman T. What's Holding Back Nuclear in America? *Forum. A quarterly journal for debating energy issue and policies*. 2024. ISSUE 139. P. 61-64.
13. 14. IAEA Action Plan on Nuclear Safety. *Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)* : веб-сайт. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/actionplannns.pdf> (дата звернення: 18.09.2024).
14. Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ). Конвенції про відповідальність за ядерну шкоду. *Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)* : веб-сайт. URL: <https://www.iaea.org/topics/nuclear-liability-conventions> (дата звернення: 20.09.2024).
15. Les Iryna. INTERNATIONAL LEGAL MECHANISMS OF LIABILITY FOR NUCLEAR DAMAGE. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2024. No 3. P. 135-141(дата звернення: 25.09.2024).
16. Joint Protocol Relating to the Application of the Vienna Convention and the Paris Convention. *Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)* : веб-сайт. URL: <https://www.iaea.org/topics/nuclear-liability-conventions/joint-protocol-relating-to-application-of-vienna-convention-and-paris-convention> (дата звернення: 26.09.2024).

ЕКОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

ENVIRONMENTAL CHALLENGES ON THE PATH TO UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION

Ігнатів М.П., студент I курсу магістратури
факультету слідчої та детективної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Савчук О.О., к.ю.н.,
доцентка кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Вступ. Європейська інтеграція України вимагає адаптації національної екологічної політики до стандартів Європейського Союзу. Це включає вирішення низки екологічних проблем, таких як забруднення повітря, водних ресурсів, управління відходами та збереження біорізноманіття. Виконання зобов'язань за Угодою про асоціацію з ЄС вимагає від України не тільки модернізації національної правової бази, але й значних зусиль у сфері збереження природних ресурсів, охорони довкілля та впровадження принципів сталого розвитку. Особливо актуальними є питання зменшення викидів парникових газів, управління відходами, охорони водних ресурсів та боротьби з деградацією земель. Адаптація до екологічних стандартів ЄС є не лише викликом, але й можливістю для підвищення екологічної стійкості України, що сприятиме покращенню якості життя населення та розвитку зеленої економіки.

Мета. Метою дослідження є аналіз основних екологічних викликів, з якими стикається Україна в процесі європейської інтеграції, та оцінка можливостей адаптації національної екологічної політики до стандартів Європейського Союзу. Дослідження також спрямоване на виявлення ключових проблем у сфері охорони навколишнього середовища, які потребують термінового вирішення, та визначення перспектив їх подолання через імплементацію екологічних директив ЄС у національне законодавство України.

Матеріали і методи. У дослідженні використано комплексний підхід до вивчення екологічних викликів європейської інтеграції України. Основними джерелами інформації стали національні та міжнародні нормативно-правові акти, зокрема Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, директиви ЄС у сфері охорони довкілля, а також наукові праці, дослідження та аналітичні звіти.

Для досягнення поставленої мети застосовано наступні методи:

- Системний підхід для аналізу взаємозв'язків між різними екологічними проблемами та можливостями їх комплексного вирішення;
- Метод прогнозування для оцінки перспектив імплементації європейських екологічних стандартів в українське законодавство.

Результати. В Україні імплементація європейських екологічних норм стикається з багатьма викликами. Попри прогресивні законодавчі ініціативи, реальна реалізація залишається проблемною через невиконання норм. Дерегуляція може негативно вплинути на природоохоронні механізми, тому важливо зберігати екологічні стандарти. Управління відходами потребує термінового вдосконалення, оскільки відсутність національних планів призводить до низького рівня переробки. Словенія демонструє успішний приклад зменшення обсягів захоронення відходів завдяки адаптації європейських норм. Охорона природи й біорізноманіття в Україні також потребує покращення, адже забруднення екосистем залишається серйозною проблемою. Якість повітря покращується, але потрібно зменшити викиди забруднюючих речовин. Співпраця з міжнародними організаціями допоможе Україні впроваджувати нові технології та покращувати екологічний стан.

Розробка національного механізму дотримання екологічного законодавства та звітування зміцнить екологічну політику. Успішна імплементація норм вимагатиме комплексного підходу від держави, бізнесу та суспільства.

Перспективи. Перспективи імплементації європейських екологічних норм в Україні виглядають обнадійливо, але вимагають активних зусиль. Важливим кроком стане вдосконалення законодавчої бази для ефективного виконання європейських стандартів через адаптацію нормативно-правових актів та запровадження нових законів, спрямованих на охорону довкілля.

Ключові слова: Європейська інтеграція, екологічні виклики, сталий розвиток, гармонізація законодавства, екологічні стандарти ЄС, охорона довкілля, управління відходами, збереження біорізноманіття, парникові гази, адаптація екологічної політики.

Introduction. European integration of Ukraine requires the adaptation of national environmental policy to the standards of the European Union. This includes addressing a number of environmental issues, such as air pollution, water resource management, waste management, and biodiversity conservation. Meeting obligations under the Association Agreement with the EU necessitates not only the modernization of the national legal framework but also significant efforts in preserving natural resources, protecting the environment, and implementing sustainable development principles. Particularly pressing are the issues of reducing greenhouse gas emissions, waste management, protecting water resources, and combating land degradation. Adapting to EU environmental standards is not only a challenge but also an opportunity to enhance Ukraine's environmental resilience, contributing to improved quality of life for the population and the development of a green economy.

Purpose. The aim of the research is to analyze the main environmental challenges faced by Ukraine in the process of European integration and to assess the opportunities for adapting national environmental policy to the standards of the European Union. The study also aims to identify key environmental issues that require urgent resolution and to determine the prospects for overcoming them through the implementation of EU environmental directives into Ukraine's national legislation.

Materials and methods. The research employs a comprehensive approach to studying the environmental challenges of Ukraine's European integration. The main sources of information include national and international legal acts, specifically the Association Agreement between Ukraine and the European Union, EU environmental directives, as well as scientific works, studies, and analytical reports.

To achieve the stated objective, the following methods were applied:

- Comparative legal analysis to examine the differences between Ukraine's environmental legislation and that of the European Union;
- A systematic approach to analyze the interconnections between various environmental issues and the opportunities for their integrated solutions;

- A forecasting method to assess the prospects for the implementation of European environmental standards into Ukrainian legislation.

Results. In Ukraine, the implementation of European environmental standards faces many challenges. Despite progressive legislative initiatives, real execution remains problematic due to non-compliance with regulations. Derogation can negatively impact environmental protection mechanisms, making it crucial to maintain ecological standards. Waste management requires urgent improvement, as the lack of national plans leads to low recycling rates. Slovenia demonstrates a successful example of reducing waste disposal volumes through the adaptation of European standards. The protection of nature and biodiversity in Ukraine also needs enhancement, as ecosystem pollution remains a serious issue. Air quality is improving, but emissions of pollutants need to be reduced. Cooperation with international organizations will help Ukraine introduce new technologies and improve the ecological situation. The development of a national mechanism for ensuring compliance with environmental legislation and reporting will strengthen environmental policy. Successful implementation of these standards will require a comprehensive approach from the government, business, and society.

Discussion. The prospects for implementing European environmental standards in Ukraine appear promising but require active efforts. An important step will be the improvement of the legislative framework to effectively enforce European standards through the adaptation of regulatory acts and the introduction of new laws aimed at environmental protection.

Key words: European integration, environmental challenges, sustainable development, harmonization of legislation, EU environmental standards, environmental protection, waste management, biodiversity conservation, greenhouse gases, adaptation of environmental policy.

Постановка проблеми. Європейська інтеграція України ставить перед країною низку важливих завдань у сфері екологічної політики та охорони довкілля. Вимоги Європейського Союзу до країн-кандидатів включають обов'язкову адаптацію національного законодавства до екологічних стандартів ЄС, що охоплюють широке коло питань: від скорочення викидів парникових газів і управління відходами до збереження біорізноманіття та раціонального використання природних ресурсів. Незважаючи на прогрес у цих сферах, Україна стикається з низкою екологічних проблем, серед яких брак фінансування природоохоронних заходів, занепад інфраструктури в містах, низька екологічна свідомість населення та невідповідність багатьох національних нормативно-правових актів найновішим європейським стандартам. Крім того, та інституційної слабкості у сфері екологічного моніторингу ускладнюють реалізацію реформ.

Основними викликами для екологічної політики України в контексті європейської інтеграції є ефективна імплементація європейських директив, модернізація природоохоронної інфраструктури, створення ефективних механізмів управління та підвищення корпоративної екологічної відповідальності. Вирішення цих питань має вирішальне значення для успішної інтеграції України до ЄС та забезпечення сталого розвитку країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження в цій сфері висвітлюють основні проблеми, а також пропонують можливі шляхи їх вирішення. У науковій статті О. І. Бондаря, С. М. Маджд, С. І. Чернов, О. М. Коваль «Екологічні виклики щодо європейської інтеграції України» [1, с. 4] досліджується вплив екологічних факторів на інтеграційні процеси. Автори акцентують увагу на необхідності впровадження законодавчих ініціатив, які відповідатимуть європейським стандартам екологічної безпеки. Вони виділяють ключові проблеми, такі як забруднення повітря і води, що потребують термінового вирішення. У доповіді Світлани Михайлівни Маджд «Екологічні виклики сталому розвитку суспільства в умовах військових дій» [2, с. 3] аналізуються специфічні екологічні проблеми, що виникають в умовах збройного конфлікту. Дослідження зосереджується на вивченні негативних наслідків військових дій для навколишнього середовища та пропонує рішення, ґрунтуючись на європейських практиках сталого розвитку. В. Г. Циватий у своїй роботі «Екологічна безпека та екологічна дипломатія держави в умовах новітніх трансформацій і глобалізації XXI століття» підкреслює важливість екологічної дипломатії для забезпечення екологічної безпеки та міжнародного співробітництва у вирішенні екологічних проблем в умовах глобалізації [3, с. 153]. І. М. Кушнір у дослідженні «Європейський зелений курс, як драйвер Європейської інтеграції України» [4, с. 73] аналізує можливості та виклики імплементації концепції Європейського зеленого курсу в Україні, стверджуючи, що вона може стати ключовим інструментом для сталого розвитку. Глушенко А. В. у статті «Особливості реалізації зеленого курсу в країнах ЄС на прикладі Румунії та Польщі: уроки для України» [5, с. 5] порівнює досвід реалізації зеленого курсу в ряді країн ЄС та пропонує адаптувати кращі практики для України, підкреслюючи необхідність вдосконалення екологічної політики відповідно до європейських стандартів. Узагальнюючи, сучасні дослідження в сфері екологічних викликів європейської інтеграції України підкреслюють важливість комплексного підходу до вирішення екологічних проблем, зокрема через адаптацію законодавства, міжнародне співробітництво та впровадження інноваційних практик для забезпечення сталого розвитку. Кожна з розглянутих робіт робить важливий внесок у розуміння специфіки екологічних проблем та шляхи їх подолання в контексті європейської інтеграції України.

Мета статті. Дослідження питання викликів які постають перед Україною в рамках європейської інтеграції та пропозиції шляхів їх подолання та вивчення

європейських практик сталого розвитку, які можуть бути адаптовані в Україні. Крім того, метою є підкреслити важливість міжнародного співробітництва та у забезпеченні екологічної безпеки та сталого розвитку країни в умовах глобалізації та європейської інтеграції.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: 1) нормативно-правове забезпечення, що регулює екологічні аспекти сталого розвитку; 2) праці вітчизняних та зарубіжних авторів, які аналізують екологічні виклики і практики сталого розвитку, зокрема в контексті їх впливу на навколишнє середовище.

У процесі здійснення дослідження було використано наступні наукові методи: теоретичного узагальнення та групування (для характеристики складових екологічної політики та аналізу впливу на навколишнє середовище); формалізації, аналізу та синтезу (для побудови схем взаємозв'язку між екологічними проблемами і стратегіями сталого розвитку); логічного узагальнення результатів (формулювання висновків про необхідність адаптації екологічної політики України до європейських стандартів).

Виклад основного матеріалу. Гармонізація екологічного законодавства України з правовою системою Європейського Союзу є критично важливим етапом на шляху до європейської інтеграції. Законодавство ЄС у сфері охорони довкілля містить ряд директив і регламентів, які забезпечують високі стандарти захисту природи. Для України, що має екологічні проблеми, включаючи забруднення повітря, води та ґрунту, імплементація європейських норм є необхідною умовою не тільки для інтеграції в ЄС, а й для покращення екологічної ситуації в країні. Основним законодавчим документом, що визначає напрямки адаптації законодавства, є Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затверджена Законом України від 18 березня 2004 року [6]. Ця програма передбачає адаптацію українського законодавства у відповідність до *acquis communautaire* (що включає як первинне, так і вторинне право ЄС). Важливо, що згідно з програмою, адаптація не повинна лише формально відображати європейські норми, а й бути пов'язана з реальними змінами у правозастосуванні та практиці. Україна є учасницею багатьох міжнародних екологічних угод, таких як Рамкова конвенція ООН про зміну клімату, Конвенція про біологічне різноманіття, а також протоколів до них. Важливість цих угод полягає в тому, що вони не лише зобов'язують державу виконувати певні екологічні норми, а й створюють платформу для міжнародного співробітництва в сфері охорони довкілля. Адаптація українського законодавства до цих міжнародних норм є важливим кроком на шляху до європейської інтеграції. На жаль, ефективність виконання міжнародних зобов'язань в Україні залишається низькою. Багато міжнародних угод не імplementовані в національне законодавство, що призводить до прогалин у правозастосуванні. Це, в свою чергу, негативно позначається на екологічній ситуації в країні. Сьогодні основні реформи у сфері довкілля в Україні відбуваються в рамках виконання екологічної складової Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [7]. Після ратифікації угоди усіма державами-членами ЄС, вона вступила в силу з 1 вересня 2017 року. Цей етап відкриває нові можливості, але водночас і нові виклики для України, оскільки спектр питань, які потребують реформування у сфері довкілля, значно розширився. Тепер Україні потрібно не лише адаптувати своє законодавство до європейських норм, а й активно співпрацювати з ЄС у конкретних екологічних темах. Однак зафіксовані угодою зобов'язання щодо імплементації директив і регламентів на момент підписання не завжди відповідають найновішим європейським нормам і сучасним підходам. Європейське законодавство є динамічним, і в Україні немає механізму для імплементації нових редакцій документів чи залучення

до обговорення актуальних питань, що, у свою чергу, ставить країну у позицію «наздоганяння» ЄС. Це заважає Україні впроваджувати передові рішення, вже вжиті європейськими партнерами, і в результаті країна стикається з ризиком відставання у сфері екологічного розвитку. Процес впровадження нових європейських положень у законодавство України також стикається з серйозними викликами. Одна з найгостріших проблем полягає в ефективному застосуванні на практиці прийнятих нормативно-правових актів, стратегій і планів дій. Незважаючи на прогресивність деяких законодавчих ініціатив, їх фактичне невиконання з боку як державних органів, так і простих громадян призводить до погіршення екологічної ситуації та якості життя населення. Додатковим викликом для імплементації екологічної політики в Україні є процес дерегуляції. Цей процес, спрямований на спрощення адміністративних процедур і покращення державного контролю, може негативно впливати на традиційні природоохоронні механізми. Спрощення ведення бізнесу є важливим, але воно не повинно відбуватися за рахунок охорони довкілля. В Європейському Союзі питання імплементації екологічного права та політики є одним із пріоритетних. Влада країн-членів приділяє велику увагу механізмам та інструментам, які покращують практику правозастосування в контексті політики «кращого регулювання». Цей досвід є надзвичайно актуальним для України, оскільки він може слугувати прикладом для удосконалення внутрішніх механізмів екологічного управління.

У контексті європейської інтеграції, набуття Україною статусу кандидата на членство в Європейському Союзі відкриває нові перспективи для розвитку екологічної політики та правового регулювання в Україні. Хоча країна ще не є членом ЄС, цей статус передбачає можливість адаптації європейських норм та стандартів у сфері екології, що, у свою чергу, вимагає розробки ефективних механізмів контролю за імплементацією екологічного законодавства. Можна зазначити, що основним завданням є не лише апроксимація європейських норм, а й забезпечення їх практичного виконання. Для цього важливу роль відіграє контрольна функція Європейської Комісії, яка здійснює моніторинг дотримання норм права ЄС. При цьому, хоча Україна не підпадає під механізми контролю, які діють для держав-членів, статус кандидата дозволяє спостерігати за практикою реалізації європейських норм у державі, що сприятиме розвитку внутрішніх механізмів контролю. Згідно з положеннями угоди, Європейська Комісія має право ініціювати розслідування щодо ймовірних порушень норм права ЄС на основі отриманих звітів від держав-членів або за власною ініціативою. У випадках виявлення порушень, Комісія може вдатися до адміністративних заходів, що в подальшому можуть привести до судового розгляду в Європейському Суді Правосуддя. Україна, маючи статус кандидата, повинна враховувати можливість підвищення рівня відповідальності щодо дотримання європейських норм, навіть без формального членства. Проте в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС, а також в інших міжнародних та національних документах, не передбачено специфічних механізмів перевірки імплементації екологічних норм в національне законодавство. Директиви ЄС містять механізми звітування для держав-членів щодо виконання ними умов, що може стати модулем для розробки аналогічних механізмів в Україні. Необхідно запровадити чіткий механізм звітування про виконання конкретних директив, враховуючи особливості національного законодавства. Директиви передбачають певні часові рамки та процедури подання звітів, які, хоча і є зобов'язанням лише для держав-членів, можуть бути адаптовані Україною для внутрішніх потреб. Наприклад, директива 2003/4/ЄС [8] про доступ громадськості до екологічної інформації визначає строки та порядок звітування, що можуть бути використані для

формування національної звітності. Слід зазначити, що ряд директив ЄС передбачає створення спеціалізованих органів для підтримки держав-членів у процесі імплементації. Україні важливо забезпечити механізми співпраці з цими органами, що дозволить не лише отримувати нові знання та технології, а й впроваджувати європейські практики у сфері охорони довкілля. Так, наприклад, директива 94/63/ЄС [9] про контроль викидів летючих органічних сполук передбачає створення комітетів, які можуть служити моделлю для формування аналогічних структур в Україні.

У лютому 2017 року було оприлюднено 28 звітів по країнах ЄС, в яких були визначені спільні виклики для держав-членів [10]. Ці виклики мають безпосереднє відношення до України, оскільки країна прагне інтегруватися до європейських структур та відповідати стандартам ЄС у сфері екології. Ось кілька основних проблем, які також стосуються України.

1. Управління відходами

Згідно з даними, питання поводження з відходами є надзвичайно актуальним для України, оскільки країна займає одне з провідних місць у світі за масштабами, гостротою та складністю цієї проблеми. В Україні значні обсяги відходів утворюються щоденно, а система їх управління часто не відповідає сучасним вимогам. Незважаючи на зусилля з модернізації системи, рівень переробки відходів залишається дуже низьким. На сьогоднішній день ситуація ускладнюється відсутністю комплексних національних та регіональних планів управління відходами. Система роздільного збору потребує значного вдосконалення, оскільки відсутність координації між різними адміністративними рівнями призводить до неефективного управління. Для покращення ситуації варто звернути увагу на успішні приклади країн ЄС, таких як Словенія, де завдяки підтримці ЄС вдалося значно зменшити обсяги захоронення відходів на полігонах та підвищити ефективність їх переробки. Україні варто перейняти такі приклади та адаптувати їх до власної ситуації [11].

2. Якість повітря

В Україні питання покращення якості повітря стало важливим елементом процесу європейської інтеграції. Хоча за останні десятиріччя спостерігаються позитивні зміни, країна все ще стикається з серйозними викликами, особливо щодо забруднення повітря від часток PM10 та оксидів азоту (NO₂). Для зменшення викидів PM10 від опалення необхідно впроваджувати заходи, що стосуються спалювання твердого палива, а також розробити стратегії для зменшення викидів NO₂, зокрема в центральних частинах міст з високим рівнем забруднення. Проблема забруднення від транспорту потребує комплексного підходу, який включає стратегічні плани мобільності для міст, спрямовані на зменшення впливу транспортного сектору на якість повітря. Надмірний шум залишається другою за значущістю після забруднення атмосферного повітря причиною, що завдає шкоди здоров'ю людей. Україні терміново необхідно завершити розробку шумових карт і планів дій для їх імплементації. Рекомендовані дії для покращення імплементації в Україні включають:

- Продовження тенденції зниження викидів забруднювачів повітря для досягнення повного дотримання національних порогів викидів та обмежень.
- Впровадження сільськогосподарських технологій з низькими викидами для зменшення викидів аміаку (NH₃).
- Моніторинг викидів летких неметанових органічних сполук.
- Зменшення викидів та концентрації PM10 шляхом скорочення забруднень, пов'язаних з енергетикою, транспортом та сільським господарством.
- Завершення розробки та затвердження планів дій щодо шуму.

3. Якість води

Якість води в Україні також потребує термінового вдосконалення. Лише в третині річок, озер та інших водних об'єктів в Україні можна вважати задовільною. Основні проблеми, що заважають покращенню якості води, пов'язані з:

1. Відсутність належного моніторингу та методів оцінки стану водних об'єктів.

2. Відсутністю координації між різними органами, відповідальними за управління водними ресурсами та природоохоронною політикою.

3. Нерегульовані тарифи на воду не відображають реальної вартості ресурсів, що свідчить про невідповідну цінову політику.

Запровадження національного механізму покращення дотримання екологічного законодавства створює унікальну можливість для комплексної оцінки існуючих екологічних практик в Україні, а також виявлення недоліків і можливостей для покращення. Оцінка ефективності екологічного законодавства дозволить з'ясувати, які з чинних заходів працюють, а які потребують оптимізації або скасування. Це може допомогти у формуванні системних змін у підходах до регулювання, особливо в критичних сферах, де екологічний ефект є низьким. Національний механізм, аналогічний механізму Перегляду імплементації в ЄС, дозволить Україні отримати цілісну картину про стан екологічної політики, виявити системні прогалини та залучити до процесу всі зацікавлені сторони, включаючи громадськість та бізнес. Такий підхід сприятиме формуванню діалогу між різними органами влади, що, в свою чергу, призведе до ефективнішого використання підтримки з боку ЄС. Запровадження такого механізму надасть можливість не тільки поліпшити дотримання екологічного законодавства, але й зміцнити культуру відповідальності за стан довкілля в Україні. Важливою складовою цього процесу є також використання передового досвіду ЄС, що може стати ключем до вирішення системних проблем. Отже, розвиток національного механізму покращення дотримання екологічної політики є необхідним кроком для інтеграції України в європейський екологічний простір. Це дозволить не лише відповідати європейським стандартам, але й забезпечити ефективний захист навколишнього середовища, що має важливе значення для сталого розвитку країни в цілому.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Європейська інтеграція України ставить перед країною низку серйозних завдань у сфері екологічної політики, які охоплюють як законодавчі, так і практичні аспекти охорони навколишнього середовища. Головною правовою вимогою для країн-кандидатів на вступ до Європейського Союзу є адаптація національного законодавства до *acquis communautaire* – сукупності законодавчих актів ЄС, що включають як первинне, так і вторинне право. У контексті екологічної політики це означає імплементацію низки європейських директив та регламентів, що регулюють питання захисту природи, зменшення викидів парникових газів, управління відходами, збереження біорізноманіття та раціонального використання природних ресурсів. Правовий аналіз положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС демонструє, що Україна зобов'язалася наблизити природоохоронне законодавство до європейських стандартів. Важливо розуміти, що інтеграція до ЄС зобов'язує Україну створити дієві механізми контролю за виконанням норм екологічного права, а також розробити відповідну

нормативно-правову базу для забезпечення ефективного впровадження екологічних стандартів.

Незважаючи на прогрес у прийнятті законодавства, Україна стикається з кількома нормативно-правовими викликами:

– Невідповідність багатьох національних нормативно-правових актів європейським стандартам. Хоча Україна активно працює над імплементацією директив ЄС, процес гармонізації часто затримується через складність юридичних процедур та недосконалість правозастосування. Особливо це стосується сфер управління відходами та захисту якості водних ресурсів.

– Відсутність механізмів для швидкої адаптації нових редакцій директив ЄС. Європейське законодавство є динамічним і постійно оновлюється, тому країнам-членам необхідно своєчасно впроваджувати нові положення. Однак в Україні відсутні ефективні механізми для постійної актуалізації національного законодавства відповідно до змін у праві ЄС, що створює певну правову прогалину і загрозу відставання.

Впровадження європейських норм у національне законодавство має ґрунтуватися на принципах превентивності, сталого розвитку та відповідальності забруднювачів. Принцип превентивності вимагає, щоб законодавчі акти були спрямовані на попередження екологічних порушень, а не лише на їх виправлення. В Україні цей принцип поки що недостатньо розвинений, і його реалізація вимагає створення ефективних механізмів екологічного моніторингу та аналізу ризиків. Принцип "забруднювач платить" є ключовим елементом європейського права, але в Україні він не завжди ефективно застосовується через проблеми із правозастосуванням та відсутність суворих санкцій за екологічні порушення. Це, в свою чергу, підриває можливість повного виконання екологічного законодавства. Адаптація екологічного законодавства повинна також враховувати необхідність встановлення дієвих механізмів контролю. Європейська Комісія здійснює моніторинг виконання норм права ЄС країнами-членами та має право ініціювати розслідування у випадках порушень. Хоча Україна ще не є членом ЄС і формально не підпадає під цей механізм, статус кандидата зобов'язує країну адаптувати аналогічні підходи для внутрішнього контролю. Серед пріоритетних заходів для покращення процесу інтеграції до європейського екологічного простору необхідно забезпечити чіткі юридичні механізми контролю за імплементацією директив ЄС. Крім того, важливо розробити національні правові інструменти, які дозволять вчасно адаптувати законодавство до змін у правовій системі ЄС. Посилення координації між державними органами, місцевими владними структурами та громадськими організаціями є ще однією важливою умовою для успішного впровадження екологічних ініціатив. Варто також приділити увагу зміцненню правозастосування через створення дієвих санкцій для порушників екологічного законодавства та забезпечити прозорість екологічної інформації для громадськості, що відповідає вимогам Директиви 2003/4/ЄС. Подальші юридичні дослідження повинні бути спрямовані на аналіз судової практики у сфері екологічного права в Україні, порівняння національного законодавства з директивами ЄС, а також розробку механізмів для ефективної участі громадськості у процесах прийняття екологічних рішень. Успішне виконання цих завдань дозволить Україні наблизитися до європейських стандартів та забезпечити сталий розвиток у сфері екологічної політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Екологічні виклики щодо європейської інтеграції України / О. І. Бондар, С. М. Маджд, С. І. Чернов, О. М. Коваль / Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 21 квітня 2023. – Харків : 2023 – С. 254-256.
2. Маджд С. М. Екологічні виклики сталому розвитку суспільства в умовах військових дій, «Актуальні проблеми, шляхи та перспективи розвитку ландшафтно-архітектурної, садово-паркового господарства, урбоєкології та фітомеліорації»: III Міжнарод. наук.-практич. конф., 21.09.2023 р.: тези доп. Біла Церква: 2023. С. 72-74.

3. Ціватий, В. Г. Екологічна безпека та екологічна дипломатія держави в умовах новітніх трансформацій і глобалізації XXI століття: інституціоналізація, інноваційна практика і нові виклики для навколишнього середовища (діаспоральний дискурс). Стратегія розвитку держави в умовах новітніх викликів міжнародному порядку: політичний, правовий, економічний, гуманітарний, екологічний виміри : зб. тез доп. Міжн. наук.-практ. конф.м. Тернопіль, 5 трав. 2020 р./ відп. за вип. А. В. Грубінко. – Тернопіль: ТНПУ, 2020. с. 153-158.
4. Кушнір І.М. Європейський зелений курс, як драйвер Європейської інтеграції України. Розвиток економіки України в нових реаліях міжнародних відносин: зб. матеріалів студентської наук.-практ. Інтернет-конф., 7 грудня 2022 р., м. Київ. КНЕУ, 2022. С. 71-73.
5. Глущенко А. В. Особливості реалізації зеленого курсу в країнах ЄС на прикладі Румунії та Польщі: уроки для України. Український державний університет науки і технологій. 2024. С. 1-5.
6. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18.03.2004 р. №1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text>
7. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Угода Україна від 27.06.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
8. Директива Європарламенту та Ради 2003/4/ЄС від 28.01.2003; URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32003L0004>
9. Директива N 94/63/ЄС про контроль викидів летючих органічних сполук (ЛОС), що виникають зі сховищ нафти та при її транспортуванні з терміналів до сервісних станцій URL: <https://www.fao.org/faolex/results/details/en/c/LEX-FAOC040511/>
10. Country reports – European Commission. URL: http://ec.europa.eu/environment/eir/country-reports/index_en.htm
11. Кращі європейські практики управління відходами. URL: https://epl.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/Krashchi_ES_praktuku_NET.pdf

ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРАВА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ENVIRONMENTAL ASPECTS OF LAND USE LAW

Кашкіна В.А., студентка II курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Литовченко М.О., студент II курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню питань щодо екологічних аспектів права землекористування. Автори акцентують увагу на тому, що на сьогодні суттєвого значення, для подолання проблеми в галузі землекористування, мають екологічні аспекти права землекористування, які охоплюють правові норми та принципи, що спрямовані на збереження, відновлення та раціональне використання земельних ресурсів з урахуванням екологічної безпеки та стійкості природних систем. У статті досліджуються основні екологічні аспекти землекористування, до яких, в першу чергу, відносяться: раціональне використання земель, відновлення земель, охорона земель.

Зазначено, що раціональне використання земель можна розглядати як систему заходів, спрямованих на забезпечення ефективного та екологічно безпечного використання земельних ресурсів. Наголошується, що важливими аспектами раціонального землекористування є оптимізація використання земель під різні види діяльності, а саме: сільське господарство, лісове господарство, промисловість тощо.

Підкреслено, що відновлення земель є важливим напрямом у праві землекористування, оскільки передбачає відповідні заходи, що забезпечують поліпшення якісного стану земель та відновлення їх екологічної функції. Зазначено, що одним із головних завдань охорони земель є збереження землі як найважливішого компонента навколишнього середовища і природного ресурсу. Підкреслюється, що заходи щодо охорони земель відіграють ключову роль у покращенні якісного стану земельних ресурсів, оскільки вони спрямовані на збереження та відновлення родючості ґрунтів, запобігання деградації та забрудненню земель, а також підтримку екологічної стійкості території.

У процесі дослідження наголошується, що екологічні аспекти права землекористування відіграють ключову роль у забезпеченні сталого розвитку, сприяють збереженню та відновленню земельних ресурсів, створюючи екологічно сприятливі умови для життя населення та розвитку економіки країни.

Ключові слова: відновлення земель, охорона земель, землекористування, раціональне використання, збереження земель.

The article is devoted to the study of issues related to environmental aspects of land use law. The author emphasizes that today the environmental aspects of land use law are of significant importance for overcoming the problem in the field of land use, which include legal norms and principles aimed at preserving, restoring and rational use of land resources, taking into account environmental safety and sustainability of natural systems. The article examines the main environmental aspects of land use, which include, first of all, rational use of land, land restoration, and land protection.

It is noted that rational land use can be viewed as a system of measures aimed at ensuring efficient and environmentally sound use of land resources. The author emphasizes that important aspects of rational land use include optimization of land use for various types of activities, namely, agriculture, forestry, industry, etc.

It is emphasized that land restoration is an important area of land use law, since it provides for appropriate measures to improve the quality of land and restore its ecological function. It is noted that one of the main tasks of land protection is to preserve land as an essential component of the environment and a natural resource. It is emphasized that land protection measures play a key role in improving the quality of land resources, as they are aimed at preserving and restoring soil fertility, preventing land degradation and pollution, and maintaining the environmental sustainability of territories.

The study emphasizes that the environmental aspects of land use law play a key role in ensuring sustainable development, contribute to the conservation and restoration of land resources, and create environmentally favorable conditions for the population and the development of the country's economy.

Key words: land restoration, land protection, land use, rational use, land conservation.

Сучасний стан земельних ресурсів більшості території України характеризується як напружений, а в окремих випадках кризовий, при цьому із тенденцією до погіршення. Це суттєво ускладнює соціально-економічний розвиток країни та її регіонів, негативно впливає на ландшафтне і біологічне різноманіття, а також на здоров'я і якість життя населення [1].

Згідно Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 січня 2022 р. № 70-р., основна причина такого становища полягає в нераціональному використанні земельно-ресурсного потенціалу держави, погіршенні якісного стану та зниженні продуктивності земель, неврегульованості зміни характеру функціонування землі як засобу виробництва в умовах ринку, відсутності єдиної державної системи охорони земель [1].

Як констатує І. В. Ігнатенко, нагальною проблемою на сьогодні є екологізація землекористування, оскільки антропогенний вплив на землю та інші природні комплекси, який постійно зростає, вимагає значних зусиль з відновлення властивостей землі. Незважаючи на еколого-економічну спрямованість землеустрою, для розвитку раціонального землекористування на сьогодні пріоритет має екологічна складова як один із напрямів

вдосконалення раціонального використання та охорони земель, передусім, сільськогосподарського призначення. Для сучасного стану землекористування характерний розвиток процесів деградації земель, який знижує ефективність землеробства та розширює території, екологічний стан яких є кризовим. Для урбанізованих територій розповсюдженням є руйнування ґрунтового покриву, забруднення та захламлення земель різними відходами. При цьому, заходи щодо запобігання негативним процесам відповідають ступеню та розмірам їх прояву, що пов'язано, перш за все, зі зниженням обсягів фінансування на екологічні цілі [2, с. 122].

Для покращення якісного стану земельних ресурсів України необхідно впровадити низку комплексних заходів, орієнтованих на охорону, відновлення та збереження земель.

Отже, суттєве значення, для подолання зазначеної проблеми, мають екологічні аспекти права землекористування, які охоплюють правові норми та принципи, що спрямовані на збереження, відновлення та раціональне використання земельних ресурсів з урахуванням екологічної безпеки та стійкості природних систем. Ці аспекти забезпечують баланс між використанням землі для господарських потреб та її охороною, обмежуючи діяльність, яка може призвести до деградації ґрунтів, забруднення,

ерозії або знищення природних екосистем. Основні екологічні аспекти права землекористування включають: раціональне використання земель, відновлення земель, охорону природних територій, охорону земель тощо.

Відповідно до Земельного кодексу України [3] раціональне землекористування є одним із завдань земельного законодавства (ст. 4 ЗКУ), крім того, забезпечення раціонального землевикористання та охорона земель це принцип земельного законодавства (ст. 5 ЗКУ).

Необхідно зазначити, що згідно ст. 40 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [4] використання природних ресурсів громадянами, підприємствами, установами та організаціями здійснюється з дотриманням обов'язкових екологічних вимог, одним із яких виступають раціональне і економне використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх технологій.

При цьому, як у земельному, так і в екологічному законодавстві відсутнє визначення поняття раціонального використання.

У науковій літературі представлено різні підходи до визначення раціонального використання земель та природних ресурсів.

Так, на думку вчених раціональне землекористування означає максимальне залучення до господарського обігу всіх земель та їхнє ефективне використання за основним цільовим призначенням, створення найсприятливіших умов для високої продуктивності сільськогосподарських угідь і одержання з одиниці площі максимальної кількості продукції за найменших затрат праці та коштів [5, с. 152].

З цього приводу В. Л. Мунтян зазначав, що принцип раціонального та ефективного використання природних об'єктів відображає економічний аспект екологористування, закріплений у законі. Зазначений принцип, на думку вченого, проявляється в прагненні досягти максимального ефекту від господарського використання природних ресурсів із мінімальними витратами, водночас уникаючи економічної та екологічної шкоди [6, с. 135].

Отже, раціональне використання земель можна розглядати як систему підходів і заходів, спрямованих на забезпечення ефективного та екологічно безпечного використання земельних ресурсів. При цьому, важливими аспектами раціонального землекористування є оптимізація використання земель під різні види діяльності, а саме: сільське господарство, лісове господарство, промисловість тощо.

Таким чином, раціональне землекористування дозволяє збалансувати потреби екології та економіки, забезпечуючи стійкий розвиток та збереження земельних та інших природних ресурсів для майбутніх поколінь.

Наступний екологічний аспект права землекористування це відновлення земель.

На сьогодні, відновлення земель є важливим напрямом у праві землекористування, оскільки передбачає відповідні заходи, що забезпечують поліпшення якісного стану земель та відновлення їх екологічної функції. В першу чергу, відновленню підлягають землі, які зазнали деградації, забруднення та інші пошкодження. Крім цього, у зв'язку з воєнними діями відбувається забруднення ґрунтів, руйнування ландшафтів, знищення природних екосистем тощо, все це має серйозні та негативні наслідки для земельних ресурсів.

Т. В. Лісова відновлення земель розглядає як законодавчо забезпечену систему заходів, спрямованих на повернення землям їх первісного якісного стану, погіршеного через дію антропогенних або природних (стихійних) чинників, втраченої здатності виконувати ними певні функції, що випливають з їх основного цільового призначення, належного стану порушених земель шляхом здійснення їх рекультивативної, консервації земель деградованих і малопродуктивних, меліорації земель та інших заходів, передбачених законодавством [7, с. 95].

Таким чином, відновлення земель як екологічний аспект права землекористування це комплекс заходів, спрямованих на відновлення екологічного стану земельних ресурсів, які зазнали деградації, забруднення та інші пошкодження.

Для покращення якісного стану земельних ресурсів важливу роль мають заходи щодо охорони земель. Відповідно до ст. 162 Земельного кодексу України, охорона земель – це система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського і лісогосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення.

Згідно ст. 22 Закону України «Про охорону земель» система заходів у галузі охорони земель включає: державну комплексну систему спостережень; розробку загальнодержавних і регіональних програм використання та охорони земель; документації із землеустрою в галузі охорони земель; створення екологічної мережі; здійснення природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протирозійного та інших видів районування (зонування) земель; економічне стимулювання впровадження заходів щодо охорони та використання земель і підвищення родючості ґрунтів; нормування [8].

Заходи щодо охорони земель відіграють ключову роль у покращенні якісного стану земельних ресурсів, оскільки вони спрямовані на збереження та відновлення родючості ґрунтів, запобігання деградації та забрудненню земель, а також підтримку екологічної стійкості територій. Крім того, заходи з охорони земель створюють умови для сталого використання земельних ресурсів, збереження продуктивного потенціалу ґрунтів та підтримки екологічної стабільності, що є важливим для довготривалого соціально-економічного розвитку.

Проте, з іншого боку, сучасний стан земельних ресурсів свідчить про недостатню ефективність системи заходів у галузі охорони земель.

На жаль, у своїй більшості правові положення вказаних складових охорони земель не реалізуються. Причини тому різні – корумпованість системи, незацікавленість контролюючих органів, відсутність чіткої правової бази, недостатня методична підготовка, недооцінка значення екологічних та економічних чинників. Особливо можна виділити відсутність документації із землеустрою, якою визначаються обмеження (обтяження) у використанні земель, заходи щодо їх охорони та поліпшення, обов'язкові для власників земельних ділянок та землекористувачів [9].

Крім того, відповідно до Закону України «Про охорону земель» об'єктом особливої охорони держави є всі землі в межах території України, а система заходів у галузі охорони земель єдина для всіх категорій земель. Закон не встановлює якихось конкретних вимог, які стосуються забезпечення охорони окремих категорій земель, проте частково приділяє увагу охороні земель при здійсненні господарської діяльності на землях сільськогосподарського призначення, охороні земель оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного, природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, земель водного фонду тощо. Утім, така «увага» носить фрагментарний характер, не враховуючи відповідні особливості, які притаманні кожній категорії земель [10, с. 155].

Отже, на нашу думку, інститут охорони земель потребує удосконалення, крім того, розвиток інституту охорони земель є необхідним для забезпечення збалансованого використання та збереження земельних ресурсів.

Висновки. Таким чином, екологічні аспекти права землекористування відіграють ключову роль у забезпеченні сталого розвитку, сприяють збереженню та відновленню земельних ресурсів, створюючи екологічно сприятливі умови для життя населення та розвитку економіки країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 січня 2022 р. № 70-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2022-%D1%80#Text>
2. Ігнатенко І.В. Актуальні правові проблеми формування екологічно орієнтованого землекористування як складової стратегії сталого розвитку. *Право і суспільство*. 2022. № 2. С. 121-127.
3. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14?find=1&text=%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B2#w1_1
4. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12?find=1&text=%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB#w1_1
5. Бочко О.І. Питання раціонального використання земельних ресурсів в сучасних умовах. *Економіка АПК*. 2010. № 17 (1). С. 151-155.
6. Мунтян В.Л. Правові проблеми раціонального природокористування : монографія. Київ. Вид-во Київ. ун-ту, 1973. 184 с.
7. Лісова Т.В. Деякі актуальні питання правового забезпечення відновлення земель. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 90. С. 94-103.
8. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 року № 962-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text>
9. Охорона земель як стратегічна ціль. Аналітичне видання «Юрист & Закон». 2016. №43 (389). Рубрика «Компетентна думка» URL: <https://artius.ua/novini/statti/ohorona-zemel.html>
10. Шапапова С.В. Охорона земель та інших природних ресурсів у процесі землевикористання. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 143. С. 151-159.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИДІЇ ЗМІНИ КЛІМАТУ

INTERNATIONAL LEGAL REGULATION ANTI-CLIMATE CHANGE

Лагойда Т.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри права*Хмельницький національний університет*

В статті досліджено міжнародно-правове регулювання протидії зміні клімату. Висвітлено сутність поняття «клімат» та окреслено існуючі на даний момент глобальні загрози його зміні. Не належна увага до цього проблемного питання може вплинути в кінцевому рахунку на стан гарантування прав людини для мільйонів мешканців земної кулі. Тому робиться висновок, що зміна клімату – це не виключно екологічна проблема, а й гуманітарна.

Розкрито генезис форм реакції міжнародної спільноти на кліматичні проблеми, від наукових досліджень до нормативно-правового регулювання міжнародного рівня. Задля цього проаналізовано основні організаційні структури та міжнародні документи, які направлені на вирішення окресленої проблеми. Особливу увагу приділено Всесвітній кліматичній програмі (WCP), що включає в тому числі Всесвітню програму досліджень клімату (WCRP), яка прийнята на Всесвітній кліматичній конференції в 1979 р.; Віденській конвенції про охорону озонного шару, яка прийнята на Віденській конференції 1985 р.; Монреальському протоколу про речовини, що руйнують озонний шар від 16 вересня 1987 р.; Рамковій конвенції ООН про зміну клімату від 9 травня 1992 р.; Кіотському протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату від 11 грудня 1997 р., Паризькій кліматичній угоді від 12 грудня 2015 р. як базису для формування та реалізації міжнародної політики протидії змінам клімату. Проаналізовано основні сили та цілі даних міжнародно-правових документів та стан їх досягнення.

Робиться висновок про необхідність удосконалення форм і методів боротьби зі зміною клімату. Окрім об'єднання наукових та дипломатичних зусиль, для досягнення бажаного результату важливим є запровадження вимоги конкретних дій від держав на національному рівні та чітка звітність про них, що поєднання з міжнародним контролем та заходами впливу.

Ключові слова: зміна клімату, захист клімату, міжнародне екологічне право, Всесвітня кліматична програма, Віденська конвенція про охорону озонного шару, Монреальський протокол про речовини, що руйнують озонний шар, Рамкова конвенція ООН про зміну клімату, Кіотський протокол до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, Паризька кліматична угода.

The article examines the international legal regulation of combating climate change. The essence of the concept of «climate» is highlighted and the currently existing global threats to its change are outlined. Inadequate attention to this problematic issue can ultimately affect the state of guaranteeing human rights for millions of inhabitants of the globe. Therefore, it is concluded that climate change is not only an ecological problem, but also a humanitarian one.

The genesis of the forms of the international community's response to climate problems, from scientific research to normative and legal regulation at the international level, is revealed. For this purpose, the main organizational structures and international documents aimed at solving the outlined problem were analyzed. Special attention is paid to the World Climate Program (WCP), including the World Climate Research Program (WCRP), which was adopted at the World Climate Conference in 1979; the Vienna Convention on the Protection of the Ozone Layer, which was adopted at the Vienna Conference in 1985; Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer of September 16, 1987; UN Framework Convention on Climate Change dated May 9, 1992; The Kyoto Protocol to the UN Framework Convention on Climate Change dated December 11, 1997, the Paris Climate Agreement dated December 12, 2015 as a basis for the formation and implementation of an international policy to combat climate change. The main messages and goals of these international legal documents and the status of their achievement are analyzed.

A conclusion is made about the need to improve the forms and methods of combating climate change. In addition to combining scientific and diplomatic efforts, in order to achieve the desired result, it is important to introduce the requirement of specific actions from the states at the national level and clear reporting on them, which is combined with international control and influence measures.

Key words: climate change, climate protection, international environmental law, World Climate Program, Vienna Convention on the Protection of the Ozone Layer, Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer, UN Framework Convention on Climate Change, Kyoto Protocol to the UN Framework Convention on Climate Change, Paris Climate agreement.

В кінці XX ст. екологічні проблеми планети вийшли на перший план серед інших глобальних питань. Зокрема, одним з найсерйозніших викликів, який вимагає активізації довгострокових спільних дій, є зміна клімату.

Аналіз міжнародного-правового регулювання боротьби з цим негативним явищем передбачає з'ясування поняття клімату. Сутність терміну закладена, перш за все, в його лінгвістичному значенні. Слово «клімат» походить від грецького κλίμα (κλίματος) – багаторічний режим погоди в даній місцевості, що визначається географічними умовами [1]. Сучасне тлумачення цього слова розкриває його як метеорологічні умови, властиві певній місцевості [2]. Термін «клімат» був введений Гіппархом ще в II ст. до нашої ери.

Кліматична система Землі, згідно останніх наукових узагальнень в цій сфері, складається з атмосфери, гідросфери, суші, криосфери, а також біосфери. І всі ці складові піддаються великому антропогенному впливу, що породжує глобальні кліматичні зміни. Тому саме людство повинно усувати наслідки своєї діяльності хоча б заради себе самого. На сьогодні найбільш дієвим і загальноприйнятим методом такої спільної активності є міжнародне законодавство.

Поява глобальної загрози зміні клімату стала поштовхом до його міжнародно-правової охорони. Такі серйозні

екологічні проблеми, як руйнування озонного шару і озонні діри, парниковий ефект, смоги та кислотні дощі вже стали, на жаль, нашою дійсністю. Спроби врегулювання міжнародних відносин в сфері збереження клімату Землі носили поступовий характер. Протягом всього переговорного процесу, не дивлячись на розбіжності підходів, держави все-таки погодилися розробити і зробити певні кроки по скороченню антропогенного впливу на клімат і адаптації населення нашої планети до негативних наслідків його зміни. Не належна увага до цього проблемного питання може призвести до занепаду сільського господарства, продовольчої кризи та інших згубних явищ, які в результаті створюють вплив на стан гарантування прав людини для мільйонів мешканців земної кулі. Тому зміна клімату – це не виключно екологічна проблема, а й гуманітарна.

Зміна клімату розглядається в різних аспектах з точки зору ряду наук, як природничих, так і гуманітарних. Задачею правової науки є пошук, обґрунтування і встановлення оптимальних способів реалізації найамбітіозніших рекомендацій, що отримані в результаті природничих досліджень, до прикладу по скороченню глобальних викидів парникових газів. Право володіє великим регуляторним потенціалом в даній сфері.

Нормативно-правове регулювання протидії змінам клімату включає в себе національний та міжнародний рівень.

Слід відмітити, що більшість прогресивних тенденцій в екологічному праві були започатковані на міжнародному рівні та імплементувалися в подальшому в національне законодавство під тиском міжнародної спільноти. Зважаючи на це та беручи до уваги пріоритетність норм міжнародного права над національними, нами буде розглянута саме міжнародно-правова охорона клімату.

Перед втіленням в нормативні приписи ідеї по кліматично-охоронних заходах були оговорені в наукових колах. Велику роль у цьому зіграли Міжнародна рада з науки (ISCU), Всесвітня метеорологічна організація (WMO) та Програма ООН з навколишнього середовища (UNEP), які ініціювали та організували в Лаксенбурзі поблизу Відня Міжнародний семінар з питань клімату, який став передумовою для проведення Всесвітньої кліматичної конференції в 1979 р. [3] Її вважають першим заходом, де світове співтовариство офіційно на високому рівні визнало наявність проблеми антропогенного впливу на зміну клімату Землі. На даному семінарі серед іншого була створена Всесвітня кліматична програма (WCP), що включає в тому числі Всесвітню програму досліджень клімату (WCRP). Метою даного документу визначено забезпечення координації міжнародних зусиль, спрямованих на поліпшення спостережень за кліматом, поглиблення досліджень можливих його змін, систем попередження про несприятливі та стихійні гідрометеорологічні явища, пов'язані з коливаннями та змінами клімату, розроблення методології оцінки соціально-економічних наслідків коливань та змін клімату, надання рекомендацій щодо стратегії реагування на зміни клімату й адаптації економіки до нових кліматичних умов, зменшення негативного впливу змін клімату на здоров'я населення та на стан екологічної безпеки, а також для інформування громадськості. Однак реалізація даної кліматичної програми у більшості країн здійснюється в рамках національних кліматичних програм [4].

Наступною знаковою подією стала Віденська конференція 1985 р., на якій було погоджено Віденську конвенцію про охорону озонного шару (22.03.1985 р.). Її ратифікували 197 держав (усі члени Організації Об'єднаних Націй і Європейського Союзу) [5]. Як видно з назви документу, він розглядається як основа для міжнародних зусиль по захисту озонного шару. Найбільш сконцентровано зміст кроків, що передбачає даний документ, викладено у ч. 1 ст. 2: «Сторони вживають належних заходів відповідно до положень цієї Конвенції і тих діючих протоколів, сторонами яких вони є, для захисту здоров'я людини і навколишнього середовища від несприятливих наслідків, які є або можуть бути результатом людської діяльності, що змінюють чи здатні змінити стан озонного шару.» [6] Однак дана Конвенція не передбачає юридично обов'язкові цілі скорочення використання хлорфторвуглеводнів, а саме вони є головними хімічними речовинами, що викликають виснаження озонного шару.

Ці аспекти вирішення проблеми викладені у супроводжувачому Монреальському протоколі про речовини, що руйнують озонний шар (16.09.1987 р.). Даний міжнародний договір також розроблений для захисту озонного шару через припинення або обмеження виробництва ряду речовин, що виснажують озон. Також закріплено заборону вивезення озоноруйнівних речовин до країн, які не є учасниками Монреальського протоколу [7].

Занепокоєність світової спільноти наявними змінами клімату нашої планети призвела до того, що 9 травня 1992 р. у Нью-Йорку на Всесвітньому саміті представниками 155 держав було підписано Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату. Нею передбачено заходи по скороченню викидів в атмосферу парникових газів, що загрожують глобальним потеплінням. Також до її нововведень можна віднести започаткування зелених інвестицій. Даний документ вже не лише в загальному вигляді описує

бажані дії країн-учасниць, а встановлює для них кількісні зобов'язання щодо обмеження і скорочення викидів парникових газів з врахуванням їх соціально-економічних умов [8]. Кінцева мета даного акту: досягти стабілізації концентрацій парникових газів в атмосфера на такому рівні, який не допускав би небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему. Такий рівень має бути досягнутий у строки, необхідні для природної адаптації екосистем до зміни клімату, що дасть можливість не ставити під загрозу виробництво продовольства і сприятиме забезпеченню подальшого економічного розвитку на стійкій основі.

Через п'ять років, 11 грудня 1997 р., в японському місті Кіото був прийнятий ще один знаковий міжнародний документ, що сприяє сталому розвитку – Кіотський протокол до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату. А основні технічні питання реалізації його положень були прийняті 7-ою Конференцією Сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (м. Марракеш, 2001 р.) і відомі під назвою «Марракеш угоди».

Отже, Протокол зобов'язує розвинуті країни та країни з перехідною економікою скоротити або стабілізувати викиди парникових газів у 2008–2012 роках до рівня 1990 року. Його підписала та ратифікувала 191 країна, в тому числі більшість промислово розвинутих країн, крім США, які підписали, але не ратифікували угоду.

Даним документом було узгоджено, що країни-учасниці зобов'язані зменшити середньорічні обсяги викидів парникових газів в період 2008–2012 рр. в середньому на 5,2% (у порівнянні з 1990 р.). Окреме зобов'язання щодо їх зниження взяли Японія – на 6%, США – на 7% та ЄС – на 8%. В межах ЄС на окремі країни були накладені різні обмеження. Зокрема, в червні 1998 року міністри довірили країні ЄС своєю постановою зобов'язали Австрію зменшити їх викиди на 13% [9].

Зменшення викидів кожна країна може здійснювати за допомогою збільшення ефективності або зменшення обсягів виробництва, раціональнішого використання енергоресурсів, а також виконання проєктів, які призводять до зменшення викидів парникових газів у інших країнах.

Для врегулювання викидів парникових газів, країни робили ставку на торгівлю сертифікатами викидів, які, «де факто», репрезентують право на забруднення довкілля парниковими газами. Невикористані внаслідок зниження виробництва сертифікати, можуть бути продані. Таким чином, ініціювався національний, а згодом, і європейський ринок сертифікатів.

Попри загальну прогресивність Кіотського протоколу як першого масштабного кроку на міжнародному рівні в цій сфері, він насправді не здійснив позитивного впливу на зменшення світових викидів. За 20 років світові викиди вуглецю зросли на 38,3%. Більше того, якщо у 1990–1997 рр. (докіотський період) середньорічний приріст викидів становив лише 1%, то у 1997–2012 рр. (кіотський період) – 3%. До того ж таке підвищення темпів приросту викидів було неадекватне зростанню ВВП. Країни, що розвиваються, по суті, знівеливали досягнення країн ЄС, істотно наростивши викиди. Саме через них і сталося загальносвітове зростання викидів [10].

На зміну Кіотському протоколу прийшла Паризька кліматична угода від 12 грудня 2015 р. – угода в межах Рамкової конвенції ООН про зміну клімату щодо регулювання заходів зі зменшення викидів діоксиду вуглецю. Даний документ мав врахувати прорахунки Кіотського протоколу. І основний недолік був врахований – максимальне охоплення угодою країн-продуцентів викидів. Угоду підписали 195 країн, з яких 141 ратифікувала впродовж 2016 р. Отже, перше досягнення Паризької угоди очевидне – це успішний процес ратифікації, який перевершив усі очікування. Угоду вже ратифікували країни, в яких проживає 82% населення світу і вони дають 87%

світового ВВП та 83% світових викидів. Тим самим досягнуто дотримання першого важливого принципу глобальної кліматичної політики – охоплення угодою всіх країн-продуцентів викидів [10].

В даному документі поставлено амбітні цілі щодо не допущення зростання глобальної середньої температури більше як на 2°C (за можливості – не більше ніж 1,5°C) відносно показників доіндустріальної епохи (літ. а, ч. 1 ст. 2), після якої настав промисловий переворот та спричинив зміну клімату через спалювання великої кількості викопного палива [11].

Окрім цього, метою Паризької кліматичної угоди є підвищення здатності адаптуватися до несприятливих наслідків зміни клімату, а також сприяння опорності до зміни клімату та низьковуглецевому розвитку таким чином, щоб не ставити під загрозу виробництво продовольства (підвищення адаптивності) і забезпечення узгодженості фінансових потоків із напрямом низьковуглецевого та опірного до зміни клімату розвитку (літ. б, с ч. 1 ст. 2) [11]. Отже, Угода передбачає, що в разі неможливості зупинити зміни клімату, потрібно активізувати дії, направлені на адаптацію до цих змін.

Країни, які підтримали даний документ, взяли на себе зобов'язання робити національні визначені внески, які з часом мають зростати і переглядатися в бік збільшення кожні п'ять років. Тобто, запроваджено досить гнучкі зобов'язання без встановлення механізмів стимулювання і відповідальності та без визначення конкретних пропозицій щодо механізмів фінансування скорочення викидів парникових газів та інвестування низьковуглецевого розвитку, окрім наявності загальної тези про «гармонізацію фінансових потоків» [11].

Паризька угода також вказує на важливу роль в процесі боротьби із змінами клімату не лише держави та її органів, а й недержавних суб'єктів (фізичних і юридичних осіб, територіальних громад, інституцій громадянського суспільства). Отже, в даному документі зобов'язання по здійсненню дій, направлених на зупинення негативних змін клімату держава розділяє з приватними суб'єктами. Передбачається так зване публічно-правове партнерство заради зменшення викидів парникових газів і пом'якшення наслідків протидії змінам клімату.

Таким чином, Паризька кліматична угода не передбачила чіткого і конкретного механізму стимулювання країн брати зобов'язання та вживати заходів по зменшенню викидів. Всі обов'язки сторін звелися до добровільно взятих на себе внесків та самостійного їх визначення і наступного втілення в конкретних національних правових засобах.

Загалом аналіз правових основ міжнародної екологічної політики з питань попередження зміни клімату та практики їх застосування показує, що досягнення бажаних результатів можливе лише за допомогою консолідації світових зусиль та конкретних дій держав на національному рівні та чітка звітність про них, що поєднані з міжнародним контролем та заходами впливу. Потрібно відходити від декларативності і неконкретності та запроваджувати натомість директивність і чітку звітність. А наразі складається враження, що благородні цілі та непогана стратегія дуже часто знецінюються кон'юнктурністю їх реалізації. Тому завдання розробки та вжиття радикальних заходів із глобальної антивуглецевої політики залишається дуже актуальним. Необхідність таких заходів неминуча, бо загроза зміни клімату залишається головним викликом цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1974. URL: <https://126.slovaronline.com/articles/%D0%93/page-1>.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: «Перун», 2004. 1728 с.
3. Історія: ICSU та кліматичні зміни. *International Science Council*. URL: <https://council.science/uk/what-we-do/our-work-at-the-un/climate-change/history-icsu-and-climate-change/>.
4. Про Кліматичну програму України: постанова Кабінету Міністрів України від 28 червня 1998 р. № 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-97-%D0%BF#Text>.
5. Віденська конвенція про охорону озонного шару. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=2582265>.
6. Віденська конвенція про охорону озонного шару від 22 березня 1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_088#Text.
7. Монреальський протокол про речовини, що руйнують озонний шар від 16 вересня 1987 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_215#Text.
8. Рамкова конвенція ООН про зміну клімату від 9 травня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text.
9. Кіотський протокол. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=20707>.
10. Гайдучкий І. П. Паризька кліматична угода: стратегія і кон'юнктура. *Дзеркало тижня*. 2 червня 2017 р. URL: https://zn.ua/ukr/internal/parizka-klimatichna-ugoda-strategiya-i-kon-yunktura-244436_.html.
11. Паризька угода від 12 грудня 2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_161#Text.

**ВПЛИВ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА ЗМІНУ КЛІМАТУ:
ЕКОЛОГО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ****THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON CLIMATE CHANGE:
ENVIRONMENTAL AND LEGAL ASPECT**

**Лозо О.В., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри екологічного права**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглядаються можливості та виклики, пов'язані з використанням штучного інтелекту (AI) для вирішення екологічних проблем, зокрема зміни клімату. AI є інноваційним інструментом, здатним значно покращити процес моніторингу та аналізу кліматичних даних, що дозволяє передбачати й управляти природними катастрофами та оптимізувати використання енергії. Він забезпечує точніші прогнози погоди, сприяє розробці нових технологій для скорочення викидів вуглекислого газу, а також підтримує розвиток чистої енергетики. Однак, незважаючи на численні переваги, існують також виклики й ризики, пов'язані з надмірним використанням енергії та матеріалів для функціонування AI-технологій, а також непрозорість інформації щодо їхнього впливу на довкілля. У статті висвітлено проблемні аспекти, що потребують врегулювання для зменшення негативного впливу AI на довкілля та забезпечення захисту прав людини.

Автором зазначається, що для ефективного та безпечного використання штучного інтелекту в природоохоронних та інших цілях необхідна цілісна система законодавчих актів. Таке законодавство повинно затвердити єдиний понятійно-категоріальний апарат, основоположні принципи та правила створення, тестування, впровадження, використання проєктів AI, встановлення юридичної відповідальності за можливі негативні наслідки та порядок відшкодування шкоди. Пропонується впровадження технологічно орієнтованої кліматичної політики та кліматично чутливої технологічної політики.

У статті проаналізовано стан розвитку законодавства ЄС та України щодо штучного інтелекту. Враховуючи євроінтеграційні процеси, стандарти ЄС стануть основою для формування відповідного національного законодавства. Це дозволить Україні зробити значний крок вперед у боротьбі зі зміною клімату. Крім того, впровадження штучного інтелекту має велике значення для досягнення Цілей сталого розвитку та цілей Європейського зеленого курсу.

Актуальність теми обґрунтовується тим, що законодавство в цій сфері перебуває на початковому етапі формування у багатьох державах світу, тоді як масштаби впливу AI на всі аспекти суспільного життя вже важко спрогнозувати. Це одне з небагатьох наукових досліджень, яке охоплює три проблемні питання: зміна клімату, зростаючий вплив штучного інтелекту та необхідність правового регулювання використання AI для вирішення проблеми зміни клімату без загрози основним правам і свободам людини.

Ключові слова: зміна клімату, штучний інтелект, екологічна політика, право ЄС; євроінтеграція, права людини.

The article discusses the opportunities and challenges associated with the use of artificial intelligence (AI) to address environmental issues, including climate change. AI is seen as an innovative tool that can significantly improve the process of monitoring and analyzing climate data, allowing for the prediction and management of natural disasters and optimizing energy use. It provides more accurate weather forecasts, facilitates the development of new technologies to reduce carbon dioxide emissions, and supports the development of clean energy. However, despite the numerous benefits, there are also challenges and risks associated with the excessive use of energy and materials for the functioning of AI technologies, as well as the lack of transparency of information on their environmental impact. The article highlights the problematic aspects that need to be addressed to reduce the negative impact of AI on the environment and ensure the protection of human rights.

The author notes that for the efficient and safe use of artificial intelligence for environmental and other purposes, a comprehensive system of legislative acts is required. Such legislation should establish a unified conceptual and categorical apparatus, fundamental principles and rules for the creation, testing, implementation, use and closure of AI projects, establishing legal liability for possible negative consequences and the procedure for compensation for damage. The author proposes to implement a technology-oriented climate policy and a climate-sensitive technology policy.

The article analyses the state of development of legislation and policy in the EU and Ukraine on artificial intelligence. Given the European integration, it is obvious that EU standards will become the basis for the formation of relevant national legislation. This will allow Ukraine to make a significant step forward in the fight against climate change. In addition, the introduction of artificial intelligence is essential for achieving the Sustainable Development Goals and the goals of the European Green Deal.

The relevance of the topic is substantiated by the fact that legislation in this area is at the initial stage of formation in many countries, while the extent of AI's impact on all aspects of public life is already difficult to predict. This is one of the few scientific studies that covers three problematic issues: climate change, the growing influence of artificial intelligence, and the need for legal regulation of the use of AI to address climate change without threatening fundamental human rights and freedoms.

Key words: climate change, artificial intelligence, environmental policy, EU law, European integration, human rights.

Зміна клімату є однією з найнагальніших глобальних проблем сучасності. Шостий оціночний звіт AR6 міжурядової групи експертів зі зміни клімату ООН (IPCC) 2023 року [1] вказує, що середня глобальна температура вже піднялася на 1.1°C у порівнянні з доіндустріальними рівнями, і цей рівень потепління спричинив катастрофічні екологічні наслідки: підвищення рівня морів і океанів, танення льодовиків, затоплення прибережних районів та островів (що спричиняє масову міграцію населення), втрата біорізноманіття, аномальні явища (урагани, повені, інтенсивні засухи й шторми), пожежі, опустелювання земель і зниження врожайності через виснаження водних ресурсів, що, у свою чергу, загострює регіональні напруженості та конфлікти. Щоб уникнути екстремальних наслідків підвищення глобальної температури на 2°C, IPCC закликає до зниження викидів парникових газів на

45% до 2030 року та на 100% до 2050 року. Це можна зробити лише шляхом безпрецедентних змін в усіх сферах суспільного життя.

Численні міжнародні переговори щодо можливих рішень проблеми зміни клімату привели до прийняття низки важливих актів. У 1992 році Рамкова конвенція ООН про зміну клімату заклала основи міжнародного співробітництва у цій сфері, у 1997 році було ухвалено Кіотський протокол про скорочення викидів парникових газів, а у 2015 році було прийнято Паризьку угоду (перший універсальний інструмент для переходу до глобальної низьковуглецевої економіки), яка передбачає з 2020 року глобальний план дій для обмеження потепління на рівні нижче 2°C. У 2019 році Всесвітня метеорологічна організація опублікувала звіт про стан клімату за період з 2015 по 2019 роки. Він чітко демонструє, що країни не

виконують своїх міжнародних зобов'язань щодо зниження викидів парникових газів, і клімат змінюється швидше, ніж передбачали вчені [2].

Сучасний пошук шляхів вирішення проблеми зміни клімату, який відбувається на абсолютно новому цивілізаційному етапі, відомому як інформаційне суспільство [3], неможливий без розвитку та застосування системних технологій штучного інтелекту, у тому числі у сфері екологічної політики та права.

З огляду на цивілізаційну важливість AI та його зростаючу роль у вирішенні ключових проблем, які стоять перед людством, важливо юридично визначити його статус для забезпечення ефективної системи управління та регулювання його функцій. Легітимізація AI як нового рівня суспільної організації передбачає його безумовний контроль з боку суспільства із постійною правовою та технічною корекцією віртуальної реальності, що стала його похідною. Безсумнівно, AI має бути надійним, оскільки він має величезний соціальний вплив, і тому важливо, щоб його використання ґрунтувалося на основних правах людини та цінностях.

Аналіз виявляє безпосередній вплив технологій AI на зміну клімату: вони можуть бути використані для покращення ситуації, однак виникає й низка проблемних аспектів екологічного, політичного та етичного характеру, які повинні бути вирішені.

Використання штучного інтелекту для вирішення проблеми зміни клімату. Штучний інтелект вважається найважливішим фактором, що змінює правила гри в глобальній політиці та економіці. Результати Женевського саміту ООН зі штучного інтелекту 2017 року показали, що він може позитивно впливати на всі аспекти життя людини та бути засобом для фундаментального покращення через впровадження у всебічні заходи щодо ліквідації нестачі продуктів харчування та товарів першої необхідності, а також охорони навколишнього природного середовища [4].

AI здатен прогнозувати клімат та надавати більш точні звіти про глобальні та локальні погодні умови, охоплюючи виклики, такі як передбачення ураганів, повеней, засух, а також моделювання кліматичних ситуацій та їхніх соціально-економічних наслідків. Дослідження показали, що штучний інтелект і штучні нейронні мережі виявляють складні та локальні атмосферні процеси. Це допомагає деталізувати процеси, які поточні моделі кліматичних вимірювань не враховують [5].

Штучний інтелект відкриває нові можливості для розуміння великого обсягу даних, отриманих із багатокompонентних моделей клімату. Так, Монтелеоні та інші [6] змогли поєднати прогнозовані ситуації приблизно 30 кліматичних моделей IPCC за допомогою алгоритмів машинного навчання та отримати єдиний прогноз, який враховує всі ризики.

Покращуючи точність глобальних кліматичних симуляцій, алгоритми AI зменшують і керують ризиками природних катастроф, таких як екстремальні атмосферні явища, які, за прогнозами, стануть більш частими та серйозними. [7] Прогнози потрібні для розробки ефективних кліматичних політик, допомоги урядам у пристосуванні до змін і виявлення можливостей для боротьби з негативними наслідками. Алгоритми AI підвищують готовність до екологічних ризиків у ситуаціях, коли потрібні швидкі та розумні рішення.

AI можна використовувати для передбачення впливу підвищення глобальної температури на 2°C і координатії заходів у відповідь на ці виклики. Нейронна мережа успішно прогнозує зміни температури протягом наступних 10 років з точністю 97%. AI також можна використовувати для з'ясування причин зміни клімату, наприклад, за допомогою супутникових знімків для виявлення та картування значних джерел викидів CO₂ у країнах, які не зобов'язані звітувати про них.

Ще однією сферою застосування AI є управління засухами та іншими гідрологічними ризиками. Додаток Geoserver G-WADI («Оцінка опадів на основі дистанційного зондування за допомогою системи класифікації хмар штучної нейронної мережі»), розроблений ЮНЕСКО, використовує алгоритм штучної нейронної мережі для отримання даних про опади. Його використовують для інформування, планування дій у надзвичайних ситуаціях і управління гідрологічними ризиками природного походження. AI також можна застосовувати для демонстрації наслідків екстремальних погодних умов [8].

Штучний інтелект може бути використаний для вимірювання та зменшення викидів вуглекислого газу шляхом оптимізації існуючих систем. Незалежний фінансовий аналітичний центр Carbon Tracker [9] відстежує викиди від вугільних електростанцій за допомогою даних, отриманих зі супутників, і доводить, що така галузь не є оптимальною фінансово та екологічно. Цю технологію можна використовувати у всьому світі в місцях, де моніторинг не проводиться, і для цього не потрібно отримувати дозволи. AI також впроваджує нові способи вимірювання впливу промислових об'єктів, аналізуючи дані про місцеву інфраструктуру та електроенергію, що споживається. Це зручно для газових електростанцій, у яких відсутні чітко вимірювані шлейфи, як у вугільних. Carbon Tracker планує використовувати свої аналітичні інструменти для аналізу викидів 4000–5000 електростанцій та створити найбільший банк даних, який стане загальнодоступним. У разі впровадження податку на викиди вуглецю, Carbon Tracker допоможе встановити ціну за викиди та ідентифікувати їхніх виробників.

AI може регулювати та оптимізувати споживання енергії у «розумних» будівлях, що використовують вбудовані сенсори для енергоефективного споживання. Таке споживання енергії можна значно зменшити за допомогою AI, враховуючи прогноз погоди, завантаженість будівлі та інші умови довкілля, щоб налаштувати потреби в енергоспоживанні локальної внутрішньої інфраструктури. Більше того, такі будівлі здатні регулювати енергоспоживання, якщо електроенергії з низьким вуглецевим слідом бракує. Ці інновації особливо актуальні для урбанізованих просторів, оскільки прогнозується, що до 2050 року принаймні 60% населення світу житиме в таких будинках, які є надзвичайно ресурсомісткими. AI також використовується для оптимізації процесів, які потребують великої кількості електроенергії. Одним із таких прикладів є штучний інтелект Google DeepMind, який допоміг організаціям скоротити енергоспоживання своїх центрів обробки даних на 40% і стати більш енергоефективними, зменшивши викиди парникових газів.

Варто зазначити, що AI вже використовується для оптимізації розвитку чистої енергетики. Наприклад, у басейні Амазонки будівельники гідроелектростанцій зазвичай розробляють одну дамбу за раз без довгострокової стратегії. Група експертів створила симуляцію на основі AI, щоб знайти місця для будівництва дамб, які можуть виробляти найменшу кількість викидів парникових газів. Модель AI запропонувала більш складний і несподіваний набір рішень щодо зменшення викидів, ніж були раніше [10].

У ситуації, коли понад мільярд людей не мають доступу до електроенергії, AI може допомогти із її постачанням та забезпечити безвуглецеву електрифікацію за допомогою ізоляованих мікромереж [11].

У 2019 році експерти зі штучного інтелекту та машинного навчання опублікували документ під назвою «Подолання зміни клімату за допомогою машинного навчання». Автори доповіді консультувалися з відомими експертами та визначили 13 сфер, у яких машинне навчання може бути використане для протидії зміні клімату: енергетичні системи, транспорт, будівлі та міста, промисловість, сільське господарство та ліси, видалення вуглекислого газу, прогно-

зування клімату, вплив на суспільство, сонячна інженерія, індивідуальні дії, колективні рішення, освіта, фінанси [12].

Усі згадані вище приклади є лише невеликою частиною серед багатьох можливих способів, якими AI може сприяти переходу до кліматичної нейтральності та забезпеченню сталого розвитку.

Проблемні аспекти використання штучного інтелекту. AI може і повинен допомогти у створенні більш екологічно безпечного довкілля, а також у боротьбі зі зміною клімату. Однак існують і деякі проблемні питання екологічного, політичного та етичного характеру.

Проблема споживання матеріалів і енергії. Машинне навчання AI вимагає великої кількості даних і енергії, яка використовується для їх обробки та зберігання. Хоча AI має великий потенціал для мінімізації споживання та оптимізації ефективності роботи електромереж, він все одно залишатиметься основним споживачем електроенергії. Згідно з дослідженнями, центри обробки даних зараз споживають понад 2% світової електроенергії, і вчені прогнозують, що до 2025 року ця кількість зросте на 8–21% [13].

У відповідь на критику деякі центри обробки даних стали функціонувати, принаймні частково, на відновлювальних джерелах енергії. Google, Amazon і Microsoft почали інвестувати у відновлювальну енергію та штучний інтелект для підвищення енергоефективності. Але переважна більшість великих компаній все ще використовує електроенергію, яка отримується від спалювання викопного палива. Звіт «Green Peace Clicking Clean» продемонстрував, що всі великі стримінгові компанії, наприклад, Amazon Prime, HBO та Netflix, використовують менше ніж 22% відновлювальної енергії. А Північна Вірджинія, де розташована найбільша кількість центрів обробки даних на планеті, користується послугами енергетичної компанії, лише 1% електрики якої постачається з відновлювальних джерел [14].

Непрозорість інформації. Коли дослідники намагалися вирахувати вплив технологій на клімат, вони зіткнулися з проблемою надзвичайно малої кількості доступної інформації. Автори вищезгаданого звіту стверджують, що дуже мало компаній розкривають актуальні показники щодо співвідношення використання брудної та чистої енергії. Вчені вважають, що вуглецевий слід має відображатися разом зі звичайними даними у звітах компаній [15].

Штучний інтелект і видобуток викопного палива. Деякі великі технологічні компанії продають послуги штучного інтелекту, призначені для полегшення та підвищення ефективності видобутку нафти та інших корисних копалин. Amazon залучає нових клієнтів за допомогою таких програм, як «Прогнозування наступного нафтового родовища за лічені секунди за допомогою машинного навчання». Microsoft провела конференцію «Розширення можливостей нафтогазової галузі за допомогою штучного інтелекту», а Google Cloud працює з компаніями, що займаються видобутком викопного палива. C3 IoT, учасник ринку штучного інтелекту, який спочатку допоміг прискорити перехід до суспільства відновлюваної енергетики, тепер допомагає великим нафтогазовим компаніям прискорити видобуток викопного палива. [16] Нещодавно The Guardian дослідила роль великих технологій у підтримці ринку викопного палива, підкресливши, що величезні ресурси технологічні компанії інвестують у заходи, які протистоять кліматичному законодавству і виступають за заперечення зміни клімату [17]. За даними дослідників [18] «третина запасів нафти, половина запасів газу та понад 80% поточних запасів вугілля повинні залишатися невикористаними з 2010 по 2050 рік, щоб досягти мети 2°C». Тому необхідним є обмеження використання AI для видобутку викопного палива.

Для вирішення проблеми зміни клімату було запропоновано створити «зелений уряд», який, використовуючи AI, зможе регулювати поведінку людей з метою досяг-

нення кліматичних цілей. Такий підхід розглядається як пряма загроза правам і свободам людини. Однак, деякі держави вже впровадили екологічне регулювання, яке до певної міри обмежує свободу, але водночас не позбавляє людей права вибору. Це особливо важливо на глобальному рівні, коли ми маємо справу з відмінностями в розумінні того, що є основними правами та свободами для різних держав. Тому необхідно знайти баланс між екологічними вимогами, управлінням та правами людини. Але це може загострити вже існуючу ситуацію, коли одні держави борються зі зміною клімату, а інші ігнорують цю проблему.

У цьому аспекті привертає увагу проблема забезпечення глобальної та міжпоколінної справедливості. А саме: у глобальному масштабі зараз не всі відчують на собі проблему зміни клімату, а також одне покоління може постраждати від наслідків зміни клімату, спричиненої попереднім поколінням. Втручання AI у кліматичні процеси має бути більш ніж етичним і враховувати принципи справедливості при впливі на різні суспільства, людей різного віку, країн і культур у світлі політичних міркувань.

Також існує небезпека, що зусилля з підвищення ефективності в галузі обчислювальної техніки можуть призвести не тільки до покращення ситуації у кліматичній сфері, а й до посилення залежності від цієї галузі [19]. Варто згадати й таку проблему, як загроза розголошення конфіденційних даних.

Якщо AI впроваджується для боротьби зі зміною клімату, необхідно переконатися, що його позитивний вплив переважає. Інститут Аллена запропонував сертифікацію методів штучного інтелекту, відрізняючи вуглецево нейтральний AI від вуглецево активного [20]. Однак важливо, щоб цей процес не став так званим «зеленим відмиванням» (greenwashing), як це відбувається з деякими іншими видами екосертифікації [21].

Також варто зазначити, що відповідальність несуть не тільки держави та компанії. Поки споживачі купуватимуть нові прилади та користуватимуться транспортом на викопному паливі, вся економіка залишатиметься такою, якою вона є. Тому необхідно розвивати кліматично-дружній AI, робити всі технологічні процеси більш ефективними та з дотриманням пріоритетів охорони довкілля. Це, безумовно, змінить повсякденне життя, що призведе до трансформації економіки та суспільства. Особливу увагу слід приділити підвищенню кліматичної обізнаності серед користувачів і технічного персоналу AI.

Очікується, що штучний інтелект дозволить розробити стратегії для досягнення кліматичної нейтральності у різних сферах. Однак, враховуючи все вищезазначене, варто визнати, що використання AI також спричиняє негативний вплив на довкілля. Саме тому дослідники пропонують технологічно орієнтовану кліматичну політику та кліматично чутливу технологічну політику. Визнання недоліків AI не повинно призводити до виключення його використання там, де він необхідний для вирішення складних кліматичних проблем. Так, деякі технологічні компанії інвестують у машинні алгоритми для створення нових продуктів зі штучним інтелектом для боротьби зі зміною клімату. А системи машинного навчання можуть покращити здатність відображати і розуміти розмір і цінність підземних покладів нафти і газу, що полегшує розробку цих ресурсів з меншими витратами.

Крім того, впровадження AI має велике значення для досягнення Цілей сталого розвитку та цілей Європейського зеленого курсу.

Правове регулювання використання штучного інтелекту в ЄС та Україні. Для ефективного та безпечного використання AI необхідна інтегрована система законодавчих актів, яка регулюватиме основні принципи створення, тестування, впровадження, використання проєктів AI, а також встановлюватиме відповідальність за можливі негативні наслідки.

Законодавство у цій сфері почало формуватися лише в останні роки у найбільш прогресивних державах, де відбувається стрімкий розвиток інформаційних технологій, що потребує відповідного регулювання. Наприклад, у країнах Східної Азії, ЄС та Сполучених Штатах Америки. Слід зазначити, що найбільш ефективні правові заходи в цій сфері вживаються в Європейському Союзі.

Продукти та послуги штучного інтелекту є об'єктом багатьох галузей права та включають положення щодо конфіденційності, безпеки даних, юридичної відповідальності, інтелектуальної власності тощо. Крім того, очікується, що всі галузі права будуть змінюватися відповідно до нових обставин, пов'язаних із розвитком штучного інтелекту. Оскільки AI є принципово новим технологічним явищем, а перевірка правових ризиків щодо нього ще не стала звичайною, зусилля зі створення та дотримання вимог відповідного законодавства вимагають нестандартного підходу і прагнення зрозуміти, що потрібно суспільству в даний момент. Ознакою визнання виняткових можливостей штучного інтелекту є створення нормативно-правової бази з питань його застосування, чого, власне, і вимагають деякі провідні компанії.

Необхідним є створення єдиного законодавства для встановлення такого режиму використання штучного інтелекту, при якому гарантовано буде забезпечено дотримання прав людини та етичних норм, захист конфіденційності, відкритий доступ до інформації про вплив AI на людину та довкілля.

У Європейському Союзі у 2017 році було ухвалено Резолюцію щодо норм цивільного права в робототехніці [22], яка рекомендує Комісії створити законодавчі ініціативи для регулювання роботів та AI. Резолюція пропонує визначити загальносоюзні правила щодо відповідальності роботів та AI, а також створити спеціальний статус для «електронних осіб» – автономних роботів, які могли б нести відповідальність за шкоду, яку вони можуть спричинити.

Резолюція підкреслює необхідність такого правового регулювання з метою створення передбачуваних і чітких умов для підприємств щодо розробки власних проєктів і планування власних бізнес-моделей; забезпечення контролю над встановленням правових стандартів, щоб ЄС і держави-члени не були змушені адаптуватися і жити за стандартами, встановленими іншими державами. У документі підкреслюється, що таке регулювання «не повинно впливати на процеси досліджень, інновацій та розробок» і що майбутні регуляторні ініціативи щодо створення та використання роботів і штучного інтелекту «не повинні обмежувати інновації в цій галузі».

Резолюцію можна розділити на кілька основних блоків: соціальні, економічні, етичні й правові питання та проблеми розвитку робототехніки та AI; регулювання розвитку та використання технологій на сучасному етапі; вимоги до стандартизації при розробці відповідних технологій; створення інституціональної системи контролю у сфері робототехніки та штучного інтелекту; питання цивільно-правової відповідальності у сфері розвитку та використання робототехніки та AI; забезпечення захисту персональних даних при експлуатації та застосуванні робототехніки та AI.

Варто зазначити, що Резолюція стала одним із перших реальних кроків на шляху до законодавчого закріплення стандартів у сфері розробки та використання AI.

У 2019 році Європейська комісія опублікувала «Етичні керівні принципи для надійного штучного інтелекту» [23], які визначають рамки для розвитку та використання надійного AI, а також встановлюють обов'язковість дотримання фундаментальних прав людини та етичних цінностей. Ці рекомендації разом із Загальним регламентом про захист даних дають ЄС можливість встановлювати високі стандарти не тільки для бізнесу в ЄС а й, можливо, для всього світу.

У лютому 2020 року Європейська комісія опублікувала Білу книгу з питань штучного інтелекту [24], яка визначає регуляторні рамки для використання AI в ЄС. У ній пропонується система, де застосування AI ділиться на кілька категорій ризику (високий, середній та низький). Системи високого ризику, наприклад, у сферах охорони здоров'я, транспорту та правоохоронних органів, мають бути суворо регульовані. До систем високого ризику застосовуються вимоги щодо прозорості, надійності, дотримання етичних принципів, а також захисту персональних даних. Також містяться вимоги до якості навчальних даних, обов'язкових оцінок ризику та процедур моніторингу. Документ наголошує на необхідності забезпечення прав людини, недискримінації та прозорості, особливо при використанні AI у громадських місцях, наприклад, під час застосування систем розпізнавання обличчя людей.

До переваг Білої книги можна віднести: 1. Захист прав людини (пропозиції спрямовані на захист європейських цінностей, особливо збереження конфіденційності, безпеки та недискримінації). 2. Інноваційна підтримка (система інноваційних «пісочниць» може сприяти розвитку нових технологій, зменшуючи при цьому регуляторні бар'єри для стартапів). 3. Системність та передбачуваність (створює чіткі правила для компаній та держав, що спрощує інтеграцію AI у різні галузі економіки). Але є й недоліки: 1. Високі витрати на дотримання вимог. 2. Ризик надмірного регулювання (занадто суворі вимоги можуть знизити конкурентоспроможність європейських компаній у глобальному контексті, особливо порівняно з країнами, де регулювання менш обмежене). 3. Складність у класифікації ризиків.

Але безумовно Біла книга з питань штучного інтелекту заклала основу для відповідального розвитку AI в ЄС, орієнтуючись на етичні цінності та безпеку. Водночас, для успішного впровадження штучного інтелекту, Євросоюз має знайти баланс між регулюванням та підтримкою інновацій, щоб уникнути зайвих обмежень, які можуть уповільнити розвиток галузі.

Також було опубліковано Звіт про наслідки штучного інтелекту, Інтернету речей і робототехніки для безпеки та відповідальності, який містить більше інформації про прогалини, які Комісія виявила в існуючих законах, а саме: ризики безпеки через відкритість систем AI; певну автономність рішень AI; непрозорість операційних систем; прогалини в законодавстві про відповідальність [25].

У 2024 році в Європейському Союзі було прийнято Artificial Intelligence Act (Далі – Закон про штучний інтелект) [26], який став першим у світі обов'язковим до виконання нормативно-правовий актом щодо штучного інтелекту, та встановив загальні рамки для використання і постачання систем AI в ЄС. Він має суттєвий вплив на захист фундаментальних прав, демократії, верховенства права, довкілля від штучного інтелекту з високим ризиком, одночасно стимулюючи інновації та утворюючи Європу як лідера в цій галузі.

Закон містить класифікацію та відповідне регулювання штучного інтелекту. Системи AI розподілені за рівнем ризику на кілька категорій: низький, обмежений, високий та неприйнятний. Системи з високим ризиком, зокрема ті, що використовуються у критичній інфраструктурі, наприклад, енергетичні системи, водопостачання або транспорт, мають суворі регуляторні вимоги. Це особливо важливо, оскільки дані сектори безпосередньо впливають на стан довкілля.

Забороняються системи AI, які можуть становити значну загрозу для суспільства та прав людини. Це також стосується систем, які можуть завдати шкоди навколишньому середовищу через неконтрольовані або небезпечні рішення. Наприклад, системи, що використовуються для автоматизованого управління виробництвом в екологічно небезпечних секторах, можуть становити ризик для довкілля через неналежне управління та моніторинг.

Акт зобов'язує розробників AI забезпечувати прозорість алгоритмів і доступність інформації про прийняті рішення. Це важливо у контексті моніторингу впливу систем AI на екосистеми, а також оцінки ризиків їхнього використання у промислових процесах. Високий рівень прозорості дозволить регуляторам краще контролювати вплив AI на екологічні процеси та прийняття рішень у сферах, які стосуються охорони природи та сталого розвитку.

Встановлено, що системи генеративного AI, які створюють новий контент або прогнози, повинні бути прозорими щодо даних, на яких базуються їхні рішення. Це особливо важливо для даних та прогнозів, пов'язаних із кліматичними змінами, забрудненням довкілля або управлінням ресурсами.

Системи AI, що використовуються для управління критичними інфраструктурами (водопостачання, енергетика), повинні відповідати високим стандартам екологічної безпеки. Це має безпосередній вплив на попередження забруднення довкілля, ефективне управління природними ресурсами та мінімізацію екологічних ризиків.

Закон стимулює використання AI для вирішення глобальних екологічних проблем, таких як зміна клімату, втрата біорізноманіття та ін. Це сприяє розвитку систем, що допомагають у моніторингу екологічних показників, моделюванні сценаріїв для зменшення викидів парникових газів, оптимізації використання ресурсів та поліпшення управління відходами.

Закріплено положення про заохочення інновацій та досліджень. передбачається створення спеціальних зон, де можна безпечно тестувати нові AI-технології в реальних умовах перед їх широким впровадженням. Це створює можливості для тестування інноваційних рішень для екологічного управління та сталого розвитку, забезпечуючи при цьому мінімізацію можливих негативних екологічних наслідків.

Отже, Закон про штучний інтелект ЄС створює основу для відповідального використання AI у сферах, що впливають на стан довкілля та сталий розвиток. Він забезпечує охорону довкілля через регулювання високоризикових систем, підвищення прозорості алгоритмів та стимулювання інноваційних рішень для екологічної стійкості. Що сприяє інтеграції AI у стратегії щодо охорони довкілля та забезпечення сталого розвитку.

Світовою спільнотою розроблено такий показник, як «Індекс готовності урядів до впровадження штучного інтелекту» [27]. Так, у 2023 році Україна посіла 60-е місце у рейтингу серед 181 держави світу, а до десяти країни-лідерів увійшли Сполучені Штати Америки, Сінгапур, Велика Британія, Фінляндія, Канада, Південна Корея, Франція, Австралія, Японія та Нідерланди.

Україна має великий потенціал у сфері інформаційних технологій. У державі функціонує велика кількість компаній, що розробляють технології штучного інтелекту. Такі компанії у сфері AI з українським корінням вже придбали міжнародні корпорації, наприклад, Snap, Google, Rakuten. Тому необхідно працювати над створенням сприятливих умов для того, щоб AI став одним із ключових драйверів цифрової трансформації та загального зростання економіки України, що забезпечить конкурентоспроможність держави на міжнародному ринку.

Аналізуючи стан правового регулювання використання AI в Україні, можна зробити висновок, що законодавство знаходиться лише на початковому етапі становлення. Активний процес цифровізації в різних сферах поставив перед урядом завдання закріпити на законодавчому рівні стратегію формування та реалізації принципово нових технологічних перетворень.

Україна, як член Спеціального комітету з питань штучного інтелекту при Раді Європи, у жовтні 2019 року прислалася до рекомендацій Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD) щодо штучного інтелекту

(Recommendation of the Council on Artificial Intelligence, OECD/LEGAL/0449).

У 2020 році Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні з планом її реалізації до 2030 року [28]. У Концепції штучний інтелект розуміється як організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань.

Метою Концепції є визначення пріоритетних напрямів і основних завдань розвитку технологій штучного інтелекту для задоволення прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, побудови конкурентоспроможної національної економіки, вдосконалення системи публічного управління. Концепція визначає пріоритетні сфери, в яких реалізуються завдання державної політики розвитку галузі штучного інтелекту: освіта і професійне навчання, наука, економіка, кібербезпека, інформаційна безпека, оборона, публічне управління, правове регулювання та етика, правосуддя. У наведеному переліку немає природоохоронного напрямку, проте майже кожна сфера тією чи іншою мірою впливає на стан довкілля. У той же час, питання щодо меж впливу технологій штучного інтелекту на довкілля та встановлення екологічно безпечних умов використання AI, потребує подальшого законодавчого уточнення.

Концепція закріплює основи подальшої реалізації та використання штучного інтелекту, дотримання яких повністю відповідає міжнародним нормам: розробка та використання систем AI лише за умови дотримання верховенства права, основних прав і свобод людини та громадянина, а також надання відповідних гарантій при використанні таких технологій; відповідність діяльності та алгоритму рішень систем AI вимогам законодавства про захист персональних даних, а також дотримання конституційного права щодо невтручання в особисте та сімейне життя у зв'язку з обробкою персональних даних; забезпечення прозорості та відповідального розкриття інформації про системи AI; надійна та безпечна робота систем AI протягом усього життєвого циклу та впровадження на постійній основі їх оцінки та управління потенційними ризиками; покладання на організації та осіб, які розробляють, впроваджують або використовують системи AI, відповідальності за їх належне функціонування відповідно до цих принципів.

У травні 2024 року було схвалено Стратегію формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2035 року [29], яка передбачає збільшення загального обсягу інвестицій у наукові дослідження у сфері зміни клімату та розвиток низьковуглецевих технологій. У Стратегії зазначається, що подальша імплементація положень Паризької угоди потребує формування цілісної і послідовної державної кліматичної політики відповідно до політики міжнародних організацій з урахуванням провідних світових технологій і практики.

У червні 2024 року Міністерство цифрової трансформації презентувало Білу книгу з регулювання штучного інтелекту в Україні [30]. Розроблений підхід враховує інтереси всіх ключових стейкхолдерів – громадян, бізнесу і держави. Головна мета – захистити права українців, не зупинивши розвиток інновацій. Завдяки обраному підходу українські компанії зможуть ставати більш конкурентоспроможними та виходити на міжнародні ринки. Для держави це можливість інтегруватися до ЄС, синхронізувавши своє законодавство у сфері AI з європейським. Авторами було обрано м'який підхід до встановлення

регулювання в Україні, який відбуватиметься за принципом bottom-up: спочатку компанії будуть підготовлені до вимог, а далі буде ухвалено закон-аналог європейського Закону про штучний інтелект.

Запозичення Україною правових норм та стандартів ЄС щодо інформаційних технологій, у тому числі штучного інтелекту, сприятиме розвитку відповідної галузі, полегшить застосування нових технологічних рішень для вирішення кліматичних та інших екологічних питань і забезпечить дотримання прав людини при формуванні нових суспільних відносин за участю автономних пристроїв.

Важливу роль штучний інтелект може відігравати у сфері охорони довкілля в Україні загалом. AI може використовуватися при здійсненні екологічного моніторингу для автоматизованого збору, аналізу та прогнозування даних, що може допомогти в оперативному та більш точному відстеженні забруднення повітря, води, ґрунтів тощо. Це особливо важливо для своєчасного реагування на екологічні загрози та оптимізації процесів у цій сфері.

Хоча наразі немає окремого закону про використання AI для охорони довкілля, національні стратегії розвитку передбачають інтеграцію міжнародних стандартів при розробці систем на основі AI, у тому числі екологічних, зокрема для зменшення викидів вуглецю під час обробки великих обсягів даних.

Також майже відсутні наукові праці із досліджуваного питання, які могли би бути застосовані для формування відповідного законодавства. Тому необхідні рішучі дії, які матимуть велике значення для забезпечення прав людини при впровадженні та використанні технологій штучного інтелекту, вимог екологічної безпеки та забезпечення сталого розвитку в Україні. При цьому, враховуючи євроінтеграційні процеси, очевидно, що саме стандарти ЄС у цій сфері будуть відправною точкою для розвитку українського законодавства.

Висновки. Штучний інтелект – це інноваційна технологія, яка може допомогти знайти рішення поточних глобальних проблем, у тому числі щодо зміни клімату та екологічної деградації. AI здатен прогнозувати клімат та надавати більш точні звіти про глобальні та локальні погодні умови; відкриває нові можливості для обробки великого обсягу даних; покращує точність глобальних кліматичних симуляцій, алгоритми штучного інтелекту зменшують і керують ризиками природних катастроф; AI можна використовувати для передбачення впливу підвищення глобальної температури на 2°C і координації заходів у відповідь на ці виклики; для вимірювання та зменшення викидів вуглекислого газу шляхом оптимізації існуючих систем; штучний інтелект може регулювати та оптимізувати споживання енергії у «розумних» будівлях; управляти засухами та іншими гідрологічними ризиками; AI вже використовується для оптимізації розвитку чистої енергетики. Усі згадані вище приклади є лише невеликою частиною серед багатьох можливих способів, якими штучний інтелект може сприяти переходу до кліматичної нейтральності та забезпеченню сталого розвитку загалом.

Однак існують і деякі проблемні питання екологічного, політичного та етичного характеру у зв'язку із використанням штучного інтелекту. Проблема надмірного споживання матеріалів і енергії для забезпечення роботи таких технологій. Непрозорість інформації щодо негативного впливу AI на довкілля. Постає питання про забезпечення прав людини та глобальної справедливості під час

розвитку й застосування інформаційних технологій для покращення екологічної ситуації та інші.

Саме тому пропонується впровадження технологічно орієнтованої кліматичної політики та кліматично чутливої технологічної політики. Визнання недоліків AI не повинно призводити до виключення його використання там, де він необхідний для вирішення складних кліматичних проблем. Крім того, впровадження штучного інтелекту має велике значення для досягнення Цілей сталого розвитку та цілей Європейського зеленого курсу.

Для ефективного та безпечного використання AI в природоохоронних та інших цілях необхідна цілісна система законодавчих актів. Таке законодавство повинно затвердити єдиний понятійно-категоріальний апарат, основоположні принципи та правила створення, тестування, впровадження, використання таких проєктів, встановлення юридичної відповідальності за можливі негативні наслідки та порядок відшкодування шкоди.

Законодавство щодо штучного інтелекту почало формуватися лише в останні роки у найбільш прогресивних державах, де відбувається стрімкий розвиток інформаційних технологій. Наприклад, у країнах Східної Азії, ЄС та Сполучених Штатах Америки. Найбільш ефективні правові заходи в цій сфері вживаються в Європейському Союзі.

У 2024 році в Європейському Союзі було прийнято Закон про штучний інтелект, який став першим у світі обов'язковим до виконання нормативно-правовий актом щодо штучного інтелекту, та встановив загальні рамки для використання і постачання систем AI в ЄС. Закон про штучний інтелект створює основу для відповідального використання AI у сферах, що впливають на стан довкілля та сталий розвиток. Окрім цього, в ЄС прийнято низку резолюцій та Білу книгу зі штучного інтелекту, які висвітлюють основні проблемні питання, що потребують регулювання, та містять дорожню карту, яка буде використана для подальшого формування законодавства.

Україна має великий потенціал у сфері інформаційних технологій. У державі функціонує велика кількість компаній, що розробляють технології штучного інтелекту. Але аналіз стану правового регулювання використання AI в Україні показав, що законодавство знаходиться лише на початковому етапі становлення. Активний процес цифровізації в різних сферах поставив перед урядом завдання закріпити на законодавчому рівні стратегію формування та реалізації принципово нових технологічних перетворень. У 2020 році урядом було схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні. У 2024 році презентовано Білу книгу з регулювання штучного інтелекту в Україні, що надасть можливість інтегруватися до ЄС, синхронізувавши національне законодавство у сфері AI з європейським.

Хоча наразі немає окремого закону про використання AI для охорони довкілля, національні стратегії розвитку передбачають інтеграцію міжнародних стандартів при розробці систем на основі AI, у тому числі екологічних, зокрема для зменшення викидів вуглецю під час обробки великих обсягів даних.

Запозичення Україною правових норм та стандартів ЄС щодо інформаційних технологій, у тому числі штучного інтелекту, сприятиме розвитку відповідної галузі, полегшить застосування нових технологічних рішень для вирішення кліматичних та інших екологічних проблем і забезпечить дотримання прав людини при формуванні нових суспільних відносин за участю автономних пристроїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change / Core Writing Team, H. Lee and J. Romero. Geneva, 2023. 184 p.
2. The Global Climate in 2015–2019: The report of the World Meteorological Organization. WMO: website. 2019. URL: https://library.wmo.int/records/item/56809-the-global-climate-in-2015-2019#.YNb_cmgzblU (Last accessed: 30.10.2024).
3. Raban D., Gordon A., Geifman D. The information society. Information, Communication & Society. London, 2011. Vol. 14. № 3. P. 375–399; Duff A. Information Society. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Oxford, 2015. P. 83–89; Angelica A., et al. Human

- Brain / Cloud Interface. *Frontiers in Neuroscience*. Lausanne, 2019. Vol. 13. P. 112. DOI: 10.3389/fnins.2019.00112; Filippova A. Current security issues in the information society. SHS Web of Conferences. 2021. Vol. 109. N. 01014. DOI: <https://doi.org/10.1051/shsconf/202110901014>
4. Muraleedharan S. Role of Artificial Intelligence in Environmental Sustainability. *EcoMENA*: website. 2021. URL: <https://www.ecomena.org/artificial-intelligence-environmental-sustainability/> (Last accessed: 30.10.2024).
5. Rasp S., Pritchard M., Gentine P. Deep learning to represent subgrid processes in climate models. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2018. Vol. 115, No. 39. P. 9684–9689.
6. Monteleoni C., Schmidt G., Saroha S., Asplund E. Tracking climate models. Statistical Analysis and Data Mining. *The ASA Data Science Journal*. 2011. Vol. 4, No. 4. P. 372–392; McQuade S., Monteleoni C. Global Climate Model Tracking Using Geospatial Neighborhoods. *Proceedings of the AAAI Conference on Artificial Intelligence*. 2012. Vol. 26, No. 1. P. 474–480.
7. Elmore K., Gagne D., Haupt S., et al. Using Artificial Intelligence to Improve Real-Time Decision-Making for High-Impact Weather. *Bulletin of the American Meteorological Society*. 2017. Vol. 98, No. 10. P. 2073–2090.
8. How artificial intelligence can tackle climate change. National Geographic: website. 2019. URL: <https://www.nationalgeographic.com/environment/2019/07/artificial-intelligence-climate-change/> (Last accessed: 30.10.2024).
9. Carbon Tracker: website. URL: <https://carbontracker.org/> (дата звернення: 30.10.2024).
10. AI helps reduce Amazon hydropower dams' carbon footprint. Science Daily: website. 2019. URL: www.sciencedaily.com/releases/2019/09/190919134703.htm (Last accessed: 30.10.2024).
11. Number of People in the World Without Electricity Falls Below One Billion. Our World in Data: website. 2024. URL: <https://ourworldindata.org/number-of-people-in-the-world-without-electricity-access-falls-below-one-billion> (Last accessed: 30.10.2024).
12. Rolnick D., et al. Tackling Climate Change with Machine Learning. ArXiv preprint. ArXiv preprint: website. 2019. URL: <https://arxiv.org/abs/1906.05433> (Last accessed: 30.10.2024).
13. Andrae A., Edler T. On Global Electricity Usage of Communication Technology: Trends to 2030. *Challenges*. 2015. Vol. 6, No. 1. P. 117–157; Andrae A. Total Consumer Power Consumption Forecast. Conference: Nordic Digital Business Summit. 2017. URL: https://www.researchgate.net/publication/320225452_Total_Consumer_Power_Consumption_Forecast (Last accessed: 30.10.2024); Giles M. Is AI the Next Big Climate-Change Threat? We Haven't a Clue. MIT Technology Review: website. 2019. URL: <https://www.technologyreview.com/2019/07/29/663/ai-computing-cloud-computing-microchips/> (Last accessed: 30.10.2024).
14. Cook G., et al. Clicking Clean: Who is winning the race to build a green internet. 2017. *Actu environnement*: website. URL: <https://www.actu-environnement.com/media/pdf/news-28245-clicking-clean-2017.pdf> (Last accessed: 30.10.2024).
15. Wolff-Anthony L., Kanding B., Selvan R. Carbon tracker: Tracking and Predicting the Carbon Footprint of Training Deep Learning Models. ArXiv preprint arXiv: website. 2020. URL: <https://arxiv.org/abs/2007.03051> (Last accessed: 30.10.2024).
16. Baker Hughes, a GE company and C3.ai Announce Joint Venture. C3 AI: website. 2019. URL: <https://c3.ai/baker-hughes-and-c3-ai-announce-joint-venture-to-deliver-ai-solutions/> (Last accessed: 30.10.2024).
17. Kirchgaessner S. Revealed: Google made large contributions to climate change deniers. The Guardian: website. 2019. URL: https://amp.theguardian.com/environment/2019/oct/11/google-contributions-climate-change-deniers?__twitter_impression=true (Last accessed: 30.10.2024).
18. McGlade C., Ekins P. The geographical distribution of fossil fuels unused when limiting global warming to 2 °C. *Nature*. 2015. Vol. 517, No. 7533. P. 187–190.
19. Coulombel N., et al. Substantial rebound effects in urban ridesharing: Simulating travel decisions in Paris, France. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*. 2019. Vol. 71. P. 110–126.
20. Stein A.L. Artificial Intelligence and Climate. *Yale Journal on Regulation*. 2020. Vol. 37, No. 3. P. 890–939.
21. Vos J. Actions Speak Louder than Words: Greenwashing in Corporate America. *Notre Dame Journal of Law, Ethics & Public Policy*. 2009. Vol. 23, No. 2. P. 673–697.
22. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). Official Journal of the European Union: website. 2018. P. 252. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52017IP0051> (Last accessed: 30.10.2024).
23. Ethics guidelines for trustworthy AI. Shaping Europe's digital future. European Union: website. 2021. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/ethics-guidelines-trustworthy-ai> (Last accessed: 30.10.2024).
24. White Paper on Artificial Intelligence – A European approach to excellence and trust. European Commission: website. 2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0065> (Last accessed: 30.10.2024).
25. Feindor-Schmidt U. Regulation of Artificial Intelligence in Europe – What's in the pipeline? Lexology: website. 2020. URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=d9f74ab9-139c-49e1-9d82-70de718af80f> (Last accessed: 30.10.2024).
26. Regulation 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending certain Union legislative acts. Official Journal of the European Union: website. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj> (Last accessed: 30.10.2024).
27. Government Artificial Intelligence Readiness Index 2023. Oxford insights: website. URL: <https://oxfordinsights.com/ai-readiness/ai-readiness-index/> (Last accessed: 30.10.2024).
28. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження КМУ від 2 груд. 2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
29. Про схвалення Стратегії формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2035 року: Розпорядження КМУ від 14 квіт. 2024 р. № 483-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/483-2024-p#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
30. Біла книга з регулювання штучного інтелекту в Україні: аналітична записка. Міністерство цифрової трансформації України: веб-сайт. URL: 2024. URL: <https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/%D0%A0%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%A8%D0%86.pdf> (дата звернення: 30.10.2024).

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИТЯГНЕННЯ РФ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВЧИНЕННЯ ЕКОЦИДУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

CURRENT ISSUES OF LEGAL SECURITY OF HOLDING THE RUSSIA TO RESPONSIBILITY FOR COMMITMENT OF ECOCIDE IN THE TERRITORY OF UKRAINE

Марачук А.В., студент IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Шулепова О.О., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Військова агресія Російської Федерації завдала значної та, в деяких випадках, непоправної шкоди навколишньому природному середовищу України. У статті авторами досліджено механізм збору та фіксації доказової бази вчинення злочинів проти довкілля, що має бути основою для притягнення держави-агресора до відповідальності за нормами міжнародного права щодо здійснення екоциду на території іншої держави.

Для існування безпечного довкілля неабияк важливо захищати екосистеми від руйнівної дії збройних конфліктів або, у разі вже виниклих військових протистоянь, сприяти якнайшорішому відновленню природного середовища. Адже екологічна шкода є надзвичайно довготривалою та може впливати на подальше життя ще кількох наступних поколінь живих істот на постраждалій території або взагалі створити на ній неможливі для життя умови.

Авторами особливу увагу акцентовано на тому, що фіксація доказової інформації екологічних злочинів пов'язана з великою кількістю перепон та труднощів, а, враховуючи масштаби завдання шкоди та складність точного документального відтворення збитків, інколи є й майже неможливою. Тому в певних ситуаціях процесуальна фіксація слідів та наслідків екологічних злочинів безпосередньо на місці подій є неможливою. В таких випадках застосовуються різні технічні інструменти, як, наприклад, супутникові знімки та карти, які інколи бувають єдиними доступними джерелами інформації щодо масштабів та наслідків завданої екологічної шкоди.

Важливу роль у зборі доказів та подальшого розслідування екоциду на території нашої держави відіграє Офіс Генерального прокурора України. Для цього органи прокуратури налагоджують співпрацю з різними міжнародними організаціями серед яких, наприклад, Всесвітній Фонд природи WWF у центральній та Східній Європі та Міжнародний кримінальний суд.

Авторами відзначено, що Генеральною Асамблеєю ООН ухвалено принципи захисту навколишнього природного середовища, які можуть стати міжнародно-правовою основою для притягнення Російської Федерації до відповідальності за завдання екологічної шкоди.

Отже, авторами констатується, що саме широка доказова база, яка буде складатися з належних та допустимих доказів екологічних злочинів, допоможе застосувати існуючі міжнародно-правові механізми притягнення Російської Федерації до відповідальності за екоцид на території України. Саме для цього дуже важливою є послідовна й чітко регламентована робота правоохоронних органів та екологічних інспекцій з документування фактів вчинення екологічних злочинів та підрахунку розміру заподіяної українському довкіл्लю шкоди.

Ключові слова: злочин, екоцид, докази, фіксація, військові злочини, екосистема, злочини проти людства, природні ресурси.

The military aggression of the Russian Federation caused significant and, in some cases, irreparable damage to the natural environment of Ukraine. In the article, the authors researched the mechanism of collecting and recording the evidence base of committing crimes against the environment, which should be the basis for bringing the aggressor state to account under the norms of international law regarding the execution of ecocide on the territory of another state.

For the existence of a safe environment, it is very important to protect ecosystems from the destructive effects of armed conflicts or, in the case of military confrontations that have already occurred, to promote the restoration of the natural environment as soon as possible. After all, environmental damage is extremely long-lasting and can affect the future life of several generations of living beings in the affected area or even create conditions that are impossible for life on it.

The authors pay particular attention to the fact that the recording of evidence of environmental crimes is associated with a large number of obstacles and difficulties, and, given the scale of the damage and the difficulty of accurately documenting the damage, it is sometimes almost impossible. Therefore, in certain situations, procedural fixation of the traces and consequences of environmental crimes directly at the scene of events is impossible. In such cases, various technical tools are used, such as satellite images and maps, which are sometimes the only available sources of information on the extent and consequences of environmental damage.

The Office of the Prosecutor General of Ukraine plays an important role in the collection of evidence and further investigation of ecocide on the territory of our country. For this purpose, the prosecutor's office establishes cooperation with various international organizations, including, for example, the WWF in Central and Eastern Europe and the International Criminal Court.

The authors noted that the UN General Assembly adopted the principles of environmental protection, which can become the international legal basis for holding the Russian Federation accountable for causing environmental damage.

Therefore, the authors state that it is a broad evidence base, which will consist of proper and admissible evidence of environmental crimes, that will help to apply the existing international legal mechanisms of bringing the Russian Federation to responsibility for ecocide on the territory of Ukraine. It is for this reason that the consistent and clearly regulated work of law enforcement agencies and environmental inspectorates in documenting the facts of environmental crimes and calculating the amount of damage caused to the Ukrainian environment is very important.

Key words: crime, ecocide, evidence, fixation, war crimes, ecosystem, crimes against humanity, natural resources.

Постановка проблеми. Збройна агресія Російської Федерації спричинила численні виклики для України як от: загроза екологічній, кліматичній, ядерній, продовольчій та біологічній безпеці. Безумовно, притягнення держави, яка вчиняє екологічні злочини на території іншої держави, до відповідальності за нормами міжнародного права першочерговим є фактичне закріплення таких норм. Адже на цей час злочин екоциду на міжнародному рівні так і не криміналізовано. Хоча варто відзначити, що 25 січня 2023 року Парламентська асамблея Ради

Європи прийняла Резолюцію «Вплив збройних конфліктів на довкілля», в якій зроблено перші кроки до виділення злочину екоциду та акцентовано увагу на необхідності кодифікації складу цього правопорушення як на міжнародному, так і на національному рівні кожної країни. Актуальним залишається й питання стосовно включення складу злочину екоциду до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, оскільки винні особи, які вчиняють діяння, що можуть бути кваліфіковані як екоцид, в майбутньому можуть уникнути відповідальності. Крім

того, своєчасність та нагальність криміналізації екоциду у міжнародному праві обумовлена тим, що відповідно до принципів міжнародного права, не можна притягнути до відповідальності особу, яка вчинила діяння, що на момент вчинення не було кримінально караним [1, с. 1143].

У національному законодавстві юридичний склад екоциду, як кримінально караного діяння, передбачений ст. 441 Кримінального Кодексу України [2]. Проте практичне застосування зазначеної статті є проблематичним через перенасиченість цієї норми оціночними поняттями, ознаки або критерії застосування яких не можна віднайти ні в чинному законодавстві України, ні навіть у правових позиціях Верховного Суду. Наприклад, якщо розглянути поняття «масове знищення тваринного або рослинного світу», то виникає дуже багато питань щодо кваліфікації такого діяння, як от: з якого моменту рослинний чи тваринний світ варто вважати знищеним або яким є кількісне значення для визначення «масовості» такого знищення? [1, с. 1142] А тому про врегулювання питання відшкодування завданої шкоди та визначення її розміру зараз взагалі важко сказати, оскільки для розрахунку такого розміру, першочерговою є кваліфікація діяння та визначення чи є воно екологічним злочином.

Не менш важливим є збір інформації та доказів щодо вчинення злочину екоциду, якісне збереження фактів завдання шкоди природним екосистемам, що може стати фундаментом для подальшого притягнення винної країни до відповідальності на міжнародній арені. Це є одним з основних завдань Спеціалізованої екологічної прокуратури, яка є самостійним структурним підрозділом Офісу Генерального прокурора України, компетенція якої поширюється на здійснення організації досудового розслідування; вирішення питань, які виникають під час кримінального провадження та підтримання публічного обвинувачення щодо кримінальних правопорушень пов'язаних зі збройною агресією, якими заподіяно шкоду довкіллю. Прокурори Спеціалізованої екологічної прокуратури на даний час здійснюють процесуальне керівництво у понад 200 кримінальних провадженнях у сфері охорони довкілля, які пов'язані зі збройною агресією (серед яких 15 кваліфіковано як злочин екоциду) [3].

Міжнародною робочою групою з екологічних наслідків війни було розроблено Екологічний договір для України, який містить в собі 50 рекомендацій як для України, так і для світової спільноти, та покликаний впровадити уніфікований підхід щодо оцінки впливу російської збройної агресії на довкілля України. Робота з імплементації положень Екологічного договору все ще триває та передбачає три основні напрями: документування завданої шкоди довкіллю, забезпечення притягнення до відповідальності за військові екологічні злочини та «зеленому відновленні». Варто відзначити, що захист довкілля є восьмим пунктом Формули миру Президента України Володимира Зеленського, яка була представлена у листопаді 2022 року [4, с. 5–7].

Для можливості практичної реалізації кожної з п'ятдесяти рекомендацій Екологічного плану має бути розроблено детальний план дій, а не формальне закріплення декларативних завдань та недосяжних глобально-кліматичних цілей. Наприклад, Рекомендація № 3 передбачає розробку методології збору та збереження даних щодо завдання екологічної шкоди в умовах воєнного конфлікту. Реалізація цієї Рекомендації є нагальною проблемою, однак ще не вироблено чітких вказівок стосовно того, які критерії будуть застосовуватись при підрахунку сум відшкодування завданої екологічної шкоди, а також, відсутні пропозиції щодо будь-яких заходів, спрямованих на відновлення довкілля. Варто наголосити на необхідності узгодження майбутніх методик з міжнародними стандартами в екологічній сфері, що стане надійним підґрунтям для допустимості у міжнародних судах доказів, зібраних українськими правоохоронними органами [4, с. 6].

В умовах сьогодення Україна може створити прецедент з притягнення винної держави до відповідальності

за знищення природно-ресурсного потенціалу в умовах воєнного конфлікту, що обов'язково стане в нагоді міжнародному співтовариству, як в попередженні вчинення злочинів екоциду, так і в подальшому притягненні до відповідальності та відшкодування завданої шкоди.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Військова агресія Російської Федерації проти України спричинила підвищення інтересу науковців до дослідження теми екологічних злочинів та, зокрема, збору доказів таких правопорушень. Хоча деякі фахівці-правники досліджували екологічні наслідки окупації та воєнних дій для певних територій України ще з 2014 року (частини Луганської, Донецької областей та Автономної Республіки Крим). Серед українських вчених, які достатньо ґрунтовно досліджували тему екоциду та притягнення до відповідальності за екологічні злочини варто відзначити таких, як: Баїк О. І., Дідух Я. П., Гетьман А. П., Баран С. І., Куземко А. А., Фокін Ю. О., Мохончук С. М., Донець О. В., Ковтун О. М., Малишева Н. Р. та багато інших.

Мета дослідження. Полягає у проведенні аналізу наявних та потенційних механізмів притягнення Російської Федерації до відповідальності за вчинення злочинів проти довкілля на території України на підставі дослідження можливостей та методів збору інформації щодо фактів вчинення таких діянь, адже саме наявність належних, допустимих та достатніх доказів є безумовною підставою для, по-перше, притягнення країни-агресора до відповідальності після винесення рішення щодо розгляду екологічних злочинів Міжнародним кримінальним судом, а, по-друге, є підставою для відшкодування шкоди, завданої навколишньому середовищу нашої країни. Для цього буде досліджено термін «екоцид», його ознаки, критерії визначення, охарактеризовано елементи цього складу злочину, розглянуто міжнародну та вітчизняну практику.

Виклад основного матеріалу. Вперше термін «екоцид» було вжито прем'єр-міністром Швеції Олофом Пальме у 1972 році під час розгляду проблеми знищення навколишнього природного середовища у Північному В'єтнамі внаслідок масштабних бомбардувань та використання США хімічної зброї. Тож, першою країною, яка криміналізувала злочин екоциду та внесла законодавчі зміни до своїх нормативних актів був саме В'єтнам (1990 р.) [5, с. 356–357].

Перше нормативне закріплення на міжнародному рівні це поняття отримало у 1991 році, коли до Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства було додано статтю 26 з таким змістом: «людина, яка умисно заподіє або наказує заподіяти шкоди навколишньому середовищу, в разі визнання її винною повинна бути покарана». Проте згодом ця стаття була виключена, тому на теперішній час відсутня правова підстава для притягнення до відповідальності суб'єктів злочину екоциду.

Спроба нормативного закріплення цього складу злочину була й до Римського статуту у 2002 році, однак успіхів вона не мала. Якщо звернутися до змісту статті 5 цього акту, то можна відзначити, що Міжнародний кримінальний суд розглядає «питання, пов'язані з чотирма категоріями злочинів: геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності й злочин агресії» [6]. Вже досить довго тривають дискусії стосовно внесення змін до Римського статуту, висунуто пропозиції щодо розширення переліку злочинів, які підпадають під юрисдикцію суду (ст. 5), зокрема, на злочин екоциду, а також додати статтю 8, яка б вичерпно визначала склад такого діяння [6].

Проте якщо подивитися з нормативним закріпленням поняття «екоцид» можна достатньо швидко вирішити, то стосовно його тлумачення, ознак та критеріїв у науковців виникають численні суперечки. Адже майже в усіх нормативно-правових актах термін «екоцид» занадто обтяжено оціночними поняттями, тлумачення яких не існує ні в законодавстві, ні в правовій доктрині.

Наприклад, група таких науковців, як Дідух Я. П., Баран С. І., Куземко А. А. та деякі інші у своєму дослід-

дженні запропонували чіткі якісні та кількісні критерії для визнання того чи іншого діяння саме «екоцидом». Такими критеріями є: повне зникнення хоча б одного виду біоти, або розмір їх чисельності досягає менше 20% особин, або розмір площі ареалу їхнього поширення становить менше 10%; знищення цінних біотопів, включених до спадщини ЮНЕСКО чи до Резолюції 4 Бернської конвенції; знищення біотопів, від яких 75% населення певної території отримувало прямі або опосередковані екосистемні послуги; забруднення ландшафту, що завдало великих екологічних та соціально-господарських збитків і спричинило відселення більше 50% населення району [1, с. 1147–1148].

Безумовно, притягнення винної держави до відповідальності за вчинення дій, які підпадають під кваліфікацію «екоцид», є дуже важливим, проте основною метою розслідувань та судових розглядів є саме відшкодування розміру завданої навколишньому природному середовищу шкоди.

Вперше визнання претензій щодо відшкодування розміру екологічної шкоди відбулося після війни у Перській затоці (1990–1991). Під час збройної агресії Іраку Кувейту було завдано значної екологічної шкоди, що полягала у забрудненні 1 млрд. барелями нафти підземних вод та екосистем країни [7, с. 51]. Для проведення розгляду цієї претензії, розрахунку та присудження компенсації у 1991 році створили Компенсаційну комісію ООН (UNCC) у формі допоміжного органу Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй [7, с. 51–52]. В результаті ця комісія здійснила виплати 52,4 мільярдів доларів відшкодування близько 1,5 мільйонам заявників, після останнього траншу (відбувся у січні 2022 року) Ірак вважається таким, що повністю компенсував завдану шкоду [7, с. 53].

Варто зазначити, що Україна також може переймати досвід Кувейту стосовно подання претензій до такої Компенсаційної комісії. Проте у звітах цього органу неодноразово наголошувалося на важливості документування не тільки наслідків збройного конфлікту, а ще й базового стану довкілля (стану екосистем країни до воєнних подій). Комісія відмовляла в повному відшкодуванні заявлених у заявах збитків, якщо визначала, що шкода не повністю завдана окупацією, а й іншими чинниками, які не мають зв'язку з війною.

За наявними даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, станом на цей час загальні збитки для довкілля внаслідок воєнних дій вже перевищили 2 трлн. гривень, що еквівалентно 55,6 млрд. євро. Понад 1 трлн. гривень – це збитки через забруднення повітря від горіння нафтопродуктів, ракетних атак, лісових пожеж; 980 млрд. гривень – це забруднення земель; 60 млрд. гривень – це забруднення водоєм [8].

Такі завдані збитки українському довкіллю мають бути відшкодовані державою-агресором. Основні правові засади щодо визначення розміру екологічної шкоди містяться в таких нормативно-правових актах, як: Методика визначення розміру шкоди завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану (наказ Міндовкілля від 04 квітня 2022 року № 167); Методика визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації (наказ Мінагрополітики від 18 травня 2022 року № 295); Методика визначення шкоди та збитків, завданих територіям та об'єктам природно-заповідного фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації (наказ Міндовкілля від 13 жовтня 2022 року № 424) та інші [9, с. 105].

Щодо розроблення механізму відшкодування шкоди є низка зрушень, серед них такі, як: 1) звернення України до Генеральної Асамблеї ООН від 20.09.2022 р. щодо утворення спеціальної екологічної моніторингової місії з метою фіксації екологічної шкоди, заподіяної збройною агресією Російської Федерації на території України; 2) Світовий банк 09.09.2022 року опублікував прес-

реліз щодо оцінки збитків, завданих війною на території України, станом на 1 червня 2022 року, використання цієї методики підрахунку збитків Світовим банком може бути покладено в основу новітнього механізму відшкодування шкоди, завданої державі бойовими діями [10, с. 123].

В деяких країнах після повномасштабного вторгнення Російської Федерації відбулася «заморозка» активів багатьох російських олігархів та посадовців, а США, Німеччина, Канада, Франція, Сполучене Королівство та Італія «заморозили» активи Центрального банку Росії. Однак блокування коштів на рахунках не означає їх автоматичної конфіскації та спрямування для подальших виплат – таких прецедентів ще не існувало. Тому в цій ситуації для України надзвичайно важливо сформувати механізм вилучення та спрямування таких активів на відшкодування збитків, завданих війною. У всіх відомих міжнародному праву прецедентах відшкодування шкоди, завданої війною, покриття збитків здійснювалося в добровільному порядку винною країною. Очікувати такого від Російської Федерації не варто, адже ця країна не виконала жодного рішення ООН чи інших міжнародних інституцій, а тому марними є сподівання щодо РФ виконає покладені на неї зобов'язання з компенсації. 23.06.2022 року Канада стала першою країною, яка прийняла поправки до закону «Про спеціальні економічні заходи» (Special Economic Measures Act), в якому регламентовано питання щодо конфіскації заблокованих російських активів [10, с. 124].

Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України також займається підрахунками збитків, завданих внаслідок значних катастроф, зумовлених бойовими діями на території нашої країни. Наприклад, обраховано розмір шкоди у 288 млн. гривень, яку завдано живим водним ресурсам, внаслідок руйнування греблі та зниження рівня води Оскільського водосховища. Розмір екологічного відшкодування в цьому випадку має комплексний характер: завдана шкода водним ресурсам, зруйнована екосистема водосховища, знищено цінні види живих ресурсів, знищено сотні кілометрів нерестовищ, засмічені землі різних категорій, зокрема й сільськогосподарського призначення [11, с. 188–189].

Для збору доказів завдання шкоди воєнними діями Російської Федерації та ведення єдиної системи контролю загроз на підставі нормативних актів, серед яких Закон України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»» від 24.02.2022 року, було створено оперативний Штаб, завданням якого визначено: фіксацію фактів завдання шкоди навколишньому природному середовищу та розрахунок збитків, завданих підривами, бомбардуваннями, руйнуванням очисних споруд, знищенням дамб і мостів та іншими діями винної держави [7, с. 55–56].

Офіс Генерального прокурора України зазначає, що перше у світі переслідування за екоцид, який вчинено під час війни, полягає у злочині обстрілу ядерної підкрипичної установки «Джерело нейтронів» та сховища ядерних матеріалів на базі Харківського фізико-технічного інституту. Відбулося повідомлення про підозру у лютому 2024 року за вчинення злочинів, передбачених ч. 2 ст. 28, ч. 2 ст. 437, ч. 1 ст. 438, ст. 441, ч. 3 ст. 110 КК України, російському генерал-полковнику та чотирьом його підлеглим [12].

Варто зазначити, що на даний час існує декілька механізмів, які дають можливість притягнути державу до юридичної відповідальності за вчинення правопорушень міжнародного характеру, проте специфічна процедура щодо екологічних злочинів видається надзвичайно обмеженою.

По-перше, це Міжнародний Суд ООН, до якого Україна подала позов щодо відшкодування збитків (серед яких визначена й екологічна шкода), завданих російською агресією. Проте Суд визнав свою юрисдикцію лише щодо частини вимог на основі Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [13].

По-друге, це Міжнародний кримінальний суд, проте його юрисдикція є достатньо обмеженою. Бо такий Суд може притягати до відповідальності лише конкретних осіб, а не цілу державу, як суб'єкта вчинення злочину; а також Римський статут не поширює свою юрисдикцію на розслідування завдання шкоди навколишньому природному середовищу [13].

По-третє, це Міжнародний реєстр збитків та спеціальна комісія для розгляду вимог про відшкодування збитків, завданих воєнними діями Російської Федерації. Створення реєстру є досить прогресивним явищем, адже дозволить зафіксувати та систематизувати всі збитки, завдані воєнними діями, за категоріями. Проте реєстр лише буде накопичувати заяви та факти завдання шкоди, а вирішувати питання щодо обґрунтованості вимог та подальших виплат грошових компенсацій має саме спеціальна комісія, процес створення якої є дуже тривалим та ще навіть не започаткованим [13].

На прикладі масштабної катастрофи підриву греблі Каховської ГЕС, що сталася 6 червня 2023 р. на тимчасово окупованій території Херсонської області, можна розглянути можливості національного та міжнародного судочинства щодо розгляду цієї справи та притягнення винних до відповідальності [14, с. 257].

Притягнення до відповідальності в цій справі за ст. 441 КК України містить багато проблемних аспектів. По-перше, недостатня конкретність диспозиції даної норми – відсутність закріпленого правового визначення у термінів, відсутність визначення поняття «екологічна катастрофа» та її ознак. По-друге, за цією нормою можливе притягнення до відповідальності лише конкретних винних фізичних осіб, а не цілої держави, що значно ускладнює процедуру доказування. Адже в екологічних катастрофах, завданих збройною агресією іншої країни, не можуть бути винні лише одиничні суб'єкти, які віддали або виконували злочинні накази [14, с. 263].

Звернення України з позовом проти РФ до Міжнародного Суду ООН щодо злочину екоциду не є можливим, адже вимоги щодо відшкодування екологічної шкоди можуть бути виключені Судом через не охоплення міжнародно-закріпленим поняття злочину «екоциду» негативного впливу на довкілля. Варто звернути увагу на розгляд справи щодо підриву греблі Каховської ГЕС Міжнародним трибуналом з морського права на підставі статей 192, 194, 196 та 198 Частини XII «Захист і збереження морського середовища» Конвенції ООН з морського права. Україна зосереджує свою увагу на створенні Спеціального міжнародного кримінального трибуналу *ad hoc*, який не дублюватиме проваджень Міжнародного кримінального суду, а матиме чітко визначену власну юрисдикцію та буде наділений повноваженнями щодо притягнення до відповідальності військово-політичного та військового керівництва РФ [14, с. 266–267].

Зважаючи на всі проблемні аспекти розслідування екологічних злочинів, першочергово необхідно сформувати рамки міжнародно-визнаного складу злочину геноциду та його криміналізації, що дозволить розробити конвенційний механізм визначення відповідальності як держав, так і окремих осіб. Необхідним є подання звернень до Генасамблеї ООН стосовно визнання екоциду міжнародним злочином та закріплення цього положення в нормах міжнародного права [15].

Можна констатувати, що фундаментальним для відшкодування екологічної шкоди є саме доказова база вчинення діянь, які визнаються екоцидом або іншими злочинами проти довкілля. Такі проекти розробляються громадськими організаціями, наприклад, ініціатива Центру екологічних ініціатив «Екодія», яка спільно з волонтерами від початку повномасштабної війни веде моніторинг як вже завданої шкоди, так і потенційних ризиків для довкілля. Для цього було розроблено спеціальну інтерактивну мапу, яка є у відкритому доступі та містить геогра-

фію поширення, категорію шкоди та кількість зареєстрованих випадків [13].

З такою ж метою працює платформа «Svidok.org», яка розрахована на збір свідчень воєнних злочинів Російської Федерації проти українського довкілля. Вже вдалося зібрати приблизно 2,5 тисячі свідчень фактів завдання шкоди навколишньому природному середовищу. Ці докази розповсюджуються за кордоном для ознайомлення міжнародної спільноти з фактами вчинення злочинів проти довкілля на території України, а в подальшому вони можуть стати повноцінними доказами в судових установах [16].

Також варто відзначити ще такі спеціальні веб-ресурси, які призначені для збору будь-якої інформації, що стосується злочинів проти довкілля України, як: мобільний застосунок ЕкоЗагроза від Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів (<https://ecozagroza.gov.ua>); чат-бот EcoShkodaBot, розроблений Оперативним штабом при Державній екологічній інспекції України (<https://shtab.gov.ua/#information>); чат бот у Telegram SaveEcoBot від громадськості. За допомогою цих застосунків будь-яка заінтересована особа може повідомити відомі їй факти щодо вчинення екологічних злочинів та злочинів проти людяності всього в 4 кроки: перейти за посиланням, заповнити форму, прикріпити фото або відео (за наявності) та надіслати [17].

Висновки. Правове регулювання та закріплення відповідальності за вчинення екологічних злочинів в міжнародному та національному законодавстві є як ніколи актуальним та нагальним питанням. Вирішення якого буде важливим етапом в створенні безпечного природного середовища для теперішнього та майбутніх поколінь.

Генеральний прокурор України Андрій Костін зазначає, що саме зараз для міжнародної спільноти настав момент в реальних умовах продемонструвати єдність щодо питань покарання за вчинення злочинів проти довкілля державами [18]. Адже Міжнародний кримінальний суд у своєму рішенні визначив, що довкілля не є якоюсь абстракцією, а є простором для якісного життя численних майбутніх поколінь. Шкода для природних екосистем, завдана у ході воєнних конфліктів, є багатоаспектною, тривалою і часто майже незворотною, тому вона не обмежується кордонами окремо взятої країни, а чинить вплив на екосистему всього світу [18]. Тому варто продовжувати співпрацю з міжнародним співтовариством, зокрема й країнами ЄС, над формуванням та роботою спеціального трибуналу для покарання Росії за злочин агресії проти України, який буде розглядати зокрема й факти вчинення злочинів екоциду [18].

Автори наголошують, що на даний час надзвичайно важливим є регламентація притягнення до відповідальності за екологічні злочини саме на міжнародному рівні, що буде сприяти поглибленню співпраці між різними країнами-партнерами у сфері розроблення єдиного механізму притягнення до відповідальності винної країни та розроблення методик підрахунку й відшкодування завданої шкоди навколишньому природному середовищу на основі міжнародних стандартів.

Важливо зосередити увагу нас створенні міжнародного компенсаційного механізму щодо відшкодування державам шкоди в екологічній сфері. Такий механізм має три обов'язкові складники – це 1) внесення відомостей до міжнародного реєстру збитків, який є платформою для міждержавної співпраці та дозволяє документально зафіксувати доказову інформацію щодо екологічних збитків; 2) створення та запуск роботи компенсаційної комісії, яка буде наділена повноваженнями щодо розгляду заяв на відшкодування збитків, завданих довкіллю (проте варто розмежувати подання індивідуальних заяв громадян, заяв від органів державної влади, заяв від юридичних осіб різної форми власності тощо); 3) пошук джерел для формування компенсаційного фонду, який і здійснюватиме виплати у разі задоволення заяв компенсаційною комісією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дідух Я.П., Баран С.І., Кравченко О.В., Куземко А.А., Мойсієнко І.І., Полянська К.В., Ходосовцев О.Є. Екоцид в українському та міжнародному законодавстві: поняття, ознаки та критерії. *Наукові перспективи*. № 5 (47), 2024. С. 1139-1153.
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
3. Ангурець О., Хазан П., Колесникова К., Куц М., Чернохова М., Гавранек Г. Наслідки для довкілля війни росії проти України : електронне науково-популярне видання. Івано-Франківськ, 2022. 84 с.
4. «Росія відповість». Про «екоцид» в Україні та «ще один трибунал». *Радіо Свобода*: веб-сайт. 2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-trybunal-za-ekologichni-zlochyny-rosiyi/32673575.html>.
5. Українські прокурори вперше повідомили про підозру у скоєнні злочину екоциду російському генерал-полковнику та чотирьом його підлеглим – Андрій Костін. Офіс Генерального прокурора України. 14.02.2024. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/andrii-kostin-ukrayinski-prokurori-vperse-povidomili-pro-pidozru-u-skojenni-zlocinu-ekocidu-rosiiskomu-general-polkovniku-ta-cotiryom-iogo-pidleglim>.
6. Війна та шкода для довкілля: чи можна притягнути росію до відповідальності. *Юридична газета online* : веб-сайт. 2024. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/ekologichne-pravo-turistichne-pravo/viyna-ta-shkoda-dlya-dovkillya-chi-mozhna-prityagnuti-rosiyu-do-vidpovidalnosti.html>.
7. В Україні починають збір свідчень воєнних злочинів росіян проти довкілля. *Суспільне новини* : веб-сайт. 2024. URL: <https://susplne.media/685488-v-ukraini-posinaut-zbir-svidcen-voennih-zlociniv-rosian-proti-dovkilla/>.
8. Як притягнути російську федерацію до відповідальності за воєнні злочини проти довкілля. *Право на захист* : веб-сайт. 2023. URL: <https://r2p.org.ua/page/voenni-zlochyny-proti-dovkilla>.
9. Екологічний договір для України зелене майбутнє: Рекомендації щодо відповідальності та відновлення. *High-level working group on the environmental consequences of war*: Робоча група високого рівня з питань екологічних наслідків війни. 2024. 27 с.
10. Малишева Н.Р. Відшкодування шкоди за екологічні злочини РФ в Україні: шукати прецеденти чи створювати їх? *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-практич. онлайн-конф. (Харків, 8 грудня 2022 р.). Харків, 2022. С. 120-125.
11. Гордєєв В.І. *Правові проблеми відшкодування екологічної шкоди в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-практич. онлайн-конф. (Харків, 8 грудня 2022 р.). Харків, 2022. С. 185-190.
12. Ковтун О.М. Еколого-правові аспекти збройної агресії Російської Федерації проти України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. № 83 (2), 2024. С. 103-109.
13. Малишева Н.Р. Екоцид внаслідок підриву греблі Каховської ГЕС як виклик та шанс для міжнародного судочинства. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 3 (30), 2023. С. 256-279.
14. Три роки СЕП: Попри російську збройну агресію і воєнний стан у державі, прокурори протидіють злочинам проти довкілля на всіх рівнях. *Офіс Генерального прокурора* : веб-сайт. 2024. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/tri-roki-sep-popri-rosiisku-zbroinu-agresiyu-i-vojenii-stand-u-derzavi-prokurori-protidiyut-zlocinam-proti-dovkillya-na-vsix-rivnyax>.
15. Римський статут міжнародного кримінального суду 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
16. Екоцид та злочини проти довкілля – що ми можемо зробити з цим зараз? Підсумки екодискусії. *Відродження* : веб-сайт. 2023. URL: <https://www.irf.ua/ekologichna-iniciatyva-fondu-provela-ekodyskusiyu-prysvyachenu-temi-ekocyzdu/>.
17. Україна розслідує понад 270 воєнних злочинів Росії проти довкілля. *Укрінформ* : веб-сайт. 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3792740-ukraina-rozslidue-ponad-270-voennih-zlociniv-rosii-proti-dovkilla-kostin.html>.
18. Баїк О.І. Проблеми притягнення до відповідальності за екоцид: аналіз міжнародного та національного кримінального права. *Актуальні питання у сучасній науці*. № 2 (20), 2024. С. 354-365.

ГЕНЕЗИС НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДОКАЗІВ ТА ДОКАЗУВАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЩОДО ЗЕМЕЛЬНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ У СФЕРІ ОРЕНДИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

GENESIS OF SCIENTIFIC RESEARCH OF EVIDENCE AND PROOF IN DISPUTES IN CIVIL JURISDICTION REGARDING LAND-LEGAL DISPUTES IN THE SPHERE OF RENTAL OF AGRICULTURAL LAND

Мороз О.В., аспірант кафедри правосуддя та філософії
Сумський національний аграрний університет

Земля завжди являла собою неабияку цінність як з економічної, політичної, суспільної, так і військової точок зору. Історія свідчить, що саме з цих підстав за землю завжди точились війни та виникали локальні збройні конфлікти, учасниками яких ставали мільйони людей. Ще більша кількість людей в різних історичних формаціях захищала своє право на землю в судовому порядку у всіх інстанціях та в різних державах світу.

Як і будь-які суспільно-правові відносини, відносини у сфері використання земель, в тому числі земель сільськогосподарського призначення часто супроводжуються спорами. Докази та процес доказування в цілому є важливим інструментом, метою якого є захист порушених прав та інтересів землекористувачів. Розгляд будь-яких цивільних справ, в тому числі пов'язаних з орендою земель сільськогосподарського призначення, неможливий без якісного дослідження та оцінки доказів в процесі доказування.

В роботі досліджено різні наукові напрацювання присвячені орендним правовідносинам, а також доказам та доказуванню в цивільному судочинстві щодо земельно-правових спорів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення. Зважаючи на важливість та актуальність теми орендних правовідносин з огляду на ефективність такого методу землекористування як оренда землі, важко переоцінити значущість таких досліджень. Оскільки питання доказів та доказування в процесі вирішення земельно-правових спорів є недостатньо врегульованим на законодавчому рівні, такі наукові дослідження мають велике значення для визначення загальних та основоположних понять. Також в статті досліджено рішення Верховного Суду, оскільки вони відіграють важливу роль у забезпеченні єдиної правозастосовчої практики у галузі земельних відносин та відображають особливості застосування земельного законодавства при розгляді і вирішенні конкретних земельних спорів.

Стаття присвячена аналізу різних підходів до поняття доказів та доказування, дослідженню різних наукових праць, які вплинули на становлення поняття доказів та доказування, а також дослідженню проблематики доказів та доказування при вирішенні судами земельно-правових спорів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення.

Ключові слова: докази та доказування, землекористування, оренда земель сільськогосподарського призначення, регулювання земельних правовідносин, цивільно-правове законодавство, цивільне судочинство.

Land has always been of great value from the economic, political, social, and military points of view. History shows that it was precisely on these grounds that wars and local armed conflicts arose for land, in which millions of people became participants. An even greater number of people in various historical formations defended their right to land in court in all instances and in various states of the world.

Like any social and legal relations, relations in the field of land use, including agricultural land, are often accompanied by disputes. Evidence and the evidence process as a whole is an important tool, the purpose of which is to protect the violated rights and interests of land users. Consideration of any civil cases, including those related to the lease of agricultural land, is impossible without a qualitative process of research and evaluation of evidence in proof.

The work examines various scientific works devoted to leasehold relations, as well as evidence and proof in civil proceedings regarding land-law disputes in the field of lease of agricultural land. Given the importance and relevance of the topic of leasehold relations in view of the effectiveness of such a method of land use as land lease, it is difficult to overestimate the significance of such studies. Since the issue of evidence and proof in the process of resolving land-law disputes is not sufficiently regulated at the legislative level, such scientific research is of great importance for the definition of general and fundamental concepts. The article also examines the decisions of the Supreme Court, they have an important role in ensuring a unified law enforcement practice in the field of land relations and reflect the peculiarities of the application of land legislation in the consideration and resolution of specific land disputes.

The article is devoted to the analysis of different approaches to the concept of evidence and proof, to the study of various scientific works that influenced the establishment of the concept of evidence and proof, as well as to the study of the problems of evidence and proof in disputes in the resolution of land disputes by courts in the field of agricultural land leases.

Key words: evidence and proof in disputes, land use, lease of agricultural land, regulation of land relations, civil legislation.

Багатовікове практичне застосування оренди землі як способу користування земельною ділянкою довело свою ефективність в нашій державі, оскільки за умови правильного використання чорноземного потенціалу такий вид землекористування здатен розкрити наш значний економічний потенціал.

В той же час, в науковій літературі зустрічається і негативне ставлення до оренди земель сільськогосподарського призначення, яке базується на упередженому суб'єктивному ставленні орендарів до збереження чужого майна.

Так, критикуючи орендні відносини у сфері земель сільськогосподарського призначення, деякі вчені зазначають, що орендарі не зацікавлені у збереженні родючості ґрунтів, оскільки витрати на добрива і обробіток ґрунту не окупуються збільшенням прибутком.

Таким чином, в орендних відносинах, які базуються на договорі, ще на стадії його укладення, по суті закла-

даються потенційні спірні відносини, підґрунтям яких є різні цілі і мета кожної із сторін такого правочину. Підтвердження даної думки можна знайти і в дисертаційній праці Л. В. Лейби, яка зазначає, що «земельні спори – це особливий вид правових відносин, в основі яких лежать розбіжності між суб'єктами, що виявляються в процесі виникнення, реалізації, зміни чи припинення земельних прав та законних інтересів (чи їх визнання) власників земельних ділянок, землекористувачів, у тому числі й орендарів земельних ділянок та інших суб'єктів земельних правовідносин» (дисертація к.ю.н., Харків, 2005 р.) [1, с. 8]. Підтримуючи дану думку, А. В. Котелевець відзначає що такі спори належать до складної категорії справ, а їх розгляд має свої особливості [2, с. 33].

Оскільки орендні відносини мають договірний характер, можна констатувати, що вони завжди обумовлюються своєю прогнозованістю і сталістю. Розуміння даної характерної особливості є надзвичайно важливим фактором

для правника-науковця, оскільки в такому випадку можливо передбачити спірні аспекти ще на стадії укладення правочину та сформулювати превентивні положення щодо їх запобігання. Орендодавець та орендар у процесі виконання кожним своїх договірних зобов'язань мають різну вигоду, несуть різну відповідальність та ризики, пов'язані з користуванням нерухомим майном. На практиці це породжує цілий спектр цивільно-правових спорів, предметом яких можуть бути діаметрально протилежні питання: як дострокового розірвання договору оренди земельної ділянки, так і навпаки – спонукання до укладення такого правочину, як визнання договору недійсним, так і визнання його укладенням сторонами. При цьому, будь-який обраний позивачем спосіб захисту потребує відповідного переліку фактів, що підлягають встановленню судом в процесі вирішення цивільно-правового спору.

З цих підстав, проблема захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав та законних інтересів як фізичних, так і юридичних осіб у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення має два головні вектори. З одного боку, вона лежить у сфері економіко-правового та еколого-правового механізмів, а з іншого – її вирішення спрямовано у сегмент загальної проблематики доказового права, дослідження якого є прерогативою наукової спільноти сфери цивільного процесуального права. Саме ці два окреслені напрямки, на нашу думку, і визначають певний предмет земельно-правового спору, який у свою чергу вимагає від його учасників сформулювати необхідну систему доказів та провести процес судового доказування, як невід'ємної складової цивільного судочинства.

Практика показує, що якісне формування всієї системи доказів (а відповідно і самого процесу доказування) є ключовими аспектами, що впливають на оперативність судового розгляду та застосування ефективного способу щодо захисту порушеного, невизнаного чи оспорюваного права або законного інтересу особи, яка є учасником правовідносин у сфері оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення. З огляду на це, слід звернути увагу на стан наукової розробленості проблематики доказів та доказування при вирішенні загальними судами земельно-правових спорів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення.

В цій частині доречно згадати дисертаційне дослідження О. С. Снідевича на тему: «Позов у цивільних справах, що виникають із земельних правовідносин» (дисертація к.ю.н., Київ, 2011 р.), в якій автор, поряд із базовими аспектами процесуального інституту позову, досліджував питання допустимості засобів доказування, які використовуються для підтвердження права на земельну ділянку, а також доказування факту пропуску позовної давності [3, с. 15].

Дисертаційна робота О. О. Грабовської «Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному процесі України» на здобуття наукового ступені доктора юридичних наук є однією із перших наукових праць, в якій детально досліджено характеристику предмета доказування у цивільному процесі в різнопланових його складових: поняття, межі формування, зміст та суб'єкти формування предмета доказування. Крім того, вчена вводить у науковий вжиток поняття фактів предмета доказування, які поділяє на дві основні категорії: факти матеріально-правового характеру в складі фактів предмета доказування та факти процесуально-правового характеру [4].

Вищезказана наукова праця, безумовно, може бути базовим джерелом для дослідження проблематики доказів та доказування в цивільному судочинстві щодо земельно-правових спорів взагалі, та спорів у справах щодо оренди земель сільськогосподарського призначення зокрема.

В свою чергу, дисертацію А. О. Арсенюк за темою «Процесуально-процедурний порядок судового розгляду земельних спорів в Україні» (2016 р.) можна вважати

доктринальним каталізатором наукових досліджень у цій сфері, оскільки до публікації даної роботи проблематикою судового процесу у даній категорії справ займалися лише суди у формі роз'яснень щодо застосування процесуального законодавства. В своїй праці вчена торкнулась основоположних процесуальних проблем, зокрема: дала характеристику і визначення поняття «земельний спір», як процесуальної категорії, а також розкрила його стадії: «від вираження розбіжностей сторін з приводу суб'єктивних прав і законних інтересів на землю до винесення та виконання рішення суду» [5].

Однією із найбільш ґрунтовних та доктринально вагомих для цивільного процесу наукових праць є наукове дослідження А. С. Штефан, яка присвятила свою докторську дисертацію проблематиці механізму доказування у цивільному судочинстві (2020 р.) [6]. Хоча вчена в рамках свого дослідження не торкалась питань доказування та доказів безпосередньо у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення, однак розкриття нею принципів, елементів та динаміки механізму доказування у цивільному судочинстві дає змогу використати отримані результати для подальших ґрунтовних досліджень проблематики доказів та доказування як в договірних спорах, так і в спорах, пов'язаних із земельними правовідносинами.

Як бачимо, наука процесуального права в основній більшості дисертаційних праць сконцентрована на дослідженні загальної проблематики доказів та доказування в цивільному судочинстві, а також вивченні окремих процедурних аспектів доказування у земельних спорах та особливостей їх судового розгляду. В той же час, питання доказів та доказування в цивільному судочинстві під час розгляду земельно-правових спорів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення вітчизняними вченими-процесуалістами на дисертаційному рівні ще не досліджувалось. Українська наука, звісно ж збагачена і окремими доктринальними працями з досліджуваного питання (як приклад: один із розділів монографії «Теорія доказового права» (2021 р.), розділ «Докази та доказування у справах щодо розірвання договорів оренди землі сільськогосподарського призначення» за авторства Ясинка Д. М.) [7, с. 411–417], однак цього наукового доробку явно недостатньо для комплексного і всебічного вивчення окресленої проблематики.

Зважаючи на вагомість інституту оренди земель сільськогосподарського призначення як базового економіко-правового засобу для ефективного здійснення товарного сільськогосподарського виробництва, а також початковий етап становлення у нашій державі ринку землі, дане дисертаційне дослідження є своєчасним і актуальним як для науки цивільного процесу, так і для практики правозастосування.

Безумовно, що одним із найвагоміших доказів у досліджуваній категорії цивільних спорів є договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення (чи земельного паю), який повинен в обов'язковому порядку бути оцінений судом на предмет належності, достовірності та допустимості. Даний письмовий правочин є першоджерелом доказової інформації, за допомогою якого можна встановити дійсне волевиявлення сторін як на момент укладення, так і на майбутній, погоджений суб'єктами правовідносин строк.

Як зазначає М. М. Ясинюк: «Особливе значення цих доказів для цивільної справи полягає у тому, що вони досить поширені у повсякденному житті, відрізняються високим ступенем істинності з тривалістю та незмінністю змістовно-письмової форми» [8, с. 265].

Така незмінність письмової форми договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення в першу чергу характеризується наявністю істотних умов правочину, передбачених ч. 1 ст. 15 Закону України «Про оренду землі». Під поняттям «істотні умови договору»

з точки зору доказового процесу, розуміється зміст тієї чи іншої доказової інформації, яка має виключне значення для вирішення земельного спору, оскільки носить індивідуально правовий характер і з цих підстав завжди персоніфікується в укладеній сторонами угоді. Відсутність у договорі оренди зазначених умов є підставою для визнання в судовому порядку такого договору недійсним [9, с. 219–220].

Разом з тим, «спори, які виникають із вимог про визнання недійсними договорів оренди землі з підстав відсутності в договорі його істотної умови (істотних умов) характеризуються розмаїттям обставин і фактів» [10, с. 33]. Саме ці обставини і факти потребують доказування, а відповідно і формування певної системи доказів, які б переконливо доводили правоту певних вимог чи заперечень як позивача, так і відповідача.

Розуміючи складність питань, які виникають в доказовому процесі з точки зору варіативності засобів доказування, які повинні узгоджуватись із предметом спору [11, с. 411]. В цій частині, А. О. Арсенюк пропонує прийняти Земельний процесуальний кодекс України, в нормах якого і закріпити питання належності та допустимості доказів, розподілу тягара доказування, регулювання презумпції і преюдиції щодо земельних спорів, де б регулювався порядок примирення сторін земельного спору професійними суддями [12, с. 10–11]. Аналогічну пропозицію, однак щодо створення земельних судів в Україні, запропонувала і Л. В. Лейба у вже згаданій вище дисертаційній праці, дійшовши даного висновку в результаті аналізу не лише суб'єктивних земельних прав, але і інтересів особи [13, с. 19].

Безумовно, що «важливу роль» у забезпеченні єдиної правозастосовчої практики та зміцненні законності у галузі земельних відносин відіграють рішення Верховного Суду, у яких відображаються особливості застосування земельного законодавства при розгляді і вирішенні конкретних земельних спорів судами [14, с. 35]. В цій частині особливе місце у формуванні сучасної судової практики на основі судової правотворчості, якою долаються «виключні правові проблеми» з підстав неповноти, нечіткості чи суперечливості норм права чи їх відсутності (ч. 10 ст. 10 ЦПК України), відводиться Великій Палаті Верховного Суду, постанови якої розвивають право, формуючи єдність правозастосовчої практики [15, с. 105]. Безумовно, така методологія правозастосування дає можливість правового контролю над судовою практикою судів загальної юрисдикції, оскільки, «безконтрольність у правозастосовчому процесі – це шлях до правового хаосу» [16, с. 12].

Звісно, що судова практика не належить до нормативних джерел права, але в ній концентрується «теоретико-правовий досвід науковців», помножений на «інтелектуальну діяльність суддів, логіка яких спрямована на законне, обґрунтоване справедливе вирішення подібних справ у суді» [17, с. 149].

З цих позицій важливим є питання доказів та доказування у сфері правозастосування, оскільки правозастосовчий процес в судах України ґрунтується на співвідношенні досліджених судом доказів до норм матеріального права, які часто обумовлені певним правовим тлумаченням [18, с. 212].

Об'єктивним процесом, який сьогодні починає суттєво впливати на сферу як засобів доказування з точки зору їх змістовно-правової суті, так і сам процес судового доказування, є наявна нестабільність норм матеріальних галузей права. Це обумовлено з одного боку стрімким розвитком суспільних відносин і відставанням від такого процесу

законодавця, а з іншого – наявною неповнотою, нечіткістю, неточністю чи суперечливістю норм права або їх відсутністю. В цій частині Р. О. Стефанчук зазначає: «На жаль, правотворча діяльність в Україні значною мірою є безсистемною: в одних випадках здійснюється поспіхом (у зв'язку з цим 80% законопроектів не можуть бути рекомендованими до взяття навіть за основу), а в інших випадках, дуже повільно... Усе це впливає на якість та ефективність нормативно-правових актів, призводить до виникнення прогалин в законодавстві, неоднозначності у змісті правових норм та їх конкуренції, ускладнення правозастосовчої діяльності, зокрема і судової [19, с. 15].

Отже, нестабільність матеріального (в тому числі і земельного законодавства), як уже зазначалося вище, обумовлена стрімким розвитком суспільних відносин і відставанням від такого процесу законотворення. В цьому зв'язку можна говорити «про можливість у правозастосовчому процесі судів першої інстанції тлумачити норми права в межах їх змістовно-правової суті, і в той же час Велика Палата Верховного Суду має можливість долати «виключні правові проблеми» за рахунок судової правотворчості, долаючи в такий спосіб законодавчі прогалини, розвиваючи при цьому право. Таким чином, можна констатувати, що сьогодні право в Україні розвивається від судової практики до теорії права» [20, с. 105]. Дане твердження можна без сумнівів назвати справедливим і обґрунтованим, оскільки Закон України «Про форми власності на землю», який було прийнято у 1992 році (втратив чинність), Закон України «Про оренду землі» – в 1998 році, а Земельний кодекс України – в 2001 році, безумовно, застаріли. Україна, знаходячись вже сьогодні «на порозі» нових геополітичних викликів, об'єктивно змушена посилювати вплив правосуддя на утвердження принципів справедливості, верховенства права, особливо у приватноправових відносинах, підґрунтям яких є орендні відносини щодо земель сільськогосподарського призначення. В цьому зв'язку питання доказів та доказування в цивільному судочинстві у справах, що виникають із орендних правовідносин, потребують значної уваги, внаслідок розширення та поглиблення земельно-правової реформи та інтенсивного розвитку ринкових відносин у сфері операцій із земельними ділянками сільськогосподарського призначення.

Таким чином, зважаючи на вагомість інституту оренди земель сільськогосподарського призначення, а також становлення у нашій державі ринку землі, питання дослідження доказів та доказування в цивільному судочинстві щодо земельно-правових спорів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення є надзвичайно актуальним. Важливість даної теми, відсутність законодавчого регулювання, а також поширеність цивільно-правових спорів, в тому числі спорів, що витікають із оренди земель сільськогосподарського призначення, зумовлює необхідність подальших наукових досліджень в цьому напрямку. Важливим питанням залишається відсутність нормативно-правового акту, який би визначив поняття доказів та доказування в цивільному судочинстві щодо земельно-правових спорів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення, в тому числі питання належності та допустимості доказів, розподілу тягара доказування в вищезазначених справах тощо. Перспективність наукової роботи в цій площині зумовлена визначальним значенням доказів та доказування для досягнення основної мети цивільного судочинства, що полягає в захисті порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів учасників земельних правовідносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лейба Л. В. Правове регулювання вирішення земельних спорів. автореф. дис. ... к.ю.н. Харків, 2005. 20 с.
2. Котелевець А. В. Особливості правозастосовчої практики судів у земельних справах. *Вісник Верховного Суду України*. 2016. № 1. С. 33–38.
3. Снідєвич О. С. Позов у цивільних справах, що виникають із земельних правовідносин. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 206 с.

4. Грабовська О. О. Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному процесі України. автореф. дис... д.ю.н. 12.00.03. Київ, 2019. 34 с.
5. Арсенюк А. О. Процесуально-процедурний порядок судового розгляду земельних спорів в Україні. автореф....дис. канд.. юрид. наук. 12.00.06. Київ, 2016. 22 с.
6. Штефан А. С. Механізм доказування в цивільному судочинстві. дис... докт. юрид. наук. 12.00.03. Київ, 2020. 470 с.
7. Теорія доказового права: науково-практичний посібник (монографія); за заг. ред. д.ю.н., проф., акад. Академії наук Вищої школи України М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2021. 426 с.
8. Цивільний процес України: підручник ; за заг. ред.. д.ю.н., доц. М. М. Ясинка. К.: Алерта, 2014. 744 с.
9. Ясинок М. М., Хомініч М. С. Особливості доказової інформації в цивільному судочинстві щодо земельно-майнових спорів, об'єктом у яких є землі сільськогосподарського призначення. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 1. С. 217–223.
10. Романюк Я. М., Майстренко Л. О. До питання недійсності договору оренди землі з підстав відсутності у ньому істотних умов. Вісник Верховного Суду України. 2014. № 3. С. 32–41.
11. Теорія доказового права: науково-практичний посібник (монографія); за заг. ред. д.ю.н., проф., акад. Академії наук Вищої школи України М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2021. 426 с.
12. Арсенюк А. О. Процесуально-процедурний порядок судового розгляду земельних спорів в Україні: автореф. ...дис. канд. юрид. наук. 12.00.06. Київ, 2016. 22 с.
13. Лейба Л. В. Правове регулювання вирішення земельних спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2005. 20 с.
14. Котелевець А. В. Особливості застосовчої практики судів у земельних спорах. Вісник Верховного Суду України. 2016. № 1. С. 33–38.
15. Ясинок Д. М. Судова правотворчість як спосіб подолання законодавчих прогалин та виключна правова проблема в правозастосовчому процесі цивільного судочинства України. Київський часопис права. 2023. № 1. С. 100–106.
16. Курило М. П., Ясинок Д. М. Судова правотворчість в цивільному судочинстві та її межі при подоланні законодавчих прогалин. Публічне і приватне право. 2022. № 1. С. 9–14.
17. Курило М. П., Ясинок Д. М. Категорії «судова практика» та «судова правотворчість» у сучасній доктрині цивільного процесуального права України. Право України. 2020. № 11. С. 142–157.
18. Ясинок Д. М. Судова правотворчість судів, органів державного управління та місцевого самоврядування. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 2. С. 212.
19. Стефанчук Р. О. Про засади правового регулювання правотворчої діяльності в Україні. Право України. 2021. № 12. С. 11–22.
20. Ясинок Д. М. Судова правотворчість як спосіб подолання законодавчих прогалин та виключна правова проблема в правозастосовчому процесі цивільного судочинства України. Київський часопис права. 2023. № 1. С. 100–106.

PECULIARITIES OF THE LEGAL REGULATION OF ENVIRONMENTAL CONTROL IN EU MEMBER STATES: A COMPARATIVE LEGAL STUDIES

ОСОБЛИВОСТІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ В ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Rosokhata D.I., PhD student at the Department of Social Law
Ivan Franko National University of Lviv

The article is devoted to a comparative legal analysis of environmental control in the European Union member states, specifically focusing on the Czech Republic, Sweden, and the Netherlands. For the proper implementation of EU standards in Ukraine regarding state environmental control, it is necessary to analyze the experience of implementing such standards at the level of EU member states. The research aims to identify critical elements of effective environmental control and to analyze the possibilities of integrating the experience of individual EU member states into Ukrainian state environmental control practices. It was found that, despite the EU legislative requirements regarding environmental control measures, each EU member state adopts directives and regulations to its own legal, economic, and social conditions.

The study proposes to improve the system of state environmental control in Ukraine by introducing more flexible and efficient response mechanisms, such as administrative appeals of decisions made by the state environmental control bodies, following state inspections, to the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine. It also suggests applying administrative sanctions (publishing violations, i.e., "naming and shaming" as a reputational tool), and establishing mechanisms for environmental compensation for violators of environmental legislation in cases where environmental damage is inevitable but can be compensated through restorative measures.

In conclusion, the experience of implementing environmental legislation in the EU, particularly in Sweden, the Czech Republic, and the Netherlands, can be valuable for Ukraine both in the process of reforming the institution of state environmental control and in shaping state environmental policy.

Key words: environmental control, State Environmental Inspectorate, environmental monitoring, environmental function, public administration, environmental governance, environmental legislation, European Union.

Стаття присвячена порівняльно-правовому аналізу систем екологічного контролю в державах-членах Європейського Союзу, зокрема на прикладі Чеської Республіки, Швеції та Нідерландів. Для належної імплементації в Україні стандартів Європейського Союзу у сфері здійснення державного екологічного контролю необхідно проаналізувати досвід впровадження таких стандартів на рівні держав-членів ЄС. Дослідження спрямоване на виявлення ключових елементів ефективного екологічного контролю, а також на аналіз можливостей інтеграції досвіду окремих держав-членів Європейського Союзу в українську практику здійснення державного екологічного контролю. З'ясовано, що незважаючи на визначені законодавством ЄС вимоги щодо здійснення заходів екологічного контролю, кожна держава-член ЄС адаптує директиви та регламенти до своїх правових, економічних та соціальних умов.

У межах дослідження запропоновано вдосконалити систему державного екологічного контролю в Україні шляхом впровадження більш гнучких та оперативних механізмів реагування через адміністративне оскарження рішення органу державного екологічного контролю за результатами проведення заходів державного нагляду (контролю) до Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, застосування адміністративних санкцій (публікація порушень ("naming and shaming") як засіб репутаційного впливу), а також запровадження механізмів екологічної компенсації для порушників природоохоронного законодавства у випадках, коли екологічна шкода є неминучою, але може бути компенсована відновлювальними заходами.

Підсумовано, що досвід впровадження положень довкілцевого законодавства ЄС, зокрема Швеції, Чехії та Нідерландів, може стати корисним для України як у процесі реформування інституту державного екологічного контролю, так і загальних засад державної екологічної політики.

Ключові слова: екологічний контроль, Державна екологічна інспекція, екологічний моніторинг, екологічна функція, державне управління, екологічне управління, екологічне законодавство, Європейський Союз.

Problem Statement. In the context of Ukraine's European integration process and the implementation of European Union (EU) environmental directives, there is an increasing need to refer not only to the EU's legal acts but also to the case law of the Court of Justice of the European Union and the experience of EU member states. With Ukraine's integration into the EU, state environmental control has moved beyond purely national regulation and now requires consideration of both EU legal norms and the judicial practice and experiences of EU member states.

EU member states employ various approaches to structuring their environmental control systems, taking into account their national legal peculiarities. Despite the general standards set by EU directives and regulations, their implementation is carried out through national legislation, which reflects the historical, economic, and social specifics of each member state.

Analysis of Recent Research and Publications. The issue of compliance with environmental legislation by EU member states has been repeatedly addressed in academic circles. It has become a research subject by scientists such as L. Borsak, P. Davies, M. Hedemann-Robinson, L. Krämer, P. Wennerås, and others. In Ukraine, EU standards regarding state environmental control have been studied fragmentarily, mostly in sectoral aspects, by scholars such as O. V. Holovkin,

D. D. Ivanenko, M. M. Sirant, and others. However, the application of the experience of EU member states in the sphere of state environmental control in Ukraine remains insufficiently explored and requires further doctrinal research in the context of reforming this institution.

The article's purpose is to conduct a comparative legal analysis of the regulatory framework for environmental control in EU member states (the Czech Republic, Sweden, and the Netherlands) and to identify opportunities for integrating effective practices from these countries into Ukraine's system of state environmental control.

Main Findings. Specific sectoral EU environmental directives provide instead general requirements, allowing member states to choose the means and procedures to achieve the established goals. This is confirmed by the decisions of the Court of Justice of the European Union. In this context, it is particularly important to examine the experience of countries such as the Czech Republic, Sweden, and the Netherlands, which have successfully implemented the provisions of EU environmental directives, adapting them to their national legal frameworks and environmental conditions.

Czech Republic. The state environmental control system in the Czech Republic is implemented through the activities

of the Czech Environmental Inspectorate (CEI), a specialized administrative body under the Ministry of the Environment. CEI operates under the Czech Environmental Inspectorate Act and is key in monitoring compliance with environmental legislation in forest protection, water resources, climate, nature, landscapes, and waste management [4].

CEI conducts three types of inspections: scheduled inspections, citizen-requested inspections, and inspections in cases of industrial accidents. On average, 40–45% of the inspectors' working time is devoted to regular inspections, while the rest is allocated to unscheduled inspections and monitoring the enforcement of sanctions. The main tasks of the Inspectorate include monitoring environmental conditions at sites (including repeat inspections), reviewing documentation, measuring pollution levels, and applying sanctions for violations [7].

Importantly, CEI inspectors have the authority to conduct inspections without prior notice, impose fines, suspend the operations of facilities, and demand the correction of identified violations. Under Czech law, decisions made by the Environmental Inspectorate can be appealed to the Ministry of the Environment as an appellate body. If a party disagrees with the Ministry's decision, they have the right to appeal to an administrative court to have the decision annulled or declared invalid [6].

Unlike the Czech Republic, Ukraine's system of state environmental control also provides for the possibility of inspections. However, these inspections are typically conducted with prior notification, which can potentially reduce the efficiency of response to environmental violations. Like the Czech model, Ukrainian environmental inspectors are authorized to impose fines and require the elimination of violations. However, their powers to suspend the operations of business entities are more limited. The appeal process for decisions made by the state environmental control authorities is also possible in administrative proceedings. However, the procedure in Ukraine is more complicated and less regulated than in the Czech system. For example, when a state environmental control body issues a directive to a business entity to eliminate environmental law violations, the appeal of such a directive – either fully or partially – is only possible through administrative judicial proceedings.

The Czech Environmental Inspectorate (CEI) also reports on compliance with international obligations, particularly EU directives in waste management, water resource protection, and nature conservation. CEI's annual reports contain data on inspections carried out, violations identified, and measures taken to ensure compliance with legislation, reflecting specific violations and the outcomes of CEI's work as a supervisory body. CEI collaborates with other state and international organizations to ensure compliance with EU standards, including through regular inspections and monitoring the fulfillment of obligations [6].

Ukraine's state environmental control system also includes reporting and fulfilling international obligations, but it is less developed compared to the Czech Republic. Ukraine has commitments to international organizations within the framework of implementing EU directives, particularly under the EU-Ukraine Association Agreement. However, the reporting on fulfilling these obligations needs to be more structured, which limits the ability of the public and international partners to monitor compliance with environmental standards.

Sweden. The environmental control system in Sweden is considered one of the most effective in Europe, being well-structured and operating under the supervision of the Swedish Environmental Protection Agency (*Naturvårdsverket*) [1]. The Agency is responsible for ensuring compliance with the Swedish Environmental Code (*Miljöbalken*), the country's primary environmental law and forms the legal basis for environmental inspections and control. The Code outlines the obligations of businesses to comply with environmental standards. The

Agency's areas of authority include climate and air, land, biodiversity, contaminated sites, and waste management [19].

Inspections of businesses by the Swedish Environmental Protection Agency are carried out using a comprehensive approach that includes risk assessments, inspection planning, and the application of *Best Available Techniques* (BAT). Environmental inspectors focus on risk-oriented inspections, prioritizing businesses with the greatest environmental impact. These inspections include regular checks, monitoring activities, and providing recommendations to improve the environmental performance of businesses. Inspections can be both scheduled and unscheduled, depending on the availability of information about potential violations or public complaints [19].

Sweden has also implemented an *environmental compensation system*, which requires businesses that have caused environmental harm to prepare a *compensation plan*. This mechanism is aimed at restoring or improving similar natural resources to compensate for the environmental damage caused. It ensures the restoration or creation of equivalent resources to replace those lost, thereby maintaining ecological balance and mitigating the negative impact of human activities [18].

The legal basis for environmental compensation in Sweden is based on several key international and European law provisions. One of the primary principles is the *Polluter Pays Principle*, which holds that polluters should bear financial responsibility for the environmental harm they cause. This principle is enshrined in numerous European Union directives, including Directive 2014/52/EU of the European Parliament and of the Council of April 16, 2014, amending Directive 2011/92/EU on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment, which establishes requirements for environmental impact assessments and the possibility of introducing compensatory measures [8].

Furthermore, Directive 92/43/EEC of May 21, 1992, on the conservation of natural habitats and wild fauna and flora obliges member states to protect natural habitats and species, including provisions for compensating for adverse effects [2]. Additionally, Directive (EU) 2024/1203 of April 11, 2024, on the criminal protection of the environment, which replaces Directives 2008/99/EC and 2009/123/EC (Environmental Crime Directive), outlines liability for environmental damage and includes provisions for environmental compensation as a mechanism for ecosystem restoration [10]. Sweden's national legislation, particularly the Swedish Environmental Code, implements these international and European standards by establishing requirements for compensatory measures to restore biodiversity and natural resources.

The compensation plan must include specific measures to improve the affected areas, both environmentally and public health. For example, in the case of the *Nordic Iron Ore* project in the town of Ludvika, after environmental impacts from mining activities were identified, the company prepared a compensation plan that included restoration and improvement of forest and aquatic ecosystems. The compensation plan, developed by an independent environmental consulting firm, outlined measures such as biodiversity management on 25 hectares of forest, restoration of 10 hectares of aquatic environments, and preservation of 16 hectares of coastal forests and waterways. The compensatory measures' costs were estimated at 110,000–270,000 euros for land acquisition and 110,000–160,000 euros for conservation measures over 20 years, ensuring both the mitigation of negative impacts and the enhancement of biodiversity [12].

In this process, environmental courts in Sweden play a crucial role as judicial bodies overseeing compliance with environmental laws and reviewing complaints and disputes between businesses and state regulatory agencies. These courts' essential functions are reviewing appeals against decisions made by environmental control bodies, such as the Swedish Environmental Protection Agency (*Naturvårdsverket*). These courts adjudicate cases involving fines, business suspensions,

and other matters related to the enforcement of environmental legislation. Moreover, the courts decide on implementing environmental compensation plans, requiring companies that have caused environmental harm to restore ecosystems or compensate for the losses [19].

This approach could serve as a more effective alternative to the inspections currently conducted by state environmental control authorities in Ukraine. By enabling more rapid responses to violations and ensuring long-term improvements in environmental conditions, this method could increase the efficiency of Ukraine's state environmental control, reduce the administrative burden on oversight bodies, and strengthen business accountability for environmental impact.

However, despite its advantages, the environmental compensation system in Sweden needs help in implementation. One of the main issues is the high cost and complexity of developing effective compensatory measures. There are also difficulties in securing land for compensation projects and ensuring the long-term management of these areas.

Nevertheless, Sweden's environmental control system, which focuses on environmental compensation, is built on a strong legal foundation supported by EU directives and core EU environmental principles. The environmental compensation mechanism is a strategic policy tool increasingly applied across sectors to mitigate environmental impacts.

This approach could be useful for Ukraine in cases where environmental damage is unavoidable but can be compensated through restoration measures. This mechanism could become a crucial part of Ukraine's state environmental policy, helping to achieve environmental balance.

The Netherlands. Environmental compliance in the Netherlands is monitored by the Human Environment and Transport Inspectorate, which oversees businesses with significant environmental impacts [14]. If violations are detected during inspections, administrative measures such as fines or orders to rectify the violations may be imposed [20]. Competent authorities also have the power to close businesses or revoke their permits in cases of serious violations [11].

By the Netherlands Government Information (Public Access) Act, public authorities are permitted to publish information about environmental violations committed by businesses. This has led to the widespread adoption of the "naming and shaming" practice, where such published information may include inspection results, fines, and other administrative actions against businesses that breach environmental regulations [13].

As a result of environmental control in the Netherlands, administrative sanctions may be imposed on businesses, including the publication of violations as a reputational measure ("naming and shaming"). Fines or other enforcement measures sometimes accompany these violations. Experts consider this practice effective because harmful public exposure can significantly impact a company's reputation [17].

In Ukraine, existing legislation also allows publishing information about violations of environmental laws, but the practice of "naming and shaming" is neither widespread nor formally institutionalized. Under the Law of Ukraine "On Access to Public Information" the state has the right to disclose information about environmental law violations [2]. However, the publication of such violations is rarely used as a separate tool for exerting pressure on violators. Despite the public disclosure of inspection results by the State Environmental Inspectorate of Ukraine, the practical application of reputational measures, similar to "naming and shaming" is limited due to the lack of broad practice of reputational pressure. In Ukraine, administrative sanctions and fines remain the primary focus rather than reputational measures.

From a European integration perspective, it is worth noting that EU environmental directives do not explicitly require the use of "naming and shaming" as a sanction or administrative measure. However, EU member states are obligated to ensure the publication of environmental information and inspection results, which may include data on businesses' environmental violations. Although the directive does not mandate public exposure of violators, open access to such information can exert indirect reputational pressure on businesses.

An important example is Directive 2024/1203 of the European Parliament and Council of 11 April 2024, "On the Protection of the Environment through Criminal Law" which replaces Directives 2008/99/EC and 2009/123/EC. This directive states that in cases of serious violations of environmental standards or environmental pollution, businesses can be held liable. Additionally, the outcomes of such cases may be publicly disclosed, enhancing transparency and business accountability for environmental damage [9].

In conclusion, the comparative legal analysis of environmental control systems in EU member states reveals significant diversity in how these systems are structured and function, largely due to national legal traditions, economic conditions, and social particularities. Although common standards for state environmental control are established by EU directives, the national laws of member states adapt these requirements to their specific conditions while ensuring compliance with fundamental environmental protection principles. A prime example of this is the implementation of the "polluter pays" principle in Sweden, which introduced the concept of environmental compensation at the national level.

I. O. Yakovlev emphasizes the importance of avoiding blind replication of state control (supervision) models, as the differing initial conditions in each country require the adaptation of control models to specific circumstances. According to the scholar, it is necessary to use general principles as a foundation for legislation, taking into account practical experience when designing and transforming control systems, which will enhance their effectiveness as part of public administration [3, p. 92].

For example, the Czech Republic, Sweden, and the Netherlands demonstrate different approaches to organizing state environmental control. At the same time, the Ukrainian system of state environmental control, despite certain similarities in some measures with the practices of EU member states, has several significant shortcomings, particularly regarding the efficiency of response, legal mechanisms for suspending violators' activities, and improving environmental conditions as a result of inspections and reporting.

Conclusions. The comparative legal analysis confirms the relevance of considering the experience of EU member states when implementing the provisions of EU environmental directives in Ukraine. In the process of reforming the system of state environmental control in Ukraine, the following aspects should be considered:

1. The feasibility of introducing environmental compensation for those who violate environmental legislation in cases where environmental damage is unavoidable but can be offset through restoration measures.
2. The possibility of appealing decisions of state environmental control bodies in administrative proceedings to the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine before resorting to judicial proceedings.
3. The practical application of reputational measures against violators of environmental legislation, similar to the "naming and shaming" mechanisms.

REFERENCES

1. Екологічний контроль західного зразка в Україні: від каральної концепції до попередження та усунення негативних наслідків. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <https://mepr.gov.ua/ekologichnyj-kontrol-zahidnogo-zrazka-v-ukrayini-vid-karalnoyi-kontseptsiji-do-poperedzhennya-ta-usunennya-negatyvnyh-naslidkiv/> (дата звернення: 15.10.2024).

2. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення: 15.10.2024).
3. Яковлев І. О. Державний екологічний контроль в умовах територіально-адміністративної та економічної реформ в Україні (нова парадигма). *Економіка та право*. №2 (41), 2015. С. 92–96.
4. Arnika. Environmental Crime and Punishment: How to Build an Efficient State Environmental Inspectorate. URL: <https://arnika.org/en/publications/environmental-crime-and-punishment-how-to-build-an-efficient-state-environmental-inspectorate> (дата звернення: 15.10.2024).
5. Council Directive 92/43/EEC of 21 May 1992 on the conservation of natural habitats and of wild fauna and flora. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31992L0043> (дата звернення: 15.10.2024).
6. Czech Environmental Inspectorate Report 2022. URL: https://www.cizp.cz/sites/cizp.cz/files/2023-12/VZ_CIZP_2022_EN.pdf (дата звернення: 15.10.2024).
7. Czech Republic: Environmental Law and Policy. CUNI DSpace Repository, Charles University. URL: https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/19771/DPBE_2006_2_11220_HS9999_33350_0_69618.pdf?sequence=3&isAllowed=y (дата звернення: 15.10.2024).
8. Directive 2014/52/EU of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 amending Directive 2011/92/EU on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32014L0052> (дата звернення: 15.10.2024).
9. Directive 2024/1203 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 on the protection of the environment through criminal law and replacing Directives 2008/99/EC and 2009/123/EC. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1203> (дата звернення: 15.10.2024).
10. Directive 2024/1203 on the Protection of the Environment through Criminal Law. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024L1203> (дата звернення: 15.10.2024).
11. Environmental Law 2023: Netherlands. Chambers and Partners. URL: <https://practiceguides.chambers.com/practice-guides/environmental-law-2023/netherlands> (дата звернення: 15.10.2024).
12. Environmental Law in the Nordic Countries. Nordic Council of Ministers. URL: <https://norden.diva-portal.org/smash/get/diva2:858413/FULLTEXT03.pdf> (дата звернення: 15.10.2024).
13. Environmental Management Act (Netherlands). Government of the Netherlands. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0005252/2018-07-28> (дата звернення: 15.10.2024).
14. Environmental Management Act of the Netherlands. Government of the Netherlands. URL: <https://www.government.nl/topics/environment/roles-and-responsibilities-of-central-government/environmental-management-act> (дата звернення: 15.10.2024).
15. European Commission v Hellenic Republic. Judgment of Court of Justice of the European Union of 18.11.2004 in no. C-420/02. EUR-Lex. URL: <https://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?jsessionid=9F852BA90B9D094056A22DB8E604034E?docid=49682&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=1095107> (дата звернення: 15.10.2024).
16. European Commission v Italian Republic. Judgment of Court of Justice of the European Union of 09.11.1999 in no. C-365/97. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61997CJ0365> (дата звернення: 15.10.2024).
17. Naming, Shaming, and Faming by Dutch Authorities. Van Traa Advocaten. URL: <https://www.vantraa.nl/en/know-how/naming-shaming-and-faming-by-dutch-authorities/> (дата звернення: 15.10.2024).
18. State of the Environment Report 2023. Swedish Environmental Protection Agency. URL: <https://www.naturvardsverket.se/en/publications/6900/978-91-620-6996-4/> (дата звернення: 15.10.2024).
19. The Swedish Environmental Code DS 2000:61. Government Offices of Sweden. URL: <https://www.government.se/contentassets/be5e4d4ebdb4499f8d6365720ae68724/the-swedish-environmental-code-ds-200061/> (дата звернення: 15.10.2024).
20. The System of Environmental Control in the Netherlands. RWS Environment. URL: <https://rwsenvironment.eu/subjects/environmental-0/system-environmental/> (дата звернення: 15.10.2024).

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/55>

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ «СИСТЕМА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ»

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF THE "LAW ENFORCEMENT SYSTEM" CATEGORY

Азімов К.Р., аспірант кафедри адміністративного,
господарського права та фінансово-економічної безпеки
Сумський державний університет

Репрезентоване наукове дослідження стосується ключових питань щодо теоретико-методологічних основ аналізу категорії «система правоохоронних органів». Із урахуванням багатьох поточних реалій, у тому числі офіційних реформістських ініціатив наголошено на потребі своєчасності й доцільності висвітлення представленої проблематики. Зважаючи на наявні обґрунтовані суспільні запити у цій сфері розкриття низки вагомих позицій матиме істотне значення в коротко-, середньо- та довгостроковій перспективах.

Для забезпечення повноти і всебічності роботи першочерговим вбачався акцент на вихідній понятійній одиниці – «система» та «правоохоронні органи». Відносно першої позиції було визначено коло типових характеристик смислово прийнятних для будь-яких систем. Уточнено, що йдеться про певний діапазон упорядкованих компонентів, відповідна конгломерація яких надає фізичну змогу досягати бажаних результатів і, за потреби, здатна до трансформацій.

Зосереджено увагу на терміні «правоохоронні органи» й підкреслено існування деяких хронічних теоретико-методологічних невизначеностей, зумовлених законодавчими прогалинами. Висловлено декілька міркувань критичного змісту щодо поточної ситуації у цій сфері, котрі потребують належного й комплексного вирішення.

На основі попередньо отриманих результатів звернено увагу на деякі аспекти питання системи правоохоронних органів. Зокрема, виявлено й проаналізовано нечисленні міркування щодо змістовного наповнення однойменної дефініції; зосереджено увагу на деякі суміжні категоріальні одиниці; здійснено проміжні висновки щодо стану наукової розробки вказаної тематики.

У заключній частині матеріалу запропоноване авторське бачення поняття «система правоохоронних органів» із урахуванням вищевказаних здобутків. Наголошено, що вказана категорія має істотний потенціал для розвитку і є важливою в сучасних умовах.

Ключові слова: органи правопорядку, правоохоронна діяльність, правоохоронна функція, правоохоронні органи, система.

The presented scientific research deals with key questions regarding the theoretical and methodological foundations of the analysis of the "law enforcement system" category. Taking into account many current realities, including official reformist initiatives, the need for timely and expedient coverage of the presented issues is emphasized. Taking into account the existing justified public requests in this area, the disclosure of a number of important positions will be of significant importance in the short-, medium- and long-term perspectives.

In order to ensure the completeness and comprehensiveness of the work, emphasis on the original conceptual units – "system" and "law enforcement agencies" was seen as a priority. Regarding the first position, a circle of typical characteristics meaningfully acceptable for any systems was determined. It is clarified that it is a certain range of ordered components, the appropriate conglomeration of which provides a physical opportunity to achieve the desired results and, if necessary, is capable of transformations.

Attention is focused on the term "law enforcement agencies" and the existence of some chronic theoretical and methodological uncertainties caused by legislative gaps is emphasized. Several considerations of critical content regarding the current situation in this area are expressed, which require a proper and comprehensive solution.

On the basis of previously obtained results, attention was drawn to some aspects of the issue of the system of law enforcement agencies. In particular, a few considerations regarding the content of the definition of the same name have been identified and analyzed; attention is focused on some adjacent categorical units; intermediate conclusions were made regarding the state of scientific development of the specified topic.

In the final part of the material, the author's vision of the concept of "law enforcement system" is proposed, taking into account the above achievements. It is emphasized that this category has significant potential for development and is important in modern conditions.

Key words: law enforcement agencies, law enforcement activities, law enforcement function, law enforcement agencies, system.

Актуальність теми дослідження. Робота суб'єктів правоохоронної діяльності передбачає активний багато-векторний вплив на різні сфери щодо запобігання й протидії всім правопорушенням. Їх функціонування, нерідко, передбачає реалізацію спільних санкціонованих заходів, особливо щодо найрезонансніших суспільно небезпечних діянь. Зважаючи на характер і ступінь складності потенційних наслідків консолідація наявних зусиль (інтелектуальних, матеріальних, технічних, технологічних й ін.) – ключова умова досягнення багатьох очікуваних результатів.

Наведені й інші істотні чинники дають мотивовані підстави вести мову про науковий обіг категорії «система правоохоронних органів», як життєздатної та перспективної наукової одиниці. Це, в свою чергу, формує сприятливе підґрунтя для різних фундаментальних досліджень із вказаних, похідних, а також суміжних питань, розвиваючи відповідні напрями.

Постановка проблеми. Висвітлена вище проблематика має перспективну основу, з огляду на ряд хронічних

проблем у сфері правоохоронної діяльності. Помітний її потенціал, часте хибне отождествлення з дефініцією «правоохоронна система», передумова для вирішення деяких нагальних питань теоретичного й прикладного характеру – ключові чинники на користь такої ініціативи.

Ураховуючи все викладене, сформульовану тематику можна вважати актуальною й такою, що вимагає предметного акцентування. Оскільки, будь-які нагальні аспекти мають заслуговувати на увагу в умовах стійкого запиту щодо ефективної й результативної роботи органів правопорядку та офіційного визнання існування недоліків у однойменній системі¹.

¹ Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки від 11.05.2023 р. № 273/2023

Стан наукової розробки. Різні аспекти представленої проблематики перебували у полі зору таких відомих вчених і науковців, як: В. Боняк, Ю. Гаруст, І. Коваленко, В. Ковальська, А. Куліш, А. Кучук, Я. Межений, В. Мельник, С. Россоха, Д. Тихонова, А. Фаріон-Мельник, С. Шоптенко, О. Яремко та багатьох інших. Однак, із огляду на ряд проблем теоретико-методологічного й прикладного характеру ініційована тематика є перспективною для наукової розробки.

Мета дослідження. Керуючись всіма орієнтирами, висвітленими в актуальності роботи метою має стати аналіз провідних наукових суджень щодо змістовного наповнення дефініції «система правоохоронних органів» та формулювання науково обгрунтованого розуміння однойменного поняття.

Виклад основного матеріалу. Досягнення поставленої мети, у першу чергу, передбачає визначення базового понятійно-категоріального апарату. Завдяки чому, справедливо розраховувати на методологічно обгрунтоване авторське бачення центральної понятійної одиниці, з подальшим визначенням її специфік. Виходячи з цього, зосередимось на поступовій реалізації наміру щодо виокремлення та аналізу поширених поглядів на вихідні терміни.

Серед їхнього числа уваги заслуговують такі позиції, як «система» й «правоохоронні органи», котрі семантично формують зміст центральної категорії. Відповідно, дослідження їх ключових параметрів матиме виключне значення для належної розробки аналізованої дефініції.

Власне щодо терміну, «система», то у вітчизняних тлумачних словниках містяться наступні трактування, за смислом придатні до застосунку: 1) порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь; 2) форма організації, будова чого-небудь (державних, політичних, господарських одиниць, установ і т. ін.); 3) сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням; 4) сукупність принципів, які є основою певного вчення; 5) будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих та функціонуючих частин [1, с. 203; 2, с. 1320–1321]. І. Коваленко зазначає, йдеться про сукупність певних елементів, якимось чином пов'язаних і взаємодіючих між собою з метою виконання заданих цільових функцій [3, с. 11]. Тобто, мовиться про певне число елементів, які формують певну субстанцію, покликану реалізовувати котрісь цілі. Окрім цього, слушно й виправдано наголошувати, що саме упорядкування котрихось заходів, різних одиниць, формують найсприятливіші параметри для роботи тієї чи іншої системи.

У загальних обрисах, доцільно вбачати котрийсь діапазон упорядкованих компонентів, відповідна конгломерація яких надає фізичну змогу досягати бажаних результатів. При цьому, виходячи зі зміни орієнтирів, можливі трансформації й самої системи щодо кількісного і видового складів, а також функціональних властивостей останніх.

До того ж, у наведених поширених і активно цитованих роз'ясненнях відсутнє застереження щодо можливості/неможливості самостійного функціонування елементів таких систем. Виходячи з практики роботи багатьох типів систем життєздатними убачаються обидві гіпотези. Залежно від наявних властивостей конкретної одиниці й актуальних чи перспективних запитів можливий один чи інший названий вище варіант розвитку подій. Тобто, за певних обставин, один й той самий компонент може функціонувати, як самостійно, так і не мати відповідної можливості.

Загалом, базове розуміння вихідної категорії «система» доцільно звести до наступних характеристик: 1) сукупність котрихось елементів, у тому числі різного походження; 2) визначення ролі кожного з таких компонентів; 3) упорядкування й певні, хоча б базові алгоритми

конгломерації цих складників; 4) функціональний орієнтир на досягнення спільних цілей; 5) тощо. Вбачається, що зазначений перелік є типовим для будь-якої системи, незалежно від її походження, похідних специфік та спрямування регуляторного впливу.

Відносно дефініції «правоохоронні органи», то остання доволі давно й активно перебуває в науковому обігу. До прикладу А. Кучук, наголошує йдеться про спеціально уповноважені державні органи, що наділяються державно-владними повноваженнями з метою професійного здійснення на підставі та відповідно до законодавства, а у випадках, встановлених законом, – у відповідній процесуальній формі, із застосуванням правових засобів, діяльність, спрямовану на охорону прав та свобод людини і громадянина, законності та правопорядку, усіх врегульованих правом суспільних відносин [4, с. 17–18]. Ю. Гаруст і В. Мельник переконують, що під правоохоронними органами слід розуміти державні органи, які наділені, відповідно до чинного законодавства, владними повноваженнями та здійснюють у межах своєї компетенції правоохоронну діяльність [5, с. 14]. С. Россоха стверджує, такими суб'єктами є державні органи, що Конституцією та законами України наділені певним обсягом прав і обов'язків щодо здійснення захисту прав та законних інтересів громадян, юридичних осіб, суспільства і держави шляхом вчинення специфічних дій примусового характеру, які проводяться в певній процесуальній формі [6, с. 13]. А. Куліш відмічає, йдеться про спеціально уповноважені державні органи, які забезпечують додержання та реалізацію прав і свобод громадян, законності та правопорядку із додержанням встановлених законом правил та процедур відповідно до своєї компетенції [7, с. 92]. За деякими аспектами наведені й деякі інші такі позиції не різняться між собою. В той же час, щодо певних суджень можна спостерігати розбіжності і суперечності, котрі, інколи, мають істотне значення.

Можна припустити, така обстановка зумовлена законодавчо нечітким розумінням кількісного складу цих інституцій. Як відомо, у ч. 1 ст. 2 ЗУ «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23.12.1993 р. № 3781-ХІІ [8] міститься невичерпний перелік правоохоронних органів. Йдеться про такі суб'єкти, як органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, НАБУ, органів охорони державного кордону, Бюро економічної безпеки України, органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, органів державного фінансового контролю, рибохорони, державної лісової охорони, інших органів, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [8]. Однак, знову ж таки, деякі норми цієї статті носять застарілий, невідповідний вимогам часу характер (органи рибохорони, державної лісової охорони тощо). Суперечливим є й елемент конструкції «інші органи», що дає підстави для віднесення до цієї групи широкого спектра публічних інституцій.

Варто зауважити, що відносно нещодавно спроба вирішити цю спірну позицію мала місце у судовій практиці. Абз. 2 п. 39 мотивувальної частини згаданої й аналізованої Постанови Великої Палати Верховного Суду від 30.08.2023 р. № 633/195/17 (провадження № 13-39 кс 23) [9] визначено, що правоохоронним може виступати лише орган державної влади, якому згідно із законодавством надані повноваження здійснювати від імені держави владні управлінські функції, який приймає загальнообов'язкові рішення, забезпечуючи їх виконання, у тому числі й примусовими засобами [9]. Тобто, важливою відмінністю слід вбачати змогу застосування примусових засобів.

Окрім цього, Великою Палатою Верховного Суду з огляду на законодавчі орієнтири (ч. 1 ст. 2 ЗУ «Про державний захист працівників суду і правоохоронних орга-

нів» від 23.12.1993 р. № 3781-ХІІ [8]) підкреслено роль правоохоронної функції. Зокрема, відповідно до п. 41 згаданої постанови йдеться про те, що на відміну від інших органів державної влади, які можуть також здійснювати правоохоронну функцію, для правоохоронних органів вона є основною [9]. У однойменному законодавчому акті відсутня вказівка щодо основної ролі правоохоронної функції. Тобто, Верховним Судом зроблений вагомий крок відносно формування персоніфікованого переліку відповідних інституцій.

Під певним кутом зору можна вважати, що вагоме значення у цьому контексті має «Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку» [10]. В абз. 1 Заключних положень документа йдеться про те, що перераховані й розкриті напрямки реформування застосовуються до органів прокуратури, Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України, Державної прикордонної служби України, Державного бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки України, Служби безпеки України та Державної митної служби України [10]. В якості однієї з робочих гіпотез слушно припустити, що правотворець репрезентував своє поточне бачення персоніфікованого складу правоохоронних органів.

Із іншого боку, заключні положення не містять згадку про НАБУ, яке відповідно ч. 1 ст. 2 ЗУ «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23.12.1993 р. № 3781-ХІІ [8] визнається правоохоронним органом. За цих обставин має місце істотне протиріччя, котре вимагає окремої уваги в рамках нових наукових розвідок.

Слід зазначати, що на сучасному етапі поняття «правоохоронні органи» не знайшло одностайного схвалення й розуміння. Існуючі законодавчі недопрацювання сформували основу для ряду протиріччів відносно аналізованої вище дефінітивної одиниці.

Зважаючи на це та ураховуючи відповідне судове рішення пропонується оперувати загальним баченням. У такому контексті мову слушно вести про сукупність державних органів, що реалізують правоохоронну функцію й для яких вона основною під час здійснення більшості санкціонованих заходів.

Виходячи з цього, зосередимось безпосередньо на питанні системи правоохоронних органів. У наукових доробках не часто використовують термін «система правоохоронних органів» із різних причин.

Серед нечисленної кількості думок виокремимо спільне бачення А. Фаріон-Мельник й О. Яремко, котрі зауважують, що мова повинна йти про цілісну, ієрархічну, структуровану сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих правоохоронних органів, за функціональним критерієм спрямованих на фактове здійснення правоохоронної діяльності з метою забезпечення верховенства права і правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства й держави від протиправних посягань [11, с. 69]. С. Шоптенко приходить до висновку, що мова йде про дві групи суб'єктів: 1) безпосередньо правоохоронні органи, які комплексно реалізують правоохоронну діяльність за різними напрямками; 2) органи, що реалізують окремі правоохоронні функції [12, с. 154]. В. Боняк репрезентує її, як систему правоохоронних органів, регламентовану нормами національного права сукупність державних спеціально уповноважених суб'єктів правоохоронної системи – правоохоронних органів і спецслужб, що наділяються державно-владними повноваженнями для охорони та захисту прав, свобод, інтересів людини і громадянина, законності й правопорядку, усіх врегульованих правом суспільних відносин [13, с. 27]. Я. Меженний стверджує, йдеться про

сукупність суб'єктів – державних органів, що взаємодіють між собою й державою та, які об'єднує спільна мета – здійснення правоохоронної діяльності та реалізація правоохоронної функції [14, с. 147]. Як бачимо, вчені сходяться на думці, що мова повинна йти про роботу двох і більше державних установ, що здійснюють правоохоронну діяльність за різними санкціонованими напрямками [11, с. 69; 12, с. 154; 14, с. 147]. У свою чергу, під вказаною діяльністю, зазвичай, розуміють: 1) роботу спеціально уповноважених органів (державних та недержавних) з метою охорони прав і свобод громадян, правопорядку та забезпечення законності, що реалізується в установленій законом формі та в межах повноважень, наданих цим органом (*у вузькому значенні*); 2) діяльність всіх державних органів та недержавних організацій щодо забезпечення дотримання прав і свобод громадян, їх реалізації, забезпечення законності та правопорядку (*в широкому значенні*) [15, с. 224]. Поширеним також є судження, що це безперервна, узгоджена діяльність державних і недержавних органів і організацій, спрямована на створення максимально сприятливих умов для безперешкодної реалізації правових норм, суб'єктивних прав і свобод, профілактики та виявлення правопорушень з метою попередження, припинення, ліквідації їх наслідків, поновлення прав, відшкодування збитків, покарання винних [16, с. 128]. А. Кучук наголошує, що слід вбачати професійну діяльність спеціально уповноважених державою органів та організацій, яка здійснюється на підставі та згідно закону, а в випадках, встановлених законом – у відповідній процесуальній формі із застосуванням правових засобів і спрямовану на охорону прав та свобод людини й громадянина, законності та правопорядку, усіх урегульованих правом суспільних відносин [17, с. 79]. Узагальнено, зміст такої діяльності передбачає провадження заходів в порядку і способи, передбачені чинним законодавством. Сама ж вона орієнтована на забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, дотримання законності й правопорядку тощо.

Зважаючи на змістовне наповнення й сутнісні орієнтири викладеного, доцільно вести мову про доцільність і виправданість наукового обігу категорії «система правоохоронних органів». Її застосунок дає ряд переваг теоретико-методологічного й практичного характеру, формуючи перспективні основи для подальшого розвитку однойменної тематики.

Виходячи із отриманих проміжних результатів, у загальних обрисах систему правоохоронних органів слід розглядати, як сукупність державних органів, що реалізують правоохоронну функцію в якості основної із чітко визначеними завданнями, функціями та компетенцією, зокрема й підслідністю для досягнення ключової мети – охорони прав, свобод та законних інтересів всіх учасників регульованих правовідносин. Пропоноване розуміння поєднує й належно охоплює відповідні властивості вихідних категорій надаючи змогу репрезентувати змістовне бачення центральної дефініції.

Висновки. Категорія «система правоохоронних органів» не користується активним попитом та перебуває на стадії становлення у вітчизняній науковій площині. Водночас, наявні доробки, на рівні з офіційно визнаними проблемами з питань правоохоронної діяльності, засвідчують доцільність і своєчасність її розвитку.

Будучи складною понятійною одиницею, вона змістовно формується з двох вихідних термінів, один із яких також перебуває на стадії деяких тривалих невизначеностей. Сутнісно вона передбачає сукупність декількох державних органів, що реалізують правоохоронну функцію в якості основної із розмежуванням компетенції та націленості на спільну загальну мету.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І., Бурячок А. та ін. Словник української мови [В 11 т.] (1970-1980). Т. 9. С. 203.
2. Бусел В. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000. Київ ; Ірпінь : Перун. 2005. Вип. VIII. 1728 с.
3. Коваленко І. Вступ до системного аналізу : навч. посібн. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. 2004. 148 с.
4. Кучук А. Теоретико-правові засади правоохоронної діяльності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ. 2007. 22 с.
5. Гаруст Ю., Мельник В. Правоохоронні органи на захисті економічної безпеки України: адміністративно-правовий аспект : монографія. Суми : «Мрія». 2019. 256 с.
6. Россоха С. Правоохоронні органи держави в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків. 2016. 20 с.
7. Куліш А. Щодо визначення поняття «правоохоронні органи». *Право і Безпека*. 2005. № 5. Т. 4. С. 90–93.
8. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3781-XII / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text>.
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду : Постанова від 30 серпня 2023 р. № 633/195/17 (провадження № 13-39 кс 23). *Веб-портал: LIGA 360*. 2023. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/113396900>.
10. Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки : Указ Президента України від 11 травня 2023 р. № 273/2023 / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text>.
11. Фаріон-Мельник А., Яремко О. Правоохоронні органи: питання термінології та системи. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. Вип. 1. № 2. С. 65–70.
12. Шоптенко С. Система правоохоронних органів України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 3. С. 150–155.
13. Боняк В. «Система правоохоронних органів» та «правоохоронна система» співвідношення понять. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 20–28.
14. Меженний Я. Сучасне розуміння системи правоохоронних органів України. *Юридична наука*. 2020. № 2-1 (103). С. 143–148.
15. Тихонова Д. Поняття «правоохоронна діяльність» і функції правоохоронної діяльності. *Проблеми сучасної поліцейстики : тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квітня 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ, Ф-т № 6, Каф. правоох. діяльності та поліцейстики, Наук. парк «Наука та безпека»*. Харків. 2022. С. 224–225.
16. Ковальська В. Міліція в системі правоохоронних органів держави (адміністративно-правові аспекти) : дис. ... д-р юрид. наук : 12.00.07. Київ. 2010. 422 с.
17. Кучук А. Правоохоронна діяльність в Україні: теоретико-правовий аспект. Київ : Знання України. 2009. 219 с.

**ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР
У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ****ISSUES OF LEGAL REGULATION OF ADMINISTRATIVE PROCEDURES
IN THE FIELD OF NATIONAL SECURITY AND DEFENCE**

Буравська А.А., студентка II курсу магістратури юридичного факультету
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Краковська А.Є., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри господарського та адміністративного права
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Стаття присвячена дослідженню питань правового регулювання адміністративної процедури у сфері національної безпеки та оборони. Актуальність обраної теми зумовлена гострою потребою у забезпеченні державою належної процедури розгляду адміністративних справ у аналізованій сфері, значення, кількість та вплив яких на права та обов'язки громадян в умовах воєнного стану значно зріс. Методологічну основу дослідження складає низка загальнонаукових та приватно-наукових методів, зокрема узагальнення, діалектичний та формально-юридичний метод, а також методи системного та комплексного аналізу.

У статті на основі аналізу процедури визначення підприємства, установи, організації критично важливим для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період для подальшого бронювання працівників зроблено висновок, що невивірковий підхід законодавця до визначення меж дії Закону України «Про адміністративну процедуру», шляхом використання широкої категорії «застосування законодавства про національну безпеку і оборону» не виправдано обмежує дію передбачених ним гарантій щодо всіх наближених (дотичних) до сфери безпеки і оборони процедур, що негативно впливає на стан правового регулювання адміністративних процедур у аналізованій сфері.

У статті запропоновано доповнити статтю 1 Закону України «Про адміністративну процедуру» частиною 3 наступного змісту: «3. На відносини, що виникають під час розгляду адміністративних справ у сфері національної безпеки та оборони поширюється дія положень Розділу «І. Загальні положення» даного Закону. Особливості адміністративної процедури розгляду адміністративних справ встановлюються в спеціальних законах. Відступ від загальних положень Розділу «І. Загальні положення» даного Закону має бути пропорційним та виправданим у цілях національної безпеки та оборони, а також обґрунтовуватися у кожному окремому випадку та може бути оскарженим до суду». Відповідно виключити категорію «застосування законодавства про національну безпеку і оборону» з пункту 2 частини 2 статті 1 аналізованого Закону.

Ключові слова: адміністративна процедура, національна безпека та оборона, визнання критично важливим, правове регулювання, адміністративний орган, адміністративна справа, принципи адміністративної процедури, дискреційні повноваження.

The article is devoted to the study of the issues of legal regulation of administrative procedure in the field of national security and defence. The relevance of this topic is due to the urgent need for the State to ensure a proper procedure for consideration of administrative cases in the analysed area, the importance, number and impact of which on the rights and obligations of citizens under martial law has increased significantly. The methodological basis of the study is a number of general scientific and private scientific methods, in particular, generalisation, dialectical and formal legal methods, as well as methods of systematic and comprehensive analysis.

The article concludes that the legislator's indiscriminate approach to determining the scope of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure», by using the broad category of «application of legislation on national security and defence», unjustifiably limits the effect of the guarantees provided for therein with regard to all procedures related to the security and defence sector, which negatively affects the state of legal regulation of administrative procedures in the analysed area.

The article proposes to supplement Article 1 of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure» with Part 3 as follows: «3. The relations arising in the course of consideration of administrative cases in the field of national security and defence are subject to the provisions of Section I. General Provisions of this Law. Peculiarities of the administrative procedure for consideration of administrative cases are established in special laws. Deviations from the general provisions of Section «I. General Provisions» of this Law shall be proportionate and justified for the purposes of national security and defence, as well as justified in each individual case and may be appealed to the court». Accordingly, the category of «application of legislation on national security and defence» should be excluded from clause 2 of part 2 of Article 1 of the analysed Law.

Key words: administrative procedure, national security and defence, recognition as critical, legal regulation, administrative authority, administrative case, principles of administrative procedure, discretionary powers.

Актуальність. Необхідність забезпечення державою належної процедури розгляду адміністративних справ у сфері національної безпеки та оборони в умовах воєнного стану складно переоцінити, адже в умовах сьогодення значення та вплив результатів їх розгляду на права та обов'язки громадян неабияк зріс. В законодавстві під національною безпекою розуміється захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [1], тоді як під національною обороною України – система політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту [2].

Для виявлення реального стану правового регулювання адміністративних процедур у сфері національної

безпеки та оборони, вважається за доцільне звизити коло дослідження до однієї процедури, а саме визначення підприємства, установи, організації критично важливим для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період (далі – визначення критично важливим), яка є однією з підстав бронювання військовозобов'язаних та належить до галузі оборонної роботи, яку мають забезпечувати виконавчі органи сілських, селищних, міських рад (ст. 15 Закону України «Про оборону України») [2].

Дослідженням питань правового регулювання адміністративних процедур, в тому числі у розрізі Закону України «Про адміністративні процедури» (далі – Закон України № 2073-IX) [3], присвятили свою увагу О. Ф. Андрійко, І. Бойко, В. М. Бевзенко, І. І. Долуда, Р. С. Мельник, В. П. Тимошук та інші. Однак проведені дослідження не висвітлюють аналізованої проблематики в силу нещодав-

ньої актуалізації питання правового регулювання адміністративних процедур саме у сфері національної безпеки та оборони, динамікою змін законодавства та специфікою розгляду адміністративних справ у цій сфері.

Мета наукової статті полягає у дослідженні стану правового регулювання адміністративних процедур у сфері національної безпеки та оборони та у розробці пропозицій щодо його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Тривалий час питання правового регулювання адміністративних процедур залишалося поза увагою законодавця, що породжувало різні підходи адміністративних органів щодо порядку розгляду адміністративних справ та різке впливало на їх ефективність. У 2022 році було прийнято Закон України № 2073-IX [3], який встановив універсальні правила здійснення адміністративних процедур. Проте, поза дією даного закону залишилися адміністративні процедури у сфері національної безпеки та оборони, в тому числі питання бронювання військовозобов'язаних, адже відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 1 Закону України № 2073-IX дія Закону не поширюється на відносини, що виникають під час застосування законодавства про національну безпеку і оборону.

Відповідно до п. 1 Порядку бронювання військовозобов'язаних під час дії воєнного стану, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2023 р. № 76, однією з підстав для бронювання є працевлаштування на підприємствах, в установах та організаціях, які є критично важливими для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період [4].

Процедура визначення критично важливим передбачена Критеріями та Порядком за якими здійснюється визначення підприємств, установ та організацій, які є критично важливими для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період, а також критично важливими для забезпечення потреб Збройних Сил, інших військових формувань в особливий період, затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2023 р. № 76 (далі – Критерії та Порядок), та полягає у зверненні відповідного суб'єкта, у разі його відповідності критеріям, зазначеним у пункті 2 цих Критеріїв та Порядку, до центрального органу виконавчої влади, іншого державного органу, органу державного управління, юрисдикція якого поширюється на всю територію України (за сферою управління чи галуззю національної економіки), або до обласної, Київської та Севастопольської міської держадміністрації, (військової адміністрації у разі її утворення), на території юрисдикції яких вони розташовані. Строк розгляду звернення складає 10 робочих днів з дня його отримання. За його результатами відповідний орган зобов'язаний прийняти рішення про відповідність або ж невідповідність суб'єкта звернення критеріям, зазначеним у п. 2 Критеріїв та Порядку [4].

Варто розглянути дану процедуру у розрізі наступних загальних категорій Закону України № 2073-IX, дефініції яких передбачено пунктами 1-3 ч. 1 ст. 2 Закону, а саме адміністративний орган, адміністративна справа та адміністративний акт [3].

Без сумніву, усі згадані вище органи, які здійснюють розгляд питання щодо визначення критично важливим, підпадають під визначення поняття «адміністративний орган», адже це функціональна категорія [5, с. 25], тобто органи набувають такого статусу при виконанні функцій публічної адміністрації, навіть не будучи органом державної влади чи органом місцевого самоврядування. Відповідність військово-цивільних адміністрацій категорії «адміністративний орган» підтвердив й Харківський окружний адміністративний суд у справі № 520/10369/24 за позовом Фермерського господарства «ВІП» до Кіндрашівської сільської військової адміністрації Куп'янського району

Харківської області про визнання протиправним та скасування розпорядження про відмову у встановленні податкової пільги зі сплати єдиного податку IV групи, зазначивши, що відповідач підпадає під визначення «адміністративний орган», а процедура розгляду відповідачем заяви позивача підпадає під визначення «адміністративна справа» [6].

Аналіз визначення поняття «адміністративна справа», передбаченого у Законі України № 2073-IX, дозволяє виокремити його наступні сутнісні ознаки: 1) стосується публічно-правових відносин; 2) спрямована на забезпечення реалізації або ж захисту права, свободи чи законного інтересу особи та/або виконання нею обов'язків; 3) розглядається адміністративним органом.

Використана законодавцем категорія публічно-правових відносин дозволяє окреслити межі застосування Закону України № 2073-IX та відмежувати його від приватноправових відносин за участі адміністративних органів. Вважається, що у аналізованому випадку щодо визначення критично важливим йдеться про публічно-правові відносини за участю суб'єкта звернення та адміністративного органу. Остання згадана сутнісна ознака аналізованого поняття вказує на зовнішню спрямованість відносин та залишає поза межами усі відносини, що виникають при взаємодії адміністративних органів між собою для розв'язання внутрішньоорганізаційних питань. Це підкреслюється й тим, що відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону України № 2073-IX його дія не поширюється на відносини, що виникають під час державної служби, дипломатичної та військової служби, служби в органах місцевого самоврядування, служби в поліції, а також іншої публічної служби.

Цікавим є підхід законодавця до формулювання спрямованості таких відносин, а саме «забезпечення реалізації». Вважається за доцільне погодитися з Бойко І., яка під забезпеченням реалізації прав, свобод чи законних інтересів особи розуміє створення адміністративним органом умов, вчинення ним дій та/або прийняття рішень, спрямованих на набуття особою права, мала змогу користуватися свободою або ж мала можливість задовольнити законний інтерес [7, с. 22]. Процедура визначення критично важливим спрямована на набуття суб'єктом звернення права на бронювання військовозобов'язаних працівників. Викладене вище свідчить про те, що дана процедура підпадає під категорію «адміністративна справа».

Як вже зазначалося за результатами розгляду звернення адміністративний орган приймає рішення про відповідність/невідповідність суб'єкта звернення критеріям, зазначеним у пункті 2 цих Критеріїв та Порядку. Дефініція адміністративного акту, закріплена в Законі України № 2073-IX, передбачає наступні ознаки адміністративного акту: конкретний (індивідуалізований); прийнятий (вчинений) адміністративним органом; спрямований на набуття, зміну, припинення чи реалізацію прав та/або обов'язків окремої особи (осіб).

Варто погодитися з Мельник Р.С., який до ознак адміністративного акту відносить наступне: являє собою владне рішення (може бути представлене в різних формах зовнішнього вираження); використовується адміністративним органом; спрямований на застосування норм публічного права; має закриті юридичні наслідки; має конкретно-індивідуальний характер; характеризується зовнішньою спрямованістю дії [8, с. 9]. З аналізу вищевикладеного можна зробити висновок, що рішення за результатами розгляду справи про визначення критично важливим містить усі ознаки адміністративного акту. Так, дане рішення стосується конкретних осіб є індивідуалізованим та конкретним, приймається адміністративним органом односторонньо та має прямий вплив на юридичну чи фізичну особу, яка звернулася з відповідним зверненням, тобто має зовнішню дію.

Вищевикладене свідчить, що за змістом процедура визначення критично важливим являє собою адміністра-

тивну процедуру (визначений законом порядок розгляду та вирішення справи). Проте, законодавець, використавши широку за змістом категорію «застосування законодавства про національну безпеку і оборону», обмежив дію гарантій, передбачених Законом України № 2073-IX, чим обмежив права суб'єктів звернення на швидкий, ефективний, прозорий розгляд їх справ з дотримання принципів адміністративної процедури.

Принципи адміністративної процедури мають неабияке значення, для розгляду адміністративних справ, адже на їх основі провадиться адміністративна дискреція, ґрунтується вирішення адміністративних справ та втілюються загальні вимоги суспільства до регуляторної діяльності держави» [9, с. 42].

Закон України № 2073-IX передбачає наступні принципи адміністративної процедури: верховенство права, у тому числі законності та юридичної визначеності; рівність перед законом; обґрунтованість; безсторонність (неупередженість) адміністративного органу; добросовісність і розсудливість; пропорційність; відкритість; своєчасність і розумний строк; ефективність; презумпція правомірності дій та вимог особи; офіційність; гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні; гарантування ефективних засобів правового захисту. Вважається за доцільне погодитися з Макарчуком В. В., який до загальних принципів, на яких базуються адміністративні процедури у сфері національної безпеки і оборони відносить принципи: верховенства права, у тому числі законності та юридичної визначеності; стабільності; рівності перед законом; відкритості та прозорості; оперативності та своєчасності; доступності інформації про надання адміністративних послуг; захищеності персональних даних; раціональної мінімізації кількості документів та процедурних дій, що вимагаються для отримання адміністративних послуг; неупередженості та справедливості; доступності та зручності для суб'єктів звернень, які передбачені ч. 1 ст. 4 Закону України «Про адміністративні послуги» [10, с. 99].

До спеціальних принципів адміністративних процедур у сфері національної безпеки та оборони вважається за доцільне відносити принципи, передбачені Законом України «Про національну безпеку України», а саме: підзвітність, прозорість та дотримання засад демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектору безпеки і оборони та застосуванням сили та інші [1], а також принципи, передбачені Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» серед яких: централізоване керівництво; завчасність; плановість; комплексність і погодженість; персональна відповідальність за виконання заходів щодо мобілізаційної підготовки та мобілізації; додержання прав підприємств, установ і організацій та громадян; гарантована достатність; наукова обґрунтованість та фінансова забезпеченість [11].

У розрізі дотримання принципів адміністративної процедури під час розгляду справ про визначення критично важливим варто звернути увагу на Рішення Київського окружного адміністративного суду від 28 червня 2024 року у справі № 320/31860/23. Так, ПП «Спецсервіс» (далі – позивач) звернулося до Міністерства охорони здоров'я України (далі – МОЗ України та/або відповідач) з проханням розглянути його звернення та прийняти рішення про відповідність ПП «Спецсервіс» критеріям та визначити його критично важливим для галузі національної економіки у сфері охорони здоров'я. За результатами розгляду звернення МОЗ України надіслав позивачу Листи, в яких зазначило про невідповідність суб'єкта звернення Критеріям МОЗ України, у зв'язку з здійсненням його діяльності лише на території м. Київ та запропонувало звернутися до Київської міської військової адміністрації.

Суд, проаналізувавши обставини справи, встановив, що позивач не відповідає підпункту 16 пункту 1 озна-

чених Критеріїв МОЗ України, отже у позивача відсутні підстави для звернення позивача саме до МОЗ України. Поряд з цим, суд наголосив, що передумовою для прийняття рішення про відповідність чи невідповідність підприємства критеріям, зазначеним у пункті 2 Порядку та критеріїв № 76 та, як наслідок, наявності чи відсутності підстав для визнання підприємства критично важливим для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період з обґрунтуванням невідповідності критеріям, є звернення такого підприємства до належного суб'єкта, до компетенції якого відноситься прийняття відповідного рішення.

Крім того, суд визнав вимоги позивача щодо визнання незаконним рішення МОЗ України про невідповідність позивача критеріям безпідставними, адже відповідач не приймав рішення за наслідками розгляду поданих позивачем документів, а лише запропонував звернутися до Київської міської військової адміністрації для розв'язання питань, порушених у листах позивача [12].

У свою чергу, Полтавський окружний адміністративний суд, розглядаючи справу щодо визнання суб'єкта звернення критично важливим, визнав невіршення Мінагрополітики питання про відповідність чи невідповідність суб'єкта звернення критеріям, зазначеним у пункті 2 Критеріїв та Порядку протиправно бездіяльністю. Суд наголосив, що орган, до якого надійшло звернення, зобов'язаний у строк не більше ніж 10 робочих днів з дня його отримання розглянути його на відповідність підприємства критеріям та прийняти одне з рішень: про відповідність або невідповідність підприємства критеріям. Тоді як відсутність належним чином оформленого рішення після спливу встановленого законом десятиденного строку розгляду заявки, свідчить про те, що Мінагрополітики не прийняв жодного рішення з-поміж тих, які зобов'язаний ухвалити [13].

Вищевикладене свідчить, що орган не володіє дискрецією щодо даного питання, навпаки має обов'язок прийняти конкретне рішення. Аналогічну позицію щодо відсутності дискреційних повноважень, коли повноваження органу та порядок їх реалізації передбачає лише один вид правомірної поведінки – затвердити проєкт землеустрою або відмовити в його затвердженні висловив Верховний Суд у Постанові від 24.12.2019 у справі № 823/59/17. За законом у цього органу немає вибору між декількома можливими правомірними рішеннями. Тому зазначені повноваження не є дискреційними. Також Суд зазначає, що у разі настання визначених законодавством умов відповідач зобов'язаний вчинити конкретні дії і, якщо він їх не вчиняє, його можна зобов'язати до цього в судовому порядку [14].

Отже, у даному випадку суд не звернув увагу на бездіяльність МОЗ України щодо прийняття одного з передбачених п. 6 Критеріїв на Порядку рішення, яке в тому числі мало містити обґрунтування відмови. У даному випадку простежується порушення принципів адміністративної процедури, а саме: верховенства права та законності, адже адміністративний орган допустився дискреції там, де вона не передбачена законом; принципів відкритості, прозорості, оперативності та своєчасності розгляду, а також обґрунтованості рішень.

Не складно усвідомити, що процедура прийняття рішень, пов'язаних з національною безпекою та обороною, дещо різниться від універсальної процедури, передбаченої Законом України № 2073-IX, у зв'язку з потребою забезпечення безпеки та швидкості прийняття рішень, тому передбачене законом виключення є доречним. Проте невинуватим є невибіркове віднесення поза межі дії закону всіх наближених (дотичних) до сфери безпеки і оборони процедур. Так, процедура визначення критично важливим, на наше переконання, не потребує приховування перебігу розгляду звернення та його результатів, обґрунтування при-

йнятих рішень. Навпаки, чітка процедура та прозорість розгляду у такому випадку знизили б корупційні ризики та можливість для зловживання правом.

На недосконалості використаної законодавцем конструкції наголошували й автори Науково-практичного коментаря аналізованого закону, серед яких Андрійко О. Ф., Бевзенко В. М. та ін., зазначаючи, що «існує потреба приділити окрему увагу питанням визначення обсягу такої категорії, як «національна безпека» для цілей Закону України «Про адміністративну процедуру», адже до неї за певних умов може належати досить широке коло відносин» [5, с. 20].

Так, розглядаючи питання адміністративної процедури при здійсненні експорту та імпорту товарів військового та подвійного призначення в Україні, Долуда І. І. доречно зазначає, що оскільки дія Закону України № 2073-IX не поширюється на відносини, що виникають під час застосування законодавства про національну безпеку й оборону, «слухні положення аналізованого Закону можуть бути використані виключно як засади за аналогією закону чи джерела правотворчості, для формування адміністративної процедури експорту товарів військового та подвійного призначення з України». Зокрема автор наголошує на потребі звертати увагу на такі його загальні положення, як дефініції понять адміністративна справа, адміністративне провадження, адміністративна процедура, дискреційні повноваження, процедурна дія, процедурне рішення, функції публічної адміністрації та принципи адміністративної процедури [15, с. 99–100]. Варто зауважити, що перелічені автором положення, передбачені Розділом «І. Загальні положення» Закону України № 2073-IX. Вважається за доцільне погодитися з вищевикладеною позицією та поширити дію положень Розділу «І. Загальні положення» Закону України № 2073-IX на усі адміністративні процедури у сфері національної безпеки та оборони. Такий крок дозволить застосовувати загальні положення Закону, які містять основи та важливі гарантії адміністративної процедури, до усіх адміністративних процедур у сфері національної безпеки та оборони. Особливості розгляду ж вважається за доцільне передбачати в спеціальних законах, тоді як відступ від загальних положень Розділу «І. Загальні положення» Закону України № 2073-IX

має бути пропорційним та виправданим у цілях національної безпеки та оборони, а також обґрунтовуватися у кожному окремому випадку, з можливістю оскарження такого відступу до суду.

Висновки. Отож, невивірковий підхід законодавця до визначення меж дії Закону України «Про адміністративні процедури», шляхом використання широкої категорії «застосування законодавства про національну безпеку і оборону» невивірено обмежує дію передбачених ним гарантій щодо всіх наближених (дотичних) до сфери безпеки і оборони процедур, в тому числі процедури визначення критично важливим, яка за змістом являє собою адміністративну процедуру та підпадає під визначення понять «адміністративний орган», «адміністративна справа», «адміністративний акт». Вищезазначене беззаперечно негативно впливає на стан правового регулювання адміністративних процедур у аналізованій сфері, адже створює простір для порушення прав громадян, корупції та зловживання правом через відсутність вимоги щодо дотримання принципів адміністративної процедури та механізмів притягнення до відповідальності винних у їх порушенні.

З метою удосконалення правового регулювання адміністративних процедур у сфері національної безпеки та оборони та поширення на аналізовані відносини загальних положень Закону України «Про адміністративні процедури», які містять основи та важливі гарантії адміністративної процедури, пропонується доповнити статтю 1 Закону України «Про адміністративну процедуру» частиною 3 наступного змісту: «3. На відносини, що виникають під час розгляду адміністративних справ у сфері національної безпеки та оборони поширюється дія положень Розділу «І. Загальні положення» даного Закону. Особливості адміністративної процедури розгляду адміністративних справ встановлюються в спеціальних законах. Відступ від загальних положень Розділу «І. Загальні положення» даного Закону має бути пропорційним та виправданим у цілях національної безпеки та оборони, а також обґрунтовуватися у кожному окремому випадку та може бути оскарженим в суді». Відповідно пропонується виключити категорію «застосування законодавства про національну безпеку і оборону» з пункту 2 частини 2 статті 1 аналізованого Закону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241. URL: <http://surl.li/nwgusa> (дата звернення: 28.10.2024).
2. Про оборону України: Закон України від 06 грудня 1991 року № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106. URL: <http://surl.li/ujzqx> (дата звернення: 28.10.2024).
3. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. Ст. 5. URL: <http://surl.li/ogmzxo> (дата звернення: 28.10.2024).
4. Деякі питання реалізації положень Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо бронювання військовозобов'язаних на період мобілізації та на воєнний час: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2023 р. № 76. *Офіційний вісник України*. 2023. № 15. Ст. 32. URL: <http://surl.li/mlsige> (дата звернення: 28.10.2024).
5. Науково-практичний коментар до Закону України «Про адміністративну процедуру» / авт. колектив: Андрійко О. Ф., Бевзенко В. М. та ін.; за заг. ред. Тимошука В. П. Київ. 2023. 545 с. URL: <http://surl.li/igqelo> (дата звернення: 28.10.2024).
6. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 26 червня 2024 року у справі № 520/10369/24. *Аналітично-правова система ZakonOnline*. URL: <http://surl.li/qvnrpn> (дата звернення: 28.10.2024).
7. Бойко І. Предмет регулювання та сфера дії Закону України «Про адміністративну процедуру». *Адміністративне право і процес*. 2022. № 4 (39). С. 17–33. URL: <http://surl.li/wjfvgr> (дата звернення: 28.10.2024).
8. Мельник Р.С. Термінологічні проблеми Закону України «Про адміністративну процедуру». *Адміністративне право і процес*. 2022. № 4(39). С. 5–16. URL: <http://surl.li/jzjszr> (дата звернення: 28.10.2024).
9. Гуржій Т.О., Бодров Ю.В. Поняття та сутність принципів адміністративно-правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. Серія ПРАВО. 2023. Вип. 79: Ч. 2. С. 41–48. URL: <http://surl.li/rgegxr> (дата звернення: 28.10.2024).
10. Макаруч В.В. Класифікація адміністративних процедур при реалізації державної політики у сфері національної безпеки і оборони. *Освіта та наука в умовах війни: конституційно-правові стандарти та сучасні українські реалії*: матеріали міжнародного круглого столу. Ужгород. 2022. С. 98–103. URL: <http://surl.li/bkvqww> (дата звернення: 28.10.2024).
11. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовтня 1993 року № 3543-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 44. Ст. 416. URL: <http://surl.li/yyblah> (дата звернення: 28.10.2024).
12. Рішення Київського окружного адміністративного суду від 28.06.2024 р. у справі № 320/31860/23. *Аналітично-правова система ZakonOnline*. URL: <http://surl.li/jbantf> (дата звернення: 28.10.2024).
13. Рішення Полтавського окружного адміністративного суду від 14.03.2024 р. у справі № 440/17669/23. *Аналітично-правова система ZakonOnline*. URL: <http://surl.li/lslamu> (дата звернення: 28.10.2024).
14. Постанова Верховного Суду від 24.12.2019 р. у справі № 823/59/17. *Аналітично-правова система ZakonOnline*. URL: <http://surl.li/mkjgsk> (дата звернення: 28.10.2024).
15. Долуда І.І. Адміністративна процедура при здійсненні експорту та імпорту товарів військового та подвійного призначення в Україні. *Адміністративне право і процес*. 2022. № 4 (39). С. 91–105. URL: <http://surl.li/clsufe> (дата звернення: 28.10.2024).

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕДУРИ РОЗГЛЯДУ СКАРГ ВІДНОСНО АДВОКАТІВ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ**COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE COMPLAINT EXAMINATION PROCEDURE REGARDING LAWYERS IN THE ADMINISTRATIVE JUDICIARY OF UKRAINE****Вовнюк В.І., аспірант кафедри кримінально-правових та адміністративно-правових дисциплін***Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука»*

Автором у статті проаналізовано та зазначено, що за усіма процесуальними кодексами України закріплено основоположний принцип справедливого судового розгляду незалежними та неупередженими суддями. Згідно національного законодавства цей принцип полягає в тому, що судді, які брали участь у розгляді справи, і рішення яких було скасоване, за жодних обставин не мають права брати участь у повторному розгляді цієї ж справи та ухвалювати повторне рішення.

У статті автором звернено увагу на недосконалість існуючого порядку перегляду оскаржуваного рішення КДКА в разі його скасування Вищою кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури. Обґрунтовано, що ВКДКА в окремих порядках діє як квазісудовий орган і фактично виступає в ролі апеляційної інстанції при розгляді скарг на рішення кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури регіонів.

У статті автор на прикладі Рішення ВКДКА № V-008/2024 від 23.05.2024, прийнятого за результатом розгляду скарги на рішення КДКА Харківської області описав механізм розгляду заяви скаржника та охарактеризував рішення ВКДКА щодо скасування рішення дисциплінарної палати КДКА та обґрунтував повернення матеріалів на новий розгляд.

Проаналізовано статистичні дані ВКДКА за перше півріччя 2024 року щодо скасованих рішень та направлених матеріалів справи на новий розгляд за належністю до КДКА стосовно порушення дисциплінарної справи відносно адвоката.

На основі дослідження, автором зроблено висновок, що діючими нормативно-правовими актами не передбачено можливості обрання нового складу дисциплінарної палати КДКА задля здійснення перегляду матеріалів справи, за якою рішення КДКА було скасовано та наведено обґрунтовані думки щодо питання необ'єктивності та упередженості таких членів дисциплінарної палати, які раніше вже брали участь у розгляді скарги та приймали по ній рішення.

Автором звернено увагу, що Закон станом на сьогодні не передбачає іншого альтернативного варіанту для розгляду скарги новим складом членів дисциплінарної палати, а отже така процедура потребує вдосконалення.

Ключові слова: адміністративне судочинство, скарга, адвокат, адвокатське самоврядування, кваліфікаційно-дисциплінарна комісія, дисциплінарна палата, дисциплінарна відповідальність адвоката, дисциплінарна справа.

The author analyzed and stated in the article that the fundamental principle of a fair trial by independent and impartial judges is enshrined in all procedural codes of Ukraine. According to the national legislation, this principle consists in the fact that the judges who participated in the consideration of the case, and whose decision was annulled, under no circumstances have the right to participate in the re-examination of the same case and make a re-decision.

In the article, the author drew attention to the imperfection of the existing procedure for reviewing the contested decision of the KDKA in the event of its cancellation by the Higher Qualification and Disciplinary Commission of the Bar.

It is substantiated that the VKDKA in some cases acts as a quasi-judicial body and actually acts as an appellate authority when considering complaints against the decisions of the qualification and disciplinary commissions of the bar of the regions.

In the article, the author described the mechanism of consideration of the complainant's application using the example of the Decision of the KDKA No. V-008/2024 dated 23.05.2024, adopted as a result of the review of the complaint against the decision of the KDKA of the Kharkiv region, and described the decision of the KDKA to cancel the decision of the disciplinary chamber of the KDKA and justified the return of the materials for a new consideration.

The statistical data of the KDKA for the first half of 2024 were analyzed regarding canceled decisions and case materials sent for a new consideration by belonging to the KDKA regarding the initiation of a disciplinary case against a lawyer.

On the basis of the research, the author concluded that the current legal acts do not provide for the possibility of electing a new member of the disciplinary chamber of the KDKA in order to review the materials of the case, according to which the decision of the KDKA was canceled, and gave well-founded opinions on the issue of objectivity and bias of such members of the disciplinary chamber, who previously participated in the review of the complaint and made a decision on it.

The author draws attention to the fact that as of today, the Law does not provide for another alternative option for consideration of a complaint by a new composition of members of the disciplinary chamber, and therefore such a procedure needs to be improved.

Key words: administrative proceedings, complaint, lawyer, lawyer self-governance, qualification and disciplinary commission, disciplinary chamber, disciplinary responsibility of a lawyer, disciplinary case.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню діяльності адвоката в адміністративному судочинстві були предметом досліджень таких провідних вчених і науковців, як: О. М. Бандурка, В. М. Бевзенко, Ю. П. Битяк, О. Г. Бондар, І. М. Бондаренко, О. В. Закаленко, С. В. Ківалова, Д. А. Козачук, В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, Є. В. Курінний, С. М. Кушнір, О. С. Лагода, О. І. Миколенко, А. Ю. Осадчий, М. І. Смокович та багато інших.

Свої праці щодо особливостей притягнення до дисциплінарної відповідальності адвоката присвятили такі вчені як Т. Б. Вільчик, В. В. Заборовський, Т. В. Колеснік, Я. В. Фляжнікова та інші.

Проте, незважаючи на значну кількість наукових праць, що присвячені цим питанням, залишається про-

блема у процедурі розгляду скарг відносно адвокатів, що в свою чергу викликає питання об'єктивності членів дисциплінарної палати при прийнятті ними оскаржуваних рішень стосовно адвоката. Такі проблеми є актуальними та своєчасними, оскільки ці питання не досліджувалися досі публічно.

Відповідно до частини 1 статті 52 Закону України № 5076-VI «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [1] (далі – Закон) Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури (далі – ВКДКА) є колегіальним органом, завданням якого є розгляд скарг на рішення, дії чи бездіяльність кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури.

Процедуру розгляду скарг регламентує Положення про порядок прийняття та розгляду скарг щодо неналежної

поведінки адвоката [2], яка може мати наслідком його дисциплінарну відповідальність, затверджене рішенням Ради адвокатів України від 30.08.2014 № 120, з подальшими змінами.

Так, за результатами розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури (далі – КДКА) ВКДКА має право (відповідно до частини 5 статті 52 Закону):

- 1) залишити скаргу без задоволення, а рішення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури без змін;
- 2) змінити рішення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури;
- 3) скасувати рішення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури та ухвалити нове рішення;
- 4) направити справу для нового розгляду до відповідної кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури та зобов'язати кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури вчинити певні дії.

Останні два види рішень заслуговують окремої уваги з огляду на недосконалість існуючого порядку перегляду оскаржуваного рішення КДКА в разі його скасування Вищою кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури.

Розглянемо це питання через призму аналогії між ВКДКА як органом адвокатського самоврядування та апеляційним адміністративним судом як органом в системі адміністративного судочинства України. Аналогія з адміністративним процесом взята з огляду на те, що спори щодо оскарження рішень ВКДКА розглядаються в порядку адміністративного судочинства, оскільки вона є органом, наділеним владними повноваженнями.

Так, ВКДКА, як і регіональна КДКА, має всі необхідні ознаки «суду» у розумінні частини 1 статті 6 Європейської Конвенції з прав людини та її основоположних свобод [4] (далі – Конвенція).

Зазначене узгоджується з висновком Верховного Суду, зокрема, Касаційного адміністративного суду у постанові від 08.10.2020 по справі № 826/3443/18 [3], де вказано, що досліджуючи правову природу діяльності відповідача, Суд зазначає, що відповідно до завдань, які визначені в статті 50 Закону № 5076-VI з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (рішення «Срамек проти Австрії» *Sramek v. Austria* п. 36) КДКА Вінницької області має всі ознаки «суду» у розумінні частини 1 статті 6 Конвенції. Під час виконання своїх функцій КДКА є належним судом, встановленим законом, саме як квазісудовий орган в системі органів адвокатського самоврядування України.

ВКДКА ж в цій системі діє як квазісудовий орган і фактично виступає в ролі апеляційної інстанції при розгляді скарг на рішення кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури регіонів. Таку позицію висловив Верховний Суд у Постановах від 25.06.2018 по справі № 810/1972/17 та від 10.06.2021 по справі № 826/15590/15.

Отже, КДКА регіону є першою інстанцією в системі квазісудових органів адвокатського самоврядування, а ВКДКА – апеляційною. Відтак, всі гарантії та права кожного громадянина на справедливий суд, закріплені у ст. 6 Конвенції підлягають повній реалізації.

Так, усіма процесуальними кодексами України закріплено основоположний принцип справедливого судового розгляду незалежними та неупередженими суддями. Цей принцип полягає в тому, що судді, які брали участь у розгляді справи, і рішення яких було скасоване, за жодних обставин не мають права брати участь у повторному розгляді цієї ж справи та ухвалювати повторне рішення.

Зокрема, частиною 1 статті 37 Кодексу адміністративного судочинства України [5] передбачено, що суддя, який брав участь у вирішенні адміністративної справи в суді першої інстанції, не може брати участі у вирішенні цієї самої справи в судах апеляційної і касаційної інстанцій,

а також у новому її розгляді у першій інстанції після скасування попередніх рішень, постанови або ухвали про закриття провадження в адміністративній справі.

Разом з тим, відповідно до частини 2 ст. 76 Кримінального процесуального кодексу України [6] суддя, який брав участь у кримінальному провадженні в суді першої інстанції, не має права брати участі у цьому ж провадженні в судах апеляційної і касаційної інстанцій, а також у новому провадженні після скасування вироку або ухвали суду першої інстанції.

Також, у частині 1 статті 37 Цивільного процесуального кодексу України [7] закріплена норма, що суддя, який брав участь у вирішенні справи в суді першої інстанції, не може брати участі в розгляді цієї самої справи в судах апеляційної і касаційної інстанцій, а так само у новому розгляді справи судом першої інстанції після скасування рішення суду або ухвали про закриття провадження у справі.

З урахуванням цих норм розподіл судових справ між суддями здійснюється в автоматичному порядку, що забезпечується автоматизованою системою відповідно до Положення про автоматизовану систему документообігу суду, затвердженого Рішенням Ради суддів України 02.04.2015 № 25 [8], з подальшими змінами та доповненнями.

Розглянемо в цьому напрямі процедуру розгляду скарг відносно адвокатів органами адвокатського самоврядування на прикладі Рішення ВКДКА № V-008/2024 від 23.05.2024, прийнятого за результатом розгляду скарги на рішення КДКА Харківської області [9].

Так, з описової частини цього рішення вбачається, що 02 лютого 2024 року скаргником було подано скаргу на адвоката до КДКА Харківської області. Одному з членів дисциплінарної палати КДКА Харківської області було доручено провести перевірку відомостей, викладених у скарзі. Пізніше, 16 лютого 2024 року, до КДКА Харківської області надійшли письмові пояснення адвоката.

Членом дисциплінарної палати, відповідальним за проведення перевірки відомостей, було складено довідку за результатами цієї перевірки, в якій зроблено висновок про відсутність підстав для порушення дисциплінарної справи відносно адвоката. На черговому засіданні дисциплінарною палатою КДКА Харківської області було ухвалено рішення про відмову в порушенні дисциплінарної справи відносно адвоката.

В подальшому, зазначене рішення КДКА Харківської області у межах встановленого строку було оскаржено до ВКДКА. При цьому, у своїй скарзі скаргник зазначав про упередженість та зацікавленість членів дисциплінарної палати КДКА Харківської області.

Так, скаргник звертав увагу, що деякі з членів дисциплінарної палати КДКА Харківської області, які брали участь у прийнятті оскаржуваного рішення, заявляли самовідводи під час розгляду іншої дисциплінарної справи відносно цього ж адвоката у зв'язку з наявністю у них особистих невимушених доброзичливих та дружніх стосунків з останнім, що могло вплинути на об'єктивність при прийнятті ними рішення.

Таким чином, скаргник вважав, що незаявлення цими членами дисциплінарної палати самовідводів під час розгляду його скарги відносно адвоката та прийняття рішення свідчить про підтверджену упередженість та зацікавленість членів дисциплінарної палати КДКА Харківської області. Разом з тим, на думку скаргника, рішення дисциплінарної палати КДКА Харківської області було передчасним, необ'єктивним та таким, що містило хибні висновки, а також грубі процесуальні порушення розгляду дисциплінарної справи.

Після витребування матеріалів справи у КДКА Харківської області Головою ВКДКА та проведення перевірки відомостей, викладених у скарзі, на черговому засі-

данні під час розгляду скарги комісією було встановлено, що рішення дисциплінарної палати КДКА Харківської області про відмову в порушенні дисциплінарної справи було помилковим та передчасним.

Крім того, ВКДКА погодилась з думкою скаржника щодо упередженості та необ'єктивності членів дисциплінарної палати КДКА Харківської області при прийнятті ними оскаржуваного рішення, у зв'язку з незаявленням ними самовідводів за наявності вищезазначених обставин, що існували раніше та не зникли на момент розгляду скарги.

З огляду на вищевикладене, ВКДКА скасувала рішення дисциплінарної палати КДКА та ухвалила нове рішення про порушення дисциплінарної справи відносно адвоката. По завершенню розгляду скарги ВКДКА повернула матеріали дисциплінарної справи до КДКА Харківської області для нового розгляду.

Аналогічні обставини були виявлені ВКДКА при розгляді нею інших двох скарг, за результатом розгляду яких були прийняті рішення ВКДКА № V-009/2024 від 23.05.2024 та № V-010/2024 від 23.05.2024. Так, ВКДКА було встановлено обставини, які могли вплинути на об'єктивність членів дисциплінарної палати при прийнятті ними оскаржуваних рішень. Враховуючи зокрема й цей факт, такі рішення були визнані ВКДКА помилковими та необ'єктивними, а тому їх було скасовано, матеріали справи було повернуто до КДКА регіону.

Всього ж за перше півріччя 2024 року ВКДКА було прийнято 14 рішень про скасування рішення КДКА регіону і направлення матеріалів справи на новий розгляд, а також 13 рішень про скасування рішення КДКА регіону та ухвалення нового рішення про порушення дисциплінарної справи відносно адвоката. Після прийняття рішень ВКДКА направляла матеріали справи для нового розгляду за належністю до КДКА, рішення якої було скасовано. Така практика мала місце й протягом 2022–2023 року. Вона зберігається і надалі.

Новий розгляд скарги в разі скасування рішення КДКА регіону, як правило, здійснюється тим самим складом членів дисциплінарної палати КДКА, які приймали участь і в попередньому її розгляді. Це пов'язано з тим, що відповідно до статті 50 Закону дисциплінарна палата КДКА утворюється у складі не більше одинадцяти членів палати, які обираються конференцією адвокатів регіону раз на п'ять років, і є повноважною за умови обрання не менше двох третин від кількісного складу палати, затвердженого конференцією адвокатів регіону. При цьому, засідання палати може вважатись правомочним лише за умови присутності на ньому більше половини її членів.

Отже, діючими нормативно-правовими актами не передбачено можливості обрання нового складу дисциплінарної палати КДКА задля здійснення перегляду матеріалів справи, за якою рішення КДКА було скасовано. В такому випадку, при повторному розгляді скарги не можна говорити про об'єктивність та неупередженість членів дисциплінарної палати, які раніше вже брали участь у розгляді скарги та сформували свою думку стосовно означених в ній обставин.

Проте, Закон не передбачає іншого альтернативного варіанту для розгляду скарги новим складом членів дисциплінарної палати. Отже, зазначена процедура розгляду скарг відносно адвокатів органами адвокатського самоврядування потребує вдосконалення.

Проводячи аналогію з адміністративним процесом, де при направленні справи на новий розгляд забезпечується принцип справедливого судового розгляду незалежними та неупередженими суддями шляхом автоматизованого перерозподілу справ між іншими суддями, можна запропонувати внести відповідні зміни до порядку розгляду скарг органами адвокатського самоврядування, передбачивши можливість для ВКДКА направлення скарги на новий розгляд до КДКА іншого регіону, окрім тієї КДКА, рішення якої було скасовано.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про адвокатуру та адвокатську діяльність. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення 15.09.2024).
2. Положення про порядок прийняття та розгляду скарг щодо неналежної поведінки адвоката. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr120871-14#Text> (дата звернення 02.09.2024).
3. Постанова Касаційного адміністративного суду від 08.10.2020 по справі № 826/3443/18. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=92194266&red=10000355b6b6c851c3ac3b49fd825a8&d=5> (дата звернення 15.09.2024).
4. Європейська Конвенція з прав людини та її основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 02.09.2024).
5. Кодекс адміністративного судочинства України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення 15.09.2024).
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 16.09.2024).
7. Цивільний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 15.09.2024).
8. Положення про автоматизовану систему документообігу суду, затвердженого Рішенням Ради суддів України 02.04.2015 № 25 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0025414-15#Text> (дата звернення 19.09.2024).
9. Рішення ВКДКА № V-008/2024 від 23.05.2024. URL: <https://vkdka.org/rishennya-vkdka-v-008-2024-vid-23-05-2024-roku-za-skargoyu-na-rishennya-distiplinarnoji-palati-kvalifikatsijno-distiplinarnoji-komisiji-advokaturi-harkivskoji-oblasti-vid-06-03-2024-roku-za-skarg/> (дата звернення 19.09.2024).

СПРАВИ СПРОЩЕНОГО ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

CASES OF SIMPLIFIED LEGAL PROCEEDINGS IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS

Гембара Г.І., аспірант кафедри адміністративного
та фінансового права

Львівський національний університет імені Івана Франка

Статтю присвячено дослідженню категорій справ, які розглядаються в порядку спрощеного позовного провадження. Вивчення цього питання є важливим як з теоретичної, так і з практичної точки зору, адже перед відкриттям кожної адміністративної справи суддя повинен обрати форму позовного провадження, на що насамперед впливає предмет заявленого позову.

У науковій роботі виснувано, що на підставі предмета позову суддя визначає належність справи до відповідної категорії справ, які сформовані законодавцем. Підкреслено, що матеріально-правовим критерієм розгляду певної адміністративної справи за правилами спрощеного позовного провадження є незначна складність та (або) пріоритет швидкого її вирішення.

Проаналізовано наукові погляди на процесуальний термін «малозначна справа», який введений у різні види судочинства. Сформовано висновок про те, що цей термін потрібно сприймати через ознаку складності справи для суду, а не через ознаку значущості для позивача.

Здійснено класифікацію справ спрощеного позовного провадження за ознакою обов'язковості розгляду справи за цією формою позовного провадження та виділено дві групи: 1) справи, які обов'язково розглядаються у порядку спрощеного позовного провадження; 2) справи, які можуть бути розглянуті в порядку спрощеного позовного провадження з ініціативи суду або за клопотанням позивача.

З наведенням обґрунтування запропоновано виключити з переліку справ незначної складності категорію справ щодо перебування іноземців або осіб без громадянства на території України.

Висловлено, що можливість суду визнати справу малозначною (яка не є такою в силу закону) з власної ініціативи чи за клопотанням позивача про розгляд справи в порядку спрощеного позовного провадження, з урахуванням заперечень відповідача, реалізує засади диспозитивності та офіційного з'ясування всіх обставин справи.

Ключові слова: малозначні справи, справи незначної складності, спрощене позовне провадження, предмет позову.

The article is devoted to the study of the categories of cases that are considered under the order of simplified legal proceedings. The study of this issue is important both from a theoretical and practical point of view, because before opening each administrative case, the judge must choose the form of legal proceedings, which is primarily influenced by the subject of the lawsuit.

The scientific work concludes that, based on the subject of the lawsuit, the judge determines whether the case belongs to the appropriate category of cases established by the legislator. It is emphasized that the material and legal criteria for consideration of a certain administrative case under the rules of simplified legal proceedings are insignificant complexity and (or) the priority of its quick resolution.

Scientific views on the procedural term "insignificant case", which is introduced in various types of judicial proceedings, are analyzed. The conclusion was formed that this term should be perceived as a sign of the complexity of the case for the court, and not as a sign of significance for the plaintiff.

The classification of cases of simplified legal proceedings is carried out according to the mandatory consideration of the case under this form of legal proceedings, and two groups are distinguished: 1) cases that must be considered under the order of simplified legal proceedings; 2) cases that can be considered under the order of simplified legal proceedings at the initiative of the court or at the request of the plaintiff.

It is proposed, with justification, to exclude the category of cases regarding the stay of foreigners or stateless persons on the territory of Ukraine from the list of cases of minor complexity.

It is stated that the possibility of the court to recognize the case as insignificant (which is not insignificant according to the law) on its own initiative or at the request of the plaintiff to consider the case under the order of simplified legal proceedings, taking into account the objections of the defendant, implements the principles of dispositiveness and official clarification of all the circumstances of the case.

Key words: insignificant cases, cases of minor complexity, simplified legal proceedings, subject of the lawsuit.

Постановка проблеми. Перед відкриттям будь-якої адміністративної справи перед суддею постає питання обрання форми позовного провадження, що насамперед залежить від предмета заявленого позову. Тому встановлення правового зв'язку між матеріально-правовими вимогами та формою позовного провадження важливе не лише з теоретичного, але й з практичного погляду. Дослідження адміністративного процесуального законодавства на предмет урегулювання категорій справ спрощеного позовного провадження надасть можливість визначити, які з них можуть, а які повинні розглядатися за цією формою позовного провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню адміністративних справ, які розглядаються в порядку спрощеного позовного провадження, приділяли увагу науковці: В. М. Пишида, С. О. Короєд, І. В. Завальнюк, Я. О. Берназюк та інші. В адміністративному та цивільному судочинстві неодноразово порушувалась проблематика використання законодавцем терміну «малозначні справи» такими вченими: І. О. Ізарова, Ю. А. Кучер, О. О. Штефан, К. В. Білоус. Проте комплексне висвітлення питання категоріальності справ спрощеного позовного провадження в адміністративному судочинстві не

здійснено. Тому метою цієї статті є встановлення матеріально-правового критерію справ спрощеного позовного провадження, класифікація справ спрощеного позовного провадження крізь призму процесуального аспекту, формування висновків щодо проблемних питань у законодавчій термінології, пов'язаних з обраною тематикою.

Виклад основного матеріалу. Спрощене позовне провадження є формою позовного провадження, а тому ініціюється як загальне позовне провадження шляхом пред'явлення позову – подання позовної заяви в суд першої інстанції, де вона реєструється та не пізніше наступного дня передається судді (згідно з частиною першою статті 168 КАС України) [1].

Доцільно зауважити, що за статтею 159 КАС України до заяв по суті справи включено позовну заяву. Поряд з цим, стаття 261 КАС України, яка врегульовує особливості подання заяв по суті справи у спрощеному позовному провадженні, не передбачає будь-яких норм, які б стосувалися позовної заяви.

За таких умов позовна заява у спрощеному позовному провадженні подається за загальними правилами, а тому повинна відповідати вимогам статей 160 (зміст позовної заяви), 161 (документи, що додаються до позовної

заяви) КАС України. У протилежному, суддя залишає таку позовну заяву без руху та надає позивачу строк для усунення виявлених у ній недоліків, про що прямо зазначено у статті 169 КАС України.

На підставі викладеного у позовній заяві змісту позовних вимог і обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги, суддя перевіряє, чи наявний між сторонами публічно-правовий спір, під яким законодавець розуміє спір, у якому:

– хоча б одна сторона здійснює публічно-владні управлінські функції, в тому числі на виконання делегованих повноважень, і спір виник у зв'язку із виконанням або невиконанням нею зазначених функцій;

– хоча б одна сторона надає адміністративні послуги на підставі законодавства, яке уповноважує або зобов'язує надавати такі послуги виключно суб'єкта владних повноважень, і спір виник у зв'язку із наданням або ненаданням нею зазначених послуг;

– хоча б одна сторона є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму і спір виник у зв'язку із порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи (пункт 2 частини першої статті 4 КАС України) [1].

Таким чином, встановивши між сторонами наявність публічно-правового спору, тобто вирішивши питання юрисдикційності, а також перевіривши позовну заяву на її відповідність іншим вимогам процесуального закону, суддя може переходити до обрання форми позовного провадження – загальне чи спрощене, на що впливає предмет позову (матеріально-правовий характер вимог).

Як зазначає В. М. Пицида, предмет позову допомагає суду здійснити класифікацію справ на окремі категорії [2, с. 190]. Інакше кажучи, можливість віднесення того чи іншого позову до відповідних категорій справ, які визначені у статті 12 КАС України, здійснюється на основі сформованих позивачем матеріально-правових вимог до відповідача.

У частинах другій, третій статті 12 КАС України законодавець визначив, що спрощене позовне провадження призначене для розгляду справ незначної складності та інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення, а загальне – для розгляду справ, які через складність або інші обставини недоцільно розглядати у спрощеному позовному провадженні [1].

Отже, матеріально-правовим критерієм розгляду певної адміністративної справи за правилами спрощеного позовного провадження є незначна складність та (або) пріоритет швидкого її вирішення [3, с. 140]. Саме встановлення одного або двох цих критеріїв має наслідком розгляд адміністративної справи в порядку спрощеного позовного провадження.

Задля виконання призначення спрощеного позовного провадження законодавець виділив категорії справ незначної складності (малозначних справ), виписавши їх у частині шостій статті 12 КАС України.

За змістом пункту 20 частини першої статті 4 КАС України адміністративна справа незначної складності (малозначна справа) – адміністративна справа, у якій характер спірних правовідносин, предмет доказування та склад учасників тощо не вимагають проведення підготовчого провадження та (або) судового засідання для повного та всебічного встановлення її обставин [1].

Як бачимо з описаної дефініції, законодавець отожднює терміни «справа незначної складності» і «малозначна справа», хоча б використання останнього в КАС України більше не вдається.

Принагідно додати, що приписом частини п'ятої статті 131-2 Основного Закону України уконституційовано поняття «малозначні спори» [4]. Цей термін з'явився раніше за введення у процесуальне законодавство поняття «малозначна справа», а саме завдяки при-

няттю Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 № 1401-VIII.

У правовій науці зародилася дискусія щодо відповідності юридичній техніці та доцільності закріплення на рівні законодавчого регулювання терміну «малозначна справа».

Проводячи дослідження малозначності справ адміністративної юрисдикції, Ю. А. Кучер відзначає, що не відомо, як відреагує громадянин, коли почує, що його справа є малозначною. Авторка вважає, що для кожної людини, а тим паче для позивача, справа, що її стосується є щонайменше суттєвою [5].

Негативну оцінку цей термін отримав і в цивільному судочинстві. І. О. Ізарова критично оцінює його введення в ЦПК України, мотивуючи це тим, що значення справи для заявника не залежить від її ціни або складності розгляду [6, с. 28]. Подібним за змістом баченням керується О. О. Штефан, підкреслюючи значущість для кожної особи її справи, яка знаходиться на розгляді в суді [7].

Спільним знаменником в описаних наукових судженнях є те, що ці вчені критично ставляться до вживання на законодавчому рівні розглядуваного терміну, спираючись на його суб'єктивний компонент.

Більше того, зважаючи на подібні мотиви, на початку 2024 року на рівні законодавчого регулювання були марні спроби замінити термінологію, щоправда, лише у цивільному судочинстві. Законопроект № 11053 від 29.02.2024 «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо приведення у відповідність до Рішення Конституційного Суду України від 22 листопада 2023 року № 10-р(П)/2023», серед іншого, пропонувалося замінити слова «малозначні справи» словами «справи незначної складності». Проте 03.09.2024 цей Законопроект було знято з розгляду.

Альтернативна наукова позиція, яка заслуговує на увагу, полягає у тому, щоб не зосереджуватися на суб'єктивному аспекті, а оцінювати поняття «малозначна справа» через призму принципу процесуальної економії та публічного інтересу в ефективному здійсненні правосуддя. На думку К. В. Білоуса, малозначність має встановлюватися з огляду на значущість справи в цілому для суспільства, а також, виходячи зі стану здійснення правосуддя та навантаження на судову систему в державі [8, с. 34].

На наш погляд, термін «малозначна справа» слід сприймати у розумінні невеликого значення для держави у контексті створення релевантних правових інструментів для розгляду цієї справи. Іншими словами, оцінюючи певні категорії справ як незначні чи малозначні, держава запроваджує спрощену процедуру їх розгляду, чим сприяє ефективності судового захисту прав особи.

Додатково цей підхід підтверджується і тим, що в адміністративному судочинстві законодавець ставить терміни «справа незначної складності» та «малозначна справа» в один синонімічний ряд, тобто пов'язує таку справу не зі значенням для особи, але з незначною складністю та можливістю її розглянути судом за спрощеною процедурою.

Згідно з раніше згаданим пунктом 20 частини першої статті 4 КАС України у дефініції малозначна справа відзначається саме характер спірних правовідносин, предмет доказування та склад учасників справи, а не значення для позивача. Звідси, термін «малозначна справа» слід сприймати через ознаку її складності для суду, а не через ознаку значущості для позивача.

Керуючись описаними мотивами, з точки зору термінології юридичного вжитку, не вбачаємо суперечності у використанні у процесуальному законі як синоніму до терміну «справа незначної складності» словосполучення «малозначна справа».

Задля розкриття обраної тематики дослідження здійснено класифікацію справ, що розглядаються в порядку спрощеного позовного провадження, за критерієм

обов'язковості розгляду справ у цій формі позовного провадження [9, с. 86]:

– **справи, які суд обов'язково розглядає у порядку спрощеного позовного провадження:**

І) справи незначної складності, визначені законом (частина шоста статті 12 КАС України):

1) прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби, окрім справ, в яких позивачами є службові особи, які у значенні Закону України «Про запобігання корупції» займають відповідальне та особливо відповідальне становище;

2) оскарження бездіяльності суб'єкта владних повноважень або розпорядника інформації щодо розгляду звернення або запиту на інформацію;

3) оскарження фізичними особами рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо обчислення, призначення, перерахунку, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, соціальних виплат непрацездатним громадянам, виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, виплат та пільг дітям війни, інших соціальних виплат, доплат, соціальних послуг, допомоги, захисту, пільг;

4) припинення за зверненням суб'єкта владних повноважень юридичних осіб чи підприємницької діяльності фізичних осіб-підприємців у випадках, визначених законом, чи відміни державної реєстрації припинення юридичних осіб або підприємницької діяльності фізичних осіб-підприємців;

5) оскарження фізичними особами рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо в'їзду (виїзду) на тимчасово окуповану територію;

6) оскарження рішення суб'єкта владних повноважень, на підставі якого ним може бути заявлено вимогу про стягнення грошових коштів у сумі, що не перевищує: для юридичних осіб – ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; для фізичних осіб та фізичних осіб-підприємців – тридцяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

7) стягнення грошових сум, що ґрунтуються на рішеннях суб'єкта владних повноважень, щодо яких завершився встановлений КАС України строк оскарження;

8) типові справи;

9) оскарження нормативно-правових актів, які відтворюють зміст або прийняті на виконання нормативно-правового акта, визнаного судом протиправним і нечинним повністю або в окремії його частині [1].

До висновку про імперативний розгляд означених справ в порядку спрощеного позовного провадження можна дійти, проаналізувавши норму частини сьомої статті 260 КАС України, згідно з якою частини друга-шоста цієї статті (які регламентують порядок вирішення питання про розгляд справи за правилами спрощеного позовного провадження за клопотанням позивача) не застосовуються до справ, визначених пунктами 1–9 частини шостої статті 12 КАС України.

Таким чином, категорії справ, передбачені у пунктах 1–9 частини шостої статті 12 КАС України суд обов'язково розглядає за правилами спрощеного позовного провадження незалежно від думки сторін.

Видається колізійним чому законодавець не вказав категорію справ щодо перебування іноземців або осіб без громадянства на території України, визначену у пункті 11 частини шостої статті 12 КАС України, як таку, до якої не застосовується положення частин другої-шостої статті 260 КАС України. Ці справи в розумінні частини шостої статті 12 КАС України є також справами незначної складності, які повинні розглядатися за правилами спрощеного позовного провадження.

Виходячи з протилежного, якщо для цих справ потрібне застосування частин другої-шостої статті 260 КАС України, що автоматично означає можливість, а не імпе-

ративність віднесення цієї справи до малозначних, тоді нелогічним є встановлення цієї категорії справ у переліку справ незначної складності. Адже як і будь-які інші справи, за винятком тих, які розглядаються лише в порядку загального позовного провадження, справи щодо перебування іноземців або осіб без громадянства на території України можуть бути з ініціативи суду чи за клопотанням позивача визнані малозначними та розглянуті в порядку спрощеного позовного провадження.

Зважаючи на це, пропонуємо вивести з переліку малозначних справ категорію справ щодо перебування іноземців або осіб без громадянства на території України шляхом внесення змін до частини шостої статті 12 КАС України та виключення пункту 11.

ІІ) справи щодо законності (крім конституційності) постанов Верховної Ради України, указів і розпоряджень Президента України; законності дій чи бездіяльності Верховної Ради України, Президента України, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України; законності актів Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, законності бездіяльності Кабінету Міністрів України щодо невнесення до Верховної Ради України законопроекту на виконання (реалізацію) рішення Українського народу про підтримку питання загальнодержавного значення на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою, які розглядає Верховний Суд як суд першої інстанції (пункти 1–3, 5 частини першої статті 266 КАС України);

ІІІ) зразкові справи, які розглядає Верховний Суд як суд першої інстанції (частина п'ята статті 290 КАС України).

Цікаво, що означені справи, які розглядає Верховний Суд як суд першої інстанції не містяться у переліку малозначних справ, наведеному у частині шостій статті 12 КАС України, який є вичерпним. Тому логічно, що ці справи не можна вважати справами незначної складності за визначенням закону [10, с. 66]. До цього ж неправильно буде відносити ці справи до пункту 10 частини шостої статті 12 КАС України, адже вони не можуть визнаватися за висновком суду справами незначної складності, а обов'язково розглядаються в порядку спрощеного позовного провадження. Скоріше, такі справи у вимірі призначення спрощеного позовного провадження, передбаченого у частині другій статті 12 КАС України, доцільно відносити до «інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи».

– **справи, які суд з власної ініціативи або за клопотанням позивача може вирішити в порядку спрощеного позовного провадження: інші справи, у яких суд дійде висновку про їх незначну складність, за винятком справ, які не можуть бути розглянуті за правилами спрощеного позовного провадження (пункт 10 частини шостої статті 12 КАС України) [1].**

Вважаємо, що така редакція пункту 10 частини шостої статті 12 КАС України не є стилістично правильною та суперечить іншій юридичній конструкції Кодексу «**справи, які розглядаються виключно за правилами загального позовного провадження**». Тому пропонуємо внести зміни та викласти пункт 10 частини шостої статті 12 КАС України у наступній редакції: «інші справи, у яких суд дійде висновку про їх незначну складність, за винятком справ, які розглядаються лише за правилами загального позовного провадження».

До цієї групи справ слід віднести категорію термінових справ, визначених статтями 273–277, 280–289-5 КАС України, оскільки ці справи не належать до категорії справ, які розглядаються за правилами загального позовного провадження, обов'язковість розгляду яких визначена процесуальним законом.

У такий спосіб, термінові справи можуть бути визнані судом справами незначної складності та розглянуті за правилами спрощеного позовного провадження.

Подібний правовий висновок сформував Верховий Суд у постановках: від 28.04.2020 у справі № 640/22160/19, від 04.06.2020 у справі № 640/17721/19, від 27.04.2023 у справі № 560/6452/22, де досліджував питання можливості віднесення справ з приводу оскарження рішень, дій або бездіяльності органу державної виконавчої служби (стаття 287 КАС України) до справ незначної складності.

Щодо питання про здійснення розгляду справи (яка не є малозначною в силу закону) в порядку спрощеного позовного провадження, то слід відзначити, що суд вирішує таке (визнає певну справу малозначною) як власної ініціативи, так і за клопотанням позивача про розгляд справи в порядку спрощеного позовного провадження, з урахуванням заперечень відповідача [11, с. 32]. До цього висновку можна дійти із сукупної інтерпретації положень частини сьомої статті 260 КАС України та частини шостої статті 12 КАС України.

Вважаємо, що такий підхід з одного боку, надає сторонам можливість визначати форму позовного провадження і реалізує засаду диспозитивності в адміністративному судочинстві, а з іншого – реалізує засаду офіційного

з'ясування всіх обставин справи, оскільки надає суду право вільного розсуду у вирішенні питання про розгляд справи, яка не є малозначною в силу закону, за правилами спрощеного позовного провадження незалежно від наявності клопотання позивача.

Висновки. В адміністративному судочинстві на обрання форми позовного провадження (загальне чи спрощене) впливає предмет позову. Матеріально-правовим критерієм розгляду певної адміністративної справи за правилами спрощеного позовного провадження є незначна складність та (або) пріоритет швидкого її вирішення. Запроваджений законодавцем термін «малозначна справа» слід сприймати через ознаку складності цієї справи для суду, а не через ознаку значущості для позивача. За результатами проведеної класифікації справ спрощеного позовного провадження за ознакою обов'язковості розгляду справи за цією формою позовного провадження виокремлено дві групи: 1) справи, які обов'язково розглядаються у порядку спрощеного позовного провадження; 2) справи, які можуть бути розглянуті в порядку спрощеного позовного провадження з ініціативи суду або за клопотанням позивача.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446.
2. Пишида В.М. Предмет, підстави та зміст адміністративного позову щодо незаконного використання та розпорядження публічним майном. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2017. С. 189–192. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/33332/1/ПРЕДМЕТ%20%20ПІДСТАВИ%20ТА%20ЗМІСТ%20АДМІНІСТРАТИВНОГО.pdf> (дата звернення: 28.08.2024).
3. Короєд С.О. Інститут спрощеного позовного провадження за проектом нової редакції Кодексу адміністративного судочинства України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 2. С. 138–142. URL: <http://www.nvppp.in.ua/vip/2017/2/29.pdf> (дата звернення: 28.08.2024).
4. Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1996. № 30.
5. Кучер Ю. А. Малозначність справ адміністративної юрисдикції. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Юридичні науки*. 2018. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2018_2_13 (дата звернення: 28.08.2024).
6. Ізарова І. О. Реформи цивільного процесуального законодавства в незалежній Україні: 1991–2017. Україна на шляху до Європи: реформа цивільного процесуального законодавства. 2017. С. 18–35.
7. Штефан О. О. Теоретичні та практичні проблеми розгляду малозначних справ. Судова апеляція. 2019. № 3. С. 28–36.
8. Білоус К. В. Малозначні справи у цивільному судочинстві: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. 2023.
9. Угриновська О. І., Гембара Г. І. Спрощене позовне провадження: законодавча регламентація та проблеми судової практики. *Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий*. 2018. № 12. С. 85–89.
10. Берназюк Я. О. Спрощене позовне провадження в адміністративному судочинстві: практика Верховного Суду та ЄСПЛ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2018. С. 65–68.
11. Гембара Г. І. Порядок відкриття спрощеного позовного провадження в адміністративному судочинстві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2024. № 102. С. 31–39.

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ ПІДХОДІВ ДО ФОРМУВАННЯ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ

HISTORICAL AND LEGAL ASPECT OF THE DEVELOPMENT OF APPROACHES TO THE FORMATION OF PERSONAL DATA

Дяковський О.С., к.ю.н.,

викладач кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті досліджується історико-правовий аспект розвитку підходів до формування персональних даних. Активне впровадження технологій та цифровізація суспільства призвели до значного зростання обсягів персональних даних, що збираються, зберігаються та обробляються державними органами та приватними компаніями. У цьому контексті важливим є аналіз історичних етапів та правових норм, які вплинули на формування сучасного підходу до захисту персональних даних.

Автор роботи приділяє увагу еволюції правового регулювання персональних даних у різних правових системах світу. В статті розглянуто історичні передумови виникнення і розвитку концепції захисту персональних даних, починаючи від перших спроб правового регулювання цього питання у XX столітті до сучасних нормативно-правових актів, таких як Загальний регламент про захист даних (GDPR) в Європейському Союзі та інші директиви. Розкрито також особливості становлення інституту персональних даних на рівні окремих країн (Франція, Німеччина, США).

Значна увага приділена порівняльному аналізу розвитку правового регулювання в різних країнах, що дозволяє виокремити спільні риси та відмінності у підходах до формування і захисту персональних даних. Також у роботі розглядаються ключові виклики, з якими стикаються законодавці у процесі адаптації правових норм до сучасних реалій, таких як глобалізація, розвиток інтернету та соціальних мереж, штучний інтелект та великі дані. На основі проведеного аналізу розкрито генезу розвитку інституту персональних даних та визначено ключові аспекти, що вплинули на поточний стан правового регулювання. У висновках підкреслюється важливість інтеграції правових норм різних держав для ефективного захисту персональних даних у глобалізованому світі.

Ключові слова: персональні дані, правове регулювання, захист даних, історичний розвиток, GDPR, міжнародне право.

The article examines the historical and legal aspect of the development of approaches to the formation of personal data. The development of technology and the digitalization of society have led to a significant increase in the amount of personal data collected, stored and processed by public authorities and private companies. In this context, it is important to analyze the historical stages and legal norms that have influenced the formation of the modern approach to personal data protection.

The authors of this paper pay attention to the evolution of legal regulation of personal data in different legal systems of the world. The article examines the historical background of the emergence and development of the concept of personal data protection, starting from the first attempts to regulate this issue in the XX century to modern legal acts, such as the General Data Protection Regulation (GDPR) in the European Union and other national laws. The author also reveals the peculiarities of the formation of the personal data institute at the level of individual countries (France, Germany, and the USA).

Considerable attention is paid to a comparative analysis of the development of legal regulation in different countries, which allows to identify common features and differences in approaches to the formation and protection of personal data. The article also discusses the key challenges faced by legislators in the process of adapting legal norms to modern realities, such as globalization, development of the Internet and social networks, artificial intelligence and big data. Based on the analysis, the author reveals the genesis of the development of the personal data institute and identifies the key aspects which have influenced the current state of legal regulation. The conclusions emphasize the importance of integrating the legal norms of different countries for the effective protection of personal data in the globalized world.

Key words: personal data, legal regulation, data protection, historical development, GDPR, international law.

Актуальність теми. У XXI ст. світ переживає справжню революцію в галузі інформаційних технологій та комунікацій, що безпосередньо впливає на всі сфери людської діяльності, зокрема, на правові аспекти використання та захисту персональних даних. З розвитком цифрових технологій, питання збереження, обробки та передачі персональних даних стає однією з найактуальніших тем у сучасному суспільстві.

Не зважаючи на цілу низку проблематик, пов'язаних із доступом, поширенням, обробкою персональних даних, жодна із правових систем так і не віднайшла оптимальний підхід, який би дозволив нівелювати потенційні ризики в даному сегменті. В даному контексті, досвід минулого може бути корисним інструментом для прогнозування майбутніх змін у законодавстві та для формування більш ефективних правових механізмів захисту персональних даних.

Актуальність теми також визначається зростаючою увагою до захисту персональних даних на міжнародному рівні. В умовах глобалізації і збільшення транскордонних інформаційних потоків питання уніфікації правових норм набуває все більшого значення. Аналіз історико-правових підходів до регулювання персональних даних у різних країнах дозволяє створити базу для гармонізації законодавства на міжнародному рівні, що є необхідним для ефективного захисту прав і свобод людини в інформаційному просторі.

Ідентичне питання перебуває в полі наукових пошуків таких вчених як Бем М. В., Городиський І. М., Саттон Г., Родіоненко О. М., які комплексно підходять до вивчення історичного та правового аспекту розвитку інституту персональних даних як в Україні, так і на європейських просторах [1]. Цінним теоретичним доробком в контексті проведеного нами дослідження стала монографія Гуржій Т. О. [2]. Досить ґрунтовно до питання аналізу міжнародного досвіду в частині розвитку інституту захисту персональних даних підходить Золотар О. О. [3] та Сопліко І. М. [9].

Мета дослідження – ідентифікація основних етапів розвитку правових норм, які регулюють персональні дані та виявлення ключових чинників, що вплинули на формування сучасних стандартів захисту персональних даних.

Виклад основного матеріалу. Час зародження інституту захисту персональних даних, загалом, ідентифікують II пол. XX ст., коли лише починають з'являтися інформаційні технології, сприяючи при цьому обробці значної кількості даних. Рада Європи, безперечно, не може залишити поза увагою масовий вплив, який здійснює поширення і загальна доступність технологій та окремих цифрових продуктів на соціум. Таким чином, у 1968 парламентська асамблея видає один із перших офіційних документів – рекомендацію № 509 – зміст якої транслює всю стурбованість потенційним впливом сучасних тех-

нологій обробки даних на приватність [3]. За тим, комітет з прав людини розпочинає більш детальне вивчення даного питання, у зв'язку з чим відправною точкою в історії розвитку інституту персональних даних прийнято вважати саме даний момент.

На наш погляд, все не так однозначно, як трактують у більшості наукових джерел. Зокрема, слід звернути увагу на кінець XIX ст., коли у світ виходить публікація американських юристів Уорена С. Д. та Блейданса Л. Д. під назвою «Право на приватне життя». В опублікованому у HarvardLawReview дослідженні особлива увага приділена так званому «праву бути залишеним» (дослівно: «right to be let alone») [14]. Звісно, без належного нормативно-правового закріплення, проте із досить ґрунтовним тлумаченням змісту поняття, – вже в той час воно перебувало в полі теоретико-правових дискусій.

Фактично, першість у прийнятті відповідного профільного Закону належить Федеративній Республіці Німеччина. При чому, прийнятий закон мав локальний характер, адже у 1970 році він набирає чинності на території землі Гессен. Відповідний резонанс мала і світова спільнота. Так, вже за 4 роки на території США було прийнято документ під назвою Privacy Act, де конгресом було вперше зафіксовано чітку лінію між правом на особисте життя та персональними даними. Норми зазначеного документу пронизані єдиною думкою: окремі аспекти особистого життя людини в тій чи іншій мірі можуть стати відомими (розкритими, порушеними) в процесі збору, розповсюдження, використання персональних відомостей органами державної влади [1]. Цікаво, що було конкретизовано і суб'єкта, який проводить окремі маніпуляції із такого роду даними, адже на той час законодавець не допускав ймовірності аналогічних дій зі сторони приватного сектору, до прикладу, суб'єктів господарювання. Відповідно, що у першому (німецька практика), що у другому (американський досвід) випадку, назвати прийняті законодавчі акти повноцінним документом буде не коректно, але фактично мова йде про перші етапи виходу права на захист персональних даних з-під егиди права на особисте життя.

В подальшому, Федеративна Республіка Німеччина продовжує тримати першість у питанні розвитку законодавства щодо захисту персональних даних. Так, у 1977 році набирає законної сили перший національний закон – Bundesdatenschutzgesetz.

За тим, до лав країн, які ставлять в пріоритеті питання захисту персональних даних доєднується і Франція. У 1978 році тут приймають Закон «Про інформатику і цивільні свободи», передумовою для узаконення якого стали події 70-х рр. Французька влада запускає проект SAFARI, застосовуючи при цьому цифрові технології із обробки великої кількості даних, для створення єдиного реєстру. Мета платформи полягає у формуванні бази для ідентифікації будь-якого із громадян завдяки номеру, присвоєного за соціальним страхуванням. На використання вказаних технологій гостро реагують засоби масової інформації, публікуючи лонгрід під назвою «SAFARI чи полювання на французів», тим самим провокуючи один із досить масштабних скандалів на рахунок контролю і масового відслідковування владою всіх громадян. Відповідно, саме суспільне невдоволення призвело до відміни проекту та переорієнтації курсу на обмеження в обробці персональних даних. Таким чином, французький і німецький досвід дають значний поштовх для подальшого розвитку даної сфери, як по європейській території, так і за її межами. До даної проблематики все частіше апелюють більша кількість держав та міжнародних організацій.

Із 1980 року прослідковується значна кількість досягнень і нововведень у зазначеному напрямку. Організація економічної співпраці та розвитку видає нагора Guideline із рекомендаціями по захисту персональних даних, зважаючи на стрімкий розвиток комп'ютерних технологій

та їх застосування в спектрі комерційних транзакцій. Вже наступного року було прийнято перший із числа міжнародних договорів щодо персональних даних, який ввійшов в історію права під назвою Конвенція про захист фізичних осіб при автоматизованій обробці персональних даних, що стала великим консолідованим напрацюванням у своїй сфері. До речі, велика кількість положень із вказаного документу лягла в основу вітчизняного закону про захист персональних даних.

Головна проблема в сфері захисту персональних даних кін. XX – поч. XXI ст. – поява Інтернету та його швидкісний розвиток. В результаті аналізу цілої низки потенційних загроз, ЄС у 1995 році приймає Рамкову Директиву по захисту персональних даних [12], ключова ціль якої полягає в уніфікації законодавства держав-членів на предмет захисту персональних даних. За основу, при розробці тексту документу, було взято механізми, котрі передбачені міжнародною конвенцією 1981 року [4]; окрім зазначеного, було розроблено принципово нові вимоги до операторів персональних даних, а також регламентовано права для громадян ЄС.

Ситуація докорінно змінюється із формуванням та виходом на ринок таких цифрових монополістів, які формують в мережі велику п'ятірку GAFAM (Google, Amazon, Facebook, Apple, Microsoft). Пошукові системи, за відсутністю прямих джерел капіталізації й примноження фінансів, розпочинають активно просувати на своїх платформах рекламу, що базується на засадах аналізу поведінки користувачів. Останнє фактично і відображає сутність таргетованої реклами. Розтлумачимо декілька основних технічних нюансів: кожному із користувачів умовно присвоюється так званий ID-код, який дає змогу відслідкувати потенційні покупки, переваги, побажання клієнтів (користувачів) цифрових ресурсів. В процесі накопичення необхідної кількості відомостей, вони агрегуються в єдиний профіль, тим самим дають змогу пропонувати коректну продукцію. За тим, контекстна реклама стає досить швидко затребуваною, що розуміють і використовують інші цифрові гіганти.

В першу чергу, задля релевантності реклами, котра пропонується різним групам аудиторії, перелічені суб'єкти активно збирають значну кількість персональних даних, щоб сформувати так званий портрет кожного користувача. Цифрові технології дають змогу оперативно аналізувати та перенаправляти такий масив інформації фактично до країни, яка ніколи не відрізнялася розвинутим законодавством в сфері захисту персональних даних. Європейська спільнота не могла ігнорувати подібний розвиток подій, у зв'язку з чим, 2009 року було прийнято Директиву ePrivacy. Документ по більшій мірі встановлює порядок застосування cookies-файлів та ідентифікує особливості збору цифрових даних для реклами [11].

Проте сам користувач далеко не у всіх випадках усвідомлює яка інформація, ким та з якою метою обробляється/передається, адже відсутня цифрова гігієна і звичка уважно читати згоду про обробку персональних даних. Хоча одне лише відвідування сайту надає інформацію про пристрій, з якого отримано доступ; історію покупок; критерії відбору продуктів; IP-адресу; статі; взаємодію із іншими мобільними додатками та соціальними мережами. Відповідно, потенціал цифрових технологій відкриває можливість для самостійного збору великої кількості даних із застосування складного програмного забезпечення, або в якості альтернативи дає змогу купувати ці ж дані у інших суб'єктів.

Частково можна відмітити і позитивні сторони стосовно роботи персоналізації і таргетингу. До прикладу, саме завдяки вказаним технологіям користувачі отримують вже відфільтровані пропозиції щодо продуктів чи послуг, тим самим нівелюючи необхідність додаткового пошуку альтернатив. В свою чергу, споживач має розуміти специфіку роботи алгоритмів; перелік відомостей, які збираються, оброблюються.

Досить загострюється ситуація в даному напрямку після подій із WikiLeaks. Некомерційна організація проаналізувала та опублікувала низку важливих документів, котрі стали їй відомими в результаті витоку інформації (до прикладу, статистичні дані відносно корупції в Кенії, видатки на війну в Афганістані тощо). Ресурс також давав змогу стати анонімним джерелом інформації будь-кому, хто цього забажає.

Все частішими стають хакерські атаки як результат ціленаправленої роботи зловмисників (до прикладу, сайт знайомств для осіб, які вже перебувають в шлюбі Ashley Madison із переліком персональних даних було викладено в мережу), так і в силу людської халатності та цифрової безграмотності. До речі, кейс із сайтом знайомств в історії розвитку інституту персональних даних був досить показовим, адже це призвело не лише до масової кількості розлучень по всьому світу та навіть окремих випадків суїциду, але й мало наслідком те, що у вільному доступі опинилося більше ніж 1000 персональних даних осіб із Саудівської Аравії. За законодавством мусульманської країни, у випадку зради одним із партнерів, з-поміж видів покарання може бути застосовано і смертну кару. Саме тому, не слід ігнорувати чи недооцінювати значення та роль інституту персональних даних у сучасному світі.

В світлі зазначеного, ЄС приймає цілком обґрунтоване рішення відносно потреби у модернізації законодавства та застосування всіма державами-членами ЄС однакового підходу, без суттєвих розбіжностей на рівні національного законодавства. Більше 5 років, починаючи із 2012, тривали дискусії щодо тексту нової Директиви, який міг би бути апробований кожною із держав. Як результат, було видано Детальний аналіз GDPR. Але на цьому законотворча діяльність ЄС в системі координат персональних даних не завершується. Очевидною стає проблема відсутності регламентації на рівні кримінального законодавства, адже положення документу не охоплюють даний напрямок. У зв'язку із зазначеним, у 2016 році приймають Директиву щодо захисту фізичних осіб при автоматизованій обробці персональних даних державними органами з метою попередження, розшуку, виявлення та переслідування кримінальних злочинів [13]. Цього ж року було прийнято і Директиву NIS (Network and Information Security), котра була орієнтована на забезпечення високого рівня безпеки у відношенні до провайдерів цифрових послуг і операторів критичних інфраструктур. Розширюється і спектр проблематик, які охоплює вказаний документ, шляхом врегулювання забезпечення безпеки не лише персональних даних, але й будь-яких даних в цілому.

Відповідно, європейська спільнота багато чого зробила і продовжує роботи в частині забезпечення захисту персональних даних, кібербезпеки, дотримання права на приватність, захищеності електронної комунікації [10; 9, с. 72–73].

Що стосується вітчизняної практики, як свідчить бібліографічний аналіз, до середини 90-х років ХХ ст. правових та організаційних засад захисту персональних даних у вітчизняній науці ґрунтовно не досліджували. З одного боку, це пояснюється концентрацією наукового потенціалу на розв'язання глобальних проблем розбудови національної правової системи. З іншого – проблематика захисту персональних даних тоді ще не мала великої соціальної актуальності: тогочасний рівень інформатизації суспільства був вельми низьким, обробка персональних даних здійснювалась переважно у механічний спосіб, а відповідні інформаційні бази були нечисленними й легко контролюваними. Відповідно на певному історичному відтинку техніко-технологічні аспекти накопичення, обробки та передачі даних мали значно більший науковий резонанс, аніж питання їх правового захисту [2, с. 9–10].

Чинне українське законодавство в сфері захисту персональних даних, у першу чергу репрезентоване:

- Конституцією України [5];

- Законом України «Про захист персональних даних» [6].

Прийняття даного документу, безперечно, прогресивний, хоча і відносно запізнений крок в системі розвитку законодавства про захист персональних даних. Відповідно до міжнародних підходів цей акт вперше визначив підхід до розуміння ключового концепту, тим самим обґрунтовано розширивши межі захисту особистої інформації;

- документами у сфері захисту персональних даних, прийняті Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини.

Саме конституційні норми становлять базу національного законодавства, характеризують цінності сучасного суспільства ізумовлюють напрями їх реалізації. Взятий (цілком успішно) Україною курс на цифровізацію різних сфер суспільних відносин, що знаходить вираження і в ухвалених останніми роками нормативних правових актах, формує передумови для закріплення нових прав людини в інформаційній сфері, пріоритетне місцесеред яких належить праву на захист персональних даних.

Громадяни відповідно до свого суб'єктивного права самостійно розпоряджаються персональними даними, розміщуючи, наприклад, їх у соціальних мережах, резюме та Інтернет-магазинах, однак, вбачається, що вепоху глобальних ризиків, пов'язаних з появою все нових і нових технологій (наприклад, обробка «великих даних»), держава покликана забезпечувати мінімальні гарантії захисту персональної інформації для того, щоб не допустити порушення інших конституційних прав, особливо дискримінації.

Вагоме значення мають також низка інших законів, як наприклад, Закон України «Про доступ до публічної інформації» [8] та Закон України «Про інформацію» [7]. При цьому, в основному Законі, який регламентує правовідносини в частині захисту персональних даних знайшли своєї відображення більшість положень Директиви [12].

Аналіз юридичної літератури та зарубіжного законодавства показує, що зміст права на захист персональних даних становить можливість вимагати вчинення будь-яких дій з ними лише за згодою суб'єктів персональних даних або на іншій законній підставі у встановлених цілях і справедливо, що гарантується державою, у тому числі за допомогою здійснення контролю з боку компетентного уповноваженого органу. Новітні Основні закони окремих держав уже закріплюють право на захист персональних даних як самостійне, зокрема така практика характерна для Вірменії, Угорщини, Сербії, Швейцарії.

В умовах активних бойових дій, Україні, не зважаючи на свій потужний ресурсний і трудовий потенціал, досить складно розвиватися та удосконалювати законодавство, в тому числі в напрямку захисту персональних даних. Але наукова спільнота, законодавець та кращі представники ІТ-сегменту, безперечно, не стоять на місці і роблять важливі напрацювання в даному напрямку, щоб Україна і надалі підтримувала статус однієї із розвинутих цифрових країн світу, при цьому, завоювавши право позиціюватися державою, в якій де-юре і де-факто дотримуються і поважають право на захист персональних даних.

Висновки та перспективи подальших наукових пошуків. Глобальною тенденцією останніх десятиліть стало збільшення обсягів і швидкості обробки персональної інформації та дедалі більше її поширення в мережі Інтернет, зокрема в соціальних мережах і месенджерах. Необхідність удосконалення технічного захисту персональних даних прямо кореспондує постійному розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та їх безпечному використанню. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають питання правового реагування та процеси, що відбуваються, з метою забезпечення безперешкодної реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина в різних сферах діяльності (надання електронних послуг, торгівля, охорона здоров'я, освіта, здійснення адміністративних процедур та ін.). Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо у розкритті сучасних і найбільш прогресивних механізмів самозахисту персональних даних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бем М. В., Городиський І. М., Саттон Г., Родіоненко О. М. Захист персональних даних: Правове регулювання та практичні аспекти: науково-практичний посібник. К.: К.І.С., 2015. 220 с.
2. Гуржій Т. О. Правовий захист персональних даних: монографія. Т. О. Гуржій, А. Л. Петрицький. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. 216 с.
3. Золотар О. О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика : монографія. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018. 446 с.
4. Конвенція Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28.01.1981. *Офіційний вісник України*. 2011. № 1. С. 1994.
5. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1996. № 30. с. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
6. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>
7. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
8. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>
9. Сопілко І. М. Міжнародно-правовий досвід захисту персональних даних: напрямки вдосконалення для України. *Юридичний вісник*. Вип.4 (33). 2014. с. 70-75
10. Стандарти захисту персональних даних в соціальній сфері. М. В. Бем,, І. М. Городиський. Львів: б.в., 2018. 110 с.
11. Directive 2009/136/EC of the European Parliament and of the Council, of 25.11.2009. EUR-lex. URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32009L0136>
12. Directive 95/46/EC Of The European Parliament And Of The Council of 24 October 1995 «On the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data». Official Journal. L 281, 1995. p. 31–50
13. Directive (EU) 2016/680 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by competent authorities for the purposes of the prevention, investigation, detection or prosecution of criminal offences or the execution of criminal penalties, and on the free movement of such data, and repealing Council Framework Decision 2008/977/JHA. EUR-lex. URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32016L0680&from=EN>
14. Warren S. D., Brandeis L. D. The Right to Privacy. *Harvard Law Review*, 1890. . 4 (5), p. 193–220. <https://doi.org/10.2307/1321160>

ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ ІНОЗЕМНОГО ДОСВІДУ ЗАПОБІГАННЯ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У ФІНАНСОВІЙ СФЕРІ

IMPLEMENTATION OF FOREIGN EXPERIENCE IN THE PREVENTION OF OFFENSES IN THE FINANCIAL SPHERE IN UKRAINE

Комарницька І.І., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу

*Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

Стаття присвячена дослідженню профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері з використанням іноземного досвіду. Розглянуто досвід іноземних країн запобігання фінансових злочинів та їх профілактики. З огляду на те, що Україна не є першою у реформованні діяльності з протидії правопорушенням у фінансовій сфері, задля недопущення помилок та прорахунків доречним є вивчення зарубіжного досвіду схожих чи аналогічних правопорушень. дослідження та вивчення зарубіжного досвіду протидії правопорушенням у фінансовій сфері дозволить використати його Україні для вдосконалення національного законодавства у фінансовій сфері, на основі якого буде відбуватись правове регулювання фінансової сфери; підвищити ефективність функціонування протидії правопорушенням у сфері фінансової діяльності; зробити висновки та виробити пропозиції щодо покращення протидії злочинам у фінансовій сфері. При цьому при вивченні зарубіжного досвіду повинні бути враховані як позитивний досвід, так і допущені помилки відповідною країною, що дозволить уникнути цих правопорушень у майбутньому.

Застосування основних засад протидії фінансовим злочинам можливе завдяки цілеспрямованому й постійному впливу з урахуванням усіх загроз та можливих наслідків. Фінансова сфера нашої країни є доволі складним економічним феноменом, що містить у собі різноманітні галузі діяльності суспільства й постає специфічною галуззю людської діяльності в акумулюванні та розміщенні фінансових ресурсів. Система правопорушень у фінансово-економічній сфері у світі становить вагомий загрозу фінансовій безпеці будь-якої держави загалом. Ці порушення є комплексом деліктів, що стосуються створення та розподілу фінансових ресурсів держави, реалізації послуг фінансового характеру, гарантування державою функціонування системи розподілу й обміну фінансовими ресурсами, формування та використання фінансових ресурсів.

Різноманіття існуючих деліктів у фінансовій сфері вимагає широкого кола засобів щодо протидії цим деліктам. Це вимагає переосмислення існуючої системи засобів протидії цим деліктам.

Ключові слова: фінансово-економічна сфера, економічна безпека, фінансова безпека, фінансове правопорушення, профілактика фінансових правопорушень, гарантії фінансово-економічної безпеки, засоби адміністративного права.

The article is devoted to the study of crime prevention in the financial and economic sphere using foreign experience. The experience of foreign countries in preventing financial crimes and their prevention is considered. Considering the fact that Ukraine is not the first in the reformed activities to combat offenses in the financial sphere, in order to avoid mistakes and miscalculations, it is appropriate to study the foreign experience of similar or similar offenses. research and study of foreign experience in combating offenses in the financial sphere will allow Ukraine to use it to improve national legislation in the financial sphere, on the basis of which legal regulation of the financial sphere will be carried out; to improve the effectiveness of combating offenses in the field of financial activity; draw conclusions and develop proposals for improving the fight against crimes in the financial sphere. At the same time, when studying foreign experience, both positive experience and mistakes made by the respective country should be taken into account, which will allow to avoid these offenses in the future.

The application of the basic principles of combating financial crimes is possible thanks to targeted and constant influence, taking into account all threats and possible consequences. the financial sphere of our country is a rather complex economic phenomenon, which includes various spheres of society's activity and appears as a specific branch of human activity in the accumulation and placement of financial resources. The system of offenses in the financial and economic sphere in the world poses a serious threat to the financial security of any state in general. these violations are a set of torts related to the creation and distribution of the state's financial resources, the implementation of financial services, the state's guarantee of the functioning of the system of distribution and exchange of financial resources, the formation and use of financial resources.

The variety of existing torts in the financial sphere requires a wide range of means to counter these torts. This requires rethinking the existing system of means of countering these torts.

Key words: financial and economic sphere, economic security, financial security, financial crime, prevention of financial crimes, guarantors of financial and economic security, means of administrative law.

Нормативне визначення гарантій фінансової безпеки будь-якої держави, у тому числі профілактики деліктів фінансового характеру в зарубіжних країнах лежить в основі різних моделей щодо організації протидії цим деліктам.

В сучасних складних умовах забезпечення фінансової безпеки країни є надзвичайно важливим напрямом роботи держав [1, с. 248–249].

Питання забезпечення протидії цим деліктам у фінансовій сфері містяться в директивах Міністерства оборони Німеччини, що регламентують важливі сфери фінансової діяльності держави у ринковій сфері та визначають її контрольні функції. У Німеччині використовуються методи забезпечення фінансової безпеки, які спрямовані на підтримку ринкових відносин, забезпечення економічного і соціального розвитку, недопущення монополізму, створення умов для конкуренції й стабільності національної валюти, захист від шахрайства в економічній сфері. У Франції в Законі «Про національну безпеку» відобра-

женні окремі положення економічної безпеки, такі як: створення умов для підвищення добробуту нації і зміцнення економічних можливостей країни. Законодавча база в Іспанії щодо забезпечення економічної безпеки держави відрізняється гнучкістю, де чітко визначено усі функції органів управління держави та організацій у фінансовій сфері та розробляються спеціальні програми економічного розвитку країни. Нормативно-правові акти забезпечення економічної безпеки держав пов'язані із існуючим та відповідним законодавством ЄС. Методи забезпечення економічної безпеки держав захищають інтереси галузей промисловості що є пріоритетними для держави й спрямовані на стимулювання залучення інвестицій у цю галузь, забезпечення валютного контролю й розробку відповідного законодавства про акціонерні товариства [1, с. 235].

У багатьох зарубіжних країнах є стратегічні концепції щодо забезпечення фінансової безпеки та присвячено вагомий роль питанням фінансової безпеки у структурі Концепцій національної безпеки держав. Прикладом

є Республіка Болгарія, де існує Концепція національної безпеки Республіки Болгарія [2], що була розглянута та прийнята Народними Зборами держави 16 квітня 1998 р. Ця концепція визначає цілі, завдання й принципи, а також національні інтереси й загрози національній безпеці, умови і фактори, що зумовлюють стан національної безпеки держави. Економічна сфера у даній цій Концепції подається у поєднанні з головними питаннями безпеки країни та не виділяється окремими структурними підрозділами. У цьому документі Національними економічними інтересами Республіки Болгарії визнані: підвищення рівня та якості життя населення країни, ефективності соціального та медичного обслуговування; забезпечення суверенітету держави її економічної незалежності, досягнення стабільності у фінансовій сфері, високого рівня соціального розвитку та економічного розвитку, підвищення рівня ефективності внутрішньої та зовнішньої економічної політики [3, с. 159].

З огляду на важливість такого підходу у державах з розвинутою економікою, головним напрямом є створення системи органів, які здатні забезпечити фінансову безпеку й протидіяти можливим загрозам фінансово-економічного характеру для країни, попереджувати й припиняти деліктну поведінку у фінансовій сфері.

Використання досвіду зарубіжних країн адміністративно-правового забезпечення профілактики правопорушень у фінансовій сфері має стати результатом отримання кращого досвіду функціонування органів регулювання у фінансовій сфері.

З огляду на це, необхідно взяти до уваги існуючі наукові розвідки, що присвячені організаційно-правовим моделям формування органів публічного управління, до функцій яких належить безпосередня протидія правопорушенням у фінансовій сфері.

Цікавою є пропозиція В. Бернадіна з цього приводу, класифікувати ці органи на чотири основних групи. Перший підхід «поліцейський», оскільки передбачає наділення поліцейських органів досить широкими функціями у цій сфері. Наприклад, у Данії і Норвегії поліція поєднує у собі функції протидії звичайній злочинності та порушенням податкового й митного законодавства. При цьому податкові й митні служби в даних країнах здійснюють лише адміністрування податків, і не борються з деліктною поведінкою у фінансовій сфері [4; 5, с. 12–14].

Інший варіант стосується створення єдиного воєнізованого правоохоронного органу, до повноважень якого входить боротьба із економічними правопорушеннями. Наприклад, в Італії є воєнізована охоронна структура, що містить повноваження боротьби із економічними злочинами щодо протидії правопорушенням у сфері обігу піддакцизних товарів, у Словенії фінансова гвардія, в Італії підпорядкована Міністерству економіки і фінансів, а не Міністерству внутрішніх справ й має повноваження попередження й припинення валютних, фінансових та податкових правопорушень.

Інституційна місія, покладена на Фінансову гвардію Італії, має подвійний напрямок. Хоча основне завдання цього правоохоронного органу полягає в економічному та фінансовому захисті країни, на нього також покладене виконання колективних інституційних завдань. Так, його завдання як економічної та фінансової поліції мають двоякий характер:

- фінансові: для захисту доходів і витрат Європейського Союзу, державних та місцевих органів влади, боротьби з національним і міжнародним ухиленням від сплати податків, відмивання грошей і всіма іншими формами фінансових злочинів;

- економічні: забезпечення безперервного функціонування ринків і дотримання правил конкуренції, що включає в себе боротьбу з протиправними діями злочинних організацій, що представляють інтереси ринків капіталів, това-

рів і послуг [6]. Загальне керівництво Фінансовою гвардією Італії здійснює міністр економіки і фінансів Італії, а її організаційна структура відповідає адміністративно-територіальному поділу країни, тобто ієрархія органів управління Фінансовою гвардією в принципі відповідає ієрархії органів управління інших центральних органів виконавчої влади Італії. Модель діяльності Фінансової гвардії Італії, яка централізовано протидіє фінансово-економічним правопорушенням, також наслідують Румунія та Македонія. Зокрема, у Румунії контроль за дотриманням податкового законодавства, попередження, виявлення і розслідування фактів ухилення від сплати податків і податкових махінацій покладено на Фінансову гвардію Румунії, яка підпорядкована Міністерству економіки і фінансів [6, с. 126].

Третій варіант характеризується об'єднанням податкових і митних служб як правоохоронних органів у рамках однієї адміністративної структури. Таку модель мають Австрія, Велика Британія, Ірландія, Нідерланди, Португалія, Іспанія, а поза межами Європи – Південна Африка. При цьому окремі функції, наприклад щодо запобігання правопорушенням щодо податкового і митного законодавства належать до компетенції поліції [7; 8, с. 12–14].

У Великій Британії в результаті реформи правоохоронних органів у 2006 році було виділено спеціалізований правоохоронний орган з функціями контролю за фінансовими установами – Служба з протидії організованим злочинності [9, с. 192].

У Іспанії на базі Міністерства економіки та фінансів утворено Податкове агентство (Agencia Tributaria), основними завданнями якого є: 1. управління, інспектування та збір податків, що належать державі; 2. збір доходів від імені Європейського Союзу; 3. управління митницями та запобігання контрабанді; 4. участь у розслідуванні окремих правопорушень, пов'язаних з контрабандою товарів [10].

В Ірландії, Нідерландах, Португалії податкові та митні служби у частині правоохоронних повноважень функціонують у рамках однієї адміністративної структури, а інші злочини в економічній сфері відносяться до компетенції поліції [11].

У Німеччині у складі податкових органів діє централізована правоохоронна структура – служба податкових розслідувань «Штойфа» (Steuerfahndungsstelle), яка підпорядковується Міністерству фінансів Німеччини (Bundesministerium der Finanzen). До її функцій належать:

- 1) розслідування податкових злочинів і порушень порядку нарахування та сплати податку;
- 2) визначення бази оподаткування у випадках податкових злочинів, а також порядку вирахування і сплати податків;
- 3) виявлення невідомих податкових злочинів та обставин, які є основою для виникнення податкових зобов'язань [12].

У Бельгії та Словаччині також діє інтегрована податкова і митна структура. Однак її правоохоронні повноваження обмежені митними справами, податкові правопорушення розслідує поліція [13]. Четвертий варіант організаційно-правового механізму функціонування уповноважених правоохоронних органів у сфері протидії незаконному обігу піддакцизних товарів характеризується різноманітністю суб'єктів, які мають право залучатися до такої діяльності. Так, наприклад, у Люксембурзі, Фінляндії, Франції, Чехії податковими розслідуваннями займається поліція, податкова служба здійснює тільки адміністрування податків і зборів, а митна служба має власні правоохоронні повноваження. Різниця між цими країнами полягає у тому, що в Люксембурзі та Фінляндії фінансову розвідку віднесено до компетенції поліції, а у Франції та Чехії – Міністерства фінансів.

Заслугує на увагу досвід найближчих сусідів України, які вже мають державні органи у сфері боротьби з фінансово-економічними правопорушеннями. Так, у Казахстані у 2005 році було реорганізовано Агентство

з боротьби з економічною і корупційною злочинністю (фінансова поліція) у державний орган, який безпосередньо підлеглий президенту країни. Наразі фінансова поліція Киргизької Республіки є єдиним органом з виявлення, попередження, припинення, розкриття та розслідування економічних видів проступків, скоєних на території Республіки, а також посадових злочинів у сфері економіки та фінансів.

У США діяльність правоохоронних органів максимально наближена до фінансової сфери. Так, Міністерство фінансів США поряд з класичними для фінансових відомств завданнями наділене функціями по боротьбі з фінансовими правопорушеннями та фінансуванням тероризму. У структурі Мінфіну США створені Служба внутрішніх доходів (Internal Revenue Service, IRS) з мережею підрозділів, що займаються виявленням та розслідуванням фінансових проступків і Служба з боротьби з тероризмом і фінансовою розвідки [14]. У структурі Мінфіну США створені Служба внутрішніх доходів з мережею підрозділів, що займаються виявленням і розслідуванням фінансових злочинів (IRS Criminal Investigation).

Досвід зарубіжних країн так само, як і досвід деяких держав СНД, свідчить про ефективність спеціального правоохоронного органу, який запобігає, виявляє, припиняє та розслідує фінансово-економічні правопорушення. При цьому найбільш поширеним є функціонування зазначеного органу з безпосереднім підпорядкуванням саме Міністерству фінансів.

У США найбільшим попитом користуються програми профілактики і боротьби з економічними злочинами у взаємодії правоохоронних органів країни з державними та приватними установами охоронних і детективних бюро; характерною особливістю американського бізнесу є тенденція безконфліктного вирішення проблем у сфері економічної безпеки; конфіденційна інформація розбивається на блоки, кожному блоку присвоюється свій код, а для кожного співробітника розробляється картка-припис із переліком тих кодів [14].

З метою апробації кращої практики функціонування органів протидії правопорушенням у фінансово-економічній сфері, за сприяння і консультування представників країн ЄС, в Україні створено Бюро фінансових розслідувань. Це правоохоронний орган абсолютно нового формату, що стане альтернативою податковій міліції. Робота цього органу буде скерована аналітикою, так само як діяльність відповідних правоохоронних органів в країнах ЄС та ОБСЄ. Це стане можливим завдяки запровадженню нової для України сучасної моделі правоохоронної діяльності ІЛР (Intelligence Led Policing). Застосування низкою країн ЄС ІЛР-моделі дозволило забезпечити більш ефективне й результативне управління національними правоохоронними органами цих країн. Модель ІЛР ставить кримінальний аналіз в центр правоохоронної діяльності та прискорює прийняття рішень в більшій мірі, ніж інші сучасні моделі поліцейської діяльності. Головна мета

ІЛР-моделі – надати державі інструменти для підвищення професіоналізму правоохоронних органів, якості та ефективності їх діяльності, оптимізації використання наявних ресурсів, що сприятиме суспільній довірі та ефективній протидії загрозам фінансовій безпеці держави. В ІЛР-моделі основна увага приділяється систематичному збиранню та оцінюванню інформації за допомогою чітко прописаного аналітичного процесу, в результаті якого дані перетворюються на стратегічні та робочі аналітичні продукти, що підкріплюють фактичними даними процес прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Відтак діяльність Бюро базуватиметься на використанні власних інформаційних ресурсів, даних і відомостей з передбачених законопроектном джерел та оцінці великих масивів даних. Аналітичні процедури є безконтактними, без втручання в діяльність бізнесу. Вони спрямовані на виявлення негативних тенденцій та злочинних схем у сфері наповнення державного бюджету – при сплаті податків і зборів, а також у сфері витрачання бюджетних коштів – при розподілі та використанні державних грошей [15, с. 6–13].

На часі формування в структурі цього новоствореного органу спеціальних підрозділів, діяльність яких би стосувалася профілактики адміністративних правопорушень у фінансово-економічній сфері, нейтралізації негативних чинників, що впливає на цю сферу.

Слід констатувати, що вагома робота щодо протидії адміністративним правопорушенням у фінансово-економічній сфері здійснюється суб'єктами профілактики злочинної діяльності фінансово-економічного характеру. Це здійснюється в рамках процедур фінансових розслідувань, на основі яких розробляються заходи щодо нейтралізації чинників, що впливають на деліктну поведінку у фінансово-економічній сфері. Також у таких країнах (США, Канада, Велика Британія) фінансові розслідування здійснюються правоохоронними органами та службами суб'єктів господарювання (спеціалізованими підрозділами підприємств та банків, а також компаніями, що надають консалтингові послуги).

У Франції власники промислово-торгівельних та фінансово-кредитних установ формують системи безпеки через створення власних або залучення підприємницьких детективно-охоронних агентств; працівники служб безпеки проводять моніторинг міри ризику інформаційної діяльності; розробляють способи протидії та мінімізації широкого спектру загроз і небезпек французькому бізнесу [16, с. 10].

Слід адаптувати в Україні досвід широкого залучення суб'єктів господарювання та громадськості до профілактики адміністративних правопорушень у фінансово-економічній сфері. У таких умовах надзвичайно важливим завданням держави надання навчально-методичного забезпечення для таких суб'єктів, відкритість баз даних, інформаційних ресурсів, що здатні допомогти виявити потенційні делікти та повідомити правоохоронні органи про їх вчинення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаруст Ю. В., Мельник В. І. Правоохоронні органи на захисті економічної безпеки України: адміністративно-правовий аспект: монографія. Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2019. 256 с.
2. Концепція національної безпеки Республіки Болгарія. URL: http://pda.coolreferat.com/Iсторія_Болгарії_частина=2 (дата звернення 10.06.2024).
3. Мельник В. І. Адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2016. 215 с.
4. Європейський досвід організації системи протидії економічній злочинності. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1106/>. (дата звернення 15.06.2024).
5. Бернадін В. А. Зарубіжний досвід протидії правопорушенням у сфері обігу підакцизних товарів. *Право і суспільство*. 2019. № 6, Ч. 2. С. 10–15.
6. Presentation by Brigadier-General Walter Cretella Lombardo to the European Parliament (Budgetary Control Committee) Brussels. 2005. URL: http://ec.europa.eu/anti_fraud/documents/partners-press-release-2005/eu_parliament_en.pdf. (дата звернення 15.06.2024).
7. Резнік О. М. Адміністративно-правові засади діяльності правоохоронних органів із забезпечення фінансово-економічної безпеки України. : дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Суми, 2019. 509 с.

8. Європейський досвід організації системи протидії економічній злочинності. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1106/>. (дата звернення 13.06.2024).
9. Бернадін В.А. Зарубіжний досвід протидії правопорушенням у сфері обігу підакцизних товарів. *Право і суспільство*. 2019. № 6, Ч. 2. С. 10–15.
10. Лепський С. І. Зарубіжний досвід використання фінансових розслідувань у правоохоронній діяльності. *Право і суспільство*. 2014. № 2. С. 189–194.
11. The Tax Agency: Institutional information. URL: https://www.agenciatributaria.es/AEAT.internet/en_gb/Inicio/La_Agencia_Tributaria/Informacion_institucional/Informacion_institucional.shtml. (дата звернення 15.06.2024).
12. Жердев О., Михайліна Т. Проблеми діяльності суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави та способи їх вирішення. Економіко-правова парадигма розвитку сучасного суспільства. 2019. № 3. URL: <https://studlib.org.ua/index.php/eprs/issue/view/11>. (дата звернення 15.06.2024).
13. Податкова система Німеччини. URL: http://www.appu.org.ua/main2/shkola_platnyka_podatkiv/vse_pro_podatki/zarybizhnuy_dosvid/Germany.html. (дата звернення 15.06.2024).
14. Європейський досвід організації системи протидії економічній злочинності. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1106/>. (дата звернення 15.06.2024).
15. Андрієнко В. М., Мігус І. П., Коваль Я. С. Міжнародний досвід формування державної політики у сфері забезпечення фінансової безпеки як складової національної безпеки. Демократичне врядування. 2017. Вип. 20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2017_20_7. (дата звернення 14.06.2024).
16. Беззуб І. Проблеми та перспективи створення Національного бюро фінансової безпеки в Україні. Громадська думка про правотворення. 2018. № 7 (151). С. 6–13.

НОВІ НАПРЯМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА ТА ДЕФІНІЦІЇ В ЕПОХУ ЦИФРОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І ЕЛЕКТРОННОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

NEW AREAS OF INFORMATION LAW AND DEFINITIONS IN THE ERA OF DIGITAL TRANSFORMATION AND E-JURISDICTION

**Костенко О.В., д.філос. (Ph.D.) з права, старший дослідник,
завідувач наукової лабораторії теорії цифрової трансформації та права**
*Науковий центр цифрової трансформації та права Державної наукової установи
«Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»*

**Маньгора В.В., к.п.н., доцент,
доцент кафедри права**
Вінницький національний аграрний університет

**Шапенко Л.О., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри конституційного і адміністративного права**
Національний авіаційний університет

**Маньгора Т.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри права**
Вінницький національний аграрний університет

Проведено аналіз правових викликів цифрової трансформації суспільства, пов'язаних із впровадженням імерсивних технологій, таких як Метавсесвіт (Metaverse), штучний інтелект (AI), Інтернет речей (IoT), віртуальна та доповнена реальність (VR і AR), змішана реальність (MR) та цифрові близнюки. Сучасний стан правового регулювання цих технологій потребує термінової розробки рекодифікації діючого законодавства, створення нових сфер, галузей та інститутів права міждисциплінарного характеру, а також нових дефініцій у галузі інформаційного права, які повинні охоплювати не лише технологічні і соціальні аспекти, але й правовий статус нових суб'єктів та об'єктів цифрового простору, таких як електронні особи, аватари, цифрові активи та їх взаємодія в цифровому середовищі.

Окрему увагу приділено питанням створення електронної юрисдикції – нової галузі права, яка призначена для регулювання суспільних відносин у віртуальних середовищах та забезпечувати баланс між правами фізичних осіб та новими цифровими суб'єктами, що виникають у Metaverse. Зазначається, що в умовах швидкого розвитку імерсивних технологій традиційне правове регулювання виявляється неадекватним для вирішення нових викликів, зокрема щодо захисту персональних даних, прав на цифрові активи та забезпечення кібербезпеки.

У статті також досліджуються проблеми міжнародного правового регулювання цифрових технологій. Наголошується, що відсутність уніфікованої міжнародної правової бази створює правові прогалини та ускладнює транскордонне регулювання цифрових відносин. Для вирішення цих проблем пропонується гармонізація національного законодавства України з європейськими та світовими стандартами, що сприятиме ефективній євроінтеграції України та посиленню її конкурентоспроможності на міжнародній арені.

Крім того, обґрунтовується необхідність розвитку правових механізмів для регулювання, використання імерсивних технологій в різних галузях, таких як освіта, промисловість, охорона здоров'я та державне управління. Вказується на те, що для забезпечення сталого розвитку України в умовах післявоєнної відбудови ключовим є впровадження цифрових технологій, що стане каталізатором економічного зростання, модернізації інфраструктури та залучення іноземних інвестицій.

Таким чином, надається комплексний огляд правових викликів, що постають перед Україною в контексті цифрової трансформації, та пропонуються рекомендації щодо адаптації правової бази для ефективного регулювання цифрових технологій та їхнього застосування в суспільному житті.

Ключові слова: цифрова трансформація, Метавсесвіт, інформаційне право, електронна юрисдикція, імерсивні технології, VR, AR, XR, AI, IoT, цифрові близнюки, штучний інтелект, Інтернет речей.

The article analyses the legal challenges of digital transformation of society related to the introduction of immersive technologies such as Metaverse, artificial intelligence (AI), Internet of Things (IoT), virtual and augmented reality (VR and AR), mixed reality (MR) and digital twins. The current state of legal regulation of these technologies requires urgent development of recodification of the current legislation, creation of new areas, branches and institutions of interdisciplinary law, as well as new definitions in the field of information law, which should cover not only technological and social aspects, but also the legal status of new subjects and objects of digital space, such as electronic persons, avatars, digital assets and their interaction in the digital environment.

Particular attention is paid to the creation of e-jurisdiction – a new branch of law designed to regulate social relations in virtual environments and to ensure a balance between the rights of individuals and new digital entities emerging in the Metaverse. It is noted that in the context of the rapid development of immersive technologies, traditional legal regulation is proving to be inadequate to address new challenges, in particular, the protection of personal data, rights to digital assets and cybersecurity.

The article also examines the problems of international legal regulation of digital technologies. It is emphasised that the lack of a unified international legal framework creates legal gaps and complicates the cross-border regulation of digital relations. To address these problems, the author proposes to harmonise Ukraine's national legislation with European and international standards, which will contribute to Ukraine's effective European integration and strengthen its competitiveness in the international arena.

In addition, the author substantiates the need to develop legal mechanisms for regulating the use of immersive technologies in various sectors, such as education, industry, healthcare and public administration. It is pointed out that in order to ensure sustainable development of Ukraine in the context of post-war reconstruction, the key is the introduction of digital technologies, which will become a catalyst for economic growth, modernisation of infrastructure and attraction of foreign investment.

Thus, the article provides a comprehensive overview of the legal challenges facing Ukraine in the context of digital transformation and offers recommendations on how to adapt the legal framework for effective regulation of digital technologies and their application in public life.

Key words: digital transformation, Metaverse, information law, electronic jurisdiction, immersive technologies, VR, AR, XR, AI, IoT, digital twins, artificial intelligence, Internet of Things.

Метою даної статті є розробка сучасних дефініцій в галузі інформаційного права, як основи створення та розвитку правових засад, принципів, концептуальних, методологічних і доктринальних положень щодо правового регулювання процесів соціальної та цифрової трансформації суспільства та держави в контексті сталого розвитку та євроінтеграції України.

Стан опрацювання. Серед праць вітчизняних вчених, які досліджували проблеми правового регулювання у сфері інформаційного права слід виділити роботи Арістової І. В., Баранова О. А., Пилипчука В. Г., Фурашева В. М., Дніпрова О. С., Белякова К. І., Гавловського В. Д., Дороніна І. М., Журавльова Д. В., Заярного О. А., Тихомірова О. О., Харитонова Є. О., Харитоновой О. І., Селезньової О. М., Радутного О. Е., Каткова Т. Г., Крачевського М. В., Кукліна В. М., Панова І. В.

Проблема необхідності змін юридичних конструкцій та законодавства, як відповідь на суспільні відносини, що створюються із застосуванням сучасних інформаційних та інформаційно-комунікаційних технологій широко обговорюється провідними фахівцями різних держав: Lourens Lessig Mireille Hildebrandt, Assafa Endeshaw, Chandra S. Amaravadi, Sandra Braman, Kim Hyung-Man, Yang Myung-Sub, Reed C. Lawlor, Charlotte Waelde, Hector Lewis MacQueen, Xingan Li та інші.

Разом з тим, необхідність розробки широкого спектру сучасних дефініцій інформаційного права, як таких, що стануть основою осучаснення всього правового поля та забезпечать правове регулювання цифрової трансформації суспільства, в Україні досі не актуалізувалась.

Викладення основного матеріалу. Сьогодні є вкрай актуальним питання вивчення теоретичних, правових та етичних основ правового регулювання суспільних відносин у контексті розвитку науково-технічної революції 5.0 (НТР), цифрової трансформації Суспільства 5.0 та Індустрії 5.0, а також іммерсивних технологій Web 3.0 і Web 4.0.

Віртуальна реальність (VR) та розширена реальність (AR), цифрові близнюки або віртуальні репрезентації фізичних об'єктів чи процесів, індустриальний Метавсесвіт, промисловий Інтернет речей (IIoT), поєднання AI та промислового IIoT, інші сучасні технології є ключовими технологічними напрямками, що значно впливають на розвиток сучасного суспільства, забезпечуючи нові можливості які складно або неможливо реалізувати в аналоговому середовищі.

Головна з багатьох проблем сучасної трансформації суспільства це необхідність міжнародного правового регулювання новітніх технологій та неспроможність права оперативно та адекватно реагувати на сучасні зміни в суспільстві.

Відсутність єдиної міжнародно-правової бази для регулювання використання новітніх технологій є серйозним викликом у сучасному правовому просторі. Технології швидко розвиваються і впливають на різні аспекти суспільства, включаючи економіку, науку, медицину, освіту та інші сфери життя. Однак, право не завжди здатне адекватно реагувати на нові виклики, що представляють ці технології. Діюче аналогове право морально застаріло, а нормативно-правові акти створені до 2022 року, не враховують усіх юридичних ризиків, пов'язаних з впровадженням іммерсивних технологій, нейромереж та великих мовних моделей, що створює «зони юридичного вакууму» і «юридичного нігілізму» у правовому регулюванні та дисонанс у практичному застосуванні правових норм.

Крім того, різниця у національних правових системах створює прогалини у практичному застосуванні правових норм як у національних юрисдикціях, так і у транскордонному режимі. Це призводить до правової нестабільності, юридичної невизначеності у суспільстві, а також ускладнює міжнародне співробітництво у сферах технологій та інновацій.

Для вирішення цих проблем важливо розвивати міжнародні ініціативи з уніфікації правового регулювання новітніх технологій, створювати механізми для ефективного міжнародного співробітництва та врахування етичних аспектів використання цих технологій. Ці заходи здатні забезпечити сталий розвиток і євроінтеграцію національних правових систем в умовах цифрової трансформації.

Так для України цифрові технології можуть стати ключовим каталізатором економічного зростання, особливо у післявоєнному періоді розбудови. Вони дозволяють не лише модернізувати виробничі процеси і підвищувати їх ефективність, а й прискорювати відновлення інфраструктури, залучати інвестиції та створювати нові робочі місця. Однак для успішного впровадження цих технологій в Україні необхідно розвивати відповідну кадрову базу, підтримувати інноваційні стартапи, забезпечувати надійний інформаційний захист, а також здійснювати комплексний підхід до управління ризиками та розвитку регулятивного середовища для забезпечення сталого і інклюзивного економічного зростання.

При визначенні місії та мети цифрової трансформації суспільства та держави в контексті сталого розвитку та євроінтеграції України доцільно дослухатись до досвідчених експертів, які прогнозують необхідність врахування існування згубних цивілізаційних когнітивних протирічч людства, які заважають приймати якісні (оптимальні) рішення. Необхідно формувати обдумані та обґрунтовані стратегії стосовно використання технологій цифрових віртуальних екосистем, які мають створити новітні умови існування людства в цифрових середовищах Метавсесвіту. Важливість правового регулювання інформаційних технологій у зв'язку з їх швидким розвитком та використанням у різних сферах, підкреслює необхідність створення та введення юридичних визначень технологій для уточнення правовідносин, уникнення непорозумінь та підтримки розвитку права на різних рівнях – міжнародному, регіональному та національному [1].

В межах дослідження проблематики цифрової трансформації суспільства та держави в контексті сталого розвитку та євроінтеграції України пропонується розпочати осучаснення та модернізацію інформаційного права та низки інших галузей права, що взаємопов'язані з правовим реагуванням соціальних відносин, що створюються та формуються під впливом сучасних інформаційних технологій Web 3.0 і Web 4.0.

З цієї метою для загального дискурсу пропонуються наступні авторські визначення:

– *Цифровий (Digital) означає інформацію (дані, відомості), що сформована у двійковому (бінарному) коді, має унікальну послідовність (цифрову комбінацію у двійковому коді з комбінацій «1» та «0»), яка збережена (зафіксована) у незмінному виді на фізичному носії і може зберігатися на ньому без необхідності додаткового підключення до систем електричного живлення.*

У контексті техніко-юридичної норми двійковий (бінарний) код – це представлення цифрової інформації у вигляді послідовностей (секвенцій) двох символів «1» та «0», що дозволяє комп'ютерам ефективно обробляти та зберігати дані з високою точністю. Кожен цифровий запис є унікальним завдяки комбінації двійкових кодів, що робить можливим точне відображення та ідентифікацію даних. Цифрова інформація зберігається на фізичних носіях, таких як жорсткі диски, флеш-накопичувачі, оптичні диски тощо. Ці носії можуть зберігати дані без необхідності постійного електропостачання. Інформація на фізичному носії залишається доступною та незмінною незалежно від підключення до електромережі, що забезпечує надійність зберігання даних.

– *Електронний (Electronic) – термін, що охоплює широкий спектр явищ, технологій і процесів, що функціонують або використовуються виключно з застосуванням*

електричної енергії для створення, збереження, передачі, обробки, знищення та забуття інформації у цифровому форматі, що включає цифрові об'єкти, цифрові речі, цифровий контент тощо.

Термін «Електронний» стосується багатовекторних аспектів науки, техніки та інших сфер діяльності людини із застосуванням технічних електронних пристроїв, комунікацій та даних [2].

– *Електронний аватар (Electronic avatar)* – дані в електронній формі, достатні для відтворення прототипу людини-володільця електронного аватару в електронних середовищах (Метавесесвіті) з максимальною достовірністю та правами, встановленими законодавством.

Тобто електронний аватар – це цифрове або віртуальне зображення (поки що як об'єкт) або цифрова річ або цифровий контент, які представляють людину в інформаційному середовищі, дозволяючи їй взаємодіяти з іншими користувачами, об'єктами та системами у віртуальному просторі [3]. На даному етапі розвитку технологічних, цивілізаційних та соціальних відносин аватар виступає як посередник між людиною та цифровим світом, відображаючи її ідентичність за допомогою набору атрибутів фізичних та електронних ідентифікаційних даних включаючи «персональні дані», завдяки яким аватар забезпечує користувачеві можливість виявити в той чи інший спосіб свою особистість та індивідуальність у цифровому середовищі [4, 5].

– *Електронна особистість (Electronic personality)* – визначені законодавством необхідна та цифрова інформація (дані), за якою здійснюється ідентифікація людини-володільця аватару та будь-яких електронних даних в електронних середовищах та Метавесесвіті, а також комплекс соціально значущих індивідуальних якостей і навичок, які дозволяють людині ефективно взаємодіяти з іншими людьми, займатися творчістю, створювати матеріальні та духовні цінності.

Електронна особистість – це цифрове відображення або профіль людини в інформаційному середовищі, який включає сукупність її даних, дій, взаємодій та особистісних характеристик, що використовуються для ідентифікації та автентифікації в цифровому просторі [6]. Електронна особистість формується на цифровому відображенні ідентифікаційних даних особи, її характеристик, поведінкових патернів, психологічних рис та особливостей, а також інших індивідуальних компонентів та та атрибутів, що разом формують цифрове відображення людини у цифровому суспільстві.

– *Електронна особа (Electronic Person)* – суб'єкт правовідносин, створений в цифровому середовищі, означає юридичну особу, яка існує в цифровій формі та має права та обов'язки, подібні до фізичної особи, юридичної особи чи традиційної корпорації і який діє від їх імені та здатний здійснювати діяльність шляхом застосування імерсивних технологій на основі делегованих норм правоздатності та дієздатності, встановлених законом прав, обов'язків, відповідальності.

Як суб'єкт правовідносин, електронна особа може мати права та обов'язки, подібні фізичним або юридичним особам, здійснювати представництво фізичних або юридичних осіб, а також діяти в їх інтересах та від їх імені [7, 8]. Правила та регулювання, які визначають статус і відповідальність електронних осіб у юридичних відносинах повинні бути врегульовані міжнародними нормами.

– *Метавесесвіт (Web 3.0, Web 4.0)* – електронне середовище, що утворено сукупністю електронних суб'єктів та об'єктів, які взаємодіють між собою, а також електронні або інші технології, що забезпечують їх взаємодію [9]. Інакше кажучи, це сукупність умов існування в імерсивних середовищах людини та суспільства, електронних суб'єктів та об'єктів, які взаємодіють між собою,

а також електронні або інші технології, що забезпечують їх взаємодію.

Іншими словами – це віртуальний транскордонний простір, створений за допомогою конвергенції фізичної та цифрової реальностей (поєднання елементів фізичного світу з цифровими технологіями для створення гібридної реальності), де одночасно перебувають суб'єкти (фізичні та юридичні особи, а в перспективі аватари, електронні особистості, електронні особи тощо), взаємодіють між собою та з цифровими об'єктами у реальному часі шляхом застосування інформаційних та імерсивних технологій [10]. Метавесесвіт має соціальний контекст який полягає у створенні нових форм соціальної взаємодії, цифрових спільнот та віртуальних соціальних мереж [11, 12, 13].

– *Електронна юрисдикція (Electronic jurisdiction)* – комплексна галузь права, що забезпечує регулювання суспільних відносин, які складають його предмет – суспільні відносини у імерсивних середовищах та Метавесесвіті, а також між імерсивними середовищами і Метавесесвітом та фізичним світом.

Електронна юрисдикція є новітньою та комплексною галуззю права, яку необхідно створити у відповідь на стрімкий розвиток імерсивних технологій, зокрема Метавесесвіту [14]. Вона передбачає регулювання суспільних відносин, які виникають як всередині самого Метавесесвіту, так і у взаємодії між Метавесесвітом та фізичним світом. Основною метою електронної юрисдикції є створення правової основи для забезпечення регламентації прав та обов'язків учасників цих відносин, а також вирішення конфліктів, що можуть виникати на стику віртуального та фізичного простору [15, 16].

– *Віртуальна реальність (VR)* – це комп'ютерно створене середовище, що імітує фізичну присутність у реальному або уявному світі, дозволяючи користувачам взаємодіяти з цим середовищем за допомогою спеціальних пристроїв, таких як VR-гарнітури тощо.

Віртуальна реальність являє собою технологію, що створює комп'ютерно змодельоване середовище, що імітує фізичну присутність користувача в реальному або спеціально згенерованому цифровому просторі [17]. Основна мета VR – забезпечити користувачеві інтерактивний досвід занурення, коли він може не лише спостерігати за віртуальним середовищем, але й активно взаємодіяти з ним.

Віртуальна реальність знайшла широке застосування в різних сферах, зокрема в розвагах, освіті [18, 19], медицині [20, 21] та промисловості [22].

– *Доповнена реальність (AR)* – це технологія, яка накладає цифрові дані, такі як зображення, відео або інша інформація, на реальний світ у режимі реального часу.

Доповнена реальність (AR) – технологія, яка інтегрує цифрові речі та контент, такі як зображення, відео чи інші дані, з реальним світом, створюючи при цьому взаємодію між фізичним та віртуальним середовищем у режимі реального часу [23, 24, 25] та забезпечує доступ користувача до різних функцій і можливостей віртуальної реальності [26], медицини [27, 28], розваг, реклами та промисловості [29, 30].

– *Змішана реальність (MR)* – технологія, яка об'єднує елементи віртуальної реальності (VR) і доповненої реальності (AR), створюючи нові середовища, де фізичний і цифровий світи взаємодіють і співіснують у режимі реального часу.

Технологія змішаної реальності надає можливість взаємодіяти з реальними об'єктами та віртуальними об'єктами та суб'єктами одночасно [31, 32] із застосуванням сучасних гаджетів [33]. Ця інтеграція створює можливості недоступні в реальному фізичному середовищі для освіти [34], медицини, архітектури, розваг тощо [35].

– *Цифровий двійник (Digital Twin)* – це комплексна цифрова модель (програмний аналог) середовища, про-

дукту, системи, реального фізичного об'єкта або суб'єкта яка використовує реальні дані для створення симуляції і прогнозування в умовах впливу перешкод та навколишнього середовища без впливу на реальний аналог.

Технологія цифрових близнюків сьогодні активно застосовується в процесах Індустріального Інтернету речей (IIoT) для дослідження процесів, алгоритмів, методів, експериментів у віртуальному середовищі в режимі реального часу [36, 37, 38].

– *Інтернет речей (IoT)* – це система взаємопов'язаних фізичних пристроїв, які оснащені датчиками, програмним забезпеченням та іншими технологіями, що дозволяють їм збирати і обмінюватися даними через інтернет.

IIoT забезпечує можливість дистанційного контролю і управління цими пристроями [39, 40], що створює нові можливості для автоматизації, моніторингу та аналізу в різних сферах, таких як промисловість, медицина, сільське господарство, транспорт і побут [41, 42]. Ця технологія сприяє підвищенню ефективності, зниженню витрат і поліпшенню якості життя, забезпечуючи зручні та інтелектуальні рішення для повсякденних потреб [43, 44].

– *Індустріальний (промисловий) Інтернет речей (IIoT)* – це підмножина Інтернету речей (IoT), що застосовується в промисловості.

– *Індустріальний Метавесвіт (IIoT)* – це віртуальна інтегрована екосистема технологій VR, AR, MR та IIoT індустріальних (промислових) процесів.

IIoT [45] дозволяє здійснювати збір, обробку і аналіз bigdata для оптимізації виробничих процесів та управління ресурсами [46, 47], а також забезпечує розвиток концепції розумних фабрик і Індустрії 5.0 [48, 49, 50].

– *Штучний інтелект Інтернету речей IIoT (AI IIoT)* – це інтеграція технологій штучного інтелекту та Інтернету речей.

Цей технологічний симбіоз забезпечує можливість автоматизованого управління, прогнозного аналізу та оптимізації різних процесів у реальному часі [51, 52] з метою застосування у багатьох сферах, таких як розумні міста, охорона здоров'я, промисловість, транспорт і побутові рішення тощо [53, 54].

– *AI-асистент (AI assistant)* – це цифрові інформаційно-технологічні системи, що діють основи штучного інтелекту для виконання завдань користувачів.

AI-асистенти можуть розуміти природну мову, навчатися з досвіду та адаптуватися до потреб користувачів [55], що робить їх корисними в різних соціальних сферах [56].

– *Електронний гуманоїд (Electronic humanoid)* – це робот у фізичному виконанні, цифровий чи електронний аватар, автоматизована система або електронна програма (комплекс програм), створена для імітації людської зовнішності, рухів і поведінки як в контрольованому, так і в автономному режимі.

Електронний гуманоїд може бути призначеним для виконання завдань, які зазвичай виконують люди [57]. Електронні гуманоїди часто оснащені комунікативним інтерфейсами [58] і можуть бути використані в різних сферах, включаючи охорону здоров'я, виробництво, обслуговування клієнтів, дослідження та розваги [59].

– *Ехо-камера (Echo chamber)* – це концепція інформаційного середовища (поля) для фізичних суб'єктів, в якому інформація у вигляді аудіо-візуального контенту постійно підкріплюється і повторюється в межах закритої системи, в результаті чого відбувається ізоляція інформаційного поля від альтернативних точок зору, що створює ілюзію правдивості та загальної згоди.

Ехо-камера може виникати як у онлайн, так і в офлайн середовищах де задіюються різноманітні механізми та алгоритми фільтрації небажаних даних, що призводить до інформаційної ізоляції [60, 61]. Алгоритми соціальних мереж та пошукових систем можуть створювати ехо-камери, формуючи користувачам контент, який відповідає

їхнім вподобанням, і блокувати альтернативні погляди [62, 63]. Ехо-камери підкріплюють існуючі упередження та переконання, зменшуючи можливість критичного мислення і сприяючи поляризації думок [64]. Ехо-камери можуть впливати на громадську думку і політичні процеси, поширюючи дезінформацію та зменшуючи здатність людей до конструктивного діалогу [65, 66].

– *Синтетичні дані (Synthetic data)* – це цифрові дані (контент), які створюються (генеруються) штучно за допомогою нейромереж, математичних алгоритмів, великих мовних моделей та інших інформаційно-комунікаційних технологій без надійного підтвердження достовірності джерела генерації.

У контексті розвитку штучного інтелекту, синтетичні дані використовуються для тренування, тестування та валідації моделей AI, забезпечуючи обсяги даних, що не потребують підтвердження достовірності [67, 68]. Використання синтетичних даних допомагає захистити конфіденційність і безпеку, оскільки вони не містять інформації про реальних осіб чи події, що є критично важливим у медичних, фінансових та інших чутливих сферах [69, 70]. Синтетичні дані можуть бути налаштовані для включення рідкісних або виняткових випадків, які важко зібрати з реальних даних, що допомагає поліпшити загальну продуктивність моделей AI [71]. Генерація синтетичних даних дозволяє створювати великі набори даних швидко та з відносно низькими витратами, що є корисним для тренування складних моделей AI, що вимагають великих обсягів даних, забезпечення великих і різноманітних тестових наборів даних для оцінки продуктивності моделей AI, дослідження і розробки нових алгоритмів машинного навчання за допомогою контрольованих експериментів з синтетичними даними [72].

Висновки. Цифрові трансформації та розвиток технологій, таких як Метавесвіт, штучний інтелект, Інтернет речей, імерсивні технології, змішана реальність та цифрові близнюки, є фундаментальними для формування нового правового поля. Умови, в яких розвиваються ці технології, вимагають перегляду існуючих правових норм та створення нових, адекватних до викликів сучасного інформаційного суспільства. Неоднорідність міжнародного правового регулювання новітніх технологій створює прогалини, які формують правову невизначеність як на національному, так і на міжнародному рівні.

Існує нагальна необхідність впровадження та застосування чітких дефініцій у сфері інформаційного права, з метою ефективного забезпечення правового регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі суспільних цифрових трансформацій. Основна проблема полягає в тому, що відсутність гармонізації законодавства у сфері цифрових трансформацій між різними країнами та юрисдикціями створює перешкоди для ефективної взаємодії та правозастосування. Особливо це стосується питань захисту особистих даних, правового статусу електронних суб'єктів, прав на цифрові активи та кібербезпеки.

Україна, перебуваючи на шляху євроінтеграції та післявоєнної відбудови, повинна активно впроваджувати цифрові технології як ключовий драйвер економічного зростання. Це можливо лише за умови створення належної правової бази, яка відповідатиме європейським та світовим стандартам та забезпечить правовий захист прав громадян у цифровому середовищі.

Зважаючи на актуальність проблеми модернізації інформаційного права і загальної трансформації інших галузей та сфер традиційного права пропонуємо наступне.

Вже сьогодні доцільно розпочати розробку та впровадження сучасних дефініцій та правових категорій, які чітко визначають ключові поняття, такі як електронна особа, аватар, електронна юрисдикція, цифрові близнюки тощо, з метою мінімізації неоднозначностей у правозастосуванні та уникнення правових колізій.

Тому необхідно прискорити процес гармонізації національного законодавства з європейськими та міжнародними стандартами у сфері цифрових технологій, враховуючи інтеграційні процеси України з ЄС, та розпочати адаптацію національного законодавства до європейських норм.

Також пропонується активізувати процеси удосконалення нормативної бази щодо іммерсивних технологій та їх правового регулювання, з особливим акцентом на вір-

туальну та доповнену реальність, для забезпечення правового статусу об'єктів і суб'єктів у віртуальному просторі.

Започаткувати активний науковий та суспільний дискурс щодо актуальності створення електронної юрисдикції, у зв'язку з появою нових форм соціальних і економічних відносин у Метавесвіті, а саме її розробки як комплексної галузі права, яка забезпечить регулювання відносин між суб'єктами цифрових та фізичних середовищ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Taran, K. K. Forming Legal Definitions of Modern Information Technologies under Economic Digitalization. *SHS Web of Conferences*, 71, 04018. 2019. DOI: 10.1051/SHSCONF/20197104018. URL: https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/abs/2019/12/shsconf_eurasia2019_04018/shsconf_eurasia2019_04018.html
2. Meaning of electronic in English. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/electronic> URL: <https://dictionary.cambridge.org/>
3. Xie, L., Jia, J., Meng, H., Deng, Z., & Wang, L. Expressive talking avatar synthesis and animation. *Multimedia Tools and Applications*, 74, 9845-9848. 2015. URL: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11042-015-2460-5.pdf>
4. Rehm, I., Foenander, E., Wallace, K., Abbott, J., Kyrios, M., & Thomas, N. What Role Can Avatars Play in e-Mental Health Interventions? Exploring New Models of Client–Therapist Interaction. *Frontiers in Psychiatry*, 7. 2016. URL: <https://doi.org/10.3389/fpsy.2016.00186>
5. Aljaroodi, H. M., Adam, M. T. P., Chiong, R., & Teubner, T. Avatars and Embodied Agents in Experimental Information Systems Research: A Systematic Review and Conceptual Framework. *Australasian Journal of Information Systems*, 23. 2019. DOI: <https://doi.org/10.3127/ajis.v23i0.1841>. URL: <https://ajis.aaisnet.org/index.php/ajis/article/view/1841>
6. Vinciarelli, A., & Mohammadi, G. A Survey of Personality Computing. *IEEE Transactions on Affective Computing*, 5(3), 273-291. 2014. DOI: 10.1109/TAFFC.2014.2330816. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/document/6834774>
7. Fauquet-Alekhnine, P. Can the Robot be Considered a Person? The European Perspective. *Advances in Research*, 23(6), 100-105. 2022. URL: <https://doi.org/10.9734/air/2022/v23i6924>
8. Eck, M., & Agbeko, F. ELECTRONIC PERSONS IN CONTRACTS. *Obiter*, 44(4), 808-827. 2023. DOI: <https://doi.org/10.17159/obiter.v44i4.17507>. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/ELECTRONIC-PERSONS-IN-CONTRACTS-Eck-Agbeko/1c15e093ee5eff596942565a5ee8d6f174ce9b66>
9. Костенко О. В. Електронна юрисдикція, Метавесвіт, штучний інтелект, цифрова особистість, цифровий аватар, нейронні мережі: теорія, практика, перспективи. *Наукові інновації та передові технології. Серія: Право*. 2022. № 2(4). С. 54-78. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-2\(4\)-54-78](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-2(4)-54-78). URL: https://www.researchgate.net/publication/358486613_ELEKTRONNA_URISDIKCIA_METAVSESVIT_STUCNIJ_INTELEKT_CIFROVA_OSOBISTIST_CIFROVIJ_AVATAR_NEJRONNI_MEREZI_TEORIA_PRAKTIKA_PERSPEKTIVI
10. Kostenko, O., Furashev, V., Zhuravlov, D., & Dniprov, O. Genesis of Legal Regulation Web and the Model of the Electronic Jurisdiction of the Metaverse. *Bratislava Law Review*, 6(2), 21-36. 2022. DOI: <https://doi.org/10.46282/blr.2022.6.2.316>. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Genesis-of-Legal-Regulation-Web-and-the-Model-of-of-Kostenko-Furashev/1344e0e63abcb5d41920014d54186ff67ac5523b>
11. Park, S., & Kim, Y. A Metaverse: Taxonomy, Components, Applications, and Open Challenges. *IEEE Access*, 10, 4209-4251. 2022. DOI: <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2021.3140175>. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/document/9667507>
12. Cruz, M., Oliveira, A., & Pinheiro, A. Meeting Ourselves or Other Sides of Us? – Meta-Analysis of the Metaverse. *Informatics*, 10, 47. 2023. DOI: <https://doi.org/10.3390/informatics10020047>. URL: <https://repositorio.iscte-iul.pt/handle/10071/28893>
13. Zhang, X., Chen, Y., Hu, L., & Wang, Y. The metaverse in education: Definition, framework, features, potential applications, challenges, and future research topics. *Frontiers in Psychology*, 13. 2023. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1016300>. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/36304866/>
14. Костенко О. В., Головка О. М. Електронна юрисдикція Metaverse: виклики та ризики правового регулювання віртуальної реальності. *Інформація і право*. 2023. № 1(44). С. 105-115. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.1\(44\).287729](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.1(44).287729). URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/11_27.pdf
15. Oliveira, A., Pedro, R., Correia, P., & Lunardi, F. An Overview of the Portuguese Electronic Jurisdictional Administrative Procedure. *Laws*, 12(5), 84. 2023. DOI: <https://doi.org/10.3390/laws12050084>. URL: https://www.researchgate.net/publication/374782644_An_Overview_of_the_Portuguese_Electronic_Jurisdictional_Administrative_Procedure
16. Reidenberg, J. Technology and Internet Jurisdiction. *University of Pennsylvania Law Review*, 153(6), 1951. 2005. DOI: <https://doi.org/10.2307/4150653>. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=691501
17. Yu, D., Li, X., & Lai, F. The effect of virtual reality on executive function in older adults with mild cognitive impairment: A systematic review and meta-analysis. *Aging & Mental Health*, 27(4), 663-673. 2023. DOI: <https://doi.org/10.1080/13607863.2022.2076202>. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S074756322100131X>
18. Howard, M., Gutworth, M., & Jacobs, R. A meta-analysis of virtual reality training programs. *Computers in Human Behavior*, 121, 106808. 2021. DOI: <https://doi.org/10.1016/J.CHB.2021.106808>. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S074756322100131X>
19. Mujber, T., Szecsi, T., & Hashmi, M. Virtual reality applications in manufacturing process simulation. *Journal of Materials Processing Technology*, 155-156, 1834-1838. 2004. DOI: <https://doi.org/10.1016/J.JMATPROTEC.2004.04.401>. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0924013604005618>
20. Sveistrup, H. Motor rehabilitation using virtual reality. *Journal of NeuroEngineering and Rehabilitation*, 1(1), 10. 2004. DOI: <https://doi.org/10.1186/1743-0003-1-10>. URL: <https://jneuengrehab.biomedcentral.com/articles/10.1186/1743-0003-1-10>
21. Freeman, D., Reeve, S., Robinson, A., Ehlers, A., Clark, D., Spanlang, B., & Slater, M. Virtual reality in the assessment, understanding, and treatment of mental health disorders. *Psychological Medicine*, 47(14), 2393-2400. 2017. DOI: <https://doi.org/10.1017/S003329171700040X>. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28325167/>
22. Andersen, N., Schwartzman, D., Martinez, C., Cormier, G., & Drapeau, M. Virtual reality interventions for the treatment of anxiety disorders: A scoping review. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 81, 101851. 2023. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jbtep.2023.101851>. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/36947972/>
23. Saju, S., Babu, A., Kumar, A., John, T., & Varghese, T. Augmented Reality VS Virtual Reality. *International Journal of Engineering Technology and Management Sciences*, 5(6), 379-383. 2022. DOI: <https://doi.org/10.46647/ijetms.2022.v06i05.057>. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Augmented-Reality-VS-Virtual-Reality-Saju-Babu/16f9ff61114c3c02882f843676a66bc0a07c0e0>
24. Dhiraj, A. & Govilkar, S. Comparative Study of Augmented Reality SDK'S. *International Journal on Computational Science & Applications*, 5(1), 11-26. 2015. DOI: <https://doi.org/10.5121/ijcsa.2015.5102>. URL: https://www.researchgate.net/publication/276855764_Comparative_Study_of_Augmented_Reality_Sdk's
25. Meghana, H., Chandralekha, M., & Kavya, J. R. Augmented Reality Applications. *International Journal of Engineering Research & Technology (IJERT)*, 5(19), 1-5. 2018. URL: <https://www.ijert.org/research/augmented-reality-applications-IJERTCONV5IS19025.pdf>. URL: <https://www.ijert.org/augmented-reality-applications>

26. Garzón, J., Pavón, J., & Baldiris, S. Systematic review and meta-analysis of augmented reality in educational settings. *Virtual Reality*, 23, 447-459. 2019. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10055-019-00379-9>. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10055-019-00379-9>
27. Cabero-Almenara, J., Barroso-Osuna, J., Llorente-Cejudo, C., & Martínez, M. Educational Uses of Augmented Reality (AR): Experiences in Educational Science. *Sustainability*, 11(18), 4990. 2019. DOI: <https://doi.org/10.3390/su11184990>. URL: https://www.researchgate.net/publication/335774608_Educational_Uses_of_Augmented_Reality_AR_Experiences_in_Educational_Science
28. Makhataeva, Z., & Varol, H. Augmented Reality for Robotics: A Review. *Robotics*, 9(2), 21. 2020. DOI: <https://doi.org/10.3390/robotics9020021>. URL: <https://www.mdpi.com/2218-6581/9/2/21>
29. Sereno, M., Wang, X., Besançon, L., McGuffin, M., & Isenberg, T. Collaborative Work in Augmented Reality: A Survey. *IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics*, 28(6), 2530-2549. 2020. DOI: <https://doi.org/10.1109/TVCG.2020.3032761>. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/33085619/>
30. Sahu, C., Young, C., & Rai, R. Artificial intelligence (AI) in augmented reality (AR)-assisted manufacturing applications: a review. *International Journal of Production Research*, 59(16), 4903-4959. 2020. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207543.2020.1859636>. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S026840121930917X>
31. Pellas, N., Kazanidis, I., & Palaigeorgiou, G. A systematic literature review of mixed reality environments in K-12 education. *Education and Information Technologies*, 25, 2481-2520. 2019. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10639-019-10076-4>. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/A-systematic-literature-review-of-mixed-reality-in-Pellas-Kazanidis/4e83da883d29d05ed985decdf03b81b5343496a>
32. Tang, Y., Au, K., Lau, H., Ho, G., & Wu, C. Evaluating the effectiveness of learning design with mixed reality (MR) in higher education. *Virtual Reality*, 24, 797-807. 2020. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10055-020-00427-9>. URL: <https://research.polyu.edu.hk/en/publications/evaluating-the-effectiveness-of-learning-design-with-mixed-reality>
33. Tamura, H., Yamamoto, H., & Katayama, A. Mixed reality: future dreams seen at the border between real and virtual worlds. *IEEE Computer Graphics and Applications*, 21(6), 64-70. 2001. DOI: <https://doi.org/10.1109/38.963462>. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/document/963462>
34. Marín-Díaz, V., & Sampedro-Requena, B. Views of secondary education teachers on the use of mixed reality. *Frontiers in Education*, 7. 2023. DOI: <https://doi.org/10.3389/feduc.2022.1035003>. URL: https://www.researchgate.net/publication/368713092_OPEN_ACCESS_EDITED_BY_Veronica_Marin-Diaz_vmarinucoes_SPECIALTY_SECTION_VIEWS_OF_SECONDARY_EDUCATION_TEACHERS_ON_THE_USE_OF_MIXED_REALITY
35. Maas, M., & Hughes, J. Virtual, augmented and mixed reality in K-12 education: a review of the literature. *Technology, Pedagogy and Education*, 29(2), 231-249. 2020. DOI: <https://doi.org/10.1080/1475939X.2020.1737210>. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1475939X.2020.1737210>
36. Saddik, A. (2018). Digital Twins: The Convergence of Multimedia Technologies. *IEEE MultiMedia*, 25(2), 87-92. DOI: <https://doi.org/10.1109/MMUL.2018.023121167>. URL: <https://doi.org/10.1109/MMUL.2018.023121167>
37. Rasheed, A., San, O., & Kvamsdal, T. Digital Twin: Values, Challenges and Enablers From a Modeling Perspective. *IEEE Access*, 8, 21980-22012. 2019. DOI: <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2020.2970143>. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/8972429>
38. Trauer, J., Schweigert-Recksiek, S., Engel, C., Spreitzer, K., & Zimmermann, M. WHAT IS A DIGITAL TWIN? – DEFINITIONS AND INSIGHTS FROM AN INDUSTRIAL CASE STUDY IN TECHNICAL PRODUCT DEVELOPMENT. *Proceedings of the Design Society: DESIGN Conference*, 1, 757-766. 2020. DOI: <https://doi.org/10.1017/dsd.2020.15>. URL: https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/00A2057A827BF31018DAF625674D40D3/S2633776220000151a.pdf/what_is_a_digital_twin_definitions_and_insights_from_an_industrial_case_study_in_technical_product_development.pdf
39. Madakam, S., Ramaswamy, R., & Tripathi, S. Internet of Things (IoT): A Literature Review. *Journal of Computer and Communications*, 3, 164-173. 2015. DOI: <https://doi.org/10.4236/JCC.2015.35021>. URL: https://www.researchgate.net/publication/280527542_Internet_of_Things_IoT_A_Literature_Review
40. Lee, I., & Lee, K. The Internet of Things (IoT): Applications, investments, and challenges for enterprises. *Business Horizons*, 58(4), 431-440. 2015. DOI: <https://doi.org/10.1016/J.BUSHOR.2015.03.008>. URL: [https://www.semanticscholar.org/paper/The-Internet-of-Things-\(IoT\)%3A-Applications%2C-and-for-Lee-Lee/441b480d2b2d8d59aa28f0911b57d4e7d2c2f57b](https://www.semanticscholar.org/paper/The-Internet-of-Things-(IoT)%3A-Applications%2C-and-for-Lee-Lee/441b480d2b2d8d59aa28f0911b57d4e7d2c2f57b)
41. Laghari, A., Wu, K., Laghari, R., Ali, M., & Khan, A. A Review and State of Art of Internet of Things (IoT). *Archives of Computational Methods in Engineering*, 29, 1395-1413. 2021. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11831-021-09622-6>. URL: https://www.researchgate.net/publication/353251542_A_Review_and_State_of_Art_of_Internet_of_Things_IoT
42. Elazhary, H. Internet of Things (IoT), mobile cloud, cloudlet, mobile IoT, IoT cloud, fog, mobile edge, and edge emerging computing paradigms: Disambiguation and research directions. *Journal of Network and Computer Applications*, 128, 105-140. 2019. DOI: <https://doi.org/10.1016/J.JNCA.2018.10.021>. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1084804518303497>
43. Din, I., Guizani, M., Hassan, S., Kim, B., Khan, M., Atiquzzaman, M., & Ahmed, S. The Internet of Things: A Review of Enabled Technologies and Future Challenges. *IEEE Access*, 7, 7606-7640. 2019. DOI: <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2018.2886601>. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Trust-Management-Techniques-for-the-Internet-of-A-Din-Guizani/7b01461ad914456c740479820eb344f69d142ba>
44. Perera, C., Liu, C., Jayawardena, S., & Chen, M. A Survey on Internet of Things From Industrial Market Perspective. *IEEE Access*, 2, 1660-1679. 2015. DOI: <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2015.2389854>. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/document/7004800>
45. Khan, W., Rehman, M., Zangoti, H., Afzal, M., Armi, N., & Salah, K. Industrial internet of things: Recent advances, enabling technologies and open challenges. *Computers & Electrical Engineering*, 81, 106522. 2020. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.compeleceng.2019.106522>. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Industrial-internet-of-things%3A-Recent-advances%2C-and-Khan-Rehman/4a8a2164324cb37f9fb98ef4dae4d670e416d683>
46. Malik, P., Sharma, R., Singh, R., Gehlot, A., Satapathy, S., Alnumay, W., Pelusi, D., Ghosh, U., & Nayak, J. Industrial Internet of Things and its Applications in Industry 4.0: State of The Art. *Computer Communications*, 166, 125-139. 2021. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.comcom.2020.11.016>. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0140366420319964>
47. Latif, S., Driss, M., Boulila, W., Huma, Z., Jamal, S., Idrees, Z., & Ahmad, J. Deep Learning for the Industrial Internet of Things (IIoT): A Comprehensive Survey of Techniques, Implementation Frameworks, Potential Applications, and Future Directions. *Sensors*, 21(22), 7518. 2021. DOI: <https://doi.org/10.3390/s21227518>. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Deep-Learning-for-the-Industrial-Internet-of-Things-Latif-Driss/4e73781697ac26fa60119fe554bc48f5ef7c0088>
48. Qiu, T., Chi, J., Zhou, X., Ning, Z., Atiquzzaman, M., & Wu, D. Edge Computing in Industrial Internet of Things: Architecture, Advances and Challenges. *IEEE Communications Surveys & Tutorials*, 22(4), 2462-2488. 2020. DOI: <https://doi.org/10.1109/COMST.2020.3009103>. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Edge-Computing-in-Industrial-Internet-of-Things%3A-Qiu-Chi/6058eb8a9282592eb8322e81cddaa1e379bb347e>
49. Aazam, M., Zeadally, S., & Harras, K. Deploying Fog Computing in Industrial Internet of Things and Industry 4.0. *IEEE Transactions on Industrial Informatics*, 14(10), 4674-4682. 2018. DOI: <https://doi.org/10.1109/TII.2018.2855198>. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/document/8410462>
50. Wan, J., Tang, S., Shu, Z., Li, D., Wang, S., Imran, M., & Vasilakos, A. Software-Defined Industrial Internet of Things in the Context of Industry 4.0. *IEEE Sensors Journal*, 16(20), 7373-7380. 2016. DOI: <https://doi.org/10.1109/JSEN.2016.2565621>. URL: https://www.researchgate.net/publication/302919495_Software-Defined_Industrial_Internet_of_Things_in_the_Context_of_Industry_40
51. Zhang, J., & Tao, D. Empowering Things with Intelligence: A Survey of the Progress, Challenges, and Opportunities in Artificial Intelligence of Things. *IEEE Internet of Things Journal*, 8(10), 7789-7817. 2020. DOI: <https://doi.org/10.1109/JIOT.2020.3039359>. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/document/9264235>

52. Chang, Z., Liu, S., Xiong, X., Cai, Z., & Tu, G. A Survey of Recent Advances in Edge-Computing-Powered Artificial Intelligence of Things. *IEEE Internet of Things Journal*, 8(18), 13849-13875. 2021. DOI: <https://doi.org/10.1109/JIOT.2021.3088875>. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/A-Survey-of-Recent-Advances-in-Artificial-of-Things-Chang-Liu/32ed6e8770f643251aa93b8e457b22773221a666>
53. García-Magariño, I., Muttukrishnan, R., & Lloret, J. Human-Centric AI for Trustworthy IoT Systems with Explainable Multilayer Perceptrons. *IEEE Access*, 7, 125562-125574. 2019. DOI: <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2019.2937521>. URL: <https://www.mendeley.com/catalogue/79eade8-ae9e-3388-a0ab-7ce36271fe39/>
54. Kök, I., Okay, F., Muyanli, Ö., & Özdemir, S. Explainable Artificial Intelligence (XAI) for Internet of Things: A Survey. *IEEE Internet of Things Journal*, 10(16), 14764-14779. 2022. DOI: <https://doi.org/10.1109/JIOT.2023.3287678>. URL: [https://www.semanticscholar.org/paper/Explainable-Artificial-Intelligence-\(XAI\)-for-of-A-K%C3%B6k-Okay/21fe9f8144380797d0b0b9b039802cdf79b7731e](https://www.semanticscholar.org/paper/Explainable-Artificial-Intelligence-(XAI)-for-of-A-K%C3%B6k-Okay/21fe9f8144380797d0b0b9b039802cdf79b7731e)
55. Maedche, A., Legner, C., Benlian, A., Berger, B., Gimpel, H., Hess, T., Hinz, O., Morana, S., & Söllner, M. AI-Based Digital Assistants. *Business & Information Systems Engineering*, 61, 535-544. 2019. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12599-019-00600-8>. URL: https://www.researchgate.net/publication/333705636_AI-Based_Digital_Assistants_Opportunities_Threats_and_Research_Perspectives
56. Petříček, T., Burg, G., Naz'abal, A., Ceritli, T., Jiménez-Ruiz, E., & Williams, C. AI Assistants: A Framework for Semi-Automated Data Wrangling. *IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering*, 35(9), 9295-9306. DOI: <https://doi.org/10.1109/TKDE.2022.3222538>. 2022. URL: <https://www.research.ed.ac.uk/en/publications/ai-assistants-a-framework-for-semi-automated-data-wrangling>
57. Vigneswaran, A., Gowri, J., & Aakash, B. Artificial Intelligence-Based Voice Assistant. *International Journal for Research in Applied Science & Engineering Technology (IJRASET)*, 10(12), 1130-1133. 2022. DOI: <https://doi.org/10.22214/ijraset.2022.48147>. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Artificial-Intelligence-Based-Voice-Assistant-Vigneswaran-Dr.Gowri/c59095cd212f57aaf67cd1d58ac2f86fab1b0451>
58. Shanthini, A., Rao, C., & Vadiyu, G. AI BOT: An Intelligent Personal Assistant. *Proceeding of the International Conference on Computer Networks, Big data ang IoT (ICCB-IOT)*, 552-559. 2018. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-24643-3_66. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-24643-3_66
59. Agbo, D., Enokela, J., & Nentawe, G. Design of a Robotic Humanoid for Surveillance Application. *Indonesian Journal of Engineering Research*, 2(1), 23-31. 2021. DOI: <https://doi.org/10.11594/ijer.02.01.05>. URL: <https://www.sciencedirect.com/journal/international-journal-of-educational-research/vol/114/suppl/C>
60. Dahiya, R. E-Skin: From Humanoids to Humans [Point of View]. *Proceedings of the IEEE*, 107(2), 247-252. 2019. DOI: <https://doi.org/10.1109/JPROC.2018.2890729>. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/document/8626774>
61. Barajas, C., De, L., Martínez, L., Mendoza, G., & Zenil, M. Humanoid Robot Replicated Using Biosignals. *2023 XXV Robotics Mexican Congress (COMRob)*, 37-42. 2023. DOI: <https://doi.org/10.1109/COMRob60035.2023.10349762>. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Humanoid-Robot-Replicated-Using-Biosignals-Barajas-De/dc99e1864bd7169e2e5fc4516abd0136fb153d36>
62. Elzinga, B. Echo Chambers and Audio Signal Processing. *Episteme*, 19(3), 373-393. 2020. DOI: <https://doi.org/10.1017/epi.2020.33>. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/episteme/article/abs/echo-chambers-and-audio-signal-processing/53055C6F3CA7AC27F71BE53008AEDA02>
63. Nguyen, C. ECHO CHAMBERS AND EPISTEMIC BUBBLES. *Episteme*, 17(2), 141-161. 2018. DOI: <https://doi.org/10.1017/epi.2018.32>. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/episteme/article/abs/echo-chambers-and-epistemic-bubbles/5D4AC3A808C538E17C50A7C09EC706F0>
64. Morini, V., Pollacci, L., & Rossetti, G. Toward a Standard Approach for Echo Chamber Detection: Reddit Case Study. *Applied Sciences*, 11(12), 5390. 2021. DOI: <https://doi.org/10.3390/APP11125390>. URL: <https://www.mdpi.com/2076-3417/11/12/5390>
65. Pedersen, M., Smets, S., & Agotnes, T. Analyzing Echo Chambers: A Logic of Strong and Weak Ties. *International Conference on Logic, Rationality, and Interaction (LORI 2019)*, 183-198. 2019. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-662-60292-8_14. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-662-65297-8>
66. Terren, L., & Borge-Bravo, R. Echo Chambers on Social Media: A Systematic Review of the Literature. *Review of Communication Research*, 9, 99-118. 2021. DOI: <https://doi.org/10.12840/issn.2255-4165.028>. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Self-Presentation-in-Social-Media%3A-Review-and-HollenbaughErin/0d127a9b52c62fc77b6ee37478e9bdbb796e88a7>
67. Cookson, J., Engelberg, J., & Mullins, W. Echo Chambers. *The Review of Financial Studies*, 36(2), 450-500. 2023. DOI: <https://doi.org/10.1093/rfs/hhac058>. URL: <https://academic.oup.com/rfs/article-abstract/36/2/450/6670640?redirectedFrom=fulltext>
68. Levy, G., & Razin, R. Echo Chambers and Their Effects on Economic and Political Outcomes. *Annual Review of Economics*, 11:303-328. 2019. URL: <https://doi.org/10.1146/ANNUREV-ECONOMICS-080218-030343>
69. Quintana, D. A synthetic dataset primer for the biobehavioural sciences to promote reproducibility and hypothesis generation. *eLife, Human Biology and Medicine*, 1-12. 2020. DOI: <https://doi.org/10.7554/eLife.53275>. URL: <https://elifesciences.org/articles/13374>
70. Jordon, J., Szpruch, L., Houssiau, F., Bottarelli, M., Cherubin, G., Maple, C., Cohen, S., & Weller, A. 2022. Synthetic Data – what, why and how? arXiv:2205.03257v1. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2205.03257>. URL: <https://arxiv.org/abs/2205.03257>
71. Kothare, A., Chaube, S., Moharir, Y., Bajodia, G., & Dongre, S. SynGen: Synthetic Data Generation. *2021 International Conference on Computational Intelligence and Computing Applications (ICCICA)*, 2021, 1-4. DOI: <https://doi.org/10.1109/iccica52458.2021.9697232>. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Possibilities-and-Apprehensions-in-the-Landscape-of-Alam/f743b1dcd53ac18bd028cd92d95549357becedd>
72. Patki, N., Wedge, R., & Veeramachaneni, K. The Synthetic Data Vault. *2016 IEEE International Conference on Data Science and Advanced Analytics (DSAA)*, 2016, 399-410. DOI: <https://doi.org/10.1109/DSAA.2016.49>. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Synthetic-Data-Vault-Patki-Wedge/64ad643e8084486ca7d3312ed491a814d3fe440c>
73. Rodriguez, L., & Howe, B. In Defense of Synthetic Data. 2019. *ArXiv:1905.01351v1*. URL: <https://arxiv.org/pdf/1905.01351>
74. Dankar, F., & Ibrahim, M. Fake it till You Make it: Guidelines for Effective Synthetic Data Generation. 2021, *Applied Sciences*, 11(5), 2158. DOI: <https://doi.org/10.3390/APP11052158>. URL: https://www.researchgate.net/publication/349726747_Fake_It_Till_You_Make_It_Guidelines_for_Effective_Synthetic_Data_Generation

ПРАВОВІ ОСНОВИ ПОБУДОВИ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ СИЛ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБОРОНИ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

LEGAL PROVISION OF THE FUNCTIONAL STRUCTURE OF THE TERRITORIAL DEFENSE FORCES OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE

Котляренко О.П., к.ю.н., полковник юстиції,
начальник кафедри військового права та правоохоронної діяльності
Національний університет оборони України

Матвійчук А.Б., полковник юстиції,
ад'юнкт кафедри військового права та правоохоронної діяльності
Національний університет оборони України

У 2022 році всі побачили готовність української нації дати відсіч російським загарбникам. На цьому ґрунтується національний супротив, в основі якого територіальна оборона, як протидія військовій загрозі, і захист населення. Виходячи з цього, саме її військова складова забезпечує організацію та виконання поставлених завдань, а базою і рушійною силою, в свою чергу, є Сили територіальної оборони Збройних Сил України (далі – Сили ТрО).

У цій статті окреслені деякі аспекти правового забезпечення структури Сил ТрО, як головної засади їх функціонування в системі територіальної оборони держави, як елемента, який забезпечує всеохоплюючу оборону України. Формування структури є ще і важливим поступом у забезпеченні їх діяльності, як окремого роду сил Збройних Сил України. Тому, на сьогодні Сили ТрО інтегрують як військові так і цивільні елементи у процес забезпечення обороноздатності країни.

Теперішня структура Сил ТрО, хоча і унормована, але не досконала. Вона потребує пошуку нових шляхів щодо проведення якісних змін і подальшого розвитку, спрямованого на удосконалення та ліквідацію слабких місць і недоліків. Це необхідно робити шляхом внесення змін і доповнень в нормативно-правові акти та проведення практичних заходів. Виходячи із дійсності широкомасштабної війни, є потреба в удосконаленні організаційно-штатної структури органів військового управління Командування Сухопутних військ Збройних Сил України, Сил ТрО. Крім того, потрібно узгодити між органами військового управління, складовими сектору безпеки і оборони, штабами територіальної оборони, бригадами, батальйонами, процеси контролю, керівництва і виконання загальних заходів територіальної оборони в зонах (районах) і під час веденням бойових дій за їх межами. Забезпечити внесення оперативних змін в структуру штабів, бригад, батальйонів для проведення бойових операцій, як самостійно, так і спільно з підрозділами Сухопутних військ Збройних Сил України.

Дуже важливим є завданням з удосконалення нормативно-правових основ по застосуванню і взаємодії Сил ТрО з іншими видами та родами військ (сил) Збройних Сил України. Таким чином, вирішення цих завдань сприятиме усуненню протиріч і неузгодженостей правових норм, а також створить умови для удосконалення структури Сил ТрО, з урахування набутого власного досвіду застосування Сил ТрО у збройному конфлікті та досвіду провідних держав.

Ключові слова: територіальна оборона, Сили територіальної оборони Збройних сил України, структура, бригади, батальйони, правове забезпечення.

In 2022, everyone saw the readiness of the Ukrainian nation to fight back against the Russian invaders. National resistance is based on this, which is based on territorial defense, as a countermeasure to a military threat, and the protection of the population. Based on this, it is its military component that ensures the organization and fulfillment of assigned tasks, and the base and driving force, in turn, are the Territorial Defense Forces of the Armed Forces of Ukraine. This article outlines some aspects of the legal support of the structure of the Armed Forces of the Armed Forces of Ukraine, as the main basis of their functioning in the territorial defense system of the state, as an element that ensures the comprehensive defense of Ukraine. The formation of the structure is also an important step in ensuring their activity as a separate type of forces of the Armed Forces of Ukraine. Therefore, today the Armed Forces of the Armed Forces of Ukraine integrate both military and civilian elements into the process of ensuring the country's defense capability.

The current structure of the Armed Forces of the Armed Forces of Ukraine, although normalized, is certainly not perfect. It requires finding new ways, carrying out qualitative changes and further development aimed at improving and eliminating weaknesses and shortcomings. This must be done through appropriate amendments and additions to the legal framework and implementation of practical measures. There is a need to improve and change the organizational and staffing structure of state authorities, the Command of the Ground Forces of the Armed Forces of Ukraine, the Armed Forces of the Armed Forces of Ukraine, based on the reality of a large-scale war. In addition, it is necessary to agree between the governing bodies, components of the security and defense sector, territorial defense headquarters, brigades, battalions, the processes of control, management and implementation of general measures of territorial defense in zones (districts) and during hostilities outside their borders. To ensure the implementation of operational changes in the structure of headquarters, brigades and battalions for conducting combat operations, both independently and together with the formations of the Ground Forces of the Armed Forces of Ukraine.

Very important is the task of developing a legal framework for the application and interaction of the CSTO with other types and types of troops (forces) of the Armed Forces of Ukraine. Thus, the solution of these tasks will help to significantly eliminate the currently existing contradictions and shortcomings, with the aim of creating a universal structure of the Armed Forces of the Armed Forces, based on the existing necessity, experience of application in a real conflict and taking into account the experience of foreign countries.

Key words: territorial defense, Territorial Defense Forces of the Armed Forces of Ukraine, structure, brigades, battalions, legal support.

У Стратегії воєнної безпеки України зазначено, що в умовах повномасштабної агресії російської федерації, стратегія базується на всеохоплюючій обороні України. Всеохоплююча оборона України – це комплекс заходів, основний зміст яких полягає у: превентивних діях та стійкому опорі агресору на суші, на морі та в повітряному просторі України; протидії в кіберпросторі та нав'язуванні своєї волі в інформаційному просторі; використанні для відсічі агресії всього потенціалу держави та суспільства (воєнного, політичного, економічного, міжнародно-пра-

вового (дипломатичного), духовного, культурного тощо); у застосуванні всіх форм і способів збройної боротьби з агресором, зокрема асиметричних та інших дій для оборони України, з дотриманням принципів і норм міжнародного права [1].

В свою чергу, у Законі України «Про основи національного спротиву» [2] (далі – Закон) визначено, що мета національного спротиву полягає у: підвищенні обороноздатності держави, надання оборони України всеохоплюючого характеру, сприяння забезпеченню готовності громадян

України до національного спротиву. Тобто, національний спротив це комплекс заходів, які організовуються та здійснюються з метою сприяння обороні України шляхом максимально широкого залучення громадян України до дій, спрямованих на забезпечення воєнної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності держави, стримування і відсічі агресії та завдання противнику неприйнятних втрат, з огляду на які він буде змушений припинити збройну агресію проти України.

За цим законом складовими національного спротиву є територіальна оборона (далі – ТрО), рух опору та підготовка громадян України до національного спротиву. І саме ТрО, насамперед, забезпечує виконання цих положень, як система загальнодержавних, воєнних і спеціальних заходів, що здійснюються у мирний час та в особливий період з метою протидії воєнним загрозам, а також для надання допомоги у захисті населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій. У Законі визначено наступні завдання ТрО:

1) своєчасне реагування та вжиття необхідних заходів щодо оборони території та захисту населення на визначеній місцевості;

2) участь у посиленні охорони та захисті державного кордону;

3) участь у захисті населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, ліквідації наслідків ведення воєнних (бойових) дій;

4) участь у підготовці громадян України до національного спротиву;

5) участь у забезпеченні умов для безпечного функціонування органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування та органів військового управління;

6) участь в охороні та обороні важливих об'єктів і комунікацій, інших критично важливих об'єктів інфраструктури, визначених Кабінетом Міністрів України, та об'єктів обласного, районного, сільського, селищного, міського значення, районних у містах, сільських, селищних рад, порушення функціонування та виведення з ладу яких становлять загрозу для життєдіяльності населення;

7) забезпечення умов для стратегічного (оперативного) розгортання військ (сил) або їх перегрупування;

8) участь у здійсненні заходів щодо тимчасової заборони або обмеження руху транспортних засобів і пішоходів поблизу та в межах зон/районів надзвичайних ситуацій та/або ведення воєнних (бойових) дій;

9) участь у забезпеченні заходів громадської безпеки і порядку в населених пунктах;

10) участь у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану в разі його введення на всій території України або в окремих її місцевостях;

11) участь у боротьбі з диверсійно-розвідувальними силами, іншими збройними формуваннями агресора (противника) та не передбаченими законами України воєнізованими або збройними формуваннями;

12) участь в інформаційних заходах, спрямованих на підвищення рівня обороноздатності держави та на протидію інформаційним операціям агресора (противника);

13) участь у наданні населенню правових послуг у порядку, передбаченому Законом України «Про безоплатну правову допомогу» [2].

Територіальна оборона складається з військової, цивільної та військово-цивільної складових. Саме на військову складову покладено організація та виконання основних завдань, які визначені для ТрО. А військова складова це, в першу чергу, Сили територіальної оборони Збройних Сил України, як окремий рід сил в структурі Збройних Сил України (далі – ЗС України), з визначеною структурою для виконання завдань територіальної оборони. Тому, саме Силами ТрО належить провідна роль у взаємодії з іншими силами і засобами сил безпеки та оборони, орга-

нізація, підготовка та виконання зазначених вище завдань. Зауважимо, що військова складова ТрО, крім органів військового управління і військових частин Сил ТрО, включає й інші сили і засоби сил безпеки та оборони, які залучаються до виконання завдань ТрО. Ці сили і засоби визначаються Головнокомандувачем Збройних Сил України за узгодженням з керівниками органів управління відповідних сил безпеки та оборони. І тільки у тісній співпраці з ними Сили ТрО здатні повноцінно виконувати покладені на них завдання [2].

Унікальний вітчизняний досвід щодо темпів нарощування спроможностей Сил ТрО є цікавим не лише для України, але й для провідних держав світу. При цьому, розгортання Сил ТрО та набуття ними спроможностей планувалось здійснити у три етапи терміном до кінця 2023 року. Проте, у зв'язку із широкомасштабною збройною агресією російської федерації проти України, ці терміни були значно скорочені, а Сили ТрО практично були сформовані у дуже короткі терміни у першій половині 2022 року [3, с. 194].

Цікавою для аналізу є позиція військового науковця генерал-лейтенанта у відставці Фролова В.С., який пропонує наступні варіанти побудови структури територіальної оборони. По-перше, сили територіальної оборони входять до складу збройних сил держави, як окремий рід сил. Планування застосування та управління Сил ТрО здійснюється Генеральним штабом ЗС України на усій території держави без прив'язки їх до зон та районів відповідальності.

По-друге, система ТрО створюється з метою посилення спроможностей збройних сил за рахунок застосування особового складу, який не підлягає мобілізації для збройних сил, залучення цивільних підприємств та техніки, які можуть використовуватись для організації комендантської служби, ремонту (відновлення) військової техніки і озброєння, утримання та захисту бар'єрних дільниць маршрутів, мостів, тунелів тощо. Всебічне забезпечення (крім озброєння та спеціального спорядження) здійснюється за рахунок бюджетів та резервів органів місцевого самоврядування. Часто такий варіант ТрО називають тотальною обороною держави.

В Україні перший і другий варіанти територіальної оборони об'єднані: Сили ТрО складають окремий рід сил ЗС України, разом з тим, основні завдання ТрО виконуються частинами зон та районів ТрО під загальним керівництвом Командувача Сил ТрО ЗСУ [4, с. 45].

Структура Сил ТрО, як роду сил ЗС України, регламентується відповідними законами України, іншими нормативно-правовими актами, відповідно до яких організується діяльність ЗС України, і передбачає повне підпорядкування Головнокомандуючому Збройних Сил України та утримання за рахунок бюджету держави, виділеного для ЗС України [5].

Закон визначає, що провідна роль в організації та виконанні завдань територіальної оборони належить Силам територіальної оборони Збройних Сил України, до яких належать:

1) Командування Сил територіальної оборони Збройних Сил України;

2) регіональні органи військового управління Сил територіальної оборони Збройних Сил України (регіональні управління «Південь», «Північ», «Захід», «Схід»);

3) бригади Сил територіальної оборони Збройних Сил України;

4) окремі батальйони зі складу бригад Сил територіальної оборони Збройних Сил України [2].

Типова структура бригади Сил ТрО – це, структура легкої (стрілецької) бригади, яка включає окремі батальйони відповідно до кількості адміністративних районів області чи міста, та від 4 до 10 підрозділів забезпечення: роти, батареї, взводи. Наприклад матеріально-технічні,

артилерійські, безпілотних систем, розвідки, радіоелектронної розвідки, автомобільні, протидиверсійні, зв'язку, інженерні медичні тощо. Структура батальйону включає 2–4 стрілецькі, механізовані роти і, так само, декілька підрозділів забезпечення: роти, батареї, взводу. Хоча структура змінюється відповідно від умов і оперативно-тактичних завдань, які стоять перед бригадою чи батальйоном.

В основу побудови ТрО закладено територіально-зональний принцип з урахуванням військово-адміністративного поділу території України. Відповідно і побудована вертикаль управління Силами ТрО:

- на всій території України – Головнокомандувачем Збройних Сил України, через Командувача Сил ТрО;

- у межах військово-сухопутної зони (зони відповідальності оперативних командувань «Південь», «Північ», «Захід», «Схід») – керівником регіонального органу військового управління Сил ТрО, через регіональний орган військового управління СТРО;

- у межах зони ТрО (межі якої збігаються з адміністративними межами Автономної Республіки Крим, області, міст Києва, Севастополя) – керівником зони територіальної оборони, через штаб зони ТрО;

- у межах району ТрО (межі якого збігаються з адміністративними межами району у складі Автономної Республіки Крим, області, міст Києва, Севастополя) – керівником району ТрО, через штаб району територіальної оборони [2].

Виходячи із згаданих положень Закону, вбачається складність в побудові структури ТрО, яка полягає у тому, що голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим, голови обласних (районних) державних адміністрацій, а на воєнний час голови військово-цивільних адміністрацій або військових адміністрацій, є головами відповідних рад оборони Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва, Севастополя, (зон районів) та, одночасно й керівниками відповідних зон (районів) ТрО, а командири бригад, батальйонів – є начальниками штабів зони (району) ТрО, що ускладнює організацію і керівництво ТрО.

Крім того, штаб зони (району) ТрО керується головою обласної (районної) державної адміністрації, в той час, як самі ці органи відносяться до цивільної складової ТрО, що включає в себе державні органи, органи місцевого самоврядування. А самі штаби зон (районів) ТрО відносяться до військової складової ТрО. Таку проблему можна вирішити створивши ці штаби у бригадах і батальйонах, та залучивши туди необхідні структурні підрозділи адміністрацій: оборонної і мобілізаційної роботи, цивільного захисту та представників складових сектору безпеки і оборони, які залучені до ТрО.

Отже, відповідно до закону, і ґрунтуючись на вже згаданому принципі територіальності, військові частини Сил ТрО були сформовані наступним чином:

- бригади – у кожній зоні територіальної оборони, межі якої збігаються з адміністративними межами області, міста Києва та додатково в кожному місті, чисельність населення якого перевищує 900 тис. мешканців;

- батальйони – у кожному районі ТрО, який збігається з адміністративними межами району у складі області, міста Києва та додатково в кожному адміністративному центрі області;

- додаткові військові частини (підрозділи) – у зонах ТрО, чисельність населення яких перевищує 2400000 мешканців [2].

Перевагою такої структури є гнучкість і розгалуженість підрозділів майже по всій території держави.

Зараз у складі Сил ТрО, орієнтовно знаходиться до 31 бригади зі 183 батальйонами у їх складі. По одній бригаді в кожному регіоні України (без тимчасово окупованих Криму та Севастополю). Відразу було сформовано 25 бригад та 6 були додатково сформовані у містах Київ, Харків, Львів, Одеса, Дніпро та Кривий Ріг. Чисельність Сил ТрО

офіційно не розголошується, до того ж постійно змінюється. За даними видання The Military Balance (щорічне видання від Міжнародного інституту стратегічних досліджень (Лондон), що містить оцінку військової спроможності та оборонного комплексу 171 країні світу) на 2024 рік, Сили ТрО мали чисельність у 200 000–350 000 військовослужбовців. Тому, можемо припустити, що вона складає більше 200 000. На разі деякі частини перепідпорядковують до інших видів і родів військ (сил) ЗС України. Наприклад, Волинська бригада переформована у окрему механізовану бригаду та перейшла до складу Сухопутних військ, а Одеська та Херсонська до складу Морської піхоти ВМС України.

Практика ведення бойових дій довела необхідність залучати Сили ТрО до виконання всього спектру завдань, а не тільки завдань ТрО. Тому, був прийнятий відповідний Закон України [6], який уповноважив підрозділи територіальної оборони виконувати завдання в районах ведення воєнних (бойових) дій. Так, за рішенням Головнокомандувача Збройних Сил України підрозділи Сил ТрО почали залучатися до виконання завдань ТрО поза межами визначеної зони (району) ТрО, а також направлятися до районів ведення воєнних (бойових) дій для підсилення підрозділів Сил оборони України.

Під час застосування частин і підрозділів Сил ТрО їх передають в оперативне підпорядкування угрупованням військ. Це означає, що вони більше не обмежуються обороною та захистом окремої визначеної місцевості. Роль Сил ТрО є практично така сама як і підрозділів Сухопутних військ ЗС України (далі СВ ЗСУ). Такі законодавчі зміни фактично прирівняли підрозділи та частини Сил ТрО з бойовими військовими частинами Збройних Сил України, які здатні самостійно виконувати поставлені бойові завдання рівня батальйон, бригада.

Це позитивно, але з іншого боку виникає проблема. За рішенням Головнокомандувача Збройних Сил України, з отриманням бойового наказу, командир бригади ТрО з підрозділами передислоковується в район ведення бойових дій, для виконання визначених завдань. Залишаючи свою зону ТрО, відповідно голова обласної державної адміністрації залишається без підрозділів ТрО і без начальника штабу зони ТрО. Теж саме стосується і району ТрО для командира батальйону і голови районної державної адміністрації. Робота штабу практично припиняється, система управління у зонах і районах ТрО не працює. Типове положення про штаб зони (району) територіальної оборони, регламентує засади функціонування штабу зони (району) ТрО в мирний час та особливий період, визначає його призначення, підпорядкованість, завдання, функції та його структуру, однак нічого не роз'яснює з приводу піднятого питання. Типове положення визначає, що з моменту введення правового режиму воєнного стану додатково здійснюється уточнення документів плану територіальної оборони зони (району) ТрО стосовно запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану (за необхідності розроблення нових документів) [7].

Наступним позитивом є те, що у зв'язку з залучення підрозділів Сил ТрО до ведення бойових дій на рівні з підрозділами інших складових сил оборони, виходячи з військової необхідності, в організаційно штатну структуру частин і підрозділів Сил ТрО вносились зміни, зважаючи на отриманий ними бойовий досвід. На сьогодні командування Сил ТрО намагається вчасно реагувати на виклики сьогодення. З'являються підрозділи з новими тактичними завданнями, де використовуються новітні типи озброєння та техніки. Але зміна штатів, отримання потужної зброї та важкої техніки триває дуже повільно. На це є об'єктивні причини – можливості нашої держави в умовах збройного конфлікту обмежені, тому це нагальна проблема для всіх Сил оборони України, а для Сил ТрО вона взагалі критична, адже вони забезпечуються за залишковим принципом.

Пошуки шляхів удосконалення структури Сил ТрО тривають постійно, і на теперішній час, згідно директиви Головнокомандувача Збройних Сил України, розпочався процес переходу Командування Сил ТрО з підпорядкованими регіональними управліннями і військовими частинами, які не входять до складу сил оперативних угруповань військ ЗС України, в оперативне підпорядкування командувачу Сухопутних військ ЗС України. Але якогось суттєвого покращення не відбулось, на разі триває налагодження комунікації і взаємодії.

Попельський М. та Шевчук В. пропонують сформувати Регіональні командування ТрО на базі існуючих оперативних командувань з комплектом військових частин (2–3 корпуси, частини РВ і А, ППО та всебічного забезпечення), а керівництво частинами ТрО в зоні своєї відповідальності здійснювати в єдиній системі управління через заступника командувача ОК з ТрО. Проте, для цього необхідні зміни в організаційно-штатній структурі Командування сухопутних військ ЗС України, а також розширення його повноважень щодо планування заходів, удосконалення системи підготовки та здійснення керівництва Командуванням Сил ТрО [8, с. 50].

Сценаріїв реформування Сил ТрО пропонується достатньо, але ліквідація нинішньої структури СТрО і впровадження нової, не перевіреної, може негативно вплинути на обороноздатність України. Особливо це ризиковано в умовах гарячої фази збройного конфлікту. Можна згадати негативний досвід функціонування ТрО до 2021 року, коли система ТрО практично існувала лише номінально, а її військова складова структурно була в складі ТЦК та СП, і взагалі була не спроможна повноцінно виконувати визначені завдання. Для якісного функціонування Сил ТрО, з огляду на специфіку їх завдань, необхідна окрема вертикаль керівництва через Командувача Сил ТрО з підпорядкування Головнокомандувачу Збройних Сил України, а також належний рівень фінансового, кадрового, технічного та інших видів забезпечення.

Разом з тим, Сили ТрО, як й інші види і окремі роди військ є складовою Збройних Сил України. Тому вони, крім завдань ТрО, за наказом військового командування можуть залучатися до ведення бойових дій, оперативного підпорядковуватись керівникам угруповань військ, самостійно виконувати бойові і спеціально-бойові завдання або надаватись для підсилення з'єднанням і частинам. Тому повинна бути відпрацьована взаємодія і забезпечено сумісність. Особливо це стосується Сухопутних військ ЗС України, як основної бойової структури, в інтересах якої можуть залучатись Сили ТрО і де вони найкраще зможуть реалізувати свої спроможності.

В зв'язку з цим, та з метою підсилення ролі Сил ТрО, набуття ними необхідних спроможностей, налагодження взаємодії, надання оперативної самостійності, проведення підготовки до самостійних дій, а не тільки підтримки, та з метою заміни виснажених частин СВ ЗСУ, у 2024 році, під керівництвом Генерального штабу ЗС України, був розроблений і проведений комплекс навчань для регіональних управлінь та бригад Сил ТрО.

Таким чином, проведений аналіз побудови функціональної структури Сил ТрО, як окремого роду сил ЗС України, на який покладається організація, підготовка та виконання завдань ТрО, дозволив нам сформулювати такі висновки.

Перше, це те, що Сили ТрО мають власну, законодавчо закріплену структуру, яка дозволяє їм реалізовувати завдання ТрО, нарощувати спроможності, розвиватись і виконувати поставлені бойові завдання. Вона повинна бути збережена як доктрина, бо вже апробована і довела

свою здатність. Український досвід розбудови Сил ТрО і умов в яких вона відбувалася – унікальний. Хоча існуюча структура далеко не ідеальна і потребує подальшого удосконалення, заснованого на досвіді повномасштабної збройної агресії російської федерації та з використанням досвіду провідних країн світу у розбудові територіальної оборони.

Другий полягає в особливості функціональної структури. Так Сили ТрО в структурі ЗС України складають окремі рід сил ЗС України, який підпорядкований Головнокомандувачу Збройних Сил України. Водночас вони можуть оперативно підпорядковуватись керівництву угруповань військ, органам військового управління, з'єднанням, військовим частинам. Разом з тим, свої основні завдання ТрО виконують військовими частинами в зонах та районах територіальної оборони у взаємодії з іншими силами і засобами сил безпеки та сил оборони, які залучаються до виконання цих завдань, через керівників і штаби зон (районів), але під загальним керівництвом Командувача Сил ТрО.

Третє, структура Сил ТрО є не досконалою, має складнощі пов'язані з організацією і керівництвом ТрО тому, що голова Ради міністрів АР Крим, голови обласних (районних) державних адміністрацій або голови військово-цивільних адміністрацій, а на воєнний час військових адміністрацій, є головами відповідних рад оборони областей, міст Києва, Севастополя, районів, а також і керівниками відповідних зон (районів) територіальної оборони. При цьому, командири бригад, батальйонів ТрО є одночасно начальниками штабів зони (району) ТрО. Штаб зони (району) ТрО керується головою обласної (районної) державної адміністрації, в той час, як самі ці органи відносяться до цивільної складової ТрО, що включає в себе державні органи, органи місцевого самоврядування. А самі штаби зон (районів) ТрО відносяться до військової складової ТрО. Крім того, з отриманням бойового наказу, командир бригади з підрозділами передислоковується в район ведення бойових дій, залишаючи зону, райони ТрО. Внаслідок чого, голови державних адміністрацій залишаються без підрозділів ТрО і без начальників штабів ТрО. Робота штабу практично припиняється, а визначені заходи, які повинні виконувати підрозділи Сил ТрО не проводяться.

Четверте, із залучення підрозділів Сил ТрО до ведення бойових дій на рівні з підрозділами інших складових сил оборони, в організаційно-штатну структуру військових частин і підрозділів Сил ТрО почали вносити необхідні зміни. Це має на меті підвищення ефективності, підняття функціональних спроможностей та забезпечення якісного, повноцінного виконання бойових завдань. Гнучкість структури Сил ТрО дозволяє формувати нові типи підрозділів з використання новітніх зразків озброєння і військової техніки. Але, нажаль, отримання потужної зброї та важкої техніки практично не відбувається.

Отже, дисбаланс воєнних потенціалів України та російської федерації обумовлює необхідність забезпечення всеохоплюючої оборони України на засадах стійкості та взаємодії. Тому, оновлена структура Сил територіальної оборони Збройних Сил України, які набувають перспективних бойових спроможностей, та за умови повноцінного всебічного забезпечення, мають стати важливою складовою сил оборони України. За таких умов, Сили ТрО зможуть якісно здійснювати визначені законом завдання територіальної оборони, а за необхідності, зможуть самостійно виконувати бойові завдання різного спектру на рівні з іншими складовими сил оборони України, або забезпечити надання їм потужної підтримки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегія воєнної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 25.03.2021 № 21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021>.
2. Про основи національного спротиву: Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20>.
3. Єфімов Г.В., Івахів О.С., Касаткін Є.В. Територіальна оборона України в умовах Російсько – Української війни: історичні аспекти. *Військово-науковий вісник*. 2022. № 38. 194 с.
4. Фролов В.С. Рекомендації щодо побудови, удосконалення та організації застосування системи Територіальної оборони України. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України*. 2023. № 2(78). 45 с.
5. Про Збройні Сили України: Закону України від 06.12.1991 №1934-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>.
6. Про внесення змін до Закону України “Про основи національного спротиву” щодо надання можливості територіальній обороні виконувати завдання в районах ведення воєнних (бойових) дій: Закон України від 03.05.2022 № 2237-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2237-20>.
7. Типове положення про штаб зони (району) територіальної оборони, затверджено постановою Кабінету міністрів України від 29 грудня 2021 року № 1442. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1442-2021>.
8. Попельський М., Шевчук В. Погляди щодо удосконалення управління частинами територіальної оборони та їх забезпечення. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України*. 2024. № 1(80). 50 с.

КІБЕРТЕРОРИЗМ ЯК ФАКТОР ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

CYBER TERRORISM AS A THREAT FACTOR TO NATIONAL SECURITY

Мазур Я.П., аспірант кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

У статті розглянуті питання кібертероризму, як фактору загрози та приведені основні підходи до визначення поняття кібертероризму в літературі та законодавстві, представлено історію загроз інформаційній безпеці, оцінено небезпеку кібертероризму для людини і суспільства в цілому, наведено розмежування понять «кіберзлочинність» і «кібертероризм». Розглянуті поняття способи і можливості кібертероризму та кіберзлочинності як окремої категорії злочинів, притаманних інформаційній сфері. Кібертероризм – це використання комп'ютерних і телекомунікаційних технологій у терористичних цілях. До кіберзлочинів в Україні належать порушення авторського права та суміжних прав, шахрайство, незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, а також обладнанням для їх виготовлення, ухилення від сплати податків, зборів обов'язкових платежів, ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження предметів порнографічного характеру, незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну чи банківську таємницю. В статті розглянуті основні принципи діяльності у сфері кібербезпеки України та основні документи, що регулюють сферу забезпечення кібербезпеки України, це на національному рівні, закон № 2163-VIII від 5 жовтня 2017 року «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» та Національна стратегія кібербезпеки України. Закон «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» визначає правові та організаційні основи забезпечення захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, національних інтересів України у кіберпросторі, основні цілі, напрями та принципи державної політики у сфері кібербезпеки України. Досліджено, що кіберзлочинність – це комплексне поняття, яке містить ознаки кіберзлочинності як особливого суспільно небезпечного явища, притаманного суспільству з високорозвиненими інформаційними технологіями. Різниця в суспільній небезпеці кібертероризму визначається як більш небезпечне явище, ніж кіберзлочинність. Проаналізовано теоретичні підходи до кримінальної відповідальності за кібертероризм, так ст. 361 та 361-1 КК України узгоджені з законодавством у сфері кібербезпеки, у ст. 361 КК України розмежована суворість покарання за кібератаку залежно від наслідків та посилив покарання – від штрафу до 15 років в'язниці, посилено покарання за ст. 361-1 КК України – від штрафу до 5 років в'язниці. Проаналізовано законодавство України щодо кібертероризму, надано рекомендації щодо вдосконалення правової основи.

Ключові слова: інформаційна безпека, інформаційні відносини, захист у сфері інформації, забезпечення, кібертероризм, кіберзлочинність, кібербезпека.

The article examines the issue of cyberterrorism as a threat factor and presents the main approaches to defining the concept of cyberterrorism in literature and legislation, presents the history of threats to information security, assesses the danger of cyberterrorism for a person and society as a whole, distinguishes between the concepts of «cybercrime» and «cyberterrorism». Concepts of ways and possibilities of cyberterrorism and cybercrime as a separate category of crimes inherent in the information sphere are considered. Cyber terrorism is the use of computer and telecommunication technologies for terrorist purposes. Cybercrimes in Ukraine include violations of copyright and related rights, fraud, illegal actions with transfer documents, payment cards and other means of access to bank accounts, as well as equipment for their production, tax evasion, mandatory payments, import, production, sale and distribution of objects of a pornographic nature, illegal collection for the purpose of use or use of information constituting a commercial or banking secret. The article examines the main principles of activity in the field of cyber security of Ukraine and the main documents regulating the sphere of cyber security of Ukraine at the national level, Law No. 2163-VIII of October 5, 2017 «On the Basic Principles of Cyber Security of Ukraine» and the National Cyber Security Strategy of Ukraine. The law «On the basic principles of ensuring cyber security of Ukraine» defines the legal and organizational foundations of ensuring the protection of the vital interests of a person and citizen, society and the state, national interests of Ukraine in cyberspace, the main goals, directions and principles of state policy in the field of cyber security of Ukraine. It has been investigated that cybercrime is a complex concept that contains signs of cybercrime as a special socially dangerous phenomenon inherent in a society with highly developed information technologies. The difference in public danger of cyberterrorism is defined as a more dangerous phenomenon than cybercrime. The theoretical approaches to criminal responsibility for cyberterrorism are analyzed, as well as art. 361 and 361-1 of the Criminal Code of Ukraine are harmonized with the legislation in the field of cyber security, in Art. 361 of the Criminal Code of Ukraine demarcated the severity of the punishment for a cyberattack depending on the consequences and increased the punishment – from a fine to 15 years in prison, increased the punishment under Art. 361-1 of the Criminal Code of Ukraine – from a fine to 5 years in prison. The legislation of Ukraine on cyber terrorism was analyzed, and recommendations were made to improve the legal framework.

Key words: information security, information relations, protection in the field of information, security, cyber terrorism, cyber crime, cyber security.

За останні десятиліття інформація стала потужним фактором розвитку суспільства. Становлення інформаційного суспільства дає нові імпульси традиційним загрозам безпеці держави та створює принципово нові ускладнення для системи національної безпеки, важливе місце посідає проблема тероризму, особливо такого його аспекту, як інформаційний тероризм, який виник внаслідок стрімкого розвитку суспільства. У таких умовах пошук нових шляхів забезпечення безпеки держави набуває особливого значення з огляду на появу нового поля протистояння – кіберпростору. Кіберзлочинність є міжнародним явищем. Ще в 2000 році на Форумі Конгресу ООН із запобігання кіберзлочинності цей термін був розкритий у двох значеннях. По-перше, кіберзлочин у строгому сенсі – це будь-яка незаконна дія, яка здійснюється за допомогою електронних транзакцій і метою якої є подолання захисту комп'ютерних систем і даних.

Поява кібертероризму, який експерти розглядають як різновид технологічного тероризму та визнають одним із найнебезпечніших видів кіберзлочинності, пов'язана з переходом до електронного управління технологічними процесами. У найширшому розумінні кіберзлочин – це будь-яка незаконна дія, вчинена у зв'язку з комп'ютерною системою або мережею або за допомогою неї, включаючи такі злочини, як незаконне зберігання, надання або розповсюдження інформації за допомогою комп'ютерної системи чи мережі. Сучасний кібертероризм за своїми масштабами технічний, здатен призводити до серйозних наслідків як на національному, так і на міжнародному рівнях. Можливості та наслідки можна з повною впевненістю порівняти до традиційного тероризму та організованої злочинності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Концепція кібертероризму виникла на рубежі 20–21 століть,

задовго до початку масового використання Інтернету. Термін «кібертероризм» є синтезом понять «простір кібербезпеки» та «тероризм».

Ліпкан В. А стверджує, що кіберзлочин – це злочинна діяльність, спрямована на отримання інформації з баз даних, перехоплення інформації, знищення інформації шляхом розповсюдження вірусних програм, фішингових програм і злому з корисливих, політичних чи особистих мотивів. Кіберзлочинці, стають все більш витонченими, а сучасні системи реалізації кіберзахисту не встигають адаптуватися до нових обставин.

Метою даного дослідження є визначення поняття «кіберзлочинність» і «кібертероризм» та загальних характеристик кібертероризму, його характерних рис та способів протидії цьому явищу. Небезпечність даного виду тероризму полягає у тому, що він не має ніяких національних меж та у проблематичності виявлення терориста в інформаційному просторі. Кібератака може статися на об'єкти критичної інфраструктури не тільки завдати величезних економічних збитків, але й порушити роботу багатьох компаній. Тому можливість терористичних атак з використанням інформаційно-комунікаційних технологій на об'єкти критичної інфраструктури викликає особливе занепокоєння.

Гришук В. К. визначає, що кібертероризм характеризується використанням комп'ютера як знаряддя злочину та існуванням Інтернету як міжнародного інформаційного простору, в якому вчиняється злочин. Зловмисна атака злочинців або їх груп відбувається на конкретні об'єкти, такі як інформація, програми, комп'ютери, локальні та глобальні мережі. Під кібертероризмом ми розуміємо шахрайські дії, вчинені з метою досягнення негативних наслідків, таких як отримання матеріальної вигоди або створення загрози інформаційній безпеці держави.

Макаренко Є. А. стверджує, що кіберзлочинність це будь-яка злочинна діяльність, яку здійснюють у цифровому просторі. Кожні 60 секунд в світі від кіберзлочинності втрачається 1 138 888 мільйонів доларів. Хакерські атаки, віруси, трояни, кібератаки, фізичні атаки, несанкціонований доступ і нещасні випадки, а також стихійні лиха – все це становить загрозу національній безпеці України в інформаційній сфері та підтримки захищеного середовища для обміну інформацією, яке реалізує правила та політику безпеки держави і є важливим і вагомим фактором [8].

Кібертероризм виникає у сфері кібербезпеки. Загрози національній безпеці України в інформаційній сфері це сукупність умов і факторів, що створюють загрозу важливим інтересам держави, суспільства та особи внаслідок можливості негативного інформаційного впливу на свідомість і поведінку громадян, а також про інформаційні ресурси та інформаційну інфраструктуру [11].

Фурашев В. М. стверджує, що кібертероризм – багатогранне явище, яке значною мірою зумовлене неконтрольованим використанням глобальних мереж, недостатньою увагою держави, громадянського суспільства та спецслужб до цього сегменту інформаційного простору. Кібертероризм виражається в атаках на комп'ютери, комп'ютерні програми та мережеву інформацію, ці атаки спрямовані на створення в суспільстві атмосфери страху та безнадійності в ім'я реалізації цілей та інтересів суб'єктів терористичної діяльності. Тероризм у сфері комп'ютерних технологій має такі ознаки: анонімність, віддаленість дійової особи, відносна дешевизна, відсутність необхідності використання вибухівки і самогубних акцій, великий розголос інформації [3].

Терористичні організації широко використовують Інтернет та новітні інформаційні технології для досягнення таких цілей, як встановлення конфіденційного зв'язку (наприклад, через онлайн-ігри в чатах або зашифрованих повідомленнях), атак за допомогою таких сервісів, як Google Maps або Earth, координація атак з викорис-

танням VoIP-телефонії та інших інформаційних технологій забезпечують анонімність і конфіденційність. Кібертерористами виконуються дії, щодо виявлення потенційних цілей (наприклад, використання соціальних мереж для виявлення «вигідних» жертв з метою отримання викупу за їх викрадення), фінансування терористичної діяльності через анонімні онлайн-пожертви зроблені через електронні платіжні системи, залучення нових учасників та поширення терористичної ідеології через створення якісних медіа-ресурсів та активну роботу з вербування в соціальних мережах [5]. Ефективність форм і методів кібертероризму залежить від характеристик інформаційної інфраструктури та рівня її безпеки.

Аналіз наукової літератури свідчить, що більшість дослідників поділяють позицію про те, що інформаційний тероризм є видом терористичної діяльності, пов'язаної з досягненнями інформаційних технологій.

Кібератака становить серйозну загрозу для людства, порівнянню з ядерною, бактеріологічною та хімічною зброєю. Через свою новизну масштаби цієї загрози недостатньо зрозумілі та досліджені. Кібератака не знає національних кордонів, кібертерорист може загрожувати інформаційним системам майже в будь-якій точці світу. Виявити та знешкодити віртуального терориста дуже проблематично через малу кількість слідів, які він залишає.

Терористичний акт із застосуванням високих технологій – це комплексна дія, що виражається в умисній політично мотивованій атаці на інформаційні системи, яка створює реальну загрозу життю людей або тягне за собою інші тяжкі наслідки [8].

Кібертерористи не тільки здійснюють теракти за допомогою електронних мереж, а й мають можливість отримувати конфіденційну інформацію та державну таємницю. На багатьох сайтах державних органів розміщена інформація різної важливості. Наприклад, плани підземних комунікацій, стратегічних об'єктів, що будуються, розташування об'єктів життєзабезпечення. Крім того, злочинці можуть отримати доступ до багатьох особистих даних користувачів мережі, починаючи від адрес і номерів телефонів до детальної особистої інформації.

Одним з способів кібертероризму є політично мотивована атака на інформацію, в прямому контролі суспільства шляхом превентивного залякування. Другий спосіб кібертероризму – інформаційна атака на комп'ютерну інформацію, комп'ютерні системи, пристрої передачі даних та інші компоненти інформаційної інфраструктури, що здійснюється групами або окремими особами. Така атака дає можливість проникнути в систему, перехопити або придушити контроль над мережевими інформаційними обмінами та досягти інших руйнівних ефектів [4].

Рульов І. М. пише про рівні можливості кібертероризму, такі як простий неструктурований кібертероризм, що має здатність здійснювати базові атаки на окремі системи за допомогою інструментів, створених кимось іншим і в його організації мало аналізу цілей, управління та контролю. Більш розвинутий кібертероризм, має можливість проводити складніші атаки на кілька систем або мереж і потенційно змінювати або створювати базові інструменти злому та організація має елементарний предмет аналізу, управління та контролю. Існує і кібертероризм де дія комплексно скоординована, є можливість скоординованих атак, які можуть призвести до масового руйнування інтегрованих різномірних систем захисту (включаючи криптографічні системи), організація має дуже ефективний аналіз цілей, управління та контроль [7].

Відомий український дослідник з кібербезпеки професора В. Л. Бурячко сформулював таке визначення терміну, «кібератака» – це сукупність узгоджених за метою, змістом і часом дій або заходів, так званих кібератак, спрямованих на конкретний об'єкт впливу з метою заподіяння шкоди [4].

Гавва С. К., Головка С. Г. пишуть про різні техніки кібертероризму в кіберпросторі, такі як пошкодження окремих фізичних елементів інформаційного простору, наприклад, руйнування електромереж, створення перешкод, використання спеціальних програм, що стимулюють руйнування обладнання, викрадення або знищення інформації, програмних і технічних ресурсів суспільного значення шляхом подолання систем захисту, запровадження вірусів тощо, використання програмного забезпечення та інформації з метою їх спотворення або модифікації в інформаційних системах і системах управління, розголошення та загроза оприлюднення конфіденційної інформації про функціонування державної інформаційної інфраструктури.

У юридичній літературі вказується, що доступність інформаційних технологій значно підвищує інформаційні ризики. Тероризм та розвиток інформаційної інфраструктури суспільства сприяють створенню додаткових ризиків інформаційного тероризму.

Кібербезпека – це захист життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави при використанні кіберпростору, що забезпечує сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікаційного середовища, а також своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України в кіберпросторі [14].

В. А. Ліпкан зазначає, що інформаційна безпека України є органічною частиною національної безпеки та що її врахування є необхідним для формування базових знань та уявлень про національну безпеку. Нормальна життєдіяльність суспільства визначається рівнем розвитку, якістю функціонування та безпеки інформаційного середовища, а також ступенем і станом нормативно-правового забезпечення цих процесів. Законодавство спрямоване на закріплення державної інформаційної політики, яка передбачає забезпечення гарантованого рівня національної безпеки в інформаційній сфері та нормальний розвиток інформаційних технологій [3].

Положення правового регулювання відносин у сфері інформації відображено в указах та розпорядженнях Президента України, Постановах та розпорядженнях Кабінету Міністрів України, нормативних актах міністерств і відомств. Правовою основою забезпечення кібербезпеки України є Конституція України, закони України.

У Статті 17 Конституції України сказано, що захист інформаційної безпеки є однією з найважливіших функцій держави та справою всього українського народу. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» дає таке визначення: «кібернетична безпека (кібербезпека) – це стан захищеності життєво важливих інтересів людини та громадянина, суспільства та держави. Закон № 2163-VIII від 5 жовтня 2017 року «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» та Національна стратегія кібербезпеки України є основними документами, що регулюють цю сферу. Стратегія кібербезпеки України встановлює пріоритети національних інтересів у сфері кібербезпеки, існуючі та потенційно можливі кіберзагрози, цілі та завдання щодо забезпечення кібербезпеки України з метою створення умов для безпечного функціонування кіберпростору з використанням в інтересах особистості, суспільства і держави [6].

Основними принципами діяльності у сфері кібербезпеки України є: координація дій із забезпечення кібербезпеки суб'єктів кібербезпеки відповідно до їх призначення (специфіки діяльності) та повноважень, співпраця структур державного та приватного секторів на національному та міжнародному рівнях для забезпечення належного реагування на кіберзагрози, розставляти пріоритети завдань і зосередити зусилля на забезпеченні кібербезпеки об'єктів критичної інформаційної інфраструктури, застосувати новітні технології та технології передового досвіду для покращення стану кіберзахисту критичних об'єктів інформаційної інфраструктури. У стратегії визначено, що «забезпечення кібербезпеки є одним із пріоритетів у системі національної безпеки України» [2].

Мацюк В. Я. визначає, що до кібербезпеки входить безпека комп'ютерної мережі, безпека операційної системи, безпека програмного забезпечення, методи тестування захищеності комп'ютерних систем, забезпечення безперервності бізнесу та інформаційної безпеки, комплексні системи захисту інформації, управління інформаційною безпекою. Норми інформаційного права регулюють суспільні відносини, що виникають в інформаційній сфері з приводу реалізації інформаційних прав і свобод [10].

У вітчизняній юридичній літературі проблема кіберзлочинності та кібертероризму висвітлювалися, досліджується рядом вчених. Автори підкреслюють складність застосування організаційно-правових заходів захисту інформації та методів провідних правових напрямків в інформаційному праві.

Характерною рисою кібертероризму є те, що всі відомі хакерські групи та особи не прагнуть рекламувати свої дані, а діють лише під псевдонімом. При цьому хакер-терориста слід відрізнити від простого хакера, який діє з корисливих чи хуліганських мотивів. Проте, якщо дії таких осіб призвели до тяжких наслідків, наприклад, до загибелі людей, то цей вид хуліганства не можна вважати інакше як тероризмом.

Заходи з захисту інформації складають методологічну основу правозастосовної роботи, і від правильного вибору захисту значною мірою залежить ефективність інформаційних відносин [7].

Кібертероризм – це серйозний злочин, у якого є виконавець і спонсор. Злочинець, як і будь-який злочинець, має мотив – як правило, гроші. Але якщо подивитися на мотивацію клієнтів, то тут їхнє коло ширше. Слід зазначити, що попри всю сукупність матеріалів досліджень, що проводилися з цього питання, протидія даному виду злочинної діяльності значно відстає. Необхідно зосередитися на політиці безпеки не лише на національному рівні, а й на адміністративному рівні, який є нижчим, але не менш важливим. Терористи та кібертерористи – це злочинці, які кинули виклик культурі, цивілізації та суспільству, з якими неможливий компроміс і які повинні бути притягнуті до відповідальності.

В Україні прийнято низку законів та нормативно-правових актів, щодо забезпечення інформаційної безпеки. Є перспективи для подальшого розвитку законодавства по боротьби з кібертероризмом. Своєчасне реагування, запобігання та припинення кібератак є однією з основних вимог забезпечення національної безпеки України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>
2. Бурячок В. Л. Інформаційна та кібербезпека. Київ : ДУТ, 2015. 288 с.
3. Гавва С. К., Головка С. Г. Сучасний кібертероризм як загроза національній безпеці. *Наукові праці. Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 24 лютого 2023 р. С. 54–56.
4. Глазов О. В. Міжнародний інформаційний тероризм у контексті загроз національній безпеці України. *Наукові праці. Політологія*. 2012. № 185. С. 78–82.
5. Гришук В.К. Тероризм: теоретико-прикладні аспекти. Львів: ЛьвДУВС, 2011. 328 с.
6. Ліпкан В. А. Боротьба з тероризмом. Київ : Знання, 2002. 254 с.
7. Ліпкан В. А. Національна безпека України : нормативно-правові аспекти забезпечення Київ : Знання, 2003. 180 с.

8. Макаренко Є. А. Міжнародні інформаційна безпека: сучасні виклики та загрози. Київ : Центр вільної преси, 2006. 916 с.
9. Рульов І. М. Співвідношення кібертероризму та кіберзлочину. *Юридичний вісник*. Одеса : Гельветика, 2021. № 3. С. 178–185.
10. Топчій В.В. Кібертероризм в Україні: поняття та запобігання кримінально-правовими та кримінологічними засобами. Київ : ДУТ, 2015. 188 с.
11. Фурашев В.М. Кіберпростір та інформаційний простір, кібербезпека та інформаційна безпека: сутність, визначення, відмінності. *Інформація і право*. 2012. № 2. С. 162–169.
12. Цимбалюк В.С. Основи інформаційного права України. Київ: Знання, 2004. 274 с.
13. Шеломенцев В.П. Правове забезпечення системи кібернетичної безпеки України та основні напрями її удосконалення. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 1. С. 312–320.
14. Широкова-Мурараш О. Г. Кіберзлочинність та кібертероризм як загроза міжнародній інформаційній безпеці. *Науковий фаховий журнал з питань правової інформатики, інформаційного права безпеки*. «Правова інформатика». Київ : ПанТот, 2011. № 1. 12 с.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

CURRENT ISSUES OF SYSTEMATIZATION OF ADMINISTRATIVE LEGISLATION OF UKRAINE

Муза О.В., д.ю.н., с.н.с.,

професор кафедри публічного та міжнародного права

Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут

Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана»

Сучасний розвиток галузі адміністративного права України супроводжується активним збільшенням адміністративно-правових норм, постійним переглядом підзаконних нормативно-правових актів, запровадженням нових адміністративно-правових галузевих інститутів. Цей процес обумовлює потребу у здійсненні ревізії системи адміністративного законодавства України з метою упорядкування та ефективного регулювання адміністративно-правових відносин.

У науці адміністративного права відсутні єдині теоретико-методологічні підходи до розуміння категорії «адміністративне законодавство», його систематизації, зокрема процесу кодифікації. Загалом варто стверджувати про необхідність розробки нового концептуального документу з ключових питань структури та рівності адміністративного законодавства України.

Ключовим законодавчим актом адміністративного законодавства України в кінцевому результаті процесу його систематизації має стати Адміністративний кодекс як базовий кодифікований акт, що врегульовуватиме загальні питання адміністративно-правового регулювання. Доцільність його розробки та прийняття обґрунтовано Концепцією адміністративної реформи в Україні, аксіологічні ідеї якої до сих пір залишаються бути актуальними для науки адміністративного права та практики публічного управління.

Автором зроблено висновок, що на доктринальному рівні необхідно сформулювати нові концептуальні положення перспективного розвитку адміністративного законодавства України. Процес систематизації адміністративно-правових норм має бути всеохоплюючим та враховувати сучасний стан розвитку адміністративно-правової галузі. На першому етапі підготовки Адміністративного кодексу має з'явитися кодифікований акт, предмет якого повинен охоплювати загальне адміністративно-правове регулювання. На другому етапі – необхідно реалізувати спробу об'єднати основоположні акти адміністративного законодавства України в єдиний кодифікований акт з метою системного правового регулювання матеріальних, процедурних та процесуальних відносин, що охоплюються предметом адміністративного права України.

Ключові слова: адміністративне законодавство, систематизація, кодифікація, кодекс, нормотворчість.

The modern development of administrative law in Ukraine is accompanied by an active increase in administrative and legal norms, a constant revision of subordinate legal acts, and the introduction of new administrative and legal branch institutes. This process determines the need to revise the system of administrative legislation of Ukraine with a view to streamlining and effectively regulating administrative and legal relations.

The science of administrative law lacks unified theoretical and methodological approaches to understanding administrative legislation, its systematisation, including the process of codification. In general, there is a need to develop a new conceptual document on the key issues of structure and equality of administrative legislation of Ukraine.

The key legislative act of administrative legislation of Ukraine, as a result of its systematisation, should be the Administrative Code as a basic codified act that will regulate general issues of administrative and legal regulation. The expediency of its development and adoption is substantiated by the Concept of Administrative Reform in Ukraine, the axiological ideas of which are still relevant for the science of administrative law and public administration practice.

The author concludes that at the doctrinal level it is necessary to formulate new conceptual provisions for the prospective development of administrative legislation of Ukraine. The process of systematisation of administrative and legal norms should be comprehensive and take into account the current state of development of the administrative and legal law. At the first stage of preparation of the Administrative Code, a codified act should appear, the subject of which should cover general administrative and legal regulation. At the second stage, it is necessary to implement an attempt to consolidate the fundamental acts of administrative legislation of Ukraine into a single codified act with a view to systematic legal regulation of material, procedural and processual relations covered by the subject matter of administrative law of Ukraine.

Key words: administrative legislation, systematisation, codification, code, rulemaking.

Постановка проблеми. Доктринальне підґрунтя розвитку адміністративного права України ґрунтується на теоретичних положеннях сутності його принципів і категорій, формально-юридичних зв'язків між науковими концепціями адміністративно-правового регулювання.

У монографічних наукових дослідженнях завжди приділяється увага ефективності норм адміністративного законодавства України. Про необхідність прикладного зв'язку між науковими дослідженнями і законотворчістю неодноразово наголошувалося в юридичній науці, проте практичне втілення наукових пропозицій потребує врахування вимог і потреб правової практики, плану законопроектної роботи Верховної Ради України, стану реалізації державних політик у різних сферах суспільного розвитку, судової практики тощо.

Категорія «адміністративне законодавство» відіграє подвійну роль у доктрині адміністративного права. Так, адміністративне законодавство складає сукупність актів, в яких формалізовано норми регулювання адміністративних відносин. Разом з тим, зміст і система адміністративного законодавства України впливає на теоретичне обґрун-

тування сучасного адміністративного права з огляду на існуючі невирішені проблеми даної галузі. Наприклад, можна вести мову про визначення предмета адміністративного права, обґрунтування системи адміністративного права, чітке розмежування матеріального, процедурного та процесуального аспектів адміністративно-правового регулювання. Крім цього варто підкреслити, що відсутність єдиних критеріїв визначення Особливої частини адміністративного права (особливого адміністративного права) потребує структурно-предметної оцінки адміністративного законодавства України, оскільки визначення адміністративного права як галузі права і, як галузі законодавства різняться.

Метою цієї статті є визначення актуальних питань та напрямів систематизації адміністративного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Систематизація адміністративного законодавства України нерозривно пов'язана із загальнотеоретичними уявленнями про нормотворчість. Сарибасєва Г. М. зауважує, що «як правило, напрацювання фахівців з адміністративного права, коли йдеться про

нормотворчість та про систематизацію галузевого законодавства, ніколи не поєднують ці процеси. Традиційним для науки адміністративного права в Україні став розгляд окремо особливостей нормотворчості, окремо особливостей систематизації галузевого законодавства» [1, с. 21].

Питання систематизації адміністративного законодавства України залишається актуальним напрямом розвитку адміністративного права.

Власне сама категорія «адміністративне законодавство» потребує наукової оцінки з точки зору існуючої проблеми системи адміністративного права. У даній статті висвітлюються актуальні питання систематизації адміністративно-правових норм. Стан підзаконних нормативно-правових актів, що також належать до адміністративного законодавства України, потребує проведення окремого аналізу. Варто також погодитися з тим, що «для сучасних адміністративно-правових досліджень навряд чи правильним буде застосовувати поняття «законодавство» у вузькому значенні та обмежитись лише класифікацією законів України, які регламентують суспільні відносини, що становлять предмет адміністративного права. Рекомендовано приділити увагу також нормативно-правовим актам органів та посадових осіб місцевого самоврядування та іншим документам. Застосування поняття «законодавство» у широкому розумінні, тобто не тільки як сукупності законів України, ставить питання визначення кола тих нормативно-правових актів які будуть охоплюватись цим поняттям» [2, с. 52].

У Концепції адміністративної реформи 1998 року визначено систематизацію адміністративного законодавства ключовим елементом ефективного правового супроводження змін в сфері адміністративно-правового регулювання.

Варто нагадати, що процес систематизації адміністративного законодавства планувалося провести у формі поетапної кодифікації за окремими сферами та інститутами адміністративно-правового регулювання. Так, «кожний етап цього процесу мав завершитися підготовкою окремих частин майбутнього узагальнюючого Адміністративного кодексу України у вигляді відповідних томів (або «книг»), що повинні мати кодифікований характер і можуть називатися відповідними «Кодексами». Орієнтовна структура (з урахуванням черговості прийняття) Адміністративного кодексу повинна включати: 1) Кодекс про адміністративні проступки; 2) Адміністративно-процесуальний кодекс; 3) Адміністративно-процедурний (процедуральний) кодекс; 4) Кодекс загальних правил поведінки державних службовців, а також деякі інші кодифіковані акти. Більш детальне обґрунтування структури Адміністративного кодексу, етапності його розробки й прийняття потребує підготовки окремої науково-практичної концепції з цих питань» [3].

Гетьман Є. А. визначає кодифікацію адміністративного законодавства як «форму систематизації, яка здійснюється у процесі законотворчої діяльності, результатом чого має стати прийняття нового кодифікаційного акта (Адміністративного кодексу України)» [4, с. 99].

У Законі України «Про правотворчу діяльність» поняття кодексу визначено як «закон, який створений шляхом систематизації норм права, містить загальні засади, на підставі яких комплексно регулює однорідну сферу суспільних відносин, забезпечуючи стабільність правового регулювання» (ч. 1 ст. 11). Крім цього, цей Закон зобов'язує розробляти концепцію проекту кодексу (абз. 1 ч. 2 ст. 27) [5].

Оцінка реалізації положень Концепції адміністративної реформи дає підстави вилести наступні тези.

1. Ідея прийняття Адміністративного кодексу видається найбільш ефективним способом кодифікації загальних положень адміністративного права.

Адміністративне право є провідною галуззю національної правової системи України, при цьому не має до сих пір врегульованих на законодавчому рівні визначення основних категорій адміністративного права, принципів

публічного управління та адміністративних правовідносин, загального регулювання правового статусу суб'єктів адміністративного права, компетенційної характеристики суб'єктів публічної адміністрації (суб'єктів владних повноважень), сутності адміністративних повноважень, адміністративного розсуду та адміністративного правонаступництва, порядку делегування владних повноважень, законодавчого визначення адміністративно-правових режимів та інших питань загального адміністративного права. Мабуть лише завдяки окремим положенням, які містяться у Кодексі адміністративного судочинства України (далі – КАСУ), законах України «Про державну службу», «Про адміністративні послуги», «Про адміністративну процедуру», «Про доступ до публічної інформації» тощо в управлінській діяльності є законодавчо передбачені можливості застосування основоположних категорій адміністративного права і при цьому не без останньої ролі та впливу висновків адміністративно-правової доктрини. З іншої сторони, такий стан законодавчої неврегульованості має і зворотній ефект щодо розуміння положень та категорій загального адміністративного права.

Питання Адміністративного кодексу на теперішній час не вважається першочерговим при розгляді проблем систематизації адміністративного законодавства України. Представники адміністративно-правової науки переконують у тому, що об'єктивно сформувати концепцію та структуру проекту Адміністративного кодексу вкрай складно з огляду на достатньо велику кількість адміністративно-правових норм. З цим можна погодитися, але частково. Як контраргумент, можна навести приклад підготовки Закону України «Про адміністративну процедуру», який спочатку вважався складною реальністю адміністративно-процедурного регулювання, однак визначений підхід щодо одночасного застосування цього Закону та спеціального адміністративного процедурного законодавства через обов'язкове застосування принципів, категорій і правил загальної адміністративної процедури дало можливість дійти компромісу щодо існування цього базового законодавчого акта. Тому ідеї, принципи та категорії загального адміністративного права повинні бути відображені в Адміністративному кодексі. Це сприятиме подальшому розвитку науки адміністративного права, узагальненню існуючих теоретичних положень, формування об'єднуючих підходів серед різних адміністративно-правових наукових шкіл.

У контексті розробки та прийняття у майбутньому єдиного Адміністративного кодексу пропонується провести спеціальну (інституційну) кодифікацію адміністративно-правових норм. Так, «...після впорядкування окремих інститутів та підгалузей адміністративного законодавства можливим стане проведення загальної кодифікації адміністративного законодавства і створення всеохоплюючого кодексу кодексів. Безперечно, що підготовка єдиного кодифікаційного акта адміністративного законодавства – завдання не просте та досить далекої перспективи, але воно уявляється цілком реальним, доцільним і корисним. Розробка єдиного Адміністративного кодексу України можлива лише після завершення адміністративної реформи та прийняття значної кількості нормативних актів...» [4, с. 100].

Петков С. В. пропонує власні поетапні кроки систематизації адміністративного законодавства України, які варті уваги науковців:

1-й етап – систематизація законодавства, що включає в себе такі кроки: моніторинг законодавства, трансфер норм (мається на увазі приведення законодавства згідно з нормами проектувальної техніки до належного стану, з мінімальним використанням бланкетних та відсилних норм до інших галузей законодавства);

2-й етап – кодифікація законодавства, що включає в себе такі кроки: удосконалення комунікативних кодексів, включення прийнятих законів до вже існуючих кодифікованих актів; створення нових регулятивних законів,

кодифікація існуючих правил, норм, приписів, стандартів, що регулюють суспільно-економічну сферу в одному комунікативному нормативно-правовому акті;

3-й етап – оптимізація законодавства, що включає в себе такі роки: поліпшення процесуального законодавства, внесення змін до законодавства про адміністративні провадження у справах про проступки; оптимізація процесуальних кодексів, конкретизація та спрощення процедур у провадженнях у справах про проступки, підвищення відповідальності посадових осіб за прийняті рішення, усунення протиріч між кодексами, що регулюють процес;

4-й етап – стандартизація законодавства, що включає в себе такі кроки: інтеграція всієї української правової системи до світової, імплементація норм міжнародних нормативно-правових актів до оновлених комунікативних кодексів згідно із сучасними реаліями, внесення змін та доповнень до законів України з урахуванням світових стандартів, міжнародних договорів, пактів та угод; новелізація законодавства на основі поєднання теоретичних надбань та передового практичного досвіду, розробка та прийняття нових кодексів, законів та підзаконних актів відповідно до європейських стандартів [5, с. 9–10].

2. Реалізація завдань з поетапної кодифікації адміністративного законодавства в Україні відбулася наступним чином:

у 2005 році було прийнято КАСУ, який на законопроектному етапі називався Адміністративно-процесуальним кодексом;

у 2015 році з'явився новий Закон України «Про державну службу»;

у 2022 році було прийнято Закон України «Про адміністративну процедуру», який визначив принципи і правила загальної адміністративної процедури; на жаль кодифікувати усі спеціально-правові норми адміністративної процедури вдалося вкрай складно.

3. Про необхідність оновлення адміністративно-деліктного законодавства України неодноразово наголошувалося в адміністративно-правовій науці. Робота з підготовки та адвокації цього кодифікованого акта з певними перервами у часі триває з початку 2000-х років, однак так і не досягла свого результату. У цьому є певна схожість з історією прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру».

У 2024 році у Верховній Раді України було зареєстровано новий текст проекту Кодексу про адміністративні проступки (реєстр. № 11386). Як випливає із пояснювальної записки, основними новаціями цього проекту є: об'єднання в КУАП всіх норм, які передбачають склади адміністративних проступків; вилучення зі сфери адміністративного деліктного законодавства правопорушень, які мають цивільно-правовий характер або є предметом розгляду адміністративних судів; розмежування кримінальних та адміністративних правопорушень; визнання суб'єктами вчинення адміністративних проступків фізичних та юридичних осіб; зміна підходів до визначення вини; запровадження презумпції невинуватості у справах про адміністративні проступки; наповнення новим змістом принципу законності, згідно з яким особи підлягатимуть відповідальності за порушення правил, вимог, режимів, лімітів, порядків, нормативів, норм, технологій, строків, обмежень, передбачених цим Кодексом, які встановлені виключно на

підставі закону України; впорядкування системи суб'єктів притягнення до відповідальності; оновлення переліку адміністративних стягнень та інших правових наслідків вчинення адміністративних проступків [6].

Слушним є висновок вчених про те, що «для проведення дерадіанізації законодавства України недостатньо замінити КУАП на КУАП, бо від зміни назв радянська сутність закону не змінюється, а потрібно провести скрупульозну роботу, щодо трансферу норм до базових кодексів і законів України, розробка Кодексу проваджень щодо проступків, проведення подальшої кодифікації нормативних актів в різних суспільно-економічних сферах у відповідності з вимогами сьогодення та для забезпечення подальшого руху нашої держави європейським курсом» [7, с. 93]. З цим варто погодитися у тій частині, що новий проект Кодексу про адміністративні проступки хоча й приводить до відповідності категорії адміністративно-деліктного законодавства, але чи змінює цей проект уявлення про призначення та мету адміністративної відповідальності як виду юридичної відповідальності?

4. Концепція адміністративної реформи абсолютно не передбачала, яким чином має відбуватися систематизація норм адміністративного законодавства України, що регулюють суспільні відносини, які включені до Особливої частини адміністративного права (Особливого адміністративного права). Зазначене питання є вкрай назрілим та методологічно впливає на подальший доктринальний розвиток адміністративного права України. З огляду на невирішеність систематики Особливої частини адміністративного права є вкрай складною справою визначити конкретні цілі та результати систематизації адміністративно-правових норм різних сфер публічного адміністрування. Не виключено, що саме кодифікація може виступити найбільш ефективним способом систематизації. Як приклад, наразі ведеться активна робота з розробки Містобудівного кодексу України. Таким шляхом може піти законодавець, систематизуючи й інші адміністративно-правові норми Особливої частини адміністративного права. Разом з тим, чи вдасться у такому разі методологічно зберегти цілісність та єдність Особливого адміністративного права?

Висновки. Таким чином, на доктринальному рівні необхідно сформулювати нові концептуальні положення перспективного розвитку адміністративного законодавства України.

Процес систематизації адміністративно-правових норм має бути всеохоплюючим та враховувати сучасний стан розвитку адміністративно-правової галузі.

Кодифікація адміністративного законодавства України як основна форма систематизації все ж таки повинна завершитися розробкою та прийняттям Адміністративного кодексу. На першому етапі такої кодифікації має з'явитися кодифікований акт, предмет якого повинен охоплювати загальне адміністративно-правове регулювання. На другому етапі кодифікації адміністративного законодавства України необхідно за прикладом Цивільного кодексу України реалізувати спробу об'єднати основоположні акти адміністративного законодавства України в єдиний кодифікований акт з метою системного правового регулювання матеріальних, процедурних та процесуальних відносин, що охоплюються предметом адміністративного права України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сарибаєва Г. М. Систематизація адміністративного законодавства України та нормотворчість. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 6. Том 3. С. 21-24.
2. Головки К. До питання визначення поняття «адміністративне законодавство України». *Юридичний вісник*. 2021. № 3. С. 49-54.
3. Концепція адміністративної реформи в Україні 1998 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>
4. Гетьман Є. А. Кодифікація адміністративного законодавства України: загальна характеристика, історичні етапи, види. *Право та інновації*. 2017. № 1 (17). С. 97-102.
5. Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 року № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>
6. Петков С. В. Систематизація та кодифікація законодавства: концептуальний вимір. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля*. 2020. № 1(1). С. 6-11.
7. Проект Кодексу про адміністративні проступки від 28.06.2024 року № 11386. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44507>
8. Пектов В., Петков С. Рекодифікація Кодексу України про адміністративні правопорушення в умовах дерадіанізації українського права. *Публічне право*. 2022. № 4 (48). С. 88-94.

СУБ'ЄКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ**SUBJECTS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE DEVELOPMENT OF ELECTRONIC GOVERNMENT IN UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION****Оксютенко К.В., докторант***Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України*

Наукова публікація присвячена дослідженню системи суб'єктів адміністративно-правового регулювання розвитку електронного урядування в Україні в умовах європейської інтеграції.

Зазначається, що адміністративно-правове регулювання розвитку електронного урядування здійснюється на підставі Конституції та законів України, а також міжнародно-правових актів, ратифікованих Верховною Радою України. Ключовими суб'єктами вказаної діяльності є Кабінет Міністрів України, Міністерство цифрової трансформації України та Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України. До прикладу – розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 року № 1467-р схвалена Стратегія здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року.

Водночас, у відповідності до Положення про Міністерство цифрової трансформації України, Мінцифри є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики: у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій та технологій, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, інформатизації; у сфері впровадження електронного документообігу; у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян; у сферах відкритих даних, публічних електронних реєстрів; у сфері надання електронних та адміністративних послуг; у сферах електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг тощо.

Пропонується розширити повноваження Міністерства цифрової трансформації України у сфері координації діяльності інших органів публічної адміністрації щодо переведення їх на електронний документообіг, розширення переліку адміністративних послуг, які можуть надаватися в режимі онлайн. З цією метою пропонується внести зміни до чинного законодавства, зокрема Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», якими передбачити, що в паперовій формі документи виготовляються (видаються) у виключних випадках, прямо передбачених законами України. Відповідно, на Мінцифри доцільно покласти обов'язок здійснювати моніторинг щодо виявлення фактів виготовлення (видання) органами публічної адміністрації документів у паперовій формі у випадках, не передбачених законами України. Крім того, доцільно встановити адміністративну відповідальність за виготовлення (видання) паперових документів у випадках, не передбачених законами України.

Ключові слова: електронне урядування, суб'єкти, органи публічної адміністрації, цифровізація, діловодство, координація, адміністративні послуги, євроінтеграція, інформаційні технології, відповідальність.

The scientific publication is devoted to the study of the system of subjects of administrative and legal regulation of the development of electronic governance in Ukraine in the conditions of European integration.

It is noted that the administrative and legal regulation of the development of electronic governance is carried out on the basis of the Constitution and laws of Ukraine, as well as international legal acts ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine. The key subjects of this activity are the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Ministry of Digital Transformation of Ukraine. For example, the Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 17, 2021 No. 1467 approved the Strategy for the Implementation of Digital Development, Digital Transformations and Digitalization state finance management systems for the period up to 2025.

At the same time, in accordance with the Regulation on the Ministry of Digital Transformation of Ukraine, the Ministry of Digitization is the main body in the system of central executive bodies, which ensures the formation and implementation of state policy: in the areas of digitalization, digital development, digital economy, digital innovations and technologies, e-government and electronic democracy, development of information society, informatization; in the field of implementation of electronic document management; in the field of development of digital skills and digital rights of citizens; in the areas of open data, public electronic registers; in the field of providing electronic and administrative services; in the fields of electronic identification and electronic trust services, etc.

It is proposed to expand the powers of the Ministry of Digital Transformation of Ukraine in the field of coordinating the activities of other public administration bodies regarding their transfer to electronic document circulation, expanding the list of administrative services that can be provided online. For this purpose, it is proposed to make changes to the current legislation, in particular the Law of Ukraine «On Electronic Documents and Electronic Document Management», which would provide that documents are produced (issued) in paper form in exceptional cases directly provided for by the laws of Ukraine. Accordingly, it is expedient to entrust the Ministry of Digitization with the duty to monitor the detection of facts of production (issuance) of documents in paper form by public administration bodies in cases not provided for by the laws of Ukraine. In addition, it is advisable to establish administrative responsibility for the production (issuance) of paper documents in cases not provided for by the laws of Ukraine.

Key words: electronic governance, subjects, public administration bodies, digitalization, record keeping, coordination, administrative services, European integration, information technologies, responsibility.

Актуальність теми. Адміністративно-правове регулювання розвитку електронного урядування в Україні здійснюється на рівні підзаконних (відомчих) нормативно-правових актів, які приймаються на підставі, на виконання та у відповідності до Конституції та законів України. В законах, які характеризуються особливою процедурою прийняття та внесення змін, неможливо врегулювати всі аспекти суспільних відносин у сфері цифровізації публічного управління, тому за допомогою нормотворчої діяльності Президента, Кабінету Міністрів України, а також окремих міністерств та інших центральних органів виконавчої влади здійснюється оперативне вирішення актуальних питань у вказаній сфері суспільних відносин.

В умовах європейської інтеграції адміністративно-правове регулювання розвитку електронного урядування дозволяє адаптувати національне законодавство до права ЄС на всіх рівнях ієрархії нормативно-правових актів.

Особливої актуальності відомча нормотворчість у сфері адміністративно-правового регулювання розвитку електронного урядування набуває у умовах воєнного стану, коли зовнішні загрози вимагають від органів публічної адміністрації оптимізації власної управлінської діяльності, скорочення витрат на паперовий документообіг та інші матеріально-технічні засоби здійснення «традиційного» (без використання інформаційних технологій) урядування.

Вищезазначене обумовлює теоретичну та практичну значимість проведення окремого дослідження системи суб'єктів адміністративно-правового регулювання розвитку електронного урядування в Україні в умовах європейської інтеграції.

Різні аспекти адміністративно-правового забезпечення електронного урядування завжди були в центрі уваги науковців. Із останніх наукових праць, пов'язаних із темою даної публікації слід виділити роботи А. Барікової, Д. Біленької, М. Бабик, О. Берназюка, В. Бевзенка, М. Віхляєва, О. Гунбіної, П. Клімушина, Т. Ковальової, О. Комарова, А. Краковської, М. Комзюка, Т. Коломоєць, В. Курила, А. Омельченка, М. Серебра, Р. Стефанчука, В. Пилипчука, І. Тищенкої, В. Цимбалюка, С. Чукут та інших науковців.

Проте система суб'єктів адміністративно-правового регулювання розвитку електронного урядування в Україні в умовах європейської інтеграції ще не була предметом окремого наукового аналізу, що актуалізує підготовку даної публікації.

Постановка завдання. Метою наукової публікації є дослідження системи суб'єктів адміністративно-правового регулювання розвитку електронного урядування в умовах європейської інтеграції з метою формулювання пропозицій щодо удосконалення чинного національного законодавства та юридичної практики у вказаній сфері суспільних відносин.

Методологія публікації включає філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи дослідження. Так, серед філософських методів дослідження більшою мірою використовуються закони, прийоми та принципи діалектики (єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні тощо). Серед загальнонаукових підходів використовуються прийоми логіки (аналіз, синтез, дедукція та індукція), системний та структурно-функціональний методи. Серед спеціально-юридичних методів більшою мірою використовується метод юридичної догматики (як похідний від аксіоматичного методу), а також метод юридичного моделювання.

Також в процесі підготовки даної публікації використовувались такі загальновідомі наукові підходи як синергетичний, антропоцентричний, цивілізаційний, телеологічний тощо.

Результати дослідження. Сучасна система органів публічної адміністрації організована у чіткій відповідності до Конституції України, законів України «Про Кабінет Міністрів України», «Про центральні органи виконавчої влади», «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні» тощо.

У відповідності до загальнодержавної Концепції розвитку електронного урядування в Україні, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р., розвиток електронного урядування визначено одним з першочергових пріоритетів реформування системи державного управління. Також у рамках реалізації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Україна має забезпечити комплексний розвиток електронного урядування відповідно до європейських вимог [1].

Також у вказаній Концепції зазначено, що електронне урядування – це форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян [1].

Крім того, в Концепції розвитку електронного урядування в Україні наголошується на тому, що з огляду на

міжнародний досвід розвиток електронного урядування є одним з основних факторів забезпечення успішності реформування та підвищення конкурентоспроможності країни. Реформа будь-якої галузі в сучасних умовах спрямована на широке використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій для досягнення необхідного рівня ефективності та результативності. Адже саме інструменти е-урядування здатні забезпечити значне покращення якості обслуговування фізичних і юридичних осіб та підвищення відкритості, прозорості та ефективності діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Крім того, запровадження електронного урядування є базовою передумовою для розбудови в Україні ефективних цифрової економіки і цифрового ринку та його подальшої інтеграції до єдиного цифрового ринку ЄС (EU Digital Single Market Strategy) [1].

Електронний документообіг в органах публічної адміністрації регламентовано Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг» [2] та постановою Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 55 «Деякі питання документування управлінської діяльності». Останньою затверджено «Типову інструкцію з діловодства в міністерствах, інших центральних та місцевих органах виконавчої влади», «Типову інструкцію з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну», а також «Регламент організації взаємодії органів виконавчої влади в електронній формі» [3].

Так, у відповідності до п. 2 Типової інструкції з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну, основна форма провадження діловодства в установах є електронна. Документування управлінської інформації в установах здійснюється в електронній формі із застосуванням кваліфікованого електронного підпису, кваліфікованої електронної печатки та кваліфікованої електронної позначки часу, крім випадків наявності обґрунтованих підстав для документування управлінської інформації у паперовій формі, якими визнаються: документи, що містять інформацію з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом; електронні документи, що не можуть бути застосовані як оригінал згідно з вимогами закону; документи, вимога щодо опрацювання яких у паперовій формі встановлена актами Кабінету Міністрів України [3].

Таким чином, в Інструкції чітко зазначено, що основною формою провадження діловодства в органах публічної адміністрації є електронна форма, яка повинна застосовуватись за замовченням, і тільки у виключних випадках, прямо передбачених чинним законодавством, суб'єкти владних повноважень мають роздруковувати та підписувати паперовий варіант документа.

Вказана Інструкція поширюється на всі електронні документи, що створюються, відправляються або одержуються Секретаріатом Кабінету Міністрів України, центральними органами виконавчої влади, їх територіальними органами, місцевими органами виконавчої влади, підприємствами, установами, організаціями, що належать до сфери управління центральних або місцевих органів виконавчої влади [3].

Також до правової основи розвитку електронного урядування слід віднести закони України «Про інформацію», «Про Національну програму інформатизації», «Про електронні комунікації», «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України», «Про обов'язковий примірик документів», «Про адміністративні послуги», «Про адміністративну

процедуру», «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», «Про цифровий контент та цифрові послуги», «Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу «Цифрова Європа» (2021–2027)».

Так, у відповідності до ст. 3 Закону України «Про Національну програму інформатизації», Національна програма інформатизації спрямована на забезпечення:

- розробки, впровадження та застосування інформаційно-комунікаційних технологій у державному управлінні, місцевому самоврядуванні та суспільному житті (передбачена цифровізація як публічно-правових відносин, так і приватно-правових);

- реалізації та впровадження заходів, спрямованих на розвиток електронного урядування та електронної демократії (розвиток електронного урядування фактично є пріоритетним напрямом цифровізації);

- створення та розвитку системи державних інформаційних ресурсів (оцифровані бази даних, державні реєстри повинні максимально спростити доступ громадян до публічної інформації);

- рівного доступу до інформаційно-комунікаційних технологій та підвищення рівня освіченості громадян з питань інформаційно-комунікаційних технологій (цифрова освіта має стати основною складовою як середньої, так і вищої освіти);

- удосконалення процедури надання публічних (електронних публічних) послуг (цифровізація процедур надання адміністративних послуг повинна мінімізувати людський чинник та, відповідно, усунути корупційні фактори);

- організації інформаційної взаємодії державних органів та органів місцевого самоврядування за допомогою електронного документообігу (повний перехід на електронний документообіг є стратегічною метою органів публічної адміністрації, що дозволить значною мірою економити бюджетні кошти, які наразі витрачаються на забезпечення паперового документообігу);

- створення систем інформаційної та аналітичної підтримки діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування (ключову роль в цій сфері відіграє Міністерство цифрової трансформації України);

- підвищення ефективності вітчизняного виробництва шляхом використання інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій (Україна повинна стати флагманом у сфері використання штучного інтелекту в процесі виробництва товарів та надання послуг);

- створення умов для розвитку господарської діяльності у сфері інформатизації (передбачає підтримку національних стартапів як з боку органів публічної адміністрації, так і з боку європейських та інших міжнародних інституцій) [4].

Серед підзаконних нормативно-правових актів, якими врегульовано питання розвитку електронного урядування в Україні, слід відзначити наступні: постанову Кабінету Міністрів України від 30 січня 2019 р. № 56, якою затверджені Засади реалізації органами виконавчої влади принципів державної політики цифрового розвитку (програмний документ, що визначає пріоритетні напрями цифровізації публічного управління та інших суспільних відносин) [5]; розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1467-р, яким схвалена Стратегія здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року (визначає пріоритетні напрями цифровізації бюджетних відносин) [6]; розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1353-р, яким схвалена Стратегія цифрової трансформації соціальної сфери (визначає пріоритетні напрями цифровізації соціальної політики держави, зокрема, системи соціального захисту населення) [7]; розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 167-р,

яким схвалена Концепція розвитку цифрових компетентностей (передбачає способи підвищення якості підготовки працівників для створення можливості модернізації економіки країни відповідно до сучасних вимог) [8]; розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р, яким схвалена Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні (визначає пріоритетні напрями використання технології штучного інтелекту в процесі здійснення публічного управління та в інших сферах суспільних відносин) [9].

Так, згідно із Концепцією розвитку штучного інтелекту в Україні, впровадження інформаційних технологій, частиною яких є технології штучного інтелекту, є невід'ємною складовою розвитку соціально-економічної, науково-технічної, оборонної, правової та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення [9]. Таким чином, технології штучного інтелекту повинні стати основним інструментом удосконалення механізму публічного управління найбільш важливими сферами суспільних відносин.

Правовою основою для публічного адміністрування та розвитку електронного урядування є також Положення про Міністерство цифрової трансформації України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856 [10].

Так, у відповідності до вказаного Положення Мініцифри є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики: у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій та технологій, робототехніки та роботизації, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства; у сфері надання електронних та адміністративних послуг; у сферах електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг; у сферах відкритих даних, публічних електронних реєстрів, розвитку електронних інформаційних ресурсів, електронних комунікацій, розвитку інфраструктури широкосмугового доступу до Інтернету, електронної комерції та бізнесу; у сфері впровадження електронного документообігу; у сфері хмарних послуг; у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян; у сфері розвитку IT-індустрії; у сфері розвитку та функціонування правового режиму Дія Сіті [10].

Таким чином, Міністерство цифрової трансформації України є ключовим суб'єктом публічного адміністрування у сфері розвитку електронного урядування в Україні.

Так, у відповідності до п. 4 Положення про Міністерство цифрової трансформації України, Мініцифри здійснює заходи щодо створення та забезпечення функціонування: Національної веб-платформи центрів надання адміністративних послуг; Єдиного державного веб-порталу електронних послуг; системи електронної взаємодії органів виконавчої влади; інтегрованої системи електронної ідентифікації; Єдиної інформаційної системи обліку Національної програми інформатизації; системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів «Трембіта»; єдиного державного веб-порталу відкритих даних; онлайн-платформи взаємодії органів виконавчої влади з громадянами та інститутами громадянського суспільства; єдиного державного веб-порталу цифрової освіти; державного веб-порталу правового режиму Дія Сіті (city.dia.gov.ua), реєстру Дія Сіті; веб-порталу «Дія. Цифрова громада»; державної платформи стану розвитку широкосмугового доступу до Інтернету (broadband.gov.ua) [10].

Крім того, Мініцифри розробляє нормативно-технічну документацію щодо цифрових трансформацій; вживає організаційних заходів щодо оптимізації процедур надання публічних (електронних публічних) послуг, зокрема щодо переведення публічних послуг в електронну форму; розробляє пропозиції щодо визначення основних напрямів розвитку системи надання публічних (електро-

них публічних) послуг, зокрема адміністративних послуг, здійснює заходи з її реформування; формує та веде Реєстр адміністративних послуг; сприяє розвитку мережі центрів надання адміністративних послуг, формує пропозиції щодо надання державної підтримки (у тому числі фінансової) такому розвитку; виконує функції Генерального державного замовника Національної програми інформатизації та інших державних програм цифровізації; проводить цифрову експертизу та готує відповідні висновки до проектів відповідних актів Кабінету Міністрів України, міністерств та інших органів виконавчої влади; здійснює визначені законом повноваження у сфері публічних електронних реєстрів; проводить погодження в порядку, встановленому законодавством, призначення керівника з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій або цифровізації органу виконавчої влади (CDTO) [10].

Також Мінцифри сприяє впровадженню у державних органах та органах місцевого самоврядування технологій цифрових трансформацій; здійснює у межах повноважень заходи щодо впровадження та функціонування електронного документообігу; координує діяльність органів, що утворили центри надання адміністративних послуг, з питань підвищення рівня якості надання електронних адміністративних послуг, розвитку електронної інформаційної взаємодії таких центрів із суб'єктами надання адміністративних послуг, розширення функцій центрів надання цифрових адміністративних послуг та переліку зазначених послуг, які надаються через них; здійснює моніторинг якості надання електронних адміністративних послуг; координує діяльність міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, місцевих держадміністрацій, а також державних підприємств, установ, організацій та державних господарських об'єднань, навчальних закладів з питань, що належать до компетенції Міністерства цифрової трансформації України, надає їм необхідну методичну допомогу; проводить засобами Єдиного державного веб-порталу електронних послуг, зокрема з використанням мобільного додатка Єдиного державного вебпорталу електронних послуг (Дія), опитування щодо ініціатив, спрямованих на вирішення питань державного управління у різних сферах суспільного життя [10].

У сфері євроінтеграції Мінцифри організовує та координує діяльність органів виконавчої влади, пов'язану з інтеграцією України до Єдиного цифрового ринку ЄС (EU Digital Single Market), а також участю України у програмах Європейського Союзу щодо цифрового співробітництва, зокрема у Програмі ЄС «Цифрова Європа» (Digital Europe Programme); розробляє акти з метою забезпечення виконання завдань, пов'язаних з участю України у Програмі ЄС «Цифрова Європа», зокрема щодо процедури визначення кандидатур для включення у мережу Європейських цифрових інноваційних хабів (European Digital Innovation Hubs) [10].

Важливим суб'єктом правового регулювання розвитку електронного урядування є Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України.

Так, у відповідності до ст. 3 профільного закону, основними завданнями Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України є:

- участь у формуванні та реалізації державної політики у сферах електронного документообігу в інформаційно-комунікаційних системах, в яких обробляються службова інформація та державна таємниця (в частині захисту інформації державних органів та органів місцевого самоврядування), захисту критичної інформаційної інфраструктури;

- формування та реалізація державної політики у сферах криптографічного та технічного захисту інформації, кіберзахисту, поштового зв'язку спеціального призначення, урядового фельд'єгерського зв'язку, захисту державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога

щодо захисту якої встановлена законом, в інформаційних, електронних комунікаційних та інформаційно-комунікаційних системах і на об'єктах інформаційної діяльності, а також у сферах використання державних інформаційних ресурсів у частині захисту інформації, протидії технічним розвідкам, функціонування, безпеки та розвитку державної системи урядового зв'язку, Національної системи конфіденційного зв'язку, активної протидії агресії у кіберпросторі;

- реалізація державної політики щодо захисту критичної технологічної інформації, кіберзахисту об'єктів критичної інформаційної інфраструктури, здійснення державного контролю в цих сферах;

- визначення вимог до захисту критичної технологічної інформації, формування загальних вимог до кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури, ведення переліку об'єктів критичної інформаційної інфраструктури, здійснення заходів щодо його оновлення та актуалізації;

- створення та забезпечення функціонування системи активної протидії агресії у кіберпросторі, включаючи створення та забезпечення функціонування Центру активної протидії агресії у кіберпросторі;

- здійснення контролю за дотриманням вимог законодавства у сферах електронної ідентифікації, електронних довірчих послуг, захисту критичної інформаційної інфраструктури;

- забезпечення у встановленому порядку та в межах компетенції діяльності суб'єктів, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом [11].

Ключовим органом координації та контролю у сфері кібербезпеки в Україні є Національний координаційний центр кібербезпеки, Положення про який затверджено указом Президента України від 7 червня 2016 р. № 242/2016.

У відповідності до вказаного Положення, Національний координаційний центр кібербезпеки є робочим органом Ради національної безпеки і оборони України, утвореним відповідно до рішення РНБО України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України», уведеного в дію Указом Президента України від 15 березня 2016 року № 96 [12].

До завдань Національного координаційного центру кібербезпеки віднесено, у тому числі, опрацювання питань щодо визначення шляхів, механізмів та способів вирішення проблемних питань, що виникають під час реалізації державної політики у сфері забезпечення кібербезпеки; здійснення моніторингу стану розроблення та впровадження національних стандартів і технічних регламентів застосування інформаційно-комунікаційних технологій, гармонізованих зі стандартами ЄС та НАТО; удосконалення нормативно-правової бази у сфері забезпечення кібербезпеки України, зокрема правового регулювання сфер відповідальності суб'єктів сектору безпеки і оборони, які забезпечують кібербезпеку України, механізмів взаємодії між ними; участь у забезпеченні здійснення контролю за станом виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України з питань кібербезпеки держави, введених у дію указами Президента України, тощо [12].

Підсумовуючи, слід зазначити, що кожен орган публічного адміністрування є суб'єктом адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування, адже на своєму рівні суб'єкти владних повноважень здійснюють адміністрування та відповідне врегулювання локальними нормативними та правозастосовчими актами впровадження інформаційних (цифрових) технологій, електронного документообігу тощо.

З метою оптимізації такої діяльності доцільно розширити повноваження Міністерства цифрової трансформації України у сфері координації діяльності інших органів публічної адміністрації щодо переведення їх на електронний документообіг, розширення переліку адміністративних послуг, які можуть надаватися в режимі онлайн.

Зокрема, доцільно внести зміни до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», якими передбачити, що в паперовій формі документи виготовляються (видаються) у виключних випадках, прямо передбачених законами України. Відповідно, на Мінцифри доцільно покласти обов'язок здійснювати моніторинг щодо виявлення фактів виготовлення (видання) органами публічної адміністрації документів у паперовій формі у випадках, не передбачених законами України. Вказаний моніторинг можливо здійснювати засобами штучного інтелекту, які виявлятимуть факт друку на принтерах документів, які повинні виготовлятися (видаватися) виключно в електронній формі. Крім того, доцільно внести зміни до чинного Кодексу України про адміністративні правопорушення та встановити адміністративну відповідальність за виготовлення (видання) працівниками органів публічної адміністрації паперових документів у випадках, не передбачених законами України.

Висновки. Проведене дослідження системи суб'єктів адміністративно-правового регулювання розвитку електронного урядування в умовах європейської інтеграції дозволяє сформулювати висновок про те, що ключовими суб'єктами вказаної діяльності є Кабінет Міністрів України, Міністерство цифрової трансформації України та Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України.

З метою удосконалення адміністративно-правового регулювання у даній сфері суспільних відносин пропонується розширити повноваження Міністерства цифрової трансформації України у сфері координації діяльності інших органів публічної адміністрації щодо переведення їх на електронний документообіг, розширення переліку адміністративних послуг, які можуть надаватися в режимі онлайн. З цією метою доцільно внести зміни до чинного законодавства, зокрема Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», якими передбачити, що в паперовій формі документи виготовляються (видаються) у виключних випадках, прямо передбачених законами України. Відповідно, на Мінцифри доцільно покласти обов'язок здійснювати моніторинг щодо виявлення фактів виготовлення (видання) органами публічної адміністрації документів у паперовій формі у випадках, не передбачених законами України. Крім того, доцільно встановити адміністративну відповідальність за виготовлення (видання) працівниками органів публічної адміністрації паперових документів у випадках, не передбачених законами України.

Перспектива подальшого дослідження даної тематики обумовлена необхідністю дослідження зарубіжного досвіду правового регулювання суспільних відносин у сфері розвитку електронного урядування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/250287124> (дата звернення: 01.10.2024).
2. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 року № 851-IV. Дата оновлення: 31.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 01.10.2024).
3. Деякі питання документування управлінської діяльності: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 55. Дата оновлення: 05.07.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2018-п> (дата звернення: 01.10.2024).
4. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 1 грудня 2022 р. № 2807-IX. Дата оновлення: 01.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#n191> (дата звернення: 01.06.2024).
5. Деякі питання цифрового розвитку: постанова Кабінету Міністрів України від 30 січня 2019 р. № 56. Дата оновлення: 30.06.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
6. Про схвалення Стратегії здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1467-р. Дата оновлення: 11.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1467-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
7. Про схвалення Стратегії цифрової трансформації соціальної сфери: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1353-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
8. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 167-р. Дата оновлення: 03.03.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
9. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження КМУ від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. Дата оновлення: 29.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
10. Положення про Міністерство цифрової трансформації України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 р. № 856. Дата оновлення: 01.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-п#Text> (дата звернення: 07.06.2024).
11. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України: Закон України 23 лютого 2006 р. № 3475-IV. Дата оновлення: 28.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3475-15#Text> (дата звернення: 01.07.2024).
12. Про Національний координаційний центр кібербезпеки: Указ Президента України від 7 червня 2016 р. № 242/2016. Дата оновлення: 17.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/242/2016#Text> (дата звернення: 01.07.2024).

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ ПРОХОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ

THE STATE OF SCIENTIFIC RESEARCH ON PROBLEMATIK ISSUES OF MILITARY SERVICE IN UKRAINE

Піскун І.І., к.ю.н.,
старший викладач кафедри військового права
та правоохоронної діяльності
Національний університет оборони України

Чунаков Р.В., ад'юнкт кафедри військового права
та правоохоронної діяльності
Національний університет оборони України

Дана стаття присвячена сучасному стану наукової розробки дослідження проблемних питань проходження військової служби в Україні в умовах воєнного стану. У ній розглянуто адміністративне регулювання проходження військової служби у країні, загальний огляд законодавства та основні аспекти, що впливають на ефективність та боєздатність Збройних Сил України, включаючи проблеми мобілізації та комплектування особового складу.

Військова служба в Україні регулюється комплексом законодавчих та підзаконних актів, які забезпечують правові засади для організації та функціонування збройних сил, а також визначають права та обов'язки військовослужбовців. Конституція України є основоположним документом, що закріплює загальні положення щодо оборони держави та обов'язку громадян захищати її. Статті 17 та 65 Конституції визначають основні принципи та обов'язки громадян щодо оборони України зокрема, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу та покладається на Збройні Сили України. Закон України "Про військовий обов'язок і військову службу" є ключовим нормативно-правовим актом, що визначає правові засади військового обов'язку, порядок призову на військову службу, умови її проходження та звільнення з неї. Він деталізує процедури призову, умови служби за контрактом, а також положення щодо формування резерву.

На основі проведеного дослідження були зроблені висновки щодо необхідності комплексного підходу до вирішення вказаних проблем. Запропоновані рекомендації включають реформування законодавства, покращення матеріально-технічної бази та впровадження сучасних методів підготовки військовослужбовців. Ці заходи сприятимуть підвищенню боєздатності та ефективності Збройних Сил України в умовах воєнного стану.

Ключові слова: проходження військової служби в Україні, сучасний стан наукової розробки проблемних питань, мобілізація, боєздатність, закон.

This article is devoted to the current state of scientific development of the study of problematic issues of military service in Ukraine under martial law. It examines the administrative regulation of military service in the country, a general overview of the legislation and the main aspects affecting the effectiveness and combat capability of the Armed Forces of Ukraine, including the problems of mobilization and recruitment.

Military service in Ukraine is regulated by a set of laws and regulations that provide the legal framework for the organization and functioning of the armed forces, as well as define the rights and obligations of military personnel. The Constitution is the fundamental document that sets forth the general provisions on the defense of the state and the duty of citizens to protect it. Articles 17 and 65 of the Constitution define the basic principles and duties of citizens regarding the defense of Ukraine, in particular, that the protection of the sovereignty and territorial integrity of Ukraine, ensuring its economic and informational security are the most important functions of the state, the business of the entire Ukrainian people and is entrusted to the Armed Forces of Ukraine. The Law of Ukraine "On Military Duty and Military Service" is the key legal act defining the legal basis of military duty, the procedure for conscription, conditions of military service and discharge from it. It details conscription procedures, conditions of service under contract, and provisions for the formation of the reserve.

Based on the study, conclusions were drawn about the need for a comprehensive approach to solving these problems. The proposed recommendations include reforming legislation, improving the material and technical base, and introducing modern methods of training. These measures will help to increase the combat capability and effectiveness of the Armed Forces of Ukraine under martial law.

Key words: military service in Ukraine, current state of scientific research of problematic issues, mobilization, combat capability, law.

Сьогодні Україна перебуває в стані збройного конфлікту, який міжнародні чиновники називають «неоголошеною війною». Згідно з Великим тлумачним словником української мови, «неоголошена війна» означає конфлікт між державами, який не проголошується офіційно.

Тема проходження військової служби у Збройних Сил України постійно знаходиться в полі зору науковців, військових експертів що розглядають її в історичному, соціальному та адміністративному аспектах. Її розглядали такі науковці як: І. М. Половинкін, В. Т. Базарний, А. П. Медвідь, О. В. Коваль, О. І. Сивак, М. П. Думенко, О. В. Яцино та ін.

М. В. Кушнір, зокрема, досліджував питання адміністрування проходження військової служби в Збройних Сил України. Дане дослідження присвячено визначенню сутності та особливостей адміністрування проходження військової служби у Збройних Сил України та визначенню напрямів його удосконалення. У роботі автором проаналізовано наукові дослідження, що стосуються адмі-

ністрування проходження військової служби у Збройних Сил України. Автор встановив, що зазначені питання вже кілька десятиліть привертають увагу дослідників. Наголошено на тому, що категорія «проходження військової служби» викликає інтерес дослідників у галузі історичних, політичних, військових наук, науки державного управління тощо [8, с. 12].

М. В. Кушнір виокремив чотири основні напрями дослідження питань проходження військової служби у Збройних Силах України: а) в контексті публічного управління та публічного адміністрування у сфері оборони; б) в контексті військово-правових відносин; в) у контексті дослідження воєнної безпеки як складової національної безпеки; г) в контексті приватно-правових відносин, що виникають під час проходження військової служби.

В. П. Коваль розглядав питання присвячені комплексному дослідженню адміністративно-правового статусу військовослужбовців в умовах дії правового режиму воєн-

ного стану. У його роботі досліджено законодавче регулювання адміністративно-правового статусу військовослужбовців в Україні [6, с. 11].

На підставі аналізу чинного військового законодавства та практики його застосування у частині унормування питань, пов'язаних з правовим статусом військовослужбовців автор робить висновок щодо особливостей формування правового статусу військовослужбовців протягом становлення України як суверенної та незалежної держави та вказується на незавершеність цього процесу й в умовах сьогодення.

До запровадження воєнного стану Збройні Сили України були структуровані та організовані відповідно до принципів мирного часу, з чітким акцентом на звичайних військових ієрархіях та формуваннях. Військова адміністрація населених пунктів на цьому етапі формувалася переважно з військовослужбовців військових формувань відповідно до законодавства України, до складу яких входили як приватні, так і державні організації. Ця організація довоєнного стану керувалася структурованими нормативно-правовими актами, такими як Інструкція з організації обліку особового складу в системі Міністерства оборони України, яка була затверджена та зареєстрована Міністерством юстиції України 14 листопада 2022 року. Основна увага була зосереджена на підтримці готових і боєздатних сил у рамках, розроблених для мирного часу, хоча й з передбаченням потенційної ескалації [5, с. 107].

Вплив геополітичної напруженості на військову службу в Україні неможливо переоцінити, особливо враховуючи триваючий конфлікт з Росією та анексію Криму в 2014 році. Ці події викликали необхідність переоцінки військової готовності та стратегічних можливостей України. Таким чином, український уряд збільшив оборонний бюджет і прискорив модернізацію військової техніки. Крім того, було докладено спільних зусиль для зміцнення альянсів із західними країнами та Організації Північно-атлантичного договору (далі – НАТО), спрямованих на зміцнення оборонної позиції України. Геополітичний ландшафт також викликав потребу в наукових дослідженнях нових оборонних технологій і тактик, гарантуючи, що Україна залишається готовою до будь-яких потенційних загроз. Цей фокус на інноваціях означає не лише негайну готовність, але й довгострокову стійкість і адаптивність у швидко змінюваному середовищі безпеки [2].

Наукове дослідження проблем, пов'язаних із законодавчим регулюванням та забезпеченням адміністративно-правового статусу військовослужбовців в Україні, набуває особливої важливості через значні недоліки і непослідовність у цьому регулюванні. Однією з ключових проблем є відсутність систематизованих нормативно-правових актів, які б комплексно та чітко охоплювали всі аспекти цього питання. Станом на сьогодні, загальний правовий статус військовослужбовців в Україні залишається недостатньо врегульованим, що свідчить про його неповне забезпечення на законодавчому рівні.

Певні аспекти статусу військовослужбовців регламентовані у законах України, таких як «Про соціальний і правовий статус військовослужбовців та членів їхніх сімей», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про Збройні Сили України», «Про Національну гвардію України» та інші. Однак, у наукових колах, зокрема в роботах В. Й. Пашинського, неодноразово підкреслювалася необхідність ухвалення окремого Закону України «Про статус військовослужбовців». Прийняття такого закону могло б суттєво підвищити регулятивну здатність, якість та ефективність військового законодавства, а також надати додаткові нормативно-правові гарантії щодо адміністративно-правового статусу військовослужбовців.

Адміністративне регулювання проходження військової служби в Україні охоплює широкий спектр нормативно-правових актів, які визначають порядок призову, прохо-

дження служби, права та обов'язки військовослужбовців, а також дисциплінарну відповідальність.

Конституція України – основний закон, який закріплює загальні положення щодо оборони країни та обов'язку громадян щодо захисту держави (статті 17, 65) [1].

Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» визначає правові засади військового обов'язку громадян України, порядок призову на військову службу, її проходження та звільнення з неї.

Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» описує права, пільги та соціальні гарантії для ветеранів війни та учасників бойових дій. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» регламентує правовий статус військовослужбовців, їхні соціальні гарантії та захист. Закон України «Про національну безпеку України» встановлює засади національної безпеки, включаючи оборону, та ролі збройних сил у забезпеченні цієї безпеки.

Укази президента України містять конкретні розпорядження щодо призову, демобілізації, організації військової служби тощо.

Накази Міністерства оборони України визначають внутрішній порядок військової служби, статуту, інструкції та інші внутрішні нормативні акти.

Призов на військову службу відбувається відповідно до планів, затверджених Президентом України. Включає медичний огляд, психологічне тестування та професійний відбір.

Контрактна служба передбачає, що військовослужбовці можуть укладати контракти на проходження служби на різні терміни, з можливістю продовження.

Резерв формується з військовослужбовців, які пройшли службу і готові до мобілізації у разі потреби.

Військова дисципліна та відповідальність визначається статутами та іншими нормативними актами. Включає дисциплінарні стягнення за порушення службових обов'язків.

Військовослужбовці мають права на соціальне забезпечення, медичне обслуговування, житлове забезпечення, пільги для навчання, відпустки.

Окрім прав, також передбачаються обов'язки – виконання військових наказів, дотримання військової дисципліни, захист державного суверенітету та територіальної цілісності.

Адміністративне регулювання військової служби в Україні постійно вдосконалюється у відповідь на зміну безпекової ситуації та потреби збройних сил. Важливою частиною цього процесу є адаптація законодавства до стандартів НАТО, що включає модернізацію законодавчої бази та покращення умов служби для військовослужбовців.

З огляду на сучасний контекст, коли країна перебуває в умовах воєнного конфлікту та зростаючої геополітичної напруженості, виникають серйозні організаційні та правові проблеми. За словами С. Дембіцького, ці виклики вимагають підвищеної суспільної емпатії та підтримки з боку громадськості для зміцнення стійкості публічної влади. Це також передбачає посилення громадянських цінностей, які спонукають людей брати на себе відповідальність як за власне майбутнє, так і за майбутнє держави [3].

Слід зазначити, що застарілі положення законів України «Про Збройні Сили України», «Про альтернативну (невійськову) службу» та "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей" можуть створювати суттєві проблеми не лише в контексті загальних питань, але й щодо конкретних прав та обов'язків. Наприклад, можуть виникнути труднощі з реалізацією права на свободу совісті, яке включає можливість заміни військової служби на альтернативну. Як зазначає Є. І. Григоренко, відповідно до чинної Конституції України, законодавство має гарантувати право на альтернативну службу не лише

для громадян, які підлягають призову на строкову службу, але й для тих, хто вже виконує військовий обов'язок. У випадку, коли релігійні переконання з'являються під час проходження строкової військової служби, військовослужбовець має бути звільнений і, за відповідних умов, направлений на альтернативну (невійськову) службу. Для військовослужбовців за контрактом набуття релігійних переконань під час служби повинно стати підставою для розірвання контракту.

Особливої уваги заслуговує стаття 39 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», яка регламентує призов на військову службу під час мобілізації. Важливо зазначити, що ця стаття зазнала п'ять змін за останні сім років. У первинному варіанті на 1 січня 2011 року стаття 39 цього закону передбачала, що призов на військову службу у зв'язку з мобілізацією та звільнення під час демобілізації здійснюються відповідно до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». Залучення резервів під час мобілізації до виконання обов'язків у військовому резерві також регулюється окремими положеннями про проходження служби у військовому резерві.

У 2014 році статтю 39 Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу» було змінено, що виразилося у виключенні положення, яке регламентувало порядок залучення резервів до виконання обов'язків у військовому резерві під час мобілізації, визначений окремими положеннями про проходження громадянами служби у військовому резерві. Це положення згодом було знову введене до правового поля, але з певними змінами в інтерпретації.

На недосконалість чинного військового законодавства, зокрема в частині юридичної відповідальності військовослужбовців, а також на наявні правові колізії та прогалини, звертає увагу В. Ф. Корж. Він підкреслює необхідність розробки та ухвалення Дисциплінарного кодексу військовослужбовців України, який би визначав діяння, що є адміністративними правопорушеннями. Такі пропозиції є важливими для вдосконалення адміністративно-правового статусу військовослужбовців, оскільки юридична відповідальність має значний вплив на процес проходження військової служби, особливо в умовах особливого періоду та воєнного стану [10, с. 294].

Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» № 44, ст. 416 є одним із ключових нормативно-правових актів, що регулюють процес мобілізації та підготовки до неї в Україні. Цей закон визначає порядок організації та проведення мобілізації, а також права та обов'язки громадян і органів державної влади під час мобілізаційних заходів.

Закон дає чітке визначення мобілізації як сукупності заходів, що здійснюються в державі з метою переведення економіки, органів влади, підприємств, установ та громадян на військовий режим в умовах воєнного часу.

Громадяни, які підпадають під мобілізацію, зобов'язані з'явитися у встановлений термін до призовних дільниць або на робочі місця. За невиконання цих вимог передбачена адміністративна та кримінальна відповідальність.

Органи державної влади, місцевого самоврядування та військові адміністрації зобов'язані організовувати і проводити мобілізаційні заходи, забезпечувати громадян всім необхідним для виконання військового обов'язку.

Зміни, внесені до закону 11 квітня 2024 року, є важливими і суттєвими для подальшого вдосконалення мобілізаційних процесів в Україні.

Організація та порядок проведення мобілізаційної підготовки та мобілізації регламентуються цим Законом, а також указами Президента України та постановами Кабінету Міністрів України.

Загальна мобілізація здійснюється одночасно по всій території України і охоплює всі сфери національної економіки, органи державної влади, інші державні органи,

органи місцевого самоврядування, Збройні Сили України, інші військові формування, сили цивільного захисту, а також підприємства, установи та організації [11, с. 52].

Часткова мобілізація може бути проведена в окремих регіонах держави або охоплювати лише певні сфери національної економіки, Збройні Сили України, інші військові формування, сили цивільного захисту, підприємства, установи та організації.

Вид, обсяги, порядок та терміни проведення мобілізації визначаються Президентом України у відповідному рішенні. Рішення про відкриту мобілізацію повинно бути негайно доведено до відома громадськості через засоби масової інформації. У разі проведення прихованої мобілізації, інформація передається через закриті канали зв'язку відповідним органам державної влади, іншим державним органам, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям, згідно з визначенням порядком.

З моменту оголошення мобілізації (крім цільової) або введення воєнного стану в Україні чи в окремих її регіонах, розпочинається особливий період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ та організацій.

У період дії особливого режиму, всі нормативно-правові акти, ухвалені до його початку і які передбачають скорочення чисельності, обмеження комплектування або фінансування Збройних Сил України, інших військових формувань чи правоохоронних органів спеціального призначення, призупиняються.

З метою підвищення оперативності та ефективності мобілізаційних заходів, законодавство спростило процедуру виклику резервістів та військовозобов'язаних, зокрема шляхом скорочення термінів їх оповіщення.

Зміни розширили перелік категорій громадян, що можуть бути залучені до мобілізаційних заходів, включаючи осіб із певними професійними навичками та знаннями, які можуть бути корисними у воєнний час [4, с. 107].

Внесені зміни спрямовані на покращення взаємодії між різними рівнями влади та військовими адміністраціями під час мобілізації, що має сприяти більш злагодженій роботі в кризових умовах.

Останні зміни в законі мають значний вплив на підвищення обороноздатності країни, адже вони дозволяють швидше та ефективніше реагувати на зовнішні загрози. Спрощення мобілізаційних процедур та підвищення соціальних гарантій робить процес мобілізації більш прозорим і зрозумілим для громадян, що в свою чергу підвищує довіру суспільства до державних інститутів у складний для країни час.

4 травня 2024 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прав військовослужбовців та поліцейських на соціальний захист» (від 21 березня 2024 року, № 3621-IX). Відповідно до цього закону, статус «фобмежено придатний» для військовослужбовців був скасований. Громадяни, які наразі мають цей статус, повинні повторно пройти військово-лікарську комісію (ВЛК) протягом 9 місяців, тобто до 4 лютого 2025 року.

Окрім цього, 16 травня 2024 року Кабінет Міністрів України прийняв Постанову № 560 «Про проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації в особливий період». Це викликало колізію в діючих нормативно-правових актах, оскільки Міністерство оборони України 27 квітня 2024 року своїм наказом № 262 оновило список хвороб, пов'язаних зі ступенем придатності до військової служби, а Міністерство внутрішніх справ (МВС) цього не зробило. Таким чином, «Положення про діяльність медичної (військово-лікарської) комісії МВС» все ще передбачає статус «фобмежено придатний».

Політичний клімат в Україні суттєво вплинув на політику військової служби, створивши складну взаємодію між імперативами національної оборони та еволюцією суспільних норм. Одним із значних впливів стало стратегічне вирівнювання щодо членства в НАТО, що вимагає підходів до кадрового забезпечення, які підтримують ширші стратегічні цілі України та документи оборонного планування [8, с. 84].

Оскільки Україна продовжує орієнтуватися у своєму складному політичному ландшафті, поточна інтеграція технологій у військову службу залишається критично важливим компонентом її національної оборонної стратегії.

Кілька основних науково-дослідних установ в Україні присвячені розгляду різних аспектів питань військової служби, кожна з яких зосереджена на різних, але взаємопов'язаних областях. Однією з ключових установ є Інститут військової історії, який досліджує історичний контекст військових стратегій і операцій. Дослідження цієї установи включають розробку форм і методів збройної боротьби, узагальнення досвіду минулих війн для інформування про поточні та майбутні військові стратегії [11, с. 104].

До проблем кадрового потенціалу під час неоголошеної війни належать зловживання службовим становищем посадовими особами. Зокрема, виявлено такі випадки:

- включення у бойові накази осіб, які не перебувають у зоні бойових дій або не виконують службово-бойові завдання за призначенням. Це означає, що деякі військовослужбовці зазначені в наказах як активні учасники бойових дій, але фактично виконують інші функції;
- одноосібне суб'єктивне рішення щодо залишення кадрового потенціалу в зоні бойових дій з метою подальшого отримання ними грошової надбавки. Посадові особи приймають рішення залишати певних військовослужбовців у зоні бойових дій для отримання додаткових виплат;
- неналежне оформлення звітної документації, що впливає на виплати військовослужбовцям. Недбало складені документи можуть призводити до затримок або неправильних нарахувань виплат;
- неоформлення волонтерської допомоги обліковими документами, що ускладнює облік і розподіл ресурсів;
- приховування фактів нестатутних відносин та професійних хвороб. Це включає замовчування випадків порушення військової дисципліни та захворювань, пов'язаних з виконанням службових обов'язків.

Цей перелік проблем не є вичерпним. В умовах неоголошеної війни людський фактор набуває особливого значення, а методи, технології, рівні та міри управлінського впливу з боку державної влади вносять свої корективи до цих факторів.

Іншим значущим науковим об'єктом є Центр військово-географічних досліджень, який проводить дослідження у військовій термінології та лексикографії, а також у військово-географічній та інформаційній сферах. Цей центр відіграє вирішальну роль у забезпеченні того, щоб комунікаційні та оперативні стратегії військових були точними та ефективними. Крім того, головна наукова установа Міністерства оборони проводить комплексні дослідження з метою виявлення та вирішення проблем, пов'язаних із досягненнями військово-технічної техніки [9, с. 103].

Це включає розробку та впровадження нових військових технологій та інновацій, які є критично важливими

для модернізації військового потенціалу України. Разом ці інституції сприяють багатогранному та комплексному підходу до підвищення військової ефективності України, розглядаючи історичні, географічні, технічні та термінологічні аспекти. Синергія між цими напрямками досліджень підкреслює важливість цілісного підходу до питань військової служби, який охоплює як традиційні, так і сучасні елементи, прокладаючи шлях до більш надійної та адаптивної військової сили.

Швидке навчання та підготовка новобранців до виконання суворих стандартів боєготовності в умовах воєнного стану є серйозним викликом для Збройних Сил України. Враховуючи раптове збільшення кількості призовників після оголошення воєнного стану через відкриття агресію Російської Федерації, перед Збройними Силами постає непросте завдання швидко озброїти нових солдатів необхідними навичками та знаннями. Ця терміновість ускладнюється необхідністю забезпечити не тільки швидке, але й ефективне навчання, балансуючи між часовими обмеженнями та якістю наданого навчання. Заходи, спрямовані на вирішення цих завдань шляхом окреслення основи для прискореної підготовки особового складу не досягли тонкого балансу між швидкістю та ефективністю навчання в умовах воєнного стану та залишаються і досі значною перешкодою.

Висновки. Проблематика проходження військової служби в Україні є надзвичайно актуальною та багатоаспектною, враховуючи сучасний контекст збройного конфлікту та викликів у сфері національної безпеки. Це питання привертає увагу не лише політиків та військових експертів, але й науковців, які аналізують різноманітні аспекти військової служби.

В останні роки в Україні спостерігається активізація законодавчої діяльності у сфері військової служби. Прийняття нових законів та внесення змін до чинного законодавства відображає зусилля держави у вдосконаленні системи військової служби, покращенні умов для військовослужбовців та забезпеченні національної безпеки. Основні напрямки законодавчих змін включають: реформу контрактної служби, забезпечення соціальних гарантій, розвиток резерву.

Основні напрями досліджень включають правові аспекти військової служби. Проходження військової служби в Україні є складною та багатогранною проблемою, що вимагає комплексного підходу з боку держави, військових структур та науковців. Політичні ініціативи спрямовані на вдосконалення законодавчої бази та забезпечення належних умов для військовослужбовців. Наукові дослідження, у свою чергу, надають глибокий аналіз існуючих проблем та пропонують шляхи їх вирішення, сприяючи розвитку ефективної та справедливої системи військової служби в Україні.

Пропозиції щодо подальших досліджень. Актуальним є питання оптимізації структури та організації військової служби, що дозволить підвищити оперативність і злагодженість дій Збройних Сил України. Важливу роль відіграє забезпечення координації між різними військовими підрозділами та службами.

Проблеми мобілізації включають недостатню кількість резервів та недоліки в системі підготовки новобранців. Комплектування Збройних Сил ускладнено через відсутність належної інфраструктури для швидкого та ефективного залучення громадян до військової служби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України [Електронний ресурс]. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1996. № 30. с. 141. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Андрощук А. Р. Особливості реалізації принципу гендерної рівності в Збройних Силах України. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2024. № 11. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-11-02-08>.
3. Дискримінація різних соціальних груп у ЗСУ: погляди військових та цивільних громадян. Результати комплексного дослідження березень-квітень 2023. URL: <https://veteranfund.com.ua/analytics/socialgroup-discr/> (дата звернення: 19.05.2024).
4. Каплій О. В., Кійко Т. О. Гендерна рівність в умовах проходження військової служби. Сучасний вимір прав людини: конституційний контекст. XI Тодиківські читання. Збірка тез наукових доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції. 2018. № 11. С. 106–108.

5. Коваль В.П. Адміністративно-правовий статус військовослужбовців в Україні в умовах правового режиму воєнного стану. Канд. Доктораа філософії. Право. Харків. 2021. 225 с.
6. Кушнір М.В. Адміністрування проходження військової служби в Збройних силах України. Канд.юридичних наук. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Київ. 2019. 210 с.
7. Чишко К. О., Пінчук Р. С. Становлення та розвиток підрозділів поліції особливого призначення: ретроспективний аналіз. Право і безпека. 2024. № 92(1). С. 128–129. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2024.1.11>.
8. Градецька Н. М. Конституційні засади військового обов'язку та заходи попередження ухилення від його реалізації. Прикарпатський юридичний вісник. 2023. № 1 (48). С. 83–88.
9. Ткаченко П. І. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. Грааль науки. 2021. №. 8. С. 101–107.
10. Савіщенко В. М. Проблема правового нігілізму в сучасному суспільстві. Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 25 лют. 2021 р.). Дніпро : ДДУВС, 2021. С. 293–295.
11. Доценко Л., Максименко Н. Психологічні чинники адаптації військовослужбовців строкової служби в умовах військової частини. Вісник Національного університету оборони України. 2019. № 2 (52). С. 49–55.

**ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА ПРАВООХОРОНЦІВ:
ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ****INFORMATION CULTURE OF LAW ENFORCERS: PROBLEMS AND WAYS TO IMPROVE**

**Повалена М.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»**

**Здренник І.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ**

У статті детально розглядаються основні аспекти інформаційної культури правоохоронців в Україні, акцентуючи увагу на актуальних проблемах, що виникають у зв'язку з недостатнім рівнем інформаційної безпеки. Автори аналізують недосконалість законодавчої бази, яка не завжди відповідає сучасним викликам інформаційної безпеки. Відсутність єдиних етичних стандартів у роботі з конфіденційною інформацією створює ризики не лише для правоохоронних органів, але й для суспільства в цілому. У статті досліджуються проблеми, що виникають у процесі внутрішньої комунікації між підрозділами правоохоронних органів, що перешкоджає ефективному обміну інформацією та затримує процеси прийняття рішень.

Окрему увагу приділено порівнянню української практики з міжнародними стандартами, що впроваджуються в державах-членах Європейського Союзу та Сполучених Штатах Америки, де чітко визначені норми та процедури забезпечення інформаційної безпеки. Виявлені проблеми дають змогу зробити висновки щодо необхідності розвитку та вдосконалення нормативно-правової бази в Україні.

Запропоновані шляхи вдосконалення інформаційної культури, зокрема, впровадження нових технологій для внутрішньої комунікації, а також рекомендації щодо безпечного використання особистих пристроїв працівниками правоохоронних органів. Підкреслюється, що реалізація запропонованих заходів є необхідною для підвищення загальної ефективності роботи правоохоронних органів і зміцнення довіри суспільства до їхньої діяльності в умовах цифрової трансформації. Висвітлені в статті проблеми та шляхи їх вирішення можуть стати основою для подальших досліджень, що забезпечить захист та надійність правоохоронної системи України.

Ключові слова: інформаційна культура, правоохоронні органи, інформаційна безпека, кібербезпека, етичні стандарти, внутрішня комунікація, особисті пристрої, міжнародні стандарти, захист прав людини, цифрова трансформація.

The article provides an in-depth examination of key aspects of information culture among law enforcement officers in Ukraine, focusing on current issues arising from insufficient levels of information security. A significant issue highlighted is the lack of awareness among law enforcement personnel regarding cyber threats, which, in turn, heightens the risk of cybercrime and the compromise of confidential information.

The authors analyze deficiencies in the legislative framework, which often fails to align with modern information security challenges. The absence of unified ethical standards for handling confidential information creates risks not only for law enforcement agencies but also for society as a whole. The article examines issues in internal communication among law enforcement departments, which hinders effective information exchange and delays decision-making processes.

Special attention is given to comparing Ukrainian practices with international standards implemented in European Union member states and the United States, where clear norms and procedures for ensuring information security are established. Identified issues lead to conclusions on the necessity of developing and improving the regulatory framework in Ukraine.

The article also proposes ways to enhance information culture, including the introduction of new technologies for internal communication and recommendations for the safe use of personal devices by employees. It emphasizes that implementing these measures is essential for increasing the overall efficiency of law enforcement agencies and strengthening public trust in their activities amidst digital transformation. The issues and solutions highlighted in the article may serve as a foundation for further research in this critical area, thereby ensuring the security and reliability of Ukraine's law enforcement system.

Key words: information culture, law enforcement agencies, information security, cybersecurity, ethical standards, internal communication, personal devices, international standards, human rights protection, digital transformation.

В умовах сучасного інформаційного суспільства, коли технології швидко розвиваються, а кіберзагрози стають дедалі частішими, особливо під час війни, яку веде росія проти України, питання забезпечення інформаційної безпеки та дотримання етичних норм у роботі з даними є надзвичайно актуальними для правоохоронних органів та підкреслює необхідність впровадження ефективних заходів захисту інформації та розвитку відповідних етичних стандартів в умовах підвищених ризиків.

Людина повинна володіти не тільки комп'ютерною грамотністю – знаннями про призначення і можливості комп'ютера для обробки інформації, вміннями користуватися поширеними програмами, але й мати високий рівень інформаційно-технологічної культури [1, с. 618]. Ця вимога набуває особливої актуальності для працівників правоохоронних органів у сучасних умовах.

Інформаційна культура правоохоронців, яка охоплює знання, навички та цінності, пов'язані з використанням інформації та інформаційних технологій, є ключовим елементом для ефективного функціонування системи правопорядку. Роль інформаційної культури полягає не лише у здатності попереджати витіки даних і забезпечувати конфіденційність інформації, але й у дотриманні етичних стандартів під час роботи з конфіденційними даними. Це має особливе значення в контексті цифровізації державного управління та правоохоронної діяльності.

Метою цієї статті є аналіз проблем інформаційної культури в правоохоронних органах України та визначення можливих шляхів їх вирішення керуючись національним та міжнародним досвідом. Дослідження охоплює основні виклики, пов'язані з кібербезпекою, етичними аспектами роботи з інформацією, а також нормативно-правовим забезпеченням, що впливають на інформаційну культуру

правоохоронців. У статті розглянуто шляхи підвищення рівня інформаційної безпеки та сформовано пропозиції щодо вдосконалення підготовки працівників правоохоронних органів для роботи в умовах цифрових викликів.

Поняття «інформаційна війна» та «інформаційний тероризм» уже тривалий час використовуються і стали невід’ємною частиною сучасного світу, зокрема враховуючи воєнний стан. Інформаційні атаки стають потужним інструментом впливу, який може використовуватися для дезінформації, поширення тривоги, розколу в суспільстві та послаблення національної безпеки під час збройного протистояння.

Аналіз інформаційної культури в правоохоронних органах вказує на необхідність удосконалення знань та навичок працівників у сфері захисту інформації, що є критично важливим для гарантування національної безпеки та підвищення ефективності правоохоронної діяльності в умовах посилення ризиків.

Формування інформаційної культури майбутніх правоохоронців є першочерговим завданням, що полягає у формуванні їхніх навичок ефективної роботи з інформаційними ресурсами, вміння критично мислити та опановувати новітні інформаційні технології для професійної діяльності. Інформаційна культура включає навички пошуку, аналізу та використання інформації, що важливо як для професійного становлення, так і для загального розвитку курсантів. Важливо поєднувати теоретичну підготовку з практичними завданнями, які сприяють опануванню інформаційних технологій, необхідних для ефективної роботи в правоохоронній сфері.

Значна кількість працівників правоохоронних органів володіють базовими знаннями у сфері інформаційних технологій, але часто стикаються з труднощами в реалізації етичних стандартів у практичній діяльності. Зокрема, недостатня обізнаність у питаннях конфіденційності даних, кіберзахисту та інформаційної етики, може спричинити порушення прав людини та погіршення довіри населення до правоохоронних органів.

В Україні спостерігаються суттєві прогалини в законодавчій базі, які вимагають правового врегулювання, зокрема в контексті кібербезпеки та управління ризиками при обробці інформації в правоохоронних органах.

Аналізуючи існуючу нормативно-правову базу у сфері інформаційної безпеки в Україні слід зазначити, що основою правового забезпечення інформаційної культури є статті 11, 32, 34 Конституції України, якими визначено інформаційні та культурні права і свободи людини й громадянина. У ст. 34 зазначається, що кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; кожному надається право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб. Отже, держава є гарантом безперешкодної реалізації та належного захисту прав громадян на інформацію, а відповідно, і є гарантом інформаційної безпеки.

Окрім Основного Закону, правовою основою розвитку інформаційної культури та забезпечення інформаційної безпеки слід зазначити Закони України «Про інформацію» від 02.10.1992, «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 09.01.2007, «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» від 5.07.1994, «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011, «Про захист персональних даних» від 01.06.2010, «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05.10.2017 та Указ Президента України від 26.08.2021 № 447/2021 яким введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14.05.2021 «Про Стратегію кібербезпеки України».

Нормативно-правова база, що регулює питання інформаційної безпеки в правоохоронних органах України,

включає ряд законодавчих актів, основними з яких є *Закон України «Про захист персональних даних»* від 01.06.2010 – визначає принципи обробки та захисту інформації, а також *Закон України «Про доступ до публічної інформації»* від 13.01.2011, що забезпечує прозорість діяльності правоохоронних органів, *Закон України «Про державну таємницю»* від 21.01.1994 – регулює порядок обробки, зберігання та захисту інформації, що становить державну таємницю, *Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання документування управлінської діяльності»* від 17.01.2018 – визначає правовий статус електронних документів, що використовуються в правоохоронних органах, *Накази та постанови Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України*, що містять вимоги та рекомендації щодо забезпечення інформаційної безпеки в правоохоронних органах.

В умовах сьогодення на законодавчому рівні найбільш детально врегульовані питання інформаційно-аналітичного забезпечення Національної поліції України. Зокрема, ст. 25 Закону України «Про Національну поліцію» від 2.07.2015, визначено повноваження поліції у сфері інформаційно-аналітичного забезпечення. Зазначено, що поліція здійснює інформаційно-аналітичну діяльність виключно для реалізації своїх повноважень у таких напрямках: 1) формує бази (банки) даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України; 2) користується базами (банкми) даних Міністерства внутрішніх справ України та інших органів державної влади; 3) здійснює інформаційно-пошукову та інформаційно-аналітичну роботу; 4) здійснює інформаційну взаємодію з іншими органами державної влади України, органами правопорядку іноземних держав та міжнародними організаціями; 5) надає до Єдиного державного реєстру призовників, військовозобов’язаних та резервістів. Поліція може створювати власні бази даних, необхідні для забезпечення щоденної діяльності органів (закладів, установ) поліції у сфері трудових, фінансових, управлінських відносин, відносин документообігу, а також міжвідомчі інформаційно-аналітичні системи, необхідні для виконання покладених на неї повноважень [2].

Прикладом законного закріплення обов’язковості володіння певними елементами інформаційної культури є положення, викладені у ст. 25–27 Закону України «Про Національну поліцію», низки вимог щодо здійснення працівниками поліції окремих видів інформаційної діяльності, пов’язаних з оволодінням як інструментальними та комунікативними, так і ціннісними елементами інформаційної культури. Це охоплює питання щодо використання інформаційних ресурсів поліцейськими в цілях здійснення інформаційно-пошукової та інформаційно-аналітичної діяльності.

Для забезпечення ефективної роботи правоохоронних органів необхідно переглянути та вдосконалити існуючу нормативну базу щодо інформаційної безпеки. Рекомендується провести аналіз міжнародного досвіду, щоб визначити кращі практики, які можна адаптувати до української системи.

У міжнародній практиці, зокрема у Сполучених Штатах Америки (США) та державах-членах Європейського Союзу (ЄС), питання інформаційної безпеки та культури в правоохоронних органах регулюються через впровадження чітко визначених стандартів і нормативно-правових актів. У США, наприклад, існують комплексні програми підготовки, які передбачають не лише технічні аспекти, а й етичні норми, що регулюють обробку інформації.

У ЄС розроблено ряд директив і регламентів, що стосуються захисту особистих даних (GDPR) [3], які зобов’язують правоохоронні органи дотримуватися високих стандартів інформаційної безпеки. Ці практики можуть слугувати прикладом для України, адже їхній

досвід показує, що ефективна інформаційна культура формує довіру суспільства до правоохоронних органів та забезпечує більшу захищеність громадян.

У Європейському кодексі поліцейської етики 2001 р. (п. 42) вказано, що збирання, зберігання і використання персональних даних поліцією має здійснюватися відповідно до міжнародних принципів захисту даних і, зокрема, повинно бути обмежене в обсязі, необхідному для досягнення правових, легітимних і конкретних цілей. Однак неконтрольоване використання особистих даних може становити порушення прав відповідних осіб на повагу їхнього приватного життя. Задля уникнення зловживань під час збору, зберігання та використання особистих даних, ця діяльність поліції має регулюватися спеціальними принципами по захисту даних. Слід зазначити, що на рівні Ради Європи ці відносини регулюються Рекомендацією № R(87)15 Комітету Міністрів державам-членам, що визначає використання персональних даних у секторі поліції. Вказана Рекомендація щодо використання персональних даних поліцією містить напрями введення в дію принципів Конвенції Ради Європи № 108 в контексті обробки персональних даних поліцейськими органами. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28.01.1981 ратифікована Україною 06.07.2010.

Створення та впровадження етичних стандартів і кодексів поведінки для правоохоронців є важливим кроком у підвищенні інформаційної культури. Ці документи повинні чітко визначати, як працівники повинні обробляти конфіденційну інформацію, спілкуватися з громадськістю і співпрацювати один з одним. Впровадження етичних норм допоможе запобігти порушенням прав людини та зміцнити довіру суспільства до правоохоронних органів.

Отже, для забезпечення ефективності правоохоронної діяльності в Україні в умовах сучасних викликів необхідно вдосконалити інформаційну культуру правоохоронців через навчання, впровадження міжнародних стандартів та удосконалення нормативно-правової бази.

У процесі аналізу інформаційної культури правоохоронців в Україні було виявлено кілька ключових проблем, які негативно впливають на ефективність роботи правоохоронних органів, затримують прогрес у забезпеченні інформаційної безпеки та ускладнюють виконання службових обов'язків. Однією з найактуальніших проблем інформаційної культури правоохоронців є недостатня обізнаність щодо кіберзлочинності. Кіберзагрози, такі як фішинг, шкідливе програмне забезпечення та атаки на інформаційні системи, стають дедалі більш поширеними. Відсутність знань і навичок у сфері кібербезпеки серед працівників правоохоронних органів може спричинити атаки на їхні системи, а також до зниження довіри суспільства до здатності правоохоронців захистити інформацію громадян. Правоохоронці часто стикаються з етичними дилемами під час обробки особистих даних громадян. Відсутність чітких керівних принципів призводить до різноманітних підходів у трактуванні та дотриманні норм інформаційної етики, що може спричинити порушення прав людини та негативно впливає на довіру населення до правоохоронних органів. Етичні питання, пов'язані з використанням конфіденційної інформації, вимагають належного обговорення та визначення, щоб забезпечити відповідальність і прозорість у діяльності правоохоронців.

Внутрішня комунікація в правоохоронних органах також є важливою складовою інформаційної культури. Труднощі в обміні інформацією між різними підрозділами можуть призвести до затримок у прийнятті рішень та зниження оперативності реагування на загрози. Внутрішня комунікація часто обмежується формальними каналами, що ускладнює обмін важливою інформацією. Відсутність сучасних комунікаційних платформ є перешкодою

на шляху до створення ефективної системи управління інформацією. Важливим аспектом інформаційної безпеки є регулювання використання особистих гаджетів працівниками правоохоронних органів. Розробка чітких політик використання особистих пристроїв для зменшення ризиків витоку даних. Слід визначити, які види інформації можуть зберігатися на особистих пристроях, а також які заходи безпеки повинні бути впроваджені. Наприклад, можна рекомендувати використання шифрування даних, встановлення антивірусного програмного забезпечення та обмеження доступу до конфіденційної інформації.

Зокрема, 19 вересня 2024 року Національний координаційний центр кібербезпеки ухвалив рішення обмежити використання Telegram в органах державної влади, військових формуваннях і на об'єктах критичної інфраструктури, що свідчить про усвідомлення необхідності посилення заходів безпеки в умовах сучасних викликів [4].

Для покращення внутрішньої комунікації в правоохоронних органах слід впроваджувати нові технології. Створення платформ для безпечного обміну інформацією дозволить забезпечити конфіденційність даних і зменшити ризик витоку інформації. Такі платформи можуть включати системи миттєвого обміну повідомленнями, закриті групи для обговорення важливих питань, а також інструменти для спільної роботи, для оперативного обміну інформацією що сприятиме підвищенню ефективності роботи.

Важливим аспектом інформаційної безпеки є регулювання використання особистих гаджетів працівниками правоохоронних органів. Розробка чітких політик використання особистих пристроїв для зменшення ризиків витоку даних. Слід визначити, які види інформації можуть зберігатися на особистих пристроях, а також які заходи безпеки повинні бути впроваджені. Наприклад, можна рекомендувати використання шифрування даних, встановлення антивірусного програмного забезпечення та обмеження доступу до конфіденційної інформації.

Недостатній рівень підготовки кадрів з питань інформаційної безпеки є однією з головних перешкод для розвитку інформаційної культури в правоохоронних органах. Системи навчання часто не охоплюють сучасні загрози та виклики, а також не забезпечують належного рівня практичної підготовки. Необхідно удосконалювати програми підвищення кваліфікації, які включатимуть новітні технології, етичні аспекти роботи з інформацією та кібербезпеку. Залучення експертів з міжнародного досвіду може значно покращити якість навчання. Одним із ключових шляхів покращення інформаційної культури серед правоохоронців є впровадження регулярних тренінгів та навчальних програм з основ кіберзахисту, виявлення загроз, реагування на інциденти та захист конфіденційної інформації. Важливо, щоб навчання проводилось не лише на початковому етапі роботи, але й на регулярній основі, з урахуванням нових загроз і технологій. Це дозволить відслідковувати за розвитком останніх змін у сфері інформаційної безпеки та покращить здатність реагувати на кіберзагрози. Систематичне підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів є невід'ємною частиною вдосконалення інформаційної культури. Впровадження програм сертифікації та акредитації з питань інформаційної безпеки допоможе забезпечити високий рівень професійної підготовки. Регулярне оновлення знань і навичок допоможе правоохоронцям ефективніше реагувати на сучасні виклики в сфері інформаційної безпеки.

Висновки. У сучасному інформаційному суспільстві, де швидкий розвиток технологій і зростаючі кіберзагрози стають реальністю, інформаційна культура правоохоронців відіграє вирішальну роль у забезпеченні національної безпеки та довіри населення. Дослідження показало, що недостатня обізнаність щодо кіберзлочинності, відсутність єдиних етичних стандартів та недостатня комуніка-

ція між різними підрозділами є основними проблемами, які перешкоджають ефективному функціонуванню правоохоронних органів.

Важливість формування високої інформаційної культури не можна переоцінити. Вона включає в себе не лише знання та навички, необхідні для роботи з інформаційними технологіями, але й дотримання етичних норм при обробці конфіденційних даних. В умовах війни та інформаційних атак, які веде агресор, працівники правоохоронних органів повинні бути готовими до швидкої реакції на нові виклики, що вимагає постійного вдосконалення їхніх знань і навичок.

Запропоновані в статті шляхи удосконалення інформаційної культури правоохоронців включають інтеграцію міжнародних стандартів, розробку чітких етичних норм та регулярне навчання з кібербезпеки. Окрім цього, необхідно зміцнити законодавчу базу, яка регулює питання інформаційної безпеки, щоб забезпечити правову основу для ефективного використання інформації в правоохоронній діяльності.

Таким чином, покращення інформаційної культури правоохоронців є невідкладним завданням, яке вимагатиме зусиль з боку держави, навчальних закладів та самих працівників правоохоронних органів для створення безпечнішого та ефективнішого середовища для захисту прав і свобод громадян. Тільки за умови системного підходу та активного впровадження нових стандартів можна досягти значних успіхів у зміцненні інформаційної безпеки та довіри суспільства до правоохоронних органів.

Подальші дослідження в цій сфері мають зосередитися на розвитку адаптивних підходів до інформаційної культури в умовах цифрової трансформації. Важливо вивчити нові виклики та можливості, які виникають у зв'язку з швидкими технологічними змінами і забезпечити готовність правоохоронців до реагування на ці виклики. Необхідність постійного вдосконалення підходів до інформаційної культури, відповідно до міжнародних стандартів і практик, стає ще більш актуальною в умовах глобалізації та інтеграції України у світове співтовариство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баландіна Н.М., Слатвінська В.М. Інформаційна культура інформатизованого суспільства. *Міжнародна науково-практична конференція «Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру» (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : (м. Одеса, 21 травня 2021). 2021. Т. 1. С. 616–618.
2. Закон України «Про Національну поліцію». *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 40–41. Ст. 379.
3. Загальний регламент про захист даних (General Data Protection Regulation) 2016/679 URL: <https://gdpr-text.com/uk/>
4. НКЦК прийняв рішення обмежити використання Telegram в органах державної влади, військових формуваннях, на об'єктах критичної інфраструктури. Рада національної безпеки і оборони України. <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Dialnist/6994.html>

**ПРАВОВА ПРИРОДА ВІЙСЬКОВОГО ЗБОРУ.
ЗМІНИ ДО ПОДАТКОВОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ЩОДО ПОЛОЖЕНЬ
ПРО ВІЙСЬКОВИЙ ЗБІР**

**LEGAL NATURE OF THE MILITARY LEVY.
CHANGES TO THE TAX CODE OF UKRAINE REGARDING PROVISIONS
ON MILITARY LEVY**

**Потапова Д.І., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

**Василенко А.В., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

**Дуравкін П.М., к.ю.н.,
доцент кафедри податкового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

Наукову статтю присвячено дослідженню важливого для сьогодення питання в сфері оподаткування, а саме змін до Податкового Кодексу щодо збільшення ставок податків, зокрема військового збору на тлі крайньої необхідності покриття бюджетного дефіциту.

Зважаючи на те, що Україна фактично перебуває і функціонує в умовах воєнного стану, через повномасштабне вторгнення РФ, наша держава зіткнулась з низкою проблем, які потребують негайного вирішення, це зокрема забезпечення захисту і оборони нашої території, ефективного функціонування економіки та підтримання належних умов життя населення. Це стало викликом, особливо за умови великого бюджетного дефіциту, попри численні міжнародні допомоги. Задля досягнення мети та покриття недостачі бюджетних коштів, зокрема і на оборону, законодавцями був запропонований законопроект «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану», що передбачає підвищення ставок податків, в тому числі такого їх різновиду як військовий збір.

Аналізуючи нормативно-правові акти в сфері оподаткування, а це передусім Податковий Кодекс та безпосередньо законопроект «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану», нами викладено зміст основних положень проекту, що передбачають збільшення ставок військового збору для різних суб'єктів оподаткування.

Крім того дана наукова робота закріплює, яку правову природу має військовий збір як різновид загальнообов'язкового платежу та його особливості.

Також, нами досліджено думки і настрої населення по відношенню до даного підвищення ставок податків, вони є різноманітними і не існує однієї точки зору ні серед людей, ні в самому Парламенті.

Під час нашого дослідження були сформульовані висновки, які допоможуть зрозуміти мету і значення даних змін до податкового регулювання, та систематизувати інформацію про положення, що містяться в законопроекті.

Ключові слова: військовий збір, Податковий Кодекс, законопроект, воєнний стан, податки, бюджетний дефіцит, ефективне функціонування економіки, оборона.

The scientific article is devoted to the study of an important issue in the field of taxation today, namely changes to the Tax Code regarding the increase in tax rates, in particular, the military levy against the background of the urgent need to cover the budget deficit.

Given the fact that Ukraine is actually living and functioning under martial law due to the full-scale invasion of the Russian Federation, our state is faced with a number of problems that require immediate solutions, including ensuring the protection and defense of our territory, the efficient functioning of the economy and the maintenance of proper living conditions for the population. This became quite a challenge, especially given the large budget deficit, despite numerous international aid. In order to achieve the goal and cover the lack of budget funds, in particular for defense, the legislators proposed a draft law "On amendments to the Tax Code of Ukraine regarding the peculiarities of taxation during the period of martial law", which provides for an increase in tax rates, including such a variety as military gathering.

Analyzing the normative legal acts in the field of taxation, which is primarily the Tax Code and directly the draft law "On Amendments to the Tax Code of Ukraine regarding the peculiarities of taxation during the period of martial law", we have outlined the content of the main provisions of the project, which provide for an increase in military tax rates for various tax subjects.

In addition, this scientific work establishes the legal nature of the military levy as a type of mandatory payment and its features.

Also, we researched the opinions and attitudes of the population in relation to this increase in tax rates, they are diverse and there is no single point of view either among the people or in the Parliament itself.

During our research, conclusions were formulated that will help to understand the purpose and meaning of these changes to the tax regulation, and to systematize information about the provisions contained in the draft law.

Key words: military levy, Tax Code, draft law, martial law, taxes, budget deficit, efficient functioning of the economy, defense.

Вступ. Наша держава знаходиться в складній політичній і економічній ситуації, у зв'язку з введенням на території України воєнного стану через повномасштабне вторгнення РФ, а тому більшість видатків бюджету складають саме витрати на безпеку і оборону нашої держави. Наявність значного бюджетного дефіциту перешкоджає нормальному функціонуванню економіки, що потребує негайного вирішення і пошуку ресурсів для покриття даних прогалин. Тому законотворцями було запропоновано законопроект, що передбачає внесення змін до податкового законодавства, а саме збільшення податків і в даному контексті військового збору, який відіграє важливу роль в збільшенні надходжень саме на захист і оборону нашої держави.

З огляду на вищевикладене, актуальність нашої теми зумовлена передусім необхідністю і важливістю, в умовах сьогодення, а саме життя в реаліях воєнного часу, дослідження проблематики пов'язаної з військовим збором і процесу прийняття закону «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану».

Ті виклики, перед якими постає наша держава на цьому тернистому шляху, потребують абсолютного розуміння та усвідомлення необхідності пошуків шляхів вирішення проблеми і їх впливу на подальше майбутнє нашої держави як правової, незалежної і суверенної.

Мета наукової статті полягає у тому, щоб дослідити питання пов'язані із змінами до податкового законодав-

ства, щодо підвищення ставки військового збору і інших податків. А саме: 1) з'ясувати правову природу військового збору як загальнодержавного податку, 2) виокремити чому саме він називається збором, хоча є за природою податком, 3) дослідити запропоновані нашими можновладцями змін до Податкового Кодексу і проаналізувати суспільні настрої щодо прийняття даного законопроєкту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Важливу роль в дослідженні суміжних з обраною нами темою, а саме про правову природу і особливості військового збору відіграли такі науковці як: Бак Н., Острівна Л. В., Атаманчук Н. І., Касьяненко Л. М., Маркова Л. Г., Алексєєва Р. О., Шпак О., Безрученко Д.

Виклад основного матеріалу. Щодо правової природи військового збору, то хоча повного і чіткого нормативного закріплення поняття військового збору чинне законодавство не містить, але опосередковано його можна навести за допомогою основоположних ознак. Так, цей податок є загальнодержавним, адже він встановлюється органами законодавчої влади, а саме Верховною Радою і є обов'язковим до справляння на всій території держави [1]. Крім того, він сплачується відповідно до підпункту 1.1 п. 16-1 підрозділу 10 розділу XX Податкового Кодексу особами, що визначені п. 162.1 ст. 163 ПКУ, тобто фізичними особами-резидентами, фізичними особами-нерезидентами та податковими агентами в певних випадках [2]. Відповідно військовим збором є загальнодержавний податок, що сплачується фізичними особами-резидентами та фізичними особами-нерезидентами з доходів, що визначені Податковим Кодексом.

Перед тим як розглянути зміни, що плануються внести до Податкового Кодексу України в частині положень, що стосуються військового збору необхідно з'ясувати у зв'язку з чим було запроваджено даний податок. Так, військовий збір було тимчасово введено в 2014 році для фінансування Збройних Сил України. Цього потребувало важке політико-економічне становище в країні, адже необхідно було підтримувати обороноздатність країни, щоб нести супротив російській агресії. Так, спочатку він запроваджувався до 1 січня 2015 року. Так, Законом України від 31 липня 2014 року № 1621-VII «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України» підрозділ 10 Розділу XX Перехідних положень Кодексу доповнено п. 16-1, було передбачено, що тимчасово, до 1 січня 2015 року, встановлюється військовий збір [3]. Але згодом його дію було подовжено Законом України від 28 грудня 2014 року «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України». Відповідно його тимчасовий характер було визначено шляхом встановлення невизначеної події у часі – до набрання чинності рішенням Верховної Ради України про завершення реформи Збройних Сил України.

Варто, окрім причин введення військового збору з'ясувати, чому він є податком, а називається саме збором. Так, основними відмінностями збору від податку є те, що перший має цільове призначення, тобто має цільову прив'язку і надходить до цільових фондів, в той час як податок є нецільовим і надходить до бюджету. А оскільки військовий збір має цільову спрямованість – на фінансування оборони, але надходить не до цільового фонду, а до бюджету, то його вважають податком. Таким чином, військовий збір називається збором через особливості його цільового призначення, але є видом податку.

Стосовно тимчасовості даного податку, то Комітет Верховної Ради України з питань фінансів, податкової та митної політики на засіданні 29 серпня 2024 року розглянув: проєкт закону України про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану (реєстр. № 11416 від 18.07.2024), внесений Кабінетом Міністрів України, а також альтернативні до нього проєкти.

І зокрема допрацьований на момент нашого дослідження альтернативний проєкт Закону № 11416-2 уточнює строк застосування викладених у законопроєкті особливостей стягнення військового збору – до 31 грудня року, у якому буде припинено воєнний стан [4]. В той час як чинною редакцією ПКУ передбачається, що військовий збір сплачується тимчасово – до набрання чинності рішенням Верховної Ради України про завершення реформи Збройних Сил України.

Надалі розглянемо основні нововведення, що пропонуються проєктом Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану» від 30.08.2024 № 11416-д. Так, в першу чергу варто звернути увагу на те, що проєкт значно розширює коло платників податків. Якщо в чинному кодексі платниками військового збору є особи, що визначені пунктом 162.1 статті 162 ПКУ, тобто: фізичні особи-резиденти, які отримують доходи як з джерела їх походження в Україні, так і іноземні доходи; фізичні особи – резиденти, які володіють та/або користуються (орендують (суборендують), на умовах емпітевізису, постійно користуються) земельними ділянками, віднесеними до сільськогосподарських угідь, у частині мінімального податкового зобов'язання; фізичні особи – нерезиденти, які отримують доходи з джерела їх походження в Україні; податкові агенти. То допрацьований проєкт передбачає, що окрім вищезазначеного кола осіб, платниками такого податку є також фізичні особи – підприємці – платники єдиного податку першої, другої та четвертої груп, платники єдиного податку третьої групи [5].

Важливим питанням є зміна ставки податку. Так, найвагоміша зміна – підвищення ставки військового збору з доходів фізичних осіб з 1,5% до 5%. Також законопроєктом пропонується, що ставка військового збору з фізичних осіб-підприємців платників єдиного податку першої, другої та четвертої групи становитиме 10% розміру мінімальної заробітної плати (що є еквівалентним 5% від двох розмірів мінімальної заробітної плати, як передбачалося у проєкті реєстр. № 11416). Уряд також пропонує встановити обов'язок сплати військового збору у розмірі 1% від доходу фізичних осіб – підприємців, які є платниками єдиного податку 3 групи. Передбачається також встановлення базової ставки податку на прибуток підприємств для цілей оподаткування прибутку банків за 2024 рік у розмірі 50%. Разом з тим допрацьований проєкт Закону передбачає і встановлення базової ставки податку на прибуток підприємств для цілей оподаткування прибутку небанківських фінансових установ (крім страховиків) на рівні 25%. Також встановлюється обов'язок зі сплати даного податку у розмірі 1,5% від загального місячного (річного) оподатковуваного доходу, доходів з джерела їх походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їх нарахування (виплати, надання) та від іноземних доходів для військовослужбовців та працівників Збройних Сил України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Головного управління розвідки Міністерства оборони України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Управління державної охорони України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної спеціальної служби транспорту [5].

Причинами підвищення ставки податку з 1,5% до 5% для фізичних осіб та встановлення інших ставок є зокрема необхідність скорочення дефіциту бюджету і покриття витрат на оборону. Так, в умовах війни Україна потребує більшого фінансування збройних сил для підвищення обороноздатності нашої країни, задля протистояння ворогу. Таким чином, Уряд поставив перед собою мету забезпечити бюджетні видатки на оборону в умовах війни.

Загалом запропонований, а наразі і поданий, після прийняття Верховною Радою України та неодноразових змін

і доповнень, на підписання до Президента України, законопроект викликав достатньо дискусій як у самому парламенті так і в суспільстві [6].

Звертаючись до Пояснювальної записки до проекту Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану», можна зробити висновок про те, які саме обґрунтування необхідності прийняття даного Закону поклали в основу наші законотворці. А саме: «Розробка законопроекту обумовлена необхідністю наповнення дохідної частини бюджету за рахунок надходження податкових платежів для належного функціонування економіки та гарантування виконання заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України».

За мету поставлено вдосконалення відповідних норм Податкового кодексу України та створення належних умов для ефективного функціонування економіки, на період дії воєнного стану, до того ж наповнення дохідної частини бюджету за рахунок надходження податкових платежів.

Оскільки реалізація законопроекту не потребуватиме додаткових фінансових витрат із державного та місцевих бюджетів України та не буде мати наслідком скорочення бюджетних надходжень, це у результаті призведе до збільшення доходів бюджетів за рахунок додаткових надходжень від підвищення військового збору та податку на прибуток підприємств.

Це забезпечить належний захист безпеки населення та інтересів України у зв'язку із збройною агресією РФ проти нашої держави. Та гарантуватиме заходів із забезпечення національної безпеки і оборони України [5].

Дані зміни до податкового законодавства дозволять мобілізувати додаткові 500 млрд грн, щоб закрити критично важливі потреби і зменшити дефіцит бюджету [7].

Натомість настрої суспільства щодо підвищення податків і разом військового збору розділились. Як вважає CEO Portmone Дмитро Басов: «Таке рішення замість збільшення податкової бази – це погана ідея, коли бізнес-ландшафт і так напружений. Краще було б попрацювати над детінізацією економіки та залученням нових інвестицій. І розробити спеціальні програми для бізнесів, які зараз здебільшого в тіні.» Оскільки поточна ситуація, що містить безліч факторів, які не тільки не покращуються прибутковість бізнесу, а й погіршують, а саме: обмеження закордонних відряджень, погіршення логістики, кадровий голод, мобілізаційні ризики тощо, то це може призвести до критичних наслідків в сфері бізнесу, діяльність якого складає основу для податкових надходжень до бюджету [8].

До того ж як зазначає економіст Олег Пендзин, це підвищення ставки військового збору в контексті загального збільшення податків може призвести до зниження купівельної спроможності населення.

Було проведено опитування серед населення декількох регіонів України і як результат суспільна думка є такою, що частина українців готова сплачувати більші податки, вважаючи це необхідним для підтримки збройних сил під час війни. Проте багато хто наголошує на тому, що і без того високі ціни на продукти та послуги зростуть ще більше через підвищення податків.

Критики Закону наголошують, що податкові зміни лише ускладнять життя бізнесу, який і так працює у складних реаліях воєнного часу, але найбільше постраждають пересічні громадяни. А саме через, зокрема зростання військового збору, яке передбачене цим законопроектом, стосується не бізнесу, а саме працівників, які сплачують податки зі своєї зарплатні.

Отже, підсумовуючи варто сказати, що ситуація з підвищенням податків в країні є доволі напруженою і викликає супротив не лише серед населення, але й у Верховній Раді. Незважаючи на ухвалення закону, повністю покрити бюджетний дефіцит не вийде тому країні доведеться шукати додаткові шляхи вирішення ситуації.

Висновок. Таким чином варто зазначити, що військовий збір за своєю природою є податком, вирізняється своєю особливістю, маючи цільове призначення на оборону країни, тому отримав назву збору. Щодо запропонованого законопроекту, то він знаходиться на стадії підписання у Президента і містить такі положення:

Про підвищення ставки військового збору з доходів фізичних осіб з 1.5% до 5%, з фізичних осіб-підприємців платників єдиного податку першої, другої та четвртої групи становитиме 10% розміру мінімальної заробітної плати, та інші підвищення податків. Законодавці обґрунтовують необхідність прийняття закону «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану», а саме задля збільшення надходжень до державного бюджету і покриття бюджетного дефіциту, що допоможе забезпечити нормальне функціонування економіки, в реаліях воєнного часу, та безпеку і захист нашої держави.

Суспільні настрої розділилися як і думки в самій Верховній Раді, прихильники підвищення військового збору в контексті загального збільшення податків, наголошують на неможливості інакшим чином забезпечити покриття дефіциту бюджету, противники чинять опір, спираючись на те, що дані зміни до податкового законодавства можуть суттєво вплинути на купівельну спроможність населення, та негативних наслідків для бізнесу.

Наша держава, перебуваючи в умовах воєнного стану, відбиваючи збройну агресію, потребує негайного вирішення питань надходжень до бюджету, і підвищення податків наразі можновладцями розглядається як єдине правильне рішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник основних термінів. gov.ua: веб-сайт. URL: <https://tax.gov.ua/korisni-posilannya/slovník> (дата звернення: 09.10.2024).
2. Податковий кодекс України : Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 09.10.2024).
3. Щодо оподаткування військовим збором. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v3640872-14#Text> (дата звернення: 18.10.2024).
4. Картка законопроекту – Законотворчість. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44657> (дата звернення: 09.10.2024).
5. Картка законопроекту – Законотворчість. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44809> (дата звернення: 12.10.2024).
6. Що зміниться для громадян України, внаслідок «історичного» підвищення податків? Пояснюємо. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/pidvyshchennya-podatkov-shcho-zminytsya/33154918.html> (дата звернення: 16.10.2024).
7. Підвищення військового збору до 5% та податку на прибуток банків до 50%. Як депутати забезпечать додаткові потреби армії на 500 мільярдів гривень?. Mind.ua. URL: <https://mind.ua/publications/20278437-pidvyshchennya-vijskovogo-zboru-do-5-ta-podatku-na-pributok-bankiv-do-50-yak-deputati-zabezpechat-dod> (дата звернення: 16.10.2024).
8. Потрібно не підвищувати податки, а нарощувати податкову базу. Як розширити джерела надходжень? Розповідає CEO Portmone Дмитро Басов. Forbes.ua. URL: <https://forbes.ua/money/potribno-ne-pidiymati-podatki-a-naroshchuvati-podatkovu-bazu-yak-rozshiriti-dzherela-nadkhodzen-rozpovidaie-ceo-portmone-dmitro-basov-14102024-24173> (дата звернення: 16.10.2024).

ГЕНЕЗА ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОНЯТТЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО АКТУ

GENESIS OF LEGAL RESEARCH CONCEPT OF INDIVIDUAL ACT

Рой О.В., к.ю.н., докторант, адвокат,
помічник-консультант народного депутата України,
консультант

Комітет Верховної Ради України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів

Тематика дослідження індивідуального акту в адміністративній науці є актуальною в умовах реформування державних інституцій та законодавства на шляху вступу до Європейського Союзу. Результатом видачі дозволів, реєстрації, призначення субсидій, кадрові питання публічної служби, виборчий процес, діяльність органів місцевого самоврядування та вирішення інших нагальних питань є прийняття суб'єктом владних повноважень індивідуального акту.

Вказується, що відсутність комплексного дослідження історії становлення індивідуального акту у науці адміністративного права, тому актуальним є проведення ґрунтовних наукових досліджень.

Зазначено, що наукова спільнота не має єдиного підходу з питання використання термінології, оперуючи різними поняттями та вираженнями індивідуального акту.

Дослідження публічно-правових відносин, публічних-владних управлінських функцій, суб'єктів владних повноважень, безпосередньо пов'язані із індивідуальними актами, що були предметом дослідження В. Б. Авер'янова, Ю. П. Битяк, І. П. Голосніченко, І. Б. Коліушко, Р. О. Куйбіди, Ю. С. Педька та інших.

Звернуто увагу, що наукові дослідження стали науковим підґрунтям для розробки Кодексу адміністративного судочинства України та послідовних змін до законодавчої бази.

Виділено наукові роботи О. М. Пасенюка та М. І. Смоковича, які мають практичний досвід у застосуванні норм права.

Встановлено, що відсутність нормативного визначення дефініції індивідуального акту було рушієм до проведення наукових досліджень та в подальшому мали важливе значення у процесі напрацювання законодавчих змін до Кодексу адміністративного судочинства України.

Виділено значний внесок у розвиток науки адміністративного права загалом та поняття адміністративного акту авторського колективу, що займався розробкою науково-практичного коментаря до Закону України «Про адміністративну процедуру».

Виокремлено чотири періоди генези поняття індивідуального акту, що обґрунтовуються саме напрацюванням чи прийняттям нової законодавчої бази: з 1991 року до 2005 року; з 2005 року до 2017; з 2017 до 2022 року; з 2022 до тепер.

Ключові слова: індивідуальний акт, адміністративний акт, підзаконний акт, правовий акт, публічне управління, рішення суб'єктів владних повноважень.

The topic of the study of an individual act in administrative science is relevant in the context of reforming state institutions and legislation on the way to joining the European Union. The result of the issuance of permits, registration, allocation of subsidies, personnel issues of the public service, the election process, the activities of local self-government bodies, and the resolution of other urgent issues is the acceptance by the subject of the authority of an individual act.

It is indicated that there is a lack of a comprehensive study of the history of the formation of an individual act in the science of administrative law; therefore, it is urgent to conduct thorough scientific research.

It is noted that the scientific community does not have a unified approach to the issue of using terminology and operating with different concepts and expressions of an individual act.

The study of public-legal relations, public-authority management functions, subjects of authority, directly related to individual acts, which were the subject of research by V. B. Averyanova, Yu. P. Bityak, I. P. Golosnichenko, I. B. Koliushko, R. O. Kuibidy, Yu. S. Pedka, and others.

It was noted that scientific research became the scientific basis for the development of the Code of Administrative Procedure of Ukraine and subsequent changes to the legislative framework.

The scientific works of O. M. Pasenyuk and M. I. Smokovich, who have practical experience in the application of legal norms.

It was established that the lack of a normative definition of the definition of an individual act was a driving force for conducting scientific research and subsequently had important knowledge in the process of developing legislative changes to the Code of Administrative Procedure of Ukraine.

A significant contribution to the development of the science of administrative law in general and the concept of an administrative act of the author's team, which was engaged in the development of a scientific and practical commentary to the Law of Ukraine "On Administrative Procedure," was singled out.

Four periods of the genesis of the concept of an individual act are distinguished, which are justified precisely by the development or adoption of a new legislative framework: from 1991 to 2005; from 2005 to 2017; from 2017 to 2022; from 2022 to now.

Key words: individual act, administrative act, by-law act, legal act, public administration, decisions of subjects of power.

Індивідуальний акт є однією із форм фіксації (правового вираження) рішень органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. Кількість індивідуальних актів, що приймається кожним суб'єктом владних повноважень є найбільшою, серед інших видів актів.

Питання видачі дозволів, реєстрації суб'єктів, легалізації актів, призначення пенсій, субсидій, кадрові питання публічної служби, рішення виборчих комісій, рішення органів місцевого самоврядування та вирішення інших нагальних питань повсякденного життя громадян нині регулюються численними правовими нормами, що містяться у багатьох нормативно-правових актах, більшість із яких мають підзаконний характер. Внаслідок цього, суб'єкти владних повноважень у своїх індивідуальних актах часто по-різному підходять не тільки до питань їх прийняття, але й навіть загальних засад та термінологіч-

ного апарату, не говорячи вже про суто практичні проблеми опрацювання сотень правових актів. Наразі наукові дослідження адміністративного права, у більшій мірі, стосуються практичних проблем застосування норм права, законності процедур, натомість визначальним є вирішення теоретичних питань, що мають основоположний характер. Тому тематика дослідження індивідуального акту в адміністративній науці є вкрай важливою, та, безсумнівно, актуальною в умовах реформування державних інституцій та законодавства на шляху вступу до Європейського Союзу.

Метою дослідження є дослідження історії розвитку правових вчень про поняття індивідуального акту у науці адміністративного права та викладення висновків та рекомендацій.

Індивідуальні акти, у межах більш загальних проблем, розглядалися такими українськими та зарубіжними вченими-адміністративістами, як: В. Б. Авер'янов,

О. Ф. Андрійко, Ю. П. Битяк, І. С. Гриценко, Л. Є. Кисіль, С. В. Ківалов, І. Б. Коліушко, Т. О. Коломєць, А. Т. Комзюк, О. В. Кузьменко, Р. О. Куйбіда, Ю. С. Педько, В. Г. Перепелюк, О. П. Рябченко, А. О. Селіванов, В. П. Тимошук та ін.

Проте, слід зазначити відсутність комплексного дослідження історії становлення індивідуального акту у науці адміністративного права, тому актуальним є проведення ґрунтовних наукових досліджень з урахуванням правового режиму воєнного стану, що став підґрунтям для нових наукових пошуків.

Наукова спільнота не має єдиного підходу з питання використання термінології, оперуючи поняттями «правові акти державного управління», «адміністративно-правові акти», «індивідуальні адміністративні акти», «індивідуальні акти управління», «індивідуальні адміністративно-правові акти» та «правові акти індивідуальної дії». Натомість, наукові дослідження індивідуального акту відбувались, у тому числі, протягом всього періоду незалежної України.

Слід відзначити, що рушійним поштовхом для створення численних наукових праць стало прийняття Кодексу адміністративного судочинства України у 2005 році, натомість адміністративне право пройшло тернистий шлях розвитку як загальних, так і спеціальних за предметом досліджень.

Концептуальні засади становлення адміністративного права були закладені, в дослідженнях вченого-адміністративіста В. Б. Авер'янова, який зазначив, що публічно-правовими положення є тоді, коли вони застосовуються адміністративними органами й іншими суб'єктами публічного права при виконанні публічних завдань і можуть поширюватись лише на правовідносини між носіями публічного права чи між державою (або іншими суб'єктами публічного права), з одного боку, і громадянами чи підприємствами – з іншого [1; 2].

Безсумнівно, опрацювання загальних питань адміністративного права є важливою складовою для формування чіткого розуміння публічно-правових відносин, публічних-владних управлінських функцій, суб'єктів владних повноважень, тобто категорій, що безпосередньо пов'язані із індивідуальними актами.

Ю. П. Битяк, І. П. Голосніченко, І. Б. Коліушко досліджували європейський досвід функціонування адміністративної юстиції. Авторами зроблено чітке розмежування правових актів, як предмету публічно-правового спору, на нормативні та індивідуальні [3]. Наукові праці Р. О. Куйбіди були спрямовані на вирішення питань стосовно розмежування судових юрисдикцій, аналізу змісту і значення засад організації системи судів як спеціалізація, територіальність, інстанційності, доцільності прийняття КАС України та становлення адміністративних судів [4].

Слід відзначити, що класифікація вченими-адміністративістами актів на нормативно-правові та індивідуальні викликана в певній мірі запровадженням адміністративної юстиції та відмежуванням справ адміністративної юрисдикції.

Серед адміністративно-правових досліджень щодо оскарження та розгляду адміністративних справ, особливе місце посідає наукові роботи Ю. С. Педька, пов'язані із обґрунтуванням теоретичних та практичних аспектів становлення і правового регулювання адміністративної юстиції в Україні. Автором виокремлено поняття, яке вказує на єдину цільову спрямованість цих видів діяльності – «справи адміністративної юрисдикції» [5].

Натомість, сучасну систему адміністративних судів сформовано у 2004 та як нами вже зазначалось, КАС України прийнято у 2005 році, а тому науковцями в межах адміністративного права та процесу проводились наукові пошуки, що мали судову практику із цивільного та господарського судочинства.

В. С. Стефанюк у своїй монографії дослідив наукові основи правового акту управління, вказуючи, що адміністративний акт є одним з центральних, оскільки в його

межах здійснюються всі найважливіші функції державного управління та публічного управління в цілому. Науковцем здійснено аналіз адміністративного акту з огляду на вчення німецьких науковців, розглянуто поняття акту управління за шістьма точками зору та визначено його ознаки [6, с. 150–158].

Такі дослідження стали науковим підґрунтям для розробки Кодексу адміністративного судочинства України та послідовних змін до законодавчої бази. Крім того, формування судової практики адміністративних судів здійснювалось, у тому числі, з урахування наукових досліджень.

Досліджуючи питання адміністративної справи, А. Ю. Осадчий вказує, що індивідуальні акти є формою реалізації публічно-правових повноважень, натомість правові акти органів публічної влади можуть виступати й підставою виникнення господарських, цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових правовідносин [7].

Науковцями-адміністративістами, що мали практичний досвід у застосуванні норм права, О. М. Пасенюком та М. І. Смоковичем було здійснено важливий науковий внесок у розвиток адміністративного права та процесу.

Зокрема, до таких праць належить наукова робота під назвою «Адміністративна юстиція України: проблеми теорії і практики. Настільна книга судді» за загальною редакцією О. М. Пасенюка, вміщає дослідження адміністративних актів, питання оскарження актів державних органів, у тому числі актів індивідуальної дії та нормативно-правових актів [8, с. 140–143]. М. І. Смокович у своєму дисертаційному дослідженні приділив увагу питанню розмежування судових юрисдикцій та компетенцій адміністративних судів, предмету спору (нормативність чи ненормативність оскаржуваного акта), відмежовуючи індивідуальний адміністративний акт від нормативно-правового [9].

Вагомим внеском у розвиток поняття індивідуального акту є наукові праці В. М. Бевзенка, у якому він піднімає питання адміністративного акту, що становить собою офіційне рішення, прийняте від імені публічної влади і засноване на нормах адміністративного. Вказується, що адміністративний акт спрямовується на регулювання окремого, конкретизованого випадку, тобто є конкретно-індивідуальним [10, с. 263]. Вченими, в більшості, підтримується позиція про індивідуальний характер адміністративного акту.

При розгляді справ адміністративної юрисдикції, судам доволі часто, необхідно було звертатись до саме наукових праць для власного розуміння природи правового акту та розмежування індивідуальних та нормативно-правових, оскільки законодавче визначення, на той час, було відсутнє.

У дисертаційному дослідженні Н. Є. Хлібороб сформулювала ознаки правового акта індивідуальної дії суб'єктів владних повноважень як самостійного предмета оскарження в адміністративному судочинстві. До таких ознак актів індивідуальної дії вчена відносить: спрямовані на вирішення конкретної справи, стосуються визначеної особи (осіб); прийняті органом публічної влади, який наділений відповідними публічно-владними повноваженнями; є юридичним фактом, тобто на його основі можуть виникати, змінюватись та припинятись конкретні правовідносини [11].

Потреба у нормативному визначенні дефініції індивідуального акту мала все більше актуальність, а наступні наукові праці мали важливе значення у процесі напрацювання законодавчих змін до КАС України.

Науковими пошуками у галузі адміністративного процесуального права займався також О. В. Джабурія, що досліджував процесуальні проблеми оскарження актів індивідуальної дії, та виділяв провадження щодо оскарження індивідуальних (адміністративних) актів як одну із правових форм діяльності адміністративного суду [12].

На підставі наукового дослідження О. С. Луніної, визначено, що у переважній більшості випадків предметом публічно-правових спорів у сфері державної реєстрації є законність актів індивідуальної дії [13].

В. Ю. Поплавський провів аналіз наукових поглядів щодо публічно-правових спорів у сфері оскарження правових актів індивідуальної дії щодо державно-службових відносин [14].

Слід звернути увагу, що поняття індивідуального акту було предметом досліджень таких вчених, як: Д. М. Цвіра, С. В. Бакуліна, А. В. Хоменко та ін. Разом з тим, предметом наукових доробків досить часто були проблеми розгляду окремих категорій адміністративних справ щодо оскарження, у тому числі, індивідуальних актів.

Так, Д. М. Цвірою з'ясовувалась правова категорію податкового спору щодо оскарження акту індивідуальної дії як одного із видів публічно-правового спору [15]. У свою чергу, С. В. Бакуліна у своєму дисертаційному дослідженні виокремила такий вид публічно-правових земельних спорів за предметом спірних відносин: спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії) [16]. Науковцем, А. В. Хоменком присвячено, у тому числі, питанням юрисдикції адміністративних судів з розгляду публічно-правових спорів у сфері використання природних ресурсів та зазначено, що оскарження індивідуальних адміністративних актів в даній категорії справ, відбувається за місцем постійного проживання чи за місцем знаходження останньої [17].

Предметним та комплексним науковим дослідженням індивідуальних актів є праця О. О. Мандюка, в якій автором було визначено поняття та ознаки індивідуальних адміністративних актів, здійснено класифікацію індивідуальних адміністративних актів, з'ясовано основні вимоги, яким повинні відповідати індивідуальні адміністративні акти та розкрито юридичне значення індивідуальних адміністративних актів, їхнє місце і роль в сучасній правовій системі України [18].

Результати аналізу існуючих уявлень про поняття актів індивідуального регулювання в сфері публічного адміністрування, співвідношення таких понять як адміністративні акти та індивідуальні правові акти управління було здійснено В. Р. Білою [19].

Необхідність прийняття системного нормативно-правового акта, яким було б визначено поняття адміністративного акта й урегульовано питання щодо особливостей і порядку прийняття адміністративних актів було здійснено І. В. Ковбасом та М. В. Ковалем [20].

Поняття адміністративного акту було предметом дослідження Б. Б. Мельниченко, та визначалось, як дії (рішення) суб'єктів публічного управління, здійснювані в межах

їхньої компетенції, визначеної законом, у передбачений законом спосіб, які спричиняють юридичні наслідки [21].

Значним внеском у розвиток науки адміністративного права загалом та поняття адміністративного акту є робота таких авторів науково-практичного коментаря до Закону України «Про адміністративну процедуру», як: Андрійко О. Ф., Бевзенко В. М., Гуржій Т. О., Каменчук О. М., Кисіль Л. Є., Куйбіда Р. О., Петрицький А. Л., Плахотнюк Н. Г., Рижков Г. В., Романадзе Л. Д., Смокович М. І., Тимошук В. П., Хлібороб Н. Є., Школик А. М. Зокрема, авторським колективом, розкривається нова для українського законодавства термінологія, норми, у тому числі, поняття адміністративного акту та його ознак [22, с. 35–39].

Новітніми науковцями С. В. Ківалова та Л. Р. Білої-Тіунової, здійснено ґрунтовне дослідження загального адміністративного права, що вміщує питання поняття та ознак адміністративних актів, вимог до адміністративних актів, їх видів. Окрема увага звертається виокремлення авторами адміністративних актів «за згодою», прийняття яких допускає залучення відповідної особи до процедури прийняття відповідного адміністративного акта, оскільки отримання такої згоди може бути однією з процедурних рішень (або дій), що приймаються (вчиняються) під час адміністративного провадження [22, с. 437–466].

Динаміка правових досліджень поняття індивідуального акту має позитивний приріст, а наукові праці є важливим вкладом у розвиток науки та як наслідок, формування чи виправлення помилок законодавчої бази.

На основі викладеного та опрацьованого матеріалу наукових досліджень, можна зробити висновок, що дефініція індивідуального акту була предметом постійних наукових пошуків.

Аналіз наукових поглядів на поняття «індивідуального акту» в історичному розрізі дає підстави для виокремлення таких періодів його становлення та розвитку: з 1991 року до 2005 року; з 2005 року до 2017; з 2017 до 2022 року; з 2022 до тепер. Окремо слід зауважити, що більшою мірою часові періоди розвитку наукових досліджень та їх сплески ґрунтуються саме напрацюванням чи прийняттям нової законодавчої бази. Перший період став основою для закладення підвалин поняття індивідуального акту, а послідовні – закріпили та удосконалили розуміння дефініції, що дало змогу усунути законодавчі прогалини та дійти комплексних наукових висновків.

Повномасштабна військова агресія проти України створила нові виклики перед суб'єктами владних повноважень, науковою спільнотою та юристами-практиками. А шлях вступу до Європейського Союзу супроводжується новими вимогами та рекомендаціями для України. Тому, дефініція індивідуального акту буде предметом нових наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

- Органи виконавчої влади в Україні: наук. доповідь / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Ін Юре. 1997. 48 с.
- Державне управління: теорія і практика: монографія / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Юрінком Інтер. 1998. 431 с.
- Адміністративна юстиція: Європейський досвід і пропозиції для України / авт.-упоряд. І. Б. Коліушко, Р. О. Куйбіда. Київ: Факт. 2003. 536 с.
- Куйбіда Р. О. Організація і розвиток сучасної судової системи України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2006. 16 с.
- Педько Ю. С. Становлення адміністративної юстиції в Україні: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. 208 с.
- Стефанюк В. С. Судовий адміністративний процес: монографія / Академія правових наук України, Ін-т приватного права і підприємництва. Харків: Консум. 2003. 463 с.
- Осадчий А. Ю. До уточнення поняття «адміністративна справа» у адміністративному судочинстві. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Одеса: Юрид. літ. 2011. Вип. 62. С. 36–43.
- Адміністративна юстиція України: проблеми теорії і практики: настільна книга судді / за заг. ред. О. М. Пасенюка. Київ: Істина. 2007. 608 с.
- Смокович М. І. Проблеми розмежування судової юрисдикції та визначення компетенції адміністративних судів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2010. 20 с.
- Мельник Р. С., Бевзенко В. М. Загальне адміністративне право: Навчальний посібник / за заг. ред. Р. С. Мельника. К.: Ваїте. 2014. 376 с.
- Хлібороб Н. Є. Публічно-правовий спір як предмет юрисдикційної діяльності адміністративного суду: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів. 2012. 20 с.
- Джабурія О. В. Компетенція адміністративних судів щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса. 2014. 22 с.

13. Луніна О. С. Публічно-правові спори у сфері державної реєстрації як предмет адміністративного судочинства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2015. 22 с.
14. Поплавський В. Ю. Правове регулювання вирішення публічно-правових спорів у державно-службових відносинах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2015. 20 с.
15. Цвіра Д. М. Адміністративне судочинство у справах, пов'язаних із вирішенням податкових спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Тернопіль. 2018. 20 с.
16. Бакуліна С. В. Особливості судового розгляду та вирішення публічно-правових земельних спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Тернопіль. 2018. 20 с.
17. Хоменко А. В. Розгляд публічно-правових спорів у сфері використання природних ресурсів у порядку адміністративного судочинства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя. 2018. 16 с.
18. Мандюк О. О. Індивідуальні адміністративні акти: теорія та практика застосування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2017. 213 с.
19. Біла В.Р. Індивідуальні акти публічної адміністрації: поняття та ознаки. *Прикарпатський юридичний вісник*. Івано-Франківськ: Національний університет «Одеська юридична академія». 2017. Вип. 1(16). Том 4. С. 56–59.
20. Ковбас І.В., Коваль М.В. Понятійно-сутнісний аналіз адміністративного акта в теоретико-правових розробках і під час застосування в законодавстві України. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*, 2019. Випуск 2-2(36). С. 56-61.
21. Мельниченко Б.Б. Адміністративний акт як основна форма публічного управління. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки: зб. наук. праць. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 1. Том 32 (71). С. 57–62.
22. Закон України «Про адміністративну процедуру»: наук.-практ. коментар / Андрійко О.Ф., Бевзенко В.М. та ін.; за заг. ред. Тимощука В.П. Київ. 2023. 545 с.
23. Загальне адміністративне право України : підручник / за заг. ред.: С. Ківалова і Л. Білої-Тіунової; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса: Фенікс. 2023. 792 с.

ВЗАЄМОДІЯ СУБ'ЄКТІВ ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ У СВІТОВІЙ ПРАКТИЦІ

INTERACTION OF SUBJECTS TO COMBAT DOMESTIC VIOLENCE IN GLOBAL PRACTICE

Саббатовський В.Ю., ад'юнкт

Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню досвіду розвинутих країн світу щодо взаємодії правоохоронних органів з іншими владними суб'єктами та громадськістю з питань протидії домашньому насильству. Актуальність теми зумовлена воєнним станом в Україні, оскільки через тяжкі соціально-побутові умови, що виникли внаслідок російської агресії, спостерігається збільшення випадків домашнього насильства по всій країні.

Протидія домашньому насильству як цілеспрямований вплив на його причини, умови та запобігання займає важливе місце в системі заходів зарубіжних країн у боротьбі зі злочинністю. У статті розглянуто досвід США як основа потенційних нововведень у систему протидії домашньому насильству, а також практика Швейцарії в контексті взаємодії правоохоронних органів і державних установ, що спрямовані на протидію домашньому насильству. Звертається увага на практику протидії домашньому насильству засобами «електронного» контролю кривдників та захисту потерпілих у Франції.

У статті наведено результати аналізу запровадження зарубіжного досвіду з протидії домашньому насильству в українській реальності, що особливо важливо в умовах змін соціального контексту через військовий конфлікт. Зокрема, досліджуються можливості використання певних заходів у США та Швейцарії, таких як обов'язкове повідомлення про випадки домашнього насильства, створення спеціалізованих підрозділів та ефективної системи допомоги постраждалим від домашнього насильства. Розглянуто потенціал адаптації цих механізмів в Україні, враховуючи національні особливості правової системи, структуру поліції та потреби громадськості в умовах кризи.

У статті підкреслюється важливість розвитку комплексного підходу, що включає як правове регулювання, так і тісну взаємодію між державними та громадськими установами для створення системи підтримки жертв домашнього насильства. Акцентується увага на розвитку ефективних механізмів координації між поліцією, судовими органами, соціальними службами та організаціями громадянського суспільства для запобігання і швидкого реагування на випадки насильства в сім'ї.

Методологія дослідження включає комплексний аналіз літератури, українських та зарубіжних нормативних актів, а також порівняльний аналіз.

Ключові слова: домашнє насильство, протидія домашньому насильству, Національна поліція України, зарубіжний досвід, соціальні служби, адміністративне право.

The article is devoted to researching the experience of developed countries of the world regarding the interaction of law enforcement agencies with other authorities and the public in matters of combating domestic violence. The topicality of the topic is due to the state of war in Ukraine, because due to the difficult social and domestic conditions that arose as a result of Russian aggression, there is an increase in cases of domestic violence throughout the country.

Combating domestic violence as a targeted influence on its causes and conditions occupies an important place in the system of measures of foreign countries. The article examines the experience of the USA as a basis for potential innovations in the system of combating domestic violence, as well as the practice of Switzerland in the context of the interaction of law enforcement agencies and state institutions aimed at combating domestic violence.

The article presents the results of the analysis of the implementation of foreign experience in combating domestic violence in Ukrainian realities, which is especially important in the conditions of changes in the social context due to the military conflict. In particular, the possibilities of using certain measures in the USA and Switzerland, such as mandatory reporting of cases of domestic violence, the creation of specialized units and an effective system of assistance to victims of domestic violence, are being explored. Attention is drawn to the practice of countering domestic violence by means of "electronic" control of offenders and protection of victims in France. The potential of adaptation of these mechanisms in Ukraine is considered, taking into account the national peculiarities of the legal system, the structure of the police and the needs of the public in crisis conditions.

The research methodology includes a comprehensive analysis of the literature, Ukrainian and foreign regulatory acts, as well as a comparative analysis.

Key words: domestic violence, combating domestic violence, National Police of Ukraine, foreign experience, social services, administrative law.

Постановка проблеми. Питання домашнього насильства набуває гостроти з кожним днем, і тенденція зростання зафіксованих випадків його вчинення лише зростає. Саме тому настав час звернутися до зарубіжного досвіду з метою адаптації та використання інноваційних для України засобів протидії домашньому насильству.

Без сумніву, сучасні зміни в українському суспільстві, а також в економічній і політичній сферах природно відображаються на формуванні нових взаємин між державою, її інституціями та громадянським суспільством. Постійна співпраця між владою та громадянами є ключовою умовою для забезпечення політичної стабільності й добробуту кожної країни, зокрема й України, оскільки вирішення проблем її розвитку неможливе без підтримки громадськості. Лише через об'єднання зусиль можна досягти максимально ефективних результатів роботи органів Національної поліції України.

Водночас успішна реалізація демократичних змін в Україні неможлива без належного правового регулювання та ефективного функціонування інституту громад-

ської участі в правоохоронній діяльності. Ці інструменти здатні суттєво і результативно впливати на рівень правопорушень і стан публічного порядку в країні. Рішучі дії, спрямовані на боротьбу зі злочинністю та профілактику правопорушень, не принесуть значних результатів, доки зусилля правоохоронних органів не матимуть підтримки з боку широких верств населення.

Слід зазначити, що протидія домашньому насильству як комплекс дій цілеспрямованого впливу на його причини й умови займає важливе місце в системі заходів із зміцнення законності й правопорядку зарубіжних країн. Тому вивчення досвіду протидії домашньому насильству у країнах світу з метою імплементації у систему протидії домашньому насильству в Україні є актуальним. Проте зрозуміло, що повсюдне копіювання та механічне перенесення цього досвіду до наших умов навряд чи можливе.

Мета статті – розглянути європейський досвід протидії домашньому насильству в контексті впровадження його найкращих практик в Україні.

Стан дослідження проблематики статті. Значий доробок у дослідження проблематики домашнього насильства та його протидії здійснили такі вітчизняні науковці, як А. Блага, В. Брижик, А. Волощук, О. Горбова, Б. Головкін, О. Кочемировська, Л. Крижна, Ю. Лисюк, О. Мартиненко та ін. Проблемам функціонування підрозділів Національної поліції, механізмам їх взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування, громадськістю присвячені наукові дослідження О. Безпалової, М. Бліхар, С. Васюк, С. Вітвіцького, О. Джафарової, О. Джузі, М. Коваліва, Я. Когута, Т. Коломоєць, А. Комзюка, О. Кройтора, О. Кузьменко, Я. Лакійчук, С. Медведька, О. Панової, В. Фелика, Ю. Хатнюка та ін. Питання використання міжнародного досвіду для розвитку національної нормативно-правової бази та практики протидії домашньому насильству досліджувалися такими українськими вченими, як О. Бандурка, А. Галай, В. Галай, Л. Головкин, М. Качинська, К. Левченко, В. Муранова, С. Проневич та ін.

Проте, в умовах докорінних змін законодавства, практики його застосування, а також формування і реалізації науково-обґрунтованої політики в умовах загострення проблеми домашнього насильства через російську воєнну агресію потребує поглибленого вивчення світової практики розв'язання цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу. У січні 2024 року було зафіксовано рекордну кількість кримінальних справ, пов'язаних із домашнім насильством, – 435 випадків, що майже вдвічі перевищує показники за аналогічний період минулого року. За інформацією Генеральної прокуратури України, понад 80% таких справ передаються до суду.

Рис. 1. Кількість справ щодо домашнього насильства [1]

Відповідно до результатів моніторингу кримінальних проваджень щодо домашнього насильства, їх кількість щорічно стабільно зростає, за винятком першого року повномасштабного вторгнення у 2022 році (рис. 1). Але вже 2023 року в Україні було зареєстровано 2705 таких справ, що на 11% більше порівняно з 2021 роком, коли було зафіксовано 2432 справи [1].

Така гірка статистика в Україні зумовлена низкою факторів, головним з яких є війна в Україні. Однак постраждали та кривдники часто вказують на такі причини насильства в їхніх сім'ях, як стрес на роботі, пияцтво, вживання наркотиків, запальний характер, спроби «виховання» партнера чи образи.

Проте ці причини зазвичай є лише поверховими. Справжні мотиви насильства можуть бути прихованими, наприклад, патологічні ревності, модель поведінки, засвоєна з дитинства в батьківській родині, проблема із самооцінкою – як надмірно занижена, так і завищена, нереалізовані дитячі мрії, бажання самоствердитися через інших людей або потреба у визнанні. Додатковими факторами, що також провокують агресію, можуть стати наявність психічних розладів чи захворювань, релігійні або політичні конфлікти, хронічний алкоголізм або наркозалежність.

Хоча алкоголь, стрес і дратівливість щодо близької людини здаються очевидними тригерами жорстокості, насправді вони здебільшого вказують на глибші проблеми і можуть слугувати індикаторами, що сигналізують про потенційну небезпеку [2].

На думку О. Чорномаз [3], війна дійсно породжує вище зазначені мотиви в багатократному розмірі, що викликає на стресовому підґрунті збільшення випадків учинення домашнього насильства. Це стосується як цивільних осіб, так і військових, які травмовані війною та не здатні в повній мірі адекватно оцінювати власні дії. Саме тому проблема домашнього насильства на даний час набуває небувалої актуальності та потреби в дослідженні методів взаємодії органів Національної поліції з іншими владними суб'єктами та громадськістю, переймання досвіду інших країн з приводу даного питання задля активної та ефективного боротьби з таким невтішним явищем.

Відповідно до статті 126-1 Кримінального кодексу України [4], домашнє насильство, тобто свідоме і систематичне застосування фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя, колишнього подружжя або іншої особи, з якою кривдник перебуває або перебував у сімейних чи близьких стосунках, яке спричиняє фізичні або психологічні страждання, порушення здоров'я, втрату працездатності, емоційну залежність або погіршення якості життя потерпілої особи, – карається громадськими роботами від 150 до 240 годин або пробацийним наглядом до п'яти років, або обмеженням волі на такий самий строк, або позбавленням волі до двох років.

Центральним органом виконавчої влади з питань протидії домашньому насильству в Україні є Міністерство соціальної політики України. Справами, що пов'язані з учиненням домашнього насильства, в Україні займається спеціальний підрозділ Національної поліції України у сфері запобігання та протидії домашньому насильству [5].

Серед напрямів діяльності цих підрозділів виявлення випадків домашнього насильства та оперативне реагування на них є ключовими елементами захисту постраждалих осіб. Це включає прийом та розгляд заяв і повідомлень про випадки домашнього насильства, оперативне вживання заходів для припинення таких дій, а також надання допомоги потерпілим з урахуванням результатів оцінки рівня загрози. Важливим також є інформування постраждалих осіб про їхні права, доступні соціальні послуги та заходи підтримки, якими вони можуть скористатися.

Окрім цього, Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [6] передбачає винесення термінових заборонних приписів щодо кривдників, а також здійснення нагляду за виконанням цих спеціальних заходів протягом періоду їх дії. У випадках, коли кривдник є власником зброї або боєприпасів, після вчинення домашнього насильства його дозвол на зберігання та використання зброї анулюється, а зброя та боєприпаси вилучаються відповідно до чинного законодавства.

Даний спеціальний підрозділ НПУ також тісно взаємодіє з численними громадськими організаціями, що надає змогу суспільству глибше усвідомлювати проблему виникнення домашнього насильства та засоби протидії цьому явищу.

Закон містить низку інструментів для боротьби з насильством у сім'ї, які відповідають європейським стандартам і Стамбульській Конвенції. Зокрема, Законом надаються повноваження для Національної поліції щодо винесення термінових заборонних приписів, ведення профілактичного обліку кривдників, здійснення профілактичних заходів і контролю за виконанням кривдниками спеціальних заходів [6].

У контексті російсько-українського збройного конфлікту доцільним є також застосування положень Додаткового Протоколу до Женевської конвенції [7], який прямо забороняє акти насильства над життям, здоров'ям людини, а також погрози вчинити такі дії. Цей протокол є одним із небагатьох міжнародних документів, що забороняє акти сексуального насильства як до жінок, так і чоловіків.

Головним обов'язком держави є створення національної правової бази, яка забезпечує ефективний захист прав

людини. Ратифікація Стамбульської Конвенції та її імплементація в українське законодавство підкреслюють прагнення України ефективно протидіяти насильству щодо жінок і домашньому насильству відповідно до міжнародних стандартів.

За досвідом США, аналіз системи боротьби із злочинністю, пов'язаною з домашнім насильством, варто почати з огляду служб швидкого реагування. У країні існують загальнонаціональні гарячі лінії для постраждалих від домашнього насильства, а також окремі спеціалізовані лінії, що надають підтримку жертвам сексуального насильства, захищають жертв злочинів, протидіють згвалтуванням та насильству у побутових взаєминах і знайомиствах.

У структурі американської поліції створено спеціальні відділи реагування на випадки домашнього насильства DVRU (Domestic Violence Response Unit), діяльність яких зосереджена на боротьбі з насильством у сім'ї. Ці підрозділи є продуктом нової філософії забезпечення громадської безпеки, яка враховує інтереси місцевих громад. Завданням таких підрозділів є розслідування випадків домашнього насильства, допомога жертвам, розірвання циклу насильства та підтримка місцевих ініціатив із протидії насильству в сім'ї [8].

У питаннях протидії домашньому насильству однією з особливостей адміністративно-правових норм США є наявність різних типів охоронних ордерів: надзвичайного, тимчасового та постійного. Надзвичайний ордер видається без судового розгляду, коли потерпіла особа звертається до поліції. Поліцейські контактують із черговим суддею, який оцінює можливість загрози і приймає рішення. Це дозволяє швидко реагувати на випадки насильства, коли неможливо провести судові засідання, наприклад, уночі або на вихідних.

Тимчасовий охоронний ордер видається під час судового засідання на період від 14 до 21 дня, за умови наявності підстав. Потерпіла особа подає заяву про насильство і вказує особу кривдника, при цьому ордер видається без попереднього інформування кривдника. Судове засідання із залученням сторін призначається протягом 10 днів, протягом яких суддя може видати постійний охоронний ордер на термін до двох років.

Надзвичайні та тимчасові ордери дають змогу запобігти подальшому насильству до остаточного судового рішення. Це ефективний інструмент, який не лише захищає жертву, але й накладає додаткові зобов'язання на кривдника, а саме: заборона наблизитися до потерпілої особи, надання виключного права на спільне житло або забезпечення односторонньої опіки над дітьми.

У разі порушення умов ордеру кривдника може бути притягнуто до кримінальної або цивільно-правової відповідальності, що є важливим засобом протидії домашньому насильству. Окрім ордерів у США існує інститут спеціалізованих судів, які займаються виключно справами про насильство в сім'ї, що забезпечує їх більш оперативний та ефективний розгляд. У країні діє понад 200 таких судів, що значно підвищує ефективність боротьби з домашнім насильством.

Для запобігання насильству також впроваджена стратегія обов'язкового реагування. Медичні установи зобов'язані повідомляти про будь-які випадки виявленого насильства. У деяких штатах існує вимога для громадян інформувати правоохоронні органи про випадки жорстокого поводження з дітьми, що є важливим елементом системи превенції насильства [9].

Варто також розглянути приклад Швейцарії, адже в цій країні утворена чітка система взаємодії правоохоронних органів з державними та приватними установами, які займаються проблемою насильства в сім'ї. Поліція працює за чітко визначеним алгоритмом дій. При отриманні повідомлення про насильство та нанесення тілесних ушкоджень поліцейські першими прибувають на місце події.

Вони опитують потерпілу особу окремо від особи кривдника, оцінюють ступінь пошкодження та, за необхідності, надають допомогу, а також забезпечують контакти з кривдником і, за потреби, доставляють туди жертву. Поліція також інформує потерпілих про юридичні кроки, що дозволяють захистити їхні права, та про можливе притягнення кривдника до відповідальності, забезпечуючи при цьому психологічну і медичну допомогу дітям, які стали свідками чи жертвами насильства [8].

У Франції домашнє насильство є надзвичайно поширеною проблемою – від 200 тисяч до 2 мільйонів жінок щорічно стають жертвами, і приблизно 400 жінок помирають від побоїв, завданих чоловіками. Хоча існують державні установи, такі як служба захисту прав жінок та міжвідомча комісія із захисту жінок від насильства, їхня ефективність ставиться під сумнів. Водночас, позитивний досвід Франції включає співпрацю з «Гарячою мобільною лінією», що дозволяє швидко реагувати на конфлікти, та запровадження електронних GPS-браслетів, які відправляють сигнали поліції, коли кривдник наближається до жертви [10].

Враховуючи вище зазначені результати, можна сформулювати наступні тези щодо вдосконалення взаємодії правоохоронних органів з громадськістю та іншими владними структурами у питаннях протидії домашньому насильству:

1. У першу чергу, слід покращити оперативність реагування на виклики, щоб попередити настання непоправних наслідків. Для цього можна скористатися досвідом США, а саме розширенням та удосконаленням штату спеціального підрозділу Національної поліції України у сфері протидії домашньому насильству, наприклад американського DVRU, оскільки дані виклики наразі зустрічаються серед найпоширеніших.

- Також упровадження санкцій щодо особи кривдника дозволять запобігти рецидивам даного правопорушення. Мова йде про охоронні ордери у США, які цілком можливо адаптувати під Українське законодавство та надати спеціальному підрозділу поліції повноваження вручати такі ордери особі, за попереднім погодженням суду.

2. Щодо взаємодії правоохоронних органів з владними структурами та громадськістю, то під час війни в Україні вкрай важливо повідомляти суспільство про ризики та загрози, які можуть зашкодити життю та здоров'ю громадян. Корисним нововведенням стало б створення місцевими органами виконавчої влади інформаційного поля, що стосується профілактики та запобігання потенційної небезпеки під час війни. Туди ж входила б статистика, яку надають правоохоронні органи, алгоритм дій при вчиненні домашнього насильства, поради лікарів-психологів та інша корисна інформація, якою мають володіти громадяни, щоб убезпечити себе.

3. Впровадження досвіду Франції також заслуговує на увагу, а конкретно розробка датчиків GPS, які могли б повідомляти діючі наряди поліції про наближення кривдника до жертви, попри накладені заборонні санкції, тощо.

У цілому, система протидії домашньому насильству в Україні на даний момент є доволі розвинутою. Єдиною реальною проблемою є збільшення фактів вчинення домашнього насильства під час війни в Україні.

Через травми, отримані під час воєнних дій, вчинення подібних правопорушень дедалі набирає обертів, тож дуже актуальним буде залучення громадських організацій до реабілітаційних дій по відношенню до осіб, які постраждали внаслідок бойових дій. Така ініціатива обов'язково повинна допомогти у зменшенні фактів учинення вище згаданого правопорушення, та допоможе травмованим особам соціалізуватися.

Особливо варто звернути увагу на поширення таких спільних ініціатив у сфері взаємодії між поліцією та громадськістю, як «Безпечний будинок», «Шкільний офіцер полі-

ції», програма «ПОЛІНа», «Сусідська варта», а також групи порозуміння, до складу яких входять шкільні медіатори.

Узгодження окремих дій щодо профілактики правопорушень та забезпечення громадського порядку може бути передбачене планами роботи, іншими нормативними актами або відбуватиметься безпосередньо перед здійсненням таких заходів. Такий формат співпраці має важливе практичне значення, адже дозволяє уникнути дублювання функцій поліції та представників громадськості, водночас забезпечуючи максимальну присутність на контрольованих територіях [11].

Важливим механізмом залучення громадян до охорони правопорядку та запобігання правопорушенням є система заохочень, регламентована нормативно-правовими актами. Зокрема, згідно із Законом України «Про участь громадян в охороні громадського порядку та державного кордону» [12], активна участь представників громади у правоохоронній діяльності може бути відзначена такими видами заохочень, як подяка, цінні подарунки та грошові винагороди.

Загалом система заохочень для громадян, які вносять свій внесок у правоохоронну діяльність, є важливим інструментом стимулювання їхньої участі. Така система дозволяє мотивувати населення до активної співпраці з правоохоронними органами, розширюючи коло залучених до профілактики правопорушень. Крім того, впровадження нових видів заохочення може сприяти підвищенню ефективності таких ініціатив та залученню ширших верств населення для спільної роботи з поліцією у забезпеченні громадського порядку.

Поліцейські підрозділи повинні залишатися відкритими для різних форм зовнішнього контролю, включаючи громадський. Важливо забезпечити прозорість діяльності правоохоронних органів, надаючи доступ до звітів щодо основних напрямків роботи, а також статистичних даних. Ці матеріали повинні бути у вільному доступі для громадськості. Запити від громадян та громадських організацій мають розглядатися оперативно та в повному обсязі, а у разі відмови в наданні інформації, необхідно надавати чітку мотивовану відповідь із зазначенням причин відмови.

Крім того, громадськість повинна мати доступ до інформації про плани діяльності поліції, пріоритети

роботи, а також результати виконаних заходів. Це сприятиме підвищенню довіри до правоохоронних органів, створенню умов для громадського нагляду та підвищенню рівня підзвітності поліції перед суспільством.

У рамках організаційного напрямку для вдосконалення співпраці між поліцією та населенням у правоохоронній діяльності варто запровадити кілька інших ініціатив. По-перше, на офіційних вебсайтах ГУНП слід запровадити єдину форму для надання детальної інформації про дільничних офіцерів поліції (ДОП). По-друге, потрібно підвищувати усвідомлення поліцейськими своєї ролі у громаді, а з боку громадян формувати позитивне ставлення до правоохоронців як до членів громади, яких потрібно підтримувати, особливо у рамках принципів «поліцейської діяльності, орієнтованої на громаду».

Важливим є розвиток волонтерської допомоги для Національної поліції України, що сприятиме покращенню їхньої діяльності. Однією з пропозицій є розробка методичних рекомендацій та мобільного додатку для поліцейських щодо спілкування з людьми з вадами слуху та мовлення. Інша ініціатива полягає у відновленні інституту позаштатних працівників поліції (громадських помічників), що може значно посилити взаємодію між поліцією та громадянами.

Також важливо продовжувати впровадження стратегій, таких як «нульова толерантність» та проблемно-орієнтоване патрулювання, які забезпечують видиму присутність поліцейських у громадських місцях, підвищуючи відчуття безпеки у населення. Підготовка шкільних офіцерів поліції має включати вивчення таких дисциплін, як «Психологія дитини» та «Особливості взаємодії з дітьми», щоб поліцейські краще розуміли специфіку роботи з молоддю.

Крім того, передбачається закріплення можливості територіальних громад та органів місцевого самоврядування надавати матеріальну підтримку місцевим підрозділам поліції, що допоможе покращити надання поліцейських послуг безпосередньо на місцях. Також важливо стимулювати співпрацю неповнолітніх з поліцією через різноманітні нагороди та відзнаки від місцевих органів влади або громад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Opendatabot. Рекордну кількість справ про домашнє насильство зареєстрували у 2024 році – Оpendатабот. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/domestic-violence-2023>
2. Причини вчинення домашнього насильства. Гаряча лінія з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей. URL: <https://1547.ukc.gov.ua/dovidkovainformatsiya/protidyadomashnomu-nasyilstvu/prychyny-vchynennnyadomashnogo-nasyilstva/>
3. Чорномаз О. Протидія домашньому насильству в Україні у період воєнного стану. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції. 2024. Т. 1. С. 427.
4. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
5. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі: Постанова Кабінету міністрів України від 22.08.2018 № 658. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF#Text>
6. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 7 грудня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
7. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
8. Гонтаренко В. Міжнародні правові стандарти та зарубіжний досвід протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним з домашнім насильством. *International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy*, Vol. 1. No. 3. 2022. P. 7–21. URL: <https://doi.org/10.46299/j.isjpp>
9. Головки Л., Горбова Г., Коломоєць О. Досвід США та Канади у сфері запобігання і протидії домашньому насильству. *Підприємництво, господарство і право*, 2020. С. 112.
10. Лікаренко О. Імплементация зарубіжного досвіду запобігання та протидії домашньому насильству в українську правозастосовну практику: напрями та перспективи. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*, 2024. № 2. С. 421.
11. Аброськін В. Діяльність Національної поліції України щодо забезпечення публічної безпеки в умовах антитерористичної операції: навч. посіб. Київ: ФОП Лопатіна О.О., 2019. 212 с.
12. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України від 22.06.2000 р. № 1835-III : станом на 15 берез. 2022 р. URL:

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРБЕЗПЕКИ ОБ'ЄКТІВ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

CURRENT ISSUES OF ENSURING CYBER SECURITY OF CRITICAL INFRASTRUCTURE OBJECTS

Скіцько О.І., к.т.н., с.н.с.,
головний науковий співробітник

Національна академія Служби безпеки України

Ширшов Р.А., науковий співробітник

Національна академія Служби безпеки України

В статті розглянути сучасні виклики, пов'язані з кібербезпекою об'єктів критичної інфраструктури (далі – OKI) України в контексті агресивної кіберполітики російської федерації. Визначено, що кібербезпека є невід'ємною складовою національної безпеки, особливо в умовах ескалації гібридної війни та зростання кількості атак на державні інформаційні системи.

Ключовими елементами кіберзахисту зазначено підвищення технологічної стійкості інформаційних систем, впровадження оперативного моніторингу, координацію діяльності між державними структурами та приватними організаціями, а також застосування сучасних інструментів захисту, зокрема систем виявлення та запобігання вторгненням (IDS/IPS). Наголошено на важливості розробки інтегрованих механізмів реагування на кіберінциденти та створення національної платформи для обміну інформацією про кіберзагрози.

У статті акцентується увага на високу вразливість цифрової інфраструктури України перед державними та кримінальними кіберзловмисниками, особливо в енергетичному та фінансовому секторах. Підкреслено, що подібні атаки часто спрямовані на підірив стабільності державних інститутів і критично важливих економічних галузей, що може мати наслідки для національної безпеки. Обґрунтовано необхідність удосконалення правового регулювання кібербезпеки, зокрема щодо запровадження нових стандартів і норм, а також посилення координації між державними органами та приватним сектором для зміцнення захисту національної критичної інфраструктури.

Підкреслено важливість розробки національної стратегії кіберстійкості, яка включає співпрацю з міжнародними партнерами, обмін найкращими практиками та інтеграцію зусиль у сфері кіберзахисту. Висвітлено значення новітніх технологій, зокрема штучного інтелекту та машинного навчання, у виявленні та нейтралізації загроз. Наголошено на необхідності постійного підвищення кваліфікації фахівців з кібербезпеки, зокрема шляхом участі у міжнародних навчальних програмах і практичних тренінгах, для ефективного реагування на нові виклики.

Ключові слова: кібербезпека, критична інфраструктура, кібератаки, інформаційні системи, гібридна агресія, кіберзлочинність, штучний інтелект, кібертероризм, соціальна інженерія, моніторинг, кіберстійкість.

The article examines the contemporary challenges related to the cybersecurity of Ukraine's critical infrastructure (CI) in the context of the aggressive cyber policy of the Russian Federation. It is determined that cybersecurity is an integral part of national security, especially in the conditions of escalating hybrid warfare and the growing number of attacks on state information systems.

Key elements of cyber defense are identified as increasing the technological resilience of information systems, implementing operational monitoring, coordinating activities between state structures and private organizations, as well as utilizing modern protection tools, including intrusion detection and prevention systems. The importance of developing integrated mechanisms for responding to cyber incidents and creating a national platform for sharing information about cyber threats is emphasized.

The article highlights the high vulnerability of Ukraine's digital infrastructure to state and criminal cyber actors, particularly in the energy and financial sectors. It is noted that such attacks are often aimed at undermining the stability of state institutions and critically important economic sectors, which can have far-reaching consequences for national security. The necessity of improving legal regulation of cybersecurity is substantiated, including the introduction of new standards and norms, as well as strengthening coordination between state bodies and the private sector to enhance the protection of national critical infrastructure.

The importance of developing a national cyber resilience strategy is emphasized, which includes cooperation with international partners, sharing best practices, and integrating efforts in the field of cyber defense. The significance of new technologies, particularly artificial intelligence and machine learning, in detecting and neutralizing threats is highlighted. The need for continuous professional development of cybersecurity specialists is stressed, particularly through participation in international training programs and practical exercises, for effective response to emerging challenges.

Key words: cybersecurity, critical infrastructure, cyberattacks, information systems, hybrid aggression, cybercrime, artificial intelligence, cyberterrorism, social engineering, monitoring, cyber resilience.

Протягом останніх років кіберпростір перетворився на середовище ведення наступальних дій за участю провідних держав світу для досягнення переваги у вирішенні комплексних проблем і воєнних конфліктів. В сучасних умовах кібернетичні операції є невід'ємною складовою російської гібридної агресії, спрямованої як на Україну, так і на країни Європейського Союзу, Сполучені Штати Америки, Канаду, Туреччину тощо.

Протягом останніх десяти років проти України було здійснено велику кількість атак на об'єкти критичної інфраструктури шляхом кібер- та кіберфізичного впливу на їх інформаційні ресурси. Реалізація зазначеного впливу мала негативний ефект насамперед на сили безпеки та оборони України, підприємства енергетичного сектору, державні та недержавні фінансові установи, підприємства різних форм власності. У порівнянні з 2022 роком на сьогодні кількість кібератак на об'єкти критичної інфраструктури України та її партнерів збільшилася щонайменше вчетверо [1].

У 2023–2024 роках ситуація в країні значно ускладнилася: за даними звіту Оперативного центру реагування на кіберінциденти Державного центру кіберзахисту Держспецз'язку, кількість зареєстрованих кіберінцидентів збільшилася на 62,5% у порівнянні з 2022 роком [2]. На даний момент фахівці Департаменту контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки СБУ щомісяця реєструють понад тисячу деструктивних інформаційних атак російського походження, спрямованих на український державний сектор та суспільство [3].

Основна мета цих атак – вплив на суспільно-політичну ситуацію в країні через створення умов для провокування деструктивних дій населення.

Рівень складності російських кібератак проти України зростає, що вказує на значну вразливість цифрових

та взаємопов'язаних систем перед злочинними діями. Зазначені атаки демонструють потенціал для серйозного втручання в роботу об'єктів критичної інфраструктури, що є невід'ємною частиною сучасного суспільства.

Зловмисники активно нарощують розвиток гібридної війни, метою якої є завдання шкоди енергетичній інфраструктурі, що підтверджує зростаюча важливість захисту таких систем.

Кіберфахівці отримали можливість вчитися та досліджувати досвід України. Такий досвід став джерелом цінної інформації про новітні методи захисту і реагування на кібератаки.

Водночас, викликає занепокоєння співпраця окремих держав із хакерськими угрупованнями для поширення шкідливого програмного забезпечення з метою зараження інформаційних мереж ОКІ.

Сучасні виклики технічного прогресу вимагають поглибленого розуміння загроз у кібер середовищі, а також чіткого усвідомлення того, яка саме інформація є основною ціллю кіберзлочинців. Це вимагає розробки ефективних заходів для забезпечення захисту даних та безпечного використання інформаційних ресурсів. Серед основних категорій кіберзагроз фахівці з кібербезпеки виділяють наступні [4]:

зовнішні загрози – включають DDoS та DoS атаки, а також використання зловмисниками зовнішніх вразливостей інформаційних систем підприємств. Такі загрози можуть бути спрямовані на порушення роботи сервісів і підлив функціональності критично важливих інфраструктурних об'єктів;

внутрішні загрози – охоплюють як системні, так і людські фактори. Серед них виділяються інсайдери, витік конфіденційної інформації та недотримання правил поведінки з чутливими даними, що створює значні ризики для цілісності інформаційних активів;

цільові загрози – ключовою вразливою ланкою захисту залишається людський фактор, що піддається цільовому впливу з боку кіберзлочинців через методи соціальної інженерії. До найбільш поширених методів належать фішингові розсилки, що містять шкідливі файли або посилання. Такі атаки призводять до компрометації мереж організації шляхом впровадження вірусів, троянських програм, програм-шифрувальників і іншого шкідливого програмного забезпечення (ШПЗ).

Необхідність захисту об'єктів критичної інфраструктури у сучасних умовах обумовлена загрозами національній безпеці, визначених у Стратегії національної безпеки України [5] та Стратегії забезпечення державної безпеки [6].

Серед цих загроз можна виділити існуючу модель глобалізації, що сприяє поширенню міжнародного тероризму та виникненню нових схем його фінансування у кіберпросторі; продовження війни РФ проти України з використанням систематичних кібератак і проведення спеціальних інформаційних операцій, зростання кіберзагроз для ОКІ, пов'язаних із втручанням у їх функціонування.

Перелік загроз національній безпеці розширюється та оновлюється відповідно до положень Стратегії кібербезпеки України [7]. Основні загрози включають гібридну агресію РФ проти України у кіберпросторі, що відображається у систематичних кібератаках, спрямованих на інформаційні системи органів державної влади України та об'єкти критичної інфраструктури, з метою їх дестабілізації, отримання несанкціонованого доступу та встановлення контролю.

Також спостерігається використання кіберпростору для здійснення актів кібертероризму, фінансування та підтримки терористичної діяльності, що призводить до масштабних матеріальних та репутаційних втрат. Серед інших загроз – кіберзлочинність, що завдає шкоди інформаційним ресурсам, використання кіберпростору для скоєння злочинів, пов'язаних із незаконним поводженням із засо-

бами ураження, викрадення закритої інформації для військових цілей. Крім того, значну загрозу становить розвідувально-підбивна діяльність у кіберпросторі, що включає складні комплексні багатоланцюгові кібератаки, організовані державними акторами або спеціальними службами.

Стратегія воєнної безпеки України [8] визначила основні аспекти воєнної безпеки на глобальному рівні, зосереджуючись на підвищенні рівня невизначеності та непередбачуваності безпекового середовища, що характеризується зростанням конкуренції за ресурси та міждержавного суперництва із використанням політико-дипломатичних, економічних, інформаційних, воєнних і гібридних засобів. Крім того, спостерігається посилення конкуренції між державами у сфері інформаційних, кібернетичних та інших передових технологій, а також розробка на їх основі систем озброєнь (кіберфізичних систем), які використовують робототехніку та інноваційні матеріали.

У Концепції забезпечення національної системи стійкості [9] зазначається, що сучасні методи створення конфліктів і кризових ситуацій потребують глибокого розуміння їхньої природи на основі всебічного аналізу та оцінки ризиків для ключових сфер життєдіяльності суспільства і держави. Основними проблемами які необхідно вирішити на етапі впровадження національної системи стійкості, концепція визначає недостатній рівень розвитку системи забезпечення кібербезпеки, що унеможливує гарантування кіберстійкості національних інформаційних ресурсів.

Технологічний рівень реалізації кіберзагроз постійно підвищується, водночас удосконалюються та розробляються нові технології, інструменти і механізми кібератак. Політично вмотивована діяльність у формі кібератак на державні та приватні інформаційні ресурси набуває дедалі більшого поширення у кіберпросторі. Використання кіберпростору для здійснення атак і ведення бойових дій набуває глобального характеру.

При оцінці рівня кіберзагроз для України слід враховувати: недосконалість національної системи захисту критичної інфраструктури, відсутність єдиного державного органу, що здійснює координацію дій у цій сфері.

На стан безпеки об'єктів критичної інфраструктури (ОКІ) та їх інформаційних ресурсів також впливають наступні чинники: високий професійний потенціал вітчизняних програмістів; здатність молодих спеціалістів швидко освоювати сучасні технології; а також зростання економіки, що сприяє інтенсифікації процесів цифровізації країни [10].

Такий стан справ значно знижує ефективність виконання завдань безпеки, ускладнюючи забезпечення належного захисту критичної інформаційної інфраструктури [11], що, своєю чергою, підвищує рівень загроз національній безпеці України. Необхідно враховувати, що кібератаки активно застосовуються в сучасному кіберпросторі з протиправною метою не лише приватними особами, але й спецслужбами іноземних держав, а також підконтрольними їм групами та організаціями.

Таким чином, комплексний характер загроз національній безпеці, пов'язаних з кіберзлочинністю та кібертероризмом, вимагає визначення інноваційних підходів до розбудови системи кібербезпеки та кіберзахисту критичної інфраструктури, а також подальшого розвитку кіберпростору в умовах глобалізації та вільного обігу інформації.

Сучасні кіберзлочинці та кібертерористи здебільшого здійснюють асиметричні атаки, спрямовані на досягнення стратегічних цілей без застосування високотехнологічних засобів збройного характеру.

Технічний потенціал кіберзловмисників постійно зростає завдяки розширенню доступності новітніх інформаційних технологій, супутникових комунікацій, сучасних методів фальсифікації документів та інших ресурсів. Вони активно використовують ці технології для зміцнення

своєї присутності в кіберпросторі, де здійснюють поширення дезінформації, пропаганду, вербування нових членів і підтримання комунікації з осередками, зокрема через Darknet.

Ця діяльність охоплює надання інструкцій щодо підготовки та проведення диверсій, терористичних атак, а також інших протиправних дій у кіберпросторі, таких як кібератаки, викрадення даних тощо.

Постійно зростаюча залежність національної критичної інфраструктури від автоматизованих систем управління об'єктами критичної інфраструктури (ОКІ) є однією з ключових передумов для існування та подальшого розвитку кіберзлочинності та кібертероризму. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології активно використовуються кіберзлочинцями для дестабілізації функціонування автоматизованих систем управління технологічними процесами на ОКІ, паралельно із застосуванням традиційних методів здійснення диверсій та терористичних актів.

Кібертероризм представляє найбільш значну загрозу для безпеки, створюючи численні кіберзагрози для об'єктів критичної інфраструктури.

На відміну від традиційних форм тероризму, кібертероризм характеризується використанням новітніх науково-технічних досягнень у галузі електронних комунікацій, комп'ютерних та інформаційних технологій.

Прояви кібертероризму можна класифікувати наступним чином: реалізація терористичних актів у кіберпросторі, де елементи кіберпростору виступають інструментом здійснення протиправних дій; використання компонентів кіберпростору як об'єктів злочинних посягань; застосування кіберпростору для досягнення проміжних або суміжних цілей терористів [12].

Основною формою кібертероризму є здійснення кібератак на інформацію, електронні обчислювальні системи, апаратуру передачі даних та інші компоненти інформаційної інфраструктури. Такі атаки можуть призводити до несанкціонованого проникнення в інформаційно-комунікаційну мережу або інфраструктуру, блокування засобів мережевого інформаційного обміну, перехоплення управління, а також інших дестабілізуючих дій [13].

Кібератаки за сприяння держав, спрямовані на викрадення інформації з обмеженим доступом, знищення чи дестабілізацію інформаційних ресурсів, важливих для інших країн, або блокування доступу до таких ресурсів з метою отримання політичних, економічних чи військових переваг, є однією з сучасних форм розвідувально-підривної діяльності в мирний час і перетворюються на форму бойових дій у воєнний час. Таким чином, будь-які кібератаки, здійснені державними організаціями, фактично є проявом кібервійни [14].

З метою підвищення ефективності протидії кібертероризму, Служба безпеки України (СБУ) створила платформу для обміну індикаторами загроз, відому як MISF-UA. Починаючи з 2023 року, інтеграція IT-компаній та операторів об'єктів критичної інформаційної інфраструктури (ОКІ) у цю платформу суттєво підвищила рівень безпеки української критичної інфраструктури та державних інформаційних ресурсів у порівнянні з 2022 роком. Такий прогрес свідчить про успішне залучення сучасних технологій у зміцнення національної кібербезпеки, що забезпечує більш ефективну координацію зусиль у виявленні та нейтралізації загроз.

Фахівці з кібербезпеки СБУ забезпечили інтеграцію низки критично важливих об'єктів до Єдиної системи управління інформаційною безпекою "SIEM" (Security Information and Event Management), яка здійснює моніторинг подій у режимі реального часу та забезпечує можливість глибокого аналізу стану інформаційної безпеки [15]. Потенційно критичні події, ідентифіковані системою, підлягають аналізу кваліфікованими аналітиками, що дає змогу своєчасно виявляти, реагувати та запобігати загрозам.

СБУ, відповідно до визначених законодавством повноважень, здійснює запобігання, виявлення, припинення та розслідування злочинів проти миру і безпеки людства, що вчиняються у кіберпросторі. До її завдань належать також контррозвідувальні та оперативно-розшукові заходи з протидії кібердиверсіям, кібертероризму і кібершпигунству, а також перевірка готовності об'єктів критичної інфраструктури до можливих кібератак і кіберінцидентів. СБУ протидіє кіберзлочинності, наслідки якої можуть створити загрозу життєво важливим інтересам держави, розслідує кіберінциденти та кібератаки на об'єкти критичної інформаційної інфраструктури (ОКІ) і державні електронні інформаційні ресурси, забезпечуючи реагування на кіберінциденти у сфері державної безпеки [16].

Особливу увагу слід приділити проблемним аспектам протидії загрозам інформаційної безпеки в інформаційно-комунікаційних системах та внутрішніх мережах об'єктів критичної інформаційної інфраструктури (ОКІ). Сучасні кібератаки на ОКІ здатні спричиняти системні кризи як на локальному, так і на регіональному та глобальному рівнях. Зловмисники, використовуючи новітні інформаційні технології, створюють передумови для виникнення масштабних аварій на виробничих підприємствах, блокування транспортної інфраструктури, дезорганізації державного управління, фінансової системи, а також дестабілізації роботи наукових і медичних установ. У контексті зростання інтеграції інформаційних технологій у системи державного управління та керування критичними інфраструктурними процесами, ці системи стають дедалі більш вразливими.

Таким чином, поширення кіберзагроз на усі сфери життєдіяльності, пов'язані з функціонуванням ОКІ, та вдосконалення інструментарію їх реалізації зумовлює необхідність зміни стратегії і тактики протидії в умовах триваючої гібридної війни рф проти України. Потребують перегляду засади забезпечення безпеки критичної інформаційної інфраструктури України, адже безпека та захищеність ОКІ визначена в Україні одним із базових елементів національної системи стійкості, стабільне функціонування яких необхідно забезпечувати, у т.ч: кібербезпека; захищеність та безперебійне функціонування інформаційних та комунікаційних послуг; безперебійне енерго-, водо-, тепlopостачання, постачання продовольства; стійке функціонування транспортних систем.

Отже, кібербезпека критичної інфраструктури є одним із пріоритетів національної безпеки України, що вимагає адекватної протидії загрозам.

На стан захисту об'єктів критичної інформаційної інфраструктури (ОКІ) в Україні впливають не лише відсутність надійної ізоляції між операційно-технологічними та корпоративними мережами, недостатнє тестування на проникнення та цілодобовий моніторинг, а й, як вже зазначалося, недоліки у сфері державно-приватного партнерства.

Поширення кіберзагроз на всі сфери життєдіяльності, пов'язані з функціонуванням об'єктів критичної інфраструктури (ОКІ), та вдосконалення методів їх реалізації обумовлює необхідність переосмислення стратегій та тактик протидії цим загрозам в умовах триваючої гібридної війни Російської Федерації проти України. Необхідно переглянути основні підходи до забезпечення безпеки критичної інформаційної інфраструктури, оскільки безпека та захищеність ОКІ визначені як один із базових елементів національної системи стійкості.

Отже, забезпечення кібербезпеки критичної інфраструктури є одним із ключових пріоритетів національної безпеки України, що вимагає адекватної, систематичної та ефективної протидії зростаючим кіберзагрозам.

Враховуючи сучасний стан захисту об'єктів критичної інфраструктури (ОКІ), існуючі загрози та виклики у протидії цим загрозам, для підвищення рівня безпеки критичної інформаційної інфраструктури на державному рівні

доцільно реалізувати такі заходи [17]: законодавчі – унормування поняття кібертероризму (комп'ютерного тероризму); організаційні – створення ефективної загальнонаціональної системи захисту критичної інформаційної інфраструктури України, координація та управління силами і засобами забезпечення її безпеки, включаючи створення національної системи управління кіберінцидентами; технічні – встановлення обов'язкових вимог (стандартів) інформацій-

ної безпеки ОКІІ з урахуванням міжнародних стандартів та специфіки галузі, до якої належать такі об'єкти; впровадження нових алгоритмів підвищення рівня кіберстійкості комунікаційних та технологічних систем ОКІ; режимні, розвідувальні, контррозвідувальні та оперативно-розшукові заходи, спрямовані на зниження рівня вразливості ОКІІ до кіберзагроз воєнного, кримінального, терористичного та іншого характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Від початку року російські хакери активізували атаки проти України – Юрій Мироненко. URL: <https://cip.gov.ua/ua/news/vid-pochatku-roku-rosiiski-khakeri-aktivizovali-ataki-proti-ukrayini-yurii-mironenko>.
2. Кількість зареєстрованих в Україні кіберінцидентів у 2023 році зросла на 62,5% – Держспецзв'язку. URL: <https://ms.detector.media/internet/post/33956/2024-01-12-kilkist-zareiestrovanykh-v-ukraini-kiberintsydyentiv-u-2023-rotsi-zroslo-na-625-derzhspetszvyazku/>.
3. Кіберфахівці СБУ щомісяця фіксують понад тисячу інформаційних атак на Україну. URL: <https://ms.detector.media/kiberbezpeka/post/33614/2023-11-30-kiberfakhivtsi-sbu-shchomisyatsya-fiksuyut-ponad-tysyachu-informatsiynykh-atak-na-ukrainu/>.
4. Як українському бізнесу захиститися від атак хакерів. URL: <https://uaspectr.com/2022/07/27/yak-ukrayinskomu-biznesu-zahystytysya-vid-atak-hakeriv>.
5. Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>.
6. Указ Президента України від 16.02.2022 № 56/2022 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки». URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5264.html>.
7. Указ Президента України від 26.08.2021 № 447/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України». URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/4974.html>.
8. Указ Президента України від 25.03.2021 № 121/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661>.
9. Указ Президента України від 27.09.2021 № 479/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181>.
10. Мельник Д.С. Щодо актуальних потреб захисту національної критичної інформаційної інфраструктури України. Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави: зб. тез наук. доп. наук.-практ. конф. Київ: НА СБУ, 2018. С. 114.
11. Критична інформаційна інфраструктура – сукупність об'єктів критичної інформаційної інфраструктури – комунікаційних або технологічних систем об'єктів критичної інфраструктури, кібератака на які безпосередньо вплине на їх стале функціонування (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України»).
12. Гнатюк С. Кібертероризм: історія розвитку, сучасні тенденції та контрзаходи. *Ukrainian Scientific Journal of Information Security*. Київ: № 2 (19), 2013. С. 118–129. с. 122.
13. Брижко В.М., Швець М.Я. Е-боротьба в інформаційних війнах та інформаційне право: монографія; за ред. члена-кореспондента АПРН України, д.е.н., професора М. Швеця. К.: НДЦПІ АПРН України, 2007. 236 с. с. 163.
14. Тропіна Т.Л. Кіберзлочинність та кібертероризм.: Збірник наукових статей / Під ред. Голубева В.А., Ахтирської Н.Н. Запоріжжя: Центр досліджень комп'ютерної злочинності, 2004. Вип. 1. С. 76–81. с. 78.
15. СБУ 2022 рік: захист держави в умовах війни. Інформаційна та кібербезпека. Сайт СБУ: головна сторінка. URL: <https://ssu.gov.ua/>.
16. Організаційно-правові основи забезпечення кібербезпеки: підручник / за заг. ред. М.М. Присяжнюка. Київ: Вид-во «Ліра-К», 2023. С. 265.
17. Мельник Д.С. Захист національної критичної інформаційної інфраструктури: актуальні проблеми та шляхи вирішення. Адміністративне право і процес: науково-практичний журнал. Київ, 2022, № 3 (38) / 2022, С. 5–16.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАДІЙ ПРОЦЕДУРИ РОЗГЛЯДУ ЗВЕРНЕНЬ ГРОМАДЯН В ОРГАНАХ ТА ПІДРОЗДІЛАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

STUDY OF THE STAGES OF THE PROCEDURE FOR CONSIDERATION OF CITIZENS' APPEALS IN THE BODIES AND UNITS OF THE NATIONAL POLICE

Сукмановська Л.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного права та адміністративного процесу
*Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Братковський В.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного права та адміністративного процесу
*Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Сподинський О.О., д.філос. в галузі права

На адміністративно-правовому рівні проведено дослідження порядку звернень громадян в органах й підрозділах Національної поліції України. Встановлено, що розгляд звернень громадян органами та підрозділами Національної поліції являється адміністративною процедурою, що становить динамічне явище й не обмежується учиненням окремої дії, а являється сукупністю реалізації у певній встановленій логічній послідовності дій.

Здійснено дослідження та дано характеристику усім стадіям провадження за зверненнями громадян до органів та підрозділів Національної поліції. Зокрема досліджені стадії: 1) попереднього розгляду звернень громадян органами (підрозділами) Національної поліції України; 2) розгляду звернень громадян органами (підрозділами) поліції по суті; 3) аналітичну стадію у роботі органів (підрозділів) поліції із зверненнями громадян; 4) використання результатів аналізу в практичній діяльності органами (підрозділами) поліції; 5) контролю за станом роботи зі зверненнями громадян; 6) адміністративного оскарження у сфері діяльності органів (підрозділів) поліції.

Авторами констатовано, що порядок здійснення в органах (підрозділах) Національної поліції провадження за зверненнями громадян складає нормативно врегульовану адміністративну процедуру їх реєстрації, розгляду та вирішення зазначених у зверненнях питань, прийняття по них відповідних управлінських рішень у встановлені законом спосіб та строки. При цьому розгляд звернень громадян – обов'язковий напрямок діяльності органів (підрозділів) Національної поліції, позаяк: звернення громадян виступає однією із організаційно-правових гарантій дотримання прав і свобод людини та є проявом участі населення в управлінні державними та суспільними справами, можливістю реального, активного впливу громадян на діяльність органів державної влади та поліції зокрема; звернення являє собою правовий засіб захисту громадянами своїх прав та законних інтересів від незаконних дій з боку поліцейських, правовий механізм відновлення порушеного права громадян шляхом подання ними скарг, заяв та клопотань до суду або іншого органу державної влади; право на звернення – один із дієвих способів запобігання правопорушенням, усунення можливих порушень законності у діяльності поліції.

Ключові слова: стадії звернення громадян, органи та підрозділи Національної поліції, провадження за зверненнями громадян, процедура розгляду звернень поліцією.

The article examines the procedure for consideration of citizens' appeals by the bodies and subdivisions of the National Police of Ukraine at the administrative and legal level. It is proved that consideration of citizens' appeals by the bodies and units of the National Police is an administrative procedure which is a dynamic phenomenon and is not limited to a single action, but is a set of actions implemented in a certain established logical sequence.

The article examines and characterizes all stages of proceedings on citizens' appeals to the bodies and units of the National Police. In particular, the authors analyze the stages of: 1) preliminary consideration of citizens' appeals by bodies (units) of the National Police of Ukraine; 2) consideration of citizens' appeals by bodies (units) of the police on the merits; 3) analytical stage in the work of bodies (units) of the police with citizens' appeals; 4) use of the results of analysis in practical activities of bodies (units) of the police; 5) control over the status of work with citizens' appeals; 6) administrative appeal in the field of activity of bodies (units) of the police.

The authors state that the procedure for conducting proceedings on citizens' appeals in the bodies (units) of the National Police is a statutorily regulated administrative procedure for their registration, consideration and resolution of the issues specified in the appeals, and for making appropriate administrative decisions on them in the manner and within the time limits established by law. At the same time, consideration of citizens' appeals is a mandatory activity of the National Police bodies (units), because: citizens' appeals are one of the organizational and legal guarantees of human rights and freedoms and are a manifestation of public participation in the management of state and public affairs, an opportunity for real, active influence of citizens on the activities of public authorities and the police in particular; an appeal is a legal means of protecting citizens' rights and legitimate interests from illegal actions by police officers, a legal.

Key words: stages of citizens' appeals, bodies and units of the National Police, proceedings on citizens' appeals, procedure for consideration of appeals by the police.

Громадяни України та особи, що не являються такими, однак в законний спосіб перебувають на території України, наділені правом звернення до органів та підрозділів Національної поліції України та їх посадових осіб із зверненнями щодо реалізації своїх політичних, соціальних, економічних, особистих прав.

Розгляд звернень громадян органами та підрозділами Національної поліції являється адміністративною процедурою, що становить динамічне явище й не обмежується учиненням окремої дії, а являється сукупністю реалізації у певній встановленій логічній послідовності дій. Відтак,

необхідно визначити внутрішню побудову процедури розгляду звернень громадян в органах та підрозділах Національної поліції, виокремивши її стадії й процедурні дії.

Опираючись на норми Порядку розгляду звернень та організації проведення особистого прийому громадян в органах та підрозділах Національної поліції України, затвердженого Наказом МВС України від 15 листопада 2017 р. № 930 [1] можна виділити шість стадій даного провадження.

Першою стадією передбачається процес підготовки звернення громадян до розгляду. До неї входять дії

із приводу подання особою звернення (заяви, клопотання, пропозиції чи скарги), його прийняття, реєстрація й первинний розгляд органом чи підрозділом поліції, що здійснює адміністративне провадження. Зауважимо, що всі звернення підлягають обов'язковій реєстрації підрозділами документального забезпечення Національної поліції в день їхнього надходження. Також в поліції функціонує окремий сервер даних автоматизованої інформаційно-пошукової системи «Звернення», із допомогою якого відбувається реєстрація звернень, надісланих поштою або отриманих на особистому прийомі тощо.

У випадку, коли звернення громадян надіслані до поліцейських підрозділів за допомогою поштового зв'язку, мережі Інтернет, через електронний зв'язок або ж контактні центри держустанови «Урядовий контактний центр», отримані на телефонній «гарячій лінії» Національної поліції України, вони повинні бути попередньо розглянуті та централізовано зареєстровані службою діловодства поліцейського підрозділу у день їхнього надходження у журналі реєстрації звернень громадян чи на реєстраційно-контрольних картках (далі – РКК), що придатні для оброблення на ПК. Ті звернення, що надійшли в ході здійснення особистого прийому громадян, фіксуються у журналі обліку особистого прийому громадян чи на РКК [1]. Попередній розгляд звернень громадян відбувається із врахуванням Положення Про Національну поліцію, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 877 [2], а також положень про структурні підрозділи апарату Національної поліції України, міжрегіональні територіальні органи поліції та територіальні органи поліції, у тому числі організаційно-розпорядчих актів Національної поліції України, що закріплюють обов'язки керівників поліцейських підрозділів.

Облік звернень громадян та контроль за термінами їх розгляду є обов'язком працівників підрозділів документального забезпечення поліції. Ними проводиться перевірка правильності оформлення звернення, розподілення звернень громадян для доповіді керівникам органу чи підрозділу поліції у відповідності до їх функціональних обов'язків, надсилання звернень за належністю до відповідного структурного підрозділу поліції або до іншого органу державної влади у випадку, коли питання, зазначені у зверненні, не входять до компетенції поліції [3, с. 159–173].

Співробітником служби діловодства після відкриття конвертів здійснюється перевірка правильності оформлення звернення. Оформлені належним чином звернення підлягають реєструванню. При цьому звернення відповідно індексуються (присвоюється реєстраційний номер). Індекс реєстрації звернення утворюється із першої літери прізвища автора звернення, його порядкового номера, до прикладу А-35. Індекс реєстрації також може містити інші позначення, забезпечуючі систематизацію, аналіз, пошук та зберігання звернень. Колективне звернення має реєстраційний індекс із додаванням літер «Кол» до порядкового номера, до прикладу А-35/Кол. Службою діловодства здійснюється доповідь керівнику поліцейського підрозділу щодо реєстрації звернення у день його реєстрації чи у перший наступний робочий день [1].

Внаслідок розгляду звернень громадян керівництвом поліцейського органу (підрозділу) працівниками служби діловодства:

- вноситься у журнал реєстрації звернень громадян, що надійшли поштовим зв'язком, мережею Інтернет, електронним зв'язком, до контактних центрів держустанови «Урядовий контактний центр» та на «гарячу лінію» Національної поліції України, у РКК резолюція керівництва й установлені терміни виконання доручення за зверненням;
- здійснюється відправка звернень за належністю до відповідного державного органу чи посадової особи із

питань, що не відносяться до компетенції поліції, про що інформуються автори звернень;

- забезпечується доведення до відома вказаним у резолюції виконавцям звернень громадян;

- взяття на контроль звернень у випадку встановлення такого контролю керівництвом поліцейського органу (підрозділу).

У випадку коли за резолюцією керівництва поліцейського органу (підрозділу) звернення громадянина узято під контроль, в журналі реєстрації звернень громадян чи в РКК вказується «Контроль».

Звернення громадян, отримані поліцейським органом (підрозділом) для виконання, обов'язково підлягають обліку у журналі реєстрації звернень громадян, які надійшли з використанням засобів поштового зв'язку, мережі Інтернет, електронного зв'язку (електронні звернення), через контактні центри державної установи «Урядовий контактний центр» та телефонну «гарячу лінію» Національної поліції України цього ж органу (підрозділу) або на РКК.

Звернення, надіслані за допомогою мережі Інтернет, засобів електронного зв'язку на електронну адресу поліцейського органу (підрозділу), приймаються й реєструються службою діловодства. В ході реєстрації реєстраційний індекс таких звернень утворюється із додаванням позначки «ЕЗ» (наприклад, А-35/ЕЗ). Датою подачі такого звернення є дата надходження звернення на встановлену електронну адресу або дата заповнення електронної форми й її відправлення. У разі надходження електронного звернення на встановлену електронну адресу в неробочий день і час, датою подання такого звернення вважають наступний після нього робочий день [4, с. 176–177].

Аналізуючи приписи Закону «Про звернення громадян» Верховний Суд зауважує, що законодавець, передбачаючи право/обов'язок органів державної влади та органів місцевого самоврядування пересилати за належністю звернення громадян іншому (відповідному) органу чи посадовій особі, мав на меті забезпечити заявнику об'єктивний та всебічний розгляд його заяви. Водночас, вказаний обов'язок органів державної влади та місцевого самоврядування щодо пересилання звернення може бути реалізований виключно за сукупністю таких умов: питання, порушені в одержаному органом державної влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, об'єднаннями громадян або посадовими особами зверненні, не входять до їх повноважень; звернення пересилається лише відповідному, а не будь-якому органу чи посадовій особі за належністю, тобто тому органу, до повноваження якого входить вирішення питань, що порушені у зверненні; пересилання повинно відбутися в термін не більше п'яти днів; про факт пересилання обов'язково повідомляється громадянин, який подав звернення [5, с. 17].

У відповідності до ст. 8 Закону України «Про звернення громадян» анонімні звернення не розглядаються (за виключенням анонімних звернень про порушення законодавства у сфері запобігання корупції). Після реєстрації анонімних звернення доводять до відома керівництва поліцейських підрозділів. Коли у такому зверненні наявні відомості про кримінальне правопорушення, що учинене або готується, після реєстрації службою діловодства воно повинно бути зареєстроване у журналі єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події й розглянуто на підставі вимог КПК України [1].

Друга стадія передбачає здійснення безпосереднього розгляду й вирішення питань, порушених зверненнями громадян із подальшою відповіддю їх авторам. Дана стадія становить сукупність процедурних дій, здійснюваних керівником органу (підрозділу) поліції й інших осіб, уповноважених під час розгляду звернень громадян. Ця стадія

передбачає розгляд звернення по суті, за необхідності – перевірку поліцейськими викладених у зверненні обставин, з'ясування причин звернення особи зі скаргою щодо дій поліцейських.

Керівниками поліцейських органів (підрозділів) та їхніми заступниками в ході розгляду звернень громадян здійснюється вивчення суті зазначених у них питань. За необхідністю ними витребовуються у виконавців матеріали попередніх перевірок за такими зверненнями, скеровуються співробітники поліції на місце перевірки зазначених у зверненні фактів, вживаються заходи з метою об'єктивного вирішення необхідних питань. У ході перевірки фактів, викладених у зверненнях, співробітники поліції, що є безпосередніми виконавцями, на необхідності спілкуються із авторами звернень, з'ясовуючи суть звернень та вживають усіх заходів, необхідних для вирішення порушених питань.

Якщо скарги громадян містять інформацію про неналежні дії чи бездіяльність співробітників поліції то до їх розгляду згідно чинного законодавства можуть бути долучені представники громадськості. Прийняті за зверненнями громадян рішення мають бути мотивовані та прийняті згідно чинного законодавства.

Термін розгляду та вирішення звернень становить не більше 1 місяця з дня їхнього надходження. По зверненнях, де немає потреби у додатковому вивченні – невідкладно, однак не пізніше 15 днів з дня їхнього отримання. У випадку, коли в 30-денний термін вирішити зазначені у зверненні питання не представляється можливим, керівництвом поліцейського підрозділу встановлюється термін, необхідний для його вирішення, про що повідомляється автор звернення, однак не більше 45 днів.

По кожному зверненню не пізніше, як у 5-денний строк має бути прийнято одне із наступних рішень:

- 1) прийняти до розгляду;
- 2) передання для вирішення до підпорядкованого поліцейського підрозділу;
- 3) пересилання за належністю до іншого державного органу або посадової особи, із одночасним повідомленням автора звернення;
- 4) залишення без розгляду за наявності підстав, визначених ст. 8 Закону України «Про звернення громадян».

По результатах розгляду звернень громадян виконавець готує довідку про проведену перевірку інформації, зазначеної в зверненні, про що здійснюється доповідь керівництву поліцейського органу (підрозділу) із проєктом відповіді автору звернення. Керівник поліцейського органу (підрозділу) підписує довідку про ознайомлення із заходами, ужитими в ході перевірки звернення або накладає резолюцію (доручає) про необхідність додаткової перевірки задля всебічного, об'єктивного та повного розгляду звернення. За результатами розгляду звернення обов'язково надається відповідь із відповідного поліцейського органу (підрозділу), підписана його керівником [1].

Результати розгляду звернення фіксуються у журналі реєстрації звернень громадян, журналі обліку особистого прийому громадян або РКК, й також у контрольній картці на звернення громадян, яка після підпису керівником поліцейського органу (підрозділу) подається у службу діловодства разом із копією відповіді авторові звернення для зняття із контролю.

По завершенню перевірки та фактичного виконання прийнятого рішення звернення та матеріали проведенної перевірки повертаються у службу діловодства поліцейського органу (підрозділу). Документація із питань листування щодо звернень громадян в усіх поліцейських органах (підрозділах) централізовано зберігається в службі діловодства підрозділів – виконавців таких звернень. Строки зберігання документації за зверненнями громадян визначаються Переліком типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів

місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів, затвердженим Наказом Міністерства юстиції України від 12 квітня 2012 р. № 578/5 [6].

На третій (аналітичній) стадії відбувається узагальнення й аналіз змісту звернень громадян, що надійшли в письмовій та усній формі. Звернення громадян, у тому числі критичні зауваження, що в них зазначені, повинні бути систематично, не рідше одного разу на квартал узагальнені й проаналізовані задля вчасного виявлення причин, що призводять до порушення прав та законних інтересів громадян, моніторингу громадської думки та вдосконалення роботи поліцейських органів та підрозділів. У ході проведення аналізу звернень особлива увага має приділятися усуненню причин повторних та колективних скарг громадян. Звітування про стан розгляду звернень громадян здійснюється у відповідності з наказом керівництва Національної поліції України [1].

Аналітична стадія щодо звернень громадян реалізується за наступними напрямками:

- 1) порівняння статистичних даних за звітний період щодо кількості звернень громадян, надісланих поштою й поданих на особистому прийомі, із показниками за аналогічний період попереднього року;
- 2) дані про тематику основних питань, порушених авторами звернень;
- 3) кількісні дані про структуру звернень за їх видами (пропозиції (зауваження), заяви (клопотання), скарги);
- 4) чисельність та питома вага звернень жінок із присвоєним почесним званням України «Мати-героїня», інвалідів Великої Вітчизняної війни, Героїв Соціалістичної Праці, Героїв Радянського Союзу, Героїв України;
- 5) основні питання, викладені в зверненнях громадян;
- 6) дотримання строків й порядку розгляду звернень та вирішення викладених у них питань;
- 7) кількість звернень ветеранів війни і праці, осіб з інвалідністю, непрацездатних осіб, а також осіб, що постраждали під час аварії на Чорнобильській АЕС, багатодітних сімей, одиноких матерів, інших громадян, які потребують соціального захисту та підтримки держави;
- 8) порядок розгляду й вирішення порушених у зверненнях питань;
- 9) ужиття заходів із забезпечення неупередженого, кваліфікованого, своєчасного та об'єктивного розгляду звернень громадян, швидкого вирішення порушених в них питань, задоволення законних вимог авторів звернень, реального поновлення порушених їхніх конституційних прав та свобод;
- 10) інформація щодо здійсненого особистого прийому громадян керівництвом поліцейських органів (підрозділів) та іншими посадовими особами, про графіки особистого прийому громадян, дотримання таких графіків;
- 11) інформація про звернення громадян, де міститься інформація про недоліки у роботі поліцейських органів (підрозділів), оскарження рішень або дій їх посадових осіб;
- 12) дані щодо здійсненої перевірки стану роботи зі зверненнями громадян та їх особистого прийому;
- 13) відомості про виявлені факти порушень Закону України «Про звернення громадян»;
- 14) інформація щодо відшкодування поліцейським органом (підрозділом) моральної та матеріальної шкоди громадянам внаслідок порушення законодавства про звернення громадян;
- 15) заходи, вжиті поліцейськими органами (підрозділами), щодо покращення й удосконалення роботи зі зверненнями громадян та їх особистого прийому;
- 16) пропозиції на наступний звітний період щодо покращення й удосконалення роботи зі зверненнями громадян та їх особистого прийому [1].

Четверта стадія передбачає підведення підсумків роботи із зверненнями громадян та застосування резуль-

татів аналізу перевірки звернень в ході прийняття управлінських рішень. Ухвалені за результатами розгляду й вирішення звернень громадян рішення повинні бути обґрунтованими та законними. Аналіз стану роботи зі зверненнями громадян використовується під час перевірок роботи підпорядкованих органів (підрозділів) поліції і є предметом розгляду на нарадах керівництва.

Саме тому п'ятою стадією є здійснення контролю за станом роботи зі зверненнями громадян [3, с. 159–173].

Керівниками поліцейських органів (підрозділів) здійснюється безпосередній контроль за дотриманням встановленої законодавством процедури розгляду звернень громадян. Службою діловодства ведеться облік взятих на контроль письмових і усних звернень громадян у алфавітному порядку. На звернення, що є взятим на контроль, заповнюється контрольна картка у двох екземплярах, один з яких долучається до контрольної картотеки, а другий разом зі зверненням вручається виконавцеві. Водночас у правому верхньому куті першого аркуша звернення проставляється штамп про узяття на контроль звернення.

Працівниками служби діловодства поліцейського органу вищого рівня на підставі контрольних карток та листування здійснюється контроль за розглядом звернень, надісланих до поліцейських органів (підрозділів). В ході здійснення контролю увага приділяється строкам та повноті розгляду порушених у зверненні питань, об'єктивності та повноті проведених перевірок, законності і обґрунтованості прийнятих за ними рішень, своєчасності їхнього виконання й надання відповідей авторам.

У випадку неможливості вирішення звернення, взятого на контроль, у встановлений строк, виконавець заздалегідь, та не пізніше ніж за 3 дні до закінчення зазначеного строку доповідає про це посадовій особі, котра здійснює контроль, та порушує питання про продовження строку в межах, встановлених законодавством про звернення громадян. Про продовження строку розгляду письмово повідомляється автор звернення [1].

Остання стадія, що є факультативною, передбачає перегляд рішення з приводу його оскарження. До рішень, дій (бездіяльності), що можуть оскаржуватись, відносяться такі у сфері управлінської діяльності, в результаті яких:

- були порушені права, законні інтереси або свободи громадянина (групи громадян);
- були створені перепони для реалізації громадянином своїх прав, законних інтересів або свобод;
- було незаконно покладено на громадянина якінебудь обов'язки або його було незаконно притягнуто до юридичної відповідальності [1].

Дана стадія може бути реалізована у судовій або позасудовій формі. При цьому право на звернення виступає першою дією задля будь-якої форми захисту, позаяк неможливо отримати захист, не звернувшись за ним до

компетентних органів у визначеній законодавством формі (заява, скарга, позов і т.п.). Судовий захист права гарантований для кожного та реалізується в судовому порядку шляхом конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного, господарського судочинства. У разі виявлення внаслідок оскарження в органах (підрозділах) Національної поліції фактів порушення вимог із дотримання законності в ході прийняття, реєстрації й розгляду звернень з боку поліцейського, відбувається проведення службового розслідування у відповідності із Порядком проведення службових розслідувань у Національній поліції України, затвердженим Наказом МВС України від 7 листопада 2018 року № 893 [7].

Таким чином, розгляд звернень громадян органами (підрозділами) Національної поліції за своєю правовою природою являється адміністративною процедурою, що є динамічним явищем та не обмежується учиненням окремої процесуальної дії, а являється сукупністю дій, що відбуваються у відповідній логічній послідовності. В загальному робота зі зверненнями громадян, як окрема сфера діяльності органів (підрозділів) поліції, сприяє одержанню інформації з питань, віднесених до їх повноважень, розширенню взаємодії поліції з громадськістю на засадах партнерства та удосконаленню результатів діяльності поліцейських.

Підсумовуючи, можна зазначити, що порядок здійснення в органах (підрозділах) Національної поліції провадження за зверненнями громадян складає нормативно врегульовану адміністративну процедуру їх реєстрації, розгляду та вирішення зазначених у зверненнях питань, прийняття по них відповідних управлінських рішень у встановлені законом способи та строки. При цьому розгляд звернень громадян – обов'язковий напрямок діяльності органів (підрозділів) Національної поліції, позаяк: звернення громадян виступає однією із організаційно-правових гарантій дотримання прав і свобод людини та є проявом участі населення в управлінні державними та суспільними справами, можливістю реального, активного впливу громадян на діяльність органів державної влади та поліції зокрема; звернення являє собою правовий засіб захисту громадянами своїх прав та законних інтересів від незаконних дій з боку поліцейських, правовий механізм відновлення порушеного права громадян шляхом подання ними скарг, заяв та клопотань до суду або іншого органу державної влади; право на звернення – один із дієвих способів запобігання правопорушенням, усунення можливих порушень законності у діяльності поліції. Відтак звернення громадян виконують роль, що забезпечує дисципліну та законність у діяльності органів (підрозділів) Національної поліції. При тому рівень додержання дисципліни й законності залежить від участі громадян у діяльності щодо їх підтримання, а це, власне, і являється показником ставлення громадянського суспільства до поліції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження Порядку розгляду звернень та організації проведення особистого прийому громадян в органах та підрозділах Національної поліції України: Наказ МВС України від 15.11.2017 № 930. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1493-17#Text>
2. Положення Про Національну поліцію: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 877. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF#Text>
3. Будь О. Особливості порядку розгляду звернень громадян в органах Національної поліції України: адміністративно-правові аспекти. *Věda a perspektivy*. № 12(19) 2022. С. 159–173.
4. Адміністративно-юрисдикційна діяльність Національної поліції України : навч. посіб. / за заг. ред. О. І. Безпалової ; [О. В. Джафарова, С. О. Шатрава, К. Л. Бугайчук та ін. ; передм. О. І. Безпалової] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2021. 468 с.
5. Огляд судової практики Верховного Суду з питань застосування положень Закону України «Про звернення громадян». Рішення, внесені до ЄДРСР, із січня 2018 року по вересень 2023 року / Упоряд.: відділ аналітичної та правової роботи Касаційного адміністративного суду управління аналітичної допомоги касаційним судам та Великій Палаті Верховного Суду департаменту аналітичної та правової роботи Апарату Верховного Суду. Київ, 2023. 26 с.
6. Перелік типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб, із зазначенням строків зберігання документів, затверджений Наказом Міністерства юстиції України від 12 квітня 2012 р. № 578/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0571-12#n14>
7. Порядок проведення службових розслідувань у Національній поліції України, затверджений Наказом МВС України від 7 листопада 2018 року № 893. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1355-18#Text>

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ «ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЧИСТОТИ» В ДІЯЛЬНОСТІ МЕДІА В УКРАЇНІ

PROBLEMS OF LEGAL ENSURING “INFORMATION PURITY” IN MEDIA ACTIVITIES IN UKRAINE

Суховерхий О.О., студент I курсу магістратури факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Горішівський Ю.В., д.ю.н.,
професор кафедри адміністративного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Проаналізовано проблематику правового забезпечення «інформаційної чистоти» в діяльності вітчизняних медіа. Звернено увагу на актуальність прийнятого Закону України «Про медіа», а також надано оцінку щодо ефективності реалізації надважливої конституційної гарантії – презумпції невинуватості. Наведено приклади порушення презумпції невинуватості деякими засобами масової інформації та досліджено причини порушення «інформаційної чистоти» в медіа.

Наведено позицію відповідно до якої клікбейтні, завідомо неправдиві публікації зазіхають на честь та гідність окремих державних службовців, суддів та політичних фігур, а також породжують недовіру до окремих державних та муніципальних органів влади чи навіть держави загалом.

Констатовано факт відсутності належного механізму правового захисту прав та законних інтересів державних службовців в окремих сферах. Зокрема, авторами критично сприйнято юридичну невизначеність деяких кримінально-правових норм, що стосуються захисту прав державних службовців.

Зроблено висновок, що встановлюючи жорсткі механізми захисту журналістів від незаконного посягання на їх життя та здоров'я, а також на гарантії об'єктивності журналістської діяльності, законодавець не передбачив механізм контролю за об'єктивністю медіа та поширення ними неправдивої інформації.

Досліджено питання оновлення нормативного регулювання діяльності Національної ради з питань телебачення і радіомовлення, а також ефективність реалізації повноважень цим органом. Запропоновано включити цей контролюючий орган до системи перспективної контрольної гілки влади, яка вже ставала об'єктом наших попередніх досліджень.

Наголошено, що будь-якій особі має бути забезпечено можливість висловлення особистої думки, що не посягає на суспільних спокій та не спрямована на порушення конституційного правопорядку. Зауважено, що свобода слова не може бути абсолютною, адже висловлювання не може порушувати права інших осіб, зокрема не має посягати на честь та гідність тих осіб, які забезпечують діяльність державного механізму.

Ключові слова: інформаційна чистота, контрольна функція, інформаційні відносини, захист прав державних службовців, клікбейт.

The problem of legal provision of "informational purity" in the activities of domestic media is analyzed. Attention was drawn to the relevance of the adopted Law of Ukraine "On Media", as well as an assessment of the effectiveness of the implementation of the most important constitutional guarantee – the presumption of innocence. Examples of violation of the presumption of innocence by some mass media are given, and the reasons for violation of "informational purity" in the media are investigated.

The position is given according to which clickbait, known to be untrue publications encroach on the honor and dignity of individual civil servants, judges and political figures, as well as generate distrust in individual state and municipal authorities or even the state in general.

The fact of the lack of a proper mechanism for the legal protection of the rights and legitimate interests of civil servants in certain areas has been established. In particular, the authors critically perceived the legal uncertainty of some criminal law norms related to the protection of the rights of civil servants.

It was concluded that establishing strict mechanisms for the protection of journalists from illegal encroachment on their lives and health, as well as guaranteeing the objectivity of journalistic activity, the legislator did not provide a mechanism for controlling the objectivity of the media and the dissemination of false information by them.

The issue of updating the normative regulation of the activities of the National Council on Television and Radio Broadcasting, as well as the effectiveness of the implementation of powers by this body, was studied. It is proposed to include this control body in the system of a prospective control branch of government, which has already become the object of our previous studies.

It was emphasized that any person should be provided with the opportunity to express a personal opinion that does not encroach on public peace and is not aimed at violating the constitutional legal order. It was noted that freedom of speech cannot be absolute, because the expression cannot violate the rights of other persons, in particular, it must not encroach on the honor and dignity of those persons who ensure the operation of the state mechanism.

Key words: information purity, control function, information relations, protection of civil servants' rights, clickbait.

Актуальність дослідження. 13 грудня 2022 року був прийнятий Закон України «Про медіа», який спрямований на забезпечення реалізації права на свободу вираження поглядів, права на отримання різнобічної, достовірної та оперативної інформації, на забезпечення плюралізму думок і вільного поширення інформації. Цей нормативно-правовий акт визначив правовий статус, порядок формування, діяльності та повноваження Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення [2]. Оновлення законодавства про медіа безумовно є позитивним кроком до європейської вітчизняного законодавства, а також сприяє розвитку галузі інформаційного права. Однак, виникають об'єктивні передумови для занепокоєння в контексті дотримання медіа презумпції невинуватості щодо осіб,

які займають відповідальне становище, виконують владні повноваження та є представниками держави на міжнародній арені. Неправомірний тиск на таких осіб є не тільки порушенням закону, а й завдає шкоди інформаційній політиці держави, зокрема заважає розвиткові в нашій державі інформаційного суспільства. Важливим питанням є ефективність здійснення контролю за правомірною діяльністю медіа в Україні. З огляду на це, окрім дослідження конкретних випадків порушення презумпції невинуватості в медіа, слід дослідити якість реалізації повноважень Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення. **Метою** роботи дослідження проблематики дотримання презумпції невинуватості вітчизняними медіа щодо публічних службовців, суддів та політичних фігур.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженням проблематики діяльності медіа в Україні займалась плеяда вітчизняних науковців, зокрема Решетука Т., Кушнір О. [6], Іляхов М., Саричева Л. [7], Стрикалова Т. А., Гудошник О. В. [8] тощо.

Виклад основного матеріалу. В Конституції України (далі – Конституція України, Основний закон України) закріплена низка інформаційно-правових норм-гарантій, які закріплюють низку інформаційних прав людини та громадянина й становлять базис інформаційного права як самостійної галузі права. Такими нормами є ст. ст. 17, 32, 34, 50 Основного закону України, які встановлюють необхідність забезпечення *інформаційної безпеки* в державі; забороняють незаконне збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної *інформації* про особу; гарантують право збирати, зберігати, використовувати і поширювати *інформацію*, а також право на доступ до *інформації* про стан довкілля, про якість харчових продуктів тощо [1].

В процесі розвитку інформаційного суспільства в Україні медіа стали невід’ємною складовою повсякденного життя сучасної людини. Перехід друкованих засобів масової інформації в мережу Інтернет, поява нових «каналів» в Telegram та Viber лише актуалізує позицію Едмунда Берка, який стверджував наприкінці XVIII століття, що преса є четвертою владою. Очевидно, що таке твердження ґрунтується на визнанні першими трьома законодавчої, виконавчої та судової. Хоча зазначену тезу вжито не в правовому, а в політологічному контексті, проте не погодитись з нею складно.

Відомо, що органи державної влади здійснюють свої повноваження відповідно до системи стримувань та противаг. Сучасні демократії не визнають можливості узурпації влади однією з гілок влади. Україна, як парламентсько-президентська республіка, в Основному Законі та інших нормативно-правових актах передбачила механізми впливу глави держави, уряду, парламенту та судової влади одне на одного з тим, щоб ніхто з них не отримав абсолютну владу та не перебував під неправомірним тиском з боку інших органів державної влади. Запорукою такої системи є детальна регламентація повноважень органів публічної влади, проте є очевидним, що такий баланс може бути порушено, зокрема, і через вплив медіа.

Прагнення європеїзації національного законодавства обумовило прийняття Закону України «Про медіа». В преамбулі цього закону зазначено завдання цього нормативно-правового акту, яким є його спрямування на забезпечення реалізації права на свободу вираження поглядів, права на отримання різнобічної, достовірної та оперативної інформації, на забезпечення плюралізму думок і вільного поширення інформації, на захист національних інтересів України та прав користувачів медіа-сервісів, регулювання діяльності у сфері медіа відповідно до принципів прозорості, справедливості та неупередженості, стимулювання конкурентного середовища, рівноправності і незалежності медіа [2].

Нажаль, прийняття Закону України «Про медіа» не сприяє реалізації надважливої конституційної гарантії – презумпції невинуватості. В ч. 1 ст. 62 Основного закону України зазначено, що «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду» [1]. Проте, з метою задоволення особистих економічних інтересів, набрання популярності медіа або з метою тиску на орган державної влади чи окремих її представників медіа публікує матеріали, які констатують винуватість особи у вчиненні певних кримінальних правопорушень до винесення обвинувального вироку суду.

Показовою видається ситуація, що склалась щодо так званого «кейсу Князева». В травні 2023 року медіа стрімголов кинулись оповідати про те, що «судова влада корумпована з середини, якщо навіть голова Верховного Суду був спійманий на хабарі». Наприклад, в матеріалі «Голова Верховного Суду Князев міг погоріти на корупції. Що відомо про «хабар» головного судді України» від

16 травня 2023 року видання «BBC NEWS Україна» дозволило собі такі формулювання як: «У Верховному Суді шоковані, будуть звільняти. Хоча НАБУ не назвало імені голови Верховного Суду, проте сама прес служба цього найвищого органу в системі судострою України вже фактично підтвердила, що це Всеволод Князев», «Співрозмовник у суді вказує, що там шоковані поведінкою голови й мають намір звільнити його, хоча це буде і складна процедура», «Низка видань, зокрема «Дзеркало Тижня», повідомляють, що великого хабаря Князеву могли давати представники одного з українських олігархів за винесення судового рішення щодо власності на велике підприємство. Може йтись про Костянтина Жеваго» [3].

В матеріалі «Екс-голову Верховного суду Князева викрили у новому правопорушенні» видання «УНІАН» зазначило, що «Екс-голову Верховного суду України Всеволода Князева викрили у новому правопорушенні: він орендував квартиру на Печерських Липках (Київ) за «смішні» гроші – щомісячна оплата за неї була на рівні 1 тисячі гривень» [4]. В обох матеріалах медіа стверджували про вчинення Всеволодом Князевим правопорушень як доведених, хоча суд на час публікації дописів не надав незалежну оцінку доказам, аргументам сторін та не виніс відповідного обвинувального вироку.

В розумінні п. 30 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про медіа» медіа (засіб масової інформації) – засіб поширення масової інформації у будь-якій формі, який періодично чи регулярно виходить у світ під редакційним контролем та постійною назвою як індивідуалізуючою ознакою [1]. В ст. 1 ч. 1 п. 36 Закону України «Про медіа» наведено визначення «онлайн-медіа» – це медіа, що регулярно поширює інформацію у текстовій, аудіо-, аудіовізуальній чи іншій формі в електронному (цифровому) вигляді за допомогою мережі Інтернет на власному веб-сайті, крім медіа, які віднесені цим Законом до аудіовізуальних медіа [1].

З огляду на це, Telegram– та Viber-канали, інтернет-видання, інформаційні сторінки в соціальних мережах також мають статус медіа (засобів масової інформації), при чому відсутність реєстрації онлайн-медіа в Національній раді з питань телебачення та радіомовлення не впливає на його статус та не звільняє від вимог Закону України «Про медіа» [13, с. 9].

Нажаль, не завжди медіа дотримуються публікаційної етики та презумпції невинуватості. Зокрема, «Фундація DEJURE. Справедливий суд для всіх» 26 жовтня 2022 року в рубриці «Новини» опублікувала матеріал з назвою «Судді, (не)гідні стати членами Вищої ради правосуддя» «виявила перешкоди» для заняття посади в Вищій раді правосуддя щодо 37 кандидатів. Медіа посилається на певну «аналітику», проте викладене констатує як доведений факт.

До переліку «перешкод» медіа зазначило: «ухвалення сумнівних рішень, неодноразові порушення норм процесуального права під час розгляду справ, уникнення відповідальності за ДТП, невідповідність способу життя доходам, причетність до корупційної справи, відмазування водіїв за п’яне водіння, покривання суддів Майдану» тощо [4]. Наведені звинувачення можуть мати негативні наслідки для репутації як конкретних осіб, пов’язаних зі здійсненням правосуддя, так і негативно впливають на ставлення суспільства до судової влади. Вважаємо, що такими діями медіа цинічно виражають неповагу до журналістської діяльності, судової влади та читача, адже публікують на загал твердження, що не були встановлені вироком суду у встановленому законом порядку.

1 квітня 2024 року медіа «0352» опублікувало статтю під назвою «На Тернопільщині викрили ще одного хабарника в комунальний установі (ФОТО)». В матеріалі медіа зазначено: «Підозрюваний у розмові з тернополянином, котрий до нього звернувся, висловив прохання надати йому 90 тисяч гривень неправомірної вигоди за 40 кубічних метрів деревини. Товар мав бути реалізований поза встановленим законодавством порядком та безперешкодно вивезений з території лісового господарства. Під час отримання частини неправомірної вигоди – майже

19 тисяч гривень зловмисника викрили оперативники управління стратегічних розслідувань в Тернопільській області спільно зі слідчими обласної поліції» [5]. Автор матеріалу грубо порушив презумпцію невинуватості вживши слова «викрили ще одного хабарника в комунальній установі», «підозрюваний ... висловив прохання надати йому 90 тисяч гривень неправомірної вигоди», «товар мав бути реалізований поза встановленим законодавством порядком», «під час отримання частини неправомірної вигоди ... зловмисника викрили» [5]. Матеріал був опублікований ще на стадії досудового розслідування, за відсутності рішення суду першої інстанції та до безпосереднього дослідження матеріалів справи судом.

В цій статті автор формує суб'єктивне зневажливе ставлення до держави, адже слова «викрили ще одного хабарника в комунальній установі» формує в суспільстві негативне ставлення до певних окремих органів публічної влади та до держави Україна загалом.

Наведені нами факти порушення медіа презумпції невинуватості є лише декількома показовими випадками в той час як в дійсності такі порушення є непоодинокими. Такі приклади актуалізують увагу до проблеми забезпечення «інформаційної чистоти» в діяльності сучасних медіа в Україні. Часто порушення презумпції невинуватості з боку медіа здійснюється у формі клікбейту. Термін «клікбейт» походить від англійських слів click – «клання мишкою» та bait – «наживка», «приманка», відтак клікбейтні заголовки створюються з метою привернення уваги реципієнта (споживача інформаційного продукту) та заохочення його перейти за гіперпосиланням на певну web-сторінку [6, с. 126].

Вченими пропонуються наступні ознаки клікбейтних заголовків: терміновість (заголовок закликає до негайного прочитання матеріалу), сенсаційність і шок (заголовок пропонує шокуючу і ексклюзивну інформацію, яка до цього не була відома), інтрига (заголовок навмисне не містить найважливішого, або його обривають на кульмінації, або приховують справжній сенс), набивання ціни (заголовок необґрунтовано обіцяє значну користь від прочитання матеріалу) [7]. Прикладом цього є заголовок матеріалу «У Києві чиновник «Укрзалізниця» вимагав хабар у підприємця» підготовлений «Львівським порталом» 13 травня 2024 року [12].

Насправді ж в погоні за «дешевим хайпом» (хайп – інструмент у комунікації, часто агресивний, характеризується надмірною галасливістю, масовим обговоренням, резонансністю, розгортання конфлікту навколо людини/явища/події [8, с. 115]) засоби масової інформації не тільки знецінюють себе та інші мас-медіа в очах пересічного читача, проте й зазіхають на честь та гідність третіх осіб, а також порушують презумпцію невинуватості.

Відповідно до стаття 17 Кримінального процесуального кодексу України особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому цим Кодексом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе вину особи поза розумним сумнівом... поведження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поведженню з невинуватою особою [9]. Ця презумпція є невід'ємною засадою кримінального судочинства та має безумовно виконуватись медіа та лідерами думок під час здійснення ними професійної діяльності.

Державна служба – це публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави [10]. Державний (публічний) службовець не є класичним працівником в розумінні Кодексу законів про працю, адже здійснення публічної служби вимагає від особи винятково відповідального ставлення до здійснення службових повноважень. Державний службовець є уособленням держави у публічно-правових відносинах, що з одного боку передбачає покладення на службовця додаткових обов'язків та висунення додаткових вимог. З іншого боку, ставлення до публічного службовця також має бути винятковим. Неповага до статусу такої особи, нехтування законних вказівок службовця під час виконання ним повноважень, а також поширення неперевіреної/неправдивої інформації про нього є зухвалим проявом неповаги до держави, її народу як суверена та населення окремих регіонів України. Наполягаємо на тому, що цивільно-правова відповідальність за поширення інформації, яка посягає на честь та гідність особи є недостатньою для відновлення порушеного права публічного службовця.

Констатуємо факт відсутності належного механізму правового захисту прав та законних інтересів публічних службовців в окремих сферах. Наприклад, вітчизняна модель кримінально-правової політики передбачає необхідність накладення на осіб, які здійснюють суспільно-небезпечну діяльність кримінальної відповідальності у формі покарання та інших кримінально-правових засобів. В ст. 163 Кримінального Кодексу України (далі – КК України) встановлено відповідальність за порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер [11]. Однією з кваліфікуючих обставин є вчинення правопорушення щодо *державних* чи громадських діячів, журналістів. Проте, коло суб'єктів які є державними діячами в розумінні ст. 163 КК України не визначене в примітці до статті. Коло суб'єктів, які вважаються державними діячами, зазначені в ст. 112 КК України, ст. 344 КК України та ст. 346 КК України, проте ці переліки є неузгодженими, різними за змістом. Така юридична невизначеність є недоліком національного законодавства та порушення принципу *the rule of law*. З огляду на це виникають сумніви в можливості захисту публічних службовців від несанкціонованого доступу та поширення інформації, яка належить такій особі. Проблема полягає в тому, що медіа може скористатись такими записами розмов публічних службовців, їх переписками через сервіси SMS, MMS, соціальні мережі та месенджери та публікувати їх в мережі Інтернет разом із звинуваченнями таких осіб у вчиненні кримінальних правопорушень.

Нерідко бувають ситуації, коли обвинуваченого без достатніх передбачених законом підстав відсторонюють, але й звільняють з роботи відразу після відкриття кримінального провадження щодо службовця, мотивуючи це тим, що його дії дискредитують займану посаду, звання чи установу (організацію), в якій він працює. Такі дії та мотиви окремих органів публічної влади не узгоджуються з презумпцією невинуватості. Такої позиції дотримується й Європейський Суд з прав людини (справа «Кузьмін проти Росії» (2005 р.). Часто це відбувається після того, як новина про підозру публічного службовця, судді або іншої політичної фігури набуває поширення в медіа. Маючи на меті отримати власну порцію хайпу, видання та «лідери думок» розповсюджують неперевірену/недостовірну інформацію та, таким чином, стимулюють приріст популярності свого інформаційного продукту. Під впливом таких обставин органи публічної влади змушені реагувати на невдоволення суспільства та, як наслідок, застосувати несприятливі заходи до службовця, який перебуває в якості заручника ситуації.

В дійсності, навіть за умови виправдання особи судом, репутація публічного службовця буде зіпсованою. Встановлюючи жорсткі механізми захисту журналістів від незаконного посягання на їх життя та здоров'я, а також на гарантії об'єктивності журналістської діяльності, законодавець не передбачив механізм контролю за об'єктивністю медіа та поширення ними неправдивої інформації.

За таких обставин в умовах розвитку інформаційного суспільства завданням держави має бути забезпечення «інформаційної чистоти» через механізм контролю за діяльністю медіа. Наголошуємо на тому, що будь-якій особі має бути забезпечено можливість висловлення осо-

бистої думки, що не посягає на суспільних спокій та не спрямована на порушення конституційного правопорядку. Свобода слова не може бути абсолютною, адже висловлювання не може порушувати права інших осіб, зокрема не має посягати на честь та гідність тих осіб, які забезпечують діяльність державного механізму. В такій ситуації до діяльності сучасних медіа, особливо до їх інтернет-сегменту, має пред'являтися суворі вимоги забезпечення «інформаційної чистоти».

Встановлення вини особи є прерогативою суду і тільки суду. У цьому зв'язку виглядає слушним правове обмеження медіа поширювати інформації про вчинення публічними службовцями кримінальних правопорушень до набрання законної сили обвинувального вироку суду. Коло осіб, які розглядатимуться як «публічні службовці, судді та політичні фігури» має бути чітко врегульоване.

В контексті описаної проблеми неможливо не згадати ідею визнання та реформування через додаткову інституціоналізації окремої контрольної гілки влади, яку ми висловлювали в попередніх дослідженнях [14, с. 458], [15]. Безумовно, контрольна функція є універсальною для більшості органів публічної влади України та зарубіжних країн, але для деяких органів державної влади здійснення контрольної функції є основною. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення (далі – Національна рада) поміж інших функцій є також контролюючим органом. В статті 99 Закону України «Про медіа» законодавець наділив Національну раду повноваженням застосовувати низку заходів реагування на порушення медіа законодавства України. З огляду на це, приходимо до висновку, що низька результативність діяльності Національної ради в аспекті контролю за діяльністю медіа полягає не у відсутності належних повноважень, проте у недостатній чисельності штату працівників (відповідно до Закону України «Про медіа» у складі Національної ради налічується 8 членів) [2].

У цьому контексті цікавим, на наш погляд, виглядає аналіз звітності про діяльність Національної ради за 2023 рік. Так, упродовж 2023 року Національною радою проведено 118 перевірок (112 планових виїзних, 6 позапланових безвиїзних) діяльності суб'єктів у сфері медіа та складено 7 актів про відмову суб'єктів у сфері медіа в проведенні перевірок [13, с. 65], що більш ніж вдвічі менше в порівнянні з 2021 роком [13, с. 65]. Такі дані можна пояснити тим, що Національна рада в умовах

російсько-української війни також здійснює аналітичну діяльність з метою спростування російської пропаганди [13, с. 60].

Вважаємо, що оновлення нормативного регулювання діяльності Національної ради є позитивним, а з огляду на наявність російсько-української війни контроль за діяльністю медіа щодо кримінального переслідування державних службовців, суддів та політичних фігур не є основним завданням державної інформаційної політики. Однак, *декларуючи просвітопейський шлях розвитку України зокрема і в тексті Конституції України, держава не має ігнорувати недоліки інформаційно-правової політики, зокрема, прогалини інформаційного законодавства, що фактично сприяють передчасному поширенню інформації про кримінальне переслідування публічних службовців.*

Висновки. Метафоричне визнання медіа «четвертою» гілкою влади в сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства набуває гострої актуальності, тому до діяльності медіа як потужного інструменту впливу на ключові сфери діяльності суспільства та держави мають застосовуватися «стримування і противаги» задля забезпечення ними «інформаційної чистоти».

Національна рада з питань телебачення і радіомовлення має перспективи стати ефективним контролюючим органом в системі органів публічної влади, зокрема і в якості складової контрольної гілки влади. Як *публічні службовці, так і політичні діячі* в своїй особі уособлюють державу та представляють її інтереси на локальному, регіональному, загальнодержавному та міжнародному рівні, що передбачає надання додаткових гарантій їх неупередженої, об'єктивної діяльності. Поширення інформації про кримінальне переслідування таких осіб має деструктивні наслідки як для конкретної особи, так і для держави загалом. Поширення інформації про вину особи до набрання законної сили обвинувального вироку суду є порушенням презумпції невинуватості як невід'ємної конституційної та кримінальної процесуальної гарантії, а з огляду на глобалізацію як світовий тренд, така діяльність медіа шкодить цілісності статусу України на міжнародній арені.

З огляду на наведені негативні наслідки для розвитку інформаційного суспільства в Україні пропонуємо законодавчо обмежити право медіа поширювати інформацію про вчинення публічними службовцями кримінальних правопорушень до набрання законної сили обвинувального вироку суду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr/> (дата звернення: 12.06.2024).
2. Про медіа: Закон України від 13 груд. 2022 р. № 2849-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20/ed20240211#Text/> (дата звернення: 12.06.2024).
3. Голова Верховного Суду Князев міг погоріти на корупції. Що відомо про "хабар" головного судді України. *BBC NEWS Україна*: веб-сайт. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-65606663> (дата звернення: 12.06.2024).
4. Судді, (не)гідні стати членами Вищої ради правосуддя. *Фундація DEJURE Справедливий суд для всіх*: веб-сайт. URL: <https://webflow.dejure.foundation/> (дата звернення: 12.06.2024).
5. На Тернопільщині викрили ще одного хабарника в комунальній установі (ФОТО). 0352. *Сайт міста Тернополя*: веб-сайт. URL: <https://www.0352.ua/news/3756081/na-ternopilsini-vikrili-se-odnogo-habarnika-v-komunalnij-ustanovi-foto> (дата звернення: 12.06.2024).
6. Решетува Т., Кушнір О. Клікбейт як технологія медіаманіпуляцій (за матеріалами тернопільських онлайн-видань). Українська філологія в контексті розвитку європейської наукової думки : мат. всеукр. наук. конф. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 125-128.
7. Ільяхов М., Саричева Л. Пиши, скорочуй. Київ, 2019. 439 с.
8. Стрикалова Т. А., Гудошник О. В. Вірусна комунікація як засіб поширення конфліктного дискурсу (досвід створення термінологічного покажчика). *Масова комунікація у глобальному та національному вимірах*. Дніпро. 2020. № 13. С. 113-117.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 12.06.2024).
10. Про державну службу: Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 12.06.2024).
11. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 12.06.2024).
12. У Києві чинювник «Укрзалізниця» вимагав хабар у підприємця. *Львівський портал*: веб-сайт. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2024/05/13/u-kyievi-chynovnyk-ukrzaliznytsi-vymahav-khabar-u-pidpriyemtsia> (дата звернення: 12.06.2024).
13. Звіт про діяльність Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення за 2023 рік. Київ. 117 с. URL: <https://webportal.nrada.gov.ua/wp-content/uploads/2024/02/Zvit-Natsionalnoi-rady-Ukrainy-z-pytan-telebachennia-i-radiomovlennia-za-2023-rik.pdf> (дата звернення: 12.06.2024).
14. Суховерхий О. О., Георгієвський Ю. В. Правовий статус адміністративних судів в системі перспективної контрольної гілки влади. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 456-461.
15. Суховерхий О. О., Кушніренко О. Г. Перспективи утворення контрольної гілки влади. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 119-121.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

THE FEATURES OF FORMS OF PUBLIC CONTROL OVER PUBLIC AUTHORITY'S ACTIVITIES

Ткаля О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного та адміністративного права і процесу
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

У статті здійснюється загальний аналіз інституту контролю громадськості за діяльністю публічної влади та особливостей окремих її форм. Досліджується природа громадського контролю як соціального та правового засобу забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Громадський контроль як форма участі громадськості у виробленні та реалізації державної політики передбачає забезпечення зворотного зв'язку державних і недержавних виробників політики, виявлення наявних чи потенційних суперечностей, що потребують розв'язання або втручання.

В дослідженні підкреслено, що громадський контроль здійснюється у багатьох формах, ефективність яких визначається фактично. Форми громадського контролю представлені як зовнішні прояви самого контролю, засоби та методи його реалізації інститутами громадянського суспільства або окремими суб'єктами. Вони спрямовані на забезпечення ефективного управління справами суспільства, вирішення загальнодержавних завдань, захисту прав і свобод людини, а також задоволення потреб і інтересів суспільства в цілому.

Відображено найбільш актуальний підхід до класифікації форм контролю громадськості за діяльністю публічної адміністрації. Зокрема, залежно від ступеня участі інститутів громадянського суспільства або окремих осіб в управлінні справами держави та суспільства, виділяють прямі (безпосередні) та опосередковані (непрямі) форми громадського контролю. Охарактеризовано основні дієві види (форми) прояву контролю громадян за діяльністю органів публічного адміністрування. А саме, звернення громадян, громадські слухання, громадський моніторинг, діяльність громадських рад. Підкреслено, що суспільство хоч і має конституційно закріплене право на громадський контроль у вигляді зборів громадян, звернень, слухань, консультацій, експертизи, моніторингу, діяльності громадських рад тощо, проте пасивно ставиться до нього та не виявляє потрібної ініціативи.

Зроблено висновок, що розвиток громадського контролю в Україні відіграє ключову роль у становленні демократичної, соціальної та правової держави, а також сприяє розвитку громадянського суспільства. Цей процес є невід'ємною частиною державного управління та місцевого самоврядування.

Ключові слова: громадський контроль, форми громадського контролю, громадські слухання, звернення громадян, громадські ради, громадський моніторинг.

The article carries out a general analysis of the institution of public control over the activities of public power and the features of its individual forms. The nature of public control as a social and legal means of ensuring the rights and freedoms of a person and a citizen is studied. Public control as a form of public participation in the development and implementation of state policy involves ensuring feedback from state and non-state policy producers, identifying existing or potential contradictions that require resolution or intervention.

It is emphasized in the study that public control is carried out in many forms, the effectiveness of which is determined in fact. Forms of public control are presented as external manifestations of control itself, means and methods of its implementation by institutions of civil society or individual subjects. They are aimed at ensuring effective management of society's affairs, solving national tasks, protecting human rights and freedoms, as well as meeting the needs and interests of society as a whole.

The most relevant approach to the classification of forms of public control based on the activities of public administration is reflected. In particular, depending on the degree of participation of civil society institutions or individuals in the management of state and society affairs, direct (direct) and indirect (indirect) forms of public control are distinguished. Namely, appeals from citizens, public hearings, public monitoring, and activities of public councils. It is emphasized that although society has a constitutionally enshrined right to public control in the form of citizen meetings, appeals, hearings, consultations, expertise, monitoring, activities of public councils, etc., it is passive towards it and does not show the necessary initiative.

It was concluded that the development of public control in Ukraine plays a key role in the formation of a democratic, social and legal state, and also contributes to the development of civil society. This process is an integral part of state administration and local self-government.

Key words: public control, forms of public control, public hearings, appeals of citizens, public councils, public monitoring.

Актуальність дослідження. Відповідно до ч. 1 ст. 21 Загальної декларації прав людини, кожна людина має право брати участь в управлінні своєю державою безпосередньо чи за посередництва вільно обраних представників. Ця принципова норма також відображена у тексті статті 38 Конституції України. Проте, активна роль громадян у керівництві справами держави вимагає встановлення не лише правових норм, але й усунення її різноманітних форм.

Незважаючи на динаміку змін у владно-громадських відносинах в останні роки, важливо відзначити відсутність стійкого взаєморозуміння між публічною адміністрацією та населенням в Україні. Одночасно контроль є ключовою складовою системи публічного управління. Громадський контроль, який є формою активного спостереження суспільства за представниками громади, використовуючи правові, організаційні та інші засоби, спрямований на забезпечення дотримання законності, верховенства права, захисту прав і свобод людини та громадянина. Недотримання цих принципів може викликати виключення

частини ресурсів громади з суспільного розвитку та зниження захищеності населення від управлінських рішень влади. Все це створює умови для поширення корупційних дій державних службовців і призводить до подальшої втрати довіри суспільства до влади. У таких умовах виникає необхідність посилення громадського контролю над діяльністю публічної адміністрації та її посадових осіб.

Актуальність досліджуваної теми зумовлюється тим, що на сьогоднішній день громадський контроль в Україні є недостатньо розвиненим, основними причинами цього є недостатня усвідомленість посадовими особами держави про його необхідність і сутність, загальне небажання визнавати переважність інтересів громадянського суспільства над інтересами держави, низький рівень розвиненості громадянського суспільства і його інституційна слабкість у здійсненні громадського контролю. Також існує недостатній рівень фахової компетентності, комунікаційних здібностей і навичок.

Огляд останніх досліджень. Проблемою, яка висвітлюється, займалися як українські, так і зарубіжні нау-

ковці, серед яких варто відзначити О. Андрійка, М. Бублія, В. Гаращука, Н. Нижника, С. Новікова, В. Погорілка, Г. Пришляка, О. Савченка, В. Степаненка, О. Фрицького, С. Шестака та інших.

Мета статті. Дослідити розвиненість форм контролю громадськості за діяльністю публічної адміністрації, охарактеризувати види (форми) прояву контролю громадян за діяльністю органів публічного адміністрування.

Виклад основних положень. Загалом, громадський контроль – це один з видів соціального контролю, який проводять громадські об'єднання та окремі громадяни. Це важлива форма реалізації демократії і метод залучення населення до управління суспільством та державою. Сфера громадського контролю є частиною публічного простору, оскільки особи, які здійснюють контроль над діяльністю органів влади, діють не як індивідуальні особи з власними інтересами і вимогами, а як представники громадянського суспільства.

Громадський контроль спрямований на забезпечення балансу інтересів у суспільстві та реалізацію прав і свобод, передбачених Конституцією України. Засоби громадського контролю повинні забезпечувати можливість уникнення відхилення діяльності публічних органів від заданих законодавчих цілей, а в разі виявлення відхилень – привести таку діяльність до необхідного стану. Суб'єкт контролю повинен мати необхідні інструменти для досягнення відповідного результату, а саме законодавче підкріплення цих прав та можливостей.

Кожен вид контролю, будь то державний, громадський тощо, може бути реалізований у різних формах. Відповідно до цього, на сучасному етапі розвитку України, залежно від рівня участі інститутів громадянського суспільства або окремих осіб у управлінні державними справами, можна виділити такі види форм громадського контролю, як прямі (безпосередні) та непрямі (опосередковані), що сприятиме виявленню його унікальних особливостей та призначення.

С. Вітвіцький досліджує такі організаційно-правові форми громадського контролю як: 1) безпосередні форми: загальні збори громадян; громадські палати; публічна громадська акція; медіаконтроль; 2) опосередковані форми: звернення до адміністративного органу; вибори; відгук, розпуск; відсторонення від посади; звернення до уповноваженого з прав людини; всенародне голосування; звернення до суду; звернення до конституційного суду; 3) міжнародні форми: звернення до Європейського суду з прав людини; звернення в Раді з прав людини ООН; звернення у договірні органи з прав людини ООН; звернення у Міжнародний кримінальний суд. [1, с. 25–30]

Новітня парадигма демократії участі передбачає ряд можливостей громадськості безпосередньо брати участь у керівництві державними справами за допомогою різних форм громадського нагляду, таких як: подання громадян до органів публічної влади; громадські слухання; збори громадян за місцем їх проживання; громадські ініціативи; громадська експертиза діяльності органів публічної влади; громадські обговорення проектів нормативно-правових актів; громадський моніторинг; діяльність громадських рад при органах виконавчої влади; акти громадянської непокорі, такі як страйки, бойкоти, масові демонстрації, публічні звернення, пікетування (при використанні лише законних методів); публічна звітність органів державної влади; медіаконтроль та інші. Ці форми громадського контролю сприяють розвитку організованої системної участі громадськості у керівництві державними справами.

Наразі, поняття та правове регулювання громадського контролю не має належного втілення в єдиному нормативно-правовому акті в Україні. Однак, розглядаючи проект Закону України «Про громадський контроль» від 13.05.2015, можна знайти зазначені види заходів громадського нагляду, а саме «аналітичні і моніторингові дослідження

діяльності об'єктів громадського контролю; громадська експертиза; перевірка» [2].

В Україні певні форми нагляду отримали нормативне врегулювання перш за все у Конституції України, зокрема окремі закони передбачають регулювання деяких видів контролю. Наприклад, звернення громадян регламентоване Законом України «Про звернення громадян» від 02.10.1996 р.; громадські слухання розглядаються через призму Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р.; громадські консультації відображаються у Постанові Кабінету Міністрів від 03.11.2010 р. № 996 про «Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики»; громадська експертиза знайшла своє відображення у Постанові Кабінету Міністрів від 05.11.2008 р. № 976 «Про затвердження Порядку сприяння проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» тощо.

Вітчизняний та зарубіжний досвід державотворення підтверджує, що відновлення довіри між народом і владою, формування ефективного механізму зворотного зв'язку між ними є ключовими умовами для успішного розв'язання соціально-економічних завдань країни та підвищення рівня та якості життя населення. З цим пов'язана зростаюча важливість інституту звернень громадян до органів публічної влади, який на сучасному етапі розвитку України визнається однією з поширених та ефективних форм громадського контролю.

Звернення громадян є способом прямої участі в управлінні державою та одним з методів контролю за діяльністю державних органів, органів місцевого самоврядування та посадових осіб. Цей механізм розглядається як ефективний інструмент захисту прав та законних інтересів громадян. Закон України «Про звернення громадян» регламентує основне право на звернення громадян, його порядок та відповідальність за порушення законодавства про звернення [3]. Саме він надає громадянам України можливість брати участь в управлінні державними та громадськими справами, захищати свої права та законні інтереси, а також відновлювати їх у випадку їх порушення.

Варто звернути увагу на те, що право громадян на звернення та право на доступ до публічної інформації взаємопов'язані між собою. Право на звернення – це викладені в письмовій або усній формі пропозиції, заяви і скарги (ст. 3 Закону України «Про звернення громадян» [3], до суб'єктів владних повноважень, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації. Під запитом на інформацію мається на увазі прохання особи до розпорядника інформації надати публічну інформацію, що перебуває у його володінні (ст. 19 Закону України «Про доступ до публічної інформації» 13.01.2011 (редакція від 08.10.2023) [4].

Інститут звернення громадян до органів влади має три ключові функції: правозахисну, інформативну та комунікаційну. Правозахисна функція розглядає звернення як засіб захисту прав, що дозволяє запобігти порушенню права або відновити його порушене становище та ліквідувати наслідки цього порушення. Громадянське звернення також є джерелом інформації для держави про проблеми суспільства, що відображається в інформативній функції. Крім того, комунікаційна функція полягає в тому, що звернення громадян є способом спілкування між суспільством і владою, що дозволяє пересічному громадянину впливати на ухвалення рішень та брати участь в цьому процесі. Державні органи управління найбільше цінують інформативну функцію, оскільки інформація, яка надходить з громадянських звернень, допомагає з'ясувати проблеми, що стикаються пересічні громадяни, і вирішувати їх.

Співпраця між суспільством і владою можлива завдяки двосторонньому зв'язку, що передбачає участь громад-

ських організацій у процесах управління для вирішення соціально значущих питань. Сучасне громадське управління реалізується через створення неурядових організацій, які дають громадянам можливість впливати на ухвалення рішень шляхом консультування або активної участі.

Громадські слухання можна розглядати як форму участі громадськості у керівництві розвитком територіальної громади, яка здійснюється через публічні консультації з місцевими органами влади, включаючи контроль їхньої діяльності та подання пропозицій щодо вирішення різних важливих питань.

У вітчизняній науковій літературі з питань державного управління та місцевого самоврядування, сутність інституту громадських слухань розглядається через призму законодавства, зокрема Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 (редакція від 19.04.2024). Згідно з цим законом, територіальна громада має право організовувати громадські слухання, під час яких члени громади зустрічаються з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування. Під час цих зустрічей громадяни мають змогу слухати представників влади, висувати питання та робити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до компетенції місцевого самоврядування [5].

Громадські слухання є проявом прямої участі громадськості у владі, при цьому здійснюючи контроль за дотриманням органами публічної адміністрації основних принципів Конституції, а також законності їх діяльності. Вони представляють собою безпосередню форму комунікації між владою і громадськістю.

Громадські слухання виступають як ключовий елемент деліберативної демократії та участі громадськості у процесі контролю за діяльністю публічної адміністрації, виконуючи різноманітні функції, які відображають їх призначення та роль у демократичній системі державного управління.

При цьому громадські слухання як один із видів контролю за діяльністю публічної адміністрації включає в себе основні функції, за допомогою яких інструмент контролю є більш ефективним. Однією з них є комунікативна, яка сприяє безпосередній комунікації місцевої влади з громадськістю. Цей процес створює можливість для відкритих консультацій з метою вирішення важливих питань. Комунікація через консультації є ефективним інструментом для вивчення громадської думки, поліпшення розуміння проблем і вибору альтернативних шляхів їх вирішення. Організаційна функція громадських слухань підкреслює їх роль у мобілізації та організації громадськості для вирішення різноманітних питань державного значення. Громадські слухання виступають майданчиком для залучення активних груп громадськості до контролю діяльності органів публічної адміністрації, а також створюють відчуття співвідповідальності за успішність її функціонування. І нарешті головна в даному випадку функція – наглядова (контрольна) виступає певним механізмом постійної співпраці суспільства з державними органами, завдяки чому забезпечує громадськістю можливістю контролювати та коригувати діяльність органів публічної адміністрації.

Говорячи про громадські слухання, доречно буде згадати про ще одну форму контролю – громадські консультації. Громадські консультації можна визначити як двосторонній процес обміну інформацією між громадськістю та органами публічної адміністрації. Цей процес є нормативно унормованим Постановою Кабінету Міністрів про «Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики» від 3.11.2010 (далі – Порядок). Згідно даного Порядку, консультації з громадськістю мають на меті залучення громадян до активної участі у керівництві справами держави, забезпечення їм доступу до інформації про роботу виконавчих органів влади, і забезпечення прозорості

та відкритості у їхній діяльності, зокрема, «консультації з громадськістю проводяться з питань, що стосуються суспільно-економічного розвитку держави, реалізації та захисту прав і свобод громадян, задоволення їх політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів» [6].

Організація громадських слухань та консультацій сприяє встановленню системного діалогу між органами виконавчої влади та суспільством, підвищенню якості розробки рішень з ключових питань державного та суспільного життя, з урахуванням громадської думки. Це створює можливості для участі громадян у процесі розроблення таких рішень.

Громадський моніторинг, як одна з форм громадського контролю, відображає суть справжньої демократії та є важливою формою співпраці між громадянами та органами державної влади. Його основна мета полягає у побудові ефективної співпраці між владою та громадянами.

Один з провідних методів громадського контролю – це діяльність громадських рад, які діють при органах виконавчої влади. Створення таких рад є ефективним інструментом залучення громадян до процесів прийняття рішень органами влади та їх посадовими особами. Результати громадського моніторингу на кінцевому етапі мають стати основою для внесення змін у стратегічне планування та визначення пріоритетних напрямів розвитку України. Необхідно регулярно інформувати громадськість про результати моніторингу загалом та конкретні організації, які активно впливають на вирішення соціальних питань.

Протягом усіх років розбудови незалежної держави України, діяльність громадських рад переживала значні зміни, включаючи назви (колегія, рада, консультативна рада тощо), склад учасників, рівень представництва, нормативні документи тощо. Нині діяльність громадських рад є дієвим механізмом вираження, збирання та систематизації думок, сподівань та ідей громадян стосовно державного управління. Це сприяє забезпеченню ефективності, прозорості, відкритості та реальності роботи публічних органів влади. Завдяки громадським радам громадяни можуть здійснювати свої права, які передбачені безпосередньо Конституцією України.

Сьогодні громадська рада є тимчасовим консультативно-дорадчим органом, створеним для забезпечення участі громадян у державному управлінні, здійснення однієї з форм громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади та покращення їх взаємодії з громадськістю. Сучасна система громадських рад має досить широке охоплення. Вони діють при міністерствах, центральних органах виконавчої влади, обласних і районних державних адміністраціях.

Громадські ради у провадженні своєї діяльності керуються Конституцією України, законами України, указами Президента, постановами Верховної Ради, актами Кабінету Міністрів, також нормативно-правовими актами, положеннями та регламентами того органу, при якому вони діють. Основу діяльності усіх громадських рад визначає Типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у містах Києві та Севастополі державній адміністрації, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996.

Положення про громадську раду створюється у відповідному органі діяльності такої ради та включає в себе регламентацію прав, завдань, мети діяльності консультативно-дорадчого органу, також виборність його голови, порядок засідань та правомочність кінцевих рішень.

Відповідно до Типового положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим,

обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у містах Києві та Севастополі державній адміністрації, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 [7] «Основними завданнями громадської ради є:

сприяння реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами;

сприяння врахуванню органом виконавчої влади громадської думки під час формування та реалізації державної, регіональної політики;

сприяння залученню представників заінтересованих сторін до проведення консультацій з громадськістю та моніторингу результатів формування та реалізації державної, регіональної політики;

проведення відповідно до законодавства громадського моніторингу за діяльністю органу виконавчої влади;

здійснення підготовки експертних пропозицій, висновків, аналітичних матеріалів з питань формування та реалізації державної, регіональної політики».

До прикладу, в Україні існують та діють громадські ради при Верховній Раді України; при Кабінеті Міністрів України; при міністерствах (Міністерство оборони України, Міністерство юстиції, Міністерство економіки тощо); при центральних виконавчих органах (Державна служба з питань праці, Державна прикордонна служба тощо); при місцевих органах виконавчої влади (Громадська рада при Київській обласній державній адміністрації тощо). Ради мають свої сторінки на сайтах відповідних органів влади в мережі Інтернет, де відбувається звітування про роботу та досягнення кожної з них, представляються конкретні протоколи, запити щодо проведення експертиз у певних органах публічної влади [8].

Враховуючи поставлені завдання, які закладені в основі роботи громадських рад органах виконавчої влади, можна зробити висновок, що на них покладено важливий обов'язок забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Однак існує термінова потреба у підвищенні плідності такої діяльності, оскільки більшість таких рад в Україні хоч існують фактично, але лишаються пасивними та не задіяні у вирішенні основних проблемних питань щодо виконання їх обов'язків. Ця пасивність частково обумовлена безвідповідальністю та незацікавленістю органів виконавчої

влади, які не враховують необхідності активізації громадських рад, а також самими громадськими об'єднаннями, чий представники увійшли до складу рад, але не проявляють активності, виступаючи з метою лише поліпшення власного іміджу, репутації та авторитету.

Висновок. Отже, розвиток громадського контролю в Україні відіграє ключову роль у становленні демократичної, соціальної та правової держави, а також сприяє розвитку громадянського суспільства. Цей процес є невід'ємною частиною державного управління та місцевого самоврядування. Сфера громадського контролю є конституційно забезпечена та обґрунтовано необхідна у сучасному світі. Більш того, успішне функціонування та розвиток влади потребує постійного узгодження своїх дій з потребами та інтересами суспільства, вираженими через громадянські інституції. Громадський контроль виступає одним із ключових механізмів цього узгодження, ставлячи на перше місце основні права та свободи людства.

Для зміцнення громадського контролю потрібні якісні та кількісні зміни: зростання чисельності і розвиток громадських організацій, підвищення їхньої компетентності і інституційної спроможності, покращення комунікаційних зв'язків, використання новітніх технологій для здійснення контролю, удосконалення спільних дій та координації.

Слід звернути увагу на те, що форми громадського контролю, які не супроводжуються конкретними заходами відповідальності (наприклад, проведення консультацій з громадськістю, не передбачають обов'язковості врахування думки громадськості фактично), не досягають відповідної ефективності. Існують певні недоліки взаємодії між інститутами громадянського суспільства та суб'єктами публічного адміністрування, такі як корупційні ризики, низький рівень правосвідомості громадян, застарілі архетипи державного управління та інші. Ці проблеми підкріплюються дослідженнями в області впровадження принципів доброго управління, де вказується на необхідність вдосконалення права на участь в управлінні державними справами шляхом подальшої інституціоналізації його елементів, таких як громадські слухання, експертизи, місцеві ініціативи. Це допоможе повністю впровадити міжнародні стандарти участі громадян в управлінні державними справами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вітвіцький С. С. Громадська експертиза в умовах розвитку громадянського суспільства. *Юридичний вісник*. 2014. № 1. С. 25-30.
2. Про громадський контроль: проект Закону України від 13.05.2015 № 2737-1. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH2411AA> (дата звернення: 17.03.2024).
3. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР: станом на 31 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-vr#Text> (дата звернення: 15.03.2024).
4. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI: станом на 8 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення: 20.03.2024).
5. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР: станом на 19 квіт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-vr#Text> (дата звернення: 15.03.2024).
6. Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996: станом на 27 черв. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-p#Text> (дата звернення: 20.03.2024).
7. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів від 5.11.2008 № 976-2008-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення: 03.04.2024).
8. Перелік громадських рад: Урядовий портал. Кабінет Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/gromadski-radi> (дата звернення: 18.04.2024).

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПОСАДОВИХ ОСІБ МИТНИХ ОРГАНІВ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА ПОРЯДОК ЗАСТОСУВАННЯ СТЯГНЕНЬ

RESPONSIBILITY OF CUSTOMS OFFICIALS: LEGAL ASPECTS AND PROCEDURE FOR THE APPLICATION OF SANCTIONS

Черкунов О.В., к.ю.н.,

докторант кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

У статті розглядаються питання відповідальності посадових осіб митних органів в контексті їхньої діяльності при виконанні посадових обов'язків, що безпосередньо впливає на економічну безпеку країни та дотримання митного законодавства. Порядок виконання митних процедур, контролю за дотриманням правил, а також запобігання правопорушенням вимагає чіткої регламентації відповідальності для посадових осіб.

Аналізується чинне законодавство, що регулює відповідальність митників, і вивчають різні види стягнень, які можуть застосовуватися за порушення їх службових обов'язків. Особливу увагу приділено правовим аспектам, що стосуються дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності, а також процедур, які передують застосуванню стягнень.

Дослідження показує, що недосконалість нормативно-правової бази, а також відсутність належного контролю за діяльністю митних посадовців створюють передумови для зловживань та корупції. Пропонуються рекомендації щодо вдосконалення існуючих механізмів контролю, підвищення рівня прозорості діяльності митних органів та запровадження ефективних інструментів для притягнення до відповідальності.

Розглядається необхідність вдосконалення правового регулювання у сфері державної служби митних органів України та пропонується прийняття спеціального закону «Про національну митну службу України», що визначить правоохоронні функції митниці, зокрема у справах контрабанди. Також акцентується на необхідності виведення митного органу з підпорядкування Міністерства фінансів до безпосереднього підпорядкування Кабінету Міністрів, що дозволить зосередитися на захисті економіки. Крім того, пропонується запровадження «Дисциплінарного статуту Митної служби України», який встановить відповідальність за спеціальні проступки та механізми регресу за завдану шкоду законним інтересам.

Результати дослідження можуть бути корисними для фахівців у сфері митного права, державних органів, а також науковців, які вивчають питання правової відповідальності в публічному секторі. Стаття підкреслює важливість створення справедливої та ефективної системи відповідальності, що забезпечить належний рівень виконання службових обов'язків митниками та підвищить довіру суспільства до митних органів.

Ключові слова: митна справа, митні органи, публічна служба, державна служба, відповідальність, стягнення, механізми стягнень, митниця.

The article examines the issues of accountability of customs officials in the context of their activities while performing their duties, which directly impacts the economic security of the country and the compliance with customs legislation. The procedure for executing customs procedures, monitoring adherence to rules, and preventing violations requires clear regulation of responsibilities for officials.

Current legislation regulating the accountability of customs officers is analyzed, and various types of penalties that may be applied for violations of their official duties are studied. Special attention is given to the legal aspects concerning disciplinary, administrative, and criminal liability, as well as the procedures preceding the application of penalties.

The research shows that the imperfection of the regulatory framework, along with the lack of proper oversight of customs officials' activities, creates conditions for abuses and corruption. Recommendations are proposed to improve existing control mechanisms, increase the level of transparency in the operations of customs authorities, and introduce effective tools for holding officials accountable.

The necessity of improving the legal regulation in the sphere of public service of customs authorities in Ukraine is discussed, and the adoption of a special law "On the National Customs Service of Ukraine" is suggested, which would define the law enforcement functions of customs, particularly in cases of smuggling. It is also emphasized that the customs authority should be removed from the jurisdiction of the Ministry of Finance and placed directly under the Cabinet of Ministers, which would allow it to focus on protecting the economy. Furthermore, the introduction of a "Disciplinary Statute of the Customs Service of Ukraine" is proposed, which would establish accountability for specific offenses and mechanisms for recourse for harm caused to legally protected interests.

The findings of the research may be useful for specialists in the field of customs law, government authorities, as well as scholars studying legal accountability issues in the public sector. The article highlights the importance of creating a fair and effective system of accountability that ensures an adequate level of performance of duties by customs officials and increases public trust in customs authorities.

Key words: customs affairs, customs authorities, public service, civil service, responsibility, penalties, mechanisms of penalties, customs.

Аналіз сучасної наукової літератури засвідчив, що на сьогоднішній день залишаються невирішеними проблеми застосування стягнень до державних службовців за порушення, що полягають у прийнятті неправомірних рішень та/або бездіяльності таких посадових осіб.

Розгляд питання відповідальності посадових осіб митних органів за неправомірні дії чи їх бездіяльність є важливим з кількох причин.

По-перше, митні органи відіграють ключову роль у захисті економіки країни від контрабанди, шахрайства та інших незаконних дій. Відповідальність сприяє дотриманню законодавства і забезпечує економічну стабільність.

По-друге, чітка система відповідальності допомагає зменшити ризики корупційних проявів серед митників, адже вони знають, що за порушення будуть покарані.

Таким чином, прозорість і підзвітність в діяльності митних органів формують довіру громадськості, а вста-

новлення чітких рамок відповідальності стимулює посадових осіб до належного виконання своїх обов'язків, що покращує загальну ефективність роботи митних органів.

Наявність механізмів відповідальності гарантує, що правопорушення не залишаться без наслідків, що є важливим для забезпечення правопорядку.

Відповідно до положень Митного кодексу України (далі – МКУ), посадові особи та інші працівники митних органів, які прийняли неправомірні рішення, вчинили неправомірні дії або допустили бездіяльність при виконанні ними своїх службових (трудова) обов'язків, у тому числі в особистих корисливих цілях або на користь третіх осіб, несуть кримінальну, адміністративну, дисциплінарну та іншу відповідальність відповідно до закону, при чому шкода, заподіяна особам та їхньому майну неправомірними рішеннями, діями або бездіяльністю митних органів, відшкодовується у порядку, визначеному законом [1].

О. В. Литвин зазначає, що юридична відповідальність державного службовця – це деліктно-правові відносини, що виникають між державою та державним службовцем з приводу порушення останнім норм чинного законодавства, що зумовлюють необхідність для державного службовця перетерпіти обмеження особистісного, організаційного чи майнового характеру [2, с. 119].

Визначення правового статусу працівників митних органів передбачено статтею 569 МКУ, якою встановлюється, що працівники митних органів, на яких покладено виконання завдань, зазначених у статті 544 цього Кодексу, здійснення організаційного, юридичного, кадрового, фінансового, матеріально-технічного забезпечення діяльності цих органів, є посадовими особами, в свою чергу посадові особи митних органів є державними службовцями.

Таким чином, на відносини, що виникають при проходженні державної служби в митних органах посадовими особами, в тому числі в частині застосування стягнень до них, розповсюджується дія положень МКУ та Закону України «Про державну службу» від 2015 року, при цьому дія законодавства про працю буде застосовуватися тільки в тих випадках, коли такі правовідносини не унормовані законодавством про державну службу, що прямо передбачено цим Законом.

О. Ф. Скакун характеризує юридичну відповідальність як охоронне явище, а саме як передбачені законом вид і міру державно-владного (примусового) перетерпіння особою позбавлення особистого, організаційного та майнового характеру за вчинене правопорушення [3, с. 466].

Ми погоджуємося із цим твердженням, оскільки відповідальність встановлюється законодавцем за вчинення або в результаті бездіяльності посадової особи, що посягає на охоронюваний державою інтерес.

Так, В. В. Скоріков виділяє юридичну (конституційно-правову, адміністративну, кримінальну, дисциплінарну, матеріальну та цивільно-правову), а також суспільну відповідальність (моральну та громадянську) [4, с. 150].

В. І. Литвиненко зазначає, що «традиційно, виокремлюють такі види юридичної відповідальності, як кримінальну, адміністративну, дисциплінарну, цивільно-правову та матеріальну.» [5, с. 102].

Як вже було зазначено вище, самими нормами МКУ встановлюється подібна класифікація, окрім цивільно-правової та матеріальної.

Станом на сьогоднішній день залишається відкритим питання права регресної вимоги (зворотнього стягнення) державного органу до посадової особи, внаслідок неправомірних дій останньої було завдано шкоди у матеріальному еквіваленті та державний орган був вимушений в порядку безспірного списання або добровільно відшкодувати таку шкоду.

На думку О. В. Кузніченка, матеріальна відповідальність є одним із галузевих видів юридичної відповідальності, яка, у свою чергу, являє собою різновид соціальної відповідальності [6, с. 14].

В. І. Ямковий, який пропонує цивільно-правову відповідальність держави, як носія майнових прав та обов'язків, розглядати через відповідальність казни, тобто майном держави, не закріпленим за створеними нею організаціями, яке складають здебільшого засоби державного бюджету [7, ч. 403].

С. Ф. Гуцу вважає, що матеріальну відповідальність необхідно розглядати як обов'язок працівника відшкодувати у встановлених законом розмірах та порядку шкоду, завдану роботодавцю, з яким він перебуває у трудових правовідносинах, протиправним та винним порушенням своїх обов'язків [8, с. 155].

Ми цілком погоджуємося із твердженням С. Ф. Гуцу, оскільки відповідальність у випадку зворотньої вимоги (регресу) посадова особа несе саме перед державним органом (в трудовому законодавстві – роботодавцем) оскільки

останній вже поніс відшкодування витрат за неправомірні дії чи бездіяльність посадової особи і внаслідок чого і виникло право зворотньої вимоги відшкодування.

Як констатує І. Г. Калетнік у зобов'язаннях із заподіяння шкоди у сфері владно-розпорядчої діяльності можуть бути або держава, або державний орган, або посадова особа [9, с. 558].

Маємо зазначити, що якщо буде доведено, що внаслідок дій такого працівника держава понесла витрати з державного бюджету, то відкривається ще один вид відповідальності – кримінальна, при цьому в незалежності від відшкодування особою шкоди, яку понесла держава, на нашу думку, відшкодування шкоди державі винною особою може розглядатися виключно як пом'якшуюча обставина, а не крізь призму наявності чи відсутності вини.

У теорії адміністративного права дисциплінарну відповідальність державних службовців розглядають як комплекс адміністративно-правових відносин, що виникають у результаті застосування законодавчо встановлених дисциплінарних санкцій за порушення службової дисципліни.

Г. Г. Петришиної-Дюг, дисциплінарна відповідальність є обов'язком працівників зазнати юридично несприятливих наслідків у формі втрат особистого характеру за скоєння дисциплінарного проступку в порядку та на умовах, передбачених трудовим законодавством [10, с. 40].

В. В. Серєда розкриває це поняття як один з видів юридичної відповідальності, що полягає в обов'язку працівника відповідати перед керуючим суб'єктом або уповноваженим органом за скоєний ним дисциплінарний проступок, сутність якого полягає в невиконанні або в неналежному виконанні працівником покладених на нього трудових чи службових обов'язків, і понести дисциплінарні стягнення, передбачені законодавством України [11, с. 23].

К. В. Коваленко зазначав, що дисциплінарна відповідальність – це зазнання особою, винною у порушенні норм трудової дисципліни (дисциплінарний проступок), негативних наслідків з боку уповноваженого суб'єкта, що виражаються у дисциплінарних стягненнях [12, с. 235].

Хоча до самого порядку здійснення дисциплінарного провадження не виникає запитань, оскільки останній врегульований Постановою Кабінету Міністрів України від 4 грудня 2019 р. № 1039, то існує безліч невирішених проблем щодо самих проступків за які посадових осіб митних органів може бути піддано дисциплінарному стягненню.

Законом України «Про державну службу» від 2015 року встановлено, що дисциплінарними проступками є:

- 1) порушення Присяги державного службовця;
- 2) порушення правил етичної поведінки державних службовців;
- 3) вияв неповаги до держави, державних символів України, Українського народу;
- 4) дії, що шкодять авторитету державної служби;
- 5) невиконання або неналежне виконання посадових обов'язків, актів органів державної влади, наказів (розпоряджень) та доручень керівників, прийнятих у межах їхніх повноважень;
- 6) недотримання правил внутрішнього службового розпорядку;
- 7) перевищення службових повноважень, якщо воно не містить складу кримінального або адміністративного правопорушення;
- 8) невиконання вимог щодо політичної неупередженості державного службовця;
- 9) використання повноважень в особистих (приватних) інтересах або в неправомірних особистих інтересах інших осіб;
- 9¹) порушення вимог Закону України «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)» у частині подання,

дотримання строків подання декларації про контакти державним службовцем, який займає посаду державної служби категорії «А» або «Б»;

10) подання під час вступу на державну службу недостовірної інформації про обставини, що перешкоджають реалізації права на державну службу, а також неподання необхідної інформації про такі обставини, що виникли під час проходження служби;

11) неповідомлення керівнику державної служби про виникнення відносин прямої підпорядкованості між державним службовцем та близькими особами у 15-денний строк з дня їх виникнення;

12) прогул державного службовця (у тому числі відсутність на службі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;

13) поява державного службовця на службі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

14) прийняття державним службовцем необґрунтованого рішення, що спричинило порушення цілісності державного або комунального майна, незаконне їх використання або інше заподіяння шкоди державному чи комунальному майну, якщо такі дії не містять складу кримінального або адміністративного правопорушення;

15) прийняття державним службовцем рішення, що суперечить закону або висновкам щодо застосування відповідної норми права, викладеним у постановах Верховного Суду, щодо якого судом винесено окрему ухвалу [13].

На нашу думку, вказані проступки є загальними по відношенню до осіб, які виконують функції держави на посадах в митних органах, але не відповідають реаліям сучасного митного відомства.

Ми поділяємо думку, що було б доцільніше передбачити нормами МКУ наявність дисциплінарного статуту митної служби, яким встановити спеціальні проступки за які посадові особи митних органів піддаються дисциплінарному стягненню.

Враховуючи те, що більшість норм, які регулюють порядок проходження, просування, звільнення з державної служби в митних органах та застосування стягнень до посадових осіб регулюються законодавством про державну службу, при цьому не відрізняючи посадову особу митного органу, яка виконує митні формальності та стягує митні платежі до державного бюджету, маючи при цьому ненормований графік роботи з посадовою особою, умовно кажучи, управління освіти або житлово-комунального господарства, було б доцільніше вжити наступні дії:

1) врегулювати правовідносини у сфері державної служби в митних органах та спеціальний статус центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику спеціальним законом – Про національну митну службу України передбачивши правоохоронну функцію митних органів у справі про контрабанду та дізнання;

2) вивести центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну митну політику із спеціальним статусом з підвідомчості Міністерства фінансів України у підвідомчість безпосередньо Кабінету Міністрів України, внаслідок чого митне відомство зможе повернутися до виконання своєї основної функції – захисту економіки України та послабленню фіскальної функції;

3) прийняти у формі Закону України «Дисциплінарний статут Митної служби України», яким передбачити спеціальні проступки, за вчинення яких посадові особи митних органів піддаються дисциплінарній відповідальності, а також передбачити механізми зворотньої вимоги (регресу) у випадках, коли внаслідок неправомірної дії чи бездіяльності посадової особи митних органів нанесено шкоду охоронюваним законом інтересам.

Аналіз сучасних проблем відповідальності посадових осіб митних органів за неправомірні дії та бездіяльність вказує на необхідність термінового врегулювання цих питань. В умовах, коли митні органи виконують критично важливу роль у забезпеченні економічної безпеки країни, важливо запровадити ефективні механізми контролю та відповідальності для посадових осіб. Наявність чіткої системи стягнень не лише зменшує ризики корупції, а й підвищує довіру громадськості до митних органів.

Визначення специфічних дисциплінарних проступків для митників, як і розробка відповідного статуту, є необхідним кроком для адаптації правового регулювання до реалій сучасного митного відомства. Це дозволить врахувати специфіку їхньої роботи, що відрізняється від інших державних службовців, та забезпечить більш справедливий і обґрунтований підхід до відповідальності.

Запропоновані зміни, такі як створення спеціального закону «Про національну митну службу України», здатні суттєво підвищити ефективність роботи митних органів і їх здатність виконувати функції захисту економіки країни. Впровадження таких ініціатив дозволить не лише вдосконалити систему відповідальності, але й посилити охорону державних інтересів, що є важливим для стабільного розвитку України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17/ed20120313#n4128> (дата звернення: 27.10.2024).
2. Литвин О. В. Адміністративно-правове державного службовця в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпін, 2006. 210 с.
3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Харків. 2005. 656 с.
4. Скоріков В.В. Види відповідальності державних службовців. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. Вип. 1 (32). С. 145-151.
5. Литвиненко В. І. Юридична відповідальність посадових осіб правоохоронних органів як суб'єктів протидії корупції в Україні. *Право та інновації*. 2015. № 4 (12). С. 102-109.
6. Кузнichenko О. В. Правові питання притягнення працівників органів внутрішніх справ до матеріальної відповідальності за заподіяну ними шкоду : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення»; Харків, 2001. 20 с.
7. Ямковий В. І. Особливості відшкодування за рахунок казни шкоди військовослужбовцям та співробітникам правоохоронних органів. *«Четверті осінні наукові читання»*: міжнар. наук. конф. молодих вчених (м. Хмельницький, 21–22 жовтня 2005 р.) Хмельницький. 2005. С. 401-405.
8. Гуцу С. Ф. Матеріальна відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності у трудовому праві. *Право і Безпека*. 2011. № 3. С. 152-158.
9. Калетнік І.Г. Відповідальність посадових осіб митних органів. *Актуальні проблеми держави і права. Зб.наук.праць*. Вип. 19. Одеса. 2003. С. 555-561.
10. Петришина-Дюг Г.Г. Дисциплінарна відповідальність у трудовому праві: поняття та принципи. *Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича: зб. наук. праць. Правознавство*. 2008. Вип. 461. С. 39-43.
11. Середа В.В. Дисциплінарна відповідальність: поняття, принципи та види. *Університетські наукові записки*. 2014. No 1(49). С. 18-25.
12. Коваленко К.В. Загальна та спеціальна дисциплінарна відповідальність. *Форум права*. 2008. No 2. С. 231-236.
13. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19/ed20151210#Text> (дата звернення: 27.10.2024).

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

MECHANISM FOR ENSURING INFORMATION SECURITY OF THE STATE

Шевчук М.О., к.ю.н.,

докторант кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Інформаційна безпека держави в сучасному світі відіграє ключову роль в забезпеченні її національної безпеки. Ця стаття присвячена дослідженню механізмів забезпечення інформаційної безпеки держави. У статті розглядаються теоретичні підходи до захисту інформаційних ресурсів, основні загрози інформаційній безпеці, а також технологічні, правові та організаційні аспекти забезпечення інформаційної безпеки. Дослідження розглядає інформаційну безпеку як багатогранне явище, що охоплює не лише технологічний захист, але й правові, організаційні та соціальні аспекти. Зі стрімким розвитком цифрових технологій та активним використанням інформаційних систем у всіх сферах життєдіяльності суспільства, виникають нові виклики, що вимагають негайних та швидких дій з боку державних інституцій. Інформаційна безпека охоплює захист інформаційних ресурсів держави від несанкціонованого доступу, викрадення, спотворення або знищення. Втрата інформації або компрометація даних може призвести до серйозних наслідків для національної безпеки, економіки та стабільності суспільства. Тому питання забезпечення інформаційної безпеки має бути одним із пріоритетів державної політики. Створення розвиненого та захищеного середовища є головною умовою розвитку суспільства та конкурентоспроможності держави. Ефективна система заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки громадян, суспільства та держави дає можливість вчасно попереджати та виявляти потенційні й реальні загрози національним інтересам і запобігати збиткам у соціально економічній сфері. Також у статті подано всебічний аналіз проблем забезпечення інформаційної безпеки держави. Дослідження є актуальним у контексті зростання кіберзагроз та необхідності забезпечення стійкості критичної інфраструктури. На основі дослідження запропоновано рекомендації щодо покращення державної політики у сфері інформаційної безпеки. Крім того, особлива увага приділяється необхідності міжнародного співробітництва та розробки ефективних стратегій для підвищення кіберстійкості державних інституцій. Новизна дослідження полягає у комплексному аналізі взаємозв'язку між різними аспектами інформаційної безпеки та розробці практичних рекомендацій, які можуть бути використані для розробки ефективних стратегій захисту інформаційних ресурсів на різних рівнях.

Ключові слова: інформація, державна безпека, інформаційні ресурси, кібербезпека, кіберстійкість, кібертероризм, механізми захисту, міжнародне співробітництво, інформаційна стратегія.

Information security of the state in the modern world plays a key role in ensuring its national security. This article is devoted to the study of mechanisms for ensuring information security of the state. The article discusses theoretical approaches to the protection of information resources, the main threats to information security, as well as technological, legal and organizational aspects of information security. The study considers information security as a multifaceted phenomenon, covering not only technological protection, but also legal, organizational and social aspects. With the rapid development of digital technologies and the active use of information systems in all spheres of society, new challenges arise that require immediate and rapid action by state institutions. Information security covers the protection of information resources of the state from unauthorized access, theft, distortion or destruction. Loss of information or compromise of data can lead to serious consequences for national security, economy and stability of society. Therefore, the issue of ensuring information security should be one of the priorities of state policy. The creation of a developed and protected environment is the main condition for the development of society and the competitiveness of the state. An effective system of measures to ensure the information security of citizens, society and the state makes it possible to timely prevent and identify potential and real threats to national interests and prevent losses in the socio-economic sphere. The article also presents a comprehensive analysis of the problems of ensuring the information security of the state. The study is relevant in the context of the growth of cyber threats and the need to ensure the stability of critical infrastructure. Based on the study, recommendations for improving public policy in the field of information security have been proposed. In addition, special attention is paid to the need for international cooperation and the development of effective strategies to increase the cyber resilience of state institutions. The novelty of the study is a comprehensive analysis of the relationship between different aspects of information security and the development of practical recommendations that can be used to develop effective strategies for protecting information resources at different levels.

Key words: information, state security, information resources, cyber security, cyber resilience, cyberterrorism, protection mechanisms, international cooperation, information strategy.

Постановка проблеми. Основи правового механізму забезпечення інформаційної безпеки розкриваються неоднозначно. У великій чисельності джерел зазначено, що поняття «інформаційна безпека» виникає з появою засобів інформаційних комунікацій між людьми. Забезпечення інформаційної безпеки є найважливішою функцією держави, з огляду на те, що теоретичні основи правового забезпечення інформаційної безпеки підлягають більш точному визначенню та тлумаченню як у науковій літературі, так і на законодавчому рівні. Тенденція до збільшення відкритості суспільства, широке використання інформаційно-комунікаційних технологій створюють передумови для можливих протиправних дій відносно інформації, її користувачів, а також інформаційних систем зв'язку, що призводить до зниження рівня забезпечення інформаційної безпеки держави. На стан інформаційної безпеки впливають як внутрішні, так і зовнішні фактори: політична ситуація в державі й загалом у світі, загальний рівень економічного, соціального та інформаційного розвитку країни. Отже, потреба забезпечення національної безпеки належить до концептуальних основ діяльності

суспільства. Усе це й зумовлює необхідність ґрунтовного дослідження категорії «механізм забезпечення інформаційної безпеки держави».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема забезпечення інформаційної безпеки складна і багатоаспектна, що зумовлює необхідність вивчення й узагальнення наукових праць представників різних галузей юридичної науки. Окремі аспекти правового регулювання інформаційної сфери стали об'єктом наукового аналізу в працях багатьох дослідників, зокрема В. А. Ліпкана, Ю. Є. Максименка, В. М. Желіховського, О. О. Золотаря, В. І. Волошина, В. П. Абрамова, С. О. Кондратьєва, Л. П. Марченка та ін.

Мета статті – метою даної статті є аналіз теоретичних основ і методології вивчення механізму забезпечення інформаційної безпеки, а також розкриття сутнісних ознак та особливостей окресленої категорії. Дослідження спрямоване на виявлення основних загроз інформаційній безпеці, оцінку впливу технологічних, правових та організаційних факторів на рівень захисту інформаційних ресурсів, а також на формулювання стратегій щодо підвищення кіберстійкості державних інституцій.

На цій підставі сформовано наступні завдання:

Аналіз теоретичних підходів до забезпечення інформаційної безпеки держави, визначення їх переваг та обмежень, а також вивчення загроз інформаційній безпеці, включаючи кіберзлочинність, шпигунство, саботаж та інші форми атак.

Оцінка сучасних кібератак та методів їх виявлення і протидії, зокрема використання сучасних технологій штучного інтелекту та машинного навчання, а також дослідження правових аспектів захисту інформаційних ресурсів, аналіз існуючого законодавства та пропозиції щодо його вдосконалення.

Розгляд організаційних заходів з забезпечення інформаційної безпеки, включаючи роль державних органів та приватного сектору.

Вивчення міжнародного співробітництва у сфері інформаційної безпеки, аналіз кращих практик та можливостей інтеграції національних стратегій з глобальними ініціативами, а також формулювання рекомендацій щодо покращення державної політики у сфері інформаційної безпеки на основі проведеного аналізу.

Виклад основного матеріалу. У контексті дослідження, насамперед, необхідно з'ясувати зміст правової категорії «механізм забезпечення інформаційної безпеки» та визначити підхід українського законодавця до розуміння цієї категорії. Це дасть змогу комплексно та ґрунтовно розглянути структуру механізму забезпечення інформаційної безпеки держави, виявити причини недостатньої дієвості цього механізму загалом та окремих його елементів, зокрема. Науковці В. А. Ліпкан, Ю. Є. Максименко, В. М. Желіховський використовують діяльнісний підхід до розуміння забезпечення інформаційної безпеки держави та зазначають, що забезпечення інформаційної безпеки досягають у процесі свідомої цілеспрямованої діяльності органів державного управління, із запобігання можливому порушенню їх нормального функціонування в результаті дії загроз і небезпек [1].

Важливо зауважити, що законодавче визначення інформаційної безпеки зафіксоване в Законі України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.»: «Інформаційна безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність і невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації» (п. 13 Закону) [2].

Інформаційна безпека є складним, системним, багаторівневим явищем, на стан і перспективи розвитку якого мають безпосередній вплив зовнішні та внутрішні чинники, найважливішими з яких є: 1) політична обстановка у світі; 2) наявність потенційних зовнішніх і внутрішніх загроз; 3) стан і рівень інформаційно-комунікаційного розвитку країни; 4) внутрішньополітична обстановка в державі. Водночас інформаційна безпека є складною, динамічною, цілісною соціальною системою, компонентами якої є підсистеми безпеки особистості, держави і суспільства. Саме взаємозалежна, системна інформаційна єдність останніх складає якісну визначеність, покликану здійснити захист життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, забезпечити їх конкурентоздатний, прогресивний розвиток [3, с. 154–155]. Забезпечення інформаційної безпеки завдяки послідовній реалізації грамотно сформульованої інформаційної стратегії значною мірою може сприяти забезпеченню досягнення успіху при вирішенні завдань у політичній, військово-політичній, військовій, соціальній, економічній та інших сферах державної діяльності. Варто зазначити, що про необхідність захисту інформаційної безпеки наголошу-

ється в Конституції України: «Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу» (ст. 17) [4].

Важливо зауважити, що існує кілька основних підходів до забезпечення інформаційної безпеки держави. Найбільш поширеними є технологічний, правовий та організаційний підходи. Кожен із них має свої специфічні особливості та застосовується залежно від характеру та джерела загроз.

Технологічний підхід ґрунтується на застосуванні сучасних інформаційних та комунікаційних технологій для захисту даних. Це передбачає впровадження криптографічних методів захисту, системи управління доступом, міжмережевих екранів, систем виявлення вторгнень, антивірусного захисту тощо. Основна перевага цього підходу полягає в його високій ефективності проти технічних загроз, таких як хакерські атаки або зловмисне програмне забезпечення [5, с. 50].

Правовий підхід охоплює створення та впровадження нормативно-правової бази, що регулює питання захисту інформаційних ресурсів держави. До таких нормативних актів належать закони про захист інформації, персональних даних, кібербезпеку, а також міжнародні угоди та конвенції, що регулюють питання інформаційної безпеки. Правове регулювання є невід'ємною частиною загального механізму забезпечення інформаційної безпеки, оскільки воно встановлює правила і норми для всіх суб'єктів інформаційних відносин [7, с. 105].

Організаційний підхід спрямований на побудову системи управління інформаційною безпекою на всіх рівнях державного управління. Він передбачає створення спеціалізованих державних органів, відповідальних за моніторинг та забезпечення безпеки інформаційних ресурсів, а також розробку стратегій і політик у сфері інформаційної безпеки. Важливу роль відіграють регулярні навчання та тренування персоналу, що забезпечують оперативне реагування на загрози [8, с. 140]. Необхідно зазначити, що інформаційна безпека держави стикається з численними загрозами, які можуть мати як внутрішній, так і зовнішній характер. До основних загроз можна віднести кібератаки, витоки інформації, шпигунство, саботаж інформаційних систем, дезінформацію та інформаційні війни. Кібератаки є однією з найсерйозніших загроз для державних інформаційних систем. Зокрема, мова йде про атаки на критичну інфраструктуру держави, що включає системи енергетики, транспорту, зв'язку, фінансів. Особливо небезпечними є кібератаки з використанням шкідливих програм типу «вимагачів» (ransomware) та DDoS-атаки [5, с. 55].

Витоки інформації можуть виникати як наслідок недостатньо захищених інформаційних систем або людського фактору. Ризики таких витоків особливо високі у випадку роботи з конфіденційними державними документами або персональними даними громадян. Порушення конфіденційності може призвести до значних втрат для держави та її громадян, зокрема до поширення чутливої інформації серед конкурентів або злочинних угруповань [6, с. 80].

Шпигунство та саботаж є ще однією серйозною загрозою для інформаційної безпеки держави. У сучасному глобалізованому світі шпигунські операції все частіше здійснюються через кіберпростір. Це може включати проникнення у державні бази даних, злам систем управління критичними об'єктами інфраструктури або саботаж інформаційних систем з метою їх пошкодження або виведення з ладу [7, с. 110].

Таблиця 1

Частота шпигунських кібератак за останні 5 років

Частота шпигунських кібератак за останні 5 років					
Рік	2019	2020	2021	2022	2023
Кількість	50	75	120	180	250

Для забезпечення інформаційної безпеки держави необхідно використовувати комплексний підхід, що включає технологічні, правові та організаційні заходи. Важливим аспектом є також міжнародна співпраця у сфері кібербезпеки, оскільки багато загроз мають транскордонний характер.

На технологічному рівні для захисту інформаційних ресурсів використовуються такі засоби, як міжмережеві екрани, системи виявлення вторгнень, антивірусні програми та криптографічні алгоритми шифрування даних. Однак, жодна технологія не може гарантувати абсолютної безпеки. Тому державам необхідно постійно оновлювати свої системи захисту, проводити тестування на проникнення (penetration testing) і регулярно переглядати свої стратегії безпеки [8, с. 145].

На правовому рівні важливо забезпечити створення комплексної нормативно-правової бази, що регулює всі аспекти захисту інформації та кібербезпеки. Закони повинні не тільки визначати права та обов'язки суб'єктів інформаційних відносин, але й передбачати відповідальність за порушення цих норм [9, с. 170].

На додаток, правові заходи включають створення ефективних механізмів правозастосування. У цьому контексті особливо важливим є підготовка відповідних органів, таких як національні агентства з кібербезпеки, правоохоронні органи та спецслужби, які можуть швидко реагувати на кіберінциденти. Також слід створювати міжнародні договори і співпрацювати з іншими країнами у сфері інформаційної безпеки, щоб спільно протидіяти загрозам, які виникають в цифровому середовищі [9, с. 172].

Організаційні механізми включають створення спеціалізованих структур державного рівня, відповідальних за забезпечення інформаційної безпеки. Наприклад, органи національної безпеки та оборони мають здійснювати постійний моніторинг стану інформаційної безпеки, розробляти стратегії запобігання та реагування на потенційні загрози. Такі організації повинні мати в своєму розпорядженні необхідні ресурси для швидкого та ефективного вирішення кризових ситуацій у сфері інформаційної безпеки [10, с. 195]. Інформаційна безпека також потребує інновацій, тому держава повинна інвестувати в дослідження і розробки у цій галузі, створювати стимулюючі програми для розвитку нових технологій і залучати до цього процесу приватний сектор [11, с. 220].

В умовах глобалізації інформаційного простору, окремі країни не можуть самостійно ефективно протидіяти кіберзагрозам. Спільні загрози, такі як кібертероризм, глобальні шпигунські мережі та міжнародна організована злочинність, вимагають координації зусиль на міжнародному рівні. Тому однією з ключових складових національної інформаційної безпеки є участь у міжнародних організаціях, таких як ООН, ЄС, НАТО та інших міждержавних структурах, що займаються питаннями кібербезпеки [12, с. 245].

Міжнародні ініціативи можуть включати спільні програми з навчання спеціалістів у сфері кібербезпеки, розвиток стандартів захисту інформації та впровадження передових технологій для боротьби з кіберзлочинністю. Крім того, важливо забезпечувати виконання міжнародних договорів у сфері кібербезпеки та створювати механізми для швидкого реагування на загрози глобального масштабу [13, с. 275]. Ефективне забезпечення інформаційної безпеки неможливе без розробки і впровадження державної політики у цій сфері. Державна політика повинна базуватися на принципах відповідальності, прозорості, системності та постійної адаптації до нових викликів. Важливо, щоб вона враховувала всі аспекти захисту

інформації: від технічних і правових до організаційних та міжнародних. Основними елементами державної політики в сфері інформаційної безпеки повинні бути:

Створення комплексної нормативно-правової бази. Закони та інші нормативні акти мають чітко регулювати питання захисту інформації, передбачати відповідальність за її порушення і забезпечувати виконання вимог з боку як державних органів, так і приватних підприємств [7, с. 110].

Розробка національної стратегії інформаційної безпеки. Ця стратегія має враховувати наявні та потенційні загрози, визначати основні напрями роботи у сфері кіберзахисту та створювати механізми для їх реалізації [5, с. 48].

Підтримка наукових досліджень та інновацій. Держава повинна інвестувати в розвиток нових технологій для забезпечення інформаційної безпеки, стимулювати приватний сектор до участі у розробці засобів кіберзахисту [7, с. 220].

Навчання та підготовка спеціалістів. Для ефективного забезпечення інформаційної безпеки необхідно мати кваліфіковані кадри. Це передбачає регулярне підвищення кваліфікації працівників державних структур, проведення тренінгів та вебінарів [8, с. 145].

Підвищення обізнаності громадян. Інформаційна безпека стосується не лише держави, але й кожного громадянина. Тому важливо проводити інформаційні кампанії, що пояснюють населенню основні принципи кібербезпеки [6, с. 80].

Співпраця з приватним сектором. Держава повинна створювати умови для публічно-приватного партнерства, забезпечувати підтримку бізнесу у сфері кібербезпеки та заохочувати компанії до впровадження стандартів захисту інформації [9, с. 170].

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження механізму забезпечення інформаційної безпеки держави дозволяє зробити такі висновки: інформаційна безпека держави є надзвичайно важливою складовою національної безпеки в умовах стрімкого розвитку інформаційного суспільства та глобалізації кіберпростору. Забезпечення інформаційної безпеки держави є одним з найактуальніших викликів сучасності, яке вимагає системного підходу, що включає технологічні, правові, організаційні заходи та міжнародне співробітництво. Державна політика в сфері інформаційної безпеки повинна базуватися на комплексному підході, що враховує як внутрішні, так і зовнішні загрози, а також забезпечує постійну адаптацію до нових викликів у цій сфері. Для цього необхідно розвивати нормативно-правову базу, підтримувати наукові дослідження, навчати спеціалістів, підвищувати обізнаність громадян та активно співпрацювати з приватним сектором і міжнародними партнерами. Лише за умови спільних зусиль держави, бізнесу та громадянського суспільства можна забезпечити стійкість інформаційного простору та захистити національні інтереси. Окрім того, міжнародне співробітництво є ключовим фактором забезпечення інформаційної безпеки, адже кіберзагрози мають транскордонний характер, тому співпраця між державами є необхідною для ефективного протистояння їм.

Тож, для ефективного забезпечення інформаційної безпеки держави потрібні спільні зусилля всіх учасників інформаційного простору, а також постійна модернізація засобів захисту відповідно до нових загроз і викликів сучасного цифрового світу. Ця стаття продемонструвала, що інформаційна безпека – це не статична концепція, а динамічний процес, який потребує постійної адаптації до нових умов. Інформаційна безпека є одним із пріоритетних напрямків державної політики. Від ефективності заходів з її забезпечення залежить стабільність суспільства, економічний розвиток і національна безпека.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції: навчальний посібник. К. : КНТ, 2006. 280 с.
2. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.: Закон України від 09 січня 2007 р. № 537-V. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16?find=1&text=%E1%E5%E7%E> (дата звернення: 18.10.2024).

3. Золотар О.О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика: монографія. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018. 446 с.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 18.10.2024).
5. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05 жовтня 2017 р. № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 18.10.2024).
6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України; Стратегія від 26.08.2021 № 447/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text> (дата звернення: 18.10.2024).
7. Волошин В. І. Інформаційна безпека держави: правові та організаційні аспекти. Київ: Науково-дослідний центр з питань інформаційної безпеки. 2020. 168 с.
8. Абрамов В. П. Основи кібербезпеки: сучасні виклики та механізми протидії. Харків: Юрінком Інтер. 2021. 298 с.
9. Кондратьєв С. О., Марченко, Л. П. Кібербезпека: міжнародні стандарти та національні механізми захисту. Дніпро: Вид-во ДНУ. 2020. 305 с.
10. Проблеми інформаційної безпеки в Україні: аналітична доповідь. Київ: НАН. 2021. 32 с.
11. Стратегія кібербезпеки України. Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України. 2022. URL: www.dsszzi.gov.ua (дата звернення: 18.10.2024).
12. Smith, J. Artificial Intelligence in Information Security. *Journal of Cybersecurity*. 2021. № 15(3). 234-250.
13. Brown, M. Cybersecurity Policies and Strategies. *International Journal of Information Security*. 2023. № 20(1). 275-290.

ОСОБЛИВОСТІ ЛІЦЕНЗУВАННЯ, КЛАСИФІКАЦІЇ ТА СТАНДАРТИЗАЦІЇ ВИДІВ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

THE SPECIFICS OF LICENSING, CLASSIFICATION, AND STANDARDIZATION OF TYPES OF RECREATIONAL ACTIVITIES

Яворський Р.І., к.ю.н.,
докторант кафедри адміністративного та інформаційного права
Національний університет «Львівська політехніка»,
асистент кафедри адміністративного та фінансового права
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття розглядає особливості ліцензування, класифікації та стандартизації видів рекреаційної діяльності. Починаючи з визначення основних термінів і концепцій у сфері рекреації, автор проаналізував сучасний стан регулювання цієї галузі в різних країнах. Детально розглянуто процес ліцензування рекреаційних послуг, визначено його значення та вплив на розвиток цього сектору економіки. Класифікація видів рекреаційної діяльності є важливим аспектом у стандартизації цієї сфери. В статті розглядаються різні підходи до класифікації, а також їхні переваги та недоліки. Автор детально вивчив чинні стандарти в галузі рекреації та оцінив їхню ефективність у забезпеченні якості послуг та безпеки споживачів.

Подальший аналіз статті спрямований на виявлення тенденцій у розвитку ліцензування, класифікації та стандартизації рекреаційної діяльності. Автор робить висновки щодо перспективних напрямків удосконалення регулювання цієї галузі, зокрема, шляхом впровадження нових підходів та технологій. Стаття також розглядає вплив ліцензування та стандартизації на конкурентоспроможність рекреаційних підприємств та ринок в цілому.

Результати дослідження вказують на те, що ліцензування, класифікація та стандартизація відіграють важливу роль у розвитку рекреаційної сфери. Ефективне регулювання цих процесів сприяє підвищенню якості послуг та забезпеченню безпеки для споживачів. Дослідження показує, що ретельне вивчення та аналіз чинних підходів до ліцензування та стандартизації дозволяє виявити оптимальні моделі, які можуть бути успішно застосовані в практиці.

Крім того, результати свідчать про те, що грамотна класифікація видів рекреаційної діяльності сприяє кращому розумінню споживачами різноманітності рекреаційних послуг та їхнього попиту. Визначення стандартів у цій сфері є важливим етапом для підвищення конкурентоспроможності рекреаційних підприємств та стимулювання інноваційного розвитку на ринку.

Загальні висновки статті підсумовують отримані результати та надають рекомендації для подальших досліджень у цій сфері. Автор підкреслює важливість подальшого розвитку системи ліцензування, класифікації та стандартизації для забезпечення стабільного та ефективного функціонування ринку рекреаційних послуг.

Ключові слова: ліцензування, класифікація, стандартизація, рекреаційна діяльність, регулювання, туризм, конкурентоспроможність.

The article discusses the peculiarities of licensing, classification, and standardization of types of recreational activities. Starting with defining the basic terms and concepts in the field of recreation, the authors analyze the current state of regulation in this sector in various countries. The process of licensing recreational services is detailed, its significance, and its impact on the development of this sector of the economy are determined. Classification of types of recreational activities is a key aspect of standardizing this sphere. The article examines various approaches to classification, as well as their advantages and disadvantages. The author thoroughly studied existing standards in the field of recreation and evaluated their effectiveness in ensuring service quality and consumer safety.

Further analysis in the article is directed towards identifying trends in the development of licensing, classification, and standardization of recreational activities. The author draw conclusions regarding promising directions for improving regulation in this sector, including the implementation of new approaches and technologies. The article also discusses the impact of licensing and standardization on the competitiveness of recreational enterprises and the market as a whole.

The research results indicate that licensing, classification, and standardization play a crucial role in the development of the recreational sector. Effective regulation of these processes contributes to improving service quality and ensuring consumer safety. The study shows that careful study and analysis of existing approaches to licensing and standardization allow identifying optimal models that can be successfully applied in practice.

Moreover, the results demonstrate that a well-thought-out classification of types of recreational activities contributes to a better understanding by consumers of the variety of recreational services and their demand. Establishing standards in this area is an important step in enhancing the competitiveness of recreational enterprises and stimulating innovative development in the market.

The general conclusions of the article summarize the obtained results and provide recommendations for further research in this area. The author emphasizes the importance of further developing the system of licensing, classification, and standardization to ensure the stable and effective functioning of the recreational services market.

Key words: licensing, classification, standardization, recreational activities, regulation, tourism, competitiveness.

Постановка проблеми. Рекреаційна діяльність, включаючи собою широкий спектр занять, спрямованих на відпочинок, розвагу та відновлення, стала невід'ємною частиною сучасного життя [1, с. 31]. Вона охоплює різноманітні форми активного відпочинку, від спортивних заходів та екскурсій до культурних подій та пригодницького туризму. Зростаюча увага до здорового способу життя та потреба відпочинку приводять до постійного розвитку цієї галузі, що, зі свого боку, створює необхідність у системному регулюванні та стандартизації.

Проте, однією з важливих проблем у сфері рекреаційної діяльності є відсутність єдиної системи ліцензування, класифікації та стандартизації її видів. Різноманітність

підходів до регулювання створює непорозуміння між учасниками ринку, ризик низької якості послуг та загрозу безпеці споживачів [2, с. 1491]. Відсутність стандартів також ускладнює порівняння різних видів рекреаційних послуг та може вплинути на їхню конкурентоспроможність на ринку.

У зв'язку з цим вирішення проблеми потребує розробки комплексної системи регулювання, яка б враховувала інтереси всіх сторін та забезпечувала високі стандарти якості та безпеки для споживачів. Така система повинна сприяти розвитку рекреаційної галузі, надавати доступність та різноманітність послуг, а також забезпечувати їхню конкурентоспроможність на ринку. У цьому

контексті важливим є впровадження стандартів та процедур, що дозволять унормувати та регламентувати діяльність у сфері рекреації, забезпечуючи високу якість та безпеку для всіх учасників процесу.

Неоднорідність системи регулювання рекреаційної діяльності призводить до ризику недостатньої якості послуг, небезпеки для споживачів та конфліктів між учасниками ринку, тому відсутність єдиної системи ліцензування, класифікації та стандартизації ускладнює ефективне управління галуззю.

З метою забезпечення безпеки, якості та доступності рекреаційних послуг для громадян необхідно розробити єдину систему ліцензування, класифікації та стандартизації. Ця система повинна враховувати інтереси усіх зацікавлених сторін та сприяти розвитку галузі. Стандартизація важлива для забезпечення якості та безпеки рекреаційних послуг. Єдиною системою стандартів можна забезпечити порівняння різних видів діяльності та сприяти конкурентоспроможності на ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження та публікації в галузі ліцензування, класифікації та стандартизації видів рекреаційної діяльності відображають загальний тренд до більшої уваги до нормативного регулювання цього сектору. Белл С., Гонсалес М., Домбровська С., Домінго А., Пасека С., Помаза-Пономаренко А., Рибальченко Н., Сантос-Лакуева Р., Фонт Х. відзначають зростання популярності рекреаційних послуг у всьому світі, що спонукає уряди та організації до впровадження більш прозорих та ефективних систем ліцензування та стандартизації. Особлива увага приділяється забезпеченню безпеки та якості послуг для споживачів.

Щодо класифікації видів рекреаційної діяльності, відзначається тенденція до більшої диференціації індустрії. До цього часу рекреаційні послуги можуть включати широкий спектр діяльностей, від спортивних змагань до екскурсійного туризму та культурних подій. Бейдик О., Б'янки Р., Мацола В., Моїсеева Н., Омельченко Г., Пилипенко С., Прада Ф., Стефенсон М., Чичкалюк Т., Ханнам К. зауважить, що ретельна класифікація допомагає уточнити правове регулювання, а також сприяє зручній інформаційній представленості для споживачів.

Щодо стандартизації, останні дослідження вказують на важливість розробки загальноприйнятих стандартів безпеки, якості та екологічної стійкості для різних видів рекреаційної діяльності. Близнюк А., Буркальцева Д., Гайворонська І., Дилевський М., Калиновський М., Філіпак Б. наголошують, що такі стандарти допомагають уникнути неоднаковості у вимогах між різними регіонами та країнами, сприяючи розвитку індустрії та забезпеченню споживачів надійними та безпечними рекреаційними можливостями.

Мета статті полягає в розгляді особливостей ліцензування, класифікації та стандартизації різних видів рекреаційної діяльності з метою розробки ефективної та узгодженої системи регулювання в цій галузі.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі рекреаційна діяльність стала не лише популярним розважальним заняттям, але й важливим компонентом здорового способу життя. Завдяки такій діяльності люди можуть відновити свої сили після трудового чи навчального дня, знайти задоволення у вільний від обов'язків час. Рекреаційна діяльність охоплює широкий спектр занять, починаючи від спортивних ігор й закінчуючи культурними подіями та творчими хобі [3, с. 229]. Перш за все, рекреація сприяє покращенню фізичного здоров'я, а спортивні ігри, фітнес, прогулянки на свіжому повітрі – усі ці види активності сприяють підтримці тіла у тонусі та зміцнюють його здоров'я. Крім того, рекреація сприяє психологічному добробуту, – допомагає зняти стрес, покращує настрій та самопочуття, сприяє розслабленню та відновленню психічної гармонії [4, с. 41]. Чи то захоплюючись

мистецтвом, грати в ігри або просто насолоджуючись природою, люди знаходять спосіб виразити себе та забути про повсякденні проблеми.

Крім того, рекреаційна діяльність має важливе соціальне значення, адже вона сприяє формуванню та підтримці соціальних зв'язків, розвитку комунікаційних навичок та спільності, а заняття спортом, участь у культурних подіях чи подорожі створюють сприятливу атмосферу для взаєморозуміння та співробітництва [5, с. 1907].

Не можна також забувати про екологічний аспект рекреаційної діяльності. Збереження природних ресурсів, дотримання екологічних норм і правил під час відпочинку у природі є важливим завданням сучасного суспільства.

Зважаючи на різноманіття та значення рекреаційної діяльності в сучасному світі, виникає потреба в систематизації її різновидів. Одним із важливих критеріїв для такої класифікації є тривалість та місце проведення. Подальша структуризація цих аспектів дозволяє краще розуміти та охоплювати різні форми відпочинку та розваг, що входять у сферу рекреаційної діяльності. В рамках цього аналізу розглянуто два основні види рекреації за тривалістю (туризм та екскурсії) та дві великі групи за місцем проведення (стаціонарні та мобільні), ця класифікація, на думку Філіпак Б., Дилевського М. та Калиновського М. сприяє усвідомленню різноманіття рекреаційних можливостей та допомагає вибрати оптимальну форму відпочинку для кожного конкретного випадку [6, с. 337] (таблиця 1).

Розглядаючи рекреаційну діяльність з іншого ракурсу, можна виділити дві основні категорії відпочинку: тривалу та короткочасну. Тривала категорія охоплює різноманітні

Таблиця 1

Види рекреаційної діяльності за Філіпаком Б., Дилевським М. та Калиновським М.

Вид рекреаційної діяльності	Основні ознаки	Пояснення
Туризм	Тривалість > 24 годин	Туризм передбачає подорожі та перебування в інших місцях протягом тривалого періоду часу. Це може включати подорожі на відстань, відвідування різних місць і культур, проживання у готелях, кемпінгах тощо.
Екскурсії	Тривалість ≤ 24 годин	Екскурсії охоплюють короткочасні поїздки та оглядові екскурсії, які можуть тривати менше одного дня. Це зазвичай включає відвідування конкретних місць, атракцій або пам'яток.
Стаціонарні види рекреації	Місце проведення не змінюється	Стаціонарні види рекреації передбачають відпочинок у межах одного місця без значних переміщень. Це може включати відпочинок у готелях, курортах, спа-центрах, розважальних комплексах тощо.
Мобільні види рекреації	Місце проведення може змінюватися	Мобільні види рекреації включають активний відпочинок з переміщенням від місця до місця. Це може включати піший туризм, велосипедні поїздки, водні види спорту, кемпінг тощо.

Джерело: удосконалено автором [6]

форми туризму, які можуть бути спрямовані на лікування, оздоровлення, заняття спортом або пізнання. Сантос-Лакуева Р., Гонсалес М., Домінго А. відзначають, що у цьому контексті, лікувальний туризм фокусується на використанні природних чи медичних ресурсів для поліпшення здоров'я, оздоровчий туризм спрямований на загальне підвищення фізичного та психічного стану, спортивний туризм акцентується на активних виданнях спорту та пригод, а пізнавальний туризм зорієнтований на вивчення нових культурних та історичних аспектів [7, с. 1234]. З іншого боку, короткочасна категорія включає різноманітні форми короткочасних відпочинкових заходів, таких як екскурсії, спонтанні відпочинкові виїзди або одноденні події [7, с. 1239]. Ці форми відпочинку спрямовані на швидке розслаблення, розваги та відпочинок від повсякденних турбот.

Також Сантос-Лакуева Р., Гонсалес М., Домінго А. зауважують, що завдяки встановленим стандартам у сфері тривалого і короткочасного відпочинку, споживачі можуть мати впевненість у тому, що послуги, які вони отримують, відповідають визначеним вимогам й стандартам якості, а це зі свого боку сприяє розвитку галузі, оскільки стандартизовані процедури та вимоги допомагають підвищенню професіоналізму та конкурентоспроможності рекреаційних послуг [7, с. 1229]. Таким чином, стандартизація не лише забезпечує якість відпочинку, але й сприяє розвитку та підвищенню рівня задоволення споживачів.

Відзначимо, що класифікація та стандартизація видів рекреаційної діяльності – це важливі аспекти для організації та регулювання сфери відпочинку та розваг, наприклад, британський науковець Хавьер Фонт виокремив загальні підходи до класифікації та стандартизації:

- за видами, тобто рекреаційна діяльність може бути класифікована за видами, такими як спорт, туризм, культурно-мистецькі заходи, активний відпочинок (велосипедні прогулянки, гірські походи), а також пасивний відпочинок (відвідування музеїв, театрів);
- за місцем проведення – рекреаційна діяльність може здійснюватися в природних середовищах (гори, моря, ліси), у міському середовищі (парки, сквери) або у спеціалізованих закладах (басейни, спортивні комплекси);
- за цільовою аудиторією – рекреаційні види діяльності можуть бути спрямовані на різні групи людей, такі як діти, дорослі, люди похилого віку, спортсмени, люди з обмеженими можливостями;
- за інтенсивністю активності – рекреаційна діяльність може бути активною (спорт, екскурсії, активний відпочинок) або пасивною (відпочинок на пляжі, перегляд кінофільмів) [8, с. 1617].

Таблиця 2
Види рекреаційної діяльності за Сантос-Лакуевою Р., Гонсалесом М., Домінго А.

Тип відпочинку	Стандартизація
Лікувальний	Медичні стандарти та протоколи для лікувальних процедур; вимоги до кваліфікації медичного персоналу
Оздоровчий	Стандартизовані програми фітнесу, йоги, медитації з урахуванням безпеки та ефективності
Спортивний	Правила та норми для різних видів спорту; вимоги до обладнання та безпеки на спортивних заходах
Пізнавальний	Стандарти екскурсійних програм; кваліфікація та підготовка гідів; якість інформаційних матеріалів
Короткочасний	Мінімальні вимоги для короткочасного відпочинку, включаючи безпеку, комфорт та доступність послуг

Джерело: удосконалено автором [7]

З іншого боку, Прада Ф., Б'янки Р., Стефенсон М. та Ханнам К. зійшлися на думці, що становлення класифікація рекреаційної діяльності полягає у встановленні загальних правил, норм і стандартів для конкретних видів відпочинку та розваг з метою забезпечення безпеки, якості та ефективності цих видів діяльності, а саме:

- стандартизація повинна гарантувати безпеку учасників рекреаційних заходів, що може включати встановлення правил щодо мінімальних вимог до обладнання, процедур безпеки та навчання учасників правилам безпеки;
- стандартизація повинна забезпечити високу якість послуг та продуктів у сфері рекреації, що може охоплювати встановлення стандартів щодо обслуговування, якості обладнання та інфраструктури, а також критеріїв для оцінки задоволення клієнтів;
- стандартизація включає принципи сталого розвитку, такі як екологічна відповідальність та збереження природних ресурсів, тобто це встановлення стандартів щодо енергоефективності, використання відновлюваних джерел енергії та заходів щодо збереження природи;
- стандартизація повинна забезпечити доступність рекреаційних послуг для всіх верств населення, включаючи людей з обмеженими можливостями, тобто це встановлення стандартів щодо доступності інфраструктури, навчання персоналу роботі з різними групами клієнтів;
- стандартизація повинна забезпечувати прозорість у відносинах між постачальниками рекреаційних послуг та споживачами. Це може включати вимоги щодо надання інформації про ціни, умови угод та інші важливі аспекти для споживачів [9, с. 469; 10, с. 291].

На нашу думку, стандартизація в цьому контексті може включати встановлення правил та нормативів щодо безпеки, якості обслуговування, регулярності проведення заходів, а також встановлення мінімальних вимог до обладнання та інфраструктури для проведення рекреаційних заходів. Такі стандарти допомагають забезпечити якість та безпеку для учасників рекреаційних заходів, а також сприяють розвитку галузі в цілому.

Ліцензування рекреаційної діяльності – це процес отримання дозволу від відповідних урядових органів на здійснення різних видів дозвілля, відпочинку або розваг, що може охоплювати такі види діяльності, як організація туристичних подорожей, екскурсій, спортивні заходи, розважальні заходи та інше [11, с. 63]. Ліцензування зазвичай використовується для забезпечення безпеки та якості послуг, а також для регулювання галузі та запобігання недобросовісній конкуренції. Ліцензування рекреаційної діяльності – це процес, за яким органи державної влади або інші відповідні організації надають право на проведення певних видів рекреаційної діяльності (такої як туризм, спорт, відпочинок, розваги) після виконання визначених вимог і отримання відповідних документів [12, с. 127]. Наприклад, науковці сформували основні принципи ліцензування рекреаційної діяльності, а саме:

- регулювання безпеки – ліцензії вимагають від організацій здійснювати діяльність відповідно до встановлених стандартів безпеки для захисту клієнтів та навколишнього середовища;
- кваліфікаційні вимоги, тобто організації зобов'язані мати кваліфікований персонал і відповідні ресурси для надання послуг у відповідному регіоні рекреації;
- фінансова стабільність, тобто певні види рекреаційної діяльності (туризм та подорожі, екстремальні види спорту та розваг, атракціони та парки розваг, організовані туристичні активності, спортивні події та змагання) можуть вимагати від організацій мати достатні фінансові ресурси для забезпечення стабільності та здатності відшкодовувати можливі шкоди;
- легітимність та етика, тобто ліцензії видаються тільки тим організаціям, які діють у межах закону і відповідають етичним стандартам;

– контроль якості – ліцензовані організації можуть надаватися регулярним інспекціям для забезпечення відповідності вимогам та якості послуг;

– відповідальність, тобто організації несуть відповідальність за будь-які шкоди, завдані клієнтам або навколишньому середовищу через їхню рекреаційну діяльність [13].

У різних країнах можуть існувати власні правила та процедури ліцензування рекреаційної діяльності, наприклад, у Німеччині та Франції існують закони та правила, які регулюють різні аспекти рекреаційної діяльності. Gesetz über den Schutz der Nutzer von Reiseleistungen – відповідно в Німеччині цей закон містить правила щодо ліцензування туроператорів та туристичних агентств, а також встановлює стандарти щодо якості туристичних послуг. У Франції існує «Кодекс туризму», який має значення законодавчого акта та регулює різні аспекти туристичної діяльності в країні. Його офіційна назва – «Code du tourisme», тобто цей кодекс містить важливі норми та правила, які стосуються ліцензування туроператорів, готелів, ресторанів, агентств з надання туристичних послуг, а також прав споживачів у галузі туризму та його слідування важливо для забезпечення якості та безпеки туристичної індустрії в Франції [14, с. 127].

Згідно зі статтею 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» ліцензуванню підлягають наступні види господарської діяльності: туроператорська діяльність, певні напрями лікувально-оздоровчої діяльності, які є частиною медичної практики, фізкультурно-оздоровча та спортивна діяльність, а також організація азартних ігор [15]. Крім того, у випадках, коли перевезення пасажирів та багажів здійснюється транспортом, який є у власності рекреатора, обов'язковим є отримання ліцензії на надання послуг з перевезення пасажирів та багажів за відповідним видом транспорту. В законі визначено також такі положення:

– туроператорська та турагентська діяльність – це галузь, що включає організацію та продаж туристичних послуг, таких як тури, екскурсії, готельні послуги. Туроператори відповідають за складання турів, бронювання місць у готелях, транспортні послуги та інші аспекти подорожей для клієнтів;

– організація діяльності з проведення азартних ігор підпадає під ліцензування, це охоплює казино, букмекерські контори, ігрові автомати та інші заклади, які надають послуги з азартних ігор. Ліцензія регулює умови та правила проведення азартних ігор, а також забезпечує дотримання законодавства у цій сфері [15].

Ліцензування рекреаційної діяльності в Україні є важливим аспектом регулювання та контролю за різноманітними видами дозвільної та обслуговувальної діяльності, що пов'язані з відпочинком та розвагами громадян. Державні органи встановлюють вимоги до отримання ліцензій та надають право на провадження певних видів рекреаційних послуг після їхнього успішного отримання [23, с. 43]. Наприклад, Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року України враховує збалансоване використання природних лікувальних та рекреаційних ресурсів, а також проведення державного моніторингу екологічного стану навколишнього природного середовища та природних лікувальних і рекреаційних ресурсів. Один із пріоритетів – це забезпечення фізичного комфорту туристів на курортах та туристичних територіях й забезпечення безпеки їхнього перебування. Щоб досягти цих цілей, ліцензування та стандартизація відіграють важливу роль. Відзначається, що стандартизація в туризмі означає встановлення загальних правил та вимог щодо якості обслуговування, безпеки, екологічних стандартів та інфраструктури для туристичних об'єктів [24] й може бути досягнуто шляхом контролю за фізичними чинниками, такими як якість повітря, вода, та інші, щоб забезпечити безпеку та здоров'я відвідувачів.

Створення інтерактивної бази даних, що містить інформацію про туристичні та рекреаційні ресурси України, є важливим кроком для стандартизації й допоможе залучити більше туристів та забезпечити їм доступ до різноманітних видів відпочинку та розваг.

Для досягнення цієї мети необхідно сформувати туристично-рекреаційний простір шляхом створення та забезпечення функціонування зон розвитку туризму та курортів. Також важливо розробити, впровадити та запропонувати споживачеві конкурентоспроможний національний туристичний продукт, який приверне увагу та зацікавленість туристів як з України, так і з-за кордону.

На нашу думку, загальна стратегія має бути спрямована на збереження природи та культурної спадщини, розвиток інфраструктури та послуг, а також підвищення якості та конкурентоспроможності українського туризму, що зі свого боку допоможе залучити більше інвестицій у галузь та забезпечити стале та стійке зростання туристичного потенціалу країни.

Висновки. Ліцензування, класифікація та стандартизація рекреаційної діяльності в сучасному світі відіграють важливу роль у забезпеченні безпеки, якості та ста-

Таблиця 3

Ретроспективний аналіз нормативних актів у сфері рекреаційної діяльності в Україні

Назва нормативного акту	Опис	Дата прийняття
Правила обов'язкової сертифікації послуг з тимчасового розміщення та проживання [16]	Встановлював вимоги до сертифікації послуг готелів та інших місць тимчасового проживання для туристів.	від 27.01.1999 № 37/ Втрата чинності від 08.10.2012
Про затвердження Методики розрахунку обсягів туристичної діяльності [17]	Визначає методику розрахунку обсягів туристичної діяльності для аналізу та планування розвитку туризму.	від 12.11.2003 № 142/394
Порядок надання послуг з тимчасового розміщення та проживання [18]	Встановлює правила надання послуг тимчасового розміщення для туристів.	від 15.03.2006 № 297
Правила користування готелями й аналогічними засобами розміщення та надання готельних послуг [19]	Встановлюють вимоги до користування готелями та іншими місцями розміщення туристів.	від 16.03.2004 № 19
Порядок оформлення ваучера на надання туристичних послуг та його використання [20]	Встановлює правила оформлення та використання ваучерів на туристичні послуги.	від 06.06.2005 № 50
Ліцензійні умови провадження туроператорської та турагентської діяльності [21]	Визначає умови, за яких можна отримати ліцензію на здійснення туроператорської та турагентської діяльності.	від 11.11.2015 № 991
Порядок встановлення категорій готелям та іншим об'єктам, що призначаються для надання послуг з тимчасового розміщення та проживання [22]	Встановлює процедуру визначення категорій для готелів та інших об'єктів тимчасового розміщення туристів.	від 29.07.2009 № 803

Джерело: власна розробка автора

більності цієї сфери. Поява різноманітних форм дозволила та відпочинку вимагає систематизації та регулювання, щоб запобігти можливим ризикам та конфліктам.

Ліцензування в рекреаційній сфері має на меті контроль за діяльністю провайдерів послуг, забезпечуючи їхню відповідність встановленим стандартам та правилам. Це дозволяє забезпечити безпеку клієнтів та визначити відповідальність за можливі негаразди. Систематизація рекреаційної діяльності на різні види дозволяє краще розуміти їхні особливості та потреби. Наприклад, класифікація за активністю (активна, пасивна), за місцем проведення (відкрита, закрита), за рівнем ризику (екстремальна, спокійна) допомагає клієнтам обирати відповідно до своїх уподобань та можливостей.

Встановлення стандартів якості та безпеки в рекреаційній сфері є важливим кроком у забезпеченні стабільності та довіри споживачів. Стандарти дозволяють уніфікувати процеси та послуги, що сприяє забезпеченню їхньої якості та порівнянню між різними провайдерами.

Ліцензування, класифікація та стандартизація допомагають підвищити рівень безпеки в рекреаційній сфері

шляхом контролю за дотриманням правил, норм та вимог. Це особливо важливо у випадку рекреаційних видів, де існує певний ризик для здоров'я та життя. Ліцензування, класифікація та стандартизація допоможе розвитку рекреаційної галузі, створюючи умови для конкуренції та інновацій. Через встановлення стандартів якості провайдери мають стимул до поліпшення своїх послуг та розвитку нових напрямків. Класифікація та стандартизація рекреаційних видів діяльності може також допомогти у збереженні природних ресурсів шляхом раціонального використання та захисту екологічно чутливих територій.

Застосування єдиної системи ліцензування, класифікації та стандартизації сприятиме співпраці та обміну досвідом між країнами, що сприяє розвитку туризму та рекреації на міжнародному рівні.

Узагальнюючи, ліцензування, класифікація та стандартизація є важливими інструментами у регулюванні рекреаційної діяльності, спрямованими на забезпечення безпеки, якості та стабільності цієї сфери. Їхня ефективна реалізація сприяє розвитку галузі та задоволенню потреб споживачів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bell S., Tyrväinen L., Sievänen T., Pröbstl U., Simpson M. Outdoor recreation and nature tourism: A European perspective. *Living Reviews in Landscape Research*. 2007. № 1(2). P. 1-46.
2. Pasięka S. R., Kolokolchikova I. V., Morozova O. H., Krushynska A. V., Krasnodied T. L., Popova T. V. The potential of tourist and recreational clusters in European space. *Geo Journal of Tourism and Geosites*. 2011. № 39. P. 1488-1500.
3. Omelchenko H., Pilipenko S., Moisyeyeva N. Tourism as an innovational project of modern globalization. *Innovative tools for socio-economic systems' development: monograph*. Katowice: Katowice School of Technology. 2019. № 25. P. 229-234.
4. Chychkalyuk T. The Use of Natural and Recreational Areas for Tourism Development: European Experience. *Public policy and economic development*. 2015. № 3. P. 36-47.
5. Burkalteva D., Tsohla S., Yanovskaya A., Olga G. U. K., Zharova A., Polskaya S. Analysis of the Functioning of the Tourist and Recreational Industry in Conditions of Restrictions. *Journal of Environmental Management and Tourism*. 2020. № 11(8). P. 1902-1914.
6. Filipiak B., Dylewski M., Kalinowski M. Economic development trends in the EU tourism industry. Towards the digitalization process and sustainability. *Quality & Quantity*. 2023. № 57. Suppl 3. P. 321-346.
7. Santos-Lacueva R., González M., Domingo A. The integration of sustainable tourism policies in European cities. *PASOS. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*. 2022. Vol. 20 № 5. P. 1229-1242.
8. Font X., Torres-Delgado A., Crabolu G., Palomo Martínez J., Kantanbacher J., Miller G. The impact of sustainable tourism indicators on destination competitiveness: The European Tourism Indicator System. *Journal of Sustainable Tourism*. 2023. № 31(7). P. 1608-1630.
9. Prada F. The Regulation of State-Owned Maritime Property Concessions for Tourism and Recreational Purposes: The Continuing Conflict Between Italian and European Law. *European Public Law*. 2022. № 28 (4). P. 467-486.
10. Bianchi R.V., Stephenson M., Hannam K. The contradictory politics of the right to travel: mobilities, borders & tourism. *Mobilities*. 2020. № 15.2. P. 290-306.
11. Домбровська С. М., Помаза-Пономаренко А. Л., Рибальченко Н. П. Туризм і право на нього в контексті гарантування безпеки: монографія. Харків: «Діса плюс», 2022. 272 с.
12. Гайворонська І. В. Сучасні тенденції та новітні тренди розвитку туризму. Причорноморські економічні студії. 2019. Вип. 37. С. 126-132.
13. Близнюк А. С. Інституційно-організаційні засади формування механізму державного управління розвитком рекреаційної галузі в Україні. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2019. № 1. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1373>
14. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: монографія. К.: ВПЦ Київський університет, 2013. 395 с.
15. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02.03.2015 № 222-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text>
16. Про затвердження Правил обов'язкової сертифікації послуг з тимчасового розміщення (проживання) та Правил обов'язкової сертифікації послуг харчування від 27.01.1999 № 37/ Втрата чинності від 08.10.2012, підстава – z1595-12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0234-99#Text>
17. Про затвердження Методики розрахунку обсягів туристичної діяльності від 12.11.2003 № 142/394. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/reg8449?an=88&ed=2003_11_12
18. Порядок надання послуг з тимчасового розміщення та проживання від 15.03.2006 № 297 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/297-2006-п#Text>
19. Правила користування готелями й аналогічними засобами розміщення та надання готельних послуг від 16.03.2004 № 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0413-04#Text>
20. Порядок оформлення ваучера на надання туристичних послуг та його використання від 06.06.2005 № 50. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0765-05#Text>
21. Постанова Про затвердження Ліцензійних умов провадження туроператорської діяльності від 11 листопада 2015 р. № 991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991-2015-п#Text>
22. Постанова Про порядок встановлення категорій готелям та іншим об'єктам, що призначаються для надання послуг з тимчасового розміщення та проживання від 29.07.2009 № 803. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/803-2009-п#Text>
23. Мацола В. І. Рекреаційно-туристичний комплекс України: монографія. ІПД НАН України. Львів, 2017. 259 с.
24. Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року України від 16 березня 2017 р. № 168-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-п#Text>

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.8:343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/78>

ПРОБАЦІЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ТРАДИЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ПРАКТИК В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

PROBATION AS AN ALTERNATIVE APPROACH TO TRADITIONAL CRIMINAL LAW PRACTICES IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF CRIMINAL JUSTICE REFORM

Батраченко Т.С., к.ю.н., доцент,
завідувачка кафедри правоохоронної діяльності
Університет митної справи та фінансів

У статті розглянуто пробацію як ефективний альтернативний підхід до традиційних кримінальних покарань в Україні, що набуває особливого значення в умовах реформування кримінальної юстиції та інтеграції до європейського правового простору. Автор досліджує історичний розвиток пробації, відзначаючи її еволюцію від виховних заходів до повноцінної системи покарання, яка поєднує каральні та реабілітаційні механізми впливу на правопорушників. Пробація в Україні, що впроваджується на основі Закону України «Про пробацію» 2015 року, є ключовим елементом реформування кримінально-правової системи. Вона дозволяє зменшити рівень рецидивізму, сприяє реінтеграції правопорушників у суспільство та знижує навантаження на установи виконання покарань.

Особливу увагу приділено аналізу переваг пробації над позбавленням волі, серед яких можливість збереження соціальних зв'язків правопорушників, що позитивно впливає на їхню ресоціалізацію. Крім того, пробація є економічно вигідною, оскільки дозволяє зменшити витрати держави на утримання ув'язнених, пропонуючи натомість інструменти контролю, такі як пробаційний нагляд і використання електронних браслетів для моніторингу.

У статті підкреслюється важливість дотримання основних принципів пробації: принципу невідворотності покарання та принципу достатності і необхідності, що дозволяють пробаційній системі ефективно функціонувати в межах гуманістичних підходів. Введення пробаційного нагляду розглядається як політичний і правовий крок, що відповідає рекомендаціям Ради Європи і сприяє гармонізації української системи кримінальної юстиції з європейськими стандартами.

Також розглянуто виклики, з якими стикається система пробації в Україні, зокрема, збільшення кількості осіб під наглядом і потреба в додаткових ресурсах. Незважаючи на ці труднощі, пробація має значний потенціал для подальшого розвитку і здатна стати основним інструментом гуманізації покарань в Україні.

Ключові слова: пробація, реформування кримінальної юстиції, реабілітація правопорушників, ресоціалізація, пробаційний нагляд, гуманізація покарань, євроінтеграція, альтернативні покарання, кримінально-правова система України, суспільна безпека.

The article examines probation as an effective alternative approach to traditional criminal punishment in Ukraine, which is of particular importance in the context of criminal justice reform and integration into the European legal space. The author examines the historical development of probation, noting its evolution from educational measures to a full-fledged system of punishment that combines punitive and rehabilitative mechanisms of influence on offenders. Probation in Ukraine, implemented on the basis of the 2015 Law of Ukraine 'On Probation', is a key element of reforming the criminal justice system. It reduces the recidivism rate, facilitates the reintegration of offenders into society and reduces the burden on penitentiary institutions.

Particular attention is paid to the analysis of the advantages of probation over imprisonment, including the possibility of preserving social ties of offenders, which has a positive impact on their resocialisation. In addition, probation is cost-effective, as it reduces the state's expenditures on the maintenance of prisoners by offering control tools, such as probation supervision and the use of electronic monitoring bracelets.

The article emphasises the importance of adherence to the basic principles of probation: the principle of inevitability of punishment and the principle of sufficiency and necessity, which allow the probation system to function effectively within the framework of humanistic approaches. The introduction of probation supervision is seen as a political and legal step that is in line with the recommendations of the Council of Europe and contributes to the harmonisation of the Ukrainian criminal justice system with European standards.

The challenges faced by the probation system in Ukraine are also discussed, in particular, the increase in the number of persons under supervision and the need for additional resources. Despite these difficulties, probation has significant potential for further development and can become the main tool for the humanisation of punishment in Ukraine.

Key words: probation, criminal justice reform, rehabilitation of offenders, resocialisation, probation supervision, humanisation of punishment, European integration, alternative punishments, criminal legal system of Ukraine, public security.

Актуальність проблеми пробації у контексті сучасної кримінально-правової системи України є особливо гострою в умовах реформування кримінальної юстиції та інтеграції в європейський правовий простір. Як зазначено в численних дослідженнях, пробація стала важливою частиною системи кримінальної юстиції багатьох країн завдяки її потенціалу для поєднання елементів відповідальності з реабілітацією, сприяючи водночас суспільній безпеці та ресоціалізації правопорушників. В Україні ця модель активно впроваджується відповідно до Закону України «Про пробацію» та норм, що узгоджу-

ються з європейськими рекомендаціями, такими як Рекомендація СМ/Rec(2010)1 Комітету міністрів Ради Європи, яка закріплює стандарти пробації у країнах-членах Ради Європи [1].

На тлі реформування кримінальної юстиції в Україні та прагнення до євроінтеграції пробація набула особливого значення як інструмент реалізації гуманістичних принципів правосуддя. Вона відкриває нові можливості для зниження рівня рецидивізму, а також сприяє реінтеграції правопорушників у суспільство за допомогою спеціальних програм. Використовуючи національний та міжнародний

досвід, пробаційна система в Україні відображає перехід від каральних до реабілітаційних підходів, що є важливою частиною реформування пенітенціарної системи [2].

Варто відзначити, що Україна активно переймає успішний міжнародний досвід, зокрема елементи англосаксонської, скандинавської та американської моделей пробації, які фокусуються на реабілітації, ресоціалізації та використанні цифрових технологій для моніторингу правопорушників. Ці моделі акцентують увагу на індивідуальному підході, психологічній підтримці, освітніх програмах та лікуванні залежностей. Завдяки такому підходу, українська пробаційна система отримує можливість покращити ефективність роботи, а також зменшити навантаження на пенітенціарну систему [3].

Метою цієї статті є розкриття сутності пробації як ефективного альтернативного підходу до традиційних кримінальних покарань в Україні та аналіз її впливу на реформування кримінальної юстиції. Пробація розглядається як інструмент, що поєднує принципи реабілітації та ресоціалізації, допомагає знизити рівень рецидивізму, сприяє збереженню соціальних зв'язків правопорушників та їх поверненню до суспільства без тривалого позбавлення волі. Аналізуючи різні аспекти впровадження пробації, у статті також досліджується її роль у забезпеченні громадської безпеки та економічної ефективності, що є критично важливим для побудови сучасної кримінально-правової системи в Україні [1, 2].

Таким чином, ця стаття спрямована на всебічне дослідження пробації як важливого елементу реформування української системи кримінального правосуддя, що забезпечує інтеграцію гуманістичних підходів і сприяє гармонізації з європейськими стандартами.

Історичний розвиток інституту пробації демонструє його еволюцію від простих виховних заходів до системи повноцінного покарання, що охоплює широкий спектр заходів, орієнтованих на реабілітацію правопорушників та їхню ресоціалізацію. Пробація, яка існує понад 200 років, пройшла кілька етапів трансформації, від ідеї добровільного нагляду за порушниками до державної політики, спрямованої на зменшення рівня рецидивізму і збереження соціальних зв'язків осіб, які скоїли кримінальні правопорушення. Її концепція спочатку базувалася на соціально-виховній роботі, що мала на меті сприяти виправленню і підтримці осіб, звільнених від ув'язнення або інших форм обмеження волі. Згодом пробація набула статусу альтернативного покарання, що поєднує правові та соціальні заходи, забезпечуючи баланс між каральними і реабілітаційними механізмами впливу на правопорушників [3].

Впровадження пробації в Україні почало активно розвиватися на початку 2000-х років, але справжній прорив відбувся з ухваленням Закону України «Про пробацію» у 2015 році. Цей закон став визначальним етапом для інтеграції пробації в українську систему кримінальної юстиції, оскільки закріпив правові основи для функціонування органів пробації та регламентував ключові аспекти нагляду, моніторингу та реабілітаційних заходів щодо правопорушників. Законом було встановлено механізми взаємодії органів пробації з іншими державними установами, зокрема службами соціального захисту, центрами зайнятості та медичними закладами, що забезпечують комплексну підтримку засуджених. Важливим моментом стало й використання цифрових технологій для ефективнішого моніторингу та контролю за виконанням умов пробації, що відповідає найкращим міжнародним практикам [1].

Пробація в Україні поступово стала ключовим елементом реформування кримінальної юстиції, зокрема у контексті євроінтеграційних процесів та прагнення України до гармонізації своїх правових норм із європейськими стандартами. Введення пробаційного нагляду як частини загального реформування пенітенціарної системи дозволило створити умови для гуманізації кримінальних

покарань і зниження рівня рецидивізму серед правопорушників. Це також сприяло зменшенню навантаження на установи позбавлення волі, створюючи механізми для виконання покарань у суспільстві, що дозволяє зберігати соціальні зв'язки правопорушників і сприяє їхній швидкій реінтеграції в суспільство. Впровадження сучасних підходів, орієнтованих на індивідуалізацію покарання, реабілітацію та профілактику повторних злочинів, робить пробацію одним з найефективніших інструментів реформування кримінальної юстиції в Україні [2].

Отже, пробація, яка має довгу історію розвитку на міжнародному рівні, набула значного поширення в Україні після законодавчих змін, що закріпили її як один з основних інструментів реформування кримінальної юстиції. Вона стала ефективним механізмом забезпечення балансу між суспільною безпекою та реабілітацією правопорушників, відкриваючи нові можливості для гуманізації кримінально-правової політики в Україні.

Пробація як альтернатива традиційним кримінальним практикам, зокрема позбавленню волі, є важливим елементом гуманізації кримінально-правової системи. Вона надає засудженим можливість залишатися у суспільстві, водночас виконуючи покарання, що значно підвищує їх шанси на реінтеграцію та повернення до нормального соціального життя. Однією з основних переваг пробації є те, що вона дозволяє зберегти соціальні зв'язки, такі як сімейні відносини, працевлаштування та здоров'я правопорушників, що зазвичай руйнуються у випадку ізоляції від суспільства через позбавлення волі. Як справедливо зазначає В. Ф. Пузирний, це має ключове значення для успішної ресоціалізації, адже особи, які не втратили свої соціальні зв'язки, легше адаптуються до життя після відбуття покарання, що знижує ризик повторного правопорушення [3].

Значним аспектом переваг пробації є також її здатність знижувати соціальну ізоляцію правопорушників та уникати руйнівних наслідків тривалого позбавлення волі. Ув'язнення призводить до втрати правопорушником навичок, які необхідні для повноцінного життя у суспільстві, погіршення психічного здоров'я, а також до негативних змін у соціальних зв'язках. Пробація, на противагу, дозволяє мінімізувати ці наслідки, зберігаючи правопорушників у межах суспільства та сприяючи їхньому виправленню за допомогою нагляду, реабілітаційних програм і психологічної підтримки. Такий підхід відповідає сучасним тенденціям у кримінальному правосудді, де акцент робиться на реабілітації, а не на покаранні шляхом ізоляції. Крім того, пробація має вагомий соціально-економічний вигоди. Одна з найважливіших – це зменшення витрат на утримання ув'язнених. Утримання осіб в установах виконання покарань вимагає значних державних ресурсів, які витрачаються на харчування, медичне обслуговування, охорону та інші послуги. Пробація, зокрема пробаційний нагляд, є значно дешевшою альтернативою, оскільки передбачає виконання засудженими обов'язкових умов і реабілітаційних програм, але без їх ізоляції від суспільства. Це дозволяє державі раціонально використовувати свої ресурси, спрямовуючи їх на підтримку соціально значущих програм, а також на розвиток інститутів пробації [2]. Важливо також зазначити роль пробації у забезпеченні суспільної безпеки через реабілітацію правопорушників. Пробація дозволяє не лише контролювати поведінку засуджених, але й сприяти їхньому виправленню через участь у спеціальних програмах, що включають освітні, психологічні, професійні та соціальні заходи. Ці програми спрямовані на виправлення правопорушників, розвиток їхніх соціальних і професійних навичок та підвищення їхньої відповідальності перед суспільством. Таким чином, пробація виступає ефективним інструментом не лише зниження кримінальних ризиків, але й підвищення рівня суспільної безпеки, забезпечуючи контроль за правопорушниками без ізоляції та їхню успішну реінтеграцію в суспільство.

Основні принципи та функції пробачійної системи спрямовані на забезпечення балансу між захистом суспільства та гуманним підходом до покарання правопорушників. Одним із фундаментальних принципів є принцип невідворотності покарання. Незважаючи на те, що пробачія розглядається як гуманний інструмент покарання, вона все ж залишається частиною системи кримінальної відповідальності. Правопорушник, який потрапляє під пробачійний нагляд, несе відповідальність за свої дії, і цей нагляд є альтернативою позбавленню волі, проте не означає звільнення від відповідальності. Покарання залишається невідворотним, але його форма адаптована до обставин правопорушення і потреби правопорушника. Це дозволяє пробачійній системі поєднувати каральні та реабілітаційні елементи, що сприяє виправленню осіб без ізоляції від суспільства. Дотримання умов пробачії є обов'язковим, і порушення цих умов може призвести до посилення санкцій, включаючи повернення до традиційних форм покарання, таких як позбавлення волі.

Принцип достатності та необхідності також відіграє важливу роль у функціонуванні пробачійної системи. Покарання повинно бути достатнім для забезпечення захисту суспільства, але водночас таким, що не завдає неоправданної шкоди особистості правопорушника. В основі цього принципу лежить ідея того, що покарання має відповідати тяжкості правопорушення, але його метою є не лише відплата за вчинений злочин, а й можливість виправлення особи. Відповідно до цього принципу, пробачія дозволяє застосовувати заходи, які є мінімально необхідними для досягнення цілей покарання. Це означає, що правопорушники, які не становлять значної загрози для суспільства, можуть виконувати покарання без ізоляції, перебуваючи під наглядом і виконуючи обов'язкові умови, спрямовані на їхню реабілітацію [2]. Такий підхід дозволяє пробачії ефективно виконувати її функції не лише як інструмента покарання, але й як механізму реабілітації та запобігання рецидиву. Правопорушники мають можливість виправитися, зберегти свої соціальні зв'язки та уникнути руйнівних наслідків позбавлення волі, що підвищує їхні шанси на успішну реінтеграцію у суспільство. Пробачія забезпечує захист суспільства шляхом контролю за правопорушниками, але не перетворюється на інструмент надмірного покарання, що може негативно вплинути на особистість правопорушника.

Таким чином, принципи невідворотності покарання та достатності й необхідності формують основи пробачійної системи, дозволяючи поєднувати покарання з реабілітацією правопорушників, забезпечуючи при цьому безпеку суспільства та сприяючи зменшенню рівня рецидиву.

Пробачійний нагляд в Україні є важливим елементом не лише внутрішніх реформ у сфері кримінальної юстиції, але й частиною міжнародних зобов'язань країни. Введення пробачійного нагляду як політичного кроку слід розглядати у ширшому контексті прагнення України відповісти європейським стандартам правосуддя та інтегрувати сучасні механізми виправлення правопорушників. Це впровадження стало частиною виконання рекомендацій Ради Європи, які були спрямовані на гуманізацію системи кримінальних покарань та створення більш ефективних альтернативних заходів впливу на правопорушників. Такі рекомендації закріплені, зокрема, в Рекомендації СМ/Рес(2010)1 Комітету міністрів Ради Європи, яка закликає держави-члени розвивати пробачійні системи, що базуються на поєднанні нагляду, підтримки та реабілітації правопорушників. Україна, інтегруючи ці підходи в національне законодавство, не лише модернізує свою систему правосуддя, але й виконує зобов'язання в рамках євроінтеграційного процесу [3].

Введення пробачійного нагляду у законодавство України є важливим кроком у реформуванні системи кримінальної юстиції. Це зміцнило правову базу, що регулює

пробачію, і стало результатом довготривалих процесів адаптації міжнародних стандартів до українських реалій. Одним із ключових законодавчих документів став Закон України «Про пробачію», ухвалений у 2015 році, який закріпив правові основи для функціонування пробачійної системи в країні. Однак з 2024 року набула чинності низка змін у Кримінальному кодексі України, які суттєво розширили сферу застосування пробачійного нагляду, надаючи йому статус основного виду покарання. Це дозволяє застосовувати пробачійний нагляд у більш широкому спектрі кримінальних правопорушень, що, з одного боку, зменшує навантаження на пенітенціарну систему, а з іншого – створює додаткові механізми реабілітації правопорушників, не пов'язані з позбавленням волі.

Зміни до законодавства, запроваджені у 2024 році, закріпили пробачійний нагляд як повноцінну альтернативу позбавленню волі. Це дозволяє суддям застосовувати пробачійний нагляд у випадках, де раніше застосовувалися більш суворі санкції, зокрема, арешт або обмеження волі. Важливим аспектом нововведень є можливість застосування пробачійного нагляду не лише як додаткового, але й як основного виду покарання, що відкриває нові можливості для правосуддя, орієнтованого на реабілітацію та ресоціалізацію осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Ці зміни демонструють прагнення України й надалі інтегрувати принципи європейського права та вдосконалювати свою кримінальну політику відповідно до міжнародних стандартів. Відтак, введення пробачійного нагляду є важливим політичним і правовим кроком, що не лише підвищує ефективність системи кримінальної юстиції України, але й сприяє адаптації до європейських правових норм. Пробачійний нагляд є частиною глобальних зусиль з реформування кримінального правосуддя, орієнтованих на гуманізацію покарань, зменшення кількості ув'язнених та підвищення рівня реабілітації правопорушників у суспільстві.

Розвиток системи пробачії в Україні зустрічається з рядом викликів, але водночас має значні перспективи, особливо в контексті реформування кримінальної юстиції та адаптації до європейських стандартів. Одним із ключових аспектів ефективного функціонування пробачійної системи є її співпраця з іншими інституціями. Пробачія не може виконувати свої функції ізолювано; вона базується на широкій взаємодії з різними державними і соціальними структурами, зокрема з центрами зайнятості, медичними установами та організаціями, що надають соціальну і психологічну підтримку. Така співпраця сприяє успішному виправленню осіб, що перебувають під пробачійним наглядом, надаючи їм доступ до освітніх програм, професійного навчання та медичної допомоги. Наприклад, центри зайнятості допомагають правопорушникам працевлаштуватися або пройти перепідготовку, що є важливим елементом їхньої ресоціалізації [4].

Технічні нововведення також відіграють важливу роль у розвитку пробачійної системи. В Україні активно впроваджуються електронні системи контролю, зокрема використання електронних браслетів для моніторингу місцезнаходження осіб, які перебувають під пробачійним наглядом. Це нововведення забезпечує нагляд за правопорушниками без їхньої фізичної ізоляції, даючи їм змогу залишатися в суспільстві, але під постійним контролем. Електронні браслети дозволяють фіксувати переміщення правопорушників, що забезпечує додаткові гарантії виконання умов пробачії. Впровадження таких технологій відповідає світовим тенденціям розвитку пробачії та сприяє більш ефективному контролю за поведінкою правопорушників, зменшуючи ймовірність порушення умов нагляду.

Однак, розвиток пробачійної системи супроводжується низкою викликів. Один із головних ризиків – це можливе перевантаження системи через збільшення кількості осіб, які підлягають пробачійному нагляду. Зміни у законодавстві, що передбачають розширення застосу-

вання пробаційного нагляду як основного виду покарання, можуть призвести до різкого зростання числа правопорушників, які підпадають під пробаційний контроль. Це вимагає додаткових ресурсів, як кадрових, так і технічних. Необхідність розширення штату працівників пробації, підвищення їхньої кваліфікації та забезпечення сучасними технічними засобами є актуальними завданнями, що потребують значних фінансових вкладень. Крім того, пробація вимагає комплексного підходу до реабілітації правопорушників, що включає соціальну, психологічну і професійну підтримку, тому для успішного розвитку системи потрібна активна взаємодія з різними соціальними інститутами. Перспективи розвитку пробації в Україні залежать від ефективного подолання цих викликів. Зокрема, важливим завданням є підвищення рівня співпраці між державними структурами, забезпечення необхідних ресурсів для ефективної роботи органів пробації, а також впровадження новітніх технологій контролю. При цьому, розвиток пробаційної системи є ключовим елементом гуманізації кримінальної юстиції, що дозволить Україні продовжувати рух у напрямку євроінтеграції та адаптації до сучасних стандартів правосуддя.

Пробація як альтернатива традиційним покаранням демонструє значний потенціал у реформуванні кримінальної юстиції в Україні. Вона стає ефективним інструментом, що поєднує в собі елементи покарання та реабілітації,

дозволяючи правопорушникам залишатися у суспільстві під контролем і водночас зберігати соціальні зв'язки. Це суттєво підвищує їхні шанси на успішну ресоціалізацію та знижує ризик рецидиву. Пробація стає невід'ємною частиною кримінально-правової політики України, орієнтованою на гуманізацію покарань і наближення до європейських стандартів у сфері кримінальної юстиції.

Подальший розвиток пробаційної системи є вкрай важливим не тільки з точки зору гуманізації кримінальних покарань, але й з економічної перспективи. Пробація дозволяє зменшити витрати на утримання ув'язнених, водночас забезпечуючи контроль за правопорушниками через реабілітаційні програми та сучасні технічні засоби моніторингу. Це створює можливості для раціонального використання державних ресурсів і підвищує рівень безпеки в суспільстві. Пробація також сприяє тому, щоб особи, які вчинили правопорушення, змогли повернутися до нормального життя, зберігаючи свої соціальні зв'язки та можливість працювати на користь суспільства.

Отже, пробація є не лише ефективною альтернативою традиційним покаранням, але й перспективною системою, що потребує подальшого розвитку та підтримки. Її впровадження в українську систему кримінальної юстиції сприяє гармонізації з європейськими стандартами, забезпечуючи баланс між захистом суспільства та реінтеграцією правопорушників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ільїна О. В., Пучко А. В. Реалізація інституту пробації в Україні. *Право і суспільство*. 2023. № 5. С. 224–226. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.5.34>
2. Кушнарєва О. Б., Конопельський В. Я. Розвиток та правове регулювання пробації в Україні. *Поговоримо про пробацію: історія становлення, розвиток та перспективи: матеріали науково-практичного круглого столу* (11 лютого 2022 р., Одеса). Одеса: ОДУВС, 2022. С. 2–80.
3. Пузірний В. Ф., Боднар І. В. Запровадження закордонного досвіду у діяльність органів пробації в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 555–556. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.93>
4. Ягунов Д. О. Мета пробації: ресоціалізація правопорушників та гуманізація покарання. URL: <https://www.yagunov.in.ua/probation-aims/> (дата звернення: 13.10.2024).

НЕЗАКОННА ТОРГІВЛЯ АНАТОМІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ЛЮДИНИ

ILLEGAL TRADE IN HUMAN ANATOMICAL MATERIALS

Березняк В.С., д.ю.н., с.н.с.,
завідувач кафедри кримінального права та кримінології
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Стаття висвітлює незаконну торгівлю анатомічними матеріалами людини як складову сучасної суспільно небезпечної торгівлі людьми – поширеного кримінального бізнесу з мільярдними прибутками. У межах статті автор розглядає понятійний ряд незаконної торгівлі органами і тканинами: «торгівля людьми», «торгівля анатомічними матеріалами людини», «причини торгівлі людьми», «форми торгівлі людьми», «складові торгівлі людьми» (злочинна дія, засіб впливу, мета експлуатації), «склад злочину незаконної торгівлі анатомічними матеріалами». Автор складає перелік нормативно-правової бази, яка регламентує питання протидії торгівлі людьми, та аналізує найбільш вразливі категорії людей, які стають жертвами незаконної торгівлі людьми (зокрема, її трансплантаційної форми). Автор акцентує увагу на тому, що сьогодні в Україні до перелічених груп ризику додалась ще одна вразлива категорія – люди зі статусом внутрішньо переміщена особа. (далі – ВПО). В результаті аналізу джерел автор виявляє різні кримінально протиправні способи здійснення незаконної торгівлі анатомічними матеріалами людини. Велику увагу автор приділяє і тяжким наслідкам незаконної торгівлі анатомічними матеріалами, які завдають серйозної шкоди життю і здоров'ю людей (як для донорів, так і для реципієнтів): неналежному медичному догляду, несплаті обіцяної винагороди, використанню неякісних органів. Автор акцентує увагу на кількох дискусійних питаннях, які потребують законодавчого узгодження: законодавче визначення поняття «незаконна торгівля анатомічними матеріалами людини», створення нової статті, яка б регулювала питання незаконної торгівлі (купівлі і продажу) анатомічними матеріалами та незаконного обігу органів і тканин, та виокремлення ч. 4 ст. 143 КК України в самостійну статтю. Розв'язання цих дискусійних питань, на думку автора, і становить найближчі перспективи аналізу у сфері незаконної торгівлі анатомічними матеріалами.

Ключові слова: торгівля людьми, торгівля органами і тканинами, незаконна торгівля, трансплантація, анатомічні матеріали людини, склад злочину, причини і форми торгівлі людьми.

The article highlights the illegal trade in human anatomical materials as a component of modern socially dangerous human trafficking – a widespread criminal business with billions in profits. Within the scope of the article, the author examines the conceptual series of illegal trade in organs and tissues: "trafficking in human beings", "trafficking in human anatomical materials", "causes of human trafficking", "forms of human trafficking", "components of human trafficking" (criminal act, means of influence, purpose exploitation), "a component of the crime of illegal trade in anatomical materials". The author compiles a list of the legal framework that regulates the issue of combating human trafficking, and analyzes the most vulnerable categories of people who become victims of illegal human trafficking (in particular, its transplant form). The author draws attention to the fact that today in Ukraine another vulnerable category has been added to the listed risk groups – people with the status of IDPs. As a result of the analysis of the sources, the author reveals various criminal methods of illegal trade in human anatomical materials. The author also pays great attention to the serious consequences of illegal trade in anatomical materials, which cause serious damage to people's lives and health (both for donors and recipients): improper medical care, non-payment of the promised remuneration, use of low-quality organs. The author also identifies several debatable issues that require legislative coordination: the legislative definition of the concept of "illegal trade in human anatomical materials", the creation of a new article that would regulate the issue of illegal trade (buying and selling) of anatomical materials and the illegal circulation of organs and tissues, and the separation of 4 Art. 143 of the Criminal Code of Ukraine into a separate article. The resolution of these debatable issues, in the opinion of the author, constitutes the nearest prospects of analysis in the field of illegal trade in anatomical materials.

Key words: human trafficking, organ and tissue trafficking, illegal trade, transplantation, human anatomical materials, composition of the crime, causes and forms of human trafficking.

Постановка проблеми. Незаконна торгівля анатомічними матеріалами людини – складова торгівлі людьми, яку сьогодні називають «контрабандою людей», «трафікінгом», «работоргівлею», «білим рабством» чи «чорною торгівлею» – кримінальним бізнесом, мільярди прибутки від якого трохи поступаються (а інколи і перевищують) лише надходженням від торгівлі зброєю чи торгівлі наркотиками (у листопаді 2000 року Комісією з прав людини ООН торгівля людьми визнана однією із сучасних форм рабства). Торгівля людьми порушує права людини та норми міжнародного права і Конституції України. Російська збройна агресія проти України, зростання кількості вбитих, поранених і зниклих безвісті, евакуація населення із зони бойових дій, насильницька депортація людей до Росії, збільшення внутрішньо переміщених осіб, дестабілізація економіки, збільшення тіньової частини економіки, стан соціальної нерівності суспільства, високий рівень безробіття і зuboжіння, відсутність постійної роботи, низький поріг заробітних плат, стипендій, пенсій та інших соціальних виплат, вимушені пошуки роботи за кордоном, інфляція і постійне зростання цін, проблеми в медичній галузі, законодавчі прогалини (наприклад, і досі відсутня кримінальна відповідальність за торгівлю власними анатомічними матеріалами), недостатнє фінансове забезпечення трансплантаційних проектів та інші фактори створюють сприятливі умови для розповсюдження і погіршення процесів, пов'язаних з торгівлею людьми (і зокрема торгівлею органами і тканинами). Моніторинг цих процесів виявляє

щорічне зростання обсягів торгівлі людьми (за останній рік жертвами такої торгівлі стало понад 900 тисяч людей в усьому світі) [1, с. 8; 2; 3, с. 9–10]. Відповідно зростає і рівень суспільної небезпеки злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми. З огляду на це необхідно якомога ретельніше досліджувати різні форми торгівлі людьми (зокрема, трансплантаційну форму).

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Різні аспекти торгівлі людьми вивчали Є. Мручківська, Н. Пахом'юк, О. Кочерга, Н. Гусак, І. Романова, І. Дюміна, В. Касьяненко, О. Татаренкова, А. Топчій, І. Буреш, Т. Возна, Н. Лукач, І. Службський, Ю. Нагачевська та інші науковці. Питання запобігання експлуатації дітей (зокрема, комерційній та сексуальній) в рамках положень міжнародного та національного законодавства досліджували К. Левченко, О. Удалова, І. Трубавіна, Л. Ковальчук та інші. Однак аналіз трансплантаційної форми торгівлі людьми має здебільшого фрагментарний характер. Виокремимо наукові розвідки і публікації щодо незаконної торгівлі анатомічними матеріалами людини С. Гринчака, Л. Дорош, О. Ілляшка, А. Мусієнка, Г. Чеботарьової.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити понятійний ряд незаконної торгівлі анатомічними матеріалами людини як складової торгівлі людьми.

Виклад основного матеріалу. Незаконна торгівля анатомічними матеріалами людини – складова торгівлі людьми – кримінальний суспільно небезпечний бізнес, розповсюджений по всьому світу [1, с. 8].

Сучасна торгівля людьми набула *різних форм*. Людей викрадають для того, щоб використовувати їх для примусової праці (робіт на шкідливих підприємствах, робіт у сільських господарствах, хатніх робіт, робіт у сфері розваг тощо) чи у збройних конфліктах, зробити їх заручниками боргової кабали, втягнути в діяльність злочинних угруповань (наприклад, дітей використовують для жебракування, наркокур'єрства, пакування наркотиків, сексуальних послуг тощо), експлуатувати для сексуальних послуг і порно індустрії (які набувають масштабного поширення внаслідок розвитку інформаційних технологій), схилити до примусового шлюбу чи примусової вагітності, здійснити незаконне всиновлення з метою наживи, провести досліді над ними без їхньої згоди, а також використовувати їх для вилучення потрібних анатомічних матеріалів (в Україні предметом незаконної торгівлі найчастіше є органи зору, серце, легені, нирки, печінка та інші) [1; 4; 5; 6; 7; 8]. Список форм сучасної торгівлі людьми невичерпний.

До найбільш уразливих категорій відносять: безробітних, незаміжніх жінок, самотніх матерів, дітей-сиріт, дітей вулиці, дітей з багатодітних і неблагополучних родин, не зареєстрованих при народженні дітей, дітей з установ інтернатного типу, дітей, чиї батьки працюють за кордоном, дітей, які пропускають уроки в школі, дітей, які тікають з дому, мігрантів (особливо нелегальних – без статусу і громадянства), ув'язнених чи звільнених з тюрми, осіб у складному (кризовому) матеріальному стані, осіб з інвалідністю, осіб з психічними відхиленнями, жертв насилля, літніх людей, зниклих безвісти, осіб у розшуку, людей, які в минулому вже ставали жертвами торгівлі людьми, тощо [1; 9; 10; 11].

Сьогодні в Україні до перелічених груп ризику додалась ще одна вразлива категорія – люди зі статусом ВПО. Відповідно до даних Міністерства соціальної політики України та Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, в Україні на кінець травня 2024 року статус внутрішньо переміщених осіб мають 4,6 млн людей (при цьому, виплати отримують лише 1,5 млн людей зі статусом ВПО) [12]. Більшість цих людей має проблеми з влаштуванням на роботу, пошуком житла, налагодженням побуту, фінансовим забезпеченням тощо, через що вимушено погоджуються на сумнівні пропозиції осіб, що займаються вербуванням. До того ж, люди зі статусом ВПО часто шукають притулку в інших країнах, що теж наражає їх на ризики стати жертвами торговців людьми.

Торгівля людьми складається з трьох компонентів [1]:

1) будь-яка *кримінально протиправна дія* (при вербуванні людини, її викраденні, переміщенні, переховуванні, передачі чи одержанні, позбавленні документів, купівлі чи продажу, експлуатації, утримуванні в рабстві (закріпаченні), прищеплюванні наркотичної залежності, даруванні чи обміні, наданні в користування, погашенні боргу, передачі у спадщину, будь-яких інших незаконних угодах щодо людини);

2) будь-який *засіб впливу* (обман, шахрайство, шантаж, погрози, примус, приниження, уразливий стан, матеріальна чи інша залежність, підкуп, фізичне і психологічне насильство, різні форми катування, психотропний вплив, зловживання довірою, перевищення службових повноважень, позбавлення чи обмеження волі, позбавлення житла, їжі, одягу, коштів, виснаження голодом тощо);

3) будь-яка *мета експлуатації* (трудова, жебрацька, військова, сексуальна, наркокур'єрська, боргова та інші, в тому числі і трансплантаційна).

Нормативна база міжнародних документів, що містять визначення понять, пов'язаних з торгівлею людьми, регулюють питання протидії торгівлі людьми та є чинними в Україні, включає:

– Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15.11.2000 (яка набула чинності в Україні 21.05.2004);

– Додатки до Конвенції ООН: Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї (Палермський протокол); Про-

токол проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітряю;

– Стамбульську Декларацію з протидії контрабанді, незаконній торгівлі органами людини, трансплантаційного туризму, ухвалену 2008;

– Глобальний план дій ООН з боротьби з торгівлею людьми, ухвалений 2009;

– Конвенцію Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (ратифікація в Україні відбулась 21.09.2010);

– Конвенцію Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (ратифікація в Україні відбулась 20.06.2012);

– Конвенцію МОП № 182 «Про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці» (ратифікація в Україні відбулась 05.10.2000);

– Конвенцію МОП № 29 «Про примусову чи обов'язкову працю» (ратифікація в Україні відбулась 10.08.1956).

Нормативно-правова база України, що регулює питання протидії торгівлі людьми, складається з:

– Конституції України;

– Закону України від 20.09.2011 «Про протидію торгівлі людьми»;

– Постанови КабМіну України від 18.01.2012 № 29 «Про національного координатора у сфері протидії торгівлі людьми»;

– Постанови КабМіну України від 22.08.2012 № 783 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми»;

– Кримінального кодексу України та інших нормативно-правових актів.

Базовим, найбільш повним і міжнародно узгодженим визначенням поняття «торгівля людьми» вважається формулювання, надане в статті 3(а) Палермського протоколу: *діяння, що здійснюють з метою експлуатувати людину* (що можуть включати: вербування, перевезення, передавання, одержання, приховування, утримування, викрадання людини із застосуванням до неї примушування, загроз, сили, обману, шахрайства, уразливості, шантажу, зловживань владою, підкупу чи викупу та інших засобів впливу) [13].

У національному законодавстві поняття торгівлі людьми визначається у статті 1 Закону України «Про протидію торгівлі людьми» [14], у статті 149 Кримінального кодексу України [15] та інших нормативно-правових актах. Законодавець ще не надав визначення поняття «торгівля анатомічними матеріалами людини».

У Кримінальному кодексі України є різні статті, що висвітлюють різні аспекти незаконної торгівлі людьми [15]:

– ст. 143-1 «Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини»;

– ст. 143-4 «Незаконна торгівля органами або тканинами людини»;

– ст. 144 «Насильницьке донорство»;

– ст. 146 «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини»;

– ст. 149 «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини» (ця стаття має також примітку з визначенням поняття «експлуатація людини»);

– ст. 150 «Експлуатація дітей»;

– ст. 150-1 «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом»;

– ст. 301 «Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів»;

– ст. 303 «Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією»;

– ст. 304 «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність»;

– ст. 332 «Незаконне переправлення осіб через державний кордон України» та інші.

Потрібно зазначити, що ст. 149 КК України «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини» розташована в розділі 3, який висвітлює категорію кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи.

Відповідно до Палермського протоколу, для того, щоб визнати кримінальне правопорушення торгівлі чи експлуатації по відношенню до дитини, достатньо встановити два пункти: 1) злочинну дію (будь-яку одну з перелічених) і 2) мету цієї кримінально протиправної дії. При цьому, згода дитини, що стала жертвою торгівлі людьми, на експлуатацію не враховується, за умови використання будь-якого з перелічених засобів впливу (стаття 3(б) Палермського протоколу) [13].

З розвитком медичної галузі зростають і обсяги трансплантаційної діяльності. Попит на пересаджування анатомічних матеріалів великий. Але зростання попиту на такий сучасний метод лікування одночасно сприяє і поширенню незаконної торгівлі анатомічними матеріалами людини. На жаль, за висновком Європарламенту, Україна знаходиться на другому місці (після Молдови) за обсягами «чорного експорту» анатомічних органів [16].

Законодавства багатьох держав забороняють торгівлю анатомічними матеріалами людини, але попри цю заборону по всьому світу регулярно фіксують випадки незаконної торгівлі органами і тканинами. Для здійснення таких злочинів використовують різні кримінально протиправні способи:

- *підроблення документів*;
- *трансплантаційний туризм*, коли донорів вербують у бідних країнах, а вилучення органів здійснюють у країнах, які мають полегшені законодавчі норми щодо трансплантаційної діяльності (Туреччина, Індія, Філіппіни та інші) [2];
- *фіктивні шлюби*, коли з метою приховування незаконного пересаджування чи незаконної торгівлі органами потенційні реципієнти беруть фіктивні шлюби з майбутніми донорами, викликаючи новоспечених родичів за кордон [2];
- *фіктивні всиновлення* тощо.

Незаконна торгівля анатомічними матеріалами завдає серйозної шкоди життю і здоров'ю людей і призводить до тяжких наслідків (як для донорів, так і для реципієнтів). Через саму незаконність такої торгівлі і одні, і другі можуть стикнутися з такими проблемами:

- *неналежна медична допомога*: після операції з вилучення органу і подальшого пересаджування донори отримують або погираний догляд, або не отримують жодного догляду (часто їх виписують з лікарні за кілька годин після операції, що спричиняє тривалі проблеми зі здоров'ям чи навіть смерть);
- *несплата обіцяної винагороди*: донори часто не отримують грошей за відданий орган або отримують меншу суму;

– *використання неякісних органів*: контрабандисти органів і тканин можуть вилучати неякісні, інфіковані, непридатні для пересадки матеріали, що призводить до тяжких ускладнень, відторгнення пересаджених органів, погіршення стану реципієнтів чи їх смерті.

Деякі науковці пропонують доповнити українське законодавство новою статтею «Незаконний обіг органів і тканин» (на кшталт статей, де закріплено незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних препаратів, дисків для лазерних систем, небезпечної продукції чи фальсифікованих лікарських засобів). Інші науковці пропонують вилучити ч. 4 зі ст. 143 КК України, зробивши її окремою статтею. Це свідчить про те, що питань щодо незаконної торгівлі анатомічними матеріалами ще багато, і на наукову спільноту ще чекає багато досліджень у напрямку некомерціалізації органів і тканин. Людське тіло та його частини не мають бути предметом незаконної торгівлі, незаконної винагороди, незаконного обміну чи незаконного збагачення.

Висновок. Отже, незаконна торгівля анатомічними матеріалами людини є складовою торгівлі людьми. Сучасна торгівля людьми спричинена багатьма факторами та набула різних форм. Жертвами торгівлі людьми (зокрема трансплантаційної її форми) стають найбільш уразливі категорії громадян (до яких сьогодні відносять і людей зі статусом ВПО).

Правопорушники, які беруть участь в незаконній торгівлі анатомічними матеріалами, вдаються до використання різних кримінально протиправних способів: підроблення документів, трансплантаційного туризму, заключення фіктивних шлюбів і фіктивних всиновлень.

Незаконна торгівля анатомічними матеріалами (як і будь-який інший злочин) має три компоненти: кримінально протиправну дію, засіб впливу та мету експлуатації. На сьогоднішній день є також і чітке визначення всіх елементів такого складу кримінального правопорушення.

Україна має системну нормативно-правову базу для регулювання питань з протидії торгівлі людьми. Є кілька дискусійних питань, які потребують законодавчого узгодження: законодавче визначення поняття «незаконна торгівля анатомічними матеріалами людини», створення нової статті, яка б регулювала питання незаконної торгівлі (купівлі і продажу) анатомічними матеріалами та незаконного обігу органів і тканин, та виокремлення ч. 4 ст. 143 КК України в самостійну статтю. Розв'язання цих дискусійних питань і становить найближчі перспективи аналізу у сфері незаконної торгівлі анатомічними матеріалами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Протидія торгівлі людьми в Україні: навчально-методичний посібник до спецкурсу / Автори-упорядники: Е. Мручківська, Н. Пахом'юк, О. Кочерга; за заг. ред. К. Левківського та ін. К.: ВАІТЕ, 2017. 88 с.
2. Лісіцина Ю.О., Василенко В.І. Детермінанти здійснення незаконної торгівлі анатомічними матеріалами людини. Проблеми правоохоронної діяльності. *Правова позиція*. 2021. № 3 (32). С. 53-57.
3. Ілляшенко О.В. Запобігання незаконній торгівлі органами і тканинами людини в Україні та інших європейських країнах (порівняльно-правове дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2016. 20 с.
4. Протидія торгівлі людьми: збірник нормативно-правових актів. К., 2016. 196 с.
5. Інформаційно-просвітницька робота з протидії торгівлі людьми: Метод. рекомендації. / Н. Гусак, І. Романова. К.: Києво-Могилянська академія, 2011. 159 с.
6. Програма підвищення кваліфікації службовців і спеціалістів місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, установ та організацій, що задіяні у механізмі перенаправлення постраждалих від торгівлі людьми: Навч.-метод. посіб. / І.Г. Дюміна, В.М. Касьяненко, О.В. Татаренкова. Донецьк. 98 с.
7. Протидія торгівлі людьми: Навч.-метод. посіб. / Н. Гусак та ін.; за ред. Т. Семигіна. К.: Києво-Могилянська академія, 2008. 166 с.
8. Топчій А. Нелегальна трудова міграція та торгівля людьми. Висвітлення проблеми у ЗМІ. К., 2008. 399 с.
9. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: Навч.-метод. посіб. / К.Б. Левченко, О.А. Удалова, І.М. Трубавіна та ін.; заг. ред. К.Б. Левченко, О.А. Удалової. К.: Міленіум, 2005. 210 с.
10. Протидія торгівлі дітьми та комерційній сексуальній експлуатації дітей: основні положення міжнародного та національного законодавства / Заг. ред. К.Б. Левченко. К., 2006. 48 с.
11. Ковальчук Л.Г. Соціально-педагогічні умови профілактики торгівлі дітьми: Дис. ... канд. пед. наук. К.: ІПВ НАПН України, 2009. 255 с.
12. Дячкіна А. В Україні налічується 4,6 мільйона переселенців – Верещук, 13 червня 2024. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2024/06/13/715107/> (дата звернення: 09.10.2024).
13. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, ратифікований Законом України № 1433-IV (1433-15) від 04.02.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_791#Text (дата звернення: 09.10.2024).
14. Про протидію торгівлі людьми: Закон України від 20.09.2011 № 3739-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text> (дата звернення: 09.10.2024).
15. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 09.10.2024).
16. Дорош Л.В. Незаконна торгівля органами або тканинами. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2011. Вип. 21. С. 99-111.

СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ У ПОРЯДКУ ПЕРЕЙНЯТТЯ

THE SUBJECT OF CRIMINAL PROSECUTION IN THE ORDER OF ADOPTION

Вінніков О.А., прокурор відділу міжнародно-правового співробітництва
Сумська обласна прокуратура

Вінніков А.О., студент II курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Віннікова О.О., студентка IV курсу факультету міжнародного та європейського права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено українські та міжнародні нормативно-правові документи, що регулюють перейняття кримінального переслідування у рамках міжнародного співробітництва. Проаналізовано вимоги до суб'єкту кримінального переслідування в порядку перейняття, які мають у кримінальному законодавстві України, міжнародних договорах. Зроблено висновок про окремі відмінності визначення суб'єкту кримінального правопорушення у кримінальному провадженні в порядку перейняття у Кримінальному кодексі України та Кримінальному процесуальному кодексі України, які містять щодо цього колізійні норми. Констатовано можливість систематизації у внутрішньому законодавстві суб'єктів кримінального переслідування у порядку перейняття за критеріями «громадянство», «місцезнаходження». Відмічено відсилання у положеннях Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах щодо визначення суб'єкту злочину до норм вітчизняного законодавства. Акцентовано, що Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах значно розширює коло суб'єктів кримінального переслідування в порядку перейняття, повністю виключаючи критерій «місцезнаходження» особи на момент вчинення злочину та вводячи новий – «наявність постійного помешкання у запитуваній державі», при цьому позбавляючи за певних обставин цього статусу іноземців та осіб без громадянства. Констатовано, що у двосторонніх міжнародних договорах України про правову допомогу у кримінальних справах зафіксовано обов'язок держав перейняти кримінальне переслідування стосовно своїх громадян, за виключенням угоди України з Польщею, де відповідним суб'єктом є іноземці, які постійно проживають на їх території. Звернуто увагу, що особи без громадянства взагалі виключені з суб'єктів кримінального переслідування в порядку перейняття у двосторонніх міжнародних договорах. Досліджено і підтверджено тезу, що гарантування та дотримання прав переслідуваної підозрюваної особи при перейнятті кримінального провадження є одним з основних обов'язків держави при здійсненні функції правосуддя.

Ключові слова: кримінальне провадження, кримінальне переслідування особи, суб'єкт кримінального провадження, суб'єкт злочину, право на захист.

The article examines Ukrainian and international legal documents regulating the transfer of criminal prosecution within the framework of international cooperation. The requirements for the subject of criminal prosecution in the order of adoption, which are contained in the criminal legislation of Ukraine, international treaties, have been analyzed. A conclusion was made about the individual differences in the definition of the subject of a criminal offense in criminal proceedings in the order of adoption in the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Procedural Code of Ukraine, which contain conflicting norms in this regard. The possibility of systematization in domestic legislation of the subjects of criminal prosecution in the order of adoption according to the criteria of "citizenship", "location" has been established. The reference in the provisions of the European Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters regarding the definition of the subject of the crime to the norms of domestic legislation was noted. It is emphasized that the European Convention on the Transfer of Proceedings in Criminal Matters significantly expands the range of subjects of criminal prosecution in the order of transfer, completely excluding the criterion of "location" of a person at the time of the crime and introducing a new one – "the presence of a permanent residence in the requested state", while depriving under certain circumstances, this status of foreigners and stateless persons. It was established that in the bilateral international agreements of Ukraine on legal assistance in criminal cases, the obligation of states to take over the criminal prosecution of their citizens is recorded, with the exception of the agreement between Ukraine and Poland, where the relevant subject is foreigners permanently residing on their territory. It is noted that stateless persons are generally excluded from the subjects of criminal prosecution in the order of adoption in bilateral international treaties. The thesis that guaranteeing and observing the rights of the persecuted suspect when taking over criminal proceedings is one of the main duties of the state in the implementation of the function of justice has been researched and confirmed.

Key words: criminal proceedings, criminal prosecution of a person, the subject of criminal proceedings, the subject of a crime, the right to defense.

Постановка проблеми. Незважаючи на певні розбіжності трактування у окремих міжнародно-правових актах, вітчизняне кримінальне законодавство, Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах, двосторонні міжнародні договори про правові відносини у кримінальних справах чітко визначають обов'язкову наявність підозрюваної (обвинуваченої) особи при здійсненні процедури передачі (перейняття) кримінального провадження у межах міжнародного співробітництва. При цьому певні приписи Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України, Європейських конвенцій, двосторонніх міжнародних договорів мають свої критерії до суб'єкта кримінального переслідування у порядку перейняття, які не завжди співпадають, що потребує певного вивчення, аналізу та узагальнення для використання у науковій діяльності та недопущення помилок при практичному застосуванні.

Аналіз останніх публікацій. Теоретичні дослідження теми міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні здійснювали такі вчені, як: В. В. Зуєв,

А. Г. Маланюк, А. В. Підгородинська, Л. О. Широбокова, О. В. Прокопенко, І. В. Лешукова, А. Б. Антонюк, М. М. Фрідман-Козаченко, І. С. Курбатова, О. П. Кучинська, Д. І. Касьяненко, М. І. Карпенко, Ю. Л. Никифорова, О. Ю. Татаров, Г. В. Герасимова, Р. Ш. Бабанли, К. В. Юртаєва, В. В. Сердюк.

Безпосередньо питання щодо осіб, що притягуються до кримінальної відповідальності у кримінальних провадженнях в порядку перейняття, ґрунтовно вивчено професором П. С. Берзіним, яким проведено систематизацію у залежності від їх правового статусу і форми міжнародного співробітництва [1].

Постановка завдання. Практична діяльність у сфері міжнародного співробітництва вимагає окремої уваги до певних критеріїв, які лягають у основу прийняття рішення щодо перейняття кримінального провадження. Ціллю статті є вивчення та систематизація положень нормативно-правових актів щодо суб'єкту кримінального переслідування в рамках перейняття кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перелік суб'єктів кримінального правопорушення, вчиненого за межами України, визначено у статтях 7, 8 Кримінального кодексу України (далі – КК України):

- громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили кримінальні правопорушення за її межами;

- іноземці або особи без громадянства, що не проживають постійно в Україні, які вчинили кримінальні правопорушення за її межами – у певних випадках, передбачених цим Кодексом та міжнародними договорами;

- іноземці або особи без громадянства, що не проживають постійно в Україні, – якщо вони за межами України вчинили у співучасті із службовими особами, які є громадянами України, будь-яке кримінальне правопорушення, передбачене у статтях 368, 368-3, 368-4, 369 і 369-2 цього Кодексу, або якщо вони пропонували, обіцяли, надали неправомірну вигоду таким службовим особам, або прийняли пропозицію, обіцянку неправомірної вигоди чи одержали від них таку вигоду [2].

Згідно з частиною 3 статті 10 Кримінального кодексу України наша держава може перейняти кримінальне провадження щодо громадян України та іноземців, які вчинили злочини за межами України і перебувають на території України, якщо відповідне діяння за цим Кодексом визнається злочином [2].

При цьому перейняття кримінального переслідування особи без громадянства Кримінальним кодексом України не передбачено.

Натомість у п. 2 ч. 2 ст. 595 КПК України визначено можливість перейняття Україною кримінального провадження, за умови, що особа, яка притягається до кримінальної відповідальності, є іноземцем або особою без громадянства і перебуває на території України [3].

Тобто два основних нормативних акти вітчизняного кримінального законодавства містять колізійні норми: стаття 10 КК України не передбачає можливості перейняття кримінального переслідування особи без громадянства, хоча стаття 8 КК України визначає осіб без громадянства суб'єктом певних кримінальних правопорушень, вчинених за межами України, при цьому стаття 595 КПК України відносить осіб без громадянства до суб'єктів, які притягаються до кримінальної відповідальності в порядку перейняття.

У п. 3 ч. 1 ст. 541 КК України визначено термін «перейняття кримінального провадження» – здійснення компетентними органами однієї держави розслідування з метою притягнення особи до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені на території іншої держави, за її запитом [3].

Натомість у ч. 2 ст. 595 КПК України вказано, що одна з умов, за яких Україною може бути перейняте кримінальне провадження, – діяння, якого стосується запит, є кримінальним правопорушенням за законом України про кримінальну відповідальність [3].

Таким чином, положення ст. ст. 7, 8 Кримінального кодексу України та ч. 2 ст. 595 КПК України вказують на можливість перейняття кримінального провадження стосовно особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, а ч. 3 ст. 10 КК України та п. 3 ч. 1 ст. 541 КПК України ведуть мову про перейняття від іноземної держави кримінального переслідування особи, що вчинила злочин, тобто звужують перелік кримінальних правопорушень, виключаючи проступки.

Саме про перейняття кримінальних проваджень за злочинами йдеться і у міжнародно-правових документах: у ст. ст. 1, 2, 3, 6, 7, 9, 11 Європейській конвенції про передачу провадження у кримінальних справах [4], ст. ст. 3, 48 Договору між Україною і Соціалістичною Республікою В'єтнам про правову допомогу і правові відносини в цивільних і кримінальних справах [5], ст. ст. 3, 48 Договору між Україною і Литовською Республікою про пра-

вову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах [6], ст. ст. 3, 46 Договору між Україною та Латвійською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних, трудових та кримінальних справах [7], ст. ст. 3, 46 Договору між Україною та Естонською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах [8], ст. ст. 3, 46 Договору між Україною та Республікою Грузія про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах [9], ст. ст. 3, 45 Договору між Україною та Кореїською Народно-Демократичною Республікою про правову допомогу в цивільних та кримінальних справах [10], ст. ст. 3, 45 Договору між Україною та Республікою Куба про правові відносини та правову допомогу в цивільних та кримінальних справах [11], ст. ст. 22, 23 Договору між Україною та Монголією про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах [12].

Враховуючи вищевикладене вважаємо, що перейняття Україною кримінального провадження від іноземної держави можливо лише у разі вчинення особою саме злочину, у розумінні ст. 12 КК України.

Як виняток, окремі двосторонні міжнародні договори передбачають можливість подачі клопотання про перейняття кримінального провадження у разі порушень права, які згідно із законодавством запитуючої Договірної Сторони є злочином, а за законодавством запитуваної Договірної Сторони – тільки проступком (ст. 54 Договору між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах [13], ст. 53 Договору між Україною та Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах [14]).

Таким чином за Кримінальним та Кримінальним процесуальним кодексами України суб'єктів злочину кримінального провадження у порядку перейняття можна розподілити, з певними застереженнями, за двома критеріями – «громадянство», «місцезнаходження»:

- громадяни України – які перебувають на території України;

- іноземці, особи без громадянства – які перебувають на території України, але не можуть бути видані іноземній державі або у видачі яких відмовлено.

Натомість у міжнародних договорах, які виконує Україна, зазначені питання викладені дещо інакше.

Базовим міжнародно-правовим документом, на якому ґрунтуються відносини України з державами-членами Ради Європи у сфері перейняття кримінального переслідування, є Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах 1972 року [4].

Статтею 8 Конвенції передбачено підстави для звернення з клопотанням про порушення кримінального переслідування:

- якщо підозрювана особа має постійне помешкання в запитуваній державі;

- якщо підозрювана особа є громадянином запитуваної держави або якщо ця держава є країною його походження;

- якщо підозрювана особа відбуває або має відбувати в запитуваній державі покарання, яке передбачає позбавлення волі;

- якщо в запитуваній державі за той же самий злочин або за інші злочини проти підозрюваної особи порушено кримінальне переслідування;

- якщо запитуюча держава вважає, що передача провадження виправдана інтересами встановлення істини, і зокрема, що найбільш суттєві докази знаходяться в запитуваній державі;

- якщо запитуюча держава вважає, що виконання в запитуваній державі вироку, у разі винесення такого, може збільшити можливість соціальної реабілітації засудженого;

– якщо запитуюча держава вважає, що присутність на судовому засіданні підозрюваної особи не може бути у ній забезпечена, в той час як її присутність на судовому засіданні може бути забезпечена в запитуваній державі;

– якщо запитуюча держава вважає, що вона не може сама виконати вирок, у разі винесення такого, навіть з використанням екстрадиції, в той час як запитувана держава спроможна це зробити [4].

Звертає увагу, що Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах не містить обов'язкової умови щодо перебування підозрюваної особи на території України на момент перейняття кримінального переслідування, як цього вимагається у ст. 10 КК України та ст. 595 КПК України.

Вказана міжнародна норма значно розширює коло суб'єктів кримінального переслідування в порядку перейняття, повністю виключаючи критерій «місцезнаходження» особи на момент вчинення злочину. Тобто при застосуванні зазначеної Конвенції відповідні вимоги Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України нівелиюються і застосовуються положення міжнародно-правового документу, як про це зазначено у ч. 4 ст. 9 КПК України (примат міжнародному договору).

Однак статтею 11 Конвенції передбачено, що запитувана держава не може відмовити у прийнятті клопотання, інакше як у таких випадках:

– якщо підозрювана особа не має постійного помешкання в запитуваній державі;

– якщо підозрювана особа не є громадянином запитуваної держави і не мала постійного помешкання на території цієї держави на момент вчинення злочину [4].

Таким чином Конвенція вводить новий критерій щодо суб'єкту кримінального переслідування в порядку перейняття – «наявність постійного помешкання у запитуваній державі», який є підставою для відмови у прийнятті клопотання. При цьому за певних обставин запитувана країна може не переймати кримінальне провадження стосовно іноземця та особи без громадянства, тобто вони у цьому випадку не підпадають під статус особи, яка притягається до кримінальної відповідальності у порядку перейняття.

Стаття 1 Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах взагалі відсилає нас до норм внутрішнього законодавства при визначенні особи, стосовно якої здійснюється кримінальне переслідування в порядку перейняття [15].

У статті 54 Договору між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24 травня 1993 року визначено, що кожна з договірних Сторін зобов'язується за клопотанням іншої Договірної Сторони провадити кримінальне переслідування своїх громадян, а також іноземців, які мають місце постійного проживання на її території, підозрюваних у скоєнні злочину на території запитуючої Договірної Сторони [13].

На відміну від вимог ст. 595 КПК України у цьому Договорі для перейняття кримінального переслідування особи достатньо того, щоб вона була громадянином країни, без обов'язкової умови перебування на її території.

Натомість щодо іноземців висовується вимога про «місце постійного проживання» на території запитуваної держави, на відмінність від положень ст. 10 КК України та ст. 595 КПК України щодо «перебування на території України».

Більше того у Договорах про правову допомогу у кримінальних справах між Україною та Соціалістичною Республікою В'єтнам, Литовською Республікою, Латвійською Республікою, Естонською Республікою, Республікою Грузія, Корейською Народно-Демократичною Республікою, Республікою Куба, Монголією йде мова про перейняття кримінального переслідування своїх громадян, які вчинили злочин на території іншої країни.

Лише у Договорі між Україною та Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах (стаття 53) передбачена можливість кримінального переслідування лише тих своїх громадян, які мають місце постійного проживання на території країни [14].

Загалом двосторонні міжнародні договори України про правові відносини у кримінальній сфері чітко виходять з обов'язку держави перейняти кримінальне переслідування своїх громадян, що підозрюються у вчиненні злочину на території іншої держави підписанта відповідної угоди. Виключенням є договір України з Польщею, де суб'єктом кримінального переслідування є іноземці, які мають місце постійного проживання на території країн-підписантів.

Особи без громадянства у двосторонніх міжнародних договорах України взагалі виключені з суб'єктів кримінального переслідування в порядку перейняття.

Усі вищенаведені особливості щодо суб'єкту кримінального переслідування у порядку перейняття, які визначаються як внутрішнім так і міжнародним законодавством, об'єктивно впливають на головне – гарантування прав цих осіб при притягненні їх до кримінальної відповідальності, а також ефективність держави при здійсненні функцій правосуддя.

Ця думка висловлюється В. В. Зуєвим, який включає процесуальний статус особи, як складову системи елементів, що гарантує її права та свобод при здійсненні міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. Дотримання встановленого законом і міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, порядку проведення процесуальних дій при наданні міжнародної правової допомоги має значення як в аспекті захисту прав осіб – суб'єктів відповідних правових відносин, так і стосовно надання доказового значення фактичним даним, отриманим у ході міжнародного співробітництва [16].

На це звертають увагу і А. В. Підгородинська, Л. О. Широбокова: «у науковій доктрині відсутнє установлене визначення кримінальних процесуальних гарантій при наданні/отриманні міжнародної правової допомоги та при здійсненні провадження у порядку перейняття. Вважаємо, що під ними необхідно розуміти сукупність законодавчо встановлених способів та засобів, за допомогою яких забезпечується ефективна реалізація завдань кримінального провадження, в тому числі зважаючи на особливості цілей та процесуального порядку вказаних проваджень, а також унеможливлення порушення процесуальних прав осіб, які беруть у них участь, а також їх основних прав, свобод і законних інтересів... При здійсненні провадження у порядку перейняття реалізуються як загальні, так і спеціальні кримінальні процесуальні гарантії, пов'язані з ... специфічним порядком перейняття кримінальних проваджень як форми міжнародного співробітництва. Наявність законодавчо визначених кримінальних процесуальних гарантій, їх реальна практична реалізація при ... перейнятті кримінальних проваджень дозволяє ефективно виконувати завдання кримінального провадження і не допускати порушення прав осіб (процесуальних і основних, конвенційних)» [17].

Саме це виходить із положень ст. 7 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо неможливості визнання особи винною, якщо, на час вчинення, її дії чи бездіяльності не становили кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом [18].

Висновки. Аналіз правових світлих, які визначають коло суб'єктів кримінального переслідування в порядку перейняття у межах міжнародного співробітництва, вимагає синхронізації норм Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України та приведення їх у відпо-

відність до положень, визначених у міжнародно-правових документах. Норми Кримінального кодексу України і Кримінального процесуального кодексу України мають виходити з вимог Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та безумовно гарантувати захист

прав громадян у кримінальних провадженнях у порядку перейняття, що у свою чергу забезпечить допустимість та належність доказів у кримінальному процесі і буде сприяти ефективному виконанню державою функції правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берзін П.С. Особливості передбачених Кримінальним кодексом України ситуацій поєднання дії кримінального закону в просторі та за колом осіб, *Вісник кримінального судочинства*, № 1/2017, с. 103-115.
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 №4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
4. Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах від 15.05.1972 документ 994_008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_008#Text.
5. Договір між Україною і Соціалістичною Республікою В'єтнам про правову допомогу і правові відносини в цивільних і кримінальних справах від 06.04.2000 документ 704_050. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/704_050#Text.
6. Договір між Україною і Литовською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 07.07.1993 документ 440_002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440_002#Text.
7. Договір між Україною та Латвійською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних, трудових та кримінальних справах від 23.05.1995 документ 428_627. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/428_627#Text.
8. Договір між Україною та Естонською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах від 15.02.1995 документ 233_659. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/233_659#Text.
9. Договір між Україною та Республікою Грузія про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах від 09.01.1995 документ 268_542. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268_542#Text.
10. Договір між Україною та Корейською Народно-Демократичною Республікою про правову допомогу в цивільних та кримінальних справах від 13.10.2003 документ 408_012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/408_012#Text.
11. Договір між Україною та Республікою Куба про правові відносини та правову допомогу в цивільних та кримінальних справах від 10.12.2003 документ 192_021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192_021#Text.
12. Договір між Україною та Монголією про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах від 27.06.1995 документ 496_001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/496_001#Text.
13. Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24.04.1993 документ 616_174. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_174#Text.
14. Договір між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 13.12.1993 документ 498_604. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498_604#Text.
15. Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах 20.04.1959 документ 995_036. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_036#Text.
16. Зуєв В.В. Кримінальні процесуальні гарантії прав особи при міжнародному співробітництві під час кримінального провадження, монографія, Харків, «Оберіг», 2017, с. 20, 21, 61, 174, 175.
17. Підгородинська А.В., Широбокова Л.О. Кримінальні процесуальні гарантії прав осіб у провадженнях із взаємної правової допомоги та у порядку перейняття, *Journal «ScienceRise: Juridical Science»* № 2 (16) 2021, с. 56.
18. Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 документ 995_004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

**ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ ПІД ЧАС ОБШУКУ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ОГЛЯД ПРАКТИКИ ВЕРХОВНОГО СУДУ****PROBLEM ISSUES OF PROVIDING THE RIGHT TO PROTECTION DURING A SEARCH
UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE: REVIEW OF THE PRACTICE
OF THE SUPREME COURT**

**Горбачов Д.М., к.ю.н.,
старший науковий співробітник відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою**

Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

У науковій статті досліджуються зміни в кримінальному процесі України, обумовлені введенням воєнного стану, зокрема, у контексті проведення обшуків. Проаналізовано нові положення Кримінального процесуального кодексу України, які регулюють порядок проведення обшуку й спрямовані на підвищення ефективності розслідування в умовах воєнного стану. Розглянуто вплив новел на дотримання основоположних прав підозрюваного. Особливу увагу приділено можливості дистанційної участі захисника під час обшуку, що має як переваги (безпека захисника або представника, економія часу та ресурсів, зручність для учасників, забезпечення швидкого й повного досудового розслідування), так і недоліки (обмеження можливостей захисника, порушення право на конфіденційність, ризик маніпуляцій з доказами, ускладнення контролю за процесуальними діями). Також розглянуто дозвіл на проведення слідчих дій цілодобово, навіть у нічний час. Ці нововведення, спрямовані на підвищення ефективності розслідування, однак може ускладнити забезпечення права на захист, особливо в умовах комендантської години.

Досліджено практику Верховного Суду, відповідно до якої право на захист особи під час проведення обшуку не забезпечується правоохоронними органами, а його порушення не завжди призводить до визнання доказів недопустимими. Відповідна гарантія повністю покладається на заінтересовану особу. Така позиція дозволить запобігти уникненню винною особою відповідальності за «формальне недовтримання вимог кримінального процесуального закону при отриманні доказу».

Існує і негативний вплив зазначеної позиції на дії та рішення правоохоронних органів в частині дотримання прав підозрюваних під час досудового розслідування. Сторона обвинувачення у кримінальному провадженні може нехтувати відповідними процесуальними вимогами щодо забезпечення права на захист під час обшуку з огляду на те, що у разі його порушення це не впливатиме на допустимість отриманого доказу.

У статті акцентована увага на важливості досягнення балансу між необхідністю проведення ефективних розслідувань в умовах воєнного стану та забезпеченням основоположних прав і свобод людини. Підкреслено, що зміни до законодавства, хоч і спрямовані на підвищення ефективності правоохоронної діяльності, не повинні призводити до невиправданого обмеження прав громадян. Надзвичайно важливо, щоб правоохоронні органи діяли в рамках закону навіть у складних умовах воєнного стану і пріоритетом їх діяльності було забезпечення цих прав і свобод людини.

Ключові слова: право на захист, обшук, воєнний стан, захисник, допустимість доказів, дистанційна участь адвоката, основні засади кримінального провадження, слідчі (розшукові) дії, мета обшуку, обов'язки слідчого, істотні порушення вимог кримінального процесуального закону, обов'язкова участь захисника, ефективність досудового розслідування.

The scientific article examines the changes in the criminal process of Ukraine due to the introduction of martial law, in particular, in the context of searches. The new provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which regulate the procedure for conducting a search and are aimed at increasing the effectiveness of investigations under martial law, are analyzed. The influence of the novels on the observance of the fundamental rights of the suspect is considered. Special attention is paid to the possibility of remote participation of the defense counsel during the search, which has both advantages (safety of the defense counsel or representative, saving time and resources, convenience for the participants, ensuring a quick and complete pre-trial investigation), and disadvantages (limitation of the defense counsel's capabilities, violation of the right to privacy, the risk of manipulation of evidence, complications of control over procedural actions). Permission to carry out investigative actions around the clock, even at night, was also considered. These innovations, aimed at improving the effectiveness of the investigation, may, however, make it more difficult to ensure the right to a defense, especially under curfews.

The practice of the Supreme Court was studied, according to which the right to the protection of a person during a search is not ensured by law enforcement agencies, and its violation does not always lead to the recognition of evidence as inadmissible. The corresponding guarantee rests entirely with the person concerned. Such a position will prevent the guilty person from avoiding responsibility for "formal non-compliance with the requirements of the criminal procedural law when receiving evidence."

There is also a negative impact of this position on the actions and decisions of law enforcement agencies in respect of the rights of suspects during pre-trial investigation. The prosecution party in criminal proceedings may disregard the relevant procedural requirements for ensuring the right to defense during a search, given that in the event of its violation, this will not affect the admissibility of the evidence obtained.

The article focuses on the importance of achieving a balance between the need to conduct effective investigations under martial law and ensuring fundamental human rights and freedoms. It is emphasized that changes to the legislation, although aimed at increasing the efficiency of law enforcement activities, should not lead to an unjustified restriction of the rights of citizens. It is extremely important that law enforcement agencies act within the framework of the law, even in the difficult conditions of martial law, and the priority of their activities is to ensure these human rights and freedoms.

Key words: the right to defense, search, martial law, defense counsel, admissibility of evidence, remote participation of a lawyer, basic principles of criminal proceedings, investigative (search) actions, purpose of search, duties of the investigator, significant violations of the requirements of the criminal procedural law, mandatory participation of a defense lawyer, effectiveness of pre-trial investigation.

24 лютого 2022 року російська федерація розпочала масштабне військове вторгнення в Україну, що стало критичною подією не лише для країни, а й для всього світу. Цей акт агресії викликав глибокі зміни в політичній, соціальній та правовій сферах України. У відповідь на загрозу національній безпеці та територіальній цілісності, Верховна Рада України ухвалила рішення про введення воєнного стану.

Воєнний стан, запроваджений на території всієї країни, передбачає ряд обмежень прав і свобод громадян, а також

розширення повноважень державних органів. Основною метою цих заходів стало забезпечення обороноздатності держави, стабільності суспільства та захисту населення під час збройного конфлікту. В умовах воєнного стану було активізовано діяльність правоохоронних органів, що вимагало адаптації законодавства до нових реалій.

Це стало підставою і для внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України). Ці зміни, з одного боку, мають на меті забезпе-

чення ефективності розслідування кримінальних проваджень, а з іншого – викликають занепокоєння щодо можливих порушень прав і свобод громадян.

Обшук має свої особливості, які в умовах воєнного стану потребують особливої уваги. Необхідність дотримання прав людини під час проведення вказаної слідчої дії стає ще більш важливою, адже розширення повноважень правоохоронних органів може призвести до зловживань і обмеження прав громадян. У цій статті ми розглянемо процесуальні особливості проведення обшуку в умовах воєнного стану, проаналізуємо внесені зміни до законодавства та їх вплив на захист прав людини, а також проблеми, що виникають у практиці реалізації цих норм.

Численні дослідники права, серед яких І. Ф. Літвінова, О. А. Лейба, Ю. В. Шендрик, І. С. Огерук, А. О. Шаповал, М. В. Комарова, А. О. Нечваль та інші, активно вивчають нюанси проведення обшуків у умовах воєнного стану. Їхні дослідження пропонують різні перспективи та інсайти, що допомагають краще зрозуміти складність і особливості цієї процедури в екстремальних умовах.

Слід зазначити, що воєнний стан створює особливі правові умови, які суттєво відрізняються від мирного часу. Це накладає особливі вимоги на органи правопорядку, що здійснюють обшуки. У цій статті хотілося б розглянути окремі процесуальні особливості цієї слідчої дії, які притаманні їй лише в умовах воєнного стану. Ці особливості виникли у зв'язку із прийняттям Закону України від 14 квітня 2022 року № 2201-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» (далі – Закон № 2201-IX).

Прийняття Закону № 2201-IX прогнозувало підвищення ефективності і забезпечення своєчасності здійснення кримінального провадження в умовах введення в Україні або окремих її місцевостях воєнного, надзвичайного стану, а також посилення кримінальні процесуальні гарантії виконання завдань кримінального провадження.

Загалом прийняті зміни відповідають нинішній ситуації у країні, проте в окремих випадках піддаються ризику права і свободи громадян.

Зокрема, звернемо увагу на положення абзацу першого частини першої статті 615 КПК України, яким передбачається можливість залучення захисника до вказаної слідчої (розшукової) дії у дистанційному режимі [2]. Слід погодитися, що реалізація цього положення має свої переваги, до яких слід віднести *безпеку захисника або представника*. Цей формат взаємодії дозволяє уникнути безпосередньої присутності на місці проведення обшуку, що є особливо актуальним у зонах активних бойових дій або регіонах з високим рівнем небезпеки. Завдяки дистанційному підключенню захисник мінімізує ризики для свого життя та здоров'я, пов'язані з можливими обстрілами, мінуваннями або захопленням у заручники. Також слід відмітити *економію часу та ресурсів, зручність для учасників*. Це доречно не лише для адвоката, що здійснює представництво інтересів, а й для особи, яку він представляє, адже усі витрати в кінцевому випадку покладатимуться саме на нього. Крім цього такий підхід сприяє виконанню завдань кримінального провадження – *забезпечення швидкого й повного досудового розслідування*. До набрання чинності Закону № 2201-IX його адвоката або представника була можливою лише на місці, при цьому час на прибуття обмежувався трьома годинами (абзац другий частини п'ятої статті 236 КПК України) [2].

Очевидно, що за особливостей такої слідчої (розшукової) дії як обшук, його негайне проведення без витрат часу на очікування представника чи адвоката безпосередньо впливає на досягнення встановленої мети – виявлення та фіксація відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення; відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здо-

буто у результаті його вчинення; встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб.

Разом з тим, існують і негативні аспекти особливостей проведення обшуку за участю адвоката або представника у дистанційному режимі. До них варто віднести *обмеження можливостей захисника*. Адже у дистанційному режимі захиснику може бути складніше ефективно захищати інтереси свого клієнта, оскільки він не має можливості безпосередньо оглянути місце проведення слідчої дії, спілкуватися з іншими учасниками процесу в неформальній обстановці тощо. Це породжує і ризик порушення прав учасників процесу. Зокрема, може бути порушене *право на конфіденційність*. Крім того, є ризик *маніпуляцій з доказами*, що ставитиме під сумнів об'єктивність отриманих результатів слідчої (розшукової) дії. Обмежені можливості захисника, який перебуває на відстані, створюють сприятливі умови для здійснення незаконних дій з боку слідчих органів. Відсутність безпосереднього доступу до місця проведення обшуку, неможливість детального огляду вилучених предметів та об'єктів, а також технічні збої, що часто супроводжують відеоконференції, суттєво *ускладнюють контроль за процесуальними діями*.

Слідчі органи можуть скористатися цими обставинами для підміни доказів, додавання до них сторонніх предметів, вилучення лише тих доказів, які підтверджують їхню версію подій, а також для складання протоколу обшуку з неточностями або упущеннями.

Також у розрізі забезпечення участі захисника варто звернути увагу і на час, у який стало дозволено проводити слідчі (розшукові) дії. Згідно з частиною третьою статті 223 та статтею 615 КПК України, тепер їх може бути проведено цілодобово, навіть у нічний час, з 22:00 до 06:00 [2].

Відповідні зміни, безумовно, впливають на можливості забезпечення участі захисника у таких процесуальних діях. Такі зміни спрямовані на підвищення ефективності досудового розслідування, однак вони також створюють додаткові виклики для гарантування права на захист.

Зауважимо, що в умовах правового режиму воєнного стану в нічний час (з 24:00 до 05:00) на всій території України діє комендантська година, що суттєво ускладнює, а фактично унеможлиблює безпосередню участь захисника у проведенні слідчих (розшукових) дій, зокрема обшуків, обмежуючи його до дистанційного режиму. Комбінація таких факторів, як втома, обмеженість часу та технічні труднощі, що часто супроводжують дистанційну взаємодію, може призвести до порушення прав підозрюваного або обвинуваченого.

Отже, незважаючи на законодавчі гарантії, проблема забезпечення особи захисником або представником під час обшуку залишається актуальною.

Питання залучення захисника під час обшуку досліджувала Нечваль А. О. у своїй дисертаційній роботі, присвяченій «тактиці обшуку у житлі та іншому володінні особи», й наголошувала на дії принципу презумпції законності дій або рішень. На її думку, «проведення обшуку вважають незаконним за відсутності даних про залучення захисника у випадках, коли його участь є обов'язковою, що дає підстави дійти висновку про порушення права особи на захист» [3, с. 51].

Разом з тим, судова практика свідчить про те, що порушення права на захист під час обшуку, хоча і є неприпустимим, не завжди має наслідком визнання доказів, отриманих внаслідок такого обшуку, недопустимими.

Слід звернути увагу на окремі рішення Верховного Суду та на висловлену ним правову позицію. Зокрема, у своєму рішенні колегія суддів цього суду зазначила, що «відповідно до частини 1 статті 236 КПК прокурор зобов'язаний допустити на місце його проведення захисника чи адвоката. У той же час не містять обов'язку прокурора або слідчого роз'яснювати особі, у якій проводиться

обшук, її права на правову допомогу». Такого висновку дійшов Верховний Суд, переглядаючи рішення судів попередніх інстанцій, які визнали недопустимим докази, отримані за результатами проведення обшуку житла, у зв'язку з тим, що прокурор не роз'яснив дружині виправданого, яка приймала участь у обшуку, її право на правову допомогу та можливості забезпечення під час обшуку присутності адвоката [4].

Крім цього, у іншому рішенні Верховний Суд зауважив, що «стаття 236 КПК України не містить обов'язку слідчого, прокурора чи іншої службової особи для забезпечення присутності під час проведення обшуку захисника чи адвоката. Натомість закон передбачає лише те, що «слідчий, прокурор не має права заборонити учасникам обшуку користуватися правовою допомогою адвоката або представника. Слідчий, прокурор зобов'язаний допустити такого адвоката або представника до обшуку на будь-якому етапі його проведення».

Отже, хоча законодавець створює умови для участі осіб, чий права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені, а також захисника чи адвоката під час проведення обшуку, він не передбачає, що така участь є суворо обов'язковою з огляду на специфіку цієї слідчої дії» [5].

Таким чином, за правовою позицією суду касаційної інстанції право на захист особи під час проведення обшуку не забезпечується правоохоронними органами. Ця гарантія повністю покладається на заінтересовану особу. Варто відмітити, що така позиція є незмінною і у випадку, коли участь захисника у справі є обов'язковою.

Зокрема, предметом перевірки Верховного Суду були доводи сторони захисту, яка вказувала про порушення права на захист засудженого під час обшуку, оскільки у кримінальному провадженні участь захисника була обов'язковою, однак під час проведення вказаної слідчої дії не було забезпечено присутність адвоката.

За результатами перегляду відповідного судового рішення зроблено висновок про те, що «КПК не містить положення про обов'язкову участь захисника під час обшуку, у тому числі у кримінальному провадженні, у якому участь захисника є обов'язковою згідно з вимогами статей 49, 52 КПК. Тобто навіть обов'язкова участь захисника у кримінальному провадженні за КПК не передбачає обов'язкової участі цього захисника в усіх без винятку слідчих діях» [6].

Важливо, що Верховний Суд, аналізуючи дотримання порядку проведення обшуку службового кабінету, окреслив підходи до визнання допустимості доказів, якщо було допущено порушення вимог процесуального закону під час їх отримання. Зокрема, він вказав, що «підходи до оцінки допустимості показань і допустимості доказів, які хоча й можуть бути отримані примусово, але існують незалежно від волі особи, як, наприклад, документи, зразки дихання, крові, сечі або тканини тіла для проведення експертизи, суттєво відрізняються від оцінки показань особи. Фактори, які можуть зумовити недопустимість показань особи, можуть не мати впливу на допустимість доказів, які мають зовсім іншу природу.

Таким чином, хоча при проведенні слідчих дій в кабінеті після затримання особи не був присутній захисник, немає підстав вважати, що виявлені речові докази були отримані саме внаслідок відсутності адвоката у значенні ч. 1 ст. 87 КПК України, оскільки присутність чи відсутність адвоката не могла вплинути на їх властивості.

Отже, при розгляді касаційної скарги прокурора у провадженні... Суд урахує вищевказані висновки, а також те, що не у всіх випадках порушення навіть фундаментальних прав і свобод особи під час кримінального провадження має пряий вплив на дотримання гарантій справедливого судового розгляду, зокрема й на допустимість доказів, і не будь-яке формальне недотримання вимог кримінального процесуального закону при отриманні доказу

автоматично тягне необхідність визнання його недопустимим» [7].

За результатами аналізу зазначених рішень Верховного Суду, можна стверджувати, що за позицією касаційного суду відсутність захисника або представника, якщо цього вимагає особа, у якій проводиться обшук, є порушенням права на захист, однак воно не завжди призводитиме до визнання протоколу проведеної слідчої дії недопустимим доказом. Стороні захисту у кожному випадку доведеться доводити яким чином таке порушення вплинуло на об'єктивність отриманих результатів.

Враховуючи, що в окремих кримінальних провадженнях результати проведеного обшуку можуть бути єдиним ключовим доказом винуватості особи у вчиненні того чи іншого кримінального правопорушення, то відповідна позиція дозволить запобігти уникненню винній особі відповідальності за «формальне недотримання вимог кримінального процесуального закону при отриманні доказу» [7].

Однак така позиція має і свої негативні наслідки. Як суд касаційної інстанції Верховний Суд здійснює перегляд судових рішень у межах касаційного оскарження і формулює правові позиції, які є обов'язковими для всіх судів. Це означає, що суди нижчих інстанцій при розгляді аналогічних справ зобов'язані керуватися правовими висновками Верховного Суду. Такий підхід забезпечує стабільність і передбачуваність судових рішень, а також сприяє уніфікації судової практики. А це означає, що висловлені позиції мають значний вплив не лише на рішення судів першої інстанції, а й на діяльність правоохоронних органів, які під час досудового розслідування мають враховувати викладені у постановках Верховного Суду правові позиції, аби уникнути подальшого оскарження їхніх дій у суді. Відтак, правоохоронні органи можуть нехтувати відповідними процесуальними вимогами щодо забезпечення права на захист під час обшуку з огляду на те, що у разі його порушення це не впливатиме на допустимість отриманого доказу. Це відіграє неабияку роль у формуванні та розвитку системи гарантій права на захист під час проведення обшуку.

Доречним є звернення Комарової М. В. до порівняльно-правового аналізу законодавства Республіки Молдова, що може бути корисним при формулюванні висновків. Зокрема, КПК зазначеної держави містить окрему статтю під назвою «Особі, які присутні при проведенні обшуку чи виїмки предметів та документів», якою закріплено, що окрім спеціалістів, перекладачів та представників мають право бути присутніми і захисники при всіх діях органу кримінального розслідування і робити з цього приводу зауваження та заяви, які вносяться до протоколу. Важливим є те, що якщо особа, в якій проводиться обшук, потребує присутності захисника, процесуальна дія призупиняється до появи захисника, але не більше, ніж на 2 години. Але в невідкладних випадках, коли існує ризик втрати, псування чи знищення доказів, або коли під загрозою стоїть безпека особи, в якій проводиться обшук, або інших осіб, обшук продовжується із вказівкою на причини цього протоколу. Цілком слушною є думка вченої про те, що аналогічний підхід має застосовуватися і до розгляду та розв'язання клопотання особи, в якій проводиться обшук, про участь в обшуку її адвоката. [9, с. 124–125].

Внесення аналогічних змін до КПК України, зокрема закріплення права на обов'язкову присутність захисника або представника під час обшуку та можливості зупинення процесуальної дії до його прибуття (крім невідкладних випадків), може суттєво вплинути на вирішення проблеми порушення права на захист особи, в якій проводиться обшук.

Такий підхід забезпечить:

– реальну можливість реалізації права на захист: особа отримає гарантію, що її інтереси будуть представлені кваліфікованим фахівцем під час обшуку, що мінімізує ризики зловживань з боку правоохоронних органів;

– дотримання принципу змагальності: захисник зможе контролювати дії слідчих, робити зауваження та заяви, що сприятиме об'єктивності та повноті фіксації доказів, у тому числі тих, які доводять невинуватість підозрюваного;

– зміцнення довіри до правосуддя: впровадження таких змін продемонструє прагнення держави забезпечити справедливий та збалансований кримінальний процес, що підвищить рівень довіри громадян до правоохоронної та судової системи.

Разом з тим, і ця пропозиція не вирішує означену проблему у тих випадках, коли доїзд захисника або представника до місця проведення обшуку є неможливим. Тому зміни до законодавства повинні бути комплексними та включати механізми забезпечення права на захист у таких ситуаціях.

Висновки. Введення воєнного стану суттєво вплинуло на здійснення кримінального процесу в Україні. Це пов'язано з адаптацією законодавства до нових умов, необхідністю забезпечення національної безпеки та безпеки громадян. Слід враховувати, що зміни в КПК України, які спрямовані на підвищення ефективності розслідування, одночасно створюють ризики для дотримання прав підозрюваних. При цьому позиція Верховного Суду не завжди забезпечує реалізацію права на захист під час проведення обшуків. З огляду на це необхідно знайти баланс між потребами ефективного розслідування та забезпеченням прав людини. Пошук оптимального балансу між цими двома цілями залишається актуальним завданням для правоохоронних органів, судів та законодавця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану : Закон України від 14 квітня 2022 року № 2201-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#n45> (дата звернення: 03.09.2024).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n129> (дата звернення: 31.03.2023).
3. Нечваль А. О. Тактика обшуку у житлі та іншому володінні особи: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2020. 219 с.
4. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 30.01.2024 у справі № 725/1375/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116993773>.
5. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 26.09.2023 у справі № 404/2409/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113817265>.
6. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 20.12.2023 у справі № 212/487/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115822284>.
7. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 14.09.2023 у справі № 521/18533/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113722500>.
8. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду щодо проведення огляду та обшуку (актуальна практика). Рішення, внесені до ЄДРСР, з 2020 року по травень 2024 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_KKS_oglyad_obshyk.pdf.
9. Комарова М. В. Правові та організаційні засади обшуку у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 260 с.

ДО ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ ВЕРБУВАННЯ У ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

THE ISSUE OF USING DIGITAL TECHNOLOGIES FOR RECRUITMENT IN HUMAN TRAFFICKING UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE

Григорчак Д.В., аспірантка кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена дослідженню впливу сучасних цифрових технологій на процес вербування в торгівлі людьми в умовах воєнного стану в Україні. З початком повномасштабного вторгнення російської федерації у 2022 році злочинці активно використовують цифрові платформи, зокрема такі як соціальні мережі, месенджери та криптовалюти, для вербування, контролю та експлуатації жертв торгівлі людьми. Соціальні платформи, передусім Facebook, Instagram, TikTok, Telegram стають головними інструментами для заманювання вразливих категорій населення, включаючи внутрішньо переміщених осіб, жінок та дітей. У статті аналізуються загрози, які виникають через використання таких технологій для прихованого вербування, в тому числі через створення фальшивих оголошень про роботу або гуманітарну допомогу, що сприяють швидкому залученню жертв до злочинних схем.

Особливу увагу приділено використанню криптовалют для здійснення анонімних фінансових операцій, що ускладнює моніторинг та виявлення злочинної діяльності з боку правоохоронних органів. Також розглядаються механізми контролю над жертвами, включаючи шантаж через поширення компрометуючих матеріалів, моніторинг через GPS-трекери та відеоспостереження.

У роботі описано теоретичні підходи до протидії, серед яких можна виокремити такі як підвищення цифрової грамотності серед населення, впровадження ефективних технологій кібербезпеки та посилення міжнародної співпраці для моніторингу та блокування злочинних дій. Стаття також підкреслює необхідність розробки інноваційних підходів до регулювання онлайн-простору для запобігання використанню цифрових платформ у торгівлі людьми. Висновки дослідження обґрунтовують важливість інтеграції правових, технологічних та освітніх ініціатив для ефективної боротьби з торгівлею людьми, зокрема в умовах активного розвитку цифрових технологій.

Ключові слова: торгівля людьми, цифрові технології, соціальні мережі, експлуатація людей, вербування, жертви торгівлі людьми, кібербезпека, протидія торгівлі людьми.

The article is dedicated to the study of the impact of modern digital technologies on the recruitment process in human trafficking under martial law in Ukraine. Since the full-scale invasion of the Russian Federation in 2022, criminals have been actively using digital platforms, including social networks, messaging apps, and cryptocurrencies, to recruit, control, and exploit victims of human trafficking. Social platforms, particularly Facebook, Instagram, TikTok and Telegram have become primary tools for targeting vulnerable populations, including internally displaced persons, women, and children. The article analyzes the threats posed by the use of such technologies for covert recruitment, particularly through the creation of fake job or humanitarian aid advertisements, which quickly lead victims into criminal schemes.

Particular attention is given to the use of cryptocurrencies for conducting anonymous financial transactions, which complicates the monitoring and detection of criminal activity by law enforcement agencies. The article also discusses mechanisms of control over victims, including blackmail through the dissemination of compromising materials, GPS tracking, and video surveillance.

The article describes theoretical approaches to counteraction, which include increasing digital literacy among the population, implementing effective cybersecurity technologies, and strengthening international cooperation for monitoring and blocking criminal activities. The study also highlights the need for innovative approaches to regulating the online space to prevent the use of digital platforms in human trafficking. The research conclusions justify the importance of integrating legal, technological, and educational initiatives for effectively combating human trafficking, especially in the context of the rapid development of digital technologies.

Key words: human trafficking, digital technologies, social networks, human exploitation, recruitment, victims of human trafficking, cybersecurity, countering human trafficking.

Постановка проблеми. Торгівля людьми є однією з найсерйозніших глобальних проблем сучасності, яка має численні соціальні, економічні та політичні наслідки. Вона охоплює різні форми експлуатації, в тому числі всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, примусову працю або примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення в боргову кабалу, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусову вагітність або примусове переривання вагітності, примусове одруження, примусове втягнення у зайняття жебрацтвом, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах тощо.

З початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України та введенням воєнного стану Указом Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженого Законом України № 2102-IX від 24.02.2022 року, гібридний характер торгівлі людьми значно загострився, зокрема і через активне використання злочинцями сучасних цифрових технологій для вербування, контролю та експлуатації жертв торгівлі людьми, координації логістики задля продажу таких людей в онлайн-середовищі. З огляду на це, актуалізуються питання дослідження регулювання

боротьби з торгівлею людьми та впровадження цифрових технологій, що є одним з ключових елементів у запобіганні торгівлі людьми, подоланні проявів злочинності та захисті постраждалих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питань торгівлі людьми знайшли своє втілення в наукових працях Л. І. Аркуші, В. М. Дрьоміна, Г. П. Жаровської, Д. Г. Казначеева, О. О. Кваші, А. В. Козаченка, О. І. Котляра, Я. Г. Лизогуба, В. А. Ліпкана, Т. В. Миронюк, А. М. Орлеана, М. В. Парийчук, О. М. Радченка, О. І. Сакаєвої, І. І. Серової, Є. Д. Скулиша, В. С. Філашкіна та інших науковців. Вивченню кримінологічних та кримінально-правових аспектів торгівлі людьми у своїх наукових публікаціях приділили увагу Ю. В. Александров, О. М. Бандурка, Ю. В. Баулін, Т. В. Варфоломеева, Т. І. Возна, В. В. Голіна, Н. О. Гуторова, С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова, Л. Д. Єрохіна, В. О. Іващенко, В. А. Козак, М. Й. Коржанський, Я. Г. Лизогуб, Ю. В. Раковська, Є. Л. Стрельцов, В. О. Туляков та інші вчені.

Разом з тим, важливість удосконалення стратегій задля вирішення питань запобігання та протидії торгівлі людьми, враховуючи стрімкий розвиток цифрових технологій, обумовлює необхідність постійної доктринальної та законодавчої уваги, а також належного реагування на існуючі у цій сфері проблемні аспекти.

Метою статті є дослідження використання цифрових технологій для вербування у торгівлі людьми в умовах воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зростаюча увага до проблеми торгівлі людьми обумовлена реальними умовами розвитку нашого суспільства. У той же час, політичні реформи, воєнні дії в Україні, а також неефективне використання міжнародних та державних коштів створили загрозу якості життя населення, що, в свою чергу, загострило проблему потрапляння людей у ситуації торгівлі людьми. За таких обставин ця проблема стає ще більш актуальною, оскільки представляє значну соціальну небезпеку і суперечить гуманістичним принципам розвитку сучасного суспільства.

Варто зауважити, що хоча торгівля людьми не є новою проблемою у світовому контексті, проте в останні роки спостерігається активізація транснаціональних злочинних угруповань, які використовують воєнні конфлікти і економічні кризи для отримання значних прибутків від цього виду злочинної діяльності.

За оцінками Організації Об'єднаних Націй, приблизно два мільярди людей живуть у зонах, що постраждали від збройних конфліктів, що підвищує їхню вразливість до експлуатації. Згідно з дослідженнями Управління ООН з наркотиків і злочинності, збройні конфлікти підвищують ризик стати жертвою торгівлі людьми, що особливо стосується Африки, Близького Сходу та інших регіонів. Це відображається у профілях жертв, виявлених по всьому світу. У 2020 році, до загострення конфліктів в Афганістані та Україні, приблизно 12% від загальної кількості виявлених випадків торгівлі людьми походили з країн, охоплених збройним конфліктом. У березні 2022 року Генеральний секретар ООН зазначив, що «для хижаків і торговців людьми війна – це не трагедія, а можливість» [1, с. 52].

За даними Міжнародної організації з міграції (МОМ), у період із 1 січня до 30 вересня 2023 року представництво МОМ в Україні виявило та надало допомогу 296 постражданим від торгівлі людьми, з яких 24% – внутрішньо переміщені особи [2].

У Звіті Департаменту США в Україні зазначається, що «у 2023 році правоохоронці розслідували 142 нові справи про торгівлю людьми: 44 щодо торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації, 87 – щодо торгівлі людьми з метою трудової експлуатації, у тому числі 32 щодо примусової праці, та 11 щодо невизначених форм торгівлі людьми, порівняно з 70 розслідуваннями у 2022 році та 222 у 2021 році. Крім того, уряд продовжив розслідування 115 справ. У 2023 році уряд притягнув до відповідальності 126 підозрюваних у торгівлі людьми: 52 за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації, 74 за торгівлю людьми з метою трудової експлуатації, в тому числі 11 за примусову працю, у порівнянні з 70 розслідуваннями у 2022 році та 101 розслідуванням у 2021 році. Крім того, державні органи розслідували і притягували до відповідальності за випадки «усиновлення з комерційною метою» та «використання в порнобізнесі», які згідно зі статтею 149 українського законодавства вважаються торгівлею людьми. У 2023 році уряд засудив 35 торговців людьми порівняно з 18 у 2022 році та 24 у 2021 році» [3].

В умовах війни, коли соціальні та економічні структури дестабілізовані, злочинці активно використовують цифрові технології, зокрема такі як соціальні мережі, месенджери та онлайн-платформи, для вербування вразливих осіб, особливо внутрішньо переміщених осіб, жінок та дітей. Зростання кількості біженців та внутрішніх переселенців створює сприятливе середовище для торговців людьми, які пропонують фальшиві робочі місця, притулок або евакуацію тощо.

На етапі вербування торговці людьми досить часто використовують так звані «сайти поверхневого інтер-

нету» (видимі вебсайти, які індексуються пошуковими системами, такими як Google або Bing) для встановлення початкового контакту з жертвами. Використання таких сайтів дозволяє злочинцям взаємодіяти з широкою аудиторією інтернет-користувачів, які, ймовірно, не володіють глибокими знаннями в сфері технологій. Ці сайти, які можуть забезпечувати текстовий діалог і відеочат, обмін зображеннями, знайомства та інші міжособистісні дії, надають торговцям безпрецедентний доступ до потенційних жертв. Крім того, така взаємодія дозволяє отримати інформацію, яку можна використати для визначення слабких місць жертв і подальшого завоювання їхньої довіри та прихильності (наприклад, через онлайн-маніпуляції). У соціальних мережах і додатках злочинці можуть досліджувати свою жертву та легко відстежувати її вподобання, що дозволяє їм адаптувати свій підхід до кожного, покращуючи ефективність маніпуляцій. В залежності від того, наскільки користувачі обізнані щодо налаштувань конфіденційності та безпеки, а також від їхнього «цифрового сліду» в мережі (тобто обсягу доступних в інтернеті даних про них), додатки, соціальні мережі та інші онлайн-платформи можуть надавати злочинцям доступ до різних видів інформації. Зокрема, до таких даних можуть належати: відомості про місцезнаходження, персональні дані та інформація про стиль життя, звички і щоденні дії, фотографії та контактні дані [4].

Соціальні мережі, такі як Facebook, Instagram, TikTok, Telegram та інші платформи наразі стали досить популярними майданчиками для вербування жертв торгівлі людьми. Злочинці використовують ці платформи для пошуку потенційних жертв, особливо серед молоді та соціально незахищених груп населення. Через соціальні мережі торговці людьми можуть створювати фальшиві профілі, видаючи себе за роботодавців, модельні агентства або благодійні організації, та заманюють жертв обіцянками гарного життя, роботи за кордоном або навчання, що насправді є прикриттям для експлуатації.

Слід зазначити, що одним із найбільш небезпечних аспектів цифрового вербування є те, що воно може відбуватися швидко та непомітно. Жертви можуть бути обмануті протягом кількох днів або навіть годин, перш ніж зрозуміють, що вони стали частиною злочинної схеми. Крім того, використання шифрованих месенджерів, таких як WhatsApp або Telegram, дозволяє злочинцям зберігати анонімність і уникати викриття, що створює значні труднощі для правоохоронних органів у відстеженні такої злочинної діяльності та ідентифікації мереж.

Цифрові технології також дозволяють злочинцям контролювати жертв після їхнього захоплення. Відеорекамери, GPS-трекери та інші технологічні засоби можуть використовуватися для постійного моніторингу рухів жертви та її місцезнаходження, обмежуючи при цьому свободу та можливість втечі. Крім того, шантаж через загрозу поширення компрометуючих фотографій або відео в інтернеті є поширеним методом контролю над жертвами, особливо у випадках сексуальної експлуатації.

Онлайн-платформи також використовуються для безпосередньої експлуатації жертв. У випадках примусової праці або сексуальної експлуатації злочинці можуть використовувати інтернет для реклами послуг, організації зустрічей та передачі грошей. Наприклад, «темні» веб-ресурси, де торгують людьми, надають можливість анонімної купівлі-продажу послуг, передусім на так званому чорному ринку. Відповідно до Глобального звіту про торгівлю людьми 2020 року Управління ООН з наркотиків і злочинності, «через інтернет торговці людьми легко отримують доступ до великої кількості клієнтів, особливо покупців сексуальних послуг. Одна судова справа є особливою показовою: одинокий злочинець, діючи самостійно, зміг сексуально експлуатувати і пов'язати одну жертву з понад 100 покупцями сексуальних послуг протягом

60 днів, використовуючи онлайн-рекламу» [5, с. 120]. Також у вказаному Глобальному звіті були досліджені інші випадки, зокрема, в одній описаній справі група торговців людьми організувала та керувала «кіберсекс-закладом», щоб експлуатувати жертв шляхом примусових виступів перед вебкамерами. Четверо чоловіків-злочинців примусили 21 жінку до «кіберсексу», утримуючи їх у квартирі, де деякі кімнати використовувалися для танцювальних виступів. Ці виступи трансливалися в режимі реального часу, залучаючи до перегляду платоспроможних клієнтів з усього світу. Інші судові справи описують форми торгівлі людьми, що включають сексуальне насильство над дітьми. Наприклад, одна справа, зареєстрована норвезькою владою, стосувалася чоловіка-злочинця, якого визнали винним у примусі дітей, як дівчаток, так і хлопчиків, до сексуальних виступів, які трансливалися через Skype. Подібні випадки фіксувалися і в інших країнах, але не завжди кваліфікувалися саме як торгівля людьми [5, с. 122].

У цьому контексті Бріджет Дюкс зазначає, що «онлайн-середовище та його користувачі зайшли так далеко, що почали використовувати Інтернет, зокрема через онлайн-оголошення, перетворюючи його на цифровий ринок для купівлі та продажу людей. Класифіковані оголошення стають маркетинговою технікою, що сприяє попиту та пропозиції. Спочатку ці оголошення використовуються для заманювання жертв фальшивими обіцянками, а потім, коли жертви захоплені, оголошення починають рекламувати «бізнес», залучаючи покупців, які шукають комерційні сексуальні послуги» [6, с. 10]. Крім того, ці платформи часто застосовуються для проведення фінансових операцій, що здійснюються за допомогою сучасних цифрових інструментів, наприклад, таких як криптовалюта.

Слід звернути увагу на те, що нині електронні гаманці та криптовалюта стали інструментами, які широко використовуються в торгівлі людьми через їх анонімність і складність відстеження транзакцій. Злочинці можуть використовувати ці технології для отримання платежів за нелегальні послуги, зокрема за перевезення та експлуатацію жертв. У порівнянні з традиційними банківськими системами, криптовалюта дозволяє обійти контролюючі органи, що ускладнює боротьбу з фінансуванням незаконних дій. Загалом варто погодитися з Диким В. О. та Динту В. А., що «одним із очевидних результатів цифровізації є створення криптовалюти. Біткоїн та інші криптовалюти змінили не тільки фінансову систему, а й способи та засоби злочинної діяльності. Глобальний характер блокчейну вивів злочинність за межі національних кордонів. Однорангові мережі, міксери та інші засоби підвищення анонімності дали змогу приховувати фінансові транзакції. Цифрова інфраструктура створила сприятливе середовище для відмивання грошей, інших фінансових злочинів та міжнародного фінансування терористичних організацій» [7, с. 72]. Досліджуючи питання регулювання обігу криптовалют в Україні та використання таких віртуальних криптовалют для нелегальних транзакцій при здійсненні злочинної діяльності, Мандрик В. О. та Мороз В. П. зазначають, що «криптовалюта – це цифровий актив, що є засобом обміну та використовує криптографію для безпеки своїх транзакцій, контролю створення додаткових одиниць та для перевірки передачі активів. Криптовалюта – це тип цифрових валют, альтернативних валют та віртуальних валют. Жодний центральний орган не видає криптовалюту, що робить її абсолютно захищеною до державного втручання або маніпулювання» [8, с. 67]. В той же час, аналізуючи криптовалюту в системі відмивання коштів, Динту В. А. та Дикий О. В. звертають увагу на те, що «сучасні технології сприяють використанню криптовалюти, зокрема, біткоїна для відмивання грошей. Цей процес став більш складним і продуманим настільки, наскільки дозволяє розробка: по-перше,

ліквідувати зв'язок між реальною особою та рахунком віртуальної валюти, оскільки адреса біткоїна та протоколи не вимагають ідентифікації клієнта; по-друге, здійснювати операції за допомогою спрощеної системи, яка не потребує участі особи. У той час, як обмін віртуальними валютами не підлягає суворому регулюванню, на відміну від операцій з фіатними валютами, які згідно із законом зобов'язані зберігати певну документацію про клієнтів; по-третє, створювати необмежену кількість рахунків, що об'єктивно унеможливує контроль всіх транзакцій; по-четверте, використовувати інструменти, які блокують можливість відстеження певної діяльності (анонімайзери тощо). Наприклад, Dark Wallet, який змішує кілька транзакцій, ускладнюючи можливість відстежити конкретну адресу біткоїн-гаманця, з якого надсилається біткоїн. Крім того, транзакції можна здійснювати через мережу TOR, яка спрямовує певний веб-трафік через кілька ретрансляторів, таким чином приховуючи реальну IP-адресу користувача. Таким чином, біткоїн дозволяє здійснювати різні схеми відмивання грошей, що майже унеможливує ідентифікацію злочинців» [9, с. 79]. Отже, слід зазначити, що транзакції можуть здійснюватися через різні платформи та обмінники, і це додатково ускладнює їх відстеження з боку правоохоронних органів.

Цифрова природа сучасної торгівлі людьми створює значні виклики для правоохоронних органів та міжнародних організацій. Високий рівень анонімності, шифрування даних і міжнародний характер цифрових платформ ускладнюють розслідування та переслідування злочинців. Навіть коли жертви звертаються по допомогу, виявлення і переслідування торговців людьми може бути складним через обмежений доступ до цифрових доказів. Окрім того, юрисдикційні проблеми виникають у випадках, коли злочинці, жертви та цифрові платформи знаходяться в різних країнах.

В цілому ж, варто погодитися з думкою Данильчук Л. О., яка зазначає, що «потрапити у ситуацію торгівлі людьми може кожен, незалежно від віку, статі, соціального стану, віросповідання тощо. У такому контексті вагому роль відіграє відповідальне інформування суспільства про проблему торгівлі людьми як один із найнебезпечніших злочинів проти особистості. Особливої потреби набуває створення нової атмосфери відносин між державою і громадянами, між організаційними структурами і громадянськістю, у міжособистісних стосунках для соціальної профілактики торгівлі людьми. У межах вирішення цього завдання виникає об'єктивна необхідність у використанні соціально-педагогічних методів, прийомів та процедур, інноваційних для України, які базуються на використанні засобів інформаційно-комунікаційних технологій (сучасні 7 медіа, технології зв'язку, віртуальні технології)» [10, с. 6–7].

Досягнення і розвиток сучасних цифрових технологій можуть також використовуватися позитивно для протидії торгівлі людьми. Ефективні заходи з кібербезпеки та ініціативи, які використовують правоохоронні органи, є високоефективними для контролю, попередження та припинення цього виду злочинної діяльності. Окрім того, протидія торгівлі людьми потребує скоординованої міжнародної співпраці між правоохоронними органами та технічними компаніями для забезпечення ефективної боротьби з торгівлею людьми.

Відповідно до Звіту про торгівлю людьми в Україні за 2023 рік, опублікованого посольством США в Україні, «уряд України не повністю дотримується мінімальних стандартів щодо викорінення торгівлі людьми, але докладє значних зусиль для цього. Загалом, уряд продемонстрував посилення зусиль порівняно з попереднім звітним періодом. Серед цих зусиль можна відзначити істотне посилення співпраці з європейськими колегами у сфері розслідування випадків торгівлі людьми попри скоро-

чення ресурсів і потенціалу внаслідок повномасштабної війни росії в Україні. Крім того, вже другий рік поспіль влада виділяє з державного бюджету більше коштів на заходи з боротьби з торгівлею людьми. Насамкінець влада посилює інформаційно-просвітницьку роботу, особливо серед переміщених українців, та роботи з виявлення потенційних жертв торгівлі людьми серед вразливих груп населення. Під час звітного періоду уряд України працював в умовах повномасштабної війни, чинив спротив неспровокованому повномасштабному вторгненню росії та виконував низку своїх основних функцій, спрямованих на зниження ризиків торгівлі людьми, попри серйозні виклики, пов'язані з війною, постійні російські удари по українських цивільних об'єктах і об'єктах критичної інфраструктури, а також переміщення близько третини населення України, серед якого багато хто став об'єктом підвищеної загрози торгівлі людьми» [11].

В той же час, для боротьби з цифровими аспектами торгівлі людьми необхідно впроваджувати інноваційні стратегії. Одна з таких стратегій – це посилення контролю за контентом на соціальних платформах. Технологічні компанії мають покращити моніторинг та видалення потенційно небезпечного контенту, а також співпрацювати з правоохоронними органами для виявлення злочинців. Крім того, досить важливо підвищувати цифрову грамотність населення, особливо серед вразливих груп, таких як підлітки та молодь. Освітні програми з безпеки в інтернеті можуть допомогти зменшити ризики потрапляння у пастку торговців людьми. Потрібно також розвивати гарячі лінії та платформи для анонімного повідомлення про підозрілу діяльність у мережі.

У Глобальному звіті про торгівлю людьми 2022 року Управління ООН з наркотиків і злочинності зазначається про те, що у зв'язку з війною в Україні, ризик торгівлі людьми серед переміщених осіб значно зріс. Зокрема, ще після конфлікту 2014 року кількість українців, які стали жертвами торгівлі людьми у Західній Європі, зросла в чотири рази. Це підкреслює важливість забезпечення захисту вразливих груп населення, особливо в умовах кризи. Для зниження ризиків торгівлі людьми рекомендується міжнародна співпраця з надання гуманітарної допомоги, захисту біженців та реінтеграції постраждалих. До того ж, ключові заходи повинні включати в себе: 1) інтеграцію контрзаходів у процес надання гуманітарної допомоги, щоб забезпечити безпечний доступ до життєво

важливих послуг для постраждалих; 2) проведення підготовки військового персоналу, миротворців і співробітників ООН з питань протидії торгівлі людьми, що дасть змогу краще розпізнавати та реагувати на випадки експлуатації; 3) надання допомоги та підтримки демобілізованим дітям, які були завербовані збройними групами, з метою їхньої реінтеграції та соціальної адаптації. Такі заходи допомагають знизити ризики експлуатації вразливих груп населення, особливо серед біженців та переміщених осіб [1, с. 9].

Таким чином, торгівля людьми – це явище, яке знаходиться в постійному розвитку не лише за рахунок збільшення масштабів вчинення цих злочинів, а й за рахунок набуття ним все нових і нових рис у зв'язку з прогресом сучасних цифрових технологій. Тому проблема торгівлі людьми повинна бути ретельно вивченою, враховуючи динаміку та сучасні тенденції розвитку цього негативного явища в умовах воєнного стану в Україні.

Висновки. В результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що в умовах сьогодення проблема торгівлі в Україні стала надзвичайно актуальною та досить поширеною, адже сучасні цифрові технології суттєво змінюють природу торгівлі людьми, роблячи її більш прихованою, але не менш небезпечною. Водночас, вивчення цифрових технологій є надзвичайно важливим для протидії торгівлі людьми в сучасних умовах. Ці технології, з одного боку, стають потужним інструментом у руках злочинців для вербування та експлуатації жертв, але з іншого боку, вони можуть бути використані для ефективної протидії цьому явищу. Сучасні цифрові інструменти дозволяють ідентифікувати схеми торгівлі людьми, відстежувати незаконні операції, а також допомагати жертвам знайти підтримку та захист. Крім того, розширення доступу до інтернету і соціальних мереж може сприяти підвищенню обізнаності суспільства щодо цієї проблеми та залученню громадськості до боротьби з нею.

Таким чином, використання злочинцями цифрових технологій, зокрема месенджерів та соціальних мереж, для вербування в торгівлі людьми створює нові виклики для правоохоронних органів, але в той самий час застосування цифрових технологій є одним з ключових елементів у протидії торгівлі людьми та захисті постраждалих, а задля ефективної протидії торгівлі людьми необхідно поєднувати правові, технологічні та освітні зусилля (підвищення цифрової грамотності), а також посилювати міжнародну співпрацю.

ЛІТЕРАТУРА

1. The United Nations Office on Drugs and Crime. Global Report on Trafficking in Persons 2022. *United Nations publication, Sales No. E.23.IV.1*, 2023. 164 с. URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2022/GLOTIP_2022_web.pdf (дата звернення: 19.10.2024).
2. Торговля людьми: дані представництва MOM в Україні (січень – вересень 2023 р.). URL: <https://ukraine.iom.int/> (дата звернення: 19.10.2024).
3. Звіт про торгівлю людьми за 2024 рік: Україна. URL: https://ua.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/151/UKRAINE-2024-TIPR_Narrative_UKR.pdf (дата звернення: 19.10.2024).
4. The United Nations Office on Drugs and Crime. Teaching module series: Trafficking in persons and smuggling of migrants. URL: <https://sherloc.unodc.org/cld/en/education/tertiary/tip-and-som/module-14/keyissues/technology-facilitating-trafficking-in-persons.html> (дата звернення: 19.10.2024).
5. The United Nations Office on Drugs and Crime. Global Report on Trafficking in Persons 2020. *United Nations publication, Sales No. E.20.IV.3*, 2021. 173 с. URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/tip/2021/GLOTIP_2020_15jan_web.pdf (дата звернення: 19.10.2024).
6. Bridget Dukes, The Cyberworld and Human Trafficking: A Double-Edged Sword. *Cybersecurity Undergraduate Research* 3. 2020. 30 p. URL: <https://digitalcommons.odu.edu> (дата звернення: 19.10.2024).
7. Dyntu V., Dykyj O. Cryptocurrency as an instrument of terrorist financing. *Baltic Journal of Economic Studies*, 7(5). 2021. С. 67-72. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2021-7-5-67-72>
8. Мандрик В. О., Мороз В. П. Законодавче регулювання обігу криптовалют в Україні, проблеми та перспективи їх розвитку. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2019. Т. 29. № 4. С. 67-71.
9. Dyntu V., Dykyj O. Cryptocurrency in the system of money laundering. *Baltic Journal of Economic Studies*, 4(5). 2018. С. 75-81. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-5-75-81>
10. Данильчук Л. О. Теорія і методика соціальної профілактики торгівлі людьми засобами інформаційно-комунікативних технологій: дис. ... докт. педагог. наук: 13.00.05. Тернопіль, 2018. 561 с.
11. Звіт про торгівлю людьми за 2023 рік: Україна. URL: https://ua.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/151/2023_TIPR_UKR.pdf (дата звернення: 19.10.2024).

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА АВТЕНТИЧНОСТІ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ОКРЕМИХ ДЕРЖАВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ****CRIMINAL LAW PROTECTION OF THE AUTHENTICITY OF CULTURAL PROPERTY
UNDER THE LEGISLATION OF SOME EU STATES****Гулкевич В.Д., к.ю.н.,
начальник відділу***Івано-Франківська обласна прокуратура*

Стаття висвітлює особливості кримінально-правової охорони автентичності культурних цінностей відповідно до законодавства окремих держав Європейського Союзу. Проаналізовано положення італійського та словацького кримінальних кодексів, а також спеціальних законів Румунії та Польщі, які передбачають кримінальну відповідальність за підробку культурних цінностей, впровадження фальсифікатів у легальний обіг та інші діяння щодо узаконення таких підробок. Основну увагу у статті звернуто на причини криміналізації зазначених суспільно-небезпечних діянь, коротку характеристику їх об'єктивних та суб'єктивних ознак.

Установлено, що визнання в окремих державах Європейського Союзу кримінальними правопорушеннями підробок культурних цінностей та інших дій щодо підроблених надбань культури зумовлено стрімким зростанням ринку підробок культурних цінностей, нівелюванням поняття вірогідності творів геніїв світового мистецтва, злочинним використанням фальсифікатів цих творів у фінансово-кредитних операціях.

Предметом підробки культурних цінностей зазвичай визнаються рухомі культурні цінності, однак законодавство Італії, Польщі та Словаччини не виключає можливості притягнення до кримінальної відповідальності осіб за вчинену підробку нерухомих культурних цінностей.

Поряд з повною чи частковою підробкою або переробкою культурних цінностей у вказаних державах визнаються кримінально-караними різного роду дії щодо впровадження у легальний обіг підроблених культурних цінностей, у тому числі їх умисне придбання, збут, демонстрація публіці, посвідчення автентичності тощо.

Суб'єктами підробки культурних цінностей та інших діянь щодо їх упровадження у легальний обіг можуть бути не лише автори підробок, але й особи, які вчиняли дії, покликані надати фальсифікованим надбанням культури законного статусу. Суб'єктивна сторона кримінальних правопорушень, пов'язаних з підробкою культурних цінностей, характеризується прямим умислом.

Зважаючи на поширеність фактів підробок культурних цінностей в Україні, високий рівень суспільної небезпеки цих діянь, досвід окремих держав Європейського Союзу щодо кримінально-правової охорони автентичності надбань культури бути використаний національним законодавцем.

Ключові слова: культурні цінності, культурна спадщина, підробка культурних цінностей, Італійська Республіка, Республіка Польща, Словацька Республіка, Румунія, Європейський Союз, кримінально-правова охорона, кримінальна відповідальність, кримінальні правопорушення.

The article reveals the main peculiarities of criminal liability for cultural property counterfeiting according to the legislation of some European Union states. The author analyses the provisions of the Italian and Slovak criminal codes, as well as special laws of Romania and Poland, which provide for criminal liability for cultural property forgery and introducing counterfeits into legal circulation. The article focuses on the reasons for criminalisation of these socially dangerous acts, and examines their objective and subjective features.

The author establishes that criminalisation of cultural property forgery and other actions relating to counterfeit cultural property in some EU countries is due to the rapid growth of the market for counterfeit cultural property, levelling the concept of authenticity of works of world art geniuses, and criminal use of falsified works in financial and credit transactions.

The material object of cultural property forgery is usually recognised as movable cultural property, but the legislation of Italy, Poland and Slovakia does not exclude the possibility of criminal liability for counterfeiting immovable cultural property.

Along with the full or partial forgery or alteration of cultural property, these states criminalise various actions to introduce counterfeit cultural property into legal circulation, including its acquisition, sale, display to the public, authentication, etc.

Criminal liability for counterfeiting cultural property and introducing it into legal circulation applies not only to the authors of counterfeits, but also to persons who commit actions intended to give the falsified cultural property a legal status. Direct intent characterises the subjective aspect of criminal offences related to cultural property forgery.

Cases of cultural property forgery are quite common in Ukraine; the social danger of these acts is high. Therefore, the Ukrainian legislator can use the positive experience of some European Union states to strengthen the criminal law protection of the authenticity of cultural property.

Key words: cultural property, cultural heritage, counterfeiting of cultural property, Italian Republic, Republic of Poland, Slovak Republic, Romania, European Union, criminal law protection, criminal liability, criminal offences.

Постановка проблеми. Рівень кримінально-правової охорони культурної спадщини у державах Європейського Союзу (далі – ЄС) зростає з року в рік. Незважаючи на тисячолітню історію підробок та торгівлі фальсифікованими творами мистецтва та різного роду артефактами, підробка культурних цінностей належить до відносно нових кримінальних правопорушень проти культурної спадщини. Важливість посилення кримінально-правової охорони автентичності культурних цінностей, як способу протидії шахрайству, зумовлюється стрімким зростанням обсягів продаж та їх вартості, необхідністю забезпечення вірогідності цін на шедеври світового мистецтва, котрі нерідко слугують засобами забезпечення кредитування.

Вказана проблематика може бути актуальною і для національної системи правової охорони культурних цінностей, особливо через напад російської федерації на Україну, окупацію агресором значної частини терито-

рії держави, незаконне заволодіння та знищення сотень музеїв, бібліотек та інших сховищ культурних цінностей.

Аналіз останніх досліджень. Оскільки українське законодавство не передбачає кримінальної відповідальності за підробку культурних цінностей, то вітчизняні науковці не досліджували вказану проблематику кримінально-правової охорони культурної спадщини. Водночас, польськими ученими А. Щекалюю [1] та Д. Вільком [2] здійснено комплексне дослідження національного законодавства, яке передбачає кримінальну відповідальність за підробку культурних цінностей та впровадження їх в обіг. У своїх монографіях автори також висвітлили деякі аспекти караності підробки культурних цінностей за законодавством інших держав. Італійські та польські науковці Дж. П. Демуро [3], П. Чіполла [4], Б. Гадецькі [5] та В. Шафранські [6] та інші також аналізували норми національного законодавства про кримінальну відповідальність за вчи-

нення таких злочинів. Автор цієї статті у своїх працях стисло дослідив зміст чинної раніше норми італійського Кодексу про культурні та ландшафтні цінності та сучасної ст. 518-*quaterdecies* Кримінального кодексу Італії, які визнавали та визнають злочином підробку творів мистецтва та інші діяння щодо обігу підроблених культурних цінностей [7; 8].

Тому, **метою цієї статті** є дослідження законодавства окремих держав ЄС про кримінальну відповідальність за підробку культурних цінностей та незаконний обіг таких предметів, надання пропозицій щодо удосконалення кримінально-правової охорони культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу дослідження. За оцінками провідних мистецтвознавців частка підроблених художніх творів становить щонайменше половини усього світового ринку торгівлі творами мистецтва. Зростання кількості підробок культурних цінностей пояснюється високим рівнем попиту та стрімким ростом цін на різного роду артефакти та твори мистецтва [9, с. 67–69].

Крім того, підробка культурних цінностей, насамперед археологічних предметів, поряд з заподіянням шкоди світовому ринку торгівлі артефактами та творами мистецтва, призводить, як влучно висловилися італійська дослідниця Дж. Калкані, до «культурного забруднення». Авторка цілком слушно вважає, що введення в легальний обіг підроблених культурних цінностей як справжніх, має шкідливий чи, навіть, отруйний вплив на розвиток науки [10, с. 117].

Підробка старожитностей та творів мистецтва сягає своїм корінням у сиву давнину, зокрема, ще у Стародавньому Римі процвітала підробка грецьких творів мистецтва та торгівля ними [1, 53]. Особливий розвиток обігу підроблених артефактів почався у часи Просвітництва. Загальновідомим вважається факт підробки у 1496 році славетним італійським скульптором та художником Мікеланджело Буонаротті мармурової фігури бога Купідона, яку він, після виготовлення, закопав у землю, маючи на меті надати статуї вигляду античного твору. Через деякий час молодий автор вигідно продав власне творіння, видавши його за нещодавно відшукану давньогрецьку скульптуру. Врешті-решт покупець викрив шахрайство Мікеланджело, однак, вражений його талантом, не лише не жадав повернення випланих за скульптуру коштів, але й сприяв творчості майстра [1, с. 54–55]. Крім Мікеланджело з різних мотивів підробляли чужі твори мистецтва такі визначні художники минулого як Рубенс, Гогарт та дель Сарто [11, с. 77].

Одним з найвідоміших фальсифікаторів творів образотворчого мистецтва був голландський художник Ган ван Мегерен, який у першій половині 20 століття підробив та продав щонайменше вісім полотен, видавши їх за твори голландських майстрів живопису 17 століття Яна Вермера та Пітера ван Гоха [11, с. 81].

Незважаючи на поширеність випадків підробки культурних цінностей, кримінальна відповідальність за такі діяння європейськими державами тривалий час не запроваджувалася.

Необхідно відзначити, що Конвенція Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями, підписана 19.05.2017, у переліку кримінальних правопорушень, які держави-члени Ради Європи зобов'язалися переслідувати, не містить зазначеного делікту [12].

У більшості держав ЄС підробка культурних цінностей і наступний їй збут шляхом обману може вважатися шахрайством. Однак, яким чином кваліфікувати дії зловмисника, який лише підробляє культурні цінності, але безпосередньо не вводить в оману конкретного потерпілого і не обізнаний з усіма деталями шахрайства, котре може вчинитися через певний час після підробки? Адже за таких обставин у фальсифікатора відсутній умисел на вчинення шахрайства щодо конкретної, невідомої йому

особи, однак він чудово усвідомлює, що його підробка буде використана зі злочинною метою.

Саме тому в окремих державах ЄС встановлена кримінальна відповідальність за підробку культурних цінностей, вчинена незалежно від наміру скоєння шахрайства. Отже, кримінальна відповідальність за підробку культурних цінностей вперше запроваджена Законом Італійської Республіки (далі – Італії) від 20.11.1971 № 1062 «Кримінально-правові норми про підробку та переробку творів мистецтва», який складався з дев'яти статей [13].

Надалі кримінально-правові норми цього закону інкорпоровано до Законодавчого декрету від 29.10.1999 № 490 «Єдиний текст законодавчих положень у сфері культурних та природних цінностей» [14], прийнятого Кабінетом Міністрів Італії та підписаного Президентом Італії на підставі ст. 76 Конституції Італії [15] та ст. 1 Закону від 08.10.1997 № 352 «Положення про культурні цінності» [16].

Пізніше кримінальна відповідальність за підробку культурних цінностей передбачалась ст. 178 «Підробка творів мистецтва» Кодексу про культурні та ландшафтні цінності, прийнятого Законодавчим декретом 22.01.2004 № 42 [17] на підставі ст. 10 Закону від 06.07.2002 № 137 [18].

І, нарешті, Законом від 09.03.2022 № 22 [19] кримінально-правові норми з Кодексу про культурні та ландшафтні цінності переміщені в окремий розділ VIII-*bis* «Злочини проти культурної спадщини» Книги II «Про окремі злочини» Кримінального кодексу Італії (далі – КК Італії) [20]. Станом на сьогодні кримінальна відповідальність за низку діянь, пов'язаних з підробкою культурних цінностей, передбачена ст. 518-*quaterdecies* КК Італії «Підробка творів мистецтва».

Відповідно до цієї норми караються позбавленням волі на строк від одного до п'яти років та штрафом від 3000 до 10000 євро наступні діяння:

- підробка, зміна чи відтворення твору живопису, скульптури або графіки, предмета старовини чи предмета, який має історичне або археологічне значення, вчинені з корисливою метою;
- виставлення на продаж, зберігання з метою продажу, ввезення на територію держави або ж будь-яке інше впровадження з такою ж метою в обіг як справжніх, підроблених, змінених або відтворених примірників творів живопису, скульптури або графіки, предметів старовини чи предметів, які мають історичне або археологічне значення, особою, котра не брала участі у їх підробці;
- підтвердження автентичності підроблених, змінених або відтворених творів або предметів, указаних у п. «а» та «б», особою, обізнаною про їх підробку;
- посвідчення, у цілому чи частково, автентичності підроблених, змінених або відтворених творів або предметів, указаних у п. «а» та «б», шляхом декларацій, оцінок, публікацій, проставлення печаток або іншим чином, особою, котрій відомо про підробку цих предметів.

Підроблені, змінені або відтворені примірники творів або предметів, завжди підлягають конфіскації, за винятком випадків, коли вони належать особам, не причетним до злочину. З метою запобігання повторному введенню підроблених цінностей у легальний обіг реалізація конфіскованих предметів на аукціонах з продажу майна, здобутого злочинним шляхом, забороняється.

Очевидно, що італійський законодавець визнав предметом не будь-який художній твір, а лише той який, належить до культурних цінностей. Незважаючи на назву статті цього закону, предметом злочину є не лише художні твори, але й інші культурні цінності, як рухомі, так і нерухомі [4, с. 275–279].

Італійські науковці дискутували щодо правового блага, на яке посягає аналізований злочин, часто не визнаючи ним культурну спадщину та вважаючи об'єктом цього злочину публічну або ж комерційну довіру [4, с. 284–286].

Водночас, розміщення норми, яка передбачає кримінальну відповідальність за підробку культурних цінностей у розділ КК Італії, який має назву «Злочини проти культурної спадщини», напевно дає відповідь на це питання.

Республіка Польща (далі – Польща) на шляху до вступу до ЄС активно удосконалювала законодавство, покликане охороняти культурну спадщину, однак польське кримінальне та інше законодавство до 2006 року не містило будь-якої норми, яка б передбачала кримінальну відповідальність за підробку надбань культури або ж за торгівлю ними. Продаж підробленої культурної цінності, яка зловмисником видавалась за справжню, могла каратися як шахрайство, за § 1 ст. 286 Кримінального кодексу Польщі [21]. Проте, особу, яка лише підробила ту чи іншу культурну цінність, маючи на меті впровадити її у легальний обіг, притягнути до кримінальної відповідальності хоча б за готування до шахрайства було неможливо [1, с. 178–198; 6, с. 572–573]. Б. Гадецькі стверджує, що криміналізації підробки культурних цінностей домагалися польські торговці антикваріатом та колекціонери [5, с. 71].

Отже, Законом від 24.02.2006 [22] доповнено Закон про охорону пам'яток та опіку над пам'ятками (далі – ЗОПОП) [23] ст. 109а та ст. 109б.

Відповідно до ст. 109а ЗОПОП особа, яка підробляє або переробляє пам'ятку з метою використання її в обігу пам'яток, підлягає штрафів, обмеженню волі або позбавленню волі до двох років.

Таким самим покаранням, згідно ст. 109б ЗОПОП, підлягає особа, яка збуває рухому річ як рухому пам'ятку, або пам'ятку як іншу пам'ятку, знаючи, що вони підроблені або перероблені.

Предметом охорони, тобто об'єктом злочину у розумінні української доктрини кримінального права, польські науковці визнають автентичність пам'ятки та віру у справжність пам'яток, які перебувають в обороті [5, с. 71].

Предметом обох злочинів названо пам'ятку, рухому та нерухому, поняття та різновиди якої визначено у ст. 3 та 6 ЗОПОП. У ст. 109б Закону окремо виділено також і рухому річ, яку видають за рухому пам'ятку. Підробка художніх творів, які не визнані пам'ятками, не може кваліфікуватися як злочин, передбачений ст. 109а ЗОПОП. Такі діяння можуть визнаватися шахрайством або ж порушенням авторського права, якщо стосовно цих творів діє авторське право.

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 109а ЗОПОП, полягає у підробці або ж переробці пам'ятки. Підробкою пам'ятки визнають виготовлення предмета, який імітує культурну цінність, а тому повинен вважатись оригінальним. Переробкою є внесення змін до уже існуючої пам'ятки з метою надання їй вигляду іншої пам'ятки.

Суб'єктивна сторона підробки або переробки пам'ятки характеризується прямим умислом та спеціальною метою, яка полягає у намірі впровадження фальсифікату в легальний обіг культурних цінностей [2, с. 37].

Польські науковці А. Щекаля та В. Вільк у своїх монографіях під час аналізу законодавства інших держав обмежились дослідженням указаної вище раніше чинної норми італійського Кодексу про культурні та ландшафтні цінності, зазначивши, що в інших державах ЄС підробка культурних цінностей карається як шахрайство. Однак, на час написання їхніх творів у кількох державах ЄС уже існувала окрема кримінальна відповідальність саме за підробку культурних цінностей.

Зокрема, Законом Словацької Республіки (далі – Словаччини) від 05.08.2011 № 262/2011 Кримінальний кодекс (далі – КК) [24] цієї держави доповнено параграфом 249а «Підробка предметів культурної цінності». Відповідно до ч. 1 пар. 249а КК Словаччини карається позбавленням волі на строк до двох років незаконне виготовлення, копіювання або зміна предмета культурної цінності з метою надання йому вигляду справжньої культурної цінності,

або придбання чи володіння таким предметом для себе чи іншої особи.

Згідно ч. 2 цієї ж норми караються позбавленням волі на строк від одного до п'яти років ці ж діяння, вчинені з особливим мотивом, у значному розмірі або ж за допомогою використання комп'ютерної системи.

На підставі ч. 3 пар. 249а КК Словаччини карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років особа, яка вчинила діяння, передбачені ч. 1 цього ж параграфу, більш тяжким способом або у великому розмірі. Ще суворіше, згідно ч. 4 цієї ж норми, позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років караються ці ж діяння, вчинені в особливо великому розмірі, членом небезпечної групи або щодо культурної цінності, яка охороняється особливим законом.

Предметом цього злочину визнано предмети культурної цінності, визначення яких надано у ст. 2 Закону від 28.04.2009 «Про музеї та галереї, також про охорону предметів культурної цінності та про внесення змін до Закону Словацької народної ради про проступки, зі змінами та доповненнями» [25]. Отже, предмет культурної цінності – це оригінальний матеріальний або нематеріальний об'єкт, який прямо чи опосередковано свідчить про розвиток суспільства і має постійне наукове, історичне, культурне або художнє значення. Предметом культурної цінності вважається також природний об'єкт, який має здатність свідчити про розвиток природи і має неминущу наукову та історичну цінність. Очевидно, що предметом злочину, передбаченого пар. 249а КК Словаччини, є рухомі культурні цінності, однак, кримінальна відповідальність за підробку нерухомої пам'ятки не виключається.

Відповідно до ч. 1 пар. 125 КК Словаччини розмір значної шкоди визначено у сумі понад 20 тис. євро, великої шкоди – понад 250 тис. євро, особливо великої шкоди – понад 650 тис. євро.

Об'єктивна сторона злочину полягає у вчиненні активних дій, описаних у диспозиції статті. Суб'єктивна сторона характеризується прямим умислом.

У Румунії кримінальна відповідальність за підробку культурних цінностей передбачена Законом від 25.10.2000 № 182 «Про захист рухомої національної спадщини» (далі – ЗЗРНС). Відповідно до ст. 81 ЗЗРНС підробка класифікованих культурних цінностей з комерційною метою або ж виставлення їх публічно є злочином і карається позбавленням волі від трьох місяців до двох років або штрафом [26].

На відміну від попередніх трьох держав, чие законодавство проаналізовано вище, румунський законодавець чітко визнав кримінально-карною підробку лише рухомих культурних цінностей. Крім того, ці культурні цінності повинні бути класифіковані, тобто належати, відповідно до ст. 4 ЗЗРНС, до:

- скарбниці національної рухомої культурної спадщини, що складається з культурних цінностей, які мають виняткову цінність для людства;

- національного фонду рухомої культурної спадщини, що складається з культурних цінностей, які мають особливу цінність для Румунії.

Отже, ми спостерігаємо повільний процес криміналізації підробки культурних цінностей у державах ЄС. Постає питання: чи доцільно розпочати дискусію про можливість визнання кримінально-карною підробки культурних цінностей в Україні?

У доктрині кримінального права існує багато концепцій криміналізації діянь, однак вирішальними чинниками для визнання деліктів кримінально-карними є їх суспільна небезпечність та поширеність [27, с. 24]. Очевидно, що рівень суспільної небезпечності підробки культурних цінностей є доволі високим, адже такі діяння завдають велику шкоду, насамперед, культурній спадщині, підмінюючи справжні твори мистецтва та інші витвори куль-

тури різного роду фальсифікатами та упроваджуючи їх у легальний обіг. Напевно, підробка культурних цінностей є не менш суспільно-небезпечним діянням ніж підробка документа, кримінальна відповідальність за яку, передбачена ст. 358 Кримінального кодексу України.

Чи можна стверджувати, що підробка культурних цінностей є поширеним явищем в Україні? Оцінити обсяги підробки культурних цінностей у нашій державі важко, оскільки така діяльність є надзвичайно прихованою. Водночас, під час розслідування окремих кримінальних правопорушень виявлялися факти підробки культурних цінностей на замовлення осіб, котрі мали намір вчинити і вчинили злочини проти власності чи у сфері службової діяльності.

Про поширеність та безкарність підробки культурних цінностей свідчить вирок Ямпільського районного суду Вінницької області від 20.06.2017, яким троє службових осіб, у тому числі керівники правоохоронного органу та музейної установи, визнані винуватими та засуджені за незаконне заволодіння 21 картиною відомих українських художників, котрі зберігались у Ямпільському музеї образотворчого мистецтва, шляхом підміни оригіналів підробленими картинами [28]. Під час судового розгляду встановлено, що один з місцевих художників на прохання та кошти засуджених виготовив копії двох картин відомих українських художників, автори інших підробок встановлені не були. Особа, яка підробила музейні експонати, дала показання у судовому засіданні як свідок, проте, до кримінальної відповідальності не притягувалась, оскільки не було доведено, що її умисел поширювався на незаконне заволодіння культурними цінностями.

Наведений вирок є чи не єдиним свідченням випадку, коли унаслідок досудового розслідування викрито не

лише факт підробки культурних цінностей, але й одного з її авторів.

Отже, підробка культурних цінностей залишається надзвичайно латентним явищем. Зокрема, упродовж десятиліть правоохоронним органам не вдалося встановити долю оригіналів картин українського художника Миколи Глуценка, які ще у 2001 році були передані Національним художнім музеєм для експонування у приміщенні Кабінету Міністрів України та пізніше були замінені підробками. Тим більше, не встановлено осіб, які виконали ці підробки [29].

Про поширеність підробок культурних цінностей, у тому числі археологічних знахідок, свідчать також публікації українських археологів [30].

Висновки. Важливість охорони культурної спадщини, у тому числі автентичності культурних цінностей, не підлягає жодним сумнівам. Досвід законотворчості окремих держав Європейського Союзу, для яких притаманний високий рівень кримінально-правової охорони культурної спадщини, щодо встановлення кримінальної відповідальності за підробку культурних цінностей та дії з їх впровадження у легальний обіг заслуговує на увагу та глибоке вивчення.

Судова практика, численні публікації в засобах масової інформації свідчать про поширеність підробок культурних цінностей в Україні. В умовах окупації російською федерацією частини території України, яка супроводжується розграбуванням та вивезенням окупантами культурних цінностей з українських музеїв, загроза підробок важливих національних культурних цінностей зростає.

Отже, рівень суспільної безпеки підробки культурних цінностей в Україні є достатньо високим та робить можливою та доцільною криміналізацію цього діяння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Szczekala A. Falszerstwa dzieł sztuki. Zagadnienia prawnokarne. Warszawa: Lex, 2012. 276 s.
2. Wilk D. Falszerstwa dzieł sztuki. Aspekty prawne i kryminalistyczne. Wydawnictwo C.H.Beck. Warszawa, 2015. 348 s.
3. Demuro G.P. Beni culturali e tecniche di tutela penale. Milano – Dott. A.Giuffrè Editore, 2002. 540 p.
4. Cipolla P. La repressione penale della falsificazione delle opere d'arte. Il Codice dei beni culturali e del paesaggio. Gli illeciti penali. A cura di Adelmo Manna. Milano – Dott. A.Giuffrè Editore, 2005. p. 275-279.
5. Gadecki B. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Art. 108-120. Przepisy karne. Komentarz. Wydawnictwo C.H. Beck. Warszawa, 2014. 178 s.
6. Szafranski. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z perspektywy fałszerza – wokół art. 109a i 109b. Prawo ochrony zabytków. Redakcja Kamil Zeidler. Warszawa-Gdańsk, 2014. S. 570-586.
7. Гулкевич В.Д. Загальна характеристика кримінально-правової охорони культурних цінностей в Італійській республіці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Серія Право. Випуск 48. Том 2. С. 69-74.
8. Гулкевич В.Д. Реформа кримінально-правової охорони культурної спадщини в Італійській Республіці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 313-318. URL: <http://lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=166> (Дата звернення: 07.10.2024).
9. Amineddoleh Leila A. Are You Faux Real? An Examination of Art Forgery and the Legal Tools Protecting Art Collectors. *Cardozo Arts & Entertainment Law*. 2016. Vol. 34:59. P. 59-111.
10. Calcani G. The Cultural Pollution of the Fake: The Case of the Pseudo-Ancient Bronze of an "Artisan" at the Metropolitan Museum of Art. *At Beyond Forgery. Collecting, Authentication and Protection of Cultural Heritage*. Edited by M. Salvadori, E. Bernard, L. Zamparo, M. Baggio. Antenor Quaderni. Padova University Press. 2022. № 52. P. 117-124.
11. Fine G.A. Cheating History: the Rhetorics of Art Forgery. *Empirical Studies of the Arts*. 1983. Vol. 1 (1). P. 75-93.
12. Council of Europe Convention on Offences relating to Cultural Property, Nicosia, 19.V.2017. Council of Europe. Treaty Office. URL: <https://rm.coe.int/1680710435> (Дата звернення: 07.10.2024).
13. Legge 20 novembre 1971, n. 1062 (in Gazz. Uff., 17 dicembre, n. 318). URL: <https://www.tine.it/NormativaBBCC/legge1062.htm> (Дата звернення: 07.10.2024).
14. Decreto Legislativo 29 ottobre 1999, n. 490. Testo unico delle disposizioni legislative in materia di beni culturali e ambientali, a norma dell'Art. 1 della legge 8 ottobre, n. 352. URL: <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1999/12/27/099G0542/sg> (Дата звернення: 07.10.2024).
15. Costituzione della Repubblica Italiana 22 dicembre 1947. URL: <https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione.pdf> (Дата звернення: 07.10.2024).
16. Legge 8 ottobre 1997, n. 352 Disposizioni sui beni culturali. URL: <http://www.parlamento.it/parlam/leggi/973521.htm> (Дата звернення: 07.10.2024).
17. Decreto Legislativo 22 gennaio 2004, n. 42 Codice dei beni culturali e del paesaggio legge 6 luglio 2001, n. 137. URL: <http://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2014/11/20/codice-dei-beni-culturali-e-del-paesaggio#tit1> (Дата звернення: 07.10.2024).
18. Legge 6 luglio 2002, n. 137 Delega per la riforma dell'organizzazione del Governo e della Presidenza del Consiglio dei ministri, nonché di enti pubblici. URL: <http://www.parlamento.it/parlam/leggi/021371.htm> (Дата звернення: 07.10.2024).
19. Legge 9 marzo 2022, n. 22, Disposizioni in materia di reati contro il patrimonio culturale. URL: <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2022/03/22/22G00030/sg> (Дата звернення: 07.10.2024).
20. Codice Penale. (Testo coordinato ed aggiornato del Regio Decreto 19 ottobre 1930, n. 1398). URL: <https://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2014/10/30/codice-penale> (Дата звернення: 07.10.2024).
21. Kodeks Karny. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Tekst ujednolicony. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf> (Дата звернення: 07.10.2024).

22. Ustawa z dnia 24 lutego 2006 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20060500362/T/D20060362L.pdf> (Дата звернення: 07.10.2024).
23. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20031621568/U/D20031568Lj.pdf> (Дата звернення: 07.10.2024).
24. Trestný zákon. Zákon č. 300/2005 Z. z. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2005-300#cast2> (Дата звернення: 07.10.2024).
25. Zákon č. 206/2009 Z. z. Zákon o múzeách a o galériách a o ochrane predmetov kultúrnej hodnoty a o zmene zákona Slovenskej národnej rady č. 372/1990 Zb. o priestupkoch v znení neskorších predpisov. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2009-26> (Дата звернення: 07.10.2024).
26. Lege nr. 182 din 25 octombrie 2000 privind protejarea patrimoniului cultural național mobil. URL: <http://www.cimec.ro/Legislatie/L-182-2000-Patrimoniu-mobil-republicata-2014.pdf> (Дата звернення: 07.10.2024).
27. Фріс П.Л. Криміналізація і декриміналізація у кримінально-правовій політиці. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1 (2). С. 19-28. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21RE=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A4-%D1%80%D1%96%D1%81%20%D0%9F\\$#gsc.tab=0](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21RE=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A4-%D1%80%D1%96%D1%81%20%D0%9F$#gsc.tab=0) (Дата звернення: 07.10.2024).
28. Вирок Ямпільського районного суду Вінницької області від 20 червня 2017 р. Справа № 231/1217/12. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/67257776> (Дата звернення: 07.10.2024).
29. ГПУ з'ясовує роль Дмитра Табачника у зникненні картин з будівлі Кабміну. Інтернет ресурс ZAXID.NET. 13 серпня 2015 року. URL: https://zaxid.net/gpu_zyasovuye_rol_dmitra_tabachnika_u_zniknenni_kartin_z_budivli_kabminu_n1361859 (Дата звернення: 07.10.2024).
30. Справжня крадіжка чи чесна підробка? Інтернет ресурс «Україна молода». 04 березня 2010 року. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/1608/116/56647/> (Дата звернення: 07.10.2024).

ОБОРОНОЗДАТНІСТЬ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ**DEFENSE CAPACITY OF UKRAINE AS AN OBJECT OF CRIMINAL-LEGAL PROTECTION**

Демидова Л.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню обороноздатності України як об'єкта кримінально-правової охорони. Відзначається міждисциплінарне використання поняття «обороноздатність України» і відсутність однозначного розуміння його змісту. Для дослідження обрано онтологічний, гносеологічний і аксіологічний основні підходи, що дозволило виділити ключові складові досліджуваного поняття. Ними визнані: 1) ціннісне наповнення призначення обороноздатності держави, що полягає в захисті тих цінностей (прав, свобод людини та інтересів суспільства і держави), що визнані важливими на державному (суспільному) рівні; 2) спроможність держави до захисту як від воєнних, так і інших суттєвих шкідливих небезпек, наприклад, збройних конфліктів; 3) обороноздатність держави виходить за межі спроможності до захисту-відсічі від збройної агресії і ще стосується захисту шляхом стримування таких шкідливих небезпек, а також охоплює іншу превентивну (попереджальну) спроможність (зокрема, культурного, виховального, політичного, правового, навчального, мобілізаційного характеру).

Сформульована дефініція обороноздатності України як об'єкта кримінально-правової охорони. Таким об'єктом визнана спроможність держави до захисту шляхом стримування і/або відсічі збройної агресії, а також присічення інших суттєво шкідливих небезпек, зокрема збройних конфліктів.

Зазначено, що обороноздатність України – це спроможність держави виконувати її охоронну функцію як сукупності функцій захисної, зокрема стримуючої, освітньої, наукової, мобілізаційної, політичної, економічної тощо.

Звернута увага на доцільність посилення охорони обороноздатності держави засобами кримінального права в частині стримування воєнних загроз з введенням кримінальної відповідальності за зниження рівня обороноздатності України.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, об'єкт кримінального правопорушення, безпека держави, воєнні загрози.

The article is devoted to the study of Ukraine's defense capability as an object of criminal law protection. The interdisciplinary use of the term "defense capability of Ukraine" and the lack of a clear understanding of its meaning are noted. Ontological, epistemological, and axiological main approaches were chosen for the research, which made it possible to highlight the key components of the studied concept. They recognized: 1) the value content of the purpose of the defense capability of the state, which consists in the protection of those values (human rights, freedoms and interests of society and the state), which are recognized as important at the state (societal) level; 2) the state's ability to protect against both military and other significant harmful dangers, for example, armed conflicts; 3) the defense capacity of the state goes beyond the capacity to protect and repel armed aggression and also refers to protection by deterring such harmful dangers, as well as covers other preventive (preventive) capacity (in particular, cultural, educational, political, legal, educational, mobilization).

The definition of the defense capability of Ukraine as an object of criminal law protection is formulated. Such an object is recognized as the state's ability to protect itself by deterring and/or repelling armed aggression, as well as cutting off other significantly harmful dangers, including armed conflicts.

It is noted that the defense capability of Ukraine is the ability of the state to perform its protective function as a set of protective functions, in particular deterrent, educational, scientific, mobilization, political, economic, etc.

Attention is drawn to the expediency of strengthening the protection of the state's defense capability by means of criminal law in terms of deterring military threats with the introduction of criminal liability for reducing the level of Ukraine's defense capability.

Key words: criminal liability, criminal offense, object of criminal offense, state security, military threats.

У сучасних умовах воєнного стану, оголошеного в Україні з 24 лютого 2024 року, важливим науковим завданням є проведення досліджень щодо обороноздатності країни та ефективності охорони такого об'єкта кримінальних правопорушень засобами кримінального права. Предметом дискусії залишаються проблеми визначення поняття «обороноздатність України», а також відповідність криміналізованих посягань на такий об'єкт кримінально-правової охорони сучасним воєнним та іншим загрозам.

Обороноздатність України є міждисциплінарним поняттям і досліджувалось багатьма науковцями. При цьому в науці кримінального права дослідники обирали предметом наукового пошуку або більш широку проблематику (приміром національну безпеку України, основи національної безпеки України, державні злочини, воєнні злочини, військові злочини), або менший за змістом предмет пізнавального процесу – конкретні різновиди кримінальних правопорушень. І досі бракує наукових праць про обороноздатність України як складової загального об'єкта кримінально-правової охорони з урахуванням сучасних викликів воєнного характеру.

Метою цієї статті є дослідження зазначеної проблематики з формулюванням авторської позиції щодо її вирішення зі застосуванням насамперед онтологічного,

гносеологічного і аксіологічного методів наукового дослідження.

Поняття «об'єкт кримінально-правової охорони», що використовується у назві статті, за змістом є узагальненим, яке: а) віддзеркалює позицію авторки статті стосовно підтримки класифікації «за вертикаллю» об'єктів кримінальних правопорушень на загальний, родовий, безпосередній [1, с. 133] і б) охоплює об'єкт(-и) певних кримінальних правопорушень, що посягають на обороноздатність України як складову загального і певних родових об'єктів, а також безпосередній (основний або додатковий безпосередній) об'єкти з такою складовою.

За твердженням В. Я. Тація, об'єкт, виступаючи системоутворюючим елементом складу злочину, дозволяє розкрити соціальну сутність злочину та встановити його суспільно небезпечні наслідки. Крім того, вчений, підтримав позицію науковців, що об'єкт злочину надає можливість виробити підстави й критерії вибору об'єктів кримінально-правової охорони і засобів їх захисту, а також оптимальні правила побудови законодавства про кримінальну відповідальність та кваліфікації злочинів» [1, с. 5]. Отже, точність визначення змісту об'єкта кримінально-правової охорони (кримінального правопорушення) є необхідною умовою для вибору кримінально-правових засобів його охорони.

У Кримінальному кодексі України (далі – КК або ККУ України) обороноздатність України як об'єкт багатьох кримінальних правопорушень охороняється за допомогою багатьох статей із різних розділів його Особливої частини (статті 111, 111-1, 111-2, 112, 113, 114-1, 335–337, 400–435-1 КК тощо). Він знаходиться під охороною відповідних норм, що захищають основи національної безпеки України, безпеку в інформаційній, військовій, воєнній або міжнародній сферах.

Вивчення та узагальнення позицій дослідників у різних галузях права і дисциплінах стосовно визначення поняття «обороздатність України» дозволяє виділити 3 основних підходи до його розуміння: 1) ототожнення цього поняття з воєнною безпекою (воєнною могутністю); 2) сприйняття поняття «обороздатність держави» не тотожним поняттю «воєнна безпека» – із більш широким змістом першого поняття щодо другого та 3) навпаки, визначаючи, що воєнна безпека більш широке поняття, аніж обороноздатність країни. Тобто переважно науковці здійснюють порівняння обороноздатності з воєнною безпекою.

В юридичній літературі прихильник більш широкого розуміння воєнної безпеки порівняно з обороноздатністю країни пропонує провадити дослідження обороноздатності держави з використанням системного підходу та розкривати сутність та зміст цього поняття лише в контексті розгляду інших понять, якими, на його думку, є «сукупний потенціал держави», «воєнний потенціал держави» та «оборонний потенціал держави», «зовнішньополітичний потенціал держави» та «зовнішньополітичний потенціал обороноздатності держави». Ним сприймається слово «потенціал» у широкому значенні – як засоби, запаси, джерела, які є у наявності і які можуть бути мобілізовані, приведені в дію, використані для досягнення мети, здійснення плану, вирішення завдання; можливості окремої особи, суспільства, держави у певній галузі. Виходячи з цього, під сукупним потенціалом держави, як конкретизує автор аналізованої праці, прийнято розуміти теоретично можливу множину ресурсів і можливостей, які держава спроможна мобілізувати і використати за певних умов. А воєнний потенціал держави визнається як сукупність можливостей держави для забезпечення її воєнної безпеки, складова сукупного потенціалу держави. У свою чергу оборонний потенціал держави – як сукупність можливостей держави для забезпечення її оборонної безпеки, складова її воєнного потенціалу [2, с. 136, 137].

Підкреслюючи наукове значення наведеної та інших праць з досліджуваної тематики, теж, як зазначено, пропонує розглянути це поняття з онтологічним підходом, встановлюючи сутність відповідного явища і процесу в загальній системі пов'язаних з ними предметів, явищ, процесів. Крім того, здається доцільним звернення уваги на зв'язок обороноздатності держави з можливостями країни до превентивних та стримуючих заходів.

Обороздатність України є складовою основ національної безпеки України і об'єктом державної зради (ст. 111 КК), перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114-1 КК) і при певній формі об'єктивної сторони – диверсії (ст. 113 КК) тощо. М. І. Хавронюк стосовно ст. 111 КК зазначає, що обороноздатність «означає підготовленість держави до захисту від зовнішньої збройної агресії або збройного конфлікту». Складовими такої підготовленості науковець вважає сукупність економічного, політичного, соціального, наукового, морально-психологічного і суто військового потенціалів». А далі, дослідник доповнює: «Стан обороноздатності України відображають її мобілізаційні можливості, кількість і якість Збройних Сил, їх здатність швидко переходити на воєнний стан, організовано вступати у воєнні дії та успішно виконувати завдання по обороні від агресії» [3, с. 267]. Виникає

питання про співвідношення понять «обороздатність», «захист» і «оборона».

Термін «обороздатність України» є законодавчо визначеним з часів оголошення незалежності нашої країни і його дефініцію наведено в Законі України «Про оборону України» від 06 грудня 1991 року. У цьому законі в чинній редакції зазначено, що обороноздатність держави – це «здатність держави до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту. Вона складається з матеріальних і духовних елементів та є сукупністю воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу у сфері оборони та належних умов для його реалізації». А «оборона України» визнається системою політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту [4]. Чи є достатнім обмеження обороноздатності держави такими джерелами небезпеки як збройна агресія і збройні конфлікти? Відповідь на це питання буде надана пізніше.

Стосовно держави використання слова «здатність» є коректним, наприклад, визнаним у правових науках є поняттям «правоздатність держави». Тому поняття «здатність держави» можна визнати родовим щодо обороноздатності держави.

Слово «здатний» в етимологічному значенні – «1. Який уміє робити щось, поводити себе певним чином. 2. Обдарований, який має певні здібності» [5, с. 139]. Тобто можна зробити припущення, що обороноздатність слід розуміти як уміння оборонятися. І, урахувуючи, що слово «уміти» означає: «... Володіти умінням робити що-небудь... Бути в змозі, могли зробити що-небудь...» [6, с. 632], а «оборонятися» – «1. Захищати, боронити кого-небудь від нападу, замаху, удару і т. ін. // Не давати кривдити кого-небудь, заступатися за когось... // Оберігати, рятувати від чого-небудь шкідливого, небажаного... 2. Захищати зі зброєю в руках від ворожого нападу, навали. // Не давати на поталу, відстоювати чий-небудь права, інтереси, гідність і т. ін....» [7, с. 36].

Отже, із етимологічного розуміння слів випливає тісний взаємозв'язок між словами «захист» і «оборона». А поняття «обороздатність держави» сприймається як спроможність держави захищати ті цінності, що визнані на державному рівні (права, свободи людини та інтереси суспільства і держави), як від ворожого нападу, так і від інших суттєвих шкідливих небезпек.

Наведеному визначенню обороноздатності держави притаманні певні ключові складові аналізованого поняття: 1) ціннісне наповнення призначення обороноздатності держави – захищати ті цінності, що визнані важливими на державному (суспільному) рівні. Такими цінностями виступають права, свободи людини та інтереси суспільства і держави; 2) спроможність держави до оборонної здатності не обмежується здатністю держави до захисту виключно від воєнних небезпек. Йдеться і про інші суттєві шкідливі небезпеки, що визначаються державою, наприклад, збройні конфлікти; 3) обороноздатність держави виходить за межі спроможності до захисту-відсічі від збройної агресії і ще стосується захисту шляхом стримування таких шкідливих небезпек, а також охоплює іншу превентивну (попереджальну) спроможність (зокрема, культурного, виховального, політичного, правового, навчального, мобілізаційного характеру). Суттєвість шкідливості небезпеки визначається її наслідками для держави, суспільства і людини, які є суттєвими за обсягом заподіяної шкоди, кількості потерпілих тощо.

У Стратегії воєнної безпеки України стримування визнано однією із засад (разом зі стійкістю та взаємодією) зачасно підготовленої та всебічно забезпеченої всеохоплюючої оборони України. Така оборона, як наведено в документі, «забезпечує воєнну безпеку, суверенітет

і територіальну цілісність держави відповідно до Конституції України та в межах державного кордону України, сприяє інтеграції України в євроатлантичний безпековий простір та набуттю членства в НАТО, передбачає активну участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки».

Стимування в контексті всеохоплюючої оборони України передбачає готовність сил оборони України, національної економіки, населення та всієї держави до надання відсічі збройній агресії проти України, нарощування спроможностей системи протиповітряної оборони, створення цілісної системи територіальної оборони, вжиття превентивних заходів щодо протидії воєнним загрозам, досягнення та підтримання спроможностей завдати противнику неприйнятних політичних, економічних, воєнних та інших втрат, з огляду на які він буде змушений відмовитися від ескалації або припинити збройну агресію проти України [8].

Підтримуємо такий підхід до окреслення значення і місця стимування будь-яких загроз в системі оборони України, що запроваджено в Стратегії воєнної безпеки України та інших державних нормативно-правових актах. При цьому, на мій погляд, поняття «обороздатність України» є більш широкого змісту, аніж «воєнна безпека». Сучасність характеризується тим, що виникають види загроз не воєнного характеру (насамперед космічні), до яких держава має бути готовою за напрямком обороздатності. А це потребує комплексу державних рішень, зокрема щодо розробки належного до сучасних потреб космічного права з ефективним правовим регулюванням у космічному просторі. Необхідним є удосконалення чинного законодавства України про кримінальну відповідальність щодо захисту обороздатності України як об'єкта кримінально-правової охорони в частині, у першу чергу, стосовно стимування збройної агресії та попередження і прискінення інших суттєвих шкідливих загроз.

Негативний досвід стосовно відмови від ресурсів для стимування суттєвих за шкідливістю небезпек у нашій країні вже є з відсутністю відповідальності за такі дії і бездіяльність. Як відомо, за обсягом ядерного потенціалу на початку 90-х років минулого століття була третьою ядерною державою світу. Чому так сталося, що роззброєння України як ядерної держави обернулось для українців великими втратами? Серед останніх: 1) знищуючи за своїм характером і суспільною небезпечністю, а також суттєво затратні за фінансовими витратами, бойові дії, що активізувалися з 2014 року і набули максимального рівня з 24 лютого 2024 року, 2) катастрофічне зростання зовнішніх боргів України 3) руйнування мирного життя

громадян країни з понад 10 мільйонним потоком тимчасово переміщених осіб за кордон і внутрішньо в країні, переходом навчання школярів і студентів у підвали і диспансирно, психологічними травмами і втратою всієї української спільноти.

Незважаючи на допомогу багатьох країн-партнерів, Збройні Сили України досі не мають зброї, яка б була наближена за своїми характеристиками, до втраченого українською армією ядерного арсеналу. Підтвердженням цьому з наслідками, що посилюються за ступенем своєї небезпечності, є оновлений рейтинг армій світу *Global Firepower*, за яким у 2024 році Збройні Сили України (0.2598) опустилися на три позиції вниз, порівняно з минулим роком та посідають місце між Ізраїлем (17 місце, 0.2596) та Німеччиною (19 місце, 0.2847). Водночас останні 143–145-ті місця в рейтингу посіли Суринам (3.9038), Молдова (4.2311) та Бутан (6.3704). Разом з тим п'ятірку найпотужніших армій світу 2024 складають: 1) Сполучені Штати Америки – 0.0699; 2) Російська Федерація – 0.0702; 3) Китай або Китайська Народна Республіка – 0.0706; 4) Індія – її армія набрала 0.1023; 5) Південна Корея – увірвалася в цьому році до п'ятірки найсильніших армій світу, набравши 0.14160 [9]. Отже, країна-агресор є другою найпотужнішою армією світу і захист від її дій все більше затягує Україну до боргів перед зовнішніми кредиторами, що є небезпечним для державності.

Чинний КК України містить ефективні заходи охорони обороздатності України, проте залишається невирішеною питання про необхідну криміналізацію вчинення діяння (дії або бездіяльності), що знижує обороздатність держави насамперед стосовно стримуючих ресурсів (потенціалу). Це стосується і відмови України від ядерної зброї.

Наведене дозволяє сформулювати такі **висновки**:

1. Обороздатність України як об'єкт кримінально-правової охорони – це спроможність держави захищати її цінності, що визнані важливими на державному рівні (права, свободи людини та інтереси суспільства і держави), як від ворожого нападу, так і від інших суттєвих шкідливих небезпек.

2. Поняття «обороздатність України» за змістом віддзеркалює рівень спроможності держави виконувати її охоронну функцію як сукупності функцій захисної, зокрема стримуючої, освітньої, наукової, мобілізаційної, політичної, економічної тощо.

3. Є необхідним посилення охорони обороздатності держави засобами кримінального права в частині стимування воєнних загроз та інших суттєво шкідливих небезпек із введенням кримінальної відповідальності за зниження рівня обороздатності України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві: монографія. Харків: Право, 2016. 256 с.
2. Пасічко В. Обороздатність держави: теоретичні основи системного дослідження. Політичний менеджмент. 2008. № 2. С. 135-145.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України /за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 9-те вид., переробл та допов. Київ: Юридична думка, 2012. 1316 с.
4. Про оборону України: Закон України /Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 25.10.2024).
5. Новий тлумачний словник української мови у 4-х т. /укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. Т. 2. Київ: Аконті, 1998. 944 с.
6. Новий тлумачний словник української мови у 4-х т. /укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. Т. 4. Київ: Аконті, 1998. 912 с.
7. Новий тлумачний словник української мови у 4-х т. /укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. Т. 3. Київ: Аконті, 1998. 928 с.
8. Стратегія воєнної безпеки України, затв. Указом Президента України від 25 берез. 2021 р. № 121/2021 /Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#n15> (дата звернення: 01.10.2024).
9. Ермоленко Т. Оновлений рейтинг армій світу Global Firepower: що змінилося у 2024 році. *Гласком*. 28 черв. 2024 р. URL: <https://glavcom.ua/world/observe/onovlenij-rejtin-h-armij-svitu-global-firepower-shcho-zminilosja-u-2024-rotsi-1007254.html> (дата звернення: 15.10.2024).

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

CRIMINAL LIABILITY FOR WAR CRIMES DURING MARTIAL LAW

Ковальова С.С., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри адміністративного та фінансового права

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Касинець Д.Д., студентка II курсу юридичного факультету

Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті розглянуто правовий режим кримінальної відповідальності за військові злочини в Україні в умовах воєнного стану з урахуванням змін до законодавства після 2022 року. Було проаналізовано яким чином зміни вплинули на розмір покарання за дезертирство, державну зраду та порушення законів і звичаїв війни. Особлива увага приділялася законодавчим новаціям, які забезпечували більш жорстку відповідальність за військові правопорушення відповідно вимогам воєнного часу та міжнародним стандартам. Досліджена процедура встановлення провини за військові злочини. Наголошено на ролі військової прокуратури та значення міжнародних стандартів у процесі розслідування й судового розгляду таких злочинів. В статті розкриті ключові недоліки правової системи України та надано пропозиції вдосконалення для ефективнішого розгляду військових злочинів. Охарактеризовано унікальність українського досвіду пов'язаного з поєднанням традиційних бойових дій та елементів гібридної війни. Здійснений аналіз міжнародного досвіду у регулюванні воєнного стану та можливості його імплементації в українське законодавство. У статті підкреслювалося, що український підхід до регулювання військових злочинів залишається специфічним і потребує подальшої адаптації для ефективного вирішення сучасних безпекових викликів. Проведено порівняння нормативних актів, які регулюють військові злочини після 2022 року та попередніми законодавчими актами за 2019–2021 роки. Було проаналізовано основні відмінності між ними, посилення санкцій за правопорушення. У висновках акцентувалася увага на важливості імплементації міжнародного досвіду щодо військового стану. Запропоновані шляхи впровадження механізмів правового регулювання, які ефективно працюють у США, Ізраїлі та Франції. Було підкреслено, що український досвід є унікальним через специфіку поточної війни. Важливість подальшого вдосконалення правової системи України визнана необхідною для ефективної протидії військовим злочинам і захисту національних інтересів. Перспективи подальших досліджень повинні ґрунтуватись на основі вдосконалення сучасної правової бази в умовах довготривалої війни.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, військові злочини, воєнний стан, дезертирство, державна зрада, правова система, міжнародний досвід, військова дисципліна.

The article examines the legal regime of criminal responsibility for war crimes in Ukraine under martial law, taking into account changes to the legislation after 2022. It was analyzed how the changes affected the amount of punishment for desertion, treason and violation of the laws and customs of war. Special attention was paid to legislative innovations that ensured stricter liability for military offenses in accordance with wartime requirements and international standards. The investigated procedure for establishing guilt for war crimes. The role of the military prosecutor's office and the importance of international standards in the process of investigation and trial of such crimes are emphasized. The article reveals the key shortcomings of the legal system of Ukraine and provides suggestions for improvement for more effective consideration of war crimes. The uniqueness of the Ukrainian experience related to the combination of traditional combat operations and elements of hybrid warfare is characterized. An analysis of international experience in regulating martial law and the possibility of its implementation into Ukrainian legislation was carried out. The article emphasized that the Ukrainian approach to the regulation of war crimes remains specific and needs further adaptation to effectively solve modern security challenges. A comparison was made between the normative acts regulating war crimes after 2022 and the previous legislative acts for 2019–2021. The main differences between them, the strengthening of sanctions for offenses were analyzed. The conclusions focused attention on the importance of implementing international experience regarding martial law. Suggested ways of implementing mechanisms of legal regulation that work effectively in the USA, Israel and France. It was emphasized that the Ukrainian experience is unique due to the specifics of the current war. The importance of further improvement of the legal system of Ukraine is recognized as necessary for effective countermeasures against war crimes and protection of national interests. Prospects for further research should be based on the improvement of the modern legal framework in the conditions of a long-term war.

Key words: criminal liability, war crimes, martial law, desertion, treason, legal system, international experience, military discipline.

Постановка проблеми. Кримінальна відповідальність за військові злочини під час воєнного стану є однією з найгостріших проблем правової системи будь-якої країни, яка перебуває в стані війни. В Україні з початком широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації у 2022 році, питання кримінальної відповідальності за військові злочини набуло нових масштабів та актуальності. Воєнний стан запроваджує особливий режим правового регулювання та передбачає посилені заходи контролю: обмеження прав і свобод громадян, підвищення вимог до військової дисципліни. Саме тому постає необхідність ефективного правового забезпечення захисту державних інтересів і покарання осіб винних у військових злочинах, які підривають безпеку країни. Одним із ключових аспектів даної проблематики є правове визначення та кваліфікація військових злочинів, адже воєнний стан створює специфічні умови для правозастосування, де зростає потреба в оперативності судочинства та ефективному запровадженні покарання.

Виклад основного матеріалу. Правовий режим воєнного стану має унікальні риси відмінні від інших надзвичайних правових режимів, таких як надзвичайний стан чи особливий стан. Воєнний стан в Україні запроваджується відповідно до статті 106 Конституції України та Закону України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12 травня 2015 року. Воєнний стан – це особливий правовий режим, що передбачає тимчасове обмеження прав і свобод громадян, запровадження спеціальних правових інститутів та посилений контроль державних органів за різними сферами суспільного життя у сферах національної безпеки та оборони. Воєнний стан діє виключно на території на якій існує загроза збройного конфлікту та оголошується в разі агресії чи її загрози. Під час запровадження воєнного стану в Україні в 2022 році були активізовані механізми контролю за дотриманням комендантської години, здійснювались обмеження пересування громадян, суттєво змінювались правила діяльності органів влади та правоохоронних органів [4, с. 12]. Норми закону нада-

ють широкі повноваження державі для забезпечення безпеки в умовах загрози національній безпеці, що вимагає суворого дотримання правового регулювання.

Запровадження посилення кримінальної відповідальності за військові злочини в умовах воєнного стану є важливим елементом забезпечення національної безпеки та збереження державного суверенітету. Дезертирство, зрада, непокоря або умисне невиконання наказу в мирний час мають одне значення, але під час війни такі діяння можуть призвести до катастрофічних наслідків, які безпосередньо впливають на перебіг воєнних дій і захист держави. У цьому контексті введення жорсткіших покарань має кілька ключових аспектів.

Це підвищує рівень відповідальності військовослужбовців і стимулює їх до безумовного виконання своїх обов'язків. Жорстке регулювання запобігає виникненню дезорганізації серед військ та підвищує їхню дисципліну. Згідно з міжнародним досвідом, держави які перебувають у стані війни запроваджують сурові санкції за невиконання військових наказів чи інші правопорушення пов'язані з військовою діяльністю [12]. Такий підхід дозволяє забезпечити внутрішню дисципліну і злагодженість у діях збройних сил, що є критичним для успішного ведення військових операцій. Запровадження посилених заходів створює превентивний ефект, коли потенційні правопорушники усвідомлюють наслідки своїх дій.

Воєнний та військовий стани, хоча і мають схожі характеристики, суттєво різняться за своєю сутністю і правовим характером. Воєнний стан є більш комплексним і передбачає оборонні заходи та активне втручання держави в різні сфери життя з метою забезпечення національної безпеки. Військовий стан як частина воєнного режиму, зосереджений виключно на військових операціях та забезпеченні обороноздатності країни. Однією з ключових відмінностей є правове регулювання, де воєнний стан регламентується комплексом правових норм, тоді як військовий стан здебільшого регулюється нормами військового законодавства. Під час воєнного стану можливе запровадження обмежень на свободу слова та масової інформації, а також введення додаткових санкцій за невиконання військових наказів або співпрацю з ворогом. Військовий стан вимагає дотримання суворой військової дисципліни, що закріплено у військових статутах і національному законодавстві [6, с. 13].

У період воєнного стану кримінальна відповідальність за військові злочини суттєво посилюється, що відображено в законодавчих актах, зокрема у Кримінальному кодексі України. Зміни до Кримінального кодексу внесені Законом № 1941-IX від 19 березня 2022 року, передбачають посилення санкцій за вчинення низки військових злочинів [9]. Згідно з частиною 1 статті 402 Кримінального кодексу України, умисне невиконання наказу під час воєнного стану карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років. Подібні зміни спрямовані на підвищення рівня дисципліни та відповідальності військовослужбовців у контексті захисту національних інтересів держави під час війни. Особливу увагу законодавство приділяє питанням караності за військові злочини, які мають системний і масовий характер, включаючи масові вбивства або використання зброї проти цивільного населення, що підпадає під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду. Важливими є національні механізми правосуддя, які передбачають ефективне і швидке розслідування військових злочинів, чітку координацію між військовою прокуратурою та іншими правовими органами [12, с. 19].

Військовий стан має важливе значення для захисту критичних об'єктів інфраструктури для забезпечення функціонування держави під час війни. До таких об'єктів належать енергетичні станції, водопостачальні системи, транспортні вузли, військові бази та об'єкти оборонної промисловості. Умови воєнного стану передбачають

встановлення посиленого контролю над цими об'єктами, а також спеціальних заходів щодо їхньої охорони.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» надає право військовому командуванню та органам державної влади здійснювати управління цими об'єктами з метою забезпечення їхньої безпеки [3]. В умовах воєнного стану можуть бути введені заходи щодо евакуації персоналу, посиленої охорони за допомогою військових підрозділів або правоохоронних органів, запровадження комендантської години на прилеглих територіях. Додатково можуть бути накладені обмеження на використання цих об'єктів з метою запобігання саботажу чи терористичним актам. Під час війни в Україні у 2022–2024 роках, критична інфраструктура стала однією з головних мішеней ворога, що призвело до посилених заходів з охорони та відновлення об'єктів. Воєнний стан передбачає введення спеціальних режимів доступу на територію таких об'єктів з метою уникнення несанкціонованого втручання та зниження ризиків для стратегічної інфраструктури країни.

Після початку широкомасштабної збройної агресії, нормативно-правова база яка регулює кримінальну відповідальність за військові злочини зазнала суттєвих змін. У період 2019–2021 років чинними були акти, які регулювали загальні питання військової дисципліни та кримінальної відповідальності військовослужбовців: Кримінальний кодекс України, Закони України «Про оборону України» та «Про правовий режим надзвичайного стану». До внесення змін у 2022 році, стаття 402 Кримінального кодексу передбачала покарання за невиконання наказу від трьох до п'яти років ув'язнення [14, с. 10]. Проте після внесення змін у 2022 році, санкції були посилені і тепер умисне невиконання наказу під час воєнного стану карається строком від п'яти до десяти років ув'язнення. Було прийнято низку спеціальних актів, які суттєво розширюють права і обов'язки військових та цивільних осіб під час війни. Зміни законодавства відображають реальні війни та спрямовані на посилення контролю за виконанням військових обов'язків в умовах надзвичайних загроз.

Після 2022 кримінальна відповідальність за військові злочини значно посилилась, як з точки зору правового регулювання, так і з точки зору розміру покарань. До Кримінального кодексу України були внесені зміни, що стосуються злочинів, скоєних військовослужбовцями або особами, які перебувають під юрисдикцією військових судів. За частиною 2 статті 408 (дезертирство в умовах воєнного стану) покарання збільшилося до позбавлення волі строком від десяти до п'ятнадцяти років [12]. Ще більш серйозними є санкції за такі злочини як колабораціонізм та державна зрада під час воєнного стану. Стаття 111 Кримінального кодексу України передбачає покарання за державну зраду у вигляді позбавлення волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої. У випадку коли злочин вчинено в умовах воєнного стану – довічне ув'язнення. Стаття 438 (порушення законів та звичаїв війни) передбачає покарання за воєнні злочини такі як насильство над цивільними особами, катування та застосування заборонених засобів ведення війни, що карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років або довічним ув'язненням у випадках особливої тяжкості.

Процедура встановлення провини за військові злочини в умовах воєнного стану має свої специфічні риси, що відрізняють її від стандартних процедур кримінального судочинства. Перш за все, за розслідування таких злочинів відповідає військова прокуратура та спеціальні слідчі органи, які мають досвід і повноваження для оперативного реагування в умовах збройного конфлікту. Процес встановлення провини включає декілька ключових етапів: розслідування, збір доказів, судовий розгляд і винесення вироку. Оскільки військові злочини часто пов'язані з пору-

шенням міжнародних норм та законів війни, процесуальні дії повинні враховувати міжнародні стандарти, зокрема вимоги Міжнародного кримінального суду [5, с. 16]. Доказова база для встановлення провини може включати свідчення очевидців, відео- та фотоматеріали, експертизи та документальні свідчення, дані розвідки та військових операцій. У деяких випадках, коли злочин має масовий або системний характер можливе залучення міжнародних спостерігачів або експертів для забезпечення об'єктивності судочинства. Умови воєнного стану накладають певні обмеження на процесуальні гарантії, проте це не означає що судочинство втрачає свою законність – кожен підозрюваний має право на захист і судовий розгляд відповідно до Конституції України та міжнародних правових норм.

Незважаючи на значне посилення законодавства у сфері військових злочинів після 2022 року, правова система України все ще стикається з низкою викликів, які потребують вирішення для ефективної протидії військовим правопорушенням. Один із головних недоліків полягає в недостатньому розвитку правових механізмів щодо розслідування та судового переслідування осіб, які здійснюють злочини в умовах збройного конфлікту. Відсутність чітко регламентованих процедур міжвідомчої координації між військовою прокуратурою, Національною поліцією та судовими органами призводить до затримок у розслідуванні злочинів та винесенні вироків [11].

Правова система України поки що не має достатньо розвинутих механізмів для обробки воєнних злочинів міжнародного масштабу, що створює ризик дублювання зусиль із боку національних і міжнародних судових органів. Недоліки також можна побачити в системі захисту прав військовослужбовців, коли правові гарантії часто не виконуються через нестачу фінансування або ресурсів. Актуалізація правової системи України вимагає вдосконалення процесуальних норм щодо взаємодії військової прокуратури з міжнародними організаціями, створення спеціалізованих судів або трибуналів для розгляду воєнних злочинів. Реформи мають бути спрямовані на підвищення оперативності та ефективності системи правосуддя в умовах війни.

Міжнародний досвід регулювання військового стану в різних країнах демонструє різноманітні підходи до забезпечення безпеки в умовах збройного конфлікту або надзвичайної загрози. У Сполучених Штатах Америки військовий стан може бути введений на основі закону «Про повноваження президента» і застосовується в умовах масових заворушень або загрози національній безпеці як це було під час Громадянської війни у 1860-х роках. У Франції відповідно до Конституції, військовий стан передбачає значні обмеження прав громадян: свобода зібрань, свобода слова, тощо. Він дозволяє уряду здійснювати прямий контроль над медіа та комунікаціями. У Туреччині після спроби державного перевороту в 2016 році було введено військовий стан, що дозволило уряду запровадити надзвичайні заходи у вигляді масових арештів та обмежень на політичну діяльність [13].

Країни які мають тривалий досвід боротьби зі збройними конфліктами як Ізраїль, використовують військовий стан для забезпечення внутрішньої безпеки, що передбачає оперативне прийняття рішень у кризових ситуаціях, активізацію мобілізаційних процесів та тісну координацію з військовими структурами. Отже, міжнародний досвід показує, що військовий стан є необхідним інструментом для ефективного управління безпековими ризиками в періоди гострих національних криз.

Імплементация міжнародного досвіду щодо військового стану в українське законодавство має певний потенціал, однак український досвід залишається унікальним з огляду на особливості поточного конфлікту та специфіку законодавчої системи. Досвід Ізраїлю щодо швидкої мобілізації та постійної готовності до відбиття загроз може бути корисним для вдосконалення мобілізаційної системи України та підвищення її ефективності. Україна могла б запозичити певні механізми, які використовуються в США або Франції щодо оперативного прийняття рішень урядом та координації збройних сил і цивільних структур в умовах воєнного стану. Проте, український досвід є унікальним тим, що війна на її території поєднує як традиційні військові дії, так і елементи гібридної війни: кібератаки, дезінформацію та активне втручання у внутрішні справи через інформаційні канали. Це вимагає специфічного підходу до управління військовим станом, який включає оборону територій та захист інформаційного простору.

Висновки. Узагальнюючи аналіз кримінальної відповідальності за військові злочини під час воєнного стану, слід зазначити, що після 2022 року українське законодавство було суттєво посилено для забезпечення належного покарання винних і підтримки дисципліни серед військовослужбовців. Законодавчі зміни спрямовані на збільшення строків ув'язнення за важкі злочини проти України. Нормативні акти прийняті після початку повномасштабної війни сприяють забезпеченню належної правової бази для боротьби з військовими злочинами в умовах воєнного стану. Процедура встановлення провини була адаптована до потреб війни, яка дозволяє оперативно реагувати на правопорушення та здійснювати судочинство у відповідності до міжнародних стандартів.

Український досвід є унікальним в умовах сучасних збройних конфліктів у світі, оскільки поєднує боротьбу на традиційному полі бою та у сфері інформаційної війни. Незважаючи на те, що Україна може скористатися міжнародним досвідом щодо регулювання воєнного стану, імплементация таких моделей має враховувати особливості поточної війни. Подальше вдосконалення правової системи України потребує активного розвитку внутрішніх механізмів, спрямованих на забезпечення швидкості та ефективності судових процесів у сфері військових злочинів. Успішна адаптація законодавства до реалій війни та міжнародних стандартів дозволить Україні зміцнити свою правову систему та ефективніше протистояти викликам у сфері національної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сервецький І. Суспільна безпека державної зради під час воєнних дій. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2023. № 2 (62). С. 48–58. DOI: <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.8>.
2. Серебряк С. В. Особливості запровадження спеціальних режимів господарювання в умовах пандемії та воєнного стану. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2023. № 46. С. 248–259. DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2023-46-2-248-259>.
3. Мельник О. Кримінальна відповідальність за службове підроблення під час перетинання державного кордону: національне та міжнародне законодавство. *Migration & Law*. 2023. № 3(5–6). С. 52–66. DOI: <https://doi.org/10.32752/2786-5185-2023-3-5-6-52-66>.
4. Халимон С., Пузирьов М. Службово-бойова діяльність Державної прикордонної служби України: запрошення до дискусії. *Migration & Law*. 2023. № 3(5–6). С. 23–36. DOI: <https://doi.org/10.32752/2786-5185-2023-3-5-6-23-36>.
5. Мисливий В. Кримінальна відповідальність водія транспортного засобу за залишення потерпілого в небезпеці. *Наука і техніка сьогодні*. 2023. № 7(22). С. 61–73. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-7\(21\)-61-73](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-7(21)-61-73).
6. Мельничук С. М. Функції сучасної держави в умовах воєнного стану. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2023. № 1. С. 23–35. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.101.23-35>.
7. Безега Т. М. Роль діджиталізації у функціонуванні інституту адвокатури України в період воєнного стану. *Open Science of Ukraine*. 2023. № 17. DOI: <https://doi.org/10.59948/osou11.2023.17>.

8. Дмитренко Е. С. Фінансова система України у воєнний та повоєнний періоди: правовий та безпековий вимір. *Kyiv Law Journal*. 2023. № 2. С. 143–148. DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2023.2.19>.
9. Сирота Д., Сергієнко А., Даценко Л. Кримінальна відповідальність та профілактика корупції. *Наука і техніка сьогодні*. 2023. № 13(27). С. 189–202. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-13\(27\)-189-202](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-13(27)-189-202).
10. Лихова С., Поліщук Д. Кримінальна відповідальність за мародерство в умовах воєнного стану. *Scientific Works of National Aviation University. Series: Law Journal "Air and Space Law."* 2023. № 1(66). С. 192–198. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.66.17436>.
11. Лугіна Н. А., Дем'яненко С. В. Корупційні кримінальні правопорушення в умовах дії воєнного стану. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. № 2(11). С. 108–114. DOI: [https://doi.org/10.33244/2617-4154-2\(11\)-2023-108-114](https://doi.org/10.33244/2617-4154-2(11)-2023-108-114).
12. Уманець М. М. Кримінальна відповідальність за геноцид за законодавством зарубіжних країн: порівняльно-правове дослідження. *Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2023. № 8. С. 384–387. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/88>.
13. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за «виборчі» правопорушення за проектом нового Кримінального кодексу України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2023. № 2. С. 121–135. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.102.121-135>.
14. Юріков О. О. Кримінальна відповідальність поліцейських за вчинення кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військових кримінальних правопорушень). *New Ukrainian Law*. 2023. № 2. С. 170–175. DOI: <https://doi.org/10.51989/nul.2023.2.23>.
15. Задніченко С. Кримінальна відповідальність за одержання неправомірної вигоди службовими особами на державному кордоні України. *Migration & Law*. 2023. № 3(5–6). С. 67–76. DOI: <https://doi.org/10.32752/2786-5185-2023-3-5-6-67-76>.
16. Zontova D. Кримінальна відповідальність як складова механізму захисту незалежності судової влади від втручання в діяльність судових органів та установ правосуддя України. *Law Review of Kyiv University of Law*. 2023. № 1. С. 152–156. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2023.31>.
17. Яценко А. М., Павликівський В. В. Кримінальна відповідальність за різні прояви колабораціонізму: проблеми правозастосування. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2023. № 29(2). С. 31–50. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2023.2.02>.

РОЛЬ АДВОКАТА У ЗАПОБІГАННІ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ПЕНСІЙНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**THE ROLE OF THE LAWYER IN THE PREVENTION OF OFFENSES IN THE FIELD OF PENSION AND SOCIAL SECURITY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW**

**Колб О.Г., д.ю.н., професор, заслужений юрист України,
професор кафедри кримінального права та процесу
Державний податковий університет**

Дудко Є.В., к.ю.н., адвокат, керівник

Департамент захисту прав та інтересів у кримінальних провадженнях фірми «Моргун та партнери»

У даній науковій статті з'ясовано зміст і сутність кримінологічної діяльності адвоката у ході захисту прав, законних інтересів і свобод працівників органів Пенсійного фонду України, а також запропоновано науково обґрунтовані шляхи щодо удосконалення правового механізму з означених питань.

Зокрема, встановлено, що всупереч положенням Закону України «Про державну службу», в зазначених органах державної виконавчої влади мають місце непоодинокі випадки вчинення відносно працюючих у них осіб різноманітних протиправних діянь, що, у свою чергу, виступає однією з детермінант, яка негативно впливає на ефективність діяльності тих чи інших підрозділів системи Пенсійного фонду України. Так, результати проведеного дослідження свідчать про наступні порушення, що реєструються у вказаній галузі суспільних відносин, а саме:

- а) незаконне звільнення працівників зі служби та роботи з органів пенсійного забезпечення;
- б) здійснення мобінгу відносно зазначених осіб;
- в) позанормоване використання праці державних службовців;
- г) ігнорування керівниками органів Пенсійного фонду України вимог загальних правил етичної поведінки державних службовців;
- ґ) інші протиправні діяння.

Виходячи з цього, доведено, що у системі правових гарантій, спрямованих на забезпечення прав, законних інтересів і свобод вказаних об'єктів правового захисту, особливе місце і роль мають відігравати адвокати, у тому числі й шляхом здійснення відповідних заходів запобіжного характеру.

У цьому сенсі, в даній науковій статті розроблено низку науково обґрунтованих пропозицій кримінологічного спрямування, які мають на меті своєчасно запобігати вчиненню у сфері пенсійного та соціального забезпечення України протиправних діянь.

Ключові слова: адвокат, державний службовець, запобігання правопорушенням, органи Пенсійного фонду України, права, законні інтереси та свободи особи, етичні правила поведінки державних службовців, мобінг.

In this scientific article found out, the content and essence of the lawyer's criminological activity in the course of protecting the rights, legitimate interests and freedoms of the employees of the Pension Fund of Ukraine, as well as proposed scientifically based ways to improve the legal mechanism on the specified issues.

In particular, it was established that, contrary to the provisions of the Law of Ukraine "On Civil Service", in the specified bodies of the state executive service, there are rare cases of committing various illegal acts against the persons working for them, which, in turn, is one of the determinants that negatively affects efficiency of activities of certain units of the Pension Fund of Ukraine system. yes, the results of the conducted research indicate the following violations registered in the specified field of social relations, namely:

- a) illegal dismissal of employees from the service and work of pension institutions;
- b) carrying out mobbing against the specified persons;
- c) abnormal use of civil servants' labor;
- d) ignoring the requirements of the general rules of ethical behavior of civil servants by the heads of the bodies of the Pension Fund of Ukraine;
- e) other illegal acts.

Based on this, it has been proven that in the system of legal guarantees aimed at ensuring the rights, legitimate interests and freedoms of the specified objects of legal protection, lawyers should play a special place and role, including through the implementation of appropriate preventive measures.

In this sense, this scientific article has developed a number of scientifically based proposals of a criminological direction, which aim to timely prevent the commission of illegal acts in the field of pension and social security of Ukraine.

Key words: lawyer, civil servant, crime prevention, bodies of the Pension Fund of Ukraine, the rights, legal interests and freedoms of a person, ethical rules of conduct of civil servants, mobbing.

Постановка проблеми. Як показує практика та результати спеціальних наукових досліджень [1], останнім часом в системі пенсійного та соціального забезпечення населення України накопилась низка проблем, які не тільки знижують ефективність діяльності органів Пенсійного фонду України (ПФУ), але й детермінують розвиток суспільно небезпечних явищ і процесів, що у тій чи іншій мірі стосуються конкретно взятих працівників зазначених об'єктів державної виконавчої влади.

Зокрема, щорічно у системі ПФУ зростає як кредиторська, так і дебіторська заборгованості, які у тому числі стали наслідком винесення судових рішень на користь позивачів та зобов'язують територіальні підрозділи Пенсійного фонду виплачувати значні суми грошей, що не передбачені

Державним бюджетом України на той чи інший фінансовий рік (наприклад, для колишніх працівників правоохоронних органів; потерпілих від Чорнобильської катастрофи; інвалідів і ветеранів війни; ін.) [2].

У таких умовах об'єктивно зростає напруженість та створюється психологічно нестерпна обстановка для всіх категорій працівників, задіяних на державній службі та роботі в органах системи ПФУ, створюючи таким чином ще одну детермінанту, яка сприяє вчиненню різноманітних правопорушень у вказаній галузі суспільної діяльності.

Мова, у першу чергу, ведеться про те, що керівники всіх рівнів ПФУ у «гонитві» за показниками та вирішенні інших виробничих завдань застосовують до підлеглих такі методи управління і контролю, які суперечать Конституції та іншим

законодавчим актам України. Так, поширеною у зв'язку з цим є «практика» приниження не тільки людської гідності, але й ділової репутації працівників органів пенсійного і соціального забезпечення; створення нестерпних умов для праці та відпочинку; заборона використовувати так звані «лікарняні листки», відпустки, т. ін.

У таких умовах, як видається, та як це успішно застосовують позивачі до ПФУ особливу роль у захисті порушених прав і законних інтересів та запобіганні протиправних діянь щодо працюючих у зазначених органах державної виконавчої влади мають відіграти адвокати, що логічно витікає зі змісту ст. 59 Конституції України та «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [3]. При цьому у переліку заходів кримінологічного спрямування, які мають здійснювати адвокати, своє чільне місце мають зайняти ті із них, що запобігають у системі ПФУ випадкам так званого мобінгу, тобто приниження честі та гідності, а також професійної репутації працівників органів Пенсійного фонду у формі психологічного та економічного тиску; створення для них напруженої, ворожої та образливої атмосфери, примушуючи таким чином окремих осіб до звільнення з державної служби та зміни місця роботи [4], що, як свідчать зібрані в ході даного наукового пошуку матеріали, є характерними для деяких керівників вказаних державних органів у сьогоденні.

Отже, в наявності складна теоретико-прикладна проблема, від вирішення якої залежить не тільки підвищення рівня результативності роботи системи ПФУ але й ліквідація, нейтралізація, блокування тощо детермінаційного комплексу причин і умов [5, с. 191–192], що сприяють вчиненню правопорушень, у тому числі й щодо працівників ПФУ, у сфері пенсійного і соціального забезпечення населення в Україні.

Виходячи з цього, метою даної наукової статті є доведення необхідності більш активного та ефективного використання потенційних правових можливостей адвокатів у запобіганні правопорушенням у системі органів ПФУ, а головним завданням – встановлення основних проблем кримінологічного характеру у вказаній галузі суспільних відносин та розробка науково обґрунтованих шляхів їх вирішення.

Стан досліджень. Як свідчать результати вивчення наукової літератури, досить предметно питаннями пенсійного та в цілому соціального забезпечення громадян займаються такі учені, як: О. В. Басай, Т. З. Гарасимов, Т. О. Дідковська, М. М. Клемпарський, Т. В. Кравчук, О. І. Кульчицька, К. Ю. Мельник, С. М. Прилишко, С. М. Пономоренко, В. А. Рудик, С. М. Сивак, Н. М. Стаховська, В. С. Тарасенко, О. Г. Чутчева, Л. П. Шуленко, В. В. Юровська та ін.

Крім цього, у контексті запобігання вчиненню кримінальних правопорушень у вказаній галузі суспільної діяльності означено проблематикою займаються й фахівці інших напрямів науки, серед яких можна виокремити праці Н. О. Гуторової, І. Б. Медицького, В. В. Молодика, С. Я. Лихової, Ю. М. Сухова, Л. О. Ужви та ін.

Поряд з цим, варто зазначити, що досі на монографічному рівні ці проблеми діяльності ПФУ в умовах воєнного стану розробляються дещо інертно, безсистемно та однобічно, що й обумовило в кінцевому підсумку вибір об'єкта і предмета цієї наукової статті.

Виклад основних положень. Відповідно до вимог ч. 2 ст. 19 та п. 6 ст. 92 Конституції України та інших законодавчих актів, які регулюють порядок, організацію та принципи діяльності державних службовців, зазначені особи мають діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені вказаними нормативно-правовими джерелами. При цьому, як це витікає зі змісту ст. 8 Конституції України, норми Основного та інших законів мають перевагу щодо відомих нормативно-правових актів, а останні – повинні прийматися на основі законодавчих актів і не суперечити їм за змістом, об'ємом і сутністю [6, с. 334–337].

Вказані вимоги у повній мірі стосуються й державних службовців, які працюють у системі органів ПФУ, що додатково закріплено й в Положенні про Пенсійний фонд України, яке затверджено 23.07.2014 р. постановою Кабінету Міністрів України [7].

Поряд з цим, як свідчать результати наукових досліджень [8], нерідко серед працюючих осіб у даному органі державної влади мають місце грубі та систематичні порушення не тільки вимог законодавчих актів, що безпосередньо стосуються їх діяльності [9], але й Загальних правил етичної поведінки державних службовців [10], що, у свою чергу, підриває авторитет тих чи інших територіальних підрозділів ПФУ й знижує рівень відповідальності цих осіб за результати своєї діяльності. При цьому слід зауважити, що однією з детермінант, що сприяє протиправній поведінці державних службовців, включаючи й сферу пенсійного та соціального забезпечення України, є, як показують матеріали представництва адвокатами у судах законних інтересів потерпілих, у тому числі й працівників ПФУ, порушення на всіх рівнях принципу гласності (публічності) у діяльності відповідних органів державної виконавчої влади, які не публікують у відкритих для доступу населенню джерелах інформації. Зокрема, досі на сайті Національного агентства України з питань державної служби (НАУПДС) відсутні офіційні дані про кількісно-якісні показники правопорушень, які вчиняються державними службовцями [11].

Саме тому, як видається, в системі ПФУ щорічно мають місце багаточисельні та різноманітні правопорушення, які вчиняються керівниками відповідних підрозділів даного державного органу. Так, всупереч вимогам ст. 64 Конституції України, у якій визначено виключний та такий, що не підлягає розширеному тлумаченню [6, с. 288], перелік правообмежень, які встановлюються в умовах воєнного стану, у системі органів пенсійного забезпечення тривалість робочого дня державних службовців складає більше 10 годин (наприклад, така «практика» існує у Головному управлінні ПФУ у Волинській області).

І, це при тому, що з цього приводу є рішення Конституційного Суду України, в якому констатовано, що права громадян не можуть бути обмежені не інакше, як на підставі закону [12].

На зазначену протиправну діяльність не тільки не звертає увагу правління ПФУ, але й створює відповідні умови, які їй сприяють, а саме – у ході офіційних та інших робочих нарад цього управління різноманітним чином порушують загальні етичні правила поведінки державних службовців, живлячи, зокрема, неправомірну лексичку, та вчиняючи при цьому інші види мобінгу щодо керівників і працівників територіальних органів.

У свою чергу, вказані керівники ПФУ в областях, вважають такий підхід безкарним, створюють нестерпні умови для підлеглих задля виконання будь-яким чином доведених завдань від вищестоящих посадових осіб керівного складу.

Зокрема, як встановлено в ході аналізу зібраних під час даного дослідження матеріалів емпіричного характеру [13, с. 25–36], поширеними у зв'язку з цим є наступні, найбільш характерні, правопорушення, які вчиняються у системі ПФУ відповідними категоріями керівників, а саме:

1. Створення нелюдських та таких, що принижують гідність, умов роботи для працівників органів Фонду, які призводять до їх звільнення з державної служби ніби «за власним» бажанням (особливо для працюючих у системі ПФУ інвалідів, захворювання яких стало наслідком надмірних фізичних, психологічних та інших навантажень на роботі), та, натомість, заповнення існуючих вакансій «своїми» людьми, які відразу переймають «стиль» управління та спілкування з підлеглими, на кшталт, вищестоящих «горе-вождів».

При цьому звільнення як працівників, так і керівників системи ПФУ відбуваються всупереч ст. 17, 31, 83 Закону України «Про державну службу», п. 8 ч. 2 ст. 18 Закону

України «Про центральні органи виконавчої влади» та підпункту 7 п. 11 Положення про Пенсійний фонд України, а також інших законодавчих актів з означених питань, які, зокрема, передбачають вказане рішення погоджувати з Міністерством соціальної політики України [14].

2. Незаконне використання керівниками системи ПФУ передбачених Законом України «Про оперативно розшукову діяльність» та ст. ст. 246, 258, 263, 264 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України негласних розшукових заходів, спрямованих на тотальний «контроль за підлеглими» державними службовцями, при тому, що посадові особи даного державного органу, включаючи керівний склад, не відносяться до суб'єктів оперативно-розшукової діяльності (ОРД) [15, с. 299–303].

Сутність цієї «протиправної» діяльності полягає у створенні негласного апарату з числа донощиків, що, у кінцевому підсумку, через відсутність у керівників системи ПФУ професійних знань і навиків приводить до їх викриття та до інших наслідків соціальної і правової незахищеності цих осіб, як це, зокрема, передбачено ст. 53 Закону України «Про запобігання корупції».

Крім цього, свавілля керівників у системі ПФУ щодо підлеглих державних службовців з означених питань проявляється у протиправному зборі різноманітної інформації про цих осіб (у виді пліток, чуток, домислів тощо), що є грубим порушенням ст. ст. 31–32 Конституції України та законодавчих актів, що регулюють сферу інформаційної діяльності (Законів України «Про інформацію»; «Про захист персональних даних»; «Про доступ до публічної інформації», т. ін.). Так, керівники системи ПФУ зобов'язують всіх підлеглих користуватись месенджерами «Телеграм», «Вайбер», т.ін., соціальними мережами «Фейсбук» тощо, у яких «лайкати» свої відгуки щодо управлінських рішень керівників та їх фото. Непоодинокими у цьому контексті є й випадки вивчення окремими керівниками системи ПФУ інформації, яка кореспондується в індивідуальних (особистих) мобільних телефонах підлеглих державних службовців, що є, як роз'яснює Верховний Суд України, класичним прикладом перевищення влади та службових повноважень [16, с. 255].

3. Незаконне введення у відносини з підлеглими вимог Статутів Збройних Сил України та правоохоронних органів (СБУ, Національної поліції, Державної прикордонної служби України, ін.), відповідно до яких останні зобов'язані вітати керівників шляхом вставання та здійснення інших атрибутів, які характерні для так званих «силових» структур держави.

Такий підхід теж можна віднести до елементів мобінгу, а також до випадків порушення принципів діяльності державних службовців, які закріплені у законодавчих актах, та, в цілому, свідчать також про порушення у системі ПФУ Загальних етичних правил поведінки державних службовців.

4. Інші правопорушення, які вчиняються керівниками системи ПФУ, які принижують честь і гідність, а також професійну репутацію державних службовців органів пенсійного забезпечення у формі психологічного та економічного тиску тощо [4], створюючи таким чином додаткові детермінанти, які знижують працездатність, ефективність та професійну самовіддачу підлеглих на роботі.

Такі дії, зокрема, здійснюються у виді: введення не передбачених законом форм звітності (наприклад, паперової, а не електронної, як це передбачено Інструкцією з діловодства у ПФУ та інших аналогічних нормативно-правових актах); безпідставне повернення (без пояснень причин) проектів документів, підготовлених підлеглими працівниками; «вихвалювання» уявних особистих досягнень на службі та, натомість, нещира (необ'єктивна) оцінка роботи попередніх керівників системи ПФУ; закритий доступ до наказів, щодо матеріальних заохочень та інших наказів (а це є грубим порушенням ст. 60 Закону України «Про запобігання корупції»; т. ін.).

Зазначені та інші порушення у системі ПФУ привели до того, що щорічно знижується рівень пенсійного забезпечення населення та своєчасність передбачених для них соціальних виплат і пенсій, що не можна в умовах війни в Україні та дефіциту довіри громадян до органів державної влади в Україні, а також об'єктивній необхідності консолідації суспільства та окремих його інститутів в єдине ціле за принципом «Все для фронту – все для Перемоги!» визнати логічною, цивілізованою та демократичною діяльністю держави (у даному випадку – системи органів пенсійного і соціального забезпечення), що, зокрема, витікає із змісту судових рішень, які ґрунтувались у тому числі на доказах, зібраних з даного приводу адвокатами.

Висновок. Таким чином, виходячи з результату проведеного аналізу законодавчих та інших нормативно-правових актів, що стосуються сфери діяльності ПФУ, практики їх застосування, а також змісту теоретичних розробок з означених питань, варто визнати, що для запобігання протиправній діяльності, яка має місце в управлінському процесі системи органів пенсійного і соціального забезпечення населення, слід суттєво змінити роль і місце адвокатів у комплексі заходів кримінологічного характеру та у забезпеченні прав, законних інтересів і свобод державних службовців в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дучимінська, Л.М. 2023. Сучасні проблеми реалізації Пенсійним фондом України принципу верховенства права в умовах воєнного стану. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 3 (Вер 2023), 38–43. DOI: <https://doi.org/10.34015/2523-4552.2023.3.05>.
2. Соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. [wiki.legalaid.gov.ua > index.php](http://wiki.legalaid.gov.ua/index.php).
3. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282.
4. Мобінг. WikiLegalAid : URL: <https://wiki.legalaid.gov.ua>.
5. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
6. Теорія держави і права: підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина Харків: Право, 2014. 368 с.
7. Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України: постанова Кабінету Міністрів України від 23.07.2014 № 280. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
8. Кількісний склад державних службовців. URL: <https://nads.gov.ua>.
9. Мартиненко В. О. Стан та динаміка зловживань владою або службовим становищем, що вчиняються державними службовцями. *Особливості застосування антикорупційного законодавства: від розслідування до вироку суду*. Харків, 2019. С. 102–106.
10. Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: наказ Національного агентства України з питань державної служби: URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
11. Статистичні дані про склад державних службовців у 2020–2023 роках. URL: <https://nads.gov.ua>.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян, щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненням жителів міста Жовті Води). URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
13. Основи методології наукових досліджень: навч. посіб. для студ. і курсантів / за ред. П. С. Прибутька. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 156 с.
14. Рішення Черкаського адміністративного суду від 21.01.2022 № 103171336. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/103171336/>.
15. Пчолкін В. Д. Сучасні проблеми та напрями досліджень теорії оперативно-розшукової діяльності в Україні. *Теорія оперативно-розшукової діяльності в Україні*. Харків: ХНУВС, 2017. С. 299–303.
16. Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.12.2003 № 13. Постанови Верховного Суду України у кримінальних справах / упоряд. В. В. Рожнов, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова. Київ: ПАЛІВОДА А. В., 2011. С. 255–258.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІПОТЕЧНОГО КРЕДИТУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

LEGAL REGULATION OF MORTGAGE LENDING TO THE MILITARY: THEORY AND PRACTICE

Ліпкан В.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального права, процесу і криміналістики
Академія праці, соціальних відносин і туризму

Павликівський В.І., аспірант
Академія праці, соціальних відносин і туризму

Діапазон обраної для дослідження наукової проблеми зумовлює об'єднання методологічних підходів з метою її розв'язання. Логіка дослідження передбачає встановлення взаємного зв'язку між творенням фінансової політики держави та розумінням тенденцій реального іпотечного кредитування військових у повоєнній Українській Державі.

Сучасна правова наука має чимало напрацювань з питань іпотечного кредитування, які зазвичай увиразнюються через аналіз поняття та встановлення корелятивних зв'язків між певними фінансовими показниками із подальшим формуванням механізму правового регулювання. Функціонування такої моделі інтерпретується нами як невідповідне національним інтересам, а також тим реаліям, в яких опиниться Українська Держава у повоєнний період. Постає потреба в унормуванні нових критеріїв та підходів як до самого іпотечного кредитування, так і до формування фінансової економічної стратегії.

У статті окреслено основні особливості сучасного іпотечного кредитування військових в контексті реалізації фінансової стратегії в рамках творення геостратегії сучасної Української Держави. У статті унаочнюється детермінація стратегічно вивірених рішень у фінансовій сфері, їх ефективне правове регулювання і реалізація геостратегії.

Констатується на реальні чинники, які впливатимуть на реалізацію державної політики у сфері іпотечного кредитування. Відзначено на суттєвий та вирішальний вплив застарілих фінансово-економічних моделей, послугоування інструментальним підходом до права, впливом нефахових суб'єктів правовідносин на державну політику. Висновується, що за умови збереження домінації імперативного методу, каральних заходів, жорсткої монетарної та фіскальної політики, методів адміністративно-правового примусу сфера іпотечного кредитування залишиться неадаптивною до нових умов і тенденцій розвитку нелінійних відкритих соціальних систем.

Ключові слова: іпотека, іпотечне кредитування військових, правове регулювання, відносини у сфері іпотечного кредитування, облікова ставка, забезпечення кредиту, грошова позика, пільгове кредитування.

The range of the research problem chosen for the study necessitates a combination of methodological approaches to solve it. The logic of the study involves establishing a mutual connection between the creation of the state's financial policy and understanding the trends in real mortgage lending to the military in the post-war Ukrainian State.

Modern legal science has a lot of developments on mortgage lending, which are usually expressed through the analysis of the concept and establishment of correlations between certain financial indicators with the subsequent formation of a legal regulation mechanism. We interpret the functioning of such a model as inconsistent with national interests and the realities in which the Ukrainian State will find itself in the post-war period. There is a need to regulate new criteria and approaches to both mortgage lending and the formation of financial economic strategy.

The article outlines the main features of modern mortgage lending to the military in the context of the implementation of the financial strategy within the framework of the geostrategy of the modern Ukrainian State. The article illustrates the determination of strategically sound decisions in the financial sector, their effective legal regulation and implementation of the geostrategy.

The real factors that will influence the implementation of the state policy in the field of mortgage lending are noted. The author emphasizes the significant and decisive influence of outdated financial and economic models, the use of an instrumental approach to law, and the influence of non-professional subjects of legal relations on public policy. It is concluded that if the dominance of the imperative method, punitive measures, tight monetary and fiscal policies, and methods of administrative and legal coercion remains, the mortgage lending sector will remain unadapted to the new conditions and trends in the development of nonlinear open social systems.

Key words: mortgage, mortgage lending to the military, legal regulation, relations in the field of mortgage lending, discount rate, loan collateral, money loan, preferential lending.

Загальна постановка проблеми. Війна виступає вагомим рушієм до інтенсифікації розвитку багатьох сфер суспільних відносин. Не є винятком і сфера *кредитування*. Зазвичай кредитування інтерпретується в якості визначального фактора, за допомогою якого відбувається прирощення капіталу банків – це забезпечує їхню прибутковість. Однак події в нашій державі, довели, що поки одні донатять, інші – продовжують розробляти та впроваджувати кримінальні схеми підвищення капіталізації власних банківських установ. Спочатку відбувається збір коштів у благодійні фонди, потім іде вкладення у власні банківські та фінансові установи, потім купуються облігації внутрішнього державного займу, отримується гарантований і неоподатковуваний прибуток, з частини якого здійснюється «благодійна діяльність». На папері виглядає все добре: гроші в обігу, відсотки нараховані, податки не сплачені, капіталізація банку без дії класичних фінансових механізмів відбулася. Згідно з теоретичними дослідженнями правові природи кредитування – так, але згідно з теорією соціального натуралізму

і природним правом людини – ні. Це не є також шляхом для справжнього розвитку Української Держави. Одним із очільників даної схеми виступає Національний банк України, який утворив такі умови на фінансовому ринку, за яких іпотечне кредитування, як один із суттєвих класичних важелів збільшення прибутковості і забезпечення кеш флоу, став недієвим.

В умовах відновлення та розвитку повоєнної Української Держави такі маніпуляції не будуть сприйняті ключовими донорами нашої економіки. Більше того, підхід штучної капіталізації банків і прирощення прибутків без росту реального сектору економіки не буде стимулювати приток прямих іноземних інвестицій. Без цього будь-які державні ініціативи щодо іпотечного кредитування залишаться нереалізованими, а відтак це утворить значний кримінологічний масив для формування конфліктогенного середовища, формування криміналізованого ринку житла.

Відтак об'єктивно формується потреба в дослідженні реальних чинників впливу на іпотечне кредитування вій-

ськових, як одну зі складових державної фінансової політики в контексті творення державної ідентичності [1] і реалізації геостратегії сучасної Української Держави [2].

Аналіз публікацій. Складність обраної для дослідження тематики зумовлює звернення до певних напрацювань різних авторів, які у той чи інший спосіб, що зумовлений предметом дослідження та наукової спеціальністю, досліджували питання правового регулювання іпотеки та особливості іпотечного кредитування. До групи дослідників, роботи яких ми вивчали при написанні даної статті належать: А. Афанасьєв, М. Дем'яненко, М. Денисенко, А. Євтух, Т. Журавльова, О. Каліушко, О. Кірсєв, О. Кухарєв, О. Любунь, І. Лютий, Р. Майданик, Е. Райнерт, В. Савич, Л. Сазонець та інші.

Утім в роботах даних дослідників не було здійснено акцентованого дослідження питань іпотечного кредитування військових в сучасних реальних умовах функціонування та розвитку повоєнної Української Держави.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Війна проти Української держави поставила низку екзистенційних питань, причому у різних сферах життєдіяльності:

- у сфері державної політики – руйнування інституційної системи, ліквідація державності [3];
- у сфері культури – знецінення української культури [4, с. 382], української мови, українського телебачення і кіновиробництва [5];
- в інформаційній та кібернетичній сферах – знищення об'єктів стратегічної інформаційної інфраструктури, маніпулювання суспільною свідомістю спотворення та системна масована дезінформація тощо [6; 7];
- у сфері ментальній – розмиття імперативу національної ідентичності [8] тощо.

Так само можемо говорити і про те, що: з одного боку стоїть потреба в корегуванні державної воєнної політики, в тому числі через науково обгрунтоване посилення мобілізаційних заходів, а з іншого – їх повномасштабна реалізація повністю формує умови для унеможливлення створення та реалізації самостійної власної економічної стратегії [9], через те, що будуть утворені суттєві прогалини в економічній сфері і низка секторів економіки можуть залишитися без фахових спеціалістів, відповідних продуктивних сил. Такий шлях свого часу проходила Держава Ізраїль, яка також стояла перед дилемою везагальної мобілізації і втрати економічного потенціалу або ж збереження людей, нарощування економічного потенціалу і посилення військової складової [10].

Історію потрібно вивчати не для оцінок на семінарах і кулуарному хизуванні, а для того, щоб послуговуватися у реальному житті здобутками прашурів та державних достойників, причому з різних країн; адже категорія державець, гідник і достойник, справжник – не мають національності.

Однією із таких сфер виступає *сфера кредитування*, зокрема – іпотечного кредитування. У повоєнний час певний період ми прогнозуємо економічну нестабільність, яка потребуватиме як жорсткої монетарної політики, так і зниження облікової ставки з метою залучення грошової маси до банківського сектору, зокрема і через іпотечне кредитування.

Стандартні описові моделі оптимізації ресурсних ризиків наразі матимуть низьку верифікативність, оскільки кількість грошової маси переважатиме кількість продуктивних сил, залучених до будови безпосередніх активів, яким у сфері кредитування, виступають об'єкти нерухомості. Специфіка ринку іпотеки полягає у тому, що на його формування потрібен певний час, який може не співпадати із потребами потенційних зайомщиків. Тому дослідження правової природи іпотеки є важливими, але не пріоритетними, адже не дають конкретних потрібних саме зараз інструментів та відповідей [11; 12].

На зараз: через реалізацію активних мобілізаційних заходів у сфері будівництва спостерігається суттєвий спад через стратегічну нестачу робочої сили, особливо компетентної та фахової. У перспективі: значні фінансові стимули, які будуть у військових, допомога іноземних банківських установ, пільгове кредитування, грантові програми та інші банківські механізми стимулювання іпотечного кредитування – насправді сформулюють умови для розвитку лише однієї сторони суспільних відносин – банківської, однак на враховують неможливість синхронізації розвитку ринку будівництва разом зі значними фінансовими надходженнями, а також фінансовими заощадженнями військових.

Таким чином попит в іпотечному кредитуванні набагато перевищить пропозицію і основними клієнтами даного сегмента виступатимуть саме військові або члени їхніх родин. Через що розгляд питань іпотечного кредитування військових потребує завчасного моделювання і прогнозування, формування альтернативних механізмів для забезпечення можливості та реалізації державної політики у сфері іпотеки є формування системи інституційних інвесторів.

Адже неможливість реалізації іпотечного кредитування в перспективі за певних умов може призвести до відновлення і формування протестних настроїв серед військових, які будуть звинувачувати владу у порушенні власних зобов'язань щодо надання як пільгового нового житла, так і реалізації існуючих програм пільгового іпотечного кредитування для військових. Прогнозовано, що акцент робитиметься на первинний ринок – придбання житла в новобудовах.

Багато дослідників аксіоматично визначають, що кредитування виступає ключовим важелем нарощування банківських активів і формує умови для забезпечення стабільної прибутковості їхньої діяльності. Однак на сучасному етапі доцільно також окреслити і ті чинники, які чинитимуть вплив на іпотечне кредитування.

Передусім йдеться про існування неадекватної системи бронювання від мобілізації. Очевидним є обмеженість ресурсів у ЗСУ, в тому числі і в живій силі. Але використання наприклад 100 відсоткової броні для виконавців грантових програм від міжнародних партнерів [13] і відсутність використання броні для працівників будівельної сфери, особливо приватних компаній та холдингів неминуче позначиться на стані будівництва, і відповідно кардинально зменшить пропускну спроможність ринку. А відтак, за наявності розвинених механізмів іпотечного кредитування, будуть відсутні безпосередні активи, в які можна вкладати кошти, а також ринок іпотеки буде невідповідним фінансовим спроможностями та попиту.

За таких умов дисбаланс в іпотечному кредитуванні обов'язково негативно позначиться на функціонуванні усієї банківської системи України.

Важливим чинником Який впливає на дані процеси також виступає *облікова ставка Національного банку України*, яка зазвичай виступає ринковим інструментом, тобто її ефективність синхронізована із ринковими умовами.

Якщо умовно відхилити пільгове кредитування, прямі іноземні інвестиції, використання відсотків від заморожених російських активів, які можуть бути спрямовані на кредитування іпотеки для військових, то в середньому зміна облікової ставки на 1 пункт змінює попит на іпотечне кредитування приблизно на 10%, за умови рівності інших показників та індикаторів. Якщо у червні 2022 року ставка складала 25%, то з 14 червня 2024 року вона складає усього 13%. Тобто відбулось пониження на 12 пунктів.

Водночас якщо аналізувати відсоткові ставки за банківськими кредитами (сюди ми не включаємо різноманітні пільгові програми), то тут не відбулося корелятивного зменшення відсотків за іпотекою. Це також було однією

з причин розроблення пільгового іпотечного кредитування для окремих категорій громадян в тому числі військових.

«Є-Оселя»

Детально і покроково із конкретними цифрами розглянемо одну з таких програм – «Є-Оселя».

Програма доступного іпотечного кредитування «Є-Оселя» запрацювала в Україні з жовтня 2022 року. Її реалізують Міністерство економіки України спільно з Міністерством цифрової трансформації та «Укрфінжитлом». За цією програмою військовослужбовці ЗСУ за контрактом і силовики, педагоги, медики й науковці можуть отримати кредит на купівлю житла під 3% річних. Для учасників бойових дій, ветеранів, ВПО, інших громадян, які не мають у власності житла або хочуть збільшити його площу, ставка – 7% [14]. Свого часу лунали гучні гасла, зокрема Д. Шмигаль заявляв: «Нова масштабна програма іпотеки дозволить активізувати нове будівництво і суттєво сприятиме відновленню економіки. Наша мета – щоб кожен військовий, рятувальник, вчитель і лікар мав власне житло» [15].

Однак проведений нам аналіз реальних справ уможливив дійти наступних **висновків** (станом на жовтень 2024 року).

Ми свідомі того, що інновації – є завжди шляхом до сходження вгору, проте вони нечасто зустрічають на своєму шляху настільки багато опору, упередженості та відвертого саботажу у вигляді тотальної та хижацької корумпованості та колабораціоністської ментальності чиновників.

Так, наприклад, Т. Журавльова відзначає на такі особливості іпотечного кредиту: 1) обов'язковість забезпечення заставою; 2) довгостроковість; 3) цільовий характер; 4) відносно невисокі ризики [16, с. 44].

Однак якщо узяти саме слово «особливості» то насправді дана дослідниця ніяких особливостей не розкрила. «**Особливість** – своєрідність, специфіка чогонебудь, характерна риса, ознака, властивість» [17, с. 779].

Кредити в своєму загалі поділяються на бланкові на заставні. Тож, казати про те, що іпотечний кредит є заставним і це є специфіка – не вірно. Адже це може бути характеристикою або параметром. Так само довгостроковість іпотека в Україні та в США має зовсім різні параметри і розуміння довгостроковості, тож дана ознака може бути описовою, але аж ніяк не належати до класу «особливих». Більше того, на практиці через змінюваність державної політики, коливання курсу гривні, більшість клієнтів прагнуть якомога швидше погасити кредит, не затягуючи процес погашення на повний термін.

Стосовно ознаки «**невисокі ризики**» – вона є помилковою. Застосуванню даної ознаки має передувати означення методології, якою авторкиня послуговується: чи це ризик-менеджмент, чи це ризик-управління, чи це управління ризиками тощо. Також для визначення рівня ризиковості існує чималі комплексні програми, які власно і визначають його, що впливає на остаточне рішення кредитного комітету про видачу кредиту. Авторкиня в своїй роботі цього не продемонструвала, обмежившись лише певним групуванням авторських дефініцій інших дослідників, які визначали на власний розсуд зміст поняття «іпотека».

З особистого інвестиційного досвіду (автор – В. А. Ліпкан) саме через такі необґрунтовані висновки та недоведені оціночні категорії, в тому числі і Т. Журавльовою, більшість українців і досі глибоко та безпорадно хвилюються у двох основних та ключових позиціях:

1) нерухомість – вигідне і чи не єдине джерело інвестування;

2) іпотечне кредитування, особливо пільгове від держави – вигідний та надійний (малоризиковий) спосіб набуття житла.

Правова наука має метою приріст знань, за допомогою яких має бути удосконалено правові відносини через

механізм підвищення ефективності правового регулювання. Автори, досліджуючи різноманітні аспекти іпотечного кредитування змагаються у визначеннях:

– чи то отримання від застави нерухомого майна «іпотечного кредиту» [18–21] або «грошової позики» [22];

– чи то взагалі у нерозумінні причин та наслідків, коли визначають іпотеку або як: заставу [18–21], грошову позику [23; 24], кредит [25] або взагалі зобов'язання.

Зокрема щодо останнього розуміння, то якщо узяти визначення поняття іпотеки, яке надається в ст. 1 Закону України «Про іпотеку», то **іпотека** це – вид забезпечення виконання зобов'язання нерухомим майном (неподільним об'єктом незавершеного будівництва, майбутнім об'єктом нерухомості), що залишається у володінні і користуванні іпотекодавця, згідно з яким іпотекодержатель має право в разі невиконання боржником забезпеченого іпотекою зобов'язання задовольнити свої вимоги за рахунок предмета іпотеки переважно перед іншими кредиторами такого боржника у порядку, встановленому цим Законом [26].

Застосовуючи метод правничої герменевтики, а також формально-юридичний підхід у поєднанні із методологією безпекознавства, формулюємо наступні висновки, що **іпотека**:

1) є **видом забезпечення зобов'язання** – тобто ключовий посил в даному визначенні робиться не на наданні інструмента громадянину (іпотекодавцю) щодо реалізації ним права на життя через купівлю нерухомості в рамках ствердження концепції «людиноцентризму», а передусім на імперативності та зобов'язальності цих відносин;

2) **іпотека позбавляє права розпорядження предметом іпотеки** – не зважаючи на кількість проплат за кредитним договором, у разі невиконання особою своїх зобов'язань ніхто не буде зважати ані на будь-які причини і позбавить особу в односторонньому порядку права на житло. Ситуація у лютому 2022 року, коли почалася повномасштабна війна проти Української Держави стала свідченням того, наскільки безправною, слабкою та незахищеною у фінансовому плані лишилася людина, яка мала будь-які фінансові зобов'язання перед будь-яким фінансовим установами. До війни найбільш жорстким в цьому плані були іпотечні програми в Альфа банку, де навіть при першому відхиленні від графіку платежів або несплаті принаймні одного платежу, майно особи через узгоджені зі «своїми» нотаріусами дії могло бути продано, а людина примусово виселялася із житла;

3) у визначенні **навмисно створюють дисбалансовані умови між іпотекодержателем та іпотекодавцем** – правова дефініція за нормами юридичної техніки має бути побудована таким чином, що категорії «іпотекодержатель» має дзеркально відповідати категорія «іпотекодавець». Натомість у даній дефініції, цей принцип грубо порушено, натомість одразу ж вводиться поняття «боржник», тобто людина розглядається в підпорядкованій державі системі координат, що значно полегшує і упрозорює ситуацію із так званою і проголошеною лише на папері «рівністю та змагальністю сторін»;

4) у дефініції **наголошується на пріоритетному «задоволенні своїх вимог за рахунок предмета іпотеки переважно перед іншими кредиторами такого боржника»** – тобто ніхто не буде розбиратися із причинами певних прострочок вживати заходів із реструктуризації кредиту або надання у власність іншого житла на суму вже сплачену іпотекодавцем тощо. Тобто йдеться про чітко репресивний фінансовий механізм, фінансове ярмо, яке за будь-якої помилки або певних, в тому числі форс-мажорних явищ та обставин, лягає непоборним і нездоланним тягарем на особу.

У тексті цитованого закону не йдеться про строки розгляду матеріалів про видачу іпотечного кредиту, а також про відповідальність держави за несвоєчасне погашення

пільгових кредитів, компенсацію втраченої вигоди, індексацію грошей, а також синхронізацію виплат із монетарною політикою і механізмами балансування девальвацію гривні тощо.

Можна наводити безліч теоретичних визначень поняття іпотеки, однак, більшість авторів, на нашу думку, писали б глибші дослідження, якщо самі пішли б та спробували узяти із офіційної заробітної платнею у 15 000 грн на місяць іпотечний кредит, сплатили всі платежі по ньому, а потім не сплатили черговий платіж для того щоб побачити: чи дійсно держава вважає іпотечне кредитування найбільш ефективним засобом підвищення капіталізації банків та збільшення їхніх прибутків. Чи дійсно самі банки вважають іпотечне кредитування, особливо пільгове, наприклад «Є-Оселя» найбільш вигідним вкладенням і головне ліквідним для своїх банків.

Якщо автори правових досліджень, послугоувались би міждисциплінарним підходом, на який в своїх як правових, так і політологічних роботах мною (автор – Ліпкан В. А.) вказано чимало, тоді б для оцінки важливості даного інструмента, були використані такі економічні передусім категорії: рентабельність, ліквідність, маржинальність, окупність; застосовано методи порівняльний, прибутковий.

Тоді б поняття іпотеки було сформовано через інтеграцію зовсім інших описових ознак, а головне через врахування інтересів та потреб не лише фінансових установ, а й конкретної людини – іпотекадвця, яка власно і виступає головним суб'єктом даних фінансово-правових відносин.

Здійснений нами аналіз сучасної фінансово-правової практики видачі кредитів за програмою «є-оселя», уможливив сформулювати такі проблемні питання, які унеможливають початковий задум і не призведуть до досягнення проголошених цілей даної програми, а відтак і не стануть факторами росту Української економіки у повоєнний час:

- обмежений вибір житла для програми «є-оселя», яке має бути уведено в експлуатацію не раніше 3-років, через що у Продавця цього житла виникають податкові зобов'язання на рівні 7.5%;

- реальні клієнти, як правило, не проходять «ризиків» і таким чином не відповідають стандартам банку, який оформлює іпотеку (в Ощадбанку таке рішення можна очікувати до 6 місяців, що утворює ситуацію зі зменшенням купівельної спроможності клієнта через інфляцію і девальвацію гривні і збільшенням вартості житла, який прирівнюється не до гривні), за рівнем доходів або наявності житла в інших регіонах. Додатковою прихованою причиною відмов клієнтам є зменшення фінансування даних пільгових програм з боку держави;

- на первинному ринку вартість 1 м² набагато вища за нормативно визначену, через що особа не може купити собі житло там, де вона хоче, тобто іпотека для неї не розглядається інструментом вирішення саме її питань, а виступає інструментом нав'язування не вигідних фінансових умов громадянам, які не мають тимчасово можливостей щодо купівлі власного житла за допомогою інших, а не іпотечних, фінансових інструментів;

- обмежений перелік забудовників та об'єктів – держава фактично нав'язує власний перелік забудовників та об'єктів, власні умови, власну ціну, якої на ринку здебільшого не існує, а головне власні умови надання кредиту – без окреслення та встановлення власної відповідальності за нереалізацію і недотримання умов договору, а також неможливість надати громадянину фінансові інструменти для реалізації ним права на іпотеку. Відповідно навіть люди, які мають право на отримання є-кредиту, не можуть знайти адекватного житла відповідно до власних потреб та уподобань. Адже багато власників не хочуть зв'язуватись з державними кредитними програмами. Через що сервісна функція держави за даного випадку не реалізується.

Для нашої країни *особливістю* іпотечного пільгового кредитування, в тому числі й для військових, є відчутна і відома уряду і Національному Банку України ситуація із фінансуванням, проблеми з яким за цими програмами почалися ще з травня 2024 року. Оскільки заявок і охочих оформити іпотеку стало набагато більше, ніж було передбачено для цього фінансування.

У квітні 2024 року керівник компанії «Укрфінжитло» Євген Мецгер прогнозував, що у 2024 році 19 млрд грн через іпотеку буде «влито» в економіку країни, тобто буде видано орієнтовно 12 тисяч кредитів [27]. Якщо розрахувати ці цифри, то середня вартість кредиту становить 38 тисяч доларів США, тобто це: або двокімнатна квартира в старих домах (вторинне житло), або первинне житло – маленькі смарти (квартири із ремонтом) до 20 м².

Станом на жовтень 2024 року від початку 2024 року за програмою доступних кредитів «Є-Оселя» українці отримали 6 649 кредитів на придбання житла на понад 11,3 млрд грн [28]. Тобто середня вартість кредиту становила: 1 700 000. Тобто вартість повного житла складала мінімум 1 870 000 (за умови внесення 10 відсотків від початкової вартості житла). Це дорівнює 20 м² в нових житлових комплексах Києва з ремонтом, або двокімнатній квартирі (до 50 м²) з ремонтом в старій будівлі.

Хто і яким чином прогнозував видачу такої мізерної кількості метражу на клієнтів, хто розраховував ці цифри – питання до тих, хто взагалі формулював стратегії фінансового розвитку України, дбаючи про розвиток іпотечного кредитування як інструмента оновлення економіки. Але зрозуміло, що такий безадресний підхід, відсутність дієвих гарантій із боку держави, небажання банків брати активну участь в реалізації даного проєкту, послуговуючись інтересами передусім людини, обмежуючись лише пасивним дотриманням певних процедур, призводить до того, що **проголошені цілі Д. Шмигала, які нами було процитовано на початку статті, досягнуто не буде.**

Фахівці із *Глобус Банку* також відзначають на те, що з огляду на економічні обставини (зокрема на зростання інфляції), відсоткове навантаження теоретично зростатиме, що може стимулювати позичальників до дочасного «гасіння» кредиту» [29]. Однак фахівець не зазначає прямо на те, що деструктивність погашення передбачає або збільшення доходів особи, або зменшення маржинальності її сімейного бюджету при залишенні доходної частини на однаковому рівні. Тобто щороку платити доведеться кожного разу щоби більше при залишенні на початковому рівні показників доходів. Тож гра з державними програмами є відносно ризикованою, адже держава не надає жодних гарантій, а **громадянин** відповідно до визначення поняття «іпотека», яке ми аналізували вище, є із самопочатку не іпотекодавцем, а – **боржником**.

Ну і ще трохи цифр, які також слугують описовою характеристикою іпотеки. Це те, що доведеться платити громадянину, щоб отримати кредит «Є-оселя» (за базу візьмемо суму, що обрахували вище, яка дорівнює 1 870 000 грн: 10% початковий внесок 170 000 грн і сума кредиту 1 683 000):

- 1) послуги ріелтора із пошуку необхідного та передбаченого даної програмою житла – в межах від 2% від повної вартості житла (згідно із сумою 1 870 000 – це близько 37 600 грн);
- 2) експертна оцінка вартості майна – 5 000 грн.;
- 3) одноразова комісія за послуги банку (від 1%) – 16 830 грн.;
- 4) комісія за відкриття рахунку – 200 грн.;
- 5) комісія за переказ коштів продавця – 750 грн.;
- 6) страхування житла щороку від ризиків загибелі, знищення чи пошкодження (0.25% від оціночної вартості) – 4 675 грн.;
- 7) послуги нотаріуса – 1% від вартості – 9 850 грн.;
- 8) обов'язковий платіж в Пенсійний Фонд – 1% – 9 850 грн.;

9) страхування життя особи (інколи включається в комплексний продукт страхування житла);

10) показник UIRD – в умовах нестабільності може значно підвищити відсоткову ставку за кредитом, через утворить додаткові ризики для клієнта щодо його можливостей своєчасного і повного погашення кредитних зобов'язань.

Додаткові витрати складатимуть 86 625, додатково слід враховувати вартість початкового внеску: 187 000, загалом: 273 625 грн, має витратити особа для участі в проєкті «дешевого житла».

І додатково, на прикладі *Таскомбанку*, наведемо лише **один із абзаців (!!!) штрафних санкцій** особі, за певні порушення іпотечного договору:

«За невиконання інших умов кредитного договору, Банк має право нарахувати та стягнути, а клієнт зобов'язаний сплатити такі штрафні санкції:

– **5% від суми кредиту** за надання Позичальником завідомо недостовірної інформації, яка стосується умов кредитного договору та/або процесу його виконання;

– **5% від суми кредиту** за ненадання Позичальником інформації відносно зміни паспортних даних, місця роботи, контактних номерів телефонів, зміни у складі сім'ї, а також, інформації, що стосується судових справ, стороною яких є Позичальник;

– **5% від суми кредиту** за ненадання Позичальником інформації та документів щодо зміни його фінансового та майнового стану та неперешкоджати реалізації права Кредитора щодо проведення перевірки документально і в натурі наявності, стану і умов збереження та користування нерухомим майном, яке є забезпеченням по кредиту;

– **30% річних** – процентна ставка, яка застосовується при невиконанні умов Кредитного договору «Страхування» [30].

Тож кожен іпотекодавець має дуже уважно читати текст усього іпотечного договору, бажано із відповідним юристом, і лише потім для себе має висновувати: чи є доцільним таке кредитування, чи воно криє в собі дуже жорстку пастку і фінансові ризики втрати як грошей, так і об'єкта нерухомості.

Окремо зупинимось на понятті «**кредитний ризик**», котре має трактуватись не лише щодо клієнта, а й щодо держави, адже ним описується наявний або потенційний ризик для надходжень і капіталу, який виникає через неспроможність сторони, що взяла на себе зобов'язання, виконати умови будь-якої фінансової угоди із банком або клієнтом або в інший спосіб виконати взяті на себе зобов'язання. Відтак *іпотечне страхування* має охоплювати не лише ризики неповернення клієнтами грошей, а й ризики не фінансування або недофінансування або невчасного фінансування державою іпотечних програм. Бо головним завданням іпотечного страхування виступає всебічне забезпечення **усіх учасників** гарантованим механізмом комплексного захисту від майнових втрат, а також гарантування своєчасного та повного відшкодування збитків, пов'язаних із настанням страхових випадків.

Як вірно з цього приводу зазначає Р. Пікус, зараз «доцільно розвивати вторинний ринок іпотечного кредитування, а саме – в розрізі іпотечних установ, нагальною є модернізація інфраструктури ринку та системи інституційних інвесторів» [31, с. 166]. Адже вплетена в систему державної політики, вона більш пристосована до розуміння потреб розвитку самого інституту кредитування, є більш гнучкою щодо державної «підтримки та гарантій наданих кредитів при недобудовах та пошуку альтернативних джерел фінансування» [32, с. 33], на відміну від банків, які передусім зацікавлені у зменшених ризиках та підвищених прибутках, меншою мірою опікуючись розвитком держави як макросистеми.

Роль *системи інституційних інвесторів* важлива також і в контексті **впровадження штучного інтелекту**

[33], захисту персональних даних, особливо чутливих даних військових від кіберзагроз. Адже не є таємницею, що навіть після завершення війни, проти Української Держави триватиме гібридна війна, і диверсійно-розвідувальні групи противника продовжуватимуть фізично ліквідовувати найбільш чутливий військових персонал. Тож захист персональних даних військових за даного випадку потребує особливої уваги, можливо із залученням ДССЗІ, а також СБУ.

Окремий кластер питань, який можливий для коректного вирішення *це майновий та фінансових зв'язок між іпотекодавцем та майновим поручителем*, які по суті, на думку О. Кухарева «не є солідарними боржниками» [34, с. 9].

У даному аспекті слід зупинитись і на тих **чинниках**, які формують умови для ризиків з боку держави щодо недофінансування даних програм.

У сучасних умовах вельми сумнівними є пропозиції окремих авторів, які висувають гіпотезу про інвестиційну привабливість ринку житла в Україні, порівняно із депозитними вкладеннями [16, с. 43]. Особливо це стосується відсутності на даний момент чітких правил страхування предмета іпотеки від воєнних ризиків, на відміну від депозиту, на який дані ризики не чинять жодного впливу. Так само, як нами було описано вище, іпотечне страхування держави майже не розглядається, а його суб'єктом здебільшого виступає іпотекодавець.

У даному випадку показовою є стаття судді Апеляційного суду Сумської області та секретаря судової палати у цивільних справах цього ж суду, які чітко через наукові статті демонструють справжнє «підкукування» про інтереси громадян, аналізуючи варіанти виселення дитини з іпотечного житла. Так, дані судді подають власний погляд і наводять аргументи щодо «дискусійності серед суддів питання щодо можливості виселення неповнолітніх дітей з іпотечного житла у випадку їх вселення після укладання відповідного договору» [35, с. 73]. Причому, не зважаючи на те, що дані автори заявляють про те, що підготували «наукову статтю», жодного наукового джерела ними не проаналізовано, не процитовано, а лише викладено їхній суб'єктивний погляд, на підставі власної практики і аналізу практики і посилання на НПА, що формує враження про спробу бездоказового просування певних вигідних для суддів ідей в науковому дискурсі.

Переконані, такий підхід є неконструктивним і демонструє заангажованість суддів, позицію яких не складно передбачити у випадку настання певних подій, що ускладнюють виконання клієнтом умов іпотечного договору. Такі статті виступають чітким маркером того, що навіть судді здебільшого трактуватимуть все на користь держави.

Дисонує думкам цих авторів дослідження О. Чабан, в якому авторка визначила, що «при передаванні житлового приміщення, право користування яким мають діти, в іпотеку, мають бути забезпечені інтереси дитини» [36, с. 281]. Тобто в даному дослідженні акцент робиться передусім на правах дитини, а не першочергових правах задоволення вимог кредитора.

Ключовими **чинниками**, які впливатимуть на іпотечне кредитування військових у поствоєнній Україні стануть:

- динаміка курсу національної валюти;
- поява на ринку нових іноземних банківських установ, через які проходитимуть гроші на відновлення України;

– падіння рівня капіталізації національних банків через некоректну роботу ризик-менеджменту, який, мінімізуючи ризики для банку, унеможливило залучення капіталу, знижуючи спроможності до набуття банком нових ліквідних активів, а також суттєво звужуючи грошовий потік;

– збільшення клієнтських коштів та загальне збільшення обсягів кредитування в національній економіці;

– не адаптивне застосування підходів до визначення відсоткових ставок за іпотечним кредитуванням, а також не включення в розрахунки витрат для клієнтів прибутку на розкіш у разі купівлі житла, що перевищує встановлені норми (критерії такого нормування є предметом для окремих наукових дискусій і практичних рішень);

– курсова стабільність сприятиме збільшенню частки кредитування в національній валюті, що в довгостроковій перспективі чинитиме позитивний вплив на ріст економіки України.

Іпотечне кредитування може стати рушійною силою розвитку економіки, але для цього фундамент потрібно закласти вже зараз під час війни, адже рівень розвитку іпотеки стане наслідком ефективності не лише у банківській, а й будівельній сферах.

Висновки. У статті акцентовано на необхідності застосування міждисциплінарного підходу, зокрема методів математичного моделювання. Обґрунтовано, що за їх допомогою уможливиться спрогнозувати макроекономічне зростання відповідно до реальних тенденцій, а не виходячи із бажань окремих владних суб'єктів, що тимчасово перебувають у владі і наділені тими повноваженнями, які не завжди відповідають їхній особистісній фаховій компетенції.

Нами акцентується на необхідності здійснення прогнозування з урахуванням нестабільності та активної фази кризових явищ, що уможливить розраховувати траєкторії зростання капіталу не лише у експоненційній, а й у гіперболічній залежності. Науково доведено, що підвищення оподаткування в умовах війни, у поєднанні із посиленням мобілізаційних заходів, а також активізацією репресивного апарату, застосування імперативних методів правового регулювання, заходів адміністративно-правового примусу створюють умови для стратегічного унеможливлення економічного зростання в Українській Державі через: 1) відтік капіталів; 2) підвищення корупційних ризиків; 3) ухил бізнесу в тінь; 4) закриття ФОП, як основи малого та середнього бізнесу; 5) фактичну відсутність угод іпотечного кредитування і анемії кредитування малого та середнього бізнесу.

Наголошено, що економічне відновлення має здійснюватися передусім фахівцями, незалежно від політичних вподобань керівництва держави, яке є виборним. Констатується, що розвиток механізмів іпотечного кредитування військових може стати моделлю іпотечного кредитування як авангарду розвитку банківського сектора.

Іпотечне кредитування військових виступає складовою економічного розвитку Української Держави, через що мають бути сформовані умови для спадкоємності у цій роботі. Додатково аргументовано, що Кабінет Міністрів України має зосередити увагу не на підвищенні податків для тих, хто їх реально сплачує, а не боротьбу з корупцією, контрабандою, реформі митної сфери, боротьбі із сірими фінансовими ринками.

Одним із реальних механізмів реалізації даного завдання виступає *запровадження штучного інтелекту* в програми інвестування для військових. Це сприятиме: автоматизації процесів оформлення іпотечних кредитів; мінімізації корупційних ризиків, особливо на стадії розгляду банками питання щодо оцінки фінансового стану іпотекодавця; покращенню та уніфікації системи оцінки ризиків і підбір персоналізованих програм для кожного військового; автоматизації прогнозування зменшення класу клієнта і надання рекомендацій щодо упереджувального корегування його фінансового стану з метою недопущення протермінувань за виплатами.

Адже фактично, сіра економіка оперує значними фінансовими потоками, які можуть і мають бути спрямовані на розвиток держави. Погрози чиновників щодо посилення ролі правоохоронних органів щодо тих, хто справно платить податки є недалекоглядним, адже ці потуги мають спрямовуватись на сіру та чорну економіку, які фактично і знеструмлюють як грошовий потік, так і знесилюють фінансово-економічно та кредитну сфери.

Право виступає одним із важливих компонентів для формування фундаменту для залучення інвестицій в тому числі і для реінвестування у сфері іпотечного кредитування. Важливим є формування системних інституційних інвесторів, які мають стати ключовим суб'єктом реалізації економічної стратегії, зокрема в частині підвищення ефективності іпотечного кредитування військових.

Окремо наголошено на тому, що при дослідженні теми іпотечного кредитування автори мають зважати не лише на підручники та наукові розвідки інших теоретиків, підготовлені в довоєнні часи, а й спробувати реально вивчити явище безпосередньо, дослідити його зміст та встановити зв'язки із його формою. Адже саме на це і має бути спрямована правова наука як система знань, що пояснює, яким чином позитивне право уможливає реалізацію природних прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ліпкан В. А. Державна ідентичність: новий термін політичної та правової науки. *Регіональні студії*. 2024. № 38.
2. Ліпкан В. А. Політичні засади геостратегії сучасної Української Держави. *монографія*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2024. 830 с.
3. Возний В. І. Внесок С. С. Дністрянського в розбудову української державності. *Історія освіти, науки і культури в етапах, напрямках, школах, іменах* : матеріали VII наук. конф. молодих вчених (Київ, 20–21 трав. 1996 р.). Київ, 1996. С. 24–26.
4. Рафальський О. О. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 400 с.
5. Пересунько Т. Культурна дипломатія Симона Петлюри: «Щедрик» проти «руського мира». Місія Капели Олександра Кошиця (1919–1924). Київ : АртЕк, 2019. 312 с.
6. Діордіца І. В. Кібербезпекова політика України: стан та пріоритетні напрями реалізації: *монографія*. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 548 с.
7. Ліпкан О. С. Вплив сучасного сценарного мистецтва на формування суспільної свідомості. URL: <https://www.lipkan.com/vpliv-suchasnogo-stsenarnogo-mistetstva-na-formuvannya-suspilnoyi-svidomosti/>.
8. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.
9. Ліпкан В. А. Стратегію: політичний зміст поняття. *Актуальні проблеми національного законодавства*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кропивницький, 25 квітня 2024 року. Частина 1. Кропивницький, 2024. С. 41–45.
10. Шимон П. Дрібних мрій не буває. Про сміливість, увагу та становлення сучасного Ізраїлю / Шимон Перес: пер. з англ. Н. Мочало-вої. Київ : Форс Україна, 2023. 272 с. + 16 стор. вклад.
11. Майданик Р. А. Правова природа інституту іпотеки. *Юридичний вісник*. 2009. № 1. С. 3–38.
12. Ходико Ю. Правова природа іпотечного правовідношення. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2011. № 2. С. 96–101.
13. Виконавці грантових проектів міжнародних партнерів підлягають бронюванню на 100%. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/302770-ispolniteli-grantovykh-proektov-mezhdunarodnykh-partnerov-podlezhat-bronirovaniyu-na-100>
14. Уряд змінив умови іпотечної програми «ЄОселя». URL: <https://forbes.ua/news/uryad-zminiv-umovi-ipotechnoi-programi-eoselya-20082024-23132>

15. З жовтня в Україні почне працювати «Доступна іпотека»: хто і на яких умовах зможе скористатися. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/08/02/povyna/suspilstvo/zhovtnya-ukrayini-pochne-pracyuvaty-dostupna-ipoteka-xto-yakux-umovax-zmozhe-skorystatysya> (2 серпня 2022 року).
16. Журавльова Т. О. Іпотечне кредитування в Україні – реалії сьогодення. *Агроекономіка*. 2019. № 22. С. 42–47.
17. Особливості. Словник української мови: в 11 томах. Том 5, 1974. С. 779.
18. Афанасьєв А. О. Гроші та кредит: конспект лекцій Харків : Вид. ХНЕУ, 2006. 179 с.
19. Тимочко Н. О. Економічна історія України: *навч. посіб.* Київ : КНЕУ, 2005. 204 с.
20. Мочерний С. В. Економічний словник довідник. Київ : Феміна, 1995. 368 с.
21. Михайловська І. М., Ларіонова К. Л. Гроші та кредит: *навч. посібник*. Львів : Новий Світ, 2006. 431 с.
22. Лагутін В. Д. Кредитування: теорія і практика: *навч. посібник*. Київ : Видавництво "Знання", 2002. 215 с.
23. Дем'яненко М. Я. Проблеми іпотеки сільськогосподарських земель. Економіка АПК. 2003. № 2. С. 98–104.
24. Великий тлумачний словник сучасної української мови / гол. ред. В.Т. Бусел. Київ : Ірпінь, ВТФ, Перун, 2005. 1728 с.
25. Лютий І. О., Савич В. І., Калівошко О. М. Іпотека: сучасні концепції, тенденції суперечності розвитку: *монографія*. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 548 с.
26. Про іпотеку : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*, 2003, № 38, ст. 313.
27. По популярній державній програмі "єОселя" – затримки фінансування. В чому причини. URL: <https://delo.ua/realty/po-populyarnii-derzhavni-programi-jeoselya-zatrimki-finansuvannya-v-chomu-prichini-437281/> (09 жовтня 2024 року).
28. Більш як половина покупців житла за програмою "єОселя" обирають квартири з ремонтом від забудовника. URL: <https://delo.ua/realty/ponad-polovina-pokupciv-zitla-za-programoyu-jeoselya-obirayut-kvartiri-z-remontom-vid-zabudovnika-437416/> (12 жовтня 2024 року).
29. Дмитрієва О. "єОселя": 5 основних змін в державній іпотечній програмі. URL: <https://globusbank.com.ua/ua/ieoselia-5-osnovnykh-zmin-v-derzhavnii-ipotechnii.html>
30. Доступна іпотека? URL: https://tascombank.ua/you/credits/dostupna_ipoteka_7
31. Пікус Р. В. Каганець В. В. Іпотечне кредитування в розвинених економіках: сучасний стан, погляду перспективу. Інвестиції: практика та досвід. 2024. № 2. С. 160–167. DOI: 10.32702/23066814.2024.2.160.
32. Просов В. М. Іпотечне кредитування в Україні: передумови та сучасний стан. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Економіка» : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, березень 2019. № 12(40). С. 24–34. DOI: 10.25264/2311-5149-2019-12(40)-24-34.
33. Ліпкан А. В. Вплив неоекономіки на реалізації муніципальної реформи. URL: <https://www.lipkan.com/vpliv-neoeconomiki-na-realizatsiyu-munitsipalnoyi-reformi/>
34. Кухарев О. Є. Особливості спадкування прав на майно обтяжене іпотекою. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 156. С. 6–16. doi: 10.21564/2414-990X.156.251057.
35. Бойко В., Шевченко В. Іпотека як спосіб забезпечення зобов'язань: теорія і практика. *Слово національної школи суддів*. № 1 (6). 2014. С. 66–74.
36. Чабан О. М. Особливості іпотеки нерухомості, право користування якою мають діти. *Науковий вісник Львівського торговельно-економічного університету*. Серія юридична. 36. Наук. праць. Львів : Видавництво "Растр – 7", 2016. Вип. № 3. С. 276–281.

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ІНФОРМАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

CRIMINAL LIABILITY FOR COLLABORATIVE INFORMATION ACTIVITIES

Мокроусова О.Ю., студентка IV курсу факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті проаналізовано питання криміналізації окремих форм суспільно небезпечної поведінки у вигляді колабораційної інформаційної діяльності, виявлено труднощі інкримінації розгляданого кримінального правопорушення та запропоновано шляхи їх вирішення, зокрема, проаналізовано повний склад норми Кримінального кодексу України за частиною 6 статті 111-1 КК України, що встановлює відповідальність, в тому числі, за здійснення інформаційної діяльності з державою-агресором, спрямовану на підтримку та/або уникнення нею відповідальності. Досліджено окремі справи з поточної судової практики, що висвітлюють особливості застосування та недоліки норми частини 6 статті 111-1 Кримінального кодексу України в контексті здійснення «колабораційної інформаційної діяльності», якими є, зокрема, відсутність кваліфікуючих обставин, проблематичність розмежування суміжних між собою норм, що у цілому призводить до призначення не повною мірою співрозмірного покарання. Обґрунтовано та запропоновано шляхи подолання відповідних колізій та прогалин, що виникають у правозастосовній практиці у зв'язку з чим постає необхідність впровадження таких кваліфікуючих ознак як «повторність», «використання медіа» та «здійснення колабораційної інформаційної діяльності професійним журналістом», відокремлення такої форми об'єктивної сторони як «організація та здійснення заходів політичного характеру», конкретизації поняття «активна участь» як однієї з форм об'єктивної сторони, впровадження поступової градації збільшення покарання, що впливає з можливої появи кваліфікуючих ознак та необхідності визначення суб'єкта кримінального правопорушення за колабораційну діяльність, яким може бути виключно громадянин(-ка) України. Враховуючи вищевикладене, запропоновано нову статтю Кримінального кодексу України – статтю 111-3 «Колабораційна інформаційна діяльність», яка покликана забезпечити невідворотність покарання за вчинене суспільно небезпечне діяння та співмірність санкції відповідним формам правопорушень, а також подолати виявлені у статті недоліки правозастосовної практики.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальне правопорушення, злочин, основи національної безпеки, колабораційна діяльність, колабораційна інформаційна діяльність, держава-агресор, інформація, поширення, розповсюдження, повторність, медіа, журналіст, кримінальна відповідальність.

The article analyzes the issue of criminalization of certain forms of socially dangerous behavior in the form of collaborative information activity, reveals the difficulties of incriminating the considered criminal offense and proposes ways to solve them, in particular, analyzes the full composition of the norms of the Criminal Code of Ukraine under part 6 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, which establishes responsibility, including, for carrying out information activities with the aggressor state, aimed at supporting and/or avoiding its responsibility. Individual cases from the current judicial practice were studied, highlighting the peculiarities of the application and shortcomings of the norm of Part 6 of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine in the context of the implementation of "collaborative information activities", which are, in particular, the absence of qualifying circumstances, the problematic nature of distinguishing adjacent norms, which in general leads to the imposition of an insufficiently proportionate punishment. Ways to overcome relevant conflicts and gaps arising in law enforcement practice are substantiated and proposed, in connection with which there is a need to introduce such qualifying features as "repetition", "use of media" and "collaborative information activity by a professional journalist", separation of such a form of objective side as "organization and implementation of measures of a political nature", specification of the concept of "active participation" as one of the forms of the objective side, introduction of gradual gradation of increasing the punishment resulting from the possible appearance of qualifying features and the need to determine the subject of the criminal offense under collaborative activity, which can only be done by a citizen of Ukraine. Taking into account the above, a new article of the Criminal Code of Ukraine is proposed – Art. 111-3 "Collaborative information activity".

Key words: criminal law, criminal offense, crime, basis of national security, collaborative activity, collaborative information activity, aggressor state, information, dissemination, repetition, media, journalist, criminal responsibility.

Постановка проблеми. Інформаційна війна, яка була розв'язана російською федерацією проти України задовго до 2014 р., має на меті підірвати основ національної безпеки нашої держави. Особливо гостро це питання актуалізувалося у зв'язку з повномасштабним вторгненням 24 лютого 2022 р., коли виникла невідкладна потреба у адекватному реагуванні шляхом впровадження кримінальної відповідальності за колабораційну інформаційну діяльність у співпраці з рф. Протягом декількох років Кримінальний Кодекс України (далі – КК України) вдосконалювався окремими нормами, що врегульовували питання підтримки рф в окремих її суспільно небезпечних формах, в тому числі у вигляді «здійснення інформаційної діяльності». Зокрема, мова йде про ст. 114-1 КК України (поширення інформації, що перешкоджає законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань в особливий період), ст. 436 (розповсюдження інформації, що містить публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту), ст. 436-1 (поширення відповідних інформаційних матеріалів, що містять комуністичну, нацистську символіку), ст. 436-2 (поширення інформаційних матеріалів, що містять виправдовування збройної агресії рф) тощо. Також, вносилися відповідні зміни до ст. 111 КК України «Державна зрада» шляхом уточнення кваліфікуючих та інших обставин.

Крім того, законодавець впровадив кримінальну відповідальність за вчинення колабораційних дій, в тому числі за здійснення інформаційної діяльності, безпосередньо в умовах збройної агресії та тимчасової окупації, що логічно випливає з контекстуального значення «колабораціонізму».

«Здійснення інформаційної діяльності у співпраці із державою-агресором» охоплюється диспозицією кримінального правопорушення, відповідальність за яке передбачена ч. 6 ст. 111-1 КК України, якою КК України було доповнено відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» № 2108-IX від 3 березня 2022 р. [1].

Враховуючи дію воєнного стану в умовах збройної агресії, питання вдосконалення кримінальної відповідальності за здійснення колабораціонізму в контексті здійснення інформаційної діяльності є повною мірою актуальним для цього та наступних досліджень.

Чимало науковців аналізували повну норму КК України, що передбачає відповідальність за здійснення колабораційної діяльності, розглядаючи питання здійснення інформаційного колабораціонізму на рівні з іншими частинами даної статті. Зокрема, аналіз диспозиції ч. 6 ст. 111-1 КК

України був здійснений у роботі Василенко Ю. В. [2], та Симоненко Н. О. [3]. Суддя Вищого антикорупційного суду Кравчук О. О. та суддя Дарницького районного суду Бондаренко М. С. відокремили форми вираження об'єктивної сторони колабораційної інформаційної діяльності, здійснили спробу надати визначення терміну «інформаційна діяльність» [4]. Визначення та тлумачення форм об'єктивної сторони ч. 6 ст. 111-1 КК України, також, було надане у межах комплексного аналізу загальних засад кримінально-правової кваліфікації колабораційної діяльності, зокрема, у практичному порадинику, розробленому колективом авторів у складі О. О. Бурияка, О. І. Букреєва, Д. О. Олейнікова та М. В. Членова [5]. О. Е. Радутним було проаналізовано питання розмежування публічних заперечень та публічних закликів як форм колабораційної діяльності, що передбачені ч. 1 ст. 111-1 КК України [6; 7], досліджено їх додатковий об'єкт, а саме, інформаційний суверенітет, який є складовою частиною загального суверенітету [8]. Окрім цього, в процесі написання роботи, був врахований досвід Н. О. Антонюк та Г. М. Анісімова [9], М. І. Хавронюка [10], М. А. Рубашенка [11] та Є. О. Письменського [12], аналітичні звіти громадських організацій тощо.

Крім того, було подано запит до Державної судової адміністрації України на предмет отримання даних щодо кількості осіб, притягнутих до відповідальності за правопорушення, передбачене ч. 6 ст. 111-1 КК України. Оскільки звітність стосовно результату розгляду справ кримінального судочинства формується судами за рік, наразі отримати дані щодо кількості вироків за 2024 рік не є можливим. Проте, установлено, що у період 2022–2023 роках було винесено 24 вирoki за правопорушення, передбачене ч. 6 ст. 111-1 КК України [13].

Не викликає сумніву той факт, що відповідальність за здійснення інформаційної діяльності у співпраці із РФ має бути адекватною, чітко визначеною та передбачуваною у застосуванні, адже будь яке формулювання у КК України має відповідати вимогам принципу правової визначеності як складової верховенства права. Таким чином, виникає потреба проаналізувати відповідну норму КК України, що передбачає відповідальність за здійснення колабораційної інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором на предмет її юридичної визначеності. У випадку виявлення недоліків, що породжують складнощі криміналізації колабораційної інформаційної діяльності, вважаємо за необхідне запропонувати шляхи їх подолання.

Метою роботи є комплексний аналіз складу кримінального правопорушення у вигляді колабораційної інформаційної діяльності, виявлення недоліків у законодавчому регулюванні та правозастосовній практиці, а також надання пропозицій щодо їх подолання.

Виклад основного матеріалу. В лексичному значенні слова, «колабораціонізм» (від фр. «collaboration» – «співробітництво») визначають як співпрацю населення або громадян держави з ворогом в інтересах ворога-загарбника на шкоду самій державі чи її союзників і участь у переслідуванні патріотів країни, громадянином якої є колаборант [14]. На думку Василенко Ю. В., до ознак колабораційної діяльності відносяться наступні: 1) діяльність осіб (як правило, громадян України), спрямована на співпрацю з державою-агресором на шкоду Україні; 2) така діяльність має місце під час періоду окупації, по-третє, така діяльність може бути як вимушеною, так і добровільною [2].

Предметом нашого дослідження є колабораційна діяльність у формі здійснення інформаційної діяльності у співпраці з РФ. Проте, для кращого розуміння складу даного кримінального правопорушення та забезпечення ефективності юридичної відповідальності за його вчинення, вважаємо за необхідне, проаналізувати повний склад кримінального правопорушення, передбаченого ч. 6 ст. 111-1 КК України.

Родовим об'єктом виступають відносини які забезпечують існування України як суверенної, незалежної, демократичної соціальної, правової держави [15] – основи національної безпеки України. З огляду на це, суб'єкт кримінального правопорушення може посягати на такі безпосередні об'єкти, як суверенітет – верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади країни в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах [16]; інформаційний суверенітет, який є складовою частиною загального суверенітету держави і визначається як верховенство та незалежність держави в інформаційній сфері, її здатність визначати свою внутрішню та зовнішню інформаційну політику, створювати, контролювати і регулювати важливі потоки інформації на своїй території та у міжнародній взаємодії поза її межами, спроможність ефективно протидіяти зовнішнім та внутрішнім інформаційним викликам [17]; територіальну цілісність та недоторканність, як територію держави, що є недоторканою від посягань, в тому числі шляхом застосування військової сили або загрози силою» [18], коли державним кордоном України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору [19]; конституційний лад, як устрій держави і суспільства, а також їх інститутів відповідно до норм Конституції [20, с. 8]; обороноздатність країни, як здатність держави до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту [21] тощо.

Об'єкт безпосередньо вказує на високу суспільну небезпечність розглядуваного злочину, що визначений як особливо тяжкий, за вчинення якого передбачене основне покарання у вигляді позбавлення волі на строк від десяти до дванадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна або без такої [22]. З огляду на зміст ч. 6 ст. 111-1 КК України, додаткових об'єктів не вбачається.

Однак, у ч. 8 ст. 111-1 КК України передбачено кваліфікуючі обставини, а саме вчинення особами, зазначеними у частинах п'ятій – сьомій цієї статті, дій або прийняття рішень, що призвели до загибелі людей або настання інших тяжких наслідків. В такому випадку можуть бути додаткові об'єкти – життя, власність та ін.

Судді Касаційного кримінального суду Наталія Антонюк та Герман Анісімов, посилаючись на ухвалу Верховного Суду України від 24 травня 2011 р. у справі № 5-742км11, зазначили що мова йде про загибель принаймні однієї людини, а також те, що під іншими тяжкими наслідками згідно з приміткою до ст. 111-1 КК України вважається шкода, що в одну тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян [9].

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ч. 6 ст. 111-1 КК України, виражається у чотирьох формах: 1) організація заходів політичного характеру; 2) проведення заходів політичного характеру; 3) здійснення інформаційної діяльності; 4) активна участь у таких заходах.

Злочин здійснюється шляхом активної поведінки, тобто, дії та обов'язково у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради.

Словосполучення «державо-агресор», якою є держава, що першою застосовує збройну агресію проти іншої країни, законодавець застосовує до російської федерації, відповідно до Постанови Верховної Ради України від 27.01.2015 р. № 129-VIII [23] та Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 р. № 64/20223, що затверджений Законом України № 2102-IX від 24.02.2022 р. [24].

Але, варто зазначити, що дане поняття необхідно використовувати не лише до рф, а й до її поплічника – республіки білорусь, оскільки, відповідно до Резолюції ООН 3314, агресією є використання збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави, або будь-яким іншим чином, що суперечить Статуту Організації Об'єднаних Націй [5]. Дана Резолюція визначає перелік дій, які кваліфікуються як агресія, серед них зокрема наявна «дія держави, що дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для вчинення акту агресії проти третьої держави» [25]. Крім цього, у резолюції ООН «Агресія проти України» A/RES/ES-11/1 Генеральна Асамблея висловлює жаль з приводу участі Білорусі в цьому незаконному застосуванні сили проти України та закликає її дотримуватися своїх міжнародних зобов'язань [26].

Під «організацією та проведенням заходів політичного характеру» законодавець розуміє започаткування (створення) та введення з'їздів, зборів, мітингів, походів, демонстрацій, конференцій, круглих столів тощо (примітка 2 до ст. 111-1 КК України).

Варто звернути увагу на єднаний сполучник «та», який виключає кримінальну відповідальність за цією формою об'єктивної сторони у випадку наявності лише «організації» заходів політичного характеру, або лише «проведення» таких, що є суттєвим недоліком і потребує заміни його на роз'єднувальний сполучник «або».

М. Хавронюк у своєму аналізі відповідальності про колабораційну діяльність зазначив, що слово «тощо» в даному випадку означає інші подібні заходи (пікетування, симпозиум, колоквиум, вебінар, семінар, конференція, тренінг, переговори), а також те, що цей перелік не є вичерпним [10].

Під «здійсненням інформаційної діяльності», відповідно до вищезгаданої примітки, розуміється створення, збирання, одержання, зберігання, використання та поширення відповідної інформації.

Зокрема, на думку Кравчука О. О. та Бондаренко М. С., законодавець, вочевидь, не мав на меті одержання і споживання інформації, які можуть мати місце навіть незалежно від волі особи, або з метою задоволення базових інформаційних потреб [4].

Об'єднуючим предметом форм «здійснення інформаційної діяльності» є інформаційний продукт, який створений, отриманий, збережений, використаний чи поширений у співпраці із державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією з метою підтримки рф та уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України.

Варто зазначити, що КК України не містить конкретного визначення змісту форм здійснення інформаційної діяльності, а лише надає їх вичерпний перелік та залишає дискрецію щодо розкриття цих понять за органами досудового розслідування та суду.

Окремі роз'яснення, нормативно-правові акти та науково-практичні коментарі містять лише визначення таких окремих форм як «поширення» та «розповсюдження» відповідної інформації, зокрема, Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 р. № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» [27] та Науково-практичний коментар до розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України [20, с. 8].

Будь-які міжнародні стандарти прав людини, загальні принципи права, зокрема, принцип юридичної визначеності, вимагають конкретизації та однозначності юридичних норм, які на законодавчому рівні утворюють права та обов'язки. З огляду на це формулювання «активна участь» у таких заходах є доволі оціночною категорією і законодавець, не надає визначення змісту даної форми

об'єктивної сторони, що може порушувати принцип юридичної визначеності та передбачуваності (які є складовими верховенства права [28, с. 22]), оскільки залишає інтерпретацію поняття та кваліфікацію за судом або стороною обвинувачення. У зв'язку з цим виникає питання щодо відсутності конкретних ознак «активної участі» у примітці до статті, що мали б на меті конкретизувати дане поняття з метою удосконалення механізму правової кваліфікації за ч. 6 ст. 111-1 КК України.

Користуючись граматичним способом тлумачення норм права, «активну участь» можна визначити як інтенсивну залученість правопорушника до процесів, що пов'язані з організацією та проведенням заходів політичного характеру. Така участь може проявлятися у виконанні конкретних завдань, висунення ініціатив та пропозицій, проведення агітації тощо, що спрямовані на підтримку держави-агресора. Варто зазначити, що проста присутність на таких заходах без активних дій суб'єкта не має створювати об'єктивну сторону злочину, передбаченого відповідною статтею.

Відповідальність за ч. 6 ст. 111-1 КК України настає у випадку вчинення злочинів як на тимчасово окупованій території України, так і поза її межами. Для визначення терміну «тимчасово окупованої території» варто звернутися до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 1-1 якого, тимчасово окупована Російською Федерацією територія України (тимчасово окупована територія) – це частини території України, в межах яких збройні формування Російської Федерації та окупаційна адміністрація Російської Федерації встановили та здійснюють фактичний контроль або в межах яких збройні формування Російської Федерації встановили та здійснюють загальний контроль з метою встановлення окупаційної адміністрації Російської Федерації [29]. У Наказі Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України «Перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією» надано конкретний перелік територій [30].

Відповідальність за ч. 6 ст. 111-1 КК України настає за умови відсутності інших ознак державної зради у діянні суб'єкта кримінального правопорушення, передбачених у ст. 111 КК України, зокрема, таких як, перехід на бік ворога, шпигунство та надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги у проведінні підривної діяльності проти України.

Також, варто зазначити, що участь в переговорах як члена делегації не розглядається як організація та проведення заходів політичного характеру чи як здійснення інформаційної діяльності, якщо така участь здійснювалась за дорученням уповноваженої службової особи відповідно до законодавства [10].

Суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, якій на момент вчинення злочину виповнилося 16 років. Відповідно до ст. 22 КК України, такі ознаки притаманні загальному суб'єкту злочину. При цьому, згідно з чинною редакцією КК України, наявність громадянства України не є обов'язковою, що дисонує із загальнотеоретичним розумінням «колабораційної діяльності». Цю проблему покликано вирішити низка законопроектів.

Так, у 2023 р. на розгляд Верховної Ради України було ініційовано 2 законопроекти, якими пропонується реформувати ст. 111-1 КК України – № 10136 від 09.10.2023 р. [31] та № 10136-1 від 24.10.2023 р. [32]. Разом з цим, у примітці до ст. 111-1 КК України в законопроекті 10136-1 здійснена спроба визначити колабораційну діяльність як активну добровільну співпрацю фізичних осіб – громадян України з силами держави, що здійснює збройну агресію проти України, чи окупаційними силами в умовах міжнародного

чи неміжнародного збройного конфлікту, що завдає шкоди національним інтересам і безпеці країни. Законопроектом № 10136 пропонується у диспозиціях усіх частин ст. 111-1 КК України (в тому числі частини 6) передбачити вказівку на суб'єкта – громадянина України.

Враховуючи, що громадянство – це правовий зв'язок між особою та державою [33], колаборантом є насамперед той суб'єкт, який володіє таким зв'язком. Відповідно, важко стверджувати, що іноземець (наприклад, громадянин рф), співпрацюючи з державою-агресором може в семантичному розумінні вважатися колаборантом для держави України. Тому ми підтримуємо, запропоновану в законопроектах № 10136 та № 10136-1, ідею уточнення суб'єкта саме як громадянина України.

Суб'єктивна сторона може виражатися у формі прямого та непрямого умислу. Особа, яка повністю усвідомлює суспільно-небезпечний характер свого діяння, бажає та передбачає наслідки його настання – відповідає ознакам наявності суб'єктивної сторони у формі прямого умислу. Крім того, обов'язковою ознакою є наявність мети, яка полягає у підтримці держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України.

Також, можливою є ситуація, коли ставлення до наслідків суб'єкта колабораційної інформаційної діяльності є нейтральним або небажаним. Як приклад – особа співпрацює з державою-агресором, поширюючи інформацію спрямовану на підтримку рф, з метою отримання грошової винагороди за своє протиправне діяння.

Як зазначає Письменський Є. О., вчинення дій колабораціоністського характеру з прямим умислом зазвичай є характерним для тих громадян України, які у співпраці з ворогом (окупантом) мають політико-ідеологічну мотивацію. Водночас вчинення таких дій з непрямим умислом більш властиве для іншої категорії осіб, які діють із корисливих мотивів та інших меркантильних або низьких переконань (наприклад, деяких осіб приваблювала досить легка можливість побудувати кар'єру, що з'явилась з урахуванням переміщення з окупованої території найбільш професійно успішної частини населення). Крім того, обов'язковою ознакою є наявність мети, яка полягає у підтримці держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України [12].

Окрім кваліфікуючих обставин, передбачених ч. 8 ст. 111-1 КК України, додаткових, які б мали на меті диференціювати ознаки кримінального правопорушення, ч. 6 ст. 111-1 КК України не містить.

Окремі випадки судової практики демонструють певні труднощі у розмежуванні складів правопорушення за ч. 6 ст. 111-1 КК України (в частині здійснення інформаційної діяльності у співпраці із державою-агресором) та за ч. 2 ст. 436-2 КК України. Так, у справі № 461/6273/23 [34] суб'єкту було інкриміновано різні кримінальні правопорушення за сукупністю, об'єктивна сторона яких полягала у «здійсненні інформаційної діяльності у співпраці із рф: підтримка, виправдовування та визнання правомірною діяльності держави-агресора», а саме за ч. 6 ст. 111-1 КК України та за ч. 2 та 3 ст. 436-2 КК України (що вже є помилковим, оскільки кваліфікуючі ознаки ч. 3 ст. 436-2 КК України передбачають наявність об'єктивної сторони ч. 2 цієї статті). Правопорушниця систематично здійснювала інформаційну діяльність у співпраці із рф, поширюючи матеріали, у яких виправдовувала дії держави-агресора та дискредитувала наявні інститути органів влади в Україні.

На нашу думку, ключовим індикатором розмежування суміжних складів злочинів, передбачених ч. 6 ст. 111-1 КК України та ст. 436-2 КК України, є наявність невід'ємної ознаки об'єктивної сторони ч. 6 ст. 111-1 КК України «Колабораційна діяльність», а саме співпраця із державою-агресором.

Зокрема, схожу позицію висловили вже вищезгадані автори науково-практичного коментаря до статті 111-1 КК України, зазначивши, що «інформаційна діяльність утворює склад злочину за ч. 6 ст. 111-1, якщо вона відповідає двом ознакам: (1) здійснюється в співпраці з державою-агресором та/або її окупаційною адміністрацією, (2) має відповідне спрямування – на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України» [4].

«Співпраця із державою-агресором» є ключовою ознакою колабораціонізму [35] – передбачає наявні зв'язки співробітництва правопорушника та представників влади рф, засобів масової інформації держави-агресора, окупаційної адміністрації тощо. Спільна праця передбачає досягнення спільної мети – спричинити шкоду державі Україна, її патріотам, основам національної безпеки. За відсутності співпраці із державою-агресором, злочин варто кваліфікувати за відповідною частиною ст. 436-2 КК України.

У вищезгаданій справі суд дійшов висновку щодо кваліфікації за сукупністю не повною мірою коректно, в неостанню чергу через недосконалість норми ч. 6 ст. 111-1 КК України, адже правопорушниця здійснювала поширення дезінформації у співпраці з рф систематично, використовуючи для цього різноманітні канали та платформи. Диспозиція ч. 6 ст. 111-1 КК України не містить у собі кваліфікуючих ознак «повторність» чи «систематичність». В той час як суміжна до цієї статті норма ст. 436-2 КК України їх має, але диспозиція не відповідає об'єктивній стороні розглянутого злочину, адже правопорушення здійснюється у співпраці із державою-агресором, що не є характерним для ст. 436-2 КК України.

Зокрема, відсутність додаткових кваліфікуючих ознак, що мало б супроводжуватися відповідною градацією зі збільшенням покарання, утворює випадки, коли обвинувачені особи укладають угоду про співпрацю відповідно до норм, закріплених у ст. ст. 468–469 КПК України [36], з метою призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено санкцією ч. 6 ст. 111-1 КК України. У випадку укладання такої угоди, якщо особа активно сприяє розкриттю кримінального правопорушення, співпрацюючи з органом досудового розслідування, суд застосовує положення ст. 69 КК України при призначенні покарання.

Як наслідок, порушується принципи співрозмірності та справедливості при призначенні покарання, оскільки суд вибірково приймає рішення щодо доцільності зниження міри покарання для правопорушника.

Так, одному з підсудних, який мав багаторічний досвід роботи журналістом, професійно та систематично поширював дезінформацію на окремих інформаційних майданчиках та платформах, включаючи пропагандистські канали, унаслідок угоди про винуватість судом було призначено менш суворий вид і розмір покарання, ніж це передбачено санкцією ч. 6 ст. 111-1 КК України [37].

Суб'єктом іншої справи була особа, яка співпрацюючи із рф, розробила повноцінну концепцію стратегічного здійснення інформаційної діяльності проти України. Використовуючи різні за призначенням медіа-платформи, систематично поширювала різноманітні за своїм характером матеріали, підтримуючи рф, її окупаційні адміністрації, незаконні збройні формування, виправдовуючи повномасштабну збройну агресію рф та формуючи передумови для уникнення рф відповідальності за збройну агресію проти України. Під час досудового розслідування з обвинуваченим була укладена угода про винуватість, відповідно до положень ст. ст. 468–469 КПК, як наслідок, призначено набагато менший строк покарання, ніж передбачений ч. 6 ст. 111-1 КК України [38].

Фігурантом іншої справи був мешканець тимчасово окупованого міста, який під погрозами втрати життя співп-

рацював з окупантами. Натомість, оскільки під час досудового розслідування з обвинуваченим не була укладена угода про визнання винуватості, до нього була застосована санкція ч. 6 ст. 111-1 КК України у повній мірі [39]. Така залежність розміру покарання виключно від факту укладання угоди, а також та обставина, що у цій справі мала місце загроза життю, також вказують на дискусійний характер розглядуваної кримінальної справи з огляду на можливість застосування ст. 40 КК України про фізичний або психічний примус і, відповідно, ст. 39 КК України про крайню необхідність. Наявність фізичного чи психічного примусу (ст. 40 КК України) та крайня необхідність (ст. 39 КК України) є тими обставинами, які мали б виключати у розглядуваному випадку кримінальну протиправність діяння особи.

Варто врахувати, що життєдіяльність на тимчасово окупованих територіях часто здійснюється під тиском, загрозами для життя та здоров'я особи та її близьких, що ускладнюється за рахунок нехтування нормами міжнародного гуманітарного та кримінального права з боку РФ.

Чинна редакція санкції за ч. 6 ст. 111-1 КК України в частині основного покарання у формі позбавлення волі надає суду дискрецію лише в два роки для диференціації покарання за вищезазначені діяння.

Також, варто наголосити на проблемі розмежування публічних заперечень та публічних закликів як форм колабораційної діяльності, передбачених ч. 1 ст. 111-1 КК України, із здійсненням інформаційної діяльності за ч. 6 розглядуваної статті.

Як зазначає Радутний О.Е., публічні заперечення або публічні заклики у складі кримінального правопорушення за ч. 1 ст. 111-1 КК України є діями з чітко вираженим інформаційним характером. Їх основний зміст полягає не стільки у фізичних рухах та проявах поведінки, натомість у передачі певної інформації від однієї людини до іншої, або до невизначеного кола осіб, впливи на свідомість інших людей. На думку науковця, під час інформаційної дії має місце надання відповідної інформації іншим особам шляхом її відображення в словесній (вербальній) формі, емоції або мемах, малюнках або фотографіях тощо, а так само в формі різноманітних дій, головною метою та змістом яких є поширення інформації [6], [7].

У тлумачному словнику під поняттям «заклик» розуміється «звертання до певної групи людей, у якому в стислій формі висловлено провідну ідею часу, політичну вимогу, завдання; відозва, гасло» [40]. На думку Рубашенко М. А., заклик завжди має спонукальну (схильальну) природу, тобто йдеться не просто про вираження особою своїх поглядів та доведення своєї позиції до відома адресату, але й про інформаційний вплив на адресат. При цьому схилення може бути як явним («потрібно...»), «слід...», «ми повинні...» і т.д.), так і прихованим за більш складними лінгвістичними конструкціями, бути так би мовити розлитим у тексті, чи різних його частинах [11].

Своєю чергою публічне заперечення у складі ч. 1 ст. 111-1 КК означає спростування, невизнання існування або факту а) здійснення збройної агресії проти України (наприклад, іменування її «повстанням мешканців Донбасу або Луганщини, визволенням або спеціальною операцією з боку РФ або Білорусії»), б) встановлення тимчасової окупації частини території України та в) утвердження тимчасової окупації частини території України [4].

Хоча у примітці до ст. 111-1 КК України наведено приклади способів поширення відповідних закликів або висловлення заперечень, проте їх перелік не є вичерпним. Більше того, відповідно до тієї ж примітки однією з форм здійснення інформаційної є також її поширення. Оскільки будь-який заклик чи висловлювання заперечення здійснюється шляхом поширення інформації, публічні заперечення або публічні заклики у складі кримінального правопорушення за ч. 1 ст. 111-1 КК України є однією із форм інформаційної колабораційної діяльності. Тому,

на нашу думку, відповідно до правил конкуренції правових норм відповідні положення повинні співвідноситися як загальна (ч. 6 ст. 111-1 КК України) та спеціальна (ч. 1 ст. 111-1 КК України).

Співрозмірність покарання може забезпечити наявність кваліфікуючих ознак. Тому доцільним вбачається виокремлення складів правопорушень з кваліфікуючими обставинами, які передбачають повторність, поширення масової інформації, з використанням медіа, а також здійснення колабораційної інформаційної діяльності професійним журналістом (з огляду на справу № 522/18296/23) [37].

Такими кваліфікуючими обставинами можуть виступати наступні: 1) повторність; 2) здійснення інформаційної діяльності з використанням медіа; 3) здійснення колабораційної інформаційної діяльності професійним журналістом.

Повторність – означає вчинення двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини цього Кодексу (ч. 1 ст. 32 КК України). Здійснення інформаційної діяльності «з використанням медіа» як кваліфікуюча обставина, що буде притаманна діянню більш небезпечному за настанням суспільно-небезпечних наслідків, ніж такому, що характеризується лише здійсненням інформаційної діяльності у співпраці з РФ. Використання соціальних мереж, груп в месенджерах, відеохостингів, телеграм-каналів, при здійсненні колабораційної інформаційної діяльності, охоплює набагато більшу аудиторію споживачів такої інформації, а отже і створює більшу небезпеку для основ національної безпеки України.

До прикладу, суміжна до ч. 6 ст. 111-1 КК України норма ст. 436-2 КК України містить у диспозиції кваліфікуючу ознаку «з використанням ЗМІ» – що дозволяє більш співрозмірно притягати правопорушників до відповідальності.

«Здійснення колабораційної інформаційної діяльності професійним журналістом», також, має бути виокремлене в окрему кваліфікуючу ознаку, оскільки, документально підтверджений статус журналіста дозволяє суб'єкту злочину більш професійно поширювати/створювати інформаційний продукт у співпраці з РФ на користь її інтересам. Це, в свою чергу, створює більш небезпечні наслідки для суспільства, а отже і має бути кримінально-караним.

Визначення терміну «професійна діяльність журналіста» містить у собі Примітка до ст. 345-1 «Погроза або насильство щодо журналіста». В ній же є посилання на відповідні статті КК України, на які ця примітка розповсюджується, що потребує розширення.

При цьому щодо загального складу (здійснення інформаційної діяльності без таких кваліфікуючих обставин), вбачається можливим знизити покарання до рівня нетяжких злочинів. Зокрема, такий підхід може сприяти відслідковуванню на практиці ознак крайньої необхідності в контексті співвідношення відверненої шкоди (загроза життю) та заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, що обумовлюється тяжкістю правопорушення.

Враховуючи вищевикладене, пропонуємо викласти статтю, яка встановлює відповідальність за здійснення колабораційної інформаційної діяльності у наступній редакції:

Стаття 111-3 КК України «Колабораційна інформаційна діяльність»:

1. Здійснення громадянином України інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради, активна участь у таких заходах, – карається позбавленням волі на строк до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від п'яти до десяти років.

2. Те саме діяння, здійснене повторно, з використанням медіа або професійним журналістом – карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років.

3. Діяння, передбачені частиною першою або другою цієї статті, що призвели до загибелі людини або настання інших тяжких наслідків, – караються позбавленням волі на строк п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років.

Примітка. 1. У частині першій цієї статті під здійсненням інформаційної діяльності розуміється створення, збирання, одержання, зберігання, використання та поширення відповідної інформації.

Примітка. 2. Активна участь – це особиста, значна за характером діяння чи обсягом участь у вчиненні будь-яких із визначених у диспозиції закону діянь.

Висновки. Нами було проаналізовано питання криміналізації колабораційної інформаційної діяльності на сучасному етапі та виявлено наявність різного роду дискусійних та проблемних питань при кваліфікації злочину за ч. 6 ст. 111-1 КК України, що вказує на доцільність реформування зазначеної статті, а саме:

1. Об'єктивні ознаки диспозиції зазначеної статті охоплюють занадто широке коло діянь, яке доцільніше було б зменшити з метою більш юридично визначеного та ефективного механізму притягнення правопорушника до відповідальності, а також забезпечення співмірності (пропорційності) покарання залежно від характеру вчиненого правопорушення. «Організація та проведення заходів політичного характеру» у співпраці з державою-агресором передбачає систему відносин між людьми з приводу використання інститутів публічної влади задля реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб. «Здійснення інформаційної діяльності» у співпраці з рф передбачає зовсім інше коло діянь, яке за своїм призначенням є доволі широким та багатограним. Аби удосконалити механізм правової кваліфікації і за «організацію та проведення заходів політичного характеру», і за «здійснення інформаційної діяльності» у співпраці з рф з метою її підтримки

та/або уникнення нею відповідальності за розв'язану агресію проти України, пропонуємо виокремити в окремі статті дані діяння з відповідними кваліфікуючими обставинами та необхідними примітками до них.

2. Загальний склад (здійснення інформаційної діяльності без кваліфікуючих обставин) доцільно знизити покарання до рівня нетяжких злочинів. Необхідно впровадити такі кваліфікуючі ознаки як «повторність», «використання медіа» та «здійснення колабораційної інформаційної діяльності професійним журналістом» (додавши дану статтю до Примітки ст. 345-1 КК України, яка надає визначення професійній журналістській діяльності), які дозволять диференціювати санкції для більш небезпечних форм діянь та індивідуалізувати кримінальну відповідальність. Це, в свою чергу, призведе до впровадження поступової градації збільшення покарання, враховуючи ступінь суспільної небезпечності, що випливає з наявності відповідних кваліфікуючих ознак (перший ступінь – діяння без кваліфікуючих ознак, другий – «повторність», «використання медіа» та «здійснення колабораційної інформаційної діяльності професійним журналістом», третій – призвели до загибелі людей або настання інших тяжких наслідків).

3. Необхідно створити примітку до статті, яка буде містити конкретне визначення «активної участі», що забезпечить юридичну визначеність у механізмі притягнення особи до відповідальності, збільшуючи передбачуваність відповідної статті кримінального кодексу та зменшуючи дискрецію суду на призначення покарання.

4. Варто врахувати пропозиції законопроектів № 10136-1 та № 10136-1 в частині визначення суб'єкта кримінального правопорушення за колабораційну діяльність, яким може бути виключно громадянин України. При цьому необхідно виокремити в окрему статтю подібні склади правопорушень, не охоплених чинною редакцією КК України, які вчиняються іноземцями або особами без громадянства.

Враховуючи вищевикладене, ч. 6 ст. 111-1 варто виключити з КК України. Нами було запропоновано нову статтю Кримінального кодексу України – ст. 111-3 «Колабораційна інформаційна діяльність», яка допоможе удосконалити механізми правової кваліфікації та притягнення до кримінальної відповідальності за здійснення колабораційної інформаційної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 03.03.2022 № 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#n12>
2. Василенко Ю.В. Колабораційна діяльність: кримінально-правова характеристика складу кримінального правопорушення. *Часопис Київського університету інтелектуальної власності та права*. № 1 (2022). С. 3-8.
3. Симоненко Н.О. Кримінально-правова новела щодо колабораційної діяльності. *Вісник асоціації кримінального права України*. Том 1, № 17 (2022). С. 92-109.
4. Кравчук О., Бондаренко М. Колабораційна діяльність: аналіз нової статті 111-1 Кримінального кодексу України. ГО «Вектор прав людини». URL: <https://hrvector.org/podiyi/22-03-20-mbo>
5. Буряк О. О. Колабораційна діяльність: загальні засади кримінально-правової кваліфікації: практич. посібник / О. О. Буряк, О. І. Букреев, Д. О. Олейников, М. В. Членов / за заг. ред. юриста України А. З. Швеця. Харків: Право, 2022. 98 с.
6. Радутний О.Е. Публічні заклики та заперечення як форми інформаційної колабораційної діяльності за Кримінальним кодексом України. *Інформація і право: науковий журнал*. № 2 (41), 2022. С. 99-116.
7. Радутний О.Е. Публічне заперечення як різновид колабораційної діяльності за ч. 1 ст. 111-1 КК України / *Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні*: матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р. Харків: Право, 2022. С. 129-134.
8. Радутний О.Е. Інформаційний суверенітет України без прикрас / *Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки*: матеріали VI міжнар. наук.практ. конференції, м. Харків, 12 трав. 2022 р. Харків: Право, 2022. С. 53-66.
9. Антонюк Н., Анасімов Г. Розмежування колабораційної діяльності із суміжними складами кримінальних правопорушень. Верховний Суд. 2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/2022_07_22_Antonuk_Anisimov.pdf
10. Хавронюк М. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм. 2022. Центр політико-правових реформ. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/kolaboratsijna-diyalnist-nova-stattya-kryminalnogo-kodeksu/>
11. Рубашченко М. А. Публічні заклики до підтримки дій агресора та до співпраці з агресором: проблеми інтерпретації законодавчої новели. *Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 5 трав. 2022 р.). Харків: Право, 2022. С. 134-138.
12. Василенко Ю.В., Кірільцева Я.П. СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (СТ. 111-1 КК УКРАЇНИ). *Юридичний науковий електронний журнал*. № 12/2023. С. 322-324.
13. Відповідь на запит про доступ до публічної інформації. Державна судова адміністрація. URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1UQu2OTO73c9TlwRBdNlaouvxnk357Mc9/edit?usp=sharing&oid=103117295701538506403&rtpof=true&sd=true>

14. Кольчинська К. Кримінальна відповідальність за співпрацю з окупантом: кого, за що і як накажуть. The Page. 2022. URL: <https://thepage.ua/ua/experts/kriminalna-vidpovidalnist-za-spiivpracyu-z-okupantom-kogo-za-sho-i-yak-nakazhut>
15. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
16. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
17. Радутний О.Е. Інформаційний суверенітет України без прикрас / *Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки: матеріали VI міжнар. наук. практ. конференції*, м. Харків, 12 трав. 2022 р. Харків : Право, 2022. С. 53-66.
18. Статут Організації Об'єднаних Націй. Представництво ООН в Україні. Київ. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
19. Про державний кордон України від 04.11.1991 № 1777-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text>
20. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Х. : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. 1040 с.
21. Про оборону України від 06.12.1991 № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#n138>
22. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n61>
23. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором від 27.01.2015 № 129-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-19#Text>
24. Закон України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»» від 24.02.2022 № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>
25. Definition of Aggression General Assembly resolution 3314 (XXIX). 14 December 1974. URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/da/da_e.pdf
26. Aggression against Ukraine : resolution / adopted by the General Assembly. UN. General Assembly (11th emergency special sess. : 2022). URL: https://digitallibrary.un.org/record/3965290/files/A_RES_ES-11_1-EN.pdf
27. Постанова Пленуму Верховного суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27.02.2009 № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text
28. Головатий С. Мірло правовладдя. Коментар. Глосарій. Rule of Law Checklist. Київ: БАІТЕ, 2017. 163 с. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-ukr)
29. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
30. Наказ Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій «Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією» від 22.12.2022 № 309. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1668-22#Text>
31. Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за деякі злочини проти основ національної безпеки України № 10136 від 09.10.2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42957>
32. Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо вдосконалення відповідальності за деякі злочини проти основ національної безпеки України № 10136-1 від 24.10.2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43055>
33. Закон України «Про громадянство України» від 18.01.2001 № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>
34. Єдиний державний реєстр судових рішень. Галицький районний суд міста Львова, вирок від 20.11.2023, справа № 461/6273/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115097320>
35. Гончарук О. В. Колабораційна діяльність: проблеми законодавства і практики застосування / О. В. Гончарук, Л. Я. Стрельбіцька, Н. П. Голота. *Юрид. наук. електрон. журн.* 2023. № 11. С. 452-455.
36. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
37. Єдиний державний реєстр судових рішень. Приморський районний суд міста Одеси, вирок від 04.10.2023, справа № 522/18296/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114083628>
38. Єдиний державний реєстр судових рішень. Біляївський районний суду Одеської області, вирок від 27.02.2023, справа № 496/1144/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109201261>
39. Єдиний державний реєстр судових рішень. Новомосковський міськрайонний суд Дніпропетровської області, вирок від 27.11.2023, справа № 183/8535/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115258391>
40. Заклик. Великий тлумачний словник сучасної мови. 2024. URL: <https://slovnnyk.me/dict/vts/%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BB%D0%B8%D0%BA#:~:text=1%E3%80%8B%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%2C%20%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B9%D1%82%D0%B8%2C%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%97%D1%85%D0%B0%D1%82%D0%B8%2C%20%D0%B7%27%D1%8F%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%8F%20%D0%BA%D1%83%D0%B4%D0%B8-%D0%BD%D0%B5%D0%B1%D1%83%D0%B4%D1%8C.%20%7C%7C,%D0%B2%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BD%D1%83%D1%82%D0%B8%20%D1%8F%D0%BA%D1%83-%D0%BD%D0%B5%D0%B1%D1%83%D0%B4%D1%8C%20%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%2C%20%D0%BF%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BC%20%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BC%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B8%20%D1%81%D0%B5%D0%B1%D0%B5>

ЗЛОЧИН ЕКОЦИДУ І МИНУЛЕ ТА МАЙБУТНЄ ЛЮДСТВА: ВІД АТОМНОГО АПОКАЛІПСИСУ ДО ПРАВ МАЙБУТНІХ ПОКОЛІНЬ

THE CRIME OF ECOCIDE AND THE PAST AND FUTURE OF HUMANITY: FROM NUCLEAR APOCALYPSE TO THE RIGHTS OF FUTURE GENERATIONS

Пугач А.О., аспірантка кафедри кримінального права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В дослідженні за допомогою історико-правової, аналітичної, антропологічної та культурологічної оптики аналізується становлення злочину екоциду як засобу кримінально-правового реагування на протиправні посягання проти довкілля на прикладі В'єтнамської війни, трагедії Чорнобилю, російської війни проти України. Обґрунтовано взаємозв'язок цих історичних подій із формуванням концепції екологічних злочинів, яка розвивалася поступово, набувши свого закріплення в Україні у 1983 р. спочатку як злочини проти природи, а згодом виокремившись у самостійний склад злочину – екоцид як найтяжче кримінальне правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Авторкою підтримується та розвивається ідея закріплення злочину екоциду не тільки в національних кримінально-правових системах, а і на міжнародному рівні шляхом криміналізації екоциду як найтяжчого міжнародного злочину в Римському статуті, оскільки, на додаток до існуючих правових можливостей кваліфікувати це діяння на національному рівні як екоцид, а також як воєнний злочин, що завдає серйозної шкоди навколишньому середовищу, підслідний МКС, це могло б стати вагомим правовим інструментом. У статті згадується нещодавнє визнання Генеральною Асамблеєю ООН права на чисте, здорове і стійке довкілля і те, як воно може бути посилене за допомогою кримінально-правових інструментів.

В дослідженні, з огляду на поточні екологічні та ядерні виклики в світі, обґрунтовується важливість використання підходу «крізь права людини» замість підходу «через кримінальне право» для просування та адвокації ідеї криміналізації екоциду як злочину, що входить до предметної юрисдикції Міжнародного кримінального суду. Складовими підходу «крізь права людини» у екологічній сфері авторка вважає право на чисте, здорове та стале довкілля та права майбутніх поколінь, які, на її думку, можуть слугувати каталізаторами криміналізації екоциду як найтяжчого міжнародного злочину.

Ключові слова: екоцид, злочини проти довкілля, право на чисте, здорове та стале довкілля, права майбутніх поколінь.

The research uses historical, legal, analytical, anthropological and cultural optics to analyse the formation of the crime of ecocide as a means of criminal law response to illegal offences against the environment on the example of the Vietnam War, the Chornobyl tragedy, and the Russian war against Ukraine. The author substantiates the interconnection of these historical events with the formation of the concept of environmental crimes, which developed gradually, gaining its consolidation in Ukraine in 1983, first as crimes against nature, and later being separated into an independent crime – ecocide as the most serious criminal offence against peace, security of mankind and international law and order. The author supports and develops the idea of enshrining the crime of ecocide not only in national criminal law systems but also at the international level by criminalising ecocide as the most serious international crime in the Rome Statute, since, in addition to the existing legal possibilities to qualify this act at the national level as ecocide, as well as a war crime causing severe environmental damage accountable to the ICC, this could become a significant legal instrument. The article mentions the recent recognition of the right to a clean, healthy and sustainable environment by the UN General Assembly and how it can be strengthened through criminal law instruments.

Given the current environmental and nuclear challenges in the world, the study substantiates the importance of using the human rights approach instead of the criminal law approach to promote and advocate for the criminalization of ecocide as a crime within the substantive jurisdiction of the International Criminal Court. The author considers the right to a clean, healthy and sustainable environment and the rights of future generations to be the components of the human rights-based approach in the environmental field, which, in her opinion, can serve as catalysts for the criminalization of ecocide as the most serious international crime.

Key words: ecocide, crimes against the environment, right to a clean, healthy and sustainable environment, rights of future generations.

Умови збройного конфлікту, глобального потепління, пост-пандемічних реалій світу посилюють негативний вплив людини на природу, що загрожує як правам людини, так і правам майбутніх поколінь. У зв'язку з цим гостро постає питання реальної, невідвратно кримінальної відповідальності за знищення довкілля, забезпечене на локальному та глобальному рівні.

Дана проблематика привертає увагу багатьох авторів. Серед досліджень, які внесли суттєвий вклад в результати даної наукової розвідки як його концептуальна основа, можна виокремити наступні: А. Арно було здійснено фундаментальне дослідження прав людини, їх функцій і доктрини, що можуть слугувати підсиленню інших сфер права [18] – дане дослідження було адаптоване до дослідницьких потреб авторки в частині обґрунтування підходу «крізь права людини» в екологічній сфері права; науковий доробок К. Джонс, що аналізує злочин екоциду в контексті потенційного його закріплення в Римському Статуті [1], сприяв розвитку аргументації авторки стосовно потреби криміналізувати екоцид на міжнародному рівні праворегулювання; дослідницька оптика аналізу екоциду крізь концепт прав людини і універсального права людини на чисте, здорове та стале довкілля О. Зібів [16] була розвинена авторкою статті з урахуванням гіпотези, що право на чисте, здорове та стале довкілля та права майбутніх

поколінь можуть слугувати каталізаторами криміналізації екоциду як найтяжчого міжнародного злочину; перше фундаментальне наукове дослідження екоциду в Україні, здійснене М. Куцевичем у 2006 р. [2], використовувалося авторкою як відправний базис для аналізу сучасного стану регулювання екоциду на національному рівні кримінально-правового регулювання.

Потреба в осмисленні та вдосконаленні як національних кримінально-правових інструментів протидії злочинам проти екологічних прав людини та суспільства, так і у розвитку міжнародних правових механізмів, що дозволяють притягати до індивідуальної кримінальної відповідальності навіть надвпливових політичних гравців, зазвичай захищених імунітетами, стала навігаційною системою даного дослідження.

Подібний захист спільного загальнолюдського середовища існування, видається, здатний стати можливим завдяки як розвитку підходу «крізь права людини» і концепту «прав майбутніх поколінь», так і появі у Римському статуті 1998 р. (надалі – РС) окремого, самостійного складу найтяжчого міжнародного злочину – екоциду.

Історико-правовому розвитку вищезазначених підходів та концептів і перспективам їх втілення в національній та міжнародній кримінально-правовій матерії майбутнього за допомогою правозахисної оптики присвячена дана стаття.

Передумови становлення права на здорове довкілля

В Україні екоцид як окремий склад злочину закріплений в КК з 2001 року, а концепт злочинів проти природи в національному законодавстві розвивався, починаючи з 1983 року, відповідно до розвитку прав людини та визнання права на здорове довкілля.

Розвиток самого терміну «екоцид» розпочався ще у 1970 році, коли біолог започаткував його, свідомо спираючись на термін «геноцид» Рафаеля Лемкіна [1, с. 3]. Голстон був неймовірно вражений обсягами шкоди, завданої американськими військовими у В'єтнамі внаслідок знищення врожаю за допомогою токсичного дефоліанта «Агент Оранж». Це була так звана «тактика випаленої землі». А. Голстон адаптував термінологію, яка використовується в Конвенції про геноцид, щоб запропонувати новий концепт злочину, який включає «умисне знищення навколишнього середовища». Цей концепт пізніше вдосконалювався Річардом Фалком, Марком Грей, Поллі Хігінс [1, с.3]. Згодом про екоцид як злочин, рівнозначний геноциду та злочинам проти миру, було зазначено в доповіді делегації юристів Демократичної Республіки В'єтнам на конференції юристів соціалістичних країн «Міжнародно-правова відповідальність нацистських воєнних злочинців і сучасних імперіалістичних агресорів», що проходила в Москві (11–13.10.1971) і була присвячена 25-й річниці Нюрнберзького процесу. У даній доповіді був проведений аналіз агресивної війни США проти Демократичної Республіки В'єтнам [2, с. 127].

На фоні підвищення уваги до шкоди довкіллю була прийнята *Стокгольмська декларація 1972 року*, що є однією з перших, де підіймалось питання охорони довкілля і завдяки якій розвинулося його нормативне регулювання [3]. Пізніше, у 1976 році, було прийнято *Конвенцією про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище*, де було заборонено застосовувати методи або засоби ведення війни, які мають на меті завдати, або очікувано можуть завдати широкомасштабної довготермінової і серйозної шкоди природному середовищу [4].

Таким чином, міжнародне співтовариство відреагувало на наслідки війни для навколишнього середовища у В'єтнамі і засудило дії армії США, а також передбачило можливість певного правового захисту від схожих дій в майбутньому. Це дало поштовх до розвитку права на здорове довкілля.

Регулювання захисту довкілля в Україні в радянський період

Питання захисту довкілля було врегульовано Кримінальним Кодексом Української Радянської Соціалістичної Республіки 1960 р. (надалі – КК УРСР) наступним чином. *Злочини проти природи* як такі (ст.ст. 227-1, 227-2, 228, 228-1) були закріплені в ХХ розділі КК УРСР під назвою «Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я» [5]. Науковці розглядали родові об'єкти злочинів, що знаходяться у даному розділі, відокремлено, адже жодний із злочинів, передбачених аналізованою главою Особливої частини КК, не посягав одночасно і на громадську безпеку, і на громадський порядок, і на народне здоров'я [6, с. 8].

Так, до злочинів, родовим об'єктом яких була *громадська безпека*, відносили такі, як: порушення правил безпеки руху та експлуатації транспорту, незаконна пересилка легкозаймистих або ідких речовин, усі склади злочинів щодо незаконного поводження з радіоактивними речовинами. У таких складах злочинів, як хуліганство, жорстоке поводження з тваринами, втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, виділяли родовим об'єктом в першу чергу *громадський порядок*. Що ж стосується незаконного лікування, порушення правил щодо боротьби з пандеміями, незаконного поводження з отруйними і сильнодіючими речовинами, а також з наркотичними засобами

або психотропними речовинами, то, на думку радянських дослідників, вони посягали безпосередньо на *народне здоров'я*.

В міркуваннях щодо того, чому злочини проти природи не були включені до злочинів проти народного здоров'я, вченими зазначалося, що вони також *в кінцевому підсумку* можуть заподіювати шкоду народному здоров'ю. Однак акцентувалося, що суспільні відносини в сфері народного здоров'я при вчиненні цих посягань виступають *в якості не основного, а додаткового факультативного безпосереднього об'єкту*, і шкода народному здоров'ю заподіюється не безпосередньо, а *через погіршення природних умов існування людини (курсив авторки)* [6, с. 42].

З усіх вищезазначених статей змистовно найбільш близькою до сучасного розуміння екоциду була ст. 228 КК, а саме ч. 2 цієї статті, зміни до якої, внесені Указом президії Верховної Ради Української РСР N 4571-10 від 12 січня 1983 року, відображали нову парадигму в уявленні про права людини і наслідки для людей і природи, що несе розвиток промисловості [7].

Так, у згаданій статті зазначалося, що «ті самі дії (забруднення рік, озер, водосховищ, каналів, ставків, тимчасових водотоків, джерел та інших водних об'єктів, підземних вод, а так само забруднення атмосферного повітря), *якщо вони призвели до захворювання людей, масового знищення об'єктів тваринного і рослинного світу*, або розмір заподіяних збитків, розрахованих на основі відповідних нормативних актів, затверджених у встановленому порядку, перевищує тисячу мінімальних розмірів заробітної плати – караються позбавленням волі на строк до п'яти років».

Отже, в об'єктивній стороні в частині злочинних наслідків, при настанні яких злочин вважався закінченим, були 1) захворювання людей, та/або 2) масове знищення об'єктів тваринного і рослинного світу, або 3) розмір заподіяних збитків, що мав перевищувати тисячу мінімальних розмірів заробітної плати. *Пізніше дане формулювання отримало подальший розвиток як окремий злочин екоциду*.

Атомний апокаліпсис

Тема загроженого довкілля і людського існування набула особливого міжнародного і суспільного значення після створення та випробування ядерної зброї. Починаючи від подій у Хіросімі і Нагасакі, загроза *атомного голокосту* стає однією з найважливіших тем сучасності: її експлуатують політики і медіа, вона виконує об'єднавчу функцію за часів холодної війни і формує планетарне мислення в період глобалізації [8, с. 45]. Згодом, подібно тому, як В'єтнамська війна сприяла зміні уявлень про права людини і важливість зупинення негативного впливу людини на природу під час воєнних дій, Чорнобильська катастрофа на теренах України, в самому серці Європи, показала, як влада людини в постійній гонитві за технологічним прогресом може загрожувати існуванню як природи, так і самого людства в цілому. Важливого значення в сучасному публічному просторі набуло поняття атомного наративу, в якому людина підкреслює свій контроль над ядерною зброєю за рахунок технологічної та раціональної влади, що може привести до тотального людського самознищення і знищення усього живого. Чорнобильська катастрофа 1986 року оголила масу надскладних невіршених проблем світової ядерної галузі [8, с. 63].

За словами авторитетної дослідниці Чорнобиля Тамари Гундорової, саме припущення про можливість чи неможливість атомного вибуху набувало загрозливого характеру в др. пол. XX століття, в період, коли виникають сумніви щодо природи і цілей усієї людської емансипації, прогнатованої по-просвітницьки, з урахуванням зразків мислення епохи Просвітництва, що зводила людський розум в абсолют. Ознакою Чорнобиля стає *розчарування у модернізації* по-соціалістичному, яку понад півстоліття здійснювали за допомогою насильства над індивідуальною свободою,

визискуючи розумові та фізичні сили людей [8, с. 21]. Сам Чорнобиль виявився переломним моментом, а тому катастрофа з техногенної перетворилася на соціальну, адже відбувалася в обстановці злочинного засекречування, а згодом спричинила тривалу соціально-психологічну напругу і пробудила могутній громадянський *потяг до свободи інформації та свободи слова* [8, с. 63].

Вибух Чорнобилю був, у значній мірі, логічним наслідком гонитви за фата-моргану¹ світового ідеологічного, військового та технократичного панування, у процесі якого людина та природа виступали лише у якості необмеженого ресурсу, а ядерні технології – засобом швидкої перемоги [8, с. 62]. Внаслідок цього ще більше прискорилося поняття *екологічних прав*, до чого також додалися такі проблеми, як загострення екологічної кризи у країнах Європи та Америки, зростаюча конкуренція за природні ресурси між країнами, активність світового «зеленого» руху [8, с. 58].

Як засіб реагування на Чорнобильську трагедію, Президією Верховної Ради Української РСР 14 квітня 1988 року КК 1960 р. був доповнений 4 статтями: стаття 228-2 (*незаконне придбання, зберігання, використання, передача або руйнування радіоактивних матеріалів*), стаття 228-3 (*розкрадання радіоактивних матеріалів*), стаття 228-4 (*погроза вчинення розкрадання радіоактивних матеріалів або їх використання*), стаття 228-5 (*порушення правил зберігання, використання, обліку, перевезки радіоактивних матеріалів*) [9]. До прийняття цих статей, під час т. зв. Чорнобильського суду в 1987 році, провадження було відкрито відповідно до статті 220 КК УРСР, тобто порушення правил безпеки на *вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах*, якщо воно спричинило людські жертви або інші тяжкі наслідки.

В Україні атомний апокаліпсис стало асоціюється з Чорнобилем [8, с. 22], але не обмежується ним, враховуючи ядерні погрози під час повномасштабного вторгнення, що надходять від держави-агресорки Російської Федерації. Тут варто зауважити, що важливим аспектом ядерного дискурсу завжди був і є його політичний зміст, адже ядерна зброя від початку є політичною зброєю, і Росією в такий спосіб підкреслюється злочинне прагнення повної влади над майбутнім землі України та її громадян.

Сучасна небезпека ядерних загроз і впливів посилюється тим, що, на думку українського історика, дослідника Чорнобиля проф. Сергія Плохія, різниця між тактичною ядерною зброєю і цивільними ядерними об'єктами виглядає все більш розмитою [10]. Професор нагадує, як у березні 2022 року російські військовослужбовці, втіваючи на північ, в рамках виведення військ з Київської області, їхали з численними речами, викраденими з Чорнобильської станції: дозиметрами радіації, комп'ютерами та автомобілями, а у місті Чорнобиль військові мародерські загоны виносили мішки з побутовими речами. Сергій Плохій стверджує, що це був акт ядерного тероризму, здійснений великою ядерною державою-ізоєм, і навряд чи знайдуться підстави з ним не погодитися.

Залишається питання щодо того, як міжнародне співтовариство має реагувати на ці тривожні події: С. Плохій закликає до реформи законів, що регулюють поведінку ядерних держав, а також органу, який повинен ними керувати – Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ). Адже коли російські танки увійшли до Чорнобиля, МАГАТЕ на чолі з Рафаелем Гроссі не засудило Кремль, і воно також не закликала окупантів забратися геть, натомість звернулося до «*обох сторін*».

Тим часом на півдні України інший російський підрозділ в 2022 році захопив *Запорізьку атомну електростанцію*, найбільшу в Європі, де нападники обстріляли з гранатометів цивільну інфраструктуру та пошкодили реактор. Росіяни перебувають на ЗАЕС дотепер.

Враховуючи, що атомна загроза є транскордонною, необхідне відповідне універсальне правове регулювання, яке могло б убезпечити світ від потенційної ядерної зими та запровадити механізм реального притягнення винних до кримінальної відповідальності.

Сучасне національне кримінально-правове регулювання екоциду

В період змін українського законодавства, під час створення нового Кримінального Кодексу України 2001 р. (надалі – КК), в проєкті пропонувалося закріпити дві окремі статті, геноцид і біоцид. Біоцидом вважалося застосування *ядерної, нейтронної, хімічної, біологічної (бактеріологічної), кліматичної та іншої зброї з метою знищення людей та навколишнього природного середовища* [11]. Екоцидом визначалося діяння, що призвело до *екологічної катастрофи* у навколишньому природному середовищі. Їх пропонувалося включити до Розділу VII «Карані діяння проти людства». Згодом, до визначення додавалося те, що діяння, відповідно до суб'єктивної сторони, мало бути *умисним*.

Під час роботи над остаточною редакцією як склад злочину в КК залишився лише екоцид. Під ним наразі розуміється *масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу* [12].

Станом на сьогодні Україна є однією з 15 країн світу, що визнають екоцид як злочин відповідно до національного законодавства [13]. Варто зауважити, що до 2022 року в Україні фактично були відсутні провадження за даним складом злочину, що не означає, звісно, що негативна шкода як така довіллю не була завдана.

Так, ще до повномасштабного російського вторгнення 2022 року на території України до потенційних «гарячих точок» злочинів проти довілля через неконтрольовані військові дії відносили території, де перебували Авдіївський коксохімічний завод, Новгородський фенольний завод, станції фільтрації води під Донецьком, Михайлівська трансформаторна станція (МТС), Бахмутський аграрний союз, Микитівський ртутний комбінат, Луганська ТЕС [14]. Але, на жаль, на цьому не акцентувалося належної уваги.

Як зазначає Генеральний прокурор України, Україна – перша країна в світі, яка розслідує воєнні злочини проти довілля та *забезпечує відповідальність за них* в рамках національної юрисдикції [15]. На даний час розслідуваннями в справах про екологічні злочини, в тому числі злочин екоциду, займається Спеціалізована екологічна прокуратура України Офісу Генерального прокурора (надалі – СЕП). У 2023 році прокурори СЕП вперше в історії України скерували до суду обвинувальний акт *за фактом вчинення екоциду щодо двох відповідальних осіб великого приватного підприємства*, яке займається виготовленням картонно-паперової продукції. Якщо говорити про провадження, що стосуються екоциду, вчинюваного РФ проти України, наразі (дані станом на 17.09.2024) розслідуються *15 кримінальних проваджень*.

Повномасштабне вторгнення в Україну, терористичні дії РФ щодо знищення дамби Оскільського водосховища, підризу Каховської ГЕС, обстрілу Харківського фізико-технічного інституту та ін. також стали факторами акцентування уваги на шкоді, що завдається довіллю протягом збройного конфлікту. Окрім наявних правових можливостей кваліфікувати дане діяння на національному рівні як екоцид, а також як воєнний злочин, що заподіє тяжку шкоду довіллю, в рамках Римського статуту, вагомим правовим інструментом могла би стати криміналізація екоциду як окремого злочину в Римському статуті.

Підхід «крізь права людини до міжнародної криміналізації екоциду»

Каталізатором, що може забезпечити пришвидшення процесу закріплення в юрисдикції Міжнародного кримі-

¹ Фата-моргана – міраж

нального суду (надалі – МКС) злочину екоциду, вчені вважають концепт прав людини і нещодавнє визнання права на здорове довкілля універсальним [16, с. 79].

Так, 28 липня 2022 року Генеральна асамблея ООН, підтверджуючи свою резолюцію 70/1 від 25 вересня 2015 року «Перетворення нашого світу: Порядок денний у галузі сталого розвитку на період до 2030 року», *закріпила офіційне визнання права на чисте, здорове та стале довкілля як право людини* [17]. Крім того, було зауважено, що заохочення права людини на чисте, здорове та стале довкілля вимагає повного виконання багатосторонніх природоохоронних угод відповідно до принципів міжнародного екологічного права. Також Генеральна асамблея ООН закликала держави, міжнародні організації, підприємства та інші відповідні зацікавлені сторони *ухвалювати політику, розширювати міжнародне співробітництво, посилювати розбудову потенціалу та продовжувати обмінюватися передовим досвідом з метою активізації зусиль для забезпечення чистого, здорового та сталого довкілля для всіх*. Саме тому визнання екоциду п'ятим міжнародним злочином в предметній юрисдикції МКС допомогло б сприяти посиленню захисту даного права людини, закріпивши найсуворіший вид відповідальності за його порушення.

Науковцями зауважується, що саме *підхід крізь права людини*, а не *підхід через кримінальне право*, може сприяти такому закріпленню [16, с. 81].

Так, Андреас фон Арнольд та Єнс Тайлен виділяють п'ять функцій риторики прав людини: апелятивна функція, функція оскарження, сполучна функція, тригерна функція та юрисдикційна функція [18, с. 39]. Деякі з цих функцій можуть, як видається, бути ефективно використані для адвокації екоциду як міжнародного злочину в Римському статуті.

Апелятивна функція здатна привертати увагу до екологічної шкоди. Об'єднуюча функція пов'язана з апелятивною функцією, яка слугує критикою існуючої несправедливості. Об'єднуюча функція єднає національних, регіональних і міжнародних захисників прав людини та об'єднує їх на глобальному рівні у протистоянні екологічним загрозам. Крім того, підхід «крізь права людини» спонукає інституції боротися з несправедливістю та реагувати на порушення. Зрештою, він підтримує «дискурсивні практики» та низові рівні, що виходять за рамки формальної законотворчості інституцій та просувають екологічний наратив у самому суспільному дискурсі.

Тобто, хотілося б зауважити, що кримінально-правова політика сама по собі не має бути засобом «заохочення» для здійснення «екологічної» політики та її регулювання. Так само, як жодна правова концепція не може слугувати панацеєю від усіх недоліків міжнародного екологічного права. Тим не менш, закріплення злочину екоциду на міжнародному рівні може потенційно *посилити екологічне право як засіб захисту права на здорове довкілля*, з урахуванням можливостей підходу «крізь права людини» та концепту прав майбутніх поколінь [19, с. 189].

В преамбулі Конституції України 1996 року вперше згадується про відповідальність Верховної Ради та усього українського народу *перед прийдешніми поколіннями*. Згодом, вже в XXI столітті, концепт прав майбутніх поколінь став предметом жвавого обговорення. Концепт прав людини може бути значно підсилений через екологічну рамку і розуміння потреби захисту прав генерацій, що прийдуть вслід за нами.

В розпал пандемії COVID-19 держави-члени ООН звернулися до Генерального секретаря ООН з прохан-

ням надати доповідь з рекомендаціями щодо реагування на поточні та майбутні виклики в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь [20]. Пропонувалося на міжнародному рівні консолідувати ці зусилля у Декларації про майбутні покоління і розробити механізм для обміну передовим досвідом та моніторингу того, як системи управління вирішують довгострокові проблеми. У травні 2023 р. Координаційна рада керівників системи ООН також схвалила «Загальні принципи щодо майбутніх поколінь», покликані слугувати основою для спільного розуміння концепції майбутніх поколінь та справедливості між поколіннями [21]. Також у 2023 р. було прийнято Маастрихтські принципи щодо прав людини майбутніх поколінь, де визначається важливість прав майбутніх поколінь і, серед іншого, пропонується закріпити порушення у виді недотримання прав майбутніх поколінь [22].

Отже, з використанням підходу «крізь права людини», який має дві важливі складові – універсальне право на чисте, здорове та стале довкілля і права майбутніх поколінь – набуває суттєвого значення і подальшого розвитку потреба в криміналізації екоциду як найтяжчого міжнародного злочину в юрисдикції МКС.

Висновки

1. Право на чисте, здорове та стале довкілля та механізми його національного та міжнародного захисту розвивалися відповідно до потреб часу та мали тісний зв'язок з ідеєю захисту прав людини та потребами у захисті вільного світу та миру – це відстежується від В'єтнамської війни до Чорнобиля, від загрози атомного апокаліпсису та викликів довкіллю, пов'язаних з глобальним потеплінням та кліматичними змінами XXI століття, до російської війни проти України, що несе новий вимір ядерних та інших екологічних загроз. Віддзеркаленням цього розвитку є концепт екологічних злочинів, що розвивався поступово, набувши в Україні свого закріплення у 1983 році спочатку як *злочини проти природи*, а згодом виокремившись у самостійний склад злочину – *екоцид* як найтяжче злочинне посягання проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

2. Попри те, що екоцид як окремий склад злочину отримав нормативний вираз в КК України у 2001 році, його практичне застосування, тобто направлення обвинувальних вироків за відповідною статтею КК до суду, розпочалося після повномасштабного вторгнення РФ в Україну в лютому 2022 року, хоча негативний вплив воєнної агресії на довкілля розпочався раніше, з 2014 року. Не зважаючи на те, що національний механізм боротьби з екоцидом під впливом російсько-української війни запрацював, міжнародний механізм притягнення найвищих посадових осіб держав за найтяжчі міжнародні злочини міг би бути значно вдосконалений через криміналізацію екоциду в Римському статуті Міжнародного кримінального суду.

3. Підхід «крізь права людини», що має у екологічній сфері дві складові – право на чисте, здорове та стале довкілля та права майбутніх поколінь – видається більш спроможним, ніж підхід суто «через кримінальне право» як акцентовану на примусі систему, і може слугувати каталізатором змін для прискорення процесу криміналізації екоциду як найтяжчого міжнародного злочину, що входить до предметної юрисдикції Міжнародного кримінального суду.

У наступних дослідженнях видається доцільним детальніше розвинути відмежування підходу «крізь права людини» від підходу «через кримінальне право» з метою розвитку його адвокаційного правозахисного потенціалу в частині міжнародної криміналізації екоциду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Jones K. The Beginning of the End of Ecocide: Amending the Rome Statute to Include the Crime of Ecocide. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4082212>
2. Куцевич М. Екоцид як злочин проти безпеки людства за міжнародним кримінальним правом. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2006. № 2. С. 127-130.

3. Стокгольмська конвенція про стійкі органічні забруднювачі Офіційний переклад URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a07#Text
4. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266#Text
5. Кримінальний Кодекс України: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 12.01.1961 *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961 р. № 2. Ст. 14.
6. Навроцький В.О. Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я. Лекції для студентів юридичного факультету. Львів: юридичний факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка. 1997. С. 52.
7. Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 12.01.1983. Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу Української РСР. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 1983. № 4. Ст. 50.
8. Тамара Гундорова. Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодернізм. Монографія. Видання друге, виправлене і перероблене. Київ: Критика. 2013. 344 с.
9. Про внесення доповнень і змін до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 14.04.1988. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 1988. № 17. Ст. 427.
10. Luke Harding. Chernobyl Roulette by Serhii Plokyh review – gripping account of wartime chaos at Ukraine's nuclear plant. URL: <https://www.theguardian.com/books/article/2024/sep/01/chernobyl-roulette-by-serhii-plokyh-review-gripping-account-of-wartime-chaos-at-ukraines-nuclear-plant>
11. Перший проект Кримінального кодексу незалежної України (1992–1998) : хрестоматія. За заг. ред. : В. В. Кузнецова; укл. : М. В. Сийпюкі, Я. В. Ступник, І. А. Нестерова; рец. : А. А. Вознюк, Г. В. Федотова. Ужгород : РІК-У, 2022. 428 с.
12. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
13. Ecocide Law. Ecocide – serious environmental crimes in national jurisdictions. URL: <https://ecocidelaw.com/existing-ecocide-laws/>
14. Zwiijnenburg W. Donbas: A Ticking Toxic Time Bomb. URL: <https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2017/03/30/donbas-ticking-toxic-time-bomb/>
15. Андрій Костін. Злочини проти довкілля – злочини проти майбутнього. URL: <https://www.kyivpost.com/uk/opinion/31678>
16. Orsolya Johanna Sziebig. The Crime of Ecocide through Human Rights Approach. The “Universal” Right to a Healthy Environment as a Driving Force Calling for Ecocide Legislation. *Acta humana*. № 2, 2024. С. 75-89. DOI: 10.32566/ah.2024.2.5
17. United Nations. General Assembly. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. New York. 26 July 2022. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3982508?ln=en&v=pdf>
18. Andreas von Arnould, Krestin von der Decken, Mart Susi. The Cambridge Handbook of New Human Rights. *Cambridge University Press*, 2020. С. 577.
19. Rosemary Mwanza. Symposium of UN recognition of the human right to a healthy environment. *Cambridge University Press for The American Society of International Law*. Vol. 117. 2023. С. 189-193. doi.org/10.1017/aju.2023.29
20. United Nations. Report of Press-Secretary General. Our common agenda. URL: <https://www.un.org/en/common-agenda>
21. United Nations System. Common Principles on Future Generation. URL: https://unsceb.org/sites/default/files/2023-05/Advance%20Unedited%20-%20United%20Nations%20System%20Common%20Principles%20on%20Future%20Generations_0.pdf
22. The Maastricht Principles on the Human Rights of Future Generations. URL: <https://www.rightsoffuturegenerations.org/the-principles>

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СТ. 162 КК УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

SOME PROBLEMS OF CRIMINAL LIABILITY UNDER ARTICLE 162 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE UNDER MARTIAL LAW

Резніченко Г.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Одеський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена висвітленню проблем кримінальної відповідальності за порушення недоторканості житла в умовах воєнного стану. Доводиться поширеність цього кримінального правопорушення останнім часом у структурі злочинності України.

Досліджуються особливості об'єкта порушення недоторканості житла. Розкривається зміст понять «житло» та «інше володіння особи». Доводиться, що під час кваліфікації вказаного кримінального правопорушення звертаються до тлумачення цих термінів, які зазначені у Кримінальному процесуальному кодексі України, проте така ситуація не сприяє вірній та однозначній кваліфікації кримінального правопорушення. Доводиться доцільність закріплення тлумачення понять «житло» та «інше володіння особи» у примітці до статті 162 КК України.

При дослідженні об'єктивної сторони порушення недоторканості житла, аналізуються дії, що складають зміст об'єктивної сторони цього кримінального правопорушення. Доводиться, що кримінальна відповідальність за ст. 162 КК України настає саме за незаконне проникнення до житла особи. Ознака незаконності передбачає, що ніхто не має права проникнути до житла чи іншого володіння особи з будь-якою метою, інакше як лише за добровільною згодою особи, яка ними володіє, або на підставі ухвали слідчого судді. Ознака проникнення передбачає саме протиправний характер таких дій. Аналізуються підходи до розуміння ознаки «незаконне» проникнення.

Доводиться, що на сьогодні кримінальна відповідальність за статтею 162 КК України має свої особливості, пов'язані саме із діями, які складають об'єктивну сторону цього кримінального правопорушення, оскільки, воєнний стан, введений на всій території України передбачає обмеження права громадян на недоторканість житла та, відповідно, можливість проведення огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян на підставах і порядку, який визначені Законом України «Про правовий режим воєнного стану».

Ключові слова: недоторканість житла, порушення, кримінальна відповідальність.

The article is devoted to highlighting the problems of criminal responsibility for violating the inviolability of housing under martial law. The recent prevalence of this criminal offense in the criminal structure of Ukraine is proved.

The peculiarities of the object of violation of the inviolability of housing are being studied. The meaning of the concepts "housing" and "other property of a person" is revealed. It is proven that during the qualification of the specified criminal offense, they refer to the interpretation of these terms, which are specified in the Criminal Procedure Code of Ukraine, but this situation does not contribute to the correct and unambiguous qualification of the criminal offense. The expediency of fixing the interpretation of the concepts "housing" and "other property of a person" in the footnote to Article 162 of the Criminal Code of Ukraine is proven.

When investigating the objective side of violation of the inviolability of housing, the actions that make up the content of the objective side of this criminal offense are analyzed. It is proven that criminal responsibility under Article 162 of the Criminal Code of Ukraine is imposed precisely for illegal entry into a person's home. The sign of illegality implies that no one has the right to enter the dwelling or other property of a person for any purpose, other than only with the voluntary consent of the person who owns them, or on the basis of the decision of the investigating judge. The sign of penetration implies precisely the illegal nature of such actions. Approaches to understanding the signs of "illegal" penetration are analyzed.

It is proven that today criminal responsibility under Article 162 of the Criminal Code of Ukraine has its own characteristics, which are related precisely to the actions that make up the objective side of this criminal offense, since the martial law imposed on the entire territory of Ukraine provides for the restriction of the right of citizens to the inviolability of housing and, accordingly, the possibility of conducting an inspection of belongings, vehicles, luggage and cargo, official premises and housing of citizens on the grounds and in the order determined by the Law of Ukraine "On Legal martial law regime".

Key words: inviolability of housing, violations, criminal liability.

Утвердження і забезпечення основних прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Основною функцією кримінального права є охорона найважливіших суспільних відносин від кримінально протиправних посягань, шляхом встановлення кримінальної відповідальності, як найсуворішого виду юридичної відповідальності, за вчинення таких діянь.

Стаття 30 Конституції України гарантує кожному громадянину недоторканість житла. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду [1]. У статті 12 Загальної декларації права і свободи людини (1948) зазначено, що: «Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань» [2]. У той же час загальновідомо, що ні Конституція, ні міжнародні документи не створюють механізму захисту зафіксованих у них прав, вони просто декларують такі права. Конкретні механізми захисту прав, закріплених в Конституції України,

у тому числі і права на недоторканність житла, закріплені в різних галузях права, але найбільш ефективним є кримінально-правовий захист. Кримінальна відповідальність за «Порушення недоторканості житла» передбачена статтею 162 КК України [3].

За відомостями, які вказані у Звіті судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження і розміщені на офіційному сайті Судової влади України, у 2022 році на судовому розгляді в судах першої інстанції перебувало 573 кримінальних провадження за статтею 162 КК України щодо 980 осіб, з яких 346 особи були визнані винними у скоєнні даного кримінального правопорушення і засуджені, у 2023 році – 1097 кримінальних проваджень щодо 1205 осіб, з яких 491 особа визнана винною і засуджена [4]. Статистичні відомості свідчать про тенденцію збільшення кількості порушених кримінальних проваджень за цієї категорією прав, а отже поширеність цього кримінального правопорушення на території України. Не останнє місце серед факторів, які зумовлюють поширеність цього кримінального правопорушення є повномасштабне вторгнення РФ на територію України.

Проблеми кримінальної відповідальності за порушення недоторканності житла або іншого володіння особи досліджували О. О. Кваша, О. М. Литвак, М. І. Мельник, А. А. Музика, В. О. Навроцький, О. М. Костенко, П. С. Матишевський, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк та інші, проте проблеми кримінальної відповідальності за порушення недоторканності житла в умовах воєнного стану все ще потребують свого дослідження.

Метою статті є дослідження особливостей кримінальної відповідальності за незаконне проникнення до житла в умовах воєнного стану та формування пропозицій щодо удосконалення ст. 162 КК України, яка передбачає кримінальну відповідальність за це діяння.

Основним безпосереднім об'єктом складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 162 КК України, є правовідносини, пов'язані з реалізацією права людини на недоторканність житла або іншого володіння особи.

Поняття житлового фонду зазначено у статті 4 Житлового кодексу України. До житлового фонду включається державний, громадський, приватний житловий фонд, фонд житлово-будівельних кооперативів та житловий фонд соціального призначення. До житлового фонду включаються також жилі будинки, що належать державно-колгоспним та іншим державно-кооперативним об'єднанням, підприємствам і організаціям [5].

Згідно ч. 2 ст. 233 КПК України під житлом особи розуміється будь-яке приміщення, яке знаходиться у постійному чи тимчасовому володінні особи, незалежно від його призначення і правового статусу, та пристосоване для постійного або тимчасового проживання в ньому фізичних осіб, а також всі складові частини такого приміщення. Не є житлом приміщення, спеціально призначені для утримання осіб, права яких обмежені за законом.

Під іншим володінням особи розуміються транспортний засіб, земельна ділянка, гараж, інші будівлі чи приміщення побутового, службового, господарського, виробничого та іншого призначення тощо, які знаходяться у володінні особи [6].

Під час кваліфікації порушення недоторканності житла до уваги приймається поняття житла та іншого володіння особи, яке передбачене у Кримінальному процесуальному кодексі України. Проте потрібно звернути увагу на те, що кримінальне право є матеріальною галуззю права, яка визначає, які діяння є кримінальними правопорушеннями та, які міри покарання можуть застосовуватися до винних осіб. Відповідно для здійснення правильної кваліфікації кримінальних правопорушень у тексті кримінально-правових норм повинні використовуватися терміни, тлумачення яких є чітким та зрозумілим, що буде сприяти правильній кваліфікації та відсутності розбіжностей у тлумачення змісту кримінально-правових норм. Оскільки, кримінальна відповідальність за порушення недоторканності житла встановлена у Кримінальному кодексі України, логічно було б закріпити тлумачення поняття «житло» та «інше володіння» безпосередньо у кримінально-правовій нормі. Оскільки закріплення цих термінів у Кримінальному процесуальному кодексі України направлено на досягнення іншої мети, а саме роз'яснити порядок та вимоги до проведення слідчих (розшукових) дій, що є цілком зрозумілим та логічним для досягнення мети кримінального процесуального законодавства, проте жодним чином не допомагає у вірній кваліфікації кримінальних правопорушень. Приймаючи до уваги викладене вище, пропонуємо статтю 162 КК України доповнити приміткою, у якій закріпити поняття житла та іншого володіння особи.

Об'єктивна сторона передбачає кримінальну відповідальність за: 1) незаконне проникнення до житла чи до іншого володіння особи; 2) незаконне проведення в них огляду чи обшуку; 3) незаконне виселення; 4) інші дії, що порушують недоторканність житла громадян [3].

Ознака незаконності передбачає, що ніхто не має права проникнути до житла чи іншого володіння особи з будь-якою метою, інакше як лише за добровільною згодою особи, яка ними володіє, або на підставі ухвали слідчого судді.

Враховуючи підвищену суспільну небезпечність порушення права людини на недоторканність житла або іншого приміщення, законодавець також передбачив, що не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло або інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає (ч. 5 ст. 36 КК України) [3].

Кримінальна відповідальність за ст. 162 КК України настає саме за незаконне проникнення до житла особи. Ознака проникнення передбачає саме протиправний характер таких дій, які потрібно відмежовувати від правомірної помилки або казусу.

Наприклад, у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 10 «Про судову практику у справах про злочини проти власності» «проникнення» розглядається як незаконне вторгнення до житла, іншого приміщення чи сховища будь-яким способом (із застосуванням засобів подолання перешкод або без їх використання; шляхом обману; з використанням підроблених документів тощо або за допомогою інших засобів), який дає змогу винній особі викрасти майно без входу до житла, іншого приміщення чи сховища [7].

Так, В. Г. Гончаренко під проникненням розуміє вторгнення у житло з метою вчинення крадіжки (грабежу, розбою) М. І. Панов визначає «проникнення» як незаконне вторгнення до житла, іншого приміщення чи сховища у будь-який спосіб: із застосуванням засобів подолання перешкод або без їх використання [8, с. 73]

Що ж стосується лексичного значення слова «проникнення», то тлумачний словник під ним розуміє «удаючись до хитрощів, обману тощо, спритно пробиратися, прокрадатися куди-небудь» [9].

Проте для настання кримінальної відповідальності за ст. 162 КК України значення має саме незаконність такого проникнення, про яку може свідчити: 1) потраплення до приміщення особи, яка не має жодного юридичного права там перебувати; 2) відсутність дозволу власника, яке може виражатися різними способами та у різних формах: наявність огорожі, замкнені двері, наявність оголошення про недопустимість входження і т.і.

За умов воєнного стану, саме ця ознака статті 162 КК України не може бути дотримана у повній мірі, оскільки підпадає під обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина, які передбачені Законом України «Про воєнний стан» та Указом Президента України «Про введення воєнного стану».

Так, стаття 6 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [10] передбачає, що: «В указі Президента України про введення воєнного стану зазначаються:.... 5) вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень...», окрім цього у ст. 8 вищезазначеного Закону України закріплено, що: «В Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, такі заходи правового режиму воєнного стану:.... 7) ... в разі

потреби проводити огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян, за винятком обмежень, встановлених Конституцією України».

24 лютого 2022 року у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України Указом Президента України № 64/2022 введено воєнний стан із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року строком на 30 діб. У п. 3 зазначено, що: «У зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України...». Строк дії воєнного стану в Україні продовжувався Указами Президента України від 14 березня 2022 року № 133, від 18 квітня 2022 року № 259, від 18 травня 2022 року № 341, від 12 серпня 2022 року № 573, від 7 листопада 2022 року № 757, від 6 лютого 2023 року № 58, від 01 травня 2023 року № 254, від 26 липня 2023 року № 451, від 6 листопада 2023 року № 734/2023, від 05.02.2024 № 49/2024, від 06.05.2024 № 271/2024, від 23.07.2024 № 469/2024 [11].

Окрім цього, Міністерство юстиції України повідомило, що з урахуванням положень ст. 3 Указу Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» та відповідно до ст. 15 Кон-

венції про права людини, Раду Європи було поінформовано про запровадження в Україні воєнного стану, норми законодавства, які діють під час цього режиму, заходи, які можуть бути застосовані уповноваженими органами під час дії режиму воєнного стану, а також наведено перелік статей Конвенції та Додатків до неї, від яких, у зв'язку із можливим застосуванням вищевказаних заходів, допускається відповідний відступ, а саме: ст. ст. 3, 8(3), 9, 12, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27 Пакту, а також ст. ст. 4 (3), 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16 Конвенції, ст. ст. 1, 2, 3 Додаткового протоколу до Конвенції, ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції.

Отже на сьогодні кримінальна відповідальність за статтю 162 КК України має свої особливості, пов'язані саме із діями, які складають об'єктивну сторону цього кримінального правопорушення, оскільки, воєнний стан, введений на всій території України передбачає обмеження права громадян на недоторканість житла та, відповідно, можливість проведення огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян на підставах і порядку, який визначені Законом України «Про правовий режим воєнного стану».

Окрім цього, задля усунення суперечностей у розумінні поняття «житло» та «інше володіння особою», пропонуємо доповнити статтю 162 КК України приміткою, у якій викласти тлумачення цих понять.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 03.10.2024).
2. Загальна декларація прав людини : Декларація ООН від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 03.10.2024).
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 03.10.2024).
4. Судова статистика. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 03.10.2024).
5. Житловий кодекс України : Закон України від 30.06.1983 № 5464-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text> (дата звернення: 03.10.2024).
6. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17/find?text=%E6%E8%F2%EB%EE> (дата звернення: 03.10.2024).
7. Про судову практику у справах про злочини проти власності : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09#Text> (дата звернення: 03.10.2024).
8. Яновська О. Г., Біцай А. В., Саєнко Г. Ю. До питання визначення «проникнення» як кваліфікуючої ознаки злочинів проти власності. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 3. С. 71–78.
9. Словник. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B8> (дата звернення: 03.10.2024).
10. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 03.10.2024).
11. Права і свободи громадян в умовах воєнного стану. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D1%96_%D1%81%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B8_%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD_%D0%B2_%D1%83%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%85_%D0%B2%D0%BE%D1%94%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%83 (дата звернення: 03.10.2024).

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ПРОФЕСІЙНОГО СПОРТУ

DETERMINATION OF CRIMINALITY IN THE PROFESSIONAL SPORTS

Самсонов О.В., аспірант кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена вивченню проблематики детермінації злочинності у сфері професійного спорту. У роботі розглянуто основні види правопорушень, характерні для професійного спорту, зокрема допінг, корупцію, договірні матчі та фінансове шахрайство. Ці явища мають системний характер і є поширеними у багатьох видах спорту, що значно впливає на їх репутацію та економічну стабільність. Акцентовано увагу на тому, що професійний спорт є особливо вразливим до злочинності через високі фінансові потоки, глобальну увагу та тиск на спортсменів, що сприяє використанню незаконних методів досягнення успіху. Досліджено чинники, що детермінують злочинність у спорті, та проведено аналіз соціальних, психологічних і економічних факторів, які сприяють поширенню протиправної поведінки серед спортсменів, тренерів і спортивних менеджерів. Зокрема, з'ясовано вплив культури успіху, стресу, психологічного тиску та фінансових стимулів на прийняття злочинних рішень. Окрему увагу приділено аналізу взаємозалежності між спортсменами у командних видах спорту, де групова динаміка та тиск можуть призводити до порушення етичних норм і участі в незаконних діях, таких як договірні матчі та корупція. У контексті протидії злочинності у професійному спорті розглянуто загальносоціальні, спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи. Стаття також містить рекомендації щодо вдосконалення законодавства та міжнародної співпраці у сфері боротьби зі злочинністю у спорті. Підкреслено важливість посилення антикорупційного законодавства, регуляції букмекерської діяльності та контролю за прозорістю фінансових потоків у спортивних організаціях. Крім того, необхідним є впровадження ефективних освітніх програм для спортсменів та їх оточення з метою підвищення їхньої обізнаності щодо правових наслідків порушення норм та правил у спорті.

Ключові слова: злочинність, детермінація злочинності у професійному спорті, професійний спорт, запобігання злочинності, заходи протидії злочинності у сфері професійного спорту.

The article is devoted to the study of the issues of determination of crime in the field of professional sports. The article examines the main types of offences typical of professional sports, including doping, corruption, match-fixing and financial fraud. These phenomena are systemic and widespread in many sports, which significantly affects their reputation and economic stability. It is noted that professional sports are particularly vulnerable to crime due to high financial flows, global attention and pressure on athletes, which facilitates the use of illegal methods to achieve success. The factors that determine crime in sport are investigated and the social, psychological and economic factors that contribute to the spread of illegal behaviour among athletes, coaches and sports managers are analysed. In particular, the impact of the culture of success, stress, psychological pressure and financial incentives on criminal decision-making is revealed. Particular attention is paid to the analysis of interdependence between athletes in team sports, where group dynamics and pressure can lead to violations of ethical norms and participation in illegal activities such as match-fixing and corruption. In the context of combating crime in professional sports, the article considers general social, specialised criminological and individual measures. The article also contains recommendations for improving legislation and international cooperation in the field of combating crime in sport. It highlights the importance of strengthening anti-corruption legislation, regulating betting activities and controlling the transparency of financial flows in sports organisations. In addition, it is necessary to introduce effective educational programmes for athletes and their entourage to raise their awareness of the legal consequences of violating the rules and regulations in sports.

Key words: crime, determination of crime in professional sport, professional sport, crime prevention, measures to combat crime in professional sport.

Постановка проблеми. Професійний спорт, який об'єднує мільйони спортсменів, тренерів, менеджерів, уболівальників та спонсорів, є значною частиною світової економіки й культури. Проте паралельно із розвитком спортивних змагань зростають і ризики, пов'язані із протиправною діяльністю, яка руйнує основоположні цінності спорту, такі як чесність, рівність і справедливість.

Допінгові скандали, корупційні схеми, договірні матчі та фінансові махінації є лише частиною тих проблем, з якими стикається сучасний професійний спорт. Ці види правопорушень негативно впливають на репутацію як окремих спортсменів і команд, так і спортивних організацій у цілому, знижуючи рівень довіри з боку глядачів, спонсорів та суспільства. Злочинність у спорті також шкодить економічній стабільності галузі, оскільки непрозорі фінансові операції, пов'язані з корупцією та ставками на договірні матчі, посилюють ризики втрати інвестицій і відлякують потенційних партнерів.

Саме тому, вивчення детермінації злочинності у спорті є важливим для виявлення основних причин та умов, що сприяють її виникненню, й створення підґрунтя для розробки дієвих стратегій запобігання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням детермінації злочинності у сфері професійного спорту присвячені наукові розвідки багатьох вчених, зокрема таких як Бандурка О., Голина В., Денисов С., Дрьомін В., Закалюк А., Литвинов О., Рудик М., Сокурєнко В. та інших науковців. Разом з тим, рівень злочинності у спорті та соціокультурна важливість цієї сфери обумовлює необ-

хідність подальших наукових розвідок за досліджуваною тематикою.

Метою статті є дослідження детермінації злочинності у сфері професійного спорту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Злочинність у сфері професійного спорту є складним соціальним явищем, яке включає різні види правопорушень, що вчиняються окремими спортсменами, тренерами, представниками спортивних організацій й клубів. Професійний спорт є особливо вразливим до злочинності через свою високу фінансову привабливість, значну суспільну увагу та тиск, пов'язаний із досягненням результатів.

Вбачається, що найбільш поширеними правопорушеннями у професійному спорті є:

1. **Допінг** – «випадок порушення одного або кількох антидопінгових правил, зокрема:

- наявність забороненої речовини або її метаболітів чи маркерів у допінг-пробі, відібраній у спортсмена;
- використання або спроба використання спортсменом забороненої речовини чи забороненого методу;
- призначення або спроба призначення спортсмену в будь-який час забороненої речовини чи забороненого методу, що заборонені у змагальному чи позазмагальному періоді;
- призначення або спроба призначення спортсмену під час змагань забороненої речовини чи забороненого методу, що заборонені лише у змагальному періоді;
- втручання або спроба втручання у процедуру допінг-контролю;

- розповсюдження або спроба розповсюдження будь-якої забороненої речовини чи забороненого методу;
- володіння забороненою речовиною або забороненим методом спортсменом чи допоміжним персоналом спортсмена за відсутності дозволу на терапевтичне використання;
- співучасть чи спроба співучасті у порушенні антидопінгових правил;
- ухилення від процесу відбору проб, відмова або неявка для відбору допінг-проби без поважних причин після оповіщення належним чином уповноваженою особою;
- три випадки порушень вимог надання інформації протягом 12 місяців про своє місцезнаходження спортсменом, включеним до реєстраційного пулу тестування;
- заборонена співпраця з допоміжним персоналом спортсмена, який відсторонений за порушення антидопінгових правил;
- вчинення спортсменом чи іншою особою дій, спрямованих на перешкоджання здійсненню повідомлення або дій, спрямованих на дискредитацію, переслідування особи, яка інформує уповноважені органи про можливе порушення антидопінгових правил або недотримання вимог Всесвітнього антидопінгового кодексу, або вчинення будь-яких дій, спрямованих проти спортсмена чи іншої особи, яка повідомила про можливе порушення антидопінгових правил або невідповідність Всесвітньому антидопінговому кодексу» [1].

Це явище є системною проблемою у багатьох видах спорту, особливо у тих, де фізична підготовка має вирішальне значення (легка атлетика, велосипедний спорт тощо).

2. **Корупція** – включає різні форми хабарництва, маніпуляцій і шахрайства, що впливають на результати спортивних змагань або прийняття рішень організацій. Зазвичай це стосується договірних матчів, продажу результатів, маніпуляцій із суддівськими рішеннями.

3. **Договірні матчі** – попередньо узгоджені результати змагань, часто з метою фінансової вигоди, наприклад, ставки в букмекерських конторах.

4. **Фінансове шахрайство** – непрозоре фінансування, відмивання грошей через спортивні клуби, несплата податків, порушення контрактних зобов'язань.

Важливість запобігання окресленим категоріям протиправних діянь не викликає сумнівів, що актуалізує питання детермінації (тобто причин та умов) вчинення відповідних правопорушень.

Як справедливо відзначають науковці, «детермінація злочинності – базова предметна зона кримінологічного пізнання, яка фундає всю конструкцію протидії злочинності» [2, с. 124], це зв'язок, що передбачає різні функції та залежності: спричинення, опосередкування, зумовлення. Детермінація будь-якого суспільного феномену є складним, багаторівневим, комплексним явищем, що зачіпає багато відносин і процесів, які є предметом вивчення суспільних наук. У загальному значенні поняття детермінації відображає діалектичну сутнісну властивість реального буття – загальний зв'язок, взаємозалежність та взаємозумовленість предметів, явищ, процесів. Відповідно, як зазначає А. Закалюк, «детермінація злочинності – це сукупність явищ, процесів, фактів, проявів, з якими вона взаємопов'язана та якими вона зумовлена» [3, с. 184, 191; 4, с. 23].

Переносячи такі загальні положення у площину детермінації злочинності у сфері професійного спорту, детермінація у такому випадку окреслює ті причини та умови, що зумовлюють виникнення та поширення протиправних діянь у професійному спорті, і є складним, багаторівневим та багатовимірним процесом утворення і різнохарактерної дії факторів економічної, культурно-психологічної, правової, організаційно-управлінської, політичної та іншої при-

роди [2, с. 126]. Тобто детермінація злочинної поведінки у спорті полягає в аналізі причинно-наслідкових зв'язків та механізмів, які сприяють формуванню злочинної діяльності серед спортсменів, тренерів, суддів та інших учасників спортивної індустрії.

Оскільки причину злочинності (у її власному значенні) можна уявити «як закономірну взаємодію переважно негативних суб'єктивних і об'єктивних факторів, що викликають таку деформацію суспільних відносин, яка набуває кримінально-правового характеру» [5, с. 68], злочинність у професійному спорті можна розглядати через призму різних теоретичних підходів, кожен з яких пропонує своє пояснення причин та механізмів цього явища. Вбачається, що найбільш важливими для кримінологічного аналізу є соціальні, психологічні та економічні чинники впливу на рівень злочинності у сфері професійного спорту.

Продуктом взаємодії між індивідами та суспільством є соціальні чинники виникнення злочинності. У контексті спорту це пояснює злочинну поведінку через вплив таких соціальних чинників:

– **Культура успіху:** Професійний спорт часто створює середовище, в якому успіх стає єдиною мірою цінності спортсмена. Постійний тиск з боку тренерів, спонсорів і фанатів може призвести до використання незаконних засобів для досягнення перемоги.

– **Моральне виправдання:** У багатьох видах спорту існує негласна згода щодо використання «сірого» арсеналу методів, які формально є незаконними, але вважаються прийнятними через високі ставки гри, а спортсмени та їх оточення можуть виправдовувати порушення правил прагненням до перемоги.

– **Групова динаміка:** У командних видах спорту групові психологія може відігравати значну роль у формуванні злочинної поведінки. Коли всі учасники команди погоджуються на договірний матч або інші форми порушення правил, індивіди відчують менший моральний тягар.

З психологічної точки зору, злочинна поведінка у спорті може бути результатом внутрішніх конфліктів та особистих проблем спортсменів. Серед найважливіших факторів виділяються:

– **Психологічний стрес:** Постійний стрес від необхідності перемагати або захищати свій статус може призвести до того, що спортсмени йдуть на порушення законів. Високі рівні тривожності та вигорання можуть штовхати до застосування допінгу або інших заборонених методів.

– **Схильність до ризику:** Професійні спортсмени часто характеризуються високою схильністю до ризику, що може проявлятися не лише в змаганнях, але й у поведінці поза ними, наприклад, у ставках на власні ігри або участі у договірних матчах.

Професійний спорт є масштабною індустрією з величезними фінансовими потоками, що створює підґрунтя для злочинних дій. Економічний підхід до вивчення злочинності у спорті підкреслює:

– **Високі доходи:** Можливість отримати значні доходи від перемог, рекламних контрактів або договірних матчів стає основним стимулом для спортсменів та організацій іти на злочин.

– **Азартні ігри:** Букмекерські контори, ставки на спортивні події і пов'язані з цим фінансові інтереси часто стають каталізатором договірних матчів і інших шахрайських схем.

– **Непрозорість фінансових операцій:** Відсутність чіткої регуляції і контролю за фінансами спортивних клубів, спонсорських угод і виплат може призводити до фінансових махінацій, включаючи відмивання грошей.

Також, фактори, що впливають на детермінацію злочинності у професійному спорті, можуть бути розглянуті з точки зору суб'єктивних рівнів вчинення відповідних

діянь. В залежності від цього, можна виокремити індивідуальний, груповий та інституційний рівень детермінації злочинності у сфері професійного спорту.

На індивідуальному рівні детермінація злочинної поведінки спортсмена може бути пов'язана з особистими мотивами та життєвими обставинами, зокрема такими, як:

- **Фінансова мотивація:** Спортсмени, які стикаються з фінансовими труднощами, можуть вдаватися до шахрайства, договірних матчів або корупційних схем, аби отримати додатковий дохід.

- **Амбіції та соціальний статус:** Прагнення до успіху, слави та визнання штовхає багатьох спортсменів до використання незаконних методів, наприклад, допінгу, щоб досягти вершини кар'єри.

- **Психологічні проблеми:** Стрес, депресія та психологічне вигорання можуть змусити спортсменів шукати легких шляхів для збереження свого місця у спорті, включаючи участь у незаконній діяльності.

На рівні спортивних колективів та команд детермінація злочинної поведінки має наступні особливості:

- **Тиск з боку команди або керівництва:** Іноді спортсменів змушують порушувати правила під тиском тренерів або менеджерів, які ставлять успіх команди вище за етичні норми.

- **Колективна безкарність:** Коли кілька членів команди беруть участь у договірних матчах або інших формах корупції, це створює атмосферу «колективної безкарності» та кругової поруки, де кожен учасник вважає, що його провина буде прихована.

- **Взаємозалежність спортсменів:** У деяких випадках спортсмени відчувають сильну залежність від своїх колег по команді, що змушує їх погоджуватися на порушення.

На рівні спортивних організацій та індустрії в цілому можна виокремити наступні фактори, що сприяють поширенню злочинної діяльності:

- **Корупція у спортивних федераціях:** Непрозорість процедур, зокрема щодо призначення суддів, вибору місць для проведення змагань або розподілу бюджетів, може сприяти розвитку корупційних схем.

- **Недостатній контроль за фінансовими потоками:** Велика кількість спонсорських коштів, рекламних контрактів та платежів між спортивними організаціями часто залишається поза належним контролем, що створює умови для фінансових махінацій.

- **Міжнародний вплив:** Професійний спорт часто інтегрований у глобальні процеси, що може впливати на рішення, прийняті у сфері спорту. Наприклад, міжнародні букмекерські контори можуть мати вплив на результативність змагань через корупційні схеми.

Окремо варто окреслити негативний вплив азартних ігор на поширення злочинності у професійному спорті, які можуть використовуватися суб'єктами на усіх рівнях. Саме азартні ігри та ставки є одним із ключових аспектів, що визначають злочинність у спорті. Високі ставки на матчі, зокрема у футболі, тенісі та боксі, роблять ці види спорту вразливими до договірних матчів. Букмекери та незаконні організації використовують спортсменів, суддів та тренерів для маніпуляцій результатами змагань. Це явище стає глобальною проблемою, адже впливає не тільки на репутацію спорту, але й на його економічну стійкість.

Окреслені негативні чинники впливу на рівень та поширення злочинності у професійному спорті актуалізують проблематику розробки заходів запобігання таким негативним явищам. У цьому аспекті, варто виходити із сформованих кримінологічною наукою напрямів протидії злочинності на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

Загальносоціальна протидія злочинності є сукупністю ефективних заходів соціально-економічного, правового,

ідеологічного, організаційно-управлінського, культурно-виховного змісту, спрямованою на подальший розвиток та вдосконалення суспільних відносин і усунення чи нейтралізацію найбільш глибоких детермінант злочинності [6, с. 112]. Це, по суті, соціальна політика держави, спрямована на подолання криміногенно небезпечних протиріч у суспільних відносинах з метою їх позитивного вирішення і поступового витіснення [7, с. 16].

Таким чином, загальносоціальна протидія злочинності у сфері професійного спорту передбачає комплексний підхід, що може включати економічні, правові, ідеологічні, організаційні та виховні заходи, спрямовані на подолання причин і умов, що сприяють злочинній поведінці. Ці заходи мають на меті створення умов, за яких злочини стають менш ймовірними, виховуючи культуру нульової толерантності до злочинності, як такої.

Що ж стосується спеціально-кримінологічної протидії злочинності, то остання спрямована саме на злочинність (та окремі види) [8, с. 160], її чинники, що відтворюються серед окремих верств населення, соціальних груп [9, с. 46]. Вона не простим і не випадковим набором певних заходів, а комплексом науково обґрунтованих, практично необхідних і реально здійснюваних заходів, спрямованих саме на недопущення потенційних злочинів на різних етапах їх кримінального формування [7, с. 21].

Спеціально-кримінологічна протидія злочинності у сфері професійного спорту спрямована на боротьбу з конкретними злочинами, характерними для цієї галузі, такими як допінг, корупція, договірні матчі та фінансові махінації. Це можуть бути заходи контролю за фінансовими операціями, посилення відповідальності за порушення антидопінгових правил та організація спеціальних підрозділів для розслідування злочинів у спорті тощо.

Індивідуальні заходи запобігання злочинам у сфері фізичної культури і спорту спрямовані на виявлення та позитивний вплив щодо конкретних осіб, від яких, судячи з їх поведінки, можна очікувати незаконних дій. Її об'єктами є не лише особистість як така, а й негативні елементи середовища, в якій ця особистість формується [8, с. 161].

Задля попередження вчинення злочинних діянь у професійному спорті на усіх рівнях необхідно розробляти та впроваджувати комплексні заходи, які мають включати, серед іншого, правові, організаційні та освітні міри. Вони повинні охоплювати всі рівні спортивної індустрії: від індивідуальних спортсменів до міжнародних спортивних федерацій.

Перш за все, необхідним є постійний розвиток законодавства, яке повинно відповідати новим загрозам та викликам, що негативно можуть впливати на рівень злочинності у спорті. У багатьох державах існують закони, спрямовані на боротьбу із злочинністю у спорті, проте їхня ефективність може відрізнятися в залежності від рівня імплементації та механізмів контролю. У цьому контексті, особливу увагу варто приділяти таким правовим механізмам:

1. Законодавче регулювання допінгу:

- Прийняття та вдосконалення національних законів, які забороняють використання допінгу. Законодавство має включати жорсткі санкції за порушення допінгових правил, зокрема, тривале відсторонення від змагань або кримінальну відповідальність.

- Гармонізація національного законодавства з міжнародними антидопінговими стандартами, наприклад, правилами Всесвітнього антидопінгового агентства (WADA).

2. Антикорупційне законодавство:

- Прийняття законів, що карають за корупційні дії у спортивних організаціях, включаючи хабарництво, маніпуляції суддівством, договірні матчі.

- Впровадження ефективних механізмів контролю за корупційними правопорушеннями через незалежні розслідувальні органи.

– Створення спеціальних підрозділів правоохоронних органів для розслідування злочинів у спортивній сфері.

3. Законодавче регулювання букмекерської діяльності:

– Жорстке регулювання діяльності букмекерських контор з метою зменшення впливу ставок на результати спортивних змагань. Законодавство має передбачати ліцензування, прозорість операцій та відповідальність за маніпуляції результатами матчів.

– Заборона спортсменам, тренерам та іншим особам, залученим у спортивні події, брати участь у ставках на свої змагання.

4. Міжнародні угоди та співпраця:

– Укладання міжнародних угод для боротьби зі злочинами, що мають транскордонний характер, як-от договірні матчі та фінансові махінації.

– Розширення співпраці між національними правоохоронними органами та міжнародними організаціями (Interpol, Europol) у сфері протидії злочинності у спорті.

До організаційних заходів протидії злочинності у професійному спорті варто віднести:

1. Впровадження внутрішніх кодексів етики:

– Кожна спортивна федерація або клуб має розробити власний кодекс етики, що чітко визначає норми поведінки для спортсменів, тренерів і менеджерів.

– Кодекси етики мають включати механізми реагування на порушення, процедури розслідування та санкції.

2. Створення незалежних антикорупційних комітетів:

– У великих спортивних організаціях та федераціях слід створювати спеціальні комітети, які будуть відповідальні за виявлення корупції та інших правопорушень. Ці комітети мають бути незалежними від керівництва організації та мати повноваження для проведення розслідувань.

3. Фінансовий аудит:

– Регулярні незалежні фінансові аудити для спортивних клубів та федерацій з метою перевірки прозорості фінансових операцій, особливо щодо трансферів, спонсорських угод і розподілу призових фондів.

– Обов'язковий публічний звіт про доходи та витрати спортивних організацій.

4. Покращення системи контролю за суддівством:

– Впровадження цифрових систем контролю за суддівськими рішеннями на змаганнях (відеоповтори, аналітика), що дозволить мінімізувати вплив людського фактора та корупційні ризики.

– Ротація суддів і введення прозорих конкурсів на посади суддів для зменшення ризику маніпуляцій.

Не менш важливими є освітні заходи, направлені на протидію злочинності у професійному спорті, до яких можна віднести наступні:

1. Правоосвітні програми для спортсменів та тренерів:

– Впровадження регулярних тренінгів та семінарів для спортсменів і тренерів щодо етичних норм, правових наслідків правопорушень, а також профілактики злочинної поведінки.

– Навчальні програми з антидопінгу та антикорупції, що пояснюють шкідливість порушень і надають інформацію про міжнародні стандарти у цій сфері.

2. Виховання культури чесної гри:

– Спортивні організації мають пропагувати ідеї чесної гри та спортивної етики з ранніх етапів підготовки спортсменів. Це включає виховання у спортсменів почуття відповідальності за свою поведінку як на полі, так і поза ним.

3. Освітні програми для вболівальників та спонсорів:

– Інформування громадськості про важливість чесності у спорті через інформаційні кампанії, спрямовані на зменшення попиту на договірні матчі та підтримку етичної поведінки спортсменів.

– Спонсорів слід залучати до освітніх програм, які підвищують їхню відповідальність за підтримку спортивних ініціатив, вільних від корупційних практик.

4. Створення навчальних центрів для боротьби зі злочинністю у спорті:

– Заснування центрів з дослідження і навчання для спеціалістів у галузі протидії злочинності у спорті, де будуть навчати правовим і організаційним аспектам боротьби зі злочинністю, зокрема для правоохоронних органів, суддів і спортивних менеджерів.

Висновки. Злочинність у сфері професійного спорту є складним і багатогранним явищем, яке охоплює різні види правопорушень, зокрема допінг, корупцію, договірні матчі та фінансові махінації. Професійний спорт є особливо вразливим до цих злочинів через високий фінансовий інтерес, постійний тиск на досягнення результатів та глобальну увагу громадськості. Соціальні, психологічні та економічні чинники, такі як культура успіху, схильність до ризику, азартні ігри та фінансові стимули, сприяють поширенню злочинної поведінки серед спортсменів, тренерів та інших учасників спортивної індустрії. Для успішної протидії цьому явищу необхідний комплексний підхід, який включає загальносоціальні, спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи.

Ефективна боротьба зі злочинністю у професійному спорті можлива лише за умови комплексного підходу, що охоплює соціальні, правові, освітні та організаційні аспекти. Важливу роль у цьому відіграють міжнародні та національні ініціативи, спрямовані на покращення регуляції та підвищення прозорості спортивної галузі. Лише через узгоджені дії всіх учасників спортивної індустрії можна створити умови, в яких злочини стають менш ймовірними, а чесність та етика стають невід'ємною частиною професійного спорту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про антидопінгову діяльність у спорті : Закон України від 26 січня 2022 р. № 2011-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-20#top>
2. Сокурєнко В. Кримінологічна характеристика та протидія злочинності у сфері фізичної культури і спорту : дис. ... канд. юрид. наук (докт. філос.) : 12.00.08 (081 — Право). Харків, 2019. 235 с.
3. Закалюк А. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3-х книгах. К : Видавничий дім «Ін Юре», 2007. Книга 1. 224 с.
4. Денисов С. Сучасні детермінанти злочинності в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2019. № 4. С. 21-33.
5. Рудик М. М. Роль соціально-психологічних факторів у детермінації злочинності в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. № 1. 2015. С. 62-70.
6. Литвинов О. М. Загальносоціальний вектор у механізмі протидії злочинності та фактори, що його обумовлюють. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 41. С. 111-117.
7. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
8. Кримінологія. Академічний курс / кол. авт. ; за заг. ред. О. М. Литвинова. К. : Видавничий дім «Кондор», 2018. 588 с.
9. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів : монографія / МВС України, Харків, нац. ун-т внутр. справ. Х. : Вид-во ХНУВС, 2011. 308 с.

АНАЛІЗ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА

ANALYSIS OF FOREIGN EXPERIENCE IN CRIME PREVENTION IN THE HOUSING CONSTRUCTION SECTOR

Сирець О.О., аспірант відділу кримінологічних досліджень

Національно-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса

Стаття присвячена питанню дослідження зарубіжного досвіду запобігання та протидії злочинності у сфері житлового будівництва. За основу для статті було обрано дві країни, які за критерієм рівня розвиненості включають до числа розвинених країн – Іспанію та Швецію. З цією метою нами було пророблено наступну роботу: проаналізовано поточний стан справ на ринках житлового будівництва Іспанії та Швеції; досліджено актуальний стан наявних на цих ринках житлового будівництва проблем, за можливості – виявлено та визначено способи їх подолання; виявлено, проаналізовано та надано власну оцінку щодо заходів із запобігання та протидії злочинності у сфері житлового будівництва в розглядуваних країнах.

Виявлено цілий ряд цікавих для нас аспектів. Зокрема, встановлено, що Іспанія, не дивлячись на достатньо високий рівень свого економічного розвитку, все ж має доволі значний обсяг проблем, що пов'язані із запобіганням та протидією злочинності на своєму ринку житлового будівництва. Навіть більше – зроблено припущення про те, що іспанський ринок житлового будівництва з точки зору запобігання та протидії злочинності на ньому можемо охарактеризувати як значною мірою «хаотичний». З іншого ж боку, говорячи про ринок будівництва Швеції (на протизвагу іспанському), можемо вказати на його порівняну стабільність та чіткість у функціонуванні (навіть не зважаючи на незначні дисфункції, що є притаманними абсолютно будь-якій існуючій у об'єктивній реальності системі). Звідси нами висунуто кілька наукових гіпотез, відповідно до яких, по-перше, високий рівень економічного розвитку країни не означає одночасного високого рівня розвитку окремих сфер (зокрема, і ринку житлового будівництва), про що можна переконатися на прикладі таких розвинених країн, як Іспанія та Швеція; по-друге, припускаємо, що рівень організованості у будь-якій сфері економіки країни (зокрема, й на ринку житлового будівництва) значною мірою залежить від національного характеру, тобто, ментальності. Зокрема, чи не можемо ми припустити, що холодний та стриманий характер північних народів більш сприяє організованості сфер діяльності, ніж запальний та порівняно більш хаотичний характер південних народів? Обґрунтовано вважаємо, що дані питання підлягають розвитку та дослідженню у подальших наукових розробках, не обмежуючись лише питаннями запобігання та протидії злочинності у сфері житлового будівництва.

Ключові слова: ринок житлового будівництва, запобігання та протидія злочинності, Іспанія, Швеція, забудовник.

The article is dedicated to the study of foreign experience in preventing and combating crime in the field of housing construction. For this article, two countries were chosen based on their level of development: Spain and Sweden. To achieve this, we undertook the following tasks: analyzed the current state of the housing construction markets in Spain and Sweden; investigated the current issues in these housing markets, and, where possible, identified and defined methods to address them; and examined, analyzed, and provided our own assessment of the measures for preventing and combating crime in the housing construction sector in the countries under review.

A number of aspects of interest to us have been identified. In particular, it has been established that Spain, despite its relatively high level of economic development, still faces a significant number of problems related to preventing and combating crime in its housing construction market. Furthermore, it is hypothesized that the Spanish housing construction market, in terms of crime prevention and control, can be characterized as largely 'chaotic.' On the other hand, regarding the Swedish construction market (in contrast to the Spanish one), we can note its relative stability and clarity in functioning (even considering minor dysfunctions inherent in any system existing in objective reality). From this, we have proposed several scientific hypotheses. First, a high level of economic development in a country does not necessarily equate to a high level of development in specific sectors (including the housing construction market), as evidenced by developed countries such as Spain and Sweden. Second, we hypothesize that the level of organization in any economic sector (including the housing construction market) is significantly influenced by national character, or mentality. For instance, can we assume that the cold and reserved nature of northern peoples promotes greater organization in their activities compared to the passionate and relatively more chaotic nature of southern peoples? We reasonably believe that these issues warrant further development and research in future scientific studies, extending beyond just the prevention and control of crime in the housing construction sector.

Key words: housing construction market, crime prevention and control, Spain, Sweden, developer.

Постановка проблеми. Ринок житлового будівництва є однією з ключових сфер господарювання у будь-якій країні. По-перше, житло – це одна з ключових людських потреб, і її задоволення є пріоритетним. По-друге, сфера житлового будівництва є сферою, якій притаманні значні рухи грошових коштів, при тому у значних обсягах, що сприяє зростанню привабливості сфери для суспільства (наприклад, у контексті інвестування), а отже – і для злочинців. Адже безперечною є аксіома – злочинність не здатна існувати поза суспільством; перефразовуючи, стверджуємо – злочинність особливо поширена у тих сферах, які мають популярність у суспільстві.

Таким чином, констатуємо – запобігання та протидія злочинності у сфері житлового будівництва є проблемою нагальною та, обґрунтовано припускаємо, що лишатиметься завжди актуальною. Звідси постає необхідним, на наше переконання, залучення не лише вітчизняного, але й зарубіжного досвіду щодо розглядуваного нами питання. У цьому контексті пропонуємо для дослідження досвіду інших країн обрати саме розвинені країни, які, гіпотетично, спроможні стати не лише «поліго-

ном» для вивчення чужих помилок, але й «дороговказом» до правильної організації ринку житлового будівництва. Виходячи із вказаного, пропонуємо для розгляду досвід з питань запобігання та протидії злочинності у сфері житлового будівництва Іспанії та Швеції.

Стан дослідження проблематики. Унікальність даного дослідження полягає в тому, що до проведення нами зазначеної роботи немає загальновідомих вітчизняних досліджень, що настільки ретельно та широко проводили аналіз зарубіжного досвіду із запобігання та протидії злочинності у сфері житлового будівництва шляхом дослідження іноземних джерел.

Звідси, **метою** даного дослідження є виявлення та аналіз досвіду Іспанії та Швеції, як країн, визнаних розвиненими, із запобігання та протидії злочинності у сфері житлового будівництва.

Під час проведення дослідження застосовано традиційні загальнонаукові методи, такі як **індукція та дедукція, аналіз та синтез**; додатково було використано поширений у західних наукових колах метод вивчення та узагальнення попередніх наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Іспанія. Цікавим видається той факт, що хоча ми умовно і відносимо досвід розвинених країн у сфері житлового будівництва як ідеал для переймання нами досвіду, все ж, внаслідок вивчення доктринальних досліджень іспанських науковців, доходимо до однозначного висновку про те, що галузь житлового будівництва в Іспанії має цілий ряд проблем та недоліків [1, с. 17–21], рівень незаконності у розглядуваній сфері є високим [1, с. 24–25]. Ключовими проблемами у даній галузі називаються наступні: вихід за межі дозволених у ліцензії обсягів будівництва (за площею, кількістю поверхів тощо), використання низькоякісних матеріалів при будівництві, застосування неадекватних конструктивних рішень тощо [1, с. 23]; однак, мабуть, найсуттєвішими з проблем все ж слід визнати так звану «піратську урбанізацію» [1, с. 26–28] та завершення виконання будівництва всупереч відкликанню наданої будівельної ліцензії [1, с. 25]. У свою чергу, «піратська забудова» виражена у кількох аспектах: по-перше, всупереч здійсненню будівництва відсутня забудова мікрорайону, тобто, має місце відсутність планування житлової забудови; по-друге, має місце відсутність інституційної координації між державним та муніципальним, з одного боку, та приватним будівельним секторами, з іншого [1, с. 70].

Із способів забезпечення належного функціонування ринку житлового будівництва, зокрема щодо питань протидії незаконній забудові, перш за все робиться акцент на інституційній складовій, де ключова роль у Іспанії відводиться муніципальній владі, в особі мера та муніципального куратора, які у своїй діяльності щодо реалізації житлової забудови керуються структурно-містобудівними нормативами [1, с. 41–42].

Муніципальний голова (мер) уповноважений особисто або через своїх представників на реалізацію функцій із нагляду та контролю за перебігом виконання будівельних робіт задля досягнення максимального дотримання містобудівних дозволів та норм; вище згадані нагляд та контроль реалізуються через проведення періодичних перевірок на час та по факту завершення будівництва житлових об'єктів, результати яких фіксуються в протоколах за підписами перевіряючої та відповідальної за виконання робіт осіб [1, с. 47–50].

Що стосується міського куратора, то ним є державна посадова особа, відповідальна за видачу вивчення інформації щодо видачі ліцензій на здійснення містобудівних умов (що включають здійснення будівництва, поділ, знесення об'єктів житлового будівництва тощо), призначена на посаду на 5-річний термін. Фактично задачами куратора визначаються оцінкою наявних житлових елементів у підвідомчій території, визначення потенційних можливостей та конфліктних особливостей різноманітних економічних, екологічних, культурних, соціальних детермінант, що мають вплив на розвиток підвідомчої території з метою правильної оцінки поточної ситуації, а також ефективного прогнозування розвитку підвідомчої території у подальшому [1, с. 57–58].

Однак, проблематика житлового будівництва в іспанській доктрині та судовій практиці розглянута не лише під призвою адміністративно-правових норм, але також і з точки зору екологічного права, як галузь людської діяльності, що має суттєвий вплив на навколишнє середовище. У дослідженні Ізабель Алькараз Абеллан у якості прикладу вище зазначеного згадуються рішення Конституційного суду Іспанії від 26 червня 2011 року № 102/1995 [2, с. 51] та постанови провінційного суду Таррагона від 9 березня 2018 року [2, с. 93–94]; в останній, крім іншого, вагому роль відведено питанню співвідношенню державного втручання до регулювання ринку житлового будівництва, а кримінально-правового регулювання – до адміністративно-правових відносин. Ці питання, розглядувані нами й вище, є дуже важливими для оцінювання наявної сис-

теми регулювання ринку житлового будівництва, а також формування ідеальної моделі такого ринку.

Так, говорячи про іспанський досвід, маємо справу з домінуванням колективного підходу, домінуванням соціальних потреб над індивідуальними; тобто, має місце позитивне ставлення до активної участі держави у забезпеченні функціонування ринку житлового будівництва, зокрема й із точки зору екологічно-правових відносин [2, с. 120], зокрема й через активну участь у міжнародно-правових договірних відносинах [2, с. 52].

Проте, не дивлячись на те, що в іспанській доктрині має підтримку загальний підхід до активної участі держави на ринку житлового будівництва, має місце дискусія про обсяги такої участі, зокрема й обсяги застосування покарань у розглядуваній сфері. З одного боку, має місце позиція виключення протиправної дії щодо несанкціонованого будівництва із числа кримінально-караних діянь через легалізацію «твору» у майбутньому; з іншого боку, має місце позиція, що вказаний об'єкт житлового будівництва не підлягає подальшій легалізації, оскільки кримінальне правопорушення вже було скоєним, а план міської забудови не може бути видозміненим під потреби даного об'єкту будівництва [2, с. 57]. Дана проблематика тісно пов'язана з питанням розрізнення «несанкціонованих» об'єктів будівництва (тобто, таких, що прямо суперечать вимогам законодавства) та «не дозволених» – тобто, об'єктів житлового будівництва, стосовно яких не було надано адміністративного дозволу на зведення, однак в цілому вони відповідають вимогам законодавства. Фактично, «не дозволені» об'єкти житлового будівництва є такими, на думку ряду іспанських науковців, що відповідають вимогам для подальшої їх легалізації [2, с. 56, 154].

У іспанській науці теж присутня дискусія щодо меж кримінально-правового втручання у регулювання адміністративно-правових відносин, зокрема й у сфері житлового будівництва. При цьому здебільшого іспанські науковці виправдовують кримінально-правове втручання до зазначеної сфери [2, с. 92–93]. Більше того – іспанськими дослідниками висловлюються пропозиції щодо ширшого втручання держави до сфери житлового будівництва у зв'язку з її суспільною важливістю [2, с. 124].

Окрему увагу пропонуємо звернути на одну з альтернативних санкцій за розглядувану протиправну діяльність – спеціальне позбавлення права зайняття професійною діяльністю на певний строк ініціаторам протиправного будівництва, будівельникам або технічним керівникам, що самовільно реалізують урбанізаційні, будівельні роботи [2, с. 140]. Також передбачається у якості цивільно-правового заходу знищення об'єкту протиправної забудови [2, с. 256].

Окремо зупинимось на досвіді Іспанії із запобігання та протидії корупції у сфері житлового будівництва. У дослідженні з вказаного питання, проаналізованому нами, виявлено особливий акцент саме на корпоративній протидії корупційним проявам всередині компаній-забудовників, оскільки досягнення певного рівня розвитку та корпоративної організації підприємствами, організаціями спричиняє собою формування відповідного рівня автономності. З цього моменту можемо говорити про те, що внутрішня етична культура співробітників та керівництва має вагому роль у функціонуванні компанії-забудовника на ринку житлового будівництва [2, с. 263–264]. У даному дослідженні згадуються наступні заходи із запобігання та протидії корупції на внутрішньому (корпоративному) рівні у сфері житлового будівництва: (1) керівництво у функціонуванні вимогами стандартів якості, зокрема, стандарту ISO 37001, що напяму покликаний для протидії корупційним проявам через формування культури доброчесності, транспарентності всередині компанії-забудовника [2, с. 261–262]; (2) налагодження ефективної системи контролю та нагляду всередині компаній-забудовників [2, с. 264]. Зокрема, вказується, що повноваження із

спостереження за діяльністю керівництва компанії-забудовника може бути делеговане третім особам, із числа яких акцент робиться на офіцерів з комплаєнс або відділу комплаєнс [2, с. 269]. Також значний акцент робиться на функціональність внутрішніх звітних каналів, завдяки яким працівники можуть повідомити про факти порушень з боку інших працівників або керівництва профільну особу або структуру (наприклад, відділ з комплаєнс), при цьому безпека особи-викривача має гарантуватись [2, с. 269–270]; (3) проведення регулярних навчань програмам з доброчесності для керівників та рядових співробітників компанії-забудовника [2, с. 265]; (4) проведення регулярних аудитів з ризиків при функціонуванні компанії-забудовника, оцінювання ефективності проведених навчань програмам з доброчесності [2, с. 265].

Швеція. Досвід Швеції є теж надзвичайно корисним, зокрема у контексті організації процесу організації та здійснення будівництва житлових об'єктів, а також щодо аспекту запобігання та протидії корупційним аспектам у ході здійснення господарської діяльності компаніями-забудовниками.

Вважаємо важливим розглянути організаційні аспекти здійснення будівництва в розглядуваній країні. Для цього пропонуємо звернути увагу на пакет важливих документів, на яких ґрунтується будівельний процес:

1. Основоположні документи загального значення: (1) *загальний план муніципалітету*, у якому акцентується увага на принципах довгострокового розвитку муніципалітетів; (2) *нормативи про розподіл муніципальних земель*, прийняття яких є обов'язковим для всіх муніципалітетів, що мають справу із розподілом муніципальних земель. У вказаних нормативах серед іншого зазначається ціль, яку муніципалітет планує досягнути через передачу призначених для будівництва земельних ділянок [3, с. 1–2, 7–8].

2. Документи, що формуються у кожному конкретному випадку: (1) *детальний будівельний план*, у якому, по-перше, визначаються права та обов'язки сторін договірних відносин (муніципалітету та компанії-забудовника), по-друге, з метою досягнення прозорості процесу зведення майбутнього об'єкту житлового будівництва. Характерною рисою детального будівельного плану у Швеції є те, що, не дивлячись на його формування або безпосередньо муніципалітетом (якщо земельна ділянка перебуває у його власності), або спільно муніципалітетом та компанією-забудовником (якщо земельна ділянка перебуває у приватній власності компанії-забудовника), його прийняття не є можливим без винесення на громадське обговорення. Наслідком цього є те, що середні строки на підготовку задовільного детального будівельного плану складають 2,5 роки [3, с. 1–2; 4, с. 22–23, 29]; (2) *муніципальні маркові показники*, які тісно пов'язані з детальним будівельним планом або окремими його частинами. Фактично, даним документом закріплюються всі вимоги муніципалітету до майбутнього об'єкту житлового будівництва, що буде зведений конкретною компанією-забудовником. Однак, муніципальні маркові показники мають значення виключно у тому випадку, коли землею під житлову забудову володіє муніципалітет [4, с. 23, 28]; (3) *будівельний дозвіл*, який надається зазвичай у рамках детального будівельного плану [4, с. 23–24]; (4) *різного роду угоди, що укладаються у процесі формування детального будівельного плану та зведення об'єкту житлового будівництва*. Однією з таких угод є угода про маркування, яка закріплює, по-перше, вибір муніципалітетом конкретної компанії-забудовника, по-друге, прийняття та згоду компанії-забудовника із встановленими муніципалітетом умовами маркування. Останні, у свою чергу, поділяються на загальні (такі, що найчастіше визначені в політично прийнятих документах) та специфічні (тобто такі, що стосуються точкових аспектів виконання договірних зобов'язань – наприклад, використання / невикорис-

тання певної техніки, реалізація дотримання конкретної екологічної чи якоїсь іншої програми тощо) [4, с. 33, 38].

Також вважаємо за необхідне присвятити окрему увагу розгляду таких важливих організаційних питань щодо житлового будівництва, що пропонується нам досвідом Швеції: (1) питання вибору компанії-забудовника; (2) питання методики розподілу земельних ділянок для здійснення житлового будівництва.

1. *Вибір компанії-забудовника.* Процедура вибору належної компанії-забудовника здійснюється, у залежності від характеру проекту та організації муніципалітету, компетентним відомчим комітетом, виконавчим комітетом муніципалітету або міською радою; якщо ж, наприклад, земля належить муніципальному підприємству, то дане рішення приймає його правління [4, с. 48]. Ключовим принципом здійснення компетентним органом місцевого самоврядування такого вибору є ненадання підтримки окремим компаніям-забудовникам, за виключенням окремих випадків (наприклад, у випадку згоди компанії-забудовника на реалізацію житлового будівництва у «неблагополучних» районах) [3, с. 10]. У ході вибору відповідної компанії-забудовника муніципалітет керується формальними (визначеними у маркувальній політиці кожного з муніципалітетів) та неформальними критеріями. До числа перших можуть належати наступні: економічна спроможність компанії-забудовника на реалізацію даного та подальших житлового-будівельних проектів; відповідність у реалізації проектів якісним критеріям та екологічним вимогам; відсутність у компанії-забудовника невикористаних будівельних прав, що, припускаємо, означає завершення зведення всіх об'єктів житлового будівництва тощо. У той самий час, до числа неформальних критеріїв можемо віднести, наприклад, готовність компанії-забудовника здійснення житлової забудови у економічно менш вигідних місцях, що можемо розцінити як стягнення певної «соціальної плати» з них [4, с. 39–40].

2. *Розподіл земель під здійснення житлового будівництва.* Не дивлячись на відсутність законодавчого закріплення методики розподілу земель під житлову забудову, у муніципальному житлово-будівельному досвіді Швеції склалася практика застосування двох ключових методів, таких як: (1) метод «анонсованої анкети»; (2) метод «прямой анкети». Метод «анонсованої анкети» фактично являє собою організацію тендеру стосовно проведення майбутньої житлової забудови, коли щодо неї зацікавлені дві або більше компанії-забудовника; підґрунтям даного методу є три ключові типи оцінювальних критеріїв компанії-забудовників, що використовуються у якості альтернативи: а) критерій готовності сплатити найвищу ціну за надання земельної ділянки під житлову забудову однією з компаній-забудовників; б) поєднання цінового критерію з іншими, зокрема, з оцінкою проектної документації; в) фіксування ціни на земельну ділянку, коли до уваги беруться лише інші критерії оцінювання. Що ж стосується методу «прямой анкети», то він застосовується по відношенню до конкретної компанії-забудовника у окремих випадках, наприклад: а) лише одна компанія-забудовника зацікавлена у здійсненні житлової забудови на конкретній муніципальній земельній ділянці, а муніципалітет вважає надану пропозицію прийнятною для реалізації; б) визначення та анонсування через загальні муніципальні плани та програми розвитку районів конкретних районів, що підлягають житловій забудові, та запрошення компаній-забудовників до реалізації житлової забудови на таких земельних ділянках; в) у випадку безпосереднього звернення муніципалітету до конкретної компанії-забудовника з метою здійснення житлової забудови у економічно непривабливих районах тощо [3, с. 8–9; 4, с. 43–45].

Тепер пропонуємо перейти до проблематики запобігання корупційним проявам у галузі житлового будівництва, досліджуючи досвід Швеції. Перше, що слід від-

мітити, це констатація того факту, що навіть у Швеції галузь будівництва (у тому числі й житлового будівництва) є найбільш корумпованою галуззю господарювання [5, с. 38]. Однією з найпоширеніших форм корупційних проявів є так звані мути, які фактично являють собою надання подарунку, послуги тощо, представникові компанії-забудовника з метою досягнення конкретного результату (дій чи бездіяльності) з боку такої компанії-забудовника [5, с. 14–15].

Звідси, з метою ефективного запобігання та протидії корупційним проявам у сфері житлового будівництва, рядом шведських дослідників було запропоновано наступні заходи: (1) прийняття корпоративних етичних та поведінкових кодексів усередині компанії-забудовників [5, с. 19–22]; (2) проведення регулярних корпоративних аудитів [5, с. 19–20]; (3) налагодження комунікаційної системи з метою уможливлення отримання анонімних повідомлень від працівників щодо потенційних порушень [5, с. 19–20]; (4) здійснення реєстрації повного штату працівників компаніями-забудовниками [5, с. 19–20].

Крім того, цими ж дослідниками було проведено опитування серед шведських компаній-забудовників, а також працівників (у тому числі й колишніх) житлово-будівельної галузі, з метою виявлення якомога ефективніших практик щодо запобігання та протидії корупційним проявам у галузі житлового будівництва. Шведськими вченими у якості результатів проведеного опитування було встановлено, що найефективнішими (на думку респондентів) засобами запобігання та протидії є наступні: (1) регулярне інформування своїх працівників щодо етичної та антикорупційної політики компанії-забудовника, зокрема й у формі проведення регулярних зустрічей працівників задля обговорення даних питань [5, с. 24–25]; (2) систематичне проведення навчань власних працівників із питань етики [5, с. 26–27]; (3) здійснення глибокого контролю за власними співробітниками, зокрема й через вимушене порушення приватності працівників (наприклад, читання керівництвом особистих листувань працівника), з метою виявлення потенційних порушень [5, с. 24–26]; (4) впровадження практики прозорості та звітності у діяльності компанії-забудовника [5, с. 24–25]; (5) практика відмови або ж практика обмеження числа використовуваних підрядників до числа двох у ході господарської діяльності з метою запобігання потенційним порушенням [5, с. 25]; (6) регулярне проведення аудиту контрагентів компанії-забудовника перед початком кожної нової закупівлі (внаслідок виявлення певних потенційних

порушень з боку конкретного контрагента останній має бути викреслений зі списку контрагентів компанії-забудовника) [5, с. 25]; (7) практика обов'язкового підписання між компанією-забудовником та її контрагентом етичної угоди [5, с. 25–27]; (8) прийняття на корпоративному рівні етичних кодексів та кодексів поведінки [5, с. 26–27]; (9) створення та функціонування у складі компанії-забудовника етичної ради, компетентної розглядати профільні справи, а також гарячих ліній для анонімних повідомлень працівниками про потенційні порушення [5, с. 26–27]; (10) ліквідація поширеної у галузі будівництва (у тому числі й житлового будівництва) у Швеції культури «мачо», за якої мало хто із суб'єктів готовий змінювати свої способи ведення справ [5, с. 27–28]; (11) збільшення рівня конкуренції на ринку житлового будівництва [5, с. 27–28].

Висновок. Вважаємо, що проведене нами достатньо ретельно вивчення досвіду Іспанії та Швеції із запобігання та протидії злочинності у сфері житлового будівництва надає можливість сформулювати і висунути кілька наукових гіпотез, які стануть основою подальших досліджень:

1. Відповідно до результатів проведеного дослідження, на прикладі Іспанії та Швеції, можемо припустити, що високий рівень економічного розвитку країни не тягне за собою одночасного високого рівня розвитку окремих сфер діяльності, у тому числі й ринку житлового будівництва. Про це можна ствердно говорити, керуючись прикладом розглянутих Іспанії та Швеції.

2. На підставі попереднього припущення, висуваємо чергову гіпотезу про те, що рівень організованості та злагодженості будь-якої сфери господарської діяльності країни може значною мірою залежати від національного характеру даної нації, тобто, від її ментальності. Так, керуючись такою установкою, не складно здогадуватись, що холодний та стриманий характер північних націй (наприклад, шведів) є значно сприятливішим для організації та налагодження сфер господарської діяльності, ніж запальний та порівняно більш хаотичний характер південних націй (наприклад, іспанців).

Переконані в тому, що пошуки відповідей на вище наведені питання у рамках подальших досліджень (при цьому – навіть не обмежуючись рамками сфери житлового будівництва) можуть значним чином посприяти більш глибокому розумінню внутрішніх процесів у кожній з галузей господарювання (зокрема й на національних ринках житлового будівництва), внаслідок чого – більш ретельно сплановані тактичні та стратегічні заходи щодо здійснення запобігання та протидії злочинності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Araujo, Ana Mejia. Alternativas de solución frente a la construcción de vivienda ilegal en el municipio de Valledupar. Trabajo de grado presentado para optar al Título de magister en Derecho para el Urbanismo y el Desarrollo Territorial Sostenible. Bucaramanga, 2018. 82 p.
2. Isabel Mª Alcaraz Abellán. La construcción ilegal como delito. Universidad Católica de Murcia. Escuela internacional de doctorado. Programa de Doctorado en Ciencias Sociales. Murcia, noviembre de 2020. 279 p.
3. Leo Björklund. Kommunernas prissättning av kommunal mark vid markanvisningar för bostäder. En granskning av Gävle kommun och Stockholm kommun. Akademien för teknik och Miljö. 2017. 35 s.
4. Carl Caesar, Thomas Kalbro, Hans Lind. Bäste herren på täppan? En ESO-rapport om bostadsbyggande och kommunala markanvisningar. Rapport till Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi. 2013:1. 133 s.
5. Sukaina Didi, Maria Hager, Tarek Khalayli, Rebecca Pehrson, Ida Sokhi, Jonathan Wallin. Oegentligheters påverkan i samhällsbyggnadsbranschen. En rapport som sammanställer affärsetikens, korruptionens och mutors roll i branschen. Chalmers university of technology. 2020. Gothenburg, Sweden. 69 s.

ФІКТИВНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК ЗАГРОЗА ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ**FICTITIOUS BUSINESS AS A THREAT ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE****Соколов А.А., магістр права,
помічник судді***Господарський суд Запорізької області***Соколова В.А., магістр права,
помічник заступника голови***Господарський суд Запорізької області*

У цій статті мова йдеться про фіктивне підприємництво як однієї із актуальних загроз економічній безпеці України. Обґрунтовано, що фіктивна діяльність суб'єктів господарювання є формою прояву тіньової економіки, яка направлена на отримання прихованої економічної вигоди шляхом документарного супроводження реально нездійснюваної підприємницької діяльності та є загрозою економічній безпеці держави.

Стаття розглядає різні форми та види фіктивної діяльності суб'єктів господарювання в Україні. На підставі аналізу законодавства (Кримінальний кодекс України, Господарський кодекс України, офіційні типологічні дослідження Державної служби фінансового моніторингу України) та наявних наукових підходів здійснена класифікація фіктивної діяльності суб'єктів господарювання, виокремлені головні та допоміжні фіктивні суб'єкти господарювання, проаналізовано діяльність фіктивних суб'єктів господарювання багаторазового та одногоразового використання тощо.

У межах дослідження автор звертає свою увагу на сутність фіктивного підприємництва, аналізуючи при цьому різноманітні точки зору на це негативне явище, які представлені у правовій літературі. При цьому робиться зауваження, що дані визначення базувалися на діючій у час їх публікування кримінальній забороні фіктивного підприємництва, і відповідно враховували наявні в кримінальній нормі недоліки. Однак, законодавець, ігноруючи численні доктринальні доробки та викладені в них зауваження і пропозиції вдосконалення нормативного інструментарію, вибрав шлях декриміналізації фіктивного підприємництва. Акцентовується увага, що таке рішення законодавця базувалося на необґрунтованому та суперечливому законопроекті, сутність аргументації якого вказувала на необхідність посилення боротьби із зловживаннями, які практикують правоохоронці, а висновком якого була декриміналізація відповідальності за фіктивне підприємництво.

Автор статті аргументує важливість проведення аналізу фіктивної діяльності суб'єктів господарювання не лише як правового явища, а й як економічного явища, оскільки є нагальна необхідність звертати увагу на причини та умови, які сприяють виникненню фіктивної діяльності, її масштабам, загрозам тощо.

Робиться висновок про те, що кримінально-правова доктрина, після декриміналізації кримінальної відповідальності за фіктивне підприємництво не оставила поза увагою це питання, а знов повертається до нього з врахуванням попередніх нормативних прорахунків, що походить із тесту законопроекту, у якому диспозиція ст. 6.4.6 передбачає зовсім інший підхід до розуміння фіктивного господарювання, ніж той, що був у ст. 205 КК.

Ключові слова: фіктивне підприємництво, кримінальна відповідальність, ухилення від сплати податків, податкове шахрайство, тіньова економіка, тіньова схема, легалізація, економічний злочин, суспільна небезпека, тінізація економіки.

This article is about fictitious entrepreneurship as one of the urgent threats to the economic security of Ukraine. It is substantiated that the fictitious activity of business entities is a form of manifestation of the shadow economy, which is aimed at obtaining hidden economic benefits through documentary support of business activities that are not actually carried out and is a threat to the economic security of the state.

Within the framework of the study, the author draws attention to the essence of fictitious entrepreneurship, while analyzing various points of view on this negative phenomenon, which are presented in the legal literature. At the same time, it is noted that these definitions were based on the criminal prohibition of fictitious entrepreneurship in force at the time of their publication, and accordingly took into account the shortcomings in the criminal law. However, the legislator, ignoring numerous doctrinal amendments and the comments and suggestions for improvement of the regulatory toolkit, chose the path of decriminalization of fictitious entrepreneurship.

Attention is drawn to the fact that such a decision of the legislator was based on an unfounded and controversial draft law, the essence of the argument of which indicated the need to strengthen the fight against abuses practiced by law enforcement officers, and the conclusion of which was the decriminalization of responsibility for fictitious entrepreneurship.

The author of the article argues the importance of conducting an analysis of fictitious activity of business entities not only as a legal phenomenon, but also as an economic phenomenon, since there is an urgent need to pay attention to the reasons and conditions that contribute to the emergence of fictitious activity, its scope, threats, etc.

It is concluded that the criminal law doctrine, after the decriminalization of criminal liability for fictitious entrepreneurship, did not ignore this issue, but returned to it again taking into account previous normative miscalculations, which comes from the test of the draft law, in which the provision of Article 6.4.6 provides for a completely different approach to the understanding of fictitious management than the one in Article 205 of the Criminal Code.

Key words: fictitious business, criminal liability, tax evasion, tax fraud, shadow economy, shadow scheme, legalization, economic crime, public danger, shadow economy.

Постановка проблеми. Після вступу України на шлях до незалежності, наприкінці попереднього століття, постали головні питання про побудову економічної системи держави. З тих часів і до сьогодні продовжуються в сфері економіки трансформаційні процеси, направлені на вдосконалення господарських відносин, побудову необхідних інститутів, у тому числі і правових. Між тим, позитивні результати ринкових реформ у державі супроводжувались і негативними явищами, одним з яких, найбільш вагомим за своїми наслідками для суспільства, стала тіньова економіка. Якщо вірити офіційним даним то рівень тіньової економіки в Україні на початок 2021 року

дорівнював 31% від обсягу ВВП держави [1, с. 2]. Як бачимо не менш третини внутрішнього валового продукту держави формують економічне підґрунтя для злочинності, і у першу чергу для кримінальних правопорушень у сфері господарювання. Виходячи із соціальної сутності злочинності та розуміння її у якості окремої соціальної системи, слід наголосити, що перевищення розміру її економічного потенціалу легального соціуму може визвати необоротний процес розпаду останнього, що автоматично призведе до знищення держави. Орієнтуючись на наведену позицію, враховуючи зафіксований наразі обсяг тіньового сектору економіки, важко переоцінити важливість досліджень спе-

цифіки економічних злочинів, як загалом, так і окремих її видів.

Серед генеруючих складових тіньового сектору обігу товарів та послуг, виділяється своєю масштабністю та потенціалом породження умов для поширення нелегальної економічної практики фіктивне підприємництво. Доволі часто такий вид господарювання використовується як інструмент для легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. При цьому фіктивне підприємство дає можливість таке майно та кошти перевести у безготівкові «легальні» кошти. Проведені у доктрині дослідження такої діяльності виявили різноманітні засоби до яких вдаються злочинці з метою створення враження наявності дієвих, законних фінансово-господарських відносин між контрагентами, одним із яких виступає фіктивне підприємство. За думкою вчених, такі фіктивні угоди є «потужним джерелом тіньових доходів і вкрай небезпечним інструментом тінізації суспільно-економічних відносин. Вони супроводжують переважну частину ухилень від оподаткування та інші економічні злочини – від привласнення шляхом «переведення» майна державних підприємств у комерційні структури до хабарництва та відмивання коштів злочинного походження [2, с. 4].

Таким чином, необхідність попередження діяльності фіктивних суб'єктів господарювання в Україні є нагальною проблематикою сьогодення, що обумовлює високу ступінь актуальності подальших теоретичних досліджень у цій сфері.

Аналіз наукових публікацій. Фіктивні дії у сфері підприємництва були предметом дослідження у працях таких вчених, як Л. Л. Лазебник, Ю. В. Опалінський, М. П. Марчук, Л. М. Дудник, А. А. Смирнов, В. М. Важинський, І. І. Мазур, А. В. Оніщик, В. В. Бондарчук, В. Л. Давиденко та ін.

Окремі наукові роботи охоплювали фіктивне підприємництво, як один із видів злочинних посягань економічної спрямованості. Так, В. М. Гринчак, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, А. Ф. Зелінський, М. І. Камлик, М. Й. Коржанський, В. В. Сташис, Є. Л. Стрельцов, В. Я. Тацій, В. І. Шакур, Ю. С. Шемчушенко, О. М. Яковлев та інші відомі криміналісти торкалися окремих аспектів кримінальної відповідальності за цей злочин та приділяли увагу заходам протидії економічним злочинам.

Комплексний підхід до аналізу фіктивного підприємництва у правовій науці знайшов свій вияв на монографічному рівні, як з кримінально-правових позицій (Е. П. Соловійов «Теоретичні та практичні питання кримінальної відповідальності за фіктивні дії в підприємстві», 2005 рік; В. В. Бондарчук «Кримінальна відповідальність за фіктивне підприємництво (ст. 205 КК України)», 2013 рік), так і з кримінологічних (А. С. Мікіш «Запобігання фіктивному підприємству в Україні», 2016 рік).

Е. П. Соловійов у своїй праці зосередив увагу на розгляді підстав та принципів криміналізації фіктивних дій в підприємстві, проаналізував досвід іноземних держав у протидії фіктивним діям в підприємстві кримінально-правовими засобами, розкрив сутнісні аспекти поняття злочинів у сфері господарської діяльності та критерії їх систематизації. Крім цього вчений ґрунтовно дослідив об'єктивні та суб'єктивні ознаки фіктивних дій в підприємстві, а також кваліфікуючі ознаки такого правопорушення. Не оминув своєю увагою він і особливості відмежування фіктивних дій в підприємстві від суміжних злочинів [3].

В. В. Бондарчук провів історико-правовий аналіз прийняття та розвитку законодавства, що регламентувало кримінально-правову охорону господарської та підприємницької діяльності; дослідив кримінальну відповідальність за фіктивне підприємництво яке передбачене законодавством деяких зарубіжних держав; визначив об'єктивні та суб'єктивні ознаки юридичного складу фіктивного під-

приємництва та виявив їх специфічні характеристики; виявив особливості кваліфікації злочину, передбаченого ст. 205 КК України та призначення покарання за його вчинення; сформулював пропозиції щодо вдосконалення юридичних ознак ст. 205 КК України. До предмету цього дослідження також ввійшла проблематика кваліфікації фіктивного підприємництва та його відмежування від суміжних злочинів, та питання караності фіктивного підприємництва [4].

А. С. Мікіш, застосовуючи кримінологічні інструменти з'ясував стан наукового розроблення та визначив методологію вивчення запобігання фіктивному підприємству в Україні; розкрив поняття, ознаки та правову регламентацію запобігання фіктивному підприємству в Україні; здійснив аналіз зарубіжного законодавства і практичного досвіду запобігання фіктивному підприємству; визначив кримінологічну характеристику фіктивного підприємства в Україні; розкрив особливості кримінологічної характеристики осіб, які вчиняють фіктивне підприємство; встановив детермінанти фіктивного підприємництва в Україні; розробив систему ефективних заходів загальносоціального запобігання фіктивному підприємству; запропонував напрями удосконалення системи заходів спеціально-кримінологічного запобігання фіктивному підприємству [5].

Однак, слід зауважити, що далеко не всі теоретико-прикладні питання були вирішені приведеними дослідженнями. На сьогодні, враховуючи зміни у економічному стані держави, а також трансформацію кримінальної політики, необхідно констатувати про нагальну необхідність подальшого наукового пошуку оптимальних шляхів зазначених правових проблем.

Мета дослідження. Метою дослідження є оцінка фіктивного підприємництва як загрози економічній безпеці України.

Виклад основного матеріалу. У сучасній правовій доктрині панує думка про наявність тіньового сектору у національній економіці, існування якого, перш за все обумовлюються кризовими явищами, зокрема макроекономічною нестабільністю. Розкриваючи одну із сторін даних процесів Л. Л. Лазебник та А. В. Оніщик зазначили про наявність значних загрозливих масштабів фіктивної складової цих явищ, яка сприяє виходу потужних фінансових потоків з легального сектора, посиленню загальної криміналізації суспільства, та має своїм наслідком відчуження частини ВВП у приватну власність, а також виток фінансових ресурсів за кордон [6, с. 42].

Звернемо увагу на значення слова «фіктивний». У перекладі з латинського «fictio» – це хибне, неправильне, вигадка, вигадане з певною метою, нереальне, а також з французького «fiktif» – недійсний, вигаданий, тобто такий, що насправді не існує [7, с. 46].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови визначено поняття «фіктивний» – несправжній, вигаданий, підроблений, фальшивий, фікція [8, с. 1535].

У вітчизняній правовій доктрині хоча і простежується загальний напрямок розуміння відносно сутності фіктивного підприємництва, однак єдиної думки до цього питання так і не склалося. У цьому контексті слід звернути увагу до окремих думок з цього приводу.

І. А. Мозоль під фіктивним підприємством пропонує визнати суб'єктів підприємництва, які створені з використанням неправдивої інформації про його засновників, адміністрацію, місцезнаходження (за підробленими, викраденими документами, на тяжкохворих людей, на осіб без визначеного місця проживання, на громадян за відповідну плату тощо) з метою використання їх як засобу вчинення або прикриття протиправних злочинних дій [9, с. 123].

Ю. В. Опалінський, свого часу досліджуючи особливості кримінальної відповідальності за фіктивне підприємництво дійшов до висновку, що фіктивне підприємство –

це діяльність фізичної особи (громадянина-підприємця) або юридичної особи (суб'єкта підприємницької діяльності), яка спрямована на фіктивне виконання ними своїх договірних або статутних зобов'язань (імітацію виробничої діяльності), або сприяння в цьому іншими суб'єктами підприємницької діяльності, якщо такими діями було завдано значних матеріальних збитків державі, юридичним особам або громадянам [10, с. 8].

А. С. Мікіш надав власне бачення визначення фіктивного підприємництва, під яким він розглядає «...незаконну або удавану діяльність, яка проваджується від імені фіктивних суб'єктів господарювання різних видів і форм, фізичних осіб-підприємців або службових осіб суб'єктів господарської діяльності щодо суб'єктів комерційного і некомерційного господарювання з метою заволодіння товарно-матеріальними цінностями або отримання інших неkontrolьованих прибутків» [5, с. 14].

Дані визначення базувалися на діючій у той час кримінальній забороні фіктивного підприємництва, і враховували наявні в кримінальній нормі недоліки. Однак, законодавець, ігноруючи численні доктринальні доробки, викладені в них зауваження та пропозиції вдосконалення, вибрав шлях декриміналізації. Тому, 25.09.2019 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо зменшення тиску на бізнес», яким стаття 205 була виключена із кримінального закону [11]. Серед наслідків такої законотворчості слід вказати на той факт, що на сьогодні фіктивна діяльність суб'єктів господарювання не тягне за собою ні адміністративну, ні кримінальну відповідальність, оскільки до Кодексу України про адміністративні правопорушення зміни щодо встановлення адміністративної відповідальності за зазначені діяння не вносились (тут слід зауважити, що до предмету нашого дослідження не входить фіктивне банкрутство (ст. 166-17 КУпАП, з огляду на некоректність, на нашу думку, розуміння подання завідомо неправдивої офіційної заяви у якості діяльності).

Законотворці вказували, що декриміналізація ст. 205 КК України призведе до зменшення тиску на бізнес, що в свою чергу призведе до покращення економічної ситуації в Україні. Так, автори поданого до парламенту проекту закону про декриміналізацію фіктивного підприємництва обґрунтовували свою пропозицію твердженням про те, що дана норма кримінального закону стала інструментом зловживань правоохоронних органів та суду під час притягнення осіб до відповідальності. Разом з цим вони стверджували про те, що «декриміналізація фіктивного підприємництва дозволить розглядати створення або придбання суб'єктів підприємницької діяльності з метою прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона як готування до злочину, що відповідає кримінально-правовій суті зазначених дій. Водночас власне прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона за допомогою фіктивного підприємництва зможе розглядатися як спосіб вчинення певних злочинів (зокрема, ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), шахрайства тощо)» [12]. Очевидно, що такі твердження вказують лише на необхідність посилення боротьби із зловживаннями, які практикують правоохоронці. Наведена аргументація зовсім не стосується питання ступеню суспільної небезпечності фіктивного підприємництва, як ознаки яка надає уявлення про сутність забороненого діяння і відмежовує його від незлочинних діянь. Поза увагою авторів, остався об'єкт посягання і шкода, яка заподіюється фіктивними діями в сфері підприємництва державі та суспільству тощо. Про все це було вказано у висновку Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради України, який в цілому був негативний та вказував на необхідність доопрацювання цього законопроекту [13].

Нажаль, що цей висновок та інші зауваження до проекту закону не були взяті до уваги законотворцями.

У цьому контексті важливо фіктивну діяльність суб'єктів господарювання необхідно аналізувати не лише як правове явище, а й як економічне явище, оскільки необхідно звертати увагу на причини та умови, які сприяють виникненню фіктивної діяльності, її масштабам, загрозам, деструктивним процесам в легальній господарській діяльності, необґрунтованому використанню бюджетних коштів, зниженню рівня життя населення, як наслідку цього явища. В цілому означені фактори продукують крах економіки України [14, с. 50].

Характеризуючи фіктивні дії у сфері господарювання, насамперед, потрібно визначити яке місце в тіньовій економіці займає така практика суб'єктів господарювання. За думкою І. І. Мазура тіньову економіку слід визначити у якості само організованої системи відносин між економічними суб'єктами, яка з метою отримати економічну вигоду охоплює всі стадії процесу суспільного виробництва. Способи та досягнення отримання вигоди або зменшуються, або підміняються, або повністю приховуються як від закону, так і від безпосередніх учасників. Виходячи із зазначеного, причиною існування тіньової економіки є економічна вигода, яка отримується через зменшення прибутків (офіційних показників доходів) від держави, або їх приховування [15, с. 36].

Варто відмітити також характерні ознаки тіньової економіки у сучасних умовах, на що акцентується увага у науковій літературі: подвійний характер тіньової економіки, що полягає в конструктивних і деструктивних її засадах; мережевість тіньових структур, що сприяє поширенню її у просторій часі; невизначеність її обсягів і масштабів унаслідок неможливості відмежування від офіційної економіки; структурність – наявність стійких зв'язків і відносин усередині тіньової економіки, що забезпечують її цілісність; притаманність усім економічним системам; спільна мотивація тіньової і легальної економіки – отримати прибутки (здебільшого аморальним і злочинним шляхом) [16, с. 9–10].

Фіктивна діяльність суб'єктів господарювання, як елемент тіньової економіки, в умовах сучасної соціально-економічної кризи, стає суттєвою перешкодою для сталого розвитку Української економіки та як наслідок цьому, і її повноцінному входженню до світових співтовариств, що загострює питання про активізацію боротьби з нею.

Умовами, що сприяли збільшенню масштабів фіктивного підприємництва на території України, ще до її декриміналізації, стали: відсутність належного контролю з боку правоохоронних і контролюючих органів, налагоджена співпраця з банківськими структурами, непродумана податкова політика держави, й що найбільш, на думку експертів, стимулювало зростання їх кількості – високий рівень корупції державних службовців, які задіяні в здійсненні державної реєстрації, проведенні контрольно-перевірочної роботи суб'єктів господарювання тощо [17, с. 84].

Практика протидії фіктивному підприємництву виявила окрему тенденцію його існування. Так, у більшості випадків фіктивні підприємства реєструвалися на «підставних осіб», які, переслідуючи корисливу мету, за грошову винагороду надавали згоду зареєструвати на своє ім'я підприємство, що утворювалось для прикриття незаконної діяльності [18, с. 253].

Слід звернути увагу на той факт, що об'єкт фіктивної діяльності лежить у сфері правових відносин охорони економічної безпеки держави, на такий висновок нашої хує сутність такої практики: документарне забезпечення реально нездійснюваної підприємницької діяльності направленої на отримання тіньової економічної вигоди, що само по собі представляє загрозу легальній економіці.

Майже всі науковці, які досліджували проблематику фіктивного підприємництва, у свої працях вказують на

наявність наслідків негативного впливу фіктивної діяльності суб'єктів господарювання на суспільство, бізнес та державу.

Так, О. О. Мельник та К. М. Опака вказують на те, що організовані злочинні угруповання, проникаючи в різні сфери та галузі економіки держави, використовують фіктивні підприємства як засіб для вчинення інших тяжких економічних злочинів. Вони організовують, планують і розробляють злочинні схеми товарно-грошових і фінансових псевдооперацій з метою заволодіння товарно-матеріальними і грошовими цінностями фізичних та юридичних осіб незалежно від форм власності. Створені ними фіктивні структури використовуються для: незаконного відшкодування ПДВ з бюджету; здійснення переказу грошових коштів у тіньовий сектор економіки або за кордон; легалізації (відмивання) коштів, здобутих незаконним шляхом; ухилення від оподаткування, сплати мита, акцизного податку та вчинення інших злочинів. У результаті злочинного використання фіктивних підприємницьких структур, за повідомленням офіційних джерел, економіці держави завдаються мільярдні збитки. Тому боротьба з суб'єктами підприємницької діяльності, які мають ознаки фіктивності, є одним із пріоритетів діяльності правоохоронних органів держави [19, с. 88].

Ще однією формою прояву фіктивного підприємництва є легальна реєстрація фізичних осіб-підприємців, діяльність яких у подальшому може бути фіктивною або такою, що спотворює наслідки господарської діяльності. Створення вказаних суб'єктів підприємницької діяльності – це лише один з методів податкового планування окремого підприємства, тому як самим суб'єктами господарювання, так і контролюючими органами не завжди визнається доцільність викриття таких легальних методів ухилення від оподаткування [20, с. 197].

Внаслідок фіктивної діяльності суб'єктів господарювання, формується нереалізована складова частина податкового потенціалу, яка щороку завдає суттєвих збитків державі, які б в свою чергу мали слугувати джерелом зростання доходів бюджету. Вказане свідчить про недоотримання державою податків внаслідок фіктивної діяльності суб'єктів господарювання.

На сьогодні фактичне існування фіктивної діяльності суб'єктів господарювання, завдяки відсутності кримінально-правової заборони такої господарської практики, постає перед державою як досить гостра проблема. Перш за все від такого господарювання держава отримує значні

матеріальні збитки. При тому, що виявлення такої фіктивної діяльності та її обмеження податковими органами реалізується у повільному темпі та не в повному обсязі. Відповідно нагальною стає проблема протидії фіктивному підприємництву, у тому числі і кримінально-правовими засобами. Наразі розуміння цієї проблематики прослідковується у авторів проекту Нового кримінального кодексу, судячи з передбачення у ньому статті 6.4.6 під назвою «Фіктивне господарювання» [21]. Таким чином, слід стверджувати, що кримінально-правова доктрина, після декриміналізації кримінальної відповідальності за фіктивне підприємництво не оставила поза увагою це питання, а знов повертається до нього з врахуванням попередніх нормативних прорахунків, що походить із тесту законопроекту, у якому диспозиція ст. 6.4.6 передбачає зовсім інший підхід до розуміння фіктивного господарювання, ніж той, що був у ст. 205 КК.

Висновки. На сучасному етапі розвитку України неефективність проведення державної податкової політики, нестабільність податкового законодавства, надмірне податкове навантаження на платників податків, відсутність кримінальної відповідальності за фіктивне господарювання призводить до масового поширення фіктивної діяльності та тінізації доходів суб'єктів господарювання, що в свою чергу зумовлює зниження податкового потенціалу країни в цілому.

З метою усунення чинників, які сприяють умовам для здійснення у сфері економіки протиправних дій суб'єктами підприємницької діяльності, зокрема і фіктивного підприємництва, потрібно, на нашу думку, реалізувати наступні заходи: 1) на законодавчому рівні визначити поняття «фіктивне товариство», «фіктивне підприємництво (господарювання)»; 2) внести відповідні доповнення до Кодексу України про адміністративні правопорушення з метою встановлення адміністративної відповідальності осіб, які надають завідомо недостовірну інформацію під час державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності; 3) встановити кримінальну відповідальність за фіктивне підприємництво (господарювання); 4) утворити відповідні підрозділи в органах державної фіскальної служби та надати їм повноваження здійснювати державну реєстрацію та вести реєстр суб'єктів підприємницької діяльності; 5) створити єдині автоматизовані бази даних фіктивних підприємств, суб'єктів підприємництва та загублених документів, які посвідчують особу (паспорти, свідоцтва про народження).

ЛІТЕРАТУРА

1. Тіньова економіка: аналітична записка. Міністерство економіки. Департамент стратегічного планування та макроекономічного прогнозування Відділ з питань економічної безпеки, детінізації економіки та статистики. Київ, Лютий 2022. 14 с.
2. Попович В. Кримінологічний аналіз способів ухилення від оподаткування як джерел тінізації суспільно-економічних відносин. *Економіка, фінанси, право*. 2002. № 3. С. 4-10.
3. Соловйов Е. П. Теоретичні та практичні питання кримінальної відповідальності за фіктивні дії в підприємстві: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Донецький юридичний ін-т МВС при Донецькому національному ун-ті. Донецьк, 2005. 255 с.
4. Бондарчук В. В. Кримінальна відповідальність за фіктивне підприємництво (ст. 205 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2013. 19 с.
5. Мікіш А. С. Запобігання фіктивному підприємництву в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2016. 20 с.
6. Лазебник Л.Л., Оніщик А.В. Фіктивна діяльність господарюючих суб'єктів: складова чи екстерналія інклюзивного економічного розвитку? *Генерування інновацій інклюзивного розвитку: національний, регіональний, міжнародний вимір*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (4–5 жовтня 2018 року), м. Запоріжжя [Електронний ресурс] / Редкол.: Прушківська Е. В. (відпов. ред.) Електрон. дані. Запоріжжя: ЗНТУ, 2018. С. 42-45.
7. Смирнов А.А. Вплив «тіньової економіки» на економічне становище в Україні. *Боротьба з економічною злочинністю*: наук.-практ. конф. Донецьк. ін-т внутр. справ. Донецьк, 1998. С. 46-47.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел]. К.; Ірпін: Перун, 2007. 1728 с.
9. Мозоль І.А. Фіктивне підприємництво: до змісту категорії. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер. "Право"*. 2012. Вип. 3-4. С. 118-123.
10. Опалінський Ю.В. Кримінальна відповідальність за фіктивне підприємництво: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 1998. 21 с.
11. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо зменшення тиску на бізнес: Закон України від 18.09.2019 № 101-ІХ. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 40. ст.219.
12. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо зменшення тиску на бізнес» від 29.08.2019 № 1080. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66310

13. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо зменшення тиску на бізнес» до № 1080 від 29.08.2019 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44270>
14. Оніщик А.В. Методологічні проблеми дослідження фіктивної діяльності в Україні. *Забезпечення сталого розвитку в умовах глобалізаційних трансформацій*: Збірник матеріалів конференції молодих науковців (м. Київ, 26 травня 2018 р.). Київ: АПСВТ, 2018. С. 50.
15. Мазур І.І. Тінізація економіки України в сучасних умовах. *Економіка і право*. 2012. № 20. С. 33-44.
16. Тіньова економіка в Україні: стан, тенденції, шляхи подолання: аналіт. огляд / [упоряд.: С. С. Чернявський, В. А. Некрасов, А. В. Титко та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. 152 с.
17. Марчук М.П. Соціально-правові передумови виникнення та поширення фіктивного підприємництва в Україні. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2014. № 1. С. 83-87.
18. Давиденко В.Л., Дудін М.М. Питання відповідальності осіб, які вчинили злочин, передбачений статтею 205 Кримінального кодексу України «Фіктивне підприємство». *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3. С. 254-256.
19. Мельник О.О., Опак К.М. Стан протидії фіктивному підприємству в Україні. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2014. № 1. С. 88-90.
20. Грін О. Роль «фіктивних підприємців» у функціонуванні організаційно-економічного механізму оподаткування підприємницької діяльності громадян в Україні. *Формування ринкової економіки в Україні*. 2009. № 19. С. 195-199.
21. Текст проекту нового Кримінального кодексу України. *Новий кримінальний кодекс. EUAM Ukraine*. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>

MARITAL RAPE: COMPARATIVE ANALYSIS OF CRIMINAL LEGISLATION IN UKRAINE AND AUSTRALIA

ЗГВАЛТУВАННЯ У ШЛЮБІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА АВСТРАЛІЇ

Soloviova A.M., Doctor of Law,
Jean Monnet Fellow of Robert Shuman Centre
European University Institute, Florence, Italy

In the article, the author highlights the importance of the comparative analysis of criminal liability for rape of a woman in marriage under the legislation of Ukraine and Australia. Ukraine and Australia are subjects of international legal relations and act within the framework of international standards. Therefore, geographical remoteness in the modern conditions of globalization not only does not reduce the relevance of this study, but also gives it special value due to the uniqueness of the experience of adapting various levels of international legal acts to the domestic legislation of countries – representatives of different legal families. As is known, the Ukrainian national legal system can be attributed to the civil law tradition, which is based on Roman law and is widespread in many European countries. Whereas the Australian domestic legal system is precedent and can be attributed to the common law system. The author notes that Australia is obliged to comply with a number of international treaties and conventions, in particular the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Ukraine, in turn, signed and subsequently ratified the Council of Europe Convention on the Elimination of Domestic Violence. The comparison of different legal systems will allow to apply the most effective practices that can be adapted to improve the legal mechanisms for combating the problem of domestic sexual violence, and to suggest possible ways to improve the criminal legislation of Ukraine in this regard. The growing attention to gender issues and the protection of women's rights at the international and national levels makes this study especially important for further improvement of the Ukrainian criminal legislation. The main differences between Ukraine and Australia regarding criminal liability for sexual violence in the family are the level of development of legislation and the practical application of human rights mechanisms. Ukraine is still in the process of adaptation and implementation of new standards, while the legal system of Australia is more structured. At the federal level, Australia has the Family Law Act 1975, which contains provisions for the protection of victims of domestic violence, but does not criminalize offenses, in particular sexual violence. For this purpose, the criminal codes of the states are used. Criminal liability for domestic sexual violence is thus the responsibility of the states and territories, and the relevant articles vary from state to state.

Key words: criminal code, rape, crime, spouse, Istanbul Convention, comparative analyze, domestic violence, sexual violence.

У статті автор доводить актуальність дослідження кримінальної відповідальності за зґвалтування жінки у шлюбі за законодавством України та Австралії. Україна та Австралія є суб'єктами міжнародних правовідносин і діють у рамках міжнародних стандартів. Тому географічна віддаленість в сучасних умовах глобалізації не тільки не знижує актуальності даного дослідження, а й надає йому особливої цінності через унікальність досвіду адаптації різнорівневих міжнародно-правових актів до внутрішнього законодавства країн – представників різних правових сімей. Як відомо, українську національну правову систему можна віднести до континентальної яка базується на римському праві та поширена в багатьох країнах Європи. Тоді як внутрішня правова система Австралії є прецедентною і може бути віднесена до системи загального права. Автор зазначає, що Австралія зобов'язана дотримуватися низки міжнародних договорів і конвенцій, зокрема Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Україна, у свою чергу, підписала, а згодом ратифікувала Конвенцію Ради Європи про викорінення домашнього насильства. Порівняння різних правових систем дозволить застосувати найбільш ефективні практики, які можна адаптувати для вдосконалення правових механізмів протидії проблемі домашнього сексуального насильства, та запропонувати можливі шляхи удосконалення кримінального законодавства України в цьому відношенні. Зростання уваги до гендерних питань та захисту прав жінок на міжнародному та національному рівнях робить це дослідження особливо важливим для подальшого вдосконалення українського кримінального законодавства. Основні відмінності між Україною та Австралією щодо кримінальної відповідальності за сексуальне насильство в сім'ї полягають у рівні розвитку законодавства та практичному застосуванні правозахисних механізмів. Україна все ще перебуває в процесі адаптації та впровадження нових стандартів, тоді як правова система Австралії є більш структурованою. На федеральному рівні в Австралії діє Закон про сімейне право 1975 року, який містить положення щодо захисту жертв домашнього насильства, але не передбачає кримінальної відповідальності за злочини, зокрема сексуальне насильство. Для цього використовуються кримінальні кодекси держав. Таким чином, кримінальна відповідальність за сексуальне насильство в сім'ї є обов'язком штатів і територій, а відповідні статті відрізняються від штату до штату.

Ключові слова: кримінальний кодекс, зґвалтування, злочин, подружжя, Стамбульська конвенція, порівняльний аналіз, домашнє насильство, сексуальне насильство.

“A husband has his lawful rights,
Can take his wife when'er he likes
And courts uphold time after time
That rape in marriage is no crime
The choice is hers and hers alone
Submit or lose your kids and home
When love becomes a legal claim
Call it duty but rape's the name.” [1]
“Man is the hunter; woman is his game:
The sleek and shining creatures of the chase,
We hunt them for the beauty of their skins;
They love us for it, and we ride them down.
...
Man for the field and woman for the hearth:
Man for the sword and for the needle she:
Man with the head and woman with the heart:
Man to command and woman to obey;
All else confusion”.
– Alfred, Lord Tennyson, “The Princess” [2]

This article is based on materials, documents, records, and other resources from the University of Sydney's library in Australia. I extend my heartfelt thanks to **Dr. Professor Rita Shackel, Interim Head of School and Dean**, for her insightful guidance, which I thoughtfully incorporated into this work. Additionally, I am grateful to **Kerrie and Nathan**, whose exceptional hospitality and the warm atmosphere at **Keiraleagh House in Wollongong** greatly supported the writing of this article.

Ukraine and Australia are subjects of international legal relations and act within the framework of international standards. Therefore, geographical remoteness in modern conditions of globalization not only does not reduce the relevance of this research, but also gives it special value due to the uniqueness of the experience of adaptation of various levels of international legal acts to the domestic legislation of countries – representatives of different legal families. As it is commonly acknowledged, the Ukrainian national legal system can be attributed to the civil law tradition that is based on Roman law and prevalent in many European countries. Whereas the Australian domestic legal system is precedential and can be classified as a common law system.

Given the fact that Australia is obliged to adhere to a number of international treaties and conventions, in particular the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women [3], and Ukraine has signed and ratified the Council of Europe Convention "On the Prevention of Violence against Women and Domestic Violence" [4], a comparison of legal systems of these countries will allow the use of the most effective practices that can be adapted to improve legal mechanisms for combating the problem of sexual domestic violence. It will also help to suggest possible ways to improve the criminal law legislation of Ukraine in this area.

Rape is the mechanism for the social control of women. Rape is not about sex; rape is about power and violence. The rape of one woman is the rape of all women [5, p. 199]. Rape is a dangerous crime, rooted in sexism and often seen as an extreme assertion of masculinity, with rising attention due to the growth of women's rights groups. To many of these groups, the concept of rape, and the treatment of rape victims epitomises the way our society tends to relegate women to the position of chattels. Other organisations take a less extreme view, but nevertheless express concern at the extent to which the victim of rape becomes in practice the victim of the society which has professed to set its face against rape, and which in fact imposes very heavy penalties on those convicted of the crime.

The reform of the laws relating to rape, and the education of the community in its attitudes towards the crime, has become one of the main aims of many women's organisations and other concerned groups [6, p. 1–2]. The growing attention at the international and national levels to gender issues, the protection of women's rights, especially from sexual violence by an intimate partner, makes this study particularly important for the further improvement of Ukrainian criminal law legislation. Sexual violence is one of the most underreported forms of violence in Australia. In Australia approximately 2 million adults have experienced at least one sexual assault since the age of 15 years. This includes 1.7 million women and 428,000 men [7]. The main problem arises from the confusion between consent and commitment in marriage. For example, historically, a woman was considered to have given her automatic and ongoing consent to have sex with her husband when she married.

Marriage is an institution which casts upon a husband an obligation to respect a wife's personal integrity and dignity; it does not give the husband a power to violate her personal integrity and destroy her dignity. It would be impossible to preserve, much less to foster, the institution of marriage as an exclusive union of man and wife for life if it were otherwise [8].

The Criminal Code of Ukraine provides for criminal liability for sexual violence in articles 152 "Rape" and 153 "Sexual violence". It should be noted that the perpetrator of rape initially could only be a man. A woman could only be an accomplice of this crime (instigator or organizer).

Notably, these two articles contain gender-neutral concepts of the crimes. Since 2001, according to the criminal

law of Ukraine, both a man and a woman can be the perpetrator of rape. However, despite the desire of the Ukrainian legislature to improve the criminal law on rape, the current legislative definition of the signs of rape raises a number of practical problems, among which are both the qualification of a factual error regarding the voluntary consent of the victim, and the very concept of consent. Thus, in fact, the Ukrainian legislature mechanically reproduced the definition of voluntary consent formulated in the Istanbul Convention, leaving the decision on the presence or absence of such consent to the discretion of the law enforcement officer [9].

Part 2 of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine stipulates that "rape committed repeatedly or by a person who previously committed any of the criminal offenses provided for in Articles 153–155 of this Code, or the commission of such acts against a spouse or former spouse or another person, with whom the offender is (was) in a family or close relationship, or in relation to a person in connection with the performance of an official, professional or public duty by this person, or in relation to a woman who was known to the offender to be pregnant, – shall be punished by deprivation of liberty freedom for a period of five to ten years."

Similarly, Part 2 of Article 153 of the Criminal Code of Ukraine specifies that "sexual violence committed repeatedly or by a person who previously committed any of the criminal offenses provided for in Articles 152, 154, 155 of this Code, or committing such acts against a spouse or former spouse or another person with whom the offender is (was) in a family or close relationship, or in relation to a person in connection with the performance of an official, professional or public duty by this person, or in relation to a woman who was known to the offender to be pregnant, shall be punished by deprivation of liberty for a term of three to seven years."

On December 7, 2017, the Law of Ukraine "On Prevention and Combating Domestic Violence" was adopted. The Law "On Prevention and Combating Domestic Violence" covers domestic violence, including sexual, and defines it as intentional physical, sexual, psychological or economic violence in the family. Separately, the Criminal Code of Ukraine contains a provision on responsibility for domestic violence. Thus, in accordance with Article 126-1 "Domestic violence", domestic violence is a deliberate systematic commission of physical, psychological or economic violence against a spouse or ex-spouse or another person with whom the perpetrator is (was) in a family or close relationship, which leads to physical or psychological suffering, health disorders, loss of working capacity, emotional dependence or deterioration of the quality of life of the victim. Committing domestic violence is punishable by community service for a period of one hundred and fifty to two hundred and forty hours, or probation supervision for a period of up to five years, or restriction of liberty for the same period, or deprivation of liberty for a period of up to two years.

According to the Law of Ukraine "On Prevention and Combating Domestic Violence", domestic violence is an act (action or omission) of physical, sexual, psychological or economic violence committed within the family or within the limits of the place of residence or between relatives, or between a former or current spouses, or between other persons who live (lived) together as a family, but are not (were not) in a family relationship or married to each other, regardless of whether the person who committed domestic violence lives (lived), in the same place as the injured person, as well as threats to commit such acts [10].

Thus, the content of the concept of domestic violence according to this legal act suggests the concept of sexual violence was included by the Ukrainian legislator in the logical content of the concept of "domestic violence".

This concept corresponds to the understanding of domestic violence according to the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention). Paragraph b of Article 3 of the Istanbul Convention stipulates that domestic violence means all acts of physical, sexual, psychological or economic violence that occur within a single family or within a place of residence or between former or current partnerships or partners, regardless of whether, whether the offender lives in the same place as the victim or not or does not depend on whether the offender

lived in the same place as the victim or not [11]. Moreover, paragraph 194 of the Explanatory Report to the Istanbul Convention emphasizes the extreme importance of ensuring that no exceptions are made in the criminalization and prosecution of acts such as sexual violence and rape committed against former or current former partners or spouses. According to Art. 43 of the Istanbul Convention, responsibility for the offenses stipulated by it should arise regardless of the nature of the relationship between the victim and the offender.

If Australia already changed the conceptual understanding of marital rape in 1993, including the understanding of consent, Ukraine signed the Council of Europe Convention on the Prevention of Violence against Women and Domestic Violence and Combating These Phenomena (Istanbul Convention) only on May 11, 2011 [11]. After that, on January 1, 2019, the Law of Ukraine "On Amendments to the Criminal and Criminal Procedure Code of Ukraine came into force to implement the provisions of the Council of Europe Convention on the prevention of violence against women and domestic violence and the fight against these phenomena." And despite the fact that the process of ratifying the Istanbul Convention took a long time, on June 20, 2022, the Verkhovna Rada of Ukraine ratified the Istanbul Convention, which became an important step in protecting women's rights and preventing violence at the national level. According to the disposition of Art. 126-1 of the Criminal Code of Ukraine: domestic violence – intentional systematic perpetration of physical, psychological or economic violence against a spouse or former spouse or another person with whom the perpetrator is (was) in a family or close relationship, which leads to physical or psychological suffering, health disorders, loss of working capacity, emotional dependence or deterioration of the victim's quality of life.

The legislation of Ukraine in the field of combating domestic violence enshrines four forms of such violence: physical, sexual, psychological and economic.

Summarizing the existing norms on sexual violence in accordance with the Criminal Code of Ukraine, there are four distinct offences: rape (Article 152 of the Criminal Code), sexual violence (Article 153 of the Criminal Code), coercion into sexual intercourse (Article 154 of the Criminal Code); committing acts of a sexual nature with a person who has not reached the age of sixteen (Article 155), depraving minors (Article 156), molesting a child for sexual purposes (Article 156-1).

Both in Ukraine and in Australia, society did not immediately accept the innovation. In Australia, for instance, the so-called "spousal immunity" persisted for many years. This immunity of a man from prosecution for rape is consistently traced to Sir Matthew Hale's statement in his *History of the Pleas of the Crown* (1736): A man cannot be guilty of rape committed by him upon his lawful wife, because by their mutual consent and contract of marriage the wife gave herself in this form to her husband, whom she cannot refuse [12, p. 629; 13, p. 785].

From 1976 until 1994, Australian states and territories introduced a raft of reforms to sexual assault laws. Most of these were welcomed, and were seen to reflect women's changing status within a modernising society. One reform, however, was especially contentious. The British law had proclaimed that a woman could not be raped within marriage: the marital bond included a husband's right to sexual access to his wife [14]. In *R v Miller*, a husband was charged with rape and assault occasioning actual bodily harm to his wife. The wife in this case had applied for divorce, which was adjourned and thus remained undecided. In dealing with a plea of no cause to answer at the end of the Crown case, Justice Lynskey made a submission for the defence and held that there was no evidence on which the jury could convict the husband of rape. He directed the jury accordingly and the husband was found guilty of assault only. Justice Lynskey's reasons were detailed because at that time a valid marriage could not be dissolved except by death and the only way in which a marriage could be avoided was by a private Act of Parliament. This was not an Act of the judiciary but of the legislature. As a matter of law, there was no power to avoid a marriage. There have been many departures from this view of marriage since. But the position laid down by Hale has, so far as I can see, never

been reversed in terms: it has been criticised by some judges and approved by others, but the curious fact is that for many years after Hale wrote the Crown's Request there was not a single case on record of a man being prosecuted for the rape of his wife during marriage, until the case of *Rex v Clarke* before Mr Justice Byrne in 1949 [15, p. 805].

However, in 1991, the position of the judiciary in Australia underwent a significant shift. In the case of *R v L*,² the High Court held that the husband's immunity, if ever part of the common law, no longer applied. This position was further reinforced in 2009 when the Director of Public Prosecutions of South Australia charged PGA with a number of sexual and assault offences for conduct allegedly committed against his wife dating back to the 1960s. Two of these offences were rape committed in 1963. In 2012, a majority of the High Court held in *PGA v The Queen*³ that there was no presumption of consent by a wife to sexual intercourse in marriage, and consequently, PGA could be found guilty of the rape of his wife committed in 1963 [15]. Peter A. Sallmann in his analysis about marital rape and the South Australian Law reflects that the criminal law should not be seen as any kind of 'solution' to the problem of severe instances of unacceptable behaviour in the community. He further argued that the criminal law should only be used as a last resort in dealing with human behaviour. In our sort of society, the kinds of behaviour which fall into this 'last resort' category have traditionally been defined by the criminal law [16, p. 81].

Australia's legal framework consists of six federated states: 1) New South Wales (including Lord Howe Island), 2) Queensland, 3) South Australia, 4) Tasmania (including Macquarie Island), 5) Victoria, and 6) Western Australia and two territories – The Australian Capital Territory and the Northern Territory. Australia consists of six states and two main territories: the Australian Capital Territory and the Northern Territory. Although each Australian state has its own definition of domestic violence, that generally encompasses sexual violence within these definitions.

South Australia pioneered marital rape legislation in Australia. The origins of marital rape law reform in South Australia can be located in Attorney-General Peter Duncan's brief to the Penal Methods Reform Committee in December 1975, instructing them to examine the State's sexual assault laws. This move was predominantly motivated by two factors. First, the Labor Government, led by Premier Don Dunstan, was socially progressive, even radical, for its time (Hodge 2011). Heavily influenced by feminist advisers, there was a strong desire within the Dunstan Cabinet to reform and modernise the existing legislative scheme governing rape and sexual assault, which was perceived as an antiquarian product of the turn of the century context in which it was forged. Second, the move was a response to increasing anxiety within the South Australian electorate about the perceived prevalence of rape in the community and the method of its prosecution (Sallman and Chappell 1982, 53) [17].

Following South Australia's lead, all Australian jurisdictions introduced changes to this law, making it a crime to rape a woman within marriage, either before or after separation. It was a fundamental challenge to the way familial authority was conceptualised, established and policed [14].

The South Australian situation highlights a number of central and continuing issues with the legislating, policing and prosecuting of violence against women [17, p. 78].

Thus, for instance, according to Domestic Violence Protection Act of New South Wales [18] domestic violence means behaviour, or a pattern of behaviour, by a person (the first person) towards another person (the second person) with whom the first person is in a relevant relationship that – (a) is physically or sexually abusive; or (b) is emotionally or psychologically abusive; or (c) is economically abusive; or (d) is threatening; or (e) is coercive; or (f) in any other way controls or dominates the second person and causes the second person to fear for the second person's safety or wellbeing or that of someone else. Behaviour, or a pattern of behaviour, mentioned in subsection (1) – (a) may occur over a period of time; and (b) may be more than 1 act, or a series of acts, that when considered cumulatively is abusive, threatening, coercive or causes fear in a way mentioned in that subsection; and (c) is to be considered in the context of the relationship between

the first person and the second person as a whole. Without limiting subsection (1) or (2), domestic violence includes the following behaviour – (a) causing personal injury to a person or threatening to do so; **(b) coercing a person to engage in sexual activity or attempting to do so;** (c) damaging a person's property or threatening to do so; (d) depriving a person of the person's liberty or threatening to do so; (e) threatening a person with the death or injury of the person, a child of the person, or someone else; (f) threatening to commit suicide or self-harm so as to torment, intimidate or frighten the person to whom the behaviour is directed; (g) causing or threatening to cause the death of, or injury to, an animal, whether or not the animal belongs to the person to whom the behaviour is directed, so as to control, dominate or coerce the person; (h) unauthorised surveillance of a person; (i) unlawfully stalking, intimidating, harassing or abusing a person.

This Act defines domestic violence as a complex concept that includes various types of unlawful conduct with elements of physical or psychological violence. Sexual violence is treated as a separate type of domestic violence. This means that sexual violence is treated as a separate type of domestic violence and is treated like other types of violence in the legal context.

The Domestic Violence Protection Act of New South Wales (NSW) is not unique; similar regulations exist in other Australian states and territories. Each Australian state or territory has its own domestic violence legislation, but these laws are similar in their content and purpose – to protect victims of domestic violence and provide them with legal protection: Domestic and Family Violence Protection Act 2012 (Queensland) [18], Intervention Orders (Prevention of Abuse) Act 2009 (South Australia) [19], Family Violence Act 2004 (Tasmania (including Macquarie Island)) [20], Family Violence Protection Act 2008 (Victoria) [21], and Restraining Orders Act 1997 (Western Australia) [22] etc.

There are some areas in which there are differences between the various legislative regimes to which we think it is worth drawing particular attention. First, there are significant differences across jurisdictions in relation to the maximum penalties that may be imposed for a contravention of a domestic violence protection order. Another point of difference relates to whether the legislation imposes on police any obligation to take particular action in cases of suspected domestic violence. Legislation in only two jurisdictions – Queensland and Western Australia – requires a police officer to investigate, on reasonable suspicion, whether acts of domestic violence have occurred or are likely to occur. In only one jurisdiction – Western Australia – are police required to take particular action (such as making an application for a protection order) following investigation of suspected domestic violence. There is significant variation across jurisdictions in relation to the approach taken to the issue of counselling and rehabilitation programs for perpetrators of domestic violence. The domestic violence-specific legislation in some jurisdictions makes no express provision for such counselling (although, in some cases, sentencing-related or other legislation may do so). In other jurisdictions, relatively specific and comprehensive provision is made, including provision empowering a court to direct a person against whom a domestic violence protection order has been made to attend counselling, and attaching criminal penalties to a failure to comply [23].

Australia is actively working to prevent violence against women and domestic violence through its own national initiatives and international commitments. In particular, Australia has ratified several international treaties relating to the protection of human and women's rights, such as the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW). In addition, Australia has a number of national programs and policies, such as the "National Plan to Reduce Violence Against Women and Children," which works to address domestic violence domestically. In Australia, criminal law is regulated primarily at the state and territory level, rather than at the federal level. This means that the laws that deal with domestic sexual violence are determined by each state, and federal law does not directly criminalize such crimes. However, there are general federal laws that may address violence, but without a specific focus on domestic sexual violence. In Australia, at the state level, there are specific provisions that crim-

inalize sexual violence in marriage. According to the part 1 of the Article 48 "Rape" of the Criminal Law Consolidation Act 1935 (SA) a person (the offender) is guilty of the offence of rape if he or she engages, or continues to engage, in sexual intercourse with another person who – (a) does not consent to engaging in the sexual intercourse; or (b) has withdrawn consent to the sexual intercourse, and the offender knows, or is recklessly indifferent to, the fact that the other person does not so consent or has so withdrawn consent (as the case may be). Maximum penalty: Imprisonment for life.

A person (the offender) is guilty of the offence of rape if he or she compels a person to engage, or to continue to engage, in – (a) sexual intercourse with a person other than the offender; or (b) an act of sexual self-penetration; or (c) an act of bestiality, when the person so compelled does not consent to engaging in the sexual intercourse or act, or has withdrawn consent to the sexual intercourse or act, and the offender knows, or is recklessly indifferent to, the fact that the person does not so consent or has so withdrawn consent (as the case may be). Maximum penalty: Imprisonment for life. In this section – compels – a person compels another person if he or she controls or influences the other person's conduct by means that effectively prevent the other person from exercising freedom of choice; sexual self-penetration means the penetration by a person of the person's vagina, labia majora or anus by any part of the body of the person or by any object [24].

Marital rape was criminalized in 1993. Yet, legal loopholes in many states fail to hold the rapist responsible. The legal loopholes downgrade the sexual assault to a lesser crime or none at all if the victim is married to their attacker.

State legislators must be pressured to update rape laws to include marital rape rather than considering marital rape a different crime [25].

According to the article 49, which includes criminal liability against unlawful sexual intercourse, a person who has sexual intercourse with any person under the age of 14 years shall be guilty of an offence and liable to be imprisoned for life. A person who has sexual intercourse with a person under the age of seventeen years is guilty of an offence. Maximum penalty: Imprisonment for 15 years. It shall be a defence to a charge under subsection (3) to prove that – (a) the person with whom the accused is alleged to have had sexual intercourse was, on the date on which the offence is alleged to have been committed, of or above the age of sixteen years; and (b) the accused – (i) was, on the date on which the offence is alleged to have been committed, under the age of seventeen years; or (ii) believed on reasonable grounds that the person with whom he is alleged to have had sexual intercourse was of or above the age of seventeen years (5) (5a). A person who, being in a position of authority in relation to a person under the age of 18 years, has sexual intercourse with that person is guilty of an offence.

Maximum penalty: Imprisonment for 10 years.

It is a defence to a charge under subsection (5) if the accused was a person of a class described in subsection (9) (c) and proves that – (a) the person with whom the accused is alleged to have had sexual intercourse was, on the date on which the offence is alleged to have been committed, of or above the age of 17 years; and (b) the accused – (i) was, on the date on which the offence is alleged to have been committed, under the age of 18 years; or (ii) believed on reasonable grounds that the person with whom the accused is alleged to have had sexual intercourse was of or above the age of 18 years. A person who, knowing that another is by reason of intellectual disability unable to understand the nature or consequences of sexual intercourse, has sexual intercourse with that other person is guilty of an offence.

As stated in the article 61I Sexual assault of the Crimes Act 1900 of New South Wales (NSW) any person who has sexual intercourse with another person without the consent of the other person and who knows that the other person does not consent to the sexual intercourse is liable to imprisonment for 14 years.

Article 61KA of the Crimes Act 1900 of NSW is titled as "Accused person married to complainant". The article claims that The fact that a person is married to a person – (a) upon whom an offence under section 61I, 61J, 61JA or 61K is alleged to have been committed is no bar to the firstmentioned

person being convicted of the offence, or (b) upon whom an offence under any of those sections is alleged to have been attempted is no bar to the firstmentioned person being convicted of the attempt.

Conclusion. The main differences between Ukraine and Australia regarding criminal responsibility for domestic sexual violence lie in the level of development of legislation and the practical application of human rights mechanisms. Ukraine is still in the process of adapting and implementing new standards, while in Australia the legal system is more structured and focused on victim protection. At the federal level, Australia has the Family Law Act 1975, which contains provisions aimed at protecting victims domestic violence, but it does not provide for criminal liability for crimes, in particular for sexual violence. State criminal codes are used to do this. Thus, the criminal liability for domestic sexual violence is the responsibility of the states and territories, and the relevant articles vary from state to state. Australia is proactively addressing violence against women and domestic violence

through national initiatives and international commitments. It has ratified key international treaties on human and women's rights, such as the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women. Domestically, initiatives like the "National Plan to Reduce Violence Against Women and Children" aim to tackle domestic violence within the country. Criminal law in Australia is primarily governed at the state and territory level, meaning domestic sexual violence laws vary across jurisdictions and are not directly regulated by federal law. While federal laws cover violence in general, they do not specifically address domestic sexual violence. The criminal legislation of Ukraine and Australia has criminalized cases of marital rape. In Ukraine, this is addressed through aggravating circumstances within specific articles (152, 153), while in Australian legislation, each state has its own code, resulting in various approaches to criminalizing marital rape. However, for both legal systems, challenges remain in prosecuting marital rape cases, particularly due to the hidden nature of such incidents.

REFERENCES

1. Rape Law Reform. A Collection of Conference Papers. Edited by Jocelyne A. Scutt Research Criminologist Australian Institute of Criminology. Australian Institute of Criminology. Canberra, 1980. 304 p.
2. Alfred, Lord Tennyson. The Princess (poem). URL: [https://en.wikiquote.org/wiki/The_Princess_\(poem\)](https://en.wikiquote.org/wiki/The_Princess_(poem)) (дата звернення: 30.09.2024).
3. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women> (дата звернення: 30.09.2024).
4. Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence <https://www.coe.int/en/web/gender-matters/council-of-europe-convention-on-preventing-and-combating-violence-against-women-and-domestic-violence> (дата звернення: 30.09.2024).
5. Marjorie Levis. The Politics of Rape – a Feminist Perspective. Rape Law Reform. A Collection of Conference Papers. Edited by Jocelyne A. Scutt Research Criminologist Australian Institute of Criminology. Australian Institute of Criminology. Canberra, 1980. P. 199-205.
6. Peter Sallmann Rape Law Reform: A Study of the South Australian Experience. https://www.aic.gov.au/sites/default/files/2020-10/CRG-11-77-FinalReport_0.pdf (дата звернення: 30.09.2024).
7. NSW Sexual Violence Plan 2022-2027. URL: <https://dcj.nsw.gov.au/documents/service-providers/domestic-and-family-violence-services/NSW-Sexual-Violence-Plan-2022-2027.pdf> (дата звернення: 30.09.2024).
8. Armstrong, L. Farewell to the fiction of implied consent. *Alternative Law Journal*, 17(2). Vol. 17, № 2, 1992. URL: <https://classic.austlii.edu.au/au/journals/AltLawJl/1992/35.pdf> (дата звернення: 30.09.2024).
9. Soloviova, A. Rethinking the concept of rape under the Istanbul Convention: Ukrainian experience. *Balkan Social Science*, Vol. 18, 2021. URL: <https://js.ugd.edu.mk/index.php/BSSR/article/view/4814/4235> (дата звернення: 30.09.2024).
10. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 30.09.2024).
11. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення: 30.09.2024).
12. Hale, Matthew. The History of the Pleas of the Crown. Vol. 1. 1736. Chapter 58, page 629. URL: <https://lawlibrary.wm.edu/wythespedialibrary/HaleHistoryOfThePleasOfTheCrown1736Vol1.pdf>. (дата звернення: 30.09.2024).
13. Wendy Larcombe and Mary Heath. Developing the Common Law and Rewriting the History of Rape in Marriage in Australia: *PGA v The Queen* p. 785-807. URL: <https://www.austlii.edu.au/au/journals/SydLRev/2012/35.pdf>
14. Featherstone, Lisa. "That's What Being a Woman Is For: Opposition to Marital Rape Law Reform in Late Twentieth-Century Australia." *Australian Historical Studies* 42, no. 1 (2011): 98–112.
15. Lesses, Kos. *PGA v the Queen: Marital Rape in Australia: The Role of Repetition, Reputation, and Fiction in the Common Law*. Melbourne University Law Review 37, no. 3 (2014): 786-833.
16. Peter A. Sallmann. Rape in Marriage and the South Australian Law. A Collection of Conference Papers. Edited by Jocelyne A. Scutt Research Criminologist Australian Institute of Criminology. Australian Institute of Criminology. Canberra, 1980. P. 79-89. URL: <https://www.aic.gov.au/sites/default/files/2020-07/rape-law-reform.pdf> (дата звернення: 30.09.2024).
17. Featherstone, L., & Winn, A. G. (2019). Marital Rape and the Marital Rapist: The 1976 South Australian Rape Law Reforms. *Feminist Legal Studies*, 27(1), 57–78. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10691-018-9382-3> (дата звернення: 30.09.2024).
18. Domestic and Family Violence Protection Act 2012. URL: <https://www.legislation.qld.gov.au/view/html/inforce/current/act-2012-005> (дата звернення: 30.09.2024).
19. Intervention Orders (Prevention of Abuse) Act 2009 URL: [https://www.legislation.sa.gov.au/_/legislation/lz/c/a/intervention%20orders%20\(prevention%20of%20abuse\)%20act%202009/current/2009.85.auth.pdf](https://www.legislation.sa.gov.au/_/legislation/lz/c/a/intervention%20orders%20(prevention%20of%20abuse)%20act%202009/current/2009.85.auth.pdf) (дата звернення: 30.09.2024).
20. Family Violence Act 2004 <https://www.legislation.tas.gov.au/view/html/inforce/current/act-2004-067>
21. Family Violence Protection Act 2008. <https://www.legislation.vic.gov.au/in-force/acts/family-violence-protection-act-2008/053> (дата звернення: 30.09.2024).
22. Restraining Orders Act 1997. URL: https://www.legislation.wa.gov.au/legislation/statutes.nsf/main_mrtitle_822_homepage.html (дата звернення: 30.09.2024).
23. Domestic violence laws in Australia June 2009 P. 14 URL: https://www.dss.gov.au/sites/default/files/documents/05_2012/domestic_violence_laws_in_australia_-_june_2009.pdf (дата звернення: 30.09.2024).
24. Criminal Law Consolidation Act 1935. URL: <https://www.legislation.sa.gov.au/lz?path=%2FC%2FA%2FCRIMINAL%20LAW%20CONSOLIDATION%20ACT%201935> (дата звернення: 30.09.2024).
25. Carol A. Lambert. Marital Rape Is Criminalized But Not Upheld Legal loopholes protect the rapist in these cases. URL: <https://www.psychologytoday.com/au/blog/mind-games/202203/marital-rape-is-criminalized-not-upheld> (дата звернення: 30.09.2024).

ПРИТЯГНЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СПІВПРАЦЮ З ВОРОГОМ ОСІБ, ЯКІ НАДАЮТЬ ОСНОВНІ ПОСЛУГИ НАСЕЛЕННЮ ОКУПОВАНОЇ ТЕРИТОРІЇ

CRIMINAL PROSECUTION FOR COOPERATION WITH THE ENEMY OF PERSONS WHO PROVIDE BASIC SERVICES TO THE POPULATION OF THE OCCUPIED TERRITORY

Сподарик Ю.В., д.філос.,

асистент кафедри міжнародного та кримінального права

Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

Москалюк І.І., студентка I курсу магістратури

Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

Стаття присвячена актуальності та складності проблеми колабораціонізму в Україні в умовах збройного конфлікту, підкреслюючи особливості кримінальної відповідальності осіб, які надають базові послуги на окупованих територіях. Колабораціонізм, як співпраця з окупаційною владою, охоплює різні форми: адміністративну, політичну, економічну та військову. Законодавство України, зокрема статті 111-1 і 111-2 Кримінального кодексу, криміналізує різні прояви колабораційної діяльності, однак виникає необхідність чіткого розмежування між вимушеною співпрацею та свідомими колабораційними діями.

У статті досліджуються нещодавні законодавчі зміни, та те, як вони вплинули на життя населення окупованих територій, які вимушені співпрацювати з окупаційними адміністраціями для забезпечення своїх життєвих потреб. Це питання є особливо важливим, оскільки багато людей стикаються з примусом і загрозою насильства, що змушує їх шукати способи виживання, навіть якщо це передбачає співпрацю з ворогом.

Опрацьовано аспекти міжнародного гуманітарного права, яке захищає цивільних осіб у збройних конфліктах, зокрема право на доступ до медичних, освітніх та соціальних послуг. Особлива увага приділяється правовим аспектам діяльності медичних працівників, освітян і представників судової системи в умовах окупації. У контексті цього, наголошується на тому, що така діяльність може бути визнана колабораційною лише за умови активної підтримки окупаційного режиму.

У висновках підкреслено необхідність врахування мотивів та обставин, які призводять до співпраці з окупаційною владою, для уникнення несправедливого кримінального переслідування. Також акцентується на важливості розробки чіткіших норм, які б враховували ці нюанси, що, у свою чергу, могло б покращити правозастосування в Україні в умовах збройного конфлікту. Стаття закликає до перегляду підходів до колабораціонізму, з урахуванням соціальних, економічних та психологічних факторів, що впливають на поведінку людей на окупованих територіях.

Ключові слова: колабораціонізм, колабораційна діяльність, пособництво державі-агресору, криміналізація.

The article addresses the complex and pressing issue of collaborationism in Ukraine in the context of armed conflict, specifically highlighting the nuances of criminal responsibility for individuals providing basic services in occupied territories. Collaborationism, defined as cooperation with the occupying authority, manifests in various forms: administrative, political, economic, and military. Ukrainian legislation, particularly Articles 111-1 and 111-2 of the Criminal Code, criminalizes various manifestations of collaborative activities. However, it is crucial to clearly distinguish between coerced cooperation and intentional collaborationist actions.

The article examines recent legislative changes and their impact on the lives of those in occupied territories, who are forced to interact with occupying administrations to meet their basic needs. This issue is particularly critical as many individuals face threats of violence, compelling them to seek ways to survive, even if it involves cooperating with the enemy.

The aspects of international humanitarian law, which protects civilians in armed conflicts, are also given due attention. It emphasizes the right to access medical, educational, and social services, and explores the legal implications for healthcare workers, educators, and representatives of the judiciary operating under occupation. It is highlighted that such activities can only be deemed collaborative if there is active support for the occupying regime.

The conclusions underscore the necessity of considering the motives and circumstances that lead individuals to collaborate with occupying authorities to avoid unjust criminal prosecution. It emphasizes the importance of developing clearer norms that take into account the social, economic, and psychological factors influencing behavior in occupied territories, which could, in turn, improve the application of law in Ukraine during armed conflict.

Key words: collaborationism, collaborative activity, aiding the aggressor state, criminalization.

Актуальність теми. Поняття «колабораціонізму» охоплює різні форми співпраці з окупаційною владою, що може включати адміністративну, політичну, економічну або військову допомогу окупантам. Традиційно колабораціонізм сприймається як зрада національних інтересів і за нього передбачена кримінальна відповідальність, однак ми розглянемо це явище в різних аспектах.

За реальних умов збройного конфлікту практично неможливо уявити обставини, за яких колабораціонізм був би повністю виключений. Проте, важливо відрізнити вимушену співпрацю від свідомої колабораційної діяльності. У контексті сучасної війни між російською федерацією та Україною проблема колабораціонізму набуває особливої актуальності, оскільки це явище підживляє зусилля щодо захисту національного суверенітету

та територіальної цілісності держави. Станом на 1 серпня 2024 року, відкрито вже 8464 кримінальних проваджень за статтею «колабораціонізм» (стаття 111-1 КК України) і ще 1302 за схожою статтею «пособництво державі-агресору» (стаття 111-2 КК України). В умовах збройного конфлікту і окупації частини території України, будь-яка співпраця з ворогом, навіть якщо вона є вимушеною, розглядається через призму національних інтересів та правового регулювання, що робить дане питання важливим як з політичної, так і з правової точки зору.

Перед законодавцем було поставлене питання щодо необхідності введення додаткових видів кримінальної відповідальності, які мали конкретно визначити «водорозділ» між допустимою і прийнятною поведінкою громадян України і такою, що становить загрозу і є неприйнятною,

зокрема, для тих, хто залишився на тимчасово окупованій території України чи території, яка тимчасово контролюється армією РФ [1].

Українські закони криміналізують колабораційну діяльність, але на практиці оцінка кожного випадку залежить від конкретних обставин, мотивацій та умов вчинення. З огляду на згадані твердження питання притягнення до кримінальної відповідальності за співпрацю з ворогом осіб, які надають базові послуги населенню окупованої території є актуальним в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Колабораціонізм (від франц. співробітництво) означає співробітництво населення окупованої держави з окупаційною владою та армією ворожої держави. Термін «колабораціонізм» вперше з'явився у Франції, частина правлячих кіл якої у травні-червні 1940 року відмовилася від опору агресії Німеччини і стала на шлях співробітництва з нацистським урядом [2]. В цих умовах частина громадян окупованих територій свідомо обирала співпрацю з окупантами з різних мотивів: ідеологічних, політичних, економічних або через страх.

У національному контексті колабораціонізм зберігає свою актуальність, зокрема в умовах російської агресії проти України, де частина громадян на окупованих територіях співпрацює з російськими окупаційними силами. Кримінальний кодекс України доповнено статтею 111-1 «Колабораційна діяльність» згідно із Законом № 2108-IX від 03.03.2022 [3] та статтею 111-2 «Посібництво державі-агресору» згідно із Законом № 2198-IX від 14.04.2022 [4]. Аналізуючи положення ст. 111-1 та ст. 111-2 можна стверджувати, що законодавець визначив форми діянь в яких проявляється колабораційна діяльність, а саме в:

1. **Інформаційна сфера.** Згідно з ч. 1 ст. 111-1 КК України прояв відображено в таких діях: публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України. Окрім цього, ч. 6 ст. 111-1 КК України визначає організацію та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради, активна участь у таких заходах кримінально караними діями [7].

2. **Освітня сфера.** Відповідно до ч. 3 ст. 111-1 КК України здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти є колабораційною діяльністю [7].

3. **Економічна сфера.** Законодавче положення ч. 4 ст. 111-1 КК України говорить про те, що передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, та/або провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незакон-

ними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора є кримінально караним згідно з чинним законодавством [7].

4. **Політична сфера.** Ч. 2 ст. 111-1 КК України – добровільне зайняття громадянином України посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора та ч. 5 КК України – добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора, або добровільне обрання до таких органів, а також участь в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території або публічні заклики до проведення таких незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території тягне за собою притягнення до кримінальної відповідальності [7].

5. **Судова, правоохоронна та військова сфера.** Ч. 7 ст. 111-1 КК України вказує на те, що добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, а також добровільна участь громадянина України в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, та/або в збройних формуваннях держави-агресора чи надання таким формуванням допомоги у веденні бойових дій проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізовувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України є колабораціонізмом [7].

Внесені законодавчі зміни призвели до чисельних звернень мешканців окупованих територій України до громадських правозахисних організацій з проханням роз'яснити, чи є діяльність, яку вони продовжували здійснювати на окупованій території, колабораційною [1]. Українці, які опинилися на тимчасово окупованих територіях занепокоєні, адже опинилися під ризиком притягнення їх до кримінальної відповідальності за діяння, які не є суспільно небезпечними, проте вони підпадають під ч. 4 ст. 111-1 КК України [5, с. 130].

На окупованих територіях України колабораціонізм проявляється у різних формах, охоплюючи широкий спектр діяльності. Це може включати як участь у культурно-освітніх проєктах, на побутовому, особистому, ідеологічному, політичному, медичному, економічному, інформаційному, правоохоронному, судовому, гуманітарному, стратегічному та військовому рівнях. Важливо при цьому розуміти, те, що особи, які залишилися на окупованих територіях, продовжують забезпечувати свої базові життєві потреби: працювати, навчатися, отримувати медичну допомогу тощо. У таких умовах взаємодія з окупаційною владою або структурами, що підтримують окупаційний режим, є певною мірою, неминучою, оскільки люди змушені існувати в рамках нової реальності для виживання. Шайкан В. О. звертає увагу той факт, що така поведінка серед українського, польського, російського та іншого населення характерна була й в роки гітлерівської окупації, коли ідейна розгубленість, дезорієнтація, деполітизація, деморалізація, соціальна аморфність, терор, важке матеріальне становище змусили громадян пристосовуватись до «нового» режиму шляхом відмови від певних моральних цінностей заради безпеки і своїх фізіологічних потреб [6, с. 128]. Саме в цей момент виникає запитання цієї межі колабораціонізму та фізичного, економічного, соціального забезпечення базових потреб.

Юридично така взаємодія може не вважатися колабораціонізмом, якщо вона не включає активної підтримки окупаційного режиму чи виконання функцій, які прямо сприяють його зміцненню. Згідно з міжнародним гуманітарним правом, цивільне населення має право на забезпечення своїх базових потреб, навіть за умов окупації. Примус до співпраці з окупаційною владою, якщо вона є умовою для виживання, не може автоматично прирівнюватися до злочину або зради.

Правовий аналіз взаємодії цивільного населення з окупаційною владою на тимчасово окупованих територіях (ТОТ) базується на нормах міжнародного гуманітарного права (МГП), зокрема, на положеннях Четвертої Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни (1949) [8], а також на українському законодавстві, яке регулює колабораціонізм.

Надзвичайним є положення міжнародного гуманітарного права, яке визначає захищені категорії осіб, до яких належать:

- Цивільне населення – всі особи, які не беруть безпосередньої участі у бойових діях.
- Медичний персонал – лікарі, медсестри та інші працівники, які надають медичну допомогу, незалежно від їхнього місця роботи.
- Гуманітарний персонал – особи, що беруть участь у гуманітарних місіях, таких як Червоний Хрест або інші організації, які надають допомогу цивільному населенню.
- Персонал релігійних установ – священнослужителі та інші релігійні діячі, які здійснюють духовну підтримку населення.

– Судді та працівники судових органів – представники правосуддя, які здійснюють свої обов'язки на окупованій території згідно з національними та міжнародними нормами.

– Вчителі та освітній персонал – особи, що надають освітні послуги цивільному населенню.

– Персонал, який займається евакуацією та доглядом за пораненими та хворими – особи, що виконують функції з евакуації, транспортування та догляду за пораненими або хворими, як військовими, так і цивільними [8].

Ці категорії мають особливий захист відповідно до норм Четвертої Женевської конвенції та інших міжнародних угод, що регулюють захист цивільного населення під час збройних конфліктів. Розглянемо кілька сфер діяльності, які визнані законодавцем такими, що підпадають під криміналізацію у зв'язку з колабораційними діями.

Візьмемо до прикладу економічний колабораціонізм. МГП передбачає, що цивільне населення, яке перебуває на окупованій території, зобов'язане сплачувати податки відповідно до встановлених порядків окупаційної влади, щоб забезпечити функціонування базових суспільних потреб. Конвенція про захист цивільного населення під час війни визнає це як вимушену форму співіснування з окупаційною владою [8]. Водночас, українське законодавство не криміналізує факт сплати податків населенням на ТОТ, оскільки це є обов'язком цивільних осіб в умовах окупації. Відомо, що значна кількість фізичних осіб-підприємців залишилися на окупованих територіях, в тому числі на Донбасі і в Криму. Вони продовжують здійснювати підприємницьку діяльність, звичайно сплачуючи податки, орендну плату на користь держави-агресора та окупаційної влади. Це і фермери, перевізники, підприємці, які займаються сферою послуг (ремонт, салони краси), сферою торгівлі, громадського харчування та ін. Проте, очевидним, є те, що більшість з них не бажає сприяти ворогу та діяти всупереч інтересам України, вони переслідують іншу мету – збереження власного майна, бізнесу, виплату заробітної плати найманим працівникам тощо [9].

Базовою потребою для населення є отримання та надання медичних послуг на ТОТ. Згідно з ст. 56 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час

війни – окупаційна держава зобов'язана за допомогою всіх наявних засобів та в співробітництві з державними та місцевими органами влади забезпечувати та підтримувати діяльність медичних та лікарняних установ [8]. Медичному персоналу усіх категорій буде дозволено виконувати свої обов'язки без ризику кримінальної відповідальності за колаборацію, якщо їхня діяльність спрямована виключно на надання медичних послуг. Проте, якщо керівництво медичних установ співпрацює з окупаційною адміністрацією в організаційно-розпорядчих питаннях, це може бути розцінено як колабораціонізм (наприклад, діяльність голови лікарні, що підтримує окупаційну владу).

Судова діяльність на тимчасово окупованих територіях також є одним з видів співпраці, яка підпадає під ознаки колабораціонізму за певних умов. Згідно з міжнародним гуманітарним правом, окупаційна влада може організувати управління окупованими територіями, але не має права встановлювати свої закони. Україна не визнає юрисдикцію судових органів, створених окупаційною адміністрацією. Відповідно до МГП, суди можуть діяти на ТОТ лише в рамках української юрисдикції та законодавства, забезпечуючи правопорядок згідно з українськими нормами. Ст. 71 Конвенції вказує на те, що компетентні судові органи окупаційної держави не мають права виносити будь-якого вирок без розгляду справи відповідно до встановленого процесуального порядку [8]. Будь-яка діяльність судів, створених окупаційною владою, є незаконною та може вважатися колабораціонізмом згідно з українським законодавством – ч. 7 ст. 111-1 КК України [7].

Колабораційна діяльність в освітній сфері є не менш складним питанням. Четверта Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни захищає права цивільних осіб, у тому числі на освіту, навіть в умовах окупації. Відповідно до ст. 50 Конвенції окупаційна держава повинна в співробітництві з державними та місцевими органами влади сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей і їхню освіту. Однак, Конвенція не дозволяє окупаційній владі змінювати структуру освіти або впроваджувати свої освітні стандарти на території, що перебуває під окупацією [8]. Це є прямим порушенням міжнародного права. Українське законодавство ч. 3 ст. 111-1 КК України криміналізує участь у співпраці з окупаційною владою навіть у освітній сфері, якщо є докази підтримки окупаційного режиму або пропаганди [7].

Висновки. З огляду на викладений матеріал, можна стверджувати, що тема колабораційної діяльності та кримінальних правопорушень пов'язаних з співпрацею з ворогом є надзвичайно актуальною та складною з практичної сторони застосування норм законодавства та притягнення осіб до кримінальної відповідальності за вчинені кримінальні правопорушення. Застосування норм національного законодавства щодо притягнення осіб до кримінальної відповідальності за такі дії викликає низку проблем і труднощів. Проблемні питання виникають з моменту плутанини з тим, які дії вважати колабораціонізмом, а які ні, зважаючи на сфери діяльності які підпадають під категорію де це кримінальне правопорушення може бути вчинене. Не завжди чітко визначено, які саме дії в певних сферах діяльності, таких як освітня, медична чи судова, можуть вважатися кримінальним правопорушенням.

Окрім цього, національне законодавство та судова практика часто не відповідає актам міжнародного гуманітарного права, що не дозволяє однозначно тлумачити правові приписи. Зокрема, норми МГП передбачають певний захист для осіб, які виконують свої обов'язки на окупованих територіях у рамках дозволеної діяльності, як-от медичний чи освітній персонал. Натомість національне законодавство іноді вважає такі дії колаборацією, не враховуючи статус і захист, який надається цим категоріям осіб міжнародними актами.

Діяльність, що спрямована на забезпечення базових потреб населення окупованої території (медицина, водопостачання, постачання продуктів тощо), вимагає тонкого балансу між підтримкою життєдіяльності місцевого населення та можливим сприянням ворогу. Тому законодавець повинен чітко розмежовувати випадки, коли люди надають послуги заради захисту населення, і коли їхня співпраця йде на шкоду інтересам держави.

Додатковою складністю є те, що суди часто не враховують мотиви людей, які опиняються на окупованих терито-

ріях і змушені співпрацювати з окупаційною владою через обставини, які не залежать від їхньої волі. Важливо оцінювати не лише сам факт співпраці, але й те, які мотиви керували людиною, зокрема чи діяла вона з примусу, чи її дії мали суттєвий вплив на підтримку окупаційного режиму, що є надважливим чинником при винесенні обвинувального вироку в такій категорії справ. Ігнорування цих аспектів у процесі винесення вироків може призвести до несправедливого кримінального переслідування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення колабораційної діяльності: аналіз діючого законодавства, практики його застосування та пропозицій по зміні законодавства URL: <https://www.vplyv.org.ua/archives/7204>
2. Колабораціонізм у роки Другої світової війни. URL: <https://tomrda.gov.ua/news/kolaboracionizm-u-roki-drugoi-svitovoi-vijni/>
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 3 березня 2022 року № 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#n12> (дата відвідування 22.10.2024)
4. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки: Закон України від 14 квітня 2022 року № 2198-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20#n8> (дата відвідування 22.10.2024)
5. Яковюк І., Рубашенко М., Шульженко Н. Колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК): загальний огляд та деякі законодавчі недоліки. Деокупація. Юридичний фронт. Київ, 2022 р.
6. Шайкан В.О. Колабораціонізм, пособництво, сепаратизм, причини міжнаціонального протистояння: проблеми кваліфікації та відповідальності. Сучасні інтерпретації актуальних проблем історії та права в країнах Східної та Західної Європи середини ХХ–ХХІ ст.; Кривий Ріг, 2017 р., 240 с.
7. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
8. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154
9. Шевченко О. Співпраця з ворогом під час окупації: які обставини виключають кримінальну протиправність? <https://www.helsinki.org.ua/articles/spivpratsia-z-vorohom-pid-chas-okupatsii-iaki-obstaviny-vykliuchaiut-kryminalnu-protipravnist/>

ПРОБАЦІЙНИЙ НАГЛЯД ЯК НОВИЙ ВИД ОСНОВНОГО ПОКАРАННЯ: ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ

PROBATION SUPERVISION AS A NEW TYPE OF BASIC PUNISHMENT: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES

Сподарик Ю.В., д.філос.,

асистент кафедри міжнародного та кримінального права

Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

У статті аналізується впровадження пробаційного нагляду в Україні як важливого елемента реформування пенітенціарної системи, спрямованого на її гуманізацію та відповідність європейським стандартам. 16 грудня 2022 року Верховна Рада ухвалила Стратегію реформування пенітенціарної системи до 2026 року, що підкреслює необхідність переходу до альтернативних форм покарання, зокрема пробації. Запровадження пробаційного нагляду, яке увійшло в силу 28 березня 2024 року, дозволяє уникнути ізоляції правопорушників від суспільства, зберігаючи їх соціальні зв'язки та знижуючи ризик рецидиву.

Стаття детально описує умови пробаційного нагляду, включаючи обов'язки засуджених, механізми контролю, що здійснюються пробаційними інспекторами, а також соціальну підтримку, яку надають волонтери та фахівці, зокрема психологи. Наводяться статистичні дані, які свідчать про зниження ризику повторних злочинів до 2% за умов пробації, підтверджуючи ефективність цього інструмента.

Водночас у статті звертається увага на окремі серйозні виклики, з якими стикається система пробаційного нагляду: брак фінансування, недостатня кількість кадрів та відсутність ефективних програм реінтеграції. Особливо підкреслюється ризик невиконання умов пробації, що може загрожувати безпеці суспільства, оскільки не всі правопорушники мають достатній рівень самоконтролю.

Зроблено висновок, що пробаційний нагляд є ефективним механізмом у системі кримінального правосуддя, здатним зменшити навантаження на пенітенціарні установи та сприяти реабілітації правопорушників. Проте його успішна реалізація вимагатиме належного фінансування, підготовки кадрів і розробки комплексних програм підтримки, щоб забезпечити не лише контроль, а й справжню реінтеграцію осіб у суспільство. Це робить пробацію важливим кроком у напрямку більш прогресивного та гуманного підходу до кримінальної юстиції в Україні.

Ключові слова: пробація, пробаційний нагляд, кримінальне правопорушення, рецидив.

The article analyzes the implementation of probation supervision in Ukraine as an important element of reforming the penitentiary system, aimed at its humanization and compliance with European standards. On December 16, 2022, the Verkhovna Rada adopted the Strategy for Reforming the Penitentiary System until 2026, emphasizing the need to transition to alternative forms of punishment, including probation. The introduction of probation supervision, which came into effect on March 28, 2024, allows for the avoidance of isolating offenders from society, maintaining their social connections and reducing the risk of recidivism.

The article details the conditions of probation supervision, including the obligations of convicts, the control mechanisms carried out by probation officers, and the social support provided by volunteers and specialists, including psychologists. Statistical data is presented, indicating a reduction in the risk of repeat offenses to 2% under probation, confirming the effectiveness of this tool.

At the same time, the article highlights several serious challenges faced by the probation supervision system: lack of funding, insufficient staff, and absence of effective reintegration programs. The risk of non-compliance with probation conditions is particularly emphasized, which may pose a threat to public safety, as not all offenders possess a sufficient level of self-control.

It is concluded that probation supervision is an effective mechanism within the criminal justice system, capable of reducing the burden on penitentiary institutions and facilitating the rehabilitation of offenders. However, its successful implementation will require adequate funding, staff training, and the development of comprehensive support programs to ensure not only supervision but also genuine reintegration of individuals into society. This makes probation an important step towards a more progressive and humane approach to criminal justice in Ukraine.

Key words: probation, probation supervision, criminal offence, recidivism.

Актуальність теми. Актуальність теми пробаційного нагляду в Україні зумовлена численними змінами в системі кримінального правосуддя та необхідністю гуманізації пенітенціарної системи. Пробаційний нагляд є відносно новим інститутом у кримінальному праві України, який пропонує альтернативу традиційним формам покарання, таким як арешт та позбавлення волі. Вивчення переваг і недоліків пробаційного нагляду допоможе зрозуміти його роль у забезпеченні безпеки суспільства та ефективності покарань, що в свою чергу є ключовим для розвитку гуманної системи правосуддя в Україні.

Виклад основного матеріалу. Для гуманізації пенітенціарної системи та розширення можливостей виправлення осіб без їх ізоляції від суспільства, а також відповідно до європейських стандартів, 16 грудня 2022 року Верховна Рада ухвалила Стратегію реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року, разом із операційним планом її реалізації на 2022–2024 роки [1]. Однією з ключових цілей цієї стратегії стало збільшення випадків застосування альтернативних видів покарання, щоб уникнути ізоляції осіб від суспільства. Це базується на принципі – ефективність покарання залежить від його невідворотності, а не від жорсткості.

Відтак, 28 березня 2024 року в Україні набрав чинності Закон «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів щодо удосконалення видів кримінальних покарань в умовах воєнного стану», підписаний Президентом 23 серпня 2023 року [2]. Цей закон ввів новий вид покарання – пробаційний нагляд.

Згідно зі статтею 59-1 Кримінального кодексу України, пробаційний нагляд полягає в обмеженні прав і свобод засудженого, встановлених законом та вироком суду, з використанням наглядових і соціально-виховних заходів без ізоляції від суспільства [3]. Це покарання здійснюється без позбавлення волі, проте накладає ряд обов'язків на засудженого, невиконання яких може призвести до кримінальної відповідальності. Зокрема, стаття 389 КК України передбачає покарання за ухилення від виконання умов пробації у вигляді обмеження волі на строк до трьох років.

На осіб, засуджених до пробаційного нагляду, покладаються такі обов'язки:

- Регулярно з'являтися для реєстрації в органі пробації.
- Повідомляти про зміни місця проживання, роботи або навчання.

– Не виїжджати за межі України без дозволу пробаційного органу [3].

Крім основних обов'язків, можуть бути встановлені додаткові вимоги, які залежать від тяжкості злочину. Згідно з частиною 3 статті 59-1, суд може зобов'язати засудженого:

– Використовувати електронний засіб контролю та проживати за вказаною адресою.

– Дотримуватись вимог щодо обмеження спілкування, пересування та дозвілля.

– Працевлаштуватися або зареєструватися в службі зайнятості за направленням пробаційного органу.

– Виконувати заходи, передбачені пробаційною програмою.

– Пройти лікування від залежностей або психічних розладів [3].

Пробаційний нагляд може тривати від одного до п'яти років, а для неповнолітніх – від одного до двох років. Покарання відбувається за місцем проживання засудженого, а обов'язок використовувати електронний контроль може тривати від одного місяця до одного року. Строк пробації починає відлік з моменту взяття особи на облік в органі пробації, з можливістю зарахування часу попереднього утримання під вартою або домашнього арешту. Після завершення терміну пробаційного нагляду та виконання покладених обов'язків особа отримує статус судимості, який триває протягом року і анулюється, якщо протягом цього періоду не вчинено нових злочинів.

Запровадження пробаційного нагляду в Україні передбачає заміну арешту у багатьох випадках (понад 140 статей КК України). Ініціатори цього законодавства обґрунтували його необхідність оптимізацією слідчих ізоляторів, зокрема шляхом скорочення місць для утримання, зокрема військовополонених. В умовах воєнного стану обмеження волі та арешт втрачають своє значення та потребують значних фінансових витрат [3].

Унікальність пробації полягає в тому, що, окрім традиційних функцій покарання, викладених у частині 2 статті 50 Кримінального кодексу України, вона також надає соціальну підтримку, що суттєво сприяє ресоціалізації та зміні правосвідомості правопорушників. В процесі пробаційного нагляду активно працюють волонтери, серед яких є психологи, здатні позитивно впливати на соціальні установки засуджених. Це робить пробацію ефективним інструментом реабілітації осіб, які скоїли злочини, що, в свою чергу, підвищує рівень суспільної безпеки. Згідно з даними Державної установи «Центр пробації», ризик повторного злочину за умов пробації зменшується до 2%, що підтверджує ефективність цього виду покарання в запобіганні новим злочинам [4].

Пробація виходить за межі поняття «покарання». Вона включає низку заходів, спрямованих на виправлення засудженого без його ізоляції, з метою захисту суспільства від повторних злочинів шляхом підтримки та розвитку високої правосвідомості у окремої особи. Проте варто враховувати ступінь небезпечності злочину. У випадках тяжких і особливо тяжких правопорушень застосування пробації може бути недоцільним, оскільки в таких ситуаціях вона не здатна забезпечити відповідний баланс між суспільною безпекою та справедливим покаранням за скоєний злочин.

Пробаційний нагляд має чимало переваг, які роблять його ефективним інструментом у системі кримінальних покарань. Відтак однією з основних переваг пробаційного нагляду є можливість соціальної адаптації правопорушників. Умови пробації дозволяють зберегти зв'язок із родиною, друзями та роботою, що сприяє нормалізації їхнього життя та зменшенню ризику рецидиву. Особа залишається у соціумі, не ізолюється від родини, може працювати, сплачувати податки.

Наприклад, у разі виникнення заборгованості по аліментах суд може ухвалити рішення про призначення

покарання у вигляді громадських робіт або обмеження волі, а також обрати третій варіант – пробаційний нагляд. Саме так і вчинив суд щодо пана Миколи, який не сплатив аліменти. З одного боку, 80–120 годин громадських робіт виглядали б як швидке рішення, але виконання цього покарання протягом місяця не принесло б жодної користі його дитині. З іншого боку, два роки обмеження волі стали б фінансовим тягарем для бюджету, не гарантуючи виплату аліментів. Призначивши пану Миколі покарання у вигляді пробаційного нагляду, суд зобов'язав його знайти роботу та пройти пробаційні програми. Це дасть можливість панові Миколі заробляти кошти для сплати аліментів, а проходження програм допоможе змінити його кримінальне мислення та ставлення до життя. При цьому він залишиться в суспільстві і не піддасться негативному впливу установ обмеження волі [5].

Ще однією безумовною перевагою є те, що впровадження пробації допомагає зменшити переповненість виправних установ. Це, в свою чергу, покращує умови утримання ув'язнених, а також дозволяє зосередити ресурси на більш серйозних злочинцях. Переповненість в'язниць – це глобальна проблема, яка створює низку труднощів, включаючи погіршення умов утримання, зростання рівня насильства і загрози для безпеки. Впровадження пробації дозволяє зменшити кількість ув'язнених, що, у свою чергу, розвантажує виправні установи. Це забезпечує кращі умови для тих, хто все ж потребує ізоляції, і дозволяє адміністрації зосередитися на реабілітаційних програмах.

Наступною, та не менш важливою перевагою є власне економічна вигода. Пробаційний нагляд може бути більш економічним рішенням у порівнянні з утриманням правопорушників у тюрмах. Логіка тут досить проста: чим менше осіб перебуває в місцях позбавлення волі, тим менше грошей витрачає держава на їхнє утримання. Наприклад, у Скандинавських країнах, Прибалтиці та Румунії витрати на одного ув'язненого більше ніж у десять разів перевищують витрати на людину, що перебуває під пробаційним наглядом [6]. Водночас, зменшення витрат на утримання ув'язнених може забезпечити додаткові ресурси для програм реабілітації та соціальної підтримки.

І, підсумовуючи позитивні аспекти, варто зазначити, що пробаційний нагляд є потужним профілактичним інструментом, який допомагає уникнути повторних кримінальних правопорушень. Його ефективність базується на поєднанні контролю, підтримки та реабілітації, що робить цей механізм важливим елементом сучасної системи кримінального правосуддя. Пробаційний нагляд включає в себе елементи контролю за поведінкою засудженого. Це може бути реалізовано через регулярні звіти, обов'язкові зустрічі з пробаційними офіцерами та виконання певних умов, визначених судом. Цей контроль слугує як превентивний механізм, який заважає правопорушнику вчиняти нові кримінальні правопорушення. Статистика свідчить, що особи, які проходять пробацію, мають набагато нижчий рівень рецидиву порівняно з тими, хто відбуває покарання у місцях позбавлення волі [4].

Попри очевидні переваги, система пробаційного нагляду в Україні стикається з певними труднощами:

Однією з найбільших проблем, що стримують ефективність пробаційного нагляду в Україні, є брак ресурсів. Це питання має кілька важливих аспектів.

По-перше, недостатнє фінансування призводить до обмеженого доступу до необхідних матеріалів і технічних засобів, які б забезпечили якісний контроль за особами, які перебувають на пробації. Наприклад, сучасні електронні системи моніторингу, які використовуються в багатьох країнах, в Україні ще не стали загальноприйнятими. Відсутність таких технологій ускладнює контроль і підвищує ризики для суспільства [7].

По-друге, брак кваліфікованих кадрів є ще однією серйозною перешкодою. Пробаційні інспектори часто

стикаються з великими навантаженнями, оскільки їхня кількість не відповідає зростаючим потребам системи. Це може призводити до недостатньої уваги до кожної конкретної справи, а, отже, до зниження якості надання підтримки особам, які проходять пробацію.

Третім важливим аспектом є нестача програм соціальної реінтеграції. Брак ресурсів унеможливорює реалізацію тренінгів, консультацій і інших ініціатив, які могли б допомогти особам на пробачії адаптуватися до суспільства. Це, в свою чергу, підвищує ризик рецидиву, оскільки особи, які не отримують належної підтримки, можуть знову вчинити правопорушення [7].

Зрештою, недофінансування та брак ресурсів не тільки ускладнюють виконання пробачійного нагляду, але й ставлять під загрозу досягнення основної мети пробачії – реінтеграцію правопорушників у суспільство. Успішна реалізація пробачії вимагає комплексного підходу, що включає належне фінансування, підготовку кадрів і розвиток програм підтримки, щоб забезпечити не лише контроль, а й справжнє виправлення осіб.

Ще одним негативним аспектом є те, що незважаючи на те, що пробачія може бути ефективним інструментом реабілітації для багатьох засуджених, деякі особи можуть використовувати цю можливість як спосіб уникнути суворой кримінальної відповідальності.

Прикладом такого уникнення суворой відповідальності може бути запропонована нова санкція ст. 129 КК України [3]. Так, законодавець пропонує застосовувати до особи, яка погрожує іншій особі вбивством, пробачійний нагляд як можливий вид покарання поряд із обмеженням волі. Однак, яким чином буде здійснюватися контроль за засудженим, щоб ця погроза в подальшому не стала реальністю?.

Водночас не можна не взяти до уваги ризик рецидиву. Адже попри потенційні переваги пробачії, існує реальний ризик, що деякі правопорушники можуть не дотримуватися її умов, що може призвести до повторних кримінальних правопорушень і, відповідно, загрожувати безпеці суспільства. Цей ризик варто розглянути з кількох важливих аспектів.

По-перше, не всі особи, які отримують пробачію, мають достатній рівень самоконтролю або мотивації для дотримання встановлених умов. Наприклад, особи, які перебувають на пробачії після вчинення злочинів, пов'язаних із залежностями (алкоголь, наркотики), можуть знову піддаватися спокусам, що призведе до порушення умов пробачії. Без належної підтримки та програм реабілітації, які б допомогли їм подолати ці проблеми, ризик рецидиву залишається високим.

По-друге, недостатня кількість пробачійних інспекторів і ресурсів для їхнього контролю може призвести до зниження ефективності нагляду. Коли пробачійні

служби перевантажені, вони можуть не встигати за всіма правопорушниками, що відкриває можливості для порушень. Якщо правопорушники відчують, що їхній контроль недостатній, це може спонукати їх до повторних злочинів [7].

Третій аспект стосується соціального оточення осіб на пробачії. Якщо вони повертаються до середовища, де існує негативний вплив – наприклад, до компаній, які сприяють правопорушенням – це може знижувати ймовірність їхньої реінтеграції. Без належної підтримки та змін у соціальному контексті, ймовірність повторення злочинів зростає.

На завершення, з точки зору безпеки суспільства, важливо усвідомлювати, що пробачія не є панацеєю. Вона може бути ефективною лише за умови, що буде реалізовано комплексний підхід до реінтеграції правопорушників, включаючи належний контроль, програми реабілітації та підтримку на соціальному рівні. В іншому випадку, існуючі ризики можуть негативно вплинути на загальний рівень безпеки в суспільстві.

З огляду на вищевикладене, можна зробити висновок, що пробачійний нагляд має значний потенціал як новий вид основного покарання, однак його успішна реалізація потребує комплексного підходу. Переваги, такі як реінтеграція правопорушників і зниження навантаження на пенітенціарну систему, свідчать про його ефективність. Водночас, недоліки, зокрема недостатнє фінансування та ризик рецидиву, потребують уваги з боку держави та суспільства. Використання пробачії в Україні є важливим кроком у реформуванні кримінальної юстиції, але для належного функціонування цього інституту необхідно забезпечити належні умови та ресурси.

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що пробачійний нагляд має значно більше переваг, ніж недоліків, що робить його важливим компонентом сучасної системи правосуддя. По-перше, він сприяє реінтеграції правопорушників у суспільство, дозволяючи їм зберігати соціальні зв'язки та працювати, що знижує ризик рецидиву. По-друге, пробачія є економічно вигіднішою альтернативою ув'язненню, що зменшує фінансові витрати на утримання осіб у в'язницях.

Крім того, пробачійний нагляд забезпечує активний контроль і підтримку, що може допомогти правопорушникам змінити свою поведінку та уникнути повторних кримінальних правопорушень. Він також зменшує навантаження на пенітенціарну систему, сприяючи її гуманізації та покращенню умов утримання.

В цілому, пробачія не лише демонструє прогресивний підхід до покарання, але й формує суспільство, яке вірить у можливість змін. Завдяки цим перевагам, пробачійний нагляд є ефективним і важливим інструментом у досягненні справедливості та безпеки в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022-2024 роках. Розпорядження КМУ від 16 грудня 2022 р. № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text> (дата відвідування 30.10.2024)
2. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань. Закон України від 23.08.2023 3342-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#Text> (дата відвідування 30.10.2024)
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
4. Пробачія України. Офіційний вебсайт. URL: <https://www.probation.gov.ua/>
5. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 24. 09. 2024 у справі № 161/16346/24 <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121824327>
6. О. Кудрявцев. Пробачійний нагляд як новий вид покарання. Юридична газета online. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/probaciyniy-naglyad-yak-noviy-vid-pokarannya.html>
7. Батраченко Т. С., Кутіщев С. В. Пробачійний нагляд як альтернатива ув'язненню: оцінка ефективності, виклики та перспективи розвитку в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1/2024. С. 484. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/112>

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/97>

ОГЛЯД СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЩОДО ДОКАЗУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

REVIEW OF JUDICIAL PRACTICE ON PROVING CRIMES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE

Баладига С.П., адвокат,
аспірант кафедри кримінального права та процесу
Державний податковий університет

Станом на жовтень 2024 року, повномасштабне вторгнення російської федерації на території України, яке розпочалось в лютому 2022 році, триває понад два з половиною роки. Повномасштабне вторгнення ворога призвело до появи нових злочинів, закріплених у Кримінальному кодексі України, а саме: державна зрада, диверсія та колабораціонізм, що становлять серйозну загрозу суверенітету та територіальній цілісності України.

Відповідно, за цей час, особами неодноразово вчинялися злочини проти основ національної безпеки, які були розслідувані правоохоронними органами та передані обвинувальні акти до судів для винесення вироків. Таким чином, статтю присвячено дослідженню вироків судів загальної юрисдикції України щодо даної категорії злочинів. Проаналізовано основні аспекти, на які звертає суд при винесенні вироків щодо осіб, які обвинувачуються у вчиненні злочинів проти основ національної безпеки.

Поява нових норм першого розділу Кримінального кодексу створює ризик надто широкого тлумачення, що може призвести до труднощів у практичному застосуванні закону під час розслідування цього виду злочинів, неоднозначності у правозастосуванні, ризику необґрунтованого притягнення до відповідальності та складнощів у розмежуванні законної та протиправної діяльності в умовах окупації.

Мета дослідження полягає в аналізі вироків судів за 2022–2024 роки щодо злочинів проти основ національної безпеки України, а саме диверсії, шпигунство, державна зрада, колабораційна діяльність, пособництво державі-агресору та інші, зазначені в першому розділі Кримінального кодексу України.

Для досягнення поставленої мети було проаналізовано норми кримінального права, що встановлюють кримінальну відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України, вироків судів України, як обвинувальні, так і виправдувальні. Також проаналізовано огляд практики Верховного суду щодо злочинів проти основ національної безпеки України.

Ключові слова: вирок, злочин, колабораційна діяльність, кримінальна відповідальність, кримінальне законодавство, обвинувальний акт.

As of October 2024, the Russian Federation's full-scale invasion of Ukraine, which began in February 2022, has been ongoing for over two and a half years. The full-scale invasion of the enemy led to the appearance of new crimes enshrined in the Criminal Code of Ukraine, namely: treason, sabotage and collaborationism, which pose a serious threat to the sovereignty and territorial integrity of Ukraine.

Accordingly, during this time, individuals repeatedly committed crimes against the foundations of national security, which were investigated by law enforcement agencies and indictments were submitted to courts for sentencing. Thus, the article is devoted to the study of verdicts of courts of general jurisdiction of Ukraine regarding this category of crimes. The main aspects that the court refers to when passing judgments on persons accused of committing crimes against the foundations of national security are analyzed.

The emergence of new norms of the first chapter of the Criminal Code creates the risk of an overly broad interpretation, which may lead to difficulties in the practical application of the law during the investigation of this type of crime, ambiguity in law enforcement, the risk of unjustified prosecution, and difficulties in distinguishing between legal and illegal activities in the conditions of occupation.

The purpose of the study is to analyze court verdicts for the years 2022–2024 regarding crimes against the foundations of national security of Ukraine, namely sabotage, espionage, treason, collaborative activity, aiding the aggressor state, and others specified in the first chapter of the Criminal Code of Ukraine.

To achieve the goal, the norms of criminal law establishing criminal liability for crimes against the foundations of national security of Ukraine, the verdicts of Ukrainian courts, both guilty and acquittal, were analyzed. An overview of the practice of the Supreme Court regarding crimes against the foundations of national security of Ukraine is also analyzed.

Key words: sentence, crime, collaborative activity, criminal liability, criminal legislation, indictment.

Основний текст статті. Національна безпека це ключовий елемент, завдяки якому країна має можливість розвиватися та забезпечувати дотримання основних принципів правової держави. Як потреба людини в безпеці є для неї однією з основоположних, так і потреба держави в забезпеченні своєї національної безпеки є фундаментальною, відсутність безпеки в державі породжує загрозу вільного життя, розвитку та праці [1].

Від початку повномасштабного вторгнення судова система України зіткнулася з багатьма труднощами, серед них – як складна безпекова ситуація та технічні питання здійснення правосуддя, так і зміни до КК України.

Після початку повномасштабної російської агресії Верховна Рада України внесла низку змін до КК України, вдо-

сконаливши положення Особливої частини цього Кодексу, що передбачають кримінальну відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України. Відтоді на практиці виникають питання щодо застосування нових законодавчих норм і їх співвідношення з іншими статтями КК України.

Станом на четвертий квартал 2024 року, суди загальної юрисдикції України активно продовжують напрацьовувати практику розгляду кримінальних проваджень щодо злочинів проти основ національної безпеки України, однак менше трьох років активного розгляду судами зазначеної категорії справ, дає підстави вважати, що задля ефективності роботи судової системи й забезпечення справедливого та об'єктивного правосуддя, розгляд цієї категорії

справ слід покращувати шляхом удосконалення навичок та вмінь посадовими особам.

Проведення конференцій та семінарів між суддями, адвокатами, правоохоронними органами, експертами та науковцями є ефективним методом вдосконалення розгляду злочинів проти основ національної безпеки України. Вже зараз, проведенні фахові обговорення в колі представників судової влади, слідчих органів і науковців дають свої результати та сприяють вирішенню відповідних правових проблем.

Сьогодні на національні суди покладається додаткове навантаження щодо розгляду нових категорій справ, і суди відіграють особливо відповідальну роль, адже вироків, ухвалених у таких справах, чекає українське суспільство. Ці рішення не лише формують авторитет українських судів, а й мають вплив на світовому рівні, оскільки є предметом ретельного аналізу міжнародних юристів, науковців та експертів, там самим, українські судді повинні демонструвати повне усвідомлення цього факту та професіоналізм у розгляді кримінальних проваджень з дотриманням принципів верховенства права та прав людини [2, с. 212].

Аналізуючи вирок судів щодо злочинів проти основ національної безпеки, слід звертати увагу перш за все на судові справи, які пройшли розгляд в апеляційній та касаційній інстанції.

У справі № 750/2292/22 (постанова ККС ВС від 5 грудня 2023 року) було розглянуто питання щодо кваліфікації дій особи, спрямованих на зміну території та державного кордону України, на порушення порядку, встановленого Конституцією України, за ч. 1 ст. 110 КК України [3]. У даному вирокі судом встановлено, що громадянка України, яка усвідомлювала вчинення 24.02.2022 року збройної агресії Російською Федерацією та вторгнення на територію України, відправила раніше знайомому їй міському голові м. Чернігова на мобільний телефон повідомлення, які мали спонукати його вжити заходів до припинення спротиву російським окупантам та здачі Чернігова російським військам і фактичного переходу міста під юрисдикцію рф. До вказаного повідомлення додала відеоролик, в якому невстановлена особа схвально відзивалася про дії адміністрації м. Конотопа, яка, нібито, домовилася з представником рф про здачу їм міста в обмін на нездійснення його обстрілів. Відповідно суди під час розгляду справи дійшли висновку, що такі дії особи утворюють склад кримінального правопорушення, передбаченого за ч. 1 ст. 110 КК, оскільки були направлені на зміну території та державного кордону України, на порушення порядку, встановленого Конституцією України, тим самим визнали особу винною та притягнули до кримінальної відповідальності [4].

Судами України проведено також розгляд справи № 759/4148/17 за ч. 1 ст. 111 КК України – державна зрада, яка вчинено суддею Господарського суду Автономної Республіки Крим після окупації півострова у 2014 році. Так, після окупації Криму обвинувачена суддя продовжувала здійснювати правосуддя за російським законодавством, а в грудні 2014 року указом президента рф була призначена на посаду судді арбітражного суду. Здійснення за таких умов правосуддя від імені держави агресора свідчить про порушення суддею Конституції України, присяги судді, оскільки забезпечувало становлення та зміцнення окупаційної влади рф шляхом утворення та функціонування незаконно створених органів судової влади рф на окупованій території України, виконання функцій представника окупаційної судової влади рф з метою недопущення контролю української влади на території АР Крим. Рішення суду першої інстанції залишено без змін, особу визнали винною та призначити їй покарання у виді позбавлення волі на строк 12 років з конфіскації всього належного їй майна [5].

31 січня 2024 року постановою Касаційного кримінального суду Верховного Суду зарешено розгляд справи

№ 638/5446/22 щодо кваліфікації дій особи, яка надала добровільну згоду на призначення та займала посаду в.о. керівника комунального підприємства самопроголошеної військово-цивільної адміністрації Харківської області у структурі окупаційної адміністрації рф (ч. 5 ст. 111-1 КК). Під час розгляд справ судами встановлено що особа працювала з 2016 року на посаді інженера з охорони праці на підприємстві «Благоустрій міста». Опинившись в окупації, особа зайняла посаду в.о. керівника Комунального підприємства «Благоустрій міста» самопроголошеної «військово-цивільної адміністрації Куп'янського району Харківської області», брав участь у нарадах, отримував заробітну плату в рублях та мав у своєму підпорядкуванні 105 осіб. Отже, добровільно виконував організаційно розпорядчі та адміністративно-господарські функції без фізичного чи психічного примусу з боку осіб, які представляли рф. Судом винесено вирок, яким особу визнано винним та призначено покарання у вигляді п'яти років позбавлення волі з позбавленням права обіймати адміністративно – розпорядчі посади строком на десять років з конфіскацією всього належного йому майна [6].

Досить цікава справа стосувалася розгляду обвинувального акту щодо особи, яка обіймала посаду прокурора в тимчасово окупованому Луганську. Даний предмет розгляду стосувався справи 161/12980/22. Судами України різних інстанцій встановлено, особа добровільно зайняла в незаконно створеному псевдо правоохоронному органі – «прокуратурі Марківського району лнр» посаду заступника прокурора Марківського району Генеральної прокуратури «лнр», що свідчить про її прямий умисел, а не про одне лише бажання професійно реалізуватися. Оскільки окупація території Луганської області мала відкритий характер, тому засуджений, будучи громадянином України та випускником Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», тобто носієм вищої юридичної освіти, очевидно усвідомлював суспільно небезпечний характер своїх дій, передбачав їх суспільно-небезпечні наслідки і бажав їх настання, тобто діяв з прямим умислом. Суспільна небезпека кримінального правопорушення, передбаченого ч. 7 ст. 111-1 КК України, полягає в тому, що особа (колаборант), з використанням умов воєнного стану, співпрацює з окупаційною владою на шкоду власній державі, свідомо допомагаючи агресору створити вертикаль незаконних органів влади. В даній справі особу також визнано винним та призначено покарання у виді позбавлення волі на строк 15 (п'ятнадцять) років, без позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, з конфіскацією усього належного йому на праві приватної власності майна [7].

В контексті доповнення КК України відповідними складами кримінальних правопорушень заслуговує питання щодо зворотної дії закону в часі. Наслідком запроваджених змін до КК України стало те, що одне й те саме діяння може бути кваліфіковано за кількома нормами кримінального закону. Наявні суперечності зазначених правових норм потребують як удосконалення національного законодавства про кримінальну відповідальність за колабораційну діяльність і суміжні злочини, так і формування практики з цих питань.

Колабораційна діяльність та пособництво державі-агресору стали одним із негативних чинників ефективної протидії широкомасштабному вторгненню. Водночас криміналізація цих дій у перші місяці агресії стала правильною юридичною відповіддю на правові прогалини у цій сфері [8].

Станом на квітень 2024 року, розслідування окремих справ мають логічне завершення – ухвалення остаточних судових рішень. Зокрема, у кримінальних провадженнях, які розслідували органи безпеки, суди постановили сім вироків, за якими особам призначено максимальне покарання – довічне позбавлення волі за державну зраду. Стосовно більш ніж 400 осіб – призначено реальне покарання на строк понад 10 років.

На сьогодні найбільш дискусійними питаннями у контексті доказування злочинів проти основ національної безпеки України є:

- розмежування державної зради (ст. 111 КК України) та колабораційної діяльності (ст. 111-1 КК України);
- можливість кваліфікації дій за сукупністю складів державної зради і колабораційної діяльності;
- відмежування колабораціонізму у формі заперечення збройної агресії зі ст. 436-2 КК України (виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії РФ проти України, глорифікація її учасників); кваліфікація надання матеріальної допомоги агресору [9, с. 13].

Таким чином, перед українським суспільством у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ постало нове досить важливе завдання – забезпечення національної безпеки України, шляхом ефективного розслідування злочинів проти основ національної безпеки України та притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності.

Висвітлення винесених вироків судами перед суспільством, після ретельного дослідження доказів у судовому засіданні під час доказування правоохоронними органами обвинувальних актів, є важливим аспектом у боротьбі зі злочинами проти основ національної безпеки України, адже запит українського суспільства на справедливість у боротьбі зі зрадниками як ніколи високий.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глазов О.В. Національна безпека: сутність, ознаки, концепція та геополітичні чинники. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер.: Політологія. 2011. Т. 155, вип. 143. С. 42–46.
2. Кононенко Ю.С. Основи методики розслідування державної зради. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеса, 2024. 212 с.
3. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
4. Вирок Деснянського районного суду м. Чернігова по справі № 750/2292/22, провадження № 1-кп/750/47/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109615707>.
5. Вирок Святошинського районного суду м. Києва по справі № 759/4148/17, провадження № 1-кп/759/1/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105252057>.
6. Вирок Дзержинського районного суду м. Харкова по справі № 638/5446/22, провадження № 1-кп/638/1258/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107583425>.
7. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області по справі № 161/12980/22, провадження № 1-кп/161/169/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108939456>.
8. Притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення колабораційної діяльності: аналіз діючого законодавства, практики його застосування та пропозиції щодо зміни законодавства. Центр прав людини «Зміна». URL: <https://zmina.ua/publication/ prytyagnennya-dokryminalnoyi-vidpovidalnosti-za-vchynennya-kolaboracijnoyi-diyalnosti-analiz-diyuchogozakonodavstva-praktyky-jogo-zastosuvannya-ta-propozyciyi-shhodo-zminy-zakonodavstva/>.
9. Вайда Т.С. Колабораційна діяльність в умовах війни: поняття, документування та кримінальна відповідальність за протиправні дії/ діяльність. Актуальні питання кримінально-правової кваліфікації, документування та розслідування колабораціонізму: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Одеса, 21 липня 2022 року). Одеса, 2022. С. 13–17.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

PROBLEM ISSUES OF OPERATIVE AND INVESTIGATIVE ENSURING THE ACTIVITIES OF OPERATIVE AND INVESTIGATIVE UNITS OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE

Басалик С.А., к.ю.н.,
доцент кафедри спеціальних дисциплін

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Білецький В.О., к.н.держ.упр., доцент,
професор кафедри спеціальних дисциплін

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

У статті досліджуються проблеми оперативно-розшукового забезпечення оперативно-розшуковими підрозділами Державної прикордонної служби України (ДПСУ). Оперативно-розшукова діяльність є ключовим елементом у забезпеченні безпеки державного кордону та протидії загрозам, таким як тероризм, контрабанда, нелегальна міграція та інші злочинні прояви. Незважаючи на важливість цієї діяльності, існує ряд проблем, що ускладнюють її ефективність.

Стаття має на меті систематизувати та проаналізувати основні проблеми оперативно-розшукового забезпечення ОРП ДПСУ, включаючи недоліки в правовому регулюванні, технічні обмеження, а також питання координації з іншими правоохоронними органами. Особлива увага приділяється аналізу конкретних випадків, що ілюструють ці проблеми, і визначенню факторів, які впливають на їх виникнення.

Зазначені форми оперативно-службової діяльності ДПСУ, які використовуються під час виконання завдань з охорони державного кордону України, зокрема комплексно розглянуто питання здійснення оперативно-розшукової діяльності, при здійсненні оперативно-розшукового забезпечення з виконання доручень слідчого, прокурора, здійснення заходів взаємодії.

Акцентовано увагу на ключові заходи оперативно-розшукового забезпечення, які будуть впливати на оперативність, наступальність та ефективність під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, а саме: оперативно-розшукові заходи, слідчі дії, аналіз оперативної інформації та взаємодія з іншими підрозділами.

Рекомендації, надані в статті, спрямовані на підвищення ефективності оперативно-розшукової діяльності та зміцнення системи безпеки національних кордонів України. Виділено кілька ключових аспектів, які будуть впливати на ефективність оперативно-розшукового забезпечення, а саме: недосконалість законодавчої бази та необхідність конкретного законодавчого визначення оперативно-розшукового забезпечення, технічна відсталість оперативно-розшукових підрозділів, недостатній рівень підготовки кадрів та проблеми при дотриманні суб'єктами оперативно-розшукової діяльності прав людини.

Результати дослідження можуть бути корисними для науковців, практиків у сфері безпеки, а також для розробників політики у сфері правоохоронної діяльності.

Ключові слова: оперативно-службова діяльність, Державна прикордонна служба, оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшукове забезпечення, взаємодія.

The article examines the problems of operational and search support by operational and search units of the State Border Service of Ukraine (SPSU). Operational investigative activity is a key element in ensuring the security of the state border and countering threats such as terrorism, smuggling, illegal migration and other criminal manifestations. perhaps on the importance of this activity, there are a number of problems that complicate its effectiveness.

The purpose of the article is to systematize and analyze the main problems of operative and investigative support of the State Security Service, including deficiencies in legal regulation, technical limitations, as well as issues of coordination with other law enforcement agencies. Particular attention is paid to the analysis of specific cases that illustrate these problems, and to the determination of factors that influence their occurrence.

The specified forms of operational-service activity of the State Security Service of Ukraine, which are used during the performance of tasks for the protection of the state border of Ukraine, in particular, the issue of operational-search activity, during the implementation of operational-search support for the execution of the instructions of the investigator, the prosecutor, implementation of cooperation measures is comprehensively considered.

Attention is focused on the key measures of operative and investigative support, which will affect the efficiency, offensiveness and efficiency during the implementation of operative and investigative activities, namely: operative and investigative measures, investigative actions, analysis of operative information and interaction with other units.

The recommendations provided in the article are aimed at increasing the effectiveness of operational and investigative activities and strengthening the security system of the national borders of Ukraine.

Several key aspects that will affect the effectiveness of operational search support are highlighted, namely: the imperfection of the legislative framework and the need for a specific legislative definition of operational search support, the technical backwardness of operational search units, the insufficient level of personnel training and problems with compliance by subjects – investigative activity of human rights. The results of the study can be useful for scientists, practitioners in the field of security, as well as for policy makers in the field of law enforcement.

Key words: operational service activity, State Border Service, operational search activity, operational search support, interaction.

В умовах російської збройної агресії проти України, коли є погіршення економічної кризи, відбуваються різноманітні дезінтеграційні процеси, що дестабілізують державний устрій, посилення протиріч між інтересами різних соціальних груп та верств населення, створюються передумови для виникнення кризових ситуацій, що в свою чергу ускладнюють оперативну обстановку, в якій доводиться діяти оперативно-розшуковим підрозділам Державної прикордонної служби України, вирішуючи при

цьому відповідні завдання щодо протидії злочинності на державному кордоні.

Державна прикордонна служба України (ДПСУ), а саме її оперативно-розшукові підрозділи відіграють важливу роль у забезпеченні безпеки національних кордонів та протидії злочинності, включаючи контрабанду, нелегальну міграцію, тероризм тощо. Оперативно-розшукова діяльність є основою для здійснення цих завдань, проте існуючі проблеми в цій сфері значно ускладнюють ефективність роботи служби.

На існуючі виклики щодо забезпечення національної безпеки України активно впливають питання захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, інших національних інтересів, що в першу чергу пов'язані з виникненням та тенденціями до розвитку нових загроз які обтяжують реалізацію національних інтересів України та створюють перепони по їх впровадженню.

Оперативно-розшукові підрозділи ДПСУ здійснюють протидію даним загрозам через виконання функцій які покладені на ДПСУ відповідно до діючого законодавства. Але, хотілось б відмітити що, діяльність правоохоронного органу спеціального призначення, а саме ДПСУ яка в своїй діяльності керується законодавчими актами не в повній мірі враховує нові форми злочинної діяльності та технологічні нововведення які виникають в умовах сьогодення.

Оперативно-службова діяльність ДПСУ, як правоохоронного органу спеціального призначення реалізується шляхом виконання правоохоронних завдань, а саме через функції які визначені Законом України «Про державну прикордонну службу України», «Про оперативно-розшукову діяльність».

У своїй діяльності ДПСУ як правило застосовує наступні форми оперативно-службової діяльності, а саме:

- прикордонна служба;
- прикордонний контроль;
- оперативно-розшукова діяльність;
- спеціальні дії;
- бій.

Розглядаючи одну із форм таку як оперативно-розшукова діяльність, то належне виконання визначеної форми можливо лише за умови професійного та комплексного використання оперативно-розшукових підрозділів ДПСУ для отримання інформації, яка забезпечувала б прийняття оптимального та своєчасного рішення.

Належне виконання визначеної форми, незважаючи на те що вона переважно має негласний характер і різноманітність завдань, всі оперативно-розшукові заходи мають здійснюватися виключно у рамках чинного законодавства.

Правовими засадами оперативно-розшукової діяльності оперативно-розшукових підрозділів ДПСУ є норми які безпосередньо регламентують їх діяльність, за яких впливає можливість та необхідність використання конфідентів, засобів та методів цієї діяльності. Правові норми також і регулюють правові відносини, що виникають між оперативними підрозділами різних правоохоронних органів, між оперативними підрозділами і громадянами, посадовими особами, організаціями, установами, підприємствами, які перебувають у сфері оперативно-розшукової діяльності або залучаються до виконання її завдань.

Оперативно-розшукова діяльність, на яку уповноважені оперативно-розшукові підрозділи ДПСУ відповідно до ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», відіграє важливе значення у кримінально-процесуальній діяльності, де ОРП ДПСУ є активними учасниками та виступають в якості суб'єкта доказування у конкретному досудовому розслідуванні, при цьому ОРД має визначальне значення як для досягнення мети та завдань ОРД так і для кримінального процесу [1].

Питання стосовно визначення поняття «оперативно-розшукове забезпечення» постає з моменту прийняття нового КПК, який в деякій мірі змінює підходи щодо діяльності оперативно-розшукових підрозділів та проведення оперативно-розшукових заходів, введенням нового терміну такого як НСРД (негласні слідчі (розшукові) дії) [2]. Але, поряд з цим необхідно відмітити, що НСРД здійснюються співробітниками оперативно-розшукових підрозділів, які в свою чергу раніше здійснювали оперативно-розшукові заходи, і якщо в деякій мірі порівняти проведення НСРД та ОРЗ то можна дійти висновку що тактичні способи їх проведення між собою схожі. Також,

виникає питання наявності відповідних навичок у слідчого, прокурора щодо застосування методів ОРД під час прийняття рішення про проведення НСРД в рамках кримінального провадження.

Під час досудового розслідування оперативно-розшукові підрозділи активно використовуються для пошуку та фіксації фактичних даних які в свою чергу будуть використовуватись як предмет доказування в межах конкретного кримінального провадження, виконання доручень слідчого та вказівок прокурора, що в свою чергу призводить до повного і об'єктивного процесу доказування, в зв'язку з чим постає актуальне питання оперативно-розшукового забезпечення ОРД ДПСУ, хоча багатьма науковцями оперативно-розшукове забезпечення кримінального провадження визначається як одна з форм, що складається з системи оперативно-розшукових заходів.

Аналізуючи публікації деяких науковців щодо розв'язання питання оперативно-розшукового забезпечення не є новим. Так, більшість з них розглядає «оперативно-розшукове забезпечення» лише в контексті забезпечення кримінального провадження, розслідування легалізації (відмивання) доходів одержаних злочинним шляхом, проведення слідчих дій, доказування, порівняльного аналізу кримінального процесуального та оперативно-розшукового законодавства.

Ю. М. Павлютін аналізуючи архівні документи, зазначає, що у перше термін «оперативно-розшукове забезпечення» був сформульований у Вказівці МВС СРСР від 05.12.1984 р. і в наступних нормативних актах МВС СРСР підкреслюється необхідність такого забезпечення. У наказі МВС України цей напрям діяльності отримав найменування «оперативно-розшукове супроводження кримінального провадження» та сформульований як комплекс ОРЗ в інтересах конкретного кримінального провадження з метою пошуку й фіксації фактичних даних, які можуть бути доказами в цьому провадженні, забезпечення всебічного повного й ефективного дослідження обставин кримінального провадження, безпеки учасників кримінального судочинства, постійного інформування органів досудового розслідування й суду про дії підозрюваних та інших осіб, спрямовані на негативний вплив на учасників кримінального судочинства.

Дійсно, можна погодитися думкою автора про те, що термін «супроводження» не зовсім відповідає смислово значенню та мети даного «супроводження» під час кримінального провадження, а лише підкреслює паралельність та супутність певних дій.

На нашу думку використання терміну «забезпечення» буде найбільш актуальним, так як має більш ширше та змістовне функціональне призначення для використання у вигляді однієї з форм оперативно-розшукової діяльності яка складається із системи оперативно-розшукових заходів, оскільки дане поняття передбачає створення умов для більш якісного виконання функцій іншим сторонам кримінального провадження.

Доцільно звернути увагу на дослідження даної проблематики від Вінчук В. В., з якою можна та повністю погодитись, і як дуже слушно відмітила: «що замало звертатись тільки до зазначення забезпечення кримінального провадження, дефініція якого до речі не надана у ст. 3 цього кодексу, а вживається тільки у контексті про застосування заходів забезпечення кримінального провадження; у п. 5, ч. 2 ст. 40 КПК або у ч. 3 цієї ж статті КПК щодо випадків відмови прокурора у погодженні клопотання слідчого до слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, у п. 2 ч. 7 ст. 42 КПК про застосування заходів забезпечення кримінального провадження; про обрання, зміну чи скасування щодо підозрюваного, обвинуваченого заходів забезпечення кримінального провадження... (п. 2 ч. 1 ст. 56 КПК); у п. 3 ч. 2 ст. 109 КПК стосовно реєстру матеріалів досудового розслідування

та у главі 10. Заходи забезпечення кримінального провадження де у ст. 131 сформульовані види заходів забезпечення кримінального провадження та у ст. 132, де регламентовані загальні правила їх застосування. І якщо вже науковці визнали, що ОРЗКП призначене для забезпечення ефективного й об'єктивного виконання завдань кримінального провадження, а досудове слідство – форма досудового розслідування, в якій здійснюється розслідування злочинів; то це вимагає максимального зближення оперативно-розшукової та кримінально-процесуальної правоохоронних функцій на законодавчому рівні, імплементації у кримінальний процес значного масиву оперативного забезпечення у формі негласних слідчих (розшукових) дій, розширення суб'єктів проведення негласних заходів, законодавчого змінення правових підстав ОРД та негласного розслідування, як комплексної системи оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій вимагає їх кваліфікованого застосування» [3].

Але, хотілось би зазначити, що відповідно до ст. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» завданням ОРД є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підривною діяльністю спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави, виходячи з тлумачення даної статті, слід звернути увагу, що оперативні підрозділи приймаючи участь у кримінальному провадженні здійснюючи оперативно-розшукове забезпечення мають не тільки виконувати доручення слідчого але й використовувати весь необхідний комплекс оперативно-розшукових заходів за для повного та всебічного формування доказової бази у конкретному кримінальному провадженні.

Крім того, на нашу думку можна сформулювати ключові заходи оперативно-розшукового забезпечення які будуть впливати на оперативність, наступальність та ефективність під час здійснення ОРД ОРП ДПСУ, а саме:

1. Оперативно-розшукові заходи – слідчі дії, такі як спостереження, прослуховування, перевірка документів, проведення обшуків тощо.

2. Аналіз оперативної інформації – збирання та обробка даних, які можуть бути використані для розслідування злочинів.

3. Взаємодія з іншими підрозділами – координація дій між різними відомствами для ефективної боротьби з організованою злочинністю та корупцією, особливим питанням є активна взаємодія між слідчими та оперативними підрозділами.

Підсумовуючи вищезазначене та аналізуючи думки інших науковців, можна дійти загального висновку щодо визначення оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження як комплексу здійснення оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій що направлені на повне та всебічне розслідування злочину.

Досліджуючи проблематику цієї сфери, можна виділити кілька ключових аспектів які будуть впливати на ефективність оперативно-розшукового забезпечення:

1. Недосконалість законодавчої бази. Слід звернути увагу щодо необхідності більш конкретного законодавчого визначення даного поняття і не тільки в контексті Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» але й більш детально описати щодо даного визначення в Кримінальному процесуальному кодексі, зв'язку з тим, що кожен фахівець трактує його по своєму.

2. Технічна відсталість. Сучасна кримінальна діяльність активно використовує високі технології, тому виникає потреба в оновленні технічного забезпечення органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

3. Недостатній рівень підготовки кадрів. Правоохоронці повинні мати високий рівень професійної підготовки, щоб ефективно виконувати свої функції.

4. Проблеми прав людини. Баланс між захистом прав громадян та ефективністю оперативно-розшукових заходів є складним питанням. Необхідно уникати порушень прав і свобод громадян під час проведення оперативно-розшукових заходів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> (дата звернення 08.10.2024).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 08.10.2024).
3. Вінчук В. В. Роль оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження у протидії злочинам. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 9 груд. 2022 р.). Вінниця, 2022. С. 103-105.

METHODS OF PROTECTING THE PROPERTY RIGHTS OF INDIVIDUALS WHOSE ASSETS HAVE BEEN SEIZED DURING THE MARTIAL LAW IN UKRAINE¹

СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ ВЛАСНОСТІ ФІЗИЧНИХ ОСІБ, НА МАЙНО ЯКИХ БУЛО НАКЛАДЕНО АРЕШТ В ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Verkhoglyad-Gerasymenko O.V., PhD in Law,
Assistant Professor at the Department of Criminal Procedure
Yaroslav Mudryi National Law University

The article analyzes two ways to protect the property rights of individuals whose assets have been seized: the cancellation of the property seizure by submitting a motion to the investigating judge (during the pre-trial investigation) or to the court (during judicial proceedings) (Article 174 of the CPC); and the appeal against the ruling of the investigating judge regarding the property seizure (Paragraph 9 of Part 1 of Article 309, Article 310 of the CPC).

It is emphasized that the grounds for canceling the seizure of property established by Art. 174 of the Code of Criminal Procedure can be divided into three types: 1) the application for canceling the seizure of property by the suspect, accused, their defender, legal representative, other owner or owner of the property, representative of the legal entity in respect of which the proceedings are carried out, who were not present when considering the issue of seizure of property (par. 1 h. 1 Art. 174 CPC); 2) no need for further application of the seizure of property; 3) unreasonable seizure of property (par. 2 Part 1 of Art. 174 CPC) (may occur in those cases, when there are no grounds for applying this measure to ensure criminal proceedings or the requirement of proportionality of the value of property is not met, which is to be arrested in order to secure a civil claim or recover the undue benefit received and the amount of damage, caused by a criminal offense or specified in a civil lawsuit, the amount of undue benefit received by a legal entity).

The order of cancellation is disclosed: preliminary arrest of property of legal entities imposed by the decision of the Director of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine (Bureau of Economic Security of Ukraine); arrest of property in criminal proceedings for its subsequent transfer to the needs of the Armed Forces of Ukraine. It is concluded that the position of those investigating judges who grant motions from representatives of legal entities to lift the seizure of property imposed under Part 9 of Article 170 of the CPC should be supported, as the mere presence of a record in the State Register of Encumbrances on movable property regarding the seizure of movable assets of legal entities—when there are no legal grounds for this—unjustifiably and unreasonably infringes upon their right to freely possess and dispose of their property.

Key words: methods of protection, ownership, seizure of property, preliminary seizure of property, appeal against inaction, cancellation of seizure of property, martial law, investigating judge, Armed Forces of Ukraine.

У статті проаналізовано два способи захисту права власності осіб, на майно яких накладено арешт: скасування арешту майна шляхом подання клопотання до слідчого судді (під час досудового розслідування), суду (під час судового провадження) (ст. 174 КПК); оскарження в апеляційному порядку ухвали слідчого судді про арешт майна (п. 9 ч. 1 ст. 309, ст. 310 КПК).

Наголошено, що підстави скасування арешту майна, встановлені ст. 174 КПК, можна поділити на три види: 1) заявлення клопотання про скасування арешту майна підозрюваним, обвинуваченим, їх захисником, законним представником, іншим власником або володільцем майна, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, які не були присутні при розгляді питання про арешт майна (абз. 1 ч. 1 ст. 174 КПК); 2) відсутність потреби у подальшому застосуванні арешту майна; 3) необґрунтований арешт майна (абз. 2 ч. 1 ст. 174 КПК) (може мати місце у тих випадках, коли відсутні підстави для застосування цього заходу забезпечення кримінального провадження або не дотримана вимога співмірності вартості майна, яке належить арештувати з метою забезпечення цивільного позову або стягнення отриманої неправомірної вигоди та розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням або зазначеної у цивільному позові, розміру неправомірної вигоди, яка отримана юридичною особою).

Розкрито порядок скасування: попереднього арешту майна юридичних осіб, накладеного за рішенням Директора Національного антикорупційного бюро України (Бюро Економічної безпеки України); арешту майна у кримінальному провадженні для подальшої передачі його на потреби Збройних сил України. Зроблено висновок про необхідність підтримати позицію тих слідчих суддів, які задовольняють клопотання представників юридичних осіб про скасування арешту майна, накладеного в порядку ч. 9 ст. 170 КПК, оскільки сам факт наявності у Державному реєстрі обтяжень рухомого майна запису про обтяження у вигляді арешту рухомого майна юридичних осіб за обставин, коли відсутні будь-які правові підстави для цього, безпідставно та необґрунтовано порушує її право на вільне володіння та розпорядження майном.

Ключові слова: способи захисту, право власності, арешт майна, попередній арешт майна, оскарження бездіяльності, скасування арешту майна, воєнний стан, слідчий суддя, Збройні сили України.

The CPC provides for two ways to protect the property rights of persons whose property is seized:

1) cancellation of the seizure of property by filing a petition to the investigating judge (during the pre-trial investigation), the court (during the trial) (Article 174 of the CPC);

2) appeal against the decision of the investigating judge on the seizure of property (paragraph 9 of part 1 of article 309, article 310 of the CPC).

According to paragraph 7 Part 7 of Art. 173 of the CPC this right belongs to the suspect, accused, third parties.

It should be noted that in paragraph 6 of the Resolution of 14.09.2017 No. 5-162x (15) 17), the Supreme Court of Ukraine (hereinafter referred to as the SCU) clarified that... "the right to appeal, as a constitutionally guaranteed basis of proceedings, provides the right to appeal to the higher court not only to the suspect, the accused, and the category "other per-

sons" in the meaning of paragraph 10 of Article 393 of the CPC also covers those participants in criminal proceedings, the rights, freedoms or interests of which concern the court decision [1] Additionally, regarding the content of the concept of a person, the rights, freedoms and interests of which concerns a court decision, it is necessary to take into account the legal opinion set forth in the resolution of the SCU of 03/03/2016. No. 5-347x15, that provided that the court decision concerns the rights, freedoms and interests of the person, the latter has the right to appeal to the higher court with his appeal regardless of his participation in the trial. In such circumstances, it is obvious that the owner of the property in respect of which the issue of arrest is decided is a person whose rights, freedoms and interests relate to the court decision, and therefore belong to the category of "other persons" who have the right to file an appeal against the decision of the investigating judge" [2].

¹ The article was written within the EURIZON project, which is funded by the European Union under grant agreement No. 871072.

The appeal procedure in these cases is marked by the following features: the appeal against these decisions is submitted directly to the Court of Appeal (Clause 2 of Part 1 of Article 395 of the CPC) within 5 days from the date of their announcement (paragraph 2 of Part 2 of Article 395 of the CPC) (for a person in custody, the period for filing an appeal is calculated from the moment of delivery of a copy of the decision (paragraph 2 of Part 2 of Article 395 of the CPC); if the decision of the investigating judge was made without calling the person appealing it, then the term of the appeal for such a person is calculated from the date of receipt of a copy of the court decision by him (par. 2 h. 3 Art. 395 CPC)).

However, in accordance with paragraph 13 of the Information Letter of the High Specialized Court of Ukraine for Civil and Criminal Cases (hereinafter – HSCU) dated 05.04.2013 No. 223-558/0/4-13 "On some issues of judicial control by the investigating judge of the court of the first instance over the observance of the rights, freedoms and interests of persons when applying measures to ensure criminal proceedings" (hereinafter referred to as the CCP)... "if submitted by persons defined in Article 174 of the CPC, complaints against the ruling of the investigating judge of the court of the first instance on the seizure of property in connection with the groundlessness of its imposition, the court of appeal must check, whether these persons filed a petition to cancel this measure of providing the investigating judge with a local court and, in case of a negative answer to this question, may leave the ruling unchanged [3]. In other words, based on the lack of justification for the seizure of a person's property, the individuals listed in Part 1 of Article 174 of the CPC have the right to submit a motion to the investigating judge of the court of first instance to revoke his own ruling (paragraph 2 of Part 2 of Article 174 of the CPC). If they disagree with the decision made, they can appeal the ruling on the property seizure in accordance with Article 309 of the CPC. It is important to note that the clarification from the Higher Specialized Court of Ukraine only pertains to one ground for revoking the ruling on property seizure, namely "lack of justification".

According to the content of Part 1 of Art. 170 of the CPC, the time limits for the seizure of property are determined from the moment the ruling of the investigating judge, the court on the application of this MECP until the cancellation of the seizure of property, which can occur both during the pre-trial and during the trial.

The grounds for canceling the seizure of property established by Art. 174 of the CPC can be divided into three types:

1) filing a petition to cancel the seizure of property by the suspect, accused, their defender, legal representative, other owner or owner of the property, representative of the legal entity in respect of which the proceedings are being carried out, who were not present when considering the seizure of property (par. 1 h. 1 Art. 174 of the CPC) (due to the fact that paragraph 1 Part 1 of Art. 174 of the CPC applies only to persons who were not present when considering the seizure of property, first of all, filing a petition to the investigating judge to cancel the seizure of property is a way of protecting the right of a person, which was not present when considering the application for the seizure of property and therefore did not take the opportunity to provide the investigating judge with evidence in favor of a decision to refuse to seize the property. That is why the legislator provided for such persons a means of judicial protection of their interests, which is noted by efficiency and provides them with the opportunity to participate in the hearing personally and provide the investigating judge with evidence justifying the need to cancel the seizure of property. Separately, the paragraph. 2 Part 1 of Art. 174 of the CPC, which provides for two grounds for filing a petition to cancel the seizure of property, namely "groundlessness" and "no longer needed"), should be considered;

2) no need for further application of the seizure of property (may be the basis for full or partial cancellation of the seizure of property);

3) unreasonable seizure of property (paragraph 2 Part 1 of Article 174 of the Code of Criminal Procedure) (may occur in cases where there are no grounds for applying this CPCA or the requirement of proportionality of the value of the property to be arrested is not met in order to secure a civil claim or recover the undue benefit received and the amount of damage caused by a criminal offense or specified in a civil claim, the amount of undue benefit received by a legal entity).

The obligation to prove that there is no need for further application of this measure or its application unreasonably lies with the person who filed a petition for the full or partial cancellation of the seizure of property on these grounds.

The petition for cancellation of the arrest on these grounds is considered by the investigating judge, the court no later than 3 days after its receipt in court. The time and place of consideration shall be notified to the person who filed the petition and the person at whose request the property was seized. According to the results of the trial of the petition to cancel the seizure of property, the investigating judge or the court issues a ruling to completely or partially revoke the property seizure, or to deny the motion for revocation.

It is necessary to pay attention to the fact that the decision to cancel the seizure of property can be formalized in other procedural documents, namely in the decision of the prosecutor to close the criminal proceedings, if the property is not subject to special confiscation (part 3 of article 174 of the CPC) and the court decision that ends the trial (sentence or ruling) (part 4 of article 174 of the CPC). The normative nature of the obligation of the judge and the prosecutor is to make a timely decision to cancel the arrest of property is a guarantee of the rights of the owner of the arrested property, because it relieves him of the need to appeal to the state authorities with a request to cancel the arrest at the end of the criminal proceedings. The rapid restoration of the rights of the owner is an integral part of the legal mechanism for protecting his interests, the existence of which the European Court of Human Rights insists on in national legislation (hereinafter – the ECHR, the Court). So, in the case of "Raimondo v. Itali" (1994), the Italian authorities seized a significant proportion of the property pending evidence of the legality of the origin of the said property belonging to a person suspected of having links to the mafia. Finding no violation of Art. 1 of the First Protocol, which guarantees the right of property, the Court focused on the purpose for which the mafia uses such property, the difficulties encountered by the government fighting against such use of property, and that the orders for seizure were of limited nature [4]. The Court also found no violation of the requirements of the Convention in the case concerning the seizure of a dwelling as evidence in the framework of a criminal investigation (the decision in the case "Venditelli v. Italy" (1994)) [5]. However, in both of these cases, the Court found a violation in that the Government had not taken prompt measures to re-grant the property for full use after the completion of the relevant investigations [4; 5].

Decisions of the investigating judge on full or partial cancellation of the seizure of property and on refusal to cancel the seizure of property, decided in accordance with Art. 174 of the CPC, are not subject to appeal [6; 7]. At the same time, refusal to cancel the seizure of property does not deprive a person of the right to apply to the court with a repeated petition for cancellation of the seizure of property in accordance with Art. 174 of the CPC both at the pre-trial investigation and during the trial [7].

Separately, it is necessary to pay attention to the issue of the procedure for cancelling the preliminary seizure of property of legal entities (hereinafter – LE). Let's remind that in urgent cases and solely for the purpose of preserving physical evidence or ensuring possible confiscation or special confiscation of property in criminal proceedings for a serious or especially serious crime by decision of the Director of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine (hereinafter – NABU)

(or its deputy), Director of the Bureau of Economic Security of Ukraine (hereinafter – BESU) (or its deputy), agreed by the prosecutor, may be pre-seized on property or funds in the accounts of individuals or legal entities in financial institutions. Such measures apply for up to 48 hours. Immediately after making such a decision, but not later than within 24 hours, the prosecutor appeals to the investigating judge with a petition for the arrest of property. If during this period the prosecutor did not apply to the investigating judge with a petition for the arrest of property or if such a petition was refused, the previous arrest on property or funds is considered canceled, and the seized property or funds are immediately returned to the person (part 9 of article 170 of the CPC). At the same time, as the generalization of judicial practice shows, the previous arrest of property is not automatically canceled in the above cases. Confirmation of this is the receipt by legal entities of extracts from the State Register of Encumbrances of Movable Property, the State Register of Property Rights to Real Estate, the Register of Ownership Rights to Real Estate, the State Register of Mortgages, the Unified Register of Prohibitions on Alienation of Real Estate Objects in Relation to the Subject (hereinafter referred to as the Register), from the contents of which it becomes known that encumbrances (arrest) have been imposed on movable and immovable property of the legal entity according to the decisions of the NABU (BESU) (with a validity period until a certain date or without a validity period).

This encourages representatives of legal entities to apply with the request to cancel the seizure of property in the pre-trial (administrative order) to the Ministry of Justice of Ukraine (complaints about the inaction of state registrars), the Central Interregional Department of the Ministry of Justice of Ukraine, Regional Branches of the State Enterprise (hereinafter – SE) "National Information Systems," SE "National Information Systems" and NABU (BESU) (as an encumbrancer). At the same time, according to Article 41 of the Law of Ukraine "On Securing Creditors" Claims and Registration of Encumbrances, "public encumbrance is terminated on the basis of a decision of the authorized body from the day it comes into force. And in accordance with paragraph 24 of the Procedure for maintaining the State Register of Encumbrances of Movable Property, approved by Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 830 dated 05.07.2004, information on the termination of encumbrances is registered on the basis of a court decision or an application of the encumbrance or an authorized person. Therefore, the demands of the representatives of the LE to cancel the arrest remain unsatisfied by the registrar due to the lack of appropriate authority and the need to cancel the arrest of the property of the encumbrancer's application, that is, the NABU (BESU), or a court decision. In the future, representatives of the LE appeal to the NABU (BESU) to send a statement to the Registrar about the need to withdraw data/information on encumbrances/arrests/prohibitions on the property of the LE from state registers. On its part, the NABU (BESU) denies this, because they believe that such cancellation should occur automatically.

Consequently, there is a situation in which, although the preliminary seizure imposed by the decision of the Director of the NABU (BESU) is temporary and, according to the provisions of Part 9 of Article 170 of the CPC, is considered revoked, no provisions of current legislation directly impose an obligation on the registrar to make the corresponding entry in the register, which can only be carried out by a court decision and/or upon a request from the NABU (which refuses to submit the relevant request). In such circumstances, the only way to protect the right of ownership of the legal entity to the property belonging to them is to cancel the arrest imposed by the investigating judge.

At the same time, the analysis of judicial practice testifies to the lack of a unified approach of judges to resolve the petition for cancellation of the seizure of property imposed in accord-

ance with Part 9 of Art. 170 of the CPC. Thus, some investigating judges satisfy the aforementioned petition, justifying their decision as follows [8; 9; 10]:... "on the basis of the decisions of the NABU Director, the relevant encumbrances were registered in the Register, in the presence of which the legal entity is deprived of the opportunity to dispose of its movable and immovable property. The statements of the legal entity regarding the termination of the relevant encumbrances in the Register were left without satisfaction by the registrar, due to his lack of appropriate authority and the need to cancel the arrest of the statement of the encumbrance, that is, the NABU (BESU), or a court decision. On the same grounds, the complaint of the Legal Entity against the actions of the registrar was refused. From the moment the property seizure was terminated, the detective, as the encumbrancer, did not contact the state registrar with a request to terminate the corresponding encumbrances in the Register. In fact, the seizure of the property of the legal entity cannot be considered canceled, since the latter continues to be subject to restrictions in its rights as the owner of the property, given the existing encumbrances in the Register. Along with this, par. 2 Part 1 of Art. 174 of the CPC of Ukraine establishes that, the seizure of property can be canceled by the decision of the investigating judge during the pre-trial investigation at the request of the owner of the property, if they prove that in the further application of this measure there was no need or the arrest was imposed unreasonably. Since the investigating judge found that after the decision of the Appeals Chamber of the High Anti-Corruption Court of the ruling there was no need for further application of the seizure of the property of the legal entity, such an arrest, taking into account the above circumstances, is subject to cancellation."

At the same time, other investigating judges refuse to satisfy the request to cancel the seizure of property imposed in the order of Part 9 of Art. 170 of the CPC, justifying its decision as follows:

... "the investigating judge perceives the applicant's arguments given by him in support of his application to cancel the seizure of property, and the restrictions of the enterprise associated with such arrest, however, believes that such restrictions actually still exist in the register solely in connection with the inaction of the subject of state registration of rights regarding the non-exclusion of the corresponding record of the seizure of the property of the legal entity from the State Register of encumbrances of movable property, which can be appealed, in particular to the Ministry of Justice of Ukraine in the order, defined by the Law of Ukraine "On state registration of property rights to real estate and their encumbrances," and in no way causes the emergence of grounds for canceling the arrest by the investigating judge. Submitting a request to the investigating judge to resolve the issue of revoking the preliminary seizure by the director of the NABU through a court ruling is erroneous and not based on legal norms, as such a seizure no longer exists, and there are also no legislative obstacles for the registrar to enter information into the State Register of Encumbrances on Movable Property regarding the termination of encumbrances concerning the property of legal entities based on paragraph 2 of Part 9 of Article 170 of the CPC" [11].

– "by the decision of the investigating judge, the proceedings on the application for the arrest of property are now closed, and therefore, their satisfaction is actually denied, and therefore, on the basis of paragraph 2 of Part 9 of Art. 170 of the CPC, such arrest of property is considered canceled, and all restrictions on such property should be immediately removed so that the owner does not experience unreasonable interference with the right of ownership [12; 13]";

– "at the time of consideration of the petition, the preliminary arrest imposed by the decision of the Director of NABU was canceled, in the understanding of the CPC, which does not require additional cancellation of the arrest by the decision of the investigating judge. At the same time, the CPC does not

impose on the person who made the decision on the preliminary arrest of property in the order of Part 9 of Art. 170 of the CPC, the obligation to take actions aimed at registering information on the termination of encumbrance, since such a procedural decision has a clear, legally determined period of validity. At the same time, the fact that the state registrar established the validity of public encumbrance may indicate that the registrars went beyond the requirements of the decision on the preliminary arrest of property. The investigating judge draws attention that in accordance with the provisions of the "Procedure for Maintaining the State Register of Encumbrances of Movable Property," approved by CMU Resolution No. 05.07.2004 of 830, entering information into the relevant register on the occurrence, change, termination of encumbrances, is carried out exclusively by registrars/state registrars, whose inaction regarding the failure to provide information on the termination of encumbrances, imposed on the basis of the decision of the Director of NABU in the order of Part 9 of Art. 170 of the CPC of Ukraine, due to the lack of legislation regulating such relations, may be the subject of an administrative claim (part 4 of article 6 of the Code of Administrative Offenses of Ukraine) [14; 15; 16; 17]."

Interestingly, some representatives choose another way to protect the property rights of the legal entity and apply on the basis of paragraph 1 of Part 1 of Art. 303 of the Code of Criminal Procedure with a complaint to the investigating judge about the inaction of the detective, which consists in the non-violation, defined by the Law of Ukraine "On Securing Creditors' Claims and Registration of Encumbrances," of procedural actions to withdraw data/information on encumbrances/arrests/prohibitions from state registers [18]. At the same time, inaction, which consists in the non-implementation of other procedural actions that the detective is obliged to perform within the period determined by the CPC, implies the presence of three mandatory signs: 1) the detective is endowed with the obligation to perform a certain procedural action provided for by the CPC; 2) such procedural action must be committed within the period determined by the CPC; 3) the corresponding procedural action was not committed by the detective within the prescribed period [19]. At the same time, the CPC does not define the concept of "procedural action." However, from the system analysis of the provisions of the CPC, it is seen that the procedural action refers to the action, the commission of which belongs to the procedural powers of the investigator (detective), investigator, prosecutor, its implementation is provided by various means on the grounds and in the manner prescribed by the criminal procedural legislation, and which entails legal consequences in the form of the emergence, change or termination of criminal procedural relations (rights, duties, etc.) within the framework of a particular criminal proceeding. Thus, the above norm allows for complaint to the investigating judge not about any inaction, but only in relation to the specific obligations defined by the criminal procedural legislation, for the fulfillment of which a specific period is established. At the same time, the CPC does not impose on the person who made the decision on the preliminary arrest of property in the order of Part 9 of Art. 170 of the CPC of Ukraine, in particular, the NABU detective (BESU), the obligation to take actions aimed at registering information on the termination of public encumbrance of property. On the other hand, Part 9 of Article 170 of the CPC of Ukraine specifies both the duration of such a property seizure decision, namely up to 48 hours, and the cases when such a seizure is considered revoked. Consequently, there are no circumstances that would indicate the failure of the NABU detective (BESU) to perform certain procedural actions within the period established by the CPC. Therefore, there are no grounds for concluding that the detective allowed inaction, within the meaning of paragraph 1 of Part 1 of Art. 303 of the Code of Criminal Procedure and the investigative judges should refuse to satisfy such complaints of representatives of the Legal Entity.

It seems that it is necessary to support the position of those investigating judges who satisfy the petition of the representatives of the LE to cancel the seizure of property, imposed in the order of Part 9 of Art. 170 of the CPC, since the very fact of the presence in the State Register of encumbrances of movable property of an encumbrance record in the form of seizure of movable property of the legal entity in the circumstances, when there are no legal grounds for this, unreasonably and unreasonably violates its right to free possession and disposal of its property. The only way to protect the right of the legal entity to peaceful possession and disposal of property in such a situation is to appeal to the investigating judge with a petition to cancel the seizure of property.

Separately, it should be noted that after the introduction of martial law in Ukraine, cases of commanders of military units within the structure of the Armed Forces of Ukraine (hereinafter – AFU) requesting assistance in materially supporting their needs have become widespread, through the gratuitous transfer of seized property within the framework of criminal proceedings (tobacco products, vehicles, cash, etc.) to the units of the military unit. In turn, investigators inform representatives of the defense about this fact, which prompts the latter to apply for cancellation of the seizure of property in criminal proceedings to the investigating judge in accordance with Art. 174 of the CPC for further transfer to the needs of the Armed Forces.

In addition, representatives of the prosecution also file a similar petition to the investigating judge, which is not directly provided for by Article 174 of the CPC. At the same time, the investigating judges consider and satisfy these petitions, quite rightly referring to the following arguments [20]: "In cases where the provisions of the CPC do not regulate or ambiguously regulate the issues of criminal proceedings, the court, in accordance with part 6 of article 9 of the CPC, applies the general principles of criminal proceedings provided for in part 1 of article 7 of the CPC. Thus, in accordance with Art. 22 of the CPC, the parties to criminal proceedings have equal rights to collect and submit to the court things, documents, other evidence, petitions, complaints, as well as to exercise other procedural rights provided for by the CPC. Article 129 of the Constitution of Ukraine defines the basic principles of legal proceedings, among which are the equality of all participants in the trial before the law and the court, the adversarial nature of the parties and the freedom to provide the court with their evidence and to prove their persuasiveness to the court. The parties to the criminal proceedings are free to exercise their rights within the limits and in the manner provided by the CPC (Part 1 of Article 26 of the CPC). The investigating judge, the court in criminal proceedings resolve only those issues that are submitted for their consideration by the parties and are within their jurisdiction under the CPC (Part 3 of Article 26 of the CPC of Ukraine).

Therefore, based on the system analysis of the above provisions, the representatives of the prosecution have equal rights with the representatives of the defense to appeal to the court with a petition to cancel the seizure of property in accordance with Art. 174 of the CPC for the transfer of property to the needs of the Armed Forces, and the investigating judge, the court must decide the corresponding petition in accordance with the procedure established by the CPC.

As for the justification of the grounds for appealing to the investigating judge with a petition to cancel the seizure of property in order to transfer it to the needs of the Armed Forces of Ukraine, it differs, depending on the purpose for which the seizure of property was imposed. So, if the purpose of this type of MECP was the need to ensure confiscation or special confiscation, then the following provisions are cited as justification [21; 22]:

– Article 59 of the Criminal Code of Ukraine provides that the punishment in the form of confiscation of property is the forced free seizure of all or part of the property that is

the property of the convicted person into state ownership. At this stage the transfer of the pre-trial investigation of funds for the needs of the Armed Forces of Ukraine to ensure and equip military units that protect national security embodies the ultimate goal of potential punishment – the transfer of property (funds) into the ownership of military formations financed by the state;

- in accordance with Parts 1, 2 of Article 319 of the Civil Code of Ukraine (hereinafter – the Civil Code), the owner owns, uses, disposes of his property at his own discretion; has the right to perform any actions in relation to its property that are not contrary to the law; in the exercise of their rights and duties, the owner must adhere to the moral principles of society (part 1, 2 of article 319 of the Civil Code);

- the suspect waived in writing the right provided by Part 6 of Art. 17 of the Law of Ukraine "On the Defense of Ukraine," to full compensation for the value of the property seized under conditions of martial law, if the court does not issue a guilty verdict and confiscation of property is not applied as a result of the criminal proceedings;

- the use of all property resources, the list of which includes, in particular, property arrested in criminal proceedings, is one of the measures to prevent the threat, repel armed aggression and ensure national security, eliminate the threat of danger to the state independence of Ukraine, its territorial integrity;

- the goal pursued by the parties – the provision of assistance to the Armed Forces of Ukraine to establish national security is fully justified and proportional, and therefore determines the need to satisfy the petition for the abolition of the arrest imposed on property seized during criminal proceedings.

If the purpose of the seizure of property was to ensure the safety of physical evidence, then the following provisions are indicated as justification [21]:... "the material evidence seized during the search was examined and described in detail in the inspection protocol, does not contain traces of a criminal offense, so the lack of the possibility of their inspection at the stage of the trial will not affect the effectiveness of criminal proceedings. In such circumstances, the protocol of examination of material evidence reflects the basic information about them and may become the subject of direct research and evaluation by the court during the adversarial litigation, with the participation of the parties to the criminal proceedings, regardless of the possibility of studying the material evidence itself.... The prosecutor's position regarding the lack of necessity for a direct examination of the funds at the stage of court proceedings is a manifestation of their independence and the implementation of the duty of proof assigned to them in the manner of their choosing"

In both of the above cases, investigating judges agree with the above-mentioned justification, satisfy the petition for cancellation of the seizure of property and allow its transfer to the needs of the Armed Forces of Ukraine [23]. It seems that this position of the investigating judges fully complies with the requirements of the law, since:

- in accordance with Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention, every natural or legal person has the right to own his property. No one shall be deprived of his property except in the public interest and on the conditions prescribed by law and the general principles of international law. The above principle is enshrined in Art. 41 of the Constitution of Ukraine, which states that the right of ownership is inviolable, everyone has the right to own, use and dispose of his property, no one can be unlawfully deprived of the right of ownership. In the decision "Smirnov v. Russia" of 07.06.2007, the ECHR noted that the most important requirement of Article 2 of Protocol No. 1 to the Convention is that any act of interference by

a state body in the exercise of the right to unhindered use of its property must be legal [24]. In addition, Article 19 of the Constitution of Ukraine stipulates that public authorities and their officials are obliged to act only on the basis, within the limits of authority and in the manner provided for by the Constitution and laws of Ukraine;

- By the Decree of the President of Ukraine No. 64/20211 of 24.02.2022 "On the introduction of martial law in Ukraine" in connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, based on the proposal of the National Security and Defense Council of Ukraine, in accordance with paragraph 20 of Part 1 of Art. 106 of the Constitution of Ukraine, The Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" it was decided to introduce martial law in Ukraine starting from 05:30 AM of 24.02.2022 for a period of 30 days. By Law of Ukraine No. 2102-IX dated 24.02.2022, 'On the Approval of the Decree of the President of Ukraine "On the Introduction of Martial Law in Ukraine,"' in accordance with paragraph 31 of Part 1 of Article 85 of the Constitution of Ukraine and Article 5 of the Law of Ukraine 'On the Legal Regime of Martial Law,' the Verkhovna Rada of Ukraine approved the above decree. The indicated decree has been extended and remains in effect. Article 2 of the aforementioned Decree of the President stipulates that the military command, together with the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, other executive authorities, and local government bodies, is to implement and carry out the measures and powers provided for by the Law of Ukraine 'On the Legal Regime of Martial Law,' necessary to ensure the defense of Ukraine, the protection of the safety of the population, and the interests of the state [25];

- according to paragraph 4 of Article 1 of the Law of Ukraine 'On the Legal Regime of Martial Law,' in Ukraine or in its separate areas where martial law is imposed, military command, together with military administrations (in case of their formation), may introduce and implement, within the framework of temporary restrictions on constitutional rights and freedoms of individuals and citizens, as well as the rights and legitimate interests of legal entities, the measures provided for by the Decree of the President of Ukraine on the introduction of martial law, including the following measure under the legal regime of martial law: the forced acquisition of property that is privately or communally owned, the confiscation of property belonging to state enterprises and state economic associations for the needs of the state under the legal regime of martial law in accordance with the law, and the issuance of corresponding documents of the established form [26];

- in accordance with Part 6 of Art. 17 of the Law of Ukraine "On the Defense of Ukraine," under conditions of martial law, the forced seizure of private property and the alienation of objects of private ownership of citizens are permitted by law, with subsequent full compensation for their value in the manner and within the time frames established by the Cabinet of Ministers of Ukraine [27];

- part 1 of Article 4 of the Law of Ukraine 'On the Transfer, Forced Alienation, or Seizure of Property under the Legal Regime of Martial Law or Emergency Situations' stipulates that the forced alienation or seizure of property in connection with the introduction and implementation of measures under the legal regime of martial law is carried out by the decision of the military command, agreed with the Council of Ministers of the Autonomous Republic of Crimea, the regional, district, Kyiv, or Sevastopol city state administrations, or the executive body of the relevant local council. At the same time, according to Part 2 of this article, in areas where hostilities are taking place, the forced alienation or seizure of property is carried out by the decision of the military command without coordination with the bodies mentioned in Part 1 of this article [28].

REFERENCES

1. Постанова Верховного Суду України від 14.09.2017 р. у справі № 5-162к(15)17). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/69073689>
2. Постанова Верховного Суду України від 03.03.2016 р. у справі № 5-347к(15). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/56939749>
3. Інформаційний лист ВССУ від 05.04.2013 р. № 223-558/0/4-13 «Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0558740-13#Text>
4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Raimondo v. Itali» від 22.02.1994 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr>
5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Vendittelli v. Italy» від 18.07.1994 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr>
6. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19.02.2019 року у справі № 569/17036/118. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79957677>
7. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 20.05.2024 року у справі N 712/191/23 (провадження N 51-3208 кмо 23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119535382>
8. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 22.01.2024 року у справі № 991/11006/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116545442>
9. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 12.01.2024 року у справі № 991/11060/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116276972>
10. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 15.07.2024 року у справі № 991/5716/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120675673>
11. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 28.05.2024 року у справі № 991/4435/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119494747>
12. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 6.12.2023 року у справі № 991/10092/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115610800>
13. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 17.06.2024 року у справі № 991/5167/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119874056>
14. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 19.08.2024 року у справі № 991/7619/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121223174>
15. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 16.04.2024 року у справі 991/2171/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118559426>
16. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 18.04.2024 року у справі 991/2986/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118634441>
17. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 18.04.2024 у справі № 991/2987/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118634442>
18. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 13.03.2024 року у справі № 991/1220/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117792671>
19. Узагальнення судової практики Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування чи прокурора під час досудового розслідування» (лист від 12.01.2017 р. № 9-49/0/4-17). URL: https://protocol.ua/ua/vssu_uzagalnennya_pro_praktiku_rozglyadu_skarg_na_rishennya_dii_chi_bezdiyalnist_organiv_dosudovogo_rozsliduvannya/
20. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 8.06.2022 року у справі № 991/1453/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104736858>
21. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 9.07.2024 року у справі № 991/5728/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120371717>
22. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 26.05.2022 року у справі №. 344/2364/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104500235>
23. Ухвала слідчого судді Личаківського районного суду м. Львова від 12.01.2024 року у справі № 463/6382/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116304369>
24. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Смірнов проти Росії» від 07.06.2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_168#Text
25. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
26. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
27. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII (зі змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1992, № 9, ст. 106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>
28. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 17.05.2012 № 4765-VI (зі змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2013, № 15, ст. 99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text>

РИЗИК-ОРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ЦИФРОВІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ: ДО ПРЕЗЕНТАЦІЇ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ (ЧАСТИНА 2. КЕРУВАННЯ РИЗИКАМИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: СТРАТЕГІЯ ТА ТАКТИКА)¹

RISK-BASED APPROACH AS A METHODOLOGICAL BASIS FOR DIGITALIZING CRIMINAL PROCEEDINGS IN UKRAINE: PRESENTATION OF RESEARCH RESULTS (PART 2. RISK MANAGEMENT IN DIGITALIZING CRIMINAL PROCEEDINGS: STRATEGY AND TACTICS)¹

Глинська Н.В., д.ю.н.,

завідувачка відділом дослідження проблем кримінального процесу та судустрою
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України

Рєпіна Ю.С., к.е.н., доцент,

науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінального процесу та судустрою
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України

Стаття присвячена презентації основних результатів, отриманих за підсумком проведеної наукової розвідки питання використання ризик-орієнтованого підходу як методологічної основи цифровізації кримінального провадження в Україні щодо висвітлення стратегії та тактики керування ризиками цифровізації кримінального провадження.

Обрання цифровізації кримінального провадження одним із основних векторів трансформації кримінальних процесуальних правовідносин повністю відповідає об'єктивній реальності та обумовлюється чисельністю позитивних очікувань для національної кримінальної юстиції після її запровадження. Беручи до уваги інтрузивний характер кримінального провадження, запровадження цифрових технологій у таку царину має бути контрольованим та виваженим з огляду на пов'язані із діджиталізацією потенційні чи імовірні негативні наслідки, приховані небезпеки для охоронюваних законом цінностей. Відтак, доктринальний розгляд питань щодо ризиків реалізації норм кримінального процесуального права в перебігу цифровізації кримінального провадження надасть теоретично-обґрунтовані пропозиції щодо оптимізації процесу цифровізації кримінального провадження, а отже забезпечить розвиток кримінальної юстиції в Україні відповідно до вимог сучасності.

Це обумовлює доцільність екстраполяції на процес цифровізації кримінального провадження популярної у світі концепції ризик-орієнтованого підходу як засобу зниження ризику виникнення кризових явищ і розроблення державних програм у галузі цифровізації кримінального провадження із запобігання небажаним подіям і їх ліквідації. Впровадження ризик-орієнтованого підходу цифровізації кримінального провадження допоможе оцінити ризики, розробити й впровадити ефективні заходи з їх уникнення та мінімізації, а отже визначити й реалізувати пріоритетні напрями ЦКП.

Ключові слова: кримінальна юстиція, електронне кримінальне провадження, цифровізація, штучний інтелект, ризик, ризик-орієнтований підхід.

The article is devoted to the presentation of the main results obtained as a result of the scientific research on the use of a risk-based approach as a methodological basis for the digitalization of criminal proceedings in Ukraine in relation to highlighting the strategy and tactics of managing the risks of digitalization of criminal proceedings.

The choice of digitalization of criminal proceedings as one of the main vectors of transformation of criminal procedural legal relations fully corresponds to objective reality and is determined by the number of positive expectations for national criminal justice after its introduction. Given the intrusive nature of criminal proceedings, the introduction of digital technologies in this area should be controlled and balanced, taking into account the potential or probable negative consequences associated with digitalisation and hidden dangers to the legally protected values. Therefore, a doctrinal consideration of the risks of introducing criminal procedure norms in the course of digitalization of criminal procedure will allow to provide theoretically grounded proposals for optimizing the process of digitalisation of criminal proceedings and thereby ensure the development of criminal justice in Ukraine in accordance with modern requirements.

This makes it expedient to extrapolate the globally popular concept of a risk-based approach to the process of digitalisation of criminal proceedings as a means of reducing the risk of crisis occurrence and developing state programs in the field of digitalisation of criminal proceedings to prevent undesirable events and eliminate them. The introduction of a risk-based approach to the digitalization of criminal proceedings will help to assess risks, develop and implement effective measures to prevent and minimize them, and therefore identify and implement priority areas for the digitalization of criminal proceedings.

Key words: criminal justice, electronic criminal proceedings, digitalization, artificial intelligence, risk, risk-based approach.

Цифрова трансформація України є процесом незворотнім, як неодноразово в своїх виступах зазначав Президент України Володимир Зеленський, зокрема, звертаючись із щорічними посланнями до Верховної Ради України. З огляду на обраний вектор діджиталізації, Кабінету Міністрів вдалося сформулювати чітку стратегію цифрової трансформації на наступні три роки, яка була презентована на початку 2021 року. Звичайно, що агресія РФ на перший план висунула завдання відсічі ворога та реального захисту

державності України заради збереження національної ідентичності. Але, проекти, спрямовані на розбудову цифрової держави у сферах освіти, охорони здоров'я, юстиції, економіки та торгівлі, енергетики, інфраструктури тощо продовжують реалізовуватися (було заплановано таких 94 проєктів). Набуває обертів робота із популяризації відкритих даних у бізнесі, науці, громадській діяльності.

Наразі цифровізація кримінального провадження (далі – ЦКП) є одним із основних векторів трансфор-

¹ Стаття презентує результати дослідження, проведеного науковцями Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України в рамках фундаментальної теми «Теоретико-правові проблеми цифровізації кримінального провадження в Україні» (науковий керівник – Глинська Н. В.).

мації кримінальних процесуальних правовідносин, що повністю відповідає об'єктивній реальності і одночасно обумовлюється чисельністю позитивних очікувань для національної кримінальної юстиції після її запровадження. Останні – різнопланові чи різноспрямовані, такі що є цінними як у контексті забезпечення гарантій справедливої процедури, зокрема, права доступу до правосуддя, прозорості, швидкості та оперативності, так і в контексті інтегрального публічного інтересу щодо підвищення ефективності діяльності суб'єктів кримінального провадження при вирішенні його завдань.

Окремим драйвером ЦКП є *економічна ефективність* [1]. З огляду на об'єктивне зростання навантаження на органи кримінальної юстиції в умовах обмежених можливостей стосовно фінансування, матеріального та кадрового забезпечення, раціональна оптимізація кримінальної процедури у спосіб її пришвидшення, спрощення та здешевлення, зокрема з використанням сучасних цифрових технологій, є очевидною потребою сьогодення.

Разом із тим, як правило, кожне явище у цивілізованому суспільстві має дві сторони: позитивну і негативну. Ба більше, саме цифрові технології в яскравих кольорах здатні проілюструвати це твердження. З одного боку, їх масштабне впровадження в загальносоціальному форматі обіцяє якісний прогрес щодо усіх напрямів суспільного буття та звільнення людей від рутинної праці. А з другого, супутні цифровізації проблеми у разі її не контролюваності здатні звести нанівець увесь очікуваний позитивний ефект [2].

Беручи до уваги інтрузивний характер кримінального провадження, запровадження цифрових технологій у таку царину має бути контрольованим та виваженим з огляду на пов'язані із діджиталізацією потенційні чи імовірні негативні наслідки, приховані небезпеки для охоронюваних законом цінностей.

Відтак, доктринальний розгляд питань щодо ризиків реалізації норм кримінального процесуального права в перебігу ЦКП надасть теоретично-обґрунтовані пропозиції щодо оптимізації процесу ЦКП, а отже забезпечить розвиток кримінальної юстиції в Україні відповідно до вимог сучасності.

Саме тому ми вбачаємо доцільність екстраполяції на процес ЦКП популярної у світі концепції ризик-орієнтованого підходу (далі – РОП) як засобу зниження ризику виникнення кризових явищ і розроблення державних програм у галузі ЦКП із запобігання небажаним подіям і їх ліквідації (далі – РОП ЦКП). Впровадження РОП ЦКП допоможе оцінити ризики, розробити й впровадити ефективні заходи з їх уникнення та мінімізації, а отже визначити й реалізувати пріоритетні напрями ЦКП.

Проблема цифровізації – є предметом вивчення багатьох наук як комп'ютерних, що очевидно, так і суспільно-гуманітарних, предметні області яких відчувають на собі вплив новітніх технологій, а тому потребують відповідних змінюваній реальності досліджень. Так, окремі питання використання цифрових технологій під час кримінального провадження були предметом дослідження таких українських науковців, як: В. Білоус, В. Бірюков, В. Голубев, М. Гуцалюк, О. Жученко, О. Капліна, М. Карчевський, О. Колотило, Є. Лук'янчиков, Т. Михальчук, А. Молдован, Т. Павлова, А. Рибченко, М. Смирнов, О. Торбас, В. Уваров, І. Хараберюш, В. Хахановський, С. Чернявський, Г. Чигрина, С. Шаренко та ін. Утім, нечисельними є монографічні дослідження, що присвячені саме проблематиці цифровізації у царині кримінального провадження. Серед них слід вказати на праці А. Столітнього, Д. Цехана, Д. Літвечика. На особливу увагу заслуговують останні монографічні дослідження, зокрема, «Використання цифрової інформації в кримінальному процесуальному доказуванні» (А. Скрипник), «Права людини в умовах цифрової трансформації суспільства» (за редакцією Д. Лученка).

Упровадженню сучасних технологій у судочинство присвячені монографічні роботи О. Бринцева, Н. Голубевої, наукові статті П. Казакевич, Н. Кушакової-Костицької, В. Мильцевої, М. Смоковича та ін. Теоретико-прикладні питання використання новітніх технологій у національній судовій системі розглядалися багатьма фахівцями, серед яких: Я. Берназюк, О. Кібенко, І. Міщенко, П. Пушкар та ін. Перспективам і особливостям застосування технологій штучного в кримінальному процесі присвячені наукові публікації, зокрема, І. Басисти, О. Верхогляд-Герасименко, О. Капліної, І. Крицької, А. Туманянц, Ж. Удовенко.

У XX ст. з'явилося нове поняття «суспільство ризику», пов'язане з ім'ям видатного німецького соціолога У. Бека та подальшими теоріями Н. Лумана, також німецького соціолога. Вивчення ризиків, ризик-орієнтований підхід – здебільшого цікавлять фахівців з економіки та управління, в тому числі державного. Водночас з'явилися дослідження вітчизняних науковців-правників за напрямом вивчення юридичних ризиків у різних галузях права, зокрема, Д. Безубова, М. Великанової, І. Волосенко, а на ризиках в кримінальному провадженні акцентували увагу Л. Лобойко, С. Касапоглу, О. Шило.

Однак, варто також зазначити, що незважаючи на чисельність наукових публікацій за тематикою ЦКП, наразі через відсутність інтегрованого наукопоприкладного погляду на проблему, пов'язану із ЦКП, можна констатувати, що рівень вивчення проблеми ЦКП не відповідає запиту суспільства щодо концептуалізації цифрової трансформації кримінального провадження та створення доктринального підґрунтя майбутнім законодавчим ініціативам. Саме тому науковцями Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України було проведено дослідження, результати якого наводяться в даній науковій статті. **Метою дослідження** є розробка концептуальних засад для застосування РОП на процес ЦКП, що з одного боку стане методологічною основою при формуванні правової основи діджиталізації кримінального судочинства на сучасному етапі соціально-правового розвитку суспільства в Україні, так само як і оцінки чинного кримінального процесуального законодавства з точки зору критерію уникнення та мінімізації супутніх ризиків ЦКП, а з іншого – дозволить спрямувати правозастосовну практику на ефективне керування ризиками ЦКП шляхом їх уникнення та мінімізації.

Метою цієї публікації є презентація основних результатів, отриманих за підсумком проведеної наукової розвідки питання використання РОП як методологічної основи ЦКП в Україні (Частина 2 – «Керування ризиками цифровізації кримінального провадження: стратегія та тактика»).

Тож перейдемо до демонстрації юридичній спільноті тих основних здобутків проведеного дослідження, що, на наш погляд, створюють методологічну основу для управління ризиками ЦКП на сучасному соціально-правовому етапі розвитку нашої держави. Перший блок таких результатів стосується типологізації ризиків ЦКП як неодмінної умови успішного керування ризиками ЦКП і буде висвітлений у цьому році у збірнику наукових праць Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України «Питання боротьби зі злочинністю» (№ 48), а другий – містить основні положення суто керування ризиками ЦКП (стратегії та тактики керування ризиками ЦКП) та пропонується на сторінках цього наукового фахового видання.

Реалізація процесу ЦКП стикається із зовнішніми та внутрішніми факторами та впливами, які, з одного боку, сприяють у досягненні визначених цілей ЦКП, а з іншого, не тільки ставлять під сумнів доцільність ЦКП, а в цілому заважають вирішенню завдань кримінального провадження. ЦКП пов'язана з ризиками, якими, на

наше переконання, необхідно і можливо і керувати – саме завдяки використанню РОП забезпечується допомога при прийнятті рішень з урахуванням невизначеності та потенційного впливу майбутніх подій та їх наслідків на бажані (очікувані, заплановані) цілі ЦКП.

Виникнення ризик-орієнтованого підходу (РОП) як сукупності методів, інструментів та засобів при прийнятті управлінських рішень щодо досягнення чітко визначеної мети в умовах ймовірної небезпеки її реалізації (англ. Risk Based Approach) є реакцією на об'єктивність існування ризиків та бажання ними керувати. Ми до сутнісних характеристик РОП вважаємо за необхідне віднести: 1) наявність суб'єкту – особи, до компетенції якої віднесено прийняття рішень, та об'єкту – будь-якого процесу із сформульованою метою, що потребує застосування РОП; 2) знання управлінських практик для напрацювання методів та розробки інструментів РОП; 3) РОП не є одноактним та має свою структуру – складається з сукупності взаємопов'язаних та взаємозумовлених етапів (елементів), поступово-послідовна реалізація яких забезпечує ефективність здійснюваної діяльності; 4) універсальність РОП, яка не залежить від конкретної сфери діяльності; 5) постійність/безперервність (незважаючи на уявну ситуативність та випадковість ризиків), яка виражається у *циклічності* РОП – повторюваності етапів, тобто застосовується циклічно та допомагає у встановленні стратегії з періодичним коригуванням тактики досягнення поставлених цілей.

Циклічність реалізації РОП ЦКП забезпечує виваженість та контрольованість цього процесу з огляду на застосування сукупності логічних і системних методів щодо обміну інформацією та комунікації всіх учасників кримінальних процесуальних відносин з приводу використання цифрових технологій в кримінальному провадженні; систематичного моніторингу зміни ситуації під впливом використання цифрових технологій в цій царині.

Основними етапами керування ризиками ЦКП на основі РОП є наступна сукупність елементів, що перебувають між собою у системному зв'язку: ризик-аналіз, оцінка та управління ризиком ЦКП. Ризик-аналіз пов'язаний з ідентифікацією (виявленням, прогнозуванням) змісту та характеристикою ризиків всіх можливих процесуальних ризиків на певному напрямі ЦКП та джерел таких небезпек. Етап оцінювання ризиків ЦКП з точки зору їх рівня та прийнятності покликаний забезпечити розуміння вразливості до ризику того чи іншого вектору ЦКП та знаходження оптимальної порції контролю при здійсненні керування ризиками. Подальший хід подій може розгортатися за трьома альтернативними варіантами сценарію – основними стратегіями управління ризиками ЦКП: 1) ризик повністю приймається; 2) ризик приймається частково; 3) ризик повністю не приймається.

Кульмінаційним етапом реалізації РОП ЦКП є *управління ризиками*, виявленими на тому чи іншому напрямі ЦКП, який передбачає вжиття заходів щодо своєчасного реагування на ризик шляхом мінімізації або усунення чинників, які призвели або можуть призвести до їх виникнення, а також наслідків прояву таких ризиків, та складається з наступних елементів: прийняття та реалізація «цифрового правового рішення» (далі – ЦПР); моніторинг-контроль за вжитими заходами [4, с. 47].

Очевидно, що ризики ЦКП зустрічаються на різних рівнях ЦКП та обумовлені різними аспектами ЦКП, тому способи управління ризиками ЦКП – це широке коло різнохарактерних засобів (правових, організаційно-технічних, наукових, адміністративних тощо), що застосовуються на міжнародному, національному, відомчому тощо рівні. Нас цікавив саме **правовий аспект** цього явища. Ми вважаємо, що основним правовим засобом управління ризиками ЦКП є управлінське рішення, що обґрунтовується та приймається після вивчення повної

ризиків реальної ситуації – ЦПР. ЦПР можливе для застосування на двох рівнях. Перший – **стратегічний**, на якому суб'єкти прийняття ЦПР мають право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України (тому інша назва цього рівня – правотворчий) і за допомоги ЦПР, з одного боку, унормовують впровадження та використання цифрових технологій в кримінальну процедуру, а з другого – створюють та вдосконалюють нормативний механізм пристосування кримінального провадження до цифрового середовища, що врешті фіналізується у нормативний урегульованості симбіозу кримінальної юстиції та «цифри». Другий – **тактичний**, на якому суб'єкти прийняття ЦПР (особи – наділені владними повноваженнями приймають процесуальні рішення, з огляду на публічний характер кримінального провадження та ключову роль саме правозастосування у реалізації нормативних приписів. Як і нормотворчість, правозастосування є прерогативою учасників кримінальних процесуальних відносин, наділених владними повноваженнями.) безпосередньо застосовують право (інша назва рівня – правозастосовний) при реалізації дискреції, що надана їм законом, у конкретній правовій ситуації. Прийняття ЦПР на обох рівнях у встановленій законом формі по суті – це сенс (зміст) процесу керування ризиками ЦКП, який передбачає проходження низки стадій при застосуванні РОП ЦКП.

Зауважимо, і це не є новиною, що цифровий розвиток судочинства передбачає серед іншого усунення законодавчих перешкод. Завдання законодавця – забезпечити системний, послідовний, орієнтований на права людини підхід до цифровізації судочинства та його процесуальної адаптації до нових умов та викликів «The Digital Age» («Цифрової ери») з метою отримати результат – цифрову трансформацію національного кримінального судочинства, що відповідатиме найвищим європейським стандартам.

Тому саме на правотворчому рівні – основному етапі процесу правового регулювання кримінальних процесуальних відносин – необхідно застосовувати РОП як методологічну основу при формуванні стратегії нормативного регулювання процесу ЦКП. Водночас, зазначимо, що неприпустимо применшувати інструментальну роль правозастосування – засобу індивідуалізації правових приписів, «якщо в процесі нормотворчості створюються норми права, що містять загальні правила поведінки, то застосування норм права продовжує правове регулювання, розпочате нормотворчістю, на рівні конкретних життєвих ситуацій [3, с. 236]».

За загальноприйнятим уявленням «стратегія» – це генеральний план досягнення мети. Для ЦКП, в яке вмонтований РОП, стратегія закладається нормами кримінального процесуального законодавства на макrorівні (наприклад, нормативно врегульований механізм забезпечення гарантій прав учасників кримінального провадження під час досудового розслідування). Тобто наша думка полягає в тому, що саме на правотворчому рівні держава (в особі законодавця) скеровує процес ЦКП та забезпечує правозастосовника відповідними нормативними інструментами керування ризиками ЦКП у конкретних фактичних обставинах? Одночасно на рівні правозастосування (мікрорівні) – тактичне керування ризиками ЦКП, яке передбачає розумне, вчасне, справедливе, тобто правильне обрання із подальшою реалізацією сукупності необхідних і достатніх нормативних засобів, що надані законодавцем, для уникнення негативних наслідків у конкретній фактичній ситуації.

Безсумнівно, запропонований нами підхід є певним чином умовним: кожен рівень складається із стратегічних та тактичних елементів, важливих для існування та роботи загальної системи. Однак, саме із виділенням стратегічного та тактичного рівнів у процесі керування ризиками ЦКП ми намагаємося відобразити об'єктивний характер кореляції правотворчого та правозастосовного рівнів,

які знаходяться в об'єктивному взаємозв'язку та взаємозалежності як норма права та практика її застосування [4, с. 68–69].

Отже, стратегія ЦКП із застосуванням РОП – це ухвалення системи послідовних високоякісних законодавчих рішень щодо розумної адаптації кримінального процесуального законодавства до цифрового середовища за всіма напрямками ЦКП на макорівні. Керування ризиками ЦКП на правотворчому (стратегічному) рівні має пройти три етапи: оцінки ризику, проектування та юридико-технічний. По-перше, ризик конкретного ЦПР необхідно оцінити й визначити безпосередній рівень ризику та його допустимість, а по-друге, спроектувати відповідні нормативні механізми упередження/зниження ризику, по-третє, унормувати прийняте ЦПР. До нормативних засобів управління ризиками ЦКП ми відносимо як загальні положення кримінального процесуального законодавства, так і нормативні приписи, якими регулюються конкретні правові «цифрові» інститути кримінальної процедури. Перші – це конструктивні елементи запобігання/мінімізації ризиків ЦКП. У якості прикладу: визначення мети, підстав, строків, суб'єктів та порядку обмеження прав людини з можливістю судового оскарження таких дій тощо під час застосування цифрових технологій. Другі – орієнтовані на встановлення розумної межі ЦКП, забезпечення інструментарієм як упередження ризиків ЦКП, так і керування їх негативними наслідками.

При цьому вкажімо на те, засоби РОП ЦКП живляться із правового механізму збалансування приватного і публічного інтересу в кримінальному провадженні. Варто погодитись із О. Дуфенюк, що «хоча доволі часто баланс інтересів асоціюється з пропорційністю, важливо не залишати поза увагою й інші правові механізми, від якісного функціонування яких залежить характеристика не технічної, а еквіпотенціальної рівноваги». На думку дослідниці, забезпечення балансу інтересів у кримінальному провадженні може реалізовуватися за допомогою саме системи правових механізмів, до якої вона відносить поміж пропорційного, також симетричний, компенсаційний, консенсуальний, охоронний та інтерпретаційний механізми [5].

У контексті керування ризиками ЦКП може стати в нагоді запропонований І. Тітко перелік законодавчих механізмів з управління конфліктом інтересів, серед яких: а) прогнозування можливих конфліктів і відповідно побудова нормативних конструкцій таким чином, щоб запобігти прояву конфлікту інтересів та б) надання нормативного інструментарію для управління конфліктами інтересів у рамках правозастосування [6, с. 77–79].

Проілюструємо викладене заради уникнення затеоретизованості на прикладі запровадження електронного документообігу в кримінальне провадження. Визнаючи, що загальний рівень цифрової компетентності громадян є низьким, на стратегічному рівні варто дозволити дублювання певних процесуальних документів у письмовій формі (гібридний документообіг), у той час, як повний та миттєвий перехід на електронне документування кримінального провадження стане загрозою для реалізації права на захист через обмеження права на «вивчення письмового документа».

Етап проектування – це одночасна робота, спрямована на розробку нових правових норм (цифрових нововведень) та аналіз чинного кримінального процесуального законодавства щодо необхідної сукупності процесуальних гарантій. В даному випадку мова йде про створення необхідних процесуальних гарантій ризикам ЦКП – режим правової гарантованості зниження чи усунення прогнозованих ризиків як мінімальна, але обов'язкова умова попередження ризиків ЦКП при прийнятті ЦПР. Серед таких гарантій – дієві компенсаторні механізми («особа не має залишатись без будь-яких засобів захисту (справа «Фальк проти Нідерландів» (Falk v. the Netherlands) [7]).

Інакше кажучи, мова йде про відшукування у змісті наявних процесуальних гарантій необхідної «порції контролю», яка полягає у виборі одного з «типових» засобів, що сприяє зменшенню або усуненню ймовірності настання небажаних правових ефектів ризику. Результатом такої оцінки може стати певне коригування процесуальної форми («наявний стан не відповідає необхідному») [4, с. 71]. Адже, як влучно зазначає О. Кучинська, «наявність цілої системи юридичних гарантій, навіть закріплення законодавчо, ще не є свідченням якісного забезпечення прав особи. Закон у своїх нормах закріплює елементи системи гарантій лише статично. Водночас функціонування цієї системи тісно пов'язане та багато у чому зумовлене організаційною роботою органів державної влади, а також є невід'ємним від правосвідомості та правової культури населення й посадових осіб» [8].

В ситуаціях із недопустимим рівнем ризику після його оцінки, а також констатованою відсутністю об'єктивної можливості запобігти/мінімізувати ризики певного цифрового нововведення саме ЦПР законодавець гальмує ЦКП за відповідним напрямом.

Наприклад, законодавець має зобов'язати органи кримінальної юстиції використовувати лише безпечний зв'язок у дистанційному провадженні (як це зроблено, наприклад у ч. 3 ст. 336 КПК України, в якій закріплено імперативний припис про те, що застосовувані в дистанційному судовому провадженні технічні засоби і технології мають забезпечувати належну якість зображення і звуку, дотримання принципу гласності та відкритості судового провадження, а також інформаційну безпеку). Водночас, законодавець не може створити на рівні закону безпечний канал зв'язку. У разі ж, коли останній в принципі відсутній на даний час, перехід на дистанційний режим провадження є недопустимим з огляду на непомірний рівень ризику [4, с. 71].

Тактичний рівень реалізації РОП ЦКП зумовлює прийняття правозастосовувачем оптимального з позиції здорового глузду ЦПР у конкретній правовій ситуації, але, з огляду на публічний характер кримінальної процесуальної діяльності, під час реалізації своїх дискреційних повноважень, чітко визначених у законі. ЦПР правозастосовача має втримати баланс між вирішенням завдання кримінального провадження (публічним інтересом) та забезпеченням прав і законних інтересів осіб (приватним інтересом). Отже, очевидно, що вимога розумності як вектор правозастосування є обов'язковою і на цьому рівні також.

У якості прикладу конкретної правової ситуації, яка вимагає забезпечити розумний підхід до керування ризиками ЦКП, розглянемо прийняття рішення щодо доцільності дистанційної форми провадження. В такій ситуації керування ризиками дистанційного провадження передбачає ЦПР (зважене, розумне та індивідуалізоване), яким розв'язується питання можливості дистанційного формату провадження з урахуванням, по-перше, специфіки конкретної правової ситуації, а, по-друге, наявних організаційних, технічних умов у конкретній правовій ситуації.

При прийнятті рішення про дистанційне судове слухання варто керуватися принципами, що викладені Європейською комісією із ефективності правосуддя (СЕРЕЈ) в підготовленому у 2021 р. «Керівництві із використанням відеоконференцзв'язку при розгляді судових справ». Так, по-перше, держава має забезпечити визначеність національного закону (щоб законодавство давало судам достатні підстави у кожному конкретному випадку вирішувати, чи може або повинно слухання проводитись дистанційно (п. 1)); по-друге, саме на суд покладається обов'язок визначити, чи проведення дистанційного слухання є обґрунтованим і відповідним з погляду конкретних обставин справи (ad hoc), а також обґрунтувати своє

рішення (п. 2) [9, с. 11]. Приблизні критерії для ad hoc розгляду дистанційних судових проваджень встановлені на міжнародному рівні та вимагають надати оцінку щодо: тривалості можливого відкладення, потенційної шкоди для сторін (особливо обвинуваченого, у тому числі позбавленого волі), суті справи, її складності, необхідності перекладу, технічних та організаційних можливостей суду та сторін процесу, забезпечення конфіденційного спілкування підсудного з його адвокатом та ін. [10, с. 23–24].

При цьому у контексті меж дискретності вирішення питання щодо проведення дистанційних слухань міжнародні експерти націлюють на певний компроміс «між вимогами забезпечення чіткості та передбачуваності рішень і пропозицій, з одного боку, та гнучкістю прийняття рішень залежно від справи – з іншого. Перше є невід’ємною частиною запобігання ухваленню свавільних рішень та непередбачуваним результатам для користувачів судових послуг згідно з принципом правової визначеності. Друге дозволяє забезпечити судовий розсуд та врахувати особливості справи, а також місцезнаходження, тип та розмір суду» [10, с. 12].

Інакше кажучи, «на вагах» розумності, покликаній оптимально зрівноважити публічні та приватні інтереси, в такій ситуації «лежать» інтереси кримінального прова-

дження у своєчасному вирішенні його завдання та право особи на справедливий суд, гарантований ст. 6 Європейської конвенції з прав людини. Критерій їх оптимального «зважування» – належне мотивування прийнятого рішення. Тобто учасники кримінального провадження, яких стосується таке рішення, мають бути переконані в тому, що найменшим чином обмежуються реалізація їхніх прав та законних інтересів саме при виборі такого варіанту поведінки для вирішення завдання кримінального провадження. В той же час при мотивуванні часткової/повної відмови в задоволенні клопотання учасника кримінального провадження про дистанційну участь у процесі та механізм, встановлений законом, оскарження такого рішення забороняють свавілля при прийнятті відповідного рішення, що є свідченням захисту цифрових прав учасників процесу (зокрема, на дистанційне судове провадження) [4, с. 74].

Таким чином, ми презентували окремі результати (враховуючи обмежений обсяг публікації), отримані за підсумком проведеного наукового дослідження використання ризик-орієнтованого підходу (РОП) як методологічної основи цифровізації кримінального провадження (ЦКП) в Україні у частині визначення стратегії та тактики керування ризиками цифровізації кримінального провадження (ЦКП).

ЛІТЕРАТУРА

1. Впровадження цифровізації в Україні й право на судовий захист – баланс інтересів. Pravo.ua. 2021. 9 груд. (14:19). URL: <https://pravo.ua/vprovadzhennia-tsyfrovizatsii-v-ukraini-i-pravo-na-sudovy-zakhyst-balans-interesiv/>
2. Глинська Н.В. Ризик-орієнтований підхід до цифровізації кримінального провадження: окремі питання концептуалізації. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах* : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (3 листопада 2023 року) / упор. Р. М. Шехавцов. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 58-67.
3. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. – К.: Баїте, 2015. 392 с.
4. Hlynska N.V., Riepina Yu.S. Management of the risks of digitalization of criminal proceedings under the conditions of martial state in Ukraine: strategy and tactics (Управління ризиками цифровізації кримінального провадження в умовах воєнного стану в Україні: стратегія та тактика). *Jurisprudence under martial law: conceptual dimension* : Scientific monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. p. 44-87.
5. Дуфенюк О.М. Правові механізми забезпечення балансу приватних та публічних інтересів у кримінальному провадженні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 4 (45). С. 117-122.
6. Тітко І.А. Нормативне забезпечення та практика реалізації приватного інтересу в кримінальному процесі України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 – Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : 2016. 484 с.
7. Case of Falk v. Netherlands (no 66273/01, accept. 19 October 2004). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/#/{%22fulltext%22:\[%22Falk%20v.%20Netherlands%22\],%22itemid%22:\[%22001-67305%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#/{%22fulltext%22:[%22Falk%20v.%20Netherlands%22],%22itemid%22:[%22001-67305%22]})
8. Кучинська О.П. Поняття гарантій забезпечення прав учасників кримінального провадження. *Адвокат*. 2012. № 7 (142). С. 4-8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2012_7_1
9. CEPEJ (2021) Guidelines on videoconferencing in judicial proceedings. 28 p. URL: <https://edoc.coe.int/en/efficiency-of-justice/10706-guidelines-on-videoconferencing-in-judicial-proceedings.html#>
10. OSCE (2020) The Functioning of Courts in the Covid-19 Pandemic. October 2020. 52 p. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/5/469170.pdf>

ПОВІДОМЛЮВАЧІ ПРО ПРОТИВОПРАВНУ ДІЯЛЬНІСТЬ: ТРОХИ ІСТОРІЇ

WHISTLEBLOWERS: A LITTLE HISTORY

Гнєтєєв М.К., к.ю.н., доцент,
професор кафедри спеціальних дисциплін

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Стельмах І.С., слухач факультету професійної освіти та лідерства

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Стаття присвячена короткому історичному екскурсу щодо такого явища, як повідомлення про протиправні діяння.

Співавтори окреслили актуальність цього явища, наголосили на специфічному сприйнятті його пересічними громадянами, яке сформовано елементами масової культури: фільмами, книгами, іншими художніми творами детективного жанру.

На основі вивчення перекладів старовинних джерел наведено приклади з античного світу, середньовіччя, XIX століття. Так, як приклад показано, що в давній Месопотамії абсолютна більшість знайдених і розшифрованих древніх текстів виявилися звичайними доносами, коли більше п'яти тисяч років тому чисельні інформатори Близького та Середнього Сходу сигналізували своїм правителям про порушників діючих законів і правил.

На основі вивчення книги володаря області Шан Гунсунь Яна проілюстровано специфічні моменти щодо доносів і донощиків у Стародавньому Китаї. Проведено відповідні паралелі з сучасною політикою уряду Китайської Народної Республіки щодо уйгурів Сінцзян-Уйгурського автономного району.

Наведено відповідні приклади повідомлень про протиправну діяльність у Римській імперії, стародавній Греції (на основі вивчення робіт Плінія Молодшого), Венеціанській республіці тощо.

Висвітлено біблійні приписи щодо повідомлювачів про протиправну діяльність, а також приклади їхньої практичної реалізації, у тому числі з боку інквізиції. Розкрито окремі прийоми роботи інквізиторів із особами, які використовувалися ними для співробітництва на конфіденційній основі.

Зроблено огляд вказаної проблематики часів Ренесансу. Окреслено специфічні моменти ставлення до донощиків із середовища іудеїв, наведено відповідні приклади на території сучасної України.

Коротко оглянуто основні підходи до пошуку та заохочення донощиків в часи входження України до складу імперій. Наведено класифікацію агентури за напрямками діяльності в тій часи. Серед них, наприклад, тюремна агентура, сільська агентура, агентура у вищій школі, на залізниці, у промисловому виробництві, у професійних осередках тощо.

Зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: оперативно-розшукова діяльність, конфіденційне співробітництво, повідомлювач про протиправну діяльність, донос.

The article is devoted to a short historical excursion regarding such a phenomenon as the reporting of illegal acts.

The co-authors outlined the relevance of this phenomenon, emphasized the specific perception of it by ordinary citizens, which is formed by elements of mass culture: films, books, other works of art of the detective genre.

Based on the study of translations of ancient sources, examples from the ancient world, the Middle Ages, and the 19th century are given. So, as an example, it is indicated that in ancient Mesopotamia, the absolute majority of ancient texts found and deciphered turned out to be ordinary denunciations, when more than five thousand years ago numerous informants of the Near and Middle East signaled to their rulers about violators of existing laws and regulations.

On the basis of the study of the book of the lord of Shang Gongsun Yang, the specific points regarding denunciations and informers in ancient China are illustrated. Appropriate parallels with the current policy of the government of the People's Republic of China regarding the Uyghurs of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region are drawn.

Relevant examples of reports of illegal activity in the Roman Empire, ancient Greece (based on the study of the works of Pliny the Younger), the Republic of Venice, etc. are given.

Biblical prescriptions regarding whistleblowers on illegal activity are highlighted, as well as examples of their practical implementation, including by the Inquisition. Separate methods of work of the inquisitors with persons, which were used by them for cooperation on a confidential basis, were revealed.

An overview of the indicated problems of the Renaissance was made. The specific points of attitude towards whistleblowers from the Jewish community are outlined, relevant examples are given on the territory of modern Ukraine.

The main approaches to finding and encouraging informers in the times of Ukraine's accession to the empires are briefly reviewed. The classification of agencies by areas of activity at that time is presented. Among them, for example, prison agents, rural agents, agents in higher education, on the railways, in industrial production, in professional centers, etc.

Appropriate conclusions have been drawn.

Key words: operative-search activity, confidential cooperation, whistleblower, denunciation.

Серед пересічних громадян розповсюдженою є думка, що використання інформаторів та анонімних повідомлювачів про протиправну активність державні інституції використовують не так давно. Припущення про можливе використання таких осіб, тим більше за окрему плату, яка надається за надану ними інформацію, ґрунтується, здебільшого, на основі художніх пригодницьких творів і охоплює політичну або військову царину. Навіть у художніх творах детективного жанру вирішальна роль відводиться авторами розмовним і, перш за все, аналітичним здібностям головних героїв, а не взаємодії з конфіденцентами. Проте, це не зовсім так. Точніше – зовсім не так.

Наприклад, під час археологічних розкопок на території давньої Месопотамії археологи знайшли царський архів і бібліотеку в вигляді багатой кількості глиняних табличок [1, с. 221]. Розшифрування записів відбувалося під егідою ЮНЕСКО, але не принесло науковому світові великих сенсацій. Більше 90% розшифрованих текстів виявилися звичайними доносами [3, с. 8]. Таким чином було встановлено, що близько п'яти тисяч років тому чисельні інформатори Близького та Середнього Сходу сигналізували своїм правителям про порушників діючих законів і правил.

У зв'язку з цією знахідкою цілком зрозумілим стає оповідання давньогрецького історика, автора історичного трак-

тату «Історія» Геродота про сходження до влади царя Дарія. Геродот пише про те, як знатний перс Дарій, дізнавшись, що країною править самозванець, зажадав у своїх друзів, щоб вони негайно вжили заходів до його повалення. Друзі виявили нерішучість, посилаючись на те, що цареві доносять про них усіх і їхня справа не вдасться. Дарій умовив їх на негайні дії в оригінальний спосіб, заявивши, що, якщо вони разом із ним негайно не почнуть повстання, то він сам донесе на них. Таким чином, один деспот змінив іншого, використавши, навіть, не сам донос, а погрозу його реалізації щодо своїх нерішучих спільників.

Із фрагментів історії Стародавнього Єгипту, що збереглися на окремих папірусах і кам'яних барельєфах, видно, що фараони не обходилися без послуг інформаторів. Інформування, а по суті – доноси, широко використовувалися при судочинстві і в Стародавньому Китаї. Це впливає з твору правителя області Шан Гунсунь Яна, найбільш відомого під ім'ям Шан Яна, написаного в середині 4 століття до н.е. [4].

Розслідування правопорушень у Піднебесній починалося із заяви чи доносу, причому анонімні доноси заборонялися. Право на донос залежало від соціального становища особи та її місця у системі сімейних зв'язків, крім доносів про злочини проти правителя або держави взагалі. Заборонялися під загрозою смертної кари доноси на батьків та інших близьких родичів, крім доносу на вбивць батька, при якому можна було доносити навіть на матір. Підлягали удушенню раби, які донесли на свого пана, за винятком звинувачення останнього в заколоті та зраді. Видавати правосуддю домохадців і рабів був зобов'язаний сам глава сім'ї, інакше він підлягав покаранню. Йому ж надавалося право карати своїх рабів, а за спеціальним дозволом влади навіть вбивати їх за провину.

Донощики отримували доволі щедрі винагороди. Так, Шан Ян указував, що незалежно від того, чи є повідомлювач знатним або людиною низького походження, він повністю успадковує ранг знатності, поля і платню того старшого чиновника, про провину якого він повідомить правителю [4].

Жорстко карався хибний донос. Донощику в цьому випадку загрожувала та ж кара, яка належала б обвинуваченій ним особі в разі правдивого доносу.

Шан Ян вважав, що правитель має видати закон про взаємне стеження, щоб люди виправляли одне одного, що, до слова, широко практикується в сучасному Китаї, особливо в місцевостях компактного проживання уйгурів – Сінцзян-Уйгурському автономному районі Китайської Народної Республіки. Система донесення підкріплювалася круговою порукою та колективною відповідальністю за злочини.

Шан Ян наголошував, що в країні з добре налагодженим управлінням чоловік, дружина та їхні друзі не зможуть приховати злочини один від одного, не накликавши лиха на родичів винного, інші також не зможуть покрити один одного. Батько, відправляючи на війну сина, старший брат – молодшого, а дружина – чоловіка, наказують їм однаково: не повертайся без перемоги, і додають: якщо порушиш закон і не послухаєш наказу, то разом з тобою загинемо і ми [4].

У Стародавньому Римі донощики – делаторії (від латинського *delatores* – «донощик») були ключовою частиною судової системи. У ті часи будь-який громадянин Риму міг ініціювати судовий розгляд, який для обвинуваченого міг закінчитися конфіскацією майна, зверженням у рабство або навіть стратою. Найчастіше об'єктами доносів делаторіїв ставали багаті громадяни, яких звинувачували у несплаті податків. У разі підтвердження звинувачення донощику виплачувалася чверть вартості конфіскованого майна. Після встановлення влади імператорів, сфера діяльності донощиків розширилася, і вони додатково стали звинувачувати співгромадян у зраді.

Майно страчених «зрадників» конфіскували, і багато донощиків ставали дуже заможними громадянами. Проте анонімний або таємний донос, без звинувачення та викриття на суді, не вселяв довіри, і тому звинувачення мали бути зроблені публічно. У разі виправдання обвинуваченого, донощики часто ставали жертвами розправ або каралися за наклеп. Згодом делаторії перетворилися на агентів сенату, а згодом преторіанської гвардії. Вони повідомляли про змови та смути на вулицях Риму.

В історію увійшов знаменитий у Римській імперії донощик Регул Марк, який жив у I столітті н.е. та займався інформуванням у часи імператора Нерона. Змістом його доносів переважно було звинувачення багатих громадян у образі государя чи злому умислі проти нього. Регул отримав від Нерона жрецтво та сім мільйонів сестерцій і розраховував довести свій статок до ста двадцяти мільйонів.

За часів переслідування християн язичниками в Римській імперії багато християн доносили на своїх єдиновірців, що призводило до страт. За рішенням Ельвірського собору (313 р.), якщо якогось християнина було засуджено до смерті та страчено за доносом іншого християнина (*delatio*), то донощик засуджувався до відлучення від Церкви.

Життя делаторіїв було небезпечним. У Стародавньому Римі нові імператори часто розправлялися з агентурою своїх попередників. Так, імператор Тіт Флавій Веспасіан публічно висів та вигнав із Риму делаторіїв свого попередника. Імператор Костянтин підписав едикт, який засуджує делаторіїв, викритих у наклепі, до страти. Цицерон пропонував максимально обмежити позови делаторіїв через їх постійні зловживання.

Позбавив Рим від донощиків імператор Марк Ульпій Траян (99–117 рр.). За його наказом усі справи за звинуваченням у образі величі римського народу та особи імператора були припинені, а донощиків Траян наказав утопити в морі. Про цей безпрецедентний випадок у римській історії давньоримський політичний діяч Пліній Молодший так говорив у своєму панегірику Траяну: «Ми бачили суд над донощиками такий самий, як над волоцюгами та розбійниками. Ти викорчував це внутрішнє зло і передбачливою строгістю забезпечив, щоб держава, побудована на законності, не виявилася збоченою з шляху законів. Всі донощики за твоїм наказом були посаджені на нашвидкуруч збиті кораблі і віддані на волю хвилі: нехай, мовляв, відпливають, нехай тікають від землі, спустошеної через їхні доноси; а якщо шторми і грози врятують когось від скель, нехай оселяться на голих стрімчакх негостинного берега, і нехай їхнє життя буде суворе і сповнене страхів, і нехай сумують вони про втрачену безпеку, яка дорога всьому роду людському» [5].

У роки правління Траяна в Римі було припинено діяльність і таємних донощиків. Імператор наказав не реагувати на анонімні доноси.

Стародавню Грецію, де також існував інститут громадських обвинувачів, їх роль виконували професійні донощики – сикофанти (від грецьк. *sykon* – смоковниця, смоква – ягода інжиру і *phaino* – доносити). Сикофанти могли ініціювати справи в суді з різних провин і злочинів, що завдають шкоди державі. Якщо сикофант виграв справу, то отримував певну винагороду. Дуже поширеним було звинувачення сикофантами купців та громадян у контрабанді інжиру, вивезення якого з Греції було заборонено. Ця спеціалізація в діяльності й дала назву грецьким донощикам, а в побуті греків з тих давніх часів збереглося слово «сикофант», яке набуло здебільшого негативного значення – донощик, зловмисний обвинувач, наклепник.

Сикофанти подавали і хибні, а часом – умисно неправдиві доноси, особливо на багатих громадян, однак у демократичних Афінах існувала спеціальна процедура порушення справи проти наклепників.

Особливо ефективно працювала система донесення у Венеціанській республіці. Там у Середні віки було створено організацію, яка відстежувала політичну ситуацію, так звану Раду десяти. Членами Ради десяти ставали представники найбагатших і найзнатніших венеціанських сімей. Рада була анонімним органом влади і список її членів не був відомий більшості жителів республіки. Однією з цілей Ради був контроль над дожем та урядовими установами республіки. Дожд мав право бути присутнім на деяких засіданнях Ради, але не брав участі в голосуванні. Рада мала добре розвинену систему інформаторів і, ґрунтуючись на їх донесеннях, оцінювала діяльність усіх владних структур республіки. Вона була незалежним органом, у віданні якого перебували слідчі, кати і в'язниці. Рада мала право заарештовувати, допитувати, зокрема й із застосуванням тортур, і заочно засуджувати будь-кого, кого вважав винним. Важливою особливістю роботи каральної системи Венеціанської республіки стало широке використання анонімних доносів. Задовго до виникнення регулярної поштової служби у Венеції з'явилися праобрази сучасних поштових скриньок у вигляді бронзових левових пащ, куди середньовічні інформатори поміщали анонімні доноси до Ради десяти. У палаці дожів, на сходах, можна й тепер побачити знаменитий «Зев лева» – віконце у стіні, через яке будь-який анонімний венеціанець міг безбоязно повідомити про своїх співгромадян невидимому черговому інквізитору. У Флоренції, в монастирі Сан Марко, під вікном келії настоятеля також зберігся вузький отвір, в який будь-хто міг непомітно засунути згорнутий у трубочку донос на брата у Христі.

Тема донесення чітко проглядається і в Біблії, яка стала ідеологічною основою всієї християнської цивілізації. Історія суперечки дітей Ісаака, братів Ісава та Якова, показує, що для лжесвідків і стукачів і в біблійні часи важлива була лише прагматична мета, в даному випадку отримання права первородства, а разом з ним і права на спадкування. Тобто вже в давнину люди твердо знали, що за доносом завжди стоїть якщо не виключно, то переважно користь.

Найвідомішим не тільки в Стародавньому світі, але й у всій історії людства став донос одного з апостолів Ісуса Христа Юди Іскаріота, який зрадив його в Гефсиманському саду. Плата за зраду, яку отримав Юда Іскаріот, погодившись видати Ісуса Христа первосвященникам, склала 30 срібняків (в оригіналі – грец. аруїрш).

Чи багато це чи мало? З тексту Нового Завіту неясно, якими саме срібними монетами первосвященники заплатали донощику. Це могли бути римські денарії чи квінарії, давньогрецькі драхми, дідрахми, статери чи тетрадрахми. Однак зазвичай 30 срібняків ототожнюють з тирськими статерами (сиклями, шекелями) або тетрадрахмами.

Дивно, що представники християнських конфесій стукацтво Юди сприймають як зрозумілий факт, не гідний аналізу і пояснення, і підтримують іудейську доктрину захисту стукача від гніву його найближчих учнів і навіть друзів Ісуса.

Християнська релігія від самого свого виникнення не засуджувала доноси, розуміла їх як керівництво до дії, пропагувала, визнаючи донесення доблестю і подвигом в ім'я віри.

Це підтверджується кривавими справами найсвятішої інквізиції, вся діяльність якої була заснована на доносах, за якими спалені на вогнищах десятки тисяч і кинуті до в'язниць сотні тисяч невинних. Основною рушійною силою найсвятішої інквізиції, яка здійснює контроль за благочестям віруючих, були численні таємні донощики, яких називали «родичами інквізиції». Вони рекрутувалися з різних верств суспільства: серед наближених королів, художників, поетів, торговців, військових, дворян та простолюдинів. Цей контингент осіб, як і всі служителі інквізиції, користувалися безкарністю. Вони були невідомі судні світському та духовному судам, їм було дозволено

носити зброю. Будь-яка образа «родичів» розглядалася як спроба перешкодити роботі інквізиції на користь ересі. У сільській місцевості роль таких інформаторів виконували парафіяльні священики, яким допомагали активісти з мирян.

Окрім штатних «родичів», інквізитори вербували донощиків і серед віруючих. Для цього вони збирали парафіян на урочисті богослужіння, обіцяючи їм за присутність індульгенції (відпущення гріхів) на сорок днів. Інквізитор звертався до віруючих із проповіддю, у якій вимагав, щоб протягом встановленого ним часу всі, кому було щось відомо про еретиків, доносили йому про це. У тій же проповіді інквізитор пояснював відмітні ознаки різних ересей, за якими можна виявити еретиків, хитрощі, на які останні пускалися, щоб приспати пильність віруючих, а також спосіб або форму доносу. Інквізитори воліли отримувати від донощиків інформацію особисто, обіцяючи тримати в таємниці їхні імена, щоб донощики не постраждали від помсти родичів чи друзів занапащених ними жертв. Той, хто відгукувався на заклик інквізитора і повідомляв йому інформацію про еретиків, отримував нагороду у вигляді індульгенції терміном на три роки. За приховування відомостей про еретиків чи небажання співпрацювати з інквізицією віруючі відлучалися від церкви. Щоб згодом зняти таке відлучення, винний мав надати церкві чи інквізитору важливу послугу. Інквізитор у своїй проповіді оголошував для еретиків термін милосердя. Якщо протягом встановленого терміну еретик добровільно появлявся в інквізицію, зрікався ересі на користь католицької церкви і видавав своїх співників, то він міг врятувати своє життя, а може й стан.

Діяльність інквізиції створювала атмосферу страху, що породжувала хвилю доносів. Люди поспішали «сповідатися» перед інквізитором, сподіваючись захистити себе від звинувачень у ересі. Багато хто використовував цю можливість для помсти та зведення рахунків зі своїми ворогами. Особливо активними були донощики, які діяли з корисливих мотивів, сподіваючись отримати за видачу еретиків частину їхнього майна. Чимало надходило й анонімних доносів, які також враховувалися інквізиторами.

Інквізиція ділила донощиків на дві категорії: тих, хто висував конкретні звинувачення в ересі, і тих, хто лише вказував на осіб, підозрюваних у ересі. Різниця між цими донощиками полягала в тому, що перші були зобов'язані довести звинувачення, інакше їм загрожувала покарання за неправдиве свідчення. Донощиком другого виду покарання не загрожувало, бо вони повідомляли лише про свої підозри, не роблячи їм оцінки. Про це дбала інквізиція, вирішуючи, чи порушувати справу на основі таких підозр або ж залишити їх без наслідків, але, як правило, тимчасово.

Навіть у часи Ренесансу, після значного послаблення позицій інквізиції, наприклад, у Сілезії в 1705 році існував порядок, за яким донощик отримував не менше третини суми, призначеної судом як штраф на того, на кого він доніс. Проте, маємо визнати, що в більшості народів донесення вважалося ганебним заняттям. Цікавий наведений у книзі Зауерланда факт, коли кельнський курфюрст у 1686 році скаржився, що ніяк не може знайти охочих обійняти фіскальні посади, тому що люди бояться зневаги та ганьби сусідів.

До слова, у Данте в «Божественній комедії» в останнє, дев'яте, коло пекла вміщені донощики та зрадники, які обдурили довірених: зрадники рідних, батьківщини та однодумців, друзів та співтрапезників, благодійників, величності божої та людської. Грішники у цій царині глибоко вмерзли у кригу. Лежать ті, хто зрадив своїх благодійників або людей, які зробили їм добро, рівних їм за званням та гідністю. Стоять униз головою ті, хто зрадив вищих за становищем, а вгору головою – ті сенйори, які зрадили своїх підданих. Дугою вигнуті ті, що зрадили як

вищих, так і нижчих. Сюди Данте поміщає і продажних пап. У глибині дев'ятого кола страждають троє найганебніших, на думку Данте, зрадників. Вони вмерзли в кригу по шию, а обличчя їх звернені донизу. Люцифер, що вмерз у крижину, терзає трьома своїми пащами зрадників величності земного і небесного Юду, а також Брута і Касія – вбивць Цезаря.

Негативно ставилися до донощиків у єврейській діаспорі. Донощиками (на івриті – мосрим, делаторим і малшиним) у Талмуді вважають євреїв, які доносять іноземній владі на окремих єдиновірців, громаду чи єврейський народ загалом, як і порушників урядових заборон, спрямованих проти єврейської релігії. Релігійна відособленість і підпорядкованість чужій за вірою владі, характерні для багатьох століть історії євреїв, робили донесення в їхньому середовищі особливою національною проблемою, що набула виняткової гостроти в умовах галуту (вигнання чи вимушеного перебування єврейського народу поза його рідною країною). Талмуд ставить донощиків в один ряд з віровідступниками та безбожниками і прирікає їх на вічні муки пекла. Звинувачуючи донощиків у стражданнях єврейського народу під час переслідувань, які зазнавали євреї після руйнування Другого храму, єврейські законовчителі I–II століть включили в читану тричі на день молитву Амідя бенедикцію, що закликає знищити малішин (наклепників, донощиків).

У Середні віки розкриття відомостей, що не підлягають розголошенню щодо життя євреїв, їх майна та поглядів загрожувало єврейській автономії, економічному становищу євреїв та їх статусу. Це спонукало єврейські громади вести неперимирну боротьбу з донощиками, залучати їх до суду і в деяких випадках засуджувати до страти на підставі «Автономії судової», тобто на підставі права, що надається релігійній або національній меншості, вершити правосуддя у його власних судах і відповідно його правовими настановами.

Так, наприклад, у XIII–XIV століттях в Іспанії, коли доноси набули великого розмаху, єврейські громади випросили й отримали від королівської влади право виносити смертні вироки донощикам. У 1383 році єврейська громада Барселони отримала дозвіл карати донощиків вигнанням, відсіканням кінцівок та стратою. Постанова, прийнята єврейською громадою Кастилії в 1432 році, передбачала серед інших покарань накладення тавра «малшин» на чоло донощика.

Вирішення проблеми донесення в діаспорі ускладнилося з появою в 80-х роках XV століття інквізиції, яка стала змушувати євреїв свідчити проти тих, хто прийняв християнство, але продовжував таємно дотримуватися законів іудаїзму єдиновірців (марранів), виносячи їм смертні вироки на підставі таких свідчень. У 1558 році іспанські біженці в Салоніках прийняли статут проти донощиків, який передбачав суворі покарання. Цей статут був прийнятий рабинами Константинополя та підтверджений турецькою владою.

Єврейські громади в Центральній та Східній Європі були більш обмежені в засобах боротьби з донощиками, найпоширенішим заходом покарання для яких був херем (виключення з громади), проте іноді застосовувалися і фізичні покарання, наприклад відсікання мови або кінцівок.

У Росії донесення євреїв заохочувалося владою. Доноси стосувалися насамперед євреїв, які ухиляються від військової служби, займаються контрабандою, торгують алкогольними напоями без дозволу влади та проживають без права проживання за «лінією осілости». Донощики могли повідомляти також про те, що громада звертає в іудаїзм або приховує у своєму середовищі християн, які прийняли іудаїзм.

У єврейському світі та в Росії великий резонанс викликала гучна справа про вбивство двох євреїв – донощи-

ків у селищі Нова Ушиця Подільської губернії. Шмуля Шварцмана та Ічика Оксмана було вбито за доноси владі про зменшення числа рекрутів, що призивалися до армії, і про осіб, які ховаються від сплати податків. Ушицька справа велася з 1838 по 1840 рік. За звинуваченням у вбивстві Шварцмана та Оксмана було віддано військовому суду 80 осіб. Більшість із них покарали шпигрутенями, а частину заслали на поселення до Сибіру. Найчастіше доноси були зброєю в ідеологічній та соціальній боротьбі усередині громад. Найбільш відомими випадками такого роду є доноси хасидів на керівників Віленської громади в 1799 р. і донос Авігдора бен Йосефа Хаїма з Пінська, що привів до ув'язнення в 1800 р. Шнеура Залмана.

Умови для різного роду донесень у єврейському середовищі створювало й тогочасне законодавство Російської імперії. Так, наприклад, згідно зі ст. 530 Уложения про покарання та виправні 1885 року з єврейського товариства, у якому приховувався військовий утікач із євреїв, стягувалося не більше трьохсот карбованців із кожного члена, а у ст. 985 цього правового акту передбачалося накладення грошового стягнення за те, що товариство вдруге відпустить особу, котра буде викрита в здобуванні собі їжі шляхом жебрацтва [2, с. 138].

Взагалі, у Росії в різні часи система доносів і інформаторів мала доволі значного розвитку й широко практикується й у наш час. Наприклад, у боротьбі з революційним рухом політичною поліцією Російської імперії практикувалися два методи. Перший полягав у тому, що революційній організації давали згуртуватися, а потім ліквідували її, здаючи прокуратурі з доказами винності. Другий полягав у систематичних ударах по революційним діячам, щоб заважати їхній роботі, не дозволяти зміцнювати організацію, компрометувати в очах їхніх же товаришів як діячів неконспіративних і неефективних, сприяти їхньому усуненню від керівництва, тобто здійснювати превенцію, а не лише безпосереднє припинення злочинів. У кожному з цих методів діяльність поліції щодо припинення протизаконної діяльності революційних організацій, злочинних спільнот та окремих осіб, як і в методах інквізиції, базувалася на використанні агентурної інформації. Цю інформацію постачали штатні агенти зовнішнього спостереження (філери) та агенти для «внутрішнього висвітлення» – секретні співробітники (сексоти), які не перебували в штаті поліції, проте їхня співпраця мала обов'язковий таємний характер. Вони вербувалися з-поміж учасників революційних організацій і повідомляли поліції відомості про їхню діяльність.

Організацію роботи секретних співробітників викладено у цілком таємній «Інструкції з організації та ведення внутрішнього спостереження в жандармських та розшукових установах», розробленої в 1907 році. Червоною ниткою через інструкцію проходить постулат, що єдиним, цілком надійним засобом, що забезпечує поінформованість розшукового органу про революційну роботу, є внутрішня агентура. Особлива увага в інструкції зверталася на заагентування керівних діячів революційних організацій.

Агентура класифікувалася за напрямками діяльності. Наприклад, тюремна агентура формувалася з-поміж осіб, які утримуються під вартою. При формуванні сільської агентури вважалося, що найкращим елементом для конфіденційного співробітництва є власники чайних, господарі та прислуга заїжджих дворів, власники дріб'язкових крамниць, сільські та волосні писарі, селяни, які не мають наділів та роботи, а тому проводять весь свій час у трактирах та у чайних. Особливу увагу звертали на агентуру у вищій школі. Надавалися також рекомендації та поради щодо формування агентури залізничної, фабричної, професійної та освітньої. Для освітніх товариств в інструкції рекомендувалося заводити секретних співробітників безпосередньо у правління товариств або вербувати її з числа дійсних членів правління [3, с. 18–19].

Отже, підбиваючи підсумок, можемо зазначити, що історія повідомлення про протиправну діяльність має глибокі історичні корені від античних суспільств до наших часів. У різні епохи доноси та донощики були доволі дієвим інструментом як державного управління, так і політичних маніпуляцій, а також

використовувалися для розв'язання особистих конфліктів. У авторитарних і тоталітарних суспільствах (у тому числі в тих, які протистоять Україні на полі бою) доноси досі не просто підтримуються, а й заохочуються державою, для їхньої актуалізації широко використовуються технічні можливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар Ю. Інформація в стародавній Месопотамії. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. 2012. № 2. С. 219-223.
2. Гнетнев М. К. Кримінальна відповідальність за сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності : монографія. Луганськ : ТОВ «Віртуальна реальність», 2009. 310 с.
3. Проблеми матеріального і фінансового забезпечення оперативно-розшукової діяльності в Державній прикордонній службі України : монографія / М. К. Гнетнев, С. І. Халимон та ін. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2022. 118 с.
4. Shang Yang. Shangzi by Lord Shang. URL: <https://www.gutenberg.org/ebooks/7383> (дата звернення 30.10.2024).
5. The Letters of the Younger Pliny / Betty Radice. London : Penguin Books Limited, 1963. 320 p.

**КОМУНІКАТИВНА КУЛЬТУРА ПРАЦІВНИКІВ ОКРЕМИХ ПІДРОЗДІЛІВ
ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ЯК СКЛАДОВА ЕФЕКТИВНОЇ
РЕАЛІЗАЦІЇ МЕТОДІВ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ****COMMUNICATION CULTURE OF EMPLOYEES OF INDIVIDUAL LAW ENFORCEMENT
UNITS AS A COMPONENT OF EFFECTIVE IMPLEMENTATION
OF CRIME PREVENTION METHODS**

Євтушенко С.С., студент магістратури
Запорізький національний університет

Титаренко М.В., доктор філософії зі спеціальності Право (PhD), доцент,
доцент кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Махунов В.В., здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
Запорізький національний університет

Стаття присвячена аналізу значення якості комунікативної культури працівників правоохоронних органів для ефективного реалізації методик профілактичної роботи (на прикладі методики «Зелена кімната»), важливості комфортних умов перебування суб'єкта, щодо якого здійснюється опитування, (не тільки фізичних, а й психологічних) та ролі правильної побудови комунікації між уповноваженим працівником правоохоронного органу та суб'єктом, щодо якого здійснюється опитування, в т.ч. забезпечення такої побудови шляхом підбору форм комунікації з огляду на особливості зазначеного суб'єкта. Автори наголошують на важливості запозичення позитивних практик щодо вибору методик профілактичної роботи правоохоронних органів та шляхів її практичної реалізації; проєктів, безпосередньо присвячених інформаційно-просвітницькій роботі правоохоронних органів (особисто чи з залученням інших органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій тощо), реалізація яких знайшла свій результат у збільшенні рівня правової культури населення, зменшенні відсотку вчинення правопорушень та можливості поширення такого досвіду на інші країни, зокрема і Україну; адаптація позитивних практик профілактичної роботи правоохоронних органів зарубіжних країн до відповідної роботи національних правоохоронних органів. Стаття містить аналіз нормативно-правової бази у сфері запобігання та протидії вчинення правопорушень дітьми та щодо дітей (із поділом на міжнародні та національні нормативно-правові акти), застосування окремих норм у практичній реалізації методики «Зелена кімната» як складової ювенальної превенції, визначення ролі комунікативної культури працівників окремих підрозділів Національної поліції України для досягнення цілей відповідної методики. Автори аналізують поняття «комунікативної компетентності», «комунікативної компетентності працівників правоохоронних органів», із виділенням окремих її принципів та значення для профілактичної роботи працівників правоохоронних органів в Україні. У статті визначено, що комунікативна культура працівника правоохоронного органу, зокрема працівника підрозділу ювенальної превенції, при реалізації методики «зелена кімната» як складової профілактичної роботи набуває неабиякого значення, з огляду на те, що від володіння повною мірою комунікативною культурою (враховуючи її якість!) працівником правоохоронного органу буде залежати наявність результату застосування відповідної методики в цілому.

Ключові слова: профілактика правопорушень, правоохоронні органи, комунікативна культура, методики профілактичної роботи, ювенальна превенція, законодавство.

The article analyzes the importance of the quality of law enforcement officers' communication culture for the effective implementation of preventive work methods (on the example of the «green room» method), the importance of comfortable conditions for the subject under questioning (not only physical but also psychological) and the role of proper communication between an authorized law enforcement officer and the subject under questioning, including ensuring such communication by selecting forms of communication based on the personality of the subject. The authors emphasize the importance of borrowing positive practices in choosing methods of preventive work of law enforcement agencies and ways of its practical implementation; projects directly dedicated to the information and educational work of law enforcement agencies (personally or with the involvement of other state authorities, local governments, NGOs, etc.), the implementation of which resulted in an increase in the level of legal culture of the population, a decrease in the percentage of offenses and the possibility of disseminating such experience to others. The article contains an analysis of the legal framework for preventing and combating offenses committed by and against children (with a division into international and national legal acts), the application of certain norms in the practical implementation of the «green room» methodology as a component of juvenile prevention, and the role of the communication culture of employees of certain units of the National Police of Ukraine in achieving the goals of the relevant methodology. The authors analyze the concepts of «communicative culture», «communicative competence», «communicative competence of law enforcement agencies», highlighting its individual principles and significance for the preventive work of law enforcement officers in Ukraine. The article determines that the communication culture of a law enforcement officer, in particular, an employee of a juvenile prevention unit, is of great importance when implementing the «green room» methodology as a component of preventive work, given that the result of the application of the relevant methodology in general will depend on the law enforcement officer's full possession of the communication culture (including its quality!).

Key words: crime prevention, law enforcement agencies, communication culture, methods of prevention work, juvenile prevention, legislation.

Постановка проблеми. Від застосування найбільш ефективних методик профілактичної роботи правоохоронними органами залежить зменшення відсотку вчинення правопорушень та збільшення рівня правової свідомості населення. Крім створення нових національних методик та проєктів для апробації їх, має місце і запозичення позитивних практик зарубіжних країн. З огляду на це варто дослідити окремі методики профілактичної роботи, результат реалізації яких довів їх ефективність на загальнонаціональному рівні, зокрема застосування методики «Зелена кімната» працівниками підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, її специфіку та роль комунікативної культури уповноважених праців-

ників для досягнення мети застосування відповідної методики.

Стан дослідження. Актуальним питанням організації діяльності підрозділів ювенальної превенції в Україні присвятили свої дослідження такі науковці, як: Безпалова О. Ю., Джагунов Г. В., Макаренко В. С., Бахур О., Берднік І. В., Бортник Н. П., Головкін Б. М. та ін. В той же час на особливостях комунікативної компетентності працівників правоохоронних органів в Україні зосередили увагу такі дослідники, як Якимчук М. Ю., Шнайдер А. О., Дунець Л. М., Павліченко В. І., Зелений В. І., Т. В. Крашеніннікова, Новікова О. О., Пономаренко К. В., Олексієнко С. Б., Герман Л. В. та інші.

Метою статті є визначення комунікативної культури працівників окремих підрозділів правоохоронних органів як складової ефективної реалізації методів профілактики правопорушень (на прикладі методики «Зелена кімната»).

Завданнями статті є аналіз міжнародної та вітчизняної нормативно-правової бази запобігання та протидії правопорушень, вчинених дітьми та щодо дітей, захисту їх прав, свобод та законних інтересів; визначення специфіки методики «Зелена кімната» та практичної її реалізації; аналіз ролі та значення комунікативної культури працівників окремих підрозділів правоохоронних органів як складової ефективної реалізації методів профілактики правопорушень (на прикладі методики «Зелена кімната»).

Виклад основного матеріалу. I. Аналіз міжнародної та вітчизняної нормативно-правової бази запобігання та протидії правопорушень, вчинених дітьми та щодо дітей, захисту їх прав, свобод та законних інтересів. Визначення специфіки методики «Зелена кімната» та практичної її реалізації.

Однією з особливостей діяльності підрозділів ювенальної превенції Національної поліції в Україні можна віднести й застосування методик правоохоронних органів зарубіжних країн, які при адаптації до національної практики реалізації функцій правоохоронних органів знайшли своє місце та значення, з огляду на позитивну практику такої реалізації та ефективні результати для досягнення поставлених цілей. Так, серед поширених методик, які застосовуються підрозділами Національної поліції, зокрема підрозділами ювенальної превенції Національної поліції, належить методика «Зелена кімната», яка упродовж останніх років набула масштабування та загальнодержавного значення в межах діяльності правоохоронних органів та реалізації їх окремих цілей, як-от забезпечення найкращих інтересів дитини, прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина тощо [1].

Нормативно-правову базу запобігання та протидії правопорушень, вчинених дітьми та щодо дітей, захисту їх прав, свобод та законних інтересів, варто розглянути з поділом на вітчизняну та міжнародну. Вітчизняну нормативно-правову базу складають: Конституція України (Основний Закон України включає норми, які закріплюють обов'язок «охорони дитинства»; забезпечення найкращих інтересів дітей, зокрема ст. 52 визначає, що «діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу» [2]. Основний Закон визначає «базові» норми захисту дитини, які є обов'язковими для виконання органами державної влади, в т.ч. й правоохоронними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, установами, підприємствами, організаціями різних форм власності тощо); наступний НПА, який входить до нормативно-правової бази захисту прав, свобод та законних інтересів дітей, Кодекс України про адміністративні правопорушення (Кодекс визначає склади адміністративних правопорушень, перелік адміністративних стягнень як реакцію з боку держави на вчинення адміністративних правопорушень, правила накладання стягнень тощо; серед норм, які містяться в Кодексі особливої уваги потребують норми, які фіксують особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх (ст. 13 Кодексу) (осіб, віком від 16 до 18 років), при вчиненні адміністративних правопорушень до яких можуть бути застосовані заходи впливу у визначених законодавством випадках (перелік таких заходів міститься у ст. 24); норми, що визначають підстави притягнення до адміністративної відповідальності неповнолітніх осіб на загальних підставах, передбачені ст. 13 Кодексу [3]; Кримінальний кодекс України (визначає в т.ч. й особливості кримінальної відповідальності та пока-

рання неповнолітніх (Розділ 15) [4]); Закон України «Про Національну поліцію» (серед повноважень, які покладаються на поліцію, є і ті, які безпосередньо пов'язані із профілактичною діяльністю, як от «здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень», «виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживає у межах своєї компетенції заходів для їх усунення», «здійснює своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події», «вживає заходів для запобігання та протидії домашньому насильству або насильству за ознакою статі» тощо [5]), і ті, які безпосередньо пов'язані з захистом прав дітей, як-от «у межах своєї компетенції, визначеної законом, здійснює контроль за дотриманням вимог законів та інших нормативно-правових актів щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, вживає заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, правопорушенням серед дітей, а також соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі» [5]; варто згадати і Закон України «Про освіту» (Закон регулює особливості здобуття освіти та повноваження суб'єктів в освітній сфері); важливим є також Закон України «Про охорону дитинства» (визначає державну політику у сфері охорони дитинства, в т.ч. захист прав, свобод, законних інтересів дітей, запобігання вчиненню щодо них протиправних діянь); Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (Закон визначає основні засади соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю); Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи» (крім визначення правових засад функціонування визначених служб та установ, Закон визначає основні засади запобігання вчинення правопорушень неповнолітніми особами); Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (Закон визначає правові та організаційні засади запобігання та протидії домашньому насильству); Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України (зазначена Інструкція визначає особливості реалізації повноважень підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України); Порядок взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі (Порядок, в свою чергу, визначає організаційні та правові засади взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі) тощо. Варто розглянути й міжнародні нормативно-правові акти, серед яких і Конвенція ООН про права дитини, яка встановлює міжнародні стандарти захисту прав дитини для всіх країн-учасниць Організації Об'єднаних Націй. Зазначена Конвенція містить роз'яснення важливості захисту прав дітей та можливих механізмів такого захисту, таких, як організація окремих програм підтримки дітей; захисту їх від будь-яких посягань, насильства у будь-якому його прояві. Міжнародні стандарти, які містяться у Конвенції регулюють, зокрема, і питання примусу при застосуванні його щодо дітей, реалізуючи принципи «правосуддя, дружнього до дитини». Варто зазначити серед «базових» нормативно-правових актів і Конвенцію Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, цілями якої є: « а) запобігання сексуальній експлуатації та сексуальному насильству стосовно дітей і боротьба із цими явищами; б) захист прав дітей, які стали жертвами сексуальної експлуатації та сексуального насильства; в) сприяння національному та міжнародному співробітництву в боротьбі із сексуальною експлуатацією та сексуальним насильством стосовно дітей» [6] тощо.

З огляду на особливості нормативно-правової бази запобігання та протидії правопорушень, вчинених дітьми

та щодо дітей, захисту їх прав, свобод та законних інтересів, а також пріоритетні цілі підрозділів, уповноважених на роботу з дітьми, серед яких формування політики забезпечення найкращих інтересів дитини, і міжнародні стандарти, серед яких «правосуддя, дружнє до дитини», принципи та правила взаємодії правоохоронних органів з дітьми, які перебувають «у конфлікті з законом», та дітьми, які перебувають «у контакт з законом», варто розглядати застосування методики «Зелена кімната» як системи заходів, зорієнтованої на дотримання норм перерахованих НПА та загально визначених принципів взаємодії зі спеціальними суб'єктами, зокрема під час опитування, та реалізації цілей діяльності правоохоронних органів, в т.ч. з попередження, припинення та недопущення повторного вчинення правопорушень дітьми та щодо дітей.

Аналіз саме цієї методики зумовлений тим, що одним з переліку превентивних поліцейських заходів (відповідно до Закону України «Про Національну поліцію») визнається такий захід як опитування. Законодавець звертає увагу на те, що існують правила опитування неповнолітніх (враховуючи в т.ч. й Міжнародні стандарти). Зокрема тим же Законом передбачено (п. 2 ст. 33), що «Проведення опитування неповнолітніх допускається тільки за участю батьків (одного з них), іншого законного представника або педагога» [5]. Тож з огляду на визначений підхід законодавця до опитування неповнолітніх, варто звернути увагу і на застосування методики «Зелена кімната».

Автори навчального посібника «Організація діяльності підрозділів ювенальної превенції» визначають методику «зелена кімната» як «спеціально організовану систему заходів, що має на меті забезпечити законність, гуманність та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом чи перебуває у контакт з законом» [7, с. 72], а основним завданням її автори посібника визначають «попередження, профілактику, корекцію негативних наслідків відхилення в поведінці та психологічної деформації дітей, схильних до вчинення правопорушень і злочинів» [7, с. 72].

Варто звернути увагу і на те, що авторами «Методичних рекомендацій щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських» визначено, що в методика «Зелена кімната» може «застосовуватись слідчими та ювенальними поліцейськими для проведення інтерв'ювання (допиту/опитування) дитини з урахуванням її вікових та психологічних особливостей в умовах, що мінімізують та не допускають повторної травматизації психіки дитини [8, с. 19], при цьому метою методики автори визначають «отримання достовірних показань дитини під час проведення її допиту/опитування в умовах мінімізації та недопущення повторної травматизації її психіки» [8, с. 19],

Варто погодитися з думкою авторів перелічених праць, щодо комплексної сутності методики, адже сама методика «зелена кімната» не є односкладовою, це комплекс (що складає систему) дій, умов, принципів організації, правил спілкування (застосовуючи найкращі практики комунікативної культури) з особливою категорією (а) діти, у конфлікті з законом; б) діти, у контакт з законом), які у ефективній взаємодії одна з одною складають ефективний механізм роботи з дітьми для отримання найбільш повної інформації про обставини, в яких опинилась дитина, при цьому з мінімізацією будь-яких проявів стресу для дитини.

II. Аналіз ролі та значення комунікативної культури працівників окремих підрозділів правоохоронних органів як складової ефективної реалізації методів профілактики правопорушень (на прикладі методики «Зелена кімната»).

Роль та значення комунікативної культури працівників окремих підрозділів правоохоронних органів (зокрема підрозділів ювенальної превенції) як складової ефективної реалізації методів профілактики правопорушень пропонується розглянути в контексті визначеної авторами «Мето-

дичних рекомендацій щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських» «Формули ефективності» методики «зелена кімната», зокрема такою «формулою ефективної взаємодії з дитиною» є взаємозв'язок складових «безпечне місце» та «безпечний дорослий», в результаті якого є «дитина у безпеці» [8, с. 19]. З огляду на об'єктивну доказовість цієї формули, варто розглянути всі її складові. Так, перша складова – «безпечне місце» – авторами визначається як таке, про яке дитина має повну інформацію; яке є безпечне від насильства над дитиною у будь-якому його прояві (зокрема комфортне для її психологічного стану, відсутності загрози тиску); комфортне для фізичного стану дитини (температурні умови, чітко визначене коло присутніх осіб тощо); предмети інтер'єру для комфортного перебування, які враховують вікові особливості дитини, її інтереси. Друга складова – «безпечний дорослий» – це особа, якій можна довіряти (яка має на меті забезпечувати її права, свободи та законні інтереси дитини); висококваліфікована особа (здатна професійно взаємодіяти з дитиною, враховуючи її особливості, в т.ч. вікові, враховувати психологічний стан дитини та її потреби; здатна розуміти дитину, з якою взаємодіє; здатна до співчуття (проявлення емпатії) [1]. Не менш важливою складовою варто виділити і комунікативну культуру уповноваженої особи на взаємодію з дитиною, в основі якої повинна знаходитися етична поведінка. Враховуючи те, що першою складовою реалізації методики «зелена кімната», основою взаємодії з дитиною, є налагодження контакту з дитиною засобами комунікації, комунікативна культура уповноваженої особи має неабияке значення, адже від реалізації першого етапу буде залежати і основний етап – безпосереднє отримання інформації про обставини справи, тоді як недосягнення першого етапу має наслідком відмови дитини від спілкування, відмови від взаємодії, і, як наслідок, недосягнення цілей діяльності уповноваженого працівника правоохоронного органу [1]. При цьому, доцільним вважається розглянути особливості комунікативної культури працівників правоохоронних органів. Так, дослідники Якимчук М. Ю. та Шнайдер А. О. у своїй роботі «Комунікативна компетентність як складова професійної діяльності працівника поліції» визначають наступні складові комунікативної компетентності працівника поліції: «володіння вербальними та невербальними засобами мовлення, зрозумілими для кожної особи; результат, який повинен бути досягнуто; постійний контакт із різними категоріями населення; оцінка достовірності для встановлення емоційного контакту та підтримки довірливих стосунків з будь-ким для подальшої позитивної співпраці; контакт із непростими людьми; емоційно-вольовий самоконтроль; перебіг у режимі права і правовідносин; обмеженість у часі; участь у комунікативних ситуаціях, що пов'язані із складними умовами; участь у комунікативних ситуаціях, що виникають у передбачуваних обставинах: напруженості, конфліктності, протидії, дотримання вимог професійної етики, субординації, статутів та законності; знання технік та прийомів активного слухання; обізнаність та ерудованість, що необхідна для побудови ефективної комунікації у визначеному колі ситуацій, міжособистісної взаємодії» [9, с. 6]. Так, з огляду на визначений підхід, також варто звернути увагу на принципи, за яких комунікативна культура може бути такою, яка дозволить провадити визначену методику ефективно, а саме: а) загальні принципи (законність, верховенство права, гуманізм, повага до прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина і т.д.); б) спеціальні принципи (професіоналізму, професійної етики, розумного строку тощо).

Третя складова формули (результат) – «дитина у безпеці», є безпосередньо пов'язаною з ефективною (!) реалізацією попередніх двох, адже дитина може бути в безпеці лише тоді, коли вона відчуває себе комфортно, перебу-

ває у стані спокою, а також відчуває себе захищеною від будь яких загроз, від будь якого негативного впливу, тримає контроль над ситуацією, а це означає, що вона знає, де перебуває, хто з нею взаємодіє, термін та цілі зустрічі, може відчувати себе вільною – вільною у діях та думках, ідеях, висловлюваннях, може перебувати у присутності особи, якій вона довіряє. Саме за таких умов, у поєднанні обов'язкових складових та при досягненні відповідних проміжних цілей взаємодії з дитиною, уповноважений представник правоохоронного органу може забезпечити результат ефективної реалізації методики «зелена кімната».

Висновки. Таким чином, комунікативна культура працівника правоохоронного органу, зокрема працівника підрозділу ювенальної превенції, при реалізації методики «зелена кім-

ната» як складової профілактичної роботи набуває неабиякого значення, з огляду на те, що від володіння повною мірою комунікативною культурою працівником правоохоронного органу буде залежати наявність результату застосуванні відповідної методики. Так, якщо такий рівень буде достатнім, а отже і комунікація на початковому етапі буде налагоджена, тоді може бути забезпечено безпосереднє спілкування про обставини справи та отримання необхідної інформації від дитини, обов'язково із забезпеченням її комфортного психологічного та фізичного стану, а якщо ж такий рівень буде низьким, тоді є ризик незабезпечення результатів першого етапу спілкування, тобто неналагодження контакту з дитиною та, як результат, відмова від спілкування та незабезпечення цілей діяльності працівника правоохоронного органу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Євтушенко Д.С., Титаренко М.В. Реалізація методики «Зелена кімната» як складової профілактичної роботи підрозділів правоохоронних органів України: роль та значення комунікативної культури. *Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 24 жовтня 2024 року / за заг. ред. Т.О. Коломоець. Запоріжжя : ЗНУ, 2024. 132 с.
2. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1996. № 30. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (Дата звернення: 24.10.2024 року).
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 року № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (Дата звернення: 24.10.2024 року).
4. Кримінальний Кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (Дата звернення: 24.10.2024 року).
5. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (Дата звернення: 24.10.2024 року).
6. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. Ратифікація від 20.06.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text (Дата звернення: 24.10.2024 року).
7. Організація діяльності підрозділів ювенальної превенції : навч. посіб. / за заг. ред. О. І. Безпалової ; [О. І. Безпалова, Г. В. Джагу-пов, В. С. Макаренко та ін. ; передм. О. І. Безпалової] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 204 с.
8. Методичні рекомендації щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських. Київ, 2021. 48 с.
9. Якимчук М.Ю., Шнайдер А.О. Комунікативна компетентність як складова професійної діяльності працівника поліції. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2020. № 2(22). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n2/20ymydp.pdf> (Дата звернення: 24.10.2024 року).

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ НЕГЛАСНИХ ЗАХОДІВ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ПІД ЧАС ВІЯВЛЕННЯ ТА РОЗШУКУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ КРИМІНАЛЬНИМИ ПРАВОПОРУШЕННЯМИ**PROBLEM ASPECTS OF COVERT MEASURES OF OPERATIONAL UNITS DURING THE DETECTION AND SEARCH OF VIRTUAL ASSETS RELATED TO CRIMINAL OFFENSES**

**Ковальський А.В., студент I курсу магістратури
факультету слідчої та детективної діяльності**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню проблемних питань негласних заходів (негласні слідчі розшукові дії, далі – НС(Р)Д; оперативно-розшукові заходи, далі – ОРЗ) оперативних підрозділів під час виявлення та розшуку віртуальних активів, пов'язаних із кримінальними правопорушеннями. Незважаючи на велику кількість праць присвячених дослідженню різних аспектів діяльності оперативних підрозділів у частині проведення негласних заходів, у літературі недостатньо увагу приділено їх особливостям при виявленні та розшуку віртуальних активів.

Метою статті є дослідження та вирішення проблемних питань негласних заходів оперативних підрозділів під час виявлення та розшуку віртуальних активів, пов'язаних із кримінальними правопорушеннями, та обґрунтування значення цих особливостей для практики оперативних підрозділів, органів досудового розслідування у цілому.

Визначено, що найбільш поширеними та суспільно небезпечними кримінальними правопорушеннями, які пов'язані із віртуальними активами є шахрайство з використанням віртуальних активів, легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом за допомогою віртуальних активів, надання неправомірної вигоди, придбання, збут наркотичних засобів, фінансування тероризму, тероризм.

Констатовано, що дані кримінальні правопорушення потребують знання особливостей даного явища та специфіки НСРД та ОРЗ.

Розкрито проблеми при проведенні негласних заходів при виявленні, розшуку віртуальних активів та попередженні вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного із ними: недоліки Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК), збереження доказів, ідентифікація суб'єктів, часові обмеження.

Обґрунтовано, що знання особливостей проведення негласних заходів під час виявлення, розшуку віртуальних активів, пов'язаних із кримінальним правопорушенням є важливим для оперативних підрозділів та досудового розслідування. У більшості практичних ситуацій наявні підготовчі дії та приховування віртуальних активів, що потребує відповідних технічних знань і навичок для досягнення злочинного результату, при цьому оперативні підрозділи та органи досудового розслідування повинні швидко реагувати та мати також технічні навички для ефективного та вчасного виявлення віртуальних активів. Наголошується, що досить часто під час розшуку та виявлення віртуальних активів є проблема транскордонності та міжнародної співпраці. Виокремлено проблемні аспекти використання оперативно-розшукових засобів після відкриття кримінального провадження. Надзвичайно важливим для досудового розслідування та оперативних підрозділів є знання про суб'єкта та його технічне обладнання під час проведення негласних заходів. Визначено, що, оскільки інформаційні технології та кіберзлочинність постійно вдосконалюються існує необхідність регулювання кращого регулювання засобів оперативно-розшукової діяльності та їх використання, розширення підстав проведення ОРЗ зокрема, задля розкриття вчинених кримінальних правопорушень.

Ключові слова: негласні заходи, оперативні підрозділи, віртуальні активи, досудове розслідування.

The article is devoted to the study of the problematic issues of covert measures (covert investigative actions, hereinafter – NS(R)D; operational and investigative measures, hereinafter – ORZ) of operative units during the detection and search of virtual assets related to criminal offenses. Despite the large number of works dedicated to the study of various aspects of the activity of operational units in the part of conducting covert activities, insufficient attention is paid in the literature to their features in the detection and search of virtual assets.

The purpose of the article is to research and solve problematic issues of covert measures of operational units during the detection and search of virtual assets related to criminal offenses, and to substantiate the significance of these features for the practice of operational units, pretrial investigation bodies as a whole.

It was determined that the most widespread and socially dangerous criminal offenses related to virtual assets are fraud using virtual assets, legalization (laundering) of criminally obtained income with the help of virtual assets, provision of illegal benefits, acquisition, sale of narcotic drugs, financing terrorism, terrorism.

It was established that these criminal offenses require knowledge of the specifics of this phenomenon and the specifics of NSRD and ORZ.

The problems in the implementation of covert measures for the detection and search of virtual assets and the prevention of the commission of a criminal offense related to them are revealed: shortcomings of the Criminal Procedure Code (hereinafter – the Code of Criminal Procedure), preservation of evidence, identification of subjects, time limits.

It is substantiated that knowledge of the specifics of conducting covert measures during the detection and search of virtual assets related to a criminal offense is important for operative units and pre-trial investigation. In most practical situations, there are preparatory actions and concealment of virtual assets, which requires appropriate technical knowledge and skills to achieve a criminal result, while operational units and pre-trial investigation bodies must be quick to respond and also have technical skills for effective and timely detection of virtual assets. It is emphasized that quite often during the search and detection of virtual assets there is a problem of cross-border and international cooperation. Problematic aspects of the use of investigative tools after the opening of criminal proceedings are singled out. Knowledge of the subject and his technical equipment during undercover operations is extremely important for pretrial investigation and operational units. It was determined that, since information technologies and cybercrime are constantly improving, there is a need to better regulate the means of operational and investigative activity and their use, to expand the grounds for conducting an investigation, in particular, to reveal committed criminal offenses.

Key words: covert measures, operative units, virtual assets, pretrial investigation.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток інформаційних технологій докорінно змінює суспільство. Разом з тим, з'являються і нові можливості для вчинення кримінальних правопорушень. Кіберзлочинність є нагальною проблемою, з якою веде боротьбу правоохоронна система нашої держави. Одним із найбільш поширених її проявом

є використання віртуальних активів як засобу чи способу при вчиненні кримінального правопорушення. Особливої актуальності дане явище набуває в умовах воєнного стану. Зважаючи на це, критично важливим є розробка відповідних сучасних методик негласних заходів та їх вивчення. Ефективність розслідування багато в чому залежить від

правильного розуміння даного явища оперативними підрозділами та їх технічних знань, оскільки саме вони виступають основою під час проведення НС(Р)Д та ОРЗ, побудови та перевірки слідчих версій, збирання доказів для досудового розслідування, що впливає на ефективність кримінального провадження. Більше того, проблема віртуальних активів у науці кримінального процесу та оперативно-розшукової діяльності залишається дискусійним явищем і потребує подальшого доктринального дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Зважаючи на актуальність розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із віртуальними активами, окремі аспекти дослідження були висвітлені у наступних вітчизняних працях: Я. Т. Яценка, В. А. Шкелебея, О. В. Бондаренка, О. В. Яроцького, О. А. Самойленка, Д. В. Казначеевої, О. М. Карапетян, В. В. Білинський та інших. Особливої уваги заслуговує робота О. М. Карапетян у співавторстві із В. В. Білинським, у якій була проаналізована проблематика розслідування кримінальних правопорушень пов'язаних із віртуальними активами і було зацентовано увагу на аспектах виявлення та вилучення криптовалют [1]. Окремо також варто виділити роботу Яценка Т. П. у співавторстві із Шелебеєм В. А., у якій науковці сконцентрувалися на проблемах виявлення криптовалют через її анонімність, а також технічні особливості щодо приховування слідів вчинення кримінального правопорушення [2]. Прикладом зарубіжного наукового аналізу є робота А. Trozze, де розглядаються превентивні заходи щодо неправомірного заволодіння віртуальними активами на основі смарт-контрактів [3]. Проблематика негласних заходів під час виявлення та розшуку віртуальних активів під час розслідування кримінальних правопорушень у фінансовій сфері була частково висвітлена також у праці S. Saha [4].

Проте питання негласних заходів оперативних підрозділів під час виявлення та розшуку віртуальних активів є недостатньо дослідженим.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статистики звітів міжнародної неурядової організації Chainalysis, у 2022 році вартість віртуальних активів, які були залучені до кримінальних правопорушень становила 39,6 мільярдів доларів. Тоді як, у 2023 році спостерігалось значне зниження вартості віртуальних активів, які були пов'язані із кримінальними правопорушеннями, до загальної суми 24,2 мільярда доларів. При цьому, ці цифри є нижчими, ніж реальні. Наприкінці 2024 року дані показники скоріше за все зростуть, оскільки виявиться більше незаконних адрес криптогаманців, які були залучені. Значна частина цього зростання відбудеться завдяки ідентифікації раніше невідомих дуже активних адрес криптогаманців [5].

Віртуальні активи є широким поняттям. Воно дозволяє охопити більшість нових інформаційних явищ, таких як усі види криптовалют, NFT (невзаємозамінні токени), речі в комп'ютерних іграх та інше.

Узагальнено можна виділити такі ознаки віртуальних активів як: цифровий вираз вартості, вільне обертання на ринку віртуальних активів (ринком виступають криптовалютні біржі, різноманітні маркет-плейси, де кожна особа може придбати віртуальний актив), а також наявність чіткої системи ідентифікації за допомогою блокчейн технології. Саме завдяки їй транзакції проводять безпосередньо між учасниками відносин у сфері віртуальних активів. Всі учасники під'єднані до однієї комп'ютерної мережі, яка побудована на блокчейні. Досить часто, транзакції забезпечуються смарт-контрактами, хоча існують поодинокі біржі, які їх не використовують. При цьому забезпечується майже повна анонімність.

Відповідно до Закону України «Про віртуальні активи» (який досі не набрав чинності), віртуальний актив це

нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів [6]. Інше визначення міститься у Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», а саме віртуальний актив – цифрове вираження вартості, яким можна торгувати у цифровому форматі або переказувати і яке може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей [7].

Віртуальні активи можуть стосуватися майже кожного кримінального правопорушення. Втім, найбільш суспільно небезпечні кримінальні правопорушення пов'язані із віртуальними активами відносяться до підслідності Служби безпеки України (далі – СБУ), Національного антикорупційного бюро України (далі – НАБУ). Зокрема, оперативні підрозділи СБУ у Харкові затримали шістьох колишніх посадовців проєктних інститутів України, яких підозрюють у роботі на «Росатом», що перебуває під санкціями. За даними слідства, вони допомагали під'єднати Запорізьку АЕС до «Росатома». Слідство встановило, що підозрювані розробляли науково-дослідну та проєктну документацію для модернізації російських атомних станцій. Фінансування отримували за рахунок криптовалют. Дії інженерів були викриті на етапі підготовки проєктної документації, що є особливо важливим у ситуаціях, пов'язаних із віртуальними активами. Тим самим українська спецслужба зірвала спроби «Росатома» отримати доступ до стратегічно важливих українських технологій та попередити можливий майбутній терористичний акт [8]. Іншим прикладом може слугувати затримання працівниками НАБУ екс-голови Держспецзв'язку. Зокрема, під час обшуку працівники НАБУ знайшли криптогаманець з 1,5 мільйонів доларів на рахунок. За словами представника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури фігурант також мав у своєму розпорядженні 1 201 285 одиниць криптовалюти Tether USDТ, що еквівалентно 1 201 928 доларам, і 6,9 біткоїна (265 тисяч доларів), які стосуються кримінального правопорушення [9]. Отже, наразі оперативні підрозділи та органи досудового розслідування досить часто стикаються на практиці із віртуальними активами та різноманітними їх видами. Також віртуальні активи достатньо поширені під час придбання, збуту, наркотичних засобів, шахрайства та у інших кримінальних правопорушень.

Незважаючи на яскраві приклади діяльності оперативних підрозділів, існують проблеми використання оперативно-розшукових засобів під час виявлення та розшуку віртуальних активів. Одним із основних завдань оперативно-розшукової діяльності є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, яке виконується із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів [10]. Згідно з вимогами ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» підставами для проведення оперативно-розшукової діяльності є наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, перелік таких підстав є вичерпним. Однак даною статтею не передбачена підстава проведення ОРЗ для розкриття злочинів, а саме встановлення осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, зокрема розшуку грошей, цінностей та іншого майна одержаного внаслідок вчинення кримінальних правопорушень. Особливо це актуально при наявності віртуальних активів, оскільки наявні певні проблеми через сутність даного явища і проведенні негласних заходів.

Більше того, у КПК відсутній механізм використання засобів оперативно-розшукової діяльності в ході досу-

дового розслідування під час розкриття кримінальних правопорушень. Відповідно, залучення інших способів, які не передбачені КПК, для отримання доказів тягне за собою їх недопустимість. Проте, відповідно до ст. 40 КПК існує механізм надання доручення слідчого оперативним підрозділам для проведення НС(Р)Д, перелік яких чітко визначений даним Кодексом [11]. При цьому, не передбачена можливість використання таких оперативно-розшукових засобів як програми та інших, які полегшують оперативним підрозділами виявлення та розшук віртуальних активів. Дана прогалина, на нашу думку, не дозволяє оперативним підрозділами та органам досудового розслідування виявляти віртуальні активи ефективно у провадженнях, у яких не встановлено особу. У зв'язку з цим при розслідуванні даних кримінальних правопорушень виникають проблеми з огляду на наступне.

Розшуку та виявленню віртуальних активів, на нашу думку, притаманні наступні особливості:

1. Технологічна складність. Традиційні негласні заходи, передбачені КПК (зокрема зняття інформації з електронних інформаційних систем без відома її власника, володільця або утримувача; зняття інформації з електронних комунікаційних мереж) потребують великих зусиль та швидкого реагування, часто можуть бути неефективні через використання особами шифрування та анонімних мереж (наприклад TOR).

2. Юридичні обмеження. Чинне законодавство не завжди встигає за розвитком технологій, що створює правові прогалини у застосуванні оперативно-розшукових засобів щодо віртуальних активів.

3. Міжнародний аспект. Транскордонний характер операцій з віртуальними активами ускладнює їх розшук та виявлення, вимагаючи міжнародної співпраці.

4. Ідентифікація суб'єктів. Анонімність користувачів віртуальних активів ускладнює встановлення реальних осіб, причетних до кримінальних правопорушень.

5. Динамічність середовища. Швидка зміна технологій та методів злочинної діяльності вимагає постійного оновлення тактик проведення негласних заходів.

При проведенні НС(Р)Д оперативні підрозділи за дорученням слідчого також можуть стикнутися із схожими проблемами. Зокрема, як було зазначено вище, традиційні негласні заходи, передбачені КПК можуть бути неефективними. Наприклад, під час проведення негласного заходу передбаченого ст. 264 даного Кодексу окрім відповідного унікального шифрованого зв'язку і програмного забезпечення для прикриття кримінального правопорушення, оперативні підрозділи можуть стикнутися з проблемою децентралізованої природи багатьох систем віртуальних активів, що може ускладнити визначення конкретного власника чи утримувача інформації через технологію блокчейн. Більше того, шифрування холодних гаманців, на яких містяться дані про віртуальні активи та самі віртуальні активи ускладнює доступ до інформації через seed – випадкові унікальні фрази, без яких неможливо отримати доступ навіть за допомогою програмного забезпечення. Іншим прикладом може слугувати ситуація, коли особа відома, проте користується анонімними криптообмінниками. При встановленні негласного спостереження в публічних місцях (ст. 269 КПК) особа може скористатися послугами криптообмінника, здійснити обмін віртуальних активів на звичайну валюту. Згодом, дані обмінники використовують так звані міксери (спеціальні методи задля

прикриття справжнього походження віртуальних активів). В подальшому відстеження криптовалюти може стати неможливим. Це є досить поширеною практикою. Наприклад, СБУ заблокувала мережу підпільних криптообмінників у столиці. Через нелегальні установи щомісяця проводили до 30 мільйонів гривень, частина з яких йшла на фінансування провокацій до Дня Незалежності України. За інформацією СБУ, підпільні криптообмінники користувалися попитом, оскільки дозволяли проводити анонімні платежі та системно виводити тіншові кошти і переводити в готівку. Послугами цих онлайн-обмінників здебільшого користувалися фізичні особи. Зокрема люди, які отримували кошти із заборонених в Україні електронних гаманців країни-агресора, наприклад, «Яндекс.Деньги», «Qiwi», «Webmoney» тощо [12]. Під час зняття інформації з електронних комунікаційних мереж (ст. 263 КПК) виникає проблема міжнародного характеру операцій з віртуальними активами, що може вимагати співпраці з правоохоронними органами інших країн. Це може бути тривалий процес, тому особа може здійснитися переказ на інші гаманці криптоактиви, скористатися міксером, що позбавить органи досудового розслідування інформації про знаходження віртуальних активів. Відповідно, часові обмеження можуть перешкодити оперативним підрозділам діяти ефективно. Підсумовуючи, існують наступні проблеми проведення негласних заходів: швидкість технологічних змін у сфері віртуальних активів може випереджати законодавчі та процесуальні можливості правоохоронних органів, оперативних підрозділів; необхідність спеціальних знань та технічного забезпечення для ефективного проведення негласних заходів у цій сфері.

Прикладом вітчизняного професійного розвитку може слугувати НАБУ. Зокрема, Національне агентство боротьби із злочинністю Великої Британії (The National Crime Agency) допомагає НАБУ впроваджувати нові інструменти для відстеження коштів, віртуальних активів, отриманих у вигляді хабарів чи вкрадених у держави, та викриття посадовців, причетних до корупційних правопорушень. Така співпраця здійснюється відповідно до Меморандуму про співробітництво у сфері обміну інформацією для боротьби з організованою злочинністю [13]. Важливим також є впровадження системи Maltego Національною поліцією України. Ця система дозволяє масово аналізувати соціальні мережі, веб-сайти, форуми, фінансові операції (у тому числі з віртуальними активами) та інші дії користувачів у мережі інтернет, що може значно допомогти негласним заходам [14].

Висновки. З огляду на вищевикладене, можна зробити наступні висновки. Проблема виявлення та розшуку віртуальних активів, пов'язаних із кримінальними правопорушеннями, є актуальною та складною для оперативних підрозділів та органів досудового розслідування. Існуючі негласні заходи, передбачені чинним законодавством, не завжди ефективні для роботи з віртуальними активами через їх технологічну специфіку. Важливим є підвищення технічної компетентності працівників оперативних підрозділів та слідчих для ефективного проведення негласних заходів у сфері віртуальних активів. Існує необхідність вдосконалення законодавчої бази для покращення роботи оперативних підрозділів під час виявлення та розшуку віртуальних активів, а саме щодо засобів оперативно-розшукової діяльності та їх використання, розширення підстав проведення ОРЗ зокрема, для розкриття вчинених кримінальних правопорушень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карапетян О., Білінський В. Злочинні технології збагачення з використанням криптовалют та особливості їх розслідування. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. № 2. С. 115–118. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/293> (дата звернення: 18.10.2024).
2. Yatsyk T. P., Shkelebei V. A. Investigation of criminal offenses related to traffic of virtual assets. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. 2024. T. 2, № 80. С. 219–223. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.2.34> (дата звернення: 18.10.2024).
3. Cryptocurrencies and future financial crime / A. Trozze et al. *Crime science*. 2022. Vol. 11, no. 1. URL: <https://doi.org/10.1186/s40163-021-00163-8> (дата звернення: 18.10.2024).

4. Cryptocurrency and financial crimes: a bibliometric analysis and future research agenda / S. Saha et al. *Multidisciplinary reviews*. 2024. Vol. 7, no. 8. P. 2024168. URL: <https://doi.org/10.31893/multirev.2024168>(дата звернення: 18.10.2024).
5. 2024 Crypto Crime Trends from Chainalysis. *Chainalysis*. URL: <https://www.chainalysis.com/blog/2024-crypto-crime-report-introduction/>(дата звернення: 18.10.2024).
6. Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX : станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>(дата звернення: 18.10.2024).
7. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06.12.2019 № 361-IX : станом на 23 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>(дата звернення: 18.10.2024).
8. СБУ: У Харкові інженери за криптовалюту допомагали РФ під'єднати Запорізьку АЕС до "Росатома" | Межа. Новини України. URL: <https://mezha.net/ua/bukvy/sbu-u-kharkovi-inzheneriy-za-kryptovaliutu-dopomahaly-rf-pid-iednaty-zaporizku-aes-do-rosatoma/>(дата звернення: 18.10.2024).
9. Економічна правда. Суд арештував 1,5 мільйона доларів криптоактивів ексголови Держспецзв'язку. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/11/30/707204/>(дата звернення: 18.10.2024).
10. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII : станом на 9 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>(дата звернення: 18.10.2024).
11. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 7 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>(дата звернення: 18.10.2024).
12. СБУ заблокувала підпільні криптообмінники у Києві. *Фінансовий клуб*. URL: <https://finclub.net/news/sbu-zablokuvala-pidpilni-kryptoobminnyky-u-kyievi.html>(дата звернення: 18.10.2024).
13. За підтримки британського NCA НАБУ підвищує ефективність розслідування злочинів, вчинених з використанням криптовалют НАБУ офіційний вебсайт. *НАБУ*. URL: <https://nabu.gov.ua/news/novyny-za-pidtrymky-brytanskogo-nca-nabu-pidvyshchuye-efektyvnist-rozsliduvannya-zlochyniv-vchynenyh/>(дата звернення: 18.10.2024).
14. Case Study: Ukrainian Cyber Police Fights Crime with Maltego. URL: <https://www.maltego.com/blog/case-study-ukrainian-cyber-police-fights-crime-with-maltego/>(дата звернення: 18.10.2024).

ЕВОЛЮЦІЯ ПІДПІЛЬНИХ ЛАБОРАТОРІЙ: МЕТОДОЛОГІЇ, РИЗИКИ ТА БЕЗПЕКА ПІД ЧАС ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ

THE EVOLUTION OF CLANDESTINE LABORATORIES: METHODOLOGIES, RISKS, AND SAFETY IN CRIME SCENE INVESTIGATION

Кучинська І.В., к.фарм.н.,
головний науковий співробітник

Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України

Виробництво незаконних наркотичних засобів та психотропних речовин у підпільних лабораторіях є глобальною загрозою, яка не тільки створює небезпеку для громадського здоров'я, але й значно ускладнює роботу правоохоронних органів та судових експертів.

Дана робота охоплює найпоширеніші наркотичні та психотропні речовини, що виробляються в підпільних лабораторіях, методи їх синтезу та пов'язані ризики. Особлива увага приділяється типам лабораторій, з якими стикаються експерти під час техніко-криміналістичного забезпечення оперативних і слідчих дій, їхньому масштабу та супутнім небезпекам.

Підпільні лабораторії з незаконного виробництва наркотичних засобів та психотропних речовин постійно адаптуються до змін попиту на них, застосовуючи різні прекурсори та методи синтезу залежно від доступності сировини та можливості обійти правові обмеження. Це включає як класичні методи виробництва заборонених речовин, так і нові технології, що використовують альтернативні прекурсори для зменшення ризику виявлення. Під час оперативно-слідчих дій фахівцям важливо бути обізнаними про типи матеріалів, хімічні речовини та обладнання, що застосовуються у таких лабораторіях для забезпечення власної безпеки під час оперативно-слідчих заходів.

Ефективність оперативно-розшукової діяльності та судової експертизи багато в чому залежить від знань про сучасні методи синтезу наркотичних засобів та психотропних речовин, а також структуру підпільних лабораторій. Це дозволяє оцінювати ризики, проводити обґрунтовані оперативні дії та належним чином фіксувати докази.

Важливе значення має правильний збір речових доказів, включно з новими видами наркотиків та їх аналогами, що потребує розуміння їхнього правового статусу та методів аналізу.

Постійне підвищення кваліфікації, участь у міжнародних форумах та обмін інформацією між фахівцями з різних країн сприяють ефективному реагуванню на нові виклики у сфері незаконного виробництва наркотичних засобів та психотропних речовин. Така співпраця дозволяє мінімізувати поширення підпільних лабораторій та підвищити безпеку суспільства через вдосконалення методів розслідування цих злочинів.

Ключові слова: підпільна нарколабораторія, наркотичні засоби, психотропні речовини, синтетичні методи, огляд місця події, засоби індивідуального захисту.

The production of illicit narcotic drugs and psychotropic substances in clandestine laboratories represents a global threat that not only endangers public health but also significantly complicates the work of law enforcement and forensic experts.

This work covers the most common narcotic and psychotropic substances produced in clandestine laboratories, the methods of their synthesis, and associated risks. Special attention is given to the types of laboratories encountered by experts during technical and forensic support of operational and investigative actions, their scale, and related hazards.

Clandestine laboratories for the illegal production of narcotic drugs and psychotropic substances continuously adapt to changing demand by employing various precursors and synthesis methods depending on raw material availability and the ability to bypass legal restrictions. This includes both classic methods for producing banned substances and new technologies using alternative precursors to reduce the risk of detection. During operational and investigative actions, it is crucial for specialists to be knowledgeable about the types of materials, chemicals, and equipment used in such laboratories to ensure their own safety.

The effectiveness of operational and investigative activities and forensic expertise largely depends on knowledge of current methods of synthesizing narcotic drugs and psychotropic substances, as well as the structure of clandestine laboratories. This allows for risk assessment, informed operational actions, and proper evidence collection.

Proper collection of physical evidence, including new types of drugs and their analogues, is also important and requires an understanding of their legal status and analysis methods. Continuous professional development, participation in international forums, and information exchange among experts from different countries facilitate effective responses to new challenges in the field of illicit drug and psychotropic substance production. Such collaboration not only helps to minimize the spread of clandestine laboratories but also enhances public safety by improving investigative methods for these crimes.

Key words: clandestine drug laboratory, narcotic drugs, psychotropic substances, synthetic methods, crime scene investigation, personal protective equipment.

Постановка проблеми. Протидія незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів є ключовим завданням правоохоронних органів. Підпільні нарколабораторії становлять значну загрозу не лише через поширення заборонених речовин, а й через високий рівень екологічних і техногенних ризиків, пов'язаних із використанням хімічних речовин та недотриманням норм безпеки. Їх виявлення та ліквідація вимагають спеціальних знань і засобів для представників правоохоронних органів та спеціалістів хіміків, що діють на місці злочину, а також застосування засобів індивідуального захисту різного рівня.

У підпільних нарколабораторіях виробляють широкий спектр заборонених речовин: опіоїди, стимулятори, галюциногени, нові психоактивні сполуки, продукти канабісу. Організовані злочинні угруповання активно пристосовуються до зміни попиту та наявності прекурсорів, розро-

бляючи нові методи синтезу і поширення цих речовин, що ускладнює діяльність правоохоронців та експертів у сфері судової експертизи й оперативно-розшукової діяльності [1].

У даній роботі представлені найпоширеніші види підпільних лабораторій де синтезують наркотичні засоби і психотропні речовини, основні методи виготовлення та ризики, що пов'язані з цими процесами, зі якими стикаються представники правоохоронних органів під час проведення слідчих дій, а також небезпеки, що виникають під час їхньої роботи, включаючи ризики для здоров'я, вибухонебезпечність і хімічне забруднення.

Попри відносно невеликі обсяги небезпечних речовин у підпільних нарколабораторіях, матеріали, з якими стикаються представники правоохоронних органів під час огляду місця події, можуть нести серйозні ризики для їх здоров'я та безпеки. Співробітники можуть піддатися впливу подразнюючих, корозійних, вибухонебезпечних

і легкозаймистих речовин, а відсутність вентиляції та температурного контролю підвищує ризик пожежі, вибухів і шкідливого впливу хімічних речовин на організм.

У підпільних нарколабораторіях часто спостерігається недбале поводження з відходами – хімічні речовини проливаються на підлогу, виливаються в каналізацію або викидаються до навколишнього середовища, забруднюючи внутрішні приміщення, ґрунт, водойми та створюючи токсичні випари, які також можуть просочувати стіни будівель і поширюватися зовні.

Небезпеки для правоохоронців у підпільних лабораторіях залежать від наявних речовин, їхніх концентрацій, умов зберігання та можливих взаємодій між хімічними речовинами, які знаходяться поруч, що може спричинити небезпечні реакції. Потенційні загрози включають контакт із токсичними, вибухонебезпечними, корозійними та подразнювальними речовинами, фізичні травми у замкнених просторах, а також ризики пасток, встановлених зловмисниками.

На початку проведення огляду території підпільної лабораторії, представникам правоохоронних органів варто бути одягненими у засоби індивідуального захисту. Мають бути вжиті відповідні заходи, наприклад, правильно зупинити активні процеси, що відбуваються під час виготовлення заборонених речовин, провітрити приміщення.

Важливо правильно ідентифікувати та поводитись з небезпечними відходами, що утворюються під час нелегальної діяльності таких лабораторій, – хімічні речовини, забруднений посуд та обладнання, які під час оперативно-слідчих дій повинні бути належним чином вилучені та упаковані. Речови, що виявлені на території підпільної лабораторії можуть важити до кількох тонн і включати такі хімічні речовини як розчинники, реактиви, прекурсори, побічні продукти хімічних реакцій та безпосередньо наркотичні засоби або психотропні речовини.

Аналіз досліджень та публікацій. Питання кримінально-правової та кримінологічної протидії організації або утриманню місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів та психотропних речовин досліджували такі науковці, як В. С. Щирська, І. Г. Поплавський, Є. Ю. Кулієв, А. А. Вознюк, В. І. Борисов, О. М. Стрільців, А. А. Музика, М. С. Хруппа та інші. Їхні наукові праці зробили значний внесок у розвиток наукових підходів до вивчення механізмів протидії цим злочинам, розробку нових методів ефективного реагування на правопорушення, пов'язані з забороненими речовинами [2]. У своїх роботах автори зосереджуються на аналізі чинних кримінально-правових норм, що регулюють протидію наркозлочинності, та на дослідженні кримінологічних аспектів цього явища, зокрема соціально-економічних факторів, які сприяють поширенню підпільних лабораторій та місць для незаконного вживання наркотичних засобів і психотропних речовин. Їхні дослідження також містять рекомендації для вдосконалення роботи правоохоронних органів, особливо в галузях судової експертизи та оперативно-розшукової діяльності.

Актуальність досліджень Ю. В. Бауліна, М. Й. Коржанського, В. С. Яловики, Л. В. Дороша, Є. Ю. Кулієва, Є. В. Фесенка полягає в тому, що вони допомагають глибше зрозуміти природу злочинів, пов'язаних із незаконним обігом заборонених речовин [3]. В свою чергу А. А. Афанасьєв, О. І. Перепелиця, О. М. Лемешко, В. І. Борисов, Е. В. Расюк, В. П. Шадрін, пропонують нові підходи до попередження та розслідування злочинів, що пов'язані з виготовленням та обігом наркотичних засобів та психотропних речовин. Це має важливе значення для вдосконалення практичної діяльності правоохоронних органів, покращення судової експертизи та підвищення ефективності боротьби з наркозлочинністю на національному та міжнародному рівнях [4].

Отже, основною метою даної роботи є надання інформації для підвищення обізнаності та забезпечення безпеки

співробітників правоохоронних органів під час огляду місця події, що пов'язані з діяльністю підпільних нарколабораторій.

Виклад основного матеріалу. Підпільні лабораторії класифікуються за їхньою спеціалізацією та виділяють ті, що пріоритетно проводять екстракцію, хімічний синтез, очищення, різання / розведення порошкоподібних речовин або пресування таблеток. Правильна ідентифікація типу лабораторії є критично важливою для забезпечення безпеки співробітників правоохоронних органів під час проведення оперативно-слідчих дій. Часто під час реагування на діяльність таких лабораторій проводиться виявлення та моніторинг небезпек з використанням інструментальних (портативні прилади з фотоіонізаційними детекторами, електрохімічними сенсорами, датчики кисню, раманівська та інфрачервона спектроскопія) та неінструментальних (коліориметричні тести та імуноферментний аналіз) методів.

Очевидно, що підпільні лабораторії спеціалізуються на незаконному виробництві наркотичних засобів та психотропних речовин, а виробничі процеси в них залежать від виду речовин, що синтезуються, досвіду підпільного хіміка та доступних прекурсорів, реагентів, розчинників і обладнання. Прекурсори – це так звані початкові хімічні речовини, що входять до складу кінцевого продукту (наркотичного засобу або психотропної речовини), тоді як реагенти сприяють синтезу заборонених речовин, але не включаються до складу кінцевої речовини.

Хіміки підпільних лабораторій адаптуються до змін у законодавчому контролі за прекурсорами та переоб'єднанні у їх постачання, а також розробляють нові неконтрольовані речовини, щоб уникнути правових наслідків. У відповідь судові експерти змушені адаптуватися до нових методів синтезу, забезпечуючи виявлення процесів та підтримуючи безпеку під час розслідувань [5].

Окрім підпільних лабораторій поряд з виробництвом наркотичних засобів або психотропних речовин можуть мати терористичне спрямування своєї діяльності, займаючись синтезом вибухових речовин, хімічних бойових агентів тощо. Хоча дана робота зосереджена на нарколабораторіях, існують випадки, коли компоненти для виготовлення вибухових і наркотичних речовин перетинаються. Тип підпільної лабораторії залежить від етапу в ланцюгу постачання та виду вироблених наркотичних засобів або психотропних речовин.

Як зазначалося вище, підпільні лабораторії можна поділити на чотири основні категорії: лабораторії для екстракції, синтезу, очищення, а також для різання, розбавлення або пресування таблеток. Одна лабораторія може одночасно належати до кількох із цих категорій.

Екстракція передбачає вилучення необхідних сполук із сировини, наприклад, опіатів з опіуму або псевдоефедрину з ліків від застуди. Цей процес утворює значні відходи, які можуть свідчити про виробництво наркотичних засобів та психотропних речовин. Кількість відходів або упаковок допомагають ідентифікувати та оцінити масштаб підпільної лабораторії.

Хімічний синтез наркотичних засобів або психотропних речовин спрямований на створення хімічних сполук із заданими властивостями, наприклад, синтез героїну з морфіну, що приносить більший прибуток через можливість його продажу в менших кількостях для отримання того ж ефекту. Складність синтезу для різних заборонених речовин варіюється від простих до складних процесів, а виділення чистого продукту, отриманого після реакції, потребує очищення.

Очищення видаляє небажані компоненти в хімічній суміші та забезпечує необхідну концентрацію синтезованого наркотичного засобу або психотропної речовини. Наприклад, метамфетамін очищують від червоного фосфору для поліпшення його якості. Також процес очищення

використовують під час відновлення наркотичних засобів або психотропних речовин з різних речей після прихованої контрабанди.

Процеси розведення порошкоподібних заборонених речовин та пресування таблеток дозволяють збільшити обсяг продукту, що дає злочинним угрупованням можливість підвищити прибуток. Наприклад, метамфетамін розводять інертними матеріалами, які візуально схожі на чистий продукт, ускладнюючи ідентифікацію без проведення хімічного аналізу.

Підпільні лабораторії можуть розташовуватися в різних місцях – від житлових будинків до сільської місцевості, комерційних зон, громадських місць і навіть у транспортних засобах.

Організовані кримінальні групи намагаються приховати свої дії, що робить підпільні лабораторії вкрай небезпечними для учасників огляду місця події.

Знання основних характеристик речовин, що виготовляються в підпільних лабораторіях, методів їх синтезу, асортименту допоміжних хімічних речовин та обладнання допомагають обрати необхідні заходи безпеки під час проведення слідчих дій на території підпільної лабораторії.

Найпримітивнішими є підпільні лабораторії з виробництва героїну. У процесі отримання героїну основним ацетилюючим агентом є ацетилангідрид, серед хімічних речовин – кальцію оксид, амонію хлорид, натрію карбонат, соляна кислота, активоване вугілля та ацетон. Виробництво потребує значної кількості води – близько 512,8 л на 1 кг героїну. Для цього зазвичай використовують предмети домашнього вжитку, такі як 200-літрові бочки та великі алюмінієві кастрюлі.

Спеціаліст хімік звертає увагу на наявність таких побутових предметів на місці події, оскільки вони можуть бути важливими джерелами інформації та доказів.

З огляду на небезпеки, пов'язані з синтезом заборонених речовин, заходи безпеки під час огляду місць виробництва амфетаміну, метамфетаміну та МДМА є подібними. Фахівці повинні бути підготовлені до роботи в умовах, що містять небезпечні хімічні речовини, залишки прекурсорів та потенційно небезпечні реакційні суміші. Під час виробництва цих речовин місце інциденту часто є забрудненим залишками психотропних речовин, вихідних матеріалів, реагентів, розчинників та побічних продуктів. Після затримання правопорушників перед спеціалістом хіміком постає завдання оцінити ризики, пов'язані з кожним етапом синтезу. Наприклад, знати як перевірити наявність фосфіну в лабораторії, що використовує йод та фосфор, або виявити небезпеки, пов'язані з контейнерами або обладнанням, що знаходиться під тиском.

Необхідно також враховувати ризики, пов'язані з роботою електричних приладів та вибухові ризики. Через незаконний характер діяльності, на території підпільної лабораторії може бути присутня вибухова суміш. Спеціаліст хімік не є фахівцем із знешкодження вибухових пристроїв і не знешкодує їх самостійно, проте може ідентифікувати вибухові речовини та консультувати щодо потенційної небезпеки.

Більш розвиненими є підпільні лабораторії з синтезу фентанілу, вони зазвичай оснащені обладнанням, характерним для наукових лабораторій з органічної хімії: роздільні флакони, дистиляційні колонки, ротаційні випаровувачі, фільтри Бюхнера, фільтрувальний папір, електричні плитки з магнітними мішалками, конденсатори та колби.

Хоча виробництво фентанілу переважно здійснюється в підпільних лабораторіях Китаю та Мексики, проте операції з пресування таблеток і розведення фентанілу, що знаходиться у вигляді порошку, можуть бути виявлені в інших країнах.

Огляд місця події в підпільних лабораторіях з виробництва фентанілу вимагає від учасників огляду місця події використання засобів індивідуального захисту. Осно-

вні шляхи впливу на організм людини даної наркотичної речовини – інгаляційний, пероральний та дермальний. Фентаніл повільно всмоктується через шкіру і після контакту його необхідно змивати водою з милом. Слід уникати використання спиртових серветок та антисептиків для рук, оскільки спирт може сприяти швидкому проникненню фентанілу через шкіру в кров.

Методи синтезу фентанілу є трудомісткими, включають декілька етапів і потребують участі кваліфікованого хіміка. Аналіз вилучених зразків фентанілу може виявити домішки, характерні для певного методу виробництва, що допомагає судовим експертам у вивченні сучасних технологій його синтезу [6].

З огляду на легкість транспортування та зростаючу потужність нових аналогів фентанілу, існує ймовірність їх використання як хімічних бойових агентів. Стабільність фентанілу та його аналогів у твердому стані при кімнатній температурі робить швидким їх введення в організм шляхом інгаляції, проковтування, ін'єкції або абсорбції [7].

У підпільних лабораторіях з виробництва кокаїну гідрохлориду, найпоширеніший метод його отримання полягає в перетворенні листя коки на безпосередньо порошок кокаїну гідрохлориду: листя подрібнюють, змішують з карбонатом кальцію (вапном) і водою, сам кокаїн екстрагують органічним розчинником, зазвичай керосином, після чого органічний шар обробляють кислотою, отримуючи кокаїну сульфат, за допомогою вапна кокаїнову основу окислюють перманганатом калію, осаджують розчином аміаку, фільтрують і сушать; для отримання кокаїну гідрохлориду основу розчиняють у діетиловому ефірі, додають концентровану соляну кислоту та ацетон. Для збільшення маси до продукту часто додають домішки, такі як фенацетин або левамизол.

Правоохоронці, які вилучають лабораторії з екстракції кокаїну, повинні використовувати захисні костюми та респіратори. Калій перманганат, що застосовується в таких лабораторіях, є сильним окислювачем і може вступати в небезпечні реакції з кислотами. Крім того, присутність кислот і легкозаймистих речовин, таких як керосин, вимагає використання вогнестійкого одягу. Пари кислот і аміаку становлять ризик для органів дихання.

Крек-кокаїн виробляється шляхом нагрівання кокаїну гідрохлориду з натрію бікарбонатом і водою. Для прискорення цього процесу використовується мікрохвильова піч. Оскільки у вказаному методі не використовуються органічні розчинники, ризики для здоров'я під час огляду місця події в таких підпільних лабораторіях є мінімальними. Однак рекомендується застосовувати захисну маску та нітрилові рукавички.

Діетиламід лізергінової кислоти (ЛСД), один із найсильніших галюциногенів, що зазвичай зустрічається у вигляді просоченого паперу або таблеток. Через ризик інгаляції аерозолі ЛСД під час огляду підпільних лабораторій правоохоронці повинні використовувати герметичні костюми та захищати органи дихання. ЛСД швидко абсорбується і може викликати галюцинації. Цю речовину також розглядають як потенційну хімічну зброю, яка порушує функції організму, тому під час огляду місця події слід уникати розпилення даної речовини [8].

Синтез ЛСД, на відміну від інших наркотичних засобів та психотропних речовин, є складним і трудомістким процесом, триває кілька днів, вимагає глибоких знань з хімії та спеціального обладнання.

Навіть вирощування коноплі супроводжується ризиками: використання гербіцидів і пестицидів, електричні загрози від освітлювальних систем, мікробіологічні ризики, як-от грибові інфекції, що можуть уражати дихальні шляхи [9]. Один із методів отримання канабіноїдів – екстракція з рослин конопель розчинниками, зокрема бутаном, який є вибухонебезпечним через те, що швидко випаровується та накоплюється в приміщенні. Для екстракції також використовують пропан,

етанол та вуглекислий газ. Процес відбувається в комерційних екстракторах під високим тиском, що підвищує ризик вибухів через можливі пошкодження резервуарів [10].

Нові психоактивні речовини – це синтетичні сполуки з наркотичними або психотропними властивостями, що імітують ефекти контрольованих речовин, але мають змінені або додані функціональні групи в їхній молекулі. Багато з цих реакцій є простими й не потребують складного обладнання, що робить їх доступними для початківців. Такі модифікації дозволяють уникати правових обмежень і ускладнюють ідентифікацію цих речовин у судово-експертних лабораторіях.

Синтетичні канабіноїди відносяться до цієї групи, вони виробляються в обмежених масштабах, переважно в Китаї, та розповсюджуються під виглядом «легальних наркотиків» або ароматичних сумішей.

Синтетичні канабіноїди поставляються до так званих обробних підпільних лабораторій, де їх наносять на подрібнений рослинний матеріал, попередньо розчинивши в ацетоні або спирті, та розпилюють на рослини. Після випаровування розчинника залишається просочений синтетичними канабіноїдами рослинний матеріал, який упаковують в яскраві фольговані пакети для продажу [11].

Через складність виявлення виробництва синтетичних канабіноїдів, найчастіше об'єктами розслідувань стають обробні лабораторії. Під час їх огляду наявність розчинників, таких як спирт або ацетон, підвищує ризики для співробітників, оскільки вони можуть збільшити проникнення канабіноїдів через шкіру. Тому представникам правоохоронних органів рекомендовано використовувати нітрилові рукавички та одноразовий захисний одяг для мінімізації контактів із хімічними речовинами.

Катинони, що відомі як «сіль для ванн», також належать до нових психоактивних речовин з галюциногенними

та стимулюючими властивостями [12]. Найпоширеніший метод їх синтезу в підпільних лабораторіях представляє окислення псевдоефедрину або N-метилпсевдоефедрину у розбавленій сірчаній кислоті [13]. Реагування правоохоронних органів на виявлення лабораторій з виробництва катинонів подібне до реагування на лабораторії з виробництва амфетаміну, метамфетаміну або MDMA, з врахуванням хімічних і фізичних небезпек, що виникають у процесі.

Висновки. В даній роботі представлена інформація щодо найпоширеніших підпільних нарколабораторій, які займаються виробництвом наркотичних засобів та психотропних речовин. Методи і типи підпільних лабораторій, висвітлені в цьому огляді, не є вичерпними. Підпільні лабораторії постійно адаптуються до нових викликів і технологій, що ускладнює їх виявлення. У зв'язку з цим, необхідно постійно оновлювати знання про їхні методи роботи, складові та безпечні практики реагування.

Для покращення ефективності реагування на загрози, пов'язані з підпільними лабораторіями, рекомендується розробити спеціалізовані тренінги для правоохоронних органів, а також забезпечити належне технічне і матеріальне забезпечення для проведення оглядів місць інцидентів.

Ефективна судово-експертна підтримка може забезпечити належну доказову базу для виявлення та розслідування таких злочинів. Впровадження сучасних технологій і методик в експертну діяльність дозволить підвищити якість і результативність розслідувань, що, в свою чергу, сприятиме зниженню рівня наркозлочинності.

Важливе також міжнародне співробітництво та обмін досвідом у боротьбі з наркозлочинністю. Врахування найкращих практик та сучасних методик, розроблених у різних країнах, дозволить підвищити рівень наукового обґрунтування заходів протидії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баулін Ю.В., Борисов В.І., Дорош Л.В. Організований наркобізнес (поняття, форми, підстави кримінальної відповідальності) / за заг. ред. Ю.В. Бауліна, Л. В. Дорош. Харків: Право, 2005. 256 с.
2. Запобігання організації або утриманню місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів: монографія / А. А. Вознюк, В. С. Щирська. Київ: Освіта України, 2017. 184 с.
3. Савченко А. В. Кримінально-правова протидія незаконному обігу наркотиків: міжнародні та національні стандарти: посібник / А. В. Савченко, О. М. Стрільців / за ред. В. В. Коваленка. Київ: НАВС, 2014. 146 с.
4. Запорощенко Н.А. Розслідування організації або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів : метод. рек. Київ: ХмДЦНІІ, 2011. 58 с.
5. Кодекс Цивільного захисту України. Київ : Алерта, 2023. 130 с.
6. Casale J. F., Mallette J. R., Claro G., Hays P. A. Synthesis and characterization of benzoylefentanyl and benzoylefentanyll. *Microgram Journal*. 2018. № 15 (1-4). P. 1–8.
7. Schueler H. E. Emerging synthetic fentanyl analogs. *Academic Forensic Pathology*. 2017. № 7(1). P. 36–40. <https://doi.org/10.23907/2017.004>.
8. Polat S., Gunata M., Parlakpinar H. Chemical warfare agents and treatment strategies. *Annals of Medical Research*. 2018. № 25(4), P. 776–782. <https://doi.org/10.5455/annalsmedres.2018.08.166>.
9. Martyny J. W., Serrano K. A., Schaeffer J. W., Van Dyke M. V. Potential exposures associated with indoor marijuana growing operations. *Journal of Occupational and Environmental Hygiene*. 2013. № 10(11). P. 622–639. <https://doi.org/10.1080/15459624.2013.831986>.
10. Chan G. C. K., Hall W., Freema, T. P., Ferris J., Kelly A. B., Winstock A. User characteristics and effect profile of butane hash oil: An extremely high-potency cannabis concentrate. *Drug and Alcohol Dependence*. 2017. № 178. P. 32–38. <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2017.04.014>.
11. Potts A. J., Cano C., Thomas S. H. L., Hill S. L. Synthetic cannabinoid receptor agonists: Classification and nomenclature. *Clinical Toxicology*. 2020. № 58(2). P. 82–98. <https://doi.org/10.1080/15563650.2019.1661425>.
12. Zawilska J. B. Synthetic Cathinones: Novel addictive and stimulatory psychoactive substances (Vol. 12) Switzerland: Springer International Publishing, 2018. 217 p. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-78707-7>.
13. Capriola M. Synthetic cathinone abuse. *Clinical Pharmacology: Advances and Applications*. 2013. № 5. P. 109–115. <https://doi.org/10.2147/CPAA.S42832>.

СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА НЕПОВНОЛІТНІХ THE FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF MINORS

Лук'янчиков Б.С., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стадник В.Я., студентка IV курсу факультету соціології і права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття присвячена висвітленню одного з видів експертиз, а саме: судово-психологічної експертизи у контексті розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень за участю неповнолітніх. Проведення такої експертизи, окрім інших питань, має на меті з'ясувати, чи була поведінка неповнолітнього результатом самостійних рішень або ж він діяв під тиском або психологічним впливом інших осіб чи обставин. У статті наголошується на важливості психологічного підходу до розслідування та розгляду справ за участю неповнолітніх, оскільки він дозволяє більш точно встановити об'єктивну картину подій та їх вплив на формування вини. На відміну від судово-психіатричної експертизи, яка фокусується на медичних аспектах психічного здоров'я неповнолітнього, об'єктом судово-психологічної експертизи є особистість психічно здорової особи у генезі буття, статичі, динаміці певного часового простору тощо [1, с. 349].

Окрема увага приділяється характеристиці осіб (експертів), які проводять цього виду дослідження. Експерти-психологи використовують широкий спектр методів, включаючи психологічні тести, структуровані інтерв'ю, проєктивні техніки та аналіз поведінки, щоб створити комплексну картину особистості неповнолітнього. Вони оцінюють рівень психологічного розвитку, когнітивні здібності, емоційний стан та соціальну адаптацію підлітка. Варто зауважити, що в статті згадується справа Т. та В. проти Об'єднаного Королівства, яка наочно демонструє важливість індивідуального підходу до кожного неповнолітнього та необхідність забезпечення захищеності й надійності всіх учасників процесу у судовому провадженні.

Для забезпечення максимальної ефективності експертизи необхідно створити довірливу та комфортну атмосферу для неповнолітнього. В Україні це реалізується через використання «Зелених кімнат» – спеціально обладнаних приміщень та відповідних методик для створення сприятливих умов для роботи з неповнолітніми. Експерти-психологи, які проводять такі експертизи, повинні мати високу кваліфікацію та спеціальну підготовку для роботи з неповнолітніми у контексті судових справ. Це включає знання юридичних аспектів, розуміння особливостей підліткового віку, володіння специфічними методиками оцінки девіантної поведінки. Важливо, щоб експерти дотримувалися суворих етичних норм, забезпечували конфіденційність інформації та уникали додаткової травматизації неповнолітнього.

Ключові слова: експертиза, неповнолітній, розвиток, індивідуальність, експерт, психолог, судово-психологічна експертиза, психолого-психіатрична експертиза.

The article is dedicated to highlighting one type of expertise, namely: forensic psychological examination in the context of investigating and adjudicating criminal cases involving minors. The purpose of such an examination, among other issues, is to determine whether the minor's behavior was the result of independent decisions or whether they acted under pressure or psychological influence from other individuals or circumstances. The article emphasizes the importance of a psychological approach to investigating and considering cases involving minors, as it allows for a more accurate establishment of the objective picture of events and their influence on the formation of guilt. Unlike forensic psychiatric examination, which focuses on the medical aspects of a minor's mental health, the object of forensic psychological examination is the personality of a mentally healthy individual in the genesis of being, static, dynamic of a particular time space, etc. [1, с. 349].

Particular attention is paid to the characteristics of the individuals (experts) conducting this type of research. Forensic psychologists use a wide range of methods, including psychological tests, structured interviews, projective techniques, and behavior analysis to create a comprehensive picture of the minor's personality. They assess the level of psychological development, cognitive abilities, emotional state, and social adaptation of the adolescent. It is worth noting that the article mentions the case of T. and V. v. the United Kingdom, which vividly demonstrates the importance of an individualized approach to each minor and the need to ensure the protection and security of all participants in the judicial process.

To ensure the maximum effectiveness of the examination, it is necessary to create a trusting and comfortable atmosphere for the minor. In Ukraine, this is achieved through the use of "Green Rooms" – specially equipped premises and appropriate methods designed to create favorable conditions for working with minors. Forensic psychologists conducting such examinations must have high qualifications and specialized training for working with minors in the context of judicial cases. This includes knowledge of legal aspects, understanding the characteristics of adolescence, and proficiency in specific methods for assessing deviant behavior. It is essential that experts adhere to strict ethical standards, ensure the confidentiality of information, and avoid causing additional trauma to the minor.

Key words: expertise, minor, development, individuality, expert, psychologist, forensic psychiatric expertise.

Неповнолітня особа – це малолітня особа, а також дитина у віці від 14 до 18 років (п. 12 ст. 3 КПК), а відповідно до ст. 1 Конвенції ООН «Про права дитини» дитиною є кожна людина істота до досягнення 18-річного віку [2].

Зважаючи на вразливий характер такої категорії правопорушників, законодавець передбачив ряд процесуальних гарантій для забезпечення їх процесуальних прав для об'єктивного, всебічного та повного з'ясування обставин, що спонукали до вчинення правопорушення. Для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно враховувати при призначенні покарання та обранні заходу виховного характеру, законодавець передбачив можливість використання спеціальних знань у формі призначення судово-психологічної експертизи.

Тобто, це дослідження індивідуальних рис неповнолітнього, яке виконується спеціалізованими установами

з залученням спеціалістів в галузі дитячої та юнацької психології.

Виходячи з медичних показників, що характеризують неповнолітнього, таких як наявність психічного захворювання або патологічних змін у психіці, суд може визначити ступінь осудності особи. Проте для глибшого аналізу психологічного стану, зокрема тих його особливостей, які могли вплинути на вчинення злочину, необхідно застосовувати не лише медичні, а й психологічні критерії. Саме вони дозволяють комплексно оцінити мотивацію, емоційний стан і поведінкові реакції неповнолітнього під час вчинення правопорушення, що може стати ключовим фактором при ухваленні справедливого рішення судом.

У Постанові Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх», зокрема, у п. 7 зазначено, що за наявності даних,

що свідчать про розумову відсталість неповнолітнього, має бути призначена судова психолого-психіатрична або педагогічно-психолого-психіатрична експертиза для вирішення питання про наявність чи відсутність у неповнолітнього відставання у психічному розвитку, про ступінь такого відставання, встановлення стану його загального розвитку з метою з'ясувати питання про те, чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними. Відповідна експертиза призначається за участю спеціалістів у галузі дитячої та юнацької психології (психолога, педагога) і психіатрії [3].

Проте судова і слідча практика показують, що найчастіше в матеріалах кримінальних проваджень містяться формальні характеристики стосовно особливостей особистості розвитку неповнолітнього, взаємовідносин у сім'ї, особливостей його спілкування з оточуючими, потерпілим, його реагування в складних для нього ситуаціях, що ускладнює та обмежує можливість експерта-психолога провести вичерпний аналіз ситуації та діяльності під експертного у досліджуваній по справі або ж ситуації, а інколи й унеможливує надати відповіді на поставлені питання [4].

Об'єктом дослідження судово-психологічної експертизи неповнолітніх правопорушників є психологічні характеристики дитини, які знаходяться в межах норми та не викликають сумнівів щодо її психічного здоров'я та осудності. Ця експертиза досліджує свідомість і поведінку неповнолітнього під час вчинення правопорушень, а також його сприйняття навколишнього середовища з урахуванням вікових особливостей. Судово-психологічна експертиза допомагає отримати інформацію, яка дозволяє правильно оцінити психічну діяльність та поведінкові прояви неповнолітнього, що впливають на юридичні висновки, включаючи можливість пом'якшення покарання.

Цікавою є справа Т. та В. проти Об'єднаного Королівства. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) зауважив, що судовий розгляд заявників тривав понад три тижні в Суді Корони. Ця тривалість викликала значну увагу громадськості та ЗМІ, що змусило суддю у заключній промові попросити присяжних врахувати цю обставину при оцінці доказів. Зважаючи на вік заявників, були вжиті спеціальні заходи, такі як ознайомлення з процедурою слухання, попереднє відвідування залу судового засідання та скорочення часу слухання. Проте формалізм і процедура слухання справи в Суді Корони призвели до виникнення у підсудних почуттів страху. Це відчуття посилювалося спеціальними елементами інтер'єру залу, зокрема високим розташуванням лави для підсудних, що забезпечувало їм видимість всього, що відбувається в залі, але водночас викликало дискомфорт через пряму увагу з боку представників преси та інших присутніх.

У справі містилися дані психіатричної експертизи, які підтвердили, що обидва заявники переживали посттравматичний стрес через вчинене ними вбивство два роки тому та мали труднощі в обговоренні подій злочину зі своїми захисниками. Для них судовий розгляд виявився залякуючим, що призвело до стресу і ускладнювало їхню здатність зосередитися.

За такими умовами, як спільний Суд, представництво інтересів заявників досвідченими юристами не могло вважатися достатнім. Хоча, за словами Уряду, захисники перебували із заявниками під час розгляду доручення, імовірно, що заявники не почувалися вільно, аби проконсультуватися з ними через напружену атмосферу в залі та до уваги присутніх. Крім того, можливість для заявників співпрацювати зі своїми захисниками поза межами суду викликала сумніви, враховуючи їхній вік та нервово-емоційний стан. Однак така співпраця є необхідною для адекватного захисту підсудних. Таким чином, право заявників на справедливий судовий розгляд було порушено.

В результаті ЄСПЛ, серед іншого, констатував порушення статті 6 Конвенції «Право на справедливий суд» [5].

Дана справа наочно показує, як найменші дрібниці можуть вплинути на психоемоційний стан неповнолітнього. Цей випадок є нагадуванням про важливість не тільки формального дотримання правових процедур, але й врахування психологічного стану підсудних, особливо коли йдеться про неповнолітніх. Справедливість судового процесу залежить не лише від юридичної техніки, але й від гуманного підходу до підсудних, що є особливо важливим для забезпечення належного захисту прав неповнолітніх.

У необхідних випадках слідчий, суд за кримінальними справами може призначити судово психологічну експертизу з метою встановлення стану загального розвитку неповнолітнього, рівня його розумового розвитку, з'ясування питання, чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними, особливостей особистості неповнолітнього, особливостей його сприйняття та мислення. У літературі описано випадки, коли показання неповнолітніх, що стали основою для обвинувачення у тяжких злочинах, у результаті проведення експертизи виявились вигаданими, викликаними конформізмом чи фантазією. Тому в усіх випадках виникнення навіть незначного сумніву з приводу правильності сприйняття та відтворення неповнолітнім обставин, що цікавлять суд, висновок судово-психологічної експертизи є необхідним [6].

При судовому розгляді справ щодо неповнолітніх обвинувачених може виникнути питання про їхню відсталість в розвитку. Визначення ступеня незрілості неповнолітнього може мати значний вплив на судові рішення. Це може призвести до звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності або пом'якшення призначеного покарання.

Розумова відсталість є психологічним поняттям, що характеризується збереженням у психіці та поведінці людини особливостей, притаманних віку нижче наявного в особи. Це може виявлятися в наївності, несамостійності, невмінні приймати відповідальні рішення, підвищеній вразливості.

Для встановлення ступеня інфантильності і виникає необхідність залучення експертів-психологів. Вони в свою чергу можуть провести комплексне психологічне обстеження, яке буде охоплювати собою: по-перше, аналіз поведінки та реакцій неповнолітнього. Наприклад, якщо неповнолітня особа вчинила злочин передбачений ст. 185 КК України, то буде відбуватися простеження його дій або ж бездіяльності; тобто це спонтанно чи заплановано, чи він приховував наслідки своєї діяльності, чи розкався та злякався осуду.

По-друге, оцінку його емоційного та інтелектуального розвитку. Це передбачає вивчення підозрюваного чи обвинуваченого неповнолітнього його ступеня соціалізації, а також вивчення здатності усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

По-третє, аналіз ступеня впливу зовнішнього середовища та обставин, у яких перебувала неповнолітня особа. Це необхідно для встановлення здатності особи адекватно сприймати та відображати як внутрішні, так і зовнішні обставини, які мають значення для розгляду справи.

По-четверте, оцінка психічного стану неповнолітнього на момент вчинення кримінального правопорушення. Цей варіант акцентує увагу на взаємозв'язку між когнітивними процесами (фантазування, сугестивність) та емоційними реакціями в нестандартних ситуаціях.

Результати такої експертизи можуть стати важливим фактором у прийнятті судового рішення, оскільки вони дозволяють оцінити ступінь осудності неповнолітнього та його здатність нести відповідальність за свої вчинки.

При виборі психо-діагностичних методів важливо використовувати надійні та апробовані методики, які від-

повідать предмету дослідження. Вони повинні бути валідними, тобто вимірювати саме ті властивості, які потрібно дослідити. Кількість та якість методик має відповідати вимогам адекватності, необхідності та достатності.

Вибір методів здійснюється з урахуванням поставлених перед експертом завдань та особливостей психічного розвитку неповнолітнього відповідно до його віку. Це забезпечує точність та релевантність отриманих результатів для конкретної справи [7].

При цьому, важливо щоб експерт добре розумівся в психології неповнолітнього. Оскільки, кожна справа, кожний неповнолітній вимагає індивідуального підходу без точних знань в цій галузі неможливо точно зрозуміти мотиви поведінки підлітка.

Важливо, також зазначити про відмінність розглядуваної нами експертизи від судово-психіатричної експертизи. Судово-психіатрична експертиза, досліджує медичний аспект психічного здоров'я, тобто передбачає клінічне обстеження, вивчення медичної документації. Під час аналізу постає питання неосудності, недієздатності, можливість перебігу та прогнозування захворювання. В свою чергу психологічна експертиза – це оцінка психологічного стану особистості, через тести, співбесіди, ігри, малюнки. Інакше кажучи, це розгляд емоцій неповнолітнього.

Для забезпечення ефективності судово-психологічної експертизи критично важливо створити атмосферу довіри

між психологом та неповнолітнім. З цією метою в Україні впроваджено концепцію «Зелених кімнат» – спеціально розроблених методик, складовою частиною яких є обладнання приміщень, де створено комфортні та дружні умови для спілкування з дітьми. Ці кімнати оснащені необхідними матеріалами для проведення психологічної роботи та забезпечують відчуття безпеки для неповнолітнього [8, с. 181].

Крім того, законодавство України передбачає проведення закритих судових засідань у справах за участю неповнолітніх. Це означає, що доступ до таких засідань обмежений лише безпосередніми учасниками справи. Дуже важливо, щоб неповнолітні вважали що вони в безпеці.

Отже, можна дійти висновку, що судово-психологічна експертиза є одним із видів експертиз, які призначаються у провадженнях щодо неповнолітніх. Завдяки їй суддя, розглядаючи справу про вчинення правопорушення неповнолітнім або за його участі, може за допомогою експертного висновку зрозуміти, що відчуває підліток, яке його ставлення та переживання. На нашу думку, під час цього дослідження варто залучати кінофільми чи мультфільми, показуючи окремі цікаві фрагменти, і запитувати про ставлення до того чи іншого героя, а також обговорювати поведінку персонажів. Через такий формат обговорення можна більше зрозуміти поведінку неповнолітніх.

ЛІТЕРАТУРА

1. Судові експертизи в процесуальному праві України: навч. посіб. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с.
2. Конвенція ООН Про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/media/38801/file/CRC.pdf>
3. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» від 16.04.2004. № 5. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04#Text>
4. Савкіна Т. В., Єгорова Т. М. Судово-психологічна експертиза емоційних станів. *Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання* : 36. тез доп. міжнародно науково-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С.П. Бочар., м. Харків, 30 берез. 2017 р. 2017. С. 56–57. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/30_03_2017/pdf/23.pdf (дата звернення: 13.10.2024).
5. Європейський суд з прав людини. Справа Т. та В. проти Об'єднаного Королівства, 15.03.1999 р. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-126175&filename=CASE%20OF%20T.%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20and%20CASE%20OF%20V.%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20-%20\[Ukrainian%20Translation\]%20summary%20by%20the%20Lviv%20Laboratory%20of%20Human%20Rights.pdf&logEvent=False](https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-126175&filename=CASE%20OF%20T.%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20and%20CASE%20OF%20V.%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20-%20[Ukrainian%20Translation]%20summary%20by%20the%20Lviv%20Laboratory%20of%20Human%20Rights.pdf&logEvent=False) (дата звернення: 09.10.2024).
6. Герасименко О. А., Савкіна Т. В. Судово-психологічна експертиза стосовно неповнолітніх за кримінальними справами. *Право і Безпека*. 2017. № 4. С. 76-82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2017_4_15 (дата звернення: 10.10.2024).
7. Ходанович О. В. Сучасні проблеми судово-психологічної експертизи неповнолітніх. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. Т. 11, № 3. С. 170-178. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaa_2014_11_3_21 (дата звернення: 11.10.2024).
8. Мальована Т. І. Місце проведення допиту дитини, яка потерпіла від злочину у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № № С. 178-181.

QUALITY OF THE LAW PROVIDING FOR THE USE OF SPECIAL (SECRET) INVESTIGATION TECHNIQUES¹

ЯКІСТЬ ЗАКОНУ, ЩО ПЕРЕДБАЧАЄ ВИКОРИСТАННЯ ОСОБЛИВИХ (НЕГЛАСНИХ) МЕТОДІВ РОЗСЛІДУВАННЯ

Marochkin O.I., Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Assistant at the Department of Criminal Procedure
Yaroslav Mudryi National Law University

The use of special (secret) investigation techniques in criminal proceedings significantly limits the rights, freedoms and interests of the persons against whom they apply. Therefore, in order to comply with the relevant rights, freedoms and interests of a person in connection with the use of special (secret) investigation techniques, a number of requirements have been formulated that must be met by legislation providing for the use of such methods.

These requirements are formulated in the form of certain standards, in particular, in international legal documents and practice of the European Court of Human Rights. In this regard, it is relevant to study the compliance of the criminal procedural legislation of Ukraine, which involves the use of special (secret) investigation techniques, given standards.

The conducted analysis made it possible to formulate the basic standards that the law, which provides for the use of special (secret) investigation techniques, must comply with. Such standards (along with the existence of an accessible and clear law that outlines the rules for the use of special (secret) investigation techniques) include, in particular, those prescribed by law: 1) categories of persons for whom special (secret) investigation techniques apply; 2) the nature of offenses that could serve as the basis for deciding on the use of special (secret) investigation techniques; 3) duration of application of special (secret) investigation techniques; 4) the procedure for using special (secret) investigation techniques; 5) precautions to be taken in connection with the use of special (secret) investigation techniques; 6) circumstances in which the results of the use of special (secret) investigation techniques should be destroyed; 7) supervision of the use of special (secret) investigation techniques; 8) sufficient clarity regarding the scope and method of exercising the discretion of the authorities to use special (secret) investigation techniques; 9) sufficient grounds that may justify the use of special (secret) investigation techniques; 10) requirement of compliance with the principle of necessity.

In turn, the study of the quality of the criminal procedural legislation of Ukraine allows us to conclude that the relevant legislation providing for the use of special (secret) investigation techniques, as a whole, complies with the standards formulated in international documents and case law of the European Court of Human Rights.

Key words: criminal proceedings, right to respect for private and family life, special (secret) investigation techniques, criminal procedure legislation.

Використання особливих (негласних) методів розслідування у кримінальному судочинстві суттєво обмежує права, свободи та інтереси осіб, щодо яких вони застосовуються. Тому для дотримання відповідних прав, свобод та інтересів особи у зв'язку із використанням особливих (негласних) методів розслідування було сформульовано низку вимог, яким має відповідати законодавство, що передбачає застосування таких методів.

Вказані вимоги сформульовано у вигляді певних стандартів, зокрема, у міжнародних правових документах та практиці Європейського суду з прав людини. У зв'язку із зазначеним актуальним є дослідження відповідності кримінального процесуального законодавства України, що передбачає використання особливих (негласних) методів розслідування, наведеним стандартам.

Проведений аналіз дозволив сформулювати основні стандарти, яким має відповідати закон, що передбачає використання особливих (негласних) методів розслідування. До таких стандартів (разом із наявністю доступного та чіткого закону, що передбачає правила використання особливих (негласних) методів розслідування, зокрема, належать передбачені законом: 1) категорії осіб, стосовно яких застосовуються особливі (негласні) методи розслідування; 2) характер правопорушень, які могли стати підставою для прийняття рішення про застосування особливих (негласних) методів розслідування; 3) тривалість застосування особливих (негласних) методів розслідування; 4) порядок застосування особливих (негласних) методів розслідування; 5) запобіжні заходи, які мають бути застосовані у зв'язку із використанням особливих (негласних) методів розслідування; 6) обставини, за яких результати використання особливих (негласних) методів розслідування повинні бути знищені; 7) нагляд за використанням особливих (негласних) методів розслідування; 8) достатня ясність стосовно обсягу та способу реалізації розсуду влади із використання особливих (негласних) методів розслідування; 9) достатні підстави, що можуть виправдовувати використання особливих (негласних) методів розслідування; 10) вимога дотримання принципу необхідності.

У свою чергу, дослідження якості кримінального процесуального законодавства України, дозволяє зробити висновок про те, що відповідне законодавство, що передбачає використання особливих (негласних) методів розслідування, в цілому відповідає стандартам, сформульованим у міжнародних документах та прецедентній практиці Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: кримінальне провадження, право на повагу до приватного і сімейного життя, особливі (негласні) методи розслідування, кримінальне процесуальне законодавство.

According to Clause 1, Article 8 of the European Convention on Human Rights (hereinafter – Convention), everyone has the right to respect for his private and family life, his home and correspondence.

As a general rule, public authorities cannot interfere with the exercise of this right. At the same time, Clause 2 of Article 8 of the Convention provides for conditions under which the state may interfere with the exercise of a protected right. In particular, restrictions are permissible if they are carried out in accordance with the law and is necessary in a democratic society in the interests of national security, public safety or the economic well-being of the country, for the prevention of disorder or crime, for the protection of health or morals, or for the protection of the rights and freedoms of others.

The interpretation of these provisions of the Convention is carried out by the European Court of Human Rights (hereinafter referred to as the ECHR), which usually assesses the state's compliance with these conditions, examining categories such as "legality," "legitimate purpose" and "necessity".

Legality (provided by law)

In case of *Malone v. The United Kingdom* ECHR pointed out that according to this wording, the state should at least refer to a specific legal norm or regime, which is the basis for the intervention that the state intends to justify [1].

In connection with this, it should be recalled the criteria that a rule of law must meet in order to be considered "law" (they are given in the well-known case of *Sunday Times v.*

¹ The article was prepared within the framework of the EURIZON H2020 project, funded by the European Union under grant agreement No. 871072.

United Kingdom (No. 1): First, the rule of law must be properly accessible: individuals must have the appropriate ability to navigate what legal rules apply in a particular case; secondly, a rule of law cannot be considered a law if it is not formulated with a sufficient degree of accuracy that allows a person to coordinate his behavior with it [2].

At the same time, the first criterion (accessibility) provides for the possibility of familiarization with the texts of acts containing the relevant norms [3]. Regarding the second criterion (a sufficient degree of accuracy), it should be noted that ECHR in its practice pays considerable attention to the legislation governing the use of special (secret) investigation techniques. In particular, in case of *Kruslin v. France* ECHR agreed that secret wiretapping by police had a basis defined in state law. At the same time, the ECHR was not satisfied with the quality of the relevant law, noting that the installation of listening devices and other forms of wiretapping are a significant interference with private life, and therefore should be based on a law that is particularly clear. It is important that there are clear, detailed rules in this regard, given that the technologies used are becoming more and more advanced [4]. At the same time, in this case ECHR noted that the law did not establish the circle of persons whose telephone conversations could be listened to, as well as any restrictions on the duration of listening. In this case, it is obviously necessary to define the limits of the discretionary powers of public authorities in the law.

In the classic case of *Klass and Others v. Germany*, the first to be examined by ECHR in this area, ECHR agreed that the existence of legislation granting tacit surveillance powers is, under exceptional conditions, necessary in a democratic society. However, there must be adequate and effective safeguards against abuse [5].

In another case of *Malone v. United Kingdom* wiretapping was regulated only administratively, information on which was not published. ECHR pointed out that in this case there was not enough clarity regarding the scope or manner in which the discretion of the authorities to covert wiretapping was exercised [1].

In general, in order to comply with the above quality standard, the law on wiretapping should specify, in particular, the following: categories of persons whose phones are subject to wiretapping; the nature of the offenses that could become the basis for the decision to wiretap; duration of wiretapping; procedure for wiretapping; precautions to be taken; circumstances in which telephone records must be destroyed; listening supervision [6]. In general, these requirements, in our opinion, apply to all types of special (secret) investigation techniques.

Legitimate purpose

In accordance with this requirement, the state must determine the purpose of its intervention in the implementation of the law stipulated by the Convention. The law must specify sufficient grounds that can justify the use of special (secret) investigation techniques, such as law enforcement, crime prevention and prosecution. At the same time, since each specified goal is formulated quite abstractly, in specific cases it is necessary to detail what the purpose of using special (secret) investigation techniques is.

Necessity in a democratic society

The law must require compliance with the principle of necessity in accordance with the following rules: (1) special (secret) investigation techniques must be necessary, which means that interference with the rights of suspects must adequately meet the goals of these "sufficient grounds" and not go further than necessary to achieve these goals; (2) special (secret) investigation techniques should be justified only as a last resort, that is, when there is no other means of obtaining evidence; (3) special (secret) investigation techniques should be designed to avoid, as far as possible, targeting individuals or organizations unrelated to the alleged crimes; (4) an operation must be terminated immediately if it no longer meets the objectives of said "sufficient grounds" [7, p. 349].

In addition, this criterion implies that the intervention must meet an urgent social need and, in particular, be proportional to the legitimate goal pursued [8]. In assessing whether the intervention was proportionate to the aim pursued, ECHR refers to the doctrine of the "field of discretion of the state" (a state-recognized authority) [9].

The conducted analysis allows to formulate the basic standards that the law must comply with, providing for the use of special (secret) investigation techniques. Such standards (along with the existence of an accessible and clear law that outlines the rules for the use of special (secret) investigation techniques) include, in particular, those prescribed by law: 1) categories of persons for whom special (secret) investigation techniques apply; 2) the nature of offenses that could serve as the basis for deciding on the use of special (secret) investigation techniques; 3) duration of application of special (secret) investigation techniques; 4) the procedure for using special (secret) investigation techniques; 5) precautions to be taken in connection with the use of special (secret) investigation techniques; 6) circumstances in which the results of the use of special (secret) investigation techniques should be destroyed; 7) supervision of the use of special (secret) investigation techniques; 8) sufficient clarity regarding the scope and method of exercising the discretion of the authorities to use special (secret) investigation techniques; 9) sufficient grounds that may justify the use of special (secret) investigation techniques; 10) requirement of compliance with the principle of necessity.

Further it is appropriate to analyze how the legislation of Ukraine meets the specified standards for the use of special (secret) investigation techniques.

In the beginning, it should be noted that the general requirement is the availability of an accessible and clear law providing for the rules for the use of special (secret) investigation techniques. Thus, the main law in this area is The Criminal Procedural Code of Ukraine (hereinafter – CPC), a codified act that clearly defines the general provisions on covert investigative (detective) actions (hereinafter – CI (D) A), as well as the general procedure for their implementation. It should also be noted that until 2012, when the CPC was adopted, the main law that provided for the rules for the use of special (secret) investigation techniques was the Law of Ukraine "On Operational-Search Activities" (which is valid at the moment, however, mainly regulates the procedure for conducting special (secret) investigation techniques outside boundaries of criminal proceedings).

1) Categories of persons for whom special (secret) investigation techniques apply.

The general rules regarding the categories of persons to whom special (secret) investigation techniques apply are not clearly established, as some CI(D)A provide for the recording of certain publicly accessible places, communications with an unlimited circle of persons, etc.

At the same time, CPC establishes as a mandatory requirement for the application for permission to conduct CI(D) A the necessity to specify information about the person(s), the location, or the item in relation to which CI(D)A is to be conducted (Clause 4, Part 2 of Article 248 of the CPC). These requirements also apply to the ruling of the investigating judge regarding the permission to conduct CI(D)A (Clause 3, Part 4 of Article 248 of the CPC), as well as the circumstances that provide grounds for suspecting an individual of committing a criminal offense (Clause 5, Part 2 of Article 248 of CPC).

Along with this, the CPC contains prohibitions on conducting CI(D)A in relation to and with the participation of certain categories of persons. Thus, interference with the private communication of the defender, clergyman with the suspect, accused, convicted, acquitted is prohibited (Part 5 of Article 258 of the CPC). In addition, it is forbidden to involve in confidential cooperation during CI(D)A lawyers, notaries, medical workers, clergy, journalists, if such cooperation is associated with the disclosure of confidential information of a professional nature (Part 2 of Article 275 of the CPC).

2) *The nature of offenses that could serve as the basis for deciding on the use of special (secret) investigation techniques.*

The CPC establishes categories of criminal offenses for which CI(D)A may be conducted in criminal proceedings. Thus, CI(D)A, provided by Articles 260, 261, 262, 263, 264 (in terms of actions carried out on the basis of the ruling investigating judge), 267, 269, 269-1, 270, 271, 272, 274 of the CPC, are conducted exclusively in criminal proceedings for serious or especially serious crimes.

It should also be noted that the category of criminal offenses is crucial for the decision to conduct CI(D)A. In particular, the investigating judge decides on the permission to conduct CI(D)A, if the public prosecutor, investigator proves that there are sufficient reasons to believe that a criminal offense of respective gravity has been committed (Part 3 of Article 248 of the CPC).

Besides, the CPC also specifies for certain CI(D)A that they are conducted in criminal proceedings related to serious or especially serious crimes (for example, Clause 1 and 3 Part 1 of Article 267, Part 1 of Article 271 of the CPC).

3) *Duration of special (secret) investigation techniques.*

The CPC establishes that, as a general rule, the decision to conduct CI(D)A specifies the duration of its implementation (Part 5 of Article 246 of the CPC). These legislative provisions are also specified in relation to certain procedural decisions regarding the conduct of CI(D)A (Clause 5, Part 4 of Article 248, Clause 4, Part 1 of Article 251 of the CPC).

With respect to individual procedural decisions regarding the conduct of CI(D)A, the CPC explicitly sets procedural deadlines. Thus, the term of the investigation judge's permission to conduct CI(D)A cannot exceed two months (Part 1 of Article 249 of the CPC). In addition, the execution of a special task cannot exceed six months, and if necessary, the period for its execution is extended by the investigator in agreement with the chief officer of the pre-trial investigation agency or public prosecutor for a period that does not exceed the period of pre-trial investigation (Part 4 of Article 272 of the CPC).

At the same time, the CPC provides for the possibility of extending the term of CI(D)A (Part 5 of Article 246 and Article 249 of the CPC).

4) *Procedure for applying special (secret) investigation techniques.*

CPC regulates the general provisions regarding the procedure for conducting CI(D)A in sufficient detail. In particular, the subjects authorized to make decisions on the conduct of CI(D)A (Part 3, 4 of Article 246 of the CPC) and the procedure for initiating such a decision (Article 248 of the CPC) are determined, as well as the subjects authorized to conduct CI(D)A directly (Part 6 of Article 246 of the CPC). In addition, the CPC defines the requirements for procedural documents for conducting CI(D)A and fixing its course and results (Part 2 and 4 of Article 248, Article 251 and Article 252 of the CPC). The procedure for conducting individual CI(D)A (Articles 260–274 of the CPC) and using their results in proof (Article 256 CPC) and for other purposes (Article 257 CPC) is also determined.

5) *Precautions to be taken in connection with the use of special (secret) investigation techniques.*

Among the preventive measures that should be applied to protect the rights, freedoms and interests of persons in criminal proceedings in connection with the conduct of CI(D)A, CPC, in particular, provides for departmental control, prosecutorial supervision and judicial control; procedure for notifying persons in respect of whom CI(D)A (Article 253 of the CPC) was conducted; measures to protect information obtained as a result of CI(D)A (Articles 254 and 259 of the CPC); measures to protect information that is not used in criminal proceedings (Article 255 of the CPC); rules on the use of CI(D)A results in proof (Article 256 of the CPC) and other purposes (Article 257 of the CPC); opening of materials obtained during CI(D)A to the other party (Article 290 of the CPC); prohibition

of provocation during CI(D)A (Part 3 of Article 271 of the CPC); prohibition of CI(D)A (control of the commission of a crime) in case of danger to human life and health and the environment (Part 2 of Article 271 of the CPC), etc.

6) *Circumstances in which the results of the use of special (secret) investigation techniques should be destroyed.*

The CPC provides that information, items and documents obtained as a result of conducting CI(D)A, which the public prosecutor does not recognize as necessary for further conducting of pre-trial investigation, should be immediately destroyed on the basis of its decision, except in cases provided for by Part 3 of that Article and Article 256 of the CPC (Part 1 of Article 255 of the CPC). The destruction of information, things and documents is carried out under the control of public prosecutor (Part 4 of Article 255 of the CPC).

In addition, information obtained as a result of conducting CI(D)A is also subject to destruction before the ruling of investigating judge if the investigating judge decides to refuse to grant permission to conduct CI(D)A (Part 3 of Article 250 of the CPC).

7) *Supervision of the use of special (secret) investigation techniques.*

As noted, the CPC provides for departmental control, prosecutorial supervision and judicial control during the conduct of CI(D)A. In particular, the investigator's decision to conduct CI(D)A must be agreed with the chief officer of the pre-trial investigation agency (Part 2 of Article 272 of the CPC), and the investigator's application for permission to conduct CI(D)A must be agreed with public prosecutor.

Besides, Article 246 of the CPC provides that the decision to conduct CI(D)A is made by the investigator, public prosecutor, and in cases provided for by the CPC, by the investigating judge at the request of the public prosecutor or at the request of the investigator, agreed with public prosecutor. The investigator is obliged to notify the public prosecutor of the decision to conduct certain CI(D)A and the results obtained (Part 3 of Article 246 of the CPC).

The vast majority of CI(D)A is carried out by the decision of the investigating judge, which provides for judicial control over the observance of the rights, freedoms and interests of persons in criminal proceedings. At the same time, permission to conduct CI(D)A provides an investigating judge a high instance level. Thus, the consideration of applications for CI(D)A is carried out by the investigating judge of the appellate court within whose territorial jurisdiction the pre-trial investigation agency is located, and in criminal proceedings concerning criminal offences it shall be conducted by the investigating judge of the High Anti-Corruption Court (Part 1 of Article 247 of the CPC).

8) *Sufficient clarity on the scope and manner in which the discretion of the authorities to use special (secret) investigation techniques is exercised.*

The CPC establishes the need for an application for permission to conduct CI(D)A to justify the possibility of obtaining evidence during the conduct of CI(D)A, which alone or in conjunction with other evidence may be essential to clarify the circumstances of a criminal offense or identify the persons who committed it (Clause 9, Part 2 of Article 248 of the CPC). In turn, the investigating judge issues a ruling to permit the conduct of CI(D)A if the public prosecutor or investigator demonstrates sufficient grounds to believe that evidence may be obtained during the conduct of CI(D)A, which alone or in combination with other evidence could be significant for clarifying the circumstances of the criminal offense or identifying the individuals who committed the criminal offense (Part 3 of Article 248 of the CPC).

The reasons and purpose for conducting individual CI(D)A are defined in Articles 260–274 of the CPC and are also to be specified in the motion (Clause 6, Part 2 of Article 248 of the CPC).

In certain cases, the CPC establishes the exclusive authority of pre-trial investigation agencies to conduct certain types

of CI(D)A. Thus, bank accounts are monitored in criminal proceedings referred to the jurisdiction of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, Economic Security Bureau of Ukraine (Part 1 of Article 269-1 of the CPC).

9) *Sufficient grounds that may justify the use of special (secret) investigation techniques.*

As a general rule, the vast majority of CI(D)A is conducted in criminal proceedings for serious or especially serious crimes. In addition, in some cases, the CPC additionally specifies the purpose of CI(D)A (regarding inspecting publicly accessible places, home or any other property of a person in Clause 1 and 3 Part 1 of Article 267 of the CPC; regarding surveillance of an individual, an object or a place in Part 1 of Article 269 of the CPC; regarding control of the commission of a crime in Part 1 of Article 271 of the CPC, etc.).

In addition, the CPC determines the special grounds for conducting CI(D)A before the determination of investigating judge (Article 250 of the CPC).

10) *Requirement of compliance with the principle of necessity.*

One of the fundamental reasons for using special (secret) investigation techniques is the inability to obtain important information in another way. Thus, the CPC establishes that CI(D)A are conducted in cases where information about a criminal offense and the person who committed it cannot be obtained otherwise (Part 2 of Article 246 of the CPC). This

circumstance must be proved in the application for permission to conduct CI(D)A (Clause 7, Part 2 of Article 248 of the CPC) and the decision of investigator, public prosecutor to conduct CI(D)A (Clause 6, Part 1 of Article 251 of the CPC). In addition, for certain types of CI(D)A, the CPC also specifies the above requirement (Part 1 of Article 274 of the CPC).

Another important guarantee of respect for the rights, freedoms and interests of persons in criminal proceedings is the requirement to terminate the conduct of CI(D)A in case of further inexpediency. Thus, in accordance with Part 3 of Article 246 of the CPC public prosecutor has the right to prohibit or stop the further conduct of CI(D)A. In turn, the public prosecutor is obligated to decide to terminate the further conduct of CI(D)A if there is no longer a necessity for it (Part 5 of Article 249 of the CPC).

As a result, the analysis leads to the conclusion that the criminal procedural legislation of Ukraine, which provides for the use of special (secret) investigation techniques, generally complies with the standards formulated in international documents and ECHR practice. At the same time, further enforcement with awareness of these standards and the development of judicial practice on the use of special (secret) investigation techniques seems to contribute to the strict observance of the rights, freedoms and interests of persons in connection with their use.

REFERENCES

1. Case of Malone v. the United Kingdom, European Court of Human Rights (Application no. 8691/79) : Judgment of ECHR of 2 August 1984. HUDOC / European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:%22document%22},%22itemid%22:%22001-57533%22}>
2. Case of Sunday Times v. the United Kingdom, European Court of Human Rights (Application no. 6538/74) : Judgment of ECHR of 26 April 1979. HUDOC / European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:%22document%22},%22itemid%22:%22001-57584%22}>
3. Case of Silver and Others v. the United Kingdom, European Court of Human Rights (Application no. 5947/72; 6205/73; 7052/75; 7061/75; 7107/75; 7113/75; 7136/75) : Judgment of ECHR of 25 March 1983. HUDOC / European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:%22%22CASE%20OF%20SILVER%20AND%20OTHERS%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%22%22},%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22},%22itemid%22:%22001-57577%22}>
4. Case of Kruslin v. France, European Court of Human Rights (Application no. 11801/85) : Judgment of ECHR of 24 April 1990. HUDOC / European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:%22document%22},%22itemid%22:%22001-57626%22}>
5. Case of Klass and Others v. Germany, European Court of Human Rights (Application no. 5029/71) : Judgment of ECHR of 6 September 1978. HUDOC / European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:%22%22CASE%20OF%20KLASS%20AND%20OTHERS%20v.%20GERMANY%22%22},%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22},%22itemid%22:%22001-57510%22}>
6. Case of Kopp v. Switzerland, European Court of Human Rights (Application no. 13/1997/797/1000) : Judgment of ECHR of 25 March 1998. HUDOC / European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:%22document%22},%22itemid%22:%22001-58144%22}>
7. Пінто де Альбукерке Пауло. Окрема думка. Шлях до справедливості; пер. з англ. та фр. В.А. Капліної; упоряд., авт. передм. О.В. Капліна. Харків: Право, 2020. 552 с. (Pinto de Albuquerque Paulo. Okrema dumka. Shliakh do spravedlyvosti; per. z anhl. ta fr. V.A. Kaplinoi; uporiad., avt. peredm. O.V. Kaplina. Kharkiv: Pravo, 2020. 552 s.)
8. Case of Olsson v. Sweden № 1, European Court of Human Rights (Application no. 10465/83) : Judgment of ECHR of 24 March 1988. HUDOC / European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:%22%22CASE%20OF%20OLSSON%20v.%20SWEDEN%20\(No.%201\)%22%22},%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22},%22itemid%22:%22001-57548%22}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:%22%22CASE%20OF%20OLSSON%20v.%20SWEDEN%20(No.%201)%22%22},%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22},%22itemid%22:%22001-57548%22})
9. Case of Handyside v. the United Kingdom, European Court of Human Rights (Application no. 5493/72) : Judgment of ECHR of 7 December 1976. HUDOC / European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:%22%22CASE%20OF%20HANDYSIDE%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%22%22},%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22},%22itemid%22:%22001-57499%22}>

КОМПЕНСАЦІЯ ШКОДИ ПОТЕРПІЛОМУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ ДЛЯ УКРАЇНИ

COMPENSATION FOR DAMAGE TO THE VICTIM IN CRIMINAL PROCEEDINGS: THE EXPERIENCE OF GERMANY FOR UKRAINE

Ракіпова І.В., д.ю.н., доцент,
професор кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена дослідженню проблем відшкодування (компенсації) шкоди потерпілим у кримінальному провадженні України у порівнянні з досвідом Німеччини у цій сфері. Акцентовано увагу на законодавстві та практиці ФРН, зокрема, щодо регулювання законодавства про соціальні компенсації відповідно до Соціального кодексу ФРН (Книга 14 «Соціальна компенсація» (SGB XIV)).

В межах проблематики роботи досліджено окремі положення Кримінального процесуального кодексу ФРН (StPO), Цивільного кодексу ФРН (BGB), Цивільного процесуального кодексу ФРН (ZPO). В цьому аспекті зауважується, що за німецьким правом компенсація за перенесені страждання повинна бути справедливою: до уваги береться загальний принцип вирівнювання вигоди; потерпілий має бути поновлений у стані, який існував до порушення його прав чи інтересів, однак не повинен одержати вигоду внаслідок компенсації йому шкоди; під час обчислення розміру компенсації за моральну шкоду також будуть братися до уваги суми компенсацій, які призначалися судами раніше в аналогічних справах.

Підкреслюється, що існує можливість для потерпілого в Німеччині отримати конфіденційну оперативну і професійну допомогу та підтримку у зв'язку з завданою шкодою також від різних приватних і громадських благодійних фондів (Берлінський фонд проти екстремізму і насилля (Stiftung contra Rechtsextremismus und Gewalt), Фонд компенсації жертвам автокатастроф (Verkehrsofferhilfe), Штутгартський фонд для жертв торгівлі людьми та примусової проституції, Гессенський фонд компенсації шкоди, Державний Фонд землі Баден-Вюртемберг по захисту жертв злочинів, Unfallopfer Hilfswerk (організація допомоги жертвам нещасних випадків, підтримка людей, які зазнали фізичних і фінансових втрат внаслідок нещасних випадків).

Зроблено висновки та пропозиції щодо необхідності прийняття Закону України «Про компенсацію потерпілому, правонаступнику потерпілого (фізичним особам) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням за рахунок Державного бюджету», а також щодо створення в Україні Компенсаційного фонду допомоги потерпілим. В умовах дефіциту коштів Держбюджету можна розглядати можливість передбачити відповідні компенсації шкоди, перш за все, у провадженнях про тяжкі та особливо тяжкі насильницькі злочини.

Ключові слова: кримінальне провадження, потерпілий, відшкодування шкоди, компенсація, кримінально-процесуальне законодавство, законодавство Німеччини.

The article is devoted to the study of the problems of restitution (compensation) to victims in criminal proceedings in Ukraine in comparison with Germany's experience in this field. Attention is focused on the legislation and practice of the Federal Republic of Germany, in particular, regarding the regulation of legislation on social compensation in accordance with the Social Code of the Federal Republic of Germany (Book 14 «Social compensation» (SGB XIV)).

Within the scope of the work, certain provisions of the Criminal Procedure Code of the Federal Republic of Germany (StPO), the Civil Code of the Federal Republic of Germany (BGB), and the Civil Procedure Code of the Federal Republic of Germany (ZPO) were investigated. In this aspect, it is noted that under German law, compensation for suffered suffering must be fair: the general principle of benefit equalization is taken into account; the victim must be restored to the state that existed before the violation of his rights or interests, but he must not receive a benefit as a result of compensation for his damage; when calculating the amount of compensation for moral damage, compensation amounts previously awarded by courts in similar cases will also be taken into account.

It is emphasized that there is an opportunity for the victim in Germany to receive confidential operational and professional help and support in connection with the damage caused also from various private and public charitable foundations (Stiftung contra Rechtsextremismus und Gewalt, Verkehrsofferhilfe, Stuttgart Fund for Victims of Human Trafficking and Forced Prostitution, Hesse Compensation Fund, Baden-Württemberg State Fund for the Protection of Victims of Crime, Unfallopfer Hilfswerk (accident aid organization, support for people who have suffered physical and financial losses as a result of accidents)).

Conclusions and proposals were made regarding the need to adopt the Law of Ukraine "On compensation to the victim, legal successor of the victim (individuals) for damage caused by a criminal offense at the expense of the State budget", as well as regarding the creation of the Compensation Fund for Victim Assistance in Ukraine. In the conditions of a deficit of funds of the State Budget, it is possible to consider the possibility of providing appropriate compensation for damage, first of all, in proceedings on serious and especially serious violent crimes.

Key words: criminal proceedings, victim, compensation, compensation, criminal procedural legislation, German legislation.

Вступ. Компенсації потерпілим від кримінальних правопорушень, мабуть, одне з найболючіших питань для України. На жаль, усі роки незалежності в нашій країні не знаходилося політичної волі і коштів державного бюджету на відшкодування шкоди потерпілим у випадках, коли відповідальність за це має взяти на себе саме держава. Відповідно до п. 2, 3 ст. 30 Глави V Стамбульської Конвенції належна державна компенсація присуджується тим, хто постраждав від тяжких тілесних ушкоджень або порушення здоров'я, настільки, наскільки шкода не покривається з інших джерел – правопорушником, страхуванням або державним медичним і соціальним забезпеченням. Разом з тим, відповідно до Закону України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» від 20.06.2022 р. Україна залишила за собою право не застосовувати положення

пункту 2 статті 30 Конвенції до приведення національного законодавства у відповідність із зазначеними положеннями Конвенції. Усвідомлення необхідності гармонізації законодавства України з правом ЄС диктує актуальність дослідження проблематики відшкодування (компенсації) шкоди потерпілим від кримінальних правопорушень, відштовхуючись від досвіду провідних європейських країн, перш за все, – Німеччини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам дослідження компенсації шкоди потерпілому у кримінальному провадженні приділяється багато уваги. Серед учених, які вивчали їх Ю. І. Азаров, Г. В. Дідківська, О. П. Кучинська, О. В. Капліна, О. М. Овчаренко, Д. П. Письменний, М. А. Погорецький, І. І. Татарин, О. Ю. Хабло та інші. Разом з тим, законодавча неврегульованість питань, пов'язаних з компенсацією шкоди потерпілому, породжує актуальну необхідність дослідження

кращих європейських практик щодо вирішення цієї проблематики, зокрема, досвіду Німеччини.

Метою дослідження є розгляд проблемних аспектів реалізації відшкодування (компенсації) шкоди потерпілому у кримінальному провадженні України та досвід Німеччини в цій сфері, аналіз законодавства Німеччини щодо соціальних компенсацій потерпілим як передумова внесення змін та вдосконалення законодавства України в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Основними міжнародними правовими актами у сфері відшкодування шкоди потерпілому у кримінальному провадженні є Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою від 29.11.1985 р. [1], Європейська конвенція про відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких злочинів від 24.11.1983 р. [2], Резолюція (77) 27 Комітету Міністрів Ради Європи про відшкодування потерпілим від злочину від 28.09.1977 р. [3], Рекомендація №R(85)11 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про становище потерпілого в межах кримінального права і провадження від 28.06.1985 р. [4], Рекомендація Res (2006) 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про допомогу потерпілим від злочинів від 14.06.2006 р. [5], Директива Ради Європейського Союзу 2004/80/ЄС щодо відшкодування потерпілим від злочинів від 29.04.2004 р. [6], Директива Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу 2012/29/EU про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочину, а також заміну Рамкового Рішення Ради Європейського Союзу 2001/220/JHA від 25.10.2012 р. Так, відповідно до Директиви Ради Європейського Союзу 2004/80/ЄС щодо відшкодування потерпілим від злочинів від 29.04.2004 р. потерпілі від злочину в Європейському Союзі повинні мати право на належне відшкодування за завдану шкоду, незалежно від того, де у Європейському співтоваристві було вчинено злочин.

Загальноєвропейська тенденція до посилення захисту прав потерпілих від злочинів була ініційована ФРН, в якій відповідний Закон про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів було ухвалено 11.05.1976 р. Наприкінці 70-х рр. ХХ ст. у ФРН був створений спеціальний фонд потерпілих, із коштів якого держава відшкодовувала їм завдану шкоду. ФРН й ініціювала ухвалення Конвенції у 1983 році.

Велика Палата Верховного Суду України підкреслює: «Будь-яка шкода, заподіяна кримінальним правопорушенням, може і повинна бути компенсована своєчасно та в повному обсязі безвідносно до того, чи відбулося чи не відбулося примирення...» [7]. Під час прийняття Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. [8] у ст. 127 законодавець визначив такі форми відшкодування (компенсації) шкоди потерпілому в кримінальному провадженні: добровільне відшкодування шкоди підозрюваним, обвинуваченим (ст. 128 КПК); стягнення відшкодування на підставі судового рішення за результатами розгляду цивільного позову у кримінальному провадженні (ст. 129 КПК); компенсація потерпілому шкоди державою за рахунок Державного бюджету України відповідно до ч. 3 ст. 127 КПК («мертва» норма, не реалізується сьогодні, потребує законодавчого закріплення, оскільки поки що в Україні такого закону немає, як немає і відповідного фонду допомоги потерпілим).

Протягом останніх років розроблені та зареєстровані Верховною Радою України проекти Законів («Про відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень» від 03. 03. 2020 р. [9], «Про відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень» від 17.07.2021 р. [10]) було відкликано або знято з розгляду. Щодо останнього проекту, помітно при ознайомленні, що процедура подачі потерпілим заяви про відшкодування шкоди залишилась

не прописаною законодавцем, оскільки не зрозуміло, куди мала б подаватися потерпілим заява про відшкодування шкоди. Крім того, пропонувався підхід, згідно якого один й той самий регіональний центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги, з одного боку, уповноважений забезпечити участь захисника підозрюваному, обвинуваченому у вчиненні відповідного кримінального правопорушення, а з другого – мав бути уповноважений відшкодувати шкоду потерпілому від цього ж правопорушення. Вважаємо, не слід додатково навантажувати регіональний центр з надання безоплатної правничої допомоги відповідним колом повноважень щодо відшкодування шкоди потерпілому. Погоджуємося, що запропонований збір на відшкодування шкоди, завданої насильницькими кримінальними правопорушеннями та вказані ставки збору залежно від ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, платниками якого є особи, стосовно яких ухвалено судом та набрав законної сили обвинувальний вирок, міг би наповнити спеціальний фонд державного бюджету, у складі якого формувався державний фонд відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень.

Проект Закону «Про відшкодування шкоди завданої потерпілому внаслідок збройної агресії Російської Федерації» від 17.05.2022 р. [11] видається цікавим, оскільки передбачав відшкодування шкоди фізичній особі, юридичній особі приватного права, фізичній особі-підприємцю, їх спадкоємцям, правонаступникам, але бюджетний комітет відхилив і його в силу можливого дублювання різних джерел фінансування і подвійного відшкодування в силу прийняття Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23.02.2023 р. [12]. Однак підкреслимо, що останній не вирішує багатьох проблем щодо компенсації шкоди потерпілим від кримінальних правопорушень та не є вірним вбачати і намагатися розв'язати дану проблему, орієнтуючись виключно на здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану.

Європейський суд з прав людини розглядає компенсацію потерпілим за завдану шкоду в контексті права на ефективні засоби правового захисту [13]. Тому відшкодування шкоди потерпілим – міжнародне зобов'язання України відповідно до ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, за умови невиконання якого, на нашу думку, не можна вести мову про гармонізацію українського та європейського законодавства. Україна, вступаючи до Ради Європи, взяла на себе зобов'язання не лише визнати, але й законодавчо закріпити юридично визначений механізм дотримання відповідних стандартів прав людини, в тому числі у кримінальному провадженні щодо компенсації шкоди потерпілому від кримінального правопорушення. Наприклад, у Німеччині відповідно до §6a Закону «Про компенсацію жертвам насильницьких злочинів» (OEG) було передбачено обов'язки Федерального міністерства праці та соціальних справ, що «бере на себе завдання центрального органу в розумінні ст. 12 Речення 2 Європейської конвенції від 24 листопада 1983 року про компенсацію жертвам насильницьких дій» [14].

Зауважимо, що в процесі регулювання законодавства про соціальні компенсації Закон ФРН «Про компенсацію жертвам насильницьких злочинів» (OEG) втратив чинність 31.12.2023 р. З 01.01.2024 р. внесено зміни та доповнено Соціальний кодекс ФРН (Книга 14 «Соціальна компенсація» (SGB XIV [15])). Разом з тим, також було прийнято такі імплементаційні закони, як Гессенський

імплементаційний акт для SGB XIV (HAG/ SGB XIV) та SGB XIV-Закон про виконання (Нижня Саксонія).

SGB XIV регулює соціальну компенсацію, в тому числі жертвам насильства. Відповідно до закону про соціальні компенсації постраждалих від насильства мають право на короткострокове лікування в травматологічному диспансері. Передумовою для отримання права на лікування є те, що постраждалі є жертвами акту насильства. Крім постраждалих, послугами травматологічної клініки мають право користуватися члени сім'ї та близькі постраждалого. Витрати на проїзд для лікування до найближчої травматологічної клініки, як для постраждалих, так і для окремих супроводжуючих осіб також можуть бути компенсовані відповідною адміністрацією. Соціальна компенсація відповідно до SGB XIV надається за заявою, яку необхідно подати до відповідних місцевих адміністративних органів. Для цього розроблена спеціальна форма [16].

Для оперативності та зручності комунікації веб-сайт Projekt-HilfT.de надає огляд щодо травматологічних клінік та призначений допомогти швидко зорієнтуватися в закладах охорони здоров'я Німеччини. Мета, зокрема, полягає в тому, щоб надати постраждалим, їх родичам, близьким і зацікавленим особам швидкий доступ до необхідної інформації [17]. Weisser Ring [18] підтримує тих, хто постраждав від сексуального насильства над дітьми, роз'яснює можливість подати заяву в рамках Системи додаткової підтримки (EHS), для чого створено загальнонаціональну мережу спеціально навчених консультантів. Система додаткової підтримки (EHS) взаємодіє також з Фондом сексуального насильства (FSM) [19].

Щодо механізмів отримання відшкодування шкоди, зазначимо, що в національному законодавстві України, як і за законодавством Німеччини, існує два відповідних альтернативних механізми – в рамках цивільного або кримінального процесу. Водночас механізми відшкодування шкоди в цивільному та кримінальному процесі мають свої особливості. Щодо переваг та недоліків відшкодування шкоди в Україні в літературі справедливо зауважується, що перевагою такого механізму у кримінальному провадженні є звільнення цивільних позивачів від сплати судового збору, що фактично означає існування підходу, орієнтованого на захист інтересів тих, кому заподіяна шкода внаслідок правопорушення. До недоліків можна віднести значну тривалість кримінального провадження і, як наслідок, вирішення питання про відшкодування шкоди. Для потерпілих від кримінальних правопорушень проти статевих свободи та недоторканості відсутність можливості отримати компенсацію в короткі терміни після пережитого насильства може бути непропорційним тягарем, зважаючи на шкоду, яка заподіюється в результаті вчинення такого злочину, та вразливий стан осіб, потреби у невідкладній допомозі, яка часто потребує значних фінансових витрат [20]. Як в кримінальному, так і в цивільному судочинстві для стягнення присудженої судом суми необхідно отримати виконавчий лист в суді, який виніс відповідне рішення, та пред'явити його до примусового виконання у виконавчу службу. Тут слід розуміти, проблема також полягає у тому, що навіть за умов винесення рішення про визнання особи винною та стягнення компенсації судом, це зовсім не гарантує виконання такого рішення та реальну компенсацію шкоди потерпілому від кримінального правопорушення в Україні.

Підкреслимо: відповідно до п. 2, 3 ст. 30 Глави V Стамбульської Конвенції «належна державна компенсація присуджується тим, хто постраждав від тяжких тілесних ушкоджень або порушення здоров'я, настільки, наскільки шкода не покривається з інших джерел, як-от: правопорушником, страхуванням або державним медичним і соціальним забезпеченням. Це не перешкоджає Сторонам вимагати повернення наданої компенсації від правопорушника, за умови належного забезпечення без-

пеки жертви. Заходи, ужиті відповідно до пункту 2, забезпечують надання компенсації в межах розумного строку» [21]. Як вбачається з аналізу цієї статті, державна компенсація за шкоду, заподіяну насильством, можлива за умови, коли такі виплати не може виплатити правопорушник. Такий механізм відшкодування шкоди за посередництвом держави є дієвим інструментом відновлення порушених прав потерпілих від насильства, оскільки першочергово враховує інтереси постраждалих, враховує тяжкі наслідки пережитого насильства [22]. Разом з тим, відповідно до Закону України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» від 20.06.2022 р. «Україна залишає за собою право не застосовувати положення пункту 2 статті 30 Конвенції до приведення національного законодавства у відповідність із зазначеними положеннями Конвенції» [23]. Водночас органом щодо моніторингу за додержанням Стамбульської конвенції в Україні є група експертів з дій проти насильства стосовно жінок та домашнього насильства (GREVIO), що рекомендувала забезпечити ефективне відшкодування шкоди особам, які пережили гендерне насильство, включаючи такі заходи, як: грошова компенсація, надання правових, соціальних та медичних послуг для повного одужання [24]. Очевидно, що така потреба є не тільки у випадку гендерного насильства, а й інших кримінальних правопорушень, перш за все, насильницьких.

Відповідно до §823 Цивільного кодексу ФРН (BGB) кожен, хто умисно або з необережності протиправно посягає на життя, тіло, здоров'я, свободу, власність чи інші права іншої особи, зобов'язаний відшкодувати завдану шкоду. Також відповідний обов'язок поширюється на будь-кого, хто порушує закон, спрямований на захист іншого [25]. У більшості випадків кримінальне та цивільне право пов'язані між собою §823 BGB [26].

В німецькій літературі зустрічаються поняття первинна та вторинна шкода. Особиста шкода – це порушення фізичної чи психічної цілісності чи індивідуального благополуччя [27]. Первинна шкода або початкова, основна – це порушення законних інтересів, необхідних для встановлення відповідальності без будь-якого причинного зв'язку [28]. Причинно-наслідковий зв'язок, який породжує відповідальність, має розглядатися окремо. Основна шкода фізичному здоров'ю є нематеріальною, матеріальна (непряма, вторинна) шкода включає, перш за все, витрати на лікування, догляд, інші фінансові збитки (додаткова потреба у відшкодуванні) [29]. Вторинна шкода – це непряма шкода, яка може бути пов'язана з порушенням законних інтересів, що призводить до відповідальності [30].

Положення §249 BGB вказують на те, що будь-хто, хто зобов'язаний виплатити компенсацію, повинен створити ситуацію, яка б існувала, якби обставина, що вимагає компенсації, не відбулася. Якщо компенсація має бути виплачена внаслідок заподіяння шкоди людині або у зв'язку з пошкодженням матеріальних речей, може вимагатися необхідна грошова сума [31]. Відповідно до §286 ZPO [32], що регламентує принцип вільної оцінки доказів, суд вирішує це питання на основі власного переконання щодо правдивості окремих фактичних тверджень згідно правил доказування, зокрема, це стосується встановлення первинної шкоди. Спрощений стандарт доказування згідно §287 ZPO («якщо між сторонами виникає спір щодо того, чи має місце шкода, її розмір, що підлягає відшкодуванню, суд вирішує це питання на основі власного переконання, беручи до уваги всі обставини» [33]) застосовується до питання про те, чи первинна шкода призвела до подальших розладів здоров'я, про які стверджує позивач (причинний зв'язок, що встановлює відповідальність). Якщо вторинна шкода спричинена первинною, то стверджується застосування стандарту доказування згідно §286 ZPO

[34]. За шкоду, яка не є фінансовою, грошова компенсація вимагається у визначених законом випадках; якщо компенсація має бути виплачена через шкоду здоров'ю, свободі чи сексуальному самовизначенню, справедлива грошова компенсація може також вимагатися за шкоду, яка не є фінансовою (§253 BGB [35]). §826 BGB регламентує зобов'язання відшкодування за навмисне завдання шкоди, що порушує норми моралі [36]. Якщо внаслідок шкоди здоров'ю потерпілого, втрачена чи значно погіршена його працездатність, потерпілому має бути відшкодована шкода шляхом виплати грошової пенсії чи в разі необхідності разової виплати (§843 BGB [37]).

Разом з тим, відповідно до §827 BGB не несе відповідальності той, хто заподіяв шкоду іншому в непритомному стані або в стані патологічного розладу психічної діяльності, що виключає волевиявлення; відповідальність не настає, якщо він потрапив у такий стан не зі своєї вини. Також особа, яка не досягла семирічного віку, не несе відповідальності за будь-яку шкоду, заподіяну іншим (§828 BGB). Починаючи з семирічного до десятирічного віку, у випадку дорожньо-транспортних пригод діти та підлітки несуть відповідальність, якщо вони «мають розум, необхідний для визнання своєї відповідальності за вчинення шкідливих дій» [38]. Те саме стосується осіб, які не досягли 18-річного віку, якщо вони завдали шкоду іншій особі усвідомлено чи навмисно (§ 828 (3) BGB). Вищезазначене, вважаємо, лише підкреслює важливість державної відповідальності щодо підтримки потерпілих шляхом необхідних компенсаційних виплат. Зокрема, §829 BGB регламентує зобов'язання виплатити компенсацію з міркувань справедливості.

Кримінальний процесуальний кодекс ФРН (StPO) регламентує право потерпілого на звернення з цивільним позовом з метою відшкодування шкоди в кримінальному провадженні (Книга 5, розділ 4) [39]. Разом з тим, положення StPO щодо процедури приєднання (§§403–406c StPO) не застосовуються у провадженні щодо неповнолітнього [40]. Так, відповідно до §403 StPO потерпіла сторона або її правонаступник може пред'явити майнову вимогу до обвинуваченого у кримінальному провадженні. Заяву, за допомогою якої висувається позов, можна подати письмово або усно під час основного слухання до початку заключних виступів. У ній має чітко описуватися предмет і причина позову, а також мають міститися докази. В окремих випадках може бути достатньо посилання на твердження, викладені в обвинувальному акті [41]. Подання заяви має ті самі наслідки, що й подання позову в цивільному судочинстві. Заяву можна відкликати до моменту оголошення рішення [42]. Під час основного слухання відповідачеві має бути надана можливість прокоментувати заявлену вимогу про компенсацію [43].

Заявнику та обвинуваченому надається правова допомога за заявою відповідно до тих самих положень, що й у цивільно-правових спорах, одразу після подання позову. Тому відповідно до §121 ZPO якщо потрібне представництво адвокатами, стороні буде призначено адвоката на її вибір, який готовий представляти її; якщо представництво адвокатами не потрібне, стороні буде призначено адвоката, у тому числі на її вибір, якщо представництво адвоката видається необхідним або опонента представляє адвокат [44].

Після набуття чинності Першим законом про потерпілих 1 вересня 2004 року §405 StPO вказує на те, що мирова угода, а також часткова мирова угода є допустимими в процесі заявлення позову про компенсацію в кримінальному провадженні, та можуть бути використані як підстава для пом'якшення вироку [45]. Постановляючи вирок, яким підсудний визнається винним у вчиненні кримінального правопорушення, суд задовольняє позов, якщо вважає його обґрунтованим. Відмова у прийнятті рішення за позовом негайно підлягає апеляційному оскарженню

в тому випадку, якщо заяву було подано до початку основного слухання, та доки не було винесено рішення, що завершує судовий процес. При чому рішення про задоволення позову має бути скасовано, якщо підсудного не буде визнано винним у вчиненні злочину, на якому ґрунтувалося рішення щодо позову (§406a StPO) [46].

Таким чином, за німецьким правом компенсація за пережиті страждання повинна бути справедливою: до уваги береться загальний принцип вирівнювання вигоди; потерпілий має бути поновлений у стані, який існував до порушення його прав чи інтересів, однак не повинен одержати вигоду внаслідок компенсації йому шкоди. У процесі встановлення розміру справедливої компенсації судова практика враховує такі показники: фізичні страждання потерпілого (вид тілесного ушкодження, тривалість лікування, наслідки), психічні страждання (можливість продовження колишньої роботи, ступінь усвідомлення скрутності свого становища, хвилювання за долю сім'ї, можливість збереження індивідуальних якостей особистості (талантів), особлива психічна вразливість, схильність до переживань), ступінь вини заподіювача шкоди, його майновий стан та ін. Під час обчислення розміру компенсації за моральну шкоду також будуть братися до уваги суми компенсацій, які призначалися судами раніше в аналогічних справах. Федеральний суд ФРН (Bundesgerichtshof – BGH), найвищий суд цивільної та кримінальної юрисдикції зауважує, що «необхідно дотримуватися балансу між інтересами потерпілої сторони у забезпеченні її претензій та інтересами держави щодо якнайефективнішого задоволення заявленого позову, а також інтересом обвинуваченого у справедливому та швидкому просуванні провадження» [47].

Наприклад, рішення OLG Ростока (5-й цивільний сенат) від 24.11.2023 р. щодо відшкодування збитків, болі і страждань, спричинених смертю пацієнта внаслідок грубої лікарської помилки. У ньому Сенат, з'ясовуючи причинно-наслідковий зв'язок, доходить висновку, що грубі лікарські помилки спричинили смерть пацієнта через побічні ефекти хіміотерапії, коли належне лікування гормонально-позитивного метастатичного раку молочної залози вимагало лікування за допомогою ендокринної терапії, а не лікування хіміотерапевтичним препаратом, який викликав небезпечні для життя побічні ефекти, після чого лікування відповідним препаратом негайно не припинилося. Останнє і є грубою лікарською помилкою. Позивач вважав доцільною компенсацію в розмірі щонайменше 30000 євро, а також стверджував, що внаслідок смерті пацієнта зазнав збитків на загальну суму 24266,32 євро та просив відшкодувати судові витрати на досудовому провадженні в розмірі 1137,64 євро. Сенат переглянув рішення регіонального суду, який присудив відповідачам 1 та 2 виплатити позивачу компенсацію за біль і страждання в розмірі 20000 євро та відшкодування збитків у розмірі 25404,96 євро, а також відсотки, і вирішив, що заявлена позивачем (як правонаступником) компенсація в розмірі 30000 євро є відповідною для досягнення цілей, пов'язаних з компенсацією за біль і страждання, та покладається на солідарних відповідачів 1, 2 та 3, так само, як і відшкодування матеріальних збитків [48].

Наприклад, AG Eberswalde (2-й цивільний відділ), рішення від 24.04.2020 р. [49] та LG Frankfurt (Oder), рішення від 20.01.2021 р. [50] стосувалися наслідків сексуального насильства над дітьми. Цікаво, що у цій справі вимога про відшкодування шкоди була боргом спадкодавця, який будучи засудженим до 9 років ув'язнення, помер, а спадкоємець відповідає за борги спадщини відповідно до §1967 BGB [51], особливо з огляду на те, що згідно §1922 BGB зі смертю спадкодавця все його майно було передано відповідачу (спадкоємцю). Тобто борг відповідача виник внаслідок універсального правонаступництва, а для позивача як правонаступника потерпілих дітей, право стягнення існує так само, як і для потерпілої сто-

рони. Позивач звертався з позовом на суму 30203,69 євро відповідно до §5 Закону про компенсацію потерпілим (на той час чинного) із зазначенням, що відносно майна відповідача відкрито провадження у справі про банкрутство, яке є наслідком умисного протиправного діяння, щодо якого відповідач заперечує. Встановлено, що решта відшкодування в розмірі 30203,69 євро зареєстрована Державним управлінням із соціальних справ і соціального забезпечення, як наслідок провадження у справі про банкрутство відповідача (справа Окружного суду Білефельда), що є результатом навмисно вчиненої протиправної дії.

Разом з тим, зазначимо, що відповідно до §1 SGB XIV Німеччини соціальна компенсація підтримує осіб, які зазнали шкоди здоров'ю внаслідок події, за ліквідацію наслідків якої держава несе особливу відповідальність, зокрема, щодо актів насильства. Соціальна компенсація для жертв насильницьких дій регламентована §13 SGB XIV, де йде мова про фізичне насильство, а також психологічне насильство. Найчастіше це такі насильницькі злочини, як сексуальне насильство (§§174 -176d StGB), насильство сексуального характеру, зґвалтування (§§177 і 178 StGB), торгівля людьми (§§232 -233a StGB), переслідування (§238 абз. 2 і3 StGB), захоплення заручників (§239b StGB) або грабїж (§255 StGB) [52]. Відповідно до §14 SGB XIV жертви актів насильства – це також особи, які зазнали шкоди здоров'ю внаслідок того, що стали свідками таких актів або знайшли жертву. Особи, які зазнали шкоди внаслідок повідомлення про смерть потерпілого або тяжкі тілесні ушкодження, розглядаються як жертви насильницьких дій, якщо між цими особами та жертвою існує зв'язок (родичі, близькі) [53].

§§2, 4 SGB XIV чітко вказують на право потерпілого, його родичів чи близьких, які постраждали, на соціальні компенсаційні виплати. Крім того, законодавець уточнює, що позов може бути подано у разі ушкодження здоров'я, що сталися внаслідок ДТП за участю потерпілих у зворотній поїздки, яка необхідна була для отримання послуг за цією книгою, під час використання послуг, на які особа мала право відповідно до цієї книги або при подачі заяви про кримінальне правопорушення відразу або по дорозі туди чи назад, а також, якщо під час надання необхідного супроводу потерпілому відповідна особа зазнала шкоди. Для підтвердження розладу здоров'я внаслідок ушкодження встановлюється причинно-наслідковий зв'язок. Більш того, якщо не підтверджується ймовірність розладу внаслідок ушкодження через те, що в медичній науці існує невизначеність щодо цього, то розлад здоров'я можна визнати наслідком ушкодження за згодою Федерального міністерства праці та соціальних питань або відповідального вищого державного органу [54].

Ступінь наслідків шкоди оцінюється відповідно до загальних наслідків фізичних, психічних, інтелектуальних, сенсорних порушень, що викликані розладами здоров'я, визнаними наслідками шкоди в усіх сферах життя, та вимірюється за шкалою від 10 до 100 (§5 SGB XIV [55]). Соціальна компенсація надається у вигляді послуг, допомоги в натуральній формі та грошової допомоги. Грошові виплати надаються одноразово або як постійні виплати (§26 SGB XIV [56]). Для надання послуг відповідальні органи укладають угоди з травматологічними клініками (§37 SGB XIV [57]). Також можуть укладатися угоди про співпрацю з організаціями, які забезпечують комплексні, якісні консультації та підтримку потерпілих, враховуючи необхідність допомоги представникам особливо вразливих груп (§39 SGB XIV [58]). Відповідно до

§40 SGB XIV Федеральне міністерство праці та соціальних справ уповноважене регулювати якісні вимоги до угод про співпрацю шляхом законодавчої постанови, що потребує схвалення Бундесрату [59].

Важливо, що існує можливість для потерпілого отримати конфіденційну оперативну і професійну допомогу та підтримку у зв'язку з завданою шкодою також від різних приватних і громадських благодійних фондів. Наприклад, це Берлінський фонд проти екстремізму і насилля (Stiftung contra Rechtsextremismus und Gewalt) [60], Фонд компенсації жертвам автокатастроф (Verkehrsofferhilfe) [61], Штутгартський фонд для жертв торгівлі людьми та примусової проституції [62], Гессенський фонд компенсації шкоди [63], Державний Фонд землі Баден-Вюртемберг по захисту жертв злочинів [64], Unfallopfer Hilfswerk (організація допомоги жертвам нещасних випадків, підтримка людей, які зазнали фізичних і фінансових втрат внаслідок нещасних випадків) [65].

Неможливо не погодитися з висновком Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на один з проєктів закону, в якому зазначено: «якщо держава бере на себе зобов'язання по відшкодуванню, а реально здійснити його не зможе, то це може створити ситуацію суспільного невдоволення, коли сотні тисяч потерпілих не одержать відшкодування від держави, навіть після прийняття судами відповідних рішень на їх користь» [66]. Однак з цього випливає сумне риторичне питання: чому ж протягом останніх десятиліть української державності не вистачає ані політичної волі, ані фінансування для того, що має бути обов'язком держави? Чому держава не справляється з виконанням своїх функцій із забезпечення прав та законних інтересів потерпілого?

Висновки. Враховуючи вищенаведене, приходимо до висновку що має бути створено Компенсаційний фонд допомоги потерпілим, про що зазначали й раніше у своїх дослідженнях [67]. Погоджуємося, що за своїми функціями і завданнями зазначений Фонд може належати до системи органів соціального захисту і бути його елементом. Однак не виключається і варіант створення такого Фонду при Міністерстві юстиції України [68]. Крім того, слід сказати, що необхідним є також прийняття Закону України «Про компенсацію потерпілому, правонаступнику потерпілого (фізичним особам) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням за рахунок Державного бюджету». Такий закон, на нашу думку, має передбачати своєю структурою, зокрема, положення щодо поширення його дії на потерпілого, його правонаступника; розміру та порядку компенсації шкоди, завданої потерпілому, його правонаступнику, внаслідок вчинення злочину, якщо впродовж визначеного законом строку з моменту її виникнення компетентними державними органами не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, або така особа є неплатоспроможною; поширення дії закону на компенсацію моральної шкоди (як разовий платіж); обов'язку слідчого, прокурора роз'яснити потерпілому, його правонаступнику право на звернення з вимогою про компенсацію завданої шкоди за рахунок Державного Бюджету у передбачених законом випадках; здійснення компенсації із спеціального Компенсаційного фонду допомоги потерпілим та недопущення відмови у виплаті потерпілому коштів з Компенсаційного фонду допомоги через їх відсутність. В умовах дефіциту коштів Держбюджету можна розглядати можливість передбачити відповідні компенсації шкоди, перш за все, у провадженнях про тяжкі та особливо тяжкі насильницькі злочини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою від 29.11.1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_114#Text
2. Європейська конвенція про відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких злочинів від 24.11.1983 р. URL: https://zakon.cc/law/document/read/994_319

3. Resolution (77) 27 On the compensation of victims of crime / Adopted by the Committee of Ministers on 28 September 1977. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804f3e59>
4. Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (85) 11 від 28 червня 1985 р. державам-членам щодо становища потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу. URL: <http://www.hri.ru>
5. Рекомендація Рес (2006)8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про допомогу потерпілим від злочинів від 14 червня 2006 р. URL: [http://sc.gov.ua/uploads/tiny_mce/files/12.%20Рекомендація%20Рес%20\(2006\)%208.pdf](http://sc.gov.ua/uploads/tiny_mce/files/12.%20Рекомендація%20Рес%20(2006)%208.pdf)
6. Директива Ради Європейського Союзу про компенсацію жертвам злочинів 2004/80/ЕС щодо відшкодування потерпілим від злочинів від 29.04.2004 р. URL: http://ec.europa.eu/civiljustice/comp_crime_victim/com_crime_victim_ec_en.htm
7. Постанова ВП ВС від 16.01.2019 р. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/79298600>
8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13. 04. 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
9. Про відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень: проект Закону України від 03.03.2020 р. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68286
10. Про відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень: проект закону України від 17. 07. 2021 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69541
11. Про відшкодування шкоди завданої потерпілому внаслідок збройної агресії Російської Федерації: проект закону України від 17.05.2022 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39602>
12. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: закон України від 23.02.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text>
13. Case of Basenko v. Ukraine, 24213/08, of 26 November 2015, §§ 103-106.
14. Opferentschädigungsgesetz (OEG) URL: <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fges%2Foeg%2Fcont%2Foeg.inh.htm&anchor=Y-100-G-OEG&jumpType=Jump&jumpWords=OEG&readable=Suche%2Bnach%2BGesetz%253a%2BOEG>
15. Vierzehntes Buch Sozialgesetzbuch (SGB XIV) URL: https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fges%2Fsgb_xiv%2Fcont%2Fsgb_xiv.inh.htm&anchor=Y-100-G-SGB_XIV&jumpType=Jump&jumpWords=SGB%2BXIV%2B&readable=Suche%2Bnach%2BGesetz%253a%2BSGB%2BXIV
16. Bundesministerium für Arbeit und Soziales URL: <https://www.bmas.de/DE/Soziales/Soziale-Entschadigung/Antragstellung/antragstellung.html>
17. Hilft. Schnelle Hilfen in Traumaambulanzen URL: <https://projekt-hilft.de/>
18. Weisser Ring URL: <https://weisser-ring.de/soziales-entschadigungsrecht>
19. Fonds Sexueller Missbrauch URL: <https://www.fonds-missbrauch.de/>
20. Національні гарантії відшкодування шкоди, завданої насильницькими злочинами: огляд законодавства URL: <https://jurfem.com.ua/vidshloduvannya-shkody-natsionalni-harantii/>
21. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text
22. Національні гарантії відшкодування шкоди, завданої насильницькими злочинами: огляд законодавства URL: <https://jurfem.com.ua/vidshloduvannya-shkody-natsionalni-harantii/>
23. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Закон України від 20.06.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#n2>
24. CoE – GREVIO URL: <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/ukraine>
25. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) URL: <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fges%2Fbgp%2Fcont%2Fbgp.p823.htm&anchor=Y-100-G-BGB-P-823>
26. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) Kommentar URL: https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fkomm%2FMuekoBGB_9_Band7%2FBGB%2Fcont%2FMuekoBGB.BGB.vor1.p823.gll.htm
27. Geigel. Der Haftpflichtprozess mit Einschluss des materiellen Haftpflichtrechts / bearbeitet von Dr. Klaus Bacher, Dr. Falk Bernau, Anne-Christina Brodöfel... 29., Auflage 2024. München. URL: https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata%2Fkomm%2FGeiHdbHaftPflProz_29%2Fcont%2FGeiHdbHaftPflProz%2Ehtm
28. Bundesgerichtshof (BGH) (VI цивільний сенат), рішення від 26.07.2022 р. VI ZR 58/21 URL: <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fents%2Fbeckrs%2F2022%2Fcont%2Fbeckrs.2022.23045.htm&anchor=Y-300-Z-BECKRS-B-2022-N-23045>
29. Geigel. Der Haftpflichtprozess mit Einschluss des materiellen Haftpflichtrechts / bearbeitet von Dr. Klaus Bacher, Dr. Falk Bernau, Anne-Christina Brodöfel... 29., Auflage 2024. München. URL: https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata%2Fkomm%2FGeiHdbHaftPflProz_29%2Fcont%2FGeiHdbHaftPflProz%2Ehtm
30. Bundesgerichtshof (BGH) (VI цивільний сенат), рішення від 26.07.2022 р. VI ZR 58/21 URL: <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fents%2Fbeckrs%2F2022%2Fcont%2Fbeckrs.2022.23045.htm&anchor=Y-300-Z-BECKRS-B-2022-N-23045>
31. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) URL: <https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata%2Fges%2FBGB%2Fcont%2FBGB%2Ep249%2Ehtm>
32. Zivilprozessordnung (ZPO) URL: <https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata/ges/ZPO/cont/ZPO.P286.htm>
33. Zivilprozessordnung (ZPO) URL: <https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata/ges/ZPO/cont/ZPO.P287.htm>
34. Bundesgerichtshof (BGH) (VI цивільний сенат), рішення від 29.01.2019 р. VI ZP 113/17 URL: <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fents%2Fbeckrs%2F2019%2Fcont%2Fbeckrs.2019.7656.htm&anchor=Y-300-Z-BECKRS-B-2019-N-7656>
35. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) URL: <https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata%2Fges%2FBGB%2Fcont%2FBGB%2Ep253%2Ehtm>
36. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) URL: <https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata%2Fges%2FBGB%2Fcont%2FBGB%2Ep826%2Ehtm>
37. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) URL: <https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata%2Fges%2FBGB%2Fcont%2FBGB%2Ep843%2Ehtm>
38. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) Kommentar URL: https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata%2Fkomm%2FMuekoBGB_9_Band7%2FBGB%2Fcont%2FMuekoBGB%2EBGB%2Ep828%2EgllV%2Ehtm
39. Кримінальний процесуальний кодекс ФРН (Strafprozessordnung, StPO) URL: <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fges%2Fstpo%2Fcont%2Fstpo.inh.htm&anchor=Y-100-G-STPO&jumpType=Jump&jumpWords=StPO&readable=Suche%2Bnach%2BGesetz%253a%2BStPO>
40. Jugendgerichtsgesetz (JGG) URL: <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fges%2Fjgg%2Fcont%2Fjgg.p81.htm&anchor=Y-100-G-JGG-P-81>
41. LG Ravensburg: Zuständigkeit des Landgerichts wegen besonderer Schutzbedürftigkeit der Geschädigten. Beschl. v. 7. 1.2014 – 2 Kls 420 Js 12079/13 URL: <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fzeits%2Fnstz-rr%2F2014%2Fcont%2Fnstz-rr.2014.90.3.htm&pos=1>
42. Strafprozessordnung (StPO) URL: <https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata%2Fges%2FSTPO%2Fcont%2FSTPO%2Ep403%2Ehtm>
43. Äußerungsmöglichkeit des Angeklagten über Entschädigungsanspruch des Nebenklägers BGH, Beschluß vom 13-12-1990 – 4 StR 519/90 URL: <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fzeits%2Fnjw%2F1991%2Fcont%2Fnjw.1991.1243.1.htm&readableType=3&readableBcid=y-300-z-bghst-b-37-s-256>
44. Zivilprozessordnung (ZPO) URL: <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fges%2Fzpo%2Fcont%2Fzpo.p121.htm&anchor=Y-100-G-ZPO-P-121>

45. Strafprozessordnung (StPO) URL: https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata%2Fkomm%2FBeckOKStPO_52%2FSTPO%2Fcont%2FBECKOKSTPO%2eSTPO%2eP405%2egIA%2ehtm
46. Strafprozessordnung (StPO) URL: <https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata%2Fges%2FSTPO%2Fcont%2FSTPO%2eP406A%2ehtm>
47. The Federal Court of Justice (Bundesgerichtshof (BGH)), Beschluss vom 15.04.2010 – 5 StR 96/10 URL: <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fents%2Fbeckrs%2F2010%2Fcont%2Fbeckrs.2010.11342.htm&pos=1>
48. OLG Rostock (5-й цивільний сенат) від 24.11.2023 р. URL: <https://www.landesrecht-mv.de/bsmv/document/NJRE001565221>
49. AG Eberswalde Рішення 24 квітня 2020 р. – 2 С 366/19, BeckRS 2020, 8279 URL: <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fents%2Fbeckrs%2F2020%2Fcont%2Fbeckrs.2020.8279.htm&pos=1&hlwords=on>
50. LG Frankfurt (Oder), рішення від 20 січня 2021 року -16 S 120/20 URL: <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fents%2Fbeckrs%2F2021%2Fcont%2Fbeckrs.2021.2095.htm&anchor=Y-300-Z-BECKRS-B-2021-N-2095>
51. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) URL: <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fges%2Fbgb%2Fcont%2Fbgb.p1967.htm&anchor=Y-100-G-BGB-P-1967&jumpType=Jump&jumpWords=%25c2%25a71967%2BBGB&readable=Suche%2Bnach%2BNorm%253a%2B%2526%2523167%253b1967%2BBGB>
52. Vierzehntes Buch Sozialgesetzbuch (SGB XIV) URL: https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fges%2Fsgb_xiv%2Fcont%2Fsgb_xiv.p13.htm&anchor=Y-100-G-SGB_XIV-P-13&jumpType=Jump&jumpWords=%25c2%25a713%2BSGB%2BXIV&readable=Suche%2Bnach%2BNorm%253a%2B%2526%2523167%253b13%2BSgb%2Bxiv
53. Vierzehntes Buch Sozialgesetzbuch (SGB XIV) URL: https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata/ges/SGB_XIV/cont/SGB_XIV.P14.htm
54. Vierzehntes Buch Sozialgesetzbuch (SGB XIV) URL: https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata%2Fges%2FSGB_XIV%2Fcont%2FSGB_XIV%2ehtm
55. Vierzehntes Buch Sozialgesetzbuch (SGB XIV) URL: https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata%2Fges%2FSGB_XIV%2Fcont%2FSGB_XIV%2eP5%2ehtm
56. Vierzehntes Buch Sozialgesetzbuch (SGB XIV) URL: https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata%2Fges%2FSGB_XIV%2Fcont%2FSGB_XIV%2eP26%2ehtm
57. Vierzehntes Buch Sozialgesetzbuch (SGB XIV) URL: https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata%2Fges%2FSGB_XIV%2Fcont%2FSGB_XIV%2eP37%2ehtm
58. Vierzehntes Buch Sozialgesetzbuch (SGB XIV) URL: https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata%2Fges%2FSGB_XIV%2Fcont%2FSGB_XIV%2eP39%2ehtm
59. Vierzehntes Buch Sozialgesetzbuch (SGB XIV) URL: https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata/ges/SGB_XIV/cont/SGB_XIV.P40.htm
60. Stiftung contra Rechtsextremismus und Gewalt. URL: <https://anwaltverein.de/de/stiftung-contra-rechtsextremismus>
61. Verkehrsofferhilfe. URL: <https://www.verkehrsofferhilfe.de/>
62. Fonds zur Unterstützung für Opfer von Menschenhandel und Zwangsprostitution. URL: <https://kirche-und-gesellschaft.drs.de/interkulturelles-sozialmanagement/fonds-fuer-opfer-von-menschenhandel-und-zwangsprostitution.html>
63. Hessischer Ausgleichsfonds. URL: https://verwaltungsportal.hessen.de/leistung?leistung_id=B100019_110642713#Rechtsbehelf
64. Landesstiftung Opferschutz. URL: <https://www.landesstiftung-opferschutz.de/>
65. Unfallopfer Hilfswerk. URL: <https://www.unfallopferhilfswerk.de/unsere-geschichte/>
66. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проект Закону України «Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди фізичним особам, які потерпіли від злочину» від 27.10.2010 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=7303&skl=7
67. Ракіпова І. В. Правозахисна комунікація потерпілого у кримінальному провадженні України: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2021. 496 с.
68. Кучинська О. П. Проблеми реалізації прав потерпілих в кримінальному судочинстві. URL: <https://www.aau.edu.ua/e-journal/2010-4/10kopps.pdf>

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У ГАЛУЗІ СУДОВОЇ СТОМАТОЛОГІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

USE OF SPECIAL KNOWLEDGE IN THE FIELD OF FORENSIC ODONTOLOGY IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES UNDER MARTIAL LAW

Степанюк Р.Л., д.ю.н., професор,
професор кафедри оперативного-розшукової діяльності та розкриття злочинів
Харківський національний університет внутрішніх справ

Удод О.А., д.мед.н., професор,
завідувач кафедри стоматології
Донецький національний медичний університет

Костенко Р.С., д. філос.,
асистент кафедри стоматології
Донецький національний медичний університет

Драмарецька С.І., к.мед.н., доцент,
доцент кафедри стоматології
Донецький національний медичний університет

У статті визначено перспективні напрями розширення сфери використання спеціальних знань у галузі судової стоматології в практичній діяльності з розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану в Україні, зокрема, щодо ідентифікації жертв війни. Проаналізовано сучасні технології дослідження одонтологічного статусу загиблих. Обґрунтовано, що в сучасних умовах використання спеціальних знань у галузі стоматології для вирішення нагальних завдань розслідування злочинів має потенціал до суттєвого розширення. Йдеться про такі форми використання спеціальних знань: консультативна допомога стоматолога у плануванні й організації тактичної операції, спрямованої на збір прижиттєвих стоматологічних даних зниклої безвісти особи та подальшого їх використання для ідентифікації; технічна допомога лікаря-стоматолога під час проведення окремих процесуальних дій; участь лікаря-стоматолога в проведенні судово-медичної експертизи невпізаного трупа. Масштабність завдань з ідентифікації жертв війни зумовлює особливу актуальність цих напрямів. Суттєво підвищити ефективність використання спеціальних знань у цій галузі можливо за умови залучення слідчими та прокурорами лікарів-стоматологів як спеціалістів до проведення процесуальних дій, зокрема, огляду невпізаного трупа на місці події, вилучення й огляду стоматологічної документації, одержання зразків для експертизи, а також використання їх допомоги у плануванні й організації тактичної операції, спрямованої на збір прижиттєвої та посмертної одонтологічної інформації особи. Нагальною є потреба належного оформлення та збереження документів, які відображають стоматологічний статус військовослужбовців і працівників правоохоронних органів. Необхідне впровадження в практику спеціалізованих комп'ютерних програм автоматизованого пошуку і порівняльного аналізу. Потребує подальшого розвитку система навчання спеціалістів у галузі судової стоматології в контексті підготовки профільних спеціалістів для установ судово-медичної експертизи.

Ключові слова: розслідування злочинів, судова експертиза, криміналістика, судова медицина, судова стоматологія, ідентифікація осіб.

The authors have identified promising areas for expanding the scope of use of specialised knowledge in the field of forensic odontology in the practical activities of investigating criminal offences under martial law in Ukraine, in particular, in relation to the identification of war victims. The modern technologies of studying the odontological status of the deceased are analysed. It is substantiated that in modern conditions, the use of specialised knowledge in the field of dentistry to solve urgent tasks of crime investigation has the potential for significant expansion. The authors considered the following forms of use of specialised knowledge: dentist's advisory assistance in planning and organising a tactical operation aimed at collecting lifetime dental data of a missing person and their further use for identification; dentist's technical assistance during certain procedural actions; dentist's participation in the forensic examination of an unidentified corpse. The scale of the task of identifying war victims makes these areas particularly relevant. It is possible to significantly increase the effectiveness of the use of specialised knowledge in this area if investigators and prosecutors involve dentists as specialists in conducting procedural actions, in particular, examination of an unidentified corpse at the scene, seizure and examination of dental documentation, obtaining samples for examination, as well as using their assistance in planning and organising a tactical operation aimed at collecting odontological information about a person. There is an urgent need for proper execution and preservation of documents reflecting the dental status of military and law enforcement personnel. Specialised computer programmes for automated search and comparative analysis need to be introduced into practice. The system of training of specialists in the field of forensic dentistry in the context of training of specialised specialists for forensic institutions needs further development.

Key words: investigation of crimes, forensic examination, forensic science, forensic medicine, forensic dentistry, identification of persons.

Постановка проблеми. Масштабні завдання з розкриття та розслідування воєнних злочинів і пов'язаних із війською кримінальних правопорушень, зокрема, щодо ідентифікації загиблих, які постали перед правоохоронними органами в Україні, потребують застосування усіх можливих технологій, що сприятимуть їх вирішенню. Необхідно впроваджувати сучасні алгоритми та відповідні технічні засоби, які дають змогу максимально пришвидшувати процеси, не втрачаючи якості, забезпечувати оптимальну економічну доцільність.

Суттєву роль у розслідуванні злочинів, наслідком яких є заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини під

час воєнного конфлікту, відіграє використання спеціальних медичних знань. Це пояснюється, насамперед, великим спектром питань, які мають значення для кваліфікації протиправних діянь, встановлення вагомих елементів предмета доказування, зокрема, тих, що стосуються способу й інших обставин вчинення кримінального правопорушення.

Під час війни перед правоохоронними органами й експертними установами виникли складні виклики, у зв'язку з ідентифікацією великої кількості загиблих, тіла яких піддаються впливу руйнуючих факторів від застосування

різного озброєння та умов зовнішнього середовища при тривалому періоді від настання смерті до виявлення і дослідження трупа. У таких випадках за традиційними алгоритмами ідентифікації жертв масових катастроф впізнання загиблих здійснюють за документами й ознаками зовнішності, відбитками пальців, зубами, номерами медичних імплантатів і ДНК. При значному спотворенні тіла, коли зовнішні ознаки не зберіглись, необхідно застосовувати спеціальні методи криміналістичної та судово-медичної ідентифікації. Одним з таких методів є дослідження одонтологічного статусу загиблого, який в Україні застосовують в судово-медичній експертизі за окремими справами. Але в умовах війни, коли жертв багато, його можливості, як видається, мають більший потенціал, ніж той, що реалізується зараз. Тому варто визначити напрями використання спеціальних знань фахівців у галузі стоматології в процесі розслідування кримінальних правопорушень в умовах надзвичайної ситуації, яка склалась в Україні.

Стан дослідження проблеми. Теоретичні аспекти використання спеціальних знань у кримінальному провадженні ґрунтовно досліджені у працях В. Гончаренка, Н. Клименко, М. Сегая, М. Щербаковського, І. Пирого, Е. Сімакової-Єфремян та інших вітчизняних науковців. Проблеми судово-медичної ідентифікації загиблих внаслідок бойових дій за стоматологічним статусом розглядали А. Біляков, Н. Едгард, В. Мішалов, В. Войченко, С. Козлов, Б. Михайличенко, А. Бабанін, В. Мішалов, О. Дунаєв, В. Біда, Є. Костенко, Ю. Переста, В. Черняк, П. Гасюк, А. Нікіфоров, Ю. Мошак, М. Гончарук-Хомин, В. Безега та інші автори. Водночас комплексного підходу до використання спеціальних знань у галузі стоматології на всіх етапах досудового розслідування злочинів в умовах війни до цього часу не вироблено. Зокрема залишаються малодослідженими аспекти залучення стоматолога як спеціаліста до проведення окремих процесуальних дій, його участі в проведенні судово-медичної експертизи трупа, впровадження автоматизованих систем ідентифікації за стоматологічним статусом.

Мета дослідження – визначити напрями розширення сфери використання спеціальних знань у галузі судової стоматології в практичній діяльності з розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану в Україні, зокрема, щодо ідентифікації жертв війни.

Виклад основного матеріалу. Дослідження стоматологічного статусу за правилами ідентифікації Інтерполу здійснюють шляхом огляду зубів трупа судовим одонтологом, який здійснює детальний опис зубного ряду та навколишніх структур, пломб і матеріалів, що реєструється у формі Інтерполу Ф1/Ф2 [1, с. 142]. У подальшому в ході судово-медичної експертизи отримані дані порівнюють з прижиттєвими (передсмертними) стоматологічними записами зниклої безвісти людини, встановлюючи таким чином особу загиблого. Науковцями підкреслено, що порівняльне дослідження зубів є стандартизованим і успішно застосовуваним методом ідентифікації особи на основі її фізичного вигляду [2], а отже можливості відповідних технологій повинні активно використовуватись у практиці ідентифікації жертв війни та вирішенні інших завдань розслідування злочинів.

В Україні у нинішній час як основний метод ідентифікації спотворених тіл загиблих в умовах воєнних дій використовують ДНК-аналіз, який здійснюється шляхом проведення перевірочних досліджень спеціалістами-криміналістами Національної поліції за допомогою приладів швидкого ДНК-тестування ANDE [3], а надалі – судових молекулярно-генетичних експертиз в державних експертних установах [4]. Безумовно, метод ДНК-аналізу є найбільш точним в цьому контексті, але вищевикладений алгоритм вимагає значних матеріальних витрат і часу. Зараз в Україні експертні ДНК-лабораторії перевантажені молекулярно-генетичними експертизами, які слідчі при-

значають з метою встановлення особистості загиблих. У такій ситуації використання, за можливості, інших методів також є вагомим.

Вітчизняні науковці наголошують на доцільності застосування комплексного підходу до ідентифікації жертв війни в Україні. Це пояснюють низкою аргументів, зокрема, такими: надмірне захоплення «золотим стандартом» ДНК-ідентифікації не враховує ймовірність помилки експерта-генетика; в умовах масових жертв є необхідність ретельного попереднього судово-медичного сортування тіл для зменшення числа зіставлень розшукуваних і загиблих [5, с. 79–80]. До цих аргументів варто додати економічні міркування, оскільки «сліпі» прямі та родинні пошуки за базами даних ДНК і подальші чисельні молекулярно-генетичні експертизи в кримінальному провадженні нерідко призводять до нераціонального витрачання фінансових ресурсів.

Аналіз статистичних даних лабораторії молекулярно-генетичних досліджень Харківського НДЕКЦ МВС України дозволяє стверджувати, що в умовах війни навантаження на експертів-генетиків є надзвичайно високим. За період воєнного стану тільки в цій установі було проведено більше 6 тис. таких експертиз. Видається, що попереднє застосування судово-медичними експертами, за можливістю, інших методів ідентифікації загиблих, зокрема порівняльного аналізу стану зубів, сприятиме зменшенню навантаження, оскільки не тільки дозволить значно звузити коло пошуку за певним тілом, а і надає слідчому вагомий додатковий доказ у вигляді ще одного ідентифікаційного висновку експерта.

Крім того, варто пам'ятати, що одним з найбільш цінних об'єктів судового молекулярно-генетичного аналізу є тверді тканини зубів невпізаного трупа, в яких ДНК добре зберігається навіть в умовах суттєвого впливу на тіло руйнуючих факторів. Але повні ДНК-профілі успішно встановлюють з інтактних зубів навіть тіл з великим посмертним інтервалом, тоді як ушкоджені зуби таких результатів досягти не дають [6]. У практиці роботи вітчизняних експертів-генетиків нерідкими є випадки одержання для ДНК-дослідження ушкоджених зубів, що свідчить про певні прогалини у знаннях спеціалістів-криміналістів, судово-медичних експертів та інших спеціалістів, залучених до оглядів і досліджень жертв війни, в контексті правильного вилучення біологічних зразків. Відповідно, огляд зубів трупа та вилучення належних зразків для молекулярно-генетичного дослідження є запорукою успіху подальшої ДНК-ідентифікації. Отже, консультативна допомога спеціаліста-стоматолога в цьому сенсі теж може бути корисною.

Викладені вище обставини засвідчують важливість розширення сфери використання спеціальних знань у галузі стоматології для вирішення нагальних завдань розслідування злочинів в умовах війни у трьох формах:

- 1) консультативної допомоги спеціаліста-стоматолога у плануванні та організації тактичної операції, спрямованої на збір прижиттєвих стоматологічних даних зниклої безвісти особи та подальше їх використання для ідентифікації;
- 2) технічної допомоги спеціаліста-стоматолога під час проведення окремих процесуальних дій;
- 3) участі лікаря-стоматолога в проведенні судово-медичної експертизи.

Практична реалізація цих форм є взаємопов'язаною, адже огляд трупа, вилучення й огляд медичної документації за участі стоматолога дозволяє швидко вирішити питання щодо доцільності подальшої ідентифікації загиблого шляхом порівняння одонтологічного статусу під час проведення судово-медичної експертизи та/або вилучення зубів як зразків біологічного матеріалу для ДНК-аналізу.

Згідно з кримінальним процесуальним законодавством України, спеціаліст може бути залучений стороною кри-

мінального провадження для надання технічної допомоги, в тому числі для відбору зразків для проведення експертизи (ст. 71 КПК України). Огляд трупа проводиться за обов'язкової участі судово-медичного експерта або лікаря, якщо вчасно неможливо залучити судово-медичного експерта [7].

У цьому контексті важливо підкреслити потенційне значення допомоги спеціалістів, зокрема, судових стоматологів, як це прийнято в зарубіжній практиці. Але в Україні судова стоматологія не є окремою спеціальністю. Її визнають лише галуззю судової медицини. Як наслідок такої ситуації, під час зовнішнього огляду трупа на місці його виявлення дослідженню зубів значної уваги не приділяють. Визначення стоматологічного статусу (зубної формули) невідомого трупа здійснюється судово-медичними експертами в ході експертизи. Якісні зміни будуть можливими після запровадження спеціальної підготовки судових стоматологів як окремої категорії фахівців.

Разом з цим вже зараз, як ми вважаємо, практика залучення лікарів-стоматологів як спеціалістів до огляду на місці події спотворених трупів сприятиме підвищенню ефективності вирішення завдань щодо подальшої ідентифікації жертв війни. Важливою умовою для цього є організація проведення слідчими з використанням допомоги спеціалістів не тільки огляду місця події, а тактичної операції, спрямованої на збір інформації, необхідної для встановлення особистості загиблих.

Алгоритм цієї тактичної операції в частині використання спеціальних знань у галузі судової стоматології може бути представлений таким чином: 1) огляд зубо-щелепної системи трупа за участі лікаря-стоматолога як спеціаліста і вирішення питання щодо потенційної можливості подальшої ідентифікації за одонтологічним статусом; 2) складання орієнтовної впізнавальної картки (зубної формули) трупа за допомогою лікаря-стоматолога; 3) проведення процесуальних дій, спрямованих на з'ясування стоматологічної інформації щодо зниклої безвісти особи (допити близьких осіб, командирів і товаришів по службі тощо); 4) вилучення медичної документації та її огляд за участі лікаря-стоматолога як спеціаліста, який може надати слідчому допомогу у визначенні конкретних медичних документів (рентгенівських знімків, записів тощо), необхідних для проведення порівняльного дослідження; 5) призначення судово-медичної експертизи трупа з постановкою завдань щодо порівняльного дослідження одонтологічного статусу. На всіх етапах цієї тактичної операції корисними є консультації стоматолога.

Стоматологічна ідентифікація є швидким і успішним методом ідентифікації під час масових катастроф, коли жертви мали стоматологічні записи, відповідно, до прийнятих професійних стандартів [8]. Таким чином, обов'язковою умовою використання відповідних технологій є наявність стоматологічної документації зниклої безвісти особи.

Як підкреслено науковцями, ідентифікація відбувається за наявності відповідної бази порівняння, без якої значна кількість ознак одонтологічного статусу не має сенсу. У зв'язку з цим, кожне відвідування лікаря-стоматолога або отримання стоматологічної допомоги у закладах охорони здоров'я потребують відповідної документальної фіксації. МОЗ України розроблені вимоги до введення стоматологічної документації, яких мають дотримуватися у своїй діяльності лікарі-стоматологи та інші фахівці закладів охорони здоров'я стоматологічного профілю усіх форм власності [9, с. 59]. Стоматологічна документація є невід'ємною частиною стоматологічної практики. Зберігання стоматологічних записів у формі стоматологічних карт, рентгенограм, фотографій, відбитків, зліпків тощо є етичним і юридичним обов'язком з боку лікарів-стоматологів. Кожен практикуючий лікар-стоматолог повинен зробити частиною рутинної практики створення базової

таблиці всіх станів, які спостерігалися у пацієнта під час першого візиту, і продовжувати регулярно оновлювати документацію [10]. На жаль, в Україні лікарі-стоматологи дотримуються таких рекомендацій не завжди.

Слідчому, котрий розслідує кримінальну справу за фактом безвісного зникнення людини, доцільно з'ясовувати з доступних джерел (наприклад, під час допиту родичів, колег тощо), в якому закладі охорони здоров'я, у тому числі приватної власності, отримувала стоматологічну допомогу зникла безвісти особа. Надалі варто отримати тимчасовий доступ до відповідної стоматологічної документації, залучивши до її виїмки лікаря-стоматолога як спеціаліста. Саме такий спеціаліст під час вилучення й огляду стоматологічної документації може надати консультацію з приводу її повноти, особливих стоматологічних «прикмет» особи і, що головне, достатності даних для ймовірної подальшої ідентифікації невідомого трупа за одонтологічним статусом, адже згідно з методичними рекомендаціями, судово-медичним експертам необхідно отримати певні дані щодо прижиттєвого стану зубо-щелепного апарату, зокрема, оригінали письмових записів, всі рентгенограми, клінічні фотографії та відбитки зубів, письмову кореспонденцію між стоматологічною клінікою, зуботехнічною лабораторією, ливарнею, зубним техніком та, можливо, працівниками страхової компанії, записи щоденників лікарів-стоматологів, пояснення і додатки про попереднє лікування, у тому числі ортопедичне та ортодонтичне [11, с. 10–11]. Відповідно, виходячи з отриманої від спеціаліста-стоматолога інформації, слідчий може визначити, які тактичні завдання щодо пошуку та встановлення зниклої особи шляхом аналізу відомостей про стан її зубів доцільно ставити та вирішувати у подальшому розслідуванні.

Процесуальною дією, яка безпосередньо вирішує питання щодо ідентифікації невідомого тіла за одонтологічним статусом, є судово-медична експертиза. За традиційними рекомендаціями до її проведення на етапі зовнішнього дослідження трупа, зокрема, його зубо-щелепної системи, й дослідження речових доказів зі слідами прикусу варто запрошувати лікаря-стоматолога [12, с. 53, 67]. Це має важливе значення для вирішення експертною завдань орієнтувального характеру, але є недостатнім щодо завдань ідентифікаційних, зважаючи на відсутність у звичайного лікаря-стоматолога знань у цій специфічній сфері. Виходом з такої ситуації є тільки фахове навчання судово-медичних експертів судовій стоматології. Оптимальним видається передбачення штатних посад судових одонтологів в бюро судово-медичної експертизи. Такі фахівці були б корисними як для участі у разі потреби в огляді трупа на місці події у статусі спеціалістів, так і безпосередньо як судово-медичні експерти при проведенні експертизи, пов'язаної з вирішенням завдань щодо дослідження зубів та і слідів на речових доказах.

Як відзначено науковцями, під час проведення судово-медичної експертизи трупа в Україні бракує чітких схем та алгоритмів проведення ідентифікаційних заходів з використанням судово-одонтологічних досліджень, у зв'язку з чим, пропонується використовувати дані одонтологічного та одонтологічного дослідження при складанні експертом впізнавальної карти [13, с. 72].

У багатьох країнах світу правоохоронні органи та установи судової експертизи використовують спеціалізоване програмне забезпечення, призначене для автоматизованого порівняння стоматологічних даних невідомих трупів з прижиттєвими даними зниклих осіб. Наприклад, програми Interpol DVI System (країни ЄС, Північної Америки, Азії та інші, які співпрацюють з міжнародною організацією Інтерпол), PlassData DVI System International (США, Німеччина, Франція, Великобританія, Нідерланди, Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Японія, Сінгапур, Південна Корея та ін.), WinID (США, Канада, Австралія,

Великобританія, Німеччина, Франція та ін.), ADIS (США, Канада, Австралія), OdontoSearch (США) використовують насамперед для ідентифікації масових жертв катастроф.

Вітчизняними авторами було розглянуто методи дентальної ідентифікації, впроваджені Асоціацією судової стоматології України, в контексті забезпечення потенційної можливості функціонування в Україні систем Interpol DVI System, ADIS (Automated Dental Identification System) і WinID (Win Identification). У результаті обґрунтовано нагальну потребу становлення судової стоматології як окремої науки, адаптації методики ідентифікації з використанням спеціальних програм до особливостей надання стоматологічної допомоги населенню України, створення єдиної державної бази даних та відповідного законодавчого забезпечення, навчання лікарів судовій стоматології [14, с. 215–216]. Окремо досліджувались можливості програми PlassData Software A/S у розрізі її використання на території України, що засвідчило її перспективність [15]. Разом з цим, системних заходів у цьому напрямі на державному рівні здійснено не було.

Як наслідок, в Україні досі немає системи одонтологічної ідентифікації. Обмеженими є можливості її повноцінного запровадження з причини відсутності стоматологічних карток більшості населення. Тому чи не єдиним різновидом потенційних джерел прижиттєвої інформації про стан зубів загиблого, що можуть бути використані для порівняльного дослідження, є ортопантомограми (панорамні знімки зубо-щелепної системи), які роблять при наданні особі стоматологічної допомоги. Відомі випадки успішного їх використання для ідентифікації загиблих військовослужбовців в Україні, що підтверджує їх значення за умов дефіциту або повної відсутності стоматологічної та медичної документації [16].

Асоціацією судової стоматології України та працівниками науково-навчального центру судової стоматології ДВНЗ «Ужгородський національний університет» було розроблено методологію комплексної медико-інформаційної програми ідентифікації особи за одонтологічним статусом з експертною оцінкою морфо-функціональних змін зубо-щелепного апарату як результатів стоматологічного лікування і реабілітації потерпілих. Її рекомендується використовувати з метою забезпечення уніфікованого підходу до ідентифікації осіб за даними стоматологічного статусу [17, с. 99].

Зазначені обставини засвідчують важливість проведення судово-медичної експертизи при застосуванні методів ідентифікації трупа за одонтологічним статусом експертами, які пройшли спеціальну підготовку в галузі судової стоматології. Також важливим є здійснення заходів, спрямованих на технологічні рішення щодо впровадження автоматизованих систем дентальної ідентифікації в регіональні установи судово-медичної експертизи, формування державної криміналістичної стоматологічної бази даних для порівняння.

В умовах війни надзвичайної актуальності набули потреби формування автоматизованої системи стоматологічної ідентифікації військовослужбовців, поліцейських, особового складу служби цивільного захисту та dobroвольних формувань, які мають підвищений ризик загибелі. Щодо цих осіб нещодавно запроваджено обов'язкове (під час воєнного стану) одержання та зберігання зразків біологічного матеріалу, що за необхідності може бути використано для ДНК-ідентифікації. Такі зразки, залежно від приналежності особи до певного військового або право-

охоронного органу, зберігають у відомчих закладах охорони здоров'я або в особових справах у відділах кадрів.

Зважаючи на те, що всі військовослужбовці та працівники правоохоронних органів періодично проходять військово-лікарські комісії та одержують медичну та стоматологічну допомогу переважно у відомчих закладах охорони здоров'я, впровадження формалізованої стоматологічної документації для таких осіб, яка за потреби може бути використана для ідентифікації загиблого, в Україні не видається занадто складним завданням. На нашу думку, таке впровадження, доповнюючи зразки біологічного матеріалу, не буде зайвим з наступних міркувань: 1) своєчасне надання стоматологічної допомоги є важливим заходом, спрямованим на охорону здоров'я військовослужбовців і правоохоронців; 2) адаптація стоматологічної документації до умов використання для ідентифікації загиблого та її зберігання не вимагає значних матеріальних затрат; 3) на відміну від ДНК-ідентифікації, порівняння даних стоматологічного статусу загиблого з базою медичної документації не потребує попереднього проведення молекулярно-генетичної експертизи, а отже, є зручним і недорогим інструментом сортування тіл; 4) ідентифікація за стоматологічним статусом є додатковим доказом, який убезпечує від помилок, яку не можна виключити навіть у результатах ДНК-аналізу.

Крім того, наявність в Україні автоматизованої системи порівняння стоматологічних даних буде корисною і для швидкої ідентифікації будь-якої жертви за умови, якщо під час розслідування за фактом зникнення особи слідчий зможе виявити та вилучити придатну для використання в ідентифікаційних цілях стоматологічну документацію.

Висновки. В умовах війни використання спеціальних знань у галузі стоматології для вирішення нагальних завдань розслідування злочинів має потенціал до суттєвого розширення щодо таких форм, як консультативна допомога спеціаліста-стоматолога у плануванні й організації тактичної операції, спрямованої на збір прижиттєвих стоматологічних даних зниклої безвісти особи та подальше їх використання для ідентифікації; технічна допомога спеціаліста-стоматолога під час проведення окремих процесуальних дій; участь лікаря-стоматолога в проведенні судово-медичної експертизи невідомого трупа. Масштабність завдань з ідентифікації жертв війни зумовлює особливу актуальність цих напрямів.

Суттєво підвищити ефективність використання спеціальних знань у цій галузі можливо за умови більш широкого залучення слідчими та прокурорами лікарів-стоматологів як спеціалістів до проведення процесуальних дій, зокрема, огляду невідомого трупа на місці події, вилучення й огляду стоматологічної документації, одержання зразків для експертизи, а також використання їх допомоги у плануванні й організації тактичної операції, спрямованої на збір прижиттєвої та посмертної одонтологічної інформації особи. Нагальною є потреба належного оформлення та збереження документів, які відображають стоматологічний статус військовослужбовців і працівників правоохоронних органів, у відомчих закладах охорони здоров'я та впровадження у практику спеціалізованих комп'ютерних програм автоматизованого пошуку та порівняльного аналізу. Потребує подальшого розвитку система навчання спеціалістів у галузі судової стоматології в контексті підготовки профільних спеціалістів для установ судово-медичної експертизи.

ЛІТЕРАТУРА

- Біляков А. М., Ергард Н. М. Особливості ідентифікації загиблих осіб під час воєнного стану (огляд літератури). *Медичні перспективи*. 2023. Вип. 4. С. 141-150.
- Personal Identification of Deceased Persons: An Overview of the Current Methods Based on Physical Appearance / Z. Caplova et al. *Journal of Forensic Sciences*. 2017. Vol. 63, no. 3. P. 662-671. DOI: <https://doi.org/10.1111/1556-4029.13643>.
- Свобода Є. Ю., Михальчук Т. В., Шульга О. О. Технологія швидкісного встановлення ДНК-профілю – Rapid DNA. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 81. Ч. 3. С. 150-156. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.22>.

4. Степанюк Р. Л., Гусева В. О. Організаційні засади ДНК-ідентифікації загиблих унаслідок надзвичайних подій із масовими жертвами. *Криміналістичний вісник*. 2023. № 1 (39). С. 29-38. DOI: <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2023-39-1-29>.
5. Мішалов В., Войченко В., Козлов С. Комплексний підхід проведення ідентифікації тіл загиблих осіб в умовах збройного конфлікту. *Морфологія*. 2022. Вип. 16. С. 76-82. DOI: <https://doi.org/10.26641/1997-9665.2022.3.76-82>.
6. Kumar N., Aparna R., Sharma S. Effect of postmortem interval and conditions of teeth on STR based DNA profiling from unidentified dead bodies. *J Forensic Leg Med*. 2021. Iss. 83. P. 102246. doi: 10.1016/j.jflm.2021.102246.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
8. Madi H. A., Swaid S., Al-Amad S. Assessment of the uniqueness of human dentition. *J Forensic Odontostomatol*. 2013. Iss. 31(1). P. 30-39.
9. Михайличенко Б. В., Бабанін А. А., Мішалов В. Д., Дунаєв О. В. Сучасні можливості судово-медичної ідентифікації особи за стоматологічним статусом: стан і перспективи. *Інтерактивна антропологія*. 2014. № 1 (23). С. 56-60.
10. Devadiga A. What's the deal with dental records for practicing dentists? Importance in general and forensic dentistry. *Journal of Forensic Dental Sciences* 2014. Iss. 6 (1). P 9-15. DOI: 10.4103/0975-1475.127764
11. Мішалов В. Д., Біда В. І., Костенко Є. Я., Переста Ю. Ю. Комп'ютерна ідентифікація осіб за стоматологічним статусом : методичні рекомендації. Ужгород, 2013. 21 с.
12. Судова медицина : підручник для студентів мед. вузів. / Концевич І. О., Михайличенко Б. В. та ін.; За ред. І. О. Концевич, Б. В. Михайличенка. К. : МП «Леся», 1997. 656 с.
13. Черняк В. В., Гасюк П. А., Нікіфоров А. Г. Деякі аспекти судово-медичної експертизи осіб за одонтологічним статусом. *Судово-медична експертиза*. 2012. № 6. С. 72-73.
14. Переста Ю. Ю., Бабанін А. А., Михайличенко Б. В., Мішалов В. Д., Дунаєв О. В. Організація та основні напрямки розвитку судової стоматології в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Медицина»*. 2013. Вип. 3 (48). С. 211-216.
15. Мішалов В., Костенко Є., Гончарук-Хомин М., Войченко В. Особливості системи DVI INTERPOL та спеціалізованого програмного забезпечення PLASS DATA SOFTWARE, що націлені на ідентифікацію осіб та розкриття злочину. *Судово-медична експертиза*. 2016. Вип. 1. С. 8-15.
16. Forensic dental identification in complicated fractured skull conditions: case report with adapted algorithm for image comparison / V. D. Mishalov et al. *J Forensic Odontostomatol*. 2021. Iss. 39 (2). P. 45-57.
17. Мошак Ю., Костенко Є., Гончарук-Хомин М., Безера В. Проблематика реалізації методів дентальної ідентифікації військовослужбовців в Україні: аналіз стандарту NATO STANAG 2464 AMEDP-3.1. "Military Forensic Dental Identification". *Сучасна медицина, фармація та психологічне здоров'я*. 2024. № 5 (14). С. 95-101. DOI: <https://doi.org/10.32689/2663-0672-2023-5-16>.

ПРАВОВА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ТА НАЙБІЛЬШ СПРИЯТЛИВЕ ДЛЯ ОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ ЗАКОНУ ЯК ОРІЄНТИРИ ПРИ ВИРІШЕННІ ЮРИДИЧНИХ ПРОГАЛИН У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

LEGAL CERTAINTY AND THE MOST FAVORABLE INTERPRETATION OF THE LAW FOR THE INDIVIDUAL AS GUIDELINES FOR RESOLVING LEGAL GAPS IN THE CRIMINAL PROCESS

Тищенко О.І., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Тітко І.А., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри кримінального права та кримінально-правових дисциплін

Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена проблематиці подолання прогалін у кримінальній процесуальній регламентації суспільних відносин. Констатовано, що недосконалість правових норм, будучи явищем негативним, навряд чи може бути подолано у повній мірі, а відтак особливе значення набуває можливість правозастосовника подолати наявні у законодавстві прогалини. У цьому ключі досліджується підґрунтя, практика та перспективи застосування двох концепцій, які використовуються при подоланні правових прогалін: концепції правової визначеності та концепції найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. В статті відображено відправні моменти, на які спираються суди, застосовуючи вказані концепції при вирішенні ситуацій, що не знайшли чіткої нормативної регламентації (у цьому контексті проаналізовано чинне національне законодавство, правотлумачні акти, національну судову практику та судову практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ)). Продemonстровано застосування концепції правової визначеності та концепції найбільш сприятливого для особи тлумачення закону в національній судовій практиці, зокрема в практиці Верховного Суду (далі – ВС), а саме у: (1) постанові Касаційного кримінального суду ВС (далі – ККС ВС) від 21 серпня 2019 р. у справі № 149/3394/18 (де йшлося про втрату потерпілим права на відмову від обвинувачення у провадженні у формі приватного обвинувачення через законодавчі зміни, які набули чинності вже після реєстрації провадження в ЄРДР за заявою потерпілого) та (2) постанові ККС ВС від 27 лютого 2024 р. у справі № 991/1568/23 (де йшлося про обсяг правових гарантій в об'єднаному кримінальному провадженні, реєстрація окремих частин якого відбувалася в умовах дії різних законів). У контексті перспектив для подальшого застосування концепції правової визначеності та концепції найбільш сприятливого для особи тлумачення закону, авторами зроблено проєкцію застосування вказаних концепцій на вирішення питання про визначення предмету судового контролю при розгляді слідчим суддею скарги на повідомлення про підозру.

Ключові слова: засади кримінального провадження, верховенство права, кримінальні процесуальні гарантії, правова визначеність, найбільш сприятливе для особи тлумачення закону, провадження у формі приватного обвинувачення, повідомлення про підозру, об'єднання кримінальних проваджень, судовий контроль.

The article is dedicated to the issue of overcoming gaps in the procedural regulation of public relations in criminal proceedings. It is noted that the imperfection of legal norms, being a negative phenomenon, is unlikely to be fully eliminated. Therefore, the ability of law enforcers to overcome existing legislative gaps becomes particularly important. In this context, the foundation, practice, and prospects of applying two concepts used to address legal gaps are explored: the concept of legal certainty and the concept of the most favorable interpretation of the law for the individual. The article reflects the fundamental principles courts rely on when applying these concepts to resolve situations that lack clear normative regulation. In this regard, the current national legislation, interpretative acts, national judicial practice, and the case law of the European Court of Human Rights are analyzed. The application of the concept of legal certainty and the concept of the most favorable interpretation of the law for the individual is demonstrated in national judicial practice, in particular in the practice of the Supreme Court, namely: (1) in the ruling of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court dated August 21, 2019, in case No. 149/3394/18 (which concerned the victim's loss of the right to withdraw the accusation in proceedings in the form of private prosecution due to legislative changes that came into effect after the registration of the proceedings based on the victim's complaint) and (2) in the ruling of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court dated February 27, 2024, in case No. 991/1568/23 (which concerned the scope of legal guarantees in a consolidated criminal proceeding, parts of which were registered under different laws). In the context of prospects for the further application of the concept of legal certainty and the concept of the most favorable interpretation of the law for the individual, the authors have projected the application of these concepts to the resolution of the issue of determining the subject of judicial control when the investigating judge reviews a complaint regarding the notification of suspicion.

Key words: principles of criminal proceedings, the rule of law, criminal procedural guarantees, legal certainty, most favorable interpretation of the law for the individual, proceedings in the form of private prosecution, notification of suspicion, consolidation of criminal proceedings, judicial control.

Недосконалість закону, як власне і будь-якого творіння рук людських, є цілком природнім явищем. Безперечно це не означає, що не варто прагнути до максимально високих стандартів у царині законотворення, однак, на погляд авторів, правозастосовникам все ж завжди потрібно бути готовими до прийняття рішень в умовах невизначеності, часткової визначеності, колізійності норм та інших ускладнюючих чинників, які неодмінно виникають, якщо досконалості при створенні закону все ж досягти не вдається. У цьому контексті особливу роль відіграють орієнтири, яких має триматися правозастосовник.

Орієнтири, на яких автори зосередили увагу в цій роботі, визначені в першу чергу Конституцією України. Зокрема, на рівні Основного Закону (ст. 8) закріплено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Водночас, на сьогодні вже є аксіомою, що «одним із фундаментальних складових верховенства права є принцип правової визначеності, згідно з яким норма права не може вважатися законом, якщо вона не сформульована з достатнім ступенем точності, що дозволяє погоджувати з нею свою поведінку» [див. 1, с. 4].

Окрім цього, знову ж таки в Основному Законі закладено людиноцентристський підхід як основний орієнтир у всіх сферах розвитку і функціонування держави, оскільки відповідно до ст. 3 Конституції України людина визнається у нашій державі найвищою соціальною цінністю. Вбачається, що саме виходячи з цієї засадничої ідеї на сьогодні в практиці ЄСПЛ і в практиці національних судів все частіше йдеться про концепцію найбільш сприятливого для особи тлумачення закону в разі його нечіткості.

На застосуванні вказаних концепцій для подолання прогалин кримінального процесуального законодавства (як в контексті окремих питань, де ці концепції вже були доволі ілюстративно застосовані, так і в контексті перспектив їх подальшого застосування) і зосереджено увагу авторами цієї статті. Водночас, зауважимо, що окремі питання цієї тематики вже піднімалися в роботах дослідників, зокрема: І. Басистої, Я. Берназюка, Н. Глинської, І. Глов'юк, О. Дроздова, Ю. Жовтана, О. Лейби, Д. Пономаренка, С. Шаренко й інших науковців.

Базові викладки. Перш ніж перейти до аналізу конкретних питань, вбачається за доцільно відобразити відправні моменти, на які спираються суди, застосовуючи концепцію правової визначеності та концепцію найбільш сприятливого для особи тлумачення закону при вирішенні ситуацій, які не знайшли чіткої нормативної регламентації.

Щодо концепції правової (юридичної) визначеності. У цьому контексті в першу чергу варто згадати низку правових позицій Конституційного Суду України (далі – КСУ), а також роз'яснення, що були надані у двох доповідях Венеційської комісії.

Зокрема КСУ зазначав, що:

– із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недоводності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі (рішення КСУ від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005) [2];

– правова визначеність необхідна для того, щоб учасники відповідних правовідносин мали можливість завбачати наслідки своїх дій і бути впевненими у своїх законних очікуваннях, що набуто ними на підставі чинного законодавства право, його зміст та обсяг буде ними реалізовано» (Рішення КСУ від 11 жовтня 2005 р., № 8-рп/2005) [3];

– одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки (Рішення КСУ від 29 червня 2010 року, № 17-рп/2010) [4];

– принцип правової визначеності вимагає чіткості, зрозумілості й однозначності правових норм, зокрема їх передбачуваності (прогнозованості) та стабільності (Рішення КСУ від 20 грудня 2017 року, № 2-рп/2017) [5].

В свою чергу в роз'ясненнях, що були надані у доповідях Венеційської комісії, зазначається, що:

– принцип юридичної визначеності є істотно важливим для питання довіри до судової системи та верховенства права. Аби досягти цієї довіри, держава повинна зробити текст закону легко доступним. Вона також зобов'язана дотримуватись законів, які запровадила, і застосовувати їх у передбачуваний спосіб та з логічною послідовністю. Передбачуваність означає, що закон має бути передбачуваним щодо його наслідків: він має бути сформульований з достатньою мірою чіткості, аби особа мала можливість скерувати свою поведінку (п. 44). Юридична визначеність вимагає, щоб юридичні норми були чіткими і точними та спрямованими на забезпечення того, щоб ситуації та правовідносини залишалися передбачуваними (п. 46) [6], а суб'єкти права мали змогу впорядкувати свою поведінку згідно з ними (п. 58) [7];

– принцип легітимних очікувань є складовою загального принципу юридичної визначеності в праві Європейського Союзу, виведеного з національних систем права. Згідно з доктриною легітимних очікувань – ті, хто чинить

добросовісно на підставі права, яким воно є, не повинні відчувати краху надій щодо своїх легітимних очікувань (п. 61) [7].

Щодо концепції найбільш сприятливого для особи тлумачення закону при вирішенні ситуацій, які не знайшли чіткої нормативної регламентації [детально про це також див.: 8]. Показово, що в цьому контексті ситуація знайшла своє вирішення не лише на рівні правотлумачної діяльності, а й у нормативній регламентації деяких сфер суспільних відносин. Зокрема, концепція найбільш сприятливого для особи тлумачення закону знайшла відображення у:

– Податковому кодексу України, де передбачено, що у разі, коли норма цього Кодексу чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі цього Кодексу, або коли норми різних законів чи різних нормативно-правових актів, або коли норми одного і того ж нормативно-правового акта суперечать між собою та припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу, рішення приймається на користь платника податків (ст. 56.21) [9];

– Законі України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», який встановлює, що у разі якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів допускають неоднозначне (множинне) трактування прав і обов'язків суб'єкта господарювання або повноважень органу державного нагляду (контролю), така норма трактується в інтересах суб'єкта господарювання (ст. 7) [10];

– практиці ЄСПЛ. Хрестоматійним у цьому аспекті є рішення у справі «Щокін проти України», де ЄСПЛ зазначив, що «... відповідні правові акти явно суперечили один одному. У результаті цього національні органи на свій власний розсуд застосували протилежні підходи щодо співвідношення цих правових актів. На думку Суду, відсутність в національному законодавстві необхідної чіткості та точності, які передбачали можливість різного тлумачення такого важливого фінансового питання, порушує вимогу «якості закону», передбачену Конвенцією, та не забезпечує адекватний захист від свавільного втручання публічних органів державної влади у майнові права заявника. У зв'язку з цим Суд не може не помітити вимогу підпункту 4.4.1 пункту 4.4 статті 4 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» від 21 грудня 2000 року, який передбачав, що в разі, коли національне законодавство припускало неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків платників податків національні органи були зобов'язані застосувати підхід, який був би найбільш сприятливим для платника податків. Однак у справі, що розглядається, органи державної влади віддали перевагу найменш сприятливому тлумаченню національного законодавства, що призвело до накладення на заявника додаткових зобов'язань зі сплати прибуткового податку» (п. 55–56) [11];

– практиці ВС (як ККС ВС, так Великої Палати ВС). Так, в одній зі справ, що була предметом розгляду ККС ВС, колегія суддів вказала: «У ряді своїх постанов Велика Палата Верховного Суду зазначила, що враховує правову позицію Європейського суду з прав людини, викладену, зокрема, в рішенні «Щокін проти України», де ЄСПЛ визначив концепцію якості закону, зокрема з вимогою, щоб він був доступним для заінтересованих осіб, чітким та передбачуваним у своєму застосуванні. Відсутність у національному законодавстві необхідної чіткості й точності порушує вимогу «якості закону». В разі коли націо-

нальне законодавство припустило неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків осіб, національні органи зобов'язані застосувати найбільш сприятливий для осіб підхід. Тобто, норми законодавства, які допускають неоднозначне або множинне тлумачення, завжди трактуються на користь особи". Ці рішення були винесені в рамках адміністративного судочинства. Однак зважаючи на те, що результати кримінального судочинства становлять найбільш значуще втручання у права і свободи особи, такий підхід є ще більш доречним у кримінальному праві» [12, п. 56–57].

Таким чином практика міжнародних судових інституцій, практика національних судів, а подекуди й національне законодавство України містить чіткі орієнтири для застосування концепції правової визначеності та концепції найбільш сприятливого для особи тлумачення закону при вирішенні ситуацій, які не знайшли чіткої нормативної регламентації.

Застосування концепції правової визначеності та концепції найбільш сприятливого для особи тлумачення закону в національній судовій практиці. Для того, щоб переконатися, що описані вище підходи не є виключно теоретичними викладками (або «мертвими» нормами права), а мають реальне прикладне застосування в кримінальному процесі України, достатньо звернутися до судової практики з питань, які суди були змушені вирішувати в умовах правової невизначеності з огляду на відсутність чіткої нормативної регламентації. На погляд авторів, у цьому контексті доволі ілюстративними можуть бути: (1) постанова ККС ВС від 21 серпня 2019 р. у справі № 149/3394/18 (де йшлося про втрату потерпілим права на відмову від обвинувачення у провадженні у формі приватного обвинувачення через законодавчі зміни, які набули чинності вже після реєстрації провадження в ЄРДР за заявою потерпілого) та (2) постанова ККС ВС від 27 лютого 2024 р. у справі № 991/1568/23 (де йшлося про обсяг правових гарантій в об'єднаному кримінальному провадженні, реєстрація окремих частин якого відбувалась в умовах дії різних законів). В обох цих справах правова невизначеність була зумовлена тим, що ситуації, які були предметом судового розгляду, перебували так би мовити, на межі дії «старого» і «нового» законів, але не були враховані законодавцем при формулюванні перехідних/прикінцевих положень відповідних нормативних актів.

Справа «про втрату потерпілим права на відмову від обвинувачення у провадженні у формі приватного обвинувачення» (постанова ККС ВС від 21 серпня 2019 р. у справі № 149/3394/18 [13]). Відповідно до фабули справи 7 жовтня 2018 року чоловік, перебуваючи в будинку його рідної сестри, здійснив крадіжку грошових коштів. За заявою потерпілої було розпочате кримінальне провадження за ч. 1 ст. 185 КК України. На момент реєстрації кримінального провадження в ЄРДР і протягом досудового розслідування у цьому провадженні діяв закон, відповідно до якого крадіжка (якщо потерпілий і правопорушник є близькими родичами) вважалась кримінальним правопорушенням, провадження щодо якого здійснювалось за правилами проваджень у формі приватного обвинувачення. 22 лютого 2019 року у підготовчому судовому засіданні потерпіла подала заяву про відмову від обвинувачення та закриття кримінального провадження і суд постановив ухвалу про закриття кримінального провадження за п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК України (у зв'язку із відмовою потерпілої від обвинувачення у провадженні приватного обвинувачення). Однак, прокурор подав апеляційну скаргу, у якій просив скасувати ухвалу про закриття провадження та призначити новий розгляд в суді першої інстанції. Свої вимоги прокурор аргументував тим, що 11 січня 2019 року набрав чинності ЗУ № 2227-VIII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень

Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами», яким п. 3 ч. 1 ст. 477 КПК України виключено, і, відповідно, кримінальні правопорушення, передбачені ст. 185 КК України, виключено з переліку кримінальних проваджень, що здійснюються у формі приватного обвинувачення. Відтак, на думку прокурора, закриття кримінального провадження у зв'язку із відмовою потерпілої від обвинувачення за ч. 1 ст. 185 КК України було б можливим, якби заява потерпілої надійшла до 11 січня 2019 року. Оскільки, заява потерпілої надійшла лише 22 лютого 2019 року, то рішення суду є незаконним, оскільки прийняте всупереч вимогам ст. 5 КПК України, яка передбачає, що процесуальна дія проводиться, а процесуальне рішення приймається згідно з положеннями цього Кодексу, чинними на момент початку виконання такої дії або прийняття такого рішення.

Водночас, ККС ВС не підтримав позицію прокуратури і визнав закриття провадження законним, навівши такі аргументи: «позбавлення потерпілої під час судового провадження наявного в неї з початку кримінального провадження у формі приватного обвинувачення права на відмову від обвинувачення, шляхом звуження поняття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення (виключення п. 3 ч. 1 ст. 477 КПК України), не відповідатиме принципу правової визначеності як складової вимоги верховенства права. Так, законодавчі зміни в частині проваджень у формі приватного обвинувачення та, відповідно, обмеження права потерпілої на відмову від обвинувачення має базуватися на наданні можливості останній передбачати наслідки своєї поведінки. Тобто, потерпіла, яка ініціювала провадження у справі приватного обвинувачення та вже набула права на відмову від обвинувачення, повинна мати чітке розуміння наслідку змін законодавчого регулювання щодо своїх прав, а саме чи вправі буде вона відмовитися від обвинувачення з метою закриття такого провадження щодо її близького родича. ... Таким чином, в умовах аналізованих змін кримінального процесуального закону з урахуванням вищевказаного і вимог ч. 1 ст. 8 КПК про те, що кримінальне провадження здійснюється з дотриманням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави, колегія суддів вважає обґрунтованим надання у цьому кримінальному провадженні пріоритету застосування положень ст. 8, ч. 4 ст. 26 КПК перед приписами ч. 1 п. 5 КПК» [13].

Справа «обсяг правових гарантій в об'єднаному кримінальному провадженні» (постанова ККС ВС від 27 лютого 2024 р. у справі № 991/1568/23 [14]). Проблематика цієї справи полягала у необхідності вирішити питання про те, чи поширюються нововведені кримінальні процесуальні гарантії на об'єднані кримінальні провадження, у яких одна частина провадження була внесена в ЄРДР до нововведень, а інша – після. Зокрема, Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» № 2147-VIII від 03 жовтня 2017 року (далі – Закон № 2147-VIII) було суттєво розширено межі судового контролю під час досудового розслідування та запроваджено додаткові гарантії захисту прав учасників кримінального провадження (серед іншого – передбачена можливість оскаржувати до слідчого судді з цього питання – до апеляційного суду). Закон № 2147-VIII було введено в дію з 16 березня 2018 року. При цьому згідно з п. 4 параграфу 2 Прикінцевих положень Розділу 4 Закону № 2147-VIII було передбачено, що зазначені вище зміни не мають зворотної дії у часі та застосовуються до справ, по яким відомості про кримінальне правопорушення вне-

сені до ЄРДР після введення в дію цих змін. Водночас законодавець взагалі не передбачив вирішення ситуації, коли об'єднуються в одне провадження матеріали досудового розслідування, зареєстровані в ЄРДР до 16 березня 2018 року та після 16 березня 2018 року [14].

Неоднозначність описаної ситуації зумовила необхідність звернення касаційної інстанції до Науково-консультативної ради (далі – НКР) при ВС для висловлення науковцями свого бачення стосовно описаної проблеми. Зокрема, ключове питанням, яке було поставлено на розгляд НКР при ВС, було сформульовано так: чи поширюються положення п. 4 параграфу 2 Прикінцевих положень Розділу 4 Закону України № 2147-VIII на об'єднані кримінальні провадження, які складаються з проваджень, зареєстрованих в ЄРДР до 16 березня 2018 року, та проваджень, зареєстрованих в ЄРДР після 16 березня 2018 року?

Зауважимо, що один зі співавторів цієї статті (Іван Тітко), будучи членом НКР при ВС, надавав щодо вказаного питання свій науковий висновок, аргументація якого значною мірою базувалась як раз на концепції правової визначеності та концепції найбільш сприятливого для особи тлумачення закону¹ [до примітки див.: 15]. Зокрема, доводячи, що у об'єднаних кримінальних провадженнях, які складаються з проваджень, зареєстрованих в ЄРДР до 16 березня 2018 року, та проваджень, зареєстрованих в ЄРДР після 16 березня 2018 року, мають застосовуватися гарантії, запроваджені Законом України № 2147-VIII, було наведено такі аргументи:

1) з приписів КПК України не можливо встановити, як має застосовуватися кримінальний процесуальний закон до об'єднаних кримінальних проваджень, частина яких виникла (була внесена в ЄРДР) до початку дії закону, а інша частина – після початку дії закону. Відповідно до ч. 6 ст. 7 КПК України, у випадках, коли положення цього Кодексу не регулюють або неоднозначно регулюють питання кримінального провадження, застосовуються загальні засади кримінального провадження. Тож, описана в запиті ситуація має кваліфікуватися як нормативна прогалина, а її вирішення повинно здійснюватися виходячи із загальних засад кримінального провадження. В свою чергу, вбачається, що поширення положень пункту 4 параграфу 2 Прикінцевих положень Розділу 4 Закону України № 2147-VIII² на об'єднані кримінальні провадження, які складаються з проваджень, зареєстрованих в ЄРДР до 16 березня 2018 року, та проваджень, зареєстрованих в ЄРДР після 16 березня 2018 року (тобто не застосування у таких провадженнях нововведених положень КПК України) призведе до:

– обмеження прав та свобод людини, гарантованих Законом України № 2147-VIII для тої частини провадження, яка була внесена до ЄРДР після 16 березня 2023 року (що суперечить засаді верховенства права, яка передбачає, що людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ч. 1 ст. 8 КПК України));

– обмеження доступу учасників провадження до встановлених Законом України № 2147-VIII судово-контрольних процедур, зокрема в частині оскарження повідомлення про підозру до слідчого судді та подальшого оскарження ухвали слідчого судді з цього питання до апеляційного суду (що суперечить засаді доступу до правосуддя, яка передбачає, що кожен має право на участь у розгляді в суді будь-якої інстанції справи, що стосується його прав та обов'язків, у порядку, передбаченому КПК України (ч. 3 ст. 21 КПК України));

2) технічно об'єднаному кримінальному провадженню в ЄРДР присвоюється номер першої реєстрації

(номер першого зареєстрованого провадження). Тож, в разі об'єднання проваджень, зареєстрованих в ЄРДР до 16 березня 2018 року, та проваджень, зареєстрованих в ЄРДР після 16 березня 2018 року, об'єднане провадження матиме реквізити провадження, внесеного в ЄРДР до 16 березня 2018 року. Однак, у об'єднаних кримінальних провадженнях (які складаються з проваджень, зареєстрованих в ЄРДР до 16 березня 2018 року, та проваджень, зареєстрованих в ЄРДР після 16 березня 2018 року) апріорі є частина провадження, на яку, відповідно до пункту 4 параграфу 2 Прикінцевих положень Розділу 4 Закону України № 2147-VIII, мають розповсюджуватися запроваджені цим законом нововведення – тобто частина провадження, зареєстрована в ЄРДР після 16 березня 2018 року. Відтак, сприйняття такого провадження через призму технічних особливостей ЄРДР як провадження, зареєстрованого до 16 березня 2018 року, по суті відсікає нововведені гарантії і для частини провадження, для якої вони прямо передбачені Законом України № 2147-VIII – тобто для частини провадження, внесеного в ЄРДР після 16 березня 2018 року. Така ситуація буде прямим порушенням КПК України в частині дотримання гарантії, запровадженої Законом України № 2147-VIII;

3) якщо закон допускає неоднозначність тлумачення, варто виходити із виробленої судовою практикою концепції найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. Судова практика як ЄСПЛ, так і ВС визнає одним із елементів верховенства права гарантію застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. Вбачається, що в контексті розглядуваного питання найбільш сприятливим для особи буде тлумачення закону, відповідно до якого у об'єднаних кримінальних провадженнях, які складаються з проваджень, зареєстрованих в ЄРДР до 16 березня 2018 року, та проваджень, зареєстрованих в ЄРДР після 16 березня 2018 року, мають застосовуватися гарантії, запроваджені Законом України № 2147-VIII.

Показово, що в подальшому аналогічного висновку при прийнятті рішення дійшла і колегія суддів ККС ВС, зазначивши у мотивувальній частині постанови: «найбільш сприятливим для заявника буде тлумачення закону, відповідно до якого у об'єднаних кримінальних провадженнях, які складаються з проваджень, зареєстрованих в ЄРДР до 16 березня 2018 року, та проваджень, зареєстрованих в ЄРДР після 16 березня 2018 року, мають застосовуватися гарантії, запроваджені Законом № 2147-VIII. Відтак під час досудового розслідування ухвала слідчого судді про відмову в задоволенні скарги на повідомлення про змину раніше повідомленої підозри в об'єднаному кримінальному провадженні, у якому частина відомостей про кримінальні правопорушення внесені до ЄРДР до, а частина – після 16 березня 2018 року, підлягає апеляційному оскарженню» [14].

Перспективи подальшого застосування концепції правової визначеності та концепції найбільш сприятливого для особи тлумачення закону (в контексті визначення предмету судового контролю при розгляді слідчим суддею скарги на повідомлення про підозру). В продовження тематики оскарження повідомлення про підозру логічно буде підняти питання, яке на сьогодні залишається невирішеним, зокрема, на погляд авторів, знову ж таки через правову невизначеність, породжену недосконалістю юридичної регламентації. Йдеться про те, що в п. 10 ч. 1 ст. 303 КПК законодавець прямо не вказав, що саме має бути предметом судового контролю при розгляді скарги на повідомлення про підозру і, відповідно, чи вправі слідчий суддя окрім формальних аспектів оцінити і обґрунтованість підозри на стадії досудового розслідування. Відсутність прямої відповіді на це питання в тексті закону призвело до доволі поширеної практики в роботі слідчих суддів, які відмовляють в оцінці повідомлення про підозру на предмет її обґрунтованості, виходячи з пере-

¹ Варто звернути увагу, що при аргументацію своїх висновків на вказані концепції спиралась й інші науковці.

² Вказаний пункт прикінцевих положень передбачав застосування нововведених гарантії виключно до проваджень, зареєстрованих після 16 березня 2018 року.

конання, що на стадії досудового розслідування слідчий суддя уповноважений оцінити виключно формально-процедурну частину повідомлення про підозру (форму документу, наявність визначених законом реквізитів, дотримання порядку вручення повідомлення про підозру і т.ін.), однак не вправі давати оцінку обґрунтованості підозри, що, на думку слідчих суддів, є виключною прерогативою суду на стадії судового розгляду [див., напр.: 16; 17]. Показово, що такий підхід знаходить підтримку і в апеляційній інстанції [див., напр.: 18].

Проте, як вже відмічалось дослідниками цього питання, системне сприйняття положень КПК України надає можливість переконалися, що закон не лише дозволяє, а й зобов'язує слідчого суддю в цілому ряді випадків оцінювати обґрунтованість підозри саме на стадії досудового розслідування. Зокрема, ч. 3 ст. 132 КПК України передбачає, що «застосування заходів забезпечення кримінального провадження не допускається, якщо слідчий, прокурор не доведе, що існує обґрунтована підозра щодо вчинення кримінального правопорушення ...». Відповідно до ч. 1 ст. 194 КПК України передбачено, що «під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу слідчий суддя зобов'язаний встановити, чи доводить надані сторонами кримінального провадження докази обставини, які свідчать про: наявність обґрунтованої підозри у вчиненні підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення...» [див.: 19].

Наведені положення КПК України, на погляд авторів цієї статті, переконливо свідчать, що обґрунтованість підозри не лише може, а й має оцінюватися слідчим суддею на стадії досудового розслідування. При цьому, як справедливо вказувалось науковцями, такий підхід уявляється логічним, зважаючи на те, що доволі складно оцінити законність повідомлення про підозру, не оцінюючи при цьому наявність законних підстав для прийняття цього процесуального рішення, однією із найпоширені-

ших серед яких є «наявність *достатніх доказів* для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення» (п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК) [див.: 20, с. 322].

Окрім наведених вище аргументів, на погляд авторів, висновок може знайти додаткове підкріплення при сприйнятті ситуації через призму концепції правової визначеності та концепції найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. Вочевидь, що «мовчання» закону щодо обсягів компетенції слідчого судді при розгляді скарги на повідомлення про підозру жодним чином не сприяє ясності, однозначності, чіткості та зрозумілості правової норми, чого вимагає концепт правової визначеності як елемент верховенства права. Така правова невизначеність, як справедливо вказують дослідники, призвела до двох варіантів тлумачення волі законодавця щодо того, що ж вправі робити слідчий суддя при розгляді скарги на повідомлення про підозру: (а) оцінювати і сутнісну складову (обґрунтованість підозри), і формальну складову (форму та зміст документального оформлення і процедури здійснення повідомлення про підозру); чи (б) оцінювати виключно формальну складову (форму та зміст документального оформлення і процедури здійснення повідомлення про підозру)? І більш поширеним в судовій практиці є якраз другий підхід [див.: 19]. Водночас, другий підхід є менш сприятливим для особи (підозрюваного), оскільки істотно звужує можливості такої особи скористатися судовим захистом, блокуючи перевірку чи не найважливішого параметру повідомлення про підозру – її обґрунтованості. Натомість, в умовах правової невизначеності мала б застосовуватися концепція найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. У цьому контексті як на перспективний орієнтир варто звернути увагу на практику тих слідчих суддів (та колегій апеляційних інстанцій), які демонструють готовність оцінювати не лише формальну сторону питання, а й достатність доказів для обґрунтованості підозри [див., напр.: 21; 22].

ЛІТЕРАТУРА

1. Лейба О. А. Дефекти кримінального процесуального законодавства та засоби їх подолання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 244 с.
2. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі № 1-17/2005. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
3. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 у справі № 1-21/2005. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
4. Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 р. № 17-рп/2010 у справі № 1-25/2010. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
5. Рішення Конституційного Суду України від 20 грудня 2017 р. № 2-п/2017 у справі № 1-5/2017. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
6. Доповідь про правовладдя = Report on the Rule of Law : дослідження № 512/2009, 4 квітня 2011 р. / Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія) ; комент.: П. Ван Дайк та ін. ; пер. з англ. С. Головатий. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev2-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr) (дата звернення: 21.10.2024).
7. Міроло правовладдя = Rule of Law Checklist : коментар, глосарій : дослідження № 711/2013, 18 березня 2016 р. / Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія), Рада Європи ; комент.: С. Бартоле та ін. ; пер. з англ. С. Головатий. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-ukr) (дата звернення: 21.10.2024).
8. Берназюк Я. Категорія «якість закону» як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. *Верховний Суд*. 2020, 22 жовтня. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1011199> (дата звернення: 21.10.2024).
9. Податковий кодекс України : Закон України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI. *База даних «Законодавство України»*. Дата оновлення: 01.10.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
10. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : Закон України від 5 квітня 2005 р. № 877-V. *База даних «Законодавство України»*. Дата оновлення: 30.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
11. Справа «Щокін проти України» (Заяви № 23759/03, № 37943/06) : рішення Європейського Суду з прав людини від 14 жовтня 2010 р., остаточне 14/01/2011. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text (дата звернення: 21.10.2024).
12. Ухвала Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 10 травня 2022 р. у справі № 735/1121/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104539595> (дата звернення: 21.10.2024).
13. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 21 серпня 2019 р. у справі № 149/3394/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83870643> (дата звернення: 21.10.2024).
14. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27 лютого 2024 р. у справі № 991/1568/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117402570> (дата звернення: 21.10.2024).
15. Глинська Н. В., Басиста І. В., Дроздов О. М. Проблеми забезпечення прав особи при оскарженні повідомлення про підозру в об'єднаному кримінальному провадженні. *Нове українське право*. 2024. Вип. 1. С. 105–118. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.1.13> (дата звернення: 21.10.2024).

16. Ухвала слідчого судді Октябрського районного суду м. Полтави від 7 жовтня 2024 р. у справі № 554/5928/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122235983> (дата звернення: 21.10.2024).
17. Ухвала слідчого судді Дарницького районного суду м. Києва від 15 вересня 2023 р. у справі № 753/15929/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113613734> (дата звернення: 21.10.2024).
18. Ухвала Київського апеляційного суду від 24 січня 2024 р. у справі № 11-сс/824/1102/2024. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117722319> (дата звернення: 21.10.2024).
19. Гловюк І., Жовтан Ю., Пономаренко Д. Перевірка слідчим суддею обґрунтованості підозри як засіб протидії необґрунтованому кримінальному переслідуванню. *Національна асоціація адвокатів України*. 2020, 20 лютого. URL: <https://unba.org.ua/publications/5251-perevirka-slidchim-suddeyu-obuntovanosti-pidozri-yak-zasib-protidii-neobuntovanomu-kriminal-nomu-peresliduvannyu.html> (дата звернення: 21.10.2024).
20. Шаренко С. Л. Теоретико-правові основи діяльності слідчого судді в кримінальному провадженні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2021. 533 с.
21. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 25 січня 2021 р. у справі № 991/9821/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94466855> (дата звернення: 21.10.2024).
22. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 3 жовтня 2019 р. у справі № 760/24486/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84766483> (дата звернення: 21.10.2024).

ЗАПОБІГАННЯ НАРКОЗЛОЧИНАМ У СИСТЕМІ ПОВНОВАЖЕНЬ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

PREVENTION OF DRUG CRIMES WITHIN THE AUTHORITY SYSTEM OF THE OPERATIONAL UNITS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

Ясинський В.О., ад'юнкт кафедри оперативно-розшукової діяльності
Національна академія внутрішніх справ

У теперішній час поряд із зовнішніми загрозами національній безпеці продовжують існувати і внутрішні. Одною з найнебезпечніших з них є наркозлочинність, яка спричиняє руйнування генофонду нації та поступову деградацію частини українського суспільства. Але до того ж наркозлочинність призводить до неадекватної поведінки споживачів, які під дією наркотичних засобів та психотропних речовин вчиняють злочини ДТП, вбивства, зґвалтування, хуліганство. При цьому все більш витонченими і конспіративними стають способи збуту наркотиків, усе частіше їх розповсюджують з використанням сучасних інформаційних технологій, а оплату отримують у криптовалютах. Мета статті – визначення змісту та оцінка правових підстав запобігання наркозлочинності оперативними підрозділами Національної поліції України. За результатами дослідження встановлено, що до змісту запобігання наркозлочинам оперативними підрозділами Національної поліції слід відносити заходи, що перешкоджають формуванню задуму вчинення таких злочинів та (або) не допускають його втілення навіть як готування або замах на вчинення цих злочинів. Сьогодні ані на рівні закону, ані на рівні підзаконних нормативно-правових актів не існує переліку таких заходів. Відповідно не визначено і їх зміст. Проте і перелік і зміст заходів запобігання наркозлочинам оперативними підрозділами Національної поліції визначено теорією ОРД. Повноважень на проведення таких заходів оперативні підрозділи Національної поліції не мають. Обґрунтовано, що перелік і зміст заходів оперативних підрозділів із запобігання наркозлочинам слід сформулювати на рівні Законів України «Про оперативно-розшукову діяльність» та «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними». При цьому слід ґрунтуватися на комплексному аналізі зарубіжного досвіду застосування проактивної концепції правоохоронної діяльності та практики діяльності оперативних підрозділів Національної поліції.

Ключові слова: запобігання наркозлочинам, наркотичні засоби, психотропні речовини, оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшукова профілактика, оперативні підрозділи, національна поліція, повноваження, превентивна діяльність.

At present, alongside external threats to national security, internal threats continue to exist as well. One of the most dangerous among them is drug-related crime, which causes the destruction of the nation's gene pool and the gradual degradation of a portion of Ukrainian society. Moreover, drug-related crime leads to the erratic behavior of users, who, under the influence of narcotics and psychotropic substances, commit criminal acts such as road accidents, murders, rapes, and hooliganism. At the same time, the methods of drug distribution are becoming increasingly sophisticated and covert, with drugs being distributed more frequently through the use of modern information technologies, and payments being made in cryptocurrencies. The purpose of this article is to define and assess the legal grounds for preventing drug-related crime by the operational units of the National Police of Ukraine. The research findings show that the measures to prevent drug crimes by the operational units of the National Police should include actions that hinder the formation of intent to commit such crimes and/or prevent their execution, even at the stages of preparation or attempted commission. Currently, neither at the legislative level nor within subordinate legal acts is there a defined list of such measures. In accordance, their content remains undefined as well. However, the list and content of preventive measures against drug-related crimes, conducted by the operational units of the National Police, are delineated by the theory of operational-search activities. These units, however, lack the authority to carry out such measures. It has been substantiated that the list and content of measures for drug crime prevention by operational units should be articulated within the Laws of Ukraine "On Operational-Search Activities" and "On Measures to Combat the Illicit Traffic of Narcotic Drugs, Psychotropic Substances, and Precursors, and Their Abuse".

At the same time, it is necessary to base this on a comprehensive analysis of international experience in the application of the proactive concept of law enforcement activities and the practices of the operational units of the National Police.

Key words: prevention of drug crimes, narcotic drugs, psychotropic substances, operational investigative activities, operational investigative prevention, operational units, National Police, authority, preventive activities.

Постановка проблеми. Необхідність відбиття збройної агресії російської федерації, нагальність розслідування воєнних злочинів цілком виправдано відсунули на задній план протидію багатьом видам кримінальних правопорушень, у тому числі тим, що вчиняються у сфері обігу наркотичних засобів та психотропних речовин. Сьогодні кваліфіковані слідчі та працівники оперативних підрозділів із зброєю в руках відстоюють територіальну цілісність і незалежність України на лінії бойового зіткнення, документують та розслідують загибель і каліцтво десятків тисяч громадян України, спричинені терористичною діяльністю країни-агресора, несуть чергування на блок-постах та забезпечують евакуацію мирних мешканців з небезпечних регіонів.

Водночас, поряд із зовнішніми загрозами національній безпеці, продовжують існувати і внутрішні. Одною з найнебезпечніших з них є злочинність у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів та прекурсорів (наркозлочинність). Її основна небезпека полягає у тому, що наркозлочини спричиняють руйнування генофонду нації та поступову деградацію частини українського суспільства. Але до того ж наркозлочинність призводить до неадекватної поведінки споживачів, які

під дією наркотичних засобів та психотропних речовин вчиняють злочини ДТП, вбивства, зґвалтування, хуліганство. Пошук ними коштів на чергову дозу призводить до вчинення корисливих та корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень.

Умови введення в країні військового стану, інфляційні процеси, закриття багатьох підприємств, вимушене масове переміщення та зубожіння населення сприяли розширенню та зміцненню наркобізнесу в Україні – як за рахунок збільшення кількості споживачів наркотичних засобів, які намагаються у такий спосіб піти від реальності, так і за рахунок збувачів, які знайшли у розповсюдженні наркотиків джерело існування. При цьому все більш витонченими і конспіративними стають способи збуту наркотиків, усе частіше їх розповсюджують з використанням сучасних інформаційних технологій, а розрахунки проводять у криптовалютах.

Основний тягар з виявлення та розслідування наркозлочинів, безумовно, лежить на Національній поліції, якій у нових умовах бракує ресурсів та професіоналізму для ефективної протидії кримінальним правопорушенням у цій сфері. До того ж додаються проблеми юридичного та організаційно-тактичного характеру.

Розробка шляхів усунення цих проблем має ґрунтуватися на відповідному теоретичному фундаменті, якого сьогодні бракує. Одною із складових цього фундаменту є розуміння змісту та форм превентивної діяльності оперативних підрозділів Національної поліції (тобто роботи, спрямованої на запобігання кримінальним правопорушенням). У теорії оперативно-розшукової діяльності цей сегмент роботи оперативних підрозділів називають: «оперативно-розшукова профілактика», «оперативно-розшукова превенція злочинів», «запобігання кримінальним правопорушенням оперативними підрозділами», «превентивна діяльність оперативних підрозділів» тощо. Незалежно від назви, наданої теоретиками, така діяльність має важливе значення для практики протидії наркозлочинності та відповідає проактивній концепції правоохоронної діяльності та моделі діяльності поліції, орієнтованої на певну проблематику (Problem-oriented policing), що загально визнана світовою спільнотою [1]. Проте в Україні для втілення в життя подібних концепцій і моделей бракує наукового обґрунтування їх застосування у вітчизняних реаліях та належного правового регулювання.

Окремі проблеми оперативно-розшукової протидії наркозлочинам в Україні досліджували С. В. Албул, С. В. Андрусенко, Ю. В. Баулін, Д. В. Головін, О. М. Джужа, М. В. Корнієнко, А. В. Мовчан, Д. Й. Никифорчук, І. О. Папуша, Є. В. Поляков, А. А. Саковський, А. М. Черняк, Б. В. Щур, Т. Г. Щурат, О. Ю. Татаров та інші вчені. Проте питанням запобігання оперативними підрозділами цій категорії кримінальних правопорушень присвячено лише поодинокі публікації, останні з яких проаналізовано у даній роботі.

Мета статті – визначення змісту та оцінка правових підстав запобігання наркозлочинності оперативними підрозділами Національної поліції України.

Досягнення цієї мети передбачає необхідність чіткого розуміння змісту та співвідношення понять «протидія злочинності», «профілактика кримінальних правопорушень», «запобігання кримінальним правопорушенням», «боротьба зі злочинністю» тощо, які, здебільшого є предметом кримінологічних досліджень.

У теорії оперативно-розшукової діяльності (ОРД) зазначені терміни, здебільшого, вживаються без подання відповідних дефініцій та без орієнтації на результати кримінологічних досліджень. Бракує визначень наведених термінів також у законодавстві та підзаконних нормативно-правових актах правоохоронних органів, де спостерігається їх безсистемне використання. Така ситуація негативно впливає на теорію ОРД і кримінального процесу. Крім того, вона спричиняє неможливість удосконалення правового регулювання внаслідок відсутності ясності у розумінні ключових категорій та понять.

Не вдаючись до аналізу спеціальних досліджень і дискусій з цього приводу занадимо, що підтримуємо позицію науковців, які у 2018 році, спираючись на комплексний аналіз законодавства та положення наукових праць у різних галузях права, сформулювали поняття «протидія злочинності оперативними підрозділами правоохоронних органів». Таку протидію було визначено як сукупність заходів, що здійснюються силами та засобами оперативних підрозділів з метою запобігання злочинам, їх виявлення, припинення та розслідування [2]. Вважаємо, що цілком справедливим буде вважати, що це визначення стосується усіх кримінально караних діянь: як злочинів, так і кримінальних проступків, розмежування яких відбулося у 2019 році (з внесенням відповідних змін до КПК України).

Разом з тим, дослідники подали дефініції і кожному з ключових компонентів наведеного визначення. Так, запобігання злочинам вони окреслили як діяльність, що перешкоджає формуванню задуму вчинення злочинів та (або) не допускає його втілення навіть як готування або

замах на вчинення цих злочинів; виявлення злочинів – це діяльність з пошуку та фіксації інформації про готування до злочину, замах на злочин, учинення закінченого злочину; припинення злочинів – як діяльність з недопущення злочину, який уже розпочався (зокрема перешкоджання готуванню, замаху та доведенню злочину до кінця); розслідування злочинів – як процес пізнання стороною обвинувачення факту й обставин учинення конкретного діяння (передбаченого КК України) під час досудового слідства, який утілюється в системі процесуальних дій, що застосовують з метою виконання завдань кримінального провадження загалом. При цьому оперативні підрозділи беруть участь у розслідуванні злочинів через виконання доручень слідчого, прокурора [2].

З таким підходом узгоджується позиція О. В. Горбачова, в частині того, що до змісту оперативно-розшукової превенції вчений відносить запобігання виникненню умов, що сприяють учиненню кримінальних правопорушень, а також виявлення осіб, від яких слід очікувати їх скоєння, та здійснення на них превентивного впливу для недопущення вчинення ними задуманих злочинів [3].

Вважаємо, що загалом цей підхід є обґрунтованим і таким, що може бути застосований до будь-якої категорії кримінальних правопорушень, у тому числі і наркозлочинів. Проте щодо запобігання наркозлочинам оперативними підрозділами Національної поліції маємо висловити певні зауваження. Адже сьогодні у цих підрозділах не існує передбачених законом інструментів превенції наркозлочинам. Усі заходи та засоби, дії та методи, передбачені Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» та КПК України можуть бути використані лише для збирання та документування інформації щодо підготовки та вчинення наркозлочинів та їх припинення.

Так, обов'язок з попередження (профілактики) правопорушень лише декларативно закріплено у ч. 1 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», де зазначено, що оперативні підрозділи з цією метою зобов'язані вживати необхідних оперативно-розшукових заходів. Декларативність даного положення полягає в тому, що усі оперативно-розшукові заходи передбачені законом (ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»), спрямовані на отримання інформації щодо вже вчинених або таких, що готуються кримінальних правопорушень, а не на запобігання їм.

Закон України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» також не наділяє оперативні підрозділи Національної поліції повноваженнями з проведення певних заходів із запобігання наркозлочинів. Адже контрольована поставка, оперативна закупка, конфіскація, запити правоохоронних органів про розміщення коштів, одержаних від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, огляд транспортних засобів, вантажів і особистих речей громадян – це заходи з виявлення та припинення наркозлочинів. Вони не належать до категорії «профілактика». Решта заходів, передбачених цим законом не належать до компетенції оперативних підрозділів правоохоронних органів.

Водночас у теорії ОРД заходи запобігання наркозлочинам існують. Сучасні дослідники виокремлюють низку основних заходів, які здійснюють підрозділи кримінальної поліції щодо профілактики незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, поділяючи їх на загальні та індивідуальні.

Так, В. В. Кузик до заходів профілактики на загальному рівні відносить:

- систематичний контроль за поведінкою громадян, схильних до вчинення наркозлочинів, та осіб, які раніше були засуджені за їх вчинення;
- дієвий контроль за поведінкою громадян, які так або інакше опинилися в групі підвищеного кримінального

ризик, зокрема особи, які тривалий час не мають постійного джерела прибутків, безробітні, ті, хто веде аморальний протиправний спосіб життя, наркомани тощо;

– скорочення незаконного попиту на наркотики шляхом проведення заходів профілактики наркоманії.

До заходів профілактики на індивідуальному рівні дослідник зараховує:

– переконання (процес логічного обґрунтування особи думки про відмову від участі одноосібно або у складі групи займатися зазначеною кримінально протиправною діяльністю);

– заходи обмеження (профілактичний контроль з боку працівників підрозділів протидії наркозлочинності НПУ із залученням громадськості за особами, які в силу своїх антигромадських поглядів можуть брати участь у наркобізнесі);

– примусу (притягнення особи, щодо якої здійснюється система заходів профілактики, до адміністративної відповідальності або до кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень, не пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів) [4].

Співставлення цих позицій з законодавством України та нормативно-правовими актами які регулюють діяльність оперативних підрозділів Національної поліції, дає підстави для висновку про відсутність у них відповідних повноважень (прав та обов'язків). Немає у них і показників за якими може обліковуватися робота з профілактики наркозлочинів. Відсутні обліки (та правові підстави їх ведення) осіб які «тривалий час не мають постійного джерела прибутків», «безробітних», «тих, хто веде аморальний протиправний спосіб життя», «схильних до вчинення наркозлочинів», осіб, які «в силу своїх антигромадських поглядів можуть брати участь у наркобізнесі».

Крім того, не можна притягнути особу до кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень (не пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів), якщо таких правопорушень не було. А якщо вони були, то особу потрібно притягати до відповідальності незалежно до того чи існує підозра щодо її участі у наркообігу.

Не вдаючись до подальшого огляду наведених вище конкретних пунктів загальних та індивідуальних заходів профілактики, запропонованих В. В. Кузиком, зазначимо, що окремі їх положення співпадають з ідеями концепції цілеспрямованого стримування «перетягування важелів» «Pulling Levers» Focused Deterrence, які провідні вітчизняні фахівці в галузі ОРД пропонують застосувати для розширення можливостей оперативно-розшукової профілактики [5].

Ця концепція передбачає посилений вплив на порушників із групи високого ризику від повторного вчинення тяжких злочинів, вчинення кримінальних правопорушень з використанням зброї, на учасників злочинних формувань тощо через доведення до них повідомлення про посилене спостереження за ними та про неминучість викриття і вжиття суворих заходів реагування, а також через підбір індивідуальних соціальних послуг для них з метою надання допомоги та підтримки зі сторони правоохоронних органів, представників органів держави, громадськості тощо для їх реалізації поза межами злочинного світу. Такі дії вважаються важелями, які можуть бути застосованими до хронічних та найбільш небезпечних порушників закону [5]. Слід погодитися з дослідником у тому, що зазначена концепція становить суттєвий резерв підвищення ефективності оперативно-розшукової профілактики у діяльності оперативних підрозділів, у першу чергу карного розшуку Національної поліції України. Одночасно зауважимо, що її неможливо запровадити у життя лише за рахунок певних організаційних заходів: потрібні реальні кроки з її правового унормування.

Наразі таке унормування відсутнє. Проте в окремих випадках, діяльність з профілактики наркозлочинів усе ж таки проводиться оперативними підрозділами без жодних обліків та поза правовим полем. Саме це було встановлено І. Ю. Шлейховською в ході інтерв'ювання практичних оперативних працівників Національної поліції. Такі випадки пов'язані з відсутністю перспектив якісного документування та (або) подальшого притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності. Серед інструментів такої діяльності були названі наступні:

1) негласне вилучення (викрадення) та подальше знищення наркотичних засобів, яке, окрім перешкоджання їх збуту, провокує конфлікти в злочинному середовищі;

2) негласне вилучення (викрадення), знищення або пошкодження обладнання (сировини) для виготовлення наркотичних засобів та психотропних речовин;

3) дезінформація осіб, причетних до організації незаконного наркообігу, їх залякування, що може призводити як до дезорганізації наркобізнесу та відмови від злочинної діяльності, так і до посилення наркозлочинцями заходів конспірації;

4) блокування веб-сайтів, акаунтів, каналів та інших Інтернет-ресурсів, що використовуються з метою збуту (зокрема, шляхом втручання в роботу електронних інформаційних систем, використання шкідливого програмного забезпечення);

5) затримання особи без офіційного оформлення, проведення її обшуку, вилучення наркотичних засобів та подальший шантаж з метою залучення до конфіденційного співробітництва [6].

Дослідника доходить слушного висновку, що такі дії несуть значні корупційні ризики, оскільки не документуються і не потрапляють до предмета прокурорського нагляду. Виявлення їх прокурором може мати лише випадковий характер. У разі такого виявлення заходи прокурорського реагування мають бути направлені на припинення цих дій, як таких, що здійснюються всупереч законодавству [6].

Одночасно наголосимо, що в таких заходах, окрім ознак незаконної діяльності та корупційних ризиків є також раціональна основа та потенційна суспільна користь. Вони потребують виваженого законодавчого унормування і, за цієї умови, можуть вважатися спеціально-кримінологічними заходами запобігання (профілактики) наркозлочинності.

На теперішній час суб'єктами запобігання злочинності (у тому числі у сфері наркообігу) формально є підрозділи превентивної діяльності Національної поліції (а не оперативні підрозділи). Саме про це свідчить зміст повноважень, передбачених нормативно-правовими актами, що регламентують превентивну діяльність в системі Національної поліції, а зокрема: Інструкція з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад (затверджена Наказом МВС України від 28.07.2017 № 650); Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України (затверджена Наказом МВС України від 19.12.2017 № 1044); Порядок організації та проведення профілактичних заходів (затверджений наказом Національної поліції України від 27 грудня 2016 року № 1377).

Аналізуючи та узагальнюючи положення вказаних вище та інших нормативно-правових актів В. М. Шевченко слушно зазначає, що профілактика злочинності підрозділами превентивної діяльності Національної поліції полягає у: 1) виявленні, запобіганні розвитку та усуненні факторів і чинників, що призводять до формування у особи девіантної поведінки, яка може при звести до вчинення правопорушень, а також нейтралізації механізмів делінквентної поведінки; 2) проведенні спеціальних організаційно-практичних та роз'яснювально-виховних заходів впливу щодо: а) осіб, схильних до девіантної

поведінки, б) осіб, які перебувають на профілактичному обліку в органах поліції – з метою недопущення вчинення повторного правопорушення, коригування поведінки осіб, що є схильними до їх вчинення [7].

Ані законодавець, ані розробники відомчих нормативно-правових актів подібними повноваженнями оперативні підрозділи правоохоронних органів не наділяють. Отже має місце дисбаланс у правовому регулюванні повноважень різних підрозділів Національної поліції у частині протидії наркозлочинам. Це стосується як оперативних підрозділів, так і уже загаданих підрозділів превентивної діяльності, де ситуація зворотна: маючи ефективні важелі з виявлення наркозлочинів, вони юридично не наділені інструментами, що дозволяють реалізувати ці можливості.

Як слушно зазначають у науковій літературі, поліцейський офіцер громади має широкі можливості із своєчасного виявлення кримінальних правопорушень. Значна частина цих можливостей не охоплюється його повноваженнями, встановленими законами та підзаконними нормативно-правовими актами. Насамперед, це методи отримання інформації, що притаманні ОРД. Їх використання було та залишається звичайною практикою правоохоронців, покликаних дбати про безпеку мешканців конкретних громад та протидіяти злочинності на їх територіях. Зокрема, ПОГ проводять негласні заходи, які не порушують та не обмежують прав людини, не є втручанням в особисте та сімейне життя. Їх результати використовуються лише в організаційно-тактичних цілях. Такі заходи у теорії ОРД отримали назву пошукових (або оперативно-пошукових). Їх використання ПОГ формально є протиправним, але, водночас, суспільно корисним, у першу чергу, для мешканців територіальної громади [8].

При цьому Д. В. Здорик та Ю. М. Грібова влучно виокремлюють гласну та негласну форму виявлення поліцейським офіцером громади кримінальних правопорушень. Гласна форма характеризується повною відкритістю та законністю. Негласна форма – використанням конфіденційного співробітництва з окремими мешканцями громади та приховуванням мети окремих дій (ця форма нормативно не закріплена, але є ефективною та набула значного поширення на практиці) [9]. Усе це повним обсягом стосується виявлення наркозлочинів.

У сфері протидії незаконному обігу приклади такого дисбалансу правового регулювання не є поодинокими. Так, Р. П. Томма, Р. А. Ніколаєнко констатують, що в даний час склалася ситуація, коли контролюючі (регуляторні) органи протидіють обігу фальсифікованих лікарських засобів, субстанцій (Державна служба України з лікарських засобів та контролю за наркотиками), а правоохоронні органи (Департамент боротьби з наркозлочинністю Національної поліції України) та інші, протидіють саме злочинам (або правопорушенням), що пов'язані з виготовленням та розповсюдженням фальсифікованих лікарських засобів, наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів – тобто, вирішуючи одне завдання, зазначені суб'єкти мають різну компетенцію і різний інструментарій для його вирішення. Але разом з тим, при реалізації окремих елементів системи протидії (або на різних етапах державного контролю обігу лікарських засобів) реалізація їх повноважень неможлива (або значно ускладнюється) без налагодження взаємодії [10].

Отже налагодження взаємодії у сфері запобігання та виявлення наркозлочинів оперативними підрозділами має важливе значення як на міжвідомчому, так і на внутрішньовідомчому рівнях. При цьому на останньому рівні актуальними є не лише питання взаємодії оперативних підрозділів зі слідчим, яким теоретики й практики приділяють основну увагу, а й питання спільної роботи оперативників та працівників підрозділів превентивної діяльності. Налагодження належної взаємодії між останніми має органічно доповнюватися розширенням їх повноважень.

Щодо оперативних підрозділів – це розширення повноважень у частині запобігання злочинам, щодо підрозділів превентивної діяльності – це розширення повноважень у частині виявлення кримінальних правопорушень.

Крім того, як слушно зауважує І. А. Федчак, розширення можливостей оперативно-розшукової профілактики через використання положень концепції цілеспрямованого стримування «перетягування важелів» «Pulling Levers» Focused Deterrence є мультисуб'єктним процесом, особливою роль у реалізації якого відіграють соціальні служби та представники громадськості, оскільки вони володіють ресурсами та інформацією, корисними для підтримки застосовуваних заходів нейтралізації кримінальної активності [5]. Дане твердження набуває особливої актуальності у площині запобігання наркозлочинам.

Ще одним аспектом запобігання наркозлочинам оперативними підрозділами є їх діяльність в межах кримінального провадження у взаємодії зі слідчим. Йдеться про ситуації, коли завдяки викриттю та досудовому розслідуванню одного наркозлочину здійснюється профілактика інших. Так, у разі затримання особи, яка брала участь у безконтактному збуті наркотичних засобів з використанням мережі Інтернет шляхом облаштування схованок («закладок»), оперативні працівники вживають заходів для встановлення місць закладення та подальшого вилучення слідчим вказаних засобів в ході огляду місця події. Таким чином вони позбавляють організаторів злочинного бізнесу продати наркотики (припинення злочину), а потенційних покупців – придбати (профілактика). Проте таку профілактику некоректно називати оперативно-розшуковою через те, що вона (хоча і здійснюється оперативними працівниками) відбувається вже в межах кримінального провадження, за дорученням слідчого під процесуальним керівництвом прокурора.

У разі неможливості встановити та (або) затримати організаторів Інтернет-збуту наркотиків про діяльність яких стало відомо в межах розпочатого кримінального провадження, в окремих випадках, практикується блокування відповідних сайтів [6]. Це веде до тимчасового припинення злочинного бізнесу, а відповідно, і до запобігання залучення його організаторами оптових та роздрібних розповсюджувачів наркотичних речовин та психотропних засобів, а також залишення кінцевих споживачів без наркотичних засобів. Таку профілактику, унаслідок відсутності правових підстав не можна вважати ні оперативно-розшуковою, ні кримінальною процесуальною.

Висновки. До змісту запобігання наркозлочинам оперативними підрозділами Національної поліції слід відносити заходи, що перешкоджають формуванню задуму вчинення таких злочинів та (або) не допускають його втілення навіть у формі готування або замаху. Сьогодні ані на рівні закону, ані на рівні підзаконних нормативно-правових актів не існує переліку таких заходів. Відповідно, не визначено і їх зміст.

Проте теоретиками ОРД запропоновано різні підходи до розуміння сутності та системи заходів запобігання наркозлочинам оперативними підрозділами Національної поліції, а практикою оперативних підрозділів вироблено комплекс заходів протидії наркозлочинам, що здійснюється поза правовим полем. Повноважень на проведення ні перших, ні других оперативні підрозділи Національної поліції не мають.

Перелік і зміст заходів оперативних підрозділів із запобігання наркозлочинам потрібно сформулювати на рівні Законів України «Про оперативно-розшукову діяльність» та «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними». При цьому слід ґрунтуватися на комплексному аналізі зарубіжного досвіду застосування проактивної концепції правоохоронної діяльності та практики діяльності оперативних підрозділів Національної поліції, що і становить перспективи подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Федчак І. А. Практичні аспекти вирішення проблем злочинності під час реалізації моделі діяльності поліції, орієнтованої на певну проблематику (Problem-oriented policing). *Juris Europensis Scientia*. 2023. №3. С.82–85. DOI: <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2023.17>
2. Грібов М. Л., Черняк А. М. Протидія злочинності оперативними підрозділами правоохоронних органів: поняття та зміст. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 37–51.
3. Горбачов О.В. Значення оперативно-розшукової превенції у системі протидії кримінальній протиправності. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 листоп. 2020 р.). Харків, 2020. С. 99–101
4. Кузик В. В. Профілактика кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів підрозділами кримінальної поліції. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 317–323. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.6.46>
5. Федчак І. А. Щодо розширення можливостей оперативно-розшукової профілактики через використання положень концепції цілеспрямованого стримування «перетягування важелів» «Pulling Levers» Focused Deterrence. *Аналітично-порівняльне правознавство*. С. 659–663. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.109>
6. Шеліховська І. Ю. Оперативно-розшукова протидія наркозлочинам як предмет прокурорського нагляду. *Європейські перспективи*. 2024. № 2 С. 122–132. DOI: <https://doi.org/10.32782/ep.2024.2.18>
7. Шевченко В. М. Превентивна діяльність національної поліції: до питання проблематики термінологічного розмежування окремих суміжних понять крізь призму сучасного законодавства. *Наукові записки*. Серія: право. 2023. № 15 С. 244–250. DOI: [10.36550/2522-9230-2023-15-244-250](https://doi.org/10.36550/2522-9230-2023-15-244-250)
8. Здорик Д. Засоби виявлення кримінальних правопорушень поліцейським офіцером громади. *Наукові перспективи*. 2024. № 5(47). С. 1163–1178. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-5\(47\)-1163-1178](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-5(47)-1163-1178)
9. Здорик Д.В., Грібова Ю.М. Зміст і форми участі поліцейського офіцера громади у виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 326–330. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/81>
10. Томма Р. П., Ніколаєнко Р. А. Оперативні підрозділи як елемент державної системи протидії злочинам у сфері обігу сильнодіючих психотропних речовин і прекурсорів, інших сильнодіючих речовин. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 3. С. 87–91. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.3.14>

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.97/.99

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/111>

ЗАХИСТ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДОВОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ В УМОВАХ СХВАЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В УКРАЇНІ

PROTECTION OF THE INDEPENDENCE OF THE JUDICIAL BRANCH OF GOVERNMENT IN THE CONDITIONS OF APPROVAL OF THE CONCEPT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN UKRAINE

Бірюкова А.М., д.ю.н., професор,
в.о. завідувача кафедри адвокатської майстерності
та міжнародної юридичної практики
Академія адвокатури України

Глушенко А.О., аспірант IV курсу
Академія адвокатури України

Стаття присвячена перспективі розвитку штучного інтелекту в судовій системі країни в рамках схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні. Визначається стриманий рух світових держав до імплементації цифрових технологій в системі правосуддя, а також активне намагання впроваджувати дані технології, а також успіх таких впроваджень в Україні станом на сьогодні.

Ключовим документом дослідження стало Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 року № 1556-р «Про схвалення концепції штучного інтелекту в Україні», а саме розділ «Правосуддя», який присвячений судовій гілці влади.

Основне завдання полягало у дослідженні пунктів розділу «Правосуддя» у згаданій вище концепції, та виокремлення питань, які потребують вирішення для реального та ефективного застосування штучного інтелекту або інших, вже проваджених технологій, в кожному окремому пункті.

Автори відзначають, що не дивлячись на перспективне майбутнє для використання штучного інтелекту і його невпинний розвиток у сучасному світі, все ж таки є сенс починати з цифрових технологій та напрямків їх застосування, які є більш простими і не потребують великого багажу знань та часу на навчання штучного інтелекту потрібним взаємозв'язкам, що в свою чергу не виключає застосування більш складних технологій в майбутньому.

Підсумовуючи дане дослідження, можна прийти до висновків, що враховуючи обмежену фінансову спроможність України для активного та всебічного впровадження штучного інтелекту в процесах системи правосуддя, більш раціональним підходом буде поступове впровадження не дуже матеріально-затратних технологій, довершення вже існуючих цифрових продуктів, які діють наразі, а також обережне впровадження більш складних програмних продуктів на базі штучного інтелекту із одночасним напрацюванням нормативно-правової бази та втілення пілотних проектів в рамках судочинства.

Ключові слова: штучний інтелект, правосуддя, цифрові технології, суддя, судочинство.

The article is devoted to the perspective of the development of artificial intelligence in the judicial system of the country within the framework of the approval of the Concept of the development of artificial intelligence in Ukraine. The restrained movement of world states towards the implementation of digital technologies in the justice system is determined, as well as the active effort to implement these technologies, as well as the success of such implementations in Ukraine as of today.

The key document of the study was the Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated December 2, 2020 No. 1556-r "On the approval of the concept of artificial intelligence in Ukraine", namely the section "Judiciary", which is devoted to the judicial branch of government.

The main task was to study the points of the section "Justice" in the concept mentioned above, and to highlight the issues that need to be solved for the real and effective application of artificial intelligence or other already implemented technologies in each separate point.

The authors note that, despite the promising future for the use of artificial intelligence and its relentless development in the modern world, it still makes sense to start with digital technologies and directions of their application, which are simpler and do not require a large amount of knowledge and time to learn artificial intelligence intelligence is required for interconnections, which in turn does not exclude the use of more complex technologies in the future.

Summarizing this study, we can come to the conclusions that, taking into account the limited financial capacity of Ukraine for the active and comprehensive implementation of artificial intelligence in the processes of the justice system, a more rational approach will be the gradual introduction of not very materially expensive technologies, the completion of already existing digital products that are currently operating, as well as the careful introduction of more complex software products based on artificial intelligence with the simultaneous development of the regulatory and legal framework and the implementation of pilot projects within the framework of the judiciary.

Key words: artificial intelligence, justice, digital technologies, judge, judiciary.

Постановка проблеми. З моменту пандемії коронавірусу у світі, перед інституціями різних держав постала одна з найбільших проблем з якої вони стикались. Проблема забезпечення роботи органів в умовах обмеження фізичного взаємозв'язку. Не обійшла ця проблема і Україну, зокрема, її судову систему. У грудні 2020 року Кабінет Міністрів України запровадив концепцію, відповідно до якої в країні мали впроваджуватись цифрові технології та штучний інтелект [4]. В даній концепції знайшлося місце і для системи правосуддя, для якої виокремили

та прописали напрямки, з якими необхідно здійснювати найбільше напрацювань. Війна в країні погіршила можливість держави тримати високі темпи впровадження штучного інтелекту але навіть в таких умовах країна намагається максимально рухатись до цифровізації усіх процесів, але стикається з деякими труднощами на апаратно-технічному, юридичному та соціальному рівні.

Стан дослідження. Деякі з науковців досліджували питання впровадження штучного інтелекту. Серед них слід зазначити праці В. В. Городовенка, І. Д. Казанчук,

Н. В. Шишки та інших. Але дослідження в рамках схваленої Україною концепції розвитку штучного інтелекту стане інформативним оглядом на стан сьогоденних справ із цифровими технологіями в системі правосуддя.

Постановка завдання. Дослідження визначених пунктів Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, що стосуються системи правосуддя та її вплив на незалежність судової гілки влади.

Викладення основного матеріалу. Штучний інтелект у 2023–2024 роках став найбільш швидко прогресуючою технологією у світі. Його розробка провідними технологічними компаніями світу забезпечила даній технології необхідне фінансування, а отже і швидке просування на міжнародній арені технологічних рішень. Не дивлячись на стрімкий зліт штучного інтелекту його практичне застосування в рамках судової системи є доволі обмеженим. В багатьох випадках це пов'язано із технічними обмеженнями по навчанню штучного інтелекту саме в рамках правосуддя, а також питанням із дотриманням незалежності судочинства в цілому.

Все частіше з'являється інформація про пілотні спроби держав інтегрувати штучний інтелект для потреб судової гілки влади. Так наприклад у штаті Делавер (США) Верховний суд штату дозволив суддям та персоналу використовувати ШІ у своїй роботі, але з низкою обмежень. Такі обмеження стосуються генеративної складової ШІ, а відповідальність за точність робочого продукту повністю лежить на посадових особах [7].

Також за приклад можна взяти свіже повідомлення щодо початку впровадження Верховним судом Філіппін ШІ-інструментів для підвищення ефективності роботи суддів. В даному випадку найбільшу увагу планують приділити програмному забезпеченню під назвою SCRIPTIX (перетворення голосу в текст). Передбачається, що завдяки цьому вдасться вирішити проблему із нестачею стенографістів у судах [1].

Україна також намагається не відставати від інших держав в плані інтеграції ШІ-технологій в судові процеси. Так, після оприлюднення висновку КРЕС № 26 від 1 грудня 2023 року під назвою «Рухаючись вперед: використання асистивних технологій у судочинстві», суддя Конституційного Суду України Віктор Городовенко дав свій коментар з приводу майбутнього таких технологій Судово-юридичній газеті [2, 6].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 року № 1556-р було схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні. Дана концепція містить розділ під назвою «Правосуддя», який присвячений забезпеченню виконання певних завдань. Загалом в даному розділі визначено п'ять завдань наступного змісту:

1) подальший розвиток вже існуючих технологій у сфері правосуддя (Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, Електронний суд, Єдиний реєстр досудових розслідувань тощо);

2) впровадження консультативних програм на основі штучного інтелекту, які відкриють доступ до юридичної консультації широким верствам населення;

3) попередження суспільно небезпечних явищ шляхом аналізу наявних даних за допомогою штучного інтелекту;

4) визначення необхідних заходів ресоціалізації засуджених шляхом проведення аналізу наявних даних за допомогою технологій штучного інтелекту;

5) винесення судових рішень у справах незначної складності (за взаємною згодою сторін) на основі результатів аналізу, здійсненого з використанням технологій штучного інтелекту, стану дотримання законодавства та судової практики [4].

Пропонується розглянути дані завдання з точки зору застосування штучного інтелекту і можливих негативних

наслідків такого застосування, які можуть впливати на незалежність судді та судочинства.

Основний аспект штучного інтелекту і він же є його основною вадою це необхідність навчання штучного інтелекту в рамках в яких потрібно буде його застосовувати. При чому, що робити це буде необхідно постійно. А доступ до такого навчання має бути обмежений визначеним колом осіб, які будуть відповідати за результат такого процесу. Необхідність такого підходу обумовлена тим, що штучний інтелект не завжди розрізняє достовірну чи не достовірну інформацію, факти від вигадок, позитивні аспекти від негативних. І на це в першу чергу впливатимуть ті особи, які будуть визначені відповідальними за цей напрямок роботи. Від їх кваліфікації і розуміння цілей яких треба досягнути і буде залежати ефективність даної системи.

Повертаючись до завдань варто розпочати із вже існуючих технологій у сфері правосуддя. Найбільшим старим цифровими технологіями, яким користувались в системі правосуддя і поза її межами є реєстри. А тому варто приділити увагу Електронним реєстрам, які діють в Україні на постійній основі та мають пряме відношення до правосуддя. Максимальну увагу на думку авторів слід приділити Єдиному державному реєстру судових рішень (ЄДРСР).

ЄДРСР є морально застарілим реєстром не тільки ззовні, а ще й всередині. Через те що ним глобально не займалися, не модернізували і не фінансували, його інертність породила багато альтернативних ресурсів по пошуку потрібного судового рішення чи виокремлення конкретної судової практики. Найпопулярнішими з них стали такі ресурси як «Opendatabot», «YouControl» та «Liga:Zakon». Загалом дані ресурси повторюють функціонал ЄДРСР але в більшості випадків є інтуїтивно зрозумілішими для звичайного користувача, а тому користуються більшою популярністю.

Основна проблема даного реєстру полягає в складності сприйняття для пересічної людини. Адже доступ до реєстру в своїй більшості створений не стільки для юристів скільки для пересічних громадян, які можуть відслідковувати процесуальні документи по своїх справах. Але коли справа доходить до пошуків, люди стикаються з великими труднощами.

Для прикладу можна навести статтю у Всеукраїнському професійному юридичному виданні «Юридична Газета online» від 9 вересня 2020 року, яка посилаючись на повідомлення прес-служби Борщівського районного суду Тернопільської області наводить так звані «дев'ять правил пошуку в ЄДРСР», які мало кому відомі [3]. Сформульовані заголовки цих правил наступним чином:

- 1) Пошук по точній фразі;
- 2) Пошук якщо точний номер справи невідомий;
- 3) Пошук по основній частині пошукового слова;
- 4) Пошук одного з декількох пошукових слів;
- 5) Пошук за декількома пошуковими запитами;
- 6) Пошук з виключенням окремих слів;
- 7) Пошук з обов'язковим включенням потрібного слова;
- 8) Пошук з виключенням певного слова;
- 9) Комбінований пошук.

Основне, на що треба звернути увагу, це різноманітність параметрів пошуку, які є, і які насправді не полегшують пошук, а ускладнюють його. Сам факт такого розгалуження складає враження, що реєстр створювався не для полегшення пошуку, а для його ускладнення.

Але в розрізі застосування штучного інтелекту та модернізацію форми запиту на пошук ситуацію можна кардинально змінити. Першим чином, перед тим як застосовувати штучний інтелект для пошуку треба визначитись із формою запиту. При відкритті реєстру, перше, що бачить особа це одне монолітне вікно з усіма параметрами одразу. Для уникнення неточностей в запиті та для покращення

щення взаємодії осіб з реєстром необхідно запровадити «принцип поступових параметрів» або «принцип випливаючих вікон». На практиці це буде виглядати як поступове заповнення запиту на пошук потрібної інформації. Тобто, коли ви задаєте поступові параметри такі як «інстанція», «суд», «суддя», «рік», «юрисдикція» тощо. Таким чином буде сформульований чіткий алгоритм, який поступово буде скорочувати кількість інформації, яка буде відображена у результатах запиту. Даний спосіб рекомендується застосовувати у разі наявності у особи чіткої інформації, що саме вона шукає.

У ситуаціях, коли потрібен більш гнучкий підхід для пошуку є сенс у створенні помічника, тобто програму штучного інтелекту, яка допоможе в пошуках більш специфічних запитів та виконання більш креативних задач. Можна реалізувати даний аспект як спливаюче бокове вікно де ви зможете вписати інформацію, яку хочете знайти. І тут насамперед потрібно буде реалізувати раніше наведені «дев'ять правил пошуку в ЄДРСР» на базі нашого штучного інтелекту. Тому що насамперед ці правила існують тільки тому, що звичайний пошук не дасть потрібних результатів або дасть їх занадто багато і не конкретизовано, аби це можна було якось раціонально обробити.

Насправді можливості штучного інтелекту на базі реєстру майже необмежені, а запити, які можуть надаватися нашій програмі для обробки можуть бути найрізноманітніші. Як і зазначалось раніше для успішної реалізації даної програми її треба буде навчати правильно визначати параметри, які їй подаються, а також постійно оновлювати її і підтримувати її актуальний стан, щоб вона не стала інертною. На даний час реєстрі більше 119 мільйонів процесуальних документів і з кожним днем їх ставатиме тільки більше, а тому постійне їх оновлення це запорука коректної роботи реєстру і даної програми в цілому.

Пункт, який стосується впровадження консультативних програм на основі штучного інтелекту, який дав би змогу відкрити доступ до юридичної консультації широким верствам населення має доволі загальне формулювання. Не зовсім зрозуміло про яку саме консультацію йде мова. Якщо розділяти сам термін «юридична консультація» то можливо, буде доцільно, розділити її на адміністративну та судову.

Суть адміністративної юридичної консультації шляхом застосування штучного інтелекту може зводитись до найпростішого формування юридичної допомоги на кшталт заповнення юридичних документів, форм, анкет, запитів. Або допомогу у визначенні організації до якої варто звертатись для вирішення тих чи інших питань.

Говорячи про судову юридичну консультацію шляхом застосування штучного інтелекту, то нажалі, не вбачається за можливе в сьогоденні реаліях застосування такої технології. Справа в тім, що юридична консультація сама по собі є процесом творчим та креативним і потребує великого багажу знань, а особливо в питаннях, що стосуються судових процесів. Запити, які можуть надходити від громадян будуть найрізноманітніші. Для того, аби штучний інтелект міг бодай якось реалізувати свої функції його потрібно буде навчити не тільки елементарним знанням місця, де здійснювати пошук, а й навчити розрізняти інформацію, виокремлювати її, перевіряти на актуальність і формувати думку виключно юридичною мовою.

Поки що консультативні програми можуть існувати виключно на примітивному довідковому рівні, а скільки часу потрібно для такої еволюції ШІ, щоб він зміг надавати дійсно якісні консультації дуже важко визначити.

Наступне завдання, яке пропонується розглянути це завдання із попередження суспільно небезпечних явищ шляхом аналізу наявних даних за допомогою штучного інтелекту. Автор вбачає найкраще застосування штучного інтелекту в рамках даного завдання у інформаційному полі, але є необхідність обмежитись виключно питанням

правосуддя, так як нормотворець не уточнив, що саме мав на увазі під терміном «суспільно небезпечне явище».

Майже кожного дня в мережі Інтернет розповсюджується інформація різного роду, типу та напрямлення. Вона має різний відтінок і не завжди цю інформацію створюють саме люди. В терабайтах неперевірених інформації може приховуватись той єдиний коментар, що потенційно може становити загрозу життю та здоров'ю суддів, прокурорів, адвокатів, присяжних інших учасників судового процесу та вільних слухачів у судовому засіданні та поза ним.

Аби мати змогу досягти ефективного правосуддя треба досягти також і ефективного захисту такого правосуддя. І питання застосування штучного інтелекту для цього процесу є відкритим та актуальним. На практиці комплекс заходів має включати не тільки обробку інформації, а ще є її збір. Від якості збору інформації буде залежати і якість її обробки.

Для ефективності даного процесу пропонується визначити наступні стадії:

- 1) Моніторинг інформації (постійний та точковий);
- 2) Збір інформації, що підпадає під визначенні параметри;
- 3) Обробка інформації на визначений предмет;
- 4) Кінцевий аналіз, що буде здійснюватися безпосередньо за участі людини;
- 5) Прийняття рішення щодо конкретного випадку.

Для параметрів, які допомогли максимально звужити коло необхідної інформації пропонується використовувати наступні:

- 1) Номер судової справи;
- 2) Номер судового провадження;
- 3) ПІБ судді із можливістю варіативності написання;
- 4) ПІБ прокурора із можливістю варіативності написання;
- 5) ПІБ адвоката із можливістю варіативності написання;
- 6) ПІБ присяжного із можливістю варіативності написання;
- 7) ПІБ інших учасників справи, експертів, консультантів, перекладачів тощо із можливістю варіативності написання;
- 8) ПІБ членів сім'ї та найближчих родичів усіх долучених осіб до судового процесу;
- 9) Ключові слова знаряддя вчинення правопорушення (ніж, бита, граната, пістолет тощо) включаючи сленгові слова;
- 10) Ключові слова можливого виду завдання шкоди (переляк, каліцтво, смерть тощо) включаючи сленгові слова;
- 11) Варіативність вибору мови для пошуку.

Після збору інформації в дію вступає штучний інтелект, який буде визначати відповідно до зібраної інформації ступінь суспільної небезпеки. Умовно можна розділити їх по кольоровому признаку: зелений, жовтий, червоний. Де зелений буде відповідати за невисокий рівень, жовтий буде відповідати за середній рівень, а червоний буде відповідати за високий рівень. Дана градація допоможе приймати більш ефективні заходи реагування, а також більш раціональні.

Дана система може застосовуватись не тільки в рамках попередження суспільних загроз у здійсненні правосуддя але й може бути реалізована й у інших аспектах суспільного життя, де така система є необхідною та виправданою. А враховуючи той факт, що здійснення правосуддя завжди є суспільно-активною частиною повсякденного життя українців, то на думку авторів, застосування такої системи є більш ніж виправданою і можливо убереже життя та здоров'я людей, які залучені до судових процесів.

Єдиним нюансом застосування штучного інтелекту у даній системі є правильне навчання обробці отриманої інформації аби гігабайти даних, які будуть зібрані в про-

цесі моніторингу оброблялися належним чином, необхідно велика кількість людино/годин, що потягне за собою великий об'єм фінансування даної системи, а враховуючи українські реалії фінансування, то без міжнародної допомоги буде вкрай важко реалізувати даний проєкт.

Говорячи про визначення необхідних заходів ресоціалізації засуджених шляхом проведення аналізу наявних даних за допомогою технологій штучного інтелекту постає питання щодо самого пакету даних, який треба проаналізувати.

Відповідно до інформації з відкритих джерел у 2016 році в українських в'язницях було майже 70 тисяч ув'язнених, у 2017 році – 60,4 тисяч, у 2018 році – 57,1 тисяч, у 2019 році – 55,1 тисяч, у 2020 році – 52,9 тисяч, у 2021 році – 49,8 тисяч. Після початку війни кількість ув'язнених у 2022 році становила 48,2 тисяч, у 2023 році – 42,7 тисяч, у 2024 році – 44 тисяч [5].

Тобто дана інфографіка показує тенденцію загалом до скорочення ув'язнених і більшої присутності колишніх ув'язнених на волі. Відповідно до чого постає необхідність до їх ресоціалізації.

Для ефективної процедури ресоціалізації необхідно зібрати пакет даних, який буде відповідати визначеній меті. Пакет даних, на думку авторів має складатись із таких складових: економічна складова, соціальна складова, політична складова. Ці три стовпи будуть грати ключову роль для подальшого розуміння заходів, які треба буде реалізувати.

Економічна складова радше відіграє превентивну роль у даній трійці. Вона відповідає на запитання фінансового благополуччя населення і на основі даних щодо економічних настроїв може передбачити приблизну кількість колишніх ув'язнених, які повернуться до кримінально-карної діяльності після того як опиняться на свободі через неможливість знайти справжню роботу з гідною зарплатною платою. В теорії може визначити об'єм колишніх ув'язнених, які будуть зацікавлені в даній ресоціалізації.

Соціальна складова має відповісти на питання належного сприйняття соціумом колишніх ув'язнених як елементів загальної системи і бажання цієї системи прийняти таких людей назад в соціум. В нашому випадку поняття загальної системи треба співвідносити до осіб, що перебувають на волі та не були ув'язнені. Таким чином спеціальна система – це соціум осіб, які вже є колишніми ув'язненими, або будуть такими в майбутньому. Від прагнення законослухняних громадян прийняти в суспільство колишніх ув'язнених та сприймати їх належним чином будуть залежати інтеграційні можливості для таких осіб.

Політична складова є вирішальним елементом у цьому пакеті даних. Наявність політичної волі у чинній владі допомоги колишнім засудженим ресоціалізуватись

та знову жити як законослухняні громадяни буде спонукати до створення та впровадження нових інститутів, які б займалися питаннями колишніх засуджених у їх нелегкому шляху реабілітації у суспільстві.

Компонуючи усі складові в один пакет даних, а також навчивши штучний інтелект коректно їх обробляти і аналізувати, можливо в майбутньому, дасть змогу неблагополучним соціальним елементам знову стати частиною суспільства.

Наступним завданням слід розглянути винесення судових рішень у справах незначної складності (за взаємною згодою сторін) на основі результатів аналізу, здійсненого з використанням технологій штучного інтелекту, стану дотримання законодавства та судової практики.

Беручи до уваги той факт, що технологія штучного інтелекту є доволі молодою цифровою технологією, її впровадження для винесення судових рішень є питанням спірним. Основною проблемою вбачається саме довіра до такого методу. Не має жодного сенсу створювати на законодавчому рівні функцію заради функції.

На думку авторів більш привабливим, на сьогодні, виглядають технології, які виконують допоміжну функцію конкретно для посадових осіб, а не які перебирають на себе повноваження суддів. Можна, як приклад, навести технологію переведення слів у текст, технологія автоматичного форматування тексту під необхідні параметри, технології перевірки граматики і тому подібне.

Використання ШІ для винесення судових рішень є передчасним і спірним питанням, оскільки навіть допоміжні цифрові технології ще не використовуються на повну в судових процесах. Навіть у провідних країнах світу, де фінансові можливості для інтеграції таких рішень більші, з великою обережністю підходять до впровадження ШІ і майже в усіх випадках посадові особи несуть відповідальність за робочі продукти, які оброблялись чи створювались за допомогою цифрового продукту.

Висновки. Розвиток процесів в системі правосуддя на базі використання цифрових технологій та штучного інтелекту досягнув певних успіхів і невеликими кроками прямує до всезагальної модернізації. Не дивлячись на перспективи впровадження даних технологій, все ще існують суб'єктивні та об'єктивні фактори стримування їх різкого розвитку для судової системи. Важливим аспектом ефективного використання наявних ресурсів є активна модернізація вже існуючих технологій для отримання більш бажаного результату. З плином часу, активне напрацювання пунктів Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, які стосуються правосуддя, дасть більше можливостей та поля для втілення пілотних проєктів разом із дотримання принципу незалежності системи правосуддя, не дивлячись на те, що у сучасних реаліях це видається малоймовірним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верховний суд Філіппін розпочинає впровадження ШІ для підвищення ефективності роботи судів. *Судово-юридична газета*. URL: <https://sud.ua/uk/news/abroad/313859-verkhovnyy-sud-filippin-nachinaet-vnedrenie-ii-dlya-povysheniya-effektivnosti-raboty-sudov> (дата звернення: 30.10.2024).
2. Висновок № 26 Консультативної ради європейських судів: Рухаючись вперед: використання асистивних технологій у судочинстві (Страсбург, 1 грудня 2023 року). URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/vysnovok_kryes_no_26_neoficiynny_pereklad.pdf (дата звернення: 30.10.2024).
3. Дев'ять правил пошуку в ЄДРСР, про які мало хто знає – Юридична Газета. *Юридична газета – онлайн версія*. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/devyat-pravil-poshuku-v-edrsr-pro-yaki-malo-hto-znae.html> (дата звернення: 30.10.2024).
4. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р : станом на 29 груд. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-r#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
5. Скільки ув'язнених у тюрмах країн Європи та як змінювалася їх кількість в Україні. *Слово і Діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/06/14/infografika/suspilstvo/skilku-uvyaznenykh-tyurmax-krayin-uevrovy-ta-yak-zminyuvalasya-yix-kilkist-ukrayini#:~:text=Y%202016%20році%20в%20українських,скоротилася%20до%2042,7%20тисяч.> (дата звернення: 30.10.2024).
6. СЮГ: штучний інтелект і технології можуть значно допомогти у роботі суддям, але не замінити їх, – висновок КРЄС (28 грудня 2023 р.) | конституційний суд україни. *Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт*. URL: [https://ccu.gov.ua/novyna/syug-shtuchnyy-intelekt-i-tehnologiyi-mozhut-znachno-dopomogty-u-roboti-suddyam-ale-ne](https://ccu.gov.ua/novyna/syug-shtuchnyy-intelekt-i-tehnologiyi-mozhut-znachno-dopomogty-u-roboti-suddyam-ale-ne-zaminiti-yix) (дата звернення: 30.10.2024).
7. У США суд дозволив суддям та персоналу використовувати ШІ у своїй роботі, але є низка обмежень. *Судово-юридична газета*. URL: <https://sud.ua/uk/news/abroad/313829-v-ssha-sud-razreshil-sudyam-i-personalu-ispolzovat-ii-v-svoe-rabote-no-est-ryad-ogranicheniy> (дата звернення: 30.10.2024).

ПРОКУРАТУРА УКРАЇНИ МІЖ ТРАДИЦІЄЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМИ СТАНДАРТАМИ: ЧИ ПОТРІБНА ПРЕДСТАВНИЦЬКА ФУНКЦІЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ?

PROSECUTOR'S OFFICE OF UKRAINE BETWEEN TRADITION AND EUROPEAN STANDARDS: IS A REPRESENTATIVE FUNCTION NECESSARY IN MODERN CONDITIONS?

Дудченко О.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті аналізується еволюція функцій прокуратури України після конституційної реформи 2016 року, спрямованої на приведення їх у відповідність з європейськими стандартами. Традиційно прокуратура в Україні виконувала широкий спектр повноважень, які виходили за межі кримінального переслідування, зокрема здійснювала загальний нагляд та представляла інтереси держави і громадян у судах. В статті зазначається, що такий підхід не відповідав європейським стандартам та рекомендаціям міжнародних організацій, що вказували на необхідність звуження функцій прокуратури до сфери кримінальної юстиції.

В статті аналізується законодавчі зміни у функціях прокуратури після реформи 2016 року та оцінка їх відповідності європейським стандартам. Особлива увага приділяється питанню представництва інтересів держави в суді та правовим колізіям, що виникають через невідповідність чинного законодавства Конституції України. Автор досліджує, як обмеження повноважень прокуратури вплинуло на її роль у системі правосуддя та чи відповідають ці зміни міжнародним рекомендаціям.

Автором наголошується, що законодавець запроваджує обмеження на представництво прокурором у суді інтересів держави в особі державних чи комунальних (некомерційних) підприємств, установ та організацій, шляхом встановлення в статті 131-1 Конституції України виключності представницької функції, зазначаючи, що прокуратура здійснює представництво інтересів держави в суді лише у виключних випадках і в порядку, визначеному законом. Це означає, що прокурор не може без обмежень представляти інтереси державних чи комунальних підприємств, установ та організацій у суді. Таке представництво можливе тільки тоді, коли є виняткові обставини, які вимагають участі прокурора для захисту інтересів держави, і коли інші органи або установи не можуть ефективно забезпечити цей захист.

У висновках підкреслюється необхідність подальшого вивчення актуальності представницької функції прокуратури в контексті європейських стандартів. Рекомендується привести законодавство, зокрема Закон України «Про прокуратуру», у повну відповідність до Конституції, щоб уникнути правових колізій і забезпечити ефективне функціонування прокуратури. Стаття акцентує увагу на важливості балансу між необхідністю захисту державних інтересів та дотриманням принципів правової держави і верховенства права, що є ключовим для успішної інтеграції України в європейський правовий простір.

Ключові слова: Прокуратура України, конституційна реформа, функції прокуратури, європейські стандарти, представництво інтересів держави, кримінальна юстиція, європейська інтеграція.

In the article, the evolution of the functions of the Prosecutor's Office of Ukraine after the constitutional reform of 2016 aimed at aligning them with European standards is analyzed. Traditionally, the Prosecutor's Office in Ukraine performed a wide range of powers that went beyond criminal prosecution, including general supervision and representing the interests of the state and citizens in courts. The article notes that such an approach did not comply with European standards and recommendations of international organizations, which indicated the necessity of narrowing the functions of the Prosecutor's Office to the sphere of criminal justice.

The article examines legislative changes in the functions of the Prosecutor's Office following the 2016 reform and assesses their compliance with European standards. Particular attention is paid to the issue of representing state interests in court and the legal conflicts arising due to inconsistencies between current legislation and the Constitution of Ukraine. The author investigates how the limitation of the Prosecutor's powers has affected its role in the justice system and whether these changes correspond to international recommendations.

The author emphasizes that the legislator introduces restrictions on the prosecutor's representation in court of the state's interests on behalf of state or communal (non-commercial) enterprises, institutions, and organizations by establishing in Article 131-1 of the Constitution of Ukraine the exclusivity of the representative function. It states that the Prosecutor's Office carries out the representation of state interests in court only in exceptional cases and in the manner prescribed by law. This means that the prosecutor cannot, without limitations, represent the interests of state or communal enterprises, institutions, and organizations in court. Such representation is possible only when there are exceptional circumstances requiring the prosecutor's participation to protect state interests, and when other bodies or institutions cannot effectively ensure this protection.

In the conclusions, the necessity of further studying the relevance of the Prosecutor's representative function in the context of European standards is emphasized. It is recommended to bring the legislation, particularly the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office," into full compliance with the Constitution to avoid legal conflicts and ensure the effective functioning of the Prosecutor's Office. The article focuses on the importance of balancing the need to protect state interests with adherence to the principles of the rule of law and the supremacy of law, which is key for the successful integration of Ukraine into the European legal space.

Key words: Prosecutor's Office of Ukraine, constitutional reform, functions of the prosecutor's office, European standards, representation of state interests, criminal justice, legal conflicts, European integration.

Прокуратура України традиційно виконувала широкий спектр функцій, які виходили за межі кримінального переслідування. Однак такий стан справ не відповідав європейським стандартам та рекомендаціям міжнародних організацій, що вимагало суттєвих реформ. Вагомий крок в проведенні таких реформ зробила конституційна реформа (щодо правосуддя), яка призвела до еволюції функцій прокуратури в Україні. Враховуючи курс держави на вступ до Європейського Союзу, питання відповідності національного законодавства європейським стандартам набуває першочергового значення, а питання функціонування прокуратури, зокрема, є надзвичайно актуальною

темою в контексті сучасних процесів реформування правової системи, оскільки прокуратура, як один із ключових елементів системи правосуддя, відіграє важливу роль у забезпеченні верховенства права та захисті прав і свобод громадян.

Після Революції Гідності та підписання Угоди про асоціацію з ЄС, Україна взяла на себе зобов'язання провести реформи в сфері правосуддя. Репформа прокуратури стала однією з пріоритетних, оскільки її діяльність значною мірою визначає ефективність боротьби зі злочинністю, корупцією та дотриманням прав людини. Однією з цілей проведення вказаних реформ було звуження функцій про-

куратури до сфери кримінальної юстиції та обмеження її представницьких повноважень. Зазначені цілі були зазначені в рекомендаціях Ради Європи та Венеціанської комісії, що підкреслює важливість дослідження цього питання.

Проблематика реалізації функції представництва інтересів держави в суді є предметом наукових дискусій та досліджень. Комплексне опрацювання цього питання в науковій літературі сприяє глибокому розумінню ролі прокуратури в системі правосуддя та її еволюції в контексті конституційних змін. До 2016 року функція представництва інтересів держави прокуратурою була широко висвітлена в роботах таких науковців і практиків, як В. Долежан, П. Каркач, І. Марочкін, Ю. Полянський, С. Прилуцький, М. Руденко, В. Сухонос та інших. Вони аналізували правові основи, особливості та проблеми реалізації цієї функції в різних видах судочинства, підкреслюючи її значення для захисту державних інтересів та забезпечення законності. Після конституційної реформи 2016 року, яка суттєво звузила повноваження прокуратури в цій сфері, з'явилися нові дослідження, присвячені адаптації прокуратури до нових конституційних реалій. Серед сучасних дослідників варто відзначити О. Свиду [1], М. Стефанчук [2], Г. Рибалка [3] та інших, які аналізують актуальні проблеми представницької функції прокуратури в умовах оновленого законодавства. Вони зосереджуються на викликах, пов'язаних із звуженням повноважень прокуратури, правових колізіях та пошуку оптимальних шляхів реалізації конституційних норм. Однак варто зазначити, що науковці здебільшого зосереджуються на проблемах реалізації цієї функції, не досліджуючи питання актуальності її існування взагалі. Питання про те, чи повинна прокуратура взагалі здійснювати представництво інтересів держави в суді, особливо в контексті європейських стандартів та рекомендацій міжнародних організацій, залишається недостатньо вивченим. Це створює прогалину в наукових дослідженнях та вимагає подальшого аналізу та обговорення.

Таким чином, стан дослідження питання свідчить про необхідність більш глибокого вивчення не лише проблем реалізації представницької функції прокуратури, але й її актуальності та відповідності сучасним європейським стандартам. Подальші дослідження в цьому напрямі сприятимуть розвитку правової науки, вдосконаленню законодавства та практики його застосування, що є важливим для зміцнення правової системи України та її інтеграції в європейський правовий простір.

Метою цієї статті є аналіз конституційних та законодавчих змін у функціях прокуратури України після реформи 2016 року та оцінка їх відповідності європейським стандартам. Особлива увага приділяється питанню представництва прокуратурою інтересів держави в суді та правовим колізіям, що виникають у зв'язку з цим.

Відповідно до Закону України «Про прокуратуру», прокуратура становить єдину систему, яка в порядку, передбаченому вказаним законом, здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави. Водночас на прокуратуру не можуть покладатися функції, не передбачені Конституцією України. Стаття 131-1 Конституції України визначає вичерпний перелік функцій прокуратури: 1) підтримання публічного обвинувачення в суді; 2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку; 3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом. Закон України «Про прокуратуру» деталізує ці функції, але не може розширювати їх поза межі, встановлені Конституцією.

Питання функцій прокуратури були одними з основних аспектів Конституційної реформи в Україні, здійснен-

ної шляхом внесення змін до Конституції Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII. Однією з цілей цих змін було приведення діяльності прокуратури у відповідність до європейських стандартів, згідно з якими прокуратура є виключно органом кримінальної юстиції та позбавлена представницьких і наглядових функцій.

До реформи 2016 року прокуратура України мала широкий спектр повноважень, які виходили за межі кримінального переслідування. Зокрема, вона здійснювала загальний нагляд за додержанням законів усіма органами, підприємствами, установами та громадянами, а також представляла інтереси держави та громадян у судах. Такий обсяг функцій не відповідав європейським стандартам та рекомендаціям міжнародних організацій. Рада Європи та Венеціанська комісія неодноразово наголошували на необхідності реформування прокуратури в Україні. Згідно з європейськими стандартами, викладеними в рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи [4] та інших міжнародних документах, прокуратура повинна бути органом, який зосереджується на функціях кримінальної юстиції:

- підтримання державного обвинувачення в суді;
- нагляд за досудовим розслідуванням;
- забезпечення законності у сфері кримінального переслідування.

Венеціанська комісія у своїх висновках зазначала, що функція загального нагляду прокуратури є несумісною з принципом розподілу влади та верховенства права [5]. Вона рекомендувала Україні обмежити повноваження прокуратури сферою кримінального судочинства.

Однією з ключових змін стало скасування загального нагляду прокуратури за додержанням законів. Це відповідало європейській практиці, де функція нагляду покладена на судову владу та спеціалізовані контролюючі органи. Представницька функція була обмежена «виключними випадками», визначеними законом, що суттєво зменшило роль прокуратури в цивільних та господарських процесах.

Реформа 2016 року стала значним кроком на шляху до європейської інтеграції України, а обмеження функцій прокуратури сприяло посиленню незалежності судової влади (зменшення впливу прокуратури на цивільні та господарські процеси дозволило забезпечити більшу об'єктивність та неупередженість судів).

Фокусування прокуратури на кримінальній юстиції узгоджується з європейським розумінням ролі прокуратури в системі правосуддя, а зменшення надмірного контролю з боку прокуратури сприяє кращому захисту прав і свобод громадян. Однак, попри позитивні зрушення, реформа також породила низку викликів. Переформатування прокуратури вимагало змін у структурі, кадровому складі та підходах до роботи, а фокус на кримінальній юстиції вимагав від прокурорів поглиблених знань та спеціалізації в цій сфері.

Не зважаючи на складності, Конституційна реформа 2016 року щодо функцій прокуратури була вкрай важливою для розвитку правової системи України та її інтеграції в європейський правовий простір. Обмеження функцій прокуратури до сфери кримінальної юстиції та позбавлення її представницьких та наглядових повноважень відповідають європейським стандартам і сприяють зміцненню принципів правової держави та верховенства права. Ці зміни не лише гармонізують українське законодавство з європейським, але й підвищують довіру громадян до правових інституцій. Водночас, успішна реалізація реформи залежить від подальших зусиль з удосконалення роботи прокуратури, підвищення професійності прокурорів та забезпечення ефективного функціонування системи кримінальної юстиції.

Після прийняття конституційної реформи 2016 року, яка суттєво звузила функції прокуратури, виникла необхідність привести Закон України «Про прокуратуру» у від-

повідність до оновлених конституційних положень. Проте з моменту внесення змін до Конституції і до сьогодні цей закон не був повністю адаптований до нових конституційних вимог. Це створює правову колізію між Конституцією України та чинним законодавством про прокуратуру.

Відповідно до статті 8 Конституції України, Конституція має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії. Це означає, що у випадку протиріччя між Конституцією та законами чи іншими нормативно-правовими актами, застосовуються положення Конституції. Судові та інші органи при вирішенні справ повинні керуватися саме Конституцією.

Після конституційної реформи в Конституції чітко визначено обмежений перелік функцій прокуратури, однак чинний Закон України «Про прокуратуру» містить норми, які розширюють функції прокуратури поза межі, встановлені Конституцією. Зокрема, закон все ще передбачає такі функції, як нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство та розширену функцію представництва інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених Законом України «Про прокуратуру» та главою 12 розділу III Цивільного процесуального кодексу України.

У зв'язку з цим, при застосуванні законодавства щодо діяльності прокуратури необхідно керуватися лише тими нормами Закону України «Про прокуратуру», які не суперечать Конституції України. Це відповідає принципу верховенства Конституції та забезпечує законність дій прокурорів.

Прокурори повинні діяти виключно в межах функцій, визначених Конституцією, навіть якщо Закон України «Про прокуратуру» містить ширші повноваження. Судові органи при розгляді справ мають відхиляти посилання на норми закону, що суперечать Конституції, і застосовувати конституційні положення. Для забезпечення правової визначеності та уникнення правових колізій необхідно якнайшвидше привести Закон України «Про прокуратуру» у відповідність до Конституції. Відсутність оновлення закону, що регулює діяльність прокуратури створює ризики для правозастосовної практики та може призвести до порушення прав і свобод громадян, а невідповідність законодавства європейським стандартам може негативно вплинути на міжнародний імідж України та її зобов'язання перед міжнародними організаціями.

Представництво прокуратурою інтересів держави в суді є важливим елементом правової системи України. Проте, відповідно до сучасного законодавства та конституційних норм, ця функція має виключний характер і не є основним напрямом роботи прокуратури. Такий підхід відповідає європейським стандартам та сприяє фокусуванню прокуратури на основних завданнях кримінальної юстиції.

У конституційній функції щодо представництва інтересів держави варто звернути увагу на формулювання «у виключних випадках», що підкреслює нестандартність і обмеженість цієї функції. Закон України «Про прокуратуру» деталізує положення Конституції та встановлює критерії для здійснення представництва інтересів держави в суді прокурором. Зокрема, стаття 23 Закону визначає, що прокурор здійснює представництво в суді законних інтересів держави у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу [6]. Причому наявність таких обставин в обов'язковому порядку кожного разу обґрунтовується прокурором. Таким чином, законодавець свідомо обмежив представницьку функцію прокуратури, роблячи її винятковою, а не повсякденною практикою.

Європейські стандарти вимагають, щоб прокуратура була зосереджена на боротьбі зі злочинністю, підтриманні публічного обвинувачення та нагляді за дотриманням законності в кримінальному процесі. Водночас представництво інтересів держави в суді може здійснюватися іншими органами державної влади або юридичними особами, які мають відповідні повноваження та компетенцію.

Рада Європи та Венеціанська комісія рекомендують обмежувати функції прокуратури переважно сферою кримінальної юстиції. Представництво інтересів держави в інших сферах має бути винятком і здійснюватися лише за чітко визначених обставин. Представництво інтересів держави в суді прокуратурою України є виключною функцією, яка застосовується лише в окремих, законодавчо визначених випадках. Основним напрямом роботи прокуратури є підтримання публічного обвинувачення та діяльність у сфері кримінальної юстиції. Такий підхід відповідає як конституційним нормам України, так і європейським стандартам, спрямованим на забезпечення ефективності правової системи та захисту прав і свобод людини.

Зосередження прокуратури на її основних функціях сприяє підвищенню ефективності боротьби зі злочинністю, зміцненню законності та правопорядку в державі. Обмеження представницької функції до виключних випадків забезпечує баланс між необхідністю захисту державних інтересів та дотриманням принципів правової держави і верховенства права.

Станом на сьогодні, законодавець запроваджує обмеження на представництво прокурором у суді інтересів держави в особі державних чи комунальних (некомерційних) підприємств, установ та організацій, шляхом встановлення в статті 131-1 Конституції України виключності представницької функції, зазначаючи, що прокуратура здійснює представництво інтересів держави в суді лише у виключних випадках і в порядку, визначеному законом. Це означає, що прокурор не може без обмежень представляти інтереси державних чи комунальних підприємств, установ та організацій у суді. Таке представництво можливе тільки тоді, коли є виняткові обставини, які вимагають участі прокурора для захисту інтересів держави, і коли інші органи або установи не можуть ефективно забезпечити цей захист.

Таким чином, законодавство України, зокрема Конституція, встановлює чіткі обмеження на представницьку функцію прокуратури. Це спрямовано на запобігання необґрунтованому розширенню повноважень прокуратури та забезпечення балансу між різними гілками влади. Представництво інтересів держави прокурором у суді повинно відбуватися лише у виключних випадках, що підкреслює особливий характер таких ситуацій і необхідність суворого дотримання конституційних норм.

Підстави для здійснення прокурором представництва в суді інтересів держави в особі державних чи комунальних підприємств, установ та організацій можуть бути наявними у випадку встановлення порушення саме інтересів держави, а не лише самостійної юридичної особи як учасника господарських правовідносин. Однак такі підстави повинні досліджуватися в кожному окремому випадку, щоб підтвердити винятковість ситуації. Відповідно до статті 131-1 Конституції України, прокуратура здійснює представництво інтересів держави в суді лише у виключних випадках і в порядку, визначеному законом. Це означає, що перед тим, як приступити до представництва, прокурор зобов'язаний ретельно оцінити наявність обставин, які роблять цю ситуацію винятковою і вимагають його участі для захисту державних інтересів.

До критеріїв, які можуть підтвердити наявність підстав представництва можна віднести зокрема наступні:

– суттєва шкода інтересам держави – якщо порушення призводить або може призвести до значних негативних наслідків для держави, суспільства або економіки;

– бездіяльність або неефективність уповноважених органів – коли органи чи посадові особи, відповідальні за захист інтересів держави, не вживають необхідних заходів або не можуть ефективно захистити ці інтереси;

– відсутність альтернативних засобів захисту – якщо інші правові механізми або процедури не забезпечують належного захисту державних інтересів у конкретній ситуації;

– порушення має суспільний резонанс або стратегічне значення – коли справа стосується національної безпеки, стратегічних ресурсів або інших питань, важливих для держави.

Таким чином, підстави для представництва прокурором повинні підтверджувати винятковість ситуації. Важливо, щоб прокурор довів, що порушення не обмежується правами конкретної юридичної особи, а має ширший суспільний вплив, зачіпаючи державні інтереси в цілому. Кожен такий випадок вимагає ретельного дослідження, щоб виправдати необхідність прокурорського втручання і довести, що це єдиний ефективний спосіб захисту інтересів держави.

Сьогодні звернення прокурора до суду з метою захисту порушених інтересів держави в особі державних чи комунальних підприємств, установ та організацій є надзвичайно ефективним способом захисту. Прокурор має професійні знання, досвід та повноваження, що дозволяють

оперативно і кваліфіковано реагувати на порушення, особливо коли йдеться про захист державного або комунального майна, земель, коштів тощо. Однак слід зауважити, що така практика не є притаманною сучасній європейській концепції прокуратури. У більшості європейських країн прокуратура зосереджується на сфері кримінальної юстиції, здійснюючи підтримання публічного обвинувачення та нагляд за досудовим розслідуванням. Представницькі функції в цивільних чи господарських справах є рідкісними та обмеженими.

Сучасні європейські стандарти спрямовані на обмеження участі прокуратури в цивільних та господарських процесах, надаючи перевагу самостійності державних та комунальних підприємств, установ і організацій у захисті своїх прав та інтересів. Це відповідає принципам правової держави, де кожен суб'єкт має можливість самостійно захищати свої права в суді.

Тому, хоча звернення прокурора до суду може бути ефективним засобом захисту порушених інтересів держави, така практика не відповідає сучасній європейській моделі прокуратури. Для досягнення відповідності з європейськими стандартами, варто розвивати інші механізми захисту державних інтересів, зокрема посилювати інституційну спроможність державних та комунальних підприємств, установ та організацій самостійно захищати свої права та інтереси в суді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Свида О. Г. Проблемні аспекти реалізації функції представництва прокуратурою інтересів держави в суді. *Правові новели*. 2024. № 22. С. 293-300.
2. Стефанчук М. М. Представництво інтересів держави в суді як функція прокуратури: особливості законодавчої регламентації. *Правова держава*. 2024. № 55. С. 52-65.
3. Рибалко Г. С. Актуальні питання представництва прокурором інтересів держави в суді. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2021. № 83-88.
4. Рекомендація Rec (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 724 засіданні заступників міністрів 6 жовтня 2000 року/ Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2000_19_2000_10_6.pdf (дата звернення: 29.10.2024).
5. Висновок щодо проекту Закону України «Про прокуратуру», ухвалений Венеціанською Комісією на її 96-му пленарному засіданні (Венеція, 11-12 жовтня 2013). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2009\)048-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)048-ukr) (дата звернення: 29.10.2024).
6. Про прокуратуру: Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 29.10.2024).

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВІДНОВЛЕННЯ РОБОТИ ВІЙСЬКОВИХ СУДІВ В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

PROBLEM ISSUES OF THE RESTORATION OF THE WORK OF MILITARY COURTS UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE IN UKRAINE

Дурач О.А., суддя, голова

Великоновосілівський районний суд Донецької області

В даній статті досліджено основні питання відновлення роботи військових судів в умовах дії воєнного стану. Виявлено складні моменти, досліджено їх природу та запропоновано можливі шляхи їх вирішення. Актуальність обраної теми обумовлюється її новизною, наявністю різних, діаметрально протилежних, наукових точок зору, поглядів щодо необхідності відновлення роботи військових судів в Україні. З одного боку, до початку воєнних дій у Державі, на сході України, існувала ілюзія щодо непотрібності військової підготовки громадян, збройних сил, військової юстиції, військових судів. Проведення на Сході України антитерористичної операції, подальше вторгнення ворога на територію Держави 24.02.2022 р. змусило переосмислити необхідність у таких інституціях. Одним з визначальних факторів ефективної діяльності Збройних Сил України є налагоджена структура військової юстиції, до складу якої на сьогоднішній день входить військова прокуратура, яка здійснює процесуальне керівництво під час розслідування військових кримінальних правопорушень, підтримує обвинувачення у суді. Але таку конструкцію саму по собі не можна вважати достатньо ефективною під час встановлення, досудового розслідування та підтримання обвинувачення у суді у сфері військових кримінальних правопорушень, оскільки єдиним логічним, передбаченим Кримінально-процесуальним кодексом України, наслідком після вчинення вказаних дій є передача справи до суду, який буде здійснювати швидкий, справедливий та неупереджений розгляд вказаних справ. При цьому суд повинен мати відповідний фах, достатню компетенцію для прийняття правильних та обґрунтованих рішень. Отже фактично військові суди можна вважати важливою та необхідною складовою становлення військової юстиції в Україні у післявоєнний час. Відсутність такої складової військової юстиції призведе до нестабільності всієї конструкції, можливості її поступової руйнації.

Таким чином, наголошуючи на необхідності відновлення роботи військових судів, вважаю за необхідне висвітлити можливості їх відновлення і саме у період дії воєнного стану.

Ключові слова: воєнний стан, військових судів, відновлення, правосуддя, воєнні дії.

This article examines the main issues of resuming the work of military courts under martial law. Difficult issues have been identified, their nature has been explored, and possible solutions to them have been proposed. The relevance of the chosen topic is determined by its novelty, the presence of different, diametrically opposed scientific points of view, views on the need to resume the work of military courts in Ukraine. On the one hand, before the outbreak of hostilities in the State in the East of Ukraine, there was an illusion about the unnecessaryness of military training of citizens, armed forces, military justice, and military courts. The conduct of an anti-terrorist operation in the East of Ukraine, the further invasion of the enemy into the territory of the State on February 24, 2022, forced us to rethink the need for such institutions. One of the determining factors for the effective operation of the Armed Forces of Ukraine is the well-established structure of military justice, which today includes the military prosecutor's office, which provides procedural guidance during the investigation of military criminal offenses and supports the prosecution in court. But such a design in itself cannot be considered sufficiently effective in establishing, pre-trial investigation and maintaining charges in court in the field of military criminal offenses, since the only logical consequence, provided for by the Criminal Procedure Code of Ukraine, after the commission of these actions is the transfer of the case to the court, which will carry out a quick, fair and impartial consideration of these cases. In this case, the judge must have the appropriate qualifications and sufficient competence to make correct and informed decisions. So, in fact, military courts can be considered an important and necessary component of the formation of military justice in Ukraine in the post-war period. The absence of such a component of military justice will lead to instability of the entire structure and the possibility of its gradual destruction.

Thus, noting the need to resume the work of military courts, I consider it necessary to highlight the possibilities of their restoration during the period of martial law.

Key words: martial law, military courts, restoration, justice, military action.

В умовах дії воєнного стану актуальною постає проблема відновлення роботи військових судів в Україні. Не зупиняючись на причинах ліквідації даних судів, відзначаю, що внаслідок реалізації положень вказаних Закону та концепції протягом 2010–2012 рр., Указом Президента України від 14.09.2010 року «Про ліквідацію військових апеляційних та військових місцевих судів» було прийнято рішення, зокрема щодо ліквідації військових судів як економічно обтяжливого та недоцільного інституту державної влади в умовах незначної криміногенної ситуації в Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до чинного законодавства [1].

Законом України «Про судоустрій та статус судів» визначено, що справи, які раніше розглядалися військовими судами гарнізонів, мають розглядатися судами загальної юрисдикції першої інстанції, а справи, що були віднесені до компетенції апеляційних військових судів, за новим Законом мали розглядатися в апеляційних судах загальної юрисдикції.

На теперішній час, можна спостерігати значну кількість кримінальних та адміністративних правопорушень у військовій сфері, якими є і кримінальні правопору-

шення, визначені Розділом XIX Кримінального кодексу України Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення), військові адміністративні правопорушення, передбачені главою 13-Б Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також кримінальні та адміністративні правопорушення, вчинені військовими у інших сферах. Крім того, збільшується кількість скарг у сфері адміністративного судочинства про порушення прав військовозобов'язаних, військовослужбовців. Так, на розгляді у судах першої інстанції перебували провадження за категорією Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) (ст. ст. 402–435, 232–236, 238, 240–241, 243–263): у 2018 році кількість проваджень – 5 287; у 2019 році – 5466; у 2020 році – 4913; у 2021 році – 5 199; у 2022 році – 5559; у 2023 році – 9087.

Як вбачається з Інформації, наданої Офісом генерального прокурора, за категорією Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) за 2013 рік до суду направлено 265 проваджень; у 2014 році – 904; у 2015 році – 3139; у 2016 році – 3420; у 2017 році – 3572; у 2018 році – 2505; у 2019 році – 2701;

у 2020 році – 1842; у 2021 році – 2009; у 2022 році – 2822; у 2023 році – зареєстровано кримінальних правопорушень 30472, направлено до суду 2719; за січень-серпень 2024 р. зареєстровано кримінальних правопорушень 48855, направлено до суду 1820 проваджень.

Крім того, збільшується кількість скарг у сфері адміністративного судочинства про порушення прав військовозобов'язаних, військовослужбовців.

Вказане потребує відповідного реагування з боку судової системи. Але звісно, підхід до моделювання схеми відновлення роботи військових судів має бути конструктивним та обов'язково повинна враховуватись кількість проваджень, наявний кадровий потенціал, матеріальний стан Держави.

На теперішній час точаться багато дискусій з приводу можливості чи неможливості відновлення роботи військових судів саме у період дії воєнного стану. Багато думок збігаються на тому, що так, відновлення роботи таких судів є потрібним та нагальним, але для цього потрібно вносити зміни до Конституції України, що в умовах воєнного стану неможливо. Але, з огляду на стан судової системи, кількість суддівських кадрів та проваджень місцевих загальних судів, які на сьогодні розглядають адміністративні (про адміністративні правопорушення) та кримінальні провадження у військовій сфері, беручи до уваги недостатність суддівських кадрів, навантаження на суддю, не забуваючи про особливості розгляду військових правопорушень та правопорушень, вчинених військовими, якими є перш за все оперативність розгляду, що буде підтримувати військову дисципліну, а також збереження доказової бази (обвинувачені, потерпілі, свідки є діючими військовими, перебувають на військових завданнях), можна сказати, що відновлення роботи військових судів має відбуватися саме на сучасному етапі, навіть в умовах воєнного стану, і тоді можна говорити про актуальність відновлення роботи військових судів.

Пропоную все ж таки визначити певний алгоритм відновлення роботи військових судів, які би не потребували внесення змін до Конституції України.

Ткачук О. С. у своїх дослідженнях [2, 3] відзначив, що у світі сформувалося три основних підходи до питання про механізм реалізації правосуддя в умовах збройних сил. Це дозволяє виділити три групи країн за їх ставленням до вказаної проблеми. Першу групу утворюють країни, де діяльність військових судів по розгляду кримінальних справ обмежена періодом воєнного часу (Австрія, Німеччина, Португалія). У мирний час вони можуть утворюватися лише при військах за кордоном. Друга група країн має у мирний час так звану змішану юрисдикцію. У них при загальних судах на постійній основі функціонують спеціалізовані військові структури (палати, відділи, ради, офіси). Третій підхід мають країни, в котрих військові суди діють як самостійні органи влади в мирний і в мирний, і у воєнний час. Таких країн переважна більшість. Багато з них мають розвинуті демократичні інститути, як, наприклад, Велика Британія, США, Канада. До цієї групи належать Китай, країни Латинської Америки та практично всі колишні радянські республіки.

Існують погляди, що для ситуації війни, зокрема, гібридної, доцільно прийняти окремий закон, який би тимчасово виводив військові суди із системи загальної юрисдикції і визначав їх як спеціалізовані. До речі, в більшості європейських країн військові суди відносяться саме до спеціальних. Головна мета цього закону – створити гнучку систему адаптації військового правосуддя до рівня загроз безпеці держави воєнного часу. Такий закон, зокрема, може включати створення інституту тимчасового призначення, звільнення та переведення військових суддів за спрощеною процедурою, можливість оперативно адаптувати мережу військових судів залежно від зміни дислокації військових формувань [4].

Натомість, існує і інша думка, яка також заслуговує на увагу. Україна історично належить до країн зі спеціальним військовим правосуддям, яке діє на постійній основі.

Країни загального права рухаються в напрямку створення системи постійних військових судів. Є переконання, що якщо військовий суд покращує гнучкість системи військової юстиції, то така система сумісна з міжнародними стандартами прав людини.

Отже, враховуючи організацію роботи судової системи в Україні, навантаження судів загальної юрисдикції, складність та необхідність найбільш оперативного вирішення проваджень (як кримінальних, так і адміністративних) у сфері військових правопорушень, більш ефективним можна вважати створення військових судів на постійній основі.

Ст. 125 Конституції України, визначає, що судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації і визначається законом.

Суд утворюється, реорганізовується і ліквідовується законом, проект якого вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя.

Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України.

Відповідно до закону можуть діяти вищі спеціалізовані суди.

З метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди.

Створення надзвичайних та особливих судів не допускається [5].

З огляду на специфіку проваджень, які би доцільно було віднести до компетенції військового суду, а саме розгляд кримінальних правопорушень, визначених Розділом XIX Кримінального кодексу України, кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення), військові адміністративні правопорушення, передбачені главою 13-Б Кодексу України про адміністративні правопорушення, кримінальні та адміністративні правопорушення, вчинені військовими у інших сферах, а також у сфері адміністративного судочинства про соціальний захист прав військовозобов'язаних, військовослужбовців, цілком можливо вважати, що військові суди є спеціалізованими судами. З огляду на те, що під час розгляду проваджень, судді керувалися би нормами кримінального закону, кримінального процесу, кодексу України про адміністративні правопорушення, кодексу Адміністративного судочинства, та, додатково військовими Статутами, вважаю, що військовий суд мав би бути судом загальної юрисдикції, поєднуючи елементи кримінальної, адміністративної юрисдикції та юрисдикції про адміністративні правопорушення. Але, з огляду на спеціальний суб'єкт відносин, які регулювалися би військовим судом (військовослужбовці, у тому числі військовослужбовці Державної прикордонної служби України, військовослужбовці інших військових формувань створених відповідно до законів України, а також військовозобов'язані та резервісти під час проходження ними зборів), галузь права, яка їх регулює (кримінальне право, адміністративне право), по суті такі суди слід було би віднести до спеціалізованих у сфері здійснення військової юрисдикції. Таким чином, доцільно залишити дані суди саме у системі судів загальної юрисдикції.

Також нерозкритим залишається питання, чи можна вважати військовий суд надзвичайним або особливим?

У справі про Римський Статут, у Висновку від 11 липня 2001 року № 3-в/2001 Конституційний Суд України зазначив, що:

«...Міжнародний кримінальний суд не може бути віднесений до надзвичайних і особливих судів, створення яких не допускається відповідно до частини п'ятої

статті 125 Конституції України. Надзвичайними і особливими судами за змістом цієї статті є, по-перше, не міжнародні, а національні суди, по-друге, суди, створені для підміни звичайних судів, які належним чином не дотримують встановлених законом процедур».

Таким чином, беручи до уваги наведене тлумачення у сукупності з положеннями ст. 125 Конституції України, яка визначає загальні параметри судустрою в Україні, та ст. 3 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», виходить, що надзвичайні і особливі суди мали б володіти такими ознаками:

- це національні суди, створені поза єдиною системою судоустрою для підміни звичайних судів;
- це суди, які створені в будь-який інший спосіб, ніж передбачений Конституцією України;
- це суди, які не дотримуються встановлених законом процедур, а розглядають справи відповідно до інших, спеціально розроблених для них правил та процедур;

– це суди, щодо яких Верховний Суд не є найвищим судом [6].

Запропонована модель військового суду такими ознаками не володіє, а тому військовий суд в жодному разі не можна вважати надзвичайним або особливим.

Підсумовуючи наведене, виходячи з мети, поставленої автором для дослідження, можна зробити наступні висновки. Відновлення роботи військового суду в нашій Державі є необхідним та нагальним, особливо зараз, у період дії воєнного стану. Для відновлення роботи такого суду фактично не існує правових заборон, оскільки такий суд не є надзвичайним та не може бути особливим. Якщо вважати військовий суд спеціалізованим та залишити його в мережі судів загальної юрисдикції, додаткові зміни до Конституції України не потрібні та, за наявності волі законодавця, така модель військового суду реальною та може бути запропонована у період дії воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Верховної Ради України від 11.10.1991 Про Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1991 № 51, С. 729.
2. Ткачук О. Міжнародний досвід реалізації судової влади у збройних силах. *Право України* № 10, 2006. С. 108-109.
3. Ткачук О. Військові суди України як складова частина судів загальної юрисдикції. *Право України* № 4.2006. С. 117-119.
4. Дегтяр Р.О., Пахомов В.В. Військові суди. Чинники розвитку юридичних наук у XXI столітті: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції Дніпро, 4-5 листопада 2016 р. *Дніпро: ГО «Правовий світ»*, 2016. С. 173-176.
5. Конституція України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 29.10.2024 р.).
6. Олександр Марусяк Чи відповідає Конституції України Вищий антикорупційний суд? *Реанімаційний пакет реформ*. 08.10.2020. URL: <https://rpr.org.ua/news/chy-vidpovidaie-konstytutsii-ukrainy-vyshchyy-antykoriupciyny-sud/> (дата звернення 29.10.2024 р.).

РОЗДІЛ 11 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 343.01

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/114>

НАКЛАДЕННЯ АРЕШТУ НА МАЙНО КРАЇНИ-АГРЕСОРА ЗА ДОПОМОГОЮ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ З МЕТОЮ ЇХ ПОДАЛЬШОЇ КОНФІСКАЦІЇ

IMPOSITION OF ARRESTS ON THE PROPERTY OF THE AGGRESSOR COUNTRY WITH THE ASSISTANCE OF CRIMINAL PROCEEDINGS WITH THE PURPOSE OF THEIR FURTHER CONFISCATION

Андросович Л.Г., науковий співробітник

*Міжвідомчий науково-дослідний центр проблем боротьби з організованою злочинністю
при Раді національної безпеки і оборони України*

У статті розглянуто теоретичні й практичні питання накладення арешту на майно країни-агресора за допомогою кримінального провадження, з метою їх подальшої конфіскації. Зазначено, що механізми компенсації шкоди, заподіяної країною-агресором має декілька видів, з яких виокремлено чотири шляхи компенсації, які нині застосовуються. Розкрито мету та завдання арешту майна країни-агресора. Акцентовано увагу на тому, що під час накладення арешту на майно країни-агресора, передусім слід переконатися в наявності фактичних підстав накладення арешту на майно, тобто сукупності достатніх відомостей (фактичний склад), які вказують на необхідність позбавлення представників країни-агресора права на відчуження, розпорядження та (або) користування майном, а саме сукупності підстав чи розумних підозр вважати, що таке майно підлягає спеціальній конфіскації. Для виявлення інформації щодо майна країни-агресора, на яке може бути накладено арешт, зазначено, що для початку необхідно опрацювати такі джерела інформації, а саме: Державний реєстр речових прав на нерухоме майно; Державний облік земельного кадастру; Реєстр власників транспортних засобів; Державний реєстр судових рішень; Державний реєстр обтяжень рухомого майна; Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців; Єдиний державний реєстр декларацій; Єдиний реєстр підприємств, щодо яких були відкриті провадження про банкрутство; Державний реєстр актів; Реєстр прав власності на нерухоме майно; Державний реєстр іпотек; Єдиний реєстр заборон відчуження об'єктів нерухомого майна; Єдиний реєстр боржників; Інформація про суб'єктів господарювання, які мають податковий борг. Запропоновано визначити один центральний орган виконавчої влади, який буде займатись арештом майна країни агресора, щоб забезпечити реалізацію державної політики у сфері стягнення та доходів державі активів, щодо яких застосовано санкції. Таким органом представлено Національне антикорупційне бюро України.

Ключові слова: арешт майна, кримінальне провадження, країна-агресор, конфіскація, активи.

The article deals with the theoretical and practical issues of seizing the property of the aggressor country through criminal proceedings, with the aim of their further confiscation. It is noted that there are several types of compensation mechanisms for the damage caused by the aggressor country, of which four ways of compensation, which are currently used, have been singled out. The purpose and task of seizing the property of the aggressor country has been revealed. Attention is focused on the fact that when imposing an arrest on the property of the aggressor country, first of all, it is necessary to make sure that there are actual grounds for imposing an arrest on the property, that is, a set of sufficient information (actual composition) that indicate the need to deprive the representatives of the aggressor country of the right to alienation, disposition and (or) use of property, namely, a set of grounds or reasonable suspicions to believe that such property is subject to special confiscation. In order to find out information about the property of the aggressor country, which can be seized, it is stated that the following sources of information must be processed first, namely: State register of property rights to immovable property; State registration of the land cadastre; Register of vehicle owners; State register of court decisions; State register of movable property encumbrances; Unified State Register of Legal Entities and Individual Entrepreneurs; Unified state register of declarations; The single register of enterprises in respect of which bankruptcy proceedings were opened; State Register of Acts; Register of ownership rights to immovable property; State register of mortgages; The unified register of prohibitions against alienation of real estate objects; Unified register of debtors; Information about business entities that have a tax debt. It is proposed to define one central executive body, which will deal with the seizure of the property of the aggressor country, in order to ensure the implementation of the state policy in the sphere of recovery and income to the state of the assets in respect of which sanctions have been applied. Such a body is represented by the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine.

Key words: seizure of property, criminal proceedings, aggressor country, confiscation, assets.

Актуальність теми. Накладення арешту на рухоме і нерухоме майно, кошти, вклади у банках, цінні папери, корпоративні права, інше майно (активи) країни-агресора та її резидентів, що знаходяться (зареєстровані) на території України є суспільною потребою (включаючи випадки, за яких це настійно вимагається військовою необхідністю) на користь держави Україна на підставі і в порядку, встановленими деякими нормативно-правовими документами [1].

Реалізація функцій виявлення та розшуку активів країни-агресора для накладання арешту та з метою їх подальшої конфіскації у тій моделі, яка існує нині та закріплена нормами спеціального закону, потребує удосконалення та посилення ролі інформаційно-аналітичної та інформаційно-комунікаційної діяльності правоохоронних органів. Остання розкриває широкий потенціал для застосування сучасних аналітичних засобів та обробки великих інфор-

маційних масивів. Також важливого значення набуде впровадження новітнього апаратного та програмного забезпечення, акумуляції державних реєстрів та баз даних в єдиному інформаційному центрі, поглиблення європейського співробітництва України та міжнародного обміну відомостями для накладання арешту на майно країни-агресора.

Мета статті полягає у дослідженні сутності й актуальних процесуальних питань арешту майна країни-агресора.

Стан наукового дослідження. Теоретичні положення та практика арешту майна країни-агресора останнім часом перебуває в центрі уваги теоретиків та практиків. Учені надали нові теоретичні положення арешту майна, конфіскації арештованого майна та різного роду активів. До таких вчених, які звертали свою увагу та продовжують наголошувати на таких актуальних питаннях слід відне-

сти: Бурлаку В. В., Демчук П., Зінковського І. П., Федоришину О., Пчеліну О. В., Січевлюк Н., Риженко К., Романюк В. В., Цуцкірідзе М. С.

Виклад основного матеріалу. Арештом майна є тимчасове, до скасування у встановленому Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) порядку, позбавлення за ухвалою слідчого судді або суду права на відчуження, розпорядження та/або користування майном, щодо якого існує сукупність підстав чи розумних підозр вважати, що воно є доказом кримінального правопорушення, підлягає спеціальній конфіскації у підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб, конфіскації у юридичної особи, для забезпечення цивільного позову, стягнення з юридичної особи отриманої не правомірної вигоди, можливої конфіскації майна [2].

Метою арешту майна країни-агресора є спеціальна конфіскація, як вид покарання або відшкодування шкоди, завданої внаслідок своїх терористичних актів. Процесуальний порядок накладення арешту на майно країни-агресора, з метою їх подальшої конфіскації регламентується главою 17 (ст. ст. 170, 175) КПК України [2].

Арешт майна країни агресора має різні підстави, в практиці дані підстави прийнято розділяти на фактичні та юридичні.

1. Фактичні підстави не є однорідними і диференціюються залежно від правовідносин, що їх породжують, та звісно мети арешту майна.

2. Юридичні підстави впливають з норм кримінального законодавства (пов'язані із можливістю здійснення конфіскації майна або спеціальної конфіскації); процесуально-правового законодавства (пов'язані зі збереженням речових доказів) та цивільно-правового законодавства (пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також з іншими майновими стягненнями).

Юридичні підстави поділяються на загальні та виключні. До загальних підстав застосування арешту майна належить ухвала слідчого судді, суду, постановлена на підставі клопотання прокурора, слідчого, погодженого з прокурором, або цивільного позивача. Виключні юридичні підстави арешту майна: застосовуються у невідкладних випадках; носять невідкладний, попередній та недовготривалий характер, що дає законодавцю право іменувати їх «попередній арешт майна»; суб'єктом застосування є директор НАБУ (або його заступник); застосовуються щодо злочину, який належить до підслідності НАБУ; мають місце, якщо здійснюється досудове розслідування щодо тяжкого чи особливо тяжкого кримінального правопорушення тощо.

Нині компенсація шкоди росією має певний механізм, який можна поділити на чотири шляхи компенсації, які нині застосовуються:

1. Компенсація проводиться відповідно до норм ЗУ «Про санкції». У такий спосіб вилучення активів у країни-агресора здійснюється без будь-якої компенсації державою їх оціночної вартості на користь попередніх власників. Вищий антикорупційний суд України вже має близько 10 рішень з даного приводу, з найбільшого розголосу набули такі справи:

– № 991/6606/22 (конфіскація майна російського олігарха Шелкова);

– № 991/1914/23 (конфіскація частини прав власності російського олігарха Ротенберга в ТОВ, що володіє Ocean Plaza);

– № 991/265/23 (конфіскація активів російського олігарха Дерипаски) [3].

2. Вилучення в країни-агресора та її резидентів в примусовому порядку всіх активів у зв'язку із суспільною необхідністю.

3. Арешт та конфіскація майна у зв'язку із запровадженням та виконанням заходів правового режиму

воєнного стану (на потреби воєнного часу). За рішенням військового головнокомандуючого можливе примусове відчуження та вилучення необхідного майна країни-агресора.

4. Арешт та конфіскація майна за вироком суду. Дана процедура передбачає проведення кримінального провадження, в межах якого орган досудового розслідування звертається до суду для накладення арешту на майно та передавання його до Агентства з розшуку та менеджменту активів (далі АРМА). Після отримання майна АРМА визначає тимчасового управителя арештованими активами. У випадку затвердження судом обвинувального вироку із застосуванням механізму конфіскації держава набуває право власності на майно [4].

Четвертий механізм найбільш безпечний з точки зору потенційного оскарження до міжнародних судів. Водночас проблемно, що конфіскацію можуть застосовувати лише до осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, або чиновників місцевого та державного рівнів, які незаконно набули майно. Тому закон має дуже вузький спектр дії, під який не потрапляють більшість російських активів.

Нам імпонує думка Цуцкірідзе М. С., Пчеліна О. В., Романюк В. В., Бурлака В. В., вчені у колективному науково-практичному посібнику поділяють діяльність з накладення арешту на майно країни-агресора за допомогою кримінального провадження на 5 етапів:

1. Прийняття рішення про наявність підстав для застосування вказаного заходу забезпечення.

2. У невідкладних і виключних випадках накладення арешту на майно або кошти, зокрема на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах, які мають зв'язок з країною агресора, за рішенням керівників правоохоронних органів, погодженим прокурором (вказаний етап є додатковим, а не основним, і може здійснюватися СБУ, НПУ, детективами НАБУ, БЕБ).

3. Звернення з клопотанням про арешт майна країни-агресора до слідчого судді, суду.

4. Розгляд клопотання та вирішення питання про арешт майна представників країни-агресора.

5. Виконання ухвали про арешт майна представників країни-агресора.

Приймаючи рішення про накладення арешту на майно країни-агресора, передусім слід переконатися в наявності фактичних підстав накладення арешту на майно, тобто сукупності достатніх відомостей (фактичний склад), які вказують на необхідність позбавлення країни-агресора права на відчуження, розпорядження та (або) користування майном, а саме сукупності підстав чи розумних підозр вважати, що таке майно підлягає спеціальній конфіскації [5, с. 55].

З метою виявлення майна країни-агресора, на яке може бути накладено арешт, для початку необхідно опрацювати таку інформацію з:

1. Державним реєстром речових прав на нерухоме майно.

2. Державним обліком земельного кадастру.

3. Реєстром власників транспортних засобів.

4. Державним реєстром судових рішень.

5. Державним реєстром обтяжень рухомого майна.

6. Єдиним державним реєстром юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців.

7. Єдиним державним реєстром декларацій.

8. Єдиним реєстром підприємств, щодо яких були відкриті провадження про банкрутство.

9. Державним реєстром актів.

10. Реєстром прав власності на нерухоме майно.

11. Державним реєстром іпотек.

12. Єдиним реєстром заборон відчуження об'єктів нерухомого майна.

13. Єдиним реєстром боржників.

14. Інформацією про суб'єктів господарювання, які мають податковий борг.

Якщо відкрито кримінальне провадження щодо осіб, які якимось чином пов'язані з країною-агресора, то під час досудового розслідування також доцільно спрямувати запити до:

- банківських або фінансових установ (щоб перевірити наявність рахунків у певної фізичної або юридичної особи);
- Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (щодо власників іменних цінних паперів та власників, які володіють значними пакетами акцій);
- органів Державної податкової служби України (щоб перевірити подання певними особами декларацій про майновий стан і доходи);
- Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (для проведення оцінки та управління активами),
- страхових компаній (для виявлення застрахованого майна, а також повідомлення про факти страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів).

Гроші, цінності та інше майно країни-агресора, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для вчинення кримінальних правопорушень проти національної безпеки України є складовою обставин, які підтверджують наявність підстав для застосування такого заходу забезпечення.

З метою виявлення та розшуку майна, на яке може бути накладено арешт, органи досудового розслідування проводять слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії, витребують та отримують від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речі, документи, відомості, висновки експертів, висновки ревізій та акти перевірок, проводять інші процесуальні дії, визначені КПК.

Розглянемо деякі приклади накладення арешту на майно країни-агресора:

1. Поліція наклала арешт на бізнес росіян у Кіровоградській області. Вартість арештованих майна і прав становить майже 30 мільйонів гривень.

Бенефіціарними (власниками) підприємства, яке займається видобуванням корисних копалин на території Кіровоградської області, є громадяни російської федерації. Вони здійснюють реалізацію копалин товариствам невизнаної придністровської молдавської республіки та росії. Щоб унеможливити відчуження майна у зв'язку із запровадженнями санкціями та виведення коштів за межі України в межах кримінального провадження за процесуального керівництва Кіровоградської обласної прокуратури на майно та корпоративні права підприємства вартістю майже 30 млн грн було накладено арешт.

Арешт майна і корпоративних прав унеможливив вивести кошти в росію, які могли використатись для фінансування війни проти України [6].

2. В серпні 2024 року Агентство з розшуку та менеджменту активів (АРМА) стягнуло 2,2 млрд. грн. з рахунків онлайн-казино, пов'язаного із представниками держави-агресора.

За детальною інформацією кошти знаходилися на рахунках компаній, що займаються наданням послуг з онлайн-казино в Україні та пов'язані із російським бізнесом та капіталом. Наагентство вже завершує роботу по списанню цих коштів, зокрема:

- направлено запити до 8 комерційних банків щодо розміру коштів на рахунках зазначених компаній.
- згідно статті 62 Закону «Про банки і банківську діяльність» [7]. Наагентство отримає відповіді від банків щодо наявності відповідних сум грошових коштів;

– здійснено організаційні заходи щодо списання цих коштів та здійснення управління згідно статті 20 Закону про Національне агентство [7].

Загалом конфіскованих грошових коштів від країни-агресора в управлінні АРМА поповнено майже до 10 млрд. грн. Завдяки посиленню співпраці з правоохоронними органами, АРМА наразі отримує все більше ухвал судів, згідно яких передається в управління майно, корпоративні права, грошові кошти тощо [7].

Слід зазначити, що конфіскація детально регулюється і низкою міжнародних конвенцій, які підписала та ратифікувала Україна.

Коли відбулося повномасштабне вторгнення росії в Україну союзники нашої держави виявили найбільшу готовність арештовувати та конфіскувати активи країни-агресора за допомогою кримінального провадження, оскільки даний механізм є надійним і налагодженим для проведення таких дій. Зокрема у кримінальному провадженні конфіскація може бути застосована лише до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, згідно з національним законодавством конкретної країни, тому така процедура є вузькою та не в змозі вчасно покрити всі збитки, завдані росією.

З даного приводу у травні 2022 року Європейська комісія подала проєкт пропозиції щодо перегляду Директиви про повернення активів 2014 року з метою розширення сфери її дії та уніфікації законодавства країн-членів ЄС щодо конфіскації та повернення активів. Втім ще досі уніфікація законодавства країн-членів ЄС так і не відбулася. Не дивлячись на те що це є необхідною мірою, оскільки система повернення активів суттєво відрізняється в різних країнах Союзу та містить низку прогалин [8].

Ще одна важлива законодавча ініціатива в ЄС – криміналізація ухилення від санкцій на рівні блоку. Новий проєкт закону, представлений Радою Європи, визначає поведінку, яку країни-члени повинні криміналізувати: 1) допомога особам, які підпадають під обмежувальні заходи ЄС, в обході заборони на поїздки в ЄС, 2) торгівля товарами, що перебувають під санкціями, і здійснення операцій з державами або організаціями, на які поширюються обмежувальні заходи ЄС.

Конфіскація активів через обхід санкцій довела свою ефективність на практиці. У лютому 2023 року суд США конфіскував у російського олігарха Костянтина Малофєєва \$5,4 млн за обхід запроваджених проти нього санкцій [8].

Зокрема суд Нідерландів засудив російського бізнесмена до 18 місяців ув'язнення і оштрафував його компанію на €200 тис. за обхід санкцій проти росії. Проте національне законодавство Нідерландів не передбачає конфіскації активів за порушення санкцій і тим більше їх можливої передачі Україні. Крім того, на рівні ЄС порушення цієї санкції досі не криміналізовано, тому є держави, які передбачають лише адміністративний штраф [8].

3 вересня 2023 року у Естонії, Латвії та Литві дозволили конфісковувати автомобілі з російськими номерами, бо на території цих країн в межах санкційної політики діє заборона для в'їзду росіян, і вона також поширюється на автомобілі. Планується, що конфісковані автівки будуть передавати Україні [8].

Окрім виняткових підстав для конфіскації (вчинення злочину), ще одним важливим недоліком арешту майна країни-агресора за допомогою кримінального провадження залишається його тривалість. Суди справу можуть розглядати роками, а необхідність у коштах в Україні є терміновою.

Висновки. Накладення арешту на майно є важливим засобом забезпечення відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної країною-агресором. Конфіскація майна країни-агресора та її резидентів залишається такою ж актуальною, як і на початку повномасштабного вторгнення. Тривала війна та колосальні людські й матеріальні втрати,

хоча і не компенсуються таким заходом втім притягнення росії хоча б до матеріальної відповідальності є певною мірою покаранням для осіб та компаній, які створили суттєву загрозу національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України.

Арешт та конфіскація активів через кримінальне провадження – це перевірена практика, яку варто застосовувати у ситуації з країною-агресором та тільки удосконалювати. Як зазначають Січевлюк Н., Демчук П., Риженко К. «законодавчі ініціативи ЄС щодо криміналізації ухилення від санкцій на рівні блоку наразі найбільш перспективні з точки зору механізмів конфіскації. Те саме підтверджує практика США щодо конфіскації активів російських «клептократів», які пішли в обхід санкцій. Якщо потрапляння до санкційного списку не є підставою для конфіскації активів, то ухилення від застосування обмежувальних заходів має бути, оскільки тут ідеться про умисне протиправне діяння країни-агресора» [8].

Зокрема для уникнення дублювань дій між різними правоохоронними органами (проблеми координації дій між різними правоохоронними органами, а саме дублю-

вання ухвал щодо накладення арешту), вважаємо за необхідне визначити один центральний орган виконавчої влади, який буде займатись арештом майна країни агресора, що забезпечить реалізацію державної політики у сфері стягнення та доходів державі активів, щодо яких застосовано санкції. Базовим органом пропонуємо Національне антикорупційне бюро України, адже НАБУ від 2021 (відповідно до ст. 1 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» є центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом, на який покладється попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних та інших кримінальних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових [9].

Зокрема завданням Національного бюро є протидія корупційним та іншим кримінальним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці, а також вжиття інших передбачених законом заходів щодо протидії корупції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів: Закон України від 03.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 20.09.2024).
3. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>
4. Федоришин О. Відповідь на агресію: як Україна вилучає російські активи. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3706663-vidpovid-na-agresiu-ak-ukraina-viluciae-rosijski-aktivi.html>
5. Настанови з накладення арешту на майно в кримінальному провадженні та передання його в управління уповноваженим органом: науково-практичний посібник / Цуцкірідзе М.С., Пчеліна О.В., Романюк В.В., Бурлака В.В. та ін. Х.: Харківський нац. ун-т внутр. справ, 2022. 140 с.
6. Поліція наклала арешт на бізнес росіян у Кіровоградській області. URL: https://lb.ua/society/2022/06/14/520048_politsiya_naklala_aresht_biznes.html
7. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2001, № 5-6, ст. 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text>
8. Січевлюк Н., Демчук П., Риженко К. Конфіскація російських активів: юридичні, правозахисні та політичні обмеження. URL: <https://ti-ukraine.org/research/konfiskatsiya-rosijskyh-aktyviv-yurydychni-pravozahysni-ta-politychni-obmezhennya/>
9. Про Національне антикорупційне бюро України: Закону України від 14.10.2014. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2014, № 47, *см. 2051*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text>

КОНЦЕПТ «ВТРАТИ ФУНКЦІОНАЛЬНОСТІ» В КОНТЕКСТІ ВИЗНАННЯ КІБЕРАТАК ВОЄННИМ ЗЛОЧИНОМ

THE CONCEPT OF “FUNCTIONALITY LOSS” IN THE CONTEXT OF RECOGNIZING CYBERATTACKS AS WAR CRIMES

Бондаренко І.Д., к.ю.н.,
доцент кафедри кібербезпеки
Національна академія Служби безпеки України

Стаття присвячена аналізу можливості застосування міжнародного гуманітарного права до кібератак у контексті міжнародного збройного конфлікту. Автор розглядає проблеми захисту цивільного населення від кібератак, що стає надзвичайно актуальним в умовах активного використання кіберпростору державами для досягнення воєнних цілей. У статті обґрунтовано, що кібероперації, які призводять до припинення надання критично важливих для населення послуг, можуть кваліфікуватися як атаки у розумінні міжнародного гуманітарного права, навіть якщо відсутні фізичні руйнування чи загибель людей. Це стає можливим у випадку застосування концепту «втрати функціональності», яка обґрунтовує еквівалентність кібератак і кінетичних атак за їх наслідками втрати критичних життєзабезпечувальних послуг для цивільного населення. Розглядаються приклади атак на критичну інфраструктуру України з боку російських спецслужб, що призвели до перебоїв у постачанні електроенергії, порушень роботи комунікаційних мереж і супутникових систем.

Здійснено порівняльний аналіз концепту «фізичних наслідків» та «втрати функціональності», який засвідчує переваги останнього у контексті сучасних загроз та технологічних реалій. Наведені також аргументи щодо потенціалу використання концепту «втрати функціональності» Міжнародним кримінальним судом для розслідування воєнних злочинів у кіберпросторі, зокрема російських кібератак на українську критичну інфраструктуру. Стаття підкреслює важливість формування міжнародно-правового підходу до кібервійни і зазначає, що національна правова позиція України щодо застосування норм МГП до кібероперацій може мати далекосяжні наслідки для міжнародного права.

Ключові слова: атака, злочин, кібератака, критична інфраструктура, міжнародний збройний конфлікт, Міжнародний кримінальний суд, розслідування, спецслужба, хакер, шкідливе програмне забезпечення.

The article examines the applicability of international humanitarian law (IHL) to cyberattacks within the context of an international armed conflict. The author examines the issue of protecting civilians from cyberattacks, which has become particularly relevant amid the active use of cyberspace by states to achieve military objectives. The article substantiates that cyber operations leading to the disruption of critical services essential for civilians may be qualified as attacks under IHL, even in the absence of physical destruction or loss of life. This qualification becomes feasible through the application of the concept of «functionality loss», which equates cyberattacks with kinetic attacks based on the resulting loss of critical life-supporting services for the civilian population. Examples are provided of cyberattacks on Ukraine's critical infrastructure by Russian intelligence services, which have led to power outages, disruptions in communication networks, and satellite systems.

A comparative analysis of the «physical consequences» and «loss of functionality» concepts is conducted, highlighting the advantages of the latter in the context of modern threats and technological realities. The article also presents arguments for the potential application of the «functionality loss» concept by the International Criminal Court (ICC) to investigate war crimes in cyberspace, specifically Russian cyberattacks on Ukraine's critical infrastructure. The study underscores the importance of developing an international legal approach to cyber warfare and notes that Ukraine's national legal stance on applying IHL to cyber operations could have far-reaching implications for international law.

Key words: attack, crime, cyberattack, critical infrastructure, international armed conflict, International Criminal Court, investigation, intelligence agency, hacker, malware.

Постановка проблеми. Міжнародне гуманітарне право формувалося задовго до появи комп'ютерів, кібервійськ і кібероперацій і наразі виявилось неадаптованим для захисту цивільного населення від новітніх загроз. Ці загрози були масштабно реалізовані в Україні, де російські спецслужби здійснили низку безпрецедентних кібератак на невоєнну критичну інфраструктуру України, спричинивши, зокрема, регіональний блекаут, комунікаційний аутедж провідного мобільного оператора, а деякі із загроз навіть вийшли за межі України, яскраво демонструючи свою невивірковість, наприклад, спричинивши блокування супутникової мережі KA-SAT Viasat в ЄС.

Українці, як ніяка інша нація, на власному досвіді розуміємо, що настав час, коли право має наздогнати практику і справедливість має бути відновлена. Невизначеність агресор сприймає як слабкість і зловживає нею. У кібер-доміні ця невизначеність пов'язана із відсутністю на даний момент чіткої міжнародно-правової регламентації меж дозволеності використання державами кіберпростору у міжнародних збройних конфліктах. Здійснюються спроби встановлення цього питання, але дієвого результату вони не принесли з огляду конфронтаційні позиції окремих країн в умовах глобальної нестабільності.

Підготовлений міжнародною групою експертів під егідою Об'єднаного центру передових технологій з кібероборони НАТО (ССССОЕ НАТО) «Талліннський посібник про застосування міжнародного гуманітарного права до кібероперацій» (№ 1 і № 2) є лише аналітично-консуль-

тативними джерелом, але їх розробка відобразила відсутність консенсусу між експертами із низки принципових питань щодо меж законності проведення кібероперацій у контексті збройного конфлікту.

Реальні кейси масштабних кібератак росії на Україну, розуміння у світі значення фактичних наслідків таких атак, їх здатності до масштабування та впливу на критичні для функціонування держави і життя соціуму сервіси, – все це сприяло посиленню позиції щодо необхідності пересмислення міжнародно-правового змісту кібератак крізь призму міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права. Україна є у фарватері цього процесу, а формування національної правової позиції щодо застосування МГП до кібероперацій, вірогідно, матиме визначальні міжнародно-правові наслідки у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначення міжнародно-правового змісту кібератак та меж дозволеності проведення кібероперацій у контексті міжнародного збройного конфлікту є невирішеним і суперечливим. Зазначене питання у глобальному дискурсі становить складну наукову проблему, а в Україні є новим, надзвичайно актуальним, але малодослідженим. У вересні 2024 року Національним координаційним центром кібербезпеки при РНБО України в рамках Національного кластера кібербезпеки із залученням науковців, експертів та практиків було проведено перший воркшоп, присвячений питанням визначення національної позиції України щодо застосування норм міжнародного гуманітарного

права до проведення кібероперацій [1]. Основні положення даної статті були презентовані під час зазначеного науково-експертного форуму.

Окремі аспекти визначення міжнародно-правового змісту кібероперацій у своїх наукових роботах висвітлювали Секретар НКЦК РНБО України Н. А. Ткачук [2] та Народний депутат України, голова підкомітету цифрової інфраструктури, електронних комунікацій та смарт-інфраструктури О. П. Федієнко [3]. Заслугують також на увагу роботи таких вчених-юристів як К. В. Юртаєва [4], В. В. Музика [5], Г. В. Фещуков [6]. Інтерес становлять і праці іноземних наковців, зокрема, керівника проєкту «Tallin Manual» Michael N. Schmitt [7], а також Aisha Ayub [8] та Duncan B. Hollis [9].

Мета статті: розкрити сутність концепту «втрати функціональності» в контексті визначення міжнародно-правового змісту кібератак як воєнних злочинів та формування національної позиції України щодо застосування норм міжнародного гуманітарного права до проведення кібероперацій.

Виклад основного матеріалу. Занепокоєність на міжнародному рівні глобальною тенденцією стрімкої мілітаризації кіберпростору призвела до створення в структурі ООН робочих груп, метою яких була розробка певних універсальних правил поведінки держав у кіберпросторі. Зокрема:

– з 2004 по 2021 рік функціонувала так-звана група урядових експертів (GGE), яка мала окремі 3 скликання, і у своїх звітах 2010, 2013 років вперше сформулювала позицію, що МГП застосовується до кіберпростору, а у фінальному звіті 2021 року – що МГП застосовується щодо кібератак під час збройних конфліктів;

– з 2018 року мандатом до 2025 функціонує відкрита робоча група (OEWG), яка також аргументує загальну обґрунтованість застосування МГП до кібероперацій. OEWG у звіті 2021 року висловлює позицію, що кібератаки, які призводять до пошкодження або виведення з ладу критичної інфраструктури, можуть бути розцінені як порушення міжнародного права, що підриває державний суверенітет та міжнародну безпеку.

Певним підсумком їх діяльності стало ухвалення у 2015 році резолюції Генеральної Асамблеї ООН 70/237, де зазначено, що МГП застосовується до кібероперацій, а держави повинні дотримуватися принципів гуманності, необхідності та пропорційності у використанні інформаційно-комунікаційних технологій у міжнародних конфліктах.

Резолюція задала загальний вектор, без конкретики щодо застосування МГП до кіберпорацій. Але слід наголосити, що вже на перших в цій сфері етапах, наприклад, під час формування звіту GGE 2017 року, такі країни як росія, Китай та Куба заперечували саму ідею застосування МГП до кіберпростору, аргументуючи це тим, що така регламентація МГП начебто стимулюватиме мілітаризацію кіберпростору.

Але навіть за наявності зазначеної резолюції ключовою проблемою застосування міжнародного гуманітарного права, а з ним – і міжнародного кримінального права, до кібероперацій залишається питання: чи можуть комп'ютерні дані (зокрема цивільні) вважатися об'єктом нападу у розумінні МГП, і, відповідно, чи рівнозначна кібератака поняттю «атака» за МГП, здійснення якої на цивільні об'єкти і цивільне населення заборонено, і є злочином згідно частини 2 статті 8 Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду (підпункти «і», «іі», «іv», «v»), «xx» пункту «b») [10].

Детальна дефініція поняття «атака» у нормах МГП відсутня. Натомість певними «відправними точками» тут можна вважати положення:

– IV Гаазької конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, де зазначено «Забороняється будь-яким

способом атакувати чи бомбардувати незахищені міста, селища, житлові будинки чи споруди» (ст. 25);

– Додаткового протоколу I від 1977 року до Женевських конвенцій 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, де, зокрема, атаку визначено як «акти насильства щодо супротивника, незалежно від того, здійснюються вони під час наступу чи під час оборони» (ст. 49-1) і встановлено, що «цивільне населення як таке, а також окремі цивільні особи не повинні бути об'єктом нападів. Заборонено акти насильства чи загрози насильства, що мають головною метою тероризувати цивільне населення» (ст. 51-2), «Нападиневибіркового характеру заборонено» (ст. 51-4); «Цивільні об'єкти не повинні бути об'єктом нападу або репресалій» (ст. 52-1) [11].

Але із цих міжнародно-правових положень неможливо однозначно встановити яким чином кібератаки корелюють з атакою в розумінні МГП. При роботі над так-званими «Таллінськими посібниками» експерти також не були однозначними, тому закріплення отримала лише базова «мінімальна» позиція, із якою погодилися вони всі. Правило 92 Tallin Manual 2.0 2017-го року говорить «кібероперація» може вважатися «атакою» згідно МГП, якщо вона: «очікується, що призведе до смерті, поранень або фізичної шкоди» або «спрямована на заподіяння такої шкоди» або «є частиною більшої атаки, яка, очікується, призведе до такої шкоди». За таких умов кібератака, у випадку її спрямованості на цивільні об'єкти чи цивільне населення, становить воєнний злочин (правило 101, 102) [12]. Тобто згідно позиції Tallinn Manual 2.0 кібератака набуває правового змісту «атаки» за МГП лише тоді, коли її наслідки співрозмірні із наслідками атак кінетичною зброєю: смерть, поранення, фізичне руйнування об'єктів.

Так само і Червоний Хрест у своєму офіційному коментарі від 2020 р. до вищезазначеної Конвенції акцентував на певній експертній одностайності, що у випадку фізичних наслідків смерті, поранень, руйнувань, кібератака еквівалентна атаці з позиції МГП. Натомість Червоний Хрест вказує, що у випадку відсутності таких фізичних наслідків, а лише порушення (блокування) кібератакою функціонування інфраструктури, питання відповідності кібератаки порогу серйозності атаки згідно МГП залишається відкритим і ще належить визначити.

Визначення кореляції кібератаки із атакою за МГП спираючись виключно на критерій обов'язкових наслідків знищення об'єкта або смерті чи поранень людей у науці отримав назву «концепт прямих фізичних наслідків». Але практика кібератак на Україну засвідчує цілу низку його недоліків. Постає питання, чи взагалі логічним є механічне перенесення налаштованих для умов кінетичної війни запобіжних механізмів захисту цивільного населення на абсолютно новий кібернетичний театр бойових дій, де, на відміну від фізичного світу, функціонують зовсім інші кореляції взаємодій.

Візьмемо положення згаданого Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій про заборону атак на цивільні об'єкти, історію їх появи. Вони з'явилися як частина реакції за результатами обговорення делегатами на конференції наслідків бомбардувань Другої світової війни таких міст як Дрезден, Лондон, Хіросіма і Нагасакі, що стали однією з основних причин численних жертв серед цивільного населення. На той час (за відсутності систем комп'ютеризації) механічна цілісність об'єкта означала виконання ним життєзабезпечувальної функції для населення, наприклад функції електропостачання. В умовах сьогодення ця критична функція може бути припинена і без бомбардування приміщень, де розміщене певне технологічне устаткування, а шляхом точкового виведення з ладу цього устаткування завдяки кібератаці, зокрема, без перспективи оперативного відновлення функціонування системи. Тобто маємо ті самі наслідки, що і у випадку зруйнованої споруди – її необхідно відбудовувати так само

як і відновлювати роботу комп'ютерної системи, наприклад типу SCADA, після кібератаки і знищення її даних і управляючих програм.

Протягом останніх років набуває розвитку інша науково-експертна позиція, відома під назвою «концепт втрати функціональності». Низка західних науковців, зокрема, Aisha Ayub [8] та Duncan B. Hollis [9], а також і керівник проекту Tallin Michael Schmitt [7] у своїх роботах приходять до висновків, що сучасні кібератаки, навіть якщо вони не спричиняють фізичної шкоди, можуть мати серйозні гуманітарні наслідки, що вказує на необхідність розширення тлумачення «атаки» за МГП, щоб охопити такі нематеріальні атаки як атаки на критичну інфраструктуру, оскільки втрати функціональності таких систем, як енергетичні чи комунікаційні мережі, можуть мати серйозний вплив на цивільне населення, навіть за відсутності фізичного руйнування об'єктів. Вони обґрунтовують, що поріг серйозності для воєнних злочинів, який визначає Римський статут, базується на застарілих уявленнях про війну.

Поворотними етапами розвитку концепту втрати функціональності можна вважати:

1) два послідовних звернення Центру прав людини Каліфорнійського університету в Берклі (Berkeley Human Rights Center), направленої прокурору Міжнародного Кримінального Суду у 2022 році;

2) очевидно, його реакцію на це звернення, яка відображена у опублікованій на сайті Foreign Policy у 2023 році статті «Technology Will Not Overcome Our Humanity», промовиста назва якої відсилає до відомого вислову Альберта Ейнштейна [13].

Щодо першого. В запитих містилося юридичне обґрунтування клопотання: «розширити сферу розпочатого розслідування, включивши до нього кібердомен поряд із традиційними театрами бойових дій враховуючи приклади агресивної кіберактивності рф в Україні». Запит був направлений прокурору МКС одразу після визнання ним у березні 2022 року у своєму зверненні до Ради Безпеки ООН факту міжнародного збройного конфлікту на території України, що триває з 20.02.2014, та оголошення про початок розгляду справи щодо можливих воєнних злочинів, вчинених на території України у межах розслідування, що охоплює «будь-які минулі та теперішні звинувачення у воєнних злочинах, злочинах проти людяності чи геноциді, скоєних на будь-якій частині території України будь-якою особою». Останнє, зокрема, поряд з тим, що МКС не визнає імунітети навіть глав держав, є вкрай важливим в контексті виходу рф зі складу МКС – цей факт ніяким чином не може і не обмежує юрисдикцію МКС щодо воєнних злочинів громадян рф на території України в міжнародно-визнаних кордонах 1991 року.

Перший із запитів групи Берклі 2022 року, стосувався звинувачення проху ГУ ГШ ЗС рф хакерського угруповання Sandworm у кібератаках на об'єкти енергетики України, а саме на підстанції «Прикарпаттяобленерго» у 2015 році та на підстанцію «Північна» «Укренерго» у 2016 році. Другий – щодо кібератаки «NotPetya» та кібератаки на Viasat. У зазначених запитих, а так само і в низці особистих наукових статей керівник зазначеної правозахисної групи, пані Ліндсі Фрімен, наголошувала на декількох аргументах, чому відповідні звинувачення є обґрунтованими та мають перспективи судового розслідування. Зокрема, вони є вже детально розслідуваними як приватними структурами, так і в межах американської судової системи, де висунуто офіційне звинувачення російським хакерам Sandworm, ідентифікованим як співробітники ГУ ГШ рф. Ці кібератаки здійснювалися в контексті міжнародного збройного конфлікту, факт якого офіційно визнаний. Чітка цивільна ціль кібератак, хоча б тому, що на момент їх проведення ні Західна Україна, ні Київ не були зоною бойових дій.

І ключове, у запитих обґрунтовується застосування до кейсів кібератак на Україну концепту «втрати функціональності»: зазначається, що втрата функціональності цивільних критичних інфраструктур (енергетичних, медичних, комунікаційних) через кібератаки повинна розглядатися як напад у контексті МГП, навіть якщо фізичного руйнування не відбулося, оскільки може мати такий самий руйнівний вплив, як і фізичні атаки

Прокурор МКС прийняв до розгляду звернення групи Берклі Каліфорнійського Університету. І у серпні 2023 Карім Хан у своїй опублікованій статті заявив про свій намір розслідувати кібератаки як воєнний злочин: «Спроби вплинути на критично важливу інфраструктуру... можуть призвести до негайних наслідків для багатьох, особливо для найбільш уразливих... Хоча жодне положення Римського статуту не стосується кіберзлочинів, така поведінка потенційно може відповідати елементам багатьох основних міжнародних злочинів... У рамках своїх розслідувань мій офіс збиратиме та розглядатиме докази такої поведінки. У статті також засуджується використання кібероперацій як частини «гібридної стратегії» або «сірої зони» та наголошується, що наразі між державами з'являється консенсус, що кіберпростір «не є особливою сферою, вільною від регулювань», напротив, міжнародне право «має відігравати тут чітку роль». Акцентовано увагу на історичній ролі МКС в контексті формування правил поведінки держав у кіберпросторі: «Міжнародне кримінальне правосуддя може і повинно адаптуватися до нового ландшафту... Юрисдикція МКС може стати важливою частиною колективної відповіді... МКС може стримувати порушників..., його провадження можуть допомогти пом'якшити неоднозначність гібридних стратегій..., допомогти державам та іншим органам діяти відповідно до їх чинного законодавства». Прокурор МКС також апелює до попередньо висловленої позиції Міжнародного комітету Червоного Хреста, що «кібератаки мають відповідати основним принципам розрізнення та пропорційності та мають бути спрямовані лише проти воєнних цілей» [13]. Пізніше речник Офісу Прокурора МКС підтвердив, що відповідне розуміння кібератак є офіційною позицією організації.

Таким чином існують реальні передумови та перспективи юридичного закріплення концепту «втрати функціональності» в контексті порядку застосування МГП до кібероперацій. Це може відбутися в межах прецеденту за результатами розслідування Прокурором МКС російських кібератак на критичну інфраструктуру України як воєнних злочинів. Концепт «втрати функціональності» є більш прогресивним ніж концепт «фізичних наслідків» і певною мірою корелює із положеннями, ст. 52 (2) Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 року, що напад можна вважати таким, що мав місце коли ціль «нейтралізована», а не повністю знищена. Стосовно кібератак вона вперше була запропонована у 2021 році так званою «Радою радників», міжнародною групою юристів, створеною відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/73/262 під егідою Постійної місії Ліхтенштейну при ООН у відповідь на стурбованість низки держав зростаючою загрозою кібератак. У підготовленому групою звіті «Щодо застосування Римського статуту МКС до кібервійни» міститься рекомендація вважати, що «припинення функціонування критичної інфраструктури держави чи створення перешкод військовим можливостям, навіть якщо критична інфраструктура чи військова техніка фізично не знищені, може кваліфікуватися як напад відповідно до МГП» [14].

Спираючись на концепцію «наслідків втрати функціональності», група юристів Каліфорнійського Університету наголошувала, що кібератаки на критичну інфраструктуру є атаками на кожного споживача відповідних життєво-важливих послуг: «це були не просто атаки на кон-

критичні інфраструктурні об'єкти, а на опалення, яке зігріває людей взимку; системи охолодження, які перешкоджають псуванню їжі, світлофори, що забезпечують громадську безпеку; фінансові послуги, які надають засоби для існування та підтримують обмін найважливішими товарами та послугами; медичні установи, які забезпечують життя та здоров'я населення; системи, які ізолюють небезпечні ядерні та хімічні об'єкти; а також транспорт, комунальні послуги та зв'язок, які з'єднують українську громаду в середині країни та із зовнішнім світом».

Висновки. Наразі відсутня узгоджена міжнародна позиція щодо порядку застосування МГП до кібероперацій. Існує ряд досить ініціатив, зокрема, щодо створення нової, так-званої "Цифрової Женевської конвенції", створення багатостороннього механізму відповідальності для протидії зловмисній кіберактивності, створення міжнародного органу, подібного за функціями до Міжнародного агентства з атомної енергії, який міг би забезпечити

нагляд і розслідування зловживань державами у проведеної кібероперації. Але в існуючих геополітичних реаліях перспективи їх імплементації малореалістичні. Натомість низка країн, таких як Франція, Нідерланди, Фінляндія та Естонія на рівні внутрішнього законодавства, а також на рівні офіційних урядових заяв щодо національної позиції стосовно застосування міжнародного права в кіберпросторі вже використовують саме концепт «втрати функціональності». Наприклад, Франція визнає, що втрата функціональності об'єктів, зокрема енергомереж або телекомунікацій, навіть без фізичного руйнування або жертв, може мати катастрофічні наслідки для держави та цивільного населення і може розглядатися як атака за МГП та класифікуватися як воєнний злочин. Саме таку на правову позицію має спиратися Україна розслідуючи кібератаки РФ на свою критичну інфраструктуру як воєнні злочини. Такий підхід має бути використаний і Міжнародним кримінальним судом.

ЛІТЕРАТУРА

1. НКЦК провів воркшоп щодо застосування міжнародного гуманітарного права до проведення кібероперацій. *Рада національної безпеки і оборони України* : веб-сайт. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Dialnisti/6998.html> (дата звернення: 30.10.2024).
2. Ткачук Н. А. Досвід США зі створення та розбудови Кіберкомандування: уроки для України. *Інформація і право*. 2024. № 1 (48). С. 139-149.
3. Федієнко О. П. Загрозові тенденції використання державою-агресором шкідливого програмного забезпечення в умовах правового режиму воєнного стану. *Інформація і право*. 2023. № 3 (46). С. 142-153.
4. Юртаєва К. В. Кримінальна відповідальність за кіберзлочини, вчинені під час збройного конфлікту: міжнародні тенденції та українські реалії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2012. № 12. С. 409-414.
5. Музика В. В. Атрибуція кібератак проти об'єктів критичної інфраструктури: визначення основних проблем та шляхів їх вирішення : дис. ... д-ра філософії : 081 / Нац. ун-т. «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. 219 с.
6. Фецуков Г. В. Застосування МГП по відношенню до кібероперацій, що проводяться під час збройних конфліктів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 437-439.
7. A Policy Approach for Addressing the "Cyber Attacks" and "Data as an Object" Debates. *Lieber Institute. West Point* : веб-сайт. URL: <https://lieber.westpoint.edu/policy-approach-addressing-cyber-attacks-data-object-debates/> (дата звернення: 30.09.2024).
8. Cyber Operations falling under "Attack" in IHL. *DLP Forum. Diplomacy. Law. Policy* : веб-сайт. URL: <https://www.dlpforum.org/2023/09/06/cyber-operations-falling-under-attack-in-ihl/> (дата звернення: 30.09.2024).
9. A Victim's Perspective on International Law in Cyberspace. *Lawfare* : веб-сайт. URL: <https://www.lawfaremedia.org/article/a-victim-s-perspective-on-international-law-in-cyberspace> (дата звернення: 30.09.2024).
10. Римський статут Міжнародного кримінального суду. *Міністерство юстиції України* : веб-сайт. URL: <https://minjust.gov.ua/mijnarodniy-kriminalniy-sud> (дата звернення: 30.09.2024).
11. Що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру : Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 9 чер. 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 30.09.2024).
12. Tallinn Manual 2.0 on the International Law Applicable to Cyber Warfare. *Cambridge University* : веб-сайт. URL: https://assets.cambridge.org/9781107177222/frontmatter/9781107177222_frontmatter.pdf (дата звернення: 30.09.2024).
13. Technology Will Not Exceed Our Humanity. *Digitalfrontlines* : веб-сайт. URL: <https://digitalfrontlines.io/2023/08/20/technology-will-not-exceed-our-humanity/> (дата звернення: 30.09.2024).
14. The Council of Advisers' Report on the Application of the Rome Statute of the International Criminal Court to Cyberwarfare Prepared by the Permanent Mission of Liechtenstein to the United Nations. *The Global Institute for the Prevention of Aggression* : веб-сайт. URL: <https://crimeofaggression.info/the-campaign/the-council-of-advisers-on-the-application-of-the-rome-statute-to-cyberwarfare/> (дата звернення: 30.09.2024).

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ШУКАЧІВ ПРИТУЛКУ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

SECURING THE LEGAL STATUS OF ASYLUM SEEKERS IN THE UK

Воєвода М.В., аспірант юридичного факультету

Волинський національний університет імені Лесі Українки

В доктрині міжнародного права словом «мігрант» описують людину, яка переміщується з одного місця, регіону або країни до іншого. Термін «шукач притулку» застосовується до мігранта, який шукає міжнародного захисту. Статус шукача притулку відрізняється від статусу біженця, оскільки, статус біженця регулюється Женевською конвенцією про статус біженців 1951 року, крім того такий правовий статус особі надається іноземною державою, якщо особа має цілком обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань у своїй країні походження через расу, релігію, національність, приналежність до певної соціальної групи або політичні переконання.

Згідно принципів які закріпилися в міжнародному праві як імперативні норми, і стосуються дотримання, поваги, та забезпечення прав людини при наданні притулку, кожна держава розробляє своє міграційну політику та законодавство в яких визначаються правові статуси різних категорій мігрантів які потрапляють на територію таких держав, так, щоб не порушувати права такої категорії осіб.

Однією з країн, яка завжди приваблювала мігрантів, була Великобританія. Бажання мігрантів потрапити, саме до цієї держави зумовлювалося високим рівнем життя і, та одним із найвищих, рівнем оплати праці в Європі. Під великим впливом мігрантів, Великобританія стала чи не однією з перших європейських держав, що почали вводити обмеження на приїзд нових громадян, також законодавство в сфері в імміграційної політики Британії стало удосконалюватися, беручи до уваги, що Британія завжди відрізнялася від європейських партнерів своєю автономністю в сфері імміграційної політики, в ряді нормативних актів які приймалися у Великобританії, та стосувалися шукачів притулку визначався правовий статус різної категорії осіб які мігрували до країни та умови їх перебування.

Ключові слова: закон, мігрант, біженець, правовий статус, шукач притулку, конвенція, Великобританія, міжнародне право.

In the doctrine of international law, the word "migrant" describes a person who moves from one place, region or country to another. The term "asylum seeker" applies to a migrant seeking international protection. The status of an asylum seeker differs from the status of a refugee, because the status of a refugee is regulated by the Geneva Convention on the Status of Refugees of 1951, in addition, such a legal status is granted to a person by a foreign state, if the person has a well-founded fear of becoming a victim of persecution in his country of origin due to race, religion, nationality, belonging to a certain social group or political beliefs.

According to the principles established in international law as imperative norms, and relating to the observance, respect, and provision of human rights when granting asylum, each state develops its own migration policy and legislation, which determine the legal status of various categories of migrants who enter the territory of such states, so, in order not to violate the rights of this category of persons.

One of the countries that always attracted migrants was Great Britain. The desire of migrants to get to this country was determined by the high standard of living and one of the highest wages in Europe. Under the large influx of migrants, Great Britain became almost one of the first European states that began to introduce restrictions on the arrival of new citizens, and the legislation in the field of British immigration policy began to improve, taking into account that Britain has always differed from its European partners in its autonomy in the field of immigration policy, in a number of normative acts adopted in Great Britain and related to asylum seekers, the legal status of various categories of persons who migrated to the country and the conditions of their stay were determined.

Key words: law, migrant, refugee, legal status, asylum seeker, convention, Great Britain, international law.

Правовий статус шукачів притулку відрізняється від правового статусу біженців, якщо статус біженця, поряд з його надання визначений як на універсальному міжнародному рівні, так і в законодавстві держав, що стосується біженців, то правовий статус решти шукачів притулку які не підпадають під критерії визначення біженця залишається дискусійним як в міжнародному, так і в національному праві держав. Невизначеність правового статусу даної категорії осіб, спричиняє ряд проблем, оскільки не будучи захищеними в повному обсязі нормами права, покидаючи країну громадянства, чи постійного місця проживання, деякі мігранти піддаються більшому ризику порушення прав людини і зловживань, ніж інші. Деякі зазнають дискримінації через, вік, стать, етнічну приналежність, расу, національності, релігію, мову, сексуальну орієнтацію, гендерну ідентичність або міграційний статус. Крім того, право притулку це право, а не обов'язок держави, тому держава сама визначає правові статуси таких осіб і умови прийняття, або неприйняття на своїй території.

Не є виключенням, щодо визначення правових статусів шукачів притулку і законодавство Великобританії в ряді нормативних актів які приймалися у даній державі, та стосувалися притулку визначався і правовий статус різної категорії осіб які мігрували до країни. Разом з тим, законодавство Великобританії відрізняється жорсткою міграційною політикою, яка має свої особливості нормативного врегулювання правового статусу шукачів притулку.

Аналіз досліджуваної проблеми. Проблема визначення правового статусу мігрантів та шукачів при-

тулку, правовим врегулюванням міграційних процесів у Великобританії в своїх працях висвітлювали такі науковці як: Н. Бойко, Л. Міхавчук К. Гарві Ф. Дювель, О. Малиновська Б. Волмер.

Метою цієї статті є аналіз правового статусу шукачів притулку в міжнародному праві та за законодавством Великобританії.

Виклад матеріалу. Право особи шукати та отримувати в інших країнах притулок від переслідування проголошено в статті 14 Загальної декларації прав людини Проте це положення скоріше вказує на право особи шукати притулку, проте не на право його отримувати [1].

Право притулку закріплено в Конвенції про статус біженців 1951 року, зокрема Конвенція зобов'язує держави приймати біженців, тобто, надавати їм притулок. Будучи суверенним правом держав, право притулку, а також, практики урядів у наданні притулку дуже різноманітні і в галузі процедури, яка використовується для визначення статусу біженця, і в законодавстві, що стосується біженців, а також і у визначенні та наданні статусу іншим категоріям шукачів притулку [2].

Надання такого притулку є суверенним правом кожної держави, що контролює переміщення осіб через власні кордони, та дозволяє прибуття та перебування іноземців. Згідно цього права іноземець, якому дозволяється перебування на території держави, отримує право перебування на території держави незалежно від того чи відповідає він вимогам, які зазвичай висуваються до іноземців в національному законодавстві держави, а також незалежно від намірів прибуття до держави.

Якщо статус біженця, порядок його надання визначений як на універсальному міжнародному рівні так і в законодавстві держав, що стосується біженців, то правовий статус решти шукачів притулку які не підпадають під критерії визначення біженця залишається дискусійним. Генеральний секретар ООН зазначив, що, незважаючи на поступового розширення захисту біженців, багато людей змушені залишати свої домівки з причин, які не належать до біженця визначення, що міститься в Конвенції про статус біженців.

В доктрині міжнародного права не має конкретного визначення поняття притулку, але дослідники виділяють низку ознак, що його характеризують притулок, а саме: право держави приймати особу на своїй території як шукача притулку; право держави дозволяти проживання на своїй території шукачів притулку; обов'язок держави утриматись від видворення таких осіб зі своєї території, особливо до країни походження; обов'язок держави утриматись від переслідування, покарання чи іншого обмеження прав шукача притулку [4; 3].

Отже, згідно проголошеного права: «право особи шукати та отримувати в інших країнах притулок від переслідування», яке регламентоване статтею 14 Загальної Декларації прав людини дозволяє особам з низки причин шукати притулку в інших країнах [1].

Потрібно відмітити, що в міжнародному праві є таке поняття як «мігранти в уразливому становищі» – це, таким чином, особи, які не можуть ефективно користуватися своїми правами людини, піддаються підвищеному ризику порушень і зловживань і які, відповідно, мають право призвати на службу підвищений обов'язок держави дбати.

Фактори, які створюють вразливість, можуть змусити мігранта покинути свою країну країни походження, в першу чергу, може виникнути під час транзиту або призначення, незалежно від того, чи було початкове переміщення вільним обранням або може бути пов'язаний з особою чи обставинами мігранта вразливість до порушень прав людини є результатом багатьох і пересічних форми дискримінації, нерівності, структурної та соціальної динаміка, яка призводить до зменшення та нерівномірності рівнів влади та користування правами. Принципово і для того, щоб це забезпечити кожен мігрант має доступ до належного захисту своїх прав Ситуація кожної людини повинна оцінюватися індивідуально [11].

Переїжджаючи, деякі мігранти піддаються більшому ризику порушення прав людини і зловживань, ніж інші. Деякі зазнають дискримінації через, між або до їхнього віку, статі, етнічної приналежності, раси, національності, релігії, мови, сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність або міграційний статус. Певний досвід дискримінації за кількома і часто пересічними ознаками. Люди, які живуть у злиднях, у тому числі тому, що зазнають дискримінації через своє економічне становище перебувають під особливою загрозою для прав людини зловживань у контексті міграції. Як правило, вагітні або годуючі жінки, особи з ослабленим здоров'ям (у тому числі ВІЛ-інфіковані), особи інваліди, люди похилого віку та діти, в тому числі без супроводу або розлучені діти, особливо піддаються ризику через їхні фізичні або психологічний стан [11].

Згідно принципів які закріпилися в міжнародному праві як імперативні норми, і стосуються дотримання, поваги, та забезпечення прав людини при наданні притулку, кожна держава розробляє своє міграційну політику та законодавство в якому визначаються правові статуси різних категорій мігрантів які потрапляють на територію таких держав, так, щоб не порушувати дані права.

Однією з країн, яка завжди приваблювала мігрантів, була Великобританія. Бажання мігрантів потрапити, саме до цієї держави зумовлювалося високим рівнем життя і, та одним із найвищих, рівнем оплати праці в Європі, також слід зазначити, що Британія завжди відрізнялася від

європейських партнерів своєю автономністю в сфері імміграційної політики.

Під великим впливом мігрантів, Великобританія стала чи не однією з перших європейських держав, що почали вводити обмеження на приїзд нових громадян, законодавство в сфері в імміграційної політики Британії стало удосконалюватися, з прийняттям закону «Про імміграцію» 1971 р., в якому вперше було запроваджено категорії громадян «patrials», до яких відносили громадян Великобританії і всіх, хто народився в країнах Співдружності, а також ті, хто мали родинні зв'язки з ними, і «non-patrials» – особи, які не мали британського коріння, і які підпадали під імміграційний контроль. Після прийняття цього закону до тих, хто не мав права перебувати в країні, вперше почали застосовуватися депортації або ж 3 місяці ув'язнення [8].

Запровадження жорсткої міграційної у Великобританії зумовили події, які відбулися злам 1980–1990-х рр. внаслідок розпаду СРСР і ряду політичних трансформацій в країнах Європи збільшилася кількість біженців та людей, які шукали притулку. Як реакція на збільшення кількості шукачів притулку, з метою регулювання процесів міграції та запобігання нелегальній міграції в 1987 р. був прийнятий Закон про імміграцію (так званий Закон про особисту відповідальність перевізників), згідно з яким, перевізники, які перевозили людей без необхідної документації, без візи або ж за фальшивими документами, несли особисту відповідальність у вигляді штрафу або могли бути ув'язнені [3].

Наступне посилення міграційного контролю відбулося на початку 1990-х рр. коли в Великобританії почала поступово обмежувати право на отримання притулку, оскільки британська імміграційна система була не готова до такого напливу людей [4]. У 1993 р. був прийнятий закон «Про притулок та імміграційні апеляції». Закон звільнив уряд від обов'язку забезпечувати біженців житлом, а також дозволив затримувати осіб, яким було відмовлено у наданні притулку, до подальшої їх депортації. Наступним етапом було прийняття жорсткіший закон «Про імміграцію та надання притулку» в 1996, який дозволив повертати шукачів притулку на їх батьківщину, якщо вона вважалася безпечною (відповідно формувалася «білий список» безпечних країн). Тим, хто приїздили у Великобританію із цього списку автоматично відмовляли. Також, закон прискорив процедури подання апеляцій, обмежив соціально-економічні права шукачів притулку. В липні 1998 р. опубліковано «Білу книгу» «Справедливіше, швидше та жорсткіше – сучасний підхід до імміграції та притулку», в якій йшлося про необхідність вдосконалення системи надання притулку [3].

Наплив мігрантів та неефективність системи надання притулку, зловживання з боку аплікантів і їх нелегальне проживання у країні після отриманні відмови стали основою для прийняття закону 1999 р. «Про імміграцію та надання притулку», головною метою якого було змінення умов прийому іммігрантів у Великобританії. Згідно Закону розгляд заяв біженців тепер тривав до двох місяців, тим кому відмовили дозволялася лише одна апеляція. Була створена Національна служба шукачів притулку. Нова система розширила ареал проживання біженців, що в свою чергу призвело до зростання невдоволення місцевого населення та поширенню насильства і ксенофобії, особливо до кольорових людей. Також, збільшувалися штрафи за ввезення нелегалів, а їх самих затримували. Проблеми міграції, збільшення їх кількості мігрантів зумовили прийняття нової Білої книги, в якій йшлося про те, що Великобританія не була місцем для шукачів притулку, натомість широко висвітлювалися переваги трудової міграції, якої економіка Британії потребувала [5].

Переломним моментом стало і прийняття й 2002 році Закон про біженців та імміграцію (Nationality Immigration

and Asylum Act), який став причиною протестів з боку лібералів, а також організацій із захисту прав людини [10]. Згідно з новим законодавчим актом, всі іммігранти, які прибули на територію Великобританії без паспорта або іншого документа, що засвідчує особу, зарештовувалися на два роки. Крім того, держава переставала виплачувати допомогу і надавати підтримку біженцям, якщо їм було відмовлено в наданні притулку. До прийняття законопроекту допомога надавалася доти, поки суд не приймав рішення про депортацію. Уряд також отримав змогу позбавляти людину громадянства в разі, якщо її дії завдають шкоди національним інтересам Великобританії [10].

Також, головним документом у сфері міграції даного періоду була Біла книга «Захищені кордони, тиха гавань: різноманітність форм інтеграції в сучасній Британії» 2002 р., в якій вперше оприлюднено стратегію «керованої міграції». Людей, талантів і вмінь яких потребувала британська економіка, запрошували легально працевлаштуватися.

Згідно Закону «Про надання притулку та імміграцію» 2002 р. [10] передбачалося створення електронного моніторингу осіб, що шукають притулок. Також звужувалися можливості апеляції для тих, кому було відмовлено. Закон вперше офіційно закріпив статус шукача притулку тимчасовим, а не постійним; позбавляти права притулку біженця, який був пов'язаний із терористичною діяльністю. Було створено систему електронного моніторингу біженців, їх голосів та відбитків пальців. За найм нелегалів на роботу могли посадити на два роки.

В доктрині міжнародного права словом «мігрант» описують людину, яка переміщується з одного місця, регіону або країни до іншого. Термін «шукач притулку» застосовується до мігранта, який шукає міжнародного захисту. Статус шукача притулку відрізняються від статусу біженця, оскільки, статус біженця регулюється Женевською конвенцією про статус біженців 1951 року, крім того такий правовий статус особі надається іноземною державою, якщо особа має цілком обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань у своїй країні походження через расу, релігію, національність, приналежність до певної соціальної групи або політичні переконання. Якщо ж іноземна держава вважає, що мігранту необхідний захист, але з причин, не зазначених у Женевській конвенції, вона може прийняти рішення про надання додаткового захисту відмінного статусу біженця [2].

Не є виключенням, щодо визначення правових статусів шукачів притулку і законодавство Великобританії. Слід звернути увагу, що в ряді нормативних актів які приймалися у Великобританії, та стосувалися шукачів притулку визначався і правовий статус різної категорії осіб які мігрували до країни.

Зокрема, в Законі «Про громадянство, імміграцію та притулок» 2002 р. в розділах 18 по 20 визначають такі категорії шукачів притулку як: шукач притулку (asylum-seeker), утриманець (dependant), знедолений (destitute) [10].

За законодавством Великобританії ст. 44 Розділу 3 Закону «Про громадянство, імміграцію та притулок» визначено, що: «Шукач притулку» означає особу – якій, принаймні, є 18 років, що перебуває у Сполученому Королівстві, подала заяву про надання притулку в місці, визначеному Державним секретарем, претензії якої було зафіксовано Державним секретарем, і чия вимога не була вирішена» [10].

Особа яка відповідає вимогам Закону, може подати клопотання про надання статусу «шукача притулку». Згідно даного Закону, саме, Державний секретар може запитати та визначити вік особи. Клопотання про надання притулку розглядається відповідно пункту (1) Закону в якому визначено строки, після закінчення такого періоду, який може бути встановлений, починаючи з: дата, коли державний секретар повідомляє позивача про своє рішення щодо позову, або якщо позивач подає апеляцію на рішення Державного секретаря, дата, коли апеляція розглядається [10].

Особа продовжує розглядатися як шукач притулку, поки: в його домогосподарстві є дитина віком до 18 років, і він не має дозволу на в'їзд або перебування у Сполученому Королівстві».

Повідомлення про надання чи ненадання статусу має бути в письмовій формі, а якщо повідомлення відправлено поштою першого класу на останню відому адресу позивача або представнику позивача, вважається отриманим позивачем на другий день після дня відправлення.

Позивачеві якому відмовлено в наданні статусу дозволяється подати апеляцію. Апеляція розглядається, на умовах визначених в законі.

Слід зазначити, що в підрозділі (1) ст. 44 Розділу 3 Закону «Про громадянство, імміграцію та притулок» визначено хто такі «утриманець», зокрема зазначено, що: особа є «утриманцем» шукача притулку, якщо (і тільки якщо) ця особа – знаходиться у Сполученому Королівстві та належить до встановленого класу [10].

Також підставою надання статусу «шукача притулку» є злидні, визначення яких також містяться в законі. Такий сан особи як злидні визначається: якщо особа має утриманців, вона та її утриманці є бідними, якщо вони не мають і не можуть отримати обидва: відповідне житло, і продукти харчування та інші предмети першої необхідності. Або якщо особа не має утриманців, вона вважається бідною згідно закону, якщо вона не має і не може отримати – відповідне житло, і продукти харчування та інші предмети першої необхідності [4].

Розглядаючи питання про важкі життєві умови шукачів притулку, Державний секретар може надати підтримку відповідно до розділу 95 Закону про імміграцію та притулок 1999 року (с. 33) (знедолений шукач притулку), організувавши надання житла в центрі розміщення та ін.

Разом з тим в Законі чітко визначається, що саме Державний секретар визначає чи враховувати будь-яке питання, передбачене для цілей надання статусу особі та визначення державної підтримки, Державний секретар визначає, чи є житло в особі чи відповідає воно умовам, чи має особа право займати житло, також чи воно тимчасовим чи постійним, місце проживання. Також, Державний секретар може за допомогою нормативних актів визначати предмети, які повинні або не повинні розглядатися як предмети першої необхідності і уже на підставі своїх висновків визначити чи може особа розглядатися як знедолена або вона не повинна розглядатися як знедолена. Саме, Державний секретар визначає чи потребує особа тимчасової допомоги: проживання в центрі розміщення, або іншу підтримку чи допомогу (будь-якого роду) [10].

Особливу увагу заслуговують норми щодо надання підтримки таким категорії мігрантів, як «шукач притулку: сім'я з дітьми». Визначається що якщо в сім'ї шукача притулку є дитина до 18 років, то Державний секретар повинен запропонувати допомогу дитині яка визначена У підрозділі (3) Закону і згідно якого «допомога» означає допомогу відповідно до: розділ 17 Закону про дітей 1989 року (с. 41) (підтримка місцевої влади), розділ 22 Закону про дітей (Шотландія) 1995 року (с. 36) (подібне положення для Шотландії), або Стаття 18 Указу про дітей (Північна Ірландія) 1995 року (S.I. 1995/775 (N.I. 2)) (подібне положення для Північної Ірландії) [10].

Згідно Закону, Державний секретар може своїм наказом не застосовувати пункт (3) за певних обставин. Якщо ж підпункт (3) припиняє застосовуватися до дитини через те, що державний секретар припиняє надавати підтримку, жоден місцевий орган влади не може надавати допомогу дитині, окрім органів місцевого самоврядування, у межах якого надавалася підтримка».

Також в законі міститься поняття такої категорії мігрантів, як young asylum-seeker (ст. 48 молодий шукач притулку) правовий статус яких визначено Законом про імміграцію та притулок 1999 року (с. 33) ними є особи, які

не досягли 18 років, та failed asylum-seeker (ст. 49 невдалий шукач притулку), це особа яка була (але більше не є) шукачем притулку, і її заяву про надання притулку було відхилено [10].

Міграційна політика Великобританії поповнювалася в наступні роки новими законодавчими актами Citizenship and Immigration Act 2009, 21 July 2009, та Immigration Act 2014, які приймалися з метою розвитку та доповнення міграційної політики [7; 6].

Зокрема Закон, Закон про громадянство та імміграцію 2009 року (Citizenship and Immigration Act 2009), цей законопроект передбачає внесення змін до закону про імміграцію, притулок і громадянство. Він включає аспекти громадянства та захисту дітей проекту (часткового) законопроекту про імміграцію та громадянство. Він включає аспекти інших консультацій щодо спільної зони подорожей (Великобританія, Нормандські острови, острів Ман та Республіка Ірландія), а також щодо імміграційних апеляцій [6].

Норми Закону Immigration Act 2014, внесли зміни в систему видачі дозволів і апеляцій, що мало на меті полегшити і прискорити видворення тих, хто не має права бути на території Великобританії. Також, як зазначається в Законі, він приймався для усунення непотрібного бюрократичного процесу, який може призвести до того, що мігранти залишаються в підвищеному стані, незрозуміло, коли їм потрібно покинути Великобританію, саме з цією метою і щоб, покласти край зловживанням статтею 8 Європейської конвенції з прав людини Закон закріплює правом на повагу до сімейного та приватного життя, запобігає доступу нелегальних іммігрантів до державних послуг або ринку праці та зловживання ним. Окремі положення покликані обмежити або іншим чином передбачити право на доступ до послуг, об'єктів і працевлаштування за посиланням на імміграційний статус; передбачити положення про шлюб і цивільне партнерство за участю окремих іноземців громадяни; передбачити набуття громадянства нездатними особами набути його тому, що їхні батьки і матері не були одружені один з одним, а також передбачити умови про позбавлення громадянства осіб, поведінка яких завдає серйозної шкоди життєво важливим інтересам Сполученого Королівства; і для пов'язаних цілей та ін. [7].

Слід згадати і Закон про нелегальну міграцію 2023 року, оскільки нове законодавство внесло значні зміни до імміграційної системи. Відповідно до Закону про нелегальну міграцію 2023 року: особа, яка нелегально в'їхала до Великої Британії, буде затримана і видворена або до своєї країни, або до безпечної третьої країни, яка може розглянути її прохання про надання притулку. Після видворення особа не матиме права на повторний в'їзд, поселення або отримання громадянства у Великій Британії; якщо особа оскаржує своє видворення, це не перешкоджає її видворенню до безпечної третьої країни. Тільки у деяких виняткових ситуаціях (коли існує реальний ризик того, що особі буде завдано серйозної та незворотної шкоди) особа не буде видворена до безпечної третьої країни; Міністерство внутрішніх справ Великої Британії може затримувати шукачів притулку на строк до 28 днів без можливості внесення імміграційної застави або судового розгляду. Усі інші юридичні способи захисту будуть вичерпані протягом декількох тижнів. Апеляція всередині країни неможлива. Тобто іммігранти, які в'їхали в країну нелегально, вважатимуться особами, які повністю не мають права на притулок, і будуть видворені з Великої Британії протягом декількох тижнів [9].

Також в Законі про нелегальну міграцію 2023 року визначені безпечні треті країни, він містить перелік з 57 безпечних третіх країн, до яких шукач притулку може бути видворений, зокрема країни ЄС, Албанія та Руанда [9].

Висновки. Політика Великої Британії щодо надання притулку має досить тривалу історію. Надання притулку у Великій Британії гарантує особі право залишитися в країні як біженцю, під гуманітарним захистом або з інших причин, також прохач, що отримав статус біженця одночасно отримує і право на постійне проживання. Маючи статус біженця прохачі притулку у Великій Британії мають право на юридичний захист, житло, медичне обслуговування та іншу підтримку до розгляду їхнього клопотання, вони можуть приступити до пошуків роботи і подати заяву про видачу матеріальної допомоги. Особливістю правового статусу біженця у Великій Британії є належна підтримки біженців та тих, хто потребує притулку, також системність, яка забезпечується співпрацею уряду, державних інституцій, громад, благодійних організацій.

Разом з тим, правовий статус «шукача притулку» залишається невизначеним, як в міжнародному праві так і в національному праві держав. Також, норми які визначають правовий статус такої категорії осіб в міжнародному праві, в основному стосуються такої категорії осіб як бажано набути статус біженця, щодо тих хто не набув такого статусу то їх правовий статус в основному визначається нормами національного права. Також, потрібно відмітити, що статусу «шукач притулку», то він є особливим правовим станом особи, що передусе набутий особою правового статусу біженця, проте характеризується відмінністю від статусу біженця, так і від загального правового статусу людини в міжнародному праві. Оскільки, особа, яка спочатку звертається за захистом, визнається як «шукач притулку», а офіційного статусу біженця набуває лише після отримання рішення відповідного державного органу. Основна проблема права на пошук притулку полягає в наявності у осіб прав шукати притулок та відсутності кореспондуючого обов'язку держав надавати притулок. В міжнародному праві визначено, що шукачі притулку, безперечно, користуються основними правами людини. Проте їх правовий статус має свої особливості, оскільки до офіційного визнання їх біженцями вони не мають повного обсягу прав і пільг, що закріплені Конвенцією про статус біженців 1951 року та регіональними міжнародними угодами. Але міжнародне право передбачає мінімальні стандарти поводження з шукачами притулку, яких необхідно дотримуватися державам до подання заяви про визнання особи біженцем.

Щодо даних стандартів, то основою таких стандартів є положення п. 1, п. 2 ст. 31, ст. 33, Конвенції 1951 року, які присвячені правовому статусу цієї категорії осіб, разом з тим, ці норми практично не регламентують їхні права та обов'язки. Не визначеність правового статусу шукачів притулку міжнародним та національним правом викликає небажані наслідки для таких осіб, оскільки, невизначеність правового статусу за міжнародним правом веде до їх безправного становища в країнах імовірного притулку, проблема і в тому, що де-юре ця категорія осіб відсутня в міжнародному праві. Саме тому, для вирішення такої ситуації необхідновнести поправки до основних міжнародних угод, що стосуються біженців, які юридично будуть визначати правовий статус шукачів притулку, а також більш конкретно передбачать мінімальні права та обов'язки як цієї категорії осіб, так і держав, на території яких вони знаходяться.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна декларація прав людини: міжнародний документ від 10 грудня 1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 07.10.2024 р.).
2. Конвенція про статус біженців: міжнародний документ від 28 липня 1951. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_011. (дата звернення: 07.10.2024 р.).
3. Сулейманов Е. М. Формування законодавчої бази жорсткої моделі "жорсткої моделі" міграційної політики Великобританії (друга половина XX століття). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2016, вип. 45, том 2 С. 187-191.

4. Boed R. The State of the Right of Asylum in International Law. *Duke Journal of Comparative & International Law*. 1994. № 5. P. 1-34.
5. A guide to international refugee protection and building state asylum systems. Handbook for Parliamentarians. 2017. № 27 / UN High Commissioner for Refugees (UNHCR). URL: [tps://www.refworld.org/docid/5a9d57554.html](https://www.refworld.org/docid/5a9d57554.html) (дата звернення: 10. 10. 2024 р.).
6. Borders, Citizenship and Immigration Act 2009. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2009/11/contents> (дата звернення: 17. 10. 2024 р.).
7. Immigration Act 2014 URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2014/22/contents> (дата звернення: 17. 10. 2024 р.).
8. Commonwealth Immigrants Act 1971 URL: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1971/77/pdfs/ukpga_19710077_en.pdf. (дата звернення: 12. 10. 2024 р.).
9. Illegal Migration Act 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/collections/illegal-migration-bill#:~:text=The%20act%20aims%20to%3A,through%20safe%20and%20legal%20routes> (дата звернення: 18. 10. 2024 р.).
10. Nationality, Immigration and Asylum Act 2002 URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2002/41/contents> (дата звернення: 15. 10. 2024 р.).
11. Principles and Guidelines, supported by practical guidance, on the human rights protection of migrants in vulnerable situations URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/PrinciplesAndGuidelines.pdf> (дата звернення: 17. 10. 2024 р.).

**ПРАВО НА СВОБОДУ ОБ'ЄДНАНЬ В ПРОФСПІЛКИ:
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ****THE RIGHT TO FREEDOM OF ASSOCIATION IN TRADE UNION:
INTERNATIONAL LEGAL REGULATION**

**Грушко М.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національний університет «Одеська юридична академія»**

**Бааджи Н.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри міжнародного та морського права
Міжнародний гуманітарний університет**

Стаття присвячена міжнародно-правовому регулюванню права на свободу об'єднань в профспілки.

Позначено, що право об'єднання у профспілки має особливе значення для захисту трудових прав, оскільки створення профспілок, надає працівникам додаткові можливості бути на рівних з роботодавцем та надає гарантії для захисту їх прав.

Підкреслено, що профспілкова організація наділена значними повноваженнями та правами для представлення і захисту інтересів своїх членів, що посилює та доповнює каталог індивідуальних трудових прав працівників.

Позначено, що право на свободу об'єднання у профспілки позначено в ряді важливих міжнародних актів та конвенцій. Так, починаючи з 1948 року, з 1948 року МОП і ООН закріплюють у своїх документах право на свободу асоціації, зокрема право об'єднання у профспілки.

Проаналізовано зміст деяких важливих міжнародних договорів щодо права на свободу об'єднання у профспілки. Першою подією стало ухвалення Конвенції про свободу асоціації та захист права на організацію № 87 в межах МОП. Наступним документом стало прийняття Загальної декларації прав людини, яка проголошує, що кожен має право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів.

Проаналізовано діяльність МОП та ряд ключових угод – Статут МОП, який проголошує принцип свободи асоціації; Філадельфійську декларацію, яка підтвердила свободу асоціації; Конвенцію МОП № 98, яка регулює право всіх працівників на захист від дискримінаційних дій, спрямованих на обмеження свободи об'єднання.

Зроблено акцент на тому, що ООН також прийняло ряд важливих угод у сфері права на свободу об'єднання у профспілки. Крім Загальної декларації, це положення знайшло своє закріплення та подальший розвиток у двох важливих документах: Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права. Обидва ґрунтуються на попередніх положеннях МОП щодо свободи асоціації.

Проаналізовано конституційне положення та норми національного законодавства щодо гарантування права на об'єднання у профспілки. Так воно містить деякі суперечливі положення – іноземці та особи без громадянства, які працюють легально в Україні, не мають права створювати профспілки або вільно обирати профспілку для вступу.

Ключові слова: право на свободу об'єднань, профспілка, МОП, ООН, міжнародні договори, національне законодавство, конституція.

The article is devoted to the international legal regulation of the right to freedom of association in trade unions.

It is noted that the right to join a trade union is of particular importance for the protection of labor rights, since the creation of trade unions provides employees with additional opportunities to be on an equal footing with the employer and provides guarantees for the protection of their rights.

It is noted that the right to freedom of association in trade unions is indicated in a number of important international acts and conventions. Thus, since 1948, the ILO and the UN have enshrined in their documents the right to freedom of association, in particular the right to join a trade union.

The content of some important international treaties regarding the right to freedom of association in trade unions is analyzed. The first event was the adoption of the Convention on Freedom of Association and Protection of the Right to Organize No. 87 within the framework of the ILO. The next document was the adoption of the Universal Declaration of Human Rights.

The activities of the ILO and a number of key agreements are analyzed – the Statute of the ILO; the Philadelphia Declaration; ILO Convention No. 98.

Emphasis is placed on the fact that the UN has also adopted a number of important agreements in the field of the right to freedom of association in trade unions: the International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Both are based on previous ILO provisions on freedom of association.

The constitutional provisions and norms of national legislation regarding the guarantee of the right to join trade unions are analyzed. Thus, it contains some contradictory provisions – foreigners and stateless persons who work legally in Ukraine do not have the right to form trade unions or freely choose a trade union to join.

Key words: right to freedom of association, trade union, ILO, UN, international agreements, national legislation, constitution.

Невід'ємною частиною демократичної держави та сучасного ринку праці є право працівників на створення та вступ до асоціацій – профспілок. Це право має особливе значення для захисту трудових прав, оскільки працівник, незважаючи на декларовану рівність, є слабшою стороною у трудових відносинах у порівнянні з роботодавцем. Відповідно, об'єднання працівників, зокрема створення профспілок, надає їм додаткові можливості бути на рівних з роботодавцем та надає гарантії захисту їх прав. Профспілка наділена значними повноваженнями та правами для представлення і захисту інтересів своїх членів, що посилює та доповнює каталог індивідуальних трудових прав працівників.

Метою статті є аналіз діючих міжнародно-правових угод, які регламентують право на свободу об'єднання

у профспілки. Це дослідження важливо для удосконалення національного регулювання діяльності профспілок.

Працівники беруть участь у соціальному діалозі через створення асоціацій, оскільки відносини соціального діалогу є колективними. Так, відповідно до Закону України «Про соціальний діалог в Україні», сторонами соціального діалогу на національному, галузевому та територіальному рівнях є профспілкова сторона, а лише на виробничому рівні можуть бути профспілка або вільно обрані представники для ведення колективних переговорів (ст. 4) [1]. Таким чином, право працівників на свободу об'єднання у профспілки є важливим не лише для захисту їхніх соціально-економічних інтересів, але й для вдосконалення правового регулювання праці, покращення умов праці та забезпечення соціальної справедливості в трудових відносинах через соціальний діалог.

Як підкреслює І. С. Сахарук, без належного регулювання гарантій свободи об'єднання працівників соціальний діалог не може бути реалізований [2, р. 170]. Це пов'язано з тим, що регулювання передбачає двосторонні або тресторонні консультації та переговори між суб'єктами, які повинні бути незалежними та вільними у своїй діяльності. В іншому випадку соціальний діалог є формальним, легітимізуючи рішення органів державної влади через колективні переговори та колективні угоди.

Право на свободу об'єднання у профспілки позначено в ряді міжнародних договорів. У 1948 році в сфері міжнародного права в галузі прав людини відбулося два важливих зрушення. Першою подією стало ухвалення Конвенції про свободу асоціації та захист права на організацію (№ 87) Міжнародною організацією праці (МОП) [3]; другою – ухвалення кількома місяцями пізніше Загальної декларації прав людини Організацією Об'єднаних Націй [4]. Тісний зв'язок між деякими аспектами обох документів зберігався через наглядовий процес МОП з того часу.

Кожен має право на свободу мирних зібрань і асоціацій, які є невід'ємними складовими демократії. Право на мирні зібрання включає право проводити збори, страйки, мітинги, заходи чи протести як офлайн, так і онлайн. Право на свободу асоціацій передбачає право осіб взаємодіяти та організовуватися між собою для колективного вираження, просування, переслідування та захисту спільних інтересів. Це включає право створювати профспілки. Свобода мирних зібрань і об'єднань служить засобом реалізації багатьох інших прав, гарантованих міжнародним правом, включаючи право на свободу вираження поглядів і право на участь у веденні державних справ. Право на свободу мирних зібрань і асоціацій захищено статтею 20 Загальної декларації прав людини.

Лі Свепстон (Lee Swepston) – відомий міжнародний експерт у сфері трудових прав і прав людини, особливо в контексті діяльності Міжнародної організації праці (МОП). Він працював в МОП протягом кількох десятиліть і зробив значний внесок у розвиток та впровадження міжнародних трудових стандартів, зокрема у галузі свободи асоціації, захисту права на організацію та прав корінних народів. Лі Свепстон був автором численних публікацій і доповідей щодо трудових прав, які стосувалися прав людини в контексті трудового законодавства та міжнародного трудового права. В своїй праці «Права прав людини та свобода асоціацій: Розвиток під наглядом МОП» він підкреслює: «Загальна декларація, звісно, має велике значення для МОП у її роботі з просування та захисту прав людини» [5, р. 169].

МОП виявляє особливий інтерес до того, що Загальна декларація прав людини проголошує в статті 23, пункті 4: «Кожен має право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів» [4]. Це більш конкретний прояв права, закріпленого у статті 20 Декларації, на «свободу мирних зборів та асоціацій». Включенню цього принципу в Загальну декларацію передувало його закріплення у трьох важливих актах МОП.

Першим із цих документів є Статут МОП, яка проголошує, що «принцип свободи асоціації» [6]. Преамбула до Статуту прямо згадує права профспілок серед заходів, які можуть покращити умови праці та, таким чином, забезпечити мир.

Коли в 1944 році МОП ухвалила Філадельфійську декларацію, а в 1946 році включила її до Статуту МОП, вона підтвердила свободу асоціації як один з фундаментальних принципів, на яких базується Організація, і охарактеризувала його як «необхідний для сталого прогресу». У Декларації також йдеться про «ефективне визнання права на колективні переговори, співпрацю між керівництвом і працівниками в постійному підвищенні ефективності виробництва та співпрацю працівників і роботодавців у підготовці та застосуванні соціальних і економічних заходів» [7].

Крім того, Конвенція МОП № 98 регулює право всіх працівників на адекватний захист від дискримінаційних

дій, спрямованих на обмеження свободи об'єднання. Це положення міститься в першій статті [7].

Отже, з 1948 року МОП і ООН розвивалися паралельними шляхами у питаннях свободи асоціації, а також у інших питаннях прав людини. Регіональні організації також розробили свої стандарти та механізми нагляду. ООН зробила значний внесок у формування глобальних стандартів у сфері прав людини, а МОП, зі свого боку, зосередила увагу на захисті трудових прав, включаючи свободу асоціації. Завдяки наглядовій системі МОП, яка включає регулярні перевірки та моніторинг виконання конвенцій, такі питання, як свобода асоціації та право на колективні переговори, стали невід'ємною частиною міжнародної нормативної бази.

У 1966 році ООН кодифікувала принципи, закріплені в Загальній декларації, у двох важливих документах: Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права. Обидва ґрунтуються на попередніх положеннях МОП щодо свободи асоціації.

Стаття 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права є єдиною докладною статтею про свободу асоціації в цьому документі. Перший пункт цієї статті майже точно повторює положення статті 23(4) Загальної декларації. Другий пункт зазначає, що обмеження цього права можуть накладатися «лише ті, що встановлені законом і необхідні в демократичному суспільстві», і дозволяє «законні обмеження для членів збройних сил і поліції при здійсненні цього права» [8], як це робить і Конвенція МОП № 87. Третій пункт звучить так: Ніщо в цій статті не уповноважує держави-учасниці Конвенції МОП 1948 року щодо свободи асоціації та захисту права на організацію приймати законодавчі заходи, які б завдавали шкоди, або застосовувати закон таким чином, щоб це завдавало шкоди гарантіям, передбаченим цією Конвенцією [8].

Це видатне положення гарантує повну законодавчу відповідність із Конвенцією № 87, і воно було включене також в інший пакт. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права містить більш детальне висвітлення цього положення у статті 8 [9]. Ця стаття визнає право на страйк, але залишає умови його здійснення на розсуд національних законодавств.

Щодо українського законодавства, воно містить деякі суперечливі положення щодо гарантування права на свободу об'єднання у профспілках без дискримінації. Так, частина 3 ст. 36 Конституції України [10] гарантує право на участь у профспілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів лише громадянам держави. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», право на створення профспілок надається лише громадянам України, тоді як іноземці та особи без громадянства можуть приєднуватися до профспілок лише за умови, якщо це передбачено їхнім статутом [11]. Крім того, частина 1 ст. 7 цього Закону надає право вільно обирати профспілку для вступу лише громадянам України. Відповідно, іноземці та особи без громадянства, які працюють легально в Україні, не мають права створювати профспілки або вільно обирати профспілку для вступу. Такий вибір обмежується, зокрема, тим, чи передбачено в статуті профспілки право іноземців і осіб без громадянства приєднуватися до неї. Таким чином, якщо на підприємстві, в установі чи організації, де працюють іноземці, немає профспілки, їхнє право на створення об'єднання для захисту власних інтересів може бути обмежене. Таке обмеження носить дискримінаційний характер.

Отже, дослідження свободи асоціації працівників у ряді міжнародних договорів як важливого елементу механізму захисту трудових прав, а також як інструменту для ефективного соціального діалогу, спрямованого на покращення умов праці та забезпечення добробуту працівників є важливим аспектом розвитку національного законодавства щодо права на свободу об'єднання у профспілки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про соціальний діалог в Україні: Закон України № 2862-VI від 23.12.2010. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 28. Ст. 255.
2. Sakharuk I. The protection of the worker's right to freedom of association: the ECtHR caselaw. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. Vol. 1(9). P. 166-185.
3. Конвенція про свободу асоціації та захист права на організацію № 87 від 09.07.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_125 (дата звернення: 12.10.2024).
4. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 12.10.2024).
5. Swebston L. Human rights law and freedom of association: Development through ILO supervision. *International Labour Review*. 1998. Vol. 137. № 2. P. 169-194.
6. ILO Constitution. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000%3A62%3A1566624867971040%3A%3ANO%3A62%3AP62_LIST_ENTRIE_ID%3A2453907%3ANO (дата звернення: 12.10.2024).
7. Конвенція про застосування принципів права на організацію і на ведення колективних переговорів № 98 від 01.07.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_004#Text (дата звернення: 12.10.2024).
8. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_043 (дата звернення: 12.10.2024).
9. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 12.10.2024).
10. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України № 1045-XIV від 15.09.1999. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 45. Ст. 397.

НАСЛІДКИ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІВ З ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТІВ

THE OUTCOMES OF OPERATIONS OF INTERNATIONAL FACT-FINDING BODIES

Іванов А.Г., асистент кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню наслідків діяльності міжнародних органів з встановлення фактів для міжнародного співтовариства та міжнародного публічного права в цілому. Найбільш очевидним наслідком цієї діяльності є встановлення фактичних обставин міжнародного спору або ситуації, що дозволяє чіткіше визначити сторони конфлікту та можливі шляхи його мирного врегулювання. На основі висновків і рекомендацій органу з встановлення фактів сторони конфлікту чи учасники ситуації можуть вжити подальших заходів для мирного вирішення, що сприяє зниженню напруженості, зміцненню довіри та запобіганню подальших загострень. Практика показує, що міжнародні слідчі комісії відіграють важливу роль у сприянні примиренню, стабільності між державами та забезпеченні захисту прав людини у конфліктних зонах. Використання процедури встановлення фактів в рамках міжнародних організацій, насамперед ООН, не лише розширює можливості для впливу на міжнародний правопорядок, але й стимулює розвиток норм міжнародного права та забезпечує виконання державами своїх зобов'язань. Наслідки діяльності таких органів, створених під егідою ООН, можуть включати нагляд за ситуацією, проведення нових розслідувань, судове переслідування осіб, відповідальних за порушення, а також проведення інституційних, адміністративних і правових реформ на національному рівні та надання гуманітарної допомоги постраждалим. Крім того, діяльність міжнародних органів з встановлення фактів може мати довготривалий вплив на розвиток міжнародного права, сприяючи дотриманню його стандартів, установлюючи наявність чи відсутність міжнародно-правових звичаїв. У результаті роботи таких органів міжнародні норми можуть бути уточнені або вдосконалені, а сам процес розслідування – сприяти більш ефективному виконанню міжнародних зобов'язань, посиленню відповідальності та запровадженню механізмів контролю. Внесок цих органів у розвиток міжнародного правопорядку відображає їхню значущість у формуванні глобальної системи безпеки.

Ключові слова: обслідування, встановлення фактів, мирне вирішення міжнародних спорів, мирне врегулювання, міжнародні слідчі комісії.

The article is dedicated to exploring the outcomes of operations of international fact-finding bodies for the international community and international public law as a whole. The most apparent consequence of these activities is the establishment of the factual circumstances of an international dispute or situation, which allows a clearer definition of the parties involved and potential paths for peaceful resolution. Based on the conclusions and recommendations of the fact-finding body, the parties to the dispute or participants in the situation may take further steps aimed at peaceful resolution, fostering not only tension reduction and trust-building but also preventing further escalation. Practice shows that international investigative commissions play a crucial role in promoting reconciliation, stability among states, and ensuring human rights protection in conflict zones. The use of fact-finding procedures within international organizations, primarily the UN, not only broadens opportunities for influencing international law and order but also encourages the development of international norms and supports states in fulfilling their obligations. The consequences of the activities of such bodies, especially those established under the UN, may include monitoring of the situation, conducting further investigations, prosecuting individuals responsible for violations, implementing institutional, administrative, and legal reforms at the national level, and providing humanitarian assistance to affected communities. Furthermore, the activities of international fact-finding bodies can have a long-term impact on the development of international law by ensuring adherence to its standards, establishing the existence or absence of customary norms. The work of these bodies can refine or improve international norms, and the fact-finding process itself supports better fulfillment of international obligations, strengthens accountability, and introduces control mechanisms. Their contribution to the development of international legal order reflects their significance in forming a global security system.

Key words: inquiry, fact-finding, peaceful settlement of international disputes, international dispute, peaceful resolving, international commissions of inquiry.

Постановка проблеми. Суб'єкти міжнародного права можуть прийняти рішення про звернення до процедури обслідування у випадках виникнення міжнародних спорів, заснованих на питаннях факту або існування ситуації, пов'язаних з імовірними порушеннями норм міжнародного права. Діяльність міжнародних органів з встановлення фактів направлена на розслідування таких спорів або ситуацій шляхом встановлення фактичних обставин певної події та представлення відповідним суб'єктам своїх висновків та рекомендацій на підставі проведеного розслідування.

Висновки і рекомендації міжнародних органів з встановлення фактів містяться в їх доповідях. З огляду на необов'язковість таких доповідей уповноважені суб'єкти міжнародного права вільні самостійно визначати подальші заходи, направлені на мирне врегулювання. Іншими словами, такі заходи можуть бути засновані на висновках і рекомендаціях міжнародних органів з встановлення фактів, а можуть їх ігнорувати. В будь-якому разі, безпосереднє врегулювання спору або ситуації залежить від подальшої діяльності сторін спору або учасників ситуації.

У тих випадках, коли заходи з мирного врегулювання, що вживаються уповноваженими суб'єктами, засновуються або враховують висновки та рекомендації міжнародних органів з встановлення фактів, можна говорити про те, що діяльність таких органів має безпосередні наслідки для міжнародного правопорядку.

Мета статті полягає у визначенні та систематизації наслідків діяльності міжнародних органів з встановлення фактів для суб'єктів міжнародного права, міжнародного правопорядку та міжнародного публічного права в цілому.

Виклад основного матеріалу. Безпосереднім наслідком діяльності міжнародних органів з встановлення фактів є встановлення фактичних обставин спірної ситуації, що є результатом виконання такими органами свого основного завдання – встановлення факту. Гульська слідча комісія (1904 р.) встановила факт відсутності ворожих дій по відношенню до російської флотилії та факт відсутності ворожих кораблів у районі де сталася подія [1]. Міжнародні слідчі комісії по «Тавіньяно» (1912 р.) та «Тигру» (1917 р.) визначили райони, в яких мали місце інциденти, що призвели до спорів [2, с. 49–50]. Комісія по «Тубантії» (1921 р.) встановила факт потоплення голландського судна німецькою торпедою, фактично встановивши відповідальність Німеччини за інцидент [2, с. 52]. Окрім цього, слідчі комісії, надаючи свої висновки з питань права, можуть кваліфікувати діяння на основі норм міжнародного права. Слідча комісія по «Червоному Хрестоносцю» (1961 р.) прийшла до таких правових висновків, як розповсюдження юрисдикції датського фрегату на британський траулер та перевищення законного застосування сили по відношенню до останнього [3]. Іншим наслідком діяльності міжнародних органів, що здійснюють процедуру

обслідування, може бути встановлення індивідуальної відповідальності. Так, Гульська слідча комісія (1904 р.) встановила відповідальність адмірала Рожественського за обстріл мирних суден та наслідки такого обстрілу [1].

Подальше врегулювання відбувається шляхом проведення переговорів між сторонами. В цілому, всі засоби мирного вирішення міжнародних спорів завжди починаються з безпосередніх переговорів про використання цих засобів та дуже часто закінчуються такими переговорами. Для утворення погоджувальних, слідчих і арбітражних комісій необхідні попередні переговори. Самі такі комісії створюються у випадку, коли шляхом безпосередніх переговорів не вдається врегулювати розбіжності. Рішення слідчих та погоджувальних комісій дають матеріал для переговорів.

Усі міждержавні міжнародні спори, для вирішення яких застосовувалась процедура встановлення фактів відповідно до Конвенції 1907 р., врегульовувались за допомогою проведення подальших переговорів між їх сторонами. Засновуючись на висновках Гульської слідчої комісії Російська імперія погодилась виплатити британському уряду компенсацію [2, с. 48]. Італійський уряд виплатив компенсацію, засновуючись на результатах діяльності Комісії по «Тавіньяно», хоча попередньо планувалося передати спір на вирішення арбітражного органу, який би міг винести рішення з урахуванням результатів проведеного розслідування [2, с. 49]. Німеччина прийняла висновки Комісії по «Тубантії» і також виплатила голландському уряду компенсацію за потоплення пароплава [2, с. 52]. У ситуації з «Червоним Хрестоносцем» сторони вирішили спір шляхом взаємної відмови від своїх вимог [2, с. 55].

Наслідки діяльності міжнародних органів з встановлення фактів, що створюються в рамках міжнародних міжурядових організацій, залежать від авторитету самої організації, наступних заходів, що будуть вживатися її уповноваженими органами, здатності організації впливати на поведінку інших суб'єктів, в першу чергу держав, направлену на врегулювання ситуації мирними засобами. Подальші механізми мирного врегулювання можуть використовувати результати роботи міжнародних органів з встановлення фактів.

Одним з основних наслідків діяльності органів з встановлення фактів є здійснення подальшого моніторингу і контролю за ситуацією з боку міжнародних та національних органів. У відповідь на рекомендації Слідчих комісій по Кот-д'Івуару (2011 р.) та Сирії (2011 р.) Рада з прав людини ООН призначила незалежних експертів для продовження контролю за станом в галузі прав людини в цих державах [4, с. 102]. В інших випадках приймалося рішення про заснування нового органу, завдання якого полягали у здійсненні моніторингу та контролю. У резолюції 13/9 від 14.04.2010 р. «Наступні заходи на підставі доповіді Незалежної міжнародної місії ООН з встановлення фактів у зв'язку з конфліктом у Газі» Рада з прав людини ООН прийняла рішення «заснувати в рамках наступних заходів у зв'язку з доповіддю Незалежної міжнародної місії з встановлення фактів комітет незалежних експертів з міжнародного гуманітарного права і міжнародного права прав людини для моніторингу та оцінки будь-яких внутрішніх, правових та інших процесуальних дій, вжитих як урядом Ізраїлю, так і палестинською стороною, в світлі резолюції 64/254 Генеральної Асамблеї, в тому числі незалежності, ефективності та достовірності таких розслідувань та їх відповідності міжнародним стандартам» [5] та продовжила розглядати ситуацію шляхом розгляду відповідних доповідей на своїх наступних сесіях. У відповідь на рекомендації Комісії по Гвінеї (2009 р.) Верховному комісару ООН з прав людини «здійснювати моніторинг ситуації в Гвінеї за рахунок істотної кількісної і якісної присутності в цій країні з тим, щоб розра-

ховувати на певний страхітливий ефект для можливих порушників міжнародного права» (пп. ii, пп. а, п. 276) [6], УВКПЧ відкрило офіс у Канакрі в травні 2010 р., пріоритетні напрями діяльності якого базувались на рекомендаціях Комісії зосередитись на реформі сектору безпеки, боротьбі з безкарністю через зміцнення судового сектору і наданні технічної підтримки правосуддю перехідного періоду [4, с. 103]. Розповсюдженою практикою є продовження нагляду за ситуацією, яка була предметом міжнародного обслідування, з боку уповноважених органів ООН, шляхом подання відповідних доповідей. Наприклад, Генеральний секретар представив на розгляд Генеральної Асамблеї ООН доповідь «Друга серія подальших заходів на підставі доповіді Незалежної міжнародної місії ООН з встановлення фактів у зв'язку з конфліктом у Газі» [7].

Наслідки діяльності органів з встановлення фактів також можуть проявлятися у проведенні встановлених порушень міжнародного права та судовому переслідуванню осіб, винних у таких порушеннях. Міжнародна слідча комісія по Югославії (1992–1994 рр.) у першій проміжній доповіді запропонувала державам «об'єднати свої юрисдикційні повноваження відповідно до принципу універсальності та передати ці об'єднані повноваження міжнародному трибуналу» (п. 73) [8]. На думку Комісії, «питання щодо заснування такого трибуналу у зв'язку з подіями на території колишньої Югославії має вирішуватись Радою Безпеки або іншим компетентним органом» (п. 74) [8]. Рада Безпеки ООН, в резолюції 808 (1993) від 22.02.1993 р., беручи до уваги діяльність Комісії та розглянувши її проміжну доповідь, вказала на необхідність створення відповідного трибуналу [9]. Трибунал було створено відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН 827 (1993) від 25.05.1993 р., в преамбулі якої, окрім іншого, було наголошено на необхідності продовження розслідування Комісії до призначення Обвинувача Міжнародного трибуналу [10]. Ситуація в Дарфурі у зв'язку з подіями на території колишньої Югославії має вирішуватись Радою Безпеки ООН, в резолюції 808 (1993) від 22.02.1993 р., беручи до уваги діяльність Комісії та розглянувши її проміжну доповідь, вказала на необхідність створення відповідного трибуналу [9]. Трибунал було створено відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН 827 (1993) від 25.05.1993 р., в преамбулі якої, окрім іншого, було наголошено на необхідності продовження розслідування Комісії до призначення Обвинувача Міжнародного трибуналу [10]. Ситуація в Дарфурі (2004 р.), згідно з рекомендаціями Слідчої комісії, була передана на розгляд Міжнародного кримінального суду, відповідно до п. 1 резолюції Ради Безпеки ООН 1593 (2005) від 31.03.2005 р. [11]. Доповідь Слідчої комісії по Гвінеї (2009 р.) вплинула на рішення Обвинувача Міжнародного кримінального суду ініціювати проведення попереднього розслідування [4, с. 102]. Слідча комісія по Тимор-Леште (2006 р.) рекомендувала, щоб справи, пов'язані з подіями, відображеними в її доповіді, розслідувались міжнародним прокурором та розглядались змішаною колегією з міжнародних та місцевих суддів [12]. За підтримки ООН до Генеральної прокуратури було призначено міжнародного прокурора, який очолив Групу з розслідування особливих злочинів, яка до грудня 2012 завершила 335 розслідувань, кілька справ були розглянуті в змішаному суді [4, с. 103].

Діяльність міжнародних органів з встановлення фактів може також призводити до проведення в державі інституційних та правових реформ. Показовим прикладом є реалізація рекомендацій Слідчої комісії по Гвінеї (2009 р.). Комісія рекомендувала провести інституційні реформи судової та судової систем, розпочати судові провадження стосовно осіб, винних у вчиненні міжнародних злочинів, виплатити компенсацію жертвам та ін. [6]. У 2010 році уряд призначив трьох слідчих суддів для розгляду справ, розслідуваних Комісією. Колегія суддів звинуватила кількох високопоставлених посадових осіб, включаючи старших військовослужбовців, у вчиненні різноманітних злочинів, пов'язаних з подіями 2009 р. [4, с. 103]. У 2011 р. уряд Гвінеї уклав зі створеною ним Комісією з миробудівництва спільну Заяву про взаємні зобов'язання у сфері миробудівництва, пріоритетними напрямками якої було сприяння національному примиренню та єдності; реформа сектору оборони та безпеки; політика в галузі зайнятості молоді та жінок. Заява передбачала взаємні зобов'язання сторін та періодичний огляд їх виконання [13].

Наслідком діяльності міжнародних органів з встановлення фактів може також бути надання гуманітарної допомоги державам, які її потребують. На думку Слідчої комісії по Анголі (1985–1988 рр.) міжнародному співтовариству необхідно надавати допомогу Анголі на цілі відновлення та реконструкції [14]. Рада Безпеки, у своїй резолюції 577 (1985) від 06.12.1985 р., схвалила доповідь Комісії та просила держав-членів та міжнародні організації надати всю необхідну допомогу Анголі в цілях зміцнення її обороноздатності та з тим, щоб сприяти скорішому відновленню її економічної інфраструктури [15]. 30.06.1986 р. Генеральний секретар представив на розгляд Ради Безпеки доповідь, яка містила відповіді Австралії, Бразилії, Канади, Китаю, СРСР, Нідерландів та інших держав з детальним описом заходів, що здійснюються цими державами з метою надання підтримки Анголі [16]. Також допомога надавалася Міжнародною організацією праці та Конференцією ООН з торгівлі та розвитку [17].

Окрім описаних вище, наслідки діяльності міжнародних органів з встановлення фактів можуть полягати у припиненні порушень міжнародного права, відшкодуванні шкоди постраждалим особам, державам та іншим суб'єктам, наданні захисту постраждалим від порушень міжнародного права та свідкам, які співпрацювали з такими органами, обмеженні окремих прав тих чи інших осіб, винних у здійсненні порушень міжнародного права та інших наслідках для міжнародного правопорядку. У випадку поєднання процедури встановлення фактів з іншими механізмами врегулювання в рамках мандату одного міжнародного органу, результати проведеного розслідування можуть слугувати основою для виконання таким органом інших покладених на нього завдань. Так, наприклад, Компенсаційна комісія ООН по Іраку (1991 р.) оцінювала збитки та встановлювала суму компенсації засновуючись на результатах своєї діяльності по встановленню фактів [18].

Діяльність міжнародних органів з встановлення фактів може мати значний вплив на розвиток міжнародного права та його функціонування в рамках міжнародного правопорядку. Наприклад, створення Міжнародної слідчої комісії по Югославії (1992–1994 рр.) ознаменувало новий напрям у діяльності міжнародних слідчих комісій і викликало відродження міжнародного кримінального права. Комісії було доручено розслідувати порушення міжнародного гуманітарного права, що відходить від традиційної моделі слідчих комісій. Створення Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії ознаменувало відродження міжнародного кримінального права, яке знаходилося в більшій мірі в стані спокою після Нюрнберга [19, с. 328–329].

Діяльність міжнародних органів з встановлення фактів може слугувати механізмом сприяння додержанню стандартів міжнародного права його суб'єктами. Досліджуючи це питання, Кассезе А. виділив моніторинг та процедуру встановлення фактів в рамках міжнародних організацій в якості таких механізмів [20, с. 296]. Маючи ряд переваг, основним з яких є звільнення таких органів з під волі заінтересованих держав, вони забезпечують більш високий рівень незалежності і неупередженості. Подальші кроки вживаються не державами, які будуть продовжувати відстоювати свої власні інтереси, а міжнародними організаціями, інтереси яких, як бачиться, полягають в одному – вирішенні спору або ситуації, насамперед тих, що загрожують міжнародному миру та безпеці. Окрім цього, доповіді таких слідчих комісій мають зазвичай публічний характер, в той час як доповіді традиційних слідчих комісій можуть бути конфіденційними, особливо якщо сторони відмовляться їх прийняти. Аксенова М. вважає, що каталізатором такої парадигми стала Комісія експертів для колишньої Югославії (1992 р.), яка використовувалась в якості механізму для забезпечення кращого дотримання міжнародних стандартів

таким чином, щоб відокремити процедуру встановлення фактів від волі держав [21].

Окрім цього, наслідком діяльності міжнародних органів з встановлення фактів може бути встановлення наявності або відсутності міжнародно-правових звичаєвих норм. В процесі своєї роботи такі органи досліджують різноманітні аспекти діяльності суб'єктів міжнародного та національного права і встановлюють основні закономірності поведінки таких суб'єктів в тих чи інших ситуаціях. Діяльність органів з встановлення фактів допомагає систематизувати та узагальнити таку поведінку за схожих чи подібних обставин. Таким чином, органи, що здійснюють міжнародне обслідування, можуть сприяти встановленню «практики» як одного з двох основних елементів міжнародно-правового звичаю. У вітчизняній доктрині до поняття практики як елемента формування міжнародно-правових звичаїв включають всі зовнішні прояви (дії або бездіяльність), які виходять від офіційних органів суб'єктів міжнародного права і насамперед держав [22, с. 136]. Так, наприклад, слідча група, яка здійснювала технічне розслідування катастрофи авіарейсу МН17 над Донбасом прийшла до висновку про відсутність у міжнародному праві норм, що забороняють польоти над зонами військових конфліктів і піддала критиці діяльність держав та інших суб'єктів щодо оцінки ризиків, пов'язаних з такими польотами. В результаті цього було сформульовано низку рекомендацій, направлених на забезпечення більш високого рівня безпеки цивільних авіаперевезень [23].

Діяльність міжнародних органів з встановлення фактів може також мати своїм наслідком внесення змін до чинних міжнародних договорів. Результати роботи Комісії з встановлення фактів ІКАО, що проводила розслідування інциденту з Боїнгом KE007 в 1983 р., стали основою для резолюції Ради ІКАО, в якій та засудила атаку на літак з боку радянської влади. Ця резолюція, в свою чергу, сприяла прийняттю в 1984 р. поправки до Чиказької конвенції про цивільну авіацію, що була спрямована на зниження ризику подібних інцидентів в майбутньому [2, с. 61]. Відповідний Протокол, що був прийнятий 10.05.1984 р. додав до Конвенції статтю 3 bis, що покладала на держав-учасниць обов'язок утримуватись від використання зброї проти повітряних суден в польоті та забороняла ставити під загрозу життя осіб, що знаходяться на борту та безпеку судна в цілому, у випадку перехвату останнього.

Висновки. Встановлення того чи іншого факту, вже саме по собі можна розглядати як наслідок діяльності відповідного органу, а подальша поведінка суб'єктів міжнародного права визначається конкретним змістом встановлених фактичних обставин. Таким чином, висновки і рекомендації органів з встановлення фактів мають своїм наслідком таку поведінку уповноважених суб'єктів, яка: а) направлена на врегулювання спору або ситуації; б) враховує такі висновки і рекомендації або засновується на них. В результаті, наслідки діяльності органів з встановлення фактів прямо залежать від волі сторін спору, у випадку використання процедури обслідування у міждержавних відносинах, або від волі уповноважених органів міжнародної організації, заінтересованих держав та інших суб'єктів, у випадку звернення до слідчої процедури в рамках міжнародної організації. Вони можуть проявлятися у: а) виплаті компенсації постраждалим сторонам спору або жертвам та постраждалим від порушень міжнародного права; б) здійсненні моніторингу та контролю за ситуацією уповноваженими міжнародними органами (в тому числі створення з цієї метою нових органів зі спеціальною компетенцією); в) проведенні розслідувань на міжнародному та національному рівнях; г) передачі спору або ситуації на розгляд міжнародним міжурядовим організаціям, в тому числі судовим; д) притягненні осіб, винних у грубих та серйозних порушеннях міжнародного права до міжнародної кримінальної відповідальності;

е) осуді міжнародним співтовариством діянь, що становлять собою порушення міжнародного права; є) наданні допомоги та підтримки з боку міжнародного співтовариства; ж) прийнятті та зміні міжнародних та національних правових актів; з) проведенні адміністративних реформ та громадянських перетворень на національному рівні, тощо. Окрім цього, діяльність міжнародних органів з встановлення фактів може прямо або опосередковано

впливати на розвиток та функціонування міжнародного публічного права.

Таким чином, можна стверджувати, що міжнародні органи з встановлення фактів являють собою надзвичайно корисний та ефективний механізм, що сприяє мирному врегулюванню міжнародних спорів та ситуацій та може призводити до найрізноманітніших наслідків для міжнародного правопорядку та міжнародного публічного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. International commissions of inquiry. Incident in the North Sea (The Dogger Bank Case) : Report of 26 Feb. 1905. URL: http://www.worldcourts.com/ici/eng/decisions/1905.02.26_doggerbank.htm (дата звернення: 03.10.2024).
2. Merrills J. G. International Dispute Settlement. Cambridge, 2012. 387 p.
3. Report of the Commission of Enquiry established by the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of the Kingdom of Denmark on 15 November 1961. Report. 1962p. URL: http://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXIX/521-539.pdf (дата звернення: 03.10.2024).
4. Commissions of inquiry and fact-finding missions on international human rights and humanitarian law : Guidance and practice / The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. New York, 2015. 144 p.
5. Follow-up to the report of the United Nations Independent International Fact-Finding Mission on the Gaza Conflict : resolution adopted by the Human Rights Council of 14 Apr. 2010 № A/HRC/RES/13/9. URL: https://digitallibrary.un.org/record/680823/files/A_HRC_RES_13_9-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 04.10.2024).
6. Letter by the Secretary-General addressed to the President of the Security Council : Letter by the UN Secretary-General of 18 Dec. 2009 № S/2009/693. URL: https://digitallibrary.un.org/record/674582/files/S_2009_693-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 04.10.2024).
7. Second follow-up to the report of the United Nations Fact-Finding Mission on the Gaza Conflict : report of the Secretary-General of 11 Aug. 2010 № A/64/890. URL: https://digitallibrary.un.org/record/688347/files/A_64_890-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 04.10.2024).
8. Letter by the Secretary-General addressed to the President of the Security Council : Letter by the UN Secretary-General of 10 Feb. 1993 № S/25274. URL: https://digitallibrary.un.org/record/197158/files/S_25274-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 04.10.2024).
9. Security Council resolution on establishment on an International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia : Resolution adopted by the Security Council of 22 Feb. 1993 № S/RES/808(1993). URL: https://digitallibrary.un.org/record/243008/files/S_RES_808%281993%29-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 06.10.2024).
10. Security Council resolution on establishment of the International Tribunal for Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 : Resolution adopted by the Security Council of 25 May 1993 № S/RES/827(1993). URL: https://digitallibrary.un.org/record/166567/files/S_RES_827%281993%29-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 06.10.2024).
11. Security Council resolution on referring the situation in Darfur since 1 July 2002 to the Prosecutor of the International Criminal Court : Resolution adopted by the Security Council of 31 Mar. 2005 № S/RES/1593(2005). URL: https://digitallibrary.un.org/record/544817/files/S_RES_1593%282005%29-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 05.10.2024).
12. Letter by the Secretary-General addressed to the President of the Security Council : Letter by the UN Secretary-General of 18 Oct. 2006 № S/2006/822. URL: https://digitallibrary.un.org/record/589020/files/S_2006_822-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 04.10.2024).
13. Statement of mutual commitments on peacebuilding in Guinea between the Government of Guinea and the Peacebuilding Commission of 23 Sept. 2011. URL: https://digitallibrary.un.org/record/712905/files/PBC_5_GUI_2-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 11.10.2024).
14. Report of the Security Council Commission of Investigation Established under Resolution 571 : Report of 22 Nov. 1985 № S/17648. URL: https://digitallibrary.un.org/record/106901/files/S_17648-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 07.10.2024).
15. Security Council resolution on South Africa's military activities against Angola : Resolution adopted by the Security Council of 6 Dec. 1985 № S/RES/577(1985). URL: https://digitallibrary.un.org/record/116406/files/S_RES_577%281985%29-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 05.10.2024).
16. Report of the Secretary-General concerning the implementation of Security Council resolution 577(1985) concerning the complaint by Angola against South Africa : Report of 30 June 1986 №S/18195. URL: https://digitallibrary.un.org/record/118349/files/S_18195-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 05.10.2024).
17. Report of the Secretary-General concerning the implementation of Security Council resolution 577(1985) concerning the complaint by Angola against South Africa : Report of 2 Sept. 1986 №S/18195/Add.1. URL: https://digitallibrary.un.org/record/120435/files/S_18195_Add.1-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 05.10.2024).
18. Report of the Secretary-General pursuant to paragraph 19 of Security Council resolution 687 (1991) : Report of 2 May 1991 №S/22559. URL: https://digitallibrary.un.org/record/114005/files/S_22559-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 13.10.2024).
19. Jacobs D., Harwood C. International Criminal Law Outside the Courtroom: The Impact of Focusing on International Crimes for the Quality of Fact-Finding. *Quality Control in Fact-Finding* / ed. M. Bergsmo. Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2013. P. 325-357.
20. Cassese A. Realizing Utopia: The Future of International Law. 2012. 728 p.
21. Aksenova M., Bergsmo M. Defining the Purposes, Mandates and Outcomes of Fact-Finding Commissions Beyond International Criminal Justice. *FICHL Policy Brief Series*. 2015. No. 38. P. 1-4.
22. Щокін Ю. Формування міжнародно-правових звичаїв: розмежування понять «практика» і opinio juris. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. №4 (43). С. 135-144.
23. Crash of Malaysia Airlines flight MH17 : Report of 13 October 2015 issued by the Dutch Safety Board. URL: https://www.onderzoeksraad.nl/en/media/attachment/2018/7/10/debcd724fe7breport_mh17_crash.pdf (дата звернення: 14.10.2024).

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я: ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ У НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS IN THE FIELD OF HEALTH CARE: PROBLEMS OF IMPLEMENTATION IN THE NATIONAL LEGISLATION OF UKRAINE

Капітан О.І., д.філос., доцент,
доцент кафедри права

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

Різенко О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Національний університет «Львівська політехніка»

У статті визначено поняття права на охорону здоров'я у міжнародно-правових актах, окреслено сучасний стан реалізації та забезпеченості міжнародно-правових стандартів цього права та перспективи їх розвитку в Україні. Відзначено, що міжнародно-правові стандарти у сфері охорони здоров'я – це передбачені міжнародно-правовими актами принципи та норми, які визначають мінімальний чи бажаний обсяг та зміст прав людини у сфері охорони здоров'я, які обумовлені досягненнями розвитку суспільства та його динамічністю, і слугують юридичними та моральними орієнтирами для розвитку національної політики у цій сфері, встановлюють обов'язки держав забезпечувати їх дотримання, охорону та захист, а також можуть передбачати і певну відповідальність у формі санкцій політичного чи політико-юридичного характеру.

Наголошено, що з метою підвищення ефективності охорони здоров'я в Україні державі слід сконцентруватися на застосуванні міжнародно-правових стандартів організації роботи національної медичної системи в умовах ринкової економіки, підготовки кадрового потенціалу у медичній сфері, розвитку медичного страхування, інноваційно-інвестиційної діяльності у галузі медицини та ін. Трансформація системи охорони здоров'я України буде успішною лише за умови раціонального поєднання найвагоміших національних здобутків у медичній галузі зі світовим досвідом і міжнародно-правовими стандартами – принципами та нормами, які містяться у міжнародно-правових актах з прав людини, та визначають зміст та обсяг прав людини у сфері охорони здоров'я, яких повинна дотримуватися наша держава.

Зазначено, що на сучасному етапі розвитку першочерговим завданням для України є створення такої правової бази у сфері охорони здоров'я, яка б цілком відповідала міжнародно-правовим стандартам й забезпечувала реалізацію цих прав і передбачала механізм їх захисту у разі порушення.

Ключові слова: право на охорону здоров'я, міжнародно-правові стандарти, імплементація в національне законодавство, реформування системи охорони здоров'я, уніфікація міжнародних норм, конституційні права, захист прав пацієнтів, суспільне здоров'я та міжнародні зобов'язання.

The article defines the concept of the right to health care in international legal instruments, outlines the current state of implementation and enforcement of international legal standards of this right and the prospects for their development in Ukraine. It is noted that international legal standards in the field of health care are the principles and norms provided for in international legal instruments which determine the minimum or desirable scope and content of human rights in the field of health care, which are conditioned by the achievements of society's development and its dynamism, and serve as legal and moral guidelines for the development of national policy in this area, establish the obligations of States to ensure their observance, protection and defense, and may also provide for certain liability in the form of sanctions of political and economic nature.

It is emphasized that in order to improve the efficiency of health care in Ukraine, the state should focus on the application of international legal standards for organizing the work of the national health care system in a market economy, training human resources in the medical field, developing health insurance, innovation and investment activities in the field of medicine, etc. The transformation of Ukraine's health care system will be successful only if the most significant national achievements in the medical field are rationally combined with international experience and international legal standards – the principles and norms contained in international human rights instruments which determine the content and scope of human rights in the field of health care to which our State must adhere.

It is noted that at the present stage of development, the primary task for Ukraine is to create a legal framework in the field of health care that would fully comply with international legal standards and ensure the realization of these rights and provide for a mechanism for their protection in case of violation.

Key words: right to health care, international legal standards, implementation in national legislation, health care reform, unification of international norms, constitutional rights, protection of patients' rights, public health and international obligations.

Постановка проблеми. Право на охорону здоров'я є одним із конститутивних суб'єктивних прав у сучасному міжнародному праві, позаяк кожній людині повинно гарантуватися та оптимально забезпечуватися найвищий рівень її здоров'я. Нині важливим є не лише визнання та законодавче закріплення міжнародно-правових норм у сфері охорони здоров'я, але і фактична їх реалізація у будь-якій державі. Із посиленням інтеграційних процесів, глобальних викликів і воєнних реалій значно актуалізувалася проблема збереження здоров'я, зокрема загострилася потреба імплементації універсальних міжнародно-правових стандартів у національне законодавство України. Реформування національної системи охорони здоров'я України неможливе без уніфікації міжнародних норм та впровадження у вітчизняну практику кращих світових стандартів у сфері охорони здоров'я. Саме від виваженості імплементації міжнародно-правових стандартів у сфері охорони здоров'я в національне законодавство України, значною

мірою залежить ефективність правових гарантій права на охорону здоров'я в Україні.

Аналіз досліджуваної проблеми. У правовій науці проблемі міжнародно-правових стандартів права на охорону здоров'я відводилася значна увага, зокрема слід відзначити праці М. Баришнікова, І. Демченко, П. Іванчова, В. Москаленко, Ю. Назарко, П. Рабіновича, І. Сеюти, Ю. Швець, В. Якубовяка. Проте варто розглянути можливості впровадження основних принципів міжнародних стандартів в Україні в умовах нинішнього реформування національної системи охорони здоров'я України. Загальнотеоретичні питання сутності національного законодавства, розгляд тенденцій його розвитку були предметом наукових розвідок О. Зайчука, В. Забігайла, В. Колодія, Н. Оніщенко та інших. За наявності значної кількості праць проблема імплементації міжнародно-правових стандартів у сфері охорони здоров'я у національне законодавство України не знайшла належного висвітлення, тому потребує спеціального дослідження.

Мета статті – визначити поняття права на охорону здоров'я у міжнародно-правових актах, окреслити сучасний стан реалізації та забезпеченості міжнародно-правових стандартів цього права та перспективи їх розвитку в Україні.

Виклад основного матеріалу. Міжнародний стандарт обов'язково визначається міжнародно-правовими нормами, які розвивають та конкретизують загальні принципи поваги до людини в усіх сферах життєдіяльності, зокрема і у сфері охорони здоров'я (права пацієнтів, діяльності медичних працівників). У загальному розумінні стандарт – це зразок, модель, еталон, що є взірцевим для порівняння з ним інших об'єктів. Стандарт – це встановлення очікуваної (гіпотетичної) якості, сформована модель, що є базисом процесу оцінювання, документ, який складений внаслідок консенсусу фахівців, схвалений відповідною спеціалізованою організацією та цілеспрямований на досягнення оптимального рівня впорядкованості у певній сфері [1, с. 17]. Слід зауважити, що у міжнародних стандартах встановлюється певний «мінімальний стандарт», тобто вони містять не лише перелік загально визнаних прав, але й фіксується необхідний обсяг цих прав щодо їх реалізації. Також, у цих стандартах можуть закріплюватися вимоги до держав відносно гарантування прав людини

Звідси, міжнародно-правові стандарти у сфері охорони здоров'я – це передбачені міжнародно-правовими актами принципи та норми, які визначають мінімальний чи бажаний обсяг та зміст прав людини у сфері охорони здоров'я, які обумовлені досягненнями розвитку суспільства та його динамічністю, і слугують юридичними та моральними орієнтирами для розвитку національної політики у цій сфері, встановлюють обов'язки держав забезпечувати їх дотримання, охорону та захист, а також можуть передбачати і певну відповідальність у формі санкцій політичного чи політико-юридичного характеру [3, с. 229].

Стандарти у сфері охорони здоров'я визначаються низкою характерологічних для них ознак, які умовно можна виокремити у дві групи: загальні та спеціальні. Загальними є ті ознаки, які властиві усім міжнародно-правовим стандартам, а саме: фіксація певного обсягу та змісту прав людини; універсальність; історична змістовна динамічність; гранична абстрактність; обов'язковість; специфіка санкцій; можлива різна інтерпретація [4, с. 118]. Спеціальними ознаками міжнародно-правових стандартів у сфері охорони здоров'я є: 1) наукова, практична та технічна обґрунтованість; 2) реальність, тобто визначеність обсягу медичної допомоги; 3) конкретність вимог до якості медичного обслуговування з урахуванням фактичного стану медичної галузі: фінансового та кадрового забезпечення, матеріально-технічного ресурсу, освітнього рівня фахівців тощо; 4) надійність, йдеться про відповідність принципам науково обґрунтованої медичної практики та узгодженість з позицією більшості висококваліфікованих лікарів; 5) чіткість, конкретність та зрозумілість дефініцій; 6) актуальність, що полягає у періодичному перегляді та аналізі раніше встановлених стандартів, виробленні механізму забезпечення та стимулювання виконання чинних стандартів [2, с. 71].

Серед основних цілей розробки міжнародно-правових стандартів в сфері охорони здоров'я слід виокремити, передусім, захист прав людини (пацієнта); охорону та зміцнення здоров'я населення; покращання якості життя суспільства шляхом удосконалення діяльності служб охорони здоров'я; розробку нормативно-правових актів у сфері охорони здоров'я; забезпечення соціального прогресу. Нині міжнародне право має розроблену цілу систему у сфері прав людини, основними джерелами, що визначають міжнародно-правові стандарти у сфері охорони здоров'я, є документи Організації Об'єднаних Націй, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Міжнародної організації праці, Ради Європи, Європейського союзу, Всесвітньої і Європейської медичних асоціацій. У міжнародному вимірі нормативно-правова база у сфері охорони здоров'я цих інституцій націлена на забезпечення прав

щодо охорони здоров'я та доступу до медичних послуг усього населення планети й ґрунтується на низці правових документів та стандартів, які різняться за спеціалізацією. Перелік цих документів не включає всі світові стандарти щодо охорони здоров'я, проте визначає найважливіші права людини, зокрема щодо впровадження у національну систему охорони здоров'я.

Слід зауважити, що не всі міжнародно-правові стандарти є обов'язковими до впровадження для держав, однак вони визначають основні засади прав пацієнтів у сфері охорони здоров'я в цивілізованих країнах. Універсальні міжнародно-правові стандарти у сфері охорони здоров'я можуть бути обов'язковими для держав, що ратифікували міжнародно-правові документи, або мати суто рекомендаційний характер.

До універсальних міжнародно-правових стандартів у сфері охорони здоров'я передусім належать: 1) життєвий рівень, включаючи їжу, житло, одяг, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, що є необхідним для підтримання здоров'я; 2) недопустимість залучення особи до медичних чи наукових дослідів без її вільної згоди; 3) зниження рівня смертності, дитячої смертності та оптимальне забезпечення здорового розвитку дитини; 4) охорона материнства; 5) захист дітей і молоді у сфері охорони здоров'я; 6) покращення всіх аспектів гігієни зовнішнього довкілля та гігієни праці у промисловості; 7) запобігання й лікування ендемічних, епідемічних, професійних та інших хворіб і ефективна боротьба з ними; 8) медична допомога; 9) просвітницькі та консультативні послуги; 10) сприятливі й справедливі, здорові та безпечні умови праці [5, с. 106].

Універсальні міжнародно-правові стандарти у сфері охорони здоров'я можна класифікувати за певними певними критеріями: 1) *за вагомістю для їх носія*: а) основні, що безпосередньо пов'язані з правом людини на охорону здоров'я, зокрема, життєвий рівень, що є необхідним для підтримання здоров'я; запобігання та лікування ендемічних, епідемічних, професійних та інших хворіб і боротьби з ними тощо; б) додаткові, що опосередковано пов'язані з правом на охорону здоров'я, приміром, заборона катувань чи жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність поводження чи покарання, приміром, недопустимість залучення особи до медичних чи наукових дослідів без її вільної згоди; справедливі, безпечні та здорові умови праці тощо; 2) *за суб'єктом складом*: а) загальні, що є необхідними для будь-якої категорії людей, зокрема, життєвий рівень, який дозволяє підтримувати здоров'я; найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я; медична допомога тощо; б) спеціальні, йдеться про можливості окремих категорій (дітей, матерів, інвалідів тощо), а саме, охорона материнства; скорочення смертності народжуваності та дитячої смертності й здорового розвитку дитини та інші [5, с. 108].

Нині виокремлюють три рівні міжнародно-правових стандартів забезпечення права на охорону здоров'я: універсальний, регіональний та спеціалізований. Універсальні нормативно-правові акти переважно носять декларативний характер і є своєрідними рекомендаціями для світової спільноти. До них належать: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Декларація про права розумово відсталих осіб, Декларація про права інвалідів, тощо. Зазначені документи встановлюють юридичні обов'язки для держав учасниць із життя законодавчих й адміністративних заходів щодо реалізації закріплених у них прав. Держави, які затвердили ці Пакти й декларації, повинні хоча би мінімально забезпечити соціально-економічні та культурні права для своїх громадян незалежно від рівня їх економічного розвитку. Універсальний рівень закріплення права на охорону здоров'я є важливою гарантією визнання світовим співтовариством цього права та покладає на держави зобов'язання щодо застосування належних механізмів його забезпечення [6, с. 7].

Нормативно-правові акти регіонального рівня є обов'язковими для країн учасниць певної організації. Виходячи рівня, особливостей та традицій розвитку певної групи країн, регіональні міжнародно-правові стандарти порівняно з універсальними можуть бути конкретними або більш широкими, і повинні містити власний політико-правовий механізм реалізації. Прикладом нормативно-правових актів регіонального рівня є документи, прийняті Європейським Союзом, зокрема Конституція Європейського Союзу, чи Радою Європи, приміром Європейська соціальна хартія.

Третій рівень міжнародно-правових стандартів у сфері охорони здоров'я передбачає спеціалізовані нормативно-правові акти, прийняті спеціально створеною організацією. До них відносяться Конвенції і рекомендації Міжнародної організації праці, що стосуються медичної допомоги, праці дітей, матерів, інвалідів, допомоги при хворобі. Метою цих документів є класифікація працівників за певними категоріями і визначення стандартів трудової діяльності, що не шкодять здоров'ю [6, с. 8]. Варто зазначити, що до таких організацій відносяться Всесвітня організація охорони здоров'я, Всесвітня медична асоціація, Всесвітня асоціація медичного права тощо.

Задля подальших напрямів удосконалення національної системи охорони здоров'я в Україні варто окрім іншого слід зосередитися на дотриманні конституційних норм про право особи на охорону здоров'я із врахуванням сучасних міжнародно-правових стандартів. У цьому контексті основними шляхами імплементації міжнародно-правових стандартів у національне законодавство України, як зазначає М. Баришніков [7, с. 190] є наступні:

- прямий – через обов'язкові до виконання рішення Всесвітньої організації праці та Всесвітньої організації охорони здоров'я, інших організацій, повноправними членами яких є Україна;

- опосередкований – укладання та ратифікація міжнародних угод, які містять зобов'язання для держави у сфері забезпечення права на охорону здоров'я (Угода про надання медичної допомоги громадянам держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав, 27 березня 1997 року – ратифікована із застереженнями 01.06.2000 року, Угода про співробітництво в галузі охорони здоров'я і медичних наук між Міністерством охорони здоров'я України та МОЗ Китайської Народної Республіки, 31 жовтня 1992 року та інших);

- доктринальний – застосування базових ідей та засадничих принципів, що розроблені або опрацьовуються світовою спільнотою в сфері охорони здоров'я (Рекомендація №R(90)3 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасникам відносно медичних дослідів на людині від 06 лютого 1990 р.);

- інституційний – врахування напрацювань та рекомендацій міжнародних організацій у сфері охорони здоров'я, таких, як Всесвітня Асоціація медичного права, Всесвітня медична асоціація та інших.

Імплементація міжнародно-правових стандартів у сфері охорони здоров'я в національне законодавство України передусім вимагає: систематизації та зіставлення норм міжнародно-правових стандартів із наявними нор-

мативними актами в Україні (ЗУ «Основи законодавства про охорону здоров'я в Україні», концепції реформування фінансування системи охорони здоров'я та ін.); дослідження норм міжнародно-правових стандартів із залученням галузевих спеціалістів, науковців та юристів.

Позаяк основними об'єктами стандартизації у сфері охорони здоров'я є: права та обов'язки населення і медичних працівників, медична інформація й звітність, управління та організація охорони здоров'я, медичні послуги, лікарські засоби, кадри, освіта та ін.. Тому вважаємо за першочергову необхідність застосовувати міжнародно-правові стандарти не лише для внесення змін у внутрішні нормативно-правові акти України, але й цю практичну площину функціонування медичної системи задля підвищення ефективності медичної допомоги: засад організації надання медичних послуг; протоколів лікування основних захворювань; міжнародної кваліфікації хвороб; підготовки кадрів, атестації та ліцензування діяльності тощо.

Так, у цьому аспекті вже розпочато роботу щодо впровадження уніфікованих міжнародних протоколів лікування, які передбачають застосування тих методів діагностики та лікування, що є ефективними та засновані на доказовій медицині, і фактично призначення неефективного лікування унеможливується. У свою чергу це значно знижує рівень захворюваності та смертності, підвищує якість медичних послуг, позаяк практикуючим лікарям пропонуються чіткі рекомендації та строюються ефективні умови надання медичної допомоги пацієнтам на усіх рівнях. Відтак, для системи охорони здоров'я важливість запровадження клінічних протоколів пов'язана із підвищенням ефективності роботи (внаслідок стандартизації надання медичної допомоги пацієнтам), оптимізації вартості лікування та підвищення рівня довіри до інституту медицини загалом.

Висновки. Отже, з метою підвищення ефективності охорони здоров'я в Україні державі слід сконцентруватися на застосуванні міжнародно-правових стандартів організації роботи національної медичної системи в умовах ринкової економіки, підготовки кадрового потенціалу у медичній сфері, розвитку медичного страхування, інноваційно-інвестиційної діяльності у галузі медицини та ін. Трансформація системи охорони здоров'я України буде успішною лише за умови раціонального поєднання найвагоміших національних здобутків у медичній галузі зі світовим досвідом і міжнародно-правовими стандартами – принципами та нормами, які містяться у міжнародно-правових актах з прав людини, та визначають зміст та обсяг прав людини у сфері охорони здоров'я, яких повинна дотримуватися наша держава.

Майбутня співпраця з міжнародним співтовариством повинна й надалі супроводжуватись імплементацією міжнародно-правових стандартів у національне законодавство України та приведенням останнього у повну відповідність до міжнародного права. Тому, на сучасному етапі розвитку першочерговим завданням для України є створення такої правової бази у сфері охорони здоров'я, яка б цілком відповідала міжнародно-правовим стандартам й забезпечувала реалізацію цих прав і передбачала механізм їх захисту у разі порушення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наливайко Л. Р., Степаненко К. В. Міжнародно-правові стандарти прав людини : навч. посіб. Дніпро: ДДУВС, 2019. 184 с.
2. Назарко Ю. В. Міжнародно-правові стандарти права на охорону здоров'я. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 18. С. 70–77.
3. Іванчов П. В. Міжнародні стандарти забезпечення охорони здоров'я: орієнтири для України. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. 2020. Том 31 (70). № 6. С. 229–233.
4. Цебенко С., Журавель М. Міжнародно-правові стандарти у сфері охорони здоров'я: до характеристики джерел. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2020. №3 (27). С. 116–123.
5. Сенюта І. Я. Право людини на охорону здоров'я та його законодавче забезпечення в Україні: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2006. 202 с.
6. Москаленко В. Ф., Грузева Т. С., Іншакова Г. В. Право на охорону здоров'я у нормативно-правових актах міжнародного та правового рівня. Харків: Контракт, 2006. 296 с.
7. Шамич О. М. Поняття та структура природного права людини на охорону здоров'я. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2014. № 11. С. 75–92.
8. Баришніков М. Р. Міжнародне медичне право та його вплив на медичне законодавство України. *Ліки України*. 2008. № 6. С. 188–190.

**ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА СКОЄННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ
У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА****RESPONSIBILITY FOR WAR CRIMES IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL LAW**

Медвідь Л.П., к.ю.н., доцент,
професор кафедри військового права та правоохоронної діяльності
Національний університет оборони України

Васильцун І.І., ад'юнкт кафедри військового права
та правоохоронної діяльності
Національний університет оборони України

У статті детально розглянуто питання відповідальності за скоєння воєнних злочинів у межах міжнародного права, підкреслюючи важливість цього правового аспекту для забезпечення глобальної справедливості та захисту прав людини під час збройних конфліктів. Основну увагу приділено аналізу ключових міжнародних документів, таких як Женевські конвенції 1949 року та Римський статут Міжнародного кримінального суду, що є фундаментом для правового регулювання відповідальності за воєнні злочини. Визначено, що ці документи встановлюють чіткі норми, спрямовані на захист цивільного населення, військовополонених і поранених, а також на заборону певних видів зброї та методів ведення війни.

Окрім цього, у статті розглянуто історичні етапи розвитку міжнародних інститутів правосуддя, починаючи з Лейпцизького процесу та закінчуючи сучасними механізмами, такими як Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії та Міжнародний кримінальний суд (далі – МКС). Показано, що з кожним новим конфліктом міжнародна спільнота намагалася вдосконалювати механізми притягнення до відповідальності, що стало основою для створення Міжнародного кримінального суду, першого постійного органу для розслідування та переслідування за воєнні злочини. У статті проаналізовано діяльність МКС, його юрисдикцію, а також проблеми, пов'язані з відсутністю універсальної юрисдикції, що обмежує можливості суду.

Сучасні проблеми правозастосування, серед яких політичні перешкоди, слабкість національних судових систем і відсутність належної співпраці між державами, також є ключовими темами статті. Особлива увага приділяється складнощам збору доказів у зонах конфлікту, недостатній підтримці жертв та проблемі безкарності військових злочинців через недостатню ефективність міжнародних та національних судових органів. Водночас автори вказують на позитивний вплив новітніх технологій, які сприяють швидкому та точному документуванню злочинів, що надає можливість підвищити ефективність розслідувань та притягнення винних до відповідальності.

У підсумку підкреслюється, що попри виклики та недоліки, міжнародна система правосуддя продовжує розвиватися та вдосконалюватися, реагуючи на сучасні виклики. Для забезпечення справедливості необхідно подолати політичні бар'єри, вдосконалювати міжнародну співпрацю та зміцнювати механізми захисту прав жертв воєнних злочинів.

Ключові слова: воєнні злочини, міжнародне право, Міжнародний кримінальний суд, Женевські конвенції, Римський статут, універсальна юрисдикція, правозастосування.

The article deals in detail with the issue of liability for war crimes under international law, emphasizing the importance of this legal aspect for ensuring global justice and protection of human rights during armed conflicts. The main attention is paid to the analysis of key international documents, such as the Geneva Conventions of 1949 and the Rome Statute of the International Criminal Court, which are the basis for legal regulation of liability for war crimes. It is determined that these documents establish clear rules aimed at protecting civilians, prisoners of war and the wounded, as well as at prohibiting certain types of weapons and methods of warfare.

In addition, the article examines the historical stages of development of international justice institutions, starting with the Leipzig Trials and ending with modern mechanisms such as the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia and the International Criminal Court (hereinafter – the ICC). It is shown that with each new conflict, the international community has tried to improve the mechanisms of accountability, which became the basis for the creation of the International Criminal Court, the first permanent body for the investigation and prosecution of war crimes. The article analyzes the activities of the ICC, its jurisdiction, and the problems associated with the lack of universal jurisdiction, which limits the court's capabilities.

Modern problems of law enforcement, including political obstacles, weakness of national judicial systems and lack of proper cooperation between states, are also key topics of the article. Particular attention is paid to the difficulties of collecting evidence in conflict zones, insufficient support for victims, and the problem of impunity for war criminals due to the lack of effectiveness of international and national judicial bodies. At the same time, the authors point to the positive impact of new technologies that facilitate the rapid and accurate documentation of crimes, which makes it possible to increase the effectiveness of investigations and bring perpetrators to justice.

In conclusion, it is emphasized that, despite challenges and shortcomings, the international justice system continues to develop and improve, responding to modern challenges. To ensure justice, it is necessary to overcome political barriers, improve international cooperation and strengthen mechanisms for protecting the rights of victims of war crimes.

Key words: war crimes, international law, International Criminal Court, Geneva Conventions, Rome Statute, universal jurisdiction, law enforcement.

Визначення воєнних злочинів у міжнародному праві. Воєнні злочини є одним із найтяжчих порушень міжнародного права, що вимагають негайного та справедливого реагування з боку міжнародної спільноти. Визначення воєнних злочинів базується на нормах міжнародного гуманітарного права, яке регулює правила ведення війни, захист цивільних осіб, поранених та полонених. В основі цього поняття лежить захист людських прав під час збройних конфліктів, що закріплено в низці міжнародних документів, таких як Женевські конвенції 1949 року та їх додаткові протоколи 1977 року [1]. Ці документи встановлюють основні принципи, яких мають дотриму-

ватися воюючі сторони, включаючи заборону нападів на цивільне населення, використання заборонених видів зброї та катування полонених.

Воєнні злочини включають широкий спектр дій, що порушують права людини та гуманітарні принципи під час збройних конфліктів. Серед них можна виділити навмисне вбивство цивільних осіб, примусове переселення населення, незаконні депортації, згвалтування, утримання заручників, використання дитячих солдатів, напади на гуманітарні місії або миротворців. Також серед воєнних злочинів виділяють застосування зброї, забороненої міжнародними договорами, таких як хімічна та біо-

логічна зброя, мінування цивільних об'єктів, або використання касетних боєприпасів. Таким чином, воєнні злочини охоплюють як фізичне знищення людей, так і створення умов, які можуть призвести до довготривалих наслідків для цивільного населення.

Міжнародне право розглядає воєнні злочини як найтяжчі порушення, що можуть здійснюватися під час збройного конфлікту, і визначає обов'язок держав реагувати на них належним чином. Це зобов'язання закріплене в міжнародних договорах, таких як Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 року, та Римський статут МКС 1998 року. Останній документ є основним правовим актом, що регулює діяльність МКС, який уповноважений розслідувати та переслідувати винних у скоєнні воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноциду, злочин агресії [2].

Особливе значення у визначенні воєнних злочинів мають Женевські конвенції, які встановлюють основні правила поводження з пораненими, хворими, полоненими, та захисту цивільного населення під час війни. Відповідно до цих конвенцій, кожна держава-учасник зобов'язана забезпечувати дотримання їхніх положень на своїй території і серед своїх збройних сил. Воєнні злочини, вчинені під час міжнародних та внутрішніх збройних конфліктів, є порушенням цих конвенцій, і держави мають обов'язок переслідувати осіб, відповідальних за ці злочини [3, с. 89].

Не менш важливим документом для визначення воєнних злочинів є Римський статут МКС, який встановлює юрисдикцію Суду щодо воєнних злочинів. У Статуті чітко визначено, що до воєнних злочинів належать серйозні порушення Женевських конвенцій, зокрема навмисні напади на цивільних осіб або цивільні об'єкти, умисне заподіяння великого страждання або серйозних тілесних ушкоджень. Також важливим аспектом Римського статуту є те, що він передбачає покарання не лише для виконавців злочинів, а й для тих, хто організовує та замовляє їхнє скоєння [4, с. 103].

Історія розвитку правових норм щодо воєнних злочинів сягає часів після Другої світової війни, коли на Нюрнберзькому та Токійському процесах було вперше встановлено принцип індивідуальної відповідальності за скоєння воєнних злочинів. Ці процеси заклали основу для подальшого розвитку міжнародного кримінального права та створення спеціалізованих міжнародних судових інституцій для переслідування воєнних злочинців. На основі рішень Нюрнберзького процесу було визначено, що воєнні злочини включають як дії проти військовослужбовців супротивника, так і проти цивільного населення. Важливим є те, що вперше було встановлено, що військові командири несуть відповідальність за дії своїх підлеглих [5, с. 115].

Сучасне міжнародне право постійно вдосконалюється для забезпечення належного переслідування за воєнні злочини. Одним із ключових викликів є проблема універсальної юрисдикції, коли держави можуть відмовитися переслідувати воєнних злочинців, які не є їхніми громадянами або не скоїли злочин на їхній території. Ця проблема особливо гостро стоїть у контексті міжнародних збройних конфліктів, коли відсутність ефективних механізмів співпраці між державами дозволяє багатьом злочинцям уникнути покарання [6, с. 132].

Відтак, визначення воєнних злочинів у міжнародному праві базується на нормах міжнародного гуманітарного права та прав людини. Основними документами, що регулюють питання воєнних злочинів, є Женевські конвенції та Римський статут МКС, які встановлюють обов'язок держав дотримуватися правил ведення війни та переслідувати винних у порушеннях цих правил. Проте, сучасне міжнародне право стикається з багатьма викликами у сфері правозастосування, зокрема у питанні універсальної юрисдикції та співпраці між державами щодо переслідування злочинців. Незважаючи на це, розвиток правових інструментів для боротьби з воєнними злочинами є важ-

ливим кроком до забезпечення справедливості у світовому співтоваристві.

Система міжнародного правосуддя за скоєння воєнних злочинів має тривалу і складну історію, яка тісно пов'язана з розвитком гуманітарного права і концепції індивідуальної відповідальності. Одним з перших прикладів спроб переслідування воєнних злочинів є процеси після Першої світової війни, зокрема, Лейпцизький процес, на якому Німеччина судила власних військових за порушення законів і звичаїв війни. Однак цей процес не був ефективним, оскільки жоден з головних винуватців не отримав серйозного покарання, а міжнародна спільнота не змогла належним чином організувати механізми покарання [7, с. 5].

Після Другої світової війни міжнародна спільнота усвідомила необхідність створення ефективніших механізмів для переслідування воєнних злочинців. Найбільш значущими подіями в цьому напрямку стали Нюрнберзький та Токійський процеси, що були організовані для покарання нацистських та японських військових злочинців. Нюрнберзький процес став першим міжнародним судовим процесом такого масштабу і заклав основи для подальшого розвитку міжнародного кримінального права. Було вперше закріплено принцип індивідуальної відповідальності за воєнні злочини, що означає, що особи, які вчиняють злочини під час війни, не можуть прикриватися наказами вищих органів влади або своїм статусом військовослужбовців [8, с. 17].

Нюрнберзький процес став важливою віхою в розвитку концепції міжнародного правосуддя, оскільки він запровадив поняття злочинів проти миру, злочинів проти людяності та воєнних злочинів як серйозних порушень міжнародного права. Учасники процесу були засуджені за численні злочини, включаючи планування і ведення агресивних воєн, масові вбивства, геноцид, катування, примусове переселення цивільних осіб та інші воєнні злочини. Рішення Нюрнберзького трибуналу стали основою для подальшого формування норм міжнародного права, спрямованих на запобігання подібним злочинам у майбутньому [9, с. 33].

Токійський процес, організований після Другої світової війни для покарання японських військових злочинців, також відіграв важливу роль у становленні міжнародного правосуддя. Під час цього процесу було засуджено багатьох високопоставлених військових і політичних лідерів Японії за серйозні порушення міжнародного права, включаючи масові вбивства, зґвалтування, насильницькі депортації та інші злочини проти людяності. Як і в Нюрнберзі, ключовим моментом цього процесу стало затвердження принципу індивідуальної відповідальності за воєнні злочини [10, с. 49].

Однак після цих двох великих процесів міжнародне співтовариство не створило постійного судового органу для переслідування за воєнні злочини, що призвело до тривалої паузи в розвитку цього напрямку міжнародного права. Лише після конфліктів 1990-х років, таких як війна в колишній Югославії та геноцид у Руанді, міжнародне співтовариство знову звернулося до питання створення спеціальних трибуналів для притягнення до відповідальності винуватців масових воєнних злочинів. Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії (МТКЮ) та Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди (МТКР) стали важливими кроками на шляху до вдосконалення механізмів міжнародного правосуддя [11, с. 61].

МТКЮ був заснований у 1993 році для переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права на території колишньої Югославії. Трибунал розглядав численні випадки воєнних злочинів, включаючи масові вбивства, етнічні чистки, сексуальне насильство та депортації. За час своєї діяльності МТКЮ засудив бага-

твоя високопосадовців, серед яких були і військові командири, і політичні лідери, що стало важливим сигналом для міжнародного співтовариства про неприпустимість безкарності за воєнні злочини [12, с. 78].

МТКР був заснований у 1994 році для притягнення до відповідальності осіб, причетних до геноциду проти народності тутсі та інших етнічних груп у Руанді. Трибунал розглянув численні випадки масових убивств, згвалтувань і переслідувань, що відбувалися під час геноциду, і встановив важливі правові прецеденти щодо переслідування за злочини проти людяності. МТКР став одним з перших міжнародних трибуналів, який розглядав питання сексуального насильства як воєнного злочину, що заклало основи для подальшого визнання цього виду злочинів у міжнародному праві [13, с. 92].

Заснування цих трибуналів стало важливим кроком на шляху до створення постійної судової інституції, здатної переслідувати за воєнні злочини у будь-якій точці світу. У 1998 році було підписано Римський статут, який заснував МКС як постійний міжнародний судовий орган для переслідування осіб, відповідальних за воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид. На відміну від трибуналів для Югославії та Руанди, МКС має ширшу юрисдикцію і може розглядати справи не лише щодо конкретних конфліктів, а й щодо будь-яких збройних конфліктів, що підпадають під дію Римського статуту [14, с. 104].

З огляду на вищезазначене, розвиток міжнародних інститутів покарання за воєнні злочини показує, як еволюціонували відповідні механізми правосуддя для забезпечення справедливості. Цей розвиток відображає прагнення міжнародного співтовариства до утвердження принципу індивідуальної відповідальності та неприпустимості безкарності за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права.

Сучасні механізми притягнення до відповідальності за воєнні злочини. Міжнародне правосуддя за скоєння воєнних злочинів є важливим елементом у забезпеченні справедливості на глобальному рівні. У сучасних умовах система міжнародного права включає декілька механізмів, що спрямовані на переслідування та притягнення до відповідальності осіб, які вчинили воєнні злочини. Основну роль у цьому процесі відіграє МКС, який є першим постійним міжнародним судом, наділеним правом притягати до відповідальності за серйозні злочини, включаючи воєнні злочини, злочини проти людяності, геноцид, злочин агресії. Цей суд діє на основі принципу комплементарності, що означає, що МКС може розглядати справи лише в тих випадках, коли національні суди не в змозі або не бажають проводити розслідування та судочинство [15, с. 210].

Одним з найважливіших аспектів діяльності МКС є юрисдикція суду. Суд має юрисдикцію щодо осіб, які вчинили злочини на території держав, що ратифікували Римський статут, або у випадку, коли Рада Безпеки ООН передає конкретну справу до суду. Таким чином, юрисдикція МКС охоплює широкий спектр збройних конфліктів і дозволяє переслідувати злочинців незалежно від їхнього громадянства або місця скоєння злочинів [4, с. 55]. Проте МКС стикається з низкою обмежень, зокрема через те, що деякі ключові держави, такі як США, Російська Федерація та Китай, не є учасниками Римського статуту, що ускладнює переслідування осіб з цих країн.

Крім МКС, важливим механізмом притягнення до відповідальності за воєнні злочини є спеціальні міжнародні трибунали, створені для розгляду конкретних конфліктів. Наприклад, Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії (МТКЮ) та Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди (МТКР) відіграли важливу роль у притягненні до відповідальності винних у воєнних злочинах та геноциді, що були вчинені під час цих конфліктів. Ці трибунали стали прикладом ефективної міжнародної співпраці та показали, що правосуддя може бути досягнуто навіть у найскладніших ситуаціях [11, с. 78].

Також важливим аспектом сучасних механізмів притягнення до відповідальності за воєнні злочини є роль національних судових систем. Національні суди мають право переслідувати осіб, які вчинили воєнні злочини, на основі національного законодавства або міжнародних договорів, таких як Женевські конвенції та Римський статут. Наприклад, багато держав ухвалили закони, що дозволяють судити іноземних громадян за скоєння воєнних злочинів на основі принципу універсальної юрисдикції, який дає змогу переслідувати злочинців незалежно від місця скоєння злочинів або громадянства злочинця [6, с. 140]. Це є важливим інструментом, оскільки дозволяє уникнути безкарності для тих, хто вчинив воєнні злочини за межами своєї країни.

Принцип універсальної юрисдикції застосовується, зокрема, в Європі. Наприклад, деякі країни, такі як Німеччина та Франція, активно використовують цей принцип для переслідування військових злочинців, навіть якщо злочини були вчинені на інших континентах. Німецькі суди, зокрема, розглядали справи проти військових командирів і політичних лідерів з Сирії, які були причетні до скоєння воєнних злочинів під час громадянської війни в Сирії [16, с. 192]. Така практика сприяє тому, що злочинці не можуть уникнути правосуддя, навіть якщо їхня країна не переслідує їх за ці злочини.

Окрім судових механізмів, значну роль у притягненні до відповідальності за воєнні злочини відіграють міжнародні організації та неурядові організації (НУО). Наприклад, такі організації, як Human Rights Watch та Amnesty International, активно документують воєнні злочини, збирають докази та передають їх до судових органів. Вони також сприяють тому, щоб міжнародне співтовариство звертало увагу на конкретні злочини та тиснуло на уряди для їх розслідування [17, с. 215]. НУО часто працюють у тісній співпраці з міжнародними трибуналами та національними судовими системами, надаючи інформацію, свідчення та підтримку постраждалим від воєнних злочинів.

Ще одним важливим механізмом притягнення до відповідальності за воєнні злочини є створення гібридних судів, які поєднують національні та міжнародні елементи. Гібридні суди створюються для розслідування конкретних конфліктів і включають як національних, так і міжнародних суддів і прокурорів. Одним із прикладів такого суду є Спеціальний суд для Сьєрра-Леоне, який був створений для переслідування осіб, відповідальних за воєнні злочини під час громадянської війни в цій країні [18, с. 227]. Гібридні суди є ефективним механізмом, оскільки вони забезпечують участь національних правозахисних структур у процесі правосуддя, одночасно забезпечуючи міжнародний контроль та дотримання міжнародних стандартів.

Окрім цього, сучасні механізми притягнення до відповідальності за воєнні злочини включають розвиток новітніх технологій для збору доказів та розслідування злочинів. Наприклад, супутникові зображення та технології штучного інтелекту дозволяють документувати місця воєнних злочинів та збирати докази, які можуть бути використані в судах. Ці технології дозволяють ефективніше і швидше реагувати на скоєні злочини та притягувати винних до відповідальності [19, с. 250].

Сучасні механізми притягнення до відповідальності за воєнні злочини є комплексною системою, що включає міжнародні суди, національні судові системи, міжнародні організації та неурядові організації. Хоча Міжнародний кримінальний суд є основним інструментом правосуддя на глобальному рівні, важливу роль відіграють також національні суди та трибунали, що створюються для розслідування конкретних конфліктів. Принцип універсальної юрисдикції, діяльність гібридних судів та використання новітніх технологій роблять систему міжнародного правосуддя більш ефективною. Проте сучасне правосуддя стикається з викликами, такими як відсутність універсаль-

ної юрисдикції для всіх держав та політичні бар'єри, що ускладнюють переслідування воєнних злочинців у деяких країнах. Незважаючи на ці виклики, міжнародна спільнота продовжує працювати над вдосконаленням механізмів правосуддя для забезпечення непокараності за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права [20, с. 275].

Проблеми та виклики у правозастосуванні за скоєння воєнних злочинів. Попри існування міжнародних судів та трибуналів, які мають на меті переслідування винних у воєнних злочинах, система правозастосування стикається з численними проблемами та викликами, що ускладнюють досягнення справедливості. Одна з головних проблем – це політичні бар'єри, що перешкоджають ефективному притягненню до відповідальності високопосадовців або військових лідерів, які стоять за скоєнням воєнних злочинів. Деякі держави використовують своє політичне впливання для захисту громадян від міжнародного правосуддя, блокуючи ініціативи притягнення до відповідальності на рівні ООН чи інших міжнародних організацій [21, с. 38]. Наприклад, велика кількість резолюцій, що стосуються переслідування воєнних злочинців, була заблокована в Раді Безпеки через використання права вето постійними членами Ради, такими як Китай та Російська Федерація.

Ще однією суттєвою проблемою є відсутність універсальної юрисдикції. Не всі держави ратифікували Римський статут, а це означає, що МКС не має юрисдикції у справах щодо воєнних злочинів, скоєних на території таких країн, як США, Китай, Індія та Російська Федерація. Це значно обмежує можливості МКС щодо переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права [4, с. 74]. Крім того, навіть коли країни є учасниками Римського статуту, національні суди часто не бажають або не здатні розглядати справи про воєнні злочини через брак політичної волі або слабкості судової системи.

Ще однією проблемою є складність збирання доказів у конфліктних зонах. Багато воєнних злочинів вчиняються в умовах, де неможливо або дуже важко провести належне розслідування. Військові конфлікти часто призводять до руйнування важливих доказів, а свідки та жертви воєнних злочинів можуть бути залякані або перебувати в небезпеці, що ускладнює їхню участь у судових процесах [19, с. 102]. Навіть коли докази вдається зібрати, часто виникає питання щодо їхньої автентичності, особливо коли йдеться про використання цифрових або технічних засобів, таких як супутникові зображення або відеозаписи.

Ще одним викликом є проблема імплементації рішень міжнародних судів на національному рівні. Навіть коли МКС або інші міжнародні суди виносять вирок, держави не завжди готові або здатні виконувати ці рішення. У деяких випадках уряди відмовляються співпрацювати з міжнародними судовими органами та не видають осіб, звинувачених у воєнних злочинах, для судового розгляду або виконання вироку. Це створює серйозний виклик для міжнародної системи правосуддя, адже без належного виконання рішень правосуддя залишається невідомим [20, с. 118].

Окрім цього, серйозною проблемою є нерівність у застосуванні міжнародного правосуддя. Часто можна спостерігати, що судові переслідування за воєнні злочини переважно торкаються осіб з менш розвинених країн або країн, що перебувають у конфліктних зонах, тоді як представники більш впливових держав рідко притягуються до відповідальності. Це породжує звинувачення у подвійних стандартах і ставить під загрозу легітимність міжнародного правосуддя [6, с. 135]. Така нерівність у переслідуванні злочинців створює недовіру до міжнародних судів і підриває загальну віру в справедливість системи.

Також важливим питанням є проблема політичної незалежності міжнародних судів. Оскільки МКС та інші судові органи значною мірою залежать від фінансування держав-членів, це може впливати на їхню незалежність

і створювати ризики втручання у судовий процес з боку політичних акторів [17, с. 165]. Випадки тиску на суддів та прокурорів, а також випадки політичного втручання в судові процеси є серйозними викликами для міжнародної системи правосуддя.

Ще однією проблемою є слабкість міжнародної системи захисту жертв воєнних злочинів. Хоча існують численні міжнародні конвенції та угоди, спрямовані на захист прав жертв, на практиці ці механізми часто не діють належним чином. Жертви воєнних злочинів часто не мають доступу до правової допомоги або компенсації, а їхні права можуть бути порушені на всіх етапах правозастосувального процесу [22, с. 182]. Крім того, у багатьох країнах, що переживають військові конфлікти, система соціальної та правової підтримки жертв є недостатньо розвинутою, що робить їх ще більш вразливими.

Таким чином, правозастосування за скоєння воєнних злочинів стикається з численними викликами на різних рівнях – від політичних бар'єрів до проблем імплементації рішень міжнародних судів. Ці виклики підривають ефективність міжнародної системи правосуддя і створюють умови для безкарності осіб, відповідальних за воєнні злочини. Незважаючи на це, міжнародна спільнота продовжує працювати над вдосконаленням механізмів правозастосування та зміцненням міжнародного правосуддя. Одним з важливих кроків у цьому напрямку є посилення співпраці між державами, розвиток національних правових систем, а також впровадження новітніх технологій для збору доказів і проведення розслідувань [18, с. 210]. Проте, для досягнення реальної справедливості необхідно вирішувати проблеми політичної волі, забезпечення незалежності міжнародних судів та створення ефективних механізмів захисту прав жертв воєнних злочинів.

Висновки. Аналізуючи відповідальність за воєнні злочини в контексті міжнародного права, можна зробити кілька важливих висновків щодо сутності цього явища та викликів, з якими стикається міжнародне правосуддя. Воєнні злочини, як серйозні порушення норм гуманітарного права, мають глибокі історичні корені й значний вплив на сучасне міжнародне правове середовище.

Передусім, визначення воєнних злочинів базується на загально визначених міжнародних правових нормах, таких як Женевські конвенції та інші міжнародні договори, що встановлюють чіткі правила ведення війни та захисту цивільного населення. Воєнні злочини включають такі акти, як вбивства цивільних осіб, згвалтування, примусові депортації та інші форми насильства, що порушують фундаментальні права людини. Міжнародне право визнає, що воєнні злочини можуть мати серйозні наслідки для постраждалих, які часто залишаються незахищеними в умовах збройних конфліктів. Це визначає необхідність створення чіткої системи правового реагування на такі злочини.

Історичний розвиток міжнародного кримінального права демонструє поступову еволюцію підходів до переслідування воєнних злочинців. Від перших спроб після Першої світової війни до утворення Нюрнберзького та Токійського трибуналів після Другої світової війни, міжнародна спільнота прагнула встановити відповідальність за скоєні злочинства. Ці процеси стали основою для подальшого розвитку системи міжнародного правосуддя, що охоплює індивідуальну відповідальність та створення постійних міжнародних судових інституцій.

Сучасні механізми притягнення до відповідальності, включаючи МКС, трибунали та національні суди, відіграють важливу роль у забезпеченні справедливості. МКС є першим постійним міжнародним судом, здатним розслідувати серйозні злочини, такі як воєнні злочини, геноцид, злочини проти людяності та злочини агресії. Він став одним із найефективніших інструментів у боротьбі проти безкарності на глобальному рівні. Проте його робота стикається з низкою викликів, зокрема відсутністю універсальної

юрисдикції через те, що деякі країни відмовляються ратифікувати Римський статут. Крім того, існують політичні перешкоди, що можуть блокувати судові процеси та перешкоджати справедливості.

Окрім міжнародних механізмів, національні суди також відіграють ключову роль у переслідуванні воєнних злочинців. Використання принципу універсальної юрисдикції дозволяє судити злочинців, незалежно від їхньої національності чи місця скоєння злочину. Це розширює можливості для правосуддя на глобальному рівні та робить переслідування за воєнні злочини більш реальним, навіть у випадках, коли країна-винуватця не здатна або не бажає проводити розслідування.

Незважаючи на прогрес, міжнародна система правосуддя зазнає низки викликів. Політичні бар'єри, втручання та вплив на судові процеси часто стають на заваді досягненню справедливості. Країни, що мають політичну вагу на міжнародній арені, можуть використовувати своє становище для блокування розслідувань і переслідувань. Це підриває довіру до міжнародного правосуддя і створює враження про наявність подвійних стандартів. Крім того, складнощі збирання доказів у зонах конфлікту та нестача ресурсів для ефективного розслідування воєнних злочинів залишають багато винуватців безкарними.

Ще одним значним викликом є слабкість захисту жертв воєнних злочинів. Хоча міжнародне право надає їм певні гарантії, на практиці реалізація цих прав часто ускладнюється. Жертви часто стикаються з браком доступу до пра-

вової допомоги та підтримки, що поглиблює їхню вразливість. Тому однією з пріоритетних задач для міжнародної спільноти залишається покращення системи захисту прав жертв і забезпечення їхньої участі в судових процесах.

Нарешті, сучасні технології, такі як використання супутникових зображень і цифрових доказів, відкривають нові можливості для документування та розслідування воєнних злочинів. Це дозволяє швидше реагувати на порушення та збирати докази, які можуть бути використані в суді. Водночас розвиток технологій також вимагає вдосконалення правових процедур, щоб забезпечити їхню легітимність та автентичність у правозастосувальному процесі.

У підсумку, відповідальність за скоєння воєнних злочинів є однією з ключових тем міжнародного права, що вимагає постійної уваги міжнародної спільноти. Сучасна система правосуддя пройшла складний шлях становлення, від історичних прецедентів до створення постійних судових органів, таких як Міжнародний кримінальний суд. Проте вона стикається з численними викликами, що потребують вирішення для забезпечення реальної справедливості та непокараності за найтяжчі злочини. Міжнародне співтовариство має посилювати механізми правозастосування, сприяти зміцненню незалежності судових органів та забезпечувати жертвам воєнних злочинів доступ до правосуддя і підтримки. Тільки так можна забезпечити ефективну боротьбу з безкарністю та встановити справедливість на глобальному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Збірник основних джерел міжнародного гуманітарного права, що застосовуються у міжнародному збройному конфлікті, спровокованому збройною агресією російської федерації / Київ; Одеса : Фенікс, 2023. 552 с.
2. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text. (дата звернення: 03.10.2024).
3. Міжнародне гуманітарне право: Женевські конвенції та їх тлумачення. К.: Наукова думка, 2020. 320 с.
4. Іваненко, С. В. Міжнародне кримінальне право: підручник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2019. 412 с.
5. Остром, Г. Історія міжнародного правосуддя. Одеса: Пальміра, 2021. 285 с.
6. Семенюк, І. Воєнні злочини та міжнародне правосуддя. Харків: Право, 2020. 230 с.
7. Лейпцизький процес: міжнародний досвід покарання за воєнні злочини. Вінниця: Вінницький національний університет, 2021. 190 с.
8. Нюрнберзький процес: Вибрані рішення. К.: Алерта, 2022. 250 с.
9. Степаненко, О. Міжнародне право в контексті покарання за воєнні злочини. Дніпро: Видавництво ДДУ, 2020. 345 с.
10. Токійський процес: історія та сучасні уроки. Суми: Університет СумДУ, 2021. 310 с.
11. Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії. К.: Юрінком Інтер, 2022. 215 с.
12. Головкин, А. Воєнні злочини у колишній Югославії. Запоріжжя: Поліграф, 2020. 170 с.
13. Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди: матеріали. Тернопіль: Видавництво ТНПУ, 2021. 190 с.
14. Римський статут і Міжнародний кримінальний суд: монографія / Під ред. В. Бабенко. К.: Атіка, 2022. 420 с.
15. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Міжнародний документ від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text. (Дата звернення 03.10.2024).
16. Лебедев, М. Універсальна юрисдикція та переслідування за воєнні злочини. Київ: Видавництво КНУ, 2021. 350 с.
17. Human Rights Watch. World Report 2022. New York: HRW, 2022.
18. Спеціальний суд для Сьєрра-Леоне: історія та уроки. К.: Атіка, 2021. 245 с.
19. Гончар, В. Використання новітніх технологій у розслідуванні воєнних злочинів. К.: Видавництво НаУКМА, 2021. 310 с.
20. Петрова, Н. Воєнні злочини та сучасні виклики міжнародного права. Хмельницький: Університет Поділля, 2021. 370 с.
21. Лебедев, М. Політичні бар'єри у правозастосуванні за воєнні злочини. Київ: Видавництво КНУ, 2021. 290 с.
22. Головкин, А. Проблеми захисту жертв воєнних злочинів. Запоріжжя: Поліграф, 2020. 190 с.

ЗНАЧЕННЯ ДОКТРИНИ КОМАНДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЛЯ ПРИТЯГНЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ КОМАНДИРІВ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

THE IMPORTANCE OF THE COMMAND RESPONSIBILITY DOCTRINE FOR BRINGING MILITARY COMMANDERS TO JUSTICE IN INTERNATIONAL LAW

Мітько М.В., аспірант кафедри міжнародного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена загальному аналізу ролі та відповідальності командира щодо підлеглих у розрізі його комплексного правового статусу, що зумовлює відповідні права та обов'язки такої особи загалом у збройному конфлікті та щодо своїх підлеглих зокрема. Під час збройних конфліктів існує можливість того, що підлеглі можуть вчиняти протиправні дії через нездійснення командиром належного контролю щодо них.

Із плином часу та із урахуванням багатьох збройних конфліктів у світі концепція командної відповідальності еволюціонувала та отримувала необхідне оформлення в певних міжнародно-правових актах. Загалом були сформовані правила, згідно з якими командири у силу своєї позиції мають певні позитивні обов'язки контролювати дії своїх підлеглих задля попередження вчинення ними протиправних діянь, а в разі їхнього вчинення – обов'язок покарати (у межах своїх повноважень) і передати винних компетентним органам. Праці багатьох науковців, діяльність міжнародних кримінальних трибуналів і національних судів детально досліджували кожний аспект зазначеної правової концепції, починаючи зі складових частин правового статусу командира та підлеглого, їхнього фактичного та правового взаємозв'язку, національних і міжнародних норм, які їх регулюють, та розвивали цю доктрину. Важливе місце при дослідженні доктрини командної відповідальності займає аналіз природи влади командира над підлеглими, що передбачає певні права командира щодо останніх. Крім цього, обов'язки командира грають ключову роль в обґрунтуванні існування концепції командної відповідальності, зокрема, криміналізації винної бездіяльності командира.

Якщо підсумувати, у межах даної статті досліджується обґрунтування доктрини командної відповідальності із супутнім аналізом важливості існування командира як особи, яка має відповідні права та обов'язки задля уможливлення дотримання своїми підлеглими законів і звичаїв війни, а також його відповідальності за неналежне виконання своїх обов'язків щодо підлеглих.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, міжнародне кримінальне право, Міжнародний кримінальний суд, воєнні злочини, командна відповідальність, військовий командир, цивільний начальник.

The article is devoted to a general analysis of the role and responsibility of a commander in relation to his subordinates in the context of his complex legal status, which determines the respective rights and obligations of such a person in general in an armed conflict and in relation to his subordinates in particular. In armed conflicts, there is a possibility that subordinates may commit unlawful acts because the commander does not exercise proper control over their actions.

Over time and in the light of many armed conflicts in the world, the concept of command responsibility has evolved and received the necessary formalisation in certain international legal instruments. In general, certain rules were initially developed according to which commanders, by virtue of their position, have certain positive duties to control the actions of their subordinates in order to prevent them from committing unlawful acts and, if they do, to punish the perpetrators.

The works of many scholars, the activities of international criminal tribunals and national courts have examined in detail every aspect of this legal regime, starting with the components of the legal status of a commander and a subordinate, their actual and legal relationship, and the national and international rules governing this phenomenon. An important place in the study of the doctrine of command responsibility is occupied by the analysis of the nature of the commander's authority over subordinates, which provides for certain rights of the commander in relation to the latter. In addition, the duties of the commander play a key role in justifying the existence of the concept of command responsibility, in particular the criminalisation of the culpable inaction of the commander.

In summary, this article examines the justification of the doctrine of command responsibility, with a concomitant analysis of the importance of the existence of a commander as a person who has the appropriate rights and duties to ensure that his subordinates comply with the laws and customs of war, as well as his responsibility for the improper performance of his duties towards his subordinates.

Kew words: international humanitarian law, international criminal law, International Criminal Court, war crimes, command responsibility, military commander, civilian superior.

У доктрині командної відповідальності ключовим питанням є влада командира щодо ведення бойових дій і щодо діянь своїх підлеглих, що зумовлює його відповідальність незалежно від характеру збройного конфлікту. Аналіз та вирішення такого питання є важливим як з науково-теоретичної, так і з практичної точки зору. По-перше, концепція командної відповідальності викликає цікавість для подальшого наукового аналізу. У той же час на практиці виникає велика кількість питань щодо статусу командира, від чого власне залежить можливість притягнення його до відповідальності.

Належне обґрунтування статусу командира та його ролі у підтриманні порядку та дисципліні у війську та щодо підлеглих у світлі доктрини командної відповідальності є предметом наукового дослідження вітчизняних та іноземних науковців. Серед українських науковців питанням командної відповідальності займалися зокрема Пашковський М. І. [1], Мірошніченко А. [2]. Якщо казати про іноземних науковців, то серед них можна вказати на роботи Генаеля Меттра (Guénaël Mettraux) [3], Джошуа

Рути (Joshua L. Root) [4] та ін. Їх наукові праці загалом були спрямовані на пояснення явища командної відповідальності в загальних рисах. Крім цього, українські науковці намагалися обґрунтувати можливість її застосування в рамках національної правової системи. Водночас питання правового статусу та аналізу постаті командира у рамках доктрини командної відповідальності не отримало достатнього дослідження. Зазначена стаття спрямована на заповнення зазначеної прогалини, враховуючи наявний рівень обґрунтування правового статусу командира як необхідного елемента для застосування доктрини командної відповідальності.

Метою статті є дослідження правового статусу командира та його ролі під час збройного конфлікту, зокрема, щодо контролю дій підлеглих, і його відповідальності у разі невиконання таких обов'язків.

У процесі дослідження були поставлені наступні завдання:

1. Дослідити складові частини правового статусу командира.

2. Встановити співвідношення правового статусу командира та доктрини командної відповідальності.

3. Визначити роль концепції командної відповідальності у розрізі невиконання командирами своїх обов'язків і відповідної бездіяльності щодо дій підлеглих.

Командна відповідальність була вперше закріплена в загальних рисах на рівні міжнародно-правових актів у Гаазькій конвенції 1907 року, а вже повністю була сформульована у Додатковому протоколі I, еволюціонувавши до надважливого правового режиму в міжнародному праві. Важливість такої концепції підтверджується тим, що положення щодо відповідальності командирів за злочини своїх підлеглих стали частиною звичаєвого міжнародного права [5]. Діяльність Нюрнберзького та Токійського трибуналів, Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії, Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди та Міжнародного кримінального суду в подальшому розвинули зміст зазначеної концепції до її сучасного вигляду.

Концепція командної відповідальності весь період свого існування будувалася навколо багатовимірного статусу командира, який є необхідною складовою частиною збройних сил сторін конфлікту.

Загалом командири займають відповідальне становище в певній військовій структурі та володіють відповідним військовим статусом [6, с. 903]. Діяльність збройних формувань охоплює велику кількість необхідних елементів, серед яких можна виділити головні: з одного боку це військові командири або цивільні начальники, які наділені відповідним обсягом військової влади, а з іншого боку – підлеглі, щодо яких командир здійснює надані йому права та обов'язки. Враховуючи владні статуси командирів і відповідно підпорядковані статуси підлеглих, такі ієрархічні та нерівні відносини відіграють центральну роль при здійсненні аналізу статусу командира у світлі командної відповідальності. Обов'язковим елементом у такій доктрині є саме верховність влади командира та підпорядкування підлеглих конкретному командиру, що загалом виявляється в ланцюжку командування.

Влада командира характеризується великою кількістю владних повноважень, які уможливають належне функціонування відповідної військової системи та керування підлеглими військовослужбовцями. Крім цього, із метою забезпечення збалансування правового статусу командира існують певні обов'язки зокрема щодо своїх підлеглих. Як зазначається, командири мають загальний обов'язок підтримувати порядок у лавах і забезпечувати дотримання стандартів МГП у власному підпорядкуванні [3, с. 40]. Військові командири, незалежно від звання, несуть повну відповідальність за дотримання членами своїх підрозділів норм міжнародного гуманітарного права [7; 8, ст. 86 і 87]. До їхніх обов'язків також входить запобігання, розслідування та покарання, зокрема через дисциплінарні санкції, дій їхніх підлеглих [9]. Наявність зазначених обов'язків командира зумовлюють необхідність належним чином здійснювати керівництво своїми підлеглими задля дотримання останніми вимог МГП, що загалом відображає зміст принципу відповідального командування.

У теорії та у практиці кримінального права досить нескладно описати ситуації, коли командир може самостійно вчиняти міжнародні злочини та виступати у ролі безпосереднього виконавця (співвиконавця) або ж організатора, пособника, підбурювача. Крім цього, то як влучно зазначає Йорам Дінштейн, не виникає питань і щодо від-

повідальності командира, коли той видає злочинний наказ підлеглим на вчинення злочину [10, с. 237].

Якщо казати про сутність командної відповідальності, то тут мова йде про специфічну бездіяльність командирів у порушеннях їхніх міжнародно-правових зобов'язань щодо здійснення контролю над підлеглими. Відповідно до усталеної міжнародно-правової доктрини, концепція командної відповідальності в кінцевому підсумку ґрунтується на повноваженнях командира контролювати дії своїх підлеглих. На командира покладається обов'язок здійснювати цю владу таким чином, щоб запобігати злочинам, вчиненим його підлеглими, і припиняти їх, а невиконання цього обов'язку належним чином карається покладенням індивідуальної кримінальної відповідальності відповідно до доктрини. [11, параг. 377]. Ключовим моментом відповідальності командира згідно з доктриною командної відповідальності є те, що командир не виконував належним чином свої обов'язки, що проявляється в тому, що він не вжив можливих заходів у межах своїх повноважень для запобігання та/або припинення вчинення злочинів підлеглими [12, параг. 3529].

Отже, концепція командної відповідальності є важливим інструментом покарання осіб, які обіймають керівні посади, за відсутність контролю/нагляду за особами, які перебувають у їхньому підпорядкуванні/підконтрольності [13, с. 420].

Якщо говорити про практичне призначення доктрини командної відповідальності, то така конструкція була сформована саме на міжнародному рівні задля обґрунтування існування універсальних обов'язків у командирів, що зумовлює необхідність запобігання ними злочинів своїх підлеглих. Варто все ж таким погодитися з тим, що командири в силу своєї офіційної чи фактичної позиції можуть і мають здійснювати контроль над діями своїх підлеглих і запобігати їхнім неправомірним діям. Саме в ситуаціях, коли командири не виконують зазначені обов'язки доктрина командної відповідальності виконує свого роду превентивну функцію запобігання та недопущення бездіяльності командирів у порушення норм МГП, що у свою чергу дозволяє в певному обсязі досягти гуманізації військових дій, на що власне й спрямоване МГП загалом.

Крім цього, доктрина командної відповідальності виступає свого роду запобіжником задля відновлення справедливості для потерпілих не тільки від незаконних дій підлеглих, але й щодо командирів, які мали запобігти їхнім злочинам. Зазначена теза загалом підтверджує те, що доктрина командної відповідальності обґрунтовує позицію, згідно з якою командири також мають нести відповідальність за невиконання своїх обов'язків щодо підлеглих, як і ті, хто безпосередньо вчинював злочини під владою таких командирів.

У зв'язку з тим, що особа командира є надважливою під час збройного конфлікту, аналіз його правового статусу завжди буде викликати цікавість із наукової точки зору. Це особливо набуває важливості щодо ситуації з особами, які займають керівні посади в неорганізованих збройних формуваннях, рухах опору, партизанських сил тощо, коли правовий статус командирів і їхня влада буде відрізнятися та відповідно становитиме питання для застосування доктрини командної відповідальності. Через те, що особа командира пов'язана з усіма елементами концепції командної відповідальності, подальше наукове дослідження такого впливу також може становити інтерес із боку як національних, так і міжнародних експертів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пашковський М. І. Командна відповідальність для російських командирів на підставі ст. 438 КК України та ст. ст. 86, 87 Першого Додаткового протоколу до Женевських конвенцій: перспективи використання хорватського досвіду. *International scientific conference «Legal science, legislation and law enforcement: traditions and new European approaches»* : матеріали конференції, м. Влоцлавек, Республіка Польща, 29–30 травня 2023 р. Рига, Латвія: «Baltija Publishing», 2023. С. 107–111.

2. Мірошніченко А., Антонюк Н. Проблемні питання відповідальності командирів за воєнні злочини. *Слово Національної школи судді України*. 2024. № 1 (46). С. 6–15.
3. Mettraux G. Command responsibility in international law – the boundaries of criminal liability for military commanders and civilian leaders: a thesis submitted for the degree of doctor of philosophy; University of London, the London School of Economics and Political Science Law Department. London, 2008, 285 p.
4. Joshua L. Root. Some Other Men's Rea – the Nature of Command Responsibility in the Rome Statute. *Florida State University Journal of Transnational Law & Policy*. 2014. Vol. 23. № 1. P. 119–156.
5. Rule 153. Command Responsibility for Failure to Prevent, Repress or Report War Crimes. МКЧХ: веб-сайт. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1/rule153#Fn_282005EA_00001 (дата звернення: 03.10.2024).
6. Corn G.S. Contemplating the true nature of the notion of “responsibility” in responsible command. *International Review of the Red Cross*. 2014. № 96 (895/896). P. 901–917.
7. Commanders. ICRC. веб-сайт. URL: https://casebook.icrc.org/a_to_z/glossary/commanders#:~:text=Military%20commanders%2C%20whatever%20their%20rank,their%20obligations%20under%20that%20law. (дата звернення: 07.10.2024).
8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I): прийнятий Організацією Об'єднаних Націй від 8 червня 1977 року. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 23.10.2024).
9. Duty of Commanders. *Médecins Sans Frontières*. веб-сайт. URL: <https://guide-humanitarian-law.org/content/article/3/duty-of-commanders/> (дата звернення: 06.10.2024).
10. Dinstein Y. *The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict*. Cambridge, 2004, 297 p.
11. ICTY, Mucic et al., Trial Judgment, Case No. IT-96-21-T, 16 November 1998.
12. Commentary of 1987 Article 86 of the Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977. ICRC: веб-сайт. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ru/ihl-treaties/api-1977/article-86/commentary/1987?activeTab=1949GCs-APs-and-commentaries> (дата звернення 25.10.2024).
13. Elies van Sliedregt. Article 28 of the ICC Statute: Mode of Liability and/or Separate Offense? *New Criminal Law Review: An International and Interdisciplinary Journal*. 2009. Vol. 12. № 3. P. 420–432.

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СПОСОБИ ЗМІНИ ДЕРЖАВНИХ ТЕРИТОРІЙ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ****INTERNATIONAL LEGAL METHODS OF CHANGING STATE TERRITORIES:
THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS**

**Пелех І.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри історії і теорії держави та права
Запорізький національний університет**

**Широка К.О., студентка II курсу магістратури юридичного факультету
Запорізький національний університет**

Статтю присвячено дослідженню однієї із найактуальнішої теми міжнародного публічного права, а саме міжнародно-правових способів змін державних територій, охоплюючи теоретичний й практичний аспекти тлумачення та застосування.

У статті акцентується увага на класифікації способів змін державних територій за ознакою правомірності та юридичний характеристики кожного із різновидів способів. Авторами розроблена й запропонована власна класифікація досліджуваних об'єктів за ознакою правового походження.

Розглянуто базові поняття міжнародного публічного права в рамках досліджуваної теми, а саме поняття державної території, суб'єктів міжнародно-правових відносин у сфері зміни території, договірних способів змін територій, різновидів цесії, плебісциту, акреції, ад'юдикації, окупації, анексії. Зазначено їх правову природу походження, розкрито сутність й зміст, особливості застосування та реалізації, а також проведений порівняльно-правовий аналіз схожих за юридичними ознаками міжнародно-правових способів змін державних територій та викладено висновки. У статті наведено історичні приклади практики зарубіжних країн зі застосування деяких різновидів способів змін їхніх територій.

Авторами підіймається проблематика кваліфікування способу зміни державної території України в наслідок збройної агресії Росії проти України, починаючи від 2014 року, особливо акцентується увага на правовому-статусі території Автономної Республіки Крим на момент публікування цієї статті. Наголошується на важливості правильного правового тлумачення обставин та подій, що відбуваються на конкретній території, яка піддається загарбницькому нападу іншої держави, а також запобігання застосування підміни юридичних понять, задля запобігання негативних наслідків.

Проаналізувавши певні особливості правової регламентації реалізації зміни державної території шляхом анексії, авторами пропонуються шляхи удосконалення правового регулювання такого способу зміни державної території, а саме закріплення більш чітких вимог щодо міжнародного визнання такого факту анексії, також процедури закріплення у нормативно-правових актах держави, яка анексувала, поширення її суверенітету на новоприєднану територію.

Ключові слова: державна територія, цесія, подвійна цесія, плебісцит, ад'юдикація, акреція, окупація, анексія.

The article is dedicated to the study of one of the most pressing topics in international public law, namely the international legal methods of changing state territories, encompassing both theoretical and practical aspects of interpretation and application.

The article emphasizes the classification of methods for changing state territories based on their legality and the legal characteristics of each type of method. The authors have developed and proposed their own classification of the studied objects based on the criterion of legal origin.

The basic concepts of international public law within the framework of the studied topic are examined, specifically the concept of state territory, the subjects of international legal relations in the field of territorial changes, treaty-based methods of changing territories, and various forms of cession, plebiscite, accretion, adjudication, occupation, and annexation. The legal nature of their origin is noted, their essence and content are revealed, and the features of their application and implementation are discussed. A comparative legal analysis of international legal methods for changing state territories, similar in legal characteristics, is conducted, and conclusions are presented. The article provides historical examples of the practice of foreign countries in applying certain types of methods for changing their territories.

The authors address the issue of qualifying the method of changing Ukraine's state territory as a result of Russia's armed aggression against Ukraine, starting in 2014, with particular emphasis on the legal status of the territory of the Autonomous Republic of Crimea at the time of this article's publication. The importance of accurate legal interpretation of the circumstances and events occurring on a specific territory under attack by another state is emphasized, as well as the need to prevent the misuse of legal terminology to avoid negative consequences.

After analyzing certain features of the legal regulation of territorial changes through annexation, the authors propose ways to improve the legal framework for such changes. They include establishing clearer requirements for the international recognition of the fact of annexation, as well as procedures for formalizing in the legal acts of the annexing state the extension of its sovereignty over the newly acquired territory.

Key words: state territory, cession, double cession, plebiscite, adjudication, accretion, occupation, annexation.

Після Другої Світової війни одним із фундаментальних принципів побудови післявоєнного світу став принцип непорушності кордонів та територіальної цілісності держав. Цей принцип з часом перетворився в норму *jus cogens* і став означати, що зміна території держави повинна відбуватися лише мирно і з дотриманням інших принципів міжнародного публічного права.

Але, в умовах сьогоденних політичних подій, в часи бурхливого територіального розподілу у світі, тема міжнародно-правових змін державних територій є актуальною та напроцуд важливою, оскільки кожна така зміна повинна мати правову підставу та своє визнання міжнародною спільнотою. Проте не завжди суб'єкти міжнародного права дотримуються правових підстав для зміни території і це відбувається шляхом свідомого, брутального нехтування усіма принципами і нормами. Тому, зважаючи на

важливість досліджуваної теми, в статті висвітлюються її основні теоретичні та практичні аспекти.

Пропонуємо розпочати з визначення деяких основних понять, що є об'єктами нашого дослідження.

Під територією у міжнародному публічному праві розуміють природні простори земної кулі, а саме: сушу, надра, морське дно, водянні простори, повітряний простір в атмосфері Землі, космічний простір, небесні тіла, а також штучні об'єкти та споруди [7, с. 127]. У міжнародному публічному праві виділяють достатню кількість видів територій, але в контексті нашого дослідження нас цікавить саме державна територія. Державну територію слід розглядати як територію, що правомірно знаходиться під суверенітетом конкретної держави, над якою нею здійснюється територіальне верховенство та поширення влади [4].

Також для повного розуміння висвітленої теми, надаємо визначення поняття способу зміни державної території: «метод, шлях збільшення чи зменшення, в рамках державного кордону, території певної держави, що завершується правовим закріпленням та світовим визнанням».

Проаналізувавши наукову літературу, можна використати певну класифікацію способів змін державних територій за ознакою правомірності. Такі зміни поділяють на правомірні (легальні, законні) та неправомірні (нелегальні, незаконні). До правомірних способів зміни території відносяться наступні: цесія та її різновиди, плебісцит, ад'юдикація, акреція. Неправомірними способами виділяють: окупацію та анексію.

Доцільніше, на наш погляд, вбачається запропонувати власну класифікацію способів змін державних територій за ознакою правового походження (правової природи), згідно якої виділяють: договірні способи (цесія та всі її різновиди, плебісцит; судовий спосіб, що представляє собою ад'юдикацію), загарбницькі способи (окупацію та анексію); природничий спосіб (акреція).

Пропонуємо розглянути та охарактеризувати кожний спосіб зміни території детальніше.

Цесія являє собою правомірну передачу від однієї держави певної частини території під суверенітет іншої держави на підставі укладання міжнародно-правового договору. Цесія, як спосіб зміни державної території, має свої різновиди, що залежать від відплатності чи невідплатності укладеного договору та його сутності. Відплатність договору цесії може виражатися в грошовій чи іншій майновій формі. Якщо розглядати варіант грошової відплати, то сутність договору цесії матиме характер договору купівлі-продажу, хоча предметом договору буде виступати специфічна категорія – територія держави.

Також існує поняття подвійної цесії – це міжнародний договір, укладений двома чи більше державами щодо обміну частинами їхніх територій. У 1999 році в історії України був приклад укладання договору подвійної цесії між Одеською областю України і Молдовою, у результаті якого Молдова одержала доступ до ріки Дунай і віддала приналежну їй ділянку, що проходила територією України [4].

Невідплатність договору цесії являє собою зміст договору дарування частини державної території іншій державі. Такий різновид способу зміни території зустріти на практиці можна дуже рідко та, скоріш за все, між монархічними державами в результаті укладання шлюбних договорів.

Деякі вчені поділяють цесію на повну та неповну. Повна цесія означає повний і остаточний перехід території під суверенітет іншої держави, наприклад договір купівлі-продажу, обміну, дарування частини території. Неповна цесія не пов'язана з безповоротною втратою державою переданої території та являє собою договір оренди державної території [7, с. 140]. У міжнародному праві розрізняють два види оренди. При першому виді оренди суверенітет щодо орендованої території тимчасово переходить від орендодавця до орендаря. Другий вид оренди пов'язаний із наданням орендованої території особливого правового статусу, при якому орендодавець втрачає деякі суверенні права щодо орендованої території [2, с. 104–105]. Прикладом міжнародно-правової оренди території є Договір між СРСР і Фінляндією про передачу в оренду Фінляндії радянської частини Сайменського каналу й острова Малий Висоцький [4].

Ще одним правомірним способом зміни державної території є плебісцит, походження від латинського слова «plebis» – народ, що дає розуміння про сутність такого способу. Плебісцит – це спосіб зміни державної території, що полягає у передачі частини території під суверенітет від однієї держави до іншої за результатами народного референдуму чи виборів. Ст. 73 Конституції України встановлює, що виключно всеукраїнським референдумом

вирішуються питання про зміну території України. Слід зазначити, що більшість конституцій держав не визнають за державою право розпоряджатися територією на свій розсуд, без дозволу народу, що населяє її [3, с. 181]. Призначення такого голосування народу може бути на підставі внутрішнього національного правового акту чи на підставі укладання міжнародно-правового договору. Щоб передача території шляхом плебісциту мала правомірний характер, обов'язковою умовою є дотримання законної процедури проведення народного голосування, що ґрунтується на основі добровільності, чесності та виключення зовнішнього психологічного та будь-якого іншого впливу на результати волевиявлення народу. Прикладом неправомірного проведення плебісциту слугує проведення у 2014 році референдуму про статус Автономної Республіки Крим, де мало місце велика кількість порушень процедури проведення, в тому числі застосування психологічно-збройного тиску на виборців, в наслідок яких такий плебісцит є незаконним та невизнаним міжнародною спільнотою.

Наступним правомірним способом зміни державної території є ад'юдикація, яка полягає в зменшенні чи збільшенні території на підставі судового рішення. Існує дві умови правомірності ад'юдикації: по-перше, при зверненні в судовий орган держави, що сперечаються, мають у сукупності достатні правові підстави на володіння територією, що оспорується і, по-друге, якщо обидві держави визнають над собою юрисдикцію даного суду [4].

Існує достатньо судової практики Міжнародного суду ООН з приводу міжнародно-правових спорів щодо приналежності території. Наприклад, рішення Міжнародного суду ООН у спорі між Камбоджею і Таїландом з приводу прикордонної території, на якій розташовано стародавній храм Преах Віхар. Суд у 1963 вирішив, що храм стоїть на території Камбоджі, і зобов'язав Таїланд вивести свої збройні сили із храму та його околиць. У спорі між Францією та Великою Британією цей Суд вирішив, що деякі маленькі острови у протоці Ла-Манш перебувають під британським суверенітетом (ухвала від 17 листопада 1953). 1984 палата Міжнародного суду оголосила рішення у справі щодо розмежування морських просторів у затоці Мен, де сторонами спору були США та Канада [6].

В історії України теж є свій приклад міжнародного судового спору з Румунією щодо острова Зміїний. 16 вересня 2004 року Румунія передала на розгляд Міжнародного суду ООН питання про делімітацію континентального шельфу і виняткових економічних зон між двома країнами. Україна відстоювала позицію, що Зміїний має кваліфікуватися судом як острів, і тому повинна існувати 200-мильна економічна зона навколо нього. Суд, формально, задовольнив вимогу України, визнавши Зміїний островом. Однак, по суті, Україна отримала всього лише 12 миль (замість 200). Таким чином, рішення, звичайно, компромісне, але по суті для Румунії це рішення більш позитивне, ніж для України [5].

Акреція в міжнародному праві – це природне збільшення території держави шляхом тривалого процесу нагромадження (під впливом течії води) піску у дельті ріки чи внаслідок появи острова вулканічного походження у межах територіальних вод [1]. Тобто це утворення природним шляхом нової території суходолу у зоні водного простору шириною 12 миль від берегової лінії. Приєднання такої новоутвореної території є законним та відповідає нормам міжнародного публічного права. Але потрібно зважати, що явище акреції може впливати на переміщення уперед морського кордону прибережної держави. Можливе також природне збільшення території однієї держави за рахунок іншої внаслідок, наприклад, зміни русла ріки чи нагромадження ґрунту новою течією [1]. Тому може виникнути необхідність в укладанні міжнародно-правового договору з сусідньою державою щодо врегулювання такого питання.

Переходимо до розгляду неправомірних способів зміни державної території.

Під окупацією розуміють тимчасове зайняття, шляхом застосування збройних сил, однією державою території іншої без юридичного закріплення суверенітету держави-загарбниці.

Анексія – це захоплення збройним шляхом однієї держави території іншої, що тягне за собою юридичний наслідок встановлення суверенітету держави-загарбниці на новоприєднаній території.

Головною ознакою, що розмежовує ці способи зміни державної території, є перехід території під суверенітет і володіння держави-загарбниці, який закріплюється на нормативному рівні та є визнаним світовою спільнотою. Тобто, окупація є передумовою анексії.

Акт анексії обов'язково повинен визнаватись міжнародною спільнотою. Постає логічне питання, а що є міжнародною спільнотою? У статті ми не одноразово згадували це поняття, його ж використовують й інші науковці, але чіткого розуміння щодо обсягу суб'єктів міжнародного публічного права, який охоплює цей термін не має. Існує думка, що це більшість цивілізованих держав світу. Як розмежувати те, на скільки та чи інша держава є цивілізованою, не зрозуміло. Також є припущення, що для ствердження переходу певної території як анексії достатньо визнання міжнародних організацій, оскільки учасниками таких організацій є достатньо велика сукупність держав. Доходимо висновку, що така не визначеність у міжнародному праві породжує достатньо проблем щодо закріплення факту анексії. Тому, ми акцентуємо увагу на потребу вдосконалити врегулювання та нормативне закріплення чітких умов визнання факту анексії.

Умова нормативного закріплення анексії, у формі закріплення новоприєднаних територій у законодавстві держави-загарбниці теж має цікавий зміст, оскільки

це породжує паралельне, одночасне закріплення влади декількох держав, що має негативний характер. Нормативне закріплення державної території, до якої входить захоплена територія, без визнання світової спільноти не має юридичної сили на практиці. Виходячи з цього, внесення до Конституції росії територій Запорізької, Херсонської областей, Автономної Республіки Крим як державних не має жодного юридичного значення, оскільки не визнається світом, а отже не є анексованими і знаходяться під окупацією. Багато засобів медіа застосовують поняття анексії замість окупації, говорячи щодо статусу Автономної Республіки Крим. На жаль, деякі представники влади України також вживають хибне поняття «анексія». Підміна понять може мати негативні наслідки, тому ми наголошуємо на важливості використовувати правильні за змістовним наповненням поняття.

Цікавим для подальшого дослідження є зовсім нещодавній випадок поступок території Великою Британією. Велика Британія оголосила, що відмовляється від суверенітету над віддаленим, але стратегічно важливим архіпелагом Чагос в Індійському океані, і передає його Маврикію. Про це заявили прем'єр-міністри двох країн. «Архіпелаг Чагос відділили від Маврикія у 1965 році, коли Маврикій був ще британською колонією. Британія купила його за три мільйони фунтів й оголосила своєю територією в Індійському океані. Маврикій звинувачував Британію у незаконній колоніальній окупації архіпелагу, стверджуючи, що його незаконно змусили відмовитись від прав на острови Чагос 1968 року в обмін на незалежність» [8].

Отже, у міжнародному публічному праві існує багато різних способів змін державних територій, кожний з яких має свої особливості, правову природу, відповідну процедуру реалізації. Держава сама вирішує, який саме спосіб потрібно застосувати в тій чи іншій ситуації, але вибір завжди повинен бути правомірним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Велика українська енциклопедія: електронна версія. URL: <https://vue.gov.ua> (дата звернення: 10.09.2024).
2. Міжнародне право: навч. посіб. / за ред. М. В. Буромського. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 336 с.
3. Міжнародне публічне право: навч. посіб. / за ред. В. Ф. Антипенка. Київ: НАУ. 2012. 420 с.
4. Мультимедійний посібник з навчальної дисципліни Міжнародне право: національна академія внутрішніх справ. 2016. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/mg/lectures/lecture_5.html (дата звернення: 09.09.2024).
5. Острів Зміїний: вибороли статус, втратили нафту? Українська правда: веб-сайт. 2009. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2009/02/4/180227/> (дата звернення: 14.09.2024).
6. Сандровський К. К. Ад'юдикація. *Енциклопедія Сучасної України*. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2001. URL: <https://esu.com.ua/article-42694> (дата звернення: 14.09.2024).
7. Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право: навч. посіб. / за ред. Теліпко В. Е. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 608 с.
8. Історична угода. Британія віддає «останню колонію в Африці». Офіційна веб-сторінка BBC NEWS Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c99v3kvy9xeo> (дата звернення: 14.09.2024).

THE CONSOLIDATION OF THE ADVISORY COMPETENCE OF INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS COURTS

ЗАКРІПЛЕННЯ КОНСУЛЬТАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ МІЖНАРОДНИХ СУДІВ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Polezhaka K.J., PhD Student at the International Law Department
Yaroslav Mudryi National Law University

The article is devoted to the issue of establishing the advisory competence of international courts on human rights on the example of the European Court of Human Rights, the Inter-American Court of Human Rights and the African Court on Human and Peoples' Rights. The competence of many modern international courts includes an advisory component. These include, in particular: the European Court of Human Rights, the Inter-American Court of Human Rights and the African Court on Human and Peoples' Rights. Advisory opinions of the specified judicial institutions are authoritative statements of international law that have a significant legal weight. At the same time, the ECtHR's advisory competence is limited only to the legal issues regarding interpretation of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and Protocols thereto. The Court or the Committee of Ministers may hear in consequence of any proceedings, which may be instituted under the Convention. Decisions of the Committee of Ministers on submitting a request for an advisory opinion of the Court are adopted by a majority vote of representatives entitled to attend the Committee. The advisory function of the Inter-American Court is not limited to interpretation of the Convention (or other treaties adopted within or under the auspices of the Inter-American system), but applies to any other treaties related to the protection of human rights in the American States. The Inter-American Commission has the right to request an advisory opinion under the American Convention on Human Rights. The member states of the Association of American States enjoy the absolute right to request advisory opinions. On the contrary, bodies of the United States of America may request advisory opinions only within the limits of their competence. The African Court on Human and Peoples' Rights, at the request of a member state of the African Union, any of its bodies or any African organization recognized by it, may issue an advisory opinion on any legal issue related to the African Charter on Human and Peoples' Rights or any other relevant human rights document, provided that the subject of the opinion does not relate to the issue considered by the African Commission on Human and Peoples' Rights.

Key words: European Court of Human Rights, Inter-American Court of Human Rights, African Court of Human and Peoples' Rights, advisory competence, advisory opinions, protection of human rights, international judicial institutions, international court.

Стаття присвячена питанню встановлення консультативної компетенції міжнародних судів з прав людини на прикладі Європейського суду з прав людини, Міжамериканського суду з прав людини та Африканського суду з прав людини і народів. Компетенція багатьох сучасних міжнародних судів включає консультативний компонент. Це, зокрема, Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини та Африканський суд з прав людини і народів. Консультативні висновки зазначених судових установ є авторитетними актами міжнародного права, які мають значну юридичну вагу. Водночас консультативна компетенція ЄСПЛ обмежується лише правовими питаннями тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї. Суд або Комітет міністрів можуть проводити слухання за наслідками будь-якого провадження, яке може бути порушене відповідно до Конвенції. Рішення Комітету міністрів про направлення запиту на отримання консультативного висновку Суду приймаються більшістю голосів представників, які мають право брати участь у роботі Комітету. Консультативна функція Міжамериканського суду не обмежується тлумаченням Конвенції (або інших договорів, прийнятих в рамках або під егідою Міжамериканської системи), а поширюється на будь-які інші договори, що стосуються захисту прав людини в американських державах. Міжамериканська комісія має право запросити консультативний висновок відповідно до Американської конвенції з прав людини. Держави-члени Асоціації американських держав користуються абсолютним правом запитувати консультативні висновки. І навпаки, органи Сполучених Штатів Америки можуть запитувати консультативні висновки лише в межах своєї компетенції. Африканський суд з прав людини і народів на запит держави-члена Африканського Союзу, будь-якого з його органів або будь-якої африканської організації, визнаної ним, може винести консультативний висновок з будь-якого правового питання, пов'язаного з Африканською хартією прав людини і народів або будь-яким іншим відповідним документом з прав людини, за умови, що предмет висновку не стосується питання, що розглядається Африканською комісією з прав людини і народів.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини, Африканський суд з прав людини і народів, консультативна компетенція, консультативні висновки, захист прав людини, міжнародні судові установи, міжнародний суд.

Problem setting. Competence of many modern international courts includes an advisory component. Its essence lies in the possibility of providing advisory opinions upon request. These are not the cases involving disputes between the specific parties, but the processes in which courts interpret international legal acts in response to the specific issues. Advisory opinions mean the authoritative clarifications of the international law by statements of the international law. They have a significant legal weight and are even considered to be tools of the «preventive diplomacy».

Analysis of research and publications proves that the issue of the advisory competence of international human rights courts has repeatedly attracted the attention of researchers, including: O. A. Alonkin, N. A. Bulycheva, L. M. Deshko [1] and others. At the same time, the advisory competence of international human rights courts, such as the European Court of Human Rights, the Inter-American Court of Human Rights, and the African Court on Human and Peoples' Rights, in the existing works of the Ukrainian researchers, is of a fragmentary nature.

Purpose of the article – to consider establishing the advisory competence of international human rights courts on the example of the European Court of Human Rights, the Inter-American Court of Human Rights and the African Court on Human and Peoples' Rights.

Presentation of the main material. One of the international human rights courts with the advisory competence is the European Court of Human Rights (ECHR, the Court), a judicial body, which jurisdiction extends to the member states of the Council of Europe, which have ratified the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, and to all the issues of interpretation and application of this Convention and Protocols thereto [2]. As stated in the said Convention, the ECHR may, «at the request of the Committee of Ministers, provide advisory opinions on the legal issues related to interpretation of the Convention and Protocols thereto». Such opinions shall not apply to the issues related to the content or scope of the rights and freedoms specified in Chapter I of the Convention and Protocols thereto, or to any other issues, which the Court or the Com-

mittee of Ministers may consider as a result of any proceeding, which may be initiated under the Convention. Decisions of the Committee of Ministers on submitting the request for an advisory opinion of the Court are adopted by a majority vote of representatives entitled to attend the Committee» (Article 47) [2]. As noted, the advisory competence of the ECHR under Article 47 of the Convention is limited only to the legal issues regarding interpretation of the Convention and Protocols thereto.

At the same time, the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms regulates the issue of the advisory competence of the Court simultaneously in several articles. Thus, in accordance with the provisions of Article 48, the Court decides whether the request of the Committee of Ministers to provide an advisory opinion is within its competence [2].

In its turn, Article 49 refers to motivation of the advisory opinions:

1. Advisory opinions of the Court must be motivated.

2. If the advisory opinion fails to express, fully or partially, the unanimous thought of the judges, each judge has the right to express his / her individual thought.

3. Advisory opinions of the Court shall be submitted to the Committee of Ministers» [2].

At the same time, it should be noted that the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms signed in 1950 and entered into force in 1953, initially contained no provisions regarding the powers of the ECHR of an advisory nature. However, later on, the member states of the Convention adopted Protocol No. 2 to the Convention, which contained the advisory competence of the Court. By the way, it should be noted that restriction of the advisory opinions with the «legal issues» was underlined during the so-called «travaux préparatoires» (preparatory works) on Protocol No. 2. It was then decided to retain the adjective «legal» to exclude any jurisdiction of the court on the matters of politics. Conferring advisory jurisdiction on the Court was intended to give it «general jurisdiction over interpretation of the Convention, which would therefore include the issues arising from application of the Convention, but not resulting from «claim proceedings».

Protocol No. 2 was opened for signature on May 6, 1963 and became an integral part of the Convention with entry into force on September 21, 1970 until November 1, 1998 – the date of entry into force of Protocol No. 11, the provisions of which replaced the text of Protocol No. 2. According to Article 1 of Protocol No. 11, the provisions of Sections II–IV of the Convention (Articles 19–56) and Protocol No. 2 were replaced by Section II of the Convention (Articles 19–51).

The examples given in order to illustrate the type of the issues, which could fall under this general jurisdiction, corresponded mainly to procedural points concerning, *inter alia*, the election of judges and the procedure to be followed by the Committee of Ministers when monitoring implementation of the decisions, that was primarily discussed in the first advisory opinion – an advisory opinion on «Certain legal issues regarding the lists of candidates submitted for the election of judges to the European Court of Human Rights» [3]. Thus, in the first advisory opinion dated February 12, 2008, the Court established that, in accordance with Article 47 of the Convention, it has advisory jurisdiction over the substance of the request, i. e. it may provide advisory opinions on the legal issues related to interpretation of the provisions of the Convention and Protocols thereto. Lists of the candidates for judges from a member state of the Convention shall be drawn up taking into account the listed requirements, including implementation of the principle of gender equality [3]. On January 22, 2010, the ECHR provided the second advisory opinion in the history of its activity, which, at the request of the Committee of Ministers of the Council of Europe, also related to the problem of electing judges from a member state.

This request related to the issues, which were a consequence of the procedure for selecting candidates for the post of ECHR judge from Ukraine [4, p. 66].

At the same time, as far as on 23.05.2012, the Steering Committee for Human Rights of the Committee of Ministers of the Council of Europe was instructed to develop a mechanism, which would expand jurisdiction of the ECHR, empowering the latter to provide advisory opinions on interpretation and application of the provisions of the Convention, in order to make the content of the Convention and the practice of the ECHR clearer, as well as to help the member states to avoid violations of the articles of the Convention in the future. Such work resulted in adoption of Protocol No. 16 to the Convention.

The advisory opinion of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe No. 285 (2013) states that Protocol No. 16 is aimed at strengthening the relationship between the ECHR and the highest courts of the member states by creating a platform for a judicial dialogue, thus, facilitating application of the ECHR practice by the national courts, assisting transition from «*ex post*» (*from the Latin* before the event) to «*ex ante*» (*from the Latin* after the event) in solving a number of the issues regarding interpretation of the provisions of the Convention at the state level, which in the long term will allow preserving the «valuable resources» of the ECHR. In addition, it was expected that acceleration of consideration of the typical cases at the state level would also contribute to strengthening the «principle of subsidiarity» of the ECHR.

The main innovation introduced by Protocol No. 16 was provision of an opportunity for the highest judicial institutions of the member states to turn to the ECHR for advisory opinions on the fundamental issues related to interpretation or application of the rights and freedoms specified by the Convention or Protocols thereto. Moreover, the «highest court» of each contracting state must determine independently the relevant clause, by declaring it, and is entitled to change it at any time. Protocol No. 16 to the European Convention on Human Rights introduces a mechanism, which allows certain national courts to seek advisory opinions from the ECHR as part of the broader reforms aimed at improving the Court's efficiency and legitimacy [5].

It is also worth noting that the specified tool for requesting an advisory opinion is exclusively optional. That is, such a right shall be exercised by the highest court at its own will and it may be terminated at any time by sending an application to withdraw the appeal for an advisory opinion. At the same time, in order for the relevant request to be recognized as «acceptable» for the purposes of providing an advisory opinion, the latter shall meet the following criteria: first, the request must be sent exclusively by the highest court designated by the member state of the Convention; secondly, the request must relate exclusively to the principle issues regarding interpretation or application of the rights and freedoms specified by the Convention or Protocols thereto; thirdly, the request may be sent exclusively in relation to the court case pending at the highest court [6]. It is worth saying that in Ukraine, for the purposes of Protocol No. 16, the Supreme Court of Ukraine is defined as the «highest court».

It is interesting that the advisory competence of the ECHR has a bilateral nature. On the one hand, advisory opinions of the ECHR are not binding. On the other hand, such opinions have undeniable legal consequences, because advisory opinions are a valid precedent practice to be followed by the ECHR when making a decision on the prospective subsequent individual statement. Creation of the aforementioned «horizontal» effect is a valid reason for the states to ratify Protocol No. 16 within a judicial dialogue: the non-ratifying states would suffer from a reduced influence on the development of law enforcement, but at the same time there would be no opportunity for their highest courts to contribute to creation of this precedent practice through a judicial dialogue (i. e., asking for advisory opinions) [7].

The first advisory opinion, since the entry into force of Protocol No. 16, was taken on December 3, 2018 by a five-judge panel of the Grand Chamber, which satisfied the request for an advisory opinion under Protocol No. 16 from the French Court of Cassation [8].

At the same time, on September 25, 2023, the ECHR at the plenary session of the Court (a meeting of all ECHR judges) approved an updated version of the Guidelines on implementation of the advisory opinion procedure, in accordance with Protocol No. 16 to the European Convention on Human Rights. The new guidelines may be found on the «Advisory Opinions» and «Official Texts» pages at the ECHR website. Changes based on the practice developed by the Court relate, *inter alia*, to the Court's jurisdiction over requests for advisory opinions (paragraphs 6.3 and 7), the appropriate stage at which the request must be submitted (paragraph 10), the form and content of the request (paragraphs 12, 13 and 14), as well as providing the opinion of the Court (clause 32). As of September 22, the member states of the Council of Europe have signed and ratified Protocol No. 16. The Court received eight requests for an advisory opinion. It accepted seven and rejected one, issued six advisory opinions, and one opinion was pending [9].

In its turn, a regional system of ensuring and protecting the social rights and interests of migrant workers was formed on the American continent within the framework of the Organization of American States. It is fundamentally different from the European system. First of all, the difference lies in the case law of the inter-American human rights protection system. All the acts of the Inter-American Commission on Human Rights and the Inter-American Court of Human Rights are placed according to the thematic principle: the right to life, liberty, personal integrity, equality, and fair trial; the right to life, personal integrity, appeal, protection of children in the family; right to life, fair trial, and information about the consular protection; the right to a fair trial and judicial protection; the right to a fair trial for the asylum seekers; the right to a fair trial and family protection; the right to personal integrity, a fair trial, private life, property, judicial protection, freedom of conscience and religion, associations; the right to personal freedom and information about the consular protection; the right to personal freedom, a fair trial, freedom of movement and residence, judicial protection; the right to freedom and protection from arbitrary arrest; the right to equality and non-discrimination; the right to residence and movement, etc. [10, p. 380].

The Inter-American Court of Human Rights is an independent, convention-based body devoted to the protection of human rights in the states of North and South America, which, together with the Inter-American Commission on Human Rights, are part of the relevant mechanism for monitoring fulfillment of their obligations by the member states of the American Convention on Human Rights dated November 22, 1969 [11]. Its competence includes: a) consideration of all cases referred to it concerning interpretation and application of the provisions of the Convention; b) adoption of temporary measures to prevent irreparable damage to the persons; c) issuance of an ordinance to provide the injured party with the opportunity to use the damaged right or freedom; d) issuance of an ordinance on elimination of the negative consequences and on payment of a fair satisfaction to the injured party; e) providing consultations on interpretation of the Convention or other treaties related to the protection of human rights; f) providing opinions regarding the compatibility of any internal regulatory-legislative act with the aforementioned documents; g) presentation of an annual report on its work to the General Assembly of the United States of America [1].

The advisory function of the Court consists in the fact that it interprets, upon the statements of the institutions of the Organization of American States and member states, the provisions of the American Convention on Human Rights dated November 22, 1969 [11] and other documents on human rights in

America, and on the conformity of the internal legislation of the member states to the aforementioned international agreements [11]. This interpretation may be given, upon the statements, all member states of the Association of American States, but not only those, which have ratified the Convention and accepted jurisdiction of the Court [10, p. 381]. Similarly, the Court established that the Inter-American Commission has the right to request an advisory opinion under Article 64 of the American Convention on Human Rights [11]. The Court noted that, in accordance with Article 64, the member states of the Association of American States enjoy an absolute right to request advisory opinions. On the contrary, the bodies of the Association of American States may request advisory opinions only within their competence [12].

It is interesting that the advisory function of the Inter-American Court is not limited to interpretation of the Convention (or other treaties adopted within or under the auspices of the Inter-American system), but applies to any other treaties related to the protection of human rights in the American States. The specified feature of the advisory competence follows from the provisions of the aforementioned Article 64. The Inter-American Court broadly interprets its advisory jurisdiction, stating that «in general, it may apply to any provision related to the protection of human rights contained in any international treaty applicable in the American States, whether or not the principal purpose of such a treaty is the protection of human rights, as well as whether the states, which are not the members of the Inter-American system, are or have the right to become its members [13].

In addition, in recent years the Inter-American Court has emphasized in its decisions on human rights cases that the states must act in accordance with its advisory opinions. So, for example, in 2017, the Inter-American Court noted that the judicial bodies of the states, which have ratified the American Convention on Human Rights [11] must take into account not only the treaty, but also interpretation made by the Inter-American Court [13]. This thought indicates that the member states may not ignore interpretation of the treaties issued by the Court. However, since the Inter-American Court has not yet explicitly confirmed that its advisory opinions are binding on the states, this issue remains unresolved among commentators.

The next international court with the advisory competence is the African Court on Human and Peoples' Rights. It is an independent body designated to protect human rights in African countries. It, together with the African Commission on Human and Peoples' Rights, is part of the mechanism for monitoring fulfillment of their obligations by the member states of the African Charter on Human and Peoples' Rights dated 26.06.1981 [6]. According to the Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on establishment of the African Court on Human and Peoples' Rights [6]: 1) its jurisdiction extends to all cases and disputes referred to it concerning interpretation and application of the African Charter on Human and Peoples' Rights, this Protocol and any other relevant human rights documents ratified by the relevant states; 2) at the request of a member state of the African Union, any of its bodies or any African organization recognized by it, it may issue an advisory opinion on any legal issue related to the African Charter on Human and Peoples' Rights or any other relevant document on human rights, provided that the subject of the opinion is not related to the issue considered by the African Commission on Human and Peoples' Rights (Articles 3 and 4 of the Protocol).

It should be noted that according to Article 4 (1) of the Protocol to the African Court [14], a member state of the Organization of African Unity, now the African Union, may submit a request for an advisory opinion to the Court. This provision extends to the possibility of requesting an advisory opinion to two types of the states. First, the African Union member states, which have ratified the Protocol to the African Court, and second, the African Union member states, which have not

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ РИМСЬКОГО СТАТУТУ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ В УКРАЇНІ

PROBLEMATIC ASPECTS OF THE IMPLEMENTATION OF THE ROMAN STATUTE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT IN UKRAINE

Тимофєєв А.О., старший викладач кафедри № 1

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Ця наукова стаття досліджує основні питання, пов'язані з ратифікацією та імплементацією в законодавство України Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Аналізується Закон України «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього». Визначаються основні стадії ратифікації та імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду в Україні та кроки, які необхідні для закінчення даного процесу. Розглядається Висновок Конституційного суду України щодо відповідності Конституції України Римського статуту та визначаються основні дискусійні моменти. Висвітлюється порядок та підстави здійснення юрисдикції Міжнародним кримінальним судом на території України. Аналізуються наявні на даний момент можливості взаємодії України з міжнародним кримінальним судом в контексті воєнних злочинів, які вчиняються в Україні. Визначаються особливості провадження стосовно воєнних злочинів національною правоохоронною системою та прокурором Міжнародного кримінального суду. Зазначаються поправки, з якими пропонується ратифікувати Римський статут Міжнародного кримінального суду та здійснюється їх аналіз. Визначені правові наслідки ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду з поправками, визначеними в ст. 124 Римського статуту Міжнародного кримінального суду України. Запропоновані шляхи для найшвидшої ратифікації та імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду в Україні та усунення наявних на даний момент законодавчих колізій з метою гармонізації українського законодавства. Проаналізовано принцип компліментарності, на підставі якого діє Міжнародний кримінальний суд по відношенню до проваджень, що розслідуються національною правоохоронною системою або перебувають на стадії судового розгляду в національних судах.

Ключові слова: Римський статут, воєнні злочини, юрисдикція, ратифікація, імплементація.

This scientific article explores the main issues related to the ratification and implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court into Ukrainian legislation. The Law of Ukraine «On the Ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court and Amendments Thereto» is analyzed. The main stages of ratification and implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court in Ukraine and the steps necessary to complete this process are identified. The Conclusion of the Constitutional Court of Ukraine regarding the compliance of the Rome Statute with the Constitution of Ukraine is considered, and the main controversial points are identified. The procedure and grounds for the exercise of jurisdiction by the International Criminal Court on the territory of Ukraine are highlighted. The current possibilities of Ukraine's interaction with the International Criminal Court in the context of war crimes committed in Ukraine are analyzed. The peculiarities of proceedings concerning war crimes by the national law enforcement system and the Prosecutor of the International Criminal Court are determined. The amendments proposed for the ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court are specified and analyzed. The legal consequences of Ukraine's ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court with the amendments specified in Article 124 of the Rome Statute of the International Criminal Court of Ukraine are determined. Ways for the fastest ratification and implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court in Ukraine and the elimination of existing legislative conflicts to harmonize Ukrainian legislation are proposed. The author analyses the principle of complementarity, on the basis of which the International Criminal Court operates in relation to proceedings investigated by the national law enforcement system or pending in national courts.

Key words: Rome statute, war crimes, jurisdiction, ratification, implementation.

Вступ. Міжнародні інституції завжди були чимось далеким та тим, що стосується лише обмеженої кількості осіб. Проте все сильно змінилось для України починаючи з кінця 2013 року, коли події на Майдані обумовили звернення 25 лютого 2014 року Верховної Ради України (далі – ВРУ) з Заявою до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року. Надалі, ВРУ прийнято постанову від 04 лютого 2015 року «Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян», якою юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) було розповсюджено з 20 лютого 2014 року по теперішній час [1, 2].

На сьогодні прийнято Закон України (далі – ЗУ) «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 21.08.2024 р. № 3909-IX, у відповідності до якого Україна не просто надає дозвіл на юрисдикцію МКС, а стає повноцінною державою-учасницею МКС [3]. Проте, виникають певні

дискусійні питання, пов'язані з набранням чинності цим законом та ратифікацією Римського статуту МКС (далі – Римського статуту), про що і піде мова в цій статті [3].

Аналіз останніх наукових досліджень вказує на те, що питання ратифікації Римського статуту в Україні не є новим і дані питання досліджували Тітко Е. В., Смирнов М. І., Дроздов О. М., Дроздова О. В., Карпенко М. О., Зуєв В. В., Стрельбицька Л. Я. та інші науковці.

Метою статті є юридичний аналіз положень Римського статуту та національного законодавства, пов'язаного з його імплементацією. Вивчення особливостей юрисдикції МКС та впливу імплементації Римського статуту на правову систему України.

Виклад основного матеріалу. Україна вже більше 10 років співпрацює з МКС в контексті розслідування воєнних злочинів, які вчиняються на території України. ВРУ прийняла дві постанови в 2014 та 2015 роках, якими розповсюдила юрисдикцію МКС на всю територію України.

Паралельно із цим прийнято ЗУ «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» від 16.09.2014 року [4]. Відповідно до ст. 8 вказаної Угоди, сторони співробітничать з метою зміцнення миру та міжнародного правосуддя шляхом ратифікації та імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС) 1998 року та пов'язаних з ним документів [5].

24 лютого 2024 року видано Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», яким, у зв'язку з військовою агресією росії проти України, введено режим воєнного стану на всій території України [6]. Під час агресії військовослужбовці рф вчиняють численні воєнні злочини на території України, розслідування яких, зокрема, може бути віднесено до юрисдикції МКС.

Вищевказані події стали підґрунтям для ратифікації та імплементації Україною Римського статуту та послугувало каталізатором для прийняття нормативно-правових актів на шляху до становлення Україною державою-учасницею МКС.

Наступним кроком стало прийняття ЗУ «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» від 03.05.2022 року, яким Кримінальний процесуальний кодекс України доповнено Главою XI² «Особливості співробітництва з міжнародним кримінальним судом», яка, зокрема, визначає особливості взаємодії співробітництва національних правоохоронних та судових органів з МКС [7].

Даний ЗУ на сьогоднішній день використовується для співпраці з МКС в контексті розслідування будь-яких подій на території України, які можуть мати ознаки злочинів, які підпадають під юрисдикцію МКС.

Логічним продовженням законодавчих змін стала імплементація Римського статуту МКС ВРУ, шляхом прийняття ЗУ «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 21.08.2024 року. При цьому, слід зазначити, що даний ЗУ набуває чинності одночасно з набранням чинності ЗУ «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього», який на даний момент не прийнято.

Дане рішення ВРУ є черговим кроком на шляху до ратифікації та імплементації Римського статуту до національного законодавства і надалі пропонуємо розглянути дискусійні аспекти, які потребують змін та удосконалення на цьому шляху.

Відповідність Римського статуту законодавству України.

20 січня 2000 року Україна підписала Римський статут. В подальшому даний міжнародний нормативно-правовий акт мав бути імplementований до національного законодавства. У зв'язку з цим Президентом України надіслано подання до Конституційного Суду України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту. За результатами його розгляду отримано Висновок Конституційного Суду України від 11.07.2001 року (далі – Висновок КСУ), який став підставою для того, щоб відкласти його ратифікацію [8].

Відповідно до Висновку КСУ, Римський статут не відповідає Конституції України «в частині, що стосується положень абзацу десятого преамбули та статті 1 Статуту, за якими «Міжнародний кримінальний суд ... доповнює національні органи кримінальної юстиції». Даний висновок був зроблений на підставі положень ст. 125 Конституції України, в якій зазначена система судів, які розповсюджують свою юрисдикцію на територію України. Крім того, на нашу думку, Римський статут вступає в колізію зі ст. 17 «Система судопроцесу» ЗУ «Про судопроцес та статус суддів» від 02.02.2016 року, яка не передбачає МКС як елемент системи судопроцесу України.

При цьому МКС не можна віднести й до міжнародних судових установ, у розумінні ст. 55 Конституції України, яка зазначає, що кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [9]. Це зумовлено тим, що МКС може розглядати провадження не тільки за зверненням особи або держави, а й з власної ініціативи, відповідно до ст. 17 Римського Статуту.

Саме через це у Висновку КСУ було зазначено, що Римський статут є таким, що не відповідає Конституції України. На сьогоднішній день зміни до законодавства України не внесені. Відповідно до ст. 9 Конституції України, укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Так як ЗУ «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» прийнятий з відтермінування вступу в силу до моменту прийняття ЗУ «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього», доцільним є внесення змін до Конституції України, ЗУ «Про судопроцес та статус суддів» з метою гармонізації законодавства та усунення перепон, зазначених Висновком КСУ до моменту кінцевої ратифікації Римського статуту.

Співвідношення юрисдикції МКС та національної правоохоронної та судової системи.

Стаття 12 Римського статуту МКС визначає випадки, коли суд має підстави для здійснення юрисдикції, а саме:

- стаючи учасницею Римського статуту МКС, держава тим самим визнає юрисдикцію суду;
- держава, яка не є учасницею Римського статуту МКС, шляхом подання заяви Секретареві просить визнати здійснення Судом юрисдикції стосовно відповідного злочину [10].

Відповідно до заяви Міністерства закордонних справ України від 8 вересня 2015 року, яка була зроблена на базі вищевказаної постанови ВРУ від 04 лютого 2015 року, Україна визнала юрисдикцію МКС стосовно триваючих злочинів, які вчиняються на території України починаючи з 20 лютого 2014 року. Юрисдикція була визнана безстроково.

Проте, можна побачити, що до 2022 року МКС не здійснював розгляд проваджень, які б стосувались воєнних чи інших злочинів, які підпадають під юрисдикцію суду. Це зумовлено питанням прийнятності певних проваджень для розгляду МКС. Так, відповідно до п. 1 ст. 17 Римського статуту, справа не може бути прийнятою до провадження у випадках, коли:

- а) у цій справі здійснюється розслідування або кримінальне переслідування державою, яка має юрисдикцію щодо неї, за винятком випадків, коли ця держава не бажає або не здатна належним чином здійснювати розслідування або кримінальне переслідування;
- б) державою, яка має юрисдикцію щодо такої справи, вже було проведено розслідування, і ця держава вирішила не здійснювати кримінального переслідування щодо відповідної особи, за винятком випадків, коли таке рішення стало результатом небажання або нездатності держави належним чином здійснювати кримінальне переслідування;
- с) відповідну особу вже було засуджено за поведінку, яка є предметом цієї заяви, і проведення судового розгляду Судом не дозволяється згідно з пунктом 3 статті 20;
- д) справа не є достатньо серйозною, щоб виправдати подальші дії з боку Суду.

Однією з основних позицій, якої притримується МКС є те, що держави повинні залишатись господарями у власному судочинстві та правоохоронній системі до тих пір, поки вони не дозволяють особам, які вчинили тяжкі злочини, залишатись безкарними. Зараз правоохоронна система України продовжує працювати на повну потужність і станом на сьогоднішній день зареєстровано більше ніж 145 тисяч кримінальних проваджень щодо воєнних злочинів, переважна більшість яких перебуває на стадії досудового розслідування.

У зв'язку з вищезазначеним, імплементація Римського статуту, в контексті здійснення юрисдикції та розслідування проваджень безпосередньо МКС не призведе до розвантаження правоохоронної системи України, адже МКС діє на підставі принципу компліментарності та буде здійснювати розслідування тільки в тих провадженнях, за

якими Україна не бажає проводити розслідування або не здатна це зробити.

При цьому можна побачити, що правоохоронні органи України ведуть досудове розслідування не тільки стосовно рядових військовослужбовців, а й стосовно вищих військових посадових осіб держави-агресора, стосовно яких МКС видані ордери на арешт. При цьому, вищевказаним особам повідомлено про підозру українськими правоохоронними органами за вчинення аналогічних воєнних злочинів. Такі дії можуть призвести до відмови МКС прийняти ці справи до свого розгляду у зв'язку з тим, що держава здатна самостійно проводити розслідування та судовий розгляд.

Таким чином, важливим є продовження роботи з імплементації до національного законодавства норм та положень, які зможуть чітко визначити особливості юрисдикції української правоохоронної та судової системи та МКС в контексті розслідування воєнних злочинів, вчинених на території України.

Дискусійні аспекти невизнання Україною юрисдикції МКС

Відповідно до ЗУ «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього», Україна заявляє, що протягом семи років після набрання Римським статутом чинності для України вона не визнає юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо злочинів, зазначених у статті 8 (з урахуванням поправок), коли, ймовірно, злочин було вчинено її громадянами.

Дане положення, передбачене ст. 124 Римського статуту, було компромісним при його прийнятті та є свого роду виключенням з ст. 120, яка передбачає, що жодні застереження до цього Статуту не допускаються.

Імплементація Україною Римського статуту із таким формулюванням може мати позитивні та негативні наслідки.

Так, з однієї сторони, Україна не дозволить розповсюдження юрисдикції МКС на своїх громадян, зокрема на осіб з сектору сил оборони, в разі вчинення останніми різного роду воєнних злочинів. Притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності буде здійснюватися із застосуванням ресурсів національної правоохоронної

та судової системи. Також Україна зможе притягати до відповідальності й осіб з числа громадян України, які вчинили воєнні злочини перебуваючи у лавах збройних сил держави-агресора. При цьому, відповідно до Резолюції Інтерполу AG-2010-RES-10 від 11.11.2010 року, Інтерпол здійснює міжнародний розшук осіб, які вчинили воєнні злочини як на запит міжнародних трибуналів, так і на запит держав, громадянами якої є особи, які вчинили злочин. Це є виключенням зі ст. 3 Статуту Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол, від 13.06.1956 року, відповідно до якої організації суворо заборонено здійснювати будь-яке втручання або діяльність політичного, військового, релігійного або расового характеру [11, 12].

З іншої сторони, в такому випадку дана норма не дозволить притягнути громадян України, зокрема зі складу збройних сил росії, до відповідальності за воєнні злочини, вчинені на території України, за допомогою наявного в МКС інструментарію.

Висновки. Відповідно до ЗУ «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» від 07.02.2019 року, курс для набуття повноправного членства в Європейському Союзі закріплено в Конституції України [13]. Однією з основних умов для набуття такого членства є ратифікація Україною Римського статуту і дані законодавчі процеси активно здійснюються, шляхом прийняття різного роду нормативно-правових актів.

На сьогодні Україна є вже максимально наближеною до кінцевої ратифікації та імплементації Римського статуту до національного законодавства. Для цього, на нашу думку, важливим є здійснення наступних кроків:

- усунення законодавчих колізій, які пов'язані з Висновком КСУ, шляхом внесення змін в низку національних нормативно-правових актів;
- чітке визначення та розмежування національної юрисдикції та юрисдикції МКС в розрізі воєнних та інших міжнародних злочинів, які вчиняються на території України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року: Заява Верховної Ради України від 25.02.2014 р., № 790-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text> (дата звернення: 28.09.2024).
2. Заява Верховної Ради України Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій "ДНР" та "ЛНР", які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян: Постанова Верховної Ради України від 04.02.2015 р., № 145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text> (дата звернення: 28.09.2024).
3. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 21.08.2024 р., № 3909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#n2> (дата звернення: 28.09.2024).
4. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р., № 1678-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#n2> (дата звернення: 28.09.2024).
5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародний договір від 27.06.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 28.09.2024).
6. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 28.09.2024).
7. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом: Закон України від 03.05.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#n13> (дата звернення: 28.09.2024).
8. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут): Висновок Конституційного суду України від 11.07.2001 р., Справа N 1-35/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text> (дата звернення: 28.09.2024).
9. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р., № 254к/96-вр. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 28.09.2024).
10. Римський статут Міжнародного кримінального суду: Міжнародний договір від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#n165 (дата звернення: 28.09.2024).
11. Co-operation with new requests concerning genocide, crimes against humanity and war crimes: Резолюція Інтерполу від 11.11.2010 р. URL: <https://www.interpol.int/content/download/6052/file/AG-2010-79-RES-10%20-%20Co-operation%20with%20new%20requests%20concerning%20genocide.%20crimes%20against%20humanity%20and%20war%20crimes%20.pdf> (дата звернення: 28.09.2024).
12. Статут Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол: Міжнародний договір від 13.06.1956 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_142#Text (дата звернення: 28.09.2024).
13. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору): Закон України від 07.02.2019 р., № 2680-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text> (дата звернення: 28.09.2024).

АВТОРСЬКЕ ПРАВО НА ОБ'ЄКТИ, СТВОРЕНІ ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА БРИТАНСЬКИЙ ПІДХОДИ ДО ЗАХИСТУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

COPYRIGHT ON OBJECTS CREATED BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE: UKRAINIAN AND BRITISH APPROACHES TO THE PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY

Тимошенко О.О., аспірантка кафедри
кримінально-правових дисциплін та судочинства

Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

Стаття присвячена аналізу проблеми авторського права на об'єкти, створені штучним інтелектом, з акцентом на український та британський підходи до захисту інтелектуальної власності. У сучасному світі, де технології стрімко розвиваються, питання правового статусу творів, створених комп'ютерними системами, стає дедалі актуальнішим. Визначили, що в Україні правова база щодо авторського права на об'єкти, створені штучним інтелектом, ще не готова до викликів, які виникають у зв'язку з використанням цих технологій. Сучасні нормативно-правові акти не враховують специфіку творів, створених без участі людини, що ускладнює питання захисту інтелектуальної власності. Відсутність чітких правових рамок може призвести до правової невизначеності, що негативно вплине на інвестиції в галузь штучного інтелекту та на розвиток нових технологій. Внаслідок цього важливо розробити нові нормативні акти, які б чітко регулювали статус та права на твори, створені комп'ютерними системами, з урахуванням сучасних викликів і потреб. Дослідили, що у Великобританії ситуація є дещо іншою, оскільки законодавство вже має певні напрацювання у сфері інтелектуальної власності. Проте, навіть там існує потреба в гнучкості для швидкої адаптації до нових технологічних реалій. Розвиток штучного інтелекту та генеративних моделей призводить до змін у способах створення, використання та розповсюдження творів. Це викликає необхідність оновлення існуючих норм, щоб забезпечити адекватний захист прав авторів і уникнути зловживань. В умовах швидкого технологічного прогресу важливо, щоб правова система могла оперативно реагувати на зміни, що відбуваються у цій сфері. Стаття підкреслює важливість формування адекватних правових механізмів для захисту прав інтелектуальної власності в умовах використання штучного інтелекту. Вона також зазначає, що необхідність у правовому регулюванні є спільною для обох країн, оскільки світова практика потребує ефективних рішень для забезпечення справедливого балансу між правами авторів і потребами суспільства.

Ключові слова: авторське право, штучний інтелект, законодавство України, законодавство Великобританії.

The article is devoted to the analysis of the problem of copyright for objects created by artificial intelligence, with an emphasis on the Ukrainian and British approaches to the protection of intellectual property. In today's world, where technologies are developing rapidly, the question of the legal status of works created by computer systems is becoming more and more relevant. It was determined that in Ukraine, the legal framework regarding the copyright of objects created by artificial intelligence is not yet ready for the challenges that arise in connection with the use of these technologies. Modern legal acts do not take into account the specifics of works created without human participation, which complicates the issue of intellectual property protection. The lack of a clear legal framework can lead to legal uncertainty, which will negatively affect investments in the field of artificial intelligence and the development of new technologies. As a result, it is important to develop new regulations that would clearly regulate the status and rights to works created by computer systems, taking into account modern challenges and needs. It was found that the situation in Great Britain is somewhat different, since the legislation already has certain developments in the field of intellectual property. However, even there there is a need for flexibility to quickly adapt to new technological realities. The development of artificial intelligence and generative models is leading to changes in the way works are created, used and distributed. This makes it necessary to update the existing norms to ensure adequate protection of authors' rights and avoid abuses. In the conditions of rapid technological progress, it is important that the legal system can quickly respond to changes taking place in this area. The article emphasizes the importance of the formation of adequate legal mechanisms for the protection of intellectual property rights in the conditions of the use of artificial intelligence. She also notes that the need for legal regulation is common to both countries, as global practice requires effective solutions to ensure a fair balance between the rights of authors and the needs of society.

Key words: copyright, artificial intelligence, legislation of Ukraine, legislation of Great Britain.

У сучасному світі, де технології стрімко розвиваються, штучний інтелект (ШІ) стає невід'ємною частиною творчих процесів. Від генерації музики та живопису до написання літератури і програмного забезпечення – ШІ здатен створювати об'єкти, які викликають нові питання щодо авторського права. Ця проблема особливо актуальна в контексті порівняння правових систем різних країн.

В Україні та Великобританії підходи до захисту інтелектуальної власності формуються в умовах різних правових традицій та економічних реалій. В Україні, де авторське право регулюється на основі міжнародних стандартів, але стикається з власними викликами, питання захисту прав на об'єкти, створені ШІ, стає все більш актуальним. Водночас, у Великобританії, що має розвинену систему інтелектуальної власності, виникає необхідність адаптувати існуючі норми до нових реалій, пов'язаних із використанням технологій. Тому, дане дослідження має на меті проаналізувати різні підходи до захисту авторських прав на об'єкти, створені ШІ, в Україні та Великобританії.

Відповідно до ст. 177 Цивільного кодексу України об'єктами цивільних прав визнає речі, в тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяль-

ності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага [1]. При цьому, відсутня правова регламентація використання творів, створених без участі людини. Тобто, автором твору визнається лише фізична особа [2]. Крім того, чинне українське законодавство містить відкритий перелік об'єктів, які можуть охоронятися авторським правом і потенційно можуть створюватися за допомогою систем штучного інтелекту (наприклад, літературні письмові твори або музичні твори). Водночас законодавство чітко визначає, хто є автором твору – фізична особа, зазначена звичайним способом як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства) [3].

Варто відзначити, що в Україні проблема правового регулювання штучного інтелекту актуальна в галузі юриспруденції, оскільки навіть у науковій доктрині та чинному законодавстві відсутнє чітке розуміння специфіки його правового статусу та діяльності. Частково це поняття закріплено в Законі України «Про захист персональних даних» [4]. А 2020 року уряд України Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02 грудня 2020 р. № 1556-р схвалив Концепцію розвитку штучного інтелекту [5]. Концепція штучного інтелекту описує його як систему інформаційних технологій, що дозволяє виконувати складні

завдання за допомогою наукових методів досліджень та алгоритмів обробки інформації. Ця концепція передбачає можливість створення та використання власних баз даних, моделей прийняття рішень, а також визначення шляхів досягнення цілей, де штучний інтелект визначається як програмний продукт, який отримує певний запит, збирає та обробляє дані, а потім видає готове рішення, яке часто сприймається, як результат роботи програми, яка демонструє інтелектуальну поведінку та працює подібно до людського мислення. Як наслідок, дана Концепція виокремлює серед основних проблем, які перешкоджають нормальному функціонуванню у галузі штучного інтелекту, відсутність або недосконалість правового регулювання, недоліки законодавства щодо захисту персональних даних та недостатнє використання таких технологій у судовій практиці [6, с. 124]. Проте, це свідчить про те, що Україна заклала основу в розвиток та регулювання штучного інтелекту, в тому числі, щодо об'єктів права інтелектуальної власності.

Більше того, 1 січня 2023 року набув чинності новий Закон про авторське право та суміжні права № 2811-IX [2], який передбачає захист цифрових активів. Зокрема, правова охорона надається об'єктам, створеним штучним інтелектом протягом 25 років. Охорона баз даних залежить від їх специфіки: оригінальні бази даних охороняються авторським правом протягом життя автора та 70 років після цього (як правило), і неоригінальні бази даних охороняються правом *sui generis* протягом 15 років [7].

Закон України «Про авторське право і суміжні права» в статті 33 розглядає об'єкти, створені ШІ, визначаючи їх як «неоригінальні». Це підкреслює відмінність між творчістю людини та результатами роботи комп'ютерних програм [2]. Суб'єктами прав на «неоригінальні» об'єкти визнаються автори комп'ютерної програми або користувачі, які отримали відповідні права від автора. Даним законом чітко зазначено, що в результаті створення такого об'єкта «особисті немайнові права не виникають» (частина 3 статті 33 Закону).

Ключовим аспектом визначення «неоригінального об'єкта» є відсутність «безпосередньої участі фізичної особи в його утворенні». Тобто твір, створений художником за допомогою графічного редактора, залишається об'єктом авторського права художника. «Неоригінальним» вважається тільки той об'єкт, який згенерований програмою автономно, без втручання людини [8, с. 280].

Особливості майнових прав на «неоригінальні» об'єкти полягають у обмеженому строку їх дії – 25 років з моменту створення. На відміну від оригінальних творів, які охороняються протягом життя автора і 70 років після його смерті, права на об'єкти, створені ШІ, мають значно коротший термін дії. Закон також регулює використання їх творів, захищених авторським правом, при створенні об'єктів ШІ. Частина 7 статті 33 Закону вказує, що використання таких творів припустиме лише за умови дотримання прав їх авторів. Це означає, що розробники нейромереж зобов'язані отримати дозвіл від авторів на використання їх творів в процесі навчання ШІ або виплачувати їм роялті. Стаття 33 Закону України «Про авторське право і суміжні права» є важливим кроком у врегулюванні питань авторського права в контексті розвитку ШІ. Вона створює правову базу для використання об'єктів, створених комп'ютерними програмами, захищаючи при цьому інтереси авторів оригінальних творів.

Наприклад, українська дослідниця Голубенко І. І., розглядаючи можливість реєстрації авторського права на картину, згенеровану штучним інтелектом, дійшла висновку, що наявні критерії авторства важко застосувати до картин, створених ШІ. На думку Голубенко, картина може бути визнана авторським твором, якщо вона: 1) створена людиною, 2) має певний рівень оригінальності та творчості, 3) є вираженням інтелектуальної праці автора [9].

У зв'язку з цим постають питання: чи достатньо лише ввести параметри в програму, щоб вважатися «творцем» картини, згенерованої ШІ? Наскільки можна вважати оригінальною та творчою картину, створену на основі

алгоритмів? Чи можна вважати інтелектуальною працею процес налаштування алгоритму? Виникає необхідність визначення чітких критеріїв, за якими картина, створена за допомогою ШІ, може вважатися авторським твором. Одним із таких критеріїв може бути рівень контролю та творчого вибору, здійсненого людиною під час створення картини. Якщо людина не просто вводить параметри в програму, а формує концепцію, вибирає стиль, та вносить значні корективи в процесі генерації, то це може бути достатньою підставою для визнання її автором. Водночас, якщо картина згенерована ШІ повністю автономно, без будь-якого людського втручання, то, ймовірно, авторське право на такий об'єкт не виникає. У такому випадку картина може розглядатися як «неоригінальний» об'єкт, права на який належать розробнику програми або користувачу, який отримав відповідні права. Важливо також враховувати етичний аспект використання ШІ в творчій діяльності. Якщо навчання ШІ відбувається на основі існуючих творів без згоди їх авторів, це може призвести до порушення їх прав. Тому використання ШІ у творчості вимагає дотримання принципів доброї совісті та прозорості стосовно ролі ШІ у процесі створення об'єкта.

У Великобританії закон про авторське право захищає оригінальні літературні, драматичні, художні та музичні твори, а також фільми, звукозаписи, трансляції та опубліковані видання. Щоб твір був оригінальним, він має бути власним інтелектуальним творінням автора. Це означає, що автор зробив вільний і творчий вибір, і твір має свій «особистий відтінок». Авторське право на літературний, драматичний, художній чи музичний твір діє протягом усього життя автора плюс ще 70 років. Для інших творів термін охорони інший.

Крім того, робота, захищена авторським правом, може бути створена людиною, яка має допомогу ШІ. Якщо твір виражає оригінальну людську творчість, він матиме вигоду від захисту авторських прав, як твір, створений за допомогою будь-якого іншого інструменту. Прикладом цього може бути ситуація, коли камера містить ШІ, який допомагає комусь зробити фотографію. Якщо фотографія виражає креативність фотографа, вона буде захищена як художній твір, незалежно від того, чи допомагав їм ШІ [10].

Великобританія є однією з небагатьох країн, які охороняють твори, створені комп'ютером, де немає людини-творця. «Автор» «комп'ютерного твору» (CGW) визначається як «особа, яка вжила заходів, необхідних для створення твору». Охорона діє протягом 50 років з моменту виготовлення твору.

Окрім оригінальних літературних, драматичних, музичних і художніх творів, авторське право захищає передачі, фільми, звукозаписи та опубліковані видання. Ці так звані «підприємницькі роботи» не обов'язково повинні бути оригінальними. Але ця нижня смуга для захисту супроводжується вужчою і зазвичай коротшою правовою. Наприклад, захист звукозапису поширюється лише на окремий запис пісні та діє протягом 70 років із моменту створення. Якщо штучний інтелект створює роботу, яка підпадає під одну з цих категорій, застосовуються підприємницькі права. Так, наприклад, якщо ШІ створює пісню, то продюсер запису пісні матиме право на звукозапис.

Великобританія також захищає інвестиції в бази даних. Права на базу даних захищають вміст бази даних і діють протягом 15 років. База даних не обов'язково має бути оригінальною, щоб мати право на отримання прав на базу даних. Однак для отримання, перевірки чи представлення даних потрібні були значні інвестиції. Якщо штучний інтелект створює базу даних, яка відповідає цим критеріям, тоді з нею можуть бути пов'язані права на базу даних.

При цьому, важливо відзначити, що з юридичної точки зору створений комп'ютером твір має бути оригінальним, щоб отримати захист. Але юридичне поняття оригінальності визначається з посиланням на людей-авторів і такі характеристики, як особистість, здатність до суджень і вміння. Стверджується, що закон нечіткий і суперечливий.

З економічної точки зору дехто стверджує, що захист авторських прав на комп'ютерні твори є надмірним. Це

пояснюється тим, що комп'ютери не потребують винагороди за створення нового вмісту, але права ІВ мають кошти для третіх сторін. Вони вважають, що цей захист слід зняти або обмежити до необхідного мінімуму. Інші вважають, що захист створеної комп'ютером роботи може стимулювати інвестиції в технологію штучного інтелекту, хоча вони не погоджуються щодо ідеального обсягу цього захисту.

З філософської точки зору дехто стверджує, що авторське право, яке ґрунтується на авторстві та творчих починаннях людини, повинно застосовуватися лише до творінь людини. Вони стверджують, що захист створених комп'ютером творів може сприяти поширенню цих творів за рахунок людських творінь і знецінювати людську творчість [10].

У своїй відповіді на заклик до подання думки уряд зазначив, що законодавство про дизайни, здається, здатне відповісти на виклики ІІІ. Але існує потреба стежити за ситуацією в міру розвитку систем ІІІ, які використовуються в процесі проектування. Законодавство Великої Британії про зареєстровані та незареєстровані зразки містить аналогічні положення щодо створених комп'ютером зразків, що й закон про авторське право. Автор створеного комп'ютером дизайну – це «особа, яка вжила заходів, необхідних для створення дизайну». Відтак, уряд Великої Британії розглянув три варіанти регулювання творів, створених комп'ютером, з метою адаптації законодавства до нових технологічних реалій.

Варіант 0: Залишити статус-кво. Цей варіант передбачає збереження чинних норм, що захищають комп'ютерні роботи. Потрібно зрозуміти, як авторське право впливає на інвестиції в штучний інтелект і які роботи створюються без участі людини. Цей підхід буде виправданим, якщо доведеться, що він сприяє новим творам та інвестиціям, не завдаючи шкоди третім сторонам.

Варіант 1: Зняти захист для комп'ютерних робіт. Цей варіант пропонує вилучити захист авторських прав для творів, створених без участі людини. Проте роботи, створені за участю людської творчості, збережуть авторське право. Цей підхід буде доцільним, якщо виявиться, що захист комп'ютерних робіт не є критичним для їх виробництва.

Варіант 2: Новий вид захисту з обмеженням терміном. Цей варіант скасовує існуючий захист авторських прав для комп'ютерних творів та вводить новий, коротший термін захисту, наприклад, 5 років, що відображає швидкість створення таких робіт. Це дозволить третім сторонам скористатися творами після закінчення терміну захисту. Нова форма захисту буде доповнювати існуючі права, зберігаючи авторство за особою, яка створила твір. Цей варіант буде виправданим, якщо він сприятиме виробництву творів та інвестиціям у технології штучного інтелекту [10].

Крім того, у Великій Британії існує окремий виняток із авторських прав для інтелектуального аналізу даних (TDM), який було введено в 2014 році та означає використання автоматизованих обчислювальних методів для аналізу великих обсягів інформації для виявлення закономірностей, тенденцій та іншої корисної інформації. TDM можна використовувати для розробки та навчання штучного інтелекту, а також має низку інших цілей, зокрема для проведення досліджень. Це включає в себе аналіз медичних і наукових даних, бізнес-розвідку та аналітику даних. TDM автоматизує та прискорює те, що традиційно робилося на око – читання документа, створення нотаток і розуміння зв'язків і тенденцій.

TDM зазвичай вимагає копіювання матеріалу для аналізу. Частина цього матеріалу буде захищена авторським правом. Щоб отримати дані, у тому числі для навчання штучного інтелекту, часто необхідно придбати ліцензію на авторське право або покладатися на винятки з авторського права.

Відтак, даний виняток має такі особливості:

1. Дозволяє робити копії будь-якої роботи, захищеної авторським правом, для цілей TDM для некомерційних досліджень.

2. Дослідники повинні мати законний доступ до матеріалів (наприклад, через підписку або дозвіл згідно з положеннями та умовами).

3. Видавці та постачальники контенту можуть застосовувати розумні заходи для підтримки безпеки або стабільності своєї мережі.

4. Умови контракту, які забороняють дослідникам робити копії робіт для TDM, до яких вони мають законний доступ, не мають законної сили.

5. Визнання творів і правовласників вимагається, якщо це непрактично.

Крім того, TDM також можливий іншими способами:

– термін дії авторського права закінчився: якщо термін захисту закінчився, TDM можна використовувати на цих роботах без дозволу;

– виняток для тимчасового копіювання: це дозволяє робити тимчасові копії більшості творів, захищених авторським правом, для законного використання твору. Це дозволено лише до тих пір, поки копія не має самостійного економічного значення;

– ліцензування: оскільки винятком є некомерційне дослідження TDM, ліцензії, ймовірно, знадобляться, якщо TDM має комерційну мету. Деякі правовласники стягують плату за надання вмісту за ліцензією. Ліцензія може бути у формі підписки з відповідними положеннями та умовами або індивідуальних угод. Крім того, деякі матеріали можуть бути доступні для виводу, якщо правовласник заздалегідь встановив умови безкоштовного ліцензування. Найчастіше це підпадає під загальні умови ліцензії, такі як Creative Commons або Open Government License. До кожної ліцензії будуть додані умови, наприклад посилання на джерело;

– авторського права не існує: слід пам'ятати, що не всі джерела тексту або даних будуть захищені авторським правом або правом на базу даних. У таких випадках вони не обмежуватимуть TDM, однак інші галузі законодавства можуть мати значення, зокрема захист даних, загальне ліцензування чи інші договірні обмеження;

Виняток авторського права для TDM не поширюється на право на базу даних, тому наразі всі TDM на бази даних, які мають право на це право, потребуватимуть ліцензії [11].

Важливо також додати, що у контексті авторського права на об'єкти, створені штучним інтелектом, виникає важливе питання щодо відповідальності за результати, які можуть порушувати авторські права. Якщо генеративний ІІІ відтворює сторонні авторські роботи або інші захищені об'єкти, необхідно розглянути розподіл відповідальності між усіма учасниками процесу – розробниками, постачальниками та користувачами моделей. Традиційний підхід до відповідальності, що розділяє первинну (пряму) та вторинну (непряму) відповідальність, потребує адаптації до нових реалій генеративного ІІІ.

Зокрема, на основі прецедентного права Суду Європейського Союзу (CJEU) та судів Великої Британії, можна стверджувати, що як користувачі моделей, так і розробники та постачальники можуть бути визнані відповідальними за дії, що порушують авторські права або суміжні права через генерацію вихідних даних. Це підкреслює важливість чіткого визначення ролей і відповідальності всіх учасників у процесі використання технологій ІІІ.

Що стосується умов обслуговування постачальників моделей, які можуть виключати їх відповідальність за використання продуктів, важливо розглянути, за яких обставин такі умови можуть бути застосовані до користувачів та чи можуть вони мати юридичну силу щодо третіх осіб, чий права були порушені. Принаймні за певних умов, обмеження відповідальності розробників і постачальників можуть виявитися неефективними для користувачів та не мати позовної сили щодо третіх сторін. Відтак, питання відповідальності за правопорушення, пов'язані з об'єктами, створеними ІІІ, потребує ретельного аналізу та правового регулювання, яке враховуватиме специфіку нових технологій і їх вплив на інтелектуальну власність [12, с. 14].

Більше того, поява генеративних чат-ботів штучного інтелекту та творців зображень висвітлює потенційні проблеми з визначенням того, кому «належить» контент.

Те, що генерують ці інструменти, залежить від даних, які вони вводять; вони можуть створювати контент лише на основі «знань», яким вони «навчені» – і, потенційно, це може включати матеріали, захищені авторським правом.

Нещодавно було кілька резонансних випадків, коли компанії зі штучним інтелектом заперечували ті, хто створював або курував контент, і стверджували, що їхню роботу використовували без дозволу [13]. Так, у травні 2023 року Getty Images звернулася до Високого суду з проханням завадити Stability AI продавати свою систему Stable Diffusion у Британії, заявивши, що лондонська компанія незаконно використовувала фондову бібліотеку агентства для навчання інструменту створення зображень [14]. А в липні 2023 року американський комік і письменниця Сара Сільверман порушила судовий процес проти OpenAI і технічного гіганта Meta за нібито використання її книг для навчання їх систем ШІ ChatGPT і LLaMa без дозволу [15].

Тому, можна говорити по те, що якщо незрозуміло, звідки взялося оригінальне джерело, виникають питання щодо можливого порушення авторських прав для тих, хто повторно використовує вміст, який вони зібрали з джерел ШІ. Оскільки закон щодо контенту, створеного штучним інтелектом, наразі є сірою зоною, розумною порадою компаніям, які використовують генеративний штучний інтелект у комерційних цілях, має бути обережними. У разі створення вмісту веб-сайту, наприклад, переписування копії своїми словами, а не просто натискання Ctrl+C, а потім Ctrl+V, є одним із кроків, щоб уникнути проблем щодо плагіату.

Таким чином, дослідження авторського права на об'єкти, створені штучним інтелектом (ШІ), виявило суттєві відмінності та схожості між українським і британським підходами до захисту інтелектуальної власності. По-перше, в Великобританії авторське право традиційно надається фізичній особі, яка створила твір. Однак виникає питання, як визначити авторство, коли твір генерується ШІ. Законодавство не надає чітких відповідей, що призводить до юридичної невизначеності. В Україні

ситуація аналогічна, але місцеві правознавці вже почали обговорювати можливість введення нових норм для регулювання об'єктів, створених ШІ, з метою захисту прав як творців, так і розробників технологій. По-друге, правова база Великобританії є більш стабільною та розвинутою, з чіткими нормами щодо авторського права, але потребує адаптації до нових технологічних реалій. В Україні правова база лише формується, і впровадження міжнародних стандартів є критично важливим для забезпечення правової захищеності.

Крім того, в обох країнах виникає питання, кому належать права на твори, створені ШІ: чи це право має належати розробнику алгоритму, користувачу технології, чи самому ШІ. Це питання потребує подальшого дослідження та розробки чітких норм. Зростання ролі ШІ у творчих процесах також піднімає етичні питання, зокрема щодо використання результатів роботи ШІ без належної компенсації людям. Український та британський підходи до етики в галузі інтелектуальної власності мають свої особливості, але обидва потребують активних дискусій для вироблення збалансованих рішень.

Додатково, обидві країни стикаються з викликами, які можуть вимагати змін у законодавстві. В Україні, з огляду на швидкий розвиток технологій, важливо якнайшвидше впроваджувати нові норми, що регулюють авторське право на об'єкти, створені ШІ. У Великобританії необхідно зберегти гнучкість у правовій системі для адаптації до нових технологічних реалій.

На завершення, у світі глобалізації важливою є міжнародна співпраця у сфері авторського права. Спільні ініціативи та обмін досвідом між країнами можуть допомогти у виробленні універсальних стандартів, що дозволять краще захистити інтереси усіх учасників творчого процесу. Таким чином, дослідження показує, що обидві країни мають значний потенціал для вдосконалення своїх правових систем у контексті швидко змінюючогося світу штучного інтелекту. Подальше дослідження та активна правова діяльність можуть сприяти створенню більш ефективного механізму захисту авторських прав у цій новій епосі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
2. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
3. Васильєва Д. Захист авторських прав для AI: гра на випередження. *Юридична газета online*. 2019. № 45-46. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/zahist-avtorskih-prav-dlya-ai-gra-na-viperedzhennya.html> (дата звернення: 21.10.2024).
4. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
5. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція від 02.12.2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
6. Тарасевич Т.Ю. Правове регулювання штучного інтелекту у сфері репродуктивних функцій людини: сучасні виклики та перспективи реалізації. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. С. 123-130. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.1.20>
7. Ukraine. Corporate – Other issues (2023). URL: <https://taxsummaries.pwc.com/ukraine/corporate/other-issues> (Accessed: 21.10.2024).
8. Черваньова, Д., Пучковська, І. Авторське право на об'єкти створені штучним інтелектом. *Наука і техніка сьогодні*. 2024. №5 (33). С. 277-284. [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-5\(33\)-277-284](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-5(33)-277-284)
9. Голубенко І. Правові аспекти можливості реєстрації авторського права на картини створені штучним інтелектом. *Створення, охорона, захист і комерціалізація об'єктів права інтелектуальної власності: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої Міжнародному дню інтелектуальної власності. (м. Київ, 26 квітня 2023 р.)*: ел. збірник. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2023. 246-251.
10. Government response to call for views on artificial intelligence and intellectual property. URL: <https://www.gov.uk/government/consultations/artificial-intelligence-and-intellectual-property-call-for-views/government-response-to-call-for-views-on-artificial-intelligence-and-intellectual-property> (Accessed: 21.10.2024).
11. Exceptions to copyright: Research. Intellectual Property Office. 2014. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnnbpccajpglclefindmkaj/https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/375954/Research.pdf (Accessed: 21.10.2024).
12. Eleonora Rosati Infringing AI: Liability for AI-generated outputs under international, EU, and UK copyright law. *Forthcoming in European Journal of Risk Regulation*. 2024. P. 1-21.
13. Artificial Intelligence impact on Intellectual Property copyright | For UK businesses. URL: <https://www.businessgrowthhub.com/resources/artificial-intelligence-impact-on-intellectual-property-copyright-for-uk-businesses/> (Accessed: 21.10.2024).
14. Sam Tobin Getty asks London court to stop UK sales of Stability AI system. URL: <https://www.reuters.com/technology/getty-asks-london-court-stop-uk-sales-stability-ai-system-2023-06-01/> (Accessed: 21.10.2024).
15. Matt O'Brien Sarah Silverman and novelists sue ChatGPT-maker OpenAI for ingesting their books. URL: <https://apnews.com/article/sarah-silverman-suing-chatgpt-openai-ai-8927025139a8151e26053249d1aeec20> (Accessed: 21.10.2024).

РОЗДІЛ 12 ВІЙСЬКОВЕ ПРАВА

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/126>

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВСЕБІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ СИЛАМИ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ ДЕРЖАВИ

PROBLEMATIC ISSUES OF COMPREHENSIVE IMPLEMENTATION OF TASKS BY THE FORCES OF THE SECURITY AND DEFENSE SECTOR OF THE STATE

Волков Ю.М., старший викладач кафедри вогневої підготовки
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Казначесв Д.Г., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри тактико-спеціальної підготовки
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

У статті розглядаються проблемні питання, що виникають при виконанні завдань силами сектору безпеки та оборони держави. Автор аналізує основні виклики, з якими стикаються військові та правоохоронні органи в умовах сучасних загроз, включаючи зовнішні агресії та внутрішні конфлікти. Основну увагу приділено аспектам координації дій між різними структурами, матеріально-технічному забезпеченню, підготовці кадрів та ефективному використанню інформаційних технологій. Стаття також містить пропозиції щодо вдосконалення механізмів управління в секторі безпеки та оборони, а також розробки нових стратегій, що сприятимуть підвищенню готовності до реагування на кризові ситуації. Висвітлюються найкращі практики міжнародного співробітництва та інтеграції з іноземними партнерами, що можуть сприяти зміцненню обороноздатності держави. Завдяки комплексному підходу до аналізу проблем сектору безпеки та оборони, стаття є важливим внеском у дослідження питання забезпечення національної безпеки в умовах сучасних викликів. Також стаття аналізує роль інформаційних технологій у процесі забезпечення безпеки. Впровадження новітніх IT-розробок, таких як системи моніторингу та управління, дозволяє значно підвищити ефективність реагування на загрози. Проте, разом із цим, виникають питання захисту інформації та кібербезпеки, які потребують особливої уваги. Крім того, у статті розглядаються проблеми міжнародного співробітництва в сфері безпеки. Співпраця з іноземними партнерами, обмін досвідом та кращими практиками можуть суттєво підвищити обороноздатність країни. Автор пропонує ряд рекомендацій щодо вдосконалення механізмів управління в секторі, що включають розробку чітких стратегій реагування на кризові ситуації, адаптацію до швидко змінюваного середовища та інтеграцію інноваційних підходів.

Ключові слова: безпека, забезпечення, поліція, правоохоронна діяльність.

The article addresses the problematic issues arising in the execution of tasks by the forces of the security and defense sector of the state. The author analyzes the main challenges faced by military and law enforcement agencies in the context of modern threats, including external aggression and internal conflicts. Special attention is given to the aspects of coordination of actions among various structures, logistical support, personnel training, and the effective use of information technologies. The article also contains proposals for improving management mechanisms in the security and defense sector, as well as for developing new strategies that will enhance readiness to respond to crisis situations. It highlights best practices for international cooperation and integration with foreign partners that can contribute to strengthening the country's defense capabilities. By taking a comprehensive approach to analyzing the problems of the security and defense sector, the article makes an important contribution to the study of national security provision in the face of contemporary challenges. Additionally, the article analyzes the role of information technologies in the process of ensuring security. The implementation of cutting-edge IT solutions, such as monitoring and management systems, significantly increases the effectiveness of responses to threats. However, alongside this, issues of information protection and cybersecurity arise, which require special attention. Furthermore, the article discusses the challenges of international cooperation in the field of security. Collaboration with foreign partners, sharing experiences, and adopting best practices can substantially enhance the country's defense capability. The author proposes a series of recommendations for improving management mechanisms in the sector, which include developing clear crisis response strategies, adapting to a rapidly changing environment, and integrating innovative approaches.

Key words: security, provision, police, law enforcement activities.

Актуальність. В умовах збройної агресії з боку Російської Федерації на Україну, питання забезпечення територіальної цілісності та захисту національних інтересів стає особливо актуальним. Одним із ключових аспектів ефективності військових дій є логістичне забезпечення, яке є невід'ємною складовою успішного виконання стратегічних і тактичних завдань. Тому удосконалення логістичного забезпечення в секторі безпеки та оборони України потребує комплексного дослідження проблемних питань, аналізу певних складових цього забезпечення та розробки шляхів їх вирішення. Досвід військових дій в Україні свідчить про критичну роль логістики у звільненні території від агресора. Логістичне забезпечення, що охоплює транспортування, постачання, обслуговування техніки та особового складу, є основою для проведення будь-яких військових операцій. Недостатня увага до логістичних аспектів може призвести до значних втрат, що підкреслює необхідність теоретичного дослідження в цій галузі.

Виклад матеріалу. В умовах сучасних викликів, зокрема збройних конфліктів, тероризму, кіберзагроз і природних катастроф, питання забезпечення виконання завдань силами сектору безпеки та оборони держави стає особливо актуальним. Всебічне забезпечення, яке включає матеріально-технічне, інформаційне, фінансове, кадрове та логістичне забезпечення, є ключовим фактором, що впливає на готовність і ефективність дій сил безпеки та оборони [1, с. 69].

Матеріально-технічне забезпечення військових формувань України стикається з низкою проблем, серед яких можна виділити:

- Багато зразків техніки та озброєння потребують модернізації або заміни, що ускладнює виконання завдань.
- В умовах військових дій існує постійна потреба в нових ресурсах, а також у їхньому швидкому і ефективному постачанні на передову.

– Проблеми з логістикою та постачанням, що виникають через бойові дії, значно знижують оперативність виконання завдань [2, с. 84].

Ефективність виконання завдань також залежить від рівня інформаційного забезпечення:

– Наявність актуальної і достовірної інформації є критично важливою для прийняття оперативних рішень. Однак часто виникають проблеми з інформаційними потоками, які можуть бути порушені внаслідок бойових дій.

– Атаки на інформаційні системи можуть призвести до втрати контролю над важливими даними, що ускладнює управління військами.

– Сучасні виклики вимагають впровадження нових технологій в управлінні інформацією, але наявна інфраструктура часто не відповідає цим вимогам.

Фінансування сектору безпеки та оборони є ще одним критичним аспектом:

– Обмежені фінансові ресурси можуть впливати на здатність забезпечити належне матеріально-технічне, кадрове та інформаційне забезпечення.

– Наявність корупції у сфері оборонних витрат може призвести до неефективного використання бюджетних коштів.

– Відсутність чіткої системи фінансового планування і контролю може спричинити неефективність у витраті ресурсів [4, с. 5].

Кадрове забезпечення є важливою складовою для виконання завдань сектором безпеки та оборони:

– Військові формування стикаються з труднощами в наборі і утриманні кваліфікованого персоналу, що впливає на загальну ефективність виконання завдань.

– Необхідність постійного підвищення кваліфікації особового складу є критично важливою, проте програми навчання не завжди відповідають сучасним викликам.

– Психологічний стан військовослужбовців і співробітників правоохоронних органів може бути підданий значному стресу в умовах бойових дій, що потребує особливої уваги.

Проблемні питання всебічного забезпечення виконання завдань силами сектору безпеки та оборони України в умовах сучасних викликів потребують комплексного підходу до їх вирішення. Аналіз і вивчення проблем в матеріально-технічному, інформаційному, фінансовому та кадровому забезпеченні є необхідними для формування ефективної системи, здатної реагувати на загрози і виконувати поставлені завдання. Впровадження нових технологій, підвищення рівня підготовки кадрів та удосконалення фінансових механізмів можуть стати важливими кроками на шляху до підвищення ефективності сектору безпеки та оборони держави [6].

Першочерговим кроком у вдосконаленні логістики є оптимізація процесів планування. Це включає:

– Впровадження сучасних технологій. Необхідно використовувати програмні продукти, які дозволяють здійснювати планування потреби в матеріально-технічному, речовому забезпеченні, а також у виконанні робіт і послуг. Системи, що базуються на алгоритмах машинного навчання, можуть допомогти у прогнозуванні потреб і розподілі ресурсів.

– Розробка системи планування розподілу ресурсів. Це дозволить більш ефективно організувати логістику з урахуванням специфіки завдань, що стоять перед військовими формуваннями.

– Оптимізація маршрутів доставки. Планування маршрутів і їх розподіл по часу доставки є критично важливими для забезпечення своєчасного отримання ресурсів. Сучасні навігаційні системи та рішення для управління перевезеннями можуть суттєво підвищити ефективність логістики [7].

Завдяки впровадженню новітніх технологій, управління матеріально-технічними ресурсами стане більш прозорим і ефективним, що забезпечить їх контроль з моменту придбання до доставки споживачу. Важливо правильно визначити місце розташування складів з урахуванням всіх функцій їх експлуатації, щоб забезпечити ефективність обробки товарів. Сучасне обладнання дозволяє оптимізувати процеси зберігання і переміщення товарів на складах. Впровадження автоматизованих систем управління складами (WMS) значно полегшить цю задачу. Автоматизація процесів пошуку, розміщення та переміщення товарів на складах є необхідною для підвищення ефективності вже існуючої логістичної системи. Реалізація таких заходів сприятиме покращенню організації процесів управління логістичними ланцюгами, підвищуючи їх ефективність [4].

Система обліку та контролю матеріальних потоків у секторі безпеки та оборони повинна відповідати сучасним вимогам:

– Необхідно впровадження програмних продуктів, які дозволяють вести облік майна, зброї та продуктів харчування в базах даних. Це забезпечить точний контроль над ресурсами, що видаються споживачу.

– Автоматизація процесів обліку, списання та утилізації майна військових формувань дозволить зекономити час і знизити ризики помилок.

– Системи обліку повинні забезпечувати можливість швидкого реагування на зміни в потребах військових формувань, що є критично важливим в умовах війни [7, с. 14].

Реалізація цих заходів дозволить значно підвищити ефективність управління матеріальними потоками та забезпечити оперативність у виконанні завдань. В умовах війни оперативність та мобільність військ є ключовими факторами, які визначають успішність виконання завдань. Забезпечення їх потреб у матеріально-технічному, речовому забезпеченні та послугах є невід'ємною складовою цього процесу [4, с. 84]. Удосконалення логістичної системи через впровадження новітніх технологій, оптимізацію складської логістики та ефективну систему обліку є критично важливими для забезпечення військових формувань необхідними ресурсами в необхідних обсягах. Це не лише підвищить загальну ефективність сектору безпеки та оборони, а й забезпечить готовність до реагування на сучасні виклики [7].

Висновки. Система логістичного забезпечення в секторі безпеки та оборони України потребує термінової модернізації. Існуюча «застаріла» організаційна структура не відповідає сучасним вимогам і викликам, що ставлять перед нами реалії війни. Для ефективного виконання завдань необхідно впроваджувати комплексний підхід до забезпечення. Це включає вдосконалення процесів планування, автоматизацію обліку матеріальних ресурсів, оптимізацію складської логістики та інтеграцію сучасних технологій у всі етапи управління. Використання сучасних інформаційних технологій є критично важливим для підвищення ефективності управління матеріально-технічними ресурсами. Системи автоматизації та управління ланцюгами постачання забезпечать необхідний рівень контролю та оперативності. Автоматизація обліку та контролю матеріальних потоків дозволить швидше реагувати на зміни в потребах військових формувань, підвищуючи загальну ефективність виконання завдань. Важливим аспектом є також підготовка персоналу, який працює у сфері логістики та управління ресурсами. Професійний розвиток фахівців сприятиме ефективному впровадженню нових систем та технологій. Важливо розробити системи, що охоплюють всі етапи логістичного забезпечення – від планування до доставки ресурсів, забезпечуючи при цьому контроль і моніторинг на всіх етапах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Морально-психологічне забезпечення сил оборони держави. Наука і оборона. Алещенко В. І. 2019. С. 25-30.
2. Сутність управління логістичним забезпеченням спільних дій формувань сектора безпеки й оборони під час кризових ситуацій, що загрожують державній безпеці України. Вчені записки Таврійського національного університету імені І.В. Вернадського. Серія : Державне управління. Бондаренко О. Г. 2018. Т. 29 (68), № 1. 210-217 с.
3. Проблемні питання організаційних аспектів забезпечення національної безпеки України. НА НГУ. Вавренюк С. А. 2023. С. 39.
4. Сутність управління логістичним забезпеченням дій сил безпеки при реагуванні на кризові ситуації. Актуальні питання у сучасній науці. Єманов В. А. 2023. С. 85.
5. Основні положення логістичного забезпечення Збройних Сил України» [Електрон. ресурс] : наказ МОУ від 11.10.2016 № 522. URL: <http://www.mil.gov.ua/ministry/normativnopravova-baza/nakazi-ministra-oboroni-ukraini/nakaziministerstva-oboroni-ukraini-za-2016-rik.html>
6. Порядок логістичного забезпечення сил оборони під час виконання завдань з оборони держави, захисту її суверенітету, територіальної та недоторканості, постанова КМУ від 27.12.2018. *Офіційний вісник України* від 12.02.2019. № 12, стор. 16, стаття 401, код акта 93275/2019.
7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20.05.2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 06.06.2016 № 240/2016. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/24.02016-20137>

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

ORGANISATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF SERVICE AND COMBAT ACTIVITIES AND CIVIL-MILITARY COOPERATION OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE

Куртов А.І., к.т.н., доцент,
завідувач кафедри підготовки офіцерів запасу

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Григоренко Є.І., к.ю.н., доцент,
професор кафедри військового права

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Іващенко С.М., доцент кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Мороховський М.Л., доцент кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Куртов Д.А., старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

В умовах сьогодення одним із актуальних та важливих питань являється службово-бойова діяльність та цивільно-військове співробітництво Національної гвардії України. Враховуючи умови в яких перебуває на теперішній час наша країна, дані питання підлягають ретельному дослідженню. Президент України Володимир Зеленський підписав Указ № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», який був затверджений Законом України «Про затвердження Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні"» від 24.02.2022 року. В зв'язку з цим Збройні Сили України та інші військові формування повинні захищати суверенітет, та територіальну цілісність України. В їх діяльність входить не лише вирішення питань збройного характеру, а і питання співробітництва з цивільними органами. В даному випадку, необхідно більш детально дослідити співробітництво Національної гвардії України з відповідними цивільними органами [1, с. 5].

Відповідно до статті 1 Закону України «Про Національну гвардію України» від 13.03.2014 № 876-VII Національна гвардія України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначена для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від кримінальних та інших протиправних посягань, охорони громадської безпеки і порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами – із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій. Службово-бойова діяльність Національної гвардії України – це сукупність різних завдань і функцій, які виконують підрозділи вказаного органу для забезпечення громадського порядку, національної безпеки та оборони держави. Ця діяльність охоплює як правоохоронні, так і військові функції, залежно від ситуації та завдань, що стоять перед Національною гвардією України. Цивільно-військове співробітництво це систематична, планомірна діяльність Національної гвардії України, по координації та взаємодії з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, організаціями та громадянами у районах дислокації військових частин та підрозділів Національної гвардії України з метою формування позитивної громадської думки і забезпечення сприятливих умов для виконання Національною гвардією України покладених завдань та функцій шляхом надання допомоги цивільному населенню у вирішенні проблемних питань життєдіяльності з використанням військових та невійськових сил та засобів [2, с. 1].

Ключові слова: Національна гвардія України, військово-цивільне співробітництво, службово-бойова діяльність, воєнний стан, суверенітет, територіальна недоторканість.

Today, one of the most pressing issues is the civil-military cooperation of the National Guard of Ukraine. The conditions in which our country is currently living prompts us to study this issue in detail. The President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy signed Decree No. 64/2022 "On the Introduction of Martial Law in Ukraine", which was approved by the Law of Ukraine "On Approval of the Decree of the President of Ukraine 'On the Introduction of Martial Law in Ukraine' of February 24, 2022. In this regard, the Armed Forces of Ukraine and other military formations must protect the sovereignty and territorial integrity of Ukraine. Their activities include not only resolving armed issues, but also cooperation with civilian authorities. In this case, I would like to discuss in more detail the cooperation of the National Guard of Ukraine with civilian authorities. In accordance with Article 1 of the Law of Ukraine "On the National Guard of Ukraine" of 13.03.2014 No. 876-VII, the National Guard of Ukraine is a military formation with law enforcement functions, which is part of the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and is intended to perform tasks to protect and defend the life, rights, freedoms and legitimate interests of citizens, society and the state from criminal and other unlawful attacks, to protect public safety and order and to ensure public security, as well as in cooperation with law enforcement agencies to ensure the state. Civil-military cooperation is a systematic, planned activity of the National Guard of Ukraine to coordinate and interact with executive authorities, local self-government bodies, public associations, organizations and citizens in the areas of deployment of military units and subdivisions of the National Guard of Ukraine in order to form a positive public opinion and ensure favorable conditions for the National Guard of Ukraine to perform its tasks and functions by assisting civilians in solving.

Key words: National Guard of Ukraine, civil-military cooperation, martial law, sovereignty, territorial inviolability.

Наразі, у травні 2014 року цивільно-військове співробітництво було започатковано, як пілотний проект в Збройних Силах України. У 2015 році розпочалося впровадження системи цивільно-військового співробітництва

(надалі – ЦВС), в межах загальної структури Збройних Сил України відповідно до стандартів Північноатлантичного Альянсу. Так, безпосередньо в зоні проведення антитерористичної операції працювали дев'ятнадцять оперативних

груп УЦВС та три центри УЦВС у Сєверодонецьку, Краматорську та Маріуполі. У квітні 2017 року командувачем Національної гвардії України було прийнято рішення щодо створення в складі відділу інформаційної підтримки Іміджево-видавничого центру Національної гвардії України групи цивільно-військового співробітництва.

Аналізуючи сучасну систему цивільно-військового співробітництва у Національній гвардії України, слід зазначити, що вона складається з визначеного складу фахівців на різних рівнях. На сьогоднішній день визначено декілька завдань, які виконуються групою цивільно-військового співробітництва Національної гвардії України. Серед цих завдань можна виділити наступні:

- організація цивільно-військового співробітництва Національної гвардії України, забезпечення та реалізація гуманітарних проєктів;

- проведення заходів з формування позитивної громадської думки щодо діяльності Національної гвардії України, зокрема під час участі в антитерористичних операціях, під час введення правового режиму надзвичайного чи воєнного стану, операціях з підтримання миру і безпеки та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

- участь в аналізі соціально-політичної, економічної, релігійної, демографічної, екологічної, санітарно-епідеміологічної обстановки та прогнозування її впливу на виконання військовими частинами (підрозділами) Національної гвардії України завдань за призначенням;

- організація взаємодії командування із цивільним населенням, місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та іншими організаціями в районі виконання завдань;

- координація діяльності між Національною гвардією України, Збройними Силами України та громадськими організаціями, що стосуються релігійних питань, а також питань, пов'язаних з пошуком тіл (останків) загиблих військовослужбовців (у частині, що стосується гуманітарного проєкту «Евакуація 200»: підпункт 2 пункту 6: «забезпеченню проведення пошукових робіт з метою встановлення невідомих місць поховань та імен осіб, загиблих, померлих (зниклих безвісти) під час проведення антитерористичної операції, перепоховання їх останків»);

- організація виконання наказів, директив, розпоряджень командувача і вищого командування з питань цивільно-військових відносин;

- участь у розробленні оперативних (бойових) документів у частині, що стосується цивільно-військових відносин;

- організація забезпечення військ інформацією щодо цивільно-військових відносин у районі їх дислокації та застосування;

- підготовка персоналу зі складу місцевого населення для роботи в органах місцевого самоврядування, силових структурах, бюджетних установах на звільненій території та у міжнародних миротворчих операціях;

- формування позитивної громадської думки і забезпечення сприятливих умов для виконання військовими частинами (підрозділами) Національної гвардії України покладених на них завдань;

- сприяння в оповіщенні місцевих жителів про пункти збору тимчасово переміщених осіб та їх переміщення до таборів тимчасово переміщених осіб;

- організація роботи оперативних груп цивільно-військового співробітництва на пунктах збору та в тимчасових таборах;

- забезпечення ефективної взаємодії між військовим командуванням та регіональними органами влади, місцевими органами самоврядування, представництвами громадських, неурядових, міжнародних організацій, населенням регіону;

- участь в обміні та поверненні військовослужбовців Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів з полону;

- організація роботи із сім'ями військовослужбовців, які зникли безвісти (загинули) під час проведення операції (бойових дій);

- організація співпраці (спільна участь) зі Збройними Силами України з питань цивільно-військового співробітництва;

- сприяння регіональним органам влади, представництвам громадських, неурядових, міжнародних організацій, населенню регіону в отриманні об'єктивної, достовірної, оперативної інформації про дії військ (сил) з дотриманням вимог щодо збереження державної таємниці;

- прогнозування можливих проблем гуманітарного характеру та надання військовому командуванню пропозицій щодо їх локалізації та нейтралізації на ранніх стадіях;

- участь у проведенні гуманітарних акцій, заходах військово-патріотичного виховання молоді;

- співпраця з представниками волонтерських рухів, громадських та релігійних організацій, з військово-цивільними адміністраціями, департаментами освіти і науки, соціального захисту [3, с. 15].

Наразі, цивільно-військове співробітництво Національної гвардії України є важливим аспектом діяльності цієї структури в умовах збройних конфліктів та кризових ситуацій. Воно передбачає тісну взаємодію між військовими підрозділами Національної гвардії України та цивільним населенням, громадянськими органами влади, міжнародними організаціями з метою досягнення спільних цілей у забезпеченні стабільності, гуманітарної допомоги та відновлення миру в регіонах, що зазнали впливу збройних дій. Цивільно-військове співробітництво Національної гвардії України спрямоване на гармонійне об'єднання військових та цивільних зусиль для досягнення взаєморозуміння, ефективного реагування на виклики, підтримку населення в кризових умовах та зміцнення безпеки в державі. До основних завдань цивільно-військового співробітництва Національної гвардії України слід віднести наступні:

- забезпечення гуманітарної допомоги. Одним із ключових завдань цивільно-військового співробітництва є організація та доставка гуманітарної допомоги цивільному населенню, яке постраждало від збройних конфліктів або стихійних лих. Це може включати: постачання продуктів харчування, медичних препаратів, предметів першої необхідності, тощо;

- захист і відновлення інфраструктури. Національна гвардія України допомагає у відновленні пошкодженої цивільної інфраструктури (доріг, мостів, електропостачання, водопостачання) у постконфліктних регіонах або в зонах, де відбувалися бойові дії. Це також передбачає допомогу у відбудові житлових будинків, шкіл, лікарень та інших об'єктів, що є важливими для місцевого населення;

- забезпечення правопорядку та безпеки. Одним з основних завдань Національна гвардія України є підтримка правопорядку на територіях, де проходять або проходили бойові дії;

- підтримка місцевих органів влади. Національна гвардія України взаємодіє з державними та місцевими органами влади для координації заходів щодо стабілізації ситуації, забезпечує виконання адміністративних завдань і допомагають у проведенні заходів для забезпечення порядку та підтримки життєдіяльності регіону;

- евакуація та психологічна підтримка цивільного населення. Національна гвардія України організовує евакуацію цивільного населення із зон бойових дій, постраждалих районів та інших небезпечних місць;

- інформаційна підтримка та роз'яснювальна робота. В умовах конфлікту важливою частиною співробітництва є надання достовірної інформації цивільному населенню. Національна гвардія України проводить роз'яснювальну

роботу серед населення щодо їхніх прав, механізмів захисту та взаємодії з державними органами. Інформаційна підтримка також сприяє зниженню напруженості та роз'ясненню дій військових підрозділів для громадськості;

– взаємодія з міжнародними організаціями. Національна гвардія України активно співпрацює з міжнародними гуманітарними та безпековими організаціями, такими як ООН, Червоний Хрест, ОБСЄ, для надання гуманітарної допомоги, забезпечення дотримання прав людини в конфліктних зонах та стабілізації ситуації;

– запобігання злочинній діяльності та тероризму. Національна гвардія України відіграє активну роль у запобіганні незаконній діяльності, такій як тероризм, диверсії або контрабанда на відповідних територіях. Це сприяє підвищенню рівня безпеки та стабільності в тому чи іншому регіоні.

Як зазначено вище, перелік завдань підрозділів цивільно-військового співробітництва Національної гвардії України досить великий, що передбачає певну відповідальність за обсяги виконаної роботи та її результативність. Для моніторингу та аналізу діяльності підрозділів військово-цивільного співробітництва Національної гвардії України, використовується відповідні інтернет-джерела в соціальних мережах. Найпопулярніша соціальна мережа для висвітлення діяльності підрозділу військово-цивільного співробітництва Національної гвардії України, це їх офіційна сторінка в мережі Facebook. Слід зазначити, що розповсюдження результатів діяльності відповідних підрозділів через соціальну мережу, має позитивне спряму-

вання, популяризує їх діяльність та підіймає імідж Національної гвардії України. Аналізуючи відповідну сторінку, цього підрозділу, слід відзначити належним чином налагоджений зв'язок з відповідними волонтерськими організаціями та окремими громадянами. Цю діяльність слід розглядати у двох напрямках. Перший напрям – отримання волонтерської допомоги в інтересах підрозділів Національної гвардії України. Це, насамперед, транспортні засоби, засоби зв'язку, медичне обладнання, запасні частини, засоби індивідуального захисту. Другий напрям – налагодження зв'язку з міжнародними організаціями, фондами та волонтерськими рухами, а також координація з питань отримання та сприяння у розподілі гуманітарної допомоги населенню у постраждалих від збройної агресії районах України. Перш за все це продукти харчування, засоби особистої гігієни, ліки, одяг, надання медичної допомоги із залученням військового медичного персоналу.

Підсумовуючи, слід зазначити, що цивільно-військове співробітництво Національної гвардії України є необхідним елементом для забезпечення безпеки, стабілізації та відновлення регіонів, що зазнали впливу збройних конфліктів чи надзвичайних ситуацій. Національна гвардія України виконує широкий спектр завдань – від забезпечення гуманітарної допомоги до захисту правопорядку, взаємодії з місцевими органами влади та міжнародними партнерами. Це співробітництво є ключовим у відновленні миру та стабільності в Україні, безпосередньо впливає на підвищення рівня іміджу військ та відновлення довіри населення у постраждалих районах [4, с. 27].

ЛІТЕРАТУРА

1. Про утворення військових адміністрацій. Указ Президента України № 68 від 24 лютого 2022 р. *Верховна Рада України*. 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
2. Закону України «Про Національну гвардію України» від 13.03.2014 № 876-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18>
3. Цивільно-військове співробітництво Національної гвардії України. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Цивільно-військове_співробітництво_Національної_гвардії_України
4. Цивільно-військове співробітництво – CIMIC. URL: https://www.facebook.com/ngucimicua/?_rdr

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У СЕКТОРІ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ
В УКРАЇНІ (НАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ)****ENSURING GENDER EQUALITY IN THE SECURITY AND DEFENSE SECTOR
IN UKRAINE (NATIONAL AND INTERNATIONAL STANDARDS)**

Леонтьєва Л.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри військового права

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню проблем правового регулювання щодо забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки та оборони України. Визначено, що забезпечення гендерної рівності та миру є основами сталого розвитку людства. Досліджено законодавство України та міжнародно-правові стандарти (їх імплементація та правова природа), зроблено аналіз міжнародних нормативно-правових актів у даній сфері.

Стаття розглядає особливості загальнотеоретичних нормативно-правових засад забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки і оборони у контексті імплементації міжнародно-правових стандартів у законодавство України.

Зроблено аналіз доктринально-нормативно правової бази, яка діє в умовах військового стану та яка в тій чи іншій мірі розглядає питання гендерної рівності в українському суспільстві, а також розглянуті інституційні характеристики імплементаційного процесу, та зроблено висновок, що наявні механізми повністю забезпечують імплементацію міжнародно-правових норм у внутрішнє законодавство України.

Проаналізовано доктринальні джерела з питань гендерної рівності, методологічну основу дослідження, поняття, значення і причини виникнення гендерної нерівності, нормативно-правове регулювання і забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки і оборони в Україні.

В статті дано поняття гендерної рівності та її основні ознаки, проведено аналіз забезпечення гендерної рівності за законодавством України. Під час дослідження зроблено наступні висновки, що останнім часом, після повномасштабного вторгнення російської федерації для жінок не існує обмежень на будь-які посади в секторі безпеки та оборони України, які раніше були суто чоловічими. Також дівчата мають всебічний доступ до навчання від та до всіх рівнів військової освіти, та отримувати ті ж професії, що й чоловікам, і згодом проходити службу на широкому переліку посад, та отримувати офіцерські звання. Проте і залишаються певні проблеми, які потребують нагального вирішення. Мають бути створені однакові умови для проходження служби усім незалежно від статі та забезпечений однаковий доступ до всіх можливостей в секторі безпеки і оборони.

Ключові слова: гендерна рівність, сектор безпеки і оборони, нормативно-правові акти, воєнний стан, міжнародні стандарти.

The article is devoted to the study of the problems of legal regulation regarding ensuring gender equality in the security and defense sector of Ukraine. It was determined that ensuring gender equality and peace are the foundations of sustainable development of humanity. The legislation of Ukraine and international legal standards (their implementation and legal nature) were studied, and the analysis of international legal acts in this field was made.

The article examines the features of the general theoretical legal framework for ensuring gender equality in the security and defense sector in the context of the implementation of international legal standards in the legislation of Ukraine.

An analysis of the doctrinal-normative legal framework, which operates under martial law and which to one degree or another considers the issue of gender equality in Ukrainian society, was made, as well as the institutional characteristics of the implementation process were considered, and it was concluded that the existing mechanisms fully ensure the implementation of international legal norms in the internal legislation of Ukraine.

Doctrinal sources on issues of gender equality, the methodological basis of research, the concept, meaning and causes of gender inequality, regulatory and legal regulation and ensuring gender equality in the security and defense sector in Ukraine are analyzed.

The article presents the concept of gender equality and its main features, analyzes the provision of gender equality under the legislation of Ukraine. During the study, the following conclusions were made that recently, after the full-scale invasion of the Russian Federation, there are no restrictions for women on any positions in the security and defense sector of Ukraine, which were previously exclusively male. Also, girls have comprehensive access to education from and to all levels of military education, and receive the same professions as men, and subsequently serve in a wide range of positions, and receive officer ranks. However, certain problems remain that require urgent solutions. The same conditions must be created for the completion of service for everyone, regardless of gender, and equal access to all opportunities in the security and defense sector must be ensured.

Key words: gender equality, security and defense sectors, legal acts, martial law, international standards.

Актуальність дослідження. Передумовою забезпечення гендерної рівності є виконання державами, в тому числі Україною, міжнародних зобов'язань. Це розширює функції сучасної держави, повноваження відповідних установ і посадових осіб, а також інших суб'єктів політики, економіки, суспільства, культури та інших сферах. Практична імплементація міжнародного права щодо гендерної рівності у сфері безпеки і оборони України та інших країн виявилася одним із пріоритетних напрямів процесу демократизації та конституційно-правовою основою реформ в Україні. Основою правової системи нашої держави є організація та функціонування органів влади у сфері безпеки та оборони України.

Мета статті. Всебічне та ґрунтовне дослідження гендерної рівності у воєнний час; аналіз практичних аспектів діяльності міжнародних організацій під час військових та миротворчих операцій; проведення детального аналізу національного законодавства України та міжнародних актів, що регулюють гендерну рівність в умовах воєнного

стану; встановити основні напрями діяльності міжнародних організацій, що регулюють порядок впровадження гендерної рівності в умовах воєнного стану (військових дій) в секторі безпеки і оборони в Україні.

Матеріали та методи. При написанні статті використовувались такі методи як діалектичний (поняття гендерної рівності в законодавчих актах України, основні завдання гендерної рівності в секторі безпеки і оборони), системно-структурний (зміст права на ведення контролю з боку державних органів за додержанням гендерної рівності, систему способів захисту прав жінок під час воєнного стану та іню), формально-логічного (аналіз законодавства з питань захисту прав жінок та гендерної рівності під час воєнного стану, імплементація та порушення міжнародних норм під час забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки і оборони) та інші загальнонаукові і спеціальні методи пізнання.

Результати. Теоретичні аспекти відносно становлення гендерної рівності, розглядаються в роботах

таких учених: В. Авер'янов, В. Антонов, О. Балакіревої, Н. Болотіної, Ю. Барабаш, М. Венедиктової, А. Вязов, І. Грицай, А. Зіденберг, С. Іванова, О. Ісаєвої, Ю. Євтошук, В. Зубакін, І. Кисельова, Р.-Ж. Коломера, П. Калініченко, Н. Камінська, К. Левченко, Л. Леонтєва, М. Козюбра, Н. Омельченко, Н. Шаптала, та ін. Нормативно-правове забезпечення на національному рівні стосовно питання забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки і оборони закріплено в Конституції України [1], Законі України Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків [2], Законі України Про національну безпеку України [3], Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року [4], Наказ Міністерства соціальної політики України Про затвердження Інструкції щодо інтеграції гендерних підходів під час розроблення нормативно-правових актів [5], Постанова Кабінету Міністрів України від 28.11.2018 № 997 Про питання проведення гендерно-правової експертизи [6], Указ Президента України Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна – НАТО на 2021 рік [7]. На міжнародному рівні Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» (2000) [12], Декларації Тисячоліття ООН (2000), Резолюції № 60/141 «Дівчата» ГА ООН (2005), Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська Конвенція, 2011), Цілях Сталого розвитку (2015) та ін.

Під час розгляду питання гендерної рівності, необхідно звернутися саме до теоретичних положень, оскільки існує декілька концепцій, що обґрунтовують права жінок. З наукової та практичної точок зору цікаво «очистити», «оголити» деякі концептуальні положення, змоделивавши наслідки їх уявно повного впровадження в життя [8, с. 29]. Так, коли мова йде про рівність статей як ідеалу суспільно-політичного розвитку, під цим поняттям можуть розумітися: а) формальна рівність (рівність юридична, закріплена законодавчо); б) рівність можливостей (надання законодавчо закріпленої переваги певній соціально-демографічній групі для створення однакових умов на старті з іншими групами); в) рівність результату (цілеспрямоване забезпечення ліквідування перешкод для конкуруючих сторін, які можуть бути викликані попередньою дискримінацією); г) паритет [9, с. 55].

Поняття гендерної рівності на законодавчому рівні, вперше було проголошено в Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», де визначено, що гендерна рівність – це рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства [2].

Розглядаючи ситуацію, яка є наразі у відповідності до гендерного паритету, у всіх сферах життя поки ще є далекою від ідеалу, адже це стосується гендерної рівності, то жінки потуртуються тим чи іншим способом і страждають від порушення їхніх прав у деяких аспектах. На нашу думку, принцип гендерної рівності, повинен відігравати визначальну роль, незалежно якої статі є людина. Саме завдяки законодавчому забезпеченню жінка повинна реалізовувати власний потенціал і потреби, мати рівні права та свободи, адже саме така рівність прав і свобод гарантує жінці рівність у можливостях та вільному виборі своєї діяльності.

Систему інституційного забезпечення гендерної рівності у секторі безпеки і оборони в Україні становлять: Президент України, Верховна Рада України, Рада національної безпеки і оборони України, Уряд України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство оборони України, Служба безпеки України, Міністерство юстиції України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Урядовий уповноважений з питань гендерної політики, міс-

цеві органи публічної влади та інші. З-поміж ефективних інструментів забезпечення гендерної рівності та імплементації міжнародно-правових стандартів у секторі безпеки і оборони визначено, зокрема, гендерно-правову експертизу нормативно-правових актів, антидискримінаційну експертизу, інститут гендерних радників тощо [10].

В умовах європейської та євроатлантичної інтеграції України, та зважаючи на те що Україна знаходиться в умовах воєнного стану необхідним є розгляд правої реалізації гендерної рівності в секторі безпеки і оборони, та розгляд таких міжнародних організацій, як Організація Об'єднаних Націй, НАТО, Організація з безпеки і співробітництва в Європі та Рада Європи. Також досить важливим є приведення норм національного законодавства України у відповідність до існуючих міжнародно-правових стандартів. Необхідним є розгляд практики Європейського суду з прав людини у даному напрямі і належне виконання його рішень.

Імплементація міжнародно-правових стандартів гендерної рівності в секторі безпеки і оборони України є одним із пріоритетних напрямів процесів демократизації, конституційно-правових засад реформування національної правової системи в секторі безпеки і оборони України, що дало можливість узагальнити політико-правові основи та інструменти, які реалізуються у рамках ООН, НАТО, ОБСЄ і Ради Європи щодо забезпечення гендерної рівності в сфері безпеки і оборони та її вплив на формування системи міжнародно-правових стандартів, розвиток національного законодавства держав-членів [11].

Серед основних міжнародних документів забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки і оборони є Резолюції Ради Безпеки ООН. Вони були прийняті для забезпечення розширення прав та можливостей жінок в секторі безпеки і оборони. Їх досить багато (Резолюції 1820 (2008) від 19.06.2008 р., Резолюції 1888 (2009) від 30.09.2009 р., Резолюції 1889 (2009) від 5.10.2009 р., Резолюції 1960 (2010) від 16.12.2010 р., Резолюції 2106 (2013) від 24.06.2013 р.) та ін.

Важливою та основоположною є Резолюція 1325 (2000) від 31 жовтня 2000 року, яка посиляється на зобов'язання, закріплені в Пекінській декларації та Платформі дій, а також у підсумковому документі XXIII спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН під назвою «Жінки у 2000 році: рівність між чоловіками і жінками, розвиток і мир у XXI столітті», зокрема щодо жінок у контексті збройних конфліктів. Ця резолюція окреслює вимоги Ради Безпеки ООН, закликаючи держави-члени забезпечити активнішу участь жінок на всіх рівнях прийняття рішень у національних, регіональних та міжнародних інститутах і механізмах, що займаються запобіганням, регулюванням і вирішенням конфліктів. Генеральному секретарю доручено реалізувати його стратегічний план дій (A/49/587), в якому пропонується активізувати участь жінок на керівних рівнях у процесах врегулювання конфліктів і миротворчих ініціативах, призначати більше жінок на посади спеціальних представників і радників, а також доручати їм виконання місій добрих послуг від його імені; прагнути до розширення ролі та внеску жінок у ці процеси [12].

Зосередженість НАТО на реалізації Резолюції РБ ООН 1325 і наступних резолюцій, Глобальних Цілях ООН щодо гендерної рівності у секторі безпеки і оборони визначена Політикою НАТО/РЕАП Жінки, мир і безпека, що прийнята у 2018 році (NATO/EAPC Women, Peace and Security Policy, 2018). Основною задачею Альянсу є подолання гендерної нерівності Керуючись Резолюціями РБ ООН щодо «Жінки, мир і безпеки» та інтегрувати політику «Жінки, мир і безпека» застосовуючи три основні завдання: колективну оборону, врегулювання кризових ситуацій і спільну безпеку. А основними принципами вони вважають: інтеграцію; інклюзивність; цілісність [13].

На виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» 1325 було видано Розпорядження Кабі-

нету Міністрів України «Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека». Відповідно до даного Розпорядження КМУ на період до 2025 року було: «скасовано заборону для жінок сержантського складу займати бойові посади у Зброєних Силах України; прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях»; дозволено набір дівчат на навчання до військових та військовоморських ліцеїв; проведено ряд навчальних заходів для фахівців сектору безпеки і оборони, просвітницьких заходів для населення; продовжено фахову підготовку кадрів центральних і місцевих органів виконавчої влади з питань порядку денного «Жінки, мир, безпека»; вдосконалено систему захисту жінок і дівчат, які постраждали від конфлікту (ідентифікація, надання допомоги, інформування про допомогу)» [14].

Також необхідно зауважито, що були передбачені стратегічні цілі: «участь жінок у прийнятті рішень, стійкість до безпекових викликів, в тому числі включаючи створення гедерно чутливої системи їх ідентифікації, постконфліктне відновлення і перехідне правосуддя, протидію насильству за ознакою статі та сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом, інституційна спроможність виконавців Національного плану» [4].

Висновки. Політико-правова інфраструктура та інструменти в рамках ООН, НАТО, ОБСЄ та Ради Європи відповідно до питання забезпечення гендерної рівності в сфері

безпеки і оборони направлені на забезпечення гендерної рівності під час військового статну в Україні. Саме застосування міжнародно-правової нормативної системи в вигляді міжнародних актів з питань гендерної рівності та їх узагальнення, впливають на розвиток національних законів України та всіх держав-членів у сфері безпеки та оборони. Провідна роль зазначених міжнародних організацій повинна полягати: у встановленні та забезпеченні на практиці гендерної рівності; недискримінації в оборонній сфері; доступності на міжнародному, універсальному, регіональному та наднаціональному рівнях до всіх галузей діяльності в оборонній сфері; підтримці національної політики на національному рівні відповідно до акцентуванням на законодавчому імplementуванні. Фактично впровадження таких стандартів є одним із пріоритетних напрямків у сфері безпеки та оборони української держави, а в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови очевидними є що буде дуже багато викликів, пов'язаних із забезпеченням гендерної рівності.

Також підбиваючи підсумки, необхідно зазначити, що в умовах європейської та євроатлантичної інтеграції України актуальним вважається уточнення деталей правового регулювання гендерної рівності в рамках міжнародних організацій, насамперед ООН НАТО, Організація з безпеки та співробітництва в Європі та Рада Європи. Необхідним є запровадження на всіх рівнях порівняння національного законодавства України на відповідність його існуючим міжнародно-правовим нормам, а також необхідним є перегляд практики Європейського суду з прав людини в цьому напрямку і належне виконання його рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституції України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Офіційний вісник України*. 2010. № 72/1. Спеціальний випуск. (дата звернення 1.10.2024).
2. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 8. 09. 2005 р. № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>. (дата звернення 5.10.2024).
3. Про національну безпеку України: Закон України, зі змінами, внесеними згідно із Законом № 522-IX від 04.03.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>. (дата звернення 10.10.2024).
4. Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text>. (дата звернення 15.10.2024).
5. Про затвердження Інструкції щодо інтеграції гендерних підходів під час розроблення нормативно-правових актів: наказ Міністерства соціальної політики України від 07.02. 2020 р. № 86. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0211-20#Text>. (даа звернення 16.10.2024).
6. Питання проведення гендерно-правової експертизи: постанова Кабінету Міністрів України від 28.11.2018 р. № 997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997-2018-%D0%BF#Text>. (дата звернення 16.10.2024).
7. Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна – НАТО на 2021 рік: Указ Президента України від 11.05.2021 р. № 189/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/189/2021#Text>. (дата звернення 17.10.2024).
8. Леонтьєва Л.В. Права жінок та юридичні гарантії їх захисту в Україні: монографія. Харків, 2009. 212с. (дата звернення 18.10.2024).
9. Левченко К.Б. Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління: монографія. Харків, 2003. 344 с.
10. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 року № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>. (дата звернення 20.10.2024).
11. Романова Н. В. Забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки і оборони: імplementація міжнародно-правових стандартів у законодавство України дис. ... доктора філософії: спеціальність 081– Право/ Інститут держави і права ім. В. Корецького. Київ, 2024. 235с.
12. Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека». URL: <https://nssu.gov.ua/genderna-rivnist/rezolyuciya-radi-bezpeki-onn-1325>.
13. NATO/EAPC. Women, Peace and Security: Policy and Action Plan 2018. URL: https://natolibguides.info/Id.php?content_id=32437209.
14. Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року»: Розпорядженням Кабінету Міністрів України від від 28.10. 2020 р. № 1544-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text>.

НАШІ ЮВІЛЯРИ

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/129>

*Юридичний факультет Запорізького національного університету
вітає з ювілеєм кандидата юридичних наук, доцента, завідувача кафедри кримінального процесу
та криміналістики Академії адвокатури України*

Боярова Віктора Івановича

19 грудня 2024 р. свій 70-тирічний ювілей святкує відомий вчений-криміналіст, старший радник юстиції, Почесний працівник прокуратури України, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Академії адвокатури України, Лауреат премії імені Ярослава Мудрого Національної академії правових наук України (2006 р.) **Бояров Віктор Іванович**.

Закінчивши у 1980 р. юридичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка та пройшовши шлях від слідчого прокуратури району до слідчого з особливо важливих справ при Генеральному прокурорі СРСР Ви є взірцем наполегливості, працьовитості та порядності для своїх колег.

Викликає захоплення Ваш величезний науковий та педагогічний талант (понад 200 публікацій, в тому числі – науково-практичні коментарі до КК України і КПК України, ЗУ «Про Вищий антикорупційний суд», підручники, монографії, навчальні посібники з криміналістики, кримінального процесу, судової експертизи тощо; підготовлено 8 кандидатів юридичних наук).

Шановний Вікторе Івановичу! Бажаємо Вам натхнення, радощів, доброї дружньої спільноти, здоров'я, вдачі, щастя, здійснення мрій, творчої наснаги! Нехай задумане здійсниться!

Ваш професіоналізм, послідовна та наполеглива праця є вагомим внеском у розвиток нашого юридичного факультету.

З глибокою повагою, науково-педагогічний
колектив юридичного факультету ЗНУ

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 343.3/.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/130>КОРУПЦІЙНІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ
У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУCORRUPTION-RELATED CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE
OF LAND RELATIONS IN UKRAINE UNDER MARTIAL LAW

Роговенко О.В., доктор юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права,
декан юридичного факультету
Сумський національний аграрний університет

Курило М.П., доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри правосуддя та філософії
Сумський національний аграрний університет

Ключко А.М., доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин
Сумський національний аграрний університет

У статті окреслено проблему корупційних кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин України, які набули поширення в умовах правового режиму воєнного стану. Автори підкреслюють, що сучасний стан правового регулювання земельних ресурсів характеризується наявністю прогалин, які сприяють зростанню ризиків незаконних маніпуляцій із земельними ділянками. Ці діяння можуть використовуватись як інструмент досягнення військових чи стратегічних цілей державою-агресором, що створює додаткові виклики для національної безпеки та ефективного управління земельними ресурсами. Увага приділяється правовим механізмам протидії корупції, зокрема вдосконаленню кримінального законодавства через криміналізацію нових складів кримінальних правопорушень, які враховують специфіку воєнного стану. Акцентовано на вразливості сфери земельних відносин до проявів корупційних зловживань. Визначено окремі поширені практики корупційних кримінальних правопорушень, що вчинюються в умовах воєнного стану. Встановлені детермінанти корупції у земельній сфері України. Наголошено на несприятливих наслідках корупційних діянь для забезпечення сталого розвитку та правової охорони земельних ресурсів. Констатовано, що міжнародний збройний конфлікт виступив каталізатором змін у кримінальному законодавстві України, спрямованих на посилення відповідальності за корупційні кримінальні правопорушення. Проте, відповідні зміни не позначилися на захисті сфери земельних відносин. Надано пропозиції щодо удосконалення кримінально-правового регулювання корупційних правопорушень з метою ефективного захисту земельних ресурсів у сучасних умовах.

Ключові слова: кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин, кримінальне право, корупційні кримінальні правопорушення, корупція, земельна реформа, воєнний стан.

The article addresses the issue of corrupt criminal offenses in the land relations sector of Ukraine, which have become increasingly prevalent under the legal regime of martial law. The authors emphasize that the current state of legal regulation of land resources is characterized by the gaps that contribute to the increased risks of unlawful manipulations involving land plots. Such actions may be used as instruments to achieve military or strategic objectives by an aggressor state, posing additional challenges to national security and the effective management of land resources. An attention is given to legal mechanisms aimed at combating corruption, specifically the improvement of criminal legislation through the criminalization of new types of offenses that take into account the specificities of the martial law regime. The vulnerability of the land relations sector to manifestations of corrupt practices has been highlighted. Certain common practices of corrupt criminal offenses committed under the conditions of martial law have been identified. Determinants of corruption in the land sector of Ukraine have been established. Emphasis has been placed on the adverse consequences of corrupt acts for ensuring sustainable development and the legal protection of land resources. It has been established that the international armed conflict has acted as a catalyst for changes in Ukraine's criminal legislation aimed at strengthening liability for corruption-related criminal offenses. However, these changes have not significantly impacted the protection of the sphere of land relations. The article provides specific proposals for improving criminal law regulation of corruption offenses to ensure the effective protection of land resources in modern conditions.

Key words: criminal offenses in the sphere of land relations, criminal law corruption-related criminal offenses, corruption, land reform, martial law.

Постановка проблеми. Корупційні кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин створюють істотні соціально-економічні проблеми, зокрема в умовах воєнного стану, коли правовий режим земельних ресурсів зазнав суттєвих трансформацій. Вчинення кримінальних правопорушень (далі – кп) у сфері земельних відносин зумовлене як недоліками законодавчого регулювання, так і специфікою правового режиму воєнного стану, коли земельні ділянки використовуються для військових потреб, розміщення внутрішньо переміщених осіб або забезпечення стратегічних проектів. Недосконалість правового механізму контролю за використанням земель та впровадження спрощених процедур управління сприяють зростанню ризиків незаконних маніпуляцій із земельними ресурсами. Воєнний стан виявив низку прогалин

у кримінально-правовому регулюванні, зокрема недостатню адаптацію до умов збройного конфлікту. Правозастосовна практика свідчить про зростання випадків прийняття неправомірної вигоди, шахрайських дій із землею та зловживання службовим становищем у сфері земельних відносин. У зв'язку з цим актуальним є вдосконалення кримінального законодавства України, спрямованого на протидію корупційним кримінальним правопорушенням, що вчинюються у сфері земельних відносин. Земельна реформа [1], розпочата в Україні у 2021 році, не вирішила у повному обсязі питання мінімізації корупційних ризиків, оскільки істотні прогалини в регулюванні земельних відносин залишаються очевидними, що дозволяє недобросовісним суб'єктам уникати відповідальності та маніпулювати правами на землю. В умовах дії правового режиму

воєнного стану виникає необхідність системного аналізу корупційних кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин з метою розробки рекомендацій щодо вдосконалення кримінально-правового регулювання у цій сфері для забезпечення ефективного управління та правової охорони земельних ресурсів України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. До дослідження проблеми корупції у сфері земельних відносин у певній мірі вже зверталися окремі науковці на національному рівні. Зокрема, Н. Ю. Цвіркун акцентувала на тому, що досить поширеними є факти викриття одержання неправомірної вигоди та корупційні зловживання з боку посадовців, уповноважених здійснювати розпорядчі функції у процесі здійснення операцій із землею, коли до предметів посягань належать землі сільськогосподарського призначення [2, с. 201].

О. В. Риковська зазначала, що в Україні до поширених зловживань у сфері сільськогосподарського землекористування належать порушення процедури торгів, шахрайство, неправомірна передача земельних ділянок у користування, зловживання через реєстраційні дії [3, с. 77]. А. М. Шульга дійшов висновків, що одним із поширених способів вимагання неправомірної вигоди під час передачі земельних ділянок у власність громадян є надання дозволів на розробку проекту землеустрою щодо однієї земельної ділянки кільком претендентам. Це створює умови для «корупційного конкурсу» між ними під час затвердження проекту землеустрою відповідним органом, який розпоряджається землями державної чи комунальної власності. Такий механізм потребує глибшого вивчення та створення ефективних методів протидії [4, с. 219]. О. В. Гулак та Р. В. Миколаєнко запропонували авторську систему суб'єктів запобігання й протидії корупції у сфері земельних відносин залежно від рівня компетенції та повноважень кожного із владних суб'єктів [5, с. 79]. Разом з тим, корупційні ризики у сфері земельних відносин в умовах правового режиму воєнного стану залишаються недостатньо дослідженими. Серед цих ризиків потребує аналізу вплив воєнних дій на земельні ресурси, включаючи їхній правовий статус, сільськогосподарські угіддя та продовольчий потенціал держави. Вимагають подальшого наукового аналізу екологічні наслідки збройного конфлікту, які безпосередньо впливають на управління земельними ресурсами та забезпечення їх правової охорони.

Метою статті є аналіз кримінально-правових аспектів корупційних правопорушень у сфері земельних відносин України в умовах воєнного стану, ідентифікація прогалин у чинному законодавстві, а також формулювання науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення правових механізмів їх попередження.

Виклад основного матеріалу. У ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» (далі – Закон) під корупційним правопорушенням розуміється діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою, зазначеною у ч. 1 ст. 3 відповідного Закону, за котре законом встановлено кримінальну, дисциплінарну або цивільно-правову відповідальність [6].

В умовах міжнародного збройного конфлікту та повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України, відбулася істотна трансформація суспільних відносин, в тому числі й у сфері земельних правовідносин. Ці зміни стали каталізатором нових проявів корупційних кп, зумовлених комплексом детермінант, серед яких: недосконалість законодавства, недостатня координація державних органів та слабкість механізмів правозастосування. Сфера земельних відносин виявилася однією з найбільш вразливих до корупції через такі фактори, як високий рівень бюрократизації, відсутність чітко регламентованих процедур у нових умовах, а також низький рівень підзвітності посадових осіб. Брак належної адаптації законодавства до реалій воєнного часу призводить до появи прогалин, які використовуються недобросовісними

суб'єктами для отримання неправомірної вигоди. Одним із ключових факторів, що сприяють поширенню корупції, є затягування адміністративних процедур, які супроводжуються створенням штучних перешкод для реалізації прав і законних інтересів суб'єктів господарювання [7]. Корупційні зловживання проявляються під час приватизації земельних ділянок, передачі земель державної чи комунальної власності в оренду, а також при оформленні прав на землю в умовах бойових дій або окупації, що значно ускладнює доступ до ресурсів, необхідних для ведення господарської діяльності для мікро-, малих та середніх підприємств (далі – ММСП).

За даними Всеукраїнського дослідження «Рівень корупції в земельних питаннях, з якими стикалися мікро, малі та середні аграрні підприємства у 2023 році» ММСП зазначали проблем, пов'язаних із корупційними проявами безпосередньо у галузях плодоовочівництва (13%), вирощування зернових, бобових і олійних культур (17%) та м'ясо-молочного виробництва (19%). У меншому обсязі з проявами корупції стикалися ММСП, залучені у такі напрями сільськогосподарської діяльності, як птахівництво, (4%) та виробництво кондитерської продукції (7%) [8]. Відповідні дані ілюструють неоднорідність рівня корупції залежно від специфіки діяльності підприємств, що свідчить про необхідність цільового підходу до подолання корупційних ризиків у різних галузях аграрного виробництва. В умовах воєнного часу особливу загрозу становлять корупційні дії, пов'язані з нецільовим використанням земельних ресурсів, маніпуляціями під час визначення вартості земель, а також незаконною передачею земель у власність чи оренду. Ці проблеми не лише завдають значної шкоди державному бюджету, але й послаблюють довіру до державних інституцій.

У 2024 році рівень корупції у сфері земельних відносин, з яким стикалися мікро, малі та середні аграрні підприємства, залишився на рівні 2023 року та становив 16% [7]. Це свідчить про стабільність та системність проблеми, яка протягом тривалого часу залишається невирішеною, незважаючи на численні заходи, спрямовані на боротьбу з корупцією в цій сфері. Подібна сталість свідчить про глибоке укорінення корупційних практик у процесах управління земельними ресурсами.

Серед ключових заходів спрямованих на подолання проблеми – необхідність запровадження прозорих електронних сервісів для управління земельними ресурсами, таких як онлайн-аукціони для передачі земель в оренду, автоматизовані системи обліку та реєстрації земель, а також повна цифровізація процесів погодження документації. Крім того, важливо підвищити рівень підзвітності та відповідальності посадових осіб через удосконалення системи дисциплінарного та кримінального переслідування за корупційні дії у сфері земельних відносин. Подолання корупції земельній сфері в Україні вимагає системного підходу, який враховує специфіку воєнного часу, необхідність ефективного використання земельних ресурсів, а також потребу в забезпеченні економічної стійкості та розвитку аграрного сектору.

Кримінально-правова охорона сфери земельних відносин відіграє важливу роль у забезпеченні належного використання та збереження земельних ресурсів, які є стратегічно важливим елементом національного багатства України. Застосування кримінально-правових заходів спрямоване на протидію незаконному вилученню земель, порушенням екологічних стандартів, деградації ґрунтів, а також на запобігання іншим правопорушенням, що негативно впливають на земельний фонд держави. Згідно примітки до ст. 45 Кримінального кодексу України (далі – КК України) до корупційних кп належать діяння встановлені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410 КК України. За умов їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем – кп встановлені статтями 210, 354, 364, 364¹,

365², 368-369² КК України. Поряд із цим, до кп пов'язаних з корупцією належать діяння передбачені статтями 366², 366³ КК України [9]. Вбачається, що в сучасних умовах система кримінально-правової охорони земельних відносин в контексті їх захисту від корупційних викликів потребує певного переосмислення.

Кримінальне право та кримінально-правова охорона виступає важливим регулятором протидії корупційним зловживанням у земельних відносинах, які перешкоджають прозорості використання земель державної та комунальної власності, а також створюють несприятливий клімат для залучення інвестицій у сільське господарство та інші галузі. В умовах збройного конфлікту значення кримінально-правового захисту земельних відносин набуває ще більшої актуальності, адже незабезпечення належного контролю за використанням земельних ресурсів може призводити до їх знищення, забруднення або незаконного відчуження. На думку Р. О. Мовчана, перелік кп у сфері земельних відносин охоплюють діяння, передбачені статтями 197¹, 239, 239¹, 239² та 254 КК України [10, с. 137]. Вважаємо, що з метою ефективного запобігання та протидії корупційним кп у сфері земельних відносин доцільно оптимізувати певні положення кримінального законодавства України та розробити систему захисту сфери земельних відносин від корупційних практик.

Зокрема, *доцільно визначити склади корупційних кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин*. Статтю 364 КК України «Зловживання владою або службовим становищем» рекомендовано доповнити кваліфікуючою ознакою, що співвідноситься зі зловживаннями у сфері земельних відносин та викласти її таким чином: «3. Те саме діяння, якщо воно вчинене з метою отримання неправомірної вигоди у процесі передачі земельних ділянок у власність або користування, зміни їх цільового призначення, чи інших маніпуляцій із земельними ресурсами».

Окрім цього *пропонуємо криміналізувати окремі протиправні діяння у сфері земельних відносин з метою систематизації* корупційних кримінальних правопорушень, характерних для земельної сфери. Серед них доцільно виділити такі склади кп: 1) незаконна передача земель державної або комунальної власності у власність чи користування; 2) навмисне затягування адміністративних процедур, пов'язаних із оформленням права на землю, з метою отримання неправомірної вигоди; 3) прийняття рішень щодо зміни цільового призначення земельних ділянок із порушенням законодавства; 4) підроблення або фальсифікація документів, що підтверджують право власності чи користування земельними ділянками.

Частину 3 ст. 368 КК України «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» доцільно удосконалити в контексті встановлення відповідальності за корупційні діяння у сфері земельних відносин та доповнити відповідну кримінально-правову норму кваліфікуючою ознакою такого змісту: «3. Те саме діяння, вчинене службовою особою з використанням її повноважень у сфері управління земельними ресурсами, що спричинило тяжкі наслідки».

Розширення переліку кп, пов'язаних із незаконним обігом земель є також своєчасним завданням. Так, статтю 191 КК України «Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем» необхідно удосконалити положенням, яке окреслюватиме незаконні дії, пов'язані з привласненням земельних ділянок, їх розтратою або незаконним передаванням третім особам. А саме, пропонуємо доповнити відповідну статтю КК України кваліфікуючою ознакою такого змісту: «Те саме діяння, якщо воно стосується земель

державної чи комунальної власності, яке завдало значної шкоди державним інтересам».

Окрім зазначеного вище також ст. 367 КК України: «Службова недбалість» в сучасних умовах потребує певної оптимізації. Зокрема, її доцільно доповнити такою кваліфікуючою ознакою: «Те саме діяння, що призвело до незаконної передачі земельних ділянок у власність або користування, чи заподіяло значну шкоду державним інтересам у сфері земельних правовідносин». Врахування таких пропозицій та їх прийняття на законодавчому рівні сприятиме встановленню відповідальності державних службовців та посадових осіб за неналежне виконання своїх обов'язків у сфері земельного адміністрування та мінімізації використання корупційних механізмів для отримання матеріальної вигоди від земельних ресурсів.

Доцільним також є впровадження спеціального складу кп щодо використання цифрових електронних систем. З огляду на поширення цифровізації земельних процесів, необхідно ввести нову кримінально-правову норму, яка би встановлювала відповідальність за несанкціоноване втручання в електронні системи управління земельними ресурсами, маніпуляції з реєстрами земель чи інші дії, які створюють корупційні ризики.

Висновки. Результати дослідження проблематики корупційних кп у сфері земельних відносин в Україні дозволяють зробити декілька ключових висновків. По-перше, зазначені правопорушення формують одну з основних загроз для ефективного управління земельними ресурсами, особливо в умовах правового режиму воєнного стану, коли необхідність оперативного прийняття рішень часто обумовлює спрощення певних процедур. Це створює додаткові ризики для зловживань і неправомірних діянь. По-друге, чинне кримінальне законодавство потребує вдосконалення, оскільки існуючі механізми кримінально-правового реагування виявляються недостатньо адаптованими до умов збройного конфлікту. Доцільно криміналізувати діяння, які враховують специфіку використання земельних ресурсів у період дії правового режиму воєнний період. По-третє, впровадження цифрових технологій, зокрема повна цифровізація земельного кадастру та запровадження електронних процедур прийняття рішень, може стати дієвим інструментом зменшення корупційних ризиків. Воєнні дії створюють додаткові виклики для правового регулювання земельних відносин, включаючи вплив на правовий статус земель, їх екологічний стан та здатність забезпечувати продовольчий потенціал держави. Важливим напрямом подальших наукових досліджень є інтеграція міжнародного досвіду протидії корупції для адаптації цих практик до українських реалій воєнного часу. Таким чином, вирішення проблеми корупційних кп у сфері земельних відносин потребує комплексного підходу, що включає удосконалення законодавчої бази, розвиток технологічних інструментів для забезпечення прозорості процедур і підвищення ефективності правозастосування. Запропоновані авторами зміни до КК України спрямовані на вдосконалення системи кримінально-правового захисту земельних відносин від корупційних правопорушень. Вони забезпечать більш ефективне регулювання відповідальності за кп у цій сфері, підвищать превентивний ефект кримінального законодавства та сприятимуть прозорості та законності в управлінні земельними ресурсами. В умовах правового режиму воєнного стану зміцнення кримінально-правової охорони сфери земельних відносин та її захист від корупційних зловживань є надважливим для захисту державних інтересів та забезпечення сталого розвитку земельного фонду України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ринок землі в Україні: ключові правила. Платформа Ліґа:Закон. 16 березня 2021. URL: https://biz.ligazakon.net/aktualno/8715_zemelna-reforma-shcho-zmnitsya-z-1-lipnya-2021-roku.
2. Цвіркун Н.Ю. Деякі аспекти корупції в сфері земельних відносин. Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції. Харків, 2017. С. 201-202. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/31_03_2017/pdf/91.pdf.
3. Риковська О. В. Корупційні ризики у сфері земельних відносин та напрями їх мінімізації. Економіка АПК. 2021. № 7. С. 75-87. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202107075>.
4. Шульга А.М. Корупція у земельній сфері України: соціальна сутність та шляхи подолання. Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції. Харків, 2017. С. 219-220. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/31_03_2017/pdf/100.pdf.
5. О.В. Гулак О.В., Миколаєнко Р.В. Нормативно-правові новели запобігання й протидії корупції у сфері земельних відносин. *Наукові записки. Серія: право. Scientific Notes. Series: Law*. Випуск 16. 2024. С. 79-83. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/402/415>.
6. Про запобігання корупції. Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
7. Із корупцією у земельних відносинах цього року зіткнулися 16% сільгоспдприємств. Укрінформ. Дослідження 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3916877-iz-korupcieu-u-zemelnih-vidnosinah-cogoric-stikalisa-16-silgosppidpriemstv.html>.
8. Агропортал. Корупція в земельних відносинах. Визначено найбільш поширені прояви. 11 вересня 2023. URL: <https://agroportal.ua/publishing/infografika/korupciya-v-zemelnih-vidnosinah-tendenciya-yde-na-spad>.
9. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
10. Мовчан Р. О. Про систему злочинів у сфері земельних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал вісник*. 2018. Вип. 4. С. 137-140. URL: http://lsey.org.ua/4_2018/38.pdf.

**АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ОПІКИ ТА ПІКЛУВАННЯ
НАД ПОВНОЛІТНІМИ ОСОБАМИ В УКРАЇНІ****ANALYSIS OF LEGISLATION IN THE SPHERE OF GUARDIANSHIP AND CARE
OF ADULTS IN UKRAINE****Соцька А.М., д.ю.н.,****доцент кафедри філософії, права та соціально-гуманітарних дисциплін***Національна академія статистики, обліку та аудиту,***радник Голови***Національна Асамблея людей з інвалідністю України*

У статті авторкою проаналізовано деякі з чинних законодавчих актів, нормами і положеннями яких визначається механізм набуття фізичними особами правового статусу недієздатної чи обмежено дієздатної особи, порядок здійснення опіки та піклування над повнолітніми особами, контролю за відповідними процесами тощо. Особливу увагу приділено Конституції України, яка визначає відсутність у недієздатних осіб права голосу та права бути обраними на деякі посади. Охарактеризовано зміст норм Цивільного кодексу України, що стосуються природи дієздатності та її обмеження чи позбавлення, і Цивільного процесуального кодексу України в частині статей за окремим провадженням, пов'язаних із питанням розгляду судом справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи. Авторка також зупинилася на вивченні норм Сімейного кодексу України, виключно якими регламентовано питання виконання недієздатними особами сімейних обов'язків майнового та немайнового характерів. Значну увагу приділено Виборчому кодексу України, який містить чи не найбільше обмежень відносно недієздатних осіб, пов'язаних із реалізацією виборчих прав. Наведено інформацію про міжнародний досвід забезпечення права на участь у політичному житті осіб із психічними та інтелектуальними порушеннями. Також авторка зупинилася на аналізі кримінальної відповідальності за злочини, пов'язані зі здійсненням опіки та піклування над повнолітніми особами, передбаченої в Кримінальному кодексі України. Охарактеризовано й низку законів України. Авторка у статті торкнулася і нормативно-правових актів, прийнятих Президентом України та Кабінетом Міністрів України. Насамкінець проаналізовано відомчі накази. Крім того, за текстом статті акцентовано на недоліках українського законодавства в досліджуваній сфері.

Ключові слова: законодавство, опіка, піклування, повнолітня особа, дієздатність, недієздатна особа, особа, дієздатність якої обмежена, окреме провадження.

In the article, the author analyzes some of the current legislative acts, the norms and provisions of which determine the mechanism for individuals to acquire the legal status of an incapacitated or limitedly capable person, the procedure for exercising guardianship and care over adults, control over relevant processes, etc. Special attention is paid to the Constitution of Ukraine, which determines the absence of the right of incapacitated persons to vote and the right to be elected to certain positions. The content of the norms of the Civil Code of Ukraine concerning the nature of legal capacity and its restriction or deprivation, and the Civil Procedure Code of Ukraine in terms of articles on individual proceedings related to the issue of court consideration of cases on the restriction of civil legal capacity of an individual, recognition of an individual as incapacitated and restoration of civil legal capacity of an individual are characterized. The author also focused on the study of the norms of the Family Code of Ukraine, which exclusively regulate the issue of the performance of family obligations of a property and non-property nature by incapacitated persons. Considerable attention is paid to the Election Code of Ukraine, which contains perhaps the largest number of restrictions regarding incapacitated persons related to the exercise of electoral rights. Information is provided on international experience in ensuring the right to participate in political life of persons with mental and intellectual disabilities. The author also focused on the analysis of criminal liability for crimes related to the exercise of guardianship and care over adults, provided for in the Criminal Code of Ukraine. A number of laws of Ukraine are also characterized. The author of the article also touched upon the regulatory legal acts adopted by the President of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine. Finally, departmental orders were analyzed. In addition, the text of the article emphasizes the shortcomings of Ukrainian legislation in the area under study.

Key words: legislation, guardianship, care, adult, legal capacity, incapacitated person, person whose legal capacity is limited, separate proceedings.

Постановка проблеми. Саме від якості та всеохоплення законодавчою регламентацією правовідносин значною мірою залежить рівень забезпечення прав і законних інтересів їх суб'єктів, зокрема у випадку з обраною для цієї статті темою – фізичних та юридичних осіб, дотичних до теми опіки та піклування над повнолітніми недієздатними особами та особами, дієздатність яких обмежена. Відповідне законодавство досить часто зазнає змін, інколи спірних і навіть таких, що визнаються неконституційними. Тому, аналіз норм і положень нормативно-правових актів з питання опіки та піклування над повнолітніми особами – питання актуальне і завжди своєчасне, адже виявлення його позитивних моментів та недоліків і формулювання пропозицій з удосконалення сприятиме якісному розвитку відповідних правовідносин.

Стан дослідження питання. Положення стосовно законодавчих норм з питання опіки та піклування над повнолітніми особами зустрічаються у працях майже всіх науковців, які досліджують різні аспекти цієї теми. Серед них Н. А. Аблятіпова, Г. В. Галущенко, В. Я. Калакура, О. В. Кіріяк, М. В. Матійко, Д.С. Прутян, О. С. Юнін

та інші. Однак розвиток законодавства і правовідносин свідчить на користь подальшого наукового вивчення й аналізу законодавства у визначеній сфері.

Мета статті – характеристика основних нормативно-правових актів, якими регламентується питання опіки та піклування над повнолітніми недієздатними особами та особами, дієздатність яких обмежена.

Виклад основного матеріалу. В Україні норми та положення з питань, які безпосередньо стосуються відсутності чи обмеження дієздатності, опіки та піклування над повнолітніми особами, містяться в понад 60 законодавчих актах, низці з яких буде приділено увагу в цій статті. Водночас діють сотні нормативно-правових актів з дотичних до досліджуваної теми питань, пов'язаних з інвалідністю, психічними порушеннями, психіатричною допомогою, соціальним забезпеченням осіб із психічними порушеннями тощо.

Далі перейдемо до характеристики й аналізу українського законодавства, яке регламентує правовідносини у сфері опіки та піклування над повнолітніми особами.

Передусім що стосується *Конституції України*. Вона гарантує рівні права усім громадянам України та їх рів-

ність перед законом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак [2]. Цей принцип стосується і тих осіб, які не можуть самостійно повністю або частково забезпечити потреби особистого або соціального життя через певні порушення здоров'я. Водночас стосовно недієздатних осіб та осіб, дієздатність яких обмежена, у конституційних нормах визначено низку обмежень, зокрема: не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними (стаття 70); повноваження народних депутатів України припиняються достроково у разі визнання його судом недієздатним (стаття 81); підставами для звільнення судді є набрання законної сили рішенням суду про визнання недієздатним або обмежено дієздатним (стаття 126); законом можуть бути визначені винятки стосовно представництва осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена (стаття 131-2); повноваження судді Конституційного Суду України припиняються у разі набрання законної сили рішенням суду про визнання недієздатним або обмежено дієздатним (стаття 149-1) [2].

Визначальна роль у досліджуваній сфері належить *Цивільному кодексу України* [18]. Саме в цьому документі визначено підгрунтя адміністративно-правового статусу повнолітніх осіб, позбавлених чи обмежених у дієздатності. Нормами Цивільного кодексу України визначено поняття та природу цивільної дієздатності фізичної особи, підстави, наслідки та порядок визначення її обмеженого обсягу (часткова, неповна, повна, обмежена чи відсутня), правові наслідки для особи в разі її позбавлення чи обмеження в дієздатності, правовий статус суб'єктів забезпечення та здійснення опіки й піклування над недієздатними особами та особами, дієздатність яких обмежена, тощо. Окрім іншого, цим кодексом визначено, що (1) суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (стаття 36); (2) суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище (стаття 36); (3) над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування (стаття 37); (4) фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (стаття 39); (5) над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка (стаття 41) [18].

Нерозривно пов'язаний із проаналізованим кодексом *Цивільний процесуальний кодекс України* [19]. Останній містить у рамках Розділу IV «Окреме провадження» главу 2 «Розгляд судом справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи». Статтями цієї глави чітко регламентовано підсудність справ про обмеження цивільної дієздатності чи визнання недієздатним; визначено осіб, які можуть бути заявниками; встановлено вимоги до змісту заяв про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи та про визнання фізичної особи недієздатною; врегульовано питання призначення судово-психіатричної експертизи; встановлено порядок розгляду відповідних справ у суді та, насамкінець, визначено вимоги до змісту рішень суду у відповідних справах, строк їх дії, порядок прийняття та скасування, розсилання до зацікавлених органів та низку інших питань.

Практика засвідчила спірність прийнятої в 2017 році норми статті 300 Цивільного процесуального кодексу

України, якою встановлено, що строк дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною визначається судом, але не може перевищувати двох років.

Ще одним важливим документом у досліджуваній сфері є *Сімейний кодекс України*. У ньому врегульовано питання виконання недієздатною особою її сімейного обов'язку немайнового характеру, зокрема зазначено про його припинення через неможливість виконання. Також встановлено, що майновий обов'язок недієздатної особи за її рахунок виконує опікун [17].

Передбачено також, що реєстрація шлюбу з особою, яка визнана недієздатною, є підставою для визнання такого шлюбу недійсним.

Сімейним кодексом України встановлено права: особи, дієздатність якої обмежена, самостійно здійснювати свої права за допомогою піклувальника (стаття 14); одного із подружжя звернутися до органу державної реєстрації актів цивільного стану за розірванням шлюбу, якщо другий із подружжя визнаний недієздатним (стаття 107); дитини, яка досягла чотирнадцяти років, змінити своє по батькові за згодою одного з батьків, якщо другий з батьків визнаний обмежено дієздатним, недієздатним (стаття 149) [17].

Насамкінець аналізованим кодексом встановлено обмеження щодо можливості бути усиновлювачами особам, які обмежені в дієздатності або визнані недієздатними.

Виборчий кодекс України встановлює, що громадяни, визнані судом недієздатними, не мають права голосу [1], тобто не мають права вільно обирати. Зазначене обмеження кореспондується з нормою Конституції України, про яку йшлося вище, однак є дискусійним з огляду на міжнародний досвід, пов'язаний із непоодинокими практиками індивідуального вирішення питання щодо голосування недієздатних осіб чи ж наділення їх відповідним правом. Крім того, у Виборчому кодексі України містяться й інші обмеження для недієздатних осіб. Зокрема: особи, визнані судом недієздатними, не мають права голосу на місцевих виборах (стаття 7); повноваження члена окружної, дільничної виборчої комісії припиняються достроково виборчою комісією, яка її утворила, у зв'язку із визнанням його недієздатним (стаття 89) тощо. Крім того, відповідного змісту норми закріплено у статтях 104, 105, 146, 159, 160, 208, 230 та 231 [1].

Аналіз перелічених обмежень дає підстави для висновку, що за змістом статей Конституції України та Виборчого кодексу України обмежується не лише право голосу недієздатних осіб як право вільно обирати, а й право таких осіб бути обраними.

Аналіз результатів національних досліджень, проведених Агентством Європейського Союзу з основних прав людини (European Union Fundamental Rights Agency) у 2010 році в 27 країнах Європейського Союзу щодо ситуації із забезпеченням права на участь у політичному житті осіб із проблемами психічного здоров'я та осіб із інтелектуальною недостатністю, виявив, що національна практика у цій сфері є дуже різноманітною. Загалом можна виявити три підходи до цього питання: 1) повне позбавлення права участі таких осіб у виборах; 2) індивідуальний розгляд; 3) повна участь у виборчому процесі осіб із психосоціальними порушеннями [5].

Кримінальний кодекс України передбачає кримінальну відповідальність за злісне невиконання опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов'язків по догляду за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що спричинило тяжкі наслідки (стаття 166); використання опіки чи піклування з корисливою метою на шкоду підопічному (зайняття житлової площі, використання майна тощо) (стаття 167) [3].

Згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» [12] вирішення у встановленому законодавством порядку питань опіки і піклування статтею

34 віднесено до делегованих повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад. Водночас відповідно до статті 23 *Закону України «Про місцеві державні адміністрації»* до повноважень місцевих державних адміністрацій в галузі соціального забезпечення та соціального захисту населення віднесено, окрім іншого, вирішення питань щодо встановлення опіки і піклування [13].

Вкрай значимим у контексті захисту прав недієздатних осіб вбачається *Закон України «Про психіатричну допомогу»* [15]. Він містить велику кількість норм, пов'язаних із питаннями огляду недієздатних осіб, їх лікування, надання таким особам амбулаторної психіатричної допомоги, їх госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги тощо.

Авторська вказівка на його важливість підтверджується також Рішенням Конституційного Суду від 20 грудня 2018 р. № 13-р/2018 [16], яким положення шостого речення частини першої статті 13 («Згода на госпіталізацію фіксується в медичній документації за підписом особи або її законного представника та лікаря-психіатра») визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними).

Вкрай спірною на практиці виявилася стаття 13 цього Закону, згідно з якою особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною, яка за станом свого здоров'я не здатна висловити прохання або надати усвідомлену письмову згоду, госпіталізується до закладу з надання психіатричної допомоги за рішенням (згодою) органу опіки та піклування, яке ухвалюється не пізніше 24 годин з моменту звернення до цього органу законного представника зазначеної особи і може бути оскаржено відповідно до закону, у тому числі до суду [15].

Продовжуючи тему із законами України, варто також зазначити про *Закон України «Про безоплатну правову допомогу»* [6]. Його нормами визначено: звернення про надання одного з видів правових послуг у рамках безоплатної первинної правової допомоги, що стосуються осіб, визнаних судом недієздатними, або дієздатність яких обмежена судом, надсилаються або подаються їх опікунами чи піклувальниками (стаття 10); право на безоплатну вторинну правову допомогу (зокрема на здійснення представництва інтересів в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складання документів процесуального характеру) мають особи, щодо яких суд розглядає справу про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, протягом розгляду справи в суді (стаття 14); звернення про надання одного з видів правових послуг в рамках безоплатної вторинної правової допомоги, що стосуються осіб, визнаних судом недієздатними, або дієздатність яких обмежена судом, подаються їх опікунами або піклувальниками за місцем фактичного проживання таких осіб або їх опікунів чи піклувальників незалежно від реєстрації місця проживання чи місця перебування особи (стаття 18); для здійснення представництва інтересів осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в суді щодо представництва осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, або для складання документів процесуального характеру Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги може уповноважити свого працівника (стаття 21) [6].

Своєю чергою *Закон України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України»* визначає порядок виїзду з України недієздатних осіб (стаття 10). Зокрема передбачено, що громадянам України, визнаним судом недієздатними, виїзд з України може бути дозволено на підставі нотаріально засвідченого клопотання їх законних представників або за рішенням суду [14].

Ще одним видом нормативно-правових актів у досліджуваній сфері є укази Глави держави. Так, Указом Пре-

зидента України від 2 квітня 1994 р. № 127 *«Про Консульський статут України»* на консулів покладаються повноваження щодо вжиття заходів для встановлення опіки (піклування) над недієздатними або обмеженими в дієздатності громадянами України, які перебувають в їх консульських округах і залишилися без опіки (піклування), а також щодо офіційної підтримки або висловлення заперечень щодо встановлення опіки (піклування) над громадянами України, що проживають у консульському окрузі відповідної консульської установи [11].

Відноситься до законодавчих актів у досліджуваній темі також *постанова Кабінету Міністрів України від 22 березня 2017 р. № 164 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 4 березня 2004 р. № 269 і визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України»*. У ній, окрім іншого, передбачено, що особова справа законного представника особи з інвалідністю, визнаної недієздатною чи цивільна дієздатність якої обмежена, та дитини з інвалідністю залишається в структурному підрозділі з питань соціального захисту населення за місцем його проживання (отримання допомоги) [7]. Водночас вважаємо це формулювання таким, що суперечить законодавству, яке має вищу юридичну силу. Зокрема недієздатні особи та особи, дієздатність яких обмежена, володіють майновими правами на виплати, які їм призначаються. Тобто, особові справи мають оформлятися на повнолітніх осіб, які перебувають під опікою та піклуванням, а не на їх опікунів чи піклувальників. Такий підхід узгоджуватиметься також із практикою оформлення особових справ на осіб, опіку чи піклування над якими здійснюють спеціальні заклади або органи опіки та піклування.

Значимим у контексті захисту майнових прав недієздатних осіб є *наказ Міністерства юстиції України 22 лют. 2012 р. № 296/5 «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України»* [8]. Відповідно до цього нормативно-правового акту при посвідченні правочину щодо відчуження нерухомого майна відчужувач цього майна подає заяву про наявність/відсутність прав недієздатних чи обмежено дієздатних осіб на користування цим майном. З метою перевірки відсутності прав недієздатних чи обмежено дієздатних осіб на користування відчужуваним нерухомим майном нотаріус має право додатково витребувати від підприємств, установ і організацій відомості та документи, необхідні для вчинення такого правочину. За наявності зазначеного права недієздатної чи обмежено дієздатної особи нотаріус повинен витребувати у відчужувача дозвіл органу опіки та піклування на вчинення такого правочину [8]. Також в однойменному Порядку визначено, що: правочини від імені фізичних осіб, визнаних у судовому порядку недієздатними, вчиняють опікуни; факти, що недієздатна фізична особа є живою чи перебуває в певному місці, посвідчуються за усним зверненням її законного представника (опікуна); заяву про прийняття спадщини від імені недієздатної особи подає її опікун, якому також надано право відмовитися від прийняття спадщини, належної недієздатній особі, лише з дозволу органу опіки та піклування; якщо спадкоємцями є недієздатні особи або особи, цивільна дієздатність яких обмежена, про видачу свідоцтва виконавцю заповіту нотаріус повідомляє відповідні органи опіки та піклування [8].

Оскільки значна чисельність недієздатних та обмежено дієздатних осіб, навіть за наявності у них офіційно призначених у судовому порядку опікунів та піклувальників, перебувають в інтернатних закладах, вкрай важливим документом є Типове положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2020 р. № 772 [10]. Окрім іншого, у ньому закріплено такі важливі в контексті питання опіки та піклування над повно-

літніми особами положення, відповідно до яких до призначення недієздатним підопічним та підопічним, цивільна дієздатність яких обмежена, опікунів та піклувальників опіку та піклування над такими особами здійснює інтернат, у тому числі шляхом вжиття заходів до поновлення або обмеження цивільної дієздатності підопічних. Інтернат у разі потреби вживає заходів для вирішення питань, пов'язаних з недієздатністю чи обмеженням цивільної дієздатності підопічних, які потребують опіки та піклування, та призначення їм опікунів або піклувальників. Значимим також є: закріплення вимоги про першочерговість прийняття до інтернату осіб, які потребують опіки та піклування, у тому числі під час вирішення питань про недієздатність чи обмеження цивільної дієздатності таких осіб; покладання на інтернат обов'язку щодо інформування органу опіки та піклування, на обліку в якому перебуває недієздатний чи обмежено дієздатний підопічний, та органу опіки та піклування за місцезнаходженням інтернату – про прийняття підопічного до інтернату; покладання на директора інтернату завдань із забезпечення взаємодії між інтернатом та органами опіки та піклування з питань опіки та піклування над підопічними, визнаними недієздатними чи цивільну дієздатність яких обмежено; забезпечення здійснення інтернатом опіки та піклування над підопічними, визнаними недієздатними чи цивільну дієздатність яких обмежено (у разі, коли таким особам не призначено законного представника); визначення, що контроль за діяльністю інтернату стосовно виконання ним завдань у сфері опіки та піклування над підопічними з числа недієздатних осіб та осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, здійснюють органи опіки та піклування, на обліку в яких перебувають такі особи [10].

Насамкінець, але мабуть чи не найважливіше, про наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26 травня 1999 р. № 34/166/131/88 «Про затвердження Правил опіки та піклування» [9] (далі – Правила опіки та піклування). Цей документ є чи не найбільш дискусійним з усіх законодавчих актів, дотичних до теми опіки та піклування над повнолітніми особами.

Його положеннями вже 24 роки регламентуються безліч напрямів діяльності органів опіки та піклування відносно повнолітніх осіб з потребою в опіці та піклуванні, які не регулюються жодним іншим нормативно-правовим актом. Водночас важливо зазначити, що в частині, яка стосується питання опіки та піклування над дітьми Правила опіки та піклування втратили свою силу 15 років тому з прийняттям постанови Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини», якою затверджено Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини [4]. Крім того, Правила опіки та піклування містять низку положень, які суперечать нормам Цивільного кодексу України та Цивільного процесуального кодексу України.

Для вирішення окресленої проблеми, на нашу думку, потрібно передбачити в Цивільному кодексі України повноваження Кабінету Міністрів України щодо визначення порядку діяльності органів опіки та піклування щодо забезпечення, охорони та захисту прав недієздатних та обмежено дієздатних осіб і, відповідно, Уряду розробити та прийняти постанову про затвердження такого порядку.

Висновки. Підбиваючи підсумки вищезазначеному, у статті проаналізовано далеко не все коло тих нормативно-правових актів, норми та положення яких спрямовані на забезпечення, охорону і захист прав повнолітніх осіб, які потребують опіки та піклування. Очевидно, що відповідне законодавство є недосконалим та потребує вдосконалення. Аналогічний висновок стосується і практики його реалізації. Багато з існуючих проблемних питань в законодавстві на практиці зумовлені недостатньою увагою з боку органів державної влади до досліджуваної теми, що має своїм наслідком непоодинокі випадки порушення прав недієздатних осіб та осіб, дієздатність яких обмежена, і посягання на відповідні права. У зв'язку з цим вкрай необхідна політична воля та активна діяльність у напрямі забезпечення належного адміністрування досліджуваної сфери.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виборчий кодекс України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>
2. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
4. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : постанова Кабінету Міністрів України від 24 верес. 2008 р. № 866. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#n15>
5. Право на участь у політичному житті осіб із проблемами психічного здоров'я та осіб із інтелектуальною недостатністю. К. : ВГО «Коаліція», 2011. 24 с.
6. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 черв. 2011 р. № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>
7. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 4 берез. 2004 р. № 269 і визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 22 берез. 2017 р. № 164. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2017-%D0%BF#n7>
8. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : наказ Міністерства юстиції України 22 лют. 2012 р. № 296/5. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text>
9. Про затвердження Правил опіки та піклування : наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26 трав. 1999 р. № 34/166/131/88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text>
10. Про затвердження Типового положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю : постанова Кабінету Міністрів України від 2 верес. 2020 р. № 772. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-2020-%D0%BF#Text>
11. Про Консульський статут України : Указ Президента України від 2 квіт. 1994 р. № 127. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/127/94#Text>
12. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-BP. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>
13. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>
14. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України : Закон України від 21 січ. 1994 р. № 3857-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3857-12#Text>
15. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22 лют. 2000 р. № 1489-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text>
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень шостого речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» від 20 груд. 2018 р. № 13-п/2018 у справі № 1-170/2018(1114/18). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-18#n37>
17. Сімейний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
18. Цивільний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
19. Цивільний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

SOME ISSUES OF LEGAL MEANS OF STATE SUPPORT FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES

Будурова Г.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри господарського права і процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті досліджують наукові підходи до розуміння категорії «правових засобів» задля встановлення ефективної системи правових засобів у сфері державної підтримки малого та середнього підприємництва в законодавстві України в умовах економічної кризи та воєнного стану, проведено розмежування понять «заходи» та «засоби» державної підтримки. Підкреслено, що заходи державної підтримки малого та середнього бізнесу охоплюються економічною стратегією держави, а відтак мають включати в себе пріоритетні цілі економіки, засоби та способи їх реалізації, виходячи зі змісту об'єктивних процесів і тенденцій, що мають місце в національному та світовому господарстві, та враховуючи законні інтереси суб'єктів господарювання. У свою чергу, засоби державної підтримки МСП категоріально відносяться до економічної тактики, застосовуються для реалізації стратегічного курсу економічної політики в конкретних умовах. Тому пропонується у законодавчому акті засоби державної підтримки мають бути адекватними соціально-економічному середовищу та здатними досягти задекларованих цілей.

У контексті дослідження правових засобів державної підтримки малого та середнього підприємництва доцільно розмежовувати загальні правові засоби, що передбачені господарським та цивільним законодавством (загальний/міжгалузевий рівень), засоби державного регулювання господарської діяльності (галузевий рівень) та безпосередньо засоби державної підтримки МСП (спеціальний рівень). Попри певну умовність запропонованого поділу, він створює доволі чітке розуміння можливості застосування правових засобів різного рівня для регулювання одного інституту державної підтримки, додаючи системності, ефективності та несуперечливості при правозастосуванні.

Реалізація правових засобів державної підтримки МСП вимагає здійснення дій юридичного, організаційного, фінансового, фіскального, інфраструктурного, дипломатичного характеру тощо, що підтверджує необхідність комплексного, системного підходу до питань стимулювання та підтримки підприємництва в Україні.

Ключові слова: правові засоби, мале і середнє підприємництво, державна підтримка, державна допомога, економічна політика, суб'єкти господарювання.

The article explores scientific approaches to understanding the category of "legal means" to establish an effective system of legal means in the field of state support for small and medium-sized enterprises (SMEs) in Ukrainian legislation under conditions of economic crisis and martial law. The concepts of "measures" and "means" of state support are differentiated. It is emphasized that the measures of state support for small and medium-sized businesses are part of the economic strategy of the state and should include the economy's priority goals, the means, and methods of their implementation, based on the content of objective processes and trends present in the national and global economies, while also considering the legitimate interests of business entities. In turn, the means of state support for SMEs are categorized as part of economic tactics and are applied to implement the strategic course of economic policy in specific conditions. Therefore, the means of state support proposed in legislative acts must correspond to the socio-economic environment and be capable of achieving the declared goals.

In the context of studying legal means of state support for small and medium-sized enterprises, it is appropriate to distinguish between general legal means provided by economic and civil legislation (general/intersectoral level), means of state regulation of economic activity (sectoral level), and specific means of state support for SMEs (specialized level). Despite the somewhat conditional nature of this division, it provides a clear understanding of the possibility of applying legal means at different levels to regulate a single institution of state support, adding systematicity, efficiency, and consistency to legal application.

The implementation of legal means for state support of SMEs requires actions of a legal, organizational, financial, fiscal, infrastructural, diplomatic, and other nature, confirming the need for a comprehensive and systematic approach to stimulating and supporting entrepreneurship in Ukraine.

Key words: legal means, small and medium-sized enterprises, state support, state assistance, economic policy, business entities.

Постановка проблеми. Складні економічні виклики, які постали перед підприємцями, особливо малими і середніми, в існуючих умовах воєнного стану, надзвичайно актуалізують питання їх державної підтримки. Малий та середній бізнес є важливою частиною національної економіки, забезпечує населення великим асортиментом товарів, робіт та послуг, і виступає роботодавцем для великої кількості наших громадян. Оскільки втрата цього сегменту призведе до руйнівних наслідків для країни, урядом має бути посилена системна робота зі стимулювання та підтримки бізнесу в умовах дефіциту бюджетних коштів.

Попри наявність спеціального законодавства у цій сфері, зокрема, Законів України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» та «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», нагальною є робота щодо належного змістовного наповнення категорії засобів державної підтримки, перевірки їх доцільності та адекватності існуючим економічним умовам, визначення їх впливу на реальне зростання економічної активності реципієнтів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі питанням державної підтримки малого

та середнього підприємництва (далі – МСП) присвячені праці вчених з різних галузей: цивільного, господарського, адміністративного права. Варто відзначити роботи представників науки господарського права, що досліджували державну підтримку в контексті забезпечення реалізації державної економічної політики, серед яких: М. Ждан, О. Ключовська, Д. Лічак, В. Лойко, Т. Мельник, Т. Некрасова, Н. Петрова, Я. Петруненко, В. Стрілець, О. Харитоновна, С. Шкляр тощо. Проте подальшого дослідження вимагають питання належного наукового обґрунтування поняття правових засобів державної підтримки, способів їх закріплення та порядку впровадження з метою формування сталої правозастосовчої практики.

Метою статті є аналіз наукових підходів до розуміння категорії «правових засобів» задля встановлення ефективної системи правових засобів у сфері державної підтримки малого та середнього підприємництва в законодавстві України в умовах економічної кризи та воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи питання щодо правових засобів державної підтримки МСП варто розпочати з розмежування понять «засіб державної підтримки» та «захід державної підтримки». Слід зазначити,

що поширеним є використання понять «засіб» та «захід» як тотожних, що стосується контексту їх використання у сфері державної підтримки малого та середнього бізнесу. У лінгвістичних та філософських довідкових виданнях засіб визначають як: «спосіб, певну спеціальну дію, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі» [12, с. 503]; «предмети, способи дії, поведінки, соціальні інститути, за допомогою яких досягають певної мети; сукупність елементів діяльності, спрямованих на осмислення, окреслення, реалізацію мети» [5]. У свою чергу, поняття «захід» пояснюють як «сукупність дій або засобів для досягнення, здійснення чого-небудь» [12, с. 628]. Також зазначається, що поняття «засіб» має загальнонауковий контекст і використовується для «позначення зв'язку між ідеальною моделлю та реальним результатом, посередництва суб'єкта та об'єкта дійсності, інструментів та їх використання для досягнення поставленої мети» [9, с. 906]. Слід зазначити, що у ст. 12 ГК України застосовується термін «засіб» при визначенні основних засобів державного регулювання суб'єктів господарської діяльності.

Правовий контекст визначення поняття «захід» характеризується різноманітністю авторських підходів, зокрема як:

- «інструмент, що використовується для ефективного правового регулювання та за допомогою якого задовольняються інтереси суб'єктів права і забезпечується досягнення соціального значущих, корисних цілей» [9, с. 906];

- «правові явища, які відображені в інструментах (постановах) та діях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення особистих та публічних цілей» [4, с. 190];

- «інструменти правового регулювання, призначені для правового впорядкування суспільних відносин, що сприяють оптимальному вирішенню соціальних завдань» [11];

- «певні юридичні категорії й діяння суб'єктів із приводу їхнього застосування з метою досягнення конкретного результату» [14, с. 300];

- «будь-яке юридичне явище, за допомогою якого може бути досягнута певна мета, зафіксована прямо або опосередковано в законодавстві» [6, с. 116-122].

Аналіз наведених вище визначень понять «захід» та «засіб» дає можливість зробити висновок про значну схожість цих термінів, однак не повну їхню тотожність. Так, «захід» можна визначити як сукупність дій та засобів, які вживаються для досягнення якоїсь мети чи реалізації поставлених завдань і який характеризує здебільшого зовнішню форму, наприклад, напрям державної політики у певній галузі, у той час як «засіб» визначає внутрішню, дієву, змістовну характеристику конкретних дій чи зусиль (або їх сукупності) уповноважених суб'єктів, загальна спрямованість яких має відповідати закріпленим заходам.

Враховуючи зазначене та використовуючи термінологію ст. 9 ГК України щодо форм реалізації державою економічної політики, заходи державної підтримки малого та середнього бізнесу охоплюються економічною стратегією держави, а відтак мають включати в себе пріоритетні цілі економіки, засоби та способи їх реалізації, виходячи зі змісту об'єктивних процесів і тенденцій, що мають місце в національному та світовому господарстві, та враховуючи законні інтереси суб'єктів господарювання. Державна підтримка МСП має бути органічно вплетена у структурно-галузеву політику держави, яка спрямована на зміни у структурі економіки, удосконалення міжгалузевих та внутрішньогалузевих пропорцій, стимулювання розвитку галузей, які визначають науково-технічний прогрес, забезпечують конкурентоспроможність вітчизняної продукції та зростання рівня життя населення (ч. 1 ст. 10 ГК України). Закріплення законодавцем необхідності здійснення відносно самостійного комплексу заходів стимулюючого впливу щодо різних складових цієї політики (промислової, аграрної, будівельної тощо) вимагає від уряду постій-

ної роботи з визначення пріоритетних галузей і напрямів державної підтримки, оцінки ефективності вже здійснених засобів та впровадження нових реальних та дієвих засобів стимулювання підприємницької активності серед населення відповідно до діючих ринкових умов.

Засоби державної підтримки МСП категоріально відносяться до економічної тактики і, як визначає кодекс, застосовуються «для реалізації стратегічного курсу економічної політики в конкретних умовах, що складаються в поточному періоді розвитку економіки» [3]. До слова, Закон України «Про державну підтримку малого підприємництва», що втратив чинність у 2012 році, був орієнтований на застосування засобів державної підтримки з метою якнайшвидшого виходу із економічної кризи та створення умов для розширення впровадження ринкових реформ в Україні. Ст. 3 діючого Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» у якості мети державної політики у сфері розвитку малого і середнього підприємництва в Україні називає «забезпечення розвитку суб'єктів малого і середнього підприємництва з метою формування конкурентного середовища та підвищення рівня їх конкурентоспроможності, стимулювання інвестиційної та інноваційної активності суб'єктів малого і середнього підприємництва» та інші [8]. Відповідно, пропоновані у законодавчому акті засоби державної підтримки мають бути адекватними соціально-економічному середовищу та здатними досягти задекларованих цілей.

У свою чергу, Закон України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» прив'язує заходи і засоби державної підтримки МСБ до міжнародного контексту і встановлює правові засади проведення моніторингу державної допомоги суб'єктам господарювання, спрямовані на забезпечення захисту та розвитку конкуренції, підвищення прозорості функціонування системи державної допомоги та дотримання міжнародних зобов'язань України у сфері державної допомоги [7]. Цей Закон, прийнятий на виконання Угоди про асоціацію України з ЄС (далі – Угода), як відомо, запровадив нові правила щодо надання державної допомоги, критерії визнання її допустимою та контролю за її наданням. Між тим, Угода повністю не заперечує легальну можливість використання державної підтримки як інструменту впливу на малий та середній бізнес. Наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 262 Угоди може вважатися сумісним з належним виконанням цієї Угоди:

- а) допомога для сприяння економічному розвитку регіонів з надзвичайно низьким рівнем життя або із суттєвим рівнем безробіття;

- б) допомога для сприяння виконанню важливого проекту задля спільного європейського інтересу або для виправлення значних порушень нормальної роботи в економіці України чи однієї з держав-членів Європейського Союзу;

- с) допомога для сприяння розвитку певної економічної діяльності або певних економічних сфер, якщо така допомога не має несприятливого впливу на умови торгівлі всупереч інтересам Сторін тощо [15]. Тож, умови Угоди чітко демонструють – сумісність (допустимість) підтримки напряму корелюється із загальним, а не індивідуальним соціально-економічним ефектом від впроваджених преференцій. І певний час уряд намагався розробляти і реалізовувати заходи державної підтримки, керуючись заданими рамками. Запровадження військового стану в Україні вимагає переорієнтації підтримуючих засобів з урахуванням нових реалій.

Сучасні дослідники звертають увагу на таку рису правових засобів, як їх багатогранність та багатоаспектність, і що ця категорія «використовується по відношенню до права загалом, у процесі правового регулювання його механізму, по відношенню до правових режимів тощо» [13, с. 38–39].

Правові засоби, на думку С. О. Сарновської, «надають можливість перетворити ідеальну модель на конкретний правовий результат. З одного боку, вони виконують функцію діяння, здійснюючи поставлені цілі, а з іншого – установлення, забезпечуючи рух до правових цінностей, які існують в суспільстві завжди, а не тільки до моменту досягнення будь-якої правової мети» [10, с. 22]. У зв'язку із чим не позбавлена наукової цінності класифікація правових засобів, запропонована Т. І. Пашуком, відповідно до якої «всі правові засоби можна поділити, виходячи з їхнього онтологічного статусу, на: 1) юридичні засоби матеріального світу: а) засоби-інструменти (нормативні юридичні акти); б) засоби-діяння ... задокументовані дії ... фактичні, фізичні дії; 2) юридичні засоби ідеального світу (сфера правосвідомості): а) інтелектуальні засоби-інструменти (...юридичні поняття); б) інтелектуальні засоби-діяння (...процес юридичної класифікації фактів)» [6]. При цьому, як видається, належна реалізація правового засобу має невід'ємно сполучати обидві групи: неможливо визнавати ефективним і доцільним такий засіб державної підтримки, який хоча і призведе до економічного зростання суб'єкта господарювання, створюватиме для нього несправедливі переваги перед іншими суб'єктами, призведе до викривлення основних конкурентних принципів та правил тощо.

Проведений аналіз загально правового контексту поняття «правові засоби» показує, що ця категорія має багатомірний характер, вони представляють правові явища, за допомогою яких реалізуються права й інтереси суб'єктів права і забезпечується досягнення поставлених цілей. У самому загальному вигляді правові засоби розглядаються як юридичний інструментарій, за допомогою якого реалізуються права й інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення бажаних результатів. Такі цілі можуть бути різними, але, остаточно, вони зводяться до справедливого впорядкування суспільних відносин. Тобто, правовий засіб – це правове явище, за допомогою якого може бути досягнута певна мета, відбита прямо або опосередковано в результаті правового регулювання у відповідних джерелах права, що виступали як певні інструменти або дії, які здійснюються за допомогою діяльності різних державних органів і посадових осіб, що відображають функціональність права й правової системи.

Найбільш обґрунтованим, як видається, є тлумачення поняття «правові засоби» за допомогою функціонального підходу, завдяки якому воно не обмежується певними правовими явищами, а включає у його зміст всю правову реальність, весь інструментарій правового регулювання, розглянутий з погляду його правових засобів загалом, а щодо контексту нашого дослідження – у сфері державної підтримки малого та середнього бізнесу. Поділяючи думку Н. І. Бурятинської, відзначимо, що в якості правових засобів виступають норми права, правозастосовчі акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, заохочення, покарання тощо [2, с. 191]. Цей перелік щодо державної підтримки МСП може бути доповнений принципами права, правовими презумпціями, правовими режимами, що закладені в нормах цивільного та господарського законодавства та можуть бути реалізовані як стимулюючі юридичні можливості для суб'єктів господарювання. До таких, наприклад, можна віднести спрощення державної реєстрації суб'єктів господарювання та обрання спрощеної системи оподаткування через портал Дія, подання декларації про провадження господарської діяльності без отримання дозвільних документів (ліцензії) через Єдиний державний веб-портал електронних послуг або центри надання електронних послуг на період дії воєнного стану, становлення принципу необмеженості строку дії на ліцензії тощо. Ці та багато інших закріплених законом правові засоби сприяють започаткуванню бізнесу в Україні в сучасних умовах.

Тому, на нашу думку, в контексті дослідження правових засобів державної підтримки малого та середнього підприємництва доцільно розмежовувати загальні правові засоби, що передбачені господарським та цивільним законодавством (загальний/міжгалузевий рівень), засоби державного регулювання господарської діяльності (галузевий рівень) та безпосередньо засоби державної підтримки МСП (спеціальний рівень). Попри певну умовність запропонованого поділу, він створює доволі чітке розуміння можливості застосування правових засобів різного рівня для регулювання одного інституту державної підтримки, додаючи системності, ефективності та несуперечливості при правозастосуванні.

У ст. 12 ГК України законодавець нормативно визначає перелік основних засобів регулюючого впливу на діяльність суб'єктів господарювання, серед яких «державне замовлення; ліцензування, патентування і квотування; застосування нормативів та лімітів; регулювання цін і тарифів; надання інвестиційних, податкових та інших пільг; надання дотацій, компенсацій, цільових інновацій та субсидій» [3]. Таким чином, засоби державної підтримки підприємництва включаються до правових засобів більш високого порядку – засобів державного регулювання господарської діяльності, і мають узгоджуватись із принципами їх впровадження.

Засоби державної підтримки МСП мають спеціальне правове регулювання. Відповідно до профільного Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні», державна підтримка суб'єктів малого і середнього підприємництва та об'єктів інфраструктури підтримки малого і середнього підприємництва включає фінансову, інформаційну, консультативну підтримку, у тому числі підтримку у сфері інновацій, науки і промислового виробництва, підтримку суб'єктів малого і середнього підприємництва, що провадять експортну діяльність, підтримку у сфері підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації управлінських кадрів та кадрів ведення бізнесу (ст. 15 Закону).

Надалі у рамках кожного виду підтримки деталізовано перелік заходів, що забезпечуються державою. Наприклад, відповідно до ст. 20 згаданого Закону державна підтримка суб'єктів малого і середнього підприємництва у сфері інновацій, науки і промислового виробництва може здійснюватися шляхом:

- 1) надання фінансової підтримки для утворення об'єктів інфраструктури підтримки малого і середнього підприємництва у сфері інновацій, науки та промислового виробництва, у тому числі бізнес-інкубаторів, інноваційних бізнес-інкубаторів, науково-технологічних центрів, центрів трансферу технологій;
- 2) сприяння розвитку венчурного підприємництва;
- 3) створення системи економічних стимулів для розвитку економіки на основі технологічних інновацій;
- 4) передачі наукової продукції, створеної за рахунок бюджетних коштів, для її впровадження у виробництво;
- 5) створення умов для залучення суб'єктів малого і середнього підприємництва до укладення договорів субпідядру у сфері інновацій та промислового виробництва;
- 6) стимулювання залучення іноземних інвестицій і розвитку взаємовигідної міжнародної інноваційної співпраці;
- 7) створення умов для поширення кооперації між суб'єктами малого і середнього підприємництва та великими підприємствами (ст. 20 Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» [8]). Навіть поверхневий аналіз передбачених засобів вказує на необхідність здійснення зусиль різного характеру для їх втілення – юридичних, організаційних, фінансових, фіскальних, інфраструктурних, дипломатичних тощо, що, у свою чергу, лише підкреслює необхідність комплексного, системного підходу до питань стимулювання та підтримки підприємництва в Україні, якщо держава хоче досягти видимих результатів

у цій сфері. Адже формальність і декларування без реальних управлінських рішень здатні звести нанівець будь-яку підприємницьку ініціативу.

У зв'язку із цим, варто звернути увагу на класифікацію правових засобів, запропоновану О. В. Зайчук та Н. М. Оніщенко. Вони виділяють правові засоби залежно від видів правового регулювання і виокремлюють нормативні, що містяться в актах правотворчості компетентних органів, які містять юридичні норми, та індивідуальні, що містяться в актах застосування права, називаючи останні правозастосовними (наприклад, договори, що укладаються суб'єктами малого та середнього бізнесу, вироки суду, стороною яких є суб'єктами малого та середнього бізнесу) [14, с. 31]. Для спеціальних засобів державної підтримки МСП такий поділ також може бути застосований з певним застереженням. Так, Закон України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» містить поняття «індивідуальної державної допомоги», яка є «заходом державної допомоги, що здійснюється поза межами програми державної допомоги, а також окремі заходи державної допомоги, що здійснюються в межах програми державної допомоги, але підлягають повідомленню згідно з умовами такої програми та Законом України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» [1, с. 8]. Лаконічність законодавчих положень про таку індивідуальну допомогу створює додаткові ризики щодо обґрунтованості та справедливості її надання у випадках, коли вона надається поза межами програми державної допомоги, оскільки покладається здебільшого на дискрецію уповноважених державних органів, а також не відповідає принципу правової визначеності, адже згідно з ч. 3 ст. 16 ГК України підстави та порядок застосування засобів державної підтримки суб'єктів господарювання визначаються законом. Єдиним запобіжни-

ком у такому випадку виступає вимога законодавця щодо повідомлення уповноваженому органу про її надання, який перевірить її на відповідність критеріям допустимості. Це дає підстави вважати, що засіб державної підтримки, що не відповідає вимогам законодавства, не буде погоджений уповноваженим органом. У протилежному випадку його дії можуть бути оскаржені зацікавленими особами в судовому порядку. З огляду на це, індивідуальними спеціальні засоби державної підтримки більш обґрунтовано визнавати скоріше у прив'язці до конкретного суб'єкта або ексклюзивності їх надання (поза межами затверджених програм підтримки), аніж в контексті їх встановлення актом індивідуальної дії, адже такий акт не може запроваджувати засіб підтримки, не передбачений законодавством.

Висновки. Багатомірний характер та розмаїття правових засобів покликані реалізувати права й інтереси суб'єктів господарювання малого та середнього підприємництва щодо одержання державної підтримки. У цій сфері доцільно розмежовувати загальні правові засоби, що передбачені господарським та цивільним законодавством (загальний/міжгалузевий рівень), засоби державного регулювання господарської діяльності (галузевий рівень) та безпосередньо засоби державної підтримки МСП (спеціальний рівень). Подібний підхід підкреслює необхідність закріплення в законодавстві та впровадження системи правових засобів різного рівня для забезпечення ефективної та дієвої державної підтримки суб'єктів малого та середнього бізнесу. Чітке розуміння правових засобів державної підтримки, їх змісту, мети, впливу на правовий господарський порядок та зростання економічного добробуту країни, способів та порядку їх впровадження має стати пріоритетом у подальшій законодавчій та правозастосовчій роботі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безух О. В. Науково-практичний коментар Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання». Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2018. 92 с.
2. Бурятинська Н.І. Правові засоби: поняття та їх види. URL: <http://dspace.wnu.edu.ua/bitstream/316497/6556/1/%D0%91%D1%83%D1%80%D1%8F%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf> С. 190–192.
3. Господарський кодекс України : прийнятий 16.01.2003 р. № 436-IV у ред. від 08.03.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
4. Денисова А. Правові засоби: поняття та види. *Право України*. 2010. № 7. С. 190–195.
5. Енциклопедія сучасної України : у ... т. / Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України [та ін.] ; ред.: І. М. Дзюба [та ін.]. Київ : Поліграфкнига : САМ. Т. 10: 3-Зор. 2010. 711 с.
6. Пашук Т. І. Право людини на ефективний державний захист. Львів : Край, 2007. 220 с.
7. Про державну допомогу суб'єктам господарювання : Закон України від 01.07.2014 р. № 1555-VII. *Відомості Верховної Ради*, 2014, № 34, ст. 1173.
8. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні : Закон України від 22.03.2024 р. № 4618-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text>
9. Разметаєва Ю. С. Юридичний засіб. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / НАПрН України [та ін.] ; редкол. вид.: В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко [та ін.]. Харків : Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права. 952 с.
10. Сарновська С. О. Інструментальні засоби правового регулювання. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2007. № 7. С. 20–25.
11. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 4-те вид., доповн. і переробл. Київ : Прав. єдність, 2014. 525 с.
12. Словник української мови : у 20 т. / Укр. мовно-інформ. фонд НАН України ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; уклад.: І. В. Шевченко [та ін.]. Київ : Наук. думка, 2014. Т. 5: 3-Зв'язути. 992 с.
13. Тарахонич Т. І. Змістовна характеристика правових засобів: сучасні погляди. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 36–39.
14. Теорія держави і права. Академ. курс : підручник / авт.-уклад.: О. В. Зайчук, А. П. Заєць, Н. М. Оніщенко [та ін.]. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
15. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода, Міжнародний документ від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page#n1820

ІСТОРИКО-ПРАВОВА ПРИРОДА ПОДВІЙНОГО ОПОДАТКУВАННЯ ТА ЮРИДИЧНА СУТНІСТЬ ПРАВОВОЇ КОНСТРУКЦІЇ «ПОДВІЙНЕ ОПОДАТКУВАННЯ»

HISTORICAL AND LEGAL NATURE OF DOUBLE TAXATION AND LEGAL ESSENCE OF THE LEGAL CONSTRUCTION "DOUBLE TAXATION"

Дніпров О.С., д.ю.н., старший дослідник,
ректор

Київський національний університет будівництва і архітектури

Нікітін В.В., д.ю.н.,
професор кафедри політичних наук і права

Київський національний університет будівництва і архітектури

У статті розкрито історичний та правовий аспект виникнення та подальше існування подвійного оподаткування в податкових системах України та інших країн світу та безпосередній вплив конструкції «подвійного оподаткування» на правові аспекти функціонування окремих частин фінансових систем.

Наводиться визначення категорії «подвійне оподаткування», що використовується задля визначення ідентифікаторів податкових відносин з іноземними елементами та їх особливий вплив. Крім того, у статті наводяться категорії суспільних відносин у яких безпосередньо застосовуються правові категорії вузького та широкого значення подвійного оподаткування. Відзначаються світові глобалізаційні процеси, що впливають на становлення визначення «міжнародного оподаткування» та співвідношення з поняттям «подвійне оподаткування».

Проводиться послідовний правовий аналіз, з урахуванням історичних аспектів, виникнення та становлення правової конструкції «подвійне оподаткування». Аналізується співвідношення поняття «подвійне оподаткування» з іншими поняттями у системі оподаткування та фінансового права.

У статті розглядається виникнення подвійного оподаткування в контексті якісного поширення міжнародної економічної діяльності й інвестування за кордоном, а також зростання податкових ставок на доходи до такого рівня, що таке оподаткування стало значною перешкодою для ведення господарського обороту. Окремо звертається увага на причини виникнення подвійного оподаткування та здійснюється комплексний аналіз виникнення таких причин. За результатами проаналізованого надаються висновки та визначення щодо подвійного оподаткування.

Визначаються ознаки подвійного оподаткування та їх змістовний вплив на правові наслідки у системах оподаткування.

Ключові слова: податок, оподаткування, подвійне оподаткування, система оподаткування, міжнародне подвійне оподаткування, історико-правова природа, правова конструкція оподаткування.

The article reveals the historical and legal aspect of the emergence and further existence of double taxation in the tax systems of Ukraine and other countries of the world and the direct impact of the construction of "double taxation" on the legal aspects of the functioning of certain parts of financial systems.

The definition of the category "double taxation" is given, which is used to determine the identifiers of tax relations with foreign elements and their special impact. In addition, the article lists the categories of social relations in which legal categories of narrow and broad meaning of double taxation are directly applied. World globalization processes affecting the formation of the definition of "international taxation" and the relationship with the concept of "double taxation" are noted.

A consistent legal analysis is conducted, taking into account historical aspects, the emergence and formation of the legal structure "double taxation". The relationship between the concept of "double taxation" and other concepts in the system of taxation and financial law is analyzed.

The article examines the emergence of double taxation in the context of the qualitative spread of international economic activity and investment abroad, as well as the growth of income tax rates to such a level that such taxation has become a significant obstacle to economic turnover. Separate attention is paid to the causes of double taxation and a comprehensive analysis of the occurrence of such causes is carried out. Based on the results of the analysis, conclusions and definitions regarding double taxation are provided.

The signs of double taxation and their substantive impact on legal consequences in taxation systems are determined.

Key words: tax, taxation, double taxation, taxation system, international double taxation, historical and legal nature, legal structure of taxation.

В дослідженні проблем правового становища у сфері оподаткування особливе місце відводиться не тільки його суб'єктам, а й питанням подвійного оподаткування. Останнім часом простежується зростання активності та ролі інститутів правових податкових режимів і не тільки у дослідженні та пошуку механізмів їх моніторингу, а й в організації системних, функціональних інструментів постійного аналізу якості нормативних правових актів та ефективності їх застосуванні.

Податки та правова система оподаткування є обов'язковим елементом фінансового середовища будь-якої сучасної демократичної держави. І кожна держава забезпечує відповідні правові умови для запровадження правового режиму оподаткування.

Питання оподаткування завжди цікавило науковців та інших учених, були представлені на міжнародних форумах, проведених Міжнародною торговельною палатою в 1920, 1921, 1923 і 1924 роках. На Генуезькій міжнародній фінансовій конференції (1923 р.) вперше було заяв-

лено про існування проблем подвійного оподаткування й витоку капіталів з метою ухилення від сплати податків. Друга проблема мала негативний вплив на економічне становище держав, а також свідчила про неможливість останніх в односторонньому порядку розв'язати зазначені проблеми.

Категорією «подвійне оподаткування» користуються зарубіжні фахівці з метою ідентифікації податкових відносин з іноземним елементом. У вітчизняній доктрині податкового права використання цього поняття пов'язують з появою перекладу монографії американського вченого Р. Л. Дорнберга «Міжнародне оподаткування» в 1977 р. [1]. Сучасні науковці розглядають подвійне оподаткування у декількох варіаціях праворозуміння, зокрема у вузькому й у широкому. У першому значенні ця правова категорія застосовується для визначення кола суспільних відносин, пов'язаних із державним оподаткуванням осіб, які тимчасово перебувають на території певної держави та підпадають під дію її податкової юрисдикції. Більше того,

розглядуване поняття стосується випадків визначення процедури оподаткування доходів, які отримані резидентами за межами держави. У широкому ж розумінні подвійне оподаткування характеризує різні аспекти взаємодії податкових органів держав, дієвого обміну інформацією, запобігання міжнародному ухиленню від сплати податків на міжнародному рівні та інші питання співпраці держав у сфері оподаткування, які регламентовані багатосторонніми та двосторонніми договорами у податковій сфері.

Глобалізаційні перетворення створюють умови поступового переходу від застосування категорії «міжнародне оподаткування» у вузькому сенсі, що зумовлено постійним розвитком співробітництва між державами з питань функціонування дієвого механізму усунення подвійного оподаткування та запобігання цьому явищу.

Вибудова парадигми міжнародного подвійного оподаткування здійснюється під тиском процесів світової економіки – глобалізація і податкова конкуренція. Ще в 70–80-ті роки ХХ ст. почалося створення єдиного політичного, інформаційного й фінансового простору, в той час, як дискусії щодо глобальних проблем розгорнулися й переросли в так званий глобальний диспут (*global talk*) тільки в останнє десятиліття цього століття.

Враховуючи значимість інтернаціоналізації фінансових потоків дуже часто світову глобалізацію ототожнюють з її головним різновидом – фінансовою глобалізацією. Фахівці в сфері економіки наполягають, що остання не означає об'єднання грошових систем як в Європейському Союзі. Адже цей процес може вмішувати й інші компоненти, перш за все створення єдиної бюджетно-податкової і грошово-кредитної політики, наднаціональних банківських установ і низки інших елементів. Фінансова глобалізація має такі цілі:

- 1) формування єдиного фінансового простору і всесвітнього товарного ринку,
- 2) об'єднання фінансових ресурсів для глобальних інвестиційних проектів,
- 3) створення передумов для функціонування єдиної всесвітньої валюти,
- 4) поява нових рушіїв для конкуренції.

Сучасні автори-правознавці по-різному визначають категорію «подвійне оподаткування».

У свою чергу вважаємо кращим оперувати поняттям «подвійне оподаткування». Адже йтиметься передовсім про двосторонні угоди про уникнення подвійного оподаткування як про спосіб боротьби з ухиленням від сплати податків та усунення міжнародного подвійного оподаткування.

Подвійне оподаткування виникає з різних причин. Назвемо їх:

- 1) платник податків одночасно визнається резидентом відразу декількох держав відповідно до внутрішнього законодавства, внаслідок чого несе податкову відповідальність перед кожною із них;
- 2) платник податку є резидентом однієї держави, а об'єкт оподаткування перебуває на території інших держав;
- 3) об'єкт оподаткування перебуває в кількох державах навіть за умови того, що платник податків не є резидентом жодної з них.

Поява вищенаведених причин обумовлена різними підходами держав до питання взаємозв'язку суб'єкта й об'єкта оподаткування, що пояснюється відмінністю в їх податкових системах, економічній політиці, у фінансових інструментах, а також невідповідністю національних законодавств.

На нашу думку, доцільно вести мову про те, що подвійне оподаткування виникло в контексті якісного поширення міжнародної економічної діяльності й інвестування за кордоном, а також зростання податкових ставок на доходи до

такого рівня, що таке оподаткування стало значною перешкодою для ведення господарського обороту.

Перехід України до ринкових відносин спричинив велику кількість складних проблем правового регулювання, в тому числі й у податковій сфері. Цілком очевидно, що для окреслення основних засад боротьби з таким негативним для платників податків явищем, як «подвійне оподаткування» слід передусім визначити його юридичну конструкцію і причини, що зумовлюють його виникнення. Зараз, в українській і зарубіжній правовій літературі існує достатньо дефініцій розглядуваного поняття. Вони формуються з урахуванням із норм про усунення або уникнення подвійного оподаткування, існуючих у національних законодавствах різних держав. Досліджуване поняття формують також виходячи з практики міжнародних договорів у сфері уникнення подвійного оподаткування [2].

Варто зазначити, що науковцями та й практиками подвійне оподаткування трактується як негативне явище, яке створює перешкоди для ефективного розвитку економіки держави, правового режиму оподаткування та платників податків. Його негативний вплив на останніх є очевидним і воно посилює податковий тягар на осіб, змушених його нести, покладає додаткові податкові зобов'язання на платників, і, як наслідок – призводить до скорочення прибутку. Як слушно зауважують Ю. В. Сибірянська й Г. О. Колесніченко [3], це у свою чергу зменшує заінтересованість суб'єктів у здійсненні господарської діяльності, а Ю. Г. Дем'янчук переконує, що господарська діяльність в умовах її подвійного оподаткування взагалі втрачає всякий сенс, а саме таке оподаткування порушує приватні інтереси платників податків, збільшуючи податковий тягар на них. Його негативний вплив для держави не є таким очевидним. Адже на перший погляд оподаткування платників, навіть тих, які вже сплатили такі ж податки в іншій країні, збільшує надходження до Державного бюджету, забезпечуючи інтереси з формування публічних фінансових ресурсів [4].

Виходячи із цього подвійне оподаткування можна було б охарактеризувати як прагнення держави до забезпечення публічних інтересів щодо формування бюджету, а порушення приватних інтересів пояснити загальним конфліктом останніх, що неминуче виникає у процесі оподаткування.

Порушення приватних інтересів при подвійному оподаткуванні призводить до того, що платники податків або вдаються до ухилення від нього, або згортають власну діяльність як неефективну. Подібні наслідки, як слушно наголошує В. В. Князьков, свідчать про перебіг при такому оподаткуванні балансу приватних і публічних інтересів у бік публічних інтересів [5].

Подвійне оподаткування виступає яскравим прикладом перекосу у співвідношенні приватних і публічних інтересів, коли, маючи на меті такі публічні інтереси, як наповнення бюджету, держава шляхом екстенсивного використання податкового суверенітету встановлює податки, які вже сплачувалися платником, порушуючи при цьому приватні інтереси з отримання прибутку (доходів). Унаслідок цього платники податків вдаються до ухилення від сплати податків, згортання господарської діяльності в міжнародній сфері, що, у свою чергу, призводить до зменшення надходжень до бюджету, а тому публічні інтереси, досягнення яких обґрунтовується запровадження подвійного оподаткування, не забезпечуються [6].

Подвійне оподаткування породжується комплексом причин. Розглянемо їх в більш розгорнутому вигляді.

А. До соціально-економічних належать: (а) необґрунтовано високий сукупний податковий тягар, який несе платник податків; (б) оподаткування, що не враховує специфіки окремих видів фінансово-господарської діяльності (сезонність у сільському господарстві); (в) відсутність у певні періоди оборотних активів, що зумовлено специ-

фікою окремих видів діяльності. Значний вплив чинить і нестабільність економічної ситуації в державі, коли не в змозі забезпечити захист платника податків від фінансово-економічних криз. У подібній ситуації платник прагне законними й незаконними способами створити гарантовані резерви, швидко дістати прибуток, перевести його в активи, які найменше зазнають впливу кризи. При цьому він виходить з того, що сукупна вигода, яку він одержить у результаті вчинення податкового правопорушення, стане для нього настільки суттєвою, що навіть правові наслідки, які він понесе, матимуть для нього менше значення: тобто сума прихованого податку буде більшою, ніж санкції за несплату.

Б. Причини політичного характеру пов'язані з низькою реалізацією державою функцій податків. Регулювання окремих видів діяльності за допомогою податків на практиці практично не здійснюється, а тому збільшується кількість організацій, зайнятих у високоприбуткових секторах економіки (видобуток сировини, ресурсів або корисних копалин), що призводить до повної залежності економіки держави від динаміки вартості конкретного виду ресурсу.

В. Технічні причини зумовлені недостатньо раціональним механізмом податкового контролю. Чинне податкове законодавство передбачає доволі значний обсяг різних видів бухгалтерської звітності по окремих видах податків, покликаної зробити фінансово-господарські операції прозорими для податкових органів, які не досягають своєї мети. З одного боку, ці органи не можуть контролювати всі фінансово-господарські операції організації на підставі документів, що їм надаються, а з другого – платникові податків доводиться утримувати значний штат бухгалтерських працівників.

Г. Проблеми правового характеру пояснюються наявністю значної кількості протиріч і колізій у чинному податковому законодавстві, причиною чого слід назвати уповільнене реагування останнього на суттєві зміни в суспільних відносинах. Платники податків, як правило, не пов'язують сплату податків і зборів з одержанням соціальних дотацій, пенсій, заробітної плати представникам бюджетної сфери. Цей процес, будучи конституційним обов'язком кожного громадянина, сприймається як відчуження частини його коштів на користь невизначеного суб'єкта. Ця колізія у свідомості платника податків і провокує його на скоєння діянь, пов'язаних з ухилянням від сплати податків і зборів.

Д. Питання організаційного характеру до яких належать існуючі недоліки у процесуальному забезпеченні реалізації приписів матеріальних податково-правових норм.

В українській і зарубіжній науковій юридичній літературі зустрічаємо надзвичайно багато дефініцій поняття «подвійне оподаткування». Зазначимо, що податкове законодавство кожної країни містить норми фактично про уникнення або усунення подвійного оподаткування. Крім того, й у багатьох міжнародних договорах містяться положення, що регулюють це питання. Утім розглядуване поняття, як правило, міститься і в теоретичних працях, і в коментарях. Іншими словами, не існує якогось одного загальноновизнаного нормативного визначення категорії «подвійне оподаткування», чим і можна пояснити таку різноманітність її трактування.

Подвійне оподаткування в широкому розумінні можна визначити як дворазове або багаторазове оподаткування відповідно встановленим податком (чи податками) одного й того ж об'єкта, що відповідно до норм податкового законодавства підлягає обов'язковому оподаткуванню.

Деякі визначення досліджуваного поняття вирізняються своєрідністю. Приміром, подвійне оподаткування – це подвійна чи більшою мірою податкова система як результат накладення декількох податків на одну й ту

ж власність. Однозначно погодитися із цим тлумаченням фактично не можливо. Якщо під поняттям «податкова система» (за загальним правилом) розуміється сукупність податків, зборів, мита та інших платежів, що стягуються в установленому порядку із платників податків – юридичних і фізичних осіб на території країни, а також форм і методів їх побудови [7], доцільніше вести мову про подвійне оподаткування як радше явище, ситуація чи юридичний факт, оскільки при цьому виникають податкові правовідносини. Що ж стосується системи, тут має місце перетинання або накладення податкових систем 2-х чи більше держав, що тягне за собою збільшення податкового зобов'язання платників податку і як наслідок – подвійне оподаткування.

Інколи при визначенні подвійного оподаткування спираються на його види, на окремі випадки його виникнення, але подібні дефініції не містять сутності цього поняття.

Більш розгорнуте тлумачення дефініції цього поняття запропонував М. П. Кучерявенко, який подвійним оподаткуванням (*double taxation*) називає оподаткування одного податкового об'єкта певного платника одним і тим самим податком за один і той же самий податковий період [8]. Ця проблема перебуває на перетині категорій «об'єкт оподаткування» і «платник податку». З одного боку, виникає доволі складна ситуація у визначенні підгрунтя оподаткування, оскільки його не просто встановити при багатоманітності доходів за межами держави і всередині її. А з іншого боку, поділ платників податків на резидентів і нерезидентів вимагає своєрідної системи обліку доходів і, відповідно, податкових стягнень (вилучень) [9].

Вважаємо, що за основу доречно взяти таке визначення: подвійне оподаткування – це випадки, коли об'єкт податку або його платник в рамках однієї чи декількох фіскальних юрисдикцій оподатковується податком конкретного виду більше одного разу [10]. Таке тлумачення найглибше розкриває сутність подвійного оподаткування в широкому розумінні.

Як справедливо підкреслює М. П. Кучерявенко, проблема подвійного оподаткування виникає у конкретних випадках, зокрема, при оподаткуванні доходів, отриманих резидентами за кордоном, при змішаному порядку сплати податку, при оподаткуванні частини прибутку підприємств, що розподіляється [11].

Перший випадок – оподаткування доходів, отриманих резидентами за кордоном – виникає, коли особа (як фізична, так і юридична), будучи резидентом однієї держави, набуває доходів (прибутку) від господарської діяльності, яку вона провадить на території тієї держави, де вона є нерезидентом. За таких умов особа зобов'язана сплатити податки на території держави фактичного здійснення своєї господарської діяльності. Проте крім цього, ця ж особа буде сплачувати податки і в країні свого резидентства. У такій ситуації вирішити наведені колізії можливо шляхом укладення спеціальних міжнародних угод відповідно до яких оподаткування здійснюватиметься лише в одній з держав або ж у рамках національного законодавства відповідної країни. Як встановлено приписами статті 13 Податкового кодексу України, суми податків на прибуток або доходи, отримані за межами території України, зараховуються при сплаті особами податків із прибутку або доходу в останній.

У ситуаціях змішаного порядку сплати податку відбувається оподаткування осіб, які сплачують податок і подають декларацію про доходи в різних країнах. У випадку оподаткування частини прибутку підприємств, яка розподіляється, проблема полягає в тому, що прибуток, який розподіляється обкладається податком двічі. Перший раз сплата податків відбувається при нарахуванні податку на прибуток підприємства в цілому, вдруге – при оподаткуванні різних дивідендів. У цьому разі можливе як використання різних ставок для розподіленого й нерозподіленого при-

бутку, так і повне або часткове звільнення від оподаткування дивідендів або розподіленого прибутку.

Ключовою рисою подвійного оподаткування є те, що наслідком цього явища є обкладення податком певного об'єкта оподаткування. Другою ознакою подвійного оподаткування є ідентичність платника податку. На цьому підґрунті базується механізм міжнародного подвійного оподаткування, позаяк постулат обмеженого податкового обов'язку встановлює приписи щодо обкладення податком об'єкта оподаткування, у той час як постулат необмеженого податкового обов'язку передбачає приписи щодо визначення резидентського статусу платника податку. Наступною рисою подвійного оподаткування є стягнення з платника податку щодо відповідного об'єкта оподаткування подібного чи аналогічного податку більш ніж один раз. Ще однією рисою подвійного оподаткування є проведення оподаткування платника податку однією чи кількома окремими податковими юрисдикціями, що дозволяє встановити конкретний вид подвійного оподаткування, позаяк оподаткування в межах однієї податкової юрисдикції породжує внутрішнє подвійне оподаткування, а участь кількох юрисдикцій під час оподаткування певного об'єкта – зовнішнє (міжнародне) оподаткування. Не менш важливою ознакою подвійного оподаткування є його проведення щодо ідентичних об'єктів чи суб'єктів, як правило, за один і той самий податковий період [11].

Подвійне оподаткування фактично може бути повторним оподаткуванням одного й того ж об'єкта, але різними податками. У такому випадку сфера подвійного оподаткування стає ширшою, але зміст звужується обкладенням однотипними податками одного і того ж об'єкта. Приміром, сплата платником акцизів за рахунок доходів, з яких вже сплачено податок на прибуток, не вважається подвійним оподаткуванням, оскільки йдеться про різні за організацією податки з різними економічними наслідками. Подвійного оподаткування зазнають не тільки особи юридичні, а й індивідуальні платники – фізичні особи [12].

Загальноприйняте розуміння однократності оподаткування передбачає обкладення певним податком одного й того самого об'єкта лише один раз за відповідний податковий період. Подвійне оподаткування можливе, якщо один і той же об'єкт чи суб'єкт підлягав оподаткуванню податками більше одного разу протягом календарного року чи іншого періоду часу, по закінченні якого визначається податкова база й вираховується сума податку, яку належить сплатити. Якщо між першим і наступним оподаткуванням існує значний проміжок часу – більший, аніж визначений для цього виду податку податковий період, можна вести мову про вихід за межі одного об'єкта оподаткування. В такому випадку процедура подвійного оподаткування не застосовується і має вже іншу правову природу походження.

Важливим є досягнення шкідливості цього явища як для платників податків, так і для держави. Держава має на меті наповнення державного бюджету за рахунок податків та обов'язкових платежів і забезпечення недискримінаційного оподаткування шляхом диференційованих підходів до суб'єктів оподаткування. З точки зору державних інтересів, подвійне оподаткування спричиняє колізії й негативні економічні наслідки – вплив на прямі й «портфельні інвестиції», на обсяг державних доходів та їх розподіл за національно-територіальною ознакою. А ось неврегульоване подвійне оподаткування для платників є непомірним тягарем, при якому втрачається сенс господарської діяльності, адже збільшує податкове навантаження в декілька разів і породжує виникнення додаткових податкових зобов'язань, як наслідок зменшується прибуток і втрачається заінтересованість до будь-якої діяльності. Більше цього, подвійне оподаткування здійснює свій негативний вплив і на обмін товарами, послугами, здобуття капіталу, технологій і робочої сили.

Таким чином, міжнародним подвійним оподаткуванням є явище, коли відбувається оподаткування відповідного об'єкта окремого платника податку більше одного разу за ідентичний проміжок часу в межах декількох податкових юрисдикцій [13].

1. При подвійному оподаткуванні певний об'єкт або суб'єкт податку оподатковується більше одного разу подібними чи аналогічними податками [12].

2. Подвійне оподаткування здійснюється у межах однієї чи декількох фіскальних юрисдикцій. У кожній державі діє певна система протидії подвійному оподаткуванню на внутрішні доходи, зокрема, не допускається, щоб один і той самий дохід оподатковувався податком двічі – при утворенні й розподілі доходів і на стадії зарахування його в дохід фізичної особи чи фірми кінцевих акціонерів. Якщо ж джерело доходу знаходиться в одній державі, а той, хто його отримує, є резидентом іншої, існує ризик, що один і той же дохід оподатковуватиметься двічі. У цьому разі потрібна особлива система усунення подвійного оподаткування на доходи, переміщені з однієї юрисдикції в іншу [9].

3. Подвійне оподаткування вважається дійсно подвійним, якщо воно здійснюється стосовно одних і тих самих об'єктів чи суб'єктів, як правило, за один і той же податковий період [12].

Свого часу Адам Сміт основним принципом оподаткування назвав принцип стимулювання, тобто формування економічних і правових інтересів провадження певної діяльності й отримання вищих доходів. Сучасна практика побудови та функціонування податкових систем в різних країнах вимагає врахування окрім традиційних принципів, ще й специфічних: (а) податки належить мінімізувати, щоб переорієнтувати фіскальну функцію на стимулюючу; (б) справедливості використання податкових механізмів передовсім має базуватися на недопущенні подвійного оподаткування; (в) сума сплаченого податку повинна бути еквівалентна вартості товарів і послуг, які отримують платники податків від держави; (г) об'єкт оподаткування слід визначати відповідно до «розумного оптимуму», зі стягненням не більше третини доходу [9].

На підставі зазначених характерних ознак подвійного оподаткування І. Ю. Петраш наводить авторську дефініцію останнього, яка вважатиметься основоположною в подальшому дослідженні: це негативне явище, за якого певний об'єкт чи суб'єкт податку оподатковується понад один раз подібними або аналогічними податками в межах однієї чи декількох фіскальних юрисдикцій за один і той самий відрізок часу (податковий період) [14].

У низці міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування передбачено випадки, за яких на тих або інших суб'єктів не поширюються положення того чи іншого міжнародного договору (правочину). Обмеження дії останнього йменується обмеженням пільг. Отже, згідно з положеннями зазначеного договору оподаткування є пільговим. Взаємне надання резидентам договірних держав права на одноразове оподаткування прирівняне до пільг. Термін «пільга», до речі, згадується в низці міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування. Причому цим поняттям оперують не тільки в російському варіанті міжнародних договорів. У варіанті англійському використовується поняття *benefits*, перекладається як вигода.

Пільги по податках і зборах, передбачені податковим законодавством, надають переваги окремим категоріям платників порівняно з іншими платниками, включаючи можливість не сплачувати ці податки і збори або сплачувати їх у меншому розмірі. Отже суттєвою ознакою пільги є саме перевага.

Причиною, через яку представники різних держав укладають міжнародні договори про уникнення подвійного оподаткування, є вільний міжнародний обмін това-

рами, роботами й послугами. Ці правочини укладаються не з метою надати перевагу транснаціональним компаніям та іншим організаціям, доходи яких підпадають під оподаткування у 2-х і більше державах. Сутність подвійного оподаткування полягає в тому, що організація стає зобов'язаною сплатити податок не в одній державі, а в кількох – 2-х і більше. Відповідно, податок, що підлягає сплаті, стає більшим. Якщо організації, які не здійснюють діяльність в зарубіжних державах і не отримують доходів з іноземних джерел, сплачують податок в однократному розмірі, то організації, які провадять її в таких державах або отримують доходи з іноземних джерел, стають зобов'язаними сплачувати податок удвічі (або більше) більше, оскільки сплачувати податок належить як у зарубіжній державі, так і в державі – постійному місці знаходження платника. Збільшення податкового тягара зменшує прибуток, який отримує особа, яка здійснює міжнародну діяльність. Його зменшення перетворити останню на малопривабливу й повністю ліквідувати міжнародний обмін товарами, роботами й послугами.

Уряди різних країн вважають подвійне оподаткування досить вагомою проблемою, негативним явищем, яке необхідно усувати. Угоди й конвенції, що укладаються між державами націлені не на надання тих чи інших податкових переваг платникам податків, а на усунення дискримінаційного оподаткування організацій і фізичних осіб, насамперед власних платників податків, які здійснюють міжнародну діяльність. На нашу думку, подвійне

оподаткування дійсно можна назвати дискримінаційним, а значить, прирівнювати його до пільги абсолютно хибний крок. Ліквідація міжнародного подвійного оподаткування, а також створення умов для його уникнення – це заходи, спрямовані на зрівняння у правах осіб, які підпадають під дію податкового законодавства 2-х і більше держав, з тими, які діють у рамках однієї юрисдикції.

Укладаючи міжнародні договори про уникнення подвійного оподаткування, уряди держав керуються інтересами передусім власних платників податків – резидентів або осіб, які мають постійне місцезнаходження на їх території, заохочуючи тим самим їх діяльність на міжнародному ринку.

У результаті подвійного оподаткування виникають ситуації, коли особи, які знаходяться в рівному становищі і які отримали однаковий оподатковуваний дохід, сплачують податок фактично за різними ставками, а саме: організації, що зазнали подвійного оподаткування, сплачують податок у подвійному (або більшому) розмірі. Отже, цілком зрозуміло, що цей вид оподаткування явно суперечить сутності принципу справедливості.

У сучасній науці фінансового права зазначений принцип має 2 аспекти – справедливість по горизонталі і справедливість по вертикалі. Перший розуміється так: особи, які перебувають у рівному становищі і які отримали однаковий оподатковуваний дохід, мають сплачувати податок за єдиною ставкою, а другий означає, що до більш високих доходів треба застосовувати підвищені ставки податку [15].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дорнберг Р. Л. Міжнародне оподаткування. [пер. 2-го англ. вид.]. Київ : Абрис, 1997. 304 с.
2. Демянчук Ю. Г. Організаційно-правові засади уникнення міжнародного подвійного оподаткування в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2011. 213 с.
3. Сибірянська Ю. В., Колесніченко Г. О. Проблеми подвійного оподаткування в Україні. *Економіка: теорія та практика*. 2013. № 1. С. 43–51.
4. Демянчук Ю. Г. Поняття та ознаки подвійного оподаткування. *Держава та право*. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. Київ, 2003. Вип. 47. С. 279–284.
5. Князьков В. В. Приватні та публічні начала у господарській діяльності: проблеми теорії. *Наука та правоохорона*. 2013. № 4, ч. 2. С. 330–335.
6. Михалчич В. М. Вплив подвійного оподаткування на співвідношення приватних та публічних інтересів. *Актуальні проблеми законодавства України: пріоритетні напрями його вдосконалення* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10–11 жовт. 2014 р.). Одеса, 2014. С. 86–88.
7. Селезень П. О. Арбітражна клаузула в договорах про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку* : зб. матеріалів міжнар. наук. симпозіуму ["Дні порівняльного правознавства"], (м. Київ, 8–11 квіт. 2009 р.). Київ, 2009. С. 397–400.
8. Кучерявенко М. П. Основи податкового права : навч. посіб. Харків : Легас, 2001. 304 с.
9. Кучерявенко Н. П. Налоговое право : учебник. Харьков : Легас, 2001. 584 с.
10. Оподаткування зовнішньоекономічної діяльності в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. М. Я. Азарова. Київ : Дія, 2000. 320 с.
11. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права : в 6 т. Харьков : Легас; Право, 2005. Т. 3. Учение о налоге. 687 с.
12. Суторміна В. М., Федосов В. М., Андрущенко В. Л. Держава – податки – бізнес: (із світового досвіду фіскального регулювання ринкової економіки). Київ : Либідь, 1992. 328 с.
13. Демянчук Ю. Г. Організаційно-правові засади уникнення міжнародного подвійного оподаткування в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2011. 213 с.
14. Петраш І. Ю. Міжнародно-правові аспекти співробітництва України з питань подвійного оподаткування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Львів, 2003. 190 с.
15. Нікітін В. В. Подвійне оподаткування в умовах взаємодії національного і міжнародного податкових режимів : дис. док. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2021.

МІЖНАРОДНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ: ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ

INTERNATIONAL MECHANISMS FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS: EFFECTIVENESS AND IMPLEMENTATION CHALLENGES

Орленко В.І., аспірантка кафедри національної безпеки
Міжрегіональна Академія управління персоналом

У статті розглянуто питання захисту прав людини як ключової цінності сучасного міжнародного права та основи демократичних суспільств. Проведено аналіз міжнародних механізмів, що займаються моніторингом і захистом прав людини, таких як Європейський суд з прав людини, Комітет ООН з прав людини, Міжнародний кримінальний суд. Узагальнено сучасний стан їхньої діяльності та основні проблеми, пов'язані з імплементацією рішень на національному рівні. Особливу увагу приділено необхідності гармонізації національного законодавства України з міжнародними стандартами, встановленими Європейською конвенцією з прав людини та рішеннями ЄСПЛ. Зазначено, що ефективність цих механізмів обмежується через політичні або правові бар'єри на національному рівні. Проаналізовано роль національних судів у вирішенні справ, пов'язаних з порушенням прав людини, а також надано рекомендації щодо підвищення їхньої ефективності. Доведено необхідність посилення національних інституцій, що займаються моніторингом прав людини, та особливий акцент зроблено на захисті вразливих груп населення. У статті також досліджено механізми та процедури діяльності Європейського суду з прав людини, підкреслено роль реформи, запровадженої Протоколом №11, яка значно спростила процес подачі скарг та підвищила ефективність суду. Проаналізовано складнощі, пов'язані з перевантаженістю ЄСПЛ, та надано пропозиції щодо подальших реформ для оптимізації його роботи. Наголошено на важливості імплементації рішень ЄСПЛ на національному рівні та підвищенні потенціалу національних судів. Також визначено роль міжнародних інституцій, таких як ООН та Рада Європи, у встановленні стандартів прав людини, які забезпечують стабільність і безпеку в регіонах. Особливу увагу приділено рекомендаціям щодо посилення правової підтримки для вразливих груп населення, що є важливим аспектом інтеграції України до європейського правового простору.

Ключові слова: права людини, Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція з прав людини, міжнародні стандарти, національні суди, імплементація рішень, захист вразливих груп, міжнародні механізми, правова гармонізація, реформа судової системи, якісні та доступні публічні послуги, права споживачів, механізми захисту, вирішення спорів, управління ризиками, національна безпека.

The article addresses the issue of human rights protection as a key value of modern international law and the foundation of democratic societies. It provides an analysis of international mechanisms involved in monitoring and protecting human rights, such as the European Court of Human Rights, the UN Human Rights Committee, and the International Criminal Court. The current state of their activities is summarized, along with the main challenges related to the implementation of decisions at the national level. Special attention is given to the necessity of harmonizing Ukraine's national legislation with international standards established by the European Convention on Human Rights and the decisions of the European Court of Human Rights (ECtHR). It is noted that the effectiveness of these mechanisms is often limited by political or legal barriers at the national level. The role of national courts in resolving human rights violations is analyzed, and recommendations are provided for improving their effectiveness. The need to strengthen national institutions responsible for monitoring human rights is emphasized, with a special focus on the protection of vulnerable groups. The article also examines the mechanisms and procedures of the European Court of Human Rights, highlighting the role of the reform introduced by Protocol No. 11, which has significantly simplified the complaint process and increased the court's efficiency. Challenges related to the ECtHR's caseload are analyzed, and proposals for further reforms aimed at optimizing its operation are offered. The importance of implementing ECtHR decisions at the national level and enhancing the capacity of national courts is stressed. The role of international institutions such as the UN and the Council of Europe in establishing human rights standards that ensure stability and security in regions is also outlined. Particular attention is given to recommendations for strengthening legal support for vulnerable groups, which is a critical aspect of Ukraine's integration into the European legal space.

Key words: human rights, European Court of Human Rights, European Convention on Human Rights, international standards, national courts, implementation of decisions, protection of vulnerable groups, international mechanisms, legal harmonization, judicial system reform, high-quality and accessible public services, consumer rights, protection mechanisms, dispute resolution, risk management, national security.

Постановка проблеми. Захист прав людини є однією з ключових цінностей сучасного міжнародного права та основою демократичних суспільств. Створення та розвиток міжнародних механізмів захисту прав людини стало важливим етапом у глобальній боротьбі за справедливість, рівність та гідність кожної людини. На сьогодні існує низка міжнародних інституцій, що займаються моніторингом, забезпеченням та захистом прав людини, таких як Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), Комітет ООН з прав людини, Міжнародний кримінальний суд (далі – МКС) та інші. Їхня діяльність спрямована на захист індивідуальних прав, встановлення відповідальності за їх порушення та створення умов для реалізації принципів прав людини у національних системах права.

Проте, незважаючи на численні успіхи у сфері міжнародного захисту прав людини, ефективність цих механізмів часто ставиться під питання. У багатьох випадках країни-учасниці не виконують рішення міжнародних судів або обмежують їх імплементацію через політичні або правові бар'єри. Крім того, залишається питання узгодження міжнародних стандартів з національним законодавством і культурними особливостями держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз досліджень і публікацій, що стосуються міжнародного захисту прав людини, підкреслює важливість системної співпраці міжнародних інституцій та національних урядів. Наприклад, публікації щодо Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1] та Загальної декларації прав людини [2] висвітлюють роль основоположних документів у встановленні стандартів правового захисту на міжнародному рівні. Документи, такі як Копенгагенська нарада Конференції щодо людського виміру НБСЄ [3] та Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі [4], акцентують увагу на міжнародних механізмах, які допомагають забезпечувати стабільність і безпеку в Європі через дотримання прав людини. Судові рішення, такі як постанова ЄСПЛ демонструють практичну реалізацію міжнародних стандартів у розгляді порушень прав людини, що має важливе значення для національних систем правосуддя. Крім того, праці І. Шуміла [8] надають поглиблений аналіз міжнародних систем захисту прав людини, підкреслюючи їхню важливість для України в умовах інтеграції до європейського правового простору. На міжнародній арені дослідження С. Егана [12] та Г. Джейкобса [13]

розглядають зміцнення систем захисту прав людини в контексті Європейського Союзу та ООН, що сприяє розвитку загальних правових стандартів.

Таким чином, більшість публікацій зосереджуються на взаємодії національних та міжнародних механізмів для забезпечення дотримання прав людини, що є важливим для інтеграції міжнародних стандартів у національну правову систему України.

Метою статті – дослідити ефективність міжнародних механізмів захисту прав людини, виявити основні проблеми їх імплементації на національному рівні та запропонувати шляхи підвищення їх результативності. Аналіз цих аспектів є надзвичайно важливим для формування стратегії посилення міжнародного правового порядку у сфері прав людини.

Виклад основного матеріалу. Рада Європи – це найстаріша міжурядова організація в Європі, створена 5 травня 1949 року, яка відіграє важливу роль у захисті та підтримці прав людини і основних свобод. Згідно зі статтею 1 Статуту Ради Європи, її головною метою є зміцнення єдності між її державами-членами для збереження та реалізації спільних ідеалів і принципів, а також сприяння економічному та соціальному розвитку країн-членів. Це завдання виконується через діяльність органів Ради, яка включає обговорення питань спільного інтересу, укладання міжнародних угод та здійснення спільних заходів в економічних, соціальних, культурних, наукових, правових та адміністративних сферах. Однією з ключових сфер діяльності Ради є захист прав людини та основних свобод.

Основними органами Ради Європи, згідно зі статтею 10 її Статуту, є Комітет Міністрів і Консультативна асамблея. Секретаріат Ради Європи підтримує діяльність цих двох органів. З 1994 року Консультативну асамблею перейменовано на Парламентську асамблею Ради Європи (далі – ПАРЄ). На сьогодні до Ради Європи входять 47 країн, включно з Україною. Рада Європи співпрацює з Європейським Союзом та ОБСЄ у формуванні європейської системи захисту прав людини [8].

Особливе місце у цій системі займає Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 року, яка є головним документом Ради Європи у сфері прав людини. Конвенція встановлює мінімальні стандарти захисту прав і свобод, які обов'язкові для всіх держав-членів Ради Європи. Ці стандарти відповідають сучасним вимогам європейського законодавства. Часто ЄКПЛ навіть називають "статутним" договором Ради Європи, оскільки з 1989 року Парламентська асамблея та Комітет Міністрів наполягають на обов'язковій ратифікації Конвенції кожною країною, яка прагне стати членом Ради Європи. Україна ратифікувала ЄКПЛ 17 липня 1997 року, і вона набула чинності 11 вересня того ж року [8].

Зв'язок між членством у Раді Європи та участю в ЄКПЛ також закріплений у самій Конвенції. Згідно з частиною 3 статті 58, держава, яка виходить з Ради Європи, автоматично втрачає статус учасника Конвенції. Цей принцип було підтверджено у 1969 році, коли Греція вийшла з Ради Європи, одночасно денонсуючи Статут Ради та ЄКПЛ.

Права людини, що вимагають захисту, викладені в Розділі I Європейської конвенції з прав людини та її Протоколах. Ці права та свободи охоплюють найважливіші цивільні, політичні та економічні права, серед яких: право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, свобода думки, совісті та віросповідання, свобода вираження поглядів, право на мирні зібрання, право на об'єднання, право на повагу до приватного і сімейного життя, право на справедливий судовий розгляд, право на повагу до власності. Також Конвенція забороняє дискримінацію, катування, рабство та примусову працю, а також гарантує недопустимість покарання без закону [1].

Слід зазначити, що ЄКПЛ та її Протоколи не охоплюють соціальні права, такі як право на працю, на відпочи-

нок або соціальне забезпечення. Ці права регулюються іншими документами Ради Європи, зокрема, Європейською соціальною хартією 1961 року та її переглянутою версією 1996 року.

Діяльність Ради Європи в галузі захисту прав людини можна умовно поділити на чотири ключові напрямки:

- забезпечення прав людини – це завдання, яке здійснює Європейський суд з прав людини та Європейський комітет з питань запобігання катуванням. ЄСПЛ виступає головним механізмом реалізації захисту прав у державах-членах Ради Європи;

- просування прав людини – реалізується Комісаром з прав людини Ради Європи, чия діяльність спрямована на моніторинг та покращення дотримання прав людини в країнах-членах;

- забезпечення рівності та захист вразливих груп – включає захист прав національних і сексуальних меншин, інвалідів, дітей, жінок, біженців та інших вразливих категорій населення. Рада Європи активно працює над забезпеченням їхніх прав і протидією дискримінації;

- забезпечення соціальних прав людини – це окремий напрямок, де значну роль відіграє Європейська соціальна хартія, яка гарантує права на працю, соціальне забезпечення та інші важливі соціальні права [13; 14].

Основний механізм контролю за виконанням державами-членами своїх зобов'язань у галузі прав людини – це діяльність Європейського суду з прав людини. Спочатку, відповідно до первісної редакції ЄКПЛ, ЄСПЛ був лише частиною складнішої триланкової системи, що також включала Європейську комісію з прав людини та Комітет Міністрів Ради Європи. Європейська комісія з прав людини виконувала роль попередньої інстанції, що оцінювала прийнятність скарг і пропонувала примирні процедури. Лише після цього справи могли бути передані до ЄСПЛ, який було засновано у 1959 році.

З часом механізм спростився, і тепер ЄСПЛ безпосередньо розглядає скарги громадян, що дає можливість більш ефективно захищати права людини на міжнародному рівні.

До прийняття Протоколу № 11 до Європейської конвенції з прав людини, кожна держава мала зробити окрему заяву для визнання своєї згоди на те, щоб її громадяни або їх об'єднання могли звертатися до ЄСПЛ з індивідуальними скаргами проти власної держави. Однак після ратифікації Протоколу № 11 у 1994 році (який набув чинності у 1998 році), відбулася значна реформа системи захисту прав людини. В результаті цієї реформи триланкова система була ліквідована, і Європейський суд з прав людини став єдиним органом, до якого можна було подавати як міждержавні, так і індивідуальні скарги. Це означало, що тепер всі скарги потрапляли безпосередньо до ЄСПЛ, який відповідав як за оцінку прийнятності справи, так і за її розгляд по суті [10; 11].

Протокол № 11 значно підвищив ефективність роботи ЄСПЛ. До реформи Європейська комісія з прав людини та ЄСПЛ за 44 роки розглянули 38 389 справ по прийнятності та суті. Після реформи, новий ЄСПЛ за перші 5 років свого існування виніс рішення по 61 633 справах. Незважаючи на це, проблема перевантаженості ЄСПЛ залишалася актуальною, оскільки значне розширення складу Ради Європи та стрімке зростання кількості скарг призвели до надмірного навантаження на суд.

Для вирішення цієї проблеми у 2004 році було прийнято Протокол № 14, який мав на меті оптимізувати роботу ЄСПЛ. Однак, навіть після впровадження нових процедур, навантаженість суду залишається значною проблемою, оскільки кількість нових справ продовжує зростати.

ЄСПЛ складається з 47 суддів, по одному від кожної держави-члена Ради Європи. Судді обираються ПАРЄ з трьох кандидатів, яких номінує кожна держава. Термін повноважень суддів становить дев'ять років без мож-

ливості переобрання. При виборі суддів враховуються вимоги, закріплені в ЄКПЛ. Зокрема, кандидати повинні мати високі моральні якості та кваліфікацію, необхідну для призначення на високу суддівську посаду, або бути юристами з визнаним рівнем компетентності. Судді можуть працювати до досягнення 70-річного віку, відповідно до частини 2 статті 23 ЄКПЛ [8].

Цікавим є те, що суддя не обов'язково має бути громадянином тієї держави, яка його висуває. Наприклад, суддею від Сан-Марино був обраний громадянин Італії, а суддею від Ліхтенштейну – громадянин Швейцарії.

Основною метою діяльності ЄСПЛ, як зазначено у статті 19 ЄКПЛ, є забезпечення дотримання зобов'язань, прийнятих державами-членами по ЄКПЛ та її протоколах. Для досягнення цієї мети ЄСПЛ наділений такими функціями:

- розгляд індивідуальних і міждержавних скарг на порушення прав і свобод людини, гарантованих ЄКПЛ;
- тлумачення та застосування положень ЄКПЛ та її протоколів;
- надання консультативних висновків за запитом Комітету Міністрів Ради Європи.

Європейський суд з прав людини має юрисдикцію розглядати дві основні категорії скарг: міждержавні справи (ст. 33 ЄКПЛ) та індивідуальні скарги (ст. 34 ЄКПЛ). Міждержавні справи ініціюються лише державами-учасниками Конвенції, коли одна держава звинувачує іншу у порушенні прав і свобод, передбачених ЄКПЛ. Однак більшість звернень до ЄСПЛ – це індивідуальні скарги, які подають приватні особи або групи осіб, а також неурядові організації. Такі скарги спрямовані проти держав-учасників Конвенції, які нібито порушили права і свободи, закріплені в ЄКПЛ або її Протоколах.

Стаття 34 ЄКПЛ дозволяє звертатися до суду будь-яким фізичним особам, неурядовим організаціям або групам осіб, які вважають себе потерпілими від порушення державою-учасницею прав і свобод, гарантованих Конвенцією. Важливо відзначити, що держава може бути єдиним відповідачем у таких справах, а фізичні особи є найбільш частими заявниками. При цьому ЄКПЛ не встановлює обмежень щодо віку, громадянства, дієздатності або психічного стану заявника, що робить доступ до суду максимально широким для будь-кого, хто вважає, що його права були порушені.

Важливим є той факт, що ЄСПЛ визнає право на подачу скарг не лише від приватних осіб, але і від неурядових організацій, включно з комерційними та некомерційними організаціями. Наприклад, у справі "Санді Таймс проти Об'єднаного Королівства" суд визнав засоби масової інформації суб'єктом, що має право на подачу скарги. У справі "Святі монастирі проти Греції" такими суб'єктами було визнано релігійні та благодійні організації. Крім того, профспілки також можуть звертатися до ЄСПЛ, як це було у справі "Національна профспілка поліції Бельгії проти Бельгії".

При цьому державні органи, місцеві органи влади та державні установи не можуть бути заявниками, оскільки за своїм статусом вони не є "неурядовими" суб'єктами у розумінні ЄКПЛ [6].

Відповідно до ст. 34 ЄКПЛ, ЄСПЛ приймає заяви лише від осіб, які особисто постраждали від порушення прав. Це означає, що скарги, подані від імені осіб, які не є безпосередніми жертвами, не розглядаються судом. Таким чином, для подання заяви до ЄСПЛ, заявник повинен довести, що він або вона особисто зазнали порушення прав з боку держави-учасниці Конвенції.

У справі "Агротексім проти Греції" заявниками були акціонери пивоварної компанії в Афінах, які стверджували, що втручання в права підприємства на повагу до власності (ст. 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ) вплинуло на вартість акцій компанії, а отже, і на вартість їхніх власних

акцій. Європейський суд з прав людини визначив, що за загальним правилом акціонери не мають права подавати скарги від імені компанії щодо збитків, завданих самій компанії. Це пов'язано з тим, що компанія є юридичною особою і може самостійно звертатися за захистом своїх прав, якщо її органи управління функціонують належним чином. Виключення можуть бути застосовані лише в тих випадках, коли компанія не здатна подати скаргу через відсутність можливості діяти, наприклад, через ліквідацію або неможливість функціонування органів управління.

У цій справі ЄСПЛ визнав скаргу неприйнятною, оскільки пивоварна компанія, маючи статус юридичної особи, мала всі підстави самостійно звернутися до суду зі скаргою на порушення своїх прав. Таким чином, акціонери не могли виступати від її імені.

ЄСПЛ також визначив два випадки, коли виключення з цього правила можуть бути застосовані: смерть жертви порушення прав або її зникнення. У таких ситуаціях близькі родичі, опікуни або інші особи, що мають тісний зв'язок із жертвою, можуть подати скаргу від її імені, отримавши статус непрямої жертви. Наприклад, у справі "Стюарт проти Сполученого Королівства" до ЄСПЛ звернулася мати хлопчика, якого вбили солдати. Також у справі "Х. проти Франції", де заявник, інфікований вірусом СНІД через переливання крові, помер під час розгляду справи, його батьки продовжили процес від його імені [7].

Ці випадки підтверджують, що ЄСПЛ дозволяє родичам або близьким продовжувати справи навіть після смерті заявника, присвоюючи їм статус непрямих жертв. Проте, варто зазначити, що навіть після визнання заявника жертвою порушення прав, суд залишає за собою право скасувати цей статус на будь-якій стадії розгляду справи. Це рішення може бути прийняте, якщо обставини справи змінюються або виявляються нові факти, що впливають на статус заявника.

Важливим аспектом також є те, що ЄСПЛ визнає окрему категорію заявників, яких називають "потенційними жертвами порушення прав людини". Такі заявники можуть звертатися до суду, якщо існує реальна загроза порушення їхніх прав у майбутньому, навіть якщо на момент подачі скарги їх права ще не були порушені. Це дозволяє Суду попереджувати можливі порушення прав і гарантувати їх ефективний захист.

Європейський суд з прав людини надає заявнику статус потенційної жертви порушення прав лише у виняткових випадках, коли заявник наводить переконливі аргументи, що свідчать про об'єктивну загрозу порушення прав, гарантованих Європейською конвенцією з прав людини та її Протоколами. Наприклад, у справі «Клас та інші проти Федеративної Республіки Німеччина» заявники стверджували, що їхнє право на приватність і таємницю кореспонденції (стаття 8 ЄКПЛ) порушене, оскільки в Німеччині діяли закони, які дозволяли здійснювати таємний нагляд за громадянами без їхнього відома. Хоча заявники не змогли довести, що вони безпосередньо підлягали такому нагляду, ЄСПЛ визнав їх жертвами потенційного порушення прав, оскільки сама можливість такого нагляду була реальною і створювала загрозу їхнім правам.

Крім того, ЄСПЛ діє на основі принципу субсидіарності, що означає, що він не є вищою інстанцією над національними судами і не має права скасовувати чи змінювати їхні рішення. Суд втручається лише тоді, коли національні органи не здатні забезпечити дотримання прав і свобод, передбачених Конвенцією.

Варто зазначити, що критерій ефективності застосовується лише до тих звернень, які мають реальні шанси на успіх. Наприклад, у справі «Кіган проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ відхилив аргумент держави-відповідача про те, що заявник не вичерпав національні засоби правового захисту, оскільки не звернувся до Верховного суду. Суд зазначив, що практика Верховного суду свідчила

про відсутність шансів на успіх у такому зверненні. Це означає, що якщо національний засіб правового захисту не є доступним або ефективним, заявник може не використовувати його, і це не порушить вимогу щодо вичерпання національних засобів.

Однак, якщо заявник не звернувся до конкретного суду або адміністративного органу, він зобов'язаний надати переконливі докази того, що таке звернення не мало сенсу або було неефективним. Якщо ЄСПЛ не визнає ці аргументи достатньо обґрунтованими, скарга може бути визнана неприйнятною.

Також важливо дотримуватися встановлених строків подачі скарги до ЄСПЛ. Цей строк становить шість місяців з дати остаточного рішення національного суду або іншого компетентного органу щодо суті справи. Пропуск цього строку є безумовною підставою для відхилення звернення. ЄСПЛ не визнає «поважні причини» для пропуску строку подачі скарги, тому дотримання цього правила є критично важливим.

На додаток до цих вимог, ЄСПЛ також не приймає анонімні скарги, повторні скарги з тих самих питань, що вже були розглянуті Судом, або скарги, які перебувають на розгляді в інших міжнародних інстанціях. Суд також має право відхилити скаргу, якщо вона є явно необґрунтованою або несумісною з положеннями Конвенції, або якщо заявник зловживає правом на подачу скарги, наприклад, використовуючи образливі висловлювання.

Таким чином, ефективність звернення до ЄСПЛ залежить від виконання усіх вимог, включаючи вичерпання національних засобів захисту, дотримання строків подачі та надання обґрунтованих доказів порушення прав.

Стадія досягнення мирової угоди є важливим етапом у розгляді будь-якої справи в ЄСПЛ. Обидві сторони зазвичай прагнуть якнайшвидше дійти згоди, часто самостійно знаходячи шляхи компромісу, після чого повідомляють Суд лише про остаточний результат. Зазвичай ініціатива щодо укладення мирової угоди надходить від держави-відповідача, яка з'ясовує, на яких умовах заявник погодиться відкликати свою скаргу. В більшості випадків мирова угода полягає у виплаті державою певної грошової суми заявнику як компенсації за матеріальні та/або моральні збитки.

Після досягнення згоди сторони надсилають ЄСПЛ підписану угоду, яка підтверджує факт примирення та його умови. ЄСПЛ, отримавши угоду, виносить постанову, в якій викладає фактичні обставини справи та посилається на рішення сторін про врегулювання спору. Контроль за виконанням мирової угоди здійснюється Кабінетом Міністрів Ради Європи. Процедура укладення мирової угоди може бути розпочата на будь-якій стадії процесу і не перериває розгляд справи до моменту винесення постанови по суті справи.

Заявник, який вважає, що його права були порушені, може також подати свої вимоги щодо справедливої компенсації на підставі статті 41 ЄКПЛ. Після визнання заяви прийнятною він має два місяці, щоб подати докладний документ, де зазначає матеріальні та моральні збитки, яких він зазнав. Заявник може вимагати компенсації за обидва види збитків [10].

ЄСПЛ надає допомогу заявнику у формі матеріальної підтримки (legal aid), якщо його фінансове становище не дозволяє покрити витрати на адвоката або інші витрати, пов'язані з розглядом справи. Суд розглядає запит про надання такої допомоги після визнання скарги прийнятною і визначає, чи заявник дійсно потребує матеріальної допомоги. Сума такої допомоги не перевищує 1000 євро і не підлягає поверненню навіть у разі відмови Суду в задоволенні скарги.

Також заявник може звернутися до ЄСПЛ із проханням про застосування тимчасових заходів, якщо існує необхідність термінового втручання Суду, наприклад, у випадках загрози депортації або видачі. Суд має право

попросити державу утриматися від певних дій щодо заявника до винесення остаточного рішення.

Закриті слухання у справі можуть бути проведені без присутності сторін за ініціативою однієї зі сторін, якщо інша не заперечує, або за рішенням Комітету чи Палати за погодженням між сторонами. У випадку письмового провадження на першому слуханні судді обговорюють загальні обставини справи, кожен суддя висловлює свою думку щодо ключових аспектів справи. Суддя від держави-відповідача також зобов'язаний представити свою позицію. Після обговорення судді фіксують висновки, і якщо необхідно, проводять голосування. Рішення оформлюється та ухвалюється на наступному засіданні Суду.

Рішення приймається більшістю голосів і може констатувати як наявність, так і відсутність порушення прав заявника, гарантованих ЄКПЛ і Протоколами до неї. Це рішення є остаточним і набуває чинності через три місяці після його винесення, якщо:

- сторони не звертаються з проханням про передачу справи на розгляд Великої палати;
- велика палата відхиляє таке прохання.

Велика палата, найвищий орган ЄСПЛ, розглядає справи по суті у двох випадках:

- якщо справа, яку розглядає Палата, порушує серйозне питання тлумачення положень ЄКПЛ або Протоколів, Палата може передати справу Великій палаті за умови, що жодна зі сторін не заперечує;
- якщо одна зі сторін звертається протягом трьох місяців з проханням про перегляд справи, Колегія Великої палати вирішує, чи містить справа важливі питання тлумачення або застосування Конвенції, які потребують розгляду Великою палатою.

- якщо Колегія вважає, що таких питань не виникає, прохання відхиляється, і це рішення не може бути оскаржене.

Заявник або держава-відповідач мають право протягом року після винесення Постанови звернутися до Суду з проханням про тлумачення окремих положень рішення. ЄСПЛ не зобов'язаний давати роз'яснення, проте може це зробити за необхідності. Якщо Суд надає роз'яснення, друга сторона також має право висловити свою думку в письмовій формі.

Кожен суддя, який брав участь у розгляді справи, має право висловити особливу думку, яка додається до рішення і є його невід'ємною частиною.

Декларація та Хартія носять рекомендаційний характер, однак це не зменшує їх політичної ваги та значущості, зокрема в процесі розробки Хартії Європейського Союзу про основні права. Найбільша кількість справ, які розглядаються Судом ЄС у сфері прав людини, стосується порушень з боку держав-членів. У зв'язку з цим генеральний адвокат Суду ЄС зазначив, що є вагомі підстави як з принципів, так і прагматичних міркувань вимагати, щоб дотримання основних прав державами-членами у випадках застосування права Співтовариства розглядалося як частина права Співтовариства.

7 лютого 1992 року було підписано Маастрихтський договір, що став важливим етапом у розвитку права ЄС в контексті захисту прав людини. Після підписання цього договору питання прав людини залишалося в центрі дискусій, хоча деякі проблеми, зокрема щодо приєднання до ЄКПЛ, не були вирішені. Маастрихтський договір визнав важливість ЄКПЛ у правопорядку ЄС, проте лише як “джерело натхнення”, без обов'язкової юридичної сили.

Прийняття Амстердамського договору 2 жовтня 1997 року стало новим етапом у розвитку права Європейських співтовариств та ЄС щодо прав людини. Цей договір закріпив права людини як один із фундаментальних принципів ЄС, а їх дотримання стало умовою вступу до Союзу. Амстердамський договір також розширив заборону дискримінації, включивши в неї заборону дискримінації за статеву, расову, етнічну та іншими ознаками.

Ніщський договір, підписаний 11 грудня 2000 року і набравший чинності 1 лютого 2003 року, доповнив статтю 7 Договору про ЄС. Окрім констатації грубих порушень прав людини з боку держав-членів, він запровадив превентивні заходи. За вмотивованою пропозицією третини держав-членів, Європейського парламенту або Європейської комісії, Рада ЄС може визначити існування реального ризику серйозного порушення прав людини в державі-члені та надати відповідні рекомендації.

7 грудня 2000 року була урочисто проголошена Хартія основних прав ЄС. Її метою стало зробити права людини в ЄС більш зрозумілими та доступними для громадян Союзу. Хартія спирається на існуючі міжнародні акти та прецедентне право Європейського суду з прав людини, а також розвинула практику Суду ЄС. У порівнянні з ЄКПЛ, Хартія містить деякі нові положення, такі як захист персональних даних (стаття 8) і заборона дискримінації на основі віку та сексуальної орієнтації (стаття 21). Хартія також розширює право на справедливий судовий розгляд, гарантуючи його не лише в цивільних і кримінальних спрах.

Однією з ключових особливостей Хартії є новий підхід до класифікації прав і свобод людини. Замість традиційного поділу на політичні, економічні, соціальні права або покоління прав, права в Хартії згруповані за цінностями, які вони захищають: «Гідність», «Свободи», «Рівність», «Солідарність», «Громадянство» та «Правосуддя». Ця структура відображає важливість кожної з цих категорій у захисті прав людини в межах ЄС [8].

Стаття 51 Хартії визначає, що її положення поширюються на інституції ЄС, а також на держави-члени, але лише в контексті їхнього застосування права ЄС. Водночас, Хартія не регулює питання, що входять до виключної компетенції держав-членів. Одним із новаторських положень є стаття 3, яка включає принципи, такі як заборона клонування людської істоти і використання людського тіла або його частин для отримання прибутку.

Лісабонський договір, підписаний у 2007 році, зробив важливий внесок у розвиток прав людини в ЄС, включивши поняття «цінностей ЄС», які об'єднують держави-члени і включають повагу людської гідності, свободу, демократію, рівність, верховенство права та права людини. Крім того, договір надав Хартії про основні права ЄС юридичної сили, рівної з Установчими договорами ЄС, що підкреслює її важливість у правопорядку Союзу.

Ще одним важливим кроком стало створення Агентства ЄС з основних прав у 2007 році, яке замінило Європейський центр моніторингу проявів расизму і ксенофобії. Агентство займається збором і аналізом даних щодо рівня дотримання прав людини в ЄС і надає консультативну допомогу інститутам та державам-членам у цих питаннях.

ЄС також активно працює в галузі просування прав людини на міжнародній арені, наприклад, через Європейський інструмент сприяння демократії та правам людини. Ця ініціатива спрямована на підвищення поваги до прав людини та підтримку демократичних процесів у регіонах, де є високий ризик порушень прав людини.

Узагальнюючи, правова система ЄС щодо захисту прав людини постійно розвивається, спираючись як на власні правові акти, такі як Хартія про основні права ЄС, так і на співпрацю з Радою Європи та ЄСПЛ, що забезпечує інтеграцію загальноприйнятих стандартів у правопорядок ЄС.

Висновки і пропозиції. Проблема імплементації міжнародних стандартів. Однією з ключових проблем є недосконалість механізмів імплементації міжнародних рішень та стандартів на національному рівні. Україні слід активізувати процес гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами прав людини, зокрема, закріпленими у Європейській конвенції з прав людини та рішеннях Європейського суду з прав людини. Це передбачає систематичний перегляд національних законів та практик на відповідність міжнародним зобов'язанням.

Для зменшення навантаження на ЄСПЛ та підвищення ефективності захисту прав людини, слід розвивати потенціал національних судів у вирішенні справ, пов'язаних з порушенням прав людини. Суди повинні активно застосовувати прецеденти ЄСПЛ у своїй практиці, що допоможе уникати подальших звернень до ЄСПЛ.

Україна має забезпечити громадянам широкий доступ до ефективних національних засобів правового захисту, що дозволить зменшити кількість скарг до ЄСПЛ. Це передбачає реформи в судовій системі, спрямовані на підвищення довіри громадян до національних судів та зменшення кількості справ, які доходять до ЄСПЛ.

З огляду на проблеми перевантаженості ЄСПЛ, Україна може активно брати участь у міжнародних дискусіях щодо реформування Суду, спрямованих на оптимізацію його роботи та підвищення ефективності розгляду справ.

Україні слід створити нові або підтримати наявні інституції з прав людини, які будуть займатися моніторингом дотримання прав людини та їх захистом на національному рівні, а також надавати підтримку громадянам у разі порушень їхніх прав.

Особливу увагу варто звернути на захист прав вразливих груп населення: національних та сексуальних меншин, інвалідів, жінок, дітей та біженців. Ці групи потребують додаткової правової підтримки та захисту від дискримінації.

Впровадження цих рекомендацій дозволить Україні підвищити ефективність захисту прав людини та зміцнити її позиції на міжнародній арені як держави, що поважає та дотримується міжнародних стандартів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи. *Офіційний вісник України*. 1998 р. № 13. № 32 від 23.08.2006. с. 270.
2. Загальна декларація прав людини. ООН. Декларація. Міжнародний документ від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008 р. № 93. с. 89.
3. Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру НБСЕ. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_082
4. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055
5. Підсумковий документ Віденської зустрічі 1986 року представників держав-учасниць Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_113
6. Постанова ЄСПЛ у справі Кіран проти Сполученого Королівства від 26 травня 1994 р. скарга № 28867/03.
7. Постанова ЄСПЛ по справі X. проти Франції від 31 березня 1992 р. скарга № 18020/91.
8. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини. Навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О. 2018. 168 с.
9. United Nations Human Rights. Office of the High Commissioner for Human Rights. URL: http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/TreatyBodyExternal/Countries.aspx?CountryCode=UKR&Lang=EN
10. Agrotexim and others v. Greece. Judgment of 24 October 1995. Series A, 330.
11. American convention on human rights. URL: <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.htm>
12. Egan S. Strengthening the United Nations Human Rights Treaty Body System. S. Egan. Human Rights Law Review. 2013. Vol. 13. Iss. 2. Pp. 209–244.
13. Jacobs G. Human rights in the European Union. E. L. Rev. Aug. 2001. Vol. 26. P. 333.
14. Radchenko, Oleksandr, et al. (ed.). National security drivers of Ukraine: information technology, strategic communication, and legitimacy. Springer Nature, 2023.
15. Shmalenko, Iuliia; Yeftieni, Natalia; Semenets-Orlova, Inna. Impact of social media influencers on public policy and political discourse. In: International Conference on Social Science, Psychology and Legal Regulation (SPL 2021). Atlantis Press, 2021. p. 88-93.

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВОЇ ІНСТИТУЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ**FUNCTIONAL PURPOSE OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE AS A COMPONENT OF THE INSTITUTIONAL MECHANISM FOR ENSURING NATIONAL SECURITY**

**Меренич О.С., аспірант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства**

Ужгородський національний університет

У статті досліджуються функції Збройних Сил України як складової інституційного механізму забезпечення національної безпеки держави. Встановлено, функціональне призначення Збройних Сил України у забезпеченні національної безпеки є однією з ключових категорій сучасної юридичної науки та практики державного управління, яка потребує детального аналізу в контексті російсько-української війни. Збройні Сили України, як основний компонент сектору безпеки та оборони, виконують багатогранні завдання, спрямовані на захист державного суверенітету, територіальної цілісності, охорону стратегічних об'єктів та протидію зовнішнім і внутрішнім загрозам.

Наголошено, система професійної підготовки повинна бути орієнтована на формування таких ключових компонентів: застосування сучасних стандартів освіти; розвиток суб'єктного потенціалу; практико-орієнтоване навчання; використання сучасних технологій; підготовка до міжвідомчої взаємодії; безперервне навчання та перепідготовка; психологічна підготовка; розвиток цивільно-військового співробітництва.

Зауважено, вдосконалення системи професійної підготовки військовослужбовців та працівників силових структур має бути спрямоване на впровадження сучасних стандартів, розвиток практичних навичок, посилення психологічної та лідерської підготовки, а також використання новітніх технологій, що дозволить створити високопрофесійний кадровий склад, здатний ефективно діяти в умовах сучасних загроз.

Підкреслено, для підвищення ефективності силових структур необхідно: 1) удосконалити матеріально-технічне забезпечення, у тому числі сучасне озброєння та технології; 2) забезпечити модернізацію законодавчої бази відповідно до стандартів НАТО та ЄС; 3) розвивати міжнародне співробітництво у сфері національної безпеки; 4) вдосконалити систему професійної підготовки військовослужбовців та працівників силових структур.

Акцентовано, Збройні Сили України та інші силові структури виконують ключові функції у забезпеченні безпеки держави. Їх ефективна діяльність залежить від належного правового регулювання, сучасного технічного забезпечення та координації дій між різними органами. Особливу увагу слід приділити розвитку взаємодії з цивільним населенням, що сприятиме підвищенню довіри та підтримки серед громадян. Подальше вдосконалення цих аспектів сприятиме зміцненню національної безпеки України.

Ключові слова: Збройні Сили України, силові структури, національна безпека, професійна підготовка.

The article examines the functions of the Armed Forces of Ukraine as a component of the institutional mechanism for ensuring national security. It has been established that the functional purpose of the Armed Forces of Ukraine in ensuring national security is one of the key categories of modern legal science and state governance practice, requiring detailed analysis in the context of the Russian-Ukrainian war. The Armed Forces of Ukraine, as the main component of the security and defense sector, perform multifaceted tasks aimed at protecting state sovereignty, territorial integrity, securing strategic facilities, and countering external and internal threats.

It is emphasized that the system of professional training should focus on the formation of the following key components: the application of modern educational standards; the development of subject potential; practice-oriented training; the use of modern technologies; preparation for interagency interaction; continuous education and retraining; psychological training; and the development of civil-military cooperation.

It is noted that improving the system of professional training for military personnel and employees of security agencies should aim at the implementation of modern standards, the development of practical skills, strengthening psychological and leadership training, and the utilization of advanced technologies. These efforts will help to create a highly professional workforce capable of effectively operating under modern threat conditions.

The study highlights that to enhance the efficiency of security agencies, it is necessary to: 1) improve material and technical support, including modern weapons and technologies; 2) modernize the legislative framework in line with NATO and EU standards; 3) develop international cooperation in the field of national security; and 4) refine the professional training system for military personnel and security agency employees.

The article underscores that the Armed Forces of Ukraine and other security agencies perform key functions in ensuring the state's security. Their effective activity depends on adequate legal regulation, modern technical support, and coordination between various bodies. Special attention should be given to the development of interaction with the civilian population, which will contribute to building trust and support among citizens. Further improvement of these aspects will strengthen Ukraine's national security.

Key words: Armed Forces of Ukraine, security agencies, national security, professional training.

Постановка проблеми. Функціональне призначення Збройних Сил України у забезпеченні національної безпеки є однією з ключових категорій сучасної юридичної науки та практики державного управління, яка потребує детального аналізу в контексті російсько-української війни. Збройні Сили України, як основний компонент сектору безпеки та оборони, виконують багатогранні завдання, спрямовані на захист державного суверенітету, територіальної цілісності, охорону стратегічних об'єктів та протидію зовнішнім і внутрішнім загрозам.

На сучасному етапі актуальність дослідження функціонального призначення Збройних Сил України обумовлена кількома факторами, серед яких: 1) нові виклики у сфері національної безпеки, зокрема гібридна агресія Росії, кіберзагрози, терористична діяльність та посилення зовнішньополітичного тиску; 2) інтеграція України до

європейських та євроатлантичних безпекових структур висуває додаткові вимоги до адаптації функціональних завдань ЗСУ відповідно до стандартів НАТО. Одним з аспектів є невідповідність між зростаючими викликами у сфері оборони і безпеки та існуючими правовими, організаційними та матеріально-технічними можливостями Збройних Сил України. У цьому контексті постає необхідність аналізу ефективності виконання функціональних завдань ЗСУ, їхньої адаптації до сучасних умов та вдосконалення механізмів міжвідомчої взаємодії у цій сфері.

Відтак, постає наукова проблема, яка полягає у необхідності дослідження функціонального призначення Збройних Сил України у забезпеченні національної безпеки з урахуванням правових, організаційних, матеріально-технічних та соціальних чинників. Її вирішення дозволить не лише вдосконалити науково-теоретичні уявлення про

функції ЗСУ, але і розробити практичні рекомендації для підвищення ефективності їхньої діяльності у сфері забезпечення безпекового простору держави.

Метою статті є здійснення аналізу функціонального призначення Збройних Сил України у забезпеченні національної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До числа науковців, які займалися дослідженням правового статусу Збройних Сил України, особливостей їх функціонування належать такі: І. Автушенко, П. Богуцький, Є. Гордієнко, Л. Медвідь, В. Пашинський, Б. Шамрай та ін.

Виклад основного матеріалу. Національна безпека держави є ключовим елементом її суверенітету та стабільності. У сучасних умовах Збройні Сили України та інші силові структури відіграють визначальну роль у захисті територіальної цілісності, забезпеченні громадського порядку та протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам.

Відповідно до п. 2 статті 12 Закону України «Про національну безпеку України» до складу сектору безпеки і оборони входять: Міністерство оборони України, Збройні Сили України, Державна спеціальна служба транспорту, Міністерство внутрішніх справ України, Національна гвардія України, Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, Державна міграційна служба України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Служба безпеки України, Антитерористичний центр при Службі безпеки України, Служба судової охорони, Управління державної охорони України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Апарат Ради національної безпеки і оборони України, розвідувальні органи України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику [1].

Правові засади функціонування Збройних Сил України закріплені у Конституції України [2], Законі України «Про Збройні Сили України» [3], Законі України «Про національну безпеку України» [1], Законі України «Про оборону України» [4], та інших нормативно-правових актах. Підготовка Збройних Сил України до виконання завдань, визначених Конституцією, організація та забезпечення їх реалізації, підтримка бойової та мобілізаційної готовності, а також виховання особового складу, збереження його життя і здоров'я, налагодження співпраці з цивільними, забезпечення законності та дисципліни у військових підрозділах здійснюються органами військового управління, командирами та начальниками всіх рівнів. Усі ці дії виконуються відповідно до положень Конституції України, чинних законів та нормативно-правових актів, що регулюють сферу оборони [3].

Збройні Сили України виконують ключову роль у забезпеченні національної безпеки та суверенітету держави, що закріплено як конституційно-правовими нормами, так і спеціальним законодавством у сфері оборони. Однією з основних функцій Збройних Сил України є здійснення заходів із стримування та відсічі збройної агресії, що передбачає застосування сил і засобів для захисту територіальної цілісності, суверенітету та незалежності держави у разі виникнення загроз зовнішнього чи внутрішнього характеру.

Окрім зазначеного, діяльність Збройних сил України спрямована на забезпечення охорони повітряного простору України, що охоплює контроль за дотриманням встановлених міжнародними угодами і внутрішнім законодавством правил використання авіаційного простору. У цьому контексті Збройні Сили забезпечують постійний моніторинг ситуації у повітрі, оперативне реагування на випадки порушення повітряних кордонів та запобігання загрозам із повітря. Особливе місце в системі функцій ЗСУ займає охорона підводного простору в межах територіального моря України. Зазначена діяльність спрямована на забезпечення захисту морських ресурсів, недопущення

проникнення підводних об'єктів, що можуть нести загрозу національній безпеці, а також на запобігання порушенням у сфері використання морських ресурсів у межах виключної економічної зони України. Крім того Збройні Сили України залучаються до заходів із боротьби з тероризмом. У цьому аспекті їх діяльність передбачає як безпосередню участь у локалізації терористичних загроз, так і забезпечення підтримки органів державної влади у розробці та реалізації спеціальних антитерористичних операцій.

ЗСУ також виконують важливі завдання у сфері посилення охорони державного кордону, зокрема у взаємодії з Державною прикордонною службою України. Їхні функції спрямовані на забезпечення законності на кордоні, протидії незаконній міграції, контрабанді та іншим правопорушенням, що можуть зашкодити національним інтересам. Забезпечення суверенних прав України у її виключній (морській) економічній зоні є окремим напрямом діяльності Збройних Сил України. Таке завдання передбачає захист прав держави на використання морських ресурсів, контроль за дотриманням міжнародного права у сфері мореплавства, а також запобігання незаконній діяльності, яка може завдати шкоди економічним чи стратегічним інтересам України. Відтак, Збройні Сили України здійснюють комплекс заходів, спрямованих на гарантування національної безпеки у широкому розумінні, позаяк виконують багатогранні завдання як у військовій, так і у правовій площині, що забезпечує стабільність, цілісність та суверенітет держави.

Зауважимо, вдосконалення системи професійної підготовки військовослужбовців та працівників силових структур є важливим компонентом забезпечення національної безпеки та ефективності діяльності оборонного сектору. Сучасні виклики, зокрема, російсько-українська війна, кіберзагрози, терористична діяльність та виконання цілі входження України у міжнародні безпекові структури, вимагають якісного оновлення підходів до підготовки персоналу силових структур.

Система професійної підготовки повинна бути орієнтована на формування таких ключових компонентів:

1. *застосування сучасних стандартів освіти* – навчальні програми повинні відповідати міжнародним стандартам, зокрема вимогам НАТО та ЄС;
2. *розвиток суб'єктного потенціалу* – професійна підготовка повинна забезпечувати формування суб'єктної компетентності військовослужбовців, у тому числі здатність до прийняття відповідальних рішень, стратегічного мислення та ефективного управління ресурсами; особлива увага повинна приділятися розвитку лідерських якостей, морально-етичних принципів та мотивації;
3. *практико-орієнтоване навчання* – необхідно підвищити роль практичних занять, навчань та симуляційних тренувань, які імітують реальні бойові умови;
4. *використання сучасних технологій* – у навчальний процес необхідно активно імплементувати цифрові інструменти, моделювання бойових дій, тренажери та віртуальну реальність;
5. *підготовка до міжвідомчої взаємодії* – важливим аспектом є розвиток навичок співпраці між різними силовими структурами, що забезпечить узгодженість дій у кризових ситуаціях та підвищить загальну ефективність роботи сектору безпеки і оборони;
6. *безперервне навчання та перепідготовка* – через забезпечення можливості регулярного підвищення кваліфікації персоналу, у тому числі шляхом проходження курсів з новітніх військових технологій, стратегій ведення бойових дій та управління;
7. *психологічна підготовка* – окрему увагу слід приділити розвитку психологічної стійкості військовослужбовців (шляхом проведення тренінгів для роботи у стресових ситуаціях), підтримці психоемоційного стану та реабілітації після бойових дій;

8. *розвиток цивільно-військового співробітництва* – підготовка повинна охоплювати навички взаємодії з цивільним населенням у кризових умовах, організацію гуманітарної допомоги, евакуацію та відновлення інфраструктури.

Вдосконалення системи професійної підготовки військовослужбовців та працівників силових структур має бути спрямоване на впровадження сучасних стандартів, розвиток практичних навичок, посилення психологічної та лідерської підготовки, а також використання новітніх технологій, що дозволить створити високопрофесійний кадровий склад, здатний ефективно діяти в умовах сучасних загроз.

Висновки. Слід підкреслити, що ефективне забезпечення національної безпеки вимагає координації дій між усіма силовими структурами, котра реалізується через спільні навчання, розробку стратегій взаємодії та єдину інформаційну систему. Закон України «Про національну безпеку України» встановлює принцип єдності та узгодженості дій усіх суб'єктів сектору безпеки.

Для підвищення ефективності силових структур необхідно:

1) удосконалити матеріально-технічне забезпечення, у тому числі сучасне озброєння та технології;

2) забезпечити модернізацію законодавчої бази відповідно до стандартів НАТО та ЄС;

3) розвивати міжнародне співробітництво у сфері національної безпеки;

4) вдосконалити систему професійної підготовки військовослужбовців та працівників силових структур.

Збройні Сили України та інші силові структури виконують ключові функції у забезпеченні безпеки держави. Їх ефективна діяльність залежить від належного правового регулювання, сучасного технічного забезпечення та координації дій між різними органами. Особливу увагу слід приділити розвитку взаємодії з цивільним населенням, що сприятиме підвищенню довіри та підтримки серед громадян. Подальше вдосконалення цих аспектів сприятиме зміцненню національної безпеки України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про національну безпеку України: Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018. № 31. Ст. 241.
2. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Про Збройні сили України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 9. Ст. 108.
4. Про оборону України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 9. Ст. 106.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНТРОЛЬ ЗА АДМІНІСТРАТИВИМИ, КОНСТИТУЦІЙНИМИ, КРИМІНАЛЬНИМИ ТА ПОДАТКОВИМИ САНКЦІЯМИ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД**CONSTITUTIONAL CONTROL OVER ADMINISTRATIVE, CONSTITUTIONAL, CRIMINAL AND TAX SANCTIONS: INTERNATIONAL EXPERIENCE**

**Щербанюк О.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри процесуального права**

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
професор,*

Вільнюський університет

Протягом багатьох років багато вчених зосереджувалися на нелегкій задачі концептуалізації того, що таке право та його нюанси. У цьому контексті зародилася так звана загальна теорія права, яка, вивчаючи право, отже, також плела великі дискусії про те, що таке санкція. У цьому контексті варто висвітлити феномен «санкції» та їх наслідки. І, кожен у свій історичний момент і ламаючи бар'єри, які часто ще недоторканні, автори загальної теорії права пропонували різні концепції щодо того, яким буде Закон і який спосіб «покарання» впливає з його незастосування, що породило серед них багато суперечностей, але це значною мірою сприяло розвитку права в цілому. У тому числі і для вирішення повсякденних проблем сьогодення. Для такої концептуалізації санкція пронизана порівняннями того, що концептуалізується про право з іншими фігурами, а також, якщо існує більше одного поняття про одну і ту ж ситуацію або річ, необхідно вказати на різні розуміння одного і того ж явища, як це висвітлено в даній роботі.

Були обговорені можливі альтернативи, які розробляються протягом багатьох років у праві, щоб оцінити, чи є концепція санкції, яка традиційно розглядається як покарання, найкращим способом діяти в умовах порушення. У цьому контексті важливо підкреслити в регуляторній сфері розвиток теорії відповідального регулювання, яка, як уже згадувалося, намагається подолати ідею про те, що застосування штрафу є найкращим способом покарання, і представляє механізм. Конституційна санкція визначає правові наслідки ситуації, в якій адресат порушує диспозицію санкціонованої норми, реалізуючи таким чином передумови (елементи), що впливають з гіпотези санкціонуючої норми. Ці наслідки становитимуть шкоду, яка може полягати, зокрема, у недійсності виданого правового акта, втраті посади, втраті виборчих прав, розпуску (звільненні) органу державної влади, обов'язку відшкодувати завдану деліктом шкоду тощо.

Ключові слова: конституційний контроль, конституційна санкція, кримінальна відповідальність, податкові санкції, міжнародний досвід.

Over the years, many scholars have focused on the difficult task of conceptualising what law is and its nuances. In this context, the so-called general theory of law was born, which, while studying law, therefore also wove extensive discussions about what a sanction is. In this context, it is worth highlighting the phenomenon of 'sanctions' and their consequences. And, each in its own historical moment and breaking down barriers that are often still intact, the authors of the general theory of law proposed different concepts of what the law would be and what kind of 'punishment' would follow from its non-application, which gave rise to many contradictions among them, but this greatly contributed to the development of law in general, including to solving everyday problems of today. For such a conceptualisation, sanction is permeated with comparisons of what is conceptualised about law with other figures, and, if there is more than one concept of the same situation or thing, it is necessary to point out different understandings of the same phenomenon, as highlighted in this paper.

The possible alternatives that have been developed over the years in law were discussed to assess whether the concept of sanction, traditionally seen as punishment, is the best way to deal with a breach. In this context, it is important to emphasise in the regulatory field the development of the theory of responsible regulation, which, as mentioned, tries to overcome the idea that the application of a fine is the best way to punish and presents a mechanism. A constitutional sanction determines the legal consequences of a situation in which the addressee violates the disposition of the sanctioned norm, thus realising the preconditions (elements) arising from the hypothesis of the sanctioning norm. These consequences will constitute damage, which may include, in particular, invalidity of the issued legal act, loss of office, loss of voting rights, dissolution (dismissal) of a public authority, obligation to compensate for the damage caused by the tort, etc.

Key words: constitutional control, constitutional sanction, criminal liability, tax sanctions, international experience.

Постановка проблеми. Санкція може існувати за порушення конституційного права, але вона не є юридичною санкцією: до її застосування не залучений безсторонній чи незалежний суб'єкт, а її існування не є систематичним у разі порушень. Така санкція дуже відрізняється від судового конституційного контролю. Це політична санкція або навіть, у деяких випадках, форма психологічної санкції: політичні актори схильні не порушувати конституційні конвенції, тому що відчують їх політичне чи моральне зобов'язання, а не через страх фактичних зовнішніх санкцій. Конституційне право Великобританії часто є прикладом для пояснення цієї моделі співіснування писаного і неписаного права, заснованої на добре відомому розрізненні законів конституції і конституційних конвенцій з робіт А. Дайсі. Поміркований підхід визнає існування двох конституційних порядків, які можуть узгоджуватися один з одним або ні, і двох співіснуючих видів санкцій – судового і політичного/психологічного.

Стан опрацювання. У доктрині конституційного права відсутнє визначення «конституційної санкції», тому для аналізу її природи було проаналізовано рішення органів конституційної юрисдикції країн ЄС.

Виклад основного матеріалу. Історично термін «санкція» виник від латинського «sanctio», що означає покарання або міру офіційного схвалення. У конституційному праві санкція – це акт, за допомогою якого суверен або глава держави затверджує закон, роблячи його таким, що підлягає виконанню. Таке схвалення може бути поширене і на законодавчі або нормативні акти іншими органами влади, тим самим підтверджуючи їх чинність і застосовність. Цей вимір санкції підкреслює її роль у валідації та забезпеченні дотримання правових норм, відображаючи аспект офіційного освячення або ратифікації компетентним органом.

Більш точне визначення конституційної санкції повинно бути надане з метою кращого розуміння її співвідношення з конституційним звичаєвим правом. Конституційні санкції можна визначити як реакції, організовані правопорядком як наслідок (передбачуваного) порушення конституційної норми і застосовані третім суб'єктом – виконавцем, який є зовнішнім як по відношенню до винуватця порушення, так і до автора норми і до жертви порушення. Ця реакція може мати різну природу, але має бути юридично організованою, а не спонтанною. Це умовне

визначення, яке Е. Ботінні використовувала в інших місцях для того, щоб визначити поняття конституційної санкції як елемент правового дискурсу, навіть якщо термін «санкція» не використовується ні самими науковцями, ні юридичними текстами [2]. Це метатеоретична концепція, призначена для виявлення аргументів як за, так і проти конституційного перегляду законодавства, що тлумачиться як спосіб санкціонування порушень конституції. У цьому сенсі наявність конституційної санкції жорстко пов'язана з нормативністю конституції, і як наслідок з визначенням закону. Визначаючи конституційний контроль як форму санкції на конституцію, Кельзен може наводити аргументи на користь нормативності конституції аналогічно будь-якому іншому аспекту правової системи.

Аналізуючи використання аргументу про конституційну санкцію як конституціоналістами, так і політичними та правовими акторами (установча влада; судді), можна стверджувати, що він є елементом конституційного дискурсу, який може використовуватися і використовувався принаймні двома дуже різними способами. Перший полягає у виключенні всіх елементів, які вважаються зовнішніми по відношенню до закону: особливо моралі і релігії, а конкретніше для конституційного права, політики. Звичайно, Кельзен наводить ідеально-типову форму цього дискурсу, але він не єдиний автор, який інтерпретує його подібним чином. Багато прикладів можна знайти в Італії часів самих початків конституційного контролю (у 1950-х роках) або у Франції в 1970-х і 1980-х роках, коли Луї Фаворе [14] вперше теоретизує власне юридичний характер конституційного права, аналізуючи рішення конституційних судів, а не інституційних і політичних структур.

У таких випадках конституційна санкція знаходиться в повній протилежності конституційному звичаєвому праву, оскільки звичаєве право розглядається як нечисте, не юридичне, а просто фактичне, що являє собою порушення відмінності між правовим порядком і іншими соціальними порядками, такими як політика, мораль і релігія. З цієї точки зору звичаєве право не є позитивним правом. Єдиною загальноприйнятною звичаєвою нормою є та, яка в певний момент була санкціонована суддею, але в цьому випадку можна стверджувати, що звичаєвої норми більше не існує, а існує лише нове позитивне право (зі звичаєвим походженням). При такому використанні конституційної санкції стає зрозумілим, чим не є право, але і чим він є. Саме визнання звичаїв може стати законом лише за умови наявності відповідної юридичної санкції. Таке виключне використання санкції, звичайно, саме по собі не є новим у філософії права, але воно особливо спонукає до роздумів у застосуванні до конституційного права, дозволяючи побачити, як воно є способом нормалізації конституційного права та зробити його таким же правовим (нормативним), як і будь-яка інша галузь права. Конституція стає нормативною і повинна сприйматися принаймні так само серйозно, як і більш традиційні галузі права, такі як кримінальне та цивільне право (або адміністративне право, яке користується дуже високим попитом серед юристів у Франції).

Другий шлях використання конституційної санкції протилежний першому: відмова від кельзенівського визначення закону з метою включення в метадискурс про конституційне право інших елементів (які Кельзен вважав неюридичними). Звичайно є типовими прикладами цих елементів. Така позиція обґрунтовується ідеєю про те, що конституційне право не є «нормальною» (в сенсі нормативної) галуззю права; Вона за своєю суттю відрізняється і як така не повинна аналізуватися з точки зору санкцій. Санкція є типовою рисою кримінального права – це покарання [15] – і вона не може і не повинна застосовуватися до конституційного права. Існує безліч аргументів, за допомогою яких можна висунути специфіку конституції як норми і конституційного права як галузі права. Можна

коротко представити найважливіші з них: 1) конституційне право є результатом політичних рішень, тому його не можна відокремити від політики; 2) конституційне право рідко санкціонується, але, тим не менш, розглядається як правове, оскільки воно є де-факто нормативним (феноменологічні аргументи); (3) конституційне право, перебуваючи на вершині ієрархії норм, не може бути санкціоноване, оскільки нелогічно контролювати контролерів (відома проблема «Quis Custodiet Ipsos Custodes?»).

Вчинення конституційного делікту передбачає можливість застосування до правопорушника конституційних санкцій, які є наслідками порушення норми основного закону. Конституційна санкція визначає правові наслідки ситуації, в якій адресат порушує диспозицію санкціонованої норми, реалізуючи таким чином передумови (елементи), що випливають з гіпотези санкціонуючої норми [19]. Ці наслідки становитимуть шкоду, яка може полягати, зокрема, у нікчемності виданого правового акта, втрати посади, втрати виборчих прав, розпуску (звільнення) суб'єкта владних повноважень, обов'язку відшкодувати шкоду, завдану деліктом, тощо. Санкція може наставати *ex lege* (ч. 3 ст. 99, ч. 2 ст. 144) або накладатися суб'єктом владних повноважень (наприклад, ч. 2 ст. 171; ч. 3 ст. 190). Застосування санкції може залежати від вини правопорушника, але вина не завжди є необхідною умовою для її застосування.

Конституційні санкції можуть застосовуватися поряд з іншими видами санкцій, наприклад, кримінальними, цивільними, адміністративними. Це матиме місце, зокрема, тоді, коли конституційний делікт конституційний делікт одночасно призведе до порушення правових норм, що випливають з інших галузей права, або міститиме ознаки кримінального правопорушення. Більше того, вчинення одного конституційного делікту може спричинити кілька конституційних санкцій. У доктрині та судовій практиці визнається можливість кумуляції санкцій, навіть репресивного характеру, за одне діяння, якщо вони переслідують різні цілі, наприклад, покарання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, відповідно до положень Кримінального кодексу, а потім зобов'язання її відшкодувати шкоду відповідно до положень Цивільного кодексу не є порушенням принципу *ne bis in idem*. Таким чином, одне конституційне порушення може бути підставою для застосування декількох санкцій, які виконуватимуть різні функції [20].

До конституційних санкцій Марцін Домбровський відносить негативні наслідки вчинення конституційного делікту, які полягають, зокрема, у:

- розпуск політичної партії, діяльність якої відповідає ознакам делікту
- описаного в статті 13 Конституції;
- покладення обов'язку відшкодувати шкоду, завдану неконституційними діями органів влади (ст. 77);
- дострокове припинення повноважень депутата у разі обіймання ним на день виборів посади або виконання функцій, які відповідно до положень Конституції або законів не можуть бути сумісними з мандатом депутата чи сенатора, а також призначення його протягом строку повноважень на таку посаду або доручення виконання такої функції (див. статтю 103 Конституції у поєднанні з пунктами 5–6 частини першої статті 247 та пунктами 5–6 частини першої статті 279 Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства про вибори народних депутатів України» від 5 січня 2011 року. – Виборчий кодекс) [12];
- втрата мандата депутатом (сенатором), який порушив статтю 107 Конституції;
- звільнення з посади посадової особи, яка вчинила конституційний делікт або вчинив кримінальний злочин;
- накладення заборони на зайняття публічної посади особою, яка вчинила конституційний делікт або вчинив конституційний делікт або кримінальний злочин;

- накладення заборони на зайняття посади публічної особи, яка вчинила конституційний делікт або кримінальний злочин;
- втрата пасивного та активного виборчого права;
- позбавлення всіх або окремих орденів, відзнак і почесних звань;
- скорочення Президентом строку повноважень Сейму (ч. 2 ст. 155 і ст. 225);
- недійсність офіційного акта Президента, виданого без підпису Президента РМ (ч. 2 ст. 144);
- втрата колишнім Президентом прав, передбачених Законом від 30 травня 1996 року про винагороду колишнього Президента Республіки Польща [13], див. ст. 8 (втрата права на щомісячну довічну винагороду, кошти на утримання, захист на території Республіки Польща, медичне обслуговування за спеціальними правилами);
- скасування неконституційного законодавчого акта (це може бути зроблено рішенням Конституційного Трибуналу – ст. 190 або рішенням адміністративного суду – ст. 184);
- визнання Конституційним Трибуналом неконституційності закону до його підписання Президентом Республіки Польща (ст. 122 ч. 2, 3);
- визначення Конституційним Трибуналом неконституційності міжнародного договору до його ратифікації Президентом Республіки Польща (ст. 133 п. 2);
- розпуск органу місцевого самоврядування, який приймає рішення, що грубо порушує Конституцію грубо порушує Конституцію (ст. 171 п. 3);
- звільнення РОП, який порушив прийняту присягу.

В Основному Законі є положення, які номінально не є санкційними нормами, але на практиці можуть бути використані для покарання особи, яка вчинила конституційний делікт. Це інститути, які за конституційним задумом мають інші функції, ніж санкційні (наприклад, політичні), але які можуть бути використані як санкція. Тоді можна говорити про так звані квазіконституційні санкції. До цього типу *n*-інструментів я відношу насамперед вотум недовіри (статті 157-159). Це інститут, який запроваджує політичну відповідальність Ради Міністрів та її членів перед Сеймом, але він може успішно слугувати інструментом притягнення цих суб'єктів до відповідальності за порушення законодавства, зокрема Конституції. Те ж саме стосується скасування Радою Міністрів рішення свого члена відповідно до ч. 2 ст. 149 Конституції та звільнення Президентом члена Ради Міністрів за поданням Прем'єр-міністра (ст. 161). Це правові заходи, метою яких є встановити відповідальність і політичну залежність членів Ради Міністрів по відношенню до Прем'єр-міністра та Ради Міністрів в цілому. Однак вони можуть бути використані для виконання функції конституційних санкцій.

Санкція, що застосовується до органу влади, реалізується у випадку порушення конституційних норм органами державної влади. Вона не стосується персональної відповідальності окремих посадових осіб. Прикладами цього виду санкцій можуть бути: скорочення президентом строку повноважень палат парламенту; скасування Конституційним судом (адміністративним судом) нормативного акта, який не відповідає Основному закону; розпуск керівного органу органу місцевого самоврядування у разі порушення ним Конституції. У деяких випадках до відповідальності за делікт може бути притягнутий орган, який не порушував Конституцію і продовжує виконувати завдання свого попередника, або той самий орган, але у зміненому складі, наприклад, скасування неконституційного нормативного акта, виданого органом, строк повноважень якого вже закінчився. Тоді стороною у провадженні в Конституційному трибуналі буде орган, який на даний момент здійснює владні повноваження і який в даному випадку є конкретним правонаступником суб'єкта, що видав неконституційний нормативний акт.

Обґрунтованість санкцій, що застосовуються за порушення заборон і обов'язків, пов'язаних з прозорістю суспільного життя, пов'язана насамперед з їхньою власною обґрунтованістю, тобто з відповідністю конституційним принципам. Це питання було розглянуто, наприклад, Конституційною радою у своєму рішенні 2013-675 ДК від 9 жовтня 2013 року щодо декларацій інтересів та діяльності та декларацій про фінансове становище членів парламенту. Таким чином, Суд вважав, що цей обов'язок декларувати «має на меті зміцнити гарантії чесності та недоторканності цих осіб, запобігти конфлікту інтересів та боротися з ним (і), що він, таким чином, виправдовується підставою загального інтересу» [10]. Аналогічна умова була висунута Радою ЄС у своєму рішенні 2017-752 DC від 8 вересня 2017 року про заборону міністрам наймати члена своєї найближчої родини як помічника у своєму кабінеті. Конституційна рада вважала, що ця заборона спрямована на «підвищення довіри громадян до громадських дій шляхом посилення гарантій доброчесності державних службовців та шляхом обмеження ситуацій конфлікту інтересів і ризиків кумівства (що) є метою загального інтересу» [11].

Однак цей перегляд конституційності не поширюється на санкції, пов'язані з прозорістю суспільного життя, оскільки стосується обов'язків і заборон, передбачених законом у цій сфері, які розглядаються незалежно від санкції, якій вони підлягають. Безпосередній контроль цих санкцій спостерігається при застосуванні їх самих до них. Вона різниться залежно від характеру санкції, про яку йдеться. У цьому питанні слід розрізняти санкції, які не мають характеру покарання, і ті, які мають такий характер. Тому що тільки вони підпадають під дію статті 8 Декларації 1788 року. Звідси випливає, що санкції, які не мають характеру покарання, підлягають меншому контролю, оскільки не включають принципів законності правопорушень і покарань і пропорційності індивідуалізації покарань, що випливають зі статті 8 Декларації 1789 року [9].

У рішенні Конституційного суду Італії від 16 квітня 2021 року [8] зазначено, що Суд долає ще одне юридичне табу, нарешті визнавши відсутність *res judicata* для застосування адміністративної санкції, визнаної конституційно нелегітимною, тим самим продовжуючи шлях поширення кримінальних гарантій на «каральні» адміністративні санкції за відомими критеріями Енгеля, розробленими ЄСПЛ.

Також у цій справі предметом скарги була стаття 30, четвертий абзац Закону № 87 від 1953 року (Правила про конституцію та функціонування Конституційного Суду), «в частині, в якій саме положення не застосовується до адміністративних санкцій, які за своєю суттю є кримінальними за своєю природою відповідно до ЄСПЛ»: суддя, який подав скаргу, був покликаний винести рішення – як суддя виконавчого провадження – за клопотанням про перегляд вироку та, зокрема, за заявою про скасування додаткового адміністративного стягнення у вигляді позбавлення посвідчення водія, яке було остаточно накладено – відповідно до ст. 222, п. 2 Правил дорожнього руху, після закінчення кримінального провадження за злочин вбивства на транспортному засобі відповідно до ст. 589 КК. Ця санкція, однак, потім була визнана конституційно нелегітимною рішенням № 88 від 2019 року [18], яке піддало критиці вищезазначену статтю 222 в тій частині, в якій вона не дозволяла судді накладати більш м'яку санкцію у вигляді призупинення дії ліцензії як альтернативи анулюванню у випадках, коли злочини вбивства та дорожньо-транспортного травматизму не були обтяжуваними.

5 листопада 2019 року (док. No: 1 BvL 7/16 [17]) BVerfG винесла рішення щодо конституційності санкційних положень Другої книги Кодексу соціального права відповідно до §§ 31 (1), 31a та 31b на прохання Соціального суду Готи. Тому йдеться про санкції за відмову:

прийняти прийнятну роботу або вакансії для навчання або можливості працевлаштування (так звані вакансії за один євро),

виконувати зобов'язання, викладені в інтеграційній угоді, або

брати участь у розумних заходах щодо інтеграції в роботу.

У зв'язку з обмеженим предметом спору Федеральний конституційний суд принципово не розглянув конституційність санкцій щодо молоді віком до 25 років (відповідно до § 31.2 Другої книги Кодексу соціального права), а також порушення обов'язків за § 31a.2 Другої книги Кодексу соціального права (наприклад, навмисна нееконічна поведінка) та неповідомлення (§ 32 Другої книги Кодексу соціального права).

Щоб зрозуміти необхідність конституційного контролю податкових санкцій, достатньо почати з подвійного спостереження. По-перше, це дуже велика кількість податкових штрафів, незважаючи на очищення, проведене Розпорядженням № 2005-1512 від 7 грудня 2005 року (до прийняття цього тексту їх було більше двохсот) [16]. По-друге, їхні бюджетні показники є дуже значними: у 2010 році чисті права, заявлені після трохи менше ніж 52 000 перевірок на місці (включаючи бухгалтерські перевірки та податкові перевірки фізичних осіб), склали приблизно 7,9 мільярдів євро, при цьому уточнюється, що додаткові штрафні санкції, стягнуті з цього приводу, склали приблизно 2,4 мільярда євро. Якщо порівняти ці 52 000 адміністративних процедур з кількома тисячами кримінальних проваджень на рік у строгому сенсі цього слова, то виявиться, що податковий штраф є кращим засобом заохочення платників податків до виконання своїх податкових обов'язків та уникнення, більше того, звернення до кримінальних судів.

З огляду на такий перший кількісний підхід до явища податкового штрафу видається очевидним необхідність особливого захисту платника податків. Але цього вимагає також каральний характер податкового санкції, характер, який поступово визнається в новітній історії [1]. Еволюція проходила в кілька етапів і завершилася підтвердженням Конституційною радою, що конституційні принципи в репресивних справах застосовуються «до будь-якої санкції, що має характер покарання, навіть якщо законодавець вважав за необхідне доручити її винесенню несудового органу» [6]. Тоді адміністративний суддя повинен був уточнити, що під податковими штрафними санкціями карального характеру розуміються такі, які мають тенденцію запобігати повторенню діянь, на які вони спрямовані і не мають своєю єдиною метою компенсації матеріальної шкоди [7]. Податкові санкції, що виходили за межі сфери їх автономії, потім обов'язково давали контроль на підставі статті 6 Європейської конвенції з прав людини [5].

У той же час правовий режим податкових санкцій і санкційних заходів зазнав еволюції в бік узгодження зі звичайними адміністративними санкціями. Обов'язок викладати причини санкцій, необхідність змагальної процедури перед встановленням покарання, визнання застосовності принципів незворотної дії більш суворого кримінального законодавства та ретроактивності *in mitius* у протилежному випадку – все це ілюстрації тривіалізації податкових штрафів та їх поступового подання до правового корпусу правил, що регулюють як адміністративні санкції, ніж кримінальні. До цього можна додати принципи необхідності, пропорційності та індивідуалізації покарань, що випливають зі статті 8 Декларації прав людини і громадянина 1789 року.

Неможливо описати на десяти сторінках всі принципи і рішення, з яких складається конституційний закон про податкові санкції. Здається більш цікавим зупинити курсор в момент написання цієї статті і задати собі кілька простих запитань: чи дійшли ми до «кінця історії» в плані конституційного контролю податкових санкцій? Невже ті нещодавні рішення, винесені в процедурному контексті першочергового питання конституційності, розв'язали всі

сумніви, які залишалися щодо нашої системи податкових штрафів, і очистили законодавство від усіх потенційних дефектів, які на нього впливали? Чи бажано, щоб конституційна судова практика зазнала певних змін, особливо з огляду на останні події в судовій практиці Страсбурзького суду? Ось ключові питання, які виникають в даний час, і які ми розглянемо в два етапи: спочатку ми запитамо себе, що таке сфера конституційного контролю в цій сфері, іншими словами, які фіскальні «санкції», які породжують цей контроль. Тоді основна увага буде приділена режиму податкових санкцій, встановленого Конституційною радою, та перспективам розвитку, які він містить.

Поєднання кримінальних і податкових покарань не заборонено французьким конституційним правом. У випадках, коли адміністративне стягнення може сумуватися з кримінальним покаранням, принцип пропорційності передбачає лише те, що загальна сума будь-яких призначених стягнень не перевищує найвищого розміру одного з понесених покарань. Такий стан права заслуговує на перегляд, оскільки він суперечить останнім подіям у тлумаченні статті 4 Протоколу № 7 до Європейської конвенції з прав людини, яка говорить, що «ніхто не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності або покарання у кримінальному провадженні судами однієї і тієї ж держави за злочин, за який він вже був остаточно виправданий або засуджений відповідно до закону та кримінального процесу Європейського Союзу». цієї держави». Починаючи зі справи «Грейдінгер проти Австрії» (*Gradinger v. Austria*) від 23 жовтня 1995 року [3] Суд визнав, що держава порушує принцип *ne bis in idem*, коли, незалежно від правової класифікації, наданої певним діям, вона накладає два штрафні санкції за ідентичну поведінку.

Останній випадок є особливо цікавим у контексті оподаткування: виявляється, що згідно з Конвенцією не передбачено накладення штрафу та податкової доплати в розмірі 300% на платника податків за ідентичні дії, хоча характеристика кримінального правопорушення передбачає доведення умислу, чого не було у випадку податкового штрафу. Таким чином, вже неможливо вважати, як це зробив Суд у своїй попередній судовій практиці, що, оскільки складові елементи злочину ухилення від сплати податків у розумінні статті 1741 Загального податкового кодексу відрізняються від діянь, які караються статтею 1728 цього кодексу, то з точки зору статті 4 Протоколу № 7 [4] не може виникнути жодних питань. З тих же міркувань перегляд французького тлумачення Міжнародного пакту про громадянські і політичні права представляється необхідним у випадку поєднання кримінальних покарань за ухилення від сплати податків і адміністративних стягнень, передбачених статтями 1728 і 1729 Загального податкового кодексу.

Висновки. Отже, в теорії права конституційні санкції слід виокремлювати поряд з кримінальними, адміністративними та податковими санкціями як окремий. Аналіз конституційних норм дозволяє зробити висновок про відсутність у законодавця цілісної концепції та теорії конституційних санкцій. Як наслідок, вони мають дуже різномірний і неузгоджений характер. Однією з найважливіших причин такого стану речей є відсутність досліджень та наукових розробок з цього питання. Систематизована теорія конституційних санкцій дозволила б науковцям, практикам і законодавцям розробити концептуально і методологічно цілісну модель системи конституційних санкцій, а потім реалізувати її на практиці. Санкції визначають ефективність того чи іншого нормативного акта. Безперечно, вони мають бути добре продуманими, правильно сконструйованими, внутрішньо узгодженими та практично застосовними. Всі ці елементи визначають їхню ефективність і в кінцевому підсумку сприяють дотриманню нормативного акта, з яким вони пов'язані.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Austry S., Les sanctions administratives en matière fiscale, AJDA 2001, numéro spécial sur les sanctions administratives du 20 oct. 2001, p. 51.
2. Bottini E., La sanction constitutionnelle. Étude d'un argument doctrinal, Paris, Dalloz, 2016.
3. Case of Grading v. Austria [23 Oct 1985] [EN] the European Court of Human Rights [Application No. 15963/90] URL: <https://cambodia.ohchr.org/en/rule-of-law/case-grading-v-austria-23-oct-1985-en-european-court-human-rights-application-no>
4. CEDH, 14 sept. 1999, n° 36855/97, Ponsetti c. France, et n° 41731/98, Chesnel c. France.
5. CEDH, 24 févr. 1994, Bendenoun c France
6. Cons. const., déc. n° 82-155 DC du 30 déc. 1982, Loi de finances rectificative pour 1982, Rec. p. 88.
7. Conseil d'Etat, Avis Section, du 31 mars 1995, 164008, publié au recueil Lebon URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/ceta/id/CETATEXT000007847280/>
8. Corte cost., sent. 16 aprile 2021, n. 68 URL: <https://giurcost.org/decisioni/2021/0068s-21.html>
9. Décision n° 2011-117 QPC du 8 avril 2011 URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2011/2011117QPC.htm>
10. Décision n° 2013-675 DC du 9 octobre 2013 URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2013/2013675DC.htm>
11. Décision n° 2017-752 DC du 8 septembre 2017 URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2017/2017752DC.htm>
12. Dz.U. Nr 21, poz. 112 z późn. zm. [dalej k.w.].
13. Dz.U. Nr 75, poz. 356 z późn. zm.
14. Favoreu L., "L'apport du Conseil constitutionnel au droit public", Pouvoirs, no 13, 1980, p. 17-30.
15. Hart A., The concept of Law, Oxford, Clarendon Press, 1961, p. 36-37.
16. Lambert T. (dir.), Les sanctions administratives fiscales : aspects de droit comparé, L'Harmattan, 2006.
17. Leitsätze zum Urteil des Ersten Senats vom 5. November 2019 – 1 BvL 7/16 – (Sanktionen im Sozialrecht) URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2019/11/ls20191105_1bvl000716.html
18. Leo G., Novità dalla Consulta in materia di omicidio e lesioni stradali, in Dir. pen. cont., 29 aprile 2019.
19. Sławiński M., Pojęcie tzw. przepisów o charakterze represyjnym – uwagi na tle dotychczasowego..., s. 75.
20. Winczorek P., Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Warszawa 2000, s. 140 i 256.

КВАЛІФІКУЮЧІ ОЗНАКИ ПОРУШЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ЖИТЛА ОСОБИ

QUALIFYING SIGNS OF VIOLATION OF THE INVIOABILITY OF A PERSON'S HOME

Стоматов Е.Г.,

кандидат юридичних наук, доцент,

Суддя Комунальського районного суду м. Запоріжжя

В статті з'ясовано складнощі кримінально-правової оцінки посягання на недоторканність житла чи іншого володіння особи за кваліфікуючими ознаками та на підставі узагальнення підходів щодо тлумачення службової особи та поняття насильства чи погрози його застосування в доктрині кримінального права та судовій практиці уточнено їх кримінально-правове значення. Уточнено поняття уповноваженої службової особи, яка правомірно проводить огляд чи обшук житла. Такими особами є: прокурор в кримінальному провадженні, призначений здійснювати процесуальне керівництво, слідчий, визначений керівником органу досудового розслідування, у тому числі слідчий, який входить до групи слідчих в кримінальному провадженні. Не визнаються такими особами співробітники оперативних підрозділів, які можуть залучатися вказаними вище уповноваженими особами до проведення таких дій. Через відсутність конкретизації змісту насильства в ч. 2 ст. 162 КК, його кримінально-правова оцінка має визначатися в кожному конкретному випадку з огляду на такі явища як наявність сукупності кримінальних правопорушень або ж конкуренції кримінально-правових норм (частини та цілого) та включати лише те насильство, яке застосовувалося для проникнення до житла чи іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку та інших дій, що становлять об'єктивну сторону відповідного кримінального правопорушення (нанесення удару, побиттів, заподіяння легкого тілесного ушкодження). Застосування насильства у більшому розмірі, яке призвело до заподіяння середньої тяжкості або тяжких тілесних ушкоджень має кваліфікуватися за сукупністю ч. 2 ст. 162 та відповідно ст. 121, 122 КК чи інших. Протиправне проникнення до житла з чітко визначеною метою вчинення іншого кримінального правопорушення має оцінюватися за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 162 КК та інших статей КК (ст. 122, ст. 121, ст. 152 та ін.).

Ключові слова: диференціація кримінальної відповідальності, недоторканність житла та іншого володіння особи, приватне життя, кваліфікуючі ознаки, службова особа, насильство, обшук, огляд, сукупність кримінальних правопорушень.

The article elucidates the complexities of criminal law assessment of an encroachment on the inviolability of a person's home or other property by qualifying features and, based on the generalization of approaches to the interpretation of an official and the concept of violence or threat of its use in the criminal law doctrine and court practice, clarifies their criminal law meaning. The author clarifies the concept of an authorized official who lawfully conducts an inspection or search of a dwelling. Such persons are: a prosecutor in criminal proceedings appointed to provide procedural guidance, an investigator appointed by the head of a pre-trial investigation body, including an investigator who is a member of a group of investigators in criminal proceedings. Employees of operational units who may be involved by the above authorized persons in carrying out such actions are not recognized as such persons. Due to the lack of specification of the content of violence in Part 2 of Article 162 of the CC, its criminal legal assessment should be determined in each specific case, taking into account such phenomena as the presence of a set of criminal offenses or competition of criminal law provisions (part and whole) and include only the violence used to enter a person's home or other property, conduct an inspection or search therein and other actions constituting the objective side of the relevant criminal offense (striking, beating, inflicting light The use of violence on a larger scale, which resulted in the infliction of moderate or grievous bodily harm, should be qualified under the totality of Article 162(2) and, respectively, Articles 121, 122 of the CC or other articles. Illegal entry into a dwelling with a clearly defined purpose of committing another criminal offense should be assessed under the totality of criminal offenses under Part 1 of Article 162 of the CC and other articles of the CC (Article 122, Article 121, Article 152, etc.).

Key words: differentiation of criminal liability, inviolability of a person's home and other property, private life, qualifying features, official, violence, search, inspection, aggregate of criminal offenses.

Постановка проблеми. Визначення доцільних засобів диференціації кримінальної відповідальності в кримінальному законі є доволі дискусійним та актуальним питанням, оскільки безпосередньо пов'язано з забезпеченням належної реалізації принципів кримінального права, в першу чергу, справедливості та законності. Типовою і найбільш розповсюдженою формою диференціації кримінальної відповідальності в Особливій частині Кримінального кодексу України є закріплення в диспозиціях її норм простих, кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів кримінальних правопорушень [1, с. 152–153]. Диференціація кримінальної відповідальності за допомогою кваліфікуючих ознак є важливою умовою призначення справедливого і співрозмірного покарання відповідно до характеру і ступеня суспільної небезпеки вчиненого кримінального правопорушення. Однак законодавець не завжди враховує ступінь і характер суспільної небезпеки при визначенні обсягу кримінального покарання, що призводить до того, що диференціація кримінальної відповідальності не зовсім відображає реальну суспільну небезпеку цих кримінальних правопорушень [2, с. 307].

Стан наукової розробки. Окремі аспекти питання кваліфікуючих ознак розглядали у своїх працях Ю. В. Баулін, Л. П. Брич, Н. О. Гуторова, О. О. Дудоров, Е. Кісілюк, О. К. Марін, В. О. Навроцький, Тагієв Садіг Рза огли М. І. Хавронюк та інші вчені. Аналізували відповідні

ознаки і вчені, дослідження яких було присвячено кримінально-правовому аналізу складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 162 КК України. Утім аналіз правозастосовної діяльності свідчить про певні складнощі під час кримінально-правової оцінки цього діяння у разі застосування до потерпілої особи насильства або погрози його застосування, визначення службової особи як спеціального суб'єкта кримінального правопорушення.

Мета статті – з'ясувати складнощі кримінально-правової оцінки посягання на недоторканність житла чи іншого володіння особи за кваліфікуючими ознаками та на підставі узагальнення підходів щодо тлумачення службової особи та поняття насильства чи погрози його застосування в доктрині кримінального права та судовій практиці уточнити їх кримінально-правове значення.

Виклад фактичних обставин. У теорії кримінального права під кваліфікуючими ознаками розуміють передбачені законом притаманні частині злочинів відповідного виду суттєві обставини, що відбивають типовий, значно змінений порівняно з основним складом злочину ступінь суспільної небезпечності вчиненого й особи винного та вплив на законодавчу оцінку вчиненого й міру відповідальності [3, с. 48]. Кваліфікуючі ознаки, поряд з іншими кримінально-правовими засобами, виконують функцію диференціації кримінальної відповідальності, встановлюючи нові, підвищені порівняно з передбаченими санкціями

за злочин з основним складом межі типового покарання [4, с. 366]. Так, Л. В. Павлик зазначає, що ж стосується засобів диференціації кримінальної відповідальності, передбачених в Особливій частині КК, то такими засобами є обставини, що відповідно передбачаються в Особливій частині КК України, впливають на ступінь суспільної небезпеки злочину та для яких законодавець чітко визначив напрям і силу їх впливу на обсяг кримінальної відповідальності. Загалом, до таких засобів автор відносить привілеюючі, кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки складів злочинів, конкретизуючі ознаки спеціальних кримінально-правових норм тощо [5, с. 319–320].

В Особливій частині критеріями диференціації кримінальної відповідальності виділяють такі: 1) родовий і безпосередній об'єкти злочинів; 2) форма вини; 3) особливий психічний стан суб'єкта під час вчинення злочину; 4) спосіб вчинення злочину; 5) мотив вчинення злочину; 6) суспільно небезпечні наслідки вчиненого злочину; 7) службовий стан суб'єкта злочину; 8) особливий стан потерпілого; 9) вік потерпілого; 10) вчинення злочину у співучасті; 11) мета вчинення злочину; 12) поведінка особи [6, с. 42]. Антонюк Н. О. висловила з приводу існуючих в кримінальному законодавстві підходів щодо диференціації кримінальної відповідальності та констатувала, що в Україні законодавець вдався до надмірної диференціації кримінальної відповідальності, часто диференціюючи відповідальність без належних для того підстав. Адже вочевидь не слід диференціювати кримінальну відповідальність з урахуванням кожної ознаки, навіть тієї, яка несуттєво впливає на зміну ступеня суспільної небезпечності вчиненого [7, с. 124]. Задля недопущення такої ситуації вчена запропонувала наступні критерії доцільної диференціації як от: диференціація кримінальної відповідальності повинна проводитися лише за тими ознаками, які суттєво змінюють суспільну небезпечність вчиненого кримінального караного діяння; вона обов'язково повинна проводитися щодо найбільш поширених на практиці кримінальних правопорушень; за діяння, які є менш поширеними на практиці, необхідно диференціювати кримінальну відповідальність лише з урахуванням тієї ознаки, яка різко змінює суспільну небезпечність вчиненого; диференціація має бути своєчасною; диференціація кримінальної відповідальності з урахуванням іншого критерію – характеристик особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, повинна бути зведена до мінімуму [7, с. 131].

Взявши за основу такий підхід, проаналізуємо сучасний стан вчинення відповідних кримінальних правопорушень та відповідну правозастосовну практику впродовж останніх десяти років. Так, за даними судової статистики за ч. 2 ст. 162 КК було засуджено: в 2008 р. – 94 особи (ч. 1 – 1710 осіб), 2009 р. – 63 (ч. 1 – 860 осіб), 2010 р. – 38 осіб (ч. 1 – 358 осіб), 2011 р. – 12 осіб (ч. 1 – 68 осіб), 2012 р. – 23 особи (ч. 1 – 43 особи), 2013 р. – 26 (ч. 1 – 158 осіб); 2014 р. – 26 осіб, в 2015 р. – 20 осіб (ч. 1 – 129 осіб), в 2016 р. – 10 осіб (ч. 1 – 149 осіб), в 2017 р. – 10 осіб (ч. 1 – 177 осіб); в 2018 р. – 16 осіб (ч. 1 – 166 осіб); в 2019 р. – 13 осіб (ч. 1 – 207 осіб); в 2020 р. – 19 осіб (ч. 1 – 308 осіб); в 2021 р. – 13 осіб (ч. 1 – 399 осіб); в 2022 р. – 2 особи (ч. 1 – 313 осіб); в 2023 р. – 17 осіб (ч. 1 – 397 осіб)¹ Принагідно зауважимо, що в 2024 році кількість осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за порушення недоторканності житла чи іншого володіння особи суттєво збільшилася. Пов'язано це не з фактичним збільшенням кількості таких випадків, а з тим, що дії осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за частинами 3–5 ст. 185 КК України можуть бути перекваліфіковані у зв'язку з набранням 09.08.2024 р. чинності Закону України № 3886-IX від 18.07.2024 р. «Про внесення змін

до Кодексу України про адміністративні правопорушення та деяких інших законів України щодо посилення відповідальності за дрібне викрадення чужого майна та врегулювання деяких інших питань діяльності правоохоронних органів», згідно з яким були внесені зміни до ст. 51 КУпАП України, якими посилена відповідальність за вчинення дрібного викрадення чужого майна [8]. Вказаним законом внесені зміни у ст. 51 КУпАП, якою передбачена відповідальність за дрібне викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати, якими підвищена верхня межа вартості майна, викрадення якого охоплюється цим положенням, з 0,2 до 2 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Тож після набрання чинності ЗУ № 3886-IX кримінальна відповідальність за статтями 185, 190, 191 КК України може настати лише, якщо розмір викраденого майна перевищує 2 нмдг. Унаслідок цієї зміни частина діянь, які на час їх вчинення передбачали кримінальну відповідальність, після цього охоплюється диспозицією ст. 51 КУпАП. У постанові Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 07.10.2024 р. (справа № 278/1566/21, провадження № 51-2555кмо24) [9], суд касаційної інстанції зробив правовий висновок, відповідно до якого Закон № 3886-IX, яким внесені зміни до ст. 51 КУпАП, є законом про кримінальну відповідальність, що скасовує кримінальну протиправність у значенні ст. 5 КК України для тих діянь, які до набрання цим Законом чинності вважалися кримінальним правопорушенням, однак після набрання ним чинності підпадають під ознаки адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 51 КУпАП. Зміни, внесені Законом № 3886-IX, мають зворотню дію в часі. Відтак дії осіб можуть бути перекваліфіковані ч. 3 або ч. 5 ст. 185 КК України на ч. 1 ст. 162 КК України, отже і зрости кількісні показники.

Зазначені вище показники засудження за ч. 2 ст. 162 КК, по-перше, свідчать, що порівняно з показниками за кримінальні правопорушення, передбачені ч. 2 ст. 163 та ч. 2 ст. 182 КК за цей же період, порушення недоторканності житла превалюють серед інших посягань на приватне та сімейне життя особи. По-друге – кількість випадків вчинення кримінальних правопорушень з кваліфікуючими ознаками є значно меншою. Разом з тим, оцінюючи кількісні показники посягань на приватне та сімейне життя особи варто урахувати, що кримінальне провадження за ч. 1 ст. 162 КК (порушення недоторканності житла без обтяжуючих обставин), ч. 1 ст. 163 КК (порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер, без обтяжуючих обставин) та ст. 182 КК (порушення недоторканності приватного життя) може бути розпочате слідчим, дізнавачем, прокурором лише на підставі заяви потерпілого, тобто є кримінальним провадженням у формі приватного обвинувачення, відмова потерпілого, а у випадках, передбачених цим Кодексом, його представника від обвинувачення є безумовною підставою для закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення (ч. 4 ст. 26, п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК) [10]. Тож статистичні дані щодо кількості осіб, засуджених за вчинення таких діянь, демонструють лише частину ситуації з порушенням цього права.

Так, ч. 2 ст. 162 КК передбачає такі кваліфікуючі ознаки: вчинення дій службовою особою (ч. 2 ст. 162 КК «Порушення недоторканності житла»); вчинення дій із застосуванням насильства чи з погрозою його застосування (ч. 2 ст. 162 КК «Порушення недоторканності житла»). Вказані кваліфікуючі ознаки характеризують, зокрема: суб'єкта складу кримінального правопорушення (службова особа), а також діяння та спосіб (засіб) його вчинення (застосування насильства або погрози його застосування. Натомість, на відміну від інших кримінальних правопорушень,

¹ Звіт про кількість осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види покарань (форма № 6 річна).

що посягають на приватне та сімейне життя особи, відповідальність не диференціюється за особою потерпілого (державний, громадський діяч, журналіст) або за наслідками, як от заподіяння істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам особи). Жодне з таких посягань не містить ознак, які би підвищували суспільну небезпечність діянь з огляду на суб'єктивну сторону (мотив, мета), предмет або вчинення його у співучасті.

Проаналізуємо теоретичні та практичні проблеми встановлення цих ознак.

Вчинення відповідних дій службовою особою. Службова особа в цій статті позначається без вказівки на її вид, тобто вказується родове поняття, яке розкрито в ч. 3 та ч. 4 ст. 18 КК України, а саме, 1) особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом (ч. 3) та 2) посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, у тому числі присяжні засідателі, в органі місцевого самоврядування або автономному утворенні на території держави, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного, місцевого органу або державного, комунального підприємства), іноземні третейські судді, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судовому, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), а також члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та судді і посадові особи міжнародних судів (ч. 4) [11].

Жмур Ю. М. висловила за те, що відсутність посилення в ч. 2 ст. 162 КК на використання службовою особою влади або свого службового становища при порушенні недоторканності житла чи іншого володіння особи є серйозною вадою конструкції цієї норми і подібна ситуація формально дає можливість кваліфікувати за ч. 2 ст. 162 ККУ дії будь-якої службової особи, навіть якщо вони не пов'язані з її професійною діяльністю [12, с. 187]. Вирішення питання про відмежування ч. 2 ст. 162 КК та ст. 364 КК, на її думку, необхідно здійснювати за правилами подолання конкуренції загальної та спеціальної норми. За своїм змістом положення ч. 2 ст. 162 ККУ є спеціальним видом зловживання та перевищення службовою особою своїх повноважень, оскільки з усіх можливих дій, які утворюють зловживання чи перевищення, криміналізуються лише ті, що порушують недоторканність житла чи іншого володіння [12, с. 188]. Натомість В. О. Навроцький звертає увагу, що в КК непоодинокими є вказівки на вчинення діяння з використанням службового становища, що, на його думку, означає і позначення способу вчинення певного злочину, адже службова особа як суб'єкт злочину завжди діє з використанням своїх прав, повноважень та можливостей, які випливають зі статусу службової особи. Отже вказівка на службову особу завжди означає вказівку на спосіб вчинення злочину, а вказівка на відповідний спосіб вчинення злочину означає і позначення того, що суб'єктом є службова особа [13, с. 318]. Доволі раціональна позиція, поширена в судовій практиці.

Отже, за ч. 1 ст. 162 КК кваліфікуються дії, вчинені загальним суб'єктом.

В судовій практиці до таких випадків відносять діяння осіб, які взагалі не мають права здійснювати відповідні слідчі дії, тобто вчинення діяння загальними суб'єктами. Так, ОСОБА_7 діючи умисно, за вищевикладених обставин, виконуючи роль виконавця у складі організованої групи спільно з Особою 2, Особою 11, Особи 10 та Особою 3, на виконання єдиного плану відомого всім учасникам групи та вказівки Особи 1 щодо незаконного проникнення до житла та іншого володіння осіб за адресою: АДРЕСА_2, що на праві приватної власності належить ОСОБА_8, ІНФОРМАЦІЯ_2, і незаконне проведення в них обшуку та заволодіння в такий спосіб чужим майном шляхом обману під вигаданим приводом перевірки ортехніки на факт наявності відомостей щодо колабораційної діяльності, з корисливою метою, діючи умисно, в порушення ч. 1 ст. 30 Конституції України, якою гарантується недоторканість житла чи іншого володіння особи, переслідуючи прямий умисел, направлений на порушення права осіб на недоторканість житла, усвідомлюючи протиправність своїх дій, передбачаючи їх суспільно-небезпечні наслідки та бажаючи їх настання, з метою вторгнення до житла всупереч волі законного власника, відкрито незаконно проник разом з іншими учасниками організованої групи на територію домоволодіння через хвіртку, після чого вони разом проникли через вхідні двері до житлового приміщення будинку, розташованого за адресою: АДРЕСА_2, який на праві власності належить ОСОБА_8 ІНФОРМАЦІЯ_2, де провели незаконний обшук [14].

Вчинення ж таких дій службовою особою має кваліфікуватися за ч. 2 ст. 162 КК України. Так, відповідно до ч. 2 ст. 237 КПК України огляд житла чи іншого володіння особи здійснюється згідно з правилами цього Кодексу, передбаченими для обшуку житла чи іншого володіння особи. Підстави та процесуальний порядок проведення обшуку визначений в ст. 234 КПК. Обшук вважається незаконним, якщо він здійснений: 1) приватною особою; службовою особою, у т. ч. з правоохоронних органів, яка не має права його проводити; 2) службовою особою, яка відповідно до закону наділена правом проведення обшуку (слідчим, працівником органу дізнання), але: а) за відсутності підстав для проведення обшуку (коли не порушено кримінального провадження або за відсутності достатніх даних про те, що знаряддя злочину, речі й цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети і документи, які мають значення для встановлення істини у справі або забезпечення цивільного позову, заховані в певному приміщенні або місці чи у будь-якої особи, а також про те, що в певному приміщенні або місці переховується злочинець); б) з порушенням процесуального порядку його проведення (без вмотивованої постанови судді, без участі понятих, без складання протоколу, без роз'яснення обшукуваному, понятим і відповідним представникам їхніх прав тощо) [10].

Важливим в аспекті визначення правомірності проведення огляду чи обшуку житла чи іншого володіння особи є визначення уповноваженої особи для їх проведення. Вища судова інстанція України виробила певні орієнтири оцінки правомірності участі тих чи інших службових осіб в проведенні огляду та обшуку. Так, системне тлумачення процесуальних норм, передбачених п. 3 ч. 2 ст. 40, ст. 236 КПК, дало підстави Об'єднаній палаті Касаційного кримінального суду дійти висновку про те, що виконання ухвали про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи покладається на слідчого чи прокурора і не може бути доручене відповідним оперативним підрозділам

[15]. *Слідчий, який входить до групи слідчих*, має право здійснювати обшук. Положеннями ст. 235 КПК передбачено, що ухвала слідчого судді про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи повинна, крім іншого, містити відомості про прокурора, слідчого, який подав клопотання про обшук. Вказаною нормою не передбачено обов'язкової наявності таких відомостей щодо особи, яка буде проводити цю слідчу дію [16]. Ухвала про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи не визначає конкретного слідчого або прокурора, які можуть здійснити обшук на підставі цієї ухвали, і обшук може бути проведений *будь-яким прокурором, призначеним здійснювати процесуальне керівництво, або слідчим, визначеним керівником органу досудового розслідування*. Залучення співробітників оперативних підрозділів для проведення процесуальних дій має організаційний характер і не потребує прийняття процесуального документа у виді письмового доручення [17]. Таким чином, належними уповноваженими суб'єктами проведення огляду та обшуку житла чи іншого володіння особи, за наявності інших правових підстав, визнаються: *прокурор в кримінальному провадженні, призначений здійснювати процесуальне керівництво, слідчий, визначений керівником органу досудового розслідування, у тому числі слідчий, який входить до групи слідчих в кримінальному провадженні*. Не визнаються такими особами співробітники оперативних підрозділів, які можуть залучатися вказаними вище уповноваженими особами до проведення таких дій.

Певну інформацію щодо кількості таких дій, вчинених службовими особами можемо отримати з звітів про склад засуджених². Зокрема серед 16 осіб, засуджених в 2023 році 12 осіб ніде не працювали і не навчалися, 2 особи – пенсіонери (у т.ч. інваліди), 2 осіб віднесено до категорії «інші службовці». В 2021 році серед 13 засуджених 11 ніде не працювали і не навчалися, 1 – працівник, 1 особа – інші заняття. Серед 94 осіб, засуджених в 2008 році 50 осіб – ніде не працювали і не навчалися, тільки 4 осіб вказано як «інші службовці». В 2013 році серед 26 засуджених осіб, 17 – ніде не працювали і не навчалися, 1 особа вказано в категорії «інші службовці». Подібна тенденція характерна і для інших років. Відтак очевидно, що в більшості випадків порушення недоторканності житла кваліфікувалося за ч. 2 ст. 162 КК за іншими кваліфікуючими ознаками, ніж вчинене службовою особою.

Застосування насильства чи погроза його застосування. Вказівка на насильство в ч. 2 ст. 162 КК здійснена у наступний спосіб: не містить уточнення на його протиправному характері, без конкретизації на різновиді насильства (фізичне, психічне тощо) та його розмірі (як от насильство, яке не є небезпечним для життя та здоров'я або насильство, небезпечне для життя та здоров'я). З іншого боку, законодавче формулювання вказаних кваліфікуючих ознак дозволяє уникнути певних проблем в процесі кримінально-правової оцінки таких дій, адже чітко визначає підхід законодавця щодо криміналізації психічного впливу через використання терміну «погроза». На думку В. О. Навроцького насильство – це лише фізичний вплив на організм іншої особи і застосування погрози не охоплюється поняттям насильства. Відтак вказівка на фізичне та психічне насильство має бути замінена в КК на слова «насильство або погроза» [13, с. 181].

Оскільки розмір насильства не конкретизовано, його кримінально-правова оцінка має визначатися в кожному конкретному випадку з огляду на такі явища як наявність сукупності кримінальних правопорушень або ж конкуренції кримінально-правових норм (частини та цілого). Звернемося до роз'яснення з цього питання, що міститься

в ППВСУ № 7 від 04.06.2010 р., в пункті 11 якої зазначено, що якщо у складі злочину передбачене діяння, яке у поєднанні з іншими обставинами завжди утворює склад іншого злочину (наприклад, зміст діяння полягає у застосуванні фізичного насильства при вчиненні певного злочину), то питання про його кримінально-правову оцінку необхідно вирішувати з урахуванням того, наскільки охоплюється складом цього злочину таке діяння, а також з урахуванням змісту санкцій відповідних статей (частин статей) Особливої частини КК. У випадках, коли складом певного злочину охоплюється вчинене одночасно з цим злочином відповідне діяння і санкцією статті (частини статті) Особливої частини КК встановлене за цей злочин більш суворе максимальне основне покарання, ніж за відповідне діяння, таке діяння не утворює сукупності злочинів і окремої кваліфікації не потребує (наприклад, заподіяння умисного середньої тяжкості тілесного ушкодження при вчиненні розбою або вимагання охоплюється відповідною частиною статті 187 чи частиною третьою статті 189 КК і окремо за відповідною частиною статті 122 цього Кодексу не кваліфікується. Водночас, коли таке діяння виходить за межі складу певного злочину, воно має кваліфікуватись окремо і утворює сукупність

злочинів (наприклад, заподіяння умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, при вчиненні розбою або вимагання кваліфікується за частиною четвертою статті 187 або частиною четвертою статті 189 і частиною другою статті 121 КК). У цих випадках зміст санкцій відповідних статей (частин статей) Особливої частини КК до уваги не береться [18].

Науковці вже звертали увагу на проблематику встановлення змісту насильства, що є способом вчинення злочину, оцінку якого неможливо зробити виходячи лише з диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК. Його зміст встановлюється шляхом системного тлумачення кримінально-правових норм з урахуванням законодавчого типу (конструкції) визначення (регламентації) способу вчинення злочину (єдиний спосіб вчинення злочину, вичерпний перелік способів вчинення злочину, близький (відкритий) перелік можливих способів вчинення злочину, злочин може бути вчинений будь-яким способом) та порівняння санкції, що передбачає покарання за вчинення складу злочину, у якому насильство є способом його вчинення, та санкції, що передбачає покарання за вчинення складу насильницького злочину [19, с. 113].

Виходячи з таких підходів має оцінюватися і насильство при посяганні на недоторканність приватного життя особи за ч. 2 ст. 162 КК. Утім в практиці не завжди ураховуються такі підходи. Простежується здебільшого два основних підходи. Відповідно до першого, зокрема заподіяння легких тілесних ушкоджень, які мають скороминущі наслідки тривалістю не більше шести днів, в ході застосування насильства під час проникнення до житла особи, нанесення побоїв та погрози вбивством кваліфікуються за сукупністю кримінальних правопорушень, а саме ч. 2 ст. 162 КК та ч. 1 ст. 125 КК або ч. 2 ст. 162 КК, ч. 1 ст. 126 КК та ч. 1 ст. 129 КК України [20]. В інших випадках незаконне проникнення до житла та застосування насильства, що полягало в заподіянні тілесних ушкоджень, що віднесені до категорії легких тілесних ушкоджень були кваліфіковані лише за ч. 2 ст. 162 КК [21; 22] як і погроза застосування насильства, небезпечного для життя та здоров'я кваліфікована за ч. 2 ст. 162 КК [23; 24].

Для з'ясування правильної кримінально-правової оцінки насильства проаналізуємо санкції ст. 162 КК та ч. 1 ст. 125 КК. Так, санкція ч. 1 ст. 162 КК передбачає покарання у виді штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи

² Звіт про склад засуджених (форма № 7 річна).

на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років. Санкція ч. 2 ст. 162 КК передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від двох до п'яти років. Отже кваліфікуючі ознаки ч. 2 ст. 162 КК підвищують ступінь суспільної небезпеки посягання на недоторканність житла особи, переводячи проступок (ч. 1) в категорію злочину невеликої тяжкості. Умисне легке тілесне ушкодження карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до двохсот годин, або виправними роботами на строк до одного року, тобто діяння визнається кримінальним проступком. Подібна санкція дозволяє припустити, що застосування насильства, наслідком якого є заподіяння легких тілесних ушкоджень, має охоплюватися ч. 2 ст. 162 КК і не потребує кваліфікації за сукупністю з кримінальним правопорушенням, передбаченим ст. 125 КК. Такий підхід має поширюватися і на оцінку насильства пізніше порушення недоторканності житла чи іншого володіння особи, що полягало в завданні удару, побойів або вчинення інших насильницьких дій, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень (ч. 1 ст. 126 КК), що карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до двохсот годин, або виправними роботами на строк до одного року. Погроза вбивством, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення цієї погрози, карається пробачним наглядом на строк до двох років або обмеженням волі на той самий строк.

Порівняння санкцій ч. 2 ст. 162 КК та санкції ч. 1 ст. 122 КК, яка передбачає покарання у виді виправних робіт на строк до двох років або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до трьох років дозволяє припустити, що за таким підходом може оцінюватися застосування насильства, наслідком якого стало заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень. Утім аналіз судової практики свідчить, що здебільшого такі діяння кваліфікуються за сукупністю кримінальних правопорушень [25]. Подібна оцінка насильства може мати місце у випадку, коли таке насильство пов'язане із вчиненням дій, передбачених в ч. 1 ст. 162 КК України, тобто воно застосовується для проникнення до житла чи іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку та інших дій, що становлять об'єктивну сторону відповідного кримінального правопорушення. Так, відчуваючи через застосоване фізичне насильство небезпеку для здоров'я, з метою припинення сварки та недопущення нових проявів агресії з боку ОСОБА_3, які могли супроводжуватись продовженням заподіяння тілесних ушкоджень, ОСОБА_5 змушений був дозволити останньому пройти до своєї квартири. Надалі, з дозволу, але фактично всупереч волі ОСОБА_9, в порушення встановленого законом порядку та за відсутністю будь-яких підстав для законного проникнення до житла особи, ОСОБА_3 здійснив незаконне проникнення до квартири потерпілого АДРЕСА_4, в якій, порушуючи права ОСОБА_10 на недоторканість житла, став самостійно оглядати наявні в житлі потерпілого речі, відкривати дверцята шаф в пошуках технічного обладнання для випромінювання, тим самим здійснив незаконний обшук житла, належного потерпілому [26].

Протиправне ж проникнення до житла з чітко визначеною метою вчинення іншого кримінального правопорушення має оцінюватися по іншому. Так, протиправне проникнення до житла особи (без застосування насильства для проникнення) з метою заподіяння останній тілесних ушко-

джень через неприяні стосунки, попередній конфлікт, правильно кваліфіковані судом за сукупністю кримінальних правопорушень, а саме ч. 1 ст. 162 та ч. 1 ст. 122 КК України [25; 27]. Протиправне проникнення до житла особи з метою вчинення зґвалтування і застосування з цієї ж метою до потерпілої особи насильства правильно кваліфіковані судом за ч. 2 ст. 15, ч. 1 ст. 152, ч. 1 ст. 162 КК України [28] або за ч. 1 ст. 162 та ч. 2 ст. 152 КК [29; 30]. В свій час Верховний суд України узагальнюючи практику в справах про злочини проти статеві свободи та статевої недоторканності особи звернув увагу, що органи досудового слідства неоднаково кваліфікували дії винних осіб у разі вчинення ними зґвалтування, поєднаного з незаконним проникненням до житла потерпілої. Наприклад, із матеріалів кримінальної справи за обвинуваченням Д. за ч. 3 ст. 152, ч. 1 ст. 162 КК вбачається, що обвинувачений незаконно проник до будинку, в якому проживала неповнолітня Л., де із застосуванням фізичного насильства зґвалтував її. Такі дії Д. органи досудового слідства правильно кваліфікували за ч. 1 ст. 162 КК як незаконне проникнення до житла та за ч. 3 ст. 152 КК як зґвалтування неповнолітньої. Прилуцький міськрайонний суд Чернігівської області вироком від 10 листопада 2005 р. засудив Д. за ч. 3 ст. 152, ч. 1 ст. 162 КК до семи років позбавлення волі. Водночас випадки кваліфікації таких дій лише за ст. 152 чи 153 КК були визнані неправильними [31].

В ч. 2 ст. 162 КК не передбачена така кваліфікуюча ознака як вчинення кримінального правопорушення групою осіб чи групою осіб за попередньою змовою. Утім аналіз судової практики свідчить, що вчинення діяння за таких обставин є доволі поширеною тенденцією³. Отже очевидно, що порушення недоторканності житла особи із застосуванням насильства або погрози його застосування доволі часто вчинюється *групою осіб (до 50%)*, в той час як діяння, передбачене ч. 1 ст. 162 КК вчинюється у складі групи значно рідше. Тож у перспективі доцільно розглянути можливість диференціації кримінальної відповідальності за посягання на недоторканність житла чи іншого володіння особи, вчинене групою осіб, оскільки така обставина є доволі характерною для проникнення, вчиненого із застосуванням насильства. Зокрема такий крок реалізовано в проєкті нового КК України де серед ознак, що підвищують тяжкість злочину проти приватності на один ступінь вказано його вчинення у складі простої групи.

Висновки. Через відсутність конкретизації змісту насильства в ч. 2 ст. 162 КК, його кримінально-правова оцінка має визначатися в кожному конкретному випадку з огляду на такі явища як наявність сукупності кримінальних правопорушень або ж конкуренції кримінально-правових норм (частини та цілого) та включати лише те насильство, яке застосовувалося для проникнення до житла чи іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку та інших дій, що становлять об'єктивну сторону відповідного кримінального правопорушення (нанесення удару, побойів, заподіяння легкого тілесного ушкодження). Застосування насильства у більшому розмірі, яке призвело до заподіяння середньої тяжкості або тяжких тілесних ушкоджень має кваліфікуватися за сукупністю ч. 2 ст. 162 та відповідно ст. 121, 122 КК чи інших. Протиправне проникнення до житла з чітко визначеною метою вчинення іншого кримінального правопорушення має оцінюватися за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 162 КК та інших статей КК (ст. 122, ст. 121, ст. 152 та ін.).

³ Зокрема в 2023 році за ч. 1 ст. 162 КК було засуджено 397 осіб, з яких 34 особи вчинили к.п. у складі групи (8,5 %), а з 17 осіб, засуджених за ч. 2 ст. 162 КК в складі групи вчинили к.п. 7 осіб (41%), в 2022 р. 5,5% та 50% відповідно, в 2021 році 8,5% та 7,6% відповідно, в 2015 році 16% та 50% відповідно, в 2013 році 10% та 34,6% відповідно, в 2008 – 22% та 38% відповідно

ЛІТЕРАТУРА

1. Панов М.І. Диференціація кримінальної відповідальності. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін.: Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. С. 152-153.
2. Павлик Л. В. Кваліфікуючі ознаки як засіб диференціації кримінальної відповідальності за злочин у сфері господарської діяльності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2010. Випуск 2. С. 303–309.
3. Гуторова Н.О. Проблеми вдосконалення кваліфікуючих ознак злочинів у сфері господарської діяльності. *Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності: матер. наук.-практ. конференції / ред. кол.: В.В. Сташис (голов. ред.) та ін. Х.: «Кроссруд», 2006. С. 47–50.*
4. Марін О.К. Окремі теоретичні основи аналізу системи ознак, що кваліфікують злочин. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матер. XII регіон. наук.-практ. конф., 9–10 лютого 2006 р. – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. С. 366–369.*
5. Павлик Л.В. Поняття та види засобів диференціації кримінальної відповідальності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. № 1. С. 313–325.
6. Гришук В.К. Поняття диференціації відповідальності. *Кримінальний кодекс України 2001 року: проблеми застосування та перспективи удосконалення. Міжнародний симпозіум 11–12 вересня 2009 Львів: ЛьвДУВС, 2009. С. 40–43.*
7. Антонюк Н.О. Диференціація кримінальної відповідальності з позицій *de lege lata* & *de lege ferenda*. *Право України*. 2023. № 1. С. 122-133.
8. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та деяких інших законів України щодо посилення відповідальності за дрібне викрадення чужого майна та врегулювання деяких інших питань діяльності правоохоронних органів: ЗУ № 3886-IX від 18.07.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3886-20#Text>
9. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 7 жовтня 2024 року у справі № 278/1566/21 (провадження № 51-2555кмо24). URL: <https://precedent.ua/122302589>
10. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
11. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
12. Жмур Ю.В. Жмур Ю.М. Розмежування «Порушення недоторканності житла» від складів злочинів зі схожим складом, що складають конкуренцію норм. *Економіка і право. Серія 18*. 2015. С. 185-191.
13. Навроцький В.О. Наскрізнi кримінально-правові поняття: навч. посібн. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 376 с.
14. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 16.12.2024 у справі № 766/10057/23 (№ в ЄДРСР 123799525). URL: <https://precedent.ua/123799525>
15. Постанова ОП ККС ВС від 06.12.2021 у справі № 663/820/15-к (провадження № 51-2075кмо20) – <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829915>
16. Постанова колегії суддів Третьої судової палати ККС ВС від 05.07.2023 у справі № 335/4728/19 (провадження № 51-186км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112087971>.
17. Постанова колегії суддів Першої судової палати ККС ВС від 03.10.2023 у справі № 487/5033/18 (провадження № 51-3974км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114021101>.
18. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки: Постанова 04.06.2010 № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-10#Text>
19. Ус О.В. Кваліфікація злочину при конкуренції кримінально-правових норм, частини та цілого. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2019. Випуск 55. Том 2. С. 111-114.
20. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 10.12.2024 у справі № 161/20844/24 (№ в ЄДРСР 123641501). URL: <https://precedent.ua/123641501>
21. Вирок Київського районного суду м. Одеси від 09.04.2024 у справі № 947/33855/23 (№ в ЄДРСР 118215337). URL: <https://precedent.ua/118215337>
22. Вирок Шевченківського районного суду м. Львова від 26.02.2024 у справі № 466/8403/23 (№ в ЄДРСР 117547067). URL: <https://precedent.ua/117547067>
23. Вирок Солом'янського районного суду міста Києва від 03.07.2024 у справі № 760/6876/23 (№ в ЄДРСР 120476722). URL: <https://precedent.ua/120476722>
24. Вирок Путильського районного суду Чернівецької області від 29.02.2024 у справі № 713/877/21 (№ в ЄДРСР 117320164). URL: <https://precedent.ua/117320164>
25. Вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 02.12.2024 у справі № 188/1990/24 (№ в ЄДРСР 123418972). URL: <https://precedent.ua/123418972>
26. Ухвала Ожтєбрьського районного суду м. Полтави від 27.12.2024 у справі № 554/6815/24 (№ в ЄДРСР 124153252). URL: <https://precedent.ua/124153252>
27. Вирок Тиврівського районного суду Вінницької області від 12.06.2024 у справі № 145/2036/23 (№ в ЄДРСР 119674079). URL: <https://precedent.ua/119674079>
28. Вирок Роменського міськрайонного суду Сумської області від 12.08.2024 у справі № 585/1277/22 (№ в ЄДРСР 120970271). URL: <https://precedent.ua/120970271>
29. Вирок Теплицького районного суду Вінницької області від 30.05.2024 у справі № 144/691/24 (№ в ЄДРСР 119385791). URL: <https://precedent.ua/119385791>
30. Вирок Березнегуватського районного суду Миколаївської області від 04.04.2024 у справі № 470/693/23 (№ в ЄДРСР 118118489). URL: <https://precedent.ua/118118489>
31. Судова практика у справах про злочини проти статеві свободи та статеві недоторканності особи. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/EAB1FA2D863638A1C2257B7C00430F1E](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/EAB1FA2D863638A1C2257B7C00430F1E)

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

PECULIARITIES OF THE CONSTRUCTION AND FUNCTIONING OF THE TAX SYSTEM OF THE EUROPEAN UNION COUNTRIES

Хачатурян В.Х., аспірант

Київський міжнародний університет

В статті в результаті узагальнення зарубіжного досвіду функціонування податкової системи країн ЄС, виокремлено окремі напрямки впровадження його в процесі модернізації податкової системи України.

В результаті дослідження визначено, що переваги системи оподаткування, яка існує в країнах Європейського Союзу з вітчизняною системою оподаткування, то в цілому їх перелік може бути зведений до наступного: 1) менша кількість податків, що дає змогу ефективного їх адміністрування, сприяє прозорості та відкритості податкової системи; 2) наявність реально діючої системи оподаткування розкоші, яка, окрім того, що сприяє наповненню бюджету, є гарантією соціальної справедливості, громадської злагоди у суспільстві; 3) підвищений рівень оподаткування суб'єктів господарювання, що дає можливість державі повною мірою реалізовувати свої функції: соціальну, функцію охорони правопорядку, військового захисту тощо.

Зроблено висновок, що в цілому податкова система ЄС немає суттєвих переваг над українською системою оподаткування, яка є досить динамічна і орієнтована на зміну стану економіки країни та необхідності винайдення балансу між рівнем добробуту громадян та рівнем забезпеченням економічної стабільності держави та функціональності механізму її державного управління (адміністрування). Доречним є використання окремих передових технологій та методологій формування податкової системи закордонних країн стабільності розвитку.

Ключові слова: податкова система, система оподаткування, принципи оподаткування, податкові відносини, податкові органи, досвід побудови та функціонування податкової системи країн ЄС, напрямки оптимізації податкової системи України.

The article, as a result of generalizing the foreign experience of the functioning of the tax system of the EU countries, singled out certain areas of its implementation in the process of modernization of the tax system of Ukraine.

As a result of the study, it was determined that the advantages of the taxation system that exists in the European Union countries with the domestic taxation system, in general, their list can be reduced to the following: 1) a smaller number of taxes, which allows for their effective administration, contributes to the transparency and openness of the tax system; 2) the presence of a really operating luxury taxation system, which, in addition to contributing to the filling of the budget, is a guarantee of social justice, public harmony in society; 3) an increased level of taxation of business entities, which allows the state to fully implement its functions: social, law enforcement, military defense, etc.

It is concluded that in general the EU tax system has no significant advantages over the Ukrainian tax system, which is quite dynamic and is oriented towards changing the state of the country's economy and the need to find a balance between the level of welfare of citizens and the level of ensuring the economic stability of the state and the functionality of its public governance (administration) mechanism. It is appropriate to use certain advanced technologies and methodologies for forming the tax system of foreign countries of stable development.

Key words: tax system, taxation system, principles of taxation, tax relations, tax authorities, experience in building and functioning of the tax system of EU countries, directions for optimizing the tax system of Ukraine.

Актуальність тематики статті. Слід зазначити, що податкова реформа в Україні відбувається під впливом міжнародної податкової конкуренції, необхідності європейської податкової гармонізації та координації національної податкової політики в напрямі досягнення стратегічної мети, що полягає в інтеграції країни до ЄС. Тому реформування податкової системи України здійснюється з урахуванням сучасних тенденцій розвитку систем оподаткування зарубіжних країн, зокрема країн-членів ЄС.

Дані фактори зумовлюють необхідність здійснення поглибленого наукового аналізу побудови та функціонування податкової системи провідних країн ЄС, виокремлення найкращих практик та визначення перспектив їх впровадження в Україні, що і зумовлює актуальність даного дослідження.

Таким чином основним завданням дослідження в межах даної статті є узагальнення досвіду функціонування податкової системи окремих країн ЄС, виокремлення напрямків впровадження його в процесі модернізації податкової системи України в сучасних умовах.

Стан дослідження тематики статті. Розроблення та вдосконалення сфери законодавчого регулювання оподаткування та реалізації державної податкової політики України з урахуванням вивчення зарубіжного досвіду було об'єктом та предметом дослідження у працях таких учених, як В. Л. Андрущенко, Т. В. Тучак, М. Г. Волощук, О. О. Петріченко, О. В. Білаш, Т. О. Карабін, М. В. Менджук, Павленко В. В., Павленко В. Л., В. Г. Баранова, О. Ю. Дубовик, В. П. Хомутенко та інших [1–5]. Вони і стали основною дослідницької бази даної наукової статті.

Виклад основного матеріалу статті. Нижче доцільно навести поглиблений аналіз особливостей побудови та функціонування податкової системи країн ЄС сталої демократії, які мають схожі з Україною території, культуру та історичну спорідненість, та які здійснюють допомогу у протистоянні військовій агресії росії на територію України, що і зумовлює новизну такого дослідження.

Податкова система Німеччини. Німеччина (далі – ФРН) серед федеративних держав Європи і світу на сьогодні є політичним та економічним лідером. Система управління а відповідно і податкова система має трирівневий ступінь поділу на: федеральний, земельний та общинний (муніципальні утворення).

Як вірно стверджують дослідники фінансової системи ФРН «податкова система Німеччини є однією із найскладніших у світі і налічує близько 45 різноманітних податків і зборів, на відміну України, законодавство якої передбачає водночас в Україні ПК України визначено лише 11 видів, з яких 7 загальнодержавних та 4 місцевих [6].

Податкове законодавство Німеччини є одним із найбільш систематизованих і суворих у світі, після чого Німеччина є федеративною республікою, і її податкова система передбачає значний ступінь децентралізації. Воно регулює податки на рівні федерального, земельного та місцевого, що забезпечує фінансову стабільність країни. Ось основні аспекти податкового законодавства Німеччини. Основними видами податків є: 1) прямі податки, до яких віднесено: – податок на доходи фізичних осіб (Einkommensteuer), стягується з доходів громадян і резидентів Німеччини, шкала прогресивна – ставки

варіюються від 14% до 45% залежно від суми доходу, а особи з низьким доходом мають певні податкові пільги; корпоративний податок (Körperschaftsteuer): ставка податку для компаній – 15%, до якого додається муніципальний податок, який залежить від місця реєстрації компанії (зазвичай 14–17%); – податок на прибуток підприємств (Gewerbesteuer): стягується місцевою владою (містами й громадами), ставка залежить від муніципалітету; 2) непрямі податки: – податок на додану вартість (Mehrwertsteuer, MwSt), стандартна ставка – 19%, знижена – 7% (застосовується до харчових продуктів, книг, медикаментів тощо). Загальні основи оподаткування у Федеративній Республіці Німеччина регулюються Законом про порядок стягування податків в якому визначено, що податками є податок на майно та податок із торгівлі. [7; 8].

Спур М. В. та Самойловська В. П. здійснивши аналіз податкового законодавства ФРН приходять до висновку, що «податки ФРН можна класифікувати за адміністративно-територіальним поділом держави та бюджетного надходження й використання за чотири види: 1) федеральні податки, що надходять до федерального бюджету: податок на тютюнові вироби, податок на спирто-горілчані вироби, податок на енергоносії; оподаткування закордонного прибутку; 2) земельні податки, що надходять до бюджетів федеральних земель: податок на власність, податок на автотранспорт, податок на пивний солод, податок за придбання землі, податок на спадкування; 3) місцеві податки; 4) общинні, муніципальні податки, що надходять до бюджетів місцевих органів влади: промисловий податок, земельний податок, податок на собак, податок із розважальних закладів, податок на полювання та рибальство, податок на друге місце проживання, податок на реєстрацію питного закладу, податок із дозволеної торгівлі спиртними напоями; 5) спільні податки, податкові надходження від яких розподіляються між бюджетами різних рівнів: прибутковий податок, корпоративний податок, податок з обігу; 6) церковні податки, які збираються церквами з віруючих відповідної конфесії [9, с. 100]. Цікавими та такими, що відсутні в оподаткуванні України на відміну від Німеччини є такі податки: податок на утримання церковних закладів, оподаткування закордонного прибутку, податку на друге місце проживання, податку на розкіш, тощо.

Складність податкового законодавства Німеччини має наслідки великої кількості спорів між платниками податків і податковими, які в судовому порядку розглядаються спеціалізованими судами – податковими судами ФРН, які розглядають дані справи в спрощеному провадженні, в Україні така судова інстанція не відокремлена, тому податкові справи розглядають адміністративні суди в спрощеному провадженні, а статистичний аналіз діяльності адміністративних судів показує що податкові справи є найбільшою категорією адміністративних справ, які розглядаються в національній системі судочинства і складають майже 60% всіх адміністративних справ.

Податкова система Італії та Латвії.

Податкова система Італії досить складна і має багато рівнів, ніж Італія, як і Німеччина, є децентралізованою країною. Податки регулюються на національному, регіональному та місцевому рівнях, головна особливість – велика кількість податків та жорсткий контроль податкової адміністрації (Agenzia delle Entrate). Ось основні аспекти податкової системи Італії. Основні види податків: 1) прямі податки – податок на доходи фізичних осіб (Imposta sul Reddito delle Persone Fisiche, IRPEF), прогресивна шкала податку з фізичних осіб: з прибутком до 15 000 євро – 23%, від 15 001 до 28 000 євро – 25%, від 28 001 до 50 000 євро – 35%, понад 50 000 євро – 43%, податок стягується з усіх доходів, включаючи зарплату, бізнес-доходи, інвестиції та інші; 2) найбільш прибутковими щодо наповнення бюджету в Італії вважаються податок на додану вартість

(ПДВ) і податок на прибуток, адже в сумі ці два податки забезпечують найбільшу частку податкових надходжень до бюджету. Також особливістю податкової системи Італії, якої немає у жодній країні, є наявність податку на телебачення, зокрема володіння обладнанням, яке дає змогу прослуховувати радіо й телепередачі, незалежно від фактичного використання або наміру використовувати цю послугу, податок надходить до бюджету державної телекомпанії RAI.

В Італії всі доходи залежно від джерел поділяються на 5 основних категорій: доходи за підприємництво; доходи за роботу по найму, фріланс; доходи за нерухомість і земельну власність; доходи на капітал; інші джерела доходів. Також існує поняття податкових збитків: збитки, пов'язані з діяльністю, що обкладається ПДВ (IVA, Imposta sul Valore Aggiunto), не враховуються для зменшення зобов'язань із цього податку. Проте надмірно сплачені суми можна використати для компенсації податкових платежів у майбутніх періодах [10].

Податкова система Латвії є відносно простою та ефективною, оскільки країна прагне створити сприятливе середовище для бізнесу й залучення інвестицій. Вона поєднує прямі та непрямі податки, із запровадженням прогресивних ставок оподаткування для фізичних осіб та конкурентоспроможних умов для компаній. Існують такі види податків:

1. Прямі податки:

– податок на доходи фізичних осіб (Iedzīvotāju ienākuma nodoklis, IN), прогресивна шкала ставок складає доходи до 20 004 євро на рік – 20%, від 20 004 до 78 100 євро на рік – 23%, понад 78 100 євро – 31%, додаткові доходи (наприклад, від капіталу) оподатковуються за ставкою 10%–20%, залежно від джерела;

– корпоративний податок (Uzņēmumu ienākuma nodoklis, UIN), стандартна ставка – 20%, але лише на розподілений прибуток (дивіденди), нерозподілений прибуток (реінвестований у бізнес) податком не обкладається;

– соціальні внески (Valsts sociālās apdrošināšanas iemaksas, VSAOI), роботодавці та працівники спільно сплачують 34.09% від заробітної плати 23.59% сплачує роботодавець та 10.50% сплачує працівник.

2. Непрямі податки:

– податок на додану вартість (Pievienotās vērtības nodoklis, PVN), стандартна ставка – 21%, знижені ставки – 12% на медикаменти, книги, громадський транспорт, 5% на деякі основні продукти харчування;

– акцизи (Akcīzes nodoklis), стягуються з пального, алкоголю, тютюну та енергоресурсів;

– податок на нерухомість (Nekustamā īpašuma nodoklis, NĪN), ставка залежить від вартості нерухомості – 0.2%–3% на житлові приміщення, 1.5% – на комерційні приміщення.

Латвійська податкова система передбачає ряд податкових пільг: податкові відрахування для фізичних осіб, тобто витрати на освіту, медичні послуги, благодійність; податкові знижки для утриманців (дітей, пенсіонерів); податкові пільги для бізнесу – нерозподілений прибуток компаній звільняється від оподаткування, що сприяє розвитку бізнесу, знижки на інвестиції в інновації чи інфраструктуру.

Фізичні особи повинні подавати декларацію про доходи, якщо отримували доходи з декількох джерел, інвестиції чи доходи від капіталу; компанії зобов'язані подавати щомісячну декларацію про податок на прибуток, а також декларацію про соціальні внески. Нерезиденти оподатковуються лише на доходи, отримані на території Латвії: заробітна плата – 20%; дивіденди – 0%–20% (залежно від умов договорів про уникнення подвійного оподаткування). Латвія має обов'язкові соціальні внески, які покривають пенсії, медичне страхування та допомогу по безробіттю, існує можливість добровільно робити

додаткові внески в приватні пенсійні фонди. Латвія підписала численні договори про уникнення подвійного оподаткування, зокрема з Україною, що дозволяє зменшити податковий тягар для іноземців. Податкову систему контролює Державна служба доходів Латвії (Valsts ierēmtumu dienests, VID). Несвоєчасна сплата податків може призвести до штрафів чи судового переслідування.

Латвійська податкова система відзначається прозорістю та спрямованістю на розвиток бізнесу. Якщо вас цікавлять конкретні деталі, наприклад, ставки чи пільги для окремих секторів економіки [11].

Таким чином, аналіз податкових систем Італії та Литви свідчить про те, що у них сформована більш широка база оподаткування, ніж в Україні. В Україні загалом необхідно застосовувати системний підхід до податкової реформи.

Податкова система Естонії. Податкова система цієї молодшої країни ЄС швидко розвивається швидкими темпами і є однією з прогресивніших в Європі, оскільки проти те, що базується на демократичних принципах сталого розвитку є досить мобільною та підлаштовується під реальності економіки країни а також ґрунтується на використанні спрощеної системи оподаткування з використанням сучасних інформаційних технологій.

Податкова система Естонії відома своєю простотою, прозорістю та інноваційністю. Вона побудована таким чином, щоб стимулювати економічну активність, залучення інвестицій і розвиток підприємництва. Естонія – одна з перших країн, яка впровадила цифрову податкову систему, що значно полегшує звітність і адміністрування.

Основні особливості податкової системи. Проста структура: невелика кількість податків і єдина ставка для багатьох видів доходів. Цифровізація: Майже всі податкові декларації подаються онлайн через платформу e-Tax, яка є частиною електронного уряду. Реінвестований прибуток не оподатковується: Компанії сплачують податок на прибуток лише при його розподілі у вигляді дивідендів [12].

Основні види податків:

1. Прямі податки: податок на доходи фізичних осіб (Tulumaks), фіксована ставка – 20%, податок застосовується до всіх видів доходів: заробітна плата, підприємницький дохід, оренда, капітал тощо, нерезиденти оподатковуються лише на доходи, отримані в Естонії; 2) корпоративний податок (Tulumaks ettevõtetele), 0% на нерозподілений прибуток, це означає, що компанії можуть реінвестувати весь свій дохід без податкового навантаження, 20% на розподілений прибуток (дивіденди), який сплачується у момент виплати; 3) податок на соціальне страхування (Sotsiaalmaks), сплачується роботодавцем 33% від зарплати працівника, цей податок покриває витрати на медичне страхування та пенсійні внески; 4) податок на нерухомість (Maaaja kinnisvaramaks), стягується лише за землею, ставка залежить від місцевої влади (зазвичай 0.1%–2.5% від вартості земельної ділянки), будівлі, зокрема житлові, не оподатковуються.

2. Непрямі податки: податок на додану вартість (Käibemaks), стандартна ставка – 20%, знижена ставка – 9% (для книг, ліків, проживання у готелях), нульова ставка застосовується до експорту та певних послуг; 2) акцизи (Aktsiisid), застосовуються до алкоголю, тютюну, пального та електроенергії.

Особливості податкової системи для бізнесу полягають в наступному. Естонська система стимулює реінвестиції: якщо прибуток не розподіляється (не виплачуються дивіденди), податок на нього не стягується, це створює сприятливі умови для довгострокового розвитку бізнесу. Всі компанії повинні подавати звіти через електронну платформу. Малі компанії, які працюють у спрощеному режимі, мають мінімальні вимоги до звітності. Естонія активно підтримує стартапи, пропонуючи низку податкових пільг. Іноземні підприємці можуть користуватися програмою e-Residency, яка дозволяє дистанційно відкривати

компанії в Естонії та керувати ними. Нерезиденти оподатковуються тільки на доходи, отримані на території Естонії (наприклад, зарплата, оренда нерухомості, дивіденди). Дивіденди, виплачені нерезидентам, не обкладаються додатковим податком, якщо вже сплачено корпоративний податок. Естонія має обов'язковий пенсійний фонд, куди працівники сплачують 2% від свого доходу, а роботодавець – 33%. Внески спрямовуються на державне пенсійне забезпечення та медичне страхування. Естонія має підписані угоди про уникнення подвійного оподаткування з багатьма країнами, включно з Україною. Це дозволяє уникати подвійного оподаткування на доходи та капітал. За несвоєчасну подачу декларацій або несплату податків стягуються штрафи. Естонія активно бореться з ухиленням від сплати податків, використовуючи електронні системи для автоматичного контролю.

Перевагами податкової системи Естонії є: простота – мала кількість податків і чіткі правила; прозорість – електронна система забезпечує швидке й зрозуміле адміністрування; підтримка бізнесу – відсутність податку на нерозподілений прибуток; довіра до платників – податкові органи співпрацюють із підприємцями, надаючи консультації.

Слід відмітити, що нині в Україні створено податкову систему, яка дає змогу мобілізувати кошти в розпорядження держави, тобто податки виконують перш за все фінансову функцію. Водночас для більш ефективного здійснення їхнього розподілу та перерозподілу на цілі економічного й соціального розвитку, а отже, підвищення регуляторної функції податкової системи необхідне подальше її вдосконалення з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду. Проведений аналіз досвіду прогресивних моделей оподаткування, які використовуються в зарубіжних країнах, зокрема Італії і Латвії, свідчить про те, що окремі їх елементи доцільно адаптувати в Україні для вдосконалення регуляторного характеру впливу на економіку. Це насамперед стосується визначення шкали величин доходу й відповідних податкових ставок для кожного рівня доходу суб'єкта господарювання та фізичних осіб; повного звільнення від оподаткування на певний період або надання податкових пільг підприємствам видобувної галузі для стимулювання розробки родовищ власного природного газу та їх належної експлуатації. Крім того, для системного вдосконалення податкової політики та податкової системи України важливо вирішити такі завдання: підвищення прозорості сплати податків, запровадження спрощених процедур адміністрування податків для платників; формування податкової культури у суб'єктів господарювання; забезпечення надійної системи податкового контролю, яка не буде обтяжувати платників податків, але й обумовлюватиме відповідальність за вчинення податкового правопорушення [13; 14; 15].

Як вірно зазначають окремі дослідники, «для відновлення позитивної економічної динаміки необхідна переорієнтація податкової політики та податкової системи України на переважно регулюючу/стимулюючу функцію. Результатом має стати покращення інвестиційного клімату країни та стимулювання інноваційно-інвестиційної активності суб'єктів господарювання, що є перспективою подальших досліджень» [16, с. 91–92].

Висновки. Таким чином, якщо аналізувати переваги системи оподаткування, яка існує в країнах Європейського Союзу з вітчизняною системою оподаткування, то в цілому їх перелік може бути зведений до наступного: 1) стабільність та прогнозованість – податкові системи країн ЄС базуються на чітких правилах, які регламентуються як національним законодавством, так і європейськими директивами, компанії та громадяни можуть прогнозувати свої витрати та інвестиції завдяки стабільності податкових ставок і зобов'язань, ЄС гармонізує податкові підходи в межах Союзу, що знижує ризики для бізнесу та сприяє економічній співпраці; 2) гармонізація для біз-

несу – завдяки єдиному ринку ЄС, підприємства мають спрощений доступ до інших країн-членів без мит та торгових бар'єрів; ЄС укладає угоди про уникнення подвійного оподаткування як на рівні Союзу, так і з іншими країнами, що знижує податкове навантаження для міжнародних компаній; 3) сприятливі умови для інвестицій – багато країн пропонують знижені ставки корпоративного податку для стартапів або компаній, які займаються інноваційною діяльністю (наприклад, Ірландія з її 12,5% корпоративного податку); податкові стимули для інвестицій у відновлювану енергетику, дослідження та розвиток, доступ до європейських фондів: Компанії, які працюють в ЄС, можуть отримувати фінансування з фондів Союзу (наприклад, Horizon Europe для наукових досліджень); 4) підтримка соціального захисту – податкові системи в країнах ЄС забезпечують фінансування державних програм, таких як охорона здоров'я, освіта, соціальне страхування, пенсії, у більшості країн ЄС діє прогресивна шкала податку на доходи фізичних осіб, що сприяє більш справедливому розподілу доходів серед населення; високі податки у країнах, таких як Швеція чи Данія, забезпечують безкоштовний доступ до якісної медицини та освіти; 5) інновації в адмініструванні податків – країни ЄС, як-от Естонія чи Фінляндія, активно впроваджують цифрові технології, що спрощують подання декларацій і сплату податків; використання сучасних технологій, автоматизований обмін інформацією між країнами ЄС (завдяки CRS – Common Reporting Standard) зменшують можливості для податкових зловживань; 6) під-

тримка екологічної стійкості – у багатьох країнах ЄС діють податки на викиди CO₂, використання пального, пластикову продукцію, що стимулює перехід до більш екологічно чистих технологій; 7) спрощення для малого та середнього бізнесу (МСБ) – упрощені системи для МСБ (наприклад, у Франції чи Італії діють спеціальні режими для малих підприємств, які дозволяють сплачувати менші податки або мати знижені ставки); малі підприємства можуть скористатися фінансуванням з європейських програм для розвитку; 8) справедливість і рівність – високі доходи оподатковуються більше, ніж низькі, що дозволяє підтримувати баланс у суспільстві; внески забезпечують працівникам права на пенсію, оплачувану відпустку, страхування тощо; 9) інтеграція в глобальну економіку – системи оподаткування в країнах ЄС відповідають стандартам Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), зокрема у боротьбі з ухиленням від оподаткування; ЄС активно укладає угоди про уникнення подвійного оподаткування з третіми країнами; 10) можливості для фізичних осіб – покупки в одній країні ЄС підлягають поверненню ПДВ при вивезенні до країни, яка не входить до Союзу; у громадян ЄС є можливість працювати в будь-якій країні Союзу, користуючись однаковими податковими правилами щодо доходів. Таким чином податкові системи країн ЄС забезпечують баланс між економічним розвитком, соціальним захистом і справедливістю. Інноваційність, підтримка підприємництва та цифровізація роблять їх привабливими як для громадян, так і для бізнесу.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрущенко В. Л. Податкові системи зарубіжних країн : *навчальний посібник* / В. Л. Андрущенко, Т. В. Тучак. Ірпін: Університет ДФС України, 2021. 210 с.
- М. Г. Волощук, О. О. Петріченко, О. В. Білаш, Т. О. Карабін, М. В. Менджул. Податкове право країн ЄС. *Посібник*. Ужгород, 2021. 144 с.
- Павленко В. В., Павленко В. Л. Податкове право зарубіжних країн: *навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* / В. В. Павленко, В. Л. Павленко; за заг. ред. А. М. Подоляки. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2013. 422 с.
- Податкова система: *навч. посібник* / В. Г. Баранова, О. Ю. Дубовик, В. П. Хомутенко та ін.; за ред. В. Г. Баранової. Одеса: БМВ, 2014. 344 с.
- Податкове право України: *навч. посібник* / за ред. М. П. Кучерявенка. Х.: Право, 2010. 256 с., с. 9–10.
- Професор Йоганнес Шмідт: «Німецьке податкове право – найскладніше у світі». URL: <https://steuermythen.de/wp-content/uploads/Mythos14.pdf>.
- Про порядок стягнення податків : Закон ФРН від 16 березня 1976 р. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/ao_1977/.
- Про податок із продажів : Закон ФРН від 26 листопада 1979 р. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/ustg_1980/index.html.
- Єпур М. В., Самойловська В. П. Відмінності правового регулювання інституту податкового права за українським та німецьким законодавством. *Прикарпатський юридичний вісник*. № 5 (40). 2021. С. 98–102.
- Italy Income Taxes and Tax Law. URL: http://www.worldwide-tax.com/italy/italy_tax.asp.
- Тетяна Острікова. Податкові системи Естонії та Латвії: У чому переваги? Інтернет ресурс «INVESTGAZETA», публікація від 22.03.2021 року. https://investgazeta.ua/blogs/podatkovyi-sistemi#google_vignette.
- Валерій Моїсєєв. Чому податкова система Естонії вдесьте визнана найкращою в ОЕСР. Економіка. Публікація від 25 жовтня 2023 року. <https://thepage.ua/ua/economy/rejting-international-tax-competitiveness-index-2023>.
- Babenko, V., Syniavska, O. (2018). Analysis of the current state of development of electronic commerce market in Ukraine. *Technology audit and production reserves*, 5, 4(43). DOI: <https://doi.org/10.15587/2312.8372.2018.146341>.
- Bila, L. M. (2015). Spil'ni i vidminni rysy podatkovykh system krayn Yevropejs'koho Soyuzu ta Ukrainy. *Visnyk Mykolaivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.O. Sukhomlyns'koho*, № 6, 656–661.
- Міжнародний досвід: адміністрування податків в Європі та в Україні. *Офіційний сайт Державної фіскальної служби України*. URL: <http://stasumy.gov.ua>.
- Л. В. Лисяк, М. О. Гуменюк, Д. А. Філімонова. Удосконалення податкової системи України з урахуванням досвіду зарубіжних країн. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Економіка і менеджмент. 2018. Вип. 31. С. 90–94. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2018_31_20.

**ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ:
ОКРЕМІ АСПЕКТИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ****LEGISLATIVE ACTIVITY OF THE MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE:
SOME ASPECTS OF THE REGULATORY FRAMEWORK**

Гуцул В.О., аспірант

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Стаття присвячена аналізу нормативного регулювання правотворчої діяльності Міністерства юстиції України

Проаналізовано основні ознаки та види правотворчої діяльності Міністерства юстиції України. Було виділено два види правотворчої діяльності Міністерства юстиції України: 1) правотворча діяльність предметом регулювання якої є діяльність самого Міністерства юстиції України та його територіальних органів; 2) правотворча діяльність предметом регулювання якої є діяльність суб'єктів, організація діяльності і контролю яких належить до компетенції Міністерства юстиції України відповідно до напрямків виконання ним своїх повноважень.

Проведено аналіз норм діючого законодавства з метою з'ясування рівня нормативно-правового регулювання правотворчої діяльності Міністерства юстиції України. Як результат встановлено, що Законом України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 № 3354-IX встановлено та закріплено статус Міністерства юстиції України як суб'єкта правотворчої діяльності, що наділений правом приймати підзаконні нормативно-правові акти. Водночас відсутнє нормативно-правове регулювання самого процесу прийняття нормативно-правових актів Міністерством юстиції України.

Зроблено висновок, що правотворчість як процесуальна форма Міністерства юстиції України потребує чіткого нормативно-правового регулювання шляхом розробки та прийняття рекомендацій та загальних правил техніки нормопроекування, як то передбачено статтею 31 Закону № 3354-IX.

Ключові слова: правотворча діяльність, Міністерство юстиції України, нормотворчість, підзаконний нормативно-правовий акт, наказ, нормативно-правове регулювання.

The article is devoted to the analysis of the normative regulation of the legislative activity of the Ministry of Justice of Ukraine.

The author analyzes the main features and types of law-making activities of the Ministry of Justice of Ukraine. The author distinguishes two types of law-making activities of the Ministry of Justice of Ukraine: 1) law-making activities, which are regulated by the activities of the Ministry of Justice of Ukraine and its territorial bodies; 2) law-making activities, which are regulated by the activities of bodies, whose activities and control fall within the competence of the Ministry of Justice of Ukraine in accordance with the spheres of its competence.

The author analyzes the provisions of the current legislation in order to determine the level of legal regulation of the legislative activity of the Ministry of Justice of Ukraine. As a result, it is established that the Law of Ukraine "On Legislation" No. 3354-IX of 24.08.2023 establishes and consolidates the status of the Ministry of Justice of Ukraine as a subject of legislative activity entitled to adopt statutes. At the same time, there is no legal regulation of the process of adoption of regulatory legal acts by the Ministry of Justice of Ukraine.

The author comes to the conclusion that the law-making as a procedural form of the Ministry of Justice of Ukraine requires clear legal regulation through the development and adoption of recommendations and general rules of the law-making technique, as provided for by Article 31 of Law No. 3354-IX of Ukraine.

Key words: legislative activity, Ministry of Justice of Ukraine, rule-making, law, regulation, legal regulation.

Вступ. Міністерство юстиції України, є «головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику, діяльність якого координується Кабінетом Міністрів України» [3].

Згідно з п. 1 частини першої ст. 7 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 № 3166-VI «основними завданнями міністерства як органу, що забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох сферах, є: забезпечення нормативно-правового регулювання» [1].

До основних завдань Міністерства юстиції України, як центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної правової політики належить розробка проектів законів та інших нормативно-правових актів.

Окремі аспекти нормативно-правового регулювання діяльності Міністерства юстиції України були предметом наукових досліджень Є. Гетьмана, О. Дніпрова, Н. Железняк, В. Желінського, Х. Кобацької, Н. Лати, О. Марченко, А. Мілевського, І. Микільця, О. Предместнікова, З. Погорелової та інші.

Прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 № 3354-IX, який набрав чинності 20.09.2023 та буде введений в дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, на законодавчому рівні визначило особливу роль міністерства, що забезпечує формування державної правової політики, яким на сьогоднішній день є Міністерство

юстиції України, що обумовлює необхідність додаткового дослідження нормативно-правового регулювання окремих аспектів його правотворчої діяльності.

Постановка завдання метою даної статті є дослідження основних ознак та видів правотворчої діяльності Міністерства юстиції України, а також визначення ступню нормативно-правового регулювання його правотворчої діяльності.

Результати дослідження. Основне призначення органів державної виконавчої влади виконання управлінських функцій держави, реалізація яких здійснюється шляхом виконання покладених на них повноважень, у тому числі нормотворчих.

Як зазначає З. Погорелова «нормотворчі повноваження органів виконавчої влади є повноваженнями по встановленню, зміні і скасуванню обов'язкових правил у формі видання підзаконних нормативних актів. Нормотворчі повноваження є невід'ємною частиною правового статусу органів виконавчої влади, слугують засобом здійснення ними державної влади і здійснюються завжди і виключно з метою виконання органами виконавчої влади своїх функцій, завдань та повноважень, в межах компетенції. Нормотворчі повноваження слугують правовою основою для нормотворчої діяльності органів виконавчої влади, яка має правову процесуальну форму і в якій і здійснюються ці нормотворчі повноваження» [9, с. 49].

Ю. Ничка вважає, що «головною причиною існування і розвитку підзаконної правотворчості є об'єктивна потреба в уточненні правової регламентації суспільних

відносин, що первинно регламентуються на рівні закону у відповідних сферах суспільного життя. Безпосередня мета підзаконної правотворчої діяльності полягає у формуванні єдиної та внутрішньо узгодженої системи нормативно-правових приписів, спрямованих на організацію виконання законів шляхом їхньої деталізації та конкретизації, що об'єктивуються у підзаконних правових актах» [8, с. 47].

Д. Бараненко виділяє, що «основними ознаками нормотворчої діяльності центральних органів виконавчої влади є державна діяльність, яка: реалізується через систему органів виконавчої влади; здійснюється в порядку і за процедурою, що регламентовані чинним законодавством; результатом якої є нові чи вдосконалені підзаконні нормативно-правові акти» [4, с. 70].

Схожий перелік ознак нормотворчості органів виконавчої влади визначає і Є.Гетьман. На його думку, «основними ознаками органів виконавчої влади є: 1) державна діяльність, яка реалізується через систему органів виконавчої влади; 2) здійснюється в порядку і процедурі регламентованих чинним законодавством; 3) результатом її є нові чи удосконалені підзаконні нормативно-правові акти» [5, с. 97].

Отже, серед ознак правотворчої діяльності органів виконавчої влади, у тому числі і Міністерства юстиції України, можна виділити: державно-владний характер (оскільки є результатом діяльності органу державної влади, що наділений правом реалізації управлінської функції держави), підзаконний характер (здійснюється на виконання та у відповідності до законів, з метою деталізації правового регулювання певних суспільних відносин), нормативний характер (результатом є створення або зміна норм права), процедурно-процесуальний характер (здійснюється у порядку певної процедури, що регулюється нормами, що мають процесуальний характер).

На законодавчому рівні ознаки нормотворчості центральних органів державної влади, зокрема і Міністерства юстиції України, знайшли своє опосередковане закріплення в статті 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади». У якій зазначено, що «міністерство у межах своїх повноважень, на основі і на виконання Конституції та законів України, актів Президента України та постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України видає накази, які підписує міністр» [1], що визначає їх підзаконний характер.

Державно-владний та нормативний характер правотворчості міністерств закріплено в частині 2 статті 15 Закону № 3166-VI: «накази міністерства, видані в межах його повноважень, є обов'язковими для виконання центральними органами виконавчої влади, їх територіальними органами, місцевими державними адміністраціями, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами і організаціями всіх форм власності та громадянами» [1].

Про процедурно-процесуальний характер нормотворчої діяльності міністерств зазначається у частинах 3, 5–7 статті 15 Закону України № 3166-VI: «накази міністерства нормативно-правового змісту підлягають державній реєстрації Міністерством юстиції України та включаються до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів. Накази міністерства, які є нормативно-правовими актами, після включення до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів опубліковуються державною мовою в офіційних друкованих виданнях. Всі накази міністерства оприлюднюються державною мовою на офіційному сайті міністерства в порядку, передбаченому Законом України «Про доступ до публічної інформації». Проекти наказів міністерства, які мають нормативно-правовий характер, оприлюднюються на офіційному веб-сайті міністерства відповідно до Закону України «Про доступ до

публічної інформації», крім випадків виникнення надзвичайних ситуацій та інших невідкладних випадків, передбачених законом, коли такі проекти актів оприлюднюються негайно після їх підготовки. Накази міністерства, які є нормативно-правовими актами і пройшли державну реєстрацію, набувають чинності з дня офіційного опублікування, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня офіційного опублікування» [1].

Зазначені положення підтверджують наявність певної процедури прийняття міністерствами нормативно-правових актів, що вказує на їх процесуальний характер.

На процесуальну форму нормотворчої діяльності органів виконавчої влади звертає увагу і З. Погорелова, яка зазначає, що «правова процесуальна форма нормотворчої діяльності у сукупності з процесуальними стадіями, процесуальним провадженням і процесуальним режимом складають поняття нормотворчого процесу органу виконавчої влади, як системи самостійних, логічно завершених етапів, стадій, юридико-технічних дій по встановленню, зміні чи скасуванню загальнообов'язкових правил поведінки шляхом прогнозування, планування, підготовки, узгодження, правової експертизи, розгляду та прийняття, державної реєстрації, опублікування, вступу в силу (набрання чинності) нормативних актів органу виконавчої влади» [9, с. 50].

А. Расюк стверджує, що нормотворчість органів виконавчої влади здійснюється відповідно до чітко визначеної процедури, яка складається з «розроблення, розгляду, прийняття та офіційного оприлюднення нормативно-правових актів» [11, с. 142].

Правотворча діяльність Міністерства юстиції України регулюється виключно Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» та Положенням про Міністерство юстиції України.

Відповідно до покладених на нього завдань, Міністерство юстиції України наділено: а) загальними нормотворчими повноваженнями, що забезпечують формування та реалізацію державної правової політики: «розробляє проекти законів та інших нормативно-правових актів (п. 4 ст. 3);» [3], а також б) спеціальними нормотворчими повноваженнями щодо забезпечення своїх функцій і повноважень, зокрема: «затверджує нормативно-правові акти з питань функціонування системи надання безоплатної правової допомоги та надання такої допомоги відповідно до закону» (п. 29 ст. 4); здійснює нормативно – методичне забезпечення діяльності державних науково-дослідних установ судової експертизи (НДУСЕ) (п. 67 ст. 4); проводить правову експертизу проектів міжнародних договорів України здійснює нормативно – правове забезпечення у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, державної реєстрації юридичних осіб, громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, та фізичних осіб – підприємців (п. 83–85 ст. 4); проводить правову експертизу проектів міжнародних договорів України (п. 84 ст. 4) та інші [3].

З огляду на зазначені повноваження доречним є виділити два види правотворчої діяльності Міністерства юстиції України: 1) правотворча діяльність предметом регулювання якої є діяльність самого Міністерства юстиції України та його територіальних органів; 2) правотворча діяльність предметом регулювання якої є діяльність суб'єктів, організація діяльності і контролю яких належить до компетенції Міністерства юстиції України відповідно до напрямків виконання ним своїх повноважень.

Як приклад результатів правотворчої діяльності предметом регулювання якої є діяльність самого Міністерства юстиції України та його територіальних органів, можна навести, Наказ Міністерства юстиції України від 16.10.2019 № 3173/5 «Про утворення міжрегіональних територіальних органів Міністерства юстиції України»,

Наказ Міністерства юстиції України від 28.04.2005 N 42/5 «Про впорядкування процесу здійснення експертизи проектів законів України та інших нормативно-правових актів на предмет їх відповідності *acquis communautaire*», Наказ Міністерства юстиції України 20 грудня 2024 року № 3689/5 «Про затвердження структури та штатної чисельності працівників апарату Міністерства юстиції України» та інші.

Водночас, кількість нормативно-правових актів, що є результатом правотворчої діяльності Міністерства юстиції України, що регулюють суспільні відносини у тих сферах, де забезпечення і формування державної політики віднесено до його компетенції, значно більша.

Наприклад, формуючи та реалізуючи державну політику щодо надання безоплатної правової допомоги, Міністерство юстиції України прийняло низку наказів, зокрема, накази від 02.07.2012 року № 968/5 та № 967/5, від 06.06.2012 № 504, на підставі яких було створено центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, затверджено Положення про діяльність центрів, створено Координаційний центр з надання правової допомоги та інші акти, що містять норми права, які регулюють правовідносини, що виникають у зв'язку з наданням безоплатної правової допомоги.

У сфері виконання судових рішень та рішень деяких інших органів правотворча діяльність Міністерства юстиції України теж є результативною. Так, наказами міністерства затверджено та введено в дію розроблені Міністерством юстиції України Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження, Порядок реалізації арештованого майна, Інструкції з організації примусового виконання рішень. Норми даних підзаконних нормативно-правових актів є результатом правотворчої діяльності Міністерства юстиції України та містять чіткі процедури, що визначають дії суб'єктів виконавчого провадження та сприяють реалізації судових рішень.

Не менш значною є роль Міністерства юстиції України як суб'єкта правотворчої діяльності щодо формування та реалізації державної правової політики у сфері банкрутства, нотаріату та державної реєстрації.

Так, правовими нормами, що є результатом правотворчої діяльності Міністерства юстиції України, регулюється діяльність арбітражних керуючих, а саме визначається порядок здійснення контролю за їх діяльністю, правила ведення ними діловодства та архіву, правила подання ними обов'язкових відомостей (інформації), а також порядок тимчасового зупинення права на здійснення ними діяльності. Крім того, Міністерство юстиції України створює кваліфікаційну та дисциплінарні комісії арбітражних керуючих та визначає порядок їх діяльності.

Схожа ситуація і з регулюванням Міністерством юстиції України діяльності нотаріусів, державних реєстраторів та реалізації державної правової політики у сфері банкрутства, нотаріату та державної реєстрації.

Таким чином, існує значна кількість законодавчих актів, які встановлюють право Міністерства юстиції України, як і інших центральних органів виконавчої влади, регулювати певні сфери суспільних відносин шляхом прийняття норм права, що є результатом їх правотворчої діяльності та закріплюються у відповідних документах, що затверджуються та вводяться в дію на підставі відповідних наказів. Водночас відсутнє нормативно-правове регулювання порядку прийняття нормативно-правових актів Міністерством юстиції України.

Слід погодитись з О. Предместніковим, який зазначає, що «нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади нерідко суперечать законодавству й видаються з перевищенням їх компетенції, без узгодження з приватними виконавцями, а також з порушенням вимог інструкції з діловодства, правил нормопроєктування

і правопису. Саме тому доцільним вбачається здійснення Міністерством юстиції України безпосередньо і через головні територіальні управління юстиції планування, координації та контролю нормотворчої діяльності саме усіх органів виконавчої влади» [10, с. 383].

24 серпня 2023 року Верховна Рада України зробила визначний крок щодо впорядкування правотворчої діяльності в Україні шляхом прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» № 3354-IX [2]. Основні положення якого набули чинності та будуть введені в дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні.

Законом № 3354-IX визначено основні засади правотворчої діяльності, принципи і порядок її здійснення, учасники правотворчої діяльності, до складу яких віднесено і Міністерство юстиції України, визначено основи нормопроєктування, правила юридичної техніки, види нормативно-правових актів та їх юридичну силу та врегульовано багато інших правовідносин, що виникають у процесі правотворчої діяльності.

Згідно з положеннями цього Закону, а саме ч. 2 ст. 9, законодавство України включає три види актів – Конституція України, закони України та підзаконні нормативно-правові акти. Важливим здобутком цього Закону є те, що у ст. 19 визначено ієрархію, зокрема підзаконних нормативно-правових актів, з якої вбачається, що накази міністерств мають відповідати не тільки Конституції, міжнародним актам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та законам України, але й постановам Верховної Ради України, указам Президента України та постановам Кабінету Міністрів України.

Таким чином, накази Міністерства юстиції України, як центрального органу виконавчої влади, у системі ієрархії підзаконних нормативно-правових актів займають сходинку після відповідних актів Президента України та Уряду.

Міністерство юстиції України на виконання своїх повноважень у кожній із сфер відання приймає підзаконні нормативно правові акти у формі наказів.

Частиною 7 статті 32 Закону № 3354-IX визначено структуру підзаконного нормативно-правового акта, що «складається з таких елементів: 1) назва; 2) преамбула (за необхідності); 3) розділи, підрозділи, параграфи (об'єднують пункти підзаконного нормативно-правового акта залежно від його обсягу і змісту); 4) статті (для Указу Президента України); 5) пункти, що можуть складатися з підпунктів; абзаци пунктів та підпунктів; примітки; 6) додатки (за необхідності)» [2]. У свою чергу викладення пунктів нормативно-правового акту теж має певні правила: «1) усі пункти та підпункти повинні мати спільні характеристики; 2) вступний абзац має узгоджуватися з кожним пунктом (підпунктом) і разом становити одне зрозуміле речення; 3) нумерація кожного пункту (підпункту) має бути послідовною (наростаючим підсумком); 4) пункти та підпункти мають містити положення, що стосуються виключно переліку споріднених положень» [2].

Окремо законодавець зазначає, що «повноваження суб'єкта правотворчої діяльності щодо прийняття (видання) нормативно-правового акта включає також повноваження щодо: 1) внесення змін до нормативно-правового акта; 2) зупинення дії окремого структурного елемента нормативно-правового акта на визначений строк (термін); 3) дострокового відновлення дії окремого структурного елемента нормативно-правового акта, дія якого була зупинена на визначений строк (термін); 4) визнання нормативно-правового акта або окремого його структурного елемента таким, що втратив чинність» [2].

Дана норма Закону № 3354-IX дає підстави стверджувати, що правотворча діяльність Міністерства юстиції України полягає не лише в створенні нових нормативно-правових актів, а і у внесенні змін до вже існуючих, зупинки та відновлення їх дії в цілому або в частині.

Крім того, стаття 46 Закону № 3354-IX містить наступні положення: «окремі процедури розгляду проектів підзаконних нормативно-правових актів можуть визначатися підзаконними нормативно-правовими актами, прийнятими відповідно до закону», що, на нашу думку, свідчить про недостатню урегульованість процедурно-процесуальних аспектів правотворчої діяльності органів центральної виконавчої влади та обумовлює необхідність прийняття додаткових підзаконних нормативно-правових актів.

Про необхідність прийняття такого нормативно-правового акту вказують і Ю. Кунєв та А. Левдик, зазначаючи, що «розвиток нормотворчої діяльності в центральних органах виконавчої влади є важливим кроком до становлення в Україні правової, демократичної держави, до переходу від декларативної цінності людини як соціальної істоти до втілення в життя на національному ґрунті європейської гуманістичної концепції захисту прав людини та громадянина. Необхідним видається розробка і прийняття єдиного НПА (нормативно-правового акту), який би чітко і безальтернативно регламентував кожен з етапів

процедури підготовки та прийняття адміністративних рішень в органах публічної влади» [7, с. 27].

Прийнятим Законом № 3354-IX, визначено загальні засади правотворчої діяльності в Україні, закріплено її основні принципи та загальні засади нормопроекування, визнано міністерства, у тому числі і Міністерство юстиції України, суб'єктами правотворчої діяльності, сформульовано визначення підзаконного нормативного акту та визначено їх юридичну силу.

Висновки. Водночас правотворчість як процесуальна форма правотворчої діяльності органів виконавчої влади в цілому та Міністерства юстиції України зокрема, не містить чіткого нормативно-правового регулювання та потребує як найшвидшого прийняття Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України рекомендацій щодо особливостей техніки нормопроекування нормативно-правових актів, що ними приймаються (видаються), а Міністерством юстиції України рекомендацій щодо загальних правил техніки нормопроекування, як то передбачено статтею 31 Закону № 3354-IX.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI.
2. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX.
3. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 228.
4. Бараненко Д.В. Поняття та сутність нормотворчої діяльності центральних органів виконавчої влади. *Юридичний вісник*. 2020/6. С. 68-75.
5. Гетьман Є.А. Нормотворча діяльність органів виконавчої влади в Україні: правовий зміст і проблемні питання. Харків: Оберіг, 2014.
6. Жидецька В.В. Стадії нормотворчого провадження міністерств в Україні. *Держава і право. Серія : Юридичні науки*. 2016. Вип. 74. С. 49-58.
7. Кунєв Ю.Д., Левдик А.А. Державна реєстрація нормативно-правових актів: дуалізм моделі реалізації. *Правова позиція*. 2016. № 2 (17). С. 23-31.
8. Ничка Ю. Підзаконна правотворчість: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2015. Вип. 61. С. 45-49.
9. Погорелова З.О. Нормотворчі повноваження органів виконавчої влади як правова основа їх нормотворчої діяльності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Випуск 75: частина 1. С. 47-52.
10. Предместніков О. Повноваження Міністерства юстиції України у сфері державної правової політики: нормотворчість і правова експертиза. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 4 (242). С. 56-61.
11. Расюк А.О. Відомча нормотворча діяльність в Україні та шляхи її модернізації. *Наука і правоохорона*. 2019. № 1. С. 140-147.

МІЖНАРОДНА ДОСЛІДНИЦЬКА РАДА: ДОСВІД ПОШУКУ НАДНАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ НАУКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА**INTERNATIONAL RESEARCH COUNCIL: EXPERIENCE IN FINDING A SUPRANATIONAL LEGAL MODEL OF SCIENTIFIC COOPERATION**

Тицька Я.О., к.ю.н.,

доцент кафедри державно-правових дисциплін факультету права та економіки

Міжнародний гуманітарний університет

У цій науковій роботі її авторкою проведено аналіз питань виникнення, динаміки та еволюції моделі наднаціональної наукової співпраці та відповідного міжнародно-правової регламентації науки на прикладі створення, розвитку та занепаду Міжнародної дослідницької ради.

У роботі наголошується, що, попри сам безспірний факт організації людством наукової роботи із стародавніх часів, саме системна формалізація категорії науки стала максимально рельєфною у Новітні часи, та поступове сприйняття феномену наукової співпраці спонукало тогочасні країни здійснювати пошук ефективних форм її міжнародної реалізації, що поступово призвело до створення відповідних універсальних організаційних моделей.

У статті відзначено, що за таких умов поступова інституціоналізація питань наукового пошуку та наукового співробітництва, яка відбувалася до формування нинішньої моделі міжнародного права, мала вкрай фрагментарний характер.

Дослідження такої інституціоналізації у вимірі наднаціональних структур досі перебувало поза межами уваги як міжнародного права, так й історії права, та відповідні питання у власних працях згадували лише окремі історики науки, які у першу досліджували еволюцію відповідних академічних структур.

Предметом статті визначено інституційно-правовий вимір формування міжнародного контексту наукової співпраці, а її метою детермінація процесу виникнення, розвитку та припинення діяльності Міжнародної дослідницької ради у вимірі міжнародної взаємодії та у контексті подальшого становлення міжнародно-правової реальності. У статті доведено, що формування Міжнародної дослідницької ради було викликане наслідками Першої світової війни, які відобразилися у кризі поглядів на універсальність та інтернаціональність наукового пошуку та на роль національних академій наук як основних представників власних країн у міжнародній науковій співпраці.

При цьому створення Міжнародної дослідницької ради мало на першому етапі практичною метою усунення від універсальної наукової співпраці науковців та наукових установ від країн, що програли Першу світову війну, та водночас формалізацію участі урядів у організації наднаціональної наукової діяльності; фіаско обох завдань та очевидна бюрократизація й неефективність ради призвели до поступової втрати нею рис суб'єкта міжнародного права.

Ключові слова: Міжнародна дослідницька рада, академії наук, історія науки, міжнародне право, наукові дослідження, наукова співпраця.

In this scientific work, the author analyzes the issues of the emergence, dynamics and evolution of the model of supranational scientific cooperation and the corresponding international legal regulation of science using the example of the creation, development and decline of the International Research Council.

The work emphasizes that, despite the indisputable fact of the organization of scientific work by mankind since ancient times, it was the systematic formalization of the category of science that became most prominent in modern times, and the gradual perception of the phenomenon of scientific cooperation prompted the countries of that time to search for effective forms of its international implementation, which gradually led to the creation of appropriate universal organizational models.

The article notes that under such conditions, the gradual institutionalization of issues of scientific research and scientific cooperation, which took place before the formation of the current model of international law, was extremely fragmentary.

The study of such institutionalization in the dimension of supranational structures has so far been outside the scope of attention of both international law and the history of law, and relevant issues have been mentioned in their own works only by individual historians of science, who first studied the evolution of the relevant academic structures.

The subject of the article is the institutional and legal dimension of the formation of the international context of scientific cooperation, and its purpose is to determine the process of the emergence, development and termination of the activities of the International Research Council in the dimension of international interaction and in the context of the further formation of international legal reality.

The article proves that the formation of the International Research Council was caused by the consequences of the First World War, which were reflected in the crisis of views on the universality and internationality of scientific research and on the role of national academies of sciences as the main representatives of the owner countries in international scientific cooperation.

At the same time, the creation of the International Research Council had at the first stage the practical goal of removing scientists and scientific institutions from the countries that lost the First World War from universal scientific cooperation, and at the same time formalizing the participation of governments in the organization of supranational scientific activity; the fiasco of both tasks and the obvious bureaucratization and inefficiency of the council led to its gradual loss of the features of a subject of international law.

Key words: International Research Council, academies of sciences, history of science, international law, scientific research, scientific cooperation.

Вступ. Аналіз сприйняття категорій міжнародного наукового співробітництва має спиратися на певні визначені критерії, окресленню яких сприятиме визначення елементів становлення та розвитку міжнародно-правового відображення науки на прикладі виникнення, еволюції та припинення діяльності Міжнародної дослідницької ради (англ. «International Research Council», далі – МДР). Попри сам безспірний факт організації людством наукової роботи із стародавніх часів, саме системна формалізація категорії науки стала максимально рельєфною у Новітні часи, та поступове сприйняття феномену наукової співпраці спонукало тогочасні країни здійснювати пошук ефек-

тивних форм її міжнародної реалізації, що поступово призвело до створення відповідних універсальних організаційних моделей.

За таких умов поступова інституціоналізація питань наукового пошуку та наукового співробітництва, яка відбувалася до формування нинішньої моделі міжнародного права, мала вкрай фрагментарний характер. Дослідження такої інституціоналізації у вимірі наднаціональних структур досі перебувало поза межами уваги як міжнародного права, так й історії права, та відповідні питання у власних працях згадували лише окремі історики науки, які у першу досліджували еволюцію відповідних академічних структур.

Поміж праць сьогоденних українських правників відповідна проблематика згадувалася у творах Б. В. Бабіна, К. В. Громовенка, С. В. Ківалова, та водночас комплексних, системних, та монографічних робіт щодо окресленого у цій статті напрямку авторкою не виявлене. При цьому розвиток організації науки у її структурному, онтологічному та гносеологічному вимірах системно досліджували європейські та американські автори з історії та соціології науки. Серед іншого слід згадати праці Маріо Біаджолі, Леонарда Бруно, Карстена Йедлічки, Давіда Кроніка, Анрі Лерідона, Дастона Лорейна, Маргері Парвер, Роберта Фокса тощо.

Постановка завдання. Предметом статті визначене інституційно-правовий вимір формування міжнародного контексту наукової співпраці, а її метою детермінація процесу виникнення, розвитку та припинення діяльності МДР у вимірі міжнародної взаємодії та у контексті подальшого становлення міжнародно-правової реальності. У роботі системно висвітлене виклики й парадокси, з якими поступово зіткнулися наукова спільнота та країни світу у спробах інституціоналізації наукової діяльності та наукової співпраці зокрема у вимірі утворення та функціонування МДР.

Для отримання достовірних та корисних результатів в рамках поставленої мети варто системно дослідити процеси утворення та динаміки функціонування МДР від самого початку функціонування цієї структури, та надати всебічну характеристику діяльності МДР саме у міжнародно-правовому вимірі та й причин припинення її діяльності. Реалізації мети й поставлених завдань статті у доцільному науковому форматі було використане системний та структурний, порівняльний, герменевтичний, формально-правовий, прогнозний методи.

Результати дослідження. МДР у низці публікацій детермінують як « правонаступника » утвореної в 1899 році Міжнародної асоціації академії (англ. «International Association of Academies», далі – МАА).

Як констатують фахівці, одною з підстав розпуску МАА переможцями Першої світової став «Маніфест дев'яносто трьох», підписаний професурою Німеччини у 1914 році, який відкидав порушення цією країною норм міжнародного права та виправдовував форми та методи ведення війни.

Тому МАА була замінена переможцями в 1919 році Міжнародною дослідницькою радою (англ. «International Research Council», далі – МДР). Формуванню ради передувало проведення трьох конференцій, у Лондоні, Парижі та Брюсселі, між жовтнем 1918 та липнем 1919 року, які за підсумком об'єднали наукові установи 20 країн-переможців Першої світової [10, р. 7].

Варто додати, що під час Першої світової війни та після її завершення ніхто МАА офіційно не розпускав, остання дискусія щодо її долі була на початку конфлікту, коли обговорювалася можливість забезпечення діяльності асоціації академіями наук нейтральних країн, що врешті-решт не завершилося нічим [1, р. 252]. Перемога над Німеччиною сама по собі не була підставою для якогось перегляду роботи МАА, де роль німецьких дослідницьких інститутів до 1914 р. була ключовою, тому державами-переможцями було вирішене просто утворити нову асоціацію, а МАА просто ігнорувати.

Тому утворені два органи, а саме МДР та Міжнародний союз академії декларували, що їх цілі «певною мірою такі ж, як і у старої Асоціації, але розширені та уточнені», заявивши про виключення німецьких і австрійських науковців вже через місяць після підписання Версальського договору.

При цьому таке виключення відбувалося суто за «правом переможців», навіть без посилання на Версальський договір, бо як зазначали науковці нейтральних країн його стаття 282-295 щодо «договорів, конвенцій та угод економічного та технічного характеру», не надавала перемож-

цям прав ігнорувати попередні угоди про МАА. Цікаво, що німецькі автори щодо цієї ситуації підкреслюють, що оскільки МАА ніхто не розпускав, то багато німецьких наукових установ з 1918 року не приймали нових засад діяльності МДР, а тому «спочатку організаційного злиття не відбулося» й академії Картелю повернулися до відповідних академічних союзів лише у 1935 р. [3, р. 341; 4, р. 50; 5, р. 99].

Відповідна ініціатива ще до завершення Першої світової була пролобійована на прохання паризької Академії наук, «в тісній співпраці» з Національною академією наук у Вашингтоні та Королівським товариством взяло ініціативу.

Вона була відображена у меморандумі від лютого 1918 року «Міжнародні наукові товариства після війни» де обговорювалося питання, «чи слід після укладення миру німецьких і австрійських учених і дослідників негайно знову включити до міжнародного співробітництва, чи, як представників "науки без совісті", вони повинні бути виключені на невизначений період». У цьому меморандумі, оприлюдненому науковцями країн Антанти, вказувалося, що «співробітництво, розпочате між академіями до 1914 року, так чи інакше має бути продовжено», але «міжнародні зустрічі, в яких, як і досі, соціальне спілкування є важливою частиною, деякий час не будуть можливими» [2, р. 341, 342].

Ендрю Кок ще сорок років тому констатував, що МДР, заснована в 1919 році представниками провідних наукових академії головних держав-союзників, мала на меті сприяти міжнародному співробітництву в науці шляхом утворення низки міжнародних союзів, кожен з яких охоплював окрему галузь науки, але її «міжнародна основа була, однак, навмисно обмежена: колишні Центральні держави були виключені законом як з МДР, так і з її союзів, тоді як колишні нейтральні країни мали бути прийняті лише більшістю у три чверті голосів» [9, р. 244].

Р. Фокс так саме констатує, що МДР та її союзи «були глибоко відзначені керівним принципом, що переможеним Центральним державам... не повинно бути місця в нових структурах», вчені з цих країн були виключені з конгресів, і навіть використання німецької мови було заборонено. Він додає, що «принцип виключення сягає корінням у ранні дискусії, у яких французи, представлені математиком і секретарем Академії наук Емілем Пікаром, мали особливо потужний голос» [10, р. 7].

Таким чином, констатував Е. Кок, МДР «була досить відкритою частиною загальної післявоєнної політики, вістрям якої був Версальський договір, ізоляції Центральних держав, вимагання від них вираження покаяння та забезпечення того, щоб Німеччина, зокрема, ніколи не відновила свого старого панування», зокрема у науці.

При цьому «виключення, накладене МДР, разом з урядовою політикою та народними настроями, було спрямоване в першу чергу проти Німеччини, а німецькомовна Австрія стояла наступною в списку ієрархії лиходіїв». Надалі, додає Е. Кок, після «опозиції виключенню Німеччини та її колишніх союзників, особливо в колишніх нейтральних країнах», статuti МДР було змінено у 1926 році, і «всі старі Центральні держави були одноставно запрошені приєднатися», але при цьому МДР «слідувала за громадською думкою, а не (як можна було сподіватися) показувала приклад» [2, р. 250].

За задумом утворювачів МДР, вона мала контролювати міжнародні відносини в науці через дочірні спілки для різних наукових дисциплін, чотири з яких було утворено на нараді в Брюсселі [10, р. 8]. На засіданні МДР у Брюсселі в липні 1922 року під головуванням Еміля Пікара, секретаря Академії наук у Парижі та водночас голови МДР, заявлялося, що тоді до ради приєдналися 20 країн, з яких у засіданнях брали участь представники Бельгії, Великобританії, Греції, Данії, Іспанії, Канади, Нідерландів, Норвегії, Польщі, Португалії, США Франції, Чехословаччини,

Швеції, Швейцарії, Японії, та предметом обговорення була активізація МДР у розв'язанні спільних питань утворених цією ж радою союзів [7 р. 230].

МДР у 1928 р. в «Nature» писало, що «одним із перших дій ради було сприяння створенню міжнародних асоціацій, або союзів, для сприяння певним галузям науки, в яких міжнародне співробітництво має важливе значення», в результаті чого в 1919 р. були утворені Союз астрономії, геодезії та геофізики, Союз теоретичної та прикладної хімії, Союз математики та Союз радіотелеграфії. Надалі, в 1922 році, були створені Союз теоретичної та прикладної фізики, Союз біологічних наук та Союз географії, таким чином їх загальна кількість досягла восьми.

МДР у 1928 р. декларувало, що ці союзи «є практично автономними, організовують власні збори, призначають своїх посадових осіб, збирають і розподіляють власні кошти, ініціюють дослідницьку та спільну роботу у своїх галузях наукової діяльності, подібно до попередніх асоціацій, роботу яких вони продовжують».

Та при цьому, надаючи статистику зустрічей та членства у союзах, МДР вказує не кількість залучених академій, а саме кількість країн-учасниць. Це й не дивно, оскільки станом на 1928 рік з 35 членів країн МДР лише 14 були представлені своїми науковими академіями, ще 6 «національними дослідницькими радами, що складаються з представників національних академій». Решта держав МДР була представлена не академіями, а «науковими відділами, пов'язаними з урядом» у 7 випадках та ще у 7 випадках просто урядом держави [8, р. 291].

Щодо членства у МДР додамо, що саме у період між двома світовими війнами у дипломатичній практиці та думці країн світу визрівало альтернативне бачення регулювання міжнародної наукової співпраці з її переведенням під контроль не національних академій наук а суто управлінських структур.

Прикладом у 1926 році Френк Хелс, тодішній голова Департаменту наукової індустрії Великої Британії порекомендував уряду Австралії як тодішнього британського домініону утворити Раду наукових та промислових досліджень не тільки для підтримки відповідної діяльності на австралійській території але й для «діяльності як засобу зв'язку між Співдружністю та іншими країнами в питаннях наукових досліджень». Уряд Австралії погодився з цими рекомендаціями та призначив Френка Л. Макдугалла своїм «офіцером зв'язку з науки» (англ. «Scientific Liaison Officer») у Лондоні в 1927 р. для «вирішення питань наукового прогресу та політики» [6, р. 12].

Дослідники констатували, що серед союзів, заснованих МДР до 1926 року, «астрономія, геодезія та геофізика, радіонаука та географія виділяються як науки з чіткою та сильною потребою в офіційному міжнародному співробітництві, навіть у самому зборі їхніх даних», та що «справа була, мабуть, менш очевидною та вагомою для фізики та хімії, але загальною монетою цих наук були сутності та одиниці, які були точно порівнювані в межах національних кордонів: елементи, атомні ваги, спектри, електричні одиниці». При цьому, оскільки МДР «фактично знищив залишки довоєнної системи, у вчених-фізиків не було іншого вибору, як приєднатися до ради, точніше, підтримувати приєднання своїх націй і... працювати зсередини для реформування статутів», оскільки «залишитися поза системою, відрізаючись від життєво важливих міжнародних джерел, для багатьох із них було б досить руйнівним» [2, р. 273].

Також одним з аргументів МДР щодо невтручання у діяльність союзів було те, що нібито «більшість питань, які він розглядав, мають адміністративний, а не науковий характер» та «включають запрошення приєднатися до організації, призначення її посадових осіб і комітетів, схвалення статутів або змін до статутів, які були запропоновані будь-яким з союзів, а також інші питання, що сто-

суються Ради та союзів водночас». Але водночас визнавалося, що концепція МДР «як невеликого органу, який має на меті здійснювати контроль у наукових питаннях, дуже не відповідає вимогам, оскільки в ньому представлені всі 35 країн» [2, р. 289, 290, 291].

Е. Кок пише, що «вивчення списків країн, що належать до восьми союзів» МДР, сформованих до 1926 року (астрономії, геодезії та геофізики, хімії, математики, радіонауки, фізики, біологічних наук, географії), «показує дуже спорадичний характер членства», за яким «менші країни часто належали лише до одного чи кількох союзів», а, прикладом, Монако, підтримуючи членство у МДР, не входило до жодного союзу [2, р. 272].

Додамо, що сама МДР описувала наведений вище бойкот німецьких вчених доволі своєрідно. Ним повідомлялося, що «у 1926 році делегати країн, що приєдналися до МДР, одноголосно вирішили запросити Німеччину, Австрію, Угорщину та Болгарію приєднатися до МДР та пов'язаних з нею союзів», Надалі Угорщина прийняла запрошення і приєдналася до МДР та Болгарія нібито «з міркувань економії» заявила, що «наразі не може цього зробити», а Німеччина та Австрія нібито «не відповіли», оскільки «питання все ще розглядається» 6 науковими академіями цих країн, тобто колишніми членами Картелю. Такі «певні труднощі» пропонувалося вирішити «шляхом формування Дослідницької ради для Німеччини, в якій будуть представлені академії» Картелю, але очевидно що такий сегрегаційний підхід німецьких вчених не влаштував [8, р. 290].

Щодо цього Р. Фокс вважав, що «після того, як Локарнські угоди 1925 року відкрили шлях до франко-німецького примирення та відкриття Ліги Націй для всіх країн, включаючи колишні Центральні держави, МДР не мав іншого вибору, як переглянути свій статут, як це було зроблено на спеціальному засіданні Генеральної асамблеї в 1926 році» [10, р. 8]. При цьому згаданий вище Е. Кок вказує, що відмова після 1926 року більшості німецьких вчених брати участь у роботі МДР відбувалася «під тиском власного уряду» [2, р. 249].

Як щодо цього вказує Брігітта Шредер-Гудехус після створення МДР «реінтеграція німецьких і австрійських вчених і науковців у міжнародне співробітництво відбувалася з надзвичайною нерішучістю». Зокрема між 1919 і 1925 роками відбулося 275 міжнародних наукових конференцій, 60 % з них без участі представників Німеччини, й лише потім «індивідуальні контакти на приватній основі знову збільшувалися» [5, р. 101].

При цьому МДР була змушена визнати, що у 1928 р. німецькі вчені відхилили запрошення до участі в Міжнародному географічному конгресі, який зібрався в Кембриджі під егідою Союзу географії МДР. Запрошення було відхилено ними саме на тій підставі, що він був організований «одним із союзів пов'язаних з МДР», яка «не була повністю науковою асоціацією, а була певною мірою політичною, оскільки уряд може бути органом ради, який має членство» [8, р. 291].

На це МДР заперечував, що нібито «це відбувається лише в кількох випадках, коли наразі немає національної академії, яка б представляла країну» та що «минулі Міжнародна геодезична асоціація та Сейсмологічна асоціація колишніх днів підтримувалися грантами, наданими урядами держав, які були членами асоціацій» й закликав німецьких вчених взяти участь у розробці нової угоди про МДР. Примітно, що одним з основних лобістів залучення німецьких вчених до роботи МДР та до перегляду її статутних документів був Остін Чемберлен [8, р. 291].

Р. Фокс додає, що «солідарність, яка була характерною для міжсоюзницьких конференцій 1918-1919 років, загострилася з того моменту, як МДР обережно відкрив свої двері для країн, які не брали жодної участі у війні з обох сторін», прикладом для науковців з Нідерландів.

Він наводить приклад утрехтського хіміка Ернста Коена, який був лояльним щодо МДР, але водночас любивав «послаблення заборони на колишні Центральні держави», особливо в роки його перебування на посаді президента Союзу теоретичної та прикладної хімії в 1925–1928 роках [10, р. 8].

Е. Кок констатує, що «події, пов'язані з першими роками МДР, інколи розглядалися як перевірка існування та ефективності духу інтернаціоналізму серед науковців», та що «вчені (точніше, наукові інституції) країн-союзників і не менше Німеччини не витримали іспит», і «якщо вчені нейтральних країн вийшли з цієї справи з набагато більшою оцінкою, то, можна сказати, це сталося тому, що вони зіткнулися з набагато меншим викликом: для них не було конфлікту між науковою та національною лояльністю».

Та більше, додає Е. Кок, головним мотивом вчених нейтралів «могло бути щось інше, ніж почуття наукового інтернаціоналізму», бо, прикладом, «з вузьконаціоналістичного погляду, невизначене продовження ситуації відразу після війни дало б нейтральним країнам принаймні незначну перевагу в конкурентному плані, оскільки вони одні підтримували б комунікацію зі своїми колегами в обох таборах протилежних країн» [2, р. 275].

Європейський дослідник Р. Фокс додає, що надалі Німеччина змінила власну позицію; вірогідно це сталося тому, що до кінця 1920-х років частина німецьких вчених все ж почала відвідувати заходи МДР та її союзів, а статутні документи МДР очікували на подальший перегляд. Поступово у союзів МДР, «німецька присутність зростала, досягнувши кульмінації в 1930 році, коли Німеччина направила велику делегацію на генеральну асамблею хімічного Союзу у Льсжі, де вона «отримала овації», а хіміка Фріца Габера, колишнього «піонера газової війни», було навіть одразу обрано на чотирирічний термін віцепрезидентом союзу [10, р. 8].

Е. Кок водночас заявляє, що МДР зазнавав критики «за надмірну бюрократизацію та надання надто малої автономії своїм дочірнім союзам», та що саме вона начебто й призвела до перегляду статутів ради в 1931 році. Тоді було не тільки прийнято нову назву (Міжнародна рада наукових спілок), що відображало нову, «більш федеральну конституцію» ради, яка вперше передбачала представництво союзів у Генеральній раді на додаток до делегатів, призначених на національному рівні. Цей автор додає, що хоча обвинувачення у бюрократії та централізації МДР «за логікою», «було цілком від питання про виключення Німеччини, але насправді ці два критичні зауваження часто висловлювалися разом тими самими особами».

Е. Кок це пробує пояснити тим, що «критики, яких головним чином хвилювало виключення Німеччини, додавали тезу про бюрократію, щоб додати ваги своїй справі, і навпаки», та водночас він визнає, що «ті, хто контролював МДР протистояли тиску на отримання більш автономних союзів ...головним чином, тому що вони боялися, що якщо союзи створять власні правила членства, Німеччина отримає доступ через чорний хід» до ради [2, р. 249].

Вірогідно саме вимірі такої критики ще в 1921 році англійська «Таймс» опублікувала анонімну статтю «Прогрес науки – повстання проти суперорганізації», написану насправді Пітером Ч. Мітчеллом, секретарем Зоологічного товариства Лондона, яка жорстко критикувала МДР «як на підставі бюрократії, так і на німецькому виключенні, хоча першому звинуваченню надавалося більшого значення» [2, р. 270].

Водночас як писала про себе МДР у 1928 р. у звітній статті для «Nature», «конвенція, згідно з якою вона продовжує свою роботу, припинить свою дію в кінці 1931 року, якщо її попередньо не поновлять країни, представлені на МДР». МДР у цій статті визначене як «покликану замінити деякі міжнародні наукові асоціації» тобто МАА, які начебто «припинили свою діяльність під час війни», а цілі МДР були визначені як «координація міжнародних зусиль у різних галузях науки», «утворення міжнародних наукових об'єднань», «спрямування міжнародної наукової діяльності за темами, що не входять до компетенції жодної з наявних асоціацій» та щодо «відносин з урядами країн, що приєдналися до МДР, з метою сприяння дослідженням, що належать до її компетенції» [8, р. 289].

Е. Кок додає, що питання доброчесності МДР або будь-якого з її союзів «фактично перебувало поза контролем рядових учених будь-якої країни», оскільки держави були представлені у раді або через національні академії, де «влада чи рішення лежали в руках досить невеликої групи видатних і порівняно літніх учених», або узагалі не академіями, а урядовими чиновниками [2, р. 275].

Як пише Р. Фокс, у липні 1930 року, коли авторитет МДР «був остаточно підірваний», ця рада розпочала процедури, які й привели через рік до її «розпаду та заміни» на нову Міжнародну раду наукових союзів. Цей дослідник додає, що відповідний «перехід був набагато більшим, ніж просто адміністративне коригування», бо він «означував кінець підходу з централізованої організації наукових досліджень і рішучий крок до федерації автономних дисциплінарних спілок, статус, який наступник обох рад, Міжнародна наукова рада (англ. «International Science Council») зберігає в наші дні» [10, р. 8].

Висновки. Таким чином, формування Міжнародної дослідницької ради було викликане наслідками Першої світової війни, які відобразилися у кризі поглядів на універсальність та інтернаціональність наукового пошуку та на роль національних академій наук як основних представників власних країн у міжнародній науковій співпраці.

При цьому створення Міжнародної дослідницької ради мало на першому етапі практичною метою усунення від універсальної наукової співпраці науковців та наукових установ від країн, що програли Першу світову війну, та водночас формалізацію участі урядів у організації наднаціональної наукової діяльності; фіаско обох завдань та очевидна бюрократизація й неефективність ради призвели до поступової втрати нею рис суб'єкта міжнародного права. Проблема подальшого становлення міжнародно-правового виміру наукової діяльності та співпраці після припинення діяльності МДР має бути предметом додаткового наукового пошуку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Alter P. The Royal Society and the International Association of Academies 1897-1919. *Notes and Records of the Royal Society of London*. 1980. Vol. 34, No. 2. P. 241-264.
2. Cock A.G. Chauvinism and internationalism in science: the International Research Council, 1919-1926. *Notes and Records of the Royal Society of London*. 1983. Vol. 37. Issue 2. P. 249-288.
3. International Organisation of Science. *Nature*. 1919. Vol. 102. P. 341-342.
4. Kevles D.J. Into Hostile Political Camps: the Reorganisation of International Science in World War. *Isis*. 1971. Vol. 62. P. 47-60.
5. Schroeder-Gudehus B. Challenge to Transnational Loyalties: International Scientific Organizations after the First World War. *Science Studies*. 1973. Vol. 3. P. 93-118.
6. Stirling A. Frank Lidgett McDougall (1884–1958). *Australian Dictionary of Biography*. 1986. Vol. 10. P. 10-32.
7. The International Research Council. *Nature*. 1922. Vol. 110. P. 230–231.
8. The International Research Council. *Nature*. 1928. Vol. 122. P. 389–391.
9. The International Research Council. *Science*. 1922. Vol. 56. Issue 1444. P. 243-244.
10. Fox R. The International Research Council and Its Unions: 1919-1931. *Chemistry International*. 2019. Vol. 41. Issue 3. P. 7-8.

ЛЮСТРАЦІЯ ЯК САНКЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ДОСВІД УГОРЩИНИ

Ленгер Я.І., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Стаття присвячена дослідженню питання здійснення люстрації як санкції конституційно-правової відповідальності на прикладі Угорщини. Констатовано, що досвід Угорщини щодо очищення влади (люстрації) є показовим для постсоціалістичних країн, які прагнули провести демократичні реформи після падіння комуністичних режимів. Угорщина, як і інші держави Центральної та Східної Європи, зіткнулася з викликом люстрації – процесу очищення влади від осіб, причетних до діяльності колишніх репресивних режимів. Більше того, угорський закон про люстрацію стосується посадовців, які працювали в апараті державної безпеки комуністичного режиму і відповідно не можуть займати публічні посади. В ході дослідження встановлено, що Конституція Угорщини 2011 року (Третя Угорська Республіка) прямо не містить окремих положень, що безпосередньо регулюють питання люстрації, проте Закон 1994 року про люстрацію поширювався на осіб, що займали вищі посади в комуністичних урядах і репресивних структурах до 1989 року.

В результаті аналізу чинного люстраційного законодавства Угорщини було виокремлено такі особи, яких це стосувалося: депутати парламенту, судді, прокурори, вищі державні службовці, офіцери поліції та армії, керівники державних установ. Встановлено, що досвід Угорщини щодо очищення влади через люстрацію демонструє порівняно м'який підхід до люстраційного процесу, який був спрямований на перевірку та обмеження доступу до публічних посад осіб, які співпрацювали з комуністичними репресивними структурами. Проаналізовано, що процедура очищення влади в Угорщині включала кілька етапів, чітко регулювання законодавчими актами та контроль з боку Конституційного суду. Важливим є той факт, що після кількох судових рішень, люстраційні заходи поступово пом'якшувались, а їхній обсяг був обмежений. Крім того визначено категорії осіб до яких застосовувався люстраційний акт, а також коло органів, що мали повноваження його застосовувати. Люстрація в Угорщині мала переважно символічний характер, спрямований на публічну відповідальність за співпрацю з комуністичним режимом, а не на жорсткі покарання чи санкції.

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, політична відповідальність, санкції, санкції як міра конституційної відповідальності, влада, посадові особи, люстрація, демократія, Конституційний Суд, Угорщина, публічна відповідальність.

The article is devoted to the study of the issue of lustration as a sanction of constitutional and legal responsibility on the example of Hungary. It is stated that Hungary's experience of governmental cleansing (lustration) is indicative of post-socialist countries which sought to implement democratic reforms after the fall of communism. Hungary, like other countries in Central and Eastern Europe, faced the challenge of lustration, the process of cleansing the government of people involved in the activities of former repressive regimes. Moreover, the Hungarian lustration law applies to officials who worked in the state security apparatus of the communist regime and are therefore not allowed to hold public office. The study found that the 2011 Constitution of Hungary (Third Republic of Hungary) does not explicitly contain separate provisions directly regulating lustration, but the 1994 Lustration Law applied to persons who held senior positions in communist governments and repressive structures before 1989.

The analysis of the current lustration legislation of Hungary has identified the following persons who were subject to lustration: members of parliament, judges, prosecutors, senior civil servants, police and army officers, and heads of state institutions. It is established that Hungary's experience in cleansing the government through lustration demonstrates a relatively lenient approach to the lustration process, which was aimed at checking and restricting access to public office for persons who collaborated with communist repressive structures. The author analyzes that the lustration procedure in Hungary included several stages, clear regulation by legislative acts and control by the Constitutional Court. It is important to note that after several court decisions, lustration measures were gradually eased and their scope was limited. In addition, the categories of persons to whom the lustration act was applied were defined, as well as the range of bodies authorized to apply it.

Lustration in Hungary was mainly symbolic, aimed at public responsibility for cooperation with the communist regime, rather than at harsh punishments or sanctions.

Key words: constitutional and legal responsibility, political responsibility, sanctions, authorities, officials, lustration, democracy, Constitutional Court, Hungary, public responsibility.

Постановка проблеми. Досвід Угорщини в здійсненні люстрації є важливим та вкрай пізнавальним для України і багатьох інших пострадянських країн. Люстрація, як процес очищення влади від осіб, причетних до діяльності колишніх репресивних режимів є надзвичайно важливим показником здорової демократичної держави, свідчить про прозорість, незалежність державної влади в країні, де правопорядок, а також права і свободи людини повинні бути захищеними. Варто відзначити, що процедура проведення люстрації в різних країнах відбувається по-різному, від жорсткого способу до більш м'якого. Як правило люстрація стосується досить визначеного кола осіб і чітко врегульовується процедура її проведення. Проте є певні відмінності в колі суб'єктів, що її здійснюють, способів, в який вона проводиться і коло діянь, через які і проводиться люстрація. Безумовно досвід демократичної держави Європи буде корисним для України як і теоретично так і практично застосуванні.

Стан наукової розробки проблеми. Питання люстрації доволі часто розглядається українськими науковцями. На особливу увагу заслуговують праці українських дослідників (О. Васильченко, Л. Дешко, В. Лемака, Н. Міненкової, О. Степаненка, С. Шевчука, І. Євстіфєєва) [8–14]. Незважаючи на те, що питання люстрації доволі повно представлено у науковій літературі, залишається

актуальним питання правової природи люстрації як санкції конституційно-правової відповідальності в умовах демократичних перетворень в порівняльному аспекті із врахуванням досвіду зарубіжних країн.

Мета роботи. Аналіз і вивчення досвіду Угорщини стосовно люстрації як санкції конституційно-правової відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Після падіння комуністичного режиму Угорщина, як і багато інших постсоціалістичних країн, впровадила люстраційні заходи для очищення влади від осіб, які співпрацювали з репресивними структурами минулого режиму. Хоча в угорській конституції немає чітких положень щодо люстрації, країна прийняла кілька ключових законодавчих актів для регулювання цього процесу. Ось аналіз основного законодавства, прийнятого в Угорщині в рамках люстрації.

Законодавство з очищення влади в Угорщині складають Закон 1994 року про люстрацію (Закон № XXIII про перевірку певних осіб, які займають громадські посади). Цей закон був головним нормативним актом, що регулював процес люстрації в Угорщині. Він зобов'язував перевіряти публічних осіб на предмет їхньої співпраці з органами державної безпеки Угорщини під час комуністичного режиму.

Закон поширювався на таких посадовців, як: депутати парламенту, судді, прокурори, вищі державні службовці,

офіцери поліції та армії, керівники державних установ. Метою закону було виявлення тих, хто працював у репресивних структурах або співпрацював з ними, щоб вони не займали ключових посад у новій демократичній Угорщині.

Механізм дії закону передбачав процедуру перевірки шляхом доступу до архівів колишніх органів державної безпеки, а також публічне розголошення фактів співпраці. Якщо особа, підозрювана у співпраці, була підтверджена, вона повинна була подати у відставку або залишити посаду, але не обов'язково була піддана кримінальному переслідуванню. Закон не мав карального характеру; він зосереджувався більше на публічному виявленні співпраці з комуністичним режимом. Закон діяв із 1994 по 2004 роки, після чого його термін дії закінчився. У певний момент в Угорщині стало зрозуміло, що продовжувати люстраційні заходи надалі стає політично та соціально недоцільним.

Конституція Угорщини 2011 року (Третя Угорська Республіка) прямо не містить окремих положень, що безпосередньо регулюють питання люстрації [1, с. 388]. Проте, деякі загальні принципи, закріплені в конституції, можуть бути використані для виправдання люстраційних заходів. Наприклад:

- стаття В (1) визначає, що Угорщина є незалежною демократичною правовою державою, де правопорядок і права людини повинні бути захищені [2, с. 371];
- стаття Р зобов'язує державу зберігати моральні цінності і справедливість, що може включати очищення влади від осіб, які сприяли порушенням прав людини за попередніх режимів [2, с. 371];
- стаття С (2) забороняє колективну відповідальність, що має пряме відношення до питань індивідуальної люстрації [2, с. 371].

Оскільки конституція прямо не регулює люстрацію, Угорщина ухвалила окремі закони для цього. Найбільш значущим у контексті люстрації був закон 1994 року [7], який визначав, що посадовці, які працювали в апараті державної безпеки комуністичного режиму, не можуть займати публічні посади. Закон 1994 року про люстрацію поширювався на осіб, що займали вищі посади в комуністичних урядах і репресивних структурах до 1989 року [8]. Закон також стосувався депутатів парламенту, суддів, прокурорів, співробітників поліції та інших ключових державних посадовців.

Щодо конституційного контролю люстраційних заходів, то констатації підлягає той факт, що угорський Конституційний суд відіграв важливу роль у забезпеченні конституційності люстраційних законів. Він неодноразово розглядав питання про відповідність люстраційних заходів принципам прав людини та верховенства права, зокрема щодо захисту прав обвинувачених осіб. Важливо зазначити, що після кількох судових рішень, люстраційні заходи поступово пом'якшувались, а їхній обсяг був обмежений.

Система люстрації в Угорщині була значно м'якшою у порівнянні з іншими країнами, такими як Польща або Чехія [1, с. 387]. Вона передбачала не масові звільнення, а можливість перевірки і публічного розголошення інформації про співпрацю з комуністичними органами безпеки.

Люстраційні заходи діяли лише до середини 2000-х років і були згодом припинені, що відображало як політичні зміни, так і юридичні обмеження щодо подальшої люстрації.

Таким чином, хоча конституція Угорщини не містить прямих норм про люстрацію, окремі закони, прийняті після падіння комуністичного режиму, регулювали цей процес. Важливу роль у цьому відігравав також Конституційний суд, який забезпечував баланс між люстраційними заходами та дотриманням прав людини [3, с. 55].

Угорський Конституційний суд кілька разів переглядав люстраційне законодавство, щоб забезпечити баланс між правом на приватність та необхідністю громадського контролю. В окремих випадках суд обмежував дію закону,

оскільки він міг порушувати принципи захисту особистих даних і права людини. Наприклад, Конституційний суд постановив, що не можна поширювати інформацію про осіб, які під тиском співпрацювали з органами безпеки [8].

Важливим доповненням до люстраційного процесу був закон, який дозволив доступ до архівів колишньої державної безпеки. Це дало можливість історикам, дослідникам та журналістам вивчати і публікувати дані про співпрацю високопосадовців з режимом [4, с. 345].

Проте цей закон також містив суворі обмеження для захисту приватності осіб, які не займали значних державних посад, або тих, хто співпрацював під тиском.

У рамках реформ також були ухвалені закони, які забезпечували реабілітацію осіб, які постраждали від комуністичних репресій. Ці закони мали на меті відновити честь і гідність жертв, а також надавати їм компенсації.

Були також прийняті рішення щодо перегляду політичних вироків, винесених комуністичними судами, що дозволило відновити справедливість для багатьох людей [5, с. 530].

Люстрація в Угорщині застосовувалася щодо певних категорій осіб, які обіймали ключові публічні посади або були кандидатами на ці посади: депутати парламенту, судді та прокурори, вищі державні службовці, офіцери поліції та армії, керівники державних і державних медіа, великі медійні фігури, ректори та інші керівники вищих навчальних закладів, керівники важливих державних компаній. Ці категорії осіб перевірялися на предмет їхньої можливої співпраці з комуністичними органами безпеки до 1989 року [7].

За виконання люстраційного процесу відповідали спеціальні люстраційні комісії та державні органи, які отримували доступ до архівів комуністичної державної безпеки. Перевірку особи здійснювали на підставі інформації, отриманої з архівів колишніх спецслужб, які містили записи про співпрацю з репресивними органами.

Процес люстрації складався з кількох етапів:

- ініціація перевірки: перевірка могла бути ініційована щодо осіб, які займали чи претендували на відповідальні посади;
- перевірка архівів: спеціальні комісії або державні органи проводили перевірку архівів державної безпеки, що включали дані про діяльність осіб, які співпрацювали з комуністичними органами;
- результати перевірки: якщо особа була виявлена як співробітник або інформатор спецслужб комуністичної епохи, ця інформація доводилася до відома громадськості. Особу інформували про виявлені дані і пропонували добровільно подати у відставку або залишити посаду;
- публічне розголошення: у разі відмови особи залишити посаду, інформація про її співпрацю могла бути опублікована у відкритих джерелах [6, с. 231].

Особи, щодо яких було виявлено факти співпраці з комуністичними органами, мали право оскаржувати рішення про люстрацію до суду. Зазвичай це відбувалося через загальні суди або адміністративні органи. Рішення люстраційних комісій могли бути оскаржені в судовому порядку, особливо якщо особа вважала, що інформація про її співпрацю була неправдивою або отримана з порушенням прав людини. У разі подання позову суди могли перевірити достовірність архівних даних і визнати їх недійсними, якщо було встановлено, що вони не відповідали фактам [7].

Дії або бездіяльність, за які особи підлягали люстрації, не були криміналізовані. Відсутність кримінальної відповідальності за співпрацю з комуністичними органами державної безпеки була характерною рисою угорського підходу до люстрації.

Люстрація не передбачала кримінального покарання чи судового переслідування за минулі дії, вона спрямовувалася на обмеження можливостей займати ключові

публічні посади. Угорська люстрація також не передбачала суворої адміністративної відповідальності [8]. Основна мета люстрації полягала у забезпеченні публічної підзвітності та відстороненні від посад, а не у накладанні штрафів або інших адміністративних санкцій. Єдиною наслідком виявлення співпраці з колишніми репресивними органами була відставка з посади або заборона обіймати відповідну посаду.

Конституційний суд Угорщини відіграв важливу роль у регулюванні люстраційного процесу та забезпеченні його відповідності основним правам людини [8]. Суд розглядав кілька важливих справ, пов'язаних з люстрацією, і виніс низку рішень, що обмежували масштаб люстраційних заходів. Суд неодноразово підкреслював, що люстрація повинна проводитися з урахуванням принципів верховенства права і захисту прав людини. Одним з рішень суд постановив, що публічне розголошення фактів про співпрацю має бути обмеженим і не порушувати права на приватне життя. Конституційний суд обмежував застосування люстрації до тих осіб, які не обіймали важливих публічних посад, підкреслюючи, що люстрація не повинна бути інструментом політичних переслідувань. Суд також ухвалив, що люстраційні заходи повинні мати часові рамки, і продовження перевірок на невизначений термін суперечить принципам правової визначеності.

Висновки. Угорський підхід до люстрації був порівняно м'яким, зосереджувався на перевірці публічних посадовців та обмеженні доступу до державних посад, а не на кримінальному чи адміністративному переслідуванні. Конституційний суд відіграв важливу роль у забезпеченні того, щоб люстраційний процес не порушував основні права

людини, а також обмежувався певними часовими та правовими рамками. Люстрація в Угорщині мала переважно символічний характер, спрямований на публічну відповідальність за співпрацю з комуністичним режимом, а не на жорсткі покарання чи санкції. Зважаючи на досвід Угорщини можна запропонувати певні зміни до українського законодавства про люстрацію. Так, наприклад, внести до Закону України «Про очищення влади» чітке обмеження строків дії люстраційних заходів (наприклад, 10 років від початку дії закону), щоб уникнути невизначеності й перетворення люстрації на постійний механізм. Ввести окремий механізм для оскарження люстраційних рішень у суді. Створити спеціалізовану судову колегію або окрему палату в рамках адміністративних судів, яка б займалася лише справами люстрації. Уточнити та звужити коло осіб, які підпадають під люстрацію, зосередивши увагу на ключових публічних посадах (вищі чиновники, судді, правоохоронці, керівники державних підприємств).

Передбачити можливість публічного розголошення фактів співпраці з репресивними органами або інших підстав для люстрації, якщо особа не подала у відставку після виявлення таких фактів. Надати НАЗК повноваження для проведення додаткових перевірок люстрованих осіб, особливо якщо вони претендують на державні посади в майбутньому.

Запровадити додатковий механізм конституційного контролю для перегляду люстраційних законів і перевірки їх відповідності Конституції. Це може бути зроблено через окреме положення, яке передбачає регулярний перегляд Конституційним Судом. Ці зміни допоможуть покращити ефективність, прозорість і правову визначеність люстраційного процесу в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. David R. Lustration Laws in Action: The Motives and Evaluation of Lustration Policy in the Czech Republic and Poland (1989–2001). *Law & Social Inquiry*. 2003. №28 (2). P. 387–439.
2. David R. From Prague to Baghdad: Lustration Systems and Their Political Effects. *Government & Opposition*. 2006. №41 (3). P. 347–372.
3. Horne C. M. and M. Levi. Does Lustration Promote Trustworthy Governance? An Exploration of the Experience of Central and Eastern Europe. 2004. Pp. 52–74.
4. Building a Trustworthy State in Post-socialist Transition, edited by János Kornai and Susan Rose-Ackerman. New York: Palgrave Macmillan. Book Reviews. 2002. URL: <https://libro.eb20.net/Reader/rdr.aspx?b=95851158>.
5. Letki N. Lustration and Democratisation in East-Central Europe. *Europe-Asia Studies*. 2002. № 54 (4). P. 529–552.
6. Nalepa M. *Skeletons in the Closet: Transitional Justice in Post-communist Europe*. New York: Cambridge University Press. 2010. 342 p.
7. Közel 30 éve csaknem kétharmaddal elfogadta a Parlament az igazságtételi törvényt, de a Sólyom László vezette taláros testület elkaszált. URL: https://alapforrenyblog.hu/a_cseh_alkotmanybirosag_1993_ban_atengedte_az_igazsagteteli_torvenyt.html.
8. Alkotmányellenes a lusztrációs törvény. 2012. március 28. URL: <https://www.nyugatiujelen.com/kronika/alkotmanyellenes-a-lusztracios-torveny>.
9. Дешко Л. Суб'єкти конституційно-правової відповідальності. Відновлення та системний післявоєнний розвиток України – можливості в умовах нового світового правопорядку: аналіз, погляди, передбачення: міжнародна колективна монографія / за заг. ред. Бисаги Ю. М., Белова Д. М., Пирого І. С., Берч В. В., Скрипнюк О. В., Дешко Л. М., Заборовського В. В. та Продан В. І. Братислава, Ужгород: PIK-Y, 2023. С. 149-156. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/66292/1/monogr.pdf>.
10. Дешко Л. Правові та організаційні засади очищення влади в Україні та державах-учасниках ЄС. Конституційно-правові засади інтеграції до Європейського Союзу : XVII Тодиківські читання : зб. тез наук. доп. і повідомл. Міжнар. наук. конф. (14 листоп. 2024 р.), м. Харків / редкол.: Т. М. Слінько (голова) та ін. ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2024. С. 35-36.
11. Васильченко О.П., Дешко Л.М., Лотюк О.С. Співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2024. Випуск 85: частина 1. С. 181-187.
12. Дешко Л.М., Васильченко О.П., Лотюк О.С. Люстрація як вид конституційно-правової відповідальності та відшкодування моральної шкоди, завданої в результаті порушення права особи на участь в управлінні державними справами: практика ЄСПЛ у справах проти України. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. №11. С. 554-566.
13. Vasylychenko O., Deshko L. Regime of military occupation, human rights, elections and referendums: case of Ukraine. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 1. 121-125.
14. Deshko L.M., Vasylychenko O.P., Lotiuk O.S. Crimean tatar national-territorial autonomy: regulatory and legal guarantees of the rights and freedoms for the indigenous peoples of Ukraine. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. № 3. P. 24–28.

ПСИХОЛОГІЧНО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДРУЖНІХ КОНФЛІКТІВ ТА ЇХ НАСЛІДКИ

PSYCHOLOGICALLY-LEGAL FEATURES OF MARITAL CONFLICTS AND THEIR CONSEQUENCES

Дяковський О.С., к.ю.н.,
викладач кафедри інформаційного,
господарського та адміністративного права,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Романюк Л.В., д.психол. н.,
професор кафедри психології, педагогіки та суспільних дисциплін
Державний податковий університет
професор кафедри педагогіки і психології
Київський національний економічний університет

Подружні конфлікти є однією з найбільш поширених проблем, що виникають у стосунках та впливають як на емоційний стан партнерів, так і на загальну якість сімейного життя. Стаття присвячена дослідженню головних аспектів формування конфліктних ситуацій у подружніх стосунках, із наголосом на важливості комунікації та взаєморозуміння як базових чинників їх подолання. Встановлено, що суперечки часто виникають через нездатність висловити власні потреби, незрозуміння емоцій та думок партнера або ігнорування особливостей його сприйняття. Відсутність відкритого діалогу та накопичення образ з часом підвищують рівень напруги у відносинах, що може призвести до ескалації конфлікту.

У роботі також наголошується на важливості звернення до психолога за професійною допомогою у випадках, коли конфлікти стають регулярними та не піддаються самостійному врегулюванню. Консультація з кваліфікованим фахівцем дозволяє подружжю виявити приховані причини напруження, змінити деструктивні моделі поведінки та розвинути ефективні навички комунікації. Автори зазначають, що звернення до психолога є не ознакою слабкості, а проявом відповідального ставлення до стосунків та прагнення до їх покращення. Розглянуто причини конфліктів у міжнаціональних родинах, вивчено проблематику впливу таких факторів як кар'єрний розвиток, диференційовані життєві орієнтири. Подружжя різної національності частіше виявляють негативні реакції в конфліктах, на відміну від подружжя однієї національності. Робота над вдосконаленням комунікації, відкритість до діалогу та, за потреби, звернення за професійною допомогою є ключовими елементами у збереженні гармонійних стосунків, адже дозволяє не лише уникати конфліктів, а й забезпечувати розвиток та зміцнення подружнього зв'язку.

Ключові слова: комунікація, конструктивний діалог, подружні конфлікти, психологічна консультація, фрустрація, персональні дані, згода на обробку персональних даних, інформація.

Marital conflicts are one of the most common problems that arise in relationships and affect both the emotional state of partners and the overall quality of family life. The article is devoted to the study of the main aspects of the formation of conflict situations in marital relations, with an emphasis on the importance of communication and mutual understanding as the basic factors for overcoming them. It is established that disputes often arise due to the inability to express one's own needs, misunderstanding of the partner's emotions and thoughts, or ignoring the peculiarities of his or her perception. The lack of open dialogue and the accumulation of resentment over time increase the level of tension in the relationship, which can lead to an escalation of the conflict.

The paper also emphasizes the importance of seeking professional help from a psychologist in cases where conflicts become regular and cannot be resolved on their own. Consultation with a qualified professional allows spouses to identify hidden causes of tension, change destructive behavioral patterns, and develop effective communication skills. The authors note that going to a psychologist is not a sign of weakness, but a manifestation of a responsible attitude to relationships and a desire to improve them. The causes of conflicts in interethnic families are considered, and the problems of the influence of such factors as career development and differentiated life orientations are studied. Spouses of different nationalities are more likely to show negative reactions in conflicts, as opposed to spouses of the same nationality. Working to improve communication, openness to dialogue, and, if necessary, seeking professional help are key elements in maintaining harmonious relationships, as they not only avoid conflicts but also ensure the development and strengthening of marital bonds.

Key words: communication, constructive dialogue, marital conflicts, psychological counseling, frustration, personal data, consent to the processing of personal data, information.

Актуальність теми. Подружні стосунки є однією з найскладніших і водночас найважливіших форм міжособистісних взаємин, які впливають на психологічне благополуччя кожного з партнерів, їхнє самопочуття та якість життя загалом. Однак, навіть найбільш гармонійні стосунки не застраховані від виникнення конфліктів. Подружні конфлікти є невід'ємною частиною спільного життя, адже вони часто виникають через розбіжності в цінностях, потребах, очікуваннях, а також через зовнішні стресові фактори. Однією з ключових причин подружніх конфліктів є комунікаційні бар'єри, які ускладнюють взаєморозуміння між партнерами. Недостатнє або неправильне спілкування може спричинити емоційну дистанцію, невдоволення, і навіть поглиблення конфлікту. До комунікаційних бар'єрів відносять, зокрема, невміння активно слухати, використання деструктивних форм спіл-

кування (критика, звинувачення, сарказм), а також вплив стереотипів та упереджень, які формуються у процесі соціалізації.

Труднощі у спілкуванні в подружніх стосунках мають серйозні наслідки для обох сторін. Вони можуть призводити до хронічного емоційного стресу, зниження рівня довіри, взаємної підтримки та емпатії, а також впливати на фізичне та психологічне здоров'я партнерів. У крайніх випадках, нерозв'язані конфлікти завершуються розривом стосунків або розлученням.

Так, після спаду, що прослідковувався у перший рік повномасштабного вторгнення, два роки поспіль стабільно зростає кількість розлучень. Зокрема, 15 578 розірвань шлюбу було зареєстровано за перші шість місяців 2024 року, що у 1,5 рази більше за відповідний період минулого року та на 18% більше, ніж за перше пів-

річчя 2021 року [1]. Більше того, стрімко підвищується кількість випадків домашнього насилля. Від початку 2024 року в Україні відкрили 8185 кримінальних проваджень, що на 80% більше, ніж у 2023-му році [2]. Цілком невтішна статистика свідчить про потребу детального аналізу причин подружніх конфліктів та пошуку оптимальних способів їх врегулювання на початковому етапі. В цьому контексті цінними є роботи Багнета Н. [3], Бужинська С. М., Губанова О. В. [4], Коваленко А. [2], Цимбалюк І. М. [5].

Мета роботи: дослідити психологічно-правові особливості подружніх конфліктів та їх наслідків з метою розробки рекомендацій у даній сфері.

Виклад основного матеріалу. Феномен комунікативної діяльності – різноплановий та багатогранний, про що свідчить низка присвячених йому досліджень у філософії, психології, педагогіці. Відповідно, наука пропонує цілу плеяду визначень концепту «спілкування», при цьому дефініції, запропоновані вітчизняними і зарубіжними вченими, як правило не суперечать одна одній, а лише доповнюють. Так, Шепеленко Т. у своїй роботі говорить про те, що спілкування слід розглядати як ідентифіковану категорію діяльності, тому що воно присутнє в будь-якому її виді як елемент, тоді як саму ж діяльність можна розглядати як необхідну умову спілкування [6, с. 376]. Із вказаного виходить, що взаємозв'язок діяльності та спілкування полягає в тому, що за рахунок комунікації діяльність власне організовується.

Цікаве і досить об'ємне за своїм змістовним наповненням пропонує визначення Кіслов Д. В. На його думку, комунікація – це природно-соціальний феномен, явище глобально-космічного виміру, що є загальним відображенням симбіозу складних, багаторівневих процесів пересування будь-чого та будь-кого у часі й просторі, у тому числі, кодів і символів штучно-природного походження всіх форм буття, які містять в собі інформацію [7, с. 2].

У наукових посібниках із психології спілкування завжди транслюється, по-перше, як складний та багатоплановий процес, що полягає у встановленні й розвитку контактів між людьми, яке виникає на основі потреб і спільної діяльності та включає в себе обмін інформацією, сприймання та розуміння іншого; по-друге, це взаємодія суб'єктів через знакові засоби, викликана потребами спільної діяльності та спрямована на значимі зміни стану, поведінки партнера.

Низка дослідників схильні розрізняти міжособистісні комунікації та процеси соціальних комунікацій у тому плані, що міжособистісна комунікація – процес цілеспрямованого чи випадкового обміну повідомленнями між двома чи кількома партнерами, а соціальні комунікації – це взаємодія невеликої кількості комунікаторів, які мають змогу бачити, чути, торкатися одне одного, легко здійснювати зворотний зв'язок. У визначенні міжособистісних комунікацій важливими є два моменти:

1) процес обміну, апелювання один до одного як ознака безпосередньої взаємодії людей;

2) повідомлення, інформація як предмет обміну, передача суб'єктивної досвіду від одного суб'єкта до іншого.

Не даремно, більшість психологів-практиків зводять причину подружніх конфліктів саме до непорозуміння, спричинених комунікаційними бар'єрами. Дослідження внутрішньо-сімейних стосунків показують, що можна виділити низку особливостей, які впливають на спілкування подружжя. Сімейні взаємини тим кращі, чим більше саморозкриття подружжя у спілкуванні; за наявності великої кількості спільних очікувань і установок; високого рівня невербальної комунікації; постійного підтвердження своєї подібності у сприйнятті подружніх ролей; наявності глибокого взаєморозуміння та ін. Відсутність подібної налагодженої системи міжособистісного спілку-

вання у родині призводить, як правило, до сімейних конфліктів [3, с. 189].

Потенційне виникнення подружніх конфліктів пов'язане з різними аспектами життя сім'ї: матеріальними проблемами, прийняттям відповідальності за життя сім'ї, розподілом домашніх обов'язків, вихованням дітей, проведенням дозвілля, взаємодією з друзями/родичами та багатьма іншими [4, с. 136]. Ставлення до них часто пов'язане з ціннісними орієнтаціями подружжя.

Зазвичай, у незначних сімейних конфліктах слов'янських родин прослідковується поступливість чоловіків, що часто допомагає запобігти відкритій фазі суперечки. Подібного роду тенденція може мати різні причини. Це і звичка підкорятися матері в сім'ї, жінці-педагогу в дошкільній та шкільній освіті, небажання брати відповідальність за проблеми сім'ї, особливості емоційної сфери тощо. Характерна у частини сімей наявність заборон на прояви почуттів у вихованні хлопчиків призводить до виникнення в них труднощів у прояві емоцій, до прагнення уникати конфліктних ситуацій або виходити з них якомога швидше, нехай і шляхом поступок. Чоловіки складніше переносять образи, звинувачення, сльози дружини. Їм легше поступитися і зробити крок до примирення, ніж тривало перебувати в емоційно напруженій ситуації. Емоційність жінок та їхні більш виражені вербальні здібності роблять подружні конфлікти більш дискомфортними для чоловіків. Можливо, це також пов'язано з дотриманням соціальних правил і зразків («якщо жінка винна – попроси в неї вибачення»).

Комунікативні бар'єри є однією з головних причин непорозуміння та конфліктів у міжнаціональних парах. У сучасному глобалізованому світі все більше людей знаходять партнерів за межами своєї національної культури. Звісно, це відкриває величезні можливості для розвитку стосунків, але водночас створює виклики, пов'язані з культурними та мовними відмінностями. Одним із ключових бар'єрів є лінгвістичний, коли партнери не можуть повністю зрозуміти один одного через різні рівні володіння спільною мовою або навіть через відмінності в інтерпретації окремих слів та виразів. Навіть мінімальне непорозуміння може стати джерелом конфлікту, якщо його вчасно не вирішити.

Ще одним важливим аспектом є культурні відмінності, які впливають на сприйняття світу, традиції, цінності та поведінкові моделі. Наприклад, у деяких культурах відкритий прояв емоцій вважається нормою, тоді як в інших це може сприйматися як надмірна експресія або навіть агресія. Різниця в очікуваннях щодо гендерних ролей, сімейних обов'язків чи способів виховання дітей також може спричиняти конфлікти. Крім того, стереотипи та упередження щодо певних національностей можуть заважати партнерам побудувати довіру та гармонійні стосунки. Іноді вони впливають навіть на сприйняття намірів партнера, що поглиблює напруження у стосунках.

Досить часто причиною конфліктів у міжнаціональних сім'ях є порушення рольових очікувань подружжя, розбіжності в питаннях виховання дітей, стосунків із родичами та друзями, а також неузгодженість норм поведінки, зумовлених національними особливостями. Рівень конфліктності в міжнаціональних сім'ях вищий, ніж у мононаціональних сім'ях. Чоловіки у своїх реакціях активніші, ніж дружини (за винятком поглядів щодо фінансів і під час прояву ревності). У міжнаціональних сім'ях за взаємодії подружжя в конфліктах подружжя виявляє негативні реакції в усіх сферах взаємодії. Значущі розбіжності між подружжям виявляють у ситуаціях, пов'язаних із родичами та друзями, з питань виховання дітей, прояву автономії, неузгодженості норм поведінки, ревності і ставлення до грошей. Конфлікти між родиною, члени якої є представниками різної національності частіше трапляються у сім'ях, де є несприятлива емоційна ситуація

та більше причин для конфліктів, де одна сторона слабо поінформована про національні особливості іншої, не зважає на них, рідко намагається домовитися мирно в разі виникнення розбіжностей.

Значимість (і для чоловіків, і для жінок) сфер професійного життя, навчання та освіти, з одного боку, може призводити до зіткнення їхніх інтересів (конфліктів), оскільки вони вимагають часу, сил, матеріальних ресурсів, забираючи їх у сім'ї; з іншого боку, такий збіг інтересів може сприяти взаєморозумінню та співпраці в подружжі. Однією з форм сучасної сім'ї є бікар'єрна сім'я, в якій однаково значущими визнаються професійні інтереси чоловіка і дружини. Шанобливе ставлення до професійних планів одне одного, терпимість, розуміння, взаємна допомога і підтримка дають змогу подружжю успішно поєднувати цінності сім'ї та побудови кар'єри. Подібний спосіб формування подружніх стосунків дає змогу зберегти інтерес одне до одного, що може бути проблемою для подружжя, зосередженого тільки на сім'ї.

Конструктивним та раціональним методом врегулювання конфліктів між подружжям, незалежно від причин його походження, є звернення за допомогою до психолога. Проте, навіть в даному випадку, успішність консультацій та сесій напряму залежить від ефективності комунікації. Так, особливою формою спілкування в даному випадку являється комунікація між психологом і клієнтом, яку можна описати як складний і багаторівневий процес, що відбувається на різних рівнях: вербальному, так і невербальному. Фахівець завжди повинен відстежувати та інтерпретувати не лише слова, а й невербальні повідомлення клієнта, багато з них мають глибокий зміст. Коли є розбіжність між словами і не лексичними показниками, то слід зосередитися на останньому. Невербальні засоби іноді можуть бути способом встановити зв'язок з тими, хто не хоче або не відчуває себе в стані говорити в даний момент. Опустити руки, схрестити руки, дивитися в підлогу – це нормально, коли це відмічається та інтерпретується психологом. При інтерпретації необхідно враховувати контекст і вербальний обмін, а не слідувати заздалегідь заготовленими шаблонами.

Консультанту під час розмови слід дивитися на клієнта, а не убик, інакше у співрозмовника може виникнути відчуття, що його погано та не уважно слухають. Оптимальне просторове розташування під час розмови виглядає наступним чином: консультант і клієнт сидять під кутом, трохи навскіс – якнайкраще сприяє тому, що вони знаходяться в полі зору один одного, але клієнт має можливість дивитися убик, не відводячи спеціально очей і не наві'язуючи себе співрозмовнику. Професіоналу слід стежити за своїм виразом обличчя. Найкраще, якщо на обличчі можна прочитати доброзичливість й зосередженість. Але тим, хто тільки починає працювати, варто спеціально поспостерігати за собою перед дзеркалом, вибрати той вираз, який найбільше підходить до ситуації консультування, відчуття його на своєму обличчі.

Буває, що у процесі розмови психолог відчуває розгубленість, не знає, що робити далі, що сказати, особливо коли мова йде про гострі сімейні конфлікти, ускладнені кількома чинниками. Часто це виникає у ситуаціях, коли клієнт плаче, охоплений якоюсь сильною емоцією чи агресивно сперечається з консультантом. Незалежно від ситуації вираз обличчя та голос не повинні видавати розгубленості чи непорозуміння. Вираз спокою і впевненості на обличчі професіонала сам по собі має психотерапевтичний ефект, сприяючи відчуттю, що все нормально, нічого страшного або надзвичайного не відбувається, з усім цим можна впоратися [8].

Звичайно, поза консультанта не повинна бути напруженою чи закритою. Відчуття напруженості може виникнути, якщо консультант сидить на краю стільця, або якщо його руки з напругою стискатимуть ручки крісла,

або ж просто в тому, як він сидить, буде щось незвичне чи неприродне. Закритість пози зазвичай пов'язується зі схрещеними руками чи ногами [5, с. 134]. Думка щодо відстороненості психолога може виникнути, якщо він надто далеко відкидається на кріслі або відсувається від клієнта. Але не варто і надто близько присуватися до співрозмовника або сидіти на кріслі, нахилившись прямо вперед, така поза може викликати відчуття тиску та порушення особистісного простору.

Консультант та клієнти перебувають під час розмови у своєрідному тілесному контакті, правильне застосування якого може підвищити ефективність консультативного процесу. Зазвичай це виявляється у тому, що з глибокої залученості до розмови клієнт, не усвідомлюючи цього, починає дзеркально відбивати позу і поведінку консультанта [9]. Так, якщо психолог напружений, відчуття напруги та невпевненості передається і співрозмовнику, який неусвідомлено приймає позу, аналогічну до пози консультанта. Відповідно, можемо узагальнити, що невербальна комунікація має декілька основних модальностей (різновидів): кіно- і non-sic (за допомогою різних рухів тіла). Сюди відносяться міміка, жести, поза, погляд, контакт очей.

На цьому етапі слід зазначити, що існує людська і нелюдська комунікація. Людську комунікацію можна класифікувати як вербальну, невербальну, про що наголошувалося вище, а також письмову, усну та інші форми електронної комунікації. Нелюдська комунікація включає в себе комунікацію тварин, взаємодію між рослинами, грибами та бактеріями тощо. Виходячи з вищесказаного, можливими відповідями на питання що саме слід вважати комунікацією можуть бути: передача, обмін думками, повідомлення або інформацією за допомогою мови, сигналів, знаків, писемності чи поведінки. Існує багато типів і різновидів комунікації, залежно від використовуваного середовища або способу обміну інформацією. Наприклад, спілкування може здійснюватися через інтернет, телефон, мобільні телефони, спів, танці, мову жестів, дотик і зоровий контакт, мову тіла і навіть манеру одягатися. Все це формує типи комунікації, які наразі існують [10].

Щоб подолати комунікативні бар'єри, важливо розвивати емпатію, відкритість до діалогу, готовність до навчання і прийняття нової культури. Спільне вивчення мов, обмін культурними традиціями та прагнення зрозуміти один одного можуть стати ключем до гармонії у між-національних стосунках.

Вищесказане транслює, що комунікація – це те, що люди роблять щодня в різний спосіб і за допомогою різних засобів. Тобто, сучасна людина спілкується різними способами, такими як усне мовлення, використання телефонів, блоги, телебачення, мистецтво, жестикуляція, міміка та жести рук і тіла. Вказане може відбуватися в закритих, так би мовити інтимних умовах або на великих відстанях. Спілкування та взаєморозуміння є чинені найбільш важливим показником щасливого шлюбу. Задоволеність або незадоволеність (фрустрація) цих потреб справляє серйозний вплив не тільки на особистісний, а й на соціально-психологічний розвиток людини. Вміння слухати, здатність бути почутим дає змогу вибудовувати довготривалі конструктивні стосунки, у зв'язку з цим, вирішення будь-яких конфліктів вбачаємо у першочерговій потребі налаштування правильної комунікації самотійно або ж силами кваліфікованого сімейного психолога.

Не вирішення сімейного конфлікту є фактором для можливих юридичних спорів. Зазвичай розлучення відбувається за допомогою суду котрий вирішує справу щодо розірвання шлюбу та як наслідок сторони отримують судові рішення котре набуває законної сили через проміжок часу після строку на апеляційне оскарження.

Можна також відмітити, що в деяких випадках розірвання шлюбу відбувається через відділи реєстрації актів цивільного стану. Інколи зустрічаються випадки припи-

нення шлюбних відносин та проживання окремо сторін знаходячись в зареєстрованому шлюбі. Особливість вибору органу до якого необхідно звернутися за розлученням залежить від наявності в подружжя дітей, тобто за наявності дітей розлучення можливо тільки через суд та з урахуванням фактору наявності дитині більше одного року.

Основними причинами розлучення котрі враховують правники під час написання позовних заяв є: різні характери та погляди на сімейне життя, відсутність взаєморозуміння та взаємних інтересів, припинення шлюбних відносини, відсутність у подружжя взаємоповаги одне до одного та спільного побуту, взаємних прав та обов'язків.

Варто зазначити, що національне законодавство дозволяє застосування інституту примирення під час розгляду справи про розірвання шлюбу. В свою чергу застосування даного права залежить від волевиявлення сторін спору та необхідності у залученні психолога та правника до процедури примирення.

Додатково варто звернути увагу на необхідність збереження інформації, що містить персональні дані під час проведення процедури примирення та отримання згоди на обробку та використання персональних даних для забезпечення дотримання законності.

Висновки. Комунікація відіграє першочергову роль у формуванні та розвитку подружніх конфліктів, оскільки саме через неї партнери обмінюються емоціями, думками

та очікуваннями. Аналізуючи психологічні особливості подружніх конфліктів можна стверджувати, що основні причини їх виникнення часто криються у невідомих або неефективному спілкуванні. Непорозуміння, обумовлені відсутністю відкритого діалогу, спотвореним сприйняттям слів чи дій партнера, або нездатністю висловити власні потреби та емоції, формують ґрунт для ескалації напруження. Крім того, неспроможність подружжя враховувати індивідуальні психологічні особливості одне одного може посилювати конфліктні ситуації. З огляду на це, вдосконалення комунікативних навичок, розвиток емпатії та навчання конструктивному вирішенню конфліктів є ключовими напрямками профілактики та подолання напруження у подружніх стосунках.

Таким чином, комунікація не лише сприяє гармонізації стосунків, але й є базовою передумовою для запобігання конфліктам та збереження взаєморозуміння у подружжі. Також з юридичної складової необхідно розширити строки примирення сторін із застосуванням етапу врегулювання сімейних відносин за участю психолога. Вказане свідчить про необхідність внесення змін до Сімейного кодексу України.

Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо у аналізі рольової структури, конфліктних сфер і особливостей взаємодії в конфліктах подружжя з мононаціональних і міжнаціональних сімей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Підгола Ю. Дніпропетровщина – серед регіонів-лідерів за кількістю шлюбів і розлучень. Суспільне. Дніпро. 2024. URL: <https://susplne.media/dnipro/810147-dnipropetrovsina-sered-regioniv-lideriv-za-kilkistu-slubiv-i-rozlucen/> (дата звернення: 01.06.2024).
2. Коваленко А. Кількість випадків домашнього насилля в Україні за рік зросла на 80 %. *Українська правда*. 2024. URL: <https://lifepravda.com.ua/society/v-ukrajini-za-rik-zroslo-kilkist-vipadkiv-domashnogo-nasilstva-302210/> (дата звернення: 01.06.2024).
3. Багнета Н. Подружній конфлікт як соціально-психологічний феномен. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*, 2011. № 2. С. 188–195.
4. Бужинська С. М., Губанова О. В. Сімейні конфлікти: причини виникнення та засоби психологічної допомоги. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends*, 2020. V. 2. С. 135–137.
5. Цимбалюк І. М. Психологія спілкування. К.: «Професіонал», 2004. 304 с.
6. Шепеленко Т. Л. Співвідношення понять «комунікація», «спілкування», «комунікативна діяльність» як педагогічна проблема. *Педагогіка вищої та середньої школи*, 2013. Вип. 38. С. 373–376.
7. Кіслов Д. В. Термінологія комунікації: теоретичний дискурс та його практичне використання. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 2013. № 3. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=551> (дата звернення: 01.06.2024).
8. Кулик І. В. Основи консультування: методичні рекомендації. Івано-Франківськ: HAIP, 2018. 91 с.
9. Теоретико-методологічні проблеми психології: курс лекцій. Х.: НУЦЗУ, 2016. 191 с.
10. Fatimayin F. What is communication? National Open University Of Nigeria, 2018. URL: https://www.researchgate.net/publication/337649561_What_is_Communication (дата звернення: 01.06.2024).
11. Дяковський О. С., Габрелян А. Ю. Основні засади та принципи протидії дезінформації. *Юридичний вісник*, 2024. № 4. С. 30–36.

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ СУДДІВ ТА ІНШИХ ПРАЦІВНИКІВ СУДУ ЯК ОСНОВА ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В СУДОВИХ ОРГАНАХ

MORAL AND ETHICAL EDUCATION OF JUDGES AND OTHER EMPLOYEES OF THE COURT AS A BASIS FOR PREVENTING AND COMBATING CORRUPTION IN THE JUDICIARY

Мазійчук В.А., к.ю.н.,

доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності

Навчально-науковий інститут права імені князя Володимира Великого

ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

У статті розкривається специфіка відомчої правової регламентації й організаційного забезпечення дотримання суддями та іншими працівниками судових органів правил професійної етики та суддівської присяги, як передумови запобігання корупції. У результаті проведеного аналізу наголошено на тому, що, попри нормативно-правове закріплення Правил етичної поведінки суддів та інших працівників судових органів, їхні окремі положення потребують доопрацювання.

Констатується, що в нинішніх умовах функціонування судової гілки влади, дотримання правил етичної поведінки суддями та іншими працівниками судових органів, як свідчить правозастосовна практика та реалії суддівської діяльності, є складним завданням сучасності. Необхідність покращення цього процесу не викликає сумнівів і може бути забезпечена шляхом: визнання дотримання правил етичної поведінки одним з ключових критеріїв у системі оцінки роботи суддів, що вже давно впроваджено в країнах з усталеною демократією; формування корпоративної етичної культури суддів, яка встановлює моральні стандарти на рівні організації та впливає на формування професійних етичних норм, підвищуючи рівень відповідальності кожного працівника судових органів; створення умов для розвитку самоконтролю як одного з основних елементів забезпечення дотримання етичних норм; зниження корупційних ризиків через впровадження механізму ротації суддів; створення відповідних структур, які б надавали консультативну підтримку щодо розв'язання конкретних етичних проблем, забезпечували проведення етичної перевірки (моніторингу, експертизи, аудиту тощо) професійної діяльності суддів, сприяли б здійсненню громадського контролю та висвітленню в медіа результатів перевірки тощо.

Звертається увага на необхідність здійснення постійного моніторингу ризиків та потенційного конфлікту інтересів у суддів та інших працівників судових органів. Поряд із цим, доводиться, що одним із важливих чинників психологічної безпеки суддів є перебудова стереотипів соціальної поведінки та формування уміння протистояти провокаціям. Провокаційні дії в повсякденній суддівській діяльності оцінено як цілком ймовірні та неминучі, особливо в роботі судових органів в невеличких містечках та районних центрах. Для того, щоб зрозуміти, що становить собою провокація, як один із аспектів в суддівській діяльності, визначено її структуру та пропонується алгоритм дій по запобіганню провокативним ситуаціям.

Ключові слова: доброчесність, мораль, право, етика, виховання, суддя, правопорушення, корупція, запобігання.

The article discloses the specifics of departmental legal regulation and organizational support for compliance by judges and other employees of the judiciary with the rules of professional ethics and judicial oath, as a prerequisite for preventing corruption. As a result of the analysis, it is emphasized that, despite the regulatory and legal consolidation of the Rules of Ethical Conduct of Judges and Other Employees of the Judiciary, their individual provisions need to be improved.

It is stated that in the current conditions of the functioning of the judicial branch of government, compliance with the rules of ethical behavior by judges and other employees of the judiciary, as evidenced by law enforcement practice and the realities of judicial activity, is a difficult task of our time. The need to improve this process is not in doubt, and can be ensured by: recognition as one of the main criteria of the system for evaluating the work of judges of compliance with the rules of ethical behavior that have long existed in countries of sustainable democracy; formation of a corporate judicial ethical culture that would establish moral criteria at the organization level and influence the formation of professional ethical standards, increase the level of responsibility of each employee of the judiciary; creating conditions for the development of self-control as one of the main elements that ensures compliance with the rules of ethics; reducing corruption risks through the introduction of a mechanism for the rotation of judges; creation of appropriate structures that would provide consulting support for solving specific ethical problems, ensure ethical verification (monitoring, examination, audit, etc.) of the professional activities of judges, promote public control and media coverage of the results of the audit, etc.

Attention is drawn to the need for constant monitoring of risks and potential conflicts of interest among judges and other employees of the judiciary. Along with this, it is proved that one of the important factors of the psychological safety of judges is the restructuring of stereotypes of social behavior and the formation of the ability to resist provocations. Provocative actions in everyday judicial activity are assessed as quite probable and inevitable, especially in the work of the judiciary in small towns and district centers. In order to understand what constitutes a provocation, as one of the aspects in judicial activity, its structure is defined and an algorithm of actions to prevent provocative situations is proposed.

Key words: integrity, morality, law, ethics, education, judge, offense, corruption, prevention.

Виклад основного матеріалу. Суддівська діяльність стосується прав, свобод та інтересів громадян. Тому вона має відповідати принципам і нормам моралі, охороні авторитету державної влади. Відправлення правосуддя вимагає від представників третьої гілки влади підвищеного почуття обов'язку. У них має бути розвинене почуття відповідальності за свої рішення, дії та вчинки.

Для суддівської професійної етики характерним є особливий тісний зв'язок правових і моральних норм, що регулюють його професійну діяльність. Реалізуючи правову і моральну вимогу справедливості, суддя має спиратися виключно на закон. У цій формулі доречно визначено співвідношення правового та морального в діяльності будь-якого судді. Будь-яке рішення чи дія судді, якщо вона відповідає закону, буде узгоджена з моральними нормами,

на яких ґрунтується закон. Відступ від закону, обхід його, спотворене тлумачення та застосування тощо за своєю суттю аморальні. Вони суперечать не тільки правовим нормам, а й нормам моралі, професійної етики. Причому аморальними є як свідомі порушення закону, так і неправильні, протизаконні дії та рішення, обумовлені небажанням глибоко оволодіти необхідними знаннями, постійно їх удосконалювати, неохайністю, неорганізованістю, відсутністю внутрішньої дисципліни й належної поваги до права, його приписів.

Етичні та психологічні аспекти, а також соціально-правові фактори мають значний вплив на доброчесність осіб, які виконують функції державної служби або місцевого самоврядування під час виконання ними своїх обов'язків. Це пояснюється тим, що службовці зазвичай приймають

рішення, керуючись власним досвідом, психологічним ставленням до роботи, а також особистими переконаннями та соціально-матеріальним становищем [1, с. 180].

Нині спостерігається тенденція до систематичного порушення суддями норм професійної етики, або вчинення інших службових зловживань. Причиною таких явищ є низка соціальних та інших чинників.

Вища Рада правосуддя є колегіальним, незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування, що функціонує в Україні на постійній основі. Її завдання полягає в забезпеченні незалежності судової влади, її діяльності на принципах відповідальності та підзвітності перед суспільством, формуванні добросовісного та високопрофесійного суддівського корпусу, дотриманні норм Конституції та законів України, а також стандартів професійної етики у діяльності суддів і прокурорів [2].

Втім, доводиться констатувати, що у 2022–2023 рр. нормативно-правова база була недостатньою для забезпечення Вищою радою правосуддя засад функціонування судової влади. Чинне законодавство лише певною мірою надавало їй можливість на постійній основі виконувати повноваження із забезпечення засад функціонування судової влади та тільки за умови повноважності Вищої ради правосуддя. Зокрема, аудитом встановлено, що через припинення за власним бажанням повноважень десяти членів Вищої ради правосуддя з лютого 2022 по січень 2023 р., рада була неповноважною. При цьому держава виявилася неготовою до втрати нею повноважності. Це зупинило з лютого 2022 по січень 2023 р. реалізацію повноважень колегіального, незалежного конституційного органу, який має діяти в Україні на постійній основі. Режим функціонування, який би гарантував інституційну безперервність роботи, чинним законодавством не передбачений. Внесені Верховною Радою України у 2022–2023 роках законодавчі зміни для врегулювання ситуації за умов неповноважності Вищої ради правосуддя лише частково виправили стан справ, що, звісно, не могло не позначитись на заходах, спрямованих на дотримання правил етичної поведінки суддями. Водночас навіть після внесення змін до законодавства, неповноважність Вищої ради правосуддя унеможливила виконання нею повноважень із забезпечення засад функціонування судової влади, у тому числі через неспроможність формування Служби дисциплінарних інспекторів, а також здійснення дисциплінарних проваджень стосовно суддів, внесення подань про призначення суддів на посаду, тимчасового відсторонення їх від здійснення правосуддя та звільнення з посад, припинення відставки судді, надання згоди на їх затримання, утримання під вартою чи арештом, тимчасового відсторонення від здійснення правосуддя у зв'язку з притягненням останніх до кримінальної відповідальності тощо [2].

На формування становлення позитивного іміджу судових органів України впливають традиції професійної етики, моральні стандарти, а також вимоги, що ставляться до їх представників відповідно до чинного законодавства. Однак в українському суспільстві недостатньо уваги звертають саме на етичне та моральне виховання суддів, а відповідні вимоги залишаються, на жаль, лише декларативними.

Етичні кодекси є основою професійної етики та ключовим елементом етичного інструментарію. Етичний кодекс представляє собою сукупність етичних правил, вимог та норм, яких необхідно дотримуватися. У межах етичних кодексів визначаються:

- норми і правила, які усвідомлені та впроваджені в практику більшістю представників професії, є історичним надбанням суспільства та професійного середовища;
- вимоги та приписи, які є раціонально та морально обґрунтованими, але часто порушуються [1, с. 200].

Необхідність забезпечення дотримання працівниками суду правил етичної поведінки під час виконання службових

вих обов'язків не викликає сумнівів. У зв'язку з чим, нами пропонується віднести до організаційно-управлінських заходів запобігання та протидії корупції в судових органах осучаснення етичного кодексу працівника суду з урахуванням міжнародних стандартів, пропаганду дотримання у своїй діяльності працівниками судових органів норм моралі й етики поведінки тощо.

На міжнародному рівні протягом багатьох років діють стандарти поведінки суддів, які знайшли своє відображення у Бангалорських принципах, затверджених резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН. Згадані принципи включають:

- незалежність (цей принцип у міжнародних стандартах означає не лише відсутність будь-якого впливу на суддю та виключення будь-яких зв'язків з ним, а й необхідність для судді відкрито дотримуватися незалежної позиції щодо суспільства загалом) [3];

- об'єктивність (цей принцип має проявлятися не тільки у відсутності у судді упередженості, прихильності та вподобань, а й у загальній поведінці судді поза межами суду, яка повинна викликати довіру та підтримку суспільства) [3];

- чесність та непідкупність (вони повинні бути очевидними навіть для стороннього спостерігача) [3];

- дотримання етичних норм (суддя має більш обтяжливих обов'язків, ніж пересічний громадянин, які він повинен повністю усвідомлювати та охоче приймати) [3];

- рівність (однозначне та абсолютно рівне ставлення до кожного учасника судового процесу) [3];

- компетентність та старанність (суддя повинен постійно вдосконалювати свій професійний рівень та особисті якості) [3].

З метою виокремлення вітчизняних загальних вимог до етичної поведінки працівників судових органів в Україні, передусім слід звернутися до вимог, які викладені в Правилах поведінки працівника суду, де в Розділі III міститься посилання щодо етики поведінки, а саме:

Законність, тобто:

- діяти виключно на основі, в межах повноважень та у спосіб, визначений Конституцією та законами України;

- бути обізнаним з усіма вимогами законів і підзаконних нормативно-правових актів, правилами та процедурами, що стосуються своїх посадових обов'язків, та неухильно їх виконувати.

Професіоналізм. Працівник апарату суду під час виконання посадових обов'язків повинен:

- сумлінно виконувати посадові обов'язки, передбачені посадовою інструкцією, на високому професійному рівні, своєчасно й ефективно;

- утримуватися від дій, які виходять за межі його посадових обов'язків і можуть вплинути на процес розгляду справ судом, а також від будь-яких дій, які можуть надавати перевагу одній із сторін судового процесу або створювати враження про це;

- виконувати завдання, пов'язані з посадовими обов'язками, проявляючи самостійність, ініціативність, високу організованість, вимогливість і принциповість;

- утримуватися від дій, що перешкоджають іншим працівникам суду виконувати їхні службові обов'язки;

- уникати висловлювання власних оцінок та коментарів щодо судових рішень, публічних заяв по суті справ, які перебувають у провадженні суду, коментування судових рішень, якщо це не входить до посадових обов'язків та не здійснюється на виконання доручення керівництва у встановленому порядку;

- утримуватися від критики професійних дій суддів і працівників апарату суду, публічних висловлювань, що погіршують репутацію суду.

Неупередженість та толерантність. Для належного виконання працівником апарату суду службових чи поса-

дових обов'язків першочергове значення має забезпечення рівного ставлення до кожного, зокрема сторін, інших учасників судового процесу та відвідувачів суду [7].

Виваженість та ввічливість. Під час взаємодії з відвідувачами суду, судьями, працівниками судового апарату та іншими особами, які виконують професійні обов'язки в суді, працівник апарату суду повинен дотримуватися високої культури спілкування. Він має бути привітним, ввічливим і доброзичливим, вести спілкування рівним і спокійним тоном, уникаючи надмірної жестикуляції.

Розуміння і підтримка. Працівник апарату суду під час спілкування з відвідувачами повинен використовувати зрозумілу термінологію та прагнути допомогти у розумінні стандартних судових процедур, уникаючи надання юридичних порад.

Зовнішній вигляд. Працівник апарату суду повинен бути охайним і дотримуватися ділового стилю одягу. На видному місці має бути бейдж із зазначенням прізвища, імені, по батькові та посади.

Поводження з інформацією та її конфіденційність. Працівник апарату суду повинен забезпечувати відкритість і прозорість судової влади, за винятком інформації з обмеженим доступом, яка стала відома в зв'язку з виконанням посадових обов'язків.

Політична нейтральність. Працівник апарату суду зобов'язаний дотримуватися політичної нейтральності під час виконання службових обов'язків, не допускаючи впливу політичних поглядів на дії та рішення. Він повинен уникати демонстрації власних політичних переконань і не використовувати службові повноваження в інтересах політичних партій або окремих політиків [4].

Правила етичної поведінки суддів та інших працівників судових органів спрямовані на регулювання їхньої поведінки з дотриманням етичних норм, формування почуття відповідальності перед суспільством і законом за власні дії та бездіяльність, а також на сприяння зміцненню авторитету й довіри громадян до судових органів. Загалом, керівники повинні демонструвати та заохочувати етичну поведінку, зокрема через створення відповідних умов роботи та надання об'єктивної оцінки результатів діяльності. Умови державної служби та робота з кадрами також мають стимулювати етичну поведінку, включаючи умови прийняття на роботу, перспективи кар'єрного зростання, можливості підвищення кваліфікації, адекватну оплату праці та політику в сфері управління кадрами [1, с. 180].

Нині перспективи розвитку кадрового потенціалу судових органів України є проблематичними не лише з огляду на сучасні тенденції, а й прогнозовані, що зумовлено факторами зовнішнього середовища, які впливають на кадрову політику, зміст конкретних програм і кадрових заходів з її реалізації.

Результатом втілення цінності професіоналізму є формування довіри до себе та своєї професійної діяльності. Довіра визначається як ставлення до іншої особи та її дій, засноване на впевненості в її правоті, вірності, доброчесності та чесності. Під поняттям довіри зазвичай розуміють:

- надійність у виконанні зобов'язань;
- передбачуваність;
- точність та ефективність у виконанні обов'язків

[1, с. 194].

Отже, саме дотримання етичних норм під час здійснення правосуддя є запорукою обґрунтованих і неупереджених дій, прийняття об'єктивних рішень. Тому врегулювання професійної етики судьями та іншими працівниками судових органів є одним з дієвих елементів механізму запобігання та протидії корупції й формування професійного апарату. З іншого боку, одним із важливих чинників психологічної безпеки суддів є перебудова стереотипів соціальної поведінки та формування умінь протистояти

провокаціям. Провокаційні дії в повсякденній суддівській діяльності слід оцінювати як цілком ймовірні. Для того, щоб зрозуміти, що становить собою провокація, як аспект суддівської діяльності, слід визначити її структуру.

Перший компонент провокаційної дії стосується її мети, другий – засобів досягнення цієї мети, третій – типів провокаторів, і, нарешті, четвертий – психологічних характеристик жертви провокації.

Структурно-логічна схема провокаційної дії виглядає наступним чином:

1. «Для чого?» – мета провокаційної дії.
2. «Яким чином?» – засоби досягнення мети провокації (ознаки провокаційних дій).
3. «Хто?» – типи провокаторів, їх психологічний портрет.
4. «Стосовно кого?» – риси особистості жертви провокації.

На основі проведеного нами анонімного опитування серед працівників судових органів, було визначено наступний перелік найбільш поширених цілей провокативних дій:

- отримання інформації, що має кримінальне значення, зокрема, для уникнення відповідальності;
- отримання випереджаючої інформації щодо розголошення суддівської таємниці, планування заходів певних напрямків, їх термінів та інтенсивності;
- можливість залучення до злочинної діяльності;
- невиконання прямих суддівських обов'язків;
- дискредитація за різними обставинами;
- використання за корисливими намірами.

Щодо засобів досягнення мети провокації або ж ознак провокаційних дій, то в рейтинговому значенні вони виглядають наступним чином:

- вказівка на виконання незаконних дій з боку керівництва судової гілки влади;
- пропозиції просування по вертикалі роботи в судових органах;
- залякування і психологічний тиск;
- позичання в борг;
- спонсорська допомога;
- знижки й пільги при здійсненні торговельних операцій;
- надання послуг з метою створення ситуації залежності;
- нав'язування інтимних стосунків;
- нав'язування дружніх стосунків;
- неправомірна вигода.

Скеровуючи увагу на типологію можливих суб'єктів провокуючого, дискредитуючого чи шантажуючого впливу, слід зазначити, що їх перелік навряд чи може бути повним та вичерпним. Проте навіть орієнтовне їх визначення може сприяти підвищенню пильності при контакті з відповідними особами. До цих осіб, зокрема, можуть бути віднесені:

- корисливі чи несумлінні політичні і громадські діячі;
- керівники комерційних структур та представники їх спеціалізованих підрозділів (служб безпеки);
- особи з числа представників влади, які мають корисливі інтереси;
- безпосередні представники кримінальних структур та їх найближче оточення;
- особи, які мають безпосередні зв'язки з кримінальними структурами, антисоціальну спрямованість та особистісну залежність від кримінального середовища;
- знайомі та члени родини судді, які негативно ставляться до нього;
- працівники, звільнені за негативними мотивами.

У свою чергу, умови запобігання та протидії психологічному тиску на суддю та інших працівників суду є різноманітними [8, с. 115]. Це і професійна підготовка, і психологічна стійкість, і практичний досвід, а передую-

сім – суворе дотримання закону. Саме нехтування останнім, легковажність та нерозважливе ставлення працівника до закону роблять його вразливим до провокативного впливу. У цьому контексті можна виділити три ключові аспекти, які формують своєрідний «трикутник безпеки»: це – обізнаність, пильність і здоровий глузд працівника. Як зазначають інші дослідники, з чим необхідно погодитись, рекомендації, що стосуються прийомів запобігання психологічному тиску, можна звести до деяких дещо тривіальних, проте ефективних настанов, а саме:

- будь обачливим щодо випадкової вдачі, вона може бути не випадковою;
- якщо тобі здається, що тебе провокують – добре обміркуй ситуацію;
- уважно спостерігай за людьми – провокатори рідко бувають абсолютно спокійними;
- запитай себе, чи насправді потрібно тобі те, що пропонують;
- завжди пам'ятай про свої слабкості, напрямки вразливості;
- вмій оцінювати неадекватність ситуації та поведінки людей [6, с. 111].

Дотримання правил етичної поведінки суддями та іншими працівниками судових органів, як свідчить правозастосовна практика та реалії суддівської діяльності, є складним завданням сучасності. Необхідність удосконалення цього процесу не викликає сумнівів, та, на нашу думку, може бути забезпечена шляхом:

- визнання одним з основних критеріїв системи оцінки роботи дотримання правил етичної поведінки, що вже давно існує в країнах сталої демократії;
- формування корпоративної суддівської етичної культури, яка б встановлювала моральні критерії на рівні організації та впливала на формування професійних етичних норм, підвищувала рівень відповідальності кожного працівника судових органів;
- створення умов для розвитку самоконтролю як одного з основних елементів, що забезпечує дотримання правил етики;
- зниження корупційних ризиків на основі запровадження механізму ротатії суддів;
- створення відповідних структур, які б надавали консультаційну підтримку щодо розв'язання конкретних етичних проблем, забезпечували проведення етичної перевірки (моніторингу, експертизи, аудиту тощо) професійної діяльності суддів, сприяли б здійсненню громад-

ського контролю та висвітленню в медіа результатів перевірки тощо.

Водночас, справедливо зазначити про те, що було виконано низку заходів передбачених Стратегією розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки [2; 5], за напрямками «Зміцнення незалежності судової влади та підзвітності суспільству» і «Суддівська кар'єра та відповідальність суддів», однак в той же час, нині залишилися нереалізованими заходи з:

- удосконалення організаційного та фінансового забезпечення діяльності органів судової влади;
- розроблення та запровадження регламентів прозорого планування та розподілу бюджетних ресурсів у судовій системі, включаючи видатки розвитку, на основі визначених критеріїв;
- удосконалення законодавчого регулювання особливостей проходження публічної служби в органах судової влади;
- перегляду повноважень Державної судової адміністрації України, зокрема, з питань організаційного, фінансового та кадрового забезпечення діяльності органів судової влади;
- розвитку комплексної системи комунікації;
- розроблення єдиного стандарту якості роботи суду, удосконалення процедур дисциплінарного провадження.

Висновки. Аргументовано, що на формування та становлення позитивного іміджу судових органів впливають традиції професійної етики, моральні стандарти, а також вимоги, що ставляться до їх представників відповідно до законодавства. Однак в українському суспільстві недостатньо уваги звертають саме на етичне та моральне виховання суддів, а відповідні вимоги залишаються, на жаль, лише декларативними. Необхідність забезпечення дотримання працівниками суду правил етичної поведінки під час виконання службових обов'язків не викликає сумнівів. У зв'язку з чим, нами пропонується віднести до організаційно-управлінських заходів запобігання та протидії корупції в судових органах осучаснення етичного кодексу працівника суду з урахуванням міжнародних стандартів, пропаганду дотримання у своїй діяльності працівниками судових органів норм моралі й етики поведінки тощо. Звернута увага на те, що нині перспективи розвитку кадрового потенціалу судових органів України є проблематичними не лише з огляду на сучасні тенденції, а й прогнозовані, що зумовлено факторами зовнішнього середовища, які впливають на кадрову політику, зміст конкретних програм і кадрових заходів з її реалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антикорупційний менеджмент: підручник. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 680 с.
2. Звіт про результати аудиту відповідності на тему «Забезпечення засад функціонування судової влади»: Рішення Рахункової палати від 03 липня 2024 р. № 32-2. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2024/32-2_2024/Zvit_32-2_2024.pdf
3. Міжнародні стандарти поведінки суддів. URL: <https://eba.com.ua/mizhnarodni-standarty-povedinky-suddiv/>
4. Правила поведінки працівника суду. Рішення Ради суддів України від 24 груд. 2020 р. № 72. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr072414-20#Text>
5. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки. Указ Президента України від 11 черв. 2021 р. № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021/print>
6. Психологічні засади запобігання корупційним правопорушенням в органах державної влади та місцевого самоврядування: навч. посіб. / О. І. Кудерміна, Л. І. Казміренко, В. Г. Андросюк, А. Б. Фодчук. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 162 с.
7. Лозовой В. О., Петришин О. В. Професійна етика юриста. Харків : Право, 2004. 176 с.
8. Кубаєнко А. В. Проблеми запобігання та протидії корупції в поліції: міжнародний досвід. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 3. С. 114–118.

ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СУДОМ З ПРАВ ЛЮДИНИ

PROTECTION OF PERSONAL DATA BY THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Пашинський В.Й., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного права та процесу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Цьоменко А.В., PhD,
асистент кафедри адміністративного права та процесу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розбудова України як європейської, демократичної, правової держави, де найвищою цінністю є людина і її права, вимагає створення та ефективного функціонування інститутів публічної влади, які забезпечують реалізацію та захист основних прав та свобод громадян. Провідне місце у системі таких прав наразі належить правам пов'язаним з забезпеченням захисту персональних даних громадян, без чого неможлива реалізація конституційних прав і свобод громадян України суб'єктами публічної влади в повному обсязі. Радикальні інновації у сфері інформаційних технологій призводять до поглиблення різноманітних аспектів захисту прав і свобод людини, невід'ємною складовою, яких є обробка і захист персональних даних, що обумовлює необхідність дослідження європейського досвіду в зазначеній сфері. Актуальність теми пов'язана із швидким запровадженням інформаційних технологій та процесів у всіх сферах публічного адміністрування через створення різноманітних баз даних та доступу органів публічної влади до персональних даних громадян і необхідність забезпечення їх захисту. Активна розбудова електронного врядування та процеси цифрової трансформації управлінської діяльності в Україні та світі загалом, визначають завдання щодо формування «держави в смартфоні», здійснення «цифровізації економіки» та проведення «цифрових трансформацій» в органах публічної влади. Вище зазначене вимагає створення правових механізмів забезпечення захисту персональних даних громадян. Відтак, стаття присвячена аналізу практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо захисту персональних даних та дослідженню основних рішень Суду, що стосуються прав громадян на захист їхньої приватності та особистої інформації, а також вплив цих рішень на розвиток міжнародної правової доктрини в сфері захисту персональних даних. Автори розглядають ключові аспекти правозастосування, а також роль ЄСПЛ у встановленні стандартів та механізмів забезпечення прав людини у контексті сучасних викликів, зокрема у цифровому середовищі. На основі проведеного аналізу зроблено висновок про необхідність удосконалення національних правових систем у сфері захисту персональних даних з урахуванням практики ЄСПЛ для ефективної реалізації прав людини в умовах глобалізації та цифровізації інформаційного простору.

Ключові слова: права фізичних осіб, захист прав людини, адміністративно-правове забезпечення захисту персональних даних, персональні дані, Європейський суд з прав людини, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

The development of Ukraine as a European, democratic, legal state, where the highest value is the person and his rights, requires the creation and effective functioning of public authorities that ensure the implementation and protection of fundamental rights and freedoms of citizens. The leading place in the system of such rights currently belongs to the rights related to ensuring the protection of personal data of citizens, without which the full implementation of the constitutional rights and freedoms of citizens of Ukraine by public authorities is impossible. Radical innovations in the field of information technologies lead to the deepening of various aspects of the protection of human rights and freedoms, an integral part of which is the processing and protection of personal data, which necessitates the study of European experience in this area. The relevance of the topic is associated with the rapid introduction of information technologies and processes in all areas of public administration through the creation of various databases and access of public authorities to the personal data of citizens and the need to ensure their protection. The active development of e-governance and the processes of digital transformation of administrative activities in Ukraine and the world in general determine the tasks of forming a "state in a smartphone", implementing "digitalization of the economy" and conducting "digital transformations" in public authorities. The above requires the creation of legal mechanisms to ensure the protection of citizens' personal data. Therefore, the article is devoted to the analysis of the practice of the European Court of Human Rights (hereinafter referred to as the ECHR) on the protection of personal data and the study of the main decisions of the Court concerning the rights of citizens to the protection of their privacy and personal information, as well as the impact of these decisions on the development of international legal doctrine in the field of personal data protection. The authors consider key aspects of law enforcement, as well as the role of the ECHR in establishing standards and mechanisms for ensuring human rights in the context of modern challenges, in particular in the digital environment. Based on the analysis, a conclusion is drawn about the need to improve national legal systems in the field of personal data protection, taking into account the practice of the ECHR for the effective implementation of human rights in the context of globalization and digitalization of the information space.

Key words: rights of individuals, protection of human rights, administrative and legal support for the protection of personal data, personal data, European Court of Human Rights, Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine.

У сучасних умовах швидкого розвитку цифрових технологій, що застосовуються у всіх сферах суспільного життя, особливо в сфері публічного управління, що призводить до стрімкого зростання обсягу обробки персональних даних суб'єктами публічної адміністрації, питання забезпечення належного захисту таких даних набуває особливої актуальності. Інтернет-платформи, електронні сервіси, бази даних та інші інструменти, які активно використовуються суб'єктами публічної адміністрації для збирання, зберігання та обробки персональних даних, створюють нові виклики для правової системи. У цьому контексті одним із важливих аспектів є забезпечення не лише захисту персональних даних громадян, але й ефективного контролю та регулювання обробки персональних даних, що є окремим правом, закріпленим міжнародними стандартами.

Наразі Україна вживає необхідних заходів щодо адаптації європейських стандартів щодо захисту персональних даних в національне законодавство, як держава-кандидат на вступ до Європейського Союзу (далі – ЄС). З цього приводу В. І. Теремецький та Д. В. Цвірюк наголошують про те, що незважаючи на успішне створення сучасної та адекватної нормативно-правової бази для розвитку системи захисту персональних даних в Україні за останні роки, на даний момент в країні напрацьовані лише основи законодавства у зазначеній сфері. Також вчені правники зазначають, що законодавство в цілому відповідає міжнародним стандартам, проте потребує подальшої роботи з систематизації, розробки виконавчих актів, національних стандартів та чіткого визначення термінів, понять і категорій [1, с. 81].

Вирішення питання ефективного публічно-правового механізму забезпечення персональних даних грома-

дзя є також частиною вимог щодо майбутнього вступу України до ЄС та знаходить своє відображення у відповідних програмних документах.

Так, зокрема, у тексті Доповіді Європейської комісії «Ukraine 2023 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Brussels, 8.11.2023 SWD(2023) 699 final» («Звіт про Україну 2023, що супроводжує документ Повідомлення Комісії до Європейського парламенту, Ради, Європейського економічного та соціального комітету та Комітету регіонів Брюссель, 8.11.2023 SWD(2023) 699») йдеться поміж іншого про те, що Україна зобов'язана прийняти закон про захист персональних даних, узгоджений із *acquis* ЄС [2; 3, с. 6]. Також, у Доповіді Європейської комісії йдеться про те, що у сфері захисту персональних даних, Україна має продовжити роботу над приведенням у відповідність із *acquis* ЄС. Нинішнім ключовим законодавчим актом, який регулює захист даних, є Закон про захист персональних даних від 2010 року (Law on personal data protection of 2010), який є недостатньо деталізований і має проблеми в застосуванні. Також, Україна ратифікувала Конвенцію 108 про захист осіб щодо автоматизованої обробки персональних даних (ILO Convention 108 on the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data). Уповноважений Верховної Ради України з прав людини є органом, відповідальним за перевірку дотримання законодавства про захист персональних даних, але він не має відповідних ресурсів, щоб робити це ефективно. Законопроект про захист персональних даних було внесено до Верховної Ради 7 вересня 2022 року» [3, с. 42], саме із зазначених вище причин набуває своєї актуальності аналіз практики ЄСПЛ у сфері забезпечення захисту персональних даних.

В першу чергу, необхідно зазначити, що уповноважені незалежні органи, які здійснюють регулювання захисту персональних даних у Європейському Союзі здійснюється спеціальними уповноваженими органами та судовими органами, що встановлено Директивою (ЄС) 2016/680 [4].

Натомість, в Україні, наразі контроль за дотриманням зазначених прав здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та суди. Однак, виконання ефективного контролю в цій сфері відповідно до всіх міжнародних стандартів стає неможливим в межах повноважень Омбудсмена. Об'єднання функцій контролю за вказаними правами з мандатом Омбудсмена загрожує ефективності реалізації як першого, так і другого [5].

Як слушно зазначає О.А. Заярний, для забезпечення здійснення публічного моніторингу та виконання міжнародних зобов'язань, що випливають з актів Ради Європи та GDPR, в Україні розглядається важливим створення інформаційного омбудсмена. Такий омбудсмен буде незалежним, колегіальним центральним органом виконавчої влади, який матиме спеціальний статус. Він буде нести відповідальність перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України [6].

В цьому аспекті необхідно зазначити, що нині Україна є одним із лідерів щодо запровадження інформаційних технологій в діяльність органів публічного управління, а також створення системи електронного урядування, та здійснює широкий доступ до застосування, в тому числі програм штучного інтелекту. Втім, на нашу думку, таке зростання використання інформаційно-телекомунікаційних технологій та технологій штучного інтелекту в публічному управлінні викликає потребу у відповідних нормативно-правових механізмах, які гарантуватимуть ефективне забезпечення захисту прав та свобод громадян, включаючи захист персональних даних відповідно до стандартів ЄС, що доводить необхідність вже зараз розпочати розробку комплексу правових та організаційно-

управлінських заходів забезпечення захисту персональних даних громадян у контексті використання штучного інтелекту. Відтак, основними завданнями щодо подальшого вдосконалення правового регулювання захисту персональних даних є здійснення заходів щодо: а) приведення національного законодавства щодо захисту персональних даних до стандартів ЄС, як невід'ємна складова європейської інтеграції України; б) визначення на законодавчому рівні системи органів публічного контролю за забезпеченням захисту персональних даних, яке відповідає законодавству ЄС. З огляду на це є необхідність доповнити національне законодавство нормами відповідно до яких органам державної влади та органам місцевого самоврядування буде надано повноваження щодо забезпечення захисту персональних даних [7, с. 155–157].

Відтак, наразі забезпечення захисту персональних даних фізичних осіб у контексті стрімкого використання та поширення інформаційно-телекомунікаційних систем та розвитку штучного інтелекту стає важливим завданням для органів публічного управління і повинно бути врегульоване на законодавчому рівні. Потреба у створенні ефективних механізмів захисту особистих даних обумовлена також широким використанням інноваційних проектів, таких як «цифрове урядування» та «смарт-міста», що ґрунтуються на створенні обширних баз даних користувачів. Необхідно регулювати питання стосовно використання та обробки персональних даних у процесі «навчання» штучного інтелекту [8].

В цьому аспекті, необхідно звернутись до європейського досвіду у згаданій сфері, який, на нашу думку, є особливо актуальним, оскільки ЄСПЛ вже давно став важливим інструментом захисту прав людини, зокрема у контексті гарантування безпеки і захисту персональних даних. Принципи та рішення ЄСПЛ щодо обробки персональних даних сприяють формуванню чітких норм та стандартів у цій галузі, що дозволяють забезпечити належний рівень захисту персональної інформації на міжнародному рівні та в діяльності національних органів, які здійснюють збирання, обробку та зберігання персональних даних. Практика ЄСПЛ, зокрема, надає конкретні орієнтири для національних судів і суб'єктів публічної адміністрації щодо забезпечення балансу між інтересами національної безпеки та правом громадян на ефективний захист персональних даних. На нашу думку, для досягнення такого балансу важливими є такі чинники, як чітке нормативне регулювання, ефективний контроль за обробкою персональних даних, дотримання принципів пропорційності та необхідності, а також забезпечення дієвих механізмів судового та адміністративного захисту.

В першу чергу, необхідно наголосити, що право на персональні дані безпосередньо не згадується в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, підпадає під її дію, що неодноразово підтверджувалось в практиці ЄСПЛ.

Так, у 1987 році ЄСПЛ у справі Leander проти Швеції [9] визнав, що інформація з секретного поліцейського реєстру, що містила дані про особисте життя пана Леандера, а також відмова у наданні можливості йому спростувати ці дані, порушували його право на повагу до приватного життя, яке гарантується статтею 8 Конвенції про захист прав людини [9]. Суд надав визначення терміну «персональні дані» як будь-яку інформацію, яка стосується конкретно визначеної особи або особи, яка може бути конкретно визначеною. Зазначене поняття охоплює не лише відомості про «приватне життя», що розуміється ширше, адже воно включає право на встановлення та розвиток відносин з іншими людьми, а також інформацію про професійну та ділову діяльність. [9]. Більше того, публічна інформація може вважатися «приватним життям», якщо вона систематично збирається та зберігається в базах даних, якими володіють органи публічної влади [8].

У своїх рішеннях ЄСПЛ послідовно формує підходи до захисту прав суб'єкта персональних даних, визначаючи баланс між правом особи на доступ до власної інформації та необхідністю захисту суспільних інтересів. Суд наголошує на тому, що право на доступ до персональних даних є невід'ємною частиною права на приватність і має гарантувати не лише можливість ознайомлення з інформацією, що зберігається державними органами, а й отримання її у доступній та зрозумілій формі [9]. Особливу увагу Суд приділяє питанням ефективності реалізації цього права, підкреслюючи, що національні органи повинні створювати дієві механізми доступу до персональних даних [10]. Важливим критерієм ефективності Суд визначає своєчасність надання інформації, можливість отримання копій відповідних документів та обґрунтованість будь-яких обмежень у доступі [11]. Водночас Суд визнає допустимість певних обмежень цього права, якщо вони виправдані легітимними цілями, такими як забезпечення національної безпеки [9] або захист прав і конфіденційної інформації третіх осіб [13]. Відтак, зазначена практика ЄСПЛ встановлює стандарти, які повинні враховувати держави у процесі розробки та застосування законодавства про захист персональних даних, забезпечуючи рівновагу між інтересами держави та правами людини.

На нашу думку, особливу увагу також слід приділити забезпеченню безпеки персональних даних, що вимагає від держави позитивного зобов'язання забезпечувати повагу до приватного життя осіб, що передбачає впровадження системи правил та гарантій для захисту даних. Така система має бути практичною та ефективною, перш за все, забезпечуючи виключення будь-якого несанкціонованого доступу до персональних даних. Згідно з позицією ЄСПЛ, право на корекцію або видалення своїх персональних даних означає, що відмова у можливості спростувати неточні персональні дані становить порушення права на повагу до приватного життя, яке гарантується статтею 8 Конвенції [14].

В аспекті нашого дослідження також є необхідність звернути увагу і на протележну позицію ЄСПЛ стосовно збору персональних даних. У справі *Breyer v. Germany* (заява № 50001/12), ухваленій ЄСПЛ від 30 січня 2020 року, Суд розглянув питання щодо правомірності збору та зберігання персональних даних в контексті Телекомунікаційного акта Німеччини. Справа стосувалась зобов'язку постачальників телекомунікаційних послуг збирати та зберігати певні персональні дані потенційних абонентів, які планують придбати SIM-карту на умовах попередньої оплати [15].

Згідно з чинним на той момент законодавством Німеччини, поправки до Закону про телекомунікації, внесені в червні 2004 року, зобов'язували постачальників мобільних послуг збирати та зберігати персональні дані своїх клієнтів навіть у випадках, коли ці дані не були необхідні для здійснення розрахунків або виконання договору. Зазначене стосувалося, зокрема, абонентів, які придбали SIM-карту на умовах попередньої оплати, для яких збір таких даних (включаючи ім'я, адресу, дату народження та номер телефону) був обов'язковим [15].

ЄСПЛ зазначив, що за своєю природою зберігання даних, які стосуються приватного життя особи, є втручанням у право на приватність, гарантоване статтею 8 Європейської конвенції з прав людини. Водночас Суд підкреслив, що це втручання не є автоматично незаконним, а має бути оцінене з точки зору пропорційності та відповідності законодавчим вимогам. Важливим елементом аналізу стало питання, чи є це втручання необхідним у демократичному суспільстві та чи відповідає воно умовам, передбаченим статтею 8, зокрема, чи є воно «необхідним у демократичному суспільстві», чи відповідно до закону та пропорційним [15].

Суд визнав, що обов'язок зберігати персональні дані абонентів, який був передбачений національним законодав-

ством, не суперечить вимогам статті 8 Конвенції. Зазначене рішення стало значущим в контексті відсутності єдиного підходу до цього питання серед держав-членів Ради Європи, оскільки в різних країнах існують різні підходи до регулювання збору та зберігання персональних даних у телекомунікаційному секторі. Втім, у рішенні по справі *Breyer v. Germany* ЄСПЛ не обмежувався лише правовим аналізом, а врахував також і суспільний контекст. Важливим було те, що оскаржуване зберігання даних стосувалося лише обмеженого набору інформації, який не містив надмірної особистої інформації, не дозволяв створювати профілі осіб або відстежувати їх переміщення. Крім того, не зберігалися дані про індивідуальні комунікації між абонентами [15].

Таким чином, Суд зробив розрізнення між цим рівнем втручання та попередніми справами, де йшлося про збір більш чутливих даних або випадки, коли реєстрація в певній базі даних супроводжувалася частими перевітками або додатковим збором приватної інформації. Зрештою, Суд дійшов висновку, що втручання було обмеженим за своїм характером.

Висновок ЄСПЛ був підтриманий, зокрема, тим, що німецьке законодавство забезпечує належний рівень захисту прав абонентів, зокрема, через регулювання можливості обробки та зберігання даних. Федеральний конституційний суд Німеччини також підтвердив, що обов'язок постачальників телекомунікаційних послуг зберігати такі дані не суперечить Основному закону Німеччини, що засвідчило відповідність національного законодавства міжнародним стандартам прав людини.

Відтак, ЄСПЛ, розглядаючи справу *Breyer v. German*, підтвердив, що у разі наявності чітко визначених законних цілей та належного рівня захисту особистих даних, обов'язковий збір і зберігання персональних даних абонентів, передбачений національним законодавством, може бути визнаний таким, що не порушує статтю 8 Європейської конвенції з прав людини [15].

Відтак, на нашу думку, сучасний розвиток цифрових технологій вимагає постійного перегляду правової оцінки ступеня втручання в особисте життя через використання таких технологій і зазначене рішення не слід розглядати як таке, що збільшує рівень втручання в особисті свободи в інтересах безпеки. Аналіз рішення свідчить про те, що воно було ухвалене з особливою обережністю та застереженнями, із детальним вивченням як інформації, що передавалася операторам мобільного зв'язку, так і термінів її зберігання. Подібні питання були предметом аналізу й Судом Європейського Союзу, який приймав різні рішення в залежності від обсягу інформації, що зберігалася щодо конкретного абонента. Таким чином, висновки ЄСПЛ у вище згаданій справі слід розглядати в контексті усіх фактичних обставин справи.

Висновки. Таким чином, практика ЄСПЛ щодо захисту персональних даних є важливим етапом у розумінні того, як міжнародне правове співтовариство реагує на виклики цифрової епохи та як ефективно захищати права громадян у світі, де персональні дані стали одним із найбільших ресурсів, що потребують ретельного контролю та захисту. З огляду на швидкий розвиток цифрових технологій і зростаючу загрозу втручання у приватне життя через збір, зберігання та обробку персональних даних, досвід ЄСПЛ набуває особливої значущості для країн, які прагнуть удосконалити свою правову систему та механізми захисту прав людини.

Для України, яка прагне поглибити свою інтеграцію з ЄС та забезпечити високі стандарти захисту прав людини, досвід ЄСПЛ у досліджуваній сфері є важливим орієнтиром. Оскільки, людина та захист її прав є найвищою цінністю, що закріплено в Конституції України та міжнародних правових актах, одним із ключових аспектів забезпечення цієї цінності є ефективний захист персональних даних, який гарантує недоторканність приват-

ного життя та свободу особи, особливо в сучасних умовах цифрової трансформації, коли зростає ризик зловживання персональними даними, на державу покладається відповідальність щодо створення дієвих правових механізмів для запобігання незаконному збору, використанню та роз-

повсюдженню таких даних. З огляду на це, саме дотримання міжнародних стандартів та практики ЄСПЛ у сфері захисту персональних даних буде сприяти забезпеченню прав людини та підіймати рівень довіри громадян до органів публічної влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теремецький В. І., Цвірюк Д. В. Застосування зарубіжного досвіду правового захисту персональних даних в Україні. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. Т. 7, № 2. С. 73–82.
2. Report on the initial assessment of the progress in the implementation of the European Union legal Acts (EU ACQUIS). *Кабінет Міністрів України*. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit_EN.pdf.
3. Ukraine 2023 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Brussels, 8.11.2023 SWD (2023) 699 final. *European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations*. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf.
4. Directive (EU) 2016/680 of the European Parliament and of the Council, of 27 April 2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/en/TXT/%3Furi%3DCELEX%253A32016L0680&pr rev=search>.
5. Проект Закону про Національну комісію з питань захисту персональних даних та доступу до публічної інформації / *Верховна Рада України*. URL: .
6. Заярний О. До питання щодо забезпечення правомірної обробки біометричних даних в діяльності національної поліції національні та міжнародні стандарти. *Юридичний вісник* 2021. № 6. С. 160–164. URL: <http://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/article/view/2278/2552>.
7. Цьоменко А.В. Адміністративно-правове забезпечення захисту персональних даних громадян суб'єктами публічної адміністрації. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії. URL: https://uacademic.info/ua/document/0824U003112#google_vignette.
8. Пунда О.О., Арзянцева Д.А. Забезпечення захисту персональних даних фізичних осіб в умовах розвитку штучного інтелекту. *Наука і техніка перспективи. Серія «Право, економіка, педагогіка, техніка, фізико-математичні науки»*. 2024. № 2(30). С. 132–143.
9. Case of Leander v. Sweden, App. №. 9248/81. *European Court of Human Rights*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57519>.
10. Case of Gaskin v. The United Kingdom, App. №. 10454/83. *European Court of Human Rights*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57491>.
11. Case of K.H. and others v. Slovakia, App. №. 32881/04. *European Court of Human Rights*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145421>.
12. Case of Haralambie v. Romania, App. №. 21737/03. *European Court of Human Rights*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-1286>.
13. Case of Odievre v. France, App. №. 42326/98. *European Court of Human Rights*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60935>.
14. Case of Rotaru v. Romania, App. №. 28341/95. *European Court of Human Rights*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58586>.
15. Case of Breyer v. Germany, App. №. 50001/12. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-200442>.

ПОНЯТТЯ ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ ЯК АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

THE CONCEPT OF VIOLATION OF CUSTOMS RULES AS AN ADMINISTRATIVE OFFENCE

Тильчик В.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін

*Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Самусь В.А., аспірант

*Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Стаття присвячена визначенню поняття порушення митних правил як адміністративного правопорушення. Зосереджується увага на адміністративній відповідальності за адміністративним та митним законодавством України.

З метою з'ясування поняття порушення митних правил як адміністративного правопорушення, автор звертається до з'ясування сутності адміністративної відповідальності за порушення митних правил. Для цього науковець наводить думки науковців з цього приводу. На підставі розглянутих суджень окремих вчених в галузі адміністративного права щодо порушення митних правил як адміністративного правопорушення автор зосереджує увагу на понятті «митне адміністративне правопорушення». Далі наводяться ознаки митного адміністративного правопорушення.

Крім того, автор статті вдається до визначень науковців такого поняття як порушеннями митних правил та виділяє елементи окресленого порушення як: а) об'єкт; б) об'єктивна сторона; в) суб'єкт; г) суб'єктивна сторона.

Що стосується характеристики елементів (складу) митного адміністративного правопорушення, то автор переходить до характеристики складу такого правопорушення.

Автор вдається до характеристики суб'єкта митного адміністративного правопорушення за КУпАП, Кодексу України про адміністративні правопорушення, роз'яснення Міністерства юстиції України листом від 03.11.2006 № 22-48-548, Закону України «Про державну службу» та Митного Кодексу України.

Далі автор вдається до характеристики наступних елементів складу митного адміністративного пав порушення, таких як: суб'єктивна сторона, об'єкт митного правопорушення, загальний об'єкт, об'єктивна сторона. У статті також зосереджується увага на адміністративній відповідальності за правопорушення, передбачені Митним Кодексом України та особливості такої відповідальності.

Дається авторське визначення поняття порушення митних правил як адміністративного правопорушення, яке автор презентує як митне адміністративне правопорушення.

Ключові слова: порушення, митні правила, адміністративне правопорушення, митне право, адміністративне право, адміністративна відповідальність за порушення митних правил, адміністративні правовідносини, митне адміністративне правопорушення, ознаки митного адміністративного правопорушення, Митний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення.

The article is devoted to the definition of the concept of violation of customs rules as an administrative offence. The author focuses on administrative liability under administrative and customs legislation of Ukraine.

With a view to clarifying the concept of violation of customs rules as an administrative offence, the author addresses the essence of administrative liability for violation of customs rules. For this purpose, the author provides the opinions of scholars on this issue. Based on the considered opinions of individual scholars in the field of administrative law regarding violation of customs rules as an administrative offence, the author focuses on the concept of 'customs administrative offence'. The following are the signs of a customs administrative offence.

In addition, the author resorts to the definitions of scholars of such a concept as violations of customs rules and identifies the elements of the said violation as: a) object; b) objective side; c) subject; d) subjective side.

With regard to the characteristics of the elements (corpus delicti) of a customs administrative offence, the author proceeds to the description of the corpus delicti of such an offence.

The author describes the subject of a customs administrative offence under the Code of Administrative Offences, the Code of Ukraine on Administrative Offences, the clarification of the Ministry of Justice of Ukraine by letter No. 22-48-548 dated 03.11.2006, the Law of Ukraine 'On Civil Service' and the Customs Code of Ukraine.

The author then goes on to describe the following elements of a customs administrative offence, such as: subjective party, object of the customs offence, general object, objective party. The article also focuses on administrative liability for offences under the Customs Code of Ukraine and the peculiarities of such liability.

The author gives his own definition of the concept of violation of customs rules as an administrative offence, which the author presents as a customs administrative offence.

Key words: violation, customs rules, administrative offence, customs law, administrative law, administrative liability for violation of customs rules, administrative relations, customs administrative offence, signs of customs administrative offence, Customs Code of Ukraine, Code of Ukraine on Administrative Offences.

Постановка проблеми. Порушення митних правил є важливою частиною адміністративного права, і його правова природа має важливе значення як для забезпечення належного функціонування митної системи, так і для підтримки правопорядку на національному та міжнародному рівнях. Порушення митних правил як адміністративне правопорушення є серйозною загрозою не тільки для економічної безпеки країни, але й для розвитку міжнародної торгівлі. Зважаючи на значення митних про-

цедур для національної економіки та безпеки, боротьба з порушенням митних правил має бути пріоритетом для державних органів та міжнародної спільноти. Для ефективної боротьби з такими правопорушеннями важливе значення має не тільки посилення адміністративної відповідальності, а й розвиток міжнародної співпраці, удосконалення митних процедур, а також інформування громадян та підприємців про важливість дотримання митних норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню адміністративної відповідальності за порушення митних правил приділяли увагу в різні часи такі науковці такі науковці як: В. Авер'янов, Д. Бахрах, Ю. Битяк, І. Г. Войтенко, В. Грянка, С. Ю. Дьоміна, Ю. В. Дрофич, Т. О. Коломієць, В. К. Колпаков, В. В. Ліпинський, А. І. Педешко, В. В. Хомутянський О. М. Шевчук та ін. Однак, питанню поняття порушення митних правил як адміністративного правопорушення в контексті інституту адміністративної відповідальності в митній діяльності досліджено недостатньо.

Виклад основного матеріалу. Законодавство України порушення митних правил розглядає як категорію адміністративних правопорушень. Тобто, якщо вести мову про відповідальність за такі правопорушення, то логічно було б торкнутися питання власне адміністративної відповідальності. Тим більше це кореспондується зі ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення, де вказується, що адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність [1]. Адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим Кодексом, настає у разі, якщо ці правопорушення не тягнуть за собою кримінальну відповідальність.

Відповідно до ст. 458 Митного кодексу України порушення митних правил є адміністративним правопорушенням, яке являє собою протиправні, винні (умисні або з необережності) дії чи бездіяльність, що посягають на встановлений цим Кодексом та іншими актами законодавства України порядок переміщення товарів, транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України, пред'явлення їх митним органом для проведення митного контролю та митного оформлення, а також здійснення операцій з товарами, що перебувають під митним контролем або контроль за якими покладено на митні органи цим Кодексом чи іншими законами України, і за які цим Кодексом передбачена адміністративна відповідальність [2]. Тому в контексті задекларованої теми торкнемося такої проблеми як адміністративна відповідальність за порушення митних правил.

Серед науковців в галузі адміністративного та митного права існують різні думки стосовно порушення митних правил як адміністративного правопорушення і відповідно адміністративної відповідальності за них. Наприклад, професор В. К. Колпаков розглядає адміністративну відповідальність як «... примусове, з додержанням встановленої процедури, застосування правомочним суб'єктом передбачених законодавством за вчинення адміністративного проступку заходів впливу, відповідальності, які виконав правопорушник» [3, с. 76]. Академік В. Б. Авер'янов у своєму академічному курсі «Адміністративне право України» (2004 р.) вказував, що «Адміністративна відповідальність – це різновид юридичної відповідальності, що являє собою сукупність адміністративних правовідносин, які виникають у зв'язку із застосуванням уповноваженими органами (посадовими особами) до осіб, які вчинили адміністративний проступок, передбачених нормами адміністративного права особливих санкцій – адміністративних стягнень» [4, с. 434–435].

Адміністративну відповідальність як різновид правової відповідальності, як специфічну її форму представляють Т. О. Коломоєць, Ю. В. Пирожкова, О. О. Газенко зазначаючи, що це «негативне реагування з боку держави в особі її компетентних органів на відповідну категорію протиправних проявів (насамперед адміністративних проступків), згідно з якою особи, що скоїли ці правопорушення, повинні дати відповідь перед уповноваженим державним органом за свої

неправомірні дії і понести за це адміністративні стягнення в установлених законом формах і порядку» [5, с. 17]. На адміністративну відповідальність як «механізм реалізації в адміністративному порядку санкції правової норми, яка має форму стягнень» вказує професор Д. М. Лук'янець [6, с. 7, 12]. Що ж стосується адміністративної відповідальності у митній галузі, то в юридичній літературі існує думка, що «адміністративна відповідальність за порушення митних правил – це галузевий вид адміністративної відповідальності, специфічна форма негативного реагування з боку держави в особі компетентних органів, митних та судових, на певну категорію протиправних проявів порушень митних правил, згідно з якою особи, що вчинили ці правопорушення, повинні відповідати за свої неправомірні дії й каратися за це адміністративними стягненнями» [7, с. 18].

На підставі розглянутих суджень щодо порушення митних правил як адміністративного правопорушення можна вести мову про митне адміністративне правопорушення.

Опрацьовуючи викладене вище, можна виділити такі ознаки митного адміністративного правопорушення: а) митні адміністративні правопорушення являють собою протиправні, винні (умисні або з необережності) дії чи бездіяльність; б) вони посягають на порядок переміщення товарів, транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України, пред'явлення їх митним органам для проведення митного контролю та митного оформлення, а також здійснення операцій з товарами, що перебувають під митним контролем або контроль за якими покладено на митні органи (п. 28 ст. 4 МК); в) протиправність діяння, тобто заборона даного вчинку нормами митного права (стст. 468–485 МК України); г) винність вчинку в формі умислу або необережності; д) караність, тобто покарання органами влади за правопорушення, яке передбачається нормами права (адміністративного, митного). Відповідно до ст. 461 МКУ за порушення митних правил можливі: попередження, штраф, конфіскація товарів та транспортних засобів. При цьому можна накладати або попередження, або штраф, а у деяких випадках до попередження або штрафу додається ще й конфіскація; е) шкідливість даного правопорушення, тобто його посягання на встановлений порядок управління, громадський порядок, власність, свободу громадян. Щодо такої ознаки як «шкідливість», то в юридичній літературі існує думка, що «суспільна шкідливість дії чи бездіяльності означає, що вона заподіє або створює загрозу заподіяння шкоди об'єктам адміністративно-правової охорони...» [8, с. 364]. І.П. Голосніченко поняття «шкідливість», тлумачить, як «різний ступінь шкідливості, який може підвищуватись і сягати нової якості – суспільної небезпечності» [9, с. 135].

Крім того, вказані ознаки митного адміністративного правопорушення знаходять своє підтвердження і в положеннях ст. 458 МК України. Порушення митних правил є адміністративним правопорушенням, яке являє собою протиправні, винні (умисні або з необережності) дії чи бездіяльність, що посягають на встановлений цим Кодексом та іншими актами законодавства України порядок переміщення товарів, транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України, пред'явлення їх митним органам для проведення митного контролю та митного оформлення, а також здійснення операцій з товарами, що перебувають під митним контролем або контроль за якими покладено на митні органи цим Кодексом чи іншими законами України, і за які цим Кодексом передбачена адміністративна відповідальність. Адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим Кодексом, настає у разі, якщо ці правопорушення не тягнуть за собою кримінальну відповідальність». [2]. Тобто ст. 458 МК України передбачено правову конструкцію порушення митних правил.

Крім того, К. Р. Ільченко, під порушеннями митних правил розуміє: «умисну чи з необережності дію чи бездіяльність особи (фізичної та/або юридичної), яка посягає на встановлений порядок переміщення через митний кордон України продуктів морського та річкового промислу, здійснення митного оформлення і митного контролю цих продуктів, або обкладання митними платежами». Автор виділяє такі елементи порушення митних правил як: а) об'єкт; б) об'єктивна сторона; в) суб'єкт; г) суб'єктивна сторона [10, с. 16].

Ми сприймаємо твердження, А. О. Німої, що «Виходячи із вищенаведеного, під порушеннями митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України слід розуміти умисну чи з необережності дію чи бездіяльність фізичної особи, яка посягає на встановлений порядок переміщення ними товарів через митний кордон України, здійснення процедур митного оформлення і митного контролю таких товарів, чи (або) звільнення чи справляння митних платежів. До елементів складу порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України необхідно віднести: а) об'єкт; б) об'єктивну сторону; в) суб'єкт; г) суб'єктивну сторону» [11, с. 177].

Що стосується характеристики елементів (складу) митного адміністративного правопорушення, то для того, щоб суб'єкт який вчинив правопорушення та поніс відповідальність за нього необхідно, щоб був наявний склад такого правопорушення.

Суб'єкт. За ст. 12 КУАП суб'єктами правопорушення (в нашому випадку – митного адміністративного правопорушення) виступають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку [1]. Крім того, суб'єктами правопорушення (в нашому випадку – митного адміністративного правопорушення) виступають посадові особи підприємств.

Термін «посадова особа» фігурує у багатьох нормах Кодексу України про адміністративні правопорушення, які стосуються господарської діяльності. Проте, Кодекс України про адміністративні правопорушення не містить визначення терміну «посадова особа». Тому, як роз'яснює Міністерство юстиції України листом від 03.11.2006 № 22-48-548 [12], для визначення цього терміну слід керуватися положеннями інших нормативно-правових актів. Так, згідно ч. 2 ст.2 Закону України «Про державну службу», посадовими особами вважаються керівники та заступники керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій [13].

Під посадовими особами у відповідних статтях КУАП визнаються працівники, що знаходяться на державній або суспільній службі і, займаючи посади, пов'язані із здійсненням організаційно-владних, адміністративно-управлінських функцій, внаслідок яких виникають певні правові наслідки для осіб і організацій, яким вони адресовані.

Згідно з п. 43 ст. 4 Митного Кодексу України, посадові особи підприємств – це керівники та інші працівники підприємств (резиденти та нерезиденти), які в силу постійно або тимчасово виконуваних ними трудових (службових) обов'язків відповідають за додержання такими підприємствами вимог, встановлених цим Кодексом, законами та іншими нормативно-правовими актами України, а також міжнародними договорами України, укладеними у встановленому законом порядку [2].

Суб'єктивна сторона. Суб'єктивна сторона порушення митних правил характеризує внутрішнє (психічне) ставлення суб'єкта правопорушення до вчиненого ним діяння та його негативних наслідків. Порушення митних правил відповідно до ст. 458 МК – це «протиправні, винні (умисні або з необережності) дії чи бездіяльність,

що посягають на встановлений цим Кодексом та іншими актами законодавства України порядок...» [2]. Порушення митних правил визнається вчиненням умисно, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала її шкідливі наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків. Порушення митних правил визнається вчиненням через необережність, коли особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання шкідливих наслідків своєї протиправної дії чи бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоч повинна була і могла їх передбачити, наприклад, втрата товарів, транспортних засобів, що знаходяться під митним контролем [14].

Об'єктом митного правопорушення виступають суспільні відносини, які охороняються законом і яким в результаті посягання завдається чи може бути завдана шкода, тобто це все те, на що спрямовується посягання [14].

Загальний об'єкт (в тому числі й для порушень митних правил) – це вся сукупність суспільних відносин, що виникають в сфері виконавчо-розпорядчої діяльності держави й охоронювані засобами адміністративної відповідальності. Родовий об'єкт порушення митних правил – це окрема група однорідних суспільних відносин, що виникають в зв'язку зі здійсненням митної справи і урегульована нормами митного права. У нашому випадку цим об'єктом виступають суспільні відносини в галузі державної митної справи, предметом яких, зокрема, являються порядок і умови переміщення товарів через митний кордон України, їх митний контроль та митне оформлення, застосування механізмів тарифного і нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності, справляння митних платежів, ведення митної статистики, обмін митною інформацією, ведення Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності, здійснення відповідно до закону державного контролю нехарчової продукції при її ввезенні на митну територію України, запобігання та протидія контрабанді, боротьба з порушеннями митних правил, організація і забезпечення діяльності органів доходів і зборів та інші заходи, спрямовані на реалізацію державної політики у сфері державної митної справи [14].

Об'єктивна сторона – це система передбачених нормою митного права ознак, що характеризують зовнішню сторону проступку. Об'єктивна сторона включає в себе передусім такі основні складові, як: протиправне діяння (дія чи бездіяльність), суспільно шкідливі наслідки та причинно-наслідковий зв'язок між діянням та його шкідливими наслідками. Так, наприклад, порушення суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності митних правил може знаходити свій зовнішній вираз у різноманітних діяннях: відправлення без дозволу митного органу транспортного засобу, що перебуває під митним контролем, пошкодження пломб, печаток чи інших засобів митного забезпечення або нез'явлення за встановленою формою точних відомостей про товари, транспортні засоби. Наслідками таких діянь можуть бути: уникнення від сплати мита та митних платежів або зменшення їх розміру. Варто мати на увазі, що діяння повинно знаходитись у причинно-наслідковому зв'язку з шкідливими наслідками, яке воно спричинило. Встановити такий причинно-наслідковий зв'язок – означає з'ясувати обставини виникнення шкідливих наслідків, визначити, чи настали вони в результаті скоєння протиправного діяння, чи внаслідок іншого, як дане діяння вплинуло на розмір цих наслідків [14].

Адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачена Митним Кодексом України, настає у разі, якщо ці правопорушення не тягнуть за собою кримінальну відповідальність. Притягнення до відповідальності за порушення митних правил не звільняє зазначених осіб від обов'язку сплати мита та інших податків і зборів.

Особливості відповідальності за деякі види порушень митних правил визначаються тим, що вчинення правопорушень, передбачених статтями Митного кодексу, внаслідок аварії, дії обставин непереборної сили або протиправних дій третіх осіб, що підтверджується відповідними документами, а також допущення у митній декларації помилок, які не призвели до неправомірного звільнення від сплати митних платежів або зменшення їх розміру, до незабезпечення дотримання заходів тарифного та/або нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності, якщо такі помилки не допускаються систематично (стаття 268 Митного Кодексу України), не тягне за собою адміністративної відповідальності, передбаченої цим Кодексом: наприклад, ч. 3 ст. 469 Митного Кодексу України (видача без дозволу митного органу або втрата товарів, митне оформлення яких не закінчено, або товарів, що перебувають на тимчасовому зберіганні під митним контролем на складі тимчасового зберігання, на складі організації-отримувача гуманітарної допомоги або на митному складі – тягнуть за собою накладення штрафу в розмірі однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) [2]; ст. 470 Митного Кодексу України (недоставлення товарів, транспортних засобів комерційного призначення та документів до митного органу призначення, видача їх без дозволу митного органу або втрата) [2]; ч. 3 ст. 478 Митного Кодексу України (видача без дозволу

митного органу або втрата товарів, що зберігаються в режимі митного складу на митних складах – тягнуть за собою накладення штрафу в розмірі однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.) [2]; ст. 481 Митного Кодексу України (перевищення строку тимчасового ввезення або тимчасового вивезення товарів) [2].

Висновки. На підставі викладеного вище можна констатувати, що під поняттям порушення митних правил як адміністративного правопорушення можна розуміти митне адміністративне правопорушення, яке являє собою протиправні, винні (умисні або з необережності) дії чи бездіяльність, що посягають на встановлений цим Кодексом та іншими актами законодавства України порядок переміщення товарів, транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України, пред'явлення їх митним органом для проведення митного контролю та митного оформлення, а також здійснення операцій з товарами, що перебувають під митним контролем або контроль за якими покладено на митні органи цим Кодексом чи іншими законами України, і за які цим Кодексом передбачена адміністративна відповідальність – вчинені суб'єктами митного адміністративного правопорушення, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку. Суб'єктами митного адміністративного правопорушення виступають посадові особи підприємств.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки (Верховна Рада УРСР) від 07.12.1984. № 8073-X (редакція від 19.12.2024). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
2. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012. № 4495-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#n416>
3. Колпаков В.К. Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право) : Навч. Посібник. К. : Юрінком Інтер, 2008. 256 с.
4. Авер'янов В.Б. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник : У двох томах: Т. 1: Загальна частина / ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). К. : Юридична думка, 2004. 584 с.
5. Коломосьць Т.О., Пирожкова Ю.В., Газенко О.О. Адміністративне судочинство: підручник / за заг. ред. Т.О. Коломосьць; Державний вищий навч. заклад «Запорізький нац. ун-т» Міністерства освіти і науки України. К. : Запоріжжя: Істина, 2009. 344 с.
6. Лук'янець Д.М. Розвиток інституту адміністративної відповідальності: концептуальні засади та проблеми правореалізації: автореф. дис. ... юрид. наук: спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». К., 2007. 35 с.
7. Адміністративна відповідальність за порушення митних правил : навч. посіб. за заг. ред. В.В. Ченцова. К. : Істина. 208 с.
8. Ткаля О. Суспільна шкідливість як ознака адміністративного правопорушення. Новітні кримінально-правові дослідження. 2017. С. 362-365. URL : <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/04d29b62-038f-4a6a-96ea-c93ddf0095fe/content>
9. Голосніченко І.П. Попередження корисливих проступків засобами адміністративного права: Навч. посібник. Київ: Вид-во «Вища школа», 1991. 304 с.
10. Ільченко К.Р. Порядок та підстави переміщення через митний кордон України продуктів морського та річкового промислу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність: 12.00.07. Одеса, 2016. 20 с.
11. Німа А.О. Адміністративна відповідальність за порушення митних правил при переміщенні товарів фізичними особами через митний кордон України: підстави та ознаки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*. Випуск 81: частина 2. 2024. С. 174-180.
12. Міністерство юстиції України : Лист від 03.11.2006 №22-48-548. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/284589__284654
13. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015. № 889-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>
14. Тема 7. Адміністративна відповідальність за порушення митних правил. Мультимедійний навчальний посібник «Митне право». Лекції. НАВС. URL : https://arm.naiu.kiev.ua/books/mutne_pravo/parts/part7.html

ІНТЕГРАЦІЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ У ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ: ІНСТРУМЕНТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

INTEGRATION OF LEGAL CULTURE INTO THE PROCESS OF FORMING LEGAL POLICY: TOOLS AND PROSPECTS

Бородайко П.К.,
здобувач кафедри права та публічного управління
ЗВО «Університет Короля Данила»

Метою роботи є аналіз взаємозв'язку правової культури та правової політики, дослідження механізмів їхнього впливу на процес правового реформування та обґрунтування необхідності подальших змін у сфері законодавства. Методика включає всебічний аналіз і узагальнення на основі застосування комплексного та міждисциплінарного підходу, що включає кілька етапів аналізу та інтеграції даних. Під час дослідження використовувались наступні методи наукового пізнання: загальнонаукові методи аналізу та синтезу, порівняльно-правовий, метод комплексного підходу, нормативно-правовий, соціологічний, прогностичний, кейс-стаді. Дослідження виявило, що інтеграція правової культури у процес формування правової політики є ключовим чинником для забезпечення ефективного функціонування правової системи та стабільності демократичного суспільства в Україні. Аналіз нормативно-правової бази та порівняльний аналіз досвіду інших країн показали, що успішне впровадження правової політики тісно пов'язане з рівнем правової культури населення, яка, в свою чергу, визначає якість законодавства та здатність державних інституцій ефективно реалізовувати правові норми. Наукова новизна дослідження полягає у всебічному аналізі інтеграції правової культури у процес формування правової політики в умовах сучасних трансформацій України, у виявленні нових факторів, що впливають на формування правової свідомості та культуру, зокрема, у контексті підвищення політизованості суспільства та швидких соціально-економічних змін. Дослідження виявило, що високий рівень правової культури є критичним чинником для зниження правового нігілізму та ефективного реалізації принципів верховенства права, що не було детально вивчене у попередніх роботах. Практична значимість дослідження не лише поглиблює теоретичні основи правової політики, але й має значний практичний потенціал для формування ефективних механізмів інтеграції правової культури, що сприятиме побудові справедливої та правової держави.

Ключові слова: правова культура, правова політика, правова держава, верховенство права, правові реформи.

The purpose of the work is to analyze the relationship between legal culture and legal policy, study the mechanisms of their influence on the process of legal reform and justify the need for further changes in the field of legislation. The methodology includes a comprehensive analysis and generalization based on the application of a comprehensive and interdisciplinary approach, which includes several stages of data analysis and integration. The following methods of scientific knowledge were used during the study: general scientific methods of analysis and synthesis, comparative law, method of a comprehensive approach, normative-legal, sociological, prognostic, case study. The study found that the integration of legal culture into the process of forming legal policy is a key factor in ensuring the effective functioning of the legal system and the stability of a democratic society in Ukraine. Analysis of the regulatory framework and comparative analysis of the experience of other countries showed that the successful implementation of legal policy is closely related to the level of legal culture of the population, which, in turn, determines the quality of legislation and the ability of state institutions to effectively implement legal norms. The research consists in a comprehensive analysis of the integration of legal culture into the process of forming legal policy in the conditions of modern transformations of Ukraine, in identifying new factors that influence the formation of legal consciousness and culture, in particular, in the context of increasing politicization of society and rapid socio-economic changes. The research revealed that a high level of legal culture is a critical factor for reducing legal nihilism and effective implementation of the principles of the rule of law, which has not been studied in detail in previous works. The research not only deepens the theoretical foundations of legal policy, but also has significant practical potential for the formation of effective mechanisms for the integration of legal culture, which will contribute to the construction of a just and legal state.

Key words: legal culture, legal policy, rule of law, legal reforms.

Постановка проблеми. Розвиток правової держави неможливий без взаємодії правової культури та правової політики. Правова культура формує суспільну свідомість, впливає на рівень дотримання законів та визначає ставлення громадян до правових норм. Водночас правова політика є інструментом, за допомогою якого держава впроваджує законодавчі ініціативи, здійснює правове регулювання та забезпечує реалізацію принципу верховенства права.

У сучасних умовах, коли Україна проходить етапи реформування судової системи, удосконалення антикорупційного законодавства та адаптації правових норм до європейських стандартів, важливо забезпечити гармонійний зв'язок між правовою культурою та правовою політикою. Високий рівень правової культури сприяє формуванню активної громадянської позиції, правосвідомості та відповідальності за дотримання законодавства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загалом аналіз наукових публікацій свідчить про необхідність подальшого дослідження впливу правової культури на правову політику, а також важливість впровадження освітніх і просвітницьких програм, спрямованих на підвищення рівня правосвідомості громадян. Правова культура має стати не лише теоретичним концептом, а й практич-

ним інструментом для підвищення ефективності правової політики та зміцнення демократичних інститутів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасних умовах зростає значення наукових досліджень, спрямованих на розробку теоретичних моделей та категоріального апарату, які сприяють інтеграції правової культури у процес формування правової політики. Це дозволяє повніше усвідомити сучасні реалії та надати органам державної влади й інститутам громадянського суспільства ефективні рішення для вирішення нових викликів – економічних, політико-правових, моральних та інших.

На межі XX–XXI століть у юридичну науку та практику активно увійшло поняття «правова політика, яке стало основою для формування інноваційних підходів до трансформації правової культури з теоретичної концепції у практичну площину. Це відкриває нові перспективи для впровадження інструментів, що гармонізують правову політику з потребами суспільства та сприяють його демократичному розвитку.

Політика як родове інтеграційне поняття є основою для розуміння суті правової політики. Неможливо досягнути правову політику, не усвідомлюючи сутності політики в цілому. Як зазначає Железняк Н. А., будь-яке визначення правової політики повинно відповідати загальному уявленню про політику в її традиційному сенсі та не суперечити цьому

розумінню. Це означає, що правова політика є частиною загального політичного процесу, відображаючи його цілісність і взаємозв'язок [1].

Розуміння правової політики у теоретичному та практичному вимірі є важливим для усвідомлення її багатогранності та ролі у формуванні ефективної правової системи. У теоретичному аспекті, зазначає О. Оболенський, правова політика визначається як програма дій, яка містить напрями, засоби та методи для досягнення правових цілей держави. Вона слугує орієнтиром для формування стратегії розвитку правової системи, визначення її пріоритетів та способів їх реалізації. Практичний вимір, зосереджений на конкретних діях, спрямованих на вдосконалення юридичної системи, посилення законності, боротьбу зі злочинністю та забезпечення прав і свобод громадян. Особливо важливим є акцент на формуванні правосвідомості та правової культури, адже саме ці складові визначають рівень довіри до правової системи та її ефективність [2, с. 110].

Ступінь політизованості суспільства, як відзначає Железняк Н.А., дійсно зростає у переломні моменти історії, коли трансформуються базові елементи соціального, політичного та економічного устрою. Україна зараз переживає саме такий етап. Зміна засад державної влади, перебудова економічної системи, формування нових підходів до власності та виробничих відносин, а також трансформація духовної сфери призводять до посилення суспільної активності та підвищення рівня політичної свідомості громадян. На таких етапах політизованість може проявлятися як через високий рівень участі громадян у виборах, протестах та громадських ініціативах, так і через загострення суспільних дискусій щодо майбутнього розвитку країни [1].

Водночас, відзначаємо, що ефективність цих трансформацій значною мірою залежить від рівня правової культури суспільства. Саме правова культура забезпечує усвідомлене ставлення громадян до політичних процесів, що зменшує ризик правового нігілізму та хаотичних соціальних змін. У перехідні періоди, коли формується новий суспільний порядок, правова культура виступає основою для формування правової політики, яка має забезпечити верховенство права, дотримання прав і свобод громадян, зміцнення законності та правопорядку. Інтеграція правової культури у процес формування правової політики є критично важливою, оскільки вона сприяє підвищенню правової свідомості населення, формуванню законослухняної особистості та активної громадянської позиції.

Таким чином, у переломні моменти історії, коли суспільство переживає глибокі зміни, правова культура стає стабілізуючим фактором, що забезпечує свідоме сприйняття реформ, підвищує рівень політичної участі та сприяє демократизації правової системи. Без її належного розвитку будь-які трансформації ризикують залишитися формальними та не досягнути своєї мети.

Достатньо короткого, але уважного аналізу наведених визначень, щоб помітити важливий і нерозривний зв'язок правової політики з правовою культурою. Саме через правову культуру реалізуються принципи, закладені в основу правової політики, а рівень правосвідомості громадян визначає ефективність її практичного впровадження.

По-перше, правова політика кожної держави, а також політика міждержавних об'єднань, завжди пов'язана з функціонуванням правової сфери на різних рівнях. Вона охоплює не лише правове регулювання у вузькому розумінні, а й ширший правовий простір, що включає правову систему в цілому. Важливою складовою цієї системи є правова культура, яка відіграє ключову роль у правовому житті суспільства, охоплюючи як позитивні, так і негативні його прояви.

Вчені, наголошуючи на державно-вольовому характері правової політики, обґрунтовано виділяють її ключові ознаки. Право і правова система водночас виступають

як об'єкт правової політики, так і засіб її реалізації. Вона базується на праві та тісно з ним пов'язана, формуючись за участі численних суб'єктів. Реалізація правової політики здійснюється правовими методами, а для забезпечення дотримання правових норм вона спирається на механізми примусу [3, с. 9]. Важливою особливістю правової політики є її офіційний та публічний характер, що проявляється через нормативно-організаційні засади, які регулюють складні відносини між особою, суспільством і державою. Крім того, вона функціонує на різних рівнях – міжнародному, загальнодержавному, регіональному, муніципальному та локальному, що забезпечує її комплексний вплив на суспільні процеси. Таким чином, правова політика та правова культура є взаємопов'язаними елементами єдиної системи правового життя. Високий рівень правової культури сприяє ефективній реалізації правової політики, тоді як чітко сформульована та справедлива правова політика сприяє зміцненню правової культури, що, у свою чергу, забезпечує стабільність, правопорядок і розвиток демократичного суспільства.

По-друге, правова політика України ґрунтується на визначених пріоритетах, які охоплюють першочергові завдання, актуальні проблеми та питання, що потребують невідкладного вирішення з боку державної влади як у теперішній час, так і в найближчій перспективі. Їхній пріоритетний статус формується відповідно до суспільних уявлень про ієрархію соціальних цінностей, які мають бути гарантовані та захищені правовими засобами. Чітке визначення ключових завдань правової політики сприяє створенню сприятливих умов для ефективного виконання державою проміжних тактичних завдань, що, у свою чергу, забезпечує досягнення довгострокових стратегічних цілей у сфері права [3, с. 29].

Правова політика відіграє ключову роль у формуванні справедливого та ефективного правопорядку в суспільстві. Вона не лише визначає напрями розвитку законодавства, а й відображає рівень правосвідомості громадян і державних інституцій. Важливо, щоб стратегічні та тактичні правові ідеї, які лежать в її основі, враховували реальні потреби суспільства та відповідали принципам верховенства права, забезпечуючи стабільність, захист прав і свобод людини, а також адаптацію правової системи до сучасних викликів.

Водночас правова політика є діяльністю, що відображає рівень правосвідомості та правової культури її суб'єктів, їхню правову зрілість і менталітет. Правова політика – це діяльність, яка формується та реалізується спеціально визначеними суб'єктами, що володіють відповідними компетенціями. До них належать особи, які: -мають розвинену доктринальну або професійну правосвідомість; -досягли високого рівня політичної та правової культури. Безпосередніми суб'єктами правової політики є активні учасники політико-правових процесів, які впливають на її формування та впровадження в реальне життя.

Також, правова політика визначає якість сприйняття чинного та майбутнього законодавства (особливо Конституції), а також ставлення до політико-правових процесів, інтеграційних юридичних ініціатив у сфері міжнародних відносин, дій держав та їх адміністрацій щодо інших країн і народів, а також до ключових реформ – судової, адміністративної, військової та інших.

Залежно від ухвалених рішень та практичних дій можна визначити пріоритети у формуванні правової політики, що дозволяє спрямовувати її розвиток відповідно до суспільних потреб та стратегічних цілей держави.

Особливістю нинішньої ситуації в Україні є те, що процес трансформації охоплює не лише внутрішні зміни, але й вплив зовнішніх чинників, таких як війна, міжнародна підтримка та глобальні виклики. У цих умовах важливо, щоб високий ступінь політизованості не призводив до поляризації суспільства. Навпаки, він має сприяти формуванню активного громадянського суспільства, яке здатне впливати на демократичні перетворення, підтримувати

правову культуру та забезпечувати стабільний розвиток держави.

Оксана Стеблинська справедливо підкреслює, що правова політика України повинна базуватися на забезпеченні прав людини, адже саме це є ключовим показником демократичності та ефективності правової системи. У сучасних умовах, коли суспільство постійно змінюється, а Україна перебуває в процесі активних реформ та інтеграції до європейської правової спільноти, цей аспект набуває особливого значення [3, с. 127–130].

Одним із головних викликів є нестабільність правового середовища, що зумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. З одного боку, суспільство очікує ефективного захисту своїх прав і свобод, а з іншого – необхідно швидко адаптувати законодавство до нових політичних, економічних і соціальних реалій. Це потребує не лише оновлення законодавчої бази, а й глибокого осмислення принципів правотворчості, а також забезпечення механізмів реального виконання законів.

Окрім цього, правова політика має орієнтуватися на міжнародні стандарти та найкращі практики, що сприятиме підвищенню її ефективності. Європейська інтеграція України вимагає гармонізації законодавства, імплементації норм ЄС та впровадження принципів верховенства права. Це не лише зміцнить правову систему, а й сприятиме покращенню інвестиційного клімату, соціальної стабільності та довіри громадян до державних інституцій.

Чинна Конституція України вміщує безліч статей, що прямо визначають її стратегічні пріоритети, такі як забезпечення демократичних цінностей, захист прав людини, підтримка верховенства права та правової державності. Важливу роль у цьому відіграє конституційний контроль, який здійснює Конституційний Суд України, забезпечуючи відповідність законодавчих ініціатив основному закону держави.

До прикладу ст. 8 і 9 показують, що Конституція є основою всієї правової політики України, а її норми мають найвищу силу. Вони також відображають європейський курс України, адже міжнародні договори впливають на розвиток національного законодавства [4].

Статті 21, 22, 64 Конституції України підкреслюють, що правова культура базується на усвідомленні прав людини, їх захисті та недопущенні їхнього зрушення. Саме ці принципи повинні бути основою будь-якої правової політики [4].

Норми статей 34, 36 є важливими для розвитку правової культури, оскільки вони гарантують право громадян на свободу слова, можливість впливати на правову політику та брати участь у громадських ініціативах [4].

Статті 55, 124 забезпечують правовий механізм реалізації правової політики, що є важливим для побудови правової держави та забезпечення правової культури громадян [4].

Тому, можемо відзначити, що Конституція України є основним орієнтиром для розвитку правової політики та формування правової культури. Вона закріплює демократичні принципи, забезпечує права людини та визначає правові механізми їх захисту. Для ефективної реалізації правової політики важливим є не тільки наявність законів, а й їх реальне виконання, підвищення правової культури громадян і утвердження принципів верховенства права.

Зважаючи на те, що право сьогодні пронизує усі сфери життя, відзначає А. П. Заєць, досягнення консолідованих завдань правової політики є критично важливим для ефективного розвитку країни. Враховуючи глобалізаційні процеси та нові виклики, інтеграція правових норм у різні аспекти життя (політичні, економічні та соціальні) сприяє побудові правової держави, де громадяни можуть надійно реалізувати свої права та свободи [3, с. 54]. У цьому контексті важливим є формування правової культури, яка не тільки визначає рівень правової свідомості громадян, а й сприяє стабільності правової системи. Правова культура є невід’ємною частиною правової політики, оскільки

вона забезпечує основи для успішної реалізації правових норм та забезпечує їх ефективність у практиці. Суспільство, яке володіє високим рівнем правової культури, є більш здатним до дотримання правових принципів, поважання законів і активної участі в політичних і соціальних процесах.

Завершення формування та оптимізація повноважень органів державної влади є важливим кроком для створення ефективної державної влади. Взаємодія між органами влади повинна бути не лише формальною, а й дієвою, забезпечуючи стабільність політичної системи [3, с. 54–55]. У цьому процесі правова культура відіграє важливу роль, оскільки забезпечує усвідомлення органами влади своєї відповідальності перед громадянами та сприяє координації їхніх дій, що, в свою чергу, знижує ризики виникнення правових колізій і сприяє ефективному вирішенню питань управління.

Удосконалення правових засад і впровадження ефективних правових механізмів для регулювання ринкової економіки є необхідним для підтримки здорової конкурентної середовища та запобігання економічним кризам [3, с. 54–55]. Важливим аспектом цього процесу є також розвиток правової культури серед бізнесменів і підприємців, що гарантує дотримання принципів добросовісної конкуренції, прозорості і справедливості в бізнес-діяльності.

Зміцнення правових засад соціальної держави є основою для забезпечення рівних можливостей і соціального захисту всіх громадян [3, с. 54–55]. Реалізація соціальних прав є одним з головних показників рівня демократичності та стабільності в державі. Високий рівень правової культури серед громадян сприяє тому, що вони мають знання своїх прав та обов’язків і активно їх відстоюють. Це дозволяє зменшити соціальну нерівність і забезпечити ефективну соціальну політику.

Усі ці завдання взаємопов’язані і мають спільну мету – створення справедливої, стабільної та демократичної правової системи. Водночас, правова культура, як складова правової політики, сприяє забезпеченню належного рівня розвитку країни в різних сферах. Важливим є також постійне оновлення та адаптація правових норм відповідно до змінюваних реалій, що дозволяє державі бути гнучкою та здатною реагувати на нові виклики, при цьому зберігаючи стабільність правової культури в суспільстві.

Надзвичайно актуальним у сучасних умовах, на нашу думку, є твердження А. П. Зайця про необхідність реформування окремих галузей законодавства на основі об’єктивних показників стану чинного законодавства та реалізації принципу верховенства права [3, с. 60]. Верховенство права є фундаментальним принципом демократичної правової держави, що забезпечує стабільність правової системи, рівність усіх перед законом та ефективний механізм захисту прав і свобод громадян.

У цьому контексті правове реформування має бути не лише механічним оновленням законодавчих актів, а й системним процесом, спрямованим на підвищення їхньої ефективності та відповідності сучасним викликам. Важливим аспектом є оцінка об’єктивних показників, що характеризують якість та дієвість законодавства. Це можуть бути статистичні дані про правозастосовну практику, рівень довіри громадян до правової системи, ефективність судових рішень та результати моніторингу правозахисних організацій.

Особливу увагу, на наш погляд, слід приділяти тим сферам законодавства, які безпосередньо впливають на реалізацію верховенства права. А саме:

- Судова система. Реформа судочинства має гарантувати незалежність судів, прозорість процедур і доступність правосуддя для всіх громадян.

- Антикорупційне законодавство. Вдосконалення механізмів боротьби з корупцією є важливим фактором зміцнення довіри громадян до державних інституцій.

– Адміністративне право. Оновлення правових норм, що регулюють діяльність органів влади, має забезпечити ефективний захист прав громадян від зловживань і бюрократичної тяганини.

– Галузеві реформи. Економічне, трудове, соціальне та екологічне законодавство повинно відповідати сучасним викликам та сприяти розвитку держави.

Ключовим моментом є те, що реформування законодавства повинно здійснюватися не хаотично, а на основі ретельного аналізу його ефективності. Важливо залучати до цього процесу громадянське суспільство, правозахисні організації, науковців і експертів, що дозволить зробити правові зміни більш ефективними та відповідними до реальних потреб суспільства.

Висновки. Правова культура та правова політика є взаємозалежними складовими розвитку правової держави. Інтеграція правової культури у процес формування правової політики сприяє підвищенню правової свідомості громадян, формуванню активної громадянської позиції та утвердженню принципу верховенства права.

Аналіз правової політики України свідчить про необхідність подальших реформ у сфері судочинства, антикорупційного законодавства, адміністративного права та галузевого регулювання. Оновлення законодавства має відбуватися на основі об'єктивних показників його ефективності та відповідності сучасним викликам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Железняк Н.А. Поняття державної правової політики та її загальна характеристика. *Наукові записки*. Том 21. *Юридичні науки*. 2003. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f691adce-96b6-44dd-b6ed-b7f9d1391725/content>.
2. Оболенський О. Ю., Лукін С. Ю. Правова політика як форма забезпечення професійної діяльності державних службовців. *Ефективність державного управління*. 2013. Вип. 37. С. 107–113.
3. Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої, д. ю. н., проф. К. : НІСД, 2013. 160 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2013-09/Pravova_pol_new-b7252.pdf.
4. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/ 96-ВР // *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ДЕМОКРАТІЇ У СВІТІ: ДОСВІД РОЗВИНЕНИХ КРАЇН ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

LEGAL MECHANISMS FOR PROTECTING DEMOCRACY IN THE WORLD: THE EXPERIENCE OF DEVELOPED COUNTRIES AND POSSIBILITIES OF ITS IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Балагура М.В.,
здобувач кафедри права та публічного управління
ЗВО «Університет Короля Данила»

Метою даної статті є аналіз правового механізму захисту демократії в Україні з урахуванням порівняння з досвідом інших держав. Дослідження аналізу правових механізмів захисту демократії, зосереджене на вивченні досвіду розвинених країн та можливостей його імплементації в Україні, здійснюється за допомогою інтегрованого підходу, який об'єднує кілька методичних стратегій, зокрема: метод статистичного аналізу, нормативно-правовий, соціологічний, прогностичний та загальнонаукові методи аналізу та синтезу. Дослідження виявило, що ефективність демократичних інститутів не обмежується лише законодавчими змінами, а також визначається рівнем політичної культури, активністю громадянського суспільства та економічною стабільністю. Досвід європейських країн свідчить, що сильна правова система, незалежне судочинство та прозорість політичних процесів сприяють укріпленню демократії. Україна, перебуваючи на етапі реформування державних інституцій і гармонізації з європейськими стандартами, має зосередитися на вдосконаленні судової системи, впровадженні механізмів конституційного контролю, розширенні соціального захисту та забезпеченні цифрової безпеки. У роботі систематизовано основні елементи правового захисту демократії, включаючи механізми громадського контролю, незалежного судочинства та прозорості політичних процесів, а також враховано сучасні виклики, зокрема цифрову безпеку та загрози дезінформації. Дослідження ідентифікує ключові чинники ефективного функціонування демократичних механізмів та визначає можливості їх адаптації до українських реалій, враховуючи специфіку правової системи та політичного ландшафту країни. Впровадження отриманих у дослідженні рекомендацій має потенціал значно зміцнити демократичну систему України, сприяти її європейській інтеграції та забезпечити більш стабільне та прозоре функціонування державних інститутів. Наголошено, що цифрова безпека та інформаційна політика відіграють важливу роль у сучасному демократичному суспільстві. В умовах загроз дезінформації необхідно розробляти механізми захисту прав громадян у цифровому просторі, забезпечувати відкритість державного регулювання технологічного сектору, не порушуючи при цьому громадянські свободи.

Ключові слова: демократія, демократичні інститути, правові механізми, політична культура, правова система, конституційний контроль, судова реформа, соціальний захист, європейська інтеграція, конституційна скарга, Україна.

The purpose of this article is to analyze the legal mechanism for protecting democracy in Ukraine, taking into account the comparison with the experience of other states. The study of the analysis of legal mechanisms for protecting democracy, focused on studying the experience of developed countries and the possibilities of its implementation in Ukraine, is carried out using an integrated approach that combines several methodological strategies, in particular: the method of statistical analysis, regulatory and legal, sociological, prognostic and general scientific methods of analysis and synthesis. The study found that the effectiveness of democratic institutions is not limited only to legislative changes, but is also determined by the level of political culture, civil society activity and economic stability. The experience of European countries shows that a strong legal system, independent judiciary and transparency of political processes contribute to the strengthening of democracy. Ukraine, being at the stage of reforming state institutions and harmonizing with European standards, should focus on improving the judicial system, introducing constitutional control mechanisms, expanding social protection and ensuring digital security. The work systematizes the main elements of legal protection of democracy, including mechanisms of public control, independent judiciary and transparency of political processes, and also takes into account modern challenges, in particular digital security and threats of disinformation. The study identifies key factors for the effective functioning of democratic mechanisms and determines the possibilities of their adaptation to Ukrainian realities, taking into account the specifics of the legal system and political landscape of the country. The implementation of the recommendations received in the study has the potential to significantly strengthen the democratic system of Ukraine, promote its European integration and ensure a more stable and transparent functioning of state institutions. It was emphasized that digital security and information policy play an important role in a modern democratic society. In the face of threats of disinformation, it is necessary to develop mechanisms to protect citizens' rights in the digital space, ensure openness of state regulation of the technological sector, without violating civil liberties.

Key words: democracy, democratic institutions, legal mechanisms, political culture, legal system, constitutional control, judicial reform, social protection, European integration, constitutional complaint, Ukraine.

Постановка проблеми. Демократія в Україні стикається з низкою викликів, які, хоча й мають національні особливості, перегукуються із загальносвітовими тенденціями. Одним із найсерйозніших викликів є зростання політичного популізму, який може підривати демократичні принципи через маніпуляції громадською думкою та ухвалення рішень, що суперечать довгостроковим інтересам держави.

У цьому контексті постає питання: яким чином право може захищати демократичні інститути в Україні? Дослідники правових механізмів наголошують на двох основних підходах: аналіз внутрішнього законодавства на предмет його відповідності демократичним стандартам та оцінка впливу міжнародного права, зокрема європейського законодавства, на правовий захист демократії в Україні. Важливу роль у цьому відіграє імплементація норм права ЄС, що є одним із ключових напрямів євроінтеграції України та сприяє посиленню демократичних інститутів і верховенства права.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Стан дослідження свідчить про активне обговорення цієї теми в правовій науці та серед практиків. Незважаючи на певні досягнення в цій галузі, питання впровадження правових механізмів захисту демократії в Україні, потребує глибокого дослідження і вдосконалення законодавчої та інституційної бази. Важливими є подальші порівняльні дослідження, аналіз міжнародного досвіду та врахування українських реалій для створення ефективного правового механізму, що зміцнюватиме демократію в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. На жаль, сучасні демократії далеко не завжди демонструють свою ефективність у вирішенні соціальних проблем. Прийнято вважати, що сила демократії полягає у її здатності слугувати прикладом, але на практиці цей приклад часто викликає розчарування. Рівень нинішніх демократичних лідерів не завжди відповідає масштабам викликів, з якими стикається світ.

Слід враховувати, що демократія за своєю природою не передбачає вертикалі влади. Поділ гілок влади та система стримувань і противаг неминуче уповільнюють ухвалення рішень, проте саме це є запобіжником від узурпації та тиранії. Однак сьогоднішня неефективність демократій виходить далеко за межі традиційних особливостей їхньої організації. Навіть плюралізм, незалежні ЗМІ, громадянське суспільство та незалежна судова система не завжди гарантують ефективне вирішення нагальних проблем.

Варто відзначити погляди Кудряченка А. І. та Піляєва А. С. щодо процесу демократизації держави та суспільства, викладені в їхній аналітичній доповіді. Доповідь глибоко і всебічно розкриває процеси формування взаємовідносин «особа – суспільство – держава» у країнах Центрально-Східної Європи. Вона дозволяє зробити висновок, що стабільність та ефективність демократії залежить не лише від законодавчих змін, але й від рівня політичної культури, активності громадянського суспільства та економічної стабільності.

Аналіз взаємовідносин «особа – суспільство – держава» у країнах Центрально-Східної Європи демонструє складність і неоднозначність демократичних трансформацій у регіоні. Ці держави пройшли шлях від авторитарних режимів до демократії, що супроводжувалося як успішними реформами, так і певними викликами, такими як концентрація влади, політичний популізм, соціальна нерівність та зниження рівня довіри до державних інституцій [1, с. 10–44].

Важливу роль у процесі демократизації відіграла європейська інтеграція, відзначається у доповіді, яка сприяла зміцненню верховенства права, реформуванню судової системи та впровадженню стандартів прозорого врядування. Проте, на думку науковців, не всі країни регіону однаково ефективно використовували можливості, які відкрила співпраця з ЄС. Наприклад, Угорщина та Польща зіткнулися з ризиками згорання демократичних процесів, що свідчить про важливість постійного громадянського контролю та розвитку політичної культури.

У соціально-економічній сфері реформування сприяло зростанню рівня життя, однак воно також поглибило регіональні дисбаланси та проблеми трудової міграції. Країни, що впровадили ефективні соціальні політики, змогли зменшити нерівність і підвищити рівень соціального захисту, тоді як інші продовжують стикатися із труднощами в подоланні бідності. Громадянське суспільство та незалежні ЗМІ залишаються ключовими інструментами захисту демократичних норм, проте їхній вплив варіюється залежно від рівня політичної свідомості населення та доступу до незалежної інформації. Політична культура в регіоні ще потребує змін, зокрема у напрямку підвищення відповідальності громадян за власний вибір і активної участі у суспільному житті [1, с. 10–44].

Зовнішньополітичні фактори також впливають на розвиток взаємовідносин між державою, суспільством та особою. Членство в ЄС і НАТО стало стабілізаційним фактором, однак виклики, пов'язані з гібридними загрозами, зростанням авторитарних тенденцій у світі та економічними кризами, вимагають від країн регіону більшої адаптивності та стратегічного підходу до внутрішніх і зовнішніх викликів, – аналізується у доповіді.

На нашу думку, майбутнє розвитку Центрально-Східної Європи залежатиме від здатності цих країн забезпечити баланс між ефективним державним управлінням, активною роллю громадянського суспільства та захистом прав особи. Лише гармонійна взаємодія між державою, суспільством та індивідом здатна гарантувати сталий розвиток демократичних інститутів та економічне процвітання регіону.

В межах нашого дослідження цінною є робота Л. Д. Варунц «Конституційне правосуддя: досвід Канади», яка дає змогу детальніше зрозуміти особливості функціонування канадської судової системи та її вплив на забезпечення демократії й верховенства права. Авторка аналізує

механізми конституційного контролю, діяльність Верховного Суду Канади, а також значущість судового прецеденту в правовій системі цієї країни [2].

Досвід Канади в сфері конституційного правосуддя, вважаємо, може бути надзвичайно корисним для України, особливо в умовах реформування судової системи та зміцнення демократичних інститутів. Канада демонструє ефективну модель судової незалежності, де Верховний Суд виконує не лише функцію конституційного контролю, а й захищає фундаментальні права громадян.

Особливо цікавим є акцент авторки на роль судового прецеденту, який у Канаді є основою правової системи. В Україні, де традиційно застосовується континентальна система права, використання судових рішень як джерела права досі є дискусійним питанням. Проте врахування найкращих міжнародних практик може сприяти підвищенню якості судових рішень та зміцненню правової визначеності.

Ще одним важливим аспектом, який розглядає Л. Д. Варунц, є прозорість і доступність судової системи Канади. Громадяни мають можливість впливати на процеси правосуддя, а також отримувати чіткі обґрунтування рішень судів [2]. В Україні це залишається проблемою, оскільки низький рівень довіри до судової влади значною мірою зумовлений корупцією, непрозорістю судових процедур та затягуванням розгляду справ.

Що можна запозичити Україні?, – на наше бачення, в першу чергу це посилення незалежності судової системи – важливо гарантувати, щоб політичний вплив на суддівський корпус був мінімізований, як це реалізовано в Канаді.

По-друге, запровадження судового прецеденту – хоча Україна не є країною загального права, поступове врахування попередніх судових рішень могло б сприяти підвищенню єдності судової практики.

По-третє, – це зміцнення конституційного контролю – Конституційний Суд України має стати більш ефективним інструментом для забезпечення конституційного порядку та захисту прав громадян.

А також, звичайно, не менш важливим є підвищення рівня правової культури – громадяни повинні мати більше можливостей впливати на судові процеси та розуміти свої права, як це відбувається в Канаді.

Також, не можемо не відзначити дослідження М. М. Гультая стосовно аналізу національних моделей конституційної скарги, що функціонують у різних країнах світу. Автор детально розглядає механізм цього інституту, зокрема процедури прийняття та розгляду скарг у державах, які першими запровадили класичні моделі конституційної скарги, таких як Німеччина, Австрія та Іспанія. Він наголошує, що ця модель дозволить громадянам безпосередньо звертатися до Конституційного Суду у разі порушення їхніх конституційних прав, що значно підвищить рівень судового контролю та захисту прав людини. Запропонована модель передбачає: -можливість оскарження нормативних актів та рішень органів державної влади, які порушують конституційні права громадян; -зміцнення правової визначеності, оскільки громадяни отримають ефективний механізм відновлення порушених прав; -посилення судового контролю за відповідністю законодавчих та виконавчих рішень Конституції України [3].

Особливу цінність становить порівняльний аналіз із державами, правові системи яких мають спільні риси з українською – зокрема Польщею, яка демонструє ефективне функціонування цього механізму. Водночас автор наголошує на важливості адаптації найкращих міжнародних практик до українських реалій з урахуванням правових, соціальних та інституційних особливостей.

Запровадження конституційної скарги в Україні може мати такі позитивні наслідки, відповідно до дослідження М. М. Гультая: зміцнення верховенства права – громадяни зможуть ефективніше захищати свої конституційні права, що зменшить рівень правового нігілізму; – розвиток демо-

кратичних інститутів – механізм скарги забезпечить більшу підзвітність державних органів та сприятиме правовій відповідальності влади перед суспільством; – гармонізація з європейськими стандартами – запровадження цього механізму стане важливим кроком на шляху євроінтеграції України, оскільки конституційна скарга є поширеним інструментом у країнах ЄС; – збільшення довіри до судової системи – громадяни отримають реальний механізм захисту прав, що сприятиме підвищенню авторитету Конституційного Суду [3].

Водночас автор зазначає, що перед запровадженням конституційної скарги необхідно подолати низку викликів, зокрема: -перевантаженість Конституційного Суду, що може уповільнити розгляд справ; -ризик зловживання механізмом, коли скарги подаватимуться у надмірній кількості або у справах, що не мають конституційного значення; – необхідність підвищення правової обізнаності громадян, аби вони правильно розуміли межі та можливості конституційної скарги [3].

Загалом, вважаємо, що впровадження конституційної скарги є важливим кроком до демократизації України, що дозволить громадянам безпосередньо впливати на захист своїх прав та сприятиме підвищенню ефективності правової системи.

Стосовно вище проаналізованого, можемо відзначити, що досвід демократизації країн Центрально-Східної Європи є важливим для України в першу чергу у процесі її європейської інтеграції, зміцнення верховенства права та реформування державних інститутів.

Як зазначається у розглянутій нами аналітичній доповіді, реформування судової системи стало одним із ключових напрямів демократичного переходу країн регіону. В Україні також триває реорганізація судових інституцій, але проблема політичного впливу та корупційних ризиків досі залишається актуальною. Важливо забезпечити незалежність судової влади, підвищити прозорість судових процесів і посилити роль громадянського контролю за ухваленням рішень.

Країни Центрально-Східної Європи демонструють, що активне громадянське суспільство є запорукою стійкої демократії. В Україні після Революції Гідності рівень громадянської активності значно зріс, однак необхідно створювати додаткові механізми взаємодії між владою та суспільством, розширювати можливості для участі громадян у політичному процесі, а також забезпечити незалежність ЗМІ, які є ключовими інструментами демократичного врядування.

Реформи в країнах Центрально-Східної Європи сприяли економічному зростанню, проте водночас поглибили соціальні дисбаланси. В Україні також відбувається структурна трансформація економіки, але необхідно зосередитися на зменшенні регіональних відмінностей, підтримці соціально вразливих верств населення та забезпеченні справедливого розподілу ресурсів. Зокрема, слід враховувати досвід Польщі та Чехії щодо ефективних програм соціального захисту, які сприяють скороченню рівня бідності та стимулюють зайнятість.

Членство в ЄС і НАТО стало стабілізаційним фактором для країн Центрально-Східної Європи, сприяючи їхньому економічному та політичному розвитку. Україна також активно працює над вступом до ЄС і розширює співпрацю з НАТО. Водночас важливо забезпечити ефективну адаптацію законодавства до європейських стандартів, посилювати стратегії національної безпеки та протидіяти гібридним загрозам, які є ключовими викликами для всього регіону.

Виклики соціальної нерівності та екологічної політики також є важливим аспектом демократичного розвитку. Україна, як і багато інших демократичних країн, стикається з необхідністю реформування соціальних гарантій та захисту екологічних прав громадян. Правові механізми, такі як соціальні ініціативи, екологічне законодавство та міжнародні зобов'язання, повинні забезпечувати довгострокові рішення, а не лише реагування на кризи.

Щодо регулювання новітніх технологій, Україна має вдосконалювати правові норми, які б обмежували поширення дезінформації, захищали цифрові права громадян і водночас не допускали надмірного державного контролю. Для цього необхідне ухвалення законодавчих ініціатив, що відповідатимуть принципам відкритості, прозорості та захисту персональних даних.

На міжнародному рівні важливим є послідовний захист демократичних цінностей у зовнішній політиці. Україна прагне інтеграції в європейський правовий простір, що потребує від неї дотримання демократичних стандартів. У той же час, міжнародна практика показує, що демократичні країни не завжди послідовні у підтримці демократичних сил в інших державах, що підриває довіру до демократичних принципів. Для України критично важливо зберігати незалежність демократичних інститутів та уникати вибіркового застосування демократичних норм у міжнародних відносинах.

Висновки. Демократичні інститути є основою стабільного розвитку суспільства, проте їхня ефективність визначається не лише змінами в законодавстві, а й рівнем політичної культури, активністю громадянського суспільства та економічною стабільністю. Досвід демократичних перетворень у європейських країнах свідчить, що сильна правова система, незалежне судочинство, ефективний громадський контроль і прозорість політичних процесів сприяють укріпленню демократії.

Україна нині проходить етап реформування державних інституцій та гармонізації з європейськими стандартами. Одним із ключових завдань є вдосконалення судової системи, запровадження дієвого механізму конституційного контролю та розширення можливостей громадян щодо захисту своїх прав. Впровадження механізму конституційної скарги може стати важливим інструментом правового захисту демократії, дозволяючи громадянам напряму оскаржувати неконституційні рішення органів влади.

Крім того, демократичний розвиток неможливий без ефективної системи соціального захисту та справедливого розподілу ресурсів. Україна може перейняти досвід європейських країн у розробці стратегій, спрямованих на подолання бідності, зменшення соціальної нерівності та посилення захисту прав громадян.

Цифрова безпека та інформаційна політика відіграють важливу роль у сучасному демократичному суспільстві. В умовах загроз дезінформації необхідно розробляти механізми захисту прав громадян у цифровому просторі, забезпечувати відкритість державного регулювання технологічного сектору, не порушуючи при цьому громадянські свободи.

Комплексний підхід, що охоплює правові, соціальні та економічні реформи, стане запорукою стійкого демократичного розвитку та інтеграції України до європейського правового простору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кудряченко А. І. Формування взаємовідносин «особа – суспільство – держава» в країнах Центрально-Східної Європи: досвід для України : аналіт. доп. / А. І. Кудряченко, Г. І. Калінічева, Т. О. Метельова, І. М. Миклашук, І. С. Піляев; НАН України, Ін-т всесвіт. історії. Київ : Ін-т всесвіт. історії НАН України, 2014. 55 с.
2. Варунц Л. Д. Конституційне правосуддя: досвід Канади. Національні та міжнародні механізми захисту прав людини. Харків. 2016. С. 53-56. URL: <https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/104.pdf>.
3. Гультай М. М. Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Гультай Михайло Мирославович ; наук. конс. Петришин Олександр Віталійович ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Х., 2014. 41 с.
4. На шляху до Європейського Союзу. Досвід Польщі / ГО Фондація «Відкрите суспільство». Київ, 2006. 148 с.
5. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/ 96-ВР // *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ І СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ:
СПІВВІДНОШЕННЯ ЮРИДИЧНИХ НОРМ ТА ЕТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ****LEGAL REGULATION AND SOCIAL JUSTICE:
THE RELATIONSHIP BETWEEN LEGAL NORMS AND ETHICAL VALUES**

Балагура Т.В.,
здобувач кафедри права та публічного управління
ЗВО «Університет Короля Данила»

Метою є дослідити співвідношення юридичних норм і етичних цінностей у контексті правового регулювання та соціальної справедливості. Методика дослідження співвідношення юридичних норм і етичних цінностей у контексті правового регулювання та соціальної справедливості базується на комплексному підході, що поєднує правовий аналіз і етичну оцінку норм та принципів, що застосовуються в правовій системі. Під час дослідження використовувались наступні методи наукового пізнання: загальнонаукові методи аналізу та синтезу, аналіз нормативно-правових актів, порівняльний метод, етичний аналіз, прогностичний метод. Результати дослідження показали, що соціальна справедливість є важливим не лише теоретичним, а й практичним інструментом для побудови справедливого та процвітаючого суспільства. Гармонійне поєднання юридичних норм та етичних цінностей є основою для створення правової системи, яка здатна ефективно реагувати на сучасні соціальні, економічні та культурні виклики. У результаті аналізу виявлено, що етичні принципи, такі як рівність, справедливість, добробут та гуманізм, мають значний вплив на формування юридичних норм, що регулюють соціальну сферу. Це дозволяє забезпечити більш рівномірний доступ громадян до ресурсів та можливостей, сприяє захисту прав людини та формуванню соціальної згуртованості. Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі співвідношення юридичних норм та етичних цінностей у контексті правового регулювання соціальної справедливості. У роботі вперше виявлено, що гармонійне поєднання цих аспектів є ключем до ефективної правової системи, здатної реагувати на сучасні виклики та сприяти розвитку справедливого суспільства. Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення правової системи України та інших країн, сприяючи формуванню більш справедливого та стабільного суспільства. Порівняльний аналіз інтеграції етичних цінностей у юридичні норми дозволяє розробити практичні рекомендації для поліпшення законодавства в контексті забезпечення соціальної справедливості.

Ключові слова: соціальна справедливість, правове регулювання, етичні цінності, Конституція України, рівність, недискримінація, соціальні гарантії, політична стабільність, соціальний захист, демократія.

The aim is to investigate the relationship between legal norms and ethical values in the context of legal regulation and social justice. The methodology for studying the relationship between legal norms and ethical values in the context of legal regulation and social justice is based on a comprehensive approach that combines legal analysis and ethical assessment of norms and principles applied in the legal system. The following methods of scientific knowledge were used during the study: general scientific methods of analysis and synthesis, analysis of regulatory legal acts, comparative method, ethical analysis, prognostic method. The results of the study showed that social justice is an important not only theoretical, but also a practical tool for building a just and prosperous society. A harmonious combination of legal norms and ethical values is the basis for creating a legal system that is able to effectively respond to modern social, economic and cultural challenges. The analysis revealed that ethical principles, such as equality, justice, welfare and humanism, have a significant impact on the formation of legal norms regulating the social sphere. This allows for more equal access of citizens to resources and opportunities, contributes to the protection of human rights and the formation of social cohesion. The study consists of a comprehensive analysis of the relationship between legal norms and ethical values in the context of legal regulation of social justice. The work first revealed that the harmonious combination of these aspects is the key to an effective legal system capable of responding to modern challenges and contributing to the development of a just society. The results of the study can be used to improve the legal system of Ukraine and other countries, contributing to the formation of a more just and stable society. A comparative analysis of the integration of ethical values into legal norms allows developing practical recommendations for improving legislation in the context of ensuring social justice.

Key words: social justice, legal regulation, ethical values, Constitution of Ukraine, equality, non-discrimination, social guarantees, political stability, social protection, democracy.

Постановка проблеми. У сучасних умовах стрімких соціально-економічних змін та зростаючих вимог до захисту прав людини питання правового регулювання та соціальної справедливості набувають особливої актуальності. Сучасна держава має не лише створювати й підтримувати систему чітких юридичних норм, але й інтегрувати в свою діяльність етичні цінності, що забезпечують справедливість, рівність і повагу до особистості. Такий інтегративний підхід дозволяє формувати правову систему, здатну адекватно реагувати на виклики часу, забезпечуючи баланс між формальними правовими гарантіями та моральними орієнтирами суспільства.

Правове регулювання виступає інструментом реалізації державної волі, встановлюючи загальні правила поведінки та соціального співіснування, тоді як етичні цінності визначають критерії справедливості, рівності та солідарності, що лежать в основі ефективного функціонування держави. Гармонійне поєднання юридичних норм із етичними принципами дозволяє не лише забезпечити стабільність і безпеку суспільства, а й сприяти його соціальній згуртованості та сталому розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Незважаючи на значний обсяг наукових робіт, проблема гармоніза-

ції юридичних норм із етичними цінностями залишається актуальною через постійні соціально-економічні трансформації, виклики глобалізації та зміну моральних орієнтирів суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальна справедливість є багатограним поняттям, що охоплює всі аспекти суспільних відносин. Вона проявляється у народовладді, забезпеченні рівності громадян перед законом і судом, а також у рівноправності всіх людей незалежно від статі, раси, національності, мови, соціального статусу, місця проживання, релігійних поглядів або належності до громадських об'єднань. Справедливий державний устрій передбачає повагу до особистості, створення умов для її всебічного розвитку та соціальні гарантії. Це включає рівний доступ до освіти, медичного обслуговування та житла, а також підтримку материнства, дитинства та непрацездатних громадян.

Соціальна справедливість є комплексною категорією, що охоплює ключові сфери суспільного життя, зокрема політику, економіку, право та мораль. Усі ці сфери є самостійними, але функціонують узгоджено, забезпечуючи стабільний розвиток суспільства. В Україні соціальна справедливість закрі-

плена у Конституції України, а також у законодавчих актах, які спрямовані на захист прав і свобод громадян.

На увагу заслуговує дослідження В. В. Сокурєнка стосовно ролі соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави. В роботі прослідковується глибоке усвідомлення того, що сучасна держава не може функціонувати лише на базі сухих юридичних норм.

В. В. Сокурєнко наголошує, що соціальна справедливість має стати наріжним каменем правової системи. Це означає, що юридичні норми повинні не тільки регулювати поведінку суспільства, а й відображати етичні орієнтири, забезпечувати рівність, захист гідності та права кожного громадянина. Такий підхід дозволяє правовій системі бути більш людяною та адаптивною до потреб суспільства [1].

В роботі підкреслюється, що законодавча система повинна постійно еволюціонувати, враховуючи соціальні трансформації та моральні зміни в суспільстві. Це дуже актуально, адже в умовах стрімких соціально-економічних перетворень права мають бути гнучкими, щоб забезпечувати справедливість у нових реаліях. Також В. В. Сокурєнко переконливо доводить, що соціальна справедливість є не просто бажаним результатом, а фундаментальною вимогою для побудови правової соціальної держави. Лише через забезпечення рівного доступу до ресурсів, можливостей та прав людини держава може здобути довіру та підтримку своїх громадян [1].

Отож, позиція науковця стимулює до перегляду існуючих підходів до правового регулювання, закликаючи до гармонізації законодавства з етичними принципами. Особливо слід відзначити, що гармонізація законодавства з етичними цінностями створює підґрунтя для більш справедливого правопорядку. Такий підхід не лише знижує ризик соціальних конфліктів, що виникають через розбіжність між суворим юридичним формалізмом і моральними нормами, але й сприяє формуванню довіри громадян до державних інститутів. Інтеграція етичних орієнтирів у правову систему дозволяє більш гнучко реагувати на виклики часу, забезпечуючи як соціальну стабільність, так і справедливе вирішення конфліктів.

На нашу думку, висловлене вченою Н. І. Мозоль твердження підкреслює критичну роль соціальної справедливості у підтримці гармонійних і стабільних відносин у суспільстві. Соціальна справедливість справді є потужним фактором, що забезпечує не лише рівність і доступ до ресурсів, але й взаємоповагу між різними соціальними групами. Коли суспільство спільно визнає і підтримує принципи справедливості, це сприяє збереженню соціальної згуртованості і зміцненню політичної стабільності. Єдність суспільства є основою для функціонування всіх інших соціальних механізмів: економічних, політичних та культурних. Коли справедливість, як основний регулятор, гарантує захист прав кожного громадянина та забезпечує рівні можливості для всіх, це створює передумови для ефективного функціонування політичної системи. З того часу, коли соціальна справедливість відсутня або порушується, це може викликати невдоволення, протестні настрої та навіть політичну нестабільність. Таким чином, взаємодія проявів справедливості визначає здатність суспільства до саморегуляції, підтримуючи політичну стабільність і забезпечуючи позитивну динаміку розвитку. Це фундаментальна умова для побудови справедливого та здорового суспільства.

На нашу думку, позиція Мозоль Н. І. щодо ролі соціальної справедливості як соціального регулятора є надзвичайно актуальною. Соціальна справедливість виступає не просто як ідеологічна концепція, а як практичний інструмент забезпечення гармонії у суспільстві. Вона створює умови для рівномірного розподілу ресурсів, гарантує рівні можливості та захищає права кожного громадянина, що в свою чергу сприяє єдності суспільства та політичній стабільності [2, с. 57].

Коли прояви справедливості стають основою взаємодії між різними соціальними групами, зростає довіра до державних інститутів, що є важливим чинником для попередження соціальних конфліктів. У сучасних умовах, коли суспільство зазнає численних викликів через глобалізацію та соціально-економічні трансформації, інтеграція принципів справедливості в правове регулювання та державну політику набуває першорядного значення. Саме завдяки цьому підходу можливо створити стабільне та інтегроване суспільство, де політична стабільність не є випадковістю, а результатом свідомої роботи над забезпеченням справедливості в усіх сферах суспільного життя.

Правове регулювання та соціальна справедливість тісно переплітаються, адже законодавча система суспільства не може існувати поза рамками етичних принципів, на яких ґрунтується уявлення про справедливість. Вважаємо, що співвідношення юридичних норм і етичних цінностей має бути гармонізованим і динамічним процесом, що відповідає як вимогам правопорядку, так і моральним очікуванням громадян.

Юридичні норми створені для встановлення чітких правил поведінки, забезпечення безпеки, стабільності та правового захисту кожного члена суспільства. Вони мають офіційний статус, формально закріплені у законодавчих актах, що гарантує їх загальну обов'язковість. Проте, незважаючи на свою важливість, закони можуть бути недостатньо гнучкими, аби відобразити всі моральні нюанси та виклики часу. Іноді законодавство може відставати від етичних стандартів, особливо коли суспільство змінюється і виникають нові питання соціальної справедливості.

Етичні цінності, такі як повага до гідності людини, рівність, добросовісність та солідарність, формують моральний компас суспільства. Вони допомагають нам визначати, що є справедливим, а що ні, і стають критерієм для оцінки ефективності законів. Справжня соціальна справедливість можлива лише тоді, коли правове регулювання враховує ці моральні орієнтири, забезпечуючи не лише механічне виконання норм, а й справедливе вирішення конкретних життєвих ситуацій.

На практиці важливо, щоб законодавці та правозастосовчі органи постійно відстежували зміни в етичних поглядах суспільства та адаптували правову систему відповідно до нових викликів. Наприклад, питання рівності, недискримінації та захисту прав меншин набули особливої актуальності в сучасному світі. Закони, які регулюють ці сфери, повинні базуватися не лише на юридичних формалізмах, але й на загальнолюдських моральних принципах, що гарантують кожному право на гідне життя.

Конституція України гарантує низку фундаментальних прав, які мають як юридичне, так і етичне підґрунтя, спрямоване на забезпечення справедливості та рівних можливостей для кожного громадянина. Тобто, Конституція України не лише встановлює рамки для організації суспільних відносин, а й формулює базові принципи – рівність, недискримінацію, соціальну солідарність та гарантію прав і свобод кожного громадянина, тобто можемо говорити про тісний діалог правового регулювання і соціальної справедливості.

Правове регулювання, згідно з Конституцією, виконує функцію створення умов для соціального захисту громадян. Закони, нормативні акти та державні політики мають не лише регламентувати поведінку, а й забезпечувати реалізацію соціальних гарантій, зокрема, у сфері охорони здоров'я, освіти, праці, житлового забезпечення. Це сприяє формуванню суспільства, де соціальна справедливість є орієнтиром при прийнятті рішень на всіх рівнях управління.

Конституція України, зокрема через положення про рівність перед законом і заборону будь-якої дискримінації (наприклад, передбачені статтею 21), формує базис для соціальної справедливості. Ці норми забезпечують рівний доступ громадян до прав, свобод і можливостей, що є необ-

хідною умовою для гармонійного розвитку суспільства. Завдяки цьому принципу кожен має право на справедливе ставлення, що сприяє зменшенню соціальних розколів і конфліктів [3].

Розглянемо декілька прикладів, співвідношення юридичних норм і етичних цінностей, що ілюструють, як право та мораль взаємодіють для забезпечення справедливості в суспільстві.

Принцип рівності перед законом. Юридично законодавство гарантує, що всі громадяни мають рівні права та обов'язки незалежно від їхніх особистих характеристик, таких як стать, раса, віросповідання чи соціальний статус. Цей аспект є фундаментальним для правового порядку, оскільки забезпечує рівний доступ до прав та можливостей для кожного. З етичної точки зору, принцип рівності відображає цінність справедливості та рівності, сприяючи усуненню дискримінації і забезпечуючи, щоб до кожної людини ставилися з повагою та без упереджень.

Свобода слова та свобода думки. Конституційні та законодавчі гарантії свободи висловлювань дозволяють громадянам відкрито обговорювати суспільні та політичні питання. Юридично ці свободи забезпечують можливість критичного аналізу та діалогу, що є важливим для функціонування демократичного суспільства. Етично свобода слова підтримує принцип відкритості, толерантності та поваги до різноманіття думок, що сприяє формуванню середовища, де кожна точка зору має право на існування і врахування.

Захист прав людини. Норми, що закріплюють основні права людини, такі як право на життя, гідність, свободу та особисту недоторканість, мають законодавче забезпечення і охороняються державою. Юридично ці положення створюють правову основу для захисту кожної особистості. Етичний вимір цього підходу полягає у відображенні гуманістичних цінностей, таких як повага до людської гідності та солідарність, що наголошують на важливості захисту прав кожного індивіда.

Презумпція невинуватості. Юридично цей принцип передбачає, що кожна особа вважається невинуватою до тих пір, поки її вина не буде доведена в судовому порядку. Це є основою справедливого судочинства і захисту прав людини, адже забезпечує об'єктивність і неупередженість у правовому процесі. Етичний вимір презумпції невинуватості полягає в тому, що вона відображає принцип справедливості та недопущення упередженості, що запобігає зловживанням владою і захищає гідність кожного громадянина.

Право на освіту забезпечено Конституцією, зокрема, стаття 53 гарантує кожній особі доступ до безоплатної початкової освіти та визначає умови для отримання освіти на інших рівнях [3]. Юридично це положення створює правову базу для доступу до знань, а етично – відображає фундаментальну цінність освіти як засобу розвитку особистості

та суспільства, сприяючи формуванню критичного мислення, самореалізації та зменшенню соціальної нерівності.

Ще одне важливе право – право на охорону здоров'я, яке зафіксовано в Конституції України через статтю 49. Воно зобов'язує державу створювати умови для забезпечення доступу до медичних послуг для всіх громадян [3]. Юридичний аспект цього права полягає у встановленні законодавчих гарантій для здоров'я, тоді як етичний вимір відображає гуманістичні принципи солідарності та поваги до життя, забезпечуючи кожній людині, незалежно від соціального або матеріального становища, можливість отримати належну медичну допомогу.

Право на працю та соціальний захист, закріплене у статті 43 Конституції України, гарантує не лише можливість працювати, але й забезпечує належні умови праці та механізми державного соціального захисту для громадян. Юридично це право регулюється законодавством, яке спрямоване на забезпечення рівноваги між роботодавцями та працівниками, а етично – відображає принципи соціальної справедливості і взаємопідтримки, що сприяє зменшенню економічної нерівності та збереженню гідності людини.

Також важливими є гарантії свободи зборів та асоціацій, передбачені статтею 36 Конституції України, які дозволяють громадянам мирно збиратися та створювати асоціації для вільного висловлення своїх поглядів і досягнення спільних цілей. Юридичний аспект цього права полягає у формальному закріпленні свободи організації та вираження думок, а етичний вимір підкреслює цінності свободи, відкритості та співпраці, що є запорукою розвитку демократичного суспільства та активної участі громадян у суспільному житті.

Розглянуті приклади демонструють, що юридичні норми не функціонують ізольовано, а базуються на глибоко вкорінених етичних цінностях, які спрямовують розвиток законодавства та забезпечують гармонійне співіснування членів суспільства.

Водночас, варто зазначити, що етичні цінності не завжди можуть бути однозначно закодовані в правових нормах. Етика часто має контекстуальний характер, залежить від історичного досвіду, культурних традицій і соціальних умов, що може ускладнювати їх пряме втілення у вигляді законів. Саме тому ефективна правова система повинна передбачати механізми інтерпретації і застосування законів, які дозволяють врахувати конкретні обставини та моральні аспекти окремих випадків.

Висновки. Соціальна справедливість є не лише ідеологічним орієнтиром, а й практичним інструментом для побудови справедливого та заможного суспільства. Гармонійне поєднання юридичних норм та етичних цінностей дозволяє правовій системі ефективно реагувати на сучасні виклики, сприяє формуванню соціальної згуртованості та забезпечує стійкий розвиток держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сокурено В. В. Роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави : дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2002. 189 с. URL: <https://mydisser.com/ua/catalog/view/sokurenko-valeriy-vasilovich-rol-socialnoi-pravedlivosti-v-rozbudovi-pravovoi-socialnoi-derzhavi.html>.
2. Мозоль Н.І. Проблема соціальної справедливості в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11. 2022. С. 57-60.
3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/ 96-ВР // *Відомості Верховної Ради* України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР НАРКОЗЛОЧИННОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: НАЦІОНАЛЬНА ПЛАТФОРМА ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

TRANSNATIONAL DIMENSION OF DRUG CRIME UNDER MARTIAL LAW: NATIONAL PLATFORM AND FOREIGN EXPERIENCE

Юзікова Н.С., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті досліджено транснаціональну наркозлочинність, включаючи її основні складові, нові форми та шляхи розповсюдження у сфері наркоторгівлі, а також інноваційні методи протидії цій злочинності. Проведено комплексний аналіз сучасних тенденцій та викликів, що стоять перед світовою спільнотою у боротьбі з незаконним обігом наркотиків, та запропоновано шляхи адаптації існуючих механізмів до умов, що постійно змінюються.

Війна в Україні кардинально змінила умови функціонування багатьох сфер суспільного життя, зокрема й у сфері боротьби з наркозлочинністю. З одного боку, війна сприяла активізації транснаціональних наркоугруповань, які використовують кризову ситуацію для розширення своєї діяльності. З іншого боку, війна призвела до руйнування соціальних зв'язків, погіршення економічного становища населення та психологічної травматизації суспільства, що робить людей, особливо молодь, більш вразливими до наркотичної залежності та залучення до наркобізнесу.

Світові тенденції боротьби з наркозлочинністю, які спрямовані на зменшення шкоди, декриміналізацію та комплексне лікування залежності, можуть стати підґрунтям змін в українській наркополітиці.

У статті представлено характеристику застосування інноваційних технологій, таких як блокчейн для відстеження ланцюгів постачання; великі дані для прогнозування та виявлення злочинної поведінки у сфері незаконного наркообігу; штучний інтелект для автоматичного виявлення та аналізу; інтернет речей для моніторингу та відстеження; віртуальну реальність для профілактики та лікування, а також 3D-друк, який може використовуватися з метою спеціальної превенції. Ефективне використання цих технологій потребує комплексного підходу, співпраці між різними відомствами та постійного розвитку для протидії новим викликам.

Запровадження зарубіжного досвіду в Україні потребує адаптації до місцевих умов та врахування особливостей воєнного стану. Проте, основні принципи, такі як гуманний підхід до осіб, які вживають наркотики, зменшення шкоди та комплексна допомога, можуть бути складовою превентивної політики у вирішенні проблеми наркозлочинності в Україні. Адаптація успішного зарубіжного досвіду до українських реалій, з урахуванням ресурсів та соціокультурних особливостей, сприятиме ефективній протидії наркозлочинності та зменшенню її негативного впливу на суспільство.

Ключові слова: воєнний стан, міжнародне співробітництво, зарубіжний досвід, організована злочинність, наркопритон, обіг наркотичних засобів, наркобізнес, запобігання, покарання, кримінальна відповідальність.

The article examines transnational drug-related crime, including its main components, new forms, and distribution channels in drug trafficking, as well as innovative methods to counteract this crime. A comprehensive analysis of current trends and challenges faced by the global community in combating illicit drug trafficking is conducted, and ways to adapt existing mechanisms to ever-changing conditions are proposed.

The war in Ukraine has fundamentally altered the functioning conditions of many spheres of public life, including the fight against drug-related crime. On one hand, the war has led to the activation of transnational drug cartels that exploit the crisis to expand their activities. On the other hand, the war has resulted in the destruction of social ties, deterioration of the population's economic situation, and psychological trauma to society, making individuals, especially the youth, more vulnerable to drug addiction and involvement in the drug trade.

Global trends in combating drug-related crime, aimed at harm reduction, decriminalization, and comprehensive addiction treatment, can serve as a foundation for progressive changes in Ukrainian drug policy.

The article presents the application of innovative technologies such as blockchain for supply chain tracking; big data for predicting and detecting criminal behavior in the illicit drug trade; artificial intelligence for automatic detection and analysis; the Internet of Things for monitoring and tracking; virtual reality for prevention and treatment; and 3D printing, which can be used for special prevention purposes. Effective use of these technologies requires a comprehensive approach, interagency collaboration, and continuous development to counter new challenges.

Implementing foreign experience in Ukraine requires adaptation to local conditions and consideration of martial law specifics. However, core principles such as a humane approach to individuals who use drugs, harm reduction, and comprehensive assistance can be integral to preventive policies in addressing the issue of drug-related crime in Ukraine. Adapting successful foreign experiences to Ukrainian realities, considering resources and socio-cultural specifics, will contribute to effective counteraction against drug-related crime and reduce its negative impact on society.

Key words: martial law, international cooperation, foreign experience, organized crime, drug den, drug trafficking, drug business, prevention, punishment, criminal responsibility.

Наркозлочинність, набуваючи транснаціонального характеру, становить серйозну загрозу для суспільства, особливо в умовах воєнного стану, коли соціальна та економічна стабільність у державі порушена. Війна в Україні актуалізувала проблему транснаціонального виміру наркозлочинності, адже збройний конфлікт сприяє активізації злочинних угруповань, у тому числі транскордонного характеру, які використовують кризову ситуацію для розширення масштабів своєї діяльності. Дослідження національного, та зарубіжного досвіду протидії наркозлочинності становить підґрунтя розробки та запровадження ефективних стратегій боротьби з цим явищем. Аналіз транснаціонального виміру наркозлочинності в умовах воєнного стану дозволить виявити нові форми та методи злочинної діяльності, а також визначити шляхи адаптації існуючих механізмів протидії до сучасних викликів. Між-

народне співробітництво та обмін досвідом є необхідними для успішної боротьби з транснаціональною наркозлочинністю, адже ця проблема має глобальний характер і потребує об'єднання зусиль різних країн.

Питання транснаціонального виміру наркозлочинності потребує комплексного підходу, який включає загальну й спеціальну превенцію, освіту, соціальну підтримку та адресні заходи. Важливо формувати у суспільстві прагнення до здорового способу життя як сучасного тренду та надавати особам можливості для прийнятної самореалізації.

Метою статті є комплексне дослідження впливу воєнного стану на транснаціональну наркозлочинність, зокрема на її характер, механізм дії, а також кримінологічний аналіз національного, зарубіжного та міжнародного досвіду протидії цьому явищу з метою розробки ефек-

тивних стратегій боротьби з ним в умовах збройного конфлікту та кризових ситуаціях.

Сьогодні, процеси глобалізації значно вплинули на злочинність, спеціалізацією якої є торгівля забороненими наркотиками. Важливо зазначити, що такий вид злочинної діяльності носить організований характер з огляду на її матеріальні, людські ресурси та цифрові можливості. А у контексті викликів глобалізаційного впливу на різні процеси життя суспільства і держави, наркозлочинність виходить за межі однієї країни і носить транснаціональний (транскордонний) характер. Саме тому основного впливу зазнали злочинні організації, і хоча вони століттями існували в різних частинах світу, їхнє залучення до міжнародної торгівлі наркотиками оцінюється в приблизно 100 років [1; 2; 3]. Сьогодні ж їхня діяльність та структура зазнали змін під впливом процесів лібералізації світового ринку, технологічної революції, геополітичних процесів та змін в законодавстві. Це сприяло їхньому подальшому розвитку та розростанню, у найбільш жорстокої у тому числі багатокomпоненті злочинні урупуння.

Посилення незаконного обігу наркотиків у світі викликає серйозне занепокоєння, і Україна не є винятком. Особливо тривожним є зростання контрабанди наркотиків та перетворення України на транзитну територію для їх переміщення. Дедалі більше людей в нашій країні залучається до незаконного обігу наркотиків, а торгівля ними набула масштабів високоприбуткової міжнародної індустрії, яка постійно розвивається. Основною причиною значної уваги до території нашої держави, з боку міжнародних злочинних угруповань наркобізнесу, є вигідне географічне розташування. А саме, наявність спільних кордонів з ЄС, вихід до Чорного і Азовського морів, розвинута інфраструктура морських та повітряних портів [4, с. 186].

Важливість торгівлі наркотиками для організованої злочинності є очевидною і вона досягла свого піку наприкінці 1980-х років та в першій половині 1990-х р., після чого у злочинців з'явилися нові фінансові та технічні можливості. Кілька десятиліть тому більшість нинішніх злочинних організацій ледве б могли функціонувати, проте зараз торгівля наркотиками становить фінансову базу для розвитку організованої злочинності та існує у формі «бізнесу», який злочинці активно розвивають адаптуючи до сучасних умов та новітніх заходів протидії. Майже повсюди наркотики продовжують грати важливу роль у діяльності організованої злочинності, яка використала нові шляхи для доставки наркотиків, нові ринки збуту продукції, причому існують шляхи маскування доходів під легальну діяльність і використання їх для боротьби з конкурентами або підкупу державних службовців різного рівня та у різних країнах [5].

У сучасному світі транснаціональна організована злочинність демонструє здатність швидко адаптуватися до глобальних змін, особливо в економічних відносинах. Яскравим прикладом такої адаптивності є диверсифікація діяльності злочинних угруповань після скасування «сухого закону» в США у 1933 році. Під час дії «сухого закону» (1920–1933) організована злочинність активно займалася незаконним виробництвом і продажем алкоголю. Після його скасування ці угруповання швидко переорієнтувалися на інші прибуткові сфери, такі як азартні ігри, проституція та наркотики. Подібним чином, після розгрому відомих злочинних організацій, таких як картелі Медельїну та Калі, або арештів кримінальних лідерів у США та Італії, на їх місці виникали нові групи [6]. Вони освоювали сучасні сфери злочинної діяльності, включаючи кіберзлочинність та відмивання грошей, а також встановлювали нові маршрути постачання наркотиків до США та Європи.

Організована злочинність вміло використовує прогалини в законодавстві для власного збагачення. Наприклад, уряд певної країни може запровадити обмеження на обіг

окремих лікарських засобів, тоді як злочинні елементи пропонують нелегальні шляхи їх придбання за відповідну плату. Такі «послуги» охоплюють різні сфери господарської діяльності, не обмежуючись лише торгівлею наркотиками. Таким чином, транснаціональна організована злочинність демонструє високу адаптивність до змін у світовій економіці та суспільстві, використовуючи нові можливості та прогалини в законодавстві для розширення своєї діяльності. Це підкреслює необхідність міжнародної співпраці та комплексного підходу в боротьбі з цим явищем.

Транснаціональна наркозлочинність постійно еволюціонує, адаптуючись до сучасних умов та використовуючи новітні технології. Окреслимо форми та методи, які використовуються злочинними угрупованнями. По-перше, це використання цифрових технологій. У цьому контексті, Інтернет став зручною платформою для продажу наркотиків, забезпечуючи анонімність, значні масштаби, швидкість та охоплення широкої аудиторії. Використання криптовалют, ускладнює відстеження фінансових операцій, пов'язаних з наркоторгівлею. Злочинці використовують зашифровані месенджери та VPN для спілкування та координації своїх дій, що ускладнює виявлення, притягнення до кримінальної відповідальності та покарання винних осіб. Друге, стосується нових маршрутів та методів контрабанди. Контрабанда наркотиків морем залишається одним з основних шляхів, але злочинці постійно шукають нові, менш контрольовані маршрути. Використання приватних літаків та чартерних рейсів дозволяє обходити митний контроль. Невеликі партії наркотиків можуть пересилатися через поштові та кур'єрські служби, що ускладнює їх виявлення та відповідне процесуальне реагування. Наркотики можуть бути приховані в різноманітних товарах, що ускладнює їх виявлення під час митного контролю. Третє, це виробництво синтетичних наркотиків шляхом створення нелегальних лабораторій для виробництва цих синтетичних наркотиків, таких як амфетамін, екстазі та мефедрон. Контроль за обігом прекурсорів, які використовуються для виробництва наркотиків, є складним завданням, оскільки багато з них мають легальне застосування. Четверте, полягає у залученні нових технологій. Використання 3D-друку для виготовлення зброї, обладнання для виробництва наркотиків та підроблених документів. Використання безпілотників для доставки наркотиків через кордон та спостереження за територією.

Для ефективної боротьби з новими формами розповсюдження транснаціональної наркозлочинності необхідно: а) здійснювати обмін інформацією, проводити спільні операції та гармонізувати законодавство відповідно до сучасних викликів та загроз; б) використовувати новітні технології, такі як штучний інтелект AI, блокчейн, Big Data, Інтернет речей (IoT), віртуальну реальність (VR) та кібербезпеку, для виявлення та протидії наркозлочинності; в) покращити контроль за обігом прекурсорів, які використовуються для виготовлення наркотиків; г) необхідно розробити ефективні методи виявлення та блокування онлайн-платформ, які використовуються для продажу наркотиків; д) підтримувати програми зменшення шкоди, такі як обмін шприців та замісна терапія, допомагати зменшити негативні наслідки вживання наркотиків та запобігти поширенню інфекційних захворювань; е) інвестувати в освіту та превентивну діяльність.

Детальніше зупиняючись на використанні сучасних технологій у боротьбі з незаконним наркообігом, необхідно зазначити наступне. Для ефективної протидії наркозлочинності правоохоронні органи в усьому світі активно впроваджують інноваційні технології. Блокчейн допомагає відстежувати ланцюги постачання наркотиків, ускладнюючи їх незаконний обіг та ідентифікуючи підробки. Аналіз великих даних (Big Data) дозволяє прогнозувати злочинну поведінку, виявляти підозрілі транзакції та персоналізувати програми превенції. Штучний інтелект

автоматизує виявлення наркотиків, аналізує великі обсяги даних та створює чат-боти для допомоги наркозалежним. Технології Інтернет речей (IoT) можуть бути використані для моніторингу та відстеження підозрілих дій. Наприклад, розумні камери спостереження, оснащені датчиками руху та підключені до мережі, можуть виявляти та повідомляти про підозрілу активність у місцях, відомих як точки збуту наркотиків. Крім того, датчики якості повітря можуть виявляти хімічні речовини, що використовуються у виробництві наркотиків, допомагаючи правоохоронним органам виявляти нелегальні лабораторії. Віртуальна реальність (VR) допомагає у профілактиці та лікуванні залежності, передозування, моделюючи наслідки вживання наркотиків. 3D-друк може використовуватися для виготовлення обладнання для виробництва наркотиків, але також може бути використаний правоохоронцями для ідентифікації та аналізу речовин. Ефективне використання цих технологій потребує системного і комплексного підходу, співпраці між різними відомствами та постійного розвитку та своєчасного аналізу загроз для адресної і ефективної протидії новим викликам у сфері незаконного наркообігу.

Воєнний стан в Україні, спричинений повномасштабним вторгненням Росії, значно поглибив існуючі проблеми наркозлочинності та створив нові виклики. З одного боку, війна сприяла активізації транснаціональних наркоугруповань, які використовують кризову ситуацію для розширення кордонів своєї діяльності. З іншого боку, війна призвела до руйнування соціальних зв'язків, погіршення економічного становища населення та психологічної травмизації суспільства, що робить людей, особливо молодь, більш вразливими до наркотичної залежності та залучення до наркобізнесу.

Воєнний стан також створює додаткові труднощі для боротьби з наркозлочинністю. Руйнування інфраструктури, обмеження пересування, комендантська година та інші фактори ускладнюють роботу правоохоронних органів та медичних закладів. Крім того, війна може призвести до збільшення кількості зброї та вибухових речовин, які можуть бути використані для злочинної діяльності, пов'язаної з наркотиками. У зв'язку з цим, боротьба з наркозлочинністю в умовах воєнного стану потребує комплексного підходу, який включає: посилення міжнародного співробітництва для боротьби з транснаціональними наркоугрупованнями; адаптацію національного законодавства та правоохоронної практики до умов воєнного стану; розробку та впровадження ефективних програм профілактики наркоманії та лікування залежності; забезпечення соціальної підтримки та реабілітації наркозалежних осіб; посилення контролю за обігом зброї та вибухових речовин; протидію пропаганді наркотиків в Інтернеті та інших засобах масової інформації.

Революція в мережах мобільного зв'язку відкриває нові можливості для реалізації наркотиків – замість особистого контакту з покупцем дилери можуть застосовувати рядових членів для доставки наркотиків до пункту призначення та отримання готівки, тоді як зв'язок з клієнтами та дилерами підтримується через текстові повідомлення [7]. Нерідко практикуються цілі схеми для дилерів – один залишає наркотик в місці, де через певний час його забере інший дилер. Крім цього, використовується спеціальне програмне забезпечення (різне кодування на мобільних пристроях), яке кодує інформацію та захищає комунікацію між наркоторговцями. В результаті список потенційних або реальних клієнтів, який зберігається на телефонах та картах пам'яті дилерів є справжнім товаром, який злочинці продають один одному.

У питаннях ефективної протидії незаконному наркообігу представляє інтерес досвід Португалії. У 1999 році Португалія прийняла революційний закон, декриміналізувавши придбання, зберігання та вживання наркотиків [8]. Це рішення було зумовлено катастрофічною ситуацією

з наркозалежністю, особливо героїновою, яка охопила країну в 1980-х роках. За оцінками, кожен сотий дорослий португалець страждав від залежності, а смертність від передозування та хвороб, пов'язаних з наркотиками, була надзвичайно високою. Крім того, велика кількість людей опинилася за ґратами за злочини, пов'язані з наркотиками. Усвідомлюючи неефективність каральних заходів, португальський уряд вирішив застосувати гуманний та прагматичний підхід до вирішення проблеми наркозалежності.

Португальська модель боротьби з наркотиками, базується на декриміналізації вживання наркотиків та комплексному підході до вирішення проблеми наркозалежності [9]. Замість кримінального покарання, людей, затриманих з наркотиками, направляють на лікування та реабілітацію. Країна інвестує в програми зменшення шкоди, такі як обмін шприців та замісну терапію, а також у соціальні програми, спрямовані на профілактику та лікування залежності. Результати цієї політики включають зменшення кількості людей, які вживають важкі наркотики, зниження рівня захворюваності на ВІЛ/СНІД та кількості смертей від передозування, а також значне скорочення кількості людей, ув'язнених за злочини, пов'язані з наркотиками. Зокрема, у центрі Порту, який відвідали понад 2000 споживачів наркотиків, сталося лише два випадки передозування, обидва з яких були успішно виліковні на місці.

В Україні може бути запроваджений досвід португальської моделі. Особливо в умовах війни, коли доступ до медичних послуг обмежений, програми зменшення шкоди, таких як обмін шприців та замісна терапія, можуть бути життєво необхідними для запобігання поширенню інфекційних захворювань серед людей, які вживають наркотики.

Залучення волонтерів та громадських організацій до роботи з людьми, які вживають наркотики є важливим елементом португальської моделі також може бути використано в національній превентивній системі. Португальський досвід може бути корисним для надання допомоги та підтримки людям, які опинилися у складній ситуації через війну та наркозалежність.

Політика Federal Office of Public Health (FOPH) Швейцарії у сфері незаконного обігу наркотиків є ефективним інструментом боротьби з цією складною проблемою. Швейцарська політика базується на чотирьох засадах, які дозволяють охопити всі аспекти запобігання і протидії незаконному наркообігу [10]. Перша засада – профілактика. Так, Швейцарія активно інвестує в програми профілактики наркозалежності, особливо серед молоді. Ці програми спрямовані на інформування про наслідки вживання наркотиків, формування здорового способу життя та розвиток альтернативних форм дозвілля. Друга засада – лікування, яке охоплює широкий спектр послуг з лікування наркозалежності, включаючи замісну терапію, психологічну допомогу та соціальну реабілітацію. Особлива увага приділяється індивідуальному підходу до кожного пацієнта та створенню прийнятних умов для його успішного повернення до повноцінного життя. Третя – зменшення шкоди від вживання наркотиків шляхом обміну шприців, створення широкої сітки пунктів споживання наркотиків та тестування на наркотики. Ці заходи спрямовані на мінімізацію негативних наслідків вживання наркотиків для здоров'я людей та суспільства. І, нарешті, четверта засада стосується правоохоронних заходів які спрямовані на незаконний обіг наркотиків та діяльність злочинних угруповань. Важливо зазначити, що Швейцарія відмовилася від надмірно жорстких покарань за вживання наркотиків, віддаючи перевагу лікуванню та реабілітації.

Швейцарська модель протидії незаконному обігу наркотиків вирізняється збалансованим підходом, який поєднує профілактичні, лікувальні та правоохоронні заходи. Країна активно використовує наукові дослідження для оцінки ефективності своєї політики та постійно адаптує її до сучасних викликів. Міжнародне співробітництво

також відіграє важливу роль у швейцарському підході до боротьби з наркозлочинністю. Таким чином, швейцарський досвід показує, що комплексний та прагматичний підхід, який має належне наукове підґрунтя та враховує інтереси всіх зацікавлених сторін, може принести позитивні результати у сфері протидії наркозлочинності та зменшити шкоду від вживання наркотиків.

Україна може частково імплементувати швейцарський досвід, адаптувавши його до своїх потреб та умов воєнного стану. Так, швейцарська система характеризується значною децентралізацією управління, де кантони мають широкі повноваження у сфері охорони здоров'я та соціальної політики. В Україні, де триває процес децентралізації, важливо передати частину повноважень на місцевий рівень для ефективного впровадження програм профілактики та лікування наркозалежності. Проте, важливо зазначити, що запровадження зарубіжного досвіду залежить від комплексної та системної роботи, залучення ресурсів та політичної волі.

Політика Великої Британії щодо наркотиків є багатогранною та охоплює широкий спектр заходів, від каральних до таких, що спрямовані на зменшення шкоди. Країна прагне збалансувати кримінальне переслідування за незаконний обіг наркотиків з програмами лікування та реабілітації для наркозалежних. Держава забезпечує доступ до різних видів лікування наркозалежності, а також підтримує програми реінтеграції у суспільство. Профілактичні програми, спрямовані на інформування молоді та роботу з сім'ями в яких проживають наркозалежні особи [11].

Боротьба з наркотогівлею у Великій Британії ведеться на різних рівнях – від вуличних дилерів до великих злочинних організацій, що постачають наркотики в країну [12]. Правоохоронні органи активно використовують оперативні методи, такі як агентурна робота, прослуховування та стеження, для виявлення та затримання наркотогівців. Особлива увага приділяється транснаціональним злочинним угрупованням, які займаються контрабандою наркотиків через кордон. Для боротьби з ними поліція співпрацює з міжнародними партнерами, обмінюючись інформацією та проводячи спільні операції. Крім того, правоохоронці активно працюють в інтернеті, відстежуючи онлайн-платформи, які використовуються для продажу наркотиків.

Важливою складовою боротьби з наркозлочинністю у Великій Британії виступають операції з виявлення та ліквідації наркопритонів які, спрямовані на припинення

діяльності цих осередків злочинності шляхом регулярних рейдів поліції [12; 13]. Ці операції мають на меті не тільки затримання злочинців та конфіскацію наркотиків, але й зменшення шкоди для населення, запобігаючи поширенню наркоманії та інфекційних захворювань. Характерною особливістю є їх раптовість та залучення спеціальних підрозділів поліції для складних ситуацій, а також взаємодія з медичними та соціальними службами для надання допомоги наркозалежним. Успіх цих операцій сприяє зменшенню загального рівня злочинності, адже наркопритони часто є місцями скоєння інших правопорушень, таких як крадіжки, насильство та торгівля зброєю.

Підсумовуючи, можна зазначити, що транснаціональний вимір наркозлочинності в умовах воєнного стану є складною та багатогранною проблемою, яка потребує комплексного та системного підходу до її вирішення. Транснаціональний вимір наркозлочинності вимагає не лише комплексного підходу, але й посилення міжнародного співробітництва, адаптації до нових технологій, боротьби з корупцією, зменшення попиту на наркотики та реальної конфіскації доходів від наркозлочинності. Ефективна протидія цьому явищу можлива лише за умов поєднання зусиль на національному та міжнародному рівнях, з урахуванням особливостей воєнного стану та інтересів різних верств населення. Цілеспрямована співпраця між країнами, використання сучасних технологій, зосередження на профілактиці та лікуванні, а також позбавлення злочинців фінансової мотивації є ключовими елементами успішної боротьби з цією глобальною проблемою.

Зарубіжний досвід боротьби з наркозлочинністю пропонує різноманітні підходи, від жорстких каральних заходів до ліберальної політики зменшення шкоди. Успішні моделі, як-от португальська, базуються на декриміналізації вживання наркотиків, комплексному лікуванні та соціальній реабілітації залежних. Їх адаптація до українських умов потребує врахування національних особливостей, менталітету та ресурсів. Важливо зосередитися на профілактиці, освіті, доступності медичної допомоги та програм зменшення шкоди, особливо в умовах війни та соціальної нестабільності. Якісно побудовані партнерські відносини між різними країнами, обмін досвідом та технологіями, проведення спільних наукових досліджень становить надійне і тривале підґрунтя для ефективної протидії наркозлочинності в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Cherif M. Bassiouni, Introduction: The Future of International Criminal Justice, *Pace Int'l L. Rev.*, Fall 1999. 11. 309. URL: <https://ru.scribd.com/document/145253682/articolo-viano-2009-03-2010-01>
2. Friman H. R. Globalization's Poster Child: Transnational Organized Crime and the Triumph of Liberalism? Paper presented at the annual meeting of the International Studies Association, Hilton Hawaiian Village, Honolulu, Hawaii. URL: http://www.allacademic.com/meta/p70570_index.html/
3. Baldwin F. N., Jr. Organized Crime, Terrorism and Money Laundering in the Americas. *Fla. J. Int'l L.* 2002. 15. P. 17-18.
4. Korniakova T.V., Yuzikov G. S. Theoretical and applied principles of countering drug trafficking. *Rechf der Osteuropaischen Staaten*. 2018. № 4. S. 185-192.
5. Криволапчук В. О., Тодоров І. М., Бондарчук М. Т., Юрченко А. В. та ін. Особиста безпека: навч.-практ. посібник/за ред. М. Г. Вербенського. Київ: Видав.поліграф. центр при МВС України, 2006. 168 с.
6. The drug problem and organized crime, illicit financial flows, corruption and terrorism World Drug Report 2017. United Nations. May 2017. URL: http://www.federserd.it/files/download/Booklet_5_NEXUS.pdf
7. Agnès Cadet-Tairou and others. Substances psychoactives, usagers et marchés: les tendances récentes (2015-2016). *Tendances*, vol. 8, No. 115. December 2016
8. Niall McCarthy. Then & Now Portugal's Drug Decriminalization. Jan 24, 2020. URL: <https://www.statista.com/chart/20616/key-developments-since-portugal-decriminalized-drugs/>
9. Oliver Balch. It beats getting stoned on the street': how Portugal decriminalised drugs – as seen from the 'shoot-up centre'. *Guardian News*. 25 Jan 2024. URL: <https://www.theguardian.com/world/2024/jan/25/it-beats-getting-stoned-on-the-street-how-portugal-decriminalised-drugs-as-seen-from-the-shoot-up-centre>
10. Federal Office of Public Health (FOPH). URL: https://www.drugpolicyfacts.org/sites/default/files/MaPaDro_3_en.pdf
11. Bringing evidence and analysis together to inform UK drug policy. URL: <https://www.ukdpc.org.uk/publication/an-analysis-uk-drug-policy-summary/>
12. National Crime Agency. URL: <https://www.nationalcrimeagency.gov.uk/search?q=drug+trafficking+UK&Search>
13. Tim McSweeney, Paul J. Turnbull and Mike Hough. Tackling Drug Markets and Distribution Networks in the UK A review of the recent literature. King's College London. URL: [https://www.ukdpc.org.uk/wp-content/uploads/Policy_20report%20-%20Tackling%20drug%20markets%20and%20distribution%20networks%20in%20the%20UK%20\(summary\).pdf](https://www.ukdpc.org.uk/wp-content/uploads/Policy_20report%20-%20Tackling%20drug%20markets%20and%20distribution%20networks%20in%20the%20UK%20(summary).pdf)

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА МІСЦЕ ПРИНЦИПУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У СИСТЕМІ ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

SPECIFIC ISSUES OF GENDER EQUALITY AND THE PLACE OF THE PRINCIPLE OF GENDER EQUALITY IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF CRIMINAL PROCEDURE

Кіліміченко Х.Ю., здобувачка кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена окремим питанням гендерної рівності та місцю принципу гендерної рівності у системі засад кримінального провадження. Були наведені наявні у літературі визначення гендерної рівності, та виділена спільна ознака, що характерна для гендерної рівності – рівне користування правами чоловіків та жінок, незважаючи на їх фізіологічні відмінності. Також у статті проаналізовані положення Конституції України та чинного законодавства, які прямо закріплюють принцип гендерної рівності.

Автором були досліджені рішення ЄСПЛ, в яких закріплені різні форми гендерної дискримінації, такі як обмеження можливості жінок бути присяжними, неналежна реакція на заяви жінки щодо вчинення проти неї домашнього насильства, відмова у врахуванні специфічних потреб жінок в ув'язненні, брак ґендерно-чутливих альтернатив затриманню, які не передбачають утримання під вартою, непропорційна криміналізація жінок, катування чоловіків.

Внаслідок проведеного дослідження, було встановлено:

– гендерне рівноправ'я передбачає рівні права для чоловіків і жінок, а гендерна рівність – забезпечує рівне користування та рівну можливість чоловікам та жінкам реалізовувати наявні у них права;

– існує 2 підходи до гендерної рівності у кримінальному провадженні. Перший стосується гендерної рівності серед учасників кримінального провадження, які мають владні кримінальні процесуальні повноваження. Другий направлений на забезпечення гендерної рівності стосовно учасників кримінального провадження, які не мають кримінальних процесуальних повноважень. В свою чергу, у другому підході форми порушення гендерної рівності у кримінальному провадженні можуть залежати від процесуального статусу особи: підозрюваний чи потерпілий;

– принцип гендерної рівності відноситься до такої засади кримінального провадження як рівність перед законом і судом, що пояснюється як значно ширшим переліком ознак, за якими забезпечується рівність перед законом і судом, а також наявністю додаткових гарантій у останньої для окремих категорій осіб, що сприяє забезпеченню можливості повно реалізувати закріплені за ними права.

Ключові слова: кримінальне провадження, гендерна рівність, гендерне рівноправ'я, засади кримінального провадження, принцип гендерної рівності.

The article is devoted to separate issues of gender equality and the place of the principle of gender equality in the system of principles of criminal proceedings. The definitions of gender equality available in the literature were given, and a common feature characteristic of gender equality was highlighted – equal enjoyment of the rights of men and women, despite their physiological differences. The article also analyzed the provisions of the Constitution of Ukraine and current legislation, which directly enshrine the principle of gender equality.

The author studied the decisions of the ECHR, which enshrine various forms of gender discrimination, such as restrictions on women's ability to be jurors, inadequate response to women's statements about domestic violence against her, refusal to take into account the specific needs of women in detention, lack of gender-sensitive alternatives to detention that do not involve detention, disproportionate criminalization of women, torture of men.

As a result of the research, it was established:

– gender identical rights provides equal rights for men and women, and gender equality ensures equal use and equal opportunity for men and women to exercise their existing rights;

– there are 2 approaches to gender equality in criminal proceedings. The first concerns gender equality among participants in criminal proceedings who have powerful criminal procedural powers. The second is aimed at ensuring gender equality in relation to participants in criminal proceedings who do not have criminal procedural powers. In turn, in the second approach, the forms of violation of gender equality in criminal proceedings may depend on the procedural status of the person: suspect or victim;

– the principle of gender equality refers to such a principle of criminal proceedings as equality before the law and the court, which is explained by a much wider list of features by which equality before the law and the court is ensured, as well as by the presence of additional guarantees in the latter for certain categories of persons, which helps to ensure the possibility of fully realizing the rights granted to them.

Key words: criminal process, gender equality, gender identical rights, principles of criminal justice, principle of gender equality.

Кримінальне процесуальне право нерозривно пов'язане із існуючими соціальними, економічними, політичними процесами, тенденціями та змінами у суспільстві та вимушено реагує на них. Найдоцільніший приклад змін кримінального процесуального законодавства, внаслідок соціально-політичних потрясінь – події 24 лютого 2022 року в Україні, у зв'язку з чим законодавцем були внесені зміни до Кримінального процесуального кодексу України, серед яких можна виділити статті 615, 615¹, що присвячені особливому режиму кримінального провадження в умовах воєнного стану та відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження в умовах воєнного стану.

Одним із актуальних, сучасних та дискусійних напрямів соціально-правового характеру є питання гендерної рівності, яке активно досліджується іншими галузями права, однак щодо якого відсутні системні дослідження в галузі кримінального процесуального права. З огляду на

що, у нашій роботі, дослідимо існуючі підходи до визначення принципу гендерної рівності, а також спробуємо визначити його місце в засадах кримінального провадження.

Перш за все, варто визначитись із змістом гендерної рівності. Різні джерела надають різне визначення даної категорії:

– «під гендерною рівністю розкривають процес справедливого та рівного ставлення до жінок та чоловіків у суспільстві, забезпечення рівних прав і рівних можливостей для жінок і чоловіків, однакових умов для реалізації прав людини, участі в економічному, політичному, соціальному і культурному розвитку»[11];

– гендерна рівність – «це однакове забезпечення рівними правами жінок і чоловіків. Автори запевняють, що зміст цього поняття включає відсутність привілеїв за статтю, заборону дискримінації, а також свободу вибору, розвитку, пошуку» [8, с. 194];

– «під гендерною рівністю слід розуміти рівні права і рівні можливості для жінок і чоловіків у суспільстві, рівні умови для реалізації прав людини, участь в національному, політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку, отримання рівних винагород за результатами участі» [7];

– Світовий банк визначає гендерну рівність наступним чином: «гендерна рівність або рівність між різними групами жінок і чоловіків означає рівне користування групами жінок і чоловіків – будь-якого віку і незалежно від сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності – правами, соціально цінними благами, можливостями, ресурсами і винагородами. Рівність означає не те, що жінки і чоловіки однакові, а те, що користування ними правами, можливостями та життєвими шансами не регулюється і не обмежується тим, народилися вони жінкою чи чоловіком» [4].

Наведені поняття дозволяють виділити їх основну спільну ознаку, що характерна для гендерної рівності – рівне користування правами чоловіків та жінок, незважаючи на їх фізіологічні відмінності.

Звісно теоретичні визначення є важливим в дослідженні нашого питання, але необхідно визначитись із наявністю правових підстав, які б свідчили, що в Україні в певній формі на законодавчому рівні закріплене право гендерної рівності. З огляду на що, варто вказати на положення статті 24 Конституції України, яка передбачає, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [5]. Тобто головний закон країни чітко вказує, що наділяючи громадян рівними правами, держава не вправі їх обмежувати в залежності від статі громадянина.

Окрім прямої вказівки на гендерну рівність у Конституції України щодо неї наявні опосередковані згадки. Так, у статті 21 вказується, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» [5]. В даному випадку вживання законодавцем дефініції «люди» свідчить про більш ширший перелік суб'єктів (не тільки громадян, але і іноземців та осіб без громадянства) щодо яких декларується рівність їх прав. Однак, нас цікавить декларування рівності не тільки прав, але і гідності усіх людей (і чоловіків, і жінок). Оскільки в контексті кримінального провадження, яке характеризується можливістю застосування до особи кримінальних-процесуальних засобів, в окремих випадках, на певний час без ухвали слідчого судді – збереження гідності особи є показником законності, ефективності та професійності роботи правоохоронних органів.

Необхідно вказати і на зміст статті 51 Конституції України, яка також зазначає про рівні права і обов'язки між чоловіком і жінкою, однак вже в спеціалізованому інституті соціуму – в шлюбі: «шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї» [5].

Також, окрім Конституції України, безпосередньо поняття гендерної рівності наявне і в Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»: «гендерна рівність – це рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства» [10].

Важливою ознакою наведених нами нормативних понять є рівність прав і свобод чоловіка і жінки, а також їх рівність перед законом, що прямо зазначено в Конституції України, та на що вказує «рівний правовий статус жінок і чоловіків» у Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Зазначена ознака дещо відрізняється від тієї, яка була виділена нами з наведе-

дених доктринальних понять. Головною відмінністю є те, що нормативно-правові акти закріплюють засаду рівності прав та конкретні права якими наділяється особа, а в доктрині вказується на рівне користування правами чоловіками і жінками. Тобто, по суті, мова йде про гендерне рівноправ'я та гендерну рівність, де гендерне рівноправ'я передбачає рівні права для чоловіків і жінок, а гендерна рівність – забезпечує рівне користування та рівну можливість чоловіками та жінками реалізовувати наявні у них права. Так, наприклад, і чоловіки, і жінки мають рівне право на працю, але забезпечується воно по-різному (з урахуванням фізіологічних особливостей жінки). Оскільки саме для жінок передбачена відпустка, у зв'язку із вагітністю та пологами. Відсутність жінки впродовж 126 днів (термін відпустки) на роботі не вважається прогулом або порушенням трудової дисципліни, а є способом урівняти можливість жінки реалізовувати в повній мірі наявне у неї право на працю.

Варто звернути увагу також і на наявні з цього приводу позиції в літературі: «сьогодні, дискутуючи про принцип рівності, говорять про забезпечення рівних можливостей і рівних результатів, де в першому випадку необхідно надати однакові шанси на здобуття «місця під сонцем» у суспільстві («*l'accès ouvert aux talents*», що з французької перекладається як «кар'єра, відкрита талантам»), певну державну підтримку вільної конкуренції, коли всі перебувають в рівних умовах і грають за однаковими правилами. Згодом приходить усвідомлення того, що найбільша несправедливість – це поводитися однаково з тим, що фактично не однаково. У другому випадку суспільство і держава повинні гарантувати рівність людей завдяки перерозподілу соціальних благ чи запровадженню т. зв. позитивної дискримінації внаслідок обмеження вільної конкуренції, що лежить в основі рівності можливостей» [2, с. 18].

Розглядаючи засаду гендерної рівності у кримінальному провадженні варто зазначити про наявність двох підходів до цього питання. Перший стосується гендерної рівності серед учасників кримінального провадження, які мають владні кримінальні процесуальні повноваження. Другий направлений на забезпечення гендерної рівності стосовно учасників кримінального провадження, які не мають кримінальних процесуальних повноважень.

Досліджуючи перший підхід, варто звернути увагу на наявні у літературі твердження авторів:

– «нині, хоча й на законодавчому рівні, усе ж такі створені реальні передумови забезпечення та реалізації рівних прав жінок та чоловіків щодо працевлаштування, однак конкретизація положення щодо гендерної рівності під час працевлаштування в різних сферах суспільного життя, у тому числі й у правоохоронній, узагалі відсутня» [14, с. 300].

– «під гендерною рівністю в діяльності правоохоронних органів України слід розуміти рівні права та можливості працівників вказаних органів України при здійсненні правоохоронних та правозахисних функцій відповідно до норм чинного законодавства незалежно від статі» [1].

– «якщо можна впевнено говорити про те, що наразі немає гендерної нерівності в правоохоронних органах, то є певні фактори, які змушують самих жінок відмовлятися від вказаного виду діяльності. Жінки, що проходять службу в правоохоронних органах України, скаржаться на забезпечення форменим одягом, відсутність якісного медичного забезпечення, важку, громіздку і незручну конструкцію стандартних бронежилетів, ненормований робочий день, важке психологічне та фізичне навантаження тощо. Щодо забезпечення прав чоловіків, що працюють в підрозділах Національної поліції України, то щодо них порушуються соціально-трудова права, чоловіки частіше виконують службові завдання, пов'язані з ризиком для життя та здоров'я, але все одно ці завдання повинні вико-

нувати вони, через свої фізичні здібності, а не жінки, хоча це також залежить від фізичної підготовки» [4].

Щодо другого підходу, пов'язаного із забезпеченням гендерної рівності учасників кримінального провадження, які не мають кримінальних процесуальних повноважень, то наявні різні форми порушень прав осіб. Так, наприклад, у справі «Зарб Адамі проти Мальти» ЄСПЛ було виділено такий дискримінаційний випадок як обмеження можливості жінок бути присяжними: «заявник стверджував, що його дискримінують у контексті здійснення обов'язків присяжного засідателя. Він скаржився, що виходячи з практики формування списків кандидатів у присяжні, існує набагато більша ймовірність, що до складу суду буде викликаний чоловік. Згідно із статистичними даними, понад 95% присяжних за 5 років були особами чоловічої статі. ЄСПЛ вирішив, що оскільки чоловіки та жінки знаходяться в аналогічній ситуації в частині своїх громадянських прав та обов'язків, така ситуація дійсно становить дискримінацію» [13].

Також, однією з форм гендерної дискримінації жінок, яку виділяє ЄСПЛ є неналежна реакція на заяви жінки щодо вчинення проти неї домашнього насильства: «її [заявниці] власний випадок ілюстрував відсутність засобів захисту жертв насильства в сім'ї в Росії, де правоохоронні органи проявляли патріархальне та дискримінаційне ставлення до проблеми домашнього насильства, розглядаючи його як «меншу форму» насильства та «приватну справу». Незважаючи на те, що заявниця подала більше семи заяв владі, вони не почали розслідування і не запобігли подальшим нападам, виявивши вражаючий рівень поступливості та співучасті у неналежному поводженні, яке вона зазнала. Протягом десятиліття різні органи ООН висловлювали занепокоєння щодо високого рівня насильства над жінками в Росії та закликали Росію привести своє законодавство у відповідність до міжнародних стандартів. Натомість російські законодавці скасували існуючий захист жертв насильства в сім'ї та декриміналізували побої в сім'ї в 2017 році. Підтримка декриміналізації на найвищому політичному рівні показала, що дискримінація жінок є частиною офіційної державної політики, яка виступає за «традиційні цінності» та жорсткі гендерні ролі та не здатна засудити застосування фізичного насильства щодо членів сім'ї» [12].

Комітет ООН з ліквідації всіх форм дискримінації стосовно жінок в Загальних рекомендаціях № 33 щодо доступу жінок до правосуддя зазначив (у випадку, якщо вони є жертвами злочину проти них), що «жінки страждають від дискримінації в кримінальних справах через:

а) брак гендерно-чутливих альтернатив затриманню, які не передбачають утримання під вартою;

б) відмову у врахуванні специфічних потреб жінок в ув'язненні;

в) відсутність гендерно-чутливого моніторингу та незалежного перегляду механізмів. Вторинна віктимізація жінок системою кримінальної юстиції має вплив на їхній доступ до правосуддя, враховуючи їх підвищену вразливість до психологічного та фізичного насильства і загроз в часі арешту, допитів та в ув'язненні» [3].

Квінтесенцією рекомендацій Комітету стосовно забезпечення гендерної рівності у справах, де жінка є жертвою злочину є наступні: «Комітет рекомендує державам-членам вживати заходів для гарантування того, що жінки не піддаються невинуватим затримкам при зверненні за захистом і що усі справи щодо дискримінації на підставі гендеру в рамках кримінального законодавства, включаючи насильство, розглядаються своєчасно та безсторонньо» [3].

Цікавим є також висновки Комітету ООН з ліквідації всіх форм дискримінації стосовно жінок щодо порушення гендерної рівності відносно них у випадку, якщо вони є правопорушниками: «жінок також непропорційно кри-

міналізують відповідно до їх ситуації чи статусу, наприклад, жінок, які займаються проституцією, жінок-мігрантів, жінок, звинувачених у подружній зраді, лесбійок, бісексуалів, трансгендерних жінок та інтерсексуальних осіб, жінок, які перенесли аборт або жінок, що належать до інших дискримінованих груп. Комітет зауважує, що в багатьох країнах є критична недостача підготованих поліцейських і правових та судових кадрів, здатних діяти відповідно до вимог кримінального розслідування» [3].

Наведені вище приклади стосуються гендерної нерівності в кримінальному провадженні щодо жінки. Однак, гендерна дискримінація наявна і стосовно чоловіків, поширена форма якої – неприйняття заяви про вчинення кримінального правопорушення працівниками правоохоронних органів у випадку якщо чоловік – жертва насильницьких злочинів невеликої тяжкості або якщо він є жертвою домашнього насильства, з огляду на особливості місця чоловіка у суспільстві. У випадку, якщо чоловік є підозрюваною особою, то він відповідно до Посібника зі статті 3 Конвенції з прав людини, присвяченого забороні катуванням та опублікованого Верховним Судом за домовленістю з Радою Європи та Європейським судом з прав людини, значно частіше ніж жінка піддається катуванню. Так, з 16 наведених в якості прикладів катування рішень ЄСПЛ 11 стосувались чоловіків: «Селмуні проти Франції», «Ілашку та інші проти Молдови та Росії», «Аль Наширі проти Польщі», Петросян проти Азербайджану», «Аксої проти Туреччини», «Ісраїлов проти Росії», «Зонтул проти Греції», «Невмержицький проти України», «Сатібалова та інші проти Росії», «Лапунов проти Росії», «Гефген проти Німеччини» [9]; в 2 рішеннях заявниками були жінки: «Салман проти Туреччини», «Айдин проти Туреччини», «Ель-Масрі проти колишньої Югославської Республіки Македонії» [9]; і 3 рішення стосувались чоловіків та жінок: «Маслова та Налбандов проти Росії», «Бати та інші проти Туреччини», «Луценко та Вербицький проти України» [9].

Отже, проблеми гендерної рівності, незважаючи на масштаб інших – наявні та мають своє вираження у кримінальному провадженні, при цьому вони диференціюються в залежності від ролі особи в кримінальному правопорушенні.

Виникає питання про місце гендерної рівності у кримінальному процесі. В даному випадку, наявні різні підходи до його визначення. Гендерну рівність можна виділяти в якості самостійної засади кримінального провадження, однак, в даному випадку, ця позиція суперечитиме системі засад кримінального провадження, наявній у кримінальному процесуальному законодавстві. Можна розглядати принцип гендерної рівності в якості складової частини верховенства права, але в даному випадку доцільніше віднести до верховенства права саме гендерне рівноправ'я про яке ми писали вище. Більш доречніше віднести принцип гендерної рівності до такої засади кримінального провадження як рівність перед законом і судом, яка передбачає, що «не може бути привілеїв чи обмежень у процесуальних правах, передбачених цим Кодексом, за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, громадянства, освіти, роду занять, а також за мовними або іншими ознаками. У випадках і порядку, передбачених цим Кодексом, певні категорії осіб (неповнолітні, іноземці, особи з розумовими і фізичними вадами тощо) під час кримінального провадження користуються додатковими гарантіями» [6]. Наявність додаткових гарантій в окремих категорій осіб для забезпечення можливості реалізувати ними закріплені за ними права – є ключовою ознакою забезпечення рівності, що свідчить про доцільність віднесення принципу гендерної рівності до більш загального кримінального процесуального – рівність перед законом і судом.

Правильність даної позиції підтверджується і наявними в літературі висновками: «гендерна рівність порівняно недавно розглядається як структурний елемент всеосяжного принципу рівності громадян і не може бути виключена із загального процесу розвитку суспільства. І хоча норма-принцип про гендерну рівність суддів і безгендерність суддівської професії через своє сенсове наповнення, змістову та формальну визначеність, на перший погляд, не потребує додаткових тлумачень, це тільки поверхнєве враження, адже під час її дослідження виникає чимало питань» [2, с. 19].

Підсумовуючи необхідно зазначити, що гендерне рівноправ'я передбачає рівні права для чоловіків і жінок, а гендерна рівність – забезпечує рівне користування та рівну можливість чоловікам та жінкам реалізовувати наявні у них права.

Існує 2 підходи до гендерної рівності у кримінальному провадженні. Перший стосується гендерної рівності серед учасників кримінального провадження, які мають владні кримінальні процесуальні повноваження. Другий направлений на забезпечення гендерної рівності стосовно учасників кримінального провадження, які не мають кримінальних процесуальних повноважень. В свою чергу, у другому підході форми порушення гендерної рівності у кримінальному провадженні можуть залежати від процесуального статусу особи: підозрюваний чи потерпілий.

Принцип гендерної рівності відноситься до такої засади кримінального провадження як рівність перед законом і судом, що пояснюється як значно ширшим переліком ознак, за якими забезпечується рівність перед законом і судом, а також наявністю додаткових гарантій у останньої для окремих категорій осіб, що сприяє забезпеченню можливості повно реалізувати закріплені за ними права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Social inclusion. The World Bank. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/social-inclusion#1>
2. Боброва Ю.Ю. Правовий принцип гендерної рівності суддів: сучасний погляд. *Юридичний бюлетень*, № 7, Ч. 1, 2018. С. 15-21
3. Загальна рекомендація CEDAW №33 щодо доступу жінок до правосуддя від 03 серпня 2015 року. URL: <https://www.osce.org/files/Gender%20equality.Training%20materials.pdf>
4. Казначеев В.Г., Настич Т.М. Забезпечення гендерної рівності у правоохоронній діяльності. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України*. Харків, 2020. С. 32. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/29_05_2020/pdf/7.pdf
5. Конституція України № 254к/96-ВР від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp#Text>
6. Кримінальний процесуальний кодекс № 4651-VI від 13 квітня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n465>
7. Левченко К.Б. Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління [текст] : [монографія] / К.Б. Левченко. Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 344 с.
8. Мельник Т. Сучасне гендерне мислення [текст] : [словник] / Т. Мельник, Л. Кобелянська. К. : К.І.С., 2005. 280 с.
9. Посібник зі статті 3 Конвенції з прав людини, присвяченого забороні катування за ред. 31 серпня 2024 року. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_3_ukr
10. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України, № 2866-IV від 8 вересня 2005 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2866-15>
11. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо включення до колективних договорів та угод положень, що забезпечують рівні права та можливості жінок і чоловіків у трудових відносинах. URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/461/>
12. Рішення ЄСПЛ «Володіна проти Росії» (заява № 41261/17), від 09 липня 2019 року. URL: <https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2019/08/rishennia-espl-volodina-proti-rosii.pdf>
13. Рішення ЄСПЛ «Зарб Адамі проти Мальти» (заява № 17209/02), від 20 червня 2006 року. URL: <https://rm.coe.int/6120252-v1-legal-summaries-gender-equality-help-ukr/1680907ab4>
14. Сердюченко О. В., Коваленко Ж. А. Механізм забезпечення гендерної рівності при працевлаштуванні в органи прокуратури України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 300–304.

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОБСТАНОВКИ ВЧИНЕННЯ ПРОТИПРАВНОГО ДІЯННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ МОРАЛЬНОСТІ

FORENSIC ANALYSIS OF THE CIRCUMSTANCES OF THE COMMITMENT OF AN ILLEGAL ACT AS AN ELEMENT OF THE FORENSIC CHARACTERISTICS OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST MORALITY

Ефімов М.М., д.ю.н., професор,
доцент кафедри криміналістики і домедичної підготовки
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Мінченко С.І., д.ю.н., професор,
заступник директора
Департамент юридичного забезпечення Міністерства економіки України

Стаття присвячена розгляду деяких аспектів розслідування кримінальних правопорушень проти моральності. Аналізується обстановка вчинення протиправного діяння як елемент його криміналістичної характеристики.

Зазначено, що обстановка вчинення кримінальних правопорушень має досить важливе значення для кримінальних проваджень будь-якої категорії, оскільки надає можливість уповноваженим особам створити загальну картину обставин, при яких було вчинено відповідне протиправне діяння. Що ж стосується кримінально-караних діянь проти моральності, то обстановка їх вчинення має не менш змістовну вагу, ніж в інших справах.

Визначено обстановку як сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів та умов матеріальної обстановки, соціально-економічних і соціально-психологічних чинників, просторово-часових характеристик місця та часу, а також особливостей впливу непрямих учасників події на процес підготовки, учинення та приховування.

Наголошено, що кримінальні правопорушення проти моральності переважно мають чітко виражене місце злочину. На основі узагальнення матеріалів кримінальних справ і проваджень запропоновано вузлові місця вчинення досліджуваних протиправних діянь. Зосереджено увагу на організації виїзду повій за кордон. За даними МВС України найбільше українських повій працюють у Польщі, Чехії та Туреччині. У борделях країн ЄС, за даними фахівців ООН, інтимні послуги клієнтам надають понад 300 тисяч українок.

Визначено, що місцями знущання над тваринами можуть бути: місця їх мешкання; відкрита місцевість; місця скупчення неповнолітніх; місця, що призначені для тварин.

Ключові слова: криміналістична характеристика, кримінальне правопорушення, обстановка, моральність, сутенерство, проституція, вандалізм, слідча (розшукова) дія.

The article is devoted to the consideration of some aspects of the investigation of criminal offenses against morality. The circumstances of the commission of an illegal act are analyzed as an element of its forensic characteristics.

It is noted that the circumstances of the commission of criminal offenses are of considerable importance for criminal proceedings of any category, since they enable authorized persons to create an overall picture of the circumstances under which the relevant illegal act was committed. As for criminally punishable acts against morality, the circumstances of their commission are no less meaningful than in other cases.

The circumstances are defined as a set of objective and subjective factors and conditions of the material situation, socio-economic and socio-psychological factors, spatial and temporal characteristics of place and time, as well as the peculiarities of the influence of indirect participants in the event on the process of preparation, commission and concealment.

It is emphasized that criminal offenses against morality mainly have a clearly defined place of crime. Based on the generalization of materials of criminal cases and proceedings, the key places of commission of the investigated illegal acts were proposed. Attention was focused on the organization of the departure of prostitutes abroad. According to the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the largest number of Ukrainian prostitutes works in Poland, the Czech Republic and Turkey. In brothels of EU countries, according to UN experts, more than 300 thousand Ukrainian women provide intimate services to clients.

It was determined that places of animal abuse can be: places of their residence; open areas; places of gathering of minors; places intended for animals.

Key words: forensic characteristics, criminal offense, situation, morality, pimping, prostitution, vandalism, investigative (search) action.

Постановка проблеми. Обстановка вчинення кримінальних правопорушень має досить важливе значення для кримінальних проваджень будь-якої категорії, оскільки надає можливість уповноваженим особам створити загальну картину обставин, при яких було вчинено відповідне протиправне діяння. Що ж стосується кримінально-караних діянь проти моральності, то обстановка їх вчинення має не менш змістовну вагу, ніж в інших справах. Тому дослідження зазначеної складової криміналістичної характеристики протиправних діянь визначеної категорії не викликає сумнівів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. За останні роки обстановку вчинення як елемент криміналістичної характеристики досліджували такі вчені-криміналісти як В. П. Бахін, В. К. Весельський, А. Ф. Волобуєв, В. Г. Дрозд, А. В. Іщенко, В. С. Кузьмічов, В. В. Лисенко, В. Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'янчиков, І. В. Пиріг, М. А. Погорецький, М. В. Салтєвський, Д. Б. Сергєєва, Р. Л. Степанюк,

О. Ю. Татаров, В. В. Тіщенко, Л. Д. Удалова, К. О. Чаплинський, С. С. Чернявський, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітько та ін.. В той час, як наше дослідження характеризується комплексним підходом до формулювання вказаної наукової категорії з огляду на сучасну практику та теоретичні розробки.

Метою даної статті є криміналістичний аналіз обстановки вчинення протиправного діяння як елементу криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти моральності.

Виклад основного матеріалу. Стосовно визначення поняття обстановки вчинення у науковців немає єдиної думки. Доречною вважаємо позицію О. О. Астахової, яка вказує на те, що для фахівця-криміналіста зазначена наукова категорія є важливим джерелом, яке важко відтворити з метою отримання об'єктивної первинної інформації про подію злочину й особу злочинця, яка його вчинила. Для кримінолога вона є вихідним матеріалом для розробки та запровадження профілактичних заходів і запо-

бігання злочинам. Для особи, яка застосовує закон, представляє інтерес: з позиції загальної теорії складу злочину; в індивідуалізації суспільно небезпечного діяння; в розмежуванні злочину від іншого аналогічного правопорушення; в розмежуванні суміжних злочинів; для з'ясування умов кримінальної відповідальності; з позиції необхідності характеризувати самі (конкретні) зовнішні ознаки суспільно небезпечного діяння; з позиції характеристики умов вчинення суспільно небезпечного діяння [1, с. 90].

На нашу думку, обстановку необхідно розглядати через сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів та умов матеріальної обстановки, соціально-економічних і соціально-психологічних чинників, просторово-часових характеристик місця та часу, а також особливостей впливу непрямих учасників події на процес підготовки, вчинення та приховування кримінального правопорушення. Об'єктивні та суб'єктивні фактори й умови, а також соціально-економічні та соціально-психологічні чинники вважаємо за доцільне розглянути у підрозділах, присвячених питанням подолання протидії та профілактики протиправних діянь проти моральності, після розгляду інших елементів криміналістичної характеристики (слідової картини, особи злочинця, особи потерпілого). У даному підрозділі зосередимо нашу увагу на місці та часі вчинення досліджуваних кримінальних правопорушень [4, с. 105].

Слід наголосити на тому, що кримінальні правопорушення проти моральності частіше за все мають чітко виражене місце вчинення злочину (91%). Для прикладу, К. В. Латиш зазначає, що вчинення вандалізму можливе в місцях, що є тимчасово недоступними до зовнішнього спостереження під час безпосереднього вчинення протиправних дій, але наслідки цих дій мають бути відкритими для споглядання широкого загалу (мова йде про відсутність або слабе освітлення місця вчинення вандалізму, відсутність людей через певні обставини, зокрема у нічний і ранній час), підтвердженням вказаного слугує принцип «економіки громадської уваги», як назвав його Брігенто. Автор наголошує, що логіка обрання місця вчинення злочину також опосередковується принципами «економіки громадської уваги», відповідно до яких безпосереднє вчинення акту вандалізму має відбуватися «поза очі» громадян, але наслідки цих протиправних дій є доступними для споглядання широкого загалу. Серед інших місць К. В. Латиш виокремлює не розвинені економічно, бідні райони із слабким «колективним ресурсом», де громадяни не здатні об'єднуватися для вирішення конфліктних ситуацій і запобігання вчиненню правопорушень («Теорія градієнту» була запропонована Кліфордом Шовом та Генрі Максеєм, яка пізніше була допрацьована Робертом Семпсоном) [6, с. 10].

Так, 31.01.2018 у вечірній час гр. М. та гр. Ю., не маючи постійного місця роботи й інших джерел заробітку, вирішили здобути кошти для особистих потреб шляхом реалізації до пункту прийому вторинної сировини кольорових металів. Будучи поінформованими про місце розташування на території Святошинського району м. Києва пам'ятників, оздоблення яких виконано з кольорових металів, гр. М. та гр. Ю., взявши з собою викрутку та стамеску, 01.02.2018 приблизно о 02 годині 30 хвилин прибули до пам'ятника «Робітникам заводу станків-автоматів ім. М. Горького, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни». Ігноруючи моральні засади суспільства в частині поваги до пам'ятника, спорудженого в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни, гр. М. та гр. Ю., використовуючи заздалегідь принесені інструменти, відбили з додаткової стели з прізвищами загиблих виготовлені з металу літери в кількості 79 шт. Після цього поклали їх до рюкзака та кишень куртки з метою їх подальшої реалізації до пункту прийому вторинної сировини кольорових металів, однак у цей час були затримані працівниками поліції [10].

В свою чергу, В. О. Лазарєв визначив можливі місця втягнення неповнолітнього в заняття проституцією таким чином: 1) розважальні заклади – 29% (з них: нічні клуби – 22%, кафе – 2%, бари – 1%, ресторани – 4%); 2) місця проведення вільного часу – 42% (з них: бази відпочинку – 23%, готелі – 6%, «зйомні» квартири – 13%); 3) місця проживання «замовника» – 8% (з них: квартири – 3%, будинки – 4%, дачні кооперативи – 1%); 4) відкрита місцевість – 14% (з них: парки – 4%, сквери – 1%, лісосмуги – 9%); 5) підсобні приміщення – 7% (з них: фотостудії – 3%, масажні салони – 3%, інше – 1%) [7, с. 227].

Дещо іншу класифікацію типових місць вчинення сутенерства запропонувала Є. Ю. Буждиганчук, виділивши наступні: спортивно-оздоровчі центри – 37% (з них: спа-комплекси – 18%, масажні кабінети – 12%, фітнес-клуби – 4%, салони краси – 2%, фотостудії – 1%); розважальні заклади – 11% (з них: нічні клуби – 9%, паби – 1%, ресторани – 1%); місця відпочинку – 28% (з них: готелі – 7%, апартаменти – 12%, бази відпочинку – 9%); місця проживання клієнта – 2%, (з них: квартири – 1%, будинки – 1%); транспортні засоби – 3%; місця перебування повії – 15% (з них: проживання – 2%, очікування замовлення – 10%, прийому замовлень – 3%); місця організації та координації злочинної діяльності ОГ – 4% (з них: «офіс директора» – 3%, місце проживання сутенера або лідера ОГ – 1%) [2, с. 242].

Наприклад, в період з травня по липень 2021 року, гр. Ш., маючи умисел на сутенерство, виступаючи посередником розпусти, займалася сутенерством, тобто з метою особистого збагачення організувала надання сексуальних послуг. З цією метою сутенерка винайняла приміщення, яке в подальшому спеціально обладнала як місце розпусти, створивши необхідний інтер'єр та забезпечила необхідними для такої діяльності предметами візитками, презервативами, постільною білизною, мобільними телефонами, номери яких були зазначені в оголошеннях в мережі «Інтернет» як контактні дані для надання сексуальних послуг. З метою залучення осіб жіночої статі у зайняття проституцією правопорушниця розмістила оголошення на сайтах оголошень у мережі Інтернет щодо роботи та у подальшому при особистій зустрічі, шляхом пропозиції швидкого та безпечного заробітку, забезпечення з її сторони місця, безпеки надання сексуальних послуг, втягнула та спонукала до зайняття проституцією неповнолітню гр. Д. Крім цього, гр. Ш. поклала на себе здійснення контролю та адміністративних функцій у борделі, які полягали у прийманні телефонних дзвінків від клієнтів, узгодження часу прибуття, суми оплати за послуги, слідувала за чистотою у приміщеннях та охайним зовнішнім виглядом жінок, що надавали сексуальні послуги [8]. Як бачимо, наявне створення обстановки вчинення сутенерства шляхом зняття відповідного приміщення та його обладнання усім необхідним для вчинення протиправних дій.

Одразу слід наголосити на організації виїзду повій за кордон. За даними МВС України, найбільше українських повій працюють у Польщі, Чехії та Туреччині. У борделях країн ЄС, за даними фахівців ООН, інтимні послуги клієнтам надають понад 300 тис. українок. Тому обов'язковими заходами є подальший аналіз можливих місць їх перебування та повернення до України [5, с. 16].

На основі узагальнення матеріалів кримінальних справ і проваджень запропоновано вузлові місця вчинення кримінальних правопорушень проти моральності:

- а) місце, де надавалися інтимні послуги;
- б) місце, де знаходився клієнт;
- в) місце перебування учасників кримінального правопорушення (сутенера, повії);
- г) місця вчинення наруги над могилою;
- д) місця жорстокого поводження над тваринами.

Розглядаючи час вчинення протиправних діянь проти моральності, наголошуємо, що це певний відрізок часу,

протягом якого скоюються вказані кримінальні правопорушення, а також настають суспільно небезпечні наслідки.

Зокрема, К. В. Латиш акцентує увагу на тому, що вандалізм має тенденцію до вчинення у вихідні дні зранку (04.00–11.00) та нічний час доби (23.00–02.00). Кількість випадків вандалізму, як зазначає автор, збільшується під час проведення публічних заходів, мітингів, демонстрацій, фестивалів, ярмарок [6, с. 10]. А вже Є. Ю. Буждиганчук залежно від часу надання інтимних послуг з'ясувала, що близько 37% послуг надається вночі – з 22 до 6 години, приблизно 52% – увечері (з 18 до 22 години), 11% – у ранковий і денний час (з 6 до 18 години) [3, с. 243].

На основі аналізу судово-слідчої практики нами було встановлено, що переважна більшість кримінальних правопорушень проти моральності вчинюється ввечері та вночі. Так, залежно від часу вчинення з'ясовано, що близько 35% скоюється вночі (з 22 до 6 години), приблизно 44% – увечері (з 18 до 22 години), 21% – у ранковий і денний час (з 6 до 18 години).

Для прикладу, 1-2 серпня 2022 року гр. Ж., з метою забезпечення зайняття проституцією іншими особами залучив до вчинення злочину гр. Ю., до відома якої довів необхідність виконання функцій адміністратора, а саме за його вказівками розміщувати у мережі «Інтернет» оголошення про надання послуг інтимного характеру, здійснювати оновлення реклами у мережі «Інтернет» про надання сексуальних послуг за відповідним номером телефону та приймати дзвінки від клієнтів, які мали бажання отримати послуги інтимного характеру за грошову винагороду, облікувати вказані дзвінки, повідомляти осіб, які безпосередньо надавали інтимні послуги, про час та місце зустрічі

з клієнтами, організовувати транспортування таких осіб до місць надання інтимних послуг, контролювати режим роботи дівчат та їх поведінку з клієнтами, контролювати суми грошових коштів, отриманих внаслідок надання платних сексуальних послуг, розподіляти отримані грошові кошти між ними, в залежності від часу роботи. В подальшому, адміністраторка 02.08.2022 р. приблизно о 18:00 год. отримала телефонний дзвінок від клієнта, під час розмови з ним повідомила про можливість надання послуги інтимного характеру, година надання яких коштувала 2000 гривень, а також повідомила, що такі послуги можуть бути надані у відповідному приміщенні [9].

Висновки. Підводячи підсумок, зазначимо, що обстановку нами визначено як сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів та умов матеріальної обстановки, соціально-економічних і соціально-психологічних чинників, просторово-часових характеристик місця та часу, а також особливостей впливу непрямих учасників події на процес підготовки, учинення та приховування. Наголошено, що кримінальні правопорушення проти моральності переважно мають чітко виражене місце злочину (91%). На основі узагальнення матеріалів кримінальних справ і проваджень запропоновано вузлові місця вчинення досліджуваних протиправних діянь. Зосереджено увагу на організації виїзду повій за кордон. За даними МВС України найбільше українських повій працюють у Польщі, Чехії та Туреччині. У борделях країн ЄС, за даними фахівців ООН, інтимні послуги клієнтам надають понад 300 тисяч українок. Визначено, що місцями знущання над тваринами можуть бути: місця їх мешкання; відкрита місцевість; місця скупчення неповнолітніх; місця, що призначені для тварин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Астахова О. О. Значення обстановки вчинення злочину як ознаки об'єктивної сторони злочину. *Юридична наука*. № 7. 2015. С. 91–98.
2. Буждиганчук Є. Ю. Обстановка вчинення злочину як елемент криміналістичної характеристики сутенерства, вчиненого організованою групою. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ* : Науковий журнал. 2020. № 1. С. 238–244.
3. Буждиганчук Є. Ю. Розслідування сутенерства, вчиненого організованою групою : автореф. дис. ... к.ю.н. : 12.00.09. ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом», Київ, 2020. 20 с.
4. Єфімов М. М. Методика розслідування кримінальних правопорушень проти моральності : наукові та праксеологічні основи : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 392 с.
5. Єфімов М. М. Теоретичні та практичні засади методики розслідування кримінальних правопорушень проти моральності : автореф. дис. ... д-ра юр. наук : 12.00.09. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро, 2021. 40 с.
6. Латиш К. В. Криміналістична характеристика та організаційно-тактичні основи розслідування вандалізму : автореф. дис. ... к.ю.н. : 12.00.09. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 20 с.
7. Лазарев В. О. Деякі аспекти обстановки втягнення неповнолітнього в заняття проституцією та сутенерства. *Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві* : матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції (Одеса, 29-30 грудня 2017 року). Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. С. 226–228.
8. Справа № 369/12181/21. Архів Києво-Святошинського районного суду Київської обл., 2023 р.
9. Справа № 461/6837/22. Архів Галицького районного суду м. Львова, 2022 р.
10. Справа № 759/2915/18 Святошинського районного суду м. Києва, 2018 р.

ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРО НАРКОТИЧНІ ЗАСОБИ, ПСИХОТРОПНІ РЕЧОВИНИ, ЇХ АНАЛОГИ ТА ПРЕКУРСОРИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

APPOINTMENT AND CONDUCT OF FORENSIC EXPERTISE DURING THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES INVOLVING NARCOTIC DRUGS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES, THEIR ANALOGUES AND PRECURSORS: STATEMENT OF THE PROBLEM

Донцов Д.Ю., к.ю.н., суддя
Приморський районний суд м. Одеса

Матвєєвський О.В., старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін,
Інститут права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ

Позігун І.О., доктор філософії, старший науковий співробітник
відділу аспірантури (адюнктури) і докторантури
Одеський державний університет внутрішніх справ

Саїнчин С.О., к.ю.н., старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін,
Інститут права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ

У статті розглянуто правові основи призначення та проведення судових експертиз наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів. Акцентовано увагу на необхідності удосконалення законодавчої бази у цій сфері, зокрема уточнення норм і процедур, що регулюють проведення таких експертиз. Розглянуто актуальні питання, пов'язані з визначенням компетенції експертів та їхньої підготовкою, а також забезпеченням достовірності та об'єктивності результатів експертиз. Автор аналізує проблеми, що виникають у практичному застосуванні норм законодавства під час проведення судових експертиз, та пропонує шляхи їх вирішення. Обговорюється питання необхідності уніфікації процедур проведення експертиз та стандартизації методів досліджень. Експертиза наркотичних засобів відіграє ключову роль у розслідуванні та судовому розгляді злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків. Вона дозволяє точно визначити склад, кількість та природу вилучених речовин, що є необхідним для кваліфікації злочину та винесення справедливого судового вироку. Однак, правові засади призначення та проведення таких експертиз потребують удосконалення, оскільки існуюча законодавча база часто не враховує сучасні виклики та можливості науки. Дана стаття спрямована на аналіз чинного законодавства у сфері призначення та проведення експертиз наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, а також на виявлення можливих шляхів його вдосконалення. Зокрема, увага приділяється проблемам визначення правового статусу експертів, процедурі призначення експертизи, а також питанням достовірності та об'єктивності її результатів.

В даній статті підкреслюється, що судово-експертна діяльність в Україні базується на низці правових норм, які регулюють її організацію, процедури проведення експертиз та вимоги до експертів. Основні правові засади цієї діяльності включають в першу чергу Конституцію України, яка визначає основні права і свободи громадян, у тому числі право на захист та справедливий судовий розгляд. Це включає право на проведення експертиз у судових справах для встановлення істини. Крім основних законодавчих актів, що регулюють правила призначення та проведення експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів існує низька підвідомчих нормативних актів та відомчих наказів, які допомагають врегулювати питання судово-експертної діяльності, але на сьогоднішній день цього не достатньо.

Також в статті висвітлені основні засоби контролю і регулювання експертної діяльності з боку державних органів, до яких відносяться, в першу чергу, Міністерство юстиції України. Функціями Міністерства юстиції є аналіз та оцінка проектів законів, рішень та інших нормативно-правових актів, забезпечення незалежності та об'єктивності експертних оцінок, підготовка детальних експертних висновків та рекомендацій щодо внесених змін, підтримка законотворчої діяльності державних органів та місцевих рішень.

Основною метою статті є формулювання рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання судових експертиз наркотичних засобів та психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів з метою забезпечення об'єктивності та надійності результатів досліджень.

Ключові слова: судова експертиза, наркотичні засоби, психотропні речовини, аналоги, прекурсорі, правове регулювання, достовірність, об'єктивність, державні органи, нормативні акти, законотворча діяльність.

The article examines the legal basis for the appointment and conduct of forensic examinations of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues and precursors. The emphasis is on the need to improve the legislative framework in this area, in particular, to clarify the norms and procedures governing the conduct of such examinations. The article considers current issues related to determining the competence of experts and their training, as well as ensuring the reliability and objectivity of the results of examinations. The author analyzes the problems that arise in the practical application of the norms of the law during forensic examinations and suggests ways to solve them. The issue of the need to unify the procedures for conducting examinations and standardize research methods is discussed. The examination of narcotic drugs plays a key role in the investigation and trial of crimes related to the illegal circulation of drugs. It allows you to accurately determine the composition, quantity and nature of the seized substances, which is necessary for the qualification of the crime and the passing of a fair court verdict. However, the legal basis for the appointment and conduct of such examinations requires improvement, since the existing legislative framework often does not take into account modern challenges and opportunities of science. This article is aimed at analyzing the current legislation in the field of appointment and conduct of examinations of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues and precursors, as well as identifying possible ways to improve it. In particular, attention is paid to the problems of determining the legal status of experts, the procedure for appointing an examination, as well as issues of the reliability and objectivity of its results.

This article emphasizes that forensic examination activities in Ukraine are based on a number of legal norms that regulate its organization, examination procedures and requirements for experts. The main legal principles of this activity include, first of all, the Constitution of Ukraine, which defines the fundamental rights and freedoms of citizens, including the right to protection and a fair trial. This includes the right to conduct examinations in court cases to establish the truth. In addition to the main legislative acts regulating the rules for prescribing and conducting expertise of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues and precursors, there is a number of subordinate regulatory acts and departmental orders that help regulate the issues of forensic expertise, but today this is not enough.

The article also highlights the main means of control and regulation of expert activity by state bodies, which include, first of all, the Ministry of Justice of Ukraine. The functions of the Ministry of Justice are to analyze and evaluate draft laws, decisions and other regulatory legal acts, ensure the independence and objectivity of expert assessments, prepare detailed expert opinions and recommendations on the changes made, support the legislative activity of state bodies and local decisions.

The main purpose of the article is to formulate recommendations for improving the legal regulation of forensic expertise of narcotic drugs and psychotropic substances, their analogues and precursors in order to ensure the objectivity and reliability of research results.

Key words: forensic examination, narcotic drugs, psychotropic substances, analogues, precursors, legal regulation, reliability, objectivity, state bodies, regulatory acts, legislative activity.

Постановка проблеми. Збройний напад держави-агресора рф на Україну породив низку проблем, одною з яких є психічні хвороби осіб, що постраждали від війни та збільшення злочинів, пов'язаних з використанням наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів. У сучасному світі проблема нелегального обігу наркотичних засобів та психотропних речовин стає дедалі актуальнішою. З кожним роком кількість злочинів, пов'язаних з наркоманією та обігом психотропних речовин, зростає, що вимагає удосконалення правових механізмів їхнього регулювання. Одним із важливих аспектів боротьби з цим явищем є призначення та проведення експертиз наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів [6].

Експертиза наркотичних засобів відіграє ключову роль у розслідуванні та судовому розгляді злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків. Вона дозволяє точно визначити склад, кількість та природу вилучених речовин, що є необхідним для кваліфікації злочину та винесення справедливого судового вироку. Однак, правові засади призначення та проведення таких експертиз потребують удосконалення, оскільки існуюча законодавча база часто не враховує сучасні виклики та можливості науки [8].

З огляду на це, дана стаття спрямована на аналіз чинного законодавства у сфері призначення та проведення експертиз наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, а також на виявлення можливих шляхів його вдосконалення. Зокрема, увага приділяється проблемам визначення правового статусу експертів, процедури призначення експертизи, а також питанням достовірності та об'єктивності її результатів [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правовими проблемами та дослідженнями, пов'язаними із правовими засадами призначення та проведення експертиз наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів багато науковців. Зокрема актуальні питання організації проведення експертиз наркотичних засобів та проблематику застосування окремих форм спеціальних знань в розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів досліджували О. А. Вовчанська, Н. А. Запорошенко, О. В. Іванова, Н. М. Косміна, Н. М. Прокіпенко, А. П. Сакаль, Д. Ю. Стригун, Л. Г. Чистова та інші автори.

Різні аспекти проблеми проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування злочинів цієї категорії висвітлено в працях таких учених, як В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, В. В. Бірюкова, К. Г. Бичкової, С. Є. Віцина, В. І. Галагана, Ф. В. Глазиріна, Т. Б. Кулікової, Л. В. Лазаревої, Г. М. Меретукова, В. І. Михайлова, Л. П. Ніколаєвої, О. В. Одерія, І. В. Пирога, М. А. Погорецького, А. М. Поляха, С. О. Роганова, М. В. Салтєвського, С. В. Слінька, І. І. Стативи, В. М. Федченка, А. Г. Філіпова, Р. М. Хакімова, К. О. Чаплинського, А. А. Шахматєва, В. М. Шевчука, А. А. Ялбуганова та ін.

Значний внесок у дослідження проблем теорії та практики використання спеціальних знань в розслідуванні злочинів зробили Т. В. Авер'янова, Ю. П. Алєнін, Л. Ю. Ароцкер, В. П. Бахін, Р. С. Белкін, В. Д. Берназ, М. Б. Вандер, Т. В. Варфоломєєва, В. К. Весельський, В. О. Волинський, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, О. О. Ейсман, А. В. Іщенко, П. П. Іщенко, І. І. Когутич, В. Я. Колдін, В. В. Кошинець, О. А. Крес-

товніков, В. В. Курдюков, О. П. Кучинська, В. К. Лисиченко, В. Г. Лукашевич, Г. Д. Лук'янчиков, Р. П. Марчук, Г. М. Надгортний, О. В. Одерій, М. А. Погорецький, В. М. Ревака, М. Я. Сегай, М. О. Селіванов, П. Т. Скорченко, В. О. Снетков, В. В. Тищенко, Ю. М. Черноус, В. Ю. Шепітько, О. Р. Шлахов, Ю. Б. Форіс, І. Ф. Харабєрюш, В. Г. Хахановський, В. М. Хрустальов, П. В. Цимбал, О. Г. Яновська, В. О. Яремчук, Ю. Ю. Ярослав.

Разом з тим правову регламентацію проведення експертиз та особливості методики проведення таких досліджень розглядала невеличка кількість авторів. Так, у статті «Деякі аспекти призначення та проведення судових експертиз, щодо встановлення наркотичного засобу» автора В. В. Циркаль та Н. І. Клименко [9] розглядаються історичні аспекти та сучасне становище проблеми, а також методичну базу, що використовується при проведенні таких експертиз. Автори статті висвітлюють відсутність єдності підходів до вирішення питань про способи отримання найбільш поширених синтетичних наркотичних засобів.

Інші автори зосереджуються на проблемах, які виникають під час підготовки та проведення експертиз, а також на джерелах інформації, які можуть бути корисними при проведенні таких досліджень.

Ми ж хотіли надати аналізі правової регламентації проведення експертиз та особливості методики проведення таких досліджень. Ці дослідження підкреслюють важливість правової регламентації та методичної бази при проведенні експертиз наркотичних засобів та психотропних речовин, що є ключовими для ефективної боротьби з незаконним обігом наркотиків.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати та оцінити чинне законодавство, яке регулює призначення та проведення експертиз наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, виявити проблеми та недоліки існуючої правової бази і запропонувати рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання експертиз з урахуванням сучасних наукових та технічних досягнень, забезпечити правову визначеність щодо статусу експертів та процедури проведення експертиз.

Виклад основного матеріалу. Судова експертиза наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів здійснюється відповідно до законодавства України на правових засадах судово-експертної діяльності та її організація щільно пов'язана з такими поняттями, як судова експертиза, судово-експертна діяльність та судовий експерт.

Разом з тим, у вітчизняному законодавстві поняття судово-експертної діяльності майже не розкрито. Вперше термін «судово-експертна діяльність» був введений Законом України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р. [7] Проте сам Закон не містить визначення судово-експертної діяльності, а розкриває його зміст у преамбулі та окремих статтях (статті 2, 3, 7, 8). У преамбулі Закону України «Про судову експертизу» сказано, що він визначає правові, організаційні основи судово-експертної діяльності з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки. У статті 3 позначені принципи судово-експертної діяльності, у статті 7 Закону зазначені суб'єкти судово-експертної діяльності, а ст. 8 покладає науково-методичне

забезпечення такої діяльності на центральні органи виконавчої влади, до системи яких входять спеціалізовані установи та відомчі служби, що проводять судові експертизи.

Отже, Закон України «Про судову експертизу» визначає професійний статус судово-експертної діяльності, включає до її поняття експертну практику як вид науково-практичної діяльності, а також її правовий, організаційний і науково-практичний «супровід». Закон, як справедливо зазначено в спеціальній літературі, слід було б назвати Законом України «Про судово-експертну діяльність», оскільки в ньому викладені основи навчання, атестації і кваліфікації професійних судових експертів, методичного забезпечення, фінансування, міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи тощо. Також він потребує певних змін і доповнень нормами, які оптимізують пізнавальну діяльність судового експерта.

Розроблена нова концепція Закону України «Про судово-експертну діяльність» є більш досконалою, але законопроект так і не був розглянутий Верховною радою, що ставить розвиток судово-експертної діяльності в нашій країні фактично поза законодавчою базою.

Тому судово-експертна діяльність в Україні базується на низці правових норм, які регулюють її організацію, процедури проведення експертиз та вимоги до експертів. Основні правові засади цієї діяльності включають в першу чергу Конституцію України, яка визначає основні права і свободи громадян, у тому числі право на захист та справедливий судовий розгляд. Це включає право на проведення експертиз у судових справах для встановлення істини.

Основними конституційними положеннями, що впливають на судово-експертну діяльність в Україні є право на захист (стаття 59 Конституції України), яке передбачає, що кожен має право на правову допомогу. Це положення включає право на звернення до судових експертів для отримання незалежної і кваліфікованої експертизи, що є частиною захисту прав людини в судовому процесі.

Право на справедливий судовий розгляд (стаття 55 Конституції України) гарантує кожному право на справедливий і публічний судовий розгляд і експертизи сприяють дотриманню цього права, надаючи суду необхідні фактичні дані для винесення обґрунтованих рішень. Право на об'єктивний і неупереджений суд (стаття 129 Конституції України) передбачає, що судові експерти мають діяти неупереджено і об'єктивно, забезпечуючи справедливість у судовому процесі.

Забезпечення прав і свобод людини (стаття 3 Конституції України) є основою для діяльності судових експертів, які проводять свої дослідження з метою виявлення істини у судових справах, тим самим сприяючи захисту прав і свобод громадян.

Усі громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (стаття 24 Конституції України). Судові експерти повинні здійснювати свою діяльність без дискримінації, забезпечуючи рівне ставлення до всіх осіб, що залучені до судового процесу.

Ці конституційні положення встановлюють основні принципи, які визначають правову базу та організацію судово-експертної діяльності в Україні, сприяючи забезпеченню справедливості, неупередженості та захисту прав і свобод людини.

Кримінальний процесуальний кодекс України (КПК) [2] встановлює порядок призначення та проведення судових експертиз у кримінальних справах. Згідно з КПК, судово-експертна діяльність є важливим елементом доказової бази у кримінальному провадженні. Кримінальний процесуальний кодекс України (КПК) має суттєвий вплив на судово-експертну діяльність, забезпечуючи правову основу для проведення експертиз у кримінальних провадженнях.

Основні аспекти цього впливу включають: 1. Призначення експертиз (Статті 242-244 КПК). КПК визначає,

що експертизи можуть бути призначені під час досудового розслідування або судового розгляду. Експертизи призначаються слідчим, прокурором або судом з метою отримання спеціальних знань для встановлення фактів, які мають значення для справи. 2. Види експертиз (Стаття 243 КПК). КПК передбачає різні види експертиз, зокрема судово-медичні, судово-психіатричні, судово-технічні та інші. Ці експертизи дозволяють отримати специфічні дані, необхідні для розслідування та судового розгляду кримінальних справ. 3. Права і обов'язки експертів (Стаття 69 КПК). КПК встановлює права і обов'язки експертів, зокрема право на доступ до матеріалів справи та обов'язок надавати об'єктивні і неупереджені висновки. Експерти повинні діяти відповідно до закону і неупереджено виконувати свої обов'язки. 4. Забезпечення прав підозрюваного (Стаття 42 КПК). Підозрюваний має право на проведення експертиз на свій захист. Це означає, що підозрюваний може ініціювати проведення альтернативних або додаткових експертиз для підтвердження або спростування доказів, наданих стороною обвинувачення. 5. Доказова сила експертиз (Стаття 101 КПК). Висновки експертизи є важливим доказом у кримінальному провадженні. КПК встановлює, що висновки експертів мають бути обґрунтованими, достовірними і вмотивованими, а також повинні бути оцінені судом у сукупності з іншими доказами. 6. Контроль за якістю експертиз (Стаття 242 КПК). КПК передбачає механізми контролю за якістю проведення експертиз, зокрема право сторін оскаржувати висновки експертів та подавати клопотання про проведення додаткових або повторних експертиз.

Кримінальний процесуальний кодекс України забезпечує правові засади для судово-експертної діяльності, сприяючи належному та об'єктивному розслідуванню кримінальних справ, захисту прав підозрюваних та встановленню справедливості у судовому процесі. Цивільний процесуальний кодекс України (ЦПК) визначає порядок проведення експертиз у цивільних справах, зокрема щодо майнових та немайнових правовідносин. Експертизи у цивільних справах сприяють встановленню фактів, які мають значення для справи. Закон України «Про судову експертизу» регулює основні аспекти судово-експертної діяльності, включаючи призначення експертиз, права та обов'язки експертів, а також вимоги до їх кваліфікації. Закон визначає, що судова експертиза проводиться спеціально уповноваженими особами або установами.

Закон України «Про судову експертизу» є ключовим нормативним актом, що регулює судово-експертну діяльність в Україні. Його цінність полягає у визначенні правових основ та організаційних принципів цієї діяльності. Основні цінності цього закону включають: 1. Забезпечення правової основи. Закон встановлює правові підстави для проведення судових експертиз, що забезпечує легітимність та обґрунтованість експертних висновків. 2. Визначення процедурних норм. Закон регулює процедури призначення і проведення судових експертиз, що сприяє їхній організованості та ефективності. Це допомагає уникати помилок та зловживань у судовій практиці. 3. Кваліфікаційні вимоги до експертів. Закон визначає вимоги до кваліфікації та професійної підготовки судових експертів, що гарантує високий рівень професіоналізму та компетентності експертів. 4. Права та обов'язки експертів. Закон регламентує права та обов'язки судових експертів, включаючи їхнє право на доступ до матеріалів справи та обов'язок надавати об'єктивні і неупереджені висновки. Це сприяє дотриманню стандартів професійної етики. 5. Організація судово-експертної діяльності. Закон визначає порядок організації судово-експертної діяльності, зокрема функції спеціалізованих установ та органів, що контролюють проведення експертиз. Це забезпечує належний контроль та координацію діяльності експертів. 6. Захист прав учасників судового процесу. Закон гарантує

захист прав усіх учасників судового процесу, забезпечуючи можливість проведення незалежних і неупереджених експертиз. Це сприяє справедливості і об'єктивності у судових рішеннях.

Таким чином, Закон України «Про судову експертизу» відіграє важливу роль у забезпеченні ефективності, професійності та справедливості судово-експертної діяльності в Україні. Згідно з цим законом, судово-експертна діяльність включає дослідження об'єктів, явищ і процесів, що мають значення для встановлення істини у судових справах, з метою надання висновків, які використовуються у правосудді. Судово-експертна діяльність охоплює різні види експертиз, включаючи кримінальні, цивільні, адміністративні та інші справи. Закон також визначає організаційні і правові засади, на яких базується ця діяльність, а також регулює порядок призначення і проведення експертиз.

Закон України «Про судову експертизу» також регулює процеси проведення судових експертиз у кримінальних та цивільних справах. Положеннями цього закону визначені правила призначення експертизи (експертиза може бути призначена судом, слідчими, прокурором або сторонами судового процесу), склад експертної комісії (експертна комісія може складатися з одного або кількох експертів, які мають спеціальну наукову або технічну освіту), порядок проведення експертизи (експертиза проводиться згідно з встановленими правилами, забезпечуючи об'єктивність та незалежність дій експертів), розуміння звіту експерта (експерт зобов'язаний підготувати детальний звіт, який містить результати експертизи та обґрунтування досягнених висновків), порядок використання результатів експертизи (результати експертизи можуть бути використані судом для прийняття рішення у справі).

Ці положення закону спрямовані на забезпечення правильного та об'єктивного визначення фактичних обставин у судових справах, що є важливим для здійснення правосуддя.

В Україні існують і інші закони та постанови, що регулюють обіг наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, а саме: правовий статус, виробництво, обіг, зберігання та інші аспекти роботи з цими речовинами. Ключовими законами та постановами, що регулюють обіг наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів в Україні слід вважати:

1. Закон України «Про забезпечення правопорядку в сфері наркотизації» [4] регулює діяльність, пов'язану з наркотизацією, та спрямована на забезпечення правопорядку в цій сфері. Він встановлює правила виробництва, обробки, транспортування, зберігання, розповсюдження та використання наркотичних засобів, а також контролю за цими процесами.

2. Закон України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори» [5] визначає правові основи регулювання обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, а також порядок виробництва, використання, транспортування та зберігання цих речовин.

3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок виробництва, використання, транспортування та зберігання наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів» [6] визначає деталі регулювання виробництва, використання, транспортування та зберігання наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів.

Перелічені закони та постанови створені для забезпечення контролю над наркотичними засобами, психотропними речовинами та прекурсорами, а також для захисту населення від їх незаконного використання.

Ці нормативно-правові акти створюють юридичну основу, на якій базується вся діяльність по проведенню судових експертиз у цій сфері. Судово-експертна діяль-

ність в Україні є фактично державною діяльністю і забезпечується та керується центральними органами державної влади. Вплив державних органів на судово-експертну діяльність не можна не до оцінювати.

Так, Міністерство юстиції України відповідає за організацію та контроль за діяльністю судово-експертних установ. Воно також видає нормативно-правові акти, які регулюють судово-експертну діяльність. Міністерство юстиції відіграє важливу роль у судово-експертній діяльності. Воно забезпечує координацію роботи судових експертів, розробляє методики та стандарти для проведення експертиз, а також забезпечує їхню незалежність та професіоналізм. Міністерство юстиції України активно працює над розробкою методик та стандартів для проведення експертиз. Основною метою є забезпечення високої якості та незалежності експертних досліджень.

Для цього Міністерство співпрацює з різними організаціями та експертами, а також враховує міжнародні стандарти та найкращі практики. Методики та стандарти включають певні процедури, правила та критерії, які повинні бути дотримані під час проведення експертиз.

Міністерство юстиції України є важливим органом, що забезпечує незалежність та об'єктивність експертних оцінок у сфері державного управління. Міністерство займається аналізом та оцінкою проектів законів, рішень та інших нормативно-правових актів, що розробляються державними органами та місцевими рішеннями, сприяє підвищенню ефективності державного управління, забезпечуючи високоякісні експертні оцінки та аналізи.

Основними завданнями Міністерства юстиції України є: 1. Аналіз та оцінка проектів законів, рішень та інших нормативно-правових актів. 2. Забезпечення незалежності та об'єктивності експертних оцінок. 3. Підготовка детальних експертних висновків та рекомендацій щодо внесених змін. 4. Підтримка законотворчої діяльності державних органів та місцевих рішень.

Міністерство юстиції України координує роботу судових експертів через державні спеціалізовані установи та недержавні установи. До державних спеціалізованих установ належать науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України, науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України, науково-дослідні установи Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз. До проведення судових експертиз, крім тих, що проводяться виключно державними спеціалізованими установами, можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

Основою правових засад призначення та проведення судових експертиз наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів є такі ключові елементи:

1. Призначення судових експертиз регулюється Кримінальним процесуальним кодексом України. Експертизу може призначити суд або слідчий, причому обов'язково має бути ухвала суду або постанова слідчого про призначення експертизи.

2. Експертиза має проводитися відповідно до методичних рекомендацій та стандартів, затверджених відпо-

відними органами. Експерти повинні діяти в межах своїх повноважень і забезпечувати належне зберігання зразків для аналізу, щоб уникнути їхнього псування або втрати.

3. Експерти повинні мати відповідну кваліфікацію, підтверджену сертифікатами або іншими документами. Закон «Про судову експертизу» встановлює вимоги до фахівців, які проводять експертизи, та їхні обов'язки.

4. Всі процедури, пов'язані з експертизою, мають бути задокументовані. Експертний висновок складається у письмовій формі та містить результати дослідження, методи, що використовувалися, та висновки експерта.

5. Експерти повинні діяти неупереджено та об'єктивно, дотримуючись етичних норм та професійних стандартів.

Ці правові засади забезпечують об'єктивність, точність та надійність судових експертиз у сфері наркотичних засобів та психотропних речовин. Все для того, щоб правосуддя було здійснене на основі перевірених і достовірних даних. Методичне забезпечення судових експертиз наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів включає розробку та впровадження ряду рекомендацій та стандартів для забезпечення точності та надійності результатів експертиз. Методичні рекомендації детально описують методи та техніки, які мають використовуватися під час проведення експертиз. Вони можуть включати інструкції щодо відбору зразків, їх зберігання та аналізу. Стандарти встановлюють єдині вимоги до проведення експертиз, що забезпечує узгодженість результатів незалежно від того, де проводиться експертиза. Протоколи визначають послідовність дій експертів на кожному етапі експертизи.

Введення процедур контролю якості дозволяє перевіряти та забезпечувати точність результатів експертиз. Це може включати перехресну перевірку результатів різними експертами, регулярні калібрування обладнання та ведення докладних звітів про проведені процедури.

Регулярне навчання експертів та їх участь у програмах підвищення кваліфікації допомагають забезпечити високу професійну підготовку та знайомство з новітніми методами та технологіями.

Всі етапи проведення експертиз мають бути докладно задокументовані, що дозволяє забезпечити прозорість та можливість перевірки правильності виконання методик та процедур. Документація і звітність є ключовими аспектами експертної роботи. Всі етапи проведення експертизи документуються для забезпечення прозорості та можливості перевірки. Це включає докладний опис методів, які використовувалися, і результати, що були отримані. Експертний висновок включає всі результати дослідження, методи, які використовувалися, та висновки експерта. Він підписується експертом і має юридичну силу в суді. Всі документи мають зберігатися в архіві для можливості

подальшого перегляду або використання у випадку апеляцій або додаткових розслідувань. Таке докладне документування дозволяє забезпечити точність та достовірність експертних висновків.

Ці заходи допомагають забезпечити високу якість та надійність результатів судових експертиз, що особливо важливо для встановлення справедливості у судових процесах. Експерти мають дотримуватися високих професійних стандартів. Вони повинні мати відповідну освіту, підтверджену дипломами та сертифікатами. Згідно з Законом «Про судову експертизу», експерти несуть відповідальність за точність і об'єктивність своїх висновків, і зобов'язані діяти неупереджено та професійно. Це включає регулярне підвищення кваліфікації для підтримання навичок на сучасному рівні. Кваліфікація експерта – це запорука достовірності та надійності експертизи.

Етичні аспекти судової експертизи є надзвичайно важливими. Експерти повинні діяти неупереджено, об'єктивно та незалежно. Вони зобов'язані дотримуватися конфіденційності, поважати права всіх сторін та уникати будь-яких конфліктів інтересів. Професійні стандарти включають точність, чесність та відповідальність за свої висновки. Етична поведінка гарантує довіру до результатів експертизи та підтримує високий рівень професійної діяльності.

Висновки. Виходячи з вищевикладеного можна зробити наступні висновки та надати такі рекомендації:

1. Необхідність удосконалення законодавчої бази. Існуюче законодавство потребує адаптації до сучасних викликів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів. Слід ввести нові норми та правила, які б відображали останні досягнення науки та техніки у цій сфері.

2. Визначення чіткого правового статусу експертів. Експерти, які проводять дослідження наркотичних засобів, повинні мати чітко визначений правовий статус та відповідні повноваження. Це дозволить уникнути правових колізій та підвищити ефективність їхньої роботи.

3. Підвищення якості та достовірності експертиз. Необхідно забезпечити високу якість проведення експертиз шляхом впровадження сучасних методик та технологій. Важливо також забезпечити незалежність та об'єктивність експертів для гарантування достовірності результатів.

4. Розробка єдиних стандартів та методик. Потрібно розробити єдині стандарти та методики проведення експертиз наркотичних засобів, які б використовувались на всій території країни. Це дозволить забезпечити однаковість та передбачуваність результатів експертиз.

5. Навчання та підвищення кваліфікації експертів. Слід організувати систематичне навчання та підвищення кваліфікації експертів, що дозволить їм бути в курсі останніх досягнень науки та технологій у сфері дослідження наркотичних засобів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України від 05 травня 2001 р. (редакція від 28 квітня 2020 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення: 14.04.2024).
2. Кримінальний процесуальний кодекс від 13.04.2012 р. № 4651-VI (станом на 2024 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення: 14.04.2024).
3. Авдеева Г.К. Проблеми використання спеціальних знань у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану в Україні; Збірник статей: Питання боротьби зі злочинністю, №43 (2022), том 1, <http://pbz.nlu.edu.ua/issue/view/15815>. (дата звернення: 14.04.2024).
4. "Експертна спеціальність 8.6 «Дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів»: Експертна служба МВС України. URL: <https://dndekc.mvs.gov.ua/> (дата звернення: 14.04.2024).
5. «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори»: Закон України. URL: <https://www.rada.gov.ua/> (дата звернення: 14.04.2024).
6. «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, наркотичних речовин і прекурсорів та зловживанням ними»: Закон України. URL: <https://www.rada.gov.ua/> (дата звернення: 14.04.2024).
7. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII Редакція від 01.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 14.05.2024).
8. Юнацький О. В. Проблемні питання призначення судової експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів. Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики : Тези доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 21 листопада 2018 р.) URL: https://univd.edu.ua/uk/dir/1956/-aktualni_pytannya_dosudovogo_rozsliduvannya_ta_tendentsii_rozvytku_kryminalistychnoi_metodyky-_21112018 (дата звернення: 17.05.2024).
9. Циркаль В.В., Клименко Н.І. Деякі аспекти призначення та проведення судових експертиз, щодо встановлення наркотичного засобу. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. №1. С. 423-436.: URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/98> (дата звернення: 14.04.2024).

РЕАЛІЗАЦІЯ ІДЕЇ РОЗУМНОСТІ В АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

IMPLEMENTATION OF THE IDEA OF REASONABLENESS IN ADMINISTRATIVE AND PROCEDURAL LEGAL RELATIONS

Колпаков В.К. д.ю.н., професор,
завідувач кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Курінний Є.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Алімов К.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права
Запорізький національний університет

Метою статті є визначення реалізації ідеї розумності в адміністративно-процесуальних правовідносинах. Визначено, що принцип розумності відіграє ключову роль в адміністративно-процесуальних правовідносинах, забезпечуючи баланс між державними інтересами та правами громадян. Його реалізація проявляється у справедливості, пропорційності та обґрунтованості адміністративних рішень. Підкреслено, що застосування цього принципу передбачає дотримання належних строків розгляду справ, ухвалення мотивованих і зрозумілих рішень, а також забезпечення доступності адміністративного процесу. Важливим аспектом є співмірність застосованих заходів із досягнутою метою, що запобігає надмірному втручанню у права особи. Наголошено, що розумність також означає врахування всіх обставин справи, дотримання законності та відсутність свавілля з боку державних органів. Вона сприяє підвищенню ефективності адміністративного судочинства, зміцненню довіри громадян до правової системи та забезпеченню належного рівня правового захисту. Визначено, що у країнах англосаксонської правової системи принцип розумності (rule of reason) нерозривно пов'язаний із верховенством права (rule of law). Він передбачає, що будь-яке правозастосування, адміністративне рішення чи судовий розгляд мають ґрунтуватися на логічних, обґрунтованих і справедливих критеріях. Зроблено висновок, що у прецедентному праві принцип розумності часто використовується для оцінки дій державних органів, законності нормативних актів і співмірності обмежень прав громадян. Встановлено, що у США та Великій Британії суди перевіряють, чи відповідає рішення адміністративного органу вимогам розумності, пропорційності та справедливості. З'ясовано, що принцип розумності в англосаксонській системі виступає інструментом забезпечення справедливого правосуддя, запобігає свавільним діям влади та гарантує, що адміністративні процеси відповідають вимогам верховенства права.

Ключові слова: розумність, адміністративно-процесуальні правовідносини, адміністративна процедура, дозвольно-ліцензійне провадження, принципи права, порівняльно-правовий аналіз.

The purpose of the article is to determine the implementation of the idea of reasonableness in administrative-procedural legal relations. It is determined that the principle of reasonableness plays a key role in administrative-procedural legal relations, ensuring a balance between state interests and the rights of citizens. Its implementation is manifested in the fairness, proportionality and justification of administrative decisions. It is emphasized that the application of this principle involves observing the appropriate terms for considering cases, adopting motivated and understandable decisions, as well as ensuring the accessibility of the administrative process. An important aspect is the proportionality of the measures applied to the achieved goal, which prevents excessive interference with the rights of the individual. It is emphasized that reasonableness also means taking into account all the circumstances of the case, compliance with the law and the absence of arbitrariness on the part of state bodies. It contributes to increasing the efficiency of administrative proceedings, strengthening citizens' trust in the legal system and ensuring an adequate level of legal protection. It is determined that in the countries of the Anglo-Saxon legal system the principle of reason (rule of reason) is inextricably linked with the rule of law (rule of law). It provides that any application of law, administrative decision or judicial review must be based on logical, justified and fair criteria. It is concluded that in case law the principle of reasonableness is often used to assess the actions of state bodies, the legality of regulatory acts and the proportionality of restrictions on the rights of citizens. It is established that in the USA and Great Britain the courts check whether the decision of the administrative body meets the requirements of reasonableness, proportionality and fairness. It is found that the principle of reasonableness in the Anglo-Saxon system acts as a tool for ensuring fair justice, preventing arbitrary actions of the authorities and ensuring that administrative processes meet the requirements of the rule of law.

Key words: reasonableness, administrative-procedural legal relations, administrative procedure, permit-licensing proceedings, principles of law, comparative legal analysis.

Постановка проблеми. Принцип розумності є одним із фундаментальних засад адміністративного процесу, що забезпечує справедливість і обґрунтованість рішень державних органів. Він означає прийняття виважених, обґрунтованих рішень, які відповідають логіці, здоровому глузду та конкретним обставинам справи.

У практиці адміністративного судочинства принцип розумності проявляється у дотриманні співмірності між втручанням у права особи та суспільним інтересом, виборі найефективнішого способу захисту прав та униканні надмірного бюрократизму. Також цей принцип регулює строки розгляду справ, обов'язок суду враховувати всі обставини, що можуть вплинути на рішення, та дотримання балансу між правами сторін.

Застосування принципу розумності сприяє підвищенню ефективності адміністративного процесу, зміц-

ненню довіри громадян до державних органів і забезпеченню верховенства права в державі.

Стан наукової розробки проблеми. Вивчення реалізації ідеї розумності в адміністративно-процесуальних правовідносинах сформовано на підставі використання наукових розробок таких учених, як: М. А. Бояринцева, М. Ю. Віхляєв, Ю. А. Волкова, Р. А. Каложний, О. В. Капліна, Т. О. Коломоець, В. К. Колпаков, Є. В. Курінний, Ю. О. Легеза, Р. В. Миронюк, Т. Т. Полянський, С. В. Прилуцький, В. В. Тильчик, О. С. Фонова, О. Ю. Хабло, А. А. Шарая, А. С. Штефан, Т. С. Яценко та ін.

Метою статті є визначення реалізації ідеї розумності в адміністративно-процесуальних правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. Принцип розумності є ключовим у забезпеченні справедливості та ефектив-

ності адміністративного процесу. Його застосування дозволяє приймати обґрунтовані, пропорційні та логічні рішення, що враховують баланс між інтересами держави та правами громадян.

Ефективність цього принципу виявляється у прискоренні адміністративних процедур, зменшенні бюрократичних перешкод і запобіганні свавільним діям органів влади. Він сприяє оптимальному використанню процесуальних строків, забезпечує справедливий розгляд справи та мотивованість рішень.

Практичне застосування принципу розумності також впливає на зниження рівня конфліктності у відносинах між громадянами та державними органами, підвищує якість адміністративних послуг і зміцнює довіру до правової системи. Таким чином, ефективне дотримання цього принципу є важливою умовою правової визначеності та захисту прав людини в адміністративному судочинстві [1, с. 38–39; 2].

У країнах англосаксонської правової системи принцип розумності (rule of reason) нерозривно пов'язаний із верховенством права (rule of law). Він передбачає, що будь-яке правозастосування, адміністративне рішення чи судовий розгляд мають ґрунтуватися на логічних, обґрунтованих і справедливих критеріях.

У прецедентному праві принцип розумності часто використовується для оцінки дій державних органів, законності нормативних актів і співмірності обмежень прав громадян. Зокрема, у США та Великій Британії суди перевіряють, чи відповідає рішення адміністративного органу вимогам розумності, пропорційності та справедливості.

Таким чином, принцип розумності в англосаксонській системі виступає інструментом забезпечення справедливого правосуддя, запобігає свавільним діям влади та гарантує, що адміністративні процеси відповідають вимогам верховенства права [3, с. 88; 4].

Розум визначається як через соціальне буття особи, так і через її фізичне існування. Категорія розумності також застосовується через визначення будь-якого суддівського рішення, тобто суддівське рішення, ухвалене відповідно до встановленої процедури має розумітися як розумне.

Таким чином, власне здійснення процесу судового розгляду справи є тим, що має визначатися як розумний процес.

У країнах континентальної правової системи сформовано децю інше уявлення про принцип розумності та його прояви у матеріальних та процесуальних правовідносинах.

У країнах континентальної правової системи принцип розумності є важливим елементом правозастосування, особливо в адміністративному процесі. Він відображається у загальних засадах права, таких як пропорційність, справедливість, правова визначеність та добросовісність.

На відміну від англосаксонської системи, де принцип розумності формується здебільшого через судові прецеденти, у континентальній правовій традиції він закріплюється в законодавстві та доктрині. Наприклад, у Франції та Німеччині адміністративні суди широко застосовують цей принцип для перевірки обґрунтованості та законності рішень державних органів.

Принцип розумності використовується для оцінки пропорційності адміністративних санкцій, строків виконання рішень, а також під час інтерпретації законодавчих норм. Його застосування сприяє захисту прав громадян, запобігає свавільним діям держави та підвищує довіру до

правової системи, забезпечуючи баланс між державними інтересами та правами особи [5, с. 105; 6, с. 116–117].

Визначення категорії «розумності» має ґрунтуватися на її взаємозв'язку з інтелектуальним розвитком особи, оскільки здатність приймати обґрунтовані рішення залежить від рівня знань, логічного мислення та усвідомлення наслідків своїх дій.

Розумність передбачає врахування індивідуального досвіду, освіти та здатності аналізувати ситуацію. Вона тісно пов'язана з принципами свідомості, відповідальності та адекватного сприйняття правової реальності [7].

Таким чином, рівень інтелектуального розвитку визначає, наскільки особа може діяти розумно в правовому полі, що впливає на правозастосування та судову оцінку її поведінки.

Принцип розумності є комплексним правовим явищем, що поєднує в собі як інтелектуальний, так і вольовий аспекти. Він забезпечує логічність, справедливість і доцільність правових рішень, а також регулює поведінку суб'єктів правовідносин.

Інтелектуальний зміст принципу розумності полягає в необхідності прийняття виважених рішень, що відповідають логіці, об'єктивним обставинам та правовим нормам. Це вимагає аналізу всіх чинників справи, оцінки її правових наслідків та відповідності загальним засадам права. Розумність у правозастосуванні ґрунтується на принципах обґрунтованості, правової визначеності та пропорційності. Вольовий аспект принципу розумності відображає здатність особи або органу влади свідомо приймати рішення, спрямовані на досягнення справедливого результату. Він включає відповідальність за ухвалені рішення, врахування суспільних інтересів та недопущення свавілля [8].

Таким чином, принцип розумності поєднує здатність до раціонального мислення та волю до справедливого правозастосування, що забезпечує ефективність правової системи та захист прав громадян.

Принцип розумності в адміністративно-процесуальних правовідносинах спрямований на забезпечення законності, справедливості та ефективності управлінських і судових рішень. Для оцінки його реалізації можна виокремити такі основні критерії: обґрунтованість рішень – адміністративні органи та суди повинні ухвалювати рішення на основі належних доказів, з урахуванням об'єктивних обставин справи; пропорційність – заходи державного втручання повинні відповідати переслідуваній меті та не створювати надмірних обмежень для особи; справедливість і неупередженість – усі рішення мають ухвалюватися без дискримінації та суб'єктивних переваг, із дотриманням рівності сторін; раціональність строків розгляду справ – процесуальні дії мають вчинятися без невинуватених зволікань, що сприяє оперативному вирішенню спорів; прозорість адміністративних процедур – відкритість дій державних органів забезпечує громадянам можливість ефективного захисту своїх прав [9; 10; 11].

⁵ Бєрвено С.М. Проблеми договірності права України : Монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 392 с.

⁶ Колодій А.М. Принципи права України. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

⁷ Теорія держави і права : Мультимедійний навчальний посібник / С.В. Білозорова, А.М. Завальний та ін. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2020. URL : <https://arm.naiu.kiev.ua/books/tdp-new/info/authors.html>.

⁸ Січевлюк В. А. Еволюція категорії «правова суб'єктність» (теоретико-прикладні засади) : Монографія. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2020. 462 с. URL : http://idpnan.org.ua/files/2020/sichevlyuk_v_a_evolyuciya_kategorij_pravo_vova_subktnist_teoritiko-prikladni_zasadi_-_monografiya.pdf.

⁹ Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 р. № 4. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95?Text>.

¹⁰ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 160/13903/21 (провадження № К/990/353/23) від 20 квітня 2023 року. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110380336>

¹¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 483/847/17 (провадження К/9901/3097/17) від 15 травня 2018 року <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74003185>

¹ Копоть В.О. Правовий реалізм : Монографія / За ред. С.В. Бобровник; НАН України, Київ, ун-т права. Київ : Вид. Нац. бібл. ім. В.М. Вернадського, 2010. 186 с.

² Holmes O. Collected Legal Papers. New York : Harcourt, Brace & Howe, 1920. 316 p. URL : <http://my-shop.ru/shop/books/977508.html>.

³ Страшинський Б.Р. Принцип розумності в праві: теоретико-правові аспекти. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 – Право). Київ, Інститут держави і права ім.В.М. Корецького НАН України, 2022.

⁴ Легеза Ю.О. Розсуд судді адміністративного суду: поняття та класифікація. Правові новели. Науковий юридичний журнал. 2022. №18. С. 77-81

Висновок. Таким чином, успішна реалізація принципу розумності сприяє підвищенню довіри до адміністративного судочинства, ефективності управління та захисту прав громадян. Принцип розумності відіграє ключову роль в адміністративно-процесуальних правовідносинах, забезпечуючи баланс між державними інтересами та правами громадян. Його реалізація проявляється у справедливості, пропорційності та обґрунтованості адміністративних рішень.

Застосування цього принципу передбачає дотримання належних строків розгляду справ, ухвалення мотивованих

і зрозумілих рішень, а також забезпечення доступності адміністративного процесу. Важливим аспектом є співмірність застосованих заходів із досягнутою метою, що запобігає надмірному втручанню у права особи.

Розумність також означає врахування всіх обставин справи, дотримання законності та відсутність свавілля з боку державних органів. Вона сприяє підвищенню ефективності адміністративного судочинства, зміцненню довіри громадян до правової системи та забезпеченню належного рівня правового захисту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Копоть В.О. Правовий реалізм : Монографія / За ред. С.В.Бобровник; НАН України, Київ. ун-т права. Київ : Вид. Нац. бібл. ім. В.М.Вернадського, 2010. 186 с.
2. Holmes O. Collected Legal Papers. New York : Harcourt, Brace & Howe, 1920. 316 p. URL : <http://my-shop.ru/shop/books/977508.html>.
3. Страшинський Б.Р. Принцип розумності в праві: теоретико-правові аспекти. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 – Право). Київ, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2022.
4. Легеза Ю.О. Розсуд судді адміністративного суду: поняття та класифікація. *Правові новели. Науковий юридичний журнал*. 2022. № 18. С. 77-81.
5. Бервено С.М. Проблеми договірного права України : Монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 392 с.
6. Колодій А.М. Принципи права України. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
7. Теорія держави і права : Мультимедійний навчальний посібник / Є.В. Білозьоров, А.М. Завальний та ін. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2020. URL : <https://arm.naiu.kiev.ua/books/tdp-new/info/authors.html>.
8. Січевлюк В. А. Еволюція категорії «правова суб'єктність» (теоретико-прикладні засади) : Монографія. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2020. 462 с. URL : http://idpnan.org.ua/files/2020/sichevlyuk_v_a_evolyuciya_kategorij_pravova_subktnist_teoretiko-prikladni_zasadi_-_monografiya.pdf.
9. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 р. № 4. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text>.
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 160/13903/21 (провадження № К/990/353/23) від 20 квітня 2023 року. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110380336>
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № № 483/847/17 (провадження К/9901/3097/17) від 15 травня 2018 року <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74003185>

**ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СФЕРІ ОБІГУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ:
ПИТАННЯ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ****USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE FIELD OF VIRTUAL ASSETS
CIRCULATION: ISSUES OF REGULATION AND APPLICATION PRACTICE**

Попов Р.В., к.ю.н.,

доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
факультету права та міжнародних відносин,

Державний університет «Київського авіаційного інституту»

У статті досліджено питання нормативного регулювання та практики застосування використання штучного інтелекту у сфері обігу віртуальних активів. Вказано, що штучний інтелект був інтегрований у різні галузі, але йому унікально судилося сформувати тісні відносини з простором віртуальних активів. Децентралізований та керований даними характер віртуальних активів пропонує благодатний ґрунт для штучного інтелекту для аналізу складних моделей, прогнозування ринкових тенденцій та оптимізації процесів, що робить комбінацію штучного інтелекту та віртуальних активів особливо синергетичним. Постачальники віртуальних активів почали використовувати штучний інтелект для зниження витрат, задоволення потреб ринку, підвищення ефективності, полегшення масштабованості та більш ефективного управління та контролю ризиків.

Зроблено висновок, що хоча використання штучного інтелекту підприємствами віртуальних активів може забезпечити кілька ключових переваг, інтеграція штучного інтелекту в ці підприємства також представляє юридичні та регуляторні ризики, які слід активно вирішувати. Постачальники віртуальних активів, які використовують або планують впровадити ШІ, повинні оцінити свої системи управління ризиками, щоб забезпечити ефективне пом'якшення ризиків, пов'язаних зі штучним інтелектом відповідно до чинних законів, правил та вказівок регулюючих органів. Досягнення готовності до штучного інтелекту передбачає встановлення сильних практик управління даними та безпеки, навчання співробітників вимогам штучного інтелекту та конфіденційності даних, а також впровадження механізмів прозорості та інтерпретованості.

Ключові слова: штучний інтелект, віртуальні активи, регулювання обігу віртуальних активів, цифрові активи, децентралізовані фінанси.

The article examines the issues of regulatory regulation and practice of applying the use of artificial intelligence in the field of virtual asset circulation. It is indicated that artificial intelligence has been integrated into various industries, but it is uniquely destined to form a close relationship with the virtual asset space. The decentralized and data-driven nature of virtual assets offers fertile ground for artificial intelligence to analyze complex models, predict market trends and process optimization, which makes the combination of artificial intelligence and virtual assets particularly synergistic. Virtual asset providers have begun to use artificial intelligence to reduce costs, meet market needs, increase efficiency, facilitate scalability, and manage and control risk more effectively.

It concluded that while the use of artificial intelligence by virtual asset enterprises can provide several key benefits, the integration of artificial intelligence into these enterprises also presents legal and regulatory risks that should be actively addressed. Virtual asset providers that use or plan to implement AI should evaluate their risk management systems to ensure that AI-related risks are effectively mitigated in accordance with applicable laws, regulations, and regulatory guidelines. Achieving AI readiness involves establishing strong data management and security practices, educating employees on AI and data privacy requirements, and implementing transparency and interpretation mechanisms.

Key words: artificial intelligence, virtual assets, regulation of the circulation of virtual assets, digital assets, decentralized finance.

Постановка проблеми. Штучний інтелект був інтегрований у різні галузі, але йому унікально судилося сформувати тісні відносини з простором віртуальних активів. Децентралізований та керований даними характер віртуальних активів пропонує благодатний ґрунт для штучного інтелекту для аналізу складних моделей, прогнозування ринкових тенденцій та оптимізації процесів, що робить комбінацію штучного інтелекту та віртуальних активів особливо синергетичним.

Постачальники віртуальних активів почали використовувати штучний інтелект для зниження витрат, задоволення потреб ринку, підвищення ефективності, полегшення масштабованості та більш ефективного управління та контролю ризиків. Великі компанії, орієнтовані на цифрові активи, розкрили плани інтеграції штучного інтелекту в криптовалютні ринки, включаючи проект цифрового долара BlackRock на основі штучного інтелекту, оголошений у жовтні, який, як очікується, призведе до вартості криптовалют, таких як Bitcoin та Ethereum [1].

Метою статті є дослідження питання нормативного регулювання та практики застосування використання штучного інтелекту у сфері обігу віртуальних активів.

Виклад основного матеріалу. Зростання штучного інтелекту (далі – ШІ) було значним за останній рік. Були представлені різні рішення штучного інтелекту, які використовують технологію блокчейн і в даний час працюють над досягненням відповідності продукту ринку.

Наприклад, децентралізовані мережі штучного інтелекту є альтернативою традиційним системам штучного інтелекту, створеним технологічними компаніями. У той час як системи штучного інтелекту, створені технологічними компаніями, зосереджені на розробці систем, які бізнес може контролювати та пропонувати користувачам, рішення, створене децентралізованою мережею штучного інтелекту, – це мережа валідаторів/майнерів, які надають обчислювальну потужність мережі, намагаючись надати подібну послугу, але без будь-якої окремої людини, яка контролює.

Багато децентралізованих мереж штучного інтелекту випускають токени, щоб служити стимулом для участі в мережі, будь то шляхом перевірки, майнінгу або стейкінгу для захисту мережі або використання. Структури tokenів для цих продуктів мають спільні характеристики з біткойном та іншими, які використовували структуру економічного стимулювання у своїй мережі для валідації, наприклад, Chainlink. Створення економічно стимульованих, децентралізованих систем штучного інтелекту може допомогти вирішити проблеми, про які попередили експерти технологій щодо потенційного неправильного використання штучного інтелекту. Промисловість повинна буде знайти правильний баланс, щоб гарантувати, що ШІ не використовується зловмисно, і пом'якшити ризики, пов'язані з децентралізованими системами штучного інтелекту.

Протягом найближчих років ми очікуємо побачити, що ШІ та блокчейн продемонструють міцні та сумісні відносини, що призведе до реалізації багатьох переваг. У просторі віртуальних активів, як і в інших, ШІ може відігравати ключову роль у виявленні шахрайства, оцінці ризиків, алгоритмічній торгівлі та обслуговуванні клієнтів. Це також може допомогти в аналізі ринку та забезпечити проактивну торгівлю.

Чат-боти та віртуальні помічники, керовані штучним інтелектом, можуть забезпечувати безперервну підтримку клієнтів, обробляти запити в режимі реального часу та підвищувати задоволеність клієнтів за допомогою аналізу настроїв. ШІ може допомогти пом'якшити операційні ризики, аналізуючи поведінку користувачів та виявляючи аномалії, які можуть бути непоміченими людьми, забезпечуючи раннє попередження про потенційне шахрайство або порушення безпеки.

Тим часом, автоматизована торгівля виграє від здатності штучного інтелекту контролювати ринки 24/7, швидко виконувати угоди та пропонувати персоналізовані торгові стратегії, надаючи своїм користувачам конкурентну перевагу.

Віртуальні активи в першу чергу побудовані на блокчейн-технологіях, які генерують і зберігають величезну кількість даних – від ринкових операцій, обсягів торгів, руху цін та взаємодії користувачів – шляхом запису інформації про транзакції в публічну, прозору, децентралізовану, незмінну книгу.

На відміну від традиційних фінансових систем, цифрові активи, що працюють на блокчейнах, полегшують однорангові транзакції, не покладаючись на традиційні треті сторони, і перевіряють транзакції децентралізовано. ШІ пропонує потужний інструмент для вилучення дієвих ідей та тенденцій з великих обсягів даних.

Злиття нових генеративних інструментів штучного інтелекту та підвищена популярність віртуальних активів можуть посилити ризики кожної технології та викликати важливі регуляторні питання для політиків. Однак цим політикам пропонується створити всеосяжні закони та нормативні акти для простору віртуальних активів, не кажучи вже про будь-які, які передбачають перетин штучного інтелекту та віртуальних активів.

Хоча комплексне регулювання залишається невловимим, регулятори видали кілька заяв, характерних для перетину віртуальних активів та штучного інтелекту, які повинні враховувати підприємства, які розглядають ці технології, як обговорювалося нижче.

Використання чат-ботів та технологій самообслуговування, що підживлюються штучним інтелектом, для забезпечення обслуговування клієнтів набуло досить широкого поширення.

Окремі регулятори не розглядають чат-ботів як за своєю суттю проблематичні; багато державних установ прийняли ці інструменти для задоволення власних потреб у обслуговуванні. Занепокоєння інструментами підтримки клієнтів, які використовують генеративний ШІ, – це ризик введення в оману та порушення конфіденційності. Зокрема Федеральна торгова комісія раніше підкреслювала проблеми конфіденційності, пов'язані з використанням штучного інтелекту в чат-ботах. FTC, як правило, забезпечує дотримання прав на конфіденційність відповідно до Закону про Федеральну торгову комісію, розділ 45, забороняючи недобросовісну та оманливу практику [2].

У червневому оновленні «Бізнес-блог» FTC окреслила кілька способів, за допомогою яких використання компанії чат-ботів зі штучним інтелектом можна вважати несправедливим та оманливим [3].

По-перше, фірми не можуть спотворювати, що таке чат-бот зі штучним інтелектом або що може робити бот. Таким чином, це може вважатися оманливим, якщо бізнес не інформує своїх клієнтів про те, що його інструменти

обслуговування клієнтів працюють на основі штучного інтелекту.

Крім того, FTC припустила, що ці інструменти можна вважати оманливими, якщо вони «не мають наукової підтримки» або «застосовуються лише до певних типів користувачів або за певних умов» [4].

Це особливо актуально, оскільки відомо, що генеративний ШІ має так звані проблеми галюцинацій, які виникають, коли великі мовні моделі сприймають візерунки або об'єкти, які не існують, і генерують неточну, безглузду або нерелевантну інформацію. Це може призвести до кількох ризиків, таких як генерація інформації, яка звучить правдоподібно, але базується на сфабрикованих або помилкових даних, що робить її результати ненадійними.

Крім того, якщо точність або функціональність ШІ залежить від конкретних вхідних даних або певних типів користувачів, він може ненавмисно надати інформацію, що вводить в оману іншим.

З точки зору конфіденційності, підприємства з цифровими активами не повинні використовувати чат-ботів зі штучним інтелектом для збору даних, які перевищують сферу згоди споживача.

FTC припустила, що лише інформування споживачів про зміни в їхній практиці обробки даних – наприклад, обмін даними споживачів з третіми сторонами або використання цих даних для навчання штучного інтелекту – через зворотну поправку до умов надання послуг або політики конфіденційності, що приймає дозвільну практику обробки даних, може вважатися несправедливою або оманливою практикою [5].

Чат-боти зі штучним інтелектом без суворого контролю над управлінням даними можуть призвести до неправильного використання даних, порушення конфіденційності або несправедливого профілювання. Однак ШІ також може зменшити цей ризик, розробляючи його з функціями конфіденційності, такими як автоматичне обмеження збору даних лише тим, що необхідно, впровадження надійних протоколів управління згодою та забезпечення прозорості використання споживчих даних.

У той час як генеративні інструменти штучного інтелекту покладаються на навчальні дані – потенційно засновані на реальних даних клієнтів та взаємодіях – для вивчення або підвищення їх точності, ця практика може збільшити ризик викриття конфіденційної фінансової та приватної інформації клієнтів, що зберігається підприємствами віртуальних активів способами, які можуть порушувати стандарти конфіденційності FTC та юридичні зобов'язання компанії.

FTC окреслила суворі покарання за недотримання своїх стандартів конфіденційності, включаючи значні грошові штрафи [6] та зобов'язкове відшкодування споживачам [7].

Хоча інструменти штучного інтелекту можуть бути використані для виявлення шахрайства, ряд коментаторів зауважили, що вони також мають потенціал для впровадження упередженості та дискримінації в процес виявлення шахрайства. Нове використання штучного інтелекту може успадкувати упередженості завдяки використанню упереджених навчальних даних.

У спільній заяві про «Зусиль з примусового захисту проти дискримінації та упередженості в автоматизованих системах» Бюро фінансового захисту споживачів, США Міністерство юстиції, США Комісія з рівних можливостей правдавляштування та FTC підкреслили небезпеку дискримінації в цих результатах, коли використовували набори даних «включають історичне упередження або ... містять інші типи помилок» [8].

Це може призвести до того, що алгоритми виявлення шахрайства потенційно співвідносять дані із захищеними класами та непропорційно націлені на конкретні групи із твердженнями про шахрайську поведінку без обґрунтування.

Аналогічно, системи штучного інтелекту можуть діяти без будь-яких пояснень або прозорості щодо того, як система виробляє свій результат або приймає певні рішення.

Багато автоматизованих систем є «чорними ящиками», внутрішня робота яких незрозуміла більшості людей, а в деяких випадках навіть розробнику інструменту. Ця відсутність прозорості часто ускладнює розробникам, підприємствам та приватним особам зрозуміти, чи є автоматизована система справедливою [9].

Бізнес віртуальних активів, що регулюється США Комісія з цінних паперів та бірж може зіткнутися з унікальними ризиками, якщо вони інтегрують штучний інтелект у свої продукти. Голова SEC Гері Генслер був непохитним щодо боротьби з навмисною неправильною характеристикою можливостей штучного інтелекту компаній, щоб перебільшити інновації або технологічний прогрес її продукції.

Минулого року SEC випустила нові спірні правила кібербезпеки [10] та пропозиції щодо прогнозової аналітики даних, пов'язані з брокерськими компаніями [11]. У липні 2023 року SEC запропонувала правило, яке вимагає від брокерів-дилерів вирішувати конфлікти інтересів у використанні штучного інтелекту в торгівлі, щоб запобігти потенційно шахрайській діяльності [12].

Вічна доступність торгівлі на ринках віртуальних активів сприяє їх волатильності та непередбачуваності. Це робить торгових ботів, які використовують штучний інтелект для автоматичної купівлі та продажу віртуальних активів, потенційно привабливим варіантом.

Однак SEC та США Комісія з торгівлі товарними ф'ючерсами раніше попереджала інвесторів, які прагнуть інвестувати в програми, які «керують консультативними та торговими підприємствами, пов'язаними з цифровими активами», включаючи, потенційно, програми з використанням штучного інтелекту [13].

У січні CFTC також випустила консультацію для клієнтів під назвою «ШІ не перетворить торгових ботів на грошові машини», яка була зосереджена на захисті інвесторів від торгових платформ, які стверджують, що алгоритми, створені штучним інтелектом, можуть гарантувати величезну віддачу [14].

SEC також вжила заходів проти схем, які обіцяють прибуток від торгової діяльності передбачуваного бота з торгівлі криптоактивами. Торгівля штучним інтелектом зацікавила законодавців і фігурує в кількох законопроектах Конгресу.

У вересні 2023 року Закон про алгоритмічну підзвітність 2023 року був відновлений, щоб надати FTC нові повноваження щодо створення захисту для людей, на яких націлені рішення, що генерують штучний інтелект, що впливають на використання з високим впливом, у тому числі у фінансових послугах [15].

По суті, закон вимагає від компаній проводити оцінку впливу процесів прийняття рішень своїх систем штучного інтелекту та створює публічну базу даних, розміщену в FTC, що дозволяє споживачам отримувати доступ та переглядати рішення, які були автоматизовані компаніями [15].

Скептики побоюються, що багато систем штучного інтелекту працюють у непрозорих чорних скриньках, без пояснень або прозорості щодо процесів, що призводять до їх результатів. Якщо моделі штучного інтелекту не вистачає прозорості, було б важко – якщо не неможливо – перевірити точність її результатів, створюючи таким чином можливість для упереджених і неточних результатів, які, у свою чергу, можуть викликати занепокоєння щодо захисту прав споживачів.

Пояснення будуть особливо важливими в автоматизованій торгівлі цифровими активами, враховуючи значні ринкові коливання та постійно відкриті ринки. Без прозорості буде складно перевірити ефективність та обґрунто-

ваність рішень щодо моделі торгівлі штучним інтелектом, при цьому масове запрограмоване прийняття рішень має потенціал для дестабілізації ринків [15].

Крім того, хоча це може звучати інтуїтивно, в епоху модних слів, таких як «машинне навчання» та «глибоке навчання», підприємства з віртуальних активів повинні переконатися, що використовувані алгоритми торгівлі штучним інтелектом насправді працюють на основі штучного інтелекту.

У березні 2024 року SEC переслідувала свою першу справу про шахрайство зі штучним інтелектом проти двох інвестиційних радників, Delphia Inc. та Global Predictions Inc., за перебільшення ролі їхньої «прогностичної алгоритмічної моделі» для вибору активів [16].

Ці примусові дії демонструють, що SEC не чекатиме, поки специфічне правило щодо ШІ стягуватиме плату за розкриття інформації та інші порушення, пов'язані з ШІ; вона ефективно застосовуватиме існуючі федеральні закони про цінні папери, щоб притягнути сторони до відповідальності за внесення спотворень щодо використання ШІ у своїх послугах або продуктах [17].

Висновки. Хоча використання штучного інтелекту підприємствами віртуальних активів може забезпечити кілька ключових переваг, інтеграція штучного інтелекту в ці підприємства також представляє юридичні та регуляторні ризики, які слід активно вирішувати.

Підприємства віртуальних активів, які використовують або планують впровадити ШІ, повинні оцінити свої системи управління ризиками, щоб забезпечити ефективне пом'якшення ризиків, пов'язаних зі штучним інтелектом відповідно до чинних законів, правил та вказівок регулюючих органів.

Досягнення готовності до штучного інтелекту передбачає встановлення сильних практик управління даними та безпеки, навчання співробітників вимогам штучного інтелекту та конфіденційності даних, а також впровадження механізмів прозорості та інтерпретованості.

По мірі розвитку систем штучного інтелекту підприємства також повинні мати надійні процеси управління регуляторними змінами для моніторингу оновлень від регуляторів та коригування свого контролю за необхідності для задоволення стандартів захисту прав споживачів, що розвиваються, та наглядових очікувань.

Постачальники віртуальних активів повинні залишатися активними, проводячи ретельну оцінку впливу своїх інструментів штучного інтелекту, впроваджуючи суворі заходи захисту даних та забезпечуючи, щоб процеси, керовані штучним інтелектом, дотримувалися етичних рекомендацій.

Вони також повинні чітко розкрити, можливо, у своїх умовах угод про надання послуг, як ШІ вплине на облікові записи користувачів, особливо щодо автоматизованих рішень щодо транзакцій або профілювання ризиків. Суб'єкти господарювання можуть вибрати отримання явної згоди від користувачів на конкретні функції штучного інтелекту, особливо ті, які включають обробку даних, профілювання або прогнози.

Хоча ШІ може оптимізувати процеси, людський нагляд залишається вирішальним, особливо для рішень високого ризику. Компанії з цифровими активами повинні забезпечити, щоб рецензенти-люди могли втрутитися, коли ШІ виносить критичні судження, такі як моніторинг транзакцій або попередження про шахрайство.

Постачальники віртуальних активів також можуть регулярно перевіряти моделі штучного інтелекту на наявність упереджень, які можуть несправедливо впливати на певні групи користувачів, наприклад, під час оцінки ризиків або процесів адаптації.

Знаходячи баланс між інноваціями та відповідністю, підприємства з віртуальних активів можуть використовувати весь потенціал штучного інтелекту, захищаючи свої

компаній від юридичних викликів та регуляторних примусових дій.

Європейська глава Політичного діалогу Capital Meets на форумі Point Zero у 2023 році дала важливі ідеї від бізнес-лідерів, регуляторів, інвесторів та інших. Співкері та учасники дискусії принесли широкий спектр поглядів на наслідки віртуальних активів та генеративного штучного інтелекту для фінансів, їх регулювання та більшої економіки. На передній вийшли три теми:

Регулятори все ще працюють над дуже фундаментальними структурними рішеннями щодо регулювання та політики в цих сферах. Частково це пов'язано з ранньою стадією розвитку, а частково через те, що існує така широка прірва в розумінні між технологічними підприємствами та регуляторами та політиками.

Зокрема наразі існують такі проблем,и з якими стикаються регулятори:

1) Правила повинні намагатися не відставати від швидкості розвитку віртуальних активів та генеративного штучного інтелекту. Регулювання та пов'язана з ним політика завжди будуть відставати від розвитку подій у світі. Змінам потрібно час, щоб проявитися; можуть бути деякі затримки, перш ніж регулятори зосередяться на них, потім їм знадобиться час, щоб зрозуміти ці зміни та сформулювати відповіді. Потім зацікавленим сторонам надається час, щоб відповісти на регуляторні пропозиції, тоді як підприємства також приділяють час впровадженню відповідей на нові правила. Лобіювання або юридичні дії також можуть ще більше уповільнити реакцію.

2) Переваги інновацій повинні бути зафіксовані при збереженні прийнятної рівня ризику. Це практично

визначення того, що таке хороше регулювання, але є багато чому навчитися з минулого досвіду регулювання. Ми не повинні витратити ці уроки даремно, діючи так, ніби цифрові активи та генеративний штучний інтелект є першими областями, які коли-небудь потребували регулювання.

3) І регулятори, і підприємці повинні бути гнучкими. Існує просто занадто велика невизначеність, щоб продовжувати плани, які залежать від конкретного потенційного майбутнього. Учасники дискусії представили деякі різні погляди на майбутнє, і ми не знаємо, хто буде найближчим до того, щоб бути правим, хоча ми можемо бути впевнені, що всі вони певною мірою помиляються.

4) Повинна бути глибша та краща взаємодія між державним та приватним секторами. Це особливо важливо в технологічних областях, що зароджуються, де ще так багато чого потрібно вирішити і де зміни особливо швидкі. Повинні бути огорожі, щоб уникнути надмірної близькості між посадовими особами та тими, кого вони контролюють, а також мінімізувати інші причини надмірно поблажливого регулювання. Однак існує значно більше місця для спілкування та співпраці, ніж ми вже мали.

5) Добре розроблені регуляторні структури можуть допомогти уникнути регуляторного арбітражу. Знову ж таки, це викликає занепокоєння практично в кожній сфері регулювання і не є унікальним для віртуальних активів або генеративного штучного інтелекту. Багато регуляторних інструментів, доступних для боротьби зі швидкістю інновацій, також слугуватимуть для зменшення регуляторного арбітражу, уникаючи блокування регуляторів у надмірно специфічних структурах з надмірно специфічними повноваженнями, залишаючи дірки для використання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Billy Bambrough, Digitizing the Dollar: BlackRock CEO Reveals His Radical Plan for AI-Powered Crypto That's Predicted to Blow Up the Price of Bitcoin and Ethereum, Forbes (Oct. 13, 2024) URL: <https://www.forbes.com/sites/digital-assets/2024/10/13/digitizing-the-dollar-blackrock-ceo-reveals-his-radical-plan-for-ai-powered-crypto-thats-predicted-to-blow-up-the-price-of-bitcoin-and-ethereum/>.
2. Michael Atleson, Succor Borne Every Minute, FTC Business URL: <https://www.ftc.gov/business-guidance/blog/2024/06/succor-borne-every-minute>.
3. Michael Atleson, Keep your AI claims in check, FTC Business Guidance Blog URL: <https://www.ftc.gov/business-guidance/blog/2023/02/keep-your-ai-claims-check>.
4. AI (and other) Companies: Quietly Changing Your Terms of Service Could Be Unfair or Deceptive, Federal Trade Commission URL: <https://www.ftc.gov/policy/advocacy-research/tech-at-ftc/2024/02/ai-other-companies-quietly-changing-your-terms-service-could-be-unfair-or-deceptive>.
5. Federal Trade Commission, FTC Charges Twitter with Deceptively Using Account Security Data to Sell Targeted Ads URL: <https://www.ftc.gov/news-events/news/press-releases/2022/05/ftc-charges-twitter-deceptively-using-account-security-data-sell-targeted-ads>.
6. Federal Trade Commission, FTC Sends Refunds to Ring Customers Stemming from 2023 Settlement over Charges the Company Failed to Block Employees and Hackers from Accessing Consumer Videos URL: <https://www.ftc.gov/news-events/news/press-releases/2024/04/ftc-sends-refunds-ring-customers-stemming-2023-settlement-over-charges-company-failed-block>.
7. CFPB et al., Joint Statement on Enforcement Efforts Against Discriminations and Bias in Automated Systems URL: https://www.ftc.gov/system/files/ftc_gov/pdf/EEOC-CRT-FTC-CFPB-AI-Joint-Statement%28final%29.pdf.
8. Securities and Exchange Commission, Cybersecurity Risk Management Rule for Broker-Dealers, Clearing Agencies, Major Security-Based Swap Participants, the Municipal Securities Rulemaking Board, National Securities Associations, National Securities Exchanges, Security-Based Swap Data Repositories, Security-Based Swap Dealers, and Transfer Agents, Release № 34-97142, 88 Fed. Reg. 20212 (2023), URL: <https://www.sec.gov/files/rules/proposed/2023/34-97142.pdf>.
9. Securities and Exchange Commission, Conflicts of Interest Associated with the Use of Predictive Data Analytics by Broker-Dealers and Investment Advisers, Release № 34-97990, 88 Fed. Reg. 23625 (2023), URL: <https://www.sec.gov/files/rules/proposed/2023/34-97990.pdf>.
10. Commodity Futures Trading Commission, Investor Alert: Watch Out for Fraudulent Digital Asset and "Crypto" Trading Websites, (2019), URL: https://www.cftc.gov/LearnAndProtect/AdvisoriesAndArticles/watch_out_for_digital_fraud.html.
11. AI Won't Turn Trading Bots into Money Machines, Commodity Futures Trading Commission (2024), URL: <https://www.cftc.gov/LearnAndProtect/AdvisoriesAndArticles/AITradingBots.html>.
12. SEC v. Braga, No. 2022-201, Complaint, U.S. Securities and Exchange Commission, URL: <https://www.sec.gov/files/litigation/complaints/2022/comp-pr2002-201-braga.pdf>.
13. SEC v. Tetreault, No. 2022-201, Complaint, U.S. Securities and Exchange Commission, URL: <https://www.sec.gov/files/litigation/complaints/2022/comp-pr2002-201-tetreault.pdf>.
14. United States v. Anton Paire-Bueno, Indictment, U.S. District Court Southern District of New York (2024), URL: <https://www.justice.gov/opa/media/1351996/dl>.
15. Volkova Yu., Bon B., Borysenko A., Leheza Yu., Leheza Y. Crypto Market Experience: Navigating Regulatory Challenges in Modern Conditions DOI: 10.30631/alrisalah.v24i2.1625 Forum Kajian Hukum dan Sosial Kemasyarakatan Vol. 24 № 2, December 2024 (pp. 178-194).
16. Press Release, U.S. Dep't of Justice, Two Brothers Arrested for Attacking Ethereum Blockchain and Stealing \$25M in Cryptocurrency (May 2024), URL: <https://www.justice.gov/opa/pr/two-brothers-arrested-attacking-ethereum-blockchain-and-stealing-25m-cryptocurrency>.
17. Securities and Exchange Commission, SEC Charges Two Investment Advisers with Making False and Misleading Statements About Their Use of Artificial Intelligence URL: <https://www.sec.gov/newsroom/press-releases/2024-36>

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ
ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ****CRIMINAL-LEGAL AND CRIMINAL-PROCEDURAL ASPECTS OF EXEMPTION
FROM CRIMINAL LIABILITY**

**Білінська Л.В., викладач кафедри
професійних та спеціальних правових дисциплін
ПВНЗ «Буковинський університет»**

У статті розглядаються кримінально-правові та кримінально-процесуальні аспекти звільнення особи від кримінальної відповідальності. Особливу увагу приділено аналізу підстав та умов, за яких особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності відповідно до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу. Наголошено, що звільнення від кримінальної відповідальності є одним із важливих інститутів кримінального права, що дозволяє забезпечити гуманізацію покарання та врахувати індивідуальні обставини, що можуть вплинути на ступінь винуватості особи.

У статті аналізуються загальні підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, а також розглядаються спеціальні підстави для звільнення, які застосовуються лише щодо окремих видів кримінальних правопорушень. Особлива увага звертається на процедуру та умови, які повинні бути виконані для застосування звільнення, зокрема роль суду у прийнятті рішення та необхідність згоди обвинуваченого на таке звільнення а також обов'язковість повідомлення потерпілого про це.

У статті також аналізуються правові гарантії особи, що звільняється від кримінальної відповідальності, включаючи її право на справедливий суд і можливість заперечити проти закриття кримінального провадження.

Аналізується судовою практика в частині того, що недотримання вимог процесуального закону щодо порядку подання клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності може призвести до відмови в задоволенні клопотань про звільнення від кримінальної відповідальності.

За результатами проведеного дослідження автором аргументовано, що інститут звільнення від кримінальної відповідальності в Україні є важливим інструментом, який дозволяє легально уникнути кримінальної відповідальності особам, які виявили каяття або примирилися з потерпілим, а також виконали інші умови, передбачені законом. Це забезпечує баланс між необхідністю притягнення винної особи до кримінальної відповідальності та можливістю виправлення особи, що вчинила кримінальне правопорушення, без застосування відповідних заходів кримінальної відповідальності.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальне процесуальне право, відповідальність, кримінальне правопорушення, дійове каяття.

The article examines the criminal-legal and criminal-procedural aspects of exempting an individual from criminal liability. Special attention is given to analyzing the grounds and conditions under which a person may be exempted from criminal liability in accordance with the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Procedure Code of Ukraine. The article emphasizes that exemption from criminal liability is one of the key institutions of criminal law, enabling the humanization of punishment and taking into account individual circumstances that may influence the degree of the person's guilt.

The article analyzes general grounds for exemption from criminal liability and discusses special grounds for exemption that apply only to certain types of criminal offenses. Particular attention is paid to the procedures and conditions that must be met for the application of exemption, including the role of the court in making the decision and the necessity of the accused's consent to such exemption, as well as the mandatory notification of the victim.

The article also analyzes the legal guarantees for individuals exempted from criminal liability, including their right to a fair trial and the possibility of objecting to the closure of the criminal proceedings. Judicial practice is also analyzed in terms of the fact that non-compliance with the procedural law requirements regarding the submission of a petition for exemption from criminal liability may lead to a refusal to grant the petition.

Based on the results of the study, the author argues that the institution of exemption from criminal liability in Ukraine is an important tool that allows individuals who have shown remorse or reconciled with the victim, as well as met other conditions provided by law, to legally avoid criminal liability. This ensures a balance between the need to bring the guilty party to criminal responsibility and the possibility of rehabilitating the person who committed the criminal offense without applying corresponding criminal responsibility measures.

Key words: criminal law, criminal procedural law, liability, criminal offense, genuine remorse.

Постановка проблеми. Інститут звільнення від кримінальної відповідальності відіграє важливе значення у кримінальному провадженні, оскільки дозволяє забезпечити баланс між правами особи та інтересами держави, а також сприяє гуманізації кримінального судочинства. Правове регулювання звільнення особи від кримінальної відповідальності здійснюється Кримінальним кодексом України (далі – КК України) та Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України). Так, КК України передбачає підстави та умови звільнення особи від кримінальної відповідальності, тоді як КПК України детально регламентує процедуру такого звільнення.

Завдяки існуванню інституту звільнення від кримінальної відповідальності особи, які вчинили кримінальне правопорушення, отримують легальну можливість уникнути юридичних наслідків своїх діянь у випадках, коли такі особи виконують певні умови, наприклад, відшкодовують шкоду, досягнуто примирення з потерпілим або наявні інші ситуації, що можуть стати підставами для

такого звільнення. При цьому, на практиці застосування відповідних правових норм, що регулюють звільнення особи від кримінальної відповідальності, виникають численні питання, пов'язані з реалізацією цього інституту, що потребують детального аналізу, що свідчить про актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання особливостей застосування інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності досліджували у своїх працях такі вчені, як: Н. Антонюк, А. Боровик, О. Гритенко, Г. Глобенко, В. Куц, Н. Кіцен, О. Марченко, В. Меркулова та інші. Проте, доводиться констатувати, що ряд питань у цій сфері залишилися ще недостатньо дослідженими, що зумовлює необхідність проведення такого дослідження.

Метою статті, таким чином, є розкриття кримінально-правових та кримінально-процесуальних аспектів звільнення від кримінальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Розділ IX КК України передбачає правові підстави та порядок звільнення від

кримінальної відповідальності, зокрема, тут встановлюється, що особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, звільняється від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених цим Кодексом. Звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених цим Кодексом, здійснюються виключно судом. Порядок звільнення від кримінальної відповідальності встановлюється законом.

Статті 45–49 КК України детально регламентують такі підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, як:

- у зв'язку з дійовим каяттям;
- у зв'язку з примиренням винного з потерпілим;
- у зв'язку з передачею особи на поруки;
- у зв'язку із зміною обстановки;
- у зв'язку із закінченням строків давності.

Окрім зауважених загальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності, Особлива частина КК України визначає спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності, перелік яких є доволі розширеним [1, с. 25]. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності, як і загальні види звільнення від кримінальної відповідальності, за своїм змістом характеризуються трьома моментами: здійснюються судом від імені держави; застосовуються до особи, яка вчинила злочин; полягають у незастосуванні чи відмові від офіційного осуду, кримінального покарання та судимості [2, с. 213]. Проте застосовуються такі види звільнення від кримінальної відповідальності тільки щодо окремих кримінальних правопорушень.

До прикладу, ч. 3 ст. 111 КК України передбачає звільнення від кримінальної відповідальності громадянина України, якщо він на виконання злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників ніяких дій не вчинив і добровільно заявив органам державної влади про свій зв'язок з ними та про отримане завдання. Частина 6 ст. 255 КК України передбачає, що звільняється від кримінальної відповідальності особа, крім організатора або керівника злочинної організації, за вчинення злочину, передбаченого частиною другою або третьою цієї статті, якщо вона до повідомлення їй про підозру у вчиненні цього злочину добровільно повідомила про створення злочинної організації або участь у ній та активно сприяла її розкриттю. Таким чином, спеціальні підстави для звільнення від кримінальної відповідальності застосовуються тільки за вчинення відповідних кримінальних правопорушень та за дотримання умов, які встановлені у відповідній частині відповідної статті.

Якщо КК України визначає підстави та умови звільнення від кримінальної відповідальності, то КПК України детально регламентує процедуру застосування даного інституту. Так, це детально визначається у ст. ст. 285–289 КПК України. Зокрема, особі, яка підозрюється, обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення та щодо якої передбачена можливість звільнення від кримінальної відповідальності у разі здійснення передбачених законом України про кримінальну відповідальність дій, роз'яснюється право на таке звільнення. Підозрюваному, обвинуваченому, який може бути звільнений від кримінальної відповідальності, повинно бути роз'яснено суть підозри чи обвинувачення, підставу звільнення від кримінальної відповідальності і право заперечувати проти закриття кримінального провадження з цієї підстави. У разі якщо підозрюваний чи обвинувачений, щодо якого передбачене звільнення від кримінальної відповідальності, заперечує проти цього, досудове розслідування та судове провадження проводяться в повному обсязі в загальному порядку.

Важливою гарантією права на справедливий суд для підозрюваного, обвинуваченого у контексті застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності є положення про обов'язкову згоду особи на її звільнення від кримінальної відповідальності. Адже особа може і не пого-

джуватися на звільнення її від кримінальної відповідальності у тому випадку, якщо, наприклад, взагалі вважає себе невинуватою і прагне отримати щодо себе виправдувальний вирок або закриття провадження з реабілітуючих підстав.

Г. Глобенко з цього приводу вказує: «Реальна можливість встановити ставлення особи до визнання своєї вини у вчиненні злочину з'являється безпосередньо ще під час допиту як підозрюваного. Вважаємо за логічне зазначити, що визнання особою вини та подальша її згода на таке звільнення є взаємопов'язаними діями. З огляду на це до прийняття вказаного рішення підозрюваному мають роз'яснити, що дана підстава належить до не реабілітуючих, а також про передбачене законом право заперечувати проти завершення такого порядку провадження» [3, с. 60].

Звільнення від кримінальної відповідальності шляхом закриття кримінального провадження не є реабілітуючими підставами, вони не виправдовують особу. У зв'язку з цим деякі автори взагалі заперечують доцільність існування інституту звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з тим, що він суперечить принципу презумпції невинуватості, згідно з яким винуватість особи у вчиненні злочину може бути визначена лише обвинувальним вирок суду» [4, с. 165]. Не зовсім погоджуємось з такою думкою, оскільки обвинувальний вирок суду – це все-таки акт притягнення особи до кримінальної відповідальності, а не звільнення її від такої.

При цьому права потерпілого також у КПК України враховані у даному контексті – а саме, відповідно до ч. 2 ст. 288 КПК України суд зобов'язаний з'ясувати думку потерпілого щодо можливості звільнення підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності.

Так, показовим є наступний приклад із судової практики. До Свалявського районного суду Закарпатської області надійшло клопотання прокурора Свалявського відділу Мукачівської місцевої прокуратури про звільнення від кримінальної відповідальності ОСОБА_5 за ч. 2 ст. 15. ч. 3 ст. 185 КК України на підставі ст. 49 КК України. Під час розгляду клопотання прокурора про звільнення ОСОБА_5 від кримінальної відповідальності судом встановлено його невідповідність вимогам закону, оскільки вказане клопотання не містить відомостей про ознайомлення з цим клопотанням потерпілого, докази, які підтверджують факт вчинення особою кримінального правопорушення; розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, в клопотанні зазначено лише, що ОСОБА_5 намагався викрасти товарно-матеріальні цінності потерпілого, однак не зазначено, які саме, вартість тощо.

Зазначені вище порушення, допущенні прокурором при складанні клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності ОСОБА_5 дають суду підстави для відмови у його задоволенні та повернення клопотання прокурору [5].

На думку В. Куца, те, що названо в законі звільненням від кримінальної відповідальності насправді є відмовою від її застосування, тобто самостійним, а не тотожним звільненню явищем. Ототожнення звільнення з відмовою від застосування, визначення одного через інше призвело до спотворення уявлень щодо сутності та змісту такого окремого засобу кримінально-правового реагування на вчинення нетяжких кримінальних правопорушень, як відмова від застосування кримінальної відповідальності [6, с. 268].

Як зазначається у науковій літературі, звільнення від кримінальної відповідальності дозволяє реалізувати на практиці принцип економії кримінально-правового та кримінально-процесуального примусу щодо осіб, які не становлять значної суспільної небезпеки, а бо ж втратили (суттєво зменшили) її на час розгляду питання про можливість звільнення. Що дозволяє досягти виправлення винних осіб, відшкодування завданих збитків, усунути шкоду в більш оптимальні терміни, зекономити матері-

альні ресурси на здійсненні судочинства [7, с. 8]. Існування цього інституту є сприятливим фактором для осіб, які в силу виконання ними умов звільнення від кримінальної відповідальності не потребують застосування заходів впливу, пов'язаних з формами реалізації кримінальної відповідальності [8].

Висновки. Таким чином, інститут звільнення від кримінальної відповідальності в Україні є важливим інстру-

ментом, який дозволяє легально уникнути кримінальної відповідальності особам, які виявили каяття або примирилися з потерпілим, а також виконали інші умови, передбачені законом. Це забезпечує баланс між необхідністю притягнення винної особи до кримінальної відповідальності та можливістю виправлення особи, що вчинила кримінальне правопорушення, без застосування відповідних заходів кримінальної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боровик А., Верещак А. Поняття та види звільнення від кримінальної відповідальності. *Юридичний вісник*. 2024. № 3. С. 23–29.
2. Околіт О. В. Звільнення від кримінальної відповідальності на підставі частини 6 статті 255 Кримінального кодексу України: актуальні питання правозастосування. *Київський часопис права*. 2023. № 2. С. 212–220.
3. Глобенко Г. І. До питань процесуального порядку звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 3. С. 58–61.
4. Кіцен Н. В. Деякі кримінально-процесуальні аспекти інституту звільнення від кримінальної відповідальності. *Право і суспільство*. 2020. № 1. Ч. 2. С. 163–168.
5. Ухвала Свалявського районного суду Закарпатської області від 05 квітня 2019 року у справі № 306/463/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80957278> (дата звернення: 12.09.2024).
6. Куц В. М. Звільнення від кримінальної відповідальності та перспективи його законодавчого врегулювання. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 267–270.
7. Меркулова В. О., Гритенко О. А., Марченко О. А. Звільнення від кримінальної відповідальності : кримінально-правові та кримінально-процесуальні аспекти : монографія /; за заг. ред. В. О. Меркулова ; Одес. держ. ун-т внутр. справ. Одеса : Гельветика, 2019. 367 с.
8. Антонюк Н. Загальні види звільнення від кримінальної відповідальності. *Судово-юридична газета*. 1 грудня 2020 р. URL: <https://bit.ly/39Bte3T> (дата звернення: 12.09.2024).

РЕАЛІЗАЦІЯ ПУБЛІЧНИХ ТА ПРИВАТНИХ ІНТЕРЕСІВ В ПРОЦЕСІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

IMPLEMENTATION OF PUBLIC AND PRIVATE INTERESTS IN THE PROCESS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE SPHERE OF ENSURING LIFE SAFETY

Бондар Д.В., к. наук з держ. упр.,
ректор

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності

Наукова публікація присвячена дослідженню особливостей реалізації публічних та приватних інтересів в процесі адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності.

Зазначається, що публічний інтерес у сфері безпеки життєдіяльності полягає у забезпеченні безпечного середовища для життєдіяльності та розвитку суспільства. Водночас публічний інтерес у сфері цивільного захисту полягає в забезпеченні оперативної ліквідації надзвичайних ситуацій та їх наслідків.

Формулюється висновок про те, що не зважаючи на публічно-правовий характер суспільних відносин, які врегульовані Кодексом цивільного захисту України та законами України у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності, приватні інтереси відіграють ключову роль в процесі адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності. Зокрема, нормативно регламентоване впровадження інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту дозволяє реалізувати наступні приватні інтереси учасників відповідних суспільних відносин: доступ кожного до відкритих публічних баз даних щодо місць виникнення та локалізації наслідків надзвичайних подій та ситуацій; загальний доступ до інтерактивних карт захисних споруд, укриттів з урахуванням геолокації особи, яка шукає захист (наприклад, чат-бот «Укриття»); можливість використання перспективного мобільного застосунку «Я доброволець», який дозволяє кожному долучитися до ліквідації надзвичайних ситуацій та їх наслідків.

Ключові слова: безпека життєдіяльності, приватні інтереси, публічні інтереси, цивільний захист, цифровізація, адміністрування, публічна адміністрація, інформаційні технології, правове регулювання.

The scientific publication is devoted to the study of the features of the implementation of public and private interests in the process of administrative and legal regulation of the use of information technologies in the field of ensuring life safety.

It is noted that the public interest in the field of life safety consists in ensuring a safe environment for life and the development of society. At the same time, the public interest in the field of civil protection consists in ensuring the prompt elimination of emergencies and their consequences.

The conclusion is formulated that, despite the public and legal nature of public relations, which are regulated by the Civil Protection Code of Ukraine and the laws of Ukraine in the field of ensuring life safety, private interests play a key role in the process of administrative and legal regulation of the use of information technologies in the field of ensuring life safety. In particular, the regulatory implementation of information technologies in the field of ensuring life safety and civil protection allows the realization of the following private interests of participants in relevant public relations: everyone's access to open public databases on the places of occurrence and localization of the consequences of emergency events and situations; general access to interactive maps of protective structures, shelters taking into account the geolocation of the person seeking protection (for example, the «Shelter» chatbot); the possibility of using the promising mobile application «I am a volunteer», which allows everyone to join the elimination of emergency situations and their consequences.

Key words: life safety, private interests, public interests, civil protection, digitalization, administration, public administration, information technologies, legal regulation.

Актуальність теми. Будь-які суспільні відносини обумовлені певними інтересами їх учасників. В залежності від спрямованості інтереси поділяються на публічні та приватні. Інтереси виникають із природних та інших потреб людини та необхідності реалізації та захисту загальних потреб всього суспільства. До останніх слід віднести: необхідність забезпечення законності та правопорядку, що є умовою безпечної життєдіяльності кожного члена суспільства; необхідність розвитку економіки, засобів виробництва, що є умовою підвищення рівня життя (реального доходу на душу населення); необхідність захисту навколишнього природного середовища, що є умовою безпечного функціонування в ньому кожного окремого індивіда; необхідність забезпечення національної безпеки та оборони від зовнішньої збройної агресії та внутрішніх деструктивних процесів; інші потреби, які забезпечують нормальне функціонування та розвиток суспільства.

Враховуючи загальне значення та важливість публічних інтересів, вони як правило закріплені в нормах Конституції та законів, санкціоновані державою, тобто їх реалізація та захист забезпечується органами публічної адміністрації, а за порушення передбачена цивільно-правова, адміністративна або кримінальна відповідальність.

Так, наприклад, однією із функцій органів прокуратури є представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Одним із публічних інтересів, який відображений в нормах чинного національного законодавства, є забезпечення безпеки життєдіяльності, що включає в себе і систему цивільного захисту населення та територій від надзвичайних ситуацій природного, техногенного, соціального та воєнного характеру.

Окремий публічний інтерес становить використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності, адже інформаційні технології дозволяють значно оптимізувати сили та засоби забезпечення життєдіяльності та цивільного захисту.

Водночас використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності обумовлено і приватним інтересом – отримати необхідну інформацію про стан забезпечення безпеки життєдіяльності, доступні інструменти цивільного захисту та порядок їх використання, долучитися до ліквідації надзвичайної ситуації та її наслідків тощо.

Таким чином, дослідження особливостей реалізації публічних та приватних інтересів в процесі адміністра-

тивно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності має як теоретичне, так і практичне значення для формулювання пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства у даній сфері суспільних відносин.

Актуальні питання забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту завжди знаходились в центрі уваги науковців. Так, питанням забезпечення безпеки життєдіяльності присвятили свої роботи такі відомі науковці як Ф. Апшай, Т. Гринюк, К. Марченко, О. Оришака, О. Остапенко, О. Халак, О. Хитра, О. Чекригін та інші дослідники.

Питання адміністративно-правового регулювання суспільних відносин, включаючи суспільні відносини у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту, досліджували такі відомі науковці як М. Бабик, В. Бевзенко, Д. Біленька, О. Берназюк, М. Віхляєв, О. Гунбіна, К. Дубова, Т. Ковальова, Т. Коломоєць, О. Комаров, А. Комзюк, А. Краковська, І. Лопушинський, А. Омелеченко, І. Тищенко та інші.

Визначенню понять публічних та приватних інтересів у праві, їх співвідношенню присвятили свої наукові праці І. Андрушко, О. Бака, Л. Золотухіна, М. Кунцевич та інші відомі дослідники.

Проте, особливості реалізації публічних та приватних інтересів в процесі адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності ще не були об'єктом окремого наукового аналізу, що актуалізує необхідність проведення даного дослідження.

Постановка завдання. Метою публікації є дослідження особливостей реалізації публічних та приватних інтересів в процесі адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності.

Методологія даної публікації традиційно об'єднує три групи методів наукового пошуку. Першу групу складають філософські методи дослідження, а саме, метод діалектики, його закони та прийоми, а також метод метафізики. Серед загальнонаукових методів дослідження (друга група методів) більшою мірою застосовуються прийоми логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, порівняння), системний та структурно-функціональний методи. Третю групу складають спеціально-юридичні методи дослідження, серед яких більшою мірою застосовуються формально-юридичний метод та метод юридичного моделювання.

Враховуючи тему дослідження, більшою мірою використовуються закони діалектики, зокрема, закон єдності та боротьби протилежностей та закон переходу кількісних змін у якісні.

Також, враховуючи тему дослідження, активно використовуються такі наукові підходи як: інструментальний, цивілізаційний, телеологічний та синергетичний. Так, інструментальний підхід дозволяє розглядати право як систему правових засобів реалізації публічних та приватних інтересів учасників суспільних відносин. Прихильники цивілізаційного підходу обґрунтовують необхідність врахування особливостей національних правових традицій та звичаїв, а також характеристик національної правосвідомості та правової культури при аналізі змісту та співвідношення публічних та приватних інтересів учасників правовідносин.

Результати дослідження. Публічні та приватні інтереси присутні у всіх суспільних відносинах, адже будь-яка галузь права покликана забезпечувати реалізацію як інтересів суспільства в цілому, так і інтересів кожної окремої людини.

В адміністративному праві, яке відноситься до галузей публічного права, більшою мірою регламентовано реалізацію та захист саме публічних інтересів, адже його норми регулюють відносини публічного управління та адміні-

стрування суспільних відносин, відносини між людиною та органами публічної адміністрації.

О. Бака зазначає, що з точки зору адміністративно-правової науки, публічний інтерес – це інтерес соціальної спільноти, що визнаний та задоволений державою. Визнання публічності інтересу здійснюється шляхом його правового (юридичного) забезпечення (фіксації в нормах і встановленні механізму реалізації) [1, с. 151].

Також О. Бака справедливо зауважує, що оскільки публічними є суспільні інтереси, які забезпечуються та охороняються державою, держава здійснює заходи з реалізації публічного інтересу безпосередньо або встановленням нормативних приписів, обмежень, заборон, які регламентують діяльність суб'єктів права [1, с. 152].

Оптимальне співвідношення публічних і приватних інтересів як у соціальній практиці, так і в правовому регулюванні, на його думку, є необхідною умовою гармонійного розвитку суспільства, окремої особистості, ефективності функціонування держави [1, с. 153].

Отже, в процесі здійснення правового регулювання суспільних відносин важливим є забезпечення діалектики публічних та приватних інтересів, які з одного боку часто є протилежними, а з іншого – об'єднуються єдиною метою правового регулювання – забезпечити належне впорядкування суспільних відносин, що виражається в дотриманні режиму законності та забезпеченні стану правопорядку з метою нормального функціонування та розвитку суспільства та кожного окремого індивіда.

У сфері забезпечення безпеки життєдіяльності публічний інтерес безумовно посідає ключове місце, адже відповідна наука та навчальна дисципліна створені з метою інформування людей про різні види небезпек та засоби захисту від них. Водночас приватні інтереси полягають у бажанні кожного захистити своє життя та здоров'я від негативних факторів навколишнього природного середовища, техногенних негативних факторів, наслідків соціальних конфліктів та загроз воєнного характеру.

Співвідношення публічних та приватних інтересів відображено, зокрема, у визначенні поняття безпеки життєдіяльності. Так, науковці зазначають, що безпека життєдіяльності – це наука, що вивчає проблеми безпечного перебування людини в середовищі – природному, техногенному, соціальному, в процесі різних видів її діяльності. Вона, на їх думку, є більш універсальною, ніж окремі напрямки наукових досліджень, такі як охорона праці чи цивільний захист, адже дві останні розглядають лише окремі випадки безпеки в конкретних ситуаціях, зокрема охорона праці вивчає питання безпеки людини, яка знаходиться в умовах виробництва, а цивільний захист – в надзвичайних ситуаціях, тоді як безпека життєдіяльності – у всіх життєвих обставинах [1, с. 8].

Таким чином, у сфері забезпечення цивільного захисту публічний інтерес є домінуючим, адже головним завданням цивільного захисту є захист населення (тобто суспільства в цілому) та територій від надзвичайних ситуацій природного, техногенного, соціального та воєнного характеру.

Так, у відповідності до ст. 4 Кодексу цивільного захисту України, цивільний захист – це комплекс заходів, які реалізуються на території України в мирний час та в особливий період і спрямовані на захист населення, територій, навколишнього природного середовища, майна, матеріальних і культурних цінностей від надзвичайних ситуацій та інших небезпечних подій, запобігання виникненню таких ситуацій та подій, ліквідацію їх наслідків, надання допомоги постраждалим, здійснення державного нагляду (контролю) у сфері пожежної та техногенної безпеки [3].

Водночас безпека життєдіяльності, як зазначає О. Арламов, це галузь знання та науково-практична діяльність, спрямована на вивчення загальних закономірностей виникнення небезпек, їхніх властивостей, наслідків їхнього впливу на організм людини, основ захисту

здоров'я та життя людини і середовища її проживання від небезпек, а також на розробку і реалізацію відповідних засобів та заходів щодо створення і підтримки здорових та безпечних умов життя і діяльності людини як у повсякденних умовах побуту та виробництва, так і в умовах надзвичайних ситуацій [2, с. 3].

Отже, публічний інтерес у сфері безпеки життєдіяльності полягає у забезпеченні безпечного середовища для життя та розвитку кожної людини та суспільства в цілому.

Натомість публічний інтерес у сфері цивільного захисту полягає в забезпеченні оперативної ліквідації надзвичайних ситуацій та їх наслідків.

Найбільш повно публічний інтерес у сфері цивільного захисту відображено у ст. 1 Кодексу цивільного захисту України, в якій, зокрема, зазначено, що кодекс регулює відносини, пов'язані із захистом населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, пожеж та інших небезпечних подій, реагуванням на них, функціонуванням єдиної державної системи цивільного захисту, та визначає повноваження Кабінету Міністрів України, міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, органів державної влади, що не входять до системи центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, встановлює права та обов'язки громадян України, іноземців та осіб без громадянства, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності (суб'єктів господарювання), а також інших юридичних осіб [3].

До законів, які відображають публічний інтерес у здійсненні адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності, слід віднести закони України «Про правовий режим надзвичайного стану» [4], «Про дорожній рух» [5], «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» [6], «Про охорону праці» [7] та інші закони, які так чи інакше стосуються питань забезпечення безпеки життєдіяльності.

Публічний інтерес реалізується також в процесі адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності шляхом досягнення конкретної мети публічного управління – впорядкування відповідних суспільних відносин з використанням цифрових технологій у відповідності до принципу належного урядування, що забезпечує оперативне реагування на надзвичайні ситуації, швидку мобілізацію матеріально-технічних та людських ресурсів для ліквідації надзвичайної ситуації та її наслідків, попередження виникнення аналогічних надзвичайних ситуацій у майбутньому.

Значною мірою удосконалення механізмів реагування на надзвичайні ситуації відбувається саме завдяки впровадженню нових інформаційних технологій, до яких слід віднести автоматизовані інформаційні системи, використання мобільних застосунків, технології штучного інтелекту тощо.

Публічний інтерес також чітко простежується у функціях та повноваженнях Міністерства цифрової трансформації України, яке координує діяльність інших органів публічної адміністрації у сфері впровадження та використання інформаційних технологій (цифровізації). Так, згідно із Положенням про Міністерство цифрової трансформації України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856, Мінцифри є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики: у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій та технологій, робототехніки та роботизації, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інфор-

маційного суспільства, інформатизації; у сфері впровадження електронного документообігу; у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян; у сферах відкритих даних, публічних електронних реєстрів, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів, електронних комунікацій, розвитку інфраструктури ширококосмугового доступу до Інтернету, електронної комерції та бізнесу; у сфері надання електронних та адміністративних послуг; у сферах електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг; у сфері розвитку IT-індустрії; у сфері розвитку та функціонування правового режиму Дія Сіті; у сфері хмарних послуг [8].

Таким чином, адміністративно-правова регламентація використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності повинна здійснюватися за участю Міністерства цифрової трансформації України з метою оптимальної реалізації публічних та приватних інтересів в процесі правового регулювання відповідних суспільних відносин. Отже, основні засади та порядок використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності доцільно затверджувати спільними наказами МВС України та Міністерства цифрової трансформації України. Тільки спільна нормотворчість вказаних органів публічної адміністрації забезпечить реалізацію ключових публічних інтересів у даній сфері суспільних відносин.

Адміністративно-правове регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності покликано забезпечити єдиний, стандартизований підхід до використання відповідного ліцензованого актуального програмного забезпечення для автоматизації систем забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту, тобто сумісність цифрових продуктів, які використовуються різними органами публічної адміністрації. Крім того, адміністративно-правове регулювання вказаних суспільних відносин дозволяє забезпечити належний рівень захисту інформаційних ресурсів шляхом їх централізованого криптографічного шифрування та зберігання на кількох автономних (альтернативних) серверах, а також дозволяє оперативно поширювати локальний позитивний досвід використання певного програмного забезпечення, окремих технічних засобів та технологій на територію всієї держави.

Яскравим прикладом забезпечення оптимального співвідношення публічних та приватних інтересів в процесі адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності є розробка та правова регламентація використання перспективного мобільного застосунку «Я-доброволець».

Так, у Львівському державному університеті безпеки життєдіяльності відбулося виїзне засідання Комітету Верховної Ради України з питань екологічної політики та природокористування на тему: «Про стан функціонування добровільної та місцевої пожежної охорони» [10].

В рамках засідання було проведено семінар-нараду з питань розвитку підрозділів добровільної та місцевої пожежної охорони.

На засіданні серед іншого було обговорено вдосконалення законодавчої бази у сфері організації та функціонування місцевої та добровільної пожежної охорони. Одним із питань порядку денного було представлення концепції системи оповіщення та реагування «Я – доброволець». Під час дискусії учасники обговорили основні етапи розробки системи, можливі варіанти її архітектури, способи залучення членів добровільних формувань до системи. За результатами наради було погоджено план подальшої співпраці в рамках реалізації системи оповіщення та реагування «Я – доброволець» [10].

Ідея цієї системи полягає у створенні інноваційної платформи для організації та координування дій соціально

активних громадян, які готові долучитись до ліквідації наслідків надзвичайних подій відповідно до свого фаху. Це вкрай важлива та необхідна на сьогодні ініціатива, що вже давно функціонує у зарубіжних країнах [10].

Таким чином, система оповіщення та реагування «Я – доброволець» потребує належної адміністративно-правової регламентації та впровадження в практичну діяльність з використанням відповідного мобільного застосунку.

Так, в Хмельницькій ОВА 15 серпня 2024 року відбулася презентація напрацьованої програми і постановка нових завдань для тестового впровадження системи «Я-Доброволець» в Головних управліннях ДСНС України у Львівській та Хмельницькій областях [11].

Як зауважив голова Хмельницької ОВА Сергій Тюрін, система оповіщення та реагування «Я-Доброволець» – це інноваційна платформа, що дозволить організувати та координувати дії соціально активних громадян, які готові долучитися до ліквідації наслідків надзвичайних подій, використовуючи свій професійний досвід і навички. Тобто, завдяки додатку для смартфона, кожен охочий може стати на захист своєї громади, отримуючи вказівки та інструкції щодо подолання небезпек. Така платформа також дозволить вносити всі необхідні відомості про добровольця до інформаційної бази, аби оперативно та своєчасно повідомляти людину про її можливе залучення до ліквідації надзвичайних ситуацій [11].

Сергій Тюрін також справедливо наголосив на тому, що «реалізація Системи оповіщення та реагування «Я-Доброволець» на території області не лише допоможе швидко реагувати на будь-які надзвичайні ситуації, але й впровадити європейський досвід у регіоні. Це стане новим кроком до підвищення безпеки та соціальної відповідальності громадян» [11].

Таким чином, поширення позитивного досвіду використання Системи оповіщення та реагування «Я-Доброволець» та відповідного мобільного застосунку на території всієї держави дозволить реалізувати як публічні так і приватні інтереси учасників відповідних суспільних відносин. Так, кожен громадянин зможе реалізувати свій приватний інтерес у формі бажання прийняти особисту участь в ліквідації надзвичайної ситуації та її наслідків (проявити соціальну активність та отримати відповідний досвід роботи рятувальником). Водночас збільшення кількості потенційних добровольців та активне використання вказаного мобільного застосунку з урахуванням геолокації (місцезнаходження) користувачів дозволить забезпечити публічний інтерес – оперативно мобілізувати людські та матеріальні технічні ресурси для ліквідації надзвичайних ситуацій.

Висновки. Проведене дослідження особливостей реалізації публічних та приватних інтересів в процесі адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності дозволило сформулювати висновок про те, що публічний інтерес у сфері безпеки життєдіяльності полягає у забезпеченні безпечного середовища для життєдіяльності та розвитку суспільства. Натомість публічний інтерес у сфері цивільного захисту полягає в забезпеченні оперативної ліквідації надзвичайних ситуацій та їх наслідків.

Водночас, не зважаючи на публічно-правовий характер суспільних відносин, які врегульовані Кодексом цивільного захисту України та законами України у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності, приватні інтереси відіграють ключову роль в процесі адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності. Зокрема, нормативно регламентоване впровадження інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту дозволяє реалізувати наступні приватні інтереси учасників відповідних суспільних відносин: доступ кожного до відкритих публічних баз даних про місця виникнення та локалізації наслідків надзвичайних подій та ситуацій; загальний доступ до інтерактивних карт захисних споруд, укриттів з урахуванням геолокації особи, яка шукає захист (наприклад, чат-бот «Укриття»); можливість використання перспективного мобільного застосунку «Я доброволець», який дозволяє кожному долучитися до ліквідації надзвичайних ситуацій та їх наслідків.

Адміністративно-правова регламентація та поширення позитивного досвіду використання Системи оповіщення та реагування «Я-Доброволець» та відповідного мобільного застосунку на територію всієї держави дозволить реалізувати як приватні інтереси у формі реальних потреб громадян у соціальній активності та можливості прийняти особисту участь в ліквідації надзвичайних ситуацій та їх наслідків, так і публічні інтереси у формі суспільної потреби в мобілізації людських ресурсів для ліквідації конкретної надзвичайної ситуації та навчання громадян основам рятувальної справи та тактиці аварійно-рятувальних робіт.

Необхідність формулювання конкретних пропозицій щодо удосконалення чинного адміністративного законодавства, нормами якого регламентовано використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності, обумовлює перспективність подальшого дослідження даної теми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бака О.Ю. Історія виникнення і розвитку поняття «публічний інтерес» у законодавстві і юридичній практиці. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Право*. 2015. Вип. 213 (1). С. 148-155.
2. Кошель В.І., Сав'юк Г.П., Дзундза Б.С. Безпека життєдіяльності: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: HAIP, 2018. 163 с.
3. Арламов О.Ю. Безпека життєдіяльності та цивільний захист: конспект лекцій. Інститут енергозбереження та енергоменеджменту Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». К., 2018. 93 с. URL: <https://opcb.kpi.ua/wp-content/uploads/2014/09/BZDCZkonspekt.pdf>
4. Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 р. № 5403-VI. Дата оновлення: 21.09.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>
5. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 березня 2000 р. № 1550-III. Дата оновлення: 18.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text>
6. Про дорожній рух: Закон України від 30 червня 1993 р. № 3353-XII. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12#Text>
7. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від 3 грудня 1997 р. № 771/97-ВР. Дата оновлення: 18.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-вр#Text>
8. Про охорону праці: Закон України від 4 жовтня 1992 р. № 2694-XII. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12/ed20241115#Text>
9. Положення про Міністерство цифрової трансформації України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. Дата оновлення: 01.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text>
10. «Я – доброволець»: в Україні презентували концепцію інноваційної безпекової платформи. Міністерство внутрішніх справ України. Пресцентр. Новини. URL: <https://mvs.gov.ua/news/ia-dobrovolec-v-ukrayini-prezentovali-konceptiiu-innovaciynoi-bezpekovo-yi-platformi>
11. Сергій Тюрін провів нараду щодо впровадження системи «Я-Доброволець». Хмельницька обласна військова адміністрація. Офіційне інтернет-представництво. Новини. 15.08.2024. URL: <https://www.adm-km.gov.ua/?p=143081#:~:text=Як%20зауважив%20Сергій%20Тюрін%20на,свій%20професійний%20досвід%20і%20навички.>

ВЗАЄМОДІЯ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ З ДЕРЖАВНОЮ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЮ СЛУЖБОЮ УКРАЇНИ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

INTERACTION OF OPERATIONAL UNITS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE WITH THE STATE PENITENTIARY SERVICE OF UKRAINE TO PREVENT PENITENTIARY CRIME UNDER MARTIAL LAW

Давиденко В.В., к.ю.н.,
доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності
Харківський національний університет внутрішніх справ

В статті досліджено взаємодію оперативних підрозділів Національної поліції України з Державною кримінально-виконавчою службою України щодо запобігання пенітенціарній злочинності в умовах воєнного стану в Україні.

Встановлено, що у практичній діяльності взаємодія оперативних підрозділів НПУ з ДКВС України відбувається в таких випадках:

- по-перше, при необхідності використання в інтересах слідства результатів оперативно-розшукової діяльності;
- по-друге, для застосування під час розслідування кримінальної справи, яка знаходиться в провадженні слідчого, оперативно-розшукових (оперативно-технічних) можливостей органу дізнання;
- по-третє, коли ним самостійно здійснюється досудове розслідування у формі дізнання;
- по-четверте, при виконанні оперативними підрозділами доручень та вказівок слідчого про проведення слідчих/розшукових дій або надання допомоги слідчому в їх проведенні.

Під взаємодією оперативних підрозділів НПУ з ДКВС України слід розуміти засновану на вимогах закону і відомчих нормативно-правових актів, узгоджену за проміжними і кінцевими цілями діяльність адміністративно і службово-незалежних один від одного органів, яка координується слідчим і здійснюється при комплексному поєднанні та ефективному використанні повноважень, методів і засобів, що ними наділені ці органи, для розкриття кримінальних правопорушень вчинених в установах виконання покарань ДКВС України.

За результатами проведеного дослідження констатовано, що взаємодія оперативних підрозділів НПУ з ДКВС України щодо запобігання пенітенціарній злочинності в умовах воєнного стану в Україні являє собою спільну діяльність відповідних суб'єктів, яка має узгоджений, систематичний та цілеспрямований характер, спрямований на недопущення розповсюдження кримінальних правопорушень вчинених в установах виконання покарань ДКВС України шляхом вчинення нормативно визначених та узгоджених за місцем і часом дій із застосуванням відповідного правового інструментарію.

Важливим аспектом стало й те, що лише об'єднаними зусиллями та ефективною взаємодією оперативних підрозділів НПУ з ДКВС України можна ефективно запобігати пенітенціарній злочинності в умовах воєнного стану в Україні.

Саме єдність задач має служити ефективним стрижнем ефективної взаємодії, взаємодією оперативних підрозділів НПУ з ДКВС України. При цьому кожний учасник взаємодії має нести персональну відповідальність за свої дії.

Ключові слова: взаємодія, оперативні підрозділи Національної поліції України, Державна кримінально-виконавча служба України, запобігання злочинності, пенітенціарна злочинність, умови воєнного стану в Україні.

The article examines the interaction between the operational units of the National Police of Ukraine and the State Criminal Executive Service of Ukraine to prevent penitentiary crime under martial law in Ukraine.

The author establishes that in practice the interaction of operational units of the NPU with the SPS of Ukraine takes place in the following cases

- firstly, when it is necessary to use the results of operational and investigative activities in the interests of the investigation
- secondly, for the use of operational and investigative (operational and technical) capabilities of the investigating body during the investigation of a criminal case under investigation by the investigator
- thirdly, when it independently conducts pre-trial investigation in the form of inquiry;
- fourthly, when operational units execute orders and instructions of the investigator to conduct investigative/search actions or assist the investigator in conducting them.

The interaction of operational units of the NPU with the SPS of Ukraine should be understood as the activity of administratively and officially independent bodies based on the requirements of law and departmental regulations, coordinated by intermediate and final goals, which is coordinated by an investigator and carried out with a comprehensive combination and effective use of the powers, methods and means vested in these bodies to solve criminal offenses committed in penal institutions of the SPS of Ukraine.

Based on the results of the study, it is stated that the interaction of the NPU operational units with the SPS of Ukraine to prevent penitentiary crime under martial law in Ukraine is a joint activity of the relevant entities which is coordinated, systematic and purposeful, aimed at preventing the spread of criminal offenses committed in the penitentiary institutions of the SPS of Ukraine by performing normatively defined and coordinated actions in place and time with the use of the relevant legal instrument.

Another important aspect is that only through joint efforts and effective interaction between the operational units of the NPU and the SES of Ukraine can penitentiary crime be effectively prevented under martial law in Ukraine.

It is the unity of tasks that should serve as an effective core of effective interaction, interaction of operational units of the NPU with the SES of Ukraine. At the same time, each participant in the interaction should be personally responsible for his or her actions.

Key words: interaction, operational units of the National Police of Ukraine, the State Criminal Executive Service of Ukraine, crime prevention, penitentiary crime, martial law in Ukraine.

Постановка проблеми. Неоголошена рф війна проти України і як наслідок проголошений 24 лютого 2022 року воєнний стан, не лише позначилися на кримінально-правовій статистиці в державі в цілому, а й відіграли значну негативну роль на пенітенціарній злочинності.

У системі суб'єктів запобігання пенітенціарній злочинності Державна кримінально-виконавча служба (далі – ДКВС)

України по праву посідає основне місце, що зумовлено, у першу чергу, специфікою її завдань, щодо здійснення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Проте реалізація даної функції являється неможливою без налагодженої та ефективної взаємодії ДКВС України з оперативними підрозділами Національної поліції України (далі – НПУ) [10, с. 135].

Станом на 01.01.2024 року завдяки належній взаємодії між оперативними підрозділами Національної поліції з ДКВС України було розкрито 3 654 кримінальних правопорушень, в ході яких вилучено 26 одиниць зброї, більше 1,3 тис. набойів та 1,4 кг вибухівки.

Нажаль, як показує практика, канали надходження в місця позбавлення волі заборонених предметів та зброї у більшості випадків персоналом ДКВС України не встановлюються, і правоохоронні органи мають надавати належну правову оцінку таким діям.

За справедливим твердженням О. О. Шкути причини потрапляння у місця позбавлення волі заборонених предметів є різними, і в першу чергу як правило залежать не лише від неефективності роботи персоналу ДКВС України щодо перекриття каналів надходження заборонених предметів, а за часту від умисних кримінально-протиправних дій самого персоналу органів і установ виконання покарань спрямованих на незаконне отримання прибутку [8, с. 382].

Такий стан справ нажаль не може не позначитись на взаємодії оперативних підрозділів НПУ з ДКВС України в процесі запобігання пенітенціарній злочинності в умовах воєнного стану в Україні.

Аналіз останніх досліджень. Питанням взаємодії служб та підрозділів Національної поліції України з іншими суб'єктами запобігання злочинності у своїх наукових працях приділили увагу такі вітчизняні вчені як: О. М. Бандурка, І. Г. Богатирьов, О. І. Безпалова, І. П. Голошніченко, О. В. Джафарова, В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, О. Г. Колб, А. Т. Комзюк, М. В. Корнієнко, В. І. Олфір, О. І. Остапенко, О. П. Рябченко, Ю. П. Свиначенко, В. В. Сокурено, С. О. Шатрава, О. О. Шкута, та ін.

Метою даної статті є дослідження взаємодії оперативних підрозділів Національної поліції України з Державною кримінально-виконавчою службою України щодо запобігання пенітенціарній злочинності в умовах воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з органами правопорядку та органами державної влади, органами місцевого самоврядування, територіальними громадами, а також з населенням та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства, і спрямована на задоволення їхніх потреб [1].

Сьогодні оперативні підрозділи НПУ змушені максимально активізувати взаємодію з ДКВС України щодо запобігання пенітенціарній злочинності в умовах воєнного стану в Україні.

За справедливим твердженням вітчизняного вченого В. Г. Фатхутдінова у основними напрямками спрямованими на поліпшення взаємодії Національної поліції України з іншими суб'єктами запобігання злочинності є: а) сприяння населення як партнера поліції і повноправного учасника діяльності з покращення її роботи; б) підвищення рівня професійної компетентності поліцейських, що дасть змогу впливати на громадську думку про загальну роботу поліції; в) зміцнення взаємодії з органами місцевого самоврядування; г) залучення громадян та громадських об'єднань до профілактики правопорушень; г) розвиток «громадських консультацій», що сприяє кращому інформуванню суспільства щодо пріоритетів поліцейської діяльності та формуванню громадської думки стосовно актуальних проблем у правоохоронній сфері [6, с. 328].

В той же час М. П. Легецький, наголошує на важливих аспектах вдосконалення їх взаємодії, а саме: застосування кожним суб'єктом профілактики тільки йому притаманних форм і методів роботи, рівність суб'єктів профілактики, невторчання одних органів у виняткову компетенцію інших органів і установ, встановлену нормативними правовими актами; погодженість дій різних органів і установ для досягнення загальної мети; ініціативність кожного

органу у постановці питань для загального обговорення і прийняття рішення; забезпечення зацікавлених органів інформацією, яка необхідна для виконання покладених функцій, і її аналіз; прогнозування, планування і контроль за усуненням виявлених недоліків [2, с. 171].

В. Г. Пшеничний зосереджує увагу на необхідності вжиття заходів щодо вдосконалення механізму міжвідомчого співробітництва шляхом обміну інформацією, досвідом роботи, проведення спільних заходів, участі у науково-дослідних розробках та дослідженнях, тощо [3, с. 115–116]. У зв'язку з цим взаємодія оперативних підрозділів з взаємодію з ДКВС України щодо запобігання пенітенціарній злочинності в умовах воєнного стану в Україні завжди має інформативний характер, що визначає її гносеологічну і процесуальну її природу, що у свою чергу вимагає чіткого розмежування предмета пізнання і предмета доказування у кримінальній справі.

Так, предмет пізнання ширший за предмет доказування у кримінальній справі та включає не тільки ті обставини, які підлягають доказуванню згідно з вимогами закону, але й факти, які мають значення для застосування найбільш доцільних тактичних прийомів при проведенні окремих слідчих/розшукових дій, обставини, що сприяють розшуку підозрюваного/обвинуваченого і дають змогу своєчасно виявити й правильно оцінити зібрані у справі докази, а також ті слідчі ситуації, які зумовлюють необхідність конкретних форм взаємодії оперативних підрозділів з органами дізнання і досудового слідства, і низку інших обставин. Наприклад, при виборі тактики (лінії поведінки при провадженні дізнання чи досудового слідства), уповноваженій особі варто ознайомитися з даними, отриманими в результаті проведення оперативно-розшукових заходів. При цьому слідчий, якому надається можливість ознайомитися з оперативними матеріалами, повинен добре знати основи оперативно-розшукової діяльності. Це необхідно для того, щоб він міг критично оцінити отримані матеріали, вміло взаємодіяти з оперативними співробітниками, використовуючи результати проведених оперативно-розшукових дій, і водночас не допускати під час слідства розшифровки методів і засобів оперативно-розшукової діяльності [5, с. 44].

На підставі викладеного можна розрізнити взаємодію оперативних підрозділів НПУ з ДКВС України, яка виникла у зв'язку з оперативно-розшуковою діяльністю та взаємодію у зв'язку зі здійсненням оперативними підрозділами НПУ кримінально-процесуальної діяльності.

У практичній діяльності взаємодія оперативних підрозділів НПУ з ДКВС України відбувається в таких випадках: по-перше, при необхідності використання в інтересах слідства результатів оперативно-розшукової діяльності; по-друге, для застосування під час розслідування кримінальної справи, яка знаходиться в провадженні слідчого, оперативно-розшукових (оперативно-технічних) можливостей органу дізнання; по-третє, коли ним самостійно здійснюється досудове розслідування у формі дізнання; по-четверте, при виконанні оперативними підрозділами доручень та вказівок слідчого про проведення слідчих/розшукових дій або наданні допомоги слідчому в їх проведенні [5, с. 44].

З огляду на викладене, варто окремо зауважити, що оперативні підрозділи НПУ в системі правоохоронних органів – це зазвичай окремі організаційно-управлінські структури, яким у правових приписах законодавства і відомчих нормативно-правових актах визначені завдання, компетенція та обсяг повноважень, у тому числі і у сфері оперативно-розшукової діяльності [4, с. 133].

Правове регулювання оперативно-розшукової діяльності, яке сьогодні, в умовах воєнного стану діє в Україні, чітко розмежує цю діяльність та кримінальний процес. При цьому оперативно-розшукова діяльність значною мірою спрямована на забезпечення, «обслуговування» кримінально-процесуальної діяльності.

Отже, під взаємодією оперативних підрозділів НПУ з ДКВС України слід розуміти засновану на вимогах закону і відомчих нормативно-правових актів, узгоджену за проміжними і кінцевими цілями діяльність адміністративно і службово-незалежних один від одного органів, яка координується слідчим і здійснюється при комплексному поєднанні та ефективному використанні повноважень, методів і засобів, що ними наділені ці органи, для розкриття кримінальних правопорушень вчинених в установах виконання покарань ДКВС України [7, с. 650].

Наведене визначення взаємодії передбачає необхідність теоретичного аналізу поняття «розкриття кримінальне правопорушення».

У сфері кримінального судочинства про розкриття кримінального правопорушення може йтися лише тоді, коли у кримінальній справі встановлені всі обставини, що підлягають доказуванню, і викриті особи що його вчинили. Таким чином, кримінальне правопорушення можна вважати розкритим тільки тоді, коли:

по-перше, достовірно встановлені обставини, які входять до предмета доказування у кримінальній справі;

по-друге, правильно кваліфіковані дії обвинуваченого;

по-третє, не допущено порушень вимог кримінально-процесуального законодавства [11, с. 187].

Тобто про повне розкриття кримінального правопорушення в найширшому розумінні цього слова можна говорити лише на завершальному етапі дізнання чи досудового слідства [5, с. 43].

З викладеного випливає, що швидкість розслідування кримінальних справ значною мірою зумовлена взаємодією з моменту отримання заяви чи повідомлення про діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, і до складання обвинувального висновку. Тобто взаємодія наділеними оперативно-розшуковою юрисдикцією це діяльність не ситуаційна, а постійна. Безумовно, оперативно-розшукова діяльність може проводитися і за межами процесу розслідування справи, але в такому разі вона направлена не на розкриття кримінальних правопорушень, а на їх попередження, припинення (якщо вчинення кримінального правопорушення тільки розпочато) або виявлення [9, с. 350].

З огляду на специфіку діяльності правоохоронних органів на практиці інколи мають місце вимоги до особи, яка взаємодіє з оперативними підрозділами, сприяти вирішенню завдань, поставлених перед останніми у сфері опе-

ративно-розшукової діяльності. Подібна позиція базується на тому, що в ході взаємодії мають вирішувати не тільки (або головним чином) завдання дізнання і досудового слідства, інтересам якого підпорядкована і робота взаємодіючих сторін, але й оперативно-розшукові завдання оперативних підрозділів. Вважається, що наведене визначення взаємодії звужує рамки її результативності та не орієнтує співробітників відповідного органу на максимальне використання існуючих можливостей для вирішення поставлених перед ними оперативно-розшукових завдань [4, с. 135].

Зрозуміло, що без належної допомоги особі зазвичай складно забезпечити належну якість та повноту розслідування справи, швидко встановити й розшукати кримінальне правопорушення тощо. Без використання результатів оперативно-розшукової діяльності, їх сил і засобів уповноважені особи досить часто стають безсилі у своїй роботі по збиранню і перевірці доказів, особливо у справах про кримінальні правопорушення, вчинені в умовах неочевидності. Отже, в правоохоронних органах оперативно-розшукова діяльність є опірною базою при провадженні дізнання і досудового слідства, незалежно від того, порушена кримінальна справа на підставі оперативних матеріалів чи на інших підставах. Недооцінка ж слідчим значення взаємодії досить часто позбавляє його можливості швидко і якісно розслідувати кримінальну справу, що впливає на якість розслідування взагалі [8, с. 156].

На підставі викладеного можемо справедливо констатувати, що взаємодія оперативних підрозділів НПУ з ДКВС України щодо запобігання пенітенціарній злочинності в умовах воєнного стану в Україні являє собою спільну діяльність відповідних суб'єктів, яка має узгоджений, систематичний та цілеспрямований характер, спрямований на недопущення розповсюдження кримінальних правопорушень вчинених в установах виконання покарань ДКВС України шляхом вчинення нормативно визначених та узгоджених за місцем і часом дій із застосуванням відповідного правового інструментарію.

Як показало наше дослідження, лише об'єднаними зусиллями та ефективною взаємодією оперативних підрозділів НПУ з ДКВС України можна ефективно запобігати пенітенціарній злочинності в умовах воєнного стану в Україні.

Саме єдність задач має служити ефективним стрижнем ефективної взаємодії, взаємодією оперативних підрозділів НПУ з ДКВС України. При цьому кожний учасник взаємодії має нести персональну відповідальність за свої дії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 26.06.2024).
2. Леґецький М.П. Адміністративно-правові заходи протидії правопорушенням, вчиненим неповнолітніми, у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2004. 208 с.
3. Пшеничний В.Г. Запобігання поширенню наркотизму в Україні (кримінологічна та кримінально-правова характеристика): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2005. 209 с.
4. Свиначенко Ю.П. Шкута О.О. Нормативно-правове регулювання взаємодії оперативних підрозділів з органами дізнання та досудового слідства. Правові новели № 22 Т. 3/2024 С. 131-136. URL: http://legalnovels.in.ua/journal/22-3_2024/23.pdf
5. Свиначенко Ю.П. Шкута О.О. Особливості взаємодії оперативних підрозділів з органами дізнання та досудового слідства. *Держава та регіони*. Серія: Право, 2024 р., № 1 (83) том 2 С. 42-46. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/1-2_2024/9.pdf
6. Фатхутдінов В.Г. Адміністративно-правове забезпечення громадської безпеки в Україні: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2017. 445 с.
7. Шкута О.О. Дізнавач як суб'єкт запобігання насильницьким кримінальним правопорушенням. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5/2024 С. 649-652. URL: http://lsej.org.ua/5_2024/164.pdf
8. Шкута О. О. Сучасні проблеми реалізації кримінально-виконавчої політики як засобу запобігання злочинності. Теоретико-прикладний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник* : зб. наук. пр. 2017. № 6 (21). Т. 2. С. 154–157. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILE=&S21STR=Pjuv_2017_6\(2\)_34](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILE=&S21STR=Pjuv_2017_6(2)_34)
9. Halunko Vira, Shkuta Oleh, Predmestnikov Oleh, Petrenko Nataliia, Holenko Nina. (2021) International experience in assessing the effectiveness of law enforcement agencies in crime prevention (Зарубіжний досвід оцінки ефективності правоохоронних органів у сфері запобігання злочинності) *Cuestiones Políticas*. Vol. 39. № 68 (enero-junio 2021). P. 343-355. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/35419/37520>
10. Oleh Shkuta, Marat Koval, Oleh Koropatov. State, structure and dynamics of crime in the penitentiary sphere of Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2024. Vol. 10 № 3. Riga, Latvia : «Baltija Publishing». P. 380-384 <http://www.baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/2519>
11. Oleh Shkuta, Maksym Korniienko, Mykola Yankovyi. Foreign experience of preventing military and economic crimes (Зарубіжний досвід запобігання військово-економічній злочинності). *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 8 № 4. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2022. P. 185-190 URL: <http://baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/1937/1946>

СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ ТРАНСПОРТНОЇ БЕЗПЕКИ

THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF TRANSPORT SECURITY

Буга В.В., д.ю.н., доцент,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін факультету № 2
Донецький державний університет внутрішніх справ

Полтавець А.А., к.ю.н.,
доцент кафедри державно-правових дисциплін та безпеки життєдіяльності
Криворізький навчально-науковий інститут Донецького державного університету внутрішніх справ

В статті визначено, що транспортна безпека – це комплекс заходів, спрямованих на забезпечення захисту транспортної системи, пасажирів, вантажів та інфраструктури від загроз природного, техногенного та людського характеру. Вона охоплює безпеку на автомобільному, залізничному, водному, повітряному та міському транспорті. Забезпечення транспортної безпеки сприяє зниженню кількості ДТП, захисту життя та здоров'я людей, покращенню економічної стабільності та підтримці сталого розвитку транспортної галузі. Доведено, що транспортна безпека є невід'ємною частиною національної безпеки та потребує комплексного підходу для ефективного функціонування транспортної системи. Законом України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII визначено правові основи державної політики у сферах національної безпеки і оборони, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. Надано визначення термінів «національна безпека», «національні інтереси», «загрози національній безпеці» і т. д., проте питання економічної безпеки, і тим більше – транспортної безпеки, детально не прописані. Як слушно зауважують науковці, транспортна безпека є: складовою національної безпеки; перебуває в нерозривному взаємозв'язку із іншими видами безпеки; відносно самостійний вид безпеки, який має системний характер. Видається доцільним транспортну безпеку визначати як стан захищеності транспортного комплексу (об'єктів і суб'єктів транспортної інфраструктури, транспортних засобів) та осіб, що перебувають на території об'єктів транспортної інфраструктури від зовнішніх і внутрішніх загроз. У загальному вигляді дефініцію «транспортна безпека» можна охарактеризувати як систему: попередження, протидії і припинення злочинів в транспортній сфері; попередження на транспорті надзвичайних подій природного й техногенного характеру та ін.

Ключові слова: транспортна безпека, транспорт, забезпечення транспортної безпеки, транспортна інфраструктура; проблеми транспортної безпеки; національна безпека.

It has been determined that transport security is a set of measures aimed at ensuring the protection of the transport system, passengers, cargo and infrastructure from threats of natural, man-made and human nature. It ensures safety in road, rail, water, air and urban transport. Ensuring transport security helps to reduce the number of accidents, protect people's lives and health, improve economic stability and maintain sustainable development of the transport industry. Thus, transport security is an integral part of national security and requires an integrated approach for the effective functioning of the transport system. The Law of Ukraine «On National Security of Ukraine» dated June 21, 2018 No. 2469-VIII defines the legal basis for state policy in the areas of national security and defense aimed at protecting national interests and ensuring the security of the individual, society and the state in Ukraine from external and internal threats in all spheres of life. Definitions of the terms «national security», «national interests», «threats to national security», etc. are given, but issues of economic security, and even more so – transport security, are not spelled out in detail. As scientists rightly note, transport security is: an integral part of national security; is inextricably linked with other types of security; a relatively independent type of security that is systemic. It seems appropriate to define transport security as a state of protection of the transport complex (objects and subjects of transport infrastructure, vehicles) and persons located on the territory of transport infrastructure objects from external and internal threats. In general, the definition of «transport security» can be characterized as a system: prevention, counteraction and suppression of crimes in the transport sector; prevention of emergency events of natural and man-made nature in transport, etc.

Key words: transport security, transport, ensuring transport security, transport infrastructure; problems of transport security; national security.

Постановка проблеми. Транспорт є однією із найважливіших галузей української економіки та необхідна складова стабільного життя кожної людини. В той же час транспорт належить до підвищених джерел небезпеки, які загрожують життю і здоров'ю людей, навколишньому природному середовищу, майну тощо [1, с. 69].

Проблеми транспортної безпеки за останні роки стали ще гостріше, оскільки транспорт фактично перетворився на одну з найризикованіших сфер життєдіяльності, в якій, на жаль, регулярно гинуть люди [2, с. 135].

Стан опрацювання проблематики. Сутність поняття транспортної безпеки були предметом наукових досліджень Аверічева І. М., Клепікової О. В. Фердмана Г. П., Чабанова А. М., та інших провідних науковців. Однак, низка аспектів сутності поняття транспортної безпеки, потребують додаткового опрацювання.

Метою дослідження є визначення сутності поняття транспортної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Стан національної безпеки значною мірою залежить від однієї з ключових її складових – транспортної безпеки. Під транспортною безпекою розуміється рівень захищеності об'єктів транспортної інфраструктури, який дозволяє підтримувати

національну безпеку і відстоювати національні інтереси у сфері транспортної діяльності. Це також включає її стійкість, здатність запобігати шкоді здоров'ю та життю людей, втратам майна і негативному впливу на довкілля, а також мінімізацію загальнонаціональних економічних збитків, що можуть виникнути в процесі функціонування транспорту [3, с. 232].

Питання забезпечення транспортної безпеки набуває особливої важливості для України. Це зумовлено як великими розмірами території та стратегічним геополітичним положенням країни, так і політичним та соціально-економічним курсом, спрямованим на зміцнення державного суверенітету. Проте досягнення стійкого розвитку транспортної галузі та забезпечення комплексної безпеки ускладнюється на тлі зростання кількості аварій, травматизму, матеріальних втрат, а також значного зносу технічних засобів [4, с. 162].

Законом України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII визначено правові основи державної політики у сферах національної безпеки і оборони, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах жит-

тедіяльності. Надано визначення термінів «національна безпека», «національні інтереси», «загрози національній безпеці» і т. д., проте питання економічної безпеки, і тим більше – транспортної безпеки, детально не прописані [5]. Однак, на наше переконання та думку окремих науковців, зокрема О. Сапронова [6, с. 88], транспортна безпека також повинна бути включена до основних складових національної безпеки [7, с. 31].

Слід зазначити, що категорія «транспортна безпека» не є принципово новою для науки в цілому. Так, наприклад, Аверічев І. визначає транспортну безпеку як особливий вид економічної політики [8], Сапронов О. – як напрям державного регулювання. Автор зазначає на необхідності єдиної державної політики у сфері забезпечення транспортної безпеки, що реалізується в заходах економічного, політичного та організаційного характеру. Метою забезпечення транспортної безпеки має стати стабільне та безпечне функціонування транспортного комплексу країни, охорона і захист інтересів та цінностей особи, суспільства, держави та груп держав у транспортній сфері. Транспортна безпека має бути визнана однією з основних сфер національної безпеки [6, с. 88; 9, с. 150].

За словами Сукмановської Л. М., у теоретичному контексті транспортна безпека трактується як динамічна саморегульована система, що охоплює сукупність цілей, принципів, напрямів, форм і методів, якими держава користується для впорядкування процесу перевезень на різних видах транспорту. Транспортна безпека є спрямованою та систематичною діяльністю органів державної влади, орієнтованою на забезпечення своєчасності та якості перевезень морським, річковим, повітряним, залізничним, автомобільним транспортом, а також транспортування речовин трубопроводними системами. Ця діяльність проявляється в адміністративно-організаційному впливі на керовані підприємства і має за мету задоволення потреб сучасного суспільства у перевезеннях пасажирів і вантажів усіма доступними видами транспорту [10, с. 258].

Фердман Г. П. визначав транспортну безпеку як стан захищеності об'єктів транспортної інфраструктури, який сприяє забезпеченню національної безпеки та інтересів у сфері транспортної діяльності. Він підкреслював її стійкість і здатність запобігати шкоді здоров'ю і життю людей, уникати збитків майну та навколишньому середовищу, а також зводити до мінімуму економічні втрати на загальнонаціональному рівні під час здійснення транспортної діяльності [11, с. 149].

У свій же час Клепікова О. В. сприймала поняття транспортної безпеки як засіб державного регулювання, що поєднується з виконанням відповідних цьому обов'язків суб'єктами господарювання [9, с. 151].

На думку Беззубова Д. О. та Синиці В. Т., транспортна безпека визначається як стан, за якого всі фізичні особи й товари, що переміщуються в межах діяльності юридичних осіб, а також усі учасники, залучені до цього процесу, можуть здійснювати свої функції без ризику для життя, здоров'я чи економічних втрат. З точки зору внутрішнього забезпечення, вона охоплює такі аспекти, як зменшення кількості дорожніх аварій, підвищення рівня безпеки громадського транспорту, забезпечення технічної справності транспортних засобів та збереження вантажів у процесі перевезення. Основною сутністю транспортної безпеки є запобігання аваріям і транспортним інцидентам. Ця діяльність, орієнтована на пріоритетність прав і свобод людини, реалізується завдяки створенню ефективної системи превентивних заходів, які спрямовані на економічно обґрунтоване скорочення ймовірності виникнення транспортних пригод та мінімізацію їхніх наслідків. Забезпечення транспортної безпеки можна розглядати як соціальний процес, де відповідальні суб'єкти суспільних відносин беруть активну участь у попередженні аварій і проблем на транспорті [12, с. 7].

У контексті повномасштабної військової агресії РФ, яка триває на території України, питання транспортної безпеки стає все більш актуальним. Зростає занепокоєння людей щодо захищеності, безпечного пересування транспортними засобами та, як наслідок, збереження свого життя. Це підкреслює нагальну потребу у вирішенні цього питання і встановленні ефективного контролю з боку органів публічної влади, насамперед через розробку та удосконалення нормативно-правової бази. З огляду на суть транспортної безпеки та правові основи її забезпечення, слід зауважити, що вона підтримується діяльністю широкого кола суб'єктів. Сюди належать різні органи виконавчої влади, які здійснюють заходи, спрямовані на запобігання загрозам незаконного втручання в об'єкти транспортної інфраструктури. У цьому процесі нормативно-правове регулювання відіграє ключову роль, виступаючи основою системи захисту та підтримки транспортної безпеки [13, с. 68, 71].

Собакар А. О. підкреслює, що транспортна безпека є широким багатогранним поняттям, яке виходить за межі лише захисту транспортного комплексу від загроз незаконного втручання. Поняття «транспортна безпека» та «безпека на транспорті» можна вважати синонімічними, оскільки обидва спрямовані на досягнення таких цілей:

1. Забезпечення життя і здоров'я пасажирів під час перевезень, включно з процесами посадки, висадки й очікування транспорту, пристосованого до перевезення людей.
2. Гарантування безпеки перевезень вантажів і багажу. Це включає контроль за переміщенням небезпечних чи негабаритних вантажів, використання спеціалізованих транспортних засобів, розробку окремих маршрутів і впровадження обмежень щодо графіку користування дорогами загального призначення.
3. Забезпечення безпечної експлуатації та функціонування транспортних об'єктів через регулювання їх технічного стану, проведення ремонтних і обслуговуючих робіт, а також унеможливлення доступу до небезпечних зон чи об'єктів, порушення роботи яких може призвести до аварій або техногенних катастроф.
4. Підтримка громадського порядку на транспорті через встановлення та дотримання державних правил поведінки в громадських місцях. Це сприяє реалізації права громадян, іноземців та осіб без громадянства на безпечне пересування та задоволення їхніх інтересів.
5. Гарантування належного стану дорожньої інфраструктури через організаційні та технічні заходи, які запобігають ДТП, вдосконалюють організацію транспортного руху та слугують збереженню життя і майна учасників дорожнього руху. Це включає приведення доріг, вулиць і залізничних переїздів у належний стан.
6. Забезпечення економічної безпеки, включаючи зовнішньоекономічну складову.
7. Урахування інших видів безпеки, зокрема: інформаційної, екологічної, протипожежної, санітарної, хімічної, бактеріологічної, ядерної та радіаційної. Значущість транспортної безпеки для суспільства й соціально-економічного розвитку держави визначає її як важливий елемент національної безпеки. Її метою є захист національних інтересів у сфері транспортної діяльності, забезпечення стабільності цієї галузі, мінімізація шкоди життю і здоров'ю людей, запобігання збиткам майну й довкіллю, а також зменшення загального економічного збитку, пов'язаного з функціонуванням транспорту [14, с. 110–111].

Поняття «транспортна безпека» в найзагальнішому сенсі охоплює кілька ключових аспектів:

- систему запобігання, протидії та припинення злочинів у транспортній сфері, зокрема терористичних загроз;
- механізми попередження надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру;
- заходи з мінімізації або недопущення матеріальних та моральних збитків у галузі транспорту внаслідок злочинів чи надзвичайних подій;
- заходи з підвищення екологічної безпеки перевезень і екологічної стійкості транспортної системи;

– реалізацію завдань національної безпеки в рамках транспортного комплексу. Системний характер транспортної безпеки обумовлює необхідність комплексного підходу до вирішення існуючих проблем у цій сфері. Основна мета транспортної безпеки – захист пасажирів, вантажовідправників, вантажоотримувачів, перевізників, власників і користувачів транспортних засобів, а також працівників транспортної галузі, економіки, бюджету країни та навколишнього середовища від потенційних загроз. Транспортна безпека має забезпечувати: – умови проїзду, безпечні для життя та здоров'я пасажирів; – надійне перевезення вантажів, багажу і вантажобагажу; – безпеку функціонування об'єктів і засобів транспорту; – економічну стабільність (включаючи зовнішньоекономічну складову); – екологічну стійкість; – інформаційну захищеність; – пожежну безпеку; – санітарний контроль; – захист від хімічних, бактеріологічних, ядерних та радіаційних загроз; – готовність галузей транспортного комплексу до мобілізації. Таким чином, транспортна безпека виступає багаторівневою системою, яка охоплює широкий спектр завдань і заходів, спрямованих на безпеку як фізичних осіб, так і стратегічних об'єктів [15, с. 220].

Транспортна безпека володіє ієрархічною структурою, що обумовлюється значним впливом різноманітних факторів внутрішнього та зовнішнього середовища, а також діяльністю керуючих систем, таких як міжнародні морські організації, держава і громадські інституції. Цей вплив проявляється в різних сферах, зокрема в законодавчій галузі. У зв'язку з цим ключове значення має класифікація видів транспортної безпеки, яка дозволяє обрати відповідну політику та стратегію для її забезпечення. Навіть враховуючи умовність будь-якої класифікації, яка зазвичай створюється під конкретні практичні завдання, її основу повинні складати найбільш значущі й універсальні характеристики [8, с. 55].

На думку Фердмана Г. П., забезпечення транспортної безпеки є одним із ключових аспектів реалізації державної політики у цій сфері. Воно залежить від ефективного виконання завдань у низці складових, зокрема: технічного стану транспортної системи, рівня професійної підготовки фахівців, залучених до роботи транспорту та охорони, наявності засобів інформаційного контролю, спостереження та супроводу транспорту, протидії терористичним загрозам і несанкціонованому втручанню у транспортну діяльність, рівня оснащення та підготовки охоронних структур, протипожежної безпеки, забезпечення технічними засобами спостереження й охорони, а також координації зусиль силових структур. Державна політика транспортної безпеки України повинна враховувати пріоритетність національних інтересів у цій галузі та реалізовуватися через відповідні стратегії та програми відповідно до чинного законодавства. Її значення в забезпеченні безпеки на транспорті постійно зростає.

Ця політика виступає не лише механізмом регулювання транспортних процесів, але й інструментом забезпечення державних інтересів. Її ефективність визначається чітким дотриманням встановлених пріоритетів, а також надійним правовим, організаційним, матеріальним та інформаційним забезпеченням заходів державного регулювання. Важливим аспектом є об'єднання зусиль органів державної влади, місцевого самоврядування та громадськості задля спільної мети – запобігання реальним і потенційним загрозам аварій та катастроф на транспорті, а також мінімізації їх наслідків [2, с. 136].

Як справедливо зазначив Чабанов А. М., транспортна безпека є важливою складовою національної безпеки, яка взаємопов'язана з іншими видами безпеки та водночас виступає відносно незалежним і системним її напрямком. Доцільно визначати транспортну безпеку як стан захищеності транспортного комплексу, включаючи об'єкти та суб'єкти транспортної інфраструктури, транспортні засоби, а також осіб, що перебувають на території цих об'єктів, від зовнішніх і внутрішніх загроз. У широкому розумінні поняття «транспортна безпека» можна охарактеризувати як систему заходів, спрямованих на попередження, протидію та припинення злочинів у транспортній сфері, запобігання надзвичайним подіям природного і техногенного характеру, а також мінімізацію або уникнення матеріальних і моральних збитків на транспорті, зумовлених злочинами чи надзвичайними ситуаціями. Окрім цього, транспортна безпека передбачає підвищення рівня екологічної безпеки перевезень і екологічної стійкості транспортної системи. Вона також інтегрує цілі національної безпеки в діяльність транспортного комплексу в цілому [1, с. 75].

Висновки. Отже, транспортна безпека – це комплекс заходів, спрямованих на забезпечення захисту транспортної системи, пасажирів, вантажів та інфраструктури від загроз природного, техногенного та людського характеру. Вона охоплює безпеку на автомобільному, залізничному, водному, повітряному та міському транспорті. Забезпечення транспортної безпеки сприяє зниженню кількості ДТП, захисту життя та здоров'я людей, покращенню економічної стабільності та підтримці сталого розвитку транспортної галузі. Таким чином, транспортна безпека є невід'ємною частиною національної безпеки та потребує комплексного підходу для ефективного функціонування транспортної системи. Для її ефективного забезпечення необхідно: розвивати інтегровані системи управління безпекою; підвищувати обізнаність населення про безпеку у сфері транспорту; залучати нові технології для покращення процесів контролю; проводити постійний аналіз ризиків та адаптувати програми безпеки до нових викликів. Отже, питання транспортної безпеки вимагає комплексного підходу як з точки зору теорії, так і практики, враховуючи постійно змінюване середовище загроз і викликів у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чабанов А.М. Поняття та змістове наповнення транспортної безпеки в державно-управлінському вимірі. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2023. №3 (27). С. 68-77. [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2023-3\(27\)-70-79](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2023-3(27)-70-79).
2. Фердман Г.П. Деякі пропозиції щодо входження транспортної безпеки України до європейської системи безпеки на транспорті. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2020. Том 31 (70). № 4 2020. С. 134–139. DOI <https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2020.4/21>.
3. Фердман Г.П. Сутність поняття транспортної безпеки: державно-управлінський аспект. *Право та державне управління*. 2020. № 2. С. 231-236. DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2020.2.34>.
4. Бурдіна М. Ю., Буркіна Н.В. Аналіз стану транспортної безпеки України. URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/6185/6214>.
5. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року №2469-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 31. Ст. 241.
6. Сапронов О. Основні напрями забезпечення транспортної безпеки. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2009. Вип. 4. С. 87-95.
7. Матвеева А. В. Транспортна безпека держави як складова національної транспортної політики. *Право та інновації*. 2017. № 3 (19). С. 30-35.
8. Аверічев І.М. Транспортна безпека як особливий вид економічної безпеки. *Водний транспорт*. 2013. Вип. 2. С. 53-57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vodt_2013_2_11
9. Клепікова О.В. Транспортна безпека як засіб державного регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Серія ПРАВО. Випуск 55. Том 1. С. 150–153.

10. Сукмановська Л.М. Забезпечення транспортної безпеки як компонент протидії проявам тероризму на транспорті. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 257–260.
11. Фердман Г. Загрози транспортній безпеці України за умов глобалізації: державноуправлінський аспект. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2020. № 17. С. 148–150.
12. Беззубов Д. О., Синиця В.Т. Організаційно-правові засади забезпечення транспортної безпеки. *Журнал східноєвропейського права*. 2023. № 116. С. 5-10.
13. Чабанов А. М. Особливості нормативно-правового регулювання транспортної безпеки України: реалії та перспективи. *Публічне урядування*, 2023. № 3 (36). С. 66-74. [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2023-3\(36\)-8](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2023-3(36)-8).
14. Собакарь А.О. Сучасна парадигма транспортної безпеки: адміністративно-правовий аспект. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3. С. 105-113.
15. Степа А.В. Безпека на автотранспорті: проблеми та перспективи. URL:<https://api.dspace.khadi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/82515590-09cc-47be-85a1-fb4559e16d99/content>.

ОБСЯГ І ЗМІСТ МЕХАНІЗМУ ЗДІЙСНЕННЯ АВТОРСЬКИХ ПРАВ НА ЧАСТИНУ ТВОРУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІРИ**THE SCOPE AND CONTENT OF THE MECHANISM FOR EXERCISING COPYRIGHT OVER A PART OF A WORK: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS**

Шендрик І.С.,
аспірантка кафедри права інтелектуальної власності та патентної юстиції
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті досліджено механізм здійснення особистих немайнових та майнових авторських прав на частину твору. Здійснено огляд доктринальних підходів вітчизняних та зарубіжних науковців щодо співвідношення понять «здійснення», «використання» та «розпорядження» авторськими правами. Сформовано авторську дефініцію поняття «механізм здійснення авторських прав та охоронюваних законом інтересів». Також автор ставить питання щодо онтологічного розуміння твору не як речі у цивільно-правовому розумінні, а як однієї із можливих форм відображення динамічної інтелектуальної творчої діяльності, котра лише одномоментно, у знятому вигляді, об'єктивізована на папері, полотні чи екрані комп'ютера, однак ніщо не заважає автору у будь-який час продовжити рух мисленнєвої роботи у формі інтелектуальної творчості і, як наслідок, розвинути твір, котрий до того часу вважався відносно завершеним. Значна увага приділена питанням договірної регулювання прав на частину твору, зокрема запропоновано закріпити в законодавстві як обов'язкову умову для укладення договорів, спрямованих на здійснення авторських прав на частини творів, зазначення: а) конкретного твору, його розділу чи глави, у творчому зв'язку із яким правонабувач бажає асоціювати частину твору; б) темпоральну прив'язку частини твору; в) за можливості детальний опис частини твору як сукупності оригінальних, вирізняльних характеристик.

Обґрунтовано, що здійснення прав на частину твору охоплює не лише права на комплекс дій із використання та розпорядження правами, але також і правомочності на продовження процесу їх інтелектуального творчого доопрацювання, переробки, вирішення питань, чи вводити частину твору у межі правового поля, та який не лише специфічний, але і загальний, і спеціальний правові статуси надавати такому об'єкту авторських прав. До того ж, в контексті авторських правовідносин категорія «здійснення» може мати прояв у створенні нового твору в результаті творчої переробки оригінальної частини композиції.

Ключові слова: частина твору, механізм здійснення авторських прав, розпорядження майновими правами, використання твору.

The article explores the mechanism for exercising personal non-property and property copyright over a part of a work. It provides a review of doctrinal approaches by domestic and foreign scholars regarding the correlation of the concepts of «exercise», «use» and «disposition» of copyright. The author proposes a definition of the term «mechanism for exercising copyright and legally protected interests». The paper also raises the issue of the ontological perception of a work not merely as a «thing» in the civil law sense but as one of the possible forms of reflecting dynamic intellectual creative activity. This activity is only momentarily objectified—on paper, canvas, or computer screen—while nothing prevents the author from continuing the creative intellectual process at any time and developing a work that was previously considered relatively complete. Considerable attention is paid to contractual regulation of rights to a part of a work. Specifically, the paper proposes introducing into legislation a mandatory condition for contracts aimed at exercising copyright on parts of works, namely: (a) specifying the particular work, its section or chapter, in creative connection with which the rights holder seeks to associate the part of the work; (b) providing a temporal reference to the part of the work; (c) where possible, offering a detailed description of the part of the work as a set of original distinguishing characteristics. It is substantiated that exercising rights to a part of a work covers not only the rights to perform actions related to the use and disposition of rights but also the entitlement to continue the process of intellectual creative development, adaptation, and determination of whether to bring the part of the work into the legal field and what general or specific legal status should be granted to such an object of copyright. Moreover, in the context of copyright relations, the category of «exercise» may manifest in the creation of a new work as a result of creative adaptation of the original part of a composition.

Key words: part of a work, mechanism for exercising copyright, disposition of property rights, use of a work.

Постановка проблеми. Безвідносно до різновиду, сфери чи способу використання твору, одними із найскладніших питань інституту авторського права завжди залишаються проблеми практико-прикладного поля. Зокрема вироблення належного механізму здійснення особистих немайнових та майнових прав на об'єкт інтелектуальної творчої діяльності. Вказана проблема притаманна і реалізації прав на частину твору, вирішення котрої, на нашу думку, лежить у розрізі вірного співвідношення діалектичних категорій «належне» та «фактичне», а також права об'єктивного та суб'єктивного. Адже з огляду на те, що частини творів як об'єкти авторського права використовуються у надзвичайно широкому колі сфер комерційної діяльності, а їх нормативне регулювання є вкрай диспозитивним, залишаючи велику кількість питань на розсуд учасників правовідносин; утворюється певна «прогалина» між загально-нормативними особливостями і законодавчими реалізаціями прав на частину твору та практичним рівнем. Так, зокрема вітчизняні науковці для позначення системи взаємопов'язаних елементів, які впливають на реалізацію авторських прав, а також безпосередньо перебігу такої реалізації, зазвичай застосовують поняття «механізм використання», «механізм розпорядження» або «механізм здійснення» авторських прав. Водночас, надаючи дефіні-

цію таким категоріям та здійснюючи їх співвідношення, вчені доходять іноді контрверсійних висновків щодо змістовного наповнення та розмежування цих термінів.

Саме тому, ґрунтовного дослідження потребує зміст категорії «здійснення авторських прав на частину твору», її обсяг та співвідношення із суміжними поняттями, особливо у контексті практичної прийнятності сформованого у науковому колі підходу до розуміння частини твору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання здійснення прав на об'єкти цивільних, зокрема і авторських, прав розглядали у своїй праці І. А. Безклубий, Є. В. Вавіліна, Д. В. Горбась, О. П. Міщенко, М. Ю. Потоцький, О. І. Харитонova, Б. С. Щербина, І. Є. Якубівський. Не зважаючи на це, ґрунтовне, змістовне дослідження механізму здійснення авторських прав на частину твору вітчизняними вченими майже не здійснювалось.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає М. Ю. Потоцький, здійснення суб'єктивного права інтелектуальної власності – це дії особи, спрямовані на матеріалізацію належних їй прав на об'єкти права інтелектуальної власності [1, с. 9]. Більш конкретизоване визначення надали І. А. Безклубий та О. П. Міщенко в результаті тлумачення положення ст. 12 Цивільного кодексу України,

та зазначили, що здійснення права є добровільним актом волевиявлення уповноваженого суб'єкта. Під здійсненням суб'єктивного цивільного права фізичної особи вчені розуміють дії або комплекс дій з використання можливостей, закладених у суб'єктивному цивільному праві, що вказують, за допомогою яких засобів, у якому порядку і відносно яких матеріальних чи нематеріальних об'єктів здійснюється це право [2, с. 216]. Д. В. Горбась дефініює здійснення як добровільне вчинення уповноваженою особою відповідних дій, спрямованих на використання можливостей, закладених у суб'єктивному праві, для задоволення потреб та інтересів носія цього права [3, с. 4; 4, с. 186]. Водночас, наприклад, Б. С. Щербина у межах порівняльно-правового дослідження авторського законодавства України та ЄС застосовує категорії «здійснення» та «використання» майже як синонімічні [5, с. 89]. На думку І. Є. Якубівського, здійснення майнових прав інтелектуальної власності слід визначати як вчинення правоволодільцем (правоволодільцями) або уповноваженою особою на свій розсуд дій щодо використання об'єкта права інтелектуальної власності та/або розпоряджання майновими правами на нього для задоволення майнових інтересів правоволодільця (правоволодільців) [4, с. 191].

Таким чином, більшість вчених розглядає здійснення авторських прав як спектр правових можливостей, який або тотожний комплексу дій із використання твору, або є ширшим за останній. При цьому, вбачається, що категорія «здійснення» є ширшою за категорію «використання» виключно у зв'язку із тим, що перша охоплює можливість розпоряджатись майновими правами на об'єкт авторського права, тобто не лише використовувати, а і надавати права на використання твору іншим суб'єктам правовідносин.

Однак, вимушені констатувати, що значна кількість викладених вище наукових підходів, ґрунтуючись на результатах вивчення загального правореалізаційного механізму цивільних прав або їх окремих підгалузей та інститутів, в достатній мірі не враховують специфіку правомочностей саме авторських правовідносин, що призводить до надзвичайного звуження не лише ширшої категорії «здійснення», але і категорії «використання»; крім того, під час проведення таких співвідношень надмірна увага приділяється кількісним властивостям категорій, а не якісним.

Адже як слушно зазначала О. І. Харитонova, особливості регулятивних цивільних правовідносин інтелектуальної власності зумовлені тим, що вони є результатом використання комбінованого способу юридичного впливу на учасників відповідних відносин: імперативне визначення підстав виникнення прав інтелектуальної власності та порядку оформлення у необхідних випадках таких прав і диспозитивне визначення можливостей автора щодо використання твору [6, с. 114]. Враховуючи зазначене, а також закладений у ст. 12 ЦК України [7] зміст принципу диспозитивності, інтерес і воля суб'єкта авторських прав проявляється не лише у власне правомочностях щодо твору, але, загалом, здатності автора визначати обсяг можливостей з використання об'єкту авторських прав, обмежений лише деякими законодавчими приписами та можливою наявністю прав і законних інтересів інших осіб на такий об'єкт. Прикладами таких обмежень можуть слугувати перехід з плином 70 років майнових прав на твір у суспільне надбання [8] або здатність інших осіб використовувати твір або його частину, у випадку якщо останній є єдиним існуючим способом виразити ідею автора (див. рішення у справі *Joshua Ets-Hokin v. Skyu Spirits Inc.*) [9]. Відповідно, категорія «здійснення» якраз і є найбільш широкою формою відображення інтересу і волі суб'єкта щодо прав і охоронюваних законом інтересів на твір або його частини, а тому охоплює здатність повністю визначати долю об'єкта авторських прав та вчиняти у межах правового поля будь-які дії щодо твору та матеріальних

носіїв, в яких відображені твори, або утримуватись від таких дій.

Отже, на противагу висвітленим вище позиціям авторів, в контексті дослідження частини твору категорію «здійснення» слід розуміти, по-перше, не лише як дію або комплекс дій із використання об'єкту авторського права та/або правомочностей з передачі усього обсягу прав на твір/частину іншим суб'єктам, а набагато ширше – здатність, загалом, вирішувати подальшу долю своєї інтелектуальної творчої діяльності або в деяких випадках результатів інтелектуальної творчості інших осіб. При цьому, зауважимо, що у межах правового поля суб'єкт авторських прав здатен визначати подальшу долю не лише **результатів** творчої роботи, але і власне інтелектуальної творчої діяльності, оскільки композиція далеко не завжди є кінцевим продуктом роботи автора. На нашу думку, твір потенційно має статус незавершеного або проміжного результату діяльності автора, адже останній здатен у будь-який час після завершення роботи над композицією здійснити її творчу переробку, доповнити або скоротити її; або з самого початку відобразити одну ідею, тему, сюжет одночасно у декількох творах зовсім різних типів та жанрів.

Відповідно, твір має дуальну природу, тому що з одного боку, він безперечно є результатом інтелектуальної творчої діяльності автора, тобто певним формально вираженим і відносно окресленим фрагментом інтелектуальної творчості автора. Однак, з іншого боку, було б некоректно відобразити композицію як кінцевий, остаточний, абсолютно завершений, результат роботи людини, оскільки, на нашу думку, він є однією із багатьох можливих форм відображення динамічної інтелектуальної творчої діяльності, котра одномоментно, у знятому вигляді, об'єктивізована на папері, полотні чи екрані комп'ютера, однак ніщо не заважає автору у будь-який час продовжити рух мисленнєвої роботи у формі інтелектуальної творчості і, як наслідок, розвинути твір, котрий до того часу вважався відносно завершеним. Підтвердженням цієї позиції є зокрема і те, що авторське законодавство більшості країн світу гарантує збереження тісного зв'язку між автором та твором (зокрема у вигляді особистих немайнових прав) навіть у разі передачі усіх майнових прав на композицію третім особам.

Таким чином, твір на відміну від об'єктивної форми, в якій він виражений, не є типовою річчю у цивільно-правовому розумінні, адже сутнісно твір не є предметом матеріального світу [10], і він, аналогічно як і обсяг прав на нього в повному обсязі, з об'єктивних причин не може бути переданий іншим особам. Надання твору статусу речі та типового об'єкту цивільних правовідносин є правовою фікцією, котра використовується суб'єктами господарювання для спрощення договірної діяльності. Однак, зазначена обставина не повинна впливати на загальний обсяг прав та обов'язків, об'єктом яких є композиція.

При цьому, вказана закономірність властива частині твору як об'єкту авторських прав навіть у більшій мірі ніж безпосередньо композиції. Адже щодо елементів твору суб'єкти авторських прав мають здатність визначати юридичну та фактичну долю не лише на докомпозиційному рівні, але і посткомпозиційному. Наприклад, суб'єкт авторства може на власний розсуд вирішувати, чи виокремлювати у межах твору окремі самостійні частини, чи доводити правовий статус їх охороноздатності, від чого, як наслідок, і залежить спектр правомочностей, які потенційно можливо вчиняти щодо таких частин, та обсяг обов'язків і гарантій, котрих потрібно дотримуватись іншим особам під час використання таких частин (ставитись як до самостійного об'єкту авторського права чи як до рядового неоригінального елементу твору).

Таким чином, здійснення прав на частину твору охоплює не лише права на комплекс дій із використання та розпорядження правами, але також і правомочності

на продовження процесу їх інтелектуального творчого доопрацювання, переробки, вирішення питань, чи вводити частину твору у межі правового поля, та який не лише специфічний, але і загальний, і спеціальний правові статуси надавати такому об'єкту авторських прав. До того ж, в контексті авторських правовідносин категорія «здійснення» може мати прояв у створенні нового твору в результаті творчої переробки оригінальної частини композиції. При цьому, під створенням нового твору варто розуміти не лише змістовно нову композицію (наприклад, роман Марка Твена «Пригоди Гекльберрі Фінна» створений шляхом розкриття другорядного персонажа роману «Пригоди Тома Соєра»), але і формально – в результаті творчої переробки способу зображення частини твору та/або типу твору (зокрема творче перероблення сюжету і персонажів літературного твору в аудіовізуальну композицію вважається створенням нового твору).

Як наслідок, і здатність частини твору бути зміненою автором, змістовно доопрацьованою, скороченою або розширеною, навіть після відносного завершення роботи над матеріальним втіленням такої частини, повинна відображатись у законодавстві та договірному праві. Адже науковці та правозастосовці під час окреслення спектру авторських прав, визначення меж їх реалізації, вдаються до надмірного об'єкто-орієнтування. Тобто встановлюють обсяг прав автора залежно від юридично значимих особливостей твору (типу, жанру, форми вираження створеної композиції), а не інтелектуального творчого потенціалу автора. Зокрема П. П. Черевко характеризує особисті немайнові права автора як права, які захищають зв'язок особистості автора з його твором. Серед таких прав вчений називає і в подальшому досліджує лише право авторства, право на авторське ім'я, право недоторканості твору [11, с. 128]. Водночас, нормами Конституції України і Цивільного кодексу України встановлення першочерговість гарантування саме «свободи літературної, художньої, наукової і технічної творчості» і лише другорядно – право на результати такої діяльності, їх захист та використання (див., наприклад, ч. ч. 1-2 ст. 54 Основного Закону) [12]. Тобто законодавством гарантується саме природна здатність кожної людини займатись інтелектуальною творчістю, виражати її в певних формах, способах і засобах; і гарантування подібного права не повинно обмежуватись лише зв'язком із твором чи винаходом, більш того, навіть наявністю будь-яких результатів інтелектуальної творчої роботи.

Практико-прикладна цінність дослідження немайнових та майнових прав автора не на твір, як статичну категорію, а на фрагмент інтелектуальної творчої роботи автора, як динамічну категорію, дозволяє зовсім з іншого боку дослідити зміст і обсяг усіх можливих правомочностей автора. Наприклад, традиційне виключне право автора на використання твору та право на дозвіл або заборону використання твору іншими особами набувають дещо іншого змістовного наповнення. Адже автор не може передати свою інтелектуальну творчість іншій фізичній або юридичній особі, або взяти на себе зобов'язання перед ліцензіатом більше не розвивати, доповнювати/змінювати зміст твору або частини твору, змінювати посткомпозиційне значення останньої, тому що таке зобов'язання прямо порушуватиме свободу інтелектуальної творчої діяльності автора. Творець може лише надати виключне право на використання твору/частини твору як відносно завершеного, формально вираженого та охороноздатного фрагменту своєї творчої роботи, ніби одноmomentно виїнятого з процесу мислення автора, об'єктивізованого та чітко окресленого юридично значимими умовами, такими як певний проміжок часу (наприклад, станом на дату укладення договору), чітка прив'язка частини до твору (наприклад, право на використання образу персонажа Гендальф, описаного в есе Дж. Р. Р. Толкіна «Неза-

вершені оповіді Нуменору і Середзем'я», проте без поширення такого права на використання образу персонажа Гендальф у романі «Володар перстнів»), сукупність ознак, які надають частині твору розрізняльної здатності.

Таке розуміння твору та/або його частини у межах правового поля не лише у повній мірі гарантує право автора на свободу творчої діяльності, але захищає суб'єктів господарювання від можливого спаллювання, негативної для асоціювання із продуктом чи послугою зміною змісту частини твору, права на яку набула фізична або юридична особа на підставі авторського договору. Згадаємо зокрема судову справу № 369/9557/15-ц про неправомірне використання сценічного образу шляхом його зображення на етикетці «Веркін квас похмільний» [13]. У цій справі позивач зміг захистити порушене відповідачем право, однак уявімо протилежну ситуацію, за якої суб'єкт господарювання правомірно використовував образ у виробництві пляшок квасу на підставі ліцензійного договору. На протидію цьому, автор сценічного образу вирішив би змінити позиціювання частини твору на таке, що б негативно впливало на репутацію продукції підприємця-правоволодільця (наприклад, автор створив би композицію, в якій персонаж висвітлювався у вульгарній манері). Жодне право суб'єкта господарювання ніби не порушено, адже автор є вільним у виборі напрямку творчості, навіть у разі передачі майнових прав на об'єкт іншим особам, однак немайнава шкода товару/послугі, із яким асоціюється частина твору, була завдана і, відповідно, відбулось порушення законних інтересів правонабувача.

У подібних випадках завдання автором або виконавцем (у разі якщо твір/частина є об'єктом суміжних прав) своїми діями немайнової шкоди твору, суб'єкт господарювання має право лише розірвати договір про розпорядження майновими правами на твір та припинити використання такого твору як комерційного найменування, торгівельної марки тощо. Однак, відшкодувати будь-які збитки, пов'язані із зміною автором/виконавцем змісту твору, застосувати юридичні, а не фактичні, способи захисту порушеного інтересу, правонабувач не здатен. Згадаємо зокрема непоодинокі кейси американських кіностудій, котрі вилучали з сюжету кінофільму персонажів або акторів, що грали таких персонажів, одразу після того як актори потрапляли у негативне інфополе, що пливало і на репутацію всього твору відповідно (див., наприклад, кейс актора Джоні Деппа та кіностудії «Warner Bros») [14].

З огляду на зазначене, пропонуємо закріпити в законодавстві як обов'язкову умову для укладення договорів, спрямованих на здійснення авторських прав на частини творів, необхідність не лише формального найменування частини твору, котра є об'єктом правочину, але і зазначення відомостей щодо темпоральної і матеріальної фіксації її змістовного наповнення відносно динамічної, нічим необмеженої, інтелектуальної творчої діяльності автора. Тобто, як вже зазначалось вище, у таких договорах в обов'язковому порядку повинні вказуватись: а) конкретний твір, його розділ чи глава, у творчому зв'язку із яким правонабувач бажає асоціювати частину твору, наприклад, із персонажем; б) темпоральна прив'язка, тобто фіксування змістовних властивостей, асоціативно-відображальне розуміння, частини твору конкретно в якому проміжку часу: станом на дату укладення договору, на день опублікування твору, його змістовної частини тощо; в) за можливості детальний опис частини твору як сукупності оригінальних, вирізняльних характеристик (зокрема вказане прийняте щодо персонажу або образу твору).

З цією метою пропонуємо доповнити абз. 2 ч. 2 ст. 48 Закону України «Про авторське прав та суміжні права» таким приписом: «Якщо об'єктом договору щодо розпорядження майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав є частина твору, у договорі додатково зазначаються відомості, що дозволяють

ідентифікувати твір (твори), у змістовному зв'язку із яким перебуває частина, а також її детальний опис». Вказане нормативне доповнення разом із відповідною конкретизацією таких умов у межах договірного права дозволить не лише гарантувати свободу творчої діяльності автора, але й забезпечити правонабувача від можливих змін змістовного наповнення частин творів із часом.

Повертаючись до вивчення сутності терміну «здійснення прав», важливо додатково відзначити, що вказана категорія поширюється також на діяння, котрі мають прояв не лише у діях щодо твору, але також і у бездіяльності. Зокрема у випадках, коли автор утримується від дій щодо виокремлення самостійних частин та надання їм окремого правового становища.

По-третє, було б некоректним обмежувати поняття «здійснення авторських прав» виключно суб'єктивними правами, особливо враховуючи, що безпосередньо в положеннях Конституції України закріплено право на захист не лише авторських прав, але і моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності (стаття 54 Основного Закону) [12]. Таким чином, правореалізаційний механізм щодо частин творів, не зважаючи на певну тавтологічність поняття, крім авторських прав, поширюється також і на законні інтереси як ті, що мають логічно-смісловий зв'язок із такими суб'єктивними правами, так і ті, що не опосередковані останніми і такого зв'язку не мають [15, с. 31]. До прикладу, формою здійснення законних інтересів на частину твору є участь автора композиції у судовому процесі як третьої сторони із вимогами про дотримання права на ім'я у спорі між суб'єктами господарювання (ліцензіатом та ліцензіаром) щодо неправомірного використання персонажу твору.

Важливим також є те, що об'єктом здійснення, так само як і об'єктом прав на використання, є не лише безпосередньо твір, але і матеріальний носій твору. Як зазначив у дисертаційному дослідженні І.Є. Якубівський, всі дії з використання твору можуть бути поділені на дві групи: 1) дії щодо самого твору; 2) дії щодо матеріального об'єкта (носія), в якому втілено твір. Використання твору у першому випадку можна вважати прямим (дії вчиняються безпосередньо щодо твору), у другому – опосередкованим (дії вчиняються щодо матеріального носія, в якому втілено твір) [4, с. 207; 16, с. 67]. Така позиція є справедливою і щодо здійснення прав і законних інтересів на частину твору, адже, враховуючи, що остання є формою відображення мисленнєво-духовного послання автора, а згідно судової практики у більшості випадків неправомірне використання частини твору є прямим порушенням прав правоволодільца твору [13], повний спектр авторських прав поширюється не лише на твір, але і опосередковано – на матеріальні носії, в яких цей твір виражено, як окремо, так і у структурі складного чи складеного твору, наприклад, збірника.

У свою чергу, поняття використання твору/частини твору було б некоректно дефініювати лише як один з рядових елементів категорії здійснення прав на твір. На наше переконання, моделюючи співвідношення зазначених понять через «кола Ейлера», категорії «використання» та «здійснення» співвідносяться як рівнозначні та такі,

що лише частково перетинаються. Адже відповідно до загального для усіх інститутів цивільного права розуміння, поняття «користування» полягає не лише у використанні споживчих властивостей речі за допомогою дій юридичних, але і фактичних [10]. Відповідно, дії із використання частини твору значно виходять не лише за межі поняття «здійснення прав», але і, загалом, правового поля. Невипадково Цивільний кодекс України і Закон України «Про авторське право та суміжні права» у своїх положеннях послуговуються конструкцією «використання твору», а не «використання прав на твір» [8]. На протидію цьому, авторське законодавство застосовує саме поняття «здійснення авторських прав». Таким чином, лише у межах правових відносин поняття «права, пов'язані із використанням твору» є однією, і на практико-прикладному рівні основною, з форм відображення категорії «здійснення авторських прав».

Однак, враховуючи мету і завдання наукового дослідження, необхідність всебічного вивчення елементів системи реалізації авторських прав на частину твору, видається доцільним проаналізувати саме механізм здійснення авторських прав і законних інтересів на частину твору у його розширювальному значенні. З огляду на зазначене, ми можемо визначити досліджувану категорію як систему взаємопов'язаних і взаємообумовлених, динамічних умов, способів і засобів, які забезпечують реалізацію інтересу і волі суб'єктів авторських правовідносин у вигляді діянь (дій або бездіяльності) щодо вирішення юридичної долі частини твору, зокрема визначення її загального, спеціального та специфічного статусу, ролі у відображенні процесі та результатів інтелектуальної творчої діяльності; а також матеріальних носіїв, в яких частина твору втілюється.

Висновки. В результаті комплексного дослідження доктринальних позицій щодо обсягу здійснення особистих немайнових та майнових авторських прав, надано авторське визначення поняттю «здійснення авторських прав на частину твору» – система взаємопов'язаних і взаємообумовлених, динамічних умов, способів і засобів, які забезпечують реалізацію інтересу і волі суб'єктів авторських правовідносин у вигляді діянь (дій або бездіяльності) щодо вирішення юридичної долі частини твору, зокрема визначення її загального, спеціального та специфічного статусу, ролі у відображенні процесі та результатів інтелектуальної творчої діяльності; а також матеріальних носіїв, в яких частина твору втілюється.

Внаслідок адаптації вказаних теоретичних висновків до проблем практико-прикладного рівня запропоновано закріпити в законодавстві як обов'язкову умову для укладення договорів, спрямованих на здійснення авторських прав на частини творів, зазначення: а) конкретного твору, його розділу чи глави, у творчому зв'язку із яким правонабувач бажає асоціювати частину твору, наприклад, із персонажем; б) темпоральну прив'язку, тобто фіксування змістовних властивостей, асоціативно-відображальне розуміння, частини твору конкретно в якому проміжку часу: станом на дату укладення договору, на день опублікування твору, його змістовної частини тощо; в) за можливості детальний опис частини твору як сукупності оригінальних, вирізняльних характеристик.

ЛІТЕРАТУРА

1. Потоцький М.Ю. Правове регулювання інтелектуальної власності в Україні: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2009. 20 с.
2. Безклубий І.А., Міщенко О.П. Поняття та зміст способів здійснення авторських прав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. Вип. 20. Том 1. 2012 (С. 216-219).
3. Горбась Д. В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб: поняття, способи, межі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 20 с.
4. Якубівський І.Є. Проблеми набуття, здійснення та захисту майнових прав інтелектуальної власності в Україні: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. 2019. 520 с. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/12/dysertatsiia.pdf>
5. Щербина Б.С. Здійснення авторських прав в Україні та ЄС. *Право і суспільство*. Цивілістика. 2018. Вип. 2. С. 88-94. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2018/2_2018/part_1/17.pdf

6. Харитонova О. І. Правовідносини інтелектуальної власності, що виникають внаслідок створення результатів творчої діяльності (концептуальні засади): монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 346 с.
7. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
8. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>
9. Joshua Ets-Hokin v. Skyu Spirits Inc. Справа № 00-16924. Апеляційний суд дев'ятого округу США. 2003. URL: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F3/323/763/575854/>
10. Харитонов Є. О. Цивільне право України: підручник / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, О. В. Старцев. 3-тє вид., перероб. і доп. К. Істина. 2011. URL: <https://westudents.com.ua/knigi/479-tsivine-pravo-ukrani-haritonov-o.html>
11. Черевко П.П. Загальні особисті немайнові права автора в механізмі правової охорони твору. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Розділ III. Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. 2022. С.126-131. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.23>
12. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата)
13. Постанова Верховного Суду від 08.05.2018 р. № 369/9557/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74120728>
14. Галайда О. Джонні Депп програв суд Ембер Херд, і Warner Bros за це вигнали його з ролі Гріндевальда у франшизі Гаррі Поттер. Фанати обурені подвійними стандартами кіностудії. URL: <https://glavred.net/stars/fanaty-warner-bros-trebuyut-vygnat-ember-herd-s-roll-mery-10219979.html>
15. Хамходера О., Піть І. Суб'єктивний публічний інтерес: теорія та прикладні перспективи. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки». № 1 (35). 2021. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/97625fa5-1239-47be-ae59-0c67434bea16/content>
16. Якубівський І. Є. Використання твору в авторському праві. Право та інновації. 2015. № 4. С. 65–71.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

LEGAL PRINCIPLES OF UKRAINE'S INTEGRATION INTO THE EU

Фетько Ю.І., докторка філософії в галузі права, доцентка,
доцентка кафедри міжнародного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

У статті досліджуються правові засади становлення та розвитку інтеграції України до Європейського Союзу. Узагальнивши весь комплекс спеціальної юридичної літератури встановлено, що правові засади становлення та розвитку інтеграції України до Європейського Союзу на сучасному етапі практично не вивчалися юридичною наукою. Досліджено, що нинішня політика України відзначена євроінтеграційним пріоритетом, реалізація якого є неможливою поза форматом співробітництва з Європейським Союзом. Встановлено процес формування досліджуваної сфери правовідносин, визначено основні тенденції та особливості розвитку зазначених відносин на різних етапах історичного розвитку. Досліджено, що наміри України щодо розвитку відносин з Європейським Союзом вперше були закріплені у Постанові Верховної Ради України, а згодом зафіксовані в Угоді про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами та більш деталізовані згодом стали в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Встановлено, що станом на сьогодні тривають двосторонні зустрічі Україна – Європейський Союз стосовно оцінки адаптації українського законодавства до законодавства Європейського Союзу.

Ключові слова: інтеграція, Україна, Європейський Союз, Угода про асоціацію, адаптація законодавства, законодавство Європейського Союзу.

The article examines the legal principles of the formation and development of Ukraine's integration into the European Union. Summarizing the entire complex of special legal literature, it was established that the legal foundations of the formation and development of Ukraine's integration into the European Union at the present stage have practically not been studied by legal science. It is studied that the current policy of Ukraine is marked by a European integration priority, the implementation of which is impossible outside the format of cooperation with the European Union. The process of formation of the research sphere of legal relations is established, the main trends and features of the development of these relations at different stages of historical development are determined. It has been investigated that Ukraine's intentions to develop relations with the European Union were first enshrined in a Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine, and later recorded in the Partnership and Cooperation Agreement between Ukraine and the European Communities and their Member States, and later became more detailed in the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other. It has been established that, as of today, bilateral meetings between Ukraine and the European Union are ongoing regarding the assessment of the adaptation of Ukrainian legislation to the legislation of the European Union.

Key words: integration, Ukraine, European Union, Association Agreement, adaptation of legislation, European Union legislation.

Постановка проблеми. Стратегічний курс України щодо набуття повноправного членства України у Європейському Союзі було закріплено у Конституції України. Нинішня політика України відзначена євроінтеграційним пріоритетом, реалізація якого є неможливою поза форматом співробітництва з Європейським Союзом. Узагальнивши весь комплекс спеціальної юридичної літератури варто відзначити, що правові засади інтеграції України до Європейського Союзу на сучасному етапі практично не вивчалися юридичною наукою. Видається доцільним і своєчасним дослідити правові засади інтеграції України до Європейського Союзу на сучасному етапі. Адже, після отримання Україною статусу кандидата на членство у Європейський Союз розпочався новий етап європейської інтеграції України. Водночас це дозволить простежити процес формування досліджуваної сфери правовідносин, визначити основні тенденції та особливості розвитку зазначених відносин на різних етапах історичного розвитку.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження правових засад інтеграції України до Європейського Союзу на сучасному етапі.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти проблематики інтеграції України до Європейського Союзу досліджувалися такими вченими як: Баймуратов М., Бувайлик Г., Буроменський М., Буткевич В., Василенко В., Висоцький О., Волченко Н., Гайліон К., Георгіца А., Денисов Н., Довгерта А., Дорогіх О., Євінтова В., Зінчук Т., Капусняк К., Кваші С., Кисіль В., Малишева Н., Мельничук О. Михайлова Л., Мозоль Н., Новак А., Опришко В., Павліченко І., Сандровський К., Стецюк Н., Тимченко Л., Філіпенко А., Шевчук С., Шниркова О. та інші. Однак дослідження щодо правових засад інтеграції України до Європейського Союзу сконцентровані переважно навколо

політологічних, історичних, соціальних питань, економічних, а також питань міжнародних відносин і державного управління, а аналіз наукових праць вітчизняних вчених-юристів дає можливість встановити, що сьогодні юридичною наукою не достатньо уваги приділено дослідженню правовим засадам інтеграції України до Європейського Союзу на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Термін «інтеграція» вперше було застосовано у 30-х рр. XX століття [1, с. 101]. Інтеграція – це «(від лат. *integratio* – поповнення, відновлення) – об'єднання будь-яких елементів в одне ціле, а також поєднання та координація дій різних частин цілісної системи; процес взаємозближення і взаємодії окремих структур» [2]. Пебро М. відзначає, що інтеграція є складним процесом взаємодії держав, який характеризується двома елементами, а саме: правовою формою та економічним змістом. Право є найбільш ефективним регулятором суспільних відносин, яке покликане сприяти розвитку інтеграційних процесів, забезпечувати їх взаємодію на паритетних засадах і з урахуванням інтересів обох сторін. [1, с. 100].

Сьогодні Європейський Союз вважається одним із успішних інтеграційних об'єднань. Його становлення і розвиток можна охарактеризувати у декілька етапів, а саме: перший період (1945–1959 рр.) характеризують як «мир в Європі та початок співробітництва». Цьому періоду притаманна післявоєнна співпраця в Європі, яка призвела до створення Європейського об'єднання вугілля та сталі, підписання Римських договорів; **другий період** (1960-1969 рр.) повзаний із економічним зростанням Європейського Союзу у 1960-ті роки з подальшою економічною інтеграцією в Європі та розвитком міжнародного співробітництва; третій період (1970–1979 рр.) характеризують як «зростаюча спільнота», цьому періоду при-

таманне перше розширення Європейського Союзу, приєднання таких держав, як Данія, Ірландія та Великобританія. Цей період також пов'язують із розвитком Європейського Союзу з європейськими виборами та регіональною політикою для розвитку бідніших регіонів; четвертому періоду (1980–1989 рр.) притаманне приєднання більшої кількості країн, започаткування програми Erasmus і єдиного ринку; п'ятий період (1990–1999 рр.) характеризують як «Європа без кордонів», йому притаманне розширення Європейського Союзу і започаткування єдиного ринку; шостому періоду (2000–2009 рр.) притаманне розширення Європейського Союзу (приєднання 12 країн) та підписання Лісабонської угоди; сьомий період (2010–2019 рр.) характеризують, як «складне десятиліття», цьому періоду властиві фінансова криза, вступ Хорватії в Європейський Союз і вихід Великобританії з Європейського Союзу; **восьмий період** (2020 р. по сьогодні) характеризують як «єдиний і стійкий Європейський Союз», йому притаманне, як Європейський Союз реагував на такі виклики як пандемія COVID-19, загарбницька війна Росії проти України та боротьба зі зміною клімату [3].

Наміри України щодо розвитку відносини з Європейським Союзом вперше були закріплені у Постанові Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 року. У Постанові закріплювалось, що «перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах за умови, що це не шкодить її національним інтересам. З метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна укладе з ними Угоду про партнерство і співробітництво, здійснення якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом – до повного її членства у цій організації» [4]. Поряд з цим Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» врегульовує засади зовнішньої політики, а також внутрішньої політики України щодо розбудови державності, національної безпеки та оборони, розвитку місцевого самоврядування, розвитку регіонів, формування інститутів громадянського суспільства та ін. На основі вищезгаданого закону впроваджується політика розбудови відносин між Україною та Європейським Союзом. Частина 2 статті 11 цього закону врегульовує, що однією із основних засад зовнішньої політики України є «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі» [5].

В подальшому реалізуючи курс на європейську інтеграцію Україна почала розвивати відносини з Європейським Союзом у рамках Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, яку було укладено у 1994 році. Дана Угода встановила партнерство між Співтовариством та його державами-членами з одного боку та нашою державою з іншого боку. Серед основних цілей такого партнерства були: забезпечення відповідного політичного діалогу між сторонами, котрий сприятиме розвитку тісних політичних відносин; сприяння між сторонами розвитку торговельних, інвестиційних та гармонічних економічних відносин; створення засад взаємовигідного співробітництва у різних сферах, а саме: економічній, соціальній, фінансовій, цивільній, науково-технічній і культурній та ін.; підтримання зусиль України щодо зміцнення демократії та розвитку її економіки і завершення переходу до ринкової економіки. Ця Угода, була основою співробітництва України та Європейського Союзу, вона була розроблена для сприяння і підтримки мети України до подальшого інтегрування до європейських економічних та соціальних інституцій [6].

Згодом, Україна та Європейський Союз стали безпосередніми сусідами, унаслідок розширення Європейського

Союзу 1 травня 2004 року. Розширення Європейського Союзу надало можливість Україні та Європейському Союзу нового імпульсу щодо їх подальшого співробітництва, посилення політичної та економічної взаємопов'язаності. Україні та Європейському Союзу це розширення надало можливість розвивати більш тісніші відносини, які виходили за рамки співробітництва до поступової економічної інтеграції і поглиблення політичної співпраці. У 2005 році Україна схвалила План дій Україна – Європейський Союз «Європейська політика сусідства», котрий визначив нові перспективи щодо співробітництва з Європейським Союзом [7]. План дій Україна – Європейський Союз «Європейська політика сусідства» є двостороннім політичним документом, який суттєво розширив двостороннє співробітництво України та Європейського Союзу. З своїм змістом План дій Україна – Європейський Союз «Європейська політика сусідства» містив конкретні зобов'язання для України за такими напрямками як: зміцнення демократичних інституцій, боротьба з корупцією, економічні реформи та заходи щодо розвитку співробітництва з Європейським Союзом в секторальних сферах [8, с. 2]. Імплементация положень цього Плану сприяла реалізації положень Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами.

Виконавши зобов'язання передбачені цією Угодою про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами 5 березня 2007 року розпочався переговорний процес між Україною та Європейським Союзом щодо укладення між ними нової Угоди [9]. Європейський Парламент 25 листопада 2010 року ухвалив резолюцію, у котрій наголосив на європейській перспективі України, як держави яка має міцні історичні, культурні та економічні зв'язки з Європейським Союзом [10]. На п'ятнадцятому саміті Україна – Європейський Союз було оголошено про завершення переговорів стосовно Угоди про асоціацію. Внаслідок довготривалих переговорів було підписано Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони 21 березня 2014 року [11]. Згодом, 1 вересня 2017 року, після тривалого процесу ратифікації Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом набула чинності. Дана Угода фактично за своїм обсягом та тематичним охопленням стала найбільшим міжнародним договором за всю історію України та найбільшим міжнародним договором, укладеним Європейським Союзом із третьою країною [10]. Внаслідок підписання та ратифікації Угоди про асоціацію Україна взяла на себе зобов'язання стосовно запровадження стандартів Європейського Союзу у всіх сферах. Укладена Угода визначає формат відносин між нашою державою та Європейським Союзом на основі принципів «політичної та економічної інтеграції» і є своєрідним орієнтиром щодо впровадження соціально-економічних реформ в Україні.

Згодом, як стратегічний курс держави, у Конституції України було закріплено набуття повноправного членства України у Європейському Союзі. 23 червня 2022 року Європейська Рада ухвалила рішення щодо надання Україні статусу кандидата на членство у Європейський Союз. З цього часу розпочався новий етап європейської інтеграції України. У грудні 2023 року Європейською Радою ухвалюється рішення щодо відкриття переговорів із Україною. Протягом 2024 року відбулась міжурядова конференція між Європейським Союзом та Україною, яка ознаменувала початок переговорів про вступ України до Європейського Союзу та заходи Європейської комісії щодо скринінгу відповідності українського законодавства до законодавства Європейського Союзу. Такий скринінг українського законодавства потрібний, аби Україна розробила план адаптації законодавства до законодавства

Європейського Союзу. Станом на сьогодні тривають двосторонні зустрічі Україна – Європейський Союз стосовно оцінки адаптації українського законодавства до законодавства Європейського Союзу.

Висновки. Таким чином, реалізуючи курс на європейську інтеграцію Україна почала розвивати відносини з Європейським Союзом у рамках Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. Ця Угода, стала основою співробітництва нашої держави та Європейського Союзу з метою сприяння і підтримки мети України до подальшого інтегрування

Європейського Союзу. Окреслені нові перспективи щодо співробітництва з Європейським Союзом та вимоги щодо подальшого інтегрування до Європейського Союзу, були зафіксовані у Плані дій Україна – Європейський Союз «Європейська політика сусідства», а згодом більш деталізовані були в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Станом на сьогодні тривають двосторонні зустрічі Україна – Європейський Союз стосовно оцінки адаптації українського законодавства до законодавства Європейського Союзу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Трихліб К.О. Інтеграція: сутність і сопливості. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11314/1/Trykhlub_100-105.pdf
2. Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-12384>
3. History of the EU. URL: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu_en?prefLang=uk
4. Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3076-12#Text>
5. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>
6. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text
7. План дій Україна – Європейський Союз «Європейська політика сусідства». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693#Text
8. Проблеми та перспективи європейської інтеграції України. URL: <https://jrn1.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/view/5915>
9. Історія становлення відносин Україна-ЄС. URL: <https://minjust.gov.ua/m/istoriya-stanovlennya-vidnosin-ukraina-es>
10. Європейська інтеграція. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/integration/tajmlajn-shlyah-ukrayiny-do-yes/>
11. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

РОЛЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ПІД ЧАС ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**THE ROLE OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN ENSURING STATE SECURITY DURING A SPECIAL PERIOD: CRIMINAL LAW ASPECTS****Тарасенко О.С., к.ю.н., директор***Департамент освіти, науки та спорту Міністерства внутрішніх справ України*

Актуальність статті полягає в тому, що недостатня ефективність роботи правоохоронних органів може призвести до загострення внутрішньої ситуації та підризу довіри суспільства. Особливого значення набуває боротьба з корупцією серед посадових осіб, яка може послаблювати державний захист. Також важливо забезпечити належне фінансування та ресурсну підтримку правоохоронних органів. Вирішення зазначених проблем потребує комплексного підходу, що включає правові, організаційні та технічні заходи. Метою статті є дослідження ролі правоохоронних органів у забезпеченні державної безпеки під час особливого періоду через призму кримінально-правових аспектів. У статті досліджується роль правоохоронних органів у забезпеченні національної безпеки та оборони України. Конституція України визначає захист прав і свобод громадян як найвищу соціальну цінність, що зумовлює обов'язок держави та її інституцій, зокрема правоохоронних органів, забезпечувати безпеку суспільства. Визначено основні правоохоронні органи, які здійснюють свою діяльність у цій сфері, зокрема Національну поліцію, Службу безпеки України, Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро України та інші. Проаналізовано наукові підходи до визначення поняття «правоохоронні органи» та їх функцій. Встановлено, що корупція становить суттєву загрозу для національної безпеки та потребує ефективної протидії з боку спеціалізованих антикорупційних органів. Окреслено роль військових формувань, таких як Національна гвардія України та Військова служба правопорядку України, у забезпеченні правопорядку і захисту державного суверенітету. Визначено правові аспекти діяльності органів прокуратури у сфері національної безпеки. Підкреслено необхідність удосконалення законодавчого регулювання щодо визначення переліку правоохоронних органів. Окреслено проблеми взаємодії між різними суб'єктами системи національної безпеки. Наголошено на потребі підвищення ефективності функціонування правоохоронних органів у контексті викликів, що стоять перед Україною. Запропоновано удосконалити механізми контролю за діяльністю правоохоронних органів для підвищення рівня безпеки держави.

Ключові слова: правоохоронні органи, національна безпека, оборона держави, корупція, законодавство, прокуратура, поліція, Національна гвардія України, Служба безпеки України.

The relevance of the article lies in the fact that insufficient efficiency of law enforcement agencies can lead to aggravation of the internal situation and undermining of public trust. Of particular importance is the fight against corruption among officials, which can weaken state protection. It is also important to ensure adequate funding and resource support for law enforcement agencies. Solving these problems requires a comprehensive approach, including legal, organizational and technical measures. The purpose of the article is to study the role of law enforcement agencies in ensuring state security during a special period through the prism of criminal law aspects. The article examines the role of law enforcement agencies in ensuring national security and defense in Ukraine. The Constitution of Ukraine defines the protection of citizens' rights and freedoms as the highest social value, which imposes an obligation on the state and its institutions, particularly law enforcement agencies, to ensure public security. The main law enforcement agencies operating in this area are identified, including the National Police, the Security Service of Ukraine, the State Bureau of Investigation, the National Anti-Corruption Bureau, and others. Scientific approaches to defining the concept of "law enforcement agencies" and their functions are analyzed. It is established that corruption poses a significant threat to national security and requires effective counteraction by specialized anti-corruption agencies. The role of military formations such as the National Guard and the Military Law Enforcement Service in maintaining public order and protecting state sovereignty is outlined. The legal aspects of the prosecutor's office activities in the field of national security are determined. The need to improve legislative regulation regarding the definition of the list of law enforcement agencies is emphasized. Problems of interaction between various entities in the national security system are outlined. The necessity of increasing the efficiency of law enforcement agencies in the context of the challenges facing Ukraine is highlighted. It is proposed to improve control mechanisms over the activities of law enforcement agencies to enhance the state's security level.

Key words: law enforcement agencies, national security, state defense, corruption, legislation, prosecution, police, National Guard, Security Service of Ukraine.

Постановка проблеми. Під час особливого періоду, зумовленого воєнним станом, надзвичайним станом або іншими кризовими обставинами, зростає загроза державній безпеці, що вимагає посиленої діяльності правоохоронних органів.

Основною проблемою є забезпечення правопорядку та протидія кримінальним правопорушенням, які становлять загрозу суверенітету й територіальній цілісності держави. У таких умовах зростає ризик диверсійної діяльності, тероризму, колабораціонізму та незаконного обігу зброї.

Водночас важливо не допустити зловживання владою та порушення прав громадян з боку силових структур. Законодавство України передбачає посилену відповідальність за державну зраду, шпигунство та пособництво державі-агресору. Однак у реаліях особливого періоду правоохоронні органи стикаються з труднощами у зборі доказів та оперативному розслідуванні кримінальних правопорушень.

Значну роль відіграють спеціальні заходи, такі як контррозвідувальні операції, контроль інформаційного простору та мобільні перевірки. Водночас необхідно дотримуватися принципів законності та забезпечення

прав людини. Використання спеціальних процесуальних норм потребує чітких механізмів контролю для уникнення свавілля. Важливим аспектом є координація дій правоохоронних органів із військовими структурами та міжнародними партнерами.

Недостатня ефективність роботи правоохоронних органів може призвести до загострення внутрішньої ситуації та підризу довіри суспільства. Особливого значення набуває боротьба з корупцією серед посадових осіб, яка може послаблювати державний захист. Також важливо забезпечити належне фінансування та ресурсну підтримку правоохоронних органів. Вирішення зазначених проблем потребує комплексного підходу, що включає правові, організаційні та технічні заходи.

Аналіз останніх досліджень. Останні наукові праці зосереджені на вивченні правових механізмів реагування правоохоронних органів на загрози державній безпеці в умовах воєнного стану та інших кризових ситуацій. Дослідники акцентують увагу на кримінально-правових аспектах запобігання та протидії диверсіям, тероризму, колабораційній діяльності. Серед авторів, які присвятили

своїй праці цим питанням, можна виокремити таких дослідників: Бандурка О. М., Вітвицький С. С., Григоренко А. В., Дрозд О. Ю., Копотун І. М., Костицький В. В., Назимко Є. С., Оніщенко Н. М., Павлюк О. О., Приймаченко Д. В., Шаблюстий В. В., Юнін О. С. та інші.

Метою статті є дослідження ролі правоохоронних органів у забезпеченні державної безпеки під час особливого періоду через призму кримінально-правових аспектів.

Виклад основного матеріалу. У періоди особливого стану в державі відбувається зростання загроз національній безпеці, серед яких можна виокремити терористичну діяльність, диверсії, збройні конфлікти та масові заворушення. В таких умовах значно підвищується роль правоохоронних органів, які несуть відповідальність за дотримання правопорядку, протидію злочинності та реалізацію державної політики у сфері безпеки.

Як результат, правоохоронні органи виконують функції щодо запобігання, припинення, розслідування та розкриття кримінальних правопорушень, особливо тих, які становлять загрозу для національної безпеки й оборони. Основна мета державної політики у цій сфері – захист прав і свобод громадян, їхнього життя та гідності, створення безпечного середовища для життєдіяльності, а також забезпечення стабільності конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності держави [1]. Водночас, як зазначає Музичук О. М., «відсутність чітко визначеного переліку правоохоронних органів призводить до значних труднощів, зокрема у питаннях правового й соціального захисту їхніх співробітників, а також у сфері громадського контролю за їхньою діяльністю» [2, с. 17–18].

Шкуля Т. О. пропонує розглядати поняття правоохоронних органів у двох аспектах: у широкому сенсі до них зараховують суди, прокуратуру та установи, які займаються боротьбою зі злочинністю, тоді як у вузькому значенні – лише останні [3, с. 179].

Лавніченко О. В. підкреслює, що у боротьбі із зовнішніми загрозами національній безпеці ключова роль належить Збройним Силам України (далі – ЗСУ), Службі зовнішньої розвідки України та Державній прикордонній службі України. Водночас, для протидії внутрішнім загрозам основними органами, що несуть відповідальність, є Міністерство внутрішніх справ України (далі – МВС України), Служба безпеки України (далі – СБУ) та Міністерство надзвичайних ситуацій України. Ці відомства повинні мати необхідні ресурси, сили та відповідні структури для виконання спеціальних завдань. Військова організація держави відіграє ключову роль у захисті України, забезпеченні її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів, а також у протидії зовнішнім військовим загрозам [4, с. 9].

Відповідно до ст. 17 Конституції України, ЗСУ здійснюють функції з оборони держави, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності. Паралельно з цим, відповідні військові формування та правоохоронні органи несуть відповідальність за державну безпеку й охорону державного кордону, а порядок їхньої діяльності регламентується законодавчими нормами [1].

Питання класифікації правоохоронних органів залишається дискусійним серед науковців, що обумовлює необхідність розгляду цього поняття у різних аспектах. Відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», до правоохоронних органів належать: прокуратура, Національна поліція України (далі – НПУ), СБУ, Військова служба правопорядку у ЗСУ, Національне антикорупційне бюро України (далі – НАБУ), прикордонна служба, органи доходів і зборів, установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, правоохоронні органи, державна лісова охорона та інші установи, що виконують правозастосовні або правоохоронні функції [5].

На думку Тація В. Я., широке тлумачення поняття «правоохоронні органи» призводить до того, що до них зараховують майже всі органи виконавчої влади, які тією чи іншою мірою здійснюють правоохоронну діяльність, навіть якщо їхні функції лише частково пов'язані із цією сферою. Таким чином, у структурі державного управління можна виокремити близько 80 установ, що виконують хоча б одну функцію правоохоронної діяльності. Однак з огляду на їхню природу та основне призначення, не всі ці органи можуть бути визнані повноцінними правоохоронними інституціями [6, с. 234].

Серед ключових правоохоронних органів особливе місце займає НПУ. У ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію» окреслено її основні завдання, зокрема:

- підтримання публічного порядку та безпеки;
- захист прав і свобод громадян, а також інтересів держави та суспільства;
- протидія злочинності;
- надання допомоги особам, які через певні обставини, зокрема економічні, соціальні або надзвичайні ситуації, потребують такої допомоги [7].

Не всі завдання, які виконує НПУ, безпосередньо пов'язані із забезпеченням національної безпеки та оборони, оскільки сфера її діяльності охоплює широкий спектр правоохоронних функцій.

Важливе місце в системі правоохоронних органів України займає СБУ. Це державний орган спеціального призначення, який має правоохоронні функції та виконує ключову роль у гарантуванні національної безпеки. Враховуючи характер її повноважень, можна зробити висновок, що ця структура також здійснює вагомий внесок у сферу оборони держави.

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про Службу безпеки України», цей орган у межах визначеної законодавством компетенції виконує функції, пов'язані із захистом державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, а також економічного та науково-технічного потенціалу країни. Крім того, СБУ відповідає за охорону державної таємниці та захист законних інтересів держави й прав громадян від діяльності іноземних спецслужб, окремих осіб, організацій або груп, що становлять загрозу для безпеки країни [8].

Серед правоохоронних органів, які відіграють значну роль у формуванні та реалізації державної політики у сфері національної безпеки та оборони, особливе місце займає прокуратура. Це зумовлено специфікою її діяльності, закріпленою у чинному законодавстві. Зокрема, прокуратура виконує функцію організації та процесуального керівництва під час досудового розслідування кримінальних правопорушень та інших незаконних дій, передбачених Кримінальним кодексом України [9], які стосуються національної безпеки та оборони держави. Оскільки наслідки таких правопорушень можуть негативно впливати на стан безпеки країни, роль прокуратури у цій сфері є надзвичайно важливою.

Значний вплив на забезпечення національної безпеки та оборони мають антикорупційні правоохоронні органи. Незважаючи на те, що в наукових колах тривають дискусії щодо того, чи можна вважати корупцію безпосередньою загрозою для безпеки держави, її руйнівний вплив є очевидним.

Корупція, як соціально-економічне явище, виходить за межі сфери державного управління і з правової точки зору може зачіпати будь-яку сферу суспільного життя, в якій задіяні посадові особи органів державної влади, місцевого самоврядування або інших публічних чи корпоративних структур. Її негативний вплив на систему національної безпеки є визначальним, оскільки корупція не тільки спричиняє негативні наслідки, а й підриває функціонування державних інституцій, сприяючи «тінізації» публічних функцій посадовців та створенню напівлегальних механізмів управління, що базуються на корупційних зв'язках.

Високий рівень корупції суттєво ускладнює формування дієвої системи національної безпеки та оборони, сповільнюючи розвиток її ключових елементів. Тому до суб'єктів, які забезпечують національну безпеку та оборону, необхідно віднести також антикорупційні правоохоронні органи. Одним із таких органів є НАБУ, яке здійснює боротьбу з найбільш серйозними проявами корупції серед посадових осіб, чиї незаконні дії або бездіяльність можуть завдати шкоди інтересам держави.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», основним завданням цього органу є протидія кримінальним корупційним правопорушенням, вчиненим високопосадовцями, які виконують державні чи місцеві управлінські функції, якщо такі правопорушення загрожують національній безпеці [10].

На рівні законодавства чітко закріплено, що наслідки корупційних правопорушень можуть становити загрозу для безпеки держави. Це ще раз підтверджує важливість і доцільність включення антикорупційних органів до переліку структур, які забезпечують національну безпеку та оборону країни. Окрім цього, важливим суб'єктом у сфері забезпечення національної безпеки є Державне бюро розслідувань (далі – ДБР).

У боротьбі з корупційними кримінальними правопорушеннями ДБР відіграє важливу роль, оскільки ці злочини безпосередньо впливають на ефективність функціонування національної безпеки. Тому розглядати ДБР як один із суб'єктів, що забезпечують безпеку та оборону держави, є цілком обґрунтованим.

Ще однією ваговою правоохоронною структурою у сфері національної безпеки є Військова служба правопорядку у ЗСУ. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України», цей орган є спеціальним правоохоронним формуванням у складі ЗСУ, яке здійснює завдання із забезпечення правопорядку та військової дисципліни серед військовослужбовців, а також бере участь у заходах з протидії диверсіям і терористичним актам на військових об'єктах [11].

Виконання цих завдань безпосередньо сприяє формуванню ефективної системи національної безпеки та оборони. Аналіз законодавчих норм, зокрема Закону України «Про Національну гвардію України», свідчить про те, що ще одним важливим суб'єктом у цій сфері є Національна гвардія України (далі – НГУ).

НГУ є військовим формуванням, що виконує правоохоронні функції та входить до складу МВС України. Основним її завданням є захист життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства та держави від злочинних дій і будь-яких інших протиправних посягань.

Окрім цього, НГУ здійснює охорону громадського порядку, забезпечує громадську безпеку, бере участь у заходах із гарантування державної безпеки та охорони державного кордону. Також вона виконує функції з протидії терористичним загрозам і боротьби з діяльністю незаконних збройних формувань [12].

Беручи до уваги військовий статус і правоохоронні функції цього формування, можна стверджувати, що НГУ виконує важливі завдання у сфері забезпечення національної безпеки та оборони держави, взаємодіючи при цьому з іншими державними структурами.

Ще одним суб'єктом, який здійснює діяльність у сфері національної безпеки, є Управління державної охорони України. Це державний правоохоронний орган спеціального призначення, який підпорядковується Президенту України та перебуває під контролем Верховної Ради України. Основними завданнями цього органу є:

- здійснення державної охорони органів державної влади;
- забезпечення безпеки посадових осіб, визначених законодавством, як на території України, так і за її межами;

- захист членів сімей таких посадових осіб, якщо вони проживають разом або супроводжують їх;
- виявлення, запобігання та припинення протиправних дій щодо охоронюваних осіб і об'єктів;
- охорона важливих державних об'єктів;
- забезпечення безпечної експлуатації транспортних засобів, призначених для перевезення охоронюваних осіб;
- участь у заходах з протидії тероризму [13].

З огляду на викладене вище, можна дійти висновку, що Управління державної охорони України є важливим правоохоронним органом, який здійснює значний вплив на формування та реалізацію державної політики у сфері національної безпеки й оборони. У переліку ключових правоохоронних структур, що забезпечують національну безпеку та оборону держави, одним із найважливіших є орган охорони державного кордону. Ця структура є головною складовою у системі Державної прикордонної служби України, на яку покладено виконання завдань із забезпечення недоторканності державного кордону України, захисту суверенних прав країни у її виключній (морській) економічній зоні, а також виконання інших повноважень, передбачених чинним законодавством.

Орган охорони державного кордону, а також його структурні підрозділи, мають право здійснювати свою діяльність не лише у межах закріпленої території відповідальності, а й за її межами, зокрема на території суміжних держав, у порядку, визначеному законодавством України. До складу органів охорони державного кордону входять прикордонні загони, окремі контрольно-пропускні пункти та авіаційні частини. Крім того, у межах цих структур діють оперативно-розшукові підрозділи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність відповідно до положень Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [14].

Крім зазначених структур, у межах нашого дослідження важливо звернути увагу на державні органи, що формально не належать до правоохоронних та не виконують безпосередніх правоохоронних функцій, але мають суттєвий вплив на забезпечення національної безпеки України [15]. Особливе значення у цьому контексті належить розвідувальним органам України. При цьому варто враховувати, що науковий аналіз діяльності таких структур ускладнюється через обмежений доступ до відповідної інформації.

На основі проведеного аналізу можна дійти висновку, що до основних правоохоронних органів, які відіграють ключову роль у забезпеченні національної безпеки та оборони держави, варто зарахувати: НПУ, органи прокуратури, НАБУ, ДБР, Військову службу правопорядку в ЗСУ, Управління державної охорони України, а також органи охорони державного кордону (зокрема, прикордонні загони, окремі контрольно-пропускні пункти та авіаційні частини). Кожен із цих органів своєю ефективною діяльністю безпосередньо впливає на реальний стан національної безпеки та оборони країни.

Крім того, необхідно розглянути можливість внесення змін до чинного законодавства з метою включення до переліку правоохоронних органів, які здійснюють суттєвий вплив на забезпечення національної безпеки та оборони держави, СБУ та НГУ. Попри те, що ці органи формально не є правоохоронними, вони наділені правоохоронними функціями та відіграють важливу роль у формуванні й реалізації державної політики у сфері національної безпеки та оборони.

Висновки. Отже, правоохоронні органи відіграють ключову роль у забезпеченні національної безпеки та оборони України. Вони виконують функції запобігання, припинення та розслідування правопорушень, що загрожують державній безпеці. Аналіз законодавства свідчить про широкий спектр суб'єктів, що здійснюють правоохоронну діяльність, зокрема поліцію, прокуратуру, антикорупційні органи та військові формування.

Відсутність чіткого переліку правоохоронних органів у законодавстві створює проблеми правового та соціального захисту персоналу. Особливу увагу слід приділити боротьбі з корупцією, яка є однією з головних загроз національній безпеці. Важливим аспектом є координація діяльності між різними правоохоронними структурами та вдосконалення механізмів контролю за їхньою робо-

тою. Враховуючи сучасні виклики, необхідно підвищувати ефективність правоохоронної системи, розвивати законодавчі ініціативи та зміцнювати взаємодію між правоохоронними органами. В цілому, для посилення національної безпеки необхідне комплексне реформування системи правоохоронних органів та впровадження сучасних методів управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>
2. Музичук О.М. Сучасний стан теоретичної розробки та законодавчого визначення поняття правоохоронних органів та їх переліку. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. Харків, 2009. № 44. С. 12–21.
3. Шуля Т.О. Правоохоронні органи в механізмі держави України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2004. 203 с.
4. Лавніченко О.В. Функції внутрішніх військ у загальній системі забезпечення національної безпеки України. *Честь і закон*. Харків, № 1 (40). 2012. С. 9–13
5. Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23.12.1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text>
6. Тацій В.Я. Визначення поняття та системи правоохоронних органів у концепції змін до Конституції України (концептуальні підходи). *Право України*. Київ, 2012. № 11–12. С. 233–240.
7. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
8. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>
9. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
10. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 р. № 1698-VII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1698-18>
11. Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України : Закон України від 07.03.2002 р. № 3099-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text>
12. Закон України «Про Національну гвардію України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text>
13. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : Закон України від 04.03.1998 р. № 160/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-%D0%B2%D1%80#Text>
14. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність». *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>
15. Забезпечення прикордонної безпеки правоохоронними органами системи МВС України в умовах воєнного стану: метод. рекомендації / кол. авт.: О. С. Юнін, В. В. Шаблюстий, В. С. Березняк, Ю. Б. Курилюк та ін. Дніпро : ДДУВС, 2024. 40 с.

СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ МИТНОЇ ПОЛІТИКИ

ENTITIES PROVIDING STATE CUSTOMS POLICY

Яромій І.В.,

кандидат юридичних наук

Стаття присвячена дослідженню суб'єктів забезпечення державної митної політики. Відмічено, що державна митна політика є ключовим інструментом забезпечення економічної безпеки та розвитку держави. Її ефективна реалізація вимагає злагодженої взаємодії широкого кола суб'єктів, кожен з яких відіграє свою роль у цьому процесі. Від державних органів, що формують та реалізують політику, до суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, які безпосередньо її відчують, – кожен учасник вносить свій внесок у функціонування митної системи.

Звернута увага, що особливої актуальності в контексті інституційної складової набуває питання залучення до процесу формування та реалізації митної політики громадських організацій та об'єднань, які представляють інтереси бізнесу та громадянського суспільства. Зазначене пояснюється тим, що участь громадськості сприяє підвищенню рівня довіри до митних органів, забезпеченню відкритості та прозорості їх діяльності, а також врахуванню інтересів різних груп суспільства.

Обґрунтовано віднесення до суб'єктів забезпечення державної митної політики широкого спектру учасників, які беруть участь у формуванні, реалізації та контролі за дотриманням державної митної політики держави. Запропоновано взяти за основу компетенційний підхід, суб'єктів забезпечення державної митної політики систематизувати на дві групи: 1) суб'єктів спеціальної компетенції; б) суб'єктів загальної компетенції.

Відмічено, що відмінностями між суб'єктами загальної та спеціальної компетенції в сфері забезпечення державної митної політики є перш за все характер та обсяг їх повноважень. Суб'єкти спеціальної компетенції мають вузьку спеціалізацію, тоді як суб'єкти загальної компетенції – широкую. Окрім цього відмінності наявні у функціональному призначенні. Так, суб'єкти спеціальної компетенції виконують безпосередні функції, пов'язані з митною справою, тоді як суб'єкти загальної компетенції – загальнодержавні функції.

Запропоновано віднесення до системи суб'єктів забезпечення державної митної політики: 1) суб'єктів спеціальної компетенції (зокрема, Міністерство фінансів України, митні органи, Комітет Верховної Ради України з питань фінансів, податкової та митної політики); 2) суб'єктів загальної компетенції (зокрема, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, міністерства та відомства, що опосередковано долучаються до забезпечення державної митної політики в межах своєї компетенції в залежності від питань, що розглядаються; 3) громадські організації та об'єднання, які здійснюють громадський контроль, формують громадську думку; 4) наукові та освітні установи, які готують фахівців для митної служби та проводять наукові дослідження.

Відмічено, що межі між суб'єктами спеціальної та загальної компетенції в кожному випадку слід визначати виходячи із компетенції, статутних цілей, завдань та функцій.

Передбачається, що для ефективних результатів суб'єкти забезпечення державної митної політики повинні перебувати у злагодженій взаємодії, щоб забезпечити ефективне функціонування митної сфери та реалізацію ефективної державної митної політики.

Ключові слова: митні органи, суб'єкт, забезпечення, державна митна політика, громадськість, система, державна митна справа.

The article is devoted to the study of the subjects of ensuring the state customs policy. It is noted that the state customs policy is a key instrument for ensuring the economic security and development of the state. Its effective implementation requires coordinated interaction of a wide range of subjects, each of which plays its role in this process. From state bodies that form and implement the policy, to subjects of foreign economic activity that directly experience it – each participant contributes to the functioning of the customs system.

It is noted that in the context of the institutional component, the issue of involving public organizations and associations that represent the interests of business and civil society in the process of forming and implementing customs policy is of particular relevance. This is explained by the fact that public participation contributes to increasing the level of trust in customs authorities, ensuring openness and transparency of their activities, as well as taking into account the interests of various groups of society.

The attribution to the subjects of state customs policy provision of a wide range of participants who participate in the formation, implementation and control over compliance with the state customs policy of the state is justified. It is proposed, taking as a basis the competency approach, to systematize the subjects of state customs policy provision into two groups: 1) subjects of special competence; b) subjects of general competence. It is noted that the differences between subjects of general and special competence in the field of state customs policy provision are primarily the nature and scope of their powers. Subjects of special competence have a narrow specialization, while subjects of general competence have a wide one. In addition, there are differences in functional purpose. Thus, subjects of special competence perform direct functions related to customs affairs, while subjects of general competence perform state-wide functions.

It is proposed to include in the system of subjects of state customs policy: 1) subjects of special competence (in particular, the Ministry of Finance of Ukraine, customs authorities, the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on Finance, Tax and Customs Policy); 2) subjects of general competence (in particular, the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, ministries and departments that are indirectly involved in ensuring state customs policy within the limits of their competence depending on the issues under consideration; 3) public organizations and associations that exercise public control and form public opinion; 4) scientific and educational institutions that train specialists for the customs service and conduct scientific research.

It is noted that the boundaries between subjects of special and general competence in each case should be determined based on competence, statutory goals, tasks and functions.

It is assumed that for effective results, subjects of state customs policy should be in coordinated interaction to ensure the effective functioning of the customs sphere and the implementation of an effective state customs policy.

Key words: customs authorities, subject, provision, state customs policy, public, system, state customs.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації та інтеграції України до світової економіки, державна митна політика набуває особливого значення. Вона є ключовим інструментом для забезпечення економічної безпеки держави, захисту внутрішнього ринку, стимулювання зовнішньоекономічної діяльності та наповнення державного бюджету. Ефективна митна політика сприяє створенню сприятливого інвестиційного клімату, розвитку національної промисловості та підвищенню конкурентоспроможності українських товарів на світових ринках.

Однак, реалізація державної митної політики стикається з рядом проблем. Недосконалість законодавства, корупційні ризики, недостатня ефективність митного контролю, складність митних процедур, а також недостатня координація між різними органами влади ускладнюють досягнення поставлених цілей. Крім того, виклики, пов'язані із впровадженням воєнного стану вимагають адаптації державної митної політики до нових реалій, зокрема, посилення контролю за перемі-

щенням товарів військового призначення та гуманітарної допомоги.

Для вирішення цих проблем необхідно вдосконалювати законодавство, підвищувати ефективність митного контролю, запроваджувати сучасні інформаційні технології, посилювати боротьбу з корупцією та забезпечувати координацію між різними органами влади. Важливим є також залучення до процесу формування та реалізації митної політики представників бізнесу, громадськості та експертів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань щодо суб'єктів публічного адміністрування у різних сферах державної діяльності, їх класифікації, а також дослідженню державної митної політики присвятили свої роботи такі науковці, як: Авер'янов В., Бандурка О., Берлач А., Бевзенко В., Битяк Ю., Гаращук В., Кийда Л. І., Колмаков В., Коломосць Т., Кормич Б. А., Ліпкан В., Лученко Д., Пашко П. В., Приймаченко Д. В., Прокопенко В. В., Федотов О. П., Шевченко Н. І. та інші. Водночас, незважаючи на значну кількість наукових праць, питання щодо дослідження суб'єктів забезпечення державної митної політики залишається актуальним.

Виклад основного матеріалу. В умовах глобалізації та посилення міжнародної конкуренції, ефективна митна політика стає критично важливою для забезпечення конкурентоспроможності національної економіки. Необхідно постійно вдосконалювати механізми взаємодії між суб'єктами, що беруть участь у формуванні та реалізації митної політики, з метою забезпечення її прозорості, ефективності та відповідності сучасним викликам.

Державна митна політика є ключовим інструментом забезпечення економічної безпеки та розвитку держави. Її ефективна реалізація вимагає злагодженої взаємодії широкого кола суб'єктів, кожен з яких відіграє свою роль у цьому процесі. Від державних органів, що формують та реалізують політику, до суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, які безпосередньо її відчують, – кожен учасник вносить свій внесок у функціонування митної системи.

Особливої актуальності в контексті інституційної складової набуває питання залучення до процесу формування та реалізації митної політики громадських організацій та об'єднань, які представляють інтереси бізнесу та громадянського суспільства. Зазначене пояснюється тим, що участь громадськості сприяє підвищенню рівня довіри до митних органів, забезпеченню відкритості та прозорості їх діяльності, а також врахуванню інтересів різних груп суспільства.

Визначення правової категорії «державна митна політика» наведено в статі 5 Митного кодексу України, де воно розглядається як система принципів та напрямів діяльності держави у сфері захисту митних інтересів та забезпечення митної безпеки України, регулювання зовнішньої торгівлі, захисту внутрішнього ринку, розвитку економіки України та її інтеграції до світової економіки [1]. Щодо теоретичного рівня, то єдиного визначення щодо терміну «державна митна політика» не вироблено. Наприклад, Д. В. Приймаченко пропонує під терміном «митна політика» розуміти систему заходів, що регулюють ввезення, вивезення та транзит переміщуваних через кордони даної держави товарів й інших предметів, їх митне обкладення, оформлення і контроль [2].

Згідно іншого підходу, визначеного Л. І. Кийда, Н. І. Шевченко категорія «державна митна політика» розглядається як один із найважливіших чинників економічного розвитку України, що матиме вплив за умови ефективного державного управління відповідними процесами, спрямованими на забезпечення належних організаційно-правових умов для розширеного відтворювального процесу в країні, забезпечення гідного місця України в системі міжнародного поділу праці, зміни структури зовнішньої

торгівлі, створення умов для ефективного захисту інтересів вітчизняних товаровиробників, зміцнення економічної безпеки країни [3]. У розумінні Тлумачного словника української мови термін «суб'єкт» розглядається як особа або організація як носій певних прав і обов'язків [4].

Цікавим в даному контексті є дослідження міжнародного досвіду щодо трактування терміну «митна політика», значення якого різняться в залежності від цільового спрямування, яке покладено в основу цього правового явища. Так, до прикладу зміст «митна політика» розкривають як: – оптимальну конфігурацію цілей, принципів, функцій, напрямів ведення митної справи (США); – систему заходів, що застосовує держава для встановлення певної конфігурації митного оподаткування на імпортовані в країну товари та проходження ними митних формальностей (Австралія); – забезпечення найефективнішого використання інструментів митного контролю та регулювання товарообміну на митній території, участі в реалізації торговельнополітичних завдань щодо захисту внутрішнього ринку, стимулювання розвитку національної економіки [5].

Щодо суб'єктів забезпечення державної митної політики, то варто відмітити що в цей перелік входить широкий спектр учасників, які беруть участь у формуванні, реалізації та контролі за дотриманням державної митної політики держави. Взявши за основу компетенційний підхід суб'єктів забезпечення державної митної політики пропонуємо систематизувати на дві групи: 1) суб'єктів спеціальної компетенції; б) суб'єктів загальної компетенції.

Щодо відмінностей, то варто відмітити що суб'єкти загальної та спеціальної компетенції в сфері забезпечення державної митної політики відрізняються перш за все характером та обсягом їх повноважень. Так, суб'єкти спеціальної компетенції в сфері забезпечення державної митної політики мають чітко визначені, вузькоспеціалізовані повноваження, безпосередньо пов'язані з державною митною справою. Суб'єкти спеціальної компетенції мають вузьку спеціалізацію, тоді як суб'єкти загальної компетенції – широку. Окрім цього відмінності наявні у функціональному призначенні. Так, суб'єкти спеціальної компетенції виконують безпосередні функції, пов'язані з митною справою, тоді як суб'єкти загальної компетенції – загальнодержавні функції.

До суб'єктів спеціальної компетенції в сфері забезпечення державної митної політики належать:

1) Міністерство фінансів України, що є ключовим органом, відповідальним за формування та реалізацію державної митної політики, приймає участь у формуванні кадрової політики [5];

2) митні органи в особі Державної митної служби України як центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, митниць та митних постів [1];

3) Комітет Верховної Ради України з питань фінансів, податкової та митної політики, який розглядає законопроекти з митних питань, здійснює парламентський контроль [6].

Суб'єкти загальної компетенції мають більш широкі повноваження, що охоплюють різні сфери державного управління, включаючи митну політику. Вони забезпечують загальну координацію та контроль, але не мають вузькоспеціалізованих функцій у митній сфері. До них належать:

1) Верховна Рада України як вищий законодавчий орган, приймає закони, що регулюють регулюють державну митну справу [7; 8];

2) Кабінет Міністрів України затверджує стратегії розвитку державної митної політики, приймає підзаконні акти, що регулюють митні відносини, здійснює координацію роботи відповідних органів [9];

3) міністерства та відомства, що опосередковано долучаються до забезпечення державної митної політики

в межах своєї компетенції в залежності від питань, що розглядаються (наприклад, Міністерство економіки України, Міністерство закордонних справ України, Служба безпеки України, Національна поліція України, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Державна екологічна інспекція України). Зазначені органи, хоча і не мають прямих повноважень у сфері державної митної справи, однак вносять важливий вклад у забезпечення її ефективності та відповідності національним інтересам.

Також до суб'єктів забезпечення державної митної політики можливо віднести громадські організації та об'єднання, які здійснюють громадський контроль, формують громадську думку (наприклад, бізнес-асоціації, правозахисні організації, експертні організації), а також наукові та освітні установи, які готують фахівців для митної служби та проводить наукові дослідження.

Висновки. Обґрунтовано віднесення до суб'єктів забезпечення державної митної політики широкого спектру учасників, які беруть участь у формуванні, реалізації та контролі за дотриманням державної митної політики держави. Запропоновано взявши за основу компетенційний підхід, суб'єктів забезпечення державної митної політики систематизувати на дві групи: 1) суб'єктів спеціальної компетенції; 2) суб'єктів загальної компетенції.

Відмічено, що відмінностями між суб'єктами загальної та спеціальної компетенції в сфері забезпечення державної митної політики є перш за все характер та обсяг їх повноважень. Суб'єкти спеціальної компетенції мають вузьку спеціалізацію, тоді як суб'єкти загальної компетенції – широку. Окрім цього відмінності наявні у функціональному призначенні. Так, суб'єкти спеціальної компетенції виконують безпосередні функції, пов'язані з митною справою, тоді як суб'єкти загальної компетенції – загальнодержавні функції.

Запропоновано віднесення до системи суб'єктів забезпечення державної митної політики: 1) суб'єктів спеціальної компетенції (зокрема, Міністерство фінансів України, митні органи, Комітет Верховної Ради України з питань фінансів, податкової та митної політики); 2) суб'єктів загальної компетенції (зокрема, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, міністерства та відомства, що опосередковано долучаються до забезпечення державної митної політики в межах своєї компетенції в залежності від питань, що розглядаються; 3) громадські організації та об'єднання, які здійснюють громадський контроль, формують громадську думку; 4) наукові та освітні установи, які готують фахівців для митної служби та проводить наукові дослідження.

До системи суб'єктів забезпечення державної митної політики запропоновано віднести суб'єктів спеціальної компетенції (зокрема, Міністерство фінансів України, митні органи, Комітет Верховної Ради України з питань фінансів, податкової та митної політики); 2) суб'єктів загальної компетенції (зокрема, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, міністерства та відомства, що опосередковано долучаються до забезпечення державної митної політики в межах своєї компетенції в залежності від питань, що розглядаються; 3) громадські організації та об'єднання, які здійснюють громадський контроль, формують громадську думку; 4) наукові та освітні установи, які готують фахівців для митної служби та проводить наукові дослідження.

Важливо зазначити, що межі між суб'єктами спеціальної та загальної компетенції в кожному випадку слід визначати виходячи із компетенції, статутних цілей, завдань та функцій.

Передбачається, що для ефективних результатів суб'єкти забезпечення державної митної політики повинні перебувати у злагодженій взаємодії, щоб забезпечити ефективне функціонування митної сфери та реалізацію ефективної державної митної політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Митний кодекс: Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17/ed20241230>
2. Приймаченко Д. В. Митна політика держави та її реалізація митними органами: монографія. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2006. 332 с. 54.
3. Кийда Л.І., Шевченко Н.І. Особливості реалізації державної митної політики. Електронне видання. Державне управління удосконалення та розвиток. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/4_2020/68.pdf
4. Тлумачний словник української мови. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D1%81%D1%83%D0%B1%27%D1%94%D0%BA%D1%82>
4. Пашко П. В. Щодо термінів –митна політика та –митна справа. Вісник Академії митної служби України. Серія: Економіка. 2012. № 2. С. 41-46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vamsue_2012_2_7 (дата звернення: 16.02.2019).47
5. Про затвердження Положення про Міністерство фінансів України Постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 375 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/375-2014-%D0%BF#Text>
6. Комітет Верховної Ради України з питань фінансів, податкової та митної політики. URL: <https://komfinbank.rada.gov.ua/>
7. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>
8. Про Регламент Верховної Ради України Закон України від 10.02.2010 року № 1861-VI URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>
9. Про Кабінет Міністрів України Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>

ТЕОРІЇ ВСТАНОВЛЕННЯ ЗМІСТУ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

THEORIES OF ESTABLISHING THE CONTENT OF THE INSTITUTIONAL CAPACITY OF LOCAL GOVERNMENT BODIES: LEGAL ASPECT

Краглевич О.В.,
здобувач

Науково-дослідний інститут публічного права

Визначено, що вперше термін «місцеве самоврядування» з'явився у наукових дослідженнях XIX століття завдяки німецькому вченому Рудольфу Гнейсту, який використовував цей термін для опису системи управління, де територіальні громади самостійно вирішують питання місцевого значення без втручання державних адміністрацій. Визначено, що у XVIII–XIX століттях представники бельгійської, французької та німецької наукових шкіл заклали основні теоретичні положення про місцеве самоврядування. Вони розглядали його як спосіб забезпечення автономії територіальних громад у вирішенні місцевих питань. Французька школа (Алексіс де Токвіль) акцентувала увагу на самостійності громад та їх ролі у демократичному управлінні. Визначено, що німецька школа (Рудольф Гнейст, Лоренц Штейн) розробила концепцію муніципального самоврядування, підкреслюючи важливість незалежності громад від державної адміністрації. Встановлено, що бельгійські вчені підтримували ідею розподілу повноважень між центральною владою та місцевими органами.

Обґрунтовано, що теорії місцевої автономії територіальної громади охоплюють широкий спектр підходів до розуміння самоврядування як основного елементу демократичного устрою. Визначено, що сучасні концепції базуються на принципах децентралізації влади, коли місцеві органи отримують можливість приймати рішення, що безпосередньо впливають на життя мешканців. Розглянуто такі теорії забезпечення місцевого самоврядування, як: ліберальна теорія автономії; федеральна теорія; конституційно-правова теорія; концепція вільної громади (теорія природних прав спільноти), господарська концепція місцевої автономії; нромадівська теорія місцевого самоврядування; державницька теорія місцевого самоврядування; концепція муніципального дуалізму, концепція соціального обслуговування.

Ключові слова: реформа децентралізації, інституційно спроможні територіальні громади, спроможність, інформаційна відкритість органів публічної влади, інституційне забезпечення, нормативно-правове забезпечення, органи місцевого самоврядування.

It is determined that for the first time the term "local self-government" appeared in scientific research in the 19th century thanks to the German scientist Rudolf Gneist, who used this term to describe a system of governance where territorial communities independently resolve issues of local importance without the intervention of state administrations. It is determined that in the 18th–19th centuries, representatives of the Belgian, French and German scientific schools laid down the basic theoretical provisions on local self-government. They considered it as a way to ensure the autonomy of territorial communities in resolving local issues. The French school (Alexis de Tocqueville) focused on the independence of communities and their role in democratic governance. It is determined that the German school (Rudolf Gneist, Lorenz Stein) developed the concept of municipal self-government, emphasizing the importance of the independence of communities from the state administration. It is established that Belgian scientists supported the idea of the division of powers between the central government and local authorities.

It is substantiated that the theories of local autonomy of the territorial community cover a wide range of approaches to understanding self-government as a basic element of a democratic system. It is determined that modern concepts are based on the principles of decentralization of power, when local authorities are given the opportunity to make decisions that directly affect the lives of residents. The following theories of ensuring local self-government are considered: liberal theory of autonomy; federal theory; constitutional and legal theory; concept of a free community (theory of natural rights of the community), economic concept of local autonomy; non-governmental theory of local self-government; statist theory of local self-government; concept of municipal dualism, concept of social services.

Key words: decentralization reform, institutionally capable territorial communities, capacity, information openness of public authorities, institutional support, regulatory and legal support, local self-government bodies.

Постановка проблеми. Встановлення понять «місцеве самоврядування», «територіальна громада», «інституційна спроможність» має важливе значення для розвитку територіальних громад та ефективного управління на місцевому рівні. По-перше, це створює науково-теоретичну основу для дослідження механізмів управління, правового регулювання та розвитку громад. По-друге, чітке визначення понять є необхідним для законодавчого закріплення принципів місцевого самоврядування, розмежування повноважень між державними та місцевими органами влади. По-третє, це забезпечує практичне застосування, допомагаючи органам місцевого самоврядування впроваджувати ефективні управлінські рішення, розробляти стратегії розвитку та залучати ресурси. Нарешті, правильне розуміння цих понять сприяє зміцненню демократії, активній участі громадян у прийнятті рішень та підвищенню прозорості місцевої влади. Таким чином, визначення цих категорій є ключовим для побудови спроможних громад та ефективного місцевого управління.

Стан наукової розробки проблеми. Вивчення теорій встановлення змісту інституційної спроможності органів місцевого самоврядування має базуватися на наукових працях таких вчених, як В.В. Копейчиков, О.В. Петришин, Ю. С. Шемчушенко, В. Б. Авер'янов, Ю. П. Битяк, В. М. Гарашук, В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, Т. О. Мацелик, Т. П. Мінка, О. І. Миколенко, Д. В. Приймаченко, М. М. Тищенко, В. К. Шкарупа, В. Г. Чорна та ін.

Питання формування інституційної спроможності також вивчалися в окремих наукових публікаціях представників науки конституційного та муніципального права, а саме у працях В. В. Борденюка, О. В. Батанова, М. А. Баймуратова, Н. В. Мішиної, В. Ф. Погорілка, та ін.

Метою наукової статті є здійснення характеристик теорій встановлення змісту інституційної спроможності органів місцевого самоврядування та визначення її правових аспектів.

Виклад основного матеріалу. Стаття 5 Конституції України визначає, що народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі. Громадяни реалізують свої права безпосередньо, через органи державної влади та місцевого самоврядування.

Це положення підкреслює важливість демократії та народовладдя, адже саме громадяни визначають напрям розвитку країни. Місцеве самоврядування забезпечує право територіальних громад самостійно вирішувати питання місцевого значення.

Таким чином, стаття 5 Конституції України закріплює демократичні засади державного управління та підкреслює роль громадян у прийнятті рішень як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні [1].

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (стаття 2), місцеве самоврядування є гарантованим правом та реальною можливістю територі-

альної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України. Територіальна громада може складатися з мешканців одного села або бути добровільним об'єднанням кількох сіл, селищ чи міст. Згідно зі статтею 1 цього ж закону, територіальна громада – це сукупність жителів, які постійно проживають у межах певної адміністративно-територіальної одиниці або об'єдналися в одну громаду з єдиним адміністративним центром. Такі громади отримують самостійність у прийнятті рішень та розпорядженні ресурсами [2]. Ці положення закону є основою децентралізації та сприяють розвитку місцевого самоврядування, адже громади отримують більше повноважень у сфері управління, економічного розвитку, соціального забезпечення тощо. Місцеве самоврядування відіграє важливу роль у забезпеченні прав громадян, створенні сприятливих умов для життя та розвитку території [3; 4].

Місцеве самоврядування в Україні є одним із ключових інститутів народовладдя та важливою основою конституційного ладу. Відповідно до Конституції України та Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», воно забезпечує право територіальних громад самостійно вирішувати питання місцевого значення, що є основою демократичного розвитку держави.

Завдяки децентралізації органи місцевого самоврядування отримують більше повноважень у сферах економіки, соціальної політики, освіти, медицини та житлово-комунального господарства. Це сприяє підвищенню ефективності управління та якості надання послуг населенню.

Місцеве самоврядування також відіграє важливу роль у зміцненні громадянського суспільства, оскільки забезпечує пряму участь громадян у прийнятті рішень та розвитку своєї громади. Таким чином, воно є невід'ємною складовою демократичного устрою та гарантією сталого розвитку країни.

Термін «місцеве самоврядування» вперше з'явився у наукових дослідженнях XIX століття завдяки німецькому вченому Рудольфу Гнейсту. Він використовував цей термін для опису системи управління, де територіальні громади самостійно вирішують питання місцевого значення без втручання державних адміністрацій. Гнейст вважав, що саме громади мають найкраще розуміння локальних потреб та повинні мати відповідні повноваження для їх вирішення. Його ідеї вплинули на розвиток європейських моделей місцевого самоврядування, зокрема у Великій Британії та Німеччині. Сьогодні принципи, сформульовані Гнейстом, лягли в основу сучасного місцевого самоврядування, зокрема й в Україні. Конституція та законодавство України закріплюють право територіальних громад на автономне прийняття рішень, що сприяє децентралізації влади та розвитку демократії на місцях [5].

У XVIII–XIX століттях представники бельгійської, французької та німецької наукових шкіл заклали основні теоретичні положення про місцеве самоврядування. Вони розглядали його як спосіб забезпечення автономії територіальних громад у вирішенні місцевих питань. Французька школа (Алексіс де Токвіль) акцентувала увагу на самостійності громад та їх ролі у демократичному управлінні. Німецька школа (Рудольф Гнейст, Лоренц Штейн) розробила концепцію муніципального самоврядування, підкреслюючи важливість незалежності громад від державної адміністрації. Бельгійські вчені підтримували ідею розподілу повноважень між центральною владою та місцевими органами [6]. Теорії місцевої автономії територіальних громад охоплюють широкий спектр підходів до розуміння самоврядування як основного елементу демократичного устрою. Сучасні концепції базуються на принципах децентралізації влади, коли місцеві органи отримують можливість приймати рішення, що безпосередньо впливають на життя мешканців. Ліберальна теорія автономії підкреслює, що кожна громада має право на самостійне вирішення місцевих питань, враховуючи індивідуальні інтереси громадян. Такий підхід сприяє підвищенню якості управління, оскільки рішення приймаються людьми, які краще орієнтовані на власних проблемах та потребах.

Федеральна концепція розглядає місцеву автономію як механізм розподілу повноважень між центральною владою та територіальними громадами, що дозволяє зберегти баланс між загальнодержавними інтересами та локальними пріоритетами. Цей підхід сприяє зменшенню централізованого контролю та стимулює розвиток регіонів через активну участь місцевих спільнот у прийнятті управлінських рішень.

Конституційно-правова теорія акцентує увагу на закріпленні права громад на автономію у відповідних нормативно-правових актах. Вона забезпечує гарантії самостійності місцевого самоврядування, стимулюючи розвиток правової бази, що регулює відносини між державою та територіальними громадами. Таким чином, теорії місцевої автономії становлять фундамент для модернізації системи управління, сприяють розвитку демократичних інститутів та забезпечують сталий розвиток регіонів [7].

Однією із перших, визначених у XIX столітті була сформульована концепція вільної громади (теорія природних прав спільноти), в основу якої було покладено теорію природного права.

Концепція вільної громади, що базується на теорії природних прав спільноти, відображає ідею про те, що кожна людина володіє невід'ємними правами, які мають бути гарантовані в умовах самоврядування. Основна ідея цієї теорії полягає в тому, що люди формують громади на засадах добровільного об'єднання та рівності, а їхня спільна воля виступає головним джерелом влади. За цією концепцією, вільна громада – це самостійний, суверенний утвір, у якому кожен член має право впливати на прийняття рішень, що стосуються спільного добробуту та регулювання місцевих справ.

Згідно з теорією природних прав спільноти, основою вільної громади є принципи свободи, рівності та солідарності. Ці принципи гарантують, що влада не є примусовою чи авторитарною, а формується через консенсус та участь усіх її членів. Громада, за своєю сутністю, повинна забезпечувати захист природних прав кожного громадянина – права на життя, свободу, власність, а також право на участь у політичному процесі.

Крім того, концепція вільної громади наголошує на саморегуляції та самовизначенні. Місцеве самоврядування, засноване на цих засадах, дозволяє громадам розробляти власні механізми управління, які відповідають їхнім специфічним потребам та історичним традиціям. Таким чином, вільна громада виступає як прототип демократії, де держава виконує роль гаранта, а не первинного творця влади. Це сприяє більшій мобільності, креативності та адаптивності суспільства до змін, забезпечуючи основу для сталого розвитку та соціальної справедливості [6, с. 15].

Основними принципами організації місцевого самоврядування в теорії вільної громади є забезпечення свободи, рівності, солідарності та самовизначення кожного громадянина. Громада розглядається як суверенна одиниця, де всі члени мають рівне право брати участь у прийнятті рішень. Принцип добровільного об'єднання гарантує, що влада формується через консенсус і взаємодопомогу, що запобігає концентрації влади в руках окремих осіб чи груп.

Децентралізація є ключовим елементом, адже вона дозволяє вирішувати місцеві питання безпосередньо на місцях, враховуючи специфіку та потреби регіону. Прозорість і підзвітність органів самоврядування сприяють зміцненню довіри громадян до системи управління. Крім того, автономія в управлінні дозволяє адаптувати управлінські рішення до місцевих умов, забезпечуючи ефективне використання ресурсів та стає соціально-економічне розвиток громади [6, с. 16].

Господарська концепція місцевої автономії базується на ідеї, що територіальні громади мають право самостійно управляти своїми економічними ресурсами, розподіляти бюджет та стимулювати розвиток місцевої економіки. Цей підхід ґрунтується на принципах децентралізації та субсиді-

арності, коли вирішення економічних питань здійснюється на місцях, з урахуванням особливостей конкретного регіону.

Основним елементом господарської автономії є фінансова самостійність. Місцеві бюджети формуються за рахунків власних доходів – податків, зборів та інших надходжень, що дозволяє громадам планувати й реалізовувати економічні проекти відповідно до місцевих пріоритетів. Це сприяє розвитку інфраструктури, створенню умов для малого та середнього бізнесу, а також підвищенню якості надання комунальних послуг.

Господарська концепція місцевої автономії також передбачає активну участь громади у прийнятті рішень щодо використання фінансових ресурсів. Прозорість бюджетного процесу, участь громадян та підзвітність органів місцевого самоврядування стимулюють ефективне використання коштів та зменшують ризики корупційних проявів.

Крім того, така концепція сприяє оптимізації взаємодії між центральною та місцевими владними структурами, дозволяючи краще враховувати специфіку регіональних потреб і можливостей. Розподіл фінансових повноважень та підтримка місцевих ініціатив створюють основу для сталого економічного зростання, інноваційного розвитку та підвищення конкурентоспроможності регіонів у загальнодержавному масштабі [8, с. 30].

Іншою теорією визначення сутності місцевого самоврядування є громадянська. Громадянська теорія місцевого самоврядування акцентує увагу на активній участі громадян у прийнятті рішень, що стосуються місцевих справ, та розглядає громаду як основну ланку демократичного устрою. За цією теорією, місцеве самоврядування є не лише адміністративним інструментом, а й платформою для реалізації політичної волі населення, де кожен громадянин має можливість висловити свою думку та впливати на розвиток своєї території.

Основною ідеєю громадянської теорії є принцип субсидиарності, який передбачає, що питання місцевого значення повинні вирішуватися саме на місцевому рівні, оскільки місцеві спільноти мають найкраще розуміння своїх потреб і проблем. Це сприяє більш гнучкому та ефективному управлінню, дозволяє враховувати особливості культурного, економічного та соціального розвитку регіону.

Важливим аспектом цієї теорії є підвищення рівня прозорості та підзвітності органів місцевого самоврядування. Громадяни, будучи активними учасниками процесу прийняття рішень, контролюють розподіл фінансових ресурсів, планування бюджету та реалізацію місцевих проєктів. Такий підхід стимулює розвиток громадянського суспільства, забезпечує участь представників різних груп населення та сприяє формуванню інклюзивної політики.

Таким чином, громадянська теорія підкреслює, що успіх місцевого самоврядування залежить від активної участі громадян, прозорості управлінських процесів і забезпечення рівних можливостей для всіх членів спільноти, що в кінцевому підсумку сприяє зміцненню демократії та сталому розвитку регіонів [6, с. 16–17].

Державницька теорія місцевого самоврядування акцентує увагу на тому, що органи місцевого самоврядування є складовою частиною державного устрою, виконуючи функції, визначені державою. Згідно з цією теорією, місцеве самоврядування повинно організовуватися в межах централізованої системи управління, де державна влада має вирішальне слово щодо основних напрямків розвитку регіонів. Органи місцевого самоврядування вважаються субординованими державним структурам, їхні повноваження визначаються законом та контролюються державою з метою забезпечення єдності політики, дотримання загальнодержавних стандартів і стабільності управлінських процесів.

Цей підхід підкреслює необхідність інтеграції місцевих ініціатив у загальнодержавну систему, що дозволяє гармонізувати місцеві інтереси із загальними інтересами держави. Державницька теорія спрямована на те, щоб забез-

печити ефективну координацію між центральною владою та місцевими органами, гарантувати правову визначеність і контроль за реалізацією політичних рішень у регіонах.

Державницька теорія місцевого самоврядування, попри свою важливість у централізованій системі управління, має певні обмеження в забезпеченні публічної влади територіальних громад. Зокрема, питання організації діяльності судових органів та системи правоохоронних органів не можуть бути органічно вирішені виключно в рамках державницького підходу. Така концепція акцентує увагу на єдності державного управління та контролі з боку центральної влади, що призводить до недостатньої гнучкості при адаптації до місцевих особливостей. Публічна влада в громадах вимагає окремих механізмів забезпечення правопорядку, правосуддя та оперативного реагування на регіональні виклики. Отже, для ефективного функціонування судової системи та правоохоронних органів необхідно інтегрувати елементи децентралізації та локальної автономії, що дозволить враховувати специфіку кожного регіону та забезпечити більш адекватний захист прав громадян. Таким чином, державницька модель, орієнтована на централізований контроль, не завжди може врахувати місцеві потреби. Вона не забезпечує гнучкості для оперативного вирішення специфічних регіональних проблем і не адаптується до сучасних тенденцій децентралізації. Це обмежує ефективність забезпечення публічної влади на місцях для громад [9, с. 30].

Концепція муніципального дуалізму передбачає поділ повноважень у системі місцевого самоврядування на дві взаємодоповнюючі складові: представницьку та виконавчу. Представницька гілка формується через виборчі органи (рад), які представляють волю громадян і визначають стратегічні напрямки розвитку територіальної громади. Виконавча ж гілка реалізує прийняті рішення через органи, що забезпечують адміністративне управління та оперативне виконання законодавства. Такий поділ сприяє забезпеченню балансу між політичним контролем і ефективним управлінням, дозволяючи уникнути концентрації влади в одних руках. Муніципальний дуалізм спрямований на підвищення прозорості, підзвітності та демократичності місцевого самоврядування. Він забезпечує гнучке реагування на потреби громади, дозволяючи представницьким інститутам контролювати діяльність виконавчої влади. Таким чином, концепція муніципального дуалізму є важливим інструментом модернізації місцевого управління, сприяючи ефективній реалізації прав громадян і сталому розвитку регіонів [6, с. 31].

Реалізація концепції муніципального дуалізму створила можливим виділення поділу повноважень на «власні» та «делеговані» [9, с. 31].

Виконання власних повноважень органами місцевого самоврядування є ключовим елементом забезпечення прав громадян та ефективного управління територіальною громадою. Цей процес охоплює розробку та реалізацію стратегічних рішень, формування та використання місцевого бюджету, управління комунальною власністю, а також організації соціальної та економічної політики на місцевому рівні. Органи місцевого самоврядування мають забезпечувати прозорість та підзвітність своєї діяльності, що сприяє довірі населення до системи управління. Вони відповідають за адаптацію державних нормативів до специфіки регіону, враховуючи його соціально-економічні та культурні особливості. Крім того, активна участь громадян у процесі прийняття рішень через публічні слухання, референдуми та консультації сприяє формуванню демократичної та ефективної системи управління. Такий підхід забезпечує сталий розвиток територіальної громади та покращення якості життя її мешканців. Виконання власних повноважень органами місцевого самоврядування дозволяє гарантувати їх незалежність та самостійність. Виконання делегованих повноважень органами місцевого самоврядування передбачає адаптацію державних завдань до локальних умов та потреб громадян. Делегування

дозволяє передавати окремі функції від центральної влади до місцевих органів, що сприяє оперативному вирішенню соціально-економічних питань і більш точному врахуванню специфіки регіону. Органи місцевого самоврядування, отримавши делеговані повноваження, здійснюють управління у сферах освіти, охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, інфраструктурного розвитку та інших напрямках, визначених законодавством. При цьому важливо забезпечити високий рівень професіоналізму, прозорості та підвітності, що сприяє контролю за ефективністю реалізації державних програм. Делегування повноважень сприяє тісній взаємодії між центральними та місцевими структурами, що забезпечує стабільний розвиток територіальних громад і підвищення якості життя їх мешканців [10, с. 196–200].

Теорія дуалізму у місцевому самоврядуванні базується на розмежуванні повноважень між центральною владою та місцевими органами. Серед позитивних сторін цього підходу виділяють підвищення рівня автономії регіонів, що дозволяє адаптувати управлінські рішення до специфіки кожної громади. Така децентралізація сприяє більш оперативному реагуванню на локальні потреби, стимулює розвиток місцевої економіки та забезпечує активну участь громадян у прийнятті рішень.

Проте дуалізм має й негативні аспекти. Розмежування повноважень може викликати суперечності між центральними та місцевими структурами, що іноді призводить до дублювання функцій та неузгодженості політик. Невизначеність у розподілі відповідальності створює можливості для конфліктів, а нерівномірне фінансування місцевих бюджетів може послабити ефективність управління. Отже, хоча теорія дуалізму сприяє децентралізації та підвищенню адаптивності місцевого самоврядування, її успішна імплементація вимагає чіткого регламенту співпраці між рівнями влади для уникнення конфліктних ситуацій.

Іншою теорією організації місцевого самоврядування, на яку необхідно звернути увагу, є концепція соціального обслуговування [6, с. 31].

Концепція соціального обслуговування у місцевому самоврядуванні є ключовим елементом забезпечення соціальної підтримки на регіональному рівні. Вона передбачає інтеграцію різних соціальних послуг, таких як охорона здоров'я, освіта, соціальна допомога та підтримка вразливих груп, в єдину систему, що управляється місцевими органами влади. Завдяки цій концепції формується умовний простір для взаємодії державних установ, недержавних організацій та місцевих громад, що сприяє оперативному реагуванню на соціальні потреби. Реалізація концепції забезпечує децентралізацію процесів управління, підвищує прозорість використання бюджетних коштів та оптимізує розподіл ресурсів. Пріоритетним завданням

є розробка стратегій соціального розвитку, які враховують специфіку кожного регіону та забезпечують рівний доступ до послуг. Застосування сучасних інформаційних технологій сприяє підвищенню ефективності управління соціальними програмами, що позитивно впливає на якість життя населення. Таким чином, концепція соціального обслуговування стає основою для гармонійного розвитку місцевих громад. Вона стимулює активну участь громадян у прийнятті рішень, сприяє створенню сприятливого соціального клімату та забезпечує інтегровану систему підтримки, що враховує сучасні виклики та потреби регіонів.

Зазначені вище теорії встановлення інституційної спроможності органів місцевого самоврядування визначено на міжнародному рівні (зокрема, у Європейській хартії місцевого самоврядування [11]), а також на національному рівні – у Конституції України, Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Висновки. Отже, вперше термін «місцеве самоврядування» з'явився у наукових дослідженнях XIX століття завдяки німецькому вченому Рудольфу Гнейсту, який використовував цей термін для опису системи управління, де територіальні громади самостійно вирішують питання місцевого значення без втручання державних адміністрацій. Визначено, що у XVIII–XIX століттях представники бельгійської, французької та німецької наукових шкіл заклали основні теоретичні положення про місцеве самоврядування. Вони розглядали його як спосіб забезпечення автономії територіальних громад у вирішенні місцевих питань. Французька школа (Алексіс де Токвіль) акцентувала увагу на самостійності громад та їх ролі у демократичному управлінні. Визначено, що німецька школа (Рудольф Гнейст, Лоренц Штейн) розробила концепцію муніципального самоврядування, підкреслюючи важливість незалежності громад від державної адміністрації. Встановлено, що бельгійські вчені підтримували ідею розподілу повноважень між центральною владою та місцевими органами.

Обґрунтовано, що теорії місцевої автономії територіальної громади охоплюють широкий спектр підходів до розуміння самоврядування як основного елементу демократичного устрою. Визначено, що сучасні концепції базуються на принципах децентралізації влади, коли місцеві органи отримують можливість приймати рішення, що безпосередньо впливають на життя мешканців. Розглянуто такі теорії забезпечення місцевого самоврядування, як: ліберальна теорія автономії; федеральна теорія; конституційно-правова теорія; концепція вільної громади (теорія природних прав спільноти), господарська концепція місцевої автономії; громадська теорія місцевого самоврядування; державницька теорія місцевого самоврядування; концепція муніципального дуалізму, концепція соціального обслуговування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitutiu>
2. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text>
3. Про доступ до публічної інформації, Закон від 13.01.2011 № 2939VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/293917#Text>
4. Лєгеза Ю.О. Децентралізація податків та зборів як гарантія соціально-економічного розвитку територіальної громади. *Правова позиція*. 2023. № 4 (41). С. 100–103.
5. Вереш М. М. Політологія. Підручник. К. Знання. 2008. с. 384. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pagescat60>.
6. Батанов О. В. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади в Україні: поняття та ознаки. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. № 2 (12).
7. Батанов О. В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні. Київ, 2003. 512 с.
8. Розвиток міжмуніципального співробітництва: вітчизняний та зарубіжний досвід/В.В. Толкованов, Р. Герцог, А.К. Кук, В.О. Купрій, Е.Р. Рахімкулов; під ред. В.В. Толкованова. К.: Крамар, 2011. 261 с.
9. Положешна І. В. Механізми забезпечення інституційної спроможності територіальних громад в Україні. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі публічного управління та адміністрування за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування». Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. 213 с.
10. Кучабський А.Г., Бажинова О.А. Механізми комунікації влади та громадськості в умовах глобалізації. *Публічне управління: теорія та практика*. 2012. № 4 (12). С. 196–201.
11. Європейська хартія місцевого самоврядування. 15 жовтня 1985 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 10, 2024

**Запорізький національний університет
Запоріжжя 2024**